

**II INTERNATIONAL
ANKARA
CONFERENCE OF
SCIENTIFIC RESEARCH**

March 6-8, 2020/ Ankara

**TAM METİN KİTABI
SOSYAL BİLİMLER**

**THE BOOK OF FULL TEXTS
SOCIAL SCIENCES**

---

www.ankarakongresi.org

II INTERNATIONAL ANKARA CONFERENCE OF SCIENTIFIC RESEARCH

March 6-8, 2020/ Ankara

Editors

Dr. Derya ATEŞ

Elvan CAFAROV

ANKARA II. ULUSLARARASI BİLİMSEL
ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
6-8 Mart 2020 Ankara

Bu kitabın tüm hakları İKSAD Yayınevi'ne aittir. Yazarlar etik ve hukuki olarak eserlerinden sorumludurlar.

İKSAD Yayınevi - 2020©

Yayın Tarihi: 23.03.2020

ISBN-978-625-7914-49-9

All rights of this book belong to İKSAD. Without permission can't be duplicate or copied. Authors are responsible both ethically and juridically

Issued: 23.03.2020

ISBN:978-625-7914-49-9

ANKARA II. ULUSLARARASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
6-8 Mart 2020
Ankara

KONGRE KÜNYESİ/CONGRESS ID

KONGRE ADI/ CONGRESS TITLE

ANKARA II. ULUSLARARASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR KONGRESİ

TARİH ve YER/DATE & PLACE

6-8 Mart 2020, Ankara/Türkiye

DÜZENLEYEN KURUMLAR/HOSTED BY

İKSAD- INSTITUTE OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOCIAL RESEARCHES

EUROASIA JOURNAL

ULUSLARARASI KATILIMCILAR/INTERNATIONAL PARTICIPANTS

AZERBAIJAN/ AZERBAIJAN

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azərbaycan Dillər Universiteti

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Zoologiya İnstitutu

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitet

Bakü Devlet Üniversitesi

Naxçıvan Devlet Üniversitesi

Baku Engineering University

Azerbaijan State University of Economics

H.Əliyev Adına Ali Hərbi Məktəbi

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi

Ganja State University

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət

Genetic Resources Institute of ANAS

ANKARA II. ULUSLARARASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
6-8 Mart 2020
Ankara

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu

Azerbaijan Tourism and Management University

Azərbaycan Bakü Devlet Üniversitesi

Gandja Regional Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences

KAZAKİSTAN/KAZAKHSTAN

Абай атындағы ҚазҰПУ

Al-Farabi Kazak Millî Devlet Üniversitesi

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

ÖZBEKİSTAN/UZBEKISTAN

Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti

Навоийский государственный педагогический институт

GÜRCİSTAN/GEORGIA

Batumi Shota Rustaveli State University

Batumi State University

Georgian Technical University

UKRAYNA/UKRAINE

Borys Hrinchenko Kyiv University

Taras Shevchenko National University of Kyiv

University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

KANADA/CANADA

Université du Québec à Trois-Rivières

SAYI/IN NUMBERS

231 yerli akademisyenler/231 **Turkish academicians**

107 yabancı akademisyen/ 107 **foreign academicians**

ACCEPTED PAPERS

The Committee reviewed all submitted abstracts and full papers.

338 accepted papers versus 118 rejected applications

*We are thankful to all scientific committee members for them to selected invaluable papers...
Çok değerli eserlerin kongremize kazandırılmasında emeği geçen tüm bilim ve danışma kurulu
üyelerimize yürekten teşekkür ederiz...*

**SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE
BİLİM VE DANIŞMA KURULU**

Dr. Emine KOCA
Hacı Bayram Veli University

Dr. Fatma KOÇ
Hacı Bayram Veli University

Dr. Mustafa UNAL
Erciyes University

Dr. Necati DEMİR
Gazi University

Dr. Nadezhda Khan
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. George RUDIC
Montreal Pedagogie Moderne Institute

Dr. Arzuhan Burcu GÜLTEKİN
Ankara University

Dr. Çağla GUR
International Cyprus University

Dr. Feruza MUSAEVA
Uzbekistan Language Institute

Dr. Ferit SONMEZ
Abant İzzet Baysal University

Dr. Fidan QASIMOVA
Azerbaijan National Academy of Sciences

Dr. Gülcan DEMİROĞLU TOPCU
Ege University

Dr. Halil AKMESE
Necmettin Erbakan University

Dr. İhsan Seyit ERTEM
Gazi University

Dr. Mehmet Fırat BARAN
Siirt University

Dr. Merina B. VLADIMIROVNA
Vladivostok State Economy University

Dr. Mustafa GULEC
Ankara University

Dr. Umran TURKYILMAZ
Gazi University

Dr. Yusuf GENÇ
Sakarya University

Dr. N.N. KERMANOVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Didem DEMİRALP
Hacı Bayram Veli University

Dr. Hatice Gül ÖNDER
Ankara Hacı Bayram Veli University

Dr. Leyla ÇİMEN
Erciyes University

Dr. Malik YILMAZ
Ataturk University

Dr. Sara MAZHITAYEVA
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. Şaban KARAGİGLİOĞLU
Sinop University

Dr. Şerife YILDIZ
Selcuk University

Dr. Şeyda Ferah ASLAN
Çanakkale Onsekiz Mart University

Dr. Tenzile RUSTEMHANLI
Azerbaijan National Academy of Sciences

Dr. Zeynullina AYMAN
S. Toraygirov Pavlodar State University

Hacı Bekir ÖZERKAN
Gazi University

Dr. Fulya KİNCAL
Kırklareli Üniversitesi

Dr. Semra KOCATAŞ
Cumhuriyet Üniversitesi

Dr. EMİNE GUL CANSU-ERGUN
Baskent University

Dr. ESRA EYLEM KARATAŞ
Yıldız Technical University

Dr. Pervane MAMMADOVA

Dr. Ceylan GÜNDEĞER
Aksaray Üniversitesi

Dr. Mehmet KARAKILCIK
University of Cukurova

Dr. Özcan EKİCİ
Dicle Üniversitesi

Dr. Recep AKKAYA
Cumhuriyet Üniversitesi

Dr. Murat EYVAZ
Gebze Teknik Üniversitesi

Dr. Yalçın KAYALI
Ankara Üniversitesi

Dr. Polat YÜCEKAYA
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Dr. Ferit Gürbüz
Hakkari Üniversitesi

Dr. Celal ASLAN
Van Yuzuncu Yil University

Dr. Dilek Şura ÖZDEN DİNÇ
Yüksek İhtisas Üniversitesi

Dr. Güller ŞAHİN
Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi

Dr. Kerem ASMAZ
Yıldız Teknik Üniversitesi

Dr. Mustafa Hicabi BÖLÜKDEMİR
Gazi University

Dr. Jale COŞKUN
İstanbul Aydın Üniversitesi

Dr. Mehmet YARDIMCI
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

**ANKARA II. ULUSLARARASI
BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR
KONGRESİ**
6-8 MART 2020
Ankara

ANKARA INTERNATIONAL CONGRESS ON SCIENTIFIC RESEARCH-II
March 6-8, 2020

KONGRE PROGRAMI

CONGRESS PROGRAM

CUMA 06.03.2020- KAYIT VE EŞ ZAMANLI OTURUMLAR

CUMARTESİ 07.03.2020- KAYIT VE EŞ ZAMANLI OTURUMLAR

PAZAR 08.03.2020- EŞ ZAMANLI OTURUMLAR

Kongre Adresi RADISSON BLU HOTEL, ANKARA

Adres: İstiklal Cad. No:20 Ulus, Ankara 06100 Türkiye

Saat: 09.00-12.00 / CUMA 06.03.2020
FRIDAY 06.03.2020/ TIME 09.00-12.00

SALON 1-Oturum 1	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Filiz GÖLPEK
Dr. Öğr. Üyesi Erhan KILINÇ	HİZMETKÂR LİDERLİK VE PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ
Dr. M. Ash KÜÇÜKGÜNGÖR	GİRİŞİMCİLİĞİN FİNANSMANI YÖNEMİ OLARAK MELEK YATIRIMCILAR
Emre GÜL Prof. Dr. Bülent SEZEN	HAVACILIK SEKTÖRÜNDE YALIN ÜRETİM UYGULAMALARI İLE TEDARİKÇİ FİRMA VERİMLİLİĞİNİN ARTIRILMASI
Öğr. Gör. Tolga ERGÜN Öğr. Gör. Hilal OK ERGÜN	KATILIM BANKALARININ PERFORMANSINDA REKLAM GİDERLERİNİN ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ
Dr. Sertan AKBABA	THE SUCCESS OF POPULIST NATIONALISM IN ITALY: COMPARING THE ITALIAN NORTHERN LEAGUE AND FIVE STAR MOVEMENT
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KOÇARSLAN	ULUSLARARASI PAZAR KOŞULLARINI FIRSATA DÖNÜŞTÜREBİLME YETENEĞİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Dilan YÜKSEL Dr. Öğr. Üyesi Adem AKBIYIK	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ONLİNE YEMEK DAĞITIM PLATFORMLARINA YÖNELİK TUTUM VE DAVRANIŞSAL NİYETLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

SALON 2-Oturum 1	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hacer HÜSEYNOVA
Salome JAPARİDZE	POSSİBİLİTİES OF CREATİNG ATTRACTİVE ENVİRONMENT FOR MOTİVATİON OF AUTOMOBİLE AND MARİNE TRANSPORTABLE SYSTEMS IN AJARA
Dr. Öğr. Üyesi Adem AKTAŞ	YEREL İŞLETMECİLERİN YAŞI VE ÇALIŞMA SÜRESİNİN MÜŞTERİ ALGISINA ETKİSİNİN BELİRLENMESİ; MALAZGİRT ÖRNEĞİ
Sultan SARI	BANKA KREDİLERİNDE SEKTÖREL YOĞUNLAŞMA VE KARLILIK İLİŞKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Sara ONUR Hasan Selçuk TANDOĞAN	KATILIM BANKACILIĞI ve TC EKONOMİSİ' NDEKİ YERİ
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖMERCİOĞLU	VERGİ YÜKÜNÜN VERGİYE UYUM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Hazal AK Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ERGÜN	EVCİL HAYVAN MALZEMELERİ PAZARINDA E-TİCARET KULLANIMI: TÜKETİCİLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
Nazlı PARLAK	DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR-TURİZM VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN PANEL VERİ ANALİZİ
Doç. Dr. Mihalis KUYUCU	TÜRKİYE'DE SPOR MEDYASI: GENÇLER SPORU HANGİ MECRALARDAN TAKİP EDİYOR? SPOR
Samuel Atsibha GEBREYESUS	ASSESSMENT OF THE CHALLENGES AND BENEFITS OF ADOPTION OF INTERNATIONAL PUBLIC SECTOR ACCOUNTING STANDARDS IN DEVELOPING COUNTRIES (A CASE OF ETHIOPIA)
Samuel Atsibha GEBREYESUS	ASSESSMENT OF THE CHALLENGES OF POST CLEARANCE AUDİT İN ETHİOPİAN REVENUE AND CUSTOMS AUTHORITY (A CASE OF MEKELLE BRANCH OFFİCE)
Arş. Gör. Yaşar ARLI	SİKKENİN İCADINDAN ÖNCEKİ TİCARETE GENEL BİR BAKIŞ

SALON 3-Oturum 1	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Osman ALTINTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Razim BAYRAMLI Prof. Dr. Vaqif NƏSİROV Dr. Öğr. Üyesi Emin NƏSİROV Natella NAMAZOVA	K0,945Cs0,055NO3 MONOKRİSTALINDA QURULUŞ FAZA ÇEVRİLMƏLƏRİ
Dr. Muhammed SAYRAC	MASA ÜSTÜ KOHERENT FEMTOSANİYE X IŞINI LAZER KAYNAĞI KULLANILARAK DİFRAKTİF GÖRÜNTÜLEME
Arş. Gör. Dr. H. Yasin UZUNOK	ScGa 3 BİLEŞİĞİNİN FİZİKSEL ÖZELLİKLERİNİN İLK PRENSİPLER METODU İLE İNCELENMESİ
Prof. Dr. Bekir SARI Ayşenur ASLAN Serpil EŞŞİZ	ELASTOMER ESASLI ÜÇLÜ KOMPOZİTLERİN SENTEZİ, KARAKTERİZASYONU VE GAZ SENSÖRÜ ÖZELLİKLERİNİN ARAŞTIRILMASI
Dr. Hüseyin AKBAŞ	DİETİLENTİRİAMİN ESASLI PROTİK İYONİK SIVILAR: SENTEZ, KARAKTERİZASYON VE ANTİPROLİFERATİF ÇALIŞMALAR
Doç. Dr. Ferit GÜRBÜZ	GENELLEŞTİRİLMİŞ VANISHING LOKAL MORREY UZAYLARINDA LUSIN-AREA İNTEGRALİNİN SINIRLILIĞI
Dr. Öğr. Üyesi Cahit TAŞDEMİR	LİSELERE GEÇİŞ SINAVINA (LGS) GİREN ÖĞRENCİLERİN MATEMATİK DERSİ BAŞARILARININ İNCELENMESİ
Prof. Dr. Osman ALTINTAŞ Assoc. Prof. Dr. Melike AYDOĞAN	NEIGHBORHOODS OF A CLASS OF QUASI-CONVEX FUNCTIONS OF COMPLEX ORDER

Saat: 12.00-15.00 /Cuma 06.03.2020

FRIDAY 06.03.2020/ TIME 12.00-15.00

SALON 1-Oturum2	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Ergün DEMİREL
Doç. Dr. Ergün DEMİREL	AUTONOMY VERSUS STANDARDIZATION FOR UNIVERSITY ACADEMIC PROGRAMS
Şuayip OKUMUŞ Prof. Dr. Ümit BÜYÜKSARI	FINDIK ZURUFUNDAN ÜRETİLEN ODUN PLASTİK KOMPOZİTLERİNİN EĞİLME ÖZELLİKLERİ
Berker BAYDAN Doç. Dr. Halil Murat ÜNVER	KÖPEK TİBİA KIRIKLARININ TESPİTİ İÇİN SSD MOBILENET V2 PERFORMANS DEĞERLENDİRMESİ VE VERİ KÜMESİ OLUŞTURMA
Al-Hameedawi M. Ozceyhan V.	NUMERICAL INVESTIGATION OF HEAT TRANSFER ENHANCEMENT ON THE THERMAL & HYDRAULIC BY USING CUO/WATER NANO-FLUID
Al-Hameedawi M. Ozceyhan V.	NUMERICAL INVESTIGATION OF HEAT TRANSFER ENHANCEMENT ON THE THERMAL & HYDRAULIC PERFORMANCE OF A CORRUGATED TUBE
Yasemin UYAR TOPRAK Dr. Öğr. Üyesi Derya YILMAZ Doç. Dr. Metin YILDIZ Prof. Dr. Sinan YETKİN	KONUŞMA SES SİNYALLERİNİN ANALİZİ İLE TIKAYICI UYKU APNESİNİN TESPİTİ
Buse ÇOPUR Fatih DURAK Doç. Dr. Mehtap ŞAFAK BOROĞLU Prof. Dr. İsmail BOZ	EFFECTS OF ZIF-7 AND REARRANGEMENT CONDITIONS ON THE GAS SEPARATION PERFORMANCE OF THERMALLY REARRANGED HAB:ODA-IPCL COPOLYAMIDE MEMBRANES
Dr. Fatih BAHADIR	FARKLI BULON ÇAPLI ÇELİK SİSMİK DAMPERLERİN SONLU ELEMANLAR ANALİZİ
Dr. Öğr. Üyesi Parisa POURALI KAHRIZ	DETERMINATION OF THE EFFECTS OF CULTURE PERIOD IN DAYS ON GRASS PEA PLANT REGENERATION

SALON 2-Oturum 2	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Fırat KAFKAS
Dr. Latif Onur UĞUR MSc. Nebih ALBAYRAK	FINE KINNEY METODU İLE ŞANTİYELERDE İŞ GÜVENLİĞİ RİSK DEĞERLENDİRMESİ: DÜZCE İLİ KAPSAMINDA BİR UYGULAMA
Dr. Öğr. Üyesi Erman Kadir ÖZTEKİN Arş. Gör. Sebahat ÖZTEKİN	GIDA KALİTESİ VE GÜVENLİĞİ UYGULAMALARINDA KULLANILABİLECEK LAZER TABANLI İKİ TEKNİĞİN İNCELENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI: HİPERSPEKTRAL GÖRÜNTÜLEME VE SERS METODU
Şahin TEKÇE Sinan İLANBE İrem KARAMAN Doç. Dr. Özlem COŞKUN	SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ'NDEKİ ÖĞRENCİLERİN RADYO FREKANS ELEKTROMANYETİK ALAN KAYNAKLARINA KARŞI RİSK DEĞERLENDİRMESİ
Rasim Berk AKYOL Prof. Dr. Semra ÇORUH	DOĞAL VE ENDÜSTRİYEL ATIK MATERYAL KATKILI KOMPOZİTLERLE ATIKSULardan FENOL GİDERİMİNİN İNCELENMESİ
Doç. Dr. Fırat KAFKAS Hüseyin DAĞLI	GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ KULLANILARAK AL7050-T7451 ALAŞIMININ DELİNMESİ SIRASINDA BOYUTSAL DOĞRULUK, SİLİNDİRİKLİK VE DAİRESELLİĞİN DENEYSEL İNCELENMESİ VE OPTİMİZASYONU
Dr. Öğr. Üyesi Serdar ÖZYÖN Doç. Dr. Celal YAŞAR	KONVEKS YAKIT MALİYET FONKSİYONLU TERMİK ÜRETİM BİRİMLERİ İÇEREN HİDROTERMAL KOORDİNASYON PROBLEMİNİN İLETİM HATTI KAYIPLI OLARAK ÇÖZÜLMESİ
Arş. Gör. Şükrü İlke SEZER Dr. Öğr. Üyesi Ercan AKAN	LİMAN DEVLETİ DENETİMLERİNDE CAN KURTARMA TEÇHİZATI KAYNAKLI UYGUNSUZLUKLARA YOL AÇAN ETKENLERİN ARAŞTIRILMASI
Dr. Y. Bülent SÖNMEZER Kerim BAŞARIR	KRILL-HERD ALGORİTMASI KULLANILARAK ZEMİNİN SIVILAŞMA POTANSİYELİNİN BELİRLENMESİ
Dr. Seccad BAYRAMOĞLU Prof. Dr. Beytullah TEMEL	TABAN İZOLASYONLU ÇELİK ÇERÇEVELERİN YAPI-ZEMİN ETKİLEŞİMİ DİKKATE ALINARAK SİSMİK DAVRANIŞLARININ İCELENMESİ
Öğr. Gör. Dr. Ziya AYDIN	TOKSİK AĞIR METALLERİN TESPİTİ İÇİN KOLORİMETRİK SENSÖRLER OLARAK SCHIFF BAZ TÜREVLERİNİN KULLANIMI

SALON 3-Oturum 2	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Osman ALTINTAŞ
Arş. Gör. Dr. Şaban GÜVENÇ	C-MANİFOLDLARDA BELLİ TİPTE EĞRİLERİN KARAKTERİZASYONU VE ÖRNEKLERİ ÜZERİNE
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Nur GERMİR	TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ'NE BAĞLI BANKA GRUPLARINDA İSTİHDAM EDİLEN KADIN PERSONEL ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA
Doç. Dr. Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER	EMEKLİLİK SONRASI YAŞAMIN SEYRİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA (Trabzon İli Örneği)
Dr. Öğr. Üyesi Murat Buğra TAHTALI	ANAYASA MAHKEMESİ'NİN GÜVENLİK SORUŞTURMALARI HAKKINDA VERDİĞİ KARARIN MEVCUT İDARİ DAVALARA VE BUNDAN SONRAKİ MEMUR ALIMLARINA ETKİSİ
Arş. Gör. Sedef SELVİLER SİZER Doç. Dr. Yonca Betil KABAK Prof. Dr. Murat KABAK	SAANEN KEÇİLERİNDE NODUS ATRIOVENTRICULARIS'İN MORFOLOJİK YAPISI
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ÖZARI Dr. Öğr. Üyesi Özge DEMİRKALE	TÜRKİYE'DE İLLERİN MAKROEKONOMİK AÇIDAN K-ORTALAMALAR KÜMELEME YÖNTEMİ İLE GRUPLANMASI

Saat: 15.00-17.00 /Cuma 06.03.2020
FRIDAY 06.03.2020/ TIME 15.00-17.00
Bu oturumda Moderatör ara verebilir

SALON 1-Oturum 3	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Elvira LATİFOVA
Arş. Gör. Ayşe Merve SARAÇOĞLU GEZER	KONUTLARDA KÜBİK MİMARİ ARAYIŞLARI VE DAİRESEL CEPHELER: KARABÜK ÖRNEĞİ
Hilal AKCANCA Prof. Dr. Zeynep ULUDAĞ	DEMİRYOLUNUN ESKİŞEHİR KENT GELİŞİMİNE KATTIĞI DEĞER
Özge ÖZTÜRK	BEDEN VE MEKÂNIN KAVRAM-BAĞLAM İLİŞKİSİ

Doç. Dr. Senem KAYMAZ KOCA	
Ayşegül SAKA Prof. Dr. Sare SAHİL Prof. Dr. Aliye Senem DEVİREN	ANTAKYA'DA MODERNİZMİN KONUT ÜZERİNDEN OKUNMASI
Nihal GÖKÇE	ÇEVRE DOSTU KENT GÖSTERGELERİ VE UYGULAMALARI
Dr. Öğr. Üyesi Kübra YILDIRIM ÖZCAN	DÜNYADA KIRSAL ALAN SINIFLANDIRMALARI VE KIRSALLIK NİTELİKLERİ BAĞLAMINDA ANKARA İLÇELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI
Prof. Dr. Özlem Güzey KOCATAŞ Hasan Göktuğ TOPTAŞ	KENTSEL DÖNÜŞÜM PROJELERİ PERFORMANSININ DEĞERLENDİRİLMESİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK GÖSTERGELERİNE DAYALI YÖNTEMLERİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ
Dr. Zehra USLU BÜLBÜL	ÇEVRE DÜZENLEME PROJELERİNİN TARİHİ YAPILARIN KİMLİK VE RUHU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN ARAŞTIRILMASI
Dr. Öğr. Üyesi F. Nurcan SERT	SAHİPATA CAMİ'NİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ
Arş. Gör. Sebile Merve ÖZTÜRK Doç. Dr. Hicran Hanım HALAÇ	TARİHİ ÇEVREDE MEKANSAL AİDİYET: YÖRÜK KÖYÜ ÖRNEĞİ
Doç. Dr. Elvira LATİFOVA	SELÇUKLULARIN KAFKASYA'DAKİ MANEVİ-KÜLTÜREL MİRASININ ÖRNEĞİ OLARAK SAHUR MEDRESESİ

Saat: 09.00-12.00 / CUMARTESİ 07.03.2020

SATURDAY 07.03.2020/ TIME 09.00-12.00

SALON 1-Oturum 1	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Hasan TABAK
Hatice ÜNSAL Prof. Dr. Ümit DENİZ	OKUL ÖNCESİ DÖNEM ÇOCUKLARININ TUVALET EĞİTİMİNE İLİŞKİN ANNELERİN BİLGİ VE UYGULAMALARININ İNCELENMESİ
Serpil TAŞTAN Prof. Dr. Gülümser Gültekin AKDUMAN	OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN ÖRGÜTSEL SİNİZME YÖNELİK ALGILARININ İNCELENMESİ
Serpil TAŞTAN Prof. Dr. Gülümser Gültekin AKDUMAN	OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN MOBBİNG VE ÖRGÜTSEL SİNİZME YÖNELİK ALGILARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ
Prof. Dr. İsmail KARAKAYA Ömer DOĞAN	ÇOKLU CEVAPLI MADDE TÜRÜNÜN PSİKOMETRİK ÖZELLİKLERİ HAKKINDA ÖDM ÇALIŞANI, ALAN UZMANI ve AKADEMİSYENLERİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TABAK	SINIFIN YÖNETİMİNİ GÖZLEMELER: ÖĞRETMENLER SİNİFTA BİR ORKESTRA ŞEFİ OLABİLİR Mİ?
Dr. Ceylan GÜNDEĞER Dr. Nurcan TEKİN	ÖĞRETMEN ADAYLARININ TEKNOLOJİK ÖZ-YETERLİK İNANÇLARININ, TEKNOLOJİYE VE ÖĞRETİM TEKNOLOJİLERİ DERSİNE YÖNELİK TUTUMLARININ İNCELENMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Burcu Yavuz TABAK	ORTAÖĞRETİM KURUMLARINDA SINIF İKLİMİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

SALON 2-Oturum 1 EĞİTİM	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Nevzat GÜMÜŞ
Arş. Gör. Dr. Görkem AVCI Prof. Dr. Nevzat GÜMÜŞ	İLKOKUL 4. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERSİ İNSANLAR, YERLER VE ÇEVRELER ÖĞRENME ALANINA YÖNELİK BAŞARI TESTİ GELİŞTİRİLMESİ
Yeliz ÇELEN Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KILINÇ	TÜRKİYE'DE MESLEKİ TEKNİK EĞİTİMDE OLGUNLAŞMA ENSTİTÜLERİ (1945-2020)
Yeliz ÇELEN	MATEMATİK ÖĞRETİMİNDE GEOGEBRA KULLANIMI HAKKINDA ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ZORLU Dr. Öğr. Üyesi Fulya ZORLU	FEN BİLGİSİ ÖĞRETMEN ADAYLARININ BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK KONUSUNDAKİ ZİHİNSEL MODELLERİNİN KAVRAMSAL OLARAK İNCELENMESİ
Pınar Nilay TÜRK Selin URAL Zülfıye KUVAC	FEN BİLİMLERİ DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA STEAM EĞİTİMİNE YER VERİLME DÜZEYLERİ VE ARTTIRILABİLİRLİĞİ
Hanife ATLI	FEN BİLGİSİ EĞİTİMİNDE ETKİNLİK TEMELLİ VE

Doç. Dr. Semra BENZER	SORGULAMAYA DAYALI EĞİTİM HAKKINDA ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİ
Arş. Gör. Dr. Görkem AVCI Prof. Dr. Nevzat GÜMÜŞ	2023 EĞİTİM VİZYONU VE OKUL DIŞI EĞİTİM
Öğr. Gör. Aysel ARSLAN	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN AKADEMİK MOTİVASYON DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN BELİRLENMESİ
Gülcan DADAYLI Dr. Öğr. Üyesi Canay PEKBAY	FEN BİLİMLERİ DERSİNDE EĞİTSEL OYUN TEKNİĞİNİN KULLANILMASININ 5.SINIF ÖĞRENCİLERİNİN AKADEMİK BAŞARILARINA VE BİLİMSEL YARATICILIKLARINA ETKİLERİ
Dr. Öğr. Üyesi Serpil YORGANCI	TERS YÜZ SINIFLARDA YÜZYÜZE SINIF İÇİ ETKİNLİKLERDE GEOGEBRA UYGULAMALARI
Prof. Dr. Feride ÖZTÜRK Çağla Rahşan ALTUN	GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN TÜRKİYE VE AB (AB-15) ARASINDAKİ ENDÜSTRİ İÇİ TİCARET ÜZERİNE ETKİSİ: İMALAT SANAYİ ÖRNEĞİ

SALON 3-Oturum 1 EĞİTİM	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Elçin YAZICI
Doç. Dr. Elçin YAZICI	OKUL ÖNCESİ DÖNEMDE OKUMA YAZMAYA HAZIRLIK ETKİNLİKLERİ: ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ
Dr. Ceylan GÜNDEĞER	YATAY/DİKEY BİREYCİLİK/TOPLULUKÇULUK ÖLÇEĞİ KISA FORMUNUN TÜRK KÜLTÜRÜNE UYARLANMASI VE YAPIYI ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİ
Dr. Işıl YAMAN BAYDAR Prof. Dr. Adalet KANDIR	"48-72 AYLIK ÇOCUKLAR İÇİN TEMEL KAVRAM KAZANIMINI DEĞERLENDİRME ÖLÇEĞİ" NİN GEÇERLİK GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI
H. Avni EKE Dr. Öğr. Üyesi Şule ÇEVİKER AY	LİSE ÖĞRENCİLERİNİN BİLİŞTÜ FARKINDALIK DÜZEYLERİ, YABANCI DİL ÖĞRENME İNANÇLARI, YABANCI DİL ÖĞRENME KAYGILARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER
Doç. Dr. Zeliha YAZICI Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK	FORMASYON EĞİTİMİ ALAN ÖĞRETMEN ADAYLARININ MESLEKİ TUTUMLARI
Doç. Dr. Zeliha YAZICI Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK	FORMASYON EĞİTİMİ ALAN ÖĞRETMEN ADAYLARINDA MESLEKİ TUTUM VE ÖZ YETERLİK ALGISI
Öğr. Gör. Dr. Yener KELEŞ	ÜNİVERSİTE ÖĞRETİM GÖREVLİLERİNİN ÖĞRENCİLERE KARŞI ETİK KURALLARI UYGULAMALARINDA BİRBİRLERİ ARASINDAKİ FARKLILIKLAR: TÜRKİYE'DE UYGULANMIŞ BİR OLAY İNCELEMESİ
Dr. Terane NAĞIYEVA	ARGOLARIN ULUSAL DİL TEMELİNDE KURULMASI

SALON4-Oturum 1	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Nisa Gökden KAYA
Dr. Öğr. Üyesi Nisa Gökden KAYA	ÜSTÜN YETENEKLİ ÖĞRENCİLER SERBEST ZAMANLARINI NASIL DEĞERLENDİRİYOR?
Doç. Dr. Ayla ARSEVEN Öğr. Gör. Ceren TAŞSETEN AYDIN	İLKOKUL ÖĞRENCİLERİNİN GÖRSEL SANATLAR DERSİNE İLİŞKİN DEĞER ALGILARI
Doç. Dr. Ayla ARSEVEN Tuğba YILDIZ	OKUL REHBERLİK PROGRAMININ UYGULANMASI VE GELİŞTİRİLMESİNE İLİŞKİN ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ
Doç. Dr. Macid Ayhan MELEKOĞLU Uzm. Özge ÜNLÜ	ZİHİN YETERSİZLİĞİ OLAN ÇOCUKLARA YÖNELİK CİNSEL İSTİSMARI ÖNLEME PROGRAMLARI
Öğr. Gör. Dr. Aydan USTAOĞLU ÇELİK	4. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTAPLARINDA YER ALAN ÇOCUK OYUNLARININ BELİRLENMESİ
Dilek SARIKAYA Prof. Dr. Abdullah AYDIN	EĞİTİM BİLİŞİM AĞI (EBA) DESTEKLİ ETKİNLİKLERİN FEN ÖĞRETİMİNE ETKİSİ
Fatma ÖZTÜRK GÜLER	YABANCI DİL DERS KİTABI DEĞERLENDİRME ÇALIŞMASI: ANKARA ÖRNEĞİ
Dr. Öğr. Üyesi Defne ERDEM METE	İNGİLİZCE ÖĞRETİMİNDE ÇEVRE BİLİNCİNİN GELİŞTİRİLMESİ İÇİN EDEBİYATIN KULLANIMI
Doç. Dr. Macid Ayhan MELEKOĞLU Uzm. Özge ÜNLÜ	ZİHİN YETERSİZLİĞİ OLAN BİR ÇOCUĞA CİNSEL İSTİSMARDAN KORUNMA BECERİSİNİN ÖĞRETİMİ: BİR VAKA ÇALIŞMASI

<i>SALON5-Oturum 1</i>	<i>Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Filiz BARIN AKMAN</i>
Duygu UYSAL	TÜRK KÜLTÜRÜNDE ASTRAL UNSUR OLARAK GÜNEŞ, AY VE YILDIZ
Ali ALTUN	KÜTAHYA VAHİT PAŞA YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ ‘‘43 VA 2220 NUMARALI ŞİİR MECMUASI’’NDA BULUNAN İBN KEMÂL’İN BİLİNMEYEN VASIYET- NÂMESİ
İbrahim UZUN	HURUFİ BİR YAZAR DERVİŞ MUKİMİ VE VAHDET-NÂME-İ İLÂHÎ’Sİ
Kübra YURTCU	MÜNEVVER AYAŞLI’NIN ROMANLARINDA DOĞU-BATI KARŞITLIĞI
Dr. Öğr. Üyesi Cevdet AVCI	MEDYADA TÜRKÜ ÇAĞI: TÜRKÜLÜ HİKÂYEDEN TÜRKÜLÜ TV DİZİSİNE
Yazgül AKAT	SINIRI AŞAN KOLEKTİF HAFIZA: CEMALEDDİN LATİÇ VE MEHMET AKİF ERSOY ŞİİRLERİNDE İMGE
Dr. İpek TAŞDEMİR	BAĞLAMLI DİZİN VE İŞLEVSEL SÖZLÜK ÇALIŞMASI ÇERÇEVESİNDE SEYYİD VEHBİ DİVANI
Dr. Öğr. Üyesi Filiz BARIN AKMAN	TURKS ON STAGE IN CHRISTOPHER MARLOWE’S TAMBURLAINE: A COMPARATIVE HISTORICAL READING
Dr. Öğr. Üyesi Turan Özgür GÜNGÖR	PERCY BYSSHEE SHELLEY’NİN BAZI ŞİİRLERİNDE OTORİTEYE KARŞI MUHALEFET
Əlvan CƏFƏROV	QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNİN ORTAQ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Prof. Dr. Həcər HÜSEYNOVA	TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLƏRİNƏ TƏSİRİ
Dr. Gülahmed İMANOV	DİL USLUBU

<i>SALON6-Oturum1 ilahiyat-felsefe</i>	<i>Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKGÜL</i>
Dr. Yaşar Seracettin BAYTAR	ARAPÇADA FİİL KALİPLERİNİN ANLAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKGÜL	İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİNİN EHL-İ HADİS İLE MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ
Hatice POLAT	MU’TEZİLİ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİNDE EHL-İ KİTAP’IN ROLÜ
Dr. Öğr. Üyesi Sema ÇELEM	BİLİMSEL GELİŞMELER KUR’AN’IN ANLAŞILMASINA KATKI SAĞLAR MI?
Doç. Dr. Suat ERDEM	İSLAM HUKUKUNDA AİLE VE AİLENİN DEVAMLILIĞINA YÖNELİK EVLİLİK ÖNCESİ TEDBİRLER
Dr. Öğr. Üyesi Fulya KİNCAL	YUNAN TRAGEDYASI VE TASAVVUF FELSEFESİNİN ORTAK NOKTALARI
Hayat KARAOSMANOĞLU	BİR BİLİNÇ FENOMENİ OLAN TEKNOLOJİNİN GİZEMİ
Adalet Sena PEKER	HİLMİ ZİYA ÜLKEN’E GÖRE İNSAN

Saat: 12.00-15.00 /Cumartesi 07.03.2020
SATURDAY 07.03.2020/ TIME 12.00-15.00
Bu oturumda Moderatör ara verebilir

<i>SALON 1-Oturum2</i>	<i>Oturum Başkanı: Dr. Efe ÖNEN</i>
Uzm Dr. Elif ELİBOL	GERİYATRİK HASTALARDA TİNNİTUS SINIFLANDIRMA DAĞILIMININ İNCELENMESİ
Op. Dr. Ayşe Seçil KAYALI DİNÇ	SİGARA VE KOKU FONKSİYONLARI: KOKU FONKSİYONLARI NASIL ETKİLENİR? GERİ DÖNÜŞÜMLÜ MÜDÜR?
Uzman Dr. Ömer AKYÜREK	EKLEM TUTULUMUNUN EŞLİK ETTİĞİ WILSON HASTALIĞI: OLGU SUNUMU WILSON’S DISEASE ACCOMPANYING WITH JOINT INVOLVEMENT: CASE REPORT
Dr. Recep ALANLI Dr. Öğr. Üyesi Murat Bülent KÜÇÜKAY Dr. Kadir Serkan YALÇIN	TİROİD HORMONLARI İLE OBSTRÜKTİF UYKU APNE SENDROMU ARASINDAKİ İLİŞKİ
Dr. Efe ÖNEN Dr. İbrahim Ethem ARSLAN	MESANE AĞRISI SENDROMU VEYA İNTERSTİSYEL SİSTİTİ TEŞHİS ETMEDE KLİNİSYENLERİN FARKINDALIĞI

Uzm. Dr. Sinan AVCI	PERKÜTAN NEFROLİTOTOMİDE MOTOR BLOKSUZ EPİDURAL ANESTEZİ İLE GENEL ANESTEZİNİN KARŞILAŞTIRILMASI
Dr. Öğr. Üyesi Hilal TÜZER Öğr. Gör. Dr. Tuba YILMAZER Gülçin GÜLEŞEN Kadriye KIZILTEPE	HEMŞİRELERİN KANITA DAYALI HEMŞİRELİĞE YÖNELİK TUTUMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Duygu MORGAN İLİKLERDEN	CERRAHİ UYGULANAN SPONTAN PNÖMOTORAKS OLGULARINDA DENEYİMLERİMİZ
Dr. Öğretim Üyesi Halise AKÇA	ÇOCUKLUK ÇAĞI KARBONMONOKSİT ZEHİRLENMESİNDE KARDİYAK BELİRTEÇLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

SALON 2-Oturum 2	Oturum Başkanı: Doç. Dr. Fatma Gökşin CİHAN
Op. Dr. Volkan ÇAĞLAYAN	TEKRARLAYAN ÜRİNER SİSTEM TAŞ HASTALARINDA METABOLİK DEĞERLENDİRME VE TAŞ ANALİZİ SONUÇLARI
Uzm. Dr. Ömer Faruk ATEŞ Dr. Ahmet Burak KARA Dr. Öğr. Üyesi Onur TAYDAŞ	TİROİD NODÜLLERİNE YÖNELİK FARKLI ULTRASONOGRAFİK SKORLAMA SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI
Bahtım KARACALI Dr. Öğr. Üyesi Neriman MOR	KARS YÖRESİNDE DÜŞÜK YAPMIŞ, DÜŞÜK ÖYKÜSÜ VEYA ÖLÜ DOĞUM ÖYKÜSÜ BULUNAN KADINLARDA ANTI-TOXOPLASMA GONDİİ ANTİKORLARININ SEROPREVELANSI VE OLASI RİSK FAKTÖRLERİNİN ARAŞTIRILMASI
Arş. Gör. Dr. Dilek TUNÇ UĞUR Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Enes GÖKLER Dr. Öğr. Üyesi Egemen ÜNAL Prof. Dr. Salih MOLLAHALİLOĞLU	ELEKTROMANYETİK DALGALARIN SAĞLIK ÜZERİNE ETKİLERİ
Doç. Dr. Fatma Gökşin CİHAN	FONKSİYONEL TIP
Doç. Dr. Ahsen KAYA Arş. Gör. Dr. Selen CAN TEMÜRKOL Prof. Dr. Ekin Özgür AKTAŞ Dr. Öğr. Üyesi Hülya GÜLER	ÇOCUĞUN EKONOMİK İSTİSMARINA BAĞLI AĞIR BİR YANIK OLGUSU
Kubilay İNAN	KÜÇÜK HÜCRELİ DİŞİ AKCİĞER KANSERİNDE KARİNAL SLEEVE SAĞ PNÖMONEKTOMİ
Dr. Öğr. Üyesi İlknur AYTEKİN ÇELİK Ahmet Feyyaz AYDIN Prof. Dr. Ayla ÜNSAL	STERNAL KLEFTİN CERRAHİ ONARIMI İLKÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNE YAPILAN SAĞLIK TARAMALARININ ÖĞRENCİLERİN YAŞ VE CİNSİYETLERİNE GÖRE İNCELEMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Huri Seval GÖNDEREN ÇAKMAK	ORAL ANTI-KANSER AJAN KULLANAN KANSER HASTASINA BAKIM VERİNLERİNİN YAŞADIĞI ZORLUKLAR: SİSTEMATİK REVİEW

SALON 3-Oturum 2	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Yeliz SALCI
Fzt. Beyzanur PARLAK Dr. Öğr. Üyesi Çetin SAYACA	KRONİK İNMELİ HASTALARDA DUYSAL ORGANİZASYONDAN SORUMLU SİSTEMLER İLE FONKSİYONEL AKTİVİTELER ARASINDAKİ İLİŞKİ
Dt. Nevin TAŞ Dt. Şebnem YILMAZ Doç. Dr. Ferhan EĞİLMEZ	CAM SERAMİK RESTORASYONLARIN SİMANTASYONUNDA KULLANILAN GELENEKSEL VE SELF ADEZİV REZİN SİMANLARIN KLİNİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ
Dt. Nevin TAŞ Dt. Şebnem YILMAZ Doç. Dr. Ferhan EĞİLMEZ	ZİRKONYA DENTAL İMPLANTLARA YAPILAN YÜZEY MODİFİKASYONLARI
Gheyath Munadhil Azeez Azeez, Ece Uçar Işıl Çekiç Nagaş	BOND STRENGTH AND EVALUATION METHODS IN PROSTHETIC DENTISTRY
Çiğdem GENİŞ Prof. Dr. Sultan AYAZ ALKAYA	ADÖLESANLARDA DİJİTAL OYUN BAĞIMLILIĞI, SOSYAL KAYGI VE EBEVEYN TUTUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ
Prof. Dr. Ayla ÜNSAL Ecem YENİPINAR	HEMŞİRELİK KONGRE VE SEMPOZYUM KİTAPLARINDA YAYINLANAN ŞİDDET VE BAĞLAMINDAKİ ÇALIŞMALARIN

Gül KIRATLI	İNCELENMESİ: 1990-2015 (25 YIL)
Fatma Nur ÇEVİK Dr. Öğr. Üyesi Begümhan TURHAN	GONARTROZ TANILI KADIN BİREYLERDE FİZYOTERAPİNİN AĞRI, FONKSİYONELLİK VE KİNEZYOFOBİ ÜZERİNE ETKİLERİNİN İNCELENMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Ergün HASGÜL	YAŞLILIK DÖNEMİ İNTİHARLARINDA SOSYAL SORUNLARIN ETKİSİNİN İNCELENMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Yeliz SALCI	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE FİZİKSEL AKTİVİTE KISITLAYICILARININ İNCELENMESİ
Doç. Dr. İsmail SEVİNÇ Dr. Öğr. Üyesi Kubilay ÖZER	SAĞLIK POLİTİKALARI VE SAĞLIK TURİZMİ

SALON 4-Oturum 2	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Orçun AVŞAR
Dr. Öğr. Üyesi Orçun AVŞAR	MikroRNA'lar: HUNTINGTON HASTALIĞINDA POTANSİYEL BİYOMARKERLAR
Dr. Öğr. Üyesi Sevgi TÜRKER-KAYA	PTZ İLE İNDÜKLENEN EPİLEPTİK NÖBETLER SIÇAN BEYİN SAĞ VE SOL HEMİSFERLERİN PROTEİN YAPI VE İÇERİKLERİNİ FARKLI ŞEKİLDE ETKİLER
Arş. Gör. Dr. Sezen TOKSOY KÖSEOĞLU Dr. Öğr. Üyesi Ali DOĞRU	BAZI EKMEKLİK BUĞDAY (Triticum aestivum L.) GENOTİPLERİNİN ÇİMLENME DÖNEMİNDE TUZ STRESİNE TEPKİLERİ
Dr. Cansu AKBULUT Doç. Dr. Nazan Deniz YÖN	DİMETOAT UYGULAMASININ ZEBRA BALIĞI BÖBREK DOKUSUNDAKİ HİSTOPATOLOJİK ETKİLERİ
Arş. Gör. Dr. Sezgi ARMAN	Puntius tetrazona KALBİNİN VENTRİKÜL VE BULBUS ARTERİYOZUS KISIMLARI ÜZERİNE HİSTOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME
Büşra ÖZYOLCI Prof. Dr. Selma SEVEN ÇALIŞKAN	EVERGESTIS FRUMENTALIS (Linn,[1760]) VE LOXOSTEGE STICTICALIS (Linn,[1760]) (LEPIDOPTERA: CRAMBİDAE) TÜRLERİNDE TİMPANAL ORGAN YAPISI
Gamze ÖZKAN Prof. Dr. Murat KAYA	PRİAPULUS CAUDATUS'TAN DOĞAL İNCE KİTİN FİLM ÜRETİLMESİ VE KARAKTERİZASYONU
Mohammed Munir Shamsan Najji AL- DUBAI Prof. Dr. Murat KAYA	PYCNOGONUM LİTTORALE VE BOREONYMPHON ABYSSORUM DENİZ ÖRÜMCEKLERİNDEN KİTİN ELDE ETMESİ VE FİZİKOKİMYASAL ÖZELLİKLERİNİ KARAKTERİZASYONU

SALON 5-Oturum 2	Oturum Başkanı: Dr. Elif ÖZDEMİR
Fatma AKÇAKOCA Halit APAYDIN	ARDIŞIK GEÇMİŞ AKIM ve YAPAY SİNİR AĞLARI KULLANARAK GÜNLÜK AKIMLARIN TAHMİNİ
Dr. Ali TOKER Prof. Dr. Bahri KARLI	TARIMDA YÖNETİM BİLGİ SİSTEMİ KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME
İhsan GÖLGÜL Doç. Dr. Gülüzar Duygu SEMİZ	SU KAYNAKLARININ ETKİN KULLANILMASINDA BİTKİ STRESS İNDEKSLERİNİN KULLANIMI
Dr. Elif ÖZDEMİR	MISIR HAT VE MELEZLERİNİN BAZI BESİN ELEMENTLERİ (Cu, Fe, Mn) BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI
Dr. Elif ÖZDEMİR Bayram SADE	MISIRDA BİYOAKTİF BİLEŞENLERİN KANTİTATİF ANALİZİ
Dr. Turgay OYMAN Dr. Ali TOKER	AB'YE UYUM SÜRECİNDE KIRSAL KALKINMA DESTEKLERİ
Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI	ELEKTROŞOKLU VE ELEKTROŞOKSUZ KESİM YÖNTEMLERİNİN HAYVANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Tuba Özge YAŞAR	VETERİNER OFTALMOLOJİDE ACİL DURUMLAR
Dr. Öğr. Gör. Melahat TOKER	HAYVANLARDA ATRİYAL SEPTAL ANEVRİZMANIN EKOKARDİYOĞRAFİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

SALON 6-Oturum 2	Oturum Başkanı: Dr. İsmail TEKAÜT
Dr. Öğr. Üyesi Rozelin AYDIN Maide DEMİRBAŞ	İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE ADANA'DA SUYUN GÜVENLİĞİ

Farman SHALIZADA Erol SEKE	DİKGEN FREKANS BÖLÜŞÜMLÜ ÇOĞULLAMA SİSTEMLERİNDE TEPE/ORTALAMA GÜÇ ORANININ FAZ KAYDIRMALARLA DÜŞÜRÜLMESİ
Eisa AGHCHEHLI Prof. Dr. Malcolm CLARKE	DİYABETİK RETİNOPATİDE GENERATIVE ADVERSERYAL AĞ KULLANILAN DERİN ÖĞRENME ESASLI VERİ GÜÇLENDİRME: İNCELEME
Dr. İsmail TEKAÜT	S960 QL ÇELİĞİNİN TEL ELEKTRO EROZYON İLE KESİLMESİ İŞLEMİNDE KESME PARAMETRELERİNİN YÜZEY PÜRÜZLÜLÜĞÜNE ETKİSİNİNİN RAŞTIRILMASI
Deniz Emre EKİCİ Dr. Öğr. Gör. Murat BAKIRCI	AUS UYGULAMALARINDA KULLANILMASI İÇİN BİR MOBİL CİHAZIN MEMS İVMEÖLÇER HATALARININ DÜZELTİLMESİ
Hakan ÇEVİK Dr. Öğr. Üyesi Tarık KOÇAL	DERE AĞZI YÜZER ÇÖP KAPANI SİSTEMLERİNİN İSTANBUL HALIÇ BÖLGESİ İÇİN TASARLANMASI
Burak GÜNAYDIN Prof. Dr. Ümit BÜYÜKSARI	HİDRO-TERMAL İŞLEM UYGULANMIŞ AYÇİÇEĞİ SAPI İÇEREN YONGA LEVHALARIN YÜZEY PÜRÜZLÜLÜĞÜ
Kimya Yük. Müh. Berk TIRNAKÇI Doç. Dr. Yavuz SALT Dr. Öğr. Üyesi İnci SALT	PERVAPORASYON İLE DESALİNASYONA YÖNELİK ZEOLİT 5A DOLGULU POLİ(VİNİL ALKOL) MEMBRANLARIN HAZIRLANMASI VE KARAKTERİZASYONU
Çağdaş KÜÇÜK Prof. Dr. Çağın KANDEMİR ÇAVAS	SİNYAL PROTEİNLERİNİN BİLGİSAYAR-TEMELLİ YÖNTEMLERLE SINIFLANDIRILMASI
Dr. Öğr. Üyesi Alkan ÖZKAN	NEREDEYSE KONTRA gb-SÜREKLİ FONKSİYONLAR ÜZERİNE

Saat: 15.00-17.00 / Cumartesi 07.03.2020

SATURDAY 07.03.2020/ TIME 15.00-17.00

Bu oturumda Moderatör ara verebilir

SALON 1-Oturum3	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇALIŞ
Dr. Öğr. Üyesi N. Damla YILMAZ USTA	DORUMBURNU NEKROPOLÜ (ANTALYA/SERİK) KURTARMA KAZISINDAN ELE GEÇİRİLEN İNSAN İSKELETLERİNİN (MS 5.-6. YY) ANTROPOLOJİK ANALİZİ
Fatih KURTÇU	İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE ULUS VE CUMHURİYET GAZETELERİNE VERİLEN RADYO REKLAM METİNLERİNİN MODERN TOPLUM YAPISI ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ
Öğr. Gör. Ertan ŞEHİT	ROMA HEYKEL SANATI ÜZERİNDE HELLENİZASYON ETKİSİ VE ROMA KOPYALAMA SANATI
Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇALIŞ	SAKIP SABANCI MARDİN KENT MÜZESİ DİLEK SABANCI SANAT GALERİSİNDE BULUNAN BİR GRUP KEMER TOKASI
Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇALIŞ	OSMANLI MİNYATÜR SANATINDA TOPOGRAFIK RESİMLERDEN ÖRNEKLER
Öğr. Gör. Nuray ÇINAR	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ÖZ DÜZENLENMİŞ ÖĞRENME BECERİLERİNİN FARKLI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ (KARABÜK ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ)
Dr. Öğr. Üyesi Şule ÇEVİKER AY Cansın ALBAYRAK Gülşen BAYRAM	DÜŞÜNMEYİ DESTEKLEYEN SINIF ÖLÇEĞİNİN GELİŞTİRİLMESİ
Onur KÖSE	SPENGLER VE TOYNBEE'NİN DÖNGÜSEL MODELLERİ VE YENİ VARSAYIMLAR
Prof. Dr. Feriha AKPINARLI Dr. Öğr. Üyesi Ayşem YANAR	TARİHİ TEKSTİL DOKUMALARIN BELGELENMESİ VE ETNOGRAFYA MÜZELERİNDE SERGİLENMESİNE İLİŞKİN ÖNERİLER: SOF DOKUMA ÖRNEĞİ

SALON 2-Oturum 3	Oturum Başkanı: Dr. Mahir TERZİ
Doç. Dr. Cumhur Okay ÖZGÖR	RESİMDEN FOTOĞRAF SANATINA GROTESK BEDENLER

Tolga TELLAN	PLATFORM KAPİTALİZMİ VE MEDYANIN DEĞİŞEN DOĞASINI KAVRAMAK
Öğr. Gör. Türkan AYDOĞAN	İKNA, KÜLTÜR VE KÜLTÜREL İMGELER
Kübra KILIÇ	GÜNCEL SANATTA DİSİPLİNLERARASI OLARAK TEKSTİL MALZEMELERİNİN KULLANIMI
MUSTAFA EREN ELMALI	ÇAĞRI MERKEZİ ÇALIŞANLARININ SÖZLÜ ŞİDDETE MARUZ KALMASI: CİNSİYET ÜZERİNDEN BİR OKUMA
Dr. Rifat OLGUN	GÖRME ENGELLİ BİREYLERİN SOSYAL HAYATA KATILIMINDA KENTSEL TASARIM YAKLAŞIMLARININ ETKİSİ
Dr. Murat TURĞUT	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN UMUTSUZLUK DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ
Dr. Mahir TERZİ	TÜRKİYE'NİN JEOPOLİTİK ÖNEMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİNDE TURİZME FARKLI BİR BAKIŞ

SALON 3-Oturum 3	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Hilal YAKUT İPEKOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Esin ERGÜN	DİJİTAL ÇAĞA UYUMLU BİR EBEVEYN OLABİLMEK
Dr. Öğr. Üyesi Hilal YAKUT İPEKOĞLU	ENGELLİLİĞE BAKIŞTA KÜLTÜREL FARKLILIKLAR
Elif Ayça KARACA	OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİNEMA DENETİMLERİ (1908-1918)
Dr. Öğr. Üyesi Bilal DEVECİ	İGNEADA YEREL HALKININ SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM TUTUMUNUN BELİRLENMESİ
Havva Nur DOĞAN Dr. Öğr. Üyesi Adem AKBIYIK	ALGILANAN SİBER ZORBALIK ŞİDDETİNİN INSTAGRAM KULLANIMI ÜZERİNE ETKİSİ
Rabia YILDIRIM	BİR SERGİLEME MEKANI OLARAK SOSYAL MEDYA HESAPLARI; YENİ MEDYA SANATÇILARININ ÇALIŞMALARI
Betül YENİÇERİ	“SAĞLIKLI YAŞAM DERGİSİ” FORMSANTÉ'NİN KADIN BEDENİ TEMSİLLERİ ÜZERİNE GÖSTERGEBİLİMSSEL BİR ANALİZ
Betül YENİÇERİ	SOSYAL MEDYADA CİNSİYETÇİ SÖYLEMİN ÜRETİMİ: TWİTTER ÜZERİNE BİR İNCELEME
Arş. Gör. Rabia SERTTAŞ Gülşah GÖNÜLŞEN	SİMÜLASYON KURAMI BAĞLAMINDA SOSYAL MEDYADA GERÇEĞİN YİTİRİLMESİ VE SAHTE HAYAT İNŞASI: RULİNG TWİTTER HESABI ÜZERİNE BİR İNCELEME
Hüsne Turap BABADAĞ Gülbüke BALTA Mami OVEZOV	ÖNYARGININ KISA SÜRELİ HAFIZAYA ETKİSİ

SALON4-Oturum 3	Oturum Başkanı: Dr. Nermin ŞARLAK
Ahmet Baturalp ÖKMEN Doç. Dr. Habib GÜRBÜZ	ATIK ISI GERİ DÖNÜŞÜM SİSTEMLERİ: BUJİ ATEŞLEMELİ MOTORDA ÖRNEK BİR UYGULAMA
Dr. Öğr. Üyesi Celal YELGEL	POST TRANSITION METAL CHALCOGENIDES FOR OPTOELECTRONIC APPLICATIONS
Sevinc İBRAHİMOVA Prof. Dr. İman ƏSGƏRZADƏ Dr. Qəhrəman HÜSEYNOV Dr. Şərif İSMAYİLOV	Ga 0.5 In 1.5 Se 3 BƏRK MƏHLUL KRİSTALLARININ QURULUŞU VƏ TERMOELEKTRİK XASSƏLƏRİ
Doç. Dr. Doğan AYDIN Merve İrem Birinci	METAFOR PATLAMASI: YENİ POPÜLASYON TABANLI METASEZGİSELLER ÜZERİNE BİR TARTIŞMA
Dr. Nermin ŞARLAK	SWAT MODELİ VE TÜRKİYE'DEKİ UYGULAMALARI

SALON5-Oturum 3	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Berrin TOPUZ
Dr. Öğr. Üyesi Nuri ŞEN	

	DETERMINATION THE LIMIT DRAWING RATIO OF MART1400 STEEL WITH EXPERIMENTAL AND FINITE ELEMENTS METHOD
Dr. Mahsa POURALI KAHRIZ	EFFECT OF POLARITY ON BULBLET REGENERATION OF LILIUM CANDIDUM L USING LEAVES AS EXPLANTS
Asst. Prof. Dr. Hakan BAYRAK Assoc. Prof. Dr. Ferhat AKGÜL	BRIDGE CONDITION PREDICTION USING MARKOV PROCESS
Mustafa ALDEMİR Prof. Dr. İsmail Hakkı AKÇAY Doç. Dr. Habib GÜRBÜZ Hüsameddin AKÇAY	MODEL TURBOJET MOTORUNDA ALTERNATİF YAKITLARIN KULLANIMINA YÖNELİK TEST DÜZENİĞİNİN HAZIRLANMASI VE ÖN TESTLER
Alkan İŞERİ Prof. Dr. Şenol BAŞKAYA	OTOMOTİV ENDÜSTRİSİNDE KULLANILAN TİPİK BİR VERNİK KABİNİNİN NÜMERİK ANALİZİ
Mehmet Çağatay TAŞKIN Öğretim Üyesi, Doç. Dr. Melih OKUR	DÖNER PALETLİ TÜRBİNLERDE YAĞLAMANIN PERFORMANSA ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Berrin TOPUZ	DOĞAL SU NUMUNELERİNDE ESER MİKTARDAKİ Cd(II), Pb(II) ve Zn(II) İYONLARININ 2.6 İMETİLMORFOLİNDİTİYOKARBAMAT KOMPLEKSLERİ ŞEKLİNDE AMBERLİT XAD-4 KOLONUNDAN ÖNDERİŞTİRİLMESİ VE TAYİNİ İÇİN YENİ BİR METOD
Seval GÜRBÜZ Yusuf Arif KUTLU	TÜRKİYEDEKİ YIKICI DEPREMLERİN ÖNCÜL İŞARETLERİNE YÖNELİK ANKET ÇALIŞMASININ İLK SONUÇLARI

SALON6-Oturum 3	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Koray KARABULUT
Dr. Öğr. Üyesi Koray KARABULUT Dr. Öğr. Üyesi Doğan Engin ALNAK	NANOAKIŞKAN KULLANILAN GERİYE DÖNÜK ADIM AKIŞINDA FARKLI ADIM KÖŞE YAPILARININ ISI TRANSFERİ VE AKIŞ ÖZELLİKLERİNİN ARAŞTIRILMASI
Gıda Müh. Umut TAŞ Prof.Dr. Hatice Kalkan YILDIRIM	BAL ŞARABI VE BAL ORJİNLİ DAMITIK İÇKİSİNDE BAZI AROMA BİLEŞENLERİ
Merve Karaman Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin Güllü	Ag-ZnSe İNCE FİMLERİNİN MALZEME VE FOTODİYOT ÖZELLİKLERİ
Arş. Gör. Mustafa Latif ÇOBANKAYA Prof. Dr. İlyas ÇANKAYA	MATLAB GUI'DE FOTOVOLTAİK SİSTEMLERİN YILLIK ENERJİ ÜRETİMİ İÇİN BİR TAHMİN ARACI
Mehmet Artun BAKİ Arş. Gör. Dr. Vesile Hatun AKANSEL	TBDY 2019' A GÖRE TASARLANMIŞ BETONARME BİR BİNANIN LİNEER OLMAYAN PERFORMANS DEĞERLENDİRMESİ
Arş. Gör. Şule Nur SARGIN Doç. Dr. Talip KELLEGÖZ	PARALEL ROBOTİK MONTAJ HATLARINDA MALİYET ENKÜÇÜKLENMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Şükriye GÜVELİ	NICKEL(II) COMPLEXES OF N(4)-SUBSTITUTED THIOSEMICARBAZONES: STRUCTURAL ANALYSIS, AND ANTIOXIDANT PROPERTIES
Buse ZARALIOĞLU Dr. Öğr. Üyesi Sinem ÇEVİK	YÜZEYİ GELİŞTİRİLMİŞ 30CRMV9 ÇELİĞİNİN YAPISAL VE MEKANİK ÖZELLİKLERİNİN İNCELENMESİ
Assistant Professor Sertan OZAN Associate Professor Jixing LIN Associate Professor Yuncang LI Professor Cuie WEN	INVESTIGATION OF THE EFFECTS OF COLD ROLLING REDUCTION RATE ON THE RECRYSTALLIZATION BEHAVIOR OF Ti-40.7Zr-24.8Nb ALLOY
Esra KARAKAYA Prof. Dr. Yıldray TOPCU	DÜŞÜK YOĞUNLUKLU LİF LEVHA (LDF) ATIKLARININ BURGU REAKTÖRDE PİROLİZİ

Saat: 09.00-12.00 / PAZAR 08.03.2020

SUNDAY 08.03.2020/ TIME 09.00-12.00

Bu oturumda Moderatör ara verebilir

SALON 1-Oturum 1	Oturum Başkanı: Dr. Onur Mutlu YAŞAR
Gökçe AKGÜN	ARTİSTİK YÜZMENİN OLİMPİK KATEGORİ YARIŞMALARINA KATILAN SPORCULARIN DÜNYA ŞAMPİYONALARINDAKİ YAŞ ORTALAMALARININ İNCELENMESİ

Doç. Dr. Esin GÜLLÜ Doç. Dr. Abdullah GÜLLÜ Doç. Dr. İhsan ÇETİN Arş. Gör. Abdulsamet EFDAL	ÇİM HOKEYİ SPORCULARINDA SENTETİK ÇİM SAHA KULLANIMININ KAN METAL DÜZEYLERİNE ETKİSİ
Gökçe AKGÜN	ARTİSTİK YÜZME DÜNYA SIRALAMASI SİSTEMİ YÖNTEMİYLE OLİMPİYAT OYUNLARINA KATILIM ANALİZİNİN HAZIRLANMASI
Arş. Gör. Yusuf BUZDAĞLI Dr. Arş. Gör. Murat OZAN	YÜKSELTİDE EGZERSİZİN OKSİDATİF STRES DÜZEYİNE ETKİSİ
Kamil UZGUR Doç. Dr. H. Ahmet PEKEL Prof. Dr. Latif AYDOS	REKREATİF AMAÇLI KOŞUCULARIN SPORA BAĞLILIK DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
Dr. Onur Mutlu YAŞAR	BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR YÜKSEKOKULU ÖĞRENCİLERİ VE ZAMAN YÖNETİMİ
A.ГУМАРОВ	«ҚЫЗ ЖІБЕК» СПЕКТАКЛІНДЕГІ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІК
Б.Р. ҚАРАБАЛАЕВА	ҚАЗАҚ КЕСКІНДЕМЕСІЛЕРІ ШЫҒАРМАШЫЛЫғыНДАҒЫ МИФОЛОГИЗАЦИЯЛАУ ЖҮЙЕСІ

SALON 2-Oturum 1 EĞİTİM	Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Derya ATEŞ
Dr. Öğr. Üyesi Derya ATEŞ	EVLİLİK BİRLİĞİNDE KADININ SOYADI İLE İLGİLİ GÜNCEL GELİŞMELER
Dr. Öğr. Üyesi Derya ATEŞ	BOŞANMA SONRASI VELAYET HAKKI VE ORTAK VELAYET
Dr. Ahmet Cahit İYİLİKLİ	YAŞAMIN BİR ÖRÜNTÜSÜ OLARAK HUKUK (HUKUK VE YAŞAM ÖRGÜSÜ)
Assoc. Prof. Lasha BAZHUNAİSHVİLİ Associated Professor Irakli Gorgiladze	DILEMMA OF POLITICAL ORIENTATION IN THE SOUTH CAUCASUS REGION
Avukat, Yağız ŞENGÜLER	TRAFİK SİGORTALARINDA MADDİ ANLAMDA SİGORTA HİMAYESİNİN KAPSAMI
Arş. Gör. Çağlar ÖZDEMİR Arş. Gör. Dr. Armağan ÖRKİ	TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİLER ÖRNEĞİNDE NEOKLASİK REALİZM VE GÖÇ POLİTİKALARI
Ezgi Özlem TAMDEMİR	FOUCAULT'NUN DÜŞÜNCESİNDE AYDINLANMA SORUNU
Bersu VAROL Semanur DEMİRKAYA	TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL TEPKİLERE KARŞI DİYALÖJİK DEMOKRASİ ANLAYIŞININ UYGULANABİLİRLİĞİ
Assoc. Prof. Irakli MANVELIDZE	REGIONAL PROBLEMS OF ELECTRONIC GOVERNANCE IN AUTONOMOUS REPUBLIC OF ADJARA
Cihan AKDAĞ Dr. Öğr. Üyesi Emine Gülselcen KAFKASYALI	YAPISALCI MARKSİZM VE LOUIS ALTHUSSER'İN TOPLUM ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR İNCELEME
Assist. Prof. Lasha KHOZREVANIDZE	THE NEW ERA OF THE ISLAMIC STATE - THREATS AND CHALLENGES IN THE CONTEXT OF REGIONAL SECURITY
Prof. Dr. Yasemin AYDOĞAN Sevil Merve BAŞER	İSTİSMARA MARUZ KALAN ERGENLERİN SOSYAL BECERİ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ

Saat: 12.30-14.30 / PAZAR 08.03.2020
SUNDAY 08.03.2020/ TIME 12.30-14.30
Bu oturumda Moderatör ara verebilir

SALON 1-Oturum 2 EĞİTİM	Oturum Başkanı: Dr. Gökhan ULUDAĞ
Jamaluddin Sadruddin Oghli	ABD'NİN AFGANİSTAN MÜDAHALESİNİN YASALLIK SORUNU
Esra UYAR OKCU	AB-KANADA CETA MÜZAKERELERİ KAPSAMINDA AVRUPA KOMİSYONUNUN ÖZERKLİĞİNİN İNCELENMESİ
Dr. Rıdvan BAL	ABD DİPLOMATİK RAPORLARINDA MENEMEN OLAYI

PHD Gela IREMADZE	CONFLICTS AND SOME SECURITY ISSUES IN THE BLACK SEA REGION
Serkan D. KOŞOÇAYDAN	CUMHURBAŞKANLIĞI KARARNAMESİ
Dr. Gökhan ULUDAĞ	ÖRGÜTSEL SESSİZLİĞİN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK ÜZERİNE ETKİSİ İLE İLGİLİ BİR ALAN ARAŞTIRMASI
Dr. Gökhan ULUDAĞ	ÖRGÜTSEL ADALETİN PSİKOLOJİK SERMAYEYE ETKİSİ ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI
Doç. Dr. Ramid HÜSEYNOV Doç. Dr. Emin NƏSİROV	BEYNƏLXALQ TERRORİZMLƏ MÜBARİZƏ İMKANLARI
Jean Denis MIALA NDOMBELE Lucien KUZONDISA MUNTIMA	THE RIGHT TO INTELLECTUAL PROPERTY IN MODERN CHINA

Saat: 12.30-14.30 /Pazar 08.03.2020

Bu oturumda Moderatör ara verebilir

SALON 2-Oturum 1	Oturum Başkanı: Dr. Prof. Vaqif NƏSİROV
Dr. Prof. Vaqif NƏSİROV Dr. Öğr. Üyesi Aybəniz RZAYEVA Dr. Prof. Hüseyin İBRAHİMOV	RADİOAKTİV ŞÜALANMANIN $Cu1,975Ni0,025S$ KRİSTALINDA QURULUŞ ÇEVRİLMƏLƏRİNİN XARAKTERİNƏ TƏSİRİ
Prof. Dr. Edil EYVAZOV Aygün İBRAHİMLİ Güney MİRZƏYEVA	METALLİK MAYELƏRİN DİNAMİK ÖZLÜLÜYÜ
Prof. Dr. Edil EYVAZOV Dr. Öğr. Üyesi Sultanəli QURBANOV Dr. Öğr. Üyesi Vidadi HÜSEYNOV	SİSTEMİNİN KİNETİK VƏ MAQNİT XASSƏLƏRİ
Doç. Dr. Elshad HAMİDOV HAMİD OĞLU	О ГЛАДКИХ РЕШЕНИЯХ ОПЕРАТОРНО – ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ВТОРОГО ПОРЯДКА В ГИЛЬБЕРТОВО ПРОСТРАНСТВО
Gülnarə HƏSƏNOVA	AZƏRBAYCANIN ÇAY SULARINDA MİKROSKOPİK GÖBƏLƏKLƏRİN BİOMÜXTƏLİFLİYİ
Rakida Amina MARFAT	MORPHOLOGICAL AND POMOLOGICAL DIVERSITY AMONG APRICOT (PRUNUS ARMENIACA L.) GENOTYPES GROWN IN AZERBAIJAN
Sahilə ORUCOVA	TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN YENİDƏN QURULMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN ROLU
Günel İSRAFİLOVA	İBTİDAİ SİNİFLƏRİN TƏLİM PROSESİNDƏ QEYRİ-STANDART DƏRS FORMALARI ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ
Aygül İSMAYILOVA	DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN JUS AD BELLUM PRİNSİPİ ƏSASINDA TƏHLİLİ
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI	“DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN “TÜRKMƏN-LİSANI” NÜSXƏSİNİN STRUKTUR-SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİ
A.И. ХУДИЕВА	НЕСТАЦИОНАРНЫЕ ВОЛНЫ, ВЫЗВАННЫЕ ВОЗДЕЙСТВИЕМ СИЛЫ ПО НОРМАЛИ К ПОВЕРХНОСТИ ДВУХСЛОЙНОЙ ЖИДКОСТИ, ФОРМУЛИРОВКА ПРОБЛЕМЫ И УПРОЩЕНИЕ ИСХОДНЫХ УРАВНЕНИЙ
Durdona BULTAKOVA Muhabbat QURBONOVA	ALISHER NAVOIYNJNG "MUHOKAMAT UL-LUG'ATAYN" ASARIDA KELITIRILGAN TURKIY TILGA XOS BO' LGAN SO'ZLAR (LAKUNALAR) TADQIQI
Nodira XUDOYNAZAROVA Muhabbat QURBONOVA	TILSHUNOSLIKDA TOVUSHLAR UYG'UNLASHUVI
Dilnavoz NAJIMOVA Uzoq JO'RAQULOV	TURK VA O'ZBEK BOLALAR SHE'RIYATIDA GNOSEOLOGİK QARASHLAR

SALON 3-Oturum 1	Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
Çinarə SƏFƏROVA QABIL QIZI	ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU
Elmira MƏHƏRRƏMOVA MƏHƏRRƏM QIZI	S.Ə. ŞİRVANİNİN YARADICILIGINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARI
Dr. Göyərçin MUSTAFAYEVA	XIX ƏSRİN DÜNYA ŞÖHRƏTLİ ŞAİRİ MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH
Günel ALASGAROVA	AZERBAIJAN XXI ASIR BILIMKURGU ROMANLARI

Mykola VAS'KIV	MAGTYMGULY PYRAGY (MAHTUMKULI FRAGI) LYRICS IN THE TRANSLATIONS IN UKRAINIAN
Bilal HƏSƏNLI	ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRİN TƏHLİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Ağahüseyn ŞÜKÜROV MAMEDHÜSEYİN OĞLU	ÜMUMTÜRK SÖZLÜ HALK EDEBİYATININ BİR KOLU
Inga ZOIDZE	CONVERSATION IN OLD GEORGIAN WRITING
Inga ZOIDZE	ФОРМА/ЖАНР БЕСЕДЫ (ГАБААСЕБА) В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Şöhrət MƏMMƏDOVA	AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNİN YARADICISI
Zümrüt MENSİMOVA	AŞK DESTANLARINDA BUTAVERMENİN ECDAD KULTU İLE İLGİLİ SEMANTİKASI
Könül TAPDIQOVA	XOŞAHƏSƏN GÖLÜNÜN ZOOPLANKTONU
Анваржон КАНДАХАРОВ ХАСАНОВИЧ	СВЯЩЕННЫЕ МЕСТА НАКШБАНДИЯ И ЯССАВИЯ В НАВОИЙСКОЙ ОБЛАСТИ
Prof. Dr. Mendigul S. NOGAYBAYEVA Almas TOXANBAYEV	KONARGÖÇERLERİN MİTOLOJİSİNDE YÖNETİCİ (HÜKÜMDAR) TİPİ
Nazile ABDULLAZADE Aygün AHMADOVA	XOCALI SOYQIRIMI – TARİXİ GERÇƏKLİYİN “XƏCALƏT”İ HOCALI SOYKIRIMI – TARİHİN UTANÇ YÜZÜ
Nazile ABDULLAZADE Aygün AHMADOVA	M.MAHMUDBƏYOYUN DƏRSLİKLƏRİNDƏ TÜRK ƏDİB VƏ ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞININ TƏDRİSİ M.MAHMUTBƏYOYUN DERS KİTABLARINDA TÜRKİYE EDİB VE ŞAİRLƏRİNİN YARATICILIĞININ EĞİTİMİ
Prof. Dr. Qasım HACIYEV	BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ZAMANI ERMƏNİLƏRİN ANTI-TÜRK FƏALİYYƏTİ VƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ (arxiv materialları əsasında)
Разия КАЛДЫБЕКОВА п.ф.к Гаухар АБДИКАРИМОВА Данияр АЛДАБЕРГЕНОВ	ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОҒАРЫ ДЕҢГЕЙДЕ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ГАЖ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КАРТА СЫЗБАЛАР ЖАСАУДА ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ
Assoc. Prof. Ol'ga BYKOVA	SPECIFICATION OF THE CREATION OF TURKEY FORMATION IN REPORTS ON THE WAY OF THE CITY BY LEONID PERVOMAJSKYJ «NOTEPAD IS A WALK» (1929)

SALON 4-Oturum 1	Oturum Başkanı: Dr. Gülahmed İMANOV
Vüsalə AĞAYEVA	AKADEMİK TOFIQ HACIYEV VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİL
dosent Zabitə MƏHƏMMƏD QIZI TEYMURLU	AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT LEKSİKASINDA VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ OMONİM SÖZLƏR
F.ü.f.d., dosent. Könül SƏMƏDOVA	AZƏRBAYCANIN ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNDƏ AHƏNG QANUNUNUN POZULDUGU YERLƏR
Samirə MUSƏVİ	FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR
Aysel TALİBOVA	QABRİEL QARSİA MARKEZİN “PATRIARXIN PAYIZI” ƏSƏRİNDƏ BƏDİİ DİL VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ
Kübra Vəliyeva	AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ SİNİR SİSTEMİ TİBBİ TERMİNLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Prof. Dr. Mirvari İSMAYİLOVA	NİTQİN RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUNUN FUNKSIONAL – KOMMUNİKATİV SƏCİYYƏSİ
Gulanbar ABBASOVA	LINGU-POETIC PROPERTIES OF SUFFIXES THAT CREATE MORPHOLOGICAL PARALLELISM IN AZERBAIJAN AND ENGLISH
Dos. Yeganə HACIYEVA	BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI
Asst. Prof. Dr. Aygun ALIYEVA	PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FEMALE IMAGES IN NINETEENTH-CENTURY FRENCH LITERATURE
Senior Teacher, Gulnara ASLANOVA	MAIN DIRECTIONS IN TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF LANGUAGES

Dosent Kəmalə ƏHMƏDOVA	ÇOXKOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQI
Jalə QƏNİYEVA	SOMATİK İFADƏLƏRİN TƏSNİFATI
Prof. dr.Minaxanım Nuriyeva Təkəli	TÜRK KÖKƏNLİ RUS SOYADLARININ TARİXİ LİNGVİSTİK TƏDQIQI
PhD.Aliyeva Elmira Eyyub	ON THE INVESTIGATION OF ADJECTIVES IN TRADITIONAL LINGUISTICS
Dr. Gülnarə İMANOVA	MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ VURĞU
PhD. Mehriban MAMMADOVA	THE SUCCESSION OF THE RICH SPEECH TRADITIONS STARTING WITH THE "KITABI-DEDE KORKUT"
Larysa PRYSIAZHNIUK Yuliia SHYTİKOVA Yevhenii STARYCHENKO Olena SVYNARCHUK Serhii MELNYK Svitlana TKACHYK	THE ESTIMATION OF MAIZE LINES BY MORPHOLOGICAL AND SSR MARKERS AND USING GAIA SOFTWARE WITHIN DUS TEST
İlham ALİZADEH	IMPACT OF STRATEGIC INTERESTS ON THE ESTABLISHMENT OF AZERBAIJAN-GEORGIA-TURKEY ENERGY CORRIDOR
Dr. Melahat BABAYEVA	"AŞIK ALİNİN TÜRKİYE YOLCULUĞU DESTANI"

<i>SALON 5-Oturum 1</i>	<i>Oturum Başkanı:</i>
Doc. Dr. Hazar HÜSEYİNOV	HAYDAR ALİYEVİN NAHÇIVAN ÖZƏRK CUMHURİYETİ ALİ MECLİS BAŞKANI OLDUĞU DÖNEMDE NAHÇIVAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ
PHD. Dr. Günel MAMMADOVA	EĞİTİMDE YENİ YAKLAŞIMLAR
Dr. Mehriban HƏSƏNOVA	İNNOVATİV FƏALİYYƏTDƏ TƏLƏBƏLƏRİN PEDAQOJİ KOMPETENSİYALARINI MÜSTƏQİL ŞƏKİLDƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI
Dos. Fəxrəddin Allahverdi oğlu Yusifov	İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA SƏRİŞTƏYÖNÜMLÜLÜK
Minayə MƏMMƏDOVA	İNGİLİS DİLİ VƏ ONUN VARIATİVLİYİ
Doç. Mirvari Verdiyeva	AZƏRBAYCANDA COĞRAFİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI BİR ELM KİMİ: İLK METODİSTLƏR VƏ ONLARIN TƏDQIQAT İSTİQAMƏTLƏRİ
Püstəxanım BALAYEVA	YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALAR TƏLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VƏSİTƏSİ KİMİ
Zemfira QƏDİROVA	ALİ PEDAQOJİ KADRLARIN PEŞƏ SƏRİŞTƏLİKLƏRİNİN ÜZƏ ÇIXARILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ
Dr. Tamilla Vahabova Əhməd qızı	AZƏRBAYCAN ZİYALILARI TƏRBİYƏDƏ SOSIAL MÜHİTİN ROLU HAQQINDA (XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)
Prof. Dr. Ərəstun BAXŞƏLİYEV Dosent Qəribə RƏHİMOVA Dosent Simnarə HEYDƏROVA	GƏNCLƏRDƏ ÖZÜNÜDƏRK VƏ ÖZÜNÜ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Abrehet MEHARI Prof. Dr. Rovshan GULIEV	ECONOMIC INTEGRATION OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISE IN MANUFACTURING SECTOR: THE CASE OF ETHIOPIA, TIGRAY REGIONAL STATE MEKELLE CITY
Vəfa TAĞIYEVA	ARAN İQTİSADİ COĞRAFİ RAYONUNDA SƏNAYE STRUKTURUNUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ
Olha BRATSIUK Phd. Alla STEPANOVA	STARTUP ACCELERATOR AS AN INNOVATIONAL INVESTMENT TOOL
PhD, Iryna NOVİKOVA	ANATOMY OF TRANSFER OF ACADEMIC TECHNOLOGIES THEORIES AND PARADIGMS
Türkanə ƏLİYEVA	NAXÇIVAN İQTİSADİ RAYONUNUN ŞƏHƏR VƏ ŞƏHƏR MƏNTƏQƏLƏRİNDƏ ƏHALİNİN ARTMASINDA MİQRASİYANIN ROLU
Aliyə MÜRSƏLOVA SAMİR QIZI	XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ İRƏVAN: TARİXİ, FƏQİHLƏRİ, DİNİ

	TƏHSİLİ
Dosent Kamal HÜSEYNOV	ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ MƏNƏVİYYAT
Turkan ALİYEVA	ROBERTSON DAVIES' "FIFTH BUSINESS" AS A PATTERN OF CANADIAN MYTH

<i>SALON 6-Oturum I</i>	<i>Oturum Başkanı: Nazile ABDULLAZADE</i>
Sahab ƏLİYEVA	NAXÇIVANIN CƏNUBİ AZƏRBAYCANLA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ VƏ ELMİ ƏLAQƏLƏRİ
Ph. D. Assoc. Prof. Asim MAMMADOV Vusal NAZAROV	STATE CHILDREN'S ORGANIZATIONS AND THEIR SOCIAL STRUCTURE IN AZERBAIJAN REPUBLIC
PhD. Assoc. Prof. Asim MAMMADOV Sarkhan SABIRLI	GENERAL PRINCIPLES AND CONCEPTUAL ISSUES OF YOUTH POLICY(EXAMPLE OF EU)
Subeybat TAHİR	TÜRK MƏRASİM LEKSİKASINDA QIRMIZI RƏNGİN YERİ
Ph. Dr. Minavvar FİRUDİN QIZI MAMMADOVA	EFFECTIVE TEST-TAKING STRATEGIES IN THE HIGHER MILITARY SCHOOLS
Prof. Dr. Rezo MANVELİDZE Lasha MANVELİDZE Irakli BERİDZE	CERTAIN ASPECTS OF ECONOMIC TRANSFORMATION AND URBANIZATION IN AJARA REGION
Assoc. Prof. Natalia LAZBA Assoc. Prof. Ineza ZOİDZE Assist. Prof. Irine TSİNTSADZE	PECULIARITIES OF SUBNATIONAL GOVERNANCE IN ADJARA
Nikolay VASKIV	ЛИРИКА МАГТЫМГУЛЫ ПЫРАГЫ (МАХТУМКУЛИ ФРАГИ) В ПЕРЕВОДАХ НА УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК
Prof. Dr. Jalə QƏDİMOVA	AZƏRBAYCANIN MÜASİR MUSİQİ PEDAQOGİKASINDA MUSİQİ MENTALİTETİ ANLAYIŞI
Khayala AHMADOVA	TOURISM ADVERTISING AND ITS ANALYSIS IN THE CONTEXT OF SPEECH ACT THEORY
Doçent. Təranə MAHMUDOVA	FƏRQLİ MƏDİA SİSTEMLƏRİNİN QOVŞAĞINDA: YENİ KOMMUNİKASIYA PROSESLƏRİ VƏ MÜASİR İNFORMASIYA KANALLARI POST-SOVIET AZƏRBAYCANINDA İCTİMAİYYƏTİN MƏDİA GÖZLƏNTİLƏRİNƏ VƏ XƏBƏRLƏRİ QAVRANMASINA NECƏ TƏSİR GÖSTƏRİR
Assoc. Prof. Anastasiia KYRYCHENKO	РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ПЕНСИОННОГО СТРАХОВАНИЯ
Genadi IASHVILI Giga PHARTENADZE	OPEN GOVERNANCE AND GEORGIA: THEORETICAL METHODOLOGICAL CONTEXT

POSTER SUNUMLAR

Arş. Gör. Sedef SELVİLER SİZER Doç. Dr. Burcu ONUK Süleyman YÜKSEL Prof. Dr. Murat KABAK	MAKROANATOMİK BİR ÇALIŞMA; KARACA'DA BURUN BOŞLUĞU'NUN ANATOMİK YAPISININ ORTAYA KONMASI
Billur KÖFTER Prof. Dr. Ayla ALTINTEN Prof. Dr. Zehra ZEYBEK	YÜN YIKAMA ATIK SUYUNUN KOAGÜLASYON VE FLOKÜLASYON İLE ARITIMININ CEVAP YÜZEY YÖNTEMİYLE OPTİMİZASYONU
Prof. Dr. Musa TÜRKER Sultan YILMAZ	PLANTAGO LANCEOLATA BİTKİ EKSTRAKTI KULLANILARAK GÜMÜŞ NANOPARÇACIK SENTEZİ VE SENTEZLENEN NANOPARÇACIĞIN ANTİBAKTERİYEL VE YARA İYİLEŞTİRİCİ ETKİSİNİN BELİRLENMESİ

FOTOĞRAF GALERİSİ

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

KONGRE KÜNYESİ	I
BİLİM KURULU	II
KONGRE PROGRAMI	III
FOTOĞRAF GALERİSİ	IV
İÇİNDEKİLER	V

Göyərçin MUSTAFAYEVA

XIX ƏSRİN DÜNYA ŞÖHRƏTLİ ŞAIRİ MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH

-1-

Gunel ISRAFILOVA

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF NON-STANDARD FORMS OF ELEMENTARY EDUCATION IN THE LEARNING PROCESS

-6-

Hazar HÜSEYİNOV

HAYDAR ALİYEVİN NAHÇIVAN ÖZƏK CUMHURİYETİ ALİ MECLİS BAŞKANI OLDUĞU DÖNEMDE NAHÇIVAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

-12-

Könül SƏMƏDOVA

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNDƏ AHƏNG QANUNUNUN POZULDUGU YERLƏR

-20-

Güləhməd İMANOV

DİL USLUBU

-25-

Ərəstun BAXŞƏLİYEV

Qəribə RƏHİMOVA

Simnarə HEYDƏROVA

GƏNCLƏRDƏ ÖZÜNÜDƏRK VƏ ÖZÜNÜ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

-31-

Kamal HÜSEYNOV

ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ MƏNƏVİYYAT

-38-

Kəmalə ƏHMƏDOVA

ÇOXKOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQI

-43-

Zəmfira QƏDİROVA

ALİ PEDAQOJİ KADRLARIN PEŞƏ SƏRİŞTƏLİKLƏRİNİN ÜZƏ ÇIXARILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

-51-

Fəxrəddin ALLAHVERDİ OĞLU YUSİFOV

İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA SƏRİŞTƏYÖNÜMLÜLÜK

-56-

Samirə MUSƏVİ

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

-61-

Vəfa TAĞIYEVA

ARAN İQTİSADİ COĞRAFİ RAYONUNDA SƏNAYE STRUKTURUNUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

-66-

Gülnarə İMANOVA

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ VURĞU

-71-

Sahilə ORUCOVA

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN YENİDƏN QURULMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN ROLU

-77-

Terane NAĞIYEVA ARGOLARIN ULUSAL DİL TEMELİNDE KURULMASI	-82-
Yeganə HACIYEVA BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI	-87-
Arzu ÖZYÜREK Zeliha YAZICI FORMASYON EĞİTİMİ ALAN ÖĞRETMEN ADAYLARINDA MESLEKİ TUTUM VE ÖZ YETERLİK ALGISI	-92-
Hatice Nur GERMİR TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ'NE BAĞLI BANKA GRUPLARINDA İSTİHDAM EDİLEN KADIN PERSONEL ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA	-99-
Разия КАЛДЫБЕКОВА Гаухар АБДИКАРИМОВА Данияр АЛДАБЕРГЕНОВ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОҒАРЫ ДЕНГЕЙДЕ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ГАЖ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КАРТА СЫЗБАЛАР ЖАСАУДА ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	-107-
Samuel Atsibha GEBREYESUS ASSESSMENT OF THE CHALLENGES OF POST CLEARANCE AUDIT IN ETHIOPIAN REVENUE AND CUSTOMS AUTHORITY (A CASE OF MEKELLE BRANCH OFFICE)	-111-
Turkan ALIYEVA ROBERTSON DAVIES' "FIFTH BUSINESS" AS A PATTERN OF CANADIAN MYTH	-124-
Subeybat TAHİR TÜRK MƏRASİM LEKSİKASINDA QIRMIZI RƏNGİN YERİ	-130-
Çağlar ÖZDEMİR Armağan ÖRKİ TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİLER ÖRNEĞİNDE NEOKLASİK REALİZM VE GÖÇ POLİTİKALARI	-134-
Bersu VAROL Semanur DEMİRKAYA TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL TEPKİLERE KARŞI DİYALÖJİK DEMOKRASİ ANLAYIŞININ UYGULANABİLİRLİĞİ	-148-
Cevdet AVCI MEDYADA TÜRKÜ ÇAĞI: TÜRKÜLÜ HİKÂYEDEN TÜRKÜLÜ TV DİZİSİNE	-157-
Jamaluddin Sadruddin Oghli ABD'NİN AFGANİSTAN MÜDAHALESİNİN YASALLIK SORUNU	-172-
Mykola VAS'KIV MAGTYMGULY PYRAGY (MAHTUMKULI FRAGI) LYRICS IN THE TRANSLATIONS IN UKRAINIAN	-183-
Abdullah ÖMERCİOĞLU VERGİ YÜKÜNÜN VERGİYE UYUM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	-200-
Cihan AKDAĞ Emine Gülselcen KAFKASYALI YAPISALCI MARKSİZM VE LOUIS ALTHUSSER'İN TOPLUM ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR İNCELEME	-216-
Anastasiia KYRYCHENKO РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ПЕНСИОННОГО СТРАХОВАНИЯ	-222-

Yeliz ÇELEN

MATEMATİK ÖĞRETİMİNDE GEOGEBRA KULLANIMI HAKKINDA ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

-227

Yusuf AKGÜL

İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİNİN EHL-İ HADİS İLE MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

-234-

Yener KELEŞ

ÜNİVERSİTE ÖĞRETİM GÖREVLİLERİNİN ÖĞRENCİLERE KARŞI ETİK KURALLARI UYGULAMALARINDA BİRBİRLERİ ARASINDAKİ FARKLILIKLAR: TÜRKİYE'DE UYGULANMIŞ BİR OLAY İNCELEMESİ

-250-

Gheyath Munadhil Azeez

Ece UÇAR

Işıl ÇEKİÇ NAGAŞ

PROTETİK DIŞ TEDAVİSİNDE BAĞLANMA DAYANIMI VE DEĞERLENDİRME YÖNTEMLERİ

-257-

İsmail KARAKAYA

Ömer DOĞAN

ÇOKLU CEVAPLI MADDE TÜRÜNÜN PSİKOMETRİK ÖZELLİKLERİ HAKKINDA ÖDM ÇALIŞANI, ALAN UZMANI ve AKADEMİSYENLERİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ

-271-

Hanife ATLI

Semra BENZER

FEN BİLGİSİ EĞİTİMİNDE ETKİNLİK TEMELLİ VE SORGULAMAYA DAYALI EĞİTİM HAKKINDA ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİ

-280-

Hatice ÜNSAL

Ümit DENİZ

OKUL ÖNCESİ DÖNEM ÇOCUKLARININ TUVALET EĞİTİMİNE İLİŞKİN ANNELERİN BİLGİ VE UYGULAMALARININ İNCELENMESİ

-289-

Abrehet MEHARI

Rovshan GULIEV

ECONOMIC INTEGRATION OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISE IN MANUFACTURING SECTOR: THE CASE OF ETHIOPIA, TIGRAY REGIONAL STATE MEKELLE CITY

-306-

Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER

EMEKLİLİK SONRASI YAŞAMIN SEYRİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA (Trabzon İli Örneği)

-330-

Elmira MƏHƏRRƏMOVA MƏHƏRRƏM QIZI

S.Ə. ŞİRVANININ YARADICILIGINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARI

-343-

Əlvan CƏFƏROV

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNİN ORTAQ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

-349-

Minayə MƏMMƏDOVA

İNGİLİS DİLİ VƏ ONUN VARIATİVLİYİ

-355-

Türkanə ƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN İQTİSADİ RAYONUNUN ŞƏHƏR VƏ ŞƏHƏR MƏNTƏQƏLƏRİNDƏ ƏHALİNİN ARTMASINDA MİQRASIYANIN ROLU

-359-

Tolga TELLAN

PLATFORM KAPİTALİZMİ VE MEDYANIN DEĞİŞEN DOĞASINI KAVRAMAK

-365-

Minavvar FİRUDİN QIZI MAMMADOVA

EFFECTIVE TEST-TAKING STRATEGIES IN THE HIGHER MILITARY SCHOOLS

-372-

Khayala AHMADOVA

TOURISM ADVERTISING AND ITS ANALYSIS IN THE CONTEXT OF SPEECH ACT THEORY

-377-

Turan Özgür GÜNGÖR

PERCY BYSHEE SHELLEY’NİN BAZI ŞİİRLERİNDE OTORİTEYE KARŞI MUHALEFET

-382-

Yaşar ARLI

SİKKENİN İCADINDAN ÖNCEKİ TİCARETE GENEL BİR BAKIŞ

-390-

Təranə MAHMUDOVA

FƏRQLİ MƏDİA SİSTEMLƏRİNİN QOVŞAĞINDA: YENİ KOMMUNİKASIYA PROSESLƏRİ VƏ MÜASİR İNFORMASIYA KANALLARI POST-SOVET AZƏRBAYCANINDA İCTİMAİYYƏTİN MƏDİA GÖZLƏNTİLƏRİNƏ VƏ XƏBƏRLƏRİ QAVRANMASINA NECƏ TƏSİR GÖSTƏRİR

-398-

Mehriban MAMMADOVA

THE SUCCESSION OF THE RICH SPEECH TRADITIONS STARTING WITH THE “KITABI-DEDE KORKUT”

-406-

Aysel TALİBOVA SALEH QIZI

QABRİEL QARSİA MARKEZİN “PATRİARXIN PAYIZI” ƏSƏRİNDƏ BƏDİİ DİL VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

-415-

Mehriban HƏSƏNOVA AĞA QIZI

İNNOVATİV FƏALİYYƏTDƏ TƏLƏBƏLƏRİN PEDAQOJİ KOMPETENSİYALARINI MÜSTƏQİL ŞƏKİLDƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

-425-

Mirvari VERDİYEVA

AZƏRBAYCANDA COĞRAFİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI BİR ELM KİMİ: İLK METODİSTLƏR VƏ ONLARIN TƏDQIQAT İSTİQAMƏTLƏRİ

-431-

Nisa Gökden KAYA

ÜSTÜN YETENEKLİ ÖĞRENCİLER SERBEST ZAMANLARINI NASIL DEĞERLENDİRİYOR?

-437-

Onur KÖSE

SPENGLER VE TOYNBEE’NİN DÖNGÜSEL MODELLERİ VE YENİ VARSAYIMLAR

-448-

Gökhan ULUDAĞ

ÖRGÜTSEL ADALETİN PSİKOLOJİK SERMAYEYE ETKİSİ ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

-465-

Gökhan ULUDAĞ

ÖRGÜTSEL SESSİZLİĞİN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK ÜZERİNE ETKİSİ İLE İLGİLİ BİR ALAN ARAŞTIRMASI

-484-

Zümrüt MENSİMOVA

AŞK DESTANLARINDA BUTAVERMENİN ECDAD KULTU İLE İLGİLİ SEMANTİKASI

-499-

Jalə Elman qızı QƏNİYEVA

SOMATİK İFADƏLƏRİN TƏSNİFATI

-509-

Ramid HÜSEYNOV

Emin NƏSİROV

BEYNƏLXALQ TERRORİZMLƏ MÜBARİZƏ İMKANLARI

-512-

Rıdvan BAL

ABD DİPLOMATİK RAPORLARINDA MENEMEN OLAYI

-522-

Ramazan QAFARLI

“DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN “TÜRKMƏN-LİSANİ” NÜSXƏSİNİN STRUKTUR-SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

-535-

Rabia SERTTAŞ

Gülşah GÖNÜLŞEN

SİMÜLASYON KURAMI BAĞLAMINDA SOSYAL MEDYADA GERÇEĞİN YİTİRİLMESİ VE SAHTE HAYAT İNŞASI: RULİNG TWİTTER HESABI ÜZERİNE BİR İNCELEME	-548-
Inga ZOIDZE CONVERSATION IN OLD GEORGIAN WRITING	-563-
Sultan SARI BANKA KREDİLERİNDE SEKTÖREL YOĞUNLAŞMA VE KARLILIK İLİŞKİSİ	-568-
Tamilla VAHABOVAƏHMƏD Qızı AZƏRBAYCAN ZİYALILARI TƏRBİYƏDƏ SOSİAL MÜHİTİN ROLU HAQQINDA (XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)	-588-
Mihalıs KUYUCU TÜRKİYE'DE SPOR MEDYASI: GENÇLER SPORU HANGİ MECRALARDAN TAKİP EDİYOR? SPOR	-596-
Jalə QƏDİMOVA AZƏRBAYCANIN MÜASİR MUSİQİ PEDAQOGİKASINDA MUSİQİ MENTALİTETİ ANLAYIŞI	-619-
Aygun ALIYEVA PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FEMALE IMAGES IN NINETEENTH-CENTURY FRENCH LITERATURE	-625-
Nuray ÇINAR ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ÖZ DÜZENLENMİŞ ÖĞRENME BECERİLERİNİN FARKLI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ (KARABÜK ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ)	-634-
Yeliz ÇELEN Mustafa KILINÇ TÜRKİYE'DE MESLEKİ TEKNİK EĞİTİMDE OLGUNLAŞMA ENSTİTÜLERİ (1945-2020)	-647-
Suat ERDEM İSLAM HUKUKUNDA AİLE VE AİLENİN DEVAMLILIĞINA YÖNELİK EVLİLİK ÖNCESİ TEDBİRLER	-656-
Dilan YÜKSEL Adem AKBIYIK ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ONLİNE YEMEK DAĞITIM PLATFORMLARINA YÖNELİK TUTUM VE DAVRANIŞSAL NİYETLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA	-668-
Işıl YAMAN BAYDAR Adalet KANDIR "48-72 AYLIK ÇOCUKLAR İÇİN TEMEL KAVRAM KAZANIMINI DEĞERLENDİRME ÖLÇEĞİ" NİN GEÇERLİK GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI	-681-
Aygül İSMAYİLOVA DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN JUS AD BELLUM PRİNSİPİ ƏSASINDA TƏHLİLİ	-681-
Şöhrət MƏMMƏDOVA AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNİN YARADICISI	-687-
Bilal HƏSƏNLI ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRİN TƏHLİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	-693-
Duygu UYSAL TÜRK KÜLTÜRÜNDE ASTRAL UNSUR OLARAK GÜNEŞ, AY VE YILDIZ	-699-
Hazal AK Mustafa ERGÜN EVCİL HAYVAN MALZEMELERİ PAZARINDA E-TİCARET KULLANIMI: TÜKETİCİLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	

Çinarə SƏFƏROVA QABIL QIZI ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU	-705-
Esin ERGÜN DİJİTAL ÇAĞA UYUMLU BİR EBEVEYN OLABİLMEK	-723-
Havva Nur DOĞAN Adem AKBIYIK ALGILANAN SİBER ZORBALIK ŞİDDETİNİN INSTAGRAM KULLANIMI ÜZERİNE ETKİSİ	-730-
İsmail SEVİNÇ Kubilay ÖZER SAĞLIK POLİTİKALARI VE SAĞLIK TURİZMİ	-737-
İbrahim UZUN HURUFİ BİR YAZAR DERVİŞ MUKİMİ VE VAHDET-NÂME-İ İLÂHÎ'Sİ	-746-
Bilal DEVECİ İĞNEADA YEREL HALKININ SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM TUTUMUNUN BELİRLENMESİ	-760-
Fatih KURTÇU İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE ULUS VE CUMHURİYET GAZETELERİNE VERİLEN RADYO REKLAM METİNLERİNİN MODERN TOPLUM YAPISI ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ	-765-
Sahab ƏLİYEVƏ NAXÇIVANIN CƏNUBİ AZƏRBAYCANLA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ VƏ ELMİ ƏLAQƏLƏRİ	-785-
Kübra YURTCU MÜNEVVER AYAŞLI'NIN ROMANLARINDA DOĞU-BATI KARŞITLIĞI	-795-
Kübra VƏLİYEVƏ AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ SİNİR SİSTEMİ TİBBİ TERMİNLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	-803-
Nazile ABDULLAZADE Aygün AHMADOVA M.MAHMUDBƏYOVUN DƏRSLİKLƏRİNDƏ TÜRK ƏDİB VƏ ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞININ TƏDRİSİ M.MAHMUTBƏYOVUN DERS KİTABLARINDA TÜRKİYE EDİB VE ŞAİRLƏRİNİN YARATICILIĞININ EĞİTİMİ	-812-
Zeliha YAZICI Arzu ÖZYÜREK FORMASYON EĞİTİMİ ALAN ÖĞRETMEN ADAYLARININ MESLEKİ TUTUMLARI	-821-
Erhan KILINÇ HİZMETKÂR LİDERLİK VE PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ	-825-
Samuel Atsibha GEBREYESUS ASSESSMENT OF THE CHALLENGES AND BENEFITS OF ADOPTION OF INTERNATIONAL PUBLIC SECTOR ACCOUNTING STANDARDS IN DEVELOPING COUNTRIES (A CASE OF ETHIOPIA)	-832-
Sara ONUR Hasan Selçuk TANDOĞAN KATILIM BANKACILIĞI ve TC EKONOMİSİ' NDEKİ YERİ	-842-
Ağahüseyn ŞÜKÜROV MAMEDHÜSEYİN OĞLU ÜMUMTÜRK SÖZLÜ HALK EDEBİYATININ BİR KOLU	-851-
	-865-

Feriha AKPINARLI

Ayşem YANAR

TARİHİ TEKSTİL DOKUMALARIN BELGELENMESİ VE ETNOGRAFYA MÜZELERİNDE SERGİLENMESİNE İLİŞKİN ÖNERİLER: SOF DOKUMA ÖRNEĞİ

-870-

Ali ALTUN

KÜTAHYA VAHİT PAŞA YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ “43 VA 2220 NUMARALI ŞİİR MECMUASI”NDA BULUNAN İBN KEMÂL’İN BİLİNMEYEN VASİYET- NÂMESİ

-880-

Fulya KİNCAL

YUNAN TRAGEDYASI VE TASAVVUF FELSEFESİNİN ORTAK NOKTALARI

-887-

Hatice POLAT

MU’TEZİLÎ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİNDE EHL-İ KİTAP’IN ROLÜ

-894-

Serpil TAŞTAN

Gülümser Gültekin AKDUMAN

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN ÖRGÜTSEL SİNİZME YÖNELİK ALGILARININ İNCELENMESİ

-907-

Serpil TAŞTAN

Gülümser Gültekin AKDUMAN

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN MOBBİNG VE ÖRGÜTSEL SİNİZME YÖNELİK ALGILARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

-917-

Yasemin AYDOĞAN

Sevil Merve BAŞER

İSTİSMARA MARUZ KALAN ERGENLERİN SOSYAL BECERİ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ

-926-

Fatma ÖZTÜRK GÜLER

YABANCI DİL DERS KİTABI DEĞERLENDİRME ÇALIŞMASI: ANKARA ÖRNEĞİ

-937-

Özge ÜNLÜ

Macid Ayhan MELEKOĞLU

ZİHİN YETERSİZLİĞİ OLAN ÇOCUKLARA YÖNELİK CİNSEL İSTİSMARI ÖNLEME PROGRAMLARI

-943-

Macid Ayhan MELEKOĞLU

Özge ÜNLÜ

ZİHİN YETERSİZLİĞİ OLAN BİR ÇOCUĞA CİNSEL İSTİSMARDAN KORUNMA BECERİSİNİN ÖĞRETİMİ: BİR VAKA ÇALIŞMASI

-952-

Aysel ARSLAN

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN AKADEMİK MOTİVASYON DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN BELİRLENMESİ

-960-

Elvira LATİFOVA

SELÇUKLULARIN KAFKASYA’DAKİ MANEVİ-KÜLTÜREL MİRASININ ÖRNEĞİ OLARAK SAHUR MEDRESESİ

-970-

Həcər HÜSEYNOVA

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLƏRİNƏ TƏSİRİ

-976-

Elif Ayça KARACA

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİNEMA DENETİMLERİ (1908-1918)

-982-

Betül YENİÇERİ

“SAĞLIKLI YAŞAM DERGİSİ” FORMSANTE’NİN KADIN BEDENİ TEMSİLLERİ ÜZERİNE GÖSTERGEBİLİMSEL BİR ANALİZ

-991-

Betül YENİÇERİ SOSYAL MEDYADA CİNSİYETÇİ SÖYLEMİN ÜRETİMİ: TWITTER ÜZERİNE BİR İNCELEME	-1005-
Günel MAMMADOVA EĞİTİMDE YENİ YAKLAŞIMLAR	-1029-
Melahat BABAYEVA "ÂŞIK ALININ TÜRKİYE YOLCULUĞU" DESTANI	-1036-
Mirvari İSMAYİLOVA NİTQİN RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUNUN FUNKSIONAL – KOMMUNİKATİV SƏCİYYƏSİ	-1041-
Gülnara ASLANOVA VALEH QIZI DİLLƏRİN TİPOLOJİ TƏSNİFATINDA BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏR	-1046-
Zabitə MƏHƏMMƏD QIZI TEYMURLU AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT LEKSİKASINDA VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ OMONİM SÖZLƏR	-1051-
Fergana KOCADORU ÖZGÖR Cumhur OKAY ÖZGÖR RESİMDEN FOTOĞRAF SANATINA GROTESK BEDENLER	-1058-
Ergün DEMİREL AUTONOMY VERSUS STANDARDIZATION FOR UNIVERSITY ACADEMIC PROGRAMS	-1066-
İlham ALİZADE AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN-TÜRKİYƏ ENERJİ DƏHLİZİNİN YARADILMASINA STRATEJİ MARAQLARIN TƏSİRİ	-1083-
Sarkhan SABİRLİ Asim MEMMEDOV GENERAL PRINCIPLES AND CONCEPTUAL ISSUES OF YOUTH POLICY (EXAMPLE OF EU)	-1095-
Vüsal NAZAROV Asim MEMMEDOV STATE CHILDREN'S ORGANIZATIONS AND THEIR SOCIAL STRUCTURE IN AZERBAIJAN REPUBLIC	-1100-

XIX ƏSRİN DÜNYA ŞÖHRƏTLİ ŞAİRİ MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH
WORLD-FAMOUS POET OF THE 19TH CENTURY MİRZA SHAFİ VAZEH

Dr. Göyərçin MUSTAFAYEVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi

Özet

Azərbaycan xalqını Avropada, xüsusən də Almaniyada tanıdan Mirzə Şəfi öz yaradıcılığı ilə bütün dünyada tanınmışdır. Gəncədə dünyaya göz açan Mirzə Şəfi öz məsləkdaşları kimi dövrün əzab-əziyyətini öz çiyinlərində daşıyan şairlərimizdənədir. İlk təhsilini mədrəsədə alan Mirzə Şəfi orada ərəb, fars dillərini və şəriətlə bağlı elimləri öyrənmiş, poeziyamızla da yaxından maraqlanmışdır. Mirzə Şəfi hələ mədrəsədə oxuyarkən Şərqi panteist fəlsəfi fikri ilə maraqlanmağa başlamışdı. Şair dərk edirdi ki, bunlara bələd olmadan Hafiz, Füzuli, Xəyyam, Sədi kimi şairləri dərk etmək mümkün deyildir. Mədrəsədə Hacı Abdullanın söhbətləri onun ruhuna uyğun olduğundan gənc tələbənin diqqətini cəlb etmişdi. Gənc tələbəsinin gələcəyinin parlaqlığı və istedadına inanan Hacı Abdulla tezliklə onu himayəsinə və bəzi tədqiqatçıların da göstərdiklərinə görə, hətta oğulluğa götürür. Gəncə ruhaniləri ilə söhbətlərində Şəfinin bidətçi mülahizələri və həmin kütləvi mübahisələr zamanı Hacı Abdullanın da onu müdafiə etməsi diqqətdən yayınmır. Xürafatın, qaragüruhun, din xadimlərinin “at oynatdığı” bir cəmiyyətdə elm və mədəniyyətə marağı, sərbəst düşüncəsi və fikirlərini açıq-aydın söyləməsi Şəfinin mədrəsədən kanarlaşdırılmasına səbəb olur. O, Hacı Abdullanın məsləhəti ilə Cavad xanın qızı Püstə xanımın yanında katib qismində iş düzəlir. 1826-cı ildə İran-Rusiya müharibəsi Püstə xanımın İrana qaçmasına səbəb olur və Mirzə Şəfi yenə işsiz qalır. Dolanışığ üçün işləməyə məcbur olan şair yenidən məscidə qayıdır və hücrələrin birində kitabların üzünü köçürməklə məşğul olur. Şəfinin vəziyyəti Hacı Abdullanın 1931-ci ildə vəfat etməsi ilə daha da çətinləşir. Kitab üzünü köçürməklə dolana bilməyən Mirzə Şəfi ərəb-fars dillərindən fərdi dərslər deməyə başlayır. Mirzə Şəfi 1852-ci ildə noyabr ayının 16-da Tiflis şəhərində vəfat edib. Sağlığında unudulan, haqqı-hüququ tanınmayan, Azərbaycan ədəbi dühəsinin parlaq incilərindən biri və bu gün də Avropa xalqları tərəfindən sevilən-sevilən oxunan şairlərimizdən biridir. Professor M. Rəfilinin dediyi kimi, “tənha, unudulmuş, soyulub talan edilmiş bir halda vəfat etdi. Lakin, onun bəzi şeirləri xalq arasında, həmçinin əlyazmalar şəklində qalaraq, Avropa dillərinə tərcümə edilərək şairə dünya şöhrəti qazandırır”.

Açar sözlər: Mirzə Şəfi Vazeh, Cavad xan, elm, təhsil,

Abstract

Famous Azerbaijani people in Europe, especially in Germany, Mirza Shafi is known throughout the world for his creativity. Mirza Shafi, who gave birth to the world in Ganja, is one of our poets who carry the suffering of the times on their shoulders as their advisers. Mirza Shafi, who received his first education at the madrassa, learned Arabic, Persian and Shariah clauses and was very interested in our poetry. While he was still studying at the madrassa, Mirza Shafi began to boast about the pantheist philosophy of the East. The poet realized that it was impossible to comprehend such poets as Hafiz, Fuzuli, Khayyam, and Sadi. At the madrassa, Haji Abdulla's talk attracted a young student as his spirit was in harmony. Believing in the brightness and talent of the young student's future, Haji Abdulla soon takes over for her, and even as a child, according to some researchers. In his conversations with Ganja clerics, Shafi's heretical considerations and Haji Abdulla's defense during these mass controversies are not ignored. Shafi's exclusion from the madrassa, his interest in science and culture, his free thinking and expressing his ideas in a society where the kharafat, the raven, and the clergy "play at." He will work as a secretary at the advice of Haji Abdulla, the daughter of Javad khan's daughter, Pusta khanum. The Iranian-Russian war of 1826 caused Pusty's lady to flee to Iran, and Mirza Shafi was still unemployed. The poet, who has to work for a living, returns to the mosque and is busy painting books in one of the cells. Shafi's condition is further exacerbated by the death of Haji

Abdulla in 1931. Unable to cope with the book's transitions, Mirza Shafi begins to teach private lessons in Arabic and Persian. Mirza Shafi died on November 16, 1852 in Tbilisi. One of the brightest pearls of Azerbaijani literary détent, forgotten in his health, is one of the poets who are read and loved by European nations today. According to Professor M. Rafili, “he died in a lonely, forgotten, plundered state. However, some of his poems have been translated into European languages, both in the form of manuscripts and in the form of manuscripts, giving the poet a worldwide fame. ”

Keywords: Mirza Shafi Vazeh, Javad khan, science, education,

Azərbaycan xalqını Avropada, xüsusən də Almaniyada tanıdan Mirzə Şəfi öz yaradıcılığı ilə bütün dünyada tanınmışdır.

Gəncədə dünyaya göz açan Mirzə Şəfi öz məsləkdaşları kimi dövrün əzab-əziyyətini öz çiyinlərində daşıyan şairlərimizdəndir. İlk təhsilini mədrəsədə alan Mirzə Şəfi orada ərəb, fars dillərini və şəriətlə bağlı elmləri öyrənmiş, poeziyamızla da yaxından maraqlanmışdır. Mirzə Şəfi hələ mədrəsədə oxuyarkən Şərqi panteist fəlsəfi fikri ilə maraqlanmağa başlamışdı. Şair dərk edirdi ki, bunlara bələd olmadan Hafiz, Füzuli, Xəyyam, Sədi kimi şairləri dərk etmək mümkün deyildir. Mədrəsədə Hacı Abdullanın söhbətləri onun ruhuna uyğun olduğundan gənc tələbənin diqqətini cəlb etmişdi. Gənc tələbəsinin gələcəyinin parlaqlığı və istedadına inanan Hacı Abdulla tezliklə onu himayəsinə və bəzi tədqiqatçıların da göstərdiklərinə görə, hətta oğulluğa götürür. Gəncə ruhaniləri ilə söhbətlərində Şəfinin bədətçi mülahizələri və həmin kütləvi mübahisələr zamanı Hacı Abdullanın da onu müdafiə etməsi diqqətdən yayınmır.

Xürafatın, qaragürhün, din xadimlərinin “at oynatdığı” bir cəmiyyətdə elm və mədəniyyətə marağı, sərbəst düşüncəsi və fikirlərini açıq-aydın söyləməsi Şəfinin mədrəsədən kanarlaşdırılmasına səbəb olur. O, Hacı Abdullanın məsləhəti ilə Cavad xanın qızı Püstə xanımın yanında katib qismində işə düzəlir. 1826-cı ildə İran-Rusiya müharibəsi Püstə xanımın İrana qaçmasına səbəb olur və Mirzə Şəfi yenə işsiz qalır. Dolanışığ üçün işləməyə məcbur olan şair yenidən məscidə qayıdır və hücrələrin birində kitabların üzünü köçürməklə məşğul olur. Şəfinin vəziyyəti Hacı Abdullanın 1931-ci ildə vəfat etməsi ilə daha da çətinləşir. Kitab üzünü köçürməklə dolana bilməyən Mirzə Şəfi ərəb-fars dillərindən fərdi dərslər deməyə başlayır.

Bu illərdə Mirzə Şəfi gənc və istedadlı Mirzə Fətəli Axundovla tanış olur. Böyük mütəfəkkir sonralar bu görüşün onun həyatına təsirindən bəhs edərək yazır: “Gəncə məscidinin hücrələrindən birində bu vilayət əhalisindən Mirzə Şəfi adlı birisi yaşayırdı: bu adam növbənöv elmlərdən başqa, nəstəliq yazısını da çox yaxşı yazırdı. Bu haman Mirzə Şəfidir ki, Almaniya məmləkətində onun həyatı və farsca şeirdə malik olduğu fəziləti haqqında məlumat yazılıbdır. Mən ikinci atamın buyruğu üzrə hər gün bu şəxsin yanına gedib, nəstəliq yazısının məşqini edərdim. Belə ki, get-gedə mənimlə bu möhtərəm şəxsin arasında ülfət və ünsiyyət hasil oldu. Bir gün bu möhtərəm şəxs məndən soruşdu: “Mirzə Fətəli, elmləri təhsil etməkdə məqsədin nədir?” Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm. Dedi: “Sən də onlar kimi, riyakar və şarlatan olmaq istəyirsən?” Təəccüb və heyrət etdim ki, bu nə sözdür?... Mirzə Şəfi mənim halıma baxıb dedi: “Mirzə Fətəli, öz həyatını bu qaragürhün içərisində puç etmə, başqa bir məşquliyət qəbul et!”

Onun ruhanilikdən nifrət etməsinin səbəbini soruşduqda, o günə qədər mənim üçün örtülü qalan mətləbləri açmağa başladı. İkinci atamın həccdən qayıtmasına qədər Mirzə Şəfi bütün mətalibi-irfaniyyəni mənə təlqin etdi və gözümün qabağından qəflət pərdəsini qaldırdı” [1]

Mirzə Fətəli Axundov 1932-ci il Mirzə Şəfinin təsiri ilə Nuxa qəza məktəbinə daxil olur. 1940-cı ildə Tiflis qəza məktəbində şərq dilləri üzrə müəllim işləyən Mirzə Fətəli Axundov bu vəzifədən çıxanda yerinə Mirzə Şəfini məsləhət görür. Uzun müddət Tiflisdə işləyib yaşayan Şəfi fərdi dərslər deməklə də məşğul olur. Mollaların hücumundan uzaq olan şair burada dövrün

qabaqcıl ziyalıları ilə də tanış olmağa imkan tapır. Gəncədə yaratdığı “Divani-hikmət” ədəbi məclisi indi Tiflisdə fəaliyyət göstərir. Ömrünün Tiflis dövründə onun bəxtinə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, şairlərdən Nəcmi, Nəseh, Şölə, Mirzə Həsən, Molla Abdulla, Hacı Abdulla, Mirzə Yusif Vidadi, Hacı Yusif Qane və başqaları ilə ünsiyyətdə olmaq şərəfi düşür. Onların hamısı “Divani-hikmət”in üzvləriydilər. Məclisin əhatə dairəsinə Azərbaycan və fars dillərini bilən, rus, gürcü ədib və şərqşünasları da daxil olurlar. O zaman Tiflisdə yaşayan çoxsaylı Avropa alim və şairləri də Mirzə Şəfinin məclislərində fəal iştirak edirdilər. Sonralar Mirzə Şəfi ədəbi irsinin taleyində müstəsna rol oynayacaq bir şəxs-alman əsilli tədqiqatçı Fridrix Bodenştedt də 1843-cü ildən məclislərdə iştirak edir. Axundov, Bakıxanov və başqaları ilə dostluq edən Mirzə Şəfi alman səyyahı, rus və şərq poeziyasının tərcüməçisi Fridrix fon Bodenştedtlə də elə bu məclislərdə tanış olur. Bodenştedt Mirzə Şəfidən Azərbaycan və fars dillərini öyrənməyə başlayır. Firdovsinin, Xəyyamın, Sədinin, Hafızın, Füzulinin şeirlərini dinləyən Bodenştedt ən çox Mirzə Şəfinin şeirlərini dinləməyi sevərdi.

Bodenştedt yazır: “Həftədə üç dəfə dərs keçirdik, dərsdə həmçinin Mirzə Şəfinin digər tələbələri iştirak edərdilər. Axırda “Divan” başlanırdı. Mirzə Şəfi söz alıb öz nəğmələrini oxuyur və bizə izah edirdi. Həmin nəğmələrin çox böyük bir hissəsi demək olar ki, mənim gözlərimin önündə yaranmışdır”. [2. 94]

Adi bir xəttat, sonra isə Azərbaycan dili müəllimi olan Mirzə Şəfinin şeirləri dünyanın ən yaxşı tərcüməçiləri tərəfindən, demək olar ki, bütün dillərə çevrilmiş, sözlərinə çoxlu bəstələr yazılmışdır. Mirzə Şəfinin bu mərtəbəyə yüksəlməsinin bir səbəbi də onun öz şagirdi, Rusiya və Qafqaza səyahətə çıxmış alman ədibi Fridrix fon Bodenştedtin sayəsində olur. Mirzə Şəfinin ana dilində çox az şeirləri bizə məlum olsa da başqa xalqların dilində yüzlərlə şeirləri dillər əzbəridir. Mirzə Şəfinin Alman dilindən tərcümə olunmuş şeirlərini şairin əlimizdə olan bəzi orijinal şeirləri ilə müqaisə etdiqdə Bodenştedtin müəlliminin şeirlərini düzgün və poetik dillə tərcümə etdiyini görürük.

Mirzə Şəfinin yaradıcılığına dərinləndirən bələd olan tədqiqatçı Mikayıl Rəfil yazır: “Həyatın sınaqları və ruhanilərin təzyiqləri altında tənha və kimsəsiz qalmış şair şərəbin və məşuqənin gözəlliklərini tərənnüm etməklə təsəlli alırdı. Bu şeirlər isə çox zaman Hafız və Xəyyamdan, XVI əsrin böyük Azərbaycan şairi Füzulidən gələn uzun bir yolu davam etdirir, mistik səciyyə daşıyırdı.” [3.107]

Mirzə Şəfi 1848-ci ildə iki illiyə Gəncəyə dönərək, təzəcə açılmış Gəncə qəza məktəbində dərs deyir. Tiflisdə çalışarkən şair V.V.Qriqoryevlə birlikdə ilk Azərbaycan-türk dili dərsliklərindən olan “Kitabi-türki” kitabını yazır. Həmin kitab Təbriz mətbəələrindən birində nəşr olunur. Kitabın rəsmi və tam adı belə idi: “Müəllim Qriqoryevin və Mirzə Şəfi Sadıq oğlunun tərtib etdikləri Azərbaycan ləhcəsi müntəxabatı”.

Bodenştedt sonralar “Xatirələr”ində yazırdı ki: “O zaman mən Tiflisdə yaşayan yeganə alman idim ki, Şərq dillərini öyrənmək istəyirdim. Mən tatar (türk) dilindən başladım, çünki bu dil Qafqazda müxtəlif millətlərdən olan insanlarla ünsiyyət saxlamaq üçün vacib sayılırdı. Bu dili bilən hər kəs rus dilini bilmədən də hər yerdə baş çıxara bilirdi.” [4.117]

Mirzə Şəfi həftədə üç dəfə Bodenştedtdə və digər tələbələrinə dərs keçir. Az sonra müəllim öz qərib qonağı ilə o qədər yaxınlaşır ki, Bodenştedt Mirzə Şəfinin “Divan”ına tam hüquqlu üzv olur.

“Divani-hikmət” ədəbi məclisinin yığıncaqları canlı fəlsəfi diskussiyalar şəklində keçirdi.

Bodenştedt yazırdı: “Mən hələ onun dil dərslərinə kitab gətirdiyini görməmişdim. O, həmişə nə deyirdisə, nə diqtə edirdisə, nəyi sitat gətirir və sübut etməyə çalmışdısa, öz yaddaşına arxalanırdı. Allahın ona ən böyük töhfəsi olan yaddaşı da heç vaxt şairi darda qoymurdu.” [4.118]

Yüksək savad sahibi olan Bodenştedt öz müəllimi ilə keçirdiyi vaxtdan səmərəli istifadə edir. 1845-ci ildə Bodenştedt Almaniya qayıdır və Tiflisdə keçirdiyi illərin yekunu kimi, “Şərqdə 1001 gün” adlı kitab yazır. O, Mirzə Şəfi Vazehdən tərcümə etdiyi şeirləri də həmin

kitabına salır. Bodenştedt o zaman hələ tam səmimi bir tərzdə Mirzə Şəfiyə müraciət edirdi: "Ey gəncəli müdrik Mirzə Şəfi! Yenə xəyalımda surətin canlanır. Sənin sözlərin həqiqət oldu, bizə vəd etdiklərinin hamısı həyata keçdi. Sənin nəğmələrin bizim qız-gəlinlərimizin ürəklərində özünə yuva tapdı. Sənin adın Qərb dünyasında şərəflə səsləndi. Mənə bağışladığın çiçəklərdən çələnglər hördüm, qarşımda səpdiyən mirvariləri sənin şərəfinə sapa düzdüm, insanlara sevinc bəxş etdim." [4.119]

Bu kitabda Bodenştedt digər Azərbaycan və fars şairlərindən etdiyi tərcümələri də toplamışdı. O, hər bir şerin nəinki Mirzə Şəfi də daxil olmaqla müəllifini dəqiq göstərir, hətta həmin əsərləri hansı şəraitdə və haçan qeydə aldığını da ətraflı təsvir edir. Beləliklə, qərbi qonağın və sevimli şagirdin söyləri sayəsində bütün Avropa XIX əsrin ən görkəmli Azərbaycan şairlərindən biri ilə tanış olur.

Bodenştedt əvvəllər də ədəbi fəaliyyətlə və tərcümə ilə məşğul olmuşdu, lakin heç zaman belə tanınmamışdı. "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabı Bodenştedtə şöhrət gətirir. "Nəğmələr" in müəllifi və tərcüməçisi cəmi bir neçə ilin içərisində bütün dünyada ad-san qazanır. Kitab fransız, ingilis, isveç, holland, ispan, portuqal, rus, çex, macar, yəhudi dillərində nəşr olunur. "Nəğmələr" dən bir neçəsini hətta qədim yəhudi dilinə tərcümə edirlər. Yalnız Almaniyada həmin kitab 1922-ci ilə qədər 169 dəfə nəşr olunur. Həmin ölkədə bu kitabın uğuru o qədər böyük idi ki, bəzən kitabı bir ildə bir neçə dəfə təkrar nəşr etmək lazım gəlirdi. Belə ki, 1868-ci ildə kitab 6 dəfə, 1876-cı ildə isə 12 dəfə nəşr olunmuşdu. Məşhur şair haqqında hətta "Die lideq des Miqza Sshaffu" adlı operetta da yazılır ki, onun da premyerası 1887-ci ildə olur. Bircə Ömər Xəyyamın Fiscerald tərəfindən edilmiş gözəl tərcümələrini istisna etsək, belə gözlənilməz və geniş şöhrət gətirən heç bir tərcümə əsərinin adını çəkmək mümkün deyil.

M. Rəfilinin yazdığına görə, oxucular Mirzə Şəfinin müəllifliyinə o qədər əmin olmuşdular ki, bir çoxları Bodenştedtə bu cazibədar nəğmələrin orijinallarını göstərmək xahişi ilə müraciət edirdilər. Bu və digər səbəblərdən Bodenştedtdə müvəffəqiyyətdən baş gicəllənməsi xəstəliyi yaranır. O, bəyan edir ki, indiyə qədər Mirzə Şəfidən tərcümələr kimi verilən nəğmələr kitabının iki nəşrində çap olunmuş şerlərin hamısı bir müəllifin qələminə-Fridrix Bodenştedtə məxsusdur! Guya müəllif şərqli obrazına o qədər yaxınlaşıb ki, öz şerlərini belə Mirzə Şəfi adı ilə imzalayıb. Onu kinayə ilə "Hannoverli türk, yaxud da Gəncəli alman" adlandıırıblar. Əlbəttə, həqiqətdən xəbərsiz olan alman və qərbi Avropa ədəbiyyatşünaslığı Bodenştedtin bu bəyanatını qeyd-şərtsiz qəbul edirlər. Bir çox tədqiqatçılar hətta Mirzə Şəfi adlı bir şəxsiyyətin varlığını da şübhə altına alırlar. Belə ki, Bodenştedtin ölümündən sonra onun arxivində Mirzə Şəfinin "Divan" ı da tapılmamışdı. Əlbəttə, bu mübahisəli məsələnin üzərinə Mirzə Şəfinin şerləri yazılmış həmin dəftər işıq sala bilərdi. Lakin onun da alman dəqiqliyi ilə "itirilməsi" çox şeydən xəbər verir.

Mirzə Şəfinin qələminə məxsus şerləri Zaqafqaziya müftüsü, Molla Hüseyn Əfəndi Qayıbov toplamış və ilk dəfə olaraq özünün dörd cildlik Azərbaycan poeziya antologiyası kitabında çap etdirmişdir. 1889-cu ildə Bodenştedtin yubileyi şərəfinə Leypsiqdə litvalı ədəbiyyatşünas, poliqlot Yurgis Yulius Zauerveynasın "Mirzə Şəfinin Şərq-Qərb Divanı" adlı kitabı çap olunur. Müəllif öz kitabını Azərbaycan, rus, fars, sanskrit, çin, fransız, ingilis, italyan, latın, polyak, qədim alman, Danimarka, yunan, rumın, macar, ərəb, litva, İsveç və başqa dillərdə yazdığı təbriklərdən tərtib etmişdir. Birinci şer Azərbaycan türkcəsində yazılmış və Bodenştedtin mürşidi kimi, Mirzə Şəfinin tərənnümünə həsr olunmuşdur:

Xanənin dərvazasında budur odlu izdiham,
Litvalılar, polşalılar göndərər sənə salam.
Hər qəbilələr, millətlər sevər bu şairi,
Ki, təmam aləmdə məşhurdur, şair əlməram.
Azərbaycan, həm Tiflis təbrik göndərir,
Bu diyarın hamisi Mirzə Şəfidir tamam.
Mürşidin Mirzə Şəfi tatarca yaxşı söyləmiş,
Mən muridin də yazaram bu səfi tatar kəlam.

Azərbaycan alimlərindən Salman Mümtaz, Mikayıl Rəfili, Ə. Seyidzadə və başqaları tərəfindən şairin tərcümeyi-halını damla-damla bərpa etmiş, onun Azərbaycan və fars dillərində yazdığı şerlərinin orijinallarını axtarıb tapmışlar. Onlar Mirzə Şəfinin nəğmələrini elə təhlil etmişlər ki, bu zəngin irsin şairin özünə məxsus olduğuna heç bir şübhə yeri qalmamışdır. Həmin kitabdan, Hafiz, Sədi, Füzuli kimi şərq klassiklərinə məxsus və eləcə də Bodenştedtin özünün "Mirzə Şəfi" imzası ilə yazdığı şerlər də tapılmışdır. Bu üsul alman tərcüməçisi üçün səciyyəvi hal sayılır. Belə ki, o, Lermontovun şerlərini də tərcümə edəndə 7 dəfə belə "improvizasiyaya" yol vermişdir. Ə. Seyidzadə həmin kitabda "parça-tikə" tərcümələr də müəyyən etmişdir. Bu hallarda Mirzə Şəfinin bir şeirindən götürülmüş misralar "Nəğmələr" kitabındakı bir neçə şeirə səpələnmişdir.

Tədqiqatçılar Mirzə Şəfinin Tiflis ədəbi mühitində məşhur bir şair olmasına dair başqa bir sübut da tapmışlar. Belə ki, hələ 1850-ci ildə, Bodenştedt "Nəğmələr" kitabını dərc etdirməzdən qabaq rus dilində çıxan "Oteçestvenniye zapiski" jurnalında şairin "Ustadım Hafizdir, məscidim meyhanə" misrası ilə başlanan şerinin tərcüməsi dərc olunmuşdur. Həmin şeiri jurnalın Tiflis müxbiri şəhərdə məşhur olan Zalsmannın meyhanasında daimi sakin olan bir şəxsin dilindən yazıya almışdı. Həmin mənbə Vazehi "Şərqin müasir Hafizi" adlandırmışdı.

Gerçək bir şəxsiyyət kimi, Mirzə Şəfinin şöhrəti Bodenştedtin özü tərəfindən də kitabın ilk nəşrində etiraf olunub: "Mirzə Şəfinin poetik müsabiqələr və ya digər təntənəli vaxtlarda qoşub oxuduğu bir çox nəğmələr tatar (azərbaycanlı) və gürcülərin arasında dildən-dilə düşərək dolaşmaqdadır. Halbuki bu nəğmələrin çoxunu yazıya almaq onun heç ağına da gəlməmişdir. Əgər Şərqdə bütün qəzəllərin sonunda müəllifin adının çəkilməsi adəti olmasaydı, heç bu nəğmələrin kimə məxsus olduğunu aydınlaşdırmaq da mümkün olmazdı." [4.119]

Mirzə Şəfi 1852-ci ildə noyabr ayının 16-da Tiflis şəhərində vəfat edib. Sağlığında unudulan, haqqı-hüququ tanınmayan, Azərbaycan ədəbi dühasının parlaq incilərindən biri və bu gün də Avropa xalqları tərəfindən sevilə-sevilə oxunan şairlərimizdən biridir.

Professor M. Rəfilinin dediyi kimi, "tənha, unudulmuş, soyulub talan edilmiş bir halda vəfat etdi. Lakin, onun bəzi şeirləri xalq arasında, həmçinin əlyazmalar şəklində qalaraq, Avropa dillərinə tərcümə edilərək şairə dünya şöhrəti qazandırır". [3.107]

ƏDƏBİYYAT

1. Az. SSR EA-sı yanında Respublika Əlyazmaları Fondu, inv. № 490
2. Nəğmələr: Alman dilindən tərc.: Aslan Aslanov; Tərt. və red.: F.Sadıqzadə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004
3. М. Рефили. М.Шафи в мировой литературе. Баку, Азернешр, 1958
4. Bodenştedt Fridrix. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr: "Şərqdə min bir gün" kitabından (Tərc. ed. və ön sözün müəllifi A.Bayramovdur). Bakı, "Yazıçı", 1987

**THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF NON-STANDARD FORMS OF
ELEMENTARY EDUCATION IN THE LEARNING PROCESS**

İLKÖĞRETİM SÜRECİNDE STANDART DIŞIDERS OLUŞUMUNUN ÖZÜ

Gunel ISRAFILOVA

ASPU teacher, dissertation student

ABSTRACT

The article examines the essence of the concept of non-standard forms of elementary education in the learning process, and notes that there are two main approaches to non-standard forms of teaching in pedagogy. The author concludes that the use of non-standard forms of teaching, especially game lessons and excursion lessons, is a powerful and diverse motivation for learning.

The main criterion for the effectiveness of a non-standard course, like any other course, is its effectiveness: to achieve educational, developmental and educational goals. Therefore, a nonstandard lesson requires careful preparation: spontaneous play or discussion cannot solve the tasks of the lesson. External "non-standardism" - the fun of the movement, the free speech of the students- does not replace the depth of easy understanding and generalization of the teaching material. The implementation of each non-standard lesson is possible only in a specially designed syllabus where students acquire basic knowledge and competence. This is why non-standard lessons should not take place frequently and should not be substituted for other classes. Excessive use of these forms of classroom teaching is also unacceptable because "non-standard" can quickly become a "standard", which results in a decrease in students' interest in the subject. can be.

The use of non-standard lesson forms, especially gaming lessons and excursion forms, is a powerful and different motivation for learning. Awakening of the cognitive process through such lessons is more active and rapid, in part because human beings love to play with nature, and for other reasons, more than motivation in the game, as opposed to regular classroom activities.

Non-standard lesson formats create special conditions for creativity. The essence of these conditions is to communicate "at the same level", when courage is eradicated, a feeling of "I can do," that is, the feeling of being released in such lessons. When establishing non-standard forms of education, it is important that the issue of perception is limited so that the child can search independently.

Keywords: Education, training, school, non-standard lesson, student.

ÖZET

Makale, öğrenme sürecinde standart olmayan ilköğretim biçimleri kavramının özünü inceler ve pedagojide standart olmayan öğretim biçimlerine yönelik iki ana yaklaşım olduğunu belirtir. Yazar, standart olmayan öğretim biçimlerinin, özellikle oyun derslerinin ve gezi derslerinin kullanılmasının, öğrenme için güçlü ve çeşitli bir motivasyon olduğu sonucuna varıyor.

Diğer kurslar gibi standart dışı bir kursun etkinliğinin ana kriteri, etkinliğidir: eğitim, gelişim ve eğitim hedeflerine ulaşmak. Bu nedenle, standart olmayan bir ders dikkatli bir hazırlık gerektirir: spontan oyun veya tartışma dersin görevlerini çözemez. Dış "standart dışılık"-hareketin eğlencesi, öğrencilerin serbest konuşması-öğretim materyalinin kolay anlaşılmasının ve geliştirilmesinin derinliğinin yerini almaz. Her bir standart dışı dersin uygulanması, ancak öğrencilerin temel bilgi ve yeterlikleri edindiği özel olarak tasarlanmış bir müfredatta mümkündür. Bu nedenle standart dışı dersler sık yapılmamalı ve diğer derslerin yerine geçmemelidir. Bu tür sınıf içi öğretim biçimlerinin aşırı kullanımında kabul edilemez çünkü "standart dışı" hızla bir "standart" haline gelebilir ve bu da öğrencilerin konuya olan ilgisinin azalmasına neden olur. olabilir.

Standart dışı ders formlarının, özellikle oyun dersi, gezi ders formlarının uygulanması, eğitim için güçlü bir teşvik, çeşitli ve güçlü bir motivasyondur. Bu tür dersler sayesinde, bilişsel sürecin uyanışı, kısmen insanların doğal olarak oynamayı sevmesi nedeniyle daha aktif ve sık gerçekleşir ve diğer neden, oyunda normalden daha fazla motif olması gerçeğiyle ilgilidir. ders etkinliği.

Standart olmayan ders biçimleri, yaratıcılığın gelişebileceği özel koşullar yaratır. Bu koşulların özü, iletişimi "aynı düzeyde" sürdürmektir, bu sırada cesaret eksikliği ortadan kalkar, "becerikliyim" duygusu, yani bu tür derslerde yer alan özgürleşme duygusu yaratılır. yaratıldı. Eğitim için standart dışı ders formlarının düzenlenmesi sırasında, çocuğun bağımsız olarak araştırabilmesi için anlama konusunun sınırlandırılması çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, öğretim, okul, standart dışı ders, öğrenci.

The purpose of education is not only to collect a set of knowledge, skills and habits, but also to prepare the student as a subject of his educational activity. However, the tasks have remained unchanged for many decades: it is the question of education and development of the personality that cognitive activity remains the main means of its solution. In the formation of students' cognitive activity, a lot of space is allocated to the so-called non-standard forms of teaching. The process of development of modern education requires the application of various teaching models and actively developing training. Non-standard teaching material helps to adapt the students to their age characteristics, to apply the acquired knowledge in life, develops their intellect, erudition, and expands their outlook.

Today, the school should form people with a new type of thinking, enterprising, creative, courageous and competent people in making decisions. This means that it is necessary to make changes, including changes in the historical teaching methodology of the school. Life itself dictates new forms of conducting lessons, you just need to see and understand them.

Lesson is the main organizational form of school education. Being not only an important organizational, but also, first of all, pedagogical unit of the training and education process, its spirituality, as well as the main teaching principles, methods and tools, get real concretization, find the correct solution and are implemented only during and through the lesson. Each lesson makes its own unique contribution to solving problems. The lesson performs a specific function in which a certain part of the larger blocks of the teaching material finds its expression.

As a form of organization of education, the lesson has taken its stable place as the main organizational form of education of the school. A good lesson is not an easy task. The ability to conduct a lesson in many cases depends on the teacher's understanding and fulfillment of the social and pedagogical requirements determined by the tasks of the school, the laws and principles of education. One of the main conditions for conducting a lesson is the correct definition of lesson tasks and their successful implementation. [1, p. 19]

As it is known, learning of new material, strengthening of knowledge, skills and habits, checking and accounting of acquired knowledge, skills and habits, analysis of test works, summarizing and systematizing the learned materials, repetition of the topic or section belong to traditional school exercises. In recent times, along with these forms of teaching, non-traditional or non-standard forms are also widely used. These are, in particular, seminar classes, lectures, competitions, excursion classes, integrated classes, conference-classes, debates, thematic game classes, thanks to which students master the program material faster and better.

The main goal of the non-standard lesson is to develop. This goal is realized through the need to actualize the knowledge that students have already acquired about futurism as a literary trend from previous lessons, as well as from other information sources. Thus, the spectrum of information sources in this type of lesson is significantly expanded: not only textbooks, the Internet, but also the students themselves make up those sources. The structure of the lesson is free and improvisational.

Here, the teacher acts as a consultant who helps students in their independent activities. The leading method at this time is heuristic conversation. In this type of class, the level of individualization of education is very high: each student has his own route and final product. The leading activity of the lesson is creative activity: students use various means of artistic expression and create unique images. A democratic, free, emotionally comfortable atmosphere prevails in this kind of class: students try to present the product of their labor, sincere laughter is heard, constructive remarks and requests are expressed. All this testifies to the high motivation of students and the effectiveness of non-standard lessons as a method of forming cognitive activity.

The orientation towards the humanization of the educational process of the modern school and the comprehensive development of the child's personality is based mainly on the purely educational activity in which basic knowledge, skills and habits are formed, the signs of individual abilities of students, their cognitive activity, the ability to independently solve non-standard issues, etc. implies the need for a harmonious combination of creative activity related to development. One of the most important tasks of the pedagogical team is the active inclusion of various developmental exercises specifically aimed at the development of the child's areas of analysis-synthesis, memory, attention, spatial perception and a number of other important mental functions into the traditional educational process. [2; p. 37]

What do we mean by non-standard form of teaching?

In pedagogy, they distinguish two main approaches to non-standard forms of lessons. The first approach to non-standard lesson forms - as a departure from the exact structure of combined deviation and a combination of various methodical principles. That is, the traditional lesson, which includes elements of modern technologies for the development of students' cognitive abilities, remains the main form of the learning process.

This means, first of all, the development of six levels of the ability to understand: knowing; to understand; apply; analyze; to synthesize; to evaluate. Based on this, actual material for the lesson, texts of documents, sources on the topic, tasks, texts, etc. is chosen more precisely. Different types of activities are used in the lessons: drawing up tables, sample summaries, filling in flashcards, crosswords related to various sources, discussion and stories on the given topic, games, etc.

The second approach describes non-standard forms of teaching as innovative, modern forms of teaching that have appeared recently and are widely used in modern schools (conference lessons, round table lessons, auction lessons, discussion lessons, etc.). As for the scientific literature, here we observe a tradition of considering non-standard forms of lessons as interactive forms of learning or training exercises in "interactive mode" (eng. interaction). Interactive communication - improvement of interaction tactics and strategy, organization of joint activity. The main types of interactive communication are cooperation and competition. Here, special importance is given to interpersonal communication, in which the individual's ability to take the position of another person or a group of people and evaluate his own actions (self-evaluation) only from this position is taken as a basis. According to O. V. Trofimova, "... the term "non-traditional form of teaching" itself requires a more concrete study from the etymological aspect. For example, how correct is it to talk about "non-traditional lesson" when the class-lesson system based on the didactic principles of Y. A. Comensky is the basis of "traditional education"? In other words, can the lesson, which is a traditional unit of the educational process, be characterized as non-traditional? [4; p. 178].

I.P. Podla's textbook "Pedagogy" distinguishes dozens of non-standard lesson types (36 types are listed), including business game lessons, excursion-lessons, lesson-game, etc. [3; p. 218]. Although we see that these classes belong to the same or similar type, they belong to separate types.

Based on the concept and classification of pedagogical technologies, the non-traditional form of teaching "can be defined as the technology of the local (modular) level" [4, p.115]

However, there is convergence with other technologies in the development of non-standard lessons.

It should be noted that non-standard forms of teaching were used at the end of the 20th century under the name "Project method", which indicates that non-traditional forms of teaching are not a new concept in pedagogical practice. However, there is no consensus among researchers about how effective these methods are. So, according to F.A. Fradkina: "the negative consequences of this method became one of the reasons for abandoning active education methods in the modern sense"[5, p.175].

Non-traditional forms of teaching are based on the perception of students as subjects of the educational process, and are directed to the development of the personality of schoolchildren, their creative potential and motivation-value area. In this regard, the teaching material is selected according to the criteria of problematic, alternative, critical, possibility of integration of knowledge from various scientific disciplines. Non-standard teaching forms have a great variety and can hardly be subject to systematization. But, nevertheless, it is possible to group them according to the following positions: game lesson or training game lesson; training discussion class; research lesson.

A non-standard lesson is really characterized by a special interaction between the teacher and the student. This feature is that when preparing and conducting a non-standard lesson, the teacher does not act as a subject teacher, but rather as an organizer of educational activities. In other words, during a non-standard lesson, the teacher moves forward by managing the learning activities of elementary school students. It defines problems, creates groups, shows data sources, develops skills to work with various data sources, systematize and analyze it. Preparation for a non-standard lesson requires special precision from both the teacher and the student. The main thing is that the advice and recommendations given by the teacher outside the 45-minute lesson period make the duration of the non-standard lesson practically unlimited.

Application of non-standard lesson forms, especially game lesson, excursion lesson forms - is a strong stimulus, diverse and strong motivation for education. Through such lessons, the awakening of the cognitive process occurs more actively and quickly, partly because people love to play by nature, and the other reason is due to the fact that there are more motives in the game than in the usual lesson activity.

Non-standard forms of lessons create special conditions where creativity can develop. The essence of these conditions is to maintain communication on the "same level", in which fearlessness disappears, the feeling of "I can do it" is created, that is, in such lessons, a feeling of inner freedom arises. When organizing non-standard lesson forms for education, it is very important to limit the issue of understanding so that the child can search independently.

References

1. Babinsky, Yu.K. Pedagogy. - M.: Education, - 1983. - 185 p.
2. Nazarova, T.S. Pedagogical technologies: a new stage of evolution. // - M.: Pedagogy, - 2008. No. 3, - p. 23.
3. Podlasy, I.P. Pedagogy. - M.: - 2006. - 324 p.
4. Trofimova, O.V. Non-traditional forms of the lesson and the socialization of students // - M.: Pedagogy, - 2007. No. 1, - p. 143-215.
5. Fradkina, F.A. School in the system of socializing factors. M.: - 1987. -175 p.

**HAYDAR ALİYEVİN NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ ALİ MECLİS
BAŞKANI OLDUĞU DÖNEMDE NAHÇIVAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ**
NAKHCHIVAN - TURKEY RELATIONSHIPS IN THE PERIOD OF HAYDAR ALİYEV BEING
CHAIRMAN OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC SUPREMA MAJLİS

Doc.Dr. Hazar HÜSEYİNOV
Nahçıvan Devlet Üniversitesi

Özet

Azerbaycan bağımsızlık kazandığı dönemde uluslararası ilişkilerin ve dış ilişkilerinin gelişmesinde sınır bölgesi olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin de rolü olmuştur. Bunun temel nedeni bağımsızlık yıllarında Nahçıvan ablukaya düşmesi idi.

O yıllarda Nahçıvan'da yaşayan Milli Liderimiz Haydar Aliyev'in uzak görüşlü politikaları sayesinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kardeş Türkiye ile ilişkileri oluşturuldu.

1991 Eylül 3'te Milli Lider Haydar Aliyev, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclis Başkanı seçildikten sonra Nahçıvan-Türkiye ilişkileri yeni safhaya girdi.

"Nahçıvan Türk-İslam dünyasına bir kapıdır" diyen Ulu Önder Haydar Aliyev bu yönde sürekli, amaca yönelik faaliyet göstermeye başladı.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin gelişmesinde 1992 Mayıs ayının 28-de açılmış "Sederek-Dilucu" köprüsü önemli aşama oldu. Köprü'nün resmi açılışına katılmak için Başbakan Süleyman Demirel'in başkanlığında büyük heyet Nahçıvan'a gelmişti. Böylece, iki kardeş halkın uzun yıllar kavuşmak arzusunu yerine getirmiş "Ümit" köprüsünün hizmete verilmesi törenle gerçekleşmiştir.

O yıllarda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin komşu Türkiye vilayetleri - Kars, Iğdır, Ağrı, Erzurum, Van ile ilişkileri ortaya çıkmış möhkemlenmişti.

Anahtar kelimeler

Nahçıvan, Umut Köprüsü, İşbirliği protokolü, Ekonomik ilişkiler, Tarım.

Abstract

In the period Azerbaijan got independence Nakhchivan Autonomous Republic, boundary district also played role in the development of international terms and foreign relationships. Its main reason was Nakhchivan being in blockade in the years of independence. During those years relationships between Nakhchivan Autonomous Republic were made thanks to far-sighted policy of commonnational leader Haydar Aliyev living in Nakhchivan.

After commonnational leader Haydar Aliyev was elected chairman of the NAR Supreme Majlis on September 3,1991 Nakhchivan-Turkey relationships passed to a new stage.

Stating that "Nakhchivan is a door to Turkish-Islamic World" great leader Haydar Aliyev began his systematic, expedient activity in this sphere.

Opened on 28,1992 "Sadarak-Diluju" bridge was an important stage in the development of Azerbaijan-Turkey relationships. To take part in the official opening ceremony of the bridge, great delegation under the leadership of Suleyman Demirel, Prime Minister of Turkey came to Nakhchivan. So, the usage of bridge "Hope" happened in ceremonial condition that fulfilled desire to unite of two brother nations for years.

In those years relationships of Nakhchivan with neighbouring regions of Turkey – Gars, Ighdir, Aghri, Erzurum, Van became stronger.

Keywords: Nakhchivan, bridge of “Hope”, minutes of cooperation, economic ties, agriculture

Giriş

Azerbaycan halkı ikinci kez bağımsızlığını ilan ederken devletimizi ilk tanıyan ve onunla diplomatik ilişkiler kuran Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Özellikle tarihin en zor aşamalarında Nahçıvan'a manevi, siyasi dayanak olmuş, memleketi Azerbaycan'dan ayrılıp düşman eline geçmesini önleyen, bölgenin muhtariyyatının uluslararası güvencesi, Türkiye devleti, Türk halkı olmuştur.

Ülkemiz bağımsızlık kazandığı dönemde Nahçıvan'da çok gergin durum oluşmuştu. Sözde Dağlık Karabağ sorunu Nahçıvan'ın sosyal-siyasi, ekonomik durumuna olumsuz etki göstermişti. Nahçıvanı Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile birleştiren demiryolu Ermenistan'ın Mehri bölgesi topraklarından geçen kısmının Ermeniler tarafından kapatılması, gaz, elektrik, iletişim hatlarının kesilmesi bu durumu daha da ağırlaştırmıştı.

Nahçıvan'ın karşılaştığı ağır ekonomik krizin sonuçlarını def etmek için büyük devlet adamı Haydar Aliyev'in önemli adımlar atmasına ve yorulmak bilmeden çalışmasına rağmen Özerk Cumhuriyette durum karmaşık ve gergin olarak kalıyordu. Çünkü yakıtı, gıda ürünlerinin büyük bir bölümünü, bazı inşaat malzemelerini Bakü'dan alan Nahçıvan son derece zor bir durumda kalmıştı. Ermenistan üzerinden geçen demir yolunun çalışmaması sonucunda bu ürünlerin Nahçıvan'a getirilmesi imkansızdı. Böyle bir ağır zamanda Bakü ile ilişki sadece hava yolu ile gelen tutuluyordu ki, hava yolu ile de Nahçıvan'ın ihtiyaçlarını karşılamak olmazdı. O zaman Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclisi durumdan çıkmak için Nahçıvan'a gelen otobüslerin, kamyonların Hudaferinden İran topraklarına geçip oradan Culfaya gelmeleri teklifi ile çıkış etse de, bu önerinin hayata geçirilmesi gerek Azerbaycan'da, gerekse İran'da bazı güçlerin suçu, Nahçıvan'a üvey yaklaşımı yüzünden mümkün olmadı. Böyle bir zamanda Türkiye devleti ile ilişkilerin yeniden kurulması için önemli çalışmalar yapıldı.

Keyt edelim ki, bu ilişkilerin kurulması yönünde ilk adımlar henüz SSCB'nin dağılması sırasında atılmıştı. 1990 yılından başlayarak Azerbaycan ile Türkiye arasında bir sra alanlarda anlaşmalar imzalanmıştı. Aynı yılın 10 Ocak da Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında sınır ticaretine dair protokol, ayrıca iki ülke arasında 1990-1992 yılları kapsayarak kültür ve bilimsel takas programı hakkında belge imzalandı. Bu belgelerle Nahçıvan MR-nın komşu ülke ile doğrudan ilişki kurması öz eksini tapmıştı (Hüseynov 2000).

Türkiye ile Nahçıvan yaklaşmasında Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev'in hizmetleri bedelsiz idi. Nahçıvan tedricen Türk dünyasına kovuşurdu. Haydar Aliyev diyordu: "Eski Türk ölkesi Nahçıvan Azerbaycan'ın ayrılmaz parçasıdır. Karşılaştıkları zorluklara döze-döze nahçıvanlılar Azerbaycan'ın bütünlüğü, bağımsızlığı için mücadele ediyorlar. Rusya esaretinden çıktıktan sonra Azerbaycan türk, islam alemine yaklaşp kavuşmalı. Bu anlamda Nahçıvan türk islam dünyasına bir kapıdır" (Hacıyev 2011: 50).

Ekonomik ilişkiler

Azerbaycanla Türkiye Cumhuriyeti arasında 1991 Ocak 29-da Nahçıvan'da işbirliği protokolü imzalandı. Bu protokol henüz 1990 yılında SSCB adına Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı Hasan Hasanov ve Türkiye Cumhuriyeti adına ise Türkiye'nin Ulaştırma Bakanı Cengiz Tuncer'in imzaladığı anlaşmanın devamı olarak tasarlanmıştı. Anlaşmada sınır nehri Araz üzerinde otomobil ve demir yolları inşa etmek, Sovyet-Türkiye sınırında çıkış noktası açmak öngörülüyordu.

1991 Haziran 11-de Kars vilayetinin Valisi Hasan Bekir başta olmak üzere Türkiye'nin nümayende heyeti Sedereye geldi. Heyeti bünyesine Türkiye demiryolu idaresinin reisi Aslan Anadağ, otoyol yollar ve köprü inşaatı idaresinin reisi İsmail Tuncer, Kars demiryolunun Başkanı İsmail Yüksel ve yolun çekimine sorumlu diğer uzmanlar dahil idiler.

Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nda 1991 10 Temmuz'da yapılan toplantıda Azerbaycan ile Türkiye arasında iki taraflı araç yolu ve demir yolu bağlantısı ile ilgili konular tartışıldı. Müşavirede Nahçıvan MR-in ilgili bakanlarının, baş idarelerinin, parti, sovyet ve ekonomik orkanlarının yöneticileri de katıldı. Müşavirenin sırasında gösterilmiştir ki, anlaşmanın imzalanmasından sonra belli çalışmalar yapılmıştır: Sederek kasabasıdan Türkiye'nin sınırınadək olan 6,7 km otoyol 4 kilometresi hazırlanmış, ona asfalt döşenmeye başlanmış, köprü düşürülmesi sona ermek üzere.

1991 Eylül 30-da Nahçıvan MR Ali Meclisinin toplantısında Nahçıvan'ın ablakası ve oluşan durumdan çıkış yolları tartışıldı. Türkiye'nin Kars vilayetinin heyeti ile görüşmeler yapıldı ve işbirliği protokolü imzalandı. 1991 25 Ekim'de Türkiye Nahçıvan'a 1 milyar liralık gıda yardımı göndermeye karara geldi (Nahçıvan Tarihi 2015: 333).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Sederek belgesinde 1991 Ekim 29-da Azerbaycan-Türkiye arasında Araz nehri üzerinde geçici köprünün açılışı oldu. Köprünün resmi bağımlısı töreninde Ali Meclisin Başkanı Haydar Aliyev, Türkiye hükümet çevrelerinin temsilcileri, Azerbaycan'ın önemli bilim ve kültür adamları iştirak etmişlerdi (Memmedov 2005: 111).

Geçici köprünün açılması ile Türkiye'nin Nahçıvan'a gönderdiği yardımların hacmi artmaya başladı. 1991 yılının 9 Kasım Türkiye'nin "Altın ay" toplumunun hattı iklə özerk cumhuriyete 126 ton gıda getirildi. Bununla ilgili Kars vilayeti valisinin vekili İsmet bahadırlar başta olmak üzere heyet Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev tarafından kabul edilmişti. 29 Kasım da ise Türkiye'nin Iğdır şehri nüfusunun ve Vali'nin nahçıvanlı kardeşlerine gönderdikleri gıda ürünlerinden oluşan 19 kamyon özerk cumhuriyete getirilmiştir. Yardımı Iğdır Belediye idaresinin reisi Ali Akrı getirmişti (Doğu Kapısı: 3 Aralık 1991).

1992 Ocak 8'de Nahçıvan Yüksek Meclisi Özerk Cumhuriyette ekonomik ve sosyo-politik durum hakkında konuyu Ali Kurul toplantısında tartışmaya açtı ve oturumda acil önlemlerin hayata geçirilmesinin önemi vurgulandı.

Nahçıvan MR Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev, Türkiye Cumhuriyeti'nden gelmiş nümayende heyetini - Aralık kaymakanı Hasan İpek, Kars emniyet müdürü Osman Gəzəgər, Aralık Belediye Başkanı Yıldırım Tural, "Küdekli" hayvancılık ve turizm ticaret şirketinin başkanı Turgut Küdeklini kabul etti. Bu temsilci nümayende heyeti Nahçıvan'a Süleyman Demirel'in talimatı ile gelmişti. Temel amaç ise Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında - Sederekde açılacak ilk gömrükhananın teşkili meselelerini birlikte ele almak idi.

1992 yılının Ocak ayında Türkiye'nin "Şahap Kroup" iç ve dış ticaret şirketi idare kurumunun başkanı zekan Savaşlar Nahçıvan'a geldi. Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev, Türk konakı kabul etti. Görüşmede "Şahap Kroup" şirketinin Özerk Cumhuriyetin birkaç sanayi birimi ile ortak üretim faaliyetleri, ticari ilişkilerin genişletilmesi konuları ele edilerek, bir takım düzenlemelerin olundu.

1992 yılı 5 Şubat Nahçıvan Yüksek Meclisi Riyaset Heyeti Türkiye Cumhuriyeti birkaç büyük şirket ile ekonomik ticari ilişkilerin oluşturulması ve düzenlenmesi konularını müzakere etmiş, bu tartışmaya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, hak ve ekonomik bilimleri uzmanı Zekan Savaşlar da davet edilmişti. Z.Savaşlar Özerk Cumhuriyette ekonomik hukuk ilkelerinin yeniden düzenlenmesi, tarım ve

toprak reformu vb. sorunların çözümü için özel program hazırlıyordu. Bu nedenle, Yüksek Kurul Yönetim Kurulu onu Nahçıvan MR Ali Meclisi Başkanının hukuk ve ekonomik konularda yüksek müşaviri teyin etti.

1992 Şubat 6'da Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev Türkiye'nin "Madcan" ticaret şirketinin Başkanı İbrahim Aydını kabul etti. Türkiye'nin "Madcan" ticaret şirketi ile anlaşmaya esasen Nahçıvan'a Türkiye'den hayli un ve tahıl dahil olmuştur.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti dış ilişkilerinin teşekkül bulmasında Ali Kurul Başkanı tarafından 24 Şubat 1992 tarihinde verdiği fermanla oluşturulan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Gümrük Komitesi önemli bir rol oynamaya başladı. O, Nahçıvanı ablokadan çıkarmak için Nahçıvan - Türkiye ilişkilerinin gelişmesine özel önem veriyordu (Nahçıvan Tarihi 2015: 334).

Milli Lider Haydar Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ve Başbakan Süleyman Demirel'in daveti üzerine 1992 yıl Martın 22-den 25-ne kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde resmi ziyarette olmuştu. Görüşmede taraflar Karabağ'da durumu ve sorunun ortadan kaldırılmasının mümkün yollarını, Türkiye'nin özerk cumhuriyete teknik ve ekonomik yardımların artırılması konularını tartıştılar. Haydar Aliyev'in Martın 23-de Süleyman Demirel ile görüşmesinde Özerk Cumhuriyetin durumu meselesinden de bahsedilmiştir. Bu konuyla ilgili Süleyman Demirel Türkiye'nin dış güçlerin Nahçıvan'ın statüsünü değiştirmek girişimlerine ilgisiz kalmayacağını ve Özerk Cumhuriyete her türlü yardım gösterileceğini kaydetti. Martın 24-de Başbakan Süleyman Demirel ve Nahçıvan Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev Ankara'da 13 maddeden oluşan işbirliği protokol imzalamışlardır. Belgede Türkiye ve Nahçıvan arasında ekonomi, eğitim, ulaşım ve iletişim alanında ilişkilerin geliştirilmesi öngörülmüştür (Hacıyev 2011: 50).

Sanayi, tarım, inşaat ve turizmin teşkilinde telabı ödemek ve gıda, sanayi malları ile halkı sağlamak amacıyla Türk hükümeti Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne 100 milyon dolar kredi ayırır.

Kısa zamanda Özerk Cumhuriyet Türkiye'nin elektrik sistemine dahil edilecek, Türkiye ile Nahçıvan arasında birbaşa demiryolu ve otomobil yolu şebekesinin tesis edilmesi için devam eden çalışmalar hızlandırılacak ve Aras nehri üzerinde köprü inşa edilecektir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile kısa sürede hava hattının oluşturulması amacıyla Türkiye gerekli önlemleri hayata geçirecektir (Dönüş 2008: 665).

Milli Lider Haydar Aliyev başta olmak üzere Nahçıvan MR-in nümayende heyeti 1992 yıl Ağustos 10-da Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel'in daveti üzerine Türkiye'ye ziyarette gitti. Aynı gün özerk cumhuriyetin temsilcileri Türkiye'de Iğdır vilayetinin kurulması nedeniyle düzenlenen şenliklerde yer aldılar. Haydar Aliyev Süleyman Demirel ile görüşmek ve Nahçıvan ekonomisinin sorunlarına ilişkin görüşmeler yapmak için Ankara'ya yola çıktı. Yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye'nin acilen Nahçıvan'a gıda ve ekonomi yardım göstermesi konusunda Süleyman Demirel talimat verdi. Böylece Haydar Aliyev'in yapmış olduğu çalışmalar sonucunda özerk cumhuriyetin ekonomisinde gelişme elde edildi.

Tarım ilişkileri

Ablokaya düşmüş Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin tarımı 90 yılının başlarında ağır durumdaydı. Böyle bir zamanda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 24 Mart 1992'de bağlanmış iş birliği protokolüne göre Türkiye hükümeti Nahçıvan'da köy cifliyini geliştirmek için yardım olarak 1002 ton azot gübresi, 280 ton gök taş, 80 ton pres ipi, 20 ton elektrot, 840 adet çeşitli akümülatör, 10 ton karbit göndermiştir. Bunlar Özerk Cumhuriyetin tarım ihtiyaçlarını karşılamak için kolhozlara, sovhozlara ve diğer tarım işletmelerini satıldı. Gösterilen malzemelerin devlet satış fiyatı

ile toplam değeri 12,6 milyon. manat teşkil etmiştir. Piyasada elde edilen 9,5 milyon. manatlık malzeme Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin gelişme ve savunma fonuna aktarılmıştır.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında imzalanan işbirliği protokolünün 8-ci bölümüne uykun olarak 1992 yılı Nisan ayında Türkiye Tarım Bakanlığının bir grup sorumlu çalışanı Nahçıvan'a geldi. 27 Nisan'da Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev, Türk misafirleri kabul etmiştir. Ziyarete amaç Haydar Aliyev'in Türkiye'ye resmi ziyareti sırasında imzalanan anlaşmayı geliştirerek tarım alanında işbirliğinin somut yönlerini belirlemek idi (Dönüş 2008: 684).

Haydar Aliyev Özerk Cumhuriyette şeker pancarı üretiminin perspektifleri ile ilgilenmiştir. Türkiye'den gelen misafirler kayıt etmişlerdi ki, Özerk Cumhuriyetin, özellikle Şerur bölgesinin toprağı çok verimlidir. Onun için burda şeker pancarı əkinindən iyi ürün almak olur. Şekerçilik derecesi 18-19 oranında olmak üzere her hektardan 500-600 ton ürün almak mümkündür (Doğu Kapısı: 30 Nisan 1992).

Nahçıvan'ın Türkiye ile tarım alanında ekonomik işbirliğinin en başarılı sonuçları bölgede şeker pancarının geliştirilmesi olmuştur. Muhtar ülkede bu değerli bitkinin üretimine ilk defa 1992 yılında Haydar Aliyev'in girişimi ile başladı. Türkiye ile oluşturulan müşterek tutumluluk ilişkileri yakında şeker pancarının üretiminin artmasına yol açtı. Eğer ilk yılda toplam 290 ton ürün üretim olunmuşdusa, sonraki yıllarda bu alan hem yoğun, hem de ekstensiv faktörler hesabına gelişmeye başlamıştı.

Türkiye devleti ile genişleyen ekonomik ilişkiler Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti tarıma olumlu etki göstermişti. Özerk Cumhuriyet komşu devletten tohum, mineral gübre, serpin akrekatları, sudartan pompalar, traktör ve kombaynlar almıştı (Memmedov 2005: 170).

Böylelikle Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde tarım reformları hayata geçiren Haydar Aliyev Özerk Cumhuriyetin tarımın tüm alanlarını geliştirmeye sağlamıştır.

Sosyal ilişkiler

1992 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Nahçıvan arasında Ankara'da imzalanan İşbirliği Protokolü iki ülke arasında ilişkileri geliştirmek alanında çok büyük öneme sahip tarihi belge oldu. İmzalanan bu protokol aynı zamanda ağır ekonomik kriz durumunda olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyetine büyük mali, lojistik yardım göstergelerin kriz durumundan çıkması için olanaklar yarattı. Türkiye Cumhuriyeti ile yapılan İşbirliği Protokolü esasen Özerk Cumhuriyette telefon, faks, teleks gibi haber sistemlerinin kurulması için özel program hazırlanması öngörülmüştü. Türkiye'nin "Teletaş" şirketinin kısa sürede hazırladığı programda Özerk Cumhuriyeti uluslararası telefon iletişimi sağlamak için burada 3 bin nömrelik merkezi otomatik telefon ve 200 nömrelik teleks santrali, Nahçıvan'ın Bakü ile bağlarının daha da artırmak amacıyla 300 kanalı olan "Peyk" stansısı kurma, Nahçıvan Türkiye arasında radiorele sisteminin kanal sayısını 120 ye ulaştırmak öngörülmüştü (Dönüş 2008: 680).

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin gelişmesinde 1992 yı Mayıs 28-de açılmış "Sederek-Dilucu" köprüsü önemli aşama oldu. Aynı gün Azerbaycan tarihine önemli bir gün olarak dahil oldu. Köprünün resmi açılışına katılmak için Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'in başkanlığında büyük bir nümayende heyeti Nahçıvan'a geldi (Memmedov 2005: 113). Yeni köprünün uzunluğu 288 m, genişliği 12 m, toplam tahmini değeri 5 milyon. manatdan fazlaydı. Köprüyü Türkiye'nin ünlü "Matsandış" Yol İnşaat Şirketi Nahçıvan Tamir-Yapı İdaresi ile birlikte inşa etmiştir. Bu köprü iki kardeş halkın hasretine son koymakla birlikte, iki ülke arasında ekonomik, kültürel ilişkilerin genişlenmesi ve gelişmesi açısından çok büyük öneme sahipidi.

Köprü'nün açılışında Haydar Aliyev demiştir: "Bu köprü, gerçekten, bizim umut ve arzularımızın köprüsüdür. Bu köprü türk dünyasına pencere açmak için izin verecektir (Nahçıvan ensklopediyası 2005: 341).

Süleyman Demirel bu köprü'nün açılışını Azerbaycan ve Türkiye arasında işbirliğinde yeni dönemin başlangıcı olarak tanımlamış ve kaydetmiştir ki, bu köprü sadece Azerbaycan'ı ve Türkiye'yi birleştirmiyor, bu Avrupa ve Asya arasında köprüdür (Doğu Kapısı: 30 Mayıs 1992).

Nahçıvanlıların "Hasret Köprüsü", "Umut Köprüsü", Türklerin "Gönül köprüsü" olarak adlandırdıkları bu köprü'nün tikilişinden saldırgan Ermenistan daha büyük rahatsızlık geçirmeye başladı. Köprü'nün açılışından sonra Nahçıvan'da Türkiye bankasının açılışı oldu. Nahçıvan'ın Özgürlük meydanında Süleyman Demirel cumhuriyet kamuoyu ile buluştu. Mayın 29-da akşam Başbakan Süleyman Demirel Vatana yola düştü. Bu köprü'nün kullanıma verilmesi Nahçıvan'ın hayatında yeni bir dönemin başlangıcı oldu.

Bu köprü ile Türkiye'den Nahçıvan'a gıda ürünleri, yakıt vb. getirilmeye başlandı. Keskin gıda, yakıt darlığının yaşandığı Nahçıvan'da bu köprü, kelimenin tam anlamıyla "Umut Köprüsü" oldu.

Ağır günlerini yaşayan Nahçıvanlıların umutlu bakışları Nahçıvan Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev'e dikilmişti, Nahçıvan nüfusunun kaderi işte onun atacağı adımlardan asılı idi. Halkın kendisine olan umudunu doğrultmak için gece gündüz yorulmadan çalışan Haydar Aliyev 1992 yılı Haziran 1'de Başbakan S.Demirelin davetlisi olarak Türkiye'yi ziyaret etti. Ziyarete amaç İzmir'de düzenlenen Ulusal Ekonomik Kongre'de yer etmektir. Haziran'ın 2'de Başbakan S.Demirel misafirleri Ankara'da kabul etti. S.Demirelin Haydar Aliyev ile yaptığı sohbetin ana konusu Türkiye hükümetinin Nahçıvan'a ayırdığı 100 milyon dolarlık kredinin verilmesi oldu. Haydar Aliyev'in Türkiye ziyareti sırasında bu mesele kendi çözümünü buldu. Başbakan S.Demirel bildirmiştir ki, Türkiye Nahçıvan'ın ekonomik gelişmesi için elinden geleni yapacaktır. Görüşmede Türkiye'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyetine verdiği krediden kullanılması kuralı hakkında anlaşma elde edildi. Haziran'ın 3'te bu konuda Ankara'da protokol imzalandı. Böylece, Nahçıvan'a ayrılmış kredinin 10 milyon. dolar tutarındaki ilk bölümünden kullanım alanı saptandı.

Haydar Aliyev Türkiye seferinde Nahçıvan için henüz sorun olarak kalan bazı konuların da çözümünü sağlamak oldu. Bu meselelerden biri Türkiye ile Nahçıvan arasında gidiş-gelişin indirgenmesi meselesi idi. Yapılan görüşmeler sonucunda Özerk Cumhuriyet ile Türkiye arasında gidiş-gelişin indirgenmesi, 100 km mesafede ise vizesiz gidip gelmek konusunda anlaşma sağlanmıştı (Doğu Kapısı: 17 Temmuz 1992).

Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel ile görüşmesinde şöyle değerlendirmelerde bulunuldu ki, Azerbaycan vatandaşları halen Sovyet pasaportuna kullanarak yaptıklarına göre, bu pasaportun içerisine Türkiye'de hazırlanacak bir vesika ilave edilsin. Diğer bir husus Türkiye Cumhuriyeti Nahçıvan'da konsoloslüğünün açılması meselesi idi ki, bu da olumlu bir çözüm buldu. Haydar Aliyev'in Cumhurbaşkanı T.Özal, Başbakan S.Demirel ve Dışişleri Bakanı H.Çetinle yaptığı esas sohbetlerden biri Ermenistan'ın Nahçıvan'a saldırısı ve sınırlarda olan durum hakkında idi. Ali Meclis Başkanı basın mensupları yanı sıra yabancı ülke muhabirleri için basın toplantısı yaptı ve tüm bunlar Türkiye televizyonu ve gazeteleri aracılığıyla yaygınlaştı.

Milli Lider Haydar Aliyev tüm bu oluşmuş bunalımlı durumdan çıkmak için tüm imkanlarını kullanıyor, Türkiye ile ilişkilerin her yönden gelişmesine çalışıyordu. Bu açıdan Nahçıvan Bakanlar Kurulu ile Türkiye'nin resmi daireleri arasında anlaşma gereğince tüm Azerbaycan vatandaşlarının

Türkiye'ye, hem de Türkiye vatandaşlarının Azerbaycan'a Sederek-Dilucu köprüsü üzerinden gidip gelmelerinin Sosyal teminatının kısmen de olsa iyileştirilmesi yönünde çok büyük önemi vardı.

Kültürel ilişkiler

Nahçıvan ablukaya alındığı dönemlerde komşu Türkiye ile sadece ekonomik ilişkiler değil kültürel ilişkiler de kurulmuştu. Türkiye ile Nahçıvan arasında 1991 yıl Haziran 27-de 1991-1993 yılları için kültür, eğitim ve bilim alanlarında karşılıklı anlaşma imzalanmıştı.

Haydar Aliyev'in çabaları sonucunda iki tarafın kültür kolektiflerinin karşılıklı kastrolları düzenleniyordu. 1991 yılının I yarısında Nahçıvan Devlet Flarmoniyasının 20 kişilik heyeti Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde turne seferlerde olmuştur.

1992 yılı Ağustos-Eylül aylarında Türkiye'nin Atatürk Tanıtım Merkezi ile birlikte özerk cumhuriyette "Umut Köprüsü" adı altında bayram şenliği organize edilmiş, 1993 yılının Nisan ayında ise Nahçıvan Devlet Flarmoniyası ve Müzikli Dram Tiyatrosu Kars şehrinde seferde olmuşlardır (Memmedov 2005: 113).

İki taraflı kültürel ilişkilerde eğitim ilişkileri de önemli yer tutuyordu. Eğitimi milletin geleceği hesap eden Haydar Aliyev Özerk Cumhuriyette maarifin gelişimi, yüksek nitelikli elemanların yetiştirilmesi için tüm imkanlarını kullanmaya çalışıyordu. İşte onun teşebbüsü ile Türkiye Cumhuriyeti ile 24 Mart 1992'de imzalanmış protokolde 100 kişi nahçıvanlı gencin komşu devletin üniversitelerinde eğitim almasını öngören mükavilə yer bulmuştu. Bu sözleşmeye uygun olarak Türkiye Yüksek Öğretim Seçim Kurulu temsilcileri Özerk Cumhuriyette 357 gencin içerisinde Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde eğitim almak için 75 abituriyent seçmişti (Nahçıvan Tarihi 2015: 338-339).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye devleti arasında 1991-1993 yıllarda ister ekonomik, ister tarım, isersə sosyal ilişkilerle birlikte kültürel ilişkiler de yüksek düzeyde gelişmiştir.

Sonuç

Nahçıvan ile Türkiye arasında 24 Mart 1992'de bağlanmış iş birliği protokolüne göre Türkiye hükümeti tarafından ayrılmış kredi hesabına Nahçıvan nüfusunun gıda ile temin edilmesine başlanmıştır. Öyle ki, 15 Eylül 1992 yılına kadar 600 ton makarna, 200 ton zeytin yağı, 100 ton tereyağı, 282 ton tavuk eti, 117 ton pirinç Nahçıvan'a getirilmiştir (Dönüş 2008: 748).

1992 yılı Kasım ayında Türkiye'nin Iğdır ve Aralık vilayetlerinin belediye idareleri sedekliler için 11 makine yiyecek gönderdiler. Haydar Aliyev makine karvanını müşayet eden Türkiye nümayende heyetini kabul ederek onlara teşekkür bildirmiştir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclisi Yönetim Kurulu 7 Aralık 1992 tarihli kararında gösterilir ki, Türkiye Cumhuriyeti tarafından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde gıda ürünleri satın almak için ayrılmış kredi hesabına son 4 ayda Özerk Cumhuriyete 293 ton sığır eti, 250 ton tereyağı, 700 ton margarin, 363 ton ayçiçeği yağı, 460 ton tavuk eti, 2283 ton şeker, 400 ton pirinç, 600 ton makarna, 600 bin ton un getirilmiştir (Nahçıvan Tarihi 2015: 338).

1993 yılının Ocak ayında Türkiye'nin Nahçıvan'da konsolosluğu açıldı. Türkiye'nin Bakü Büyükelçisi Altan Karamanoğlu ve Nahçıvan'a yeni teyin olunmuş Başkonsolos Orhan Ertoğrulu Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev kabul edilmişti. Görüşmede Türkiye ile Nahçıvan arasında ekonomik, kültürel ve insani ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğinin öneminden söz edilmiştir (Hacıyev 2011: 49).

1993 yıl Nisan 19-dan 25-dek Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Ankara ve İstanbul'da yapılan cenaze törenine katılmak için Türkiye'de ziyarette bulunan Haydar Aliyev burada Kazakistan Cumhurbaşkanı N.Nazarbayev, Gürcistan Parlamentosu Başkanı, Devlet Başkanı E.Şevardnadze,

Ermenistan Cumhurbaşkanı L.Ter-Petrosyan, Rusya Başbakan Yardımcısı Georgi Hija, İran'ın Dışişleri Bakanı Ə.Ə.Vilayəti ile bir araya geldi. Nisan 23-24-de Heyder Aliyev Ankara'da Nahçıvan ekonomisinin gelişmesi ve blokaj sonucu oluşmuş sorunların çözümü ile ilgili Türkiye hükümeti bakanları ile iş toplantıları geçirmiştir. 24 Nisanda Başbakan Süleyman Demirel ile görüşmede Nahçıvan'ın ekonomik sorunları ve Nahçıvan'a maddi yardım konuları tartışılmıştır (Dönüş 2008: 786).

Milli Lider Haydar Aliyev'in yapmış olduğu çalışmalar sayesinde Nahçıvan'ın Türkiye ile ilişkileri hem hükümet seviyesinde, hem de dost ülkenin Özerk Cumhuriyete komşu olan bölgeleri Kars, Iğdır, Ağrı, Erzurum ile oluşmuş ekonomik ve kültürel ilişkiler, Nahçıvan'ın zor gününde bu vilayetlerin icra yapılarının ve nüfusun Özerk Cumhuriyete maddi ve manevi yardımı, sorunların çözümünde önemli bir rol oynadı.

Azerbaycan halkının Milli Lideri Haydar Aliyev 1999 Ekim 13 Nahçıvan'da Kazım Karabekir Paşa caminin açılışında demiştir: "Biz bir millet, iki devletiz". Bu, bizim dostluğumuzun, kardeşliğimizin anlamını, içeriğini oluşturmaktadır. Bu dostluk, kardeşlik Türk halkı, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan halkı, Azerbaycan Türkleri arasında yüzyıllardan yüzyıllara gelen dostluk, kardeşliktir (Aliyev 2007: 241).

KAYNAKLAR

Aliyev Haydar (2007). Mustakilliyimiz ebedidir. 22 cild. Bakü: Azərneşr.

Dönüş (1990-1993), (2008). Gelişmiş ve gözden geçirilmiş ikinci baskı. Danışman ve buraxılışa sorumlu Vasif Talıbov. Bakü: "Azerbaycan" yayınevi.
"Doğu Kapısı" Gazetesi.

Hacıyev İsmail (2011). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin sosyo-politik yaşamı, sosyal-ekonomik ve kültürel gelişimi (1991- 2011 yılları). Nahçıvan: "Ajami" NPB.

Hüseynov.E. (2000). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye ile ekonomik ve kültürel ilişkileri (1991-1996 yılları). Tarih bilim. diss. Avtoferat, Bakü.

Nahçıvan ensklopediyası II cild. Nahçıvan: 2005.

Nahçıvan Tarihi III cild. Nahçıvan: 2015.

Memmedov Mamed (2005). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde sosyal-siyasi prosesler (1988-2005 yılları). Bakü: Şirvanneşr.

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNDƏ AHƏNG QANUNUNUN POZULDUGU YERLƏR

Könül SƏMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Özət

Dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən bir o qədər möhkəm deyildir. Bir çox hallarda dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu pozulur. Lakin ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə ahəngə riayət etməmək eyni dərəcədə deyildir. Bəzilərinə ahəng qanunu bir çox hallarda pozulur. Dialektoloq M.Şirəliyev dialekt və şivələrimizi ahəngə riayət etməmə nöqtəyindən üç qrupa ayırır.

1. Ahəng qanunu bir çox hallarda pozan dialekt və şivələr. Bura Şimal və Cənub qrupu dialektləri daxildir.

2. Ahəng qanunu bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələr. Bura Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri daxildir.

3. Ahəng qanununu bəzi hallarda pozan dialekt və şivələr. Bura Şamaxı, Naxçıvan, və Muğan dialektləri daxildir.

Ahəng qanunun ən çox pozulduğu qrup Şimal ləhcələridir. Burada pozulma halları daha çox şəkildə baş verir.

Ahəngin pozulmasına bəzi hallarda uyğun, çuvaş və xakas dillərində də təsadüf edilir. Uyğun dilində bir qayda olaraq yiyəlik təsirlik, çıxışlıq hal şəkildə (yiyəlik hal), *-ni* (təsirlik hal), *-din*, *-tin* (çıkışlıq hal) ifadə olunur Məs.: *baynin*, *bayni*, *baydin*, *alimən*, *alimiz*, *alisən*, *alislə* (r) [2, s.116-117]; Çuvaş dilində: *yultaşsem* "yoldaşlar", *ıvalesen* "onun oğulları"; xakas dilində: *parir* "varır", *oynir*, *pastim* "başlaram", *tastir* "atar", *sağir* "gözlər", *uzir* "yatar" [3, s.125-131].

Bütün bu fonetik xüsusiyyətlər Şimal qrupu dialekt və şivələrində öz əksini tapan qıpçaq dil elementləri ilə müqayisəli verilməsi, Azərbaycanın Şimal qrupu dialektlərində oğuz dil elementləri ilə paralel qıpçaq dil elementlərinin də geniş yayıldığını bir daha sübut edir.

Açar sözlər: Şimal dialektləri, ahəng qanunu, fonetik xüsusiyyətlər.

Abstract

In our dialects and syllables, the harmony law is not so solid as compared to literary language. In many cases, harmony is violated in our dialects and syllables. However, disregarding harmony in our individual dialects and our syllables is not the same. In some cases, harmony is often violated. Dialectologist M. Shiraliyev divides our dialects and syllables into three groups from the point of view of harmony.

1. Dialects and dialects that often violate the harmony law. This includes the North and South group dialects.

2. Dialogues and syllables that keep the law of harmony in most cases. This includes the dialects of Gazakh, Karabakh and Ganja.

3. Dialogues and syllables in some cases violating the law of harmony. This includes Shamakhi, Nakhchivan and Mugan dialects.

The most corrupt group of harmony law is Northern dialects. This is where most of the breaches occur.

Ahəngin pozulmasına bəzi hallarda uyğur, çuvaş və xakas dillərində də təsadüf edilir. Uyğur dilində bir qayda olaraq ziyəlik təsirlik, çıxışlıq hal şəkilçiləri və şəxs şəkilçiləri

In some cases, harmonic disorders occur in Uyghur, Chuvash and Khakas languages. Uyghur language as a rule of influence, speech makers, and personal artists (*men, sen, sle (r), miz*) not obey the word everywhere in harmony (genitive case), *-ni* (case of impact), *-dın, -tin* (exit mode) is expressed. For example: *baynin, bayni, baydin, alimen, alimiz, alisen, alisle* (r) [2, s.116-117]; In the Chuvash language: *yultaşsem* "comrades", *ıvalesen* "his sons"; in the Khakas language: *parir* "is coming", *oynir, pastim* "I'll start", *tastir* "to throw", *sağir* "eyes", *uzir* "sleeps" [3, s.125-131].

All these phonetic features in the dialects and dialects of the North group, compared with the polar language elements, further prove the widespread use of polar language elements in the dialects of the Northern Group of Azerbaijan with the Oguz language elements.

Keywords: Northern dialects, harmony, phonetic features.

Dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən bir o qədər möhkəm deyildir. Bir çox hallarda dialekt və şivələrimizdə ahəng qanunu pozulur. Lakin ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə ahəngə riayət etməmək eyni dərəcədə deyildir. Bəzilərində ahəng qanunu bir çox hallarda pozulur. Dialektoloq M.Şirəliyev dialekt və şivələrimizi ahəngə riayət etməmə nöqtəyindən üç qrupa ayırır.

1. Ahəng qanunu bir çox hallarda pozan dialekt və şivələr. Bura Şimal və Cənub qrupu dialektləri daxildir)

2. Ahəng qanunu bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələr. Bura Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri daxildir.

3. Ahəng qanununu bəzi hallarda pozan dialekt və şivələr. Bura Şamaxı, Naxçıvan, və Muğan dialektləri daxildir.

Ahəng qanunun ən çox pozulduğu qrup Şimal ləhcələridir. Burada pozulma halları daha çox şəkilçilərdə baş verir.

1. **Söz əsaslarında;** Məs.: *qeymağ, qeytan, qoşi, quzi, dayı', ayı'* (Bal., Şəki), *yəylax* (Şə.), *qoqarçin, büqaz, döqul, büzav, bilav, qarə, pitav, yumri, boyuq* (Qax-İ.Su), *yeqa, axşam, mektab* (Qax-Əmr.), *meyva* (Şə.-Qşl., Qax-Qum.), *işax* (Zaq.- Muğ), *altmiş* (Zaq.-Bəh.; Qax-İ.Su), *eşqırax* (Şə.-Dəd.), *olad* (Şə), *dəmrö* (Şə. Zaq-G, Bal.), *bizoy* (Zaq), *pilö, çilö* (Şəki.), *piçax* (Şə, Zaq, Qax), *tevşan* (Qax- İ.Su), *bizö* (B, Şə.), *kəsö* (Şə.).

2. **İsmin yönlük halında;** Məs.: *aniyə, lampiyə, bobiyə, hoviyə* (B.), *baliyə* (Şə.), *qapiyə* (Şə.), *buğdiyə, çuxiyə, yumurtiyə* (Bal, Zaq, Şə.), *qoyunə, quzquyə* (Zaq.-Aş.T.) *boziyə* (Zaq.-Göy.), *oquzə* (Qax-İ.Su), *məğa, səğa* (Zaq.-Beh, Qax-İ.Su) *onə* (Z.-Beh)

3. **İsmin təsirlik halında;** Məs.: *almani, liarabani* (Qax.), *öçini* (Bal, Şə, İsm.), *qapini* (İsm.), *qoyuni* (Zaq.-Aş.T.), *ocaği* (Bal, Zaq.-Bəh.), *ok'uzi, inaki* (Qax-İ.Su., Qum.).

4. **İsmin yerlik və çıxışlıq hallarında;** Məs.: *quzqudə, quzqudən* (Zaq.-Aş.T.), *ağajdə, ağajdən* (Zaq.-Beh.), *bozoydə, bozoydən* (Zaq. Göy.)

5. **-çi** şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə isimlərdə; Məs.: *qapıçı, udunçi* (Qax.).

6. **-di** şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə sifətlərdə; Məs.: *daşdı, atdı, duzdi* (Q.), *daddi* (B.).

7. **Mənsubiyyət şəkilçilərinin I, II, III şəxslərində;** Məs.: *coravim, coravin, coravi, coravimiz, coraviniz, coravi* (Z.-Bəh.), *atasi, anasi, başi* (Bal. Qax.).

Uyğur dilində də mənsubiyyət şəkilçiləri III şəxs təkdə sözün ahənginə tabe olmur; Məs.: *balisi, mali*. [3]

Bundan əlavə, II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən ziyəlik, yönlük və təsirlik hallarda sözün ahənginə tabe olmur; Məs.: *əliü, əlaü, əliü* (Şə.), *yerü, yeroö* (Şə.-Dav, Ağv.), *əluü, əluü, eluü* (Nax Şah., Pir.), *dədoö, dəduü, dəduü* (S.-Kol.).

8. **Xəbərlik şəkilçisinin I şəxs cəmində;** Məs.: *burdeg//burdig, qub liyig, oyağig* (B., Q., Ş., Muğ.), *təkuğ, bizuğ* (Q.). Saitlə bitənlərdə I şəxs təkdə; Məs.: *burdiyəm, qubaliyəm*.

9. **Sıra saylarında;** Məs.: *altımci, qırxımci, otuzımci // otuzımci* (Qax), *onunci* (Z.-Bəh.).

10. **Saitlə bitən söz keçmişə aid xəbərlik kateqoriyası bildirdikdə;** Məs.: *burdeydim, ordeydim, otağdeydim* (Bal, Şə.Zaq-Qimir.)

11. **Məsdərlərdə;** Məs.: *almeg, yazmeg* (Bal.), *tikmağ, yimağ, gəлмаğ* (Şəki, Zaq., Qax).

12. **Əmr şəklinin I və II şəxs tək və cəmində;** Məs.: *oyniyim, oyniyağ, oynaginən, oyniyün, qölüm, qöliyəg* (Bal, Qax.), *alginən* (Bal, Qax, Şək,Qəb.), *qöliyuz // qöliyun* (Bal, Şək, Muğ.), *saxliyim, saxliyəx, saxliyin* (Zaq.-Aş.T.), *oxiyim, oxiyax, oxiyin* (Qax-G.) *qulim "gülüm", qüləx', qulin* (Qax-İ.Su)| *almiyim, almaginən, almiyəg, almiyun* (Bal, Qax.), *saxlamiyim, saxlamiyax, saxlamiyin* (Zaq-Aş.T.), *oxımıyım, oxımıyax, oxımıyın* (Şəki.).

13. **Nəqli keçmişin I, II şəxs tək və cəmində, III şəxs təkində;** Məs.: *saxlumişəm, saxlamışən, saxlamışix, saxlamışiz, saxlamamışəm, saxlarnamışən, saxlamamışix, saxlamamışiz* (Zaq.-Bəh.), *başdiyif// başdīb, başdamiyif //başdamīb* (Bal.,)

14. **Şühudi keçmişin I, II şəxs cəm və III şəxs təkində;** Məs.: *yıdix, gəldix, dedix* (Şə.-Dod., Qax-İ.Su., Alm., Qıp.), *dıdix* (Qax-Gül., Z.-Qım.,), *gəldox* (Şəki.-Dav., Agv.), *yedux, gəldux* (Q., Şə.-Çök.), *yidiüz, didiüz* (Şəki.-Dod.; Zaq.-Bəh), *gəlmədux* (Şəki., Qax-İ.Su., Alm., Qıp.), *dimədiüz* (Şəki.-Dod.; Z.aq-Bəh) *dedix, (BAL.zaq,şəki) oxıdı, dondı, yazdı, başdadi* (Bal.).

15. **İndiki zamanın I, II, III şəxsin tək və cəmində;** Məs.: *oxuyirəm, oxuyirsən, oxuyir, oxuyirix, oxuyirsız, oxuyir, oxumirəm, oxumirsən, oxumir, oxumirix, oxumirsız, oxumir* (Z.-Bəhmədli., Qan.), *oxuyiyəm, oxuyiysən, oxuyiy, oxuyiyix, oxuyiysız, oxuyiy* (Qax-Lək., Zər., İ.Su), *diyirux, diyirsın,ız* (Şə.-Gil., Yux.), *diyirsuüz* (Şəki. Zaq.), *deyirix, deyisız, demirix, demisız* (Zaq.Qax), *oyniyədəm, oyniyəsən, oyniyədi, oyniyəduğ, oyniyəsüz, oyniyədi* (Qax.), *oynirəm, oynirsən, oynir, oynirik, oynirsüz, oynir* (Qax.Bal .Şəki). Bu xüsusiyyət Göynük şivəsində də öz əksini tapır. Bu xüsusiyyət həm müstəqil formada, həm də indiki zaman şəkilçisindən sonra şəxs sonluqları artırılarkın göstərir. Məs.: *gəlir-gəliy, alır-alıy, görür-görüy,*

alıram –alıyəm, bilirəm-biliyəm və s. bu kimi sözlərdə *-ır⁴* şəkilçisi *-ıy* şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur. [1, s.12]

16. Qəti gələcək zamanın bütün şəxslərində; Məs.: *alacegəm, alacegsən, alaceg, alacējk // alacöük, alacegsüz, alaceglər* (B.), *gidəcağam, gidəcağsan, gidəcağ, gidəcöüğ, gidəcağsuz, gidəcağ(lar)* (Q.), *diyacağam, diyacaxsan, diyacax, diyacağix, diyacaxsız, diyacax(lar)* (Z.-Bəh), *sürüyəcəğam, sürüyəcəxsan, sürüyəcəx, sürüyəcəöux, sürüyəcəxsız, sürüyəcəx* (Qax-İ.Su), *olciyəm, olcix'sən, olcix'di, olciyix', olcix'suz, olcix'lər* (Şə.-Çök.)

17. Saitlə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zamanın bütün üç şəxsində; Məs.: *oyniyərəm, oyniyərsən, oyniyər* (Qax.Bal,Şə.), *oyniyəruğ, oyniyərsüz* (Şə), *oyniyəruş, oyniyərsınız* (Şə.-Gül.).

Samitlə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs (bəzən də II şəxs) cəmində; Məs.: *gıdərux, gidmərux* (Q.), *gellix, gelmənix* (Qax-İ.Su), *gəllux, gəlmərux* (Qax-Qum.), *diyərux, diyərsız* (Qax.Zaq.) Qaxın Ləkit kənd şivəsində samitlə bitən feillərdə hər üç şəxs tək və cəmində də ahəngin pozulduğunu görmək mümkündür; Məs.: *qorərəm, qorərsəri, qorər, qorərux, qorərsiz, qorər.*

18. Uzaq keçmiş və bitməmiş keçmiş zamanlarda I və II şəxs cəm və III şəxs tək və cəmdə; Məs.: *gıdmişdux, gıdətduğ* (Q.), *gelmişdix* (Qax-İ.Su), *gəlmışdix, gəlmışdüz, gəlirdix, gəlirdin,ız* (Şə.), *almışdig, alırdig, almışdi, alırdi* (Bal.).

19. Qəti gələcəkli keçmişin I, II, III şəxs tək və cəmində; Məs.: *alacegdim, alacegdün, alacegdi, alacegdig // alacegduğ, alacekduş, alacegdi* (B.), *gıdəcağdım, gidəcağdun, gidəcağdi, gidəcağduğ, gidəcağduş, gidəcağdi* (Q.), *saxliyəceydim, saxliyəceydin, saxliyəceydi, saxliyəceydix, saxtiyəceydin,ız, saxliyəceydi* (Zaq.Qım., Muğ., Çob.), *gəlcağdım gəlcağdın, gəlcağdi', gəlcağdix, gəlcağdüz, gəlcağdılar* (Şə.-Dod.)

20. Qeyri-qəti gələcəkli keçmişdə samitlə bitən feillərdə I, II şəxs cəm və III şəxs tək; Məs.: *tükərdüğ* (Qax.), *gələrdix //gələrdux* (Şə.), *gələrdüz* (Şə.-Dod Dav.), *götürərdix, götürərdin,ız* (Z.-Çob., Qax-Lək.), *yazardi, alardi, almazdi* (Bal.).

Saitlə bitən feillərdə bütün şəxslər üzrə; Məs.: *başdiyərdim, başdiyərdün, başdiyərđi, başdiyərdüz, başdiyərđi* (lər) (Şəki,Bal.), *başdiyərđig* (Bal.), *başdiyərđüğ* (Qax, Ş.), *saxliyərdim, saxliyərdin, saxliyərdi, saxliyərdik, saxliyərdüz, saxliyərdi*(lər) (Z.-Bəh).

21. Arzu şəklində iş gələcəyə aid olduqda saitlə bitən təsdiq feillərdə I, II şəxs cəm, inkarda və saitlə bitən feillərdə isə bütün şəxslər üzrə; Məs.: *aleg* (Bal) *tükax* (Q.), *diyax* (Z., Qax), *gəlx, gələsin,ız* (Şə.-Gil.), *gələsüz* (Naxş.-Pir.), *diyax* (Ord., Təb.), *almiyəm ,almiyasan, almiyə, almiyəğ, almiyəsüz, almiyələr* (Qax,Bal.) *başdiyəm, başdiyəsən, başdiyə, başdiyeg, başdiyəsüz, başdiyələr* (Bal, Şəki, Qax.) *oxuyəm, oxuyəsən, oxuyə* (Zaq. -Aş. T., Qan. Qax- Qıp.), *oxumiyəm, oxumiyəsən, oxumiyə, oxumiyax, oxumiyasız, oxumiyələr* (Z.-Aş.T., Qan. Qax- Qıp.).

22. Arzu şəklində iş keçmişə aid olduqda bütün şəxslərdə; məs *aleydim, aleydün, aleydi, aleydüz, aleydilər* (Bal.Qax.), *aleydig//aleydüğ* (Bal.), *aleyduğ* (Qax, Şəki.), *aleyduş* (Şəki.), *aleydım, aleydin,, aleydi; aleydix, aleydin,ız, aleydilər* (Şə-Dod.;Qax-Alm.,Qıp.)

23. Lazım şəklində iş gələcəyə aid olduqda I və II şəxs cəmdə Məs.: *gələsiyix, gələsisin,ız* (Şə.-Gənc.), *diyəsiyix, dəmiyəsiyix* (Z.).

24. Vacib şəklində iş gələcəyə və keçmişə aid olduqda bütün şəxslərdə; Məs.: *yazmalıyəm, yazmalisan, yazmalidu, yazmalıyuğ, yazmalidu (lar), yazmalıydım, yazmalıydun, yazmalıydı, yazmalıyduğ, yazmalıyduz, yazmalıydı (lər) (Q.)*.

Şəki və Zaqatala-Qax şivələrində isə vacib şəklinin I və II şəxs cəmində; Məs.: *diməliyx, diməlisüz, oxumalıydux, oxumalıydüz (Şə., Z.)*.

25. Şərt şəklində iş gələcəyə aid olduqda I və II şəxs cəmdə keçmiş zamanın bütün şəxslərində; Məs.: *alseg (B), disax, disaız //disəız (Z., Qax, Şə.), qalseydım, qalseydün, qalseydi, qalseydüz, qalseydlər (B., Q., Ş., Muğ.), qalseyüg// qalseydidig (Bal.), qalsevduğ (Qax Şəki.), alseydim, alseydin, alseydi, alseydüz, alsevdüar (Şə.-Dod.; Z., Qax), alseydux (Zaq,Qax), alseydox (Şə.- Dav.), alseydux (Şə.-Çöy).*

26. Felin bacarıq şəklində iş şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcəyə aid olduqda inkar fellərinin I, II, III şəxs tək və cəmində (*oxuye biliyi, göre bilmiyi (Zaq.Beh), geimiyeydi, baxmiysiydi (Oğ.Qeb)*

27. Feli isimlərdə. Məs.: *yazi, qorxi, çalği (Bal, Zaq,Muğ, Qax.)*.

28.Feili sifətlərdə. Məs.: *oxumali, ağriyən, oxuyən, oyniyəsi (Bal., Şə.),olaceh (Bal.), gələcax (Qax.)*.

29. Feli bağlamalarda. Məs.: *başdiyif (Bal,Qax), alani, oxıyani (Bal,Qax.), oxiyincən (Bal, Şə), oxiyəndə (Şəki.), oxiyənnən sōra (Bal, Şəki), oyniyitdi. almiyitdi, durmiyitdi (Şəki.-Çay,Dav.), yumiyitdi(Şə.-Baz.), getdixda, yedtxda (Şə., Zaq.-Qan.), getdixca (Şə., Zaq .-Qım.), istadikdə (Zaq.-Göy.), yazubəni, alubəni (Q., Qax-İ.Su), qurubani (Zaq.-Aş.T.), aparubən (Q.)*.

Ahəngin pozulmasına bəzi hallarda uyğur, çuvaş və xakas dillərində də təsadüf edilir. Uyğur dilində bir qayda olaraq yiyəlik təsirlik, çıxışlıq hal şəkilçiləri və şəxs şəkilçiləri (*mən, sən, slə (r), miz*) sözün ahənginə tabe olmayaraq hər yerdə bir şəkildə (yiyəlik hal), *-ni* (təsirlik hal), *-din, -tin* (çıkışlıq hal) ifadə olunur Məs.: *baynin, bayni, baydin, alimən, alimiz, alisən, alislə (r)* [2, s.116-117]; Çuvaş dilində: *yultaşsem* "yoldaşlar", *ıvalesen* "onun oğulları"; xakas dilində: *parir* "varır", *oynir, pastim* "başlaram", *tastir* "atar", *sağir* "gözlər", *uzir* "yatar" [3, s.125-131].

Bütün bu fonetik xüsusiyyətlər Şimal qrupu dialekt və şivələrində öz əksini tapan qırçaq dil elementləri ilə müqayisəli verilməsi, Azərbaycanın Şimal qrupu dialektlərində oğuz dil elementləri ilə paralel qırçaq dil elementlərinin də geniş yayıldığını bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Vaqifqızı L. Şəki folklor örnəkləri. II kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 408 s.
2. Баскаков Н.А. К классификации диалектов современного уйгурского языка. Вопросы тюркологии. Издательство «ЭЛМ», - Баку, 1971, 236 с.
3. Исхаков.Ф.Т. Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Част II. Москва, 1956. II, с 209-214.

DİL USLUBU

Dr. Gülahmed İMANOV
Bakü Devlet Üniversitesi

ÖZET

Sanatsal üslubun diline dil araçları takımının üslup karışıklığı niteliği özgüdür (dil araçları terkihi farklı üslupların birimlerini, konuşma sözcüklerini, yazara özel yeni sözcükleri, yabancı sözcükleri ve b. içeriyor)

Konuşma dilinde konuşma somutlaştırmasına dilsel araçların yanısıra sözsüz araçlar (mimik, el işareti) da katılıyorlar. Buna gayri biçimsel konuşma temasına özgü durumluluk yardım etmektedir; televizyon dilinde dilsel somutlaştırma birçok şeyde betimleme sırasına dayanıyor.

Sanatsal edebiyat dilinde sanatsal-imgesel dilsel somutlaştırma tam da sanatsal dilin nitelikçe özel vasfıdır.

Konuşma kullanılagelen tonalitedeki metinlerde ise şahsın belirli eylemleri sadece tespit ediliyor, onların cisimsel-mantıken veya denotatif içeriği iletiliyor. Sanatsal-imgesel dilsel somutlaştırmanın özgülüğü metnin parçalarında sözlerin kullanım karşılaştırmasında tetkik ediliyordur.

Böylece farklı üslupların metin parçalarını kıyaslarken dilsel somutlaşmanın farklı yönleri ve nitelikleri meydana çıkıyor.

Sanatsal metnin tonalitesi onun içerdiği tüm dilsel araçların bütünlüğüyle oluşuyor: duygusal anlatımlı, kelime ve deyimsel, sözdizimsel.

Sanatsal metinlerin kurallara yönlendirilmiş olması, örneğin, herkesin anlamayacağı olaylarda (diyalektik, argo, mesleki kelimeler, özel terimler, barbarizmler, ekzotizmler), edebi kurallardan dilbilgisel, fonetik aykırılar sanatsal metinlerde genelde esasen aydınlanma, anlamsal içeriğinin ve üslup görevinin saptanması amacıyla açıklanmasında ifadesini buluyor.

Türk edebiyatında (sosyo-politik konulu yazıların düzyazısında olduğu gibi) edebi kurallara uygun olmayan dil öğelerinin okuyucuya açıklama yöntemleri oluşmuştur: dolaysız yazar yorumlarından anlatmanın özel örgütlenmesine kadar; bu zaman hem normatif olmayan nitelik, hem de verilmiş kelimenin, deyimnin veya biçimin anlamı, küçük metin parçasından netleşiyor.

Sanatsal eserin dil yapısının ayırddedici özelliği betimleme anlatımlı araçlarla – değişmece ve söz sanatı - sunulmaktadır.

Bilindiği gibi, değişmece ve söz sanatı edebi dilin diğer fonksiyonel üsluplarında da kullanılmaktadır. Bununla birlikte, edebiyat dilinde değişmece ve söz sanatı sanatsal metnin genel imgesel sisteminin organik bileşeniyse, dilin estetik işlevinin uygulanmasına katılması da dahil, bu zaman, dileyim, halk dilinde veya konuşma dilinde betimleme anlatımlı araçlar metnin, onun parçasının veya günlük diyalog karşılığının etkileme gücünü artırma yöntemi olarak hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İfade, kelimelerle ifade, edebî dil, üslup

ABSTRACT

There is a variety in language means of the literary style. Apart from the oral speech, gestures are included in the oral speech. All of these serve for a better comprehension of the oral speech. One of the most significant features of the oral speech is its broadening by means of the words with metaphorical meaning. During the speech, a correct use of intonation serves a person to express his opinions in a clear way. The use of words in the literary style is different in a technical way. Thus, a same text in different styles may illustrate itself in from different perspectives. The intonation, words, combination of words and sentences of the literary style are shown in a completely different way. Dialects, terms and

vulgarisms that are used in text with the literary style allow to understand a specific situation in a profound way. The use of expressions that are not related to the literary language, in Turkish literature, are necessary for a reader to understand any kind of situation clearly. The use of this kind of expressions in short texts results in a revival and individualization of the work. One of the features of the literary style is about making the words possess a more colourful meaning. This situation can seldom be seen in the other forms of literature. Possession of new meanings of the words, in terms of authors, should be considered as a normal process in both folklore and written literature. The words that switched to the literary language afterwards, serve an enrichment of national language.

Key words: Expression, expression with words, literary language, style

Edebî dil, günlük dilin bütün gerçekçi yapısını kullandığı gibi gerçek hayatın anlam sınırını aşacak ifadeler ile vucut bulan mecazlar sistemini ve benzetmeler tekniğini sanki daha çok benimsemektedir; ancak, bir kere daha söylemek gerekir ki, bu hükümlerden edebî dilin mutlaka mecazi koridorda olması ve imaj, sembol, motif gibi dolaylı bir anlatımı benimsemesi her zaman beklenmemelidir. Mecaz, edebî ifadenin tercihlerinden biridir.

Mecaz ve gerçek anlam sınırları, edebî dilin oluşumu için basit bir başlangıçtır. Günlük dilde kullanılan oyle ifadeler vardır ki, biz hiç fark etmeden tesbih, mecaz, istiare, tevriye veya mubalaga gibi bir sanatın sınırında değerlendirilir. Edebî dilin her zaman mecaz anlamlı kelimelerle kurulacağını düşünmek de tam olarak doğru sayılamaz; edebî metnin bütünlüğü içindeki kelimelerin birbirleri ile ilgileri ve bu *ilginin oluşturduğu estetik ortam*, edebî dilin tesekkülünü hazırlayan *temel unsurlardan* biridir. Duygu ortamı, söyleyiş özellikleri ve çağrışım sistemleri ise, edebî dilin diğer vechesini orer.

Önce de belirtilmiş olduğu gibi, sanatsal üslupla ilgili mesele tartışmalı meseleler arasında yer almaktadır. Sanatsal üslubu her araştırmacı diğer fonksiyonel üsluplar arasında vurgulamıyor (örneğin L.Y. Maksimov). Diğer bilim adamları V.V.Vinogradov'dan tutun (A.İ. Maksimov, M.N. Kojina da dahil) sanat eserleri dilini fonksiyonel üsluplar arasına alıyorlar. Bu fikir ayrılıklarına sanatsal dilin özellikleri neden olmaktadır:

- 1) Sanatsal dil yazın diline yöneltimle sınırlanmıyor, yani kurgu dili ve edebiyat dili anlayışları farklı anlayışlardır;
- 2) Sanatsal dilin içine kapanık olmaması, edebî dilin farklı fonksiyonel üsluplarının öğelerini ve hatta dilin sosyo-fonksiyonel çeşitlerini (diyalektik, argo, halk diline özgü kelimeler) kapsama kabiliyeti;
- 3) Net dil belirtilerinin olmaması;
- 4) Özel estetik işlevin varlığı.

Sanatsal dili dilin fonksiyonel üslubu olarak tahsis etmenin taraftarı olan bilim adamları, tam da tüm sanat eserlerine özgü estetik işleve dikkat ediyorlar. Sanatsal metnin her ögesi onun içinde estetik anlam ediniyor, bu nedenle diğer fonksiyonel üslup araçları veya sanatsal metindeki gayri edebî öğeler metnin diğer öğeleriyle eşdeğerli değildirler, onlar her zaman üslup bakımından markalanmışlardır.

Edebî dil, tıp dili gibi, hukuk dili gibi, matematik dili gibi hususi bir dildir. Bunları anlamak için her bir ihtisasa ait hususi bir kulture ihtiyaç vardır. Yazı dili (mesela alelade bir mektubun dili) musterek dildir ve bir ihtisasin ifadesi değildir.” (Peyami Safa, *Sanat, Edebiyat, Tenkit*, s.78-80.) **Edebî dil**, bir milletin konuşma dili ve yazı dili tesekkül ettikten sonra kültür dili diyebileceğimiz bir söyleyiş zemininde daha fazla hissedilen, bir tarafı ile itibari ve ucucu, bir tarafı ile hayatın gerçek değerleriyle kaynasan estetik ve orijinal bir ifade yoludur.

Edebî dil, yazı dili içinde takip edilmekle ve zaman zaman yazı dili anlamıyla kullanılmakla beraber, ondan farklı bir terimdir.

Edebî dil terimi, edebiyat eserlerinde gorulen dildir. Mecazların kullanılması; kelimeler arasında olusan özel iliskinin (conteksin, baglamın) varlığı ve orijinal anlatımın bulunması, edebî dilin temel ozelliklerini teskil eder.

Sanatsal üsluplu metin bir sıra belirtilerine göre tüm diğer metinlerle karşı koyulabilir:

-metinler, üretici ve gönderene göre aşağıdakilere ayrılıyor:

- 1) doğal (gerçekliğin hakiki parçasını yansıtıyor ve onu daha fazla veya daha az doğrulukla canlandırıyor) – bu resmi ve ilmi üslupta olan metinlerdir;
- 2) uyarlanmış (sanatsal metin gerçekliği yazarın dünyaya bakış açısından tasvir ediyor, örneğin, bu, sanatsal zaman ve sanatsal uzayın hakiki zaman ve hakiki uzayla uygun düşmemesinde yansıyor);

- yorumlama derecesine göre (yani yorumlayış olasılığına göre): resmi metim tek anlamlı yorumlanabilir, ilmi metim çeşitli türde yorumlanabilir (en fazla 2-3 yorumlayış); sanatsal metim farklı türde yorumlanabilme olasılığına sahiptir (hatta aynı insan tarafından bile);

- Komünikasyon partnerleri bakımından metinler monolojik(resmi dil, ilmi dil, çoğu zaman halk dili) ve diyalojiğe (konuşma üslubunda olan metinler) ayrılıyor. Sanatsal üslupta dil örgütlerinin her iki biçimi etkileşiyor ve çok da organik etkileşiyorlar. Sanatsal nesrin araştırmacılarından biri V.V.Odintsov: “Sanatsal metinde iki temel biçim vardır: yazar anlatımı, biçim bakımından genellikle monolog, ve kahramanların diyalogu” yazıyordu(Viktor Vasilyeviç Odintsov Biçimsel halka analizi performansları. Moskova, 1973.seh.43) .

Tabii ki daha karmaşık ilişkiler de vardır: yazarın ve kahramanın tasarısı arasında ara tasarı da oluşabilir – anlatanın tasarısı. Bu halde sanki anlatım objektifliği bozuluyor ve biçim değişiyor, çünkü anlatan üslup bakımından ayrılabilir . Sık sık anlatım öznelciliği denilen olay ortaya çıkıyor. Yazar anlatması kahramanın düşüncelerinin dolaysız aktarılması ile birleşebilir, kişinin dil biçimleri koyuluyor (örneğin: konuşma-halk diline özgü öğeler, anlatımsal yapılar), yani edebi kurallara uymama ve b.

Edebî dilde kullanılan kelimelerin anlam daireleri sınırsızdır: Gerçek anlam, mecaz anlam, terim anlam, esanlam, yakın anlam, uzak anlam gibi daireler, edebî dilin özel sırası, bağlamları arasına yerleşir. Dil kullanılırken, bir millete, bir bolgeye, bir gruba veya sahsa ait özel ve orijinal terkipler, orijinal buluslar ve ufuklar, bu anlam dairelerini olusturuverir.

Ay kanar, sevda akar bir dağ
Bir dağ kendini delerse (Hilmi Yavuz)

gibi bir ornekte kelimelerin anlam dairelerini anlayabilmek icin, divan edebiyatı geleneginin Yeni Turk Edebiyatı'na aksederken ne gibi degişiklikler yasadığından bir nebze olsun haberdar olmak gerekir.

Orta Asya'dan beri devam eden edebiyatımızda, divan edebiyatı, tasavvuf edebiyatı ve halk edebiyatı gibi inceleme kollarına ayrılırken maalesef uslub incelemelerine çok az yer verilmistir. Gelenekli Turk edebiyatının dünya capında büyük sanatçıları ve onların yazdığı büyük eserleri vardır ama bu eserleri inceleyecek saglam bir uslub metodu yaygınlaşmamıştır.

Gerek klasik edebiyatımızın ve gerekse Yeni Turk Edebiyatı'nın ornekleri gostermektedir ki, uslub çalışmasında su hususlar onem kazanmaktadır: Kelime secimi; kelimelerin harfleri ve sesleri; kelimelerin sıralanması; kelime turleri; kelimelere yuklenen özel anlamlar; kelimelerin baglamı; anlatım teknikleri, anlatım tutumu, takdim ozellikleri; çağrısım ve imaj teknikleri; kullanılan ifade turleri ve ifade yolları; gramer ozellikleri; cumle kurulusları; kok, ek gibi yapılar; konunun ele alınış bicimi; tema; olusan bakış acıları; etkilenilen kultur ve medeniyet dairesi; etkilenilen edebiyat akımları; kabul edilen edebî kuramlar; sanatcının cevresi; sanatcının mizacı, birikimi, dünya gorusü, ilgi merkezleri; edebî turler; nazım sekilleri ve nazım turleri, edebî sanatlar; vezin, kafiye redif, aliterasyon, asonans gibi muzikâ ve ritmik tercihler;

istatistik ölçümler ve değerlendirmeler; edebî eseri amaç, mahiyet ve fonksiyon açılarından inceleyen değerlendirme kriterleri; eserin, edebiyat tarihi içinde değerlendirilmesi... vb.

Fonksiyonel-üslup belirtilerine göre sanatsal metin özel estetik işleve sahiptir, alacak olanın estetik tertibatını etkileme işlevi. Sanatsal metnin önemli özelliği imgesellik ve betimlemedir. Yazar kendi evrenle ilgili hislerini, duygularını, düşüncelerini dil araçlarıyla ifade ediyor. Y.M. Lomtan çok net belirtmiştir: “Dilde biçimsel olan tüm öğeler sanatsal dilde ek anlam olarak imgesel nitelik edinebilirler” (Yuriy Mixayloviç Lomtan Структура художественного текста(Sanatsal üslubun özelliği) 1970yıl,seh.79)

Edebî eseri üslup yoluyla inceleyebilmek için esere, yukarıdaki birikimlerin bizim mizacımıza aktarılabilmesi yoluyla yaklaşmak da bir tercih olarak benimsenebilir. Eserin üslubu ile imtizaç edememiş bir üslup incelemecisinin hali, sıcak yaz gününde deniz resminin yanında serinlemeye çalışan adamı andırır. Bir edebiyat öğrencisi, kendi sahsında bulduğu orijinal tavır ve tercihleri, hem başka insanlarla hem de tarihte yaşamış insanlarla ve üslup incelemesi yaptığı eserin sanatkarıyla karşılaştırmalıdır. Bu tür bir mukayese, sanatçının üslubunu çözümleyen faydalı olacaktır. Bu sayededir ki, edebî metnin üslup çalışması, sahsa aittir. Sanatsal metnin bir diğer özelliği de içinde biçim kategorileri ve içerme kategorilerinin karşılıklı bağlanması ve karşılıklı koşullanmasıdır.

Sanatsal üslubun temel özellikleri

Sairin özel olarak kullandığı kelimeler, hem ses ve çağrışım ve hem de anlam olarak algılanır. Ses, bir muteharrik etkidir. Sanatçının mizacıyla, kelime ve kelime grubuna yüklediği anlam ve mecazlarla birleşen ritm ve melodi değeri, üslubun zeminini oluşturur.

Kelimelerin türleri, cümle içindeki öğe görevleri, tamlayan ve tamlanan olarak kullanıldığı kelime grupları, kısaca gramer bilgilerinin diğer unsurları ile beslenen bu zemin, o eserin ve o sanatçının üslubuna ait sezgiye dayalı hükümler ortaya çıkarmaya yarar. Bu hükümler, farklı araştırmacılar tarafından desteklenip ortak kararlara doğru o sanatçıyı müsterek kabullerle vasıflandırdıktan sonra kesin üslup bilgisine ulaşılabilir. Mana, üslubu destekler. Belki de siirin ustun bir idrak isteyen algılama melekesi bu kabil desteklerle kazanılabilir.

1. Sanatsal üslubun diline dil araçları takımının üslup karışıklığı niteliği özgüdür (dil araçları terkibi farklı üslupların birimlerini, konuşma sözcüklerini, yazara özel yeni sözcükleri, yabancı sözcükleri ve b. içeriyor)

2. Yazarın katılmasını sağladığı tüm dil araçları onun sanatsal tasarısıyla gerekçelendirilmiştir.

3. Sanatsal-imesel somutlaştırma sanatsal üslubun özel kategorisi olarak belirtilmektedir – güvenilir iletişim, insanların karşılıklı teması, bilgi akırtma aracı olarak hizmet etmeye görevlendirilen dilin sistem olarak üniversal niteliği .

Somitlaştırma, konuşan veya yazarın belirli dili, onun dilbilgisel, fonetik kurallarını, sözcük anlamını ve onların temel kullanma kurallarını bilerek, bu dilin soyut kategorileriyle kendi ifade etmesi gereken düşüncelerinin hakiki içeriğini altlamasından oluşuyor.

Konuşma dilinde konuşma somutlaştırmasına dilsel araçların yanısıra sözsüz araçlar (mimik, el işareti) da katılıyorlar. Buna gayri biçimsel konuşma temasına özgü durumluluk yardım etmektedir; televizyon dilinde dilsel somutlaştırma birçok şeyde betimleme sırasına dayanıyor.

Sanatsal edebiyat dilinde sanatsal-imesel dilsel somutlaştırma tam da sanatsal dilin nitelikçe özel vasfıdır.

Konuşma kullanılagelen tonalitedeki metinlerde ise şahsın belirli eylemleri sadece tespit ediliyor, onların cisimsel-mantıken veya denotatif içeriği iletiliyor. Sanatsal-imesel dilsel somutlaştırmanın özgüllüğü aşağıdaki metin parçalarında su isminin kullanım karşılaştırmasında tetkik ediliyor.

Böylece farklı üslupların metin parçalarını kıyaslarken dilsel somutlaşmanın farklı yönleri ve nitelikleri meydana çıkıyor(1).

¹Gorbanevski Mixail Viktoroviç., Karaulov Yuriy Nikalayeviç., Şaklein Viktor Mixayloviç. Ne govori şerşavım yazıkom. O naruşeniyah norm literaturnoy reçi.(Düzgün konuşma özelliği.Sanatsal üslubun bozulması) SMİ/ A.Belçikof'un redaktörlüğüyle.2.Basın, düz.ve tam. M.: 2000. S. 120, 84.

4. Sanatsal metnin tonalitesi onun içerdiği tüm dilsel araçların bütünlüğüyle oluşuyor: duygusal anlatımlı, kelime ve deyimsel, sözdizimsel.

Sanat eseri metinlerinde farklı dilbilimsel düzeylerin dil birimlerinin anlatımlı duygusal oranı - edebiyat dilinde dil araçlarının örgütlenmesinin bir başka özgül kategorisidir.

5. Bazi bilim adamları edebiyat dilinin özelliklerinden birinin normalara bağlı olmamasını sapsalar da, sanatsal metinde dil araçlarının örgütlenmesi, seçimi ve örgütlenme prensipleri edebi kurallara yönlendirilmiştir. Gerçekten, sade dil kuralı kavramı (“doğru/yalnış”) edebiyat diline uygulanamaz. Edebiyat dilinde imgesel fikrin gerçekleştirilmesi için çalışan, pratik dilin iletişim işlevi için estetik dönüştürme aracı olarak hizmet eden her şey, kurallı olmaktadır. Tabii ki, bu, sanat eserinin dilsel biçiminin eleştirme dışında olması anlamına gelmez. Asıl sanat değerini sözde sanat eserinden her zaman ayırmak gerekir.

Sanatsal metinlerin kurallara yönlendirilmiş olması, örneğin, herkesin anlamayacağı olaylarda (diyalektik, argo, mesleki kelimeler, özel terimler, barbarizmler, ekzotizmler), edebi kurallardan dilbilgisel, fonetik aykırılar sanatsal metinlerde genelde esasen aydınlanma, anlamsal içeriğinin ve üslup görevinin saptanması amacıyla açıklanmasında ifadesini buluyor.(2)

2.Самойлович Александр Никалayeviç. Некоторые дополнения к классификации турецких языков(Türk dillerinin sınıflandırılması üzerine). Peterburq, 1922, seh. 15.

Türk edebiyatında (sosyo-politik konulu yazıların düzyazısında olduğu gibi) edebi kurallara uygun olmayan dil öğelerinin okuyucuya açıklama yöntemleri oluşmuştur: dolaysız yazar yorumlarından anlatmanın özel örgütlenmesine kadar; bu zaman hem normatif olmayan nitelik, hem de verilmiş kelimenin, deyimnin veya biçimin anlamı, küçük metin parçasından netleşiyor

6. Sanatsal eserin dil yapısının ayırddedici özelliği betimleme anlatımlı araçlarla – değışmece ve söz sanatı - sunulmaktadır.

Bilindiği gibi, değışmece ve söz sanatı edebi dilin diğer fonksiyonel üsluplarında da kullanılmaktadır. Bununla birlikte, edebiyat dilinde değışmece ve söz sanatı sanatsal metnin genel imgesel sisteminin organik bileşeniyse, dilin estetik işlevinin uygulanmasına katılması da dahil, bu zaman, dileyim, halk dilinde veya konuşma dilinde betimleme anlatımlı araçlar metnin, onun parçasının veya günlük diyalog karşılığının etkileme gücünü artırma yöntemi olarak hizmet etmektedir(3).

3.Vostokov Aleksandr Hristoforoviç . Russkaya grammatika (Rus dilinin qrameri)Sank-Peterburq1831 yıl.seh. 5

7. Sanat eserinin üslubunun özelliği, içinde yazarın kişiliğinin dolaysız yansıması olarak değil, onun kendisine özgün hulûlu gibi ortaya çıkan, “yazar(“anlatıcı”) imgesi”dir. Söz, sözdizimsel yapı, idafenin tonlama deseni seçimi anlatımın tüm tonunu, sanat eserinin kendine özgün üslup oluşunu belirleyen dilsel “yazar imgesi” (veya “anlatan imgesi”)nin oluşturulmasına hizmet etmektedir.

Türk edebi dili tarihinde edebiyat dilinin özel yeri vardır. Edebiyat dili edebi dilin gelişmesini, güncel edebi kuralların sıkılaştırılmasını çok etkiliyor. Yüksek okulda üslupbilim öğrenimi hem kuramsal, hem de pratik hedefler gütmektedir. Bu dersin pratik anlamı şüphesizdir, - insanın genel kültürünün parçası olan konuşma kültürünün yükseltilmesi gelecek belgəciler için çok önemlidir.

“Türk dilinin pratik ve fonksiyonel üslupbilimi” kursunun hedefi ve görevi öğrencilerde dil sevgisi oluşturmak, dil olgularını düzgün değerlendirmeyi öğretmek ve üslup araçlarını içeriklerine, bildirişim alanı ve koşuluna göre seçmek, pratik üslupbilimin temel kavramları ve kategorileriyle ve dil araçlarının fonetik, leksikoloji deyimsel ve morfoloji sözdizimsel üslup nitelikleriyle öğrencileri tanıştırmaktır.Belgəciler metnin üslup türdeşliğinin doğru çıkmayan ihlallarını farketmeli ve

düzeltebilmeliler, kendi düşüncelerini ifade etmek için dil birimlerini olabildiğince doğru seçmeliler. Bu – esasen pratik – yatkınlıklar yalnız kursun teoritik temellerini öğrendikten sonra ulaşılabilmelidir. Öğrenci hazırlamanın özelliklerini göz önüne alarak, yardımcı ders kitabında üslupbilimin iki bölümünün – pratik ve fonksiyonel – niteliklerinin verilmesini amaca uygun buluyoruz. Bu zaman asıl pratik üslupbilim sorunlarına daha çok dikkat gösteriliyor. Yüksek okul üslupbilim kursunun söylenilen doğrultulara özel dikkatinin amaca uygunluğu, öğrencilerin rus dilinin üslup kaynakları ve üslup eşanlamlığıyla da ilgili bilgileri, diğer dersler alırken öğrendikleriyle belirtiliyor. Verilmiş yardımcı ders kitabının diğer üslupbilim yardımcı ders kitapları ve ders kitaplarından farkı bu konularda ders literatürlerinde yazarların genelde “Pratik üslupbilim” ve “Fonksiyonel üslupbilim”i ayrı incellemesidir. Pratik üslupbilim aslında dil kültürüyle bitişiyor, çünkü bu, amacı ayrı dil araçlarının uygulanması kurallarıyla tanıştırmak olan, uygulamalı derstir.

Fonksiyonel üslupbilim dilin ulaşım görevlerine göre işleme yasalarını araştırıyor ve fonksiyonel üslupların konuşma düzgünlüğünü ve fonksiyonel üslupsal çeşitlerini de öğreniyor. Önerilen yardımcı ders kitabında genel üslupbilimin her iki doğrultuları da karşılıklı bağlantılı sunulmuştur.

Edebi dil üslupları en çok onların kelime terkihi analizi esasında kıyaslanıyor, çünkü onların farklılıkları asıl kelime hazinesinde belirgin halde kendini gösteriyorlar. Sözlerin belirli konuşma üslubuna bağlanması bir çok sözün kelime anlamının cisimsel-mantiken içeriğinden başka üslubi renge de sahip olmasıyla açıklanıyor.

KAYNAKLAR;

1. Viktor Vasilyeviç Odintsov Biçimsel halka analizi performansları. Moskova, 1973.seh.43) .
2. Yuriy Mixayloviç Lomtan Структура художественного текста(Sanatsal üslubun özelliği) 1970yıl,seh.79
3. Gorbanevski Mixail Viktoroviç., Karaulov Yuriy Nikalayeviç., Şaklein Viktor Mixayloviç. Ne govori şerşavım yazıkom. O naruşeniyah norm literaturnoy reçi.(Düzgün konuşma özelliği.Sanatsal üslubun bozullması) SMİ/ A.Belçikof’un redaktörlüğüyle. 2.Basın, düz.ve tam. M.: 2000. S. 120, 84.
4. 2.Самойлович Александр Никалayeviç. Некоторые дополнения к классификации турецких языков(Türk dillerinin sınıflandırılması üzerine). Peterburq, 1922, seh. 15.
5. Vostokov Aleksandr Hristoforoviç . Russkaya grammatika (Rus dilinin qrameri)Sank-Peterburq1831 yıl.seh. 5

**GƏNCLƏRDƏ ÖZÜNÜDƏRK VƏ ÖZÜNÜ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SELF-CONSCIOUSNESS AND SELF-
ASSESSMENT IN THE YOUTH

Professor Ərəstun BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Dosent Qəribə RƏHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Dosent Simnarə HEYDƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Gənclərin özünəməxsus peşəseçimləri, özlərinə uyğun münasibətlər qurmaları onların özünüdərkindən keçir. İlk gənclik dövründən mühüm psixoloji hadisə özünüdərketmənin və öz «mən»inin, öz şəxsiyyətinin davamlı obrazının yaranmasıdır. Belə olduqda gənclərin öz daxili aləmləri açılır. Gənc oğlan və qızlar öz emosiyalarını öz «mən»inin vəziyyəti kimi qavrayır və dərk edirlər. Ümumiyyətlə insan hər bir yaş dövründə özünü təkmilləşdirməyi və öz üzərində işləməyi bacarmalıdır.

Gənclərin özünü qiymətləndirməsi çox vaxt ziddiyyətli olur. Müxtəlif fəaliyyət növlərində əldə edilmiş nəticələrin təhlili, onun haqqında başqa adamların fikirləri və özünü müşahidə, özünün keyfiyyət və qabiliyyətlərini təhlil etmək sayəsində gənclərdə özünə hörmət kimi ümumiləşmiş münasibətlər yaranır. İlk gənclik dövründə iddia səviyyəsinin yüksəlməsi özünü qeyri-real yüksək qiymətləndirməyə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan maarifçilərinin yeni nəslin irsində millət milli şüur milli xarakter, hisslərin ifadəsi, milli dilin inkişafı problemi, şəxsiyyət konsepsiyası, tarixi keçmişi öyrənməyə tələbatın artması, tarixi keçmişə maraq, milli özünüdərketmə, ailə və qadına münasibət və s. əsrin global aktual məsələləri geniş əks olunmuşdur.

Ümumilikdə götürdükdə isə maarifçilər şəxsiyyət və onun formalaşmasına, fərdin müstəqil özünüdərkinə böyük önəm vermişlər. Həmçinin onlar öz ideyalarını irəli sürərək milli və beynəlmiləl dəyərlərə arxalanmışlar.

Açar sözlər: *özünüdərək, mənlik şüuru, özünü qiymətləndirmə, maarifçilik, psixoloji xüsusiyyətlər, gənclik yaş dövrü*

Abstract

Young people have their own career choices and relationships that are theirs. In the first days of youth-consciousness and self-important psychological event, "I" outlets, continuous image formation of their personality. In this case, the inner world of young people is revealed. Young boys and girls perceive and understand their emotions as the condition of their "I". Generally, a person should be able to improve himself and work at every age.

Youth self-esteem is often controversial. Through the analysis of the results obtained in various activities, the opinions of other people, and the analysis of self-esteem, their quality and abilities, young people develop a generalized attitude as self-esteem. Raising the level of lawsuits at an early age can lead to unrealistic high self-esteem.

In the new generation of Azerbaijani educators, national consciousness is widely reflected in national issues, expression of feelings, problems of national language development, identity

concept, increased demand for learning about the past, interest in the past, national self-awareness, family and women.

In general, educators place a great emphasis on personality and on its formation, on the individual's self-determination. They also rely on national and international values while promoting their ideas.

Key words: *self-consciousness, self-awareness, self-assessment, enlightenment, psychological features, youth age*

Gənclik dövrü uşaqlıqdan böyüklüyə doğru müffəssəl keçid mərhələsinin bir hissəsini, daha dəqiq desək, yeniyetməlik çağından müstəqil yetginlik çağına qədər olan hissəsini təşkil edir. Lakin gənclik həyatın xüsusi dəyəri olan nisbətən müstəqil dövrüdür. Böyümənin meyarı sadəcə fiziki yetkinlik deyil, həmçinin mədəniyyətə, bilik sisteminə, dəyərlərə, normalara, sosial əməllərə yiyələnmək, müxtəlif əmək növlərini həyata keçirməkdir. Uşaqlıqdan yetişkənliyə keçid daxilində yeniyetmə və gənclik dövrü arasındakı sərhədlər şərtidir və tez-tez kəşifdir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə və vaxtlarda gənclik obrazı xeyli fərqlidir. Belə ki, antik və orta əsr müəllifləri adətən gəncliyi fiziki gücün və hərbi şücaətin yüksəlişi, lakin bununla bərabər özbaşnalıq və intellektual yetişməzlik ilə əlaqələndirirdilər.

Qərbin qəliz cəmiyyətlərində tələblər xeyli fərqlənir və çox vaxt hətta ziddirlər. Uşaqlıq oyun və azadlıq dövrüdür, yetişkənlik-zəhmət və məsuliyyət dövrüdür, uşaqdan asılılıq və itaət böyükdən təşəbbüs və müstəqillik tələb olunur, uşağı cinsiz məxluq hesab edir və libidodan qoruyurlar. Ancaq böyüklərin həyatında libido böyük rol oynayır və s. Ona görə də təzadlar bir sıra xarici və daxili konfliktlər yaradaraq yeni sosial rolların uzunmüddətli mənimsəmə dövrünü yaradır. Beləki sosiologiyada gənclik yaşı ictimai vəziyyətin dəyişməsi və şəxsiyyətin sosial fəaliyyəti ilə əlaqədar olur. Qədim cəmiyyətlərdə bir yaş pilləsindən digərinə keçid xüsusi mərasimlə, dini itaətlə rəsmiləşirdi ki, bunun da sayəsində fərd nəinki yeni sosial status əldə edir, həmçinin yenidən doğulmuş kimi olurdu (5, s.200).

Gənclik yaş dövründə şəxsiyyətin yeni keyfiyyətləri, xüsusilə də özünü yaxşı adam kimi aparma, özünüdərk etmə meylinin daha sürətli inkişafı kimi nəzərə çarpır. Gənclik yaş dövründə mühüm psixoloji fenomen olan özünüdərk etmənin inkişafı sayəsində gənc öz şəxsiyyətini, qabiliyyətini, mənəvi keyfiyyətlərini daha yaxşı anlamağa başlayır, qrupda tutduğu yeri mövqeyini qiymətləndirir, müsbət və mənfi cəhətlərini görməyi bacarır, onda “mən” məfhumu daha davamlı sürətə çevrilir. Bu dövrdə oğlan və qızların özlərinə verdiyi qiymət və başqalarının onları qiymətləndirməsi gənclərdə şəxsi ləyaqət, özünəhərmət hissini formalaşdırıb inkişaf etdirir (5, s.210).

Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif nəzəriyyələr tərəfindən gəncliyin formalaşması qanunauyğunluqlarına aid müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Gəncliyin ontogenetik inkişaf dövrü kimi izah edilməsi bu və ya digər yanaşmanın müəlliflərinin prinsipal məqsədlərindən aslıdır. Biogenetik nəzəriyyələr məhz bioloji inkişaf proseslərinin inkişafın yerdə qalan bütün tərəflərin determinləşdirildiyini ehtimal edir və gəncliyə ilk növbədə orqanizmin müxtəlif qabiliyyətlərin və funksiyaların güclü inkişafı kimi və ən yüksək səviyyəyə nail olmaq ilə xarakterizə olunan inkişaf mərhələsi kimi baxırlar. Psixanalitik nəzəriyyələr gənclikdə instinktiv libido enerjisi axınının “Mən” qoruyucu mexanizmləri ilə kompensasiya olunmalı olan müəyyən psixoseksual inkişaf mərhələsini görürlər. “O” və “Mən” tərəfindən tendensiyalar mübarizəsi artan narahatçılıqda və tədricən yeni “O” və “Mən” harmoniyası müəyyənləşdikcə aradan qaldırılan münaqişə hallarının artmasında təzahür tapır (12, s.300).

Gənclik yaş dövründə gənc başqa adamlarla müqayisə etməklə, özünümüşahidə, özünütəhlil, və.s yolu ilə özünüdərək edir. Gənc ətrafdakı adamların onun haqqında söylədiyi rəy və mülahizələri də müqayisə edir, bir-biri ilə tutuşdurur. Gənclik yaş dövründə sosial müqayisə özünüqiymətləndirmənin səmərəli vasitələrindən biri kimi meydana çıxır .

Müasir sivilizasiya,ictimai münasibətlərin xarakterində baş verən proseslər hal-hazırdadərin, sosiodynamik və psixodynamik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.Gənclərin həyata baxışında,həyat hadisələrinə münasibətdə yeni yönəlişliklər,fəal mövqe yaratmışdır. Millimənəvi dəyərlərə,tarixi keçmişə,bu günə və gələcəyə münasibətin yeni perspektivləri diqqəti cəlb edir.Gənclərin psixologiyasında mütilik,qeyri-tənqidi itaətkarlıq kimi xüsusiyyətlər get-gedə aradan qalxır,cəsarət və tolerantlıq,vətənpərvərlik,demokratik baxışlar,vətəndaşlıq mövqeyi və mübarizlik güclənir.Əgər müasir dövrün gəncliyinin özünüdərək və özünüqiymətləndirmə səviyyəsinə nəzər salsaq və əvvəlki dövrlərlə müzakirə etsək fərqi asanlıqla görə bilərik.Müasir gənclik daha fəal və daha aktiv,həmçinin yeniliklərə daha meyillidir.Müasirgəncliyin özünüdərki daha sürətlə gedir müasir texnologiyanın inkişafına daha yaxşı ayaq uydurur gənclər.Sosiallaşmaya daha da bir meyillidirlər.Çox yaxşı bir haldır ki, sosial lahiyələrin təşkilində gənclər daha aktivdirlər.Deyə bilərəm ki, bu gün ki,günümüzə biz gənclərin özünüqiymətləndirmə meyarı yüksək olmaq üçün əsaslar kifayət qədər çoxdur.Ancaq digər tərəfdəndə texnologiyanın inkişafı ən çox gənclik yaş dövrünə təsir edir. Hətta bu təsir get-gedə böyüməyə başlayır.

XX əsrin ikinci yarsına qədər gənclərin şəxsiyyəti özünüdərki “Mən” formalaşması ailə, məktəb və onun əhatəsi ilə təşəkkül tapır və ardıcıl olaraq ailə, məktəb və ətraf onun şəxsiyyətini formalaşdırırdı.İnkişaf etməkdə olan texnologiya bu ardıcılığa dördüncü bir ünsürü əlavə etdi.Televiziya, radio, kompyuter və internet şəklində sıralanan bu ardıcılıq sonradan şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən ardıcılığa daxil olsada sürətlə ilk sıralarda yer aldı.İnsan münasibətlərinə təsir göstərən bir ünsür halına gəldi.Elə buna görə də gəncliyin problemlərinin mərkəzində sosial şəbəkələrin olması qaçılmazdır.

İlk gənclik dövründə gənclərdə böyüklük hissi yüksəlir. Gənclər özlərinin artan imkanlarını dərk etməyə başlayırlar. Bütün bunlar həmin dövrdə özünüdərketmə meylinin daha sürətlə inkişaf etdiyini göstərir. Bu dövrdə gənclər özlərini, öz şəxsiyyətlərini yaxşı anlamağa başlayır, mənlik şüurları, özləri haqqında təsəvvürləri dəyişir. Onlar bir növ öz mənələrini dərk edirlər. Bu dövrdə gənclərdə özünüdərketmənin inkişafı ilə yanaşı mənlik şüurunun məzmunu da dəyişir, özləri haqqında təsəvvürləri artır. Oğlan və qızlar özlərinin xarici görkəmini, simalarını tamamilə yeni şəkildə qavramağa başlayırlar. Zahiri görkəmlərindəki kiçik bir qüsurları hədsiz dərəcədə narahat edir. İlk gənclik dövründə gənclər özlərini qiymətləndirərkən ayrı-ayrı hərəkətlərini təhlil edir, özləri haqqında müəyyən mühakimələr yürüdürlər (2, s.200).

Yeniyyətmələrdən fərqli olaraq gənclərdə özünüqiymətləndirmə öz davranış və fəaliyyətlərini müstəqil olaraq təhlil etmək əsasında cərəyan edir. Ona görə də ilk gənclik dövründə özünüqiymətləndirmədə bir sıra uyğunsuzluqlar özünü göstərə bilər

Gənc bədəni canlı ruhu diri,qəlbi paylaşmağa açıq olan,həyatdan gözləntisi yüksək olan insan deməkdir.Gənc insanda müşahidə olunan ən önəmli ünsür dilimizdə “Dəliqanlılıq” sözü ilə ifadə olunan canlılıq həyəcan və dürüstlük onu var edən ən gözəl xüsusiyyətlərdəndir.Elə buna görə də insanlarda“İyirmi yaşa qədər idealist,iyirmi yaşdan otuz yaşa qədər sosialist-yəni sosial adətlərdən yana,otuz yaşdan sonra həyatın gerçəkliklərini görüb realist, qırx yaşdan sonra isə kapitalist olma meyilləri güclü olur” deyirlər (2, s.200).

Başda quran və Hz.Peyğəmbər(s.a.s) olmaqla İslam gənclərə və gəncliyə böyük bir dəyər bəxş etmişdir.Hz.Peyğəmbərin ətrafında vəzifə və səlahiyyət verdiyi insanların böyük əksəriyyəti gənclərdən ibarət idi.

Müasir gənclərin ən vacib problemlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

- Şəxsiyyət problemi
- Dostlar və məktəblə bağlı problemlər
- Sosial əhatəsi ilə bağlı problemlər
- Sosial şəbəkələrdə yaranan problemlər
- İnanc problemləri

1.Şəxsiyyət problem-gənclərin hər dövrdən vacib problemi şəxsiyyət problemidir.Yeniyetməlikdən gəncliyə keçid mərhələsində gənclərin özlərini sübut etmələrində və özlərinə güvənmələrində, özünüqiymətləndirmələrində ciddi problemlər yaşayırlar.Ancaq onların formalaşmasına və yaxşı mühitdə böyüməsinə öncədən şərait yaratdıqda bu problem yaranmır.

2.Dostlar və məktəblə bağlı problemlər-Gənclik yaş dövrünün formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biridir.Ancaq bu zaman müsbət təsirlər kimi mənfi təsirlərdə qaçılmazdır.

3.Sosial əhatəsi ilə bağlı problemlər-İnsanın şəxsiyyətinin formalaşmasında ən vacib ünsürlərdən biridə onun sosialəhatəsidir. “Mən”-informalaşmasında, özünüqiymətləndirmə prosesinin yaranmasında sosial mühit əsas faktordur. Bu zaman “Mənin” digər “ Mənlə” müqayisəsi prosesi baş verir.

4.Sosial şəbəkələrdə yaranan problemlər-Sosial şəbəkələrin şəxsiyyətə təsiri mübahisə olunmuyacaq dərəcədə çoxdur.İnsanların böyük əksəriyyətinin televiziya radio və sosial şəbəkələrə meyilliyinə baxsaq gənclərdə bu meyilliliyin nə qədər çox olduğunu müəyyən etmək çətin deyil.

5.İnanc problemləri-Şəxsiyyət problemi yaşayan hər bir gəncin ən vacib problemlərindən biridə onların dini inanclarının sabit olmamasıdır.Müxtəlif dini məhzəblərə qoşularaq səhif əqidələrəqulluq etmələri onları uçuruma aparır.Ancaq bunu hər bir gəncə aid etmək olmaz (8,s400)

Sadalanan problemlərin həll olunmasında gənclərin özünüdərək prosesinin düzgün formalaşmasıəsas və vacib şərtidir. O, cümlədən gənclərin özünəməxsus peşəseçimləri,özlərinə uyğun münasibətlər qurmaları onların özünüdərəkindən keçir.

İlk gənclik dövründən mühüm psixoloji hadisə özünüdərəkətmənin və öz «mən»inin,öz şəxsiyyətinin davamlı obrazının yaranmasıdır. Bu dövrdə özünüdərəkətmənin, mənlilik şüurunun inkişafı bir neçə istiqamətdə baş verir. Birinci növbədə gənclərin öz daxili aləmləri açılır. Gənc oğlan və qızlar öz emosiyalarını ətrafda baş verən hadisələrin doğurduğu hal kimi deyil, öz «mən»inin vəziyyəti kimi qavramağa başlayırlar. Öz xüsusiyyətlərini, başqalarına oxşamalarını hiss etmək baş verir, eyni zamanda təklilik hissi özünü göstərir. Tədricən, həyata keçirilə bilən bütün arzuları və çox vaxt həyata keçirilə bilməyən idealları əsasında bir neçə az və ya çox real fəaliyyət planlarını hazırlamağa başlayır və bunlardan birini seçməli olurlar. Gənclərin həmin həyati planları onların bütün özünüdərin sahələrini: mənəvi simalarını, həyat tərzlərini, iddia səviyyələrini, peşə və həyatda öz yerlərini seçmələrini əhatə edir. Öz məqsədlərini, həyati niyyətlərini, həyati planlar qurmalarını dərk etmələri onların özlərini dərk etmələrinin, mənlilik şüurlarının mühüm elementini təşkil edir. Bunlarla yanaşı olaraq bu dövrdə gənclərdə özləri haqqında tam təsəvvür formalaşır. İnsanın özünə münasibəti, birinci növbədə

onun öz bədəninin xüsusiyyətlərini, xarici görkəmini, cəlbədiciliyini dərk etməsi, sonra isə özünün əxlaqi-psixoloji, əqli, iradi keyfiyyətlərini dərk etməsi əsasında yaranır(8,s420)

Gənclərin özünüqiymətləndirməsi çox vaxt ziddiyyətli olur. Müxtəlif fəaliyyət növlərindədə edilmiş nəticələrin təhlili, onun haqqında başqa adamların fikirləri və özünümüshahidə, özünün keyfiyyət və qabiliyyətlərini təhlil etmək sayəsində gənclərdə özünəhörmət kimi ümumiləşmiş münasibətlər yaranır. İlk gənclik dövründə iddia səviyyəsinin yüksəlməsi özünü qeyri-real yüksək qiymətləndirməyə gətirib çıxara bili(8,s310)

Gənclərdə öz hissləri və fikirləri üzərində düşüncələr, özünüdərkəmə tələbatı güclüdür. "Mən kiməm?", "Nəyə qabiləm?", "Həyatın mənası nədir?" kimi suallar onları düşündürür. Bu yaşda əxlaqi məsələlərə də maraq güclənir. Sözü üzə demək, prinsiplilik,düzlük, gənclər üçün xarakterikdir. Onlar adamlarda düzlüyü, təvazökarlığı, əməksevərliyi, sadəlik və xeyirxahlığı daha yüksək qiymətləndirirlər. Tənqid, özünü tənqid gənclər üçün xarakterikdir. Onlar diskussiya, həqiqət axtarışına daha çox meyl göstərirlər.

Gənclərin müasir dünyanın dəyişən dəyərlərinə uyması üçün, onların yalnız zehni qabiliyyətlərinin olması yetərli deyildir.Özünüdərk kimi mühüm bir məsələnin düzgün formalaşması vacibdir ki, gənc dəyişən dünyanın dəyərlərindən özünə pay çıxara bilsin.

XIX əsr maarifçilərinin (A.A Bakixanov.M.F.Axundov.) özünüdərk və özünüqiymətləndirmə haqqında bu günə səsleşən ideyaları vardır ki,onlardan müasir şəraitdə də istifadə etmək olar.

XIX əsrdən insanın şəxsiyyət kimi inkişafında təcridi təkamüldən sıçrayışlı təkamülə üstünlük verilməsi diqqəti cəlb edir. İnsan tam kamil şəxsiyyət o zaman hesab edilir ki, o azad olsun, suveren-müstəqil dövlətin vətəndaşı olsun. Belə olmadıqda inqilabi mübarizə yolu ilə də olsa öz müstəqilliyini bərpa edərək, azad mühit yaratmalı və bütün cəmiyyət üzvlərinin şəxsiyyət keyfiyyətlərinə yiyələnməsini təmin etməlidir(9,s41)

Milli fəlsəfi fikir dövlətçiliyin təməl daşlarından biridir və özünüdərkəməyən xalqın nə vətən ideali nə fəlsəfi fikri nə də psixoloji fikri ola bilməz. Xalqın millətin milli şüurunun milli özünüdərkəmənin inkişafı üçün milli ideologiya lazımdır. Hər bir üzvün fəlsəfi-psixoloji fikri onun hər bir üzvünün fəlsəfi-psixoloji yox, xalqı təmsil etmək səlahiyyəti olan, milli ruhun daşıyıcısı, milli özünüdərk səviyyəsinə qalxmış şəxsiyyətlərin- filosofların fəlsəfi-psixoloji təlimlərindən ibarətdir. Ümumbəşəri özünüdərkədən fərqli olaraq milli özünüdərk millətin öz-özünü dərkəməsidir, özünü tanımasıdır(9,s31) .

Azərbaycan maarifçiliyi sistemli psixoloji konsepsiya ilə səciyyələnilir.Bu konsepsiya əsasən iki istiqamətdə təzahür edir.Bir tərəfdən həyatı müşahidələr şəxsiyyətə məxsus xüsusiyyətlərin adekvatlıq dərəcəsini müəyyənləşdirib əsərlərindəəks etdirmiş,digər tərəfdən isəəsərlərində elmi psixoloji ideyaları,məfhum və təsəvvürləri aydınlaşdırmışlar.

Maarifçilər istər ayrı-ayrı qrupları,istərsə ayrıca bir şəxsiyyəti vaxtı keçmiş streatip və yönümlərdən,zərərli vərdişlərdən, davranış və rəftar naqisliklərindən xilas etmək üçün çıxış yolunu elmi və maarifi yaymaqla insan şüurunun və təfəkkürünün dəyişdirilməsində görürdülər.Onların maarifçilik ideyaları əxlaqın təmizlənməsinə və ağılla biliyin vəhdətinə xidmət edir,ağılla biliyin vəhdətinə söykənir .

Azərbaycan maarifçiliyində şəxsiyyətə onun özünüdərkənin formalaşmasına dair əsaslı fikirlər ədəbiyyatımızın dahiləri olan A.A.Bakixanova və M.F.Axundova məxsusdur.Onların fikirləri bugün ki, dövr üçün də aktualdır.

A.Bakixanov yalnız ayrıca bir fərdin deyil,bütün insanların xilas yolunu maariflənməkdə,avamlıqdan yaxa qurtarmaqda görür.Çünki müəllifin fikrincə “Avam adamların

idrak və mərifətlərinin yüksək dərəcəsi təqliddir, onlar heç bir halda təqliddən kənara çıxmağa qadir deyillər. Etdikləri hər cür tədqiqat və təfəkkür zirəklikdən deyil, adət üzündəndir (9, s.43).

A. Bakıxanov insanlar arasında psixoloji uyşmazlığa təsir göstərən amillər içərisində mənəvi amilləri ön plan çəkir. Məsələn yaxşı adamla pis adamın və ədalətli adamla zülümkar adamın arasında məhəbbət əlaqələri ola bilməz. Hələ ağillığın dəli ilə və insafli adamın alçaq adamla dostluğu tutmaz (9, s.42).

A. Bakıxanovun yaradıcılığında insana əsəb-nəsinə görə deyil, şəxsi ləyaqətlərinə, xüsusiyyət və xarakterinə görə qiymət vermək, maarifçi mütləqiyyət ideyasını müdafiə etmək, insanın özünü təkmilləşdirməsində ağıl və idrakın, özünü dərk etmə və adekvat qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, vətənpərvərlik, elmə təhsilə çağırış, şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətlərinin formalaşması, əməyin təbliği və s. ideyalar əks olunmuşdur (9,40)

A. Bakıxanova görə, insan özünə elə bir mühit yaratmalıdır ki, o, orada yüksək tərbiyə ala bilsin, həm əqli, həm də əxlaqi cəhətdən kamilləşə bilsin. A. Bakıxanov elmə böyük ictimai qüvvə kimi baxırdı. O göstərirdi ki, əgər sən elm aləmində lazım olan bilik əldə etsən və özündən sonra gələcək nəsil üçün öz bildiyindən iz qoyub getsən, özünü xoşbəxt adam hesab etmək hüququn olar və sən şəxsiyyət kimi kamilləşmiş olaraq dünyadan köçmüş olarsan. Bununla nəticəsində daima yad ediləcəyinə əmin ola bilərsən.

A. Bakıxanov və M.F. Axundovun irsi bütövlükdə XIX əsrin maarifçilik ideologiyasında yeniləşmə meyillərini görməyə imkan verir. A. Bakıxanov istər ayrıca bir fərdin və ya şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsində ağıl və idrakın, özünü dərk etmə və adekvat qiymətləndirmənin mühüm rol oynadığı xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Onun fikrincə “İnsanın vücudu ruh və cism üzərində qurulmuşdur. Bunların birindən ağıl, o birindən nəfs doğur. Hər kəs nəfsin cürbə-cür yaramaz hərəkət və günahdan ibarət olan istəklərindən çəkinərək, ağılla maarifin zövqündən qida və qüvvət verərsə, özünü, biz insanı gözəl sürətdə xalq etdik dərəcəsinə çatdıraraq Allahın sifətlərini özündə əks etdirər və tükənməz feyzə yetişər. Şəhvətə qapılıraq nəfsinə qüvvət verən adamın heyvaniyyəti ruhaniyyətə qalib gələrək onu “ən alçaq dərəcə” məqamına sürükləyəcəkdir” (11, s.120).

M.F. Axundovun görə bəşəriyyətin xoşbəxtliyi və saədəti o vaxt mümkün olacaqdır ki, insan ağıl zindandan xilas olsun və insan ağıl fikir və işlərdə əsas götürülsün. İnsan – şəxsiyyət konsepsiyasında insanın vətənpərvərlik hissəsinə malik olması, namusluluğu, qeyretliliyi, ağıllı və elmi olması, öz ideyaları uğrunda fədakarlığa getməsi, sevinc-kədər hissəsinə malik olması, şənəlməsi, özünü təkmilləşdirməsi Axundov ideyalarının əsas qayəsini təşkil edir (11, s.118).

A. Bakıxanov bütün fəaliyyəti boyu xalqın istəklərinin istifadəsi kimi çıxış edərək xalqın taleyi üçün dərin narahatçılıq keçirmişdir. A. Bakıxanov insanları fərdi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirirdi. Hər kəs eyni bir şeyi müxtəlif şəkildə görür. Bir-birinə oxşayan iki adam göstərmək çətindir. Hər bir insanın özünə məxsus xarakteri var və hər kəs hadisələri özünə məxsus şəkildə dərk edir. Bu barədə A. Bakıxanov yazır: “İnsanlar şəkil və simaca bir-birindən fərqli olduqları kimi əxlaqada müxtəlifdirlər. Dünyada iki nəfər tapılmaz ki, onların əxlaqi bir-birinin eyni olsun, hər kəsin hər işdə ayrı cür rəyi vardır” (11, s.110).

M. Axundov kələkbaz ruhanilərin, qırmızı saqqal mövhumatçıların hər şeyi Allahın adı ilə bağlayıb, xalqı aldatmalarından və dindən şəxsi mənafeləri üçün istifadə etmələrindən hiddətlənərək yazırdı: “İslam dini ancaq o zaman yaşayıb davam edə bilər ki, insanlar dinin mahiyyətini şüur və mərifət əsasında anlamış olsunlar. Azərbaycan psixoloji fikrində insan onun azadlığı probleminin qoyuluşu, şəxsiyyətin bir tam kimi formalaşması, dinamik inkişafın təsviri, əxlaqi kamilləşməsi, milli şüurunun yetkinləşməsi bütövlükdə M.F. Axundovun adı ilə

bağlıdır.M.F.Axundovun xalqın milli mənlük şüurunun inkişafı məsələsinə ciddi əhəmiyyət verir,onu kəskinliklə qoyaraq milli şüurun inkişafını həm də xalqın özünüdərkətməsi üçün əsas hesab edirdi.

M.F.Axundovun şəxsiyyətə tam, bütöv halda yanaşır.Elə buna görədə onun fiziki kamilliyi,bədii-estetik duyumunu,sevinc və kədərini, məhhəbət və nifrətini,dərin elmi intellektuallığını vəhdətdə görür və bunları özündə birləşdirənləri şəxsiyyət hesab edirdi(11, s.158).

M.F. Axundovun milli mənlük və milli özünüdərkə yönəlmiş ictimai-siyasi, fəlsəfi, psixoloji ideyaları xalqımızın psixoloji fikir tarixində keyfiyyətə yeni mərhələni təşkil edir. Onun mütərəqqi ideyaları maarifçiliyin sonrakı inkişafı üçün, eləcə də xalqın özünüdərkində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir (11, s146).

Maarifçiliyin komponentlərinin ən yüksək forması, milli şüur, milli özünüdərk, özünüduyum, və şəxsiyyət konsepsiyası M.F. Axundovun görüşlərində adekvat təhlil olunmuşdur.

Ümumilikdə götürdükdə isə maarifçilər şəxsiyyət və onun formalaşmasına, fərdin müstəqil özünüdərkinə böyük önəm vermişlər.Həmçinin onlar öz ideyalarını irəli sürərkən milli və beynəlmiləl dəyərlərə arxalanmışlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Gənclik və özünüdərkə haqqında. Bakı, “Birləşmiş”, 1961,39s.
2. Bayramov Ə.S Gənclik və özünüdərkə haqqında söhbət. Bakı, “Gənclik”, 1969, 135s.
3. Axundov M.F. Əsərləri. III c. Bakı, “Azərənşər”, 1955, 320s.
4. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984, 540s
5. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial Psixologiya. Bakı, “Qapp-Poliqraf”, 2003,355s.
6. Bayramov Ə. S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, “Renessans”, 2001, 374s.
7. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı, “Avropa” ,2005, 286s.
8. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı, “Zərdabi LTD” 2008, 528s.
9. Məhərrəmov M.C . A. Bakıxanovun psixoloji görüşləri. Azərbaycan məktəbi, 1996, № 10, S.41-46.
10. Orucov Ə.A. Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında: XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri (tarixi-fəlsəfi aspekt) Bakı, “Avropa” 2012, 251s.
11. Rzayeva N.T. Azərbaycan maarifçiliyinin psixoloji konsepsiyası. diss.psixol.e.n.al. üçün. Bakı.,2004, 147s.
12. Rzayeva G.Y. Özünüqiymətləndirmə psixoloji tədqiqat obyektı kimi. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi -nəzəri jurnal, №1(85), 2013, 324-326s.

ELMİ-TEKNİKİ TƏRƏQQİ VƏ MƏNƏVİYYAT
SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL PROGRESS AND SPIRITUALITY

Dosent Kamal HÜSEYNOV
ADPU- Fəlsəfə

ÖZET

Məqalədə elmi-texniki inqilab istehsalın xarakterini, başlıca məhsuldar qüvvə olan insan funksiyalarının xarakterini kökündən dəyişdirmək üçün zəmin yaratdığından bəhs olunur. Həmçinin məqalədə şəxsiyyətin hərtərəfli, ahəngdar, inkişaf etməsi, formalaşmasında elmi texniki inqilabın rolu şərh olunur.

Sosializm şəraitində də ETİ-nin neqativ nəticələri (işsizlik təhlükəsi, mənəvi tənəzzül, ekoloji təhlükə, Çernobil fəlakəti və s.) özünü göstərsə də, burada ona sosial nəzarət güclüdür. ETİ əmək məhsuldarlığını artırır, sosial tərəqqini daha da sürətləndirir; insanın öz məqsədini həyata keçirməsi üçün ona daha qüdrətli məhsuldar qüvvələr verir, şəxsiyyətin yetkinliyi səviyyəsini yüksəldir. Lakin sosializmdə də ETİ-yə cəmiyyətin nəzarəti zəiflədikdə, o istər təbiətə təsiretmə baxımından, istərsə də cəmiyyətin tənzim edilməsi nöqtəyi-nəzərdən azman dağıdıcı qüvvəyə çevrilir. Odur ki, hər hansı ictimai şəraitdə ETİ-yə münasibətdə onun məqsədli idarə olunub istiqamətləndirilməsi aktual vəzifə olaraq qalır. Ondan ancaq ümumxalq mənafeyi. Bəşəriyyətin gələcək tərəqqisi naminə istifadə olunmalıdır.

Lakin müasir dövrdə ETİ-nin mahiyyəti, onun cəmiyyətdə rolu və yeri məsələsi ilə məşğul olan mütəfəkkirlər və ideoloqlar arasında ideya zidiyyətləri, fikir ayrılığı mövcuddur. Xüsusilə xarici ölkələrdə ideoloqlar və siyasətçilər həmin məsələyə münasibətdə ya “texnoloji (texniki) determinizm”, ya da “texniki fetişizm” mövqeyində dururlar.

Texnokratik “texnoloji determinizm” mövqeyi ETİ-nin sosial-mənəvi tərəqqinin əsas amili hesab edir, ona “ictimai mənafeləri bəşiririb sinfi mübarizəni aradan qaldıran”, “vahid sənaye cəmiyyəti”, “firavanlıq cəmiyyəti yaradan” bir vasitə kimi baxır, onu daim təkmilləşdirib inkişaf etdirməyi tələb edirlər. “Texniki fetişizm” mövqeyindən çıxış edənlər isə, “texnikanın hakimiyyətinin” insani olan nə varsa, hamısını məhv etdiyindən, insan qəlbini boşaldıb “mənəvi puçluq” yaratdığından, insanı “texnikanın hakimiyyətinə tabe etdiyindən”, ETİ-nin “bəşəriyyətin gələcəyini təhlükə altına aldığından” və bunlara əsasən, ETİ-nin inkişaf sürətinin azaldılması və onun qarşısının alınması zərurətindən bəhs edir, ETİ-nin törətdiyi dağıdıcı fəlakətli nəticələr (nüvə müharibəsi təhlükəsi, ekoloji fəlakət, demoqrafik partlayış və s.) qarşısında vahiməyə düşür, mənəvi-psixoloji sıxıntılar keçirirlər, onu lənətləyirlər.

Açar sözlər: Elmi-texniki tərəqqi, mənəviyyat, şəxsiyyət, sosial-mənəvi amillər, sosial tərəqqi.

ABSTRACT

The article mentions that the scientific and technological revolution has created the basis for a fundamental change in the nature of production, the nature of the main productive forces of human functions. The article also comments on the role of the scientific and technological revolution in a complex, harmonious, developing and personalizing identity.

Negative consequences of ETI in the conditions of socialism (the threat of unemployment, moral recession, ecological threat, Chernobyl disaster, etc.) although it shows itself, social control over it is strong here. ETI increases labor productivity, accelerates social progress even more; gives a person more powerful productive forces for the realization of his goal, raises the level of maturity of personality. However, in socialism, when the control of society is weakened, it turns into a destructive force from the point of view of its influence on nature, or from the point of view of its regulation. Therefore, under any public circumstances, its purposeful management and orientation in relation to ETI remains an actualistic duty. It is only in the interests of the nation. It should be used for the sake of the future progress of mankind.

But in modern times there are contradictions and differences of ideas between thinkers and ideologists dealing with the essence of ETI, its role and place in society. In particular, ideologists and politicians in foreign countries are either “technological (technical) determinism” or “technical fetishism”.

Technocratic position of "technological determinism “considers the main factor of socio-moral progress of ETI as a means of” reconciling public interests and eliminating class struggle“,” United industrial society“,” Society of prosperity”, constantly improving and developing it. Speaking of the position of” technical fetishism“, they talk about the fact that” the power of the technique “destroys everything that is human, empties the human heart and creates” moral misery“,” subjecting the human to the power of the technique“,” endangers the future of mankind”, and based on this, on the need to reduce the speed of development of ETI and its prevention,) panic in front of them, they have moral and psychological difficulties, they curse him.

Keywords: Scientific and technical progress, spirituality, personality, social and moral factors, social progress.

Əsrimizin əllinci illərində, yəni ikinci dünya müharibəsindən bir qədər sonra, elmdə və texnikada baş vermiş inqilabi keyfiyyət dəyişiklərinin ifadəsi olan və sivilizasiyanın tərəqqisi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən elmi-texniki tərəqqi inqilab (ETİ) baş verdi. Tarixi tərəqqi prosesində məhsuldar qüvvələrin inkişafı gedişində üç böyük inqilab olmuşdur: a) cəmiyyətin mövcudluğunu təmin edən maddi istehsalın meydana gəlməsi və ya keçmişin “aqrar inqilabi”, b) əl əməyindən maşınli əməyə-texniki əməyə əsaslanan istehsala keçilməsi və ya XVIII əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində baş vermiş “sənaye inqilabı”, v) maşınli istehsaldan avtomatlaşdırılmış istehsala keçilməsi və ya istehsal prosesində insanın yeri və rolunun köklü qaydada dəyişilməsi. Məhz bu üçüncü forma ETİ-dir.

Deyilənlərə əsasən, bir sıra tədqiqatçılar, ETİ-nin mahiyyətindən bəhs edərkən belə bir düzgün nəticəyə gəlirlər: elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf mərhələsini əks etdirən ETİ elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilərək maddi istehsalın inkişafında köklü keyfiyyət dəyişikliyinə, gerçəkliyin obyektiv, qanunauyğunluqlarının dərk edilməsindəki keyfiyyət sıçrayışının baş verməsinin ifadəsidir. ETİ məhsuldar qüvvələr sistemində keyfiyyət dəyişikliyi yaratmaqla bərabər istehsal münasibətləri sistemində də, insanların həyat tərzində də ciddi yeniləşmə əmələ gətirir, əmək məhsuldarlığını əsaslı qaydada yüksəldir, vaxta qənaət etdirir, asudə vaxtı xeyli artırır, insanın öz üzərində işləmək imkanlarını artırmaqla, onun yaradıcılıq qabiliyyətini yüksəldir. Ona görə də ETİ-yə təkcə elm və texnikanın inkişafında yeni, böyük hadisə kimi baxmaq azdır, ona həm də maham sosial hadisə, ictimai tərəqqi amili kimi baxmaq lazımdır. Hazırda kompyüterlər, atom enerjisi, kosmik raketlər, lazer şüaları, biotexnologiya, mikroelektronika, informatika, robot texnikası, dəzgahqayırma-ETİ-nin bu nailiyyətləri, bütün müasir dünyanı, həyatın bütün sahələrini inqilabiləşdirir. Buradan da ETİ-nin sosial mahiyyəti meydana çıxır. ETİ-nin sosial mahiyyət kəsb etməsi ondan da görünür ki, müəyyən sosial-iqtisadi məqsədlərə xidmət etdiyinə görə ETİ müxtəlif, həm pozitiv, həm də neqativ nəticələr doğurur. Burada əsas şərt ETİ-nin nailiyyətlərinin tətbiq olunduğu sosial mühitdən, başlıcası isə, ETİ-yə sosial nəzarətin səviyyəsi və təsir gücündən ibarətdir. ETİ-nin ədalətli, pozitiv sosial məqsəd kəsb etməsi üçün cəmiyyət ona nail olmalıdır ki, ETİ-nin nailiyyətləri ilə humanist məqsədlər üzvi surətdə birləşdirilmişdir olsun. Ancaq bu şəraitdə ETİ-nin maddiləşməsi və geniş miqyaslı sosial proqramların reallaşmasına da, insanın ahəngdar və hərtərəfli inkişafına da imkan yaranır, ETİ əlverişli sosial oriyentir götürür.

ETİ-nin XX əsrin ortalarında meydana çıxmasına təsir göstərən bir sıra sosial-iqtisadi və elmi-texniki şərtlər olmuşdur. Həmin sosial-iqtisadi amilləri belə qruplaşdırmaq olar: ictimai tərəqqinin sürətlənməsi; məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişaf səviyyəsi; istehsalın və texnikanın

sürətlə inkişafına ictimai tələbatın artması: çox geniş miqyaslı elmi-tədqiqi və elmi-istehsal layihələrinin meydana çıxması; elmi-texniki layihələrin maddiləşməsinin sürətlənməsi; onların idarə edən və planlaşdıran dövlət və xüsusi orqanların yaranması; ümumi təhsil, peşə və texniki hazırlıq səviyyəsinin yüksəlməsi; elmin istehsalla və texnika ilə qarşılıqlı təsirinə məqsəduyğun güclənməsi və s.

ETİ-ni hazırlayan təbii-elmi ilkin şərtlər üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Çünki sosial-iqtisadi ilkin şərtlər elmi-texniki şərait olmadan müasir ETİ-ni doğura bilməzdi. Müasir ETİ-ni doğuran təbii-elmi və texniki amillər sırasında aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək olar: XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində təbiətşünaslıqda baş vermiş inqilab (elektronun, radiumun, kimyəvi elementlərin dövrü sisteminin kəşfi, nisbilik nəzəriyyəsi və kvant nəzəriyyəsinin yaradılması) və onun ümumelmi inqilaba çevrilməsi; sənayedə, texnikada və nəqliyyatda elektrikin geniş tətbiqi; texnikanın coşqun inkişafı; uranın parçalanmasının kəşfi; rabitə və nəqliyyat vasitələrinin olduqca inkişafı (telefon, radio, radiologiya, televiziya, avasiya və s.); kibernetikanın, informasiya nəzəriyyəsinin və elektron hesablama maşınlarının yaradılması; elm, texnika, texnologiya və istehsal inkişafının yaxınlaşması, diffuziya və s.

Müasir ETİ-ni əvvəlki dövrlərdə baş vermiş texniki, elmi, texnoloji inqilablardan fərqləndirən bir sıra əsaslı xüsusiyyətlər vardır. Müasir ETİ-ni fərqləndirən həmin xüsusiyyətləri belə ifadə etmək olar: məhsuldar qüvvələrin bütün sistemində (elm, texnika, texnologiya, istehsal, insan və s.) eynivaxtlı əsası keyfiyyət dəyişikliyinə, inqilabın baş verməsi; elmin aparıcı rolu əsasında elm. Texnika, texnologiya, istehsal, insan arasında qarşılıqlı əlaqənin möhkəm integrativ sistemi tipinin yaranması elmin cəmiyyətin bilavasitə məhsuldar qüvvəsinə çevrilməsi; elm və informasiya dairəsinin çox genişlənməsi və texniki-inqilab əsasında elmi biliklərin maddiləşməsi müddətinin olduqca qısalması; əməyin məzmununu və xarakterində əsaslı keyfiyyət dəyişikliyinə baş verməsi. Fiziki və əqli əmək arasında, şəhərlə kənd arasında fərqlərin aradan qaldırılmasına doğru əsaslı dönüş; əməyin elmi-texniki və istehsal prosesinin “elmi prosesə” (K.Marks) çevrilməsi; istehsalın əsaslı qaydada avtomatlaşdırılması, kibernetikləşdirilməsi, elektrikləşməsi və bütövlükdə elmləşməsi; EKM sisteminin yeni nəqliyyat və kütləvi kommunikasiya vasitələrin yaranması, tətbiqi və daha sürətlə inkişaf etdirilməsi; kosmosun fəthi və bu sahədə tədqiqatların davam etdirilməsinə tətbiqi; müasir beynəlxalq münasibətlər şəraitində ETİ-nin qlobal, beynəlmiləl və hər şeyi əhatə edən (istehsal, sosial-siyasi və mənəvi fəaliyyət, məişət, şəxsiyyət və s.) xarakter kəsb etməsi və s.

Əsrimizin 70-80-ci illərindən başlanmış ETİ-nin müasir mərhələsini bir sıra mütəfəkirlər “mikroelektron inqilabı” adlandırırlar. Çünki artmaqda olan elmi yeniliklərin böyük həcmində, geniş miqyaslı informasiyanın qısa fiziki həcmə yerləşdirilməsi ancaq superkompyuterlərin və mikroprosessorların meydana çıxması ilə mümkün olmuşdur. Ancaq bu yolla əmək məhsuldarlığının çox böyük artımına imkan verən, maddi və mənəvi həyatın bütün sahələrinə: istehsal, təhsil, səhiyyə, məişət, xidmət və s. Daxil olmuş “süni intellekt” yaratmaq mümkün olmuşdur. Odur ki, gələcəyin proqnozlaşdırılması ETİ-nin müasir mərhələsinin inkişaf xüsusiyyətlərini və perspektivlərini nəzərə almadan mümkün olmazdı.

ETİ nə qədər qlobal və beynəlmiləl xarakter daşısa da, o müxtəlif sosial-siyasi quruluşlar şəraitində baş verdiyindən və müxtəlif sosial-iqtisadi məqsədlər daşdığından onun iqtisadi, sosial, mənəvi dünyagörüşü və s. Nəticələri də fərqli olur. ETİ müxtəlif ictimai-siyasi münasibətlər şəraitində ziddiyətli sosial-mənəvi nəticələr doğurur.

Sosializm şəraitində də ETİ-nin neqativ nəticələri (işsizlik təhlükəsi, mənəvi tənəzzül, ekoloji təhlükə, Çernobil fəlakəti və s.) özünü göstərsə də, burada ona sosial nəzarət güclüdür. ETİ əmək məhsuldarlığını artırır, sosial tərəqqini daha da sürətləndirir; insanın öz məqsədini həyata keçirməsi üçün ona daha qüdrətli məhsuldar qüvvələr verir, şəxsiyyətin yetkinliyi səviyyəsini yüksəldir. Lakin sosializmdə də ETİ-yə cəmiyyətin nəzarəti zəiflədikdə, o istər təbiətə təsiretmə baxımından, istərsə də cəmiyyətin tənظيم edilməsi nöqtəyi-nəzərdən azman

dağıdıcı qüvvəyə çevrilir. Odur ki, hər hansı ictimai şəraitdə ETİ-yə münasibətdə onun məqsədli idarə olunub istiqamətləndirilməsi aktual vəzifə olaraq qalır. Ondan ancaq ümumxalq mənafeyi. Bəşəriyyətin gələcək tərəqqisi naminə istifadə olunmalıdır.

Lakin müasir dövrdə ETİ-nin mahiyyəti, onun cəmiyyətdə rolu və yeri məsələsi ilə məşğul olan mütəfəkkirlər və ideoloqlar arasında ideya ziddiyyətləri, fikir ayrılığı mövcuddur. Xüsusilə xarici ölkələrdə ideoloqlar və siyasətçilər həmin məsələyə münasibətdə ya “texnoloji (texniki) determinizm”, ya da “texniki fetişizm” mövqeyində dururlar.

Texnokratik “texnoloji determinizm” mövqeyi ETİ-nin sosial-mənəvi tərəqqinin əsas amili hesab edir, ona “ictimai mənafevləri bərabərlik sinfi mübarizəni aradan qaldıran”, “vahid sənaye cəmiyyəti”, “firavanlıq cəmiyyəti yaradan” bir vasitə kimi baxır, onu daim təkmilləşdirib inkişaf etdirməyi tələb edirlər. “Texniki fetişizm” mövqeyindən çıxış edənlər isə, “texnikanın hakimiyyətinin” insani olan nə varsa, hamısını məhv etdiyindən, insan qəlbini boşaldıb “mənəvi puçluq” yaratdığından, insanı “texnikanın hakimiyyətinə tabe etdiyindən”, ETİ-nin “bəşəriyyətin gələcəyini təhlükə altına aldığından” və bunlara əsasən, ETİ-nin inkişaf sürətinin azaldılması və onun qarşısının alınması zərurətindən bəhs edir, ETİ-nin törətdiyi dağıdıcı fəlakətli nəticələr (nüvə müharibəsi təhlükəsi, ekoloji fəlakət, demoqrafik partlayış və s.) qarşısında vahiməyə düşür, mənəvi-psixoloji sıxıntılar keçirirlər, onu lənətləyirlər.

Əlbəttə, bu mövqələrin hər ikisində həqiqətin müəyyən izləri vardır. Lakin onların heç birini mütləqiləşdirmək olmaz. Çünki hər iki mövqeyin nümayəndələri unudurlar ki, cəmiyyətdəki işsizlik, iqtisadi böhran, müharibə təhlükəsi, ekoloji fəlakət, sosial-mənəvi ziddiyyət və tənəzzülü heç də ETİ yox, cəmiyyətdə, sosial mühitdə onun tabe edildiyi məqsəd, ictimai istiqamətlənməsi müəyyən edir. Başqa sözlə, həmin ziddiyyətləri özlüyündə ETİ yox, onun nailiyyətlərindən cəmiyyətdə hansı sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi məqsədlərlə istifadə edilməsi, ondan bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi üçün, yoxsa hakim sinfin, bir qrup azlığın sərvətinin artırılması məqsədi ilə istifadə olunması təşkil edir. Odur ki, cəmiyyətdə elə ümumxalq nəzarət sistemi, sosial-siyasi mühit formalaşdırılmalıdır ki, orada ETİ-nin nailiyyətlərindən, əsasən, cəmiyyətin ümumimənafeyi naminə, bəşəriyyətin mütərəqqi gələcəyi naminə istifadə olunması təmin edilsin.

Beləliklə, müasir ETİ bütövlükdə cəmiyyətin, xüsusilə də insanın məqsədi və hərtərəfli inkişafı üçün, deməli, həyatın bütün sahələrində insan amilinin fəallaşdırılması üçün geniş imkanlar açır. Lakin bu imkanın reallığa, gerçəkliyə çevrilməsi, elm və texnikanın nailiyyətlərinə humanist istiqamət verməkdən, insanı sosial və texnoloji sistemin kiçik hissəsinə (“vintinə”, oyuncağa çevirən “texnokratik mövqeyə”) qarşı ardıcıl və məqsədli mübarizə aparmaqdan çox asılıdır. Əgər ETİ-nin müasir və gələcək cəmiyyətin tərəqqisində rolunu nəzərə çarpdırmaq istəyiriksə, onda belə bir nəticə çıxarmaq olar: istehsalın və bütöv insan fəaliyyətinin texnoloji səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, cəmiyyətin və insanın da inkişafı olur, insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi daha məqsəduyğun şəkil alır. Buna uyğun da insanı “ictimai inkişafın öz məqsədi” hesab edən yeni sivilizasiya, yeni humanist mədəniyyət də inkişaf edir. Bu şərait isə insanda yüksək ixtisas, mükəmməl sənət vərdişi, elmi dünyagörüşü, sosial məsuliyyət hissi və bəşəri mənəvi dəyərləri məhəbbət tərbiyə edir, onu fəal yaradıcılığa təhrik edir. Yeni texnika və texnologiya nəslinin əvəz edilməsi, müvafiq surətdə yeni, daha qabiliyyətli işçilər nəslinin əvəz edilməsi müşayiət olunur.

Lakin belə faydalı, pozitiv nəticələri ilə yanaşı, müasir ETİ bəşəriyyətin mövcudluğunu təhlükə altına alan sosial, ekoloji, siyasi, hərbi. Mənəvi və s. Nəticələr də doğurur. Ona görə də cəmiyyətin, bəşəriyyətin gələcəyi proqnozlaşdırılarkən ETİ-nin dağıdıcı, təhlükəli nəticələri nəzərə alınmalı, insan fəaliyyəti onların tənظيم edilməsinə yönəldilməlidir. ETİ-nin dağıdıcı nəticələrini görməmək və onu aradan qaldırmamaq: a) bəşəriyyəti istilik-nüvə, ekoloji, sosial və mənəvi fəlakət qarşısında qoya bilər; b) totalitar-texnokratik sosial-siyasi quruluşun yaradılmasınə və bununla da geniş xalq kütləsinin bir qrup hakim elitanın hakimiyyətinin təsirinə

məruz qalmasına, demokratiyanın pozulmasına və s. səbəb ola bilər; v) bütövlükdə sosial tərəqqinin zəiflədilməsinə, tənəzzülünə gətirib çıxara bilər. Bunlara yol verməmək üçün, bəşəriyyət, öz gələcəyi naminə, ETİ-nin nailiyyətlərindən humanist məqsədlərlə istifadə olunmasına, onun bütün cəmiyyətin rifahına və insanın hərtərəfli inkişafına xidmət etməsinə nail olmalıdır. Ancaq bu yolla ETİ sosial tərəqqi amilinə çevrilə bilər, gələcəkdə, tarixi perspektivdə insanın sosial azdlığı və mənəvi zənginliyinin qüdrətli vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Ancaq bu yolla bəşəriyyətin gələcəyi xilas ola və tərəqqi edə bilər, ETİ sosial tərəqqinin meyarına çevrilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Elmi-texniki inqilab və ictimai inkişaf. Bakı, 1998
2. R.Mehdiyev. Fəlsəfə. Bakı, 2010
3. R.Novruzoglu. XXI əsr: Bəşəriyyətin məhvi qiyamət qopacqmı? Bakı, 201

ÇOXKOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQI INVESTIGATION OF COMPLEX MULTI-COMPONENT SENTENCES IN LINGUISTICS

Dosent Kəmalə ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

ÖZET

Tədqiqatçılar mürəkkəb cümlənin qrammatik təbiətini müəyyən edərkən bu vahidlərin semantik-struktur xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamağı tövsiyə edirdilər. Tanınmış Polşa linqvisti Z.Klemenseviç mürəkkəb cümlə «birləşmələrinin» bu əsasda hətta təsnifatını verir. O, cümlələrin üç birləşmə növünü təqdim edir: a) azad (asudə) birləşmələr; b) bağlı birləşmələr, c) sıx birləşmələr. Z.Klemenseviçin analizə cəlb etdiyi materialdan görünür ki, əslində onun fikirləri N.S.Pospelovun fikirləri ilə üst-üstə düşür. Mürəkkəb cümlənin funksional bütövlüyünü müəyyən edərkən Z.Klemenseviç komponentlərarası semantik əlaqələrə prioritet verirdi. N.S.Pospelovun isə mürəkkəb cümlə probleminin həllində irəli sürdüyü funksional-semantik bütövlük ideyası, demək olar ki, V.A.Boqoroditskinin fikirlərinin təkmilləşdirilmiş forması idi: mürəkkəb cümlə «vahid və bütöv bir struktur» kimi təyin olunur. Bu ideyaları V.A.Boqoroditski hələ XX əsrin əvvəllərində «Obhiy kurs russkoy qramma-tiki» (1904) kitabında səsləndirmişdi.

Onu da qeyd etmək ki, rus dilçiliyində mürəkkəb cümləyə baxış bu konstruksiyanın məna və struktur bütövlüyünün təsdiqi əsasında formalaşmışdır. A.A.Potebnya da XX əsrin əvvəllərində belə bir fikir söyləmişdi: «Mürəkkəb bədii əsər vahid əsas obrazın inkişafı olduğu kimi, mürəkkəb cümlə də yeganə, vahid hissi obrazın inkişafı, təsviridir».

Ümumiyyətlə, Avropa dilçiliyi ənənəsində mürəkkəb cümləyə nəzəri münasirətdə iki mövqe formalaşmışdır: mürəkkəb cümlənin summativ xarakterli bir qurum kimi anlaşılması və bu cümlələrin integrativ qurum kimi xarakterizə olunması. Əgər tabeli mürəkkəb cümlələr əksər hallarda integrativ struktur kimi səciyyələndirildilərsə, tabelsiz və bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr, bir qayda olaraq, mübahisələr doğururdu – onlar əksər hallarda sadə cümlələrin məcmusu (summası) kimi şərtləndirilirdi.

Müasir germanistikada ÇKMC-lərin tədqiqindəki intensivliyi biz rusistikanın təsirinin nəticəsi kimi başa düşürük. Əsası isə budur ki, axır zamanlar germanistlər də rus dilçiləri kimi ÇKMC-ləri sintaktik vahid statusunda görməyə üstünlük verirlər.

Açar sözlər: çoxkomponentli mürəkkəb cümlə; ardıcıl tabelilik; paralel tabelilik, izomorfizm.

ABSTRACT

The researchers recommended not to overlook the semantic-structural features of these units when determining the grammatical nature of the compound sentence. Well-known Polish linguist Z.Klemensevich gives even a classification of compound sentence "combinations" on this basis. He presents three types of conjugations of sentences: a) free (leisure) conjugations; b) connected conjugations, c) dense conjugations. Z.From the material that klemensevich attracted to the analysis, it seems that in fact his thoughts are N.S.Coincides with the opinion of Pospelov. When determining the functional integrity of a compound sentence, Z.Klemensevich prioritized Inter-component semantic relations. N.Y.S. The idea of functional-semantic integrity Pospelov put forward in the solution of the complex sentence problem is almost V.A.It was an improved form of Bogoroditsky's ideas: a complex sentence is defined as "a single and whole structure". These ideas V.A.Bogoroditsky still sang in the book "Obhiy kurs russkoy grammar-tiki" (1904) at the beginning of the XX century.

It should be noted that in Russian linguistics, a complex sentence is formed on the basis of

confirmation of the meaning and structural integrity of this structure. A.A.Potebnya also said at the beginning of the 20th century: "a complex work of art is the development of a single main image, and a complex sentence is the development of a single, unified sense image."

In general, in the tradition of European linguistics, two positions have been formed in a complex sentence: the understanding of a complex sentence as an entity of a summative nature and the characterization of these sentences as an integrative entity. If the subordinate compound sentences were often characterized as an integrative structure, the subordinate and non – binding compound sentences, as a rule, gave rise to disputes—they were often conditioned as simple sentences.

In modern germanistics, we understand the intensity in the study of CHKMCS as a result of the influence of rusistics. The main thing is that the Germanists, like Russian linguists, prefer to see the CCP as a syntactic unit.

Key words: multicomponential compound sentences; consequitive subordinate; co-subordinated; izomorphim.

Tədqiqatçılar mürəkkəb cümlənin qrammatik təbiətini müəyyən edərkən bu vahidlərin semantik-struktur xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamağı tövsiyə edirdilər. Tanınmış Polşa linqvisti Z.Klemenseviç mürəkkəb cümlə «birləşmələrinin» bu əsasda hətta təsnifatını verir. O, cümlələrin üç birləşmə növünü təqdim edir: a) azad (asudə) birləşmələr; b) bağlı birləşmələr, c) sıx birləşmələr (Bu barədə bax: 1, 18). Z.Klemenseviçin analizə cəlb etdiyi materialdan görünür ki, əslində onun fikirləri N.S.Pospelovun fikirləri ilə üst-üstə düşür. Mürəkkəb cümlənin funksional bütövlüyünü müəyyən edərkən Z.Klemenseviç komponentlərarası semantik əlaqələrə prioritet verirdi. N.S.Pospelovun isə mürəkkəb cümlə probleminin həllində irəli sürdüyü funksional-semantik bütövlük ideyası, demək olar ki, V.A.Boqoroditskinin fikirlərinin təkmilləşdirilmiş forması idi: mürəkkəb cümlə «vahid və bütöv bir struktur» kimi təyin olunur. Bu ideyaları V.A.Boqoroditski hələ XX əsrin əvvəllərində «Obhiy kurs russkoy qramma-tiki» (1904) kitabında səsləndirmişdi (2, 112).

Onu da qeyd etmək ki, rus dilçiliyində mürəkkəb cümləyə baxış bu konst-ruksiyanın məna və struktur bütövlüyünün təsdiqi əsasında formalaşmışdır. A.A.Potebnya da XX əsrin əvvəllərində belə bir fikir söyləmişdi: «Mürəkkəb bədii əsər vahid əsas obrazın inkişafı olduğu kimi, mürəkkəb cümlə də yeganə, vahid hissi obrazın inkişafı, təsviridir» (3, 118).

Ümumiyyətlə, Avropa dilçiliyi ənənəsində mürəkkəb cümləyə nəzəri münasirətdə iki mövqə formalaşmışdır: mürəkkəb cümlənin summativ xarakterli bir qurum kimi anlaşılması və bu cümlələrin integrativ qurum kimi xarakterizə olunması. Əgər tabeli mürəkkəb cümlələr əksər hallarda integrativ struktur kimi səciy-yələndirildilərsə (bax: 4, 354-357; 5, 357-358; 6, 279 və s.), tabesiz və bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr, bir qayda olaraq, mübahisələr doğururdu – onlar əksər hallarda sadə cümlələrin məcmusu (summası) kimi şərtləndirilirdi.

N.S.Pospelovun və V.A.Beloşapkovanın tədqiqatlarından sonra mürəkkəb cümlə sintaksisində bu məsələlərə xeyli aydınlıq gətirildi (1; 7) və ciddi mübahisələr, demək olar ki, hiss olunacaq dərəcədə səngidi. Mürəkkəb cümlələrin qrammatik təbiətinin traktovkasında sistemli oppozisiya mövqələri – dinamika və statika mövqələri müəyyən olundu. B.A.Beloşapkova bu ideyanın işığında mürəkkəb cümləni belə xarakterizə edir: «Mürəkkəb cümlənin hissələri predikativ strukturlardır, amma mürəkkəb cümlənin tərkibində onlar kommunikativ vahidlər adlandırılı bilməzlər, çünki mürəkkəb cümlə ancaq bütövlükdə

kommunikativ vahid üçün vacib olan məna tamlığına və intonasiya baxımından yetginliyə malikdir» (1, 23). Başqa sözlərlə desək, müəllif belə bir qərar verir: «Mürəkkəb cümlə, sadə cümlə kimi, elə bir statik strukturu təmsil edir ki, onun vəzifə təyinatı bir kommunikativ vahid olmaqdan ibarətdir» (orada, 23).

Haqqında danışdığımız konsepsiya sintaksis nəzəriyyəsində, ümumən götürsək, qəbul olunmuşdur. Bu mövqedən çıxış edən tədqiqatçılar mürəkkəb cümlə tərkibində çıxış edən komponentlərin hər hansı sadə cümlə strukturunu (struktur sxemini) təmsil etdiyini, mürəkkəb cümlənin xüsusi model (mürəkkəb cümlənin struktur sxemi) üzrə qurulmasını, mürəkkəb cümlənin bütövlükdə sintaksisin digər yaruslarının vahidləri ilə (söz birləşmələri, sadə cümlələr) izo-morfik münasibətlərdə olmasını və s. mütləq xarakteroloji əlamət kimi təqdim edirlər.

Ancaq söhbət hələ ki, elementar, ikikomponentli mürəkkəb cümlədən (minimal MC) gedir. Bu mürəkkəb cümlə nəzəriyyəsi ÇKMC-lərə münasibətdə özünü nə dərəcədə doğruldur və adı çəkilən polipredikativ cümlələrin sintaksis sistemində yeri necə müəyyən olunur?

Sualı cavablandırmazdan əvvəl təxminən paradoksal hal almış bir məqama nəzər yetirək.

Mürəkkəb cümlənin mövcud definisiyalarında (təriflərində, kvalifikasiyasında) belə bir parametr özünə əzəli yer edib, - mürəkkəb cümlənin «iki və daha çox» sadə cümlənin (komponenti, predikativ qurumu) birləşməsindən yaranması faktoru.

Bu faktorun mürəkkəb cümlənin definisiyasına konstitutiv əlamət kimi daxil edilməsi dərslik və elmi tədqiqatlarda adi bir hal almışdır. Qaynaqları sadalamaqdan uzaqlaşırıq. Məsələyə başqa tərəfdən yanaşıb, qeyd etmək istəyirik ki, bu tərifin əsasını MMC və ÇKMC kateqoriyalarını eyniləşdirmək, ÇKMC qrupunun spesifikasını inkar etmək təşkil edir.

Vəziyyətin maraqlı cəhəti bir də ondadır ki, MMC-yə şamil edilən belə traktovka ÇKMC-ri mexaniki olaraq bütöv, kommunikativ funksiya yönümündən tam bir cümlə kimi təqdim edir. Fikrimizcə, məhz belə bir anlam XX əsrin ortalarında ÇKMC sistemində intensiv araşdırmalara böyük təkan verdi.

Rus dilçiliyində ÇKMC-rə həsr olunmuş ilk ən böyük monoqrafik əsər İ.A.Vasilenkonun doktorluq dissertasiyası (1958) oldu (8). Ayrı-ayrı vaxtlarda doktorluq dissertasiyalarını ÇKMC sisteminə həsr etmiş müəlliflərdən danışarkən Q.V.Valimovanın (9), Q.F.Kalaşnikovanın (11), Q.F.Qavrilovanın (10), V.V.Kazminin (12), namizədlik dissertasiyalarının müəllifləri N.N.Xolodovun (13), V.A.Şitovun (14), K.S.Qansovskayanın (16), A.V.Andrusenkonun (15), V.İ.Fursenkonun (18), Z.N.Litvinanın (19), M.F. Alekseyenkonun (17), V.A.Belovanın (20) adlarını çəkməliyə, xarici dillərin materialları əsasında yazılmış dissertasiya müəlliflərini – Y.S.Qolenkonu (21), N.D.Tokaryevanı (22), A.D.Tolkaçovu (23) və başqalarını xatırlamalıyıq.

Bu əsərlərlə tanışlıq belə bir qənaətə gətirir: rus dilçiliyində ÇKMC-in spesifik cümlə strukturu olması, yəni mürəkkəb cümlə sintaksisinin zənginləşmiş vahidi olması ideyası irəli sürülür, ÇKMC-lər mətn sintaksisi fiqurlarından (period, MSB, abzas və s.) fərqləndirilir və qeyd olunur ki, ÇKMC-lər mətn sintaksisi fiqurlarının yaranmasında (generasiyasında) xüsusi elementlər kimi çıxış edirlər. ÇKMC-lərin sintaktik vahid kimi traktovkası xüsusi ilə Q.F.Qavrilovanın və Q.F.Kalaşnikovanın monoqrafiyalarında öz əksini tapır (10, 119-140; 11, 68-72).

ÇKMC-lərin qrammatik statusunun müəyyən edilməsində xüsusi rolu olan Q.P.Uxanov yazır: « Элементарные и полипредикативные (müəllif « многокомпонентные» sözünü «полипредикатив» sözü ilə əvəz edir – K.Ə.) сложные предложения представляют собой один класс конструкций, члены которого являются разноструктурными реализациями одних и тех же структурных схем. Каждый основной тип сложного предложения (сложноподчиненное, сложносочиненное, бессоюзное) существует в трех вариантах: а)

элементарное сложное предложение, б) полипредикативное сложное предложение с одним уровнем членения, в) многоуровневое полипредикативное предложение» (бах: 24, 101).

Başqa bir əsərində isə Q.P.Uxanov ÇKMC özünəməxsus sintaktik struktur olmağını belə izah edir: «Полипредикативное сложное предложение не сумма – главное плюс два или более придаточных предложений, а особое синтаксическое целое, имеющее своеобразную многомерную структуру» (25, 177).

Ümumiyyətlə, rus dilçiliyində ÇKMC-lərə münasibətdə iki istiqamət, iki konsepsiya müəyyən olunur. Bunların birincisində ÇKMC sistemli kompleks keyfiyyətləri çərçivəsində, yəni ÇKMC-lərin daxili differensial əlamətləri səviyyəsində öyrənilir, müstəqil bir cümlə qurumları kimi xarakterizə olunur. Belə xarakteristikanın əsasını ÇKMC-lərin modelləri (hətta struktur sxemləri), modelləri təşkil edən komponentlərin qurumu, onların fərdi semantikasını və komponentlərarası qrammatik əlaqə və məna münasibətləri, ÇKMC-nin ümumi semantik strukturunu müəyyənləşdirilməsi, komponentlərin modeldaxili qovuşmalar zəminində modifikasiyasını təşkil edir. Başqa sözlərlə desək, birinci istiqamət ÇKMC-lərin konkret formalarının hərtərəfli semantik-struktur analizinə əsaslanır, bu cümlələrin strukturunda necə yarus yarandığını təyin edir. Məsələn, Q.P.Uxanovun analizə cəlb etdiyi altı komponentli – üç yaruslu cümləni göstərək: «Прилетели старые грачи с червяками, и когда грачиха садилась, ветка от тяжести опускалась, а когда она улетаала, ветка поднималась и грачонок качался, как в люльке» (24, 95).

Belə bir analiz məqamında ÇKMC-lərin (polipredikativ konstruksiyaların) spesifikasiyasını onların bir deyil (MMC-də olduğu kimi), ən azı 2 yaruslu konstruksiyalar olması ilə ölçülür. Polipredikativ konstruksiyalar bu yarusların cəmi ilə (məcəmusu ilə) deyil, yaruslararası məna münasibətlərinin sistematikasını ilə, qarşıdurması ilə seçilir. Yaruslararası məna münasibətləri əksər hallarda MMC-lərin binar oppozisiyaya girən komponentlərinin münasibətlərini xatırladır. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar ÇKMC-lərin dil-nitq faktı olmasını yarusların məna münasibətlərinin strukturu əsasında müəyyən etməyə çalışırlar. Maşın tərcüməsi praktikasında ÇKMC «tabeliliyin semantik ağacı» (semantiçeskoe derevo podçineniy) çərçivəsində alqoritmik modellərə ayrılır. E.V.Paduçevanın əsərlərində «çoxtərkibli» («многосоставные» – müəllifin terminologiyasında) konstruksiyalar məhz bu yanaşma mövqeyindən xarakterizə olunur (26, 141-165).

Müəllif ÇKMC-lərin alqoritmik «asilılıqlar ağacı» sistemini və bu «ağacın» modellərindən danışarkən qeyd edir: «Структуры многосоставных предложений нельзя перечислить списком – совершенно так же, как нельзя перечислить списком допустимые комбинации классов слов в простом предложении. Описание законов соединения простых предложений в многосоставное сложное требует построения порождающих правил, аналогичных правилам соединения слов в простые предложения» (orada s.165).

Göründüyü kimi, E.V.Paduçeva ÇKMC-lərin komponentlərarası münasibətlərinin strukturunda sadə geniş cümlədə formalaşan söz birləşmələrinin elementləri arasında meydana çıxan münasibətlər torunun («setkası»nın) analoqlarını görür, ÇKMC-lərin sintaktik müstəqilliyini bu mövqedən işıqlandırır.

Göstərilən yanaşma ÇKMC-lərin rusistikada tədqiqinin ikinci istiqamətini müəyyənləşdirir.

Bu istiqamətin nəzəri əsasını dilin ümumi sintaksis yarusunun sistemli struktur olması, bu yarusun nominativ (söz birləşmələri) və kommunikativ (predikativ vahidlər – sadə, mürəkkəb, çoxkomponentli cümlələr) vahidləri arasında izomorfik münasibətlərin olması fikri təşkil edir.

ÇKMC-lərin bu mövqedən tədqiqi Q.F.Qavrilovanın əsərlərində özünü göstərir (məs.10). Müəllif hesab edir ki, söz birləşmələrinin komponentləri arasında meydana çıxan rabitə və məna münasibətləri ilə ÇKMC-nin komponentləri arasındakı əlaqə və məna münasibətləri arasında sistemli analogiya, oxşarlıq mövcuddur; odur ki, ÇKMC-lərin semantik strukturunu, onların modellərini müəyyənləşdirərkən izomorfizm hadisəsini, faktorunu nəzərə almaq vacibdir (orada, s.25).

İşimizin sonrakı paraqraflarında bu faktora geniş münasibət bildirəcəyik.

Hazırkı məqamda rus dilçiliyində ÇKMC-lərin öyrənilməsi barədə fikrimizi tamamlamaq üçün onu da qeyd etmək istərdik ki, nə germanistikada, nə də türkologiyada ÇKMC-lər problemi rus dilçiliyində olduğu qədər çoxaspektli və geniş tədqiq edilməmişdir.

ÇKMC-lərin əsas, baza tiplərinin, demək olar ki, hamısı xüsusi dissertasiya predmeti olmuşdur. Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin əsərlərinin «nomenklatura-sından»da bunu görmək olar. ÇKMC-lər ümumi semantika baxımından (27, 18-26), cümlənin semantik strukturu baxımından (Kalaşnikova, Alekseenko, Kazımın və s.), izomorfik sistemlər baxımından (Qamidov, 28; Qavrilova), funksional üslublar baxımından (Qantsovskaya), aktual və statik sintaksis baxımından (N.Ş.Məmmədov, 29) və s. aspektlərdə öyrənilmişdir və bu sahədə tədqiqatlar davam edir. ÇKMC-lərin qrammatik təbiətinin müəyyənləşməsində, onların müstəqil sintaktik vahid kimi təyin olunmasında yeni-yeni aspektlər üzə çıxarırlar.

Q.V.Valimova ÇKMC-lərin öyrənilməsində yeni bir sahə açmışdır. Onun «Функциональные типы предложений» (1967) kitabında adı çəkilən konstruksiyaların funksional cəhətdən müxtəlif olan predikativ komponentlərdən ibarət tiplərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur: «Хочу с вами посоветоваться – надо бы устроить посреди села гигантские шаги, но вот где взять столб?» Göründüyü kimi, ÇKMC üç komponentdən ibarətdir – birinci komponent nəqli cümlədir, ikinci komponent implisit əmr cümləsi (təkidli xahiş), üçüncü isə sual cümləsidir.

Cümlənin funksional növlərinin (sual, nəql, əmr) bir ÇKMC strukturunda qovuşma qanunauyğunluqlarından çıxış edərək, Q.V.Valimova «sadə cümlə birləşmələri» («соетание предложений») və «mürəkkəb cümlə» kateqoriyalarını ayırır, bu müstəvidə də ÇKMC-lərin funksional cəhətdən müxtəlif komponentli növ-lərini üzə çıxarır (9, 294-320).

Y.P. Marçenko ÇKMC-ləri təsdiq-inkar kateqoriyası aspektində öyrənir, predikativ vahidlərin (komponentlərin) təsdiq və ya inkar mənalı ÇKMC tərkibində işləmə qanunauyğunluqlarını tədqiq edir (30, 106-111).

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, rus dilçiliyində ÇKMC sisteminin geniş araşdırılmasına, bu konstruksiyaların sintaksis sistemində bu və ya digər dərəcədə pasportlaşdırılmağına baxmayaraq, onların ümumi qrammatik xüsusiyyəti hələ də axıracan sistemləşdirilməmiş qalır. Bunu birinci növbədə ÇKMC deyilən bir quruma münasibətdə terminoloji yekdilliyin olmamasında görürük – burada «многокомпонентные сложные предложения», «многозвенные сложные предложения», «сложные предложения усложненной структуры», «многосоставные предложения», «полипредикативные конструкции» və s. terminləri işlədilir (bax: məqalədə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısına).

Digər tərəfdən, ÇKMC-lərin heç də bütün modelləri, tipləri eyni dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr, demək olar ki, özlərinin kifayət qədər həm semantik-struktur, həm də tipoloji xarakteristikasını almışdır. Çoxkomponentli tabesiz və ya bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr haqqında bunu demək doğru olmazdı.

«Sovet germanistikası»nda vəziyyət başqadır. Burada ÇKMC problemi hələ də öz ciddi

qoyuluşunu gözləyir. Belə vəziyyətin, zənnimizcə, iki səbəbi vardır. Birincisi odur ki, germanistikada (hətta klassik germanistikada) çoxkomponentli cümlələr problemi qoyulmuşdur. G.Paul öz məşhur əsərində ancaq minimal tərkibli tabeli mürəkkəb cümlələrdən və minimal tərkibli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən qısa olaraq bəhs edir, bu konstruksiyaların dildə əmələ gəlmə səbəblərini parataksis (tabesiz mürəkkəb) və qipotaksis (tabeli mürəkkəb) kateqoriyalarının sistemli qarşılıqlı mövqeyindən başa salır (4, 172-178). Belə bir mövqe O.Yespersenin də mülahizələrində özünü göstərir. Onun tabeli mürəkkəb cümləyə («tabe cümləyə» - budaq cümləsinə) münasibətdə dedikləri çox önəmlidir. Müəllif qeyd edir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin hissələrinin biri-birinin qarşısında birinciliyi yoxdur, heç də həmişə baş cümlə əsas fikrin ifadəsi deyil («главная мысль не всегда выражается в «главном предложении») (5, 119); ona görə də tabeli mürəkkəb cümləni bütöv konstruktiv vahid kimi anlamağı, qiymət-ləndirməyi tövsiyə edir: «Грамматическое единство – это предложение в целом, включая все, что говорящий или пишущий использовал для выражения своей мысли; оно должно братья целиком; и тогда будет безразлично, чем выражено подлежащее – целым ли предложением (отчего ему дается название «подчиненное предложение»), одним словом либо группой слов другого типа» (5, 120).

O.Yespersenin səsləndirdiyi ideya bizim tədqiqat üçün də əhəmiyyətli: cümlə, nə tərkibdə olursa olsun, bütöv bir qrammatik vahid kimi qavranıb, təhlil edilməlidir.

Müasir germanistikada çoxkomponentli konstruksiyaların bəzi tipləri barədə ciddi mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələr əsasən polipredikativ tabeli mürəkkəb cümlələr ətrafında formalaşır. V.Q.Admoni müasir alman dilinin sintaksisinə həsr etdiyi əsərində çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrdən danışarkən qeyd edir ki, alman dilində zənginləşmiş (tərkibində üç və daha artıq budaq cümləsi olan) tabeli mürəkkəb cümlələr kifayət qədər geniş işlənir. Amma budaq cümlələrin sayı belə konstruksiyalarda praktiki cəhətdən – nitqin qavranması baxımından limitləşir (31, 324-325). V.Q.Admoni göstərilən amili tək cəhətə paralel budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə deyil, ardıcıl birləşmə bazasında qurulmuş çoxkomponentli cümlələrə də aid edir. O yazır ki, ardıcıl tabelilik əsasında formalaşan konstruksiyalarda baş cümləyə qoşulan birinci budaq cümlə özündən sonra gələn ikinci budaq cümlə üçün baş cümləyə çevrilir, bu budaq cümlə isə, öz növbəsində, ondan sonra gələn budaq cümlə üçün baş cümlə funksiyasını yerinə yetirir və i.a. «Так образуются многозвенные сложноподчиненные предложения. А еще более усложненным такое образование может стать на основе подключения сочиненных предложений – как на уровне главного предложения, так и на уровне подчиненных (оху – придаточных – К.Я.) любых степеней. Сложные предложения, в которых подчинение скрепляется с сочинением, называются обычно периодами, независимо от количества входящих в состав такого образования элементарных предложений» (31, 325).

ÇKMC-lərin belə ümumi anlamı A.D.Tolkaçovun dissertasiya işinin («Многозвенные сложные предложения в современном немецком языке») də nəzəri əsasını təşkil edir. Müəllif də V.Q.Admoni kimi period adlanan mətn-üslubi fiquru çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr sırasında deyil, tabelilik və tabesizlik əlaqələrini özündə cəmləşdirən, birləşdirən ÇKMC sferasında axtarır (23, 15).

Burada bir məqamı da vurğulamaq lazım gəlir. V.Q.Admoni ÇKMC-lərin «aktivliyini», onların dilin bu və ya digər üslubları orbitində formalaşmasını və işlənməsini kəmiyyət göstəriciləri ilə təsbit etməyə çalışır (31, 325-326).

Buna baxmayaraq, V.Q.Admoninin şərhlərindən heç də axıra qədər məlum olmur ki, ÇKMC-lərin hansı konstruktiv tipləri cümlə kimi (sintaktik vahid), hansıları isə period (üslubi-

mətn fiquru) kimi təyin olunmalıdır. Mübahisələr dilçiliyin bu istiqamətində hələ də davam etməkdədir. Bu mənada A.D.Tolka-çovun (23), N.D.Tokaryevanın (22), E.S.Qolenkonun (21) və başqalarının elmi-nəzəri mülahizələri də istisnalıq təşkil etmir. Yuxarıda səsləndirdiyimiz səbəblərin ikincisi, fikrimizcə, budur.

Müasir germanistikada ÇKMC-lərin tədqiqindəki intensivliyi biz rusistikanın təsirinin nəticəsi kimi başa düşürük. Əsası isə budur ki, axır zamanlar germanistlər də rus dilçiləri kimi ÇKMC-ləri sintaktik vahid statusunda görməyə üstünlük verirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. В.А.Белошапкина. Сложное предложение в современном русском языке. М.: Просвещение, 1967.
2. В.А.Богородицкий. Общий курс русской грамматики. 5-ое издание. М. – Л.: Учпедгиз, 1935.
3. А.А.Потебня. Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 1976.
4. Г.Пауль. Принципы истории языка. М.: Иностранная литература, 1960.
5. О.Есперсен. Философия грамматики. М.: Иностранная литература, 1958.
6. Ф.И.Буслаев. Историческая грамматика русского языка. М.: Учпедгиз, 1959.
7. Н.С.Поспелов. О грамматической природе сложного предложения //Вопросы синтаксиса современного русского языка. М.: Наука, 1950, с.321-337.
8. И.А.Василенко. Сложное предложение в современном русском литературном языке. Докторская диссертация. М., 1958.
9. Г.В.Валимова. Функциональные типы предложений в современном русском языке. Изд. РГУ. Ростов-на-Дону, 1967.
10. Г.Ф.Гаврилова. Усложненные сложные предложения в русском языке. Изд. РГУ. Ростов-на-Дону, 1979.
11. Г.Ф.Калашникова. Многокомпонентные предложения в современном русском языке. Харьков, 1979.
12. В.В.Казмин. Сложные предложения с соподчинением в современном русском языке. Краснодар, 1973.
13. Н.Н.Холодов. Сложные предложения с сочинением и подчинением в современном русском языке. Канд. диссертация. М., 1965.
14. В.А.Шитов. Сложные предложения с последовательным подчинением в современном русском литературном языке. Канд. диссертация. М., 1952.
15. А.В.Андрусенко. Многокомпонентные сложные предложения с параллельным соподчинением в современном русском языке. Автореф. канд. дисс. М., 1973.
16. К.С.Ганцовская. Многокомпонентные сложноподчиненные предложения в научном стиле современного русского языка. Автореф. канд. дисс. М., 1967.
17. М.Ф.Алексеев. Полипредикативные сложные предложения с бессоюзной связью в современном русском языке. Автореф. канд. дисс. М., 1973.
18. В.И.Фурсенко. Сложные предложения с сочинением и подчинением, содержащие временную придаточную часть в русском языке. Автореф. канд. дисс. М., 1970.
19. З.Н.Литвина. Конструкции с соподчинением в древнерусском языке. Канд. дисс. М., 1961.
20. В.А.Белова. Усложненные сложносочиненные предложения в современном русском языке. Автореф. канд. дисс. Красноярск, 1967.

21. Е.С.Голенко. Сложноподчиненные предложения с однородными придаточными в современном английском языке. Канд. дисс. М., 1962.
22. Н.Д.Токарева. Сложные предложения с многоступенчатым подчинением в современном английском языке. Канд. дисс. М., 1965.
23. А.Д.Толкачев. Многозвенное сложноподчиненное предложение (на материале современного немецкого языка). Автореф. канд. дисс. М., 1966.
24. Г.П.Уханов. Строение сложных полипредикативных предложений (основные понятия) // Сложные элементарные и полипредикативные предложения. Изд. КГУ, Калинин, 1983, с.91-105.
25. Г.П.Уханов. О многомерности структуры полипредикативных предложений (к постановке проблемы) // Ученые записки Калининского госуниверситета. ч.1, 1964, с.118-126.
26. Е.В.Падучева. О структуре многосоставных сложных предложений в русском языке // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. М.: Наука, 1966, с.141-165.
27. А.Соломоник. Синтаксис в знаковых системах. Изд. 2-ое, М., 2011.
28. И.Г.Гамидов. Многокомпонентные сложноподчиненные предложения с комплексным подчинением в современном русском языке. Автореф. канд. дисс. Ростов-на-Дону, 1977.
29. Н.Ш.Мамедов. Функциональная структура сложного предложения в русском языке. Баку, 2008.
30. Е.П.Марченко. Особенности функционирования предикативной единицы в полипредикативных отрицательно-противительных предложениях //Сложные элементарные и полипредикативные предложения. Калинин, 1983, с.106-110.
31. В.Г.Адмони. Синтаксис современного немецкого языка. Л.: Наука, 1973.

**ALİ PEDAQOJİ KADRLARIN PEŞƏ SƏRİŞTƏLİKLƏRİNİN ÜZƏ
ÇIXARILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ**
AREAS OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF HIGHER PEDAGOGICAL
PERSONNEL.

Zəmfira QƏDİROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZƏT

Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Prezidenti İlham Əliyev cənablarının Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı təhsilimizin inkişafında yeni bir mərhələ olduğu kimi, yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə malik səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sənəddə göstərilir: Təhsil sistemində ümumiyyətlə müəllimlərin peşəkarlıq, bilik və bacarıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun formada yüksəldilməlidir. Müvafiq stimullaşdırıcı mexanizmlər və səmərəli monitoring sisteminin köməyiylə müəllim fəaliyyətinin keyfiyyəti artırılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, kadr hazırlığı, ilk növbədə pedaqoji kadr hazırlığı cəmiyyətin mənəvi ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsində böyük rol oynayır. Belə ki, məhz ali pedaqoji kadr hazırlığının nəticəsi kimi yeni nəsil-mütəxəssis gənclər formalaşır və onların nəzəri və praktik bilik və bacarıqları həyata tətbiq olaraq cəmiyyətin inkişafında təsirli vasitəyə çevrilir. Müəllim öyrədən, tərbiyə edən, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş yetişdirən şəxsiyyətdir. O özü şəxsiyyət olmaqla bərabər, həm də təhsilalanın şəxsiyyətini formalaşdırır. Bu baxımdan müəllim şəxsiyyətinə, onun pedaqoji kadr kimi səriştəliliyinə xüsusi əhəmiyyət verilir. İ.Cəbrayilov yazır: “Müəllimin yüksək şəxsi keyfiyyətlərə, peşə səriştəliliyinə malik olması təbii ki, təlim-tərbiyə işinin də keyfiyyətinə müsbət təsir göstərəcək, təhsilalanın müasir tələblərə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Ümumiyyətlə, pedaqoji kadr hazırlığı və keyfiyyətin idarə olunması problemi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ali təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. İlk növbədə maddi durumu aşağı səviyyədə olan ailələrin övladlarının ali təhsil ala bilməsinə əlverişli şərait yaradılır, ali məktəblərin əsas maliyyələşmə mənbələrindən biri kimi dövlət maliyyələşməsinə də ciddi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Ali məktəb, pedaqoji kadr, peşə, keyfiyyət.

ABSTRACT

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev has today received a delegation led by Minister of foreign affairs of the Islamic Republic of Iran Mohammad Javad Zarif. Special attention was paid to the issue of training qualified teachers with high moral and moral qualities, as well as a new stage in the development of our education. It is indicated in the document: in the education system, in general, the professionalism, knowledge and skills of teachers should be upgraded in accordance with modern requirements. The quality

of teacher activity should be improved with the help of appropriate stimulants and efficient monitoring system.

Experience shows that Personnel Training, primarily pedagogical personnel training, plays a major role in meeting the spiritual needs and needs of society. Thus, as a result of the training of higher pedagogical personnel, new generation-specialist youth is formed and their theoretical and practical knowledge and skills are applied to life and become an effective tool in the development of society. The teacher is a decent citizen yetishdiran personality who teaches, educates and deserves society. He is not only a personality, but also a personality of the educator. In this regard, special importance is attached to the personality of the teacher and his competency as a pedagogical staff. I.Jabrayilov writes: The High personal qualities and professional competence of the teacher will naturally have a positive impact on the quality of the educational work, play an important role in the formation of education as a personality meeting modern requirements.

In general, a number of studies have been conducted on the problem of pedagogical personnel training and Quality Management. Studies show that special importance is attached to the expansion of opportunities for higher education in various countries of the world, including Azerbaijan. First of all, favorable conditions are created for the children of families with low financial status to receive higher education, and serious attention is paid to public financing as one of the main sources of financing of higher schools.

Keywords: Higher School, pedagogical staff, profession, quality.

Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Prezidenti İlham Əliyev cənablarının “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı təhsilimizin inkişafında yeni bir mərhələ olduğu kimi, yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə malik səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sənəddə göstərilir: “Təhsil sistemində ümumiyyətlə müəllimlərin peşəkarlıq, bilik və bacarıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun formada yüksəldilməlidir. Müvafiq stimullaşdırıcı mexanizmlər və səmərəli monitorinq sisteminin köməyi ilə müəllim fəaliyyətinin keyfiyyəti artırılmalıdır.”(5)

Təcrübə göstərir ki, kadr hazırlığı, ilk növbədə pedaqoji kadr hazırlığı cəmiyyətin mənəvi ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsində böyük rol oynayır. Belə ki, məhz ali pedaqoji kadr hazırlığının nəticəsi kimi yeni nəsil-mütəxəssis gənclər formalaşır və onların nəzəri və praktik bilik və bacarıqları həyata tətbiq olunaq cəmiyyətin inkişafında təsirli vasitəyə çevrilir. Müəllim öyrədən, tərbiyə edən, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş yetişdirən şəxsiyyətdir. O özü şəxsiyyət olmaqla bərabər, həm də təhsilalanın şəxsiyyətini formalaşdırır. Bu baxımdan müəllim şəxsiyyətinə, onun pedaqoji kadr kimi səriştəliliyinə xüsusi əhəmiyyət verilir. İ.Cəbrayilov yazır: “Müəllimin yüksək şəxsi keyfiyyətlərə, peşə səriştəliliyinə malik olması təbii ki, təlim-tərbiyə işinin də keyfiyyətinə müsbət təsir göstərəcək, təhsilalanın müasir tələblərə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.”(3, s.9)

Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji kadr hazırlığı tarixin bütün dövrlərində cəmiyyəti

düşündürən vacib məsələlərdən biri olmuşdur.

“2009-2013-cü il tarixlərində Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemindəki islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nda deyilir: “Müasir tələblərə cavab verən, geniş təfəkkürə, pedaqoji eləcə də metodik ustalığa sahib olan müəllim kadrları hazırlıqları daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Beləki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nairliyi Dünya Bankı ilə birlikdə Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi çərçivəsində “Azərbaycan Respublikasında daimi pedaqoji təhsil və müəllim hazırlıqlarının konsepsiya və strategiyası”nı hazırlamış, bu sənəd 2007-ci ildə təsdiq olunmuşdur. Konsepsiya təsdiq olunduqdan sonra pedaqoji kadr hazırlıqlarının məzmununda bir sıra islahatların aparılması işinə başlanılmışdır” (8).

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafına dair Dövlət Strategiyası”nda diqqətə çatdırılan beş strateji istiqamətin hər biri yaradılması planlaşdırılan İnternatura təhsili ilə bilavasitə bağlıdır. Nümunə kimi ikinci strateji istiqamətin üzərində dayanmaq istərdik. Bu istiqamət “təhsil sistemində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu yön innovativ təlim üsullarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun faydalı mənimsənilməsinin təmin edən səriştəli təhsilverən şəxsin formalaşdırılmasına xidmət edir və eləcə də özündə təhsilverən şəxslərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurlumasını, təhsilalanların istedadının aşkar edilməsi və inkişafı ilə əlaqədar, habelə xüsusi qayğıya ehtiyac duyanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılması məsələsini ehtiva edir”.(5)

Müəllim hazırlıqları nəzəri və həmçinin praktik istiqamətləri nəzərdə tutur.

İlkin müəllim hazırlığında pedaqoji təcrübənin əhəmiyyətini A.Abbasov belə göstərmişdir: “Gələcək müəllimlər məhz pedaqoji təcrübə dövründə müəllimlik peşəsinə, pedaqoji ixtisaslara praktik cəhətdən yiyələnməyə çalışırlar. Hər bir tələbənin pedaqoji təcrübə keçməsi lazımdır. Bu dövr onlardan ötrü sınaq meydanı, pedaqoji peşəyə qabiliyin təsdiqolunma imkanı hesab edilir.”(2, s.10)

Pedaqoji təcrübə həm ali, həm də orta ixtisas məktəbinin tədris planında xüsusi yer tutur. İlk üç semestr ərzində ixtisas fənlərinin, pedaqogika və psixologiyanın əsaslarına yiyələnen bakalavriatlar nəzəri bilikləri, metodik hazırlıqları, pedaqoji və psixoloji dəyərlərə praktik fəaliyyət meydanına gəlirlər. Həm də bu, ali məktəb rəhbərliyinin, elmi şura üzvlərinin bir növ şahidliyi, metodik tövsiyələri ilə olur. Pedaqoji təcrübə bütövlükdə təhsil müəssisəsinin, professor-müəllim heyətinin müvafiq mərhələ üzrə elmi-pedaqoji əməyinin nəticələrini üzə çıxaran bir vasitə hesab edilir. Pedaqoji təcrübə müəllim kadrlarının bu peşəyə layiqlilik dərəcəsi və səviyyəsini müəyyənləşdirən fəaliyyət sahəsi, müəllim hazırlığı formasıdır.

A.H. Dəmirov, S. M. Məmmədov və Ş. N. İsmayılov yazır: “Əməkdaşlıq edən müəllim dərəcəyə tələbə üçün həm model, həm də hamı rolun oynayır. Tələbəyə müəllimliyin ilk ilində gənc müəllimin üzərinə düşən məsuliyyətləri anlamaqda kömək etməyin yollarından biri əməkdaşlıq edən müəllimin tələbələri öz diqqətini bütünlüklə məktəbə yönəltməyə həvəsləndirməsidir. Əməkdaşlıq edən müəllim məktəb rəhbərinin icazəsi ilə tələbəni müəllimlərin yığıncaqlarında, seminarlarda, valideyn komitələrinin

toplantılarında, valideyn-müəllim görüşlərində və s. tədbirlərdə iştirak etməyə həvəsləndirməlidir."(4, s.7) Əməkdaşlıq edən müəllim onu da yaddan çıxarmamalıdır ki, praktikmın məqsədi mükəmməl bir müəllim formalaşdırmaqdan deyil, tələbəni öz tədris üslubun kəşf etməyə və tam potensiala yiyələnməyə istiqamətləndirməkdən ibarətdir.

“Ali (orta ixtisas) təhsil ocaqları tələbələrinin ixtisasına dair təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə” pedaqoji təcrübənin aşağıdakı əsas növləri üzərində dayanılır:”1. Tədris təcrübəsi; 2. İstehsalat təcrübəsi, o cümlədən diplomdan əvvəl təcrübə.”Əsasnamədə göstərilirki: “2.2. Tədris təcrübəsi mütəxəssis hazırlıqlarının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, təhsil müəssisələrinin tərəfindən dövlət təhsil standartlarına müvafiq müəyyənləşdirilir. 2.3. İstehsalat təcrübəsi eyni qaydada olaraq, peşə hazırlığı və diplomdan əvvəl təcrübədən, magistr pilləsində amma elmi-tədqiqat və eləcə də elmi pedaqoji mərhələlərdən ibarətdir. Diplomdan əvvəl təcrübə təlimin sonuncu mərhələsi olmaqla, nəzəri dərslərin hamısı və digər təcrübə növləri sona çatdıqdan sonra həyata keçirilir”.(7)

Ali pedaqoji təhsilin bakalavriat mərhələsində təcrübənin əsas vəzifəsinə nə daxildir? Bu suala cavab vermək üçün “...Əsasnamə”nin 2.4.bəndi ilə tanış olmaq vacibdir. Diqqət yetirək:

-tələbənin ali məktəbdə aldığı nəzəri bilikləri artırmaq, dərinləşdirmək və sonrakı əmək fəaliyyəti zamanı istifadəsini təmin etmək;

-tələbələr ixtisasın profilindən və xüsusiyyətindən asılı olaraq, yeni texnologiyalarla, işləmə üsulları ilə, elmi-tədqiqatlarla və başqa məsələlərlə tanış etmək;

-tələbələrdə kompüter texnologiyaları sahəsində olan biliklərini təkmilləşdirmək;

-pedaqoji ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrdə bu peşəyə olan meyil, maraq və istəyi möhkəmləndirmək və təlim-tərbiyə məsələlərini yaradıcılıqla həyata keçirmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək.Yeni pedaqoji təfəkkürün tələblərini nəzərə almaqla bu vəzifələri daha da konkretləşdirmək və təkmilləşdirmək mümkündür.(7)

Pedaqoji kadrların hazırlığında keyfiyyətin idarə olunması ən vacib problemlərdən biridir. Təcrübə və araşdırmalardan məlum olur ki, keyfiyyətin idarə olunması problemlə bağlı aşağıdakı məsələlərə təminat verilməsi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir:

-pedaqoji kadrların keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

-müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi;

-təlim və tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Ali pedaqoji kadr hazırlığında keyfiyyətin idarə olunması təkcə təhsil sahəsinə deyil, bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına ciddi təsir baxımından diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan aşağıdakı məsələlərinə imkanlar yaranır:

-pedaqoji kadr hazırlığının tələbata müvafiq düzgün planlaşdırılması və idarə edilməsi nəticəsində maliyyə vəsaitinin əlverişli istifadə edilməsinə;

-müəllimlik sənətinin nüfuzunun yüksəlməsinə və müəllimliyin peşəkar fəaliyyət növünə çevrilməsinə;

-müəllimlərin sosial statusun möhkəmlənməsinə və maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına;

-əmək bazarının inkişafının sürətləndirilməsinə;

-bazar iqtisadiyyatının daim dəyişən tələblərinə və bu yeni sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşa bilmək üçün fasiləsiz təhsil almalarına və s.

Qeyd etməliyik ki, son illərdə ölkəmizdə kadr hazırlığı aparılan ali və eləcə də orta ixtisas təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi xeyli genişlənməmişdir. Hazırda Azərbaycanda pedaqoji kadrların daimi hazırlıqları 22 ali (10 dövlət və 12 qeyri-dövlət), habelə 26 orta ixtisas (23 dövlət və 3 qeyri-dövlət) və 1 ixtisas artırma təhsil müəssisəsində aparılır. Bütün bunlarla yanaşı məktəbəqədər təhsil, ümumi orta, orta ixtisas həmçinin ali və əlavə təhsil proqramlarını yerinə yetirən elmi-pedaqoji tədris komplekslərinin yaradılması prosesi davam edir.

İ. Cəbrayilov yazır:” Pedaqoji kadr hazırlığında keyfiyyətin idarə olunması təlimin məzmunu və metodlarına, eyni zamanda bu və ya digər ixtisaslaşmanın məzmunna yeni yanaşmalar tələb edir. Müəllim yalnız bilavasitə ixtisası ilə bağlı biliklərlə kifayətlənməməli, daim peşə səriştəliliyini artırmağa çalışmalı, innovasiyaları mənimsəməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Pedaqoji kadr hazırlığı prosesində bu məsələlərə ciddi diqqət yetirilməlidir.”(3, s.10)

Ümumiyyətlə, pedaqoji kadr hazırlığı və keyfiyyətin idarə olunması problemi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ali təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. İlk növbədə maddi durumu aşağı səviyyədə olan ailələrin övladlarının ali təhsil ala bilməsinə əlverişli şərait yaradılır, ali məktəblərin əsas maliyyələşmə mənbələrindən biri kimi dövlət maliyyələşməsinə də ciddi diqqət yetirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Azərbaycanda “Ömürboyu təhsil” və “Yaşlıların təhsili”. Seminar-müzakirələrin materialları. Bakı: Təhsil EİM, 2005, 130 s.
- 2.Abbasov A.Pedaqoji təcrübə gələcək müəllimlərin peşəyə hazırlanmasının mühüm vasitəsi kimi. // Elmi əsərlər , ARTPI,2014, №4, s.8-12
- 3.Cəbrayilov İ. Pedaqoji kadr hazırlığının bəzi məsələləri. // Elmi əsərlər , ARTPI, 2014, №2, s.9-13
- 4.Dəmirov A.H., Məmmədov S. M.,İsmayılov Ş.N. Pedaqoji təcrübə proqramı və ixtisası üzrə təcrübənin təşkili. Mingəçevir: 2007, 289 s.
- 5.Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <http://www.president.az/articles/9779>
- 6.Ali təhsil müəssisələrinin Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında https://az.wikipedia.org/w/index.php?title=Ali_məktəb&oldid=387705
- 7.Ali (orta ixtisas) təhsili müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə. <http://edu.gov.az/>
- 8.2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı. <http://edu.gov.az/page/299/639>

İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA SƏRİŞTƏYÖNÜMLÜLÜK COMPETENCE PROFICIENCY IN THE PRIMARY TEACHER TRAINING

Dos. Fəxrəddin Allahverdi oğlu YUSİFOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET

Müəllim hazırlığı işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun məzmununun yenilənməsi, Avropa təhsil standartlarının və vahid əmək bazarının ehtiyaclarına köklənmə, texnoloji, innovativ texnologiyaların tələblərinə uyğunlaşma, şagirdlərə həyati bacarıqların aşılması səriştəyönümlülük məsələsini bu gün daha aktual edir.

Səriştəyönümlülükdən danışılarda öncə "səriştə" və "səriştəyönümlülük" anlayışlarına qısa bir nəzər salmaq lazım gəlir. Məqalədə bu anlayışların məzmununa dair qısa izahat verilir və belə bir ümumiləşdirmə aparılır ki, "səriştə" deyəndə üzərinə düşən vəzifənin keyfiyyətli, müstəqil, düzgün, dəqiq və peşəkarcasına yerinə yetirilmək, "səriştəyönümlülük" dedikdə isə həmin hədəfə fokuslanmaq nəzərdə tutulmalıdır.

Səriştəyönümlülükdən danışanda buraya daxil olan "açar", "əsas" və "meta" səriştələr anlayışlarının məzmunu fərqləndirmək lazım gəlir. İzah olunur ki, pedaqoji ədəbiyyatda "açar" səriştəyə gələcəyin müəlliminə lazım olan "bilik", "bacarıq", "vərdis", "dəyər" və "keyfiyyətlər" daxil edilir. Nəzərdə tutulan bu komponentlər ali təhsil bakalavriat təhsil səviyyəsi üçün təsdiq olunmuş təhsil proqramında (dövlət standartında) "bilməlidir", "bacarmalıdır" və "yiyələnməlidir" başlıqlarında ümumiləşmiş şəkildə əks olunur. "Əsas" kompetensiyalar müəllimin ümumi inkişafını, onun zamanla ayaqlaşma bilmə səviyyəsini göstərir. Əgər "açar" səriştələr dərslər, təlim prosesi ilə bağlı olursa, "əsas" səriştələr müəllimin ümumi inkişafı, özünü formada saxlaması üçündür. "Metasəriştələr" "açar" və "əsas" səriştələrin cəmi, yekunu kimi çıxış edir. Bunların hər üçü bir-biri ilə sıx bağlıdır və hamısı müəllimin fəaliyyətində cəmləşir. "Metasəriştələr" müəllimin təfəkkürünü, düşüncəsini, beyninin işə sövq edən səriştələrin məcmusudur və o, müəllimin peşə fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, yüksəldilməsinə kömək edir.

Bu gün müəllim hazırlığı işində keyfiyyətini yüksəldilməsi, orta məktəbin, əmək bazarının ehtiyaclarına köklənmə həm də ali təhsil müəssisələri ilə ümumtəhsil müəssisələri arasında inteqrasiyanın gücləndirilməsini tələb edir. Gələcəyin müəlliminə elə bilik və bacarıqların verilməsi gərəkdir ki, onlar qarşılarında duran vəzifələri düzgün, dəqiq, müstəqil və peşəkarcasına həll edə bilsinlər. Müəllim hazırlığında səriştəyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, inteqrativlik, nəticəyönümlülük, həyati bacarıqların aşılması məsələləri tək-cə nəzəri (elmi-metodik) deyil, həmçinin praktik baxımdan bacarıqların verilməsi istiqamətində də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Açar sözlər: səriştə, səriştəlilik, müəllimlik qabiliyyəti, müəllim bacarıqları

ABSTRACT

Improving the quality of teacher training, updating its content, adapting to European educational standards and the needs of a single labor market, adapting to the requirements of technological and innovative technologies, and improving students' vital skills are relevant today.

Before we speak of competence proficiency, it is necessary to look at the concepts of "competence" and "competence proficiency". The article provides a brief overview of the content of these concepts, and summarizes that when you say "competence," it is necessary to achieve a

qualitative, independent, accurate, and professional task, and “competence proficiency” means to focus on that goal.

Speaking of competence proficiency, it is necessary to differentiate between the concepts of 'key', 'basic' and 'meta' competencies included here. It is explained that the “key competence” in pedagogical literature includes the “knowledge”, “skills”, “habits”, “values”, and “qualities” that a future teacher needs. These components are displayed in a general way under the headings of “have to know”, “have to be able”, “have to master” in the approved educational program (state standard) for the bachelor degree of higher education. "Basic competencies" reflect the overall development of the teacher, his / her ability to keep up with the times. If the “key” competencies are related to the teaching and learning process, the “basic” competencies are for the overall development of the teacher and for the teacher to keep himself in shape. "Meta Competencies" is a summary of both "key" and "basic" competencies. All three are closely intertwined and all are concentrated in the teacher's work. "Meta Competencies" is a compilation of teacher's thinking, sense, and skills that stimulate the brain to work, and it helps to regulate and enhance the teacher's professional activity.

Improving the quality of teacher training today, adapting to the needs of the secondary school and the labor market, as well as strengthening the integration between higher education institutions and secondary schools. The teacher of the future needs to be given the knowledge and skills so that they can properly, accurately, independently and professionally solve their tasks. Issues of competence, personality, integratedness, efficiency and skills in teacher training should focus not only on theoretical (scientific and methodological) but also on practical skills.

Key words: competence, proficiency, teaching ability, teacher skill

GİRİŞ

Müəllim hazırlığı işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun məzmununun yenilənməsi, Avropa təhsil standartlarının və vahid əmək bazarının ehtiyaclarına köklənmə, texnoloji, innovativ texnologiyaların tələblərinə uyğunlaşma, şagirdlərə həyati bacarıqların aşılması şəriştəyönümlülük məsələsini bu gün daha aktual edir.

Təsadüfi deyildir ki, bu sahədə görülməsi vacib olacaq bir çox işlər barəsində rəsmi sənədlərdə, metodik mənbələrdə də geniş söhbətlər açılmışdır(1, 2, 3, 4, 5, 6)

"Müəllimlik bizdə ən şərəfli peşədir"- deyən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev müəllim hazırlığı işini daim diqqətdə saxlamış, onu prioritet sahə elan etmiş, bu işdə keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolunda kifayət qədər sanballı addımlar atmış, təkcə müasir Azərbaycanımızın deyil, həm də yeni tipli təhsilimizin qurucusu və memarı kimi şərəfli bir ada sahib olmuşdur. Ulu öndərimizin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın ümumi təhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının yenilənməsi və müasir standartlara cavab verməsi yönündə gördüyü işləri isə böyük bir salnamə hesab etmək olar. Təkcə o faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, son onilliklərdə 3000-dən çox yeni tipli məktəb binaları tikilib istifadəyə verilmiş və ya əsaslı şəkildə təmir edilmişdir.

GELİŞME

Yaranmış şərait kadr hazırlığı məsələlərinə diqqəti daha da artırmış, müəllim hazırlığı işinin məzmununu, keyfiyyətini, səriştəyönümlülük məsələlərini təkmilləşdirməyi, problemə daha rəsonal yanaşmanı vahid bir tələb kimi qarşımıza qoymuşdur(9). Təbiidir ki, bu vəzifənin reallaşdırılmasında fundamentallığa, müasir nəzəri bazaya, dövlət standartının tələblərinin yerinə yetirilməsinə geniş yer verilməli, empirik səviyyəli işlərlə kifayətlənməməlidir.

Öncə "səriştə" və "səriştəyönümlülük" anlayışlarına qısa bir nəzər salaq. İzahlı lüğətdə sözün açıqlanması belədir: bir işə bələdlilik, bir işi bacarma; təcrübə, bacarıq. Biz buraya bir işin öhdəsindən gəlmə qabiliyyətini də əlavə edərdik. Belə hesab edirik ki, "səriştə" deyəndə üzərinə düşən vəzifənin keyfiyyətli, müstəqil, düzgün, dəqiq və peşəkarcasına yerinə yetirilmək, "səriştəyönümlülük" dedikdə isə həmin hədəfə fokuslanmaq nəzərdə tutulmalıdır. Pedaqoji mühitdə bəzi hallarda sözün qarşılığı kimi "kompetensiya" anlayışından istifadə olunur. Amma biz rəsmi sənədlərimizin tələbinə uğun olaraq "səriştə" anlayışının üzərində durmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Səriştəyönümlülükdən danışanda buraya daxil olan "açar", "əsas" və "meta" səriştələr anlayışlarının məzmununu fərqləndirməliyik. Pedaqoji ədəbiyyatda "açar" səriştəyə gələcəyin müəlliminə lazım olan "bilik", "bacarıq", "vərdiş", "dəyər" və "keyfiyyətlər" daxil edilir. Nəzərdə tutulan bu komponentlər ali təhsil bakalavriat təhsil səviyyəsi üçün təsdiq olunmuş təhsil proqramında (dövlət standartında) "bilməlidir", "bacarmalıdır" və "yiyələnməlidir" başlıqlarında ümumiləşmiş şəkildə əks olunur (7).

Pedaqoji ədəbiyyatda "əsas" səriştələr dedikdə Avropa Şurasının təsdiq etdiyi (2006) səriştələr(8) nəzərdə tutulur. Bu günün müəllimi üçün (həmçinin zamanla ayaqlaşmaq istəyən hər bir kəs üçün) ən vacib sayılan "əsas" səriştələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Ana dilində ünsiyyət səriştəsi
2. Xarici dillərdə ünsiyyət səriştəsi
3. Riyazi savad, elm və texnologiyada əsas səriştələr
4. Kompüter savadı səriştəsi
5. Müstəqil öyrənmə səriştəsi
6. Sosial və vətəndaşlıq səriştəsi
7. Yenilik və sahibkarlıq səriştəsi
8. Məlumatlılıq və mədəni sahədə özünü ifadə etmə səriştəsi

Bəndlərə diqqət yetirilsə, aydın olur ki, hər bir müəllimin normal peşə fəaliyyəti göstərməsi üçün bunlarda əksini tapan məsələlər olduqca vacibdir. Əgər "açar" səriştələr müəllimin peşə fəaliyyətini - təlim, tərbiyə və inkişaf vəzifələrini düzgün icra etmək, həyata keçirmək üçün zəruri olan ən vacib keyfiyyətləri özündə əks etdirirsə, "əsas" kompetensiyalar müəllimin ümumi inkişafını, onun zamanla ayaqlaşması səviyyəsini göstərir. "Açar" səriştələr dərs, təlim prosesi, "əsas" səriştələr isə müəllimin ümumi inkişafı, özünü formada saxlaması üçündür.

"Metasəriştələr"(meta – yunanca, arasında, sonra deməkdir. Mürəkkəb sözün bir tərəfidir və mücərrədləşmə, ümumiləşdirmə, arasında, nədənsə sonra, çevrilmə və b. mənaları verir) "açar" və "əsas" səriştələrin cəmi, yekunu kimi çıxış edir. Bunların hər üçü bir-biri ilə sıx bağlıdır və hamısı müəllimin fəaliyyətində cəmləşir. "Metasəriştələr" müəllimin təfəkkürünü,

düşüncəsini, beyninin işə sövq edən səriştələrin məcmusudur və o, müəllimin peşə fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, yüksəldilməsinə kömək edir. Əgər müəllim burada nəzərdə tutulan səriştələrə yiyələnibsə, gündəlik fəaliyyətində onlara istinad edirsə, o, ən uğurlu müəllimə çevrilir. "Metasəriştələrə" daxildir:

1. Tənqidi təfəkkür,
2. Yaradıcı yanaşma,
3. Təşəbbüskarlıq,
4. Problemlərin həlli,
5. Riskin qiymətləndirilməsi,
6. Qərarların qəbul edilməsi
7. Hisslərin konstruktiv idarə edilməsi

Bu səriştələrin məzmununu təxminən belə əyaniləşdirmək mümkündür: tutaq ki, müəllim nümunəvi dərsinin planın tərtib etməli və onun keçilməsini addım-addım dəqiqləşdirməlidir. O nədən başlayır? İlk olaraq müəllim üçün metodik vəsaitlərdəki məlumatı tənqidi yanaşır, əskiklikləri və uğurlu cəhətləri təhlil edərək oradakı məzmunu yaradıcı yanaşmanı qarşısına məqsəd qoyur, təşəbbüs göstərir, problemin səmərəli həlli yollarını müəyyənləşdirir, riski qiymətləndirir, qərarı qəbul edir, hissələrin konstruktiv idarə olunmasını dəqiqləşdirir və işin icrasına başlayır. Bu prosesdə ona "açar", "əsas" səriştələrdəki məlumat bazası da kifayət qədər dəstək olur.

Səriştəyönümlülükdən danışanda digər rəsmi sənədlərin (4, 6, 10) tələblərini də xatırlatmaq yerinə düşər. "Pedaqoji baza-peşə təhsili pilləsində aşağıdakıların müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar məsələlər həll edilir: öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün gələcək müəllim hansı bilik və bacarıqları əldə etməlidir; bu bilik və bacarıqları peşə fəaliyyətində necə tətbiq etməlidir; bilik və bacarıqların tətbiqinin daha səmərəli olması üçün müəllim hansı şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır"(10).

Qeyd edək ki, yaxın vaxtlarda bakalavriat səviyyəsinin ixtisas üzrə yen təhsil proqramları (dövlət standartları) hazırlananda bu məzmunu dövlət tələbi kimi istinad olacaqdır.

SONUC

Hər bir ali məktəb müəllimi yetirmələrinə təkcə biliklər verməməli, həm də gənclərin müəllimlik mənəviyyətinə yiyələnməsi işində bir bələdçi kimi çıxış etməlidir. Onların həyata hazırlanmasında, liderlik keyfiyyətlərinə yiyələnmələrində, bir şəxsiyyət kimi yetişmələrində hər bir müəllim öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməlidir. Gələcəyin müəllimi müasir tələblərə cavab verən nəzəri-metodoloji biliklərlə kifayətlənməməli, onlardan istifadə bacarığına yiyələnəməlidir.

Səriştəyönümlü müəlliminin yetişdirilməsi işində tədris prosesində interaktivliyin təmin olunması bu sahədə müəyyən uğurların əldə olunmasına müsbət təsir edir. Elmi-metodiki problemin həlli yollarının komanda formasında araşdırılması, sıx əməkdaşlıq və müzakirələrlə qərarların qəbul olunması və s. səriştəli müəllimin yetişdirilməsi işinə öz lazımı töhfəsini verir. Deməli, müəllim hazırlığı işində səriştəlilik məsələsinə diqqət yetirilməklə yanaşı, onun formalaşdırılması metodlarına da yenidən nəzər salmaq lazım gəlir.

Bu gün müəllim hazırlığı işində keyfiyyətini yüksəldilməsi, orta məktəbin, əmək bazarının ehtiyaclarına köklənmə həm də ali təhsil müəssisələri ilə ümumtəhsil müəssisələri arasında inteqrasiyanın gücləndirilməsini tələb edir. Gələcəyin müəlliminə elə bilik və bacarıqların verilməsi gərəkdir ki, onlar qarşılarında duran vəzifələri düzgün, dəqiq, müstəqil və peşəkarcasına həll edə bilsinlər. Müəllim hazırlığında səriştəyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, inteqrativlik, nəticəyönümlülük, həyati bacarıqların aşılınması məsələləri tək cə nəzəri (elmi-metodik) deyil, həmçinin praktik baxımdan bacarıqların verilməsi istiqamətində də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

KAYNAKÇA

1. "Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası" (2007), <http://e-qanun.az/framework/13540>
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu"(2009), <https://edu.gov.az/az/page/72/302>
3. "Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı" (2010). <https://edu.gov.az/az/page/299/1722>
- 4."Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları(kurikulumları)"(2010), <http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlari-ve-proqramlari.pdf>
5. Bakalavriat təhsilinin məzmunu və təşkili Qaydaları»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı şəhəri, 24 iyun 2010-cu il, qərar № 117, 4.1. bölmə), http://e-qanun.az/alpdata/framework/data/20/c_f_20009.htm
6. "Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi" (2018), <http://e-qanun.az/framework/39622>
7. Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı: Bakalavriat səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramı. İxtisasın (proqramın) şifri və adı: 050101- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi. Bakı: 2014. Azərbaycan Respublikası təhsil nazirliyinin 22 avqust 2014-cü il tarixli 913 № -li əmri ilə təsdiq olunmuşdur.
8. Ключевые компетенции для обучения в течение всей жизни <http://adukatar.net/klyuchevy-e-kompetentsii-dlya-obucheniya-v-techenie-vsej-zhizni/>
9. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2019, 348 s.
10. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 25 iyun 2007-ci il, <https://edu.gov.az/upload/file/fasilesiz-pedaqoji-tehsi-%20konsepsiyasi.pdf>

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Samirə MUSƏVİ

ADU II kurs magistrantı

ÖZET

Məqalədə sözlər müəyyən leksik kontekslərdə, yəni müxtəlif sözlərlə əlaqəli şəkildə işlənməsindən, bu əlaqədə nəzərə alınmalı olan iki linqvistik faktor, yəni sözlərin leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Məs: “answer” ismi adətən sifətlərlə birləşir (vital, urgent, pressing, disputable). Bu isim bir sıra söz qruplarının komponentidir; an answer of agenda, an answer of great importance, an answer of the day. Bir sözün müxtəlif kombinasiyalarda digər sözlərlə uyğunluğu leksik birləşmə kimi təsvir olunur. İngilis dilində sözlərin daxili quruluşu sözlərin leksik uyğunluq dərəcəsini linqvistik baxımından məhdudlaşdırır. Biz bu prosesi müxtəlif söz qruplarında sinonimlərin seçilməsi zamanı müşahidə edə bilərik. Məsələn, “lift” və “raise” fəlləri adətən bir-birinin sinonimi kimi götürülsə də, “question” ismi ilə yalnız “raise” feli istifadə olunur. “take”, “catch”, “grasp”, “seize” və “lay hold of” fəlləri bir-birinin sinonimi kimi qeyd olunsa da, bu fəllərin hər biri konkret isimlərlə əlaqəyə girirlər; take examination, take measures, catch smb napping, grasp the truth. Hər bir sözün leksik uyğunluğu üçün müəyyən norma vardır və bu normadan hər hansı bir kənara çıxma halı ədəbi və ya üslubi vasitə kimi nəzərə alınır. Məs: “a cigarette ago”, “shove a question”. Bir-birilə əlaqəyə girən bəzi sözlər nitqdə davamlı şəkildə istifadə olunduğuna görə klişeyə çevrilməyə başlayır. Məs: “put forward” feli ilə “question” ismi davamlı şəkildə bir-birilə əlaqəli ifadə kimi istifadə olunur və bu sözlərin kombinasiyasını eşitdikdə və ya yazıda gördükdə bizə tamamilə təbii gəlir. Belə halda deyə bilərik ki, bu ifadə klişə olmuşdur. Bu kimi başqa ifadələr də vardır; to win a victory, keen sight. Beləliklə sərbəst söz birləşməsinə və frazeoloji vahidlərə aid özünəməxsus xüsusiyyətlər onlar arasındakı fərqləri açıq şəkildə müşahidə etməyə imkan verir. Sərbəst söz birləşmələri və frazeoloji və ya sabit söz birləşmələri arasındakı fərqlər 3 əsas kriteriyaya əsaslanır. 1. Semantik 2. Struktur 3. Sintaktik.

Açar sözlər: Frazeoloji vahidlər, sərbəst söz birləşmələri, leksik vahidlər.

ABSTRACT

This article deals with the use of words in different lexical contexts, i.e., in various collocations with other words and give point to two linguistic factors within these collocations that should be taken into account, i.e., the combination of lexical units in terms of grammar and lexis. For instance, the noun “answer” is usually collocated with adjectives. (vital, urgent, pressing, disputable). This noun can function as a constituent part of several word groups: an answer of agenda, an answer of great importance, an answer of the day. The correspondence of a word with other lexical items within different combinations is considered as lexical unity. In English language, the internal structure of words restricts the degree of their accordance from the point of linguistics. This process can easily be observed in choosing synonyms for several word groups. For instance, although the verbs such as “lift” and “raise” are regarded as synonyms separately, the noun “question” collocates with only the latter. The verbs such as “take”, “catch”, “grasp”, “seize” və “lay hold of” are also considered to be synonyms with each other, however each of them has a definite noun to connect: take examination, take measures, catch smb napping, grasp the truth. Any word has norm for lexical correspondence and the case of deviation from this norm is regarded literal or stylistic means. For example, “a cigarette ago”, “shove a question”. Some lexical combinations appeared to be cliché because of their constant use in speech. The verb “put forward” is regularly used with the verb “question” as connected phrase, consequently their combination seem to be normal, whenever we see or listen. In this case, we can say that this phrase has been cliché. We can show other examples for cliché: to win a victory, keen sight. Thus the features belonging phraseological units and free word combinations give us an

opportunity to observe obviously the difference between them. This distinction is based on 3 main criteria: 1. Semantics 2. Structure 3. Syntactics

Key words: Phraseological units, free word combinations, lexical units.

Bildiyimiz kimi hər bir dilin lüğət tərkibində ayrı-ayrı sözlərlə ekvivalent şəkildə işlənən xeyli sayda “spesifik xüsusiyyətlərə” malik müstəqil dil vahidlərinə rast gəlinir. Sözü gedən dil vahidləri müxtəlif adlar altında ifadə olunsada, ümumilikdə onları ifadə etmək üçün ən çox istifadə olunan termin “frazeologizm” terminidir. Müasir dövrümüzdə frazeologiya sahəsi elmi tədqiqatların böyük bir qisminin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Frazeologiya yunan sözüdür. Pharis “ifadə”, loqos isə “elm” deməkdir. Deməli frazeologiya termini “ifadə” və “elm” sözünün birləşməsindən yaranmışdır. (1 s366)

Sabit söz birləşmələri dil daşıyıcısının lüğət ehtiyatının zənginləşməsində və onun dünyagörüşünün müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Bəzi tədqiqatçılar sabit söz birləşmələrini mədəniyyət fenomeni ilə eyniləşdirirlər, çünki frazeoloji birləşmələrin funksiyası mədəniyyət kontekstində öyrənilir. Sabit söz birləşmələri konkret dil daşıyıcısının mədəni paradigmasını nümayiş edərək dilin zənginliyini əks etdirir. Frazeoloji birləşmələrin tərifini aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik: “Frazeoloji vahidlər qismən və ya bütöv bədii mənaya malik sözlərin sabit kombinasiyasıdır”.

Sevinc Qafarova “frazeoloji birləşmələrin mahiyyəti” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “frazeologiya termininin kökünün fraza olması əslində bu terminin qeyri-adiliyindən xəbər verir. Yəni bu və ya digər sabit söz birləşməsi adi konstruksiya deyil, qeyri-adi, yəni leksik komponentlərin mənalarının cəmi olmayan deyildir. Onlar bu cür kütləvi şüurda formalaşır və sabitləşir və eyni formada, eyni mənada və eyni funksiyada nitq prosesində işlədilir.”

Yuxarıda qeyd olunan bu düzgün fikirdən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, əgər frazeoloji birləşmələr nitq prosesi zamanı sabit olub heç bir dəyişikliyə məruz qalmırsa, onda bu vahid birləşmələr nitq prosesinin deyil, dilin vahididir. Onlar sadəcə nitqdə iştirak edir və həmin prosesin axıcılığını, rəngarəngliyini və təbiiliyini təmin edir. Biz frazeologiya ifadəsi ilə sözlərin ifadəsini eyniləşdirə bilərik, çünki onların mənası eyni məntiqə malikdir. Sözlərin ifadəsi “yaddaşlarda qalmaq”, “adətən deyilmək” mənalarını ifadə etdiyindən və bu da frazeoloji birləşmələrin əsas xarakterik xüsusiyyəti ilə üst-üstə düşdüyündən biz bu iki termini bir-biri ilə müvəffəqiyyətlə əvəz edə bilərik.

Frazeoloji birləşmələr dildə olan rəngarəngliyin və canlılığın ən əsas qaynaqlarından biri kimi tədqiqat baxımından böyük maraq kəsb edir. Bununla yanaşı bu sahəni tədqiq edərkən bir sıra çətinliklərlə qarşılaşa bilərik. Düzdür, vahid söz birləşmələri sözlər kimi dilin lüğət fondunun zənginləşməsində iştirak edir, lakin bu sabit birləşmələrin sözlərdən fərqli olaraq özünəməxsus semantikasi və qrammatikasi vardır. Başqa sözlə frazeoloji birləşmələr dilin sabit, universal və ən əsas elementlərindən biri kimi konkret dilin zənginləşməsində və onun rəngarəngliliyinin, canlılığının təmin olunmasında bilavasitə iştirak edir.

Bu sahənin öyrənilməsində məşhur və tanınmış alim Kuninin rolu əvəzolunmazdır. O, bu mövzuda apardığı geniş tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, frazeoloji birləşmələr qismən və ya bütöv bədii mənaya malik sözlərin kombinasiyasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatçıların statlarına əsasən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bir çox tədqiqatçı frazeoloji birləşmələr sahəsini araşdırmış və bu mövzuya hər biri öz prizmasından yanaşmışdır. Lakin onların irəli sürdükləri bu müddəaları nəzərdən keçirsək, onları birləşdirən bir sıra ümumi ortaq cəhətlərin olduğunu müşahidə edə bilərik. Sabitlik və bədii ifadəlilik ən çox rast gəlinən cəhətlər kimi hesab oluna bilər və bu xüsusiyyətlər vahid birləşmələri digər sərbəst söz kombinasiyalarından, o cümlədən bədii mənaya ifadə etməyən digər sabit ifadələrdən fərqləndirir. Dilşünasların frazeoloji birləşmələr və onların xüsusiyyətləri haqqında söylədikləri fikirdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sözlərin bu cür kombinasiyası aşağıdakı müxtəlif adlarla ifadə oluna bilər: sabit birləşmələr, idiomlar, sabit ifadələr, birləşmiş söz qrupları, sözlə bərabər birləşmələr. Bu terminlər bir çox hallarda bir-birini əvəz edə bilər.

Frazeoloji vahidlərin mürəkkəb olmasının digər səbəbi kimi bu dil vahidlərinin funksional baxımdan hazır vahid kimi özünü semantik və qrammatik söz birləşməsi şəklində büruzə verməsini göstərə bilərik. Bunun nəticəsində də, hər hansı bir dildə olan frazeoloji birləşmələrin ikinci dildə qarşılığını tapmaq elə də asan olmur. Bunun arxasında dayanan ən əsas səbəb sabit söz birləşmələrinin məxsus olduğu dillərin özünəməxsus milli xüsusiyyəti, leksik və konstruktiv qanunauyğunluqlarıdır. Ona görə də istənilən dilin frazeologiyasını öyrənmək üçün öncə həmin dilin aid olduğu xalqın mədəniyyətini, səviyyəvi xüsusiyyətlərini və eləcə də öyrənilən dilin semantik və qrammatik qanunauyğunluqları araşdırmaq vacibdir, çünki müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidlərin bu xüsusiyyətləri özünün təkrarsızlığı ilə seçilir. Müxtəlif sistemli dillərdə sabit söz birləşmələrini təşkil edən hər bir komponent müəyyən qanunauyğunluqla konkret semantik tutumu ifadə edir.

Bəs sərbəst söz birləşməsi dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? İki və daha çox söz özlərinin nominativ və ya törəmə nominativ mənaları əsasında birləşərək sərbəst söz birləşməsini yaradırlar. Sərbəst söz birləşmələri müəyyən dilin mövcud qaydaları və ya qanunauyğunluqları əsasında yarandığından, bu zaman biz bu birləşmələri qrammatikanın, daha dəqiq desək, sintaksisin tədqiqat obyektinə adlandırırıq.

Söz birləşməsi- sintaktik əlaqələr əsasında müstəqil mənaya malik olan sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan nitq vahididir. Frazeoloji birləşmələr sərbəst söz birləşmələrinin modeli əsasında həm struktur, həm də semantik baxımdan təşəkkülü mümkün olmuşdur. Sözlərin birləşməsinin ən yaxşı izahını rus dilçiliyində görə bilərik və bu Vinaqradozun əsərlərində daha aydın özünü büruzə verir. Lakin belə bir məsələ də var ki, rus və xarici dilşünaslar əlaqə növlərini nəzərə almadan hər cür söz qrupunu söz birləşməsi adlandırırlar.

A.İ.Smirnitski "Müasir ingilis dilinin sintaksisi" kitabında qeyd edir ki, obyektiv reallığın müvafiq əşya və hadisələri arasında müəyyən münasibətlər olan zaman müxtəlif sözlər bir-birilə əlaqəyə girir. Yalnız məzmunu başa düşmək üçün yox, hətta qrammatik konstruksiya qurmaq və dəqiqləşdirmək üçün sözlər arasında olan leksik əlaqə həlledici məna kəsb edə bilər. Dilin sintaktik quruluşunu təhlil edərkən, sözlər arasında mövcud olan leksik münasibətləri nəzərə alaraq, xüsusi qrammatik vasitələrlə sözlərin əlaqələri və birləşmələri arasında dəqiq sərhəd qoymaq lazımdır. (2 s 55-60)

Daha sonralar rus dilçiliyində söz birləşməsi nəzəriyyəsi yaranmış və bir çox dilçinin tədqiqat işlərində bu məsələ öz əksini tapmışdır. Avropada isə bu nəzəriyyə iyirminci əsrin otuzuncu illərində tam şəkildə dərk olunub başa çatmışdır. Təbii ki, həmin dövrdə söz birləşməsinə, eləcə də onun təsnifatına dair fikirlər rəngarəngdir. Məsələn Leonard Blumfeld söz birləşməsini geniş bir anlayış kimi qəbul edir, onun dairəsini məhdudlaşdırmağı düzgün hesab etmir. O, xətti strukturunu nəzərə almaqla, sintak cəhətdən yaradılan söz qrupunu söz birləşməsi hesab edir.

Söz birləşmələrinin məna və struktur mahiyyətini daha dərinlən anlamaq üçün söz birləşməsinin yaranması prosesində ən əsas faktor sayılan sözlərin bir-birilə əlaqəsini araşdırmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi sözlər müəyyən leksik kontekslərdə, yəni müxtəlif sözlərlə əlaqəli şəkildə işlənir. Bu əlaqədə nəzərə alınmalı olan iki linqvistik faktor, yəni sözlərin leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məs: "answer" ismi adətən sifətlərlə birləşir (vital, urgent, pressing, disputable). Bu isim bir sıra söz qruplarının komponentidir; an answer of agenda, an answer of great importance, an answer of the day. Bir sözün müxtəlif kombinasiyalarda digər sözlərlə uyğunluğu leksik birləşmə kimi təsvir olunur. İngilis dilində sözlərin daxili quruluşu sözlərin leksik uyğunluq dərəcəsini linqvistik baxımından məhdudlaşdırır. Biz bu prosesi müxtəlif söz qruplarında sinonimlərin seçilməsi zamanı müşahidə edə bilərik. Məsələn, "lift" və "raise" fəlləri adətən bir-birinin sinonimi kimi götürülsə də, "question" ismi ilə yalnız "raise" fəli istifadə olunur. "take", "catch", "grasp", "seize" və "lay hold of" fəlləri bir-birinin sinonimi kimi qeyd olunsada, bu fəllərin hər biri konkret isimlərlə əlaqəyə girirlər; take examination, take measures, catch smb napping, grasp the truth. Hər bir sözün leksik uyğunluğu üçün müəyyən norma vardır və bu normadan hər hansı bir kənara çıxma halı ədəbi və ya üslubi vasitə kimi nəzərə alınır. Məs: "a cigarette ago", "shove a question". Bir-birilə əlaqəyə girən bəzi sözlər nitqdə davamlı şəkildə istifadə olunduğuna görə klişeyə

çevrilməyə başlayır. Məs: “put foward” feli ilə “question” ismi davamlı şəkildə bir-birilə əlaqəli ifadə kimi istifadə olunur və bu sözlərin kombinasiyasını eşitdikdə və ya yazıda gördükdə bizə təmamilə təbii gəlir. Belə halda deyə bilərik ki, bu ifadə klişe olmuşdur. Bu kimi başqa ifadələr də vardır; to win a victory, keen sight.

Beləliklə sərbəst söz birləşməsinə və frazeoloji vahidlərə aid özünəməxsus xüsusiyyətlər onlar arasındakı fərqləri açıq şəkildə müşahidə etməyə imkan verir. Sərbəst söz birləşmələri və frazeoloji və ya sabit söz birləşmələri arasındakı fərqlər 3 əsas kriteriyaya əsaslanır. 1. Semantik 2. Struktur 3. Sintaktik (3 s 54-55)

Onlar fərqləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik:

1. Sərbəst söz birləşməsinin ifadə etdiyi məna onun komponentləri əsasında müəyyən olunur və hər bir komponent özünün ilkin, başqa sözlə denotative mənasını saxlayır. Bunun əksinə olaraq frazeoloji birləşmənin ifadə etdiyi məna ayrılıqda onun komponentləri əsasında müəyyən oluna bilmir, çünki bu komponentlər öz həqiqi mənalərini itirir.
2. Sərbəst söz birləşmələrində hər hansı bir komponent onu əvəz edə bilən digər bir komponentlə əvəz oluna bilər. Başqa sözlə desək, sərbəst söz birləşmələrində hər bir sözün semantik müstəqilliyi vardır və müxtəlif kontekstlərdə rahatlıqla istifadə oluna bilər. Məs: ingilis dilində “to cut bread”, “to cut cheese”, “to eat cheese”; Azərbaycan dilində “çörək kəsmək”, “pendir kəsmək”, “pendir yemək”. Frazeoloji birləşmələrin semantik strukturunun formalaşmasında mədəniyyət komponenti çox mühüm rol oynayır. Məs: “red tape” ifadəsi keçmişdə hökumət rəsmilərinin və ya hüquqşünasların müqavilələri qırmızı bandla bağlanması ənənəsi ilə əlaqədar yaranmışdır.
3. Sərbəst söz birləşmələrinin tərkibindəki komponentlərdən istənilən birinin ona yaxın komponentlə dəyişməsi təmamilə normaldır. Məs: “red computer” ifadəsidəki “red” sözünü “blue” və ya “computer” sözünü “furniture” sözü ilə çox rahatlıqla əvəz edə bilərik. Frazeoloji birləşmələrdə isə komponentlərdən hər hansı birinin digərilə əvəz olunması xarakterik deyildir. Məs: “white elephant” (bahalı, lakin lazımsız əşya) ifadəsində “white” sözünü “big” və ya “great” sözləri ilə əvəz etsək bu ifadə öz üslubi əhəmiyyətini itirər. Bu xüsusiyyət frazeoloji birləşmələrin dildə qelib ifadələr olmasından irəli gəlir.
4. Digər bir fərq isə sintaktik xüsusiyyətlə bağlıdır. Sərbəst söz birləşmələrində hər bir komponent cümlədə ayrılıqda müəyyən bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Frazeoloji birləşmələrdə isə komponentlərin bütövlükdə kombinasiyası cümlədə bir cümlə üzvü kimi iştirak edir.
5. Sərbəst söz birləşmələrində komponentlərin hər biri nitq prosesində öz denotativ mənasını saxlamaqla dil standartlarına uyğun şəkildə yaranır. Frazeoloji vahidlərdə isə denotativ məna vahid bölünməz bütöv olan söz qrupuna aid olur.
6. Sərbəst söz birləşmələri kommunikasiya prosesində sözlərin birləşərək ifadəyə çevrilməyi nəticəsində yaranır. Frazeoloji birləşmələr isə bir birinin ardınca düzülən ayrı-ayrı sözlər şəklində mövcud olur.
7. Sərbəst söz birləşmələrində bütün qrammatik dəyişikliklər mümkündür. Frazeoloji birləşmələrdə qrammatik dəyişikliklər xarakterik deyil. Lakin üslubi effektivliyi artırmaq məqsədilə bəzən belə dəyişikliklər mümkün ola bilər.
8. Sabit söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq başqa dilə hərfi tərcümə etmək olmur. Çünki hərfi tərcümə onda olan obrazlılığı dağda bilər. Məsələn, baş açmaq ifadəsini ingilis dilinə open a head kimi hərfi tərcümə etdikdə təmamilə gülməli bir tərcümə alınır.
9. Sərbəst söz birləşmələrində komponentlər arasına rahatlıqla əlavə sözlər daxil etmək mümkündür. Sabit söz birləşmələrində isə adından da görüldüyü kimi sabitlik xüsusiyyətinə görə belə bir şey müşahidə olunmur.
10. Frazeoloji birləşmələr bir sözün ekvivalenti ola bilər, sərbəst söz birləşmələrini isə bir sözlə əvəz etmək olduqca çətindir.

Yuxarıda qeyd olunan struktur, semantik və sintaktik fərqlər həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində müşahidə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Seyidova S. Comparative Analysis of Phrases in English, Azerbaijani and Russian//Tədqiqatlar, №3, 2006, s.366-368
2. Vəliyeva N. Ç. Frazoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (ingilis, Azərbaycan, rus dillərinin materialları əsasında). Fil.elm. dokt. dissertasiya. Bakı, 2004, s50-80
3. Yusifov N. Obrazlı sözlərin struktur-semantik funksiyaları // Dil və ədəbiyyat. BDU, №1, 2003, s 54-55
4. Yusifov G. Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik üslubi xüsusiyyətləri (tipoloji təhlil). Bakı, 2004, 210s
5. <https://pdfs.semanticscholar.org/163a/7fc1857d5f36eab2a00e92f578cdfcb0ab1b>.
6. <https://pdfs.semanticscholar.org/163a/7fc1857d5f36eab2a00e92f578cdfcb0ab1b.pdf>

ARAN İQTİSADİ COĞRAFİ RAYONUNDA SƏNAYE STRUKTURUNUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Vəfa TAĞIYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

ÖZET

Məqalədə Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun sənaye sahələri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Burada yanacaq-energetika, kimya, maşınqayırma, yüngül, tikinti materialları və yeyinti sənayesinin nece inkişaf etdiyindən eyni zamanda bunun olkə iqtisadiyyatında oynadığı rolundan bəhs edilmişdir. Sənayenin əsas etibarlı ilə şimal-qərb eyni zamanda cənub-qərb rayonlarında cəmləşdiyi xüsusi vurğulanmışdır. Eyni zamanda rayonda Mingəçevir, Neftçala, Şirvan kimi iri sənaye rayonlarının olduğunu və bu rayonların Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadi həyatında nə kimi rol oynadığı da elmi araşdırmalar əsasında izah edilmişdir. Müasir dövrdə elmin texnikanın inkişafı ilə əlaqədar Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda sənaye müəsisələrinin yüksək səviyyəli texniki avadanlıqlarla təchizatı bir daha burada olan inkişafı sürətləndirmişdir. Regiona olan dövlət dəstəyi nəticəsində tikilən zavod və fabriklər müasir standartlara cavab verməkdədir. Rayonda yeyinti sənayesinin əsasını ət və süd məhsulları təşkil etdiyindən burada xalqın ətə və südə olan tələbatını ödəmək üçün kompleks istehsal müəsisələri fəaliyyət göstərir. Rayonda ən çox tələb olunan yeyinti məhsulu çörək olduğundan burada çörək zavodları çoxluq təşkil edir. İmişli rayonunda tikilib istifadəyə verilən “Şəkər zavodu” kompleksi nəinki yerli xalqı eləcə də xarici ticarət əlaqələrinin yerinə yetrilməsində mühüm rol oynayır. Neftçala rayonundakı sənaye məhəlləsi adlı zavod kompleksində minik avtomobili və müxtəlif avtomobil hissələri istehsalı rayonda olan ən böyük sənaye müəsisəsi hesab olunur. Bütün bu sənaye müəsisələrinin istehsal etdiyi məhsulların illik göstəriciləri məqalədə statistik rəqəmlər vasitəsi ilə ayrı-ayrı cədvəllərdə verilmişdir. Və bu cədvəllərdən aydın olur ki, rayonda gedən inkişaf sayəsində sənaye məhsullarının istehsalı durmadan artır. Bütün bu sənaye məhsullarının istehsalının inkişafı istər sözügedən rayonun istərsə də bütövlükdə Respublikanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir etdiyi məqalədə aydın şəkildə izah edilmişdir. Məqalədə Aran iqtisadi-coğrafi rayonun bütün sənaye rayonları haqqında geniş və elmi izahat verilmişdir.

Açar sözlər:- sənaye, kimya, tikinti, yeyinti, maşınqayırma

ABSTRACT

There have been given comprehensive information about industry areas of the Aran economical and geographical region in the article. The article talks about how materials of fuel-energy chemistry, machine building, light construction develop at the same time the role they play in country economy. North west and south west regions are specially emphasized as having the main industrial development. It is also explained that Mingəchevir, Neftchala, Shirvan are industrial regions and these regions are defined to play a role in Aran economical geographical region based on scientific investigations. Aran economical geographical region had sped up purchasing high level technical equipments of the industry establishments development of science connected with development of the technique in the modern time. Factories that are built in the result of state support are based on modern standards. As meat and diary products are base of food industry ,there are quite many production companies in districts to meet the people's needs for meat and diary products. As bread is the most required harvest ,bread producing factories are majority of these companies. A sugar factory that has been built in Imishli region plays an important role not only to meet the people's needs, but also enhancing the connections with foreign countries. In the factory complex that is called a industry region in Neftchala production of vehicles and different parts of cars is considered as the biggest industrial production. All the harvest that is produced in these industrial companies has been given annual indicators with statistical figures in tables. And it is clear from these tables that production of industrial harvest is increasing gradually thanks to development in the region. Development of the production of the harvests of all this industry have been explained affecting

positively to either development of this region or development of whole republic. In the article all industrial regions of Aran economical geographical district are explained fully and scientifically.

Keywords:-industry, chemical, construction, food, machine-building

Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun təsərrüfatının başlıca sahələrindən biri də sənayedir. Rayonda sənaye yaxşı inkişaf etmişdir. Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun sənayesinin əsasını yanacaq-energetika, kimya, maşınqayırma, tikinti materialları, yüngül (əsasən toxuculuq) və yeyinti sənayesi sahələri təşkil edir. Sənaye əsas etibarilə Şirvan, Salyan və Neftçala, yəni cənub-qərb rayonunda, o cümlədən Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində yəni şimal-qərb rayonlarında cəmlənmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq rayonun sosial iqtisadi inkişafının araşdırılması əsas prioritet məsələ hesab olunur. Rayon sənayenin bir sıra sahələrinə görə ixtisaslaşmışdır. Son illər Respublikanın təsərrüfat sahələrinin inkişafının təkmilləşdirilməsinə dair aparılan yenidənqurma işləri məhz sözügedən rayonun da təsərrüfat sahələrinə təsir etmişdir. Sənayedə aparılan köküllü dəyişikliklər ---- sənaye müəsisələrinin yeniləri ilə əvəz olunması, xüsusi mülkiyyətə keçiş, sənaye müəsisələrinin yeni texnologiyalarla təmin edilməsi, özəlləşdirmənin aparılması və.s onun inkişaf səviyyəsini sürətləndirmişdir. Haqqında bəhs etdiyimiz rayonun respublikamızın iqtisadiyyatında rolu və əhəmiyyəti ildən-ilə artmaqdadır. [2]

Aran iqtisadi coğrafi rayonunun yerləşən Mingəçevir və Neftçala şəhərlərində əsas etibarilə kimya sənaye müəsisələri fəaliyyət göstərir. Digər sənaye müəsisələrindən olan plastik kütlə zavodu Salyan rayonunda fəaliyyət göstərir. Sənaye və müalicə əhəmiyyətli iri yod-brom zavod kompleksi isə Neftçalada yerləşir. Eyni zamanda iri maşınqayırma zavodları Neftçala, Mingəçevir, Şirvan və eləcə də Salyan rayonları ərazisində tikilib istifadəyə verilmişdir. Hacıqabul kərpic zavodu, Sabirabad sement istehsalı zavodu, Keramik plitələr istehsalı zavodu, Bərdə asfalt-beton istehsalı zavodu Mingəçevir kompüter istehsalı zavodları iri sənaye müəsisələridir.

Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun sənayesinin başlıca sahələri

Yeyinti sənayesi müəsisələrinə gəldikdə isə, Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun bütün inzibati rayonlarının ərazisində xalqa xidmət edən istehsal müəsisələri vardır. Yüngül sənayenin istehsal

müəsisələrindən isə Mingəçevir şəhərində pambıq parça toxuculuğu fabriki, Yevlax şəhərində yunun ilkin emalı zavodu, Qarabağ aqrar sənaye kompleksi, Ağdaşda və İmişlidə Green Land qarışıq yem zavodu, Araz damazlıq quşçuluq fabriki, Şirvan şəhərində süni gön dəri istehsal müəsisəsi, Hacıqabul rayonunda xalçaçılıq sexləri fəaliyyət göstərir. Bundan başqa bütün rayon mərkəzlərində yeyinti sənayesi müəsisələri var. [3]

Rayonun yeyinti sənayesinin əsasını ət və ət-süd məhsulları, meyvə-tərəvəz və balıq konserviləri təşkil edir. Ağcabədi və Salyanda süd məhsulları emalı və Göyçay süd zavodu, „Atena,, süd məhsulları emalı kombinatı, Şirvan şəhərində yağ emalı zavodu, İmişlidə şəkər zavodu, Bərdədə iri həcmli çörək zavodu, Sabirabad, Saatlı rayonları ərazisində meyvə-tərəvəz, Ağdaşda meyvə emalı zavodu, Bankə ərazisində, Kürdəmirdə, Biləsuvarada konserv, Göyçayda şərab və konyak zavodları zavodu, Salyanda və Yevlaxda Pivə zavodları, Neftçalada körpə balıqların artırılıb çoxaldılması ilə məşğul olan balıqartırma sənaye müəsisəsi fəaliyyət göstərir.

1.Neftçala sənaye məhəlləsi.

2.Bərdə çörək zavodu.

3.Ucar pambıq zavodu.

4.Ağdaş yem emalı zavodu.

Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun sənaye müəsisələri.

Cədvəl1

23. Regionlar üzrə sənaye istehsalının indeksləri, sabit qiymətlərlə, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bakı şəhəri	104.7	104.4	136.0	138.5	126.7	105.6	109.8	101.8	92.8	96.3	101.7	98.7	102.8	98.0	95.8	100.7
Aran iqtisadi rayonu:	113.3	104.8	106.0	123.5	93.1	104.9	91.3	91.2	103.0	106.1	101.4	107.7	87.7	106.2	96.3	103.3
Ağcabədi	117.2	102.5	97.0	99.4	70.3	111.6	78.6	101.3	108.2	332.6	83.9	99.6	92.6	124.8	153.9	124.0
Ağdaş	2,5 d	117.6	127.2	93.1	70.4	118.9	471.0	81.4	109.1	120.4	96.8	106.2	99.8	112.6	94.5	135.5
Beyləqan	124.6	113.3	100.1	89.4	71.9	119.8	89.0	79.1	146.6	112.0	76.5	134.0	97.8	160.4	277.3	117.2
Bərdə	133.8	84.4	81.1	125.2	45.6	87.2	97.2	88.1	102.0	109.1	106.7	106.0	104.3	109.6	99.9	122.7
Biləsuvar	69.0	140.0	131.8	80.6	79.6	90.7	237.3	104.3	113.9	92.9	105.0	119.4	136.3	115.0	123.6	133.8
Göyçay	2,2 d	129.0	110.0	112.6	135.8	79.9	113.8	91.5	121.1	83.3	178.5	140.0	53.1	222.8	91.7	66.1
Hacıqabul	102.4	143.7	89.9	98.4	84.2	79.5	71.5	79.2	116.3	104.3	113.3	113.2	103.2	99.5	266.9	151.7
İmişli	134.0	101.4	115.6	7,6 d	109.9	153.9	106.2	103.0	104.5	105.2	98.3	118.9	78.7	126.3	65.1	89.3
Kürdəmir	117.1	5,6 d	127.0	159.7	107.2	172.9	58.7	174.5	64.0	151.8	99.5	63.3	190.0	108.5	97.7	103.8
Neftçala	102.5	102.1	108.3	102.1	94.2	117.1	103.8	106.0	95.1	108.1	105.0	96.8	89.4	88.6	93.6	137.6
Saatlı	178.0	112.4	100.9	76.5	84.2	142.6	88.2	88.0	127.4	165.7	67.6	107.5	79.8	123.6	148.9	123.5
Sabirabad	117.1	99.1	126.3	147.5	84.5	73.0	58.9	116.0	117.9	101.6	106.0	107.2	114.6	104.9	97.0	100.3
Salyan	120.6	111.7	94.0	90.0	86.9	98.4	82.0	86.5	123.4	100.8	111.7	96.3	86.6	104.8	96.1	96.7
Ucar	107.8	107.2	118.2	104.8	77.6	100.0	90.7	105.1	86.5	114.6	96.7	110.0	100.4	116.9	93.8	110.2
Zərdab	46.5	113.6	142.6	72.0	66.0	105.6	106.9	92.0	88.7	120.6	82.4	117.3	108.9	102.2	128.9	110.4
Şirvan şəhəri	109.2	102.1	109.0	109.9	95.2	96.6	93.6	80.9	98.8	91.7	107.4	105.1	78.4	99.0	100.2	115.4
Mingəçevir şəhəri	110.2	98.5	103.3	107.9	85.7	88.3	71.2	83.1	114.4	119.0	87.6	107.4	96.1	94.1	118.9	91.1
Yevlax şəhəri	174.0	120.2	106.0	98.1	86.0	62.3	97.1	110.4	87.7	95.6	118.2	217.8	80.9	66.7	79.0	81.1

Nəticə

Nəticədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun sənaye sahələri durmadan inkişaf edir. Bu inkişaf hər şeydən əvvəl özünü istehsalda biruzə verir. Müəllif məhz məqalədə rayonun ayrı-ayrı sənaye sahələri və onların inkişaf perspektivləri haqqında elmi əsaslı araşdırmalar aparıldığını və onların təsərrüfatda necə tətbiq olunduğunu ön plana çəkmişdir. Məqalədə verilmiş diaqram və cədvəllərdə müxtəlif illərdə Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda sənayenin ayrı-ayrı sahələrində illik göstəricinin nə qədər olduğu haqqında dəqiq statistik məlumat verilmişdir. Beləliklə müəllif rayonun sənayesinin inkişaf perspektivləri haqqında elmi əsaslı araşdırmalar aparmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (2004- 2008-ci illər): Tammətli elektron materiallar məcmuəsi.- Bakı, 2007.- 204 s.
2. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. „Bakı Universiteti“, nəşriyyatı, 2010. səh 410.
3. Azərbaycan Dövlət statistika komitəsi. ARDSK
4. Azərbaycan regionları. Bakı 2017 ARDSK. səh 806.
5. Azərbaycan kənd təsərrüfatı. Bakı 2017 ARDSK səh 608.

6. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi, Sosial və siyasi coğrafiyası. N. Ə. Paşayev, N. H Əyyubov, Z. N. Eminov. 2010. səh 416.
7. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası III cild Regional Coğrafiya. 2015. səh.438.
8. Azərbaycanın İqtisadi və Sosial coğrafiyası. 2010. səh 470 A. A. Nadirov, Q, Ş. Məmmədov, R. M. Məmmədov V. Ə. Əfəndiyev.
9. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası III cild Fiziki Coğrafiya. 2015. səh 421.
10. Azərbaycan Respublikası Konstruktiv Coğrafiyası. III hissə Bakı 2000.səh 436.

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ VURĞU
УДАРЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ
STRESS IN MODERN TURKISH LITERARY LANGUAGE

Dr. Gülnarə İMANOVA
 BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsi

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа посвящается разработке ранее мало изученной проблемы ударения в современном турецком литературном языке и рассмотрению вопросов, связанных с турецким ударением, а именно: основные свойства турецкого ударения, связь ударения и фонетической структуры слова, участие ударения в ритмической организации речи, проблема побочного ударения, основные тенденции развития турецкой акцентологической системы и некоторые другие. Рассматривая особенности расстановки ударения в турецком языке, мы вместе с тем можем проследить ряд вопросов, связанных с этой проблемой. Во-первых, это касается фонетики, так как изучается фонетический состав слова в совокупности с акцентной и слоговой структурой. Во-вторых, эта проблема касается фонологии, так как ударение служит средством, вскрывающим фонематический состав слова; оно также обладает способностью различать слова и формы слова. В-третьих, ударение неразрывно связано с морфологией, так как турецкое ударение, как известно, является подвижным и может передвигаться с одной морфемы на другую в процессе слово- или формоизменения.

Ключевые слова: турецкий язык, фонетика, ударение, словесное ударение, логическое ударение

SUMMARY

This paper deals with the development of previously little studied problems of stress in modern Turkish literary language and the consideration of issues related to Turkish stress, namely: the basic properties of Turkish stress, the connection of stress and the phonetic structure of the word, the participation of stress in the rhythmic organization of speech, the problem of side stress, basic development trends of the Turkish accentological system and some others. Considering the peculiarities of the placement of stress in Turkish, we can also trace a number of issues related to this problem. First, it concerns phonetics, since the phonetic composition of the word is studied in conjunction with the accent and syllable structure. Secondly, this problem concerns phonology, since stress is a means of revealing the phonemic composition of a word; it also has the ability to distinguish between words and forms of words. Thirdly, the stress is inseparably linked with morphology, so the Turkish stress, as is well known, is mobile and can move from one morpheme to another in the process of word or form change.

Keywords: Turkish, phonetics, stress, word stress, logical stress

Müasir türk ədəbi dilində və eyni zamanda türkologiyada az tədqiq olunmuş mövzulardan biri də vurğudur. Məlumdur ki, vurğu şifahi nitq üçün son dərəcə əhəmiyyətli dil hadisəsidir. Sözün leksik mənasının dəqiqləşdirilməsinə, qrammatik formasına görə fərqləndirilməsinə, hecaların birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüzünə, mətində xüsusi məna yükü daşıyan sözün ayırd edilməsinə, ayrı-ayrı sözlərin sintaktik funksiyalarının dəyişməsinə səbəb olur. Müasir türk ədəbi dilində vurğunun aşağıdakı kökləri vardır: heca vurğusu, məntiqi vurğu.

Heca vurğusu iki və daha artıq hecadan ibarət olan sözlərdə hecalardan birinin digərinə nisbətən daha qüvvətli və aydın tələffüz edilməsidir. Sözün son hecasındakı vurğuya şəkilçi artırıqda vurğu yerini dəyişərək sözün sonuna doğru «axır» bunu türk dilinin iltisacı dilə aid olduğu ilə əlaqədardır. Müasir türk ədəbi dilində kök və şəkilçi müəyyənleşmiş qaydada sıralanır. Məntiqi vurğu cümlədə yox, həm də kontekstdən asılıdır. Məntiqi vurğudan yeni fikrin başladığını, və ya əsas fikrə keçildiyini və ya sadəcə mülahizənin yeni səmtdə yürüdülməsini nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə etmək olar. Natiqlik məqamında şəxsi münasibətini bildirmək üçün istifadə edə bilər.

Natiq çıxış edərkən vurğudan düzgün istifadə etmək üçün material yaxşı-yaxşı bilməli həm də dinləyicilərin onu yaxşı dərk etməsinə ürəkdən arzulamalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi «Oğuz qrupu türk dillərində vurğu» mövzusu indiyə qədər müqayisəli şəkildə tədqiq edilmədiyi üçün məqsədimiz mövzunun aktuallığını nəzərə almaq belə bir mövzuya müraciət etdik.

Türk dilləri bir-birlərindən o qədər də ciddi fərqlənmir. Onlar həm genetik, tipoloji, həm də qrammatik quruluşları, əsas lüğət fondlarının ümumi olmaları ilə əlaqədar olaraq, bir ailədə - Türk dilləri ailəsində birləşə bilirlər. Bu dil qrupunun, demək olar ki, hamısı bir- birlərini məhz elə bu ümumiliyə görə asanlıqla başa düşə bilirlər (çuvaş və yakut dilləri bir qədər istisnalıq təşkil edir).

Türk dillərinin quruluşu aşağıdakı kimi təsərif olunur: a) türk dillərinin fonetik quruluşu; b) türk dillərinin leksik quruluşu; c) türk dillərinin morfoloji quruluşu; c) türk dillərinin sintaktik quruluşu. Biz bu mövzuda türk dillərinin fonetik quruluşu haqqında məlumat verəcəyik.

Bu dillərin fonetik quruluşu o qədər də ciddi dəyişikliyə məruz qalmayıb. Müasir türk dillərində özünü göstərən fonetik qanunauyğunluqların hamısı tarixi səciyyə daşıyır. Əksər türk dillərində bu baxımdan çox böyük eynilik var. Çünki, bu xalqların fonetik (eləcə də qrammatik) quruluşu sabitləşənə qədər onlar bir- birləri ilə uzun müddət çox yaxın təmasda olmuş və nəticə etibarlı ilə ümumi cəhətlərin sabitləşməsi üçün imkan yaranmışdır.

Bununla belə, dəfələrlə ayrılımlar və birləşmələr nəticəsində, xüsusi ilə sonralar bu xalqların bir-birlərindən təcrid olunaraq hər birinin özünəxas inkişaf yolu keçmələri ilə bağlı fonetik quruluşda da fərdi cəhətlər yaranmağa başlayır. [2, 94-103].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi türk dillərində vurğu adətən sözün son hecası üzərinə düşür. Əlbəttə, bu ümumi şəkildə məqbul hesab edilsə də, türksistemli dillərin bütün sözlərini əhatə edə bilmir.

Qədim türk dilində vurğunun sözün birinci hecası üzərinə düşməsi fikri geniş yayılıb. İlk dövrlərdə musiqili vurğunun yayıldığı fikri də müdafiə olunur.

Bütün türk dillərində vurğu, əsasən, ekspirator (dinamik) səciyyə daşıyır və musiqili vurğu ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Bununla belə, bu dillərdə bir sıra şəkilçilər, eləcə köməkçi nitq hissələrinin bir qismi vurğusuzdur (enklitika). Alınma sözlərdə də vurğunun yeri dəyişkəndir.

Dilin fonetik sistemində mühüm yer tutan vahidlərdən biri də vurğudur. Sözdəki hecalardan birinin daha güclü deyilməsinə vurğu deyilir. Fonemlər kimi vurğu da sözləri tanıma və fərqləndirmə vasitələrindəndir. Məslən alma (meyvə növü) və alma (almaq felinin inkar şəkli) vurğu vasitəsi ilə fərqləndirilir və müxtəlif leksik-qrammatik vahidlər kimi dərk olunur.

Vurğu söz və ya söz-forma daxilində hecalardan birinin qüvvətli deyilməsi şəklində fəaliyyət göstərir. Vurğu çox vaxt söz və ya söz-formasının sərhədi ilə hüdudlanır.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də vurğu sözün əsl əlamətlərindəndir.

Dildə vurğusuz söz yoxdur. Lakin cümlə daxilində bəzi əsas nitq hissələri, xüsusən şəxs əvəzlilikləri, habelə köməkçi nitq hissələri çox vaxt vurğusuz, ya da ki, ikinci dərəcəli vurğulu olur. Vurğu haqqında biz əsas məlumatı Ə.Rəsulov və R.Rüstəmovun “Türk Dili” kitabından alırıq.

“Nitq prosesində hecalardan və sözlərdən birinin daha güclü tələffüzü, akustik cəhətdən digər heca və sözlərdən fərqlənməsi vurğu adlanır”.

Müəlliflər vurğunu aşağıdakı kimi qruplaşdırırdılar:

“Türk ədəbi dilində vurğunun iki əsas növü var: heca vurğusu və məntiqi vurğu”. [1, 54]

Dilin bütün fonetik vahidləri kimi, vurğu da bu və ya digər dilin ümumi xüsusiyyətləri, daxili qanunauyğunluqları ilə bağlı olur. Faktlar göstərir ki, yer üzündə mövcud olan dillərdə vurğunun ən müxtəlif növləri özünü göstərir.

Eyni növ vurğusu olan dillərdə də vurğunun özünəməxsus xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Azərbaycan dilində vurğunun təbiəti ilə əlaqədar olaraq bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması vurğunun mücərrəd hadisə deyil, konkret maddi əlamətləri olan dil faktı olması barədə tam təsəvvür yaradır.

Məlumdur ki, dünya dillərində fonetik cəhətdən müxtəlif vurğu növləri vardır. Məsələn, melodik vurğu; tonik vurğu terminləri ilə də adlandırılan musiqili vurğu; musiqili nəfəsli (qarışıq vurğu), monotonik (təhtonlu), politonik (çoxtonlu vurğular), kvantitativ, uzunluq vurğuları terminləri ilə də izah edilən kəmiyyət vurğusu, ağır vurğu, yüksələn enən vurğular, cützirvəli vurğu və s. müxtəlif vurğu növləri mövcuddur. Azərbaycan dilindəki vurğu, fonetik baxımdan yanaşılırsa dinamik vurğu kimi izah edilə bilər.

Türk dillərində, vurğu əsasən son hecaya düşür.

Nitq parçalarının mənalı səslənmə əlamətləri əsasən iki şəkildə təzahür edir: səs qurğusu; səs durğusu;

Səs qurğusu nitq axınının hər bir parçasında mənadan asılı olaraq, səslənmənin necə, hansı çalarlıqda qurulması deməkdir ki, bunun da iki əsas növü vardır: 1) Vurğu, 2) Avarlanma (intonasiya)

Danışıq prosesində nitq axını parçaları müxtəlif fonetik çalarlıqda tələffüz olunur və buna görə də nitq axını dalğalı axına bənzəyir. Ümumiyyətlə, bir hecanın tərkibində o qədər də güclü və aydın tələffüz olunmayan, hecadüzəltməyən, səslərə nisbətən, hecadüzəldən bir səs aydın və güclü tələffüz olunaraq fərqləndiyi kimi, çoxhecalı ayrı-ayrı sözlərdə bir heca, cümlədə isə bir söz digərindən uca və ya güclü bir tərzdə tələffüz olunması ilə də fərqlənir. Digər hecalar və ya sözlər isə ucadan və güclü tələffüz olunan heca və yaxud söz ətrafına toplanır; Məsələn:

Hecalarda: gəl-mə, söy-lə-mə, a-ğac-lár və s. (Azərbaycan dilində)

kapı, konuş, söyle, lale (türk dilində)

Sözlərdə: Bu kitabı **kim** yazdı? **Mən** yazdım. Bu gün **məktəbə** getdim, **kitab** oxudum, **yazı** yazdım. Misallardan sözlər məntiqi vurğuya aiddir.

Türk dilinin tətqiqi tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Hələ XVI əsrdə Avropada türk dilinin qrammatikaları tərtib olunmağa başlayır.

Türk dilinin fonetik quruluşunda oğuz qrupu dillərinin fonetik quruluşundan köklü fərqlər özünü göstərmir. Uzun əsrlərin inkişaf məhsulu olan fonetik quruluş leksik və qrammatik quruluşla üzvü surətdə əlaqədar şəkildə inkişaf edərək təkmilləşmiş, bir sıra fonemlər əmələ gəlmiş və beləliklə, türk dilinə xas fonetik quruluş sabitləşmişdir. Bu baxımdan türk dili digər oğuz qrupu dillərindən fərqlənən bəzi xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Onlardan biri də vurğudur.

Türk dilində əsasən ekspirator və ya dinamik vurğu özünü göstərir. Bundan əlavə burada musiqili və ya tonik vurğu da müşahidə olunur.

Türk dilində vurğu əsasən sözün son hecası üzərinə düşür. Lakin bununla bərabər, bu dildə vurğunun sözün birinci hecası üstünə (əsasən alınma sözlərdə) düşməsi də müşahidə edilir (Türk dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi bəzi şəkilçilər vurğusuz olur, vurğu əvvəlki hecalara keçir). Türk dilində şəxs sonluqları, bəzi zaman və forma şəkilçilər, eləcə də ədatlar, bağlayıcılar, bir sıra zərf, feli-bağlama, inkarlıq şəkilçiləri vurğusuz olur (enklitik).

Türk dilində sintaqm, fraza vurğusu və həmçinin məntiqi vurğu da müşahidə edilir. [2, 121-129]

Türk dilində vurğunu əsasən iki cür təsnif edirlər. Bu bölgüyə görə vurğu istəyə bağlı vurğu (İstəyə Bağlı Vurğu) və təbii vurğu (Doğal Vurğu) olmaqla iki yerə ayrılır.

1. İstəyə Bağlı Vurğu - danışanın istəyinə və istifadəsinə görə dəyişən vurğudur. İki növü var.

a) Şiddətləndirmə Vurğusu (Pekiştirme Vurgusu) - duyğu və düşüncənin şiddətini, dərəcəsini göstərməyə kömək edən vurğudur:

Çok güzel! Enfes! Berbat! Çek git! və s.

b) Ahəng Vurğusu (Ahenk Vurgusu) - əsasən dinləyicilərə qarşı olan nitqlərdə və şeir oxunan zaman sözün təsirini, ahəngini artırmaq, dinləyicilərə müsbət təsir etmək məqsədi ilə istəyə bağlı olaraq edilən vurğudur:

Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak!

Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.

2. Təbii Vurğu (Doğal Vurğu) - Dilin quruluşu və sözün mənası ilə bilavasitə bağlı olan, danışana və ya istifadəyə görə dəyişməyən, hamı tərəfindən əməl edilməsi lazım olan vurğudur. Təbii vurğuya əməl edilmədiyi zaman dilin quruluşu pozulur.

Dil birliklərinə görə heca vurğusu (kelime vurgusu), qrup vurğusu (grup vurgusu, öbek vurgusu) və məntiqi vurğu (cümle vurgusu) olmaqla təbii vurğunun üç növü vardır.

Türk dilində vurğu həm Azərbaycan dilçiləri, həm Türk dilçiləri, həm də digər ölkələrin Türkoloqları tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Biz vurğu haqqında R.Rüstəmov və Ə.Rəsulovun "Türk Dili" kitabından məlumat alırıq ki:

Nitq prosesində hecalardan və sözlərdən birinin daha güclü tələffüzü, akustik cəhətdən digər heca və sözlərdən fərqlənməsi vurğu adlanır.

Türk ədəbi dilində vurğunun iki əsas növü var: heca vurğusu və məntiqi vurğu.

1. Türk dilində vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür:

kapı, arabá (maşın), kişí (şəxs), okúl (məktəb), öğretmén (müəllim), babá (ata), ülké (ölkə).

Bəzi sözlər müstəsnaqlıq təşkil edir: ánne, ábla, çánta.

Əgər söz şəkilçi qəbul edirsə, vurğu şəkilçinin üzərinə keçir: kapıcı, arabadá, kişilér, okulún, öğretmenimiz, babayá, ülkeyí, gelén, almış.

İki və daha artıq şəkilçi qəbul edən sözdə vurğu sonuncu şəkilçinin üzərinə düşür: kapıcılár, kişilerdén, okulundá, öğretmenimiz.

Türk dilində qrammatik şəkilçilərin əksəriyyəti (hal, mənsubiyyət, məsdər və feli sifət şəkilçiləri) vurğu qəbul edirlər. Bir qrup şəkilçilər müstəsnaqlıq təşkil edir. İndiki zaman (-yor), xəbərlilik (-dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür), inkarlıq (ma, me), bəzi feli bağlama şəkilçiləri

(-madan, -meden, -ken) və s. bura daxildir. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər vurğunun sonrakı şəkilçilər üzərinə keçməsinə də imkan verməzlər: okúyorsunuz, gélmesin, yóktursa, álmadan

2. Alınma sözlərdə vurğu çox zaman ümumi qaydaya tabedir: aján (agent), akademí, istihsál, dakiká, personél (heyyyət), montáj.

Alınma sözlərin bəzində vurğu sözün ilk hecalarından birinin üzərinə düşür: daktílo (makina), bilánço (balans), akásya, bánka (bank), çiménto (sement).

Vurğusu son hecada olmayan sözlərə (istər türk mənşəli, istərsə də alınma) şəkilçi artırıldıqda, həmin sözlər öz vurğularını mühafizə etməklə yanaşı, şəkilçinin üzərinə əlavə bir zəif vurğu da qəbul edir: bánka-bánkadán; dáktilo-dáktilomúz; çánta-çántanín; ánnə-ánnemdən;

3. Mürəkkəb sözlər: ákciğér, karáciğér, akçaáğaç, babáoçağı, millétvekili yılbaşı.

4. Qitə, ölkə, şəhər, çay və s. coğrafi adlarda:

Bu sözlər iki hecalıdırsa vurğu ilk hecanın, çoxhecalıdırsa ikinci hecanın üzərinə düşür.

Mersin, Kónya, Avrúpa, Ítalya, Polónya, Ískenderum, Antályá

5. Zərflərdə, zərfləşmiş sözlərdə: yárin, yázın, bélki, kışın, hénüz.

Ərəb dilindən keçmə: “-an”; “-en” şəkilçisi ilə düzələn zərflərdə vurğu hecalardan birinin üzərinə düşür: rəs-men, kış-men, mecbúren, tahmínen, tesádúfen.

6. Nidalarda, müraciət məqsədi ilə işlədilən sözlərdə və vokativ kəlmələrdə vurğu, əsas etibarlı ilə, ilk hecanın üzərinə düşür: yáhu, áyol, háydı, áferin, yávrum, árkadaş, ánneciğim, hóppala.

7. Sifətin şiddətləndirmə dərəcəsini bildirən: başká – bambaşká, yuvarlák – yúsyuvarlák.

Türk dilində vurğu geniş planda məna anı dəyişməsinə səbəb olur: yázm - yazın gélín - gelín, okúma - okumá.

1. Bəzi ümumi adlar: kartál – quş, Kártal - Türkiyədə qəsəbə, sirkeci – sirkə satan və ya hazırlayan,

2. Vurğu bəzən şəkilçi ilə ədatın tələffüz zamanı fərqləndirilməsinə xidmət edir: odadá - odá da, defterdé - defter de, seninkí - senín ki.

Müasir türk ədəbi dilində bəzən “cümlə vurğusu”da deyilən məntiqi vurğu cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən daha güclü deyilməsi ilə yaranır. Məntiqi vurğunun yeri Azərbaycan dilindəki kimi sərbəst olsa da, əksər hallarda xəbərdən əvvəlki sözün üzərinə düşür:

Orhan dün akşam Bakü'ya gitti.

Orhan Bakü'ya dün akşam gitti.

Dün akşam Bakü'ya Orhan gitti. [1, 58]

K.Bilgegil Türkcədəki vurğunun hecalar arasında çox böyük fərq yaratmadığını qeyd edir. Ortada gələn heca və hecalar isə vurğusuz kimidir. Əgər sözün son hecası vurğuludursa, ilk hecasında, ilk hecası vurğuludursa son hecasında ikinci dərəcəli bir vurğu hiss edilir. Arada çox həssas qulaqların eşidə biləcəyi zəif vurğular da vardır. [4, 293-295]

Muherrem Ergin vurğunun hecaya və sözə aid olduğunu vurğulayır:

“Vurgu asıl hece ve kelime bahsini ilgilendirir. Fakat kelimelerin söylenişinin seslerle yakın münasebeti vardır. Dolayısıyla bu telaffüz meselesi olarak vurguyu ses bahsi içine de ala biliriz. Vurgu en kısa terifi ile quvvetli söylenmedir. Kelimelerde ses büyüklükleri, toplulukları olarak heceler vardır.

Bu topluluklar arka-arkaya söylenerek kelimeleri ve dili ortaya çıkarırlar. Demek ki, kelimelerin telaffuzu hecelerin arka-arkaya söylenmesidir.

İşte bu söylenişte her hecenin üzerine aynı küvvətlə basılmaz, hepsi aynı küvvətte söylense cümlələr və kelimələr monoton bir heceler dizisi halində ortaya çıkardı.

Türkçe yumuşak vurgulu, hafif dalgalı bir dildir. Türkçe'nin vurguları bu sebeple de çok dikkat ister. Bilmeyen, dikkat etmeyen bu hassas vurguları anlayamaz ve kolay fark etmez.”

M.Ergin yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa sözdə vurğunun seçilməsi yollarını da izah etmişdir və buna misal göstərmişdir:

“Türkcə kəlimələrədə vurğunun hansı hecada olduğunu bilmək üçün bir üsul vardır. Üsul belədir ki, sözün hər dəfə bir hecası mübaligəli bir şəkildə qüvvətli deyilir. Hansı pis səslənməzsə demək, vurğu o hecanın üzərindədir. Məsələn, “yumurta” sözünü götürüb, sözün əvvəl “yu” hecasını, sonra “mur” hecasını, sonra “ta” hecasını qüvvətli tələffüz edərək üç dəfə təkrarlasaq görəcəyik ki, “ta” hecasını qüvvətli tələffüz etmək pis səslənmir. Ona görə də bu kəlimədə vurğu son hecadadır”. [3, 143-145]

Türkiyənin görkəmli dilçisi Tahsin Banguoğlu “Türkçenin Grameri” kitabında vurğu haqqında aşağıdakıları yazmışdır:

“Söz içinde soluk hamleleri yer-yer ve derece-derece yeyinleşir. Buna paralel olarak ses organlarının hareketleri de sertleşir. Böyle şiddetlenme noktalarında meydana gelen heceler yanlarındakilerden yeyinlikçe farklı, yani daha kuvvetli olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Rəsulov, R.Rüstəmov “Türk Dili”. Bakı Universiteti Nəşriyyatı. Bakı – 2007.
2. F.Zeynalov. “Türkologiyanın Əsasları”. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1981, səh.121-129
3. M.Ergin “Üniversiteler için Türk Dili”. Bayrak Basım, İstanbul, 2009 səh.143-145
4. K. Bilgegil. Dilbilgisi. Ankara, 1964.
5. Nürettin Koç. Dilbilgisi. İstanbul, 1990.
6. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin grameri. Ankara, 2004.

**TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN YENİDƏN QURULMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV
FONDUNUN ROLU**
THE ROLE OF THE HEYDAR ALİYEV FOUNDATION IN THE RECONSTRUCTION OF
EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Sahilə ORUCOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZƏT

2004-cü il may ayının 10-dan fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev Fondu təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət, idman, texnologiya, sosial və sair sahələrdə müxtəlif layihələr realizə edir. Fonda YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, milli məclisin deputatı, birinci vitse prezident Mehriban xanım Əliyeva rəhbərlik edir. .

Heydər Əliyev Fondu elm və təhsillə bağlı “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb”, “Təhsilə dəstək”, “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı”, “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafı” və s. layihələri reallaşdırır. “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı” proqramına əsasən 32 uşaq müəssisəsi əsaslı şəkildə təmir edilmişdir. “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramına əsasən respublikanın müxtəlif regionlarında 412 məktəb binası inşa edilib və ya əsaslı təmir edilmişdir. “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafı” proqramına əsasən bağcaların təmiri, yeni binaların inşası, təhsilin, tibbi xidmətin, qidanın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdığı təhsil ocaqlarının aidiyyəti üzrə istifadəyə verilməsi təmin edilmişdir. Fondun təhsil sahəsində həyata keçirdiyi layihələrdən olan “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı” proqramı 4 əsas istiqamət üzrə (texniki dəstək, təhsil, səviyyə və ictimai fəallıq) reallaşdırılır.

Xalqımızın musiqisini, mədəniyyətini, sosial yönümlü inkişafını, ayrı-ayrı xalqların, millətlərin Azərbaycandakı birgə yaşam modelini, azərbaycançılıq ideyasını dünyaya təbliğ edən Heydər Əliyev Fondu və onun prezidentinin fəaliyyəti təkcə ölkəmizlə məhdudlaşmır, bir çox ölkələri də əhatə edir. Fond Gürcüstan, Rusiya, Pakistan, Bosniya və Hersoqovina, Misir, Hindistan, Haiti və digər ölkələrdə xoşməramlı layihələrdə uğurla iştirak edir.

Fondun reallaşdırdığı bütün layihələr yüksək təşkilatçılığı, xalqımızın qədim və zəngin mədəni, milli-mənəvi dəyərlərinə istinad olunması ilə fərqlənməklə maariflənməni, sülhü, tolerantlığı, bəşəri dəyərlərə hörməti təbliğ edir. Fondun təhsillə bağlı reallaşdırdığı bütün layihələr gənc nəslin mənəvi və fiziki cəhətdən sağlam, bilikli, savadlı, geniş elmi dünyagörüşlü, dövlətçiliyi və vətəni müdafiə etməyə həmişə hazır olan, milli və bəşəri dəyərlərə sədəqət istiqamətində gənc nəslin yetişdirilməsində Azərbaycanda aparılan siyasətin uğurlu və məntiqli nəticəsidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev Fondu, təhsil, sosial və humanitar layihələr.

ABSTRACT

The Heydar Aliyev Foundation, which began its activity on May 10, 2004, implements various projects in education, science, health, culture, sports, technology, social and other fields. The Fund is headed by Mrs. Mehriban Aliyeva, UNESCO and ISESCO Goodwill Ambassador, Member of Parliament, First Vice President.

The Heydar Aliyev Foundation implements science and education projects, such as "New School for Renewed Azerbaijan", "Support for Education", "Development of Children's Homes

and Boarding Schools", "Development of Preschool Education Institutions". According to the "Development of children's homes and boarding schools" program, 32 children's institutions have been repaired substantially. According to the "New School for Renewed Azerbaijan" program 412 school buildings have been built or renovated in different regions of the country. According to the "Development of Preschool Educational Institutions" program, repair of kindergartens, construction of new buildings, improvement of quality of education, medical services, food, and provision of educational facilities for refugee and IDP families are provided. One of the projects implemented by the Foundation in the field of education is the development of orphanages and boarding schools in four main areas (technical support, education, quality and social activity).

Activities of the Heydar Aliyev Foundation and its president, which promotes the music, culture, social development of our people, the model of coexistence of different peoples and nations in Azerbaijan, and the idea of Azerbaijanism is not limited to our country, it covers many countries. The Foundation has been successfully involved in goodwill projects in Georgia, Russia, Pakistan, Bosnia and Herzegovina, Egypt, India, Haiti and other countries.

All the projects implemented by the Foundation promote education, peace, tolerance, respect for human values, with high organization and reference to the ancient and rich cultural, national and moral values of our people. All education-related projects implemented by the Foundation are a successful and logical consequence of the policy pursued in Azerbaijan to educate the younger generation in the direction of the spiritual and physical health of the younger generation, knowledgeable, well-educated, with a broad scientific outlook, who is always ready to defend the state and the homeland, and commitment to national and human values.

Keywords: Heydar Aliyev Foundation, education, social and humanitarian projects.

2004-cü il may ayının 10-dan fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev Fondu təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət, idman, texnologiya, sosial və sair sahələrdə müxtəlif layihələr realizə edərək müstəqil cəmiyyətin qurulmasında yaxından iştirak edir, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə öz töhfələrini verir.

Azərbaycan respublikasının qanunvericiliyinə görə, hər bir şəxs keyfiyyətli və bərabərhüquqlu təhsil almaq hüququna malikdir. Bunun üçün günün standartlarına cavab verən təhsil ocaqlarının mövcudluğu əsas şərtlərdəndir. Təbii ki, ölkəmiz ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra (1991-ci il) bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər yararsız təhsil müəssisələrinin sayını xeyli azaltdı. Sovetlər dönəmi dağıldıqdan sonra ölkəmiz müharibə şəraitində və iqtisadi çətinliklər icərisində yaşamağa məcbur oldu. Xüsusilə təhsil sahəsində vəziyyət daha da acınacaqlı idi. Təkcə ucqar kəndlərdə deyil, paytaxt Bakıdakı məktəblərdə belə gənc nəslin keyfiyyətli təlim-tərbiyə alması üçün lazımı şərait çatışmırdı.

Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin apardığı siyasətin təməlində xalqa xidmət dayanır. Qeyri-hökumət təşkilatları, o cümlədən Heydər Əliyev fondu da öz işlərini həmin təməl prinsipləri üzərində quraraq uğurla həyata keçirir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biri də qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranmasıdır. Bütün dünyada olduğu kimi respublikamızda da qeyri-hökumət təşkilatları vətəndaş cəmiyyətinin lokomotivi olaraq, demokratikləşmə, vətəndaş hüquqlarının qorunması, hüquqi demokratik dövlət quruculuğu, sosial problemlərin həlli, maarifləndirmə, qabaqcıl dünya ölkələrinə inteqrasiya, ölkə həqiqətlərinin dünyaya olduğu kimi çatdırılması və başqa istiqamətlərdə fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Qeyri-Hökumət Təşkilatları azərbaycançılıq ideyasının yayılmasına marağın artırılması, ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiya olunması, beynəlxalq təşkilatlarla və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət qurumları ilə əməkdaşlığı da həyata keçirir. Eyni zamanda onlar siyasi-hüquqi və vətəndaş mədəniyyətinin formalaşdırılması, vətəndaşların hüquqi biliklərinin zənginləşdirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının bərqərar edilməsi, söz, fikir və ifadə azadlığının genişlənməsi, bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, təhsil, elm, texnika, mədəniyyətin və incəsənətin inkişaf etdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, uşaq, qadın və gənclərin sosial, fiziki, hüquqi və mənəvi inkişafı, vətəndaşların sağlamlığının qorunması və dövlət və cəmiyyət üçün əhəmiyyətli digər məsələlərin həllinə yönəlmiş məqsədli proqram, layihə və tədbirləri həyata keçirir.

Onların belə geniş spektrli fəaliyyəti nəzərə alınaraq dövlət tərəfindən dəstək göstərilir. 2007-ci ilin 13 dekabrında prezidentin “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət dəstəyi Şurasının yaradılması haqqında” fərman verilməmişdir.

Qeyri-Hökumət təşkilatları dövlət və vətəndaşlar arasında körpü rolunu oynayır, ümummilli problemlərin həllinə dəstək verir.

MDB məkanında ilk dəfə Azərbaycanda (2001-ci il) QHT-lər haqqında Qanun qəbul edilib. Bu gün ölkəmizdə qeydiyyatdan keçmiş 3000-dən çox Qeyri-hökumət təşkilatı fəaliyyət göstərir. Onların imkan və təsir dairəsi günü gündən genişlənilir.

Ölkəmizin uğurlu gələcəyinin qurulmasında ən aktiv fəaliyyət göstərən Qeyri-Hökumət Təşkilatlarından biri Heydər Əliyev Fondudur. Fond ulu öndərin xatirəsinə xalqımızın ehtiramının bariz nümunəsi kimi, onun zəngin mənəvi irsini əks etdirmək, azərbaycançılıq ideyasının xalqımız üçün əhəmiyyətini açıqlamaq, milli dövlətçilik fəlsəfəsini gənc nəsillərə çatdırmaq zərurətindən irəli gələrək yaradılmışdır.

Fond yarandığı gündən elm və təhsillə bağlı bir sıra uğurlu layihələrə imza atmışdır. Məsələn “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb”, “Təhsilə dəstək”, “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı”, “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafı” və s.

2005-ci ildən həyata keçirilən “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsinin başlıca məqsədi təhsil sferasında mövcud olan problemlərin həllinə kömək etmək, ölkəmizin ərazisində müasir standartlara cavab verən təhsil kompleksləri yaratmaq, təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən problemləri aradan götürmək, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, yerli və əcnəbi şirkətlərin, beynəlxalq qurumların bu sahədə qarşılıqlı əməkdaşlıq imkanlarını müəyyənləşdirərək ümumi işin xeyrinə istiqamətləndirməkdir.

Proqram çərçivəsində ölkənin müxtəlif bölgələrində 100 mindən artıq şagirdin təhsil aldığı 400-dək məktəb binası inşa olunmuş və ya yenidən qurulmuşdur. Bu məktəblərin hər birində müasir laboratoriya, kitabxana, yeməcxana, ən son avadanlıqla təchiz edilmiş kompyuter otaqları, emalatxana, idman zalları, geniş meydançalar və ayrıca istilik sistemi vardır.

Mütəxəssislər haqlı olaraq Heydər Əliyev Fondunun milli maarifçilik xəttinin həyata keçirilməsi sahəsindəki əzmkar fəaliyyətinin hansısa konkret çərçivə ilə məhdudlaşdırılmadığını məktəb tikintisindən tutmuş YUNESKO ilə konkret təhsil proqramlarının həyata keçirilməsində geniş spektri əhatə etdiyini xüsusi vurğulayırlar. Onlar Azərbaycanın zəruri ehtiyaclarını nəzərə alan Fondun məktəblərin tikintisi, mövcud ümumtəhsil müəssisələrinin əsaslı təmiri və bərpası yönündə realizə edilən işləri son dərəcə təqdirə layiq hesab edirlər.

Heydər Əliyev Fondu təkcə ölkə ərazisində məktəblərin maddi-texniki təchizat və yenidən qurulmasında iştirak etmir. Fond həmçinin müxtəlif ölkələrdə sosial və humanitar layihələr həyata keçirir. Burada birinci məqsəd məktəb və xəstəxanaların tikintisi vasitəsilə ağır vəziyyətdə və köməyə ehtiyacı olan insanlara yardımdırsa, digər bir hədəf ölkəmizlə tərəfdaş münasibətlərdə olan ölkələrə dost köməyi göstərmək və bu yolla ikitərəfli əlaqələri daha da yüksəltməkdir.

Belə fəaliyyəti ilə Fond həm də Azərbaycanın xarici və milli təhlükəsizlik siyasətində xüsusi rolu olduğunu sərgiləyir. Fondun gördüyü işlər, həyata keçirdiyi sosial və humanitar layihələr faktiki bu işə məsul olan nazirliklərin işinə də mühüm dəstək, problemlərin həllində məsuliyyətin bölüşdürülməsidir.

Ölkəmizin milli mənəvi dəyərlərinin qorunmasında, elmin, təhsilin, mədəniyyətin və incəsənətin inkişafında, dünya arenasında tanınmasında ulu öndərin mütərəqqi ənənələrinə əsaslanan və bu ənənələri böyük entuziazmla nümayiş etdirən Heydər Əliyev Fondu və onun prezidenti M.Əliyevanın fəaliyyəti təqdirə layiqdir. Çünki Fondun təhsil sahəsində həyata keçirdiyi layihə Azərbaycan təhsilini dünya standartları səviyyəsinə yüksəltməyə dəstək olmuşdur. Fondun əsas prioritetləri sırasında elm və təhsilin inkişafına önəmli yer ayrılması heç də təsadüfi deyildir. Təhsilin dinamik yüksəlişi gənc nəslin təlim-təربiyəsinin modern tələblər səviyyəsində qurulması, bu günün uşaqlarının gələcəyin əsl vətəndaşları kimi yetişməsində məqsədyönlü işlərin görülməsindən, həqiqi vətənpərvərlikdən irəli gəlir.

2005-2014-cü illərdə “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı” proqramına əsasən 32 uşaq müəssisəsi əsaslı şəkildə təmir edilmişdir. “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramına əsasən respublikanın müxtəlif regionlarında 412 məktəb binası inşa edilib və ya əsaslı təmir edilmişdir.

Fondun təhsil sahəsində həyata keçirdiyi layihələrdən olan “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı” proqramı 4 əsas istiqamət üzrə reallaşmanı nəzərdə tuturdu (texniki dəstək, təhsil, səviyyə və ictimai fəallıq).

Xalqımızın musiqisini, mədəniyyətini, sosial yönümlü inkişafını, ayrı-ayrı xalqların, millətlərin Azərbaycandakı birgə yaşam modelini, azərbaycançılıq ideyasını dünyaya təbliğ edən Heydər Əliyev Fondu və onun prezidentinin fəaliyyəti təkcə ölkəmizlə məhdudlaşmır, bir çox ölkələri də əhatə edir.

Fond dünyanın bir çox ölkələrində sağlamlıq, təhsil, inkişaf, sosial və humanitar layihələrin reallaşdırılması təşəbbüsü ilə də çıxış edir və bu layihələrin həyata keçirilməsi bu gün də davam edir.

Fond Gürcüstan, Rusiya, Pakistan, Cibutiə, Bosniya və Hersoqovina, Misir, Hindistan, Haiti və digər ölkələrdə xoşməramlı layihələrdə uğurla iştirak edir.

Bütün bu görülən işlərin özülündə gərgin əmək, ölkəsinə, xalqına, milli dəyərlərə bağlılıq, insanlara, bəşəriyyətə, işıqlı gələcəyə sonsuz inam və sevgi dayanır. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsləri, kreativ ideyaları fonunda fəaliyyət istiqamətini genişləndirən Fond hər zaman dövlətin təhsil siyasətinə dəstək verir.

Nəticə olaraq fondun reallaşdırdığı “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı”, “Təhsilə dəstək”, “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafı” və sair proqramlar sayəsində ölkəmizdə, həmçinin onun hüduqlarından kənarında təhsilin kefiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində görülmə işlər qurur vericidir. Fondun həyata keçirdiyi “Təhsilə dəstək” layihəsi əsasında daim qaçqın, məcburi köçkün ailələrindən olan birinci sinif şagirdlərinə məktəb ləvazimatları hədiyyə edilir.

Fond həmçinin uşaq evlərində tərbiyə almış qızlar üçün yaşayış binaları inşa etdirmiş, burada göstərir, burada təlim-tərbiyə alan uşaqlara xüsusi diqqət göstərir, onların asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi üçün hər il kütləvi tədbirlər, festivallar, müsabiqələr keçirir.

Fondun reallaşdırdığı “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişafı” proqramına əsasən ölkə ərazisində 175 körpələr evi-uşaq bağçasının tikilməsi nəzərdə tutulub.

Fondun reallaşdırdığı bütün layihələr yüksək təşkilatçılığı, xalqımızın qədim və zəngin mədəni, milli-mənəvi dəyərlərinə istinad olunması ilə fərqlənməklə maariflənməni, sülhü, tolerantlığı, bəşəri dəyərlərə hörməti təbliğ edir.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz göstərir ki, Heydər Əliyev Fondunun reallaşdırdığı “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramı və təhsillə bağlı fəaliyyət istiqamətində təhsil ocaqlarının yenidən qurulmasına, bu sahədə ciddi keyfiyyət dəyişikliyinə əldə olunmasına geniş yer ayrılıb. Fondun təhsillə bağlı reallaşdırdığı bütün layihələr gənc nəslin mənəvi və fiziki cəhətdən sağlam, bilikli, savadlı, geniş elmi dünyagörüşlü, dövlətçiliyi və vətəni müdafiə etməyə həmişə hazır olan, milli və bəşəri dəyərlərə sədaqət ruhunda yetişdirilməsi istiqamətində Azərbaycanda aparılan siyasətin uğurlu və məntiqi nəticəsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.Göyüşqızı S. Heydər Əliyev Fondu: Ulu öndərin ideyalarını yaşadan 15 illik zəngin fəaliyyət. www.ganja.news.az. 2019/05/10.
- 2.Heydər Əliyev Fondu fəaliyyətə başlayana qədər Azərbaycanda məktəb problemi var idi- 15yaş. <https://modern/az/news/7may> 2019
- 3.Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başlamasından 10 il keçir. www.yap/orp/az/new 12may 2014.
- 4.Heydər Əliyev Fondu 14 il www.a-r/az>article 15 may 2018
- 5.Ələddin qızı Nəzakət. Heydər Əliyev Fondu dostluğun və əməkdaşlığın inkişafına önəm verir. www.sesqazeti.az>news.1avgust 2019
- 6.Əliyeva Y. Heydər Əliyev Fondu. Milli mədəni irsimizin hamisidir. www.anl.az/down/meqale/ses/ses 9 may2009
- 7.Hüseynov E. Heydər Əliyev Fondunun. Çoxşaxəli fəaliyyəti beynəlxalq miqyasda yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan.2016, 23yanvar- №15. S.4.

ARGOLARIN ULUSAL DİL TEMELİNDE KURULMASI
ESTABLISHING ARGOLES ON NATIONAL LANGUAGE

Dr. Terane NAĞIYEVA

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Simgeler:

ä - ə (Azerbaycan alfabesinde)

ĝ – q (Azerbaycan alfabesinde)

ĥ – x (Azerbaycan alfabesinde)

Argoların çoğu ulusal dile dayanmaktadır. Ulusal dilin bir ve ya başka bir kelimesi alınır ve kelimenin nominatif anlamı değiştirilir ve tamamen farklı bir anlamda kullanılır. Yani, ulusal dilin unsurları, farklı toplumsal grupların doğası, amacı, görünümü ve ahlakına göre yorumlanır. Aşağıdaki örnekler esasında fikrimizi tastiklayak. Modern Azerbaycan dilinde bir takım kelimelerin nominatif anlamlarına dikkat edek: Qaloş- 1.Ruscadan bir kelimedir, genellikle ayakları nem ve çamurdan korumak için istifade olunur. Üstüne giyilen lastik ayakkabılar anlamındadır. Kapalı **qaloş**, bebek qaloşu ve s. 2. aşırmaq / aşırmaq - ulusal kökenli bir kelimedir ve şu nominatif anlamları ifade eder: a) üzerinden atmak: Vahid üzerinden battaniyeni *aşırıp* ayağa kalktı; b) Yüksek bir tepeden geçmek: Salim Karimi, ormanın en yoğun kısmından tepenin yan tarafına *geçirtti*. 3. **Qabırğa**- türkçede **Kaburga**, sinirleri memeye bağlayan eklem kemiği anlamına gelen ulusal kökenli bir kelimedir. Bir kişinin yedi çift üst ve beş çift alt **kaburgası** vardır. 4. **Atmak**, bir şey atmak, yakınlaştırmak ve ya uzaklaştırmak, atmak anlamına gelen ulusal kökenli bir kelimedir. Yol daşını yol quşuna; **Atma** qardaş, kərəm eylə.

Göründüyü gibi, qaloş- kaloş, aşırmaq-aşırmaq, qabırğa-kaburga ve atmaq-atmak gibi kelimelerin her birine açıklayıcı sözlükten nominatif anlamlar verilmiştir. Ancak bu kelimeler, belirli bir sınıftaki insanların dilinde, ulusal dilden, yani gerçek nominal anlamdan tamamen farklı bir anlama sahiptir. Aşırmaq-atıştırmak, acele yeme, Qabırğa (kaburga)-1) zeif; 2) bir iş yaparken pes etmeyen bir kişi anlamında; atmaq(atmak)-1) kandırmak; 2) birinin malını ve ya parasını vermemek; 3) gerçek anlamda sahte ürünler satmak, ve b. anlamda. Deməli, bu kelmeler edebi dildə esas anlamlarda işlenmekle yanaşı, bir qrup insanların dilinde tamamilə farklı menada-argolar kibi de kullanıla bilir. Arkadaşımın bana getirdiyi öğle yemeğine aşırtdım (yemek anlamında). Hasan lap qabırğadır (kaburğadır), el çekmiyor ki, ben de geliyorum. Henifeye para ödünç verdim ve o da bana atdı.(geri vermedi).

Bu tür arcotizmler, edebi eserlerin dilinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Süleyman Rəhimovun "Mehman" eserinde: İki de bir-birlerine tek bir sesle geldi: "Ah, Qaloş, yemin ederim, değıl mi?"

Bu örnekte, Qaloş(kaloş)- dedi-kodu yapan, haberci anlamlarına gelir.

Anahtar Kelimeler: argo, milli dil, edebi dil, nominatif anlam, sosyal sınıf.

ABSTRACT

Most of the argos are based on the national language. One or another word of the national language is taken, and the nominative meaning of the word is changed and used in a completely different sense. That is, the elements of the national language are interpreted according to the nature, purpose, outlook and morality of different social groups. Consider the following examples. Note the nominative meanings of a number of words in modern Azerbaijani: 1.Qaloş(shake)-Russian is a word that is usually used to protect your feet from moisture and

mud. rubber shoes worn on top. Covered foam, baby crusher, etc. 2. aşırmaq / aşırmaq(overtake) - It is a word of national origin, having the following nominal meanings: a) to throw over: the hoist on the unit rose over the floor; b) Crossing over a high hill: Salim Karim passed through the densest part of the forest to the side of the hill. 3. **Qabırğa(rib)**. The word of national origin is the articular bone that connects the nerves to the breast. A person has seven pairs of upper and five double lower ribs. 4. **Atmak(throw)**. It is a word of national origin, meaning to throw something away, to throw it near or far, to throw away. Yol daşını yol quşuna; **Atma** qardaş, kərəm eylə.

Apparently, each of the words, such as shovels, cuts, ribs, and thumps, were given nominative meanings from the explanatory dictionary. But these words have a completely different meaning in the language of people of a particular class, away from the national language, that is, the true nominal meaning. Qaloş-(snacker), snack-eating, hurry-eating, rib-1) lean; 2) a person who does not give up while doing something, atmaq-(throw) 1) to cheat; 2) not to buy or return someone's property or money; 3) selling counterfeit items in the true sense, etc. in the sense. This means that in addition to being used in literal terms in the literal language, the words can also be used in the language of a group of people as arcades. I went over to my friend's lunch with me. Yes, she's a rabbit, and she's going to join me. I lent money to the dreamer, and he threw me.

Such arcotisms are widely used in the language of literary works. Süleyman Rahman's poem "Mehman": Both of them came to one another with a whisper: "Oh,Qaloş (Swear), are you?"

In this example, the Qaloş (Gossip)-messenger literally means sometimes.

Key words: argo, national language, literary language, nominative meaning, social class

Uzun müddət dilçilikdə arqo termini müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. Çox vaxt tədqiqatlarda arqo və jarqon terminləri sinonim hesab edilmişdir. Lakin Ə.Əliyev “Azərbaycan dilində jarqonlar” adlı monoqrafiyasında bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: “ Deməli, arqo jarqonun xüsusi və geniş yayılmış növüdür. Arqo da jarqonun digər növləri kimi mənsub olduğu zümərənin doğma ana dili deyil, ikinci-şərti dilidir. Arqo da başqa növ jarqon kimi ədəbi dil üçün məqbul sayılmır.

Bunların hər ikisi cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən deyil, müəyyən qrup adamlar tərəfindən işlədilir. Xüsusi qrammatik xüsusiyyətlərindən istifadə edir; hər ikisində həm sünilik, həm də təbiilik əlamətləri vardır.

Bütün bu oxşar cəhətlərə baxmayaraq, jarqon ilə arqonu tam eyniləşdirmək doğru olmaz. Unutmamalıyıq ki, jarqon arqoya nisbətən geniş katoqoriyadır, onun əhatə dairəsi daha genişdir” (5 , s.9).

Arqoların yaranma yollarına gəldikdə isə onu demək olar ki, danışıq dilində işlənən arqoları yaranmasına görə üç qrupa ayırmaq olar: 1) Ümumxalq danışıq dili əsasında yaranan arqolar; 2) Alınma arqolar; 3) Uydurma arqolar. Bunların arasında danışıq dili əsasında yaranan arqolar üstünlük təşkil edir. Xalq danışıq dilinin ifadələri forma və semantik baxımdan dəyişmiş şəkildə ayrı-ayrı ictimai təbəqələrin məqsədinə, peşəsinə əxlaqına və b. digər xüsusiyyətlərinə uyğun arqo funksiyası yerinə yetirir.

Qeyd etdiyimiz kimi arqoların əsas hissəsi ümumxalq danışıq dili əsasında yaranır. Ümumxalq danışıq dilinin bu və ya digər sözü alınır və bu sözün nominativ mənası dəyişdirilərək tam başqa-səciyyəvi mənada işlədilir. Yəni ümumxalq dilinin ünsürləri müxtəlif ictimai təbəqələrin təbiətinə, məqsədinə, dünyagörüşünə, əxlaqına uyğun mənə kəsb edib arqolaşır. Ümumxalq danışıq dilində işlənən sözlər əsasında yaranan arqoları qrammatik

xüsusiyyətlərinə görə iki yerə ayırmağı məsləhət bilirik: 1. Adlarla ifadə olan arqolar; 2. feillərlə ifadə olunan arqolar. Adlar əsasında yaranan arqolar dedikdə isim, sifət, say, əvəzlik, zərflə ifadə olunan arqolar nəzərdə tutulur :

Qaloş-rus mənşəli sözdür, ayağı rütubət və palçıqdan qorumaq üçün adətən çəkmə, tufli və s. üstündən geyilən **rezin ayaqqabı**. Örtülü **qaloş**, uşaq **qaloşu (3, 26)** və s. Lakin bu söz əsas nominativ mənasından, yəni ayağa geyinilən ayaqqabı mənasından savayı bir qrup insanların nitqində xəbərçi, aravuran anlamlarına gəlir.

Bədii əsərlərin dilində də belə arqotizmlər geniş mənada işlədilməkdədir. S.Rəhimovun “Mehman” povestində yaratdığı Qaloş obrazı həyatda olan ardagəzən və xəbərçi insanların tipik obrazıdır. “ -Bəlkə, Mehman lap sabahdan yıxıldı öldü, sonra? Onda, yəqin, Qaloş kimi süpürgəçilik edərsən!” (7, s.293) **Qaloş-xəbərçi, aradagəzən** mənalarını ifadə edir.

Qabırğa. Milli mənşəli sözdür, mənası- fəqərələri döş sümüyü ilə birləşdirən qövşşəkilli sümük deməkdir. İnsanın yeddi cüt yuxarı və beş cüt aşağı **qabırğası** vardır (3, 11). lakin bu söz arqo kimi də işlənir. Arqo kimi iki mənanı ifadə edir: 1) arıq; 2) bir iş görərkən əl çəkməyən, zəli kimi yapışan, ardıyca gələn. Məsələn: Akifin qızı elə bil çörək yemir, o qədər zəifdir, lap **qabırğadır**. Həsən də lap **qabırğadır** ee, əl çəkmir ki, mən də sənənlə gələcəyəm.

Kəhər. **Açıq-şabalıdı rəng (at haqqında)**. Qurbanəli bəyin nökrəri bir **kəhər** atın cilovundan yapışıb bir az kənarda dolandırır. (2, 233). Bir qrup insanlar arasında oğlansayağı hərəkətlər edən qızlara **kəhər** deyilir. Qız **kəhərdir** lap. Burada **kəhər** rəng anlamına gəlməz, qız incəliyi və zərifliyindən uzaq olan, oğlan kimi hərəkətlər edən, vuran, döyən, hamının gözünün odunu alan qızlara deyilər.

Qara. Bütün rənglərin ən tündü, ən tutqunu; his, kömür rəngi (ağ ziddi).(3, 46) Rəng mənasından savayı, narkomanların dilində narkotik bitkisindən alınan maddəyə də **qara** deyilir.

Fıstıq. Hamar, açıq, boz qabığı və bərk odunacağı olan qollu-budaqlı iri ağac. Dərənin hər iki tərəfində bitmiş yüzillik palıd və fıstıq ağaclarının budaqları ahəstə əsən nəsimdə hərəkətdədir.(A.Axundov). (2, 55) Gənc oğlanlar öz aralarında gözəl-göyçək qıza **fıstıq** deyirlər. Məsələn: Kənara durun, **fıstıq** gəlir.

Vedrə. Su və başqa mayeləri daşımaq və saxlamaq üçün silindr şəkilli qab. Uşaqlar itin quyruğuna vedrə bağlayıb qovurlar. (Ə.Haqverdiyev). (4, 478) Bu söz əsas nominativ mənasından başqa, həm də səhvi, günahı olan insanlar üçün də işlədilir. Arxasında vedrəsi var. “Olsun, nə olar, olsun!-kamilovun dili dolaşdı.-Mən indi bu neçə ildə bir **vedrə** ilə gedirəmsə, görün siz özünüz bir ildən sonra neçə **vedrə** ilə gedəcəksiniz (7, 281).

Sabun. Kirli və yağlı şeyləri və s. ni yuyub təmizləmək üçün yağlardan və qələvi maddələrdən hazırlanan, suda tez əriyib köpüklənən, bərk və ya yarımımmaye kütlə. Paltar sabunu, ətirli sabun, əl-üz sabunu və s.(4,278) **Sabun** gənclər arasında yaltaq adama deyilir. Vəzifəcə özündən böyük insanlara yaltaqlanan adamlara sabun deyilir. -Fazilə niyə **sabun** deyirsiniz, Əli? –Çünki yaltaqdır.Gördün, axşam Əsrəf müəllimi bir az qalmışdı, boynuna mindirib gəzdirsin.

72%. Rus dövlətinin istehsal etdiyi paltar yumaq üçün sabundur. Lakin bu söz ən çox gənclər arasında arqo kimi işlənir. Yaltaq insana deyilir.Vəzifəli, imkanlı bir şəxsdən ayrılmayan, ona yaltaqlanan insana **72%** deyilir.

Verilən sözlərdən başqa adlarla ifadə olunan yüzlərlə arqo sözləri nümunə göstərmək olar: **Dana**- (nominativ mənası- bir yaşdan iki yaşa qədər olan **inək balası**), **dana**- (arqo kimi-**məsuliyyətsiz gənc**); **Əng** – (nominativ məna-**alt çənə**), **əng**- (arqo-**çox danışan**) ; **kələ** - (nominativ məna- **cins artırmaq üçün saxlanılan erkək heyvan**), **kəl**- (arqo-**sağlam, güclü gənc, yeniyetmə oğlan**), **çömçə** - **uzun dəstəkli qaşiq**) , **çömçə** (arqo-**aravuran**), **xiyar** – (

nominativ mənası-qabaq fəsiəsindən olan uzunsov, yaşıl tumlu **bostan meyvəsi**), **xiyar-** (arqo-**xam** , **gic**, **fikirsiz**), **İt**(nominativ mənası - canavar, tülkü kimi heyvanların mənsub olduğu yırtıcı məməli heyvanların xüsusi fəsiləsinə mənsub **ev heyvanı**) **it-** (arqo-**polis**), **kəndçi** –(nominativ mənası-kənddə yaşayan), **kəndçi-** (arqo- sadələvh), **bomba** – (nominativ mənası-içərisinəpartlayıcı maddələr doldurub, əl və ya silah vasitəsilə mərmə, qumbara), **bomba-** (arqo-göyçək qız, xoşagələm qadın) və digərlərini göstərməklə nümunələrin sayını çoxaltmaq olar.

2. Feillərlə ifadə olunan arqolar: aşırmaq/ aşırmaq, atmaq, qaralamaq, balalamaq,

qaralmaq, sındırmaq, qaşınmaq, qırılmaq, soxuşdurmaq, öldürmək, cırmaq, fırlatmaq, boğmaq, yolmaq, cırılmaq, burmaq , vurmaq, öldürmək, cırmaq və s.

Aşırmaq/aşırmaq- milli mənşəli sözdür, aşağıdakı nominativ mənaları ifadə edir: a) üzərindən atmaq: Vahid üzərində ağırlaşan yorğanı **aşırıb** çəld ayağa qalxdı; b) hündür bir yerin üstündən keçmək: Səlim Kərim bəyi meşənin ən sıx yerindən keçirib, tərənin dal tərəfinə **aşırtdı** (1, 153). Lakin buna baxmayaraq, bu söz gənc nəslin dilində arqo kimi də işlənməkdədir. *Aşırmaq/aşırmaq- tez-tələsik yemək mənasında*. Anamın işə gətirdiyi gunorta yeməyini *aşırtdım* getdi.

Atmaq-milli mənşəli sözdür, bir şeyi əlindən buraxaraq yaxına, ya uzağa fırlatmaq, tullamaq mənasındadır. (1, 163) Yol daşını yol quşuna; *Atma* qardaş, kərəm eylə (izah, lüğ s). *Atmaq* sözü nominativ mənayla yanaşı, bir neçə arqo mənəlrə malikdir. 1) Bu söz bir qrup insanların eləcə də alverçilərin dilində *aldatmaq*, digər mənada-*xəbərsiz əşyasını götürmək və ya sahibi istəsə belə, verməmək* mənasını ifadə edir. Bu nə gözəl qələmdir, hardan almısan? – Almamışam, Rüşfətə atmışam; 2) gənc və yeniyetmələrin dilində bir-birinə telefon vasitəsilə göndərilən mesaj, sənəd, şəkil və s. anlama gəlir: Nərgiz, müəllimlə çəkdiyimiz şəkil sənəin telefonundadır. Mənə də at, zəhmət olmasa; 3) Tələbə və şagird arqosu kimi də geniş işləkliyə malikdir. Belə ki, cavabını bilmədikləri testə istənilən variantı qaraladıqda: “*Cavabı bilmirdim, atdım və ya atmışam*” deyirlər.

Burmaq- milli mənşəli feildir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bir neçə nominativ mənası verilmişdir. 1. Düz şeyi buruq hala salmaq, qıvrım etmək. Saçı *burmaq*. 2. Dala qatlayıb çevirmək, qanımaq. Gədələr Qədim dayının qollarını *burdular* (S.Rəhimov). 3.Vintləmək, dolandırıb yerinə geydirmək, açmaq, ya bağlamaq. Vinti *burmaq*. 4. Çimdikləmək, barmağının arasında sıxmaq və s (1, s.363). Arqo kimi gənc və yeniyetmə oğlanların dilində eynən yuxarıda verilmiş *atmaq* arqosunun ifadə etdiyi *-aldatmaq, oğurlamaq, alıb qaytarmamaq* mənalarını bildirir. Kitabı tələbə yoldaşımdan *burmşam*.

Balalamaq. 1.Bala döğmaq. İnək balaladı. (1, s.213) . *Balalamaq-* həm cavan, həm də yaşlı nəslin dilində hövsələsi, səbri olmayan, həmçinin nəyinsə, kiminsə yolunu gözləməkdən narahat olan və ya tez gəlib çıxmasını gözləyən adam üçün deyilir. Məs: - *Tez aparaq əmanəti çatdıraq, indi çoxdan Qələmnaz balalayıb ki, bunlar harada qaldı, niyə gəlib çıxmadı?!*

Vurmaq. Bu söz müasir Azərbaycan dilində “kimisə vurmaq”, “güllə atmaq” və b. həqiqi mənələrdə çıxış edir. Spirtli içkiyə aludə olanların nitqində isə bu sözlər ümumixalq dilindəki mənələrindən məhrum edilərək, içki içmək mənasını kəsb edir. Müasir bədii əsərlərin dilində belə geniş şəkildə işlədilir.

- Vurmaqla aran necədir?

- Vurmaqla? O vaxtım keçib. Sən məni cavanlıqda görəydin. Qabağımda dayanan olmazdı. Tüfənglə lap sərçəni gözündən vururdum.

- O vurmağı demirəm. Demək istəyirəm ki, içkilə ilə aran necədir? Deyirəm, bəlkə, bala-bala vuraq(C.Gözəlov)

Satmaq. Ədəbi dildə “satmaq” feili bu və ya digər əşyanı satmaq kimi həqiqi mənada

işlədilir. Lakin oğru və canilər aləmində həmin söz “xəbər vermək”, “ələ vermək”, “cinayətin üstünü açmaq” mənalarında işlədilir. Oğruların dili ilə desək, cinayətin digər üzvlərini satmadım(M.Qocayev). Yaxşı bax, bizi satmaq istəyirsən, sənə göstəririk (Ə.Məmmədov).

Öldürmək. Ədəbi dildə hər hansı bir canlının- insanın, heyvanın həyatına son qoymaq mənasında işlədilir. Ancaq alverçilərin, ticarətçilərin dilində alınan malın-əşyanın dəyərinin həddindən artıq ucuz qiymətə alınması anlamında işlədilir.

- Maşınını neçəyə aldın?
- Yeddi minə.
- Nə yaxşı, ucuz almısan?
- O qədər çənə döydüm, öldürdüm, aldım.

Cırmaq. 1. Kağız, parça kimi şeyləri qıraqlarından dartaraq parça-parça, doğram-doğram etmək (1, 413). Arqo mənasında-aradan çıxmaq, ortadan uzaqlaşmaq. Gördüm, axırda günahı məndə görəcəklər, aradan cırdım.

Göründüyü kimi, bir şəxş sözlərin izahlı lüğətdən nominativ mənaları verilmişdir. Lakin bu sözlər müəyyən təbəqəyə məxsus insanların dilində ümumxalq dilindən, yəni əsl nominativ mənadan uzaqlaşdırılaraq tamamilə başqa mənə kəsb edir və bir müddət keçdikdən sonra bir qrup insanların dilindən xalq danışıq dilinə keçərək geniş işləkliyə malik olur. Təbii ki, belə sözlərin çox hissəsinin ifadə etdiyi arqo mənalar izahlı lüğətə düşmür.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, arqolar müəyyən zamanlarda hər hansı bir qrup şəklində birləşən adamların-oğruların, cinayətkarların, tacirlərin, tələbələrin və başqlarının nitqində işlənsə də , müəyyən zaman keçdikdən sonra bunların bəziləri xalq tərəfindən mənimsənilir və danışıq dilində geniş işlənməyə məruz qalır. Necə ki, yuxarıda verilən əksər nümunələr kimi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006.
5. Əliyev.Ə. Azərbaycan dilində jarqonlar. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2018
6. Xoşbatini Hüseyn Azərbaycan dilində arqolar. Bakı, Elm və təhsil, 2015.
7. Rəhimov.S. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI OPPORTUNITIES OF ONOMASTIC UNITS IN FICTION

Yeganə HACIYEVA

Dos. Azərbaycan Dillər Universiteti

Özət

Toponimlər, hidronimlər, oronimlər, etnonimlər onomastikanın ən qədim sahələrindəndir. Yazılı ədəbiyyatımızda, xalq danışığı dilində və bədii üslubda mövcud olan coğrafi adlar onomastikanın digər növlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda mövcud olan onomastikanın həmin sahələrinin öyrənilməsi məqsəduyğundur.

Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tədqiqi çox qədimdir. Belə ki, Azərbaycan torpağında mövcud olan şəhər, rayon, kənd, oba və digər yaşayış məntəqə adları hələ qədim dövrdən türk, ərəb, fars, gürcü, alban və s. mənşələrdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində coğrafi adların tədqiqinin çox qədim tarixi olmasına baxmayaraq, yazılı ədəbiyyatda mövcud olan toponimik vahidlərin tədqiqi, onların üslubi xüsusiyyətləri son dövrə məxsusdur. Toponimlərdən ədəbi dilin bədii üslubunda geniş istifadə olunur. Belə ki, bədii üslubda antroponimlərdən sonra toponimlər ən işlək olan onomastik vahiddir. Bədii dildə toponimlərdən istifadənin həm dilçilik tarixi üçün, həm də üslubiyyat üçün böyük əhəmiyyəti var.

Bədii üslubun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, sənətkarın toponimik vahidlərin müxtəlif variantlarından istifadə etməsi daha maraqlı doğurur. Bu, əsərdə mövcud olan obrazların dünyagörüşü, düşüncə səviyyəsi və s. ilə əlaqədar olur. Bəzən isə sənətkar əsərdə işlətdiyi toponimlərə öz münasibətini bildirir, personajın xarakteri, davranışı ilə toponimik vahidlər arasında əlaqə yaradır.

Bütün ədəbi fəaliyyətində olduğu kimi, dramaturgiya yaradıcılığında da M.F.Axundov öz Vətəni, xalqı ilə üzvü surətdə bağlıdır. Onun komediyalarının dili xalq dili əsasında yaranmış, orijinal, təbii danışığı dilidir, hadisələrin isə vaxt olduğu yer ancaq Azərbaycandır (Nuxa, Zəngilan, Ağcabədi, Təbriz, Lənkəran və s.).

M.F.Axundovun ilk komediyası olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər” komediyasının süjetinin həyatdan alınması faktını qeyd edək. Əsərin mövzusu həyatdan götürülmüşdür. Ona görə də sənətkar hadisənin cərəyan etdiyi məkanı dəyişdirməmiş, olduğu kimi vermişdir. “M.F.Axundov öz personajlarını bilavasitə adbaad yeri, rayonu, kəndi ilə göstərməsi oxucuda zaman və məkan qənaətini bir daha möhkəmləndirməyə xidmət edir. Obrazların xarakteri, onların danışığı və hadisələrin şəraiti ilə dramaturqun qeyd etdiyi həmin zaman və məkan arasında nəinki adi bir uyğunluq vardır, əksinə, qətiyyətlə demək lazımdır ki, qırılmaz tarixi bir bağlılıq mövcuddur”.

Açar sözlər: bədii əsərlər, onomastik vahidlər, üslubi imkanlar,

Abstract

Toponyms, hydronyms, ornaments, ethnonyms are among the oldest areas of onomastics. The geographical names that exist in our written literature, folklore and artistic style have different characteristics than those of other types of onomastics. It is advisable to study these areas of onomastics in the second half of the 19th century in the literary style of Azerbaijani literary language.

The study of toponyms in Azerbaijani onomastics is very old. Thus, the names of cities, districts, villages, regions and other settlements that exist on the Azerbaijani land still exist since ancient times: Turkish, Arabic, Persian, Georgian, Albanian and so on. sources.

Although there is a very long history of the study of geographical names in Azerbaijani linguistics, the study of toponymic units and their peculiarities in the literature is of recent times. Toponyms are widely used in the literary style of the literary language. Thus, in an artistic style, the toponyms after the anthroponyms are the most efficient onomastic unit. The use of toponyms in the literary language is of great importance both for the history of linguistics and for stylistics.

Depending on the features of the artistic style, it is even more interesting for the artist to use different variants of toponymic units. It is the outlook, the level of thinking and so on. related to Sometimes the artist expresses his attitude to the toponyms that he uses in the work, making connections between the character and behavior of the character and the toponymic units.

As in all his literary activity, in the playwrights, MF Akhundov is connected with his homeland and his people. The language of his comedies is based on the language of the people, the original, natural language of speech, and the place of events is only Azerbaijan (Nukha, Zangilan, Agjabadi, Tabriz, Lankaran, etc.).

Let's note the fact that the plot of MF Akhundov's first comedy "The Story of Molla Ibrahimkhalil Kimyagar" came to life. The theme of the work is taken from life. Therefore, the artist did not change the place where the event took place, but gave it a go. "MF Akhundov shows his characters directly with adbaad, district, village, and helps readers to save time and space. Not only is there a clear coherence between the character and the nature of the characters, the way they speak and the events and the space that the playwright noted, but, of course, there is an indispensable historical connection."

Keywords: fiction, onomastic units, styling opportunities,

Toponimlər, hidronimlər, oronimlər, etnonimlər onomastikanın ən qədim sahələrindəndir. Yazılı ədəbiyyatımızda, xalq danışıq dilində və bədii üslubda mövcud olan coğrafi adlar onomastikanın digər növlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda mövcud olan onomastikanın həmin sahələrinin öyrənilməsi məqsəduyğundur.

Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tədqiqi çox qədimdir. Belə ki, Azərbaycan torpağında mövcud olan şəhər, rayon, kənd, oba və digər yaşayış məntəqə adları hələ qədim dövrdən türk, ərəb, fars, gürcü, alban və s. mənşələrdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində coğrafi adların tədqiqinin çox qədim tarixi olmasına baxmayaraq, yazılı ədəbiyyatda mövcud olan toponimik vahidlərin tədqiqi, onların üslubi xüsusiyyətləri son dövrə məxsusdur. Toponimlərdən ədəbi dilin bədii üslubunda geniş istifadə olunur. Belə ki, bədii üslubda antroponimlərdən sonra toponimlər ən işlək olan onomastik vahiddir. Bədii dildə toponimlərdən istifadənin həm dilçilik tarixi üçün, həm də üslubiyyat üçün böyük əhəmiyyəti var.

Bədii üslubun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, sənətkarın toponimik vahidlərin müxtəlif variantlarından istifadə etməsi daha maraqlı doğurur. Bu, əsərdə mövcud olan obrazların dünyagörüşü, düşüncə səviyyəsi və s. ilə əlaqədar olur. Bəzən isə sənətkar əsərdə işlətdiyi toponimlərə öz münasibətini bildirir, personajın xarakteri, davranışı ilə toponimik vahidlər arasında əlaqə yaradır.

Bütün ədəbi fəaliyyətində olduğu kimi, dramaturgiya yaradıcılığında da M.F.Axundov öz Vətəni, xalqı ilə üzvü surətdə bağlıdır. Onun komediyalarının dili xalq dili əsasında yaranmış,

orijinal, təbii danışiq dilidir, hadisələrin isə vaqe olduğu yer ancaq Azərbaycandır (Nuxa, Zəngilan, Ağcabədi, Təbriz, Lənkəran və s.).

M.F.Axundovun ilk komediyası olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər” komediyasının süjetinin həyatdan alınması faktını qeyd edək. Əsərin mövzusu həyatdan götürülmüşdür. Ona görə də sənətkar hadisənin cərəyan etdiyi məkanı dəyişdirməmiş, olduğu kimi vermişdir. “M.F.Axundov öz personajlarını bilavasitə adbaad yeri, rayonu, kəndi ilə göstərməsi oxucuda zaman və məkan qənaətini bir daha möhkəmləndirməyə xidmət edir. Obrazların xarakteri, onların danışığı və hadisələrin şəraiti ilə dramaturqun qeyd etdiyi həmin zaman və məkan arasında nəinki adi bir uyğunluq vardır, əksinə, qətiyyətlə demək lazımdır ki, qırılmaz tarixi bir bağlılıq mövcuddur”.

M.F.Axundov “Hekayəti-Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında toponimlərdən həm üslubi, həm də şərti istifadə etmişdir. Yəni, Şərqi cəhalətinin və fanatizminin nümayəndəsi Ağcabədi kəndindən gələn Məstəli şah, hadisələrin cərəyan etdiyi məkan isə Qarabağ vilayətinin Təklə-Muğanlı qışlağıdır. Mütərəqqi Qərb mədəniyyətinin nümayəndəsi Müsyö Jordan, mədəniyyətin mərkəzi isə Fransadır – Parisdir. Fransanın paytaxtı Parisdə olan inqilabın sədası Müsyö Jordana çatdıqda o deyir: “Heyf sənə, Paris, heyf sənə, Tülyeri, gözəl paytaxt, gözəl səltənət! Paris dağılıb, Tüleyri yığılıb, Fransanın səltənəti pozulub”

M.F.Axundov Qarabağ vilayətinin Təklə-Muğanlı qışlağının əvəzinə başqa toponimik vahidlərdən üslubi vasitə kimi istifadə edə bilərdi, lakin Fransanın, Parisin əvəzinə heç bir toponimik vahiddən üslubi vasitə kimi istifadə edə bilməzdi. Bu da ədibin yaşadığı dövrdə Fransanın və Parisin mədəniyyətinin inkişaf mərkəzi olması ilə əlaqədardır, buna görə də Şahbaz bəy məhz fransız dilini öyrənməyə cəhd göstərir. Qeyd etmək olar ki, müasir dövrümüzdə uyğun olaraq XIX əsrdə də Parisin dəbin, modanın “bəşiyi”, vətəni olduğunu toponimik vahidin üslubi xüsusiyyətləri əsasında bilmək çox maraqlıdır.

M.F.Axundov “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında üslubi vasitə kimi işlətdiyi “Naxçıvan” toponimi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. “Naxçıvan” sözünün fars, ərəb, yunan, gürcü və ya erməni dilləri ilə heç bir əlaqəsi olmadığını ilk tədqiq edən XII əsr müəllifi Yaqut Həməvi olmuşdur. Xalq etimologiyasına görə, toponim “dünyanın bəzəyi” (nəqşi cahan) mənasını daşıyır. Toponimin müxtəlif mənbələrdə Naksuana, Naxçuan, Naxçavan, Naxcuan, Nəşava, Naxcuvan yazılışı variantlarına rast gəlinir.

M.F.Axundovun əsərlərində Naxçıvan, Şərur, İrəvan, Salyan, Təbriz toponimləri dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini, daxili və xarici vəziyyəti əks etdirməyə xidmət edən üslubi vasitələrdən biridir.

“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyasında isə hadisələrin cərəyan etdiyi yer Cənubi Azərbaycandır. M.F.Axundov komediyanın remarkasında hadisələrin “şəhri-Təbrizdə” baş verdiyini yazır. Tədqiqatlarda göstərilir ki, komediyada müdafiə işləri tipik şəraitdə, tipik hadisə kimi göstərildiyinə görə hadisələrin Təbrizdə və ya Tiflisdə cərəyan etməsinə müəllif o qədər də əhəmiyyət verməmişdir; hətta bir nüsxədə hadisələrin tiflisdə baş verdiyi qeyd olunmuşdur. Lakin komediyanın süjeti, mövzusu, obrazları səciyyələndirən əsas cəhətlər, hətta onlara verilən adlar, titullar hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın məhz Təbriz olması fikrinin daha uyğun olmasına gətirib çıxarır.

“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyasında isə hadisələrin Şimali Azərbaycanda deyil, məhz Cənubi Azərbaycanda baş verməsi çar senzurasının təqibləri ilə bağlıdır. Qafqaz canişinliyində məsul vəzifədə çalışan M.F.Axundov məhkəmələri və məmurların eyiblərini açıq tənqid edə bilməzdi, bu isə əsərin yazılmasının əsas səbəbi olmuşdur. Ona görə də müəllif yenə də

toponimə üslubi cəhətdən müraciət edərək hadisələrin baş verdiyi məkanın məhz Təbriz olmasını göstərmişdir.

Vətəninin zülm altında olduğunu görən, bütün ömrü boyu xalqına xidmət edən M.F.Axundov, demək olar ki, bütün əsərlərində bu tarixi hadisəni anlatmağa çalışmış, İranın ərazisinin böyük bir hissəsinin Azərbaycan ərazisi olduğunu üstüörtülü şəkildə qeyd etmişdir. Buna görə də onun bədii dilində mövcud olan toponimlər Cənubi Azərbaycanla, İrana sıx bağlıdır.

Toponimlərin ləqəblərlə eyni mövqedən çıxış etməsi bədii dilin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Uydurma toponimlər bədii üslubda daha çox emosionallıq və ekspressivlik yaratma xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Uydurma toponimlər bədii üslubda daha çox emosionallıq və ekspressivlik yaratma keyfiyyətinə malikdir, bədii əsərlərin təhlilində bu tipli toponimlərdən istifadə etmək yazıçıdan böyük ustalığ tələb edir.

M.F.Axundovun “Hekayəti-xırs-quldurbasan” komediyasında əvvəlinci məclis dərənin içində, böyük bir palıd ağacının dibində vəqə olur. Belə ki, əsərdə konkret bir toponim göstərilməmişdir. Lakin yazıçı ikinci və üçüncü məclislərin remarkalarında əhvalatın Şəmsəddin mahalında baş verdiyini qeyd edir: “Vəqə olur Şəmsəddin mahalında, dərənin içində ki, bir tərəfində tərə dəxi zahirdir”. “Üçüncü məclis vəqə olur Şəmsəddin mahalında, obada, alaçığin içində, Tarverdi başı bağlı və koxa və Məşədi Qurban və Nəcəf və Namaz...”. XVIII əsrdə kiçik dövlət birləşmələrinin tərkibinə Şəmsəddin sultanlığı da daxil olmuşdur. Dramaturq Şəmsəddin mahalının harada yerləşdiyi haqqında oxucuya heç bir əlavə məlumat vermir, lakin Bayramın sevgilisini qaçırmaq istəyi ilə bağlı olan səhnədən aydın olur ki, Şəmsəddin mahalı nə Qarabağ vilayətində, nə də İrəvan xanlığında yerləşir, məsafə cəhətdən də bu ərazilərdən xeyli uzaqda yerləşir.

M.F.Axundovun dram əsərlərindən fərqli olaraq N.Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin, N.Nərimanovun bədii dilində hadisələrin cərəyan etdiyi məkan, yəni toponim konkret olaraq göstərilir, bununla yanaşı əsərlərdə baş verən əhvalatlar XIX əsrdə bütün Azərbaycan kəndləri üçün xarakterikdir.

“Sərgüzəşti-mərđi-xəsis” komediyasında Naçalnik əsərin sonunda Heydər bəyi Sona xanıma zamına verir. Uzun müddət Rusiya ilə Dağıstan arasında gedən çəkişmələri M.F.Axundov Heydər bəyin ifadəsində toponimik vahiddən üslubi vasitə kimi istifadə edərək oxucuya çatdırır: “Naçalnik, mən hazırım ki, bu təqsirimi öz qanım il Dağıstanda padşahın düşmənlərinin qabağında yuyum”.

“Aldanmış kvakib” povesti tarixi aspektdə yazılmış əsərlərdən biridir. Əsərdə cərəyan edən hadisələr tarixən də İranın Qəzvin şəhərində baş vermişdir. Bu səbəbdən də yazıçı məkanı olduğu kimi vermişdir: “Səfəviyyənin əvaili-səltənətində Qəzvin paytaxt idi. Hadisati-mütəəvvənin vüquundan sonra Məhəmməd şah Səfəvi səltənəti öz oğlu Şah Abbasi-əvvələ təslim etdi”.

M.F.Axundov komediyalarında və “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi əsərində müxtəlif personajların düşüncə tərzini, xarakteri, psixologiyası ilə əlaqədar olaraq toponimik vahidlərinin müxtəlif variantlarından istifadə edilmiş, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsinin artmasında toponimlər və hidronimlərin digər onomastik vahidlər kimi rolu qeyd edilmişdir. Sənətkar əsərdə mövcud olan toponimlərdən (Hindistan, İran) çar senzurasının təqibləri ilə bağlı olaraq üslubi məqamlarda istifadə etmişdir.

Əgər Müsyö Jordan üçün öz vətəni “Fransa”, xalqı “fransız”lar, dili isə fransız dilidirsə, Şərəfnisə xanım və Hacı Qara üçün həmin xalq “firəng” adlanır, Şahbaz bəy üçün isə fransız dili “firəng dili”; Hatəmxan ağa və Fərhad üçün isə həmin ölkə Firəngistan, Şərəfnisə xanım üçün isə “Firəng”dir: Firəng qızları başlarına örtən təsək mənə lazım deyil”, “Nə bilim, Firəngəmi, Parisəmi, adı batsın dilim yovuşmur. Toponimin müxtəlif variantlarından istifadə edərək yazıçı, ilk növbədə

obrazın xarakterinə, düşüncə tərzinə, nəhayət, danışıq dilinə uyğun olan variantına üstnlük verir, bu zaman toponimik vahidlə obraz arasında əlaqə yaranır.

“Kəmalüddövlə məktubları” əsəri rəngarəng toponimlərlə zəngindir və Son illər Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi ilə bağlı xeyli araşdırmalar aparılmış, onların yaranma və formalaşma yolları, özünəməxsus struktur-semantik tipləri aşkar edilmişdir. Toponimlər coğrafi obyektlərin adları olub, tarix, coğrafiya və dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, Gənclik, 1970, s. 105.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979, s. 256.
3. Axundov M.F. Komediya. Povest, Şeirlər. Bakı, Yazıçı, 1982, s. 272.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı), II c., Bakı: Azərneşr, 1960, 906 s.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU, 1991, s. 318.
6. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya bədii təhlili. Bakı, Maarif, 1979, s. 132.

**FORMASYON EĞİTİMİ ALAN ÖĞRETMEN ADAYLARINDA MESLEKİ TUTUM
VE ÖZ YETERLİK ALGISI**
PERCEPTION OF PROFESSIONAL ATTITUDE AND SELF-EFFICACY IN TEACHER
CANDIDATES TAKING FORMATION EDUCATION

Prof. Dr. Arzu ÖZYÜREK

Karabük Üniversitesi

Doç. Dr. Zeliha YAZICI

Akdeniz Üniversitesi

ÖZET

Eğitim-öğretimin gerçekleşmesinde en önemli unsurlar öğrenci, öğretmen ve eğitim programıdır. Öğretmenin kişisel ve mesleki yeterlikleri, eğitim-öğretimin niteliğini yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle, öğretmen adaylarının yetiştirilmesi önem arz etmektedir. Günümüzde öğretmen yetiştirmede pedagojik formasyon eğitiminin yeterliği tartışılmaktadır. Bu çalışmada pedagojik formasyon programına katılan öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları ve öz yeterliklerini belirlemek amaçlanmıştır. Çalışmada öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ve öğretmenlik mesleği özyeterlik algılarının cinsiyet ve mezun olunan alana göre farklılık gösterip göstermediği, öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ile özyeterlikleri arasında manidar bir ilişki olup olmadığı sorularına cevap aranmıştır. Çalışma, Pedagojik Formasyon Eğitim Programı yürütülen iki farklı üniversitede gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunu Çocuk Gelişimi, Resim, Müzik, Edebiyat ve İlahiyat alanında lisans eğitimini tamamlamış ve halen Pedagojik Formasyon Eğitimi programına devam eden 77 kadın 50 erkek olmak üzere toplam 127 öğretmen adayı oluşturmuştur. Verilerin toplanmasında Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Ölçeği ve Kişilerarası Özyeterlik Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde, verilerin normal dağılımdan gelmemesi nedeniyle Mann Whitney U Testi ve Kruskal Wallis H Testi kullanılmıştır. İki ölçüm seti puanlar arası ilişkinin belirlenmesinde Spearman Brown Korelasyon katsayısından yararlanılmıştır.

Sonuç olarak; kadın öğretmen adaylarının sınıf yönetimi ve meslektaş desteğine ilişkin özyeterlik algılarının erkeklere göre daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Öğretmen adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği puanları yükseldikçe Öğretmenlik Kişilerarası Özyeterlik Ölçeği'nin Sınıf Yönetiminde Algılanan Özyeterlik ve Meslektaşlardan Elde Edilen Desteğe İlişkin Algılanan Özyeterlik İnancı puanlarının azaldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öğretmenlik Mesleği, Pedagojik Formasyon, Özyeterlik, Mesleki Yeterlik.

ABSTRACT

The most important factors in the realization of education are the student, teacher and education program. Farther, the personal and professional competencies of the teacher are closely related to the quality of education. Therefore, it is essential to train prospective teachers. In present, it is debated whether pedagogical formation education provides the professional competencies of the teacher. Therefore, in this study, it was aimed to determine the attitudes and self-efficacy of prospective teachers participating in the pedagogical formation program.

In the study, answers to the questions of the pre-service teachers' attitudes towards the teaching profession and the self-efficacy perceptions of the teaching profession differ according to gender and the field of graduation, whether there is a significant relationship between their attitudes towards the teaching profession and their self-efficacy. The study was carried out at two different universities where the Pedagogical Formation Training Program is carried out. The study group has completed a language education in the field of Child Development, Painting, Music, Literature and Theology and a total of 127 teacher candidates, including 77 females and 50 males who are currently continuing the Pedagogical Formation Education program. The Perspective of Teaching Profession Scale and Interpersonal Self-Efficacy Scale

were used to collect data. In the analysis of the data, Mann Whitney U Test and Kruskal Wallis H Test were used since the data wasn't having normal distribution. Spearman Brown Correlation coefficient was used to determine the relationship between the two sets of scores. As a result of the research it has been determined that as a reserve teachers' attitudes towards the teaching profession increase, the perceived self-efficacy beliefs related to perceived self – efficacy and support obtained from colleagues decreased in classroom management. The other result of the study that it has been determined that female teachers' self-efficacy perceptions regarding classroom management and colleague support are more positive than males.

Keywords: Teaching Profession, Pedagogical Formation, Self-Efficacy, Professional Competence.

1.GİRİŞ

Eğitim-öğretimin gerçekleşmesinde en önemli unsurlar öğrenci, öğretmen ve eğitim programıdır. Öğretmenin kişisel ve mesleki yeterlikleri, eğitim-öğretimin niteliğini yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle, öğretmen adaylarının yetiştirilmesi önem arz etmektedir. Türkiye’de öğretmen yetiştirme uygulamaları zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Son yıllarda, herhangi bir lisans eğitimi mezunu birey Pedagojik Formasyon Eğitimi programına katılarak başarılı olması durumunda öğretmen olabilmektedir. Bireylerin bazen bilinçli bazen de tesadüfen okuduğu lisans öğrenimi, meslek edinmelerinde veya yaptıkları işten doyum sağlamalarında etkili olmayabilir. Bu durumda öğretmen yetiştirme eğitimi olarak tercih ettiği bir meslekte çalışma fırsatına sahip olması, birey için oldukça önemli bir dönüm noktası oluşturabilir.

Toplum için önem arz eden öğretmenliğin tarihi çok eskilere dayanmasına karşın, bir meslek olarak ortaya çıkışı modern okulların açılmasıyla başlamıştır. Eğitimin bir bilim dalı olarak kurumsallaşması, çocuğun eğitimiyle ilgilenecek özel uzmanlık ve yetenek sahibi insanların yetiştirilmesi zorunlu kılınmıştır. Öğretmenlik mesleği, bugün birçok ülkede bilimsel, akademik ve uzmanlık boyutlarının önem kazandığı seçkin, profesyonel bir meslek statüsüne ulaşmıştır (Hacıoğlu ve Alkan, 1997). Günümüzde statü ve saygınlığı kültüre ve ülkelere göre değişmekle birlikte, öğretmenlik eğitim ve öğretim konusunda uzmanlık bilgi ve becerileri gerektiren profesyonel bir meslektir. Birçok eğitime göre öğretmenlik bir meslek olmanın yanında hem bir sanat hem de bir bilimdir. Öğretmen olacak kişilerin pedagojik formasyon yanında sevecen, hoşgörülü, anlayışlı, sabırlı, yaratıcı, güven verici ve enerjik bir özelliğe de sahip olması gerekmektedir. Milli Eğitimin Temel Kanunu’nda öğretmenlik mesleğine yeni başlayacak olanların birtakım yeterliliklere sahip olması ve öğretmen adaylarının meslek öncesi özel bir eğitimden geçirilmesi zorunlu görüldüğü ifade edilir (Eskicumalı, 2002).

Öğretmenin kişisel ve mesleki beklentileri karşılayabilmesi için, öğretmenlik mesleğine yönelik olumlu tutum geliştirmesi ve kendini bu alanda yeterli görmesi gerekir. Öz-yeterlik kavramıyla ilişkili en önemli kavramlardan biri öğretmen öz yeterlik algısıdır (Ekici, 2008). Tschannen Moran ve Woolfolk Hoy (2001) öğretmenlerin öz yeterlik inançlarını, “bir öğretmenin öğrencilerinin arzu edilen öğrenme sonuçlarını oluşturma kapasitesine veya yeteneğine ilişkin inancı” olarak tanımlamaktadırlar (Akt.: Çapri ve Kan, 2006). Öğretmen yeteneğine olan inancı yüksek ise mesleğini yerine getirmede başarılı olacaktır. Meslekte başarılı olmanın koşullarından bilgi ve beceri gerektiren mesleklerin başında öğretmenlik mesleği gelmektedir (Eraslan ve Çakıcı, 2011). Diğer meslek dalları bilim ile nesnel konular üzerine çalıştığı halde öğretmen insan ve onun davranışlarıyla ilgilenmektedir. Öğretmen mesleği, sürekli kendini yenileyen, geliştiren, öz verili çalışan ve sabırlı olmayı gerektiren mesleklerden biridir. Mesleğine olumlu tutum geliştiren öğretmen adayı kendini geliştirmek için çaba gösterecek ve eksikliklerini görebilecektir (Demirtaş, Cömert ve Özer, 2011).

Öğretmen adaylarının kendilerini alanlarında daha yeterli algılamaları ve öğretmenlik mesleğine ilişkin olumlu tutumlara sahip olmaları, onların gelecekte mesleklerini nasıl algıladıklarının bir yansıması olarak kabul edilebilir (Yenice ve Alpak Tunç, 2017). Bu

aşamada, öğretmen yetiştirme konusu gündeme gelmektedir. Ülkemizde zaman içerisinde farklı uygulamalarla öğretmen yetiştirildiği görülmektedir. Bugün Eğitim Fakülteleri yanında farklı lisans programlarından mezun olup öğretmen olmak isteyenlerin başarılı olduğu takdirde öğretmen olma fırsatı sunan Pedagojik Formasyon Eğitiminin öğretmen adaylarının yeterliğini sağlayıp sağlamadığı tartışılmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada pedagojik formasyon programına katılan öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları ve öz yeterliklerini belirlemek amaçlanmıştır. Çalışmada öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ve öğretmenlik mesleği özyeterlik algılarının cinsiyet ve mezun olunan alana göre farklılık gösterip göstermediği, öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ile özyeterlikleri arasında manidar bir ilişki olup olmadığı sorularına cevap aranmıştır.

2.GEREÇ VE YÖNTEM

2.1.Araştırmanın Modeli

Araştırma nicel olarak tasarlanmış, betimsel tarama modelindedir. Var olan bir durumu ortaya koymak amaçlanmıştır.

2.2.Çalışma Grubu

Çalışma, Pedagojik Formasyon Eğitim Programı yürütülen iki farklı üniversitede gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunu Çocuk Gelişimi, Resim, Müzik, Edebiyat ve İlahiyat alanında lisans eğitimini tamamlamış ve halen Pedagojik Formasyon Eğitimi programına devam eden 77 kadın 50 erkek olmak üzere toplam 127 öğretmen adayını oluşturmuştur.

2.3.Verilerin Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği ve Kişilerarası Özyeterlik Ölçeği kullanılmıştır.

Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği, Üstüner (2016) tarafından geliştirilmiştir. Beş seçeneğe sahip 5=Tamamen Katılıyorum, 4=Çoğunlukla Katılıyorum, 3=Orta Düzeyde Katılıyorum, 2=Kısmen Katılıyorum, 1=Hiç Katılmıyorum şeklinde düzenlenmiştir. Toplam 34 maddelik ölçeğin 10 maddesi ters puanlanmakta ve toplam puan üzerinden değerlendirme yapılmaktadır. Geçerlik ve güvenirlik çalışması üniversite öğrencileriyle yapılmış, iç tutarlık katsayısı .93 ve 116 öğrenciyle yapılan test-tekrar test güvenirlik katsayısı .72 bulunmuştur. Ölçeğin ölçüt geçerliği ise .89 bulunmuştur. Çalışma grubunun farklı olması nedeniyle, bu çalışmada yapılan analiz sonucunda ölçek güvenirlik katsayısı .89 bulunmuştur.

Kişilerarası Özyeterlik Ölçeği (KÖYÖ); Brouwers ve Tomic (2002) tarafından geliştirilmiş, Çapri ve Kan (2006) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Toplam 18 maddeden oluşan ölçek, öğretmenlerin üç alandaki kişilerarası öz-yeterlik aktivitesine dayanmaktadır ve üç alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar, Sınıf Yönetiminde Algılanan Öz-Yeterlik (SYÖY) inancı, Meslektaşlardan Elde Edilen Desteğe İlişkin Algılanan Öz-Yeterlik (MDÖY) inancı ve İdarecilerden Elde Edilen Desteğe İlişkin Algılanan Öz-Yeterlik (İDÖY) inancı biçiminde ifade edilmektedir. Ölçek maddeleri (1) “kesinlikle katılmıyorum” ve (5) “tamamen katılıyorum” biçiminde puanlanmaktadır. KÖYÖ’nün güvenirlik çalışmaları sonuçlarına göre, madde toplam test korelasyon katsayıları 0,36-0,77, ölçeğin tümü için elde edilen iç tutarlık katsayısı 0,93, alt ölçekler için sırasıyla 0,91, 0,91, 0,89 olarak bulunmuştur. Ayrıca, test tekrar test yöntemleriyle elde edilen korelasyon katsayısı 0,80 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada, SYÖY ve MDÖY alt boyutları kullanılmıştır.

2.4.Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanmasında gönüllülük esası dikkate alınmıştır. Katılımcılara formları doldurarak geri vermeleri istenmiştir. Verilerin analizinde, verilerin normal dağılımdan gelmemesi nedeniyle Mann Whitney U Testi ve Kruskal Wallis H Testi kullanılmıştır. İki ölçüm seti puanları arasındaki ilişkinin belirlenmesinde Spearman Brown Korelasyon katsayısından yararlanılmıştır.

3.BULGULAR

Tablo 1 ve Tablo 2’de katılımcıların Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği puanları analiz sonuçları verilmiştir.

Tablo 1. Cinsiyete Göre Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği Puanları Analiz Sonuçları

Cinsiyet	N	Ortalama	Ss	M.W.U.	
				Z	p
Kadın	77	30,50	10,83	2,324	0,048*
Erkek	50	33,78	9,87		

*p<0,05

Tablo 1’e göre katılımcıların Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği puanları ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir fark vardır (p<0,05). Erkeklerin Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği puanı (ort.:33,97) ve kadınların puanlarından (ort.:30,50) anlamlı ölçüde yüksektir. Buna göre erkek öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine bakışının kadınlara göre daha olumlu olduğu söylenebilir.

Tablo 2. Alana/Bölüme Göre Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği Puanları Analiz Sonuçları

Alan/Bölüm	N	Ortalama	Ss	Kruskal Wallis	
				H	p
Resim	23	35,52	12,99		
Çocuk Gelişimi	42	28,88	10,16		
İlahiyat	18	31,16	6,13	5,579	0,134
Müzik	19	32,94	12,33		
Edebiyat	25	32,84	10,02		

Tablo 2’ye göre katılımcıların Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği alt puanları ile mezun oldukları alan/bölüm arasında anlamlı fark yoktur (p>0,05). Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarının mezun oldukları alan/bölümüne göre anlamlı bir fark oluşturmadığı söylenebilir.

Tablo 3 ve Tablo 4’te katılımcıların KÖYÖ puanları analiz sonuçları verilmiştir.

Tablo 3. Cinsiyete Göre KÖYÖ Puanları Analiz Sonuçları

Cinsiyet	N	SYÖY		MDÖY	
		Ortalama	Ss	Ortalama	Ss
Kadın	77	27,97	3,23	21,98	3,44
Erkek	50	26,96	2,44	20,12	3,34
		MWU Z:1,593, p:0,001*		t-Testi t:3,627, p:0,000*	

*p<0,05

Tablo 3’e göre, katılımcıların KÖYÖ SYÖY ve MDÖY alt boyut puanları ile cinsiyetleri arasında anlamlı fark vardır (p<0,05). Kadınların SYÖY alt boyut puanı (ort.:27,97) ve MDÖY

alt boyut puanı (ort.:21,98) erkeklerin puanlarından anlamlı ölçüde yüksektir. Buna göre kadın öğretmenler adayının öz yeterlilik algıları erkeklere göre daha yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 4. Alana/Bölüme Göre KÖYÖ Puanı Analiz Sonuçları

Alan/Bölüm	N	SYÖY		MDÖY	
		Ortalama	Ss	Ortalama	Ss
Resim	23	28,69	3,73	20,26	2,57
Çocuk Gelişimi	42	27,45	3,27	22,21	2,54
İlahiyat	18	25,50	3,34	20,94	2,91
Müzik	19	28,26	3,44	21,26	2,92
Edebiyat	25	27,70	3,65	20,76	3,71
		Kruskal Wallis H:11,162, p:0,011*		ANOVA F:2,029, p:0,094	

*p<0,05

Tablo 4'e göre, katılımcıların KÖYÖ SYÖY puanları ile mezun oldukları alan/bölüm arasında anlamlı fark vardır (p<0,05). Resim alan/bölüm mezunlarının SYÖY puan ortalamaları (ort.: 28,69) ve Müzik alan/bölüm mezunlarının SYÖY mezunlarının puan ortalamalarının (ort.: 28,26) Çocuk Gelişimi (ort.: 27,45), Edebiyat (ort.:27,70) ve İlahiyat alan/bölüm mezunlarının SYÖY ortalama puanlarından (ort.: 25,50) anlamlı ölçüde yüksektir (p<0,05). En düşük öz yeterliğe sahip alan/bölüm mezunu katılımcıların İlahiyat alan/bölümü olduğu görülmektedir.

Tablo 5'te katılımcıların Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği ve Kişilerarası Özyeterlik Ölçeği puanları arasındaki korelasyon sonuçları verilmiştir.

Tablo 5. Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği ve KÖYÖ Puanları Korelasyon Analizi Sonuçları

	KÖYÖ	
	SYÖY	MDÖY
Öğretmenlik Mesleğine	r	-0,248
Bakış Açısı Tutum Ölçeği	p	0,005
		-0,308
		0,000

Tablo 5'e göre, katılımcıların Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği ve KÖYÖ SYÖY ve MYÖY alt boyut puanları arasında istatistiksel olarak negatif yönlü bir ilişki bulunmaktadır (p<0,005, r=-0,248, r=0,166, r=0,000, r=-0,308). Formasyon eğitimi alan öğrencilerin Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği puanları arttıkça KÖYÖ puanları azalmakta veya KÖYÖ puanları arttıkça Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Ölçek puanları azalmaktadır. Buna göre, formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik olumlu tutumları arttıkça sınıf yönetiminde algıladıkları öz yeterlikleri inancı ve meslektaşlarından elde edilen desteğe ilişkin algıladıkları öz yeterlikleri inancının azaldığı söylenebilir.

4.TARTIŞMA

Formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine bakış açılarının incelendiği bu çalışmada, erkek öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine bakış açılarının kadın öğretmenlere göre daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine bakışlarının devam ettikleri öğretim bölümüne göre ise anlamlı bir fark oluşturmadığı belirlenmiştir. Çapri ve Çelikkaleli (2008) öğretmen adaylarının öğretmenliğe ilişkin tutum ve mesleki yeterlik inançlarını cinsiyet, program ve fakültelerine göre inceledikleri çalışmalarında, öğretmen adaylarının öğretmenliğe ilişkin tutumları üzerinde

cinsiyetin önemli bir etkisinin olduğunu, program ve fakülte değişkenlerinin ise anlamlı bir etkisinin olmadığını belirlemişlerdir. Öğretmen adaylarının yeterlik inançları üzerinde ise, cinsiyet, program ve fakülte değişkenlerinin anlamlı bir etkisinin bulunduğu görülmüştür. Bulguları literatür ışığında tartışmıştır. Kızların puanlarının daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bulgunun çalışma bulgularını desteklediği söylenebilir.

Çalışmada, kadın öğretmenler adaylarının kişilerarası öz yeterlilik algılarının erkeklere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Çalışmada, en düşük özyeterliliğe sahip öğretmen adaylarının İlahiyat bölümüne ait olduğu saptanmıştır. Öğretmen adaylarının meslekte başarılı olabilmelerini etkileyen özelliklerden birisi öz yeterlik algısıdır. Benzer şekilde Berkant (2017) öğretmen adaylarının öğretmen öz-yeterlik algılarını bazı değişkenlere göre inceledikleri çalışmalarında, sosyal bilimler disiplini eğitimi almış olan öğretmen adaylarının öğrenci katılımı, öğretim stratejileri ve öz yeterliklerin toplamında öğretmen öz-yeterlik algıları fen bilimleri disiplini eğitimi almış olan adaylardan daha yüksek bulmuşlardır. Ancak öğretmen adaylarının branşı, sınıf yönetimine yönelik öz-yeterlik algılarını etkilememiştir. Öğretmen adaylarının cinsiyetleri, yaşları, özel ya da devlet kurumunda çalışmaları, mesleki deneyimleri, aylık gelir düzeyleri, öğretmenlikle ilgili seminer alma durumları, branşlarıyla ilgili yayın okuma sıklıkları ve KPSS'ye girme sayıları öğretmen özyeterlik algılarını etkilememiştir.

Çalışmada, formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik olumlu tutumları arttıkça sınıf yönetiminde algıladıkları özyeterlikleri inancı ve meslektaşlarından elde edilen desteğe ilişkin algıladıkları özyeterlikleri inancının azaldığı belirlenmiştir. Demirtaş, Cömert ve Özer (2011) yaptıkları çalışmada, özyeterlik algılarının cinsiyet ve branşa göre farklılaştığını, özyeterlik algıları ile mesleğe yönelik tutumları arasında pozitif yönde ancak düşük düzeyde bir korelasyon olduğunu belirlemişlerdir. Bu bulgunun çalışma bulgusundan farklı olduğu söylenebilir.

Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları, özyeterlik inançları ve öğrenciyi tanıma düzeylerini incelemek amacıyla Şahin ve Şahin (2017) çalışmalarında, öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutum puan ortalamasının düşük, öz-yeterlik ve öğrenciyi tanıma puanı ortalamasının ise orta düzeyde olduğunu saptamışlardır. Araştırmada, kadınların öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları, öz-yeterlikleri ile öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutum puan ortalamasının düşük, öz-yeterlik ve öğrenciyi tanıma puanı ortalamasının ise orta düzeyde olduğu; kadınların öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları, öz-yeterlikleri ile öğrenciyi tanıma yeterliği puanlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu; öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarının öğrenim gördükleri sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark oluşturmadığı; öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik öz-yeterlik, öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ile öğrenciyi tanıma düzeyi puanları arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler saptandığını belirlemişlerdir. Bu bulguların çalışma bulgularını desteklediği söylenebilir.

5.SONUÇ ve ÖNERİLER

Sonuç olarak; kadın öğretmen adaylarının sınıf yönetimi ve meslektaş desteğine ilişkin özyeterlik algılarının erkeklere göre daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Resim ve Müzik alanı lisans mezunu öğretmen adaylarının Çocuk Gelişimi, Edebiyat ve İlahiyat alan mezunlarına göre manidar düzeyde daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Erkek öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine bakışının kadın adaylardan manidar düzeyde daha yüksek olduğu, öğretmenlik mesleğine bakışın mezun olunan alana göre manidar farklılık göstermediği belirlenmiştir. Öğretmen adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Bakış Açısı Tutum Ölçeği puanları yükseldikçe Öğretmenlik Kişilerarası Özyeterlik Ölçeği'nin Sınıf Yönetiminde Algılanan Özyeterlik ve Meslektaşlardan Elde Edilen Desteğe İlişkin Algılanan Özyeterlik İnancı puanlarının azaldığı belirlenmiştir.

Öğretmen yetiştirme konusunda ülkemizde sorunlarla karşılaşıldığı bir gerçektir. Öğretmen adaylarının, öğretmen olmanın gerektirdiği sorumlulukları yerine getirebiliyor olmaları gerekir. Bu nedenle, kendilerini bu konuda geliştirmeleri gerektiği söylenebilir. Öğretmenlik mesleğine yönelik olumlu bakış açısı ve özyeterlik inancı, meslek yaşamındaki başarı için gereklidir. Öğretmenin mesleğine yönelik olumlu tutumları ve yeterli hissetmesi, onun öğrencileri ve meslektaşlarıyla ilişkilerine yansıtacaktır. Bununla birlikte, katılımcılar henüz öğretmen adaylık eğitimi almaktadırlar. Mesleğe ilişkin deneyim kazandıktan sonra tutum ve yeterliklerine ilişkin algılarında farklılıklar gözlenebilir. Çalışma, yalnızca formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarıyla yapılmıştır. Eğitim Fakültesi lisans öğrencileri ve farklı alan/bölüm mezunu formasyon öğrencilerinin öğretmenlik tutumu ve özyeterlik algılarının karşılaştırılabileceği çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

- Berkant (2017). Öğretmen adaylarının öğretmen öz-yeterlik algılarının incelenmesi. 1(2), 1-17.
- Çapri, B. ve Çelikkaleli Ö. (2008). Öğretmen Adaylarının Öğretmenliğe İlişkin Tutum ve Mesleki Yeterlik İnançlarının Cinsiyet, Program ve Fakültelerine Göre İncelenmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*.9(15), 1-08.
- Çapri, B. ve Kan, A. (2006). Öğretmen Kişiler Arası Öz Yeterlik Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 48-61.
- Demirtaş H., Cömert M. ve Özer N. (2011). Öğretmen Adaylarının Öz Yeterlik İnançları ve Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutumları. *Eğitim ve Bilim Dergisi*. 36(36), 33-35
- Ekici, G. (2008). Sınıf Yönetimi Dersinin Öğretmen Adaylarının Öğretmen Öz Yeterlik Algı Düzeyine Etkisi, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (35), 98-110.
- Eraslan, L. ve Çakıcı, D. (2011) Pedagojik Formasyon Programı Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, (19), 427-438.
- Eskicumalı, A. (2002). Eğitim, Öğretim ve Öğretmenlik Mesleği, Öğretmenlik Mesleğine Giriş. Ankara: Pegem A.
- Hacıoğlu, F. ve Alkan C. (1997). Öğretmen Uygulamaları. Ankara: Alkım.
- Şahin, C. ve Şahin, S. (2017). Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları, Özyeterlik İnançları ve Öğrenciyi Tanıma Düzeyleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. 13(2), 224-238.
- Üstüner, M. (2006). Öğretmenlik mesleğine yönelik tutum ölçeği geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 45, 109-127.
- Yenice, N. ve Alpak Tunç, G. (2017). Pedagojik Formasyon Programına Katılan Öğretmen Adaylarının Öğretmenliğe İlişkin Tutumları ile Mesleki Öz Yeterliliklerin İncelenmesi, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (35), 144-155.

TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ'NE BAĞLI BANKA GRUPLARINDA İSTİHDAM EDİLEN KADIN PERSONEL ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

Dr. Öğr. Üyesi, Hatice Nur GERMİR
MCBÜ UBF Bankacılık ve Finans Bölümü

ÖZET

Ülkelerin gelişmişlik göstergelerinden birisi nitelikli ve iyi eğitim almış kadın bireylerin işgücüne katılım oranının yüksekliği olarak değerlendirilmektedir. Sektörler itibariyle incelendiğinde kadın personelin yoğunlukla istihdam edildiği alanlardan bir tanesi bankacılık sektörüdür. Bu çalışmada Türkiye Bankalar Birliği nezdindeki bankalarda istihdam edilen kadın personelin TBB verileri dikkate alınarak mercek altına alınması amaçlanmıştır. Literatür taraması da yapılan çalışmada banka sektöründe kadın istihdamına dair pozitif ayrımcılığın ön planda olduğu dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Banka Sektörü, İşgücüne Katılım Oranı

ABSTRACT

One of the development indicators of the countries is evaluated as the high rate of participation of qualified and well-educated female labor force. When analyzed by sectors, one of the areas in which female personnel is mostly employed is the banking sector. In this study, banks in Turkey Banks Union intended to be scrutinized before considering female staff employed by the TBU data. It is noteworthy that the positive discrimination in the banking sector is at the forefront in the study, which is also conducted in the literature review.

Keywords: Wome Employment, Banking Sector, Labor Force Participation Rate

GİRİŞ

Tarihsel perspektifte dönemselsel olarak değişim göstermekle birlikte kadınlar ekonomik faaliyetlerin içinde herdaim yer almışlardır. Ekonomik ve sosyal yaşamda meydana gelen gelişme ve değişimlerin daha derinden hissedildiği sanayi devrimi akabinde, annelik ve ev hanımı olma şeklinde toplum tarafından kendilerine biçilen görevlerini yerine getiren kadına, ücret elde edip ekonomik imkanlara kavuşabileceği, ücretli işçi statüsünde istihdam edileceği bir ortam oluşmuştur. Türkiye’de ise kadınların tarım ve el sanatları dışındaki işgücüne katılımı daha ziyade II. Dünya Savaşı sonrasında başlayıp, planlı dönem ile birlikte ivme kazanan sanayileşme hamlesinin neden olduğu köyden kente göç dalgası ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Eğitim seviyelerinde zaman içinde meydana gelen iyileşme ile farklı sektörlerde ve üst pozisyonlarda kadın çalışanların varlıkları hissedilmeye başlanmıştır (Taş ve Akyol, 2015: 138).

Ekonomik krizlerin beraberinde getirdiği yoğun işsizlik ortamı, teknolojik ilerlemeler ve hizmet sektörünün büyümesi yanısıra uluslar arası rekabet ortamının artması çalışma ve üretim biçimlerinde esnek modellerin benimsenmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Hizmet sektöründe yaşanan gelişmeler, kadın çalışanların hizmet sektöründe özellikle büro, banka gibi iş ortamlarında daha başarılı olduğunun fark edilmesiyle kadın işgücünün özellikle bu alanlarda önemli bir unsur olarak ön plana çıkmasına neden olmuştur (Filiz, 2011: 179).

TÜRKİYE'DE KADIN İSTİHDAMI ve DÜNYA ÜLKELERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Türkiye'de Cumhuriyet sonrası dönemde kadın istihdamına ilişkin niceliksel anlamdaki ilk veriler 1927 yılında yapılan Sanayi Sayımı sonuçlarına dayandırılmaktadır. Ülkede yer alan tüm sanayi kuruluşlarını kapsamına alan bu sayımda işgücünün cinsiyet dağılımı, 4 ve daha fazla kişi istihdam eden işletmeler itibariyle yapılmıştır. Sayım sonuçlarına göre 14 yaşından daha büyük toplam 124 bin 444 işçinin istihdam edildiği bu genel toplamın yüzde 29.73'ünü oluşturan 29bin 533 çalışanın kadın olduğu, 14 yaşından daha küçük 22 bin 684 işçinin çalıştırıldığı toplam rakamın yüzde 35.74'ünü oluşturan 8bin 107 çalışanın kız olduğu tespit edilmiştir. Cinsiyet ayrımında her dört işçiden birinin kadın-kız olduğu ve 14 yaşından küçük kız çocuklarının işgücüne katılım oranı kadınların işgücüne katılım oranından daha fazla olarak görülmektedir. Bu verilerin elde edilmesinde savaşlar nedeniyle erkek işgücünde meydana gelen azalma ile eşlerini veya babalarını savaşta kaybeden kadınların/kızların çalışma yaşamına girmek zorunda kalmaları önemli parametreler olarak ileri sürülebilir. İş Kanunu kapsamındaki işçiler için düzenlenen istatistikler incelendiğinde kadınların dokuma yada tekstil sektöründe yoğunlaşma kaydettikleri dikkat çekmektedir. Geleneksel olarak görülen bu sektörde kadınların çalışma istatistikleri yıllar itibariyle artış kaydetmiştir. Nitekim 1937 yılında yüzde 19.5 olarak gerçekleşen oran 1943 yılında yüzde 23.7'ye yükselmiştir. Kadınların sektörel yoğunlaşma gösterdiği diğer çalışma alanı gıda, içki ve tütün faaliyetleri olarak gösterilmektedir. 1937 yılında bu faaliyet alanında kadınların işgücüne katılımı yüzde 64.9 iken 1943 yılında yüzde 63.9 düzeyine artış kaydetmiştir (Makal, 2010: 21, 25; Taş ve Akyol, 2015:141; Önder, 2013: 39).

2011 yılı Nüfus ve Konut Araştırması (NKA) sonuçlarına göre, Türkiye'de 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus içerisinde işgücüne katılma oranı yüzde 47,5 olarak gerçekleşmiş olup; erkeklerde yüzde 69,2, kadınlarda yüzde 25,9 olan bu oran sonuçlarına göre işgücüne katılımda kadınların oranı erkeklerin oranının üçte biri kadardır. Kadınların işgücüne katılma oranı Avrupa Birliği üyesi ve aday ülkeler arasında en düşük olarak Türkiye'de gerçekleşmiştir. Türkiye genelinde işgücüne katılma oranı cinsiyet ve yaş gruplarına göre incelendiğinde, tüm yaş gruplarında erkeklerin işgücüne katılma oranı kadınlara oranla daha yüksek olup, işgücüne katılma oranı erkeklerde en yüksek olarak yüzde 95,4 oranı ile 35-39 yaş grubunda kadınlarda ise yüzde 38,3 oranı ile 25-29 yaş grubunda realize olmuştur Kadınların işgücüne katılma oranının en yüksek olduğu il yüzde 43,5 ile Artvin, en düşük olduğu il yüzde 9.7 oranı ile Şırnak, erkeklerin işgücüne katılma oranının en yüksek olduğu il yüzde 80,1 oranı ile Kars, en düşük olduğu il yüzde 59,5 oranı ile Karabük olarak kaydedilmiştir (<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16056>; Taş ve Akyol, 2015:151,152).

Türkiye'de kadın istihdamında sanayi ve hizmetler sektöründe zaman içinde iyileşme yaşanmıştır. 2017 yılı verilerine göre 15 yaşından büyük 29 milyon 649 bin erkek, 30 milyon 244 bin kadın yaşamaktadır. Bu toplam içinde yüzde 72,5 oranı ile 21 milyon 484 bin erkek işgücüne katılım göstermektedir. Kadınlar yüzde 33,6 işgücüne katılım oranına sahip olup 10 milyon 159 bin kadın çalışma hayatının içinde yer almaktadır (Tablo.1) (https://www.ikv.org.tr/images/files/%C4%B0KV_Degerlendirme_Notu_AB_Kat%C4%B11

[%C4%B1m S%C3%BCrecindeki T%C3%BCrkiyenin Kad%C4%B1n %C4%B0stihdam%
C4%B1 Karnesi\(2\).pdf](#)

Tablo 1: Temel İş Gücü Göstergeleri

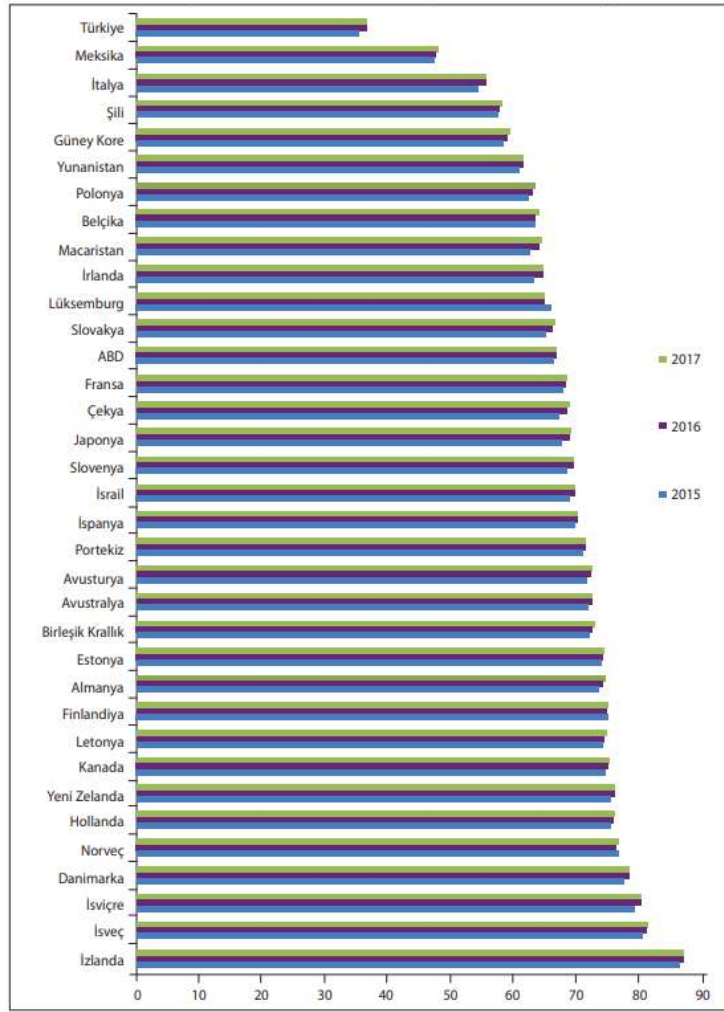
	Toplam		Erkek		Kadın	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017
15 ve daha yukarı yaşta kiler						
Bin						
Nüfus	58.720	59.894	29.031	29.649	29.689	30.244
İş gücü	30.535	31.643	20.899	21.484	9.637	10.159
İstihdam	27.205	28.189	18.893	19.460	8.312	8.729
Tarım	5.305	5.464	2.920	2.993	2.384	2.471
Tarım dışı	21.901	22.724	15.973	16.467	5.928	6.258
İşsiz	3.330	3.454	2.006	2.024	1.324	1.431
İş gücüne dâhil olmayan	28.185	28.251	8.133	8.166	20.052	20.085
Yüzde						
İş gücüne katılım oranı	52	52,8	72	72,5	32,5	33,6
İstihdam oranı	46,3	47,1	65,1	65,6	28	28,9
İşsizlik oranı	10,9	10,9	9,6	9,4	13,7	14,1
Tarım dışı işsizlik oranı	13	13	10,9	10,7	18,1	18,5
15-64 yaş grubu						
İş gücüne katılım oranı	57	58	77,6	78,2	36,2	37,6
İstihdam oranı	50,6	51,5	70	70,7	31,2	32,2
İşsizlik oranı	11,1	11,1	9,8	9,6	14	14,4
Tarım dışı işsizlik oranı	13	13,1	10,9	10,8	18,2	18,6
Genç nüfus (15-24 yaş)						
İşsizlik oranı	19,6	20,8	17,4	17,8	23,7	26,1
Ne eğitimde ne istihdamda olanların oranı	24	24,2	14,6	14,6	33,5	34

*Tablodaki rakamlar yuvarlamalardan dolayı tam toplamı vermeyebilir.

Kaynak: TÜİK

Yıllar itibariyle tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kadın istihdamında küçük de olsa artış kaydedilmiştir. Ancak gelişmiş ülkelerde kadınların işgücü piyasalarında elde ettiği haklara henüz ulaşamamış olması yanısıra kadınların yoğunlukta tarım sektöründe istihdam edilmesi, International Labour Office (ILO) verilerine göre OECD ülkeleri arasında Şili ve Meksika’nın da gerisinde kadınların işgücüne katılım göstermesi gelişmiş ülkelerle aramızdaki en önemli kadın istihdamına dair farklar olarak belirtilebilir (Şekil.1)

Dünya Ekonomik Forumu tarafından hazırlanıp Kasım 2016’da yayımlanan Küresel Cinsiyet Uçurumu Raporu’na göre 144 ülke arasında cinsiyet eşitliğinde 130’uncu sırada yer alan Türkiye, OECD ülkeleri arasında kadınların iş gücüne katılım oranının en düşük olduğu ülke konumunda bildirilmektedir. Kadınların dünya nüfusunun yarısını oluşturdukları dikkate alındığında sahip oldukları ekonomik potansiyellerinin tam olarak açığa çıkarılabileceği halinde küresel ekonominin kayda değer bir büyüme trendi yakalayabileceği vurgulanmaktadır. 2015 yılı MGI cinsiyet eşitliği endeksinin büyüklüğüne ilişkin tahminlere göre bölgedeki en iyi senaryo realize olduğunda tüm ülkeler kendi bölgelerinde cinsiyet çeşitliliği geliştirme oranının en hızlı ilerlediği ülke olduğunda 2025 yılında küresel hasılanın 12 trilyon dolar yani yaklaşık yüzde 11 artacağı ileri sürülerek bu bağlamda Türkiye’nin küresel ortalamadan daha büyük bir ekonomik potansiyele sahip olduğu kaydedilmektedir (İKV, 2019)

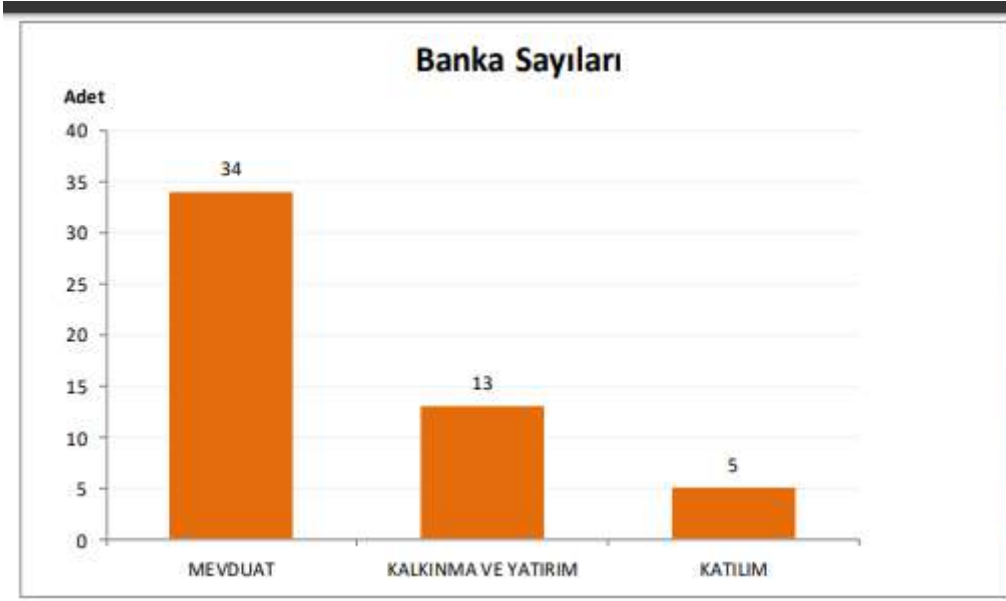
Şekil.1: OECD Ülkelerinde Kadınların İşgücüne Katılım Oranı (%)

Kaynak: ILO

TÜRKİYE'DE BANKACILIK SEKTÖRÜNDE KADIN İSTİHDAMI

Türkiye'de faaliyette bulunan bankaları çalışma alanlarına göre ayırdığımızda; merkez bankacılığı, ticari bankacılık veya mevduat bankacılığı, katılım bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı olarak grupların ortaya çıktığı görülmektedir. Mevduat bankaları ile kalkınma ve yatırım bankaları Türkiye Bankalar Birliği (TBB)'ne bağlı çalışan banka gruplarıdır (Şekil.2)

Şekil.2: Türk Banka Sisteminde Faaliyette Bulunan Bankalar

Kaynak: BDDK Temel Göstergeler Raporu

https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/veri_0014_39.pdf

Türkiye Bankalar Birliği bünyesindeki banka gruplarında 31 Aralık 2018 tarihi itibarıyla 192bin 313 çalışan istihdam edildiği, bu toplamın yüzde 50.816'sını oluşturan 97bin 725 kişinin kadın personel olduğu; kadın personelin eğitim seviyelerinin 81bin 722'sinin Yüksek Öğretim Kurumu mezunu, 8bin 410'unun orta öğretim mezunu, 7bin 419'unun yüksek lisans ve doktora yapmış, 174 kişinin ise ilköğretim kurumlarından mezun oldukları bildirilmektedir. TBB bünyesindeki banka gruplarını sermaye kökenlerine göre incelediğimizde; kamu, özel ve yabancı olmak üzere üç alt başlıkta incelendiği, Kamusal sermayeli mevduat bankaları; Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş., Türkiye Halk Bankası A.Ş. ve Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O. olup kamusal sermayeli üç adet banka nezdinde 60bin 195 olan toplam çalışanın yüzde 43,88'ini kapsayan 26bin 413 kadın personel istihdam edildiği tespit edilmektedir. Özel sermayeli mevduat bankaları; Adabank A.Ş., Akbank T.A.Ş., Anadolubank A.Ş., Fibabanka A.Ş., Şekerbank T.A.Ş., Turkish Bank A.Ş., Türk Ekonomi Bankası A.Ş., Türkiye İş Bankası A.Ş., Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. olmak üzere dokuz adet olup bu bankalarda toplam 72bin 025 kişi istihdam edildiği bunun yüzde 54,56'sının (39bin 296 kişi) kadın personelden oluştuğu bildirilmektedir. Yabancı sermayeli olanlar; Alternatifbank A.Ş., Arap Türk Bankası A.Ş., Bank Mellat, Bank of China Turkey A.Ş., Burgan Bank A.Ş., Citibank A.Ş., Denizbank A.Ş., Deutsche Bank A.Ş., Habib Bank Limited, HSBC Bank A.Ş., ICBC Turkey Bank A.Ş., ING Bank A.Ş., Intesa Sanpaolo S.p.A., JPMorgan Chase Bank N.A., MUFG Bank Turkey A.Ş., Odea Bank A.Ş., QNB Finansbank A.Ş., Société Générale (SA), Turkland Bank A.Ş., Türkiye Garanti Bankası A.Ş. olmak üzere yirmibir adet olup 54bin 478 personelin yüzde 55,18'i (30bin 065kişi) kadın personelden oluşmaktadır. Kalkınma ve yatırım bankacılığı yapan onüç adet banka (Aktif Yatırım Bankası A.Ş., BankPozitif Kredi ve Kalkınma Bankası A.Ş., Diler Yatırım Bankası A.Ş., GSD Yatırım Bankası A.Ş., İller Bankası A.Ş., İstanbul Takas ve Saklama Bankası A.Ş., Merrill Lynch Yatırım Bank A.Ş., Nurol Yatırım Bankası A.Ş., Pasha Yatırım Bankası A.Ş., Standard Chartered Yatırım Bankası Türk A.Ş., Türk Eximbank A.Ş., Türkiye Kalkınma

ve Yatırım Bankası A.Ş., Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.) daki 5bin 395 çalışanın yüzde 34,77'sini oluşturan bin876 adedi kadın personelden oluşmaktadır (Tablo.2)

Tablo.2: TBB Nezdinde Çalışan Personel (Cinsiyet ve Eğitim Durumları Ayrımı ile) (31/12/2018)

Banka	İlk Öğretim Kurumlarını Bitirmiş Olanlar (İlkokul ve Ortaokul)			Orta Öğretim Kurumlarını Bitirmiş Olanlar (Lise ve dengi okullar)			Yüksek Öğretim Kurumlarını Bitirmiş Olanlar			Yüksek Lisans ve Doktora Yapmış Olanlar			Toplam		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Sektör Toplamı	817	174	991	17.238	8.410	25.648	68.989	81.722	150.711	7.544	7.419	14.963	94.588	97.725	192.313
Mevduat Bankaları	622	148	770	16.808	8.315	25.123	66.892	80.498	147.390	6.747	6.888	13.635	91.069	95.849	186.918
Kamu Sermayeli Bankalar	215	6	221	5.377	1.507	6.884	25.548	22.420	47.968	2.642	2.480	5.122	33.782	26.413	60.195
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	99	2	101	2.726	517	3.243	10.991	8.046	19.037	1.196	1.070	2.266	15.012	9.635	24.647
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	47	1	48	2.047	604	2.651	7.737	6.990	14.727	748	607	1.355	10.579	8.202	18.781
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	69	3	72	604	386	990	6.820	7.384	14.204	698	803	1.501	8.191	8.576	16.767
Özel Sermayeli Bankalar	171	12	183	5.256	3.032	8.288	25.014	33.815	58.829	2.288	2.437	4.725	32.729	39.296	72.025
Adabank A.Ş.	1	0	1	3	3	6	10	10	20	0	1	1	14	14	28
Akbank T.A.Ş.	28	0	28	435	166	601	5.237	6.223	11.460	622	656	1.278	6.322	7.045	13.367
Anadolubank A.Ş.	7	0	7	204	57	261	659	616	1.275	44	57	101	914	730	1.644
Fibabanka A.Ş.	10	1	11	171	58	229	565	627	1.192	87	72	159	833	758	1.591
Şekerbank T.A.Ş.	13	2	15	192	120	312	1.497	1.601	3.098	76	70	146	1.778	1.793	3.571
Türkish Bank A.Ş.	6	0	6	17	11	28	57	69	126	17	13	30	97	93	190
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	19	3	22	790	413	1.203	3.168	4.335	7.503	382	377	759	4.359	5.128	9.487
Türkiye İş Bankası A.Ş.	67	1	68	2.570	1.384	3.954	8.832	10.624	19.456	518	574	1.092	11.987	12.583	24.570
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	20	5	25	874	820	1.694	4.989	9.710	14.699	542	617	1.159	6.425	11.152	17.577
Tasarruf Mevduatı Sig. Fon. Dev. Ban.	13	2	15	72	20	92	50	50	100	10	3	13	145	75	220
Birleşik Fon Bankası A.Ş.	13	2	15	72	20	92	50	50	100	10	3	13	145	75	220
Yabancı Sermayeli Bankalar	223	128	351	6.103	3.756	9.859	16.280	24.213	40.493	1.807	1.968	3.775	24.413	30.065	54.478
Alternatifbank A.Ş.	11	0	11	93	31	124	311	384	695	73	46	119	488	461	949
Arap Türk Bankası A.Ş.	9	1	10	47	10	57	82	75	157	26	18	44	164	104	268
Bank Mellat	3	0	3	9	1	10	29	7	36	2	0	2	43	8	51
Bank of China Turkey A.Ş.	0	0	0	0	0	0	11	6	17	8	6	14	19	12	31
Burgan Bank A.Ş.	5	0	5	52	36	88	345	467	812	47	54	101	449	557	1.006
Citibank A.Ş.	0	0	0	28	8	36	125	158	283	43	40	83	196	206	402
Denizbank A.Ş.	101	116	217	2.310	2.347	4.657	2.871	3.524	6.395	251	266	517	5.533	6.253	11.786
Deutsche Bank A.Ş.	1	0	1	2	0	2	27	52	79	14	13	27	44	65	109
Habib Bank Limited	1	0	1	5	0	5	6	6	12	1	1	2	13	7	20
HSBC Bank A.Ş.	1	0	1	144	99	243	574	1.204	1.778	83	100	183	802	1.403	2.205
ICBC Turkey Bank A.Ş.	9	4	13	65	23	88	261	347	608	35	42	77	370	416	786
ING Bank A.Ş.	11	0	11	264	155	419	1.540	2.186	3.726	193	171	364	2.008	2.512	4.520
Intesa Sanpaolo S.p.A.	0	0	0	0	0	0	10	9	19	6	4	10	16	13	29
JPMorgan Chase Bank N.A.	3	1	4	1	2	3	18	17	35	8	5	13	30	25	55
MUFG Bank Turkey A.Ş.	0	0	0	2	0	2	25	27	52	12	9	21	39	36	75
Odea Bank A.Ş.	3	0	3	32	6	38	342	556	898	85	64	149	462	626	1.088
QNB Finansbank A.Ş.	40	4	44	1.371	546	1.917	3.670	5.874	9.544	348	423	771	5.429	6.847	12.276
Rabobank A.Ş.	0	0	0	1	0	1	9	8	17	13	4	17	23	12	35
Société Générale (SA)	4	0	4	6	4	10	11	13	24	6	2	8	27	19	46
Türkiand Bank A.Ş.	2	0	2	54	20	74	125	158	283	21	23	44	202	201	403
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	19	2	21	1.617	468	2.085	5.888	9.135	15.023	532	677	1.209	8.056	10.282	18.338
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	195	26	221	430	95	525	2.097	1.224	3.321	797	531	1.328	3.519	1.876	5.395
Aktif Yatırım Bankası A.Ş.	3	0	3	61	16	77	294	195	489	59	35	94	417	246	663
BankPozitif Kredi ve Kalkınma Bankası A.Ş.	1	0	1	4	3	7	24	24	48	5	2	7	34	29	63
Diler Yatırım Bankası A.Ş.	0	0	0	2	0	2	3	8	11	2	3	5	7	11	18
GSD Yatırım Bankası A.Ş.	0	0	0	2	0	2	17	9	26	1	1	2	20	10	30
İller Bankası A.Ş.	108	8	116	222	40	262	1.053	444	1.497	410	248	658	1.793	740	2.533
İstanbul Takas ve Saklama Bankası A.Ş.	6	2	8	10	2	12	119	80	199	43	30	73	178	114	292
Merrill Lynch Yatırım Bank A.Ş.	0	0	0	0	0	0	13	13	26	11	10	21	24	23	47
Nuroi Yatırım Bankası A.Ş.	4	2	6	6	1	7	19	15	34	9	3	12	38	21	59
Pasha Yatırım Bankası A.Ş.	0	0	0	2	0	2	16	20	36	6	8	14	24	28	52
Standard Chartered Yatırım Bankası Türk A.Ş.	2	2	4	2	4	6	4	7	11	3	6	9	11	19	30
Türk Eximbank	29	10	39	59	13	72	236	140	376	133	89	222	457	252	709
Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.	32	0	32	44	12	56	194	148	342	61	37	98	331	197	528
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	10	2	12	16	4	20	105	121	226	54	59	113	185	186	371

Kaynak: TBB Verileri

Ayrıca Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) tarafından faaliyet ruhsatı iptal edilerek faaliyetlerine son verilmesi karar verilen bankaların devredildiği Tasarruf Mevduat ve Sigorta Fonu (TMSF) bünyesinde mevcut durum itibarıyla bir adet banka bulunmaktadır. TMSF nezdinde Birleşik Fon Bankası A.Ş. adı altında bir banka bulunmakta olup; bu banka nezdindeki 220 çalışanın 75'i (yüzde 34.09'u) kadın personeldir. TBB bünyesindeki yabancı sermayeli mevduat bankaları yüzde 55,18 oranı ile toplam çalışan içerisinde en fazla kadın personel istihdam eden grup olarak ön plana çıkmaktadır. Kadın personeli en fazla istihdam eden diğerleri; Özel sermayeli mevduat bankaları ve kamusal sermayeli mevduat bankaları, kalkınma ve yatırım bankaları sıralamadaki diğer bankalar olarak yerlerini almaktadır (https://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/Bankalarimiz_Kitabi_/3761).

SONUÇ

Türkiye nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların iş gücüne katılımının artırılması, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve ülkemizin 2023 yılı vizyonunun gerçekleştirilerek dünyanın ilk 10 ekonomisi arasına girebilme çabasının gerçekleşebilmesi adına büyük önem arz etmektedir. Küresel ekonomi ve Türkiye açısından kadınların iş gücüne katılımının artırılması ve dünya nüfusunun yarısını oluşturan kadınların ekonomik potansiyellerini tam olarak açığa çıkarmaları halinde ciddi bir büyüme trendinin yakalanabileceği ileri sürülmektedir. Bu sebeple Türkiye’de kişi başına düşen GSYH’yi artırmanın en önemli kaldıraçlarından bir tanesinin kadınların iş gücüne katılımlarını artırmak olacağı vurgulanmaktadır. 2018 yılı verileri ile Türkiye’de kadın istihdamının yaklaşık yüzde 50.82 olduğu bankacılık sektöründe, kadınların işgücüne katılım oranı Türkiye ortalamasının üzerinde seyir etmektedir. TBB bünyesinde yer alan yabancı sermayeli mevduat bankalarında istihdam edilen kadın personel sayısı sektör ortalamasının da üzerinde cereyan etmiştir. Kalkınma ve yatırım bankaları sektörde en düşük düzeyde kadın istihdamına yer veren banka grubu olarak kaydedilmiştir.

KAYNAKÇA

BDDK Temel Göstergeler Raporu, (2018)
https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/veri_0014_39.pdf Erişim: 01/02/2020

Filiz, Y. (2011). Esnek Çalışma Biçimlerinin Kadın İstihdamına Etkileri: Avrupa Birliği İstihdam Politikaları ve Türkiye Karşılaştırması, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Afşaroğlu Matbaası, Ankara.

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), (2019). AB Katılım Sürecindeki Türkiye’nin Kadın İstihdamı Karnesi, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, İstanbul.
[https://www.ikv.org.tr/images/files/%C4%B0KV_Degerlendirme_Notu_AB_Kat%C4%B1%C4%B1m_S%C3%BCrecindeki_T%C3%BCrkiyenin_Kad%C4%B1n_%C4%B0stihdam%C4%B1_Karnesi\(2\).pdf](https://www.ikv.org.tr/images/files/%C4%B0KV_Degerlendirme_Notu_AB_Kat%C4%B1%C4%B1m_S%C3%BCrecindeki_T%C3%BCrkiyenin_Kad%C4%B1n_%C4%B0stihdam%C4%B1_Karnesi(2).pdf)

Makal, A. (2010). Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği, Çalışma ve Toplum Dergisi, Ankara.

OECD (2017), *The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264281318-en>.

Önder, N. (2013). Türkiye’de Kadın İşgücünün Görünümü, ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi, Sayı:1, Cilt:1, Ankara.

Taş, H.Y., Akyol, Y. (2015). Türkiye Çalışma Hayatında, Hukuksal Olarak Kadınlara Sağlanan Avantajlar ve Yansımaları, HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 4(9): 136-155, ISSN: 2147-3668.

World Economic Forum (2016), The Global Gender Gap Report, http://www3.weforum.org/docs/GGGR16/WEF_Global_Gender_Gap_Report_2016.pdf
Erişim Tarihi: 15/02/2020

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16056>;

https://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/Bankalarimiz_Kitabi_/3761

**ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОҒАРЫ ДЕҢГЕЙДЕ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҒАЖ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КАРТА СЫЗБАЛАР ЖАСАУДА ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

Разия КАЛДЫБЕКОВА

п.ғ.к.,аға оқытушы Гаухар АБДИКАРИМОВА

Данияр АЛДАБЕРГЕНОВ

Абай атындағы ҚазҰПУ

ABSTRACT

At the present stage, a new education system is being created in Kazakhstan. The National education system is focused on entering the world educational space. One of the main tasks set for education workers is the continuous improvement of teaching methods and techniques and the development of modern pedagogical technologies.

One of the important problems in the upbringing and education of the younger generation is the mastery of the scientific and pedagogical foundations of innovation by teachers. Pedagogical technology – interrelated processes caused by the need to organize pedagogical influences on the formation of a person. Currently, Kazakhstan is forming its own educational plans and a national model. In this regard, there are new learning technologies aimed at personal development of students.

Today in educational institutions of the country more than 50 educational technologies are a core of theoretical research and applied areas, are responsible for their use in improving the learning process. The article discusses the possibilities of forming high-level thinking skills in geography lessons using GIS technologies. The research paper examines how well society uses the rich information and capabilities of the Internet.

Today, the most reliable users of the Internet are school-age children, who, unlike adults, are immediately adapted to the powerful technological progress that has covered the country over the past decade. The article explains that the rapid development of technical innovations by students is very good, but using the achievements of advanced technologies without adult supervision will not lead to positive results.

In this case, the task of parents, teachers, and methodologists is to form a system of teaching children to systematize the assimilation of the Internet, that is, first of all, to consider ways to open network opportunities in order to focus, first of all, not for various games on the computer, often observed in modern children, on the accumulation of students' knowledge, the formation of thinking skills at a high level.

Information and propaganda functions are implemented through systematic work with GIS technology, since it, like any training tool, takes on an important semantic and informational load. The main concepts for studying the use of GIS technology in education are presented as a node of the article. In addition, the article reveals the possibilities of conducting research with space maps through Google Maps and Mapgroup services.

Key words: GIS, Thinking Skills At A High Level, The Analysis Of The Information

Kіpіcne: Географиялық процестерді зерттеудің негізі географиялық карталарды пайдалану арқылы жүзеге асырылады, бұл жағдайда Ресей ғалымы Николай Баранский: "Карта-альфа және омега", яғни географияны ұғыну картамен басталады және картамен аяқталады - деген. Қазіргі заманғы карталарды геоақпараттық жүйесіз елестету мүмкін емес. Мектепте білім беруде геоақпараттық жүйелерді қолдану - заман талабы.

Мұғалім мен оқушылардың өзара байланысты, шығармашылық оқу іс-әрекеті

процесінде географиялық білімді меңгерудің нәтижелілігін арттыру маңызды компоненттеріне мектептегі геоақпараттық жүйе болып табылатын сандық білім беру ресурстары кешенін мүмкіндік береді.

Геоақпараттық жүйе (ГАЗ) - бұл біздің планетамызда болып жатқан оқиғалар мен нақты әлем объектілерін карталау мен талдауға арналған компьютерлік технология. Технология географиялық карта ұсынатын толыққанды визуализация мен кеңістіктік талдаудың артықшылықтарымен деректер базасымен (сұраныс, статистикалық талдау) жұмыс істеу бойынша дәстүрлі операцияларды біріктіреді. Бұл мүмкіндіктер ГАЗ-ны басқа ақпараттық жүйелерден ажыратады, бұл оларды қоршаған әлем оқиғаларының құбылыстарын талдау мен болжаумен, қоршаған табиғи және әлеуметтік ортада себеп-салдарлық байланыстарды ұғынумен және бөлумен байланысты міндеттердің кең ауқымында қолдануды қамтамасыз етеді [1].

ГАЗ, ең алдымен география үшін жасалынған жүйе болып саналады. Алайда бүгінгі таңда ол адамның өміріне, оның шаруашылықты ұйымдастыруы мен басқару саласының барлық деңгейлерінде кеңінен қолданысқа еніп отыр[2].

География бойынша жалпы орта білім беру стандарты мектепте географияны оқу географиялық карталар, статистикалық материалдар, қазіргі уақытта қажетті географиялық деректерді іздестіруді, түсіндіруді және көрсетуді қамтамасыз ететін қазіргі заманғы геоақпараттық технологиялар сияқты халықаралық қарым-қатынас "тілдерді" қолдану кезінде кеңістікте бағдарлануды меңгеруге бағытталуын талап етеді. Географиялық ақпараттық жүйелер, оқытудың картографиялық құралдарының бір түрі ретінде отандық және шетел ғалымдары көптеген еңбектерінде қарастыра бастады.

Қазіргі уақытта географияны оқытуда ГАЗ-технологияларын қолдану аса маңызды және өзектілікке ие болады, өйткені осы технология арқылы әрбір оқушының жеке қасиеттерін ашуға мүмкіндіктер мол. ГАЗ әзірлеу және пайдалану географияны, нақтырақ айтқанда, қазіргі заманғы есептеу техникасын пайдалануға негізделген оның картографиялық құрамдас бөлігін зерделеуді дамытудың жаңа кезеңі болып табылады [3].

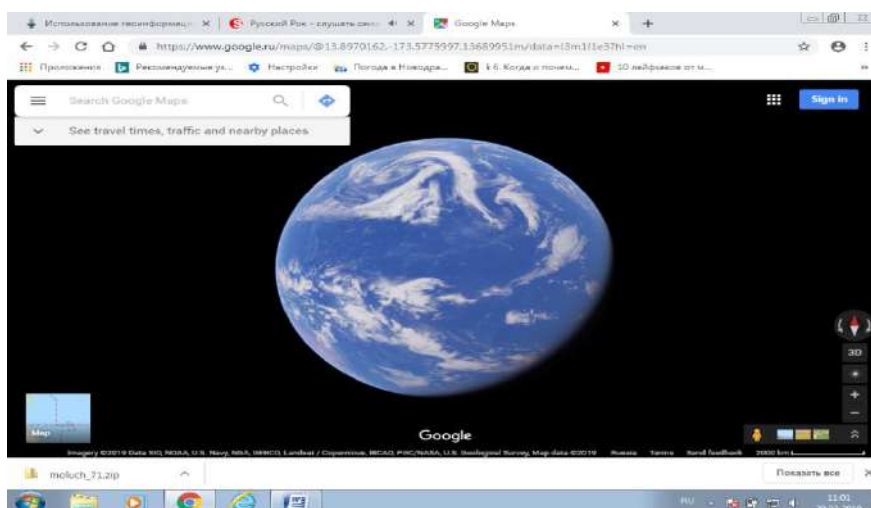
ГАЗ қолдану бірқатар функцияларды белсендіруге мүмкіндік береді: көрнекі-бейнелі, тәрбиелеуші, дамытушы, ақпараттық, насихаттаушы, сондай-ақ ГАЗ-мен жұмыс істеу кезінде шеберлік пен дағдыларды қалыптастыру. Осылайша, көрнекі-бейнелі функция оқушыларға сезімдік қабылдау құралдары бойынша географиялық көріністер шеңберін кеңейтуге және байытуға мүмкіндік береді, оқытуды барынша қол жетімді етеді, байқағыштықты, жоғары деңгейдегі ойлау дағдылары мен танымдық қабілеттерін дамытады, оқу материалын терең және берік меңгеруге көмектеседі.

ГАЗ технологиясымен жұмыс істеу кезінде тәрбиелік функцияның рөлі оқушылардың оқу-тәрбие процесіне аталған технологиямен жұмыс істеу бойынша әртүрлі тапсырмаларды енгізу болып табылады. Оқытушы экологиялық, эстетикалық тәрбие берумен қатар және көптеген міндеттерді шеше алады. Дамыту функциясы да оқушылардың жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Реттілікпен орындау арқылы ГАЗ технологиясы жұмыстың негізгі тәсілдерін меңгеруіне қарай тапсырмаларды үздіксіз күрделендіріп, оқушының зерттеу нысанына қызығушылығын арттыруға әкеледі, сондай-ақ одан әрі міндеттерді шешудің дербес шығармашылық тәсіліне оқушының назарын аударады.

ГАЗ-технологиялар оқушыларға жалпы географиялық қабықты да, оның жеке компоненттерін бейнелеуде жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларының қалыптасуына көмектеседі. Әр түрлі кезеңдік ғарыштан түсірілген карталарды салу әдісімен белгілі бір

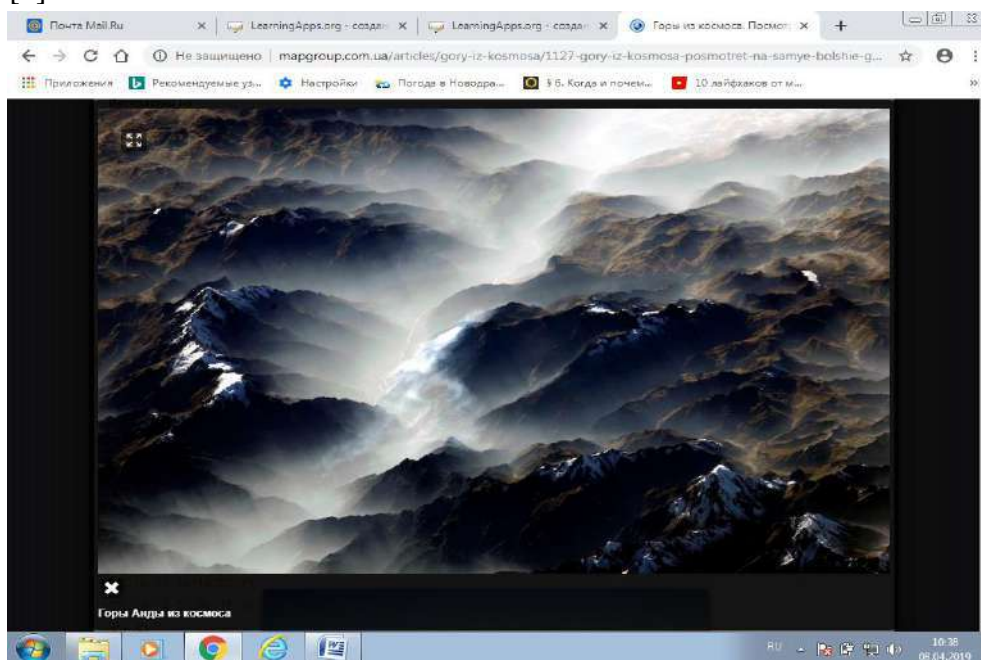
географиялық есептерді шешу кезінде динамикадағы географиялық процестерді зерттеуге мүмкіндік береді[4].

Жер ғаламшары туралы мағлұматтарды оқу арқылы оқушылар жердің шар тәрізділігіне дәлелдемелер келтіреді, сонымен қатар, ежелгі ғалымдардың зерттеулерінен басқа, оқушылар географияның қазіргі жетістіктерімен танысады, бұл тақырып Жерді ғарыштық түсіруді қарастыра отырып, ГАЖ – технологиялармен таныстыруға жақсы себеп болып табылады. Мәселен, жер серігі картасындағы Жердің бейнесі көрінісінен (1-сурет) көрсетілген [5].

Сурет 1. Жер серігінен түсірілген Жердің бейнесі

Mars Google қызметі Жердің шар тәрізді екендігі туралы түсінік алуға, Күн жүйесіндегі ғаламшардың орны туралы мәлімет алуға мүмкіндік береді. Оқушылардың қызығушылығы осы қызметтің қолайлы жақтары арқылы іске асады, яғни онда барлық нысандарды қозғалтуға, сондай-ақ масштабын өзгертуге болады. Сонымен қатар Mapgroup қызметі бойынша орографиялық жүйенің ауқымының таралуын бағалау мүмкіндігі зор. Оны Анд тауының ғарыштан түсірілген көрінісінен (2-сурет) байқауға болады[6].

Сурет 2. Анд тауының ғарыштан көрінісі

Статистикалық мәліметтерден басқа бұл қызмет арқылы табиғаттағы құбылыстарға бақылау жүргізуге мүмкіндік бар.

ГАЗ технологияларды қолдану оқушылардың санасына әлемнің тұтас географиялық бейнесін, интернет желісінің кең кеңістігін бейнелейді, тек статистикалық географиялық объектілерді ғана емес, сонымен қатар географиялық құбылыстардың табиғатын түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды: Сонымен, қазіргі білім беру үнемі жаңартуды, оқытуды ұйымдастырудың жаңа әдістері мен нысандарын пайдалануды талап етеді, бұл оқушыларға өз бетімен жұмыс істеуге, ақпаратты талдауға, теориялық білімді практикада қолдануға мүмкіндік береді. Осылайша, оқу үрдісінде оқытудың инновациялық әдістерін қолдану географиялық дүниетанымды тереңдетіп, *жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын* қалыптастыруға көмектеседі.

Ақпараттық және насихаттаушы функциялар ГАЗ-технологиясымен жүйелі жұмыс арқылы іске асырылады, өйткені ол оқытудың кез келген құралы ретінде маңызды мағыналық және ақпараттық жүктемені береді. Қорыта келе, ГАЗ технологиясын білім беруде қолдану бойынша мына тұжырымдамаларды ұсынамыз:

1. География сабақтарында АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) мен ГАЗ қолдану қазіргі уақытта білім беру үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады.

2. География сабақтарында АКТ мен ГАЗ қолдану оқу-тәрбие процесін оңтайландыруға және оқушыларды оқытудың нәтижелілігін арттыруға мүмкіндік береді.

3. ГАЗ-ны пайдалану оқу процесінде интеграцияланған тәсілді дамытуға, жақсы түсінуге және практикада қолдануға ықпал етеді.

4. ГАЗ-кеңістіктік координаттары бар ақпаратты құру, сақтау, өңдеу және талдаудың сандық жүйесі.

Дегенмен, география сабақтарында ГАЗ қолдану үшін Қазақстандағы мектептер жеткілікті техникалық жабдықталмаған. Сондай-ақ, география пәні мұғалімдеріне ГАЗ-мен жұмыс істеу тәжірибесі мен ерекшеліктерін білуде қосымша білім жинақтау қажеттілігі күн тәртібіндегі негізгі мәселе.

Әдебиеттер тізімі:

1. Браун Л. А. История географических карт. — Москва: Центрполиграф, 2006. - 479 с. — ISBN 5-9524-2339-6 [История ГИС от древности до XX века].
2. Каймулдинова К. және т.б. География. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық/ К. Каймулдинова, Б.Абдиманапов, С. Абилмажинова, А. Саипов. —Алматы:Мектеп, 2019. -256б.
- 3.Капралов Е., Кошкарев А., Тикунов В., Лурье И., Семин В., Серапинас Б., Сидоренко В., Симонов А. Геоинформатика. В 2 книгах. — Москва: Academia, 2010. — ISBN 978-5-7695-6820-6, ISBN 978-5-7695-6821-3
4. Журкин И. Г., Шайтура С. В. Геоинформационные системы. — Москва: Кудиц-пресс, 2009. — 272 с.
5. <https://www.google.ru/maps>
6. <http://mapgroup.com.ua>

**ASSESSMENT OF THE CHALLENGES OF POST CLEARANCE AUDIT IN
ETHIOPIAN REVENUE AND CUSTOMS AUTHORITY (A CASE OF MEKELLE
BRANCH OFFICE)**

Consultant and lecturer, Samuel Atsibha GEBREYESUS
Ethiopian Civil Service University addis Ababa, Ethiopia

ABSTRACT

The increase in volume of international trade and the need for trade facilitation has necessitated the adoption of risk management and audit-based controls. Post Clearance Audit is one of the most important means/tools used by many countries in the customs reform and modernization. Ethiopia has introduced Post Clearance Audit in 2009, in its reform to improve trade facilitation and control at the Headquarters and Branch Offices. The Mekelle Branch Office also started the PCA in the same year. The main objective of this study is to assess the challenges of the Post Clearance Audit at the Mekelle Branch Office and tried to assess the proficiency and competency, of the PCA auditors, legal framework to implement PCA, the level of risk management, the contribution of PCA in the trade facilitation and revenue collection and tried to identify the major challenges in the implementation of PCA. To achieve these objectives, both quantitative and qualitative research approaches were used and data were collected from primary and secondary sources. The primary data were collected, using survey method, from the PCA staff, taxpayers or agents and non-PCA staff. About 128 structured questionnaires were distributed to the respondents and the response rate is 81.3%. The analysis provided that the PCA auditors have good education background but they are constrained by lack of training and development; the legal framework of ERCA (Customs Proclamation 859/2014, Article 21/ 4 has a problem concerning the long audit coverage period; risk management is not applied in the PCA to select cases for audit; the existing audit program doesn't contribute to the desired level; and PCA does not cover all the customs regimes. The study concluded that if PCA were conducted by competent auditors, it could have resulted in effective customs administration. Finally, the researcher recommends that the Tax Authority /ERCA/ should improve the capabilities of the PCA auditors; risk management should be adopted in the case selection; and the tax laws should be reviewed regularly, so that loopholes of the law can be addressed .

Key words: Post Clearance Audit, Trade Facilitation, Risk Management

1. Introduction

The growth in international trade, coupled with declining resources for Customs administrations worldwide relative to the increase in volume of international trade and the need for trade facilitation, has necessitated the adoption of risk management and audit-based controls (EAC, 2012). These permit Customs authorities to release the vast majority of shipments and retain only consignments matching the risk profiles. Non-selected cargo will be released immediately but may be subjected to Post Clearance Audit later. Post Clearance Audit (PCA) means audit-based Customs control performed subsequent to the release of the cargo from Customs' custody. The purpose of such audits is to verify the accuracy and authenticity of declarations and covers the control of traders' commercial data, business systems, records and books. Such an audit can take place at the premises of the trader, and may take into account individual transactions, so-called "transaction-based" audit, or cover imports and/or exports undertaken over a certain period of time, so-called "company-based" audit (UNCTAD, 2011). A Customs audit examines the records of clients after the import or export transaction has been finalized.

2. Statement of the Problem

According to Puengpradit (2010), in the contemporary international trade environment, trade facilitation and customs regulatory control are two significant requirements for both government and the business community. These requirements, however, are difficult to put into practice and have become a major challenge for customs administrations. Customs administrations are required to facilitate international trade while at the same time ensuring effective control in compliance with both national and international obligations, particularly in the light of current concerns about public health and safety and security issues.

According to WCO (2012), by application of a post-clearance, risk-based approach, Customs are able to target their resources more effectively and work in partnership with the business community to improve compliance levels and facilitate trade.

The introduction of Post Clearance Audit signifies that ERCA's commitment to provide fast service to its customers by reducing the release time. The researcher was interested to investigate those challenges that hindered the Authority in general and the Mekelle Branch Office in particular from achieving the objectives of the PCA.

3. Literature Review

Definitions of post clearance audit

Post-clearance audit means audit-based Customs control performed subsequent to the release of the cargo from Customs' custody. The purpose of such audits is to verify the accuracy and authenticity of declarations and covers the control of traders' commercial data, business systems, records and books. Such an audit can take place at the premises of the trader, and may take into account individual transactions, so-called "transaction-based" audit, or cover imports and/or exports undertaken over a certain period of time, so-called "company based" audit.

Post-clearance audits can be conducted on a case-by-case basis, focusing on targeted operators, selected on the grounds of risk analysis of the commodity and the trader, or in a planned, regular way, set out in an annual audit program. Furthermore, the audit could also be used as criteria to offer special treatment to certain economic operators.

Post clearance audit is the process of verifying the compliance of a business with customs legislation, through an examination of accounts and other records of that business (East AFRITAC, 2008).

The Risk Management Process and PCA

According to Wulf and Sokol (2005) explanation, in an effort to achieve an appropriate balance between trade facilitation and regulatory control, customs administrations are generally abandoning their traditional, routine "gateway" checks and are now applying the principles of risk management with varying degrees of sophistication and success.

Legal Framework and Essential Powers of Post Clearance Audit

According to WCO (2012), to facilitate PCA, it is necessary to implement legislation which provides Customs with the legal basis to conduct an audit and also sets out the rights and obligations of the auditees. Each Customs administration will develop laws and regulations based on national requirements or, in cases where a Customs union exists, at a regional level.

Constraint/Challenges of PCA Implementation

According to EAC (2010), Apart from an inadequate resource envelope, amongst the key constraints to PCA implementations in the developing countries are: The absence of a legislative framework and bilateral/multilateral agreements fostering the sharing of customs information

and intelligence in strengthening risk management and PCA. Relatively low percentages of compliant traders thus requiring a high investment in enabling and supporting the non-compliant traders attain minimum standards in order to be compliant inadequate baseline information about businesses; the voluntary nature of PCAs currently makes it difficult for Customs Administrations to enforce compliance using PCA approaches.

4. Objectives of the study

General Objective

The main objective of this study was to identify the challenges of Post Clearance Audit implementation in Customs administrations, focusing on the case of ERCA'S Mekelle branch.

Research Questions

- i. Do PCA auditors' have the required proficiency and competence?
- ii. Are the legal frameworks of ERCA creates enabling environment?
- iii. How the risk management is implemented in the branch office?
- iv. What is the contribution of PCA in the trade facilitation and revenue collection at the Mekelle Branch Office?
- v. What are the major challenges of PCA, ERCA in general and that of the Mekelle Branch Office in particular?

5. Methodology

The researcher has used a mixed research approach. The reason to use this approach was to address problems of the study from different perspectives. The researcher used primary and secondary data sources. Questionnaires and interviews were used as the main instruments for data gathering from PCA auditors and taxpayers' communities/importer and exporter/, The target population or universe was 40 staffs and 120 taxpayers' The sample size of the study was 36 employees and 92 taxpayers and in this study, the researcher used both probability specifically simple random sampling techniques and non probability sampling for the 36 PCA audit staffs as a whole.

6. Results and Discussions

6.1 pilot study

Pilot test was performed to determine the appropriateness and relevance of the questions in the instrument. Test of content validity was performed which was measuring to the extent of the instrument provides adequate coverage, representativeness of the universe, specificity and clarity of the topic under study. The instrument was provided to three academicians and four practitioners who assessed each item thoroughly. The draft was also distributed and piloted on 20 large taxpayers of Large Taxpayers’.

6.2 Reliability Test

The researcher used reliability test analysis for the assessment the challenges of post clearance audit in customs administrations: the case of Mekelle branch office of the Ethiopian revenues and customs authority using cronbach’s alpha (α). cronbach’s alpha is the most common and widely used measure of internal consistency (reliability). The cronbach’s alpha (α) of the scale used in the research is 0.87 which is far greater than 70%.the scales with the coefficient alpha above 0.70 is good and acceptable this shows that there is high internal consistency and reliability in the questionnaire. Therefore, the level of alpha was considered to be reliable enough to proceed with the data analysis.

7. Response Rate Analysis

The field survey result indicates that from 92 questionnaires distributed to taxpayers/agents 76 were returned representing 82.6 percent and 15 questionnaires were distributed to the Post Clearance Audit and all are returned and 18 questionnaires were distributed to non-Post Clearance Audit staff, 13 questionnaires were returned and represent 72.2 percent.

7.1 Demographic information of respondents

In the following tables and charts, information related to the PCA respondents’, age, educational background, work experience and current occupation of staff and gender, age, education background and business sector of sample taxpayers are presented and analyzed. To get this information, the respondents were provided with structured questions.

out of the 15 respondents 33.3 % are less than 25 years old and 60% respondents’ ages range from 25-35 years old and the remaining 6.7% respondents’ ages range from 35-45 years. In summary the majority of the Post Clearance Audit staffs’ ages lie between 25 and 35years which is a working age.

The qualifications of the PCA sample respondents. Accordingly, out of the 15 respondents, 93.33% of them have B.A Degree, 6.7% of the respondent has MA or MSC degree in different fields of study. Customs Post Clearance Audit officers should be trained and equipped with necessary skills and tools in order to perform their duties effectively and efficiently (EAC, 2012). Therefore, the audit staffs have good educational backgrounds which enable them to perform their duties effectively and efficiently.

The PCA staffs' work experience in ERCA shows that 20% have less than one year, 40% of the respondents have 1-3 years, 33.3.% have 4-7 years, and 6.7% has 8-10 years work experience in ERCA. The majority 93.3% have less than 7 years work experience.

The PCA staff's work experience in the PCA department is 26.7% of the respondents have work in the department for less than a year, 53.33% of them have work from 1-3 years and the remaining 26.7% have works 4-6 year work experience

Regarding PCA staff respondents' current positions About 46.7% of the respondents are junior auditors, 20% of the respondents are auditors, 20% of the respondents are senior auditors, 6.7% of the respondent is team coordinator and 6.7% of the respondent is process owner, who is responsible for both the tax audit and Post Clearance Audit. From this, we can understand that almost half 47% of the respondents are junior auditors and from the interview held with the team leader the researcher realized that there is only one auditor and one senior auditor who are working in the PCA department while the rest are rotated to other departments. Therefore, the department is not organized with well experienced auditors and this may result in weak performance both in the trade facilitation as well as in the revenue collection.

The Proficiency and Competence of the Post Clearance Auditors

Regarding the educational background of PCA auditors 93.33% are degree holders and 6.7% is master holder. From this, we can understand that Post Clearance Auditors have good educational background which enables them to understand the complex tax laws and make different analysis. Regarding their work experience in the PCA unit, 26.7% have less than one year, 46.7% have 1-3 years and the remaining 26.7% have 4-6 years experience. As it can be understood from this, the majority of the PCA respondents 73.4% have less than three years experience in the department.

ERCA's Legal Frameworks in the Implementation of PCA

Regarding the legal framework of ERCA, Articles 4 of the Ethiopian Customs Proclamation Number 859/2014 articulate that customs control or audit may be carried out in a defined period or only within 5 years from the date that customs declaration has been accepted (ERCA, 2014). It gives Post Clearance Audit full power to conduct audit by applying different kinds of audits such as desk audit, limited spot audit and field audit to ensure whether or not tax laws are respected and the government revenues are collected properly.

Application of Risk Management in Audit

Regarding the application of risk management strategy at the Branch Office, the majority of the respondents 80% responded that the PCA has not yet developed risk management strategy, and 46.7% of the respondents replied that the Branch Office has already identified potential risk indicators, and 33.4% of the respondents responded that the branch office has not yet identify the risk indicators. In addition, 86.8% of the respondents agreed that the PCA records history of traders. The majority (80%) of the respondents replied that the risk profile and risk indicators were not constantly developed and updated regularly. Significant (66.7%) of the number of PCA respondents believed that risk identification occurs as a result of consideration of the findings from audits and evaluations, 80% of the respondents replied that the PCA allows customs to change the approach from a purely transaction based control to a more comprehensive, company oriented control. Regarding the application of ASYCUDA⁺⁺ module for risk based audit case selection, 80% of the respondents disagreed; further, out of the total respondents about 66.7% of the respondents also disagreed with the idea that PCA uses third party information. About 66.7% of the respondents also disagreed with the idea that PCA uses third party information.

Contribution of PCA in Trade Facilitation and Revenue

The responses on the contribution PCA in trade facilitation and revenue contribution questions were forwarded to the PCA staff whether audit program is sufficiently contributing towards the desired outcome of audit work in collection of the government revenue. About 33.3% of the respondents strongly agreed, 53.3% agreed and 13.3% of the respondents are neutral. About 86.6% of the respondents responded that PCA contributes for the trade facilitation in accordance with the Revised Kyoto Convention. With regard to the collection of the government revenue, about 6.7% of the respondents strongly agreed, 20% of the respondents are neutral, 46.7% disagreed

and the remaining 26.7% strongly disagreed. an interview was held with the PCA team leader, whether the PCA is contributing to the desired level of trade facilitation and revenue collection. The interview result shows that currently the unit is not well organized both in material and manpower. As a result, it is not contributing to the desired level. The revenue collected for the last four years has been increasing but had the unit was well organized; more revenue could have been collected

Descriptive Statistics of PCA Contribution of the Mekelle Branch Office

Number of Declarations and Amount of Tax Due	Mean	Std. Deviation
Number of Declarations Audited	812.40	1047.775
Amount Tax Due	5.7710E6	3.94202E6

Source: Compiled from the Report of Mekelle PCA (2017/8).

The above table shows that the average number of declaration audited and the average amount tax due i.e. 812 ± 1024 and Birr $5,771,000 \pm 3,942,020$ respectively by the PAC Mekelle Branch Office for the five fiscal periods 2008/09-2012/13.

Pearson Correlation Coefficient A correlation test is conducted to determine the relationship between the Amount Tax Due as the dependent variable and the number of declarations audited independent variable in this study.

The Correlations Between Number of Declarations Audited and Amount of Tax Due

		NDA	ATD
NDA	Pearson Correlation	1	.670
	Sig. (2-tailed)		.216
	N	5	5
ATD	Pearson Correlation	.670	1
	Sig. (2-tailed)	.216	
	N	5	5

Correlation is Significant at the 0.05 level (2-tailed)

Note that: NDA (Number of Declarations Audited), ATD (Amount of Tax Due)

Source: Compiled from the Report of Mekelle PCA and Own Computation (2014).

The above table shows the relationship between the numbers of declarations audited and the amount of tax due. The two variables have positive relationship with a coefficient of +0.670, i.e. when the number of declarations audited increases the amount of tax due also increases.

Therefore, the Mekelle Branch Office should increase the number of auditors and the audit coverage so that the revenue can be increased significantly.

The Correlations Between Number of Declarations Audited and Declarations with Audit Finding

	NDA	DWF
NDA Pearson Correlation	1	.740
Sig. (2-tailed)		.152
N	5	5
DWF Pearson Correlation	.740	1
Sig. (2-tailed)	.152	
N	5	5

Correlation is Significant at the 0.05 level (2-tailed)

Note that: NDA (Number of Declarations Audited), DWF (Declarations with audit Finding)

The Major Challenges of PCA in the Mekelle Customs Branch Office of ERCA

Well organized PCA unit enables a tax authority to achieve its ultimate objectives. Regarding the organization of PCA at the Mekelle Customs Branch of ERCA, questions were forwarded to the PCA respondents. Accordingly, Table 4.16 shows the respondents' responses to the question whether the PCA department is organized in all resources. Accordingly, 6.7% respondent agreed, 6.7% is neutral, 73.3% disagreed, and the remaining 13.3% strongly disagreed. The majority (86.6%) of the respondents replied that PCA is not well organized in all material resources and facilities like computers; customs rules regulations and manuals; the other question related to the organization of the unit was forwarded whether or not auditors are well organized. Accordingly 6.7% agreed, 20% neutral, 53.3% disagreed, and 13.3% strongly disagreed. In addition to these whether the department is supported by automation or not question was forwarded to respondents. About 20% of the respondents are neutral, 33.3% disagreed and the remaining 46.7% of the respondents strongly disagreed. Therefore, from the above response it can be concluded that the department is not well organized and automated.

The Problematic Areas of the Mekelle Customs Branch Office

The responses of the non-PCA respondents indicates that 53.8%, of the respondents replied that customs valuation is the most Problematic and 30.8% of the respondents responded that classification is the most problematic and the remaining 15.4% replied that identification of

Origins of goods is the most problematic one. From this it can be concluded that customs valuation, classification and identification of origin are the most problematic areas of Mekelle Customs Branch Office.

8. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

8.1. Conclusions

According to the analyses and the findings obtained from the study:

The majority of the PCA respondents, and sample non PCA staff have good educational background and it is an opportunity for the Branch Office to implement modern way of customs administration. However, both the PCA staff and non PCA staff are less experienced and this may result in inefficiency for the Branch Office. Regarding their age, the PCA staffs as well as the non PCA staff are young and it is an opportunity because young staffs are ready to change.

The PCA auditors haven't got any kind of training, which was important to undertake their day to day duties. However, the tax and post clearance audit policy and strategy states that an auditor should be provided with the necessary training and skills at least 40 hours per year.

The other finding indicated that the provision of the Ethiopian Customs Proclamation No.859/2014 article 4, which states that the time length of the audit coverage to be 5 years, is much longer and need to be adjusted to the maximum of 3 years. In addition to this, the tax laws are simple and understandable; there is a simple filing and payment procedures, but there inappropriate penalty and also inefficient and ineffective appeal system.

Cases for audit are selected by simple random sampling technique and manually without applying risk management, existing audit program is not at the desired level and PCA does not cover all the customs regimes.

The survey result also revealed that PCA Unit is not well organized, auditors are not well equipped and it is not well automated.

8.2. Recommendations

Therefore, the researcher has tried to provide briefly the following recommendations:

- There should be appropriate need assessment and based on the gap identified, the Tax Authority should provide continuous training and development programs to the PCA auditors in the areas of investigation, computerized auditing and tax laws so that their

skills are kept up-to-date and relevant to undertake their duty in a better way and to achieve the audit program to the desired level.

- The Tax Authority should continuously review the tax laws and make amendments on those laws which can create loopholes for tax avoidance so that better results can be achieved.
- The Tax Authority should amend the provision of the Customs Proclamation No.859/2014, Article 21/4, to reduce the audit coverage period from 5 years to the maximum of 3 years.
- The appeal system should be reviewed, to address taxpayers complain in an effective and efficient manner so that compliance costs could also be reduced.
- The Tax Authority should improve the public awareness of the importance of tax payment and the effect of non-tax payment, using Medias, workshops and seminars so that the level of compliance can be improved and non-compliance will be minimized. In addition to this, intensive trainings and awareness creation programs should be prepared.
- Finally the Tax Authority should apply risk management and ASYCUDA⁺⁺ modules to select cases for audit rather than simple random selection and manual based, so that resources can be allocated efficiently. In addition to these, new technologies should be adopted to deliver fast service to the taxpayers.

References

- ADB. (1994). *China Post Clearance Audit*. Investigation Bureau of General Customs Administration. [on line].Available from: <http://www.google.Com.et/url?S=t&rc t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&ved=0CFoQFjAJ&url=http%3A%2F%2Fwww.Carecprogramorg%2Fuploads%2Fevents%2F2005%2FRisk-Management>

[Seminar%2F009103210Day2-Post-Clearance-Audit-PRC-Paper.pdf&ei=MIHG UqqhGvOA7Qap9oGoDQ&usg=AFQjCNE2u4kRYIJX1XKNfi3gw3fljQ q1eA&bvm=bv.58187178 .d. ZGU](#) [Accessed 3 January 2017].

- De Wulf, L. & Sokol, B. eds. (2005). *Customs Modernization Handbook*. Washington DC: World Bank.
- EAC. (2010). *Regional Policy on Post Clearance Audit (PCA) for the East Africa Customs Union*. [on line]. Available from: <http://www.eastafritac.org/images/uploads/documentsstorage/ClearanceProfileandAgenda.pdf> [Accessed 5 December 2017].
- EAC. (2012). *Customs Post Clearance Audit Manual*. Arusha, Tanzanian
- East AFRITAC. (2008). *Regional Workshop on Post-clearance audit strategy and techniques*. [on line]. Available from <http://www.eastafritac.Org/images/uploads/documentstorage/ClearanceProfileandAgenda.pdf> [Accessed 5 December 2017]
- ERCA. (2010). *Tax Audit Directorate Tax and post clearance audit policy and strategy*.
- Federal Democratic Republic of Ethiopia. (2008). *Ethiopian Revenues and Customs Authority Establishment Proclamation No.587/2008*. House of Peoples Representatives, Addis Ababa: Berhanena Selam Printing Enterprise.
- Federal Democratic Republic of Ethiopia. (2014). *Customs Proclamation No. 859/2014*. House of Peoples Representatives, Addis Ababa: Berhanena Selam Printing Enterprise.
- Islamabad. (2012). *Latest update on Post Clearance Audit Pakistan*. [On line]. Available from: <http://www.google.com.et/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=0CEkQFjAG&url=http%3A%2F%2Fdownload1.fbr.gov.pk%2FDocs%2F2012661563954710Latest%2520Updates.pdf&ei=MIHGUqqhGvOA7Qap9oGoDQ&usg=AFQjCNHC9AZC2uFQoYPMCOqbGjcl-QYcw&bvm=bv.58187178 .d. ZGU> [Accessed 3 January 2017].
- OECD. (2006). *Strengthening Tax Audit Capabilities*. General Principles and Approaches Information note, October 2006, Tax Administration Compliance Sub-group. [on line]. Available from: <http://www.oecd.org/dataoecd/46/18/37589900.pdf> [Accessed 20 December 2017].

- Puengpradit, W. (2010). *Trade Facilitation and Customs Regulatory Control. A Study of Express Consignment Operations in Thailand*. Thesis (PHD). University of Canberra, Australia.
- Teweldeberhan, W. (2011). *Challenges of Customs on Trade Facilitation in Ethiopia: The Case of Customs Clearance in ERCA*. Thesis (MA). Addis Ababa University, Ethiopia. un published
- UNCTAD. (2008). *Trust Fund for Trade Facilitation Negotiations I Technical Note 5 Post-clearance audits*. [on line]. Available from: [http://r0.unctad.org/ttl/technical-notes/TN05 Post ClearancAudit.pdf](http://r0.unctad.org/ttl/technical-notes/TN05%20Post%20Clearance%20Audit.pdf) [Accessed 3 December 2017].
- UNCTAD. (2011). *Trust Fund for Trade Facilitation Negotiations I Technical Note 5 Post-clearance audits*. [on line]. Available from: [http://unctad.org /en/docs/TN05Post ClearanceAudit .pdf](http://unctad.org/en/docs/TN05PostClearanceAudit.pdf) [Accessed 3 December 2017].
- USAID. (2011). *Customs Modernization Handbook Post Clearance Audit Programs, a Businesslike Approach to Customs*. [on line]. Available from: <http://tcboostproject.Com/resources/resource/PostclearanceAudit%20Handbook%20reduced.pdf> [Accessed 5 December 2017].
- WCO. (2012). *Guidelines for Post Clearance Audit (PCA)*. [on line]. Available from: http://www.Wcoomd.org/en/topics/enforcement-and-compliance/instruments-andtools/~/_media/WCO/PublicGlobal/PDF/Topics/Enforcement%20and%20Compliancem/Tools%20and%20Instruments/PCA%20Guidelines%20Volume%201.ashx[Accessed 5 December 2017].
- WTO. (2005). *Post-Clearance Audit in Korea Negotiating group on trade facilitation*. [online]. Available from: <http://www.google.com.et/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCoQFjAB&url=http%3A%2F%2Fdocsonline.wto.org%2Fimrd%2Fdirectdoc.Asp%3FDDFDocuments%2Ft%2Ftn%2FTF%2FW55.doc&ei=mdzPUr-SOuiJ7AattYHwAw&usg=AFQjCNG0FxQ8MevTXgCJO MsuArZXZFHOqA> [Accessed 10 January 2017].

ROBERTSON DAVIES' "FIFTH BUSINESS" AS A PATTERN OF CANADIAN MYTH

Turkan ALIYEVA

PhD.candidate, Baku Engineering University

ABSTRACT

Deptford trilogy is one of Robertson Davies' works that made him an outstanding Canadian writer all over the world. This trilogy essentially is a tale of a quest for self-identity. The critics of Robertson Davies and other national or international reviewers claim that the trilogy speaks ardently the sense of wonder, magic, and psychological truth. Analyzing the first novel of the trilogy – "Fifth Business", we can see that it brings together history, myth and fiction. Some of the critics consider the novel as autobiographic (Braz 2009), some of them gothic (Suggars 2012), and another group as mythic (Grant 2009, Ryan 2011). In spite of different opinions about the novel, the mentioned perspectives make the novel more perfect. The influence of classical myth on the novel can be easily noticed by analyzing the protagonist Dunstan Ramsay's struggle for self-fulfillment. Despite of raising in Presbyterian Church, Ramsay later rejects the particular doctrine of Presbyterianism, and devotes his life the study of saints. He as a hagiographer (a writer who writes a biography of saints) is about to write a book named "The Saints: A Study in History and Popular Mythology". There is also evidence of his writing this book in other novels of the trilogy. In "Manticore", it is mentioned that Ramsay is currently working on "something about the faith as it relates myth".

"Fifth Business" is a novel which emphasizes on mythic elements. Ramsay considers myth and history as two parts of human destiny which the former is recorded, while the latter is abstract. Dunstan Ramsay – a wartime hero, a scholar, a spiritual superego - becomes a Canadian archetype who helps us to get insight into Canadian conscience. His tale about his struggle to find himself and get to the state of fulfillment is a variation of myth. He took religious figures as archetypes of universal characters. Different characters help him seeking for his self-identity. Mary Dempsters plays a key role in the self – fulfillment of Ramsay. She is seen to him as a personal saint when he is in difficulty. In a war, he sees Mrs. Dempsters' face on the statue of Virgin and Child. After five month coma, he awakens and finds himself in a special place protected by 'Madonna' with Mrs. Dempsters' face. In the end, other saint - Liesl helps Ramsay to realize his weakness and fear and to overcome his internal repression. She characterizes human's indigenous nature of greatness which can face all difficulties.

Key words: magic, mythic elements, Canadian conscience, self – fulfillment, psychological truth

INTRODUCTION

Canadian novelist, critic, playwright and professor Robertson Davies played an imperative role for introducing Canadian identity to the world literature. His three trilogies made him an outstanding writer all over the world. Robertson Davies' second trilogy – Deptford Trilogy – consists of three novels: Fifth Business (1970), "The Manticore" (1972), and "World of Wonders" (1975). Different from the other novels, these novels somehow reflect Davies' own story, together with his interest in Jungian psychology and saints, his religious outlook and especially his love of magic. Davies himself thought of his trilogy as

“autobiographical, but not as young man to it; it will be rather as Dickens wrote David Copperfield, a fictional reworking of some things experienced and much re-arranged”.[3,473] A common setting, several common characters, essential events and main plots of the novels manage to hold the “unity” of the trilogy. Ramsay, David Staunton and Paul Dempster are common characters in the novels of the trilogy. Each of the main characters narrates his life story. And in the course of each of these interrelated stories, we find a common desire for a mythical or magical world that exists within the confines of ordinary, rationalist modern society. The first novel of the trilogy is “Fifth Business” which the central theme is the main character’s journey to self- discovery that is humorous and full of mystery. Before making up his mind to write “Fifth Business”, Davies had passed several stages for several years. First, in 1958, an image began to appear in Davies’ mind and this is how he described it, in 1979: *“(It was) a winter’s night on a village street, which in time I recognized as a street I knew well from childhood . . . After a while the scene was peopled by two boys, and one was throwing a snowball, and I knew the snowball had a stone concealed in it”.* [3,468]

Two years later, “pretty clear” scene of the novel recurred so often to his consciousness that Davies recognized he had to deal with it. The second imperative element for creating a novel was the moral responsibility of the children. Keeping all these things in mind, Davies was not ready enough to write the novel till the time Brenda (his wife) discovered the last element – the idea of fifth business – in opera, a person who is necessary to the plot, but not central to it. In this novel, Dunstable Ramsay plays this role and he is in magnificent form.

The novel gained a great success and was praised in most influential publications all around the world. The public response to “Fifth Business” far exceeded Davies’s expectations. Davies notices the reputation of the novel at the Canadian reception:

“. . . in the beginning this story was not warmly received in Canada. However, when it gained very warm commendation in the United States and elsewhere, Canada changed its opinion. Many Canadians began to see in the tale of Dunstan Ramsay some relevance to themselves and to their country”. [3,483]

Many influential publications in North America were full of praise for this novel: the New Yorker described “Fifth Business” as “*elegant*”; the New York Times wrote of it as “*a marvellously energetic novel . . . driven by inevitable narrative force*”, [4,484] Esquire described it “*as masterfully executed as anything in the history of the novel*” [4,483]. The Globe and Mail took the novel seriously and reviewed it positively. Canadian reviewers also thought about Davies as *a man of surprisingly diverse accomplishment* and saw the novel as *an advance over his earlier work*. The Washington Post and the Chicago Tribune appreciated the novel as “*a mature, accomplished and altogether remarkable book, one of the best of this or any other reason and it simply cannot be ignored*” [3,484].

Not only publications, but also internationally renowned authors like Saul Bellow, John Fowles, and Anthony Burgess praised “Fifth Business” to the skies, with predictable results. Davies became a celebrity and his novel a bestseller. Some critics like Nicholas Maes and national and international reviewers consider the novel – a novel of wonder, magic, and myth.

“On the surface level, then, this is a simple story about the life of one unremarkable man, a supporting player to the stronger personalities around him. But on a deeper level, it is a

complex study of several characters, full of Jungian archetypes, synchronicity, and questions about power, sexuality, love, and faith” [6,29].

In 1968, Davies said in a dialogue with Gordon Roper that *“life has a strong mythic and fairy tale quality. And people don’t recognize that they are living out myths or mythic patterns or archetypal situations” [7,34].*

Dunstan Ramsay – the protagonist of the novel – narrates the story. In spite of his role in the lives of all other characters, he managed to remain in the background as a passive observer. With the help of him, we get to know other key characters – Boy Staunton (the boy who threw the snowball with the stone), Paul Dempster (Mary’s premature son), Mary Dempster (the pregnant woman whom the snowball hit mistakenly), and Leola (a woman who helps Dunstan to find his real identity). Ramsay comprehends that he is “fifth business” in the drama of his life. Although the novel can be considered a chronology of 60 years in Dunstan’s life, in fact, it is a complex study of several perspectives like Jungian archetypes and questions about myth, magic, and faith. Because of the complexity of the novel, “Fifth Business” was called “a work of theological fiction that approaches Graham Greene at the top of his form”. [3,99]

The novel was analyzed from different perspectives on different grounds like reflecting Canadian society, being spiritual autobiography or an allegory of Canada’s struggle for recognition and identity, and even describing the theme of guilt. The moral of the novel is – no action is without consequences. Davies tried to show the results of the snowballing from the perspectives of three Deptford boys who were greatly affected.

One of the main leading theme of the novel is the sense of guilt. The struggle between two boys on the sled leads Boyd’s throwing a stone hidden in a snowball at Dunstan. The snowball hits Mary Dempster in the head and causes the birth of her premature son, Paul who struggles for life. It also results in her permanently losing her reason and becoming what the local Catholic priest calls a “fool saint”, eccentric in her behavior and indiscriminating in her generosity. Overwhelmed with this guilt for the rest of his life, Dunstan feels responsible for Mary (Mrs. Dempster), and her son Paul. When Paul is four years old, he takes care of him, and he entertains him with card tricks and with a pretty volume called “A Child’s Book of Saints” by William Canton. However, the main guilty character, Boyd refuses to acquire his responsibility for Mrs. Dempster’s condition. In the end, Boy Staunton was found dead, a stone in his mouth. Who kills Boy? is the question that leads to deeper understanding of the world of wonder and myth.

Being a man of great integrity, Dunstan tries to fulfil his responsibility towards Mrs. Dempster and Paul throughout his entire adulthood. Dunstan is raised as a Presbyterian, but he takes his interest in Catholic saints. For Dunstan Ramsay, *“religion and morality are immediate certainties in life, and the events of the novel show how moral lapses have a way “snowballing” and coming back to haunt one”*. [1] He tries to develop advanced spiritual mode of life which is not reliant on external structure. Dunstan found out that magic and more mythical approach to history can help a person to find his real identity. He comes up to this conclusion after his lifelong preoccupation with the lives of the Saints. His stories always had fantastic nature and at the same time they were always grounded in actual events.

Being an ardent student of Freud and Jung, Robertson Davies tried to incorporate the principles of Freudian and Jungian psychology to his Deptford trilogy. Jung described a three-

fold structure of human psyche: personal conscious, personal unconscious, and collective unconscious. Jung thinks that collective unconscious is dominant in people's life. Similarly, Davies describes the setting of "Fifth Business" in three milieus. Each event represents a different aspect of the psyche.

In addition to his study Freud and Jung, his interest in hagiography and the mythology helped him to discover the meaning of life by identifying the ways those lives conform to ancient patterns. Davies tried to recharge the world with a wonder it had lost and tried to analyze all events from the perspective of saints and mystery. For Davies, a man may gain understanding of his destiny through mythology. He thinks that *"the fear and dread and splendor and freedom of wonder have been banished from the modern world"* [1,51]. In Deptford trilogy, the world of wonders within human psyche makes a triumphant return. Dunstan Ramsay tries to find his real identity, so he starts to search his real soul. On this way, he was fascinated by myth and magic that he encountered, he had conversations with different people about saints. Trying to understand all the things happened to him, he explores illusion and reality. In the end, after sleeping with the devil, he realizes his existence and finds his true self.

Dunstan considers religious figures as archetypes of universal characters and tales. As a result of his interest in hagiography, Ramsay starts writing popular books about saints and articles on saints' lives in adulthood. He had several conversations with some priests about saints. The concept of saint was first introduced to Ramsay by Father Regan, the Roman Catholic priest of Deptford. After that, he realized that Mrs. Dempster acts like a saint because he can attribute three miracles to her. Mrs. Dempster was first shown to Ramsay as a saint when he is in the World War in a battlefield. He saw Mrs. Dempster's face on a Statue of Virgin and Child. The second miracle Ramsay attributes is when he recovers after being wounded and burnt in a war from a five - month coma. He thinks he is treated in a protected area watched over by the Madonna with Mrs. Dempster's face. Mrs. Dempster plays several roles in Dunstan's life. She acts as a personal saint to Ramsay, and her role in the private mythology of Ramsay is lover.

Another myth about Ramsay is "transmutation" – "a profound basic change in the essential nature of the individual". He changes his name from Dunstable to Dunstan after being rewarded for his heroic act in World War I on Diana Harfleet's (English nurse) desire. *"St. Dunstan was a marvellous person and very much like you – mad about learning, terribly stiff and stern and scowly, and an absolute wizard at withstanding temptation. Do you know that the Devil once came to tempt him in the form of a fascinating woman, and he caught her nose in his goldsmith's tongs and gave it a terrible twist?"* [1,97]

As new name suggests new personality and freedom, he agrees to change his name.

Despite detailed information about Ramsay's life, Boyd Staunton can be considered as a dominant figure in the novel. He is a figure of power, wealth, and control. His success story is full version of Canadian myth. Boyd Staunton simply demonstrates the universal belief that a little investment, courage, ability to analyze situation and the right circumstance can help anyone to ascend to the point where huge amount of income is earned. Seemingly, the myth of upwardly mobile self-made man who moves from poverty to riches is mostly assimilated in Canada, an under-populated colony with plenty of immigrants from Europe. An integral part of this myth is the quest of everlasting youth. Like Ramsay, he also changes his name from

Percy Boyd Staunton to Boy Staunton during World War I. As he summed up himself glory of youth, he considers Boy Staunton suits him admirably. The desire of being permanently young becomes an unobtainable goal for Boyd Staunton, however, this causes his self-destruction and ironic self-fulfillment. He tries to act like a forever energetic business tycoon, so Ramsay criticizes his shortcomings at home. Finally, his lack of responsibility and unwillingness to face old age drive Boyd to commit suicide. Therefore, his tale becomes the first version of novel's central myth.

In his novel, "Fifth Business", Davies illustrates myth as a transmitter for characters' finding their true self. Particularly, from Dunstan Ramsay's perspective, myth depicts all the character types, situations, and actions. Although the reason of Boy's death and Dunstan's part in this death is unclear in the novel, Ramsay feels responsible for everything happened. Dunstan identifies that "*not only do myths have contemporary relevance, but those who recognize their depiction of deep psychological patterns gain a measure of insight and control over their lives as a result*" [1]

In addition to the influence of myth in the current situations, Davies would like to draw readers' attention to the importance of the past than present. Each character in the novel is overwhelmed with the burden of the past.

The novel also illustrates Davies' belief about great forces of good and evil and their relation to human life. He expresses his idea with the help of Dunstan by showing his conviction to saintliness of Mary Dempster and her miracle acts. Even in the end, Ramsay achieves his self – knowledge with the help of Devil.

SUMMARY

The division between Canada's physical reality and the conscious of its immigrants is a basic characteristic of Jungian and mythological structure of the novel. The novel proves Canadians' inability to connect their country with the land around them. This situation can be compared with Ramsay's quest for sainthood. His quest for sainthood also causes a division within him when he tries to define the goodness which is incapable of countering evil. Thus, the setting of Canadian myth requires his characters to abandon their country's physical geography in order to find their real identity. Ramsay in Fifth Business like other characters in the trilogy finds his true self when he moves to Europe across psychological landscape. For understanding Canadian's consciousness and finding their real identity, analyzing Canadian myth is really imperative.

REFERENCES

1. Davies, Robertson. *The Deptford Trilogy*. New York: King Penguin, 1983
2. Davis, L. J. "From Canada Comes a Master of the Novel" in *Book World, The Washington Post*, 13 Dec. 1970.
3. Grant, Judith Skelton. *Robertson Davies: Man of Myth – A Biography*. London: Viking, 1994
4. Maes, R. D., Nicholas. *Robertson Davies: Magician of Words*. Toronto: Dunduran Press, 2009

5. MacNeil, Robin. In Memory: Robertson Davies. London: Oxford University Press, 1995.
6. Phronk. *Book Review: Fifth Business* by Robertson Davies. e-mail, 06- 02-2009.
7. Roper, Gordon. Interview. “Conversations with Gordon Roper/ 1968.” Pub. in *Conversations with Robertson Davies*. J. Madison Davis (Ed.). Jackson: University Press of Mississippi, 1989

TÜRK MƏRASİM LEKSİKASINDA QIRMIZI RƏNGİN YERİ THE PLACE OF RED COLOUR IN TURKIC CEREMONY-RELATED WORDS

Tahir Subeybat Əlaməddin qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti

XÜLASƏ

Qədim zamanlardan bəri bütün mədəniyyətlərdə rənglər doğurduğu əhval-ruhiyyə, daşdığı rəmzi funksiyalara görə insanların diqqətini cəlb etmiş və onlara müxtəlif mənalar yüklənmişdir. Rənglər yalnız əlvan boyalar olub bizim gözümüzü oxşayan ruhumuza aydınlıq gətirən vasitə deyildir. Həm də bizi düşünməyə vadar edən cəhətlərə malikdir. Hər bir rəng öz sehirlə gücü ilə insan yaddaşında nə ilə bağlıdır. Məsələn, alın, qırmızının tamaşasından doymaq olmur, yaşıl rəngdəki həyat, dirilik, sevgi ümidi adamı titrədir, onda təzə tərəvətli hisslər doğurur. Əski inanc sistemini və simvolik mənaları özündə ehtiva edən rənglər, onların ifadə etdiyi anlamlar hər bir xalqın mənəvi dəyərlərinin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində mühüm rola malikdir. Türklərin rənglərə olan münasibəti əski çağlardan müasir dövrümüzdə qədər olan gündəlik fəaliyyətlərinə, ayınlərə, bayramlara, mərasimlərə, həmçinin, istifadə etdikləri geyim-kecimdən tutmuş digər məişət əşyalarına da yansımışdır. Türk mədəniyyətində ən əski və özünəməxsus yeri olan rənglərdən biri qırmızı rəngdir. Qırmızı ilə yanaşı al və qızıl kəlimələrindən də istifadə edən türklərin ən qədim inanclarında və mərasimlərində bu rəng spesifik imkanlarına görə digər rənglərdən fərqlənmiş, habelə, bu rəngin rəmzi mənasından geniş anlamda istifadə olunmuşdur. Qırmızı, eyni zamanda qəzəb və müharibənin rəngi hesab olunmuş, qadınlarda gözəllik ünsürü, hökmdarlıq, bayram və bayraq obrazı da hər zaman bu rənglə əlaqələndirilmişdir. Bundan əlavə, sevinc, şadlıq, nikbin əhval-ruhiyyənin rəngi hesab olunan qırmızı əsasən, elçilik, nişan toy kimi mərasimlərdə, habelə, türk xalqlarının ortağ bayramı olan Novruz ilə əlaqədar keçirilən mərasimlərə məxsus geyim-kecimlərin ana rəngini təşkil edir.

Məqalədə qırmızının türk mifologiyasında, düşüncə sistemində ifadə etdiyi əsas mənası ilə yanaşı istifadə olunduğu məqamlar, türk xalq mərasimlərindəki rolu və müasir dövrdə türk xalqlarının mərasim leksikasındakı yerindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Türk mədəniyyəti, mərasim leksikası, qırmızı, qırmızı rəng

Abstract

Since the ancient times in all cultures colours have always attracted the attention of people for the mood they create and for the symbolic functions they carry and they have been attached different meanings. Colours aren't just paints that are appealing to our eyes and bring clarity to our spirits. They also have peculiarities that make us think. Each colour is related to something in human memory with its magic power. For instance, one can never be tired of looking at scarlet or red, life, vitality and hope for love in green colour terrifies a person arising new fresh feelings in him. Colours that contain ancient belief system and symbolic meanings and the meanings they express play a crucial role in passing the nation's moral values from generation to generation. From the ancient periods till now the attitude of Turks towards colours have been reflected in daily activities, rituals, holidays, ceremonies and also clothes and other household goods they use. Red is one of the oldest and most significant colours in Turkic culture. This colour upon being called scarlet and ginger as well, has always been notable in the oldest beliefs and ceremonies of Turks for its specific potentials, as well as the symbolic meaning of this colour has been used on a wide scale. Red has been considered the colour of anger and war as well, but also has been coordinated with beauty factor in women, reign, holiday and flag images. Furthermore, red that is considered the colour of joy, happiness, positive mood constitutes the dominating colour of clothes mainly in ceremonies such as matchmaking, engagement, wedding, as well as in ceremonies connected

with Nowruz that is a common holiday of Turkic nations. Symbolic meanings and moral national values attached to red will be analysed here.

The article is about issues in which red is used positive meanings, its role in Turkic national ceremonies, its place in ceremony-related words of Turkic peoples in the modern era alongside with its main meaning in Turkic mythology and thinking system.

Keywords: Turkic culture, ceremony-related words, red, red colour

Giriş

Rənglər doğurduğu əhval-ruhiyyə, daşdığı rəmzi funksiyalara görə insanların diqqətini cəlb etmiş və onlara müxtəlif mənalar yüklənmişdir. Bu baxımdan, bütün millətlərdə olduğu kimi türk xalqları da, qədim zamanlardan bəri rənglərə müəyyən simvolik mənalar yüklənmiş və milli mənəvi dəyərlər qazandırmışdır. Şahidi oluruq. Rənglər yalnız əlvan boyalar olub bizim gözüümüzu oxşayan ruhumuza aydınlıq gətirən vasitə deyildir. Həm də bizi düşünməyə vadar edən cəhətlərə malikdir. Hər bir rəng öz sehirliliyi ilə insan yaddaşında nə ilə bağlıdır. Məsələn, alın, qırmızının tamaşasından doymaq olmur, yaşıl rəngdəki həyat, dirilik, sevgi ümidi adamı titrədir, onda təzə tərəvətli hisslər doğurur. (5,79) Əski inanc sistemini və simvolik mənaları özündə ehtiva edən rənglər, onların ifadə etdiyi anlamlar hər bir xalqın mənəvi dəyərlərinin nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm rola malikdir. Türklərin rənglərə olan münasibəti əski çağlardan müasir dövrümüze qədər olan gündəlik fəaliyyətlərinə, ayınlərə, bayramlara, mərasimləərə, həmçinin, istifadə etdikləri geyim-kecimdən tutmuş digər məişət əşyalarına da yansımışdır. Türk mədəniyyətində ən əski və özünəməxsus yeri olan rənglərdən biri qırmızı rəngdir. Qırmızı, eyni zamanda qəzəb və müharibənin rəngi hesab olunmuş, qadınlarda gözəllik ünsürü, hökmdarlıq, bayram və bayraq obrazı da hər zaman bu rənglə əlaqələndirilmişdir. Bundan əlavə, sevinc, şadlıq, nikbin əhval-ruhiyyənin rəngi hesab olunan qırmızı əsasən, elçilik, nişan toy kimi mərasimlərdə, habelə, türk xalqlarının ortağ bayramı olan Novruz ilə əlaqədar keçirilən mərasimləərə məxsus geyim-kecimlərin ana rəngini təşkil edir.

Türk tarixi və mifologiyasında qırmızı

Türklər lap qədim dövrlərdən başlayaraq uzun müddət beş əsas rəngi – qara, ağ, qızıl, yaşıl və sarını dünyanın dörd tərəfini və mərkəzini bildirmək üçün istifadə etmişlər. Mərkəz=sarı, şərq=yaşıl (və ya göy), qərb=ağ, cənub=qızıl, şimal=qara rənglərlə ifadə olunmuşdur. Türklərdən ilk dəfə Ziya Gökalpın araşdırmalarında rənglərin yön bildirən simvolik mənalarına rast gəlinir. O, Ağ dənizin (qərbdəki dəniz) və Qara dənizin (şimaldakı dəniz) bu şəkildə adlandırılmasının təsadüfi olmadığını və bu qədim ənənənin davamı olaraq ortaya çıxdığına işarə edir. (7,1777) Qırmızı ilə yanaşı al və qızıl kəlimələrindən də istifadə edən türklərin ən qədim inanclarında və mərasimlərində bu rəng spesifik imkanlarına görə digər rənglərdən fərqlənmiş, habelə, bu rəngin rəmzi mənasından geniş anlamda istifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, al, qırmızı rənglər tarix boyu türk ruhu və inancını əks etdirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq onlarda “al ruhu” və ya “al atəş” adları verilən bir atəş tanrısının yaxud da hami (qoruyucu) bir ruhun varlığına da inam güclü olmuşdur. Bu səbəbdən də, türklərin ən qədim dövrlərdən bəri al/qırmızı bayraq istifadə etmələri al atəş kultu ilə birbaşa əlaqəlidir. A. İnan bununla əlaqədar belə bir məlumat verir: “Kazax - Kırğızlar bayraq əvəzinə yalav (əslə alav = alovdur) kəliməsini istifadə edirlər. Al ruhunun adı ilə al rəngin münasibəti şübhəsizdir. Şamanizmdə ruhlar şərafinə bayraqlar (Altaycada yalava =yalav) ucaltmaq adət idi. Hər halda, al rəngi də ruhlardan birinin rəngini ifadə etmişdir. Al ruhunun hami (qoruyucu) ruh sayıldığı dövrdə bunun şərafinə ucaldılan bayraq atəş rənginə yaxın bir rəngdə olmuşdur. Bizim fikrimizə görə türklərin al bayraqları al ruhunun atəş tanrısı və hami ruh sayıldığı dövrdən qalma bir xatirədir ki, yeddi-səkkiz min illik yaşı var. Qısaca, ən qədim zamanlarda al ruhu, atəş tanrısı, hami ruh olmuşdur.” (7, 1083)

Qırmızı, eyni zamanda, gücün, iqtidarın, hakimiyyətin, dövlət qurmanın simvolu olmuşdur. Türklərin dövlətçilik ənənəsində əsas yer tutan bayraqlar, mindiyi atlar, hətta döyüşə gedəndə istifadə etdiyi papaqlarda qırmızidan istifadə, həmçinin Azərbaycan nağıllarında rast gəldiyimiz, şahın qırmızı paltarada taxta çıxması, cəza zamanı qırmızı geyinməsi də bu rəngin idarəçilik və güc rəmzi deməyə əsas verir.

Türk xalqlarının mərasimlərində qırmızı rəng milli mədəni dəyərlərin daşıyıcısı kimi

İnsanın təxəyyülündə istiliyi, hərarəti canlandıran, şər qüvvələrdən və mənfi ruhlardan qoruyucu funksiya daşıyan qırmızı rəng məişətdə daha çox nəzəri cəlb etmişdir. Günəşin yerdə nişanəsi hesab edilən, təmizləyici funksiyası olan odun qırmızı rəngdə olması insanların bu rəngə olan münasibətini hər zaman müsbət qalmasına səbəb olmuşdur. Elə bu səbəbdən də, qırmızı türklər üçün hər zaman toy-bayram rəngi olmuşdur. Onun türk tarixindəki yeri “Manas” dastanı qədər əskidir. Dastanda ən çox istifadə olunan rənglərdən birinin qırmızı olduğunu deyə bilərik. Burada qırmızı bayraqlı qırğızlar, qırmızı ipək əlbisələr geyinən, yorğa ata minən qızlar-gəlinlər, qırmızı kilim örtülən hürgüclü dəvələr, qırmızı atlar kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Həmçinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da ən çox rəğbət görülən rəng gözəlliyin, gəncliyin, xoşbəxtliyin, muradın rəmzi olan qırmızıdır. Bayandır xanın qızı olanı qızıl otaqda əyləşdirməsi, bəy-gəlin otağının qırmızı rəngdə tikilməsi, Qazax-Qırğız hekayələrindəki bəylik nişanəsi olan qızıl qaftan buna bariz nümunədir. Banuçiçəyin adaxlısına qırmızı qaftan göndərməsi də həmçinin. *Oğuz zamanında evlənən hər igid ox atardı. Oxu düşən yerdə də gəlin otağı qurardı. Beyrək xan da oxunu atdı, oxu sancılan yerdə otağını qurdurdu. Adaxlısından bir bəylik qaftan gəldi. Beyrək geydi.* (3, 209)

Müasir dövrdə Orta Asiya Türk dövlətlərində geniş istifadə olunan al qaftan əski türklərdəki “qırmızı kaftan” mənasına gəlirdi. Qədim türk adətinə görə toyda qırmızı paltar bəyə geyindirilir, qırmızı duvaq isə gəlinliyi tamamlayırdı. Qırmızı duvaq ənənəsi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Maraqlı faktdır ki, “bir vaxt Azərbaycanda nişanlı oğlanlar və qızlar tanışınlar deyə qırmızı rəngli paltarlar geyərmişlər. Oğlan evindən qız üçün qırmızı rəngli don aparırmış, qız da nişanlısı üçün qırmızı rəngli köynək toxuyub göndərərmiş. Bununla da onlar ətraflarında olanlardan seçilmiş. Və hamı onların nişanlı olduqlarını bilərmiş.” Buradan da aydın olduğu kimi, qırmızı xüsusən fərqlilik əlaməti olaraq da qəbul edilir. (8, 55)

Bundan əlavə keçmişdə belə bir adət olub ki, qız bəyəndiyi oğlana öz qırmızı rəngli baş örtüyünü verirdisə, bu birbaşa razılıq əlaməti kimi qəbul olunurdu. Elçilər bu yaylığı elçilik zamanı qız evinə göstərməklə onun əvvəlcədən razı olduğunu valideynlərinə eyham edirdilər. Qırmızı rəngin çox istifadə olunduğu məqamlardan biri də xınayaxdı mərasimləridir. Zaman keçdikcə qırmızı rəngi simvolizə edən xına toy mərasimlərinin vacib bir elementinə çevrilərək müəyyən mənə yükü daşımağa başlamışdır. Hətta onun yaxılması toyun xüsusi mərasiminə çevrilmişdir. Toy günü el adətinə görə, qırmızı ipəkdən don geyər, qırmızı duvaq salar. Toy camaatı da geyimində al rəngə üstünlük verərlər; xonçalar al - əlvan parçalarla örtülər, gəlin cehizi qırmızı rənglərlə bəzədilər.

Orta əsr müəlliflərinin yaradıcılığında müəyyən məlumatlar marağa səbəb olur. Məsələn, Məhəmməd Füzulinin bir toy adəti haqqında məlumat verməsini Q.Qeybullayev belə izah edir: “Azərbaycanlıların toy adətləri içərisində keçmişdə nişanlı oğlanın öz adaxlısına vaxtaşırı qırmızı alma hədiyyə aparması adəti də vardı. Bu barədə Füzulinin «Söhbətül əsmar» poemasında deyilir. Meyvələr bir-biriylə bəhs edərkən alma əriyə deyir ki, mən xəlvətgahi-yarə əhli sirrəm. Məşuqinə aşiqi yetirirəm.” (8, 49) Bu məsələyə şairin əsərində müəyyən yer verməsi əbədiyaşar xalq adətlərimizin rəngarəngliyinə və zənginliyinə dəlalət edir. Əsərdə etnoqrafik baxımdan əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin təsviri bizə ailə məişətində yer alan adətlərin daha uzaq keşmişə gedib çıxdığını söyləməyə əsas verir.

Əsasən xoş günlərin, toy-bayramın rəmzi olan qırmızı rəngin dəfn mərasimlərində də əhəmiyyətli rol oynadığının şahidi oluruq. Bu gün bir çox qəbirlərin baş daşında qırmızı lent, sinədaşında qırmızı lent bağlanmış güldən və ya gül dəstəsi görmək mümkündür. Bu da ailə

qırmadan və ya çox gənc yaşında vəfat etmiş insanı ifadə edir. Bəzən qəbrin üstündə qırmızı lentlə bağlanmış sınımış güzgü də görmək olar. Adana və Mersində isə vəfat edən gənc qız və ya gəlindirə qəbir məzarın başına qırmızı yaylıq asılır. Özbəkistanda matəm rəngi bölgələrə görə fərqlənir. Naukat kəndində qırmızı baş örtüsü matəmi simvolizə edir. Qırğızlarda qara ilə bərabər qırmızından da matəm rəngi olaraq istifadə olunur. Belə ki, dul qadınlar alınlılarına qırmızı yaylıq bağlayar, yas mərasiminə gedənlər də başlarına qırmızı baş örtüsü örtərlər. (6, 234)

Nəticə

Türk xalqlarının siyasi həyatında, ailə-məişət mərasimlərində qırmızının ana rəng olaraq istifadəsi bir daha onu göstərir ki, bu xalqlar eyni milli və mənəvi dəyərlərin daşıyıcılarıdır. Başlanğıcını əski türk inanclarından alaraq, əsirlər boyu türklərin dini, mənəvi və milli həyatında xüsusi yer tutmuş qırmızı rəng hələ də öz aktuallığını itirməmiş, sehirlili gücünü qoruyub saxlamışdır. Həmçinin, müasir dövrdə də bir çox türk xalqlarının mərasimlərində qırmızı rənglə bağlı ənənələrin davam etməsi və qorunması türk dünyasında mədəni əlaqələrin qüvvətli olduğunu deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Manas dastanı. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2009
2. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Monoqrafiya. Bakı – “Elm”, 2008
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004
4. Metin Ekici. Türk kültüründe al renk – Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies 16/2 Kış-Winter 2016, sayfa 103-107
5. Mınaxanın Nuriyeva. Rəng adlarının bədii-estetik təsir gücü – Tariximizin söz yaddaşı, Bakı, 1998, s. 79-83
6. Nergis Biray. Defin sonrası uygulanan gelenekler. Aile yazıları, aralık, 2015, sayfa 225-267
7. Reşat Genç. Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-KırmızıYeşil – DergiPark, Ankara, 1997, sayı 27, cilt 9, sayfa 1074-1110
8. Şirin Bünyadova. Orta əsr Azərbaycan ailəsi (monoqrafiya). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2012

TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİLER ÖRNEĞİNDE NEOKLASİK REALİZM VE GÖÇ POLİTİKALARI

Ar. Gör. Çağlar Özdemir
Ar. Gör. Dr. Armağan Örki
İstanbul Rumeli Üniversitesi

1. Giriş

1930'lu yıllarda realist kuram uluslararası ilişkilerin anlaşılmasına büyük katkı sunmuşken, 1970'li yıllarda yerini neorealizme bırakmış, 1990'lı yıllarda savunmacı ve saldırgan neorealizm fikirleri yazında yerini almaya başlamıştır. Aynı yıllarda neoklasik realizm ortaya çıkmış ve günümüze kadar dış politikaların oluşumunun anlaşılmasına geniş bir bakış açısı sunmuştur.

Göç, insan ve toplum hayatını etkileyen; çok boyutlu ve çeşitli sebeplerden ötürü, yaşanılan yerleşim yerinden, başka bir yerleşim alanına, zorunlu ya da isteğe bağlı olarak yapılan taşınma olaylarını oluşturan olgular bütünüdür. Göç konusu, ülke içinde olan iç göç ve ülke dışına doğru olan dış göç olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Her iki durumda da yaşanan göç olguları, insanlar ve toplumlar üzerinde oldukça büyük bir etkiye sahiptir. Göç ve geniş anlamda göç olgusu, toplumda yaşanan ve yine toplum üzerinde derin etki alanlarına sahip olabilen, zorunlu göç süreçleri ise yüzyıllar boyu yaşanan sosyal, siyasal, ekonomik, askeri ve toplumsal yansımaları olan bir çalışma konusudur. Ayrıca çoğu zaman zorunlu bir şekilde vatanlarından ayrılmak durumunda kalan insanların; gittikleri bölgelerde ve toplumlarda yaşadıkları zorluklar, onlara karşı uygulanmakta olan siyasi ve kültürel politikalar, göçmenlerin psikolojik tutumlarını, o toplum içerisindeki konumlandırıldıkları statülerini ve sosyal süreçleri daha iyi anlamlandırabilmemiz açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, neoklasik realizmin göç konusuna yaklaşımına yer verilmiştir. Devletlerin göç politikalarını nasıl belirledikleri, göç politikalarının oluşumunda nelerin etkili olduğu sorularına neoklasik realizm açısından yanıtlar aranmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda da Türkiye örneği ele alınmış ve Suriyeli sığınmacılar özelinde bir örnek oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. Göç ve Realizm

Göçler, devletlerin nüfus yapılarından kültürlerine, ekonomilerinden politikalarına kadar son derece etkilidir (Meyers, 2000, s. 1245). Bir güvenlik sorunu olarak kabul edilen göç gerçeği, Avrupa Birliği (AB) üyeleri arasında işbirliğini doğurmuş ve AB'nin dış ilişkilerini etkileyen, stratejik öneme sahip bir konu olarak ele alınmıştır (Ceccorulli, 2009, s. 2). Hatta bu durum, 2010 yılında Ortadoğu'nun bazı ülkelerinde başlayan ve yer yer devam eden kanlı sürecin başlamasından da önce olmuştur. Türkiye'nin de son yıllarda yoğun şekilde maruz kaldığı, toplum içerisinde ve devlet bünyesinde çeşitli sorunlara neden olduğu tespit edilen kitlesel akınlar karşısında uygulama alanları oluşturulmaya çalışılmıştır.

2.1. Göç

Göç olgusunun tanımına dair literatür kaynaklarında pek çok tanıma yer yerilmiştir. Öyle ki; tarih içerisinde topluma etki yetkisine sahip tarih, coğrafya, tıp, çevre, siyaset gibi bilim türleri göç kavramına farklı bakış açıları ölçüsünde değerlendirmelerde bulunmuştur.

Göç kavramının ülkemizde veya uluslararası yazında ortak bir kanıya varılmış ve genel kabul görmüş net bir tanımı bulunmamaktadır. Farklı kurumların ve kişilerin kabul ettikleri kendi tanımları mevcuttur. Adıgüzel'in (2016, ss. 1-3) yapmış olduğu göç tanımına

göre insanların, bireysel ya da toplu bir şekilde, aynı zamanda gönüllü veya zorunlu olarak yaşamakta oldukları yerin sınırlarından ayrılarak, başka bölgelere doğru gitmeleri göçü oluşturmaktadır. Göç, sadece fiziksel mekânın yer değiştirilmesi değildir; ülke içindeki sosyal, kültürel ve ekonomik yapıları da revizyona uğratabilen bir olgular bütünüdür (Adıgüzel, 2016, s.2). Göçün birçok tanımı olmakla birlikte, belirli bir zamanda veya mekânda bireylerin ya da sosyal grupların hedefleri veya amaçları olsun ya da olmasın, kısa süreli veya temelli olarak başka bir sosyokültürel alana yerleşmeleri şeklinde de tanımlanabilmektedir (Şen, 2014, s. 232). Uluslararası Göç Örgütü (IOM) tarafından hazırlanan Göç Terimleri Sözlüğünde (ss. 35-36) ise şu tanıma yer verilmiştir:

“Bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir Devlet içinde yer değiştirmesi. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna, mültecilerin, yerinden edilmiş kişilerin, ekonomik göçmenlerin, aile birleşimi gibi farklı amaçlarla hareket eden kişilerin göçü de dâhildir.”

Göçler, tanımlardan da anlaşılacağı üzere, hem toplumlar hem de bireyler üstünde birçok önemli değişikliğe yol açmaktadır. Toplumların ve bireylerin sosyal ve ekonomik yaşamlarında ciddi değişiklikler göçler neticesinde yaşanmaktadır.

2.1.1. Göç Terimleri

Farklı boyutlarda anlamlar içeren göç olgusu, sığınmacılar, göçmenler, mülteciler, düzensiz göçmenler gibi yerinden edilmiş insan gruplarını çeşitli boyutlarda tanımlayan bir kavramdır. En genel şekliyle bir kişinin yasal çerçevede bir başka ülke topraklarına giriş yapması “düzenli göç” şeklinde tanımlanırken, yasal olmayan yollarla veya izinsiz olarak giriş yapması ise “düzensiz göç” olarak tanımlanmıştır (Bulut ve Akın, 2018, s. 403). Çalışma ve uygulanabilirlik alanları oluşturulabilmesi açısından, İçişleri Bakanlığı tarafından 30/03/2012 tarihinde “Türkiye’ye Toplu Sığınma Amacıyla Gelen Suriye Arap Cumhuriyeti Vatandaşlarının ve Suriye Arap Cumhuriyetinde İkamet Eden Vatansız Kişilerin Kabulüne ve Barındırılmasına İlişkin Yönerge” yürürlüğe konulmuştur. Dolayısıyla, kitlesel topluluklara acil koruma alanları oluşturulabilmesi açısından uygulanan ‘Geçici Koruma’ bu yönerge kriterlerine göre belirlenmiştir (T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2019b). IOM verileri incelendiğinde, dünya üzerinde yaklaşık bir milyara yakın kişi göçmen statüsünde yer almaktadır ve bu rakam küresel çapta hemen hemen her yedi kişiden birine karşılık gelmektedir (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2018, s. 44).

Göç konusundaki bu terimlerin birbirine iç içe geçmiş yapısı, bu terimleri daha iyi tanımlayıp algılayabilmemiz noktasında önem arz etmektedir. Türkiye’deki Suriyeliler konusundan ötürü geçici koruma terimi ve ardından da aralarındaki fark sıkça karıştırılan göçmen, mülteci ve sığınmacı terimleri bu bölümde açıklanmıştır.

a. Geçici Koruma

22.10.2014 tarihli Geçici Koruma Yönetmeliğine göre, Türkiye’de bulunan yaklaşık 2 milyon kayıtlı kişinin konumu “Geçici Koruma” kapsamındadır (Palacioğlu, 2018, s. 19). Türkiye’deki Suriyelilere karşı uygulanan geçici korumanın ilkeleri ise onları geri göndermeme, temel ihtiyaçları ile gereksinimlerini karşılama ve açık sınır politika doğrultusunda ülke topraklarına kabul etme şeklinde sıralanabilir (T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2019c). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun “Geçici Koruma” başlıklı 91nci maddesinde ise geçici koruma rejimi, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2019b) tarafından şu iki maddede tanımlanmaktadır:

“(1) Ülkesinden ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitlesel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen yabancılara geçici koruma sağlanabilir.

(2) Bu kişilerin Türkiye’ye kabulü, Türkiye’de kalışı, hak ve yükümlülükleri, Türkiye’den çıkışlarında yapılacak işlemler, kitlesel hareketlere karşı alınacak tedbirlerle, ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlar arasındaki işbirliği ve koordinasyon, merkez ve taşrada görev alacak kurum ve kuruluşların görev ve yetkilerinin belirlenmesi, Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir.”

İlk madde, kara sınırı olan ülkelerden gelenleri tarif etmiştir. Kitlesel olarak hareket edebilmenin başka bir olanağı bulunmamaktadır. İkinci madde ise iç hukuka işaret etmiş ve uluslararası toplumun (sisteme, düzene veya ilişkilere) da sorumluluklarına atıfta bulunmuştur.

b. Göçmen

Göçmen kavramının uluslararası alanda ve toplumlar nezdinde ortak bir tanımlaması olmamakla beraber, bazı kuruluşlar ve kural koyucular, ‘göçmen’ terimini mültecileri ve sığınmacıları da kapsayan ortak bir terim olarak algılayıp yorumlamıştır. Göçmenlerle ilgili farklı başlık grupları şu şekilde sıralanabilir: çalışma amacıyla gelen düzensiz ve düzenli göçmenler, transit göçmenler, sığınmacılar ve mülteciler. Sıralanan bu statülerdeki göçmenler ise değişen koşullara ve düzenlemelere göre birbirlerine doğru geçişken özellik gösterebilirler (İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, 2015, s. 6).

Göçmen kavramı, 5543 sayılı İskân Kanunu’na göre; Türk kültürüne sahip olup Türkiye’ye yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde gelen ve ilgili kanun gereğince ülkede kabul görülenler olarak tanımlanmaktadır. Kanunda tanımlanan bu özelliklerin dışında yer alan kişiler ise göçmen olarak kabul görmemektedir (Çelgin, 2014, s. 86). Kanun itibarıyla yakın tarihteki en somut göçmenlik örneği, 1989 yılında zirve noktasına ulaşan Bulgaristan Türklerinin göçüdür. Kısacası göçmen kavramı, en genel tanımıyla ekonomik ya da başka nedenlerle yaşadıkları ülkelerden ayrılan kişileri ifade etmek için kullanılmıştır (İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, 2015, s.12).

c. Mülteci

Bireylerin çeşitli olumsuz olaylar sonucunda aidiyet ve kimliği (siyasi, etnik, ekonomik, dinsel vb.) nedeniyle zulüm ve baskılara uğrayacağını haklı sebeplerle dayandırarak, yaşamakta olduğu ülkenin kendisini koruyamayacağını düşünüp daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak için göç ettiği yerdeki statüsüne mülteci denir (T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2019d). Mülteciler aynı zamanda, geldikleri bölgelerde savaş, toplumsal saldırı ve toplumun huzurunu ciddi anlamda bozan diğer olaylar nedeniyle, oldukça güç durumlardan kaçıp başka ülkelere göç ettiği için uluslararası koruma talep etmiş ve bu statüyü edinmiş kişilerdir. Mülteciler geldikleri yörelere tekrar dönüş yapmaları halinde ölümcül vakalarla karşılaşma olasılıkları bulunduğu için hem göç ettikleri devlet içinde hem de uluslararası alanda özel koruma statülerine sahiptir (The UN Refugee Agency 2016).

Mültecilerin uluslararası platformda yasal haklara sahip olmasını sağlayan en önemli gelişme 1951 Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi ve 1967 Protokolü olmuştur. Bunlar, mültecinin tanımlanması, sorumlulukları, hak ve konumlandırılması

belirleyen ve betimleyen hukuki bir belge niteliğindedir (SGDD, 2019). 1950’li ve 60’lı yıllarda imzalanan bu metinlerin günümüzün yeni koşullarına ne kadar uygun olduğu ise bir başka konu olarak vurgulanmak istenmiştir.

d. Sığınmacı

Sığınmacı, uluslararası korumaya muhtaç olup talepte bulunan fakat henüz gittiği ülke ile BM Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından statüsü kesin karara bağlanmamış kişilerdir. Sığınmacıların, resmîyette mülteci statüsünde olmasa bile insani haklar ve etik değerlendirmeler gereği hem insanlar hem de devlet nezdinde koruma altında tutulmalarına gayret edilmektedir (Palacıoğlu, 2018, s. 10). Kısaca özetlemek gerekirse, henüz mülteci statüsü edinmemiş olanlar sığınmacı olarak kabul edilmektedir.

Anlaşıldığı üzere, mülteci, sığınmacı ve göçmen statüsüne sahip olan kişilerin hukuki anlamda sahip oldukları haklar farklıdır. İnsani normlar ve değerler düşünüldüğünde, ister göçmen olsun ister mülteci ya da sığınmacı, güvenli bir ortamda yaşamaları için elden gelenin hem birey ve toplum hem devlet olarak yapılması gereği bilinmektedir. Dolayısıyla, göçmen, mülteci veya sığınmacı kimselerin sosyolojik özelliklerinin iyi anlaşılması ve toplumsal uyumu sağlayıcı mekanizmaları üretebilmek ayrıca onları yorumlayıp geliştirebilmek önemli bir çıkış noktası oluşturmaktadır (Kolukırmık ve Özcan, 2019, s. 195).

2.1.2. Göç Çeşitleri

İnsanlık tarihi boyunca ve hali hazırda günümüzde toplumu, devletleri ve uluslararası dengeleri derinden etkileyebilen göç olgusu, iç göç, dış göç, bireysel-kitlesele göç, yasal göç, yasadışı göç, beyin göçü, sığınma amaçlı göç ve zorunlu göç gibi çok farklı başlıklar altında değerlendirmeye alınabilmektedir (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2018, s. 45). Bununla birlikte bu çalışmada da konu edinilen ‘zorunlu göçler’ kavramı, göç olgusu ve çeşitlerinin üzerinde en çok araştırma alanları oluşturulan göç çeşitlerindedir.

İç göçler, bir ülke içerisinde yapılan bireysel veya kitlesele nüfus hareketlerinin bütünüdür. Ülke içerisinde bir yaşam bölgesinden, kişinin ya da kitlelerin daha iyi yaşam koşullarına kavuşabilmek için gerçekleştirdikleri nüfus değiştirme süreçlerini; savaş, doğal afet, kıtlık ve benzer çeşitli dış etkenler etkiliyorsa, yani kişinin ve kitlelerin yaşamış oldukları göç süreçlerinde özgür iradeleri yoksa bu göç türü zorunlu göçtür.

Çiçekli ve Demir’in (2013, s. 41) aktardığı şekliyle dış göç, bir ülkeden başka bir ülkeye doğru yapılan nüfus hareketlerini ifade etmektedir. Bu hareketler kısa veya uzun süreli olabilmektedir. Aynı zamanda, bu göçlere uluslararası göçler de denilmektedir. Dış göçlerin başlıca nedenleri ise, küreselleşmenin etkisiyle artan toplumsal, siyasal ve ekonomik etkenlerdir. Afrika ülkelerinden AB ülkelerine geçmeye çalışan yasadışı göçmenler ile yine Afgan mülteciler, yeşil kart elde edip Amerika Birleşik Devletleri’ne (ABD) çalışmak için giden göçmenlerin hareketleri, dış göçe örnek olarak sunulmuştur (Çiçekli ve Demir, 2013, s. 41).

2.2. Neoklasik Realizm

Uluslararası ilişkilerde üç farklı realist kuram bulunmaktadır. Bunlar klasik realizm, neorealizm ve neoklasik realizmdir. Neorealizm, klasik realizmi tamamlayıcı bir rol üstlenirken, aslında neoklasik realizm de neorealizmi tamamlamış ya da bir diğer ifadeyle ona katkı sağlamıştır. Dolayısıyla üç kuramın da birbirleriyle ortak, benzer ve farklı yanları bulunmaktadır.

Neoklasik realizm, uluslararası sistemin yapısına, yerel unsurlara ve bunların kendi aralarındaki karmaşık etkileşimlerine odaklanmıştır (Firoozabadi ve Ashkezari, 2016, s. 95). Dış politikanın oluşumunda farklı unsurların belirleyici olduğu savunulmuş ve tek bir unsurun başlı başına dış politikada belirleyici olamayacağı aktarılmıştır.

Neoklasik realizm, çözümleme yönteminde klasik realistlerden farklı olarak neorealitler gibi tümdengelimle hareket ederken, uluslararası sisteme neorealitler kadar önem vermemiş ve bağımlı değişkene klasik realistler gibi devletlerin dış politikalarını yerleştirmiştir (Taliaferro, Lobell, Ripsman, 2009, s. 20). Devletlerin yerel yapıları, neoklasik realistler için önemli görülmüş ve yerel unsurlar, bağımsız değişken olan göreceli güç ile bağımlı değişken olan dış politika sonuçları arasında belirleyici bir rol almıştır (Firoozabadi ve Ashkezari, 2016, s. 96). Bağımsız değişkenler olan sistematik güdülerin iç unsurlarla birlikte dış politikayı belirlediği, Gideon Rose (1998, s. 154) tarafından ifade edilmiştir.

Neoklasik realistler, dış politikanın çözümlenmesi noktasında klasik ve yapısal realistlerden farklı olarak, yönetimin düşünce ve beklentilerinin de dış politika oluşumunda etkisi olduğunu savunmuştur. Yönetimin fikirleri ve ideolojileriyle birlikte, bunu öneren ve destekleyenlerin anlaşılması, dış politikayı anlama konusunda önemli bulunmuş, politik fikirler ve öneriler güçlü kişilerce sunulduğunda daha fazla etkileyici (veya yönlendirici) olduğu ifade edilmiştir (Firoozabadi ve Ashkezari, 2016, s. 97). Kitchen (2010, s. 130) hangi fikrin öne geçeceği konusundaysa önce fikrin kalitesinin, yani tutarlılığının ve gerçeklerle uyumunun önemli olduğuna atıf yapmış ve ardından da fikri sunanın entelektüel durumuna işaret etmiştir. Neorealizm, siyasi liderlerin rasyonel olup olmamasına bakmadan, uluslararası sistemin anarşik doğası ve güç dağılımıyla uluslararası sonuçları açıklarken, neoklasik realizmde liderlerin dış politika oluşturma ve uygulama konusundaki rolleri kabul edilmiştir (Devlen ve Özdamar, 2009, ss. 159-160). Kısacası güvenlik tehditleri, devlet politikaları ve uygulamaları ile uluslararası çıktılar üstünde hem iç unsurların hem de uluslararası sistemin birlikte etkisi olduğu sonucuna varılmıştır (Akgül Açıkmeşe, 2011, s 54).

Neoklasik realistler, uluslararası sistemin anarşik olduğunu reddetmemiş ve ayrıca güce de önem vermiştir. Bu doğrultuda, diğer devletlerin de ikna edici olabileceği, yani dış politikaların belirlenmesinde rol alabilecekleri savunulmuştur. Baskı, rüşvet, savaş, ambargo, terör ve benzer araçlar kullanılarak bir devletin kararının değiştirilmesi neoklasik realizm için olası bir durumdur. Uluslararası sistemde, devletleri denetleyip yönetebilecek bir başka güç olmadığından, mevcut anarşik düzende devletlerin birbirlerini ikna etme yöntemleri de farklılık gösterebilmektedir.

Neoklasik realistlerin geliştirdiği bağımsız, ara ve bağımlı değişkenler Tablo 1’de gösterilmiştir. Neoklasik realizmle ele alınan vaka çalışmalarında da bunlara yer verilmiş ve çözümlenmeleri yapılmıştır.

Tablo 1: Neoklasik realizmde dış politikanın oluşumu

Bağımsız Değişkenler	Ara Değişkenler ¹	Bağımlı Değişkenler
Uluslararası sistem ve bu sistem içindeki güç dağılımı.	1. Devlet liderlerinin imajları ve algıları, 2. Stratejik kültür, 3. Devlet ve toplum ilişkileri, 4. İç kurumsal	Dış politika.

¹ Ripsman, Taliaferro, Lobell, 2016, s. 59.

düzenlemeler.

Neoklasik realizmde ortaya çıkan Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki dış politikasını neoklasik realizm açısından inceleyen Kiraz (2018, s. 423), Türkiye'nin temel yaklaşımını ve dış politikasında izlediği stratejiyi bağımlı değişken olarak ifade etmiş ve bunu belirleyen bağımsız ve ara değişkenleri incelemiştir. Choi (2007, s. 94) ise çalışmasında güçlü devletlerin zayıflara uygulayabileceği askeri operasyonları ve ekonomik yaptırımları yüksek seviyeli bağımsız değişken olarak göstermiş, diplomatik baskıyı ise düşük seviyeli bağımsız değişkene eklemiştir. Aynı çalışmada, darbe girişimi ve ayaklanma ihtimali ise ara değişken olarak kabul edilmiştir. Sang (2019, s. 239) ise çalışmasında Tayvan sorununda ABD ve Japonya'nın mevcut durumda belirleyici olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışmasında ulusal çıkarların politik hedefleri etkilediğini aktarmış ve Çinli yöneticilerin daha büyük bir deniz gücü olup küresel ilişkilerde etkinliğini artırmak için Tayvan'ı egemenlik altına almayı istediği, ABD'nin ise Asya Pasifikteki siyasi ve güvenlik çıkarlarına tehdit oluşmaması için politika geliştirdiği, buna rağmen Çin Halk Cumhuriyeti ile askeri bir çatışmaya girmekten kaçınıp mevcut statükoyu korumaya çalıştığı sonucuna varmıştır.

Bu çalışmada da benzer bir çerçeve çizilmiştir. Türkiye'nin, Suriye Arap Cumhuriyeti'nin² kuzey bölgesine düzenlemek durumunda kaldığı üç askeri harekât ve güvenliği sağlanan bölgelere geri dönüşlerin yapılması (veya yapılmaya çalışılması) bağımlı değişken olarak düşünülmüştür. Şu açıktır ki söz konusu bölge biri din ve mezhep, diğeri etnik ve ideolojik kökenli iki terör örgütünün konuşlandığı yer olmuştur. Türkiye, 2019 itibariyle üç ayrı askeri harekât düzenlemiş ve terörden temizlenen bölgelere az da olsa Türkiye'de bulunan Suriyeliler yerleştirilmiştir.

2.2.1. Göç Konusuna Yaklaşım

Göç politikalarının farklı belirleyicileri vardır. Göçün oluşumunda da hem ulusal hem uluslararası politikalar etkili olmaktadır (Hollifield, 1992, s. 569). Antik Yunan generallerinden Tukididis'ten Niccolo Machiavelli'ye, Thomas Hobbes'tan Edward Carr'a ve Hans Morgenthau'ya uzanan realizmin de göç yorumu bulunmaktadır ve savları, hem liberal görüşlerden hem de modern kuramların savlarından oldukça farklı bir noktada şekillenmiştir. Ayrıca neorealizm ile neoklasik realizmin de göç politikalarının oluşumuna bir yaklaşımı olmuş ve realist gelenekten ayrılmayarak olması gerekenle değil, var olanın açıklanmasına odaklanılmıştır.

Realizmin ulusal güvenliğe ve askeri çatışmalara odaklanmış olmasının, göç konusunun ihmal edilmesine neden olduğu Meyers (2000, s. 1264) tarafından ifade edilmiştir. Klasik realizmin, hükümetlerin kendi ulusal çıkarları için uluslararası göçü düzenlemeye odaklandığı da belirtilmiştir (Hollifield, 1992, s. 569). Hollifield (2000, s. 154) ayrıca realizmin varsayımlarını iki maddede tarif etmiştir. İlkine göre, göç veya sığınmacı (mülteci) politikası ulusal güvenlik konusudur ve devletler uluslararası sistemdeki yerlerinin ve güçlerinin değişimini dikkate alarak sınırlarını açacak veya kapatacaktır. İkincisine göre, göç politikaları, uluslararası sistemdeki gücün dağılımı ve devletlerin göreceli pozisyonları gibi uluslararası sistemik faktörlerin bir işlevidir. Buna göre devletin kararını belirleyecek olan da sistemdeki göreceli pozisyonu ve güç dengesi olacaktır.

İşçi göçüne dönük engellerin ülkedeki gerçek maaşların ve sosyal refahın korunmasına dönük olarak hazırlandığına ilişkin tespit, Gilpin (2006, s. 53) tarafından yapılmıştır. Bu

² Çalışmanın geri kalan kısmında Suriye olarak anılmıştır.

tespit, realistlerin ekonomik koşulları da göz önünde bulundurarak politika oluşturduğuna ilişkin bir ipucu olarak değerli bulunmuştur. Zira güç, ister amaç ister araç olsun, realistlerin tümü güçlü bir orduya ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Donanımlı ve yetkin bir orduya sahip olmanın koşullarından biriye ekonomidir. Öyleyse göç konusuna yaklaşım ve bu noktada oluşturulan politikalar hem ekonomik hem de askeri temellere sahiptir.

Irak'taki Mısırlı göçmen işçilere, Almanya'daki Türk göçmen işçilere, Birleşik Krallık'taki Leh göçmen işçilere, Arap Yarımadası ülkelerindeki Uzakdoğulu göçmen işçilere belli dönemlerde alışık olunmayan tepki verilmesi, sadece kimlik veya kültürle açıklanmaya elverişsizdir. Göçmenlere dönük tepkilerin içinde ekonomik gerekçeler de bulunmaktadır; ancak kimi zaman bu güdüler açığa çıkmamaktadır.

3. Türkiye'deki Suriyeliler ve Politikaların Ekonomik Belirleyicileri

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'de bulunan Suriyelilere ve ekonomideki yerlerine kısaca değinilip ardından da Suriye'nin kuzeyine gerçekleştirilen askerî harekâtlara yer verilmiştir. Sonrasında da geri dönüşler hakkında kamuoyuna yansımış bilgiler derlenerek aktarılmıştır.

3.1. Türkiye'deki Suriyelilerin Türkiye Ekonomisindeki Yerleri

Türkiye'deki Suriyeliler ile ev sahibi konumundaki Türkiye arasındaki ilişkilerin en önemli belirleyicisi olarak ekonomi gösterilmiş ve Türkiye tarafından yapılan yardımların yoksul kesimin sorunlarını gündeme getirdiği belirtilip ayrıca Türkiye'nin ticari ilişkilerini de olumsuz etkilediği tespiti paylaşılmıştır (Öztürk ve Çoltu, 2018, s. 192). Ayrıca belirtmek gerekir ki aynı çalışmada kayıt ve sağlık, eğitim, lisan, güvenlik ve asayiş konuları da ekonomiyi takiben incelenmiştir. Öztürk ve Çoltu'nun (2018, s. 196) sonuç bölümünde ticaret, turizm ve emlak gelirlerinin etkilendiği, ekonominin böylelikle olumsuz bir tablo çizdiği üstünde durulmuş, ticaret rotasındaki iç savaş bölgesinin dış ticaret firmalarını da olumsuz etkilediği aktarılmıştır. Devamındaysa ev kiralının yükselmesi, yerel seviyede bile olsa enflasyonun artması, kayıt dışı istihdam gibi durumlara değinilmiştir (Öztürk ve Çoltu, 2018, s. 197). Sınır bölgelerinde özellikle kaçak mal girişinin en azından yerel ekonomiyi olumsuz yönde etkilediği de bir diğer çalışmada belirlenmiştir (Atasoy ve Demir, 2015, s. 467).

Batalla ve Tolay (2018, s. 17) kaçak çalışma ve işgücüne giriş konusunda genellikle kentlerde yaşayan Suriyelilere odaklanıldığını, ancak tarım sektöründe çalışanların da dikkate alınması gerektiğini aktarmıştır. Bununla ilgili olarak ise işgücü piyasasındaki yabancılarla ilgili bir durum tespiti değerli bulunmuştur. Dedeoğlu (2018, s. 38) bunu iki sınıfa ayırmış, ilk olarak arz sıkıntısı yaşanan işlere eğilim olduğunu ve ikinci olarak ise yerli emekle rekabete konu olan inşaat, tekstil ve tarım gibi ücretlerin de düşebildiği sektörlerle eğilim olduğunu aktarmıştır. Örneğin, İstanbul'da tekstil sektörüyle ilgili yapılan bir çalışmada Suriyeli işçilerin 1127 TL aldığı ve Türk çalışanların ise 1410 TL ortalama ücret aldığı aktarılmıştır (Mutlu vd., 2018, s. 82).

İç savaştan kaçan Suriyelilere dönük ilk yasal düzenleme Mart 2012 tarihli Türkiye'ye Toplu Sığınma Amacıyla Gelen Suriye Arap Cumhuriyeti Vatandaşlarının ve Suriye Arap Cumhuriyetinde İkamet Eden Vatansız Kişilerin Kabulüne ve Barındırılmasına İlişkin Yönerge olmuştur. 2016 yılında ise Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik yayınlanmıştır. Bu yönetmeliğin 5nci Maddesinin 4ncü fıkrasının ilk cümlesi "*Mevsimlik tarım veya hayvancılık işlerinde çalışacak geçici koruma sağlanan yabancılar, çalışma izni muafiyeti kapsamındadır.*" şeklindedir. Aynı maddenin devam eden

fikrasındaysa ilgili bakanlık tarafından il ve kota sınırlaması getirilebileceği paylaşılmıştır. Yani özellikle kentlerde tanık olunan inşaat ve tekstil gibi sektörlerde istihdam edilebilme koşulu çalışma iznine bağlanmıştır. Bununla beraber, kaçak işçi çalıştırma konusunun da az sayıda olmadığı bilinmektedir.

Duruel (2017, s. 209), nüfusun emek arzını etkilediğini; ancak tek başına sayının önemli olmadığını, nüfusun yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi gibi özelliklerinin ana belirleyici olduğunu aktarmıştır. Ek olarak, işgücü piyasasına etkileri incelendiğinde il nüfusuna oranları, işgücü piyasa koşulları, sanayi yatırım düzeyi gibi farklı etkenlerin de belirleyici olduğu aktarılmıştır (Akbaş ve Ünlütürk Ulutaş, 2018, s. 170). Her iki ifadeden de anlaşılın, yerel ölçekte ekonomiye olan etkinin şehirden şehre farklı olacaktır.

BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (2019) verilerine göre Kasım 2019 itibariyle Türkiye'de bulunan ve tümü kayıtlı olan Suriyeli sayısı 3744926'dır ve grup içindeki en büyük oran (%29.59) 18 ile 59 yaş arası erkeklerdir. Bununla birlikte, Türkiye'deki Suriyeli kadınlarla yapılan bir araştırmada (Karakaya vd., 2017, s. 420) şu görüşler tespit edilmiştir:

“Suriye’de eski dönemlere göre doğurganlık sayısının azaldığını (ortalama 3-4), daha çok köylerde 9-10 çocuk doğurduklarını söylediler. Çocuk doğurma nedenleri olarak; erkeğin şanı, toprağın işlenmesi, iş gücü gerekliliği gibi nedenleri sayarken, dini inanışlarının gerekliliğini de vurguladılar. Çocuk sayısında daha çok erkeklerin söz sahibi olduğunu, çocukları erkekler için doğurduklarını ifade ettiler. Çocuk sayısında oğlan çocuğun etkisini; soyun devamı, malların devri, daha sonra onlara bakmaları için gerekli olarak yorumladılar.”

Anlaşıldığı üzere yıllar içinde Türkiye'deki Suriyeli nüfusu hem göçten hem de kültürel yaşamdan ötürü artmıştır. Ayrıca Denizli’de yapılan bir araştırmada, aylık hane gelirinin bir veya iki hane üyesi tarafından sağlandığı, 1 ile 6 arasında çocuk sahibi olmalarından ötürü kadınların istihdama neredeyse hiç katılmadıkları tespit edilmiştir (Akbaş ve Ünlütürk Ulutaş, 2018, s. 188).

Yayınlanan akademik çalışmalar dışında kitle iletişim araçlarına yansıyan çeşitli basın içerikleri de bulunmuştur. Kısaca özetlemek gerekirse, Suriyelilerin ekonomide bulunmaları hakkında şu tespitler yapılabilir: Suriyeliler, bazı iş kollarında istihdam edildikleri için işsizlik oranının yükselmesine neden olmuştur. Kaçak çalıştırılmaları durumunda ülkenin ekonomisindeki kayıt dışılığa neden olmuştur.

3.2. Türkiye'nin Suriye'nin Kuzeyine Gerçekleştirdiği Askerî Operasyonların Belirleyicileri

2010'da Ortadoğu'nun genelinde kendisini hissettiren ve kimi kaynaklarda Arap Baharı olarak anılan süreç, Suriye'de bir iç savaşa dönüşmüştür. Bu iç savaşa, iç savaşa taraf olan terör örgütlerine, olaylara müdahil olan devletlere ve diğer tüm ayrıntılara farklı kaynaklardan ulaşılması mümkün olduğu için söz konusu konuya ayrıntılı olarak girilmemiştir.

Çalışmanın varsayımı, Türkiye'nin gerçekleştirdiği üç askerî operasyonun temel gerekçesinin ulusal güvenliği olduğu ve gücünü pekiştirmeye dönük diğer ayrıntıların da söz konusu olduğudur. Neoklasik realistler, gayrisafi yurt içi hasıla (GSYİH) ile yıllık savunma harcamasının GSYİH içindeki oranını, ordunun büyüklüğünü, doğal kaynakları, sınırların genişliğini ve ayrıca nüfus içindeki demografik eğilimleri dikkate almış ve bunları birer gösterge olarak kabul etmiştir. (Ripsman, Taliaferro, Lobell, 2016, s. 44) Öyleyse başarılı

şekilde gerçekleştirilen üç askerî operasyon, ordunun yeteneklerini göstermekten daha fazlasını sunmuştur. Birincisi, güney sınırında herhangi bir terör örgütüne yer vermemek ve böylece sınır güvenliğini korumaktır. İkincisi ise, ulusal ekonomiye bir yük oluşturan sığınmacıların ivedi şekilde topraklarına dönebilmesine olanak tanımadır.

Neoklasik realizme göre, bölgesel güçler için, sistematik tehditler büyük güçlerden ve bunların bölgesel dinamikleri üzerindeki etkilerinden kaynaklanmaktadır (Lobell, 2009, s. 48). Terör örgütlerinin birer araç olarak kullanıldığı düşünülürse, Türkiye için Suriye’de konuşlanan her terör örgütünün bir tehdit olduğu kabul edilmelidir. Özellikle de bu terör örgütlerinin hedefleri doğrudan Türkiye’yi etkilediği için, bu tehditlere dönük politika oluşturulması olağandır.

Tablo 2: Suriye’nin kuzeyiyle ilgili dış politikanın oluşumu

Bağımsız Değişkenler	Ara Değişkenler	Bağımlı Değişkenler
Uluslararası sistem ve bu sistem içindeki güç dağılımı: ABD ve Rusya Federasyonu’nun konumu.	Devlet ve toplum ilişkileri, Devlet yöneticileri ve siyasi seçkinler, Ulusal güvenlik endişesi, Ekonomik gerekçeler.	Üç ayrı askerî harekâtle terör örgütlerinin hedef alınması ve güvenli toprakların yerleşime açılması.

Türkiye, Ağustos 2016 tarihinde Fırat Kalkanı Harekâtını, Ocak 2018 tarihinde Zeytin Dalı Harekâtını ve Ekim 2019 tarihinde Barış Pınarı Harekâtını başlatmıştır. Üç harekâta ilişkin, hem yasama hem yürütme erkleri aynı çizgide buluşmuş ve muhalefet partileri ile sivil toplumdaki destek alınmıştır. Bazı istisnalar göz ardı edildiğinde, devlet ve toplum ilişkilerinin üç harekâta da uygun şekillendiği savunulabilir. Bununla birlikte seçilmiş ve atanmış devlet yöneticilerinin ve siyasi seçkinlerin harekâtlara ilişkin söylemleri de benzerlik taşımıştır. Suriye’nin çeşitli yerlerinde konuşlanan ve hem sınır hattında hem de Türkiye’de eylemler gerçekleştiren terör örgütleriyle ulusal güvenlik nedeniyle askerî anlamda mücadele edilmesi konusunda uzlaşma sağlandığı anlaşılmıştır. Bununla ilgili ekonomik endişeler de geniş kapsamlıdır. Terör olaylarının turizm sektörünü olumsuz etkilemesi, Suriye sınırı boyunca tarımsal etkinliklerin sekteye uğraması, sığınmacılar için ayrılan bütçe, sığınmacıların kaçak olarak çalıştırılması ve özellikle bunun istihdama olumsuz yansımaları ekonomik gerekçeleri ortaya çıkarmıştır. Ara değişkenlerin iç politikayı belirlemedeki kapsamı ve fazlalığı, bağımsız değişkenlerin de elverişli olmasıyla bağımlı değişkenin, yani dış politika ürününün oluşmasına olanak tanımıştır.

Devletler, önce kendi çıkarlarını düşünmek durumundadır. Bununla birlikte, 1945 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler Andlaşması’nın 51nci maddesine de uygun davranılmıştır. Türkiye, Suriye ile 900 kilometreyi geçkin kara sınırına sahip olduğu için, Suriye’deki otorite boşluğundan yararlanan ve farklı devletlerce açıktan ve gizli desteklenen terör örgütlerine karşı atması gereken adımları atmada kalmıştır.

Bölgenin terörden temizlenmesi ve ardından sivilin bu güvenli bölgelere yerleştirilmesi de önemlidir ve birer amaç olarak bulunmuştur. Zira çalışmaya konu olan ekonomik durumdan ötürü de askerî operasyonların gerçekleştirildiği savunulmuştur. Örneğin İstanbul’da tekstil işçileriyle yapılan bir çalışmada, Türk işçilerin dörtte üçünde Suriyelilerin daha düşük ücret karşılığında çalıştıkları ve işverenlerin de aynı nedenden ötürü onları tercih ettiği yönünde bir algının olduğu tespit edilmiştir (Mutlu vd., 2018, s. 85). Duruel (2017, s. 217) ise kayıt dışı çalıştırıldıklarını ve düşük ücretleri kabul ettikleri için Türk işçiler zararına bir duruma yol açtıklarını kabul etmiş; ancak bunun sorumlusunun Suriyeliler olmadığını

aktarmıştır. İstanbul'daki bir üniversitenin öğrencileriyle yapılan çalışmanın sonuç kısmında yer alan tespitlerin bir kısmı ise şöyledir (Kabaklı Çimen ve Ersoy Quadir, 2018, s. 1265):

“(...) ülkenin ekonomik yapısı için potansiyel bir tehlike oluşturduğu; (...)iş imkânlarını sınırladığı, (...)yardıma muhtaç çok sayıda yoksul vatandaş varken vergilerinin sığınmacılara harcanmasına karşı olduğu...”

Kilis'te yapılan bir çalışmada da ekonomiyle ilgili olumsuz sonuçlar edinilmiştir, ev kiralalarının artması ve aşırı nüfusa sahip olmaları sonucuna ulaşılmıştır (Topkaya ve Akdağ, 2016, s. 782). Gaziantep, Şanlıurfa ve Kilis'te yapılan bir araştırmada ise “Suriyeli göçmenlerin dönmesini ister misiniz?” sorusuna katılımcıların %77,2'si olumlu yanıt vermiştir (Sosyo Politik Saha Araştırma Merkezi, 2019). Türkiye ekonomisindeki yerlerine dönük yapılan araştırmalar ve buna dair oluşan algı göstermiştir ki ekonomik yaşamın sekteye uğramadan sürdürülebilmesi için sığınmacıların kendi topraklarına dönmesi akılcı bir çözüm olarak yorumlanmıştır.

Türkiye'nin Suriye'de yaşanan gelişmelerden en çok etkilenen ülke olduğu, güvenliğinin, ulusal bütünlüğünün ve ekonomisinin ciddi şekilde etkilendiği görülmüştür (Devran ve Özcan, 2016, s. 36). Bu noktada Türkiye'nin kendi çıkarlarına uygun hareket etmesi kaçınılmazdır.

3.3. Bölgeye Sivillerin Dönüşü

Geçici koruma statüsünde olan Suriyelilerin ortalama 63,000'i geçici barınma merkezlerinde ve 3.610.000'i ise bu merkezlerin dışında kalmaktadır (T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2019). Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün (2019) verilerine göre yarım milyonu geçkin geçici koruma kapsamındaki Suriyeli İstanbul'da bulunmaktadır ve il nüfusuna oranı %3.65 olsa da, en fazla kişi sayısı gözetildiğinde İstanbul ilk sırada yer almıştır.

Süreç, devlet tarafından bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'ne yapılan başvurularla talep oluşturulmakta ve çıkışı takiben geçici koruma statüsü sona erdirilmektedir.

Aralık 2018'de, Fırat Kalkanı (2016) ve Zeytin Dalı (2018) sonrasında Türkiye'den ülkesine dönen Suriyeli sayısının 290,000 civarında olduğu açıklanmıştır (Anadolu Ajansı, 2018). Bir yıl sonra Aralık 2019'da ise, Suriye'ye dönenlerin toplam sayısının Şam tarafından bir milyon civarında olduğu açıklanırken, Türkiye'den de 370,000 civarında Suriyelinin ülkesine dönüş yaptığı Türk yetkililerce kamuoyuna aktarılmıştır (Independent, 2019). Her iki veri birlikte gözetildiğinde ve açıklamaların tarihleri dikkate alındığında toplam dönenlerin %40'ına yakınının Türkiye'den olduğu anlaşılmaktadır. Toplam oran her ne kadar yüksek olsa da, Türkiye'deki sığınmacılar özelinde dört milyon kişinin yaklaşık %10'u dönmüştür.

BM tarafından Mart 2019'da yayınlanan bir araştırmaya göre, Lübnan, Ürdün ve Mısır'daki Suriyelilerin %75.2'si bir gün ülkesine dönmeyi istediğini, ancak %69.3'ü takip eden bir yıl içinde dönmeyi düşünmediğini aktarmıştır (The UN Refugee Agency, 2019, s. 1). Gaziantep, Şanlıurfa ve Kilis'te de bir araştırma yapılmış, katılımcıların %70'inden fazlası göç ettiği kente az veya çok alışmış olduğunu belirtirken %56.1'i ülkesine dönmek istediğini paylaşmıştır (Sosyo Politik Saha Araştırma Merkezi, 2019). Suriyeli mültecileri barındıran Lübnan, Ürdün ve Mısır'da da, en çok Suriyeli mülteciyi barındıran Türkiye'de de Suriyelilerin dönme olasılıkları olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın geri dönüşlerini teşvik etmek ve daha cazip kılmak gerektiği düşünülmektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Çalışmada benimsenen kuram gereği, Türkiye'nin askerî anlamda gücünü sürdürdürebilmesi ve ulusal güvenliğini sağlayabilmesi için bölge ülkeleriyle uzlaşılı yollarını araması ve aynı zamanda ordusunu (savunma harcamalarını) güçlendirmesi önerilmiştir. Türkiye, güney sınırında bir terör bölgesi veya başka devletlerin güdümündeki özerk ya da bağımsız bir otorite istememektedir. Dolayısıyla Suriye'nin toprak bütünlüğüne önem vermektedir. Suriye'nin iç savaş boyunca içine düştüğü durumdan faydalanan ve uluslararası bazı aktörlerin desteklerini de alan çeşitli terör örgütlerinin olumsuz etkileri ve hatta doğrudan Türkiye'ye saldırıları göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin sınır güvenliği ve ulusal güvenliği için askerî harekât gerçekleştirilmesi olağan bir sonuçtur.

Batalla ve Tolay (2018, s. 17) hazırlamış oldukları raporda iş kurma süreçlerinin teşvik edilmesinin ve yatırım ortamının kolaylaştırılmasının, mülteciler için de istihdam olanaklarını genişletmeye yardımcı olabileceği tespitinde bulunmuştur. İstihdama dönük olarak, öncelikle vatandaşların çıkarlarının gözetilmesi ele alınan neoklasik realizm gereği zorunludur. Şu da bir diğer gerçektir ki Türkiye'de istihdam edilen sığınmacıların yeniden toparlanma arayışına giren topraklarına dönmesi pek muhtemel değildir. Ayrıca Suriyeli nüfusun istihdam oranı arttıkça, ülkedeki istihdam edilemeyen nüfusun bu duruma tepki göstermesi ve ülke içindeki demografik ve kültürel dengelerin bozulması da çıkarılan tespitlerdendir.

Sığınmacıların ülkelerine dönüşleri gerek devlet eliyle gerek sivil toplum kuruluşları çabasıyla teşvik edilmelidir. İstanbul'daki bir ilçe belediyesinin Suriye'ye dönenlere yardım etmesi bu noktada etkin bir örnek olmuştur. Ayrıca Kızılay ve diğer yardım kuruluşlarının Suriye'ye dönenlerin genel ihtiyaçları konusunda yardımlarda bulunması da önemli bir ayrıntıdır. Dönenlerin tarım başta olmak üzere üretime geçmeleri, yerelde bile olsa ekonomiyi canlandıracak ve söz konusu bölgenin cazibesini arttırmaya yardımcı olacaktır. Ek olarak bölgenin güvenliğinin sağlanması ve hem terör örgütlerinden hem de farklı devletlerin askeri harekât ve denetiminden korunabilmesi yeniden nüfus hareketliliğinin de önüne geçecektir.

Hem ulusal hem de dış politikalar, göçler yaşanmadan önce nüfus hareketliliğinin önüne geçebilme potansiyelinde olabildiği ölçüde daha olumlu sonuçlarla karşılaşılacaktır. Yani devletlerin kendi çıkarlarını da dikkate alarak uygulayacakları dış politikaları önleyici olabilir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Y. (2016). Göç Sosyolojisi, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akbaş S. ve Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2018). Küresel Fabrika Kentinin Görünmeyen İşçileri: Denizli İşgücü Piyasasında Suriyeli Göçmenler, Çalışma ve Toplum, Sayı: 56, 167- 192.
- Akgül Açıkmeşe, S. (2011). Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri, Uluslararası İlişkiler, 8(30), 43-73.
- Anadolu Ajansı, (2018). İçişleri Bakanı Soylu: 291 Bin 790 Suriyeli Ülkesine Döndü, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/icisleri-bakani-soylu-291-bin-790-suriyeli-ulkesine-dondu/1345829> (erişim: 10.12.2019)
- Atasoy A. ve Demir, H. (2015). Suriyeli Sığınmacıların Kırıkhan'a (Hatay) Etkileri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(38), 457-470.
- Batalla, L. ve Tolay, J. (2018). Toward Long-Term Solidarity with Syrian Refugees? Turkey's Policy Response and Challenges, Atlantic Council in Turkey.
- Bulut, Y. ve Akın, S. (2018). Suriyeli Göçmenlerin Geri Dönüşü, Fırat Kalkanı ve Zeytin Dağı Operasyonlarını Farklı Okuma. Göç Mültecilik ve İnsanlık Uluslararası Akademik Tebliğler Kitabı, (ss. 401-414) Cilt: 1, Kocaeli.

- Ceccorulli, M. (2009). Migration as a security threat: internal and external dynamics in the European Union, GARNET Working Paper No: 65/09.
- Choi, J. K. (2007). A Neo-Classical Realist Account on External Security Behaviors of Weak Power towards Great Power: The US-Libya from 1977 to 1992, *Korean Journal of International Relations*, 47(5), 81-112.
- Çelgin, D. (2014). Göçmenlik ve Göçmen İşçi Kavramları ile Dış Göç Yapmış İşçilerin Çalışma Hayatında Karşılaştıkları Sorunlar, *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 2(2), 84-92.
- Çınar, S. (2018). İnşaat İşgücü Piyasasında Yeni Aktörler ve Yeni Çatışmalar: Türkiyeli İşçilerin Gözünden Suriyeli İnşaat İşçileri, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 56, 121-137.
- Çiçekli, B. - Demir, O. Ö. (2013). Türkiye Koridorunda Yasadışı Göçmenler, Ankara.
- Dedeoğlu, S. (2018). Tarımsal Üretimde Göçmen İşçiler: Yoksulluk Nöbetinden Yoksulların Rekabetine, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 56, 37-67.
- Devlen, B. – Özdamar, Ö. (2009). Neoclassical Realism and Foreign Policy Crises. A. Freyberg-Inan, E. Harrison, P. James (Der.), *Rethinking Realism in International Relations*, (ss. 136-163) The Johns Hopkins University Press.
- Devran, Y. - Özcan, Ö. F. (2016). Söylemlerin Dilinden Suriye Sorunu, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı: 25, 35-52.
- Duruel, M. (2017). Suriyeli Sığınmacıların Türk Emek Piyasasına Etkileri Fırsatlar ve Tehditler, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 207-222.
- Firoozabadi, J. D. ve Ashkezari, M. Z. (2016). Neo-classical Realism in International Relations, *Asian Social Science*, 12(6), 95-99.
- Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik (2016, 15 Ocak). Resmi Gazete (Sayı: 29594). Erişim: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.20168375.pdf>
- Gilpin, R. (2006). *The Nation-State in the Global Economy*. R. Little ve M. Smith (Der.), *Perspectives on World Politics*, (3. bs. ss. 50-59), Routledge.
- Hollifield, James F. (1992). Migration and International Relations: Cooperation and Control in the European Community, *The International Migration Review*, 26(2), 568-595.
- Hollifield, J. F. (2000). *The Politics of International Migration*. C. Brettell ve J. F. Hollifield (Der.), *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, (ss. 137-186) Routledge.
- Independent Türkçe, (2019). Suriye'ye Geri Dönen Mülteci Sayısı Bir Milyona Ulaştı: Suriye, "Ülkeye Dönün" Çağrısı Yaptı. <https://www.independentturkish.com/node/99886/d%C3%BCnya/suriyeye-geri-d%C3%B6nen-m%C3%BClteci-say%C4%B1s%C4%B1-bir-milyona-ula%C5%9Ft%C4%B1-suriye-%C3%BCIkeye-d%C3%B6n%C3%BCn-%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1s%C4%B1>, (erişim: 10.12.2019)
- İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, (2015). *Türkiye'de Göçmen Olmak: Göçmen İşçiler Araştırması*, İstanbul.
- Kabaklı Çimen, L. ve Ersoy Quadir, S. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Suriyeli Sığınmacılarla İlgili Tutumlarının Sivil Katılımları Bağlamında İncelenmesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 1251-1273.
- Karakaya, E., Margırit Coşkun, A., Özerdoğan, N. ve Yakıt, E. (2017). Suriyeli Mülteci Kadınların Doğurganlık Özellikleri ve Etkileyen Faktörler: Kalitatif Bir Çalışma, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(48), 417-428.
- Kiraz, S. (2018). Dış Politika Analizi Modeli Olarak Neoklasik Realizm: İkinci Dünya Savaşı Sırasındaki Türk Dış Politikasının Analizi, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 417-440.

- Kitchen, N. (2010). Systemic pressures and domestic ideas: a neoclassical realist model of grand strategy formation. *Review of International Studies*, 36(1), 117-143.
- Kolukırcık, S. ve Özcan, N. (2019). Farklılık ve Farkındalık Ekseninde Suriyeli Göçmen Nüfusun Sosyolojik Özellikleri: Payas İlçesi Örneği, *Göç Dergisi*, 6(2), 191-212.
- Lobell, S. E. (2009). Threat assessment, the state, and foreign policy: a neoclassical realist model. S. E. Lobell, N. M. Ripsman, J. W. Taliaferro (Der.), *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, (ss. 42-74) Cambridge University Press.
- Meyers, E. (2000). Theories of International Immigration Policy-A Comparative Analysis, *The International Migration Review*, 34(4), 1245-1282.
- Mutlu, P., Mısırlı, K. Y., Kahveci, M. vd. (2018). Suriyeli Göçmen İşçilerin İstanbul Ölçeğinde Tekstil Sektörü Emek Piyasasına Eklemlenmeleri ve Etkiler, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 56, 69-92.
- Öztürk, S. ve Çoltu, S. (2018). Suriyeli Mültecilerin Türkiye Ekonomisine Etkileri, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 188-198.
- Palacıoğlu, T. (2018). Suriyeliler, AB ve Türkiye Özelinde Mülteciler, İstanbul.
- Ripsman, N. M., Taliaferro, J. W. ve Lobell, S. E. (2016). *Neoclassical Realist Theory of International Politics*, Oxford University Press.
- Rose, G. (1998). Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy, *World Politics*, 51(1), 144-172.
- Sang, X. (2019). *Power, Interests, and Interna Factors*, Palgrave Macmillan.
- SGDD. (2019). Türkiye’de İltica Süreci, <http://sgdd.org.tr/wp-content/uploads/2017/05/Turkiye-de-iltica-Sureci.pdf>, (erişim: 01.11.2019)
- Sosyo Politik Saha Araştırma Merkezi. (2019). Sınır Kentlerinde Mülteciler ve Yerleşik Halk Arasındaki İlişki Uyum ve Kabul Problemleri Araştırma Raporu, <https://sahamerkezi.org/wp-content/uploads/2019/05/SINIR-KENTLER%C4%B0NDE-M%C3%9CLTEC%C4%B0LER-VE-YERLE%C5%9E%C4%B0K-HALK-ARASINDAK%C4%B0-%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0-UYUM-VE-KABUL-PROBLEMLER%C4%B0-ARA%C5%9ETIRMA-RAPORU-SON-OCAK-2019-pdf.pdf>, (erişim: 12.12.2019)
- Şen, M. (2014). Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuç Kapsamında İncelenmesi, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 40, 232-256.
- T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. Geçici Koruma, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, 2019. (erişim: 31.10.2019)
- T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. Türkiye’de Geçici Koruma, <https://www.goc.gov.tr/turkiye-de-gecici-koruma>, 2019. (erişim: 31.10.2019)
- T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. Geçici Korumanın Unsurları, <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumanin-unsurlari>, 2019. (erişim: 31.10.2019)
- T. C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. Mülteci, <https://www.goc.gov.tr/multeci>, 2019. (erişim: 01.11.2019)
- T. C. Kamu Denetçiliği Kurumu. (2018). Türkiye’deki Suriyeliler Özel Rapor, Ankara.
- Taliaferro, J. W. – Lobell, S. E. – Ripsman, N. M. (2009). Introduction: Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy. S. E. Lobell, N. M. Ripsman, J. W. Taliaferro (Der.), *Neoclassical Realizm, the State, and Foreign Policy*, (ss.1-41) Cambridge University Press.

- Topkaya, Y. ve Akdağ, H. (2016). Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Suriyeli Sığınmacılar Hakkındaki Görüşleri (Kilis 7 Aralık Üniversitesi Örneği), Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(1), 767-786.
- The UN Refugee Agency, (2016). Mülteci ve Göçmen?, https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/UNHCR_Refugee_or_Migrant_TR.pdf, (erişim: 01.11.2019)
- The UN Refugee Agency. (2019). Fifth Regional Survey on Syrian Refugees' Perceptions and Intentions on Return to Syria, <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/68443.pdf>, (erişim: 11.12.2019)
- The UN Refugee Agency. (2019). Syria Regional Refugee Response - Turkey, <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria/location/113>, (erişim: 21.11.2019)
- Uluslararası Göç Örgütü. Göç Terimleri Sözlüğü, https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf, (erişim: 30.10.2019)

**TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL TEPKİLERE KARŞI DİYALOKJİK DEMOKRASİ
ANLAYIŞININ UYGULANABİLİRLİĞİ
SOCIAL IN TURKEY DIALOGICAL DEMOCRACY AGAINST REACTIONS
APPLICABILITY OF UNDERSTANDING**

Bersu VAROL
Semanur DEMİRKAYA
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZET

Bu çalışmada diyalojik demokrasinin Türkiye özelinde uygulanabilirliği incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak demokrasinin etimolojisi ele alınarak tarihsel sürecine değinilmiştir. Antik dönemde demokrasi kavramı Platon ve Aristoteles’in eleştirileri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece Antik Yunan’daki demokrasi anlayışının dönüşerek modern dönem demokrasinin temellerini oluşturduğu gözlemlenmiştir. Daha sonra bu iki dönemin farkları ortaya konulmuştur. Liberal paradigmanın hâkim olması ile birlikte temsil kavramı, halkın isteklerini karşılayamamıştır. Buna alternatif olarak farklı demokrasi modelleri ortaya çıkmış ve bu modeller içerisinde diyalojik demokrasi incelenmiştir. Müzakereci demokrasinin diyalojik demokrasiyi kapsamı nedeniyle ilk olarak müzakereci demokrasiden bahsedilmiştir. Bu demokrasi türünün üçüncü bir yol olarak da nitelendirildiği çalışmada bahsedilmiştir. Müzakere, bir konunun en az iki birey arasında diyaloga dayanarak ele alınması şeklinde tanımlanabilir. Bu nedenle diyalojik demokrasi ile müzakereci demokrasi birbirini tamamlamaktadır. Diyalojik demokrasi modeli kamusal alan ile bağlantılıdır. Kamusal alan dediğimiz kavram insanların bir araya getiren sosyal mekânlarıdır. Bu alanlar halkın ortak problemlerin çözüldüğü yerler olması açısından önemlidir ve kamusal alanın devlete yüklediği işlevler çalışmada incelenmiştir. Bu işlevler sayesinde halkın özgürlüğü güvence altına alındığı sonucuna varılmıştır. Bu düşüncenin öncüleri Jürgen Habermas ve Hannah Arendt’dir. Literatüre diyalog, müzakere ve uzlaşma gibi kavramların dahil olması ile demokrasinin kapsamı genişlemiştir. Bu kavramlar Anthony Giddens’in demokrasi anlayışı ile örtüştüğü görülmektedir. Ona göre demokrasi, diyalogu içinde barındırmaktadır. Diyalojik demokrasinin temelinde empati kurma vardır. Bu özellik olmadan tahakküm ortaya çıkar ve diyalojik demokrasi gerektiği gibi uygulanmaz. Bu bilgilerden yola çıkarak Türkiye’de diyalojik demokrasi anlayışının uygulanabilirliği bir takım toplumsal tepkiler çerçevesinde ele alınmıştır. Bunun sonucunda diyalojik demokrasinin tam olarak uygulanamadığı sonucuna varılmıştır. Bunun temel sebebi uzlaşmanın sadece sivil toplum örgütlerine indirgenmesi ve devletin uzlaşmayı sağlayacak bir organının bulunmamasıdır. Toplumsal muhalefetin kamusal alanda uzlaşma ve ikna yerine monolog yani emir-buyruk ilişkisi içerisinde çözümlenmeye çalışıldığı görülmüştür. Bu yalnızca kısa süreli bir çözüm olmakla birlikte uzun vadede sorunlara yol açacağı varsayımına ulaşılmıştır. Devletin monolog temelli tutumu yerine diyaloga dayanan bir tavır sergilemesi gerektiği savunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Diyalojik Demokrasi, Müzakereci Demokrasi, Jürgen Habermas ve Anthony Giddens

ABSTRACT

In this study the applicability of dialogical democracy in Turkey has been studied. In this context, first of all, historical process of democracy has been mentioned with its etymology. In the antique period, concept of democracy was evaluated in the critics of Platon and Aristotles. Thus it has been observed that democracy approach changed and became the basis of modern era democracy. Then the differences of these two periods have been introduced. With predominance of liberal paradigm, the concept of representation couldn’t satisfy the

public demands. As alternative various democracy models appeared and in these models “dialogical democracy” was studied. Because the negotiator democracy includes dialogical democracy, in the beginning, dialogical democracy has been studied. In this study, negotiator democracy has been mentioned as a third way, negotiation can be defined as an issue taking into account between at least two individuals. For this reason, negotiator democracy and dialogical democracy complete each other. Dialogical democracy model is related with public area. Public area concept is the area gathering many people. These areas are important because public problems are solved here. In this study the functions, which public area charges to the state, has been mentioned. By these functions it is resulted that the independence of the public is secured. The leaders of this idea are Jurgen Habermas and Hannah Arent. The content of democracy has widened with dialogue, discussion and consensus into the literature. It is seen that these concepts are overlapped with the democracy approach of Anthony Giddens. For him democracy includes dialogue. In the basis of dialogical democracy there is empathy. Without this feature, domination occurs and dialogical democracy cannot be applied properly. Taking this knowledge, applicability of dialogical democracy view in Turkey has been taken into account looking at some social reactions. Then it has been concluded that dialogical democracy cannot be applied properly. The main reason of this is that consensus is oversimplified to NGO (Non-Governmental Organizations) and that state does not have a consensus unit. In public sphere social opposition is seen working to try to solve with monolog, namely order-command relationship instead of consensus and conviction. It is found to assume that it is a short term solution but it will make some problems in the long term. It has been argued that the state should demonstrate a behaviour dialogically instead of monology.

Keywords: Democracy, Dialogical Democracy, Negotiator Democracy, Jürgen Habermas, Anthony Giddens

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu Türkiye’de yaşanan toplumsal tepkilere karşı alternatif bir demokrasi modelinin oluşturulmasıdır. Küreselleşmenin beraberinde getirdiği değişimler temsili demokrasinin krizi ile sonuçlanmıştır. Bu nedenle yeni demokrasi anlayışlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu yeni anlayışlardan birisi de bu çalışmanın kapsamını oluşturan diyalojik demokrasidir. Türkiye’de farklı konularla ilgili birçok toplumsal tepki bulunmaktadır. Çalışmada bu farklılıklar gözetilerek sırasıyla Tariş Olayları, Bergama Köylü Hareketi ve Gazi Mahallesi Olayları ele alınmaktadır. Çalışmada toplumsal tepkilerin büyük boyutlara ulaşmadan diyalog yolu ile çözülebileceği savunulmuştur.

2. DEMOKRASİNİN ETİMOLOJİSİ VE TARİHSEL PERSPEKTİFTE UYGULANMASI

Demokrasi kavramı ilk defa Yunan tarihçi Herodot tarafından kullanılmıştır (Bekcan, 2005: 7). Etimolojik olarak demos; halk ve kratos; otorite anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin birleşmesiyle oluşan demokratia, halk iradesi anlamına gelmektedir (Kuzu, 1992: 336). Herodot Tarihi’nde demokratia, monarşinin kibir, tutarsızlık, yasalara uymamak, insanlara söz hakkı vermeden öldürtmek, kadınları kendi isteklerine göre zorla hizmet ettirmek gibi olumsuz davranışlardan uzak bir yönetim biçimi olarak tanımlanmıştır (Çınar, 2014: 208).

Demokrasi kavramı oligarşi yönünden eşitlik, tiranlık yönünden ise özgürlük unsurunu öne çıkartan bir rejimdir (Yetiş, 1999: 164). Bu kavramı birçok şekilde tanımlamak mümkündür (Güzel 2018: 215). Ancak en yaygın tanımı Abraham Lincoln tarafından yapılmıştır. Ona göre demokrasi halkın halk tarafından halk için yönetimidir (Daver, 1986:

90). Bahsi geçen kavramın daha iyi anlaşılabilmesi için tarihsel perspektifte ele alınması gerekmektedir.

Demokrasinin başlangıcı Antik Yunan dönemine kadar uzanmaktadır. Yunanistan'ın demokrasinin beşiği olarak adlandırılmasının temel dayanağı budur (Uslu, 2015: 137). Antik Yunandaki demokrasi anlayışı ile ilgili bilgiler Atina yönetimi ile sınırlıdır. Atina, polis adı verilen kentsel bir birliktir (Güzel, 2018: 218). Polislerde yönetim şekli bir grubun elinde olabileceği gibi, bir kişinin elinde de olabilmektedir (Uslu, 2015: 139). Antik dönemde uygulanan demokraside esirler, köleler, yabancılar ve kadınlar vatandaş statüsünde değildir. Dolayısıyla oy ve söz hakkına da sahip değildirler. Nüfusun az olması, temsili demokrasinin uygulanmasını engellemiştir (Kuzu, 1992: 336). Bu bağlamda Antik Yunan demokrasisi kısmen mülkiyet ve cinsiyet odaklıdır. Şekil itibarı ile cumhuriyetçi olmakla birlikte yurttaşlık ön plandadır (Özdemir vd., 2006: 263). Bu yönleri ele alındığında demokrasinin beşiği Antik Yunan olarak adlandırılrsa dahi kavramın tanımında olduğu gibi halk iradesinin tam olarak uygulandığı söylenememektedir (Kuzu, 1992: 336).

Aristoteles ve Platon gibi düşünürler, vatandaş statüsünün kapsamını genişleten demokrasi anlayışını eleştirmişlerdir. Platon, Devlet adlı kitabında demokratik yönetimin tiranlıkla sonuçlanabileceğini ileri sürmüştür (Heywood, 1997: 108). Ona göre demokrasi, cahil ve fakir insanların eğitilmiş ve bilgili insanlara hükmetmesidir (Uslu, 2015: 140). Bu nedenle Platon için demokrasi onaylanan ya da kabul görülen bir yönetim biçimi değildir. Ona göre demokrasi, insanın yaşamı boyunca isteklerine göre hareket etmesine neden olan ve hayatını bu ölçüte göre yönetmesinde etkili olan bir anlayıştır. Bu durumun ise insanın ruhuna, bedenine ve aklına zarar verdiğini savunmaktadır. Platon'a göre demokrasiyi savunan bir insanın yaşamındaki amaç erdemler değil farklı değerlerdir. Bu nedenle demokrasiyi iyi olandan sapma olarak nitelendirmiştir. Aristoteles ise demokrasi kavramını iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayırmıştır. İyi bir demokrasi de polisin herkese değil, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar mülke sahip olan yurttaşlara seçme ve seçilme hakkı tanınması gerektiği düşüncesi hâkimdir (Özcan, 2009: 133-138).

Atina'nın Makedonya hâkimiyetine girmesiyle birlikte demokratik yönetim biçimi yıkılmış ve uzun süre bu yönetim biçimi kullanılmamıştır (Şahin, 2008: 5). Bu durum demokrasi kavramının üzerinde durulan ve tartışılan bir konu olmaktan çıkmasına neden olmuştur (Güzel, 2018: 222). Demokrasi kavramı Ortaçağ döneminde etkisini yitirmiştir. Ancak Viking köylerinde ve bazı köy topluluklarında bu yönetim şeklinin uygulandığı bilinmektedir (Uslu, 2012: 140). Demokrasi kavramının yeniden ortaya çıkması düşünsel bağlamda 17. Yüzyılda gerçekleşmiş ve yönetim bağlamında ortaya çıkışı ise 19. yüzyılları bulmuştur. Bu kavramın tekrar gün yüzüne çıkmasındaki önemli faktörler; yönetme yetkisinin Tanrı'ya, kalıtıma veya güce dayanması fikrinin kabul görmemeye başlaması ve asıl gücün halk olduğunun farkına varılmasıdır (Güzel, 2018: 222). Modern dönemdeki demokrasi anlayışı bu temeller üzerinde kurulmuştur.

Antik ve modern dönemdeki demokrasi anlayışını birbirinden ayıran bazı özellikler bulunmaktadır. İlk olarak, Antik demokraside siyasal karar alınırken halkın da yetkisi vardır ancak bu dönemdeki halk kavramına sadece yetişkin yurttaş erkekler dâhil edilmektedir. Modern demokraside ise cinsiyet ayrımı yapılmaksızın tüm yetişkinler yurttaş sayılmaktadır (Şahin, 2008: 5). Diğer bir özellik ise devletin ölçek olarak büyümesidir. Bu durum, doğrudan demokrasinin gerçekleşmesini engellemiş ve temsil makamlarının varlığını gerekli kılmıştır (Güzel, 2018: 223).

Siyasal düşünceler tarihinde demokrasi kavramının yeniden ele alınması ile demokrasinin uygulanabilirliğine yönelik arayışlar ivme kazanmıştır. Çözüm olarak temsili demokrasi ön plana çıkmıştır. Temsil kavramı, demokrasinin yeniden hayata geçirilmesinde önemli bir araç niteliğindedir. Dolayısıyla yurttaşlar karşısında sorumluluk sahibi olan bir devlet ya da iktidar anlayışı ortaya çıkmıştır. Halkın kendisini yönetecek kişileri seçmesi ve

gerektiğinde bu kişileri görevden alabilmesi için seçim mekanizması oluşturulmuştur. Temsil kavramının devleti sınırlaması ve halka karşı olan sorumlulukları içermesi liberalizmle örtüşmektedir (Güzel, 2018:224). Liberalizm ve demokrasi kavramları bir bütün oluşturarak modern demokrasi anlayışını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu durum ise kavramların birbirinden ayrı düşünülmesini olanaksız kılmıştır (Özalp, 2009).

3. DEMOKRASİ MODELLERİ

İnsanlar, tarih sürecinde yöneten-yönetilen ilişkileri açısından birçok değişime neden olmuştur. Böylelikle birbirinden farklı yönetim modelleri ortaya çıkmıştır. Demokrasi dediğimiz kavramda bu yönetim modellerinden birisidir. Ancak uzun bir süredir var olan demokrasi kavramı, zamanla önüne farklı sıfatlar eklenerek kullanılmıştır (Özdemir vd, 2006: 260). Örneğin; doğrudan demokrasi, yarı doğrudan demokrasi, temsili demokrasi, çoğulcu ve çoğunlukçu demokrasi, agonistik demokrasi, diyalojik demokrasi, liberal demokrasi, feminist demokrasi, delegasyoncu demokrasi, westminster modeli demokrasi, marksist demokrasi, kozmopolit demokrasi, müzakereci demokrasi, militan demokrasi, katılımcı demokrasi, seçkinci demokrasi kuramı, ekonomik demokrasi kuramı vb. (Korkmaz, 2016: 66). Bu çalışmada uygulanabilirliği açısından ele alınacak demokrasi modeli ise diyalojik demokrasidir.

4. MÜZAKERECİ DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Diyalojik demokrasinin uygulanabilirliği ele alınmadan önce müzakereci demokrasi kavramı açıklanarak diyalojik demokrasi arasındaki farklara değinilecektir. Bunun temel sebebi diyalojik demokrasinin, müzakereci demokrasinin altında değerlendirilmesidir. Çünkü müzakereci demokrasi diyalog ve fikir alışverişini kapsamaktadır (Sığırı, 2018: 13). Bu kavram, zıt görüşlerin çatıştığı durumlarda ısrarcı olmak yerine, ortak bir noktada fikirlerin buluşmasını sağlayan bir sistemdir (Minibaş, 2001: 124). Benhabib'in tanımlamasına göre müzakereci demokrasi, topluluğun ortak çıkarlarını ilgilendiren kararların, hem ahlaken hem de siyasi açıdan eşit sayılan bireyler arasında mantıklı bir müzakere sürecinin somut bir sonucu olan demokrasi modelidir (Çınar, 2014: 235).

Küreselleşmenin ivme kazanması ile yaşanan değişimler farklı talep ve beklentileri beraberinde getirmiştir. Bu değişiklik kültürel, sosyal, siyasi, ekonomik ve iletişimsel alanda yaşanmıştır. Bu durum sosyal bilimlerde yeni paradigma arayışlarına neden olmuştur. Özellikle küreselleşme ve yerellik arasındaki ilişki, zamanla demokrasi sorunun düğümlemesiyle sonuçlanmıştır (Kaya Erdem, 2011: 6-7). Kısacası, gelişen ve değişen dünya düzeninde liberal demokrasinin yetersiz kalması sonucu müzakereci demokrasi, alternatif bir model olarak ortaya çıkmıştır (Tunç, 2008: 1124). Dönemin ABD Başkanı Bill Clinton, müzakereci demokrasiyi “Üçüncü Bir Yol” olarak tanımlamıştır. Bahsi geçen bu yol, sivil toplumu güçlendirmeyi ve devletin aşırılıklarını engellemeyi amaçlamaktadır (Sitembölükbaşı, 2005: 144). Müzakereci demokrasi, yurttaşların bilgilendirildiği, fikir alışverişinde bulunduğu, toplumla ilgili sorunlarda görüşlerini açıkça ifade ettiği, siyasi dönemlerde hür iradesiyle fikirlerini beyan edip siyasi sürece dâhil olduğu bir yoldur. Bu özelliği nedeniyle müzakereci demokrasi, doğrudan demokrasi anlayışıyla benzerlik göstermektedir (Tunç, 2008: 1125).

4.1. Giddens'in Diyalojik Demokrasi Anlayışı

Anthony Giddens'in benimsediği demokrasi anlayışı diyalogu içinde barındırmaktadır. Diyalog, birey ile dünya arasındaki etkileşimi içermektedir. Farklı düzen ve hiyerarşilerin beraber var olduğu bir dünyada yaşadığımızı idrak etmemizi sağlamaktadır (Duman, 2008: 294). Giddens'a göre diyalojik demokrasi, demokrasinin demokratikleşmesidir (Sarıbay, 2000: 12). Bu düşünce bir ideali dile getirmekle birlikte (Duman, 2008: 293) kültürel

farklılıkların geliştirilmesi ile ilgilidir (Özcan, 2009: 128). Ona göre diyalojik demokrasi “her şeyden önce kamusal alanda öteki ile karşılıklı tolerans içinde beraber yaşamının tek aracının diyalog olduğunu varsaymaktadır. Bunu yaparken de ötekinin kim ve ne olduğuna bakmaz, dolayısıyla fundamentalizmin tüm tiplerine karşıt bir konum alır.” (Mınarlı, 2014: 160). Bireyi anlayabilmek için öteki ile aynı duyguyu hissetmek gerekmektedir. Ötekini anlayabilmek diyaloga bağlanmış olmaktan geçer. Falzon’a göre tahakküm, diyalogun radikal reddidir. Bu radikal ret ise dayatmacılığın ve tepeden inmeciliğin (jakobenliğin) ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla diyalojik demokrasi jakobenliği kapsamamaktadır (Duman, 2008: 294).

Özetle; Giddens, demokrasiyi iki temel boyutta ele alır. İlk boyutta demokrasi, çıkarların temsil edilebilmesi için bir araç niteliğindedir. İkinci boyutta ise demokrasi ortaya çıkan çatışma ve problemlerin kamusal alanda iktidarın isteğine göre çözülmesi değil, diyalog yoluyla çözüme kavuşturulmasıdır (Duman, 2008: 293). Bu durum, günümüzde kamusal alan açısından çok önemli bir yere sahiptir. Buna ek olarak yeni bir demokrasi modelinin ortaya çıkmasında önemlidir ve diyalojik demokrasi olarak adlandırılmaktadır (Sarıbay, 2000: 12).

4.1.1. Kamusal Alan

Kamusal alan kavramında öne çıkan isimler Hannah Arendt ve Jürgen Habermas’dır. Bu iki düşünürü göre kamusal alan, daha özgür ve katılımı daha yüksek siyasal bir model olmalıdır (Zabcı, 2015: 120). Arendt, kamusal alan kavramının iki önemli anlamı olduğunu söyler. Bunlardan birincisi herkese açık olması bir başka deyişle alenileşmedir. İkincisi ise herkesin sahip olduğu ortak dünyadır. Habermas ise kamusal alana ortak çıkar, herkese açık olma, topluma karşı sorumlu olma gibi anlamlar yüklemiştir (Onat, 2013: 11).

Habermas, 19. yüzyılda kapitalizmin yükselmesiyle kamusal alanın çöktüğünü ileri sürmüştür. Ona göre aydınlanma düşüncesinin amacı özgürleşmedir ve bunun gerçekleşebilmesi için çöken kamusal alanın yeniden inşa edilmesi gerekmektedir (Özkan, 2017: 241). Kamusal alanın siyasal niteliğini kaybetmesinde temel etken kitle iletişim araçlarının ticarileşerek kapitalist tekellerin eline geçmesidir (Odabaş, 2018: 2063). Ancak kamusal alanın yeniden inşa edilmesiyle modernitenin özgürlük boyutu tamamlanabilecektir (Özkan, 2017: 241).

Modern toplumlarda kamusal alan, demokratik bir alan olarak geliştiği görülmektedir (Onat, 2013: 11). İnsanların, insani özelliklerini kazanırken en önemli yollarından birisi de kamusal alandır (Zabcı, 2015: 120). Halk ortak problemlerde, hür iradeleriyle eşit bir şekilde kamusal alanı var etmeli ve bu alanda etkinlikte bulunmaları gerekmektedir (Çalışkan, 2014: 49). Kamusal alan, insanların sosyal alanlarda bir araya gelmesine olanak sağlayan mekânlardır. Bahsedilen mekânlar bütün insanlara açık olması bunların özel alanlar olmadığından en önemli göstergelerinden biridir. Genel olarak kamusal alan kavramının devlete yüklediği birkaç işlev vardır. Bunlar devletin daha şeffaf, daha sorgulanabilir ve daha denetlenebilir olmasıdır. Bu işlevlerin yaşama geçebilmesi için insanlar düşüncelerini özgürce beyan edebilmelidir. Bu nedenle ifade özgürlüğü yasalarca güvence altına alınmalıdır (Zabcı, 2015: 120).

Arendt’ e göre kamusal alan doğal alan değildir, eylem ve konuşma temelinde birey tarafından oluşturulan suni bir alandır. Eylemde bulunan birey ortaya bir şeyler çıkartmaktadır. Bu eyleme eşlik eden unsur ise dildir yani konuşmadır (Yeniçıktı, 2014: 268-269). Habermas’a göre ise insanların bir araya gelerek iletişime geçmesi ve ortak bir şeyler paylaşması ancak kamusal alanla mümkün olabilmektedir. Fikir alışverişinin yapılabilmesi için uygun bir iletişim türünden bahsetmiş ve bu iletişim türüne, iletişimsel eylem kuramı adını vermiştir(Biçer Olgun, 2017: 46-47). Bu kuram ideal konuşma durumunu ifade etmektedir. Ona göre, dil daraltılmadan, sınırları çizilmeden kullanılmalıdır(Yıldırım, 2006: 249). Bununla birlikte Habermas’ın ilgisi, demokrasi ile kamusal alan arasındaki ilişkiden

ayrılarak kişiler arasındaki ilişkilerde oluşan iletişim sorununa yönelmiştir (Heywood, 1997: 113). Bu yöntem; herkesi, bir normu diğerlerinin bakış açısına göre istenileceğinin ya da istenilmeyeceğinin deneyebilmesi için farklı bakış açılarını görmeye yönlendirmektedir. Dolayısıyla herkesin katıldığı ve anlaşmaya yönelik olan rasyonel bir tartışma ortamı oluşmaktadır. Tartışarak oluşan anlaşma fikri, kendi başına yargılayan bireye daha fazla gerekçelendirme yükümünü de beraberinde getirmektedir(Özkan, 2017: 242). İletişimsel eylem kuramı zamanla demokrasinin olmazsa olmazı haline gelmiştir (Yılmaz, 2011). Bu bağlamda Jürgen Habermas ve Hannah Arendt'in demokrasi anlayışı ile Anthony Giddens'in demokrasi anlayışı birbirine benzerdir.

Yukarıda ele alınan demokrasi modeli ideal bir tipi ortaya koymaktadır. Bahsedilen bu ideal tip, Türkiye özelinde değerlendirilerek uygulanabilirliği ele alınacaktır. Bu değerlendirme yapılırken üç örnekten bahsedilecektir. Bu örneklerin seçilmesindeki temel etken konuları farklı olsa dahi toplumsal olaylar karşısındaki tepkilerin aynı sonuçlar doğurmasıdır.

5. TÜRKİYE'DEKİ TOPLUMSAL TEPKİLERE İLİŞKİN ÖRNEKLER

Türkiye'deki toplumsal tepkilere ilişkin birçok örnek bulunmaktadır. Bu toplumsal tepkiler, ulusal problemlere ve kargaşaya dönüşmektedir. Aynı fikre sahip olan insanlar ortak paydada buluşmaktadır. Bu insanların topluluk halinde tepki göstermeleri medya etkisiyle daha fazla kitleye ulaşmasına sebep olmaktadır. Bu durum ise toplumsal olayları derinleştirmektedir. Halk¹ ve hükümet arasında karşılıklı empati kurulmaması sonucu tepkilerin büyümesi ayaklanmaya yol açabilmektedir. Bunun sonucunda mevcut hükümet halkın tepkisini tahakküm yoluyla bastırabilmektedir. Toplumsal olaylar büyümeden uzlaşmanın sağlanabilmesi için halk ve hükümet arasında ortak yolu bulacak olan bir organın var olması gerektiği kanısındayız. Bu bağlamda Türkiye'deki toplumsal tepkilere Tarih Olayları, Bergama Köylü Hareketi ve Gazi Mahallesi Olayları örnek verilecektir.

5.1. Tarih Olayları

Tarih birliklerden oluşan bir kooperatiftir ve yöneticileri Sanayi Bakanlığı tarafından atanmaktadır. Tarih olayları, 12 Eylül 1980 darbesinden önce ortaya çıkan uzun süreli ve son işçi direnişi olma özelliği taşımaktadır (Ozan Deniz, 2016: 670). Bu olaylarının yaşanmasının temel sebebi kooperatifin siyasal alanda önemli bir aktör olmasından kaynaklanmaktadır. Milliyetçi Cephe'nin iktidara gelmesinden sonra Tarih'in üst düzey yöneticilerinde değişiklikler yaşanmış ve mevcut işçilerin çıkartılıp hükümet yanlısı kişilerin işe alınmasıyla olaylar büyümüştür (Koç, 1984: 371-390). Olaylar kentin bütününe yayılarak işçi grevleri ve protestoları başlamıştır. Çiğli İplik Fabrikası 1.500 kişi tarafından barikat kurularak kapatılmıştır. Polis ve askerler müdahalesi ile protestolar bastırılmış ve bu kişiler gözaltına alınarak kentte sıkıyönetim ilan edilmiştir (Aydoğanoglu, 2011: 87).

5.2. Bergama Köylü Hareketi

Bu hareket, 1990'lı yılların başında İzmir'in Bergama ilçesinde siyanürle altın arama faaliyetlerine gösterilen bir tepkidir. Köylülerin bu direnişi yerel bir sorundan çıkıp ulusal bir boyut kazanarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür (Özen, 2009: parag. 1). Geçimlerini daha çok tarım ve hayvancılık ile idame ettiren Bergama halkı altın arama çalışmalarına sürecin başında sevinmişlerdir. Ancak siyanürün öldürücü etkisini öğrendiklerinde yapılan çalışmalara tepki göstermişlerdir (Soytürk, 1992). Köylüler yaptıkları protestoların yasaya aykırı olmadığını iddia etmelerine karşın haklarında "yasadışı gizli örgüt kurmaktan" dava açılmıştır (Atatürkçü Türk Köylüsü..., 2000). Hareketin ilk döneminde yapılan protestolarla birlikte köylüler mücadelelerini geniş bir kitleye duyurmayı başarmışlardır. Yıllar geçtikçe sürdürülen protestonun etkisi azalmış ancak arama faaliyetleri devam etmiştir(Kökalan Çımrın, 2015:313).

¹ Buradaki halk kelimesi topluluk anlamında kullanılmıştır.

5.3. Gazi Mahallesi Olayları

12 Mart 1995 yılında İstanbul'da kimliği belirsiz kişiler tarafından Gazi Mahallesinde bulunan kahvehanelerin birkaçı ve pastane silahlı saldırıya uğramıştır. Bu saldırıda failerin amacı anlaşılammış ve kimlikleri tespit edilememiştir (Saat Saat Dehşet, 1995). Saldırı alevi vatandaşların yoğun olarak yaşadığı bir bölgede meydana gelmiştir. Bu nedenle saldırı mezhepsel bir perspektifte değerlendirilmiştir. Ancak medya aracılığıyla alevi-sünni üç mahalle muhtarı ile yapılan görüşmede saldırının mezhepsel olmadığı dile getirilmiştir. Halkın asıl tepkisi polisin saldırganları bulmak yerine mahalledeki vatandaşların üzerindeki baskı uygulamasıdır. Dolayısıyla halkın tepkisi giderek şiddetlenmiş ve halk polis karakoluna yürümüştür(Neden Gazi Mahallesi?, 1995). Bu nedenle polis halkın üzerine ateş açtı ancak ayaklanmanın şiddeti azalmadı ve askerden yardım istendi. Askerin zaman zaman polisle halkın arasına girmesi tepkilerin artmasını önledi(Çınar, 1995). İstanbul'da yaşanan olayları protesto etmek için Ankara'da toplanan göstericiler de polisin sert müdahalesi ile karşı karşıya gelmişlerdir (Gürel ve Kanbolat, 1995).

Yukarıda örnek gösterilen olayların konuları işçi ayaklanmaları, çevresel hareketler ve alevi mahallesinde yaşanan saldırılara yönelik toplumsal tepkilerdir. Tariş Olaylarında polis müdahalesi sonucu bireysel tepkilerin büyüyerek toplumsal muhalefete yol açtığı görülürken Gazi Mahallesi Olaylarında ise saldırı karşısında polisin tepkisizliği protestolara neden olmuştur. Toplumsal tepkilerin yıkıcı sonuçlar oluşturmasının temel sebebi polisin olaylar karşısındaki tutumu değil, halkın karşısında hiyerarşiye dayalı emir-komuta zincirinin bulunmasıdır. Bu hiyerarşik yapı diyalog ve uzlaşmayı kapsam alanına dahil etmemesi anarşiye giden yolu açmaktadır. Dolayısıyla hükümeti, STK'ları ve bireyleri kapsayan bir yapının devlet aracılığıyla oluşturulması gerekmektedir.

6. SONUÇ

Etimolojisi incelendiğinde halk ve otorite kelimelerinin birleşiminden oluşan demokrasi, halk iradesi anlamında kullanılmıştır. Demokrasinin birçok tanımı olmasına karşılık en yaygın tanımı "halkın, halk tarafından, halk için yönetimi" şeklindedir. Kavramı tarihsel perspektiften ele alındığında ise temeli Antik Yunan'a dayanmaktadır. Günümüzde uygulama alanı oldukça geniş olan demokrasi anlayışı, Antik Yunan'da Aristoteles ve Platon gibi düşünürler tarafından eleştiri konusu olmuştur. Demokrasinin beşiği olarak anılan Antik Yunan'daki bu eleştiriler paradoks gibi görünebilmektedir.

Makedonya'nın Atina'daki hâkimiyeti ve feodalizmin etkisi ile birlikte demokrasi uzun yıllar üzerinde tartışılan ve uygulanan bir yönetim biçimi olmaktan çıkmıştır. 17. yüzyılda tekrardan tartışılan bir kavram olsa dahi uygulanması ya da benimsemesi ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Demokrasi tartışmalarının ivme kazanması ilerleyen dönemlerde alternatif demokrasi modellerinin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Bu modellerden birisi de diyalojik demokrasidir.

Diyalojik demokrasi ile müzakereci demokrasinin birçok ortak noktası bulunmaktadır. Bu kavramların ortaya çıkmasında küreselleşmenin payı oldukça büyüktür. Küreselleşmenin etkisi ile bireylerin birçok alanda beklentilerinde değişiklik yaşanmıştır. Bu değişimler karşısında liberal paradigma yetersiz kalmış ve müzakereci demokrasi alternatif yol olarak nitelendirilmiştir. Bu yol ile devletin aşırılıkları engellenerek sivil toplumun güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Böylece toplumsal tepkilerde zıt görüşlerin çatışması engellenerek ortak bir noktada buluşabilme ve empati kurabilme fikri ön plana çıkmaktadır. Giddens'in demokrasi anlayışı ise diyalojik demokrasiyi kapsamaktadır. Ona göre demokrasinin iki boyutu vardır. Bunlardan ilki çıkarların temsil edilebilmesinde bir araçken ikincisi çatışmaların ve yaşanan problemlerin kamusal alanda diyalog yoluyla çözülmesini içermektedir. Burada diyalogun kurulabilmesi için kamusal alanın varlığı oldukça önemlidir.

Kamusal alan kavramında Arendt ve Habermas ön plana çıkan düşünürlerdir. Arendt, kamusal alana herkese açık olma ve ortak bir dünya anlamı yüklerken Habermas ise ek olarak topluma karşı sorumlu olma anlamı yüklemiştir. Bu bağlamda iki düşünür de kamusal alan kavramının daha katılımcı ve daha özgür bir yapıda olduğu konusunda birleşmektedirler. Dolayısıyla kamusal alan ve demokrasinin gelişimi paralellik taşımaktadır. Habermas ortak bir şeyler paylaşmanın yalnızca kamusal alan ile mümkün olduğunu savunarak iletişimsel eylem kuramını geliştirmiştir. Bu kuramda iletişim üzerine odaklanmış ve insanları farklı açılarda bakmaya yönlendirmiştir. Bu yönlendirme, rasyonel bir tartışma ortamını da beraberinde getirmesi ile sonuçlanacaktır. Dolayısıyla bu kuram zaman içerisinde demokrasinin gereklerinden biri olarak değerlendirilirken aynı zamanda diyalojik demokrasinin güçlü bir argümanı haline gelmiştir.

Bu bilgiler ışığında toplumsal tepkilerin daha büyük problemlere dönüşmemesi için farklı uygulama ve yöntemler geliştirilmelidir. Diyalojik demokrasinin uygulanması, bu problemlerin çözüme kavuşturulmasında etkili olacağı düşünülmektedir. Bu demokrasi modeli Türkiye baz alındığında uygulanmadığı görülmüştür. Bunun temel sebebi ortak yararı esas alan ve diyalogu kapsayan bir kamusal alanın var olmamasıdır. Yerel demokrasinin güçlü olmaması ve Türkiye tarihi değerlendirildiğinde merkeziyetçi anlayışın egemen olması diyalojik demokrasinin uygulanmasını ve kurumsallaşmasını engellemiştir. Demokrasi kavramı öncelikle STK ve Kent Konseylerine indirgenmeyerek çok aktörlü bir yapının oluşturulması gerekmektedir. Bu yapı oluşturulurken göz ardı edilmemesi gereken nokta yapı içerisinde görev alacak olan bireylerin empati sahibi olmasıdır. Burada hedeflenen demokrasinin güçlendirilmesidir. Bu durum Giddens'a göre demokrasinin demokratikleşmesi şeklinde nitelendirilmektedir. Bu çalışmada ise toplumsal tepkiler karşısındaki aşırılıkların diyalojik demokrasi ile engellenmesi gerektiği savunulmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Atatürkçü Türk Köylüsüüz... (2000, 5 Kasım). *Milliyet*.
2. Aydoğanoglu, E. (2011). Dünya ve Türkiye'de Sendika - Siyaset İlişkisi. Ankara :Kültür Sanat Sen.
3. Bekcan, U. (2005). *Demokrasi Kuramları Açısından Türk Demokrasisine İlişkin Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Denizli.
4. Biçer Olgun, H. (2017). "JürgenHabermas, HannahArendt Ve RichardSennett'in Kamusal Alan Yaklaşımları". *Sosyolojik Düşün*, 2(1), 45-54.
5. Çalışkan, O. (2014). "Kamusal Alan Bağlamında Ağ Toplumu ve Yeni Kamusal Alan Arayışı". *İletişim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 41-62.
6. Çınar, M. (2014). "Demokrasi". Y. Taşkın (ed.). *Siyaset: Kavramlar, Kuramlar, Süreçler*. (s. 206-246). İstanbul: İletişim Yayınevi.
7. Çınar, Ş. (1995, 15 Mart). Paşa'nın Yatıştırıcı Rolü. *Milliyet*.
8. Daver, B. (1986). "Demokrasinin Temel Prensipleri ve Terörizmle Mücadele Bu Prensiplerin Önemi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 41(1), 89-96.
9. Duman, B. (2008). "Öğrenme-Öğretme Sürecindeki Entelektüel Şizofrenizm". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 287-321.
10. Gürel, S. ve Kanbolat, V. (1995, 15 Mart). Başkent de Gerginlik. *Milliyet*.
11. Güzel, M. N. (2018). "Antik Demokrasi Ve Modern Demokrasi Kavramlarının Kuvvetler Ayrılığı İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi". *DÜHFD*, 23(38), 205-231.
12. Heywood, A. (1997). "Demokrasi". *Liberal Düşünce Dergisi*, 2(8). 108-121.
13. Kaya Erdem, B. (2011). "Radikal Demokrasi Kuramı Bağlamında Yeni Medyanın Geleceği: Wikileaks Örneği". *İletişim Fakültesi Dergisi*, (40), 5-24.
14. Korkmaz, E. (2016). "Demokrasi Kavramı ve Modern Demokrasi Kuramlarından Biri Olarak Müzakereci Demokrasi". M. Balcı (ed.). *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V*. (s.365-369). İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları.
15. Kökalan Çımrın, F. (2015). "Bergama Köylü Hareketinin Dünü ve Bugünü". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(53), 310-317.
16. Kuzu, B. (1992). "Demokrasi- Resmi İdeoloji- Sivil Toplum". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(1), 335-369.

17. Minarlı, M. A. (2014). “Habermasçı Burjuva Kamusal Alanının Demokratik İçeriği”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (18), 153-172.
18. Minibaş Poussard, J. (2001). “Müzakere” S. Güney (ed.). *Yönetim ve Organizasyon*. (s.124-148). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
19. Neden Gazi Mahallesi?. (1995, 15 Mart). *Milliyet*.
20. Odabaş, U. K. (2018). “Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özal Sayı 2), 2051-2066.
21. Onat, N. (2013). *Kamusal Alan ve Sınırları*. İstanbul: Durak İstanbul Yayın.
22. Ozan Deniz, E. (2016). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. İstanbul: Yordam Kitabevi.
23. Özalp, A. (2009, Eylül). “Liberal Demokrasinin Derinleştirilmesi Gereği Ve Müzakereci Demokrasi”. *Uluslararası Davraz Kongresi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
24. Özcan, M. (2009). “Temel Dayanakları Bakımından Demokrasi: Antik ve Modern”. *Toplum ve Demokrasi*, 3(6-7), 125-148.
25. Özdemir, Y. Şişek, U. ve Aktaş E. (2006). ”Demokrasi Üzerine”, *KKEFD*, (14), 259-269.
26. Özen, H.(2009). “Bergama Mücadelesi: Doğuşu, Gelişimi ve Sonuçları”. Atılım Üniversitesi Kütüphanesi e-Bülten, (14). Erişim: 23 Şubat 2020, <http://acikarsiv.atilim.edu.tr/browse/8/37.pdf>
27. Özkan, S.Ç. (2017). “Radikal Demokrasi Projesi ve Müzakereci Demokrasi”. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 231-252.
28. Saat Saat Dehşet. (1995, 14 Mart). *Milliyet*.
29. Sarıbay, A. Y. (2000). *Kamusal Alan, Diyalojik Demokrasi, Sivil İtiraz*. İstanbul: Alfa Yayın.
30. Sığı, Ü. (2018). *Müzakere*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
31. Sistembölkübaşı, Ş. (2005). “Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi”. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (10), 139-162.
32. Soytürk, Y. (1992, 9 Nisan) Siyanürlü Altına Tepki. *Milliyet*.
33. Şahin, B. (2008). “Liberal Demokrasinin Temelleri”. B. Seçkin (ed.). *Demokrasi Teorisinde Güncel Tartışmalar*. (s. 1-34). Ankara: Oreon Yayınları.
34. Tunç, H. (2008). “Demokrasi Türleri Ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1-2(12), 1113-1132.
35. Uslu, A. (2015). “Demokrasi”. G. Atılğan ve E. A. Aytekin (ed.). *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. (s. 137-151). İstanbul: Yordam Kitap.
36. Vali Mutlu İle Eylemcilerin Gergin Randevusu. (2013, 14 Haziran). *Milliyet*.
37. Yeniçaktı, N. T. (2014). “İletişimsel Eylem Ve Facebook: Gezi Parkı Olaylarında Sosyal Medyanın Gücü”, *Selçuk İletişim*, 8(2), 263-284.
38. Yetiş, M. (1999). “Antik Atina’da Demokrasinin Gelişimi: Soloncu Pasif Devrimden Peisistratos’un Tiranlığına”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(2), 164-197.
39. Yıldırım K. (1984). “Türkiye’de 1974-1980 Döneminde Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinde İşçi İşveren İlişkileri,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı II*, 38(3-2), 368-403.
40. Yıldırım, Y. (2006). “Jürgen Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramı”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 250-267.
41. Yılmaz, S. (2011, Kasım). “Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu”, *Umut Vakfı Araştırma Merkezi Hukukun Gençleri Sempozyumları Dizisi 2*, Ankara.
42. Zabcı, F. (2015). “Kamusal Alan”. G. Atılğan ve E. A. Aytekin (ed.). *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. (s. 109-121). İstanbul: Yordam Kitap.

MEDYADA TÜRKÜ ÇAĞI: TÜRKÜLÜ HİKÂYEDEN TÜRKÜLÜ TV DİZİSİNE
FOLK SONG AGE IN MEDIA: FROM THE STORY WITH FOLK SONG TO THE TV
SERIES WITH FOLK SONG

Dr. Öğr. Üyesi Cevdet AVCI
Gaziantep Üniversitesi

ÖZET

Sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarının yapısı, folklor ürünlerinin yaratım, aktarım ve icra biçimlerini şekillendirir. Sözlü kültür ortamında belleğe dayalı kayıt sistemi kullanılırken yazıyla birlikte alfabe de kayıt biçimi olmuştur. Ancak yazı, bir kayıt biçimi olarak kültürel metinlerin donmuş şekillerini günümüze taşır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte dijital kültür ortamı, folklor ürünlerinin önce ses daha sonra da görüntülü olarak da kayıt altına alınmasını sağlar. Medyanın gelişim aşamaları yazı, radyo, sinema, televizyon ve internet şeklindedir. Özellikle televizyonla başlayan süreç, medyanın kültürel hayat üzerindeki etkisini artırır. Sözlü kültür ortamındaki anlatıcının televizyon, anlatının yerini ise diziler alır. Televizyonun yaygınlaşması görsel kültür unsurlarının yaygınlık kazanmasını sağlar. Televizyon öncesi dönemde sinema filmlerinin senaryolarında geleneksel anlatılardan ve romanlardan faydalanılır. Televizyonda özellikle çok kanallı döneme geçişle de birlikte yabancı diziler toplum üzerinde etkili olur. Bir yandan da daha önce çekilen sinema filmleri televizyonda yayımlanır. Türkiye’de 1990’ların sonundan itibaren yaygın olarak yerli diziler çekilmeye başlar. Bu durum geleneksel anlatıların ve mekânların, yeniden popülerlik kazanmasını sağlar. Bu dönemden itibaren türkülerin dizilerde kullanılmaya başlaması, arabesk ve popüler kültür karşısında geri planda kalan türkülerini, tekrar güncel hale getirir. Türkülerin güncellik kazanması, özellikle genç kuşakların zihinlerinde türkülerin değerler ve anlam dünyasına farkındalık oluşmasını sağlar. YouTube’da birkaç yüz bin kez dinlenilmiş olan bir türkü, bir dizide kullanıldıktan sonra milyonlarca kez dinlenmeye başlar. Dolayısıyla sözlü kültür ortamındaki kültürel icralarda folklorun kuşaklar arasındaki kültürel aktarım işlevini, yeni anlatıcı ve anlatı yerine getirmiş olur. Dizilerde olay örgüsü içerisinde kullanılan türküler, izleyicinin zihin dünyasında zaten var olan geleneksel çağrışım evrenini harekete geçirir. Böylece diziyi izleyenler üzerindeki özdeşleşme oranı artar. Bu süreç Türkiye’de medya üzerinden türkü çağını yeniden açar. Geleneksel kültürün önemli kültürel gösterge alanlarından birisi olan türkülerin popülerleşmesi, türkülerin temsil ettikleri anlam ve çağrışım dünyasının da popülerleşmesini sağlar. Bu çalışmada Kurtlar Vadisi, Sakarya Fırat, Ezel, Karadayı, Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz, Çukur dizilerinde kullanılan türküler üzerinden konuyla ilgili tespit, analiz ve değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Medya, folklor, türkü, icra ve aktarım.

ABSTRACT

The structure of oral, written and electronic cultural environments shapes the forms of creation, transfer and execution of folklore products. While the memory-based recording system is used in oral culture, the alphabet has become a form of recording along with writing. However, writing carries the frozen forms of cultural texts to our day as a form of recording. With the development of technology, the digital culture environment enables folklore products to be recorded first with sound and then with video. The development stages of the media are in the form of writing, radio, cinema, television and internet. Especially the process that started with television increases the influence of media on cultural life. The narrator's television in oral culture is replaced by serials. The widespread use of television enables the elements of visual culture to become widespread. In the pre-television period, traditional narratives and novels are used in the scenarios of cinema films. In television, especially with the transition to multi-channel period, foreign serials affect the society. On the other hand, the previous films are broadcast on television. Since the late 1990s in Turkey is widely ails begins to recede. This allows traditional narratives and spaces to regain popularity. Since this period, the use of folk songs in the series, arabesque and popular culture in the background of the remaining folk songs, makes it again up to date. The fact that the folk songs are up to date provides awareness to the world of values and meaning, especially in the minds of young generations. A folk song that has been listened to several hundred thousand times on Youtube starts to listen millions of times after being used in a series. Therefore, the new narrator and narrative fulfill the cultural transfer function of folklore between generations in cultural performances in oral culture. The folk songs used in the plot in the series activate the traditional connotation universe that already exists in the mind's mind world. Thus, the identification rate on the audience increases. This process reopen the folk era through the media in Turkey. The popularization of folk songs, which is one of the important cultural indicator areas of traditional culture, provides the popularization of the world of meaning and connotation they represent. In this study, determination, analysis and evaluation of the subject will be done through the folk songs used in the series of Kurtlar Vadisi, Sakarya Fırat, Ezel, Karadayı, Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz and Çukur.

Key words: Media, folklore, folk song, performance and transfer.

1.GİRİŞ

Kültür tarihinde insanın sözle birlikte yazıyı kullanmaya başlaması, büyük zihniyet değişimlerini ortaya çıkarır. Alfabenin bir kayıt biçimi olarak kullanımı, “sözün teknojileşmesi” (Ong, 2012: 15) olarak tanımlanan yazılı kültürü doğurur. Bu yeni teknoloji bütün kültürel içeriklerin yeni bir form kazanmasını sağlar ve yazıyla temas eden toplumların düşünme biçimleri değişir. Tarihsel süreçte bilim ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan her kayıt sisteminin geri planında bir zihin dünyası vardır. Neil Postman, “Teknopoli” adlı çalışmasında bu konuda şu tespiti yapar: “Alfabenin çivi yazısına hücumu, matbaanın elyazması kitaplara saldırısı, fotoğrafın resme rakip olması, televizyonun basılı yayınlarla mücadelesi değildir olay. Teknolojik araçların birbiriyle savaşması aslında arkalarındaki dünya görüşlerinin çatışmasıdır.” (Postman, 2006: 27). Bu çatışma özellikle Batı’daki Sanayi Devrimi sonrası şiddetlenir. Sanayi Devriminin yarattığı kültürel etkiler, tarım toplumunun gerçekleriyle bir arada yaşar. Teknolojinin ortaya çıkardığı kültürel sistemler, geleneksel kültürel yapılar bir arada yaşar.

Kültürel olgu olarak yazı öncesi döneme bakıldığında; sözlü kültür çağındaki anlatıların önemli işlevleri olduğu görülür. Bu işlevler; yazılı kültür döneminde, yazılı kültürün yanında ya da alt kategorilerinde devam eder. Bir yandan da sözlü olarak varlığını sürdüren kültürel unsurlar, yeni kayıt biçimi olarak yazıya aktarılır. Bu aktarım süreci, tarihsel kültürel birikimin, aynı zamanda yeni kayıt biçimleriyle yeniden yaratımıdır. Bir anlatının sözlü kültür ortamındaki işlevleri bazen dönüşerek bazen de azalarak yazılı kültürde de varlığını korur. Kayıt biçiminin değişimi bir zihniyet değişimidir ve bu değişim anlatının işlevine de yansır. Örneğin; Barry Sanders, anlatıların ve anlatıcının sözlü kültür çağı insanın dünyasındaki yerini incelerken şu tespiti yapar: “Öyküler sözlü kültürlerin can damarı, masalcı ise kabile ya da topluluğun yüreğidir. Masalcı, öykülerin bütün sistem boyunca dolaşmasını sağlar. Anlattığı öyküler rastgele, üzerinde düşünmeden anlatılan sıradan öyküler değildir, bunlar insanların beklediği, duymayı umduğu ve ana hatlarıyla zaten bildiği öykülerdir.” (Sanders 14-15). Sözlü kültürde bilinenin tekrarı, kolektif hafızanın diri tutulmasını sağlar. Yazılı kültür bu bilinenleri bir anlamda dondurarak kayıt altına alır. Elektronik kültür ortamının yaygınlaşmasıyla söz konusu kayıt biçimleri yeni boyutlar kazanır. Folklor malzemesi olarak sözlü kültür çağı ürünleriyle bu ürünlerin yaratım, aktarım ve işlev özellikleri, yazılı ve elektronik kültür ortamının imkânlarıyla güncellenerek varlığını devam ettirir. Sanders’in işaret ettiği anlatı ve anlatıcının, dinleyici veya izleyici soktuğu “büyülü dünyanın” gücü, kendisini yazı ve elektronik ortamda da gösterir. Sözlü kültür ortamındaki kültürel yapıların yazıya aktarımı, bir sonraki aşama olan elektronik kültür ortamına veri tabanı oluşturur. Nebi Özdemir’in medyanın biçimleri olarak sıraladığı, sözlü kültür çağı sonrası yazı, radyo, sinema, televizyon ve internet (Özdemir, 2008: 9-16)

folklor ürünlerinin kültür endüstrisi malzemesine dönüştüğü süreci şekillendirir. Böylece sözlü kültür ortamındaki dinamik metinler, yazıyla donmuş metinler olarak kayıt altına alınır. Bu metinler, medyadaki, teknolojik gelişmelere paralel olarak sesli, görüntülü, hareketli ve renkli metinler şeklinde tekno-kültür ortamında dolaşıma girer. Bu süreç, “yazının sihriinden elektroniğin sihrine muazzam bir değişimi” (Postman, 2012: 22) ortaya çıkarır. Sinema televizyon bağlamında Michael Wood, ’un “film dili” (2016: 34) şeklinde tanımladığı, geleneksel anlatının yeniden yaratıldığı ve aktarıldığı bir yapı oluşur.

2. TELEVİZYON MEDYASI VE DİZİ ÜRETİMİ

Sözlü kültürden farklı olarak “medya; iletişimi, planlanmış ve sistematik bir iletişim etkinliğidir.” (Türk, 2010: 9-32). Medyanın, yazı sonrası dönemde işitsel ve görsel boyutlarının ortaya çıkması, bireyin ve toplumun içinde yaşadığı, üreticisi ve tüketicisi olduğu kültür çevresini de değiştirmiştir. Ayrıca bu değişim gelecek kuşaklara kültürel aktarım biçimlerini yeniden şekillendirir. Yazılı kültürün ortaya çıkmasıyla kültürel yapıların etki biçimleri değişmiştir. Ancak, sözlü kültürle karşılaştırıldığında; yazılı kültürün etkisi, yazıyla birebir ilişkisi olan bireyin ve toplumun dünyasıyla sınırlıdır. Yazı, bir anlamda seçerek, temas edilerek etkilenilen medya biçimidir. Radyoyla başlayan süreçte medyanın etkisi, onunla doğrudan temas sınırlarını aşar. Sinema, televizyon ve internet bu süreci genişletir. Dolayısıyla medya etkisini, tercihle birlikte; maruz kalma şeklinde de gösterir. Tekno-kültür çağında elektronik dolaşımdaki herhangi bir kültürel içerikle duyulduğu, izlendiği ya da maruz kaldığı anda karşı karşıya kalınır. Böylece kültürel çevre artık sözün ve gözün sınırlarının ötesine geçer. Özellikle televizyonun yaygınlaşması, medyanın bu süreçteki kırılma dönemlerinden birisidir. Barry Sanders, televizyonun toplumsal etiklerini tartışırken, çocuklar üzerindeki gücü konusunda şu tespiti yapar:

“Bir insanın yetişmesinde doğa ve kültürün rolünün ne olduğu ile ilgili tartışmayı şöyle güncelleştirebiliriz: Çocuğun yetişmesinde medya, artık kültürün rolünü elinden almış durumda. Çocuklara dünyanın toplumsal, ahlaki ve duygusal çeşitliliğini ve nüanslarını anlatmada televizyon anne-babalara rakip çıkıyor. İnsandan teknolojiye doğru gerçekleşen bu kayma herkesin dikkatini çekmeli.” (Sanders, 1999: 140).

Sanders’ın de işaret ettiği gibi, sözlü kültür çağında bireyin yetişmesinde, içinde bulunduğu fiziki ortam, sözel doku ve gelenek etkili temel etkindir. Bugüne yaklaştıkça, söz konusu fiziki kültürel çevre, dijital çevreye de dönüşür. Dijital kültür; bireyin dünyasında, yakın fiziki çevresinden daha etkili olur. Televizyonun görselliğiyle medyanın toplum üzerindeki etkisinin artması, bir kültür endüstrisi aracı olarak, televizyonun içeriklerini de çeşitlendirir.

Televizyonun etkisini yazılı basınla karşılaştırarak ortaya koyan Pierre Bourdieu'nun ifadesiyle: “Televizyon, sahip olduğu yayılım gücüyle, yazılı basının evreni ve genel olarak da kültür evreni için kesinlikle korkunç bir problem yaratmaktadır. Televizyon, yaygınlığı ve tümüyle olağanüstü ağırlığıyla, ilk kez görülen türden olmasalar bile tümüyle yeni etkiler yapmaktadır.” (Bourdieu, 1996: 50). Televizyonun bu etki gücü, görselliğiyle doğrudan ilişkilidir. Kültürel içeriklerin yeniden yaratım ortamı olmasının yanı sıra televizyon, Bourdieu da ifadesiyle “göstererek gizlemek” (Bourdieu, 1996: 23) gibi toplumun gerçeklik algısına yön verebilecek yetkeye de sahiptir. Televizyon bunu yaparken pek çok veriyi kullanır. Burada amaç, politik yönden kitlelere yön vermek olabileceği gibi; sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapıya nüfuz etmek de olabilir. Böylece topluma yön verilir. Bu süreçte televizyonda kullanılan reklamlar, yarışma ve eğlence programları, tartışma programları, haber programları, spor programları, çizgi filmler, televizyon filmleri ve dizilerde topluma ait kültürel içerikler doğrudan veya dolaylı olarak kullanılır. Kültürün işitsel, görsel, hareketli ve renkli bir formla dolaşıma girdiği medya biçimi olarak televizyon, onu kendi içinde yeniden üreterek topluma sunar. Televizyonun bu etki gücü, toplumu, gerçek hayat algısını da etkiler. İnsanın dünyasında hayat, yaşanılan ve izlenen bir yapıya dönüşür. Ancak bu iki durum birbirinden bağımsız değildir; izlenen hayat, yaşanılan hayata da etki eder. Televizyonun algısal gerçeklikle ortaya çıkardığı bir kişi, olay ya da durum gerçeğe yön verebilir. Bir siyasetçinin, sanatçının ya da sporunun televizyondaki algısı; kitlelerin, oy verme biçiminden kültürel tüketim alanlarına kadar geniş bir alanı şekillendirir. Neil Postman epistemoloji ve medya arasındaki ilişkiyi tartışırken gerçek ve hakikat kavramları üzerinde durur. Ona göre, “hakikat tanımı, bir ölçüde enformasyonu taşıyan iletişim aracının karakterine bağlıdır” (bkz. Postman, 2012: 16-19, 26). Televizyonun, gerçekliği yeniden kurma sürecinde başvurduğu kültürel içerikler, gösterge olarak da kullanılır. Televizyonun kurguladığı “anlamın mutfağında” malzeme, kültürel göstergelerdir. “Bir giysi, bir otomobil, hazırlanmış bir yemek, bir el-kol-baş hareketi, bir film, bir müzik, bir reklam görüntüsü, bir döşeme takımı, bir gazete başlığı görünüşte farklı nesnelere. Bunlarında ortak yanı, birer gösterge olmalarıdır” (Barthes, 1993: 154). Jean Baudrillard, “Simülakrlar ve Simülasyon” adlı çalışmasında bu göstergelerden hareketle oluşturulan anlam katmanlarına işaret eder. Baudrillard, “bir simülasyon çağında yaşadığımızı” söyler. Buna sebep olan iletişim araçlarını eleştirirken bu anlam katmanlarının toplumsallaşmaya bir etkisinin olmadığını “toplumsalın kitleler içinde için için kaynamasına yönelik” olduğu tespitini yapar (Baudrillard, 2014: 114).

Medya, yazı sonrası dönemde, kültürün tüketim biçimlerinin şekillenmesinde en önemli etkidir. “Medya, günümüz insanının toplumsal hafıza birikimini bilinçli şekilde inşa eden,

kültürünü şekillendiren önemli bir araçtır.” (Türk, 2010: 9-32). Bu inşa süreci televizyonun yarattığı büyük kültürel devrimle ilgilidir. Bu durumu Jacques Ranciere şu şekilde tarif eder. “Televizyon kutusu, büyük sanatın ölümüne işaret eden bir "kitle tüketim" aracı değildir. Daha derin olarak, daha ironik olarak, mimetik mesafeyi ortadan kaldıran ve doğrudan duyulur mevcudiyetin yeni sanatının panestetik projesini kendi tarzında gerçekleştiren bir görme makinesidir.” (Ranciere, 2016: 25).

Televizyonun bu yapısı, geri planındaki sanayi endüstrisinden bağımsız düşünülemez. Televizyonun yaygınlaşması, ürün satma, pazarlama biçimlerini de değiştirir. George Ritzer üretim tüketim ilişkisini tartışırken, teknolojinin rolüne dikkat çeker. Ona göre; “Teknolojik değişimin, yeni tüketim araçlarının yükselişine tanık olmamızda en önemli etkidir.” Teknolojinin gelişmesiyle birlikte anahtar kavram “gösteri” olur. “Seyirlik bir gösteri yaratmak için çok çeşitli araçlar kullanılır -efsanevi yıldızlar (geçmişte daha yaygındı), dev prodüksiyonlar, büyük orkestralar, incelikli prodüksiyon numaraları, canlı hayvanlar, gözleri kör edici ışıklı gösteriler, kulakları çınlatan ses, gösterişli setler, soluk kesici teknoloji, inanılmaz kostümler ve cesur çıplaklık vb.” (Ritzer, 2000: 54, 139).

Medya enstrümanı olarak televizyonun diğer iletişim teknolojilerinden daha uzun süre toplumların kültürel hayatına yön verdiğini söylemek mümkündür. Postman’ın “gösteri çağı” (Postman 2012: 97) şeklinde tanımladığı günümüzde televizyon etkisini, bilgisayar-internet teknolojilerine rağmen, korumaya devam eder. Toplumun tüketim alışkanlıklarına yön veren önemli iletişim araçlarından birisidir. Televizyon, bunu bir yandan doğrudan reklamlar vasıtasıyla yaparken bir yandan da film ve dizilerdeki ardıl ürünlerle yapar. “Her şeyin büyük bir hızla değiştiği çağımız kültüründe, değişimlerin etkileri genellikle önce popüler medya araçlarında, moda, müzik ve filmlerde görülür.” (Sanders, 1999: 142).

3. TELEVİYON DİZİLERİ VE TÜRKÜLER

Televizyon, popüler kültürün üretim ve dolaşımında en önemli araçlardan birisidir. Geleneksel kültürel içeriklerin televizyon reklamı, film ve dizilerde kullanımı bu ürünlerin popüler kültürün parçası olmasını sağlar. Türkiye’de geleneksel müzik bağlamında türkülerin televizyon dizilerinde kullanımı türkülerin popülerleşmesini sağlamıştır. Arabesk müzik ve popüler müzik, Türkiye’deki sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik şartların bir yansıması olarak uzun süre popüler kültürün önemli araçları olur. (bkz, Gürbilek, 2001: 24-25). Özel televizyon kanallarının yaygınlaşmasıyla, televizyonda kullanılan içeriklerde geleneksel kültürel öğelerin kullanımı artar. Türkiye’de yabancı televizyon dizilerinden sonra yerli dizilerin özellikle 1990’ların sonlarından itibaren özel kanallardaki artışı, yapımcı ve senaristlerin geleneksel kültürel değerleri dizi içeriklerinde kullanmasını sağlar. Yaşanılan çağda kültür endüstrisi,

sözlü ve yazılı kültür ürünlerini bütün boyutlarıyla imge olarak işleyerek yeniden kullanıma sokar. Üretilen bir kültürel içeriğin izlenme satın alınma oranlarının yüksek olması, o toplumun folklorik imgeleriyle donanmış olmasına bağlıdır. Bir yeniden yaratım ve aktarım aracı olarak “folklorik imgelem, bir dizi imge aracılığıyla bir toplumun gerçekliği tüm yönleriyle algılama, içselleştirme, yineleme, yeniden kullanıma sokma vb. işlemleri belirtir.” (Aktulum, 2014: 277-290). Kubilay Aktulum, folklorik imgelemin nelerden oluşabileceğini şu şekilde sıralar:

“Bir toplumun kültürel alışkanlıkları, birikimi, töreleri, yaşama biçimi, inanışları, gelenekleri, yeme içme, yaşama biçimleri, eğlenceleri vb. belli bir toplumsal ulusal bir kimlik yaratmaya olanak sağlayan tüm gereçleri üzerinde değişik imgeler, simgeler, düşünce kalıpları aracılığıyla yarattığı ortak bilinç doğrudan folklorik bir imgelemden söz etmeye götürür.” (Aktulum, 2014: 277-290).

Türküler, televizyon dizileriyle birlikte bu sürecin yaygın kullanılan kültürel göstergeleridir. Film-dizi üretiminde müziğin kullanım biçimleri, film müziği sektörünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Erken dönem Batı sinemasında kurgusal içeriği desteklemek için kullanılan film müzikleri, filmlerden bağımsız olarak kendi pazarını oluşturmuştur. “Müziğin ilk film gösteriminden bu yana, filmlerde kullanıldığı bilinir. Film ve müzik hem birbirini desteklemekte hem de bütünleşip yeni bir ürün oluşturmaktadır.” (İmik, Yağbasan, 2012: 103-114).

Geleneksel müziğin televizyon dizilerinde kullanımı, görsel medya olarak televizyonunun yapısıyla ilgilidir. Televizyon sözlü ve yazılı kültür ortamındaki türkü repertuarını görsel yapımlarla yeniden üretir. Böylece toplumun kültürel hafızasına göndermeler yapar ve izleyicide daha fazla etki bırakmaya çalışır. “Televizyon medyasının bir ürünü olan diziler yarattıkları sanal kahramanlarla izleyicinin özdeşim kurmasını ve tüketim hareketini başlatmasını amaçlar. Dizilerin geleneksel olana yönelmelerinin temel nedenlerinden biri bu özdeşim olgusunun gerçekleşmesi içindir.” (Fidan, 2018, 131). Bu özdeşim sürecinde televizyonun yeniden ürettiği kültürel içeriklerin tüketimi yaygınlaşır.

Türkiye’de televizyon dizilerinin yaygın olarak izlenmesi, diziler üzerinden bir popüler kültür oluşması sonucunu doğurur. Dizilerdeki olaylar, mekânlar, kostümler, kullanılan müzik içerikleri popüler kültür malzemesine dönüşür. Bu yolla toplumun kültürel gündemi oluşur. Özel kanallarla birlikte dizilerde geleneksel kültürel formların daha yaygın ve profesyonelce kullanımı, dizilerin izlenme oranlarını ve dizilerin toplumsal etkilerini arttırmıştır. Türkiye’de dizi izlenme oranlarının yüksekliği ve bunun kültürel geri planına bakıldığında kültürel hafızanın, sözlü kültür çağına ait şifreleri korumaya devam ettiği görülür. Sözlü kültür çağında tahkiyeli metin geleneği çok güçlüdür. Manzum, mensur ya da manzum mensur karışık bu metinlerin toplumsal hafızada önemli işlevleri vardır. Bu bağlamda Mehmet Çevik’in

“Televizyon Dizileri Halk Hikâyelerinin Modern Şekli midir?” başlıklı yazısı konuyu ayrıntılı olarak ele alır. Çevik, halk hikâyeleriyle televizyon dizilerini; şekil-yapı ve kurgu, icra-gösterim, dinleyici-izleyici, işlev bakımından karşılaştırır ve pek çok bakımdan örtüştüğü sonucunu çıkarır. Ona göre; “bugün gelinen noktada televizyon dizilerinin, halk hikâyelerinin yerine ikame edildiği, bu hikâyelerle karşılanan ihtiyaçların dizilerle karşılanmaya çalışıldığı ve bunlara bağlı olarak da dizilerin, işlevsel anlamda halk hikâyelerinin modern şekli hâline getirildiği söylenebilir.” Kültür endüstrisi olarak televizyon; okuryazarlık, kentleşme ve elektronik kültür ortamlarının toplumsal kültürel süreçleri yönlendirmeye başlamasıyla birlikte, halk hikâyelerinin yerini dizilerle doldurur. Halk hikâyelerinin icrasında kullanılan şiir ve müzik unsurlarına benzer biçimde, televizyon dizilerinde de verilmek istenilen mesajı güçlendirmek için müzik unsurları vardır. Sahneler, “sesi ve tonu değişen fon müzikleriyle” örülür. Dizide bir şarkı veya türküye, dizinin akışı içinde uygun bir bağlamda âdeta bir müzik klipi gibi yer verilir.” (Çevik, 2015: 45, 38).

Türk sözlü kültür çağında; toplumun edebi estetik ihtiyaçlarının yanı sıra birer sözlü tarih metni olma hüviyetini de taşıyan halk hikâyeleri, pek işlevi bünyesinde barındırır. Halk anlatıları toplumsal hafızayı muhafaza eden ve gelecek kuşaklara taşıyan önemli bellek taşıyıcılarından birisidir. Dolayısıyla sözlü anlatı, geçmişin kültürel-tarihsel imlerini barındıran, toplumların anımsama biçimleri içerisindedir (bkz. Connerton, 1999: 25). W. R. Bascom “eğitim, eğlendirme ve hoşça vakit geçirme, toplumsal törenlere destek vermeyi” folklorun işlevleri arasında sayar (Bascom, 2010: 71-86). Halk hikâyeleri sözlü kültür içerisinde bu işlevleri yerine getirir. Medyanın teknoloji olarak televizyonla metinleri yeniden üretme süreçlerinde halk hikâyelerinin ya da genel olarak anlatının yerini televizyon dizileri alır. Televizyon ise anlatıcının rolünü üstlenir. “Aynı kültür coğrafyasında yetişmiş insanların, halk hikâyesi ve televizyon dizisi gibi farklı ürünlere benzer tepkiler göstermesi, bu ürünlere en azından belli noktalarda ortak anlamlar yüklemesinin sonucudur.” (Çevik, 2015: 42). Sözlü kültür ortamındaki anlatıcı dinleyici arasındaki ilişki, televizyonla birlikte reyting oranlarına dönüşür. Sözlü kültür ortamında anlatıcının izleyici-dinleyiciyle kurduğu temasın niteliğinin metne etkisine benzer şekilde, “izlenme-oranı, televizyon üzerinde bütünüyle özel bir etkide bulunur: kendini, ivediliğin baskısı içinde yeniden dile getirir.” (Bourdieu, 1996: 32). Bu süreç televizyon dizilerinin ve dizilerde kullanılan müzik başta olmak üzere kültürel içeriklerin durumunu şekillendirir. Dizilerin yayında kalması izlenme oranlarının yüksekliğine bağlıdır. Türkiye’de 2000’li yıllardan itibaren yayımlanan televizyon dizilerin büyük bölümünde geleneksel müzik kültüründe yararlanılmıştır. Günümüzde yayımlanan dizilerde de geleneksel mekânlar ve geleneksel müzik, senaryonun bir parçası ve iletişim unsuru olarak kullanılır.

“Geleneksel müzik belleği özel kanallarla birlikte televizyon dizilerinde farklı amaçlarla yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Yapılan taramalarda 2002’den itibaren artarak devam eden bir şekilde halk türkülerinin kullanıldığı görülmektedir. Yoğunluk açısından çoğu dizide, dizi için hazırlanan özgün eserlere yer verilse de dizinin herhangi bir bölümüne geleneksel müzik unsurunu yerleştirme anlayışı ortaya çıkmıştır. Genel olarak dizide konunun bütünleyicisi olarak oyuncu tarafından okunan veya dış ses olarak verilen türkü, zamanla fon müziğine dönüşebilmektedir. Türkülerin çoğu izleyiciyi etkileme adına duygu yoğunluğunun arttığı sahnelerde kullanılmakla birlikte az da olsa eğlence işlevinin yerine getirmekte de kullanılmaktadır. Özellikle ölüm, yaralanma, ayrılık, gurbet, elden bir şey gelmeme gibi dramatik sahnelerde Türk halk müziğinin temel enstrümanı bağlamaya ve türkülere başvurulmaktadır. Ayrıca dizi kahramanının ismine atfen, içinde o ismin geçtiği türkülerle birlikte kahramanın karakteristiğini yansıtan türküler de göze çarpmaktadır. Bu tarz türküler veya türkü ezgilerine kahramanın görüntüleri eşliğinde sık sık yer verilmektedir. Bir diğer nokta da dizinin çekildiği veya konu edildiği yöreye has türkülerin kullanımıdır.” (Fidan, 2018: 133-134).

Bu çalışmada türkülerin dizilerde kullanımı ve geleneksel müziğin popülerleşmesi konusunda altı televizyon dizisi taranmıştır. Kurtlar Vadisi/Pusu (Show TV, Star TV, TNT, ATV, Kanal D), Sakarya Fırat (TRT), Karadayı (ATV), Ezel (Show TV, ATV), Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz (ATV), Çukur (Show TV) dizilerinde kullanılan türküler şu şekilde sıralanmıştır:

Kurtlar Vadisi (Pusu): Elif Türküsü, Oy Asiye, Yaram Yârimdir, Hekimoğlu, Fırtına (Selanik Türküsü), Bir Dilek, Asker Türküsü, Seninim Yar (Url 1), Kerkük Türküsü, Altın Hızma Mülayim (Url 2), Halil İbrahim, Tanrıdan Diledim, Acem Kızı, Gülüm, Yeşil Başlı Gövel Ördek, Ahirim Sensin (Url 3), Deniz Üstü Köpürür, Halil İbrahim, Tanrıdan Diledim, Yazımı Kışa Çevirdin (Url 4), Çanakkale Türküsü, Uyan Mamoş, Kerpiç Kerpiç Üstüne, Al Ömrümü, Çalın Davulları, Karadır Kaşların.

Sakarya Fırat: Selanik (Çalın Davulları), Baba Bugün Dağlar Yeşil Boyandı, Kışlalar Doldu Bugün, Kara Köprü Narlıktır, Emir Dağı, Acem Kızı, Yüce Dağ Başında Yanar Bir Işık, Şu Ayrılık Olmasaydı, Yâre Söyleme, Ötmesin Bülbüller, Malum Olsun da Sana, Seher Vakti Çaldım Yârin Kapısını, Altın Hızma Mülayim, Açma Zülüflerin, Küçükten Görmedim Yâr Yâr Ana Kucağı, Cahildim Dünyanın Rengine Kandım, Girdim Yârin Bahçesine, Gel Ha Gönül Havalanma, Gönül Dağı, Kırmızı Buğday, Şeker Dağı, Çanakkale Türküsü, Engin Ol Gönül Engin Ol, Aslanım Eller Eller, Hele Yâr Zalim Yâr, Ankara’nın Bağları, Elinizden Elinizden Kurtulam Dilinizden (Fidan, 2018: 12), Yol Ver de Geçem, Malum Olsun Sana Bak Ne Haldeyim, Geceler Yârim Oldu, Kara Köprü Narlıktır, Elinizden Elinizden, Everek Dağı, Fidayda, Acem Kızı.

Karadayı: Hapishanelere Attım Postumu, Mahsus Mahal, Mahpusun İçinde Üç Ağaç İncir, El Çek Tabip El Çek Sinem Üstünden (Url 5), Alnıma Yazılmış Bir Kara Yazı, Yarım Yarım, Öyle Bir Yerdeyim ki.

Ezel: Karadır Kaşların Ferman Yazdırır, Çatık Kaşlarını İndirirsin (Fidan, 2018: 10-11)

Eşkuya Dünyaya Hükümdar Olmaz: Dostum Dostum, Şu Metrisin Önü, Çeşmi Siyahım, Suzan Suzi, Ardına Bakmadan (Url 12), Şu Kanlı Zalimin Ettiği İşler, Oy Beni Vurun Vurun, Nem Kaldı, Ben Denizde Bir Gemi, Gidin Bulutlar, Giresun'un İçinde, (Url 13), Üryan Geldim, Metris, Beyaz Giyme, Yarım Senden Ayrılalı, O Vay Beni Ağlarım (Url 14), Nerde Gidenlerimiz, Yiğit Muhtaç Olmuş, Uyan Zeynebum, Gitti Canımın Cananı.

Çukur: Seher Yeli Sevdiğimden Ne Haber,(Url 6), Hele Gardaş, Nemrudun Kızı, Ayrılık Hasreti, Zülûf Dökülmüş Yüze, Bir Ay Doğar, Odam Kireç Tutmuyor (Url 7), Mihriban (Url 8), Ruhumda Sızı (Url 9), Gönül Dağı, Bir Ay Doğar, Odam Kireç Tutmuyor, Zülûf Dökülmüş Yüze (Url 10), Akşam Olur Karanlığa Kalırsın (Url 11) Haydar Haydar, Akşam Olur Karanlığa Dalarsın, Kiraz Aldım Dikmeden, Keklik Gibi, Adaletin Bu mu Dünya, Sen Gel Diyorsun.

Dizilerde kullanılan türküler, dizilerin içeriğine göre seçilir. Bir olay örgüsü içerisinde hareket ve sözle aktarılan hikâye; duruma uygun türküyle tamamlanır. Dizilerde kullanılan türkülerin konularına bakıldığında, ön plana çıkarılan ve izleyici üzerinde hangi duygunun yaratılmak istenildiği görülür. Televizyon dizilerinde işlenen konuların, türkülerin yaratıldığı tarihi kültürel bağlamdaki konularla örtüştüğü söylenilebilir. Ali Yakıcı türkülerin tasnifini yaparken türkülerini; vezinleri, yapıları, konular ve ezgileri (Yakıcı 2007) bakımından sınıflandırır. Bu tasnifler ayrıntılı alt başlıklardan oluşur. Yakıcı'nın sınıflandırmasında türkülerin konuları; aşk/sevda, gurbet/ayrılık/hasret, beşik/bebek/çocuk, ölüm/ağıtlar, tören, asker, hapishane, olay, doğal çevre, beslenme/ yiyecekler, iş/meslek, övgü, yer, şikayet, eğitici, arzu/istek, dini/tasavvufi nitelikli ve oyun türkülerini şeklinde sıralanır (Yakıcı, 2007: 211-239). Burada televizyon dizilerinde türkülerin kullanımına örnek olarak alınan altı dizideki türkülerin konularına bakıldığında, Yakıcı'nın genel tasnifindeki sıraladığı konuların çoğunun kullanıldığı görülür.

Türkülerin televizyon dizilerinde kullanımı tersine bir sürecin işlenmesini sağlar. Türkiye'de popüler kültürün en belirgin olduğu alanlardan birisi olarak müzik dinleme alışkanlıkları ve biçimleri, dizilerle birlikte yeni alışkanlıkların ortaya çıkmasına neden olur. "Popüler kültür ve müzik üzerine düşünürken, ele alınan konuların kültür kavramının değişimi paralelinde ilerlediği, birbirine bağımlı olduğu ve bu anlamda popüler kültürün özellikle müzik alanıyla kültür değişimini gösterdiği açıktır." (Aydar, 2014: 800-807). Türkiye'de sanayileşme, kentleşme ve kitle iletişim araçlarının son elli yıllık hızlı değişimi, gündelik kültürel tüketimlerini de

etkiler. Popüler kültür “dünyada ve Türkiye’de serileşen bir biçimde endüstriye katkı sağlamaktadır.” (Aydar, 2014: 800-807). Müzik bağlamında bu sürecin çok daha hızlı işlediği görülür.

Televizyon dizileri üzerinden türkülerin popülerleşmesiyle birlikte, türkülerin dinlenme oranları önemli ölçüde artar. “Televizyon Dizilerinde Kullanılan Müziklerin Genç İzleyicilerin Dizileri İzleme Oranına Etkisi” (İmik, Yağbasan, 2012: 103-114) başlıklı yapılan çalışmada anket yöntemiyle konuyla ilgili somut veriler ortaya konulmuştur. Anket sonucuna göre, genç izleyicilerin dizi filmlerde ilk önce müzikten etkilendiklerini ve dizi müziklerin izleyicinin dikkatini çekmede önemli bir unsur olduğunu söylemek mümkündür. Dizi yayından kaldırıldıktan sonra da dizide kullanılan müziğin popülerliğini koruduğu da tespit edilen sonuçlar içerisindedir. Çalışmada çıkan sonuçlardan birisi de dizi film izlemeyen genç kitlenin de dizi film müziklerinden haberdar olmasıdır (İmik, Yağbasan, 2012: 103-114). Ancak özellikle dizi izleyicilerinin, daha sonra dinledikleri türküyü, diziyle özdeşleştirerek dinledikleri görülür. Bu durumu türkülerin paylaşıldığı sitelerdeki kliplerin altına yapılan yorumlarda görmek mümkündür. "Söz konusu video paylaşım sitelerinde yer alan türkü ve ağıt videoların altında yorum yapanlar, beğeni ve eleştirilerinin yanı sıra izledikleri ya da dinledikleri türkü ve ağıtların kendileri için ne anlama geldiğini ya da kendilerine neleri hatırlattığını da ifade eder. Yapılan yorumlardan, kimi izleyici ya da dinleyicilerin ağıt ve türküleri, aile geçmişlerinden olan kişilerle ilişkilendirerek anlamlandırdıkları görülür." (Aça 2019: 326). Bu konuda YouTube’daki dizilerde kullanılan türkülerin altına yapılan yorumlar önemli verilerdir. Örneğin Show TV’de yayımlanan Çukur dizisinin kullanılan Mihriban türküsünün altındaki yorumlarda “cukurdan gelenlar...burdamı..Vartoluya selam verenler burdamı ....”, “Çukur’dan geldim”, “Vartolu kıyamam sana”, “kapa şunu Muhittin abi” gibi doğrudan diziye gönderme yapan çok sayıda yorum vardır (Url 15). Benzer şekilde yine Show TV’de yayımlanan Kurtlar Vadisi dizisinde kullanılan Acem Kızı türküsünün YouTube’daki klibinin altında da diziye gönderme yapan yorumlar bulunur. Dizide kahramanın İstanbul Üsküdar’da Kız Kulesi karşısındaki sahnelerde sık kullanılan türkü o mekânla da özdeşleşmiştir. Klibin altında; “Taksiciyim, gece yolum Üsküdar’a düştüğünde uğrarım bi sigara yakar şarkımı dinlerim. Adı elif değildi ama hissettirdikleri aynıydı.”, “10 kere dinleyince devlet ve sevdiğiniz arasında seçim yapmak zorunda kalıyorsunuz”, “Hala dinleyenler ses versin bu türkü eskimez...”, “Kurtlar Vadisi 1-97 bölümleri deyip gidiyorum hadi eyvallah...”, “Perşembe günleri Parlemtent alırdım ...” (Url 16) gibi dizinin konusuna, oyuncularına, yayınlandığı tarihe ve kahramanlarına gönderme yapan çok sayıda yorum görülür. Bu konuda bir diğer örnek de TRT’de yayımlanan Sakarya Fırat dizisinde kullanılan türkülerin kliplerinin altına yapılan yorumlardır. “Ne diziydi

bee. Hala izliyorum bölümlerini, Ne söylemiş be. Sarı hocanın metini taşıdığı sahne kısa video yok mu bu türküyü, Dinledikçe aklıma Osman Kanat ve Sarı Hoca” (Url 17) bu yorumlardan bir kaçıdır. Yine aynı dizide kullanılan Selanik (Çalın Davullar) türküsünün klibinin altında dizinin konusu, oyuncularını, dizinin yayınlandığı tarih ve türküyü seslendiren Zara hakkında yapılan yorumların bir kaçı şunlardır: “Nihan, Osman aşkı keşke ölmeseydi be Nihan, Sakarya Fırat'a çok yakıştı, Zara'nın yorumu Türk'ünün insana dokunuşu birde dizinin güzelliğini. Hey gidi günler hey 10 yıl olmuş ne çok şey kaybettik geriye bakınca anlıyor insan, Hey gidi o günler her çarşamba saat 20 00 olanda TRT kanalın açıp Sakarya Fırat'a bakardık özledim o günleri.” (Url 18). Yapılan yorumların tarihlerine bakıldığında yalnızca diziler yayındayken değil aynı zamanda güncel tarihli yorumların da olduğu görülür. Bu örnekleri çalışmada ele alınan bütün dizi ve türkü kliplerinde görmek mümkündür. “Video paylaşım sitelerinde paylaşılan türkü ve ağıt videolarına yapılan yorumlar, günümüz insanının geleneksel kültür karşısında sergilediği tutumu güncel boyutuyla takip edebilmek açısından da işlevseldir. Türkü ve ağıt videolarının altına yapılan yorumlar, bireysel ve toplumsal bellek araştırmaları için de önemli veriler sunmaktadır. Bu ve buna benzer nedenlerden ötürü sosyal bilimcilerin bir tür “gözlem ve veri toplama alanı” olarak nitelendirebileceğimiz video paylaşım sitelerine ve bu sitelerde yapılan yorumlara kayıtsız kalmamaları gerekir.” (Aça, 2019: 332). Televizyon dizileri bağlamında bakıldığında; dizilerden sahnelerin ya da fotoğrafların kullanıldığı türkü kliplerinin görüntüleme/dinlenme sayıları önemli göstergelerdir. Türküler televizyon dizilerinde kullanıldıktan sonra kliplerin milyonlarca kez görüntülenmiştir (bkz. Url 15, 16, 17, 18). İzleyici/dinleyicilerin bu kliplerin altına yaptıkları yorumlar, türkülerle kurulan özdeşimi gösterir.

4.SONUÇ

20. yüzyılda iletişim teknolojilerindeki hızlı değişim, kitle iletişim araçlarının etkisini artırır. Yazılı, işitsel ve görsel iletişim araçları, bugün internetle yeni bir boyut kazanan tekno-kültür çağını açar. Bu süreçte kültürel aktarım biçimlerinin değişmesi, kültürel üretim-tüketim kalıplarını yeniden şekillendirir. Sözlü kültür ortamındaki folklor ürünleri; yazı, radyo, sinema, televizyon ve internet ortamlarında yeni formlar kazanarak dolaşıma girer. Bu dolaşım biçimi popüler kültür denilen olguyu yaratır. Kitle iletişim araçları ve popüler kültür arasındaki ilişkiye müzik dinleme alışkanlıkları açısından bakıldığında; müzik içeriklerine erişim imkânlarının kolaylığı dikkat çeker. “Müzik hayatın vazgeçilmez bir parçasına dönüşür. Teknolojinin gelişmesiyle her yerde izlenir hale gelir.” (Geçer, 2013: 226). Sözlü kültür çağında gelenek ve insan kültürel taşıyıcı konumundayken iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, geleneğin

dinlenerek/izlenerek tüketildiği yeni iletişim araçları bu görevi üstlendi. Nebi Özdemir müzik kültürü bağlamında Türkiye’deki durumu şu şekilde açıklar:

“Kitle iletişim alanındaki icatlar ve gelişmeler, Türk halkının eğlence geleneğinin temel alt bölümlerinden birini oluşturan müzik alanını da etkilemiştir. 1920’li yıllardan itibaren radyonun, özellikle yerel insanın müzik anlayışı ve zevkinde başlattığı değişim, 1960’lı yılların sonunda Türk insanının yaşamına giren televizyonla ivme kazanmıştır. 1990’lı yıllarda özel radyo ve televizyon kanallarının da devreye girmesiyle birlikte, toplumun bütün kesimlerinin müzik zevklerinde belirgin bir farklılaşma gözlenmiştir. Müzik ihtiyacını daha önce canlı gösterimle karşılayan Türk insanı, radyo ile müzik dinlemeye, televizyonla müzik klipi izlemeye, İnternet ile de kendi müzik koleksiyonunu oluşturmaya başlamıştır. Diğer bir ifadeyle müzik dinlemek için, icra ortamlarına katılma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Bu durum ise geleneksel icra ortamlarının değişmesine, hatta yok olmasına neden olmuştur. Eğlence yerlerinin televizyona taşınmasıyla gerçek mekanlar da sanal mekanlara taşınmıştır.” (Özdemir, 2005: 259).

Yazı sonrası dönemde medyanın en uzun ve yaygın olarak toplum üzerinde etkili olduğu dönem televizyon süreci olmuştur. Kültür endüstrisinin gösteri pazarı olarak televizyon hem doğrudan halk kültürü unsurlarını kendi gerçekliğinde yeniden üreterek hem de tasarladığı yeni kültürel formlarda geleneksel kültürü kullanır. Televizyonun yeniden gösterime soktuğu veya ürettiği gerçeklik, izleyici üzerinde yaşanan fiziksel gerçeklik kadar etkilidir. “Medya gerçekliği ile hayatımızdaki gerçekliğin birbirine girdiğine dair birçok örnek medyada ironi olarak yansıtılmaktadır. Kötü adam rollerini oynayan Erol Taş veya Nuri Alço’nun sokaklarda kovalandığı gazetelere geçmişte aktarılmıştı. Karşı karşıya gelinen bu olgu “gerçekliğin bulanıklaşmasıdır” ve bulanıklaşmanın “yapıntı+gerçekliktir” biçimindeki dışavurumudur.” (Türk, 2010: 9-32). Bu çalışmada ele alınan medyada türkü çağı ve türkülü dizi konusu, bir tür yapıntı gerçeklik olarak popüler kültüre yön verir. Televizyon dizileri, Türk sözlü geleneğinin önemli göstergelerinden birisi olan halk hikâyeciliğinin kolektif hafızadaki izlerini kullanır. Buna uygun olarak da özel kanallarla yerli dizilerin sayısının artması, geleneksel kültür unsurlarının dizilerde daha fazla yer almasını sağlar. Dizilerin popülerlik kazanması, dizilerde kullanılan kültürel içeriklerin de popülerlik kazanmasına sebep olur. Türküler bunun önemli örnekleri arasındadır. Öcal Oğuz’un “kültürün sürekliliğinin "korunarak" değil "yayılarak" sağlanabileceği” (Oğuz, 2002: 20) görüşüne paralel olarak, türkülerin kültürel aktarım alanı olarak diziler önemli farkındalık alanlarıdır. Sözlü kültür ortamındakine benzer biçimde hikâyeyi/senaryoyu tamamlayıcı veya açıklayıcı olarak türküler, yerli dizilerde olarak kullanılır. İnternet ortamları, bu türkülerin dizilerden ayrı olarak dinlendiği ve dizilerdeki sahnelerden oluşturulmuş kliplerle izlendiği içerikler sunar. Bu durum, Türkiye’de arabesk ve

popüler kültürün uzun süre etikliği olduğu müzik tüketim biçimini, özellikle 2000’li yıllardan itibaren değiştirir ve medyada türkü çağını açar.

5. KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet. (2019). YouTube Adlı Video Paylaşım Sitesindeki Türkü ve Ağıtların Aile Geçmişinden Kişilerle İlişkilendirilmesi Anlamlandırılması Üzerine Bir Değerlendirme. *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan’a Armağan*, Editörler: İbrahim Dilek, İhsan Kalenderoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Aktulum, Kubilay. (2014). Folklorik İmgelem Bir Toplumsal İmgeler Rezervuarı Olarak İmgelemin Epistemolojik Temellerine Giriş. *Millî Folklor*, 2014, Yıl 26, Sayı 101, ss. 277-290.
- Aydar, Deniz. (2014). Popüler Kültür ve Müzik Üzerine.
- Barthes, Roland. (1993), *Gostergebilimsel Seruven*, Çev. (Mehmet Rifat -Sema Rifat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bascom, William R. (2010). Folklorun Dört İşlevi. (Çeviren: Ferya ÇALIŞ). *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. (Editör: M. Öcal OĞUZ ve Selcan GÜRÇAYIR). Ankara: Geleneksel Yayınları. 71-86.
- Baudrillard, Jean. (2014). *Simülakrlar ve Simülasyon* (Çev. Oğuz Adanır), Doğu Batı Yaayınları, Ankara.
- Bourdieu, Pierre, (1996). *Televizyon Üzerine*. (Çev. Turhan Ilgaz), İletişim., Ankara.
- Connerton, Paul. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Fidan, Süleyman (2018). Televizyon Dizilerinde Geleneksel Müzik Belleğinin Kullanımı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 11, Sayı: 60*, ss. 125-139.
- Çevik Mehmet. (2015). “Televizyon Dizileri Halk Hikâyelerinin Modern Şekli midir?” *Millî Folklor*, 2015, Yıl 27, Sayı 106, ss. 34-46.
- Geçer, Ekmel. (2013) *Medya ve Popüler Kültür. Metamorfoz*. İstanbul.
- Gürbilek, Nurdan. (2001). *Vitrinde Yaşamak, 1980’lerin Kültürel İklimi*, Metis, İstanbul.
- İmik, Nural. Yağbasan Mustafa. (2012). *Televizyon Dizilerinde Kullanılan Müziklerin Genç İzleyicilerin Dizileri İzleme Oranına Etkisi*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, S 28, ss. 103-114.
- Oğuz, M. Öcal. (2002). *Küreselleşme ve Uygulamalı Halkbilimi*. Akçağ, Ankara.
- Özdemir, Nebi. (2005). *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü*. Akçağ, Ankara.
- Özdemir, Nebi. (2008). *Medya Kültür Edebiyat*. Geleneksel Yayıncılık, Ankara.
- Postman, Neil. (2006). *Teknopoli*, (Çev. Mustafa Emre Yılmaz), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Postman, Neil. (2012). *Televizyon Öldüren Eğlence, Gösteri Çağında Kamusal Söylem*. (Çev. Osman Akinhay), Ayrıntı.
- Ranciere, Jacques. (2016). *Sinematografik Masal* (Çev. Tacettin Ertuğrul), Küre Yayınları, İstanbul.
- Ritzer, George. (2000). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek, Tüketim Araçlarının Devrimselleştirilmesi*. Ayrıntı, İstanbul.
- Sanders, Barry. (1999). *Öküzün A’sı*, (Çev. Şehnaz Tahir), Ayrıntı.
- Türk, Mehmet Sezai. (2010). “Medyanın Gerçeklik İnşası ve Gerçeklik Algısı” *Türkiz*, Ankara, Y. 1, S. 4, ss.9-32.
- Wood, Michael (2016). *Film*. (Çev. Nursu Öрге), Ankara, Dost.

URL 1 :

http://www.canim.net/sarki_sozleri/index.php?op=siirlistele&isim=diziler%20%20kurtlar%20vadis (E. T. 19.02.2020)

URL 2: <http://www.haber7.com/medya/haber/366322-iste-kurtlar-vadisinin-gizemli-sesi> (E. T. 19.02.2020)

URL 3: <https://forum.donanimhaber.com/en-iyi-kurtlar-vadis-turkuleri--23470255> (E. T. 19.02.2020)

URL 4: <https://www.muzikdinle.com.tr> > Şarkıcılar (E. T. 19.02.2020)

URL 5: <https://www.atv.com.tr/diziler/karadayi/galeri/sarkilarla-karadayi?page=11> (E. T. 19.02.2020)

URL 6: <https://dizidenizi.com/index.php/2018/02/05/cukur-dizisinde-soylenen-tum-sarkilar-ve-turkuler/> (E. T. 19.02.2020)

URL 7: <http://filmimuzikleri.com/cukur-dizisinde-calan-tum-sarkilar-surekli-guncel/> (E. T. 19.02.2020)

URL 8: <https://noluyo.tv/haber/14443/cukur-sayesinde-dillere-dolanan-on-sarki/> (E. T. 19.02.2020)

URL 9: <https://www.evrensel.net/haber/372884/balkir-cukurda-nesimi-cimen-turkusu-seslendirdi-icimizde-bir-sizi> (E. T. 19.02.2020)

URL 10: <https://open.spotify.com/playlist/6BxFaycuPgWmmX38KgL8Uy> (E. T. 19.02.2020)

URL 11: <https://www.ntv.com.tr/galeri/yasam/cukurda-melek-mossodan-keklik-gibi-diziye-damga-vuran-sarkilar,aoViD9eezUKwI9X0q9L-zg> (E. T. 19.02.2020)

URL 12: <https://www.atv.com.tr/haberler/2020/02/12/eskiya-zirvede> (E. T. 19.02.2020)

URL 13: <http://filmimuzikleri.com/eskiya-dunyaya-hukumdar-olmaz-calan-sarkilar/> (E. T. 19.02.2020)

URL 14: <http://eskiya.tv/category/muzik/> (E. T. 19.02.2020)

URL 15: <https://www.youtube.com/watch?v=B2unXx2y-c8> (E. T. 02.03.2020)

URL 16 <https://www.youtube.com/watch?v=xU58C8X8-wM> (E. T. 02.03.2020)

URL 17 <https://www.youtube.com/watch?v=FXxKbmZRd5A> (E. T. 02.03.2020)

URL 18 <https://www.youtube.com/watch?v=ANKZqPRAiNI> (E. T. 02.03.2020)

ABD’NİN AFGANİSTAN MÜDAHALESİNİN YASALLIK SORUNU
THE LEGALITY ISSUES OF THE US INTERVENTION IN AFGHANISTAN

Jamaluddin SADRUDDIN OGHLI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

ÖZET

BM kurulmadan önce, tüm ulus devletler kendi çıkarları doğrultusunda her fırsatta ölçsüz güç kullanmaktaydı. Bu durumun en önemli sebebi, onların kuvvet kullanımı sınırlandırarak herhangi bir yasanın olmamasıydı. Dolayısıyla, meşru müdafaa hakkını düzenleyen, bu kavramdan açıkça bahs eden ve devletlerin güç kullanımını sınırlandıran ilk ve tek antlaşma BM antlaşmasıdır. Bir devletlin hangi şartlar altında meşru müdafaa hakkına başvurabileceği işbu antlaşmanın 51. Maddesinde açıkça beyan edilmiştir. BM antlaşmasına göre, meşru müdafanın tek istisnası silahlı saldırıdır. Aynı zamanda yapılageliş kurallarına göre, Aciliyet, gereklilik ve orantılık ilkelerinin de sağlanması gerek. Meşru müdafaa hakkı, her devletin kendini savunmakla sınırlı olup, ölçsüz kullanılabilir bir hak değildir. Son zamanlarda bazı devletler “önleyici meşru müdafaa” sayesinde saldırganlık fiillerine meşruiyet kazandırmak çabasındadır. Fakat bu durum uluslararası hukuk açısından herhangi bir geçerliliği yoktur. ABD’nin 2001 Afganistan müdahalesi de “önleyici meşru müdafaa” ilkesine dayanılarak hayata geçirilmiştir. İşte bu yüzden bu müdahalenin geçerliliği tartışılmaktadır. Bu araştırmanın amacı ABD’nin 2001 Afganistan müdahalesinin Uluslararası hukuk açısından geçerli olup olmadığı sorusuna cevap bulmaktır.

Anahtar kelimeler: ABD, Afganistan, BM, uluslararası hukuk

ABSTRACT

Before the establishment of UN, all nation-states were using immeasurable power at every opportunity that they have according to their interest. It is because of that, there was no law to limit the use of force on that time. Therefore, the UN treaty is the only treaty which regulates the right of self-defense as well as use of force. It is explicitly stated in article 51. Of UN treaty under which condition states can apply to the self-defense. According to UN treaty, the only exception of self-defense is armed attack. At the same time, according to unwritten law, it is necessity to supply the principle of urgency, necessity and proportionality. The right of self-defense is limited to protect of itself. It is not immeasurable right. Recently, some states are trying to legitimize their aggressive acts through “ preventive legitimate defense”. However, this situation has no validity in terms of International law. The intervention of USA’S in 2001 was implemented based on the principle of “ preventive legitimate defense”. That is why, the validity of this intervention is under discussion. The purpose of this intervention is to find answer to the question of whether this intervention is valid in terms of International law.

Keywords: USA, Afghanistan, UN, International law

Giriş

Birleşmiş Milletler örgütü kurulmadan evvel ulus devletleri meşru müdafaa hakkını kendi menfaatları doğrultusunda sınırsız bir şekilde kullanmaktaydı. Bunun sebebi bu dönemde güç kullanımını sınırlandıran bir yasanın olmamasından kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde askeri çatışmaları düzenleyen kural olarak “ jus in bello” bulunmaktaydı. BM antlaşması meşru müdafaa hakkını düzenleyen ve bu kavramdan açıkça bahs ederek kendine yer veren ilk uluslararası antlaşmadır. Meşru müdafaa hakkına hangi şartlar altında başvurulabileceği BM antlaşmasının VII. Bölümü ve 51. Maddesinde açıkça ifade edilmiştir. Buna göre meşru müdafaa hakkının tek istisnası silahlı saldırıdır. Bunun dışında diğer bütün saldırılar saldırgan devlete karşı meşru müdafaa hakkının kullanımına izin vermemektedir. Meşru müdafaa hakkı kendini savunmakla sınırlı olup, sınırsız kullanılabilecek bir hak değildir. Bu hak BM Güvenlik Konseyi gerekli tedbirleri alıncaya kadar devam etmektedir. Meşru müdafaa hakkı “inherent” yani doğal ve zati bir haktır. İster BM üyesi olsun ister olmasın devlet statüsünde olan bütün devletler bu haktan yararlanabilmektedir. Meşru müdafaa hakkını gerektiren silahlı saldırı dışında 3 kistas daha bulunmaktadır. Onlar sırasıyla gereklilik, Aciliyet ve orantılık şartıdır. Bu şartlar yapılageliş kuralları olarak geçmektedir. Yani meşru müdafaa hakkı için silahlı saldırıyla beraber bu 3 şartında var olması gerek. Son dönemlerde bazı güçler tarafından “önleyici meşru müdafaa” kavramı öne sürülerek bu kavram sayesinde bir takım saldırganlık fillerine meşruiyet kazandırma çabasıdır. Örneğin ABD ve İsrail gibi devletler. Bu kavramın uluslararası hukuk nezdinde herhangi bir geçerliliği olmayıp meşru müdafaa hakkı vermemektedir. ABD’nin Afganistan müdahalesi önleyici meşru müdafaa gerekçesiyle yapılmıştır. İşte bu yüzden geçerliliği tartışılmaktadır. Bu müdahale ülkede binlerce kişinin hayatını kayıp etmesine yol açarak yerinden edinmesine sebep olmuştur. Bugün hala ülkeden huzur ve güvenin temin edilmiş olmaması bu saldırının terörizmle mücadele değil farklı amaçlar doğrultusunda yapıldığını göstermektedir. Bu araştırmanın amacı ABD’nin Afganistan müdahalesinin yasal olup olmadığını uluslararası hukuk ve yapılageliş kuralları çerçevesinde incelemektedir.

BM öncesi meşru müdafaa

BM kurulmadan önce egemen devletler meşru müdafaa haklarını yapıla geliş yasaları çerçevesinde gerçekleştiriyorlardı. Dolayısıyla devletler bu hakkı kendi ulusal çıkarları gereği istedikleri ölçüde kullanma bilme imkânına sahipti. Askeri çatışmalarda uyulması gereken kuralların başında “jus in bello” gelmekteydi. XX. Yüzyılın başlarında kuvvet kullanmakla alakalı Milletler Cemiyeti ve Paris Paktı bir takım sınırlandırmalar getirmiştir. Böylece bir taraftan kuvvete müracaat etmeni düzenleyen yasalar uluslararası hukukta kendi yerine yer edinmeye başladığını, diğer taraftan ise meşru müdafaa'nın önemini ivme kazandığını söyleye biliriz.¹

BM Antlaşmasında meşru müdafaa

BM Antlaşması müdafaa hakkını açıkça ifade eden ilk uluslararası belge niteliğindedir. Antlaşmanın “barışın tehdidi, bozulması ve saldırı eylemleri durumunda yapılacak hareketler” başlığı altında VII. Bölümün 51. Maddesine göre “BM Antlaşmasının hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya kadar, bu üyenin doğal olan bireysel ya da müşterek meşru müdafaa hakkına hanel getirmez.² Üyeleri bu meşru müdafaa hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyine bildirilir ve Konseyin iş bu anlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez³” şekilde yazılmıştır. BM antlaşmasının 2/4. Maddesi ile 51. Maddesini bir arada ele aldığımızda görüyoruz ki, meşru müdafaa'nın özellikle BM antlaşmasının hayata geçirilmesi ile daha da önem kazandığını açıkça ifade edebiliriz. Bundan böyle ulus devletler kuvvet kullanımını meşru müdafaa hakkına dayanarak ya da BM antlaşmasının öngördüğü yetkiler çerçevesinde yapmak zorunluluğu içerisinde.

¹ Ulaş Can Değdaş, “Uluslararası Hukukta Meşru Müdafaa Hakkı”, **Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 6, 2018, S.23-24.

² Angus Martyn, “The right of Self-Defence under International law- the response to the terrorist Attacks of 11 september”, **Departement of the Parliamentary Library**, no. 8, 2001-02, s. 8-11.

³ “Birleşmiş Milletler Antlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı statüsü”

<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6535501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf> (Erişim Tarihi:26.10.2019)

Fakat bazı devletler BM sisteminin uygulamaya konulması ile her türlü kuvvet kullanımını BM antlaşmasının 51. Maddesine sokma çabası içerisinde olduğu göze çarpmaktadır. Örneği Sovyetlerin Afganistan işgali, İngiltere'nin Confu boğazı meselesi yüzünden Arnavutlu'ğu bombalamasa gibi. İşte bu yüzden BM antlaşmasının 51.maddesinin şartları ve kapsamı yorumlanma ihtiyacı duymuştur.⁴

Silahlı Saldırı

Meşru müdafaa hakkına başvurmanın yegâne yolu silahlı saldırıya uğramaktır. Silahlı saldırı yoksa meşru müdafaa eylemi meşru sayılmayacaktır. Buradaki temel sorun hangi eylemin silahlı saldırı olarak kabul edileceğidir. Çünkü antlaşmada bu konu detaylı bir şekilde tanımlanmış değildir. Bu sorun ancak 1974 yılında 3314 sayılı saldırının tanımı kararı ile çözülmeye çalışılmıştır. Burada da silahlı saldırının tanımlanmasından daha ziyade saldırgan fiilin açıklanmasına gayret edilmiştir. Silahlı saldırı sayılacak eylemlerin bazıları şunlardır; A- Başka bir devletin topraklarını işgal ve ilhak etmek. B- başka bir ülkeye ait yerleri bombalamak. C- başka bir ülkenin liman ve kıyılarını abluka altına almak. D- başka bir ülkenin hava, kara ve deniz güçlerine karşı saldırı gerçekleştirmek. E- bir antlaşma sonucu başka bir ülkeye yerleşen devletin antlaşmanın dışına çıkması ve ya antlaşmanın zamanı bittiği halde o ülkeden çıkış yapmaması. F- başka bir ülkede o ülkeye karşı silahlı saldırı yapabilecek düzeyde askeri mühimmat yerleştirilmesi.

Doğal Hak Durum

51. maddeye göre meşru müdafaa devletlerin ister bireysel ister müşterek olsun onların doğal bir hakkı olduğu açıkça bildirilmiştir. Yani bir devlet başka bir devletin silahlı saldırısına maruz kalırsa kendini savunma hakkına doğal olarak sahiptir.

Güvenlik Konseyi'nin Rolü

Saldırıya uğrayan devlet meşru müdafaa hakkını Güvenlik Konseyi harekete geçene kadar kullanabilir. Antlaşmanın 2/4. Maddesi gereği meşru müdafaa kuvvet kullanmanın bir istisnası olmakla birlikte sınırsız kullanabileceği bir hakta değildir.

---

⁴ Umut Kedikli, BM antlaşmasında meşru müdafaa hakkı, Yayınlanmış Yüksek lisans tezi, Ankara, **Ankara Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü**, 2005.

Güvenlik Konseyi mevcut sorunu ortadan kaldırmaya, barış ve güvenliği sağlamak için gerekli tedbirleri aldığı anda meşru müdafaa hakkını kullanan devlet aldığı bütün tedbirleri Konseye bildirmek mecburiyetindedir. Çünkü artık meşru müdafaa hakkını kullanma yetkisini Konseyin ciddi anlamda devreye girmesiyle birlikte kayıp etmiştir.

Genel Kurul

51. maddeye göre, devletlerin meşru müdafaa haklarını kullanma açısından Genel Kurulun herhangi bir rolü yoktur. Uluslararası barış ve güvenliği sağlamakla yükümlü olan tek kurum Güvenlik Konseyidir. BM antlaşmasının 11. Maddesine göre, Genel Kurul gerektiğinde Güvenlik Konseye tavsiyelerde bulunabilir veya uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden herhangi bir varsa Konseyin dikkatini bu yöne çekebilir.⁵

Müşterek meşru müdafaa hakkı

BM antlaşmasının 51. Maddesine göre, meşru müdafaa bireysel gerçekleştirilirken doğal bir hak olduğu gibi, müşterek bir şekilde hayata geçirilmesi de doğal bir hak sayılmaktadır. Bunun uluslararası hukuk açısından hiçbir mahsuru yoktur. Meşru müdafaa hakkı da güç kullanma yasağının istisnai durumlarından bir sayılmaktadır. Bir devletin başka bir devlete meşru müdafaa çerçevesinde yardım ederken illaki bir çıkarının söz konusu olması şart değil, evrensel çıkarlar gereği bunu yapabilir. Bu durum BM antlaşması tarafından kabul görmüştür. Müşterek meşru müdafaa'nın en güzel örneği ABD'nin Afganistan müdahalesinde yaşanmıştır.⁶

Örf-Adet Hukukunda Meşru Müdafaa Hakkı

Yapıla geliş kuralları genel anlamda temelini Caroline olayı sonucunda dönemin ABD dış işler başkanı Webster'ın meydana getirdiği şartlardan almaktadır. Caroline olayı Kanadalıların İngiliz egemenliğine karşı başkaldırmasıyla ortaya çıkmıştır. Örgütlenme hem ABD hem de Kanada topraklarında yapılmıştır. Bunun

⁵ Funda Keskin, "Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Bileşmiş Milletler", Ankara, **Mülkiyeliler Birliği Vakıf Yayınları**, 1998, s. 34-50.

⁶ <https://www.aph.gov.au/binaries/library/pubs/cib/2001-02/02cib08.pdf> (Erişim Tarihi: 11.01.2019)

sonucunda İngilizler ABD'ye Kanada üzerinden geçerek Schloesel Limanında bulunan bir gemiyi ateşe vermiştir. Bu olayın ardından İngiliz dış işler bakanı Kendi meşru müdafaa hakkına dayanarak bu eylemi gerçekleştirdiğini iddia edince ABD dış işler bakanı meşru müdafaanın gereklilik, aciliyet ve orantılık gibi şartlarının olduğunu ileri sürerek bu eylemin bu şartlar dışında yapıldığını belirtmiştir. Daha sonra bu şartlar İngilizler tarafından da benimsenmiştir. Böylece bu ilkeler söz konusu meşru müdafaa olunca aranan şartlar haline gelmiştir.⁷

Gereklilik Şartı;

Webster tarafından meşru müdafaa ile ilgili geliştirilen formülün ilk şartı olan gereklilik ilkesine göre, herhangi bir devlet tarafından silahlı bir saldırıya uğrayan devletin kendisini savunmak için silahlı savunma dışında başka herhangi bir seçeneğin olmaması lazımdır.

Aciliyet Şartı;

Webster'in ikinci şartı olan Aciliyet ilkesine göre, tehdidin beklenmedik bir anda ortaya çıkması lazım. Buna ek olarak sorunun çözümü için yeterli bir zamanın olmaması gerek. Saldırıya uğrayan devlet saldırgan devlete karşı güç kullanma pozisyonuna geçebilir. Burada zikredilmesi gerek en önemli husus ise devletlerin meşru müdafaa kullanımının birbirinden farklılık gösterdiği dikkat çekmektedir. Örneği İsrail'in 1966 Ürdün, 1969 Lübnan saldırıları meşru müdafaa hakkının çok daha ötesinde gerçekleştiği açıkça ortadadır.

Orantılık İlkesi;

Saldırıya uğrayan devlet, meşru müdafaa hakkına dayanarak verdiği tepkinin silahlı saldırıyla eşit olması gerektiğini ifade eden bu ilke, BM antlaşmasının 51. Maddesinde kendine yer bulamamıştır. Fakat bu husus BM öncesinde yapıla geliş kuralları çerçevesinde her zaman dikkat alınmış bir ilkedir. Bu ilke gereği, meşru müdafaa hakkını kullanan devlet saldırgan devlete karşı askeri misilleme yapamaz. Bu

---

⁷ Kedikli,s. 29-31.

eylem savunma amaçlı olsa dahi. Ayrıca mağdur durumunda olan devlet saldırgan devletin sivil halkını hedef alamaz. Çünkü meşru müdafaa hakkı sadece saldırıyı bertaraf etmekle sınırlıdır.⁸

Önleyici Meşru Müdafaa

Bu konunun özüne inmeden, öncelikle “öncelikli” preventive” ve “öncelikli” kavramlarının ne anlama geldiğini bilmemize fayda var. “önleyici” düşük ihtimalli bir saldırının bertaraf etmek anlamına gelmektedir. “Öncelikle” ise yüksek ihtimalli bir korku-tehdidin bertaraf edilmesine yönelik bir eylemdir. İşte bu yüzden uluslararası hukuk açısından “önleyici” operasyonundan “öncelikli” operasyonu daha çok kabul görmüştür. Her iki kavramında 11 Eylül saldırıları sonucunda ABD tarafından oraya atılarak kendine yönelik bu tehdidin ortadan kaldırma hakkına sahip olduğunu iddia etmiştir. ABD tarafından geliştirilen ve uluslararası hukukta yeri olmayan “önleyici” eyleminden da daha fazla radikal olan bu “sezgisel önleyici” (anticipatory preventive) eylemine meşruiyet kazandırmak için “öncelikli” (pre-emptive) kavramını dillendirmiştir.⁹

Böylece uluslararası kamuoyundan gelecek tepkileri azaltmayı amaçlamıştır. Meşru müdafaa kavramını daha detaylı bir şekilde ele aldığımızda “ önleyici meşru müdafaa” (preventive self defense)’ın “ klasik öncelikli” (pre-emptive self defense) kavramının arkasına sığındığını görüyoruz. Meşru müdafaa hakkının tek istisnası, yapılageliş kuralları, uluslararası hukuk ve BM’nin 51.maddesine göre silahlı saldırıdır. Bir devletin Böyle bir tehdidin ihtimaller üzerinden varlığını varsayması o devletin meşru müdafaa hakkının kullanabileceği anlamına gelmez. Başka bir deyişle, A devleti, B devleti tarafından silahlı saldırıya maruz kalacağını ileri sürerek meşru müdafaaada başvurması, uluslararası hukuk açısından uygun görülmemiştir. Bu bağlamda BM antlaşmasında “saldırı” kavramı yerine özellikle “silahlı saldırı” deyiminin kullanılmasının tercih edilmesi bir tesadüf olamaz. Çünkü “saldırı”

⁸ Ulaş Karadağ, “Birleşmiş Milletler Antlaşması’na göre Meşru Müdafaa Hakkı”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2016, s. 7-10.

⁹ Ahmet Buğra Aydın, “Uluslararası Hukukta Önleyici ve Öngörücü Meşru Müdafaa Hakkı”, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları.

<http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerIV/146.pdf> (Erişim Tarihi: 11.04.2019)

deyiminin anlamı oldukça geniştir. BM antlaşmasının yapılaş sürecinde katılımcı devletlerin önleyici meşru müdafaa hakkının yasallaşmasına sıcak bakmamıştır. Bu kavramın gelecekte birçok soruna sebebiyet vereceğini tahmin ettikleri için.¹⁰

ABD Harekâtının Dayandırdığı Meşru müdafaa Hakkı

Meşru müdafaa'nın tek istisnası silahlı saldırıdır. Silahlı saldırının anlamına kısaca bakacak olursak, bir devletin düzenli silahlı kuvvetleriyle başka bir devlete kapsamlı ve kalıcı amaçla operasyon yapmasıdır. Başka bir deyişle işgal etmesidir. Örnek verecek olursak, Etiyopya'nın 2010 de Somalya'yı işgali, Sovyetler Birliğinin 1979 de Afganistan'ı işgali, İsrail'in Gazze işgali, ABD'nin 2003 de Irak'ın işgali. Ancak bir devlet böyle bir operasyona maruz kalınca meşru müdafaa hakkına başvurabilir. Bunun dışında herhangi bir durumda meşru müdafaa hakkını kullanması yasaktır. Örneği bir devlet başka bir devlet tarafında hava operasyonuna maruz kalırsa bu durumda meşru müdafaa hakkını kullanamaz. Çünkü bu durum silahlı saldırı değil bir saldırganlık eylemidir. ABD'nin 11 Eylül 2001 de böyle bir saldırıya maruz kalmıştır. Bu da ABD'ye meşru müdafaa hakkına başvurması için yeterli değildi. Fakat ABD meşru müdafaa hakkını bahane ederek Afganistan'a karşı bir savaş başlattı çünkü ABD'nin amacı bu ülkeyi işgal ederek kendine yakın bir yönetim ve iktidarı başa getirmektir. ABD'nin elinde birçok seçenek vardı örneği yaptırım uygulamak, ekonomik destekleri kesmek veya diplomatik yöntemlerle başvurarak bu meseleyi çöze bilirdi. Fakat bunların hiç birini yapmadı.¹¹

Silahlı saldırı dışında meşru müdafaa hakkı veren diğer 3 kıstas çerçevesinde bu operasyonu ele alalım. 1. Gereklilik şartı; her şeyden önce ortada bir gerekliliğin olması lazım, sorunun diğer yollarla çözme imkânının olmaması gerek. Peki, ABD'nin elinde diğer seçenekler yok muydu? Örneği yaptırım, ekonomik yardımları ve varsa antlaşmalı kesmek. ABD bunların hiç birini yapmadı. Yani gereklilik şartı da ABD'ye meşru müdafaa hakkı vermemektedir. 2. Kıstas olan aciliyet şartına bakarsak, aciliyet var mı? Hayır, çünkü saldırın faillerinin hepsi ölmüştür, ikinci bir saldırının olma

¹⁰ Hüseyin Özer, 11 Eylül sonrası ABD müdahaleciliği ve BM sistemi temelinde Uluslararası hukuk, yayınlanmış doktora tezi, Ankara, **T.C. Ankara üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü**, 2010.

¹¹ Ayşe Özkan "Uluslararası hukukta Birleşmiş Milletler ve Afganistan Operasyonu", Avrasya dosyası. <https://www.21yyte.org/assets/uploads/files/238-257%20Ayse.pdf> (Erişim Tarihi: 08.11.2019)

imkânı yoktur. Ya da bunun bir terör eylemi olarak düşünelim, ABD 2. bir terör saldırısıyla karşı karşıya mı? Hayır. Dolayısıyla bu kıstasta ABD'ye saldırı hakkı tanımamaktadır. 3. Kıstas olan orantılık şartına bakalım, meşru müdafaa hakkı kullanacak olan devletin saldıran devletle karşı tepkisinin orantılı olması lazım. Çünkü meşru müdafaa hakkı sınırsız değildir. Peki, orantılık var mı? Hayır, ABD sadece birkaç terörist tarafından hava saldırısına maruz kalmıştı ama ABD Afganistan'a karşı elinde tüm imkânlarını seferber etti. Bu operasyon sonucunda yüz binlerce masum hayatını kayıp etti, yerinden, yurdundan edildi, iç savaşa yol açtı, mevcut hükümet ve sistemi değiştirdi. Peki, burada herhangi bir orantılık var mı? Hayır, dolayısıyla orantılık şartından da ABD yoksundur. Dahası 18 senedir ülkede hala barış sağlanmadı, ülke topraklarının yarısından çoğu devlet dışı aktörlerin elinde, ABD'nin oradan bulunmakta amacı ülkede huzur ve barışı temin etmek değil miydi? Peki, öyle oldu mu? Elbette ki hayır. 11 Eylül saldırısı sonrası ABD yetkililerinin açıklamalarını hatırlayacak olursak, dönemin ABD başkanı Bush bu olayı ilk olarak bir terör saldırısı olduğunu söyledi fakat çok geçmeden hemen söylem değiştirerek bunu bir savaş ilanı olarak nitelendirdi. Çünkü ABD'nin amacı ülkeyi işgal etmekten başka bir şey değildi.¹²

ABD'nin 11 Eylül saldırılarını gerekçe göstererek Afganistan'a girmekten amacı bu ülkenin sahip olduğu stratejik konumundan kaynaklanmaktaydı.¹³ ABD Afganistan'dan 2 küresel güç olan Rusya ve Çin'i ve bölgesel güç olan İran'ı kolay bir şekilde kontrol etme imkânı sahip. Eğer ABD'nin hedefi Afganistan'da güven, huzur ve barışı sağlamak olsaydı bu gün ülkede barış olurdu. Ya da Terörle mücadele olsaydı bu gün Afganistan'da birçok terör örgütü Taliban başta olmak üzere faaliyet gösteremezdi.¹⁴

¹² David Harris, **Case and Materials on International law**, Sweet&Maxwell, London, 2010, s. 447-450.

¹³ دلائل اشغال افغانستان توسط امریکا / بخش دوم (ABD'nin Afganistan işgalının nedenleri/ ikinci bölüm) **Payam aftar haber sitesi**, 7 Mart 2010.

¹⁴ "سخنان بی پرده حامد کرزی در مراسم خدادحافظی: افغانستان قربانی سیاست امریکا و پاکستان شده است" "Karzai'nin veda töreninin de açık ve dürüst sözleri: Afganistan ABD ve Pakistan'nın politikalarının kurbanı oldu" günün bilgileri, 3 ekim 2014.

Sonuç

BM öncesi meşru müdafaa hakkı ölçsüz bir şekilde kullanılan bir haktı çünkü bu hakkı düzenleyen ve sınırlandıran uluslararası düzeyde kabul görmüş bir yasa bulunmamaktaydı. I. Dünya harbinden sonra Milletler Cemiyet ve Paris paktı bu konuda her ne kadar bazı girişimlerde bulunmuş olsa da etkili olamamıştır. II. Dünya savaşı sonrası BM örgütünün kurulmasıyla birlikte meşru müdafaa hakkını sınırlandırılmış olup, hangi durumlarda devreye gireceği açıkça ifade edilmiştir. BM antlaşması meşru müdafaa hakkını düzenleyen ilk uluslararası antlaşma niteliğindedir. Meşru müdafaa hakkını gerektiren ilk şart silahlı saldırıdır. Bunun dışında yapılageliş kuralları çerçevesinde gelişen gereklilik, aciliyet ve orantılık şartlarının da sağlanması gerek. Son zamanlarda bazı devletler önleyici meşru müdafaa hakkını ile sürerek meşru müdafaa hakkına başvurmaktadır. Önleyici meşru müdafaa uluslararası düzeyde kabul edilmiş bir hak değildir. Dolayısıyla bu hakkı gerekçe göstererek meşru müdafaa hakkına müracaat eden devletlerin operasyonu uluslararası hukuk açısından gereksiz sayılmaktadır. ABD'nin Afganistan operasyonu önleyici meşru müdafaa gerekçesiyle hayata geçirilmiştir. İşte bu yüzden yasal olduğunu söyleyemeyiz. Üstelik 11 Eylül 2001 saldırılarından hemen sonra dönemin ABD başkanının öylem değiştirerek çelişkili açıklamalar yapması da operasyonun farklı amaç için yapılacağını göstermekteydi. Ayrıca bu operasyonun silahlı saldırı, aciliyet, gereklilik ve orantılık şartlarından da yoksun olduğu gözükmektedir. Dolayısıyla bu operasyonun uluslararası hukuk ve yasalar dışında hayata geçirildiğini söyleye biliriz. Ayrıca ABD'nin Afganistan'a karşı başlattı bu operasyonun amacının terörizmle mücadele etmek olmadığını da belirte biliriz. Çünkü 18 senedir hala ülkede güvenlik sağlanmamıştır. Ülke topraklarının %60 Taliban terör örgütü başta olmak üzere ülkede faaliyet gösteren çeşitli terör örgütlerinin hâkimiyet altındadır. Eğer ABD'nin gerçekten amacı terörle mücadele olsaydı bugün ülkede barış sağlanmış olurdu. ABD bu ülkede kendi çıkarları gereği bulunmaktadır. Çünkü ABD Rusya, Çin ve İran gibi küresel ve bölgesel aktörleri çok kolay bir şekilde kontrol altına alma imkânına sahiptir. Bu yüzden ülkeyi terk etme konusunda istekli değildir. Sonu olarak ABD'nin 2001 Afganistan müdahalesinin yasal olmadığı bulgularına varılmıştır. Bu bulgunun dayanağı uluslararası hukuk ve yapılageliş kurallarıdır.

Kaynakça

Aydın, Ahmet Buğra, “Uluslararası Hukukta Önleyici ve Öngörücü Meşru Müdafaa Hakkı”, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları.

<http://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerIV/146.pdf> (Erişim Tarihi: 11.04.2019)

¹ دلایل اشغال افغانستان توسط امریکا / بخش دوم¹ (ABD'nin Afganistan işgalının nedenleri/ ikinci bölüm)
Payam aftar haber sitesi, 7 Mart 2010

“Birleşmiş Milletler Antlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı statüsü”
<https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6535501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf> (Erişim Tarihi:26.10.2019)

Değdaş, Ulaş Can, “ Uluslararası Hukukta Meşru Müdafaa Hakkı”, **Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 6, 2018.

Harris, David, **Case and Materials on International law**, Sweet&Maxwell, London, 2010.

Karadağ, Ulaş, “Birleşmiş Milletler Antlaşması'na göre Meşru Müdafaa Hakkı”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2016.

Kedikli, Umut, BM antlaşmasında meşru müdafaa hakkı, Yayınlanmış Yüksek lisans tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü.

Keskin, Funda, “Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Bileşmiş Milletler”, Ankara, **Mülkiyeliler Birliği Vakıf Yayınları**, 1998.

“سخنان بی پرده حامد کرزی در مراسم خداحافظی: افغانستان قربانی سیاست امریکا و پاکستان شده است” (Karzai'nin veda törenin de açık ve dürüst sözleri: Afganistan ABD ve Pakistan'nın politikalarının kurbanı oldu) günün bilgileri, 3 ekim 2014.

Martyn, Angus, “The right of Self-Defence under International law- the response to the terrorist Attacks of 11 september”, **Departement of the Parliamentary Library**, no. 8, 2001-02.

Özkan, Ayşe, “Uluslararası hukukta Birleşmiş Milletler ve Afganistan Operasyonu”, Avrasya dosyası.

<https://www.21yyte.org/assets/uploads/files/238-257%20Ayse.pdf> (Erişim Tarihi: 08.11.2019)

Özer, Hüseyin, 11 Eylül sonrası ABD müdahaleciliği ve BM sistemi temelinde Uluslararası hukuk, yayınlanmış doktora tezi, Ankara, T.C. Ankara üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, 2010.

<https://www.aph.gov.au/binaries/library/pubs/cib/2001-02/02cib08.pdf> (Erişim Tarihi: 11.01.2019)

ЛИРИКА МАГТЫМГУЛЫ ПЫРАГЫ (МАХТУМКУЛИ ФРАГИ) В ПЕРЕВОДАХ НА УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК

Николай Васькив

Киев, Украина

Жизнь и творчество Магтымгулы Пырагы (Махтумкули Фраги), классика туркменской, общетюркской и мировой литератур, до сих пор исполнены тайн. Исследователи не могут прийти к согласию даже в «простейших» вопросах о месте и времени рождения поэта, о годе его смерти. Так, в разных источниках утверждается, что впервые художник слова увидел свет в селах Юзван Кала, Хаджиговшан (Хаджи-Говшан) на территории современного Туркменистана и в Гонбат-э-Ганус (это современный Иран). Нет согласия и относительно даты рождения Магтымгулы. Например, в предисловии к книге переводов Магтымгулы авторства Павла Мовчана за 2013 г. временем появления на свет туркменского народа указан 1733 год, а в аннотации к этому же изданию – 1722 год [5, с. 4, 9]. Но и 2014-й – юбилейный год, 290-летие со дня рождения поэта. Поэтому в издании переводов за тот юбилейный год и в аннотации, и в предисловии расхождений в датах нет: Магтымгулы, по ним, родился в 1724 году [6, с. 4, 9]. На самом деле ошибок нет ни в первом из указанных изданий, ни во втором: 1724-й – наиболее приемлемая, авторитетная дата рождения поэта-певца, но часть исследователей приводит разные весомые или не очень аргументы в пользу и других указанных дат. Споры продолжаются также и относительно года смерти. Первое из упоминаемых изданий называло 1780 год, следующее – 1807-й, а еще в источниках указывают 1797 год и другие даты.

Имя Магтымгулы Пырагы прежде всего благодаря усилиям Я. Шпорты [14], А. Турчинской [11–13], П. Тычины [10] и Л. Первомайского [9], становится широко известным среди украинской общественности с середины XX века, а прочесть тексты туркменского классика тогда долгое время можно было лишь на русском языке. Поэтому переводы произведений Магтымгулы были ко времени. И первый сборник таких переводов выходит в печать в 1962 году [3].

Всего в небольшую, компактную книжечку, усеянную буквами мелкого кегля, попали 46 стихотворений Пырагы. Это не был результат труда одного переводчика, ибо ретранслировали стихи великого туркмена аж тринадцать украинских мастеров поэтического слова. Общее руководство в формировании книги было поручено заслуженному «идеологически правильному» партфункционеру и конъюнктурщику Валентину Бычко. Четверо из них перевели всего по одному стихотворению Магтымгулы (Николай Морфиевич, Николай Финенко, Виктор Кочевский и известнейший на то время классик украинской лирики Владимир Сосюра). Два произведения ретранслировал известный поэт-путешественник Петр Дорошко, по три – известный переводчик, в частности с тюркских языков, Олекса Новицкий и уже упомянутый Валентин Бычко. По шесть стихотворений Пырагы перевели на украинский язык репрессированный и реабилитированный Мечислав Гаско, поэт и переводчик Юрий Петров и так же «идеологически правильная» руководительница Харьковской писательской организации Наталя Забила, известная как «взрослая» поэтесса, но прежде всего – классик детской литературы. Больше же всех – девять лирических жемчужин – ретранслировал Иван Пучко, известный переводчик русских поэтов, прежде всего Сергея Есенина.

Н. Забила в эвакуации пребывала в Казахстане, поэтому понятно ее участие в издании произведений классика тюркской литературы, хотя каждое из переведенных ею произведений

отличается разным уровнем воспроизведения особенностей оригинала. Также в Центральной Азии, правда, в Узбекистане, жил в годы войны Мыкола Терещенко, который сразу же в первые послевоенные в знак благодарности тем, кто приютил его, издал несколько сборников переводов с узбекского, таджикского языков и с фарси. Практические знания особенностей тюркских языков, культуры тюрков и иранцев, а также большой переводческий опыт вылились в совершенное воспроизведение формально-содержательной специфики трех стихотворений Магтымгулы Пырагы. По уровню совершенства переводов в сборнике 1962 года с Мыколой Терещенко мог посоревноваться разве что автор четырех переводов с Магтымгулы Пырагы Василь Мысык, выпускник Харьковского техникума восточных языков, который в 1930-е годы неоднократно бывал в Центральной Азии, в частности в Туркменистане, а в послевоенные годы стал общепризнанным классиком в ретрансляции вершин фарсиязычной литературы (Фирдоуси, Рудаки, Саади и другие, а особенно – Хайям и Хафиз).

Едва ли не большую часть сборника составляют стихотворения, в которых ведется речь о несправедливости мира, о греховной сущности людей, о ненасытности, продажности, подлости и коварности шахов, богатеев, купцов, ростовщиков и – что самое прискорбное – духовенства. Во многих из них Магтымгулы дает мудрые советы и наставления к праведной жизни, призывает придерживаться их, чтобы было с чем предстать перед людьми и Аллахом в последние мгновения пребывания на земле. Вспоминает поэт также своих наставников, среди них прежде всего отца, и создателей туркменской культуры («Ответ дай: Вопросы Махтум-Кули и ответы Дурды-шахира» [3, с. 83–86]).

В заключительной трети сборника идут переводы произведений Пырагы о любви к родному краю и о любви к недостижимой Менгли. Переводчики не акцентируют внимание на суфийской символике любовной лирики Магтымгулы, но и не пытаются от них избавиться. Произошло это, прежде всего, потому, что ретрансляторы о ней ничего не знали и поэтому не пытались удалить в переводах.

Понятно, что все стихотворения Магтымгулы в сборнике традиционно воспроизводились силлабо-тоникой, преимущественно ямбом и хореем. Едва ли не самым важным было воспроизвести художественное строфическое совершенство. Абсолютное большинство произведений, взятых к переводу, – гошгы. Также привлекают внимание два мухаммаса в переводах В. Бычко и Н. Забины и одна газель, которую ретранслировал В. Мысык. Если рифмовку газели легче воспроизвести в переводе, тем более что пять бейтов требовали для монорифмы лишь шесть созвучных слов (дарма – ума – прийма – усіма – чума – тьма), то гошгы и мухаммасы требовали большей искусности. Проблема воспроизведения строфики и рифмовки усложняется в стихотворениях с редифом, когда надо было также сберечь рифмы перед этим восточным рефреном – завершением версов и строф.

Самый простой и не совсем правильный подход при переводе гошгы – воспроизвести его строфы катренами, чаще же всего это катрены с перекрестной рифмовкой. Именно так сделал классик украинской литературы, непревзойденный певец любви Владимир Сосюра в переводе стихотворения «Кто ты?». Он сосредоточился на том, чтобы воспроизвести трагизм непреодолимого чувства к любимой, которой никогда не видел. Кстати, можно догадываться, что тут не идет речь о любви к Менгли, а предстает суфийская трактовка образа непревзойденной красавицы, совершенство и безграничность которой лирический герой не в состоянии постичь. Но воспроизводится уникальное содержание произведения европейскими катренами с перекрестной рифмовкой. Вот последняя строфа:

Махтум-Кулі, зрікайся і честі, і відплати,
Й непевних дій, щоб щастя досягти!

Не знаєш ти, кого і де кохати.

Чи ти сп'янів, чи божевільний ти? [3, с. 106].

Перед нами схема abab вместо необходимой aaab. Через вторую-пятую строфы, кроме первой, проходит редиф-вопрос «ты?», но традиционная рифмовка версов перед редифом тоже отсутствует.

Также к катренам с перекрестной рифмовкой прибегает Мечислав Гаско при переводе стихотворения, которое назвал «Не отрекайся от этого края». Небольшим оправданием для переводчика может быть разве что немалый объем произведения – 16 строф. Очевидно, для человека европейской культуры было нелегко придерживаться рифмовки гошгы в большом лирическом тексте, одновременно это свидетельство высокой версификационной искусности, которой достигла восточная поэзия к XVIII веку. Что это именно так, убеждают другие произведенные М. Гаско переводы, в которых он умело воспроизводит строфику гошгы. В стихотворении «Будь джигитом», правда, преимущественное большинство рифм – грамматические (відвагу – стягу – звитягу; з тобою – до бою – гною), но, к чести переводчика, он не прибегает к глагольным рифмам. В стихотворении «Феттах» Гаско создает уже значительно более богатые рифмы (один – полин – хвилини; лютиш – ніж – періж; вміща – провіща – бажань), хотя тоже есть в этом произведении грамматические рифмы, и среди них – глагольные, но чередование оригинальных рифм с «обычными» вполне допустимо как в оригинальных произведениях, так и в переводах.

Если с переводом стихотворения «Ответ дай: Вопросы Махтум-Кули и ответы Дурды-шахира» мастерски справился Петр Дорошко, то в ретрансляции произведения «Как конь оседланный...» он пошел интересным путем: придал переведенным строфам рифмовку, характерную для рубаи (aaba):

Світ – океан без берегів,

Поглине – і немов не жив.

Не пнися за багатством: світ

Мінливий, як потік без берегів [3, с. 87].

Оригинальное решение проблемы перевода в духе фарсиязычной поэзии, но оно далеко от специфики рифм в песне Магтымгулы Пырагы. К тому же, в первой строфе рифмуются только 2-й и 4-й версы, 1-й и 3-й были – «холостыми».

Можно было ожидать на большее родство с оригиналом в переводах Натали Забилы, но эти переводы были очень неровные – от неудачных к вполне приличным. Так, стихотворение «То ли горы, то ли дол...» [3, с. 66–67] воспроизводит оригинал параллельной рифмовкой. Можно было бы говорить хотя бы о какой-то приближенности к Востоку, назвав рифмованные двустистишия бейтами, но поэтесса почему-то их объединяет в четверостишия из двух дистихов, вполне в духе поэзии европейской. Самым большим недостатком в переводе «Полетел я, друзья мои...» [3, с. 64–65] является то, что из 16 строф оригинала Н. Забила сохранила лишь семь, которые были более-менее «без религиозного дурмана». Оригинальных рифм немного (протер – костер – тепер), преимущественно неинтересные грамматические, даже есть примитивные глагольные (садів – плодів – слив; запашнім – гучнім – всім; прийняли – налили – взяли). Перед редифом, в отличие от отдельных других переводов, Забила сохранила рифмы, но это рифмы глагольные: В тім місці *спустився* я, друзі мої – Отам *опинився* я, друзі мої – *розгубився* – *вклонився* – *схилився* – *розкрився* – *ділився*. Непонятно также, почему третья строфа вдруг была усечена до двух версов, возможно, чтобы снова избежать религиозного «опиума».

В стихотворении «Нам кажется...» [3, с. 62–63] рифмы перед редифом вообще отсутствуют: Нам же путь туманною здається – інший скарб збитковим нам здається – нам життя навіки не дається и т. д. Зато рифмовка в строфах кажется кажется более интересной: скрізь – якісь – колись; яку – віку – тяжку; шлях – аллах – ділах). В переводе «Свой народ ищет...» [3, с. 20–21] Забила тоже не рифмует версы перед редифом, но и рифмы в строфах оригинальностью не отличаются (вершиться – метушиться – народиться; взяти – складати – халата; родина – єдина – людина; з журбою – над собою – в неспокої). В мухаммасае «Пока ты жив» [3, с. 58–59] вместо соответствующих монорифм в первой и следующих строфах поэтесса прибегает к использованию двух рифм на каждую строфу по четкой схеме (abaab cdccd efeef и т. д.), присущей для европейских пентим, не вяжутся также строфы между собою концевыми рифмами.

Напротив, переводческий талант Натали Забины наиболее полно проявился в стихотворении «Отдай мне, бог, любимую мою...» [3, с. 107–108], что, возможно, объясняется мотивным родством поэтессы и произведения. С редифом здесь было проще, потому что он охватывает весь последний верс в каждой строфе, поэтому ничего перед ним не надо было рифмовать. Но и рифмы в стихотворении было значительно более интересными и уже точно не глагольными:

Ніколи від неї не мав тасмниць,
В усьому ми згодні були до дрібниць,
Та нас розлучили тепер силоміць...
Віддай мені, боже, кохану мою!
Як тільки згадаю – спокою нема,
Вогнем мою душу кохання пройма.
Вразивши мене, вона плаче й сама.
Віддай мені, боже, кохану мою! [3, с. 107–108].

Более-менее искусно воспроизводил форму оригинала Валентин Бычко, если не принимать во внимание отсутствие рифмовки перед редифами, а также монорифмы в первых строфах мухаммасов. С разным уровнем мастерства переводили стихотворения Магтымгулы М. Гаско, Ю. Петров и И. Пучко. Последний оригинально переводит завершающее в сборнике произведение «Зачем мне?» [3, с. 115–117], лишив его деления на строфы и сделав меняющейся схему рифмовки, прибегнув к длинным, на 13 слогов, версам. Все это очень интересно, но кроме длинных версов, не имеет ничего общего со строфикой Пырагы. Ака и интересная рифмовка, которая сочеталась с холостыми стихами, в семиверсовых строфах стихотворения «На чужбине» [3, с. 60–61], которое перевел Ю. Петров.

Два поэта в переводах сборника были непревзойденными, совершенными, и тяжело сделать им какое-либо замечание. Это Мыкола Терещенко и Василь Мысык. Можно было бы объяснять это тем, что оба имели «восточный» опыт, но точно такой же опыт был и у Натали Забины, но... Весомую роль также сыграл значительный переводческий опыт обоих поэтов, но самую важную роль сыграли, кажется, старательность, ответственность и подход к работе над сборником произведений Магтымгулы не только как к очередной подработке, но и как к возможности возможно полно проявить свой творческий и ретрансляционный талант.

Во-первых, и В. Мысык, и М. Терещенко органично чувствуют и умело воспроизводят тюркский колорит (с этим неплохо справились почти все другие переводчики сборника) и своеобразие восточной поэзии. Во-вторых, они максимально приближенно воспроизводят ритмический рисунок стихотворений Магтымгулы Пырагы. Возможно, лишь в отдельных стихотворениях Мысык чрезмерно использует

грамматический рифмы, но и «перемежает» их интересными находками (зазирає – підстерігає – починає, полуду – суду – бруду і пустою – гою – неспокою, правди-мови – окови – здоровий в стихотворении «Впереді – привал» [3, с. 52–53] или рифмы в стихотворении «Должен» [1, с. 48–49]). Зато в газели «Не жди почета у людей» (дарма – ума – прийма – усіма – чума – тьма) и гошгы «Отец» переводчик был образцовым:

Багатства світові були йому нелюбі,
 Не вабили його розкоші, втіхи грубі,
 Усе життя своє він проходив у руб'ї,
 Душею прагнучи небесного житла.
 На світі, він казав, усе короткочасне...
 Щодня, було, постить і уночі не засне.
 Де відданість горить – і віра там не гасне.
 З ним дружба кожному б спасенною була [3, с. 70–71].

Мыкола Терещенко был безупречным в переводе 15 строф гошгы «Лихолетие», объединяя грамматические рифмы с изысканными и оригинальными:

Красунь невинних більш нема.
 Весь світ – скривавлена тюрма.
 Героїв нам шукать дарма,
 І тільки здирці з канчуками.
 Коли я став проти брехні,
 Кийком всі били по мені.
 Суфій щось мимрить цілі дні,
 Немов він тямить щось в ісламі [3, с. 18].

Как нужно четко чеканить рифму перед редифом в завершении строф, М. Терещенко демонстрирует в переводе стихотворения Магтымгулы «Желание»: любов довічних *снів* бажає – та кращих він *часів* бажає – юнак любовних *слів* бажає – кривавих *сліз-струмків* бажає – душа п'яних *чуттів* бажає – усіх *племен-родів* бажає [3, с. 18]. Шедевриальным является и первый перевод классического гошгы «Будущее Туркмении» (можно констатировать, что украинское переводчество имеет уже четыре неповторимых перевода-жемчужины этого стихотворения). Можно для начала утверждать, что переводчик пытается каждую строфу свести к одному предложению, как у Магтымгулы, максимум – вместить строфу в два предложения, что предреди́фная рифма выдержана во всех девяти строфах, среди рифм можно выделить очень оригинальные: *спітка* – *рука* – *пахка*; *біди* – *назавжди* – *до мети*; *коні* – *вдалині* – *навесні*. Но самое большое достижение – тонкое, чуткое воспроизведение величественного пафоса стихотворения, колорита туркменской культуры, героического прошлого и яркого будущего туркмен:

Від річки Джейхун до каспійських пісків
 Овіяна далеч вітрами Туркменії.
 І очі мої – мов троянди полів,
 Омитих гірськими річками Туркменії.
 <...> Хоробрий туркмен, він – брат Гер-огли,
 І предки його нездоланні були,

Скорити його вороги не змогли,
 Мов тигр він, що мчить над пісками Туркменії.
 Одною сім'єю тут люди живуть,
 Ідуть у похід, вирушають у путь,
 За спільним столом, бенкетуючи, п'ють,
 І щастя встає над степами Туркменії.
 <...> Тут люди – брати, тут усі племена
 У дружбі довічній, їх спілка міцна.
 Коли ж погукає їх сурма гучна, –
 Гарцюють джигіти шляхами Туркменії.
 І більше туркмен не зазнає біди,
 Загояться рани в людей назавжди...
 А Махтум-Кулі на шляху до мети
 Провісником став і устами Туркменії [3, с. 13–15].

Совершенство в воспроизведении содержания и формы дает основание причислить «Будущее Туркмении» Мыколы Терещенко к вершинам украинского искусства перевода.

Первый сборник переводов Магтымгулы Пырагы на украинском языке отнюдь не стал блином комом. Наоборот, он не только дал возможность отечественному читателю познакомиться с биографией и основными мотивами, образами, версификационными особенностями творчества классика туркменской литературы, но и засвидетельствовал высокий уровень украинского переводчества. Трансляторы поэзии Пырагы умело передали содержание, национальный колорит его лирических жемчужин. Читатель сумел почувствовать дух восточной поэзии, тюркского, туркменского, фольклора, на котором базировалась версификация произведений Магтымгулы. А в лучших из переводов он получил совершенный синтез содержания и формы стихотворений Магтымгулы Пырагы, воссозданный украинским словом.

В 1983 году увидели свет переводы песен Магтымгулы Пырагы, выполненные Павлом Мовчаном. Да еще и после молчания – сразу так много – аж 117 стихотворений [4]! Обращение к Магтымгулы не было спонтанным или случайным. Спасаясь от политических преследований, П. Мовчан в 1967 году освобождается со сценарных курсов и едет в далекую Туркмению работать в геологической экспедиции, бывал он в этих краях (правда, значительно более короткое время) до и после геологической «практики». Именно тогда поэт усвоил азы туркменского языка, близко познакомился с литературой, культурой, обычаями, бытом, духовно-религиозными основами бытия туркмен и уже в дальнейшем не прекращал туркменоведческие исследования.

В 70–80-е поэт был «непечатным», но переводы из-под пера таких авторов публиковались, что давало возможность материально хотя бы немного пребывать на плаву. Именно тогда, в 70–80-е, увидели свет сборники переводов на украинский язык произведений туркменских поэтов Анны Ковусова «Материнские руки» (1976) и Керима Курбаннепесова «Стихотворения» (1981), по несколько стихотворений в каждом из них переводил как раз Павло Мовчан. Поэтому выход в 1983-м переводов Магтымгулы Пырагы был неожиданным для многих, но не для П. Мовчана, который долго и целеустремленно шел к публикации сборника туркменского классика.

Переводческая деятельность, которую ведут поэты, а не профессиональные переводчики, имеет свои преимущества и недостатки. С одной стороны, художник слова хорошо ознакомлен с «секретами поэтического творчества», умеет воспроизвести «чужую» образность собственной, тонко чувствует ритмику, богатство лексики, тропики, поэтического синтаксиса, самые тонкие их нюансы. С другой стороны, существует определенная опасность: силовое поле мира поэта бывает настолько мощным, что накладывается на поле интерпретируемого автора, «подминает» его под себя. В результате читатель не получает максимального воспроизведения оригинала, а новые произведения переводчика. Интересные, неповторимые, высококачественные, но произведения интерпретатора, а не интерпретируемого поэта. Что касается сборника переводов из Магтымгулы «Стихотворения», то, кажется, ему повезло: переводчик Павло Мовчан сумел использовать все плюсы своего поэтического таланта и обойти подводные камни, которые могли бы привести к собственному творческому доминированию над туркменским оригиналом.

Переводчик не ограничился знанием языка, культуры, быта и обычаев, природно-климатических условий туркменского бытия. Предисловие к изданию переводов, написанное Павлом Мовчаном, доказывает, что он основательно проработал всю доступную научную литературу, в которой идет речь не только о творчестве Магтымгулы Пырагы, но и об истории Туркменистана, туркменской литературы. Осознавая, что имеются в виду именно переводы Магтымгулы – выпускника медресе, человека своего времени, П. Мовчан глубоко исследует материалы об основах и истории ислама, в частности на туркменских и соседних землях. Особенное внимание сосредотачивается на ключевых положениях и фигурах суфизма, который имел значительное влияние на творческий мир классика туркменской и мировой лирики.

Предисловие к изданию переводов Пырагы можно считать отдельным и самым основательным до сих пор исследованием его поэтического наследия в Украине. Именно на это предисловие ссылаются немногочисленных украинских источников о Магтымгулы в печатных материалах. Становится оно основой и для виртуальных интернетовских материалов, авторы которых в лучшем случае ссылаются на Павла Мовчана, чаще же всего – этого не делают, выдавая целые фрагменты труда Мовчана за собственные научные наработки. Предисловие строится традиционно: художественное вступление (журналисты такое вступление часто называют «подводкой»); изложение биографии писателя; краткая характеристика эпохи; изложение мировоззренческих основ, прежде всего суфийских; анализ основных мотивов творчества поэта; краткое рассмотрение версификационных особенностей; констатация гуманистического, общечеловеческого характера поэзии Магтымгулы Пырагы.

Имея долгую историю силлабического стихосложения, украинская поэзия могла бы переводить с туркменского как раз силлабическими размерами. Но активное украинское переводчество формировалось со второй половины XIX в., когда уже утвердилась силлабо-тоника. К этому добавилось давление русскоязычной силлабо-тонической традиции перевода стихов (не верлибров). Такой подход утвердился и относительно переводов произведений Магтымгулы, прежде всего гошгы (гошуков). Четкий силлабо-тонический ритм, однако, разрушает плавность, напевность стихов Пырагы.

Для силлабических 7–8-сложников русские и украинские переводчики как наиболее адекватные использовали в переводах хорей и ямба, чаще всего – 4-стопные. Но очень важным было для приближения к ритму оригинала максимально уменьшать количество ударений в версах, что иногда неплохо удавалось, иногда – хуже. Так, в переводе «Пусть Отчизну ищет» Павло Мовчан стремится на восемь

слов 4-стопного хорей использовать 2–3 ударения, за счет чего возрастает количество пиррихий и частично нивелируется четкость силлабо-тоники, приближая ее к силлабике.

Для 11- и 13-сложников значительно ближе по ритмическому рисунку трехсложные стопы. До 80 % стихотворений Магтымгулы составляли написанные как раз 1-сложниками. И тут стоит отметить, что, руководствуясь правилом альтернанса, более привычным для силлабо-тоники, русские и украинские переводчики не совсем оправданно все 11-сложные стихи Пырагы передают как чередование 11-и и 12–13-сложных версов в одном произведении. Не совсем уместным кажется также использование при переводе 11-сложников 5- или 6-стопного ямба.

Зато более оправданными кажутся трехсложные стопы в переводах версов Магтымгулы, которые состоят из одиннадцати и более слогов. Как следствие, темпоритм замедляется, становится приближенным к силлабике в 4-стопных дактилях (11 слогов, то есть последняя стопа усеченная) сделанного П. Мовчаном перевода «Именно в ту пору», 4-стопных амфибрахиях (с чередованием 11 и 13 слогов в версах) перевода «Човдур-хана», 4-стопных амфибрахиях (11 и 13 слогов в стихах) «Судьбы Туркмении», 5-стопных амфибрахиях перевода «Настало время». В последнем случае приближение ритма к силлабике достигается и за счет появления лейм, то есть пауз на месте одного из безударных слогов (парадоксально, но исследователи появление лейм называют первым шагом к тонике), которые разрушают стройность силлабо-тоники: «Люд перевівся, // гинуть надіі прекрасні...» [6, с. 112] (полужирной печатью выделены ударные гласные, курсивом – безударные). На месте такого своеобразного излома возникает цезура, очень важная для силлабического стиха.

Именно цезура также становится важным фактором сохранения ритма силлабического оригинала, она была неотъемлемым атрибутом стихов Магтымгулы. Часто классик туркменской поэзии не ограничивался одной цезурой в версе, увеличивая их до двух, а то и трех на стих. Яркой выраженной цезура становится в переводе П. Мовчана «Осталась одна зола», когда после паузы начинается новый отчет ямбических стоп. Получаем до цезуры четыре ямбические стопы, которые заканчиваются безударным слогом, с двумя ямбическими стопами после цезуры (9 слогов + 4 слога). Часто «сломанный» ямбический ритм через замену в 4-й стопе ямба на амфибрахий также приближает стих к силлабике. Стоит обратить внимание и на внутренние рифмы, то есть внутри верса, перед цезурой.

Спалахнула любов спалила // мене дотла.

Розвіявсь дим, і залишилась // одна зола [6, с. 140].

В связи с этим возникает вопрос: а не стоит ли попробовать отечественным переводчикам вернуться «к истокам» и интерпретировать иноязычные силлабические стихи, в том числе и поэзию Магтымгулы, тоже украинской силлабикой?

Особой чертой ритмики произведений классика туркменской литературы, которую почти не учитывают переводчики, было то, что Магтымгулы Пырагы писал не просто тексты, а тексты песен, то есть чрезвычайно важную роль играют мелодии каждой из песен. Эти мелодии сохранены до сегодняшнего времени, их аудиозаписи являются доступными. Сплошное незнание туркменского языка среди большинства переводчиков ну никак не являются препятствием для прослушивания мелодий, с которыми так или иначе должна коррелировать ритмика переводов на европейские языки, в частности на украинский.

Важную роль при воспроизведении ритма, звукозаписи оригинала играет сохранение особенностей рифмы и рифмовки в строфах. А. Бекмурадов отмечает, что привычная для европейской

поэзии классификация рифм на мужские (окситонные), женские (парокситонные) и дактилические малопродуктивна для анализа туркменских стихов, в частности и стихов Магтымгулы [1, с. 43]. Без знания туркменского языка сложно сказать что-либо определенное, насколько точно переводчики воспроизводят специфику рифм Пырагы. Важно другое: Магтымгулы через инверсии и подобные средства был нацелен на оригинальные, незатасканные (например, неглагольные) рифмы. В целом русское и украинское стихосложение XIX–XX веков тоже очень скептически относилось к рифмовке слов одной части речи, особенно глаголов, нацеливало на оригинальность и неповторимость, что в большей или меньшей мере проявлялось и в переводах на украинских и русский язык стихов Магтымгулы.

А вот сохранить оригинальные схемы рифмовки в строфах Магтымгулы при переводах вполне возможно и необходимо. Для русских интерпретаторов можно отметить, что преимущественно им это хорошо удается. В абсолютном большинстве случаев это можно сказать и о переводах Павла Мовчана.

Магтымгулы перенял монорифмовку из персидской лирики, но привил ее исконно туркменским жанрам фольклорного происхождения. Речь идет прежде всего о песнях, которые имели название гошук, или еще их называют гошгы. Четырехстрочные строфы гошгы поэт базирует на объединении несколько рифм. Парадокс, потому что если несколько рифм, то уже вроде нельзя говорить о монорифмах, но это именно так. В гошгы Магтымгулы придерживается такой рифмовки: abab cccb dddb eeeb и т. д.

Той душу втратит, хто побачить
 Мене в зажурі та біді.
 І кров закапає гаряча
 З сухого дерева тоді.
 Карун скарби свої розвіє,
 А сонце миттю почорніє.
 О як, скажи, в твоїй надії
 Сховатись, як дощу в воді?
 Якби в твоїм кутку сховатись,
 Набутком стали б мої втрати,
 Зробився б я тоді багатим,
 Якому не страшний крадій [7, с. 98] и далее по тексту.

Сложнее выглядит синтез монорифм в одном произведении в мухаммасах (5-строчные строфы) и муссадасах (6-строчные строфы). В стихах, написанных такими строфами, в первой строфе между собой рифмуются все стихи, во всех следующих – четыре или, соответственно, пять объединяются между собой другими рифмами, а последний верс рифмуется с версами первой строфы. Опять же таки можно констатировать, что русские переводчики в большинстве случаев четко придерживаются классической рифмовки. Часто это удается и Павлу Мовчану, например, в стихотворениях «Осталась одна зола» или «С осени тебя я жду»: aaaaa vvvva ssssa и т. п.

Ти не судилася мені, хоч з падолисту тебе жду.
 Сказала: ось зима мине, та й по весні тебе знайду...
 Серед розброшених квіток ти – найгарніша у саду.
 Я розгубивсь, закам'янів – не підступлюсь, не підійду...
 Та зникла ти з-перед очей – йду за тобою по сліду.

Любове! Голос свій подай, пошли заблудлому луну.

Твій образ сіллю став в очах, в криничну канув глибину.

Невинний я горю щодня, приймаю муку катівну.

О Боже, вирівняй шляхи – іду шукати вдалину.

Аби від неї відвести усі напасті та біду [7, с. 162].

Сохраняется рифма также в переводе стихотворения «Човдур-хан» перед редифом.

«А. Поцелуевский и Павло Мовчан, который перевел на украинский язык целый ряд стихотворений поэта, отметил очень активную разработку редифа в гошгы Махтумкули, подчеркнули, что он выступает у него как средство, что усиливает мелодику стиха» [1, с. 29–30]. «Форма его (Магтымгулы. – Н.В.) стихов совершенна, музыкальность их обусловлена широким использованием повторов, в частности мастерским владением редифа, воссоздать который в переводах почти невозможно, потому что по давнему правилу поэтики редиф должен естественно возникать из всей строки, а не быть искусственно привитым. Редиф укрепляет мелодику стиха. Это требует высокого мастерства, тем более, что достаточно часто рифма состоит из омонимов, слов, которые имели не менее трех отличных значений. Поэт наполнил старые классические формы глубоким смыслом» [7, с. 19–20]. И действительно, в переводах Мовчана редиф имеет важное семантическое и мелодическое значение.

О брати мої сердечні, квітку влітку полюбив я,

Та святу мету на світі більше квітів полюбив я,

Солов'єм в саду літаю, шелест листя полюбив я.

Гори – житло моє, вежі та безмежжя полюбив я.

Юнку, скупану у росах, довгокосу полюбив я [6, с. 117].

Основное достижение переводов П. Мовчана – это максимально точное воспроизведение содержания оригинала. В этом убеждает сравнение умело заверсифицированных стихов с подстрочниками, при чем речь идет о воспроизведении не только номинативного текста, но и подтекста, символического наполнения строк Магтымгулы, индивидуально-неповторимой образности туркменского поэта. В переводах немало реалий туркменского бытия, топонимов, современных и древних, понятий сохранено на языке оригинала, что помогает окунать читателя в среду мира поэта, мира туркменского бытия, воспроизводит экзотизм Иного, который всегда привлекает реципиента. Преимущественно экзотизмы вводятся в текст настолько органично, что их значение становится понятным из контекста, если же необходимо уточнение, полное значение туркменоязычной лексики – к услугам читателя Примечания, в которых представлены обстоятельные объяснения иноязычных слов. Особенность и богатство переводов Мкагтымгулы у Мовчана состоит в том, что активное привлечение экзотизмов синтезируется с умелым подбором изысканных, отборных слов, выражений для воссоздания оригинала на украинском языке. Для примера достаточно привести первую строфу «Судьбы Туркмении»:

Від Бахри-Хазара до річки Джейхун

Провіяно простір вітрами Туркменії.

Зінице моя, шовковинко струн!

О земле, омита дощами Туркменії [6, с. 43],

в которой давние туркменские названия Каспийского моря и Амударьи соединяются с такими «ароматными» украинскими словами как «зінице», «шовковинко». И эта строфа не является

исключением, а лишь иллюстрацией общей особенности переводов Мовчана. Можно говорить, что требование умелого объединения экзотизмов с отборным национальным языком является необходимым требованием ко всем переводам, свидетельством их совершенства. Проблема состоит в том, что такое будто бы простое и само собой разумеющееся требование удается реализовать незначительному количеству переводчиков, которые знают, **что** им надо сделать, но не всегда осознают **как**. Сборник переводов Магтымгулы Пырагы, сделанных Павлом Мовчаном, выдержал несколько переизданий, которые с успехом были представлены широкой украинской и туркменской общественности, прежде всего это касается двух последних, 2013-го и 2014-го, годов.

Если речь зашла о «Судьбе Туркмении», то уместно несколько слов сказать и о переводе этого же произведения под названием «Туркменская судьба» Михаилом Москаленко, известным украинским профессиональным переводчиком, тем более что переводилось произведение в одно десятилетие с выходом в свет переводов П. Мовчана. Переводчик через четверть столетия вспоминал об этом так: «В начале 1980-х годов в Ашгабате готовилась книга – издание “Туркменской судьбы” на разных языках. Госкомиздат обратился к аналогичному нашему комитету с просьбой сделать украинский перевод этого стихотворения; был прислан и квалифицированный подстрочник. Свершение этого дела было поручено издательству “Днипро”. Редакция поэзии издательства заказала перевод мне, и я перевел (в марте 1982 г.) “Туркменскую судьбу”, придерживаясь стихотворного размера и схемы рифмовки первопроизведения. Перевод был отправлен туркменским издателям, книжка, насколько я знаю, вышла в свет, но увидеть ее мне не повезло» [8, с. 109]. О том, что придерживался «стихотворного размера» «первопроизведения», М. Москаленко несколько преувеличил, а в целом перевод вышел прекрасным. Жаль, что Москаленко так и не удалось подержать в руках книгу с изданием его перевода «Туркменской судьбы», но можем констатировать, что теперь все ее переиздания в разных форматах обязательно содержат в себе и интерпретацию Москаленко как одну из самых совершенных [15, s. 469–470].

Сохранить оригинальные схемы рифмовки в строфах при переводах вполне возможно и необходимо. Для русских интерпретаторов можно отметить, что преимущественно им это хорошо удается. В абсолютном большинстве случаев это можно сказать и о переводах Павла Мовчана или «Туркменской судьбы» Михаила Москаленко.

Присутствие редифа в текстах Пырагы, их созвучие в окончаниях версов никак не означали, что в этих версах рифма отсутствует. Она сохранялась поэтом перед редифом, еще усиливая ритмичность стихов и совершенство звукописи. Нельзя не отметить мастерский перевод «Туркменской судьбы» Михаила Москаленко, который сохранил все рифмы перед редифом в классическом гошгы, придерживаясь такой схемы: (a-b редиф-a-b редиф) (сссб редиф) (dddб редиф) (еееб редиф) и т. д.

Джейхун – Бахра-Хазар: між двох оцих границь –
 Пустельна просторінь жарких вітрів туркменських!
 Рожевий цвіт троянд, огонь моїх зіниць,
 Гірська вода річок і ручаїв туркменських!
 Закон туркмена – честь, і правда тут свята;
 Баский його румак на волі вироста;
 Стобарвно веснами пустеля розцвіта,
 Бує дивоцвіт серед степів туркменських! [8, с. 109].

Также М. Москаленко мастерски сумел «совместить» одно предложение с одной строфой во 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 7-й, 8-й и 9-й строфах. Это не удалось только в двух из девяти строфах. Это немало, если сравнить с другими русскими и украинскими переводами. А заодно у нас есть возможность в очередной раз оценить высокое совершенство стихотворений Магтымгулы, для которого было общим правилом делать тождественными одно полное, завершённое предложение с завершённой строфой, то есть в строфе точка появляется лишь в конце последнего верса.

А вот выбор стихотворного размера кажется не очень удачным. М. Москаленко избрал 6-стопный ямб с чередованием мужских и женских клаузул, да еще и с большим количеством пиррихийев, что делает силлабо-тонический ритм слишком чеканным.

Самым большим вкладом 2014 года в украинское магтымгульведение и украинскую туркменологию, несомненно, стала книга «Великий поэт великого народа» [2], составитель и переводчик которой Алексей Анатолиевич Кононенко – известный украинский поэт, прозаик, переводчик, журналист, сценарист и режиссер, имеющий на протяжении многих лет культурные связи с Канадой, Беларусью, Грузией, Азербайджаном, а также – Туркменистаном. Значение книги трудно переоценить. Можно утверждать, что она была необходима для украинского читателя уже давно. Не только и даже не столько как весомый источник для ознакомления с жизненным и творческим путем Магтымгулы Пырагы, а прежде всего – как хрестоматия истории туркменской литературы, которая дает базу для дальнейшего чтения и исследования литературы туркменского народа.

Издание «Великий сын великого народа» нельзя назвать идеальным. Так, переводчик не указывает, по каким источникам он интерпретирует произведения, в частности это касается огузского героического эпоса «Героглы» и «Книги моего деда Коркута». Но составитель-переводчик впервые представляет на украинском языке развернутые фрагменты (по несколько авторских листов) этих выдающихся памятников тюрков-огузов. Приведение в содержании рядом с «Книгой моего деда Коркута» обозначения «В.В. Бартольд» дает основания полагать, что перевод тюркского эпоса делался с русского языка, то есть не из оригинала, однако у широкого украинского читателя появилась возможность первого знакомства с жемчужинами героического эпоса огузов.

Также для читателя стали доступными произведения классической туркменской литературы: Магтымгулы (38 стихотворений в переводе Алексея Кононенко и одно – в переводе Оксаны Боженко), по одному стихотворению Кемине, Зелили, племянника Пырагы, Кятиби, Молланепеса, Мятаджи и Мискинклыча (все – в переводе А. Кононенко). Отдельно стоит отметить смелость составителя, которого не испугали трудности интерпретации лирики Довлетмамед Азади – отца Магтымгулы. И хотя «Притча о шахах» занимает всего четыре страницы, даже она дает возможность хотя бы частично проникнуть в художественный мир Азади.

В украинских переводах за предыдущие полстолетия вышли в печать немало произведений туркменской советской литературы, в том числе – и лирических. Однако переводы лирики Б. Кербабаева, Б. Худайназарова, К. Курбаннепесова, О. Аннаева, А. Алланазарова, А. Атабаева и других туркменских поэтов советской и постсоветской эпохи никак не являются лишними, существенно расширяя границы знакомства украинской читательской общности с лучшими образцами туркменской поэзии XX–XXI веков. Особенно если учесть, что перед текстами стихов подаются краткие биографические справки о туркменских писателях.

Для человека, который впервые встречается с произведениями незнакомой литературы, очень важно самостоятельно сориентироваться насчет их особенностей, места и роли в истории национальной и мировой литературы. Поэтому А. Кононенко не ограничился только художественными текстами, дополняя их справочными материалами и научно-публицистическими работами. Так, после немалой подборки дореволюционной, советской и современной лирики в украинских переводах представляются информационно насыщенная «Историческая справка» о прошлом и современности Туркменистана (с. 121–134), «Этимология названия “туркмены”» (с. 135–137), туркменская «летопись» Абу-л-гази «Родословная туркмен» (с. 135–186), которая стала своеобразным вступлением к произведениям героического эпоса.

Но наибольшее количество научно-справочного материала подается для глубокого ознакомления с биографией и творчеством Магтымгулы Пырагы, его значением для туркменского народа и мировой культуры. Открывается подборка проникновенной статьей Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова «Махтумкули – духовный целитель человеческой души» (с. 5–8), в которой ведется речь об общетуркменском и мировом величии поэта. После нее представляется обстоятельное изложение биографии, идейного содержания и формальных особенностей поэзии Магтымгулы. Составитель осознает, что лучше всего это могут сделать соотечественники великого певца, поэтому вводит в книгу краткий литературный портрет Аннагурбана Аширова «Махтумкули Фраги» (с. 9–20). Только после этого А. Кононенко подает собственный материал, в котором приводит оценку наследия Магтымгулы со стороны признанных писателей и исследователей творчества поэта, а также дает компактную информацию о суфизме и его влиянии на лирику Пырагы, потому что А. Аширов почти не затрагивает эту проблематику. Но и это еще не все. В концовке книги составитель представляет перевод работы одного из «первооткрывателей» Магтымгулы для европейцев Арминия Вамбери «Путешествие в Среднюю Азию» (с. 187–202), правда, опять не уточняет, по каким источникам переводится текст (надо думать, по изданию 1886 года все с того же русского языка).

Отдельно стоит остановиться на переводах Алексея Кононенко уже упоминаемых 38 песен Магтымгулы Пырагы, которые являются оригинальным, интересным и весомым свершением отечественного переводчества. Во-первых, переводчик пытается сохранить ритмический рисунок произведений туркменского гения, специфику силлабики Магтымгулы средствами силлабо-тоники. Для этого он варьирует разные двух- и особенно трехложные стопы в пределах одного верса. За счет этого на грани ритмических «изломов» между разными стопами рождаются четкие цезуры, разделяя стихотворную строку на два, а то и три сегмента, как это было в оригиналах Магтымгулы. Также нарушается чеканный ритм стихов, приближаясь к силлабической ритмике. Например, в переводе «Признания» имеем:

Серце га/ряче,// опік пал/ких// думок/ – у ме/не є;

Базар о/пустілий,// розбитий/ чертог// – у ме/не є [...] [2, с. 42].

В первом версе идет группа двух дактилических стоп (вторая – усеченная), потом – после цезуры – опять двух дактилических стоп (вторая усечена уже на два слога) потом – после цезуры – три ямбические стопы. Во второй стихотворной строке основу составляет уже амфибрахий: две полные стопы амфибрахия – две стопы амфибрахия с усеченной второй стопой – две стопы ямба. Примечательно, что цезуры, как и в оригиналах Магтымгулы, совпадают с границами слов, то есть не разрывают слова на разные полуверсы, как это часто случается в силлабических стихах.

Еще один пример – стихотворение «Новруз»:

І шука/ючи ви/хід в землі// крізь віко/нця-щіли/ни,
Плем'я па/гонів со/нце// стріча/ти улю/блене ли/не [2, с. 50].

Вроде бы традиционный 5-стопный анапест. Но дополнительные ударения в начале 1-й и 4-й стоп первого верса и 1-й стопы второго верса разнообразят ритмический рисунок, вместе с цезурами тоже частично приближая его к силлабике. Надо обратить внимание и на то, что цезура во втором версе не совпадает с завершением стопы, «разрывая» третью стопу, что тоже частично нарушает силлабо-тоническую ритмику.

Жаль, что к таким интересным (и, кажется, очень удачным) экспериментам по воссозданию ритма оригинала переводчик прибегает только в стихотворениях с длинными версами, на 14–16 слогов. В более кратких версах силлабика оригинала передается традиционной для украинских переводов силлабо-тоникой, которая иногда разнообразится цезурами, заменой стоп в разных версах, или леймами, или дополнительными безударными слогами, как это можем наблюдать, например, в стихотворении «Называйся Фраги отныне», в котором частые нарушения силлабо-тоники приближают ритм то ли к силлабике, то ли к тонике:

Що зро/бив ти, // рок-садів/ник?
Впав на/ ружі// моро/зний і/ній,
Обмілів/ річковий/ потік,
І нема/є гори/ на рівни/ні [2, с. 76].

Только в четвертом версе имеем четкий трехстопный анапест, в трех предыдущих – чередование хорей с дактилем, хорей – с ямбом, анапеста – с ямбом, преимущественно «излом» происходит после цезуры. Однако в большинстве стихов (на 7–12 слогов) доминирует традиционная силлабо-тоника:

Ішак придумав, що він рівний скакуну,
А поруч стане і – не буде рівним! (6-5-стопний ямб)
Він тримав бокал вина в руці одній,
Свіжий хліб у іншій він мені приніс. (6-стопний хорей)
О слово безумне! Від тих, з ким не слід
І слово промовить, подалі тримайсь. (4-стопний амфібрахій)
У вітчизні я ханом був,
Для султанів султаном був... (3-стопний анапест)
Ханського сина з шатра й поготів
Кликати в хлів на обід не доречно. (4-стопний дактиль) [2, с. 73, 44, 65, 58, 48].

Заслуживает одобрения также стремление при переводе отдельных стихотворений «распространять» одно предложение на целую строфу, что характеризует лирику Магтымгулы. Однако переводчику это не всегда удается. Так, границы предложений и строфы совпадают, например, в пяти из девяти четверостиший в «Будем Туркмении», а в четырех других – предложения разделяют строфы на два двустихия. Четыре строфы из пяти в стихотворении «Обращение к человечеству» тоже состоят из одного предложения. Однако во многих других переводах строфы могут члениться предложениями на двустихия, моностихи и даже на части верса.

Что касается рифмовки в строфах А. Кононенко, то вполне оправданным является сравнение ее с рифмовкой переводов П. Мовчана. Оба переводчика четко придерживаются рисунка рифм из оригинальных стихов Магтымгулы в гошгы. Как помним, у Павла Мовчана возникали трудности с воспроизведением рифм перед редифом. Точно также не всегда это удается и Алексею Кононенко. Например, в стихотворении «Начала» перед редифом *прійде* рифмуются три верса, однако два – «холостые»: *співець* – *ворога* – *сердець* – *врешті-решт* – *творець*. Что-то похожее (хотя здесь вяжется рифмами больше версов) наблюдаем и в классическом произведении «Будущее Туркмении»: *вітрами* – *в горах* – *луки* – *містами* – *ворогами* – *військом* – *полями* – *співцями* – *синами* – *вустами*. А в стихотворении «Гурген» передредишные рифмы вообще отсутствуют.

В мухаммасах и муссадасах А. Кононенко тоже стремится как можно точнее воспроизвести схему рифмовки, даже и в первых строфах, которые требуют, чтобы все клаузулы были между собой созвучными. Правда, иногда их созвучие можно лишь условно назвать рифмами, как, например, в стихотворении «Изгнанник»: *ханом* – *султаном* – *лукманом* – *червоним* – *океаном* – *убогим*, потому что имеем две группы рифм. Не совсем рифмуются между собой и версы второй строфы, хотя определенное созвучие есть: *очима* – *реченням* – *кипінням* – *горінням* – *пригощанням*. Полное воспроизведение рифм оригинала требует, чтобы версы первой строфы рифмовались с последними версами второй и третьей строф, но с этим не сложилось: перед редифом стоят слова «на чужині» и «пустелею». Зато можно считать совершенным воспроизведение рифмовки в стихотворении «Новруз»:

Настає Новруз. Світ навколо достоту прекрасний.
 Знову після грози одягаються гори в тумани.
 Кожен новий росток сонцю гостем з'являється званім.
 Покриваються скелі полином, плющем і бур'яном.
 В скелях птахам роздоля – безпечним весняним горланам.
 Квітів скрізь аромат і терпкий, і солодкий, і пряний.
 Зазивають усіх трав'янисті галяви духмяні [2, с. 50].

Восхищение вызывают и рифмы в следующих строфах (*щілини* – *лине* – *безупинно* – *годину* – *долинах* – *днину* и др.), и отборное совпадение с рифмами первой строфы последних версов остальных строф (*п'яний* – *стану* – *рано* – *стане*). Однако воспроизведение схемы рифм в переводах газелей Магтымгулы кажется не очень удачным.

Рифмовка первой строфы стихотворения «Признание» тоже тяготеет к оригиналу (*думок* – *чертог* – *тривога* – *рок* – *крок* перед редифом), но тут как раз проявляется тяготение над переводчиком «силового поля» русских переводов и, соответственно, русского языка. Если в русском языке взрывной звук *г* в конце слов «чертог» и «тревог» был почти абсолютно созвучным с *к*, то украинский фрикативный звук *г* с *к* – почти абсолютно «холостой». Непонятно также, почему переводчик избрал в качестве ключевого, редишного слово «женись», назвав по нему и интерпретируемое произведение, если существует прекрасное украинское слово «одружись» (именно его использует в собственном переводе этого стихотворения и П. Мовчан). Можно было бы выдвигать определенные претензии также к не всегда удачному воспроизведению суфийской символики в переводах Алексея Кононенко из Магтымгулы Пырагы, но в целом надо отметить уже анализируемое в интерпретациях Мовчана стремление синтезировать туркменские экзотизмы с изысканной исконно украинской лексикой.

В докладе на Международной научной конференции «Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности» в мае 2014 года автор этих строк отмечал: «Много произведений Магтымгулы требуют продолжать работу, которая началась высококачественным сборником 1962 года, над их адекватным переводом на украинский язык. Это может делать Павло Мовчан, но важнее, чтобы появились новые переводческие силы. Заслуга П. Мовчана неоспорима: фактически он первый систематический интерпретатор наследия видного поэта Туркмении, создатель школы, последователей у которой еще нет, но обязательно должны появиться. Их переводы будут другими, в чем-то ближе к оригиналу, в чем-то – не очень, но всегда внимательный читатель будет сравнивать их с интерпретациями Павла Мовчана, отталкиваясь от них. Можно только пожелать им успехов в приближении украинских любителей высокой поэзии к россыпям непревзойденных богатств творчества Магтымгулы». Когда зачитывались эти строки на конференции, их автор еще ничего не знал о подготовке к выходу книги «Великий сын великого народа». Сейчас можно констатировать, что дело приближения наследия Магтымгулы к украинскому читателю получило достойное продолжение, более того – новый мощный импульс к системному постижению творчества Пырагы в контексте истории туркменской литературы.

Литература

1. Бекмурадов А. Поэтическое мастерство Махтумкули Фраги : автореф. дис. ... докт. филол. наук; спец. 10.01.03 – литература народов СССР (туркменская литература) / Бекмурадов Ахмет. – Ашхабад : Ин-т языка и л-ры им. Махтумкули АН Туркменской ССР, 1990. – 52 с.
2. Великий поет великого народу : до 290-річчя з дня народження Махтумкулі / Упор. та пер. укр. мовою О.А. Кононенка. – Донецьк : ТОВ «Вольф», 2014. – 328 с.
3. Махтум-Кулі (Фрагі). Поезії / За ред. В.В. Бичка / Махтум-Кулі. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1962. – 119 с.
4. Махтумкулі. Поезії / Пер. з туркм. та передм. П. Мовчана. – К. : Дніпро, 1983. – 208 с.
5. Махтумкулі. Поезії / Пер. з туркм. та передм. П. Мовчана. – К. : ВЦ «Просвіта», 2013. – 208 с.
6. Махтумкулі. Поезії / Пер. з туркм. та передм. П. Мовчана. – К. : ВЦ «Просвіта», 2014. – 208 с.
7. Мовчан П. Співучі лінії пісків / Павло Мовчан // Махтумкулі. Поезії / Пер. з туркменської та передм. Павла Мовчана : вид. третє. – К. : ВЦ «Просвіта», 2014. – С. 5–30.
8. Москаленко М. Поетичний заповіт туркменського генія : від перекладача / Михайло Москаленко // Всесвіт. – 2005. – № 6. – С. 109–110.
9. Первомайський Л. Махтумкулі / Леонід Первомайський // Твори в семи томах. – Т. 7. – К. : Дніпро, 1970. – С. 249–250.
10. Тичина П. Торжествуй, народе Туркменії! / Павло Тичина // Зібрання творів : у дванадцяти томах. – Т. 10 : статті, рецензії, доповіді, виступи : 1960–1967 / Ред. тому В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 66–67.
11. Турчинська А. Друг мій Ашхабад : роман / Агата Турчинська. – К. : Радянський письменник, 1963. – 474 с.
12. Турчинська А. Земле моя, зоре моя : поезії / Агата Турчинська. – К. : Радянський письменник, 1961. – 86 с.

13. Турчинська А. Пісня про дружбу / Ред. М. Терещенко / Агата Турчинська. – К. : Радянський письменник, 1946. – 80 с.
14. Шпорта Я. Слово про Махтум-Кулі / Ярослав Шпорта // Незакінчений зошит : лірика. Балади. Поеми / Вст. ст. Володимира Вільного. – К. : Радянський письменник, 1972. – С. 238–251.
15. Magtymguly. Goşgular / Magtymguly. – Aşgabat : Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014. – 495 s.

VERGİ YÜKÜNÜN VERGİYE UYUM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ TAX BURDEN IMPACT ON TAX COMPLIANCE

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖMERCİOĞLU

Kırıkkale Üniversitesi,

ÖZET

Vergiler kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi amacıyla mükelleflerden karşılıksız olarak ve zor kullanılarak toplanan bedellerdir. Tarih içerisinde yöntemleri veya kapsamı değişmiş olmakla birlikte Devletlerin egemenliklerini gösteren ve pekiştiren bir araç olduğu her zaman kabul görmüştür.

Her ne kadar bir zorlamadan bahsedilse de çağdaş vergi sistemleri mükelleflerin gönüllü olarak vergisel yükümlülüklerini yerine getirmesini beklemektedir. Vergi bilinci yüksek olan toplumlar, vergiye gönüllü uyum gösterirler. Bu sayede elde etmek istedikleri toplumsal menfaatlerin Devlet eliyle görüleceğine inanmaktadırlar.

Vergi bilincini ve vergiye uyumu sağlayan birtakım faktörler bulunmaktadır. Bunlar mükelleflerin kendi geliştirdikleri içsel, başka bir deyişle manevi motivasyonlar olabileceği gibi ekonomik, sosyal ya da yönetsel bir takım faktörler şeklinde genel olarak dışsal motivasyonlar da olabilir.

Çalışmada vergi bilincini ve vergiye gönüllü uyumu etkileyen içsel motivasyon olarak vergi etiğine değinilmiştir. Ayrıca vergi uyumunun gelişmemesi halinde vergi kaçırma, vergiden kaçınma, vergi grevi ve vergi reddi, vergi yansması ve yerleşmesi ile vergi inzivası şeklinde ortaya çıkan vergiye karşı tepkilerden bahsedilmiştir. Dışsal motivasyonlar ise örneklendirilmiş; konumuz açısından sadece ekonomik faktörlerden biri olan vergi yükü üzerinden bir değerlendirme sunulmuştur.

Vergi yükü, mükelleflerin gelirleri üzerindeki eksilmedir. Başka bir ifadeyle elde edilen kazancın ne kadarının vergi olarak ödendiğini oransal olarak gösterir. Bu kavram mükelleflerin mali hürriyetlerini etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Bu sebeple de her ne kadar dışsal-ekonomik bir faktör olsa da içsel motivasyonların oluşumunda büyük bir paya sahiptir.

Gelirler üzerindeki vergi yükünün artması, mükellefin daha az birikim yapmasına ve dolayısıyla vergiye karşı tepkiler oluşturmaya yol açar. Bu tepkiler daha çok, vergi kaçırmak fiili şeklinde ortaya çıkmakta ve bir suç veya kabahat olarak kamu düzeni bozmaktadır. Öte yandan son zamanlarda vergi inzivası veya vergiden kaçınma tepkilerinin de arttığı söylenebilir. Ne şekilde olursa olsun, sonucunda kayıt dışılık artmakta ve kamu harcamaları için elde edilecek kaynak azalmaktadır. Bu bakımdan çalışmada vergilemenin sınırları tespit edilmiş, Türkiye açısından son 5 yıllık (2014-2018) veriler neticesinde vergi yükünün vergiye uyum üzerindeki etkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi etiği, Vergi bilinci, Vergiye uyum, Vergiye karşı tepkiler, Vergi yükü.

ABSTRACT

Taxes are the fees collected from taxpayers with no response and by force to perform public services. Although its methods or contents have changed in history, it has always been accepted that it is a tool that shows and reinforces the sovereignty of States.

Modern tax systems expect taxpayers to obey their tax obligations voluntarily, although a force is also mentioned. Societies with high tax awareness are voluntary in tax compliance. In this way, they believe that the social benefits they want to achieve will be executed by the State.

There are a number of factors that effect tax awareness and tax compliance. These can be either inner, in other words moral motivations that taxpayers develop themselves, as well as economic, social or administrative, also in general external motivations.

In the study, tax ethics was mentioned as the inner motivation affecting tax awareness and voluntary compliance. In addition, the reactions to tax such as tax evasion, tax avoidance, tax strike and tax rejection, tax reflection and settlement, and tax retreat in case of the tax compliance do not develop is mentioned. External motivations are illustrated and in terms of our topic an evaluation is presented only on tax burden, which is one of the economic factors.

The tax burden is the reduction in taxpayers' income. In other words, it shows the percentage of the income earned as a tax. This concept is one of the most important factors affecting taxpayers' financial liberty. For this reason, although it is an external-economic factor, it has a large contribution on the inner motivations.

Increasing the tax burden on the revenues causes the taxpayer to save less and thus generate tax reactions. These reactions emerge mostly in the form of tax evasion and disrupt public order as a crime or misdemeanor. On the other hand, it can be said that the tax retreat or tax avoidance reactions have increased recently. However named or described, informality increases and the resources to be obtained for public expenditures decrease at the end. In this regard, the limits of taxation were determined in the study and the last 5 years (2014-2018) data results were tried to evaluate by the impact of the tax burden on tax compliance in terms of Turkey.

Keywords: Tax ethics, Tax awareness, Tax compliance, Reactions to tax, Tax burden.

1. GİRİŞ

Vergiler Devletlerin egemenlik göstergelerinden biridir. Karşılıksız ve cebri bir ödeme olarak salınan vergiler kamu hizmetlerinin yürütülmesi ve devamlılığında önemli bir konuma sahiptir. Bu açıdan elde edilmesi planlanan her türlü ekonomik ve sosyal amacın gerçekleştirilebilmesinin kaynağını oluştururlar. Geliştirilmek istenen bir sektöre vergi teşvikleri sağlanması ya da toplum için zararlı görülen tüketim mallarına uygulanan vergilerin arttırılması gibi faaliyetlerle ekonomik ve sosyal hayata müdahalede vergiler güçlü bir silah konumundadır.

Vergiler, mali bir külfet olması sebebiyle bireylerin özgürlükleriyle de doğrudan ilişkilidir. Gereğinden fazla alınan vergiler, kısa vadede kamu gelirlerinin artmasını sağlarken bireylerin ekonomik özgürlüklerini ortadan kaldırarak bir kişi, kurum veya şeye bağımlı hale gelmelerine ya da suça yönelmelerine sebep olabilir. Bu açıdan Devlet, vergileme işlemini gerçekleştirirken muhatap olduğu toplumun ihtiyaçlarına göre düzenlemelerde bulunmalıdır.

Kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde verginin öneminin farkında olan bireylerinin, vergi ile ilgili ödevlerini yerine getirmedeki isteklilik düzeyi vergi bilinci olarak tanımlanmaktadır¹. Başka bir ifadeyle vergi ödeme bilinci, mükelleflerin kendi etik duyguları içerisinde yükümlü oldukları mali külfete gönüllü olarak katlanmalarınıdır.

Vergi ödeme bilincinin yüksek olduğu toplumlarda mükellefler üzerlerine düşen vergi ödevini bir zorlama aracına gerek olmaksızın yerine getirirler. Bu sayede toplanan vergiler ile bireysel olarak elde edemeyecekleri toplumsal menfaatlerin Devlet eliyle yerine getirileceğine inanırlar. Bu inancın topluma yerleşmiş olması hali de vergi kültürünü oluşturur.

Ülkemiz açısından 1982 Anayasasının “Vergi Ödevi”ni düzenleyen 73.maddesi, mükellefler için hem bir yükümlülük hem de bir hak niteliğindedir. Bu bakımdan vergi ödeme hakkı, mükelleflerin hizmet alma haklarını pekiştirir. Vergiler her ne kadar karşılıksız olarak alınan bedeller olsa da, kamu hizmetlerinin görülmesi amacına yönelik toplandığı için topluma yansıtılmasını gerektirmektedir. Toplumsal menfaati temin eden her türlü faaliyet, vergiye gönüllü uyumu da kolaylaştıracaktır.

Bireylerdeki vergi bilincinin yerleşmesini ve gelişmesini sağlayan, dolayısıyla vergiye uyumu gerçekleştiren çokça faktör bulunmaktadır. Bunlar doğrudan doğruya mükelleflerin öz benlikleriyle ilgili içsel motivasyonları olabileceği gibi mükelleflerin doğrudan müdahale etmesinin mümkün olmadığı genel anlamda dışsal motivasyonlar da olabilir. Vergi bilincini etkileyen içsel motivasyonlar genel olarak vergi etiği ya da vergi ahlakı olarak adlandırılmaktadır². Vergiye gönüllü uyumu sağlayan içsel faktörlerin gelişmemiş olması vergiye karşı tepkileri ortaya çıkarır. Diğer faktörler ise mükelleflerin dışında gelişen ancak onları doğrudan etkileyen unsurlardır. Bunlar yönetsel başka bir ifadeyle idari davranışlardan, sosyal davranışlardan veya ekonomik göstergelerden kaynaklanabilir. Hemen belirtmek gerekir ki dışsal motivasyonlar mükelleflerin vergi bilinçlerinin oluşumu üzerinde son derece etkili ve grift bir konumdadır. Konumuz açısından vergi yükü, vergiye uyumu etkileyen ekonomik bir faktör olarak ele alınacaktır.

2. VERGİ UYUMU KAVRAMI

¹ Abdurrahman AKDOĞAN, **Kamu Maliyesi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2019, s.192.

² İsmail KİTAPCI, **Vergi Etiği - Vergi Psikolojisi**, Seçkin, Denizli, 2015, s.90.

Vergiye uyum; mükelleflerin kendi rızaları dâhilinde olabileceği gibi zorlama şeklinde de ortaya çıkabilir³. Bunları birbirinden ayıran unsur taşıdıkları amaçtır⁴. Vergiye gönüllü uyum, en basit haliyle; vergiye tabi gerçek ve tüzel kişilerin herhangi bir zorlama altında kalmadan, vergi kanunlarından doğan yükümlülüklerine uymaya istekli olmalarını ifade etmektedir⁵. Vergiye gönüllü uyumda mükelleflerin amacı daha ziyade ahlak temellidir. Burada etik olarak kamu külfetine katılma düşüncesiyle hareket edilir. Öte yandan vergiye zorla uyumda ise amaç kanunla düzenlenmiş bir cezai yaptırıma maruz kalmamaktır. Burada istekli hissetmekten ziyade zorunlu hissetme durumu vardır. Ancak ne amaçla gerçekleşirse gerçekleşsin sonuç itibarıyla vergiye uyum sağlanmış olmakta ve ortaya herhangi bir kamu zararı oluşturulmamaktadır.

2.1. VERGİ UYUMU MODELLERİ

Doktrinde vergi uyumunu açıklayan iki temel model belirlenmiştir. Bunlardan birincisi “klasik ekonomik model” olarak adlandırılırken diğeri “psikolojik model” olarak ifade edilmektedir⁶.

Klasik ekonomik modele göre vergi uyumu; vergiye tabi gelirin ve bu gelirden indirilecek unsurların doğru beyan edilmesi ve vergi beyanlarının zamanında yapılarak doğru tarihyatta bulunulmasıyla gerçekleşir⁷. Başka bir deyişle beyanname vermek, bildirimde bulunmak, defter tutmak, kayıt düzenine uymak gibi şekli anlamdaki vergi ödevlerinin yerine getirilmesi sonucunda verginin doğru hesaplanmasını sağlamak vergiye uyumu gösterir. Daha sonra beklenen ise mali ödev olarak tarh ve tahakkuk edilen verginin eksiksiz olarak tahsil edilmesidir. Klasik ekonomik model ile vergiye uyumun gönüllü olması veya zorunlu olması arasında fark bulunmamaktadır.

Psikolojik modele göre vergi uyumu ise ancak bireylerdeki vergi bilinci ve vergi ahlakının yerleşerek kültürleşmesi sonucunda gerçekleştirilebilir. Bu açıdan vergi bilinci, toplumsal menfaatin sağlanmasında vergilerin öneminin farkında olan bireylerin, vergi ile ilgili ödevlerini yerine getirmedeki isteklerini oluşturmaktadır. Vergi ahlakı ise; mükelleflerin, vergi yasalarından doğan yükümlülüklerini, gerçeğe uygun bir şekilde yerine getirmesi düzeyine ilişkindir⁸. Görüldüğü üzere psikolojik model vergiye gönüllü uyum esasına dayanmaktadır.

2.2. VERGİYE UYUMU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Vergiye uyumu etkileyen faktörler, yukarıda da değinildiği gibi, içsel ve dışsal motivasyonlar şeklinde tasniflenebilir. İçsel motivasyon, vergi bilinci ve vergi ahlakı düzeyini içermektedir.

Dışsal motivasyonlar ise etki alanları ve kaynakları bakımından yönetsel, ekonomik ve sosyal faktörler olarak ayrılabilir⁹. Yönetsel faktörler; vergilemenin politik sınırı, toplumdaki demokrasi kültürü, vergi idaresinin işleyişi, vergi yargı organlarının işleyişi, vergi denetimlerinin etkinliği ve vergi afları olarak belirlenebilir. Ekonomik faktörler; vergi yükü ve vergilerin mali sınırı, vergilerin ekonomik sınırı, vergide faydacılık, bireylerin ekonomik

³ KİTAPCI, s.27.

⁴ Coşkun Can AKTAN, “Vergi Psikolojisinin Temelleri ve Vergi Ahlakı”, (Ed. Coşkun Can AKTAN / Ahmet KESİK / Dilek DİLEYİCİ), **Yeni Maliye**, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, Yayın No.2012/420, s.167-183.

⁵ Simon JAMES / Clinton ALLEY, “Tax Compliance, Self-Assessment and Tax Administration”, **Journal of Finance and Management in Public Services**, Vol.2, Number.2, 2002, s.32.

⁶ Naci Tolga SARUÇ, **Vergi Uyumu: Teori ve Uygulama**, Seçkin, Ankara, 2015, s.24.

⁷ Jeffrey A. ROTH / John T. SCHOLZ / Ann Dryden WITTE, **Taxpayer Compliance Vol.1: An Agenda for Research**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1989, s.20’den nakleden; SARUÇ, s.23.

⁸ AKDOĞAN, s.193.

⁹ Abdullah ÖMERCİOĞLU, “Vergi Etiği Yaklaşımı”, **TAAD**, Y.9, Sa.36, 2018, s.45 vd.

durumu ve yüksek enflasyon ile vergi ödeme gücü olarak belirlenebilir. Sosyal faktörler ise; psikolojik vergileme sınırı, vergide eşitlik ve adalet, vergi eğitimi ve kültürü ile demografik özellikler olarak belirlenebilir. Pek tabii bu faktörlerin kapsamının artırılması veya sınıflandırmanın değiştirilmesi mümkündür.

2.3. VERGİYE KARŞI TEPKİLER

Vergi etiğine uyumsuzluk, vergiye karşı tepkiler olarak adlandırılmaktadır. Mükelleflerin vergi ödememek için geliştirdikleri birtakım düşünce ve eylemler vergi uyumunun sağlanamadığı halleri oluşturur. Bunların en önemli ortak neticesi kayıt dışı ekonomiye kayışı artırması, elde edilmesi planlanan vergi gelirlerinin kaybedilmesi ve dolayısıyla kamunun zarara uğramasıdır. Vergiye karşı oluşan tepkiler; vergi kaçırma, vergiden kaçınma, vergi grevi ve vergi reddi, vergi yansımaları ve yerleşmesi ile vergi inzivası gibi çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir.

Vergi kaçırma, vergiye karşı geliştirilen tepkilerin en önemlisi konumundadır. Şöyle ki vergi kaçırma, kamu düzenini bozan bir fiildir. Neticesinde toplanması gereken vergi toplanmadığından kamu maddi olarak zarara uğrar. Bu fiil, ağırlığına ve kanun koyucunun niteliğine göre suç veya kabahat şeklinde tanımlanmıştır. Suç olarak tanımlanan hali VUK m.359'da "Kaçakçılık Suçları ve Cezaları" başlığında düzenlenmiştir. Ancak bu suç, salt hareket suçu olduğundan zarar neticesinin meydana gelmesi aranmaz. Başka bir deyişle ortada kamu zararı olmasa dahi kanunda yazılı fiillerin işlenmesiyle suç oluşur ve hürriyeti bağlayıcı ceza ile cezalandırılır. Öte yandan verginin kayba uğraması anlamındaki "Vergi Ziyarı", bir kabahat olarak VUK m.341'de tanımlanmış, m.344'te cezalarına yer verilmiştir. Kabahatler genel olarak idari ihlaller olması sebebiyle karşılığı yalnızca idari para cezası olabilir. Burada, vergi kaçırma suçuyla ayrı olarak, kamu zararının meydana gelmesi zorunludur. İster suç ister kabahat şeklinde tanımlansın mükellefler her iki durumda da meşru olmayan vasıtalarla vergi yükünün tamamının veya en azından bir kısmının dışında kalma çabası gösterirler¹⁰. Vergi kaçırmanın, devlet gelirlerinin azalması nedeniyle mali sonuçlarının yanında buna bağlı olarak ortaya çıkan birtakım ekonomik ve sosyal sonuçları da bulunmaktadır¹¹. Bu sonuçların en doğal yürütülmesi planlanan hizmetlerin sekteye uğramasıdır.

Vergiden kaçınma; mükelleflerin meşru vasıtalarla vergi ödemekten çekinmeleri veya onları daha düşük vergi ödemeye yöneltecek girişimlerde bulunmalarıdır¹². Başka bir ifadeyle mükellefler vergiyi doğuran olayı meydana getirecek herhangi bir işlemde bulunmazlar ya da buldukları eyleme ilişkin daha az vergi ödemeyi gerektirecek seçeneklere yönelirler. Örneğin motorlu taşıtlar vergisi ödememek için hiç araba almamak ya da daha az vergi vermek amacıyla düşük motor hacimli bir araba tercih etmek vergiden kaçınma anlamına gelmektedir. Bu sayede mükellefler ya tamamen vergi dışı kalmakta ya da üzerlerindeki vergi yükünü azaltmaya çalışmaktadırlar.

Vergi grevi; yürürlükte bulunan bir vergiye karşı bireysel veya toplu bir direniş sergilenmesidir. Vergi greviden bahsedebilmek için öncelikle kanunen düzenlenmiş ve uygulanmaya başlamış bir vergi olmalıdır. Bu bakımdan henüz yasalaşmamış ancak alınması planlanan bir vergiye tepki gösterilmesi vergi grevi olarak adlandırılmaz. Vergi grevi münferiden bir kişi tarafından yapılabileceği gibi toplu bir şekilde de yapılabilir. Vergi grevi sonucunda, ilgili verginin yasal olarak ilgası sağlanmışsa vergi reddi gerçekleşmiş olur. Öğretide vergi reddi ile vergi grevi eşanlamlı olarak tanımlanabilmektedir¹³. Ancak bu

¹⁰ Elif PÜRSÜNLERLİ ÇAKAR, "Vergiye Karşı Direnme Şekilleri ve Vergi İnzivası", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.XVII, Y.2013, Sa.1-2, s.1300.

¹¹ Metin ERDEM / Doğan ŞENYÜZ / İsmail TATLIOĞLU, **Kamu Maliyesi**, Ekin, Bursa, 2012, s.177,178.

¹² Eren ÇAŞKURLU / Cem Barlas ARSLAN, **Kamu Maliyesine Giriş**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017, s.228.

¹³ Filiz GİRAY, **Vergi Teşvik Sistemi ve Uygulamaları**, Ekin, Bursa, 2012, s.26.

tanımlama tamamen yanlış olmamakla birlikte, iki kavram arasında sebep-sonuç ilişkisi bulunduğu dolayısıyla vergi reddinin başarılı olan vergi grevinin sonucu olduğu kanısındayız. Nitekim vergi grevi ile gösterilen tepkilere rağmen ilgili vergi ilga edilmiyorsa, verginin reddinden söz etmek mümkün olmayacaktır¹⁴.

Vergi yansımaları; ödenecek olan verginin birtakım iktisadi unsurlar aracılığıyla kısmen veya tamamen ileriye veya geriye doğru başkaları üzerine aktarılması işlemidir¹⁵. Vergi yansımaları kamu zararı meydana getirmemekte; sadece vergiyi ödeyen kişi değişmektedir. Burada mükellefler, kendi üzerlerine düşen vergi borcunu kendilerinden önceki veya sonraki kişilere yansıtarak başkaları tarafından ödenmesine neden olurlar. Yansımaların sadece bir defa yapılması zorunlu değildir; vergiyi ödeyecek olan nihai mükellefe kadar yansıma işlemi yapılabilir. Bu şekilde yansıtılan verginin en sonunda bir mükellef üzerinde kalması vergi yerleşmesi olarak adlandırılmaktadır¹⁶. Başka bir ifadeyle, verginin bir daha yansıtılmasının mümkün olmaması halinde vergi yerleşmesi oluşur.

Vergi inzivası, mükelleflerin hiç vergi ödememek veya daha az vergi ödemek amacıyla bireysel veya toplu olarak yasal yerleşimlerini terk ederek başka şehir ya da ülkeye taşınmalarını ifade eder¹⁷. Vergi inzivasında, mükelleflerin vergi borcu altına girecek işlemlerde bulunmuş olmaları önemli değildir, ileride doğması muhtemel bir vergi olayının varlığı dahi mükelleflerin yer değiştirmesine neden olabilir¹⁸. Yer değiştirme, örneğin aynı ürün/gelir için daha az vergi oranı sunan farklı bir bölgeye taşınmak gibi aynı ülke sınırları içerisinde kalmak üzere yapılabileceği gibi vatandaşlık değiştirmek veya farklı bir ülkeye taşınmak yoluyla da gerçekleştirilebilir. Her halükarda da mükellefler kendilerine yüklenen veya yüklenmesi muhtemel olan mali külfetlerden kaçış yolu aramaktadır. Küreselleşmenin de etkisiyle özellikle sermaye gruplarının daha kolay bir şekilde vergi inzivasında buldukları söylenebilir.

2.4. KAYIT DIŞI EKONOMİ

Vergiye karşı gösterilen tutum ve davranışlar mükelleflerin vergi sistemine uyumunu oluşturur. Mükelleflerin vergiye karşı direnme eğilimine girmeleriyle birlikte uyumsuzluk başlar ve bunun sonucu olarak kayıt dışılığa kayışta artış görülür. Benzer şekilde, kayıt dışılığın yerleştiği toplumlarda da mükelleflerin vergiye uyum sağlamalarının zorlaştığı ileri sürülebilir. Başka bir deyişle kayıt dışı ekonomi ve vergi uyumu karşılıklı olarak birbirleri üzerinde etkiye sahiptir. Vergiye uyum göstermek, vergiye tepki göstermemekle başlar. Toplumdaki vergiye karşı oluşan tepkiler ne kadar fazlaysa kayıt dışı ekonomiye kayış da o kadar artar.

Kayıt dışı ekonomi; Devletin bilgisi dâhilinde gerçekleşmeyen gelir yaratıcı iktisadi faaliyetlerdir¹⁹. Başka bir tanımla kayıt dışı ekonomi, yüksek oranlarla vergilendirilmemek amacıyla ve birtakım teşvik ve avantajlardan faydalanmak üzere beyan dışı bırakılan her türlü gelirden oluşur²⁰. Kayıt dışı ekonominin tam olarak belirlenmesi mümkün olmamakla birlikte istatistiki yöntemlere göre tahmin edilmesi mümkündür²¹. Kayıt dışı ekonomi ile elde edilen gelirin tümünün kesin olarak belirlenememesi, onu gayri safi milli hasılanın tespitinde kullanılamaz hale getirir.

¹⁴ Gülşay AKGÜL YILMAZ, **Kamu Maliyesi**, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2019, s.201.

¹⁵ GİRAY, s.25.

¹⁶ ÇAŞKURLU / ARSLAN, s.231.

¹⁷ Michel BOUVIER, **Introduction au Droit Fiscal Général et à la Théorie de L'Impôt**, 5. Edition, L.G.D.J, Paris, 2003, s.157'den nakleden: PÜRSÜNLERLİ ÇAKAR, s.1301.

¹⁸ PÜRSÜNLERLİ ÇAKAR, s.1301.

¹⁹ AKGÜL YILMAZ, s.202.

²⁰ PÜRSÜNLERLİ ÇAKAR, s.1298.

²¹ Fatih ACAR / Fazıl AYDIN, **Kayıt Dışı Ekonomi**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2014, s.6.

Kayıt dışı ekonominin vergisel anlamda en belirgin sonucu gelirin vergilendirilememesidir. Vergilendirilemeyen gelir, kamu kaynağına dâhil edilemeyeceğinden Devlet gelirlerinde azalma ve dolayısıyla kamu hizmetlerinin planlanmasında eksiklik meydana getirir. Bu gelirler bütçe planlamasına dâhil edilememektedir. Bu açıdan elde edilmesi planlanan vergi gelirleri, kayıt dışı kalan ekonomik unsurlardan ayrı olarak gerçekten daha az gösterilir. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı ekonominin hacminin önemli düzeylerde bulunduğu ve vergi gelirlerinin de gerçekte olması gereken seviyede olmadığı ileri sürülmektedir²².

Kayıt dışı ekonomiyi oluşturan ve büyüten sebepler; vergiye karşı tepkiler, ekonomik tercihler, mükelleflerin kamu harcamalarına ve genel olarak suça bakış açısı, Devlete güvensizlik gibi mükellef davranışlarına dayanabilir. Ayrıca enflasyon, işsizlik, vergi idaresinin ve denetimlerin yetersizliği, uygulanan yanlış vergi politikaları, mali hizmetlerin yetersizliği ve cezaların caydırıcılığının olmaması gibi yönetsel eksikliklere de dayanabilmektedir²³.

3. VERGİ YÜKÜ KAVRAMI

Vergiler bireylerin malvarlıklarında eksilme meydana getiren unsurlardır. Bireylerin gelirleri, servetleri ve harcamaları üzerinde kanunla belirlenmiş oranlardaki vergiler ödendikten sonra, o kişinin kullanılabilir malvarlığı değeri ortaya çıkar. Bu açıdan mükellefin toplam malvarlığı değeri üzerinden çıkartılması gereken vergi oranı, vergi yükünü oluşturur. Başka bir ifadeyle vergi yükü; vergi mükellefinin gelirinde meydana gelen eksilmeyi ifade etmekte ve rakamsal olarak vergi ve benzeri gelirlerin milli gelire oranı şeklinde hesaplanmaktadır²⁴.

Vergi yükü, yalnızca belirli bir vergi tutarını değil; bir dönem içerisinde mükelleflerin elde ettikleri gelirleriyle aynı dönem içerisinde ödedikleri vergiler arasındaki oransal ilişkiyi ifade etmektedir²⁵.

3.1. VERGİ YÜKÜ ÇEŞİTLERİ

Vergi yükünün gelir üzerinde meydana getirdiği, sayısal olarak tespit edilebilen etkisine “objektif vergi yükü” adı verilmektedir²⁶. Ödenen verginin mükellef üzerinde meydana getirdiği psikolojik etki ise “sübjektif vergi yükü” olarak adlandırılmaktadır²⁷. Objektif vergi yükü, vergi yükünün teknik ve hesaba dayanan yönünü oluştururken sübjektif vergi yükü vergiye karşı geliştirilen tepkilerin kaynağını oluşturmaktadır.

Vergi yükünün çeşitlerine ilişkin birtakım kavramlar ortaya konmuştur. Net vergi yükü; toplanan vergi gelirlerinden transfer harcamaları ve mali yardımların düşülmesiyle kalan miktarın milli gelire oranı olarak tanımlanırken gerçek vergi yükü; net vergi yükü ile yansıyan ve yansıtılan vergilerin de hesaplanarak milli gelire oranlanmasıyla elde edilmektedir²⁸. Toplam vergi yükü; ülkede toplanan bütün vergi gelirlerinin milli hasılaya oranı iken bölgesel ve sektörel vergi yükleri; ilgili gruplar açısından elde edilen vergi ödemelerinin gelirle ilişkisi

²² Salih TÜREDİ / Mehmet Hanefi TOPAL, “Vergilendirme ve Demokrasi Arasındaki İlişki: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Nedensellik Analizi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, C.11-1, Nisan 2016, s.80.

²³ Şinasi AYDEMİR, *Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi*, Maliye Hesap Uzmanları Derneği, İstanbul, 1995, s.46-68; ACAR / AYDIN, s.13-18.

²⁴ Hakan AY, *Kamu Maliyesi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2014, s.141.

²⁵ Haluk ANIL, *Türkiye’de Vergi yükü 1950-1970: Gayrisafi Toplumsal Vergi Yükü Hesabı Üzerine Bir Deneme*, Ankara, Emel Matbaacılık, 1973, s.9.

²⁶ AKGÜL YILMAZ, s.183.

²⁷ Halil NADAROĞLU, *Kamu Maliyesi Teorisi*, İstanbul, Beta, 2000, s.262.

²⁸ ÇAŞKURLU / ARSLAN, s.189.

şeklinde ifade edilmektedir²⁹. Bunların tamamının oluşturduğu ilişki ise brüt vergi yükü olarak adlandırılmaktadır³⁰.

Vergi yükünün vergi uyumu ile ilişkisi sayısal olarak objektif vergi yükü ile ortaya konabilmektedir. Bir ülkede mükelleflere uygulanan vergi yükünün yüksek olması, elde edilecek olan vergi gelirlerinin de yüksek olacağı görüşüne yol açabilir. Bu argüman her toplumun karakteristik özelliklerine göre farklı olabilecek bir eşik değere kadar geçerlidir. Şöyle ki; vergi yükü toplumun refahını olumsuz yönde etkileyecek kadar yükselirse kısa vadede kamu gelirlerinde artış meydana gelecek ancak orta ve uzun vadede toplum yoksullaşacağından haksızlıklar ve huzursuzluklar ortaya çıkacaktır. Bu durum kayıt dışılığa kayışı artıracak ve nihayetinde kamu gelirleri önemli ölçüde azalacaktır. Dolayısıyla belli bir eşığe kadar vergi yükünün artırılması vergi uyumunu etkilemezken eşığın aşılması halinde mükellefler kayıt dışı faaliyetlere yönelebilmektedir³¹.

Vergi yükünün vergi uyumu ile ilişkisi tepkisel olarak ise subjektif vergi yükü ile ortaya konabilmektedir. Vergi yükünün fazla olması durumunda mükellef üzerinde olumsuz bir psikolojik etki ortaya çıkaracağını söylemek yanlış olmaz. Bu olumsuz tavır ve tutumlar, mükellefin vergi dışında kalabilmek amacıyla vergiye karşı tepki oluşturmasına neden olacaktır.

3.2. VERGİLEMENİN SINIRLARI

Vergilerin artırılacağı en yüksek nokta vergilemenin sınırını oluşturmaktadır. Vergilemenin sınırları doktrinde çeşitli kavramlarla açıklanmaktadır.

Vergilemenin mali sınırı, vergi oranlarındaki artış ile vergi gelirlerindeki artış arasındaki ilişkiden kaynaklanır. Bu sınır vergi optimumu adı verilen ve Laffer Eğrisi ile açıklanan, en basit ifade ile vergi oranlarının artırılmasına karşın vergi gelirlerinin azalmaya başladığı noktadır³². Bu nokta optimal vergi oranıdır. Laffer eğrisine göre vergi oranları optimum seviyeye kadar çıkarıldığında vergi tahsilatları artar; ancak optimum seviye aşıldığında mükellefler gelirlerinin büyük bir kısmını vergi olarak ödeyecekleri için vergiye karşı tepkiler geliştirmeye başlarlar veya çalışma hevesleri azalacağından daha az gelir elde ederler. Her iki durumda da tahsil edilen vergi gelirleri azalmaya başlar. Optimum noktanın değeri standart olmayıp uygulandığı kültüre, yere ve zamana göre değişiklik gösterecektir.

Vergilemenin iktisadi sınırı, vergi oranlarındaki artış ile ekonomi arasındaki ilişkiden kaynaklanır. Bu sınırlamanın kapsamında vergi ve ceza oranları, gelir seviyesi, makroekonomik bileşenler, zengin olma isteği gösterilebilir³³. Yapılan çalışmalarda vergi oranları ve vergi cezalarındaki artışın, kayıt dışı ekonomiye kayışı artırdığı belirlenmiştir³⁴. Benzer şekilde gelir seviyesinin vergiye karşı tepki oluşturulması ile ilişkili olduğu ve bu sebeple vergi oranları açısından etkileşim içerisine gireceğine yönelik çalışmalar da yapılmıştır³⁵. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullar ve bireylerin kazançlarını artırma istekleri de vergi yükünün haddinden yüksek olduğu dönemlerde mükelleflerin vergiye karşı tepki oluşturmasına neden olabilmektedir.

²⁹ AKDOĞAN, s.508.

³⁰ AKGÜL YILMAZ, s.185.

³¹ Abdullah ÖMERCİOĞLU, **Vergi Demokrasisi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2018.

³² Mahfi EĞİLMEZ / Ercan KUMCU, **Ekonomi Politikası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013, s.200.

³³ KİTAPCI, s.141.

³⁴ Willi LEIBFRITZ / John THORNTON / Alexandra BIBBEE, **Taxation and Economic Performance**, OECD Economic Department Working Papers No.176, Paris, 1997, s.17-33.

³⁵ KİTAPCI, s.146.

Vergilemenin mali ve ekonomik sınırlarından başkaca, vergilerin anayasa ve kanunlarla belirlenen hukuki sınırı, seçmen davranışı olarak siyasi sınırı ve mükellef algısına bağlı olarak psikolojik sınırından da bahsedilmektedir³⁶.

4. FAYDALANILAN GÖSTERGELER

Vergi yükü ile vergi uyumu arasında korelasyon kurabilmek için birtakım göstergelerden faydalanılabilir. Çalışmamızda Türkiye açısından elde edilen son beş yıllık (2014-2018) veriler baz alınarak değerlendirme yoluna gidilmiştir.

Faydalanılan göstergelerin en başında pek tabii vergi yükü verileri kullanılmıştır. Bu kapsamda son beş yıllık süreçte Türkiye’de vergi yükü oranları ve bir önceki yıla göre arasındaki fark ile OECD ülkeleri ortalaması Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Türkiye’de ve OECD Ülkeleri Ortalamasında Vergi Yükü

Vergi Yükü	Türkiye (%)	Fark	OECD Ortalaması (%)
2014	24.58	-	33.59
2015	25.09	+ 0.51	33.71
2016	25.30	+ 0.21	34.42
2017	24.90	- 0.40	34.24
2018	24.35	- 0.55	34.26

Kaynak: OECD, <https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>, (erişim: 10.01.2020).

Mükelleflerin vergiye uyumlarını tespit edebilmek amacıyla ödenen vergilerin tutarlarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan her sene bir sonraki yıl içerisinde tahsil edilmesi planlanan vergi tutarları ile o sene içerisinde tahsil edilen vergi tutarları ile gerçekleşen tahsilatların bir önceki seneye göre artış oranları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Hedeflenen ve Gerçekleşen Vergi Gelirleri

Vergi Gelirleri	Bütçe Kanunu ile Hedeflenen (TL)	Gerçekleşen Tahsilat (TL)	Artış (%)
2014	378.016.251.000	387.072.426.000	-
2015	427.048.060.000	447.972.948.000	15.73
2016	504.450.400.000	505.743.850.959	12.89
2017	564.746.658.000	598.162.618.676	18.27
2018	667.319.541.000	705.727.187.147	17.98

Kaynak: GİB, https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/GBG/Tablo_9.xls.htm, (erişim: 10.01.2020). Artış oranı tarafımızca hesaplanmıştır.

Vergisel kayıp ve kaçağın ortaya çıkarılması ve yaptırım uygulanabilmesi için ön işlem niteliğinde birtakım vergi denetim yolları oluşturulmuştur. Bunlardan ödenmesi gereken vergilerin doğruluğunu araştırmak, tespit etmek ve sağlamak amacıyla yerine getirilen vergi

³⁶ SARUÇ, s.27.

incelemesi yoludur. Bu açıdan incelenen mükellef sayısının toplam mükellef sayısına oranı Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3. Faal Gelir ve Kurumlar Vergisi Mükellef Sayıları ve İncelenen Mükellef Sayıları

Vergi İncelemeleri	Mükellef Sayısı	İncelenen Mükellef Sayısı	İnceleme Oranı (%)
2014	2.472.658	55.284	2,24
2015	2.527.084	58.676	2,32
2016	2.541.016	49.817	1,96
2017	2.636.370	44.182	1,68
2018	2.727.208	44.376	1,63

Kaynak: 2018 Vergi Denetim Kurulu Faaliyet Raporu, s.46.

Tablo 4’te ise vergi incelemeleri sonucunda hazırlanan rapor ile tarh edilmesi istenen vergi tutarları, mükelleflerin beyan ettikleri ile inceleme sonucunda tespit edilen matrah arasındaki farklar ile kesilmesi önerilen ceza tutarlarına yer verilmiştir. Tabloda gösterilen toplam inceleme sayısı sınırlı inceleme ve tam incelemeler toplamından oluşmaktadır³⁷. Özellikle bulunan matrah farkları, beyan edilmeyen ve kayıt dışı kalan gelirin tespiti açısından yol gösterici olmaktadır.

Tablo 4. İncelemelerde Tarhı İstenen Vergi Tutarları ve Bulunan Matrah Farkı Üzerinden Kesilmesi Önerilen Ceza Tutarları

Vergi İncelemeleri	Toplam İnceleme Sayısı	Tarhı İstenen Vergi Tutarı (TL)	Bulunan Matrah Farkı (TL)	Kesilmesi Önerilen Ceza (TL)
2014	149.047	7.939.389.423	39.378.004.492	16.582.633.968
2015	159.500	9.803.999.983	46.749.981.122	18.843.082.627
2016	185.462	7.234.873.130	32.641.061.353	15.904.492.736
2017	119.026	5.878.506.580	23.153.169.296	14.370.585.724
2018	135.103	8.722.800.218	37.711.654.275	19.862.613.528

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı Faaliyet Raporlarından tarafımızca oluşturulmuştur. <https://www.hmb.gov.tr/faaliyet-raporu>, (erişim: 12.01.2020).

Vergiye uyumun bir başka göstergesi olarak kabul edebileceğimiz husus vergi suç ve kabahatlerinin işleniş boyutudur. Bu açıdan Tablo 5’te vergi suçlarına ilişkin açılan davalardaki işlenen suç sayılarına ve ceza mahkemesince verilen mahkûmiyet, beraat, hükmün açıklanmasının geri bırakılması ve diğer karar sayılarına yer verilmiştir.

Vergi suçları; Vergi Usul Kanununda vergi kaçakçılığı, mükellefin özel işlerini yapmak, vergi mahremiyetinin ihlali ve ekim sayım beyanlarının denetlenmemesinden ibaret sayılmıştır. Bunlardan hakkında en çok hüküm kurulanı ve konumuz açısından önem arz eden vergi

³⁷ Toplam inceleme sayısı bulunurken bir mükellefin birden fazla dönemi incelenmişse her bir dönem ayrı bir inceleme olarak dikkate alınmıştır. Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı, <https://www.hmb.gov.tr/faaliyet-raporu>, (erişim: 25.01.2020).

kaçakçılığı suçlarıdır. Adli istatistik verilerinde vergi suçlarının çeşitlerine göre tasniflendirme yapılmadığı için, verilen sayılar tüm vergi suçlarını yansıtmaktadır. Öte yandan vergi kaçakçılığı suçu, çift defter tutma fiili dışında, netice itibariyle salt hareket suçudur. Dolayısıyla ortaya kamu zararı meydana gelmese dahi kanunda yazılı fiillerin işlenmesiyle suç oluşmuştur. Bu durum ceza mahkemeleri tarafından verilen mahkûmiyet kararlarının vergi kayıp ve kaçığının mali boyutunun tespitini zorlaştırmaktadır. Ancak mükellefin şekli ödevlerine aykırı davranması ve kamu düzenini esaslı olarak bozması ile sonuçlanan durum mükelleflerin vergiye bakış açılarını ve uyum isteklerini ortaya koymaktadır.

Tablo 5. Vergi Suçlarında Ceza Mahkemesi Kararları

Vergi Suçları	İşlenen Suç Sayısı	Mahkûmiyet ³⁸	Beraat	HAGB	Diğer Kararlar
2014	30.445	17.998	6.001	3.590	3.815
2015	23.781	19.610	6.722	3.175	3.563
2016	25.686	16.407	5.718	2.258	3.222
2017	31.646	18.058	6.120	2.456	3.741
2018	33.808	22.848	7.800	2.762	5.794

Kaynak: Adalet İstatistikleri Raporlarından tarafımızca oluşturulmuştur. <http://www.adliscil.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/adalet-istatistikleri-yayin-arsivi>, (erişim: 15.01.2020).

Tablo 6’da vergi kabahati cezalarına karşı açılan davalarda vergi mahkemelerince verilen toplam karar sayıları ile bu kararların türleri gösterilmiştir.

Vergi kabahatleri; Vergi Usul Kanununda vergi ziyayı ve usulsüzlükler olarak sayılmıştır. Bunlardan vergi ziyayı, verginin hiç tahakkuk etmemesi, eksik tahakkuk etmesi veya haksız olarak iadesine sebep olunması şeklinde tanımlanarak kamu zararı neticesine bağlanmıştır. Bu açıdan vergi ziyayı kabahati, ödenmesi gereken verginin ödenmemiş olduğu anlamına gelmektedir. Usulsüzlükler ise şekli ihlaller olup vergi ziyayı oluşması için elverişli bir ortam yaratmaktadırlar. Vergi kabahati cezası kesmeye vergi daireleri yetkilidir. Mükellefe kesilen vergi cezalarına karşı mükellef idari birtakım yollarla itirazda bulunabileceği gibi vergi mahkemelerinde dava yoluna da başvurabilir. Dolayısıyla burada gösterilen veriler yalnızca yargı yoluna götürülmüş olan vergi kabahati cezalarına ilişkin olduğundan, idari yollarla ortadan kalkan vergi kaybının mali boyutunu tam olarak yansıtmamaktadır. Ancak vergi suçları için söylenen argüman burada da geçerli olup kararlar mükelleflerin vergiye bakış açılarını yansıtmaktadır.

Tablo 6. Vergi Kabahatlerinde Vergi Mahkemesi Kararları

Vergi Kabahatleri	Toplam Karar Sayısı	Davanın Reddi	Cezanın İptali	Kısmen İptal / Kısmen Red	Diğer Kararlar
2014	22.400	2.966	13.212	1.181	5.041
2015	21.341	2.983	13.433	953	3.972
2016	15.756	2.234	8.355	614	4.553

³⁸ Mahkûmiyet kararları; hapis cezası kararları, adli ve/veya idari para cezası kararları, erteleme kararları, güvenlik tedbiri kararları ve diğer mahkûmiyet kararları sayılarının toplamından oluşmaktadır.

2017	9.994	1.410	6.183	416	1.985
2018	9.112	1.321	4.801	377	2.613

Kaynak: Adalet İstatistikleri Raporlarından tarafımızca oluşturulmuştur. <http://www.adlisicil.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/adalet-istatistikleri-yayin-arsivi>, (erişim: 15.01.2020).

Vergi yükü ile vergi uyumu arasındaki ilişkiyi değerlendirebilmek amacıyla yararlanılan son gösterge vergi inzivası örnekleridir. Bu husus, yer değiştirmedeki esas amacın çok çeşitli ve subjektif olması sebebiyle yardımcı bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede Türkiye’den çeşitli sebeplerle başka ülkelere göç eden Amerikan Doları milyoneri sayıları incelenmiştir. Konuya ilişkin veriler sınırlı olmakla birlikte 2017 yılında 6.000 ve 2018 yılında 4.000 milyonerin Türkiye’yi terk ettiği; gidilen bölgelerin özellikle Avrupa ülkeleri ve Birleşik Arap Emirlikleri olduğu raporlanmıştır³⁹. Aynı raporda 2018 yılı için ülkeyi terk eden milyonerlerin, ülkedeki toplam milyoner sayısının %10’unu oluşturduğu ve diğer ülkelere kıyasen milyoner göçünde en yüksek artış oranının Türkiye’ye ait olduğu belirtilmiştir. Ülkeyi terk gerekçeleri olarak ise; güvenlik, yaşam standartları, mali endişeler, eğitim olanakları, iş olanakları, vergiler, sağlık sistemi ve dini kaygılar gösterilmiştir. Bu gerekçeler diğer ülke vatandaşları açısından da geçerli kabul edilen genel unsurlardır. Belirtilen tarihlerden önceki verilere ise ulaşılammıştır.

Tablo 7’de son üç yılda Türkiye’den başka ülkelere göç eden Türk vatandaşlarının sayısı ile bunlar içerisindeki göç eden Amerikan doları milyoneri sayıları gösterilmiştir.

Tablo 7. Türkiye’den Göç Eden Türk Vatandaşları ile Amerikan Doları Milyoneri Sayıları

Göç	Göç Eden Kişi Sayısı	Göç Eden Milyoner Sayısı
2016	69.326	-
2017	113.326	6.000
2018	136.740	4.000

Kaynak: TÜİK, Uluslararası Göç İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1067, (erişim: 05.02.2020).

5. GÖSTERGELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye’de son beş yıl içerisinde vergi yükü oranı önemli bir değişiklik göstermemiştir. Vergi yükü en düşük 2018 yılı için % 24.35; en yüksek 2016 yılı için % 25.30 olarak gerçekleşmiştir. Bu değer son beş yılın tamamı için OECD ülkeleri ortalamasının altında olmuştur. Artış veya azalış eğilimi bakımından ise OECD ortalaması ile genel olarak benzer olduğu söylenebilir.

Hedeflenen ve gerçekleşen vergi gelirleri açısından ilgili yılların hepsinde Bütçe Kanunu ile öngörülen tutardan daha fazlasının tahsil edildiği görülmektedir. Her yıl için belirlenen hedef artırılmış ve aynı şekilde her yıl elde edilen vergi geliri bir önceki yıla göre artmıştır. Tahsil edilen vergi gelirlerinin oransal olarak bir önceki yıla göre en az arttığı yıl % 12.89 ile 2016; en çok arttığı yıl ise %18.27 ile 2017 olmuştur.

Son beş yıl içerisinde gerçekleştirilen vergi incelemesi denetimleri 2015 yılı hariç oransal olarak sürekli bir düşüş göstermiştir. Bu açıdan en düşük inceleme oranı 2018 yılı için % 1.63; en yüksek inceleme oranı ise 2015 yılı için % 2.32 olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılı ve sonrasındaki inceleme oranlarının düşmesinin sebebi olarak yapılandırma kanunlarına

³⁹ Global Health Review: Worldwide Wealth and Wealth Migration, (erişim: 15.01.2020).

başvuru sonucunda vergi incelemesine devam edilememesi gösterilmiştir. Mükellef sayıları ise düzenli bir şekilde artış göstermiştir.

Yapılan inceleme denetimleri neticesinde tarh edilmesi istenen ve önceki beyanlar ile mevcut durum arasında en düşük matrah farkı oluşan yıl 2017; en fazla tarhiyat ve matrah farkı ise 2015 yılında gerçekleşmiştir. Uygulanan cezalar bakımından ise en düşük tutar 2017; en yüksek tutar ise 2018 yılında izlenmiştir.

Vergi suçlarının en az işlendiği yıl 2015; en çok işlendiği yıl ise 2018 olmuştur. Bu suçların Ceza Mahkemesince kovuşturulması sonucunda verilen tüm kararlar içerisinde mahkûmiyet kararı oranı bütün yıllar için yaklaşık olarak ortalama % 60'tır. Buna hükmün açıklanmasının geri bırakılması kararı da eklendiğinde oran daha da artmaktadır⁴⁰.

Vergi kabahatlerinde yargı yoluna başvuru cezalar açısından Vergi Mahkemelerince verilen karar sayısı her yıl azalarak devam etmiştir. Mükellefin haklı görülerek vergi kabahati cezasının iptal edildiği kararların, toplam karar sayılarına oranı bütün yıllar için yaklaşık olarak ortalama % 57'dir.

Vergi inzivası konusunda ise yukarıda da değinildiği üzere kesin bir belirlemenin yapılması mümkün olmamakla birlikte ülkeyi çeşitli sebeplerle terk eden vatandaş sayısının artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Dolar milyonerleri açısından ise düşüş olmakla birlikte toplam milyoner sayısının belirlenememiş olması sebebiyle oransal değerlendirmesinin yapılamaması düşüşün etkisini tek başına belirleyememektedir. Verilen değerler dışında, en üst gelir grubunun özellikle Malta gibi vergi cenneti olarak adlandırılan ülkelerin vatandaşlıklarına geçtikleri görülmektedir⁴¹. İlgili raporda diğer ülkelerle yapılan kıyaslamada son on yıl içerisinde en yüksek dolar milyoneri göç artış oranına sahip olması sebebiyle Türk sermayesinin kırılğan bir pozisyonda olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca, bir takım tüketim mallarında vergi yüklerinin fazla olması, mükelleflerin ya o tüketim malını almamasına ya da daha az vergi yükü olan muadillerine yönelmesine neden olabilmektedir. Bu açıdan vergiden kaçınma tepkisi söz konusu olmaktadır.

Belirlenen göstergeler değerlendirildiğinde; vergi yükünün önemli bir oranda değişmediği, vergi gelirlerinde ise düzenli bir artışın olduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak ülkenin ekonomik kapasitesinin artması gösterilebilir. Bu gerekçe mükellef sayısının her yıl düzenli olarak artış göstermesini de açıklamaktadır. Ayrıca 2016, 2017 ve 2018 yıllarında çıkarılan yapılandırma kanunları ile de tahsilat tutarları artırılmıştır. Vergi yükü 2018 yılında en düşük seviyeye inmesine karşın elde edilen vergi geliri son beş yılda yaklaşık iki kat artmıştır.

Öte yandan vergi incelemelerinin azalmasına karşın kesilen cezaların arttığı görülmektedir. Ayrıca işlenen vergi suçlarının 2014 yılı ayrık olmak üzere arttığı görülmektedir. Vergi kabahatleri açısından ise inceleme sonucunda kesilen cezalar yol göstericidir. Bu açıdan kabahat fiillerinin de arttığı kabul edilebilir. Verilen kararlar açısından azalma olmasının sebebi ise iş yükü ve personel yetersizliği nedeniyle yargılamaların uzaması olarak gösterilebilir. Suçlar bakımından mahkûmiyet oranlarının yüksek olması ancak kabahatler açısından kesilen cezaların iptal oranlarının yüksek olması çelişki gibi görünse de suç ve kabahati birbirinden ayıran unsurlar sebebiyle ayrı olarak değerlendirilmesi ihtiyacını ortaya

⁴⁰ Hükmün açıklanmasının geri bırakılması kararı verildiğinde esas itibarıyla sanık hakkında bir mahkûmiyet hükmü verilmiştir. Ancak karar henüz açıklanmadığı ve şartları gerçekleşmediği takdirde hüküm ortadan kalkacağı için bu karar mahkûmiyet kararı sayılarından ayrı olarak ele alınmaktadır.

⁴¹ Malta Devlet Gazetesi, "Gazzetta tal-Gvern ta' Malta - The Malta Government Gazette" (21 Aralık 2018), <https://www.gov.mt/en/Government/DOI/Government%20Gazette/Documents/2018/12/Government%20Gazette%20-%202021st%20December.pdf>, (erişim: 03.02.2020). Gelir Vergisi Kanunu m. 94/18'den sonra 2007 yılında yapılan düzenleme ile Cumhurbaşkanınca (Eski: Bakanlar Kurulu) ilan edilecek ülkelerde yerleşik veya faaliyette bulunanlara yapılan her türlü ödemeler üzerinden % 30 vergi kesintisi yapılacaktır. Ancak bu hükme dayanarak bir ülke belirlemesi halen yapılmamıştır, bu sebeple vergi cenneti olarak kabul edilen ülkelere kaçış devam etmektedir. Nurettin BİLİCİ, **Türk Vergi Sistemi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2019, s.78.

koyar. Bu bakımdan netice açısından daha doğru bir gösterge olarak vergi kabahatlerine ilişkin kararlar önem taşımaktadır.

Vergi yükü ile vergi gelirleri arasında en anlamlı olan yıl 2017 olarak değerlendirilmiştir. Bunun sebebi, vergi yükünün en yüksek seviyeye ulaştığı 2016 yılında elde edilen vergi gelirinin bir önceki yıla göre % 12.89 ile en düşük artış oranını göstermiş olmasıdır. Öte yandan 2017 yılında vergi yükü üzerinde gerçekleşen – 0.40 puanlık azalma sonucunda aynı yıl elde edilen vergi geliri bir önceki yıla göre % 18.27 artarak oransal olarak en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Bu durumun vergi yükünün belirli bir eşikten sonra vergi gelirlerini düşüreceği sonucunu ortaya koyduğu söylenebilir.

Gerçekleşen vergi tahsilatları, denetim raporları ve kesilen cezalar ile yapılan yargılamaların sonuçları vergiye uyum gösterilip gösterilmediği hususunda bilgi verici niteliğindedir. Bu göstergeler genel itibariyle mükelleflerin vergi sistemine ne kadar dâhil olduklarını ortaya koymaktadır. Bahsedilen unsurlardaki iyileşmeler, mükelleflerin vergiye karşı tepki oluşturmadığı veya daha az tepkilerle en azından meşru vasıtalardan faydalanarak vergi dışında kaldıkları bir duruma yol açar. Başka bir deyişle vergi tahsilatlarının düzenli ve beklenen düzeyde olması, denetimler sonucunda kayıp veya kaçak miktarlarının düşük olması ve dolayısıyla yapılan yargılamalarla verilen cezaların az olması halinde mükelleflerin kayıt dışı faaliyetlere yönelmedikleri sonucu çıkarılabilir. Öte yandan vergi yükü ile bağlantılandığında, mali olarak mükellefleri baskı altında hissettirmeyen bir düzeyin vergi uyumunun gerçekleşmesi için ön şart olduğu söylenebilir. Vergi yükünün gereğinden fazla artması halinde vergi tahsilatlarının azalması muhtemeldir. Bunun sebebi kayıt dışı faaliyetlere yönelimin artması olarak gösterilebilir. Dolayısıyla hem vergi denetimleri sonucunda hem de yargılamalar sonucunda verilecek olan cezalar artacaktır.

6. SONUÇ

Mükelleflerin kanunla öngörölmüş olan vergisel yükümlülüklerini zamanında ve eksiksiz bir şekilde yerine getirmeleri, sağlıklı bir vergi sisteminin işletilmesinin temelini oluşturur. Bu çerçevede mükellefler bir takım ödevler altına sokulurken vergi idaresinin ve genel anlamda Devlet'in de birtakım ödevlerinin olduğu kabul edilmelidir. Devlet'in üstlendiği ödevlerin en temeli hakkaniyetli bir yöntem izlemektir. Vergisel işlerde her ne kadar kanunla sınırları belirli olan bir yöntem mevcut olsa da takdir yetkisine bırakılan alanlar içerisinde vergisel adaletin sağlanması ve kamu hizmetlerinin halka yansıtılması ihtiyacı doğar.

Özellikle ekonomik kararlarda olduğu gibi siyasal ve sosyal birtakım kararlar da mükellef algısını etkileyebilmekte ve onları Devlet'i sahiplenen, vergi ödevlerini zamanında yerine getiren bireylere dönüştürebilmektedir. Bu açıdan kamu hizmetlerinin ve vergilemenin sınırlarının toplumun ihtiyaçlarına göre belirlenmesi, vergilere karşı tepki oluşturulmamasına veya oluşan tepkilerin azaltılmasına katkı sağlayacaktır.

Toplumda vergiye karşı tepki geliştirilmemesi, vergi uyumu olarak adlandırılır. Uyumsuzluğun olduğu toplumlarda ise vergiye karşı tepkilerden bahsedilir. Bu tepkiler; vergi kaçırma, vergiden kaçınma, vergi grevi ve vergi reddi, vergi yansması ve yerleşmesi ile vergi inzivası gibi çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Tepkilerin kaynağı ise daha çok bir mükellef algısı şeklinde etik/ahlaki düşüncelere dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Vergiye karşı tepki oluşturulması nihayetinde kayıt dışılığı artırarak kamu gelirlerinin azalması sonucunu doğurur ve kamu hizmetlerinin görülmesini güçleştirebilir.

Çalışmamızda ekonomik bir faktör olarak mükellefleri önemli derecede etkilediği kabul edilen vergi yükü kavramının vergiye uyum üzerindeki etkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan faydalanan göstergeler; vergi yükü oranları, hedeflenen ve gerçekleşen vergi gelirleri, vergi incelemesine tabi tutulan mükellef sayıları ile inceleme sonuçları, vergi suç ve kabahatlerinin yargılamasında elde edilen sonuçlar ile ülkeden göç eden kişi sayıları olarak

belirlenmiştir. Türkiye açısından son beş yıllık (2014-2018) süreç içerisinde bahsedilen göstergelere ilişkin mevcut bulunan veriler neticesinde vergi yükü ile vergiye uyum arasındaki ilişki teorik olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Vergilemenin optimal sınırı vergi yükünün en yüksek düzeyini oluşturur. Bu optimal sınır aşıldığı takdirde mükellefler kazandıklarının önemli bir kısmını vergi olarak vermek durumunda kaldıklarından, daha az vermek amacıyla kayıt dışı faaliyetlere girer veya daha az çalışarak vergi dışında kalmaya gayret ederler. Bu durum tabii olarak vergi gelirlerinde azalma meydana getirir ve kamu menfaatinin zarar görmesine yol açar. Vergi uyumunun sağlanması, diğer faktörlerin de yadsınamaz bir etkisi olmakla birlikte, mükelleflerin bireysel bütçelerini daha çok etkilemesi bakımından vergi yükü ile doğrudan ilişkilidir. Toplumun ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiş bir vergi sistemi ve ideal bir vergi yükü sayesinde mükelleflerin vergi uyumlarının artacağı açıktır. Mükellefler, bireysel olarak elde edemeyecekleri menfaatlerin kamu harcamaları yoluyla yerine getirilen hizmetler vasıtasıyla elde edilebileceğine ve bu hizmetlerin ancak onları yoksullaştırmayan vergilerle sağlanabileceğine inandıklarında vergiye uyum göstereceklerdir.

KAYNAKÇA

ACAR, Fatih / AYDIN, Fazıl. **Kayıt Dışı Ekonomi**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2014.

AKDOĞAN, Abdurrahman. **Kamu Maliyesi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2019.

AKGÜL YILMAZ, Gülay. **Kamu Maliyesi**, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2019.

AKTAN, Coşkun Can. “Vergi Psikolojisinin Temelleri ve Vergi Ahlakı”, (Ed. Coşkun Can Aktan / Ahmet Kesik / Dilek Dileyici), **Yeni Maliye**, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, Yayın No.2012/420, s.167-183.

ANIL, Haluk. **Türkiye’de Vergi yükü 1950-1970: Gayrisafi Toplumsal Vergi Yükü Hesabı Üzerine Bir Deneme**, Emel Matbaacılık, Ankara, 1973.

AY, Hakan. **Kamu Maliyesi**, Nobel Yayınları, Ankara, 2014.

AYDEMİR, Şinasi. **Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi**, Maliye Hesap Uzmanları Derneği, İstanbul, 1995.

BİLİCİ, Nurettin. **Türk Vergi Sistemi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2019.

BOUVIER, Michel. **Introduction au Droit Fiscal Général et à la Théorie de L’Impôt**, 5. Edition, L.G.D.J, Paris, 2003.

ÇAŞKURLU, Eren / ARSLAN, Cem Barlas. **Kamu Maliyesine Giriş**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017.

EĞİLMEZ, Mahfi / KUMCU, Ercan. **Ekonomi Politikası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013.

ERDEM, Metin / ŞENYÜZ, Doğan / TATLIOĞLU, İsmail. **Kamu Maliyesi**, Ekin, Bursa, 2012.

GİRAY, Filiz. **Vergi Teşvik Sistemi ve Uygulamaları**, Ekin, Bursa, 2012.

JAMES, Simon / ALLEY, Clinton. “Tax Compliance, Self-Assessment and Tax Administration”, **Journal of Finance and Management in Public Services**, Vol.2, Number.2, 2002, s.27-42.

KİTAPCI, İsmail. **Vergi Etiği - Vergi Psikolojisi**, Seçkin, Denizli, 2015.

LEIBFRITZ, Willi / THORNTON, John / BIBBEE, Alexandra. **Taxation and Economic Performance**, OECD Economic Department Working Papers No.176, Paris, 1997.

NADAROĞLU, Halil. **Kamu Maliyesi Teorisi**, Beta, İstanbul, 2000.

ÖMERCİOĞLU, Abdullah. “Vergi Etiği Yaklaşımı”, **TAAD**, Y.9, Sa.36, 2018, s.35-51.

ÖMERCİOĞLU, Abdullah. **Vergi Demokrasisi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2018.

PÜRSÜNLERLİ ÇAKAR, Elif. “Vergiye Karşı Direnme Şekilleri ve Vergi İnzivası”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.XVII, Y.2013, Sa.1-2, s.1293-1313.

ROTH, Jeffrey A. / SCHOLZ, John T. / WITTE, Ann Dryden. **Taxpayer Compliance Vol.1: An Agenda for Research**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1989.

SARUÇ, Naci Tolga. **Vergi Uyumu: Teori ve Uygulama**, Seçkin, Ankara, 2015.

TÜREDİ, Salih / TOPAL, Mehmet Hanefi. “Vergilendirme ve Demokrasi Arasındaki İlişki: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Nedensellik Analizi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, C.11-1, Nisan 2016, s.63-86.

**YAPISALCI MARKSİZM VE LOUIS ALTHUSSER'İN TOPLUM ANLAYIŞI
ÜZERİNE BİR İNCELEME**
AN ANALYSIS ON STRUCTURAL MARXISM AND LOUIS ALTHUSSER'S SOCIETY
UNDERSTANDING

Cihan AKDAĞ
Dr. Öğr. Üyesi Emine Gülselcen KAFKASYALI
Kırıkkale Üniversitesi

ÖZET

Yapısalcı akım, tüm dünyada 1950'ler ile birlikte yükselişe geçmiştir. Birçok düşünce akımı yapısalcı ekolden etkilenmiştir. Düşünce akımları arasında yapısalcı işlevsel ve yapısalcı Marksizm önemli etkiler bırakmış akımlardır. Yapısalcı akım, özne-nesne ikiliğinde tercihini nesneden tarafa kullanmıştır. Özne, ancak nesnenin gösterdiği sınırlar içerisinde kendisini tanımlayabilmektedir. Louis Althusser, yapısalcı Marksizmin kurucu temsilcilerinden birisi olmuştur. 1968 Gençlik Hareketlerine kadar etkisini artarak sürdürmüş, 1968 sonrası etkisi kırılrsa da günümüze kadar varlığını devam ettirmiş bir düşünce akımıdır. Ortodoks Marksizm, toplumsal yapıyı, altyapıda ekonomi ve üst yapıda siyaset ve ideoloji olarak bütünsel olarak ele almıştı. Yapısalcı Marksizm ise toplumsal yapının bütünselliğini bozup ekonomi, siyaset ve ideoloji olarak farklı katmanlara bölmüş ve Ortodoks Marksizmin aksine temel belirleyen ekonomi katmanı yerine, siyaset ve ideolojinin üst belirlenimini ileri sürmüştür. Böylece Marksizme ekonomi belirlenimci yaklaşım yerine yeni bir perspektif açmıştır. Yapı, özne veya insanlar üzerinde tek belirleyicidir. Özne, ancak yapının işaret ettiği düzlemde varlığını kazanmıştır. Dolayısıyla yapısalcı Marksizm, anti-hümanisttir. Louis Althusser, yapısalcı Marksizmin izlerini Karl Marx'ta aramış ve özellikle 1845 öncesi ve 1845 sonrası yazılar olarak ikiye ayırmıştır. 1845 sonrası Marx'ın epistemolojik bir kopuş yaşadığı vurgulanmıştır. Bu çalışmanın önemi: Yapısalcı Marksist akımın toplum anlayışını tarihsel perspektiften ele almaktır. Bu çalışmanın kapsamı: Yapısalcı Marksizmin kurucusu Louis Althusser'in yazılarıdır. Bu çalışmanın amacı: Genelde yapısalcı Marksizmin özelde ise Louis Althusser'in toplum anlayışını serimlemeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yapısalcılık, Yapısalcı Marksizm, Toplum, Louis Althusser, Kerteli Anlayış

ABSTRACT

Structural Marxism, all over the World, started to rise after the 1950s. Many thought movements are affected by structural school. Among thought movements, structural functionalist and structural Marxism are the movements giving important affects. Structural movement accepted object instead of subject in the dichotomy of subject-object dilemma. Subject is just determined in the borders which are displayed by object. Louis Althusser was the one of the founders of structural Marxism. It continued its effect step by step until 1968 Youth Movements, and it is still important thought trend. Orthodox Marxism grasps social structure as holistic entity which consists of economy in substructure and politics and ideology in superstructure. Structural Marxism distorts holistic social structure and it divided social

structure into economy, politics and ideology stratum; and instead of Orthodox Marxism, it defends over determination of politics and ideology. Therefore, structural Marxism opens a new perspective instead of economic determination. Structure is only determinant over subject and people. Subject has only its entity with sign of structure. So, structural Marxism is anti-humanist. Louis Althusser searched the traces of structural Marxism in Karl Marx's theses and it divided him into the period of pre 1845 and the period of post 1845. After 1845, structural Marxism put forwards that Marx had epistemological break. The importance of this study is that it analyzes the society understanding of structural Marxism with historical perspective. The scope of this study is the writings of Louis Althusser, who is the founder of structural Marxism. The aim of this study is that it analyzes society understanding in Marxism in general and in Louis Althusser in special.

Key Words: Structuralism, Structural Marxism, Society, Louis Althusser, Rhumb Understanding

1. GİRİŞ

İnsanlığın yaşamını daha anlaşılabilir kılması kuşkusuz toplumu tanımından ve anlamasından geçer. İnsanın ve buna bağlı toplumun anlaşılması için birçok anahtar yaklaşım görülmüştür. En soyutta öznellik, nesnellik ve öznellik ile nesnellik temel anahtarları sağlamıştır. Bu yaklaşımdan ideolojiler şekillenmiştir. Örneğin; öznellik vurgulu bir insan anlayışı, liberal ve anarşist metodolojilere altyapı sağlarken öznellik ile nesnellik yaklaşımı Marksist metodolojinin altyapısını sağlamıştır. Bunların yanında özellikle 1950 sonrası nesnellik vurgusu, hakim yaklaşım biçimi olmuş ve varlığını halen sürdürmektedir. Bu nesnellik yaklaşımı günümüzde yapısalcı yaklaşım olarak adlandırılmaktadır.

Yapısalcılık, hem liberal hem de Marksist yaklaşımda kendisine taraftar bulmuştur. Yaklaşımın temeli nesnel ve katı koşulların insan davranışlarını bütünüyle şekillendirmesidir, ve doğal sonucu anti-hümanist bir felsefedir. Bu çalışmanın amacı; Marksist yaklaşımın yapısalcı yorumu ve onun kurucu filozofu Louis Althusser'in toplum anlayışıdır.

Yapısalcı Marksizmin kerteli anlayışı; toplum yapıyı siyaset, ideoloji ve ekonomi olarak üç katmanda inceler. Son kertede belirleyici olan ekonomi iken, üstyapı katmanları olan siyaset ve ideoloji de belirleyicidir. Bu yaklaşım daha sonra etkili olan Post-Marksist yaklaşımın ideolojik öncülü olarak yer almıştır. Yapısalcı Marksizmin toplum anlayışı, daha sonra Post-Yapısalcı yaklaşımda *yapısökümcü* anlayışa dönüşmüş ve toplum *söylem* ile inşa edilmiştir. Bu çalışmanın kapsamı; genelde yapısalcı Marksizm, özelde Louis Althusser'in yazılarıdır. Çalışmanın önemi; Yapısalcı Marksizmin toplum anlayışının tarihsel perspektiften ortaya konulmasıdır. Bu çalışmada temel hipotez; Ortodoks Marksizmin altyapı vurgulu yani ekonomi belirlemci anlayışının aksine Althusser'in yapısalcı analizlerinin ekonomi ve öznenin bağımsız bir toplum analizi ortaya koymuş olmasıdır. Althusser'in Yapısalcı Marksizminin karakteri, ekonomik belirlemciliğin karşıtı olarak sonrasında gelişen Post-Marksizme de kapı aralamaktadır.

2. LİTERATÜR

Sanayi Devrimi ile gelişen sosyoloji disiplini, beraberinde çok çeşitli toplum tanımlamaları ortaya koymuştur. Kuşkusuz liberal ve Marksist yaklaşımlar bu tanımlamalar içerisinde başat role sahip iki ana akımı oluşturmaktadır. Liberal yaklaşım temel olarak bireyi ve bireysel özgürlüğü merkeze alan bir ideolojik yaklaşım sunarken Marksizm, sınıf ilişkileri üzerinden toplumsal yapıya bir tanımlama getirir.

Doğa durumu, mülkiyet hakkı, sınırlı devlet ve serbest piyasa ekonomisi gibi temel kavramlar üzerine inşa edilen klasik liberal anlayış kendi temellerini 17. yüzyılda kurucu babası sayılan ve başta (2016) *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* kitabı olmak üzere John Locke'un (1632-1704) eserlerinde bulmuştur. İnsanın doğuştan özgürlük ve mülkiyet hakkına sahip olduğunu savunan Locke'un düşünceleri, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesinden (1776) Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesine (1789) kadar bireyi merkeze alan tüm düşüncelerin temelini oluşturmuştur.

Bireysel özgürlüğün önemi, 19. yüzyılda bir başka önemli liberal düşünür olan Stuart Mill (1806–1873) tarafından, serbest ekonominin sınırlanabilmesi pahasına tekrarlanmıştır. Ekonomik açıdan “laissez-faire” –bırakınız yapsınlar- ilkesi savunucu olan Mill, özgürlüğü arttırdığı takdirde buna da belirli sınırlamalar getirilebileceğini savunmuştur.

Liberalizmin birey merkezli anlayışına karşın Marksist düşünce, toplumu sınıf ilişkileri bağlamında ele almıştır. Marksizm salt olarak Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi sonucu ortaya çıkan burjuva sınıfı ile işçi sınıfı ilişkisinin bir yansıması ve sonucudur. Buradan hareketle bilimsel temelde gelişen Marksizmin ortodoks anlayışının toplum analizi, altyapı ve üstyapı formları üzerinden yorumlanır. Bu bağlamda, altyapıyı, o toplumun üretim araçlarının sahibi olan burjuva sınıfı ile üretim araçlarına sahip olmayan işçi sınıfının karşılıklı ilişkisi olarak görmektedir. Buna karşın üstyapıda, o toplumun siyasi kurumları, felsefesi ve ideolojisi yer almaktadır.

Ortodoks Marksizmin tarihsel materyalizmindeki bu toplum anlayışında yapı ilişkileri dışında *toplumsal bilinç* kavramı ön plana çıkmaktadır. Marx'a göre “İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir. Tam tersine, onların bilinçlerini belirleyen şey toplumsal varlıklarıdır.” (Marx, 1993: 29).

Toplumsal yapının temel belirleyicisinin üretim ilişkileri yani altyapı olduğunu savunan Ortodoks Marksist anlayış, 20. yüzyılın başında Batı Marksizmi olarak anılan ve Marksizmi ekonomizm ile voluntarizm gibi kavramlardan kurtarma iddiası içerisinde olan bir grup Avrupalı Marksist teorisyenler eliyle evrim geçirmiştir. Bu bağlamda İtalyan teorisyen Antonio Gramsci'nin üstyapıyı keşfi ile Marksizmde, yapı ile üstyapı arasındaki organik ilişki ve diyalektik bütünlük ön plana çıkartılmıştır (Gramsci, 2014: 37- 204).

İşte Althusser'in Yapısalcı Marksizmi, toplumsal yapı anlayışına yapı-üstyapı bütünlüğünde temel belirleyenin yalnızca ekonomi olmadığını üstyapının da görece özerkliği olduğunu ancak ekonominin yine de son kerte belirleyiciliği üzerinden yaptığı vurgu ile şekillenmektedir.

3. ALTHUSSER'İN YAPISALCI MARKSİZMİ

Çeşitli disiplinler içinde öncellerine rastlanılan *yapısalcılık* kavramı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle İsviçreli araştırmacı Ferdinand de Saussure'ün yapısal dil biliminden yola çıkarak başlayan ve toplumsal problemleri yapı ya da modeller aracılığıyla açıklamaya çalışan yöntemlerden birisidir. Felsefi bir akım olarak Yapısalcılık, 1960'lı yıllarda Saussure'ün yapısal dilbiliminden yola çıkan Roland Barthes, Louis Althusser, Michel Foucault, Jacques Lacan ve Claude Levi-Strauss tarafından temsil edilmiş bir düşünce akımıdır (Cevizci, 2000: 1003).

Yapısalcılık, Piaget'in de belirttiği üzere bir öğretiyi olmaktan çok bir yöntemdir, ve tek başına uygulanabilirliği kısıtlıdır (Piaget, 2007: 116). Başka yöntemlerle birleştirilerek kullanılmak suretiyle etkisi daha da etkili hale gelen bu yöntem, nihayetinde antropoloji ve Marksizm süzgecinden geçerek Althusser'in Yapısalcı Marksizminin temelini oluşturmuştur.

Fransa'da felsefe Profesörü olan Louis Althusser'in (1918-1990) 1960'lardan itibaren kuramsal şeklini verdiği Yapısalcı Marksizm, yine Althusser'in Marx'ın eserlerinin yeniden felsefi bir okumasının yapılması fikri üzerine kurulmuştur. Onun bu yeniden okuma düşüncesi, Marksizmin o güne dek hakim görüşü olan iki temel sava -ekonomik determinist anlayışına ve Sartre'in başını çektiği varoluşçu Marksizme- karşıtlık üzerine kurulmuştur ve bu anlamda da düşünceleri, kendi dönemi içinde yoğun ilgi görmüştür.

Marx'ın eserlerini yapısalcı bir analizden geçirerek yeniden okumasını yapan Althusser, eserler arasında dönemselleştirmeye giderek bunlar arasında ki “*epistemolojik kopuşa*” dikkat çeker. Bu bağlamda Marx'ın eserlerinde, “*gençlik*”, “*kopuş*”, “*olgunlaşma*” ve “*olgunluk*” eserleri şeklinde ayırımı yapan Althusser'e göre 1845 yılında yayımlanan Alman İdeolojisi eseri Marx'ın epistemolojik kopuşunun yaşandığı eserdir (Althusser, 2015: 43-44).

4. ALTHUSSER'İN TOPLUM ANLAYIŞI

Althusser'in toplumsal bütünlük anlayışı, o güne dek savunulan Marksizmin ekonomik determinist anlayışına karşıt bir savla oluşmuştur. Bu bağlamda Althusser, Ortodoks Marksizmin altyapı ile üstyapı arasındaki bölünmeyi temel alarak belirleyiciliği altyapıya, yani ekonomiye veren anlayışına karşıt olarak kendi yapılar ve kerteler teorisini geliştirmiştir.

Yapısalcı Marksizmin kuramsal düzeyi içinde oluşturulan toplum anlayışında toplumsal formasyon, ekonomik, politik ve ideolojik (ve bilimsel) düzeylerin birbirlerine özgün bir biçimde eklenmeleri sonucu oluşmuş bir bütündür. Ekonomik determinist anlayışı savunan Marksistlerin iddia ettiğinin aksine toplumun bütünlüğünün ve sürekliliğinin sağlanmasında ekonomik ilişkiler asla tek başlarına yeterli değildir. Bütünlük, politik ve ideolojik araçlarla sürdürülmek zorundadır. Öyle ki kapitalist toplumsal formasyonda işçilerle burjuvazi arasındaki bağımlılık ve sömürü ilişkilerinin kurulması ve sürdürülmesi gibi altyapının vazgeçilmez kavramları bile politik ve ideolojik düzeylerle vazgeçilmez bir ilişki içerisindedirler.

Althusser, Freudyen bir kavram olan “*üstbelirlenim*” ilkesini, yapıya uygulayıp toplumsal formasyonun bu düzeyler tarafından belirlendiğini ve aynı zamanda bütüncül olan toplumsal yapının bu ekonomik, politik ve ideolojik düzeyleri belirlediğini söyler. Bu toplumsal

formasyon düzeylerin içerisinde hangisinin “başat” rol oynayacağına ise ekonomik düzey “son kertede” belirleyici olmaktadır (Althusser, 2003: 122-161). Böylece farklı üretim biçimlerinde farklı düzeylerin başat olması açıklanmış olur. Örneğin: Son kertede belirleyici olan ekonomik düzey kapitalist üretim tarzında başat düzey olarak ekonomiyi tayin ederken ekonomik düzey tarafından feodal üretim tarzında tayin edilen düzey siyasettir.

Althusser’in toplumsal formasyonla ilgili diğer bir önemli vurgusu “görelî özerklik” kavramıdır. Althusser’e göre ekonomik düzey sadece “son kertede” belirleyicidir; ekonomi, siyaset ve ideoloji yapı içerisinde ve birbirlerine karşı görelî olarak özerk, bağımsızdır (Althusser, 2003: 161). Her birinin kendi ayrı gerçekliği vardır ve eklemleme biçimlerindeki değişikliklere bağımlı olarak farklı toplumsal formasyonlar ortaya çıkar.

Althusser’in Yapısalcı Marksizmine getirilen en temel eleştiri toplum kuramında özneyi ve öznenin tarihsel rolünü tamamen dışlamasıdır. Bu bağlamda tarihi “öznesiz ereksiz bir süreç” olarak (Althusser, 2004: 37) tanımlayan Althusser, tarihin nesnel ve özerk yapılar olarak analiz edilmesi gerektiğini öne sürerek (Femia, 2011: 167) voluntarizmi dışlamış ve özneyi tamamen pasif bir konuma sokmuştur. Yine “*John Lewis'e Cevap*” eserinde, insandan yola çıkmanın burjuva insan düşüncesinden yola çıkmak demek olduğunu ve bunun da burjuva felsefesine denk düştüğünü savunmuştur (Althusser, 2004: 39). Onun bu düşünceleri, Yapısal Marksizmin “Anti-Hümanist” karakterinin de biçimlendirici olmuştur.

5. SONUÇ

Karl Marx (1818-1883) ve onun düşün arkadaşı Friedrich Engels (1820-1895) ile bilimsel olarak ortaya konulan tarihsel materyalizm anlayışı, 20. yüzyılın başında özellikle Avrupalı bir grup Marksist tarafından bunalım yaşadığı savıyla bir takım revizyona uğramıştır. Bu bağlamda Georg Lukács, Antonio Gramsci gibi Marksist teorisyenler eliyle gelişmeye başlayan Batı Marksizmi, Ortodoks anlayışın tek belirleyenin ekonomi yani altyapı olduğu düşüncesinden koparak determinist anlayışı reddetmekteydiler. Bu noktada üstyapı içerisindeki ilişkileri ön plana çıkartma gayreti ile üstyapının toplumsal formasyon üzerinde oynadığı role dikkat çekmişlerdir.

Bir süreklilik ve kopuş ilişkisi çerçevesinde konuyu değerlendirecek olursak, Batı Marksizmi için Ortodoks Marksizmden salt bir kopuş değerlendirmesi yapmak yanlış olacaktır. Lukács’ın sınıf bilinci, Gramsci’nin altyapı ile üstyapı arasında ortaya koyduğu diyalektik bütünlük ve Althusser’in yapılar arasında ekonomiye atfettiği son kerte belirleyici olma rolü ile içlerinde Ortodoks Marksizmin nüvelerine rastlamak mümkündür.

Ancak Batı Marksizmi için salt bir süreklilik tanımlaması da doğru olmayacaktır. Çünkü üstyapının ön plana çıkartılarak Batı Marksizminin her aşamasında temelden bir kopuş gözlemlenmekle beraber özellikle Althusser sonrasında Post-Yapısalcılık ve Post-Marksizm argümanlarında Marksizmin özünden kökten bir kopuşla ortaya konulan yeni toplum tasarımları ortaya çıkmaktadır.

Althusser’in en temel sorunsalı ki bu sorunsal aynı zamanda yapısalcıların genelinde de ileri sürülebileceği şekliyle özneyi ve iradeyi tamamen ihmal ederek onları yapının basit bir

taşıyıcısı konumuna indirgemesidir. Bu durum Althusser’i, Marx ve temel Marksizm ile tam bir zıt konuma yani anti-hümanist konuma doğru itmiştir. Althusser yukarıda da belirtildiği gibi her ne kadar Temel Marksizmden büyük bir kopuş yaşamasa da onun öznesiz Marksizmi bir sorun olarak karşımıza çıkar. Bu anlamda her ideolojinin, bireylere “özne” olarak seslenebilmesi ve işleyebilmesi için “öznelere” ihtiyacı vardır.

KAYNAKÇA

- Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.
- Althusser, Louis, **John Lewis’e Cevap**, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.
- Althusser, Louis, **Kapital’i Okumak**, çev. Celal A. Kanat, Belge Yayınları, İstanbul, 1995.
- Althusser, Louis, **Lenin ve Felsefe**, çev. Bülent Aksoy, Erol Tulpar, Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Althusser, Louis, **Marx İçin**, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bottomore, Tom, **Marxist Düşünce Sözlüğü**, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Cevizci, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, 2000, İstanbul.
- Femia, Joseph, “Batı Marksizmi”, **20. Yüzyılda Marksizm – Genel Bir Giriş**, Ed. David Glaser, David M. Walker, çev. Burak Gürel, Onur, Koyunlu, Sungur Savran, Versus Kitap, İstanbul, 2011, s.143-170.
- Gramsci, Antonio, **Hapishane Defterleri**, c.4, çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2014.
- Locke, John, **Yönetim Üzerine İki İnceleme**, çev. Fahri Bakırcı, Eksi Kitaplar, Ankara, 2016.
- Marshall, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005.
- Mill, John Stuart, **Özgürlük Üzerine**, çev. Tuncay Türk, Oda Yayınları, İstanbul, 2008.
- Marx, Karl, **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1993.
- Piaget, Jean, **Yapısalcılık**, çev. Ayşe Şirin Okyayuz Yener, Doruk Yayınları, İstanbul, 2007.

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ПЕНСИОННОГО СТРАХОВАНИЯ

А. В. КИРИЧЕНКО

кандидат экономических наук, доцент кафедры организации предпринимательства и биржевой деятельности Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

АННОТАЦИЯ

В статье проанализировано опыт украинского и турецкого пенсионного страхования и их особенности. Сделан вывод о необходимости развития обязательного накопительного страхования в Турции и введения его в Украине. Это будет способствовать стимулированию сбережений, инвестициям в экономику Украины и Турции, и, таким образом, способствовать экономическому росту исследованных стран.

Ключевые слова: обязательное пенсионное страхование, обязательное накопительное пенсионное страхование, добровольное пенсионное страхование, Украина, Турция.

ABSTRACT

The article analyzes the experience of Ukrainian and Turkish pension insurance and their features. The conclusion is drawn on the need to develop mandatory funded insurance in Turkey and introduce it in Ukraine. This will help stimulate savings, invest in the economies of Ukraine and Turkey, and thus contribute to the economic growth of the studied countries.

Keywords: compulsory pension insurance, compulsory funded pension insurance, voluntary pension insurance, Ukraine, Turkey.

Введение. В мировой практике основными критериями эффективности пенсионной системы являются: достаточность, финансовая устойчивость, надежность и приемлемость по затратам. Сейчас 9% мирового населения по возрасту пенсионеры. К 2070 г., по данным ООН, этот показатель достигнет 20%. Пенсионные системы во всем мире сталкиваются с беспрецедентной продолжительностью жизни и растущим давлением на государственные ресурсы для выплат пожилым людям [2]. Именно поэтому для гарантирования достойного уровня жизни нужно анализировать пенсионное страхование в разных странах. Развитие украинского и турецкого пенсионного страхования требует дальнейшего реформирования пенсионных систем этих государств. Проведение пенсионных реформ обусловлено старением населения, что приводит к дефициту пенсионных фондов, а в Украине еще и такими явлениями как высокий уровень теневой экономики и миграции украинцев трудоспособного возраста за границу. Проблемы реформирования системы пенсионного страхования на фоне современных тенденций социально-экономического развития приобретают все большую актуальность.

Цель исследования – исследовать проблемы и тенденции развития украинского и турецкого пенсионного страхования.

Изложение основного материала. В исследовании “Глобальный пенсионный индекс Мельбурна Мерсера” (Melbourne Mercer Global Pension Index (MMGPI)) проведенном в 2019 г. проанализированы данные пенсионного страхования 37 стран, в которых проживает 63% населения мира. В исследовании используются 40 индикаторов. 40% в итоговый балл приносят показатели, оценивающие адекватность пенсионной системы (то, как она улучшает финансовое положение пенсионеров). Среди них, например, доля, которую составляет минимальная пенсия от средней зарплаты, или уровень задолженности домохозяйств в стране в процентах от ВВП. Устойчивость пенсионной системы (суммарные пенсионные активы, пенсионные отчисления, демографические показатели, госдолг, рост ВВП) вносит в общий показатель 35%. Еще 25% в общем показателе приходится на “целостность пенсионной системы” (речь идет в том числе о регулировании, управлении и операционных расходах на пенсионную систему).

Странам с суммарным баллом более 80 баллов присваивалась оценка А. Авторы исследования характеризуют пенсионные системы этих стран как развитые, обеспечивающие хорошую финансовую поддержку пенсионерам и отличающиеся устойчивостью и высоким уровнем целостности (Нидерланды и Дания). Оценка В (от 65 до 80 баллов) характеризует пенсионные системы, обладающие многими плюсами, но требующие доработок (Австралия, Финляндия, Швеция, Норвегия, Сингапур, Новая Зеландия, Канада, Чили, Ирландия, Швейцария и Германия). Оценку С (50-65 баллов) получили пенсионные системы, которые обладают рядом положительных черт, но одновременно нуждаются в устранении ряда недостатков, которые в длительной перспективе грозят их устойчивости (Гонконг, США, Малайзия, Франция, Перу, Колумбия, Польша, Саудовская Аравия, Бразилия, Испания, Австрия, ЮАР, Италия и Индонезия). Оценку D получили пенсионные системы, обладающие не только рядом необходимых функций, но и серьезными упущениями, без устранения которых их будущее под вопросом (Южная Корея, Китай, Япония, Индия, Мексика, Филиппины, Турция, Аргентина и Таиланд). Ни одна из 37 стран, попавших в рейтинг, не получила оценку E (пенсионные системы, которые находятся в стадии становления) [9].

Как видно с исследования пенсионная система Турции получила оценку D (набрав 42,2 бала), а украинская пенсионная система не анализировалась. В Украине доля расходов на пенсионное обеспечение в доходах бюджета 2018 г. была самой высокой в мире и составляла чуть более 18% ВВП. В 2019 г. бюджетные расходы на пенсии увеличились еще на 27,2 млрд грн по сравнению с прошлым годом, достигнув 166,5 млрд грн. Также мы в лидерах по самым высоким в Европе процентам отчислений в Пенсионный фонд, в размере 35% совокупной заработной платы [1].

Как в Украине, так и в Турции существует три уровня пенсионного страхования:

1. Обязательное пенсионное страхование (предусматривает обязательную пенсию людям, достигшим пенсионного возраста за счет работающих граждан).

2. Накопительное обязательное пенсионное страхование (предполагает то что работники накапливают себе пенсию за счет отчислений от заработной платы, которые устанавливаются на государственном уровне. В Турции этот уровень действует с 2003 г.,

а с 1 января 2017 г. он стал обязательным. В Украине этот уровень должен был начать функционировать с 1.01.2019 г., но это было отложено в связи с нестабильностью национальной валюты и сложностью делать даже краткосрочные прогнозы. Кроме того, не был создан Накопительный фонд как целевой внебюджетный фонд, а также, не избран банк-хранитель и не открыто счетов для зачисления взносов).

3. Добровольное пенсионное страхование (базируется на добровольном участии граждан в отчислении от своих заработных плат средств в пенсионные фонды) [3; 4].

Проведем анализ основных показателей обязательного пенсионного страхования в Украине и Турции в 2019 г. (табл. 1).

Таблица 1

Основные показатели обязательного пенсионного страхования в Украине и Турции*

Показатель	Страна	
	Украина	Турция
Расходы на пенсию, % ВВП	17	7
Пенсионный возраст:		
мужчины	60 лет	60 лет (с 2046 г. – 65 лет)
женщины	60 лет	58 лет** (с 2048 г. – 65 лет)
Трудовой стаж:		
для работников	26 лет (с 2028 г. – 35 лет)	7 200 дней (с 2048 г. – 5 400 дней)
для частных предпринимателей	26 лет (с 2028 г. – 35 лет)	9 000 дней (с 2048 г. – 5 400 дней)
Минимальная пенсия	62,00 евро (1 638 грн)	240,33 евро (1603 турецких лир)
Средняя пенсия	114,31 евро (3 020 грн)	599,70 евро (4 000 турецких лир)
Максимальная пенсия	620,00 евро (16 380 грн)	1499,25 евро (10 000 турецких лир)

*Построено автором за [6; 7].

**48 лет если 5 и более детей

*Курс евро к грн и к турецкой лире на 31.12.2019 г.

Что касается Украины, то наше государство, как и большинство европейских государств, пошло по пути повышения пенсионного возраста (до 60 лет) и страхового стажа (до 35 лет). В Турции пенсионный возраст для женщин ниже чем в Украине. В 2046 г. правительство Турции планирует повысить пенсионный возраст для мужчин до

65 лет, а для женщин повышение до такого же пенсионного возраста планируется в 2048 г. Что касается трудового стажа, при котором гражданин может рассчитывать на пенсию, то в Украине он составляет в 2019 г. 26 лет, но будет постепенно расти и в 2028 г. составит уже 35 лет. В Турции минимальный трудовой стаж составляет 7 200 дней (с 2048 г. – 5 400 дней) для работников коммерческих организаций и 9 000 дней (с 2048 г. – 5 400 дней) для частных предпринимателей.

На размер пенсионных выплат по обязательному накопительному пенсионному страхованию влияют следующие основные факторы: размер дохода, с которого уплачиваются пенсионные взносы работника; ставка взноса; регулярность уплаты взносов в течение экономически активного периода жизни; доходность инвестирования пенсионных сбережений; размер оплаты услуг по администрированию и управлению инвестициями, взимаемых пенсионными фондами; уровень инфляции в периоды накопления и осуществления пенсионных выплат; ожидаемая продолжительность жизни после достижения пенсионного возраста [5, с. 26].

Как отмечалось выше, в Украине снова отложен запуск накопительного пенсионного страхования, а это в будущем приведет к тому, что государственный бюджет не сможет содержать такое большое количество пенсионеров, и платить даже тот минимум который получают пенсионеры сегодня. Кроме того, по оценкам экспертов, треть трудоспособного населения страны (около 6 млн человек) работает без трудовых книжек, без уплаты налогов и пенсионных взносов. Еще столько же работников получают зарплату в конвертах. Таким образом, больше половины работающих украинцев уклоняются от уплаты взносов в Пенсионный фонд [1]. При этом, уклоняясь от взносов, большинство людей не откладывают деньги себе на старость, а рассчитывают на солидарную систему пенсионного страхования.

Что касается накопительного пенсионного страхования в Турции, то им могут воспользоваться лица, рожденные в 1972 г. и позже. То есть люди, не достигшие 45-летнего возраста. В связи с этим ожидается, что число пользователей этой системой составит свыше 14 миллионов человек [3].

В Турции действующие добровольные частные пенсионные схемы имеют в настоящее время низкий охват [2], тоже самое можно сказать и о Украине – приблизительно 3% [8, с. 108].

Выводы. Поэтому, учитывая низкий уровень развития добровольного пенсионного страхования и кризис солидарной системы, решением проблем в сфере пенсионного страхования Украины может стать введение обязательного накопительного пенсионного страхования, которое при благоприятных условиях может стимулировать сбережения, инвестиции и способствовать экономическому росту в стране.

Для успешного внедрения обязательного накопительного пенсионного страхования в Украине нужно, как минимум, от трех до пяти лет серьезных реформ в сфере регулирования и развития рынков капитала. На сегодня финансовые рынки не в состоянии предложить финансовые инструменты, которые позволили бы обеспечить доходность будущих пенсионеров [5, с. 43]. Но какие бы проблемы не стояли на пути развития пенсионного страхования, решить проблему низких пенсий и теневых зарплат

можно только с помощью введения второго уровня пенсионного страхования - накопительного обязательного пенсионного страхования. А для этого нужно иметь растущую экономику, стабильную национальную валюту и свободу.

Список использованной литературы

1. Гончаров О. Або пенсійна реформа, або через 10 років – крах системи соціального забезпечення. 112.UA URL: <https://ua.112.ua/mnenie/abo--pensiina-reforma-abo-cherez-10-rokiv--krakh-sistemy-sotsialnoho-zabezpechennia-484571.html>
2. Злобин А. Названы лучшие и худшие пенсионные системы в мире URL: <https://www.forbes.ru/obshchestvo-photogallery/385819-nazvany-luchshie-i-hudshie-pensionnye-sistemy-v-mire?photo=8>
3. Индивидуальная пенсионная система в Турции. URL: <https://www.trt.net.tr/russian/programmy/2017/01/11/individual-naia-piensionnaia-sistiema-v-turtsii-648487>
4. Кириченко А. В. Розвиток соціального страхування в Україні: монографія. Київ : ЦП “КОМПРИНТ”, 2017. 196 с.
5. Основні питання реформування пенсійної системи в Україні: проект USAID “Трансформація фінансового сектору”. Київ, 2018. 65 с.
6. Пенсия в Турции. URL: <https://visasam.ru/emigration/pension/pensiya-v-turcii.html>
7. Пенсия в Турции в 2019 году: размер пенсий, пенсионный возраст, социальные гарантии, как живут пенсионеры, пенсионная реформа, повышение. URL: <https://c-c.su/migracija/pensija-v-turcii-v-2019-godu-razmer-pensij>
8. Розвиток державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи: монографія / [О. П. Кириленко, Б. С. Малиняк, О. В. Петрушка та ін.]. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 350 с.
9. Compare the world's pension systems. URL: <https://www.mercer.com.au/our-thinking/mmgpi.html>

MATEMATİK ÖĞRETİMİNDE GEOGEBRA KULLANIMI HAKKINDA ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF STUDENTS' OPINIONS ABOUT GEOGEBRA IN MATHEMATICS TEACHING

Yeliz ÇELEN (ORCID: 0000-0002-7991-4790)
Amasya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Özet

Matematik öğretiminde deneme yanılma etkinliklerinin gerçekleştirilmesini sağlayan dinamik geometri yazılımları önem kazanmaktadır. Bu yazılımlardan en önemlisi de Geogebra'dır. Bu araştırmanın amacı 8. Sınıf öğrencilerinin matematik öğretiminde Geogebra kullanımı hakkındaki görüşlerini değerlendirmektir. Bu amaç kapsamında Ankara ilinde 8. Sınıfta okuyan 16 öğrenciye eşlik ve benzerlik konusu etkinlikleri çerçevesinde öğretim gerçekleştirilmiş ve uygulamalar yaptırılmıştır. Bu uygulamaların sonunda öğrencilere araştırmacılar tarafından geliştirilen ve 4 adet açık uçlu sorudan oluşan bir değerlendirme formu uygulanmıştır. Araştırmada özel durum yaklaşımı kullanılmıştır. Bu kapsamda eşlik ve benzerlik konusunun bu alanda materyal geliştirmeye uygun olduğu düşünülerek bu konu matematik öğretimi süreci için belirlenmiştir. Verilerin analizi için betimsel araştırma yöntemlerinden faydalanılmış olup açık uçlu sorulardan elde edilen veriler bulgular kısmında örneklendirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre öğrencilerin GeoGebra kullanımına yönelik olumlu görüşlere sahip olduğu, geogebra'nın matematik öğrenme süreçlerini zevkli hale getirdiği, matematiksel terimleri somutlaştırarak algılamayı kolaylaştırdığı ve öğrenmeyi kalıcı hale getirdiği yönde birleşiklikleri görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Matematik Öğretimi, Geogebra, Dinamik Matematik Yazılımları

Abstract

Dynamic geometry software, which enables trial and illusion activities to be realized in mathematics teaching, gains importance. The most important of these software is Geogebra. The aim of this research is to evaluate the opinions of 8th grade students about the use of Geogebra in mathematics teaching. Within the scope of this aim, 16 students studying in 8th grade in Ankara province have been trained and practices have been carried out within the framework of activities related to accompaniment and similarity. At the end of these applications, an evaluation form consisting of 4 open-ended questions developed by the researchers was applied to the students. The special case approach was used in the research. In this context, considering that the subject of accompaniment and similarity is suitable for developing materials in this field, this subject has been determined for the mathematics teaching process. Descriptive research methods were used to analyze the data, and the data obtained from open-ended questions are exemplified in the findings section. According to the results of the research, it was seen that the students had positive opinions about the use of GeoGebra, the geogebra made the learning processes enjoyable, they made it easier to perceive by embodying the mathematical terms and they made the learning permanent.

Keywords: Teaching Mathematics, Geogebra, Dynamic Math Software

1. Giriş

Gelişen ve değişen teknoloji ile birlikte öğretim süreçlerine teknoloji entegrasyonu sorunu önemli bir konu haline gelmiştir. Bu kapsamda ülkemizde 2005 yılından itibaren eğitim programlarımızda uygulanan reform hareketleriyle birlikte matematik öğretim süreçlerinde de matematiğin yapılandırıcı bir felsefe ışığında öğretilmesine önem verilmiş ve teknoloji desteği ile matematik öğretiminde öğrencilerin kendi bilgilerini inşa etmelerine yardımcı olmak öğrenme süreçlerinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Matematik öğretimini bir keşfetme süreci, öğrenciyi de matematiksel kavram ve sistemlere sezgileriyle ulaşan bir buluşçu gibi görmek matematiğin doğasına uygun yapılanmasının bir gereğidir. Matematik sistemli bir akıl yürütme becerisi gerektirmekte ve bu nedenle de insana problem çözme alışkanlığı kazandırmaktadır. Matematiğin yapısına uygun bir öğretimin gerçekleştirilebilmesi için, matematiğin olup bitmiş, kesin doğruları içeren bir disiplin değil, deneme yanılma yaklaşımına yer veren, yeni arayış ve buluşlara, gelişmeye açık bir çalışma alanı olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Bu kapsamda matematik öğretiminde bu deneme yanılma etkinliklerinin gerçekleştirilmesini sağlayan dinamik geometri yazılımları önem kazanmaktadır. Bu yazılımlardan en önemlilerinden biri uluslararası bir grup tarafından geliştirilen ilköğretimden yükseköğretime kadar her kademedede kullanılacak geometri, cebir ve analizi tek bir ara yüze taşıyan açık kaynak kodlu dinamik bir matematik yazılımı olan Geogebra'dır. Geogebra, noktaların, koordinatların, denklemlerin ve fonksiyonların direkt olarak girilebilme, cebirsel olarak tanımlanabilme ve dinamik olarak değiştirilebilme yönleriyle bir dinamik geometri yazılımı olduğu gibi aynı zamanda da bir bilgisayar cebir sistemidir.

Geogebra'nın grafik hesap makineleriyle karşılaştırıldığında basit kullanışlı bir ara yüze sahip olması, anlamlı matematik öğrenmeleri için tasarlanmış olması, öğrencilerin bağımsız nesnelere hareket ettirdiklerinde bağımlı nesnelere hareketlerini izleyebilmesi gibi avantajları öğrencilere problem çözme fırsatları sunması açısından etkili olmaktadır.

Geogebra ilk kez bir yüksek lisans tezi olarak geliştirilmiş olup bilgisayara cebiri sistemlerinin temel özelliklerini bir araya getirmektedir. Bu açıdan geogebra geometri, cebir ve matematik analiz disiplinleri arasındaki ilişkilerin öğrenci tarafından görülmesine ya da keşfedilmesine yardımcı olmaktadır (Hohenwarter ve Preiner, 2007).

Geogebra'nın eğitimin her seviyesinde kullanılan ve geometri, cebir, tablo, grafik ve istatistik alanlarını kullanımı kolay olan bir arayüzde birleştirmesi nedeniyle diğer dinamik geometri yazılımlarına göre birtakım üstünlükleri bulunmaktadır. Bu üstünlükler web sayfası olarak etkileşimli öğrenme materyali oluşturan bir araç olması, dünya çapında kullanıldığında pek çok dil tarafından desteklenmesi, bedava açık kodlu bir yazılım olması gelmektedir.

Dinamik Geometri Yazılımlarının öğretiminin öğrencilerin matematik başarılarına katkı sağladığını gösteren pek çok araştırma bulunmaktadır (Gürbüz, 2007; Kutluca, 2009; Saha ve diğ., 2010; Reis ve Özdemir, 2010). Bu araştırma bulgularına göre, dinamik yazılımlar öğrenme ve öğretme sürecini zevkli hale getirip, öğrencilerin matematiksel yapılarla arasındaki ilişkileri görmelerini kolaylaştırmaktadır.

Geogebra dinamik matematik yazılımının da matematik öğretimi süreçlerinde kullanımına yönelik yapılan çalışmalarda programın kullanımının kolay olduğu, bu alanda geliştirilen materyallerin matematiği kolaylaştırdığı ve diğer derslerde de benzer yöntemlerin uygulanmasının alana katkı sağlayacağı gibi bulgulara ulaşılmıştır. Zengin ve Tatar (2014) tarafından yapılan çalışma bulgularına göre, geogebra'nın kullanıldığı bilgisayar destekli öğretim yönteminin öğretmen adaylarının matematik başarısını olumlu yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırmadaki öğretmen görüşlerinden Geogebra kullanımının, matematiği soyutluktan kurtarmaya yardımcı olduğu, görsel ve dinamik öğrenme öğeleriyle, eğlenceli ve ilgi çekici bir çalışma ortamı oluşturduğu ve öğretmen adaylarının yaparak ve yaşayarak matematiksel ilişkileri keşfetmelerine yardımcı olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Hacıömeroğlu ve diğerleri (2009) tarafından yapılan çalışmada Geogebra yazılımı yardımıyla oluşturulan öğretim ortamının aday öğretmenlerin zengin ve iş birlikli öğrenme ortamlarını olumlu yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır. Yapılan araştırmalar matematiği görsel hale getirmeyi sağlayacak materyaller geliştirilerek gerçekleştirilen matematik öğretim süreçlerinin öğrencilerin motivasyonlarına, derse katılma arzularına ve başarılarına olumlu katkılar sunduğunu göstermektedir (Gürbüz, 2007; Kutluca, 2009; Saha ve diğ., 2010; Reis ve Özdemir, 2010). Bu kapsamda ortaöğretim düzeyinde yapılan araştırmalarda bir sınırlılık olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmayla bu kapsamda yapılan çalışmaların artırılması ve Geogebra yazılımının içinde barındıran matematik öğretim süreçlerine yönelik öğrenci görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Araştırmada Geogebra kullanılarak bu dinamik yazılımın hem bu özelliklerinden faydalanmak hem de matematik öğretiminde daha zengin öğrenme fırsatları sunmak amaçlanmıştır. Alan yazın incelendiğinde de dinamik geometri yazılımlarının öğrencilerin matematiği keşfetme ve algılama süreçlerine katkı sağladığı, öğrenme ve öğretme süreçlerini zevkli kıldığı bulgusu araştırma probleminin bu şekilde seçilmesine dayanak teşkil etmiştir. Bu çalışmanın amacı 8. Sınıf öğrencilerinin matematik öğretiminde Geogebra kullanımındaki görüşlerini değerlendirmektir.

Bu amaç kapsamında Ankara ilinde 8. Sınıfta okuyan 16 öğrenciye eşlik ve benzerlik konusu etkinlikleri çerçevesinde öğretim gerçekleştirilmiş ve uygulamalar yapılmıştır.

Bu uygulamaların sonunda öğrencilere araştırmacılar tarafından geliştirilen ve 6 adet açık uçlu sorudan oluşan bir değerlendirme formu uygulanmıştır. Araştırmada özel durum yaklaşımı kullanılmıştır. Cohen ve Maion'a göre (1994) özel durum yaklaşımı araştırmacıya elde edilen verilerin sistematik bir biçimde birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyip, bu ilişkileri sebep sonuç çerçevesinde açıklayabilme fırsatı vermektedir. Özel durum çalışmaları deneysel çalışmaların aksine genelleme amacıyla değil, her özel durumun

kendisine has bağlamında özgün olduğunu göstermek amacıyla yürütülür. Bu çalışmalarda özel bir durumdaki yeni ve sıra dışı etkileşimler, olaylar, yaklaşımlar, inançlar, yorumlar, bilgiler, açıklamalar ve neden-sonuç ilişkileri ortaya çıkartmaya çalışılır.

Öğrencilerin 8. Sınıf matematik dersi eşlik ve benzerlik konusunda dinamik bir matematik yazılımı olan GeoGebra kullanımına ilişkin görüşleri sistematik olarak incelenmiş ve özel durum yöntemi sayesinde sebep sonuç çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. GeoGebra yoluyla matematik öğretimi için materyal geliştirme çalışmasına geçilmeden önce öğrenciler tarafından öğrenilmesinde güçlük çekilen alanlar ile GeoGebra ile öğretimi yapılmasının uygun bulunduğu matematik alanları eşleştirilmiştir. Bu kapsamda eşlik ve benzerlik konusunun bu alanda materyal geliştirmeye uygun olduğu düşünülerek bu konu matematik öğretimi süreci için belirlenmiştir. 8. Sınıf eşlik ve benzerlik kazanımları, “eşlik ve benzerliği ilişkilendirir, eş ve benzer şekillerin kenar ve açı ilişkilerini belirler. ve” Eş çokgenlerin benzer olduğu ancak benzer çokgenlerin eş olmalarının gerekmediği vurgulanır. “Benzer çokgenlerin benzerlik oranını belirler, bir çokgene eş ve benzer çokgenler oluşturur.” şeklinde sıralanmaktadır. Geogebra öğretim materyalleri bu kapsamda hazırlanmış ve uzman görüşleri alınarak son şekline getirilmiştir.

2.1. Katılımcılar

Bu amaç kapsamında Ankara ilinde 8. Sınıfta okuyan 16 öğrenciye eşlik ve benzerlik konusu etkinlikleri çerçevesinde öğretim gerçekleştirilmiş ve uygulamalar yaptırılmıştır.

2.2. Veri Toplama Aracı / Araçları

Öğrencilere geogebra yazılımıyla matematik öğretimini gerçekleştirebilmeleri için çalışma yaprakları hazırlanmıştır. Geogebra yoluyla materyal geliştirilmesine karar verilmeden önce 8. Sınıf matematik öğrencilerinin öğrenmekte zorluk çektikleri ve kavram öğrenmeye yönelik yanılığa düştükleri konulara alan yazın taranarak incelenmiştir. İç ve Demirkol (2008) tarafından yapılan araştırma sonuçlarında öğrencilerin üçgenler konusunda kavram yanılığları olduğu tespit edilmiş ve öğrencilerin Van Hiele’in dördüncü düzeyi olarak bilinen mantıksal çıkarım düzeyinde açıklanan geometrik ispatları yaparken aksiyomatik yapıyı ve geometrik şekillerdeki özellikleri uygun biçimde kullanmamalarından kaynaklı öğrenme güçlüğü yaşadıkları tespit edilmiştir.

Bu kapsamda 8. Sınıf eşlik ve benzerlik konusu kazanımları için geliştirilen çalışma yaprağı sayısına aşağıda yer verilmiştir:

Tablo: 8. Sınıf Eşlik ve benzerlik kazanımlarına göre dağılımları ve etkinlik sayısı

Kazanım	Kazanımlara yönelik geliştirilen etkinlikler	Etkinlik sayısı
8.3.3.1. Eşlik ve benzerliği ilişkilendirir, eş ve benzer şekillerin kenar ve açı ilişkilerini belirler.	-Düzlemsel şekilleri karşılaştırarak eş olup olmadıklarını belirleme yönelik etkinliklere yer verilir. -Eş çokgenlerde karşılıklı kenar uzunluklarının ve açı ölçülerinin eşit, benzer çokgenlerde ise karşılık gelen açı ölçülerinin eşit fakat kenar uzunluklarının orantılı olduğu vurgulanır. -Eş çokgenlerin benzer olduğu ancak benzer çokgenlerin eş olmalarının gerekmediği vurgulanır. -Somut modellerle, kareli kâğıtla veya kâğıtları katlayarak yapılacak çalışmalar yer verilir.	4
8.3.3.2. Benzer çokgenlerin benzerlik oranını belirler, bir çokgene eş ve benzer çokgenler oluşturur.	-Somut modellerle, kareli kâğıtla veya kâğıtları katlayarak yapılacak çalışmalara yer verilir. -Benzer çokgenlerin benzerlik oranını belirler. -Bir çokgene eş ve benzer çokgenler belirler.	2

Bu materyal ve çalışma yapraklarının hazırlanması için matematik öğretmenlerinden ve ölçme ve değerlendirme uzmanlarından faydalanılmıştır. Materyallerin temel özelliği öğrencilerin eşlik ve benzerlik ilişkilerini kavrayabilmeleri için sürgü yardımıyla girilen değerler ile farklı üçgenler oluşturmaları, değerlerin değişimini izleyip grafik üzerinde farklı şekillerde hareket ettirebilmeleri imkânı sağlamasıdır. Etkinlik ve çalışma yaprakları geliştirilirken aynı etkinliğin hem sınıf içindeki normal araç ve gereçlerle yapılabiliyor olmasına hem de Geogebra ile gerçekleştirilebilir olmasına dikkat edilmiştir. Bu kapsamda her etkinlik için iki ayrı form oluşturulmuştur. Bu formlardan ilkinde A türü form ikincisine de B türü form adı verilmiştir.

Bu kapsamda yapılan A türü form olarak geliştirilen örnek uygulamalardan ikisine aşağıda yer verilmiştir:

Uygulama gerçekleştirilmeden önce Geogebra uygulaması öğrencilere tanıtılmış ve Geogebra materyalinin etkin şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla menü seçenekleri ve araç çubukları hakkında bilgi verilmiştir. Bu tanıtımlardan sonra öğrencilerin bilgisayarın bulunduğu bir sınıf ortamında ikiye bölünmüş grup olmaları sağlanarak işbirlikli çalışma ortamları oluşturulmuştur. Bu çalışma ortamlarında bulunan öğrencilere önce A tipi formlar dağıtılmış ve etkinliği gerçekleştirmeleri sağlanmıştır. Daha sonra aynı etkinliklerin B tipi formları öğrencilere dağıtılarak çalışma yapraklarındaki yönergeleri izleyerek etkinlikleri gerçekleştirmeleri sağlanmıştır. Bu kapsamda öğrencilerin GeoGebra programı yardımıyla matematik öğretimi hakkındaki görüşlerini belirlemek amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen ve 5 açık uçlu sorudan oluşan bir değerlendirme formuyla toplanmıştır.

2.3. Verilerin Analizi

Verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemle araştırma sorularının ortaya koyduğu temalara göre organize edilmesine, kullanılan sorular veya boyutlar incelenerek sunulmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır. (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Betimsel analizde farklı kişilerin aynı soru hakkında farklı düşüncelerinin görüşülenlerden elde edildiği tarzda aktarılır. Bu bağlamda açık uçlu sorulardan elde edilen nitel veriler çeşitli kodlamalarla yüzde değerleri sunulmuştur. Bunun yanında onuncu sınıf öğrencilerin görüşlerinden bazıları örnek olarak verilmiştir.

3. Bulgular

Bu bölümde 8. Sınıf öğrencilerinin Geogebra destekli materyallerin sınıf içinde kullanımına yönelik öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesine yönelik bulgulara yer verilmiştir.

1-Geogebra öğretimi matematik öğrenme süreçlerinizi nasıl etkiledi? A ve B tipi formlarının kullanımına yönelik görüşlerinizi de belirterek cevaplandırınız. şeklindeki açık uçlu soruyu cevaplayan öğrencilerin 12'si (% 75) geogebra programıyla üçgenlerde eşlik ve benzerlik konusunu somut olarak daha kolay anladıklarını belirtmişlerdir. Bu gruptaki öğrenciler üçgenlerde eşlik ve benzerlik arasındaki ilişkileri görmekte zorlanmadıklarını ve A tipi formlarda uygulamakta zorluk çektikleri ve zaman alıcı olarak nitelendirdikleri pek çok etkinliği B tipi formları kullanarak kolay ve hızlı şekilde gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Bu öğrenciler aynı zamanda A tipi formlarla tek bir örneğini yaptıkları uygulamaların B tipi formlarla çok sayıda uygulamalarını yaptıklarından genellemelere daha kolay ulaştıklarını belirtmişlerdir. K1, K2, ..., K16 şeklinde sıralanan öğrenci görüşlerine örneklere aşağıda yer verilmiştir.

K13: Eşlik konusunda döndürme ve öteleme işlemlerini yaparak şekillerin aynı kaldığını gördüm. Şekillerin kenar ve açı ölçülerini bir dakika içinde buldum. Açölçer ve cetvel kullanmadan bu ölçüleri bulmak keyifliydi.

K2: Bir üçgeni istediğim bir oranda çizerek büyüttüm. Benzerlik oranını hemen buldum. Daha önce bir üçgene benzer bir üçgen çizmek için çok fazla zaman harcıyordum.

K9: Öğretmen önce A tipi formu verdi. Ölç yaz bir sürü zaman aldı. Aynı şeyi öğreneceksek neden bunları yapalım ki?

K6: Bilgisayar kullanmayı seviyorum. Yazmaya çizmeye üşeniyorum. Bu şekilde hiç sıkılmadım.

K7: Öğrendiklerimi hiç unutmadım. Geometri konularına genelde önyargıyla bakıyordum ama çok çabuk öğrendim ve unutmadım. Benzerlik oranını ömür büyü unutmam. B tipi formları kullanmak daha eğlenceli.

Öğrencilerden 4'ü (% 25'i) uygulamanın daha kalıcı öğrenmeye sebep olduğunu belirtirken uygulamaları gerçekleştirirken keyifli bir öğrenme gerçekleştirdiklerini vurgulamıştır.

2-Geogebra yoluyla matematik öğrenimi gerçekleştirilirken yaşadığınız kolaylıklar nelerdir? A ve B tipi formlarının kullanımına yönelik görüşlerinizi de belirterek cevaplandırınız. şeklindeki açık uçlu soruyu cevaplayan öğrencilerin 10'u (% 62,5) bu program ile ve B tipi formları kullanarak eşlik ve benzerlik konusundaki örnekleri beyinlerinde somut olarak canlandırdıklarını ve bunun konuya ilişkin kavram ve terimleri anlamalarını kolaylaştırdığını belirtmişlerdir. Öğrencilerin 4'ü (% 25) geogebra yoluyla matematik öğrenmenin eğlenceli ve keyifli olduğunu belirtmişlerdir. Öğrencilerden 2'si (% 12,5) geometri konularında çizim ve ölçüm yapmaktan hoşlanmadıkları için Geogebra ile çizim yapmayı daha kolay bulduklarını ifade etmişlerdir.

Bu konudaki örnek öğrenci görüşlerine aşağıda yer verilmiştir.

K9: Geogebra kullanarak anlatıldığında algılayamadığım şeyleri kolayca öğrendim. Programın canlandırma özelliği iyi. Bi de navigasyon gibi konuşsa mükemmel olacak.

K3: Ben etkinlik yaparken özellikle geometri de sıkılıyordum. Pratik bir kullanımının olması, zaman almaması, çizim yaparken sorgu ekranının kullanmak çizim ve ölçümleri hızlı hale getiriyor.

3-Geogebra yoluyla matematik öğrenimi gerçekleştirilirken yaşadığınız zorluklar nelerdir? A ve B tipi formlarının kullanımına yönelik görüşlerinizi de belirterek cevaplandırınız. şeklindeki açık uçlu soruyu cevaplayan öğrencilerin 11'i (% 68,75) hiçbir zorluk yaşamadıklarını belirterek cevap vermişlerdir. Öğrencilerden 2'si (% 12,5) uygulamayı yapmakta bilgisayarla çok fazla ilgilenmedikleri için zorluk çektiklerini ancak iki kişilik grup olduklarından grup arkadaşlarının onlara yardımcı olduğunu belirtmiştir. Bu öğrenciler daha önce bilgisayarla çok ilgilenmedikleri için araç çubuklarını kullanmakta ve çizimleri yapmakta zorlandıklarını belirtmişlerdir. 3 öğrenci ise değer girme konusunda bazen sıkıntı yaşadıklarını programla ilgili bir kılavuz olsa daha başarılı olacaklarına inandıklarını belirtmişlerdir. Tüm öğrenciler B tipi formların özellikle hangi araç çubukları ile hangi işlemlerin yapılacağına yönelik yönlendir-

melerin Geogebra uygulamasını kullanmakta onlara çok yardımcı olduğunu belirtmişlerdir. Bu soruya ilişkin bazı öğrenci görüşlerine aşağıda yer verilmiştir.

K7: Daha önce bilgisayarda bir çizim yapmamıştım. Fareyi kullanmakta da zorlandım. Ama grup çalışması olduğundan arkadaşım yardım etti. İkili olarak çalışınca güzel.

K8: Hiçbir zorluk yaşamadım. B formlarında hangi araç çubuğunu ve hangi imleci seçeceğimiz belirtilmişti. Hiç zorlanmadım.

K4: Bu kadar kolay yapabileceğim ve matematiğin bu şekilde öğrenebileceğim hiç aklıma gelmemişti. Program evdeki bilgisayarda yüklü olsa kendim de uygulama yapabilirim.

4-Geogebra yoluyla matematik öğreniminin başka hangi konularda uygulanmasını istersiniz? A ve B tipi formlarının kullanımına yönelik görüşlerinizi de belirterek cevaplandırınız. şeklindeki açık uçlu soruyu cevaplayan öğrencilerin 8'i (% 50) doğrusal denklemler konusunda, 3'ü (5 18,75) trigonometri konularında, 2'si (% 12,5) dönüşüm geometrisi konusunda, 2'si (% 12,5) ise çokgenler konusunda, 1'i (% 6,25) ise olasılık konusunda geogebra'nın kullanılmasının faydalı olacağını düşünmüştür.

Bu soruya ilişkin bazı öğrenci görüşlerine aşağıda yer verilmiştir.

K2: Dönme ve öteleme gibi hareketler bu programda çok kolay yapılıyor. O nedenle dönüşüm geometrisi konusunda uygulanmasının iyi olacağını düşünüyorum.

K7: Olasılık konusunu anlamakta zorlanıyorum hep. O nedenle olasılık konularında bu programı kullanırsam daha kolay anlayacağımı düşünüyorum.

K11: Trigonometri konusunda özellikle eğimi bulmak için bir menü olduğunu gördüm. Dik üçgenlerde oranı da rahatlıkla bulabilirim.

4. Tartışma ve Sonuç

Araştırma bulgularından öğrencilerin matematik öğretimi süreçlerinde geogebra programını kullanmaktan zevk aldıkları, bu programın matematiği öğrenmeyi kolaylaştırdığını ve görsel algılama, canlandırmaya fayda sağlayarak öğretim sürecini hızlandırdıkları kanaatinde birleştikleri görülmüştür. Ayrıca geogebra kullanımı için özel olarak geliştirilen B tipi formların öğrencilerin geogebra'yı kullanmaları konusunda onlara rehberlik ettiği gözlemlenmiştir. Araştırma sonuçları diğer araştırma sonuçlarıyla da benzerlik göstermektedir. Reis ve Özdemir (2010) yaptıkları çalışmalarında parabol konusunun öğretiminde görsel ve dinamik öğelerin öğrencilere kolay ve ilgi çekici öğrenme ortamları sağladığını belirtmektedir. Zengin ve diğerleri (2013) tarafından matematik öğretmen adayları üzerinde yapılan çalışmada da bu görsel öğelerin kullanıldığı bilgisayar destekli öğretim yönteminin öğretmen adaylarının matematik başarısını artırdığı yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre öğretmen adayları, özellikle ortalama değer ve Rolle teoremlerinin anlaşılmasında ve Fermat teoreminin uygulamalarında öğrenmenin görsel ve somut hale getirilmesinin algılamayı kolaylaştırdığı yönünde fikir belirtmişlerdir.

Geogebra gibi dinamik geometri yazılımlarının kullanıldığı bilgisayar destekli öğretim yönteminin öğrenmenin kalıcılığını artırdığı araştırmalardan elde edilen bir diğer bulgudur (Kağızmanlı ve Tatar, 2012; Kutluca ve Zengin, 2011). Öğrencilerin ya da öğretmen adaylarının görselleştirme, somutlaştırma ve uygulama yapma özelliklerinden dolayı dinamik geometri yazılımlarının anlamayı ve yorumlama becerilerini geliştirdiği yönünde fikir belirttikleri görülmüştür.

Geogebra kullanımının matematik öğretim süreçlerinde kullanılmasının pek çok faydası olmakla birlikte bilgisayar okuryazarlığı düşük seviyede olan ya da matematik yazımları daha önce kullanmayan bireylerin bu programı kullanmakta başlangıçta zorlandıkları görülmüştür. Aynı araştırma bulgularına Zengin ve diğerleri (2013) tarafından yapılan çalışmada da erişilmiş olup bu programdan faydalanan bireylerin bu zorlukların giderilmesi için çalışmada yapıldığı gibi A ve B tipi formların üretilmesi ve uygulanmasının yanı sıra bu yazılımla nasıl çalışılacağına ilişkin ek dersler konmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

5. Öneriler

Araştırma sonuçlarına bakılarak Hohenwarter ve Lavicza (2007)'nin da belirttiği üzere bu yazılımların farklı öğretim düzeylerinde uygulanmaya konulması, çalışmada olduğu üzere aynı uygulamanın A ve B tipi formlar hazırlanması yoluyla öğrencilere verilmesi ve diğer derslerde de bu yazılıma benzer yazılımların kullanılmasının etkili olacağı düşünülmektedir.

Ayrıca geogebra dinamik geometri yazılımına ses özelliğinin eklenmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirilmesi ve daha fazla duyuya hitap eden matematik eğitim süreçlerinin tasarlanması bir diğer öneridir. Bununla birlikte bu ve benzer yazılımların kullanılacağı derslerde öğrencilere bilgisayar okuryazarlığı ya da yazılımın anlatıldığı ek dersler ya da çalışmaların verilmesi söz konusu sürecin etkin olarak gerçekleştirilmesi için önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Cohen, L ve Manion, L. (1994). *Research Method in Education (Fourth Edition)*. New York Routledge.
- Gürbüz, R. (2007). Olasılık Konusunda Geliştirilen Materyallere Dayalı Öğretime İlişkin Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri, *Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15 (1), 259-270.
- Hohenwarter, M., ve Preiner, J. (2007). Dynamic mathematics with GeoGebra, *Journal of Online Mathematics and its Applications*, ID 1448, 7.
- Hohenwarter, M., ve Lavicza, Z. (2007). Mathematics Teacher Development with ICT: Towards an International GeoGebra Institute, *Proceedings of British Society for Research into Learning Mathematics*, 27.
- Kağızmanlı, T. B.ve Tatar, E. (2012). Matematik Öğretmeni Adaylarının Bilgisayar Destekli Öğretim Hakkındaki Görüşleri: Türevin Uygulamaları Örneği, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(3), 897-912.
- Kutluca, T., (2009). İkinci Dereceden Fonksiyonlar Konusu İçin Tasarlanan Bilgisayar Destekli Öğrenme Ortamının Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Kutluca, T. ve Zengin, Y. (2011). Matematik Öğretiminde Geogebra Kullanımı Hakkında Öğrenci Görüşlerinin Değerlendirilmesi, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17 (2011), 160-172
- Reis, Z. A. ve Özdemir, Ş. (2010). Using Geogebra as an Information Technology Tool: Parabola Teaching, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 9, 565-572
- Saha, R. A., Ayub, A. F. M., ve Tarmizi, R. A. (2010). The Effect of GeoGebra on Mathematics Achievement: Enlightening Coordinate Geometry Learning, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 8, 686-693.
- Zengin, Y, Kağızmanlı, T., Tatar, E., İşleyen T. (2013). Bilgisayar Destekli Matematik Öğretimi Dersinde Dinamik Matematik Yazılımının Kullanımı, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 23, 167-180.
- Zengin, Y. ve Tatar, E. (2014). Türev Uygulamaları Konusunun Öğretiminde Geogebra Yazılımının Kullanımı, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22, 3, 1209-1228.

İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİNİN EHL-İ HADİS İLE MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF THE RELATIONS BETWEEN AHL-I HADITH OF THE FIRST
PERIOD ABBASID CALIPHS

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKGÜL
Yozgat Bozok Üniversitesi

ÖZET

İslam Kültür tarihi günümüze değin çeşitli yönleriyle incelenmiş ve hâlen de incelenmeye devam etmektedir. Bu tarihin önemli dönemlerinden birini de şüphesiz Abbasiler oluşturmaktadır. Abbasiler dönemi Hadis tarihi ve edebiyatı ile ilgilenenlerin kayıtsız kalamayacağı hadise ve edebi ürünlere kaynaklık etmektedir. Zira bu devirde yaşanan siyasi, sosyal olayların yanı sıra bilimsel ve kültürel gelişmelerin birçok açıdan sonraki dönemleri etkilediği yadsınamaz bir gerçektir. Yaklaşık beş asırlık bir periyodun içinde olup bitenleri anlamak, sonrasında bu olayları ve gelişmeleri hadis tarihi perspektifinde yorumlayıp analiz etmek güçtür. Yalnız bu dönemi tarihin kendi iç dinamiklerine bağlı kalarak ve belirlenmiş parametreler çerçevesinde incelemek kolay ve yerinde olacaktır.

Bu münasebetle çalışmamızda Abbasiler döneminin ilk halifelerinden özellikle Harun Reşid ve Me'mun'un muhaddislerle olan ilişkilerini genel hatlarıyla incelemeyi hedefledik. Bu iki halifeyi seçişimizdeki etken daha çok dönemlerinde ehl-i hadisle yaşanan olumlu veya olumsuz münasebetleri olmuştur. Aynı zamanda bu iki halife gerek coğrafi açıdan gerekse siyasi, edebi, ilmi ve kültürel açıdan devletin gelişimine ön ayak olmuştur. Nitekim Harun Reşid döneminde, Abbasi devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, tüm sınır komşularına karşı tartışmasız bir üstünlük kurulmuştur. Yine bu dönemde, âlimler ve edebiyatla uğraşanlar saray tarafından himaye görmüş, halifenin takdirini kazanan ilim ve sanat erbabı pek çok eser vücuda getirmişlerdir.

Abbasi halifeleri içerisinde, hilafet kurumunu bağımsız hale getirmede en kararlı davrananı ise Me'mun olmuştur. Almış olduğu eğitim ve kültür, onu, kendi hilafetinin entelektüel statüsünü geliştirmeye itmiş; bu nedenle çok iyi planlanmış bir kültür politikasını benimsemiştir. Birtakım nedenlere bağlı olarak o, İslam dininin literal yorumcusu olarak gördüğü ehl-i hadise karşı çıkan kişiler ve düşüncelerle ittifak içerisinde olmuştur. Yine Me'mûn döneminde devletin üzerinde hassasiyetle durduğu meselelerden biri de "Halku'l-Kur'an" (Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı) konusu olmuştur. Sorunun ehl-i hadis ve Mu'tezile mensupları arasında şiddetli bir tartışmaya dönüşmesi, meselenin büyümesine yol açmıştır. Sonunda olay, Me'mûn'un halk katında şöhrete sahip muhaddislerden oluşan bir grubu halku'l-Kur'an konusunda imtihan etmesine ve alınan neticenin kendisine bildirilmesini emretmesine kadar gitmiştir. Böylece hadis tarihinde yaklaşık çeyrek asır sürecek olan mihne dönemi adı verilen bir devri başlatmıştır.

Sonuç itibariyle bu çalışma, genel anlamda İslam Kültür tarihini özelde ise Hadis tarihini etkileyen gelişmeleri, Abbasi halifelerinden Reşid ve Me'mun'un muhaddisler ile ilişkileri çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Harun Reşid, Me'mun, Ehl-i hadis, Mihne

ABSTRACT

The history of Islamic Culture has been studied in various aspects and continues to be studied. One of the important periods of this history is undoubtedly for the Abbasids The Abbasid period is the source of important events and literary products of Hadith history and literature. Because the political, social events and scientific and cultural developments in this period have affected the following periods in many respects. It is difficult to understand what happened in a period of about five centuries and to analyze the developments in the perspective of hadith history. It will be easy to examine this period depending on the internal dynamics of the history and within the determined parameters.

In this study, we aimed to examine the relations of the first caliphs of the Abbasid period, especially Harun al-Rashid and al-Ma'mun, with the muhaddiths in general terms. The reason why we examined these two caliphs was their positive or negative relations with Ahl al-hadith in their own times. At the same time, these two caliphs supported the development of the state in terms of geographical, political, literary, scientific and cultural aspects. During the time of Harun al-Rashid, the Abbasid State reached its widest borders and established an indisputable advantage over all its neighbors. In this period, scholars and poets who appreciated the caliph were preserved by the palace and created many works. Among the Abbasid caliphs, al-Ma'mun was the most determined person to make the caliphate independent. His education and culture led him to develop the intellectual status of his caliphate. Therefore, he adopted a well-planned cultural policy. For some reason, he was in alliance with people and ideas who opposed the Ahl al-Hadith, which he saw as the literal interpreter of Islam.

One of the issues emphasized by the Caliph al-Ma'mun is whether the Quran was created or not. This problem led to a fierce debate between the Ahl al-Hadith and Mu'tazili. Finally, al-Ma'mun ordered a group of scholars who became famous among the public to be questioned about the creation of the Qur'an. Thus, it started an era called Mihna period, which will last about a quarter century in the history of hadith.

Consequently, in this study, the developments affecting the Hadith history were evaluated within the framework of the relations of Harun al-Rashid, and al-Ma'mun, one of the Abbasid caliphs, with the people of the hadith

Keywords: The Abbasid, Harun al-Rashid, al-Ma'mun, Ahl al-hadith, Mihna

GİRİŞ

Eskiler şu beş şeye güvenilmez derler:

Şems-i şita, tebessüm/cilve-i nisa, takarrübü/iltifat-ı ümera, sükûnet-i derya, nasihat-ı a'da.

Genel anlamda İslam kültürü özelde ise Hadis Edebiyatının seçkin kaynaklarının telif edildiği dönem şüphesiz Abbasiler dönemi olmuştur. Aynı zamanda bu dönem, İslam tarihinde gerek siyasi gerek ilmî ve idari, gerekse dinî açıdan olsun birçok sahada önemli hadise ve gelişmelerin yaşandığı bir devirdir. Yine bu zaman dilimi İslam ilimlerinin tedvininin ve hadis kaynaklarının tasnifinin altın çağı olarak bilinir. Diğer taraftan hadis tarihinde *mihne* adı verilen olayın yaşandığı bir devreyi de içine alır. Zira bazı Abbasi halifelerinin devletin güvenliği gerekçesiyle aralarında ehl-i hadisin de yer aldığı muhalif düşüncelere sahip gruplara karşı uyguladığı sorgulama, baskı ve işkence ile caydırma politikası söz konusudur. Dolayısıyla hayli farklı gelişmelerin yaşandığı bu dönemin içinde olup bitenleri anlamak, sonrasında bu olayları ve gelişmeleri hadis tarihi perspektifinde yorumlayıp analiz etmek güçtür. Yalnız bu dönemi tarihin kendi iç dinamiklerine bağlı kalarak ve belirlenmiş bazı parametreler çerçevesinde incelemek kolay ve yerinde olacaktır.

Bu noktada konu başlığımızdan da anlaşılacağı üzere çalışmamızı Abbasi devrinin ilk dönem halifeleri ile sınırlandırdık. Yalnız çalışmamızda bu dönem içerisinde özellikle Harun Reşid ve Me'mun'un muhaddislerle olan münasebetlerini genel hatlarıyla incelemeyi hedefledik. Bu iki halifeyi seçişimizdeki etken daha çok dönemlerinde ehl-i hadisle yaşanan olumlu veya olumsuz münasebetleri, bu durumun sebeplerini analiz etme ve hadis edebiyatına yansımalarının ne şekilde olduğu meselesidir.

Bu bağlamda konuyla ilgili olarak daha önce yapılmış çalışmalardan istifade ettik.¹ Ayrıca Abbasiler üzerine yapılmış gerek ansiklopedik gerekse kitap ve makale tarzındaki diğer klasik ve çağdaş çalışmalar da bizim başvuru kaynağımız olmuştur.

Esasen bu çalışmalar bize konuyla ilgili bir takım malumat vermektedir. Yalnız bizi böylesine bir çalışmaya sevk eden husus ilk dönem Abbasi halifelerinin muhaddislerle olan münasebetinin hadis edebiyatını ne ölçüde etkilediğine dair genel bir değerlendirme yapmaktır. Bunun için öncelikle ilk dönem Abbasi halifeleri ve ehl-i hadis hakkında genel bir bilgi verelim.

¹ Konumuzla ilgili çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

- Ramazan Altınay, *İlk Dönem Abbasi Halifeleri ve Âlim ve Muhaddislerle Münasebetleri*, (Van: Yüzüncü yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans tezi, 1998).
- Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri –I", *E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), 245-270.
- Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri –II", *E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1990), 113-132.
- Abdulhamid el-Abid, *Alâkatu fukahâi's-sunne bi'd-devleti'l-Abbasiyye fi asriha'l-evvel 132-232/750-847*, (Cezayir: Câmîatu'l-hâc li hadr, Master tezi, 2009).
- Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, (Ankara: Otto yay., 2017)
- Hatice Uluşık "İlk Dönem Abbâsi Velihahtları ve Eğitimcileri(132-232/749-847)", *İSTEM Dergisi*, 17/33, (2019), 189-211.

1. İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİ VE EHL-İ HADİS

Beş asır boyunca Müslümanların gerek siyasi gerekse manevi önderliğini temsil eden Abbasiler devri kaynaklarda genel olarak iki dönem halinde ele alınmaktadır. Devletin kuruluşundan (132/749) onuncu halife Mütevekkil'in (232-247/847-861) iktidara geçmesine kadar geçen süre birinci dönem², devletin yıkıldığı 656/1258 yılına kadar geçen süre de ikinci dönem olarak nitelendirilmektedir.³ Dolayısıyla ilk dönem halifelerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Ebu'l Abbâs Abdullah es-Seffâh
- 2) Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr
- 3) Muhammed el-Mehdî
- 4) Ebû Muhammed Mûsâ el-Hâdî
- 5) Hârûnürreşîd
- 6) Muhammed el-Emîn
- 7) Abdullah el-Me'mûn
- 8) Muhammed el-Mu'tasım
- 9) Ebû Ca'fer el-Vâsık

Öte yandan Abbasi devletinin kuruluş yıllarına tekabül eden dönem, İslam ilimlerinin olgunlaşma süreci içerisinde olduğu bir devirdir. Bu dönem İslam ilimlerinde muhtelif ekollerin ortaya çıktığı dönem olması itibariyle, hadisi ön plana çıkaran ve mecbur kalmadıkça re'ye başvurmeyen bir zihniyet için ashabu'l-hadis, ehlu's-sunne, sâhibu's-sunne, ehlu'l-hadîs ve ehlu'l-eser gibi kavramlar kullanılmagelmıştır. Bu dönemde ehl-i hadis; “akâid, fıkıh ve benzeri alanlarda kendilerine has görüşleri olan bir grubun, daha doğrusu ehlu's-sünnenin kurucularının adı” olarak da tanımlanmıştır. Kısaca, “hadis taraftarları; İslam'ın genel olarak kitap, sünnet, sahabe ve tâbiûnun sözlerinden hareketle anlaşılması gerektiğini, bunların dışındaki şahsî re'y ve aklî istidlallerin mecbur kalınmadıkça kullanılmayacağını ilke olarak benimseyenlerin müşterek adıdır.” Hadis ilmi açısından ise tedvin döneminin sona erip tasnif devrinin başladığı dönemi içine almaktadır. Bu dönemde hayatta olan tebe-i tabiinden ve sonrasında bir hayli muhaddis vardır. Bunlardan bir kısmı şunlardır:

- İbn-i Ebî Zi'b (ö. 139/776)
- Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770)
- Ebû Hanîfe (ö. 150/767)
- İbn Cüreyc (ö. 150/767)
- İbn İshâk (ö. 151/768)
- İbn Ebî 'Ârûbe (ö. 156/773)
- Evzâ'î (ö. 157/774)
- İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776)
- Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776)
- Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)
- Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)
- Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795)
- Mâlik b. Enes (ö. 179/795)
- İbn Mübârek (ö. 181/797)
- Ebû Yûsuf (ö. 182/798)

² Corci Zeydan Abbasilerin ilk devrini 750-833 yılları arasındaki dönem olarak kabul ederken; Ömer Ferruh'ta bu ilk dönemi; 750-848 yılları arasındaki önce Fars sonra Türk unsurunun etkisinin görüldüğü bir devre olarak belirtmiştir. Bkz. Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, (İstanbul: b.y. 1976), 2/ 38-43; Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1997), 2/ 34.

³ Hüseyin Güneş, “Eş'arîliğin Kuruluş Dönemine Tarihi Bir Bakış”, *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara: Beyan Yayınları, ty.), 1/ 454-455.

Şeybânî, İmam Muhammed (ö.189/805)
 Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)
 Şâfi'î (ö. 204/820)
 Ebû Dâvud Tayâlisî (ö. 204/819)
 Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821)
 Vâkîdî, Muhammed b.Ömer (ö. 207/823)
 Abdurrezzâk (ö. 211/826-27)
 Asma'î, Ebû Sa'îd (ö. 216/831)
 İbn Hişâm (ö. 218/833)
 Humeydî, Müsned sahibi (ö. 219/834)
 Ebû Ubeyd (ö. 224/838)
 Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843)
 İbn Sa'd (ö. 230/845)
 İbn Ma'in (ö. 233/848)
 Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9)
 İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir (ö. 235/849)
 İbn Râhûye (ö. 238/853)
 Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)
 Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64)
 Dârimî (ö. 255/869)
 Buhârî (ö. 256/870)
 Zühli (ö. 258/872)
 Müslim (ö. 261/875)
 Dâvud ez-Zâhirî (ö. 270/884)
 İbn Mâce (ö. 273/887)
 Ebû Dâvud (ö. 275/889)
 İbn Kuteybe (ö. 276/889)
 Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890)
 Tirmizî (ö. 279/892)
 Dârimî, Osmân b. Sa'îd (ö. 280/894) vd.

Abbasilerin bu ilk döneminde ehl-i hadisin tasnif dönemi çalışmaları neticesinde hadis edebiyatının en önemli kaynak eserlerini oluşturan müsnedler, mu'cemler, musannefler, sünenler ve câmi'ler bu dönemden itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır.

1.1. Dönemin Halifeleri ile Ehl-i Hadisin Siyasi ve Sosyal İlişkilerine Genel Bakış

Genel anlamda ilk dönem Abbasi halifeleri ve devlet kuruluşunun özelliklerine dikkatlice bakıldığında üç temel ilke göze çarpmaktadır. **Birincisi**, devlet yönetiminde Kitap ve Sünnet'e ittiba şartıdır. **İkincisi**, tüm Müslümanlar arasında sosyal haklar bakımından adaletin gözetilmesidir. **Üçüncüsü** ise Abbasi hareketinin Al-i Beyt adına yürütülmesidir. Abbasi halifeleri de bu üç ilkeyi kuruluşundan itibaren hilafetleri boyunca gözetmeye çalıştıkları söylenebilir.

Öte yandan Ebû Hanîfe (ö.150/767), Süfyân es-Sevrî (ö.161/768), Süfyân b. Uyeyne (ö.198/813) gibi ileri gelen fakih ve muhaddis âlimler, başlangıçta Emevî uygulamalarına karşı ortak bir tavır sergilemişler, Ehl-i Beyt mensuplarınca Emevîler aleyhine girilen ayaklanmaları desteklemişlerdir. Ancak sonrasında aynı âlimler Abbasi döneminde de benzer sıkıntılarla karşılaşmışlar, yönetimin yapmış olduğu adaletsizliklere karşı hukuk içinde mücadele başlatmışlardır. Örneğin Ebu Hanife'nin kelim ve fıkıhla ilgili görüşlerini kitaplarda bulduğumuz halde, siyaset ve yönetimle ilgili düşüncelerini ancak satır aralarında bulmamızın nedeni, onun bu konularla ilgili fikirlerinin bir şekilde unutulmaya terk edilmiş

olması⁴ veya onun yöneticilerin davranışlarına muhalif bir tavır sergilemesinin bir sonucu olsa gerektir.

Abbasî devletinin daha kuruluş aşamasında kendilerine destek olan gruplara bir zaman sonra yüz çevirmesi, Abbasî halifelerinin korkulu rüyası haline gelen iç karışıklıklara ve ayaklanmalara neden olmuştur. Aralarında ehl-i hadisin de bulunduğu pek çok muhalif kesim, iktidara geçen Abbasî halifelerinin fiziksel gücüyle karşılaşmıştır. Ancak kullanılan bu baskı aracı, muhalif zümreleri ortadan kaldırmaya çözüm olmamıştır. Hatta bu zümreler, giderek güçlerine güç katmış ve büyük birer tehdit oluşturmaya devam etmiştir.⁵

Şunu hatırdan çıkarmamak gerekir ki; ilk Abbasi yöneticilerinin karşılaştığı iş, doğal olarak, sadece muhaliflerin değil, her biri kendi amaçları için Abbasilerin hedefleri doğrultusunda harekete katılan farklı çıkar gruplarının da uzlaştırılmasıydı. Üstelik hem siyasal, hem ideolojik düzeyde bir uzlaşmaya varılmalıydı. İlk halifelerin yeni kurulan devleti bir arada tutabilmesi, belli başlı gruplarla siyasal birlikler kurup ortaklarını devletin korunmasında çıkarları olduğuna ikna etmeyi başarmaları sayesinde. Yine aşırı diye nitelendirdikleri unsurları siyasi açıdan tasfiye etmeyi çok iyi becermeleri ile mümkün olmuştur.⁶ Dolayısıyla halifelerin ehl-i hadis ile münasebetlerini genel anlamda siyasi ve sosyal açıdan değerlendirecek olursak devletin tehdit unsuru gördüğü gruplar içerisinde olmadıkça ehl-i hadis ile ilişkileri olumlu gelişmiştir, diyebiliriz.

Öte yandan muhaddis ulemanın sosyal münasebetleri yönüyle sarayı ziyaretleri de olmuştur. Ulemanın sarayda halifeyi ziyaret etmesinin ardında, halifenin sadece âlimin kendi siyasal iktidarına olan bağlılığını tespit etmek istemesi nedeni yoktur. Aynı zamanda bu düzenin, İslam'a olan bağlılığını göstermek te amaçlanmıştır. Yine bunda halifeyi ziyaret eden bilginlerin, onun cömertliklerine şahit olmalarının da katkısı vardı. Halife'nin, özellikle de hadisler ve dini ilimler konusundaki ilgisi, onun müstakil bir âlim hüviyetine sahip olduğunun ülkedeki diğer hadis ulemasına gösterilmesinin bir parçasıydı. Abbasi hanedanının üyeleri, devletin önde gelen şahsiyetleri, saray erkânı, vezirler ve valiler himayesinde kurulan bu ilim halkalarının vazgeçilmez müdavimleri olmuştur.

⁴ M. Ebu Zehra bu husustan hayıflanarak şunları söyler: "*Fakat hilafet hakkındaki görüşünü ne onun kalemiyle yazılmış veya dikte edilmiş, ne de ashabından, talebelerinden birinden rivayet edilmiş olarak bulabiliyoruz. Hâlbuki onun hayatı, yaşadığı dönemler, maruz kaldığı takibatlar hepsi onun belirli bir siyasi görüşü olduğunu belirtmektedir. Onun hayatı ileride geleceği üzere, İmam Zeyd b. Ali Zeynelâbidin ile diğer Şia imamlarıyla sıkı ilişkilerini göstermektedir. Ebu Hanîfe'nin ashabının sözleri de onun Hz. Ali evladına, Ali Beyt'e candan bağlı olduğunu gösterir. Onun takibata maruz kalması da bu yüzdendi. Fakat ne ona nispet edilen kitaplarda, ne de ondan gelen rivayetlerde bunlara ilişkin hiçbir şey bulamıyoruz. Oysa ders halkalarında hilafete ilişkin görüşünü herhalde zaman zaman söylemiştir. Abbasilerin aleyhinde idi. en-Nefsu'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim, halife Ebu Cafer Mansur'a karşı ayaklandığı günlerde bunu açıkça söylerdi. Hatta talebesi İmam Züfer'in ona: "Vallahi, sen bundan vazgeçmezsen dolayı olarak bizim de boynumuza ipler takılacak" dediği rivayet edilmektedir. (Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, thk. Beşşar Avvâd, (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-islamiy,2002), 15/444). Fakat talebelerinin, bilhassa Ebu Yusuf ve Muhammed'in Abbasi devletiyle ilişkileri çok sağlamdı. Her ikisi bu devlette kadılık/yargıçlık görevini kabul ettiler ve üstatlarının bu devlete dokunan, nüfuzunu kıran görüşlerini eserlerinde zikretmediler. Bu görüşler tarihin gürültüleri arasında kaynadı gitti."* Bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, çev. Osman Keskiöğlü, 5. Bsk., (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, ty.), 17-18.

⁵ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2000), 209.

⁶ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 38.

1.1.1. Halife Hârûnürreşîd Dönemi

Tarihçiler, üçüncü Abbasî halifesi Mehdi'nin oğlu olan Hârûnürreşîd'in (170-193/786-809) halifelik dönemini Arap uygarlığının ve Abbasiler'in "altın çağı" ⁷ olarak nitelerler. İbn Kuteybe ed-Dineverî (v. 276) Hârûnürreşîd'in halifeliği döneminin önemini vurgulayarak şunları ifade eder: "...Reşîd'in hilafeti ve sonrakilerin haberlerini anlatmada, zamanlarında meydana gelen olayları ve söylenenleri nakletmekte büyük bir fayda ve menfaat yoktur. Onların devri bitip saltanat (iktidar, yönetim), acemi (toy) çocukların eline geçtiğinde Irak'ın zındıkları onları ele geçirip, onlar üzerinde hâkimiyet (nüfuz) kurdular. Onları (halifeleri) her türlü suça itip küfre soktular. Artık onların ne âlimlere ve ne de sünnetlere ihtiyacı kalmıştı. Zamanlarını oyun ve eğlence ile geçirip kendi görüşleriyle yetindiler."⁸

İbn Kuteybe'nin 'Irak'ın zındıkları' diye isimlendirdiği kimseler Mu'tezile'dir.⁹ Anlaşıldığı üzere İbn Kuteybe, Halife Reşîd'den sonra halifelige geçen ve gerçekten de yaş itibariyle hepsi de genç olan Emin, Me'mun, Mu'tasım, Vasık ve Mütevekkil'in hayata ve yönetime bakış açılarının acemice olduğunu, çevrelerini kuşatan saray vezirlerinin ve birtakım güç odaklarının etkisinden çikamadıklarını öne sürmektedir.

Diğer taraftan Hârûnürreşîd döneminde Abbasi coğrafyası en geniş sınırlarına ulaşmış, tüm sınır komşularına karşı tartışmasız bir üstünlük kurulmuştu. Yine bu dönemde, Abbasi devleti dâhilinde huzur ve istikrar sürerken hariçte ise kuvvetli ve itibarlı bir devlet statüsünde idi. Hârûnürreşîd halifelige geçtiğinde ülkenin farklı bölgelerinde daha çok siyasî, etnik ve dinî sebeple ortaya çıkan karışıklık ve isyanları bastırmak için uğraşmıştır.

Hârûnürreşîd, halifeliğinin başlangıcından itibaren Şia grubunun desteğini almak istemiş, bu sebeple onlardan tutuklu bulunanların birçoğunu serbest bırakmıştı. Fakat Alioğulları, hilâfetin kendi hakları olduğuna dair inançlarından dolayı, bu uğurda mücadelelerinden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir.¹⁰ Hârûnürreşîd'de bunun üzerine iktidarı için tehlikeli saydığı Alioğulları'na (Şia) maddî-manevî destek sağlayan tüm gruplara karşı hilafeti süresince mücadele içerisinde olmuştur. Zira Abbâsîler'in ilk devirlerinden itibaren Horasan menşe'li isyanlarda öne çıkan grup Şîilik olmuştur.

Öte yandan bu dönemde genel olarak ehl-i hadisin bireysel örnekler hariç tutulursa genel anlamda siyasi otoriteyle münasebetlerinin iyi olduğu söylenebilir. Zira Hârûnürreşîd ve saraydaki devlet görevlileri muhaddislere değer vermiştir. Ancak yanlışlıkla dahi olsa, halifeye muhalif gruplar arasında (Zındıklar, Haricîler, Mu'tezililer, Şia'dan olduğu) anıldığı takdirde muhaddisler mihneye uğramış, hakikat ortaya çıkıncaya kadar zulüm görebilmiştir.

1.1.2. Halife Me'mun Dönemi

Me'mun devri, hadis ilmi ve hadisçiler açısından önemli gelişmelerin yaşandığı, Hadis tarihine geçecek bir dönem olmuştur. Kuşkusuz bu gelişmelerin yaşanmasında, her şeyden önce Me'mun'un siyasî ve ilmî kişiliğinin etkileri olduğu muhakkaktır. Hadis eserlerinin tasnif edildiği devre baktığımızda, hicri II. ve III. asırlar karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde

⁷ Andre Clot, *Harun Reşîd ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yay., 2007), 151, 232, 236; Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*, (Kahire: by., 1972), 104.

⁸ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, *el-İmame ve's-siyase*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997), 2/ 344.

⁹ Cabirî, Me'sûdî'ye dayanarak verdiği bilgiye göre İbn Kuteybe'nin bu kitabının Hârûnürreşîd'in hilafetinden sonra, Sünni ihtilalin gerçekleştiği Mütevekkil döneminden önce yazılmış olduğunu, Mütevekkil'in 'araştırma ve diyalektik bahislerle iştiğal etmeyi' yasakladığını, Mutasım ve Vasık dönemlerinin aksine halka, teslim olup taklit etmelerini ve muhaddislere de hadis rivayet edip sünnetin izharını emrettiğini nakleder. M. Abid Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, (İstanbul: İz Yay., 1997), 151-152; Mes'ûdî, *Murucu'z-zehab ve meadînu'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, (Kahire: Matbaatu's-Seade, 1964), 2/ 369.

¹⁰ Adem Apak, *Ana hatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbasiler Dönemi)*, (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2011), 134.

Me'mun'un hilafetine denk gelmektedir. Günümüze ulaşan başta Kütüb-i Sitte ve hadis külliyatları olmak üzere önemli bir kısmı ya Me'mun döneminde ya da onun ölümünden sonraki yıllarda yazılmıştır. Bu eserlerde yer alan hadis ravilerinin pek çoğu bu devirde yetişmiş, en azından başkent Bağdat'a uğrayıp hilafetin gölgesini üzerlerinde hissetmişlerdir. O dönemde bugün bile İslam dünyasında hala saygıyla anılan, hadis ilmine emeği geçmiş pek çok hadis imamının yaşamış olduğunu görürüz.

Diğer taraftan kuvvetli bir şahsiyete, geniş bir müsamahaya ve mütecessis bir zekâyaya sahip olduğu anlaşılan Me'mun, hilâfeti süresince ülkede baş gösteren isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Abbasi halifeleri içerisinde, halkın akıllarına ve gönüllerine hitap edip toplumun nabzını tutmasını iyi bilen, hilafet kurumunu hem çevresindeki yakın komutanlarından hem de halk arasından çıkıp gelen ulemadan bağımsız hale getirecek olan bir devlet idealini gerçekleştirme konusunda en kararlı davrananı olmuştur. Almış olduğu eğitim ve kültür onu, kendi hilafetinin entelektüel statüsünü geliştirmeye itmiş; bu nedenle çok iyi planlanmış bir kültür politikasını benimsemiştir. Böylece, sürekli olarak kendisine engel çıkardığını düşündüğü ehl-i hadisin toplum üzerindeki etkisini azaltmaya çalışmıştır. Birtakım nedenlere bağlı olarak o, İslam dininin literal yorumcusu olarak gördüğü ehl-i hadise karşı çıkan kişiler ve düşüncelerle ittifak içerisinde olmuştur: Bu gruplar, mütekellimun (yani Mu'tezile), Helenizm ile Şiilik gibi düşünce ekolleridir. Bu yolla hilafetin otoritesini etkili kılmayı amaçlayan Me'mun'un, bu düşünceleri, muhtemelen kendi entelektüel tercihlerini de yansıtmaktaydı.

Me'mun, Abbasi halifeleri içerisinde ilme ve özgür düşünceye en fazla değer veren bir halife olarak tanınır.¹¹ Mihne dönemine kadar gelen süreçte, Abbasi halifeleri ile muhaddisler arasında bir çatışma değil, bilakis süreç içinde gelişen bir birlikteliğin öne çıktığı söylenmektedir. İlk-Sünnî bakış açısının tekâmül ettiği sosyal ve siyasî çevrenin, bu birlikteliğin en önemli görüntüsünü verdiğini, ayrıca Abbâsî saray erkânı ve idarecilerinin ilk-Sünnî âlimleri himaye etmesinin de bu duruma bir örnek sayılabileceği ifade edilir. Me'mun'un altı sene boyunca Bağdat'a gelmeyişi, daha öncesinde kendisine biat etmeyen şehir halkından intikam alma duygusuna bağlayan Özağşar'a göre bu süre zarfında oluşan otoritesizlik sonucu Bağdat, rakip grupların çatışmasına sahne olmuştur. Bu sırada meydana gelen gelişmelerin de Mihne süreciyle çok yakından ilgisi vardır.¹²

1.2. Dönemin Halifeleri ile Ehl-i Hadisin İtikadi ve Fikri Açından Münasebetleri

Başlangıçta Abbasi iktidarı için bir tehdit haline gelmeye başlayan ve adına **Zındıklık**¹³ da denilen hareketin önüne geçmede ilk halifeler, hazır kuvvet durumundaki Mu'tezile kelamcılarından istifade etmiştir.¹⁴ Bu devrede hadis ilminin tasnif edilmesinin ilk dönem halifelerin zındıklara karşı başlattığı mücadeleye destek çerçevesinde olumlu katkıları olmuştur.¹⁵ Mansur'la birlikte hız kazanan İslâm'ın temel kaynağı sünnetin yazılı malzemeler şeklinde tasnif edilerek kitaplaştırılması faaliyetlerinin, söz konusu hareketlere karşı kültürel alanda mücadele edilmesinde önemli rol oynadığı tarihi kaynaklar tarafından da

¹¹ Said ed-Diveci, *Beytü'l-Hikme*, (Bağdat: Müessesetu Daru'l-Kütüb, 1972), 14.

¹² Bkz. Özağşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, (Ankara: Otto yay. , 2017), 46-47.

¹³ Zındık kavramı, münafıklık gibi, kalben inanmadığı halde dıştan Müslüman görünen İslâm düşmanları için kullanılmıştır. Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, (Ankara: AÜİF. yay. 1988), 118; Kamil Çakın, *Hadis İnkârcıları*, (Ankara: Seba Yayınları, 1998), 60.

¹⁴ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abulcebbar*, (İstanbul: by. 2002), 88.

¹⁵ Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 205-217.

doğrulanmaktadır. Şöyle ki, Mansûr devrinde başlatılan ve yaklaşık bir asrı aşan ilmî ve fikrî faaliyet dönemi, İslâm ilimleri tarihine ‘*Tedvîn Asrı*’ olarak geçmiştir.¹⁶

Abbasi halifelerinin zındıklarla mücadelesi daha çok onların yakalanması ve fikirlerinin çürütülmesi şeklinde cereyan etmiştir. İleri safhada ise onlardan tövbe etmeleri ve zındıklıktan dönmeleri istenmiş, kabul etmeyenler ise öldürülmüştür.¹⁷ Ulemanın, bu mesele hakkında onların ortaya attıkları görüş ve düşüncelere karşı reddiye¹⁸ türü eserler yazması teşvik edilmiş; zındıkların İslam inancına yönelik, zihinleri teşviş eden şüpheleri izale edip bu tehlikeli hareketin görüşlerini toplumdan uzak tutmaları için ilim meclislerinde konu hakkında doğru bilgilendirme yapmaları istenmiştir.

1.2.1. Halife Hârûnürreşîd Dönemi

Hârûnürreşîd, Mansûr devrinde düşünce olarak yürürlüğe konulan ‘*inanç ve amelde birliği sağlama*’ politikasını devam ettirmiştir. Bu sebeple olsa gerek, kelâmî konuların tartışılmasından rahatsız olmuş ve dinî konularda cedelleşmeyi ve tartışmaları yasaklamıştır. Daha önce Zındıklara karşı verilen mücadelede polemik kabiliyetleri sebebiyle ihtiyaca binaen teşvik gören kelâmcılar ve özellikle Mu'tezile kelâmcıları, Hârûnürreşîd zamanında gözden düşmüştür.¹⁹ Daha ziyade politize olmamış fakih ve muhaddislere sarayının kapılarını sonuna kadar açtığını söyleyebiliriz. Nitekim Zehebi (ö. 748/1347); devletin hukuk yapısını güçlendirmek isteyen Hârûnürreşîd'in, bu konudaki ihtilafların çözümünde otorite olarak hadis ve Sünnete müracaat ettiğine; bu durumun ise, onun zamanında hadislerin tasnif faaliyetlerinin hızlanmasına ve muhaddislerin eser telifini çoğaltmalarına neden olduğuna dikkat çekmektedir.²⁰ Örnek vermek gerekirse Harun Reşîd'in²¹ sevgisini kazanmış olan muhaddis Fudayl b. İyaz,²² Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, İbrahim b. Sa'd ez-Zührî, Ebû İshâk el-Fezârî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebûbekir b. Ayyaş bu isimlerden birkaçıdır.

Bununla birlikte Hârûnürreşîd itikadi fırkalardan özellikle Mu'tezile ile ilişkisinin inişli çıkışlı olduğunu ifade etmemiz gerekir. Zira Abbasoğulları ile Alioğulları arasındaki siyasi mücadelede Alioğulları'na destek veren Mu'tezile'nin ileri gelen imamı halife tarafından hoş görülmemiş ve Mu'tezile'ye karşı tavır alınmasına neden olmuştur.²³ Örnek vermek

¹⁶ Cabirî'ye göre ilmin tedvin edilmesi, dallara ayrılması; Maniheizm, diğer İslam düşmanı akımlar ve - aralarında Şia da olmak üzere- devlet karşıtı güçlerin kültür alanında zayıflatılmalarından başka bir şeyi hedeflememekteydi. Bkz. Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*,. 313.

¹⁷ Ahmed Emin'e göre Mansur döneminde zındıktan maksat İbâhi görüşe sahip olan kimsedir. Bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, (Mısır: by. 1997), 1/ 139. Ayrıca İbnu'l-Mukaffa ve dinin insanlara helal kıldığını haram, haram kıldığını da helal sayan, bu maksatla dört bin hadis uydurduğu söylenen Abdülkerim b. Ebi'l-Avcâ' Mansur zamanında İbahi olmakla suçlanıp zındıklık sebebiyle şaibeli bir şekilde öldürülmüşlerdir. Bkz. İbn Hallikan, Ebi'l-Abbas Şemsüddin, *Vefeyâtu'l-A'yân*, thk. Hasan Abbas, (Beyrut: Dâru Sadır, 1994), 2/152-153.

¹⁸ Çeviri hareketi döneminde Arapça yazılan savunma ve polemik denemelerinin olağanüstü çokluğu, dinler arası tartışmanın önemine dair somut bir gösterge olarak görülebilir. Bkz. Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, 70.

¹⁹ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013), 54-55.

²⁰ Bkz. Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, (Beyrut: Dâru İhyâu't-turâsi'l-Arabî, 1374/1954), 1/ 160.

²¹ Aynı zamanda muhaddis de olan kimi tarihçiler halife Harun Reşîd'i *sünnete taraftar* biri olarak nitelemişlerdir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I-IV, Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1374/1954, c. I, s. 244.

²² Fudayl b. İyâz ile Hârûn Reşîd arasında cereyan eden pek çok hikâye anlatılmıştır. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1403/1983), 8/ 428-431, 435-436.

²³ Tüm bunlara karşın Hârûnürreşîd döneminde toplum içinde yaşayan farklı din mensuplarının görüşlerine karşı İslam'ın bakış açısının sunulmasına duyulan ihtiyaç ve bunu gerçekleştirmede Mu'tezile taraftarlarının tecrübelerinden istifade edilmesi düşüncesi, tartışılmaya başlayan dinî ve felsefî konularda onların metotlarının etkili olması Mu'tezile'ye sarayın kapısını açmıştır. Nitekim Harun Reşîd, Yahya b. Hamza el-Hadramî (v. 183/799) gibi Mu'tezilî düşünceye yakın birini Şam kadılığına ataması, hatta itizali düşünceye mensup pek çok

gerekirse, Arap asıllı olmasına rağmen, düşünceleri ve siyasi tavırları ile Mu'tezilî *Bişr b. Mu'temir* (v. 210/825) tercihini Alioğulları'ndan yana kullanınca bu durum onun Rafizîlikle itham edilmesine yol açmıştır.²⁴ Halife Hârûnürreşîd tarafından da hapse atılmıştır.²⁵ Dolayısıyla Hârûnürreşîd, Alioğulları'na destek sağlayan Kûfe kökenli Mu'tezilî temsilcilere hoşgörü göstermemiştir.

Öte yandan Hârûnürreşîd, ehl-i sünnet âlimlerinden İmam Ebû Yusuf'a (v. 182/798) karşı büyük bir muhabbet beslediği bilinmektedir. Bunun yanı sıra İmam Şafî ile ise arasında geçen olumsuz bir münasebete örnek olabilecek bir hadise de şöyledir. İmam Şafî, hadis okunan meclislerde Halife ile birlikte olmuş, rivâyet ve dirâyet olarak ilim alışverişinde bulunmuştur.²⁶ Ancak o, Yemen'de görevli olarak bulunduğu sırada Şiilikle itham edilip Halife Hârûnürreşîd'e mektupla şikâyet edilmiş, bunun üzerine 184 yılında Bağdat'a getirtilmiştir. İmam Şafî, Abbasi idaresine karşı komplo hazırlığı içinde olmakla, Hz. Ali soyundan gelen Zeydi İmam Yahya b. Abdullah'a biat etmek ve onu desteklemekle suçlanmıştır. Sonrasında ise tutuklanıp halifenin huzurunda sorguya çekilmek üzere dokuz Alevi ile birlikte zincirlere vurularak Rakka şehrine götürülmüştür.²⁷ Rafizîlikle suçlanan İmam Şafî bu durumu bir şiirle anlatmıştır:

“Eğer Âl-i Muhammed'i sevmem Rafizîlikse

İki cihan tanık olsun, ben Rafizî'yim.”²⁸

Hayatı boyunca siyasetten ve yöneticilerden uzak durmaya çalışmış İmam Şafî'nin başından geçen bu hadise, onun hayatında önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Hârûnürreşîd'in de bizzat sorguladığı Şafî, mahkeme sırasında halifenin hacibi Fadl b. Rebi ve Hanefî fakihî İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin (135-189) araya girip onun lehinde şahadet ve tezkiiyeleriyle bu badireyi atlatmıştır. İmam Şafî, hicrî 195 yılında ikinci defa Bağdat'a gelmiş etrafında bu sefer birçok hadis âlimi toplanmıştır.²⁹ Halku'l-Kur'an tartışmalarında Mu'tezile'nin görüşünü kabul etmemesi de onun Mısır'a gidişini hazırlayan nedenler arasında gösterilir.

1.1.2. Halife Me'mun Dönemi

Halife Me'mun, kendisini sadece İslam kültürü çerçevesinde sınırlamamış, öğrenim hayatı boyunca ve halifelğinde de İslam dini dışındaki fikrî akımlar ile ilgilenmeyi sürdürmüştür.

kimseyi etrafında toplayarak onların fikirlerinden istifade etmesi bunu gösteren önemli bir kanıttır. Bkz. Kemal Işık, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1967), 60.

²⁴ Bişr'in, Rafizîlik'le itham edilmesine sebep olarak Hz. Ali'nin fazileti ile ilgili yazmış olduğu şiirler gösterilmiştir. Bkz. Naşi el-Ekber, *Mesailu'l-imame*, thk. Josef Van Ess, (Beyrut: by. 1971), 56-58.

²⁵ İbnü'l-Murtaza, *Tabakatu'l-mu'tezile*, thk. Suzana D. Wilzer, (Beyrut: Daru'l-Muntazır, 1409/1988), 52.

²⁶ İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân, *Adabu's-Şafî ve menakibüha*, thk. Abdülganî Abdulhalik, (Kâhire: by. 1421/2001), 68-69.

²⁷ Şikâyet mektubunu kimin gönderdiği ile alakalı rivayetlerden en çok zikredilene, vali tarafından bu mektubun yazıldığıdır. Yoksa Şafî'yi Bağdat'a kimin şikâyet ettiği hakkında net bir bilgi yoktur. Vali, yazdığı mektupta “Alevilerden dokuz kişi harekete geçti. Ben, bunların ayaklanmasından korkuyorum. Onlardan birisi Muttalib oğullarından Şafî denilen bir adamdır. Benim ona ne emrim, ne de yasaklarım tesir ediyor. O, diliyle, savaşırların kılıçlarıyla yapamadıklarını yapıyor.” diyerek Şafî'yi halifeye şikâyet etmiştir. Bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener ve diğerleri, (İstanbul: Hisar Yayınları, ty), 532.

²⁸ İmam Şafî, *Divan: İmam Şafî'nin Şiirleri*, çev. A. Ali Ural, (İstanbul: Şûle Yayınları, 2006), 247-250.

²⁹ Şafî'nin etrafında toplanan âlimler arasında Ahmed b. Hanbel, Ebu Sevr, Hüseyin b. Ali el-Kerabisi ve Za'feranî'de vardır. Bkz. Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, (*Hadis ve Hadisçiler*), terc. Selman Başaran, M. Ali Sönmez, (İstanbul Ensar Neşriyat, 2007), 320.

Zehebi'nin (748/1374) kaydettiğine göre Me'mun, felsefe ve Yunanca kitapları Kıbrıs adasından çıkarttırıp iki defa Şam'a getirtmiştir.³⁰

Me'mun, Bağdat'ta bulunduğu sırada sarayda ilim meclisi teşkil etmek ve kurulacak olan bu mecliste ilmî münazaralar yapmak üzere fakihlerden, kelamcılardan ve diğer ilim adamlarından oluşan bir topluluğun seçilerek huzuruna getirilmesini emretmiştir. Bunun üzerine kurulacak meclis için ileri gelen âlimlerden kırk kişi seçilmiş ve saraya getirilmiştir. Halife bunlar içerisinde fakih, kelamcı ve farklı alanlardan on kişilik bir danışmanlar kurulu seçmiştir. Bu kurulda i'tizali görüşleri ile ön plana çıkan ve Halife Me'mun'a halku'l-Kur'an görüşünü telkin edip bu düşünceyi benimsemesinde önemli rolü olduğu ileri sürülen Bişr b. Giyas el-Merisi (ö. 218/833) ile mihnenin baş aktörlerinden biri sayılan baş kadı Ahmed b. Ebi Duad'da (ö. 240/854) bulunmaktadır. Ayrıca Mu'tezile'nin önde gelen mütekellimlerinden Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Nazzâm, Sümame b. Eşres, Bişr b. el-Mu'temir'de Me'mûn'un bu ilim halkasında yerini almıştır. Me'mun'un Bağdat'a gelişinde onu karşılayanlar arasında ehl-i hadisin bulunduğunu tahmin etmek güç değildir. Nitekim kimi kaynaklar, Me'mun'un zihninde halku'l-Kur'an düşüncesinin tekâmül etmeye başladığı ve bunu da halka ilan etme niyetinin bulunduğu tarih olarak hicrî 206/821 öncesini işaret etmektedir.

1.3. Dönemin Halifeleri ile Ehl-i Hadisin İlmî ve Kültürel Faaliyetleri Yönüyle Münasebetleri

İlk dönem Abbasi halifeleri zamanında ilmî ve kültürel sahada gelişmelere bakacak olursak genel anlamda şunları ifade edebiliriz: Bu dönemde birçok ilim dalında olmak üzere İslam ilimleri Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kelam gibi müstakil bilim dallarına ayrılmış, bu sahalarda muhtelif bölgelerde âlimler tasnif ve telifte bulunmuşlardır. Çeşitli sahalarda yapılan bu telif ve tasnifler daha sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan büyük hacimdeki eserlerin kaynakları ve ilk denemeleri mahiyetinde olmuştur. Halifeler kimi zaman muhtelif konularla ilgili âlimlerden eser yazmalarını istemiş ve buna teşvik etmişlerdir. Buna mukabil onlar da yazdıkları kitapları halifelere takdim etmişlerdir. Mesela Halife Mansur Muhammed b. İshak'a Hz. Peygamber'in hayatına dair eser yazmasını teklif etmiş, bunun üzerine o da ilk siyer kabul edilen *Siret*'i yazıp takdim etmiştir.

Genel olarak halifeler ile muhaddisler arasındaki münasebetler ilmî ve kültürel açıdan müspet gelişme göstermiştir. Öyle ki hadis rivayetinde bulunmak gibi ilmî faaliyetlere bizzat halifeler ön ayak olmuştur. Âlimler üzerinde düşünce ve inançlarından dolayı her hangi bir baskıda bulunulmamıştır. Hatta çok farklı inanç sahiplerinin bir araya gelerek düşüncelerini rahat şekilde ifade ettikleri söylenmektedir.

Bu dönemde göze çarpan başka bir hususta farklı dillerde yazılmış pek çok eserin Arap diline tercüme edilmesidir. Öğretim hayatı boyunca hadis, fıkıh, ensâb, fesâhat ve belâgat dersleri alan Halife Mansur, kendi devrinde Hind, İran, Klasik Yunan ve Helenistik düşünce ve ilimlerden tercüme faaliyetlerini başlatmıştır. Onun halifeliği döneminde Yunanca, Süryanice, Pehlevîce, Nabatça, Kıptîce, Hintçe (Sanskritçe)'den Arapça'ya çeviriler yapılmıştır.³¹ Bu çeviriler daha çok tıp, kozmografya, aritmetik, hendese, astronomi ile eski İran ve Hind'in tarih, siyaset ve ahlakına dairdir.³² Mansur'un, İslam ilimlerinin yanında tabii ilimlere de ilgi duyması bu alanda birçok tercümenin ve bilimsel çalışmanın yapılmasına yol açmıştır.³³ Mansur tarafından başlatılan bu çeviri hareketini, yüzyıl sonra Mutezile'nin kelamın temeli

³⁰ Suyuti, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tarihu'l-Hulefa*, (Beirut: Daru İbn Hazm, 2003), 260.

³¹ Ramazan Şeşen, "İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış (Başlangıçtan H.IV/M. X. asrın sonuna kadar)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7/43, (1979), 9-11.

³² Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/ 284.

³³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/ 314.

olarak kullanması, Mutezile'den de dinsel otoriteyi halife ve onun etrafındaki entelektüel seçkinlerin elinde toplamak için yararlanması çeviri hareketiyle mihne politikası arasında bir bağ kurulmasına yol açmıştır.³⁴ Zira 9. yüzyıldaki Abbasi toplumunun toplumsal dinamiklerini analiz ettiğimizde ilmî gelişmelerin temelinde yer alan çeviri hareketiyle birlikte Kuran ve Sünnet zemininde gelişen ilimler arasında nihai bir kutuplaşma sürecini başlatan en önemli nedenin, Me'mun'un halku'l-Kur'an görüşü çerçevesinde yürütmüş olduğu mihne politikası olduğunu görmek mümkün olur. Gerçi dönemin tarihsel şartları nedeniyle bu politika halk ve ilim camiasında amaçlananın tam tersi bir etki yapsa da Kur'an'ın yaratılmışlığı düşüncesini, tartışmanın tam odağına yerleştirmiştir. Böylece ehl-i sünnete ait, Kur'an'ın ezeli bir kelamı olduğu üzerine şekillenen kelâmî düşüncenin ortaya çıkmasına yardım etmiştir.

1.3.1. Halife Hârûnürreşîd Dönemi

Hârûnürreşîd dönemi, ilmi ve kültürel faaliyetler yönünden Abbasî halifeler içerisinde hatta bütün ortaçağ İslam tarihinin en ihtişamlı zamanıdır, denilebilir. Ülke içinde diğer halifelerin dönemlerine nazaran oldukça huzurlu bir ortam vardır. Nitekim onun zamanında âlimler, edebiyatla uğraşanlar ve şairler saray tarafından himaye görmüş, halifenin takdirini kazanan ilim ve sanat erbabı pek çok eser vücuda getirmişlerdi. Hârûnürreşîd muhaddis âlimlerin otoritesini kabul etmiş bir halifedir. Çünkü onun zamanında muhaddisler büyük teşvik görmüş, Bağdat'ta büyüyen halkın tevessülüyle, muhaliflerine karşı kesin üstünlük kazanmışlardı. Muhaddis müverrihler Hârûnürreşîd'i bidatlardan nefret eden, 'Sünnet taraftarı' biri olarak tanıtmaktadırlar.

Hârûnürreşîd, hadis öğrenmek için (talebu'l-ilm) yolculuklar yapmıştır. Oğulları Emin ve Me'mûn ile birlikte Muvatta'ı bizzat Mâlik b. Enes'in ağzından dinlemek için, onun yanına gitmiştir.

Hârûnürreşîd, âlim, şair ve muhaddisleri büyük bir sevgi ile manevi yönden desteklediği gibi, maddî olarak ta onlara en çok yardımda bulunan halifedir. Bir defasında Süfyân b. Uyeyne'ye (ö.198/814) yüz bin (100.000), İshâk el-Mevsılî'ye iki yüz bin (200.000), el-Esmâî'ye elli bin (50.000) dînâr, İbn Ebî Meryem el-Medenî'ye yüz bin (100.000) dirhem vermiştir.

Gerek Hârûnürreşîd'in sarayında, gerekse vezirlerinin saraylarında devrin ileri gelen fikir adamları, şairler, muhaddisler, tarihçiler toplanır ve karşılıklı münakaşalarda bulunmuşlardır. Nitekim İbn Kesir'in, naklettiği bir rivayete göre halifeye, A'meş'in bir hadisini okuyan Muhammed ibn Hâzim'in, hadisi okumaya devam ettiği bir sırada halifenin amcasının araya girip hadiste geçen bir ibareyle ilgili soru sormasına sinirlenen Hârûnürreşîd'in amcasını hapse attırması anlatılmıştır. Muhaddis İbn Hâzim, halifenin amcasının serbest kalması için aracılıkta bulunmuş, halife de onun salıverilmesini emretmiştir.³⁵ Hatib el-Bağdadi, Hârûnürreşîd'in şöyle söylediğini nakletmektedir: “*Aradığım dört şeyi dört yerde buldum. Küfrü, Cehmiyye'de; Kelam ve fitneyi Mu'tezile'de; Yalanı Rafizilik'te; hakkı'da ashabu'l-hadisle beraber buldum.*”³⁶

1.3.2. Halife Me'mun Dönemi

Aldığı eğitim ve öğretimin etkisiyle, döneminde kültürel gelişmeye büyük katkıda bulunan Me'mûn, ilmi ve edebi araştırmalara çok önem vererek, bu çalışmalarla ilgisini hiç

³⁴ Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, 157.

³⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı yay. ty.), 10/365.

³⁶ Hatib el-Bağdadi, *Şerefu Ashabi'l-Hadis*, thk. M. Said Hatiboğlu, (Ankara: DİB, 1991), 55.

kesmemiştir. Nitekim sarayında sürekli ilim meclisleri tertiplemiş, bu ilim meclislerine katılan ilim adamlarının, çeşitli meselelerde görüş alış verişinde bulunmalarını sağlamıştır. Bu âlimler bazen edebiyat, bazen fıkıh, bazen de kelâm konularında tartışmaktaydılar. Onun felsefeye de büyük ilgisi olduğunu görüyoruz. Usûlu'd-din'e bağlı kalmak şartı ile, düşüncesinde daima hür davranmıştır. Yapılan bu ilmi tartışmalar zamanla semeresini vermiş ve bu meclislerde cereyan eden cedel ve münazara konuları ağızdan ağıza yayılarak, halkın dilinde de konuşulur ve tartışılır olmuştur.

Me'mun dönemi, hadislerin tasnifinin yapıldığı zaman aralığının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bugün etimizde bulunan hadis külliyyatının büyük çoğunluğu, Me'mûn'dan kısa süre sonra aynı yüz yıl içinde yazılmıştır. Bu eserlerdeki hadislerin hemen hemen çoğunun son râviteri bu devirde yetişmiştir. Tabakât kitaplarına baktığımızda, Me'mûn döneminde pek çok hadis imamının yaşadığını görebiliriz. Hatta Ebû Bekr b. Ebi Şeybe (ö.235/849) ve Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 826) gibi muhaddislerin eserleri aynı dönemin ürünleridir.

Öbür taraftan hadis için yapılan yolculuklar bu devirde de devam etmiş, hadis imlâ meclisleri, on binlerle ifade edilen sayılarda hadis yazmak isteyenlerle dolmuştur. Bu meclislere bakarak, hadis ilminin Me'mûn döneminde gördüğü rağbeti, sosyal ve kültürel hayattaki değerini anlayabiliriz. Meselâ meşhur hadis imamlarımızdan Yezîd b. Hârûn'un (ö.206/821) bir meclisinde yetmiş bin kişinin aynı anda hadis imlâ ettiği nakledilir.

Yine Garibu'l-Hadis sahasının ilk müelliflerinden sayılan muhaddis Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Harseme b. A'yan'ın oğullarına ders vermiş, daha sonra Abdullah b. Tahir tarafından himaye altına alınmıştı. Onun garibu'l-hadise dair eseri Kitabu Garibi'l-Hadis'inin, Me'mun için yazıldığı rivayet edilmiştir.

Bütün bu bilgilerin ışığında, Me'mûn'un hadis ve muhaddislerle iyi münasebet kurduğunu, bu ilmin tahsil ve tedrisine daima destek olduğunu, hatta kendisinin de, bizzat bu ilimle meşgul olarak, ona verdiği değeri ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Diğer taraftan hilâfetinin ilk yıllarından beri hadis ilmine ilgi ve sempatisi devam eden Me'mûn için; kelâm ilmiyle meşguliyeti ve Mu'tezile imamları ile kurduğu sıkı diyalog neticesinde, bu ilme veya muhaddislere cephe aldığı düşünmek, tarihî gerçeklere ters düşmektedir. Zira hakkındaki tarihî bilgiler onun, hadislere, hadis ilmine ve muhaddislere ilgisinin, ömrünün sonuna kadar devam ettiğini söylemektedir

Me'mun Abbasi halifeleri içinde hadise çok önem veren, hadis konusunda çok müzakereye bulunan ve hadis rivayetine çok istekli olanların en büyüğüdür.

Aslına bakılırsa "halku'l-Kur'ân" meselesi, düşünce planında Mu'tezilî kaynaklıdır. Bu fikrin paradigması ve yaygınlık kazanması tamamen onların marifetidir. Bilindiği gibi Mu'tezile mensupları hem Emevîler zamanında, hem de Abbâsiler zamanında, bazen destek görmüşler, bazen takibe uğramışlardır. Bilhassa Abbâsiler'in Me'mûn döneminden önceki zamanlarında Mu'tezililer bir hayli sıkıntı çekmişlerdi. Ancak el-Me'mûn halife olduktan sonra rahatlamışlar ve mezhepleri devletin resmî mezhebi olmuştur. Dolayısıyla Me'mûn'u "mihne"ye sevk eden âmilin, Emevî-Abbâsî çatışması olduğunu söylemek güçtür.

Me'mun döneminin önemli kültürel hadiselerinden biri de, gerçek anlamda ve sistemli bir tercüme faaliyetinin yürütülmüş olmasıydı. Abbasiler'in iktidara gelişinden, Me'mun'un halifeliğine kadar geçen süre içinde çok sayıda eser; Yahudi, Hıristiyan ve başka dinlerden ihtida etmiş olan mütercimler tarafından Arapça 'ya çevrilmişti. Ancak bu tercüme faaliyetinin fiili olarak Me'mun'la birlikte başladığı kabul edilmektedir. Me'mun'un Arap

tarih yazıcılığında ve bu tarih yazıcılığına dayanan modern incelemelerde evrensel bir şekilde çeviri hareketini başlatan kişi olarak gösterilmesinin doğru olmadığını ileri süren Gutas'a göre asıl sorun, onun çeviri hareketinden nasıl bir yarar sağladığıdır. Onun bu çeviri hareketini başlatan halife olduğuna dair yazıların sonradan kaleme alınmış olduğunu ve tarihin tarafgir çarpıtılmaları olarak kabul edilmesi gerektiğini söyleyen Gutas, çeviri hareketinin toplumsal bir olgu olduğunun altını çizer.

Me'mun'un başlattığı mihne hadisesini bir tarafa bırakacak olursak o, "Mu'tezile'yi iktidara taşıyan şahıstı ve iktidara geçince Mu'tezilî hocasından öğrendiği Mu'tezilî düşünceyi devletin resmî ideolojisi olarak halka sunmayı ve bu şekilde halkı aydınlatmayı düşünmüştü. Etrafında akli ön plana alan re'y mensubu fıkıhçılar ve Mu'tezilî yorumu benimseyen kelâmcılar bulunan Me'mûn'un en önemli projesi Beytül-Hikme idi." Me'mûn'un kurulmasında öncülük ettiği ve faaliyetlerini önemseydiği Beytül-Hikme kurumunda yürütülen faaliyetler, siyasi yönlendirmelerden uzaktı. Burada var olan özgürlük atmosferi, asırlardır baskı altında yaşayan âlimin, düşünürün mütercimim ve tabibin dışarıdan Bağdat'a gelip yerleşmelerine neden olmuştu. .

SONUÇ

Abbasîlerin ilk dönemi bilimsel faaliyetler bakımından oldukça zengindir. Bu ilk dönemde halife olanların çoğu, gerçek anlamda ilim adamı ve ilim adamlarını himaye eden ve hatta onlara rehberlik eden birer aydın idiler.

Halifelerin daha veliahtlık dönemlerinde aldıkları terbiye, ilmî düzeyleri, devirlerinde muhtelif ilimlerin gelişmesi ve âlimlere her yönden destek çıkılmalarıyla paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla İslâm medeniyetinin ilerlemesinde ve dünya medeniyetleri içerisinde seçkin bir yer edinmesinde ilime ve onun gerekli kıldığı eyleme önem veren halifelerin rolü büyüktür. Daha sonraki nesillerin Abbasî halifelerinin büyük kişiliklerine ilişkin hatıraları çok canlı bir şekilde muhafaza etmeleri rast gele bir olgu değildir.

Halifelerin dini meselelerdeki beyanları ulema nezdinde temkinle karşılanırsa da ehl-i hadisin devletle olan ilişkileri daha çok bireysel çerçevede sürmüştür. Genelde de zühd ve ahlak temalı öğütler zemininde gerçekleşmiştir. Mihnenin arka planı hariç tutulduğu takdirde, Abbasîlerin ehl-i hadis ulemayı desteklemelerinin menfaatlerine uygun olduğunda şüphe yoktur. Ne var ki bu ilk dönem Abbasi halifelerinin tamamı, halifelik otoritesinin herhangi bir müdahalesi veya kullanımı olmaksızın ilim adamlarını hukukun geliştirilmesi hususunda kendi başlarına bırakmışlardı.

İlk dönem Abbasi halifelerinin görüşleri aslında, geniş bir yelpazede idi. Belirli bir ekolü desteklemeleri pek mümkün görülmezdi. Bunu kendi çıkarları için yaparlardı. Bu menfaatler sonrasında ehl-i hadisle kesişmiştir. Bu yakınlaşmada Abbasi halifelerinin ulemayı himaye etmesinin önemi büyüktür. Çünkü halife, yönettiği reayaya dinî meselelerle ilgili ihtilaflı görünen konuları açıklayamaz. Burada ulema devreye girer. Onların aslî görevlerinden biri de üzerinde tartışma bulunan meselelerdeki müşküle çözüm bulmaktır. Halife ve ulemanın halkı bilgilendirme noktasındaki bazı işlevleri arasında çarpıcı bir yakınlık ta söz konusudur."

Hârûnürreşîd döneminde, iktidara sözünü geçiren muhaddislerdi. Mu'tezilî fikirlere sahip olan birçok âlim de ya takibata uğramış, ya hapsedilmiş, ya da çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Fakat Me'mûn döneminde Mu'tezile'nin yıldızı parlamış ve Me'mûn'dan önceki halifeler ve özellikle Hârûnürreşîd döneminde kendilerine karşı yeterince müsamahasız davranan Hadis

Ehli'nin önderlerine, "mihne" denilen bir tür baskı kapısını açtılar. Ancak bu, genel anlamda etkisini çeşitli şekillerde yansıtırsa da çok uzun süre devam etmemiştir.

Ehl-i hadisin, Halife Harun Reşid'le yaşadıklarına bakıldığında tarih kitaplarında sanki onun halifeliği hakkında Sünnî bir konsensüs varmış gibi gözükür. Gerçi bunun bir kısmı gerçektir. Ancak o da halife Me'mun'un durumunda olduğu gibi sadece ideal olanı yansıtmaktadır.

Abbasi devletinin her iki halifesi Hârûnürreşîd ve Me'mûn da dönemlerinde ilme ve ilim adamlarına gereken değeri verip, onları desteklemişlerdir.

KAYNAKÇA

- el-Abid, Abdulhamid. Alâkatu fukahâi's-sunne bi'd-devleti'l-Abbasiyye fi asriha'l-evvel 132-232/750-847. Cezayir: Câmiatu'l-hâc li hadr, Master tezi, 2009.
- Altınay, Ramazan. *İlk Dönem Abbasi Halifeleri ve Âlim ve Muhaddislerle Münasebetleri*. Van: Yüzüncü yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans tezi, 1998.
- Apak, Âdem, *Ana hatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbasi Dönemi)*. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2011.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2000.
- el-Bağdadî, Hatib. *Şerefu ashabi'l-hadis*. thk. M. Said Hatiboğlu. Ankara: DİB, 1991.
- Cabiri, M. Abid. *Arap Akılının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yay., 1997.
- Clot, Andre. *Harun Reşid ve Abbasi Dönemi*. çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yay. 2007.
- Çakın, Kamil. *Hadis İnkârcıları*. Ankara: Seba Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abulcebbar*. İstanbul: by. 2002.
- Diveci ed-, Said. *Beytü'l-Hikme*. Bağdat: Müessesetu daru'l-kütüb, 1972.
- ed-Dûrî, Abdülaziz. *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-evvel*. Kahire: by. 1972.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebu Hanife*. çev. Osman Keskiöglü. 5. Bsk. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, ty.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasî İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener ve diğerleri. İstanbul: Hisar Yayınları, ty.
- Ebu Zehv, Muhammed. *el-Hadis ve'l-Muhaddisün (Hadis ve Hadisçiler)*. terc. Selman Başaran. M. Ali Sönmez. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2007.
- Ekber, el-Naşi, *Mesailu'l-imame*, thk. Josef Van Ess, Beyrut: by. 1971.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslam*. Mısır: by. 1997.
- Ferruh, Ömer. *Tarihu'l-edebi'l-arabî*. Beyrut: Daru'l-ilm li'l-melâyîn, 1997.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Güneş, Hüseyin. "Eş'arîliğin Kuruluş Dönemine Tarihi Bir Bakış". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Beyan Yayınları, ty.
- Işık, Kemal. *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1967.
- İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Adabu's-Şafi ve menakıbuha*. thk. Abdülganî Abdulhalik. Kâhire: by. 1421/2001.
- İbn Hallikan, Ebi'l-Abbas Şemsüddin. *Vefeyâtu'l-a'yân*. thk. Hasan Abbas. Beyrut: Dâru Sadır, 1994.

- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri. *el-İmame ve's-siyase*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.
- İbnu'l-Murtaza. *Tabakatu'l-mu'tezile*. thk. Suzana D. Wilzer. Beyrut: Daru'l-Muntazır, 1409/1988.
- İmam Şafîi. *Divan: İmam Şâfi'î'nin Şiirleri*. çev. A. Ali Ural. İstanbul: Şûle Yayınları, 2006.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: AÜİF. yay. 1988.
- Mes'ûdî. *Murucu'z-zeheb ve meadinu'l-cevher*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Kahire: Matbaatu's-seade, 1964.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Otto yay. , 2017.
- Özafşar, M. Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Otto yay., 2017.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013.
- Sakallı, Talat. “Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri –I”. *E.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. 6 (1989), 245-270.
- Sakallı, Talat. “Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri –II”. *E.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. 7 (1990), 113-132.
- Suyuti, Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Tarihu'l-hulefa*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2003.
- Şeşen, Ramazan. “İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış (Başlangıçtan H.IV/M. X. asrın sonuna kadar)”. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. 7/43, (1979).
- Uluşık, Hatice. “İlk Dönem Abbâsî Veliiahtları ve Eğitimcileri(132-232/749-847)”. *İSTEM Dergisi*. 17/33. (2019). 189-211.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1403/1983.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiratu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru ihyâu't-turâsi'l-Arabî, 1374/1954.
- Zeydan, Corci. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Megamiz, İstanbul: b.y. 1976.

ÜNİVERSİTE ÖĞRETİM GÖREVLİLERİNİN ÖĞRENCİLERE KARŞI ETİK KURALLARI UYGULAMALARINDA BİRBİRLERİ ARASINDAKİ FARKLILIKLAR: TÜRKİYE’DE UYGULANMIŞ BİR OLAY İNCELEMESİ
DIFFERENCES AMONG LECTURERS IN THEIR APPLICATION OF ETHICAL CODE TOWARDS STUDENTS: CASE STUDY FROM TURKEY

Dr. Öğr. Gör. Yener KELEŞ
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

ÖZET

Yüksek öğrenimde profesyonelliğin etik boyutlarına dair tartışma, sıkıntı yaratan durumlarda sosyal bilimciler ve eğitim politikalarını oluşturanlar tarafından sürekli olarak yenilenmektedir. Eğitim dışındaki disiplinlerde etik sorunlarla ilgili çok sayıda araştırma yapılmaktadır. Bu eğilimin sonucu olarak, son yıllarda etik kurallar alanı eğitim bilimlerinde ilgi odağı haline geldi. x üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu’ndaki öğretim görevlileri ile yapılan bir çalışmadan yararlanarak x üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu’ndaki öğretim görevlilerinin ‘Öğrencilere Karşı Etik Kuralları’ uygulamalarında önemli farklılıklar olup olmadığını belirlemek suretiyle bu makale, yüksek öğrenimde profesyonel etik kurallara dair yapılan araştırmalara katkıda bulunmayı hedeflemektedir. x üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu’ndaki öğretim görevlilerine uygulanan ön test ve son test arasında anlamlı farklılıklar bulundu. Ön test ve son test arasındaki anlamlı farklılıklar, çalışmada kullanılan ‘Öğrencilere Karşı Etik Kurallar’ ölçeğinin iki maddesi için geçerlidir: ‘**Farklı öğrencilerin çeşitli öğrenme ihtiyaçlarını karşılama**’, ‘**disiplin dahilindeki sorunları, okul politikaları ve kanunlara göre çözüme.**’ Bu anlamlı farklılıklar, x üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu’ndaki öğretim görevlilerinin farklı öğrencilerin çeşitli öğrenme ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadıklarından ve disiplin dahilindeki sorunları okul politikaları ve kanunlara göre çözüp çözmediklerinden emin olmadıklarını göstermektedir.
Anahtar kelimeler: Eğitimde etik kurallar, ilgi gösterme etik değeri, Yüksek öğrenimde etik profesyonellik, pedagoji bilgisi. İçerik bilgisi.

ABSTRACT

The debate on the ethical aspects of professionalism in higher education has constantly been renewed in challenging circumstances by scholars and policymakers. There has been a great deal of research on ethical matters in disciplines other than education. As a result of this trend, the field of ethics has been the focus of interest in educational sciences over recent years. Drawing on a study conducted with lecturers at x university, Preparatory School of English, this article aims to contribute to the research on professional ethics in higher education by determining if there are any significant differences amongst lecturers in their application of ethical codes towards students at the Preparatory School of English in Turkey. Significant differences have been found between the pre-test and post-test administered to the lecturers at x university, Preparatory School of English. The significant differences between the pre- test and post-test apply to two of the items of the scale of ethical code towards students used in the study: catering for the varied learning needs of diverse learners and seeking to resolve problems, including discipline, according to law and school policy. These differences indicate that lecturers teaching at x university, Preparatory School of English are not sure if they cater for varied learning needs of diverse learners and if they seek to resolve problems, including discipline, according to law and school policy.

Keywords: Ethical code in education, the ethic of care, Ethical professionalism in higher education, knowledge of pedagogy, knowledge of content.

INTRODUCTION

The debate on the ethical aspects of professionalism in higher education has constantly been renewed in challenging circumstances by scholars and policymakers. Over the recent years, research carried out in many different disciplines (Ehrich et al, 2011; Allard, 2008) attempt to develop a set of basic principles of professional codes of ethics in higher education. However, the professional codes of ethics in social science and in language teaching have received little attention from scholars working on issues related to the ethics of teaching. This paper aims to contribute the debate on the ethics of teaching and its deployment in social science. In this paper, I explore if there any significant differences amongst teachers in their application of an ethical code towards students at the Preparatory School of English in Turkey through a study conducted with students at x University, Preparatory School of English.

METHOD

The data for this study comes from a fieldwork conducted with lecturers at the Preparatory School of English (PSE) of x University. A questionnaire designed by the Association of American Educators and the New Zealand Teachers Council was used in order to determine if there are any significant differences amongst teachers in their application of the ethical code towards students at x University, Preparatory School of English (PSE) (see Appendix1). 16 participating lecturers were given the questionnaire, and their responses were kept to be compared to the responses that would be provided by the teachers after the training programme. The questionnaire designed by the Association of American Educators and the New Zealand Teachers Council was also used to interview three of the teachers participating in the programme. At the end of the training, in May 2017, the same questionnaire was administered to the lecturers for a second time. SPSS 20 (statistical Programming for Social Sciences) was used to see if there were significant differences before and after the training amongst the lecturers teaching at PSE in their application of ethical code towards students. Cronbah's Alpha for the pre-test was $r = 0,87$ and $r = 0,80$ for the post-test.

Instruments

Although the scale was used in NZARA (2008), it was translated into Turkish and back to English 5 times for validity and reliability. After the translations, necessary changes in regard with language in each item of the scale were made as the scale was first used in a foreign culture. Before being used in the study the scale was administered to 200 people and necessary changes in regard with reliability and validity were made.

The thirteen items in the questionnaire related to the ethical code towards students were: developing and maintaining professional relations with students; catering for the varied learning needs of diverse learners; dealing considerately and justly with each student; resolving discipline problems according to law and school principle; establishing open, honest and respectful relations with students; promoting equality of opportunity for all of the students; teaching and modelling positive values that are widely accepted in society; presenting facts without distortion, bias or personal prejudice; promoting physical wellbeing of students; promoting emotional wellbeing of students; promoting social wellbeing of students; protecting the confidentiality of information about students; and encouraging students to think critically about socially significant issues.

Teacher Interviews

The questionnaire designed by the Association of American Educators and the New Zealand Teachers Council was also used to interview three of the teachers participating in the programme and teaching English at PSE to students from departments of engineering and political sciences in order to gather rich and detailed data about the frequency of application of the ethical code towards students.

RESULTS**Pre test and Post test Findings Related to Mean, Standard Deviation and Paired-Samples t-Test for Preparatory School of English (PSE) Teachers' Application of Ethical Code towards Students:****Figure1-** Mean, Standard Deviation and Paired-Samples, t-Test Scores for Prep School (PSE) Teachers' Views about the Application of Ethical Code towards Students

Items	Groups	N	Mean	Sd	t	Sig.																																																																																																											
Item 1	Pretest	11	3,81	,98	-1,026	,329																																																																																																											
	Postest	11	7,54	12,13			Item 2	Pretest	11	2,90	,83	-2,516	,031	Postest	11	3,72	1,00	Item 3	Pretest	11	3,72	,78	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 4	Pretest	11	3,54	,93	3,135	,011	Postest	11	2,36	,80	Item 5	Pretest	11	4,72	,46	1,000	,341	Postest	11	4,54	,52	Item 6	Pretest	11	4,36	,67	,265	,796	Postest	11	4,27	,78	Item 7	Pretest	10	3,90	1,10	2,090	,066	Postest	10	3,20	,91	Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821	Postest	11	3,54	1,03	Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest
Item 2	Pretest	11	2,90	,83	-2,516	,031																																																																																																											
	Postest	11	3,72	1,00			Item 3	Pretest	11	3,72	,78	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 4	Pretest	11	3,54	,93	3,135	,011	Postest	11	2,36	,80	Item 5	Pretest	11	4,72	,46	1,000	,341	Postest	11	4,54	,52	Item 6	Pretest	11	4,36	,67	,265	,796	Postest	11	4,27	,78	Item 7	Pretest	10	3,90	1,10	2,090	,066	Postest	10	3,20	,91	Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821	Postest	11	3,54	1,03	Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81								
Item 3	Pretest	11	3,72	,78	,000	1,000																																																																																																											
	Postest	11	3,72	,64			Item 4	Pretest	11	3,54	,93	3,135	,011	Postest	11	2,36	,80	Item 5	Pretest	11	4,72	,46	1,000	,341	Postest	11	4,54	,52	Item 6	Pretest	11	4,36	,67	,265	,796	Postest	11	4,27	,78	Item 7	Pretest	10	3,90	1,10	2,090	,066	Postest	10	3,20	,91	Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821	Postest	11	3,54	1,03	Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																			
Item 4	Pretest	11	3,54	,93	3,135	,011																																																																																																											
	Postest	11	2,36	,80			Item 5	Pretest	11	4,72	,46	1,000	,341	Postest	11	4,54	,52	Item 6	Pretest	11	4,36	,67	,265	,796	Postest	11	4,27	,78	Item 7	Pretest	10	3,90	1,10	2,090	,066	Postest	10	3,20	,91	Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821	Postest	11	3,54	1,03	Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																														
Item 5	Pretest	11	4,72	,46	1,000	,341																																																																																																											
	Postest	11	4,54	,52			Item 6	Pretest	11	4,36	,67	,265	,796	Postest	11	4,27	,78	Item 7	Pretest	10	3,90	1,10	2,090	,066	Postest	10	3,20	,91	Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821	Postest	11	3,54	1,03	Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																																									
Item 6	Pretest	11	4,36	,67	,265	,796																																																																																																											
	Postest	11	4,27	,78			Item 7	Pretest	10	3,90	1,10	2,090	,066	Postest	10	3,20	,91	Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821	Postest	11	3,54	1,03	Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																																																				
Item 7	Pretest	10	3,90	1,10	2,090	,066																																																																																																											
	Postest	10	3,20	,91			Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821	Postest	11	3,54	1,03	Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																																																															
Item 8	Pretest	11	3,63	1,02	,232	,821																																																																																																											
	Postest	11	3,54	1,03			Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000	Postest	11	3,72	,64	Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																																																																										
Item 9	Pretest	11	3,72	1,34	,000	1,000																																																																																																											
	Postest	11	3,72	,64			Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823	Postest	10	3,70	,67	Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																																																																																					
Item 10	Pretest	10	3,60	1,26	-,231	,823																																																																																																											
	Postest	10	3,70	,67			Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394	Postest	10	4,00	,81																																																																																																
Item 11	Pretest	10	3,70	,94	-,896	,394																																																																																																											
	Postest	10	4,00	,81																																																																																																													

Item 12	Pretest	11	4,18	,75	-,363	,724
	Posttest	11	4,27	,90		
Item 13	Pretest	11	3,45	1,21	-,711	,493
	Posttest	11	3,72	1,10		

According to the statistical calculations obtained from the pre-test and post-test of the participants in figure 1, in item 2 ($t=-2.516$, $p<.05$), there is a significant increase from pre-test to post-test. In item 4 ($t=-2.516$, $p<.05$), there is a significant decrease from pre-test to post-test.

According to this statistical data, there is a significant difference between pre-test and post-test for ethical principle 2, which is catering to the varied learning needs of diverse learners. Qualitative data from teacher interviews for catering to varied learning needs of diverse learners shows that an interviewee believes she does not need to cater to varied learning needs of diverse learners as the main course books already do that. One of the interviewed teachers stated that she believes she must do more about that issue because she sometimes manipulates a certain technique that is good for student A but not for student B. She confessed that she was a little bit egoistical here by clinging to a certain way of teaching that works for her. One of them stated that he could cater to varied learning needs of diverse learners to a certain extent.

According to this statistical data, there is also a significant difference between pre-test and post-test for ethical principle 4, which is seeking to resolve problems, including discipline, according to law and school policy. From the lecturer interviews for resolving problems, it is understood that all of the interviewees are against resolving problems, including discipline, according to law and school policy, and they say they try to resolve those problems on their own if the problems are not so exceptional as to give institutional harm and require application of law or school policy.

Qualitative data from teacher interviews for catering to varied learning needs of diverse learners shows that an interviewee believes she does not need to cater to varied learning needs of diverse learners as the main course books already do that. One of the interviewed teachers stated that she believes she must do more about that issue because she sometimes manipulates a certain technique that is good for student A but not for student B. She confessed that she was a little bit egoistical here by clinging to a certain way of teaching that works for her. One of them stated that he could cater to varied learning needs of diverse learners to a certain extent.

From the teacher interviews for resolving problems, it is understood that all of the interviewees are against resolving problems, including discipline, according to law and school policy, and they say they try to resolve those problems on their own if the problems are not so exceptional as to give institutional harm and require application of law or school policy.

DISCUSSION AND CONCLUSION

This study was designed to determine if there are any significant differences among English lecturers in their application of an ethical code towards students. The statistical analysis of data collected from the pre-test and post-test results of the research, shows that no significant differences have been found between the teachers for the following eleven items of the ethical code: developing and maintaining professional relations with students; dealing considerately and justly with each student; establishing open, honest and respectful relations with students; promoting equality of opportunity for all of the students; teaching and modelling positive values

that are widely accepted in society; presenting facts without distortion, bias or personal prejudice; promoting physical wellbeing of students; promoting emotional wellbeing of students; promoting social wellbeing of students; protecting the confidentiality of information about students; and encouraging students to think critically about socially significant issues.

According to the quantitative data collected from pre-test and post-test results, there are significant differences among English Lecturers at PSE in their application of ethical code item 2 which is catering to the varied learning needs of diverse learners. The statistical analysis of the data shows that the teachers give inconsistent responses to the pre-test and post-test for catering to the varied learning needs of diverse learners.

The analysis of qualitative data gathered from teacher interviews for catering to varied learning needs of diverse learners show the teachers do not think they can cater to varied learning needs of diverse learners due to time constraints and crowded classes. For that reason, the lecturers should be given more training on catering to the varied learning needs of diverse learners. There is a mismatch between the literature review and the quantitative/ qualitative results of the study because the literature review for catering to learner needs shows that positive and productive interactions between teachers and students are an important element of effective learning (Thomson, 1997; Bucholz & Sheffler, 2009). Research suggests that organisation and sequencing of instruction, orientation of the classroom towards cohesive and cooperative goals, using a variety of instructional activities and approaches and effective classroom management with a classroom climate oriented towards learning results in successful learning (Thompson, 1997).

Emphasis on teachers' knowledge of pedagogy should be viewed as the moral imperative of the profession since it is the duty of schools and teachers to demonstrate that learning takes place due to their expertise (Thompson, 1997; Proper, 2012; TürkKahraman, 2012). Pedagogy requires an understanding of children, of human motivation, development and learning, of factors influencing learning, of the dynamics of human interaction and an understanding of the principles governing the efficient planning, implementation and evaluation of learning experiences (Eraut, 1993). Throughout the history of pedagogy, numerous pieces of research concerning how well pupils make progress have been carried out. Based on the evidence gathered from these pieces of research, teachers must review their teaching techniques and evaluate their use of different strategies in teaching practice in order to make informed choices on which methods or approaches can be adopted during their teaching processes (Shortt et al, 2011).

Statistical data collected from the study has also shown that there are significant differences among English lecturers at PSE in their application of ethical code item 4, which is resolving problems, including discipline, according to law and school policy. The differences between the pre-test and post-test responses of the teachers for resolving problems, including discipline, according to law and school policy show that the teachers have problems about resolving discipline problems.

Findings from the results of qualitative data from teacher interviews show that the teachers are against resolving problems, including discipline, according to law and school policy, and they say they try to resolve those problems on their own if the problems are not so exceptional as to give institutional harm and require application of law or school policy. Another mismatch between the qualitative/quantitative results of the study and the literature review can be found because the literature review suggests that in a well-controlled school in which teachers can teach and students can learn, one of the necessary elements is school rules, as a good set of school rules or regulations provides good expectations (Rosen, 1992; Ajayi, 2015).

There must be some criteria for good school rules. Literature suggests that good school rules are clear, specific, easily understood and appropriate for the age group they are intended for, and that the consequences for people who break them are clearly described, they are well designed to achieve the intended purpose, they are not discriminatory and that they should be possible to apply

and fair to all concerned (Rosen, 1992). Certain recommendations to be followed include teaching students self-discipline, teaching students the rules, compatibility of the rules to various occasions and environments with a view to preventing problems from happening, as described in literature (Logan, 2003).

Suggestions for Further Reading

It has been found in the study that there are significant differences between the teachers in their application of ethical principles catering to varied learning needs of diverse learners and seeking to resolve problems, including discipline, according to law and school policy. Further studies could also be conducted to evaluate how these two items of the ethical code towards students are implemented by teachers in different contexts.

This study can be replicated with a larger number of participants in other contexts across the whole country or other regions. In addition, the training that was given to the participant lecturers would also be given to students to collect more data about the implementation of ethical values towards students. Another suggestion would be evaluating the effectiveness of ethical code towards students by designing an experimental study. The results of the control group and the experiment group would be compared to see how effective the ethical code towards students is in language teaching.

REFERENCES

- Allard, Andrea 2008, Teachers' professional ethics and student relationships : how do these connect?, in *NZARE 2008 : New Zealand Association of Research in Education Conference : Education in Change: Policies, research and practice to improve student outcomes*, Massey University, Palmerston North, New Zealand <http://dro.deakin.edu.au/eserv/DU:30018326/allard-teachersprofessional-2008.pdf>
- Bucholz, J.L. & Sheffler, J.L. (2009). Creating a Warm and Inclusive Classroom Environment: Planning for All Children to Feel Welcome. *Spring.2* (4). 1-14.
- Ehrich, L.C., et al (2011). Ethical Dilemmas: a model to understand teacher practice. *Teachers and teaching: theory and practice*, 17(2), 173-185.
- Eraut, M (1993). The Characterization and Development of Professional Expertise in School Management and in Teaching. *Educational Management and Administration*, 21(4), 223-232.
- NZARE 2008 : New Zealand Association of Research in Education Conference : Education in Change: Policies, research and practice to improve student outcomes, Massey University, Palmerston North, New Zealand <http://dro.deakin.edu.au/eserv/DU:30018326/allard-teachersprofessional-2008.pdf>
- Shortt, D & et al (2011). Teaching, Morality, Responsibility: A Structuralist Analysis of a Teacher's Code of Conduct. *Teaching and Teacher Education*. 28, 124-131.
- Rosen, L. (1992). *School Discipline Practices. A Manuel for School Administrators*. School Justice Institute. Perrysburg, OH.
- Thompson, M(1997). *Professional ethics and the teacher: Towards a General Teaching Council*. England: Trentham Books Limited.
- Türk Kahraman, M (2012). The Role of Education in Societal Development. *Journal of Educational and Instructional studies in the World*. 2(4), 38-41

APPENDIX**Appendix: Pre test / Post test for Teachers of Preparatory School of English (PSE)**

Think about your teaching while reading the statements below. Respond by indicating (**with an X**) Please mark **only one (X)** for each item.

Never: 1   Rarely: 2   Sometimes: 3   Often: 4   Always: 5

no	AS A teacher I try to:	1	2	3	4	5
1	develop and maintain professional relationships with learners based upon the best interests of those learners,					
2	cater for the varied learning needs of diverse learners					
3	deal considerately and justly with each student					
4	seek to resolve problems, including discipline, according to law and school policy					
5	establish open, honest and respectful relationships with students					
6	promote equality of opportunity for all of the students					
7	teach and model those positive values which are widely accepted in society					
8	present facts without distortion, bias or personal prejudice					
9	promote physical wellbeing of learners					
10	promote emotional wellbeing learners					
11	promote social wellbeing of students,					
12	protect the confidentiality of information about learners obtained in the course of professional service					
13	encourage learners to think critically about significant social issues					

**PROTETİK DİŞ TEDAVİSİNDE BAĞLANMA DAYANIMI VE DEĞERLENDİRME
YÖNTEMLERİ**
BOND STRENGTH AND EVALUATION METHODS IN PROSTHETIC
DENTISTRY

Dt. Gheyath Munadhil Azeez

Gazi Üniversitesi

Dt. Ece UÇAR

Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Işıl ÇEKİÇ NAGAŞ

Gazi Üniversitesi

ÖZET

Son yıllarda diş hekimliğinde bağlayıcı sistemler çok hızlı gelişme göstermiştir ve önemi günden güne artmaktadır. Kaydedilen bu gelişmeler sayesinde; mineye çok güçlü bir şekilde bağlanma sağlanırken, dentine bağlanmada hala çeşitli sorunlar vardır. Bunun sebebi olarak; dentinin karmaşık yapısı ve mineden farklı yüzey özellikleri öne sürülmektedir. Bağlanma ile ilgili sadece sabit protezlerde değil, hareketli protezlerde de çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Materyaller, bağlanma sistemleri, bağlanma dayanımını arttıran yüzey işlemleri gibi faktörler; bağlanma dayanımını etkileyen faktörler olarak sayılabilir. Bağlayıcı sistemlerin performansını maksimum düzeye çıkartabilmek için; adezyon mekanizması, uygun klinik endikasyon, malzemelerin sınırlandırmaları ve biyolojik kısıtlamalar iyi bilinmelidir. Günümüzde bağlanma dayanımı ile elde edilen çoğu veri laboratuvar çalışmaları sonucu elde edilmektedir, çünkü klinik çalışmalar hem teknik hem de etik olarak zordur. Bağlayıcı sistemler, laboratuvarında test edilirken bağlanma kuvvetlerine göre uygulanacak olan test seçilir. Ancak bu testler, bağlanma dayanımını belirli bir yere kadar ölçebilir. Bununla birlikte; sıklıkla laboratuvarında yapılan bu testlerin bağlayıcı sistemlerin klinik etkinliğini tam olarak yansıtamadığı iddia edilmektedir. Çünkü ağız içindeki nem, sıcaklık, pH değişimleri, çiğneme stresleri gibi faktörler; laboratuvar ortamında tam anlamıyla oluşturulamamaktadır. Bu derlemenin amacı, bağlanma dayanımının değerlendirilmesinde kullanılan test yöntemlerini açıklamak ve uygun yöntemlerin seçimi konusunda araştırmacılara yol göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Adezyon mekanizması, Bağlayıcı sistemler, Bağlanma Dayanımı Testleri

ABSTRACT

In the last years, adhesive systems in dentistry have developed very rapidly and their importance is increasing day by day. Thanks to these improvements, a very strong attachment to the enamel is provided, while there are still various problems in bonding to dentin. The reason for this is the complex structure of the dentin and the surface features different from enamel. Various studies are carried out not only in fixed prosthesis but also in removable prosthesis. As factors affecting the bond strength; Factors such as materials, bonding systems, surface treatments that increase bond strength could be the factors that affect the bond strength. In order to maximize the performance of adhesive systems; adhesion mechanism,

appropriate clinical indication, limitations of materials and biological restrictions should be well known. Today, most of the data obtained by bond strength is obtained as a result of laboratory studies because clinical studies are both technically and ethically difficult. While the adhesive systems are tested in the laboratory, the test to be applied is selected according to the bonding forces. However, these tests can measure the bond strength up to a certain point. Additionally, it is claimed that these tests, which are frequently performed in the laboratory, do not fully reflect the clinical effectiveness of adhesive systems. Because factors such as moisture, temperature, pH changes, chewing stresses in the mouth cannot be fully produced in the laboratory environment. The purpose of this review is to explain the test methods used in the evaluation of the bond strength and to guide the researchers on the selection of appropriate methods.

Key Words: Adhesive systems, adhesion mechanism, bond strength tests.

GİRİŞ:

İki farklı materyalin, birbirine yapışacak kadar sıkı temas halinde olmasına adezyon denir. Kohezyon ise tek bir materyalin molekülleri ya da atomları arasındaki bağlanmadır. Atomik düzeyde, katı cisimlerin yüzeyleri pürüzlüdür. Bunun sonucunda birbirleri ile sadece belli noktalarda temas etmektedirler. İki materyal arasındaki teması artırmak amacıyla “adeziv” olarak adlandırılan bir ara tabaka yerleştirilmektedir. Adhere olan yüzeyler ya da maddeler “adherent” olarak isimlendirilmektedir.^{1,2}

Diş yüzeyine bağlanma mekanizmasını açıklamak üzere, ara yüzde meydana gelen üç tip etkileşim tanımlanmaktadır. Bunlar; fiziksel, kimyasal ve mekanik bağlanmadır. Bağlanacak yüzeylerde bulunan undercutlar ve diğer düzensizlikler sonucu materyaller arasında bir kitlenme oluşur. Mekanik bağlanma olarak adlandırılan bu durum mikroskobik derecede, bağlanmanın kuvvetini belirlemektedir. Diş dokularındaki adezyon, esas olarak mekanik bağlantı sayesinde sağlanmaktadır, kimyasal bağlanma buna eşlik edebilmektedir.¹

GELİŞME:

1. MİNEYE BAĞLANMA

Mine yüzeyi düz olduğundan dolayı mikro mekanik bağlanma için çok az potansiyel oluşturmaktadır. Mine yüzeyi belirli asitler uygulanarak modifiye edilebilmektedir. Fosforik asit solüsyonlarının kontrolü zor olduğu için, asitle pürüzlendirilmesi gerekmeyen bazı alanlara temas edebilir ve bu istenmeyen sonuçlar doğurabilmektedir. Buna karşın asitle pürüzlendirme uygulamalarında asit jel kullanımı önemli bir gelişmedir. Jel kıvamındaki asit sayesinde pürüzlendirilmesi gereken bölgeye yapılan uygulama kontrollü bir şekilde olmaktadır.³

Mikro mekanik bağlanma açısından farklı pürüzlendirme şekillerinde değişiklik görülmemektedir.⁴ Genel olarak, mine bağlayıcı ajanlar, farklı dimetakrilatların (bis-GMA, bisfenol glisidil metakrilat; TEGDMA, trietilen glikol dimetakrilat,) kombinasyonu şeklinde oluşturulmuştur. Minenin kuru tutulması ile bu hidrofobik rezinler, minede kullanımları sınırlı olduğu taktirde iyi görev yapmaktadırlar. Son yıllarda, dentinde kullanılan bazı sistemler ile bu bağlayıcı ajanlar yer değiştirmiştir.⁵

2. DENTİNE BAĞLANMA

Dentinin, tübülleri içindeki sıvı sayesinde intrinsik bir neme sahip olması, mineden en önemli farkıdır. Pulpa yakınından (45.000/mm²) mine-dentin birleşimine (20.000/mm²) doğru gidildikçe tübüllerin sayısı azalmaktadır yani tübüllerdeki sıvının pulpaya doğru yaklaştıkça artması beklenmektedir. Bu nedenle adezivin dentinle temas kurabilmesi için hidrofilik bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Dentin yüzeyinde bizi etkileyen diğer bir sorun ise; her enstrümantasyondan sonra ortaya çıkan smear tabakasıdır. 1 – 7 µm kalınlığındaki bu pöröz tabaka, değişikliğe uğramış kollajenden ve hidroksiapatitten oluşmaktadır.² Smear tabakası

dentin yüzeyine zayıf olarak bağlanmış olduğundan dolayı bu tabakaya bağlanma girişimleri, başarılı olamamaktadır. Total etch tekniği ile sağlanan pürüzlendirmede, smear tabakası tamamen ortadan kaldırılmakta, self etch sistemlerde ise smear tabakasının modifikasyonu asidik primerin şiddetine bağlıdır.⁶

3. BAĞLANMAYI ETKİLEYEN FAKTÖRLER:

3.1. Bağlayıcı Sistemler

Bağlayıcı sistemler çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bunlar; bağlanma dayanımına ve tarihsel gelişimlerine göre sınıflandırma, smear tabakasının uzaklaştırılması veya modifiye edilmesine göre olan sınıflandırma ve klinik uygulamalara göre olan sınıflandırma şeklinde yapılmaktadır.

Birinci nesil bağlayıcı sistemler, 1962 yılında piyasaya sürülmüştür.^{7,8} İkinci nesil bağlayıcı sistemler, birinci nesil bağlayıcı sistemler gibi smear tabakası üzerine uygulanmaktadır.⁸ Üçüncü nesil bağlayıcı sistemlerde, rezinin dentine penetrasyonunun sağlanması için smear tabakası modifiye edilmiştir.¹ Dördüncü nesil bağlayıcı sistemler, smear tabakasının tamamen kaldırılmasını amaçlayan total pürüzlendirme tekniğini kullanmaktadır.⁹ Beşinci nesil bağlayıcı sistemler, 1990'lı yılların ortalarında geliştirilmiş ve 4. nesil bağlayıcı sistemlerde olduğu gibi smear tabakasının tamamen uzaklaştırılması hedeflenmiştir.¹⁰ Altıncı nesil bağlayıcı sistemler, 2000'li yılların başında geliştirilmiş ve smear tabakasını tamamen kaldırmadan sadece çözmeyi amaçlamıştır.¹¹ Yedinci nesil bağlayıcı sistemlerde de, smear tabakasının çözünmesi amaçlanmıştır. "All in One (Hepsi bir arada)" sistemler olarak piyasaya sürülmüştür.^{12,13}

3.2. Metaller

Dental amaçlarla kullanılan alaşımlar; genellikle erimiş halde birbirleri içinde çözünen iki veya daha fazla metalin birleşmesiyle meydana gelmektedirler. Metal alaşımlar; paslanmaz çelik, krom-nikel, altın-platin-palladyum, krom-kobalt ve saf titanyum ve titanyum alaşımlarıdır.¹⁴

3.3. Seramikler

Günümüzde güncel olarak kullanılan seramik materyalleri; metal destekli ve tam seramik materyalleridir. CAD/CAM materyalleri; zayıf olan feldspatik seramik ve lösit cam seramikten, yüksek dayanıklılığa sahip lityum disilikat ve zirkonyum oksite kadar uzanmaktadır. Bunun yanı sıra, rezin nanoseramik, zirkonyumla güçlendirilmiş cam seramik ve polimer infiltre seramik materyallerinin de giderek kullanımı yaygınlaşmaktadır.¹⁵

3.4. Rezin Simanlar

Rezin simanlar karakteristik özellikleri ve içerikleri açısından restoratif kompozitlere benzemektedir.¹⁶ Organik matriks, inorganik doldurucular ve ara yüzey fazı olmak üzere üç temel yapıdan meydana gelmektedir.

Adeziv Rezin Simanların Avantajları

1. Fiziksel ve mekanik dayanıklılıkları iyidir.
2. Çözünürlükleri azdır.
3. Farklı maddelere bağlanabilme yetenekleri vardır.
4. Pek çok renk ve opasite seçenekleri vardır.
5. Adezyonu iyi olmasından dolayı daha konservatif preperasyon şekillerine müsaade etmektedir.
6. Preperasyonların optimal retansiyon ve direnç sağlayamadığı durumlarda başarıyla kullanılabilir.
7. Seramiklerin altında kullanıldıklarında seramiğin kırılma direncini arttırmaktadır.
8. Bazı rezin simanlar flor salma özelliğine sahiptir.¹⁷

Adeziv Rezin Simanların Dezavantajları

1. Mikro sızıntı ve bunun sonucunda pulpada hassasiyete neden olabilmektedir.

2. Çalışmada dikkat ve hassasiyet gerektirmekte, iyi bir bağlantı kurmak ve mikro sızıntıyı önlemek için dış yüzeyinin kontamine olmamasına dikkat etmek gerekmektedir.
3. Restorasyon yerleştirildikten sonra taşan siman temizlenmeli ve marjinal bölgeye hemen hava ile temasını bloke eden ajanlar uygulanmalıdır. Çünkü siman sertleştikten sonra taşan kısmın temizlenmesi zordur. Simanın tamamen sertleştiği durumda, frez yardımı olmadan temizlenmesi neredeyse imkansızdır.
4. Adeziv rezin simanlar oksijen varlığında polimerize olamazlar. Özellikle restorasyon kenarlarında bu durum çok önemlidir. Sertleşmemiş, yapışkan bir tabaka olarak göze çarpar. Simanın sertleşmeden önce temizlenmesi, restorasyonla dış arasındaki marjinal bölgede açıklık kalmasına, post operatif hassasiyete ve daha sonra da çürük oluşmasına sebep olabilmektedir.
5. Simanın film kalınlığı geleneksel simanlara göre fazladır.

Rezin simanlar, yeni geliştirilen bağlantı teknikleri ile; sorun olmadan seramik, metal ve kompozit rezin restorasyonlara bağlanabilmektedir. Seramik restorasyonlarla birlikte kullanıldıklarında, kırılmaya karşı dirençleri oldukça iyidir. Bu simanlar genellikle inley, onley, kron, köprü ve laminat veneer restorasyonların simantasyonunda kullanılmaktadır. Bunların yanı sıra son zamanlarda postların yapıştırılmasında da kök kırıklarına daha dirençli olması nedeniyle kullanılmaktadır.

Rezin simanlar, polimerizasyon tipine göre üç sınıfa ayrılır;

1. Kendi kendine sertleşen (Kimyasal)
2. Işık ile sertleşen (Light Cure)
3. Kendi kendine ve ışıkla sertleşen rezin simanlar (Dual Cure)¹⁸

3.5. Dış Hekimliğinde Kullanılan Işık Kaynakları

Günümüzde, ışık yayan diyotlar (LED), kuartz-tungsten-halojen ışık kaynakları, plazma ark lambaları ve argon iyonu lazerleri olmak üzere dört farklı polimerizasyon kaynağı mevcuttur.¹⁹

A. Kuartz-Tungsten-Halojen Işık Kaynakları (KTH):

Rezin esaslı kompozitlerin ışık ile polimerizasyonunda kuartz-tungsten-halojen ışık kaynakları (KTH) yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu ışık kaynaklarının yaygın kullanımlarına rağmen, bazı dezavantajları vardır. Halojen ampullerin ömürleri 40–100 saat arasında değişmektedir. Yüksek çalışma sıcaklığında reflektör, ampul ve filtre zaman içinde bozulabilmektedir. Bunun sonucunda ışık kaynağının polimerizasyon etkinliği zaman içerisinde azalmaktadır. Klinik açıdan böyle bir durumda, yeterince polimerize olmamış, fiziksel özellikleri zayıf ve prematür kırık riski fazla olan restorasyonlar oluşabilmektedir.

B. Işık Yayan Diyotlar (Led, Light Emitting Diode):

KTH ışık kaynaklarında oluşan problemleri önlemek amacıyla ışık yayan diyot (light emitting diode, LED) teknolojisi üretilmiştir. LED ışık kaynaklarında, ışığın oluşturulmasında, katı fazda yarı iletkenlerin bağlantıları (p-n bağlantıları) kullanılmaktadırlar. Diyotlar, galyum nitritten yarı iletken olarak yararlanmakta ve dar spektral aralıkta ışığı oluşturmaktadırlar.²⁰

Birinci nesil LED ışık kaynakları, geleneksel KTH ışık kaynakları kadar iyi polimerizasyon oluşturamamışlardır. Bunun sebebi 400 mW/cm² den düşük ışık yoğunluğuna ve birçok ışık yayan diyota sahip olmasıdır. Günümüzde ikinci nesil LED ışık kaynakları kullanıma sunulmuştur. Bunlar, birinci nesil ışık kaynaklarına göre farklı spektral dağılımda ve daha yüksek çıkış gücünde ışık yaymaktadır. Daha kısa polimerizasyon süresi sayesinde daha iyi performans sağlamaktadır.²¹

C. Plazma Ark Işık Kaynakları:

Bu ışık kaynakları, daha etkili bir polimerizasyon sağlamak ve çalışma süresini kısaltmak amacı ile üretilmiştir. Düşük dalga boyu aralığında, yüksek ışık şiddetine sahiptir. İyonize molekül ve elektronların gaz karışımı olan ve ısı veren plazmadan ışık yayılmaktadır.

Üretici firmalara göre, polimerizasyon süresini birkaç saniyeye (3–10 saniye) düşürmektedir. Polimerizasyon plazma ark ışık kaynağı ile hızlı geliştiğinden, yüksek polimerizasyon büzülmesi riskini düşündürmektedir.²²

D. Lazer Işık Kaynakları:

Lazer ışık kaynakları, 1980'lerin sonundan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Mavi lazerler rezin bazlı kompozit materyallerin polimerizasyonunda başarıyla kullanılabilir. ²³

Tam protezlerde bağlanmayı arttıran ajanlar

Protez adezivleri, özellikle sözlü iletişim sırasında protezde retansiyon ve stabiliteyi desteklediğinden hasta için psikolojik bir güven de sağlamaktadır. Bununla birlikte, protez adezivleri, uygun olmayan şekilde yapılmış, uyumsuz bir protezdeki retansiyonu iyileştirmek için bir yöntem olarak kullanılmamalıdır, çünkü her koşulda aşırı miktarda protez yapıştırıcısı gerektirir. ²⁴ Kullanılan adezivler; macun, toz veya krem olarak tedarik edilmektedir. Adeziv tozları su emdiğinden orijinal formları birçok kez şişer ve böylelikle oluşan anyonlar ağız mukoza membranındaki proteinlerdeki katyonlarla etkileşmektedir. Adezivin viskozitesi, oluşan kalın tükürük ile arttırılmakta ve böylece protezin retansiyonu artmaktadır. ²⁵

4. BAĞLANMAYI ARTTIRAN YÜZEY İŞLEMLERİ

4.1. Sabit Protetik Restorasyonlarda Bağlanma:

Uzun dönemde restorasyon diş sert dokuları arasında meydana gelen mikro sızıntıyı önlemek adeziv tekniklerde sürekli gelişmeler olmasına rağmen pek mümkün değildir. ²⁶ Seramik inley ve onleyle, seramik laminate veneerler, tam seramik kron ve köprülerin yapıştırılması ya da metal destekli seramiklerin tamiri için seramik-rezin siman bağlantısı gereklidir. ²⁷ Tam seramik restorasyonlarda güçlü bir rezin bağlantısı sağlanması için, siman seramik bağlantısı ve diş siman bağlantısı olarak iki farklı yüzeyde bağlantı sağlanmalıdır. ²⁸ Güçlü bir siman restorasyon bağlantısı, mikromekanik bağlantıya ve seramik yüzeyin aktivasyonu sayesinde oluşan kimyasal bağlantıya bağlıdır. ²⁹

Yüzey pürüzlendirme yöntemleri; elmas döner aletler ile pürüzlendirme, Al₂O₃ ile kumlama, asitle pürüzlendirme ve lazerle pürüzlendirme şeklindedir. ²⁹

A. Elmas Döner Aletler ile Pürüzlendirme

Bazı araştırmacılar, kalın grenli elmas frezleri, seramik yüzeyinin pürüzlendirilmesinde kullanmışlardır. ^{29,30} Bu frezler kullanıldığı zaman, diğer yöntemlere göre daha pürüzlü yüzeyler elde edilmiştir. Bunun sonucunda da rezin siman-seramik bağlantısının arttığını bildirmişlerdir. ³⁰ Ancak frezlerle yapılan bu pürüzlendirme işlemi sonucunda, seramiklerde mikro çatlak ve kırıklar oluşarak restorasyonların uyumu kötü yönde etkilenmektedir. ³¹

B. Kumlama

Birçok farklı seramik tipinde, yüzey pürüzlendirmesi ve mikro mekanik bağlanma sağlamak için kullanılan bir başka yöntem ise Al₂O₃ partikülleri ile pürüzlendirme. ³² Yüzey pürüzlülüğünün artması sayesinde, yüzey enerjisi artmakta dolayısıyla yüzeyin ıslanabilirliği de artmaktadır. Yüzey ıslanabilirliğinin artması, rezin simanın bağlanma dayanımını da arttırmaktadır. ²⁹ Al₂O₃ partikülleri ile kumlama yöntemiyle seramik yüzeyindeki oksitler ve yağlı materyaller uzaklaştırılmakta, bu sayede rezin simanın tutuculuğu artmaktadır. Kumlama işlemi sırasında seramik yüzeyine çarpan Al₂O₃ partikülleri bazı elementlerin seramik yüzeyinden ayrılmasına veya birikmesine neden olur. Bu sırada oluşan reaksiyonlar sonucu yüzey enerjisinin aktive olduğu bildirilmiştir. ³³

C. Asitle Pürüzlendirme

Asitle pürüzlendirme işleminin olumlu sonuçlarına bağlı olarak feldspatik ve cam seramikler gibi klasik porselenlere rezin simanın bağlantısı konusunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Asit uygulanması, seramikteki cam matriks ve kristallerin çözülmesine neden olarak irregüler yüzey topografisi oluşturmaktadır. ³² Asit uygulaması sonucunda yüzey enerjisi arttırılmaktadır. Yüzey enerjisindeki artış asitin konsantrasyonuna, uygulama süresine ve seramiğin yapısına göre değişmektedir. ²⁷ Seramik iç yüzeyinin hidroflorik ile asitlenmesi

sonucu mikro pöröziteler oluşmaktadır. Bu mikro pöröziteler bağlantı için yüzey alanını arttırmakta ve kompozitin mikromekanik olarak tutunmasını sağlamaktadır.³⁴ %9'luk HF asitin lösit destekli feldspatik seramik olan IPS Empress için 60 sn uygulanması oldukça başarılı bulunmuştur.²⁹ IPS Empress 2 lityum disilikat cam seramiktir ve yüksek oranda kristalin yapı içermektedir. Kompozit-seramik bağlantı bölgesinin kırılma direnci üzerine seramik mikro yapısının önemli etkisinin olduğu görülmüştür.³⁵ Seramik ya da kompozit yüzeyinin pürüzlendirilmesi için %36- 40 oranlarındaki fosforik asitler kullanılmaktadır. Bunlar HF aside göre daha az güçlü bir asittir. Seramik yüzeyinin güvenli ve etkili asitlenmesinde %1,23 oranındaki asidüle fosfat florür kullanılmaktadır. Ağız içinde tamir esnasında, HF asit kullanıldığında dokuya zarar verme riski olduğundan, seramik yüzeyini modifiye etmek için basınç altında Al₂O₃ kullanılarak kumlama işlemi yapılmaktadır. Bu işlem bağlantı için yüzey alanını arttırmaktadır. Fakat irregüler yüzey pürüzlülüğünün elde edilmesi daha zordur.²⁹ Zirkonyum ile güçlendirilmiş seramikler (In-ceram, Procera All-ceram gibi) veya yüksek dirence sahip alüminyum oksit seramikler asitlere karşı dirençlidirler. Hidroflorik asitle yapılan pürüzlendirme işlemi bu seramiklerde kompozit rezin simanın bağlantısını güçlendirmez. Bu tip restorasyonların simantasyonunda alümina ile kumlanmaları ve fosfat bazlı bir simanla yapıştırılmaları tercih edilmektedir.²⁷ Kimyasal bağlantı ise pürüzlendirilmiş seramik yüzeyine silan uygulanması ile sağlanmaktadır. Silan, seramik yüzeylere kovalent ve hidrojen bağlar oluşturarak çok iyi bağlanan bir moleküldür. Silan solüsyonu, seramik yüzeyine asit uygulandıktan sonra uygulanır ve çözücüsü buharlaşarak uzaklaştıktan sonra rezin siman ile yapıştırılır. Silan, raf ömrü çok kısa ve nem kontaminasyonuna çok hassas olan bir maddedir.²⁷

D. Lazerle Pürüzlendirme

Tıpta ve diş hekimliğinde geniş kullanım alanı bulan lazer ışığı ilk kez 1960 yılında Maiman tarafından tanıtıldı. Lazer ışığının doğrusal olması, tek renkli olması ve ışığı oluşturan fotonların aynı fazda olması gibi bazı özellikleri lazer ışığını diğer ışıklardan ayırmaktadır. Lazer ışığı elde edilmiş biçiminden kaynaklanan bu özellikleri sayesinde güçlü ve kontrol edilebilir bir ışıktır. Lazer ışığının rengi elde edildiği materyale bağlıdır ve bu materyallerin adı ile bilinmektedir. Tek renkli olması sayesinde hedeflenen dokuya etki ederken çevre dokuya etkisi minimum düzeydedir. Bu özellik lazerin doku seçici özelliği olarak adlandırılmaktadır.³⁶

- **Neodmiyum (Nd: YAG) Lazer**

Seramiklerde Nd: YAG lazer uygulaması, yüzey modifikasyonuna ve glaze oluşumuna neden olmaktadır. Nd: YAG lazer uygulaması seramik yüzeyinde ısı artışı ile erime sağlayarak ve kristalizasyonu bozarak, seramik yüzeyi ve rezin siman arasında adezyonu kuvvetlendirmektedir.³⁷

- **Er YAG Lazer**

Lazerler uygulandıkları yapı üzerinde ısı oluşturmaktadırlar. Lazer enerjisi termal enerjiye dönüşmekte ve bu da yapı üzerinde erimeler oluşturmaktadır. Düşük enerji seviyelerinde Er: YAG lazerler seramik yüzeyinde pürüzlülük oluşturmak amacıyla kullanılmaktadırlar.³⁸

- **CO₂ Lazer**

CO₂ lazerler, simantasyon öncesinde seramik yüzeylerinin pürüzlendirilmesinde kullanılmaktadırlar. Lazer uygulaması seramik yüzeylerde ısı artışına sebep olmakta ve yüzeyde erimeler oluşturmakta bu da yüzey pürüzlülüğü oluşturmada negatif bir etki oluşturmaktadır. Seramik yüzeylerde CO₂ lazerler, aşırı fiziksel stres sonucu tekrar sertleşmeye ve foto iyonizasyona neden olmaktadır. Bu da bu lazerlerin, seramik yüzeylerinde pürüzlülük oluşturmamasına neden olmaktadır.³⁸

4.2 Tam Protezlerde Bağlanma:

Prefabrike akrilik rezin dişler, piyasaya sürüldüğü 1940 yılından beri protez yapımında kullanılan en popüler malzeme olmuştur.³⁹ Akrilik rezin dişler, ekonomik olması ve protez

kaidesine kimyasal olarak bağlanması gibi avantajlara sahiptir.³⁹ Akrilik dişlerin protez kaidesiyle bağlantılarının kopması protetik diş tedavisinde karşılaşılan büyük bir problemdir.⁴⁰ Pek çok araştırmacı konvansiyonel protezlerde tamir işlemlerinin büyük bir kısmının, protez kaidesi ile akrilik rezin dişler arasındaki bağlantının kopması neticesinde yapıldığını bildirmişlerdir.⁴¹ Akrilik rezin dişlerin protez kaidesinden ayrılması fonksiyon esnasında karşılaşılan streslerin yönüyle ilişkilendirilmekle beraber, yüksek stres bölgelerindeki çatlakların ilerlemesinin diş-kaide bağlantısının başarısızlığındaki en olası neden olduğu düşünülmektedir.⁴²

Protez kaidesi tamir materyali olarak oto polimerize akrilik rezin, ısıyla sertleşen akrilik rezin, mikrodalgayla sertleşen akrilik rezin ve görünür ışıkla sertleşen rezin kullanılmaktadır.⁴³ Protez kaidesi ile akrilik rezin dişler arasındaki bağlantıyı artırmak için çeşitli araştırmacılar pek çok yöntem denemişlerdir. Chung ve ark. diş yüzeyine mekanik retansiyon için oluk açtıktan sonra yüzeye metilmetakrilat monomeri uygulamışlardır.⁴⁴ Vallittu, akrilik rezin dişlerdeki mekanik retansiyonun diş- kaide arası adezyonu arttırdığını belirtmiştir.⁴⁵ Cunningham, diş-kaide ara yüzüne yapıştırıcı olarak diklorometan uygulamanın bağlantıyı arttırdığını belirtmiştir.⁴⁶ Takahashi ve ark. İse, diklorometan uygulamanın bağlantıyı kumlamadan daha fazla arttırdığını söylemiştir.⁴⁷ Cunningham ve Benington, mumla kontamine olmuş yüzeylerde dişle protez kaidesi arasındaki bağlantının zayıfladığını, rezin siman uygulamanın ise bağlantıyı büyük derecede arttırdığını belirtmişlerdir.⁴⁸ Poliamid kaide materyali yüksek kristalin yapısı nedeniyle kimyasal maddelere dirençlidir.⁴⁹ Bu özelliği PMMA kaide materyalinin tam tersidir. Vojdani ve ark. protez kaide materyallerine uygulanan kimyasalların tamir materyallerinin bağlanma dayanımını arttırdığını belirtmişlerdir.⁵⁰ Ancak poliamid maddesinin kimyasal bağlayıcılar ve otopolimerize tamir materyallerinin primerleriyle reaksiyona girmesi zordur.⁵¹ Bu yüzden, poliamid materyalinde alümina ile kumlama, cilalama ve rezin primer uygulamasıyla bağlantı arttırılamamaktadır.⁵¹ Parvizi ve ark. poliamid içerikli materyallere alüminyumla hava abrazyonu, diklorometan uygulaması, etil asetat uygulaması, 4 META/MMA-TBB rezin uygulaması, tribokimyasal silika kaplaması ve bunların çeşitli kombinasyonları ile farklı yüzey işlemleri yapmış ve termosiklus uyguladıktan sonra bağlanma dayanımını değerlendirmiştir. En yüksek bağlanma dayanımı tribokimyasal silika kaplama ve 4 META/MMA-TBB rezin uygulanan grupta bulunmuştur.⁵² Poliamid materyaline otopolimerize tamir materyalinin bağlanması zor olduğu için tribokimyasal silika kaplama ve 4 META/MMA-TBB rezin uygulamanın bağlanma dayanımını arttırdığı görülmüştür.⁵¹

5. BAĞLANMA TESTLERİ

Bağlayıcı sistemlerin etkinliğini değerlendirmede bağlanma dayanımı ölçümleri, kullanılan yöntemlerdendir. Bu testlerle bağlayıcı sistemlerin ağızdaki performansları önceden tahmin edilebilir.⁵³

5.1. Gerilim (Tensile) Testi

Bu test yönteminde, materyallerin bağlanma yüzeyleri birbirinden ayrılana kadar çekme kuvveti uygulanmaktadır. Örneklerin yapıştırılması ve testin uygulanması esnasında düzgün olmayan ara yüz şekline bağlı oluşabilecek stresleri önleyebilmek için test cihazının hizasının korunması bu testteki esas problemdir. Bu dezavantajından dolayı son yıllarda, gerilim testi yerine mikro yüzeylerdeki bağlanma dayanımının değerlendirildiği mikrogerilim testi daha çok tercih edilmektedir.⁵⁴

5.2. Mikrogerilim Testi

Bu test metodunun ortaya çıkış sebebi; tek bir diştten çok sayıda örnek elde etmektir. İn vitro test yöntemi olan mikrogerilim bağlantı testlerinde; esas örnekten elde edilen, yüzey alanı 1mm² olan mikro barların iki ucundan yapıştırıldığı tabla, kopma meydana gelene kadar 1mm/dak hızla çekilmekte ve bağlanma dayanımı kaydedilmektedir. Birim alana düşen çekim direnci, uygulanan maksimum kuvvetin mikro barların yüzey alanına bölünmesi ile elde edilmektedir.⁵⁵

Mikrogerilim Test Metodunun Avantajları:

1. Daha çok adeziv başarısızlık kaydedilir.
2. Yüksek ara yüz bağlanma dayanıklılığı ölçülebilir.
3. Bölgesel bağlanma dayanıklılığı ölçümüne izin verir.
4. Tek bir diş için bile ortalama ve varyans değerleri hesaplanabilir.
5. İrregüler yüzey üzerinde yapılan bağlanma testlerine izin verir.
6. Çok küçük alanların bağlanmalarının test edilebilmesi imkanı sağlar.
7. Bağlanma yüzeylerinin başarısızlıklarının SEM değerlendirmesini, yüzey alanı yaklaşık 1 mm² olduğundan kolaylaştırır.⁵⁶

Mikrogerilim Test Metodunun Dezavantajları:

1. Teknik hassasiyet gerektirir ve laboratuvar işlemleri zordur.
2. 5 MPa' dan küçük olan bağlanma dayanıklılığını ölçmek zordur.
3. Özel ekipman gereksinimi vardır.
4. Örnekler çok küçük olduğundan kolaylıkla dehidrate olabilirler.⁵⁶

5.3. Makaslama (Shear) Testi

Bağlantı direncinin değerlendirilmesi amacıyla yaygın olarak kullanılan in vitro bir testtir. Bu testte iki farklı materyalden oluşan örnekler arasındaki bağlantıda ayrılma meydana gelene kadar belirlenen hızla makaslama kuvveti uygulanır. Uygulanan maksimum kuvvetin bağlantı yüzey alanına bölünmesi ile birim alana düşen makaslama dayanımı elde edilmektedir.⁵⁷ Kesme kuvvetlerine karşı yapıştırma sistemlerinin bağlanma dayanımı ölçülürken, genelde tabanı bir silindir içine gömülmüş örneğe bir uç vasıtasıyla kuvvet uygulanır ve örneğin koptuğu yük tespit edilir. Bıçak sırtı şeklinde veya dikdörtgen tabanlı olabilen bu uçlardan bıçak sırtı şeklinde sonlanan uçlar, kesme kuvveti uygulanacağı zaman tercih edilmelidir. Çünkü bıçak sırtı şeklinde sonlanan uçlar örneği yüzeyden ayırıcı kuvvet uygularken dikdörtgen tabanlı uçlar desteksiz kuvvet uygularlar. Hızlı sonuç alınan ve uygulaması kolay bir yöntem olan makaslama testi, bağlantı bölgesinde homojen olmayan stres dağılımlarının meydana gelmesi nedeniyle eleştirilmektedir. Örnek bünyesinde oluşan bu anormal stres konsantrasyonu çoğunlukla koheziv kırıkların gözlenmesine sebep olmaktadır. Bu durum sonuçların yanlış yorumlanması, beklenenden daha düşük değerlerin elde edilmesi ve dolayısıyla da materyallerin hatalı sıralanması sonuçlarını doğurmaktadır.⁵⁷

5.4. Push Out Bağlanma Dayanımı Testi

Dental materyal ve diş arasındaki bağlanma dayanımını ölçmek için kullanılan yöntemlerden biri de "push-out" test yöntemidir.⁵⁸ Diğer yöntemlere göre, klinik koşulları daha iyi sağlamaktadır.⁵⁹ Push-out testi, diş hekimliğinde ilk defa 1970 yılında tanıtılmıştır.⁶⁰ Daha sonra 1996 yılında push-out testi, kök kanal dentinine bağlanma çalışmalarında rapor edilmiştir.⁶¹ Ancak, push-out testi, bütün post yüzünde veya kalın kesitlerde uygulandığında, bağlanma ara yüzeyinde fazla düzenli olmayan stres geliştiği iddia edilmektedir.^{61,62} Orijinal push-out tekniğindeki bu dezavantajlar, örnek kalınlığının 1-2 mm'ye indirilmesi ile çözümlenmiştir. Bu modifiye teknik, kök kanalı içinde bölgesel farkların da test edilebilmesine olanak vermiştir.⁶³ Push-out bağlanma testinin daha güvenilir olduğu, mikro gerilim testinde örneklerin hazırlanmasında çok sayıda prematür başarısızlık olduğu ve verilerin çok geniş bir aralıkta dağıldığı da bildirilmiştir.⁶⁴

Çekiç Nagaş ve ark. yaptıkları bir çalışmada bölgesel mikro push-out ve mikro gerilim testleriyle rezin kompozitin dentine bağlanma dayanımı kuvvetini karşılaştırmışlardır.⁶⁵ Bu in vitro çalışmanın sınırlamaları dahilinde, şu sonuca varılmıştır:

1. Mikropush-out test yöntemi, adeziv restorasyonların bağlanma kuvvetini değerlendirmede mikrogerilim test yöntemine bir alternatif olabilir.
2. Diş eksenine dik olan oklüzal bağlanma yüzeyi, diş eksenine paralel olan mezio-distal bağlanma yüzeyinden daha yüksek direnç göstermiştir.
3. Resin kompozit yüzeyel dentinde en yüksek mikropush-out ve mikrogerilim bağlanma kuvveti değerlerini göstermiştir.

Makaslama ve mikrogirilim testleri, düz yüzeylerde bağlanma dayanımının test edilmesinde, push-out ise genellikle kök kanalında bağlanma dayanımı değerlendirilmesinde kullanılır.

Gerilim, makaslama ve push-out testleri, protetik alanda yaygın şekilde kullanılmaya devam edilmektedir. Eğilmez ve ark.'nın yaptığı çalışmada push-out bağlanma dayanımı rezin simanların dentine bağlanma dayanımının değerlendirilmesinde kullanılmıştır.⁶⁶ Ergun ve ark.'nın yaptığı bir çalışmada ise, mikrogirilim testi bağlantının hassas olduğu rezin siman ve lityum disilikat seramiklerin bağlanma dayanımının değerlendirilmesinde kullanılmıştır.⁶⁷ Cekic Nagas ve ark.'nın yaptığı başka bir çalışmada ise, rezin siman film kalınlığının rezin kor materyallerin lityum disilikat seramiğe bağlanması, düz yüzeyler kullanıldığından makaslama testi ile değerlendirilmiştir.⁶⁸ Resin simanların, son yıllarda popüler olan hibrit seramiklere bağlanma dayanımının değerlendirildiği bir çalışmada ise makaslama testinin küçük yüzeylerde kullanılan testi sayılan mikro makaslama testi tercih edilmiştir.⁶⁹ Yapılan başka bir çalışmada, postların rezin materyale bağlantısı push-out test yöntemi ile değerlendirilmiştir. Burada önem arz eden nokta, test esnasında, örneğin tam olarak ortalanması ve testi yapılacak olan kesitlerin kalınlığının 1 mm olmasıdır.⁷⁰ Ortodontik materyallerin protetik materyallere bağlanma dayanımının değerlendirilmesinde de bağlanma dayanımı testleri kullanılmaktadır. Böyle bir çalışmada tercih edilen test yöntemi makaslama testi olmuştur.⁷¹ Cekic Nagas ve ark.'ları yaptıkları diğer bir çalışmada, rezin kor materyallerinin dentine bağlanmasını Watanebe'nin makaslama testi diye literatürde anılan farklı bir test yöntemi ile değerlendirmişlerdir. Bu tasarım, test esnasında restoratif materyali desteklemektedir ve yüklem esnasında nokta teması olmadığı için sonuçlar daha güvenilir olmaktadır.⁷²

Test yönteminin seçiminde;

- Değerlendirilecek yüzeylerin yapısı (Düz, dışbükey, içbükey vs.),
- Değerlendirmesi yapılacak olan materyaller (rezin esaslı, seramik, metal vs.),
- Değerlendirilecek alanın büyüklüğü (mikro veya makro yüzeyler),
- Bağlanmanın gerçekleştiği yüzey (dentin, mine veya restoratif materyal) esas alınmalıdır.

6. SONUÇ:

Bağlanma dayanımının değerlendirilmesinde kullanılan test yöntemleri; hem güvenilir hem de klinikte rehber olabilme açısından diş hekimliği için büyük önem arz etmektedir. Hassas çalışıldığı takdirde, bu test yöntemleri ile klinik koşulların taklit edilebilmesi mümkün olabilmektedir. Her ne kadar güvenilir sonuçlar elde edilse de, laboratuvar ortamında yapılan bu çalışmalar, klinik çalışmalar ile desteklenmelidir.

KAYNAKLAR:

1. J. Perdigao, E. J. Swift, and R. Walter, "Fundamental concepts of enamel and dentin adhesion," *Sturdevant's Art Sci. Oper. Dent.*, pp. 114–140, 2014.
2. S. Özkul and Ç. Küçükeşmen, "Adezivler: Genel ilkeler ve Tekniğin Son Durumu."
3. J. F. McCabe and A. W. G. Walls, *Applied Dental Materials*, 8th ed. Oxford (UK), Blackwell Science, 1998.
4. D. H. Kohn, R. G. Craig, and J. M. Powers, *Restorative dental materials*, 11th ed. St. Louis: Mosby, 2002.
5. K. J. Anusavice, "Restorative resins. Composite restorative materials," *Phillips' Sci. Dent. Mater.*, 1996.
6. D. T. Chimello-Sousa, A. E. de Souza, M. A. Chinelatti, J. D. Pécora, R. G. Palma-Dibb, and S. A. M. Corona, "Influence of Er: YAG laser irradiation distance on the bond

- strength of a restorative system to enamel,” *J. Dent.*, vol. 34, no. 3, pp. 245–251, 2006.
7. G. KUGEL and M. FERRARI, “The Science Of Bonding: From First To Sixth Generation,” *J. Am. Dent. Assoc.*, vol. 131, no. Supplement 1, pp. 20–25, 2000.
  8. E. J. Swift, “Dentin/enamel adhesives: review of the literature,” *Pediatr. Dent.*, vol. 24, no. 5, pp. 456–461, 2002.
  9. R. B. Anchieta, L. S. Machado, A. P. Martini, P. H. dos Santos, M. Giannini, M. Janal, N. Tovar, R. H. Sundfeld, E. P. Rocha, and P. G. Coelho, “Effect of long-term storage on nanomechanical and morphological properties of dentin–adhesive interfaces,” *Dent. Mater.*, vol. 31, no. 2, pp. 141–153, 2015.
  10. N. Gupta, A. M. Tripathi, S. Saha, K. Dhinsa, and A. Garg, “Effect of Saliva on the Tensile Bond Strength of Different Generation Adhesive Systems: An In-Vitro Study,” *J. Clin. Diagn. Res.*, vol. 9, no. 7, p. ZC91-ZC94, Jul. 2015.
  11. M. Tyas and M. Burrow, “Adhesive restorative materials: A review,” *Aust. Dent. J.*, vol. 49, no. 3, pp. 112–121, Sep. 2004.
  12. S. Abraham, W. N. Ghonmode, K. P. Saujanya, N. Jaju, V. H. Tambe, and P. P. Yawalikar, “Effect of grape seed extracts on bond strength of bleached enamel using fifth and seventh generation bonding agents,” *J. Int. Oral Heal. JIOH*, vol. 5, no. 6, pp. 101–107, Dec. 2013.
  13. M. Hanabusa, A. Mine, T. Kuboki, Y. Momoi, A. Van Ende, B. Van Meerbeek, and J. De Munck, “Bonding effectiveness of a new ‘multi-mode’ adhesive to enamel and dentine,” *J. Dent.*, vol. 40, no. 6, pp. 475–484, 2012.
  14. S. F. Rosenstiel, M. F. Land, and J. Fujimoto, *Contemporary Fixed Prosthodontics-E-Book*. Elsevier Health Sciences, 2015.
  15. M. Fages and B. Bennasar, “The endocrown: a different type of all-ceramic reconstruction for molars,” *J Can Dent Assoc*, vol. 79, p. d140, 2013.
  16. N. Krämer, U. Lohbauer, and R. Frankenberger, “Adhesive luting of indirect restorations,” *Am. J. Dent.*, vol. 13, no. Spec No, p. 60D–76D, 2000.
  17. A. M. Diaz-Arnold, M. A. Vargas, and D. R. Haselton, “Current status of luting agents for fixed prosthodontics,” *J. Prosthet. Dent.*, vol. 81, no. 2, pp. 135–141, 1999.
  18. J. A. Platt, “Resin cements: into the 21st century.,” *Compend. Contin. Educ. Dent. (Jamesburg, NJ 1995)*, vol. 20, no. 12, pp. 1173–1176, 1999.
  19. I. Çekiç and G. Ergün, “Diş hekimliğinde kullanılan görünür ışık kaynakları,” *Acta Odontol. Turc.*, vol. 24, no. 2, p. 131, 2007.
  20. D. L. Leonard, D. G. Charlton, H. W. Roberts, and M. E. Cohen, “Polymerization efficiency of LED curing lights,” *J. Esthet. Restor. Dent.*, vol. 14, no. 5, pp. 286–295, 2002.
  21. R. B. T. Price, C. A. Felix, and P. Andreou, “Evaluation of a second-generation LED

- curing light,” *Journal-Canadian Dent. Assoc.*, vol. 69, no. 10, p. 666, 2003.
22. U. Lohbauer, C. Rahiotis, N. Krämer, A. Petschelt, and G. Eliades, “The effect of different light-curing units on fatigue behavior and degree of conversion of a resin composite,” *Dent. Mater.*, vol. 21, no. 7, pp. 608–615, 2005.
  23. P. R. Lloret, K. M. Rode, and M. L. Turbino, “Dentine bond strength of a composite resin polymerized with conventional light and argon laser,” *Braz. Oral Res.*, vol. 18, no. 3, pp. 271–275, 2004.
  24. I. Duqum, K. A. Powers, L. Cooper, and D. Felton, “Denture adhesive use in complete dentures: clinical recommendations and review of the literature,” *Gen. Dent.*, vol. 60, no. 6, pp. 467–477, 2012.
  25. I. K. Adisman, “The use of denture adhesive as an aid to denture treatment,” *J. Prosthet. Dent.*, vol. 62, no. 6, pp. 711–715, 1989.
  26. B. Van Meerbeek, J. De Munck, Y. Yoshida, S. Inoue, M. Vargas, P. Vijay, K. Van Landuyt, P. Lambrechts, and G. Vanherle, “Adhesion to enamel and dentin: current status and future challenges,” *Oper. Dent. WASHINGTON-*, vol. 28, no. 3, pp. 215–235, 2003.
  27. D. Didier and R. Spreafico, “Adhesive metal free restorations,” London: Quintessence Publishing Co Inc, 1999, pp. 7–192.
  28. A. J. Qualtrough and V. Piddock, “Recent advances in ceramic materials and systems for dental restorations,” *Dent. Update*, vol. 26, no. 2, pp. 65–68, 1999.
  29. M. B. Blatz, A. Sadan, and M. Kern, “Resin-ceramic bonding: a review of the literature,” *J. Prosthet. Dent.*, vol. 89, no. 3, pp. 268–274, 2003.
  30. P. Dérand and T. Dérand, “Bond strength of luting cements to zirconium oxide ceramics,” *Int. J. Prosthodont.*, vol. 13, no. 2, 2000.
  31. A. Attia and M. Kern, “Fracture strength of all-ceramic crowns luted using two bonding methods,” *J. Prosthet. Dent.*, vol. 91, no. 3, pp. 247–252, 2004.
  32. H. Kato, H. Matsumura, and M. Atsuta, “Effect of etching and sandblasting on bond strength to sintered porcelain of unfilled resin,” *J. Oral Rehabil.*, vol. 27, no. 2, pp. 103–110, 2000.
  33. R. Amaral, M. Özcan, M. A. Bottino, and L. F. Valandro, “Microtensile bond strength of a resin cement to glass infiltrated zirconia-reinforced ceramic: the effect of surface conditioning,” *Dent. Mater.*, vol. 22, no. 3, pp. 283–290, 2006.
  34. M. Peumans, B. Van Meerbeek, P. Lambrechts, and G. Vanherle, “Porcelain veneers: a review of the literature,” *J. Dent.*, vol. 28, no. 3, pp. 163–177, 2000.
  35. A. Della Bona, K. J. Anusavice, and C. Shen, “Microtensile strength of composite bonded to hot-pressed ceramics,” *J. Adhes. Dent.*, vol. 2, no. 4, 2000.
  36. L. J. Miserendino and R. M. Pick, “Lasers in dentistry. Quintessence Pub. Co,” *Inc*,

Chicago, Berlin, London, Tokyo, 1995.

37. M. Ş. Akyıl, A. Yılmaz, O. F. Karaalioglu, and Z. Y. Duymuş, “Shear bond strength of repair composite resin to an acid-etched and a laser-irradiated feldspathic ceramic surface,” *Photomed. Laser Surg.*, vol. 28, no. 4, pp. 539–545, 2010.
38. B. Gökçe, B. Özpinar, M. Dünder, E. Cömlekoglu, B. H. Sen, and M. A. Güngör, “Bond strengths of all-ceramics: acid vs laser etching,” *Oper. Dent.*, vol. 32, no. 2, pp. 173–178, 2007.
39. H. P. Y. Thean, C.-L. Chew, and K. I. Goh, “Shear bond strength of denture teeth to base: a comparative study,” *Quintessence Int. (Berl.)*, vol. 27, pp. 425–8, 1996.
40. F. Bahrani and A. A. R. Khaledi, “Effect of surface treatments on shear bond strength of denture teeth to denture base resins,” *Dent. Res. J. (Isfahan)*, vol. 11, no. 1, pp. 114–118, 2014.
41. J. L. Cunningham, “Bond strength of denture teeth to acrylic bases,” *J. Dent.*, vol. 21, no. 5, pp. 274–280, 1993.
42. A. Prombonas and D. Vlissidis, “Effects of the position of artificial teeth and load levels on stress in the complete maxillary denture,” *J. Prosthet. Dent.*, vol. 88, no. 4, pp. 415–422, 2002.
43. R. S. Seo and K. H. Neppelenbroek, “Factors affecting the strength of denture repairs,” *J. Prosthodont.*, vol. 16, no. 4, pp. 302–310, 2007.
44. R. W. C. Chung, R. K. F. Clark, and B. W. Darvell, “The bonding of cold-cured acrylic resin to acrylic denture teeth,” *Aust. Dent. J.*, vol. 40, no. 4, pp. 241–245, 1995.
45. P. K. Vallittu, “Bonding of resin teeth to the polymethyl methacrylate denture base material,” *Acta Odontol. Scand.*, vol. 53, no. 2, pp. 99–104, 1995.
46. J. L. Cunningham, “Shear bond strength of resin teeth to heat-cured and light-cured denture base resin,” *J. Oral Rehabil.*, vol. 27, no. 4, pp. 312–316, 2000.
47. Y. Takahashi, J. Chai, T. Takahashi, and T. Habu, “Bond strength of denture teeth to denture base resins,” *Int. J. Prosthodont.*, vol. 13, no. 1, 2000.
48. J. L. Cunningham and I. C. Benington, “An investigation of the variables which may affect the bond between plastic teeth and denture base resin,” *J. Dent.*, vol. 27, no. 2, pp. 129–135, 1999.
49. R. Deguchi, “Polyamide 6,” *Japan Plast.*, vol. 41, pp. 35–41, 1990.
50. M. Vojdani, S. Rezaei, and L. Zareeian, “Effect of chemical surface treatments and repair material on transverse strength of repaired acrylic denture resin,” *Indian J. Dent. Res.*, vol. 19, no. 1, p. 2, 2008.
51. M. Vojdani and R. Giti, “Polyamide as a denture base material: a literature review,” *J. Dent.*, vol. 16, no. 1 Suppl, p. 1, 2015.
52. A. Parvizi, T. Lindquist, R. Schneider, D. Williamson, D. Boyer, and D. V Dawson,

- “Comparison of the Dimensional Accuracy of Injection-Molded Denture Base Materials to that of Conventional Pressure-Pack Acrylic Resin,” *J. Prosthodont.*, vol. 13, no. 2, pp. 83–89, 2004.
53. A. A. El Zohairy, A. J. De Gee, M. M. Mohsen, and A. J. Feilzer, “Microtensile bond strength testing of luting cements to prefabricated CAD/CAM ceramic and composite blocks,” *Dent. Mater.*, vol. 19, no. 7, pp. 575–583, 2003.
  54. G. Oilo, “Bond strength testing--what does it mean?,” *Int. Dent. J.*, vol. 43, no. 5, pp. 492–498, 1993.
  55. A. A. El Zohairy, A. J. De Gee, N. De Jager, L. J. Van Ruijven, and A. J. Feilzer, “The influence of specimen attachment and dimension on microtensile strength,” *J. Dent. Res.*, vol. 83, no. 5, pp. 420–424, 2004.
  56. S. R. Armstrong, D. B. Boyer, and J. C. Keller, “Microtensile bond strength testing and failure analysis of two dentin adhesives,” *Dent. Mater.*, vol. 14, no. 1, pp. 44–50, 1998.
  57. A. Saito, F. Komine, M. B. Blatz, and H. Matsumura, “A comparison of bond strength of layered veneering porcelains to zirconia and metal,” *J. Prosthet. Dent.*, vol. 104, no. 4, pp. 247–257, 2010.
  58. L. Boschian Pest, G. Cavalli, P. Bertani, and M. Gagliani, “Adhesive post-endodontic restorations with fiber posts: push-out tests and SEM observations,” *Dent. Mater.*, vol. 18, no. 8, pp. 596–602, 2002.
  59. S. Sudsangiam and R. van Noort, “Do dentin bond strength tests serve a useful purpose?,” *J. Adhes. Dent.*, vol. 1, no. 1, pp. 57–67, 1999.
  60. R. H. Roydhouse, “Punch-shear test for dental purposes,” *J. Dent. Res.*, vol. 49, no. 1, pp. 131–136, 1970.
  61. J. M. Patierno, F. A. Rueggeberg, R. W. Anderson, R. N. Weller, and D. H. Pashley, “Push-out strength and SEM evaluation of resin composite bonded to internal cervical dentin,” *Dent. Traumatol.*, vol. 12, no. 5, pp. 227–236, 1996.
  62. J. R. Gallo, T. Miller, X. Xu, and J. O. Burgess, “In vitro evaluation of the retention of composite fiber and stainless steel posts,” *J. Prosthodont.*, vol. 11, no. 1, pp. 25–29, 2002.
  63. E. C. Loxley, F. R. Liewehr, T. B. Buxton, and J. C. McPherson, “The effect of various intracanal oxidizing agents on the push-out strength of various perforation repair materials,” *Oral Surgery, Oral Med. Oral Pathol. Oral Radiol. Endodontology*, vol. 95, no. 4, pp. 490–494, 2003.
  64. C. Goracci, A. U. Tavares, A. Fabianelli, F. Monticelli, O. Raffaelli, P. C. Cardoso, F. Tay, and M. Ferrari, “The adhesion between fiber posts and root canal walls: comparison between microtensile and push-out bond strength measurements,” *Eur. J. Oral Sci.*, vol. 112, no. 4, pp. 353–361, 2004.

65. I. Cekic-Nagas, G. Ergun, E. Nagas, A. Tezvergil, P. K. Vallittu, and L. V. J. Lassila, “Comparison between regional micropush-out and microtensile bond strength of resin composite to dentin,” *Acta Odontol. Scand.*, vol. 66, no. 2, pp. 73–81, 2008.
66. F. Egilmez, G. Ergun, I. Cekic-Nagas, P. K. Vallittu, and L. V. J. Lassila, “Bond strength of self-adhesive resin cements to dentin after antibacterial and chelating solution treatment,” *Acta Odontol. Scand.*, vol. 71, no. 1, pp. 22–31, 2013.
67. G. Ergun, I. Cekic, L. V. J. Lassila, and P. K. Vallittu, “Bonding of lithium-disilicate ceramic to enamel and dentin using orthotropic fiber-reinforced composite at the interface,” *Acta Odontol. Scand.*, vol. 64, no. 5, pp. 293–299, 2006.
68. I. Cekic-Nagas, S. Canay, and E. Sahin, “Bonding of resin core materials to lithium disilicate ceramics: the effect of resin cement film thickness,” *Int. J. Prosthodont.*, vol. 23, no. 5, 2010.
69. I. Cekic-Nagas, G. Ergun, F. Egilmez, P. K. Vallittu, and L. V. J. Lassila, “Micro-shear bond strength of different resin cements to ceramic/glass-polymer CAD-CAM block materials,” *J. Prosthodont. Res.*, vol. 60, no. 4, pp. 265–273, 2016.
70. I. Cekic-Nagas, E. Sukuroglu, and S. Canay, “Does the surface treatment affect the bond strength of various fibre-post systems to resin-core materials?,” *J. Dent.*, vol. 39, no. 2, pp. 171–179, 2011.
71. E. Kaygisiz, F. Egilmez, G. Ergun, S. Yuksel, and I. Cekic-Nagas, “Effect of different surface treatments on bond strength of recycled brackets to feldspathic porcelain,” *J. Adhes. Sci. Technol.*, vol. 30, no. 1, pp. 45–55, 2016.
72. I. Cekic-Nagas, G. Ergun, A. Tezvergil, P. K. Vallittu, and L. V. J. Lassila, “Effect of fiber-reinforced composite at the interface on bonding of resin core system to dentin,” *Dent. Mater. J.*, vol. 27, no. 5, pp. 736–743, 2008.

**ÇOKLU CEVAPLI MADDE TÜRÜNÜN PSİKOMETRİK ÖZELLİKLERİ
HAKKINDA ÖDM ÇALIŞANI, ALAN UZMANI ve AKADEMİSYENLERİN
GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ**
INVESTIGATION OF THE VIEWS OF THE MEC EMPLOYEE, FIELD EXPERT AND
ACADEMISTS ABOUT THE PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE MULTIPLE
RESPONSE ITEM TYPE

Prof. Dr. İsmail KARAKAYA

Öğretmen Ömer DOĞAN

Gazi Üniversitesi

ÖZET

Eğitim ile ulaşılmak istenen hedeflere ve eğitim sistemi içerisindeki öğelerin işleyişine dair dönüt alıp varsa eksiklikler hakkında sahibi olabilmek için ölçme ve değerlendirme yapılır. Günümüzde en yaygın kullanılan ölçme aracı çoktan seçmeli maddelerden oluşan testlerdir. Çoktan seçmeli maddelerin yanında açık uçlu maddeler yaygın kullanılan başka bir madde türüdür. Çoktan seçmeli ve açık uçlu maddelerin özellikleri düşünüldüğünde tamamen kapalı ve tamamen açık maddeler arasındaki boşluğu dolduracak başka madde türlerine ihtiyaç vardır. Çoktan seçmeli maddeler için alternatif puanlama kurallarına dair oluşan genel hayal kırıklığı, test geliştiricilerine ve araştırmacılara, özel puanlama kuralları yerine alternatif madde biçimlerini aramaya teşvik etti. Bu tür bir format, kendine özgü özelliklerinden dolayı, bir testte kısmi bilgi gösterimini arttırmanın yanı sıra, tahminleri en aza indirme potansiyeline sahip olan çoklu cevaplı madde formatıdır.

Çoklu cevaplı madde formatı çoğu zaman soruların ve alternatiflerin daha rahat ve doğal ifadesine izin verir. Ayrıca, test yapımı basitleştirilmiştir ve bazı durumlarda daha az makul çeldiriciye ihtiyaç duyulmasını sağlar. Çoklu cevaplı maddeler kişilerin değişen derecelerde kısmi bilgilerinin daha anlamlı bir şekilde gözlemlenmesine ve kişiler arasında daha iyi bir ayırtıcılığın sağlanmasına olanak tanır.

Bu araştırmanın amacı çoktan seçmeli ve açık uçlu maddelerin avantajlarını aynı anda sağlayabilecek ve bazı dezavantajlarını bertaraf edebilecek çoklu cevaplı madde türünü tanıtmak ve bu madde türü hakkında MEB'e bağlı ÖDM (Ölçme Değerlendirme Merkezi) çalışanları, ölçme değerlendirme alanında uzman kişiler ve alanı ölçme değerlendirme olan akademisyenlerin görüşlerini incelemektir. Bu çalışma; amaçlı örnekleme yoluyla anlamaya, anlam çıkarmaya ve sürece odaklanan, görüşmeler yapılarak verilerin toplandığı ve bulguların etraflı bir şekilde betimlenip temalarla gösterildiği nitel bir araştırmadır. Araştırmada 6 ÖDM çalışanı, 5 lisansüstü eğitim yapan alan uzmanı ve 4 akademisyen ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler neticesinde elde edilen sonuçlara göre çoklu cevaplı maddelerin, geçerlik, güvenilirlik ve kullanılabilirlik gibi ölçme aracında bulunması gereken nitelikler bakımından olumlu ve önemli özelliklerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca çoklu cevaplı maddelerin puanlama yöntemlerine dair görüşülenlerde kafa karışıklığı bulunduğu ve çoklu cevaplı maddelerle oluşturulan testlerin süresinin normalden daha uzun olmasını gerektiği belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çoklu cevaplı madde türü, Kısmi puanlama, Nitel araştırma, en az bir doğru cevap.

ABSTRACT

Measurement and evaluation is done in order to get feedback on the objectives and the functioning of the items in the education system, and to have information about deficiencies, if any.

The most commonly used measurement tool today are tests consisting of multiple choice items. In addition to multiple choice items, open-ended items are another common type of substance.

Considering the properties of multiple choice and open-ended items, there is a need for other types of substances that will fill the gap between completely closed and completely open items. The general disappointment with alternative scoring rules for multiple choice items encouraged test developers and researchers to look for alternative item formats rather than specific scoring rules. Such a format is a multi-answer item format, which, due to its unique features, has the potential to minimize predictions, as well as increase partial information display in a test.

The multiple-answer item format often allows more comfortable and natural expression of questions and alternatives. In addition, testing is simplified and in some cases less reasonable distractors are needed. Multiple responses allow people to observe different degrees of partial information more meaningfully and provide better discrimination between people.

The aim of this research is to introduce the type of multiple-answer items that can provide the advantages of multiple choice and open-ended items at the same time and eliminate some of their disadvantages, and the staff of ÖDM (Measurement and Evaluation Center), experts in the field of assessment and evaluation, to examine the opinions of academicians. This work; It is a qualitative research that focuses on understanding, making sense and process through purposeful sampling, data is collected through interviews, and the findings are described in detail and shown with themes. In the research, interviews were made with 6 ÖDM employees, 5 graduate specialists and 4 academicians. According to the results obtained from the interviews, it was stated that the items with multiple answers had positive and important properties in terms of the qualities that should be found in the measurement tool such as validity, reliability and usefulness. In addition, it was stated that there was confusion among the respondents regarding the scoring methods of the multiple answer items and the duration of the tests created with the multiple answer items should be longer than normal.

Keywords: Multiple response item type, Partial scoring, Qualitative research, At least one correct answer.

1.GİRİŞ

Eğitimin etkililiğini ortaya koyan ve eğitimin ürünlerinin kontrolünü sağlayan ölçme ve değerlendirmenin kalitesi tüm sistem önem arz eder ve ölçme araçlarının ölçülmek istenen niteliklere uygun olarak seçilmesi isabetli ölçme yapmaya katkı sağlar.

Son zamanların revaçta olan ölçme aracı ölçme aracı çoktan seçmeli maddelerden oluşan testlerdir. Bir madde kökü ve buna bağlı olarak seçeneklerden oluşan bu madde türünde kişinin tam puan alması için doğru olan seçeneği işaretlemesi ve diğer seçenekleri işaretlessiz bırakması gerekir. Özellikle geniş ölçekli sınavların vazgeçilmez aracı olan çoktan seçmeli maddelerin bir çok olumlu özelliği vardır. Geniş kapsamlı değerlendirmeyi sağlayan ve puanlanması insan veya makineler tarafından kolayca yapılabilen çoktan seçmeli maddeler sınıf içi ölçme değerlendirmede de sıklıkla kullanılır (Frisbie & Sweeney, 1982; Ben-Simon, Budescu & Nevo, 1997; Jodoin, 2003). Bunun yanında şans başarısı, kişiyi tek doğruya yöneltme, test kurnazlığı sayesinde doğru cevaba ulaşılabilmek durumu ve kısmi puanlama yapılamaması gibi oldukça önemli dezavantajlara sahiptir.

Açık uçlu maddeler ise çoktan seçmeli madde türü kadar olmasa da yaygın kullanılan başka bir madde türüdür. Açık uçlu maddelerde kişi, sorunun yanıtını düşünüp, hatırladığı yanıtı organize edip yazar. Bu sayede problem çözme, yeni fikirler üretme, analiz etme ve alternatifli düşünebilme gibi üst düzey davranışların ölçülmesi sağlanır. Açık uçlu maddelerden oluşan bir sınavda madde sayısı az ve soruların hazırlanması kısa zaman alacağından testi oluşturmak nispeten kolaydır. Ayrıca kişinin seçeneklerden yola çıkıp hatırlaması, şans başarısı, test kurnazlığı gibi olumsuz durumlar açık uçlu madde türünde yer almaz. Kısmi puan verilebilmesi açık uçlu maddelerin olumlu özelliklerinden bir diğeridir. Ancak açık uçlu maddelerle oluşturulan bir sınavda az soru sorulabileceği için kapsam geçerliği düşük olacaktır. Ayrıca

yazma becerisi, yazı güzelliği, puanlamada nesnellik sağlamanın güçlüğü, sınavı okuma süresinin uzun olması gibi etkenler açık uçlu maddelerin olumsuz taraflarıdır.

Bu iki madde türünün nitelikleri göz önüne alındığında tamamen kapalı ve tamamen açık maddeler arasındaki boşluğu dolduracak başka madde türlerine ihtiyaç vardır (Verbic, 2012). Çoktan seçmeli maddeler için önerilen farklı puanlama yöntemlerine dair oluşan genel hayal kırıklığı, test geliştiricilerine ve araştırmacılara, yeni puanlama yöntemleri yerine alternatif madde türlerini incelemeye yönlendirdi. Bu tip bir tür, kendine has nitelikleri sebebiyle, bir testte kısmi bilgi gösterimini arttırmanın yanı sıra, tahminleri en aza indirme potansiyeline sahip olan çoklu cevaplı madde formatıdır (Ma, 2004).

Bir çoklu cevaplı madde, bir madde kökü ile dört veya daha fazla seçenekten oluşur ve bir maddede herhangi bir sayıda anahtarlanmış cevap olabilir. Genel olarak, test uygulamasında iki tip çoklu cevaplı madde kullanılır; bunlardan biri, doğru cevapların sayısının kişiye önceden bildirildiği tür iken diğer daha açık uçlu tipte ise, kişilere doğru cevapların tam sayısından bahsetmeden doğru olan bütün seçenekleri işaretlemeleri istenir (Eggen& Lampe, 2011; Ma, 2004).

Çoklu cevaplı madde türü için farklı isimlendirmeler yapılmıştır. çoklu yanıtli maddelere “çoklu-çoktan seçmeli” (Cronbach, 1941), “çoklu cevaplı” (Dressel, Schmid, 1953), “çoklu-doğrulu çoktan seçmeli” (Glasnapp, Poggio, 1994) ve “çoklu işaretmeli” madde (Pomplun, Omar, 1997) de dahil olmak üzere çeşitli isimler verilmiştir.

Dört seçenekli bir maddede eğer tek bir doğru cevap varsa, kişinin bu maddelerden oluşan bir sınavın % 25'ini doğru bir şekilde cevaplama şansı vardır; Ancak, iki doğru cevap varsa, bir araştırmacının rastgele tahminle doğru cevaplama şansı altıda bire düşebilir. Dolayısıyla, çoklu cevaplı madde formatında tahmin etme olanağı daha azalır (Ma, 2004).

Çoklu cevaplı madde türü çoğu zaman maddelerin ve alternatiflerin daha rahat ve doğal ifadesine izin verir. Ayrıca, testi hazırlamayı kolaylaştırır ve bazı durumlarda daha az çeldiriciye ihtiyaç duyulmasını sağlar (Duncan& Milton, 1978). Çoklu cevaplı maddeler bireylerin farklılaşan seviyelerde kısmi bilgilerinin daha anlamlı bir şekilde gözlemlenmesine ve kişiler arasında daha iyi bir ayırımın yapılabilmesine imkan sağlar (Ma, 2004).

Peterson, Craig ve Danny (2016), öğrencilere biçimlendirici geri bildirim sağlamak için çoklu cevaplı madde türünün benimsenmesini önermişlerdir. Deneyimleri sonucunda, çoklu cevaplı maddeler tarafından sağlanan daha büyük çözüm alanının, tahmin etmeyi davranışını azalttığını ve daha yüksek ayırıcılık sağladığını bulmuşlardır. Ayrıca çoklu cevaplı maddelerin geniş bir konu alanı hakkında etkili geri bildirim sağlayacak şekilde tasarlanabildiğini ifade etmişlerdir . Daha önemlisi, çoklu cevaplı maddeler, test yapısında, birden fazla alternatifin anahtarlanmış cevap olabileceği veya bir problemin çözümünde birden çok adımın gerekli olduğu durumları barındırabilen esneklik sunar. Bu koşullar altında, tek doğru cevaplar artık yeterli değildir. Çoklu cevaplı maddeler, kişilerin çok yönlülüğün farklı derecelerinde cevaplamlarına izin vererek, bilişsel sürecin farklı aşamalarının sistematik bir şekilde daha anlamlı gözlemlenmesini sağlayarak, kişilerin gerçek bilgi düzeylerinin daha geçerli bir şekilde ölçümlenmesine imkan sağlar (Ma,2004). Birden fazla doğru cevabın olması kişilerin bütün seçenekleri değerlendirmesini gerektirmektedir ve bu durumda çoklu cevaplı maddelerin yanıtlanma süresinin artmasına sebep olmaktadır.

Çoklu cevaplı maddeleri puanlamak için temelde iki yaklaşım vardır. Birinci yaklaşım, ikili puanlama sistemini kullanmaktır. İkili puanlama, sorunun doğru cevaplanması ve herhangi bir hata durumunda sıfır puan verilmesi durumunda sabit puan miktarı verir. Bununla birlikte, özellikle çoklu cevaplı maddelerde kısmi puanlama, ikili puanlamaya tercih edilir (Ripkey ve Case, 1996; Jiao ve diğerleri, 2012; Bauer ve diğerleri, 2011; Ben-Simon ve diğerleri, 1997). İkinci yaklaşım ile kişilere kısmi puan verilebilmesine imkan sağlanır. İkinci yaklaşım için farklı puanlama yöntemleri önerilmiştir. Bu yöntemler kısmi puanın nasıl verileceğine, ceza puanı verilip verilmeyeceğine veya testin kullanılacağı alana göre farklılık göstermektedir. Çoklu cevaplı maddeler tıpkı çoktan seçmeli maddeler gibi makineler yardımıyla okunup ardından pratik bir şekilde analizi yapılabilir. Doğru seçenek sayısının artması ve bazı puanlama

türlerinde yanlış işaretlenen seçenekler sebebiyle ceza puanı uygulaması yapılması kişilerde tahmin etme davranışını söndürmektedir. Bu sayede kişi sadece doğruluğuna emin olduğu seçenekleri işaretlemektedir. Kısmi puanın verilebilmesi ve şans başarısının azalması çoklu cevaplı maddelerin ayırıcılığının artmasını sağlamaktadır. Hem kullanışlı olması hem de ayırt ediciliğinin yüksek olacağı tahmin edilmesi sebebiyle çoklu cevaplı maddeler ALES, YDS, TUS, LGS gibi büyük ölçekli sınavlarda kullanılmaya uygundur.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve YÖNTEMİ

Bu araştırmanın amacı çoktan seçmeli ve açık uçlu maddelerin avantajlarını aynı anda sağlayabilecek ve bazı dezavantajlarını bertaraf edebilecek çoklu cevaplı madde türünü tanıtmak ve bu madde türü hakkında ÖDM çalışanı, alan uzmanı ve akademisyenlerin görüşlerini incelemektir. Bu sebeple “çoklu cevaplı madde türü hakkında bilgilendirme ve örnek uygulama yapılan öğrenci öğretmen ve uzmanların bu madde türü hakkındaki görüşleri nelerdir?” sorusuna cevap aranacaktır.

3. SAYILTILAR

Görüşme yapılan kişiler düşüncelerini ciddiyetle ve açık bir şekilde ifade etmişlerdir. Çoklu cevaplı madde türü hakkında yapılan bilgilendirme ile görüşülenler madde türünü ve özelliklerini kavramışlardır. Yapılan örnek uygulama ile görüşülenler çoklu cevaplı madde türünü diğer madde türleriyle kıyaslayabilmişlerdir.

4. SINIRLILIKLAR

Araştırma için yapılan görüşme ölçme değerlendirme alanında lisansüstü eğitim gören kişilerle sınırlandırılmıştır. Araştırma için yapılan görüşme ölçme değerlendirme bölümü öğretim üyeleriyle sınırlandırılmıştır.

5. YÖNTEM

Bu çalışmada çoklu cevaplı madde türü hakkında ÖDM çalışanı alan uzmanı ve akademisyenlerin düşüncelerini öğrenmek için nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği uygulanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme türüne uygun olan araştırma kapsamında yapılan görüşmeler Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı müdürlüklerde görev yapan 6 ÖDM çalışanı, ölçme değerlendirme alanında lisansüstü eğitim gören 5 alan uzmanı ve eğitimde ölçme değerlendirme bölümü öğretim üyesi olan 4 akademisyen ile yaklaşık 20-25 dakika arası olacak şekilde ve görüşülenlerin izni dahilinde ses kaydı alınarak yapılmıştır. Görüşme öncesinde ÖDM çalışanı ve alan uzmanlarına çoklu cevaplı madde türü hakkında bilgilendirmeye yönelik bir sunum yapılmış ve çoklu cevaplı madde türünden oluşan beş maddelik bir test uygulaması gösterilmiştir. Bu uygulama ile birlikte görüşülenlerin madde türünü tanıması sağlanmış ve çoktan seçmeli ve açık uçlu madde türleri ile kıyaslama yapabilecek düzeye ulaşmaları sağlanmıştır. Akademisyenlere ise çoklu cevaplı madde türü hakkında bilgilendirme yapıp üç örnek soru gösterilmiştir. Yapılan sunum ve gösterilen örneklerin ardından görüşmeye geçilmiş ve görüşme kaydedilmiştir. Araştırma için kullanılacak görüşme formu için öncelikle alanyazın taranmıştır. Tarama sonrası taslak görüşme soruları hazırlanmış ve alan uzmanlarına gönderilmiştir. Uzmanların dönütleriyle formun son hali oluşturulmuştur. Görüşme formu; çoklu cevaplı madde türünün açık uçlu ve çoktan seçmeli madde türlerine karşı avantaj ve dezavantajları, bu iki madde türüne göre geçerlik, güvenilirlik ve kullanışlılığının karşılaştırılması, kısmi puanlama yapılmasının etkisi ve birden fazla doğru cevabın oluşturduğu etki ile bu madde türünün geniş ölçekli sınavlarda kullanımına dair fikirlerin alınmasını amaçlayan sorulardan oluşmuştur. Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde görüşülenlere alt başlıkları olan 6 soru yöneltilmiştir. Ardından yapılan görüşme kayıtları yazıya geçirilmiştir.

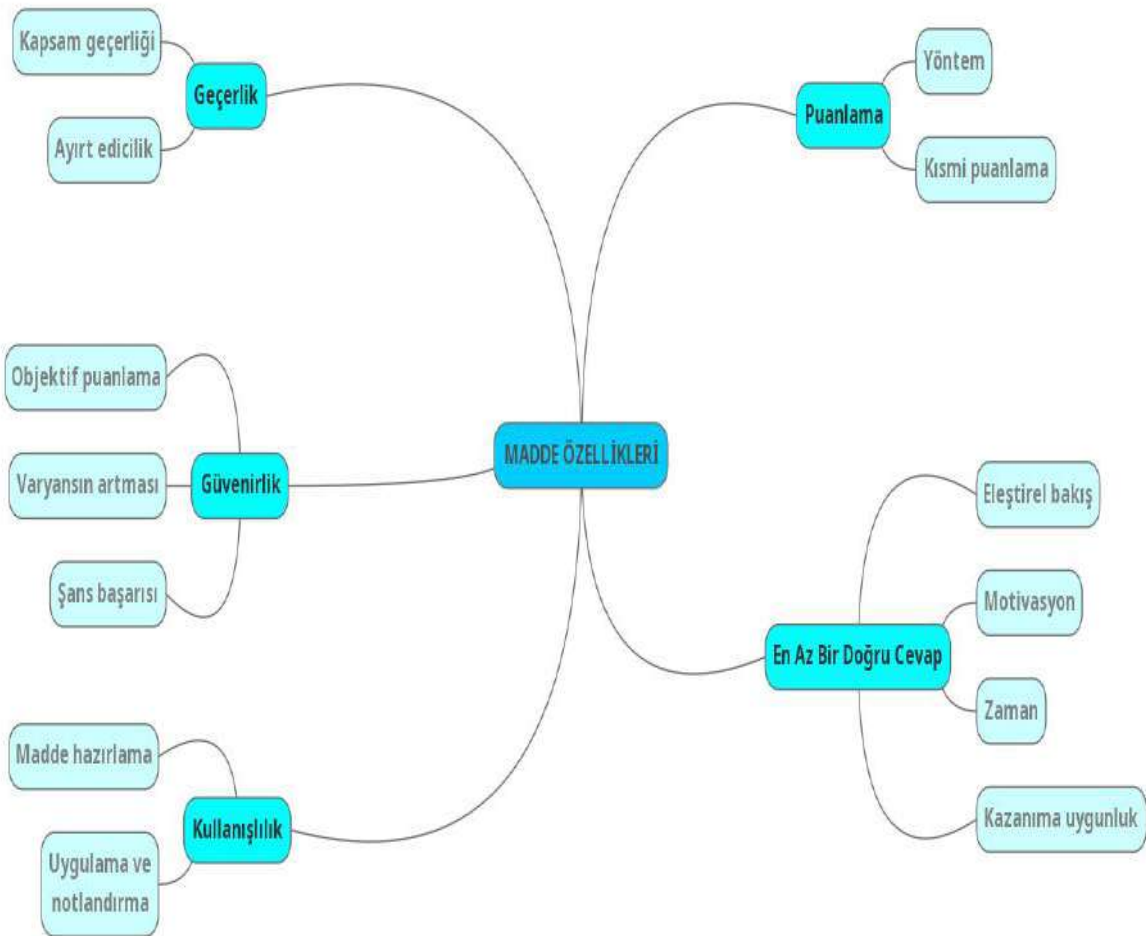
Nitel araştırmaların en zor evresi veri analizi aşamasıdır ve nitel araştırmalarda veri toplama ile veri analizini birbirinden ayırmak oldukça zordur (Güler, Halıcıoğlu ve Taşgın, 2013; Merriam, 2013). Görüşme sonrası içerik analizi yapılarak alt temalar oluşturulmuş ve alt temalar birleştirilerek üst temalar oluşturulmuştur.

6. BULGULAR

Yapılan görüşmelerin veri analizinin yapılmasıyla Şekil 1’ de görüldüğü “Madde Özellikleri” ana teması oluşturulmuş ve bu temaya bağlı “Geçerlik”, “Güvenirlilik”, “Kullanışlılık”, “Puanlama” ve “En Az Bir Doğru Cevap” temaları oluşturulmuştur.

Şekil 1

Çoklu Cevaplı Madde Türünün Psikometrik Özellikleri Hakkında Ödm Çalışanı, Alan Uzmanı Ve Akademisyenlerin Görüşlerinin Analiziyle Elde Edilen Şema

6.1. GEÇERLİK TEMASI

Geçerlik teması, “kapsam geçerliği” ve “ayırt edicilik” olmak üzere iki alt temaya ayrılmıştır. Alt bölümde bu iki temaya dair görüşülenlerin ifadeleri yer almaktadır.

6.1.1. KAPSAM GEÇERLİĞİ

- Öğrencinin birden fazla becerisinin ölçülmesi amaçlandığından tek bir soru içinde kapsam geçerliği daha yüksek sorular hazırlanabilir. ÖDM 2
- Kapsam geçerliği açısından daha avantajlı olduğunu düşünüyorum. Bir özelliğin alt basamaklarının da ölçülebilmesi kapsam geçerliğini arttıracaktır. AU3

6.1.2. AYIRT EDİCİLİK

- Bilen ve bilmeyen öğrencileri ayırmada daha detaylı çıktı sağlaması açısından geçerliğe katkı yapar. A1
- Bir maddenin içinde daha fazla kazanım ölçülebilir ve az bilen daha fazla bilen ayırt edeceği için geçerliği olumlu etkiler. ÖDM 1

6.2. GÜVENİRLİK

Güvenirlilik teması, “objektif puanlama”, “varyansın artması” ve “şans başarısı” olmak üzere üç alt temaya ayrılmıştır. Alt bölümde bu üç temaya ait katılımcıların görüşleri yer almaktadır.

6.2.1. OBJEKTİF PUANLAMA

- Puanlama objektif olacağı için güvenilir bir test olacaktır. ÖDM 1
- Puanlamadaki nesnellik ve makine ile puanlanabilmesi güvenirliliği artırır. AU 5

6.2.2. VARYANSIN ARTMASI

- Madde türünde kısmi puanlama yapılabildiği için öğrenci başarılarında daha fazla varyansın oluşmasına neden olur. Varyansın artması sonucunda da güvenirliliği artırabilir. A 3

6.2.3. ŞANS BAŞARISI

- Şans başarısı, dikkatsizlik gibi tesadüfi hataların karışma olasılığı oldukça düşüktür. Ayrıca çok sayıda soru sorulabilmesi de duyarlılığı dolayısıyla güvenirliliği arttıracaktır. Benzer şekilde objektif puanlamalar yapılacağı için güvenirlilik yüksek olacaktır. AU 4
- Çoklu cevaplı madde türünde çoktan seçmeli maddelere göre şans başarısı düşük olmakla birlikte, düzeltme formülü uygulanarak şans başarısı daha da aza indirilebilir. AU 2

6.3. KULLANIŞLILIK

Kullanışlılık teması “madde hazırlama” ve “uygulama ve notlandırma” olmak üzere iki alt temaya ayrılmıştır. Alt bölümde bu iki temaya ait katılımcıların görüşleri yer almaktadır.

6.3.1. MADDE HAZIRLAMA

- Puanlama ve hazırlama açısından kullanışlılığı düşüktür. Çünkü hazırlanması ve puanlanması daha zordur. A 4
- Maddelerin güçlük ve ayırt edicilikleri bu tür maddelerde doğru cevap sayısını artırıp azaltarak kolaylıkla ayarlanabildiğinden kullanışlı olabilir. AU 2

6.3.2. UYGULAMA ve NOTLANDIRMA

- Puanlanmasında geçerli bir kriter belirlenirse puanlamasının makinelerle yapılması kullanışlılığı artırır. AU 3

- Uygulaması ve okuması çoktan seçmeli testlerde olduğu gibi kolay olduğu için kullanışlı bir testtir. Ancak öğrencinin aynı zamanda okuma becerisini ölçmesi yönü ile kullanışlı değildir. ÖDM 6

6.4. PUANLAMA

Puanlama teması altında “yöntem” ve “kısmi puanlama” alt temaları oluşturulmuştur. Alt bölümde bu temalarla ilgili görüşmeci ifadeleri yer almaktadır.

6.4.1. YÖNTEM

- Çoklu cevaplı madde ile oluşturulan testte puanlamanın nasıl yapılacağı ve puan dağılımının nasıl yapılacağına belirlemek daha zor. A3
- Kısmi puanlamada farklı yöntem ve tekniklerin kullanılması sonucu farklı değerlerin bulunuyor olması geçerli ve güvenilirliği olumsuz yönde etkilemektedir. AU 1

6.4.2. KISMİ PUANLAMA

- Kısmi puanlama öğrenci seviyesini ve öğrenme eksikliklerini belirlemede daha doğru sonuçlar elde etmeyi sağlayacaktır. AU2
- Öğrencinin ilgili soruda kısmen de olsa sahip olduğu doğru bilgi sayesinde puan alabilir. Ancak çoktan seçmeli maddelerde en güçlü çeldirici için bile böyle bir durum yoktur. ÖDM 5

6.5. EN AZ BİR DOĞRU CEVAP

“En az bir doğru cevap” teması altında “eleştirel bakış”, “motivasyon”, “zaman” ve “kazanıma uygunluk” alt temaları oluşturulmuştur. Alt bölümde bu temalarla ilgili görüşmeci ifadeleri yer almaktadır.

6.5.1. ELEŞTİREL BAKIŞ

- Çoktan seçmeli maddelere göre üst düzey bilişsel becerilerin ölçülmesine olanak tanır. ÖDM 2
- Kişi tüm seçenekleri eleştirel bakışla tek tek kritik edip kararını vermelidir, çünkü maddede birden fazla doğru cevap olabilme durumu söz konusu. A 4

6.5.2. MOTİVASYON

- En az bir doğru cevap olması öğrencide soruları yapabildiği ve birtakım cevapları doğru bildiği hissi ile sınav motivasyonunu artırır. AU5

6.5.3. ZAMAN

- Tek doğru ya da iki doğru cevabı olan sorularda öğrencin acaba başka doğru cevabı var mı diye tereddüde düşmesine neden olabilir. Öğrencinin bir soruda fazla süre harcamasına neden olabilir. ÖDM 4

6.5.4. KAZANIMA UYGUNLUK

- Tüm dersler için uygun olmayabilir. Özellikle matematik ve geometri gibi derslerde uygulanması çok kullanışlı değildir. A 1

7.SONUÇ

Araştırmada yapılan görüşmeler ile elde edilen bulgularla ulaşılan sonuçlar şöyledir. Çoklu cevaplı maddelerin, geçerlik, güvenilirlik ve kullanılabilirlik gibi ölçme aracında bulunması gereken nitelikler bakımından olumlu ve önemli özelliklerinin bulunduğu görüşülenler tarafından ifade edilmiştir. Bunun yanında çoklu cevaplı maddelerde en az bir doğru cevap olmasının öğrencilerin eleştirel bakış açısını geliştireceği düşünülmekte iken aynı zamanda test süresinin normalden daha uzun olmasını gerektireceği belirtilmiştir. Ayrıca çoklu cevaplı maddelerin genel olarak şans başarısını azaltacağı ve bu sayede güvenilirliği artıracığı düşünülmektedir. Araştırmadan elde edilen başka bir sonuç da çoklu cevaplı maddeler kullanılarak oluşturulan testlerin daha ayırt edici olacağı ve bu sebeple geniş ölçekli ve ayırt ediciliği amaçlayan sınavlarda kullanılabilirliğidir. Elde edilen başka bir sonuç kısmi puanlama yapılabilmesi sebebiyle öğrencilerin öğrenme eksikliklerinin tespitinin kolaylaşacağı ve etkili dönütlerin verilebileceğidir. Bununla birlikte çoklu cevaplı maddeler kullanılarak oluşturulan testlerin başarı seviyesi yüksek öğrencilerin motivasyonunu olumlu etkileyeceği ancak başarı seviyesi düşük öğrencilerin motivasyonunu olumsuz etkileyeceği öngörüsünde bulunulmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda çoklu cevaplı maddelerin puanlama yöntemlerine dair kafa karışıklığı bulunduğu fark edilmiştir. Bu sebeple katılımcıların puanlamaya dair zıt yönde fikir beyan ettikleri durumlar ortaya çıkmıştır.

8.ÖNERİLER

Çoklu cevaplı madde türünün çoktan seçmeli ve açık uçlu maddelerin arasındaki boşluğu doldurabilecek özelliklere sahip olabileceği düşünülmektedir. Bu sebeple çoklu cevaplı madde türünün yapısı üzerine derinlemesine çalışmalar yapılabilir.

Çoklu cevaplı madde türünü başka madde türleriyle karşılaştıran çalışmalar yapılabilir.

Çoklu cevaplı madde türünün farklı alan ve branşlarda uygulanmasına yönelik çalışmalar yapılabilir.

9.KAYNAKÇA

- Bauer, D., Holzer, M., Kopp, V. & Fischer, M. (2011). Pick-N multiple choice-exams: a comparison of scoring algorithms. *Advances in Health Sciences Education*, 16(2), 211-221.
- Ben-Simon, A., Budescu, D. V. & Nevo, B. (1997). A comparative study of measures of partial knowledge in multiple-choice tests. *Applied Psychological Measurement* 21(1), 65-88.
- Cronbach, L. J. (1941). An experimental comparison of the multiple true-false and multiple-multiple-choice test. *Journal of Educational Psychology*, 32, 533-543.
- Dressel, P. L., & Schmid, J. (1953). Some modifications of multiple-choice items. *Educational and Psychological Measurement*, 13, 574-595.
- Duncan, G. T. & Milton, E. O. (1978). Multiple answer multiple choice test items: Responding and scoring through bayes and minimax strategies. *Psychometrika*, 43(1).
- Eggen, T. & Lampe, T. (2011). Comparison of the reliability of scoring methods of multiple response items, matching items and sequencing items. https://www.researchgate.net/publication/281912731_Comparison_of_the_reliability_of_scoring_methods_of_multiple-response_items_matching_items_and_sequencing_items sayfasından erişilmiştir.

- Frisbie, D. A. & Sweeney, D. C. (1982). The relative merits of multiple true-false achievement tests. *Journal of Educational Measurement* 19(1).
- Glasnapp, D. G., & Poggio, J. P. (1994, April). Psychometric characteristics of the multiple-correct multiple-choice item. Paper presented at annual meeting of the National Council on Measurement in Education, New Orleans.
- Güler, A., Halıçioğlu, M. B., ve Taşğın, S. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Jiao, H., Liu, J., Haynie, K., Woo, A. & Gorham, J. (2012). Comparison between dichotomous and polytomous scoring of innovative items in a large scale computerized adaptive testing. *Educational and Psychological Measurement* 72(3) 493–509.
- Jodoin, M. G. (2003). Measurement efficiency of innovative item formats in computer-based testing. *Journal of Measurement* 40(1) 1-15.
- Ma, X. (2004). *An investigation of alternative approaches to scoring multiple response items on a certification exam*. Doctoral Dissertation, University of Massachusetts Amherst. Boston.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma. Desen ve uygulama için bir rehber*. (S. Turan, Çev. Ed.) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Peterson, A. , Craig M. & Danny, P. (2016). Employing multiple answer multiple choice questions. <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=2925503> sayfasından erişilmiştir.
- Pomplun, M., & Omar, MD. H. (1997). Multiple-mark items: An alternative objective item format? *Educational and Psychological Measurement*, 57(6), 949-962.
- Ripkey, D. & Case, S. (1996). A “new” item format for assessing aspects of clinical competence. *Academic Medicine*, 71(10), 34–36.
- Verbic, S. (2012). Information value of multiple response questions. *Psihologija*, 45(4), 467–485.

**FEN BİLGİSİ EĞİTİMİNDE ETKİNLİK TEMELLİ VE SORGULAMAYA DAYALI
EĞİTİM HAKKINDA ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİ**
STUDENT OPINIONS ON ACTIVITY BASED AND INQUIRY BASED EDUCATION IN
SCIENCE EDUCATION

Hanife ATLI

Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Semra BENZER

Gazi Üniversitesi

ÖZET

Araştırma da çalışma grubunu 2019-2020 Eğitim-Öğretim yılında Güneydoğu Anadolu bölgesinde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bir ortaokulun 5. Sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, ortaokul 5. Sınıf öğrencilerinin fen bilgisi eğitiminde etkinlik temelli öğrenme ve sorgulamaya dayalı öğrenmenin öğrencilerin fen bilgisi dersi tutum, motivasyon ve kaygı üzerine etkisini incelemektir. Çalışma kapsamını Kuvvetin Ölçülmesi ve Sürtünme Kuvveti konusunda seçilen sorgulamaya dayalı uygulamalar ile etkinlik temelli yaklaşıma dayalı uygulamalar oluşturmaktadır. Çalışma nitel araştırma olup veriler yarı yapılandırılmış görüşme soruları ile toplanmıştır. Öğrencilerin yapılan uygulamalar hakkındaki görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Uygulamaya katılan öğrencilere uygulama ve etkinlik hakkındaki görüşlerini, fen bilgisi dersine karşı olan tutum motivasyon ve kaygılarını belirlemek amacıyla ölçekler uygulanmıştır. Araştırma sonunda her iki yöntemin de uygulandığı gruplarda olumlu etki bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada elde edilen nitel veriler incelendiğinde öğrencilerin büyük çoğunluğu uygulama sonunda yapılan etkinliklerden keyif aldığını ve daha kalıcı öğrenmeler gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Sorgulamaya dayalı etkinliklerle ders işleyen öğrenciler fenle ilgili sorunları çözerken araştırma yapmaları, düşünceleri, sorgulamaları ve bunlar sonucunda gelişen öğrenmelerin daha etkili olduğu yönünde açıklamalar yapmıştır. Etkinlik temelli öğrenmede ise öğrenciler daha çok deney yapma ve öğrendikleri bilgilerin test çözme becerisini kolaylaştırdığı yönünde açıklamalar yapmıştır. Her iki grupta da yapılan etkinliklerin olumlu sonuçları görülmekle birlikte sorgulama temelli yaklaşımla etkinlik yapan öğrencilerin daha üst düzey becerilerden bahsettiğini söylemek mümkündür. Araştırma kapsamında elde edilen veriler ile bu yöntemlerle ders işleyen eğitimcilere Kuvvetin Ölçülmesi ve Sürtünme Kuvveti konusunda yapılabilecek etkinlikler bu etkinliklerde karşılaşılabilecekleri durumlar konusunda rehber olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Etkinlik temelli öğrenme, Sorgulamaya dayalı öğrenme, tutum, motivasyon, kaygı

ABSTRACT

The study also consists of the 5th year students of a secondary school under the Ministry of National Education in the Southeastern Anatolia region in the 2019-2020 academic year. The aim of the study is to investigate the effect of activity based learning and inquiry based learning on science attitude, motivation and anxiety in science education of a secondary school 5th grade students. The scope of the study consists of inquiry-based applications on the Measurement of Force and Friction Force, and applications based on an activity-based approach. In the study, qualitative and quantitative research data were collected and mixed method was used. In the quantitative part of the research, data were collected with attitude, motivation and anxiety scales, while in the qualitative part, data were collected with semi-structured interview questions. In the study, qualitative data were tried to be determined through semi-structured interview questions and opinions about students' practices. The scales were applied to the students participating in the application in order to determine their opinions about the application and activity, their attitude, motivation and anxiety towards science lesson. As a result of the research, it was concluded that both methods had a positive effect on the groups. The vast majority of students stated that they enjoyed the activities performed at the end of the

application and that they performed more permanent learning when the qualitative data obtained in the study were examined. Students who study lessons with inquiry based activities made explanations that they do research, thinking, questioning, and the learning that develops as a result of these are more effective while solving science related problems. In activity based learning, the students made explanations that the experiments and the knowledge they learned facilitate the test solving skill. Although there are positive results of the activities performed in both groups, it is possible to say that the students who do activities based on an inquiry-based approach are talking about higher level skills. The data obtained within the scope of the research and the activities that can be done on the Measurement of Force and Friction Force will be a guide for the educators who teach with these methods about the situations they may encounter in these activities.

Keywords: Activity based learning, inquiry based learning, attitude, motivation, anxiety

1. GİRİŞ

Yaşamakta olduğumuz 21.yy’da dünya pek çok alanda değişim ve gelişim göstermektedir. Bu gelişim ve değişim ile beraber insanlardan da çeşitli becerilere sahip olmaları beklenmektedir. Bu becerilere eleştirel düşünme, problem çözme, yaratıcılık ve işbirliği yapma örnek olarak verilebilir (Akgündüz vd., 2015). Bu özellikleri taşıyan birçok eğitim yaklaşımı bulunmaktadır. Bu bahsi geçen yenilikler doğrultusunda eğitim programları yenilenmiş davranışçı yaklaşım yerine yapılandırmacı yaklaşım benimsenmiştir. Bu benimsenen yaklaşım doğrultusunda da farklı yöntem ve teknikler hayatımıza girmiştir. Etkinlik temelli yaklaşım ve sorgulamaya dayalı yaklaşımlar da bu yöntemler arasındadır. 2017 yılında güncellenen fen bilimleri öğretim programının hedefi “öğrencileri fen okuryazarı bireyler olarak yetiştirmek” şeklindedir (MEB, 2017). Bireyler bu şekilde aldıkları fen eğitimi ile birlikte yaşadıkları dünyayı inceleyip neden sonuç ilişkisi kurabilirler. Tahminlerde bulunup gözlemler yaparak sonuca varabilirler (Eltinge & Roberts, 1993). Yapılan araştırmalar eğitimde araştırmanın ve sorgulamanın önemini desteklemektedir. MEB, bu yeniliklerle uluslararası sınavlarda başarı düzeyini artırmak ve öğrencileri 21.yüzyıl becerileri ile yetiştirmek istemektedir. MEB ile birlikte veya ayrı olarak birçok kurum ve kuruluş atölye eğitimlerine yönelmiştir. Bu yönelmelerin gerçekten işe yarayıp yaramadığı ise araştırmacılar tarafından incelenmektedir. Yapmış olduğumuz bu çalışma da etkinlik temelli ve sorgulamaya dayalı eğitiminin “Fen Bilimleri” dersine ait kazanımlarda farklılık oluşturup oluşturmadığı ile ilgilenmektedir. Uygulamaya katılan öğrencilere uygulama ve etkinlikler hakkındaki bilgi ve görüşlerini, konu ile ilgili olarak fen bilimleri yönelik tutum, motivasyon ve kaygılarını belirlemek amacıyla sorular sorulmuştur.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

2.1. Araştırmanın Amacı

Ortaokul beşinci sınıf öğrencilerinin “Kuvvetin Ölçülmesi ve Sürtünme Kuvveti Ünitesi’nde uygulanan etkinlik temelli ve sorgulamaya dayalı etkinliklere karşı görüşlerini belirlemektir.

2.2. Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmada, çalışma grubunu 2019-2020 eğitim öğretim yılının ikinci döneminde Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan bir devlet ortaokulun 5.sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Çalışma grubu toplam 60 öğrenciden oluşmaktadır. Çalışma grubununun %51,7'sini 31 kişi ile kız öğrenciler oluştururken %48,3'luk kısmını 29 kişi ile erkek öğrenciler oluşturmaktadır.

2.3. Araştırmanın Modeli

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum araştırması kullanılmıştır. Durum araştırmaları bir durumun mekân ve zamanı göz önünde bulundurularak incelenmesidir. Çalışmalarda durum araştırması; bir durumun alt basamaklarını tanımlamak, bu alt basamaklara ait açıklamalarda bulunmak ve durumu değerlendirmek için kullanılır (Büyüköztürk vd., 2016). Durum çalışması yapılırken izlenebilecek belli aşamalar Yıldırım ve Şimşek (2016) tarafından sekiz başlık halinde toplanmıştır;

- Araştırma sorularının belirlenmesi
- Alıştırmanın alt problemlerinin geliştirilmesi
- Analiz biriminin saptanması
- Çalışılacak durumun belirlenmesi
- Araştırmaya katılacak bireylerin seçimi
- Verilerin toplanması ve toplanan verilerin alt problemlerle ilişkilendirilmesi
- Verilerin analiz edilmesi ve yorumlanması
- Durum çalışmasının raporlaştırılması

Yapılan çalışmada öğrencilere yöneltilen görüş soruları ile veriler toplanmıştır. Çalışma, etkinliklerin yapıldığı iki gruptan oluşmaktadır. Ayrıca çalışma 2019-2020 eğitim öğretim yılının ikinci döneminde 6 haftayı kapsayan bir sürede yapılmıştır. Çalışma grubunun birinde etkinlik temelli yaklaşım model olarak kullanılıp, bu yaklaşıma göre ders işlenmiştir. Diğer çalışma grubunda ise sorgulamaya dayalı yaklaşım model olarak kullanılıp, bu yaklaşıma göre ders işlenmiştir. Etkinlikler Kuvvetin Ölçülmesi ve Sürtünme Kuvveti ünitesine uygun olacak şekilde seçilmiştir. Etkinliklerin bitimiyle öğrencilere Öğrenci Görüş Anketi uygulanmıştır. Öğrencilere etkinlikler hakkında dönüt vermek için Dereceli Puanlama Ölçeği kullanılmıştır.

2.4. Verilerin Toplanması

Örneklemdaki öğrenciler iki çalışma grubu olarak ayrılmıştır. 6 haftalık süreçte bu gruplara farklı etkinlikler yapılmıştır. Yapılan etkinliklerin verileri iki gruba yöneltilen 6 sorudan oluşan öğrenci görüş anketi ile toplanmıştır. Çalışmada grupların ikisi de deney grubu olarak belirlendiği için Sorgulamaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımına İlişkin Görüşme Soruları (Bilir ve Özkan, 2018) ve Etkinlik Temelli Öğrenme Sürecini Değerlendirme Formu (Camcı, 2012) olmak üzere iki farklı form uygulanmıştır. Etkinliklerin değerlendirilmesi için kullanılan Dereceli Puanlama Ölçeği “zayıf, kabul edilebilir, orta, iyi ve çok iyi” derecelerinden oluşmaktadır. Planlama, süreç ve değerlendirme aşamaları ölçeğin alt basamaklarıdır. Planlama kısmında etkinliklerde yapılan hazırlıklar, süreç kısmında etkinliklerin yapım aşamaları ve değerlendirme kısmında ise yapılan etkinlikler ve etkinliklerin sunulması değerlendirilir.

2.5. Verilerin Analizi

Etkinliklerden sonra uygulanan Öğrenci Görüş Anketi'ne ait veriler içerik analizi ile analiz edilmiştir. İçerik analizi ile aynı görüşe sahip veya benzer olanlar aynı başlık altında

toplanmıştır. Anketteki bazı maddelerin açıklanmasında tema ve kod başlıkları oluşturularak analizleri yapılmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Etkinlik Temelli Yaklaşım Uygulanan Gruba Ait Bulgular

Öğrencilerin 1. Madde olan “Şimdiye kadar yürütülen öğrenme sürecinden keyif alıp almadığınızı nedenleriyle belirtiniz?” sorusuna ait cevaplar Tablo 1 ve Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 1. Etkinlik temelli yaklaşımdan keyif alan öğrencilerin cinsiyete göre dağılımı

		Evet	Yüzde
Çalışma Grubu	Kız	13	100
	Erkek	15	100
	Toplam	28	100

Tablo 1 incelendiğinde çalışmaya katılan öğrencilerin tamamı yürütülen öğrenme sürecinden keyif aldığını belirtmiştir. Keyif alma nedenleri aşağıdaki Tablo 2’deki gibi kodlanmıştır.

Tablo 2. ‘Şimdiye kadar yürütülen öğrenme sürecinden keyif alıp almadığınızı nedenleriyle belirtiniz’ sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Frekans	Yüzde
Öğrenme Sürecinde Keyif Alma Nedenleri	Etkinlikler Eğlenceli Olduğu İçin	5	17,87
	Fen Dersini Sevdiği İçin	7	25
	Dersi İyi Anladığı İçin	3	10,71
	Materyal Yaptığı İçin	2	7,14
	Soru Çözmeyi Kolaylaştırdığı için	3	10,71
	Deney Yaptığı için	3	10,71
	Arkadaşlarıyla Etkinlik Yaptığı İçin	1	3,57
	Daha Kalıcı Olduğu İçin	2	7,14
	İlgi Çekici Olduğu İçin	2	7,14
Toplam		28	100

Tablo 2 incelendiğinde öğrencilerin verdiği cevapların büyük bir bölümünü fen bilimleri dersini sevmesi ve etkinliklerin eğlenceli olması oluşturmaktadır. Bu şekilde ders işlendiğinde dersi daha iyi anladıkları, materyal yapmaları, soru çözmeyi kolaylaştırması, deney yapmak, arkadaşlarıyla etkinlik yapmak, kalıcı olması ve ilgi çekici olması gibi nedenlerden dolayı keyif aldıklarını belirtmişlerdir.

Öğrencilerin 2.Madde olan “Öğrenme sürecinde öğrenmenizi kolaylaştıran etkenler varsa belirtiniz?” ve 3.Madde olan “Öğrenme sürecinde öğrenmenizi zorlaştıran etkenler varsa belirtiniz?” sorularına ait cevaplar Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Öğrenme sürecinde öğrenmenizi kolaylaştıran ve zorlaştıran etkenler varsa belirtiniz? Sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Frekans	Yüzde
	Dinamometre İle Ölçüm Yapmak	4	14,28
	Akıllı Tahta İle Desteklemek	1	3,57

Öğrenme Sürecinde Öğrenmeyi Kolaylaştıran Etkenler	Görsel Olması	2	7,14
	Deney Yapmak	9	32,14
	Kendisinin Yapması	1	3,57
Öğrenme Sürecinde Öğrenmeyi Zorlaştıran Etkenler	Kuvvetin Ölçülmesi	5	17,87
	Kuvvetin Soyut Bir Kavram Olması	3	10,71
	Sınıf Ortamının Kalabalık Olması	3	10,71
Toplam		28	100

Tablo 3 incelendiğinde öğrencilerin öğrenmelerini kolaylaştıran en büyük etkenin deney yaparak (%32,14) öğrenmek olduğu görülmektedir. Tablo 3’de öğrenci cevaplarına bakılarak oluşturulan kodlar incelendiğinde Kuvvetin Ölçülmesi ve Sürtünme Kuvveti ünitesindeki kavramları somutlaştıran etkenler öğrenmeyi kolaylaştırmıştır. Bu etkenler akıllı tahta ile desteklemek, görsel olması, deney yapmak ve kendilerinin yapması şeklinde kodlanmıştır. Tablo 3’e bakılarak öğrencilerin öğrenmelerini zorlaştıran etmenler kuvvetin ölçülmesi, kuvvetin soyut bir kavram olması ve sınıf ortamının kalabalık olması şeklindedir. Bu bağlamda oluşturulan kodlar incelendiğinde öğrencilerin ortaokul çağında bulunmaları sebebi ile tam olarak soyut düşünemediklerini, somutlaştıran etkilerin de öğrenmeleri kolaylaştırdığını söylemek mümkündür.

Öğrencilerin 4. Madde olan “*Öğrenme sürecinin daha verimli olması için öğretmenin yapması gerektiğini düşündüğünüz şeyler varsa belirtiniz?*” sorusuna ait cevaplar Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Öğrenme sürecinin daha verimli olması için öğretmenin yapması gerektiğini düşündüğünüz şeyler varsa belirtiniz? Sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Frekans	Yüzde
Öğrenme Sürecinin Daha Verimli Olması İçin Öğretmenin Yapması Gerekenler	Daha Çok Etkinlik Yapmak	10	66,66
	Öğretmenin Göstererek Yapması	2	13,33
	Dersle İlgili Güncel Bilgilerin Paylaşılması	1	6,66
	Sınıf Dışı Ortamlarda Etkinlikler Yapması	2	13,33
Toplam		15	100

Tablo 4 incelendiğinde öğrencilerin büyük bir kısmı daha çok etkinlik yapmanın (%66,66) öğrenme sürecini daha verimli hale getireceğini düşündükleri görülmektedir. Bunun yanı sıra öğretmenlerin etkinlikleri göstererek yapması, derslerle ilgili güncel bilgilerin paylaşılması ve sınıf dışı ortamlarda da etkinliklerin yapılmasının öğrenme sürecinin verimliliğini arttıracığı düşünülmektedir.

Öğrencilerin 5. madde olan “*Öğrenmede zorluk çektiğiniz noktalar varsa belirtiniz?*” sorusuna ait cevaplar Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Öğrenmede zorluk çektiğiniz noktalar varsa belirtiniz? Sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Frekans	Yüzde
	Kuvvetin Ölçülmesi	5	55,66

Öğrenmede Zorluk	Sürtünme Kuvveti	1	11,11
Çekilen Noktalar	Dinamometre Aralıkları	2	22,22
	Hava Direnci	1	11,11
Toplam		9	100

Tablo 5 incelendiğinde öğrencilerin büyük bir kısmının kuvvetin ölçülmesi (55,66) noktasında zorlandığını belirtmiştir. Hava direnci ve dinamometre aralıkları da öğrencilerin öğrenmekte zorluk çektikleri noktalar arasındadır.

3.2. Sorgulamaya Dayalı Yaklaşım Ait Bulgular

Öğrencilerin 1.Madde olan “Daha önceki fen konularının işlenişi ile Araştırma ve Sorgulamaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımı ile anlatılan konuları karşılaştırır mısınız?” sorusuna ait cevaplar Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. ‘Daha önceki fen konularının işlenişi ile Araştırma ve Sorgulamaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımı ile anlatılan konuları karşılaştırır mısınız?’ sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Yüzde	Frekans
Araştırmaya Sorgulamaya Dayalı Yöntemle Anlatılan Konular Hakkındaki Görüşler	Etkinlik yapmak	10	31,25
	Görsel olması	5	15,62
	İşitsel olması	5	15,62
	Araştırma yapmaya teşvik etmesi	10	31,25
Önceki Yöntemler İle Anlatılan Konular Hakkındaki Görüşler	Daha sıkıcı olması	1	3,12
	Çabuk unutulması	1	3,12
Toplam		32	100

Tablo 6 incelendiğinde öğrencilerin etkinlik temelli yaklaşımla ders işlendiğinde önceki yöntemlere göre daha çok etkinlik yaptıklarını ve araştırma yaptıklarını vurguladıkları görülmektedir. Aynı zamanda sorgulamaya dayalı yaklaşımın görsel ve işitsel duyularına hitap ettiğini belirtmişlerdir. Önceki yöntem hakkındaki genel öğrenci görüşleri daha sıkıcı olması ve çabuk unutulması şeklindedir.

Öğrencilerin 2. Madde olan “Konuların Araştırma ve Sorgulamaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımı ile işlenmesinin olumlu ve olumsuz yanları nelerdir?” sorusuna ait cevaplar Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7 incelendiğinde araştırmada yapılan etkinliklerin “Olumlu Etkisi ve Olumsuz Etkisi” temaları yer almaktadır. Olumlu Etkisi temasında “eğlenceli olması, hayal gücünü geliştirme, el becerisini geliştirme, bilgileri somutlaştırma, diğer arkadaşlarının fikirlerini öğrenme, öğrencilerin derse aktif katılması, deneyerek öğrenmeyi sağlama, fen bilimleri konu ve kavramlarının daha iyi anlaşılması ” kodları yer almaktadır. Yapılan etkinliklerin Olumsuz Etkisi temasında ise “fazla zaman alması ve sınıfın kalabalık olması” kodları bulunmaktadır. Tablo 7’de en fazla belirtilen Olumlu Etkiler teması içinde “eğlenceli olması (10 öğrenci, %31,25) ve fen bilimleri konu ve kavramlarının daha iyi anlaşılması (9 öğrenci, %28,12)” yer almaktadır.

Tablo 7. Konuların Araştırma ve Sorgulamaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımı ile işlenmesinin olumlu ve olumsuz yanları nelerdir? Sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Yüzde	Frekans
------	--------	-------	---------

Olumlu Etkileri	Eğlenceli olması	10	31,25
	Hayal gücünü geliştirme	2	6,25
	El becerisini geliştirme	2	6,25
	Bilgileri somutlaştırma	1	3,12
	Diğer arkadaşlarının fikirlerini öğrenme	1	3,12
	Öğrencilerin aktif derse katılması	1,	3,12
	Deneyerek öğrenmeyi sağlama	2	6,25
	Fen bilimleri konu ve kavramlarının daha iyi anlaşılması	9	28,12
	Daha kalıcı olması	2	6,25
Olumsuz Etkileri	Fazla zaman alması	1	3,12
	Sınıfın kalabalık olması	1	3,12
Toplam		32	100

Öğrencilerin 3. Madde olan “*Bu yaklaşımla fen öğrenmeye devam etmek ister misiniz? Neden?*” sorusuna ait cevapları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. ‘Bu yaklaşımla fen öğrenmeye devam etmek ister misiniz?’ sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

		Evet	Yüzde	Hayır	Yüzde
Çalışma Grubu	Kız	18	100	0	0
	Erkek	14	100	0	0
	Toplam	32	100	0	0

Tablo 8 incelendiğinde öğrencilerin tamamının sorgulamaya dayalı yaklaşımla fen öğrenmeye devam etmek istediği görülmektedir.

Öğrencilerin 4.Madde olan “*Konuların bu şekilde işlenmesini eğlenceli buluyor musunuz? Bu yaklaşımın araştırma ve sorgulamalar, deneyler, grup içi ve gruplar arası tartışmalar, rapor yazma aşamalarından hangisi daha eğlenceliydi?*” sorusuna ait cevapları Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. ‘Konuların bu şekilde işlenmesini eğlenceli buluyor musunuz? Bu yaklaşımın araştırma ve sorgulamalar, deneyler, grup içi ve gruplar arası tartışmalar, rapor yazma aşamalarından hangisi daha eğlenceliydi?’ sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Frekans	Yüzde
Eğlenceli Bulunan Kısımlar	Hepsi eğlenceliydi	25	78,12
	Araştırma ve Sorgulamalar	2	6,25
	Deneyler	2	6,25
	Grup içi ve gruplar arası tartışmalar	2	6,25
	Rapor yazma	1	3,12
Toplam		32	100

Tablo 9 incelendiğinde öğrencilerin büyük çoğunluğunun hepsi eğlenceliydi (25 öğrenci, %78,12) cevabını verdiği görülmektedir. Diğer öğrenciler deneyler, grup içi ve gruplar arası tartışmalar ve rapor yazma kodlarına dağılım göstermişlerdir.

Öğrencilerin 5. Madde olan “*Araştırma ve Sorgulama Yaklaşımıyla ders işlemenin öncesinde ve sonrasındaki durumunuzu karşılaştırır mısınız? Kendinizde bir farklılık hissettiniz mi?*” sorusuna ait cevapları Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10. ‘Araştırma ve Sorgulama Yaklaşımıyla ders işlemenin öncesinde ve sonrasındaki durumunuzu karşılaştırır mısınız? Kendinizde bir farklılık hissettiniz mi?’ sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

		Evet	Yüzde	Hayır	Yüzde	Toplam
Çalışma Grubu	Kız	13	92,85	1	7,15	100
	Erkek	16	88,88	2	11,12	100

Tablo 10 incelendiğinde öğrencilerin araştırma sorgulama yaklaşımıyla ders işlenmesinde kızların (13 öğrenci, %92,85) ve erkeklerin (16 öğrenci, %88,88) oranında kendilerinde bir farklılık hissettiği görülmektedir.

Öğrencilerin 6.Madde olan “*Dersin bu şekilde işlenmesini öğrenme süreciniz ile nasıl ilişkilendirirsiniz?*” sorusuna ait cevaplar Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11.’Dersin bu şekilde işlenmesini öğrenme süreciniz ile nasıl ilişkilendirirsiniz?’ sorusuna ait öğrenci yanıtları ve frekans-yüzde dağılımları

Tema	Kodlar	Frekans	Yüzde
Öğrenme sürecine etkisi	Süreci eğitici ve öğretici bulanlar	6	18,75
	Süreci eğlenceli bulanlar	15	46,87
	Süreç içerisinde fen bilimlerine ilgi ve merak duyanlar	10	31,25
	Süreç içerisinde bilimsel çalışma basamaklarını kullananlar	1	3,12
Toplam		32	100

Tablo 11 incelendiğinde öğrenme sürecine etkisi bulunan tema içerisinde süreci eğitici ve öğretici bulanlar, süreci eğlenceli bulanlar, süreç içerisinde fen bilimlerine ilgi ve merak duyanlar süreç içerisinde bilimsel çalışma basamaklarını kullananlar kodları oluşturulmuştur. Bu kodlar arasında en fazla öğrencilerin süreci eğlenceli (15 öğrenci, %46,87) buldukları görülmektedir.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

5.Sınıf Fen Bilimleri dersi “Kuvvetin Ölçülmesi ve Sürtünme Kuvveti” ünitesi konusuna ait yapılan etkinlikler sonunda uygulanan Öğrenci Görüş Anketi değerlendirildiğinde her iki yöntemin de uygulandığı gruplarda olumlu etki bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin büyük çoğunluğu uygulama sonunda yapılan etkinliklerden keyif aldığını ve daha kalıcı öğrenmeler gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Sorgulamaya dayalı etkinliklerle ders işleyen öğrenciler fenle ilgili sorunları çözerken araştırma yapmaları, düşünmeleri, sorgulamaları ve bunlar sonucunda gelişen öğrenmelerin daha etkili olduğu yönünde açıklamalar yapmıştır. Etkinlik temelli öğrenmede ise öğrenciler daha çok deney yapma ve öğrendikleri bilgilerin test çözme becerisini kolaylaştırdığı yönünde açıklamalar yapmıştır. Her iki grupta da yapılan

etkinliklerin olumlu sonuçları görülmekle birlikte sorgulama temelli yaklaşımla etkinlik yapan öğrencilerin daha üst düzey becerilerden bahsettiğini söylemek mümkündür.

Varlı ve Uluçınar Sağır (2019), tarafından yapılan çalışmada, araştırma sorgulamaya dayalı öğrenme yaklaşımının; öğrencilerin akademik başarıları, sorgulayıcı öğrenme becerileri ve üst bilişleri üzerinde anlamlı etkisi olduğu sonucu yapılan çalışma ile benzer sonuç ortaya çıkardığını göstermektedir.

Çamlıbel, (2018) Fen bilimleri öğretiminde etkileşimli tahta destekli araştırma sorgulamaya dayalı öğretim uygulamalarının yapıldığı öğrencilerin kavram yanılgılarını gidermede, yapılan uygulamaların etkisinin olup olmadığını incelediği çalışmada öğrencilerin olumlu yönde katkısı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Camcı, (2012) Çalışmasında 8. sınıf öğrencilerin etkinlik temelli yaklaşımın öğrencilerin

- Öğrencilerin derslere aktif katılımını arttırdığı,
- Derslerin daha verimli ve eğlenceli geçtiği,
- Öğrenciler arasında işbirlikli öğrenmenin olduğu,
- Öğrencilerin öğrenme sürecinin sorumluluğunu aldıkları ve süreci yönettikleri,
- Öğrenme sürecinin öğrencilere özgür, rahat bir fikir ortamı sunduğu görülmüştür.

Yapılan çalışma 5.Sınıf Fen Bilimleri dersi “Kuvvetin ölçülmesi ve Sürtünme Kuvveti” ünitesine uyarlanmış etkinliklerden oluşmaktadır. Etkinlikler farklı sınıf düzeylerinde farklı konu ve etkinliklerle yapılabilir.

KAYNAKLAR

1. Akgündüz, D., Aydeniz, M., Çakmakçı, G., Çavaş, B., Çorlu, M., Öner, T., & Özdemir, S. (2015). “STEM eğitimi Türkiye raporu: “Günümüz modası mı yoksa gereksinim mi?” İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi STEM Merkezi.
2. Bilir, U. & Özkan, M. (2018). “Fen Bilimleri Öğretiminde Araştırma ve Sorgulamaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımının Öğrencilerin Akademik Başarısına Etkisi.” Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 31 (1), 223-256.
3. Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2016). “Bilimsel araştırma yöntemleri.” (21. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
4. Camcı, F. (2012), “Aktif Öğrenmeye Dayalı Etkinlik Temelli Öğretimin Öğrencilerin Akademik Becerilerine ve Öğrenme Sürecine Etkisi.” Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Adıyaman.
5. Çamlıbel, D. (2018), “Fen Bilimleri Öğretiminde Etkileşimli Tahta Destekli Araştırma Sorgulamaya Dayalı Öğretim Uygulamalarının Etkililiği.” Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kırıkkale.
6. Eltinge, E. M. & Roberts C. W. (1993). “Linguistic content analysis: A method to measure science as inquiry in textbooks.” Journal of Research in Science Teaching, 30 (1), 65–83.
7. Milli Eğitim Bakanlığı MEB (2017). “Fen bilimleri dersi öğretim programı (İlkokul ve ortaokul 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar).” Ankara.
8. Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). “Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.” Ankara: Seçkin.
9. Varlı, B. ve Uluçınar Sağır, Ş. (2019). “Araştırma sorgulamaya dayalı öğretimin ortaokul öğrencilerinin fen başarıları, sorgulama algısı ve üstbiliş farkındalığına etkisi.” Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 39(2), 703-725.

**OKUL ÖNCESİ DÖNEM ÇOCUKLARININ TUVALET EĞİTİMİNE İLİŞKİN
ANNELEİN BİLGİ VE UYGULAMALARININ İNCELENMESİ¹**
STUDY OF MOTHER'S KNOWLEDGE AND PRACTISES ON TOILET TRAINING IN
CHILDREN IN EARLY CHILDHOOD PERIOD

Öğretmen Hatice ÜNSAL

Ankara Türkkonut Anaokulu

Prof. Dr. Ümit DENİZ

Gazi Üniversitesi

ÖZET

Doğum anından itibaren öğrenmeye başlayan çocuk için okul öncesi dönemdeki çevresel etkileşim büyük oranda aile ile gerçekleşir. Ailenin çocukla olan etkileşimi, iletişimi, tutumu ve kazandırdığı alışkanlıklar çocuğun kişilik özelliklerini ve daha da ötesinde ilköğreniminin alt yapısını oluşturur. Okul öncesi dönemde ailelerin çocuklarına kazandırdıkları birçok beceri vardır. Uyku düzeni, beslenme, sosyal etkileşim, tuvalet kontrolü bu becerilerden bazılarıdır. Çocukların yaşam için gerekli olan bu becerileri öğrenmeleri, olgunlaşma ile birlikte aile ve diğer çevresel faktörlerin etkisi altındadır. Okul öncesi dönemde çocuğu olan annelerin tuvalet eğitimine ilişkin bilgi ve uygulamalarının incelenmesi amacı ile yapılan araştırma betimsel tarama modelindedir. Betimsel tarama modeli, verilen bir durumu olabildiğince tam ve dikkatli bir şekilde tanımlar. Araştırma, normal gelişim gösteren çocuğu olan anneler ile sınırlıdır. Çalışmada elde edilen sonuçlar çalışma dışında kalan annelere genellenemez. Araştırmanın çalışma grubunu, Ankara İli Etimesgut İlçesinde iki ilkokulun anasınıfına devam eden çocukların anneleri oluşturmuştur. Kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi ile belirlenen iki okulda gönüllü olan 200 anne, araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Araştırmanın verilerinin toplanmasında, anne ve çocuğa ait demografik bilgileri elde etmek amacı ile “Demografik Bilgi Toplama Formu”, annelerin tuvalet eğitimi konusundaki bilgi ve uygulamalarını belirlemek amacı ile de, araştırmacı tarafından geliştirilen “Annelerin Tuvalet Eğitimine İlişkin Bilgi Ve Uygulamalarına Yönelik Anket” kullanılmıştır. Ankette, “Çocuk kaç aylık iken tuvalet eğitimi verilir?” gibi, annelerin tuvalet eğitimine yönelik bilgilerini belirleyecek sorulara yer verilmiştir. Ayrıca annelerin kendi çocuklarına tuvalet eğitimini nasıl verdikleri ya da vereceklerine yönelik sorular da (“Çocuğunuzun tuvalet eğitimini kaç aylıkken verdiniz/vereceksiniz?” gibi) ankette yer almıştır. Anketin geçerlik ve güvenilirliğine yönelik uzman görüşü alınmış pilot uygulamaya yer verilmiştir. Araştırmada elde edilen veriler, SPSS programı ile analiz edilmiştir. Veriler betimsel olarak frekans ve yüzdeler ile değerlendirilmiş ki kare ile test edilmiştir. Betimsel istatistikler ve ki kare sonuçları tablolarda sunulularak alan yazın ışığında tartışılarak sonuç ve öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: tuvalet eğitimi, okul öncesi dönem, tuvalet eğitimi uygulamaları.

ABSTRACT

The environmental interaction in early childhood for a child who started learning from the birth is substantially with the family. The interaction, communication, attitude and habits of family with the child create the child's personality traits and, more than that, the infrastructure of primary learning. There are many skills that families bring to their children in early childhood period. Some of these skills are regular sleep patterns, dietary habits, social interaction, toilet habits. The learning of these skills necessary for life is under the influence of family and other environmental factors along with maturation. This research, which was carried out to examine the knowledge and practices on toilet training of

¹ Araştırma, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Temel Eğitim Anabilim Dalı Okul Öncesi Eğitimi Bilim Dalında Yapılan “Okul öncesi dönemde çocuğu olan annelerin tuvalet eğitimine ilişkin bilgi ve uygulamaları” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

motherswithchildren in earlychildhoodperiod, is in the descriptivesurvey model. Thedescriptivesurvey model describes a givensituation as preciselyandcarefully as possible. Thereseearch is limitedtomotherswithnormallydevelopingchildren. Therestultsobtained in thestudycannot be generalizedtomothersof thisstudy. Thestudygroup of thereseearch is composed of mothers of childrenattendingkindergarten of twoprimaryschools in Etimesgut, Ankara, Turkey. 200 motherswhovolunteeredfromtwoschools, determinedbytheconveniencesamplingmethod, wascomposed of thestudygroup of thereseearch. “Demographic Information Collection Form” wasusedto collectthemothers’andchildren’sdemographicinformation, andthe “QuestionnaireforMothers’ Knowledge andPractices on Toilet Training”, devolopedbyresearcher, wasusedtodeterminethemothers’ knowledgeandpractises on toiletraining. Thequestionnaireincludesquestionstoexamine on theknowledge of mothersabouttoilettraining, such as ‘Howmanymonthsshouldthechild be giventoilettraining?’ Inaddition, questionsabout how mothersgiveorwillgivetoilettrainingtotheirownchildren (Howmanymonthsdid/willyougiveyourchild’stoiletraining?) areincluded in thequestionnaire. Expertopinion on validityandreliability of thequestionnairewasreceivedand a pilot schemewasincluded. Thedataobtained in thereseearchwereanalyzedwith SPSS program. Thedataweredescriptivelyevaluatedwithfrequencyandpercentagesandweretestedwithchisquare. Resultsandsuggestionswill be filedbypresentingdescriptivestatisticsandchi-squareresults in the tablesandbydiscussing in the light of the body of the literature.

Keywords: toiletraining, earlychildhoodperiod, toiletrainingpractises.

1. GİRİŞ

1.1. PROBLEM DURUMU

Erken çocukluk dönemi, 0-8 yaş grubundaki çocukları kapsar. Doğum anından okul hayatına başlayana kadar, bireylerin fiziksel, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişimindeki yapı taşlarının oluştuğu çok önemli bir dönemdir. Öyle ki, bireyin tüm hayatını etkileyen hatta yapılandırmada etkisi büyük olan bu kısa süreçte bireyin aldığı eğitim ve bakım temel insan hakları arasında gösterilmektedir. Bu bağlamda okul öncesi eğitim, bireyi okul hayatına hazırlayan, zengin uyarıcılarla donatılmış bir çevrede çocuğun gelişim düzeyine bağlı olarak uygun şekilde verilmesi gereken bir süreçtir (Kılıç, 2010).

Doğum anından itibaren öğrenmeye başlayan çocuk için okul öncesi dönemdeki çevresel etkileşim büyük oranda aile ile gerçekleşir. Ailenin çocukla olan etkileşimi, iletişimi, tutumu ve kazandırdığı alışkanlıklar çocuğun kişilik özelliklerini ve daha da ötesinde ilköğreniminin alt yapısını oluşturur. Okul öncesi dönemde ailelerin çocuklarına kazandırabilecekleri birçok beceri vardır. Uyku düzeni, beslenme, sosyal etkileşim, tuvalet kontrolü bu becerilerden bazılarıdır. Çocukların yaşam için gerekli olan bu becerileri öğrenmeleri olgunlaşma ile birlikte aile ve diğer çevresel faktörlerin etkisi altındadır (Topçuoğlu, 2003).

Tuvalet eğitimi, çocuğun gelişimi için önemli bir aşamadır. Çocukların tuvalet kontrolünü kazanmasının ardından bağımsız olarak tuvalet yapma becerilerini kazanması tuvalet eğitiminin temel hedefidir. Çocuğun tuvaletinin geldiğinin farkında olması, kendiliğinden tuvalete gitmesi, bağımsız olarak soyunması, tuvaleti yaptıktan sonra temizlenmesi, giyinmesi, tuvaletten çıkması ve elini yıkamasını içeren davranış zinciri sağlıklı her çocuk tarafından tıbbi müdahaleye gerek kalmadan edinilebilmektedir (Eren & Oğuz, 2014; Özkubat & Töret, 2014; Tural Büyük, 2018).

Psikoseksüel gelişim kuramına göre, anal dönem özelliklerinin çocuğun çevresindeki çatışmalarla şekillenebileceği bilinmektedir.

Tuvalet eğitimi çocuğun egosu ile dürtüleri arasındaki ilişkinin gelişmesinde en önemli basamaklardan biridir. Freud (1908), bireyin düzenlilik, aşırı tutumluluk ve inatçılık gibi

karakter özelliklerinin anal dönemdeki tuvalet eğitimi ile ilişkili olduğunu belirtmiştir (Topçuoğlu, 2003).

Tuvalet eğitimi, öncelikle yeterli bedensel gelişimin tamamlanmasını, ardından zihinsel ve psikolojik olarak hazır olma durumunu gerektirir (Bolat, 2015). Bedensel olarak hazır olma kapsamında çocuğun yürümesi, oturup kalkabilmesi, altını ıslatma aralıklarının uzaması gibi becerileri kazanmış olması beklenir. Diğer taraftan bedensel olarak, üretra ve anüs kasları, 18. aydan sonra çocuk tarafından kontrol edilebilecek derecede olgunlaşır. Bir-üç yaşlarını içine alan anal dönemde çocuk boşaltma ve tutma yeteneklerini keşfederek dışkılama sürecini kontrol etmeyi öğrenir. Çocukların, genel olarak tuvalet eğitimine hazır olmaları 18-30. aylar arasında rastlar. Ancak bireysel farklılıklar ile birlikte tuvalet eğitimine başlama zamanı, üretral ve anal kas kontrolünün kazanılması çocuğun gelişimine göre değişiklik gösterir. Bununla birlikte tuvalet eğitiminin verileceği dönemde, idrar yolu, bedensel ya da zihinsel birçok sorun eğitime başlama zamanını, yöntemini etkileyebilir. Bedensel ya da zihinsel engeli bulunan çocukların öğrenme süresi değişim gösterdiğinden uygulanan öğretim yöntemi de özelleşebilir (Ardıç, 2008; Özcan, 2004; Özkubat & Töret, 2014).

Tuvalet eğitimine başlamak için çocuğun bilişsel ve psikolojik olarak da hazır bulunuşluğunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Bilişsel olarak çocuğun, kendisine söylenenleri anlaması, tuvalete gitmek istemesi, davranışları taklit etmesi, kendisinden istenenleri yapmaya çalışması, çiş, kaka gibi kelimeleri anlaması ve ifade edebilmesi, annesine haber verebilmesi ve psikolojik olarak da ebeveyni memnun etmek istemesi, idrar ve dışkı yapmaya istekli olması, tuvalette sıkılmadan oturabilmesi, diğer aile bireylerinin tuvalet alışkanlıklarını merak etmesi ve bezi kirlendiğinde rahatsız olması gibi davranışları sergilemesi eğitime hazır olduğunun belirtilerindedir (Çalışır, Özsavuramaz, Tuğrul & Şahbaz, 2011; Deniz, 1997; Gorski, 1999; Wong, Perry, Hockenberry, & Lowdermilk, 2006).

Tuvalet eğitimine doğru zamanda başlama ile birlikte çocuk ile olan etkileşim ve uygulanan eğitim yöntemleri de hem tuvalet kontrolünün kazanılmasında hem de kişilik üzerinde etkilidir. Tuvalet eğitimiyle ilgili literatür incelendiğinde annelerin tuvalet eğitimine çocuğun fiziksel ve bilişsel olarak hazır olma durumunu dikkate almadan başladığı görülmektedir. Tuvalet eğitiminin çok erken yaşlarda verilmesi çocuğun kırgın olmasına neden olurken, çok geç yaşlarda verilmesi özgüveninde sarsılmaya ve enürezis sıklığında artmaya neden olabilir. Hazır olmadan başlayan tuvalet eğitimi çocukluk yıllarında enürezis, enkoprezis gibi sorunlara yol açmaktadır. Yetişkinlikte rastlanan cimrilik, inatçılık, kararsızlık gibi olumsuz kişilik özelliklerinin de yanlış verilen tuvalet eğitiminden kaynaklanabildiği belirtilmektedir. Tuvalet eğitimi sırasında uygulanan sözel ve fiziksel cezalar ya da klozete oturma gibi yapılan zorlamalar çocuğun tepki göstererek dışkı tutma, klozet dışına yapma, altına yapma gibi davranışlar geliştirmesine de yol açabilir (Deniz, 1997; Gökdoğan, 2006; Ünal, 1996). Tuvalet eğitimine bağlı olarak çocuğun kişiliğinde oluşabilecek bu tür olumsuz durumlar, bu konuda anne ve öğretmenlerin doğru bilgi ve uygulamalara sahip olmalarını gerektirir.

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Annelerin okul öncesi dönem çocuklarının tuvalet eğitimine ilişkin bilgi ve uygulamalarının incelenmesi amacı ile planlanan araştırmada, aşağıdaki sorulara yanıt aranmaktadır.

- Annelerin tuvalet eğitimine ilişkin doğru ve yanlış bilgileri nelerdir?
- Annelerin tuvalet eğitimine ilişkin doğru ve yanlış uygulamaları nelerdir?

2. YÖNTEM

2.1. ARAŞTIRMANIN MODELİ

Annelerin, çocuklarının tuvalet eğitimi konusundaki bilgi ve uygulamalarının incelenmesi amacı ile yapılan araştırma betimsel tarama modelindedir. Betimsel tarama modeli, bir durumu aydınlatmak ve olaylar arasındaki ilişkileri ortaya koymak üzere yürütülürler. Tarama yöntemleri verilen durumları, toplulukların, olayların doğasını ve özelliklerini olabildiğince tam ve dikkatli bir şekilde tanımlamayı hedefler (Yıldırım & Şimşek, 2006).

2.2. ARAŞTIRMANIN ÇALIŞMA GRUBU

Araştırmanın çalışma grubunu, Ankara İli Etimesgut İlçesinde iki ilkokulun anasınıfına devam eden, 2-6 yaşları arasında olan çocukların anneleri oluşturmuştur. Kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi ile belirlenen iki okulda gönüllü olan 200 anne, araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi, araştırmaya hız ve pratiklik kazandıran, erişimi kolay ve en yakın örneklemin araştırmaya katıldığı bir yöntemdir. Bu örnekleme yönteminde evreni oluşturan her elemanın örnekleme girme şansı ve hesaplamalardaki ağırlığı eşittir (Büyüköztürk vd., 2008).

Annelerin okul öncesi dönem çocuklarının büyük çoğunluğunun yaşı (%52,5) 61 ayın altındadır. Çocukların %53,5'inin kız, %33'ünün tek çocuk, %40,5'inin tek kardeşi olduğu saptanmıştır. Çocukların %50'si ilk çocuk, %37,5'inin 2. çocuk, %12'sinin 3. çocuk olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya alınan annelerin %56,5'i 26-35 yaş aralığındadır. Babaların çoğunluğunun (%54) 36-45 yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Öğrenim düzeylerine bakıldığında annelerin %64,5'inin, babaların ise %70,5'inin lisans ve üzeri mezunu oldukları saptanmıştır. Annelerin çalışma durumu incelendiğinde çoğunluğunun çalışmadığı (%53) tespit edilmiştir. Babaların çalışma durumu incelendiğinde tamamına yakınının (%99) çalıştığı, %0,5'inin ise vefat ettiği ifade edilmiştir.

Ailelerin aylık gelir düzeyi incelendiğinde, en düşük oranın (%5,5) 2000 TL ve altı olduğu görülmüştür. Evde toplam yaşayan kişi sayısına bakıldığında büyük bir çoğunluğun (%69,0) 3-5 kişi olduğu saptanmıştır. Evde anne, baba ve çocuklar dışında bir aile bireyinin varlığına ilişkin büyük bir çoğunluk (%91,5) hayır cevabını vermiştir. Evde yaşayan kişinin yakınlık derecesi sorusu %6,5 oranla büyükanne-dede, %2 oranında teyze-hala olarak cevaplanmıştır. Aile yapısı incelendiğinde büyük bir çoğunluk (%93,5) çekirdek aile, %6 geniş aile, %0,5 parçalanmış aile olarak saptanmıştır.

2.3. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmanın verilerinin toplanmasında, anne ve çocuğa ait demografik bilgileri elde etmek amacı ile "Demografik Bilgi Toplama Formu", annelerin tuvalet eğitimi konusundaki bilgi ve uygulamalarını belirlemek amacı ile de, "Annelerin Tuvalet Eğitimi İlişkin Bilgi ve Uygulamalarına Yönelik Anket" kullanılmıştır.

2.3.1. DEMOGRAFİK BİLGİ TOPLAMA FORMU

Demografik Bilgi Toplama Formunda, çocuğun cinsiyeti, yaşı, doğum sırası gibi çocuğa ait sorulara yer verilmiştir. Ayrıca formda, anne yaşı, öğrenim düzeyi, çalışma durumu, sosyoekonomik düzey gibi anne ve aileye ait tanıtıcı sorular yer almaktadır.

2.3.2. ANNELERİN TUVALET EĞİTİMİNE İLİŞKİN BİLGİ ve UYGULAMALARINA YÖNELİK ANKET

"Annelerin Tuvalet Eğitimi İlişkin Bilgi ve Uygulamalarına Yönelik Anket" araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Anketin hazırlanması için öncelikle konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Ankette, "Çocuk kaç aylık iken tuvalet eğitimi verilir?" gibi, annelerin tuvalet eğitimine yönelik bilgilerini belirleyecek sorulara yer verilmiştir. Ayrıca annelerin kendi çocuklarına tuvalet eğitimini nasıl verdikleri ya da vereceklerine yönelik soruların da (örneğin "Çocuğunuzun tuvalet eğitimini kaç aylıkken verdiniz/vereceksiniz?") ankette yer almıştır. Ankette toplam 8 bilgi sorusuna 13 uygulama sorusuna yer verilmiştir. Annelerin cevaplamalarında yönlendirmelere fırsat vermemek amacı ile toplam 4 soru açık uçlu olarak hazırlanmıştır. Anketin geçerlik ve güvenilirliğine yönelik 3 alan uzmanının görüşü alınmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda anketteki sorular yeniden düzenlenmiştir. İlk aşamada toplam 45 soru bulunan ankette bazı sorular çıkarılmış, bazı sorular ise birleştirilmiş ya da bölünmüştür. Ankete son hali verildikten sonra, araştırma kapsamı dışında kalan, Etimesgut ilçesinde okul öncesi eğitime devam eden çocuğu olan 25 anneye, soruların anlaşılabilirliğini test etmek amacı ile pilot uygulamaya yer verilmiştir. Pilot uygulamada annelerin soruları anlaması ve cevaplamalarında sorun olmadığı belirlenmiştir.

2.4. VERİLERİN ANALİZİ

Araştırmada elde edilen veriler, SPSS programı ile analiz edilmiştir. Annelerden elde edilen tuvalet eğitime yönelik bilgi ve uygulamaları ile ilgili elde edilen veriler öncelikle betimsel olarak değerlendirilmiştir. Annelerin bu konudaki her bilgi ve uygulamalarının değişikliğe uğratılmadan tam olarak görülebilmesi amacı ile açık uçlu sorulara verdikleri her bir cevap aynen alınmış ve frekans-yüzde olarak betimlenmiştir. Annelerin tuvalet eğitimi konusundaki bilgilerini yansıtan sorularda (eğitime başlama yaşı, nedeni, yöntemi, eğitim sürecinde altını ısrarla ıslatan için yapılması gereken, eğitim sürecinde geceleri yapılması gereken, eğitimin tamamlanma süresi, altını ıslatmada sınır yaş, altına dışkı yapmada sınır yaş) cevaplar literatür ışığında doğru ve yanlış olarak iki seçeneğe indirilmiştir. Tuvalet eğitimi konusunda doğru bilgiye sahip olan anneler ile yanlış bilgiye sahip olan anneler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılığın olup olmadığı Tek Örneklem Ki-Kare Testi ile sınanmıştır. Benzer şekilde annelerin tuvalet eğitimi konusundaki uygulamalarını yansıtan sorularda (eğitime başlama yaşı, yöntemi, çocuğun altını gündüz bağlama, çocuğun altını gündüz bağlama, çocuğun altını gece bağlama, eğitim ile ilgili ceza verme, çocuğun eğitimi tamamlama süresi) cevaplar literatür ışığında doğru ve yanlış olarak iki seçeneğe indirilmiştir. Tuvalet eğitimi konusunda doğru uygulamaya sahip olan anneler ile yanlış uygulamaya sahip olan anneler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılığın olup olmadığı Tek Örneklem Ki-Kare Testi ile sınanmıştır.

3. BULGULAR

Annelerin tuvalet eğitime ilişkin bilgi ve uygulamalarına yönelik bulgular bu bölümde sunulmuştur. Öncelikle bilgilerine, ardından uygulamalarına yönelik bulgular tablolarda yer almaktadır. Tablolarda, literatür ışığında, doğru bilgiler ve uygulamalar “*” ile belirtilmiştir.

3.1. ANNELERİN TUVALET EĞİTİMİNE İLİŞKİN BİLGİLERİNE YÖNELİK BULGULAR

Tablo 1. Annelerin tuvalet eğitimine başlama yaşına ilişkin bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.

Tuvalet eğitimine başlama yaşı (ay)	f	%	χ^2 df p
6-12	1	,5	
13-18	16	8,0	
19-24*	16	8,0	
25-30*	117	58,5	
31-36	41	20,5	
36 ve üzeri	9	4,5	
Doğru	133	66,5	23,354
Yanlış	67	33,5	1
Toplam	200	100,0	,000

Doğru*

Tablo 1’de anne görüşlerine göre tuvalet eğitimine başlama zamanlarına ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları verilmiştir. Tablodan da anlaşıldığı gibi araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%58,5) tuvalet eğitimine 25-30 aylarda başlanmalı cevabını vermiştir. Annelerin çoğunluğunun (%66,5) sağlıklı normal gelişim gösteren çocuklarda tuvalet eğitimine başlanabilecek yaşı doğru bildikleri saptanmıştır. Doğru bilgiye sahip anneler ile yanlış bilgiye sahip anneler arasında da, Tek Örneklem Ki-Kare Testi ile istatistiksel olarak fark tespit edilmiştir (23,354; $p < .0001$). Bu sonuç, annelerin önemli oranda çocuğun tuvalet eğitimine başlama yaşını bildiklerini göstermektedir.

Tablo 2. Annelerin tuvalet eğitime başlama nedenlerine ilişkin bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.

Tuvalet eğitime başlama nedenleri	f	%	χ^2 df p
Çocuk hazır olduğu için, kasları geliştiği için *	71	35,5	
Kendini ifade edebildiği için*	41	20,5	
Önceki çocuğumdan edindiğim tecrübeden dolayı	11	5,5	
Annemden-kayınvalidemden çevremden öğrendim	5	2,5	
Bezden rahatsız oldukları için*	8	4,0	
Daha bilinçli oldukları için*	42	21,0	
Uzman tavsiyesi*	2	1,0	
Bilmiyorum	20	10,0	
Doğru	164	92,0	121,689
Yanlış	36	18,0	1
Toplam	200	100,0	,000

Doğru*

Tablo 2’de anne görüşlerine göre tuvalet eğitime başlama nedenlerine ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları verilmiştir. Tablodan da anlaşıldığı gibi annelerin %35,5’inin çocuk hazır olduğu için, kasları geliştiği için, %20,5’inin kendini ifade edebildiği için, %5,5’inin önceki çocuğumdan edindiğim tecrübeden dolayı, %2,5’inin annemden-kayınvalidemden çevremden öğrendim, %4’ünün bezden rahatsız oldukları için, %21’i daha bilinçli oldukları için %1’inin uzman tavsiyesi cevabını verdiği saptanmıştır. Annelerden %10’u bilmediğini ifade etmiştir. Tablodan da görüldüğü gibi annelerin %92’si tuvalet eğitime başlamak için uygun olabilecek nedenleri doğru olarak ifade etmişlerdir. Çocuğun eğitime başlamada doğru gerekçeler öne süren anneler ile uygun nedenler ifade etmeyen anneler arasında istatistiksel olarak da anlamlılık mevcuttur (121,689; p<.0001). Bu sonuç ile çocuğun tuvalet eğitime başlamada gerekli olan ipuçlarını annelerin büyük çoğunluğunun doğru bildiği söylenebilir.

Tablo 3. *Annelerin tuvalet eğitiminde kullanılması gereken yönteme ilişkin bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.*

Tuvalet eğitimine başlama yöntemleri	f	%	χ^2 df p
Tuvalere oturtarak*	124	62,0	
Oturağa oturtarak*	58	29,0	
Diğerleri (kucakta, bezleyerek)	18	9,0	
Doğru	182	91,0	136,809
Yanlış	18	9,0	1
Toplam	199	100,0	,000

Doğru*

Tablo 3'te tuvalet eğitimine başlama yöntemlerine ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları verilmiştir. Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%62) çocuğun tuvalete oturtularak eğitimin yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca oturağa oturtma yönteminin de kullanılabileceğini ifade etme oranı (%29) olarak tespit edilmiştir. Tablodan da görüldüğü gibi annelerin %91'i tuvalet eğitimine başlama yöntemlerini doğru olarak ifade etmişlerdir. Tuvalet eğitimine başlama yöntemlerine ilişkin doğru yöntemleri belirten anneler ile uygun olmayan yöntemleri ifade eden anneler arasında istatistiksel olarak da anlamlılık mevcuttur (136,809; $p < .0001$). Bu sonuç ile çocuğun tuvalet eğitimine başlamada kullanılabilecek yöntemleri annelerin büyük çoğunluğunun doğru bildiği söylenebilir.

Tablo 4. *Annelerin tuvalet eğitimi sürecinde çocuk altını ıslattığında yapılması gerekenlere ilişkin bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.*

Altını ıslatma durumunda yapılması gerekenler	f	%	χ^2 df p
Bir süre beklenmeli*	155	77,5	
Bezlenmeli	10	5,0	
Diğer (yüksek sesle uyarma, cezalandırma, zorlama)	45	27,5	
Doğru	155	77,5	60,500
Yanlış	55	32,5	1
Toplam	200	100,0	,000

Doğru*

Tablo 4'te annelerin tuvalet eğitimine başladıktan sonra ısrarla altını ıslatmaya devam eden çocuklar için yapılması gerekenlere yönelik bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları verilmiştir. Annelerin büyük çoğunluğunun (%77,5) bir süre beklenmeli cevabını verdiği saptanmıştır. Tablodan da görüldüğü gibi annelerin %77'si tuvalet eğitimine başladıktan sonra ısrarla altını ıslatmaya devam eden çocuklar için yapılması gerekenleri doğru olarak ifade etmişlerdir. Tuvalet eğitimi sürecinde altını ısrarla ıslatan çocuklar için yapılması gerekenleri doğru ifade eden anneler ile uygun olmayan yöntemleri ifade eden anneler arasında istatistiksel olarak da anlamlılık mevcuttur (60,500; $p < .0001$). Bu sonuç ile annelerin altını ısrarla ıslatan çocuğa nasıl davranılması gerektiğini büyük ölçüde doğru bildiği söylenebilir.

Tablo 5. Annelerin tuvalet eğitimi sürecinde gece yapılması gerekenlere ilişkin bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.

Tuvalet eğitimi sürecinde geceleri yapılması gerekenler	f	%	χ^2 df p
Bezden çıkarılmalı, tedbir alınmalı*	42	21,0	
Yatmadan önce sıvı tüketimi azaltılmalı*	23	11,5	
Belli aralıklarla tuvalet için uyandırılmalı*	99	49,5	
Gündüz ve gece paralel gitmeli*	20	10,0	
Beze devam etmeli	16	8,0	
Doğru	184	92,0	145,485
Yanlış	16	8,0	1
Toplam	200	100,0	,000

Doğru*

Tablo 5'te tuvalet eğitimi sürecinde geceleri yapılması gerekenlere ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları sunulmuştur. Annelerin %49,5'u belli aralıklarla tuvalet için uyandırılmalı, %21'i bezden çıkarılmalı, tedbir alınmalı, %11,5'i yatmadan önce sıvı tüketimi azaltılmalı, %10'u gündüz ve gece paralel gitmeli, %8'i ise beze devam etmeli cevabını vermiştir. Tablodan da görüldüğü gibi annelerin %92'si tuvalet eğitimine başladıktan sonra geceleri yapılması gerekenleri doğru olarak ifade etmişlerdir. Tuvalet eğitimi sürecinde geceleri yapılması gerekenleri doğru ifade eden annelerle ile uygun olmayan yöntemleri ifade eden anneler arasında istatistiksel olarak da anlamlılık mevcuttur (145,485; p<.0001). Bu sonuç ile annelerin tuvalet eğitimi sürecinde geceleri yapılması gerekenlere yönelik bilgilerinin büyük ölçüde doğru olduğu söylenebilir.

Tablo 6. *Annelerin doğru zaman ve yöntem ile tuvalet eğitimi verilen çocuğun kontrolü kazanma süresine ilişkin bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.*

Tuvalet eğitimi tamamlama süresi	f	%	χ^2 df p
1-6 gün*	24	12,0	
1-2 hafta*	103	51,5	
1-2 ay*	50	25,0	
3-4 ay	15	7,5	
5 ay ve üzeri	10	5,0	
Doğru	176	88,0	156,696
Yanlış	25	12,5	1
Toplam	200	100,0	,000

Doğru*

Tablo 6’da annelerin doğru zaman ve yöntem ile tuvalet eğitimi verilen çocuğun kontrolü kazanma süresine ilişkin bilgilerinin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları verilmiştir. Annelerin büyük çoğunluğu (%50,5) 1-2 hafta, %25’i 1-2 ay, %12’si 1-6 gün, %7,5’i 3-4 ay, %5’i 5 ay ve üzeri cevabını vermiştir. Tablodan da görüldüğü gibi annelerin %88’i, tuvalet eğitiminin tamamlanmasına ve çocuğun tuvalet kontrolünü kazanmasına ilişkin süreyi doğru olarak ifade etmişlerdir. Tuvalet eğitimi süresini doğru ifade eden annelerle ilgili uygun olmayan süreleri belirten anneler arasında istatistiksel olarak da anlamlılık mevcuttur (156,696; $p < .0001$). Bu sonuç ile annelerin tuvalet eğitimi süresine yönelik bilgilerinin büyük ölçüde doğru olduğu söylenebilir.

3.2. ANNELERİN TUVALET EĞİTİMİNE İLİŞKİN UYGULAMALARINA YÖNELİK BULGULAR

Tablo 7. *Annelerin çocuğa tuvalet eğitimine başlattığı yaşa ilişkin uygulamalarının frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.*

Tuvalet eğitimine başlama yaşı (ay)	f	%	χ^2 df p
6-12	1	0,5	
13-18	15	7,5	
19-24*	44	22,1	
25-30 *	99	49,7	
31-36	40	20,1	
Doğru	143	71,5	37,354
Yanlış	57	28,5	1
Toplam	199	100,0	,000

Doğru*

Tablo 7’de annelerin çocuğu tuvalet eğitimine başlattığı yaşa ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları görülmektedir. Annelerin çoğunluğu (%49,7) 25-30 ay, %22’si 19-24 ay, %20,1’i 31-36 ay ve %0,5’i 6-12 ay arasında çocuklarını tuvalet eğitimine başlatmışlardır.

Çocuğunu doğru zamanda tuvalet eğitimine başlatan annelerin oranı %71,5'tir. Doğru zamanda tuvalet eğitimine başlayan anneler ile diğer anneler arasında da istatistiksel olarak fark saptanmıştır (37,354; $p < .0001$). Sonuçlar doğrultusunda çoğu annenin çocuğunu doğru zamanda tuvalet eğitimine başlattığını söylemek mümkündür.

Tablo 8. *Annelerin tuvalet eğitimine başlamak için çocuklarında belirledikleri gelişmelerin frekans ve yüzdeleri.*

Tuvalet eğitimine başlamak için çocuklarda gözlenen gelişmeler	f	%
Bezinin uzun süre kuru kalması	33	16,6
Bez takmak istememesinden, yapınca rahatsız olması	58	29,1
İletişim kurduğunda, konuşmaları anlaması	25	12,6
Tuvaleti gelince saklanmaya çalışması	25	12,6
Tuvalete kendisinin gitmek istemesi	46	23,1
Küçük denemeler yapması	12	6,0
Toplam	199	100,0

Tablo 8'de annelerin tuvalet eğitimine başlamak için çocuklarında belirledikleri gelişmelerin frekans ve yüzdeleri sunulmuştur. Tablodan da anlaşıldığı gibi annelerin %29,1'i bez takmak istememesinden, altına yapınca rahatsız olmasından, %23,1'i tuvalete kendisinin gitmek istemesinden, %16,6'sı bezinin uzun süre kuru kalmasından, %12,6'sı iletişim kurduğunda, konuşmaları anladığında, %12,6'sı tuvaleti gelince saklanmaya çalışmasından, %6'sı küçük denemeler yaparak çocuğun tuvalet eğitimine hazır olduğunu anladığını ifade etmiştir.

Tablo 9. *Annelerin tuvalet eğitiminde kullandıkları yöntemle ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.*

Tuvalet eğitimine başlama	f	%	χ^2 df p
Tuvalete oturarak*	68	34,2	
Oturağa oturarak*	59	29,6	
Erişkin tuvaletinde çocuk için adaptör kullanarak*	62	31,2	
Diğerleri (kucakta, bezleyerek)	10	5,0	
Doğru	189	95,0	163,636
Yanlış	10	5,0	1
Toplam	199	100,0	,000

Doğru*

Tablo 9'da tuvalet eğitiminin nasıl başladığına ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları verilmiştir. Tabloya göre annelerin %34'ü tuvalete oturarak, %31'i erişkin tuvaletinde çocuk için adaptör kullanarak, %29,5'i oturağa oturarak tuvalet eğitimine başladığı saptanmıştır. Tuvalet eğitimine başlarken doğru yöntemleri kullanan annelerin oranı %95'tir. Doğru yöntemler uygulayan anneler ile diğer anneler arasında istatistiksel olarak fark saptanmıştır (163,636; $p < .0001$). Sonuçlar doğrultusunda çoğu annenin tuvalet eğitimine başlarken doğru yöntemleri uyguladığını söylemek mümkündür.

Tablo 1. *Annelerin tuvalet eğitimi süresince çocuğu bezlenmesine ilişkin frekans ve yüzdeler.*

Gündüz bezlenme durumu	f	%
Evet	2	1,5
Hayır*	197	98,5
Toplam	199	100,0

Doğru*

Tablo 10’da annelerin tuvalet eğitimi süresince çocuğu bezelemesine ilişkin frekans ve yüzdeler verilmiştir. Tablodan da anlaşıldığı gibi annelerin büyük çoğunluğun (%98,5) tuvalet eğitimi süresince çocuğu gündüz bezlemediği tespit edilmiştir.

Tablo 2. *Annelerin tuvalet eğitimi süresince çocuğu gece bezlemesine ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.*

Gece bezlenme durumu	f	%	χ^2 df p
Evet	16	8,0	
Hayır*	183	92,0	
Doğru	183	92,0	142,545
Yanlış	15	8,0	1
Toplam	199	100,00	,000

Doğru*

Tablo 11’de annelerin tuvalet eğitimi süresince çocuğu bezlemesine ilişkin frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları verilmiştir. Tabloya göre annelerin %92’sinin çocuğunu gece bezlemediği, %8’inin ise gece bezlediği belirlenmiştir. Tuvalet eğitimi süresince çocuğunu gece bezlemeyen annelerin oranı %92’tir. Çocuğun gece bezlenmesiyle ilgili doğru uygulamayı yapan anneler ile diğer anneler arasında istatistiksel olarak fark saptanmıştır (142,545; $p < .0001$). Sonuçlar doğrultusunda annelerin büyük çoğunluğunun tuvalet eğitimi süresince çocuğun gece bezlemesine ilişkin uygulamalarının doğru olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 13. *Çocuğun tuvalet eğitimini tamamlama süresine ilişkin uygulamalarının frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları.*

Tuvalet eğitimini tamamlama süresi	f	%	χ^2 df p
Henüz tamamlamadı	16	8,0	
1 hafta içinde*	62	31,2	
2 hafta içinde*	45	22,6	
1 ay içinde*	41	20,6	
6 ay içinde	28	14,1	
1 yıl içinde	7	3,5	
Uygun	148	74,4	69,776
Uygun değil	36	18,1	1
Toplam	199	100,00	,000

Tablo 12’de annelerin tuvalet eğitimini tamamlama süresine ilişkin uygulamalarının frekans, yüzde ve Ki-Kare sonuçları sunulmuştur. Tabloya göre annelerin %31,2’sinin 1 hafta içinde, %22,6’sının 2 hafta içinde, %20,6’sının 1 ay içinde tuvalet eğitimini tamamladığını, annelerin %8’inin ise çocuğunun henüz tuvalet eğitimini tamamlamadığını ifade ettiği tespit edilmiştir. Tuvalet eğitimini doğru süreler içinde tamamlayan annelerin oranı %74,4’tür. Tuvalet eğitiminin tamamlanma süresiyle ilgili doğru uygulamalar yapan anneler ile diğer anneler arasında istatistiksel olarak fark saptanmıştır (69,776; $p < .0001$). Sonuçlar doğrultusunda annelerin büyük çoğunluğunun tuvalet eğitimini doğru zamanlarda tamamladığını söylemek mümkündür.

4. TARTIŞMA

Tuvalet eğitiminin yaşamı etkileyen önemi gereği annelerin ve çocuklarla ilgilenmesi gereken bakıcıların tuvalet eğitimine yönelik bilgi ve uygulamalarının ne düzeyde olduğunun belirlenmesi ve gerekli farkındalık çalışmalarının yapılması önemlidir. Bu bağlamda yapılan araştırma kapsamında annelerin tuvalet eğitimine yönelik bilgi ve uygulamaları incelenmiş ve literatür ışığında tartışılmıştır.

Ankara’nın Etimesgut İlçesindeki iki ilköğretim okuluna ait anaokuluna devam etmekte olan okulöncesi çocukların anneleriyle gerçekleştirilen bu çalışma annelerin tuvalet eğitimi süreciyle ilgili bilgi ve uygulamalarını araştırmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda 200 anneye görüşülmüş ve araştırmacı tarafından literatür taraması ile hazırlanan anket yardımıyla veriler toplanmıştır.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğunun (%56,5) 26-35 ve (%39) 36-45 yaş aralığında olduğu ve öğrenim düzeylerinin (%64,5) lisans ve üzeri seviyede olduğu görülmektedir. Ailelerin gelir düzeyinin (%75) genellikle iyi durumda olduğu dikkati çekmektedir. Ailelerin özellikleri göz önüne alındığında araştırmaya katılan ailelerin genellikle sosyo-ekonomik düzeyi yüksek aileler olduğu söylenebilir. Anneler çocukların bakımını genellikle kendilerinin üstlendiğini ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%66,5) tuvalet eğitimine başlama yaşını genellikle önerilen aralıklarda 19-24 ay (%8) ve 25-30 ay (%58,5) olarak belirtmiştir. Annelerin önemli bir kısmı da (%20,5) 31-36 aylar arasında başlanması gerektiğini düşünmektedir. Türkiye’de ailelerin tuvalet eğitimine başlama yaş aralığını Köstekçi (2019), 18-36 ay (%85,3) olarak; Tural Büyük (2018) 18-24 ay (%52,4) olarak; Önen vd. (2012), 19-24 ay (%35,7) ve 25-30 ay (%23,3) olarak; Çalışır vd. (2011), 18-23 ay (%33,1), 24-29 ay (%40,1) ve 30 ay ve üzeri (%17,8) olarak; Koç vd. (2008), 18 aydan önce (%40,7), 24 aydan sonra (%24,7) olarak belirlemiştir. Deniz (1997) ise yaptığı çalışmada annelerin büyük çoğunluğunun (%71) tuvalet eğitimine başlama yaşını yanlış olarak ifade ettiklerini belirtmiştir. Anneler genel olarak 18-36 aylarını belirtmekle birlikte annelerin görüşlerinin 18-24, 25-30, 31-36 ayları arasındaki farklı dönemlerde yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Tuvalet eğitimine başlama yaşı ile ilgili doğru bilgilere sahip annelerin anlamlı fark yaratacak düzeyde olması (23,354; $p < .0001$) büyük oranda tuvalet eğitimine başlama yaşını bildiklerini göstermektedir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%92) tuvalet eğitimine başlama nedenlerini doğru ifade etmiştir. Annelerin tuvalet eğitimine başlama nedenlerine ilişkin doğru cevapları, çocuk hazır olduğu ve kasları geliştiği için (%35,5), daha bilinçli oldukları için (%21), kendini ifade edebildiği için (%20,5), uzman tavsiye ettiği için (%8), bezden rahatsız olduğu için (%4) olarak belirlenmiştir. Bu çalışma kapsamında uzman tavsiyesiyle tuvalet eğitimine başlayan annelerin oranı (%1) ve önceki tecrübeler ve çevre etkisi (%8) oldukça düşük olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda uzmanların annelere tuvalet eğitimi konusunda ulaşamadıkları söylenebilir. Deniz (1997), annelerin tuvalete başlamak için uygun nedenleri bilen anneleri bilişsel olarak (%92) ve fiziksel olarak (%3) gruplandırmıştır. Köstekçi (2019), tuvalet eğitimine başlamak için çocuğun gelişimsel yeterliğini göz önünde bulundurma oranının oldukça yüksek (%58,4) olduğunu belirlemiştir. Çalışır vd. (2011) yaptığı çalışma ile annelerin büyük çoğunluğunun (%73,3) çocuğun gelişimsel özelliklerini dikkate almadan

eğitime başladığını göstermektedir. Ancak tuvalet eğitimine başlama nedeni ile ilgili doğru bilgilere sahip annelerin anlamlı fark yaratacak düzeyde olması (121,689; $p < .0001$) annelerin büyük oranda tuvalet eğitimine başlama nedenlerini doğru bildiğini göstermektedir. Tuvalet eğitimine başlama nedenlerini bilmediğini ifade eden anneler (%10) ise tuvalet eğitimine henüz başlamamış olabilir. Ancak araştırmaya katılan annelerin çocuklarının yaş sınırı en az 24 ay olduğu göz önüne alındığında tuvalet eğitimi bilgilerinin tamamlanmış olması gerektiği halde eksik bilgisinin olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%91) tuvalet eğitimine başlama yöntemlerini doğru ifade etmiştir. Annelerin tuvalet eğitimine başlama yöntemlerine ilişkin bilgileri büyük çoğunlukla tuvalete oturtmak (%62) ve oturağa oturmak (%29) üzerinde yoğunlaşmaktadır. Deniz (1997), tuvalet eğitimine başlarken doğru yöntemleri uygulayan annelerin (%76), yanlış uygulayanlara göre (%24) anlamlı düzeyde fark yarattığını belirlemiştir. Bolat (2015), annelerin lazımlık kullandığı ya da hiçbir araç kullanmadığını belirtmiştir. Tuvalet eğitimine başlama yöntemlerine ilişkin bilgileri doğru olan annelerin anlamlı fark yaratacak düzeyde olması (136,809; $p < .0001$) annelerin büyük oranda tuvalet eğitimine başlama yöntemlerini doğru bildiğini göstermektedir. Bu durum, tuvalete oturtmanın maliyetsiz ve kolay olması ve oturağın da çok bilinen ve kullanılan bir araç olması nedeniyle annelerin duymuş ya da görmüş olabileceklerini düşündürebilir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%77,5) tuvalet eğitimi sürecinde çocuğun altını ıslattığında yapılması gerekenlere ilişkin yapılması gerekeni doğru ifade etmişlerdir. Tuvalet eğitimi sürecinde çocuğun altını ıslatması durumunda yapılması gerekenlerle ilgili bilgiler bir süre beklenmesi cevabı üzerinde yoğunlaşmıştır. Çocuğun zorlanması, yüksek sesle uyarmak, cezalandırma gibi yöntemleri belirten anneler %32,5 olarak belirlenmiştir. Deniz (1997), bu konuda yapılması gerekenleri, bir süre beklenmeli (%58), cezalandırılmalı (%12), doktora götürülmeli (%30) olarak belirlemiştir. Tuvalet eğitimi sürecinde altını ısrarla ıslatan çocuğa yapılması gerekenlere ilişkin bilgileri doğru olan annelerin anlamlı fark yaratacak düzeyde olması (60,500; $p < .0001$), büyük oranda bu konuda doğruları bildiklerini göstermektedir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%92) tuvalet eğitimi sürecinde gece yapılması gerekenlere ilişkin genellikle önerilen yöntemleri belirtmiştir. Tuvalet eğitimi sürecinde geceleri annelerin belli aralıklarla tuvalet için uyandırılmalı (%49,5), bezden çıkarılmalı ve tedbir alınmalı (%21), yatmadan önce sıvı tüketimi azaltılmalı (%11,5), gündüz ve gece paralel gitmeli (%10) cevabını vermiştir. Tuvalet eğitimi sürecinde annelerin tamamının çocuklarının altını gündüz bağlamadığı, gece ise çok küçük bir grubun (%6) bağladığı belirlenmiştir. Köstekçi (2019) de benzer şekilde annelerin çoğunlukla önerilen yöntemleri kullandığını ifade etmiştir. Bolat (2015) ve Çalışır vd. (2011) tuvalet eğitimi sürecinde çocuğun bezlenmesinin altını ıslatma olasılığını artırdığını belirlemiştir. Tuvalet eğitimi sürecinde gece yapılması gerekenlere ilişkin bilgileri doğru olan annelerin istatistiksel olarak anlamlı fark yaratacak düzeyde olması (145,485; $p < .0001$), büyük oranda bu konuda doğruları bildiklerini göstermektedir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğunun (%88) tuvalet eğitimini tamamlama süresine ilişkin bilgisi genellikle önerilen 1 gün ile 2 ay arasında dağılmaktadır. Benzer şekilde Deniz (1997) çalışmasına katılan annelerin tuvalet eğitimini tamamlama süresini büyük oranda (%76,3) doğru bildiklerini belirtmiştir. Tuvalet eğitimini tamamlama süresine ilişkin bilgileri doğru olan annelerin anlamlı fark yaratacak düzeyde olması (156,696; $p < .0001$), büyük oranda bu konuda doğruları bildiklerini göstermektedir.

Araştırmaya katılan annelerin tamamına yakını tuvalet eğitimine başlamış, bitirmiş ya da sürece devam etmektedir. Tuvalet eğitiminde annelerin uygulamalarıyla ilgili soruları içerdiğinden bu bölüme eğitime başlamayan anneler dahil edilmemiştir. Araştırmaya katılan annelerden yalnızca bir kişi tuvalet eğitimi sürecine başlamadığını ifade etmiştir. Çocukların genel yaş aralığına bakıldığında 24 aydan büyük oldukları ve tuvalet eğitimine başlamış veya bitirmiş olmaları beklenmektedir. Araştırmanın uygulamayla ilgili sorularının amacı annelerin

eğitim sürecinde bilgilerini ne düzeyde uygulayabildiklerini belirlemek ve bilgileriyle uygulamaları arasında çelişkiler varsa bunları ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle kısmen de olsa anketin ilk bölümü ile ikinci bölümü arasında bir paralellik bulunmaktadır.

Araştırmaya katılan annelerin ifadelerine göre kendi çocuğunda tuvalet eğitimine başlama yaşı genellikle önerilen 19-24 (%22,1) ve 25-30 (%49,7) arasındadır. Deniz (1997) yaptığı çalışma kapsamında annelerin büyük çoğunluğunun (%77,5) tuvalet eğitimine yanlış zamanda başladığını belirlemiştir. Köstekçi (2019), tuvalet eğitimine başlama zamanı ile idrar/dışkı tutma davranışının etkilendiğini belirlemiştir. Önen vd. (2012), 19-30 ay arası eğitime başlayan çocukların eğitim süresinin, eğitime diğer yaş gruplarında başlayan çocuklara göre daha kısa sürdüğünü belirlemiştir. Tuvalet eğitimine başlama yaşının önemini belirten Conk vd. (1992), erken ya da geç yaşta başlanan tuvalet eğitimi sonucunda enürezis ya da enkoprezis gibi problemlerin ve korkaklık, saldırganlık, isteksizlik gibi kişilik özelliklerinin gelişmesine sebep olabileceğini vurgulamıştır. Tuvalet eğitimine uygun zamanda başlayan annelerle (%71,5) yanlış zamanda başlayan anneler arasında anlamlı bir fark (37,354; $p<.0001$) olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar annelerin tuvalet eğitimine başlama yaşına ilişkin bilgileriyle tutarlılık göstermektedir.

Araştırmaya katılan anneler tuvalet eğitimine başlamak için çocuklarında gözledikleri gelişmeleri farklı nedenlere bağlamışlardır. Araştırmaya katılan annelerin çocuğun tuvalet eğitimine hazır olduğunu gösteren işaretleri bez bağlanmasını istememesi (%26), tuvalete kendisinin gitmek istemesi (%21), bezinin uzun süre kuru kalması (%14,5), iletişim kurması ve konuşmaları anlaması (%10,5), tuvaleti gelince saklanmaya çalışması (%10,5) olarak ifade etmiştir. Annelerin %7'si ise küçük denemeler yaparak çocuğun tuvalet eğitimine hazır olduğunu anlamaya çalıştığını belirtmiştir. Köstekçi (2019), araştırmasına katılan annelerin büyük çoğunluğunun tuvalet eğitimine başlamak için çocuğun fiziksel gelişimini göz önüne aldığını (%58,5) ve tuvalet eğitimine başlamak için doğru zaman olduğunu düşündüklerini (%75) belirtmiştir. Anne görüşlerine göre tuvalet eğitimine başlama nedenleri ve çocuğun tuvalet eğitimine hazır olduğunu gösteren gelişmelerle ilgili cevapların birbirini büyük oranda desteklediği görülmektedir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu (%58,5) kendi çocuğunda tuvalet eğitimine başlama yöntemlerini genellikle doğru (%95) olarak belirtmiştir. Annelerin kullandığı yöntemler içinde en çok tuvalete oturtmak (%34,2), erişkin tuvaletinde adaptör kullanmak (%31,2), oturağa oturtmak (%29,6) olarak ifade etmiştir. Ayrıca büyük çoğunluğunun eğitime (%62) tuvalete oturtarak başladığı ve hiçbirinin yatağa naylon serme yöntemini kullanmadığı dikkati çekmektedir. Deniz (1997), tuvalet eğitimine başlarken annelerin büyük çoğunluğunun (%59,9) uygun yöntemleri kullandığını belirtmiştir. Bolat (2015), annelerin lazımlık kullandığı ya da hiçbir araç kullanmadığını belirtmiştir. Köstekçi (2019), araştırmasına katılan annelerin büyük çoğunluğu, tuvalet eğitimine başlama yöntemini, tuvaletin nasıl yapıldığını göstermek (%70,1) olarak belirtmiştir.

Tuvalet eğitimi sürecinde araştırmaya katılan annelerin tamamına yakınının (%98,5) çocuklarının altını gündüz bağlamadığı, gece ise çok küçük bir grubun (%8) bağladığı belirlenmiştir. Sevinç (2019), Conk vd. (1992) annelerin büyük çoğunluğunun çocuğu bezlemediğini belirtmiştir. Deniz (1997), araştırması kapsamındaki annelerin büyük oranda çocuğun altını gündüz (%55) ve gece (%78,9) bağladığını belirlemiştir. Tuvalet eğitimi sürecinde doğru bir uygulama olarak çocuğunun altını bezlemeyen annelerin diğer annelere göre anlamlı bir fark (142,545; $p<.0001$) oluşturması bu konuda doğruları bildiklerini göstermektedir. Tuvalet eğitimi süresince çocuğun altının gece veya gündüz bağlanmaması çocuğun olacağı görüp farkındalık geliştirmesi ve eğitimin sonuçlanması bakımından önemlidir. Bu nedenle tuvalet eğitimi süresince çocuğun bezlenmemesi önerilir. Annelerin doğru tuvalet eğitimine başlama yöntemine ilişkin bilgileri ile uygulamalarının birbirini desteklediği söylenebilir.

Araştırmaya katılan annelerin büyük çoğunluğu çocuk tuvalet eğitimine hazır olduktan sonra tuvalet eğitimi sürecinin 1-2 hafta (%50,5), 1-2 ay (%24) cevabını vermiştir.

Köstekçi (2019), %91'inin 18-48 ayları arasında tuvalet eğitimi tamamladığını, Çalışır vd. (2011), eğitimi tamamlama yaşının %5,6 oranında 18 aydan önce, %31,1 oranında 18-23 ay arasında, %41,5 oranında 24-29 ay arasında ve %21,3 oranında 30 ay ve üzeri olduğunu ifade etmiştir. Önen vd. (2012), 24-29 ayları arasında eğitimi tamamladığını ifade etmektedir. Tuvalet eğitimi sürecini doğru süreler içinde tamamlayan annelerin uygun olmayan sürelerde tamamlayan annelere göre anlamlı fark yaratacak düzeyde olması (69,776; p<.0001) annelerin büyük oranda bu konuda doğru uygulamalar gerçekleştirdiğini göstermektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Doğum anıyla okul hayatına başlangıç arasındaki çocukluk dönemi bireylerin fiziksel, duygusal, bilişsel ve sosyal gelişiminde bütün hayatını etkileyecek kilit role sahiptir. Bu nedenle 0-8 yaş aralığını kapsayan erken çocukluk dönemindeki eğitim ve bakım temel insan hakları arasına alınmıştır. Bu temel haklardan biri de tuvalet eğitimidir. Çocuğun temel özbakım ve tuvalet becerilerini kapsayan bu eğitim yaşamdaki birçok tutum ve davranışını etkilemektedir. Bu nedenle hayati önemi olan tuvalet eğitiminde çocuğa karşı nasıl bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğinin başta anne olmak üzere bakıcılar tarafından bilinmesi önemlidir. Bireylerin tuvalet ihtiyacını kendi başına gidermeyi öğrenmesi ve kişisel bakımını hijyenik olarak sağlayabilmesi yaşam kalitesini çok yakından etkilemektedir. Her kültüre yerleşmiş bilgi ve uygulamaların bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde sonraki nesillere aktarıldığı düşünülürse, çocukluk döneminde alışkanlıkların iyi oturtulması önemli bir sorumluluktur. Bu bağlamda bu araştırma annelerin tuvalet eğitimi konusundaki bilgi ve uygulamalarını belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Gerçekleştirilen araştırma kapsamında tuvalet eğitimine başlama zamanı ve bitirilmesinin büyük çoğunlukla önerilen 19-30 aylar arasında gerçekleştiği ve 1-2 hafta sürdüğü belirlenmiştir. Çocuğun tuvalet eğitimine hazır olma işaretlerini anneler genellikle çocuğun bez bağlanmasını istememesi, tuvalete kendi gitmek istemesi, bezinin uzun süre kuru kalması, iletişim kurabilmesi ve konuşmaları anlamasından anladıklarını ifade etmiştir. Annelerin kullandığı yöntemler içinde en çok tuvalete oturtmak, erişkin tuvaletinde çocuk için adaptör kullanmak, oturağa oturmak yer almaktadır. Hiçbir anne yatağa naylon serme yöntemini kullanmamakta, gündüz altını bağlamamaktadır.

Araştırma sonucunda, annelerin çoğunun, tuvalet eğitimine başlama yaşı, nedeni, yöntemi, eğitim sürecinde çocuğun ısrarla altını ıslattığında ve eğitim sürecinde gece yapılması gerekenler ve normal koşullarda eğitimin tamamlanma süresi konusunda istatistiksel olarak anlamlı fark yaratacak düzeyde bilgi ve uygulamalara sahip oldukları saptanmıştır.

Öneriler

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular göz önüne alındığında annelerin gelen olarak tuvalet eğitimi konusunda bilgili olduğu ve doğru uygulamalar gerçekleştirdiği söylenebilir. Ancak bu çalışma kapsamında annelerin yetersiz oldukları bazı konular ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda geliştirilen bazı öneriler aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Annelerin çocuk gelişimi ve yaş özellikleriyle ilgili farkındalık çalışmaları yapılması,
- Annelerin tuvalet eğitimine başlama ve bitirme süreleri ile ilgili daha etkin bilgilendirme çalışmalarının yapılması,
- Annelerin tuvalet eğitim sürecini rastgele bilgilerle yönlendirmesini önlemek amacıyla uzmanların her anneye ulaşarak daha aktif ve sıkı taramalarla eğitim sürecini denetlemesi ve yönlendirmesi,
- Çocukların tuvalet eğitimi sürecinde yaşadıkları deneyimlerin onları nasıl etkilediğine ilişkin ayrıntılı çalışmaların yapılması, ailenin ve öğretmenlerin tuvalet eğitimindeki farklı tutum ve yaklaşımların çocuk tarafından nasıl algılandığının belirlenmesi ve ortaya çıkarılması,
- Okul öncesi öğretmenlerin başta olmak üzere tuvalet eğitimi sürecinin önemi ve problemleri durumlarda nasıl bir yaklaşım geliştirmesi gerektiğiyle ilgili hizmetiçi bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarının yapılması,
- Okul öncesi öğretmenlerin ailelerle ve okul sağlık personeliyle işbirliği içinde olması,

6. KAYNAKÇA

- Kılıç, Ç. (2010). Aile eğitim programları ve Türkiye’deki örnekler. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dergisi*, 10(1), 100-111.
- Özkubat, U. & Töret G. (2014). Zihinsel yetersizliği olan çocuklara gündüz tuvalet kontrolü becerisi öğretiminde anneleri tarafından sunulan geleneksel gündüz tuvalet kontrolü öğretiminin etkililiği. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35 (1), 61-84.
- Topçuoğlu, V. (2003). Obsesif kompulsif bozuklukta psikanalitik görüşler. *Klinik Psikiyatri*, 6, 46-50.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Ankara: Seçkin.
- Tural Büyük, E. (2014). Annelerin tuvalet eğitimine yönelik bilgi ve yaklaşımları. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4, 11-27.
- Eren, T. & Oğuz, F. (2014). Sağlıklı çocuklarda tuvalet eğitimi. *Turkish Family Physician*, 5(3), 13-18.
- Dut, Y. (2013). *Tuvalet Eğitimi*. Kamer Vakfı, Dünyayı Kadınlar ve Çocuklar Değiştirecek Projesi El Kitabı.
- Özcan, N. (2004). *Zihin özürlü çocuklara tuvalet becerisi öğretimine yönelik aile eğitimi programının etkililiği*. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Çalışır, H., Özsavuramaz, S., Tuğrul E. & Şahbaz, M. (2011). Annelerin tuvalet eğitimi sırasında kullandıkları yöntemler ile 1-4 yaş çocukların altlarını ıslatma durumları arasındaki ilişki. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 14(4), 17-24.
- Deniz, Ç. & Görak, G. (2018). Çocuklarda tuvalet eğitimi ve kullanılan yöntemler. *JAREN*, 4(1), 59-64.
- Deniz, Ç. (2016). *1-3 Yaş Arası Çocuğu Olan Annelerin Tuvalet Eğitimi Konusundaki Bilgi Düzeyleri ve Etkileyen Faktörler*. İstanbul Bilim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Deniz, Ü. (1997). *Annelerin tuvalet eğitimine ilişkin bilgi ve uygulamaları*. Bilim Uzmanlığı Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Dereli, E. (2012). Okulöncesi öğretmenleri ile ilköğretim birinci sınıf öğretmenlerinin ilköğretime hazırlık süreci ile ilgili görüşlerinin karşılaştırılarak incelenmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 30, 1-20.
- Ardıç, A. (2008). *Uyarlanmış yoğun tuvalet eğitimi yönetiminin otistik özellikler gösteren çocuklara tuvalet becerilerinin öğretiminde etkililiği*. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Bolat, E.Y. (2015). 1-4 yaş arası çocuğa sahip annelerin tuvalet eğitimi kazandırma konusunda tutum ve görüşlerinin incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 53-67.
- Boyraz, G., Yıldız, D. & Fidancı, B.E. (2018). Tuvalet eğitimi ile ilgili güncel yaklaşımlar ve hemşirelik uygulamaları. *Güncel Pediatri*, 16(2), 247-260.

**ECONOMIC INTEGRATION OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISE IN
MANUFACTURING SECTOR: THE CASE OF ETHIOPIA, TIGRAY REGIONAL
STATE MEKELLE CITY**

Author: Abrehet MEHARI

University Azerbaijan State University of Economics

Professor Rovshan GULIEV

ABSTRACT

The purpose of this study is to assess the economic integration of small and medium enterprises (SMEs) in Tigray, Ethiopia. Focusing mainly on strategies, enabling environment, competitiveness, and challenges of the economic integration of SMEs. This study was employed in a cross-sectional mixed approach method. The data were collected using 148 samples based on proportional stratified sampling after a pilot test was managed and analyzed using SPSS. It presented using percentage, mean, standard deviation, and ordinary least square regression model. Interviews with 15 leaders and stakeholders, 8 focus group discussions were conducted with the SMEs council and a non-participatory observation of the researcher. The result indicates that SMEs are operated by owners and families, which implies that contribution to employment and income generation for others is very limited. Access to finance, work promising, market linkage, and quality and quantity input were also the general challenge of all SMEs. Peace and security among Ethiopian Regions and the Ethio-Eriteria border, the dependency mentality and rent-seeking behavior of SMEs operators are other challenges of SMEs. Also, the commitment, attitude, and capacity of the leaders at a different level to support and coordinate SMEs is weak. Thus, policies and strategies should review and adjust considering the current political situation. Capacity building to operators and agency leaders are very critical. Finally, special financial institutions and market supporting unit should be established to help SME's competitiveness. Work promises and infrastructure should be ready before the SMEs was established.

Key Words: Small and Medium Enterprise, Economic Integration of Small Enterprises, Challenges, Tigray, Ethiopia

Introduction

The Government of Ethiopia has set several national development goals to be achieved by 2025. This includes, among others, attaining lower-middle-income status; diversifying and doubling the country's export capacity; lifting the contribution of the manufacturing sector from its current level

of 5% to 17%; turning Ethiopia into leading manufacturing hub in Africa and creating decent jobs and dynamic private sector that contribute to growth and structural transformation(Tegay,2018). The industrial sector in general, and the manufacturing sub-sector, in particular, is expected to play a pivotal role in attaining these goals and pave the way towards successful economic transformation. In a developing country like Ethiopia where capital and foreign exchange are scarce, and labor is relatively abundant, the most realistic and viable approach to kick-start industrialization and structural transformation is to initiate investment in SMEs manufacturing sub-sectors, especially those that rely on labor-intensive production technology.

Thus, the development of SMEs in the manufacturing sector has been a big agenda on the Ethiopian Government as a means of generating employment and reduce poverty. A full fledge MSME Development Strategy was formulated in 1997 E, C (2004) to addressing the difficulties and promoting the growth and expansion of MSMEs and then revised in 2011 (MoTI,1997; FDRE, 2012). The Government established Federal in 1998 E.C(2005/6)(Proclamation 33/98) and Regional in 2001 E.C(2008) Micro and Small Enterprises Development Agency were established at Federal and Regional Level to provide extension services to the sector at the federal and regional level(Belay 2000: CSA 2003; Mulatu 2005; Adil 2007; Mesfin,2015)

However, the government does not include Medium enterprise in the category which is too much recommendable to see the progress, and transitions of enterprises from Micro to Small and then to Medium which need the attention of the government to meet its aspiration of reaching the middle-income country by 2025(Amare, 2017).

SMEs an engine of economic growth (Charles, 2008; Tsegay, 2015; Amentie et al, 2016) jobs creation and poverty alleviation (World Bank, 2007; MoUDH, 2012; Cibela, 2016; Dawit 2017; Yared, 2018) seed and backbone of the private sector (Biru, Vugar et al., 2017), and a manifest of a thriving and dynamic economy which lay a fundamental foundation for the industrialized economy (MoUDH, 2012; Yared, 2018).

So, Vakharia &Yenipazarli, 2009 suggested that the process of economic integration has also opened opportunities and increased pressure for SMEs to expand their value and to form a strategic alliance with local or foreign firms to facilitate production and distribute their products in the global market. The Federal SMEs indicate that the Ethiopian government has created 700,000 jobs

to 600.000 enterprises engaged in various activities through empowering SMEs in the first Growth and Transformation Plan (GDP I) and this number will be expected to reach 2.1 million in GDP II in 2019/20. From this 5022 SMEs are in Tigray Regional State.

Eshetu and Mammo (2009) argue that “Ethiopia has failed to benefit from the phenomenal growth in the SMEs sector”. This emerges from the fact that the sector lacks appropriate policy, to integrate into development strategy and sector-oriented support services agencies restrain the development and expansion of SMEs. Industry remained just 5 percent of GDP for most of the past decade. The country has not made significant progress in pulling labor out of agriculture into more productive and industrial jobs (report, 2015). This calls for urgent and systematic research on economic integration among SMEs' policies and strategies. This paper focused on the economic integration of SMEs in the manufacturing sub-sector engaged in wood and metal, Textile and Garment, Leather and Leather Product Agroprocessing and Construction Input manufacturing sub-sectors.

Problem Statement

Ethiopia is characterized as an undeveloped country, chronic poverty, with a high population second to Africa, lack of investment capital and have infant entrepreneurship are all persistent problems of the country (Elias,2015). Given this situation, we may not expect there is economic integration of SMEs and entrepreneurship as required and derived by SMEs members and actors at large.

A report presented on February 19, 2015, in Addis Ababa, Ethiopia by World Bank Group mentioned that the private sector is expected to play a key role in Ethiopia’s journey to become a middle-income country in the next decade. However, Ethiopian firms face significant financial constraints, because financial institutions do not accommodate their needs. Addressing the Missing Middle Challenge, revealed that without adequate support from financial institutions, SMEs are not able to grow, or create more job opportunities.

The Ethiopian economic policy today is focused on the transformation from agricultural to semi-industrial state using SMEs as a fundamental foundation and seed for manufacturing industries. However, as World Bank’s Investment Climate Report, the quality, and coverage of infrastructure is low, the inadequacy stems largely from resource and capacity constraints because the financial

sector remains small, fragmented and is not capable of offering finance to most SMEs mainly concentrated around Addis Ababa, the capital city of Ethiopia, lack of work premise, create low productivity and the inefficient resource allocation hinder SMEs competitiveness. This is a major impediment to the expansion of production for SMEs, and the development of export capacity (CBC,2013).

The vision of Tigray is to create a society where extreme poverty becomes history and every citizen has access to a job. The regional government of Tigray now looking into the future and has embarked on development strategies aimed at transforming Tigray into the most dynamic and technology more advanced region in Ethiopia. But underdeveloped nature of productive capacity, absorbing unemployment into the productive sector is a challenge of the region (GSTS,2019). This makes difficult to strengthen the economic integration of SMEs in the manufacturing sector which calls systematic research in this area.

Research has been done in the area of micro and small enterprise. However, as per the knowledge of the researcher, studies in the field of the economic integration of SMEs in the manufacturing sector in Tigray Regional State have not been done before. Therefore, the main objective of this study is to assess the economic integration of Small and Medium Scale Enterprises in Tigray Regional State, Mekelle City.

1.3. Objectives of the Study

The general objective of this study is to examine the economic integration of small and medium enterprises in Ethiopia regarding the critical analysis of the manufacturing sector in Tigray Regional State.

Specific Objectives

1. To Analyze the implementation of the existing policies and strategies with economic integration
2. To Examine the practice of economic integration among SMEs in the manufacturing sector
3. To Explain the challenges of economic integration among SMEs in the manufacturing sector

1.4. Research Questions

1. How does the SMEs' policies and strategies are implemented in Tigray Regional State?
2. What is the practice of economic integration among SMEs in the manufacturing sector?
3. What are the underline factors that hinder the implementation of economic integration among SMEs?

2. Review of related literature Concept of Economic integration

2.1 Definition of SMEs

Ethiopia new Development Strategy published 2011E.C, was defined SMEs based on capital and Labor. Small enterprises are those with 6-30 workers and total capital, not exceeding 1.5 million Birr for manufacturing enterprise, while Medium enterprises have 31-100 workers with a total capital of less than 20 million Birr.

2.2 Economic and integration theories

Integration is the process of combining separate economies into a larger economic to bring sustainable growth of the country by utilization of all potential opportunities (Machlup et al,1977) cited by Amr Sadek et al, 2013, increase investment, sustainable increase of demand, utilization of resources, and increase of production efficiency (Marinov, 1999; OECD,2018). Balassa (1995) increased economic growth, improve access to advanced technology, way of communication, market structure, increased competition and uncertainty intended to lead lower prices from production for distributors and consumers to improve the standard living of the people by creating a job. It facilitates access to a larger consumer base, a greater share of qualified workers. This implies it creates an environment for existing firms to grow, and become more productive (Hosny,2013). However, Economic integration increased exposure to competition, political risk-limiting rules and regulations and ignored the commitment and attitude of leaders and experts in supporting and coordinating SMEs. The attitude of consumers toward the product of SMEs in the market also another problem for SMEs.

According to Margaret Lee,2014 economic integration includes a common market integration, to removal of any trade barrier between countries to have a regional cooperation to move their resource freely to have socioeconomic and political interests and a strategy and working on equitable distribution of costs and benefits among members (Lee 2003) cited by Dawit, 2017.

However, economic integration and its benefits are not fully applicable to integration because of some determinant factors like competition, market and trade and Human resources (Meier, 1990; OECD,2004). The purpose of this paper is to identify the economic integration of SMEs regarding a common market with common policies and strategies to mutually exchange their factors of production to compete in the local and international markets.

Competitiveness

Competitiveness is a firms' capability to survive in the competition against its competitors. The factors that determine competitiveness are finance, human capital capacities both in theory and practice, quality products demanded in the local and global market, a motivational system like tax and subsidies. If the above factors easy SMEs can be capable to produce high-quality products, and innovative to meet market demands. Regarding the access to a competitive market, SMEs can improve their production, change their market structure, and then increased their efficiency. Thus, the economic integration of SMEs is achieved in medium- and long-term objectives (Marinov,1999) but, Helleiner, 1999 argues that small and medium enterprises are an unequal partner who is forced to adjust to the economic and price structure in the larger market.

The World Economic Forum (WEF) report 2019 on competitiveness provides an annual assessment of the drivers of productivity and long-term economic growth covered the socio-economic elements such as institutions, infrastructure, ICT adoption, macroeconomic stability, health, skills, product market, labor market, the financial system, market size, business dynamism, and innovation capability. (WEF,2019). With a score of 84.8, Singapore is the world's most competitive economy in 2019, overtaking the United States, which falls to second place. Hong Kong SAR (3rd), Netherlands (4th) and Switzerland (5th) round up the top five and Denmark (81.2) the 10th next to United Kingdom (81.7). For example, Asian countries design a Strategic Action Plan for SME Development to promote productivity, technology, and innovation; increase access to finance; enhance market access at local and global; enhance policy and regulatory environment; and promote entrepreneurship and human capital development (Theresia Woro Damayanti, 2018), Berhun et al., 2014, also indicated that the existence of strong supportive government institution helps searching new market, demand forecasting, and market information. Anteneh, 2017 and MoUDH,2016) argued that most enterprises failed or remain stagnant because of an inadequate market for their products, the problem of searching for a new

market and lack of market information. This emanates from lack of cash flow, marketing expertise, business size and strategic customer-related problems (Doole et al., 2006).

Enabling Business Environment

ADB (2014) mentioned that the Donor Committee for Enterprise Development (DCED) describes that business environment as the complex interplay of policies, laws, and regulations that affect business development in a given place and the institutions responsible for their enactment at the international, national, regional, and municipal level. A weak enabling business environment (legislation, policies, regulations, and support institutions) is the key constraint on the development of the SME sector. According to the ILO (2000) report, the three pillars of enabling the business environment include institutional frameworks to determine the effectiveness and efficiency of business infrastructures such as business development support (BDS), microfinance institutions, marketing, and research development. A good institutional framework enables access of these services to the needy with minimum cost whereas poor institutions in general, lead to higher transaction costs (ILO 2002; OECD, 2018) Ethiopia has also established a Federal and Regional Small and Medium Enterprise Developmental Agency at Federal (1998 E.C) and Regional (2000 E.C) level to support and coordinated SMEs (MoTI,2012). Though the registration was easy for SMEs, land registration, leasing, financing was difficult and bureaucratic in Ethiopia, Tigray for SMEs resulting in a high cost of compliance and low productivity but better for FDI. And weak SME skills and capacity, and their lack of access to markets, information, and technology have often been cited as common constraints.

The ILO has recently reviewed policy and regulatory environment in eight countries around the world as its global program, the policy review in Nepal has benefited from formulating an appropriate strategy from the international experience gained in such work in several countries and a reviewed the policies, legislation, and procedures; made an assessment of the MSEs business environment and their employer contribution; surveyed the MSEs, and a gap analysis (ILO, 2003).

1. Methodology

The study adopted a case study research design which is a cross-sectional mixed approach method in nature. Also, it employed a combined research approach (qualitative & quantitative) to

supplement data obtained in one approach with that of another and to provide a full picture of the issue under consideration. To attain the aim of this study, both qualitative and quantitative data were gathered from primary sources.

The study populations included 1448 operators of Small and medium enterprises from purposively selected 5 sub-sectors of the manufacturing sector. To carry out this study, 123 operators were selected through stratified sampling method after the pilot test was managed from December 2018 to February 2019, to determine the appropriateness and relevance of the questions in the instrument. For interview purposes, 15 small and medium enterprise development agency leaders and experts and stakeholders, 8 groups of SME council members were selected purposively for focus group discussions.

The researcher used both questionnaires (for quantitative data) and semi-structured interview questions for qualitative data. A focus group discussion was also employed. The data collected from primary sources and non-participatory observations were recorded, edited, organized, analyzed, interpreted and presented with research questions. The quantitative data were analyzed using descriptive statistical tools such as mean and standard deviations. p-value was presented by tables, figures, graphs, and charts; whereas the description of findings was used for data collected through interviews and focus group discussions.

Results and Discussions

Reliability of the Instrument

According to Bryman & Bell (2003), the Cronbach Alpha results use of an acceptable level of internal reliability. Therefore, the Cronbach's alpha coefficient was evaluated using the guidelines suggested by George and Mallery (2016) where, > 0.9 (excellent), > 0.8 (good), > 0.7 (acceptable), > 0.6 (questionable), > 0.5 (poor), and ≤ 0.5 (unacceptable). Hence, the items for the survey instrument had a Cronbach's alpha coefficient of $\alpha = 0.81$, indicating good reliability. To maintain the validity, a comment of city and sub-city SMEs experts were consulted in providing comments. Additionally, for clarity of the instrument, the English version was translated into Tigrigna by having expert consultation. Hence, some confusing questions were modified.

Demographics of Respondents

The socio-demographic data of the respondents consist of sex, age, level of education, monthly income, the main activity of enterprises, source of funds to start up business, year of establishment, and category of an enterprise of the respondents. These factors assist in explaining variables connected with the main questions.

Table 4.2: Demographic profile of respondents

No	Characteristics	Respondents		
		Descriptions	Frequency	%
Sex composition	1	Male	69	71.9
	2	Female	27	28.1
	Total		96	100.0
Age	1	15 – 29	16	16.7
	2	30 – 49	56	58.3
	3	50 – 65	21	21.9
	4	Above 65	3	3.1
	Total		96	100.0
Level of education	1	Illiterate	10	10.4
	2	1- 8 complete	19	19.8
	3	9-12 complete	19	19.8
	4	Diploma	29	30.2
	5	Degree above	19	19.8
	Total		96	100.0

As shown in Table 4.2, most of the respondents were male (71.9%) and female were (28.1%). This indicates that there is a gap between the two genders that lack creating a favorable condition to enable women to participate in SME activities and share the benefit from the development opportunities even though the government policy clearly stated that priority given to women youth.

Regarding the age structure of the business owners, 58.3% of respondents were in the 30-49 age group, while 21.9% of the respondents were in the 50-65 years age group. Age groups 15-29 and above 65 years constitute 16.7% and 3.1% of respondents respectively. As stated above the government policies and strategies give emphasize to women and youth to engaged in SMEs. However the result shows that the active sections of the societies of both sexes do not benefit from

the SME manufacturing sector, which is stated in the main objective of the manufacturing and urban development strategies (MOFED, 2006).

The respondents' level of education status is presented in Table 4.2. Most of the respondents (30.2%) have diploma followed by equally (19.8%) 1-8 complete, 9-12 complete and (degree and above), while (10.4%) are illiterate. This is, of course, the manufacturing industry is a means to create employment opportunities and economic growth. This indicates most of the respondents had an educational background diploma. The sector could not absorb and create a job for the new blood graduated productive forces coming from different Universities to use new knowledge and technology. This should be further integrated into different development agenda since it is critical for the peace and security of the country. Motivate and aware to organize themselves based on their demand /willingness in an association to become benefit from credit facilities, provision of land and shads in the city.

Regarding the income of SMEs operators, 31.7% of the respondents said SMEs earn 501-1000 Birr; while 25.5% have earned less than 500 Birr. 17.9%, 13.1%, and the rest 11.7% are 1001-1500 Birr, 1501-2000 Birr, and greater than 2000 birr earn respectively. Though most of the SMEs have earned the highest 1000-birr (almost \$35) income, countries like Ethiopia suffer from inflation (around 19%). Thus, the business cannot make a difference to change the living standard of the people, it is below the standard income per capita is \$65 per month. To triangulate this result an interview was held with SMEDA leaders .The result of the interviewed shows that most of SMEs were hiding their income in order avoid and evade tax.

As seen from the data, most of the respondents 37.5% were engaged in metal and woodwork, 28.1% textile and garment, leather products 21.9% construction input industry and those who are from agro-processing 12.5% chemical and mining 6.75%. The sector that dominates in the operation of the small and medium manufacturing enterprises is metal and woodwork and textile and garment, leather products the second and third place also goes to the construction manufacturing and geoprocessing sector respectively. This implies most of the SME engaged in metals and woodwork using past own experience and local skill and technology and focus on the local market. This

implies the sector lacks scientific knowledge and skill to design and produce quality products compete in the international market.

Concerning the source of funds to start-up business on the same table; most of 40.6% were from microfinance institutions and 39.6% their saving and 16.7% from their family, whereas those of 3.1% from other sources like credit associations and bank. This shows that the main source of finance for SMEs in the city is from microfinance institutions and personal savings to start their business. The result from interviewee shows that access to finance from the government financial institutions is difficult and bureaucratic.

Most of the enterprises 71.9 % is small manufacturing while the rest of the sample 28.1 % of the respondent enterprises are in the category of medium manufacturing. This implies less attention and effort to initiate promote the small enterprises to come up and grow to the next stage and missed the middle elements to support. In addition to this the capital limit of the enterprises high and lack of team sprit to establish together.

Related policies and Strategies		strongly disagree	disagree	undecided	agree	strongly agree	Mean
Are the policies and strategies applicable to SMEs	Count	16	16	24	40	27	3.37
	Row Valid N %	13.0	13.0	19.5	32.5	22.0	
Are the policies and strategies flexible and ready to amend	Count	19	15	25	44	20	3.25
	Row Valid N %	15.4	12.2	20.3	35.8	16.3	
The policies and strategies were design based on the regional context	Count	13	29	28	34	18	3.12
	Row Valid N %	10.7	23.8	23.0	27.9	14.8	
The policy contributes to the living hood improvement of SMEs	Count	18	30	25	36	12	2.95
	Row Valid N %	14.9	24.8	20.7	29.8	9.9	
Financial policy of the country affects the operating activities of SMEs	Count	11	29	32	30	19	3.14
	Row Valid N %	9.1	24.0	26.4	24.8	15.7	
Strategies were favor for large scale enterprise than SMEs	Count	9	35	38	27	12	2.98
	Row Valid N %	7.4	28.9	31.4	22.3	9.9	
Strategies promote productivity of SMEs	Count	15	42	29	23	13	2.81
	Row Valid N %	12.3	34.4	23.8	18.9	10.7	
Strategies promote entrepreneur and human capital	Count	13	49	19	26	15	2.84
	Row Valid N %	10.7	40.2	15.6	21.3	12.3	
the policies are offer utmost attention to SME	Count	11	45	22	16	14	2.79
	Row Valid N %	10.2	41.7	20.4	14.8	13.0	

There is a significant difference among mean score indicators of Related Policies and Strategies Implementation. Strategies promote entrepreneur and human capital, Strategies promote

productivity of SMEs and the policies are offered utmost attention to SME depict that the mean and standard deviation of ($\bar{x} = 2.81$, S.D = 1.21, $\bar{x} = 2.84$, S.D = 1.22 and $\bar{x} = 2.79$, S.D = 1.14) respectively low because all the items have scored below the average mean 2.97. Moreover, the majority 46.7% of the respondents agreed that the strategies do not promote entrepreneur and human capital, 50.9 % productivity of SMEs and 51.9 % as well as offer utmost attention to SME rather priority is given to micro, large enterprises, and foreign direct investment.

This question was also supplemented with interviews with the SMEs leaders and stakeholders and discussion with SMEs councils whether the strategy applies to SMEs' operation or not. They said that these policies and strategies are important to get out of poverty if it implements properly. But it lacks proper implementation because of different reasons (lack of scientific knowledge and skills to understand the federal strategies commitment of the leaders) especially at the low-level position and experts to support and coordinate SMEs' activities. On the other hand, SMEs are the missing element in 1997 E.C strategies, no support to middle enterprises in the strategies especially with related to finance rather focus on micro and large-scale enterprises. The linkage of SMEs Strategy with other sectors are very poor even though the interest of the government is very high due to the lack of action of government officials and less effort by SMEs hence, this time SMEs are not protected from the new trade agreement signed by Ethiopia because they are not competing in the international market due to lake of resources and technology. these require the government's adequate support to SMEs.

Enabling environment		strongly disagree	disagree	undecided	agree	strongly agree	Mean
Have adequate knowledge of SME strategy to support SMEs	Count	15	49	25	16	18	2.78
	Row Valid N %	12.2	39.8	20.3	13.0	14.6	
Working environment conducive	Count	20	40	33	20	10	2.67
	Row Valid N %	16.3	32.5	26.8	16.3	8.1	
Provision of supporting SMEs to get business development skills	Count	21	40	28	23	11	2.70
	Row Valid N %	17.1	32.5	22.8	18.7	8.9	
Provision of facilitating SMEs to get finance	Count	24	44	28	23	3	2.48
	Row Valid N %	19.7	36.1	23.0	18.9	2.5	
Provision of helping SMEs to get working promise/place	Count	21	49	30	17	6	2.50
	Row Valid N %	17.1	39.8	24.4	13.8	4.9	
Provision of facilitation to create market linkage for SME	Count	18	54	28	14	9	2.53
	Row Valid N %	14.6	43.9	22.8	11.4	7.3	

One of the roles of implementing the strategy is creating a conducive working environment in which operators would grow and develop. The conducive environment helps them operate efficiently and grow their businesses with the broader purpose of contributing to economic growth, employment generation, and poverty alleviation. Public sector leaders are responsible for creating

a conducive and attractive working environment in their organizations. The existence of market linkage between enterprises, domestic and international markets helps enterprises to distribute their products (MoUDH 2016). Berhun et al., (2014) also indicated that the existence of a strong supportive government institution helps to search the new market, demand forecasting, and market information.

Though the government design strategy to support the small and medium enterprises, the result shows the mean value of creating a conducive working environment regarding facilitation to get finance ($\bar{x}$ =2.44, S.D=0.986, working premises, $\bar{x}$ =2.45, S.D=0.983 and market linkage with others $\bar{x}$ =2.47 and S.D=0.973 is felt below average 2.55. And most of the respondents were agreed that no conducive environment was available for economic integration of SMEs created by the regional governments even though initiation is there. This implies that the city lacks commitment and serious attention in creating a conducive working environment and applied the best experience taken from other successful countries using the existing resources.

The interview results also supported the above idea SMEs are working in difficulty since the failure in creating an enabling business environment. The strategic implementation has faced a problem starting from the establishment of SMEs. No proper study was conducted before the SMEs are established such as the criteria, who support them? does the supporting unit have the capacity in knowledge, skill and administrative system better than the SMEs? Does SMEs willing to work as a team or independent? Most of the supporting bodies were graduated from TVET and they are teachers who have not to get fringe benefits to support the SMEs. Due to this reason the office had stopped to establishes SMEs for a year and act until it clears the mandate and supporting mechanism by the experts. The expert's knowledge and skills are not better than /below/ the SME operators. This situation makes the environment discouraging and implementers cannot strive with full potentials in promoting SMEs. Additionally, all the discussants were identified that the role of leaders is limited with poor coordination of responsible sectors, improper functioning of the council, and a great lack of contribution in establishing a suitable environment for the SMEs in accessing current information, providing a favorable working place and attractive market opportunity.

From the result shown above, one can deduce that the leader's role in creating a conducive working environment is weak. This problem might emanate from a lack of shared vision towards the role

of SMEs in employment creation, economic growth, poverty alleviation, and economic integration. There might be also insufficient resources for the sector. Leadership needed to fill the gaps in creating a conducive working environment. Generally, the lack of encouraging policy and strategies and financial institutions. creating an enabling environment helps to develop business service which can ultimately help SMEs join regional or global supply chains, which bring new knowledge, skills and networks.

There is no significant difference among the mean score of the Practice of Economic Integration among SMEs in the MS indicators. The whole indicators or their mean depicts that the respondents are indifferent between disagreeing and undecided on those issues listed as an indicator. This implies that the government cannot create an enabling environment to understand the federal strategy to support the implementors in the provision of access to finance, working place and the market for SMEs operators. This can lead to low productivity and lack of completion in the market due to quality input emanate from insufficient finance. This in turn shortage of input to enforce interruption of production especially like construction input and lack of quality input to produce a quality product which is limited in the local market.

Competitiveness		strongly disagree	disagree	undecided	agree	strongly agree	Mean
Available of skilled manpower	Count	11	20	34	47	9	3.19
	Row Valid N %	9.1	16.5	28.1	38.8	7.4	
Available of cheap manpower	Count	7	12	36	53	14	3.45
	Row Valid N %	5.7	9.8	29.5	43.4	11.5	
Available of infrastructure	Count	16	39	33	29	5	2.74
	Row Valid N %	13.1	32.0	27.0	23.8	4.1	
SMEs have produced domestic demand of products	Count	11	39	25	39	8	2.95
	Row Valid N %	9.0	32.0	20.5	32.0	6.6	
SMEs have produced external demand of product	Count	18	49	29	20	6	2.57
	Row Valid N %	14.8	40.2	23.8	16.4	4.9	
SMEs have capability to produce high quality product	Count	21	51	19	25	6	2.54
	Row Valid N %	17.2	41.8	15.6	20.5	4.9	
SMEs have competitive strategy to compete in the market	Count	21	47	22	27	5	2.57
	Row Valid N %	17.2	38.5	18.0	22.1	4.1	
Government incentives (tax redaction subsidy and training of SMEs)	Count	19	45	19	26	11	2.71
	Row Valid N %	15.8	37.5	15.8	21.7	9.2	
Availability of quantity and quality of raw material/input	Count	24	40	21	25	12	2.68
	Row Valid N %	19.7	32.8	17.2	20.5	9.8	

SME competitiveness can be enhanced with strategies including proximity to resources and suppliers, shared infrastructure and knowledge exchange (UN,2012), as shown the data in the above table, there is a statistically significant difference among the mean score of competitiveness

factors. Except for the availability of skilled manpower ($\bar{x} = 3.18$), available of cheap manpower ($\bar{x} = 3.45$) and SMEs have produced domestic demand of products ($\bar{x} = 2.95$), all the results on the above table are below average 2.90. The respondents are indifferent between disagreeing and undecided on the rest of the indicators explained in the above table. Countries like Ethiopia, available cheap and skilled labor for SMEs are obvious. SMEs cannot absorb the available workforces in the sector and pay less cost for human labors, in turn, increase productivity, On the other hand, SMEs were not produced a quality material compete in the international market due to lack of competitive strategies, quality and quantity inputs and the government motivation at large. The respondents also disagreeing against 45%, availability of infrastructure, 41% SMEs have produced domestic demand of products, 55% SMEs have produced external demand of product, 59% SMEs can produce high-quality product, 55.7% SMEs have competitive strategy to compete in the market, 53.3% government incentives (tax redaction subsidy and training of SMEs), and 52.5% availability of quantity and quality of raw material/input. Whereas, 46.2% and 54.9 % the respondents were agreeing that the availability of skilled manpower and availability of cheap manpower. Small and medium enterprise development agency helps SMEs to get out of dependent and create a link themselves with the local and national market. Aware SMEs' work given to them is only and only through competitive bidding and prepare contract agreement based on business priority. Moreover, motivate SMEs to participate in bazar and exhibition promoting their product and create a link with local and foreign market enterprises. Established a system empowering SMEs to participate in federal manufacturing industries by sending their products to sell in the federal and international markets. Training is given to SMEs two times a year on the quality and quantity standard required for a foreign market. However, the respondent said SMEs were always dependent on the government to arrange market and promote their product and prepare business cards and promote themselves and create a link with local and international markets. They limited in the local market. This implies a lack of market assessment based on study knowing demanded products by the local and international markets. Moreover, the gap in technology transfer, capital, market linkage exposure to foreign market and management system since they used family employees. Further, unwillingness to take risk of producing quality products and fear of increasing cost of production and lack of internationalization outlook.

Challenges of SMEs		strongly disagree	disagree	undecided	agree	strongly agree	Mean
There is adequate support service of training provision	Count	23	31	22	25	21	2.92
	Row Valid N %	18.9	25.4	18.0	20.5	17.2	
There are adequate support service of work place provision	Count	26	33	30	20	12	2.66
	Row Valid N %	21.5	27.3	24.8	16.5	9.9	
There are adequate support service in credit /finance provision	Count	25	46	25	17	8	2.48
	Row Valid N %	20.7	38.0	20.7	14.0	6.6	
There are adequate support service in creating market linkage	Count	26	49	21	18	8	2.45
	Row Valid N %	21.3	40.2	17.2	14.8	6.6	
SMEs have got all service at one stop service center	Count	23	45	29	16	9	2.53
	Row Valid N %	18.9	36.9	23.8	13.1	7.4	
There are adequate support service in technology provision	Count	24	46	27	21	3	2.45
	Row Valid N %	19.8	38.0	22.3	17.4	2.5	
Committed of support SMEs	Count	26	40	27	19	10	2.57
	Row Valid N %	21.3	32.8	22.1	15.6	8.2	
Procurement of capital goods are easy	Count	28	44	18	24	8	2.51
	Row Valid N %	23.0	36.1	14.8	19.7	6.6	
Easily to access information about market	Count	31	39	25	22	5	2.43
	Row Valid N %	25.4	32.0	20.5	18.0	4.1	
Easily acquisition of land or rent	Count	29	40	26	22	2	2.39
	Row Valid N %	24.4	33.6	21.8	18.5	1.7	

There is no significant difference among the mean score of the indicators listed types of Challenges Faced by SMEs indicators. The whole indicators or their mean depicts that the respondents are indifferent between disagreeing and undecided on those issues listed as an indicator. Respondents were agreed that adequate support service to provide workplace, access to facilitate credit /finance ,established one-stop service center, technology transfer, the commitment of leaders to support SMEs, procurement of capital goods , easy access to information about market and acquisition of land /rent are the main challenge of economic integration for all SMEs in manufacturing subsector. To supplement the questioner an interview was held with SME leaders and stakeholders, and focus group discussion with SMEs councils. Accordingly, the result of the interviews and group discussions were agreed and approved themselves that the above-stated problems have been influencing the daily operation of SMEs activity. To that extent the training given to SMEs operators were not demand-based and adequate to fill their gap. This implies SMEs are working in difficult situation due to lack of commitment and weak support of the leaders and experts to mobilize and coordinate different stakeholders engage direct or indirect in SMEs activities.

The provision of land is problematic, the lease price of the land increases from 0.7 to 300-birr k/meters which is not affordable by SMEs and not considered the situation of the enterprises. Moreover, delay in the process and rent-seeking behavior due to lacks coordination and collaboration between SMEDA and Mekelle Municipality office. Further, lack of responsible and accountable officials in the public service.

The other critical challenge for SMEs is the financial regulation of the country which is not accessible to SMEs. SMEs are missed in the strategies. Evident shows that most of the SMEs take credit from informal institutions (local finance associations). Only one (6 million Birr) from small enterprise and five (5,53.880,600 birr) from medium enterprise were taken loan from development bank. While 29(17,371,698) small enterprises out of 945 small enterprises and 1(400,000) mediums out of 282 medium enterprises were got loan from and Kaza capital leasing in 2018/19.

Regarding the market linkage as we discussed above SMEs were mostly limited in the local market due to lack of quality and quantity input in the market that emanates from poor linkage with suppliers and lack of foreign currency for a quality product to compete in the market. Moreover, the product they are producing was not demanded in the international market due to a lack of quality. Only 43(5041,700) birr by small and 18(438067,313 birr) export in 2018/19. The other problem was the political instability (peace and security) within and outside the country. As the operators explained some of ordered products are kept in the suppliers' store due to political instability in the country, SMEs were not move their products freely from one region to others. This implies SMEs are not access to market rather incurred additional carrying costs and capital tied up.

Table: Results from OLS estimation on determinants of integration

Variables	(1) Integration
Sex	
Female	-0.403* (-2.29)
Business type	
Metal and woodwork	0.463* (1.99)
Enterprise type	
Medium	0.323* (1.99)
Enabling environment	0.323** (2.86)
Competitiveness	0.285* (2.23)
Constant	0.0980 (0.18)
<i>N</i>	114
<i>R</i> ²	0.475

- Notes: the column is from OLS estimation. The R^2 is R-square for the model;
- The dependent variable is integration;

- The reference category for the sex dummy is female; the reference category for education is lower education; the reference category for the business type dummy is textile and garment; the reference category for enterprise type is small enterprise;
- Standard errors in parentheses, * p < 0.1, ** p < 0.05, *** p < 0.01.

$$Y = 0.098 + 0.463 X_1 + 0.323 X_2 + 0.323 X_3 + 0.285x_4 + e$$

Where

Y=integration

x1=gender

x2=SMEs sub sector

x3=enabling environment

x4=competitiveness

e=error term

Note: the figures under bracketed in each variable indicates standard error of the respective variable. The stars in each variable indicate the level of significance at 10% and 5% probability. The above table shows that the gender and age of the respondent are statistically significant because their p-values equal -0.403 and 0.046 which is less than 0.1 and 0.05 respectively. On the other hand, the types of business, the types of enterprise, enabling environment and competitiveness of SMEs were not statistically significant because their p-values were greater than the p-value of 0.05. This implies the regional government cannot properly implemented the objective which is given priority for women and youth in the Growth (the age ranges from 15-29) and Transformation Plan II.

Conclusion

The researcher concluded that Economic Integration gain an opportunities to SMEs improved access to advanced technology; improved ways of communication; enhanced ability to minimize business risks; better chance for sharing certain costs; and improved access to finance but it accompanies various challenges such as increased exposure to international competition, political risks and limiting rules and regulations. Economic integration of SMEs in the manufacturing sector

requires intervention and support of government since SMEs lack finance and experience, and low capacity to negotiation at the international level. Additionally, technical know-how about design and plan because of their education background, entering the firm through practice; basic knowledge of skill of software and mathematical knowledge and human ware to plan); organizer ware to understand and know how much human aspect is needed and input of the production area technology hardware know-how of the machine they operated it depends of the technology simple or complex; .market linkage within and outside the region, and financial problem because medium enterprise was missing element in the strategy financially and place. Most SMEs are worked at home and others suffered from high rent as observed by the researcher. So, they must be supported by governments and stakeholders through scientific knowledge to create productive enterprises to produce quality products and become competent in the local and international markets who create job opportunities for future generations and sustainable development of the country.

Strategy published in 2004(1997 EC) said that supporting institutions should provide solid services to the SME operators using adequately skilled and trained staff; that the private sector will be involved in the supply of commercial BDS to SME operators; and that cooperative ventures should be facilitated (Wolday et al,2001). However, the knowledge and capacity of the implementers as the interviewed said were below the SME operators. This was discouraged and made unhappy with the operators. SMESDA should capacitate the leaders and experts who engaged in SMEs operations to provide adequate support.

Industrial transformation is not merely about increasing the number of manufacturing enterprises or earning hard currency from manufacturing exports. Supporting SMEs must be selected based on the criteria and leave them to competition among SMEs makes them competitive in the market. The value addition is more in input, process, and transformation.1% change to manufacturing has multiple effects on the economic transformation of the country. The resources of Tigray Regional State are land, human power, air, and water, but have not technology. The region started a business from what it has the existing resource, which is getting input from agriculture. So back and forward linkage between agriculture and the manufacturing industry is essential. Thus, the outcome becomes equity, fairness in income distribution to become an inclusive economy, and poverty reduction in general. Since all SMEs are not competent, the resources should not give to all. It must be selective, live to competition through a research study, follow-up and control also

necessary otherwise, it leads to rent-seeking, some of the operators are sold the given land to others without added value.

Enhancing the competitiveness of Small and Medium Manufacturing Enterprises in economic integration have indispensable roles in the development. Levels of Economic Integration and the Importance of Economic Integration for small and medium manufacturing industries are crucial. This can be implemented when leaders perform their roles properly in a systematic way to help SMEs in searching market and fulfill the production factor that moves towards attaining of their objective

Most of the SMEs operator does not have a business plan which is an essential requirement for the success of their project. Implementation of the policy should speed up to achieve its objective with coordination and collaboration of stakeholders, timely information, and promotion related SMEs through all concerned bodies. Another critical factor is established production and market location for SMEs, create strong vertical and horizontal linkage with suppliers, consumers, and related SMEs.

The other problem is the political instability arising among regions and the unstable open and closed of the Ethio-Eretria border since Tigray is located at the border. After 17 years conflict between Ethiopia and Eritrea, in September 2018 the border was opened, and SMEs got access to the market and create a link with other enterprise and sole proprietors. After a few months, the border again closed and to that extent, the ordered material produced was not delivered, besides this, conflict among regional governments within the country also hinder the free movement of goods and services. SMEs obliged to keep their production in store which is incurred caring cost and tied up their capital. This may lead to outdate and obsolesce. These all hinder the economic integration of SMEs. This requires urgent action is taken to have an economic and politically stable environment with local and outside the country and create a partnership to get access to market and finance, experience sharing, information, and technological transfer and invite FDI in the region. Here the commitment of government officials at a different level is important.

Rent-seeking should be eradicated from both the SMEDA officials, SME operators and supporting unities. And the commitment of the citizen also required. The people should trust the public officials that clear from corruption and the officials also should approve this.

Recommendations

Based on the findings and the knowledge acquired from the literature, recommendations are proposed to be carried out to resolve the challenges which are identified. the capacity for SMEs can be enhanced through extensive training, improved access to finances, enhanced skills for managers and policy and strategy implementers, series attention to quality products demanded in international, coordination collaboration and team spirit among SMEs and actors who involve in SMEs activities and avoid the dependency mentality of SMEs operators on government. Besides, governments could create an enabling environment for further support to increase economic integration, promotion of foreign direct investment and create linkage with SMEs through experience sharing and subcontracting or outsourcing to upgrade and expand their market internationally.

Re-orient the implementation strategy of GTP II towards improving the SMEs in the manufacturing sector

Leaders should be committed and persistent in implementing and coordinating different activities related to economic integration among SMEs in the manufacturing sector.

Leaders should encourage and promote active involvement of SME council and proper coordination of stakeholders, private sectors, and emphasize capacity building and skill development of support providers and SMEs and also close support, follow up and evaluation to check SMEs track and to reduce their challenges.

SMEDA should aware SMEs that the benefit of integrating each other and organized in developmental circle in the city can help them to support common resources, experience sharing among them, knowledge and technology transfer, purchased input in bulk to reduce costs, have got one-stop service and subcontracting from large scale enterprises through training and workshops to bring sustainable economic integration

The government should prepare the land for SMEs operator and feasibility study on work promise, access to finance and infrastructure before establishing the operators, and the lease price of land should consider SME operators' financial capacity.

The machine they had and the shade they used should be considered as collateral to get a loan. The Regional government should establish a separate financial institution to facilitate SMEs' productivity and market competition.

SMEs should work together, building team spirit to integrate complementary assets or investment to promote jointly with common resources.

SMEs should create a linkage with the region's large-scale enterprises through forward and backward (subcontracting and outsourcing). Leaders should emphasize capacity building and skill development of support providers and SMEs. The training program should aim to enable potential SMEs, particularly youth to develop a sustainable business idea and SMEs startup.

The business operators should be ready for change and accept new technologies. The operators should create an ability of independence rather than waiting for another to offer them (be visionary, hard work and persistence) There should be a strong relationship and networking with inputs suppliers.

Reference

- ADB (2014): Support for Small and Medium-Sized Enterprises, 2005–2017: Business Environment, Access to Finance, Value Chains, and Women in Business, Linked Document, A Small and Medium-Sized Enterprises in Asia and the Pacific: Context and Issues
- Amare Abawa(2017):Micro, Small and Medium Enterprises Development Strategies in Ethiopia: Retrospective and Prospective Analysis ;Mangalore University Department of Commerce Mangalore, India ,IRACST International Journal of Commerce, Business and Management (IJCMB), ISSN: 2319–2828 Vol. 6, No.1 Jan-Feb 2017
- Amentie C, Negash E, Kumera L (2016) Barriers to Growth of Medium and Small Enterprises in Developing Country: Case Study Ethiopia Entrepreneurship Organize Manage
- Amr Sadek(2013):Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature Department of Economics, University of Wisconsin-Milwaukee, WI 53201, USA.
- Belay File (2012): Determinants of Microenterprise Success in the Urban Informal sector of Addis Ababa a Multidimensional Analysis Netherlands ISBN 978-94-91478-05
- Biru Ashenafi(2014):The Impact of Subsidy on the Growth of Small and Medium Enterprises (SMEs)Department of Cooperative Studies, College of Business and Economics Mekelle University, Ethiopia. Journal of Economics and Sustainable www.iiste.org ISSN 2222-1700 (Paper) ISSN 2222-2855 (Online) Vol.5, No.3, 2014
- CBC,2013: Unlocking the potential of the manufacturing sector in the COMESA region, A private sector position paper addressing the Constraints to Manufacturing Industry in COMESA region ,COMESA Business Council,Business Policy unit, July, 2013.Presented at the 1st COMESA Manufacturer’s Regional Dialogue,2013 Kigali, Rwanda
- Central Statistical Authority (CSA) 2005/06. Report on Large and Medium Scale Manufacturing and Electricity Industries Survey. Vol. 321.

- Charles Harvies (2010): SMEs and Regional Production Networks, Centre for Small Business and Regional Research, School of Economics, Faculty of Commerce University of Wollongong, Australia p.16-42
- Cibela Neagu(2016): The importance and role of small and medium-sized businesses; Theoretical and Applied Economics Volume 23 (2016), No. 3(608), Autumn, pp. 331-338
- Dawit Ayalew (2017): Economic Integration in East Africa: The Case of Ethiopia and Kenya Syracuse University June 2017 SURFACE Development
- GSTS (2019) :Book of Conference Highlights of The 2nd Grand Confernce of Global Society Of Tigran Scholars Towards Building Sustainable and Knowledge -Based Economy and Society in Tigray 28th July -1st August Mekelle ,Etiopia
- Hagos (2012): Small and Medium Enterprise in Ethiopia: The Challenge and Prospects EKDI School of Public Policy and Management 2012 Capstone
- Hosny, A.S. (2013) Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature. International Journal of Economy, Management and Social Sciences Vol.2 No 5
- ILO (2003): A Report on Micro and Small Enterprise Policy Review in Nepal
- Marinov, V. (1999) Regional Economic Integration. PH Stopanstvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Mesfin Seyoum (2015): Challenges and Prospects of Small Enterprises in Ethiopia: A Study of Entrepreneurs in Tigray Region Submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctorial of Philosophy in the Development Subject Development Studies at the University of South Africa October 2015
- MoFED.(2006). Ethiopia: Building on Progress A Plan for Accelerated and Sustained Development to End Poverty (PASDEP), (2005/06-2009/10), September 2006, Addis Ababa.
- MoUDH(2012):Government of the Federal Democratic Republic of Ethiopia Ministry of Urban Development and Housing SMEs Development and Strategies.
- OECD (2018): Discussion Paper Small and Medium Enterprises Ministers Conference 22-23 February ,2018 Mexico City Enabling SMEs to scale up Plenary session 1
- OECD, 2004: Conference of Ministers Responsible for Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs): Promoting Entrepreneurship and Innovation SMEs in a Global Economy:

Towards More Responsive and Inclusive Globalization Istanbul, Turkey 3-5 June
2004

Tsegay Hagos (2018) Ethiopian Herald report on SMEs Driving Force for Realizatio

Renaissance, 22 April 2018 Ethiopia

Vugar Bayramov, Rashad Hasanov, Leyla Aghayarli, Zaur Kadyrov, Ismayil Aghahasanli, Sanan

Isayev (2017) :A Comparative Study on Development of Small and Medium Enterprises
(SMEs) in Azerbaijan

YaredTeshome, (2018) : Challenges and Opportunities of Micro and Small Enterprises

Strategy in Ethiopia Urban development, the case of Ambo Town, Oromia, Ethiopia#

Mysore University, Institutes of Development Studies (IDS), Karnataka, India

DMIMD Journal of Management Volume 9, Issue 1, March 2018

EMEKLİLİK SONRASI YAŞAMIN SEYRİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA
(Trabzon İli Örneği)
A RESEARCH ON THE JOURNEY OF POST-RETIREMENT LIFE
(Trabzon Sample)

Doç. Dr. Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER
Karadeniz Teknik Üniversitesi

ÖZET

Emeklilik dönemi, yasalara göre belli bir süre çalıştıktan sonra bireyin çalışmakta olduğu iş ile ilgisi kesilerek kendisine aylık bağlandığı dönemdir. Emeklilik sürecine geçiş aşaması toplumsal açıdan önemli bir süreçtir. Emekli olanların bu dönemle birlikte toplumsal hayat içerisindeki konumları ve işlevleri değişmektedir. Emeklilik sürecinde kişiler, eski çalışma döneminde gerçekleştirdikleri rutinleri bir kenara bırakarak yeni bir yaşam tarzına adapte olmaya çalışmaktadırlar. Emeklilik süreci genelde yaşlılık döneminin başlarında olmaktadır. Özellikle yaşam süresinin uzaması, emekli maaşları ve Türkiye şartlarındaki yaşam kalitesinin tartışmaya açıldığı noktalarda emeklilerin toplum içinde yollarına nasıl devam edeceği ve bu süreçteki yaşam seyri önem kazanmaktadır. Bu çalışma ile kişilerin emekli olduktan sonra neler yaptıkları ve bu yeni süreci nasıl değerlendirdiklerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Keşfedici bir araştırma niteliğindedir. Bu minvalde araştırma problemini tanımlamak ve ileri de daha kapsamlı araştırmalar yapmak üzere gerekli bilgiyi sağlamak amacıyla araştırma kurgulanmıştır. Araştırma Trabzon iline bağlı Ortahisar ilçesinin Fatih Mahallesinde bulunan 65 yaş ve üzeri emekliler ile sınırlıdır. Çalışma Fatih Mahallesinde bulunan kahvehanelerde yapılmış olup araştırmaya katılanların tamamı erkektir. Bu mahalle, Trabzon merkeze yakın olması, resmi kurumların (valilik, belediye binası) burada bulunması, kahvehane sayısının diğer mahallelere göre daha fazla olması, alışveriş merkezinin olması ve sigorta hastanesinin bu mahallenin içinde yer alması bu mahalleyi emekliler için cazip bir yer haline gelmesinden dolayı seçilmiştir. Araştırma kapsamında 92 emekli gönüllülük esasına dayalı olarak, Ortahisar ilçesinin Fatih mahallesinin farklı bölgelerinden küme örnekleme tekniği ile seçilerek araştırmaya dâhil edilmiştir. Nicel araştırma yaklaşımına uygun olarak veri toplama tekniği olarak 20 sorudan oluşan anket formu hazırlanmıştır. Bu çerçevede katılımcılara, demografik soruların ardından emeklilik sürecinden itibaren emeklilik günlerini nasıl geçirdikleri-kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetlere katılım-ev ve aile içi ilişkileri, sosyal çevre ile temas, planları ve beklentilerini, ortaya koymaya yönelik sorular yöneltilmiştir. Alınan cevaplar SPSS ortamında analiz edilmiştir. Çalışmada elde edilen verilerden hareketle araştırmaya katılanların emeklilik döneminde kendilerini geliştirecek, yeni bir ortamı ortaya çıkaracak çalışmaları ya da aktivitelerin bulunmadığı tespit edilmiştir. Kültürel etkinlikler çerçevesinde emekliler kendilerini bu alandan soyutlayarak, alanın kendilerine ait olmadığını, bu alanda gençlerin olması gerektiği düşüncesini taşıdıklarını göstermişlerdir. Emekliler başka bir sorunun cevabında sportif faaliyetlerde bulunmadıklarını ayrıca kendilerini yorgun ve yaşlı hissettiklerini de belirtmişlerdir. Geçim derdi ve yaşam pahalılığı vurgusu öne çıkmıştır. Hayallerini gerçekleştirmelerinin ve sosyo-kültürel hayattaki etkinliklere katılımlarının önündeki en büyük engel yine maddi unsurlara bağlıdır. Araştırmaya katılanların çoğunluğu gelecek ile ilgili planlarının çocuklar ile ilgili-çocukları evlendirmek ve torun büyütme vb.-olduğu yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Emekli, Emeklilik, Emeklilik Dönemi

ABSTRACT

The retirement period is the period when the individual is connected to him after working for a certain period of time, and the individual is disconnected from the job he is working. The transition phase in the retirement process is a socially important process. With the retirement period of the employees, their positions and functions in social life are changing. In retirement, people try to adapt to a new lifestyle, leaving aside their routines during the old working period. The retirement process usually occurs at the beginning of the old age. In particular, the extension of the life pensions and opened to discussion at the points where the quality of life conditions in Turkey will continue to retire and how to make their way in society is important in this process life cycle. This study aims to reveal what people do after retirement and how they evaluate this new process. It is an exploratory research. In this regard, the research was designed to define the research problem and provide the necessary information for further research. The research is limited to retirees aged 65 and over in Fatih District of Ortahisar district of Trabzon province. The study was conducted in coffeeshops in Fatih District and all of the participants were male. This neighborhood has been chosen because it is close to the center of Trabzon, the official institutions (governorship, city hall) are located here, the number of coffee houses is higher than other neighborhoods and the shopping center and the insurance hospital are located in this neighborhood, making it an attractive place for retirees. Within the scope of the research, 92 retired volunteers were selected from the different districts of the Fatih neighborhood of Ortahisar district, and included in the study. In accordance with the quantitative research approach; a questionnaire form consisting of 20 questions was prepared as data collection technique. In this framework, the participants were asked questions about how they spent their retirement days from the retirement process after the demographic questions - participation in cultural, artistic and sports activities - home and family relations, contact with the social environment, plans and expectations. The answers were analyzed in SPSS programme. Based on the data obtained in the study, it was determined that those who participated in the research did not have studies or activities that would improve themselves during the retirement period, reveal a new environment. Within the framework of cultural events, there are participants who have never participated in cinema, theater, exhibitions or similar programs. The retirees have shown that the area is not their own, they think that young people should be in this area. Retired stated that they did not engage in sports activities in response to another question, and that they felt tired and old. The struggle to make a living and the cost of living are prominent. The biggest obstacle to realizing their dreams and participating in activities in socio-cultural life still depends on financial factors. The majority of the participants in the study are that their future plans are about children - marrying children and raising grandchildren, etc.

Keywords: Retired, Retirement, Retirement Period

GİRİŞ

İnsanlar uzun yıllar çalıştıktan sonra emeklilik sürecine girmektedirler. Emeklilik, kişinin ileri yaş döneminde iş alanından uzaklaşması ya da sosyal bir sürecin parçası olarak çalışma rollerinin ve aktivitelerinin sona ermesiyle birlikte çalışma dönemi içerisinde ödenen sosyal güvenlik kesintilerini kişinin ölene kadar maaş olarak geri alması şeklinde tanımlanabilir (Sığın, 2016:88).

Emeklilik süreci insanın yaşam döngüsü içindeki geçiş dönemlerinden biridir. Bu süreçle birlikte orta yaşlılıktan yaşlılık dönemine geçiş durumu vardır. Başka bir deyişle emeklilik süreci genelde yaşlılık döneminin başlarında olmaktadır. Emekli yaşam standartının ve yaşamlarının da farklılık gösterdiği Türkiye’de 65 yaş ve üzeri Dünya Sağlık Örgütünün de belirlediği gibi yaşlı olarak kabul edilmektedir (Noğay, 2018:3) Birleşmiş Milletler yaşlı olan nüfusu belirtmek için 60 yaş ve üzerini kabul etmektedir. Afrika da ise yaşlılık için 50 ile 55 yaş arası uygun görülmektedir (Sığın, 2016: 88) Yaşlılık yaşının değişmesi ile birlikte kişilerin emeklilik yaşı da buna bağlı olarak değişmektedir. Türkiye’de 1999 ve 2008’de yapılan kanun değişiklikleri ile emeklilik yaşı yeniden düzenlenmiştir. Bu kanunlar emeklilik yaşının kademeli olarak arttırılmasını öngörmektedir. Kadın ve erkeklerde emeklilik yaşı değişmektedir. Halen erkekler 51-52, kadınlarda 48-50 yaş bandında emeklilik mümkündür. Ancak emeklilik yaşı kademeli olarak artmaktadır. 1999 yılından sonra çalışmaya başlayan erkekler emeklilikte 60, kadınlar ise 58 yaşına tabidirler¹.

Uzun yıllar çalıştıktan sonra emekli olan kişilerin belli bir düzene sahip olan yaşam biçimleri, toplumsal hayat içerisindeki konumları ve statüleri de değişmektedir. Emeklilik sürecinde kişiler, eski çalışma döneminde gerçekleştirdikleri rutinleri bir kenara bırakarak yeni bir yaşam tarzına adapte olmaya çalışmaktadırlar. Uzun yıllar iş yaşantısına ve çalışma düzenine alışmış olan bireyler, emeklilik sonrasına dair plan yapmadıkları için boşluğa düşebilmekte ve bu yönde bir stres yaşayabilmektedirler. Bu sürecin yaşam standartlarına, yaşam tarzlarına ve alışkanlıklarına ne yönde etki ettiğinin bilinmesi ve anlaşılması, emeklilik sonrası bireylerin yaşam kalitesini arttırmaya yönelik adımların atılmasına vesile olabilir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışma ile kişilerin emekli olduktan sonra neler yaptıkları ve bu yeni süreci nasıl değerlendirdiklerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu minvalde, Trabzon'un Ortahisar ilçesine bağlı Fatih mahallesinde yaşayan 65 yaş ve üstü erkek emekli olduktan sonrası süreçte neler yaptıkları, boş zamanlarını nasıl değerlendirdikleri mercek altına alınmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma keşfedici bir araştırma türüne sahiptir. Keşfedici araştırmalar, araştırmacının fazla bilgi sahibi olmadığı konuları incelediği ya da araştırma konusunun görece yeni olduğu durumlarda yapılan araştırmalardır. Bu tip araştırmalar, araştırmacıya konuyla ilgili ön bilgi sağlarlar, yüzeysel bilgi toplamaya yöneliktirler. Genel olarak üç durumda keşfedici araştırmalar tercih edilir: a)-İncelenmek istenen grup, süreç, etkinlik ya da durum hakkında şimdiye dek hiç sistematik deneysel bir inceleme yapılmamış ya da çok az sayıda çalışma yapılmışsa, b)-ilgilenilen konu esnek bir şekilde betimlenerek incelenmemiş, bu konu hakkında sadece sıkı kontrol altında tahmine yönelik araştırmalar yapılmışsa veya c)-

¹Türkiye’de emeklilik yaşı yükseldi <https://tr.euronews.com/2019/11/15/turkiye-de-emeklilik-yasi-yukseldi-55-64-yas-arasi-istihdam-oran-10-senede-yuzde-28-artti>

hakkında bilgi sahibi olunan bir konu, bu bilgileri geçersiz kılacak denli değişim geçirdiyse keşfedici araştırmalar tercih edilir (Stebbins, 2001, 9). Keşfedici araştırmalarda araştırmacı, evrene genelleyeceği nitelikte bilgiler elde etmeye ya da bir sosyal olguyu derinlemesine bir şekilde anlamaya değil, konuyla ilgili detaylı bir araştırma yapması için gerekli olan ön bilgiyi elde etmeye çalışmaktadır. Bu minvalde araştırma problemini tanımlamak ve ileri de daha kapsamlı araştırmalar yapmak üzere gerekli bilgiyi sağlamak amacıyla araştırma kurgulanmıştır.

Araştırmada nicel araştırma yöntemi içinde tarama modeli kullanılmıştır. Bu modelde veri toplama tekniği olarak çalışmanın amacı doğrultusunda 20 soruluk bir anket formu hazırlanmıştır. Bu çerçevede katılımcılara, demografik soruların ardından emeklilik sürecinden itibaren emeklilik günlerini nasıl geçirdikleri-kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetlere katılım-ev ve aile içi ilişkileri, sosyal çevre ile temas, planları ve beklentilerini, ortaya koymaya yönelik sorular yöneltilmiştir. Alınan cevaplar SPSS ortamında analiz edilmiştir.

Çalışma 2019 yılı Nisan ayında Fatih Mahallesi'nde bulunan kahvehanelerde yapılmıştır. Bu mahalle, Trabzon merkeze yakın olması, resmi kurumların (valilik, belediye binası) burada bulunması, kahvehane sayısının diğer mahallelere göre daha fazla olması, alışveriş merkezinin olması ve sigorta hastanesinin bu mahallenin içinde yer alması bu mahalleyi emekliler için cazip bir yer haline gelmesinden dolayı seçilmiştir. Araştırma kapsamında uzun yıllar çalıştıktan sonra emekli olan 92 kişi, gönüllülük esasına dayalı olarak, Fatih mahallesinin farklı bölgelerinden küme örnekleme tekniği ile seçilerek araştırmaya dâhil edilmiştir.

LİTERATÜR ÖZETİ

Konuya ilişkin ulusal literatür tarandığında bu konuda yürütülen tezler ile araştırmaların varlığı dikkat çeker. Öne çıkan araştırmaların bir kısmı aşağıda özetlenmiştir.

Noğay tarafından yürütülen çalışmada (2018), İstanbul Gaziosmanpaşa ilçesinde yaşayan ve 65 yaş ve üzeri emeklilerin serbest zamanlarındaki davranış ve alışkanlıkları mercek altına alınmıştır. Yaşlılık dönemi ile birlikte kişilerde gerçekleşen fiziksel ve ruhsal değişimleri ele alarak; kişilerin yaşlılık döneminde karşılaştığı sorunlar üzerinde durularak, yaşlıların serbest zaman faaliyetlerinin olumlu ve olumsuz yanları üzerinde durmuştur. Araştırma sonucunda emeklilerin boş zamanlarının çoğunu aktif olmayan fiziksel aktiviteler ile geçirdikleri; bunun da hem toplum hem de emeklinin kendisi için bir fayda sağlayamadığı tespit edilmiştir.

Pişkin tarafından yürütülen bir çalışmada (2018), emeklilerin boş zaman değerlendirilmesinde fiziksel aktivitelerle duydukları ihtiyaç üzerinde durulmuştur. Çalışma içerisinde emeklilik tanımı ve emeklilikte boş zaman kavramı üzerinde durulmuş ve bu kavramların tanımları açık bir şekilde aktarılmıştır. Serbest zaman yönetimi açısından emeklilerin ne şekilde faaliyette bulduklarını ve bu faaliyetleri gerçekleştirmek için nelere ihtiyaç duyulduğunu saptamak için Batman'da ikamet eden emeklilerin serbest zaman yönetimi açısından neler yaptıkları araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, emeklilerin fiziksel aktivitelerle duydukları ihtiyaç ve fiziksel aktivitelerle katılma düzeyinin Batman ilinin yeterli alana sahip olma durumuna göre değiştiği saptanmıştır.

Şen tarafından yürütülen bir çalışma (2015), bireyin emeklilik dönemini bir krize dönüşmeden geçirebilmesi açısından büyük önem taşıyan "emekliliğe hazırlık eğitimi" ile bireyin

emeklilikte çalışmak istemesi üzerine yol gösterecek "ikinci işe hazırlık eğitimi" olgularının yetişkin eğitimindeki önemi ve farklı ülkelerdeki emeklilere yönelik yapılan uygulamaların incelenmesi amacıyla ele alınmıştır. Çalışma sonucunda özellikle emeklilerin kriz durumu içerisine girmeden "emekliliğe hazırlık eğitimi" ve "ikinci işe hazırlık eğitimi" gibi gelişmiş çok kapsamlı programların faaliyete geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun sonucunda hem emeklilere özgü yeni bir sosyal anlayış modeli ortaya konulabileceği hem de bu modelin oluşturacağı avantajların topluma bir kazanım olarak geri sunulabileceği sonucunu ulaştırmıştır.

Salman tarafından yürütülen bir çalışmada (2004), emekli öğretmenlerin emeklilik dönemlerine uyumları ve yaşam tahminlerini ortaya koymak amacıyla tesadüfi örnekleme yöntemi ile emekli öğretmenlere ulaşılmıştır. Araştırmada emeklilik dönemine uyumda, emeklilik öncesi yatırım yapılması önemli bulunmuştur. Emeklilik döneminde uyumun gerçekleşmesi için yaşam tatmininin önemli olduğunu ortaya konmuştur. Bu durumda en belirleyici olan faktörlerin sağlık durumu, sosyal ilişkiler ve toplumsal etkileşim durumu olduğu tespit edilmiştir. Emeklilik dönemine uyumda cinsiyet değişkeni faktörünü de ele almıştır ve bu faktörün sosyal ilişkiler ve etkileşimler açısından kadın ve erkekler arasında önemli farklara neden olduğunu gözlenmiştir.

Parlak'ın "Emeklilik Sistemlerinin Reformu ve Geleceği: Güney Avrupa ve Türkiye" başlıklı çalışmasında; 21.yüzyıl sanayi toplumlarının ekonomik, politik, sosyal ve kurumsal yapılarını altüst eden yeni bir değişim ve dönüşüm dalgası yaşadığı ifade edilmektedir. Bu dönüşümlere eşlik eden demografik değişimlerin, sosyal güvenlik sistemlerinde yeniden yapılanmayı zorunlu kıldığı vurgulanmıştır. Tüm dünyada olduğu gibi, Güney Avrupa refah rejimi ülkeleri (İtalya, İspanya, Yunanistan ve Türkiye) çeşitli politikalar ve farklı deneyimlerle, sosyal güvenlik sistemlerini sosyo-ekonomik gerçeklere uyumlu hale getirmek için köklü reformlar yaptığı belirtilmektedir. Bu çalışmada, benzer özellikler gösteren Güney Avrupa ülkelerinde uygulanan reformlarla, emeklilik sistemlerinin finansal açıdan sürdürülebilirliği sağlansa da, emekli aylığının düşürülmesiyle gelecekte yaşlı yoksulların ortaya çıkacağı iddia edilmektedir.

Sığın'ın "Çalışma Hayatı ve Emeklilik Bağlamında Türkiye'de Yaşlılık" başlıklı çalışmasında, yaşlılık olgusunun Türkiye özelinde yaşandığı şekliyle çalışma hayatı ve emeklilik bağlamında bir değerlendirmesini yapmaktadır. Bu amaçla, yaşlılık olgusunun çalışma ve emeklilik olgularıyla kesiştiği noktalar ele alınmış, sosyal güvenlik sisteminin tarihsel gelişimine değinildikten sonra bugünkü durumu ve bireylerin emeklilik algısına nasıl yansdığı değerlendirilmiştir. Özellikle refah düzeyi yüksek ülkelerle karşılaştırıldığında, söz konusu üç olgunun da Türkiye örneğinde içinin daha iyi doldurulabileceği gözlemlenmiş ve bu doğrultuda atılabilecek adımlar anlamında öneriler sunulmuştur. Bu noktada "aktif yaşlanma" kavramı ön plana çıkmıştır. Aktif yaşlanma, bireyler yaşlandıkça hayat kalitelerini arttırmak için sağlık, katılım ve güvenlik fırsatlarının en uygun hâle getirilmesi süreci olarak tanımlanabilir. Çalışmada, aktif yaşlanmanın Türkiye'deki yaşlıların ve yaşlılık olgusunun daha iyi yönetilmesine yönelik önemli bir kavram olduğu saptanmıştır.

Yüksel'in "Yaşlıların Boş Zaman Değerlendirmesi Üzerine Bir İnceleme" başlıklı çalışmasında, İstanbul ili Avrupa yakası Başakşehir ilçesinde oturan yaşlıların boş zaman algılarını ve değerlendirmelerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmada üzerinde durulan konu olan boş zaman algısı ve değerlendirmesi, yaşlı bireylerin yaşam kalitelerini anlayabilmek ve bunu arttırabilmek; ruh sağlığı alanında yaşadıkları sıkıntıları ortaya koymak ve bu konuda yapılacak çalışmalara yol göstermektir.

Kara’da “Bireysel Emeklilik Katılımcılarının Risk Tercihlerinin Değerlendirilmesi” başlıklı çalışmada; son yıllarda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin en önemli problemlerinin başında sosyal güvenlik sistemlerinin geldiğini vurgulamaktadır. Dünya genelinde sosyal güvenlik sistemlerinde yaşanan problemlerin bireyleri emeklilik dönemlerinde hayat standartlarının düşmesi riski ile karşı karşıya bıraktığı belirtilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma bireylerin emeklilik planı seçimlerinde risk tercihleri üzerinde demografik ve sosyo-ekonomik faktörlerin etkili olabileceği varsayımından hareket etmiş; Türkiye’deki bireysel emeklilik katılımcılarının risk tercihlerinin incelenmesi amacıyla hazırlanmıştır. Bu çerçevede katılımcıların sistemden ayrılma durumu, yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, sistemde kalma süresi ve katkı ödemesi düzeyi gibi demografik ve sosyo-ekonomik faktörlerin katılımcıların risk tercihleri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yapılan analizlerde bireysel emeklilik katılımcılarının risk tercihleri bütün veri seti ve katılımcıların sistemden ayrılma durumu ve eğitim durumlarına göre oluşturulan alt veri setlerinde incelenmiş ve değişimler yorumlanmıştır.

Genel olarak çalışmaların mikro ölçekte özellikle emeklilerin boş zaman değerlendirmesine yönelik yapıldığı görülmektedir. Emeklilik sonrası insanların yaşam tarzlarında nasıl bir değişim ve dönüşüm olduğuna, bu süreçte ne gibi sorunlarla karşılaşıldığına ve sürecin başarılı bir şekilde nasıl yönetildiğine dair çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışma da önceki çalışma konularına paralellik arz etmekte, konuyu Trabzon ölçeğinde ele almaktadır.

BULGULAR

Bu bahiste 92 kişiyle yapılan anketten elde edilen verilerin analizi yer almaktadır. Bu çerçevede katılımcıların, sosyo-demografik görünümüleri, emeklilik sürecinden itibaren emeklilik günlerini nasıl geçirdikleri-kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetlere katılım-ev ve aile içi ilişkileri, sosyal çevre ile temas, planları ve beklentileri ortaya konmuştur. SPSS ortamında kapalı uçlu sorulara ilişkin verilerin frekans ve yüzdeleri alınmış olmakla birlikte açık uçlu sorulara verilen cevaplar yorumlanarak aktarılmıştır.

Araştırmaya Katılan Emeklilerin Genel Görünümleri

Araştırmaya uzun yıllar çalıştıktan sonra emekli olan 92 kişi, gönüllülük esasına göre dâhil edilmiştir. 2019 yılı bahar döneminde, Trabzon merkez ilçe Fatih Mahallesinde bulunan kahvehanelerde yapılmış olup araştırmaya katılanların tamamı erkektir. Anket çalışması içerisinde yer alan kişilerin en yüksek yaş ortalamasını % 53,3 ile 65-70 yaş aralığı oluşturmaktadır. İkinci yüksek yüzdeleri dilime sahip olan yaş aralığını % 35,9 ile 70-75 yaş aralığı takip etmektedir. Katılımcıların çoğu (% 87) lise mezunudur. Lise mezunu olanları ortaokul ve üniversite mezunu olanlar izler.

Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde
İlkokul mezunu	11	12,0
Ortaokul mezunu	27	29,3
Lise	42	45,7
Üniversite	12	13,0
Total	92	100,0

Katılımcıların çoğu (% 80,4’ü) evlidir. En düşük yüzdeleri payı % 2,2 ile boşanmış olan kişiler oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan kişilerin emeklilik maaşı çoğunlukla 1000-2000

aralığında seyretmektedir. Emekli maaşı 2001 ve üzeri olanlar ise % 8,7'lik bir dilimi oluşturmaktadır.

Emeklilik Maaşı	Frekans	Yüzde
1000-1500	42	45,7
1501-2000	42	45,7
2001 ve üzeri	8	8,7
Total	92	100,0

Emekli olduktan sonra genel eğilim aile ile birlikte yaşamaya devam etme yönünde olmaktadır. Araştırmaya dâhil edilen kişilere kimlerle birlikte yaşadıkları sorulmuş olup % 90'ı ailesiyle birlikte yaşadıklarını söylemişlerdir. Ailesi ile kastedilen kişinin eşi, kızı ya da oğludur.

Kim ile ikamet ediyorsunuz?	Frekans	Yüzde
Ailemle	83	90,2
Huzurevi arkadaşlarımla	3	3,3
Tek başıma	6	6,5
Total	92	100,0

Emeklilerin nasıl ve nereden emekli oldukları emeklilik maaşının çıtasını ortaya koyması bakımından önemlidir. Zira nereden emekli olunduğuna göre maaş durumu da değişmektedir.

Emeklilik türünüz	Frekans	Yüzde
SSK	27	29,3
Bağ-kur	33	35,9
Emekli sandığı	21	22,8
Özel	11	12,0
Total	92	100,0

Araştırmaya katılan kişiler, emeklilik türü içerisinde en fazla Bağ-kur üzerinden emekliliğini gerçekleştirmişlerdir. Bağ-kur'dan emekli olduklarını söyleyenlerin oranı % 35,9'dır. Yine kişiler emekliliğini en az özel alan üzerinden sağlamıştır. Bu alan % 12,0 oranı ile en az tercih edilen emeklilik türü olarak ortaya çıkmıştır.

Kişilerin nasıl emekli oldukları da önemlidir.

Nasıl emekli oldunuz?	Frekans	Yüzde
Yaştan dolayı zorunlu emeklilik	29	31,5
Malulen erken emeklilik	9	9,8
Çalışma yıllarım dolunca kendim isteyerek	35	38,0
Yasal erken emeklilik	19	20,7
Total	92	100,0

Araştırmaya katılan kişilerin % 38'i, çalışma süresi dolduklarında isteyerek emekli olduklarını söylemişlerdir. Malulen erken emekli olanların oranı ise % 9,8'dir.

Emeklilik öncesi yapılan birikimler, sonraki süreçte emeklilerin yaşam standartlarını etkileyebilmektedir. Araştırmaya katılan kişilere bu yönde bir soru sorulmuştur.

Emeklilik öncesi belli bir birikim yaptınız mı?	Frekans	Yüzde
Evet	5	5,4
Hayır	87	94,6
Total	92	100,0

Buna göre, kişiler emeklilik öncesi belli birikim yaptınız mı sorusuna % 94,6 oranı ile hayır cevabını vermişlerdir.

Son dönemlerde artan yaşam kalitesi ve standartları ile bunun dışına çıkan, emeklilik yaşı gelmesine rağmen çalışmaya devam eden kişiler de bulunmaktadır. Araştırmaya dâhil olan kişilere emeklilik sürecinde bir işte çalışıp çalışmadığı sorusu yöneltilmiştir.

Emeklilik sürecin de bir işte çalışmakta mısınız?	Frekans	Yüzde
Evet	10	10,9
Hayır	82	89,1
Total	92	100,0

Emekliler bu soruya % 89,1 oranı ile hayır cevabını vermişlerdir. Buna göre emekliler, emeklilik dönemi içerisinde belli bir işte çalışmamaktadır. Bu soruya evet cevabını verenlerin oranı ise % 10,9 olarak tespit edilmiştir.

Boş vakitlerinizi en çok nerede değerlendiriyorsunuz?	Frekans	Yüzde
Evde	28	30,4
Parkta	3	3,3
Camide	2	2,2
Kahvehanelerde	59	64,1
Total	92	100,0

Emeklilerin boş zamanlarını nerede geçirdiklerini öğrenmek adına sorulan bu soruya verilen cevaplara göre; emekliler boş zamanlarını en çok % 64,1 oranına sahip olan kahvehaneler de geçirdikleri gözlenmiştir. İkinci sırada boş vakitlerini harcadıkları yer de % 30,4 oranı ile evleri olmaktadır.

Aile ile birlikte zaman geçirme süreniz?	Frekans	Yüzde
1-3 saat	1	1,1
4-6 saat	14	15,2
8 saat ve üzeri	77	83,7
Total	92	100,0

Kişiler emeklilik dönemi içerisinde aileleri ile 8 saat ve üzeri vakit geçirmektedirler. 8 saat ve üzeri cevabı verenler % 83,7'lik bir paya sahiptirler. Buna göre, kişiler emeklilik dönemi ile birlikte ailelerine daha fazla zaman ayırabilmektedirler.

Aileniz ile vakit geçirdiğiniz sürede en çok hangi aktiviteyi yapıyorsunuz?	Frekans	Yüzde
Televizyon izleriz	54	58,7
Sohbet ederiz	17	18,5
İnternette takılırız	20	21,7
Diğer	1	1,1
Total	92	100,0

Kişilerin aileleri ile birlikte zaman geçirdiği süre içerisinde en çok yaptıkları aktivite televizyon izlemektir. Televizyon izlerim cevabı % 58,7 oranı ile en yüksek paya sahiptir. Kişilerin ikinci bir aktivite olarak görüp yaptıkları da % 21,7 oranı ile internette takılırız cevabı olmuştur.

Emeklilik döneminizde en çok hangi sanatsal faaliyete katılım sağlıyorsunuz?	Frekans	Yüzde
Sinema	3	3,3
Tiyatro	1	1,1
Hiçbiri	88	95,7
Total	92	100,0

Kişiler emeklilik dönemi içerisinde genelde hiçbir sanatsal faaliyete katılım sağlamamaktadır. Çok az bir kısmı % 3'ü sinemaya gittiğini söylemiştir. Bu soruya verilen cevap 'hiçbirine katılmama' şeklinde olup % 95,7'lik bir orana sahiptir.

Emeklilik döneminde bireylerin toplumsal etkileşimde bulunduğu alanlar farklılaşmakla birlikte herhangi bir sivil toplum kuruluşu bünyesinde bir araya gelip gelmediği sorgulanmıştır.

Emeklilik döneminde toplumsal etkileşimde bulunmak için hangi topluluğa katılıyorsunuz?	Frekans	Yüzde
Dernek	37	40,2
Vakıf	1	1,1
Kulüp üyeliği	17	18,5
Hiçbiri	37	40,2
Total	92	100,0

Bu soruya verilen cevapta, kişilerin toplumsal etkileşimde bulunmak için en çok katılım sağladığı topluluklar dernekler olmuştur.

Emeklilerin boş zamanlarında ne yaptıklarının yaşam kalitesini göstermesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Bu minvalde bir soru kendilerine yöneltilmiştir.

Boş vakitleriniz de en çok hangi etkinlik programına katılıyorsunuz?	Frekans	Yüzde
Arkadaş toplantılarına	77	83,7
Herhangi bir hobi ile uğraşma	1	1,1
Hiçbirine	14	15,2
Total	92	100,0

Emekliler boş vakitlerinde en çok arkadaş toplantılarına katılım sağlamaktadırlar. Bu oran % 83,7'dir. Emeklilerin % 15,2'si de hiçbir etkinliğe ya da programa katılım sağlamamaktadır. Emekliler, emeklilik dönemi ile birlikte kendilerini belirli ortamlardan çekerek sadece arkadaş çevresi etkileşim kurmaya devam etmektedirler.

Sportif etkinliklere katılım sağlıyor musunuz?	Frekans	Yüzde
Evet	3	3,3
Hayır	89	96,7
Total	92	100,0

Emeklilerin % 96,7'si sportif faaliyetlere katılım sağlamamaktadır. Bunun nedeni sorgulandığında genelde kendilerini artık yaşlı olarak kabul ettiklerini ve bazı şeyleri yapamayacaklarını da kabullenmeleridir.

Kendinizi yaşlı ve yorgun hissediyor musunuz?	Frekans	Yüzde
Her zaman	67	72,8
Ara sıra	25	27,2
Total	92	100,0

Kişilerin % 72,8'i kendini her zaman yorgun ve yaşlı hissetmektedir. Kişiler sağlıklı olsalar bile çevrenin ve değişen vücut yapısının etkisi ile birlikte eski güçlerini kaybettiklerini belirtmektedirler.

Size göre emeklilik döneminiz yaşamdaki beklentiniz karşılıyor mu?	Frekans	Yüzde
Hayır	92	100,0

Emeklilik döneminde beklentiler kişiden kişiye değişmekle birlikte, araştırmaya katılan emeklilere bu süreçte beklentilerinin ne ölçüde karşılandığı sorulmuştur. Bu cevaba tüm katılımcılar hayır cevabını vermişlerdir. Kişiler emeklilik döneminde beklentilerinin çok gerisinde kaldıklarını beyan etmişlerdir. Özellikle rahat bir dönem bekleyen emekliler, bunun istedikleri gibi olmadıklarını ifade etmişlerdir.

Emeklilik dönemi ile birlikte insanlar uzun yıllar birlikte çalıştıkları arkadaşlarından da ayrılmaktadırlar. Mekânsal değişim yanında sosyal alandan da bir değişim söz konusudur.

Emeklilik döneminiz ile birlikte arkadaş çevreniz değişti mi?	Frekans	Yüzde
Evet	54	58,7
Hayır	38	41,3
Total	92	100,0

Emeklilik döneminiz ile birlikte arkadaş çevreniz değişti mi? sorusuna verilen cevaplarda oranlar birbirine yakın çıkmıştır. Evet cevabını verenlerin oranı % 58,7 iken; hayır cevabını verenlerin oranı % 41,3 olmuştur. Kişiler emeklilik dönemi ile birlikte hem yeni hayata adapte olmaya çalışırken, hem de yeni bir çevre kurmaya çalışmışlardır. Bu yeni çevrede kişiler yeni bir arkadaş ortamı kurarken, bazıları aynı ortamdan yola devam etmişlerdir.

Son olarak araştırmaya katılan kişilere, "emeklilik dönemlerinde hayalini kurdukları bir yaşamı yaşayıp yaşamadıkları" sorusu yöneltilmiştir. Soruya verilen cevaplardan hareketle, kişilerin emeklilik dönemleri içerisinde hayal ettikleri bir hayatı yaşamadıkları sonucuna varılmıştır. Özellikle yaşam pahalılığı karşısında alınan maaşların yeterli olmadığı sıkça vurgulanmıştır. Aldıkları belli bir maaşın, ürün fiyatlarına getirilen zamlar ile birlikte yeterli bir düzeyde olmadığı, ay sonunu getirebilmek için her gün farklı hesaplar yaptıklarını belirtmişlerdir. Ellerindeki parayı belli bir güne kadar getirebilmek için çoğu zaman dışarı çıkmadıklarını, ancak bu defa da kendilerini sürekli evin içinde hapis ettiklerinden bunaldıklarını belirtmişlerdir. Emekliler için en zor olan yaşam pahalılığı içerisinde geçinebilmektir. Emeklilerin özellikle bahsettiği bir diğer durum, yalnız bırakıldıklarıdır. Emekliler bu dönem içerisinde terk edildiklerini, çok fazla umursanmadıklarını ve düşüncelerinin çok fazla dikkate alınmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca, araştırmaya katılanların çoğunluğu gelecek ile ilgili hayallerinin çocuklar ile ilgili-çocukları evlendirmek ve torun büyütmek vb.- olduğunu beyan etmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Emeklilik öncesi dönemde yoğun bir tempo ile her gün rutin bir şekilde iş hayatında olan insanlar, gerek yaş almaları gerek emeklilik için gerekli süreyi tamamlamaları akabinde emeklilik dönemi sürecine dâhil olmuşlardır. Emeklilik dönemi ile birlikte insanlar yeni bir yaşam tarzına adapte olmaya çalışmaktadırlar.

Araştırma sonucunda, emekli olduktan sonra çalışma hayatından çekilen insanların kendilerine ve ailelerine daha fazla zaman ayırabildikleri gözlenmiştir. Ancak kendilerine ayırdıkları bu zamanın kalitesinin, yaşam memnuniyetleri açısından önemli bir gösterge olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada emeklilerin boş zamanlarını genelde aile ve arkadaş çevresi ile geçirdikleri, sanatsal ve sportif faaliyetlere ya da herhangi bir hobiyle uğraşma işine çok fazla dâhil olmadıkları tespit edilmiştir. Bunun için yaş, yaşam enerjisi, maddi imkânlar gibi faktörler gerekçe olarak sunulmuştur. Emekliler kendilerini bu alanlardan soyutlayarak, bu alanlarda gençlerin olması gerektiği düşüncesini taşıdıklarını ifade etmişlerdir. Aslında yaş almayla birlikte mekânsal farklılaşmanın ve aidiyet hissinin de değiştiği gözlenmektedir.

Emekliler için en önemli sorunlardan biri de yaşam pahalılığı olmaktadır. Emeklilerin boş zaman değerlendirmesinde en çok çekince yaşadıkları durum maddi unsurdur. Emekliler aldıkları maaş ile ay sonunu nasıl getireceklerini düşünürken, farklı bir alanda, farklı bir aktivite yapmanın onları mali olarak zorlayacağını da belirtmişlerdir.

Çalışmaya katılan emeklilerin, toplumun giderek kaybolan bir kesimi olduğu ve kendi kabuklarına çekildikleri gözlenmiştir. Araştırmaya katılanların çoğunluğunun gelecekle ilgili hayali çocukları evlendirmek ve torun büyütmek- şeklindedir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçların konuya ilişkin yapılan çalışma sonuçları ile uyumlu olduğu, başka bir deyişle, sonuçların birbiri ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Çalışmanın özellikle kahvehanelerde gerçekleştirilmiş olması hedef kitleye ulaşımı kolaylaştırmakla birlikte farklı görüşlerin ortaya çıkmasını engellediği söylenebilir. Böyle bir çalışmanın mutlak surette kadınları da içine alması ve kapsamının daha da genişletilmesi gereğini ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Bu yönde yapılacak bir araştırmanın hem cinsiyet bazında karşılaştırmalara imkân tanınması hem de farklı emekli hayatlarının ortaya çıkarılmasında faydalı olacağı düşünülmektedir.

Öneriler:

Çalışma kapsamında sunulabilecek öneriler aşağıda yer almaktadır.

- 1- Emeklileri ve emeklilik süreçlerini ele alan çok yönlü araştırmaların yapılması; bu araştırmaların mikro düzeyden makro düzeye kaydırılması,
- 2- Emeklilerin toplumsal bütünleşmelerinin sağlıklı ve başarılı bir şekilde yürütülebilmesini teminen parasız birçok platformun (sosyal, kültüre, sanatsal, sportif vb.) sunulması,
- 3- Emekliler için düşük ücretlerle seyahat turlarının hayata geçirilmesi, hareketlilik sürecinin dinamikleşmesi ve ortak bir sinerjinin yaratılması için farklı seçeneklerin sunulması,
- 4- Emekliler için üçüncü nesil üniversitelerin hayata geçirilmesi; bu yolla kişilerin istekleri doğrultusunda farklı yönlerden ilerleme ve sosyalleşme imkânlarının sağlanması,
- 5- Genç nesillerin emeklilerin, bilgi ve deneyimlerinden yararlanılabileceği platformların kurulması, emekli ve genç kuşak arasındaki iletişimin sağlanması,
- 6- Çalışmak ve üretime katkıda bulunmak isteyen emeklilerin değerlendirilmesi,
- 7- Emeklilerin yaşam kalitesini yükseltebilecek, yeni yaşam habituslarının oluşmasına imkân verebilecek girişimlerin araştırılması ve sunulmasıdır.

Kaynakça

- 1-Aytaç, Ö.(2002). Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (1), 231-260
- 2-Dağlı, Y. (2018). *Orta Yaş ve Yaşlı Bireylerin Yaşlılık Dönemine İlişkin Algularının ve Yaşam Boyu Öğrenme İhtiyaçlarının Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yaşam Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi Anabilim Dalı Yetişkin Eğitim Programı, Ankara.
- 3-Güzel,A., Okur,A.R.(1999). *Sosyal Güvenlik Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.
- 4-Kalaycı, A.R. (2011). *Türkiye’de Yaşlılık Dönemine İlişkin Beklentiler*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- 5-Kara, S. (2014). *Bireysel Emeklilik Katılımcılarının Risk Tercihlerinin Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- 6-Kılavuz, M. Akif (2002). Emeklilik Döneminde Çalışma, Boş Zaman ve Din Eğitimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 71-86
- 7-Kishalı, Y. (1981). *Sosyal Güvenlik Kurumlarının Finansal Açıdan Değerlendirme ve Analizi, Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur’da Bir Uygulama (1972-1979)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi, Erzurum.
- 8-Noğay, A.F. (2018). *İstanbul Gaziosmanpaşa İlçesinde Yaşayan 65 Yaş ve Üzeri Emeklilerin, Serbest Zamanlarındaki Davranış ve Alışkanlıkları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, İstanbul.

- 9-Öğüldü, E. (2009). *Sosyal Güvenlik Açısından SSK ve Devlet Hastanelerinin Birleşmesi Sonucu Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Yolları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe/Finansman Bilim Dalı, Konya.
- 10-Pişkin, Ö. (2018). *Serbest Zaman Yönetimi Açısından, Emeklilerin Rekreatif Faaliyetlere Duydukları İhtiyaç ve Rekreatif Faaliyetlerinin İncelenmesi: Batman İli Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rekreasyon Yönetimi Anabilim Dalı, Batman.
- 11-Salman, S. (2004). *Öğretmenlerin Emeklilik Dönemlerine Uyumluluğu ve Yaşam Tahminleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ev Ekonomisi Anabilim Dalı, Ankara.
- 12-Sarım, S.(1996). *Emeklilerin Zamanlarını Değerlendirme Durumlarının İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Halk Sağlığı Hemşireliği Anabilim Dalı, İstanbul.
- 13-Sarioğlu, H. ve Ertuğrul, İ. (2001). Yaşlıların El Sanatları Faaliyetleri Üzerine Bir Araştırma. (Ed.) V. Kalıncara. I. *Ulusal Yaşlılık Kongresi Kitabı*. Ankara: Yaşlı Sorunları Araştırma Derneği Yayını.
- 14-Sığın, A. (2016). Çalışma Hayatı ve Emeklilik Bağlamında Türkiye'de Yaşlılık. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 87-101
- 15- Stebbin, R. (2001). *Exploratory Research In The Social Sciences: What Is Exploration?* Publishing Company: SAGE Publications, Inc.
- 16-Şen, Y. F. (2015). Emeklilik Döneminde Yaşanan Sorunlara Yönelik Bir Çözüm Önerisi: İkinci İşe Hazırlık Eğitimi ve Emeklilik Kulüpleri. *Ekev Akademik Dergisi*, 19 (64), 313-334
- 17-Şener, A. ve Terzioğlu, G. (2003).Emeklilikte boş zaman faaliyetlerinin yaşam doyumu üzerindeki etkisinin incelenmesi. (Ed.), V. Kalıncara *II.Ulusal Yaşlılık Kongresi Kitabı*. Denizli: Yaşlı Sorunları Araştırma Derneği Yayını.
- 18-Yazıcıoğlu, M. (2010). *Boş Zaman Yönetimi ve Rekreatif Faaliyetler: Memur Emeklilerinin Rekreatif Faaliyetlerinin Analizine İlişkin Bir Uygulama*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Anabilim Dalı İşletme Yönetimi Bilim Dalı, İstanbul.

S.Ə. ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARI
THE IDEAS OF ENLIGHTENMENT ARE IN THE CREATIVITY OF SEİD AZİM
SHİRVANİ.

Elmira MƏHƏRRƏMOVA MƏHƏRRƏM QIZI
 ADPU

XÜLASƏ

Məqalədə S.Ə.Şirvaninin xalqına gözəl arzular bəsləməsindən və tərəqqi etmiş millətlərdən biri kimi görmək istəyindən, həmvətənlərini geri qoyan səbəbləri araşdırmasından və onları islah etmək yolları haqqında əməli təkliflər irəli sürməsindən bəhs edilir. Seyid Əzim bu günə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməyən öyüd-nəsihətlərini mənzum hekayələrinin başlanğıcında və axırında verir, onları həmin əsərlərin məzmunu ilə əlaqələndirirdi. Maarifçi-pedaqoq öz oğlu Mir Cəfərə üz tutaraq onun timsalında zəmanə cavanlarına bu cür dəyərli nəsihətlər verirdi: Aciz, qorxaq, axmaq və sadələvh olma, ağıllı və tədbirli ol. Avam və nadan qalma, özünə sənət və elm qazan. Ehtiyac içində olanlara və darda qalana kömək əlini uzat. Fırıldaqçı və şər adamlardan uzaqlaş, yaxşı və nəcib adamlarla yoldaşlıq et, dostluqda və yoldaşlıqda möhkəm ol. Heçkəsin pisliyini istəmə, xeyirxah ol. Seyid Əzim kiçik yaşlarında ikən Şamaxının tanınmış, mötəbər şəxslərindən olan atası Seyid Məhəmməd vəfat etmişdir. Seyid Əzim ana babası molla Hüseynin himayəsi altında yaşamışdır. Molla Hüseyn Dağıstanda Yaqsay kəndində ruhanilik edirdi. Babasından ərəb və fars dillərini öyrənən Seyid Əzim təxminən 10 il sonra Şamaxıya qayıdır və burada mədrəsədə oxuyub orta ruhani təhsilini tamamlayır. 1856-cı ildə ali ruhani təhsili almaq həvəsi 21 yaşlı gənc Seyid Əzimi İraqa, əvvəl Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə aparır. Gənc şair İraqda oxuyarkən dünyəvi elmlərə də böyük maraq göstərir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra 1869-cu ildə orada yeni üsul üzrə məktəb açaraq ömrünün axırına qədər burada müəllimlik edir. Köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq o, bu məktəbdə uşaqlara dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan və fars dillərini təlim edir, tarix, coğrafiya, hesab və s. fənlərdən ibtidai məlumat da verirdi. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın görkəmli şairi Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə və bir sıra başqa yazıçılar məhz onun məktəbində oxumuşlar.

Açar sözlər: irs, satira, məktəb, şeir, maarif, ədəbiyyat, cəhalət

ABSTRACT

In article S.A. Shirvani's passion for his people and his desire to be seen as one of the prosperous nations tells us that he is exploring the reasons behind his compatriots and making practical suggestions on how to reform them. Sayyid Azim gave his advice, which has not lost its educational value so far, at the beginning and end of the story, and linked them with the content of those works. The educator turned to his son, Mir Jafar, in his image, and gave his young men such valuable advice: Be sober, cowardly, stupid and naive, be smart and cautious. Avam and ignorance, gain art and knowledge. Stretch out your hands to help those in need and those in need. Keep away from fraudulent and evil men, befriend good and noble people, and be strong in friendship and companionship. Do not want anyone's evil, be kind. When he was very young, his father, a well-known figure of Shamakhi, died. Sayyid Azim lived under the patronage of his grandfather Molla Hussein. Molla Hussein was a priest in Yagsay village in Dagestan. Sayyid Azim, who studied Arabic and Persian from his grandfather, returned to Shamakhi about 10 years later, where he completed his secondary spiritual education, studying in madrasah. In 1856, a 21-year-old young Sayyid Azimi, with a desire to pursue a higher spiritual education, took me

to Iraq, first in Najaf and Baghdad, then in Syria. The young poet is also interested in secular science while studying in Iraq. After returning to Shamakhi, he opened a new school in 1869 and has been teaching there till the end of his life. Unlike the old mullahs, he teaches children in this school, along with religious sciences, Azerbaijani and Persian languages, history, geography, arithmetic, etc. He also provided basic information about the subjects. It is not by chance that the outstanding Azerbaijani poet Mirza Alakbar Sabir, famous writer and educator Sultan Majid Ganizadeh and several other writers attended his school.

Keywords: heritage, realist, school, poetry, literary, ignorance

Seyid Əzim Şirvani 1835-ci il iyul ayının 10-da Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Seyid Əzim kiçik yaşlarında ikən Şamaxının tanınmış, mötəbər şəxslərindən olan atası Seyid Məhəmməd vəfat etmişdir. Seyid Əzim ana babası molla Hüseynin himayəsi altında yaşamışdır. Molla Hüseyn Dağıstanda Yaşay kəndində ruhanilik edirdi. Babasından ərəb və fars dillərini öyrənən Seyid Əzim təxminən 10 il sonra Şamaxıya qayıdır və burada mədrəsədə oxuyub orta ruhani təhsilini tamamlayır.

1856-cı ildə ali ruhani təhsili almaq həvəsi 21 yaşlı gənc Seyid Əzimi İraqa, əvvəl Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə aparır. Gənc şair İraqda oxuyarkən dünyəvi elmlərə də böyük maraq göstərir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra 1869-cu ildə orada yeni üsul üzrə məktəb açaraq ömrünün axırına qədər burada müəllimlik edir. Köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq o, bu məktəbdə uşaqlara dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan və fars dillərini təlim edir, tarix, coğrafiya, hesab və s. fənlərdən ibtidai məlumat da verirdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın görkəmli şairi Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə və bir sıra başqa yazıçılar məhz onun məktəbində oxumuşlar.

Seyid Əzim irsinin böyük bir qismini şairin lirik əsərləri təşkil edir. Füzuli ədəbi məktəbinin ənənələrini davam etdirən şair lirik əsərlərində, xüsusən daha böyük çoxluq təşkil edən qəzəllərində saf və təmiz məhəbbəti tərənnüm edir, insan sevgisini qəlbləri şadlandıran, ürəkləri sevindirən bəşəri bir hiss kimi təqdim edir. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında ictimai mahiyyət daşıyan satiraları mühüm yer tutur. Şairi öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan da məhz bu satiralaradır. Seyid Əzimin dövrün ictimai eyiblərinə qarşı ifşaedici münasibəti satiralarında aydın bir şəkildə ifadə edilmiş, xalqın qanını soran istismarçı siniflər, bəy və mülkədarlar, çar çinovnikləri, xalqı avamlıq və fanatizm girdabında saxlayan ruhanilər tənqid obyektinə kimi götürülərək ifşa edilmişdir. Şairin «Əkinçinin hadisəsi», «Padşah və əkinçi», «Şamaxının yeni bəyləri haqqında həcv», «Köpəyə ehsan», «Yerdəkilərin göyə şikayəti» və s. kimi əsərləri maraqlı satirik parçalardır.

XIX əsr ədəbiyyatından danışarkən, ilk növbədə, maarifçilik ideyalarının yayılması kimiböyük bir hərəkət yada düşür. Bu hərəkətin təkanverici qüvvələri ayrı-ayrı növ və janrlarda yazıb-yaradan sənətkarlar olsalar da, onları bir ideya - maarifçilik ideyası birləşdirirdi. Belə maarifçilərdən bəziləri məktəblər açmasalar da, xalqın maariflənməsi yolunda əllərindən gələni əsirgəmərdilər. Hələ o dövrlərdə M.F.Axundzadə H.B.Zərdabiyə yazdığı məktublərin birində belə deyirdi: "Bir kompaniya təşkil edin və onlar da Azərbaycanın şəhər və kəndlərində məktəbxanalar açmaq işi ilə məşğul olsunlar".

Belə məktəb yaradan şəxslərdən biri də S.Ə.Şirvani olmuşdur. S.Ə.Şirvani şair olmaqla bərabər, işgüzar və istedadlı müəllim idi.

Ömrünün 18 ilini məktəbdarlığa bağlayan şair elmin bir çıraqlıq olub qaranlıq beyinləri işıqlandıracağını bilirdi. Hələ məktəb yaratmazdan əvvəl Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edərək yazırdı:

Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
Neçə ətfali-müflis onda əsir.

Şairin təsvirindən məktəbdəki dərs prosesinin hansı vəziyyətdə olması oxucuya tam aydın olur. Var gücü ilə yeni tipli məktəb yaratmaq üçün çalışan şair çox keçmir ki, Şamaxıda yeni üsullu məktəb açır. Onun bu məktəbində 36 şagird təhsil alırdı. Maddi ehtiyac içində yaşayan şair bu məktəbdən heç bir gəlir əldə etmirdi. Şair öz dövründə olan məktəb və dərslərlərin vəziyyəti haqqında şeirlərinin birində belə yazırdı:

Əvvəla, bizdə yox o məktəblər
Ki, verə kəsbi-elmi xalqa səmər,
Nə o günə kitablar əlan
Ki ola öz lisanında bəyan.
Bizə hasil nə şey olur yoxdan,
Ki ibtidadır kitabımız çoxdan.

Maarifpərvər şair gənc nəslin təlim-təربiyəsi üçün yeni tipli dərslərlərin olmasını da böyük zərurət hesab edirdi. Açdığı məktəbində yeni tipli dərslərlə gənc nəslin təlim-təربiyəsinə başlamaq üçün özü dərslərlə yaratmaq qərarına gəlir və buna tez bir zamanda nail olur. Şair ilk dərslərlə "Rəbiül-ətfar" ("Uşaqların baharı") 1878-ci ildə tamamlayır. Bu dərslərdən sonra şairin şöhrəti daha da artır. Mürtəce qüvvələrin hücumu isə səngimək bilmirdi.

S.Əzimin ikinci dərslərlə isə "Tacül-kitab" ("Kitabların tacı") adlanır. Şair bu dərslərlə 1883-cü ildə tamamlayır. Müəllif əsərini Aleksandrın taxta çıxdığı gün bitirdiyinə görə bu adı verir. "Müntəxəbat"ın müqəddiməsində şair hələ o zaman dilimizi Azərbaycan dili adlandırmışdır.

S.Ə.Şirvani dillərin öyrənilməsinə hələ öz dövründə böyük önəm verirdi. Belə ki, Şamaxıda təhsil alan və orada məktəb müəllimi işləyən A.Zaxarov S.Əzimi şəxsən görmüş və onun haqqında belə yazmışdır: "Hacı S.Ə.Şirvani 18 ildir ki, məktəb idarə edir. Fars, ərəb və bir neçə Dağıstan ləhcələrini bilir. Birinci dərəcəli şair kimi tanınır. O, rus dilində oxumaq və yazmaq bacarır, rus dilində çətin danışır, lakin yaxşı başa düşür. Onun məktəbində rus dili dəxi təlim edilir. Rusca təlim edən şəhər məktəbinin 6-cı sinif tələbəsidir".

. Şair - nəsihət verən müəllim, real olaraq atadır, onun oğlunun simasında yetişməkdə olan gəncliyə öyüd-nəsihət verməyə mənəvi haqqı var. Müraciət forması kimi xitabdan istifadə edən şair gəncliyi elmə, təhsilə səsləyir, nicat yolunu ancaq elmdə görür.

Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get əhli-ürfan ol!
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kəsin elmi var, o, insandır.

Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsi biri azərbaycanca, digəri isə farsca iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Azərbaycanca bədii irsinin əsasını qəzəl janrı təşkil edir.

Şairin əsərləri içərisində müxtəlif Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümələr, Sədi, Hafiz və Məhəmməd Füzul şeirlərinə yazdığı nəzirələr də vardır. Lakin bunlar şairin zəngin bədii irsi içərisində az yer tutur. Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının çox hissəsi lirik janrda yazılmış orijinal əsərlərdən ibarətdir ki, bunların da çoxu qəzəllərdir.. Şairin qəzəllərində həyat sevgisi, nikbin əhval-ruhiyyə, dini etiqad xüsusi yer tutur. Onun aşiqanə qəzəlləri daha çoxdur. Müəllifin şeirə hərarət və can verən dərin lirikasını məhz bu qəzəllərdə görmək olur.

Gecə gördüm səni, ey afəti dövrən, yuxuda,
Ki, elərdin mənə yüz lütfi-firavan yuxuda.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının ikinci mərhələsi onun maarifçi və tənqidi-satirik şeirlərlə başlayır ki, artıq bu zamandan etibarən onun yaradıcılığında realizm üstünlük təşkil edir. Onun realist şeir yaradıcılığı sahəsinə keçməsinə "Əkinçi" qəzetinin mühüm rolu olmuşdur. Çünki, məhz "Əkinçi"nin təsiri ilə şair günün bir çox zəruri məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir, müasir həyatın tələblərinə uyğun şeirlər yazır, Azərbaycanın ilk mətbu orqanında nəşr etdirir. Maarifçi şair üçün "Əkinçi" xalqa müraciət yeri idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabinin xeyirxah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah bir insan kimi

qiymətləndirirdi. O, "Əkinçi"də çap etdirdiyi şeirlərlə müasirlərini bu qəzeti oxumağa, ona kömək etməyə çağırırdı:

Bəs "Əkinçi" cəlalımızdır bizim,
Nasehi xoşməqalımızdır bizim.
Səy edək, ey guruhi-niksifat,
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat.

Şairin əsərləri içərisində öyüd, təmsil və didaktik mahiyyət daşıyan mənzum hekayələr vardır ki, bunların da müəyyən bir hissəsi öz ideyaları etibarilə onun maarifçi şeirləri ilə birləşir. Doğruculuq, mərdlik, dostluq, yoldaşlıqda mətanət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlarla yaxşı rəftar və s. gözəl və nəcib sifətlərin tərbiyələndirilməsi həmin öyüdlərin əsas məzmununu təşkil edir.

Seyid Əzim Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan satiraları onun ümumi yaradıcılığında müstəsna mövqe tutur. Onu öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan "Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri", "Dəli şeytan", "Məkri-zənan", "Bəlx qazisi və xarrat", "Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Elmsiz alim", "Alim oğul ilə avam ata" ,"Qafqaz müsəlmanlarına xitab" və s. satiralarıdır.

Şairin "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" şeirində maarifçilik ideyaları əksini tapmışdır. Maarifçi şair Qafqaz əhalisinin digər xalqlardan geridə qalmasının səbəblərindən, günahkarlarından cəsarətlə söz açır, doğma xalqın düşmənlərini qəzəb və nifrətlə ifşa etməklə yanaşı, mütərəqqi ideyaları təbliğ edir, nöqsanların aradan qaldırılması, gerilikdən xilas olmağın yollarını göstərir. Şeirdə mədəni gerilik, tərəqqi və inkişaf yolunda ləngiməni göstərir, onun səbəblərinə toxunur. Əsərdə inkişaf və tərəqqiyə çağırış vardır.

Əsər Qafqaz əhalisinə, hörmət sahiblərinə, xeyir iş görənlərə, millətin qeyrətini çəkənlərə, hörmətli adamlara müraciətlə başlayır. Millətimizin gündən-günə gözdən düşdüyünü, hörmətsiz olduğunu, dərdə, bəlaya düşər olduğunu bildirir. Bu qədər dərdə isə elmsizliyin səbəb olduğunu söyləyir. Göstərilir ki, nadanlıq dərdi bir bəladır, onun dərmanı isə elmdir. Şair qeyri millətlərlə bizim milləti müqayisə edir, onların tərəqqi etdiyini, bizim isə zillətdə qaldığımızı vurğulayır.

Şair xalqa "tor, tələ" quranlar dedikdə din xadimlərini nəzərdə tutur. Fırıldaqçı, hoqqabaz din xadimlərinin fikri yalnız xalqı soymaqdır. Şair həyatda müşahidə edilən nöqsanların, eyblərin səbəbini elmsizliklə əlaqələndirir. İnsanın bəzəyi elmdir, mərifətdir, elmsiz insan heyvana bənzədilir. Nadan insanın başına çox müsibətlər gəlir.

S.Ə.Şirvani həm də ictimai xadim olmuşdur. Onun çox gözəl təşkilatçılıq bacarığı olmuşdur. Məşhur "Beyt üs-Səfa"nın (ərəbcə "Səfanın evi" anlamındadır; 19-cu əsrin 60-cı illərində yaradılmış şairlər məclisi idi. Şamaxılı şair Məhəmməd bəy Səfanın evində yaradılmışdı. Şirvan şairlərindən Mollağa Bixud, Ağababa Zühuri, Qafar Rağib, Ələkbər Qafil, Molla Mahmud Zuyi və başqa tanınmış şairlər bu məclisin fəal üzvlərindən idilər. Məclisə S.Ə.Şirvani və M.Bixud başçılıq edirdilər. "Beyt üs-Səfa" Şuşadakı "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan", Bakıdakı "Məcmə üş-şüəra" ədəbi məclisləri ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdı) yaradıcılarından və rəhbərlərindən idi.

Seyid Əzim insanlara dərin və hərtərəfli bilik qazanmağı tövsiyə edir və bunula bərabər gözəl əxlaq və ədəbə yiyələnməyi zəruri hesab edirdi.

Seyid Əzimin nəcib ideyalar tərbiyə edən əsərlərini məktəb şagirdləri bir əsrdən artıqdır sevə-sevə oxuyub əzbərləyirlər. Şairin öz oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazdığı şeirlərdə təbliğ olunan fikirlər əslində bütün uşaqlar və gənclər üçün olduqca faydalıdır.

Seyid Əzimin öyüdlərində zəhmət, əmək insanı ucaldan başlıca amillər kimi göstərilir və gənc nəsəl işsizlikdən, bikaçılıqdan uzaqlaşmış, müəyyən bir sənətə yiyələnmək tövsiyə olunur.

Ey oğul, bil ki, adəmi-bikar,
Xüşk olan bir odundu, layiqi-nar.
Bunu bizdən deyibdilər əqdəm,
Sənəti olmayan deyildir adil

Seyid Əzim şeirlərində Şamaxıda o zamanlar rus dilində yeni rəsmi dövlət məktəbinin açılmasından, özünün bu məktəbdə müəllim kimi çalışmasından və elmin məziyyətlərindən bəhs edir. O, elmlə şəxsi var-dövlət sahibi, elmsiz şəxsi isə heyvan kimi dəyərləndirir.

Oğlu Mir Cəfərə yazdığı bir məktubunda şair bu fikrini daha kəskin şəkildə ifadə edərək yazır: “Təvəqqe eləyirəm ki, yaxşı dolanasan, ananı incitməyəsən, yoldaşlarını incitməyəsən, oxumağa səy eləyəsən”.

Seyid Əzim əsl sənətə yiyələnmək üçün elmi əsas götürür. O deyir ki, yaxşı sənətkar olmaq üçün elmlə olmaq lazımdır, çünki elmsiz sənət dəyərsiz bir şeydir.

Şair “Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım” mısrası ilə başlayan şeirində öz övladına əhli-ürfan kimi yetişməyi, bunun üçün “hər lisanə rağib” olmağı, bütün elmləri öyrənməyi məsləhət görür:

Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get əhli-ürfan ol...
Cəhd qıl neməti-təmamə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.

Klassik rus ədəbiyyatının mütərəqqi rolunu və əhəmiyyətini düşünən Seyid Əzim Azərbaycan təzkiyəçiləri arasında ilk dəfə ola-raq rus ədəbiyyatına da müəyyən yer ayırmışdır. O, xüsusilə Puşkinin zəngin irsindən rəğbətlə bəhs etmiş, onu kamala çatmış ən yüksək bir şair, faydalı əsərlər müəllifi və yeni rus ədəbi dilinin mahir bilicisi, ustası kimi tərifləmişdir. Şair şeirlərinin birində oğluna xitabən öz dövrünün gənclərinə rus dilini öyrənməyi məsləhət görür:

Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol rusi elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.

Seyid Əzimin rus dilini öyrənməyi təbliğ etməsi o dövr üçün mütərəqqi bir hadisə idi. O zaman Azərbaycanda hakim dairələr, ruhanilər rus dilinin, Rusiyadan ucqarlara keçən hər cür qabaqcıl ideyaların əleyhinə çıxırdılar. Elə buna görə də avam xalqa rusca oxumağı şəriətə qadağan edir, rus dilində kitab, qəzet, jurnal oxuyanları “kafir” adlandırırdılar.

Mütərəqqi ideyaların qarçısı olan Seyid Əzim bu mühafizəkarların əleyhinə olaraq rus dilinin tədrisini, rus və Avropa mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətlərindən istifadə etməyi günün ən vacib və zəruri məsələlərindən sayır və bu sahədə müasiri Həsən bəy Zərdabi ilə bərləşirdi

Şairin fikrincə, insan elm və tərbiyə sayəsində öz əxlaqını və ədəbini inkişaf etdirib yetkin səviyyəyə çata bilər. İnsanın səadətini mayasında tərbiyə dayanır. Tərbiyəsiz elmin isə faydası yoxdur:

Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyə səmərsizdir.
Tərbiyə mayeyi-səadətdir,
Tərbiyə şəxsə malü dövlətdir.

S.Ə.Şirvani ilk yaşlardan verilən tərbiyəni, ailə tərbiyəsini zəruri sayır, valideynlərin övladlarına düzgün tərbiyə verməyi məsləhət bilirdi. O, “Qoca ana və oğul” adlı şeirində ilkin tərbiyənin nə-yə qadir olduğunu çox ibrətamiz bir misalla qeyd edirdi. Onun fikrincə, valideynlər övladlarına nümunə olmalı, məktəblə, müəllimlərlə sıx əlaqə saxlamalıdır. Hər bir valideyn övladını cəmiyyətin faydalı bir üzvü kimi tərbiyə etməlidir.

Seyid Əzimin əsərlərində əxlaq tərbiyəsində dair fikirləri mühüm yer tutur. Onun bütün əsərlərində doğruluq, dostluq və yoldaşlıq, xeyirxahlıq, rəhmlik, torpağa bağlılıq təqdir edilir, paxıllıq, hiyləgərlik, yalançılıq, mərhəmətsizlik, kobudluq isə tənqid olunur. O, əməyi nəinki yaşayış mənbəyi, habelə elmi həyatla bağlayan vacib bir amil, insan aqlını inkişaf etdirən və mühüm tərbiyə vasitəsi hesab etmişdir.

Onun fikrincə, əmək əqli təhsilin zəruri bir ünsürüdür. O, hər hansı bir peşəyə yiyələnmək istəyən şəxsin həmin peşəni kamil bilməsini zəruri sayır və məhdud bir peşə sahibi olmağın əleyhinə çağırırdı. O, eyni zamanda çox peşəçiliyi tənqid edirdi S.Ə.Şirvani oğluna

öyüdlərində elm adamlarına hörmət etməyi məsləhət görür və deyirdi ki, elm əhlinə həmişə hörmət etmək gərəkdir.

Seyid Əzim bu günə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməyən öyüd-nəsihətlərini mənzum hekayələrinin başlanğıcında və axırında verir, onları həmin əsərlərin məzmunu ilə əlaqələndirirdi. Maarifçi-pedaqoq öz oğlu Mir Cəfərə üz tutaraq onun timsalında zəmanə cavanlarına bu cür dəyərli nəsihətlər verirdi: Aciz, qorxaq, axmaq və sadələvh olma, ağıllı və tədbirli ol. Avam və nadan qalma, özünə sənət və elm qazan. Ehtiyac içində olanlara və darda qalanlara kömək əlini uzat. Fırıldaqçı və şər adamlardan uzaqlaş, yaxşı və nəcib adamlarla yoldaşlıq et, dostluqda və yoldaşlıqda möhkəm ol. Heçkəsin pisliliyini istəmə, xeyirxah ol. Hər bir işi gördükdə əvvəlcə yaxşı düşün, sonra o işə başla. Qaşqabaqlı olma, şirindilli və gülərlüzlü olmağı özünə adət elə. Məclisdə ədəblə otur və ədəblə danış. Sözü öz məqamında düşünərək söylə.

Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. F.Qasımsadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı- 2004.
2. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı-2008
3. S.Ə.Şirvani. Əsərləri. I-III cild, Bakı 2005

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNİN ORTAQ LEKSİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
COMMON LEXICAL FEATURES OF WESTERN AZERBAIJAN AND EASTERN
ANATOLIAN DIALECTS.

Əlvən CƏFƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET

Şərqi Anadolu bölgəsi dialektlərindəki müqayisələr müasir Türkiyə türkcəsinin qrammatikasına əsasən aparılmışdır. Xüsusilə qeyd edək ki, Şərqi Anadolu dialektlərində işlənən bir çox sözlər Türkiyə Türkcəsi aspektindən dialektizmlər sayılsa da Azərbaycan ədəbi dili baxımından bu sözlər ümumişlək sözlər hesab olunur. Türk dillərinin tarixi müqayisəli araşdırılması AMEA-nın Nəsimi Adına Dilçilik institutunun Türk dilləri şöbəsində əsas yerdə durur. F.e.d.Məhəbbət Mirzəliyeva həmin şöbənin bir sıra əməkdaşları ilə birlikdə «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» adlı iki cildlik sanballı tədqiqat işi ortaya qoymuşlar. Türk dillərinin qədim leksik qatlarının tədqiqatında ikinci sanballı əsəri isə dosent Baba Məhərrəmli ortaya qoymuşdur. «Türk dillərinin qədim leksikası» adlı əsərdə müəllif türk dillərindəki söz köklərinin ilkin strukturu, kök morfemlərdəki morfonoloji dəyişmələrin səbəblərini müəyyənləşdirmiş, zəngin faktlarla bəzi söz köklərinin arxeotiplərini bərpa etmiş, söz yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bundan başqa aşağıda Qərbi Azərbaycan Dialektlərində işlənən bəzi sözlərin leksik xüsusiyyətləri Türkiyə türkcəsinin Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Adaxlamax - Körpənin ilk addım atması.

Adaklamak - Körpənin yeni yeriməyə başlaması: ŞA-nın Bitlis, Tunceli və Malatya dialektlərində.

Ağız - Yenicə doğmuş heyvanın ilk südü.

Ağız/ağuz - Balalayan heyvanların ilk südü: Yeni doğmuş bir hayvandan ilk günlərdə sağılan, qatı yapışqan süd. Yeni doğmuş bir hayvandan ilk südündan hazırlanmış yemək növü. ŞA-nın Artvin, Qars, İğdır, Ərzurum, Ərzincan, Bitlis, Tunceli, Malatya, Van, Elazığ mərkəz və yaxın kəndləri dialektlərində.

Suç - günah.

Suç - Bu söz Türkiyə türkcəsi ədəbi dilində də işlənərək günah mənasını verir. Bu söz Ərzurum dialektində *suş* şəklində işlənir. Bütün bu müqayisəli təhlillər də onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə Şərqi Anadolu dialektləri arasında ortaqlıq çox yüksək səviyyədədir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Türkiyə, Şərqi Anadolu, leksika, dialekt

ABSTRACT

Comparisons in the dialects of the Eastern Anatolian region were made on the basis of modern Turkish grammar. It should be noted that although many of the words used in Eastern Anatolian dialects are dialects from the Turkish aspect, in the literary language of Azerbaijan, these words are considered to be universal words. Historical Comparative Study of Turkish Languages is at the forefront of the Turkish Language Department of the Nasimi Institute of Linguistics of ANAS. Dr. Mahabbat Mirzaliyeva together with a number of the staff of the department presented a two-volume research work entitled "Issues of Historical and Comparative Lexicology of Turkish Languages". The second most significant work in the study of the ancient lexical layers of the

Turkic languages was revealed by Associate Professor Baba Maharramli. “Ancient Lexicon of Turkish Languages” the author's original structure of word roots in Turkic languages, identified the causes of morphological changes in root morphemes, restored the archeotypes of some root roots with rich facts and identified the main directions of word creation. In addition, the lexical features of some of the words used in the Western Azerbaijan Dialogues have been analyzed in comparison with the Turkic Turkish Anatolian dialects.

Adakhlamak - The baby's first step.

Adaklamak - New baby's move: In the dialects of Bitlis, Tunceli and Malatya, Eastern Anatolia.

Aghiz - The first milk of a newly born animal.

Aghiz/aghuz - First milk of calving animals: In the early days of a newborn animal, solid glue milk. The first milk from a newborn animal. In the dialects of the central and nearby villages of Eastern Anatolia, Artvin, Kars, Ighdir, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Tunceli, Malatya, Van, Elazığ.

Such - sin.

Such - This word is used in Turkish literary language, which means sin. This word is used in the Erzurum dialect in the form of sushi. All these comparative analyzes also show that the partnership between the Western Azerbaijan dialects and the Eastern Anatolian dialects is very high.

Keywords: Western Azerbaijan, Turkey, Eastern Anatolia, Vocabulary, Dialect

Giriş

Şərqi Anadolu bölgəsi dialektlərindəki müqayisələr müasir Türkiyə türkcəsinin qrammatikasına əsasən aparılmışdır. Xüsusilə qeyd edək ki, Şərqi Anadolu dialektlərində işlənən bir çox sözlər Türkiyə Türkcəsi aspektindən dialektizmlər sayılsa da Azərbaycan ədəbi dili baxımından bu sözlər ümumişlək sözlər hesab olunur. Məsələn: *Baya-bayaq (az öncə) belek-bələk, belke-bəlkəsazah <sazaq, saral (mak) <saral (maq) yaylım <yaylım (otlaq), yit (mek) <it (mək), yu:n <yuyun (maq)*

Araşdırmalar

Türk dillərinin tarixi müqayisəli araşdırılması AMEA-nın Nəsimi Adına Dilçilik institutunun Türk dilləri şöbəsində əsas yerdə durur. F.e.d.Məhəbbət Mirzəliyeva həmin şöbənin bir sıra əməkdaşları ilə birlikdə «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» adlı iki cildlik sanballı tədqiqat işi ortaya qoymuşlar. Türk dillərinin qədim leksik qatlarının tədqiqatında ikinci sanballı əsəri isə dosent Baba Məhərrəmli ortaya qoymuşdur. “Türk dillərinin qədim leksikası” adlı əsərdə müəllif türk dillərindəki söz köklərinin ilkin strukturu, kök morfevlərdəki morfonoloji dəyişmələrin səbəblərini müəyyənləşdirmiş, zəngin faktlarla bəzi söz köklərinin arxeotiplərini bərpa etmiş, söz yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bundan başqa aşağıda Qərbi Azərbaycan Dialektlərində işlənən bəzi sözlərin leksik xüsusiyyətləri Türkiyə türkcəsinin Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Adaxlamak - Körpənin ilk addım atması.

Adaklamak – Körpənin yeni yeriməyə başlaması: ŞA-nın Bitlis, Tunceli və Malatya dialektlərində.

Ağız - Yenicə doğmuş heyvanın ilk südü.

Ağız/ağuz – Balalayan heyvanların ilk südü: Yeni doğmuş bir hayvandan ilk günlərdə sağılan, qatı yapışqan süd. Yeni doğmuş bir hayvandan ilk südündan hazırlanmış yemək növü. ŞA-nın

Artvin, Qars, İğdır, Ərzurum, Ərzincan, Bitlis, Tunceli, Malatya, Van, Elazığ mərkəz və yaxın kəndləri dialektlərində.

Ağnağaz - dəyirməndə növbədənənar üyüdüən az miqdarda taxıl,

Ağnağaz - 1. Günəşırı üyüdüən taxıl. 2. Yazda onun bitdiyi zamanlarda az-az üyüdüən buğda. 3. Az, azacıq. ŞA-nın Ərzurum dialektində.

Suç - günah.

Suç - Bu söz Türkiyə türkcəsi ədəbi dilində də işlənərək günah mənasını verir. Bu söz Ərzurum dialektində *suş* şəklində işlənir. Bütün bu müqayisəli təhlillər də onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə Şərqi Anadolu dialektləri arasında ortaqlıq çox yüksək səviyyədədir.

Şərqi Anadolu bölgəsi dialektlərindəki müqayisələr müasir Türkiyə türkcəsinin qrammatikasına əsasən aparılmışdır. Xüsusilə qeyd edək ki, Şərqi Anadolu dialektlərində işlənən bir çox sözlər Türkiyə Türkcəsi aspektindən dialektizmlər sayılsa da Azərbaycan ədəbi dili baxımından bu sözlər ümumişlək sözlər hesab olunur. Məsələn: *Baya-bayaq (az öncə) belek-bələk, belke-bəlkəsazah <sazaq, saral (mak) <saral (maq) yaylım <yaylım (otlaq), yit (mek) <it (mək), yu:n <yuyun (maq)* [Gülseren, 2000: s. 389, 413, 424]

Türk dillərinin tarixi müqayisəli araşdırılması AMEA-nın Nəsimi Adına Dilçilik institutunun Türk dilləri şöbəsində əsas yerdə durur. F.e.d.Məhəbbət Mirzəliyeva həmin şöbənin bir sıra əməkdaşları ilə birlikdə «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri»

[Mirzəliyeva, 2004] adlı iki cildlik sanballı tədqiqat işi ortaya qoymuşlar. “Bu cür araşdırmalar və tarixi etimoloji analizlər Azərbaycan dili, o cümlədən türk dillərinin leksik laylarının açılmasına imkan yaradır, son nəticədə isə türk dillərinin tarixi leksikologiyası sahəsində yeni-yeni tədqiqatlar üçün zəmin yaradır. Leksik vahidlərin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixini və mərhələlərini izləməyə, bir tərəfdən türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyasının yaradılmasına, digər tərəfdən isə türk ədəbi dillərinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir...Türk dillərinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixinin izlənilməsi, baş verən proseslərin araşdırılması, ayn-ayn sahə leksikasının tarixi-müqayisəli öyrənilməsi bu gün olduqca vacib və zəruridir. [Mirzəliyeva, 2004: s. 3]

Türk dillərinin qədim leksik qatlarının tədqiqatında ikinci sanballı əsəri isə dosent Baba Məhərrəmli ortaya qoymuşdur. “Türk dillərinin qədim leksikası” adlı əsərdə müəllif türk dillərindəki söz köklərinin ilkin strukturu, kök morfemlərdəki morfonoloji dəyişmələrin səbəblərini müəyyənləşdirmiş, zəngin faktlarla bəzi söz köklərinin arxeotiplərini bərpa etmiş, söz yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. [Məhərrəmli, 2017]

Tədqiqatçı bir çox söz köklərinə toxunmuşdur. Məsələn, tədqiqatçı qeyd edir ki, türk dillərində qədim söz köklərindən olan “Tar-“əkmək” kökü XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə qeydə alınmışdır. Müasir Sarı Uyğur dilində *tari- // taru-* “yeri şümləmək”, Labnor dilində, r>y səs keçidi ilə, *tay-* “şümləmək”, Azərbaycan dilində *tarla* “əkin yeri” və Türkiyə türkcəsində tarım- “kənd təsərrüfatı” (əkinçilik-Ə.C) Qədim türk dilində *tari-* əkmək sözü işlənmişdir. [Məhərrəmli, 2017: s.196]

Bundan başqa tədqiqatçı *Yığ*-söz kökünə də nəzər salmışdır. Müəllif bu söz kökü haqqında qeyd edir ki, *Yığ*-söz kökü *Ağla*-feilinin köküdür. Türk dillərindəki *yığla- // ağla-, ağı, yuğ* sözləri eyni kökdəndir. Çağatay yazılarında *yığ-* “ağla-maq, göz yaşı” mənasında, qədim türk dillərində *yığı* sözü “fəryad, inilti”, Ə Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *yığla-* feili ağlamaq mənasındadır. [Məhərrəmli, 2017: s.200]. Bu kimi nümunələr həddindən artıqdır və bir çox tədqiqatçılar da bu şəkildə ortaqlıq müqayisələr aparmışdır.

Şərqi Anadolu bölgəsi türklərinin dilləri içərisində mübahisəli dillər çoxdur. Şərqi Anadoluda bir qrup alimlərin türk dillərinə, bir çox alimlərin də kürd dilinə aid etdiyi Zaza dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Strazburq Universitetinin dilçisi Qoşi Kojima Türkiyə türkcəsi və Zaza dili arasında leksik bənzərliyin daha çox olduğunu sübut etmişdir. [Türkdöğən, 1106: s.178].

Digər tərəfdən, bir çox dilçilər Zaza və Kurmanc dillərinin indiki vəziyyətini tədqiq edərkən bu dillərin kökündə Türkiyə türkcəsi olduğu və bəzən bir sözün ilk hecasının Türkiyə türkcəsində və son hecasının isə xarici və ya ərəb dilində olduğunu qeyd edirlər.

Qədim Türk dilində sonu “*r, t, p, k*” kimi kar samitlər və “an” hərfləri ilə bitən “çor, kor, şor, tor, bor, çir, çeper, çığır, aygır, zincir, çadır, bakır, nahır, ahır və sepet, şerbet, merek, tezek, kepek, petek, kelek, gerek, ördek, emek, inan, derman, duman, yaman, tufan, aslan, ceylan, can” kimi sözlər həm Kurmanc dilində həm də Zaza dilində dəyişməmişdir. Bundan başqa bu dillərdə ev və məişət əşyalarının, cüt dırnaqlı hayvanların, qədim xəstəlik və dərmanların, otların doxsan faiz adları Türk dilindədir.

Onu da qeyd edək ki, Zaza dilində işlənən bir çox sözün Azərbaycan türkcəsi ilə də çox uyğunluğu görünür.

Məsələn: Türkiyə türkcəsində, *yığit*, Kumanc dilində, *ağit*, Zaza dilində, *igit*, Türkiyə türkcəsində qədim bir xəstəliyin adı olan *kurudert*, Kurmanc dilində, *kurredert*, Zaza dilində, *kurredert* kimi səslənir. [Fırat, 2007: s.15].

Yuxarıda qeyd edilənlər Azərbaycan türkcəsində, *igid və qurudərd* olaraq işlənir. Zaza dili və Kurmanc dilində çox istifadə edilən *kuru-iftira, gülü-çimen, sorgu-sual* kimi sözlər Türkiyə türkcəsi ilə bağlanan ərəb və fars dilli sözlərdir.

Bildiyimiz kimi Şərqi Anadolu 14 ildən ibarətdir. Burada isə, leksik cəhətdən ortaq və fərqləri müəyyənləşdirmək üçün Şərqi Anadolu dialektlərindən Azərbaycan türkcəsinə yaxın olan Qars və İğdır dialektlərini və çox da yaxın olmayan Muş dialektlərini götürdük. Yuxarıda tam olaraq hər bir ilin dialekti tədqiqata cəlb olunduğu üçün burada təkrara yer vermək istəmədik və nəticə olaraq 3 bölgəni müqayisə etdik. Türkiyə ədəbi dili üçün dialektoloji söz olan lakin Azərbaycan türkcəsində ədəbi dildə işlənən bir neçə ortaq sözə və bu sözlərin ortaq leksik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq. Bunun üçün qısa bir cədvəl tərtib etdik:

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdən görürük ki, Azərbaycan ədəbi dilində hal hazırda işlənən sözlər Türkiyə ədəbi dili üçün dialektoloji söz sayılır. Şərqi Anadolunun Qars və İğdır dialektlərində dialektlərində işlənən və göy, göyərti mənasını verən *pencər* sözü Qərbi Azərbaycan Dialektlərində də işlənir. Məsələn. Getdi, bir beşdəyqə də çəhmədi bir də geri qayıtdı, gəldi, dedi bu pencərdən aparacam, dedim aparırsan apar, nə deyim, pencər göydü də. [Karaman, 2011: s.139]

Türkiyə ədəbi dili üçün dialektoloji söz sayılan *laylay* sözü Azərbaycan ədəbi dilində ümumişlək söz sayılır və layla şəklində işlənir. Türkiyə Türkcəsində, *ninni*, Muş, Qars və İğdır dialektlərində *layla* Qərbi Azərbaycan dialektində isə *laylay* şəklində işlənir və uşağın beşiyi başında anaların səsləndirdiyi həzin sözlər və mahnılardır. Məsələn:

Laylay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan,
Qızıl gülün içində,
Şirin yuxu tapasan [Karaman, 2011: s.107]

Bundan başqa aşağıda Qərbi Azərbaycan Dialektlərində işlənən bəzi sözlərin leksik xüsusiyyətləri Türkiyə türkcəsinin Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Adaxlamax - Körpənin ilk addım atması.

Adaklamak – Körpənin yeni yeriməyə başlaması: ŞA-nın Bitlis, Tunceli və Malatya dialektlərində.

Ağız - Yenicə doğmuş heyvanın ilk südü.

Ağız/ağuz – Balalayan heyvanların ilk südü: Yeni doğmuş bir hayvandan ilk günlərdə sağılan, qatı yapışqan süd. Yeni doğmuş bir hayvandan ilk südündan hazırlanmış yemək növü. ŞA-nın Artvin, Qars, İğdır, Ərzurum, Ərzincan, Bitlis, Tunceli, Malatya, Van, Elazığ mərkəz və yaxın kəndləri dialektlərində.

Ağnağaz - dəyirməndə növbədənəkənar üyüdüən az miqdarda taxıl,

Ağnağaz - 1. Günəşırı üyüdüən taxıl. 2. Yazda onun bitdiyi zamanlarda az-az üyüdüən buğda. 3. Az, azacıq. ŞA-nın Ərzurum dialektində.

Alacalı - Fərqli.

Alacalı - Çox rəngli, qarışıq rəngli. ŞA-nın Tunceli dialektində.

Arğac - Dağ qoçu.

Arhaç - Davarların açıqda toplu halında yatdıqları yer, dağ yamaqları. ŞA-nın Qars mərkəz və kəndləri, Ağrı və Malatya dialektlərində.

Arı - Təmiz.

Arı-Təmiz, tərtemiz, saf, yaxşı, müqəddəs. ŞA-nın Artvin, Malatya bölgələrində.

Basarat - Bacarıq.

Besiret - basireti bağlanmaq: özündə hər hansı bir şeyi etmək gücünü tapmamaq. Ərzurum ili dialektləri.

Bayax - İndi.

Bayah – Demin (Demin-Türkiyə türkcəsində), az öncə, indi. ŞA-nın Artvin, İğdır, Kars, Ərzurum, Van, Malatya bölgəsi dialektlərində.

Bələn - Döngə, aşırım.

Belen, beleñ - Təpə, yüksək yer, üzəri yastı təpə, kiçik təpə, yüksək, dağlıq yerlərdə görünən düzənlik, ağacsız açıq yer, dağ üzərindəki yüksək keçid yolu, döngəlik, dik dağ yolu. ŞA-nın Malatya, Ərzurum dialektlərində.

Bozarmax - Əsəbiləşmək.

Bozarmah – Üz turşutmaq, əsəbiləşmək. ŞA-nın İğdır və Qars dialektlərində

Bozdamax - Ağlamaq.

Bozdamak - Qaçmaq, yüyürmək. ŞA-nın Malatya dialektində.

Bölmə - nəlbəki,

Bölme - Çay tabağı, çay qabı, nəlbəki. ŞA-nın Ağrı dialektində.

Çalası - qatıq mayası.

Çalası - Yoğurt (Yoğurt-Türkiyə türkcəsində) qatıq mayası. ŞA-nın Qars dialektində.

Çatı - ip, kəndir, yoğun kəndir.

Çatı - ip, kəndir. ŞA-nın Qars dialektində.

Çiçə - nənə.

Çiçə//cice - bacı, xala, bibi. ŞA-nın Qars, İğdır, Artvin dialektlərində.

Çözələməx' - açib uzatmaq.

Çözelemek - Yamamaq. ŞA-nın Qars, Elazığ dialektində.

Danna - sabah.

Dan – sabah vaxtı. ŞA-nın Qars, İğdır, Malatya dialektlərində.

Dəyişəx' - alt paltar,

Değişik//deyişik - əlavə, artıq iç geyimi, geyim. ŞA-nın Artvin, Malatya dialektlərində.

Döş - təpə.

Döş – sinə, qucaq, bağır (bağrına basmaq-Ə.C). ŞA-nın Artvin, Qars, İğdır, Ərzincan, Ağrı, Elazığ və Malatiya dialektlərində. Qarın boşluğu. Ərzurum dialektində.

Düşük - ağılsız, səfeh.

Düşük – Alçaq, yaramaz, əxlaqsız qadın, halı, vəziyyəti yerində olmayan, nizamsız geyinən. ŞA-nın Ərzincan, Ərzurum, Qars və İğdır dialektlərində

Gödən - qarın, mədə.

Göden - Boğaz: Gödeniñe gara yara çıha. ŞA-nın İğdır-Qars dialektlərində. basdırma mənasında isə Ərzincan dialektində işlənir. Bundan başqa Türkiyənin digər dialektlərindən Isparta və Burdur dialektlərində də mədə mənasını verən sözdür.

Güzəm - payızda qırılan yun.

Güzem - payızda qırılan qoyun, quzu yunu. ŞA-nın Artvin, Qars, İğdır və Ərzurum dialektlərində.

Kəvşən - çöl, əkin əkilən və ya mal otarılan yer.

Kevşen - ətraf, sərhəd, yaylaq, qoruq. (Bizim bağ köyün kevsənindedir. Türkiyə türkcəsində.) ŞA-nın Van, Ağrı illəri dialektlərində.

Körəmz - qatıqla südün qarışığı və s.

Köremz – çiy südlə qatığın qarışdırılaraq hazırlanan yemək növü. İçinə çörək doğranmış ayran. Qatı. ŞA-nın Malatiya dialektində.

Oğursax - balası ölmüş heyvan.

Öğürsek - cütləşmək istəyən dişi heyvan. Süd verən qoyun. ŞA-nın İğdır, Ərzincan və Elazığ dialektlərində.

Otuxmax - təzə ot yeməyə başlamış quzu, buzov.

Otukmak - quzu, oğlaq, buzov və başqa heyvan balalarının ot yeməyə başlaması. ŞA-nın İğdır dialektində. Bundan başqa Türkiyənin Isparta, Burdur, Ordu, Hatay, Konya və s. dialektlərində də bu mənada işlənir.

Suç - günah.

Suç - Bu söz Türkiyə türkcəsi ədəbi dilində də işlənərək günah mənasını verir. Bu söz Ərzurum dialektində *suş* şəklində işlənir.

Bütün bu müqayisəli təhlillər də onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə Şərqi Anadolu dialektləri arasında ortaqlıq çox yüksək səviyyədədir.

Kaynakça

Cemil Gülseren. Malatya ili ağızları: inceleme - metinler - sözlük ve dizinler. Ankara: “Türk Dil Kurumu”, 2000, 447 s.

Fırat M. Şerif. Doğu illeri ve Varto tarihi: Etimoloji-Din-Etnoğrafya-Dil ve Ermeni Mezalimi, İstanbul: “IQ Kültür Sanat Yayıncılık”, 2007

Karaman Erdal. Ermenistan türklerinin ağızları. İstanbul: “Kesit Yayınları” 2011, 506 s.

Məhərrəmli Baba. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2017, 272 səh.

Mirzəliyeva M., Vəliyeva K. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: “Kitab aləmi” 2004, 331 səh.

Türkdoğan Orhan. Güneydoğu kimliği: aşiret-kültür ve insan. Bolu: “Türkocağı”, 1106, 254 s.

İNGİLİS DİLİ VƏ ONUN VARIATIVLIYI ENGLISH AND ITS VARIABILITY

Minayə MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZƏT

Variativliyi öyrənərkən ingilis dilinin formal və qeyri-formallığını da nəzərdə tutmaq lazımdır. Formal ingilis dili, məlum olduğu kimi, kitab dilidir, o rəsmidir, burada o qədər də fərdilik hiss olunmur. Orada ixtisarlar, nitqin yarıda qırılması, ziddiyyətli nitq, bir sözlə canlı danışmaq dilində rast gəldiyimiz xüsusiyyətlər yoxdur. Qeyri-formal ingilis dili isə bunun əksinədir. İngilis dili uzun illərdir ki, Azərbaycanın tədris müəssisələrində tədris olunur. Bu dildə radio və televiziya verilişləri aparılmaqla yanaşı müxtəlif səpkili kitablar və vəsaitlər çap olunur. Son zamanlar ingilis dilinə respublikamızda ehtiyac və maraq güclənmişdir. Bu da Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədardır. Çünki, müstəqil dövlət kimi, onun qarşısında xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla birbaşa ünsiyyətdə olmaq, onlarla müxtəlif xarakterli ticarət, iqtisadi və diplomatik əlaqə saxlamaq, xarici ölkələrdə özünün dövlət və xalq mənafeyinə uyğun olaraq işlər görmək və s. məsələlər vacib bir problem şəklində durmaqdadır. Belə bir dövrdə respublikamızda xarici dilləri o cümlədən ingilis dilini mükəmməl bilən, ingilis dilli hər hansı bir ölkə və ya ölkə daxilindəki əyalətdə dilin işlənmə özünəməxsusluğundan bütün incəlikləri ilə baş çıxarmağı bacaran mütəxəssislərə, diplomatlar və digər iş adamlarına, informasiya işçiləri və jurnalistlərə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bu baxımdan ingilis dili ölkəmizdə yalnız sadəcə olaraq xarici dil kimi deyil, diplomatiya dili, siyasət dili, işgüzar əlaqələri dili kimi öyrənilməlidir. Həmin məqsədə çatmaq üçün Amerikan ingiliscəsini, onun dialektlərini və yayılma coğrafiyasını və s. məsələləri dərinlən bilmək vacibdir.

İstər orta və ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi, istərsə də ingilisdilli kollec və universitetlərdə, digər fəaliyyət sahələrində dildə olan orfoqrafiya və orfoepiya fərqlərini, eyni mənanın və fikrin ayrı-ayrı regionlarda ifadə müxtəlifliyini müəyyənləşdirmək, öyrədilən dilin - ingilis dilinin tarixi inkişaf yolunu, leksikologiya və ölkəşünaslıq fənnlərinin tədrisində Britaniya ingiliscəsi ilə Birləşmiş Ştatlarda və digər ölkələrdə olan variativliyi təyin etmək, hansı danışmaq tərzini və ifadə formasının hansı coğrafi məkanda necə üzə çıxdığını konkret faktik materialların təhlili yolu ilə izah etmək vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur. Belə ki, ingilis dilinin geniş yayıldığı hazırki dövrdə onun dərinlən öyrənilməsi, yüksək hazırlıqlı kadrların yetişdirilməsi və ümumən dilçilik elminin inkişafı üçün əhəmiyyəti ola bilər. Çünki dilçilikdə az işlənmiş sahə olan variativliyin səciyyəvi xüsusiyyətlərini yayıldığı coğrafi məkanları müəyyənləşdirməklə dildən istifadə imkanlarını və onun səmərəliliyini artırmaq mümkündür.

Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniya linqvistlərinin ingilis dili, onun variativliyi haqqında olan tədqiqatlarından və elmi-nəzəri mülahizələrindən, lüğətlər və dialektoloji atlardan, başlıcası isə ingilis dili materiallarından istifadə edilməsi bu sahədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir ingilis dilində leksik-semantik variativlik məsələləri

araşdırılarkən Britaniya linqvistləri və ümumən britaniyalılar amerikalıları ingilis dilini təkrar etməkdə, dilin bir sıra qanunlarına etinasızlıqda, o cümlədən slənqlərdən tez-tez istifadə etməkdə və s. günahlandırılırlarsa və amerikanizmə qarşı bir sıra hallarda mübarizə aparsalar da, razılaşmaq lazım gəlir ki, Birləşmiş Ştatların ingiliscəsi Böyük Britaniya ingiliscəsinə getdikcə daha intensiv təsir etməyə başlayır. Buna görə də dil variantlarının yaranması və yayılmasını araşdırarkən qarşı tərəfin sosial vəziyyəti, intellekti və məişəti ilə bərabər, tarixi şəraitinin yəni hansı tərəfin, təbəqənin say ərazi və s. üstünlüyə malik olub olmaması məsələsinin nəzərə alınması da vacibdir.

Açar sözlər: Dil, variantlıq, xarici əlaqələr, linqvistlər, formalaşma.

ABSTRACT:

It is important to consider both formal and non-formal English language when studying the variants. Formal English is known as the language of the book as it is known, and it does not feel so individualistic. There are no abbreviations, speeches, contradictory speeches and features that we come across in a live spoken language. The unofficial language is the opposite. English has been taught in Azerbaijan educational institutions for many years. Along with radio and television broadcasts in this language, various styles of books and materials are printed. Recently, the need and interest in English in our republic has increased. This connected with the declaration of the state independence of the Azerbaijan Republic. Because, as an independent state language, it is important to have direct contact with foreign states and international organizations, to maintain trade, economic and diplomatic relations with them, to work in foreign countries in accordance with their national interests and so in the form of a problem. In this regard, English should be learned not only in our country, but also as a language of diplomacy, a language of politics, a language of business relations. To achieve that goal, it is important to have a thorough knowledge of American English, its dialects and geography and so on. Teaching English in secondary and high schools, English speaking colleges and universities and other activities to identify differences in spelling and orthoepy in the language, differences in expression in different regions of the same meaning and opinion, the way in which English is taught in the history of English, lexicology and local studies in the United States and to determine the variability in other countries, to explain what kind of discourse and form of expression occurred in geographical space by analyzing specific factual materials. Thus, in the current era of the popularization of the language, deep learning can be important for the training of highly trained personnel and for the development of linguistics in general. This is because it is possible to increase the ability to use the language and its effectiveness by identifying the geographical areas where the linguistic dimension of the linguistic field is spread. The use of English and US linguists' research on English, its variability and scientific-theoretical considerations, dictionaries and dialectological atlases and most importantly, the English language. When examining the origin and distribution of language variants, it is important to consider the social status, intellect and prosperity of the opposing side and whether the historical conditions, such as the number of people, the different strata and other, have the advantage.

Key words: language, variability, foreign relations, linguists, formation.

Müasir dövrdə dünyada ən geniş yayılmış dillərdən birincisi ingilis dilidir. Bu dil həm də bir çox ölkələrin dövlət dilidir. İngilis dili Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstriya, Yeni Zelandiya, Piarto Rikanın dövlət dili, Yaponiya, Filippin, Hindistan, Pakistan, Cənubi Afrikada isə ortaqlar kimi istifadə edilir. İngilis dilində Amerika qitəsində 300 milyondan artıq əhali danışır. İngiltərədə, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada isə bu dil ana dilidir.

İngilis dili eyni zamanda beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün bu dildə simpoziumlar, konfranslar keçirilməklə bərabər, həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında işlədilərən rəsmi dildir. İngilis dilində danışan millətlər müxtəlif irqlərə, adət ənənələrə malik olduqları üçün onlar dildən istifadə edərkən fonetik, qrafik cəhətdən sözləri müxtəlif cür deyirvə yazırlar, hətta cümlələrə, ifadələrə də müdaxilə edirlər. Hər bir ölkənin, millətin və irqin tarixi inkişafından, sosial iqtisadi vəziyyətindən, coğrafi mövqeyi, təsərrüfatı, məişəti və həyata baxışının xüsusiyyətindən maddi adət-ənənəsindən, fizioloji keyfiyyətlərindən irəli gələn cəhətlər dildə bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir.

Məlumdur ki, dövlət dili ingilis dili olan ölkələr içərisində özlərinin sənaye inkişafına, texnoloji nailiyyətlərinə, siyasi, diplomatik mövqeyinə və mədəni - mənəvi səviyyəsinin inkişafına görə Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniya bir-birindən seçilir. Bu ölkələr təkcə beynəlxalq aləmdəki diplomatik, maliyyə, iqtisadi və hərbi nüfuzlarına görə deyil, həm də ingilis dilinin beynəlxalq dil statusunun yaradılması və möhkəmlənərək inkişafı naminə aparılan elmi tədqiqatlara, təcrübə və əməli işlərə görə də seçirlər.

Amerikalılar belə hesab edirlər ki, amerikan ingiliscəsi bir çox keyfiyyətlərinə və cəhətlərinə görə inkişaf edərək Böyük Britaniya ingiliscəsini ötürüb keçmiş və beynəlxalq aləmdə də amerikan ingiliscəsindən daha geniş istifadə olunur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında bu fikir XIX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Amerikan ingiliscəsi digər ölkələrdəki, o cümlədən Böyük Britaniyadakı ingiliscədən seçilən tamamilə müstəqil bir dil olmalı və beynəlxalq statusunu da məhz amerikan ingiliscəsi daşmalıdır.

Əlbəttə həm ingilislərin, həm də amerikalıların bu məsələdə tutduğu mövqedə gətirdikləri arqumentlərdə müəyyən həqiqətlər olsa da, mübahisə doğuran cəhətlər də yox deyil. Bu məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün konkret tarixi hadisələrə diqqət yetirmək lazımdır.

Hazırda Birləşmiş Ştatlarda “Amerikan dili”, “Amerikan dili lüğəti” adları altında çoxlu kitablar, tədris vasitələri çap olunmaqdadır. Dilçi alimlər, mətbuat, radio və televiziya işçiləri amerikan ingiliscəsində verilişlər aparır, həyatda ölkə vətəndaşları əsasən bu dildə danışirlar. Amerikalılar inanırlar ki, vaxt gələcək amerikan dili İngiltərədə də ədəbi dil kimi qəbul ediləcəkdir.

Variəntlıq daha əhəmiyyətli olan seçilmiş dil variantlarını, müəyyən qrupa mənsub olan adamların hansının tipik sosial qrupa aid olması ilə yanaşı, cinsini və hansı ifadələri dominant olmayan başqa insan qrupundan az və ya çox dərəcədə işlətmələrini də əks etdirməlidir.

Dillərin variativ şəkildə öyrənilməsini fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən faydalı hesab edənlər müəyyən bir icmanın dili ilə yanaşı, onun tarixinin, mədəniyyətinin də tərəqqi etdiyini və tədqiqi vacibliyi fikrini irəli sürürlər.

Bizcə variantlıq ayrı-ayrı fərdlər, qruplarla deyil, ümumiyyətlə, istər mədəni, istərsə də dil maraq dairəsi ilə bir-biri ilə sıx bağlanmış, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan eyni dildən istifadə edən insan qruplarından ibarət olmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, deməliyik ki, ingilis dili başqa xırda bölmələrlə bərabər ümumi bir kompleks sistemdir. Dil nəzəriyyəsi isə təkə bir qrammatika üzərində deyil, bütün mövcud elmi qrammatikalarla əlaqəli bir sistem üzərində qurulmalıdır.

Dil və dil variantlığından danışıldıqda isə burada leksik vahid öz səs qabığı və mənası ilə əsas amillərdən biri sayılmalıdır. Çünki heç bir cümlə, heç bir mətn sözsüz mümkün deyildir. Müşahidələr göstərir ki, bir dilə məxsus söz qrupları arasındakı variantlıq aşağıdakı hallarda ola bilər:

- 1) bir əşyaya iki icma eyni ad verə bilər
- 2) iki müxtəlif əşyaya iki icma eyni ad verə bilər
- 3) eyni əşyaya iki icma müxtəlif ad verə bilər
- 4) iki icma müxtəlif əşyalara müxtəlif ad verə bilər
- 5) bir icmaya məxsus bir söz başqa bir icmanın işlətdiyi bir neçə ada ekvivalent ola bilər
- 6) bir söz icmada başqasına nisbətən bir neçə mənada işlənə bilər
- 7) bir icmada bir şeyin adını əks etdirən söz başqa icmada bir neçə sözə ekvivalent ola bilər
- 8) bir icmada bir mənada işlənən söz ola bilsin ki, o birində işlənməsin və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A.A. "Ümumi dilçilik" Bakı 1979.
2. Veysəlov F.Y. "Fonetika və fonologiya məsələləri" Bakı 1993.
3. Verdiyev Z., Ağayev F., Adilov M. "Dilçilik problemləri" Bakı 1982
4. Hüseynov B.Q. "Müasir ingilis dilində ərazi variativliyi" Bakı 1995.
5. Артемов В.А. "Экспериментальная фонетика" Москва 1956.

NAXÇIVAN İQTİSADI RAYONUNDA ŞƏHƏR VƏ ŞƏHƏR MƏNTƏQƏLƏRİNDƏ ƏHALİNİN ARTMASINDA MİQRASIYANIN ROLU

Türkanə Əliyeva
Naxçıvan Universiteti

“Miqrasiya təbii bir prosesdir. Onun qarşısını almaq olmaz. Almaq da lazım deyil və ümumən müsbət xarakter daşıyır. Dünyada miqrasiya prosesi bütün ölkələrə, xalqlara aiddir.”(Heydər Əliyev) (1)

Şəhərlər əvvəlcə miqrasiya, daha sonra təbii artım hesabına böyüyür

Şəhər məntəqələrində əhalinin daha çox cəmlənməsi, lakin təbii artımın aşağı səviyyədə olması nəticəsində iş yerlərində kənd çatışmazlığı olur. Kənd yerlərində isə bunun əksi prosesi gedir. Yəni yüksək təbii artım və iş yerləri məhdudluğu olur. Nəticədə əhali kəndlərdən şəhərlərə miqrasiya edir. Həmçinin kəndlərdə sosial-mədəni səviyyənin aşağı olması, xidmət sahələrinin aşağı səviyyəsi, siyasi səbəblər (kəndlərdə torpaqların coxuşaqlı ailələr arasında birinə verilməsi, digər ailə üzvlərinin pulla torpaq alması, yaxud özünə başqa iş axtarması ilə əlaqədardır. Belə şəraitdə şəhərlərdə iş tapmaq məqsədi ilə köç edirlər.

Digər bir səbəb isə sosial-psixoloji səbəbdir ki, kənd və şəhər yaşayış tərzindəki fərqlər meydana gəlir. Şəhərin özünəməxsus sərbəstlik hissi, şəhərli olmaq qüruru, ictimai və mədəni üstünlükləri, xidmətlər şəhəri cəzbedici edir. (2) Bəzi yerlərdə şəhərlərə köçməyi “yüksəliş” kimi görmək miqrasiya səbəbi ola bilər. Atalar sözündə deyildiyi kimi. “Balıq deryada böyüyər”.

Naxçıvanın tarixən əlverişli geosiyasi mövqeyi, təbii sərvətlərlə, təbi şəraitlə zənginliyi bu ərazidə miqrasiya prosesini intensivləşdirmişdir. Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da qədim miqrasiya dövrü müxtəlif tayfaları, Sasanilərin dövrü, ərəb xilafəti dövrü, türk tayfalarının Mərkəzi Asiyadan köçməsi dövrü, monqol-tatar işğal dövrü, Səfəvilər dövrü, osmanlı-türk və Rusiyanın işğal dövrünə ayırmaq olar. Kənd və şəhər yerlərində sürətlə inkişaf edən sosial-iqtisadi vəziyyət, əhalinin ucqar kəndlərdə belə təbii qaz və elektrik enerjisi ilə təminatı, məşğulluq probleminin kəndlərdə də aradan qaldırılması, təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edəcək obyektlərin tikintisi və s. amillər əhalinin region daxili miqrasiyasını zəiflətməmişdir. Kənd yerlərində infrastrukturun yaxşı təşkili iqtisadi region üzrə əhalinin qeyri-bərabər məskunlaşmasının qarşısını alır və bu yolla yaranan iqtisadi çətinlikləri, şəhərlərdə əhali sıxlığının tarazlanmasını təmin edir.

Bildiyimiz kimi kənd əhalisinin vacib məşğuliyyət sahələrindən biri də, əkinçilikdir. Lakin yay dövründə kəskin su problemi olan Naxçıvan diyarında yerüstü suların quruması, bir çox kəndlərdə kəhrizləri yeganə ümidverici su mənbəyi hesab etmək olar. Lakin uzun müddət baxımsız qalan kəhrizlər basdırılmışdır. Kəndlərdə gənclərin kəhrizləri bərpa etmək əvəzinə şəhərlərə getməyi üstün tutması, kəhrizlərin bərpasına qoyulacaq xərcin çoxluğu, həmçinin qəzalı kəhrizlərin yalnız kompleks mühəndis tədbirlərinə əsaslanaraq həyata keçirilməsi, xüsusilə gənclərin miqrasiyasını artırmışdır.

Məhz bu amilləri nəzərə alaraq Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı 1999-2007-ci illərdə Naxçıvan Muxtar respublikasında müxtəlif layihələr həyata keçirmiş və 29 ədəd kəhrizin bərpası üçün 228528 ABŞ dolları vəsait ayırmışdır. Təmir- bərpa işləri aparıldıqdan sonra su sərfi 317,6 l/s artmış 2467 ailə məişətdə, 2564 ailə isə həyətə və təsərrüfat torpaqlarından 621,8 hektarının normal suvarılmasını təmin etmişdir. Əhalinin kənd yerlərində davamlı məskunlaşması təmin edilmişdir. (3) yalnız kəndlərdə deyil şəhərlərdə də kəhrizlərin bərpası davamlı məskunlaşmada mühüm yer tutur.

Şəhərlər	Hazırda müəyyən olmuş kəhriz sayı	Onların su sərfi				Ümumi vəziyyəti
		əvvəlki su sərfi l/s	İndiki su sərfi l/s	Fərq+- l/s	%	

						haqda məlumat
Naxçıvan şəhəri	19	152,0	108,5	-43,5	28,61	3 kəhriz yaxşı, 10kəhriz orta,4kəhriz pis,2 kəhriz qismən pis-qismən orta
Ordubad şəhəri	47	376	145,0	-231	61,43	29 kəhriz işləyir, 10 kəhriz itib, 8 kəhriz işləmir

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı Muxtar Respublikanın ərazisində 1999-cu ildən bu günədək Beynəlxalq İSP, KBL,IIB, KOSVO I,KOSVO II, KOSVOIV qrant layihələrini həyata keçirməklə 33 ədəd kəhriz sistemində təmir- bərpa işlərinin aaparılmasına nail olmuşdur.(3)

Bunu da qeyd etməliyik ki, Naxçıvan regionunun tarix və mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kəhriz sistemlərinin bərpasına mənfi təsir edən amillərdən biri də miqrasiya nəticəsində olan əmək çatışmazlığıdır.Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün rayonlarında dağlıq və dağətəyi ərazilərdəki yaşayış məntəqələrində kəhriz sistemi vasitəsilə su təminatı hesabına insanlar həm öz məşğulluğunu saxlayır, həm də inkişaf edirlər.Kəhriz sularından istifadə etməklə öz tarixi inkişaflarını qoruyan Qarabağlar və Şaxtaxtı kəndlərində kəhriz yeganə içməli və məişətdə istifadə olunan sudur. Qarabağlar kəndində kəhriz sistemi üzərində qurulan məskunlaşma kənddə sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması ilə davam etmişdir.Məhz bu şəraitə görə kəndin əhalisi artır və kənddən yaşayış səviyyəsinə görə gedən demək olar ki, yoxdur.

Kəhrizlərin miqrasiya proseslərində oynadığı rola misal çəkərkən Naxçıvan şəhərinə çox yaxın məsafədə yerləşən, məhv, yaxud kənd təsərrüfatına yararsız olan kəhrizlər üzündən dağılan Sürməlik və Sust kəndini xüsusi qeyd etməliyik. Naxçıvan Muxtar Respublikasında tarixən siyasi hadisələr də miqrasiyanın güclənməsinə səbəb olmuşdur. SSRİ-nin dağılması Naxçıvanın İCM –ni pisləşdirmiş, nəticədə sosial-iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərmişdir.

1980-1987-ci illərdə miqrasiya artımı mənfi qiymət almışdır. Kənd əhalisinin yüksək təbii artımı, məşğulluğun aşağı səviyyəsi, müəyyən sosial-psixoloji səbəblər nəticəsində miqrasiya prosesi artırdı. Bu dövr ərzində istiqamət nöqtəyi-nəzərdən kənd əhalisi daha çox başqa iqtisadi rayonlara miqrasiya edirdilər. Məhz bu səbəbdən şəhər ərazisi üzrə miqrasiya müsbət saldoya malik olmuşdur.80-ci illərin ağır sosial, siyasi problemləri Naxçıvan Muxtar Respublikasından da yan keçməmiş, nəticədə Ermənistandan deportasiya olunmuş 250 min azərbaycanlı Naxçıvan İqtisadi rayonunda məskunlaşdı. Respublikanın regionları arasında məcburi köçkün(0,2%) və qaçqınların(0,6%) ən az məskunlaşdığı ərazi Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır.(4)

1980-ci ildən 1990-cı ilə qədər,nisbətən siyasi sabitlik nəticəsində şəhər əhalisi üzrə gələnələr və gedənlər üzrə miqrasiya göstəriciləri müsbət saldoya malik idi.Həmin dövrdə miqrasiyada 48 min nəfər şəhər əhalisi iştirak etmişdir. Respubilkaya gələnələrin sayı gedənlərdən 3354 nəfər çox idi.

Şəhər əhalisinin illik miqrasiya intensivliyi isə 3500-5000 nəfərə qədər olmuşdur.(5).

Naxçıvan iqtisadi rayonunda şəhər əhalisinin miqrasiyası (nəfər) (5)

İllər	Gələn	Gedən	Miqrasiya saldosu
1980	1986	1872	+114
1981	2145	1757	+388
1982	2167	1835	+332
1983	2336	2035	+302
1984	2053	2201	-148
1985	2346	2069	+277
1986	2574	2291	+283
1987	2493	2192	+301
1988	2940	2280	+660
1989	2343	2183	+160
1990	2109	1424	+685
Cəmi	25492	22138	+3354

Həmin illər ərzində kəndlərdən köçən 11,9 min nəfər adamın 1700 nəfəri MR şəhərlərində məskunlaşmışdır. Kənara gedənlərin sayı isə 10 min nəfərdən çox olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Keçmiş Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu zaman mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq demək olar ki, kənardan axın müşahidə olunmamışdır.

Naxçıvanda əhalinin miqrasiyası(1980-1987), min nəfər.(5)

İllər	Ümumi miqrasiya artımı	Şəhər məntəqələri
1980	-1,1	+0,1
1981	-0,9	+0,3
1982	-1,1	+0,3
1983	-1,3	+0,3
1984	-2,1	-0,2
1985	-1,5	+0,3
1986	-1,1	+0,3
1987	-1,1	+0,3
Cəmi	-10,2	+1,7

1990-cı ildən başlayaraq respublikada miqrasiyanın növü və istiqamətləri dəyişməyə başlayaraq, daha intensiv formada oldu. Ağır iqtisadi böhran vəziyyəti yaşayan əhali xarici ölkələrə axın edirdi. 1991-2000-ci illərdə təbii artımla çoxalan 55,6 min nəfər əhalinin 1/5-i iqtisadi rayonu tərk etmişdir.

Naxçıvan iqtisadi rayonunda 1991-2000-ci illərdə əhalinin təbii artımı və miqrasiyası(5)

İllər	Təbii artım	Ümumi artım	miqrasiya
1991	7,5	6,5	-1,0
1992	6,8	4,3	-2,5
1993	5,9	3,9	-2,0
1994	5,2	3,9	-1,3
1995	6,1	4,5	-1,6
1996	5,4	3,8	-1,6
1997	5,9	3,7	-2,2
1998	4,9	5,9	+1,0

1999	4,0	4,1	+0,1
2000	3,9	3,5	-0,4
Cəmi	55,6	44,1	-11,5

Təbii artımın azalması miqrasiyanın artmasına səbəb olur ki, bu da əhali artımını aşağı salır. 1991-2000-ci illərdə illik əhali artımı 6,5 min nəfərdən 3,5 min nəfərə enmişdir. (5)

1992-ci ildən etibarən Türkiyə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında “Ümüd” körpüsünün açılışı əhalinin xaricə miqrasiyasını artırdı. Gedənlərin içərisində daha çox əmək qabiliyyətli yaşda olan kişilər çoxluq təşkil edirdi. Türkiyə Respublikasına ildə 70-90 min nəfər əhali işləmək üçün miqrasiya edirdi. (6) Şərur rayonunun əhalisi başqa inzibati rayonlara nisbətən miqrasiyada daha çox iştirak edirdi.

Əhalinin ailəli şəkildə Türkiyə Respublikasına köçməsi isə təxminən 2000-ci illərdən sonra baş vermişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi MDB dövlətləri içərisində Rusiya Federasiyasına getməyə üstünlük verirlər. İnzibati rayonlar içərisində Ordubad inzibati rayonundan gedənlər daha çoxluq təşkil edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında rəqqasvarı miqrasiya vardır. Əhali xüsusilə ərzaq mallarına olan tədarük üçün, ayda bir dəfə sərhədi keçmək şətilə gün ərzində İran İslam Respublikasına gedib qayıdirlər.

2000-ci illərdən etibarən iş yerlərinin açılması, məşğulluğun artması. Sosial infraqururun yaxşılaşdırılması nəticəsində gedənlərin sayı azalmağa başlamışdır. 2005-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən Türkiyə Respublikasına gedənlərin sayı azalmışdır. 2005-ci ildə 60 min nəfərdən, 2008-ci ildə 40 min nəfərə enmişdir. (7) səmərəli məşğulluğun təşkili üçün 2008-ci ildə 4500-ə qədər daimi iş yeri açılmışdır.

İqtisadiyyatın normallaşması Türk iş adamlarının da diqqətini cəlb etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasına qoyulan xarici investisiyaların 40%-i Türkiyə Respublikasının payına düşürdü. Naxçıvan “Gəmiqaya” tikinti şirkəti, “Cahan Holding” ASC yaradıldı. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi nəticəsində miqrasiya göstəricilərinə müsbət təsir etmişdir.

Muxtar Respublikanın daxilində əhalinin daha çox fərdi miqrasiyası üstünlük təşkil edir. Bunlar daha çox evlənmək, qohumlarının yanına köçmək, təhsil almaq məqsədi daşıyır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhəri iqtisadi rayonun əsas siyasi, iqtisadi və mədəni –sosial mərkəzi, sənaye qovşağı olduğundan digər rayon və kəndlərdən gələnlərin sayı olduqca yüksəkdir. Şəhərin sənaye qovşağı və ticarət funksiyası isə əhəmiyyətini daha da artırır. Şəhər ətrafındakı qəsəbə və kəndləri ilə birlikdə həmçinin kənd təsərrüfatında da mühüm rol oynaması məşğulluq səviyyəsini artırır. Şəhər həmçinin mühüm elm, təhsil, mədəni-maarif mərkəzidir. Xüsusilə şəhərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun, Naxçıvan Universitetinin olması şəhərin akademik əhəmiyyətini artırmış və tələbə axınını sürətləndirmişdir.

Universitetdə həmçinin 376 müəllim də elmi-pedoqoji fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan Dövlət Universitetində 10 ölkədən –Türkiyədən, Rusiyadan, Almaniyadan, İrandan, Cənubi Koreyadan, Nigeriyadan, Banqladeşdən, İndoneziydan, İraqdan, Qazaxıstandan, Türkmənistandan 200 nəfərdən çox xarici tələbə təhsil alır.(8) Naxçıvan Dövlət Universitetində Türkiyədən 250 tələbə təhsil aldığı da göstərilir.(9).2017-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində xarici ölkə vətəndaşlarından 52 doktorant elmi tədqiqat işi ilə məşğul olmuşdur.

Universitetə həmçinin Azərbaycanın bir çox rayonlarından, o cümlədən Xaçmaz, Cəlilabad, Lerik, Quba, Astara, Tərtər, Bərdə və s. yerlərdən bakalavr və magistr təhsili almaq üçün gəlirlər. 2018-ci ilin rəqəmlərinə görə isə qəbul olunanların 86,4 %-ni Naxçıvan daxili məzunlar, Qalan 13,6%-ni isə Azərbaycan Respublikasının 47 şəhər və rayonundan gələnələr təşkil etmişdir. Naxçıvanın daxili bölgəsindən gələnlərdən isə daha çox Şərur və Babək rayonlarının məzunları olmuşdur. Lakin yenə də üstünlüyü Naxçıvan şəhəri saxlamışdır.(10).

Şərur rayonunun mərkəzi olan Şərur şəhəri Naxçıvan Muxtar Respublikasının ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Relyefi düzənlik olmaqla əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malikdir. Həmçinin əlverişli nəqliyyat mövqeyi vardır. Sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir edən dəmir və avtomobil yolları vardır. Bunlar əhalinin bu ərazidə məskunlaşması üçün əlverişli imkanlardır. Əhalinin sayı əsasən təbii artım hesabına artır. 2016-cı ildə Muxtar Respublika üzrə ən yüksək doğum göstəricisinə malikdir. Lakin şəhər həmçinin miqrasiya hesabına da əhalisi artır. Şəhərdə Şərur Fizika-Riyaziyyat təmayüllü Lisey, Şərur Peşə Liseyi kimi təhsil müəssisələrinin olması emiqrasiya prosesini artırmış, başqa kənd və şəhərlərdən gələnələrin sayı çoxalmışdır. Son illərdə kənd təsərrüfatı yaxşı inkişaf etdirilmiş və Şərur inzibati rayonunda yaşayan əhalinin sosial rifahı yaxşılaşdırılmışdır.

Ordubad rayonun əsas mərkəzi Ordubad şəhəridir. 90-cı illərin siyasi böhran vəziyyəti Ordubad şəhərində də hiss olunmuşdur. Əhalinin böyük bir qismi MDB dövlətlərinə, xüsusilə Rusiya Federasiyasına miqrasiya etmişdir. Son dövrlərdə əhalinin təbii artımının da aşağı düşməsi

nəticəsində əhali sayı aşağı düşmüşdür. 1999-2009-cu illərdə əhalinin sayı 10,8 % artmışdır. Ordubad rayonu üzrə əhalinin miqrasiya saldosu uzun illərdir ki, müsbətdir. 2006-2010-cu illərdə miqrasiya saldosu 0,3 min nəfər, ümumi artım 3,3 min .2011-2016-cı illərdə miqrasiya saldosu - 0,3 min nəfər olmuşdur. Ümumi artım isə 3,4 min nəfər olmuşdur.(11). rayondan dəmir yolu və avtomobil yollarının keçməsi nəqliyyat əhəmiyyətini artırır.

Culfa Rayonu üzrə əhalinin miqrasiya saldosu uzun illərdir ki, müsbətdir. 2006-2010-cu illərdə rayonda miqrasiya saldosu 0,5 min nəfər ümumi artım isə 4 min nəfər olmuşdur. 2011-2016-cı illərdə miqrasiya saldosu 1,0 min nəfər , ümumi artım 3,7 min nəfər olmuşdur.

Şahbuz rayonunun mərkəzi Şahbuz şəhəridir. Rayon ərazisinin alp, subalp, çəmən-çöl, dağ-kserofit, nival və nival-buzlaq landşaftlarının yayılması ərazinin turizm əhəmiyyətini artırmışdır. Şahbuz Dövlət qoruğu və Ağbulaq istirahət mərkəzi rayona axını sürətləndirmişdir. Turizmin inkişafı öz növbəsində şəhər ərazisində də infrastrukturun inkişafına səbəb olmuşdur. 2017-ci ildə əhalinin 5.2 min nəfəri (20,9%-i) şəhərlərdə yaşayırdı.

2000-ci illərdən sonra şəhər əhalisi sürətlə artmağa və inkişafa başlamışdır. 2000-ci ildə “Ərazi quruluşu və inzibati-ərazi bölgüsü haqqında” qanunun qəbul edilməsindən sonra şəhər məntəqələrinin sayı da artdı, kənd tipli qəsəbələr də şəhər yaşayış məntəqələrinin tərkibinə daxil oldu. Qəsəbələrin yaranması miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1 migration.nmr.az).
- 2.(notusta.com.kentleşmenin nedenleri-10161- Yahoo).
3. Kəhriz sistemləri. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 21 may 2010 tarixli qərarı ilə çap olunmuşdur. Bakı-2010s.104-106)
- 4.Şahverdiyev.Z.Ə Naxçıvan Muxtar Respublikası. 1991-2001-ci illərdə. Naxçıvan.Qismət.2002,33s)
5. Z.Eminov.Az.Əhalisi.2005.s82
6. <http://ÜÜÜ.dmfanakhchivan.az>).
7. H.Ə.Tahirova. Bakı Dövlət Universiteti.etba85@box.az.Miqrasiya proseslərinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Demografik vəziyyətinin tənzimlənməsinə təsiri.2011s.176).
- 8.ndu.edu.az
- 9.tr.m.Vikipediq.org
- 10.nu.edu.aztələbəqəbulu
- 11.Naxçıvan MR-in iqtisadi və Sosial coğrafiyası.II cild.Əcəmi 2018.səh.332)

PLATFORM KAPİTALİZMİ VE MEDYANIN DEĞİŞEN DOĞASINI KAVRAMAK PLATFORM CAPITALISM AND GRASPING THE CHANGING NATURE OF MEDIA

Tolga TELLAN

Sağlık Bakanlığı - Bilkent Ankara

ÖZET

Günümüz iletişim dünyasında medya, iş dışı zamanı (boş zamanı) enformasyon tüketimi ile dolduran geleneksel araçsal yapılarından, tüketicilerin enformasyon üreterek karşılıksız emek (içerik) sunduğu sosyal bir etkinlik ortamına evrilmiş durumdadır. Medyanın bu yeni biçimi, değişen sahiplik yapısının ve örgütlenme tarzının sonucu bağlamında anlam kazanmaktadır. Kamusal alanda kitle iletişimi, kişisel haberleşme, elektronik oyun ortamları, veri kayıtlama, sınıflandırma, işleme ve depolama teknolojileri gibi farklı teknolojik donanım ve platformların, ortak yazılımlar bağlamında yakınsayarak, geniş kitlelerce kullanılmaya başlaması ‘yeni medya’ olarak anlamlandırdığımız gerçekliği doğurmuştur. Yeni medya, sınırsız etkileşim, eşzamansızlık ve kişilerarası ya da kitlesel düzeyde mesaj aktarımı temelinde örgütlenmektedir. Medyada, verilerin sayısal kodlara dönüştürülmesi, fiziksel karakteristiğinden uzaklaştırılması, mikro ölçeğe sıkıştırılması ve yüksek hızda, doğrusal olmayan biçimde aktarılması ise ‘dijital medya’yı açığa çıkarmaktadır. Tüm bu süreçte dijital medyaya kullanıcı tarafından oluşturulmuş içeriğin üretilmesini, paylaşılmasını, değiştirilmesini olanak sağlayan internet tabanlı mobil uygulamaların eklenmesi ise ‘sosyal medya’yı biçimlendirmiştir. Medyanın son çeyrek asırlık zaman dilimine yayılan dönüşümü, farklı kavramlarla ifade edilmeye çalışılmaktaysa da; özünde kapitalist iş ve ilişkiler (gündelik yaşam pratikleri) dünyasının çıkarlarına hizmet eden bir yapıya dikkat çekmektedir. Dijitalleşme iş ile özelin, kamusal ile kişisel, paylaşılabilir olan ile mahrem, bilimsel olan ile safsatanın ve gerçek ile yalanın tek bir potada erimesini sağlamaktadır. Bu bağlamda gelişen dijital platformlar, en basit anlamıyla, iki ya da daha fazla kullanıcının etkileşimi üzerine inşa edilen ağ yazılımlarıdır. Dijital platformlar, yazılım geliştiriciler, servis sağlayıcılar, tedarikçiler, siber fiziksel nesne kullanıcıları ve içerik üreticileri (nihai tüketiciler) gibi farklı grupları bir araya getirerek ağ ortamında örgütlenmektedirler. Platformlar, şirketlere mal satışı, hizmet sunumu ya da pazar yeri oluşturma gibi işlevselliklere sahip olup; mülkiyetleri yazılım ve donanımlarla özdeşleşmiştir. Dijital platformların karakteristik özellikleri, her türden kısa süreli ilişkilere ve heyecanlara zemin hazırlayan içerik ortamları oluşturmak; materyalleri kullanım değerlerinin ve işlevselliklerinin ötesine geçen ‘meta anlatılar’ aracılığıyla tanımlamak; düşünceleri ve mental yargıları ifade etmede kullanılan tutumları baskı, zorbalık, hakaret ve şiddet söylemine kolayca dönüştürmek ve üyelerine ilişkin içerikleri kurumsal düzlemin hakim olduğu koşullarda dahi reklamcılık endüstrisi ile paylaşmak şeklinde sıralanabilecektir. Dijital platformların ağ temelli örgütlenmesi, kullanıcı sayısındaki artışa bağlı olarak paylaşılan içeriğin yaygınlaşmasını ve platform markasının değerlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Katılımcı sayısındaki fazlalık, platform bilinirliğini artırmakta ve platform algoritmasının veri paylaşımındaki yoğunluğa bağlı olarak, daha gelişkin ve isabetli sonuç verir hale gelmesini sağlamaktadır. Sunulan bu gerekçeler çerçevesinde, çalışmada, medyanın kapitalist iş-ticaret dünyasının gereksinimleri doğrultusunda geçirdiği tarihsel dönüşümün ve bulunduğu konumun sorgulanması amaçlanmıştır. Yaygın biçimde ‘iletişim araç ve ortamları’ şeklinde tanımlanan ‘medya’ olgusundaki dönüşümün gerçekçi biçimde algılanması halinde, toplumsal ilişkilerin sosyolojik bakımdan kavranmasının kolaylaşacağı açıktır.

Anahtar Kelimeler: Medya, Dijital Platformlar, Kapitalizm, Tüketiciler

ABSTRACT

Media in today's communication world, has evolved from the traditional instrumentalist structure that fills leisure time by information consumption, into a social events atmosphere where consumers produce information and provide for free labor (content). This new form of media is meaningful in the context of changing ownership structure and the result of

organization style. Mass communication in public space and various technological equipment and platforms such as personal communication, electronic games, data recording, classification, processing and storage has started to be used by great masses, and this has been influential in the birth of “new media”. The new media is organized on the basis of unlimited interaction, asynchronousness and interpersonal or massive message transfer. On the other hand, the transformation of data into numerical codes, alienation from the physical characteristics, condensing into micro-scales and transference in high speed and nonlinear way results in “digital media”. In this procedure, the addition of internet-based mobile applications that enables the production, sharing and changing of the content to digital media has shaped “social media”. Even though the transformation of media in the last quarter-century is expressed in different terms, in essence it points at a structure that serves the benefit of the world of capitalist business and relations (daily life practices). Digitalization melts business and personal, public and private, scientific and nonsense, fact and lie in one pot. The digital platforms that develop in this context are in the simplest sense are web software that are built on the interaction of two or more users. The digital platforms are organized in a network that bring together different groups such as software developers, service providers, suppliers, users of cyber physical objects and content developers (final consumers). The platforms have the functions of product sales to companies, service providing and the formation of new marketplace, and their ownerships are identified by software and hardware. The characteristics of digital platforms include the formation of content for any kind of short-term relationships and excitements, to define materials by meta-narratives that go beyond usage values and functionalities, to easily transfer the expressions of thoughts and mental judgements into a discourse of tyranny, insult and violence, and to share the content of members with advertisement industry even in corporal conditions. The web-based organization of digital platforms facilitates the expanding of shared content and the value of platform brand in accordance with increasing number of users. The surplus of the number of participants increases the popularity of platforms and depending on the intensity of the data sharing of the platform algorithm, enables more developed and accurate results. In the context of the justifications presented above, the study aims at questioning the historical transformation and position of media in accordance with the requirements of the capitalist business-trade world. Obviously, a realistic perception of the transformation of “media” defined prevalently as “communication means and platforms” will facilitate the sociological comprehension of social relations.

Keywords: Media, Digital Platforms, Capitalism, Consumers

1. GİRİŞ

Günümüz yaşam pratiklerinin en belirgin özellikleri hız ve bağlantıdır. İletişim, haberleşme, veri kayıtlama, sınıflandırma, işleme ve depolama teknolojilerinin bir araya gelmesi sonrasında farklı teknolojik donanımların ve ağların ortak yazılımlar bağlamında yakınsayarak geniş kitlelerce kullanılmaya başladığı gözlemlenmektedir. İletişim dünyasında medya, iş dışı zamanı (boş zamanı) enformasyon tüketimi ile dolduran geleneksel araçsal yapılarından, tüketicilerin enformasyon üreterek karşılıksız emek (içerik) sunduğu sosyal bir etkinlik ortamına evrilmiş durumdadır. Medyanın bu yeni biçimi, değişen sahiplik yapısının ve örgütlenme tarzının sonucu bağlamında anlam kazanmaktadır.

Kişilerarasından kitlesele uzanan iletişim biçimleri içerisinde kullanılan ağ platformları, şirketlere mal satışı, hizmet sunumu ya da pazar yeri oluşturma gibi işlevselliklere sahiptir. Dijital platformların karakteristik özellikleri, her türden kısa süreli ilişkilere ve heyecanlara zemin hazırlayan içerik ortamları oluşturmak; materyalleri kullanım değerlerinin ve işlevselliklerinin ötesine geçen ‘meta anlatılar’ aracılığıyla tanımlamak; düşünceleri ve mental yargıları ifade etmede kullanılan tutumları baskı, zorbalık, hakaret ve şiddet söylemine kolayca dönüştürmek ve üyelerine ilişkin içerikleri kurumsal düzlemin hakim olduğu koşullarda dahi reklamcılık endüstrisi ile paylaşmak şeklinde sıralanabilecektir. Dijital platformların ağ temelli

örgütlenmesi, kullanıcı sayısındaki artışa bağlı olarak paylaşılan içeriğin yaygınlaşmasını ve platform markasının değerlenmesini kolaylaştırmaktadır. Katılımcı sayısındaki fazlalık, platform bilinirliğini artırmakta ve platform algoritmasının veri paylaşımındaki yoğunluğa bağlı olarak, daha gelişkin ve isabetli sonuç verir hale gelmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda, çalışmada, medyanın kapitalist iş-ticaret dünyasının gereksinimleri doğrultusunda geçirdiği tarihsel dönüşümün ve ağ temelli yeni işleyişi biçiminin sorgulanması amaçlanmıştır.

2. MEDYANIN DÖNÜŞÜMÜ

Medya dünyası, teknolojilerin, üretici endüstrilerin, pazarların, içeriklerin ve izleyiciler arası ilişkilerin köklü değişime uğradığı günümüz dünyasına koşut yeniden biçimlenmektedir. Yazılım ve donanım teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde medya ve içeriklerinin dünya genelinde benzeştiği bir süreç yaşanmaktadır. Medyanın, içinde yer aldığı toplumsal ilişkilerin ve tarihsel koşulların –hatta global politik gelişmelerinin– uzantısı olarak örgütlenmesi ve egemen sermaye birikim rejiminin parçası olarak enformasyon üretmesi ve iletmesi olağandır. İletişim teknolojilerinin tarihsel gelişimine bakıldığında, her dönemin kendi gereksinimleri doğrultusunda materyaller geliştirdiği/kullanım becerileri-biçimleri açığa çıkardığı gözlemlenmektedir. “İletişim teknolojileri, kendilerinden önceki iletişim biçimlerine eklenerek ve hızlı toplumsal değişimlerle birleşerek kitle iletişimi dediğimiz toplumsal iletişim modelinin ortaya çıkışını hızlandırdı denilebilir. Kitle iletişimi eski yerel, zaman-uzam bağımlı olanın yitimi ve yerine yeni bir zaman ve uzam kavramının geçmesine neden oldu” (Aydoğan ve Başaran, 2012:217). Bu çerçevede, ‘her tarihsel koşul kendi yeni medyasını geliştirmekte ise yeni medyayı ‘yeni’ yapan nedir?’ sorusuna yanıt aranması önem kazanmaktadır.

İletişim teknolojilerinin toplumsal gereksinimlere bağlı evrimi insan varoluşunun başlangıcından itibaren gözlenmektedir. İki insan arasında iletişim gereksinimi seslerin sınıflandırılarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlarken; ateşin keşfi ve ateşe dayalı askeri-tarım toplum örgütlenmesi ise duman ile haberleşmeyi beraberinde getirmiştir. Yazılı kültür sözcüklerin di ve alfabe çevresinde örgütlenmesini zorunlu kılmış; başlangıçta el ile yazılarak kişisel iletme bağlanan enformasyon aktarımı (mektup, pusula, el yazması vd.), basım teknolojilerinin gelişimiyle birlikte kitleselleşmiştir (kitap, dergi, gazete, el ilanı vd.). Makineleşme ve kodlama esaslı sanayi ve uzun mesafeli ticaret toplumu ise telgraf ile telefonun gelişimine ön ayak olmuştur. Elektrifikasyon ve sinyalizasyon kontrolüne dayalı kapitalizm aşamasında ise enformasyonun edinimi, aktarılması ve depolanması gereksinimi radyo, televizyon, bilgisayar gibi teknolojilerin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Özdemir ve Tellan, 2019). Her teknoloji, kişisel düzeyden kitlesel düzeye doğru evrilmesine bağlı olarak, ya değersizleşmekte/unutulmakta ve yok olmakta ya da yoğun biçimde işlevselleşerek yeni sosyo-ekonomik bağlamında anlamlandırılmaktadır. Endüstri Devrimi sonrasında teknoloji, bilimin üretime uygulanması, çalışmanın ‘entellektüelleştirilmesi’ için geniş bir eylem alanı oluşturmuştur. Kapitalizmde, çalışanlar makinenin bir eki durumuna dönüşmüş; teknoloji gündelik yaşamın tamamına sızmıştır. Manüfaktür üretim döneminde pek çok şey zanaatçının becerisine, deneyimine, ustalığına bağlı iken; sınıai teknoloji döneminde kapitalistlerin işçileri birbirleri ile değiştirilebilir kılma olanağı açığa çıkmıştır. Böylelikle kapitalizmin yeni evresinde somut teknolojilerin kullanımı ile soyut emeğin (üretimde bilişsel süreçlerin) yayılımı özdeşleşmiştir. Yenilik olgusu ise, topluma egemen olan mülkiyet biçimine bağlı olarak değişim geçirmekte, mülkiyet ilişkilerinin geliştirdiği iş yapış biçimine (egemen kültüre) bağlı olarak sınıflandırılmaktadır.

1980’li yıllardan itibaren ‘karşılıklı etkileşim, kitlesizleştirme ve eş zamansız olabilme’ (Geray, 1994:7) özelliklerini bir arada barındıran iletişim teknolojilerinin günlük yaşamda belirleyici bir konuma sahip olmaya başladığı görülmektedir. Teknolojilerin gelişmesi ile karşılıklı etkileşime (*interactivity*) dayanan kitle iletişim araçları öne çıkarılmış; iletişim kanalları ve biçimleri ise global ölçekte yakınsamaya başlamıştır. Zaman ve yer problemini

aşığı varsayımlarıyla sosyolojik önemi vurgulanan ‘yeni medya’ nın, yeni bir psikolojik biliş ve ilişki tarzının doğal uzantısı olduğu sıklıkla ileri sürülmüştür. Ekonomik ve politik bloklasmaya dayalı ‘Soğuk Savaş’ın sona erip küreselleşme dalgasının mutlak ideolojik gerçeklik olarak sunulduğu 1990’lı yıllarda ise medya, yeni iş yapış sürecinin dünya genelinde egemenlik kurmasını ve meşrulaştırılmasını sağlayan unsur olmuştur. 2000’li yıllara gelindiğinde ise kayıtlama, depolama ve aktarma süreçlerinde ‘analog’ un terk edilerek ‘dijital’ e (sayısala) geçilmesi teorik olarak yapılanı sorgulamayı da beraberinde getirmiştir. Her türden verinin elektrik-elektromekanik devrelerle uyumlu ‘0-1 ikiliğindeki’ sayısal koda dönüştürülmesi, çok küçük boyutlara/alanlara sıkıştırılabilmesi ile yüksek hızda ve doğrusal olmayan yollardan erişilebilir hale gelmesi ‘dijital medya’ tanımının gerek koşulları iken, yeter koşulu fiziksel olandan ayrışmadır. Bu duruma örnek olarak basılı kitap, baskı fotoğrafa izin veren film ve sinema da yayımlanan filmlere ait rulolar gösterilebilecektir. Sayısallaşmayla birlikte iletişimde odak noktası içerikten (mesajdan) medyaya (kitle iletişim araçlarına) dönmüş ve kapitalizmin ‘yaratıcı yıkım’ olarak adlandırdığı, analog ve konvansiyonel ortamların terk edilmeye başlandığı bir sürece girilmiştir. Sosyal medya öncesindeki televizyon, radyo, sinema, gazete, kitap, kağıt ve papirüs gibi iletişim teknolojileri de kendi tarihsel ve ekonomik koşulları bağlamında sosyal (toplumsal) bir gerçekliğe ve geçerliliğe işaret etmektedir. **Sosyal medya** ya da örneklerden hareketle Facebook, Twitter, Instagram ya da WhatsApp gibi ağ platformları ise üzerine inşa edildiği toplumsal ilişkilerin doğurduğu her türden enformasyonu iletme, depolama, aktarmanın ötesinde öznel içeriğin kitleleştirilmesine dayanmakta; medyanın tek yönlü -zaman zaman da iki aşamalı (*gatekeeper*)- akışına kıyasla ağdaşlık (*networking*), basitlik ile doğrudanlık olgularına odaklanmaktadır (Özdemir ve Tellan, 2019).

Sosyal medyanın karşılıklı etkileşime dayalı doğası, enformasyon akışında kaynaktan çok hedefin önem kazandığı ve geleneksel olarak enformasyon tüketicisi olarak tanımlanan bireylerin artık içerik üreticisi haline geldiğini ortaya koymaktadır. Sosyal medya olarak adlandırılan ağ platformlarında, katılımcılar ortak bir görsel alanda yer alarak, karşılıklı ifade ve görüş alışverişinde bulunmakta; ses, fotoğraf, video ve illüstratif görsel gibi veri unsurlarını etkileşimli biçimde paylaşmaktadır. Başlangıçta telefon bağlantılı bilgisayarlarda yer bulan elektronik bülten tahtası sistemleri (BBSs) ile iletişim kurulmakta ise de bunun yavaş ve aşırı maliyetli oluşu; AOL, Yahoo, Google gibi internet servis sağlayıcı ve arama motorlarının kullanıcıları tarafından yaygınlaştırılan etkileşim ortamları geliştirmelerine ve ‘SixDegrees.com’ (1997), ‘LiveJournal’ (1999), ‘BlackPlanet’ (1999), ‘Friendster’ (2002), MySpace (2003) gibi arkadaş listesi hazırlama, mesaj gönderme ve profil oluşturma özelliklerine sahip sosyal medya platformlarının açığa çıkmasını sağlamıştır. Ancak internet şirketlerinin başta ABD Borsaları olmak üzere küresel ölçekte değer yitirmesi olarak adlandırılan ‘dot.com balonu patlaması’ sonrasında, günümüzde de halen sosyal medya ile özdeşleştirilen Facebook’un kurulmasıyla birlikte (2004) sosyal medya günümüzdeki anlamını bulmuştur. Belirli bir amaç doğrultusunda kullanıcıların bağlantı kurması şeklinde örgütlenen sosyal medyada, şirketler açısından kimliğin ve kişiliğinin ticari reklamlarla uyumlandırılması esas olmuştur. Sosyal medyanın ve üzerine inşaa edildiği enformasyon toplumu düşüncesinin kazandığı başarı ve itibar, ekonomik belirsizliklerini ve sosyal çelişkilerini saklamasına, kendisini görece tutarlı ve akademik bir içerikte sunabilmesine, pek çok insanı kamusal alandaki sürü psikolojine uyumlu hale getirmesinde ve heyecanlı vaatkarlığına bağlanabilecektir.

3. MEDYA EKONOMİSİNİN YENİ YAPISI VE PLATFORM KAPİTALİZMİ

İletişim teknolojileri, yirminci yüzyıl boyunca hükümetlerin ve özel şirketlerin talepleri ile güvenlik mekanizmalarının çalışmaları kapsamında toplum içerisindeki bireyi anlamak, kavramak ve davranışlarına karşı tedbirler geliştirebilmek için kullanılmıştır. Kontrol toplumunu askeri-sınai bileşkenin (*military-industry complex*) gereksinimlerine uygun biçimde yapılandırılan kapitalist ekonomik ilişkiler düzeni, gündelik pratiklerin, üretim sürecinin ve

uluslararası ilişkilerin yüzyılın son çeyreğinde değişim geçirmesiyle birlikte yeni bir evreye geçmiştir. İnternetin, bilgisayar ağlarının ve veriye mobil erişimin yaygınlaştığı bu dönemde, medya-finans temelli bir yapı oluşmuş ve global ekonomi hizmetler sektörü çerçevesinde işlemeye başlamıştır. Global medya-finans yapısı, insanları gözetleyip kodlaştırarak (fişleyip, kayıt altına alarak) yorumlamanın ve sınıflandırmanın ötesinde, bireylerin kararlarını ve davranışlarını yönlendirmeye odaklanmıştır: “Sosyal medya siteleri ve kişisel verilerimizi toplayan diğer kurumlar, hakkımızda çok şey bildikleri için reklamcılık sektöründe başı çekmektedir. İş modelleri, reklam vermek isteyen şirketlere belirli bir zamanda, belirli koşullarda, belirli bir ürünü alabilecek kullanıcıları (yani bizi!) satmak üzerine kuruludur” (Gözükeleş, 2018:40). Ağ temelli örgütlenmenin en kapsamlı ve ticari versiyonu olan platformlar bu bağlamda önemli bir işleve sahiptirler. Temel olarak platformlar, iki veya daha fazla grubun birbirleriyle etkileşime girmesini sağlayan dijital altyapılardır. Platformun altında yatan aracılık mantığı, sadece pazar borsalarındaki koordinasyon sorunlarının çözülmesiyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda sadece alıcı ve satıcı değil pek çok dışsallığın da bulunduğu bir çok taraflı borsa olanağı da sunmasıdır. Platformların geleneksel iş örgütlenme biçimlerine göre önemli avantajı, aynı zamanda kullanıcıların gündelik faaliyetlerinin de gerçekleştiği zemin olmasıdır. Platformlar bir taraftan ‘ağ etkisi’ üretirken diğer taraftan da ağdaki tüm unsurları ‘ağ’a bağımlı hale getirmektedir.

Platform kapitalizmini tanımlamak için öncelikle günümüz kapitalizminin ne olduğunun kavranması gerektiğine vurgu yapan Nick Srnicek (2017:11)’e göre kapitalizm, ‘teknolojik yenilikler yoluyla işgücü süreçlerinin ve verimliliğin kesintisiz optimizasyonuna odaklanan; mal ve hizmet fiyatlarına ilişkin üretim maliyetlerini düşürme yönünde sistematik bir zorunluğa işaret eden genelleştirilmiş piyasa bağımlılığı’ olarak ifade edilebilecektir. Kapitalist üretim biçimi, sermaye birikimi oluşturma amaçlı arayışında gerek teknolojik gerekse finansal girişimciliğe bütünüyle bağımlı hale gelmiştir. Srnicek’e göre, Google, Facebook, Amazon ve Uber gibi internet dönemi devlerinin yanı sıra GE, Siemens ve Rolls Royce gibi internet dönemi öncesi şirketler için de sermaye birikimi manzarası kökten değişmiş durumdadır.

Srnicek, çalışmasında, veri güdümlü dijitalleşme, otomasyon ve işin geleceği konusundaki ilk sistematik müdahalelerden birini yapmaktadır. Platform kapitalizmi sadece geçici, bağımsız ya da sosyal güvencesiz iş sözleşmeleri gibi geleneksel iş yaşamına alternatif bir yönetim tarzına işaret etmemekte, finansallaşma, artan eşitsizlik ve teknolojik gelişmeler bağlamında çalışma yaşamının bir bütün olarak dönüşmesi anlamına da gelmektedir. Platform kapitalizminin ortaya çıkışı aslında 1980’lerde ‘bilgi ekonomisi’ olarak teorize edilen veri temelli sosyal ilişkilerin ticarileştirilmesine ve endüstriyel bakımdan olgunlaştırılmasına dayalıdır. 1990’ların ortalarından itibaren varlık fiyatlarındaki balon, geçici süreyle yatırımları sürüklemiş ve kapitalist Batı piyasalarında istihdam ile büyüme birlikte gerçekleşmiştir. Bu dönemde telekomünikasyon altyapısına büyük yatırımlar yapılmış ve milyonlarca kilometre uzunluğunda yeni kablo hattı ile yazılım ve ağ tasarımındaki köklü gelişmeler daha önce ticari yaygınlığı olmayan internetin hızla elektronik pazarlama ve reklamcılıkla bütünleşmiş ticari ortama dönüşmesine imkan tanımıştır. 2008 yılında menkul kıymetler borsalarında başlayan ve karmaşık ipotek destekli kredilerin (*mortgage*) yüksek kaldıraçlarına bağlı olarak hızla diğer piyasalara ve diğer ekonomilere de yayılan global ekonomik kriz, parasal genişleme ve faiz oranlarının düşürülmesi ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte ise finansal aktörler, yüksek dışsallığa sahip teknoloji sektörüne yatırım yaparak platform kapitalizminin işlevselleşmesine destek sağlamışlardır. Büyük ölçüde bu yeni yatırımların sonucu olarak, gündelik faaliyetleri dijital olarak kayıtlanmış verilere dönüştürmek için gereken teknolojik altyapı ve bağlanabilirlik nispeten ucuzlanmış ve yaygın olarak kullanılabilir hale gelmiştir. Nick Srnicek, bunun yirmi birinci yüzyılda veri toplama ve para kazanmanın standart iş uygulaması haline geldiği ‘platform kapitalizmi’ döneminin başlangıcına işaret ettiğini belirtmektedir.

Platformlar dört özellik tarafından tanımlanmaktadır: Farklı gruplar arasındaki değiş tokuşlara aracılık etmek için bir altyapı sağlarlar; ağ etkilerinden kaynaklanan tekel eğilimlerini

takip ederler; kullanıcı gruplarını çeşitlendirmek için işletmenin farklı bölümlerini stratejik olarak sübvans ederler ve etkileşim olanaklarına aracılık eden tescilli bir mimariye sahiptirler. Bu nitelikler, platformların sömürü tarzı hakkında bir şey söyleyememektedir; ancak, 'platformların tipolojisi' gelir elde etme yöntemlerini bizlere açıklamaktadır: reklamcılık temelli platformlar, bulut tabanlı hizmet platformları, endüstriyel üretim platformları, ürün kiralama esaslı platformlar ile yalın veya esnek olarak adlandırabileceğimiz platformlar (Gözükeleş, 2018:43-46).

Reklam platformları (Google, Facebook, Instagram vd.) kullanıcı davranışı hakkında bilgi almakta, bu verileri analiz etmekte ve reklamverenlere satmaktadır. Google gelirinin % 89'unu, Facebook % 96'sını reklamlardan ve reklam ajansları ile ticari veri paylaşımından elde etmektedir. Kullanıcıların bu tür bir platformda etkinliği (Google'da arama yapması, Facebook'da beğenmesi, Instagram'da takip etmesi) arttıkça veri de artmaktadır. Veri analistleri ya da yapay zeka algoritmaları biriken veri üzerinde çalışıp, reklamcılık endüstrisine belirli bir anda, belirli bir mecrada, belirli bir içerikte en uygun tepkiyi (geribildirim/satın alma eylemini) verecek tüketici kümesini satmaktadır.

Dijital olarak bağımlı işletmeler tarafından kullanılan donanım ve yazılıma sahip olan ve gerektiğinde kiralayan ağlar bulut platformlarıdır (örneğin Amazon Web Services, Salesforce, Alphabet). E-ticaret dünyasının dış kaynak kullanımına yönelme ihtiyacı, Amazon gibi şirketlerin başlangıçta kendisi için geliştirdiği yeni hizmet altyapısını başka şirketlere kiralamıştır. Amazon talep üzerine (*on demand*) sunucu, depolama, hesaplama gücü, yazılım geliştirme araçları ve işletim sistemleri sunmaya başlamıştır. Bulut platformları, neredeyse tüm işletmelere kiralanarak kendi donanım ve yazılımlarına sahiptirler ve dijital bağımlılık oluştururlar.

Endüstriyel platformlar, hizmet sunmak ve üretim maliyetlerini düşürmek için özel donanım ve yazılım kullanan geleneksel üretimin ve çağdaş lojistiğin modernize edilmiş melezleridir. Geleneksel üretimi internet bağlantılı süreçlere aktarmak için gerekli donanım ve yazılımı oluşturan ağlar endüstriyel platformlardır (Örneğin General Electric-Predix, Siemens-MindSphere). Nesnelerin interneti, üretim sürecinin gömülü algılayıcı ve mikroçiplerle, lojistik sürecinin ise (ağırlıklı olarak RFID destekli) takip cihazlarıyla izlenmesine dayalı, her şeyin birbirine bağlı olduğu bir ağıdır. Nesnelerin interneti sayesinde üretim sürecindeki her bir bileşen hiçbir müdahaleye gerek duyulmaksızın sistemin diğer bileşenleriyle iletişime geçebilir. Bileşenlerin konum ve durum verileri diğer bileşenlerle paylaşılır, yapay zekanın optimum iş yönetim sürecini yürütmesi sağlanır.

Ürün platformları, ürünlerinin kullanımı için ücret toplayarak geleneksel ürünleri kiralanarak hizmetlere dönüştürürler. Geleneksel bir ürünü bir hizmete aktararak gelir sağlayan ürün platformlarına örnek olarak Rolls-Royce, Spotify, Netflix gösterilebilir. Ürünü satmak yerine talep üzerine kiralama ve abonelik hizmeti verilmesi esasında örgütlenmiştir. Hammadde olarak veri, diğer bileşenlerle birleştirilip ana merkeze aktarılmakta ve olası sorunların daha baştan çözümü ile kiralayıcı şirkete rekabet avantajı kazandırılmaktadır.

Son olarak, esnek platformlar (Uber, Airbnb, Deliveroo) yazılım ve veri analizi dışındaki tüm varlık sahipliğini dış kaynaklardan temin etmektedirler ve bu yeni dijital arbulucular kurulu pazarların dengesini bozarlar. Minimum varlıkları korurken bir hizmetin alıcılarını ve satıcılarını birbirine bağlamaya çalışan esnek platformlar, mobil uygulamalar ve web siteleri yardımıyla tüketiciler ile hizmet sağlayıcılarını bir araya getirir ve hizmet sağlayıcının kazancından pay alırlar. Güvencesizleştirme, taşeronlaştırma, vergiden kaçınma gibi toplumsal sonuçlar doğuran bu platformlar anında geribildirim ve hizmet sunucu üzerinde baskı doğurması nedeniyle iş dünyasınca tercih edilmektedir.

Her bir platform türü, kar elde etmek için genellikle bir veya daha fazla gelir modelini birleştirir; ancak platformlar için en önemli varlık fikri mülkiyetleridir: Şirket yazılımları, algoritmalar ve kullanıcı verileri. Dijital teknolojiler ile birlikte kapitalist sanayi sektörleri hizmet sektörlerine uyumlu bir ekonomik büyüme ve gündelik yaşam hareketliliği sağlamayı amaçlar hale gelmiştir. Sektöre egemen, büyük platform şirketlerinin (Google, Facebook, Amazon vd.) öncelikle çok sayıda işkolunda, eşzamanlı veri madenciliği yaptığı bilinmektedir

ve bu sayede “platform giderek daha baskın bir kurumsal organizasyon haline gelmiştir. Bu verileri elde etmek, analiz etmek, kullanmak ve satmak, özetle tekelleşmektedir” (Srniczek, 2017:88). En önemli platformlar sadece büyük altyapıların inşasına ve yüksek miktarda bağımsız yatırımcı olmakla kalmayıp sektördeki diğer tüm şirketlerin de ölçeği olarak görülmektedirler. Dijital ekonomi analizlerinin tekeli eğilimleri göz önünde bulundurması ve bunların geniş ölçekte (ulusal-uluslararası) ekonominin yanı sıra toplum üzerindeki etkilerini de dikkate alması gerekmektedir (Srniczek, 2017:92).

4. SONUÇ

Ağ platformların ve beraberinde gelen medyanın mevcut olağanüstü konumu ekonomik ve politik güç ilişkilerinde gizlidir. Dijital ağ platformlarının veri açıklığı bu şirketlerin iş faaliyetlerini sürekli olarak genişletmesi sonucunu doğurur. Bu durum ise veri mahremiyeti tartışmalarını beraberinde getirmektedir. Yüksek kullanıcı sayısına ulaşmış platformlar yeni pazarlara ve alanlara doğru genişledikçe, oligopolistik bir rekabet açığa çıkmakta ve her şirket daha agresif bir yönetim ve yayılım stratejisi izlemektedir. Farklı tipolojilerden platformlar kendi faaliyet konusunun ötesinde mutlak hakimiyet için çabalamaktadır. Srniczek’e göre platform kapitalizmi odak noktasının mülkiyet ilişkileri ve sınıflardan servet birikimi rejimine kaymasına neden olmuştur. Dijital ağlar üzerinden servet birikimi temelli yeni bir özgürlük anlayışı kurgulanmış ve sosyal medyanın da bu özgürlüğün küresel ölçekte taşıyıcısı olduğu ileri sürülmüştür: “Şirketleşmiş sosyal medya özgür erişim kavramını gasp etmiş ve onu, kişisel verinin metalaştırılmasına ve hedeflenmiş reklamcılığa dayanan sermaye birikimi biçiminin varlığını gizlemeye yarayan bir ideolojiye dönüştürmüştür. Şirketleşmiş sosyal medya, kendisini özgür, açık ve sosyal olarak sunar ancak gerçekte kişisel verinin metalaştırılması için özgür olmayan, kapalı ve özel makinelerdir; hedeflenmiş reklam üretip satarlar” (Fuchs, 2015:147). Çağımız, medyanın paylaşımcı, katılımcı ve ‘herkesin yeteneğine herkesin ihtiyacına göre’ düzenlenmesi gereken doğasının ticari karlılık ve ekonomik birikim üzerine inşaa edildiği bir dönem olmuştur. Artık bireylere düşen görev, medya hakkında görmezden gelinenleri öncelikle medyada göstermek olmalıdır!

KAYNAKÇA

- Aydoğan, A. ve Başaran, F. (2012). Yeni Medyayı Alternatif Medya Bağlamında Anlamak. s. 213-246 içinde *Alternatif Medya Alternatif Gazetecilik*. (Ed.) Ö. Özer. Konya: Literatürk Yayınları.
- Fuchs, C. (2015). WWW’nin 25. Yıl Dönümü: Sosyalizme Geçiş ya da Barbarlığa Dönüş. (Çev.) A. Aydoğan. *Ayrıntı Dergi*. Sayı: 11. s. 143-150
- Geray, H. (1994). *Yeni İletişim Teknolojileri: Toplumsal Bir Yaklaşım*. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık.
- Gözükeleş, İ. (2018). Platform Kapitalizmi: Facebook’tan Uber’e Dijital Ekonomi. *Bilim ve Gelecek*. Sayı: 171. s. 40-47.
- Özdemir, Ö. ve Tellan, T. (2019). Yeni/Dijital/Sosyal Medya: Teorik Belirsizliği Gidermek. 1. Uluslararası Şişli Bilim Kongresi Sunulan Bildiri. 24-25 Ekim 2019. İstanbul.
- Srniczek, N. (2017). *Platform Capitalism*. Cambridge UK: Polity Press.

EFFECTIVE TEST-TAKING STRATEGIES IN THE HIGHER MILITARY SCHOOLS

Ph. Doctor Minavvar Firudin qızı Mammadova
Colonel Ruslan Dayan oğlu Mammadov
Higher Military School named after H.Aliyev

Abstract

For many teachers , the field of assessment is a foreign territory. This article is intended to help classroom teachers become more comfortable creating and using assessments, at the same time it provides helpful insights into the practice and terminology of assessment.

Key words: Assessment, use strategies, attend the class regularly, test-taking strategies, pre-exam hours, self-assessment.

1. Introduction

Language testing at any level is a highly complex undertaking that must be based on theory as well as practice. Although this article focuses on practical aspects of classroom testing, an understanding of the basic principles of larger-scale testing is essential. The nine guiding principles that govern good test design, development, and analysis are usefulness, validity, reliability, practicality, washback, authenticity, transparency, and security. Repeated references to these cornerstones of language testing will be made throughout this article. For Bachman and Palmer, the most important consideration in designing and developing is the use for which it is intended” Test usefulness provides a kind of metric by which we can evaluate not only the tests that we develop and use, but also all aspects of test development and use”.

The most common use of language tests is to identify strengths and weaknesses in cadets abilities. For example, through testing we might discover that a cadet has excellent oral language abilities but a relatively low of reading comprehension. Information gleaned from tests also assists us in deciding who should be allowed to participate in a particular course or program area. Another common use of tests is to provide information about the effectiveness of programs of instruction.

Although teaching and assessment differ, the cornerstone of validity ties them closely together: Test what you teach and how to teach it. In your instruction strive to emphasize important objectives and demonstrate ways in which they could be assessed. Make sure cadets are familiar with all formats and rubrics that they will encounter in assessment situations, and encourage cadets to use them to develop review tests for each other/ For writing assignments, make your scoring system clear and familiarize students with it through self-and peer assessment.

In today's military schools , grades are substantially determined by test results. So much importance is placed on cadets test results that often just the word test frightens cadets. The best way for cadets to overcome this fear or nervousness is to prepare themselves with test-taking strategies. This process should begin during the first week of each semester and continue throughout the school year. The key to successful test-taking lies in a cadets ability to use time wisely and to develop practical study habits.

Test items can be classified in a number of ways. Some tests categorize items as selection and supply items. With selection items, a cadet selects a correct answer from a number of presented options. True/false, matching, and multiple choice are examples of selection items. With supply items, cadets must supply or construct the correct answer. Examples of supply items include short answer or completion, cloze, gap fill, and essay questions.

Teachers need to be aware of the implications for English language learners in choosing different test formats. The type of response can impact a cadets ability to demonstrate what she or he actually knows or can do. For example, a cadet asked about the plot or sequence of a story might be entirely capable of selecting an appropriate answer. However, the same cadet with limited English may not be able to supply or create an answer that indicates that they actually

understand the content of the story. This simple chat may help you decide what formats to use based on the ability of your cadets to supply their own answer.

Table 1

Selection	True/false, multiple choice, matching, numbering sequence
Supply	Cloze or Gap-Fill (no responses provided), Essay questions

2. The proposed theory

Here are Ms. Wright does to help learners approach tests with confidence. She encourage them to :

- make a semester study plan that includes assessment and due dates for assignments
- come to class regularly and immediately check on any missed word
- used good review techniques individually and in study groups
- organize pre-exam hours wisely, allowing time for both review and rest
- understand how to take different kinds of exams and practice these skills in the classroom under low –stakes conditions
- use strategies appropriate to the particular skill areas
- strategize an exam plan by planning for what will happen on exam day
- reflect on each assessment experience and regard it as part of learning
- build learner autonomy because students are acquiring lifelong learning techniques and strategies, not just short-term ways to get through a particular exam or course [1]

For language learning to take place, learners need to come to class on a regular basis. It is not surprising that poor attendance correlates highly with poor test results. Here we mean not attendance but learning the tasks because cadets in the higher military schools must attend the lessons.

It is also important that learners feel motivated to be active regularly and see that they are making progress. Learning a language is an uneven process with times of rapid development mixed with plateaus when cadets seem stuck at one level. Journals, vocabulary notebooks, reading and charts, and portfolios provide positive evidence that learners are indeed moving ahead. Encourage learners to use such tools to monitor their own progress.

If cadets make a semester study plan and follow it, preparing for exams should really be a matter of reviewing materials. Research shows that the time spent reviewing should be no more than 15 minutes for weekly quizzes, two to three hours for a midterm exam, and five to eight hours for a final exam.

3.Application of the theory

When reviewing for a test, cadets should do the following:

Plan review sessions. Review the course outline, notes, and textbooks and list the major topics. How much time was spent on each topic in class? Did the teacher note that some topics were more important than others? If so, these should be emphasized in review sessions.

Take a practice exam. By taking a practice exam, cadets will have an idea of the tasks\activities that they will encounter on the actual exam and the point allocation for each section. This information can help them plan their time wisely, Increasingly, practice exams for major tests are available on the internet. Print versions of practice exams are available in bookstores, including some of the large national chain book dealers. In addition, many textbook publishers have a learners website to accompany the textbook that includes online practice tests and quizzes.

Review with friends. Studying with friends in a study group offers the advantage of sharing information with others reviewing the same material. Small groups work best so that each learner has an opportunity and a group responsibility to actively participate. Some cadets thrive in study groups because they feel more comfortable talking with their peers than talking in class. Explaining something to other learners in the group is often helpful in clarifying a process or content. A study group, however, should not take the place of studying individually.

Learners who have regularly reviewed course materials throughout the semester don't have to cram at the last minute. They can concentrate their efforts on their particular areas of difficulty and conduct an overall review of the material to be tested.

In the past, miscommunications between teachers and learners sometimes prevented open discussion about how some common testing formats work. Teachers were reluctant to provide information as a matter of security and learners' anxiety increased because they didn't understand how they would be tested. Transparency means that teachers have a responsibility to share what they know about formats. Cadet-designed tests or quizzes make cadets more aware of how items are written, resulting in greater ability to answer test items. It is neither difficult now nor time-consuming to build such activities into class sessions. For instance, if the reading task is a scientific passage, ask cadets to mark up the text to focus on points tied directly to the lesson such as specific vocabulary or use of the passive voice. For vocabulary, cadets could devise a matching exercise with a list of synonyms. They could transform passive sentences to the active voice. In the process of developing items, cadets will hone their comprehension skills.

Teachers should train cadets in effective strategies for the various skill areas to be tested. Important activities should be demonstrated to cadets during classroom activities. Some new test-preparation books emphasize general language skill-building instead of specifically focusing on how the skills are tested in a particular examination. For example, *The Michigan Guide to English for Academic Success and Better TOEFL Test Scores* prepares cadets for the TOEFL IBT exam by building academic skills in reading, writing, listening and speaking not just on tasks similar to the test [2].

Alert learners to the words in reading instructions that indicate what kind of reading they need to do in order to answer the questions. It is futile to spend a great deal of time on a close reading of a long passage if the task requires extracting specific details to transfer to a chart. On the other hand, instructions that include words such as author's intention, opinion, and inference indicate that learners will have to do more than quickly skim or scan the text. In fact they may have to read very carefully to detect information that is not actually written. Reading for main ideas is often signaled by instruction that refer to best title, paragraph topic, or key words. Make learners aware that main idea questions can refer to the entire passage, a single paragraph, or to information contained within certain line numbers that are found in the margins of the reading. Cadets who are aware of these conventions will be much better prepared to demonstrate their reading skills on examinations.

An important factor in test-taking is planning for what will happen on exam day and not leaving anything to chance. This builds our cadets' confidence and reduces anxiety.

Cadets feel better prepared if they have the mechanical aspects of taking an exam well in hand. They should arrive early at the designated exam room and find a seat. All books and personal effects should be left at the front of the room. Cadets should come prepared with several pens or pencils and an eraser.

As soon as the exams have been distributed and cadets have been told to start the cadet should write his name and ID number on all pages of the exam.

If one section is given first, such as the listening portion of English exams, the cadet should focus attention on this section. With any section of the exam, the cadet is well-advised to do an overview of the questions, their values, and the tasks required. At this point, cadets should determine if the exam must be done in order or if they can skip around between sections. The latter is not possible on some standardized exams where cadets must complete one section before moving on to the next.

An important consideration in effective test-taking is the time management. When exams are prepared, review time is usually factored into the overall exam design. Learners should be encouraged to allocate their time proportional to the value of each exam section and to allow time to review their work. Teachers or proctors can assist cadets with time management by alerting them to time remaining in the exam.

Learners will not always have a teacher to guide them. As they progress through life, they will usually have to rely on their own assessments of what they know –and don't know. For example, a new driver will not schedule a license examination until there is some degree of confidence in passing it. An employee will approach her manager for a raise when she is quite certain that her self-assessment of abilities will meet with success, Teachers can promote learner autonomy through self-assessment.

Self-assessment plays a central role in learners monitoring of progress in a language program. It refers to the learners evaluation of his or her own performance at various points in a course.

Oscarson, a noted scholar in the field of self-assessment, gives five reasons that self-assessment can be beneficial to language learning. First, he stresses that self-assessment truly promotes learning. It gives learners training in evaluation, which results in benefits to the learning process. Second, it gives both learners and teachers a raised level of awareness of perceived level of abilities. Training in self-assessment, even in its simplest form like asking “What have I been learning” encourages learners to look at course content in a more discerning way. Third, it is highly motivating in terms of goal orientation. Fourth, through the use of self-assessment methodologies, the range of assessment techniques is expanded in the classroom. As a result of using self-assessment, the learners broaden their range of experience within the realm of assessment. Fifth, by practicing self-assessment, the learners participate in their own evaluation [3].

4. Results and discussions

In effect, they share the assessment workload with the teacher.

We would like to give learners progress card in table 2 as simple self-assessment tools that have been used in a variety of educational settings around the world.

Table 2

Objective	Cadet	Teacher
Read and understand a text on a travel theme		
Listen to and understand passages on a travel theme		
Talk about past and future trips or vacations		
Write an itinerary for an upcoming vacation		

With rating scales, checklists, and questionnaires, learners rate their perceived general language proficiency or ability level. They often use “ability statements” such as, I can read and understand newspaper article intended for native speakers of the language [4].

A novel approach within alternative assessment is to have learners write tests on course material. This process results in greater learner awareness of course content, test formats, and test strategies. Cadet-designed tests are good practice and review activities that encourage learners to take responsibility for their own learning.

5. Conclusion

In the end of the article it should be noted that, in learner-centered assessment, learners are actively involved in the process of assessment. For example, cadets can select the themes, formats,

and marking schemes to be used. Involving learners in aspect of classroom testing reduces test anxiety and results in greater cadet motivation.

References

1. Mazak, Wright, Swier and Stafford-Yilmaz, 2004
2. Oscarson M. Self-assessment of foreign language skills: A survey of research and development work. Strasbourg; Council of Europe, 1984
3. Oscarson M..Self-assessment of language proficiency; Rationale and applications. In Encyclopedia of language and education p. 1-13 Norwell MA. Kluwer publishing, 1989
4. Brindley G. , Assessment achievements in the learners centre curriculum, 1989
Sydney: National centre for English language Teaching and research, Macquarie University

TOURISM ADVERTISING AND ITS ANALYSIS IN THE CONTEXT OF SPEECH ACT THEORY

Khayala Ahmadova (Phd candidate)
Azerbaijan Tourism and Management University

ABSTRACT

It is impossible to imagine the 21st century without advertising. Advertising is an integral part of the economy, as well as tourism sector, so advertising is currently in the spotlight from scientific point of view. Despite the fact that many articles, dissertations and monographs are devoted to this phenomenon, some issues remain unresolved so far, especially the linguopragmatic point of view of advertising.

The tourism industry is one of the most important and fast growing industries of our time. The development of tourism sector raises the issue of the study of tourism advertising language, because advertising and influential language play a special role in the development of tourism.

Advertising can be defined as a kind of propaganda that consists of linguistic and non-linguistic means (picture, sound, music, letter size, font, etc.) aiming to stimulate a positive thought, attract attention and be memorable for the sake of selling a particular product or service to a consumer.

Dann G. divides tourism into the following types: nostalgia tourism, health tourism, food and drink tourism, eco-tourism.[2, s. 218]

The main areas of linguopragmatic research are context-dependent aspects of meaning. And speech act is one of the context-dependent aspects of meaning. And it is widely used in advertising discourse.

The speech act is defined as how the language serves our needs in the event of speaking. As a result of speech act, the speaker has certain impacts on addressee's change of mind, mental or psychological state.

J.Austin proposed a locutionary, illocutionary and perlocutionary acts under his Speech Act Theory.

In tourism advertising, the illocutionary act is expressed mainly by the assertives that confirm the truthfulness of the statement and the directives that directs the addressee to the advertising product.

Speech acts are very important in tourism advertising, because they help the speaker to direct the addressee to the advertising object and make them obtain it.

Keywords: tourism advertising, speech act, locution, illocution, perlocution, directives, addressee.

Introduction: It is impossible to imagine the 21st century without advertising. Advertising has become an integral part of modern society with a developed market economy and mass culture for several decades and is now one of the most important sectors of the global economy. Advertising is a powerful tool that has a huge impact on the mass audience, so the role of advertising in the tourism industry is undeniable.

The tourism industry is one of the most important and fast growing industries of our time. The development of tourism sector raises the issue of the study of tourism advertising language, because advertising and influential language play a special role in the development of tourism. So this study deals with tourism advertising and its linguopragmatic analysis within Speech Act Theory.

Scientific novelty. Advertising is an integral part of the economy, as well as tourism sector, so advertising has attracted the attention of many researchers and has now become the object of research of various sciences (linguistics, psychology, sociology, marketing, anthropology, literary criticism and media sciences). Despite the fact that many articles, dissertations and monographs are devoted to this phenomenon, some issues remain unsolved so far, especially the linguopragmatic point of view of advertising has little been learned. Taking into account that tourism advertising as one of the main types of advertising sector is not comprehensively analyzed from the linguopragmatic point of view, we can say that the scientific novelty of the research is the comprehensive learning of tourism advertising from the linguopragmatic point of view. In addition, in this work tourism advertising is not investigated as isolated texts, but as discourse within context.

The study attempts to treat advertising discourse as one of the most influential types of discourse observed in the intensive language development.

Content of the study: Advertising allows a potential tourist to choose a tourism product or service in advance, to get the best fit within a number of opportunities, it gives the producer economic growth, helps the development of global culture, and so on. In the modern age, the support of advertising to tourism is indisputable.

Advertising is one of the ways in which information about various tourism products and services is delivered to the public. Advertising is one of the genres of media discourse. It is spread by the media.

Advertising can be defined as a kind of propaganda that consists of linguistic and non-linguistic means (picture, sound, music, letter size, font, etc.) aiming to stimulate a positive thought, attract attention and be memorable for the sake of selling a particular product or service to a consumer.

There are different types of advertising:

Geographically: local, national, international;

By broadcast media: print (newspapers, magazines, brochures, booklets, billboards, etc.) and electronic (television, radio and internet) advertisements;

By purpose: commercial and non-commercial advertisements. Commercial ads are divided into material and non-material (service advertising) advertisements. Non-commercial ads are also called “public, social ads”. Most TV, radio, newspapers, magazines, internet advertisements are commercial advertisements.

By object: material (consumption) and non-material (service);

By speech impact methods: informative (rational) and emotional advertisements.

The syntactic structure of an advertising discourse is usually limited to simple sentences. The dominance of simple sentences is explained by the fact that the purpose of advertising is to be remembered and memorized. E.g.:

Iberia. One of the world's best airlines.[14]

The structural elements of the advertising discourse and the main informative (content and expressive-emotional) burdens are the followings:

1) trade name; 2) slogan - short, compressed, clear and easy form of advertising idea; 3) title; 4) commentary part - the main part of the discourse, explaining the functional meaning of the advertised product in a short and precise way.

Let's look at an example of advertising components:

Take yourself there.

Moments you can't describe can lead to the best conversations.

From one surprise to another, from one smile to the next. Discover something new around every corner and under every stone. Let yourself go to a place where wandering and wonder chase worries away.

Nova Scotia. [8]

Dann G. divides tourism into the following types: nostalgia tourism, health tourism, food and drink tourism, eco-tourism [2, s. 218]. All kinds of tourism advertising has peculiar language. Let's look at them:

The advertising discourse in nostalgia tourism is expressed as if time has not passed through centuries. E.g.: *Tasmania. Wilderness, historic mining towns and convict history.* [12]

Health tourism advertising contains information about different types of treatment within hotels and tourism destinations - spa, sauna, baths, aromatherapy, various types of massages – alpha-massage, Thai massage, etc. E.g.:

Spa Break for two in Bournemouth.[16]

Food and drink tourism advertising: For most tourists restaurants, cafes and bars are as important as sightseeing, so tourism advertising is also prepared from culinary point of view. E.g.:

Some of the best things in Taiwan are never exported.

Pineapple is widely grown here in Taiwan, which is known for producing pineapple cake, with the pineapple's sweet and sour taste mingling with the loose, soft outer skin that seems to melt in your mouth. [7]

Eco-tourism advertising: This type of advertising, even temporary, offers to be away from the problems of urban life, daily noise, tension and pollution, and have freedom, peace, silence, loneliness, romanticism and a return to nature. This type of advertising usually includes such words as *nature, natural, unspoiled, untouched, undisturbed, escape, peace, still, quiet* and so on. E.g.:

Arrived wanting to get away from it all,

Departed having found the perfect escape (Avstraliya Turizm). [9]

The main areas of linguopragmatic research are context-dependent aspects of meaning. And speech act is one of the context-dependent aspects of meaning. And it is widely used in advertising discourse.

Speech act is primarily associated with the name of the English philosopher J. Austin. He drew attention to the fact that speaking may not only include information, but also express actions such as request, advice, warnings, and so on [4, p. 231].

The speech act is defined as how the language serves our needs in the event of speaking. The speech act is the speaking to the addressee in a certain environment and with a specific purpose. Thus, as a result of speech act, the speaker has certain impacts on addressee's change of mind, mental or psychological state. F.Jahangirov says that speech act is the fact of achieving any goal during the conversation. Speakers choose expression methods based on persuasion and acceptance of their intentions by the hearers [1, p. 125].

The subject and the addressee enter into the speech act as the beginning and the end of the communicative act, and form the unity together and are not separated from each other.

J.Austin proposed locutionary, illocutionary and perlocutionary acts under his Speech Act Theory, one of the major theories of linguistic pragmatics [5, p. 108].

Two actions are taken simultaneously during the speech act: 1) the speaking itself – the locutionary act, and illocutionary act expressing request, command, promise, etc., in other words, realising the communicative intention of the speaker in addition to sending a message. Speaking can also be intended to exert some or other influence on the listener – influencing other people's perceptions, thoughts and actions and get result, that is, the perlocutionary effect.

These three speech acts are as follows:

A locutionary act is the act of making meaningful linguistic expressions. It controls the correct creation of language structures.

F. Recanati notes that locutionary act combines 3 acts: phonetic act – the sounds we make when we speak, phatic act – grammatical rules, vocabulary structure of words, lexical choices, and intonation, and finally a rhetic act [3, p. 239]. All three acts help us to understand the meaning correctly. E.g.:

The illocutionary act depends entirely on the context. It is what the speaker wants to convey to the addressee.

John Searl distinguishes 5 categories of the illocutionary act in his “Classification of Illocutionary Acts” [5, p. 170-194]:

1. Assertives (confirmation, description, claim, insist);
2. Directives (order, request, suggestion, demand, permission, invitation, advice);
3. Commissive (vow, promise, obligation, objection, refusal, threat);
4. Expressives (gratitude, apologies, congratulations, applause, greetings, regret, condolences);
5. Declaratives (blessing, ward, baptism, conviction).

Assertive act expresses attitude towards the truthfulness of the expressed opinion. Directive act is a speech that directs, forces someone to do something. It expresses the speaker's desire. Here belongs orders, requests, offers and so on. The commissive act expresses the speaker's intention for the future. It includes promise, oath, refusal, threat and so on. These can only be done by the speaker himself or the group he belongs. Expressive act is a speech act that expresses speaker's feelings. It refers to psychological states such as pleasure, pain, desire, displeasure, joy and sadness. The declarative act is the speech act that the speaker changes the world with his words and dominates it.

Finally, the perlocutionary act is the message received by the addressee, that is, the meaning understood while interpreting the addresser's speech. Speech has a certain impact on the recipient. The sender implements a perlocutionary act by promoting certain feelings, thoughts and actions.

In the tourism advertising discourse, the illocutionary act is mainly expressed by the assertives that confirm the truthfulness of the statement and the directives that directs the addressee to obtain the advertising product. E.g.:

Be independent. Take charge of your pleasure. Join us! [15] – directive act of suggestion;

Come in, we're open [17] – directive act of invitation;

See you in Greece [18] – directive act of invitation.

In tourism advertising assertion is usually realised explicitly, but direction implicitly. The directive character of the advertising discourse is covered by elements of other genres. Implicit transmission of information is hidden under the interactive nature of the advertising

discourse, it takes various structural-compositional forms finding its own expression in the speaking constructions.

Every tourism advertising is intended for perlocutionary effect, it aims to receive response action from the addressee.

While discussing the factor of addressee in the speech act, not only the speaking subject, but even the speaking situation must be taken into account pragmatically. The harmonization of the communicators' parameters ensures correct communication. Any act is intended for a particular addressee model. Therefore, the addressee forces the speaker to pay attention to the organization of his speech.

Generally speaking, speech acts expressing invitations, orders and suggestions are usually used in tourism advertising discourse. E.g.:

For a change, come to where things haven't changed [13];

Make you filled with local curiosities at your Singapore [10];

Share your spirit [11].

In English tourism advertising, the directive speech act is sometimes replaced by the sentences that involve suggestion and leaves the right of choice to the addressee.

Result: Thus, speech acts, especially directives are very important in tourism advertising, because they help the speaker to direct the addressee to the advertising object and make them obtain it.

References

1. Cahangirov F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və Təhsil. 2014, 308 s.
2. Dann G. The Language of Tourism: a Sociolinguistic Perspective. 2nd ed. Wallingford, UK: CAB International cop., 2001, p. 218-219.
3. Récanati F. Meaning and Force: The Pragmatics of Performative Utterances. New York: Press Syndicate of the University of Cambridge, 1987, 287 p.
4. Verschueren J., Jan Ola Ö. Key Notions for Pragmatics. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co, 2009, 253 p.
5. Остин Дж. Л. Слово как Действие // Новое в Зарубежной Лингвистике. Вып. 17, М.: Прогресс, 1986, с.108-110.
6. Серль Дж.Р. Классификация Иллокутивных Актов // Новое в Зарубежной Лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов. М.: 1986, с. 170-194.
7. candylin.com/Taiwan-Tourism
8. novascotia.ca/news/smr/2013-03-13-Tourism-Campaign/media/Luckett.jpg
9. theinspirationroom.com/daily/print/2008/10/tourism_australia_rainbow.jpg
10. www.coloribus.com/adsarchive/prints/singapore-tourism-board-culture-16616555/
11. www.creativespirits.info/aboriginalculture/people/stereotypes-prejudice-of-aboriginal-australia#axzz3nIa1hMpK
12. www.discovertasmania.com.au
13. www.gotobermuda.com
14. www.iberia.com
15. www.incredibleindia.org
16. www.ineedpampering.com/spa-breaks
17. www.tourism.australia.com/about-us/about-tourism-australia.aspx
18. www.upgreetourism.gr/

**PERCY BYSSHE SHELLEY’NİN BAZI ŞİİRLERİNDE OTORİTEYE KARŞI
MUHALEFET**

OPPOSITION TO THE AUTHORITY IN SOME OF PERCY BYSSHE SHELLEY’S POEMS

Dr. Öğr. Üyesi. Turan Özgür GÜNGÖR

Kafkas Üniversitesi

Öğr. Gör. Semih OKATAN

Kafkas Üniversitesi

ÖZET

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve etkisini on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar hissettiren Romantizm akımı, Neo-klasizme tepki olarak doğmuştur. Romantizmin oluşumunda etkisi olan olayların başında 1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali gelmektedir. İhtilal sonrası hem feodal toplumsal yapı, hem de aristokrat sınıf önemli ölçüde güç kaybetmiş ve buna karşın burjuva sınıfı etkili bir toplumsal sınıf olarak yükselişe geçmiştir. Düşünce yönünden feodal sistemle çatışma içine giren J. J. Rousseau, Montesquieu gibi felsefeciler de Romantizmin gelişiminde önemli katkılar sağlamıştır. Percy Bysshe Shelley, kendisi de aristokrat bir aileden gelmiş olmasına karşın, aristokrasiye ve otoriteye tepki gösteren önemli bir Romantik şairdir. Oxford’daki eğitiminden yazdığı “The Necessity of Atheism” (Ateizmin Gerekliliği) adlı kitapçık yüzünden uzaklaştırılmıştır. Ailesinin Oxford’daki otoritelerden özür dilemesi isteğini reddederek eğitimine geri dönmemiş ve ailesiyle de ilişkisini sona erdirmiştir. Shelley, yazdığı kitapçıklarda ticareti, monarşiyi, evliliği ve et yemeyi eleştirirken; bunların yerine Cumhuriyetçiliği, nikâhsız birlikte yaşamayı, ateizmi ve vejetaryenliği övmüştür. Bu çalışmada, Shelley’nin Romantik akıma katkılarında, otoriteye olan tepkisi ele alınacak ve bu bağlamda şairin ‘To the West Wind’ (Batı Rüzgârına), ‘Ozymandias’ ve ‘England in 1819’ (1819’da İngiltere) adlı şiirleri analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Romantizm, Shelley, Otorite, Muhalefet, Fransız İhtilali

ABSTRACT

The Romanticism movement, which emerged towards the end of the eighteenth century and made its impact felt intensely in the nineteenth century, emerged as a reaction against Neo-classicism. The French Revolution, which occurred in 1789, is one of the most important events affecting the formation of Romanticism. After the Revolution, both the feudal social structure and the aristocratic class lost their considerable power, and despite the noble class, the bourgeois class began to rise as an influential social class. Philosophers such as J. J. Rousseau and Montesquieu, who reacted against the feudal system in terms of thought, also contributed to the development of Romanticism.

Percy Bysshe Shelley is an important Romantic poet who reacts against aristocracy and authority, although he, himself, comes from an aristocratic family. He was dismissed from Oxford because of his thesis on “The Necessity of Atheism”. He refused his family’s request to apologize from the authorities in Oxford and did not return to his education and ended his relationship with his family. While Shelley criticized trade, monarchy, marriage, and eating meat in her booklets, she praised Republicanism, free love, atheism and vegetarianism. In this study, Shelley’s contributions to the Romantic Movement, his opposition against authority will be discussed and in this context the poet’s poems ‘To the West Wind’, ‘Ozymandias’ and ‘England in 1819’ will be analyzed.

Key Words: Romanticism, Shelley, Authority, Opposition, French Revolution

1.GİRİŞ

Romantizm, Avrupa’da edebiyat ve diğer sanat dallarında on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru başlayan ve etkisini on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar devam ettiren bir edebi akımdır. Akla karşı hayal gücünü ve duyguyu ön plana çıkaran (Benét, 1965: 871) Romantizm, Neoklasizm’in edebiyat, felsefe, sanat, din ve politika ile ilgili görüşlerine ve önceki dönemin biçimci tutuculuğuna karşı tepki göstermektedir.

Romantizm’in İngiltere’de 1798 yılında, William Wordsworth ve Samuel Taylor Coleridge’in birlikte yazdıkları *Lyrical Ballad* adlı eserle başladığı, Sir Walter Scott’un öldüğü ve aynı zamanda parlamentoda ilk Reform Yasası’nın çıkarıldığı 1832 yılında sona erdiği kabul edilmektedir. (Harmon, 1995: 452; Benét, 1965: 871). Romantik yazarların en önemli özelliklerinden bazıları, bireyselciği, hayal gücünü, duyguyu ön plana çıkarmaları ve özgürlük adına mücadele vermeleridir (Keach, 1996; 456). Romantizmin savunmuş olduğu başlıca değerler arasında bireyselcilik, doğaya tapma, ilkelcilik, Orta Çağ’a ve Doğu’ya olan ilgi, ortadan kaybolmuş ya da yabancı kültürler, felsefi idealizm, siyasi otoriteye ve toplumsal geleneklere karşı çıkış, fiziksel tutkunun övülmesi gibi kavramlar yer almaktadır (Benét, 1965: 871). “On dokuzuncu yüzyıl, Romantik şairleri Britanya’da mevcut sisteme karşı isyan etmişler ve doğanın güzelliği ve gizemini öven düşünce ve duyguları ifade etmişlerdir... Bu şairler radikal görüşlere sahiptirler ve doğal dünyanın korunması için kapitalistlere, sanayicilere ve maddiyatçılara karşı endişelerini dile getirmişlerdir” (Sharma, 2016).

İngiltere’de Romantizm akımının önde gelen yazarlarından Percy Bysshe Shelley, 1792 yılında aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Gençlik yıllarından itibaren yaşlılarından farklı olduğunu her zaman gösterir. Her türlü otoriteye meydan okuyan ve karşı çıkan Shelley, Eton’da okurken, arkadaşları onunla “Deli Shelley” ve “Eton Ateisti” diye alay ederler (Drabble, 2000: 925).

Oxford’da okurken arkadaşı Hogg ile birlikte *The Necessity of Atheism* adlı bir kitapçık yayınladı. Bu kitapçıkta Tanrı’nın varlığının ispatlanmadığını ve böyle bir inancı destekleyecek kanıt olmadığını ifade eder. Shelley ve Hogg’dan üniversite yetkilileri açıklama yapmalarını isterler ve her ikisi de açıklama yapmayı reddettikleri için okuldan atılırlar. Siyasi eğiliminden dolayı böyle bir kitapçık yazan Shelley, hayatının her döneminde otoriteye karşı muhalefetini devam ettirmiştir. Drinkwater bu durumu şu şekilde ifade eder: “Zamanı geldiğinde Oxford’a gitti. Orada, ‘Ateizmin Gerekliliği’ üzerine iki sayfalık bir broşür hazırladı. Yetkililer, tartışmasız onu derhal kovdu. Yine de Üniversite yetkilileri, sonraki yıllarda, onun heykelini diktiler ve böylece, biraz da alaycı biçimde, onun sevgiyle anılan oğulları olduğunu iddia ettiler” (Drinkwater, 1957: 436).

Shelley’i arkadaşı Hogg’dan uzaklaştırmaya çalışan babası, evine dönmediği, dini eğitim almadığı ve Oxford’taki yetkililerden yazdığı bu kitapçıktan dolayı özür dilemediği müddetçe, maddi ve manevi olarak desteklemeyeceğini ifade eder. Shelley, babasının bu isteklerini reddeder. Kitapçığı beraber yazan arkadaşı Hogg’un, ailesiyle barışmasına ve hukuk eğitimi almak için York’a geri dönmesine karşın (Stapleton, 1983: 798), Shelley böyle bir tutum sergilemez ve ailesinden gelecek olan yüksek miktarda mirası da reddederek ailesiyle bağlarını tamamen koparır. Shelley, İskoçya’ya gider ve hayatının sonuna kadar ailesine ve İngiltere’ye geri dönmez. Siyasi idealleri için ailesini, yaşadığı çevreyi ve hatta ülkesini terk etmesi, onun hiçbir zaman hiçbir otoriteye boyun eğmeyeceğini gösteren bir işarettir.

“Tutucu bir köy ağasının oğlu olmasına karşın Shelley, Aydınlanma Çağı’nın doktrinlerinden hayatının ilk dönemlerinde etkilenerek, İngiliz siyasetinin ve dinin kısıtlamalarına karşı özgürlüğü ve isyanı tutkuyla savunmuştur” (Benét, 1965: 923). Avrupa’nın çeşitli ülkelerini gezen Shelley, özgürlükle ilgili görüşlerini her fırsatta yaymaya devam eder. Evlilik dışı ilişkiyi övdüğü, et yemeyi ve dini konularda eleştirilerin yer aldığı pek çok kitapçık yazar. Shelley’nin 1813 yılında yayınlanan en önemli şiirleri arasında yer alan ve içinde bazı düz yazı notlarının da bulunduğu *Queen Mab* adlı şiirinde bu türden pek çok siyasi ve felsefi görüşe yer verir (Drabble, 2000: 925). Shelley, bu eserinde kötülükler olarak adlandırdığı, monarşiye, evliliğe, dine ve et yemeye karşı eleştirilerde

bulunur. Dokuz bölümden oluşan bu şiirde monarşiye (III), ticarete (IV) ve dine (VI ve VII) karşı ağır eleştirilerde bulunur. Shelley; monarşi, evlilik, din ve et yemenin yerine, Cumhuriyetçiliği, nikâhsız olarak birlikte yaşamayı, ateizmi ve vejetaryenliği tavsiye eder (Drabble, 2000: 831-831). Şair, insanlığın çekmiş olduğu acının tamamının Hristiyanlık dininden kaynaklandığını, evlilik ve çağdaş ahlak anlayışının, ikiyüzlülüğün en kötüsüne teşvik ettiğini açıkça savunmakta; Tanrı'nın insanlığın zulmünün ve küstahlığının bir yansıması olduğunu iddia etmektedir. Şiir, bu özelliklerinden dolayı on dokuzuncu yüzyıl radikalleri tarafından çok beğenilir (Stapleton, 1983: 730). Shelley ayrıca Katoliklerin de siyasi haklarını savunan kitapçıklar da yazar.

Shelley'e göre, evlilik dâhil bütün kurumlar, yasal ve toplumsal gelenekler, insanlık için ayak bağıdır ve özgürlükleri sınırlandırmaktadır. Radikal siyasi görüşlere sahip olan William Godwin ile tanışan ve ondan etkilenen Shelley, William Godwin ve o dönemde kadın haklarının en etkili ve ilk savunucuları arasında yer alan Mary Wollstonecraft'ın kızı Mary'e âşık olur (Keach, 1996: 542). İnsan ilişkilerinin yasal ya da toplumsal geleneklerle sınırlandırılmaması gerektiği fikrine sahip olan Shelley, eşi Harriet ve iki çocuğunu terk ederek âşık olduğu Mary ile bir süreliğine Fransa'ya gider, ancak İngiltere'ye geri döndüklerinde kendilerini toplum tarafından dışlanmış olarak bulurlar.

Eşi Harriet'in ölümünden sonra Shelley, Mary ile evlenir. İngiliz toplumu tarafından sürekli olarak dışlanan, hiçbir zaman savunduğu fikirleri kabul görmeyen ve hayal kırıklığına uğrayan Shelley, borç batağında olmasına ve sağlık problemleri çekiyor olmasına karşın, Mary ile birlikte İngiltere'den ayrılır ve İtalya'ya yerleşir (Keach, 1996: 470). Shelley, hayatının geri kalan kısmını İtalya'da geçirir ve İngiltere'ye bir daha geri dönmez. Bu durumu Drinkwater şu şekilde ifade etmektedir: "İkinci karısı, daha sonraları *Frankenstein*'in yazarı olacak olan Mary Godwin'di. Neredeyse bütün önemli şiirlerini yazdığı ve hiç geri dönmeyecekleri İtalya'ya yerleştiler" (Drinkwater, 1957: 436). İtalya'da yaşadığı 1818 ile 1822 yılları, Shelley için maddi sıkıntılar çektiği ve sürekli yer değiştirmek zorunda kaldığı yıllardır. Percy Bysshe Shelley, 1822 Ağustos ayında La Spezia koyunda boğularak ölür. Cenaze, törenle Viareggio'da yakılır. Bu törene Lord Byron ve diğer yakın arkadaşları katılır.

2. SHELLEY'İN EDEBİ KİŞİLİĞİ

Shelley romantik şairler arasında belki de en devrimci olanıdır. Şiirlerinde ele aldığı konular çoğunlukla toplumsal ve siyasi içeriklidir. Kilise, evlilik ve aile gibi kurumları reddeden idealist bir yazardır. Zulmün her türüsüne karşı gelen Shelley'nin görüşleri, tutucu bir dönemde yaşıyor olmasından dolayı her zaman tehlikeli bulunmuştur. Romantik dönemin önemli yazarlarından Lord Byron ile 1816 yılında ve daha sonraki yıllarda John Keats ile tanışır. Shelley, Keats ile birlikte siyasi konular üzerinde makaleler ve denemeler yazarlar. Shelley (1792-1822), Byron (1788-1824) ve Keats (1795-1821) ile birlikte genç nesil Romantik şairleri arasında yer alır. Her ne kadar romantizmin siyasi ideallerinin temelleri William Wordsworth ve Samuel Taylor Coleridge tarafından atılmış olsa da, ikinci nesil İngiliz Romantik şairleri olarak bilinen Shelley, Byron ve Keats, İngiliz Romantik şiiri için daha fazla ilham kaynağı olmuşlardır (Keach, 1996: 469).

İkinci nesil İngiliz Romantik şairleri olarak bilinen Shelley, Byron ve Keats' in hayat hikâyeleri trajiktir. Wordsworth ve Coleridge onlardan on beş ile yirmi yaş daha büyük olmalarına karşın, Byron, Shelley ve Keats'den daha uzun süre yaşamışlardır (Keach, 1996: 469). Her iki nesil arasındaki yaş farkının yanı sıra, siyasi görüşlerinde de dikkat çekici farklılıklar bulunmaktadır. Wordsworth ve Coleridge, ilk yıllarındaki devrimci coşkunculuklarını ve demokratik idealizmlerini terk ederek, daha muhafazakâr bir tutum sergilemişlerdir. Genç romantikler şairler; Wordsworth ve Coleridge'in bu tutumlarından dolayı hayal kırıklığına uğramış ve onlardan ayrılarak kendi sanatsal özelliklerini geliştirmeye başlamışlardır (Keach, 1996: 470). Bu genç yazarlar zulmü, bozulmayı ve ikiyüzlülüğü kınayan, yaşadıkları dönemdeki çatışmalara dâhil olan radikal görüşlü yazarlardır (Fleischmann, 2013). Byron, *Bards and Scotch Reviewers* ve Canto I of *Don Juan*'ın ilk bölümünde Göl Şairlerini eleştirir. Southey; Wordsworth ve Coleridge'i şiirin "Şeytani Okulu" olmakla suçlar. Shelley de benzer biçimde, radikal siyasi düşünceleri terk ettikleri ve muhafazakâr görüşü

benimsedikleri için Wordsworth ve Coleridge’i eleştirir. Keats de benzer sebeplerden ötürü, Wordsworth’u reddeder (Volceanov, 2007: 153).

Sanatsal özellikleri ve kişilikleri birbirinden tamamen farklı olmasına karşın, Byron ve Shelley bazı çarpıcı benzer özelliklere sahiptirler. Her ikisi de aristokrat ailede doğmuş; saygın özel okullara ve üniversitelere gitmişlerdir. Her ikisi de geleneksel olmayan yaşantılarından dolayı toplumsal baskıya maruz kalmış ve bu yüzden İngiltere’yi terk etmek zorunda kalmışlardır. Her ikisi de çok genç yaşta ülkelerinden çok uzakta Akdeniz ülkelerinde yaşamış ve ölmüşlerdir. Shelley ve Byron, yaşadıkları dönemde toplum tarafından kabul görmüş normları reddettikleri için yabancılaşmış Romantik şairler olarak kabul edilirler. Kendilerinin de toplum tarafından kabul görme yönünde hiçbir gayretleri olmamıştır. Shelley ve Byron’ın kariyeri birbirinden farklı özellikler de taşımaktadır. Lord Byron, 1815 yılında İngiltere’yi terk etmek zorunda kaldığında dönemde sadece İngiltere’de değil, aynı zamanda Avrupa’da tanınan bir yazardır. Kendisinin yapmış olduğu uzun ve romantik seyahatini anlattığı *Childe Harold’s Pilgrimage* adlı eseri geniş okuyucu kitlesinin beğenisini kazanmıştır. Shelley, Byron’dan farklı olarak, hayatının hiçbir döneminde popüler olamamıştır (Keach, 1996: 470).

3. SHELLEY’İN BAZI ESERLERİNDE OTORİTEYE MUHALEFET

3.1. ‘Ozymandias’

Shelley’nin 1818 yılında yayınlanan *Ozymandias* adlı şiiri, yaşadığı çağa ve otoriteye karşı açık bir politik eleştiridir. ‘Ozymandias’, Percy Bysshe Shelley’nin ilk önce *Examiner*’de Leigh Hunt tarafından yayınlanan ünlü bir sonesidir. Bir zalimin gücünün değersizliği ve anlamsızlığı üzerine alaycı bir yorumdur” (Benét, 1965: 749). Bu sone, yöneticilere, yönetimde buldukları sürenin geçici olduğunu ve bir gün sona ereceğini hatırlatır. Shelley’nin sone tarzında yazmış olduğu bu şiirin toplumdaki yansıması çok büyük olmuştur. Napolyon’un ikinci defa sürgüne gönderilmesinden iki yıl sonra yazılmış olan bu şiir, Shelley’nin zulme ve diktatörlüğe karşı eleştirisidir.

“I met a traveller from an antique land
Who said: “Two vast and trunkless legs of stone
Stand in the desert . . . Near them, on the sand,
Half sunk, a shattered visage lies, whose frown,
And wrinkled lip, and sneer of cold command,
Tell that its sculptor well those passions read
Which yet survive, stamped on these lifeless things,
The hand that mocked them, and the heart that fed:
And on the pedestal these words appear:
‘My name is Ozymandias, king of kings:
Look on my works, ye Mighty, and despair!’
Nothing beside remains. Round the decay
Of that colossal wreck, boundless and bare
The lone and level sands stretch far away” (Shelley, 2004: 330).

Şiir, konuşmacının bir gezgin ile karşılaşmasını anlatır. Antik bir ülkeden, muhtemelen Mısır’dan gelen bir gezgin, bu antik ülkede görmüş olduğu bir heykelden bahseder. Bu heykel Ozymandias adlı bir krala aittir. Ozymandias, Mısır’ın en çok bilinen firavunlarından II. Ramses’in Yunancadaki adıdır. Heykel, devasa büyüklükte inşa edilmesine karşın, gövdesi olmayan bir çift ayaktan ve bu ayakların yanında yarıya kadar kuma gömülmüş baş kısmından oluşmaktadır. Heykel, temsil ettiği Ozymandias’ın gücünün ve iktidarının büyüklüğünü yansıtabilmek için devasa bir biçimde inşa edilmiştir. Heykelin kumlara yarı gömülmüş baş kısmında, Ozymandias’ın gururlu yüz ifadesi betimlenmiştir. Ayrıca emredici soğuk tavır (cold command) ile kralın kalpsiz ve kendini beğenmiş bir insan olduğu vurgulanmaktadır.

Heykelin özelliklerinden bahseden gezgin, bu sefer bu heykeli yapan ustadan, bir başka ifadeyle kralın hizmetçisinden bahsetmeye başlar. Heykeltraş üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yerine getirmiş ve Ozymandias'ı istenildiği gibi küstah, kendini beğenmiş ve emredici özelliklerini mükemmel biçimde yansıtmıştır.

Ozymandias'ın karakterini yansıtan bir başka önemli özellik de, heykelin üzerinde durduğu kaidede yazan yazıdır. Bu kaidede, Ozymandias kendisinden bahsederken “kralların kralı” ifadesini kullanır. Bu ifade, kralın alaycı, kibirli ve küstah yüz ifadesini daha da pekiştirmektedir. Kaidede Ozymandias, eserlerinden bahsederek bu eserlerle övünmektedir. Burada alaycı bir durum söz konusudur, çünkü heykelin etrafında hiçbir eser bulunmamakta, tam aksine hiçliği temsil edencesine uçsuz bucaksız çöl bulunmaktadır. Geçmişte kralların kralı olarak tanımlanan Ozymandias artık gücünü ve ihtişamını kaybetmiştir. Bu şiir aslında bütün baskıcı sistemlere, otoritelere ve krallara açık bir uyarıdır. Shelley, heykelin son durumuyla İngiltere ve Fransa kralları başta olmak üzere bütün krallara ve baskıcı rejimlere mesajlar vermektedir: Siyasi rejimlerin ve kralların da Ozymandias'ın heykeli gibi sonunun geleceğini, yok olacaklarını ve yıkılacaklarını ima etmektedir. Heykel, zamanla bir moloz yığına dönmüştür. Benzer biçimde ülkelerini baskıcı bir sistemle yönetenler de bir gün dünya üzerinden silinip gidecekler ve geriye hiçbir iz bırakamayacaklardır.

Shelley, Ozymandias'ın heykelin kaidesinde yazıldığı gibi, herkesten güçlü bir insan ve kralların kralı olma iddiasıyla alay eder. Ozymandias'ın hiçbir eseri günümüze kadar ulaşamamıştır, ancak sadece kralın heykelini yapan heykeltraşın eseri kalmıştır. Shelley'e göre hiç bir politik güç, sanatın ve sanatçının sahip olduğu güce sahip değildir. Sonuç olarak, bir zamanlar egemenliğin ve kuvvetin simgesi olan bu heykel, artık insanoğlunun zamana karşı güçsüzlüğünün bir simgesi haline gelmiştir.

3.2. 'England in 1819'

'England in 1819', Shelley'nin 1819 yılı Ağustos ayında meydana gelen Peterloo katliamını eleştirmek için yazdığı bir başka siyasi içerikli sonedir:

“An old, mad, blind, despised, and dying King;
Princes, the dregs of their dull race, who flow
Through public scorn,—mud from a muddy spring;
Rulers who neither see nor feel nor know,
But leechlike to their fainting country cling
Till they drop, blind in blood, without a blow.
A people starved and stabbed in th' untilled field;
An army, whom liberticide and prey
Makes as a two-edged sword to all who wield;
Golden and sanguine laws which tempt and slay;
Religion Christless, Godless—a book sealed;
A senate, Time's worst statute, unrepealed—
Are graves from which a glorious Phantom may
Burst, to illumine our tempestuous day” (Shelley, 2004: 504).

Bu şiirin yazıldığı dönemde, İngiltere'yi Kral III. George yönetmektedir. Shelley'nin bu şiirde acımasızca eleştirdiği “yaşlı, kör, aşağılık ve ölmek üzere” olarak betimlediği Kral III. George'un iktidarı sırasında İngiltere, Fransa ve Kuzey Amerika ile sorunlar yaşamaktadır. Fransa'yla Yedi Yıl Savaşları yapılır, ayrıca İngiltere, Kuzey Amerika'ya karşı yapılan Amerika Bağımsızlık Savaşı'nı kaybeder. Bunun üzerine Amerika Birleşik Devleti kurulur.

Shelley bu şiirde, kral başta olmak üzere ülkedeki bütün otoriteyi ve kurumları teker teker ağır bir biçimde, bazen hakarete varan tarzda eleştirir. İlk önce kraldan bahsederken ‘yaşlı, kör, aşağılık ve ölmek üzere olan kral’ diye hakaret eden Shelley, kralın oğullarını da halkın kanını emen sülüklere benzetir. Shelley'e göre bakanlar da ülkeyi kendi çıkarları doğrultusunda yönetmektedirler. Kral, prensler ve bakanlar halkın içinde bulunduğu durumun farkında değildirler. Halk aç, ümitsiz ve

sürekli baskı altındadır. Üstelik halk, kendilerini korumakla yükümlü olan ve ‘iki tarafı keskin kılıca’ benzetilen ordu tarafından katledilmektedir. Yasalar, sadece zenginleri ve güçlüleri korumak için uygulanmakta, ancak fakirleri zincirlemektedir. Bu şiirde, Shelley’nin protesto ettiği Peterloo Katliamı şu şekilde cereyan etmiştir:

Toplantı, Peterloo’da radikal lider Henry Hunt’ın önderliğinde, halkın genel rahatsızlığını ve parlamento reformu niyetiyle düzenlenir. Çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan yaklaşık 60.000 kişi bu toplantıya katılır. Hiç kimse silahlı değildir ve niyetleri tamamen barışçıldır. Bu olaydan önce gergin olan hâkimler, kalabalığın çok olacağından endişe duyarak, toplantı başlar başlamaz görevli askerlere konuşmacıların tutuklanması emrini verirler. Bu askerler, sadece liderleri tutuklamakla kalmayıp, kalabalığın üzerine de saldırırlar. Alan on dakika içinde, cesetler hariç, tamamen kalabalıktan arındırılır. Ölü ve yaralı sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, on bir kişinin öldürüldüğü ve yaklaşık beş yüz kişinin yaralandığı tahmin edilmektedir. Hunt ve diğer radikal liderler tutuklanırlar, yargılanırlar ve cezalandırılırlar. Hunt’a iki yıl hapis cezası verilir” (Amy Tikannen).

Shelley, bu şiirle sadece siyaseti ve orduyu eleştirmez. Shelley’e göre ülkede hâkim olan din anlayışı, Allah’ tanımayan bir dini anlayıştan ibarettir, çünkü Parlamento, Roman Katolikleri görmezlikten gelerek vatandaşlık haklarını ihlal eder. Bu olumsuz durumlara karşın, Shelley hiçbir zaman ümidini kaybetmez. Şiirin son iki dizesinde gelecekle ilgili bu ümidini yansıtmaktadır:

Are graves from which a glorious Phantom may
Burst, to illumine our tempestuous day” (Shelley, 2004: 504).

Bu dizelerde Shelley, Fransız İhtilalini ima ederek, yüce bir ruhun gelerek bu bozulmaya son vereceğini ve bütün yanlışlıkları yok ederek kargaşalı günleri aydınlatacağını ümit etmektedir.

Shelley, Peterloo Katliamını bir başka şiiri *Mask of Anarchy*’de de eleştirir. 1819 yılı Ağustos ayında yazdığı ve 1832 yılında yayınlanan bu şiir, *England in 1819* gibi Peterloo Katliamını eleştirir. Balad tarzında yazılan bu şiirde Shelley, sadece parlamento reformu için sokak eylemlerinde bulunan bazı insanların öldürülmesini ve beş yüz civarında insanın yaralanmasından dolayı sorumlu tuttuğu Castlereagh, Eldon ve Sidmouth gibi Britanyalı siyasi liderleri suçlamaz, aynı zamanda anarşinin her bakımından ülkeyi teslim aldığı ve zafer kazandığını ifade ederek, İngiltere’de egemen olan baskıcı düzeni ve terörü eleştirir (Drabble, 2000: 651).

3.3. ‘Ode to the West Wind’

Shelley’nin, 1819 yılı Ekim ayında Floransa yakınlarında yazdığı ‘Ode to the West Wind’ adlı şiiri 1820 yılında yayınlanır. Kaside tarzında yazılan bu şiir, ‘hem yıkıcı hem de koruyucu’ olan Batı Rüzgârı’nın ruhuna bir yakarıştır. Beş kıtadan oluşan bu şiirin her kıtası sone tarzında yazılmıştır. Batı Rüzgârı, doğada yenileyici mevsimsel bir güçtür; aynı zamanda kişisel hayatta kendinden vazgeçmeyi (hatta kendini yok etmeyi) temsil eden bir güçtür. Batı Rüzgârı, Shelley için ‘Sönmemiş’ siyasi ümitleri ‘uyanmamış dünya’ya sürekli olarak taşıyan bir güçtür ve aynı zamanda idealleri, beklentileri, yaratıcılığı temsil eder (Drabble, 2000: 736). ‘England in 1819’ şiiri gibi bu şiirin de ele aldığı konu, ölü ve bozulmuş bir dünyanın yenilenmesi için bir devrimin olması gerekliliğidir.

Bu kasidede Shelley, Batı Rüzgârı’na canlı bir varlıkmiş gibi hitap eder ve onun gücünü tarif eder. İlk üç kıta, rüzgârın doğa üzerindeki etkilerinin üzerinde dururken, son iki kıtada rüzgârın yazar üzerindeki etkisinden bahsedilmektedir. Shelley’nin en önemli eserleri arasında yer alan, ‘Ode to the West Wind’ adlı şiirde, Batı Rüzgârı’nı hem yok edici hem de koruyucu ruh olarak adlandırır.

Shelley, birinci kıtada Batı Rüzgârı’na yalvarır ve onun gücünü över. Rüzgâr, ölü yaprakları uzaklaştırır. Ölü yaprakların renkleri hastalıktan ölmüş insanlar gibi sarı, siyah ve kırmızı renklerde. Rüzgâr sadece bu yaprakları alıp götürdüğü için yok edici değil, aynı zamanda doğayı yeniden canlandıracak ve daha canlı renklerin hâkim olmasını sağlayacak tohumları taşıdığı için de koruyucudur. Bu kıtada, ölü yapraklar, toplumdaki çürümüş, yozlaşmış düşünceler ile sistemleri

temsil eder. Batı Rüzgârı, bu çürümüş, yozlaşmış sistemi ve düşünceleri ortadan kaldıracak, onun yerine daha yenilikçi ve özgür bir sistemin tohumlarını ekecektir.

İkinci kıtada Shelley, Batı Rüzgârı'nın gökyüzündeki etkisi üzerinde durur. Rüzgâr, ölü yaprakları taşıdığı gibi bulutları da taşır ve gökyüzünde karmaşaya ve yıldırımlara neden olur. Shelley, üçüncü kıtada, Batı Rüzgârının Akdeniz kıyılarındaki etkileri üzerinde durur. Baiaie koyunda deniz altında, tamamen sular altında kalmış saraylardan, kulelerden ve antik bir şehrin kalıntılarından bahseder. Rüzgârın gücü karşısında, deniz altındaki bitkilerin de tıpkı yeryüzündeki ölü yapraklar ve gökyüzündeki bulutlar gibi titrediğini ifade eder. Yeryüzünde ölü yaprakların, gökyüzünde bulutların ve deniz altındaki bitkilerin titremesiyle Shelley'nin vermeye çalıştığı mesaj, Batı Rüzgârı'nın gücü karşısında hiçbir kuvvetin duramayacağıdır.

Dördüncü kıta önceki kıtaların özeti gibidir. Shelley kendisini, Batı Rüzgârı'nın etkisiyle titreyen ölü yaprakların, bulutların ve dalgaların yerine koyar. Onlar gibi Batı Rüzgârı'nın gücünü ve etkisini hissetmeye çalışır. Batı Rüzgârı'ndan, kendisini ölü yapraklar, bulutlar ve dalgalar gibi başka yerlere götürmesini ister, çünkü içinde bulunduğu ortam, yani İngiltere, onun özgür düşünmesi ve hareket etmesi karşısındaki en büyük engeldir. Onun için hayat, katlanması imkânsız bir hale gelmiştir. Shelley, gençliğini hatırlar. Gençken o da Batı Rüzgârı'nın sahip olduğu özelliklere sahiptir: O da, Batı Rüzgârı gibi kontrol edilemez bir güçtür. Aynı şekilde rüzgârın sahip olduğu özelliklere tekrar sahip olmak ister. Batı Rüzgârı gibi vahşi, hızlı ve gururlu olmayı arzular.

“Make me thy lyre, even as the forest is:
What if my leaves are falling like its own!
The tumult of thy mighty harmonies

Will take from both a deep, autumnal tone,
Sweet though in sadness. Be thou, Spirit fierce,
My spirit! Be thou me, impetuous one!

Drive my dead thoughts over the universe,
Like wither'd leaves, to quicken a new birth!
And, by the incantation of this verse” (Shelley, 2004: 307).

Bu şiirde şair “sonbaharın vahşi ve güçlü rüzgârına, kendisinin de bir zamanlar onun gibi “evcilleştirilemeyen, hızlı ve gururlu” bir varlık olduğunu söyler ve gücüyle şimdi hayat vermesi için ona yalvarır” (Benét, 1965: 728).

“Scatter, as from an unextinguished hearth
Ashes and sparks, my words among mankind!
Be through my lips to unawakened Earth” (Shelley, 2004: 307).

Bu dizelerde bahsettiği sönmemiş ateş, kendi içindeki devrimci ruhtur. Shelley'in içindeki bu devrimci ruh her ne kadar bastırılmış gibi görünse de, hiçbir zaman bastırılmamıştır. Sadece bir rüzgârın esip, içindeki o ateşi yeniden alevlendirmesini bekler. İngiltere'de onu ve onun savunduğu idealleri hiç kimse anlayamamakta, o da bu yüzden Batı Rüzgârı'ndan, insanların onu daha iyi anlayabileceği ve hak vereceği yerlere götürmesini ister. Şimdi mevsim kıştır, ama her zaman kış olarak devam etmeyecektir, çünkü kış aslında baharın da habercisidir. Shelley, ülkenin bulunduğu durumu kış mevsimine benzetmekte ve bu şiirde de hiçbir zaman ümidini kaybetmediğini ifade etmektedir. Fransız İhtilali'ne benzer bir devrimin İngiltere'de de olabileceğine dair ümidini hiçbir zaman kaybetmemektedir. Son dizelerde Shelley, her şeye rağmen ülkenin geleceği hakkında ümitli olduğunu göstermektedir.

4. SONUÇ

Shelley, aristokrat bir aileden gelmesine karşın, hiçbir zaman aristokrat bir ailenin kendisine sağlayabileceği kazançları düşünmez. Onun idealleri vardır ve bu idealleri için pek çok şeyden vaz geçmiştir. Her türlü baskıya karşı duran Shelley, kendisini engellemeye çalışanları terk eder ve

özgür bir hayatın peşinden koşar. Ailesini, doğup büyüdüğü şehri ve ülkesini terk eden Shelley, gittiği her yerde otoriteye karşı tepkisini göstermeye devam eder. Bütün eserlerinde toplumsal ve siyasi ideolojilerini okuyucuya aktarmaya çalışır. Eserin sone, kaside ya da balad tarzında yazılmış olması önemli değildir, çünkü hangi tür olursa olsun ele aldığı konular hep aynıdır. ‘Ozymandias’ı ve ‘England in 1819’u sone tarzında, ‘Ode to the West Wind’i kaside biçiminde yazan Shelley, ‘Ozymandias’ adlı eserinde krallar, imparatorlar ya da baskıcı siyasi liderler ne kadar kendilerinden emin olurlarsa olsunlar zamana karşı duramazlar mesajını vermektedir. Ozymandias’ın heykeli gibi onlar da günün birinde kaybolup gidecekler ve tarih sahnesinden silineceklerdir. Aynı şekilde ‘England in 1819’ adlı eserinde de benzer bir mesaj verilmektedir. Bu şiirde de ülkeyi yöneten bütün güçleri, yani sırasıyla kralı, prensleri, parlamentoyu, orduyu, hukuk sistemini eleştirir. Bu güçleri eleştirirken ötekileştirilen ve ezilen halkın sözcüsü olur. ‘Ode to the West Wind’ adlı şiirinde de aynı ruhu yansıtır. Ülkenin içinde bulunduğu durumu eleştiren Shelley, Fransız İhtilali gibi bir ruhun gelip, bütün bu kötü gidişe bir son verebileceğini ifade eder.

KAYNAKÇA

1. Benét, W. R. (1965). *The Reader’s Encycloedia*, (Second Edition), Thomas Y. Crowell Comany, New York.
2. Drabble M. (2000). *Oxford Companion to English Literature*, 6th Edition, Oxford University Press, Oxford.
3. Drinkwater J. (1957). *The Outline of Literature*, George Newnes Limited, London.
4. Fleischmann R. (2013). *A Survey of English Literature in its Historical Context*, Universität Koblenz, Landu.
5. Harmon, W. C. & Holman, H. (1995), *A Handbook to Literature Seventh Edition*, Prentice Hall, New Jersey.
6. Keach, W. Richetti, J., Robbins, B. & Moulton, C. (1996). *Adventures in English Literature*, Harcourt Brace and Company, London.
7. Sharma, K. V. (2016), “Quintessence of Ecocriticism in Emerson’s Works”, *Ad Litteram: An English Journal of International Literati*, 1(1): 60-69.
8. Shelley, P. B. (2004). *Classic Poetry Series*, Poemhunter.com- The World’s Poetry Archive.
9. Stapleton, M. (1983). *The Cambridge Guide to English Literature*, Book Club Associates, London.
10. Tikkanen A., Peterloo Massacre, <https://www.britannica.com/event/Peterloo-Massacre>
11. Volceanov, G. (2007). *A Survey of English Literature from Beowulf to Jane Austen*, Universitatea Spiru Haret, Third Edition, Bucharest.

SİKKENİN İCADINDAN ÖNCEKİ TİCARETE GENEL BİR BAKIŞ AN OVERVIEW OF TRADE BEFORE THE INVENTION OF THE COIN

Arş. Gör. Yaşar ARLI
Akdeniz Üniversitesi

ÖZET

Klasik Arkeoloji eğitiminin ağırlıklı olarak okutulduğu bölümlerde öğrenciler tarafından daha çok MÖ 7. yüzyılın ortalarından itibaren Lydialıların parayı yani sikkeyi basmasıyla ilişkilendirdikleri ticaretin aslında Tarih Öncesi Çağlar'dan itibaren var olduğunu vurgulamak gayesiyle ele aldığım bu yazıda Neolitik Çağ'dan, Hitit Krallığı'na kadarki süreçte ticaret, ticaretin önemi, ticari mallar ve dağılımı hakkında bilgi vermekteyim. Ticaret, en basit ifadeyle bir malın değiş tokuşu ya da alım-satım faaliyetidir. Avcılık ve toplayıcılıktan, yerleşik hayata geçen insanoglunun ihtiyaç fazlası ürettiği malı, ihtiyacı olan diğer bir malla takas etmesiyle başlayan bu süreç insanların karşılaştıkları toplumsal sorunları çözmek için bir arada yaşama ihtiyacından dolayı kurulan kentlerde de devam etmiştir. Kentler arasında başlayan ticaret bizim Neolitik Çağ'da tanık olduğumuz değiş tokuştan ziyade daha çok alım-satım faaliyetidir. Kentler arası ya da devletler arası ticaretin gelişmesi sonucunda ortaya çıkan marjinal değer ve marjinal değere sahip objeleri elde tutma ya da sahip olma arzusu bazı devletlerin tarih sahnesinde güçlü olmalarına neden olurken, bazılarının da yok oluşuna sebep olmuştur. Pek çok zenginliği bünyesinde barındıran Mezopotamya da bu süreçte oldukça etkin rol oynamış olup, birçok devlete ev sahipliği yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Değiş-tokuş, Alım-satım, Ticaret.

ABSTRACT

In this paper, I aim to emphasize that trade, which has been mostly associated with the striking of coins by the Lydians since the middle of the seventh century B.C. by students of Classical Archaeology, has existed since Prehistoric Ages. I also aim to underscore the importance of trade, trade goods and their distribution from the Neolithic Epoch to the times of the Hittite Empire. In simple terms, trade is the bartering of goods or buying and selling. This process started with the bartering of surplus property produced by mankind who had adopted a sedentary life following the period of hunting and gathering, and continued with establishing cities in order to live and solve problems together. Trade among cities was much like buying and selling rather than bartering during the Neolithic Epoch. With the development of trade among cities or states, the existence of marginal values and the desire to own objects with marginal values contributed to the strength of many states in history while this desire also caused many other states to vanish from history. Mesopotamia, which was a wealthy area at the time, also played an influential role and was home to numerous states during this period.

Key Words: Exchange, Buying and Selling, Trade.

1. GİRİŞ

En basit anlamıyla ticaret kâr amacıyla yapılan değiş tokuş veya alım-satım faaliyetidir. İ. B. Doğan'a göre ticaret: “*Dilimize Arapça'dan girmiş ve anlamı büyük ölçüde alışveriş olan bir sözcüktür*” (Doğan, 2012: 32). C. Renfrew ise ticareti, “*Talep gören malların sivil kişiler tarafından başka yerlere taşınması değiş tokuşu, zamanla da uzaktan bile malların temin edilmesini sağlayan sistem*” olarak tanımlamıştır (Renfrew, 1969: 151-159). Dünyada ticaretin ne zaman başladığı bilinmemektedir; fakat üretici ekonomiye geçişin başlangıcı olarak kabul edilen Neolitik Çağ'la beraber ticaretin de başladığı düşünülmektedir.

Yerleşik hayata geçen tarımda kendine yeten ve fazla ürün elde edilmesi sonucu temel ihtiyaçlar dışındaki ürünlere olan talep nedeniyle ticaretin ortaya çıktığını söylemek pek de yanlış olmaz (Childe, 1992: 54-72). V. G. Childe göre; Neolitik Çağ'dan önce avcı toplayıcı

gruplar kendi aralarında ilkel alışverişler yapmışlardır (Childe, 1992: 151-159). Zaten yerleşik düzene geçmeyen toplumlar ihtiyaçlarını değişik tokuş aracılığıyla karşılamışlardır (Renfrew, 1969: 151-159; Childe, 1992: 54-72; Snodgrass, 1991: 15). Zamanla toplumlar için ekonomik getiri haline gelmiştir. İhtiyaç duyulan maddeler sivil kişiler aracılığıyla belli bir ücret karşılığı satılmıştır.

Mezopotamya'da hüküm sürmüş medeniyetler bereketli topraklara sahiptiler ve tarımsal bakımdan zengindiler. Ancak değerli veya yarı-değerli taş, ahşap ve maden bakımından fakirdiler ve bu yüzden dışarıdan temin etmek durumunda kalmışlardır. Bu duruma en güzel örnek Assur Ticaret Kolonileri'dir. Assurlu tüccarlar kalayı İran veya Afganistan'dan temin etmişlerdir (Beitzel, 1992: 35).

Alınıp verilen bu eşyalar bir bakıma lüks eşyalardı, gerekli nesnelere değildi. Ticarete, uzun mesafeli ticarete konu olan elle tutulur ilk arkeolojik kanıt yani ticari mal, obsidyendir (Doğan, 2012: 55). MÖ 6. binyılına tarihlenmektedir. Obsidyen, kesici özelliği nedeniyle günlük hayatta da kullanılmıştır. Savunma amacıyla da silah olarak yapılmış örnekleri mevcuttur.

Neolitik Çağ'da alet yapımında bir hammadde olarak yoğun biçimde kullanılmıştır. Doğal kaynaklarından elde edilen obsidyenin geniş bir coğrafyada ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Özellikle İç Anadolu ile Batı Akdeniz ve Güneydoğu Toroslar ile Mezopotamya arasında yoğun biçimde obsidyen ticareti yapılmıştır (Mertek, 2018: 31,32).

Volkan taşı olarak bilinen obsidyen o dönemde Anadolu'da oldukça fazlaydı. İç Anadolu'da Melendiz ve Hasan Dağı arasındaki bölgede obsidyenden yapılmış aletler ele geçirilmiştir (Balcı, 2010: 265-300). Göllüdağı da İç Anadolu'daki diğer obsidyen ticaret merkezlerinden biridir (Atlı, 2010: 306-312). Bu obsidyen alet ve silahların benzerlerine Anadolu dışında ve özellikle Batı Akdeniz yerleşimlerinde, örneğin Lipari, Pantelleria, Sardinia ve Palmarola'da da rastlanılmıştır (Doğan, 2012:157). Ayrıca, bu buluntuların yapımında kullanılan volkan taşının hem Doğu Anadolu'dan (Nemrut Dağı ve Bingöl) (Cauvin vd., 1997: 113-122) hem de Levant Bölgesi'nde kullanılan obsidyenin İç Anadolu'dan getirildiği yapılan araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır (Goldman, 1956: 12).

Halaf döneminden itibaren Biblos ve Ugarit gibi kentler obsidyenin ticaretinde güç kazanmıştır. Gerçek anlamda uzun mesafeli ticaret Anadolu ve Mezopotamya'da başlamıştır; ancak bu ticaretin sisteme oturtulmuş olduğunu söylemek pek doğru olmaz. Diğer taraftan, obsidyenin Neolitik Çağ ticaretinde, ticareti yapılan tek veya en önemli madde olduğunu düşünmek de yanlış olur.

2. NEOLİTİK ÇAĞ İLE DEMİR ÇAĞI ARASINDAKİ TİCARET

Yerleşik hayata geçişle beraber yeni zanaatlar ortaya çıkmış ve günlük hayatın o dönemdeki vazgeçilmez olan çömlekçilik ilk sırayı almıştır. Zamanla artan taleple beraber ticarete önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bu da çömleklerin ticaret yoluyla veya değişik tokuşla el değiştirdiğine bir kanıttır*(Efe, 2007: 47-64).

Ticaretin şekillendiği bu dönemi anlayabilmek için öncelikle Mezopotamya'daki ticari hayata değinmek gerekmektedir. Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki "Bereketli Hilal" denilen Mezopotamya'da ticaretin MÖ 7. binyılın ortasında başladığı düşünülmektedir. Bu dönemde yeni çanak çömlek tarzları gelişti. "Hassuna Kültürü" olarak adlandırılan bu yeni dönemde, kilden sapan taneleri, yontma taş çapalar, kilden ağırşaklar ve baskı mühürler ortaya çıkmış ayrıca bakır, alet ve takılar da kullanılmaya başlanmıştır. Kuzey Irak'ta bu dönemden turkuvaz, dağ kristali, obsidyen ve deniz kabuklarının bulunması, ticaretin yakın doğunun her yöresine yayıldığına bir işareti olarak değerlendirilmektedir (Yoffee ve Clark, 1993: 122).

MÖ 4. binyılda, Güney Mezopotamya'da Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde kentler gelişmiş, çoğunlukla geçimi tamamen tarıma bağlı olmayan toplumlar oluşmuştur. Toplumda sınıf sistemi, vergiler ve ticaretle zenginleşen kentlerde varsıl sınıf ortaya çıkmış ve kentlerin

*MÖ 3. binyıl başında çift kulplu kapların Batı, Orta ve Güney Anadolu'da bulunması bu duruma örnek teşkil etmektedir.

askeri, dini ve siyasi yönetiminde de söz sahibi olmuşlardır. Kentsel değişimin sonucu olarak uzmanlaşmış zanaatkarlar; ekonomik, siyasi ve dini anlamda da etkili hale gelmişlerdir. Zamanla, kentlerin elinde üretim fazlası mallar kalmış ve bunun da doğal bir sonucu olarak uzun mesafeli ticaret gereksinimi artık bir zaruret haline gelmiştir (Roaf, 1996: 58).

Ticaret önceleri Akdeniz'de; Nil ve Ürdün Nehri, Mezopotamya'da; Kızıldeniz, Lut Gölü ve Körfez Kıyıları'nda yapılmaktaydı. Sümer Krallığı döneminde, Mezopotamya'da halkın geçim kaynağının temelini tarım oluştuyordu. Tüm ekonomi mal değişim sistemi üzerine kurulmuş olan Mezopotamya'da ticaret, medeniyetlerin var olabilmesi açısından önem arz etmekteydi.

Neolitik Çağ'ın sonunda metalden eşyalar ortaya çıkmıştır. İlk kullanılan maden bakırdır. MÖ 5. - 3. binyılları arası bakırın kullanılmasından ötürü Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağ olarak adlandırılmıştır (Akurgal, 2007: 24,25). Bu dönemle beraber insanoğlunun madeni eşyaya olan talebi artmıştır.

Bakır, ısıtılıp dövülerek şekillendirilmiş; kadınlar için takılar ve olta gibi hayat için gereksinim maddeleri yapılmıştır. Güneydoğu Anadolu'da bu döneme ilişkin yerleşme alanlarında bulunan ve Akdeniz ile Kızıldeniz kökenli oldukları anlaşılan deniz kabuklarına da rastlanmıştır. Deniz kabukları da Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren hem besin maddesi hem de takı hammaddesi olarak değer görmüş hatta daha yakın dönemlerde Asya ve Afrika'da obsidyen gibi ticari bir metaya dönüşerek bazı yerlerde para veya ağırlık yerine de kullanılmıştır (Doğan, 2012: 186). Bu örneklerin bazılarının kolye ve takı yapımında kullanıldıkları bilinmektedir. Bugünkü uygarlığın ilk büyük adımlarının atıldığı Kalkolitik Çağ aynı zamanda çeşitli maddelere duyulan ihtiyacın artmasıyla birlikte büyük ölçekli organize bir ticaretin başlangıç evresidir (Akurgal, 2007: 25).

Mezopotamya'da ticaretin ekonomide önemli bir rol oynaması sonucunda, insanlar mal alım satım işlemini pratiğe döküp, belki de daha çok kâr yapabilmek adına takas yerine belli bir değeri olan bir ölçüt kullanmaya başlamışlardır. MÖ 3. binyılda para biçiminde kesilmiş ama sikke gibi basılmamış gümüşleri değer ölçüsü olarak kabul eden bir para sistemi geliştirmişlerdir.

Ticaret yaparak kendi gereksinimlerini de diğer yerleşimlerden karşılamışlardı. Mezopotamya'daki medeniyetlerin var olabilmeleri için bakır, tunç, kereste ve taş en zaruri ihtiyaçlarıydı ve bu coğrafyada yoktu. Buna ilaveten, altın, gümüş, kurşun, lacivert taşı ve diğer kıymetli madenlerde temel ihtiyaç maddeleriydi (Yıldırım, 2004: 45). Tarih boyunca, Mezopotamya'da eşya üretiminde kullanılan bakır; Yukarı Dicle yöresindeki Ergani'den, gümüş; Toroslardan, kalay; doğudan ve Afganistan'dan ithal ediliyordu. Sedir, Lübnan veya Amanoslar'dan getirtiliyordu. İran'dan taş satın alınmaktaydı (Köroğlu, 2006: 19,20). Kafkaslardan selvi, Namibya'dan şimşir ağacı gelmekteydi.

MÖ 3. - 2. binyılları arasına tarihlenen Bronz Çağı'nda ticaret iyice gelişmiştir. Bakır madeni eşya yapımı için pek uygun değildi. Bu sebeple bakır daha dayanıklı hale getirebilmek amacıyla kalay ile karıştırılmıştır. Elde edilen bronz hem daha serttir hem de kalıba dökülmesi kolaydır.

III. Ur sülalesinin kurucusu olan kral Ur-Nammu döneminde Mezopotamya'da kentler arası ticaret gelişmiştir. Ticarete para işlevi gören altın gümüş gibi madenler kullanılmaktaydı. Ticarete fiyat yerine geçen bu madenlerin değerlerinde ayarlama yapılmış, "mina", "şekel" ve "sıla"yı birbirine göre ayarlamışlardır (Powell, 1996: 224-242). Örneğin; 60 şekel: 1 mina, 60 mina: 1 talent, 1 şekel de 11 gram gümüş olarak hesaplanmıştır (Powell, 1996:224-242). Bunun sonucunda, Mezopotamya'da kent devletleri arasında gümüş ayarına göre ticaret yapılmıştır.

Sümerliler bu uzak mesafelerle ticaret yaparken, ticaret yolları oluşturmuşlardı. Akdeniz'den Sina Yarımadası'na, Hindistan belki Çin'e kadar uzanmaktaydı. Bu bölgede yaşayan halk ticaret kervanlarından aldıkları vergilerle geçimini sağlamaktaydı. Ancak göçebe kavimler ve haydutlar bu kervanlar için bir tehditti. Bu tehlikeye karşı ticaret yolları askerler tarafından korunmuştur.

Ticaret zamanla bireysel değil uluslararası şirketler tarafından İran Körfezi ve Tilmun arasında yapılmıştır. Kara ticareti yanında daha güvenli olan deniz ticareti de gelişmiştir. Sümerli tüccarların İndüs Vadisi'ne kadar gittiği de yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. MÖ 3. binyılın ikinci yarısında, doğu bölgeleri ve Afrika ile yapılan ticaretin neredeyse tamamı deniz yoluyla yapılmıştır. Eski bir Ur tabletinde Magan'a götürülüp, bakırla değiştirilecek yün, giysi yağ ve deri gibi ürünlerden bahsedilmektedir (Roaf, 1996: 58). Ticaret, saray ve tapınağın kendi tüccarlarının yanı sıra özel teşebbüs tarafından da yürütülmüştür. III. Ur Sülalesi zamanında bir belge ticaretten şöyle bahsetmektedir: “*Tanrı Nanna'nın Magan gemisini şehir kralı Nanna'nın yardımıyla geri döndürdü...*” Diğer bir belge şöyledir: *Lu-Enlil isimli tüccar gemisine Nannar mabedinin depolarından aldığı yünlerin, kumaşların ve derilerin karşılığında Magan'dan bakır yüklendiği belirtilmektedir*” (Kınal, 1983: 162).

Ur Kenti'nde yapılan kazılarda, Larsa'da, Kanes'de bulunan Karum benzeri yapıdan bahsedilmektedir (Kınal, 1983: 162). “*Yurt dışına bir sefer karar verdim. Şamaş-ellasu'nun isteği üzerine karumda toplandık*” bir başka belgede ise; “*A'nın evi ne şehirde ne de karumdadır*” ifadesi yer almaktadır (Kınal, 1983: 162).

III. Ur Hanedanlığı yıkıldıktan sonra, Magan ve Meluhha Kentleri'nin yerini Tilmun Adası almış ve Mezopotamya'nın pazar yeri olmuştur. İsin-Larsa döneminde başlayan özel sermayeye dayalı iç ve dış ticaret, Eski Babil döneminde de gelişmiştir (Kınal, 1983: 163).

Yukarıda adı geçen hanedanlıktan sonra Eski Babil Krallığı kurulmuştur (Kınal, 1983: 167). Bu krallık döneminde Akdeniz'de yapılan ticaret Basra ile yapılan ticaretin önüne geçmiştir; çünkü Suriye ve Akdeniz Bölgesi'ne ulaşım kolaylaşmıştır. Mezopotamya'nın siyasi gücünü ele geçiren Amurrular, Akdeniz'e giden kervan yollarının geçtiği bölgedeki kişilerle ilişkisini sürdürmüştür.

İsin-Larsa döneminde tüccarlar öncelikli olarak kâr edebilmek için çalışmışlardır (Özkan, 1999:211). Yani serbest teşebbüse dayalı ticaret vardı. Ancak özel sermayeye dayalı ticaret saray ve tapınağın denetimindeydi. Eski Babil döneminde de devam etmiştir. Ticaret yapılan yerleşimler gelişmiştir. Suriye kıyısındaki Ugarit (Ras Şamra) ve Gubla ticaretten olumlu bir şekilde etkilenmiştir (Klengel, 2001: 82). Krallar işlek ticaret merkezlerine “*bit tertim*” adı verilen temsilciler yollamışlardır. Hammurabi saltanatında, uzak ülkelerle ticaret devlet tekeline geçmiştir (Kınal, 1983: 123). Babilli tüccarlar devlet izniyle başka bir ülkede de bulunabilmekteydi. Bu durumdan Hammurabi Kanunları'nda bahsedilmektedir (Tosun ve Yalvaç, 2002: 188).

Hammurabi dönemine ait bulunan yazılı belgelere göre sermaye sahiplerine “*tamkarum*” adı verilmiştir. Bu tip tüccarların emrinde çalışan, deniz aşırı ülkelere giden tüccarlara da “*şamallum*” denilmiştir. Şamallumlar yaptıkları ticaretten kar elde etmezlerse büyük tüccara sermayenin iki katını vermek zorundaydılar (Tosun ve Yalvaç, 2002: 188vd.); ancak şamallumların hakları kanunlar tarafından korunmuştur. Tüccarlar sosyal bağımsızlıklarını kaybetmiş devlet memuru haline gelmiştir (Klengel, 2001: 168). Bu dönemde yükte hafif paha da ağır malların ticareti yapılmıştır.

Mari konumu nedeniyle Suriye ile Mezopotamya arasındaki ticarete hâkim durumdaydı. Euphrates Nehri üzerinde bulunduğundan deniz ticaretinde önemli bir yere sahipti. Assur'dan; kalay, Kıbrıs'tan; bakır ve Suriye'den; tahıl ithal ettiği mallardan bazılarıydı. Elde edilen gelirle gösterişli bir saray yaptırılmıştı. Mari, Anadolu'daki yerleşimlerle de ilişki içerisindeydi (Özgüç, 1977: 358). Harşamna'dan Mari'ye at gönderildiğine dair belgeler elimizde mevcuttur (Balkan, 1957: 53,54).

Kıbrıs'ta bulunduğu coğrafi konum nedeniyle ticarete önemli bir yere sahip ve bakır açısından da zengindi. Anadolu'dan giden zanaatkarlar sayesinde bakırı işlemeyi öğrenmişlerdi. Orta Tunç Çağı'nda Kıbrıs'a giden tüccarlar sayesinde Megiddo, Ugarit ve El Lahun'da Kıbrıs seramiği bulunmuştur. Geç Tunç Çağı'nda Mısır'ın denetimine giren Kıbrıs; Mısır'a altın, gümüş ve bakır gönderiyordu. Karşılığında abanoz ve mobilya alıyordu. MÖ 1295 yılındaki Kadeş Savaşı'ndan sonra Hitit Krallığı'nın hâkimiyetini tanımıştır. Kıbrıs

ticaretinin en önemli unsurlarından biri olan seramikler Maşathöyük, Tarsus ve Troia'da bulunmuştur.

Bu dönemdeki ticareti açıklarken bazı devletlerin de bu konuyla ilgili politikalarına değinilecektir.

3. ASSUR TİCARET KOLONİLERİ

Yaklaşık 4000 yıl önce Mezopotamya'da bugünkü Irak'ın kuzeyinde kurulan Assur Devleti geniş ölçekli ticaret yapmıştır demek pek de yanlış olmaz. Assur Krallığı uzun vadeli ticaret antlaşmalarına imza atar, ortaklıklar kurardı. Ticaretle ilgilenen firmalar da bulunmaktaydı. Altın, gümüş ve diğer hammadde üreticileriyle ilişki kurmaktaydı. Assur Krallığı bir yerleşime hükmedebilmek için önce koloni kurardı.

Sümer Kent Krallıkları döneminde devlet yönetiminde bulunan ticaret Assur Krallığı zamanında devlet yönetiminde özel müteşebbise verilmiştir (Yiğit, 2000: 21). İluşuma ve I. Erisum döneminde örneğin, Assur'u ticaret merkezi yapıp kalkındırmak adına önemli adımlar atılmıştır. Bu sebeple Kral, güneydeki Akkadlı tüccarları, Assur'a getirebilmek amacıyla vergide kolaylık sağlamıştır (Larsen, 1974: 468-475).

Mezopotamya özellikle Anadolu ile ticari ilişkiler MÖ 1975'lerde başlamıştır. Assurlu tüccarlar, Afganistan'dan; kalay, Babil'den; kumaş ve bakır, Anadolu'dan da altın ve gümüş karşılığında çeşitli madenleri alarak Assur'a götürmüşlerdir. Assurlu tüccarlar, ticaretin daha sistemli yürütülebilmesi için Kuzey Suriye ve Anadolu'da "kārum" ve "wabartum" denilen pazar yerleri kurmuşlardır (Veenhof, 2013: 36). Bu kārumlar'ın en büyüğü Assur Ticaret Kolonileri'nin başkenti Kültepe'dir (Kayseri). Hattušaš (Boğazköy) ve Alişar'da (Yozgat) da Assurlu tüccarlara ait pazar yerleri olduğu yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Assur Ticaret Kolonileri döneminde, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde toplam pazar yeri sayısı 40 civarındadır. Bunlardan Kültepe ve Boğazköy kārumlarının yerleri tam olarak bilinmektedir. Ancak, güneyde Assur'a kadar uzanmış olan ticaret kolonilerinin nerede oldukları bilinmemektedir*.

Assurlu tüccarlar aile şirketi idi. Tacirlik babadan oğla geçmekteydi. Bazen farklı ticaret firmaları bir araya gelerek on veya on iki yıl süren ortaklıklara imza atmıştır. Her ortak eşit miktarda sermaye yatırmıyordu. Yatırdığı meblağ tutarında kar oranı artmaktaydı (Larsen, 1974: 470). Assurlu tüccarlar aile ve hizmetkârları ile Anadolu'ya gelmiş ve ikamet etmişlerdir. Assur ticaret şirketlerinin Anadolu'ya kara yoluyla kervan göndermesi çok masraflıydı. Bu yüzden Anadolu'da yerel yöneticilerin aldıkları vergileri ödememek için tali yolları tercih etmişlerdi (Bayram, 1987: 285-289).

Ticarete sadece zengin firmalar yer almıyordu. Aynı zamanda tapınakların ve sarayın da aktif bir şekilde bu sistemin içinde yer aldığını görmekteyiz. Örneğin tapınağa bağışlanan gümüş ve altınlar ticari yatırım olarak kullanılırdı (Çeçen, 1990: 35-51).

Assur Krallığı yaklaşık iki yüz yıl idari ve siyasi sorumluluk üstlenmeden Anadolu'ya bir anlamda egemen olmuş Akdeniz ticaretini de kontrolü altına almıştır. Assurlu tüccarlar, Anadolu'daki yerel krallıklar ile yapmış oldukları ticari antlaşmalar neticesinde, hem Assurlu tüccarlar Anadolu'da geniş bir pazar yeri bulma şansı yakalamış hem de yerel krallıklar ihtiyaç duydukları ürünleri kolaylıkla elde etme fırsatı bulmuşlardır; fakat Assurlu tüccarlar, yaptıkları ticaretle Anadolu'daki yerli halkı borçlandırarak kendilerine bağımlı hale getirmişlerdir. Diğer taraftan, Assurlu tüccarlar kullandıkları çivi yazısının Anadolu'da benimsenmesini sağlamışlardı. Hitit Krallığı'nın kurulmasıyla Assur Ticaret Kolonileri gücünü kaybetmiş ve yok olmuştur.

4. HİTİT KRALLIĞI

* İlk Karumlar Euphrates'in doğusunda Nihria ve Zalpa, batısında Hahhum ve Ursu ile Huhama Karumları vardı. Ursu'nun yakınlarında Mama wabartumu yer almaktaydı. Tatta Gölü (Tuz) yakınlarında da Karumların bulunduğu bilinmektedir. Wahsusana, Purushattum, Niassa ve Wahsanıa. Günbattı, 1995: 107-116 bkz.

MÖ 7. yüzyılda Anadolu'da ekonomik olarak güçlü olan Assur Ticaret Kolonileri yok olmuştur. MÖ 1650 yıllarında Hitit Devleti kurulmuştur. Anadolu, Ege hatta Mısır tarihinde bile önemli rol oynayan Hitit Krallığı çok sayıda yazılı belge bırakmıştır.

Zamanla güçlenen Hitit Krallığı ekonomik anlamda da büyümüştür. Ekonomik getirisi yüksek olan ticarete dair pek çok belge bulunmuştur. Bu belgelere göre, ticaret devlet tekelindeydi. Yazılı ticari mektuplar, satış kontratların bulunmaması ticaretin devlet tekelinde olduğunu doğrulamaktadır. Ancak devletin ticareti teşvik eden kanunları olduğunu da görmekteyiz. Tüccarların çoğu devlet kontrolündeydi ama bu Hitit Krallığı'nda serbest tüccarların olmadığı anlamına da gelmez. Çünkü ticaret sadece devlet tekelinde olsaydı bulunan yazılı belgeler arasında kişilere ait ticari anlaşmalar, kira kontratları ve satış belgelerinin bulunmaması gerekirdi.

Ticaret, vassal krallıklar tarafından yapılmaktaydı. Bu duruma güzel bir örnek I. Şuppiluliuma ile Amurru Kralı arasında yapılan anlaşmaya göre, Kral, Hitit Krallığı'na 300 şekel vereceklerdi ve “ *Hattili tüccarların ağırlıklarıyla hesaplanıp ödenecekti*” (Dönmez, 2015: 172). Amurru Krallığı'nın Assur ile yaptığı ticaret yasaklanmıştı. Tüccarların Amurru Krallığı'na girmesi bile Hitit Kralı'nın iznine bağlıydı. Bu yaptırımlarla da Doğu Akdeniz ticaretini kontrol altına almak istiyorlardı.

Amurru Krallığı, Mezopotamya'dan gelerek Akdeniz kıyısına uzanan önemli bir ticaret rotası üzerinde yer almaktaydı. Ugarit'te açığa çıkarılan bazı belgelerde de son derece net bir biçimde ifade edilmektedir (Taş, 2012: 3015).

Hitit Krallığı'nda ticaret ve tüccarlar devlet korumasındaydı. Devlet, sadece yerli tüccarların değil yabancı tüccarları da koruma altına almıştı. Örneğin; İş başındaki bir tüccarı öldüren kişi 100 mina ödemek zorundaydı (Taş, 2008: 81). Hitit Kralı III. Hattuşili, Babil Kralı II. Kadaşman-Enlil'e gönderdiği mektupta Amurru ve Ugaritte yapılan tüccarlara saldırıların olduğuna hatta bunların cezalandırıldığına da değinmiştir (Taş, 2008: 81,82).

Coğrafi konumları içerisinde bazı merkezler önem kazanmıştı. Ugarit, Ura, Halep, Alaşiya Alalah, Troia ve Mykenai bunlara örneklerdir. Hitit Kralı bu bölgelerdeki vassal krallıklar vasıtasıyla ticaret yapmaktaydı. Hitit Kralı Ugarit'teki ticareti desteklemiş hatta ortak olmuştur. Ugarit'in Hitit Kralı'na yolladığı verginin 310 şekeli tüccarlardan gelmekteydi (Taş, 2008: 81). Krala, asker yollamak yerine 50 mina altın göndererek muaf olmuşlardır.

Tüccarlarla ilgili kurallar kral tarafından belirlenmiştir. Ura'da yabancı tüccarlar artmıştı. Gayrimenkül ve arsa almışlar ve halka faizle borç vermişlerdi. Bunun üzerine Hattuşili bir ferman yayımlamıştır. Yayımlanan fermanla tüccarların yazın kentte kalmalarına izin vermiş; fakat gayrimenkül satın almalarını ve faizle borç vermeleri yasaklamıştı. Yani Hitit Kralı uluslararası ticareti kontrol etmekteydi.

Sonuç olarak, Hitit Krallığı'nda hem devlete bağlı hem de serbest tüccarlar mevcuttu. Serbest tüccarlarla ilgili yeterince bilgi yoktur. Hitit Kralı, ticareti hem vassal krallıkları ekonomik anlamda kontrol altında tutmak hem de siyasi baskı unsuru olarak kullanmıştır.

5. SONUÇ

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte toprağını işleme ve bunun sonucunda da ihtiyaç fazlası ürün elde etmesi ve değişen yaşam koşullarına bağlı olarak sürekli artan ve çeşitlilik gösteren arz-talep ilişkisinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan alım-satım işlemi, tarihöncesi çağlardan itibaren varlığını korumaktadır. Lydialıların sikkeyi keşfetmesiyle günümüz alış-verişini anımsatan ticaret, tarihöncesi çağlarda ise yine değerli kırılan objeler yardımıyla gerçekleştirilmiştir. İlk buğday tohumunun toprağa düşmesiyle başlayan ve zamanla büyüyerek kent statüsü kazanacak köylerin de kurulduğu Neolitik Çağ, insanoğlunun yaşam şeklinin değiştiği ve ilk ticari faaliyetlerinin de gerçekleştirildiği zaman dilimi olarak kabul edilmektedir. Bu çağda ise obsidyen, oldukça işlevsel ve yaygın olarak kullanılan değiş-tokuştaki en değerli objelerden biri olmuştur. Neolitik Çağ'ın hemen sonrasında da insanoğlunun yeni madenlerle tanışması ticarete saygı duyulan objeleri de değiştirmiştir. Örneğin Tunç (Bronz) Çağı'nda açık pazar niteliğindeki Anadolu'ya lüks tüketim ürünleri

Irak'ın kuzeyinden getirilmekteydi. Assur'un başkentinden Kültepe'ye getirilen bu ticari ürünler, oradan da nerdeyse tüm Anadolu'ya dağıtılmıştır. Bu ikili ticaret sayesinde Anadolu'da bazı kültürel gelişimlerde yaşanmış ve Assurluların Anadolu'ya getirdikleri yazıyla birlikte alım-satım faaliyetleri de bazı vergi ve hükümler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu ticari faaliyetlerde de İç Anadolu Bölgesi'nden çıkartılan gümüş, belli bir ağırlıkta işlenerek ticaretteki yeni değiş-tokuş objesi olarak yerini almıştır. Böylelikle insanoğlunun metaya yüklediği anlam sayesinde değer kazandırılmış objeler, Lydialıların sikkeyi bulmasıyla daha da sistematik bir faaliyete düşünecek ticaretin ilk temel taşlarını oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

1. Akurgal, E. (2007). Anadolu Uygarlıkları. İzmir: Net Yayınları.
2. Atlı, N. B. (2010). One Of The Earliest Centers Of Obsidian Trade: Göllü Dağ (Central Anatolia). 6. ICAANE, Vol III, 306-312.
3. Balcı, S. (2010). Obsidian Technologysettlement Relations: Aşıklı Höyük (Central Anatolia Case). Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, 265-300.
4. Balkan, K. (1957). Letter of King Anum-Hirbi of Mama to King Warshama of Kanish. TTKY VII/31a, 53-54.
5. Bayram, S. (1987). Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler. 34. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi, 285-289.
6. Beitzel, B. J. (1992) The Old Assyrian Caravan Road in the Mari Royal Archives. Mari in Retrospect. In D. G. Young (Ed.), Fifty Years of Mari and Mari Studies (pp. 35). Indiana: Eisenbrauns.
7. Cauvin, M. C., Keller, J., Pernicka, E. (1997). Obsidian from Anatolian sources in the Neolithic of the Middle Euphrates region (Syria). Paléorient V. 23/1, 113-122.
8. Childe, V. G. (1992). Kendini Yaratan İnsan. İstanbul: Varlık Yayınları.
9. Çeçen, S. (1990). Kültepe Metinlerinde Bulunan Yeni-Waklum Mektupları. DTCF Dergisi C.34/ 1-2, 35-51.
10. Doğan, İ. B. (2012). Tarihöncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
11. Dönmez, S. (2015). Hitit Döneminde Anadolu'da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler. Ankara: DTCF Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
12. Efe, T. (2007). The Theories of the "Great Caravan Route" between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III period in inland western Anatolia. Anatolian Studies 57, 47-64.
13. Goldman, H. (1956). Excavations at Gözlükule; Tarsus II. Princeton, 12vd.
14. Günbatı, C. (1995). More Examples of Correspondences Between Karum's. Archium Anatolicum I, 107-116.
15. Kınal, F. (1983). Eski Mezopotamya Tarihi. Ankara: DTCF Yayınları.
16. Klengel, H. (2001). Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü. İstanbul: Telos Yayıncılık.
17. Köroğlu, K. (2006). Eski Mezopotamya Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
18. Larsen, M. T. (1974). The Old Assyrian Colonies in Anatolia Reviewed Work: Assyrian Colonies in Cappadocia by Louis L. Orlin. Journal of the American Oriental Society Vol. 94-No. 4, 468-475.
19. Mertek, M. (2018). Neolitik ve Kalkolitik Çağ'da Konya Ovasındaki Yerleşim Yerlerinin Özellikleri. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
20. Özgüç, N. (1977). Achemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları. Belleten XLI-162, 357-381.

21. Özkan, S. (1995). Önasya'da Geç Tunç Çağı Ticaret Hayatında Hitit Devleti'nin Yeri. Tarih İncelemeleri Dergisi X. Ege Üniversitesi Yayınları, 211-217.
22. Powell, M. A. (1996). Money in Mesopotamia. JESHO 39, 224-242.
23. Renfrew, C. (1969). C. Renfrew, "Trade and Culture Process in European Prehistory". Current Anthropology 10, 151-169.
24. Roaf, M. (1996). Mezopotamya ve Eski Yakındoğu. İstanbul: İletişim Yayınları.
25. Snodgrass, A. M. (1991). Bronze Age Exchange: A Minimalist Position. In N. H. Gale (Ed.), Bronze Age Trade in the Mediterranean (pp. 15-20). Jonsered: Paul Åström Förlag.
26. Taş, İ. (2008). Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1/1, 73-90.
27. Taş, İ. (2012). MÖ 13. Yüzyılda Hitit Kralı IV.Tudhaliya'nın Uygulamaya Koyduğu Ticari Ambargo. 38. İCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler VI, 3015-3027.
28. Tosun, M., Yalvaç, K. (2002). Sümer, Babil Assur Kanunları ve Amni Şaduga Fermanı. Ankara: TTK.
29. Veenhof, K. R. (2013). The Archives of Old Assyrian Traders: their Nature, Functions and Use". İçinde M. Faraguna (Ed.), Arşivler ve Antik Toplumlarda Arşiv Belgeleri (ss. 36). Trieste-EUT.
30. Yıldırım, R. (2004). Uygarlık Tarihine Giriş. İstanbul: Asil Yayın Dağıtım.
31. Yiğit, T. (2000). Akadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasi Yapısı". Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi-Ankara 40, 3-4, 13-28.
32. Yoffee, N., Clark, J. J. (1993). Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq. Tucson: Arizona University Press.

**FƏRQLİ MEDIA SİSTEMLƏRİNİN QOVŞAĞINDA: YENİ KOMMUNİKASIYA
PROSESLƏRİ VƏ MÜASİR İNFORMASIYA KANALLARI POST-SOVET
AZƏRBAYCANINDA İCTİMAİYYƏTİN MEDIA GÖZLƏNTİLƏRİNƏ VƏ
XƏBƏRLƏRİ QAVRAMASINA NECƏ TƏSİR GÖSTƏRİR**
AT THE DIVERSE MEDIA SYSTEMS JUNCTURE: HOW NEW COMMUNICATON
PROCESSES AND CONTEMPORARY NEWS CHANNELS AFFECT THE GENERAL
PUBLIC'S MEDIA EXPECTATIONS AND NEWS PERCEPTIONS IN POST-SOVIET
AZERBAIJAN

Dosent, Təranə MAHMUDOVA
Bakı Dövlət Universiteti

TEZİS

Qlobal kommunikasiya və mediada qeydə alınan yeni tendensiyalar bütün dünyada informasiya axınını sürətləndirmişdir. Eyni bir nəsil bir-birini əvəz edən böyük dəyişikliklərə şahidlik edir. Söz azadlığının məhdud olduğu ölkələrdə sosial media saytları insanların başqa cür əldə edə bilməyəcəkləri xəbərlərə müəssərlik şəraiti yaratdı. Belə yerlərdə bu saytlar son dərəcə populyarlaşmışdır. Yeni media getdikcə daha çox populyarlaşmaqda olan vətəndaş jurnalistikasının yaranması ilə də assosiasiya olunur.

Bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq, yeni media texnologiyaları və texnikası özü ilə bir çox sual və çətinliklər də gətirmişdir. Əsas təhlükə ondadır ki, paylaşılan məlumatlar arasında həqiqəti tapmaq getdikcə çətinləşir. İnsanların bir çoxu təqdim olunan "həqiqətləri" yalan və saxta xəbərlərdən ayırd edə bilmədikləri üçün jurnalistikanın keyfiyyəti və bütövlüyü ciddi zədə almışdır. Jurnalistika təcrübəsi, təhsili və xüsusilə etikasından xəbərsiz şəxslərin bu imkandan sui-istifadə etməsi təhlükəsi var. Bəzi istifadəçilər öz paylaşımlarına diqqət cəlb etmək üçün sensasiyalı xəbərlər, video və fotosəkillər bölüşürlər. Hətta bu paylaşımlar şiddət elementləri ilə "zəngin" olsa belə. Qlobal informasiya məkanının saxta xəbərlərə "yoluxması" halları ilə də daha tez-tez rastlaşa bilərik.

Dünya ilə bağlı təəssüratlarımız/düşüncələrimiz əsasən mediadan alınan məlumatlara əsaslanır. Neqativ xəbərlərin çoxluğu əhalinin dünya haqqında təsəvvürlərinə təsir göstərir.

Dünyada bütün media sistemlərini etkiləyən sürətli dəyişikliklər baş verir. Sürətliliyi və qlobal çatımlılığını səbəbindən yeni mediadan güc nümayiş etdirmək və siyasi məzmunlu mesajlar göndərmək üçün tez-tez istifadə olunur. Bu dəyişikliklər nəticəsində Qərbi media sistemləri də təsirə məruz qalır. Populizm və təbliğatın yeni media vasitəsi ilə yayılması halları bu sistemlərdə də daha çox izlənməkdədir. Bundan əlavə, həqiqəti danmaq və "alternativ faktlar/xəbərlər" təqdim etmək kimi kütləvi kommunikasiyadakı bəzi cərəyanlar həm də post-modernizm tərəfindən dəstəklənir.

Demokratikləşmə yolunda olan cəmiyyətlər bu məsələdə daha ciddi problemlərlə üzləşə bilər. Burada əsas təhlükə ondan ibarətdir ki, keçmiş SSRİ-də media savadlılığı fənni tədris olunmurdu. Bu bölgədə belə bir fənn hələ də tədris olunmur.

Yeni media ilə yayılan neqativ xəbərlərin artmaqda olan "dalğaları" sovet dövründə tamamilə müsbət xəbərlərə alışmış əhaliyə necə təsir edir? Bu meyillər Azərbaycanda jurnalistikaya və kütləvi kommunikasiyaya necə təsir edir? İnkişaf etməkdə olan ölkələr peşəkar jurnalistikaya nümunə/model olaraq hansı sistemlərə üstünlük verməlidir? Araşdırma bu və digər suallara cavab tapmağa çalışacaqdır.

Açar sözlər: İctimaiyyət, Keçmiş SSRİ-də jurnalistika, Yeni Kommunikasiya Prosesləri, Xəbər Qavrayışı, Jurnalistika/ Kütləvi Kommunikasiya sahəsində çətinliklər

ABSTRACT

New trends in global communication and media have accelerated the information flow all over the world. Huge changes are being made right in front of the eyes of the same generation.

In countries where freedom of speech is limited, social media sites have made a way for people to share news that they might have otherwise never heard. In such places, these sites have become extremely popular. New media is also associated with the emergence of citizen journalism, which is becoming more popular.

In spite of its advantages, new media technology and techniques have brought many questions and challenges along. The danger with this is that it becomes more difficult to find the truth of the information shared. Because many people do not understand how to sift through all the “truths” that come at them, the quality and integrity of journalism has dissipated. There is a danger that citizens with no journalistic background, education, and especially ethics, will misuse this opportunity. Users, in order to attract attention to their publications, tend to share sensational news, videos, and photos, even with the elements of violence. The global information space is “infected” by fake news more frequently.

Our impressions/thoughts about the world are mainly based on the information provided or received by the media. The abundance of negative news affects the population’s perception of the world.

Globally, rapid changes are occurring which are affecting all media systems. Due to speediness and global accessibility, new media are also frequently used for demonstrating power and sending messages of political content. The Western media systems are also impacted by these changes. The cases of populism and propaganda spreading via new media are becoming more common even in these systems. Additionally, some current trends in mass communication such as denying truth and presenting “alternative facts/news” are supported by post-modernism.

The societies which are on the way of democratization may face more serious challenges in this regard. The danger with this problem is that media literacy was not taught in the former USSR. It is still not being taught in this region.

This research seeks to answer questions such as how are increasing “waves” of negative news conveyed by new media affecting the population who got used to entirely positive news during

the Soviet period? How these trends affect journalism and mass communication in Azerbaijan? Who do developing countries look to for an example/model for professional journalism?

Keywords: General Public, Journalism in the Former USSR, New Communication Processes, News Perception, Challenges for Journalism/Mass Communication

1. GİRİŞ

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, daha dəqiq desək, II Dünya müharibəsindən sonra informasiya-kommunikasiya vasitələrinin gəlişməsi və fikir mübadiləsinin beynəlxalq səviyyədə müstəsna önəm qazanması ilə bəşəriyyət tarixində yeni bir səhifə açıldı. Bilgi və məlumatların qlobal səviyyədə sürətlə yayılmasını, hamı üçün əlçatan olmasını mümkün edən, gerçəkləşdirən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) informasiyanın alınması və bölüşdürülməsində müstəsna rol oynayır. İnkişaf səviyyəsindən asılı olaraq bir çox dünya ölkələri İKT-nin yaratdığı bu üstünlüklərdən faydalanmaqda və fəaliyyət proqramlarını yeni imkanlar əsasında qurmaqdadır. İnformasiya və bu sahə ilə bağlı xidmətlər böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Virtual dünyanın danılmaz üstünlükləri bilavasitə xəbər yayımı ilə məşğul olan kütləvi informasiya vasitələrinin diqqətindən yan keçə bilməzdi. Kommunikasiya sahəsində baş verən qlobal və əsaslı dəyişikliklər kütləvi informasiya yayımı ilə peşəkar səviyyədə məşğul olan qurumları öz fəaliyyət proqramlarını və strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirmək zərurəti ilə üz-üzə qoyur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki bu inqilabi dəyişikliklər nəinki konkret sahəyə (məsələn, kommunikasiyanın), həmçinin ictimai-siyasi həyatın bütün digər sahələrinə də təsir edir. Başqa sözlə, durmadan gəlişən texnologiyalar münasibətlərin xarakterini və yönünü dəyişməkdədir. Bu münasibətlər dəyişdikcə cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslərə baxışlar da dəyişir. Yaşanmaqda olan xəbər və kommunikasiya dövrü ictimaiyyətin davranışlarına və xəbərləri qəbul etmə yollarına ciddi təsir etməkdə, məlumatlardan istifadənin müxtəlif yollarını formalaşdırmaqdadır.

2. ARAŞDIRMANIN MƏQSƏD VƏ METODLARI

Araşdırmanın əsas məqsədi post-sovet respublikalarından biri olan hazırkı Azərbaycan Respublikasının yeni ictimai-iqtisadi-siyasi formasıya keçidi prosesində cəmiyyətdə xəbər və informasiyadan istifadədə qeyd alınan dəyişiklikləri izləmək, eləcə də onları təhlil etməklə əsas meyilləri aşkarlamaq və ümumiləşdirməkdir. Bu zaman, demək olar ki, SSRİ-nin dağılması ilə üst-üstə düşən qloballaşma prosesinin başlanmasının, eləcə də onun hərəkətverici qüvvəsi olan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının gəlişməsi post-sovet ölkələri əhalisinin yaşam və düşüncə tərzinin dəyişilməsində böyük rol oynamışdır. Sovet dönəmində xəbərlər və ümumiyyətlə, cəmiyyət üçün hazırlanan istənilən məlumat ciddi senzura və yoxlamalardan keçir, xüsusi kriteriyalara əsasən dəyərləndirilirdi. Bu kriteriyalar arasında ən əsası – xəbər və məlumatların ancaq və ancaq müsbət xarakterli olması meyarı idi. Sovet hakimiyyəti mənfə

xəbərlərin, demək, həm də hadisələrin mövcudluğunu ölkə üçün təhlükə bilirdi. Sırf müsbət xəbərlər almağa alışmış insanlar üçün xəbər yayımındakı kəskin dəyişikliklər, əlbəttə, bir çox anlamlarda sarsıdıcı və gözlənilməz idi.

Araşdırma müqayisəli təhlil və tutuşdurma metodları vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bir sıra ehtimal və mülahizələr statistik məlumatlarla əsaslandırılmışdır.

3. ƏSAS TAPINTILAR

Yeni media vasitələri həm də ənənəvi kommunikasiyaya, o sıradan da jurnalistikaya təsir etməkdə, onun uzun illər boyu yararlandığı üsul və strategiyalarını dəyişməkdədir. Başqa sözlə, kommunikasiya sahəsində yeni perspektivlər açılmaqdadır ki, onun istiqamət və xarakterini birmənalı qiymətləndirmək doğru olmazdı. Heç şübhəsiz ki, bu münasibətlər mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Məsələnin həm də ideoloji-fəlsəfi yönü, məzmun planı var. Bununla əlaqədar media eksperti H. Məmmədov yazır: “ Bəşər sivilizasiyasının indiki mərhələsində kibertexnologiyanın inkişafı insanların sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi həyatında olduqca əhəmiyyətli yer tutan bir vasitəyə çevrilib. Sosial innovasiya kimi qiymətləndirə biləcəyimiz bu hadisə, eyni zamanda, kibertexnologiyalar vasitəsilə iki sosialyönlü xüsusi fəlsəfi ideyanın, azadlıq və nəzarətin də məzmun və mahiyyətinə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri gətirib. Bu günə qədər bəşər tarixində elə bir kommunikasiya vasitəsi olmayıb ki, cəmiyyətin sosial münasibətlərini – fərdlərarası münasibətləri, cəmiyyətdaxili institutlararası təmasları bu dərəcədə asanlaşdırsın.” (1, s. 53)

Texnologiyaların informasiya yayımında, eləcə də kommunikasiyanın müxtəlif formalarının gerçəkləşməsində müstəsna rol oynaması şübhəsizdir. Lakin texnologiyalardan sonra informasiyanın məzmun planında baş verənlər də əhəmiyyətinə görə qətiyyənlə geridə qalmırdı. Məlumatların yayımında və kommunikasiyanın gerçəkləşdirilməsində isə sosial şəbəkələrin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. “Bununla belə, bir çox sahələrdə texnologiyalardan informasiyanın başqa, məzmun komponentlərinə doğru olduqca maraqlı bir dönüş baş verdi.” (2, s. 7) Adından da göründüyü kimi, sosial şəbəkələr daha çox solum yönümlüdür. Onlar insanlara informasiya və ya məzmunun yaradılmasında, eləcə də onun mübadiləsində indiyə qədər heç bir ənənəvi mediumun təklif edə bilmədiyi imkanları verdi. Təsədüfi deyil ki, yeni medianın səciyyəsi və ya tərifini həm də vətəndaş jurnalistikasını özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, ənənəvi mediadan fərqli olaraq yeni media istifadəçiləri yalnız passiv şəkildə informasiya qəbul etməklə kifayətlənmir, sosial şəbəkələrdən, eləcə də yeni medianın təklif etdiyi platformlardan yararlanaraq həm də məzmun yarada bilirlər. Sosial şəbəkə istifadəçiləri müxtəlif şəbəkələrdə - “Facebook”, “Twitter”, “Instagram”, “Youtube” və s. platformlarda paylaşımlar edərək passiv informasiya istehlakçısı rolundan çıxaraq həm də fəal məzmun yaradıcısına və ya istehsalçısına çevrilə bilirlər. Sosial şəbəkələri cəlbədicə və maraqlı edən, onun istifadəçilərinin sayını günbəgün artıran səbəblər çox olsa da, məzmun yaratma imkanını onlardan ən vacibi hesab etmək olar. “Artıq kommunikasiya vasitələrindən deyil, hamımızı əhatə edən bir kommunikasiya ortamından bəhs edirik.” (3, s.28) Bu prosesdə iştirakçı fəallığını dəstəkləyən əsas texnoloji platformlar, heç şübhəsiz ki, sosial mediadır.

Statistik göstəricilər sosial medianın dünya miqyasındakı rolundan və üstün mövqeyindən xəbər verir. 2020-ci ilin fevral ayına olan məlumata görə, hazırda dünyada təxminən 2.4 milyard “Facebook” istifadəçisi var (4). Burada qeyd edilməlidir ki, söhbət ay ərzində fəal olan istifadəçilərdən gedir. İstifadəçi sayınının durmadan artması bəzi ekspertlərə “Facebook”-u “çoxmillətli ölkə” kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Şirkətin özünün rəsmi məlumatına görə, ölkəmizdə bu rəqəm 1.854.000-dür. 2018-ci ilin sentyabr ayına olan statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycanda “Facebook” istifadəçilərinin 68.7 %-ni kişilər, 31.3 %-ni isə qadınlar təşkil edir. “Facebook” istifadəçiləri arasında 25-34 yaş qrupundan olan şəxslər dominantlıq edir. Onların ümumi sayı 690.000-dir (5). Bir neçə il əvvəl Azərbaycanda sosial şəbəkələr arasında “Facebook” liderlik etsə də, hazırda o, öz yerini Instagram-a verməkdədir. 2018-ci ilin noyabr ayına olan məlumata görə, Azərbaycanda adıçəkilən şəbəkənin istifadəçilərinin sayı 2.410.000 nəfər təşkil edir. Bu istifadəçilərdən 66.1 %-i kişilər, 33.9 %-i isə qadınlardır. “Facebook”da olduğu kimi, Instagram istifadəçiləri arasında da 25-34 yaş qrupundan olan şəxslər dominantlıq edir. Onların ümumi sayı 1.050.000-dir (6). 2020-ci ilin yanvarına olan məlumata əsasən, Instagram şəbəkəsinin qlobal miqyasda 1 milyardan artıq istifadəçisi var (7). Ölkəmizdə sosial şəbəkələrdən ən çox istifadə edilənlər isə 13-35 yaş qrupuna daxil olan insanlar arasındadır. 1.23 milyon istifadəçi bu yaş qrupundadır.

Sosial medianın, ümumiyyətlə, kommunikasiya “inqilabının” cəmiyyətə və fərdlərə təsirini tam anlamaq üçün öz həyatımıza və yaxınlarımızın davranışlarına nəzər salmağımız yetərlidir. Yəqin ki, hər birimizin oyanar-oyanmaz gördüyü ilk iş ağıllı telefonumuzu nəzərdən keçirməkdir. Sanki yuxuda olduğumuz zamanı xəbərsiz keçirdiyimizə görə tələsir, həmin saatlarda dünyada baş verən hadisələrdən dərhal xəbər tutmaq istəyirik. Bu istək tamamilə təbiidir – hazırda bəzi məlumatlar insanların həyatını o qədər etkiləyir ki, o yenilikləri və informasiyanı bilmədən ictimaiyyət arasına girmək hər hansı şəxsi xoşagəlməz vəziyyətə sala bilər. Beləliklə, bizlər yeni günün ilk saatlarından informasiya axınına düşür, sonra isə dayanmadan müxtəlif sayt və elektron mənbələrdən çeşidli məlumatlar almaq, fikir mübadiləsinə qoşulmaq, fərqli münasibətləri öyrənmək imkanı qazanırıq. Bu davamlı proses isə həyatımızı kökündən dəyişəcək, baxışlarımızı yönləndirəcək qədər güclü təsir edir. Yeni kommunikasiya çağı qərar və vərdişlərimizi, istəklərimizi dəyişir. Bu məqamla əlaqədar çox sayda nümunə göstərmək olar ki, bunlardan ən sadəsi hava haqqında məlumatı internetdən/ sosial mediadan alaraq günlük işlərimizi planlaşdırma bilmək imkanındır. Məsələn, hava haqqında məlumatı öyrənməklə bir yerə nə vaxt gedəcəyimiz və necə geyinəcəyimiz barədə qərar verə bilərik. Ağıllı telefonumuzun yanımızda olması, yəni daşına bilməsi məlumatları tez-tez izləməyə imkan verir. Bu isə insanların çevik və dinamik olmasına şərait yaradır, onları hadisələrin istənilən axarına hazırlayır.

Təbii ki, virtual ünsiyyətin, o sıradan da sosial medianın fərdlərə təsiri bununla məhdudlaşmır. Əminliklə söyləmək olar ki, sosial media, münasibət formalarımızı əsaslı surətdə dəyişmişdir. Dostluq, tanışlıq, əməkdaşlıq, hətta ailə münasibətləri artıq sosial şəbəkələr üzərindən qurulmaqdadır. Bayram və doğum günlərində hətta təbriklər belə social media üzərindən həyata keçirilir. Qruplar içərisində gedən müzakirələr vasitəsilə faydalı məzmun və məlumatların mübadiləsinə aparmaq mümkündür.

Digər vacib məsələ isə “informasiya bumu” dövründə yaşadığımız halda “informativ cəhalət”ə məruz qalmağımızdır. Hazırda insan bir gün ərzində bəlkə də beyninin məlumatalma potensialını aşacaq dərəcədə çox informasiya alır. Lakin heç kimə sirr deyil ki, bu məlumatların hamısını yadda saxlamaqda çətinlik çəkirik. Qısa, yığcam, məzmunca fərqli məlumatlar daha çox xəbər mənbəyini gözdən keçirməyə həvəsləndirir. Hazırda müxtəlif qaynaqların çox olduğunu nəzərə alsaq, özümüz də bilmədən xeyli mənbə oxumuş və ya gözdən keçirmiş oluruq. Bəzən isə oxuduqlarımızın sayını belə itiririk. Bu proses isə beyni yorur, üstəlik dayanmadan xəbər axtarmaq alışqanlıqı yaradır. Bu o qədər yayqın bir prosesdir ki, artıq bu formada informasiya qəbul etməyin ingilis dilində qarşılığı da var – “skrininq” (ingiliscə: “screening”). Sözün kökündə “skrin” (“screen”), yəni “ekran” anlayışı durur. Yeni nəsil ekranı gözdən keçirənlər nəslidir. Onlar informasiyanı kitab oxumaqla deyil, ekranı gözdən keçirməklə almağa üstünlük verirlər. Amerika Psixoloqlar Assosiasiyasının (APA) araşdırmalarına görə, hər hansı məlumatı kitabdən oxumaq onu ekrandan almaqdan daha səmərəli və yaddaqalıcı olur. Bununla belə təbiəti, eləcə də orada gedən prosesləri öyrənən alimlər, həmçinin tibb mütəxəssisləri bunu təkamül prosesi ilə bağlayır və gələcək nəsillərin ekrandan aldıkları məlumatları daha yaxşı yadda saxlayacaqlarını proqnozlaşdırırlar.

Texnologiyaların gəlişməsi ilə cəmiyyət həyatının “nəbzni tutan” xəbərlərin məzmunu, təqdimedilmə forması və buraxılış sayı da dəyişir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sayəsində xəbər yayan kanalların sayı sürətlə artmaqdadır. Bu tendensiya daha çox oxucu cəlb etmək istəyən xəbər kanallarını öz fəaliyyət strategiyalarını diqqətlə və düşünülmüş şəkildə qurmalarını şərtləndirir. Auditoriya uğrunda gedən rəqabət xəbərlərin toplanması və yazılması yolları istiqamətində ciddi axtarışlar aparmağa sövq edir. Bununla əlaqədar media eksperti S. Baran yazır: “Media sahəsində sahiblik, medianın qloballaşması, auditoriyanın fraqmentasiyası və konvergensiya kütləvi kommunikasiya prosesində iştirak edən bütün oyunçuları öz mövqelərinə tənqidi yanaşmağa və qiymətləndirməyə məcbur edir.” (8, s.31)

Bu proseslər ictimaiyyətin xəbər “mühiti” ilə sıx əhatə olunması ilə nəticələnir. Beləliklə, xəbər kanalları və onların istifadəçiləri arasında qarşılıqlı əlaqə və eyni zamanda asılılıq yaradır. Yeni media və ya onun bir başqa adı, yəni sosial media insan və əməkdaşlıq münasibətlərini fərqli bir mərhələyə yüksəltməkdədir: “İnsan şəbəkəsinin, əlaqələrinin tarixi hər zaman əməkdaşlıq və rəqabətin kombinasiyasından ibarət olmuşdur. İqtisadiyyatda mövcud olan təşkilatçılıq və kommunikasiya üzrə müasir şəbəkələr bu kombinasiyanı daha mükəmməl hala gətirir.” (9, s.74)

Sosial medianın həyatımıza müsbət təsirləri ilə yanaşı, mənfi təsirləri də az deyil. Texnologiyalardan tez-tez istifadə edən və hətta onlardan asılı olan insanların kitab oxumağa səbirləri çatmır. Onlar diqqətlərini cəmləşdirməkdə, bir nəsnənin üzərində fokuslanmaqda çətinlik çəkirlər. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, insanlar artıq eyni zamanda birdən çox məsələ haqqında düşünməyə məcbur olurlar. Artıq böyük həcmli yazıları getdikcə daha az insan oxuyur. Bu, o qədər yayqın hal alıb ki, artıq elmi ədəbiyyatda bunu üçün xüsusi səciyyələndirmə də müəyyən edilmişdir. Buna “F tərzi” oxumaq deyilir. Yəni hər hansı yazılı mətnin birinci (və ya ilk bir neçə) sətirini oxumaq, daha sonra isə mətnin ortasına edərək orada ilk cümlənin yarısını

oxumaq və axırını cümləyə göz gəzdirmək. (10, s. 135) Ailə və dost məclislərində, müxtəlif məramlı yığıncaqlarda gördüyümüz “mənzərələri” xatırlamaq deyilənlərə başqa bir nümunə ola bilər. Yaxınlarımız, eləcə də dost-tanışlarımızla vaxt keçirərkən gələn mesaj və ya bildiriş səsleri/zəngləri bizi həmsöhbətimizdən ayırır ağıllı telefonlarımıza yönləndirir. Həmin anlarda gerçək həyatımız, qarşımızdakı həmsöhbətimiz artıq ikinci plana keçir. Əvvəllər bu cür davranış etik hesab olunmasa da, artıq hər kəs eyni vəziyyətdə olduğuna görə hamı bu hadisəni normal qəbul edir. Bu isə o deməkdir ki, gerçək həyatın virtual, rəqəmsal “həyata” uduzması faktı ilə hamı razılaşmış kimi görünür. Başqa sözlə, virtual dünyanın mövcudluğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur. Rəqəmsal texnologiyaların gəlişməyə və yeni imkanlara açıq olması insanları da oxşar keyfiyyətlərə və analoji bacarıqlara yiyələnməyə sövq edir. Bu texnologiyalardan istifadə etməyi bacarmayan və ya biliklərini müntəzəm olaraq yeniləməyənlər virtual “həyatdan” qopmuş, beləliklə də, texnologiyalardan uğurla yararlanmağı bilən insanlar qrupundan ayrı düşürlər. Zətən bu fərqin get-gedə azaldığını müşahidə edə bilərik. Gənc nəslin və sonrakı nəsillərin texnologiyalara daha yaxşı yiyələnməklərini indidən əminliklə söyləmək olar. Başqa sözlə, texnologiyalardan istifadə yaxın gələcəkdə müzakirə mövzusu olmaqdan çıxacaqdır. Lakin daha mühüm bir problem – kontent yaradıcılığı və əhalinin media savadlılığının artırılmasıdır. Jurnalist təhsilindən, kommunikasiya etikasının fundamental prinsiplərindən, sözün və görüntünün təsirindən, yanlış mesajların etkisindən xəbərsiz olan şəxslər onlayn fəaliyyətləri zamanı düşünülməmiş hərəkətlərinin fəsadları haqqında məlumatlı olmalı, məsuliyyət hissi duymalıdırlar. Bu isə insanların media savadlılıq barədə məlumatlı olmasını vacib bir şərt kimi önə sürür.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Artıq hər birimizə məlumdur ki, rəqəmsal texnologiyalarla həyatımızın hər bir sahəsinə nüfuz etmişdir. Belə bir mühitdə yaşamaq insanların kimliklərinə, onların davranış və düşüncələrinə, vərdislərinə birbaşa təsir edir. İnsanların sosial media tutqusu bir sıra amillərlə izah oluna bilər. Əlbəttə, bu, ilk növbədə insanların əzəli kommunikasiya ehtiyacı, paylaşmaq, fikir mübadiləsi aparmaq, xəbərləşmək və alternativ ideyalarla tanış olmaqdır. Digər vacib amillərdən biri də gerçək və virtual dünyalar arasındakı fərqin “silinməsi”, bu dünyaları bir-birindən ayıran “sərhədlərin” yox olmasıdır. Başqa sözlə, artıq insanlar o qədər “onlayn” rejimə yaşayırlar ki, kiber dünya onların alternativ gerçəkliyinə, ikinci “həyatlarına” çevrilir. Virtual “dünyanın” cəlbədiçi üstünlükləri insanları bu “həyata” çəkir. Evdə və ya ofisdə, kompüterin qarşısında oturaraq yerindən belə durmadan gərəkli olan bir çox işləri yerinə yetirə bilərsiniz. Başqa sözlə, bütün dünya sənin barmaqlarının ucundadır. Bu rahat və əlverişli şərtlər insanların virtual “dünyada” iştirakını arzuolunan edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən “dünyanın” özünün yaşam şərtləri və qaydaları var. Bu “dünyada” məskunlaşmaq onlara bələd olmağı tələb edir. Bu baxımdan həm virtual “həyatın” qaydalarını müəyyən etmək, həm də yeni şəraitdə fərdi və ictimai maraqları qorumaq bacarığına sahib olmaq lazımdır.

QAYNAQLAR

1. Məmmədov H. İfoimperializm və media. Bakı: “MSA”, 2013

2. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. Москва, 2004
3. Özutku F., Çopur H., Sığın İ., İlter K., Küçükıılmaz M., Arı Y. Sosyal medyanın ABC-si. İstanbul, “Alfa”, 2014
4. URL 1. <https://zephoria.com/top-15-valuable-facebook-statistics/>
5. URL 2. <https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-azerbaijan/2018/09>
6. URL 3. <https://napoleoncat.com/stats/instagram-users-in-azerbaijan/2018/11>
7. URL 4. <https://www.omnicoreagency.com/instagram-statistics/>
8. Baran S. Introduction to mass communication. (2001) Mountain View: Mayfield Publishing Company
9. Dijk J. The Network Society. (2006) London: Sage Publications
10. Turgut S. Yeni medya. İstanbul, Destek Yayınları, 2013

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DAN BAŞLAYAN ZƏNGİN NİTQ ƏNƏNƏSİNİN
VARİSLİYİ**
THE SUCCESSION OF THE RICH SPEECH TRADITIONS STARTING WITH THE
“KITABI-DEDE KORKUT”

Ph.D. Mehriban MAMMADOVA

Ganja State University

XÜLASƏ

Müasir dövrdə informasiya mübadiləsinin düzgün qurulması, yayılması, ötürülməsi və anlaşılıqlığı dilçiliyin vacib sahəsi olan nitq mədəniyyətinin mükəmməl və sabit normalarından asılıdır. İnformasiya intensivliyinə nail olmaq baxımından bunun çox böyük əhəmiyyəti var. Bütün zaman kəsiklərində olduğu kimi qloballaşma dövründə də nitq mədəniyyəti məsələləri öz aktuallığını saxlayır.

Nitq mədəniyyətinin tarixinə nəzər salanda bir daha əminliklə demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” adi natiqlik nümunəsi yox, zəngin nitq ənənəsinin ardıcılıqla davam edən varisliyidir. Nitq mədəniyyətinin yaranması və formalaşması prosesindən danışarkən qədim mədəniyyət abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilini xatırlamaq yerinə düşər. Kitabın dilinin ecazkarlığı, zənginliyi, canlılığı onun əzəmət və vüsətini bir daha təsdiqləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili elə bir üsluba malikdir ki, bu üslubda yazılmış ikinci bir yazılı abidəyə rast gəlmək mümkün deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud” həqiqətən heyratləndirici bir üsluba malikdir. Belə bir əsərin mövcudluğu onu göstərir ki, Azərbaycan dili hələ qədim dövrlərdə çox güclü nitq mədəniyyəti ənənələrinə malik olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”u “nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi adlandırmaqla Ümummilli Lider Heydər Əliyev dastanla bağlı bitib-tükənməyən araşdırmaların davam edəcəyinə böyük ümidlər bəsləyirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinin tədqiqi Azərbaycan dilinin bütün sahələrinin, eləcə də nitq mədəniyyətinin və onun üslublarının öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətli mənbədir. Müstəqillik şəraitində dövlət dili kimi işlənən Azərbaycan dilinə beynəlxalq aləmdə maraqlar artır və bu maraqlar təkcə müasir dilimizin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan etnotkulturoloji təfəkkürünün formalaşmasına təsir edən qaynaqların öyrənilməsi də bu maraqlar sırasındadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sözəvvəli qafiyə, fonetik vahidlərin ardıcıl ritmikliyi (sait və samitlərin ardıcıl, davamlı və çarpaz qafiyə), hər bir ritmik sistemin özünəməxsus paralelliyi dastanın yarandığı dövrdə nitq mədəniyyətinin sabit normalara malik olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Kitabi Dədə Qorqud, Nitq mədəniyyəti, Dastan

SUMMARY

In modern times, the proper organisation and management of information exchange, information dissemination and transmission, and understandability of information rest on the perfect and stable norms of speech culture, which constitutes one of the main branches of linguistics. This is of the utmost importance in terms of achieving information intensity. The problems of speech culture remain, as always, relevant in the era of globalization.

When you look at the history of speech culture, you can restate with certainty that the Book of Dede Korkut reveals itself as the succession of rich speech traditions, rather than being just an ordinary, ancient sample of public speaking. While speaking about the processes of the rise and formation of speech culture, it is worth remembering the language of our ancient cultural monument called the ‘Book of Dede Korkut’. The magnificence, richness and vibrancy of the language of the book further confirms its brilliance and width. The Dede Korkut’s epic stories or tales possess a unique language style and it is not possible to find another literary monument written in similar literary style as the Book of Dede Korkut’s. Yes indeed, it has a fascinating literary style. The existence of such a work proves the fact that Azerbaijani language still possessed very strong speech culture traditions in ancient times. National Leader Haydar Aliyev viewed and described the Book of Dede Korkut as “the song of our speech, language and souls”. He thus had high hopes for ongoing researches dedicated to the saga in the future.

The Book of Dede Korkut and its language constitute particularly valuable source of information for investigating not only all branches of the Azerbaijani language, but also speech culture and its styles. There is a growing interest towards the Azerbaijani language that is used as an official mean of communication under conditions of independence. However, those interests include, but are not limited only to the study of the modern Azerbaijani language. The mentioned interests also embrace the exploration of the sources that have a significant influence on the formation of the Azerbaijani culture and ethnocultural mentality.

The samples of head rhymes (alliteration), consecutive rhythmicity of phonetic units (successive, continuous and cross rhymes of consonants and vowels), and a peculiar parallelism of each rhythmic system existing in the language of the Book of Dede Korkut suggest that the culture of speech possessed stable norms at the time of emergence of the epic tales.

Keywords: Book of Dede Korkut, Speech culture, Saga

1. GİRİŞ

Hər bir dil özünün yarandığı, mövcud olduğudövrədən onun daşıyıcı olan xalqın tarixini, milli mədəniyyətini, ictimai həyatını, mədəniyyətini yaşadır, sosial, siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əldə edilmiş bütün informasiyaları sabaha, gələcəyə çatdırır. Əldə edilmiş informasiyaların keçmişdən bu günə, bu gündən gələcəyə çatdırılması üçün uzun müddətli normaların vacibliyi şərtidir. İnformasiyaların zamandan-zamana ötürülməsində işi çətinləşdirən məsələlərdən biri məhz sabit və uzunmüddətli normaların olmamasıdır. Dilin norma problemlərinin həll olunmasında onun tətbiqinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dil insan cəmiyyətində elə bir qüdrətli, elə bir mühüm, elə bir vacib informasiya vasitəsidir ki, o tək-cə bu gün üçün deyil, gələcək üçün də vacibdir. Ona görə dil qorunmalı, yaşadılmalıdır. Onun normaları, qaydaları elə təyin olunmalıdır ki, min il bundan sonra da informasiyalar gələcək nəsllə maneəsiz çatdırılsın. Gələcək nəsillər dili çətinlik çəkmədən başa düşsünlər deyər, onun hamı üçün anlaşılıqlı olan normalarını yaratmaq və qorumaq lazımdır. Dil normaları nə qədər sabitləşmiş olsa o qədər də uzun ömürlü olur. Dil normaları nə qədər uzunömürlüdürsə, onun informasiya imkanları da o qədər çoxdur. Nitqin düzgün qurulmasını, ardıcılığını, məntiqiliyini, aydınlığını yazılı dil ilə şifahi dil arasındakı yaxınlıq təmin edir. Nitqin inkişafı təfəkkürün çevik olmasını şərtləndirir. Belə ki, sabit dil normalılığı şifahi dil ilə yazılı dili yaxınlaşdırır, təfəkkürdə çeviklik, və məntiqilik yaradır, dilin istifadə imkanlarını genişləndirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi dil çevik olduğu üçün onda dəyişikliklər daha intensiv şəkildə alır. Dildə normaların sabitliyi informasiyaların uzunmüddətli olmasına təsir göstərdiyi üçün bu normaların sabitliyinin mümkün qədər qorunmasını təmin etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Yazılı dil ilə şifahi dil arasında yaxınlığa nail olunması sabitləşmiş normalara malik dilin formalaşmasında mühüm amil olduğuna görə nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi zəruri bir məsələdir. Çünki nitq mədəniyyəti şifahi və yazılı dil bazasında ümumi normalara malik dilin ənyuxarı fazası hesab olunur. Deməli, nitq mədəniyyəti varsa, nitq etiketləri var. Yazılı və şifahi dilin sabit, bərabər normaları var, nəhayət nitq mədəniyyəti varsa dövlət dilinin formalaşması barəsində ürəkaçan fikir söyləmək olar.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub ədəbi dilin normalar sistemini, danışıq etikasını, mədəni ünsiyyətin formalarını araşdırır, ümumiləşdirir. Şəxsiyyətin intellektual inkişaf səviyyəsini, mənəvi aləmə, ətraf aləmə baxışını əks etdirən nitq mədəniyyəti insanın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin ictimai funksiyası cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqi, başqa xalqlarla müxtəlif tipli əlaqələr sayəsində genişlənmişdir. Bu dilin fonetik, leksik və qrammatik qaydalarını dərinləndirən öyrənmək, onları yazılı və şifahi nitqə düzgün tətbiq etmək lazımdır. Həlli vacib olan bu

məsələlər nitq mədəniyyətinin normaları ilə tənzimlənir. Nitq mədəniyyətinin inkişaf və formalaşması ədəbi dilin düzgünlüyü və onun üsluba uyğunluğu ilə şərtlənir. “Elementar nitq mədəniyyəti ədəbi dil norması, onun qanunauyğunluğu, təşəkkül və ona yiyələnmək haqqında elmdir”. (3, s.19).

2. “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ƏNƏNƏLƏRİNİ YAŞADAN BİR ABİDƏ KİMİ

Nitq mədəniyyətinin yaranması və formalaşmasından danışıarkən Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidəsi olan, əsrlərin sınağından çıxmış “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilini xatırlamaq yerinə düşür. “Kitabi –Dədə Qorqud”un dilinə həsr olunmuş tədqiqatlarda bu möhtəşəm abidənin dilinin poetik olması fikirlərinə rast gəlirik. (14, s. 34). Kitabın dili o qədər zəngin, o qədər canlı, o qədər ecazgardır ki, onun əzəməti və vüsəti təkcə poetikliklə məhdudlaşmır. Bənzərsiz üsluba malik olan belə bir ikinci əsərə rast gəlmək mümkün deyil. İlk orta əsrlər dövründə yaranan bu əsərin mövcudluğu bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dili hələ qədim dövrlərdə güclü nitq mədəniyyəti ənənələrinə malik olmuşdur. Ancaq tarixdən də məlumdur ki, Azərbaycana ərəb müdaxiləsi qədimdə formalaşmış zəngin dil ənənələrinin varisliyini ləngitmişdir. Hətta poetik nümunələrin yaranmasında fars dilinin hegemonluğu xüsusi hiss olunurdu. Dilin lüğət tərkibinə ərəb-fars elementlərinin axını nəinki “Kitabi –Dədə Qorqud”un üslubunu çətinləşdirmiş, hətta yazılı nümunələrin anlaşılmasını xeyli çətinləşdirmişdir. Buna görə də klassik nümunələrimizin bir çoxunun dili müasir dövrümüz üçün çətin anlaşılacaq səviyyədə qalmışdır. Buna baxmayaraq “Dədə Qorqud” ənənələrinin izləri tamamilə itməmiş, ayrı-ayrı bədii nümunələrdə öz varisliyini saxlamışdır. “Dədə Qorqud” dilinin üslubunun bütün dil səviyyələrinə məxsus elementləri ilə poetikliyə gətirib çıxaran bədii paralellik üzərində qurulması onun təsir gücünü artırır. Bu da “Dədə Qorqud”un dilini çox zəngin poetik ritmiklik nümunəsinə çevirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili adi natiqlik nümunəsi deyil, ana dilimizdə əvvəlcədən mövcud olmuş zəngin nitq ənənəsinin ardıcılıqla davam edən varisliyidir. Bədii paralelizm türk poeziyasının qədim əlamətlərindən biridir. Bu poetizmin gözəl nümunələrinə Orxon-Yenisey yazılarında və digər qədim türk yazılı abidələrində rast gəlmək mümkündür. Əbülfəz Rəcəbli yazır ki, “Ahəng qanunu aqlütinativ dillər, xüsusən türk dilləri, o cümlədən qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün də fonetik qanundur. Güman ki, bu dillərin bütün tarixi boyu onlarda ahəng qanunu fəaliyyət göstərmişdir” (10, s. 147). Qədim türk poetik nümunələrində söz əvvəlinin ritmiklik yaratması söz sonunun ahəngdarlığı ilə bir vəhdət təşkil edir. Sözü əvvəlində eyni fonetik vahidin təkrarı ritmiklik yaratdığı kimi, cümlə tərkibində də paralellik formalaşır. Bu da nitqin ahəngdarlığını artırır. Samit səslərin sözü başlanğıcında ritmiklik yaratması dillərin ilkin mərhələsi üçün universali bir hadisə kimi təzahür edir (11, s. 53).

Söz əvvəlində fonetik vahidlərin ritm yaratmasına adı sadalama qaydası ilə yanaşı sətirarası təkrarlara da təsadüf olunur ki, bu da ritmikliyin və cümlədaxili, misradaxili paralelliyn daha canlı, daha rəngarəng ifadə olunmasına xidmət edir. Türk poetik mətnlərindən bəhs edərkən İ. V. Stebleva onlardakı qafiyə sisteminin paralellik yaratmasını xüsusi diqqətə çatdırır (12, s. 184). Sözüvvəli qafiyənin ən mükəmməl nümunələrinə “Kitabi –Dədə Qorqud”un dilində rast gəlirik. Burada fonetik vahidlərin ardıcıl ritmikliyi daha müxtəlif və daha rəngarəng şəkildə ifadə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sözüvvəli ritmikliyin həm sait, həm də samitlərlə ardıcıl, davamlı və çarpaz qafiyə yaratması kimi növləri müşahidə edilir və hər bir ritmik sistem özünəməxsus paralelliyn formalaşmasını şərtləndirir.

1. Samit səslərin söz əvvəlindəki ritmikliyi:

Salqum-salqum dan yelləri əsdiyində
 Saqqalı bozac torağay sayradıqda
 Saqqalı uzun tat əri banladıqda
 Bədöy atlar issini görüb çıradıqda (5, s. 17)
 Qaranqu axşam olanda günü doğan!
 Qar ilə yağmur yağanda ər kimi duran!
 Qaraqoç atları kişnəşdirən!
 Qızıl dəvə gördüyündə bozlaşdıran! (5, s. 32)
 Yelisi qara qazlıq atın bütün mindim
 Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar
 Yaralanıb qazlıq atımdan enməyincə
 Yenimlə alca qanım silməyincə...(5, s. 23)

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan gətirilən bu nümunələrdə -s, -q, -y samitlərinin söz əvvəlində yaratdığı ritmikliyi görürük.

2. Sait səslərin söz əvvəlində ritmikliyi:

Qarşı yatan qara dağı sorar olsan
 Ağam Beyrəyin yaylasıydı.
 Ağam Beyrək gedəli yaylağım yox.
 Soyuq-soyuq suları sorar olsan
 Ağam Beyrəyin işədiydi.
 Ağam Beyrək gedəli işədim yox. (5, s. 59)

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində nəsrə ifadə olunan cümlələrdə paralel tərkiblərin ilk elementlərinin ritm yaratması müşahidə edilir.

“Kimin ki, oğlu qızı yox qara otağa qondurun. Qara keçə altına döşəyin. Qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin. Yeyərsə yesin, yeməzsə dursun getsin, demiş” (5, s.16).

Qədim türk dilində formalaşmış, “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz ifadə vasitələrini zənginləşdirmiş poetik paralelizm sonrakı dövrlərin bədii nümunələrində də öz ənənələrini davam etdirmişdir. Belə ki, Nizami şeirlərində ahəngdar qafiyənin, Həsənoğlunun poeziyasında paralelizmin, Nəsimi poeziyasında ritmikliyin ən gözəl nümunələrini görürük. (15, s.24).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnindəki leksik vahidlərin böyük əksəriyyətini türk dilləri ilə müştərək olan vahidlər təşkil edir. Bu sözlər təkcə Oğuz dilləri üçün ümumi olan leksik vahidlər deyildir. Bütövlükdə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində işlədilən sözlər ümumtürk həyatının, məişətinin, mədəniyyətinin, ictimai və siyasi dünyagörüşünün, etnik-psixoloji təfəkkürünün qaynaqlarıdır. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz cəmiyyətində formalaşdığından burada Oğuz etnik-kulturoloji dünyagörüşünü səciyyələndirən amillər daha güclüdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində işlədilən və türk dilləri üçün ortaq olan sözlərdə cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə aid anlayışlar əhatə olunur. Burada ictimai həyatla, məişətlə, sənət və peşəkarlıq ilə etnoqrafik və digər sahələrlə bağlı işlənən çoxlu sözlərə rast gəlmək olur. Doğrudur, həmin sözlərin ifadə etdiyi ictimai, mədəni, məişət, sosial və digər sahələrlə bağlı hadisələrin müəyyən qismi artıq həyat səhnəsindən silinib getmişdir. Ancaq bu anlayışlar öz izlərini bəzi ənənəvi hadisələrdə və ictimai düşüncə tərzində qoruyub saxlaya bilmişdir. Sözlərin daxili mənalarında da qədim anlayışların varisliyi zaman-zaman qorunub saxlanmışdır. Ümumtürk birliyinin təcəssümü kimi qorunub saxlanılan sözlərin mövculuğu və dastanın mətnindəki mövqeyi onu deməyə imkan verir ki, bu qəbildən olan sözlərin özündə, məhz türk xalqlarının, xüsusilə də Oğuz cəmiyyətinin birliyini, vəhdətini təcəssüm etdirən elementlər çoxçeşidlidir. Onları indiyədək zamanın amansızlıqları sıradan çıxara bilməmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticəsi onunla səmərə verə bilər ki, aparılan təhlillər ümumtürk birliyinin mənəvi varisliyini gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədinə xidmət etmiş olsun.

Dilin leksik tərkibi çoxsaylı vahidlərdən ibarət olan bir sistemdir. Leksik vahidlər dilin lüğət tərkibinin özəyidir. Bunlar müxtəlif əşya və hadisələri adlandırdıqları üçün təbiətən çoxçeşidlidir. Ona görə də onları ayırd etmək üçün, hər birinin mənəvi tutumunu müəyyənləşdirmək üçün semantik quruluşlandırma üzrə təsnif etmək məqsədəuyğun hesab olunmalıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini tədqiq edən Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının lüğət tərkibindən və xüsusən, sözlərin mənəvi növlərindən bəhs açarkən biz daha çox bu dastanların və dolayısı ilə dilimizin, folklorumuzun tarixində bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edə biləcək birinci dərəcəli dəlillər nöqtəyi-nəzərindən çox zəruri saydığımız növlərdən danışmağı lazım bilirik” (2, s. 140). Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı sözlərin aşağıdakı kimi mənəvi qruplarını ayırır: yer adları (ümumi mənəvi isimləri və xüsusi yer adları), el adları, şəxs adları (xüsusi adlar, ləqəb və titullar), yaraq-əsləhə,

adət-ənənə adları, yemək, geyim, heyvan və quş adları. Rəhilə Məhərrəmovə “Kitabi-Dədə Qorqud”un lüğət tərkibində ümumişlək leksikanı, termin səciyyəli sözləri (məişət leksikası, insanın bədən üzvlərini bildirən söz-terminlər, ailə-qohumluq münasibətləri bildirən sözlər, hərbi terminlər, musiqi terminləri), onomastik vahidləri (antroponimlər, toponimlər, etnonimlər) fərqləndirir (8; s. 67-110).

Nizami Xudiyev yazır ki, “Ədəbi dilin təşəkkülü dövründə Azərbaycan ictimai təfəkkürünü təşkil edən anlayışlar sistemi məhz “Kitab”da ifadə olunur: burada ümumişlək leksika, terminoloji məzmunlu sözlər və onomastika-hər biri öz diferensial keyfiyyətinə aiddir (4, s.96). Ümumiyyətlə, qruplaşmalar kontekstində sözlərin məna dəyişmələri çox zəifdir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində on səkkiz qohumluq bildirən sözün on səkkizi də (ata, ana, ağa, baba, dayı, dədə, dişi, ər, əmi, oğul, güyəgü, qardaş//qarındaş, qayınata, qayınana, qardaş oğlu, xatun, yengə, yauqlu) müasir türk dillərində bu və ya digər şəkildə (ümumişlək söz, dialekt sözləri kimi) işlədilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənən sözlərin yaratdığı üslubi çalarlıqlar onun dilinin və artıq formalaşmış nitq mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verir.

Mənaca dəyişmə və ya sabit qalma, təbii ki, sözün məna komponentlərindən asılıdır. Məna komponentlərinin çox zəif və ya çox güclü fonda təzahürü onun dəyişib-dəyişmədiyini, yaşayıb-yaşamayacağını müəyyən edir. İ.Məmmədov yazır ki, “Sözün leksik mənası mürəkkəb struktur-semantik vahid olmaqla sözün fonetik-morfoloji tərkibində ayrıca ifadə vasitəsinə (yaxud formasına) malik olmayan komponentlərdən təşkil olunmuşdur. Bu komponentlər (sem, semantik əlamət, diferensial əlamət, bəsit məna) məfhumun məzmunu təşkil edən denotatların mühüm əlamətlərinə uyğun gəlir və sözün də leksik mənasının əsasında dayanır. Müxtəlif leksik vahidlərin mənasında eyni bir semin təkrarı da onları bir sahədə birləşdirən ümumi əlamət kimi leksikanın sistemliliyini göstərir” (9, s.16).

S.Tağıyeva yazır ki; “...sözün leksik mənasına anlayışların ifadəsinin təzahür etdiyi dil mühiti ilə yaranan və şərtlənən dil forması kimi baxılır... Dilçilərin əksəriyyəti leksik mənaya daxil olan aşağıdakı komponentləri qeyd edirlər: 1) əşya-anlayış münasibətləri; 2) funksional keyfiyyətlər; 3) emosional-üslubi çalarlıq. Sözün mənasını tərkib hissələrinə (komponentlərə) ayırmaq olur və onlar dilçilik ədəbiyyatında “semos”, “semantik çoxaldıcı”, “diferensial əlamət”, “minimal məna elementi” və digər terminlərlə adlandırılır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, komponent təhlil metodu kifayət qədər işlənməmişdir və çoxlu qaranlıq, qeyri-müəyyən cəhətləri özündə saxlayır. Digər tərəfdən heç də sözlərin bütün mənalarını birmənalı şəkildə semalara ayırmaq olmur” (13, s.60).

Sözün mənaca dəyişməsi və ya sabit qalması digər leksik vahidlərlə məna əlaqələrindən çox asılıdır. Belə güclü rabitə onun leksik-semantik mövqeyini də möhkəmlədir. Başqa dil vahidləri

ilə əlaqələrin zəifliyi isə leksemin dil sistemində tutduğu yerin zəifləməsinə və məna bağlarının qırılmasına səbəb olur. Bunu “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki leksik paralellərin nümunəsində daha aydın təsəvvür etmək olur: *sağ-əsən, de-ayıt, yaxşı-eyü, get-var* və s. Burada tərəflərdən birini eyni hadisə – araxikləşmə, dildən çıxma izlədiyi kimi, onlara təsir göstərən amillər də başqa-başqa deyil. Xalqımızın etnogenezində oğuzlarla yanaşı, qıpçaqların da iştirakı (1, s. 17-18, 21, 98-100), oğuz-qıpçaq dil əlaqələri *sağ, de, eyü, get* oğuz sözləri ilə yanaşı, onların *əsən, ayıt, yaxşı, var* qıpçaq mənşəli paralellərinin də işlənməsinə səbəb olur. Ərəb, fars və türk mənşəli sözlərin paralelizmi də nəzərə çarpır: *pir-qoca, cəng-savaş, Allah-tanrı-təala, ayaq-sürahi, axirət-son uc, yazı-biyaban* və s. Bu zaman ikilikdən yalnız biri, ya oğuz mənşəli, ya da qıpçaq mənşəli sözlər dil sistemində möhkəmlənə bilər. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bütün leksik vahidlər müasir türk dillərinin hamısında eyni aqibət yaşamır. Bunlar dillərin birində arxaikləşdiyi (ümumişlək söz sırasından çıxdığı) halda, digərində ümumişlək söz hüququnda qalır. Məsələn, Azərbaycan, türk, türkmən dillərində işlənməyən *görklü* sözünün müqabilində başqa leksik vahid-gözəl (güzəl, qözel) sözü mövcuddur. Müasir qazax, qırğız dillərində paralelliğin digər tərəfi – *körikti, körktü* sözləri işləkdir (7, s.296-297). Yaxud *var-get* sinonimliyinin birinci tərəfi indi qıpçaq dillərində, ikinci tərəfi oğuz dillərində işlənir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bədii kontekst daxilində funksional olan leksik mənalar var. Bunlar leksik paralellərdə özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində paralellərin işlənmə məqamları əksər hallarda təsadüfi, ixtiyari olmur. İki eyni (və ya oxşar) məna yüklü leksik vahiddən biri, adətən, üslubi işlənmə məqamına təhkim olunur. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, *aydır-dedi* cütlüyünün birinci tərəfi daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnində - iki baş cümləli tabeli mürəkkəb cümlə vahidinin birinci baş cümləsində işlənir. Dəli Domrul *aydır*: Həsrətim vardır, bulışayım - *dedi* (4, s.82). Qanturalı *aydır*: Yıqılsun Oğuz elləri, mana yararu qız bulmadım, baba, -*dedi* (6, s. 85).

Eləcə də paralel tərəflərin birində sema daha çox konkretlik, digərində daha çox ümumilik ifadə edə bilər. Götürək *baba-ata* paralelliyini: birinci tərəf oğuz, ikinci tərəf qıpçaq mənşəlidir. Dastanın dilində “ata” mənasını bildirmək məqamında, bir qayda olaraq, *baba* sözü işlənir. Məsələn: *Babası* aydır: Oğul, qız buldınmı? Qanturalı aydır: “Yıqılsun Oğuz elləri, mana yararu qız bulmadım *baba*”-*dedi* (6, s.85). Hər iki leksik vahid eyni mənanı bildirsə də, *ata* sözünün işlənmə məqamları tamamilə fərqli funksionallıqlar nümayiş etdirir. *Ata* sözü *baba* sözünü birbaşa əvəz etmir, onun semantik əhatəsində meydana çıxır; *Qorqud ata* birləşməsində müşahidə olunur, frazeoloji vahid daxilində (atalar sözünün içərisində) işlənir. Qız anadan görməyincə ögüt almaz. Oğul *atadan* görməyincə süfrə çəkməz (6, s. 31). Hər nə iş olsa, Qorqud *ataya* tanışmayınca işləməzlər (6, s. 31). *Baba* sözünün məna yükündə konkretlik, *ata* sözünün məna yükündə ümumilik özünü göstərir. Bu isə şübhəsiz ki, ikinci tərəfin *ata* sözünün ümumtürk

kökünü saxlamaqla, başqa dil mühitindən-qırpaqcadan gəlməsi ilə bağlıdır. Müasir türk dilində *baba* sözü *ata* mənasında işlədilir. Azərbaycan dilində isə *ata* və *baba* sözləri *ata-baba* şəklində yanaşı işlədilərək *ulu əcdad* mənasını bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da təmsil olunan leksik paralellərin bəzisi müasir dillərdə mürəkkəb sözlərin komponentinə çevrilir. Məsələn: *toy-düyün* (düyün sözü *toy* mənasında). Yeni mənalar başqa səbəblərdən də meydana çıxır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində eyni kök morfem müxtəlif nominativ strukturlarda işlənərək müxtəlif mənalar əmələ gətirir: *bəg-bəglik-bəglərbəgi; ər-ərlik-ərgən* və s.

3. NƏTİCƏ

Azərbaycan dilinin daxili quruluşunda paralelizmin özünəməxsus rolu və mövqeyi vardır. Paralelizm formalaşdığı ilkin mərhələdə bilavasitə, informasiyaların verilməsinə xidmət etmişdir. Paralelizm qədim dil ənənləri ilə bağlı olduğu üçün onun bariz nümunələri danışq dilində sabitləşmişdir. Paralelizm bir ifadə vasitəsi kimi, tarixi ənənlərə əsaslanaraq ümumdil normasına daxil olmuşdur. Ümumdil normaları da nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Nitq mədəniyyəti müasir Azərbaycan dilinin mühüm problemlərindən biri olduğu üçün onun inkişaf etdirilməsi müasir qloballaşma şəraitində milli mədəniyyətin, milli ideologiyanın yayılması, mənimsədilməsi, qorunması və bu sahəyə beynəlxalq aləmdə maraq yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir.

KAYNAKLAR

1. Cəfərov, N.Q. Seçilmiş əsərləri. Cilt 1, Bakı: Elm, 2007, 352 s.
2. Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
3. Həsənov, H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2003, 399 s.
4. Xudiyev, N. M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, 496 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1978.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü (Kılavuz kitab). Ankara: Baş bakanlık Basım evi, 1992, 1183 s.
8. Məhərrəmov, R.C. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
9. Məmmədov, İ.O. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
10. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Nurlan, 2006, s.147.
11. Rəcəbov, Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, s.53.
12. Стеблева, И. В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. Москва, 1993, 184s.
13. Tağıyeva, S. Sözüün semantik strukturu, məna tipləri, distribusiyası və kontekst //AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Dilçilik Məsələləri, Sayı: 2 (3), Bakı: Nurlan, 2005, ss. 60-67.
14. Vəliyev, K. Dastan poetikasını. Bakı, 1984.
15. Yusifov, M. Nitq mədəniyyəti, Bakı, 2019; 432 s.

QABRIEL QARSIA MARKEZİN “PATRIARXIN PAYIZI” ƏSƏRİNDƏ BƏDİİ DİL VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

Doktorant, Talibova Aysel Saleh qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə məşhur kolumbiyalı yazıçı Qabriel Qarsia Markezın “Patriarxın payızı” əsərində yazıçının fərdi-bədii üslubu və əsərdəki bədii dil məsələləri araşdırılmışdır. Əsər yazıçının digər əsərlərindən özünəməxsus janr xüsusiyyətləri və süjet-kompozisiya xətti ilə seçilir. Əsər, demək olar ki, sadəcə bir obrazdan – Patriarx obrazından ibarətdir; digər xarakterlər isə epizodik səciyyə daşıyır. Buna görə də əsərdə bütün fəaliyyət və hərəkət trayektoriyalarının başlanğıc və bitiş nöqtələrində patriarx obrazı dayanır. Bundan irəli gələrək, əsərdə yaradıcılıq xüsusiyyətləri və bədii priyomlar spesifikləşir. Məqalədə həmin spesifikləşən yaradıcılıq metodları, xüsusilə, əsərin bədii dilində ortaya çıxan Markez üslubunun özünəməxsusluğu araşdırılmışdır. Məqalə giriş, 6 yarımbaşlıq və nəticədən ibarətdir. Həmin 6 yarımbaşlıq bu şəkildə nəzərdə tutulmuşdur: a) mistik mücərrədlik və tarixi dəqiqlik; b) bədii dil məsələləri-simvolik bənzətmə; c) informativ təsvir; d) informativ-simvolik bənzətmə; e) patriarxın bənzətmələrlə təsviri; ə) təsvirlərdə mistika.

“*Giriş*” hissəsində Markezın dünya ədəbi-bədii düşüncəsində rolu, yaradıcılıq qayəsi ilə bağlı bir sıra vacib məqamlar incələnmiş, xüsusilə adı keçən əsərdə yazıçının roman yazma peşəkarlığı ilə bağlı müəyyən fikir və münasibətlər bildirilmişdir.

“*Mistik mücərrədlik və tarixi dəqiqlik*” bölməsində əsərin mövzusu olan tarixi-siyasi faktların mistikadan irəli gələn bir mücərrədlik çərçivəsində obrazlandırılması məsələlərinə toxunulmuş, əsərin mistik qatı ilə tarixi-siyasi qatı arasındakı vəhdətin xüsusiyyətləri qruplaşdırılmışdır.

“*Bədii dil məsələləri-simvolik bənzətmə*” bölməsində Markezın bədii dil xüsusiyyətləri araşdırılmış, obrazlılığın Markez üslubundakı çalarları incələnmiş və əsərdə obrazlılığın üç spesifik çaları müəyyənləşdirilmişdir (simvolik bənzətmə, informativ təsvir, informativ-simvolik bənzətmə). Sonra isə obrazlılığın simvolik bənzətmə çalarının nəzəri xüsusiyyətləri şərh edilmiş və əsərdən çəkilən konkret nümunələr müstəvisində əsaslandırılmışdır.

“*İnformativ təsvir*” bölməsində obrazlılığın informativ təsvir adlı çalarının nəzəri xüsusiyyətləri açılmış, əsərdən həmin çaların təzahür olunduğu sitatlar gətirilmişdir. Bu bölmədə belə qənaətə

gəlinmişdir ki, informativ təsvir hadisələrə və şəxslərə yazıçının peşəkar münasibətinin ifadəsi olaraq ortaya çıxmışdır.

“*Patriarxın bənzətmələrlə təsviri*” bölməsində patriarx obrazının hərəkət və fəaliyyətlərinin təsvirində ortaya çıxan obrazlılıq çalarları incələnmiş, bənzəyənə (patriarx) bənzədilənlər (nəcs, qan, bataqlıq, xoruz və s.) arasındakı bədii-ideoloji əlaqələr təhlil olunmuşdur.

“*Təsvirlərdə mistika*” bölməsində Merkez bənzətmələri ilə folklor təfəkkürü və dini inanclar arasındakı bədii əlaqə araşdırılmış, bu əlaqə əsərdən çəkilən konkret misallara nəzərən əsaslandırılmışdır.

“*Nəticə*” hissəsində araşdırma yekunlaşdırılmış, əsərin yazıçı peşəkarlığından doğan, hadisələrə biganə təhkiyə üslubu ilə yazılmasına baxmayaraq, əslində isə təhkiyəçinin hadisələrə münasibətinin peşəkar bənzətmələr altında simvollaşması ilə bağlı qənaətlərə yer verilmişdir.

Açar sözlər: *Markez, patriarx, simvolik bənzətmə, informativ təsvir.*

Giriş. XX-XXI əsrlər ədəbiyyat tarixində, bəlkə də, ən çox tarixi mövzulara müraciət olunduğu bir dövrdür. Bu dövrlərdə C. Coys, C. Oruel, L. Tolstoy və s. kimi dünyada yüzlərlə yazıçı, şair nəslə mənsub olduğu xalqın, ölkənin, torpaqların tarixi gerçəkliklərinə güzgü tutmağı özlərinə yazıçılıq borcu bildilər və nəticədə, həm mövzu dairəsi, həm də yaradıcılıq peşəkarlığı baxımından nəhəng əsərlər çıxdı ortaya. Bu əsərlərdən biri də məşhur kolumbiyalı yazıçı Qabriyel Qarsia Merkez tərəfindən qələmə alınmış “Patriarxın payızı” əsəridir. Yazıçı, demək olar ki, bütün yaradıcılığında nəinki Kolumbiya, bütövlükdə, Latın Amerika xalqlarının qanlı tarixlərinin qaranlıq səhifələrini gün işığına çıxartmağa çalışmışdır, lakin özünəməxsus tərzdə. Yazıçının üslubuna fərdilik qazandıran keyfiyyətlərə nəzər yetirək:

Mistik mücərrədlik və tarixi dəqiqlik. Merkez, məlum olduğu kimi, magik realizm cərəyanının banilərindəndir. Buna görə də onun yaradıcılığında həm də jurnalist olmasından irəli gələn tarixi-siyasi dəqiqlik var, eyni zamanda, magik realizm cərəyanına xas əsrarəngizlik, mistik mücərrədlik, gizlilik var. Bu xüsusiyyətlər, “Patriarxın payızı” əsərində daha qabarıqdır. Bu əsərdə yazıçı mistik mücərrədliklə tarixi-siyasi gerçəkliklər arasında özünəməxsus tərzdə vəhdət qurmuşdur:

1. Əsərdə dialoqlar yox dərəcəsinədir. Bütün əsər hadisələrin, situasiyaların və münasibətlərin təsviri şəklində qurulmuşdur.

2. Vahid təhkiyəçi yoxdur. O bəzən satıcı, bəzən təftiş məmuru, bəzən əsgər, bəzən prezidentin şikarına çevrilən qadın və s. şəklinə iştirak edən xalqdır. Kimlikləri belə olsa da fərdi-bədii üslub baxımından hamısı müəllifin özüdür.
3. Patriarx obrazı timsalında konkret hansı diktatorun obrazının yaradıldığı aydın deyil. Müəllif ona heç hansısa bir ad da verməmişdir. Sadəcə simvolik ad var: patriarx.

Bu siyahını daha da artırmaq olar. Lakin müəllifin fərdi-bədii üslubunun mistikası ən çox onun bədii dilində, hadisələri özünəməxsus tərzdə təsvir etməsində ortaya çıxır.

Bədii dil məsələləri: simvolik bənzətmə. Müəllifə görə, bütün duyğuların və situasiyaların ən orijinal təsviri bənzətmələrlə mümkündür. O, lağa qoyanda da, müqayisə edəndə də, sadəcə informasiya verəndə də bənzətmələrə müraciət edir. Onun bənzətmələrini üç qrupa ayırmaq olar:

- a) *İnformativ təsvir*
- b) *Simvolik bənzətmə*
- c) *İnformativ-simvolik bənzətmə*

Simvolik bənzətmədə adından da görüldüyü kimi, bənzədilən, ifadə etdiyi simvolik mənə yükünə görə hər hansı bir bədii ideyanın daşıyıcısına çevrilir. Burada müəllif hər hansı bir hadisə və ya faktı təsvir edərkən əşyalardan tutmuş rənglərə, qoxulara, dadlara qədər elə detallar seçir ki, bu detallar müəllifin həmin cümlədə çatdırmaq istədiyi mətnaltı ideya ilə bağlı oxucuda təəssürat yaratmağa kömək etsin. Məsələn, prezidentin oxşarı olan Patrisionun ölüm səhnəsi bütün həyatının simvolikasına çevrilir: o, ölüm ayağında altını batırır, göz yaşı və nəcs içində çabalayaraq ölür. Onun nəinki ölümü, elə bütün həyatı da içinə axan göz yaşlarından və içində üzdüyü nəcslərdən ibarət idi. Bir prezident dublyorunun taleyi bundan artıq ola da bilməzdi. Burada nəcs və göz yaşı *simvolik bənzətmədir*. Nəcsdən simvolik bənzətmə kimi əsərin çox yerində istifadə olunub. Əsərdə ən məşhur simvolik bənzətmələr qan, nəcs, ölü və üfunət qoxusudur. Əsərdə, ümumiyyətlə, estetik baxımından oxucuda gözəl təəssüratlar yaradan təsvirlərə, demək olar ki, yer verilməyib. Burada təbiət təsvirləri belə, ölüm qoxusu verir. Bunun bir səbəbi müəllif qəzəbinin peşəkar ifadəsidirsə, digər səbəbi xalqdır. Burada təhkiyəçi tez-tez yer dəyişdirən xalqın nümayəndələridir. Vahimə xalqın canına o qədər hopub ki, onlara görə, təbiət ən gözəl görüldüyü anda belə, vahimə doğuracaq qədər şübhəlidir. Məsələn, “səhər açılanda sarayın həyatında ilk əməkçilər çiçəklənmişdi, qırmızı və ağ əməkçilər – qan kimi al qırmızı, bu gecə qanı axan bədən kimi ağappaq...” Diktatorun sərəncamında olan zamanın dəhşətlərini və iyrəncliklərini açmaq üçün

istifadə etdiyi bu cür bənzətmələr müəllif üslubunun ən orijinal vasitələrindəndir. Generalın özü qədər acımasız olan, xalqa zülm verən qadını – Letisiya Nasareno və oğlu vəhşi çoban itləri tərəfindən parçalanıb yeyilir. Prezident itləri öldürmür, arvadının və oğlunun onların içində yaşadığına inanır. Nəticədə, Letisiya əsl öz mahiyyətinə qovuşur, it nəcsinə çevrilir (*simvolik bənzətmə*).

Müəllif simvolik bənzətmələrdən prezidentin anası Bendisyon Alvaradonun da təsvirlərində istifadə edib. Anası ölüm yatağında can verəndə onun vücudundan gələn üfunət iyi evin kandarlarını da keçir. Qadın öldükdən sonra isə ətrafı xoş çiçək ətirli bürüyür. Burada üfunət qoxusu, prezidentdəki kimi qadının mənəviyyatını deyil, üfunətli həyatını simvollaşdırır. Çiçək ətri isə prezident anasının vücudunda əsir qalmış ruhun azadlığa çıxmasına işarədir. Müəllif bənzətmələri elə ustalıqla seçir ki, oxucuda həmin lazımı təəssüratları yaratmağı bacarır. Patriarxın getdikcə harınlamış arvadının otağından gələn vəhşi heyvan qoxusu da uyğun təəssüratı yaratmağı bacaran simvolik bənzətmədir.

Prezident limuzininin nəhəng dəmir tabuta bənzədilməsi – simvolik bənzətmədir. Burada içində ölü daşıyan tabutla içində insanlığı ölmüş, canlı cəsəd daşıyan limuzin mahiyyətcə eyniləşdirilir.

İnformativ təsvir. İnformativ təsvir odur ki, burada yazıçı həmin an üçün əhəmiyyətsiz görünən, lakin bəzən müəllifin hadisələrə peşəkar münasibəti üçün, bəzən də hadisələri dərk etməkdə oxucunu istiqamətləndirmək üçün əhəmiyyət daşıyan hansısa informasiyanı verir; haqqında danışdığı şəxs və ya hadisə ilə bağlı hansısa detal və ya faktı təsvir edir. Əsərdə göstərilir ki, ölkədəki bütün şifahi və yazılı nitqlər prezidentə tərifnamələr yağdırırdı, lakin sarayın tualet divarlarında isə onun şəninə söyüşlər və təhqirlər yazılırdı, bir sözlə, həqiqətlərin əks olunduğu yeganə məkan saray tualetinin divarları idi. Burada tualet simvolik bənzətmədir. Həqiqətlər o dərəcədə üfunət və nəcə mahiyyətlidir ki, müəllif onları ancaq tualet divarlarına layiq görür. Həmçinin, bunu da qeyd edək ki, ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünən saray tualet divarları haqqında informasiya əslində məqsədyönlü şəkildə seçilmiş bir informativ təsvirdir. Niyə məhz tualet? Çünki xalqın azadlığı o dərəcədə qəsb olunmuşdur ki, azad olduqları, azad düşünə bildikləri yeganə yer təkbaşlarına qala bildikləri yerdir – tualetdir. Burada tualet həm də kinayədir. Gördüyümüz kimi, xalqın söz-düşüncə azadlığının məhv edilməsinin kəskinliyini çatdırmaq missiyasını yazıçı belə bir informativ təsvirin üzərinə yükləmişdir. Müəllif xalqın tualet divarları

haqqında məlumat vermir. Həqiqətlər məhz saray tualet divarlarında yazılaraq öz bədii missiyasına qovuşmuş olur. Axı bu yazıları prezident mütləq görməli idi...

“... kilsə qüllələrindən də yüksəklərə ucalan şüşə qayaya bənzər nazirlik binaları” ifadəsində informativ təsvir var: nazirlik binalarının kilsə qüllələrindən yüksək olması hakimiyyətin burada dindən, daha konkret mənada mənəviyyatdan, insaniyyətdən yüksəkdə olmasına işarədir. Bu binaların, strukturunda müəyyən estetika və ya nizam olan hər hansı bir inşaata deyil, heç bir sabit quruluşu və ya forması olmayan, kobud qayaya bənzədilməsi isə buradakı hakimiyyətin mahiyyətinə işarədir.

Dəniz xarici şirkətlərə borc qarşılığında satıldıqdan sonra “... dənizi bütün nemətləri ilə bir, şəhərimizin əksi düşən sularıyla, dəlisov sellərimiz və sudaboğulanlarımız qarışıq apardılar.” Burada da güclü bir informativ təsvir var. Şəhərin əksinin satılmış sulara düşməsi təsviri ilə müəllif çatdırmağa çalışır ki, milyonlar ödəniş alqı-satqı obyektinə çevrilsə də dənizin həmin xalqa məxsusluğu təbiət tərəfindən müəyyənləşdirilib və heç bir alver bunu dəyişə bilməz. “Dəlisov sellər” dedikdə müəllif təbiətlə birbaşa əlaqəsi olan, xalqın milli-psixoloji kimliyini xarakterizə edir. Yəni, xaricilərin satın aldığı sadəcə dəniz deyil, xalqın milli-psixoloji varlığı idi. Sudaboğulanlar dedikdə isə müəllif, ehtimal olunur ki, vaxtilə yadelli donanmalara qarşı dəniz qüvvələrində mübarizə aparıb dənizdə boğulmuş şəxsləri nəzərdə tutur. Sanki vurğulmağa çalışır ki, satılan həm də vaxtilə xalqın ölüm bahasına apardığı mübarizələr idi. Sanki onlar yadellilərdən qorunmaq üçün deyil, bir vaxtlar hansısa diktatorun xarici borclarını ödəmək üçün həlak olublar.

Onun illeqal yollarla qaçırdıb ata-anasından didərgin saldığı iki min uşağın, illuziyalarında minsifətli nəhəng heyvan kimi görməsi informativ təsvirdir. Çatdırılan informasiya isə budur: hansısa həqiqətləri ört-bas etmək üçün oğurlanan bu uşaqlar nə qədər körpə olsalar da diktatorun canına vahimə salacaq və onun ruhunun hər hansı bir küncündə pas atmış son insani qalıqları – xofla müşayiət olunan vicdanı hərəkətə gətirəcək qədər nəhəngdirlər. Lakin bu nəhəng heyvan illuziyası işə yaramır – diktator acımadan onların qətlinə fərman verir, beləcə, lotereya yarışlarındakı təhlükəli həqiqətlərin “izini itirmiş olur”.

İnformativ-simvolik bənzətmə. İnformativ-simvolik bənzətmə odur ki, burada haqqında məlumat verilən hadisə və ya fakt həm yazıçı məqsədi ilə bağlı verilən informasiyadır, həm də ideyanın bədii-simvolik ifadəsidir. Burada bir növ informativ təsvirlə simvolik bənzətmə bir-birinə

qovuşur. Prezidentin Letisiyadan əvvəl sevdiyi, lakin qovuşa bilmədiyi qız Manuela Sañçesin yaşadığı məhəllənin adı da simvolik bənzətməyə nümunədir – İt Döyüşü məhəlləsi. Prezident insanların da, heyvanların da, xüsusilə, itlərin də aclıqdan quldurluğa, vəhşiliyə qurşandığı həmin məhəllədə bir qızılgül kimi açmış Manuela Sañçesin sayəsində ilk dəfə ölkəsinin əsl reallığı ilə - ölkəsinin başdan-ayağa aclığın və yoxsulluğun sürüklənmiş olduğu azgınlıqlar və quduzluqlar oylağı olması ilə tanış oldu. Maraqlıdır ki, bu mənzərələrlə əyani şəkildə tanış deyilmiş. Gördüyü məqamda özü də vahiməyə düşür, “anacan, mənə xilas elə” deyir. Burada müəllif, həmçinin, *informativ-simvolik bənzətmədən* istifadə edir. Həmin məhəllənin küçələri başdan-başa nəcs və qandan ibarət idi, hər tərəf it nəcsi ilə dolu idi. İt Döyüşü məhəlləsi bütün ölkənin miniobrazıdır. Burada bütün küçələrin tez-tez yoxsulluq və səfalətdən doğan davalardan qalan qanlara və evizlərdən, ac-yalavac heyvanlardan qalan nəcslərə qarq olması həm baş vermiş hadisə ilə bağlı informasiyadır, həm də simvolik ideya daşıyıcısıdır. Çünki buradakı həyat başdan-başa nəcs və qandan ibarət idi.

İnformativ-simvolik bənzətməyə daha bir nümunə:

“... prezident milli bayraq rəngində rənglənmiş köhnə qatarını işə salmaq üçün göstəriş verdi və qatar nəhəng şahlığın, kədər və məyusluq vilayətinin sərhədləri boyu ... meymunları, quşları hürküdə-hürküdə, pişik kimi oğrun-oğrun sürünə-sürünə ölkənin içindən ötərək, prezidentin səhralıqda itib-batan doğma yerlərinə, qarlı kəndlərə yollandı.” Müəllif patriarxın minik vasitələrinin rəngini tez-tez vurğulayır: milli bayraq rəngi. Və bu cümlələrdə milli bayraq rənginə zidd olan əlamətlərin təsvirinə də yer verilir, nümunə verilmiş cümlədəki kimi. Qatarını da, maşını da bayraq rənginə boyamış prezidentin ölkəsi kədər və məyusluq vilayəti adlandırılır. Bu informativ təsvirdə verilən informasiya budur: milli-vətənpərvərlik ruhunun dəyəri ancaq maşınların, qatarların boyasının dəyəri qədərdir, nə ürəklərə, nə də ki, əməllərə qədər ucala bilməyib. Qatarın gedişinin “pişik kimi oğrun-oğrun sürünməyə” bənzədilməsi də məqsədyönlüdür. Bütövlükdə prezidentin həyat trayektoriyasını ifadə edir. Belə bir prezidentin qatarı gün işığında, xalq içində şəstlə və qürurla irəliləsə belə, bu, pişik kimi oğrun-oğrun sürünməyə bənzədiləcəkdi. Burada mahiyyət hərəkətin xarakterinə yüklənmişdir.

Patriarxın bənzətmələrlə təsviri. Manuela Sañçesin gözəlliyinə valeh olub qızı görməyə yaşadığı məhəlləyə gələn generalın onun gözündə nə şəkildə canlanmasını müəllif bu cür təsvir edir. “Mən onun yarası dodaqlarını, suda boğulmuş meyidin suyun içindən baxan donuq gözlərinə bənzər

gözlərini gördüm...” – Yarasa gündən qaçan qaranlıqda yaşayan heyvandır. Generalın gözlərinin yarasına bənzədilməsi burada təsadüfi deyil. Əgər qaranlıq gizliliyə, işıq isə həqiqətlərin üzə çıxarılmasına işarədirsə, bəli, doğrudan da general öz qaranlıq sarayında yaşayan və “ışığa” ilk dəfə İt Döyüşü məhəlləsinə gələrək çıxan bir “yarasadır” (simvolik bənzətmə), hər nə qədər işığın göstərdiyi həqiqətlər başdan-başa çirkəbdən ibarət olsa da. “Meyidin suyun içindən baxan donuq gözləri” insanın canına vahimə salan çox qorxunc bir mənzərədir. Vahimə generalın bütün həyat trayektoriyasını xarakterizə edir. O, hakimiyyətinin gücünü öz xalqının canına ustalıqla hopdura bildiyi vahiməyə borclu idi. Burada patriarxın gözləri meyit gözləri ilə müqayisə olunur. Müəllif meyit bənzətməsi ilə onun bütün ruhi-mənəvi varlığını xarakterizə edir, o, ruhən və mənən ölmüş, nəfəs alıb-verən canlı bir cəsəddən başqa bir şey deyil. “O, sağ əlini dizi üstə qoymuşdu, odur ki, barmağındakı prezident möhürlü üzük yaxşı görünürdü...” Burada sanki general prezident üzüyünü Manuela Sançesin “gözlərinə soxmağa”, siyasi statusundan istifadə edib qızı əmrinə müntəzir hala salmağa çalışır (informativ təsvir). “Ağ kətan kostyumu əynindən, asılıqana keçirilibmiş kimi asılmışdı, çəkmələri ayağına yekə idi. Belə çəkmələri adətən ölümlərə geydirirlər, senyor!” (informativ təsvir) – Bu təsvirdən təsəvvürdə canlanan mənzərə də vahiməlidir. General burada cansızlıq ilə, ölüm ilə müqayisə edilir. General mənən və ruhən çoxdan ölmüşdür. Hətta elə uzun zaman öncə ki, vücudu da qurumuşdur. Buna görə də paltar asılığa keçirilibmiş kimi təəssürat yaradır, çəkmələr ayağına böyük gəlir. Generalın ruhən ölməsi onun vücudundan yağıb Sançesin gözlərinə dolan ölüm dalğaları altında kodlaşdırılır.

Prezidentlə bağlı bütün təsvirlər eybəcərliklərlə müqayisə olunur. Məsələn, üzümü tez-tez yeməsi bataqlıq lehməsinin sümürülməsinə, əllərinin rəngi torpaq (bir mənada ölümə) rənginə, göz yaşları sidiyə oxşadılır, vücudu həmişə üfunət qoxur. Siyahını daha da artırmaq olar. Bu, ilk baxışda elə təəssürat yaradır ki, sanki müəllif burada öz qəzəbini obrazlandırır, ancaq müəllif xarakterini daha canlı yaratmaq, oxucuda lazımı təəssüratları yarada bilmək üçün əlindən gələnlə hər vasitəyə əl atır.

“Generalın əlləri qadın əlləri kimi incə idi...” Burada qadın əlləri informativ bənzətmədir. Həyatını qətliamlar və zorakılıqlar üzərində qurmuş bir despotun əllərinin qadın əlləri kimi olması kinayə doğurur, lakin bu həqiqət idi. Çünki general bu qətliamlarla şəxsən özü məşğul olmurdu. Ona qarşı çıxanlar ya onun arxasınca, ya da onun əmri ilə öldürülürdü. Hətta vəziyyət o yerə gəlib çatdı ki, Xose de la Barra adlı məxfi qatil “icarəyə götürdü”. Bu məxfi qatil hər gün saraya müəllifin kinayə ilə kokos kisəsinə bənzətdiyi, kəsik başlarla dolu kisə gətirirdi və sarayın iclas otağı üfunət

qoxusuna qərq olurdu (burada üfunət qoxusu bənzətmə deyil, reallıqdır). Maraqlıdır ki, bu ölümlərdən özü də diksinirdi. Bu şüuraltı ikiüzlülükdən irəli gələn bir mənəvi keyfiyyət idi. Milyonların qətlinə fərman verəndə tükü də tərənəməyən bu şəxs radio-roman dinləyərkən əsərin qəhrəmanı olan qızın ölümünə kədərlənir. Bu situasiya insanda ikrah hissi oyadacaq dərəcədə təzadlıdır.

Falçı qadın patriarxın əl falına baxır və orada tale xətlərinin olmadığını görür. Normal insandan fərqli olaraq, patriarxın əlində tale xətlərinin olmaması faktı ilə müəllif informativ təsvir yaratmağa çalışır. Mifoloji inanca görə tale insanın özü tərəfindən deyil, hansısa ilahi qüvvələr (çox vaxt da tanrı) tərəfindən yazılan, insanın həyat kitabıdır. Patriarxda isə tanrının yazdığı heç nə yoxdur. Çünki bu despot hakimiyyətin bütün qatlarını, tanrı hakimiyyətini belə, özündə cəmləşdirmişdir.

Patriarxın qulaqlarının getdikcə karlaşması, saraydakı quşların cəh-cəhini belə, eşitməməsi də simvolik bənzətməyə nümunədir. Diktatorun qulaqlarının vicdan qapılarını qan ağlayan xalqının ah-nalələrinə bağlamasına işarədir.

Patriarx həyatda olduğu müddətdə bütün təsvirlər iyrəncliklər və eybəcərliklər üzərində qurulduğu halda, o öləndən sonra sarayın təsviri dəyişir:

“...sanki ay tozundan tökülmüş gümüşü rəngli qızılgüllər açmışdı; bir vaxtlar bu güllərin kölgəsində cüzamlı xəstələr sığınıb yatardı, indi isə baxımsızlıq üzündən, bu əfsanəvi gül kolları çoxalıb az qala bütün həyəti bürümüşdü və bu səbəbdən havadan da qızılgül ətri gəlirdi.” Reallığa qalsa baxımsızlıq ucbatından bu qızılgül kolları solub, quruyub çürüməli idi. Amma müəllif əfsanəvi adlandırdığı bu saray qızılgüllərinin sarayın ölüm qoxulu despotizmindən təsirlənməməsini, əksinə patriarxın ölümü ilə yeni nəfəs qazanmasını əfsanələşdirməklə simvolik bənzətmə yaratmış olur. Burada qızılgüllər qaranlıq gecəyə qalib gələn işıqlı sabahın müjdəçiləridir. Patriarxın ölümü ilə sarayda başlayan yeni həyatın müjdəçiləri sadəcə qızılgüllər deyil, həm də heyvanlardır. O, öldükdən sonra evi heyvanlar basır. Pəncərədən doluşan quzğunlar və qartallar, evin ortasında gəzişən inəklər, zəlin pəncərə şüşəsinə yapışan ilbizlər və s.

Təsvirlərdə mistika. Merkez bənzətmələrinin özünəməxsusluğu bundadır ki, buradakı təsvirlər mistik ab-havaya malik olur. Məsələn, Letisiya Nasarenonun nişan üzüyü qaralır. Bu, müəyyən qədər folklor mistikasının əlaməti təsiri bağışlasa da əslində sadəcə Merkez özünəməxsusluğudur. Bir vaxtlar rahibə olub, diktator arvadı olduqdan sonra camaatın başına oyun açan bu qadının

üzüyü qızıl ikən qaralır və bu dəyişmə onun ruhi-mənəvi varlığındakı xaotik dəyişməni simvollaşdırır. Dəyişən sırğa və ya qolbağ deyil, məhz üzükdür – onu diktatora bağlayan vasitədir. Yəni, Letisiyanın ruhunun qaralması birbaşa diktatorla əlaqəlidir. Diktator sayəsində hakimiyyətin və sərvətin dadını görən qadın sözün əsl mənasında “qudurur”, bir vaxtlar din adamı olduğunu unudur və nəfsinin qaranlıq sularına qərq olur.

Markezin bir çox əsərlərində müraciət etdiyi bədii detallardan biri də simvolik zamandır. Bu əsərdə də, “Yüz ilin tənhalığı” əsərində də simvolik zaman 100 ildir. “Yüz ilin tənhalığı” əsərindəki zaman sırf mistik xarakter daşdığı halda buradakı 100 il xalqın ümitsizliyinin simvoludur. Xalqın qanını sovuran bu diktatorun tez-tez ölüm xəbəri çıxırdı, ancaq hər dəfə də səhəri günü diktator “dirilirdi” və fürsətdən istifadə edib ayağa qalxmaq istəyən şəxslərin də başlarına amansız oyunlar açırdı. Artıq xalq ümitsizləşmişdi və elə düşünürdülər ki, diktator nədirsə “insan deyil” və sonsuza qədər hakimiyyətdə olacaq. Belə olan təqdirdə diktatorun hakimiyyətdə olduğu 1 gün onlara 100 gün kimi gəlirdi. Burada təhkiyəçinin xalq olduğunu nəzərə alsaq diktatorun nədən hakimiyyətdə 100 ildən də çox qaldığını anlamış olarıq.

Nəticə. Tədqiqat boyu müşahidə etdiyimiz kimi, “Patriarxın payızı” əsəri sırf tarixi səciyyə daşmır. Hətta müəllif, ciddi cəhdlə çalışmışdır ki, oxucunu konkret hansısa siyasi liderə, diktatora istiqamətləndirməkdən qaçınsın, oxucu patriarx obrazında konkret bir diktatorun varlığını görməsin. Çünki yazıçının niyyəti patriarx obrazını bir tarixi-siyasi material kimi deyil, insanlıq hadisəsi kimi, insan faktoru kimi incələmək və oxucuya patriarxı məhz bu çərçivədə təqdim etmək olmuşdur. Bunu ən bariz şəkildə yazıçının bədii dilində və patriarx obrazının xarakter yaradıcılığında müəllif özünəməxsusluğunda müşahidə edirik. Biz patriarx obrazının nəinki siyasi fəaliyyətlərinin, hətta, məişət həyatının, geydiyi paltarların, yediyi yeməklərin, qız-qadınlarla münasibətinin təsvirlərini, özü də yazıçının özünəməxsus bənzətmələrinin müşayiəti ilə müşahidə edirik. Əsərdə daxili monoloqlara, demək olar ki, yer verilmədiyi halda patriarxın daxili dünyasını duya bilirik. Və ilk növbədə bütün varlığı ilə real insan olan diktator obrazı ilə qarşılaşırıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adıvar, Adnan. "Tarih Böyunca İlim ve Din" (I-II cilt). Evrim Matbaacılık LTD. İstanbul, 1987
2. Galeano, Eduardo. *Latin Amerikanın Kesik Damarları*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 2016.
3. Gerald, Martin. "Gabriel Garcia Marquez". İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012
4. Kardeşler, Kıvanç. *Yüreğini kolla, ölmeden çürüyorsun Gabriel Garcia Marquez*. Ankara: Yason Yayınları, 2016.
5. Qurbanov, Afat. Dil və üslub.
6. Markez, Qabriel Qarsia. *Patriarxın payızı*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011.
7. Markez, Qabriel Qarsia. *Yüz ilin tənhalığı*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011.
8. Marquez, Gabriel Garcia. *Anlatmaq İçin Yaşamak*. İstanbul: Can Yayınları, 2016.

İNNOVATİV FƏALİYYƏTDƏ TƏLƏBƏLƏRİN PEDAQOJİ KOMPETENSİYALARININ MÜSTƏQİL ŞƏKİLDƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Dosent, Həsənova Mehriban Ağa qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Təhsildə olan problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə təlim texnologiyaları sahəsində daim yeniliklər tətbiq edilir, təlim prosesinin təşkili ilə bağlı çevik addımlar atılır və tədrisin məzmunu və metodları təkmilləşdirilir. Tədqiqat işində Azərbaycan təhsilində olan başlıca problemlər sadalanmış, onların həlli istiqamətinə yönələn, müəllif tərəfindən hazırlanmış metodik sistemdən bəhs edilmişdir. Tədqiqat işi təhsil problemlərinin həllinə istiqamətlənmiş olduğundan onun *aktuallığı* aydın olur. Burada müəllif tərəfindən ali məktəb tələbələrinin pedaqoji

kompetensiyalarının formalaşması üzrə işin mahiyyəti əsaslandırılmış və innovativ fəaliyyət zamanı ali məktəb tələbələrinin peşə fəaliyyətinin yüksəldilməsi üçün nəzəri müddəalar formalaşdırılmışdır. İrəli sürülmüş fərziyyənin doğruluğunu yoxlamaq və gələcək informatika müəllimlərinin kompetensiyalarının yüksəldilməsi istiqamətində müəllifin təklif etdiyi metodik sistemin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Gəncə Dövlət Universitetinin Riyaziyyat-informatika fakültələrində pedaqoji eksperiment aparılmışdır. Eksperimentin məqsədi innovativ fəaliyyət prosesində tələbələrin pedaqoji kompetensiyalarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirməyin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaq və eksperimental yoxlamadan çıxarmaq olmuşdur.

Eksperimentin metodikası: Əvvəlcə, tədqiqatın işçi fərziyyəsi formalaşdırılmış və ifadə

edilmiş, eksperimentin tətbiq edilməsi üçün əlverişli şərait, eksperiment aparılacaq ali məktəblər müəyyən edilmiş, respublikanın müəllim hazırlayan iki ali məktəblərində kompüterləşmənin vəziyyəti öyrənilmişdir. Eksperimental və kontrol qruplar seçilmiş, həmin qruplarda tələbələrin və müəllimlərin səviyyələrinin təxminən bərabər olması təmin edilmiş, qrupların səviyyəsi yazılı və şifahi yolla öyrənilmişdir. Eksperiment zamanı təklif olunan təlim sisteminin məzmununu və tədrisi metodikasına dair mülahizələr və konkret yollar - təlimin təklif edilmiş metodika ilə aparılması üçün ayrı-ayrı mövzular üzrə dərslərin nümunəvi ssenariləri həmin ixtisaslarda dərslər aparən müəllimlərə çatdırılmış, onlar zəruri tədris materialları ilə təmin edilmişdir. Həm eksperimental, həm də kontrol qruplarda eyni material əsasında yoxlama işi aparılmışdır. Pedaqoji eksperimentin hər bir mərhələsində alınan nəticələr statistik metodla təhlil edilmiş və eksperimental qruplarla kontrol qrupların nəticələri müqayisə edilmişdir.

Eksperimentin nəticələrinin analizi sübut etmişdir ki, təqdim edilən konsepsiyadan müəllim hazırlayan ali məktəblərdə informatika fənlərinin tədrisi zamanı istifadə edilə bilər və bu tədrisin səmərəliliyini xeyli artıracaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan təhsili, kompüter texnologiyaları, pedaqoji şərait, kompetensiya, pedaqoji eksperiment, innovativ fəaliyyət.

Giriş. Müasir cəmiyyət təhsil sisteminin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yeni- yeni tələblər irəli sürməkdə davam edir. Müşahidələr göstərdi ki, çox qısa zamanda dünya təhsil sistemində böyük dəyişikliklər baş vermişdir və həmin dəyişikliklər bu gün də davam edir. Azərbaycan təhsili də dünya təhsil sisteminin bir hissəsi kimi öz məzmunu və formasını zamanın tələbinə uyğun olaraq dəyişdirir. Azərbaycan təhsilinin inkişafı üçün aparılan dövlət siyasəti tam imkan verir ki, biz öz təhsilimizin səviyyəsini dünya standartlarına uyğunlaşdıraq. Bunu sübut edən bir sıra qanun və sərəncamları sadalamaq kifayətdir. Bununla belə, bu yolda təhsilimiz müəyyən problemlərlə üzləşmiş olur. Məhz həmin problemlər təhsilin həyatla və elmlə qarşılıqlı münasibətinə mənfi təsir göstərir.

Təhsilimizdə olan başlıca problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, təhsil sistemi tələbələrə praktik işlərlə deyil, nəzəri biliklərlə silahlandırmaqla məşğuldur. Düzdür, burada subyektiv amilin də rolu az deyil, lakin başlıca məsələ - lazımı təchizatın olmaması daha ciddi rol oynayır. Bizim

təhsil sistemi məhz bu cəhətinə görə bir çox Avropa ölkələrinin, o cümlədən Finlandiyanın təhsil sistemindən fərqlənir. Finlandiya təhsil sisteminin əsas istiqaməti praktik məşğələlərin geniş vüsət almasıdır. Bu prinsip Finlandiya təhsilini lap aşağı pillədən müşayiət edir. Praktik məşğulluq nəzəri məşğulluqdan fərqli olaraq, daha maraqlı, daha cəlbədicidir. O, təhsiləni özü də hiss etmədən təlim prosesinə bağlayır, onun diqqətini bütün kənar işlərdən avtomatik olaraq yayındırır. Problemyönümlü təhsil özünün innovativ təlim metodları ilə fərqlənir. Bu təlim diskussiyalar, qruplarda birgə fəaliyyət, informasiyaların müstəqil şəkildə axtarılması kimi fəaliyyət növləri ilə müşayiət olunur. Təəssüf ki, bir çox al məktəblərdə hələ də təlimdə avtoritar metodlardan istifadə edilir.

Təhsildə olan mövcud olan problemlərdən biri də təlim prosesinə yeni texnologiyaları tətbiq etmək üçün pedaqoji potensialın olmaması və bu səbəbdən prosesin təhsilverənlər və təhsilənlər üçün maraqlı olmaması ilə bağlıdır. Başlıca problem əldə edilmiş biliklərdən hansı xeyir götürülcəyini görməmək və buna görə də oxumaq üçün vacib olan stimulun olmamasıdır.

Pedaqoji fəaliyyət prosesində kompüter texnologiyalarının tətbiqi ali məktəb tələbələri tərəfindən vacib və zəruri hal kimi birmənalı qəbul edilir. Bununla əlaqədar olaraq təhsil proqramlarının mənimsənilməsi prosesində informasiya kompetensiyalarının formalaşması məqsədilə tətbiqi və instrumental proqramlardan istifadə olunur [1]. Məlumdur ki, həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə tətbiqi proqramların xarakteristikasına aid olan və ən çox istifadə olunan materiallar öyrədilir. [2,3,4,5] Bu təkrar və yeknəsəklilik şagirdlərin, eləcə də tələbələrin tətbiqi proqramları öyrənməsi zamanı maraqlarının azalmasına və sönməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, tapşırıqların planlı və məqsədli olması, təhsilənlərin ardıcıl düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün tapşırığın xarakterini və məqsədini dəyişmək, eləcə də eyni xarakterli tapşırıqların müxtəlif tətbiqi proqramlar vasitəsilə həllinin reallaşdırmaq lazımdır [5]. Aydın ki, göstərilən xüsusiyyətlər müəllimin innovativ fəaliyyətinin nəticəsində formalaşır. Belə innovativ fəaliyyət zamanı müəllim kompetensiyalarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirməyi bacarmalıdır. Bu formalaşmanın bünövrəsi isə artıq təhsil ocaqlarında qoyulmalı və bunun üçün pedaqoji şərait yaradılmalıdır [6].

Düşünürəm ki, innovativ fəaliyyət zamanı tələbələrin müstəqil şəkildə pedaqoji kompetensiyalarını aşağıdakı şərtlər daxilində effektiv şəkildə inkişaf etdirmək mümkündür (irəli sürülən fərziyyə):

- ✓ müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətində onların maraqlarını və çətinliklərini nəzərə almaq lazımdır;
- ✓ İnnovativ fəaliyyət zamanı müəllim qarşısında yaranmış vəzifələrin analiz və sistematikasını aparmaq;
- ✓ tələbələrin pedaqoji kompetensiyalarının aktual və potensial səviyyəsini nəzərə almaq;
- ✓ tələbələrin pedaqoji kompetensiyalarının müstəqil şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün mövcud maneələr və faktorları müəyyən etmək;
- ✓ tələbələrin pedaqoji kompetensiyalarını qiymətləndirmək üçün pedaqoji eksperimentdə 10 ballı diaqnostik metodikadan istifadə etmək.

Yuxarıda sadalanan problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə təlim texnologiyaları sahəsində daim yeniliklər tətbiq edilir, təlim prosesinin təşkili ilə bağlı çevik addımlar atılır və tədrisin məzmun və metodları təkmilləşdirilir [7,8,9,10,11,12,13].

Məqalədə bu problemlərin həllinə istiqamətlənmiş tədqiqat işindən bəhs olduğundan onun *aktuallığı* aydın olur. *Aparılmış tədqiqatın məqsədi* innovativ fəaliyyət prosesində tələbələrin pedaqoji kompetensiyalarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirməyin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaq və eksperimental yoxlamadan çıxarmaqdır.

İrəli sürülmüş fərziyyə əsasında bir sıra qarşılıqlı əlaqəsi olan vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

1. İnnovativ fəaliyyət zamanı tələbələrin pedaqoji kompetensiyalarının müstəqil şəkildə inkişaf etdirilməsinin mahiyyətini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq.

2. Tələbələrin pedaqoji kompetensiyalarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirmək üçün kompleks pedaqoji şəraitin effektivliyini eksperimental şəkildə yoxlamaq.
3. İnnovativ fəaliyyət prosesində tələbənin pedaqoji kompetensiyalarının müstəqil şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün onların qarşısında vəzifələr qoymaq.

Tədqiqatın fərziyyəsinin doğruluğunu sübut etmək üçün 3 mərhələdən ibarət pedaqoji eksperiment keçirilmişdir. Pedaqoji eksperimentin aparılması üçün Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Gəncə Dövlət Universiteti seçilmişdir.

Metodologiya, nəticə (methods, results). Tədqiqat işini müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq üçün kompleks tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Mərhələlər üzrə aparılan pedaqoji eksperiment 2017-2019-cu illəri əhatə etmişdir.

Empirik və nəzəri axtarışların başlanğıc mərhələsi (müəyyənədicisi) adlanan birinci mərhələdə (2017-ci il) tədqiqatın məqsədi tələbələrin kompetensiyalarının yüksəldilməsi üçün yeni yollar və metodlar işləyib hazırlamaq, ali məktəb təcrübəsində problem üzrə vəziyyətin öyrənilməsi, qarşıya qoyulmuş problemin həlli üçün nəzəri və metodik əsasların müəyyənəldirilməsi olmuşdur. Əvvəlcə, tədqiqatın işçi fərziyyəsi formalaşdırılmış və ifadə edilmiş, sonra eksperimentin tətbiq edilməsi üçün əlverişli şərait, eksperiment aparılacaq ali məktəblər müəyyən edilmişdir. Pedaqoji eksperimentin respublikanın müəllim hazırlayan iki ali məktəbində - Gəncə Dövlət Universitetinin və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin riyaziyyat-informatika fakültələrində aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Hər iki universitetdə kompüterləşmənin vəziyyəti öyrənilmiş, təcrübələr üçün qrupların seçilməsi təlim ilinin ikinci yarısında təlimin müşahidə edilməsi əsasında aparılmışdır. Eksperiment üçün seçiləcək qruplarda informatika dərsləri dinlənilmiş, tədris prosesində tələbələrin fəaliyyəti müşahidə olunmuş, onlarla yazılı və şifahi yoxlama yazı işləri aparılmışdır.

Aparılmış ilkin yoxlamalardan sonra eksperimental və kontrol qruplar dəqiq müəyyən edilmiş və tədqiqatın mövzusu baxımından həmin qruplarda tələbələrin və müəllimlərin səviyyələrinin təxminən bərabər olması gözlənilmişdir.

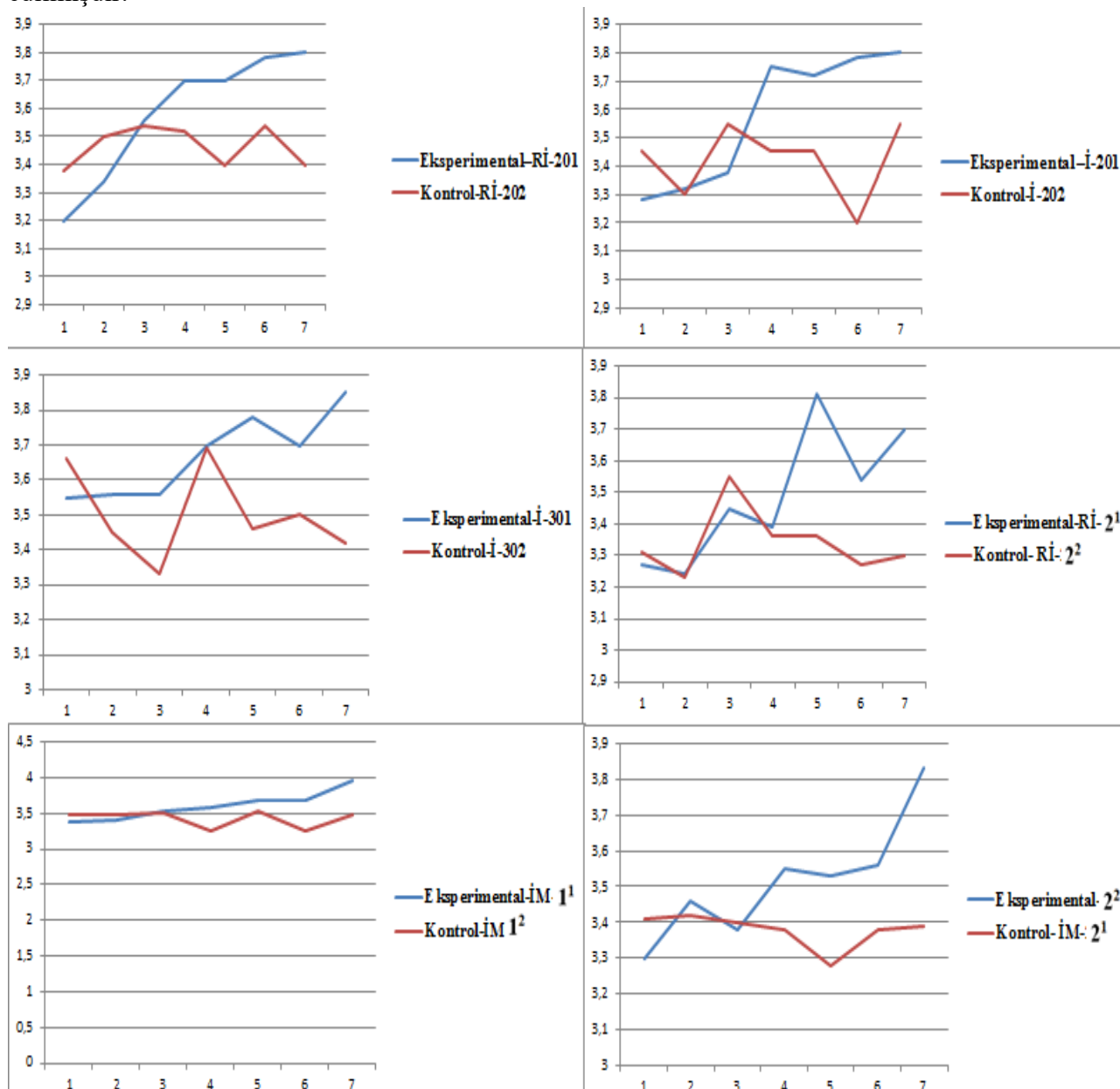
Pedaqoji eksperimentin öyrədici adlanan ikinci mərhələsində (2017/2018-ci tədris illəri) riyaziyyat-informatika fakültəsinin informatika müəllimliyi ixtisasında tədris olunan fənlərin ayrı-ayrı mövzularının yeni metodla tədrisi üçün proqramlar, dərsliklər, tədris planları, istifadə ediləcək İKT vasitələri, o cümlədən bunlardan istifadəyə dair işlənib hazırlanmış metodiki sistemin öyrənilməsi və mənimsədilməsi üzrə tədris-tədqiqat işi aparılmışdır. Belə ki, tələbələrin kompetensiyalarının artırılması üçün İKT vasitələrindən istifadə metodikasının işlənməsi, eksperimental qrupların müəllimlərinin həmin məzmun və metodika ilə tanış edilməsi, eksperimental qruplarda hazırlanmış yeni sistem üzrə öyrədici eksperimentin aparılmasından ibarət olmuşdur.

Beləliklə, eksperimental qruplarda təlim tədqiqat ideyalarının həyata keçirilməsi əsasında, kontrol qruplarda isə ənənəvi qaydada aparılmışdır. Eksperimental qruplarda biz tədqiqatın ideyalarına uyğun olaraq təlimin bütün mərhələlərində elə şərait yaratmağa çalışmışıq ki, tələbələr müstəqil təfəkkür fəallığı şəraitində çətinlikləri dəf etməklə qarşıya qoyulmuş tapşırığı yerinə yetirsinlər. Bu, tələbələrdə fəallıq, müstəqillik, məqsədəyönlülük, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq, müstəqil surətdə təhlil və müqayisə etmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, nəticə çıxarmaq, mühakimə yürütmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Pedaqoji eksperimentin yoxlayıcı adlanan üçüncü mərhələsində (2018/2019 cü tədris illəri) eksperimentə cəlb olunmuş proqram materialı öyrənilib qurtardıqdan sonra yoxlama materialı müəyyən edilmiş, həm eksperimental, həm də kontrol qruplarda proqram materialına uyğun çalışmalar sistemi və yoxlama işləri verilmişdir. Yoxlama yazı işinə mövzu üzrə əldə edilən riyazi bilikləri aşkar etməyə imkan verən çalışmalar daxil edilmişdir. Yoxlama işlərinin və şifahi sualların cavablarına əsasən təqdim edilən tədris materialında zəruri düzəlişlər edilmişdir.

Bu mərhələdə əvvəlcə beş aralıq yoxlama keçirilmiş, onların nəticələri yoxlanılıb təhlil edilmişdir. Pedaqoji eksperimentin yekununda bütün düzəliş və əlavələr nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilmiş metodik sistem əsasında yekun yoxlama aparılmış və nəticəsi təhlil edilmişdir.

Pedaqoji eksperimentin hər bir mərhələsində alınan nəticələr statistik metodla təhlil edilmişdir.

Diaqram 1. Universitetlər üzrə mənimsəmənin ədədi orta qiymət diaqramı.

Diaqram 1-dən məlum olur ki, eksperimentlərin davamlı olaraq aparıldığı şəraitdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Rİ-201, 202 qruplarında mənimsəmə səviyyəsinin nisbi orta statistik qiyməti 0,96-dan 1,10-ə qədər, Gəncə Dövlət Universitetinin Rİ-2¹, İM-1², İM-2¹ qruplarında 0,97-dən 1,11-ə yüksəlir.

Nəticə və tövsiyələr. Eksperimentin gedişi prosesində həm də müəyyən olundu ki,

a) Riyazi məzmunlu məsələlərin həlli tələbələrin məsuliyyətini artırır, onların təlimə daha ciddi yanaşmasına səbəb olur;

b) tələbələrin fənnə marağı yüksəlir, onlar daha çox proqramlaşdırma ilə məşğul olmağa çalışırlar;

c) tələbələr hər bir dərəcəyə hazırlıqlı gəlirlər, bilirlər ki, həmişəki kimi bu gün də onların bilikləri operativ olaraq yoxlanılacaq;

d) hər bir tələbənin bilik və bacarıq səviyyəsi haqqında bütün dərslərdə məlumat alınır, qrupun ümumi mənimsəmə dinamikası izlənilir və zəruri köməklik edilir;

e) yeni keçilən mövzular əvvəlki müddətlə müqayisədə tələbələr tərəfindən daha asanlıqla qavranılır. Buna səbəb əvvəlki mövzuları ardıcıl olaraq öyrənmələri olur, çünki bu zaman əlaqə qırılmır və tədris biliklərindəki qüsurlar aradan qaldırılır. Beləliklə də, onlar növbəti mövzuların dərk edilməsinə daha hazırlıqlı olurlar;

f) təlim prosesində vaxtdan səmərəli istifadə edilməklə az vaxtda tələbələrə daha çox bilik verilir, tələbələrin dərslərdə boş qalma vaxtı azalır və onlar daim fəal olurlar.

Beləliklə, eksperimentin nəticələrinin təhlili göstərir ki, Rİ201, Rİ202, İ-201,202, İ-301,302 qruplarının informatika dərslərində tələbələrin kompetensiyalarının artırılmasında yaradıcı tapşırıqlardan istifadə kifayət qədər səmərə vermişdir. Ali məktəblərdə gələcək müəllimlərin formalaşmasında informatikanın riyazi tapşırıqlarla paralel möhkəmləndirilməsi çoxsahəli olmaqla, zəruri bilik və bacarıqları, tələbələrin yaradıcı təfəkkürünü, evrestik yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməyi ön plana çəkir. Bu məqsədə nail olmaq üçün informatik xarakter daşıyan riyazi məsələlər seçmək və həll yollarını öyrənmək lazımdır.

Alınmış nəticələr tədqiqatda irəli sürülən fərziyyənin doğruluğunu sübut edir və göstərir ki, təqdim edilən konsepsiyadan müəlim hazırlayan digər ali məktəblərdə informatika fənnlərinin tədrisi zamanı istifadə edilərsə, tədrisin səmərəliliyi xeyli artmış olar.

Təşəkkür

Pedaqoji eksperimentin aparıldığı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Gəncə Dövlət Universitetinin riyaziyyat-informatika fakültələrinin müəllim kollektivinə təşəkkür edirəm. Xüsusilə də eksperimentdə fəal iştirak etmiş ADPU-nin İnformatika və Kompüter elmləri kafedrasının müəllimləri, GDU-nun İnformatika kafedrasının müəllimlərinə öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Ədəbiyyat siyahısı

1. М.А.Гасанова. Преимущества специальных лабораторных работ для формирования информационных компетенций студентов. //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. Сборник статей по материалам XXVIII международной научно-практической конференции. Москва, № 10 (28), 2019, с. 21-25.
2. Mahmudzadə R. , Sadiqov İ., İsayeva N. VIII sinif informatika dərsləri. Bakı, 2015.
3. Mahmudzadə R. , Sadiqov İ., İsayeva N. IX sinif informatika dərsləri. Bakı, 2015.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Gəncə Dövlət Universiteti, tədris planı.
5. Hasanova M. The Use Of Creative Tasks Developed In Excel Program For Increasing Of Students' Competencies. //Humanitarian and Socio-Economic Sciences Journal. №5(16), 2019, Oxford, UK, p.17-26.
6. Hasanova M. Positive factors realizing Pedagogical competences of teachers in Azerbaijan education. //Colloquium-journal miedzynarowe czasopismo naukowe, № 5(16), Warszawa, Polska, 2018, p.31-32.
7. Турбина Е.П. Теоретические аспекты внедрения педагогической импровизации в образовательный процесс обучения будущих учителей. // Интернет-журнал «Мир науки» 2017, Том 5, №2 <http://mir-nauki.com/PDF/25PDMN217.pdf> (доступ свободный).
8. Хайновская Т.А. Профессионально-коммуникативная компетентность студентов педагогического вуза [Текст]. // Педагогическое образование и наука, -2009.
9. Гузанов Б. Н., Пустовалова Е. И., Выгузова Е.В Самостоятельная работа студентов как основа формирования компетенций в условиях многоуровневой подготовки // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. 2016. – № 3. – С. 65–72.

10. Горячева М.В. Модель формирования информационной компетентности в процессе внеаудиторной самостоятельной работы студентов [Текст] // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – № 30(67). – С. 368- 372.
11. Qasımova A.M., Müasir təhsil sistemində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təcrübəsi. /Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı, 2013, s.167-169.
12. Adıgözəlov A.S. Kompüter təlimində müəllimin funksiyalarının genişləndirilməsi vasitəsi kimi // Adıgözəlov A.S. Musayeva Ş.A. -Təhsildə İKT, -2013, №1,- s. 69-73.
13. Pələngov Ə. Q., Qasımova A.M., İnformatika dərslərinin təşkili təcrübəsindən. //Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri, beynəlxalq simpoziomu. ADPU, Bakı-2013, s.176-178.

**AZƏRBAYCAN'DA BİR BİLİM DALI OLARAK COĞRAFIYANIN ÖĞRETİM
METODOLOJİSİ: İLK EĞİTİMCİLER VE ARAŞTIRMALARI**
GEOGRAPHY TEACHING METHODOLOGY AS A SCIENCE IN AZERBAIJAN: FIRST
GUIDANCE COUNSELORS AND THE DIRECTION OF THEIR RESEARCH

Dosent, Mirvari VERDİYEVA

ADPU

Giriş

Azərbaycanda təhsilin inkişafı üçün mütəmadi olaraq yeni-yeni mütərəqqi qanunlar qəbul edilir. Ölkə Prezidenti tərəfindən müxtəlif məzmununda Fərman və Sərəncamlar imzalanır. 24 oktyabr 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” Sərəncamının II strateji istiqamətində “innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılması və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi” tələbi qoyulmuşdur. [1]

29 dekabr 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası qəbul edilmişdir və Fərmanın 7.2. maddəsində isə “Müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması”nı ifadə etməklə, “yaddaş məktəbi”ndən “təfəkkür və düşüncə məktəbi”nə keçidin təmin olunmasını həyata keçirmək, Ali təhsil müəssisələrinə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tələblərinə uyğun bilik və bacarığa malik mütəxəssislərin yetişdirilməsini təhsil işçiləri qarşısında bir vəzifə olaraq göstərilmişdi. [2]

Müasir dövrdə dövlət sənədlərində təhsilverənin qarşısında qoyulmuş tələb və icra etməli olduğu vəzifə konkret olaraq göstərilmişdir. Lakin müşahidələr onu göstərir ki, müasir dövrdə istər ümumtəhsil orta məktəblərində və istərsə də ali pedaqoji məktəblərdə coğrafi bilik və bacarıqların mənimsənilməsində ciddi problemlər vardır. Bu problemlərin nədən ibarət olmasını araşdırmaq üçün Azərbaycanda coğrafiyanın tədrisi metodikasının inkişafını tədqiqat obyektinə çevirmək məqsədə uyğun idi. Bu səbəbdən də elmi ədəbiyyatlar, tədqiqat işləri, metodiki ədəbiyyat, dərslilər, dövlət sənədləri araşdırılaraq təhlil edilmişdir. Nəzəri təhlillər aparılarkən Azərbaycanda coğrafiyanın tədrisi metodikasının inkişaf mərhələləri qədim dövr, çar Rusiyası dövrü, Sovet dövrü və müasir dövrlərə bölünmüşdür. Hər bir dövrün xarakterik xüsusiyyətləri nəzəri cəhətdən təhlil edilmişdir. Uzun illər Çar Rusiyasının və Sovet İttifaqının tərkibində olması Azərbaycan təhsili-coğrafiyanın tədrisi metodikasının inkişafı imperiyanın bütün bölgələrində təhsilin inkişafından asılı olmaq zorunda qalmışdır. 1702-ci ildə Saksoniyalı Qlyuk müharibədə Rusiyaya əsir düşdüynə görə Sank Peterburqda yaşamağa məcbur olur. Bir neçə dil bildiyinə və təhsilli olduğuna görə Qlyuk Sank Peterburq gimnaziyasına müəllim təyin edilir. Özü ilə alman dilində gətirdiyi coğrafiya kitabını rus dilinə tərcümə edir. 1775-ci ildə gimnaziyanın direktoru təyin edilir və coğrafiya bir fənn kimi tədris olunmağa başlanır. Ticari xarakterli və yalnız nomenklaturadan ibarət olan coğrafiya dərsliləri tədrisən dəyişir və dərslilərlə yanaşı bilik və bacarıqların əldə edilməsi üçün metodlar da dəyişir. Azərbaycanda mollaxanaları, mədrəsə məktəblərini nəzərə almasaq, Qafqazda açılmış ilk məktəb Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının adı ilə bağlıdır. Seminariya ibtidai məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlamaq məqsədi ilə 1876-cı ildə fəaliyyətə başlamışdır. 1 sentyabr 1879-cu ildə isə Azərbaycan bölməsi yaradılmışdır. Seminariyanın məzunları Azərbaycan təhsilinin inkişafında əvəzolunmaz rol oynamışdır. Məktəblərdə tədris olunan coğrafiya fənninin və coğrafiyanın

metodikasının da inkişafı baş vermişdir. Lakin coğrafiyanın tədrisi zamanı istifadə edilən metodlara nəzər saldıqda aydın olur ki, o dövrdə təlim və iş üsulları, təlim formaları, təlim vasitələri eyni ad altında birləşdirilərək “təlim metodları” adlandırılmışdır.

Cədvəl 1.

İnqilaba qədərki metodika (1917-ə qədər)	İnqilabdan sonrakı metodika (1917-dən sonra)
1. Tədai edən (digər fənlərlə, tarix və təbiətlə əlaqələndən); 2. Müqayisə (bir neçə ölkəni eyni zamanda öyrənmək); 3. Akromatik (mühazirə); 4. Katexizis (dərsin sual-cavab şəklində aparılması); 5. Doqmatik (yeni materialın müəllim tərəfindən söylənməsi); 6. Evristik (müəllimin köməkçi suallarının köməyi ilə şagird fakt və hadisələri özü müəyyənləşdirib izah edir); 7. Konstruktiv (şagird ölkənin öyrənərkən tədris onun xəritəsini tərtib edir); 8. Laboratoriya (kontur xəritə, xəritə, sxem və s. üzərində iş); 9. Tədqiqat; 10. Konsentrik; 11. Qaşılıqlı əlaqə; 12. Ekskursiya; 13. Sınıf-şifahi dərs üsulu; 14. Müəllimin şifahi nitqi	1. Müəllimin şifahi şərh, nağıletmə; 2. İzahetmə; 3. Mühazirə; 4. Söhbət; 5. Müəllimin ucadan oxusu; 6. Xəritə üzərində iş; 7. Dərsliyin xüsusi xəritəsi və atlas üzərində iş; 8. Xəritələrin tərtib edilməsi; 9. Kontur xəritə üzərində iş; 10. Qlobus üzərində iş; 11. Coğrafi müşahidə; 12. Divar şəkillər üzərində iş; 13. Tədris kinofilmləri ilə iş; 14. Kolleksiya və modellər üzərində iş; 15. Coğrafi təcrübə; 16. Lövhədə sxem, rəsm, qrafik, diaqram çəkmə; 17. Məhəldə praktik iş; 18. Coğrafiya meydançasında iş; 19. Şagirdlərin müstəqil işi; 20. Coğrafiya dəftərinin tərtibi;

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi iş formaları (məs. məhəldə praktik iş, şagirdlərin müstəqil işi), iş üsulları (məs. qlobus üzərində iş, divar şəkilləri üzərində iş və s.) təlim forması (məs. ekskursiya, coğrafi təcrübə və s.) təlim metodları kimi verilmişdir.

Əvvəlki illərin metodiki ədəbiyyatlarda istər rus dilində və istərsə də azərbaycan dilində yazılmış kitablarda tədris prosesinin mərhələləri göstərilməmişdir. Müəllimə yalnız nəzəri tövsiyələr verilmişdir. Mövzuların cari planlaşdırılması və tədrisi fənn müəllimin bilik və bacarığından və şəxsi yaradıcılığından asılı olmuşdur. Hətta 1940-cı illərə qədər fənn proqramlarını fənn müəllimləri özləri tərtib etmişdi və fərdi xarakter daşıyırdı. Sonralar fənn proqramları mərkəzləşmiş şəkildə təqdim olunmuşdur.

1955-ci ilə qədər Azərbaycanda coğrafiyanın tədrisi metodikası bir elm kimi inkişaf etməmiş və bu sahədə elmi-metodiki tədqiqatlar aparılmamışdır. Yalnız mövcud olan metodlardan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda fənn müəllimləri fərdi qaydada təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün səmərəli təlim üsulları axtarmalı olmuşdular. 1955-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun baş müəllimi Məmməd Abduləli oğlu Zülfüqarov ilk dəfə olaraq coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə tədqiqatlar aparmağa başlamışdır və “Azərbaycan SSR coğrafiyası tədrisinin metodikası (Orta

məktəbin VII sinifində)” adlı dissertasiya işi (232 səh.) yazmışdır (Elmi rəhbəri coğrafiya elmlər namizədi, dosent O.Osmanov olmuşdur). [3] Dissertasiya azərbaycan dilində yazılmışdır və 6 bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmədə “Azərbaycan SSR coğrafiyası tədrisinin məqsəd və vəzifələri” göstərilmişdir. İkinci bölmədə “Respublikanın məktəblərində Azərbaycan SSR coğrafiyasının tədrisinin qısa tarixi” verilmişdir. 1920-1934-cü illər və 1934-cü ildən sonrakı dövrlər olmaqla, iki mərhələ təhlil edilmişdir. Bu dövrlərdə Azərbaycanda coğrafiyanın bir fənn olaraq tədris planında yeri və fənnə münasibət, şəxsiyyətin formalaşmasındakı əhəmiyyəti göstərilmişdir. Üçüncü bölmədə tədqiqatçı “Azərbaycan SSR coğrafiyası üzrə mövcud proqram və dərslərin təhlili”ni aparmışdır. Təhlil zamanı proqram və dərslərin nöqsanları, çatışmayan cəhətləri konkret olaraq göstərilmişdir və aradan qaldırılma yolları işlənmişdir. Dördüncü bölmədə tədqiqatçı “Azərbaycan SSR coğrafiyası tədrisinin SSRİ coğrafiyası kursunda tutduğu yer”i müəyyən etmişdir. Beşinci bölmədə “Azərbaycan SSR coğrafiyasının tədris metodikasının (VII sinifdə)” mövzular üzrə (14 dərslər) necə tədris olunacağı göstərilmişdir. Dərslər ilk dəfə olaraq mərhələlərə bölünmüşdür: yeni mövzunun adı, mənimsənilmiş mövzunun sorğusuna aid plan (keçmiş dərslər), inteqrasiya (diyarşünaslıq prinsipi əsasında), şagirdlərin müstəqil işi (xəritə və ya dərslər üzərində), ev tapşırığı mərhələlərindən ibarətdir. Eyni zamanda fənlərarası inteqrasiya özünü qabarıq göstərir.

Dissertasiyada həmçinin ilk dəfə olaraq ekskursiyanın mərhələləri göstərilmişdir: 1. Ekursiyanın marşrutu üzrə müşahidələrin planı; 2. Coğrafi obyektlər üzrə şagirdlərin görəcəkləri işlər. Lakin dissertasiyada ekursiya zamanı şagirdlərin görəcəkləri işlər ümumi olaraq verilib, iş bölgüsü aparılmayıb. Ekskursiyanın təqdimat mərhələsi və toplanmış materialların növbəti ildə mövzuların tədrisi zamanı istifadə edilməsi verilməmişdir.

Dissertasiyada Bakının 31 sayılı orta məktəbində coğrafiyanın tədrisi üzrə eksperimentin qoyulması geniş əks olunsada, eksperimentin keçirilməsi mərhələləri dissertasiyada öz əksini tapmayıb. Hazırlıq və yoxlama mərhələləri göstərilməmişdir. Dissertasiyanın sonundakı “Əlavələr”də 3 mövzunun tədrisinin ümumi mənzərəsi verilib. “Azərbaycan SSR-nin inzibati bölgüsü”, “Azərbaycanın torpaq və bitki örtüyü. Birinci dərslər” və “Azərbaycanın iqlimi. İkinci dərslər” verilsə də, dərslərin mərhələləri və şagirdlərin görəcəyi işlər göstərilməyib, yalnız kiçik xülasə şəklində nəzəri bilik verilib. Dissertasiyada 3 xəritə (nümunə) və 5 foto şəkil (şagirdlər iş zamanı) verilmişdir.

M.A.Zülfüqarovdan sonra 1959-cu ildə coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə elmi-metodiki tədqiqat aparmış ikinci coğrafiyaşünas alim Həsən Əliman oğlu Sadıxlı olmuşdur (Elmi rəhbəri coğrafiya elmlər doktoru, professor Q.K.Qüldür). H.Ə.Sadıxlı M.A.Zülfüqarovdan fərqli olaraq dissertasiyasını rus dilində yazmışdır. Dissertasiyanın rus dilində yazılması respublikanın bütün coğrafiya müəllimlərinin istifadə etməsinə mane olmuşdur. “Azərbaycan SSR-in orta məktəblərində Azərbaycan coğrafiyasının tədrisində əyanilik” adlı dissertasiya (213 səh.) [4] 7 fəsildən və nəticədən ibarətdir. Dissertasiyada 15 foto-şəkil, 1 sxem, 4 xəritə-sxem, 1 cədvəl və “Əlavələr”də verilmiş 23 təbiiqədən ibarətdir. Tədqiqatçının çoxlu sayda (səhifə 199-213) elmi-metodiki ədəbiyyat, jurnallar, dissertasiyalar, toplulardan istifadə etməsi göstərilmişdir. Ədəbiyyat siyahısında qəzet materiallarına da rast gəlinir.

Dissertasiya 7 fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə tədqiqatçı təlim prosesində əyaniliyin keyfiyyətin yüksəldilməsində oynadığı rolu qiymətləndirir. Eyni zamanda Azərbaycanın coğrafiyasını məhz əyani vasitələrin köməyi ilə vətəndaşı olan şagirdlərə çatdırmağı əvəzolunmaz

vasitə kimi dəyərləndirir. İkinci fəsildə coğrafi bilik və bacarıqların verilməsi prosesində əyani vasitələrdən necə istifadə edilməsi tədqiq edilərək göstərilmişdir. Qarşıya çıxan problemlər və həlli yolları verilmişdir.

Üçüncü fəsildə diyarşünaslıq prinsiplərinə əməl etməklə yanaşı, əyaniliyin tətbiqi zamanı daha səmərəli metod və üsullardan istifadə edilməsi yer almışdır. Tədqiqatçı təklif edir ki, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsi öyrənilməlidir. Azərbaycan coğrafiyaşünasları ölkəni daha dərinlən öyrənib yeni əsərlər yazmalıdırlar. Azərbaycanın müxtəlif məzmunlu tədris xəritələri çəkilməlidir və müəllimlərin istifadəsinə verilməlidir.

Dördüncü fəsildə Bakı şəhərinin 1, 151, 172, 176, 199, 208 saylı qabaqcıl orta məktəblərində coğrafiya dərslərinin tədrisində əyani vəsaitlərdən istifadə edilməsi üsulları öyrənilərək, nümunə kimi verilmişdir. Xüsusilə, təlim zamanı tematik xəritələrdən, illüstrativ materiallardan, birki və heyvan kolleksiyalarından və herbarilərdən, dağ süxurlarından, kino-filmlərdən və diapozitivlərdən necə istifadə edildiyi öz əksini tapmışdır.

Beşinci fəsildə müəllif Azərbaycan coğrafiyasının tədrisinin müşahidəsinə həsr etmişdir. Göyçay, Gəncə, İmişli və digər rayonlarda coğrafi müşahidələrin təşkili və keçirilməsi, istifadə edilmiş üsullar, coğrafi hadisə və obyektlərin öyrənilməsi mexanizmini vermişdir.

Altıncı fəsildə dissertant Azərbaycan coğrafiyasının öyrənilməsində ətraf ərazilərə ekskursiyaların təşkil edilməsinin əhəmiyyətini göstərmişdir. Diyarşünaslıq işlərinin təşkilini və aparılmasını yüksək qiymətləndirmişdir. Abşeron yarımadasına və Böyük Qafqaza təşkil edilməsi mümkün olan ekskursiyanın marşrutunu işləyib hazırlamışdır. Rayonlarda məktəb ekskursiyalarının əhəmiyyətini xüsusi olaraq diqqətə çatdırmışdır. Arxiv materialları əsasında müxtəlif illərdə Azərbaycanın bir sıra məktəblərinin ekskursiya marşrutları verilmişdir. Eyni zamanda metodiki eksperimenti işləyərək həyata keçirilməsi öz əksini tapmışdır. Eksperimentin nəticələri cədvəl şəklində göstərilmişdir.

Yeddinci fəsildə tədqiqatçı məktəblərdə coğrafiya kabinetlərinin yaradılmasının, diyarşünaslıq guşələrinin təşkilinin əhəmiyyətini diqqətə çatdırmışdır. Qeyd etmişdir ki, diyarşünaslıq guşələri sonradan diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Hətta kabinetdə təlim vasitələrinin necə saxlanılması məsələsinə də əhəmiyyət verərək, öz tövsiyyələrini vermişdir.

Nəticədə tədqiqatçı konkret olaraq əyani vasitələrdən istifadə zamanı qarşıya çıxan problemləri və hər birinin həlli yollarını göstərmişdir.

“Əlavələr”də verilmiş “Tətbiq”lərdə mövzular üzrə konkret olaraq hansı əyani vasitədən istifadə edilməsi verilmişdir. 19 müxtəlif foto-şəkil, sxem, eskiz, təbiət lövhələri verilmişdir. Onlardan çoxu əllə, rəngli boya vasitəsi ilə çəkilmişdir.

Coğrafiyanın tədrisi metodikasına həsr edilmiş hər iki dissertasiyanın təhlili göstərdi ki:

1. Azərbaycanda yeni bir elm sahəsinin-coğrafiyanın tədrisi metodikasının təməli məhz 1955-ci ildə M.Ə.Zülfüqarov tərəfindən qoyulmuşdur. Dissertasiyanı Azərbaycanın coğrafiyasını ölkə vətəndaşı olan şagirdlərə necə öyrətmək lazım gəldiyini işləmişdir və ana dilində yazıldığından bütün coğrafiya müəllimləri bəhrələnmə bilməmişlər.

2. 1959-cu ildə H.Ə.Sadixlı da məhs Azərbaycan coğrafiyasının öyrədilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində tədqiqat aparmışdır. Təlim prosesinin əyaniləşdirilməsinin coğrafi bilik və bacarıqların mənimsənilməsində ən əhəmiyyətli vasitə olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Olduqca

M.A.Zulfugarov, H.A.Sadigli.

İşbu makale, Azerbaycan'da coğrafya öğretimi yöntembilimi üzerine bir çalışmadır. Araştırma sırasında coğrafya öğretim yöntembiliminin gelişimi aşamalara ayrılmış, her bir aşamanın özellikleri analiz edilmiş, eski çağlar, Rusya İmparatorluğu, SSCB ve çağdaş devirde uygulanan öğretim ilkeleri ayrıca gösterilmiş, coğrafya öğretim metodolojisinin her döneme uygun özellikleri belirlenmiştir. Coğrafi bilgi ve becerilerin kişisel önemini göstermenin yanı sıra, öğretim sürecinde kullanılan yöntemler tablo şeklinde sunulmaktadır. Farklı zamanlarda, eğitim yöntemleri ile çalışma yöntemlerinin ve eğitim araçlarının niteliklerinin açıkça belirtilmediği dikkate alınmıştır. Coğrafi bilgi ve becerilerin edinilmesinde her bir öğretim yönteminin ve pratik uygulamanın fayda ve yararları açıkça tanımlanmıştır.

Azerbaycan'da coğrafya öğretim yöntemlerinin ortaya çıkışı haklı nedenlerle Muhammed Abdulali oğlu Zulfugarov'un namıyla bağlı bulunmaktadır. Araştırma sırasında Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü başöğretmeni M. A. Zulfugarov'un ilk olarak 1955 yılında "Ortaokul 7. sınıflarda Azerbaycan SSR coğrafyasının öğretim yöntemleri" konulu bir tez savunduğu belli olmuştur. 1959'da ise Hasan Eliman oğlu Sadıklı "Azerbaycan SSR ortaokullarında Azerbaycan coğrafyası öğretiminde görsel araçların kullanımı" konulu bir tez yazmıştır. Her iki yazarın tezleri okunmuş ve analiz edilmiştir. M. A. Zulfugarov 7. sınıf öğrencileri için Azerbaycan coğrafyası üzerine bütünsel öğretim metodolojisi geliştirmiş, öğretmenlere metodolojik önerilerde bulunmuş, H. A. Sadıklı ise farklı konulara dayanarak Azerbaycan coğrafyasının görsel araçlar üzerinden öğretimi sürecini araştırmıştır. Binaenaleyh M. A. Zulfugarov'un tezi anadilinde yazıldığından tüm coğrafya öğretmenleri tarafından beğeni ile karşılanmış ve tez bir zamanda kullanıma girmiştir. H. A. Sadıklı'nın tezi ise rusca yazıldığından Azerbaycan öğretmenleri ondan doğru bir şekilde yararlanamamışlardır.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra coğrafya öğretimi yöntembilimi bir bilim dalı olarak gelişmeye başlamıştır. Bir takım genç araştırmacılar bu alanda araştırmalar yapmış, değerli tezlerini yazmış ve savunmuşlardır. Coğrafya öğretim yöntembiliminin gelişimi işte bu andan sonra başlamıştır.

The article shows that the study of the methodology of teaching geography in Azerbaijan has been conducted. During the research, the development of geography teaching methodology was divided into milestones, and the specific features of each milestone were analyzed. The character of ancient times, the tsarist Russia, the Soviet period and the modern era period have been shown. Features of geography teaching methodology were determined at each period. In addition to demonstrating the importance of personality oriented geographical knowledge and skills, the methods used in the learning process are presented in the table. It has been noted that at various times, the essence of training and working methods along with teaching methods are not clearly indicated. The place of each teaching and working methods along with teaching tools in the acquisition of geographical knowledge and skills is clearly defined.

It is noted that the emergence as a science of teaching methodology of geography teaching in Azerbaijan would be correct to connect with the name of Muhammad Abdul Ali oğlu Zulfugarov. During the research it was discovered that first time the chief teacher of Azerbaijan State Pedagogical Institute M.A.Zulfugarov got his PhD on the subject “Methods of teaching Azerbaijan SSR geography (in the VII class of secondary schools)”. In 1959 Hasan Nariman oğlu Sadigly wrote his doctorate on the subject “Clarity in the teaching of Azerbaijan geography in secondary schools of the Azerbaijan SSR”. The doctorate works of both authors have been read and analyzed. If M.A. Zulfugarov developed a comprehensive methodology for teaching his homeland-Azerbaijan to 7th grade students and gave methodological recommendations to teachers, then G.A. Sadikly has developed a visualization process for teaching geography in Azerbaijan. But, because MA Zulfugarov's dissertation was written in his native language and it became accessible to all geography teachers. However, H.A. Sadigli's dissertation was written in Russian language, not all Azerbaijani teachers could use it.

The development of geography teaching method as a science, began during Azerbaijan's independence. Several young researchers have conducted their research in this field and write valuable doctorates. Thus, the development phase of science on the teaching methodology of geography began.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Bakı, 2013, 15 səh.
2. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, Bakı, 2012, 39 səh.
3. M.A.Zülfüqarov, Azərbaycan SSR coğrafiyası tədrisinin metodikası, (dissertasiya), Bakı, 1955, 232 səh.
4. Г.А.Садыклы, Наглядность преподавании географии Азербайджана в средних школах Азербайджанской ССР, (диссертация), Баку, 1959, 213 с.

ÜSTÜN YETENEKLİ ÖĞRENCİLER SERBEST ZAMANLARINI NASIL DEĞERLENDİRİYOR?
HOW GIFTED STUDENTS EVALUATE THEIR LEISURE?

Dr. Öğr. Üyesi Nisa Gökden KAYA
Hitit Üniversitesi

ÖZET

Zaman, tüm insanlar için önemli ve iyi değerlendirilmesi gereken bir kaynaktır. İnsanlar, bu önemli kaynağı farklı şekillerde değerlendirmektedirler. Günlük olarak yerine getirilmesi gereken işler için ayrılan zamanın dışında kalan zamanlar, serbest zaman olarak tanımlanmaktadır. Serbest zaman sözcüğünün İngilizce'deki karşılığı olan "leisure" kelimesi, Latince'de "özgür olma" anlamına gelen "licere" kelimesinden türetilmiştir. Bu tanımdan da anlaşıldığı gibi, zorunlu olarak yapılması gereken işler dışında kalan zamanı insanlar özgürce değerlendirebilir. Bireyler, yaşamına uygun etkinlikleri sistemli ve dengeli yerleştirdiğinde, serbest zaman etkinlikleri kişiye olumlu kazanımlar sağlayabilmektedir.

Bilişsel özellikler bakımından akranlarından hızlı gelişen üstün yetenekli öğrenciler, ortalama üstü yetenek, üstün yaratıcılık ve yüksek görev anlayışı özelliklerini birleştirebilme yeteneğine sahip olup bunları farklı alanlardan bir ya da birkaçına uygulayabilirler. Üstün yetenekli öğrenciler, olağanüstü öğrenme merakı ve motivasyonuna sahiptirler. Bu bağlamda, üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını değerlendirme biçimleri önem taşımaktadır. Bu araştırma, üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını nasıl değerlendirdiklerini incelemeyi amaçlamıştır.

Çalışmada nitel araştırma desenlerinden “durum çalışması” deseni, güncel bir olgu, olay, durum, birey ve gruplar üzerinde odaklanıp derinlemesine inceleme imkânı sunmasından dolayı tercih edilmiştir. Çalışma, 2019- 2020 eğitim- öğretim yılında, Ankara'daki bir Bilim ve Sanat Merkezine devam eden 8 öğrenci ile yürütülmüştür. Çalışmada verilerin toplanmasında görüşme tekniği kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler “içerik analizi tekniği” kullanılarak analiz edilip yorumlanmıştır. İçerik analizinde veriler, kavramsallaştırılmakta ve temalar oluşturulmaktadır. Oluşturulan temalar yorumlanarak, alıntılara yer verilmekte ve ardından sonuca gidilmektedir. Yapılan içerik analizi sonuçlarına göre, üstün yetenekli öğrenciler, serbest zamanlarında kitap oynama, oyun oynama, televizyon seyretme, gezme gibi etkinlikler yapmaktadır. Genel olarak üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını genel olarak verimli bir şekilde değerlendirdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: serbest zaman, üstün yetenekli, etkinlik

ABSTRACT

Time is an important and good resource for all people. People use this important resource in different ways. The times outside of the time allocated for the works to be carried out daily

are defined as leisure. The word "leisure", which is the English equivalent of free time, is derived from the word "licere", which means "being free" in Latin. As can be understood from this definition, people can freely evaluate the time left outside of the jobs that must be done. When individuals place the activities appropriate for their life systematically and balanced, free time activities can provide positive gains to the person.

Gifted students who develop rapidly from their peers in terms of cognitive characteristics have the ability to combine the above-average ability, superior creativity and high task understanding and apply them to one or more of the different fields. Gifted students have exceptional learning curiosity and motivation. In this context, the way gifted students evaluate their leisure time is important. This research aimed to examine how gifted students evaluate their leisure.

In the study, the 'case study' pattern, which is one of the qualitative research patterns, was preferred because it focused on a current phenomenon, event, situation, individual and groups and provides an in-depth analysis. The study was carried out with 8 students attending a Science and Art Center in Ankara in the 2019-2020 academic year. Interview technique was used to collect data in the study. The data obtained in the study were analyzed and interpreted using "content analysis technique". In content analysis, data is conceptualized and themes are created. The themes created are interpreted, quotations are included and then the result is reached. According to the results of the content analysis, gifted students perform activities such as playing books, playing games, watching television, traveling in their free time. In general, it can be said that gifted students generally evaluate their free time efficiently.

Keywords: leisure, gifted, activity

1.GİRİŞ

Zaman, tüm insanlar için önemli ve iyi değerlendirilmesi gereken bir kaynaktır. İnsanlar, bu önemli kaynağı farklı şekillerde değerlendirmektedirler. Günlük olarak yerine getirilmesi gereken işler için ayrılan zamanın dışında kalan zamanlar, serbest zaman olarak tanımlanmaktadır (Tezcan, 1994). Serbest zaman sözcüğünün İngilizce'deki karşılığı olan "leisure" kelimesi, Latince'de "özgür olma" anlamına gelen "licere" kelimesinden türetilmiştir (Cizmeci, 2015). Bu bağlamda zorunlu olarak yapılması gereken işler dışında kalan zamanı insanlar özgürce değerlendirebilir. Bireyler, yaşamına uygun etkinlikleri sistemli ve dengeli yerleştirdiğinde, serbest zaman etkinlikleri kişiye olumlu kazanımlar sağlayabilmektedir.

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak günümüzde insanların sahip oldukları serbest zaman süresi artmaktadır (Arslan, 2011). Avrupa standartlarına göre, 80 yıllık bir insan ömrünün %32'si serbest zaman şeklinde iken, bu oran Türkiye'de kent insanında %40 civarındadır (Küçüktopuzlu, Gözek, Uğurlu, 2003). Serbest zamanlar uygun etkinliklerle değerlendirildiğinde olumlu kazanımları olabilecekken verimli şekilde değerlendirilmediğinde zararlı sonuçlar da doğurabilmektedir (Arslan, 2011).

Üstün yetenekli öğrenciler; zeka, yaratıcılık, sanat, liderlik kapasitesi, motivasyon veya özel akademik alanlarda, yaşlarına göre yüksek düzeyde performans gösterdiği uzmanlar tarafından belirlenmiş öğrencilerdir. Bilişsel özellikler bakımından akranlarından hızlı gelişen üstün yetenekli öğrenciler, ortalama üstü yetenek, üstün yaratıcılık ve yüksek görev anlayışı özelliklerini birleştirebilme yeteneğine sahip olup bunları farklı alanlardan bir ya da birkaçına uygulayabilirler (Renzulli, 1986). Üstün yetenekli öğrenciler, olağanüstü öğrenme merakı ve motivasyonuna sahip oldukları için, normal gelişim gösteren öğrenciler için hazırlanan eğitim programları, üstün yetenekli öğrencilere göre yetersiz kalabilmektedir. Bu nedenle üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını değerlendirme konusunda bilinçli olarak etkinlik tercihi yaptıkları düşünülebilir. Güçlü (2013) özellikle gençlik döneminde serbest zamanları değerlendirmek amacıyla seçilen faaliyetlerin çok önemli olduğunu belirtmektedir. Gedik (1985) serbest zamanlarını iyi bir şekilde değerlendiren bireylerin; fiziksel, zihinsel ve toplumsal faktörlerin bütünleşmesinden doğan bir kişilik kazandığını ifade etmektedir. Bu bağlamda iyi değerlendirilen serbest zaman kişinin kendisini keşfetmesini, yenilemesini ve ortaya koyabilmesini sağlayarak yaşam kalitesini artıran bir unsurdur (Aslan ve Arslan Cansever, 2012). Ayrıca serbest zaman etkinlikleri, bireylere sağlıklı, entelektüel, iyi vatandaş olma gibi özellikler kazandırmaktadır (Tezcan, 1982).

Alanyazında, özellikle ergenlik döneminde serbest zamanları değerlendirme etkinlikleri ve bu çalışmaların etkileri konusunda yapılan çalışmalar mevcuttur. Ancak ülkemizde yapılan çalışmalarda genellikle üniversite öğrencileri üzerine çalışılmıştır; ilköğretim ve lise öğrencileri ile yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Örneğin Filiz ve Özçalıkuşu (2001) Hatay'da bulunan yatılı ilköğretim bölge okullarında okuyan öğrencilerin boş zaman alışkanlıklarını incelemiştir. 360'ı erkek, 180'i kız olmak üzere toplam 540 öğrenci ile yürütülen araştırmanın sonuçlarına göre, boş zamanlarında öğrencilerin %75,6'sı okuma, %51'i spor, %34,8'i televizyon, %30,2'si ise müzik çalışmalarına katılmaktadır.

Özer, Gelen ve Öcal (2009) ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin boş zaman değerlendirme etkinliklerinin problem çözme becerilerine etkisini incelemek amacıyla Hatay'da öğrenim gören 313 öğrencinin okudukları kitap türleri, uğraştıkları spor dalları, üye oldukları spor, sosyal kulüpler ve okulda gerçekleştirilen kurs dışı etkinliklere katılma durumlarının problem çözme becerileri ile ilişkisini araştırmıştır. Öğrencilerin okudukları kitap türü, uğraştıkları spor dalları, üye oldukları spor, sosyal kulüpler ve okulda gerçekleştirilen kurs dışı etkinliklere katılma durumlarına göre problem çözme becerileri arasında fark olmadığı; sadece halk oyunlarına katılan öğrencilerin problem çözme becerilerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Özekes (2011) tarafından 13-24 yaş arası 459 ergenle yürütülen araştırmada, boş zaman aktivitelerinin içinde bulunulan yaş, cinsiyet, yaşanılan yer, ailenin gelir düzeni gibi değişkenlerden etkilendiği ve bu nedenlerle ergenlik döneminde farklı aktivite türlerine yönelindiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ergenlerin boş zaman değerlendirme algılarını inceleyen, 371 ortaokul 7. sınıf öğrencisi ile yapılan bir araştırma, ergenlerin üçte birinin bu zamanı boş oturlan zaman olarak algıladığını, erkek öğrencilerin yarısının bu zamanı bilgisayarda geçirdiğini, kızların ise test çözerek değerlendirdiğini ortaya koymaktadır (Aslan ve Arslan Cansever, 2012).

Tapşın (2019), Sakarya Adapazarı'nda okuyan ortaokul öğrencilerinin, serbest zamanlarında spor yapıp yapmama durumlarına göre liderlik becerilerini incelemiştir. 1030 ortaokul öğrenci ile yürütülen araştırmadan elde edilen bulgular analiz edildiğinde; spor yapanların, yapmayanlara göre liderlik puanları spor yapanlar lehine anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Üstün yetenekli öğrencilerin de özelliklerinden biri olan liderlik becerileri üzerine yapılan bu çalışma önem taşımaktadır.

Alanyazındaki araştırmaların ışığında, çocuk ve gençlerin serbest zamanlarını değerlendirme etkinliklerinin çok önemli olduğu, yapılan çalışmaların gelişimlerine katkı sağladığı söylenebilir. Bu bağlamda, üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını değerlendirme biçimleri önem taşımaktadır. Bu araştırma, üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını nasıl değerlendirdiklerini incelemeyi amaçlamıştır. Bu anlamda araştırmanın alt problemleri şu şekilde ifade edilebilir:

1. Üstün yetenekli öğrenciler tarafından;

- a) tek başına yapılan,
- b) aile ile yapılan,
- c) arkadaş ile yapılan,

hafta içinde yapılan serbest zaman etkinlikleri nelerdir?

2. Üstün yetenekli öğrenciler tarafından;

- a) tek başına yapılan,
- b) aile ile yapılan,
- c) arkadaş ile yapılan,

hafta sonunda yapılan serbest zaman etkinlikleri nelerdir?

3. Üstün yetenekli öğrenciler tarafından;

- a) tek başına yapılan,
- b) aile ile yapılan,
- c) arkadaş ile yapılan,

yaz tatilinde yapılan serbest zaman etkinlikleri nelerdir?

2.YÖNTEM

2.1.Araştırmanın Deseni

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; “gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği bir araştırmadır”(Yıldırım ve Şimşek, 2013). Çalışmada nitel araştırma desenlerinden “durum

çalışması” deseni, güncel bir olgu, olay, durum, birey ve gruplar üzerinde odaklanıp derinlemesine inceleme imkanı sunmasından dolayı tercih edilmiştir (Yin, 1994).

2.2.Çalışma Grubu

Çalışma, 2019- 2020 eğitim- öğretim yılının 1. döneminde, Ankara’daki bir Bilim ve Sanat Merkezine devam eden, üstün yetenekli 8 ilkokul öğrencisi ile yürütülmüştür. Katılımcı öğrenciler ve velilerine araştırmacı tarafından araştırma hakkında bilgi verildikten sonra gönüllü olan öğrenciler araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmaya katılan öğrenciler, Ö1, Ö2, Ö3... şeklinde kodlanmıştır. Katılımcıların cinsiyet ve sınıf düzeyi dağılımları Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Çalışma Grubundaki Öğrencilerin Demografik Bilgilerinin Dağılımı

Demografik değişkenler		Üstün yetenekli öğrenciler	
		n	%
Cinsiyet	Kız	3	37,5
	Erkek	5	62,5
Sınıf düzeyi	2. sınıf	2	25
	3. sınıf	3	37,5
	4. sınıf	3	37,5

2.3.Veri Toplama Aracı

Veriler, yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Alanyazın taraması ve uzman görüşleri doğrultusunda araştırmacı tarafından hazırlanan görüşme formu 9 açık uçlu sorudan oluşmaktadır. Ayrıca ek bilgi almak için sondaj sorular ve alternatif bir soru hazırlanmıştır. Soruların kolay anlaşılabilir olup katılımcıları yönlendirmemesine dikkat edilmiştir.

2.4.Verilerin Toplanması

Çalışmada verilerin toplanmasında görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda veri toplama aracı olarak kullanılan “görüşmeler”; yapılanmış, yarı yapılanmış ve yapılanmamış olmak üzere üç biçimde ifade edilmektedir (Karasar, 2007, 167). Bu çalışmada veriler, velileri nezaretinde öğrencilere uygulanan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Görüşmeler, rehberlik servisinde yapılmış ve yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür. Öğrencilerden ayrıntılı bilgi vermeleri istendiğinde sondaj sorular kullanılmıştır.

2.5.Verilerin Analizi Edilmesi

Nitel veriler “içerik analizi tekniği” kullanılarak analiz edilip yorumlanmıştır. İçerik analizinde veriler, birbirine benzeyen veriler kavramsallaştırılmakta ve temalar oluşturulmaktadır. Oluşturulan temalar yorumlanarak, alıntılara yer verilmekte ve ardından sonuca gidilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Elde edilen veriler frekans dağılımları ve yüzde kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen veriler, araştırmacı dışında bir uzman

tarafından ayrıca analiz edilmiştir. Miles ve Huberman'ın (1994) güvenilirlik formülüne göre % 70'in üzerinde görüş birliğine varılarak güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.BULGULAR

Üstün yetenekli öğrencilere uygulanan görüşme formundan elde edilen veriler; hafta içinde yapılan serbest zaman etkinlikleri, hafta sonunda yapılan serbest zaman etkinlikleri ve yaz tatilinde yapılan serbest zaman etkinlikleri olmak üzere üç tema altında toplanmıştır.

Araştırmanın birinci alt problemine cevap bulmak amacıyla, hafta içinde yapılan serbest zaman etkinlikleri teması, tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri, aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri ve arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri şeklinde üç kategoriye ayrılmıştır. Sonra içerik kodları belirlenmiştir. Daha sonra veriler frekans dağılımları ve yüzde kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin içeriğinde birden fazla kod yer alıyorsa, hepsine yer verilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Üstün yetenekli öğrenciler tarafından hafta içinde yapılan serbest zaman etkinlikleri

Kategoriler	İçerik Kodları	Frekans	Yüzdeler
		(f)	(%)
Tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri	Kitap okumak (Bilimle ilgili kitaplar, karikatür kitapları, hikaye kitapları)	8	100
	Televizyon seyretmek (belgesel, çizgi film)	6	75
	Test çözmek	5	62,5
	Oyuncaklarla oynamak, lego yapmak	2	25
	Bulmaca çözmek, sudoku çözmek	2	25
	Telefonla oynamak	1	12,5
Aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri	Zeka- kutu oyunları oynamak	4	50
	Sohbet etmek	3	37,5
	Sinemaya gitmek	2	25
	Satranç oynamak	2	25
Arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri	Parkta oynamak	4	50
	Futbol oynamak	3	37,5
	Satranç oynamak	3	37,5

Tablo 2'de görüldüğü üzere, üstün yetenekli öğrenciler tarafından hafta içinde yapılan serbest zaman etkinlikleri, tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri, aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri ve arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri şeklinde üç kategoriye ayrılmıştır.

Etkinliklerin frekansa göre çoktan aza doğru sıralanması sonucu, tek başına yapılan serbest zaman etkinliklerinin kitap okumak (f=8), televizyon seyretmek (f=6) test çözmek (f=5),

oyuncaklarla oynamak, lego yapmak (f=2) bulmaca çözmek, sudoku çözmek (f=2) ve telefonla oynamak (f=1) olduğu görülmektedir. Örneğin, Ö3 (Erkek, 3. sınıf), “Daha çok kitap okumayı tercih ediyorum. Genellikle bilimle ilgili kitaplar okumayı seviyorum. Bazen televizyonda belgesel seyrediyorum.” şeklinde ifade etmiştir.

Aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde zeka-kutu oyunları oynamak (f=4), sohbet etmek (f=3), sinemaya gitmek (f=2) ve satranç oynamak (f=2) yer almaktadır. Bu soruyu Ö7 (Kız, 4. sınıf), “Babamla satranç oynuyoruz. Bazen ailece sinemaya gidiyoruz.” şeklinde cevaplamıştır.

Arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde parkta oynamak (f=4), futbol oynamak (f=3) ve satranç oynamak (f=3) yer almaktadır. Örneğin, Ö6 (Erkek, 3. sınıf), “Arkadaşlarımla parkta oynuyoruz. Bazen futbol oynuyoruz.” şeklinde ifade etmiştir.

Araştırmanın ikinci alt problemini cevaplamak amacıyla, hafta sonunda yapılan serbest zaman etkinlikleri teması, tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri, aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri ve arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri olmak üzere üç kategoriye ayrılarak içerik kodları belirlenmiştir. Sonra veriler frekans dağılımları ve yüzde kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin içeriğinde birden fazla kod yer alıyorsa, hepsine yer verilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3. Üstün yetenekli öğrenciler tarafından hafta sonunda yapılan serbest zaman etkinlikleri

Kategoriler	İçerik Kodları	Frekans (f)	Yüzdelerik (%)
Tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri	Kitap okumak (Bilimle ilgili kitaplar, karikatür kitapları, hikaye kitapları)	8	100
	Televizyon seyretmek (belgesel, çizgi film)	6	75
	Test çözmek	5	62,5
	Kursa gitmek (İngilizce, jimnastik, enstrüman)	2	25
	Bulmaca çözmek, sudoku çözmek	2	25
	Origami yapmak	1	12,5
	Hayal kurmak	1	12,5
Aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri	Tiyatroya, Sinemaya gitmek	7	87,5
	Müzeye gitmek	4	50
	Yürüyüş yapmak	3	37,5
	Pikniğe gitmek	2	25
	Deney yapmak	1	12,5

	Ev işlerine yardım etmek	1	12,5
Arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri	Parkta oynamak	5	62,5
	Bisiklete binmek	4	50
	Basketbol oynamak	3	37,5

Tablo 3 incelendiğinde, üstün yetenekli öğrenciler tarafından hafta sonunda yapılan serbest zaman etkinlikleri temasının, tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri, aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri ve arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri olmak üzere üç kategoriye ayrıldığı görülecektir.

Etkinlikler, frekansı en yüksek olandan başlayarak sıralandığında, tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde kitap okumak (f=8), televizyon seyretmek (f=6) test çözmek (f=5), kursa gitmek (f=2) bulmaca çözmek, sudoku çözmek (f=2), origami yapmak (f=1) ve hayal kurmak (f=1) olduğu görülmektedir. Bu soruyu Ö4 (Kız, 2. sınıf), “Origami yapmayı çok seviyorum. Özellikle hafta sonları serbest zamanlarımda origami yapıyorum. Tabi kitap da okuyorum bazen.” şeklinde cevaplamıştır.

Aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde tiyatroya, sinemaya gitmek (f=7), müzeye gitmek (f=4), yürüyüş yapmak (f=3), pikniğe gitmek (f=2), deney yapmak (f=1) ve ev işlerine yardım etmek (f=1) yer almaktadır. Bu soru Ö1 (Erkek, 2. sınıf), tarafından “Hafta sonları geziyoruz. Ailece müzelere gidiyoruz. Bazen babamla deney yaptığımız oluyor.” şeklinde cevaplanmıştır.

Arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde parkta oynamak (f=5), bisiklete binmek (f=4) ve basketbol oynamak (f=3) yer almaktadır. Ö2 (Erkek, 4. sınıf), bu soruya “Hafta sonu arkadaşlarımla dışarı çıkıp parkta oynuyoruz, bisiklete biniyoruz.” şeklinde cevap vermiştir.

Araştırmanın üçüncü alt problemine cevap bulmak amacıyla, yaz tatilinde yapılan serbest zaman etkinlikleri teması; tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri, aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri ve arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri şeklinde kategorilere ayrılarak içerik kodları belirlenmiştir. Daha sonra veriler frekans dağılımları ve yüzde kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin içeriğinde birden fazla kod yer alıyorsa, hepsine yer verilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Üstün yetenekli öğrenciler tarafından yaz tatilinde yapılan serbest zaman etkinlikleri

Kategoriler	İçerik Kodları	Frekans (f)	Yüzdelerik (%)
-------------	----------------	----------------	-------------------

Tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri	Bilimle ilgili kitaplar okumak, karikatür kitapları okumak, hikaye kitapları okumak	8	100
	TV seyretmek (belgesel, çizgi film)	6	75
	Resim çizmek	5	62,5
	Oyuncaklarla oynamak, lego yapmak	2	25
	Bulmaca çözmek, sudoku çözmek	2	25
Aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri	Köye/akraba ziyaretine gitme	7	87,5
	Tarla işleri/ Hayvanlarla ilgilenmek	4	50
	Müzeye gitmek	4	50
	Denizde /havuzda yüzmek	4	50
	Satranç oynamak	3	37,5
	Ev işlerine yardım etmek	1	12,5
Arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri	Parkta oynamak	5	62,5
	Bisiklete binmek	4	50
	Paten kaymak	3	37,5

Tablo 4’te görüldüğü üzere, üstün yetenekli öğrenciler tarafından yaz tatilinde yapılan serbest zaman etkinlikleri, tek başına yapılan serbest zaman etkinlikleri, aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri ve arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri şeklinde üç kategoriye ayrılmıştır.

Etkinliklerin frekansa göre çoktan aza doğru sıralanması sonucu, tek başına yapılan serbest zaman etkinliklerinin kitap okumak (f=8), televizyon seyretmek (f=6) test çözmek (f=5), oyuncaklarla oynamak, lego yapmak (f=2) bulmaca çözmek, sudoku çözmek (f=2) ve telefonla oynamak (f=1) olduğu görülmektedir. Örneğin, Ö3, (Erkek, 3. sınıf), “Yaz tatilinde de bol bol kitap okuyorum. Bazen legolarımla oynuyorum.” şeklinde ifade etmiştir.

Aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde köye/akraba ziyaretine gitme (f=7), tarla işleri/ hayvanlarla ilgilenmek (f=4), müzeye gitmek (f=4), denizde /havuzda yüzmek (f=4), satranç oynamak (f=3) ve ev işlerine yardım (f=1) yer almaktadır. Örnek olarak, Ö5 (Kız, 3. sınıf), “Yazın deniz kenarında tatile gidiyoruz. Orada yüzüyorum. Ankara’ya dönünce evde vakit geçiriyorum. Ev işlerinde anneme yardım ediyorum.” ifadesini kullanmıştır.

Arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde parkta oynamak (f=5), bisiklete binmek (f=4) ve paten kaymak (f=3) yer almaktadır. Örneğin Ö8 (Erkek, 4. sınıf), bu soruya “Yaz tatilinde arkadaşlarla parkta oynuyoruz, bisiklete biniyoruz.” şeklinde cevap vermiştir.

4.SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Serbest zaman değerlendirme etkinlikleri, bireyler için hem psikolojik açıdan kendini iyi hissetmesine, hem sosyalleşmesine, hem de düşünme becerilerini geliştirmesine katkı sağlaması açısından önemlidir. Bu araştırmada üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını nasıl değerlendirdiklerini incelemeyi amaçlamıştır. Yapılan içerik analizi sonuçlarına göre, üstün yetenekli öğrenciler, hafta içi, hafta sonu ve yaz tatilinde serbest zamanlarında en çok kitap okumaktadır. Araştırmaya katılan tüm öğrenciler, serbest zamanlarını kitap okuyarak değerlendirdiklerini belirtmiştir. Elde edilen bu sonuç, alanyazınla örtüşmektedir; çünkü üstün yetenekli çocukların genel özelliklerinin başında kitaplara aşırı ilgi duymaları gelmektedir (Özbay, 2013). Üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarında tek başlarına yaptığı diğer etkinlikler televizyon seyretme, oyuncaklarla oynama, lego yapma, test çözme, kursa gitme, bulmaca çözmek, sudoku çözmek, telefonla oynamak, origami yapmak, hayal kurmak şeklinde sıralanmıştır. Bu etkinlikler arasında yer alan oyun oynama, ister normal gelişim göstere isterse üstün yetenekli olsun her çocuk için gereklidir. Üstün yetenekli öğrencilerin lego gibi daha çok yaratıcılık ve düşünce becerilerini geliştirmeye yönelik oyun ve oyuncaklar seçtikleri görülmektedir.

Aile ile yapılan serbest zaman etkinlikleri içerisinde zeka-kutu oyunları oynamak, tiyatroya gitmek, sinemaya gitmek, müzeye gitmek, köyde akraba ziyaretine gitmek, tarla işleri ve hayvanlarla ilgilenmek, denizde ve havuzda yüzmek, satranç oynamak ve ev işlerine yardım etmek yer almaktadır. Arkadaş ile yapılan serbest zaman etkinlikleri arasında daha çok parkta oynama ve spor gibi etkinlikler yer almaktadır. Spor da çocukların bedensel, sosyal ve bilişsel gelişimine katkı sağlayan önemli bir serbest zaman etkinliğidir. Tapşın (2019), spor yapmanın liderlik özelliklerinin gelişiminde etkili olduğunu, özellikle erken yaşta çocukların spora başlamasının da liderlik özelliklerine katkı sağladığını belirtmektedir. Bu bağlamda üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarında sporla ilgilenmeleri önemlidir.

Sonuç olarak, akranlarından özellikle bilişsel özellikler açısından daha hızlı gelişen üstün yetenekli öğrencilerin serbest zaman etkinlikleri de kendilerini geliştirmeye yöneliktir. Üstün yetenekli öğrenciler, farklı alanlarda yetenekli olduğundan homojen bir grup değildir. Buna bağlı olarak, serbest zamanlarını değerlendirme biçimleri de farklılık göstermektedir. Genel olarak üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını genel olarak verimli bir şekilde değerlendirdiği söylenebilir.

Bu araştırmanın ışığı altında, ileride yapılacak araştırmalarda, üstün yetenekli öğrencilerin serbest zamanlarını nasıl değerlendirdiğine ilişkin daha kapsamlı ve hangi etkinliğe ne kadar süre ayırdıklarını da içeren çalışmalar yapılabilir. Uygulamaya yönelik öneriler olarak üstün yetenekli öğrencilere yönelik yaz kampı ve geziler düzenlenebilir. Ayrıca yaratıcılığı geliştirici etkinlikler de üstün yetenekli öğrencilerin yaratıcılık yönlerini geliştirmesi açısından önerilebilir.

KAYNAKLAR

- Arslan, S. (2011). Serbest Zaman Kullanımı: Sıradan Serbest Zaman Etkinlikleri ve Sistemli Serbest Zaman Etkinlikleri. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(2), 1-10.
- Aslan, N., & Cansever, B. A. (2012). Ergenlerin boş zaman değerlendirme algısı. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42(42).
- Cizmeci, E. (2015). Yeni Medya ve Serbest Zaman. *İletişim Çalışmaları* içinde, (Editör: Prof. Dr. Filiz Aydoğan Boschele), (s. 81-99). İstanbul: Derin Yayınları.
- Filiz, K., & Özçalıküşu, O. (2001). Hatay ili yatılı ilköğretim bölge okullarında okuyan öğrencilerin boş zaman alışkanlıkları. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 1(3), 82-87.
- Gedik, N. (1985). Gençliğin boş zamanları değerlendirmesi sorunları. *Türk Hemşireler Dergisi*, XXXV(2), ss. 33-38.
- Güçlü, M. (2013). Gençlik döneminde boş zaman faaliyetlerinin yeri ve önemi. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 158-169.
- Karasar, N. (2007). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel.
- Küçüktopuzlu, F.; Gözek, K.; Uğurlu A. (2003); “Boş Zaman Rekreasyon İlişkisi ve Üniversite Öğrencilerinin Boş Zaman Faaliyetlerini Değerlendirmeye yönelik Bir Araştırma”, *I. Gençlik Boş Zaman ve Doğa Sporları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (21-22 Mayıs 2003), 33-45, Ankara.
- Miles, M. & Huberman, M. (1994). *Qualitative Data Analysis*, Thousand Oaks, CA: Sage. Neumester
- Özbay, Y. (2013). *Üstün yetenekli çocuklar ve aileleri*. T. C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü. 19 Ocak 2015 tarihinde <http://aep.gov.tr/wp-content/uploads/2012/10/ustunYetenekliCocuklar.pdf> sayfasından erişilmiştir.
- Özekes, M. (2011). Ergenlik döneminde boş zaman aktivitelerinin incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 12(1), 1-21.
- Özer, B., Gelen, İ., & Öcal, S. (2009). İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Boş Zaman Değerlendirme Alışkanlıklarının Günlük Problem Çözme Becerilerine Etkisinin İncelenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 235-257.
- Renzulli, J. S. (1986). *The three ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity*. Cambridge: University of Cambridge.
- Tapşın, F. O. (2019). *Serbest zamanlarında spor yapan ve yapmayan ortaokul öğrencilerinin liderlik becerilerinin incelenmesi*. Bilim Uzmanlığı Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli.
- Tezcan, M. (1982). *Sosyolojik açıdan boş zamanların değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Tezcan, M. (1994). *Boş zamanları değerlendirme sosyolojisi*. Ankara: Atilla Kitabevi.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yin, R. (1994). *Case study research: Design and methods* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publishing.

**SPENGLER VE TOYNBEE’NİN DÖNGÜSEL MODELLERİ VE YENİ
VARSAYIMLAR**
SPENGLER AND TOYNBEE’S CYCLICAL MODELS AND NEW HYPOTHESES

Onur KÖSE

Hacı Bayram Veli Üniversitesi

ÖZET

Döngüsel tarih, tarihsel olguların sistemli ve periyodik bir şekilde kendini tekrar etmesidir. Döngüsel tarih anlayışı, bilimsel anlamda İbn-i Haldun ile başlamıştır. Oswald Spengler, bu anlayış için yeni bir model kurmuş ve bu modeli sınıflandırmıştır. Arnold Toynbee de Spengler’in modelindeki döngü yılını artırarak kendi modelini oluşturmuştur. Pitirim Sorokin ise hem modelin coğrafyasını genişletmiş hem de iki model üzerine eleştirilerde bulunmuştur. Çalışmanın amacı bu modelleri geliştirmek ve yeni bir model kurmaktır. Çalışmanın kapsamı siyasi, iktisadi, diplomatik, sosyal sistemler çerçevesinde genel dünya tarihidir. Eski çağlardan günümüze kadar yaşanan tarihsel olgular ve uygarlıkların benzerlikleri esas konudur.

Çalışmada, Dünya tarihinin değişken bir coğrafya içerisinde yaklaşık 2350 yıllık bir devirle kendisini tekrar ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu tekrar toplumların kültürel değerlerinden ziyade uygarlıkların iktisadi, sosyal ve politik yapıları üzerinde şekillenmiştir.

Kurulan modele göre ele alınacak ilk periyot M.Ö. 2350 yılından M.S. 1 yılına kadardır. İkinci periyot ise M.S. 1 yılı itibarıyla başlamıştır. Coğrafya olarak ikinci periyottaki Orta ve Batı Avrupa, ilk periyotta Mora yarımadasının ve Güney Ege havzasının karşılığı olmuştur. Buna göre ikinci periyottaki Güney Avrupa ilk periyottaki Girit’i, Doğu Avrupa da Fırat nehrine kadar olan Güney Anadolu bölgesini yansıtmıştır. Orta Doğu’nun ilk periyottaki karşılığı ise Levant ve Aşağı Mısır bölgesidir. Orta Asya ise Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya’nın, Çin de Güney Mezopotamya’nın yansıması olmuştur. Dünya’nın yuvarlak olması sebebiyle coğrafi keşiflerden sonra her iki periyot içinde ilk periyottaki Sicilya ve Güney İtalya’nın karşılığı, Pasifik Okyanusu olmuştur.

Sonuç olarak ilk periyotta Luvi ve Hurri istilaları Kavimler Göçü ile ilişkilendirilmiştir. Feodalitenin yaşandığı ve Yunan ortaçağı olarak adlandırılan dönem ile Avrupa ortaçağı eşleştirilmiştir. Hiksos fetihleri ile Arap fetihleri arasında benzerlikler kurulmuştur. Ege göçleri Haçlı seferleriyle, Arami göçleri Türk göçleriyle, Asur fetihleri de Moğol fetihleriyle ilişkilendirilmiştir. Yunan kolonileşmesi ile Avrupa’nın sömürge hareketleri arasında bağlantılar kurulmuş, Yunan şehir devletlerinin gelişmesi ile Avrupa devletlerinin gelişmesi aynı çerçevede değerlendirilmiş, Peloponnes savaşları ile Dünya savaşları arasında ise büyük benzerlikler kurulmuştur. Son olarak Makedon işgalleri ile Nato faaliyetleri ilişkilendirilmiştir. Kurulan model birçok tarihi olay ile örneklendirilerek detaylandırılmıştır. Dünya’nın yuvarlak olması sonucu ilk periyottaki bazı tarihi olaylar, 1450 yılından sonra Doğu Asya’da tekerrür etmemiş, bu da tekrarlarla sapmaların yaşanmadığı Avrupa merkezli tarih anlayışıyla paralel “etkileşim alanı” kavramını doğurmuştur. Etkileşim alanı, ayrıca iktisadi olarak incelenmiş ve bu alanın, zıtların birliği ilkesiyle hareket eden bir sistem olduğu anlaşılmıştır. Her iki periyotta da etkileşim alanı, sırasıyla globalizm, tersine kolonileşme, feodalizm, kolonileşme, bütünleşme ve yıkım çağlarını yaşamıştır.

Anahtar kelimeler: Döngüsel tarih, Spengler, Toynbee, İbn-i Haldun.

ABSTRACT

Cyclical history is the systematic and periodic repetition of historical facts. Cyclical history started with Ibn Haldun in the scientific sense. Oswald Spengler has established a new model for this understanding and has classified this model. Arnold Toynbee also created his own model by increasing the cycle year in Spengler's model. Pitirim Sorokin both expanded the geography of the model and criticized the two models. The purpose of the study is to develop these models and to establish a new model. The scope of the study is general world history

within the framework of political, economic, diplomatic and social systems. The main issue is historical events and similarities of civilizations from ancient times until today.

In the study, it is concluded that world history repeats itself with a period of approximately 2350 years in a variable geography. This repetition was shaped on the economic, social and political structures of civilizations rather than the cultural values of societies.

The first period to be considered according to the model established is from BC 2350 to 1. The second period started with the date 1. In the geographical model, Central and Western Europe in the second period became the equivalent of the Mora peninsula and the South Aegean basin of the first period. Accordingly, Southern Europe in the second period reflected Crete in the first period, while Eastern Europe reflected the South Anatolia region up to the Euphrates River. The equivalent of the Middle East in the first period is Levant and Lower Egypt region. Central Asia; It was the reflection of Northern Syria and Northern Mesopotamia. China, on the other hand, was the reflection of Southern Mesopotamia. The Pacific Ocean was the equivalent of Sicily and South Italy in the first period after geographical discoveries due to the roundness of the world.

As a result, Luvi and Hurri invasions were associated with Migration Period in the first period. The Greek medieval where feudalism was experienced and the European medieval were paired. Similarities were established between the conquests of Hyksos and the conquests of Arab. Aegean migrations have been associated with the Crusades and Arami migrations have been associated with Turkish migrations. Assyrian conquests were associated with Mongolian conquests. The colonial movements of Europe have been associated with Greek colonization. The development of the Greek city-states and the development of the European states were evaluated within the same framework, and great similarities were established between the Peloponnesian wars and the World wars. Finally, Macedonian occupations and NATO activities have been linked. The established model is detailed with examples of many historical events. As a result of the roundness of the world, some historical events in the first period did not recur in East Asia after 1450, and this gave birth to the concept of “interaction area” parallel to the European-centered understanding of history. The field of interaction has also been studied economically and it has been understood that this field is a system acting on the principle of unity of opposites. Respectively, in both periods, the field of interaction has experienced the ages of globalism, reverse colonization, feudalism, colonization, integration and destruction.

Keywords: Cyclical history, Spengler, Toynbee, Ibn Khaldun.

1. GİRİŞ

Tarihteki olgu ya da olayların sistemli bir şekilde tekrar etmesine döngüsel tarih denir. Döngüsel tarih anlayışı çok eski zamanlara dayanmaktadır. Birçok farklı model üzerine tasarlanan bu anlayış, ilk olarak antik çağlardaki mitolojilerde yerini bulmuştur (Aysevener, 2009: 5). Bu modele göre tarihteki döngü, doğadaki döngüsel düzenle aynı biçimde işlemektedir. Mevsim ve gün hareketlerine benzer bir şekilde tarih kendini sürekli tekrar eder. Daha sonraları, bu döngüsel anlayışı ilk defa bilimsel olarak ele alan bilgin, İbn Haldun olmuştur. Onun da kurduğu model, tek bir doğum-ölüm döngüsü şeklindedir (Aysevener, 2009: 6). Ona göre döngüsel model, uygarlık için geçerlidir. Her uygarlık canlıymış gibi doğar, gelişir ve yok olurdu. Bütün uygarlıklar aynı evreleri yaşar fakat kültürel farklılıkları döngünün içinde yer almazdı.

İbn Haldun'un haricinde modern çağda birçok düşünür, tarihin döngüselliğini savunmuştur. Spengler, Toynbee ve Sorokin döngüsel modellere yakın bir çizgide ilerlemişlerdir. Spengler, İbn Haldun'un döngüselliğini devam ettirerek kültürlerin organizmalarla benzeştiğini ifade etmiştir (Spengler, 1997: 318). Ancak İbn Haldun'dan farklı olarak uygarlık kavramı yerine kültürü tercih etmiştir. Kurduğu modellere göre yakınçağ Avrupa kültürü, yaklaşık olarak 2100 yıl öncesinde yaşayan Helen kültürünün bir tekrarı ya da benzeri niteliğindedir (Spengler, 1997: 42).

Toynbee, İbn Haldun'un uygarlık kavramına sadık kalmakla birlikte, farklı olarak uygarlıklar arası paralellikten söz etmiştir (Toynbee, 2004: 14). Toynbee'ye göre birbirlerine paralel en bariz üç uygarlık M.Ö. 4. Binyıl Mısır uygarlığı, M.Ö. 2. Binyıl Yunan-Roma uygarlığı ve M.S. 1. Binyıl Avrupa Hristiyan uygarlığı olmuştur (Toynbee, 2004: 14). Ek olarak Toynbee'nin Avrupa uygarlığı ile Yunan uygarlığı arasında kurduğu modellerde genellikle 2350 yıllık devir söz konusu olmuştur (Toynbee, 2004: 13).

Toynbee ve Spengler'in döngüsel modelleri üzerinde çalışan Sorokin ise bu iki görüş üzerine eleştirel bir yaklaşımla farklı yorumlamalar getirmiştir. Örnek olarak Toynbee'nin Avrupa kültürü ile Helen kültürü arasında gördüğü benzerliğin coğrafyasını geliştirmiştir. Sorokin, Avrupa uygarlığına karşı Rusya dengesini, Helen uygarlığına karşı ise Pers dengesini ortaya çıkarmıştır (Sorokin, 1997: 88).

2. DÖNGÜSEL MODELLER

2.1. Spengler ve Toynbee'nin Döngüsel Modeli

Spengler ve Toynbee, her ne kadar döngüsel tarihi savunmuş olsalar da birbirlerinden farklı tanımları ve modelleri olan iki farklı kuramcıdır.

Spengler, tarihsel dönemlerin eşit olarak ele alınmasını savunarak, tarihte yakın-uzak, iyi-kötü gibi değer yargılarının ortadan kalkması gerektiğini ifade eder (Bıçak, 2005: 218). Tarihteki yakın uzak ilişkisi, asimetrik ve göreceli tarihsel çağların önem kazanmasına sebep olmuş, antikçağ yüzeysel kalmıştır. Böylelikle antikçağın kültürü ile modern çağın kültürü arasında benzerlik kurulamamıştır. Avrupa'da yaygın olan Avrupa merkezli tarih anlayışı ve diğer coğrafyalardaki yerel tarihe yönelme, bu kültürlerin benzerliklerinin keşfini oldukça güçleştirmiştir. Spengler, bunun için öncelikle kültür kavramı üzerinde durmuştur.

Spengler kültürü; kültür öncesi aşama, kültürün ilk dönemi, kültürün sonraki dönemi ve uygarlık dönemi olarak dörde ayırmıştır. Kültür öncesi dönemdeki toplumlarda sınıf ve devlet yoktur. Kültürün ilk dönemi feodal dönem ve aristokratik dönem olmak üzere ikiye ayrılır ve tarihin ilk devirleri kastedilmektedir. Kültürün sonraki devri ulusal devletlerin ve burjuvanın hâkim olduğu çağları kapsamaktadır. Medeniyet dönemi de Globalizme geçişi ve kültürün yıkılmaya başladığı evreyi kapsamaktadır (Bıçak, 2005: 220).

Spengler ayrıca kültürlerin organizma gibi doğup, büyüüp öldüğünü ifade eder (Spengler, 1997: 35). Daha açık bir ifadeyle Spengler, kültürü mevsimlere benzetmiştir ve her kültürün benzer şekilde bu mevsimleri yaşadığını belirtmiştir. Kültürün uyanış dönemi ile eşleştirdiği bahar mevsiminde, M.S. 900 - 1330 Avrupa'sını örnek göstermiştir. 1300 - 1640 yılları arası yaz mevsimi, Aydınlanma dönemi güz mevsimi, sonraki dönem de kış mevsimini örnek göstermiştir (Bıçak, 2005: 220). Spengler'in kültürler arası benzerlikte kurduğu modeller genellikle 2100 yıllık döngü varsayımından hareket etmiştir.

Spengler'in kültür olarak gördüğü kavramı Toynbee, uygarlık olarak ele almıştır. Toynbee uygarlığı; bağımsız ve uydu uygarlıklardan oluşan tam gelişmiş uygarlıklar ve ölü doğan uygarlıklar olmak üzere ikiye ayırmıştır (Bıçak, 2005: 227). Toynbee ayrıca tarihe devlet olarak değil de uygarlık olarak bakılmasını ifade etmektedir (Toynbee, 2004: 118). Ona göre tarihin konusu devletler olmamalıdır (Bıçak, 2005: 226). Devletler bir bütün olarak uygarlığın bir parçası olarak görüldüğü takdirde uygarlıklar arası benzerlikler keşfedilebilirdi.

Toynbee'ye göre tarih, birbirine paralel, periyodik bir yorumlamadır (Toynbee, 2004: 14). Uygarlık içerisindeki toplumlar, geçmiş toplumların birer yansımalarıdır (Toynbee, 2004: 15). Bu yansıma ya da tekerrür, Toynbee'ye göre 20 kez yaşanmıştır ve en son ayakta kalan uygarlık da Batı uygarlığı olmuştur (Toynbee, 2004: 39).

Toynbee'nin kurduğu modeller genellikle 2350 yıllık paralelliği kapsamakta olup bunun yanında 2000 ve 2200 yıl arası bulunan tarihlerde de benzerlikler kurmuştur.

Hem Spengler hem de Toynbee'nin modellerini iyice irdeleyen Sorokin, uygarlığın tek bir yaşam ölüm döngüsü içerisinde olmadığını, bir uygarlığın birden fazla iniş çıkışlarının olabileceğini ifade etmiştir (Sorokin, 1997: 287).

Sorokin, Toynbee'nin devlet ve uygarlık ile ilgili fikirlerine katılmaktadır. Örnek olarak antik Yunanistan ile 20. Yüzyıl Avrupası'nı göstermiştir. Yunan uygarlığında Atina ve Sparta'yı ya da Avrupa uygarlığında Almanya ve Fransa'yı ayrı ayrı incelemek yanlıştır. Sorokin'e göre devletler bir bütün olarak kabul edilmelidir (Sorokin, 1997: 88).

2.2. Döngüsel Modellerin Dünya Tarihinden İncelenmesi

Spengler'in modelinin yaklaşık 2100 devir olduğundan bahsetmiştik. Spengler'in dikkatini çeken ilk benzetme Büyük Friedrich'in benzetmesi olmuştu. Friedrich 18. yüzyıl Avrupa'sını M.Ö. 4. Yüzyıl Yunanistan'ına benzetir. Fransa'yı Makedonya ile, Prusya'yı da Yunanlılar ile eşleştirmiştir (Spengler, 1997: 20). Daha sonraki yaşanan Napolyon savaşları ve Prusya'nın zaferleri Spengler'a göre İskender dönemi ve Diadok Krallıkları döneminin yansımasıdır (Spengler, 1997: 119). Sonrasında ise Avrupa'nın yaşadığı olaylar, Helenizm çağıyla benzerlikler göstermektedir (Spengler, 1997: 42). Kısacası Spengler, 2100 devirlik modeline sadık kalmıştır.

Spengler'in döngü denemelerine ek olarak kültür konusunda da farklı görüşleri olmuştur. Sorokin'e göre Spengler, kültürü mevsimlere benzetmiştir (Bıçak, 2005: 220). Daha çok Avrupa uygarlığı üzerine yoğunlaşan Spengler, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun hegemonyasındaki Avrupa'yı (M.S. 900 - 1330) bahar mevsimine benzetmiştir. İtalyan Rönesansı ve İspanyol İmparatorluğu'yla birlikte başlayan Kolonileşme dönemini (M.S. 1300 - 1640) yaz mevsimi olarak görmüştür. 18. yüzyıla birlikte Aydınlanma çağını yaşayan Avrupa güz mevsimini, sonraki dönem de kış mevsimini temsil etmiştir.

Toynbee ise genellikle modelini 2350 yıllık devreyi öne çıkararak kurmuştur. Toynbee, kendisinden yola çıkarak, kendisinin yaşadığı dönemi, Thukydides'in dönemi olarak görmüştür (Toynbee, 2004: 13). Solon ve Peisistratos dönemindeki Yunanistan coğrafyasını, Sanayi devriminin başladığı Avrupa'ya benzetmiştir (Toynbee, 2004: 53). Roma-Yunan şehir devletlerini Avrupa ulus devletleri ile benzetip (Toynbee, 2004: 15) Atina ve Sparta'yı İngiltere, Fransa ve Almanya ile eşleştirmiştir (Toynbee, 2004: 107). Kısacası Toynbee, modellerinde 2350 devirlik döngüyü ön planda tutmuştur.

Toynbee, daha eskiye de değinmiş, Mısır-Yunan uygarlıklarını da modeline katmıştır (Toynbee, 2004: 14). Avrupa uygarlığının başlangıcını M.S. 1. binyılı, yani papalık kurumu ve Avrupa Hristiyan Medeniyetinin başlangıcı sayılabilecek Frank İmparatorluğu'nu (M.S. 800) işaret etmiştir. Buna karşılık Yunan medeniyeti ise tarihçilerin "Yunan ortaçağı" olarak adlandırdığı (Memiş, 2006: 205) M.Ö. 16. yüzyıl Yunanistan'ını göstermiştir. Mısır uygarlığında ise uygarlığın kuruluş dönemleri olan M.Ö. 4. binyıl gösterilmiştir. Özetle Toynbee, uygarlıkların paralel döngüleri olduğunu ısrarla savunmuştur.

3. DÖNGÜSEL MODELDEKİ YENİ VARSAYIMLAR

3.1. Dünya Tarihinin Döngüsel Yanı

Dünya tarihi, belirli coğrafyalarda yaklaşık 2350 yıllık bir döngü ile kendini tekrar eder. Bu tekrar bazen 2330 yıl bazen 2360 yıl olarak görülmüştür (Köse, 2013: 17). Bununla birlikte tekrar eden olaylar daha çok toplumun iktisadi, diplomatik, siyasi olaylarını ve az da olsa kültürel hayatını kapsamaktadır.

Döngünün diğer bir özelliği de periyodik olmasıdır. Tarihte ön plana çıkan istila, feodalite, bölünme, kolonileşme, göçler, küreselleşme gibi olgular belirli bir sırayı hiç bozmadan tekrarı gerçekleşmiştir (Köse, 2013: 15).

Döngüsel modeli karşılaştırmalı şekilde daha iyi açıklamak için dünya tarihinin iki farklı çağda incelenmesi kanaatindeyiz. M.Ö. 2450 yılından M.Ö. 100 yılına kadar olan süreci

erken çağ, M.Ö. 100 yılından günümüze kadar olan süreci ise geç çağ olarak ifade edebiliriz. Ancak sınır tarih olarak belirlediğimiz M.Ö. 100 yılı, erken çağ Doğu Akdeniz tarihindeki veri eksikliklerinden tam anlamıyla net bir tarih olmayıp, daha esnek bir şekilde bu sınırı M.Ö. 300'den M.S. 300 yılı aralığına kadar genişletebiliriz.

Erken çağ ve geç çağ arasındaki benzerlik, farklı coğrafyalarda meydana gelmiştir.

Tablo 1. İki Çağ Arasında Benzerlik Kurulan Coğrafyalar

Erken çağ (M.Ö. 2450 - M.Ö. 100)	Geç çağ (M.Ö. 100 - M.S. 2250)
Mezopotamya bölgesi	Çin bölgesi
Kenan ve Kuzey Suriye bölgesi	Anadolu ve Orta Asya bölgesi
Mısır bölgesi	Kuzey Afrika bölgesi
Ege kıyıları, Mora ve Girit bölgesi	Orta ve Batı Avrupa bölgesi
Orta Akdeniz ve Güney İtalya	Amerika ve Kuzeybatı Pasifik bölgesi

Kurulan bu coğrafya modeline haklı bir eleştiri olarak; özellikle erken çağda bu sınırların dışında birçok uygarlığın var olduğu (Örn. Orta Anadolu'daki Hititler), onların geç çağda yansımalarının olmadığı söylenebilir. Hitit örneğinden hareketle Hititlerin merkezi şehrinin geç çağ için oldukça kuzeyde bulunması ve o yerleşim yerine tekabül edebilecek bir toprak parçası olmadığından bu tip dışarıda kalmış imparatorlukların geç çağda yansımaları görülmemiştir. Aynı şeyi Pers İmparatorluğu için de söyleyebiliriz.

Coğrafya için söyleyeceğimiz diğer bir husus da Dünya'nın yuvarlak olmasıyla alakalıdır. Özellikle coğrafi keşifler sonrası Çin başta olmak üzere bazı bölgelerde döngüsel yansıma görülmemiştir. Çünkü koloni kuran toplumlar, erken çağdaki gibi batıya gitmişler ama geldikleri coğrafya her ne kadar kendileri için batı olsa da, sonuçta Amerika'ya ve Pasifik'e hatta Hindistan'a yerleşmişlerdir. Bu yüzden geç çağda bir değişim yılı olarak 1400 - 1450 sürecini işaret edebiliriz. 1450 yılından sonra Uzak Doğu için döngüsel tarih, farklı bir yapıya bürünmüştür.

Coğrafya için söyleyeceğimiz son husus ise erken çağda güneyde kalan bölgelerle, geç çağda uygun toprak parçaları olmasına rağmen güney yarım kürede bir benzerlik kurulamamıştır. Örnek olarak Mısır tarihi, ağırlığı sadece kuzeye yöneldiği zaman (Örn. Hiksoslar) geç çağ ile bir benzerlik kurulmuştur. Sınırları Yukarı Mısır'dan Akdeniz'e kadar büyük Mısır İmparatorluğu'nun geç çağdaki yansımaları tespit edilememiştir. Bütün bu hususları dikkate aldığımızda geç dönem coğrafyasında döngünün devam ettiği bir alan tespit edilmiştir. Bu alana etkileşim alanı da denmektedir (Köse, 2013: 19).

3.2. Erken Çağ Mezopotamya Tarihi İle Geç Çağ Çin Tarihi Arasındaki Benzerlikler

Bu konu başlığında M.Ö. 950 yılına kadar erken çağ Mezopotamya tarihi ile M.S. 1400'e kadar geç çağ Çin tarihi arasındaki benzerlikler incelenecektir. Bu tarih aralığının kısa tutulmasının sebebini yukarıda coğrafi keşiflere bağlayarak açıklamıştık.

Eski çağ tarihinin erken dönemlerinde tarihçilerin uzlaştığı tek bir kronoloji olmayıp kısa kronoloji, orta kronoloji, uzun kronoloji gibi varsayımlarla olaylar anlatılmaktadır. Örneğin, Hammurabi'nin yaşadığı tarih kimilerine göre M.Ö. 19. yüzyıl, kimilerine göre M.Ö. 18. yüzyıl, kimilerine göre de M.Ö. 17. yüzyıl. Tarihsel farklılık ne olursa olsun burada çok fazla değişmeyen şey, olayların periyodikliğidir.

Tablo 2. Erken Çağ Mezopotamya ile Geç Çağ Çin Arasındaki Benzerlikler

Mezopotamya Tarihi	Çin Tarihi
M.Ö. 2550-2350 Sümerlilerde birlik	M.Ö. 221-M.S. 9 Batı Han Hanedanlığı

dönemleri (Etana, Eannatum dönemleri)	
M.Ö. 2350 (Yaklaşık) Urukagina öncesi Sosyalist dönem	M.S. 9 Hsin Hanedanlığında Sosyalist dönem
M.Ö. 2350-2150 İhtilaller ve İmparatorluk dönemi: Akkadlar	M.S.23-220 İhtilaller ve İmparatorluk dönemi: Doğu Han Hanedanlığı
M.Ö. 2150-2060 Ara devir (Guti istilası)	M.S. 220-265 Ara devir (Anarşi)
M.Ö. 2060-1960 Toparlanma dönemi: 3. Ur Hanedanlığı	M.S. 265-420 Toparlanma dönemi: Jin Hanedanlığı
M.Ö. 1960-1750 Bölünmüş Mezopotamya: İsin-Larsa dönemi	M.S. 420-581 Bölünmüş Çin
M.Ö. 1750 ve sonrası Babil/Kassit dönemi	M.S. 600 ve sonrası Tang/Song dönemi
M.Ö. 1225 Asur istilası	M.S. 1125 Cürcen istilası (Jin Hanedanlığı)
M.Ö. 11. yüzyıl 2. Asur istilası	M.S. 1276 Moğol istilası

M.Ö. 221 yılı itibariyle Çin’de yavaş yavaş imparatorluk fikirleri oluşmaya başlamış, feodal düzenden merkeziyetçi düzene geçiş hareketleri görülmüştür. Vergiler, ölçüler, yazılar, lehçeler standartlaştırılarak merkezi yönetimin güçlenmesi hedeflendi. Dil birliği sağlandı. Bu dönemde kuzeydeki Hun istilalarına karşı Çin seddi onarılıp genişletilmiştir (Kısakürek, 4. Kitap: 25-27) M.Ö. 202’den M.S. 9’a kadar olan devre Batı Han İmparatorluğu, M.S. 23’ten M.S. 220’ye kadar olan devre de Doğu Han İmparatorluğu olarak adlandırılmıştır. İkisi arasındaki devrede ise Hsin hanedanlığı ülkeyi idare etmiştir (Kısakürek, 4. Kitap: 38). Bu esnada Çin’in kuzeyinde de Hunlar güçlenmişti. Çinlilerle Hunlar arasındaki rekabet, İpek yolu üzerineydi. İpek yolu, Ceyhun ve Seyhun bölgesinden Volga nehrine ve oradan da Baltık denizine ulaşıyordu. Diğer kolu da İran üzerinden Akdeniz’e kadar ilerliyordu. Hunlar bu bölgedeki göçebe kavimleri kontrol altına aldı ve bürokratik sistem kurarak devleti sola ve sağa ayırarak yönetmişti (Kısakürek, 4. Kitap: 33-35). M.Ö. 160 - 126 arası Çinliler Hun akınlarını durdurmaya başladı (Kısakürek, 4. Kitap: 65). M.Ö. 140 - 87 arası yıllarında ise Çinliler, Türklerin süvariye dayalı askeri taktiğiyle Türkleri yenilgiye uğrattı ama bu süvari sistemi Çin ekonomisini olumsuz etkilemiş ve bu da köylü isyanlarına sebep olmuştu (Kısakürek, 4. Kitap: 65-66). M.Ö. 115 yılına kadar Çin Hunları yenilgiye uğratıp İpek yolu üzerinde üstünlük sağladı (Kısakürek, 4. Kitap: 79). Siyasi tarihten bağımsız olarak Çin, bu yıllarda Konfüçyüs klasiklerini incelemek için Üniversite kuruyordu (Kısakürek, 4. Kitap: 66). M.Ö. 221’den M.Ö. 30’lu yıllara kadar aktarılan Çin tarihinin Mezopotamya tarihi ile bazı benzerlikleri görülmektedir. Ancak, Sümer tarihindeki bilgi eksiklikleri ve kronolojiden kaynaklı problemler tam bir benzerlik kurulmasını güçleştirmiştir. Çin tarihinde Batı Han’ın kurduğu ilk birliğin karşılığı olarak Mezopotamya’da Etana ve Eannatum gibi kralların idare ettiği dönem olarak gösterilebilir. İkinci bir ihtimal, köylü isyanlarıyla ilişkilendirebileceğimiz Urukagina ihtilali düşünülebilir. Bizim varsayımımız, M.Ö. 202 - M.S. 9 arası tarihlendirilen Batı Han hanedanlığı 3. Er Sülaleler Devri’nin karşılığıdır. Aradaki 14 sene Lugalzagesi dönemi, sonraki Doğu Han İmparatorluğu (M.S. 23-220) ise Akkad İmparatorluğu’nun yansımasıdır. Siyasi tarihte böyle boşluklar olmasına rağmen sosyo-ekonomik anlamda kronoloji birliği, varsayılan Mezopotamya kronolojisi ile örtüşmektedir. İlk yıllardaki yazı ve lehçe birliği, ölçü ve vergiler için yapılan reformlar Ur Nanşe dönemini çağrıştırmaktadır. Ur Nanşe (M.Ö. 2550-2500) taş üzerinde çivi yazısını kullanan ilk kişi olmuştur (Memiş, 2007: 44-49). Muhtemelen Sümerliler de o tarihlerde kuzey ve batıdaki akınlara karşı daha ilkel duvarlar inşa etmiştir. Hunların karşılığı ise Hurrilerdir. Hurrilerle Hunlar arasındaki benzerlik sadece akıncı, göçebe olmaları değil, Sümerce-Çince’de olduğu gibi Hurri dilinin Asya kökenli olmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer benzerlik, geç çağdaki ipek yolu ile erken çağdaki Fırat kervan yoludur. Bu yol ilerleyen

yıllarda Asurlular tarafından geliştirilecek ve Asur ticaret kolonileri çağı olarak adlandırılan dönem şekillenecektir. Bu dönemde Çin'de kurulan üniversiteler, okuma-yazma uğraşları, Sümerlerde de görülmüştür. Sümerler, çevrelerindeki kavimlere göre okuma-yazmaya ve okullara büyük önem vermiştir. Birçok yazılı eser bırakmışlardır. Çin de aynı şekilde çevre kavimlere göre okuma-yazmayı daha ön planda tutmuşlardır.

M.S. 9 yılına gelindiğinde Çin'de kısa süreli bir iktidar değişikliği yaşandı. Wang Mang, Hsin hanedanını kurdu. 14 yıllık hakimiyet döneminde ilkel bir sosyalist rejim kuruldu. Toprak reformu yapıldı (Kısakürek, 4. Kitap: 191-192). Ancak bu uygulama başlangıçta halkçı gibi görünse de giderek halkın köleleşmesine ve toprakların devletleştirilme adına hükümdarda toplanmasına sebep oldu. 2350 yıl öncesinin Mezopotamya'sında, Lugalanda döneminde de aynı şeyler yaşanıyordu. Lugalanda bir şekilde geniş toprakları kendi mülkiyetine geçiriyordu (Memiş, 2007: 47). Sonuç olarak Urukagina ihtilali yaşandı. Çin'de ise Kızıl Kaşlar köylü isyanı yaşandı. En sonunda da M.S. 24'te yeniden Han hanedanı kuruldu (Kısakürek, 4. Kitap: 192-193) ve Çin yeniden bütünleşti. Mezopotamya'da ise Akkad İmparatorluğu kuruldu. Bundan sonra Mezopotamya'da Naram Sin ile birlikte kuzeyde Türki Krallığı'nın da içinde bulunduğu Hurri koalisyonu ile savaş vardı (Memiş, 2007: 51-71). Bu olayın Çin'deki karşılığı ise M.S. 73 yılında Pan Ch'ao(Ban Chao)'nun kuzeybatı seferidir (Kısakürek, 5. Kitap: 36). Burada kayda değer bir tesadüf, erken çağda Türki Krallığı'nın bulunduğu yerin geç çağdaki karşılığı olarak Türklerin yurduna tekabül etmesidir.

M.S. 200 yılına doğru Çin'de iç karışıklıklar başlamıştı (Kısakürek, 5. Kitap: 87-88). M.S. 220'de Han İmparatorluğu çöktü ve 3. yüzyılın sonlarına kadar Çin'de anarşi hâkimdi. Bu olayın erken çağdaki karşılığı M.Ö. 2150 - 2060 arası Guti istilasıyla bilinen Mezopotamya Ara devri (Memiş, 2007: 70-71) idi.

Bir sonraki benzer dönem; Mezopotamya'da M.Ö. 2060 - 1960 arası 3. Ur sülalesi ile geç çağda M.S. 265 - 420 arası Jin sülalesi idi. Bu dönemin sonlarına doğru Çin'de tüccar ve Budistlerden oluşan bir göç hareketleri ile kuzeyden gelen istilalar yaşanmaktaydı. Jin sülalesi, buna tedbir olarak istilacılara karşı sur yapısına sahip Budist manastırlar inşa ediyordu. Bu manastırlar ayrıca ticaret merkezleri olmuştu. M.S. 317'de ekonomik amaçlı kuzeyden güneye bir iç göç yaşanmıştı ve bu olay, eskiden beridir güneyde oturanlarla sonradan gelenlerin kavgasına dönüştü. Eskiler yenilere küçümseme amaçlı "Ch'eng" diyor, yeniler de eskilere "Wu-jen" ya da "Ch'i" diyordu. İki grup zamanda kültürel olarak farklılaşmaya başladı (Kısakürek, 5. Kitap: 114-118). Mezopotamya'da ise ilk yıllarda eğitim seferberlikleri başlamış, matematik, faiz, hukuk, astronomi gibi alanlar gelişmişti. Bunun yanında bu dönemde Çin'deki manastırları andıran Zigguratlar ve mabetler inşa edilmişti. İlerleyen yıllarda ise Mezopotamya'ya Martu adı verilen bir göç dalgası yaşanmış, Sümerliler de buna karşılık Martu duvarını inşa etmişti. Bu Martu göçleri, iş bulma amaçlı yapılan bir göç olmuştu (Memiş, 2007: 81-93). Son yıllarda ise bu devlet Jin sülalesi gibi isyanlarla ve istilalarla yıkılmıştı. Burada tarihçilerin birçoğu Martuları uzak coğrafyalardan göçen farklı bir kavim olarak görse de bizim kanaatimiz "Martu" kelimesinin tıpkı Çin tarihinde olduğu gibi, yeni gelenlere karşı küçümseme amaçlı bir ifadeden evrildiği şeklindedir.

Erken çağda M.Ö. 1960 - 1750 tarihleri arası Mezopotamya için birliğin sağlanamadığı İsin - Larsa devri olarak adlandırılır. Bu küçük devletlerin amacı kutsal kent Nippur'a hakim olmak ve Basra ticaretini ele geçirmektir (Memiş, 2007: 95-99). Bu olayların geç çağdaki yansıması Jin hanedanının yıkılmasından Tang hanedanının kurulmasına kadar olan ve birçok devletin birleşemeyip birbirleriyle savaştığı yaklaşık 150 - 200 yıllık bir dönemdir. Erken çağda kuzeyde zaman zaman Mezopotamya'yı istila eden bir Asur devleti (Memiş, 2007: 100), geç çağda da yine kuzeyde zaman zaman Çin'i istila eden Göktürk devleti vardı. Bu devletlerin bir diğer ortak özelliği, idari sistemlerinde görülmekteydi. Aynı dönemde Göktürkler yönetimi doğu ve batı diye ikiye ayırmıştır. Tapo Kağan zamanında doğuyu İşbara, batıyı Pu-li yönetiyordu (Kısakürek, 6. Kitap: 40-45). Asur'da, 1. Şamşi-Adad

döneminde de idare ikiye bölünmüştü. Her iki oğlunu da buraya yönetici olarak atamış, batıya (Mari) küçük oğlu Yaşmah Adad'ı, doğuya (Ekallatum) da büyük oğlu ve aynı zamanda velihaht prensi İşme-Dagan'ı göndermişti (Memiş, 2007: 180-183). İki devlet arasında tesadüfi bir şekilde isim benzerlikleri de görülmektedir. Bu tarihte Asur ile birlikte “dagan” unvanı, Göktürklerle birlikte, eskiyen Tanhu unvanı yerine “kağan” unvanı kullanılmaya başlanılmıştı. Örn. İşme Dagan, İşbara Kağan. Aynı benzerlikler Çinlilerdeki unvanlarla Sümerlilerdeki Sin/Lim gibi unvan benzerlikleridir.

M.S. 581 - 618 yılları arası Çin'deki Sui hanedanlığı Çin'i birleştirmiş, toprak, vergi, nüfus gibi sosyal alanlarla birçok reform yapılmıştı (Kısakürek, 6. Kitap: 59-60). Çinliler bu dönemde Göktürlere karşı üstünlük sağladı (Kısakürek, 6. Kitap: 60-62). 615 yılında büyük bir isyan yaşandı ve Çin'de Tang hanedanlığı kuruldu (Kısakürek, 6. Kitap: 101-102). Bu olayın erken çağdaki karşılığı, Hammurabi dönemi ya da Hammurabi öncesi Babil dönemi olarak gösterilebilir.

M.Ö. 1728 - 1686 yılları arası Hammurabi zamanında usta bir diplomasi ile Babil, Mezopotamya'nın hakimi olmuştur. Sümer kültürü tamamen yıkılmış, din birliği oluşturulmuş, sosyal ve hukuk alanlarında birçok yenilikler görülmüştür (Memiş, 2007: 112-119). Çin'de de aynı şekilde M.S. 618'de Tang hanedanlığı kuruldu. Bu hanedanlık zamanında toprak, vergi, nüfus, denetleme gibi birçok alanda reformlar yapılmıştı (Kısakürek, 6. Kitap: 102). Tang hanedanlığı daha sonra Türk yurdunda da hâkimiyetini artıracak ve Türkleri Çinlileştirecekti (Kısakürek, 6. Kitap: 130-131).

M.Ö. 1686'dan sonra Babil, sınırlarındaki kavimlerle sürekli savaş halindeydi. Aynı zamanda bir göç hareketleri de yaşanıyordu. M.Ö. 1584'ten sonra bazı reformlar yapılsa da Babil toplumunda çöküş başladı. M.Ö. 1550 yılında Hititler, Babil devletine son verdi. (Memiş, 2007: 119-125). Ancak buradaki Hititlerin coğrafi sebeplerden dolayı geç çağda karşılığının olmadığından yukarıda söz etmiştik. Onun yerine Çin'de de bu son dönemde Uygurlular ve Soğdlularca birçok defa istilaya uğramıştır. 874 yılında Tang soyu katledildi. 907 yılında “Sonraki Liang” hanedanı kuruldu. Daha sonrasında ise Şatolar tarafından “Sonraki Tang” hanedanlığı kurulmuştu. Bu hanedanın erken çağdaki karşılığı Kaslardır (Kısakürek, 8. Kitap: 38,89). 937 yılında kadar karışıklıklar devam etmiş, nihayet Song hanedanlığı iktidarı eline almıştı. Burada dikkate değer bir olay yaşanmış, 806'da Çinliler “jiaozi” adıyla kağıt parayı bulmuşlardı (Kısakürek, 9. Kitap: 7). Song dönemi, 11. yüzyılda kültürel anlamda oldukça parladı. Filozoflar, tarihçiler, şairler, bilim dernekleri, okullar bütün ülkeye yayıldı. Matbaanın da etkisiyle kitaplar çoğaltıldı (Kısakürek, 9. Kitap: 189-190). Kassitler döneminde de özellikle okulların çok yaygınlaştığını, eski edebi eserlerin toplanıp kopya edildiğini söyleyebiliriz (Memiş, 2007: 135).

M. Ö. 1255 - 1218 yıllarında Asur, Babil'i ele geçirdi (Memiş, 2007: 136). Bu olayın Çin tarihindeki karşılığı, M.S. 1125 yılında Cürcenlerin Pekin'i ele geçirip Mançurya merkezli Jin hanedanını kurmasıdır (Kısakürek, 10. Kitap: 64). İki tarih arasındaki belirgin benzerliklerden birisi de yakın dönemdeki Moğol fırtınası ile antik dönemdeki Asur fırtınası olmuştur. M.Ö. 1150-1100 yılları arasında özellikle Tiglat Pileser döneminde Asur, sınırlarını Fırat'ın batısına kadar ulaştırmıştı (Memiş, 2007: 192). Bu dönem Asur fetihleri incelendiğinde Kilikya'ya, Kuzey Suriye'ye, Kenan'a ve hatta Frig bölgesine kadar gidildiği görülmektedir. Bunun karşılığı olarak da Cengiz Han'ın yaptığı fetihler gösterilebilir. Cengiz Han, 1206 yılında Moğolları birleştirdi (Kısakürek, 11. Kitap: 112). Cengiz Han 1229'a kadar Orta Asya'yı birleştirip batı fethine başladı. 1236 ve 1237'de Moğollar, Volga Bulgarlarının bölgesini ele geçirildi (Kısakürek, 12. Kitap: 6). Bu istilalar olurken, Moğol istilasından kaçan boylar da önemli bir ayrıntıdır ki, antik çağdaki karşılığı M.Ö. 11 ve 10. yüzyıldaki Arami göçleridir. Sonuç olarak Moğollar, Doğu Avrupa ve Anadolu içlerine kadar ilerlemişti. 1276'da ise Çin'de Moğol dönemi başladı (Kısakürek, 12. Kitap: 129). Bu olayın öncülü ise,

Tiglet Pileser'den sonraki dönemde Babil'in yeniden Asur tarafından ele geçirilmesi olarak görülmektedir.

Her iki uygarlığın bilimsel benzerliklerine de değinirsek, hem Mezopotamya hem de Çin uygarlığında astronomi oldukça önemli bir yer tutuyordu. İlginçtir ki diğer komşu bölgelerden ve uydu uygarlıklarından çok ileri bir şekilde her iki uygarlıkta da astronomi sürekli geliştirilen bir alandı. Sümerler takvim nedeniyle gözlemler yaparken, Çin dinsel nedenlerle astronomi ile ilgileniyordu (Kısakürek, 1. Kitap: 175).

Her iki uygarlığın dili ve alfabetini de incelediğimizde, “Charles James Ball, Chinese and Sumerian” adlı kaynakta bu husus uzun uzun anlatılmıştır. Biz bu konuya sadece yüzeysel olarak değineceğiz. Sümerlilerin çivi yazısı, resimlerin zaman içinde sembolleşmesinden türemiş, daha sonra da bu semboller heceye dönüşmüştür. Erken dönemdeki yazılar kabaca yapılmış resim şeklindeydi. Sonraki evrelerde ise resim yazısından saf fonetik yazı dizgelerine dönüşecekti (Kısakürek, 1. Kitap: 108). Yazı sistemleri incelendiğinde her iki yazı da logogram, yani bir yazılı işaretin tek bir sözcüğü göstermesi tarzıyla birleşmektedir (Kısakürek, 1. Kitap: 109). Görüldüğü üzere yapı itibarıyla Sümer çivi yazısı ve Çince, aynı kategoridedir. Bunun yanında Sümerce ile Çince arasında da birçok yakınlık vardır ki yukarıdaki kaynak kitapta ve o kaynaktan yararlanılarak yazılmış (Alasya, 1937: 155-159) kitapta da bu yakınlık sayfalarca anlatılmıştır.

3.3. Erken Çağ Kenan ve Kuzey Suriye Tarihi İle Geç Çağ Anadolu ve Orta Asya Tarihi Arasındaki Benzerlikler

Bu konu başlığında M.Ö. 950 yılına kadar erken çağ Kenan ve Kuzey Suriye tarihi ile M.S. 1400'e kadar geç çağ Anadolu ve Orta Asya tarihi arasında benzerlikler incelenecektir. Çin tarihi incelenirken zaman zaman Orta Asya'ya da değinildiğinden o konuları yeniden burada işlemeyeceğiz. Bilinmesi gereken bir diğer husus da erken dönem Kenan ve Suriye tarihiyle ilgili veri eksikliğinden dolayı benzerlikleri daha geç bir tarihten başlatacağız.

Tablo 3. Erken Çağ Kenan ve Suriye ile Geç Çağ Anadolu ve Orta Asya Arasındaki Benzerlikler

Kenan ve Kuzey Suriye tarihi	Anadolu ve Orta Asya tarihi
Mısır'ın Asya'da genişlemesi	Orta Asya'da Arap fetihleri
Erken İbraniler	Oğuzlar
İsrail'e göçler	Selçukluların genişlemesi
Fenikeliler ve ticaret	Anadolu'da ticaret dönemi
Deniz Kavimlerinin istilasası	Haçlı seferleri
Asur istilasası ve Arami göçleri	Moğol istilasası ve Türk göçleri
Kenan'da hakimler dönemi	Anadolu'da tasavvuf dönemi
İsrail Krallığı	Erken Osmanlı dönemi

Levant bölgesindeki şehirlerin birçoğu kıyıya yakın olarak kurulduğundan geç çağ coğrafyası ile benzerlik kurmak oldukça zor olmuştur. Üstelik Eski Kenan uygarlığıyla Doğu Roma'yı karşılaştıracağımız net tarihi bilgiler olmadığından bu zorluğun derecesi daha da artmıştır. Ancak hem Anadolu bölgesi hem de Kenan bölgesi tarihteki büyük olguların yaşandığı, büyük istilaların ve büyük göçlerin görüldüğü, birçok farklı tipteki kültürlerin kesiştiği yer olması sebebiyle her iki coğrafya da diğer ülkelere göre kolayca sivrilebilen yerler olmuştur.

Kenan bölgesine yerleşmeden önceki İsraililer, çadırda yaşayan göçebelere. Yerleşiklerin emrinde paralı askerlik, memurluk gibi birçok işler yaparlardı (Kısakürek, 2. Kitap: 9). Tabii aynı şeyleri birçok göçebe kavimler yapmış olsa da geç çağda, coğrafi olarak İbranilerle benzerlik kurabildiğimiz kavim Oğuzlar olmuştur. Onlar da özellikle Abbasi dönemlerinde paralı askerlik, memurluk gibi birçok alanda aktifti. (Örn. Tolunoğlu Ahmet) Daha sonra İbranilerin Kenan bölgesine parça parça göçleri, özellikle İbrahim peygamberin Harran'dan güney Levant'a göçmesi ve daha sonra Yakup (İsrail) peygamberin Kenan bölgesine göçü, Selçukluların Orta Doğu'ya göçlerini anımsatmaktadır. Çünkü bu coğrafyanın geç çağdaki karşılığı, Orta Asya'dan Ön Asya ve Anadolu'ya göçleri işaret etmektedir. Elbette İbrahim peygamber ve daha sonrakilerle ilgili kesin bir tarihlendirme yapılmadığından bu benzerlik tam anlamıyla netleşmemiş olsa da periyodiklik kavramıyla düşünüldüğünde ve İbranilerin daha sonra bölgede büyük bir krallık kurmalarına giden süreçle, Oğuz boylarının Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadarki faaliyetleri bir araya getirildiğinde bu benzerlik ortaya çıkmaktadır. Mezopotamya ve Çin tarihinin benzerliklerine uygun bir şekilde Selçuklularla İbraniler arasında bazı isim benzerlikleri de saptanmıştır. Örnek olarak Selçuk Bey'in oğlu İsrail Yabgu (Arslan Yabgu) gösterilebilir. Aynı şekilde Yusuf peygamberin Mısır'da önemli mevkilere gelmesiyle, Oğuz Türklerinin Abbasiler içerisinde önemli mevkilere gelmesi arasında da bağlantı kurulabilir. Daha önceki konularda, geç çağdaki Türklerle Hurriler ve eski Asurlular arasında benzerlik kurulmuştur. Ancak burada İbranilerle benzerlik kurulan Türklerin tam anlamıyla sınırlarını çizemesem de "Oğuzlar", "Tasavvuf fikirlerinden etkilenmiş Müslüman Türkler" ve hatta "Alevi Türkmenler" gibi birçok tanım ile ifade edilmesi yanlış olmayacaktır. İbrahim'den önceki Hurri toplulukları nasıl Yahudi dininden farklı inançlara sahipse eski Oğuzların da Şaman inancı buna örnek gösterilebilir.

Siyasi anlamda benzerliğin kurulduğu ilk büyük olay, Deniz kavimlerinin Kenan bölgesi başta olmak üzere Mısır, Kıbrıs (Gözlü, 2011: 244) ve Orta Anadolu (Frig) bölgesini istila etmeleriyle (Ekin, 2017: 502) Haçlıların başta Orta Doğu olmak üzere, Kuzey Afrika, Balkanlar ve Baltık bölgesini istila etmeleridir. Burada, Fenikelilere de değinmek gerekmektedir. Fenikelilerle ilgili verilerin de kısıtlı olmasından dolayı birden fazla ihtimalle karşılaşmaktayız. O dönem Anadolu'da tüccarlık yapan, Tasavvuf fikirlerinden etkilenmiş Müslümanların dini görüşlerine uymayan, modern Baal'e tapan, daha sonraki yıllarda da okyanus ötesinde koloniler kuran bir kavim tanımlamasına uyan kavim olarak; Radhanitler, maddiyatı ön planda tutan Müslüman tüccarlar, Venedikli tüccarlar ya da o dönem Anadolu Türkmen sınıfının şiddetle çatıştığı devşirme Müslümanlar gösterilebilir. Bilindiği üzere Fenikeliler, Yunanlılardan daha önce koloni hareketine başlamıştı ve Yunanlılardan daha uzak bölgelerde koloni kurmuşlardı. Büyük İspanyol kolonileşmesinden önce Müslümanların Endonezya ve Malezya'da ticaret ağlarını kurması bu olayın karşılığı olarak görülebilir. Bunun yanında Yahudi Radhanitlerin de uzak bölgelerde ticaret ağları vardı. Ugarit, Kiev benzerliği ve Yahudi Hazar devletinin varlığı bu ihtimali de kuvvetlendirmektedir.

Siyasi anlamda benzerliğin kurulduğu ikinci büyük olay, Mezopotamya tarihinde de değinildiği Asur İmparatorluğu'nun kısa süreli de olsa batıda Frig, Kilikya, Levant bölgelerini istila etmesi ile Cengiz Han ve sonraki dönemde yaşanan Moğol istilasıdır. Elbette ki erken çağda Asur istilasını zamanında Kilikya ve Kenan bölgesine Arami göçleri yaşanmış (Sever, 2008: 131), Moğol istilasını zamanında da Anadolu ve Doğu Avrupa'ya yoğun bir şekilde Türkmen göçü yaşanmıştı.

M.Ö. 1200'den İsrail Krallığı'nın kurulmasına (yaklaşık M.Ö. 1025) kadar olan döneme Hakimler Dönemi denir. Bu dönemde merkezi bir otorite olmayıp kabileler kendi kendilerini yönetmiştir. Ayrıca bu dönemde peygamberlik iddiasında olan birçok kişi görülmüştür. Bu dönemde halkı birleştiren ve "hakim" adı verilen dini liderler de ortaya çıkmıştı. Halkın isteği üzerine bir kral seçilmesi gerekiyordu ve hakim Samuel, kral olarak Şaul'u seçti (Ay, 2011: 2). Tevrat'a göre Kral Şaul, Yahudi düşmanı olan Amalek toplumunu

yenmiştir. Şaul'dan sonra hakim Samuel, kral olarak Davut peygamberi seçti. Davut peygamber ilk olarak İsrail kabilelerini birleştirdi. İsrail Krallığı'nı kurup Calut'u öldürerek Filistinlileri ülkeden çıkardı. Daha sonra kuzeydeki kabileleri de topraklarına kattı. Davut'tan sonra yerine oğlu Süleyman geçti (Kısakürek, 2. Kitap: 124). İsrail Krallığı Süleyman peygamber zamanında da gücünü muhafaza etmiştir. Hakimler döneminin karşılığı, tarih olarak M.S. 1150 - M.S. 1325 arası, coğrafya olarak da Anadolu coğrafyasını işaret etmektedir. Anadolu bu tarihlerde Hakimler dönemine benzer bir süreci, Yunus Emre, Mevlana ve sonlara doğru Şeyh Edebali gibi önemli isimlerle yaşamıştır. Davut ve Süleyman peygamberin hüküm sürdüğü M.Ö. 1000 - 935 civarının tarihsel karşılığı ise M.S. 1350 - 1420 arası dönemdir ve Osmanlılar, tasavvuf felsefesiyle önce boyları birleştirmiş ve beylik kurmuş, sonra da Bizans İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmıştır. Kısa süre içerisinde de Anadolu ve Balkanlarda geniş topraklara sahip olmuştu. Sonlara doğru Osmanlılar Timur karşısında yenilgiye uğratılmış ve devlet yeniden bölünmüştü. Bu bölünme, İsrail Krallığı'nda da görülmüş ve devlet, Yehuda Krallığı ile Kuzey İsrail adıyla ikiye ayrılmıştı (Kısakürek, 2. Kitap: 139). M.Ö. 930'dan sonra özellikle Kuzey İsrail Krallığı'nda Baal kültü yayılmaya başlamıştır. Bu durumdan özellikle Kral Ahab ve eşi İzabel sorumlu tutulur (Olgun, 2014: 11). Ayrıca İzabel için "erkekleri hadım eden" ifadesi geçer. Bu dönemde İlyas peygamber bu Baal kültüne karşı çıkmıştır. Bu tarihler, aynı zamanda Osmanlı döneminde hadımın başladığı zamanlardır.

3.4. Erken Çağ Mısır Tarihi İle Geç Çağ Kuzey Afrika Tarihi Arasındaki Benzerlikler

Bu konu başlığında M.Ö. 950 yılına kadar erken çağ Mısır tarihi ile M.S. 1400'e kadar geç çağ Kuzey Afrika tarihi arasında benzerlikler incelenecektir. Bu tarih aralığının kısa tutulmasının sebebini yukarıda coğrafi keşiflere bağlayarak açıklamıştık. Ayrıca yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mısır tarihinin kuzey ağırlıklı kısımlarının döngüsel yansımaları görülmüştür. Onun haricinde güneyde yaşanan siyasi olayların karşılığı bulunamamıştır.

Erken çağ Mısır ile geç çağ Kuzey Afrika ile ilgili ilk benzerlik, M.Ö. 18. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan Hiksos istilasıyla İslam Devleti'nin yayıldığı 650'li yıllardır. Hiksoslar Asya'dan gelmiş ve Aşağı Mısır'ı işgal etmişlerdi (Kısakürek, 2. Kitap: 13). Benzerliği coğrafi açıdan daha genişlettiğimizde, erken çağdaki Sina yarımadasını geç çağdaki Arap yarımadasıyla eşleştirebiliriz. Bu fikirden hareketle, erken çağda Musa peygamberle geç çağda Muhammed peygamber arasında benzerlik kurabilirsek, yaygın kanının aksine, Musa peygamberin yaşadığı tarihin Hiksos istilasından hemen önce olduğu varsayılabilir. Mısır'da Hiksos hakimiyeti 100 yıl sürdü. Bu tarihten sonra Mısır'da iç karışıklıklar yaşanmış ve yeni gelenler, eskiyi tamamen yıkmaya çalışmıştır.

Bu iki dönem arasından dikkate değer bir diğer benzerlikler, her iki uygarlıkta da matematiğin ve tıbbın yükselişidir. İslamiyet'in yayılmasıyla beraber matematik ve tıp, Müslümanlar arasında 9. yüzyılda büyük bir yükselişe geçmişti. (Kısakürek, 7. Kitap: 210-211). Erken çağda ise, Kahun papirüsü, Smith papirüsü (Ceran, 2008: 34), Ahmes matematik papirüsü (Kısakürek, 2. Kitap: 15), Ebers papirüsü, Hearst papirüsü, Berlin papirüsleri (Ceran, 2008: 35) ve Karlsberg papirüsü örnek verilebilir.

M.Ö. 1550 yılında 1. Ahmes, Hiksosları yenip birliği yeniden sağlamıştır. Bu dönemde Levant bölgesi Mısır egemenliğindedir (Kuhrt, 2010: 415). M.Ö. 1507'den sonra Suriye'de şiddetli bir Mısır - Mitanni savaşları yaşanmıştır (Kuhrt, 2010: 477). Daha önce olması beklenen bu savaşların geç çağdaki karşılığı Türk - Arap savaşlarıdır. Mısırlıların, Levant ve Suriye'deki varlıkları dört evrede incelenebilir; Birinci evre, yıkıcı seferlerin yaşandığı M.Ö. 1552 - 1469 arası, ikinci evre Mısır devlet örgütünün dayatıldığı M.Ö. 1469 - 1403 arası, imparatorluğun oturtulduğu üçüncü evre M.Ö. 1403 - 1305 arası, son evre de M.Ö. 1305 - 1134 yılları arasındadır (Kuhrt, 2010: 419-420). Bu evrelendirmeleri geç çağa yansıttığımızda birinci evre erken Abbasi dönemini, ikinci evre parçalanmış ama kendi

sistemini Türklere kabul ettirmiş ve hatta yayılmasını amaç edindirmiş Abbasi dönemini, üçüncü evre Fatımiler dönemini, son evre ise Haçlı seferlerinin yoğun olarak yaşandığı Eyyubiler dönemini andırmaktadır.

Burada ilginç bir benzerlik, Mısır firavunları kendilerine eş olarak Mitannili prensesler alıyordu (Kuhrt, 2010: 384). Abbasi halifeleri de Harun Reşit'ten sonra kendilerine eş olarak Türk ve İranlı kadınlar almaya başladı (Kısakürek, 7. Kitap: 124).

M.Ö. 1450 yıllarında Mısır'ın Kıbrıs'ı ele geçirdiğine dair bazı bilgiler vardır. Bunun tam anlamıyla yerleşme olmadığı ve sadece yönettiği ifade edilmiştir (Gözlü, 2011: 302). Bu olayın geç çağdaki karşılığı olarak yaklaşık 900'lü yıllarda Arapların Selanik'i ele geçirmesi ve yağmalamasıdır.

İki çağ arasındaki bir diğer benzerlik, dinde reform girişimi olmuştur. M.Ö. 1353 - 1335 yılları arası 4. Amenofis ile birlikte Mısır'da tek tanrı inancı olan Aton inancını yaymaya çalıştı (Hornung, 2004: 109). O dönem Mısırının kabul edemeyeceği birçok geleneği kaldırdı. Kendisini de Aton'un oğlu ve ona eş bir tanrı olduğunu söyledi. İsmi de Akhenaton olarak değiştirdi (Kısakürek, 2. Kitap: 49-50). Bütün bu radikal uygulamalarla fetihlerin durması, halkın tepkisine yol açtı. İsyalar başladı. İsyalar bastırılrsa da sonunda Akhenaton öldü ve Mısır'da bir süre devam eden karışıklıktan sonra Aton'a ait her şey, yeni gelenlerce yok edildi (Kısakürek, 2. Kitap: 52). Bu olaydan 2350 yıl sonra Kuzey Afrika'da da benzer şeyler yaşanmıştır. Fatımi halifesi Hakim (M.S.996 - 1021) zamanında, birçok geleneksel İslam fikir ve ibadetlerine karşı çıkmış, Dürzi inancını getirtmiş ve tanrılığını ilan etmişti.

Yukarıda açıklanan coğrafi sebeplerden dolayı hem Hitit siyasi tarihinin hem de Mısır siyasi tarihinin geç çağda karşılığı bulunmamasından dolayı Kadeş Savaşı'nın da karşılığı bulunmamıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra erken çağda deniz kavimleri istilası yaşanacak ve bu istila Mısır'ı derinden etkileyecekti. Buna karşılık geç çağda da Haçlı Seferleri, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'nun siyasi haritasını tümünden değiştirecekti.

3.5. Erken Çağ Ege Tarihi İle Geç Çağ Orta ve Batı Avrupa Tarihi Arasındaki Benzerlikler

Bu konu başlığında M.Ö. 400 yılına kadar erken çağ Ege tarihi ile M.S. 1950'ye kadar geç çağ Avrupa tarihi arasında benzerlikler incelenecektir. Ege ile Avrupa tarihini karşılaştırmadan önce aradaki coğrafi modeli detaylandırdığımızda; Peloponnes yarımadası ile Fransa, Girit ile Güney İtalya, Atina ve İyonya ile Almanya, Batı Anadolu ve Frig bölgesi ile Doğu Avrupa, Kıbrıs ile de Balkanlar eşleşmektedir.

Akaldan önce erken dönem Yunanistan tarihi hakkında bilgiler kısıtlıdır. Aktarılan verilerden birisi, M.Ö. 3. binyılda Girit ve Kiklad adalarının merkezinde kurulmuş, ileri seviyede bir uygarlığın var olduğu bilgisidir. Hatta bu uygarlığın Peloponnes ve Anadolu'nun batısında nüfuz sahibi olduğu söylenmektedir (Kısakürek, 1. Kitap: 153). Buradaki siyasi yapı, geç çağda Batı Roma coğrafyasına tekabül etse de henüz net bilgi sahibi olmadığımız bir konu olduğundan Ege tarihini daha geç dönemden başlatacağız.

Tarihi bilgilerin az olduğu erken çağı daha iyi anlamak için, olaylara geç çağdaki perspektiften bakmak daha yerinde olacaktır. İlk olarak Avrupa siyasi haritasını önemli ölçüde değiştiren Kavimler göçünün karşılığına yoğunlaşalım. Erken çağ Ege dünyasında Pelasg, Kar ve Leleg gibi kavimlerin yaşadığı (Tekin, 2011: 41), 2. binyılda ise Luvilerin, hem Anadolu'da hem de Yunanistan'da kalıntılarının bulunduğu söylenebilir (Taşkın, 2014: 9). Doğudan gelen Luviler Avrupa Hunlarıyla, diğer kavimler (Memiş, 1995: 41-42) ise Hunların önüne kattıkları kavimlerle eşleştirilebilir. Daha sonra Peloponnes yarımadasına yerleşecek olan Akalar da (Memiş, 1995: 45) Franklarla karşılaştırılmalıdır. M.Ö. 1750 yılına kadar Peloponnes'de vanaks ve basilevs denilen beyler tarafından idare edilen polis devletleri dönemi yaşanmış, burada Ortaçağ Avrupası'nı andıran şatolar görülmüştür (Memiş, 1995:

44). Akalar, M.Ö. 1550 yılından sonra bölgeye yayılıp güçlenmiştir. Efes, Milet gibi Batı Anadolu kentleri de Akalar tarafından ele geçirilmişti (Ay, 2010: 29). Franklar da 800 yılında Avrupa'nın en geniş ve en güçlü imparatorluğu haline gelmişti. Göçebe Akalar, batıya şaman olarak gelmişler, kısa süre sonra Girit tanrılarının etkisi altında kalmışlardır (Kısakürek, 2. Kitap: 45). Bu olaylardan sonra Eskiçağ tarihçilerinin tartıştığı bir konu olan Ahhiyawa sorununa, döngüsel pencereden yaklaşılması kanaatindeyiz. 843 yılında Frank İmparatorluğu Batı, Orta ve Doğu Frank olacak şekilde nasıl üçe bölündüyse, aynı tarihlerde Aka da üçe bölünmüş olmalıdır. Peloponnes Akaları (Memiş, 1995: 45), Girit Akaları ve Doğu Akalar yani Ahhiyawalılar olarak ayrılabilir ve Akha/iyon kelimesinden hareketle iyon kelimesinin doğuda kullanıldığı şekliyle Yauna ya da Jawan (Boyana, 2011: 36) kelimesinden türetildiği düşünülebilir.

Hem Kenan tarihinde hem de Mısır tarihinde değindiğimiz Ege göçlerinin karşılığının Haçlı Seferleri olduğunu ifade etmiştik. Bu göçlerin kaynağı ile ilgili birçok tez ileri sürülse de (Ekin, 2017: 502) sonuç itibarıyla kaynağının Ege olduğu fikri hakimdir. Haçlı Seferleri çok yönlü bir kavramdır ve sadece Orta Doğu'ya indirgenmemelidir. Ön Asya'ya yapılan haçlı seferlerinin karşılığı Kenan ve Mısır'a yapılan Deniz Kavimleri istilasidir. Avrupa'yı ilgilendiren ve Baltık bölgesine yapılan Kuzey Haçlı Seferleri'nin karşılığı olarak Frig göçleri (Tekin, 2011: 91) gösterilebilir.

M.Ö. 1200 yılından itibaren Yunanistan'da Dor göçleri görülmektedir. Dorlar Aka bölgesini istila etmişti (Tekin, 2011: 53). Bu olayın geç çağdaki karşılığı, Fransa'nın büyük bir kısmını ele geçiren Angevin İmparatorluğu'dur.

Daha öncesinde Frigler belli belirsiz yaşarken, M.Ö. 800'den sonra güçlü bir siyasi yapıya bürünmüştü (Tekin, 2011: 91). Bunun karşılığı olarak geç çağ coğrafyasında Litvanyalılar ve Polonyalılar varken 1570 yılında Polonya-Litvanya birliğinin kurulması gösterilebilir. M.Ö. 725-675 arası da Frigler, Kimmer istilasına uğramıştı (Tekin, 2011: 91). Bu olayın karşılığı ise 1655 - 1660 yılları İsveç'in Litvanya topraklarını istila edip nüfusunu kırmaması (Tufan) gösterilebilir. Burada Lidya ve Frig tarihlerinde bir belirsizlik söz konusu olduğundan siyasi tarihi daha fazla ilerletmeden önemli bir benzerlikten daha bahsetmek gerekir. O da Lidyalılar'ın sikkeyi icat etmesiyle (Tekin, 2011: 87-90), İsveç Krallığı'nın banknotu icat etmesi gösterilebilir. Aslında sikkenin ilk olarak Babilliler tarafından bulunduğu ama yaygınlaşmadığını, buna paralel banknotun da Çinliler tarafından bulunduğunu onun da Çinlilerce yaygınlaştırılmadığı benzetimi yapılabilir. M.Ö. 546 yılında gelindiğinde artık Batı Anadolu, Perslerin eline geçti (Tekin, 2011: 93). Coğrafya ile ilgili varsayımdan yola çıkılarak Pers İmparatorluğu'nun bir karşılığı yoktur. Ancak yarattığı sosyal etkilerin yansımaları görülmüştür. Buradan hareketle bu olay, Rus İmparatorluğu'nun İsveç ve Litvanya toprakları üzerindeki egemenliğiyle örtüşebilir.

Erken çağ Ege tarihi ile geç çağ Avrupa tarihi arasındaki büyük benzerliklerden birisi de M.Ö. 750 - 550 arası Yunan şehir devletlerinin başlattığı kolonileşme hareketleri (Tekin, 2011: 70-77) ile Coğrafi Keşifler sonrası 1550'den sonra Batı Avrupa devletlerinin başlattığı sömürgecilik hareketleridir.

Erken çağdaki Panionia Birliği'nin karşılığı olarak geç çağda Avusturya eşleştirilebilir. M.Ö. 7. yüzyıla gelindiğinde Atina'da hareketlenmeler başlamıştı. Tiranlar, halk ayaklanmaları, kanunlar, sosyal olaylar aralıksız meydana geliyordu. M.Ö. 632'de Kylon, tiranlığını ilan etmişti ama kısa süre sonra başarısızlığa uğratılıp Atina'yı terk etti (Tekin, 2011: 78). M.Ö. 624'te Atinalı Drakon ceza hukuku üzerine yasalar düzenledi (Tekin, 2011: 80). Bu olayların geç çağdaki karşılığı olarak Prusya ve Almanya'da, özellikle 1. Friedrich dönemi, Prusya memleket hukuku gösterilebilir. M.Ö. 594 - 570 Solon reformları da Büyük Friedrich dönemi ile ilişkilendirilebilir.

Buradaki Atina'nın Almanya, Sparta'nın da Fransa'nın karşılığı olduğunu ilerleyen bölümlerde daha net anlaşılacaktır. Ancak erken çağda bir boşluk görülmektedir. Bu boşluk,

Fransız ihtilalinin erken çağdaki karşılığının olmamasıyla ilgilidir. En çok Peisistratos ihtilaliyle benzeşse de Peisistratos Atina'dadır. Napolyon'u, Napolyon'un Avrupa üzerindeki etkisini ve Fransa'nın Avrupa ve Rusya üzerindeki prestijini erken çağda anımsatacak tek bir kişi akla gelmektedir, o da Spartalı Lykurgos'tur. Lykurgos'un ne zaman yaşadığına dair birçok tez öneri sürülmüşse de kanaatimizce M.Ö. 550 yıllarında yaşamıştır. Herodot da Peisistratos zamanında bir Lykurgos isminden bahsetmiştir. Lykurgos ile birlikte Sparta askerinin üstünlüğü, Sparta'nın Atina ve Pers üzerindeki prestiji artmıştı. Lykurgos Sparta'da bir asker toplum yaratmış, yeni yasalar düzenlemiş, toplum düzeninde eşitlikçi bir anlayışı tercih etmişti. Bunların yanında katı bir eğitim sistemi de oluşturmuştur. Sparta merkezli bir Helen dünyasının hayalini kurmuştu (Dikyol, 2016: 190-204). Yine Derya Çıgıl Akyol tarafından ileri sürülen sistem, geç çağda Aydınlanma dönemi ve Fransız İhtilali yıllarında belirecekti (Dikyol, 2016: 190-204).

Lykurgos döneminde, M.Ö. 561'de Atina'da Peisistratos tiranlığı (Tekin, 2011: 78-79) vardı. Bu da Napolyon'un hakim olduğu Almanya'daki Ren konfederasyonunu anımsatmaktadır. İlerleyen yıllarda da Sparta'nın Atina'yı işgal ettiği yazılmıştır (Kısakürek, 3. Kitap: 63). M.Ö. 508'de Kleisthenes reformlarıyla Atina'da demokratik rejim oluştu (Tekin, 2011: 83-87). Bu olayın 2350 yıl sonraki karşılığı ise Frankfurt parlamentosuyla Almanya'nın yaşadığı değişimdir.

M.Ö. 499 yılında, Batı Anadolu'da bir isyan başladı. İonya isyanı adı verilen bu isyan Milet kentinde başlamış, daha sonra Batı Anadolu'daki birçok kent de bu demokratik isyana katılmıştı. Atina da bu isyanı destekliyordu (Tekin, 2011: 100-101). Hatta bu isyanın yankıları Kıbrıs adasında da duyulmuştu (Gözlü, 2011: 331-333). Ancak kısa süre sonra isyanlar birer birer bastırılacaktı. Bu olayın geç çağdaki karşılığı şüphesiz 1848 devrimleridir. Demokratik ve özgürlükçü talepleri olan bu isyanlar Almanya, Fransa, Avusturya, Polonya, İtalya, Romanya ve Macaristan'da görülmüştür. Sonuç itibariyle bu isyanları bastırarak bir "Pers İmparatorluğu" olmamış, devletler bu isyanları kendileri bastırmıştır. Burada Pers İmparatorluğu'nun ilk bölümlerde anlatılan coğrafi sebeplerden dolayı siyasi yansımalarının yaşanmayacağını, ancak sosyal olayların döngüye sadık bir şekilde devam ettiğini hatırlatmakta fayda görüyoruz. Örnek olarak M.Ö. 490'da Atinalılarla Presler arasındaki Maraton Savaşı'nın (Tekin, 2011: 102) geç çağdaki karşılığı tespit edilememiştir. Ancak bu tarihlerde Atina'daki demokrasiden imparatorluğa geçişi, özellikle Wilhelm ve Bismarck dönemlerindeki Almanya ile eşleştirebiliriz. M.Ö. 480 Thermopylia Savaşı, Salamis Savaşı, M.Ö. 479 Sparta-Pers Savaşları'nın geç çağda karşılığı bulunamamıştır. Ancak M.Ö. 478 - 477'de kurulan Atina Delos Birliği'nin (Tekin, 2011: 104) karşılığı 1871'de kurulan Alman İmparatorluğu'dur. M.Ö. 456'da Atina, Aigina ve Korint'i yenilgiye uğrattı. Spartalılar yenilgiyi kabul ettiler (Tekin, 2011: 108). Karşılık olarak, Prusya-Fransa savaşı gösterilebilir.

M.Ö. 431 - 404 yıllarında Spartalılarla Atinalılar arasında Peloponnes Savaşı yaşandı (Tekin, 2011: 108-113). Savaş sadece Peloponnes'de gerçekleşmemiş, zaman zaman Kıbrıs'a, zaman zaman Sicilya'ya kadar yayılmıştı. Peloponnes Savaşları'nın geç çağdaki karşılığı ise 1914 - 1945 yılları arasındaki dünya savaşlarıdır.

İki uygarlık arasındaki benzerliklerin şekillendiği bir başka alan ise dil olmuştur. Bölümün başında yaptığımız coğrafi model ile antikçağdaki Doric, Attic, Ionic, Arcado-Cypriot lehçelerinin coğrafi dağılımını, Latin, Alman, İskandinav, Roman dil gruplarının coğrafi dağılımını aynı karede düşündüğümüzde, siyasi ve sosyal tarih arasındaki benzerlikler daha rahat algılanabilir. Elbette, dili komşu dillerden tamamen farklı olan Frig/Litvanya benzerliği de daha iyi idrak edilebilir. Son olarak Avrupa'daki bilimsel ve felsefi gelişmelerin birçoğunun kaynağı, erken çağdaki Yunan felsefesidir. Nasıl Ortaçağ Avrupası, dinden pozitif bilimlere geçtiyse, antik Yunanlılar da yaklaşık 2350 yıl arayla mitolojiden felsefeye geçtiler.

En son olarak değinmediğimiz ve siyasi açıdan coğrafyanın dışında kalan bölgeleri de ele alırsak; Kenan bölgesi Yahudilerinin Asur ve Babil dönemi yaşadıkları katliamlar ve

göçleri, Osmanlı ve Timur dönemi Orta Anadolu Türkmenlerinin yaşadıklarıyla paralel düşünebiliriz. Babil dönemi lüks hayatın Osmanlı toplumundaki yansımaları, Pers döneminde Yahudilere tanınan hoşgörünün Osmanlıda yeniden Türkçülük hareketleri ile vatandaşlık kanunları üzerinden de düşünebiliriz. Onun haricinde Pers İmparatorluğu zamanında yapılan kral yolu ile Sibiryaya demiryolunu, satraplık sistemleri ile Asya'daki siyasi yapıyı, antik İtalya ile kuzeybatı Pasifik'i, Makedon etkisi ile NATO'yu, Yunancanın Ön Asya'ya yayılmasıyla İngilizcenin günümüzdeki yaygınlığını, küreselleşmeyi, İskender zamanında kurulan İskenderiye ile Neom şehrini başka türlü açıklayamayız.

SONUÇ

Döngüsel tarih anlayışı, bilimsel anlamda İbn Haldun ile başlamıştır. Spengler, bu anlayış için yeni bir model kurmuş ve bu modeli sınıflandırmıştır. Toynbee de Spengler'in modelindeki devir sayısını artırarak kendi modelini oluşturmuştur. Sorokin ise hem modelin coğrafyasını genişletmiş hem de iki model üzerine eleştirilerde bulunmuştur. Bu çalışmayla daha önce kurulan modellerin üzerine yeni varsayımlar inşa edilerek bu varsayımların tarih üzerinden analizi yapılmıştır.

Kurulan modelde ilk olarak erken çağ Mezopotamya tarihi ile Çin tarihi arasındaki benzerlikler ortaya çıkarılmıştır. Her iki uygarlıkta da astronominin yeri, siyasi tarihteki paralellikler, açılan okullar, kuzeyden gelen istilalar ve yeni hanedanlıkların kurulması, 2350 yıllık bir arayla gerçekleşmiştir. Hurriler ve daha sonraki Asurlular ve Mitanniler ile Türkler arasındaki siyasi, sosyal, idari bağlantılar keşfedilmiştir. Her iki göçebe toplumunda da ülkeyi sağ-sol olarak ikiye ayırması işlenmiştir. Bunun yanında daha önce Çince ve Sümerce arasında kurulan benzerliklere burada da değinilmiştir.

İkinci olarak erken çağ Kenan ve Suriye bölgesi ile geç çağ Anadolu ve Orta Asya bölgesi arasında benzerlikler belirlenmiştir. Göç yolları, istilalar, dini değişimler, peygamberler tarihi ve geç döneme yansımaları tespit edilmiştir. Özellikle Davut ve Süleyman peygamberin yaşadığı dönem, erken Osmanlı dönemi ile ilişkilendirilmiştir. Ege göçleri ve Asur istilasının Kenan'da yarattığı yıkım ve sonrasındaki hakimler dönemi ile Haçlı seferleri ve Moğol istilasının Anadolu'da yarattığı yıkım ve sonrasındaki tasavvuf dönemi arasında büyük benzerlikler tespit edilmiştir.

Üçüncü olarak dinin önem kazandığı antik Mısır ile İslam tarihi ele alınmıştır. Burada da Hiksoslarla Erken İslam Devleti ilişkilendirilmiştir. Daha sonra Mısır-Mitanni savaşları ile Arap-Türk savaşları arasında benzerlikler kurulup yine periyodik şekilde iki kavmin zamanla iç içe geçmesine değinilmiştir. Antik Mısır'da kendisini tanrı olarak gören Akhenaton ile Fatımi halifesi Hakim'in benzerlikleri tespit edilmiştir.

Dördüncü olarak erken dönem Ege dünyası ile geç dönem Avrupa dünyası arasında büyük benzerlikler tespit edilmiş, bu benzerliklerin siyasi yönünün diğer coğrafi bölgelerin aksine günümüzde de devam ettiği ifade edilmiştir. Yunan coğrafyasına yapılan Luvi göçleri, Aka göçleri, Dor göçleri, Frig etkisi, kolonileşme, demokratik hareketler, Sparta'nın konumu, Atina İmparatorluğu ve nihayet Peloponnes savaşları işlenmiş, bunun karşılığı olarak Kavimler göçü, Frank yayılması, Norman yayılması, Litvanya etkisi, kolonileşme, demokratik hareketler, Fransız İhtilali, Alman İmparatorluğu ve Dünya savaşları tespit edilmiştir.

Ege ve Avrupa tarihinin kendi içinde, Spengler'in ortaya attığı mevsimsel hareketler gibi zıtların birliği ilkesine dayanan farklı bir döngü keşfedilmiştir. Her iki dönemde de öncelikle göçebe istilası denilen tersine kolonileşme hareketleri yaşanmıştır. Bu olay erken çağda Pelasg, Leleg, Luvi ve Aka göçleriyle, geç çağda kavimler göçüyle açıklanabilir. Daha sonra her iki uygarlıkta da parçalanma hareketleri görülmüştür. Parçalanmadan sonra büyük kolonileşme hareketleri yaşanmış, ondan sonra da küreselleşme hareketleri başlamıştır. Özetle, uygarlık çarkı ilk olarak bütünleşme ile başlamış, sonra tersine kolonileşme

hareketleri gözlenmiş, ondan sonra parçalanma, sonra kolonileşme, sonra yeniden bütünleşme ve en son da yıkım ile sonlanmıştır.

KAYNAKÇA

Alasya, F. (1937), Türk kültürünün eskiliği ve genelliği. *Tarih Semineri Dergisi*, 1, 154-173.

Ay, Ş. (2010), Ahhiyawa Hitit ilişkileri. *Odü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 27-36.

Ay, Ş. (2011), İsrail ve Yahuda Krallıkları üzerine düzenlenen Asur seferleri. *History Studies* 3 (1), 2-14.

Aysevener, K. (2009), Antikçağdan günümüze tarih tasarımları, *ÇTTAD*, VIII/18-19:3-19.

Bıçak, A. (2005), *Tarih metafizikleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Boyana, H. (2011), İonyalılar ve İoniadaki kabile teşkilatlanması. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26 (1), 35-49.

Ceran, B. (2008), *Antik Mısır ve Eski Anadolu Uygarlıklarında Tıp*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Dikyol, D. Ç. (2016), Antik Yunandan bir eğitim modeli Sparta. *MJH* 6(2), 189-207.

Ekin, Ç. (2017), Yazılı kaynaklara göre Ege Göçlerine katılan kavimler. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2), 501-521.

Gözlü, A. (2011), *Kıbrıs eskiçağı ve jeopolitiği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Hornung, E. (2004), *Ana hatlarıyla Mısır tarihi*. çev: Zehra Aksu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 1. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 2. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 3. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 4. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 5. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 6. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 7. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 8. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 9. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 10. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 11. Kitap.

Kısakürek, A. & S. *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, 12. Kitap.

Köse, O. (2013), *Doğa bilimlerinin perspektifinden evrimsel ve döngüsel tarih*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Kuhr, A. (2010), *Eskiçağda Yakındoğu C.1*, çev: Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Memiş, E. (1995), *Aka medeniyetinin doğuşu gelişmesi ve çöküşü*. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10(1), 41-54.

- Memiş, E. (2006), *Eskiçağ medeniyetleri tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. (2007), *Eskiçağda Mezopotamya*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Olgun, H. (2014), Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi. *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji araştırmaları dergisi*, 11(2), 8-34.
- Sever, E. (2008), *Asur Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sorokin, P. A. (1997), *Bir bunalım çağında toplum felsefeleri*. çev: Mete Tunçay, 2. Baskı, İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Spengler, O. (1997), *Batının çöküşü*. çev: Giovanni Scognamillo & Nuray Sengelli. 2. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taşkın, S. (2014), Anadolu/Luvi hiyeroglifleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 08/2014, 147-158.
- Tekin, O. (2011), *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İstanbul: 5. Baskı. İletişim Yayınları.
- Toynbee, A. J. (2004), *Uygarlık yargılanıyor*. çev: Kasım Yargıcı & Mehmet Ali Yalman. İstanbul: Örgün Yayınevi.

**ÖRGÜTSEL ADALETİN PSİKOLOJİK SERMAYEYE ETKİSİ ÜZERİNE BİR
ALAN ARAŞTIRMASI**
A FIELD RESEARCH ON THE EFFECTS OF ORGANIZATIONAL JUSTICE ON
PSYCHOLOGICAL CAPITAL

Dr. Gökhan ULUDAĞ
Emniyet Genel Müdürlüğü

ÖZET

İş hayatı içerisinde çalışanların fiziksel ve psikolojik gelişmeleri son derece önemlidir. Bir işe başlayan çalışan ilk görev aldığı günden emekli olduğu döneme kadar çok farklı olaylarla karşı karşıya gelebilmektedir. Çalışanın bu olaylara karşı göstermiş olduğu davranışlar mesleki açıdan başarılı süreç yönetimiyle birlikte rütbe, terfi, ödül gibi başarılar elde etmelerine yol açabilirken yanlış davranışlar ise ceza almaları, görev yeri değişikliği ve hatta işten ayrılmalarına kadar çok sayıda olumsuz duruma yol açabilmektedir.

Çalışanların özellikle zor durumlar karşısında kontrollerini kaybetmeden görevine devam edebilmeleri ve işle ilgili hedefler belirleyebilmeleri gerekmektedir. Psikolojik sermayesi güçlü olan bireyler pozitif bakış açısıyla hareket edebilirler. Bu nedenle örgütlerde psikolojik sermayenin gelişimine yönelik uygulamalarda bulunmak gerekmektedir.

Örgüt içi gerçekleştirilen bazı uygulamalar çalışanları birçok açıdan pozitif olarak etkileyebilirken bazı uygulamalar ise çalışanları olumsuz etkileyerek hem bireyin kendisine hem de örgütün çıkarlarına zarar verebilmektedir. Örgüt yönetiminin çalışanların özellikle psikolojik açıdan güçlü bireyler olmalarını sağlayacak adımları desteklemeleri gerekmektedir.

Bir örgüt içerisinde adalet algısı da psikolojik sermayeyi etkileyen unsurlardan birisidir. Çalışanların görev yaptıkları örgütün üst yönetiminden beklentilerinin başında hiç şüphesiz adil yönetim uygulamaları gelmektedir. Kendisi ile aynı koşullarda çalışan ve aynı performansı sergileyen iki çalışanın farklı uygulamalara tabi tutulması (tayin, terfi, ücret vb.) çalışanların görev yaptığı örgütü sorgulamalarına yol açabileceği gibi bireysel olarak da bazı problemlere yol açabilir. Bu noktada örgüt yönetiminin politika ve uygulamalarında adil olmaları ve çalışanların bu şekilde algılamalarına dikkat etmesinde yarar olduğu düşünülmektedir. Çalışanların tam anlamıyla işe konsantre olmaları ve kafasını rahatsız eden adaletsizlik düşüncesine kapılmamaları örgütün çıkarları açısından göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.

Psikolojik sermaye üzerine gerçekleştirilen bu çalışmada örgütsel adaletin psikolojik sermayeye olan etkisi tespit edilmek istenmiştir. Bu kapsamda, Ankara ilinde faaliyet gösteren Kültür ve Turizm Müdürlüğü kurumunun personelleri üzerinde anket yoluyla veriler toplanmıştır. Araştırmanın neticesinde, örgütsel adalet ile psikolojik sermaye arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel adalet, psikolojik sermaye, üretkenlik

ABSTRACT

Physical and psychological development of employees in business life is extremely important. An employee who starts a job can face many different events from the day he takes office to his retirement. While the behaviors of the employee against these events may lead to success such as rank, promotion and reward along with professionally successful process management,

wrong behaviors can lead to many negative situations such as punishment, change of place of duty or even quitting.

In particular, employees should be able to continue their duties and set business-related goals without losing control over difficult situations. Individuals with strong psychological capital can act with a positive perspective. For this reason, it is necessary to make applications for the development of psychological capital in organizations.

While some practices carried out within the organization can affect employees positively in many respects, some practices may negatively affect employees and harm both the individual and the interests of the organization. Organization management needs to support steps to ensure that employees become particularly psychologically strong individuals.

The perception of justice within an organization is one of the factors affecting psychological capital. Undoubtedly, fair management practices are at the forefront of the expectations of the employees from the top management of the organization they serve. Subjecting two employees who work under the same conditions and perform the same performance with different practices (appointment, promotion, salary, etc.) It may cause employees to question the organization they are working in as well as individual problems. At this point, it is thought that it is beneficial for the organization management to be fair in its policies and practices and to pay attention to employees' perception in this way. It is a situation that should not be ignored in terms of the interests of the organization, because the employees are fully concentrated on the job and not behaved with the idea of injustice. The perception of justice within an organization is one of the factors that affect psychological capital.

In this study conducted on psychological capital, it is aimed to determine the effect of organizational justice on psychological capital. In this context, data were collected through surveys on the personnel of the Directorate of Culture and Tourism in Ankara. As a result of the study, a significant and positive relationship was found between organizational justice and psychological capital.

Keywords: Organizational justice, psychological capital, productivity

1.GİRİŞ

İnsan nüfusunun artışıyla birlikte yeni iş alanları ve yeni örgütler ortaya çıkmaktadır. Bu örgütlerin bir bölümü geniş halk kitleleri tarafından beğenilmekte ve tercih edilebilmektedir. Bir kısmı ise çeşitli nedenlerle rağbet görmemekte ve kısa bir süre sonra kapanabilmektedir.

Günümüzde faaliyet gösteren örgütler, meydana gelen değişimlere karşı sadece tepkisel davranmaya ya da yeni durumlara adapte olmaya çalışmamalıdır. Örgüt içinde yönetici konumunda bulunanlar değişimleri gerçekleştirecek olan rekabetçi üstünlük araçlarını kendi girişimleri ile oluşturmaları ve değişen koşullarda üstünlüğü elde tutmayı sağlamalıdır (Berberoğlu, 2013: 3). Üstünlüğü elinde tutmak isteyen örgütlerin çalışanların üretkenliklerine katkı yapan ve onları çalışmaktan alıkoyan unsurları çok iyi tespit ederek bu doğrultuda uygulamalara başvurmasında yarar olduğu değerlendirilmektedir.

Çalışanların kendilerini geliştirmelerinde ve örgütlerine katkı sağlamalarına yönelik ileri sürülen kavramlardan birisi de psikolojik sermaye kavramıdır.

Örgütlerin başarıyı yakalayabilmeleri için sadece ekonomik ve fiziki imkânlarını geliştirmeleri yeterli olmamaktadır. Çalışanların performansı, motivasyonu ve doyumunu oldukça önemlidir. Bunları gerçekleştirebilmek için de psikolojik durumları güçlendirilmeli, kapasitelerini yansıtabilmeleri için fırsatlar sunulması ve yeteneklerinin ilerletilmesi gerekmektedir (Kara, 2014: 3). Son yıllarda olumlu örgütsel sonuçlara yol açtığı düşünülen ve temelleri pozitif psikoloji hareketiyle irtibatlı olan psikolojik sermaye konusunda yapılan çalışmalarda artış olduğu gözlemlenmektedir (Shahnawaz ve Jafri, 2009: 79). İnsan psikolojisi insan hayatına yön veren çok güçlü bir unsurdur. Basit olaylar karşısında içine kapanan, umudunu kaybeden insanlar sahip oldukları yetenekleri dahi kullanamaz hale gelebilir. Bu duruma mukabil güçlü psikolojiye sahip bireyler herhangi bir konuda başarılı olamasa bile umudunu koruyarak yeniden deneyerek başarıyı yakalamak için çaba gösterirler.

Örgütler açısından önem arz eden diğer bir konu da örgütsel adalet anlayışıdır. Adalet hayatın her alanında olduğu gibi iş hayatı içinde de kritik bir yere sahiptir.

Örgütsel alanlarda “örgütsel adalet” kavramı, örgüt içinde yaşanan durumlarda yöneticilerin adil davranma durumunu belirtmek için kullanılmaktadır (Colquitt vd., 2001: 425). Bir örgüt içinde çalışanların kendilerine adil davranıldığını düşünmeleri birçok pozitif geri dönüşe yol açabileceği gibi haksızlık yapıldığını ve ayrımcılığa tabi tutulduklarını düşünmeleri ise birçok olumsuz durumu beraberinde getirebilir.

Çalışma alanı içerisinde adalet algılarının çalışanların davranışları ve tutumları üzerinde etki oluşturduğuna yönelik bulgular mevcuttur (Beugre ve Baron, 2001: 324). Bir örgütte çalışanların özellikle aynı pozisyonda çalışanların aynı iş sonucu ödül ve ceza açısından aynı uygulamaya tabi tutulması ideal olanıdır.

Örgütsel adaletin uygulandığı örgütlerde çalışanların hangi durumlar karşısında nasıl uygulamalarla karşılaşacaklarını bilmeleri nedeniyle örgütlerine olan bakış açılarının çok daha iyi olacağı değerlendirilmekte olup birçok açıdan hem örgüte hem de çalışanlara katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışanların psikolojik olarak kendilerini geliştirmeleri noktasında örgütün adalet anlayışının etkisinin olduğu öngörülmekte olup, bu çalışma ile örgütsel adaletin psikolojik sermaye üzerinde nasıl bir etkisinin olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.TEORİK ÇERÇEVE

2.1.ÖRGÜTSEL ADALET

Adalet kavramı insanlık tarihi boyunca var olmuş ve önemi üzerine çok sayıda vecize yapılmış kavramlardan birisidir. İnsanların ilk olarak aile içinde, sonrasında ise okul, iş ve sosyal hayatı içerisinde kendisine uygulanmasını beklediği bir olgudur.

İlk çağlardan günümüze kadar bahsedilmiş olan adalet kavramı, düşünürlerin farklı bakış açılarıyla yaklaştığı bir kavram olmuştur. Bu durumun altında yatan adalet duygusuna olan özlem olarak ifade edilmektedir. Adalet, insanların uyumlu bir şekilde yaşayabilmesinde zorunlu bir durum olarak belirtilirken, tam karşıtı olan adaletsizliğin ise karmaşanın ürünü şeklinde belirtilmektedir (Esener, 2002: 52-58). Adaletsizliğin olduğu yerlerde güçlünün zayıfı ezdiği bir düzen olduğu ve insanların haklarını savunmadığı ifade edilebilir.

Örgütsel adalet, bir örgüt içinde çalışanların kendilerine hangi düzeyde adil davranıldığı konusundaki algılarını ve bu algıların örgütsel çıktılarına ne şekilde etkilediğini kapsayan bir olgudur (Çöp, 2008: 16). Bu doğrultuda yöneticilerin kendilerini adil davrandıklarını düşünmelerinden ziyade altında çalışanların nasıl algıladıklarının daha önemli olduğu söylenebilir.

Örgütsel adalet örgütlerin ödül ve ceza verirken başvurdukları yönetim ve dağıtım şekilleri ile kuralları kapsayan normlardır. İnsanların adil olmayan bir şekilde maruz kaldıklarına olan algı ve inançları ise adaletsizlik şeklinde belirtilmektedir. Adaletsizliğin olduğu çalışma alanlarında verimlilik ve etkinliğin olmayacağı söylenebilir. Bu nedenle örgütsel adalet örgütlerin üst yönetimi tarafından dikkate alınması gereken bir olgu olarak değerlendirilmelidir (Duymuş, 2015: 1). Kendisi ile aynı koşullarda çalışan ve aynı performansı sergileyen iki çalışanın farklı uygulamalara tabi tutulması; ayrımcılığa maruz kaldığını düşünen çalışan tarafından işe karşı soğuma, üstlerine ve yönetimine karşı güven kaybı ve kendini işe motive etmekte zorlanma gibi durumlarla karşılaşması söz konusu olabilir.

Moorman (1991) örgütsel adaleti, çalışanların görev yaptıkları alanlarla ilişkili olarak tanımlamıştır. Örgütsel adalet, çalışanların görev yaptıkları alanlarda adaletli davranış beklentileri, bulamamaları halinde ise çalışanların işe olan tutum ve davranışlarında değişiklik gerçekleşip gerçekleşmemesidir (Sezgin, 2009: 26). Bir örgüt içinde çalışanlar örgütleri için emek ve zaman harcamaktadırlar. Buna mukabil olarak da örgüt tarafından para, rütbe ve statü gibi olanaklar elde edebilmektedirler. Çalışanlar elde ettikleri ve gayretlerini diğer çalışanlarla karşılaştırarak kafalarında adalet algısını oluşturmaktadırlar. Çalışanın örgütün adil davranmadığına kanaat getirmesi durumunda daha açık bir şekilde elde ettiklerinin verdiklerine göre az olduğundan emin olursa örgütün amaçlarına zarar vermesi söz konusudur (Yavuz,2010;304).

Örgütlerde üst yönetimin alt çalışanlarla olan ilişkilerinde ve uygulamalarında adil olmaları örgütün genel çıkarları açısından oldukça önemlidir. Nitekim bir çalışana karşı gösterilen normalin üzerinde taltif, birçok çalışmanı olumsuz etkileyerek, yaptıkları işe konsantre olmada zorluk yaşamalarına yol açabilir.

Örgütsel adalet, adil ve ahlaki uygulamaların örgüt içinde hakim kılınmasını içermektedir. Yapılan çalışmalarda örgütün politika ve işlemlerine yönelik olumsuz reaksiyonların, çalışanların herhangi bir karar verme işleminde, süreci adil olarak algılamaları durumunda daha az gündeme getirildiği belirtilmektedir (İşcan ve Naktiyok, 2004: 187).

2.2.ÖRGÜTSEL ADALETİN ALT BOYUTLARI

Örgütsel adaletin üç alt boyutu bulunmaktadır. Bunlar dağıtım adaleti, işlem adaleti ve etkileşim adaletidir.

2.2.1.DAĞITIM ADALETİ

Örgütsel adaletin alt boyutlarından birisi dağıtım adaletidir. Dağıtım adaleti bir örgütte görev yapanların kazandığı sonuçların adil olarak kabul edilmesi şeklinde belirtilmektedir. Örgüt kapsamında dağıtım adaleti verilen ceza ve ödüllerin, statü ve terfi imkânlarının ve ücretlerin çalışanlara sunulurken adil olarak algılanması şeklinde belirtilmektedir (Greenberg, 1990: 399). Adalet sağlanması ile ilgili ölçüt; çalışanın kabiliyet ve donanımının örgüte sağladığı yarar ile orantılı olarak, yöneticilerin verdiği karşılığın eşit işe eşit ücret, ödüllerin adil olarak dağıtılması, çalışma şartlarının daha iyi duruma getirilmesi ile örtüşmesidir. Çalışanların ödül konularında olumsuz kanaat taşımalarına yol açan üç neden bulunmaktadır. Ödül dağıtımında kararın sonuçlarını, resmi aşamaları, kararda etkili olan yöneticilerin anlayışlarını adaletsiz olduğunu düşünmeleridir (Yperen, 2000: 292). Bir örgüt içerisinde yönetici pozisyonunda bulunan kişiler altında çalışan kişileri ödüllendirirken ya da ceza verirken en çok dikkat edilmesi gereken konulardan birisi aynı pozisyonda çalışan kişilerin aynı olaylar sonucunda ödül ve ya cezaların eşit olması konusudur. Nitekim çalışanların kendilerini en çok kıyaslayacakları kişiler eşit pozisyonda çalışanlar olacaktır.

2.2.2.İŞLEMSEL (PROSEDÜR) ADALET

İşlemsel adalet boyutunda alınan kararların ne kadar dürüst ve doğru olduğuna yönelik adalet algısı söz konusudur. Bu adalet boyutunda terfi sistemi ve ücretlerin belirlenmesi gibi örgütsel faaliyetlere ilişkin çıktılar üzerine de yoğunlaşmaktadırlar (Colquitt, 2001:425-445). Konovsky, işlemsel adaletin nesnel ve öznel durumlarla ilişkili olduğunu ifade etmiş ve bunlara ilave olarak dağıtım kararlarının verilmiş şekline işaret etmiştir (Konovsky, 2000: 492).

Bu adalet türüne bakıldığında çalışanlara karşı gerçekleştirilen uygulamalarda kullanılan yol ve yöntemlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda çalışanların herhangi bir ödüllendirme durumunda ödülün büyüklüğü ya da küçüklüğünden ziyade ödül belirleme ve verme esnasında hangi usullerin uygulandığı daha ön plana çıkmaktadır. Örgütün uygulamalarında çalışanların herhangi bir şüphe ve endişe duymaması açısından; yöneticilerin çalışanlarla zaman zaman toplantılar yaparak iş ve işlemler hakkında çalışanları bilgilendirmesinin birçok sorunun önüne geçeceği değerlendirilmektedir.

2.2.3.ETKİLEŞİM ADALETİ

Etkileşim adaleti boyutunda; dağıtım kararının uygulanacağı çalışanlar ile dağıtım kaynağı arasında gerçekleşen etkileşimde nezaket, saygı vb. davranışlarla ilgili unsurları kapsamaktadır (Charash ve Spector, 2001:281). Etkileşim adaleti, yöneticilerin iş alanındaki çalışmaları ile ilgili çalışanların karşılaştıkları tutum ve davranışlarla ilgili bakış açıları bu boyut kapsamındadır (Liao ve Tai, 2006: 548). İnsanların üstlerinden çevresindeki insanlardan beklentileri arasında hiç şüphesiz nezaket gelmektedir. Onur kırıcı ve hakaret içeren tavırlarla üstlerinden hediye almanın insanları mutlu etmeyeceği bilinmelidir. Üstleri tarafından muhatap alınarak kendisine değer verildiğini düşünen çalışanın görevini daha istekli olarak yapacağı düşünülmektedir.

Etkileşim adaleti iki şekilde değerlendirilmektedir (Colquitt, 2001: 386). İlki, bireyler arası adalet; ast üst ilişkisi içerisinde ve diğer çalışanlara karşı sergilenmesi gereken davranışların saygı ve hoşgörü içinde gerçekleşmesidir. İkincisi ise; bilgilendirme ile ilgili kısımdır. Üstlerin örgütün faaliyetleri ile ilgili astlarına bilgi vermesi, korumak için adım atması, özlük ve sosyal haklar hususunda gerekli bilginin verilmesi ve çeşitli konularda bilgi alma hakkına saygılı olunmasıdır (Tutar, 2007: 99). Örgüt içinde gerçekleşecek uygulamalarda çalışanların bilgi sahibi olması ön hazırlık yapmaları ve kendilerini mekanizmanın bir parçası olarak algılamaları açısından önemlidir.

2.3.PSİKOLOJİK SERMAYE

İnsanlar yaşamlarının büyük bir bölümünü iş hayatı içerisinde geçirmektedirler. Bu nedenle iş hayatının insanların psikolojileri üzerinde ciddi bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. İş hayatı içerisinde meydana gelen sorunlar çoğu zaman insanların psikolojisini olumsuz etkilese de insanların psikolojik açıdan kendilerini geliştirebilmelerini sağlayan psikolojik sermaye kavramı da araştırılan konular arasında yer almıştır.

Luthans psikolojik sermayeyi insanların pozitif psikolojik gelişme durumu şeklinde tanımlayarak psikolojik sermayenin kişide kim olduğu sorusunun cevabına yanıt aradığını ifade etmiştir (Luthans vd., 2007a:3). İnsanlar sahip oldukları yeteneklerinin neler olduğunu normal şartlar altında fark edemeyebilirler. İş hayatı içerisinde insanların karşılaştıkları olaylar ve yeni tecrübeler bir insanın neleri başarabileceğini ve psikolojik açıdan yeni durumlara ne kadar hazır olduğunu gösterebilir.

Brandt vd. (2011:269) iş hayatı içerisinde çalışanlara karşı gerçekleştirilen olumsuz davranışlara dikkat çekmiş ve bu olumsuz davranışların giderilmesine yönelik çalışmalar yapıldığını vurgulamıştır. Halbuki çalışanlarla ilgili olumlu olarak bakan yaklaşımların da olması söz konusudur. Çalışanlar belli bir kapasitesi olan, kendisini geliştirebilen, yeni uygulamalara açık, görev yaptığı kuruma bağlı ve sorumluluk taşıyabilecek kişilerdir. Pozitif psikolojide, insanların sorunlarından ziyade iyi yönlerine odaklanan bir olgudur. İnsanların daha olumlu yönlerinin görülmesi noktasında, pozitif psikoloji biliminin örgütlere yararı bulunmaktadır. Pozitif psikolojik sermayenin öne sürülmesinde pozitif psikolojik davranışın rolü bulunmaktadır (Güler, 2009: 142-143). Bir örgütün içinde var olan insan kaynakları birimi tarafından çalışanların pozitif yönleri tespit edilerek bunları geliştirmeye yönelik çalışmalar yapılmasının hem örgüt açısından hem de çalışan açısından katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Psikolojik sermaye'nin bir örgüt içinde görev yapan kişinin gerçekleştirdiği faaliyetlerin örgütsel değişime olan etkilerini tespit etme hususunda önemli bir fırsat yakalamayı amaçladığı belirtilebilir (Beal, 2011: 45). Pozitif yönleri geliştirilen kişilerden elde edilen sonuçlar örgütün menfaatleri doğrultusunda ise bu uygulamalar örgütün tüm çalışanlarına yönelik gerçekleştirilebilir.

Psikolojik sermayenin insanların değişime ve gelişime açık olan özelliklerine odaklanması, insanların tecrübe ve bilgi düzeylerinin ilerlemesi ile birlikte kendisine karşı oluşturduğu değer düzeyinde de artışa yol açacağı değerlendirilmektedir (Luthans, vd. 2007b:543-544).

Pozitif psikolojik sermaye, pozitif örgütsel davranışın bir dalı şeklinde ortaya çıkmış ve onun özelliklerini en iyi yansıtan kavramdır. Kavramı oluşturan öz-yeterlilik, iyimserlik, umut ve dayanıklılığın bir arada toplanmasındaki ana unsur bunların ortak özellikleri olan görev ve amaçları gerçekleştirmede motivasyonel bir değer taşımalarıdır (Avey vd., 2008: 73). Geleceğe umutla bakan, kendisine güvenen, heyecanını kaybetmeyen ve zorluklar karşısında dik durabilen çalışanlar birçok açıdan rol model olabilirler.

2.3.1.PSİKOLOJİK SERMAYENİN ALT BOYUTLARI

Psikolojik sermayenin dört alt boyutu bulunmaktadır. Bunlar umut, iyimserlik, dayanıklılık ve öz yeterliliklerdir.

2.3.1.1.UMUT

MacInnis ve Mello (2005:2), umudu, henüz ulaşılamamış fakat ilerleyen zaman içerisinde arzu edilen hedeflerin yakalanacağına dair beklenti düzeyi şeklinde belirtmiştir. Umut, insanların başarıya arzusuna ilişkin pozitif motivasyon halini, planlı hedefleri gerçekleştirme yolunda insanların harcadığı çaba ve kararlılık ile bu hedefler için başvurabilecekleri farklı alternatifleri belirlemesidir (Jensen ve Luthans, 2006:261). İnsanlar herhangi bir konuda beklentilerini ve gerçekleştirebileceğine inandıkları şeyleri benim bir umudum var şeklinde dile getirebilmektedirler.

Umut kavramı, amaç odaklı ve amaçlara ulaşmak için plan yapılan motive eden bir durumdur. Yüksek umut seviyesine sahip olan kişiler, hedeflerine ulaşabilmek için çözüm yolları aramaktadırlar, örnek olarak olumsuz olarak yansıyan bir durumu dahi olumluya dönüştürebilmektedirler, olayları bütüncül olarak değerlendirerek çaba harcamaktadırlar (Erkmen & Esen, 2013: 24). İnsanların müracaat ettikleri konularda umut taşımamaları onları yeni adımlar atmak konusunda isteksizliğe ve tembelliğe itebilir bu nedenle umut taşımak oldukça önemlidir.

Yapılan araştırmalar sonucunda umut seviyesi yüksek kişilerin zorluk oranı yüksek hedefleri talep ettikleri ve bu hedefi gerçekleştirmek için alt hedefler planlayarak, amaçlarına ulaşmaya çalıştıkları tespit edilmiştir (Hefferon ve Boniwell, 2014:108).

2.3.1.2. İYİMSERLİK

Kişinin hedefine ulaşabilmesi için çaba göstermesine yönelik ısrarcı hareketlerde bulunmasını sağlayacak, yaşam içerisinde kişinin iyi şeylerle karşılaşacağına dair beklenti şeklinde ifade edilmiştir (Keleş, 2011: 347). İnsanların olaylar karşısında iyimser düşünceleri psikolojileri açısından oldukça önemlidir. İyimserliğin karşılığı olarak her şeye kötümser bakmak insanların yaşam enerjisini olumsuz etkileyebilir.

Genel anlamda iyimserliğin zaman odaklı olarak değişmeyen bir özelliği olduğu ileri sürülse de, Seligman öğretiler ve geliştirilebilir yönüne belirtmiştir (Luthans, 2005:274). İnsanlar bu noktada olaylara iyimser bakmaya yönelik çaba harcamalıdır.

Psikolojik sermayenin ihtiyacı olan iyimserlik olgusu gerçekçi ve esnek olmalıdır. Başarının yalnızca kendi tekelinde olduğu ve her şeyin kontrolünün elinde olduğu düşüncesiyle birlikte hataları dış etmenlere bağlama anlayışından uzak durulmalıdır. Psikolojik sermayede beklenen iyimserlik öz-disiplin, daha önce yaşanan olayları doğru analiz, acil durumlarda karar alabilme ve önleyici tedbirler alma şeklinde ders konumundadır (Luthans, vd. 2007a:96). Profesyonel anlamda iyimserlik kişinin üzerine düşenleri yaptıktan sonra meydana gelecek hadiselerle iyimser yaklaşmasını öngörmektedir. Yoksa her hangi bir çaba harcaman her şeye iyimser yaklaşmak gerçekle bağdaşmamaktadır.

2.3.1.3. DAYANIKLILIK/DİRENÇ

Psikolojik dayanıklılık, sıkıntı, çatışma durumu, iş belirsizliği, pozitif olarak belirtilebilecek terfi ve sorumluluğun artması durumlarında harekete geçebilme faaliyetidir (Avey vd., 2008: 4). Psikolojik dayanıklılık insanların olumsuz durumlar karşısında üstesinden gelebilme ve başarılı olabilme yeteneği şeklinde belirtilmektedir (Keleş,2011: 348). İnsanlar karşılaştıkları olumsuz durumlar karşısında zamanla direnç kazanabilmekte ve ilk başlarda zor gelen durumlar zamanla sıradanlaşabilmektedir.

Psikolojik dayanıklılığın geliştirilmesi mümkündür. Masten ve Reed (2002:74), dayanıklılığı net olarak hissedilen risk ve sıkıntı durumunda pozitif olarak bir adaptasyona olanak sağlayan

örgü şeklinde belirtmiştir. Masten ve arkadaşlarının bakış açısını baz alan Luthans vd.,(2007a:116-120), dayanıklılığın gelişmesindeki bileşenleri varlıklar, risk faktörleri ve değerler ve inanç şeklinde üç grupta ele almıştır. Karşılaşılan olumsuz hadiseler kişileri iş yapmaktan alıkoymamalı ve sorunları çözmeye yönelik alternatif yöntemler geliştirilerek, konsantreyi kaybetmemeye yönelik dayanıklılık geliştirilmelidir.

2.3.1.4.ÖZ-YETERLİLİK

Öz yeterlilik, kişinin kabiliyetlerinde ne düzeyde yetkin olmasından ziyade kendi kabiliyetlerine olan inancı ile alakadardır (Özkalp, 2009: 491). Öz yeterlilik kişinin bir işi gerçekleştirebileceği yönünde inancı şeklinde tanımlanırsa, buradan hareketle kişinin öz yeterliliği ne kadar üst seviyede olursa işin üstesinden gelebileceğine dair inancı da o derece yüksek olmaktadır. Bu doğrultuda öz yeterliliği düşük kişilerin karşılaştıkları zorluklar karşısında vazgeçme durumlarına karşılık yüksek düzeyde öz yeterliliği olanların bir işte başarılı olmak için daha fazla çaba harcadıkları tespit edilmiştir (Robbins, 2001:167). İnsanların bir işin üstesinden gelebilme noktasında kendi kabiliyetlerini bilmesi oldukça önemlidir. Fakat unutulmaması gereken unsur ise insanların o işin üstesinden gelme noktasında kendisine olan inancının tam olmasıdır. Bir konuya korkarak yaklaşmak kişinin işi sahiplenmemesine ya da işi kabul etmemesiyle sonuçlanabilir.

Örgütlerde kendini özyeterli olarak düşünen kişiler, belli düzeyde çaba harcamaları durumunda başarılı neticeler elde edebilirler. Ayrıca öz yeterliliği düşük seviyede olan kişiler kolaylıkla pes ederek vazgeçme eğilimi taşırlar (Stajkovic ve Luthans, 1998: 73). Bir işin bölümlerinden birisinin tespiti ve icrasından önce çalışanlar kabiliyet ve donanımlarını analiz etmektedirler. Kendisini ileri seviyede yeterli görenler her türlü zorlayıcı yöneme başvurabilmekte ve ısrarcı bir şekilde eylemlerini devam ettirebilmektedir (Stajkovic ve Luthans, 1998b: 69). Yöneticiler altında çalışan kişilerin hangi işleri layıkıyla yapabileceğini bilmeli ve çalışanlarının zor görevler karşısında çalışanlarının potansiyellerini ne seviyeye çıkarabileceğine yönelik çalışmalar yapmasında yarar olduğu düşünülmektedir.

Bandura (1977:191-215), öz yeterliliğin gelişimi ile ilgili kişilerin çocukluk yıllarından itibaren karşılarına çıkan olaylar ve mücadeleler sonucu sahip oldukları tecrübe ve yaşam içerisinde ki yeni tecrübelerin öz yeterliliği oluşmasına katkı sağladığını belirtmiştir.

3.ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

3.1.ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı, örgütsel adalet ve psikolojik sermaye kavramlarını incelemek ve örgütlerde görev alan çalışanlar arasındaki bu ilişkileri ortaya koymaktır.

Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye’de de devlet işlerinin sorunsuz bir şekilde yerine getirilmesi ve tüm halkın hizmet alabilmesi için görev yapan kurumlar mevcuttur. Bu kurumlarda çalışan kişilerin adalet algıları ne kadar yüksek olursa kendilerini geliştirmeleri ve değiştirmeleri de o kadar yüksek olacaktır. Bu doğrultuda psikolojik sermayeyi artıran unsurların tespit edilmesi oldukça önemlidir.

Bu araştırma da Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’nde örgütsel adaletin ne düzeyde olduğunun ölçülmesi, çalışanların psikolojik sermayelerini ne şekilde etkilediğinin tespit edilmesi açısından bu ilişkinin tespiti son derece önemlidir.

Literatürde örgütsel adalet, psikolojik sermaye ya da her ikisi üzerine gerçekleştirilen çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

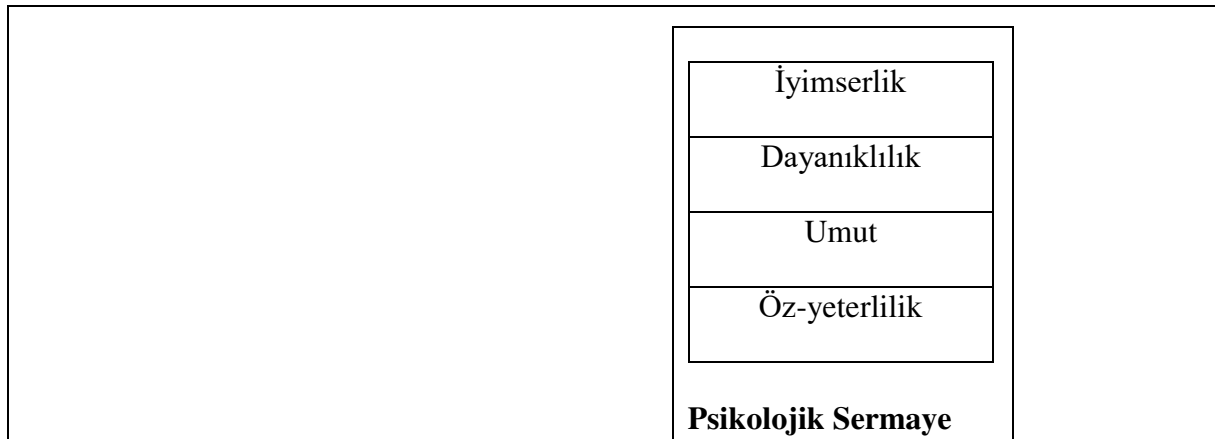
3.2.ARAŞTIRMANIN EVRENİ – ÖRNEKLEMİ

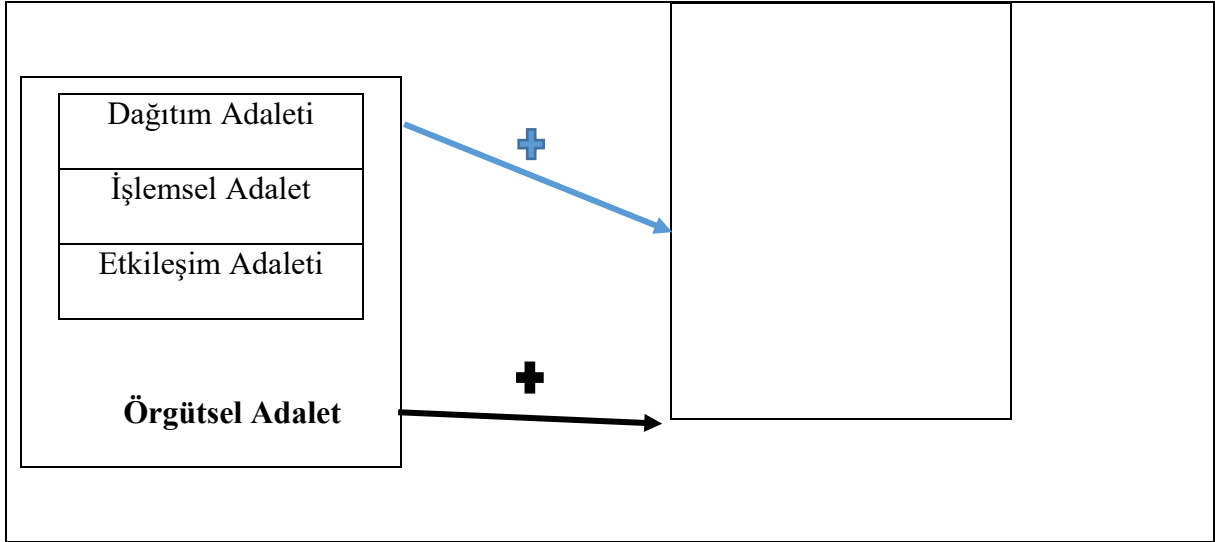
Araştırma evreni Ankara İlinde faaliyet gösteren Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün il merkezinde çalışan toplam 140 personelden oluşmaktadır. Kamu kurumunun il müdürü ile gerçekleştirilen görüşme sonucu gerekli izin alınarak, İl müdürlüğü bünyesinde çalışan personel marifetiyle anket soruları 125 personele dağıtılmış, anketler tamamlanmasının ardından tekrar toplanmıştır. Toplanan anketlerden cevaplanarak doldurulan 116 anket değerlendirilmiştir.

Ankara da İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü il merkezinde görev alan çalışanların bir kısmının periyodik olarak görev yapmaları sebebiyle, çalışan personele; kurumundaki biriminde hedeflenen zamanda ulaşılamaması araştırmada karşılaşılan zorluklardadır.

3.3.ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ VE MODELİ

- 1-) Örgütsel adaletin genel düzeyi ile psikolojik sermayenin genel düzeyi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 2-) Dağıtım adaleti boyutu ile iyimserlik boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 3-) Dağıtım adaleti boyutu ile dayanıklılık boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 4-) Dağıtım adaleti boyutu ile umut boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 5-) Dağıtım adaleti boyutu ile öz yeterlilik boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 6-) İşlemsel adalet boyutu ile iyimserlik boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 7-) İşlemsel adalet boyutu ile dayanıklılık boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 8-) İşlemsel adalet boyutu ile umut boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 9-) İşlemsel adalet boyutu ile öz yeterlilik boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 10-) Etkileşim adaleti boyutu ile iyimserlik boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 11-) Etkileşim adaleti boyutu ile dayanıklılık boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 12-) Etkileşim adaleti boyutu ile umut boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.
- 13-) Etkileşim adaleti boyutu ile öz yeterlilik boyutu arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

3.4.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE ÖLÇÜM ARACI

Çalışma anket yoluyla yapılmıştır. Anket formunun birinci katılımcıların yaş, cinsiyet, öğrenim durumu, medeni durum, iş tecrübesi ve görevi gibi özelliklerin yer aldığı demografik bilgileri içermektedir.

Araştırmada, çalışanların psikolojik sermaye düzeylerini tespit etmek amacıyla, Luthans, Youssef ve Avalio (2007) tarafından geliştirilen ve Çetin ve Basım (2012) tarafından Türkçe'ye uyarlanan 4 boyutlu ve 24 maddeden oluşan "Psikolojik Sermaye Ölçeği" kullanılmıştır. Psikolojik sermaye ölçeği; umut, öz yeterlilik, iyimserlik ve psikolojik dayanıklılık boyutlarından oluşmaktadır. Psikolojik sermaye ölçeğinin güvenilirlik düzeyi; 0,850 olduğu, umut alt boyutunun güvenilirlik düzeyi; 0,606 olduğu, iyimserlik alt boyutunun güvenilirlik düzeyi; 0,938 olduğu, dayanıklılık alt boyutunun güvenilirlik düzeyi; 0,979 olduğu, öz yeterlilik alt boyutunun güvenilirlik düzeyi 0,880 olduğu ve kullanım için uygun olduğu anlaşılmıştır. Çalışanların soruları 'kesinlikle katılmıyorum' dan (1) 'kesinlikle katılıyorum' a (5) uzanan 5 aralıklı likert ölçeği üzerinde cevaplamaları istenmiştir.

Araştırmada kullanılan örgütsel adalet ölçeği için Niehoff ve Moorman, (1993) tarafından geliştirilen bu ölçeğin Fatma Yıldırım (2007) tarafından Türkçe'ye çevrilerek uyarlaması yapılmıştır. Üç boyutlu olan anketin alt boyutları; dağıtım adaleti, etkileşim adaleti ve işlemsel adalettir.

Örgütsel adalet anketinin güvenilirlik düzeyi 0,843 düzeyinde hesaplanmış ve yüksek düzeyde güvenilir bir anket olduğu, alt boyutlarının güvenilirliği ise; dağıtım adaleti boyutu; 0,533 düzeyinde güvenilir olduğu, etkileşim adaleti boyutu; 0,833 düzeyinde güvenilir olduğu, işlemsel adalet boyutu; 0,723 düzeyinde güvenilir olduğu ve kullanım açısından uygun olduğu anlaşılmıştır. Çalışanların soruları 'kesinlikle katılmıyorum' dan (1) 'kesinlikle katılıyorum' a (5) uzanan 5 aralıklı likert ölçeği üzerinde cevaplamaları istenmiştir.

3.5.VERİLERİN ANALİZİ

Verilerin değerlendirilmesinde SPSS 21.0 istatistik programı kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler, araştırmanın amacı doğrultusunda çeşitli istatistik metot ve test teknikleri (frekans dağılımı, ortalama, t-testi, anova, regresyon, korelasyon) kullanılarak yorumlanmıştır.

Verilerin değerlendirilmesi, katılımcıların her bir soruya verdikleri cevapların toplam puanları üzerinden yapılmış olup, istatistikî anlamlılık düzeyi $p<0.05$ olarak kabul edilmiştir.

3.6.BULGULAR

Araştırmaya katılanların yüzdeler dilimini ve sayılarını tespit etmek amacıyla frekans alınmıştır.

Tablo 1. Demografik Değişkenlerin Frekans ve Yüzde Değerleri

Temel Demografik Sonuçlar		F	%
Cinsiyet	Erkek	71	61
	Kadın	45	39
Medeni Durum	Evli	73	63
	Bekâr	43	37
Eğitim Durumu	İlköğretim	3	2
	Lise	37	32
	Yüksekokul	22	19
	Lisans	46	40
	Lisansüstü	8	7
Yaş Aralığı	18-31	21	18
	31-41	33	28
	41-51	44	38
	51-61	18	16
Çalışma süresi	0-5 Yıl	11	10
	6-10 Yıl	39	34
	11-15 Yıl	11	10
	16-20 Yıl	17	15
	21 ve üstü	38	33
Görev Unvan	İşçi ve diğer	31	27
	Memur	60	52
	Şef- Birim Sorumlusu	15	13
	Uzman	5	4
	Şube Md. Şube Md Yrd.	5	4
Toplam			100

Araştırmaya katılanların % 61'i erkek olup sayısı 71'dir, % 39'u kadın olup sayısı 45'dir. Araştırmaya katılanların % 63' u evli olup sayısı 73'dür, % 37'si bekâr olup sayısı 43'dür. Araştırmaya katılanların % 2'si ilköğretim mezunudur, sayısı 3'tür, % 32' si lise mezunudur, sayısı 37'dir, % 19'u yüksekokul mezunudur, sayısı 22'dir, % 40'ı lisans mezunudur, sayısı 46'dır, % 7'si ise lisansüstü mezunudur, sayısı 8'dir. Araştırmaya katılanların % 18' i 18-31 yaş aralığındadır, sayısı 21'dir, % 28'i 31-41 yaş aralığındadır, sayısı 33'dür, % 38' i 41-51 yaş aralığındadır, sayısı 44'dür, % 16'sı 51-61yaş aralığındadır, sayısı 18'dir. Araştırmaya katılanların % 11.5'i 0-5 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 13'dür. % 10'sı 5-10 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 11'dir. % 15' i 10-15 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 17'dir. % 33'ü 15-20 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 38'dir. % 27'si 20 yıl ve üzeri süredir çalışmaktadır, sayısı 31'dir. Araştırmaya katılanların % 52'si işçi ve diğer olarak çalışmaktadır, sayısı 60'dır, %13' ü memur olarak çalışmaktadır, sayısı 15'dir, % 4'ü şef/birim sorumlusu olarak çalışmaktadır,

sayısı 5'dir, % 4'ü uzman olarak çalışmaktadır, sayısı 5'dir, % 4'ü ise şube md. ve şube md. yrd olarak çalışmaktadır, sayısı 5'dir.

3.6.1.FAKTÖR ANALİZİ

Tablo:2 Örgütsel Adalet için Faktör Analizi

KMO ve Bartlett Testi		
Örnekleme Yeterliliğine Yönelik Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Değeri	,836	
Bartlett Testi Sonuçları	Ki- Kare Değeri	1106,986
	Serbestlik Derecesi (sd)	190
	Anlamlılık Değeri (Sig.)	,000

Yapılan çalışmada anket soruları KMO testi doğrultusunda incelenmiş ve değeri 0,836 olarak belirlenmiştir. Örneklemin yeterliliği çok iyi olarak değerlendirilebilir.

Barlett testi sonuçları da ($p<01$); verilerin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Varyansın toplam % 79,934' sini açıklamaktadır.

Tablo:3 Psikolojik Sermaye için Faktör Analizi

KMO ve Bartlett Testi		
Örnekleme Yeterliliğine Yönelik Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Değeri	,634	
Bartlett Testi Sonuçları	Ki- Kare Değeri	909,181
	Serbestlik Derecesi (sd)	253
	Anlamlılık Değeri (Sig.)	,000

Yapılan çalışmada anket soruları KMO testi doğrultusunda incelenmiş ve değeri 0,634 olarak belirlenmiştir. Örneklemin yeterliliği çok iyi olarak değerlendirilebilir.

Barlett testi sonuçları da ($p<01$); verilerin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Varyansın toplam % 71,162' sini açıklamaktadır.

3.6.2.KORELASYON ANALİZİ

Verilerin normal olarak dağıldığı tespit edilen araştırmada; örgütsel adalet ile psikolojik sermaye arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır.

Tablo 4: Örgütsel Adalet ve Psikolojik Sermaye Arasındaki Korelasyon Analizi

Örgütsel Adalet Genel		Psikolojik Sermaye Genel	İyimserlik	Dayanıklılık	Umut	Öz Yeterlilik
	r	,524**				
p	,000					
Dağıtım Adaleti	r	,668**	,019	,473**	,448**	
	p	,000	,908	,002	,003	
İşlemsel Adalet	r	,690**	-,010	,906**	,431**	
	p	,000	,952	,000	,005	
Etkileşim Adaleti	r	,682**	-,038	,512**	,436**	
	p	,000	,812	,000	,004	

Örgütsel adaletin genel düzeyi ile psikolojik sermayenin genel düzeyi arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,524$ $p=0,000 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 1. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

Dağıtım adaleti boyutu ile iyimserlik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,668$ $p=0,000 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 2. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

Dağıtım adaleti boyutu ile dayanıklılık arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,19$ $p=0,908 > 0.05$). Bulgular araştırmanın 3. hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

Dağıtım adaleti boyutu ile umut arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,473$ $p=0,002 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 4. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

Dağıtım adaleti boyutu ile öz yeterlilik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,448$ $p=0,003 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 5. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

İşlemsel adalet boyutu ile iyimserlik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,690$ $p=0,000 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 6. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

İşlemsel adalet boyutu ile dayanıklılık arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r= -0,01$ $p=0,000 > 0.05$). Bulgular araştırmanın 7. hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

İşlemsel adalet boyutu ile umut arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,906$ $p=0,812 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 8. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

İşlemsel adalet boyutu ile öz yeterlilik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,431$ $p=0,000 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 9. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

Etkileşim adaleti boyutu ile iyimserlik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,682$ $p=0,000 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 10. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

Etkileşim adaleti boyutu ile dayanıklılık arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r= -0,038$ $p=0,812 > 0.05$). Bulgular araştırmanın 11. hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

Etkileşim adaleti boyutu ile umut arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,512$ $p=0,000 < 0.05$). Bulgular araştırmanın 12. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

Etkileşim adaleti boyutu ile öz yeterlilik arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur ($r=0,436$ $p=0,004 < 0,05$). Bulgular araştırmanın 13. hipotezinin doğruluğunu göstermektedir.

3.6.3.REGRESYON ANALİZİ

Tablo 5: Örgütsel Adaletin Genel Düzeyi İle Psikolojik Sermayenin Genel Düzeyi Arasındaki Doğrusal Regresyon Modelinin Bulguları

	Kareler top.	s.d.	Kareler Ort.	F	p
Regresyon	1,948	1	1,948	14,755	,000
Hata	5,149	39	,132		
Toplam	7,098	40			
R	,524	R ²	,274	Düz. R ²	,256

Tablo 6: Doğrusal Regresyon Modeli İçin ANOVA ve Belirleme Katsayısı Bulguları

	Katsayılar	std. Katsayılar	t	p
Sabit	3,048	,524	12,757	,000
Örgütsel Adalet	1,224		3,841	,000

Tablo 7: Örgütsel Adalet İle İyimserlik Arasındaki Doğrusal Regresyon Modelinin Bulguları

	Kareler top.	s.d.	Kareler Ort.	F	p
Regresyon	14,888	3	4,963	11,414	,000
Hata	16,087	37	,435		
Toplam	30,976	40			
R	,693	R ²	,481	Düz. R ²	,439

Tablo 8: Doğrusal Regresyon Modeli İçin ANOVA ve Belirleme Katsayısı Bulguları

Model	Katsayılar	Standartlaştırılmış Katsayılar	t.	Sig.
	B	Beta		
sabit	1,517		3,497	,001
Dağıtım adaleti	,076	,088	,184	,855
İşlemsel adalet	,311	,349	,470	,641
Etkileşim adaleti	,235	,266	,567	,574

Tablo 9: Örgütsel Adalet İle Dayanıklılık Arasındaki Doğrusal Regresyon Modelinin Bulguları

	Kareler top.	s.d.	Kareler Ort.	F	p
Regresyon	,196	3	,065	,236	,870
Hata	10,243	37	,277		
Toplam	10,439	40			
R	,137	R ²	,019	Düz. R ²	-,061

Tablo 10: Doğrusal Regresyon Modeli İçin ANOVA ve Belirleme Katsayısı Bulguları

Model	Katsayılar	Standartlaştırılmış Katsayılar	t.	Sig.
	B	Beta		
sabit	3,820		11,038	,000
Dağıtım adaleti	,163	,328	,497	,622
İşlemsel adalet	-,005	-,010	-,009	,993
Etkileşim adaleti	-,168	-,328	-,510	,613

Tablo 11: Örgütsel Adalet İle Umut Arasındaki Doğrusal Regresyon Modelinin Bulguları

	Kareler top.	s.d.	Kareler Ort.	F	p
Regresyon	8,055	3	2,685	56,757	,000
Hata	1,750	37	,047		
Toplam	9,805	40			
R	,906	R ²	,821	Düz. R ²	,807

Tablo 12: Doğrusal Regresyon Modeli İçin ANOVA ve Belirleme Katsayısı Bulguları

Model	Katsayılar	Standartlaştırılmış Katsayılar	t.	Sig.
	B	Beta		
Sabit	,587		1,741	,090
Dağıtım adaleti	,879	,905	10,742	,000
İşlemsel adalet	-,001	-,001	-,009	,993
Etkileşim adaleti	-,009	-,018	-,262	,795

Tablo 13: Örgütsel Adalet İle Öz Yeterlilik Arasındaki Doğrusal Regresyon Modelinin Bulguları

	Kareler top.	s.d.	Kareler Ort.	F	p
Regresyon	7,760	3	2,587	3,337	,030
Hata	28,679	37	,775		
Toplam	36,439	40			
R	,461	R ²	,213	Düz. R ²	,149

Tablo 14: Doğrusal Regresyon Modeli İçin ANOVA ve Belirleme Katsayısı Bulguları

Model	Katsayılar	Standartlaştırılmış Katsayılar	t.	Sig.
	B	Beta		
Sabit	2,513		5,405	,000
Dağıtım adaleti	,929	1,054	1,034	,308
İşlemsel adalet	-,805	-,890	-,745	,461
Etkileşim adaleti	,265	,283	,400	,691

Örgütsel adaletin genel düzeyi ile psikolojik sermayenin genel düzeyi arasındaki doğrusal regresyon modelinin anlamlılığı ANOVA testi ile incelenmiştir. ANOVA testine göre model

istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre örgütsel adaletin genel düzeyi ile psikolojik sermayenin genel düzeyi, dağıtım adaleti boyutu ile umut arasındaki ilişki, doğrusal regresyon modeliyle incelenebilir. Ayrıca örgütsel adaletin genel düzeyi için model açısından R^2 katsayısı 0,274 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, psikolojik sermayenin genel düzeyinin değişkenliğinin % 27' sinin doğrusal regresyon modeli aracılığıyla örgütsel adalet tarafından açıklandığını göstermektedir. Umut için model açısından düzeltilmiş R^2 katsayısı 0,821 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, umut değişkenliğinin % 82'sinin doğrusal regresyon modeli aracılığıyla örgütsel adalet tarafından açıklandığını göstermektedir.

Örgütsel adaletin genel düzeyi ile psikolojik sermayenin genel düzeyi arasındaki doğrusal regresyon modelinin katsayılarının tahmini bulgulara göre, Örgütsel adaletin genel düzeyi katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre psikolojik sermayenin genel düzeyi Y, örgütsel adaletin genel düzeyi X_1 ile gösterilirse doğrusal regresyon modeli;
 $Y = 3,048 + 1,224 * X_1$ olarak elde edilir.

Örgütsel adaletin genel düzeyi 1 birim arttığında psikolojik sermaye 1,22 birim artacaktır. Örgütsel adalet ile umut arasındaki doğrusal regresyon modelinin katsayılarının tahmini bulgulara göre, Örgütsel adaletin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre umut Y_2 , dağıtım adaleti boyutu X_2 ile gösterilirse doğrusal regresyon modeli;
 $Y_2 = 1,258 + 0,879 * X_2$ olarak elde edilir.

Dağıtım adaleti boyutu 1 birim arttığında umut boyutu 0,87 birim artacaktır.

4.SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma örgütsel adaletin ve alt boyutları olan dağıtım adaleti, işlemsel adalet ve etkileşim adaletinin psikolojik sermaye ve alt boyutları olan umut, iyimserlik, dayanıklılık ve öz yeterlilik üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nde uygulanan çalışma neticesinde; örgütsel adaletin genel düzeyinin, psikolojik sermayenin genel düzeyi üzerinde ve dağıtım adaleti boyutunun umut boyutu üzerinde pozitif ve anlamlı bir ilişkisi olduğu ve etkilediği tespit edilmiştir.

Yapılan çalışma ile örgütsel adaletin genel düzeyi ile psikolojik sermayenin genel düzeyi arasında bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin katsayısının R^2 değeri 0.274 olduğu tespit edilmiştir. Örgütsel adalet, psikolojik sermayeyi % 27 seviyesinde açıklamaktadır. Örgütsel adaletin genel düzeyi 1 birim arttığında psikolojik sermayenin genel düzeyi 1,22 birim artacağı, dağıtım adaleti boyutu 1 birim arttığında umut boyutunun 0,87 birim artacağı görülmüştür.

Örgütsel adalet ile psikolojik sermaye arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışma daha önce yapılan Çelik vd.,(2014), Bıyıkbeyi, (2015) ve Mert ve Şen, (2019)' ün yapmış oldukları çalışmaları destekleyici niteliktedir.

Örgütler için son derece önemli olan insan unsurundan daha fazla yararlanmak için çalışanların kendilerini daha fazla geliştirmeleri ve yenilemeleri gerekmektedir. Bu noktada psikolojik sermaye çalışanların pozitif yönlerini artırması ve her zaman umutlarını korumaları ve karşılaşılan güç durumlarda yılmadan mücadele edilmesi için anahtar rol oynamaktadır.

Psikolojik sermayenin alt boyutlarına bakıldığında umut, iyimserlik, öz yeterlilik ve dayanıklılık boyutlarından oluştuğu görülmektedir. Bu boyutların çalışanlara yönelik uygulanabilecek yöntem ve uygulamalarla ölçülebileceği değerlendirilmektedir. Bu sayede örgütlerin insan kaynakları birimleri aracılığıyla çalışanlarını eksik ve başarılı yönlerini tespit ederek; başarılı yönlerini daha fazla ilerletmeye, eksik yönlerini ise gidermeye yönelik eğitim

ve uygulamalar gerçekleştirilebilirler. Bu faaliyetlerin belirli dönemlerde tekrar etmesinin de yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

Yapılan çalışma ile psikolojik sermayenin örgütsel adalet ile pozitif ilişkisinin bulunması; örgüt yöneticilerinin adil davranmalarına ve bunun çalışanlar tarafından algılanmasına özen göstermeleri gerektirdiğini göstermiştir. Adalet algısı sadece iş hayatında değil hayatın tamamında insanların görmek istediği bir olgudur. Bu nedenle yöneticiler hem insani ilişkiler gereği hem de psikolojik sermaye üzerinde ki etkisinden ötürü örgütsel adaleti gerçekleştirmeye yönelik davranışlar geliştirmelidir.

Yapılan çalışma ile örgütsel adaletin ve psikolojik sermayenin ilişkisi incelenmiştir. Bundan sonraki çalışmalarda; bu kavramların birbirleriyle ya da diğer kavramlarla olan ilişkileri incelenerek literatüre katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- 1-) Avey, J. B., F. Luthans ve C. M. Youssef. (2008). The Additive Value of Positive Psychological Capital in Predicting Work Attitudes and Behaviors. *Journal of Management*. 36, 430-452.
- 2-) Avey, J. B., Luthans, F., Smith, M. ve Palmer, N. F. (2010). Impact of positive psychological capital on employee well-being over time. *Journal of Occupational Health Psychology*, 15 (1): 17-28.
- 3-) Bandura, A. (1977). Self-Efficacy: Toward A Unifying Theory Of Behavioral Change. *Psychological Review*, 84, 191-215
- 4-) Berberoğlu, N. (2013).”Psikolojik Sermayenin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerinde Etkisi: Bir Alan Araştırması”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- 5-) Beal, L. (2011). A Case Study of The U.S. Army Human Resources Command in Army Business Transformation: Measuring Psychological Capital, Resistance to Change, and Organizational Citizenship Behavior to Understand the Role of Positive Organizational Behavior in the Context of Organizational Change. Doktora Tezi. Michigan: Lawrence Technological University.
- 6-) Beugré, C. D. ve Baron, R. A. (2001). Perceptions of systematic justice: The effects of distributive, procedural, and interactional justice. *Journal of Applied Social Psychology*, 31(2), 324–339
- 7-) Brandt, T., Gomes, J. F. S. ve Boyanova, D. (2011). “Personality and Psychological Capital As Indicators of Future Job Success? ”, *LTA*, 3(11) : 263-289.
- 8-) Charash, Y. C. ve Spector, P. E.,(2001); ”The Role of Justice in Organizations: A Meta-Analysis”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Cilt: 86, Sayı:2, 278–321,

- 9-) Colquitt, J. A., Conlon, D. E., Wesson, M. J., Christopher O. L.H., Porter, ve Yee N..K., (2001).“Justice At The Millennium: A Meta-Analytic Review Of 25 Years Of Organizational Justice Research” (Elektronik Versiyon). Journal Of Applied Psychology. 86(39), 425-445.
- 10-) Çöp, S. (2008) “Türkiye Ve Polonya'da Turizm Sektörü Çalışanlarının Örgütsel Adalet Ve Örgütsel Bağlılık Algılarına İlişkin Bir Uygulama”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara,
- 11-) Duymuş, R., (2015) Örgütsel Adalet ve Tükenmişlik Arasındaki Etkileşimin Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma (Eskişehir’de Bir Kamu Hastanesi Örneği) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Toros Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- 12-) Erkmen, T. ve Esen, E. (2013). “Psikolojik Sermaye Ölçeğinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, Öneri, 10(39): 23-30.
- 13-) Hefferon, K. ve Boniwell, I., (2014). Pozitif Psikoloji Kuram, Araştırma ve Uygulamalar (Positive Psychology Theory, Research and Applications), Çev.Doğan, Tayfun, 1.basımdan çeviri, Nobel Akademik Yayıncılık.
- 14-) Greenberg, J. (1990). Organizational Justice: Yesterday, Today And Tomorrow. Journal Of Management, 16(2), 399-432.
- 15-) Güler, B. K. (2009). “Pozitif Psikolojik Sermaye: Tanımı, Bileşenleri ve Yönetimi” (Ed. Aşkın Keser, Gözde Yılmaz, Şenay Yürür), Çalışma Yaşamında Davranış Güncel Yaklaşımlar, İzmit: Umuttepe Yayınları.
- 16-) İşcan, Ö. F. ve Nartiyok, A., (2004); Çalışanların Örgütsel Bağdaşmalarının Belirleyicileri Olarak Örgütsel Bağlılık Ve Örgütsel Adalet Algıları, Ankara Üniversitesi S.B.F. Dergisi, Cilt: 59, Sayı:1,182– 201.
- 17-) Jensen, S.M. ve Luthans, F. (2006). Relationship between entrepreneurs psychological capital and their authentic leadership. Journal of Managerial Issues.
- 18-) Kara, A. U. (2014). “Pozitif Psikolojik Sermaye İle Bireysel Performans İlişkisi”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- 19-) Keleş, N. H. (2011). “Pozitif Psikolojik Sermaye: Tanımı, Bileşenleri ve Örgüt Yönetimine Etkileri”, Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 3 (2), 345-350.
- 20-) Konovsky, M. A. (2000). Understanding Procedural Justice and Its Impact on Business Organizations. Journal of Management, 26 (3): 489-511.
- 21-) Liao, W. C. ve Tai, W. T. (2006) “Organizational Justice, Motivation to Learn, and Training Outcomes” Social Behavior and Personality, 34 (5): 545-556.
- 22-) Luthans, F. (2005), Organizational Behavior, 10.Ed., McGraw-Hill, New York.
- 22-) Luthans, F, Carolyn M. Youssef, C.M. ve Avolio B. J (2007a), Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge, Oxford University Press, New York.

- 23-) Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B. ve Norman, S. M. (2007b), “Positive Psychological Capital: Measurement and Relationship with Performance and Satisfaction”, *Personnel Psychology*, Vol. 60, 541-572.
- 24-) MacInnis, D. J. ve Mello, G. E (2005), The Concept of Hope and Its Relevance to Product Evaluation and Choice. *Journal of Marketing* c.69: 1-14.
- 25-) Masten, A. S. ve Reed, M. G. J. (2002), “Resilience in Development”, *Handbook of Positive Psychology*, Ed. C. R. Snyder, S. J. Lopez, Oxford, UK, Oxford University Press.
- 26-) Robbins, S.P., (2001), *Organizational Behavior*, Prentice Hall, NJ.
- 27-) Stajković, A. D. ve Luthans, F. (1998). Social Cognitive Theory And Self-Self Efficacy: Going Beyond Traditional Motivational and Behavioral Approaches, *Organizational Dynamics*, 26, 62–74.
- 28-) Sezgin, O., (2009). Exploring The Relationship Between The Concepts of Organizational Culture, Organizational Justice and Organizational Citizenship Behavior. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- 29-) Shahnawaz, M. G. ve Jafri, H. (2009). Psychological capital as predictors of organizational commitment and organizational citizenship behavior. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 35 (Special Issue): 78-84.
- 30-) Özkalp, E., (2009) “Örgütsel Davranışta Yeni Bir Boyutları”, 17. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildirii Kitabı (Editör: Ömer Torlak), Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 491-498.
- 31-) Tutar, H. (2007). Erzurum’da Devlet ve Özel Hastanelerde Çalışan Sağlık Personelinin İşlem Adaleti, İş Tatmini ve Duygusal Bağlılık Durumlarının İncelenmesi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 12 (3), 97-120.
- 32-) Yavuz, E.(2010).” Kamu ve Özel Sektör Çalışanlarının Örgütsel Adalet Algılamaları Üzerine Bir Karşılaştırma Çalışması”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (2) 2010, 302-312.
- 33-) Yperen, N. W., Hagedoorn, M., Zweers, M. ve Postma, S., (2000). Injustice and Employees’ Destructive Responses: The Mediating Role of State Negative Affect. *Social Justice Research*, 13 (3): 291-312.

ÖRGÜTSEL SESSİZLİĞİN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK ÜZERİNE ETKİSİ İLE İLGİLİ BİR ALAN ARAŞTIRMASI
A FIELD RESEARCH ON THE EFFECT OF ORGANIZATIONAL SILENCE ON ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP

Dr. Gökhan ULUDAĞ
Emniyet Genel Müdürlüğü

ÖZET

Çalışma hayatı içerisinde, örgütlerin en büyük isteklerinden birisi de çalışanlarının herhangi bir talep, baskı ve zorlama olmadan kendi iradeleri ile işlerini yerine getirmeleridir. Nitekim baskı ve ceza yöntemleri ile çalışanları daha fazla zorlamanın kısa süreli olarak işe yarayabileceği düşünülse de uzun vadede çok farklı sorunların da ortaya çıkabileceği unutulmamalıdır. Örgütlerin sert uygulamalara girmeleri prestijleri açısından da arzu edilen bir durum değildir. Bu doğrultuda modern yaklaşımlardan yararlanılmasında yarar vardır. Modern yaklaşımlar sayesinde çalışanlar motive edilerek normalde yapabilecekleri işlerden çok daha fazla performans ortaya koyabilmektedirler. Çalışanların daha fazla özverili çalışmalarına yol açan anlayışlardan birisi de örgütsel vatandaşlık anlayışıdır.

Örgütsel vatandaşlık anlayışında, çalışanlar gönüllü olarak kendi istekleri doğrultusunda örgütlerine katkı sağlamaktadırlar. Örgütsel vatandaşlığın örgüt içerisinde yaygınlaştırılması ve örgütsel vatandaşlığa olumsuz etki eden unsurların azaltılması gerekmektedir. Çalışanların örgütsel vatandaşlık anlayışı içerisinde fedakârlık yaparak çalışmasının önünde engel teşkil eden bazı durumlar da bulunmaktadır. Örgütsel sessizlik de örgütsel vatandaşlığa olumsuz etki eden unsurlardan birisidir ve çalışanların örgüt içerisinde gördükleri olumsuz durumları görmezden gelme ve konuşmama halindedir. Birçok çalışan görev yaptığı alanla ilgili gerek uzman olmasından dolayı gerekse yıllardır çalışmış olmanın verdiği tecrübeden dolayı üst yönetimin işle ilgili göremediği sıkıntıları ve çözüm önerilerine sahip olabilmektedir. Örgütün bu sorunları tespit edebilmesi ve en kısa sürede çözüm üretmesi için çalışanların herhangi bir çekince yaşamadan görüş ve önerilerini dile getirebilmeleri gerekmektedir. Çeşitli nedenlerle çalışanların susması ve görüşlerini söylemekten imtina etmeleri; örgüt açısından yararlı bir durum değildir. Bu noktada örgütün gerekli tedbirleri almaları ve çalışanların korkmadan kendilerini ifade edebilme konusunda çalışanları cesaretlendirmeleri gerekmektedir.

Örgütsel sessizlik ile ilgili olarak yapılan bu araştırmada, örgütsel sessizliğin çalışanlar üzerinde örgütsel vatandaşlığa etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda, Ankara ilinde faaliyet gösteren İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nün personelleri üzerinde anket yoluyla veriler toplanmıştır. Araştırmanın sonucunda, örgütsel sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında anlamlı ve ters yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler; Örgütsel sessizlik, örgütsel vatandaşlık, verimlilik

ABSTRACT

In the working life, one of the biggest desires of the organizations is that their employees do their own work without any demand, pressure and coercion. As a matter of fact, it should be kept in mind that even though pushing the employees with pressure and punishment methods may work for a short period of time, it may occur in the long term with many different problems. It is not desirable for organizations to engage in harsh practices in terms of their prestige. In

this respect, it is beneficial to benefit from modern approaches. Thanks to modern approaches, employees are motivated to perform much more than they normally can. One of the insights that led employees to work more selflessly is the understanding of organizational citizenship.

In the sense of organizational citizenship, employees voluntarily contribute to their organizations according to their wishes. Organizational citizenship should be expanded within the organization and the factors that negatively affect organizational citizenship should be reduced. There are also some situations that pose an obstacle for the employees to work by making sacrifices within the sense of organizational citizenship. It is one of the factors that negatively affect organizational citizenship in organizational silence and is the state of ignoring and neglecting the negative situations that employees see in the organization. Many employees may have business problems and suggestions that top management cannot see due to the expertise in the field they work for and the experience of working for years. In order for the organization to detect these problems and produce solutions as soon as possible, employees should be able to voice their opinions and suggestions without any reservations. For various reasons, employees are silent and refrain from saying their opinions; it is not a useful situation for the organization. At this point, the organization should take the necessary measures and encourage employees to express themselves without fear.

In this study about organizational silence, the effect of organizational silence on organizational citizenship was tried to be determined. In this context, data were collected through surveys on the personnel of Provincial Directorate of Food, Agriculture and Livestock operating in Ankara. As a result of the study, it was found that there is a significant and opposite relationship between organizational silence and organizational citizenship.

Keywords; Organizational silence, organizational citizenship, productivity

1. GİRİŞ

Yönetim anlayışı içerisinde örgütlerin kendilerini geliştirmesi ve hizmet verdiği sektör içerisinde arzu ettiği başarıya ulaşabilmesi için sürekli üreten bir yapıya sahip olması ve ürettiklerinin birçok kişi ya da kuruluş tarafından beğenilmesi oldukça önemlidir.

Bir örgütün yeni adımlar atması için öncelikle yöneticilerinin yeni fikirler üretmesi gerekmektedir. Yöneticilerin görev alanının alt pozisyonlarda çalışanlara göre kıyaslandığında daha geniş olması ve büyük resim üzerine odaklanmaları nedeniyle alt birimlerde çalışanların görebileceği ve çözümler sunabilecekleri konulara vakıf olamama durumu içerisinde olabilirler.

Örgütlerin elde etmek istedikleri hedef ve başarıları çalışanların sadece kendilerine biçilen rol tanımları ve davranışları göstererek gerçekleştirmek mümkün bir durum değildir. Bu doğrultuda çalışanların örgütün etkinliğini ve verim düzeyini artırmaları, çalışanların rol tanımlarında belirtilmeyen, normalden fazlasını gerektiren rol davranışlarını, açıkçası örgütsel vatandaşlık davranışlarını (ÖVD) sergilemeleri ile mümkün hale gelmektedir. ÖVD çalışanların kendi rızaları ile görev yaptıkları örgüte katkı sağlamak amaçlı gerçekleştirdikleri ve yerine getirmediklerinde herhangi bir ceza almadıkları gönüllülüğe dayalı davranışlar olarak belirtilmektedir (Podsakoff vd., 2000: 513).

Örgütsel başarıları yakalayabilmek noktasında önemli bir etken olan ÖVD' nin aksine başarının önünü tıkayan ve sorun olarak karşımıza çıkan örgütsel sessizlik kavramı, örgüt içinde etkili bir iletişim ağı oluşturulmasının önüne geçen ve bilgi akışını sekteye uğratan bir durumdur. 20. Yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan örgütsel sessizlik insanların görev yaptıkları iş alanı ile ilgili görüş, düşünce, öneri ve teknik uzmanlıklarını bilinçli bir şekilde saklamaları olarak belirtilmektedir (Çakıcı, 2007: 149). Görev yaptığı örgüt içinde bir çalışanın uzmanlık alanıyla ilgili konuşmaması, uzmanlığının faydalarını etkisiz hale getirecektir.

İlk başlarda örgütsel bağlılık kavramıyla bağlantılı olduğu düşünülen örgütsel sessizlik kavramı ilerleyen zaman içinde çalışanların örgütü ilgilendiren konularda görüşlerini gizli tutmaları nedeniyle negatif bir davranış şeklinde değerlendirilmiştir. Örgütsel sessizliğin örgüt içerisinde yeniliğe engel olması ve çalışanlar arasında huzursuzluklara yol açması ve iş akışını olumsuz etkilemesi gibi çok sayıda soruna yol açtığı belirtilmiştir (Erigüç, Özer, Turaç ve Songur, 2014: 134). Sessizlik durumu ilk bakışta her ne kadar doğal bir durum olarak gözükse de bazen çok şey anlatabilme ve bu durumun altında birçok olumsuzluk yer alabilmektedir.

Günümüz dünyasında çalışanlardan beklentiler arasında örgütsel sürece, alınan kararlara ve faaliyetlere daha fazla katılmaları bulunmaktadır (Gül ve Özcan, 2011: 108). Birçok örgüt rekabet alanı içerisinde üstünlük elde edebilmek için çalışanlarının uyumlu çalışmalarını bilmelerine rağmen isteyerek ya da istemeden çalışanların sessizliğine yol açabilmektedirler. Çalışanların sessizliği önceleri itaat olarak algılansa da günümüzde işe uzak durma ve tepkisel bir davranış olduğu değerlendirilmektedir (Bildik, 2009: 4).

Örgüt içerisinde çalışan kişiler örgütlerine daha fazla katkı sağlamak için örgütleri ile ortak bir birliktelik hissetmesi ve gönüllülük esasına dayalı olarak hiçbir beklentisi olmadan hizmet etmekten haz alması gerekmektedir. Bunu yaparken de kendisini vatandaş olarak hissettiği örgütü ile ilgili görüşlerini korkusuzca dile getirebilmesi ve yapıcı eleştirilerde bulunabilmesi gerekmektedir. Çalışanların sessizlik içinde olduğu bir örgütte çalışanların örgüt adına risk alarak fedakârlık yapmasını beklemek gerçekçi bir durum değildir.

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. ÖRGÜTSEL SESSİZLİK

Örgütlerin en önemli unsurlarından birisi çalışanlardır. Bir örgütün fiziki imkânları ekonomik geliri ne kadar iyi olursa olsun örgütün amaçlarına hizmet edecek çalışanlara sahip olmadığı müddetçe örgütün hedeflerini gerçekleştirebilmesi oldukça zordur. Bir örgüt içinde çalışanların

örgütü daha iyi bir noktaya taşıyabilmek için örgüt içinde değiştirilmesi gereken konuları ve sorunları yöneticilerine aktarması gerekmektedir. Çalışanların bunları gizleyerek sessizliğe kapılmaları örgütün menfaatine olmayacaktır.

Örgütsel sessizlik, çalışanların pozitif olarak gelişme ve daha iyi bir noktaya ulaşmak doğrultusunda işle ilgili teknik ve davranışsal hususlarda bilinçli bir şekilde fikirlerini dile getirmemesi ve sessizleşmesi olarak belirtilebilir (Çakıcı, 2007:149). Morrison ve Milliken (2000:707) örgütsel sessizliği; çalışanların görev yaptığı alanda, sorun olarak değerlendirdiği hususlarda ki düşüncelerini ve endişelerini, bilinçli bir şekilde yönetime iletmemesi ve kendi içinde saklaması şeklinde belirtmiştir. Başka bir ifadeyle; örgütsel sessizlik, örgüt için önem arz eden bir durum halinde gereken refleksi sergilememeyi, hiçbir şey söylememe ya da çok az konuşma tutumunu yansıtmaktadır (Henriksen ve Dayton, 2006: 1540). Çalışanların bilinçli olarak susma davranışı sergilemesi örgütleri açısından iyi bir durum değildir ve yönetici pozisyonundaki kişilerin üzerinde durmaları gereken bir konudur.

Örgütün sahip olduğu ahlaki kurallardan dolayı çalışanlar, küçük görülme, iş arkadaşları ya da yöneticileri ile arasının açılmasını istememesi, korkması ve karşı karşıya gelmemek için sessiz kalabilmektedirler (Alparlan ve Kayalar, 2012: 137). Çalışanları sessizliğe iten birçok farklı neden olabilir. Örgütsel sessizliğin altında yatan nedenlerin araştırılmasında yarar olduğu düşünülmektedir.

İnsanlar kendi rızaları doğrultusunda sessiz kalabildikleri gibi rızaları dışında da sessiz kalma eylemi içinde de bulunabilmektedir. İnsanlar bilinçdışı olarak bastırılan sesi, bilinçli olarak saklanan sesi ve bilinçli olarak bastırılan sesi söyleme dönüştürememektedir (Olgun, 2017: 77).

Örgütler için olumsuz anlam ifade eden örgütsel sessizlik kavramının karşıtı örgütsel ses olarak belirtilmektedir. Örgütsel ses; çalışanların örgütlerine yarar sağlamak için tüm bilgi birikimiyle fikirlerini, görüşlerini çekinmeden ifade etmeleridir (Alioğulları, 2012: 5). Çalışanların görüşlerini içtenlikle dile getirebildikleri “ örgütsel ses” örgütlerin ilerlemesinde büyük bir öneme sahiptir. Şeffaf bir iletişim ağının kurulmadığı ve sorunlara karşı kayıtsız kalınan bir ortamda birçok ciddi problem ortaya çıkabilmekte ve örgütsel sessizlik oluşabilmektedir (Banerjee ve Somanathan, 2001: 189). Çalışanlar uzun yıllar boyunca aynı birimde görev yapması sonucu uzmanlaşabilmektedir. Uzmanlık o iş ile ilgili ufak ayrıntılara dahi hakim olabilmeye yol açmaktadır. Çalışanların bu birikimini sakınmadan dile getirmeleri ve örgütsel ses’ i gerçekleştirmeleri için gerekli ortam oluşturulmalıdır.

Çalışanların sessizliği tepkisel bir hareket olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tepkisel hareketler; yöneticiler çeşitli nedenlerle güvenilmemesi, konuşmanın riskli bir davranış olarak görülmesi, geçmişte yaşanan tecrübeler, ikili ilişkilerin bozulacağı korkusu, itaat etme anlayışı, her şeye razı olma ve sağır kulak sendromu şeklinde ifade edilebilir (Kılıçlar ve Harbalioğlu, 2014: 329-330).

Örgütsel sessizlik birçok araştırmacı tarafından incelenen bir konu olmuş ve farklı nedenlerle ortaya çıkması nedeniyle alt boyutları ile birlikte ele alınmıştır. Van Dyne ve diğerleri (2003:1366-1368) kabul edilmiş sessizliği teslimiyet doğrultusunda, korunma amaçlı sessizliği korku neticesinde kişinin kendisine gelebilecek tehditlere karşı koruma anlayışıyla ve koruma amaçlı sessizliğin ise sessiz kaldığında örgüt ve çalışanların yararına olacağı düşünülerek görüşlerini ifade etmemesi şeklinde belirtmiş ve üç boyutta açıklamışlardır.

Sessizlik hem insanlar üzerinde hem de örgütler üzerinde etkiye sahip olan bir durumdur. Jensen (1973) sessizliğin beş adet ikilemlilik işlevi olduğuna işaret etmiştir. Bu ikilemliler şu şekildedir (Pinder ve Harlos, 2001:338):

- ✓ Sessizlik insanların bir araya gelmesinde hem de uzaklaşmasında rol oynamaktadır.
- ✓ Sessizlik insan ilişkilerinde hem zarar verebilecek hem de onarabilme özelliğine sahiptir.
- ✓ Sessizlik hem bilgi paylaşımı yapmakta hem de gizleyebilmektedir.
- ✓ Sessizlik hem derin bir düşünce içinde olmanın hem de hiçbir şey düşünmemenin göstergesi olabilmektedir.
- ✓ Sessizlik hem onaylamanın hem de karşı çıkmanın işareti olabilmektedir

Örgütler içerisinde görev yapan çalışanlar farklı nedenlerle sessizliğe bürünebilmektedirler. Örgütsel sessizliğe iten etkenler şu şekilde belirtilebilmektedir (Durak, 2014: 94):

- Yöneticiler tarafından olumsuz geri dönüş yapılabileceği korkusu,
- Yöneticilerin çalışanlara ilişkin ve örgüt yönetimine yönelik örtük inançları
  - Çalışanların çıkarıcı ve güvenilmez olduğu inancı,
  - Çalışanların lehine iyi olanı zaten yöneticilerin düşündüğü inancı,
  - Örgütsel sessizliğin, örgütsel sağlığın işareti olarak değerlendirmeleri,
- Yöneticilerin kendi istekleri doğrultusunda örgütsel yapı ve politikalar uygulamak istemeleridir.

2.2.ÖRGÜTSEL SESSİZLİĞİN BOYUTLARI

Örgütsel sessizliğin boyutları üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar; kabullenici sessizlik, korunmacı sessizlik ve korunmacı sessizliktir.

2.2.1.KABULLENİCİ SESSİZLİK

Çalışanlar görev yaptıkları birim içinde çok farklı nedenlerle görüşlerini ifade etmemektedirler. Bunlar; çalışanın görüşlerinin dinlenilmeyeceği, dinlense bile değerlendirilmeyeceği düşüncesi ya da netice itibarıyla bir sonuca ulaşamayacağı ve çok cüz- i etki gösterebileceği anlayışına dayanabilir. Bu tarz bir sessizlikte çalışanlar görüşlerini değersiz olarak algılamakta ve susmayı tercih etmektedirler (Çakıcı ve Aysen, 2014: 125).

Çalışanların görev yaptıkları birim içerisinde herhangi bir konuya ilişkin görüşlerini ifade etmenin fark oluşturmayacağı düşüncesiyle mevcut durumu kabullenmelerine kabullenici sessizlik denilmektedir. Bu sessizlik türünde çalışan örgütle ilgili herhangi bir değişikliğe yol açamayacağı düşüncesi ve düşük seviyedeki öz yeterliliği nedeniyle düşüncelerini iletememektedir. Bu tip davranışlar çalışanın örgütle gönül bağı koparmasının sonucunda kendisini göstermektedir (Van Dyne, Ang, ve Botero, 2003: 1366). Bu tarz bir sessizlik türünde çalışanların görev yaptıkları örgütten çok fazla beklentilerinin olmadığı söylenebilir. Nitekim örgütlerinin taleplerini ciddiye almadığı ve sonucun değişmeyeceği anlayışın hakim olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.2.KORUNMACI SESSİZLİK

Çalışanların sessiz kalmalarındaki nedenlerden birisi de kendilerini koruma anlayışından kaynaklanabilmektedir. Çalışanlar kendilerine olumsuz bir şekilde geri bildirim yapılmasından korkmaları nedeniyle sessizlik içinde kalabilmektedirler. Açıkçası çalışanlar sessizliği bilinçli olarak tercih ederek çaresizlik içinde zarar görmelerinin önüne geçmek istemektedirler (Morrison ve Milliken, 2003: 1361). Savunmacı olarak da adlandırılan bu sessizlik tipinde, çalışanlar bir şeyler konuşmaları halinde meydana gelebilecek olumsuz durumlardan kaçınarak, bilerek bireysel görüşlerinden bahsetmeme şeklinde ifade edilmektedir (Karacaoğlu ve Cingöz,

2009: 701). Örgüt içinde görev yapan çalışanlar iş akışının daha iyi olması ya da aksayan bir yönle ilgili görüşe sahip olabilmektedir fakat bu konuları iletmeleri halinde yönetim tarafından sorun getiren kişi ya da yönetimin hatası bulan, yönetimi beğenmeyen kişi şeklinde karşılanıp olumsuz geri bildirimlere karşı endişe duyabilmekte ve bu nedenle sessiz kalmayı tercih edebilmektedirler.

2.2.3.KORUMACI SESSİZLİK

Çalışanların kendileri dışında diğer kişileri veya değerleri korumak amacıyla sessizlik içerisine girebilmektedirler. Korumacı sessizlik şeklinde adlandırılan bu sessizlik türünde çalışanlar kendilerine yönelik tehlikeden çekinmemekte, iş arkadaşlarına ya da örgütlerine yönelik bir endişe duymakta ve onları koruma güdüsüyle susma davranışında bulunmaktadır (Durak, 2012: 57).

Korumacı sessizlik ile korunmacı sessizlik kıyaslandığında, korunmacı sessizlik türünün bireysel olarak çalışanın kendisini korumaya yönelik olduğu, korumacı sessizlik türünde ise başkalarına zarar gelmesin anlayışı üzerine bilerek sessiz kalma anlayışının olduğu anlaşılmaktadır (Batmunkh, 2011: 60-61). Korumacı sessizlik türünde örgütün yararına yönelik bir fikri olan çalışan bu konuyu iletmeye durumunda arkadaşlarının işini iyi yapmadığı ya da sahip oldukları bir hakkı kaybetmeleri sonucunun ortaya çıkma ihtimaline karşılık sessizlik içerisine girebilirler.

2.3.ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK

Örgütsel vatandaşlık kavramından önce vatandaşlığın ne olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Vatandaşlık bir devlet içinde yaşayan o devletin kanunlarını kabul ederek gerekli yükümlülükleri üstlenen ve o devletin sınırları içerisinde yaşamasına müsaade ettiği statü olarak ifade edilebilir.

Örgütsel vatandaşlık ise örgüt içinde çalışanlarla ilgili bir anlayıştır. Örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilgili ilk söylemler Bateman ve Organ tarafından (1983) ifade edilmiştir. Örgütsel vatandaşlık davranışı kavramının öncesinde Barnard (1938) tarafından “işbirliğine isteklilik” kavramı ve Katz ve Kahn’ın (1967) ileriye sürdükleri “ekstra rol davranışları” kavramlarının çıkarak örgütsel vatandaşlık kavramının oluşmasında öncül oldukları ifade edilebilir. (Öztürk ve Özata, 2013: 367).

Örgütsel vatandaşlık kavramı, örgütlerin işgücü noktasında önemli bir yere sahiptir. Kurum bünyesinde görev yapan kişileri vatandaşı olarak görmektedir. Bu doğrultuda vatandaşın uyması gereken davranışları artırmaya yönelik çaba harcamaktadır. Örgütün vatandaşı; yazılı görev tanımların ilerisine geçerek daha fazla görev ve rol davranışları gerçekleştiren kişilerdir. Bu kişiler fazladan çalışmalarına karşılık ödüllendirme beklemezler ve kurumu daha iyi bir noktaya taşımak için gayret göstermeleri beklenir. Keldbari ve Alipour (2011: 1185). Bir örgütte görev alan kişiler genel olarak ekonomik gerekçelerle çalışmakta ve yaptığı işe karşılık ücret almaktadırlar. Çalışanların yapmaları gereken işin üzerinde çalışmaları için çeşitli unsurların olması gerekir. Örgütsel vatandaşlık da bu unsurlardan birisi olarak belirtilebilir.

Örgütsel vatandaşlık davranışı, herhangi bir zorunluluk oluşturmayan ve sözleşme gerektirmeyen (Allen ve Rush, 1998: 247), örgütün daha aktif ve verimli çalışması ve çalışanların performansını yükseltmek için gönüllü katılım ve uyum içinde ki takım çalışması oluşturma süreci şeklinde ifade edilebilir (Basım ve Şeşen, 2010: 171).

Küreselleşen dünyada yeni pazarlar, teknolojiye yaşanan hızlı değişim ve kıyasıya rekabet insan kaynağının daha önemli bir yer edinmesine neden olmuştur. Bu durum örgütlerin verimliliğini yükseltmesi ve daha başarılı olması için insan kaynağının ana etmen olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Katz örgütlerin istediği başarıyı yakalayabilmesi için üç noktaya dikkat etmelerini belirtmiştir. Bunlar; çalışanların zamanında görev yerlerine gelmeleri, çalışanların işle ilgili sözleşmelerinde yer alan görevleri, belirtilen zaman diliminde ve istenildiği gibi yapmaları ve son olarak da çalışanların örgütün menfaatleri doğrultusunda sözleşmede belirtilen konuların dışında eylemlerde bulunmaları ve gönüllülük durumudur (Hill, 2002:1). Gönüllülüğe dayalı olarak görev yapan kişilerin örgütlerinin başarısını kendi başarısı, örgütlerinin kayıplarını kendi kayıpları olarak algılayarak maddi menfaatlerin dışında bir birliktelik durumunun oluşması gerekmektedir.

Örgüt ile çalışanlarının ilk başlarda örgüt menfaatlerinin ön planda olduğu ve tek taraflı bir ilişki durumundan bahsedilirken, yeni gelişmeler neticesiyle örgüt ve çalışanların ilişkileri karşılıklı ve ortak bir anlayış üzerine bir sistem kurulmasına yönelik çalışmaların hız kazandığı bilinmektedir. Özellikle yönetim alanında gerçekleştirilen yeni yaklaşımlar bu hususta farklı bakış açıları ile konuya yaklaşılması gerektiğine dikkat çekmiş ve bu alanda daha fazla ilgiye neden olmuştur (Karaaslan vd., 2009: 136). Örgüt ve çalışanların ortak amaçlar doğrultusunda buluşturulması örgütsel vatandaşlığın sağlanması noktasında önemli bir adım olabilir.

Bir örgüt içinde görev yapanların sahip oldukları sorumlulukların ilerisine geçme arzusu uzun dönemdir etkili örgütlerin temel unsurlarından birisi olarak kabul edilmektedir (Dipaola ve Moran, 2001: 425). Örgütsel vatandaşlık davranışının oluşmasında etki gösteren unsurlar şu şekilde belirtilebilir (Yeşiltaş, Türkmen ve Ayaz, 2011: 174-175):

- ✓ Örgütsel vatandaşlık davranışı şekilsel olarak ödül ve ceza sisteminin içerisinde doğrudan bulunmamaktadır.
- ✓ Örgütsel faaliyetler içinde bulunan ve örgütün çalışma alanıyla ilişkili davranışlardır.
- ✓ Örgütsel vatandaşlık davranışı çalışanın görev alanı ile ilgili yazılı talimatlarda belirtilmeyen, çalışından yapması istenilenin çok daha fazlasını gerçekleştirdiği davranışlardır.
- ✓ Örgütsel vatandaşlık davranışları hem kişiler hem de örgüt için faydalı sonuçlara neden olan davranışlardır.

2.4.ÖRGÜTSEL SESSİZLİK İLE ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK İLİŞKİSİ

Örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık kavramları öncelikli olarak bir örgüt içinde çalışan kişilerin gerçekleştirmiş olduğu davranışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışı sergileyen çalışanların örgüt içinde aktif bir rol oynaması gerekmektedir. Aktif rol oynayan çalışanlarında gerek üstleri ile gerekse aynı pozisyonda çalıştığı arkadaşları ile sürekli iletişim halinde olması beklenilir.

Örgüt içinde çalışanların söylesel katılım yoluyla yani konuşarak örgütün belirlediği kurallar ve izlediği politikalar hakkında bilgilenebilmektedirler. Ayrıca çalışanlar örgütün faaliyetlerinde fikirlerini ortaya koyarak rol kimliklerini şekillendirmektedirler (McGowan, 2003: 2). Örgütsel sessizliğin gerçekleştiği durumlarda çalışanlar görüşlerini aktarmadığı için hem örgüt içi iletişimin düşük gerçekleşmesi ve örgütsel vatandaşlık davranışının gerektirdiği örgüte katkı sağlama anlayışı ile ters düşmektedir. Çalışanların konuşmadan örgüte katkı sağlamasını beklemek pek mümkün değildir.

Perlow ve Williams (2003: 3-7), örgütsel sessizliğin çalışanları etkileyerek kendileri hakkında aşağılanmışlık duygusuna kapılmalarına yol açtığını ileri sürmüşlerdir. Bu duyguya kapılan insanların kendilerini ifade etmeleri ve özellikle örgüte katkı sağlayacak girişimci faaliyetler içinde bulunmalarını beklemek oldukça zordur. Girişimci faaliyetlerde bulunacak çalışanların özgüvenlerinin yüksek olması beklenmektedir.

Örgütsel vatandaşlık davranışlarının örgütlere hem rekabet üstünlüğü hem de performans açısından olumlu sonuçlar doğurduğu ileri sürülmüştür (VanDyne vd., 2000: 4). Çalışanların örgüt içinde görüşlerini ifade edip etmemesinin çalışanın performansını ve ekstra fayda sağlamasını etkileyebilmektedir (Şehitoğlu, 2010: 108). Bu doğrultuda örgütsel sessizliğin örgütsel vatandaşlığı negatif etkilediği ve performans üzerinde etki oluşturduğu belirtilebilir.

3.ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

3.1.ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, örgütsel vatandaşlık ile örgütsel sessizlik konularını incelemek ve işletmelerde çalışanlar arasındaki bu ilişkileri ortaya koymaktır.

Gelişmiş birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de devlet işlerinin sistematik bir şekilde yürüebilmesi ve toplumun tamamına hizmet sunulması için görev ifa eden kurumlar bulunmaktadır. Bu kurumlarda görev yapan çalışanların uzmanlık alanları ile ilgili görüşlerini ne kadar fazla paylaşırlarsa kurumlarına olan katkıları ve örgütsel vatandaşlık düzeyleri de o kadar yüksek düzeyde olacaktır ve bu durum ise hizmetteki kaliteyi etkileyecektir.

Bu araştırma da Ankara İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü’nde örgütsel vatandaşlığın ne düzeyde olduğunun ölçülmesi, sunulan hizmet kalitesinin ve verimliliğin artırılması açısından, örgütsel sessizlik ile örgütsel vatandaşlık ilişkisinin tespit edilmesi son derece önemlidir. Literatürde örgütsel sessizliğin; örgütsel vatandaşlık üzerinde etkisine yönelik yapılan çalışmalara katkı sağlaması beklenilmektedir.

3.2.ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ

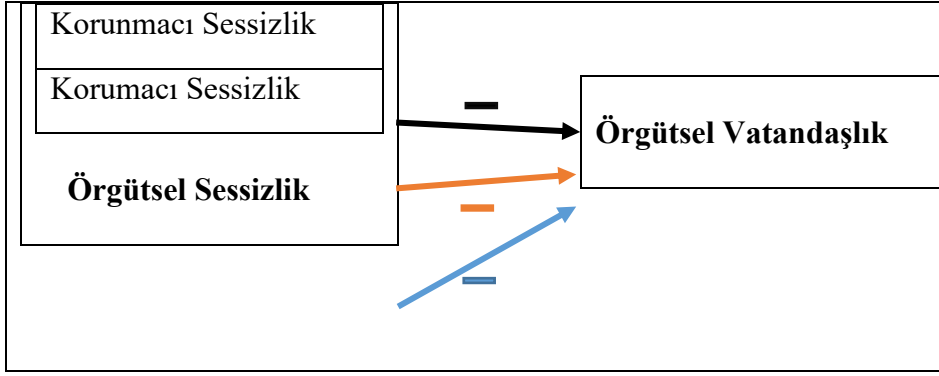
Araştırmanın evreni; Ankara ilinde Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü il merkezinde çalışan 440 personelden oluşmaktadır. Bu doğrultuda ilgili kurum müdürleri ile görüşülerek gerekli izinler alınmış olup, il müdürlüklerinde görevli personel yardımıyla anket soruları 300 personele dağıtılmıştır. Toplanan anketlerden araştırmaya uygun 215 anket değerlendirilmeye alınarak örneklem grubu oluşturulmuştur.

3.3.ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ VE MODELİ

- 1-) Örgütsel sessizliğin genel düzeyi ile örgütsel vatandaşlık arasında anlamlı ve ters ilişki vardır.
- 2-) Kabullenici sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında anlamlı ve ters ilişki vardır.
- 3-) Korunmacı sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında anlamlı ve ters ilişki vardır.
- 4-) Korunmacı sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında anlamlı ve ters ilişki vardır.

Kabullenici Sessizlik

Şekil 1: Araştırma Modeli

3.4.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE ÖLÇÜM ARACI

Araştırmada anket uygulaması yapılmış olup, anketin ilk bölümünde anketi dolduranların demografik bilgileri yer almaktadır.

Araştırmada kullanılan örgütsel vatandaşlık ölçeği 18 maddeden oluşmaktadır. Podsakoff vd. (2000) ile Morrison (1994) tarafından geliştirilmiş olan Türkçe'ye uyarlaması Yener ve Aykol (2009) ile Türker (2006) tarafından geliştirilen ölçekten yararlanılmıştır ve ölçeği bütüncül olarak tek boyutta değerlendirilmiştir. Ölçek maddelerine verilecek olan cevaplar kesinlikle katılmıyorum'dan (1) kesinlikle katılıyorum'a (5) uzanan 5'li likert ölçeği derecelendirmesine göre belirlenmiştir. Örgütsel vatandaşlık ölçeğinin güvenilirlik düzeyi 0,535 olup kullanım açısından uygun olduğu anlaşılmıştır.

Örgütsel sessizlik ölçeği ise 15 maddeden oluşmaktadır. Van Dyne, Ang ve Botero (2003) tarafından geliştirilen, Türkçe'ye uyarlaması Taşkıran (2011) tarafından yapılan ölçek kullanılmıştır. Ölçek üç boyutlu olup ilk 5 soru kabullenici sessizlik, ikinci 5 soru korunmacı sessizlik ve son 5 soru korunmacı sessizlik boyutlarını oluşturmaktadır. Ölçek maddelerine verilecek olan cevaplar kesinlikle katılmıyorum'dan (1) kesinlikle katılıyorum'a (5) uzanan 5'li likert ölçeği derecelendirmesine göre belirlenmiştir. Örgütsel sessizliğin genelinin güvenilirlik düzeyi 0,833 olduğu, kabullenici sessizlik boyutunun güvenilirlik düzeyi 0,949 olduğu, korunmacı sessizlik boyutunun güvenilirlik düzeyi 0,929 olduğu, korunmacı sessizlik boyutunun güvenilirlik düzeyi 0,739 olduğu ve kullanım açısından uygun olduğu anlaşılmıştır.

3.5.VERİLERİN ANALİZİ

Verilerin değerlendirilmesinde SPSS 21.0 istatistik programından yararlanılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler, araştırmanın amacı doğrultusunda çeşitli istatistik metot ve test teknikleri (frekans dağılımı, ortalama, t-testi, anova, regresyon, korelasyon) kullanılarak yorumlanmıştır. Verilerin değerlendirilmesi, katılımcıların her bir soruya verdikleri cevapların toplam puanları üzerinden yapılmış olup, istatistikî anlamlılık düzeyi $p < 0.05$ olarak kabul edilmiştir.

3.6.BULGULAR

Araştırmaya katılanların yüzdeler ve sayılarını tespit etmek amacıyla frekans alınmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Verilerinin Frekans ve Yüzde Oranları

Temel Demografik Sonuçlar		F	%
Cinsiyet	Erkek	116	54
	Kadın	99	46
Medeni Durum	Evli	185	86
	Bekâr	30	14
Eğitim Durumu	Lise	19	9
	Yüksekokul	30	14
	Lisans	131	61
	Lisansüstü	35	16
Yaş Aralığı	18-31	14	6
	31-41	77	36
	41-51	84	39
	51-61	40	19
Çalışma süresi	0-5 Yıl	14	6
	6-10 Yıl	49	23
	11-15 Yıl	36	17
	16-20 Yıl	25	12
	21 ve üstü	91	42
Görev Unvanı	İşçi ve diğer	55	26
	Memur	26	12
	Şef- Birim Sorumlusu	6	3
	Uzman	125	58
	Şube Md.	3	1
Toplam		215	100

Araştırmaya katılanların % 54'ü erkek olup sayısı 116'dır, % 46'sı kadın olup sayısı 99'dur. Araştırmaya katılanların % 86'sı evli olup sayısı 185'dir, % 14'ü bekâr olup sayısı 30'dur. Araştırmaya katılanların % 9'u lise mezunudur, sayısı 19'dur, % 14'ü yüksekokul mezunudur, sayısı 30'dur, % 61'i lisans mezunudur, sayısı 131'dir, % 16'sı ise lisansüstü mezunudur, sayısı 35'dir. Araştırmaya katılanların % 6'sı 18-31 yaş aralığındadır, sayısı 14'dür, % 36'sı 31-41 yaş aralığındadır, sayısı 77'dir, % 39'u 41-51 yaş aralığındadır, sayısı 84'dür, % 19 51-61 yaş aralığındadır, sayısı 40'dır. Araştırmaya katılanların % 6'sı 0-5 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 14'dür. % 23'ü 6-10 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 49'dur. % 17'si 11-15 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 36'dır. % 12'si 15-20 yıl arasında çalışmaktadır, sayısı 25'dir. % 42'si 20 yıl ve üzeri süredir çalışmaktadır, sayısı 91'dir. Araştırmaya katılanların % 26'sı işçi ve diğer olarak çalışmaktadır, sayısı 55'dir, %12' si memur olarak çalışmaktadır, sayısı 25'dir, % 3'ü şef/birim sorumlusu olarak çalışmaktadır, sayısı 6'dır, % 58'i uzman olarak çalışmaktadır, sayısı 125'dir, % 1' i ise şube md. ve şube md. yrd olarak çalışmaktadır, sayısı 3'dür.

3.6.1.FAKTÖR ANALİZİ

Tablo 2: Örgütsel sessizlik için Faktör Analizi

KMO ve Bartlett Testi		
Örnekleme Yeterliliğine Yönelik Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Değeri		,861
Bartlett Testi Sonuçları	Ki- Kare Değeri	507,123
	Serbestlik Derecesi (sd)	125
	Anlamlılık Değeri (Sig.)	,000

Yapılan çalışmada anket soruları KMO testi doğrultusunda incelenmiş ve değeri 0,861 olarak belirlenmiştir. Örneklemin yeterliliği çok iyi olarak değerlendirilebilir.

Barlett testi sonuçları da ($p < 0,01$); verilerin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Varyansın toplam % 82,331' ini açıklamaktadır

Tablo3: Örgütsel vatandaşlık için faktör Analizi

KMO ve Bartlett Testi		
Örneklemin Yeterliliğine Yönelik Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Değeri	,682	
Bartlett Testi Sonuçları	Ki- Kare Değeri	1622,235
	Serbestlik Derecesi (sd)	78
	Anlamlılık Değeri (Sig.)	,000

Yapılan çalışmada anket soruları KMO testi doğrultusunda incelenmiş ve değeri 0,682 olarak belirlenmiştir. Örneklemin yeterliliği iyi olarak değerlendirilebilir.

Barlett testi sonuçları da ($p < 0,01$); verilerin normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Varyansın toplam % 53,087' sini açıklamaktadır

3.6.2.KORELASYON ANALİZİ

Tablo 4: Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Vatandaşlık Arasındaki Korelasyon Analizi

Örgütsel Sessizlik Genel	Örgütsel Vatandaşlık	
	r	p
Kabullenici Sessizlik	r	,106
	p	,121
Korunmacı Sessizlik	r	-,578
	p	0,00
Korunmacı Sessizlik	r	-,512
	p	0,00

Örgütsel sessizliğin genel düzeyi ile örgütsel vatandaşlık arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif bir ilişki bulunmuştur ($r = -0,448$; $p = 0,000 < 0,01$). Bulgular araştırmanın **1. hipotezinin kabul edildiğini** göstermektedir.

Kabullenici sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmamıştır ($r = 0,106$; $p = 0,121 > 0,01$). Bulgular araştırmanın **2. hipotezinin red edildiğini** göstermektedir.

Korunmacı sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif bir ilişki bulunmuştur ($r = -0,578$; $p = 0,000 < 0,01$). Bulgular araştırmanın **3. hipotezinin kabul edildiğini** göstermektedir.

Korunmacı sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve negatif bir ilişki bulunmuştur ($r = -0,512$; $p = 0,000 < 0,01$). Bulgular araştırmanın **4. hipotezinin kabul edildiğini** göstermektedir.

3.6.3.REGRESYON ANALİZİ

Tablo:5 Örgütsel Sessizlik İle Örgütsel Vatandaşlık Arasındaki Doğrusal Regresyon Modelinin Bulguları

	Kareler top.	s.d.	Kareler Ort.	F	p
Regresyon	76,074	3	25,358	41,472	,000
Hata	129,014	211	,611		
Toplam	205,088	214			
R	,609	R ²	,371	Düz. R ²	,362

Tablo:6 Doğrusal regresyon modeli için ANOVA ve belirleme katsayısı bulguları

	Katsayılar	Std. Katsayılar	t	p
Sabit	4,981		25,115	,000
Kabullenici Sessizlik	,095	,118	2,154	,052
Korunmacı Sessizlik	-,405	-,437	-5,754	,000
Korunmacı Sessizlik	-,181	-,207	-2,723	,007

Örgütsel sessizlik ve boyutlarının örgütsel vatandaşlığın genel düzeyi arasındaki doğrusal regresyon modelinin anlamlılığı ANOVA testi ile incelenmiştir. ANOVA testine göre örgütsel sessizliğin genel düzeyi, korunmacı sessizlik boyutu ve korunmacı sessizlik boyutu ile örgütsel vatandaşlık için model istatistiksel olarak anlamlı, kabullenici sessizlik boyutu için anlamsız bulunmuştur. Buna göre örgütsel sessizlik, korunmacı sessizlik ve korunmacı sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasındaki ilişki doğrusal regresyon modeliyle incelenebilir. Ayrıca örgütsel vatandaşlık için model açısından R² katsayısı 0,371 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, örgütsel vatandaşlığın değişkenliğinin % 37' sinin doğrusal regresyon modeli aracılığıyla örgütsel sessizlik tarafından açıklandığını göstermektedir.

Örgütsel sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasındaki doğrusal regresyon modelinin katsayılarının tahmini bulgulara göre, örgütsel sessizliğin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre örgütsel vatandaşlık Y, korunmacı sessizlik X₁, korunmacı sessizlik X₂ ile gösterilirse doğrusal regresyon modeli;

$$Y = 4,981 - 0,405 * X_1 - 0,181 * X_2 \text{ olarak elde edilir.}$$

Örgütsel sessizliğin korunmacı sessizlik boyutu 1 birim arttığında örgütsel vatandaşlığın 0,40 birim azalacağı, korunmacı sessizlik boyutu 1 birim arttığında örgütsel vatandaşlık 0,18 birim azalacağı tespit edilmiştir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma örgütsel sessizliğin alt boyutları olan kabullenici sessizlik, korunmacı sessizlik ve korunmacı sessizliğin, örgütsel vatandaşlık üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Ankara İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nde uygulanan çalışma neticesinde; örgütsel sessizliğin genel düzeyinin, korunmacı sessizlik ve korunmacı sessizlik boyutunun örgütsel vatandaşlık üzerinde ters yönlü ve anlamlı bir ilişkisi olduğu ve etkilediği tespit edilmiştir.

Yapılan çalışma ile örgütsel sessizliğin genel düzeyi ile örgütsel vatandaşlık arasında bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin katsayısının R² değeri 0.371 olduğu tespit edilmiştir. Örgütsel sessizlik

örgütsel vatandaşlığı % 37 seviyesinde açıklamaktadır. Örgütsel sessizliğin korunmacı sessizlik boyutu 1 birim arttığında örgütsel vatandaşlığın 0,40 birim azalacağı, korunmacı sessizlik boyutu 1 birim arttığında örgütsel vatandaşlık 0,18 birim azalacağı görülmüştür.

Örgütsel sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında anlamlı ve negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışma daha önce yapılan Fatima vd.,(2015), Wageeh,(2012) ve Kılıçlar ve Harbalıoğlu, (2014)' ün yapmış oldukları çalışmaları destekleyici niteliktedir.

Örgütlerin kendileri için planladığı hedefleri yakalayabilmeleri için çalışanları ile iyi bir iletişim ağı kurarak çalışanlarının örgütleri için gerektiğinde fedakârlıklar yapması ve örgütün menfaatları doğrultusunda çalışmalar yapması gerekmektedir. Çalışanların örgütleri için herhangi bir yazılı husus olmaksızın gönüllülük esasına göre çalışması örgütsel vatandaşlık davranışları sergilemesi ile mümkün olabilmektedir. Karşılıklı uyumun yakalandığı ve örgütün çalışanlarını vatandaşı şeklinde gördüğü bu anlayışı artırıcı unsurlar üzerinde yoğunlaşmak gerekirken örgütsel vatandaşlığa zarar verecek anlayışlara karşı da gerekli önlemler alınarak ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapılmasında fayda olduğu düşünülmektedir.

Örgütsel sessizlik durumu da örgütsel vatandaşlık üzerinde olumsuz etki eden bir olgudur. Bir örgüt içinde yöneticilerin tüm konuları ayrıntılarıyla bilmeleri oldukça zordur. Bu durumun birçok nedeni olabilir. Gerek iş yoğunluğu gerekse yöneticinin yapılan işin içinden gelmeyerek dışardan atanması vb. çok sayıda neden örnek olarak gösterilebilir.

Çalışanların bir ürünün hammadde halinden alınıp çeşitli aşamalardan geçtikten sonra hazır hale gelene kadar her aşamasında emek harcamaları, o ürünle ilgili ayrıntılara da hâkim olabilmelerine yol açabilmektedir. Bu nedenle çalışanların hem hizmet kalitesinin artırılması hem maliyetin düşürülmesi hem de iş güvenliği alanında fikirlerini paylaşması büyük önem taşımaktadır.

Örgütsel sessizlik çeşitli endişe ve kaygılarla çalışanların görüşlerini ve fikirlerini açıklamasının önüne geçmektedir. Örgüte katkı sağlayacak görüş ve önerilerin paylaşılabilmesi örgütsel vatandaşlık adına büyük bir kayıp olarak değerlendirilebilir.

Örgütsel sessizliğin olumsuz etkileri ile karşılaşmamak için örgüt içerisinde çeşitli adımlar atılabilir. Bu adımlardan bazıları şu şekildedir.

- ✓ Örgüt içi üst yönetim ile en alt birimde çalışanlar arasında toplantılar yapılarak daha etkin bir örgüt yönetimi için bilgilendirme çalışmaları yapılması,
- ✓ Örgüt içinde çalışanların düşüncelerini korkmadan aktarabileceği iletişim ağı oluşturulması (sözlü, yazılı ya da elektronik ortamda isim belirtilmeden görüşlerin bildirilmesi),
- ✓ Örgütün çıkarları doğrultusunda fikir ve proje üretenlerin ödüllendirilerek özendirilmesi,
- ✓ Örgütlerin insan kaynakları birimleri içerisinde çalışanların işle ilgili fikirlerinden dolayı zarar görmesini engelleyecek önleyici tedbirlerin alınması ve zaman zaman seminerler düzenlenerek çalışanların eğitilmesi.

Yapılan çalışma ile örgütsel sessizliğin örgütsel vatandaşlık üzerine olan etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Literatürde bu alanda yapılacak olan diğer çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- 1-) Alparşlan, A. M. ve Kayalar, M. (2012). Örgütsel Sessizlik: Sessizlik Davranışları ve Örgütsel ve Bireysel Etkileri. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(6), 136-147.
- 2-) Alioğulları, Z.D. (2012), Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Bir Uygulama, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- 3-) Allen, D. T. ve Rush, C. M. (1998). The Effects Of Organizational Citizenship Behavior On Performance Judgenents: A field Study And A Laboratory Experiment. Journal of Applied Psychology, 83(2), 247-260.
- 4-) Basım, N. ve Şeşen, H., (2010). Çalışanların Adalet Algısının Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisi İş Tatmininin Aracılık Rolü. ODTÜ Gelişme Dergisi, 37, 171-193.
- 5-) Batmunkh, M. (2011). Liderlik Tarzları İle Örgütsel Bağlılık Ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişki ve Bir Araştırma.(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- 6-) Benerjee, A. ve Somanathan, R. (2001), “A Simple Model of Voice”, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 116, No: 1, 189-227.
- 7-) Bildik, B. (2009). Liderlik tarzları, örgütsel sessizlik ve örgütsel bağlılık ilişkisi, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.
- 8-) Çakıcı A., (2007) “Örgütlerde Sessizlik: Sessizliğin Teorik Temelleri ve Dinamikleri”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, 145 -162
- 9-) Çakıcı, A. ve Aysen, B. (2014). Örgütlerde Yönetici Sessizliği Mümkün müdür? Keşifsel Bir Araştırma, Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, 7(1), 107-125.
- 10-) Dipaola, M. ve Moran, T.M. (2001), “Organizational Citizenship Behavior in Schools and its Relation to School Climate”, Journal of School Leadership, Vol. 11, 424-447.
- 11-) Durak, İ. (2014) “Örgütsel Sessizliğin Demografik ve Kurumsal Faktörlerle İlişkisi: Öğretim Elemanları Üzerine Bir Araştırma”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 28(2): 89-108.
- 12-) Durak, İ.(2012),Korku Kültürü ve Örgütsel Sessizlik, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- 13-) Eriğüç, G., Özer, Ö., Turaç, İ.S. ve Songur, C. (2014) “The Causes and Effects of The Organizational Silence: On Which Issues the Nurses Remain Silent?”, Int. Journal of Management Economics and Business, 10(22): 131-153.
- 14-) Gül, H.ve Özcan, N.,(2011) Mobbing ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkiler: Karaman İl Özel İdaresinde Görgül Bir Çalışma, KSÜ İİBF Dergisi, 1(2),
- 15-) Henriksen, K. ve Dayton, E. (2006), “Organizational Silence and Hidden Threats to Patient Safety”, Health Services Research, Vol. 41, No: 4, 1539-1555.
- 16-) Hıll, T. M., (2002) “Jop Attitudes and Personality: Predictors of Organizational Citizenship Behaviour”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Saint Mary’s University, Nova Scotia,
- 17-) Karaaslan, A.,Kulaklıoğlu, S.A. ve Özler, E.D. (2009). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Bilgi Paylaşımı Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Araştırma. Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 11(2),135-160.
- 18-) Karacaoğlu, K., Cingöz, A. (2008),Örgütsel Sessizlik (Ed. Mahmut Özdevecioğlu ve Himmet Karadal), Örgütsel Davranışta Seçme Konular: Organizasyonların Karanlık Yönleri ve Verimlilik Azaltıcı Davranışlar (129-165). Ankara, İlke Yayınevi, 1. Basım.
- 19-) Keldbari, Saeed B.H.R.R. ve Alipour, H.R. (2011), “Organizational Citizenship Behavior and Employees Social Capital Case Study Rasht Hospitals”, Australian Journal of Basic and Applied Sciencies, Vol. 5, No: 8, 1185-1193.

- 20-) Kılıçlar, A. ve Harbalioğlu, M. (2014) “Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Antalya’daki Beş Yıldızlı Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma”, İşletme Araştırmaları Dergisi, 6(1): 328-346.
- 21-) Morrison, E. W. ve Milliken F. J., (2000) “Organizational Silence: A Barrier to Change and Development in a Pluralistic”, The Academy Of Management Review,; 25, 706 – 725
- 22-) Şehitoğlu, Y. ve Zehir, C. (2010), Türk Kamu Kuruluşlarında Çalışan Performansının, Çalışan Sessizliği ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Bağlamında İncelenmesi, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 43, Sayı: 4, 87-110.
- 23-) Olğun, S. (2017). Motivasyon, Örgütsel Sessizlik ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Bir Araştırma. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı,İstanbul.
- 24-) Öztürk, Y.E. ve Özata, M. (2013) "Hemşirelerde Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İle Tıbbi Hataya Eğilim Arasındaki İlişkinin Araştırılması", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18(3): 365-381.
- 25-) Perlow, L. A.ve Williams, S. (2003). Is Silence Killing Your Company. Harward Business Review, 3 (8).
- 26-) Pinder, C.C. ve Harlos, K.P. (2001), “Employee Silence: Quiescence and Acquiescence as Responses to Perceived Injustice”, Research in Personnel and Human Resources Management, Vol. 20, 331-369.
- 27-) Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B. ve Bachrach, D. G. (2000).Organizational Citizenship Behaviors: A Critical Review Of The Theoretical and Emprical Literature and Suggestions For Future Research. Journal of Management, 10(3), 513-563.
- 28-) VanDyne, L., Vandewalle, D., Kostova, T., Latham, E. M. ve Cummings, L. L. (2000),“Collectivism, Propensity to Trust and Self-Esteem As Predictors of Organizational Citizenship In a NonWork Setting”,Journal of Organizational Behavior, No: 21, 3-23.
- 29-) Van Dyne, L., Ang, S. ve Botero, I.C. (2003), “Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs”, Journal of Management Studies, Vol. 40, No: 6, 1359-1392.
- 30-) Yeşiltaş, M., Türkmen, F. ve Ayaz, N. (2011) “Otel İşletmelerinde Algılanan Örgütsel Prestijin Örgütsel Vatandaşlık Davranışları Üzerindeki Etkileri”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 12(2): 171-189.

**AŞK DESTANLARINDA BUTAVERMENİN ECDAD KULTU İLE
İLGİLİ SEMANTİKASI**
SEMANTICS WITH GIVING BUTARELATED TO ANCESTORS CULT
IN LOVE EPİCS

Zümrüt MENSİMOVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

ÖZET

Makalede aşk destanlarında butavermenin ecdad kultu ile bağılı semantikasi araştırılmışdır. Mukaddes bildiyimiz Erenlerin, Kırklar pirininin, Şahlar şahının, Hazreti Alinin, Dervişin, Hızır İlyasın, evliyanın yeri destanda işlenme makamlarına göre değışir. Aşk destanlarımızda ecdad kultu meselesini araştırmak soy-kökümüze saygını ve evezsiz bağılılığımızı isbat ediyor. Her bir halkın kültüründe, folklor örneklerinde bu meseleni tetkik etmek o halkın tarihini yaşatmak kader önemlidir. Çünkü her halkın hafızasında bir tarih uyuyor. Ecdad meselesini aşk destanlarımızda araştırmak da işte bununla ilgilidir.

Makalede esasen aşk dastanlarında mevcut olan ecdad kultu ile ilgili konu, özellikle evlat verme, destan kahramanına buta verme makamında ve ondan sonraki kahramanı izleyen olaylarla ilgili meseleler araştırlıyor. Amacımız destanlarda yer alan evliya, derviş, Şahlar şahı, Hızır İlyas ve s. gibi ecdad kultu ve onun transformativ paradigmasını araştırmaktır.

Klasik dastanlarımızda dastan kahramanlarına mukadesler tarefinden verilen buta ve yaxud yol gösterme, yolda yolunu azarken yardımına yetişme, hastalendiğinde şefa verme funksiyaları elece de zaman ve mekan meselesi bölgesel destanlarımıza nazeren biraz farklı oluyorki makelede mehiz hamen husisiyetlere de önem verilmiştir.

Makalede araştıracığımız meselelerden biri de şudur ki, klassik dastanlarımızdaki atalar kultunun paradikması olan Hızır, Derviş, Hazreti Eli ve s. gibi mukadeslerin müasir aşk destanlarımızda kendi funksiyalarını nasıl koruya bilmişler? Bu gün halkın atalar kultunun temsilçilerine münasibeti nasıldır? Bu gün insanlar arasında Atalar kultuna olan münasibet hankı formada yaşamaktadır? Ve.s. gibi soruları aşk dastanları esasında araştırmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Atalar kultu, gelenek, destan, inanc, paradigma, derviş, Hızır Nebi

ABSTRACT

In the article, the semantics of the ancestral cult in the Muhabbet epics are investigated. The places of the Erenlers', Forty's bridge's, The king of kings', Hazreti Eli's, Dervish', Hizir Ilyas's that saint for us are changed for using points. To investigate the issue of ecdad culture in our Mahabbet epics proves our esteem and unexampled obligation to our generation. To investigate this issue in every nation's folk and culture sample is as significant as immortalize the history of that nation. Because a history is sleeping in every citizen's mind. To investigate an ancestor's issue in mohabbet epics is related to it.

In this article, issues as subject related ancestor's cult, especially giving a child, issues related on giving buta to the epic's hero and happenings after issues following a hero are investigated that existed in mohabbet epics.

Our purpose is investigating ancestral's cult and transformative paradigms as evliya, dervish, The king of kings, Hizir Ilyas that existing in epics.

In our classical epics buta or guiding giving by saints to their heros, reach helping while losing a way, functions of curing while illness, also issues about time and place are unlike with regard to regions' epics and it has been paid attention to these features in the article.

One of the issues that we will investigate in this article is how could paradigms of ancestral cult as saints as Hızır, Dervish, Hazret Ali and others save their functions in modern love epics? How is consideration of nation to representatives of forefather's cult today? In what form does the consideration to forefather's cult live? We will try to investigate the questions like these on the basis of love epics.

Keywords: Ancestors cult, tradition, epic, faith, paradigm, dervish, Khidr Nebi

Giriş

Azerbaycan aşk destanlarında ecdad kultu ile ilgili konu, özellikle evlat verme, destan kahramanına buta verme makamında ve ondan sonraki kahramanı izleyen olaylarla ilgili yüze çıkıyor. Bu makamda buta verilen kahraman kendinden gidiyor, uzun süre ayılmıyor. Kahramanın karının yardımı ile olayı açıklamağı ile malum olur ki, o buta alıb. Kahramanın öz tesviri ise şundan ibaretdir ki, ona bir derviş alemi-rüyada buta veriyor ve o, sona gibi öz butasının arkasınca gidiyor. Muhabbet destanının mahiyyeti işte mukaddeslerin hediye etdiyi elma ve yaxud ocaklarda kesilen kurbanlar sonucunda evlat kazanma situasiası ile sık ilgilidir. Önemli cahet şurasıdır ki, butanı yalnız ecdad kultunun temsilcileri – derviş, Hazreti Ali, Hızır, Seyid, Evliyalar ve s. vere bilir. Bazen şu isimler bölgesel destanlar baxımdan deyişiyor. Esas mahiyet burada müdrük koca arhetipinin paradigmalarıdır. Butanın mehz ecdad kultu temsilcilerinin birinin vermesi meselesidir. İşte bu makalede biz butaverme situasiasına ecdad kultu kontekstinde yanaşmayı nezerde tuturuz.

Çalışmanın amacı: Müdrük koca arhetipinin paradikması olan Hazreti Ali, Hızır, Seyid, derviş ve başka mukaddesler, özellikle bölgesel destanlarımızda her zaman bir başka paradikmadan çıkış ediyorlar. Mesela, Hazret Alini, Hızır Nebini, Hacı Mikayıl Efendi babanı ve başka mukaddeslerimizi doğru yol göstermek, yolundan azanı sözünün ve möcüzelerinin kudreti ile hak yoluna getirmek, uzun zaman ayrı kalan aşıkları birleştirme, evlatverme ve s. gibi funksiyaları heyata keçiren ecdad kultunun temsilcileri gibi görüyoruz. Ecdad paradikması ilk önce destanlarımızda çocuk vermede bilavasite iştirak ediyor. Amacımız destanlarda yer alan evliya, derviş, Şahlar şahı, Hızır İlyas ve s. gibi ecdad kultu ve onun transformativ paradigmasını araştırmaktır. Öncelikle ecdad kultu nedir? Bu meseleye bir aydınlık getirek. Türklerde “Atalar kultu” gibi işledilen şu termine Azerbaycan folklorunda “Ecdad kultu” gibi tesadüf ediyoruz. Öncelikle ecdad kultu meselesini inceleyek. Ecdad insanın özünden evvel yaşayıb-yaratmış ve etimad gösterdiyi, mucizelerinin gücüne, sözünün kudretine inanılmış, güvenilmiş bir kestir. Bu mucize sahiplerinin ölümünden sonra da ölmezlik kazanmış anlamında olan insanlar onların isimlerine olan ziyaretgahlara yığılar, mövlud yapar. Ata-baba ruhuna ihsan olsun diyorlar. Ecdad kultunu temsil eden evliyaların, ağır seyidlerin adlarına olan tapınak yerleri, pirlar, ocaklar, ziyaretgahlar çox zaman insanların inam yeri, dileklerinin sürekli söyledikleri mukaddes and yeri gibi düşüncelerde yaşayır. Evliyaların, seyidlerin adlarına olan hemen ocaklarda keçirilen törenler, inamlar, inanclar, söylevler, rituallar ve s. ise kult anlamı ehate ediyor. Şu makam tüm bir sistemi birleştirir. Folklorşünas alim Seyfeddin Rzasoy bu terminin izahını böyle verir: ecdad ruhlarına inamı ve perestişi (tapınmanı) ehate eden termindir. “Ecdad” arap menşrli söz gibi “ata-babaları” bildirir. Ecdad kultu hakkında müeyyen bir açıklama yapan müellif böyle diyor: “Ecdad kultu” termini iki mühüm anlayışdan teşkil olunur: ecdad ve kult. Şurada “ecdad” nesli,

kökü bildiren obyekt, “kult” ise hemin obyekt etrafında kurulan perestiş sistemini ahate ediyor”¹.

Aşk destanlarında ecdad kultunun temsilcileri – erenler, övlayalar, Hızır İylas ve başkalarının eliyle evladı olmayanlar evlat kazanır, çetine, müşküle düşenlere yardımcı olur.

Butaverme motivi Allahın emri ve isteyi ile mukaddeslerin eliyle muhabbet destanlarımızda 2 cür müşahide olunuyor:

– Ocaklar ve pirlar üzerinde kurban kesme, acların karınlarını doyuzdurma yolu neticesinde Allahın onların niyyetlerini kabul ederek evlat vermesi;

– Mukaddes şahsin elinden pay verilen elmanı yemekle evlat kazanma.

Birinci makam da dolayısı ile ecdad kultuna bağlıdır. Çünkü insanların evlat için ihsan paylayıb sadaka verdikleri mekan da işte evliyalara, seyidlere bağlı mukaddes yerlerdir. Evlat mehs hemen mukaddes yerde kazanılır. Kahramanların dilekleri ritual töreni zamanı gerçekleşir. Ve dünyaya gelen çocukların taleyi hep mukaddesler tarafından izlenilir. Onlara mukaddeslerin eliyle buta verilir, tale yazılır. Aşk destanlarında kahramanlara bağlı tale xetti müdrik koca arhetipinin sakral nümayendesi Şahlar şahı, Derviş, Evliya, Kırklar Piri, Şahi-Merdan ve başkaları vasitesi ile gerçekleşir. Folklorşünas alim Hikmet Quliyevin müdrik koca arhetipine dair Azərbaycan folklorşünaslığında ilk kez olarak apardığı monokrafik araştırmanın sonuçları gösteriyor ki, tale semantemi tüm hallarda müdrik koca arhetipi ile elakelidir. Başka sözle, taleye yalnız müdrik koca arhetipinin paradigmasını teşkil eden sakral şahslar müdaxile ede biliyor.

Klassik muhabbet destanlarında ecdad kultunun nümayendeleri tarafından butanın kahramana nece ve hansı makamda verilmesi malumdur. Ancak bölgesel destanlarımıza dikkat etsek görerik ki, burada makam, zaman ve mekan tam başkadır. Elece de ecdad kultunun çeşitli transformativ paradigmalarında özünü gösterdiyinin de şahidi oluruk. Eger “Kurbani”, “Abbas ve Gülgez” destanlarında butanı beyaz libaslı derviş verirse ve öz meslehetini buta veren kahramanla kabak-kanşer deyirse şu makam Azərbaycanın kuzey bölgesinden topladığımız destan-revayetlerde tam farklı şekilde müşahide olunuyor. “Novruz-Kandab” destanının mövcud variantında nezir-niyazla kurban kesmele dünyaya gelen çocuğun ismini bir nurani koca qoyur, ismi, kimliyi bilinmir. Ancak bölgeden toplanılan diğer variantda ise spesifikliyini şertlendiren özelliklerden biri de budur ki, burada Novruz nezir-niyazla, kurbanla dünyaya gelmiş çocuktur. Destanda qeyd olunuyor ki, Hızırın sözüne esasen, dünyaya gelecek çocuğun ismini Novruz koyurlar. Törenlerin birinde aşkdan, gerçek aşkdan söz salan aşığın sohbeti Novruzun halını perişan edir. Çeşme kenarında, tut ağacının altında uyuya kalır, rüyada evliyalardan biri ona aşk badesini içirir. Belece hadiseler bir amal – saf muhabbet uğrunda cereyan ediyor. Prof. P.Efendiyeve göre, aşkdestanlarında vefa, etibar, aşkına sadıqlık, temiz ülvi, kibte edilecek muhabbet ön plana çekilmiştir². Maraklı hususiyetlerindendir ki, şu destanın diğer variantında pay veren, Hak-tealanın buyruğuna emel eden, dillerde destan olan Hızırdır. Çünkü abi-kövserin mukaddes nurunu, Allah payı olan butanı, evezsiz qüvveni ve ucalığı hakk aşığına vermek kudretine yalnız Hızır, Evliya, Seyid malik ola biler. Butanın mehiz Hızırın, Kırklar pirinin, Alinin, dervişin vermesi, bu şahsların Allah dergahına yakın olması, Allah elçisi olması, ecdad kultunun paradigması olmaları ile alakalıdır. Burada göz önünde olan bir makam var ki, şu da evlat verme funksiyasını

¹ Seyfeddin Rzasoy. Ecdad kultu ve oğuz dövletçilik enenesi. Halq Cebhesi kazeti <https://www.xalqcebhesei.az/news.-php?id=24050>.)

² Efendiyeve P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemleri. Destanlarımız hakkında (filologiya fakültesinin telebeleri üçün. ADPU metbeesi, Bakı: 2003, s. 178).

mukaddesler icra edir. Folklorşünas Hikmet Kuliyeu qeyd edir ki, “Müdrük Koca arhetipinin der-
viş paradigmasının aktuallaşdığı en mühüm situasiyalardan biri olan evlatverme situasiyasının
esasinda müdrük kocanın baxşetme funksiyası durur. Bu situasiyanın epik düşüncedeki enenevi
süjet resm evlatsızlıkla bağlıdır”³.

Halk rivayetlerinin ekseriyyetinde evliyalı seyidler gibi Hızır Nebini de çeşitli funksiya-
larda – yol gösteren, gelecekden haber veren, hilasedici, yolundan azanı yoluna qaytaran, yazın
gelişinden sorak veren ve sonucunda, aşığı meşukuna yetiren, Allahın dergahından enmiş, onun
isteklerini yerine yetiren mukaddes şahs gibi görüyoruz. Hızırın ecdad kultu olmasını işareleyen
diğer gösterici onun yeşilliğın, bolluğun bereketin remzi gibi de eks olunmasıdır. Aşık Novruza,
Kurbaniye butanı veren de Hızırdır. Yohsulları varlı eden, kimsesizlerin kömeyine mekaminde
yetişen, onlara daima dayak olan, çaresizlerin derdine çare tapan, yarı yarına kovuşduran, Hızır-
dır. “Novruz ve Kendab” destanında Hızır evvelden sonadek çarasizliklere düşerken Novruzun
arxasında durur. Ona en ağır, en kederli anlarında kömek olur.

Maraklı hususiyetlerden biri de budur ki, diğer variantlardan farklı olarak burada, Novruza
buta yazda – tebietin oyanan vakti, tut ağıcının altında uyuyarken verilir. Ağac tebietin, yeşilli-
ğın, baharın ve yaşayışın remzidir. Hızırın elinin nuru, şefası ile Novruz baharda, tebitin oyan-
dığı vaxtda dünyaya gelir. Beyaz giyimli Hızır Selim Paşanın rüyasına geliyor ve diyor: “Bir
oğlun olacak, ismini Novruz koyarsınız”. Hızırın halk rivayetlerindeki yerine dikkat etsek göre-
rik ki, o, daha çok tebietin oyanan zamanı peyda olur. Ağ atının nalıyla iz saldığı tarlalarda otlar
göyerir, soyuk kış terk edir, evezinde yaz fesli gelir. Toprak oyanır. Tesadüfi deyil ki, prof.
M.Seyidov da butanı dünya ağacının, kosmosun yaratıcısı olduğu mifin atributu, elameti hesab
etmişdir. Onun sözlerine esasen “buta genclere verilerken onlar bir-birini sevmelidirler ki, yeni
aile yaransın”⁴.

Türk yaratılış destanında da dünya ağacı haqqında deyilir: “Budaksız bir ağac böyüyürmüş.
Tanrı bunu görmüş. Budaksız tek ağac bahılması xoş olmur, üzerinde dokuz budak meydana
gelsin” demiş. Dokuz budak meydana gelmişdir. “Dokuz budağın ucundan dokuz insan meydana
gelsin, her bir insandan dokuz halq meydana gelsin”⁵.

Burada sözü geden ağac “Dünya ağacı”dır. Yaradılış mifinde gördüyümüz şu motiv öz
funktional semantikasını medeniyyetde çoxsaylı faktlar esasında koruyup saxlayır. Destanlarda
aşıklara ağac dibinde, çeşme başında buta verilmesi de mehs bu dünya ağac modelinin eski
inamlara törenişe bağlı olmasına, suyun ise dirilik oyanışa bağlı olması ile elakadardır.

Butasının arxasınca gederken kahramanın karşılaştığı manielere, çetinliklere böyük inamla
sine gemesi tebi ki, erenlerin, mukaddeslerin tövsiyyesi ile koyulan adın mifoloji görüşlerle
bağlılığı ve sakral gücü ile elakedardır. Prof. M.H.Tehmasib buta vermeni iki gencin bir-birine
bakmak, sevişmek, sonra da görüşlerinin kanunileşdirme tedbiri, bir yaratıcılık priyomu hesab
etmiştir⁶.

Aşıklara bade içirip buta veren mukaddes obrazlar da – nurani derviş, Hızır, Hazreti Ali,
(kayibane ses) obrazları da eyni missiyanı yerine yetirmekle bir müstevide birleşirler. Bu keyfiy-
yet de buta vermenin növbeti ümumileşdirici cehetidir. Zaman ötdükce işlenme makamına göre
bu isimler biri diğerine transformasiya olunur. Masallarda daha çok kahramana yardımçı olan

³ Kuliyeu Hikmet. Müdrük Koca arhetipinin semantik strukturu ve paradikmaları. Bakı: “Elm ve tehsil”, 2016, 112 seh.

⁴ Seyidov M. Mifik tefekkürün kaynakları. Bakı: Yazıcı, 1983, s. 131)

⁵ Radloff W. Türklerin kökleri, dilleri ve halk edebiyatından denemeler. Ankara: Ekvay yayınlar, 1999, 458 s. 176.)

⁶ Tehmasib M.H. Ön söz. Azərbaycan aşk destanları. Bakı: Elm, 1979, s-5

dervişlerdirse, destanlarda, bundan farklı olarak klasik destanlarda buta verme fonksiyasını bir-menalı şekilde ecdad kultunun nümayendesi olan Hızır, Şahlar şahı, Hazreti Ali ve s. verir.

“Bir ucu çömçe, bir ucu nimçe getirin” deyir Abbas.

Ağalar ağası, Ağalar hası,
Ana, mevlam bana buta veribdir.
Düldülün sahibi, qenber ağası
Ana, mevlam bana buta veribdir”⁷.

Burada Abbas ağalar ağası dediğinde Hazret Alini nazerde tutuyor.

Hazret Ali Hızır Nebi, Evliyaların Dervişlerin paradigmatik göstericisidir ve ecdad fonksiyasını yerine yetirir. Tokunulmazlık, sözlerinin kerameti, mucizesi, iyilik ve s. gibi müsbet ve mukaddes makamlara sahip olmak yalnız Allahın elçilerine aid hususiyettir.

“Bu vaxtı Abbas ne gördü? Darda qalanların dadına yeten Şahi-Merdan, budu geldi. O saat elini atıb kuyunun ağzındaki taşı götürüb atdı bir tarafa, dedi:

– Abbas, korkma, sabr et, nicat taparsın.

Şunu deyip elini uzatdı, Abbası kuyudan çıxartıp koydu kenara. Abbas ağıl serden verib bihuş yığıldı yere”⁸.

Örnekden göründüyü gibi, Şahi-Merdan ecdad kultunun paradigması gibi destan kahramanına yardım ediyor, onu kuyudan çıkartır. Şu makamda Abbası kuyudan çıkarta bilen yegane şahıs Allahın mukaddes kulu, temsilçisi Şahlar şahıdır. Masallarda kahramana yardım eden müdrük koca arhetipinin paradigması olan dervişler hem hayır emel sahipleri gibi, hem de şeri, yalançı dünyanı, kaosu temsil eden menfi obraz cildinde görünüyorsa, destanlarımızda kosmusun temsil eden evliyalar, erenler ve başka ecdad kultu nümayendeleri olan mukaddesler sadece iyi emelleri yardımcı çetin anda koruyucu gibi çıkış ediyorlar.

Özellikle destan kahramanının mucizeli doğuluşundan sonra destanda esas sujet gelir:

1. Kahramanın qeyri-adi mucizeli doğuluşu;

2. Buta alma marhelesi;

3. Karşıya çıkan manieler ve onlara karşı mübarize;

4. Sınaktan çıkma, müsabike ve kalebe⁹ 4 merhelede destan boyu mukaddesler kahramanın izinde olur ve onları layik olduğu makama yetiştirmekte yardımcı olurlar. Her defesinde bir libasda, farklı yerlerde mucüzelerinin gücü, sözlerinin kerameti ile onlara yardımcı olur, bir kelmesi ile, möcüzesi ile onların çetinlikden xilas ediyorlar.

“Abbas ve Gülgez” destanında qeyd olunur ki, “Bir süre yol gedenden sonra berk yoruldu, kışları heyden düşdü, üzü qoylu düşüb uyudu. Alemi-rüyada gördü ki, bir kişi ona deyir:

– Abbas, kalk, uyumak zamanı değil.

Abbas sersem rüyadan kalkıp gördü ki, göy emmamelı, göy atlı bir kişi onun yanında durup. Göy atlı kişi dedi:

⁷ Abbas ve Gülgez. Azərbaycan destanları 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, s-109

⁸ “Abbas ve Gülgez destanı. Azərbaycan destanları. 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, s.144

⁹ Mahemmedhüseyn Tehmasib, Maherrrem Kasımlı. Destanlar. Azərbaycan destanları 5 cildde, III cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, s-6

– Abbas, bu atın rikabından yapışıp gözlerini berk yum! Ne zaman söylersem aç, onda açarsın.

Abbas atın rikabından yapışıp gözlerini berk yumdu. Bir az sonra atlı dedi:

– Abbas, gözlerini aç.

Abbas gözlerini açdı gördü İsfahan şehrinde. Yanında da heç kim yokdur”¹⁰.

Destanda göy atlı kişi degildiğinde Hızır yada düşür. Adı bir başa çekilmese de ona ecdad kultu paradigması gibi bir çox cildlerde, formalarda tesadüf ediyorum.

“Beyim karı dedi: Kızım, Abbası orda saklayan saklayıp, gel gedek burdan. Abbas kuyuda sözünü kurtaran gibi kaybdan bir ses geldi: – Abbas, fikir eleme. Gözlerini yum, seni zehir içinde besleyen sana nicat da verecek. Abbas gözünü yumdu. Bir vaxt gözünü açıb özünü Peri xanımın bağının karşısında gördü”¹¹. Gördüyümüz gibi bu örneklerde Abbası zehirli kuyudan çıkartan da göy atlı Hızırdır, onu butasının yanına aparana da Hızırdır. Destan ve masallarda geniş yayılmış olan bu özellik türk halkları folklorunda önemli rola malik olan “Ala atlı yol tanrısının funksiyalarını daha önceki dönemlerde türklere kutsal sayılan boz renkli kurt yerine yetirirken, islamiyyetin kabulundan sonra boz atlı Hızır öz üzerine götürmüştür”¹².

Aşiq Abbas dedi:

– Şah, marhametin artık olsun. Perini bana buta veren her zaman kömeyimizdedir. İzn ver biz gedek¹³.

Buta istilikle, odla, güneşle, dünya ağacı ile bağlı mifoloji mena daşıyan kelimedir, nurlu, odlu içkidir. Mehz bu baxımdan butanı mukaddeslerin eli ile alıp içen şahs ya aşık olur, ya da aşık olur. Biz Azərbaycan destanlarına diqqat etsek görerik ki, evlatverme motivi ve mukaddeslerin yardımını neticesinde mucizeli doğuluşla dünyaya gelen kahramanlar sonraki heyatlarında da işte hemin erenlerin eliyle öz butalarını alırlar. Butaverme motivi kahramanı bir çok sınak marhelelerinden keçirir. Burada en çetin anlarda kahramanın yardımına çatan müxtelif adlarda verilen ecdadlarımızdır. Bazan Hızır, bazen Hazret Ali, Derviş, erab, bölgesel dastanlarımızda ise evliya, seyid, Hacı Mikayıl Efendi baba, ve başqaları olur. Esas istikamet bir xett üzerinde inkişaf ediyor. Ecdad paradigması. Burada seyid, evliya Hazret Ali, Hızır, Ozan ve başqa mukaddeslerin yardımını sayesinde kahraman öz yoluna çıkdığı maniyeleri def ediyor, hemin erenlerin, ecdadların nişan verdiyi öz aşklarına kovuşurlar. Folklorşünas alim Ramazan Kafarlı Hızırı tale müeyyenleştiricisi, insanı yeniden hayata kaytaran, belalardan kurtaran, mucizeli doğuluşu sebep olan, hakk aşıklarına buta veren, bir illik yolu bir göz kırpmında qet eden, dirilik suyu elde edib ölümsüzlük kazanan, zoomorfik şekle düşme kabiliyyetine malik olan obraz gibi karakterize ediyor ki, bütün bu ceheetler de özlüyünde arhetip emosiyanın çoktarafılığı, farklı seviyyeliliyi gibi düşünüle biler. Masallarda ise bele situasiyalarda derviş obrazı aktuallaşmış olur¹⁴. Biz dünya halklarının ekseriyyetinde, o cümleden de türk folklor enenesinde evladı olmayan cütlüklere hemin mukaddeslerden birinin verdiyi elma bazen şerab neticesinde dünyaya ge-

¹⁰ Abbas ve Gülgez. Azərbaycan dastanları 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, s-145

¹¹ Abbas ve Gülgez dastanı. Azərbaycan dastanları 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, 448, s-151

¹² Gökdağ B.A. Türk kültüründe yol tanrısı ile ilgili inanclar / Ortaq türk keçmişinden ortaq türk geleceyine III uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Seda, 2005, s, 521

¹³ Abbas ve Gülgez dastanı. Azərbaycan dastanları 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, s-159

¹⁴ Kafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (kaynakları, tesnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası ve poetikası). Filologiya elmləri doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2010, s. 55.

len kahremanın möcüzeli doğuluşuna çok tez-tez tesadüf ediyoruz. İşte masallarda olduğu gibi destanlarımızda da biz erenler ereninin, pay veren dervişlerin bexş etdiyi bexşişlerle kahraman öz qeyri-adi doğuluşu ile seçilir. Maraklı haldir ki, hemin ecdad hesap etdiyimiz erenler, dervişler ve başkaları kahramanın sonraki hayatında da bir arka-dayak, destek rolunu layiqince yerine yetirir, onları her türlü maniyeden, tepkiden, ölümden kurtarırlar. Biz bunu “Şah İsmayı”, “Novruz ve Kendap”, “Abbas ve Gülgez”, “Şahzade ve Ebülfez”, “Tahir ve Zöhre” ve başka destanlarımızda tesadüf edirik. Bazen ise biz “Kurbani”, “Letif şah”, “Mesum” ve başka bu gibi destanlarımızda evlatverme mötivinin ecdadlarımızın misyasını birbaşa Ulu ve mukaddes Tanrı tarafindean valideyinlerin kurban verme sayesinde, evlerini, mallarını, mülklerini fakirler arasında bölüşürme, acların karınlarını doyuzdurma sonucunda hayata keçmeyinin de şahidi oluruk.

“Seydi ve Peri” destanında deyilir:

“Seyid bu sözü eşidende ağlaya-ağlaya özünü atasının mezar sandığının üstüne atdı. Toprağı kucaqlayıp, atasına şikayetlendi. Başı mezarın üstünde, onu uyku tuttu. Ağalar ağası Şahi-Mer-dan özünü yetirip dedi:

– Oğul, niye ağlayıp gamgin olursan? Al elimden bu camı iç!

Seyid dedi:

– Atam-anam sa kurban. Axı o cam bize haramdı!

Ali dedi:

– Oğul, bu cam o camlardan değil.

Seyid camı nuş eledi. Ali barmağını kaldırıp dedi:

– Bax ne görürsen?

Seyid dedi:

– Uzak-uzak yerler görüyorum.

Hazret dedi:

– Başka ne görürsen?

Seyid dedi:

– Hind padişahının kızını görüyorum.

Ali dedi:

– Hind padişahının kızı Peri hanımı sana buta veriyorum¹⁵.

Çok zaman kahramanlara erenler ecdad kultunun nümayendeleri terefinden ağacın altında yatarken darda qalanların kömeyine çatan Hızır ona yetişir. Aşk badesini öz elleriyle içizdirir, belece kahramanın bütün geleceyi göz altına alınmış olur. Her addımı izlenilir. Her çetin anında mukaddesler terefinden destek alıyorlar.

“Mügüm Şah” destanında Mügüm şahı serv ağacının altında kem yuxusu tutdu. Bunun üstüne kim geldi? Darda kalanların dadına çatan Hızır peygamber. Hızır peygamber ona dedi:

– Oğul, ne yatıbsan, bir gözünü aç.

Mügüm şah gözünü açdı. Hızır dedi:

– Meni tanıyırsanmı? Men müşkül işleri düzeldenem.

Elinde bir piyale Mügüm şahın qabağına tutdu ve dedi:

– Oğul, al bir piyaleni iç.

Mügüm şah dedi:

– Ağa, o suyu bize haram buyurublar.

Hızır dedi:

¹⁵ “Seydi ve Peri” destanı. Azərbaycan dastanları 5 cildde, II cild. Bakı: Lider neşriyyatı, 2005,s-167.

– Oğul, bu sen deyen sudan deyil. Bu su leylini Mecnuna, Ferhadı Şirine, Arzunu Kanbere, Şahsenemi Karibe, Eslini Kereme yetiren sudandı.

Suyu içir ve ondan Hızır barmağını yuxarı qaldırıp dedi”¹⁶.

Burada ecdad kultu baxımdan müdrük koca arxeotipinin obraz paradikmalarından hesab olunan Hızır Nebi hem yol gösteren, hem buta veren, hemde kahramanları dileklerine çatana kader, yani yolun sonunadek izleyen müdrük koca arhetipinin obraz paradikması gibi yalnız kaos – doğru-düz dünyanı temsil etmiş olur. Hikmet Kuliyeve qeyd ediyor ki, “Özlüyünde kosmokonik akt olan butaverme situasıyası mehz Müdrük Koca arhetipinin paradigmalarından biri terefinden sakral mekamlarda (kaosla kosmosun kesişmesinde) – zağada, ovda, elma ve ya serv ağacının dibinde, kabiristanlıkda, bulak başında tezahür ediyor. Elece de bu situasıya yuxuda aktuallaşır ki, bunun da esasında profan dünyayla sakral alem arasında olmak dayanır”¹⁷. Destanlarda butaverme mekamları ve kahremanların özleri de vurğuladıkları gibi, Kırkların elinden içilen aşk badesi sırf mövlaya bağlı elametdir. Yani mövlanın emr ve isteyi sayesinde kahramana ecdad kultunun derviş, eren, Kırklar paradigması tarafından icra olunuyor. Şu töreni yalnızca sayılıp-seçilmiş, Tanrıya yakın güc, kudret sahipleri icra ede bilir.

“Dilefruz” dastanında deyilir:

Kırkların elinden içibdi tası,
Mövluya bağlıdı yakın ixlası.
Ben ezize, ol Mesimin atası
Gönderibdi söygülüsü yanına¹⁸.

Mukaddes bildiklerimiz ecdad kultunu temsil eden şahsler, mesela, dervişler pay almır yalnız pay vereler, yani Tanrının isteyi ve hökmü ile evlatı olmayanlara evlat, ehtiyacı olanlara para ve s. “Ben pay alan derviş değilim, pay veren dervişim. Al bu elmanı, eşinle ye, vakit olacak sizin evlatınız olacak”¹⁹.

“Yuxuda bir nurani derviş gelib onu yuxudan ayıldıb dedi:

– Oğul, ne berk yatmısan, al bu badeni nuş eyle.

Seyyad, – Ağa derviş, bade içmek bize haramdır – dedikte derviş cevabında diyor:

– Bu bade o badelerden değil.

Seyyad badeni nuş edib dedi:

– Amandı, baba derviş, yandım, bana bir teselli.

Derviş iki barmağını uzadıb dedi:

– Oğlum, barmağının arasından bax, haranı görürsen? ve s.”

“Seyyad ve Seadet” dastanında deyilir”²⁰.

Tüm yukardaki nümanelerden göründüyü gibi müdrük koca arhetipinin nümayendesi olan derviş, Hızır Nebi, Şahlar şahı, 40-lar piri ve s. biri digerinin transformativ davamıdır. Her biri ecdad kultunun nümayendesi kimi hayırlı, gerçeyi kosmosu temsil edir.

Bazen destanlarımızda evlatverme motivi ecdad kultunun nümayendeleri olan evliyalara, dervişler tarafından diyil, nezir-niyazla, kurbanverme ile dünyaya gelir.

¹⁶ Müğüm şah destanı. Azərbaycan dastanları. 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, 192

¹⁷ Hikmet Valeh oğlu Kuliyeve. Müdrük Koca arhetipinin semantik strukturu ve paradikmaları. Bakı: Elm ve tehsil, 2016, s.120

¹⁸ “Dilefruz” dastanı. Azərbaycan dastanları. 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, 448, s. 245

¹⁹ Menbeyi gösterilmeyen nümuneler şahsi arxivimizdedir.

²⁰ Azərbaycan dastanları. 5 cildde, II cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, 448, s. 299

“Kurbani” destanına diqqat etsek görerik ki, evlatverme motivi diger destanlara nezeren farklı verilmişdir. “Evlatı olmayan Mirzalı xan eşini çağırıp dedi: tüm bu işler ona göre başımıza geldi ki, bizim bir yardımçımız, arha dayağımız züryetimiz yoktur. Deyirler ki, el duası müsteceb olur. Bir kurban götür gedek ocağa, orada nezir paylayak, kurban kesek, verək yetim-yesire, belke evladımız ola. Sabahsı gün dedikleri gibi ocağa gedir, kurban kesir, acları doyuzdurur ve Allah da onların isteklerini hayata keçirir²¹.

Klassik destanlardan farklı olarak bölgesel destanlarda bu mekamlar tam farklıdır. Kuzey bölgesinden topladığımız “Aşık Medet ve Behrinazın destanı”nda bu farklı mekamlara rast geliyoruz. Burada dikkat çeken maselelerden birinin çocuğunun adının bir ağıllı kocanın gelip oğlanın adını ben koydum demesidir. Destanda yuxugörme motivi başka destanlardan farklıdır. Eger “Novruz ve Kendab”da, “Abbas ve Gülgez”de kahramanlara butanı erenler, dervişler müeyyen üsullarla verirse, burada ise kahraman rüyada dağlarla ünsiyyet kurur ve s. kaybdan seda eşidir. Ona butasının dağstanlı Behrinaz olduğu deyilir. Göründüyü gibi, burada buta veren şahsın sureti belli değil, onun sadece sesi eşidilir. Tabii ki, bunun esas sebebi ustad aşığın mükaddes şahslere böyük hörmət ve onlara elçatmaz bir varlık gibi bakmasından ireli geliyor. Diğer taraftan Aşık Medet şiirlerinde dağları özüne hemişe arka-dayak hesap etmiş, tüm sirlerini, acısını, sevgisini, iztirablarını onunla bölmüştür. Destanda kahramanlara butanın yuxu vasitesile mukaddesler tarafından verilmesi özel bir anlam kesb ediyor. Tabietin remzi olan Hızır genclere buta vermekle, onlara yeni hayata hazırlığın, saf, temiz aşka başlanğıcın, sadıklığın, sabrin tamelini koymakda yardımçı olmuştur. Bununla kahraman bir sıra gizli sirlerden haberdar olmuş, olup-keçenlerden haberverme bacarığına da malik olmuştur. “Aşık Medet ve Behrinazın destanı”nda buta veren mukaddes şahs eslinde görünmür, kahramanın yalnız dağlarla ünsiyyeti verilir. Ağacın altında yatıb yuxusunu alan kahraman ani gaybdan gelen sese uyanır. Ona senger bulağının suyundan bir saat erzinde içmeği buyrulur. Deyilir ki, sudan içmezden önce kahraman sevgilisinin eksini görecek. Gördüyü güzel dağstanlı Zahidxan ağanın kızıdır. Onu kahramana buta verirler. Göründüyü gibi, butaverme burada klassik destanlardan farklıdır. Kahraman yalnız kaybdan gelen sesin buyruğı ile hareket ediyor ve sonunda uğur kazanır. Burada gaybdan gelen ses onu geleceğine giden yola aparırsa, hemin ses sahibi mehs mukaddes sandığımız Hızırın sesidir. Ağac altında uyuya kalan kahreman hemin sesin gücüne oyanır. Butanın mehz Hızır Nebi, Kırklar pirinin, Alinin, evliyaların, dervişlerin vermesi, bu şahslerin birbaşa Allah dergahına yakın olması, Allah elçisi olması ile ilgilidir. Halk rivayetlerinin ekseriyyetinde Hızır Nebi farklı funksiyalarda – yol gösteren, gelecekden haber veren, kurtarıcı, yolundan azanı düz yola kaytaran, yazın gelişinden sorak veren, aşığı meşukine yetiren, Allah dergahından enen mukaddes şahs gibi görünür. Aşık Medete butanı veren de hemin Hızırdır. Onlar Allahın buyruğı ile müşkil işlere encam çeken ecdad kultunun nümayendeleridir.

Çalışmanın bilimsel yeniliği ve ana sonuç: Böylece, araştırmadan melum oluyor ki, ecdad kultunun derviş, evliya, Şahlar şahı, Hızır paradigmaları destan metnlerinde masallardan farklı olarak yalnız hayır işlerle ilgili görünüyor. Makalede destanlarda ecdad kultunu temsil eden mukaddeslerin destan kahramanı ile ilgili bir çox, yaradıcı, yol gösteren, çetinlikden kurtaran, haberdar eden, önce gören ve s. gibi bir çox funksiyaları nezerden keçirmeye çalışdık. Ve oda melum olur ki, destan metinlerinde ecdad kultunun çeşitli paradigmalarında çıkış eden mukaddesler yalnız kosmosu, doğru dünyanı temsil ediyorlar.

²¹Kurbani destanı. Azərbaycan destanları 5 cildde, III cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, s.39

KAYNAKLAR

1. Seyfeddin Rzasoy. Ecdad kultu ve oğuz dövletçilik enenesi. Halq Cebhesi kazeti <https://www.xalqcebhesi.az/news.php?id=24050>.
2. Efendiyev Paşa. Azərbaycan folklorşünaslığının problemleri. Destanlarımız hakkında (filologiya fakültesinin talebeleri için). Bakı: ADPU metbeesi, 2003, 378 s.
3. Kuliyeu Hikmet. Müdrik Koca arhetipinin semantik strukturu ve paradigmaları. Bakı: Elm ve tehsil, 2016, 216 s.
4. Seyidov Mireli. Mifik tefekkürün kaynakları. Bakı: Yazıçı, 1983, 331 s.
5. Radloff W. Türklerin kökleri, dilleri ve halk edebiyatından denemeler. Ankara: Ekvay yayımlar, 1999, 458 s.
6. Tehmasib M.H. Ön söz. Azərbaycan aşk destanları. Bakı: Elm, 1979, 502 s.
7. Azərbaycan destanları. 5 cildde, II cild. Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, 448 seh., s. 109
8. M.H.Tehmasib, Meherrem Kasımlı. Dastanlar. Azərbaycan dastanları 5 cildde, III cild, Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, 392 s.
9. Gökdağ B.A. Türk kültüründe yol tanrısı ile ilgili inanclar / Ortaq türk keçmişinden ortaq türk geleceyine III uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Seda, 2005, 521 s.
10. Kafarlı R. Azərbaycan türklerinin mifologiyası (kaynakları, tesnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası ve poetikası). Filologiya elmleri doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2010, 59 s.
11. Azərbaycan dastanları. 5 cildde, III cild. Bakı: Lider neşriyyatı, 2005, 448 s.,
12. Menbeyi gösterilmeyen nümuneler şahsi arhivimizdedir.

SOMATİK İFADƏLƏRİN TƏSNİFATI
CLASSIFICATION OF SOMATIC EXPRESSIONS

Doktorant, Jalə Elman qızı QƏNİYEVA
 Bakı Slavyan Universiteti

XÜLASƏ

Böyük bir hissəsini somatik ifadələr təşkil edən frazeologiya sahəsi bir sıra dünya dilçilərinin diqqətini özündə cəmləmişdir. Bunlara rus dilçilərindən F.F.Fortunatovu, A.A.Şaxmatovu, A.M.Peşkovskini, V.K. Porzejinkini, A.A. Potebnyanı və başqalarını misal çəkmək olar ki, onlar frazeoloji vahidləri əsərlərində sintaktik nöqtəyi nəzərdən təsnif etmişlər. İlk dəfə olaraq somatik birləşmələri üslubi mənə cəhətdən izah edən alim isə Şarl Balli olmuşdur. F.de Sössür və Şarl Ballidən sonra V.V.Vinaqradov da frazeoloji vahidlərin düzgün təsnif edilməsində xüsusi işlər görmüşdür. Azərbaycanda isə frazeologiyanın nəzəri problemlərini M.T. Tağıyev, onun davamçıları olan A.M.Məmmədli, F.H.Hüseynov, S.Cəfərov, M.H.Hüseynzadə, M.İ.Adilov, A.Axundov, H.A.Bayramov, M.Mirzəliyeva, N.Seyidəliyev, Q.Mahmudova və başqa dilçilər təsnif etmişlər. Azərbaycan dilində sırf somatizmlərin təsnifatı demək olar ki, yeni sahələrdəndir. Onlardan A.Axundov, Abdullayev S.Ə., Adilov M.İ., Bayramov H., Cəfərov S.Ə., M.Mirzəliyeva, Vəliyeva N.Ç., Hacıyeva Ə.H., Q.Mahmudova və başqaları öz tədqiqat işlərində bu problemə toxunmuşlar. A.Axundovun “Опыт фонетического обобщения и грамматического описания названий частей человеческого тела в Азербайджанском языке” və “Dil və Ədəbiyyat” monoqrafiyasında “Azərbaycan dilində insan bədən üzvləri adlarının fonetik ümumiləşdirilməsi və qrammatik təsviri təcrübəsi” məqalələri bu sahədə aparılmış təsnifata misaldır. Akademik “Dil və Ədəbiyyat” monoqrafiyasında Azərbaycan dilinin hazırkı inkişaf səviyyəsində etimologiyası aydın olmayan əski türk somatizmlərini təsnif edir. O, somatizmlərin somatik ifadələr yaratmaqda böyük rolu olduğunu qeyd edir[1, 288-303]. Ə.Hacıyeva da 2007-ci ildə nəşr olunan “Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr” adlı əsərində somatizmlərdən, eləcə də somatik ifadələrdən bəhs etmişdir. O, əsasən İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, eləcə də onların tərcüməsinə, müxtəlif ikidilli lüğətlərin hazırlanması məsələsinə toxunmuşdur[2]. Tədqiqat zamanı türk dilçilərindən Cahit Başdaş, Nihal Çalışkan, Fatma Özkan, Levent Doğan, Cihan Çakmak və başqalarının da somatik ifadələr haqqında yazdıqları məqalələrə, araşdırmalara rast gəldik. Bu tədqiqatçıların məqalələrində Türkiyə türkcəsində işlənən somatik ifadələrin təsnifatları müəyyən qədər şərh olunmuşdur. Araşdırmalarımız zamanı məlum oldu ki, somatik ifadələr türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda digər frazeoloji vahidlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Təsnifat zamanı o da aydın oldu ki, türk dillərində somatik ifadələrin tərkibindəki bədən üzvləri adları cüzi dəyişikliyə məruz qalmış olsa belə, verdikləri leksik mənaları üst-üstə düşür.

Açar sözlər: Türk dilləri, Azərbaycan dili, somatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr, somatizmlər

ABSTRACT

The field of phraseology has attracted the attention of many world linguists. As an example they include F.F. Fortunatov, A.A. Shakhmatov, A.M. Peskovskini, V.K. Porzezhinkini, A.A. Potebnyan and others from Russian linguists. They have classified the phraseological units in their works from the syntactic point of view. For the first time, Charles Balli was the scientist who explained the style of somatic compounds. Following F. Sössür and Charles Ball, V.V Vinogradov has done special work on the correct classification of phraseological units. But in Azerbaijan, M.T.Tagiyev, his associates AMMammadli, F.H. Huseynov, S. Jafarov, M.H Huseynzadeh, M.I. Adilov, A. Akhundov, H.A. Bayramov, M. Mirzaliyeva, N. Seidaliyev, G. Mahmudova and other linguists have classified theoretical problems of phraseology. The classification of purely somatisms in the Azerbaijani language is almost new. A. Akhundov, Abdullayev SA, Adilov MI, Bayramov H., Jafarov SA, M. Mirzaliyeva, N.Ch.Veliyeva, Hajiyeva A.H., G.Mahmudova and others have touched on this problem in their research. In A.Akhundov's monographs "The

experience of phonetic generalization and grammatical description of the names of parts of the human body in the Azerbaijani language" and "Language and Literature" article entitled "Phonetic generalization and grammatical description of the names of the members of the human body in Azerbaijani language" is example of classification in this field. In his monograph "Language and Literature" academic classifies the old Turkish somatisms, whose etymology is not clear at the current level of development of the Azerbaijani language. He notes that somatisms play a major role in creating somatic expressions. A.Hajiyeva also spoke about somatisms as well as somatic expressions in "Somatic Phraseological Compounds in Different Systemic Languages" book which published in 2007. She mainly compared the structural and semantic features of somatic phraseology, mainly in the English and Azerbaijani languages, and also touched upon their translation and the preparation of different bilingual dictionaries. During the study, we came across articles and investigations by Turkish linguists Cahit Basdash, Nihal Hardin, Fatma Ozkan, Levent Doğan, Cihan Cakmak and others about somatic expressions. In these researchers' articles classification of somatic expressions used in Turkish have been interpreted to some extent. During our research, it became clear that somatic expressions dominate the phraseological fund of the Turkic languages as well as the Azerbaijani language in comparison with other phrases. During classification it became clear that even the names of the body members in the somatic expressions of the Turkic languages are overlapping, but their lexical meanings overlap.

Keywords: Turkish languages, Azerbaijani, somatic expressions, phraseological compounds, somatisms

Türk dillərində demək olar ki, somatik vahidlərdən düzələn frazeoloji birləşmələr çox oxşardır. Məsələn, Türkiyə türkcəsində işlənən Azərbaycan dilində eyni məna verən bir neçə somatik ifadəni nəzərdən keçirək: kulağına çarpmak (qulağına dəymək), el-ayak çəkilmək (əl-ayaq çəkilmək, burnundan fitil-fitil gelmək, kulağına küpe olmaq (qulağına sırğa etmək) və s. Bundan başqa Q.Mahmudova da öz əsərində Qaraqalpaq dilindəki «booru taş» frazeoloji vahidini nümunə verir və qeyd edir ki, «Azərbaycan dilində bu frazeoloji vahidin qarşılığı kimi «bağrı daşa dönmək, bağına daş basmaq, ürəyi daş, daş qəbli» ifadəsindən istifadə olunur» [3, 143]. Q.Mahmudovanın «Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası» adlı əsərində türk dillərindəki somatik ifadələri nəzərdən keçirərkən aşkarladığı belə bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər: «Azərbaycan dili oğuz qrupuna daxil olduğu üçün onun leksik tərkibində qıpçaq qrupu türk dillərindən fərqli cəhətlər də mövcuddur. Lakin maraqlı budur ki, qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay dillərindəki somatik frazeoloji vahidlər Azərbaycan dili ilə tam paralellik təşkil edir. Məs.: Qazax dilində «til tabısu» (Azərb.: «*dil tapmaq*»). Buradakı «dil» sözü insanın bədən üzvü kimi öz müstəqil mənasını itirmiş, «tabısu//tapmaq» feili ilə sintaktik əlaqəyə girərək dildə tamamilə yeni bir məna - «bir-birini başa düşmək, razılığa gəlmək» mənalarını qazanmışdır. Qırğız dilində «baş-köz bolu» (azərb. baş-göz olmaq//elmək) frazeoloji vahidində «baş» və «göz» sözləri öz mənasını tamamilə itirmiş, feillə əlaqəyə girərək, «evlənmək, ailə qurmaq» mənalarını ifadə etmişdir. Qaraqalpaq dilindəki «auızı bos» (azərb. ağızdan boş) ifadəsi istər qaraqalpaq, istərsə də Azərbaycan dilində «boşboğaz, çərənçi, çox danışan» mənalarını verir. Noqay dilindəki «avır ayaklı» (ağır ayaqlı) frazeoloji vahidi hər iki dildə hamilə qadınlara şamil edilir» [3, 137]. Beləliklə, türk dillərində eyni leksik mənaya malik olan qədim və çox az dəyişikliyə uğramış somatik ifadələr də bu dillərin qohum olmasına tutarlı dəlillərdən biridir.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qədim layını təşkil edən somatik vahidlər (bədən üzvləri adları) frazeoloji birləşmələrin, o cümlədən somatik ifadələrin yaranmasında böyük rol oynayır. Onların içərisində əsasən zahiri bədən üzvləri adları (*baş, göz, ağız, əl, ayaq, qulaq, burun, kirpik, saç və s.*) ilə yaranmış somatik frazeoloji birləşmələrin sayı daha çoxdur.

Burun somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *burun-buruna gəlmək, kiminsə işinə burnunu soxmaq, ölümlə burun-buruna gəlmək, burnu çənəsinə dəymək, burnundan gəlmək. Burnundan*

gətirmək, burnunu sürtmək, burnundan düşmək (kiməsə oxşamaq mənasında), burnu havalarda və s. Mələyin yediyini-içdiyini burnundan tökmüşdü[4, 26]. Çiçəklərimizin, kəkötümüzün iyindən öteri *burnumun ucu göynəyir.*(26İŞ)

Baş somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *baş götürüb getmək, baş-ayaq vurmaq, baş-ayaq oxumaq, baş-ayaq yazmaq, başa salmaq, başa düşmək və s. Öz evindən baş götürüb uzaqlaşmaq, bir anlığa da olsa dərini unutmaq istəyirdi* [4, 8].

Boyun somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *boyun əymək, boynundan atmaq, boynuna mindirmək, boynunu yerə soxmaq, boyuna qamış ölçmək, boyun qaçırmaq və s. Mələk elə ilk gündən ərinə boyun əymiş, onun dediyi ilə oturub durmuşdu;*(26, İŞ) *Boynunu bitlər yeyir, çörəyini itlər (atalar sözü); Anası ilə mehriban rəftar edib itaətindən boyun qaçırmazdı* [5, 63].

Göz somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *göz qoymaq, göz ağartmaq, gözünü çıxartmaq, üzdən-gözdən salmaq (danlamaq), gözünün içindən çıxartmaq, gözünü içinə kimi yalan danışmaq ə s. Bu müqəddimədən heç gözüüm su içmir*[5, 17]; Q a s ı m. Sənə baxdıqca göz doymayır, ey çeşməli, həm yaşıl dağlar [5, 124].

Üz somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *üz qoymaq, üz vurmaq, üzünə un ələmək, üz açmaq, üzünə demək, üz qızartmaq, üzdən keçməmək, üzün ələk tutmaq, üzü qalmamaq, üzü olmamaq, üzü-gözü açılmaq, silləylə üz qızartmaq və s. Üzündən-gözündən oğurluq yağır* [5, 16]; Yox, mən bir də o evə üz tutmaram [4, 18].

Əl somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *yolu əlinə almaq, əl salmaq, əl saxlamaq, əldən tutmaq. əl salmaq, əldən düşmək və s. Mal-qara örüşdən qayıtdı, əl-ayaq yığışdı, heyvanları rahatlayıb, itlərə yal verdim, yenə qayıtmadı* [4, 47].

Qulaq somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *qulaq asmaq, qulağı çinləmək, qulağı deşilmək, qulağı uzanmaq, qulağına inanmaq, qulağını doldurmaq, qulağı darı dənəlmək və s. Niyə mənim məsləhətimə qulaq asmadın?* [4, 67]; *Şamxal yaxında hənirti duyub qulaq kəsildi* [4, 65].

Ağız somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *ağıza düşmək, ağız büzmək, ağızına su alıb oturmaq, ağızından yel almaq, ağızından vurmaq, ağızını açmaq və s. Sinəsini qabağa verib, səsini ucaltı: - Ağızını təmiz saxla!* [4, 93]; *O, ağızını açmağa macal tapmamış Molla Sadığın yanındakı kişilərdən biri qabağa yeridi* [4, 144].

Ayaq somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *ayaq basmaq, ayaq açmaq, ayağı bir yerdən kəsilmək, ayağına daş dəymək, ayağının tozu bilməmək, ayağı düşmək (düşməmək), ayağı getmək, ayağı yerdən üzülmək, ayaqları yerə dəyməmək və s. Qaranlıq qarışıb əl-ayaq yığışandan sonra Zərnigar xanım yan otağa çəkildi* [4, 34]; *Dedim ki, əl-ayağıma dolaşma* [4, 85].

Qaş somatik vahidi ilə yaranan somatik ifadələr: *qaşqabaq tökmək, qaşqabaq elemək, gözlə qaş arasında, göz-qaş oynatmaq, qaşqabağı yerlə getmək, qaşqabağı yer süpürmək və s. Aynada qaş-göz oynadıb şaqıldadı* [4, 25].

Sözsüz ki, bu sıralamanı uzatmaq olar. Məsələn, *kiprik, diş, dodaq, qoltuq, daban, dırnaq və s. kimi somatik vahidlər də bu qəbildən somatik vahidlərdir.*

Ədəbiyyat:

1. A.Axundov "Dil və ədəbiyyat" I cild, Bakı, Gənclik, 2003, 660 s.
2. Ə.Hacıyeva "Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr", Bakı, 2007, 348 s.
3. Q.Mahmudova Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası II cild. Bakı, 2009, 284 s.
4. İ.Şıxlı "Dəli Kür". Bakı, 2005, 400 s.
5. S.S.Axundov Seçilmiş əsərləri, 2005 , 446 s.

ULUSLARARASI TERÖRİZMLE MÜCADELE
FIGHTING INTERNATIONAL TERRORISM

Doç. Dr. Ramid HUSEYNOV

Doç. Dr. Emin NASİROV

Haydar Aliyev adına Azerbaycan Yüksek Askeri Okulu

ÖZET

Uluslararası terörizm, küreselleşmiş dünyanın tüm teknolojik başarılarını emerek ve onu insanlığa karşı kullanarak devletin egemenliği, bağımsızlığı ve ulusal güvenliği için bir tehdit haline gelmiştir. Uluslararası terörizmin küresel siyasete, devlet iktidarına, dünyadaki süreçlere aykırı olması, maddi ve ahlaki isteklerini gerçekleştirme ve kitle imha silahlarına ulaşma arzusu onun siyasallaştırıldığını açıkça göstermektedir. Uluslararası güçlerin terörizme çifte yaklaşımı ve bunu devletlerarası ilişkileri etkilemek için bir araç olarak kullanma girişimleri sorunun genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Esasen modern çağda, artık geleneksel terörizmden daha fazla öldürücü güce ve operatif imkana sahip devlet destekli terörizm, yeni bir savaş türünün ortaya çıkması sonucunda uluslararası barış ve güvenlik için ciddi bir tehdit haline gelmiştir. Konunun alaka düzeyi bir araştırma nesnesi olarak incelenmeyi gerekli kılmaktadır.

Makalenin amacı terörizmle mücadele zorluklarını ve onunla mücadele yollarını ve araçlarını belirlemektir. Amaca ulaşmak için belirlenen vazifeler çözülmüştür: terörizm kavramının özü ve ona yaklaşımlar; uluslararası terörizmin himaye edilmesi ve ona devlet desteği; uluslararası terörizmin din ve ayrılıkçılık ile ilişkisi; çağdaş terörizmde yeni eğilimler; uluslararası terörizmin finansmanının önlenmesi; uluslararası terörizmle mücadelede ideolojik araçlar gibi konular geniş ve kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Bilimsel çalışma metodolojisi sistem, karşılaştırma, tarihsel tanımlama, tümevarım, analiz ve sentez yöntemlerini içerir. Makale teröristlerin ve terör örgütlerinin ülkeler tarafından finanse edilmesini önlemek için, ülkelerin yasal statülerini ve iyileştirilmesinin önemini özetlemektedir. Aynı zamanda, uluslararası terörizm sorununun çözülmesi için mevcut kapasiteler, yollar ve yöntemler, devletlerin etkili sonuçlar elde etme görevlerinden bahsedilmiştir. Ortaya konan konuların detaylı çalışması üzerinde kapsamlı araştırma ve analizler yapılması, olumlu bilimsel sonuçların siyaset bilimi, jeopolitik ve uluslararası ilişkilerdeki çeşitli derslerde kullanılabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: uluslararası terörizm, küresel güvenlik, devlet terörizmi, ayrılıkçılık, uluslararası barış

ABSTRACT

International terrorism has become a threat to the sovereignty, independence and national security of the state by absorbing all technological achievements of the globalized world and using it against humanity. The fact that international terrorism is against global politics, state power, processes around the world, their desire to realize their material and moral claims, and to achieve the weapons of mass destruction, clearly shows that it is politicized. The dual approach of international forces to terrorism, and the attempts to use it as a means to influence interstate relations, contribute to the expansion of the problem. In the modern era, state-sponsored terrorism, which is now more lethal than traditional terrorism, is becoming a serious threat to international peace and security as a result of the emergence of a new type of war. The relevance of the topic makes it necessary to be investigated as a research object.

The purpose of the article is to identify the challenges of combating terrorism and to identify ways and means to combat it. The objectives set for achieving the objectives has been solved: the essence of the notion of terrorism and its approaches; protection of international terrorism and the state support given to it; the relation of international terrorism with religion and separatism; new trends in contemporary terrorism; preventing the financing of international

terrorism; issues such as ideological means of combating international terrorism have been analyzed extensively and comprehensively. Methodology of scientific work includes system, comparison, historical description, induction, analysis and synthesis methods. In the article shows the state of the legal framework and the importance of its improvement to prevent the financing of terrorists and terrorist organizations by countries. However, the opportunities available in the fight against international terrorism, the ways and methods of solving the problem, the tasks facing states to achieve effective results have been mentioned. Conducting extensive studies and analyzes of the issues that have been reversed gives a basis to say that the positive scientific results can be used for various courses in political science, geopolitics and international relations. Extensive research and analysis on the detailed study of these issues gives us an opportunity to say that, the positive scientific results can be used in various courses in political science, geopolitics and international relations.

Keywords: international terrorism, global security, state terrorism, separatism, international peace

1.GİRİŞ

Modern dünya düzeninde, küresel barışın ve güvenliğin, temel insan haklarının, devletler arası ve uluslararası ilişkilerin sürekli bozulmasına neden olan genişleyen uluslararası terörizm ona karşı mücadeleyi zorlaştırmaktadır. Çünkü, mevcut terörizmin sadece istikrarı istikrarsızlaştırmaya ve ya kısa vadeli planları uygulamaya değil, aynı zamanda daha ciddi ve daha geniş siyasi hedeflere odaklanmasıdır. Siyasi iktidarın ele geçirilmesi ve yeniden dağıtılması, egemen devletin fethi, yerel nüfusun zorla sınır dışı edilmesi, dini, ırksal, etnik, sosyal ve politik çatışmanın güçlendirilmesi ve vb. uluslararası terörizmin hedefidir.

Son yıllarda, dünyanın birçok yerinde ve batı ülkelerinde sosyal, politik ve vb. nedenle terör eylemlerinin sayısının artması ve hatta politik olmayan bir şekilde iktidara gelmek, amaca ulaşmak ve siyasi muhaliflerini susturmanın bir aracı olarak kullanılması sorunu daha da büyütür (Bachin, 2005). Özellikle uluslararası hukuka iki yaklaşım, uluslararası örgütlerin jeopolitik süreçler üzerinde uygun kontrol ve etki mekanizmalarının olmaması, dünya düzeni uluslararası terörizmle mücadele etmeyi zorlaştırmaktadır.

Konunun aciliyeti onun politik olarak öğrenmesini, sorunun özünü açıklamak, onunla başa çıkmanın yollarını bulmak, etkinliği elde etme için araçları, yöntemlerini tanımlamaktır. Bu bağlamda, ortak bir sistem kurulması, uluslararası terörizmle mücadelede etkili bir eylem mekanizması ve terörizmin sponsorlarına ve destekçilerine karşı önlem alınması gereği vardır. Devletler arası işbirliğinin geliimi, uluslararası işbirliği çerçevesinde ortak yasal norm ve ilkelerin iyileştirmesi, ideolojik araçların kullanılması, mücadele eden organların çevikliğinin artırılması ve diğer konular da araştırılmaktadır.

2. ULUSLARARASI TERÖRİZME KARŞI MÜCADELENİN ZORLUKLARI

Modern jeopolitik süreçlerin karmaşık yapısı, küresel güvenlik sorununu giderek daha da ağırlaştırmaktadır. Uluslararası güçlerin dünyadaki sular, alan ve hidrokarbon yataklar açısından zengin bölgeleri kontrol etme mücadelesi, modern dünyada yeni trendlere yol açmıştır. Evet, Soğuk Savaş bitmiş olsa da, daha da tehlikeli hale gelen terörizm insanlık için bir endişe haline geldi (Benjamen, 2000). 11 Eylül 2001 olayı, dünya güçlerinin uluslararası terörizme ve saldırgan ayrılıkçılığa daha duyarlı olmaları, terörizm ve destekleyici devletleri üzerinde sarsılmaz bir duruş oluşturma ve küresel suçlarla mücadelede uluslararası toplumun çabalarını birleştirme yönündeki bir dersti.

Bazı ülkelerin yıllardır kendi ülkelerinde terörizmle mücadele etmelerine ve bu olaylardan ciddi ekonomik ve siyasi şoklara maruz kalmasına rağmen, uluslararası toplum ülkelerin

içişlerinden endişe duymamıştır. Uluslararası toplumun yaklaşımı ve tutumunu değiştiren ABD'deki terörist saldırıdır. Terör gittikçe daha uluslararası hale geldi, sadece küçük devletlerin iç işleri değil, süper güçler bile devletlerin baş ağrısı haline geldi ve böylece uluslararası güvenlik konusunu gündeme getirdi. İlk öncelikli devletlerden birini dış politika öncelikleri olarak almaya başladı (Dzhalali, 2005: 53-54).

2.1. Terör kavramına ve özüne farklı yaklaşımlar

Modern terörizm tarihi, MS birinci yüzyıldan beri İsrail topraklarında Roma işgalcilerine karşı Yahudi dini mezhebi olan Zealotos'un terörist eylemleriyle başlar. Daha sonra, büyük Fransız Devrimi sırasında bir tür siyasi mücadele biçimi olarak terörizm kavramı ortaya çıktı. Burada radikal devrimciler, siyasi muhaliflerine karşı baskı ve kanlı eylemler düzenleyerek politik amaçlarını gerçekleştirdiler (Higonnet, 1986: 436-445). Böyle bir yöntem, yani terör eylemleri, yetkililer tarafından siyasi muhaliflere veya vatandaşlara karşı da kullanılabilir.

Bugünün terörizmi uluslararası alanda küresel bir tehdit oluşturuyor, aynı zamanda devletler arası ilişkileri çözümlen bir yolu olarak performans sergiliyor. Bu eğilim, özellikle 11 Eylül'den sonra daha yaygın hale geldi. Onun modern politik özelliği, egemenlik, bağımsızlık, insan hakları ve özgürlükleri, demokrasi ve bilimsel ve teknik ilerlemeyi doğrudan hedeflemesidir. Öte yandan, devletlerin terörizmden yararlanma ve onu destekleme çabaları sorunun yeni bir seviyeye yükselmesine katkıda bulunmuştur. Meselenin ciddiyeti, ülkeler arasında yeni ilişkilere ve uluslararası güvenlik sisteminin bununla mücadele etmek için dönüştürülmesine ihtiyaç duydu (Kazimli, 2002: 125).

Yukarıdakilere göre, modern terörizmle mücadelede ortaya çıkan sorun, terörizm kavramının tanımı, mahiyeti ve amacı ile ilgilidir. Yani, sorunun özünü belirleme mücadelesinin stratejileri sorunu, hangi eylem bu durumda terördür ve kim terörist olarak kabul edilir ana tartışma konusudur (Weinberg ve William, 2006: 2; Hoffman, 1998: 1). Buna ek olarak, terör ve terörizm kelimelerinin periyodik basında suçun niteliği açısından doğru bir şekilde açıklanması gerekmektedir. Sorunun karmaşıklığı, ona farklı bir yaklaşım getirmez. Yani, terör kavramının tanımının belirsizliği ve özü, herhangi bir uluslararası olaya neden olan kişi veya kişilerin bir ülkede kahramanlar ve başka bir ülkedeki terörist olma olasılığıdır (Beglova, 1991: 36). Bunun nedeni, ülkelerin politik sistemdeki farklılıklar nedeniyle konudaki yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Bir grup siyasi gözlemci, örgütlerinin eylemlerini ve üyelerini meşru bir söylem olarak kabul ederken, diğerleri bu eylemleri terörizm olarak görmeyi tercih etmektedir (Khan, 1987: 947). Örneğin, ABD ve Batı iktidar çevreleri siyasi muhalifleriyle savaşan grupların eylemlerini meşru, onları "özgürlük savaşçıları" olarak görüyor, ancak kendilerine ve destekçilerine karşı savaşan bu gruplara terörist diyor (Stephens, 2002: 920-922).

Terörizmle mücadeledeki bir diğer zorluk, içeriğinin çeşitli faktörler tanımlanmasıdır:

Terörizm, terörist grupların siyasi amaçlarla mücadelesi ile birlikte, onları siyasi amaçlar için sistematik ve sürekli olarak himaye ve finanse eden güçler tarafından kullanılan stratejik bir yöntemdir (Jarinov, 1999: 10). Dahası, "belirli siyasi hedeflere ulaşmak için vatandaşlara karşı aşırı şiddet biçimlerini kullanma pratiği en tehlikeli siyasi suç türlerinden biridir" (Bachini, 2005: 247). Dahası, "belirli siyasi hedeflere ulaşmak için vatandaşlara karşı aşırı şiddet biçimlerini kullanma pratiği en tehlikeli siyasi suç türlerinden biridir" (Bachini, 2005: 247). Ancak, birbirleriyle ilişkisi olmayan ayrı terör eylemleri henüz terörizm değildir. Terörü terörizme dönüştürmek için, sadece siyasi değil, sosyal nedenlerin de kökünde olması önemlidir (Malysheva, 2002: 29). Sonuçta, terörizm bazen insanların finansal durumundan, yoksulluğundan, zorluklarından, maruz kaldıkları acılardan ve karşılaştıkları adaletsizlikten kaynaklanmaktadır. Burada ayrıca, tamamen siyasi çıkarlar uğruna terörizme başvuranların

kirli niyetlerini gerçekleştirmek için sıklıkla sosyal güçlükler kullandıklarına dikkat edilmelidir. Bu, terörizmin önlenmesini zorlaştırmaktadır. İnsan toplumunun varlığı nedeniyle, her zaman dünyayı haksız gören ve onu restore etmek isteyen insanlar olmuştur. Terörizmin dünyadaki artan genişlemesi nedeniyle, bazı terör örgütleri bu tür insanlardan faydalanmaktadır.

Bununla birlikte, sosyo-politik ve ekonomik amaçlar için bile olsa, eylemin bir terörist olup olmadığının belirlenmesinde sonucu dikkate almanın önemli olduğunu hatırlamak önemlidir (Güneşli, 2018: 94-101). Bununla birlikte, terörizmin tanımlanması ve soruşturulması sadece kriminolojik yöneme değil, aynı zamanda sosyal, politik, ekonomik ve psikolojik süreçlerin yönetimine yönelik yöntem ve araçlara dayandırılmalı (Ahmadov ve Hasanov, 2008: 100-111) ve onu güçlendirmek ve derinleştirmek için nesnel nedenler tesbit edilmeli.

2.2. Terörizmin Himaye Edilmesi ve Desteklenmesi

Terörün gerçekleşmesi ve desteklenmesi, ona karşı mücadelede ortaya çıkan zorluklardan biridir. Bunun şu anda dünyadaki en karmaşık faktör olduğu sonucuna varılabilir. Bu faktörün olasılığı, terörist grupların büyük mali kaynaklara, örgütlü organizasyonlara ve modern silahlara sahip olmalarını artırır, bu da savaşmayı zorlaştırır.

Uygulanması açısından uluslararası terörizm: 1. Devlet destekli terörizm; 2. Devlet terörü; 3. Bağımsız terörizm sınıflandırılabilir. Devlet destekli terörizm, bir veya daha fazla ülkenin diğerine karşı terör eylemi kullanımı için desteğidir. Devlet terörü, bir veya daha fazla devlet tarafından diğerine yöneltilen bir terör eylemidir. Bu iki şekilde kendini gösterir. Birincisi, Devletin kendi muhalefet güçlerine, etnik azınlıklara ve protesto gruplarına karşı terörist bir eylemde bulunması ve ikincisi aşırılık yanlı sivil toplum örgütlerine ve terörist gruplara önemli finansal kaynakların desteklenmesidir. Uluslararası arenada terörizme karşı yoğun bir mücadele döneminde, devletlerin, uluslararası politikanın ana aktörlerinin terör eylemlerde bulunması veya terörü gizlice desteklemesi, mücadelenin çok karışık olduğunu bir kez daha kanıtıyor. Örneğin ABD ile ilgili ajanslar Dünya Ticaret Merkezi'ndeki terörist eylemi devlet destekli bir terörist eylem olarak tanımlamaktadır. ABD liderliğindeki koalisyonun Afganistan'daki terörle mücadele operasyonları da El-Kaide'nin bu terörist eylemde yer alması konusunda bir fikir birliğine yol açtı. Ancak zaman zaman Orta Doğu siyasetinin temelini atmaya veya en azından saldırıları görmezden gelmeye çalışan ABD tarafından şekillendirildi. Amerikan silahlı kuvvetlerinin saldırıyı kasıtlı olarak ihmal etmesi, Amerikan göklerinde hava korsanları yetiştirilmesi ve kulelerin, uçaklara çarpmadan önce kule üzerindeki bombalar tarafından vurulmasının ardından patlaması olasılığı yeterlidir (Karadeniz, 2010: 40).

"Kendini savunma kanunu" saldırıları çerçevesinde ABD, BM Güvenlik Konseyi'nden 1373 sayılı kararı çıkarmış ve yine Konseyin kararıyla Terörizmle Mücadele Komitesi kuruldu. Bu karar ne terörizmi ne de teröristleri açıklığa kavuşturdu. Bu karar büyük olasılıkla ülkeleri terörizmle savaşmaya teşvik etmeyi amaçlıyordu (NATO, 2011: 41). BM tarafından verilen karar, ABD hegemonyasını ve uluslararası hukuku etkileme gücünü bir kez daha kanıtıyor. Bununla birlikte, kararın ABD menfaati için tek taraflı olarak sağlanması, süreç için uluslararası yasal çerçevenin belirsizliğini bir kez daha göstermiştir. Öte yandan, karar terör olayının belirli nedenlerini açıklığa kavuşturmadı ve terör eyleminin bir "stratejik planın" ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmek için zemin hazırladı.

Devletin terörizmi desteklemesine ek olarak, terörün devlet tarafından uygulanması, daha tehlikeli sonuçlara yol açtığını göstermektedir. Karşılaştırmak gerekirse, ABD ulusal güvenlik tehdidi ile Azerbaycan'ın Karabağ'da karşılaştığı sorun arasındaki benzerlikler olmasına rağmen, ABD'den farklı olarak, Azerbaycan sadece devlet destekli terörizmle değil, aynı

zamanda devlet terörü ile de karşı karşıyadır (Jurin, 2002: 37). Azerbaycan topraklarını işgal eden, Azerbaycanlılara karşı etnik temizlik ve ayrılıkçılık politikası ile Ermenistan, çeşitli zamanlarda devlet tarafından organize edilen ve kilise destekli terörist saldırılar düzenlemiştir. Yani, Karabağ olaylarının katılımcısı olan Zori Balayanın, "Ruhumuzun Yeniden Doğuşu" ve Lübnan ermenisi David Herdian'ın "Haç İçin" kitabı, Hocalı soykırımını işleyen Ermeni terör örgütlerinin zulmü hakkında açıkça konuşuyor ve eski Ermeni siyasi liderlerinin bu hikayeyi anlatmaktan gurur duymaları terörün doğrudan devlet tarafından yürütüldüğünün kanıtıdır. Ancak, büyük güçler Dashnakstyun (Tiflis, 1890), Ermeni Gizli Kurtuluş Ordusu (Beyrut, 1975), Ermeni Ermeni Özgürlük Gizli Ordusu (ASALA-Lübnan, 1975) ve Ermeni Birliği (Moskova, 1988) gibi terör örgütlerini tanımıyor, yıllardır terör eylemlerini görmezden geliyorlar.

Devletin terörizmi himaye etmesinin ve desteklemesinin nedenleri:

- doğrudan savaşın büyük sonuçlara yol açacağını anlayan uluslararası güçler, jeopolitik ve jeo-ekonomik çıkarlarını karşılamak için yeni taktikler kullanmayı tercih ediyorlar. Onlar zengin, fakat askeri-ekonomik bakış açısından zayıf olan devletleri boyun eğdirmek için, doğrudan savaştan ziyade bu uluslara karşı terörizm ve ekonomik mücadele yöntemlerini kullanıyorlar (Korotayev ve Zinkina, 2011: 10-16). Bu planı uygulamanın en başarılı yollarından biri, çok kültürlü toplumlarda etnik, dini, sosyal ve politik ilişkileri şiddetlendirmek, devletler arası çatışmalara, iç savaşlara, terörist gruplara finansman sağlamak ve onları modern silahlarla donatmaktır (Huseynov, 2018: 36-43).

Büyük ölçekli, çok taraflı terörist faaliyetlerin hiçbir ülkenin hedefli desteği olmadan gerçekleştirilemeyeceği akılda tutulmalıdır. Modern terör örgütlerinin güçlü, sıkı bir şekilde alt yapılarının ve teçhizatının varlığı, operasyonel birimlerin, istihbarat ve istihbarat karşıtı birimlerin varlığı ve koruyucu savaş grupları ancak devlet desteği ile mümkün olabilir.

2.3. Terörizmin Din ve Ayrılıkçılıkla İlişkisi

Modern dünyadaki terörist örgütlerin çoğu, bu veya diğer özelliklere sahip ideolojilere dayanır ve genişlemelerinde bu faktör önemli bir rol oynar. Artan sayılar, özellikle de gençler tarafından açıklanabilir hizmet ettikleri ideoloji,. Bu örgütler esas olarak bir ülke içinde bölgede bağımsız bir devlet kurmaya çalışır. Bazen haklı olduklarını iddia ettikleri yabancı bir ülkenin topraklarını almaya çalışırlar. Çoğu durumda, bu tür terör örgütleri gerçek amaçlarını gizlemek ve faaliyetlerini din ile ilişkilendirmek için gittikçe daha fazla dini faktör kullanmaktadır. Bazı açılardan, bu faktör onlara çalışmalarında yardımcı olur ve aynı zamanda onlardan kaçınmaya hizmet eder. Aynı zamanda, terör örgütlerinin din adı altında faaliyet göstermesinin bir nedeni de insanları din ve cihad adına bazı terörist eylemlere çekmenin daha kolay görünmesidir. Birçok durumda bile, İslam ahlakına gömülü çeşitli batıl inançlar, liyakati olmayan yasaklar ve cezalandırıcı yöntemler kullanarak hareketler vardır. Batıl inançlı İslami batıl inanç fikirleri akılda yaşamak zorunda kalır.

Tabii ki, bu bir tesadüf değil. Çünkü İslam'ın artan etkisini ve onun üzerindeki muazzam etkilerini önlemek için, batılı ideologlar Müslüman ülkelerinde ekonomik ve entelektüel açıdan nispeten geriye dönük çeşitli kategori insanları hedeflerine uygun gruplar halinde teşvik eder ve birleştirir. Sonuç olarak ideolojik olarak örgütlenmiş terörist gruplar oluşur.

Bu endişeden kaynaklanan en önemli stratejik hedefler, "İslam terörizmi destekliyor ve haklı çıkarıyor" gibi yanlış Batı fikirleri oluşturma girişimleridir. Çeşitli terörist gruplar tarafından işlenen insanlığa karşı yapılan zulümler İslami terörizm olarak tanımlanmıştır ve propagandasına çok yer verilmiştir (Korotayev ve Zinkina, 2011: 10-16). Bununla birlikte, Ermeni Kilisesi'nin ASALA ve Hnchak tarafından çeşitli ülkelerde yürütülen terör eylemlerini

haklı göstermesi ve doğrudan desteklemesi, terörizm ve din arasındaki bağlantının bir göstergesidir, ancak uluslararası toplum bunu görmezden geliyor. Bu terör eylemlerinin sadece Azerbaycan'da değil, Avrupa'da da (Fransa, vb.) yürütüldüğü unutulmamalıdır.

Uluslararası terörizmle mücadelede bu tür olumsuz eğilimlerin genişlemesi, Batı ve Doğu Cephesi'nin ayrılmasını ve sorunun büyümesini sağlar, onunla başa çıkmayı zorlaştırır (Beglova, 1991).

Küreselleşme çağında terör sorununun temeli de agresif ayrılıkçılıktır. Gözlemler ulusal, etnik, dini vb. uluslararası hukukun kendi kaderini tayin ilkesinin ihlal edildiğini göstermektedir. Uluslararası hukuk tarafından tanımlanan bölgelerin sökülmesini amaçlayan yeraltı devletlerinin ayrılıkçı faaliyetleri de uluslararası terörizmin kaynağıdır. Ayrılıkçı faaliyetlerin bir sonucu olarak uluslararası ve devlet kontrolü dışında - “gri bölgeler” (gri bölgeler, örneğin Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi ve yedi bitişik bölge), uyuşturucu işi, yasadışı silahlar ve insan ticareti, kara para aklama ve diğer cezai amaçlar. gelirler de terörizmin finansmanı için kullanılmaktadır (Huseynov, 2019: 270-274). ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2001 raporunda bile, Ermeni işgali altındaki Azerbaycan topraklarının uyuşturucuların Rusya üzerinden Asya'dan Avrupa'ya geçişinde kullanıldığını gösteriyor.

2.4. Çağdaş Terörizmde Yeni Eğilimler

Son zamanlarda, terör suçlarının tespiti, önlenmesi ve ifşa edilmesi ve failerin kovuşturulması ve cezalandırılması daha zor hale gelmiştir. Bu, uluslararası terörizmde meydana gelen “kalite değişiklikleri” ile açıklanabilir. Durumun karmaşıklığı, güvenlik ve kolluk kuvvetleri tarafından yeterli önlemlerin alınmasını gerektirir. Çünkü bazı durumlarda, yeni yaklaşımlar, zorluklar ve devletlerin terör örgütlerinin faaliyetlerindeki yasama eylemlerinin hazırlıksızlıkları, bunların etkinliği üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Uluslararası terörizmdeki yeni eğilimler şu şekilde özetlenebilir:

- Uluslararası terör örgütleri, özel lojistik kurumlarının modeline dayanarak tam bir gizlilik içinde çalışabilecek ve modern lojistik ekipmanı sağlayacak yapılar kurmuşlardır;
- Teröristlerin terör eylemlerinin hazırlanmasında ve hizmete sokma aşamalarında kullandıkları yöntem ve yöntemlere dayalı olarak cezai faaliyetlerin önlenmesi ve cezalandırılması için köklü değişiklikler yapılmıştır;
- Ulus ötesi suçun diğer alanlarında (özellikle uyuşturucu kaçakçılığı, yasadışı göç, insan kaçakçılığı vb.) faaliyet gösteren kişi ve gruplarla ortaklıklar ve işbirliği artırılmış, güçleri ve araçları terörizmin amaçlarının gerçekleştirilmesine yöneltilmiştir;
- Uluslararası terör ağının üyeleri, devletin belirli alanları da dahil olmak üzere ekonomik, sosyal ve dini alanlara girme çabalarını artırmış;
- Teröristler bilim ve teknolojiye en son gelişmeleri kapsamlı bir şekilde kullanarak ve kapsamlı bir çevrimiçi propaganda ve eğitim materyalleri veritabanı oluşturdular (Ahmadov ve Hasanov, 2008: 100-111).

3. ULUSLARARASI TERÖRİZMLE MÜCADELE YOLLARI VE ARAÇLARI

Terörle mücadelede, uluslararası arena yirminci yüzyılın ikinci yarısından beri faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve uluslararası hukuk çerçevesinde ciddi akademik tartışmalar, diplomatik temaslar ve düzenlemeler yapmıştır. Bununla birlikte, uluslararası bir terörle mücadele koalisyonunun oluşmasına yönelik karmaşık adımlar, ABD'deki terör saldırısının ardından kendini göstermeye başladı. BM Güvenlik Konseyi, terörle mücadele konusunda etkili önlemlerin uygulanmasını öngören bir dizi kararı kabul etti ve Terörle Mücadele Komitesi kuruldu. Bu terör eylemleri, uluslararası terörizmle mücadele için evrensel yasal ve örgütsel mekanizmaların geliştirilmesine ivme kazandırmıştır. Üye devletlerin çoğunda silahlı

kuvvetlerin, güvenlik ve kolluk kuvvetlerinin yakın katılımıyla teröristleri etkisiz hale getirmek için büyük çaplı operasyonlar başlatılmıştır.

Yasal çerçeveyi geliştirmek ve uluslararası terörizmde yeni eğilimleri önlemek ve gelecekte ciddi komplikasyonları önlemek için birleşik bir mekanizma geliştirmek için iki adım atılmıştır:

- 1 - BM'nin haciz, araç kaçırma, bomba terörizmi ve vb. Suçla mücadele için uluslararası yasal çerçeveyi oluşturan 12 sözleşme;
- 2 - Terörizmi genel ifadeler ve oybirliğiyle kınayan, Üye Devletlerin ortak pozisyonlarını yansıtan belgeler kabul edilmiştir. Örneğin, BM Genel Kurulunun 1994/49/60 sayılı Kararı ve Uluslararası Terörizm Önlemleri Bildirgesi, tüm terör eylemlerini, yöntemlerini ve uygulamalarını kınamaktadır.

Bununla birlikte, terörle mücadele koalisyonu tarafından alınan önlemlerin her türlü yasal ve örgütsel mekanizma, güç ve araçlarla etkisizliğinin aşırı ve yıkıcı sonuçlara ve ayrıca yeni ve daha küresel tehditlerin ortaya çıkmasına neden olabileceği unutulmamalıdır:

- Terörle mücadele koalisyonunun dağılması ve uluslararası siyasi sistemde yüzleşmenin derinleşmesi;
- terörle mücadele operasyonlarının geleceğinde daha agresif yöntem ve araçların kullanılması nedeniyle insan hakları ve özgürlüklerinin toplu ihlalleri;
- Terör örgütlerinin saflarını genişletmek, terör eylemlerinin sayısını ve nihayetinde masum insanların kitlesel imhasını artırmak;
- sıradan vatandaşlara duyulan güvensizliğin ve mevcut yasal kurallara uyma reflekslerinin bir sonucu olarak uluslararası kaos.

Uluslararası terör örgütlerinin faaliyetlerinde yeni eğilimlerin ortaya çıkması nesnel olarak görülebilirken, uluslararası terörizmle mücadelede işbirliği alanında yukarıda belirtilen eksiklikler öznel bir faktör olarak görülebilir.

Devletlerin soruna daha duyarlı olması ve daha uygun mekanizmalar uygulaması gerekmektedir. Giderek artan tehdit ve baskılar nedeniyle dünya devletlerini uluslararası hukuku terk etmeye zorluyorlar. Uluslararası hukukun, uygulama mekanizmasının etkisini artırma ve yeni yöntemler ve araçlar uygulama çabalarını birleştirmelerini gerektiriyor. Mücadelenin etkililiğinin temel koşulunun, sorunu uluslararası hukuka açık ve tarafsız bir yaklaşımla ele almak için kapsamlı bir yaklaşım benimseme ihtiyacı olduğunu dikkate almak önemlidir.

Deneyimler, bugün, farklı türdeki terörist ve aşırılık yanlısı örgütlerin birbirleriyle yakın bir şekilde çalıştıklarını göstermektedir. Siyasi ve dini aşırılık, agresif ayrılıkçılık, küreselleşme karşıtı, sağ ve sol radikalizm, vb. aynı terör zincirine sahiptirler ve çeşitli terörist faaliyet alanlarında birbirlerini tamamlarlar. Bu nedenle, bu halkalardan sadece birine karşı mücadele, terörle mücadele görevimizi tam olarak yerine getirmemize izin vermiyor. Örneğin, dünya topluluğunun çabaları yalnızca dinin altında uluslararası terörizme karşı mücadeleye odaklanırsa, elbette, soruna tam ve eksiksiz bir çözüm mümkün olmayacaktır. Bu bağlamda, mücadele "yüksek öncelikli" ve "ikincil" yönleri bölünmemelidir.

3.1. Terörizmin Finansmanının Önlenmesi

Terörizmi finanse etmek için para ihtiyacı ve dolayısıyla yasal veya yasadışı yollardan önemli kazanımlar, terörle mücadelenin bir başka kanadını oluşturmuştur. Bu amaçla, terörizmle mücadele uluslararası alanın zirvesine çıkarılmış ve bu alanda özel çabalar harcanmıştır.

Temmuz 1989 Paris Zirvesi'nde G-7 liderleri, ilaç üretimi, ticareti ve tüketimini etkili bir şekilde yıkamak, aklamak ve verimli bir şekilde ele almak için acil ve etkili adımların gerekli olduğu sonucuna vardı. Üye Devletlerin Bakanları, Mali Eylem Görev Gücü (FATF-**Financial Action Task Force**) adlı bir organ kurmuşlardır. FATF'nin hedefleri, standartların belirlenmesi ve paranın aklanması, terörizmin finansmanı ve uluslararası finansal sistemin bütünlüğünün sağlanması ve diğer tehditlerle mücadele için yasal, düzenleyici ve operasyonel önlemlerin etkili bir şekilde uygulanmasına yardımcı olmaktır. Misyonu doğrultusunda FATF, kara para aklama ve terörist finansmanı ve kitle imha silahlarının yaygınlaşmasıyla mücadele için uluslararası bir standart olarak bilinen bir dizi öneri geliştirmiştir. İlk olarak 1990 yılında yayınlanan FATF Tavsiyeleri daha sonra 1996, 2001, 2003 ve son 2012'de revize edilmiş ve muhafaza edilmiştir (URL 1).

Uluslararası güvenliği sağlamaktan doğrudan sorumlu olan BM, terörizmle mücadeleye özel önem vermektedir. Faaliyetlerinin en önemli kısmı kara para aklama ile mücadele etmektir (Paul, 2006). 17.12.1996 tarihli BM Genel Kurul Kararı 51/210, ülkelerin teröristlerin ve terörist örgütlerin finansmanını önlemek için uluslararası bir yasal mekanizma ve işbirliği kurmaları gerektiğini ve özel bir komite kurulmasına karar verildiğini belirtti.

BM'nin kara para aklamaya ek olarak, terörizm ve terörizmin finansmanı ile mücadele için çaba sarf edilmiştir. Bu bağlamda, günahların tespiti ve önlenmesi alanındaki ülkeler arasında işbirliğinin geliştirilmesi için gerekli yasal temeli oluşturmak için adımlar atılmıştır.

9 Aralık 1999'da BM tarafından kabul edilen BM **“Terörizmle Mücadele Finansmanı Sözleşmesi”** genel olarak ülkeler için üç önemli taahhüde sahiptir. Birincisi, iç mevzuatta terörizmin finansmanının düzenlenmesi ve ikincisi, ülkeler arası işbirliğinin geliştirilmesi ve karşılıklı yardımın artırılması ve üçüncüsü, finansal kuruluşların terörist finansmana ilişkin uyarı ve kanıtların belirlenmesindeki rolünün tanımlanmasıdır.

BM sadece terörizmin finansmanını önleme alanındaki faaliyetlerini tamamlamakla kalmamış, aynı zamanda Güvenlik Konseyi düzeyinde kararlar almış ve bu konuda harekete geçmiştir. Bu bağlamda, BM Güvenlik Konseyi tarafından terörizmin finansmanı ile ilgili alınan kararlar, uluslararası hukuk açısından değerlendirilmelidir.

Yukarıda belirtilen davalara ek olarak, Avrupa Birliği Kara Para Aklamanın Önlenmesi ve Terörizmin Finansmanı ile ilgili 60 sayılı Direktifi de kabul etmiştir. Direktifin 45. Maddesine göre, tüm Üye Devletlerin iç mevzuatı, 15 Aralık 2007'ye kadar Direktife uygun hale getirilecektir. Aynı zamanda, Avrupa Konseyi tarafından 16.05.2005 tarihinde imzalanan **“Kara Para Aklama, Soruşturma, Saptama, Terörizme ve Tercüme Finansmanı Sözleşmesi”** 2006 yılında Varşova'daki birçok devlet tarafından yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin öne çıkan noktalarından biri de terörizmin finansmanının dikkate alınmasının sadece yasadışı değil, aynı zamanda yasadışı olmasıdır (Avrupa Konseyi, 2005).

3.2. Uluslararası Terörizmle Mücadelede İdeolojik Araçlar

Ana itici gücü ideolojik olan bu örgütlerle savaşırken silahlı mücadele yöntemi tercih edilir. Oysa, terör örgütlerinin ideolojik zeminine karşı alınan önlemler, savaşçıların silahlanmalarını önleyebilir ve hatta örgütün yeni üye kazanmasını önleyebilir.

Terörle mücadelede dini veya etnik girişimlere karşı katı önlemler alınmalı ve ideolojilerinin ideolojisini dikkate almalıdırlar. İnsanları isyan, çatışma, talihsizlik, sevgisizlik, bencillik ve ahlaksızlığa götüren ideolojilerin açıklanmasına gerek kalmadan askeri yollarla dostluk ve

kardeşlik kurmak imkansızdır. Yaşam, aile, din, onur mücadele eden örgüt üyeleri için artık önemli değil.

Uluslararası terörizmle mücadelenin ideolojik yollarından biri, gençleri hümanizm, insan hakları ve özgürlüklere yönelik tüm eğilimler hakkında eğitmek, ancak aynı zamanda bilime dayalı cevaplar açıklanmalıdır. Terörle mücadelede, modern insanların düşüncelerini çeşitli ideologların geliştirdiği olumsuz etkilerden korumak ve onları cennetsel dinlerin değerlerini ve gerçeklerini anlamaya teşvik etmek önemlidir. Tanrı'nın onlara olan sevgisini açıkladıklarında, diğer sahte ve batıl ideolojilerle bağlantıları sona erer. Terör onun için bir anlamı kalmaz.

Bu bağlamda, özellikle medya, internet, televizyon ve radyo kullanımıyla ideolojik mücadeleye öncelik vermek daha etkilidir. Hükümetin bu rolü üstlenmesi ve bu görevi yerine getiren sivil toplum örgütlerini desteklemesi en iyisidir. Özellikle eğitim kurumları terör örgütlerinin ideolojik temeli üzerine seminerler, konferanslar ve akademik toplantılar düzenlemelidir. Kuşkusuz, terörizmin yayılması ve yeni örgütlerin ortaya çıkması bu şekilde önlenebilir.

4. SONUÇLAR VE TEKLİFLER

Terörizmle mücadelede uluslararası düzeyde yeterli yasal ve siyasi çerçeveler oluşturulmuş, etki olanakları geliştirilmiştir ve teröristlerin finansmanına ilişkin birçok kanun ve sözleşme kabul edilmiştir. Bu, terörizmin küresel bir sorun haline gelmesine rağmen, ülkelerin bununla mücadele etmek için yeterli yeteneklere sahip olduklarını söylememizi sağlar.

Bununla birlikte, devletlerin uluslararası terörizmle mücadelede temsil ettiği farklı pozisyonlar, uluslararası hukuka ikili yaklaşımlar ve mevcut dönemde terörizmin siyasallaşması, sorunun ileride daha da büyüyeceğini düşündürmektedir. Terörü destekleyen ve finanse eden devletin yarın karşı karşıya gelmesi gerekecek. Başka bir deyişle, terörizmin bir etki aracı olarak kullanılması hiçbir zaman doğru kabul edilemez.

Konunun dramatik doğası, kuşkusuz, karşılıklı ve uluslararası örgütler çerçevesinde devletlerin işbirliği ve birlikte mücadele etmesi gerektirmektedir. Çünkü küreselleşme zamanında, dünyanın güvenliği tüm ülkelerin işbirliğini gerektiriyor. Bir devletin diğeri pahasına güvenlik sağlaması imkansız görünmektedir. Ekonomik ve politik gücü ne olursa olsun, herhangi bir devletin güvenliği, egemenliği ve toprak bütünlüğü, diğer devletlerin, her şeyden önce aynı garantilere sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu, uluslararası ve devletler arası güvenliği korumakla ilgilenen her devletin, uluslararası terörizmle mücadeledeki çabalarını mutlaka desteklemesi gerektiği anlamına gelir. Hem yasal düzeyde, hem yapısal düzeyde hem de modern teknolojik yetenekleri kullanarak verimliliği sağlamak mümkündür. Bu, devletlerin, kuruluşların ve bireylerin sorumluluklarını sorumlu ve yasal olarak yerine getirmelerini gerektirir: terörizmi eylem, finansman, koruma, destekleme ve eylem aracı olarak kullanma eğilimlerini terk etmek; uluslararası ve yerel hukuk sistemlerinin iyileştirilmesi, daha verimli ve etkili hale getirilmesi; ekonomik, politik ve askeri güçlerinden bağımsız olarak uluslararası hukuka ikili yaklaşımdan vazgeçerek ve ortak bir platformdan konuşması; terörizmle mücadelede uluslararası örgütlerin kapasitesini ve etkisini daha da güçlendirmek; mücadelede sadece askeri yöntemlere değil, aynı zamanda ideolojik etki ve aydınlanma yöntemlerine de odaklanmak önemlidir.

KAYNAKÇA

1. Benjamin, D., Simon, S. (2000), "The New Face of Terrorism", New York Times, January 4.

2. Бачинин, В.А. (2005), Политология. Энциклопедический Словарь, (СПб.: Изд-во Михайлова В. А.)
3. Беглова, Н.С. (1991), “Терроризм: Поиск Решения Проблемы”, США: экономика, политика, идеология. (1): 36
4. Council of Europe, (2005), Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism”, 16 May 2005, <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Word/198.doc>, Warsaw.
5. Dzhali, M. (2005), “Terrorizm s Tochki Zrenija Mezhdunarodnogo Prava, s Akcentom na 11 Sentjabre”, Iran (Farsi), Zhurnal: Namie Mofi d, (52) : 53-54
6. Əhmədov, S., Həsənov, R. (2008), “Beynəlxalq Terrorizmin Yaranma Səbəbləri və Tipologiyası”, “Hərbi Bilik Jurnalı”, (3): 100-111.
7. Günəşli, H. (2018), “Terrorizmə Qarşı Mübarizənin Beynəlxalq, Hüquqi və Siyasi Problemləri”, Metafizika jurnalı, cild 1, (1): 94-101
8. Hoffman, B. (1998), Inside Terrorism, Londra: Victor Golanez Ltd.: 1.
9. Higonnet, P. (1986), “The Meaning of the Terror in the French Revolution”. Commentaire, 3 (35): 436-445
10. Hüseyinov, R. (2018), “Müasir Münaqişələrin Dövlətlərin Milli Təhlükəsizlik Sistemlərinə Təsiri”, Hərbi Bilik Jurnalı, (1):36-43
11. Hüseyinov, R. (2019), “SSRİ-nin Süqutunun və 2001-ci il 11 Sentyabr Terror Aktının Müasir Geosiyasi Proseslərə Təsiri: ABŞ-ın mövqeyi”, H.Əliyevin 96-cı İldönümünə Həsər Edilmiş “Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı” 29-30 Aprel 2019, BMU, 859-865, Bakı.
12. Hüseyinov, R. (2019), “Terrorizmlə Mübarizənin Səmərəsizliyi: Terrorizmin Genişlənməsində Siyasi Faktorların Rolu”, “Maqnityumşaq Ərintilərin İnformasiya Texnologiyalarında və Hərbi Sənayedə Tətbiqi Perspektivləri” Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransı, 09-10 Oktyabr 2019, AMİU, 270-274 Bakı.
13. Жаринов, К.В. (1999), Терроризм и Террористы: Исторический Справочник, Харвест, Москва.
14. Kazımlı, E. (2002), “Bəşəriyyətin Yeni Bələsi - Beynəlxalq Terrorizm”, “Dirçəliş-XXI əsr”, (50): 125.
15. Karadeniz, F. (2010), Uluslararası Terörizmle Mücadelede Hukuk İlkelerinin Etkisi: İngiltere Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
16. Khan, A. (1987), “A Legal Theory of International Terrorism” Conn. L. Rev., Vol. 19: 947
17. Коротаев, А.В., Зинкина, Ю.В. (2011), “Египетская Революция 2011, Структурно-Демографический Анализ”, Азия и Африка Сегодня, (6): 10-16.
18. Малышева, Д. (2002), “После “Черного Вторника”, Ислам и Терроризм в России и СНГ”, МЭМО, (3):29.
19. NATO, Information Fighting Terrorism, 2011.
20. Paul, A. S. (2006), Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism, (The World Bank and the IMF, January 2006), III-2, Washington.
21. Stephens, B. (2002), “Responding to Rogue Regimes; From Smart Bombs to Smart Sanctions; Accountability Without Hypocrisy: Consistent Standards, Honest History”, New Eng. L.Rev., Vol. 36: 920-922.
22. Weinberg, L., Eubank, W. L. (2006), What is Terrorism: The Roots of Terrorism, New York: Infobase Publishing: 2
23. Юрин, А.Б. (2002), “США Наступит Год “Слона”, Международная Жизнь, (12): 37
24. URL 1. <https://www.fatf-gafi.org/about/>

ABD DİPLOMATİK RAPORLARINDA MENEMEN OLAYI MENEMEN INCIDENT IN THE U.S. DIPLOMATIC REPORTS

Dr. Araştırmacı, Rıdvan BAL

ÖZET

Demokratik bir düzen kurma ve çok partili siyasi hayata geçme arzusundaki Türkiye Cumhuriyeti'nin bu konuda attığı ilk adım olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, örgütlenme çalışmalarının devam ettiği dönemde yaşanan isyan nedeniyle kısa ömürlü oldu. Özellikle ekonomik gerekçelerle bir muhalefet partisinin gerekliliğine inanan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in, devletin temel rejimini korumak kaydıyla bir parti kurulması yönünde Ali Fethi Bey ile yaptığı görüşmelerden sonra 12 Ağustos 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kuruldu. Ne var ki etkili bir muhalefet partisi olma yolunda hızla ilerlerken ülkede yaşanan beklenmedik gelişmelerden rahatsızlık duyan ve Cumhurbaşkanı ile karşı karşıya gelme riskinin ortaya çıkmasını kabul etmeyen Ali Fethi Bey, kuruluşundan kısa bir süre sonra partisini kapattığını duyurdu.

Hükümet, ülkede yaşanan huzursuzluk ve siyasi gerginlik ortamını giderme düşüncesinde iken 23 Aralık 1930 günü Menemen'de yaşanan gerici bir ayaklanma girişimi ile sarsıldı. Durumu kontrol altına almak için sıkıyönetim ilanı dahil çeşitli sert önlemleri devreye sokan Hükümetin uygulamaları, yabancı temsilciler tarafından da dikkatle takip edildi. Bunların arasında, Menemen'deki gelişmeleri dikkatle incelemesinin yanında Türk devrimini sorgulayan ve liderlerin davranışlarını ayrıntılı olarak kayda geçiren Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'deki Büyükelçisi Joseph Clark Grew'in raporları dikkat çekicidir.

Menemen olayını ülke çapında bir isyan olarak değil, gerici bir tarikatın küçük çaplı isyan girişimi olarak ele alan Büyükelçi Grew, değerlendirmelerinde konu ile ilgili resmî açıklamalardan, gazete haberlerinden ve kişisel haber kaynaklarından etkili olarak faydalanmıştır. Ankara Hükümeti tarafından bu olayın muhalefeti ortadan kaldırmak için bir fırsat olarak görüldüğünü ve “*acımasız ve gaddar*” tedbirlerin hayata geçirildiğini belirtmiştir. Yeni bir muhalefet partisi olarak ortaya çıkan SCF ve lideri Ali Fethi Bey hakkında olumlu görüşleri kayda geçiren Büyükelçi, özellikle SCF'nin İzmir mitinginin bir dönüm noktası olduğunu, bu tarihten sonraki gelişmeler nedeniyle muhtemel tehlikeleri göze almayan Ali Fethi Bey'in partisini feshettiğini düşünmüştür.

Büyükelçiye göre Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılılaşma hedeflerinin gerçekleşmesi bu şartlarda mümkün değildi, Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkasının uygulamaları başarısız olmuştu. Reformların halk tarafından kabul edildiğine inanan yöneticiler, Şeyh Esat'ın etkili çalışmaları kadar sonuç alamamışlardı. Bu durum da irticanın devam ettiğinin göstergesiydi. Ortaya çıkan durum karşısında uygulamaya başlanan kararların “*diktatörlük*” göstergesi olduğunu savunan Grew'un, Mustafa Kemal'in devrimci bakış açısını ve hedeflerini tam olarak aktarmadığı görülse de dönemselsel değerlendirmelerinde çoğunlukla gerçekçi, demokrasi yanlısı ancak muhalif görüşleri savunur ifadeler kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Menemen Olayı, Mustafa Kemal, Ali Fethi Bey, ABD'nin İlk Türkiye Büyükelçisi J.C. Grew, Batılılaşma.

ABSTRACT

The *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (Progressive Republican Party), which was the first step taken by Turkish Republic that planned to establish a democratical order in Turkey and start a multi-party political life, was short-lived due to the revolt in 1925. President Mustafa Kemal who believed in the importance of an opposition party especially on economical necessities,

held talks with Ali Fethi Bey for establishing a new party on condition of protection the current regime of Turkey. After these talks Ali Fethi Bey declared the establishment of the *Serbest Cumhuriyet Fırkası* (Liberal Republican Party) on August 12, 1930. The new party became an effective opposition party in a very short time. However Ali Fethi Bey, who disturbed by the dangerous developments in the country and didn't want to be at odds with the President, announced the shutting down of his party shortly after its establishment.

While the government was trying to ease the unrest and political tension in the country, shocked by a reactionary incident in Menemen province on December 23, 1930. To control the happenings the Government has introduced several drastic measures, including the declaration of martial law. These practices of the Government were also carefully observed and followed by the diplomatic mission in Turkey. Among these were the reports of Joseph Clark Grew, the United States Ambassador to Turkey, who, in addition to carefully examining the developments in Menemen, questioned the Turkish revolution and detailed the behaviours of the leaders.

According to Ambassador J.C. Grew Menemen incident was not a country-wide revolt but a small-scale rebellion attempt by a reactionary sect (*dervishes*). He made effective use of official statements, newspaper reports and personal news sources. He wrote this incident was seen by the Ankara Government as an opportunity to eliminate opposition and they put in action some “*draconian*” measures. He had positive views about the Liberal Republican Party which emerged as a new opposition party and its leader Ali Fethi Bey. He pointed out that meeting of opposition in İzmir was a turning point and after this meeting Ali Fethi Bey did not take risks due to the developments and dissolved his party.

The other important note of the Ambassador was about the westernization of Turkey. Under those conditions it was impossible for Turkey to be a western country. The President and the Republican People's Party had failed. The leaders in Ankara who believed that the reforms were accepted by the people, had not achieved as much as the influential work of Sheikh Esat. This was an indication that the reaction and religious fundamentalism was continuing. Mr. Grew treated the measures taken by the Government on developments as a sign of “*dictatorship*”. As a result the ambassador's reports didn't fully convey Mustafa Kemal's revolutionary point of view and goals but it can be concluded that in his evaluations, he has often written statements which defend realistic, democracy but opposing views.

Keywords: Menemen Incident, Mustafa Kemal, Ali Fethi Bey, J.C. Grew, First U.S. Ambassador to Turkey, Westernization.

1. GİRİŞ

Yeni ve bağımsız bir devlet olarak tanındıktan sonra halefinden tamamen farklı bir ideoloji hedefleyen genç Türkiye Cumhuriyeti, demokratik bir düzen kurma ve çok partili siyasi hayata sahip olma arzusuyla girişimlerde bulundu. Bu konuda atılmış ilk adım olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) adıyla kurulan muhalefet partisi, örgütlenme çalışmalarının devam ettiği dönemde yaşanan isyan nedeniyle kısa ömürlü oldu. Şeyh Sait isyanı olarak bilinen olayların bastırılması için alınan tedbirler kapsamında TCF'nin de kapatılmasıyla çok partili siyasi hayat yolundaki ilk girişim başarısızlığa uğramış oldu. Toplumun demokratik alt yapısının henüz hazır olmadığı görülen bu gelişmeden sonra ikinci girişim 1930 yılında gerçekleşti.

Özellikle ekonomik gerekçelerle bir muhalefet partisinin gerekliliğine inanan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, devletin temel rejimini korumak kaydıyla bir parti kurulması yönünde Ali Fethi (Okyar) Bey'i ikna etti. Görüşmelerden sonra 12 Ağustos 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasının (SCF) Genel Başkanlığına Ali Fethi Bey, Genel Sekreterliğine Nuri (Conker) Bey

getirildi. Yeni parti yayınladığı programında “Cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik esaslara bağlı bir parti olduğunu, Anayasadaki hak ve özgürlüklerin bir sakatlığa uğratılmadan herkes için yürürlükte tutulacağını” bildirdi. İktidar ve muhalefet arasında olumsuz ortam olmaması için İsmet (İnönü) Paşa ve Fethi Bey ile bir toplantı yapan Gazi Mustafa Kemal: “...Ben şimdi bir babayım, ikiniz de çocuklarımsınız. İkinizin arasında bana göre hiçbir ayrılık yoktur. Benim istediğim sadece memleket işlerinin Büyük Millet Meclisi’nde açıkça tartışılmasıdır. Büyük Millet Meclisi’nde, Türk milletinin gözü önünde konuşulamayacak hiçbir iş yoktur”¹ diyerek amacını ve hedefini açıkladı.

Cumhurbaşkanının yönlendirme ve desteği ile kurduğu parti, etkili bir muhalefet partisi olma yolunda hızla ilerlerken beklenmedik gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerden rahatsızlık duyan ve Cumhurbaşkanı ile karşı karşıya gelme riskinin ortaya çıkmasını kabul etmeyen Ali Fethi Bey, hazırladığı karar metnini yayınlamak için SCF’yi kapattığını duyurdu.² SCF, 17 Kasım 1930’da kendini feshetti. Ülkede yaşanan huzursuzluk ve siyasi gelişmelerin neden olduğu gerginlik ortamını giderme düşüncesindeki Hükümet, yıl sonuna doğru Menemen’de yaşanan gerici bir ayaklanma girişimi ile sarsıldı. 23 Aralık 1930 günü sabah namazı vaktinde Menemen’deki Gazez (Müftü) Camiine giren sarıklı ve cübbeli yedi kişi, cemaatin şaşkın bakışları arasında dinî sloganlar atmaya başladı. Grubun lideri olan Nakşibendi Tarikatına mensup Derviş (Giritli) Mehmet: “...Ey Müslümanlar! Ne duruyorsunuz? Halife Abdülmecid hududa geldi, sancak-ı şerif çıktı, gelin altında toplanalım, şeriat isteyelim...”³ diye bağıarak kasaba halkını etkiledi. Grubun amacını öğrenmek için olay yerine gelen Jandarma Yüzbaşı Fahri Bey’in takviye istemek için ayrılmasında sonra Asteğmen Mustafa Fehmi Kubilay gelerek Derviş Mehmet ile tartışmaya başladı. Grubun derhal bölgeden ayrılmasını isteyen genç öğretmenleri tabanca ile yaralayan isyancılar daha sonra başını keserek bayrak direğine bağlayınca gösterinin boyutu değişti. Yaşananlara müdahale için olay yerine gelen mahalle bekçileri Hasan ve Şevki Beyler de öldürüldü. Bir süre sonra bölgeye ulaşan askerî birliğin uyarılarını dinlemeyen isyancılara ateş açılarak etkisiz hale getirildiler ve olaylar kontrol altına alındı.⁴

Olayı Edirne gezisinde iken öğrenen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’in tepkisi sert oldu. Bir subay kasaba meydanında din adına mürteciler tarafından katledilirken Menemenlilerin engel olmaması hatta bazılarının tekbirlerle destek vermesinden çok rahatsızlık duydu. Yetkililerle yaptığı toplantıda derhal harekete geçilmesini ve bu olayın hesabının en sert şekilde sorulmasını istedi. 31 Aralık’ta toplanan Bakanlar Kurulu, olayların devlete karşı isyan niteliğinde olduğunu vurgulayarak bölgede sıkıyönetim ilan edilmesini kararlaştırdı. Sıkıyönetim Komutanı olarak 2. Ordu Müfettişi Fahrettin (Altay) Paşa, oluşturulan özel mahkeme başkanlığına da 1. Kolordu Komutanı Mustafa (Muğlalı) Paşa görevlendirildi. Gelişmeleri dikkatle izleyen Cumhurbaşkanı sık sık ilgilerle bir araya gelerek bilgi aldı.⁵ Menemen olayını yakından takip eden diğer bir misyon ise yabancı temsilcilerdi. Gerek basından öğrendikleri gerekse kendi kaynaklarından elde ettikleri bilgileri değerlendirip süratle kendi ülkelerine ulaştırdılar. Bunların arasında, Menemen’deki gelişmeleri dikkatle incelemesinin yanında Türk devrimini sorgulayan ve liderlerin davranışlarını ayrıntılı olarak kayda geçiren Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin Türkiye’deki Büyükelçisi Joseph Clark Grew’un raporları dikkat çekicidir.

2. BÜYÜKELÇİ GREW’UN MENEMEN OLAYI HAKKINDAKİ RAPORLARI:

ABD’nin Türkiye’deki ilk büyükelçisi olarak atanan Büyükelçi Grew (1880-1965), Lozan Barış Konferansının birinci döneminde Amerikan heyetinde bulunmuş, ikinci dönemde ise heyetin

¹ Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1964, s. 132.

² Emine Gürsoy Naskali, *Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s. 12.

³ Hikmet Özdemir, *Savaşta ve Barışta Kemal Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2019, s. 504.

⁴ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, İkinci Basım, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2009, s. 333.

⁵ Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, ss. 434-438.

başkanı olarak görev yapmıştır.⁶ İki dünya savaşında da diplomat olarak yer almış olup Türkiye ve Türkler hakkında bilgi sahibi olan, genellikle olumlu görüşlerini, anılarını kitap halinde yayımlamış tecrübeli bir diplomattır. Menemen olayı sürecinde Türkiye’de bulunan Büyükelçi Grew, olayı ve sonrasında yaşananları çeşitli yönleriyle değerlendirmiş ve bunları çeşitli tarihlerde Washington’a göndermiştir.

ABD Dışişleri Bakanlığının 1930-1944 yılları arasında Türkiye’deki gelişmeleri ihtiva eden ait arşiv belgeleri mikrofilm koleksiyonunun dijital kopyaları, Türk Tarih Kurumu tarafından temin edilerek kütüphanesine kazandırılmıştır.⁷ Bu kopyalar arasında Menemen olayı hakkında altı adet belge görülmüştür. İlk belge, Washington’a ulaşan basın raporlarını inceleyen ABD Dışişleri Bakanlığının, 30 Aralık 1930 tarih ve 74 sayı ile Büyükelçiliğe (İstanbul adresli) gönderdiği ve “*Türk Hükümetine karşı ülke çapında devam eden isyan*” hakkında yorumlarını istemiş olduğu yazıdır.⁸ Bu kapsamda Büyükelçi Grew tarafından gerek istenen bilgilere cevap mahiyetinde gerekse kişisel değerlendirmelerini içeren değişik tarihlerde gönderilmiş beş adet belge görülmüştür.

2.1 Birinci Rapor: Menemen’de yaşananlar hakkında Dışişleri Bakanlığının “*ülke çapında bir isyan*” yorumunu oldukça abartılı bulan Büyükelçi Grew, 31 Aralık 1930 tarih ve 90 sayı ile gönderdiği telgrafında Türk basınına göre olayın Menemen’de “*gerici bir derviş tarikatı*” tarafından gerçekleştirilmiş bölgesel bir isyan hareketi olduğunu bildirdi.⁹ Derhal bastırılan isyanda raporlara göre bir subay ile üç isyancının hayatını kaybettiği belirtilerek İçişleri Bakanının olay yerine gittiğini aktardı. Başlatılan soruşturma doğrultusunda Menemen ve İstanbul’da çok sayıda tutuklamaların olduğu bildirilen mesajda, Fevzi Paşa ile İsmet Paşa’nın İstanbul’da bulunan Mustafa Kemal ile görüşmek üzere bir günlüğüne İstanbul’a gittikleri de vurgulandı. Büyükelçi, bu üçlü arasında yapılan toplantı sonrasında bir açıklama yapıldığını ve TBMM’de görüşülmesinden önce şu konularda karar alındığını belirtti:

- Menemen’de bir aylık süre için sıkıyönetim ilan edilmesi,
- Ülkenin herhangi bir yerinde isyana teşvikten suçlu bulunanların etkili biçimde cezalandırılması,
- Benzer şekilde mevcut durum nedeniyle özel sıkıyönetim mahkemeleri oluşturulması konusunda, Hükümetin yetkilerini artırıcı tedbirlerin hayata geçirilmesi.

Büyükelçiliğin değerlendirmesine göre Türkiye’deki genel kanı, yaşanan bu olayın ülkede mevcut gizli hoşnutsuzluğun (ne yaygın ne de ciddi olan) münferit bir dinî eylem şeklinde ortaya çıktığı şeklindeydi. Türk basınına olayın tüm detayları gibi görünen haberlerin yayımlanma izninin verilmesi, gerici isyan hazırlığında olan kişilere karşı yürütülen bastırma tedbirleri konusunda, Hükümet tarafından kamuoyunun hazırlandığı fikrini vermeyi amaçlıyordu. Eğer durum Washington’un düşündüğü gibi ciddi olsaydı, büyük olasılıkla basının en başından itibaren susturulacağını ve sıkıyönetimin tüm ülkede uygulanacağını değerlendiren Grew, önemli gelişmeleri aktaracağını belirterek raporunu tamamladı.

⁶ ABD Dışişlerinde göreve başladıktan sonra 1913-1917 arasında Avusturya’da kıdemli diplomat (Avusturya-Macaristan’ın ABD ile ilişkilerini sona erdirmesiyle ayrılmıştır); 1920-1921 arasında Danimarka’da olağanüstü elçi ve tam yetkili bakanlık temsilcisi; 1921-1924 arasında İsviçre’de olağanüstü elçi ve tam yetkili bakanlık temsilcisi; 1927-1932 arasında Türkiye’de olağanüstü ve tam yetkili büyükelçi; 1932-1942 arasında Japonya’da olağanüstü ve tam yetkili büyükelçi (Aralık 1941’de Japonya ABD’ye savaş ilan etmiştir). ABD Dışişleri Bakanlığı Tarihçiler Birimi web sitesi, <https://history.state.gov/departmenthistory/people/grew-joseph-clark>. Erişim Tarihi: 28.10.2019.

⁷ ABD Ulusal Arşiv ve Kayıt Birimi NARA (The U. S. National Archives and Records Administration)’nın 36 rulodan oluşan M 1224 numaralı “*Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944*” adlı mikrofilm koleksiyonunun dijital kopyası, Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunmaktadır.

⁸ Department of State, **Telegram Sent, # 74**, 867.00/2049A, December 30, 1930, Washington.

⁹ Istanbul Embassy, **Telegram Received, # 90**, 867.00/2050, December 31, 1930, Istanbul.

2.2 İkinci Rapor: Büyükelçinin 27 Ocak 1931 tarih ve 1211 sayılı ikinci raporu,¹⁰ olayın üzerinden bir aydan daha fazla bir süre geçtikten sonra gönderilmiştir. Bu süre zarfında farklı kaynaklardan edindiği yeni bilgileri de kullanarak daha kapsamlı ve açıklayıcı bir belge hazırladığı görülmektedir. Değerlendirmesinin doğru olduğuna inanan Büyükelçi, 23 Aralık sabahı erken saatlerde, Derviş Mehmet liderliğinde ve Nakşibendi Tarikatına bağlı altı veya yedi kişilik silahlı grubun Menemen Meydanına vardığını yazdı. Oruç ve namaz ibadetleriyle hazırlık dönemi geçirdiklerini, Manisa’dan yola çıktıklarını ve güzergâh üzerindeki yerleşim birimlerinde halka vaazlar vererek Menemen istikametinde ilerlediklerini belirtti. Grubun söylemlerinin kışkırtıcı olduğuna dikkat çeken Büyükelçi, Şeriatın geri getirilmesini, peçe ve fesin kullanılmasını, nihayet Arap harflerinin tekrar benimsenmesini savunduklarını ve Cumhuriyet’in en gurur duyduğu köklü reformlar karşısı açıklamalarda bulduklarını aktardı.

Menemen’in İzmir’in 12 mil (yaklaşık 20 Km.) kadar kuzeyinde yer alan küçük bir kasaba olduğunu, Kasabanın meydanında cami, Hükümet Binası ve dükkanların yer aldığını belirterek olay bölgesini tanıtıcı bir açıklama yapmayı düşünen Grew’e göre isyan girişiminde bulunanlar uyuşturucu kullanmışlardı. Bu nedenle çılgınca hareket ettikleri yönündeki iddiaları, görgü tanıklarına dayandırıyor. Kendilerinin Cumhuriyeti yıkacak İslam ordusunun öncü kuvveti olduklarını yüksek sesle duyuran dervişlerin, “...*Abdülhamit’in oğlunun tekrar Halife olacağını, şu anda Menemen’i kuşatmış olan büyük mümin ordusunun Ankara’ya yürüyüp dünyanın fethine başlayacağını, bunlara karşı olanların yok edileceği yolundaki vahye uyulmasını*” çılgınca seslendirdiklerini bildirdi. Sesleri duyan meraklı kalabalığın dervişlerin etrafından toplanmasının sempati nedeni ile mi yoksa sadece olanları izlemem amacıyla mı gerçekleştiğinin henüz netleşmediğini belirtirken, kalabalığın bağınaz sessizliğinin tahrik edici özelliğini vurguladı. (Bu sessizliği “bağınazlık” olarak ele aldığına göre halkın kolaylıkla tahrik edildiğini ve isyancılara katıldığını düşünmektedir).

Böyle kritik bir zamanda ortaya Kubilay Bey isimli genç bir yedek subay çıktığını, olay yerine bir askerî müfreze ile mi gönderildiği yoksa yalnız olarak mı meydana bulunduğu konusunda netlik bulunmadığını düşünen Büyükelçi, halkı kışkırtanlara yalnız başına yaklaşımının prestijinin kendisini koruyacağına inanmış olduğunu değerlendirdi. Derviş Mehmet ile tartışmaya girmesini ve kalabalığı tek başına dağıtmaya çalışmasının “*düşünmeden ve akılsızca*” yapılmış bir müdahale olduğu yönünde ortak görüş bulunduğunu belirtti. İddialara göre Kubilay Bey’in Derviş Mehmet tarafından vurulduğunu, bunun üzerine orada bulunan bir gece bekçisinin Derviş Mehmet’i vurduğunu ve daha sonra bekçinin de vurulduğunu kaleme aldı. Resmî belgelerde Kubilay Bey’in kafasının kesildiğini ve bir çubuğun tepesine takılarak taşındığını, dervişler ve yanındakiler tarafından kanının içildiğinin ısrarla belirtildiğini aktaran Büyükelçi, bu belgelerin güvenilirliğinin tartışmalı olduğunu ele aldı. İlerleyen saatlerde olay yerine ulaşan makineli tüfekli bir jandarma biriminin müdahalesi ile çıkan çatışmada üç dervişin öldürüldüğünü, bir tanesinin kaçtığını ve kalabalığın dağıtılmasıyla olayın sona erdiğini rapor etti.

Grew’e göre; oluşan bu duruma Hükümetin tepkisi yavaş olmadı. Hükümeti devirmek üzere eylem yapan gericilere karşı ateş püsküren basın aracılığıyla yoğun bir kampanya başlatıldı. Başta İzmir olmak üzere çeşitli yerleşim birimlerinde çok sayıda tutuklamalar gerçekleşti. İsmet Paşa’nın 2 Ocak 1931 günkü BMM oturumunda mevcut durum hakkında bir konuşma yaptığını yazarak bu konudaki gazete haberini raporuna ekledi.¹¹ Büyükelçinin dikkat çektiği diğer nokta,

¹⁰ Embassy of The United States of America, # 1211, 867.00/2052, January, 27, 1931, Istanbul.

¹¹ İsmet Paşa’nın 2 Ocak 1931 tarihli konuşmasının tercümesi (Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Bey’in “Menemen Olayı” hakkındaki sorusu üzerine İsmet Paşa’nın yaptığı cevabi konuşması **Le Milliett** Gazetesinde 3 Ocak 1931 günü yayımlanmış ve bu metin rapora ek olarak gönderilmiştir. (TBMM tutanaklarında bu toplantının tarihi 1 Ocak 1931 olarak kaydedilmiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 24, 17. Birleşim, Erişim Tarihi: 20.10.2019. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c024/tbmm03024017.pdf>).

Manisa, Menemen ve Balıkesir kazalarında sıkıyönetim ilan edilirken neredeyse sınırsız yetkiye sahip sıkıyönetim mahkemesinin 15 Ocak'ta soruşturmalara başlaması oldu. On beş veya yirmisi hoca (Müslüman din adamı) olmak üzere yüz kişiden fazla insanın mahkemeye çıkarıldığını, Mahkeme tarafından ikinci bir grubun daha toplanmakta olduğunu kaydederken muhtemelen bu kişilerin savunma avukatları olamayabileceği yönünde endişeleri vardı. Halkı ayaklanmaya teşvik etmek suçuyla sorgulanan bu kişilerin Ceza Kanununun 149. Maddesi gereği en az 15 yıl kürek cezasına mahkûm edileceğini değerlendirdi. Devlet memurunu öldürmekten feslerin saklanmasına kadar uzanan bir dizi suçlamalar çerçevesinde beş subay ile yirmi erin emre itaatsizlik suçlamasıyla mahkemeye sevk edilmesine dikkat çekti. Ona göre bu durum bir bakıma, isyanı bastırmak için kalabalığa ateş açmaları emredildiği halde askerlerin bu emre uymadığı yönündeki dedikoduları teyit eder nitelikteydi. Dahası camilerin özel gözetim altına alındığını, tüm vaazların halka aktarılmadan önce onaylanması gerektiğini, minberlerden hazırlıksız ve önceden kontrol edilmemiş konuşmalar yapılmasının yasaklandığını vurguladı.

Menemen'deki isyan girişiminin Hükümete karşı yapılmış bir eylem olduğu yönünde kanıtlar olmasına ve halkı ayaklandırıcı özelliği bulunmasına rağmen olayı çok da önemli bir gelişme olarak değerlendirmeyen Büyükelçi Grew, Hükümetin İzmir bölgesinde sıkıyönetim ilan etmesini ve mevcut hukuku askıya almasını sorgulayarak bazı saptamalar yaptı. Son dönemde yaşanan gelişmeler doğrultusunda Hükümetin aldığı sert tedbirleri şu gerekçelere dayandırdı:

- 1930 yılının Eylül ayında Fethi Bey'in İzmir'e bir gezi yaptığı günlerde, mevcut ekonomik ve siyasi gelişmelerden duyulan memnuniyetsizlik tüm ülkede görülüyordu. Onun limana ulaşması öncesinde toplanan kalabalığın sayıca büyüklüğü ve insanlardaki kızgın ruh halini hatırlattı. Fethi Bey'in orada bulunduğu dört veya beş gün boyunca İzmir ve civarında yaşananlar, Halk Partisi Hükümetine karşı ciddi bir hoşnutsuzluk olduğunu alenen gösterdi.

- Halkın güvenlik güçlerine direniş gösterdiği birçok örnek yaşandı ancak bir polis şefinin sağduyulu yaklaşımı nedeniyle ciddi bir olay yaşanmadı. Toplumun tüm kesimlerindeki mutsuz ve kızgın kitleler, bir muhalefet partisinin Hükümet'e hesap sorabileceğini düşündü. Bu partiye katıldıkları takdirde mağduriyetlerinin giderileceğine inandılar. Kapatılan tekkelerin çoğu üyesi, resmen ya da dolaylı olarak, hedef ve maksatları kendilerine yanlış aktarılan Liberal Parti (*Serbest Cumhuriyet Fırkası*)'ye katıldılar.

- Ankara'daki Hükümet halkın memnuniyetsizliğinden kaynaklanan bu olaylardan rahatsız oldu ve tamamen varlığını koruma düşüncesine yöneldi. Fethi Bey'in bölgeden ayrılmasıyla kargaşanın bitmesi ve ortamın sakinleşmesinden sonra, İzmir'deki gösterilerle ortaya çıkan durumun boyutlarını öğrenmek ve bu örtülü memnuniyetsizliğin tekrar eyleme dönüşmemesi için plan ve çalışmalar yapmak kaçınılmaz oldu. Gazi, Anadolu ve Trakya'yı kapsayan geniş bir yurt gezisine çıktı ve İzmir'e uğramayı planladı. Aynı zamanda Halk Partisi içinde kapsamlı bir yeniden yapılanmaya girişildi. "...Eğer değerlendirmelerim doğruysa bu yapılanma Halk Parti'yi faşist prensipler temeline oturtulmuş siyasi ve eğitim yapılanmasına götürecektir. Faşizmin Türkçeye çevrilişi yeni bir "Kemalizm" olacaktır..." yorumuyla farklı bir pencere açtı.

- Daha sonra Menemen olayı ortaya çıktı. Bu defa Hükümet hazırlıklıydı ve bu olayı kendi lehine çevirmeyi kararlaştırdı. Menemen olayı, Fethi Bey'in çalışmalarıyla (belki tahminimizden bile fazla) sarsılan Hükümetin prestijini kurtarmak için altın bir fırsat oldu. Öncelikle hoşnutsuzluğun kendini açıkça gösterdiği yerlerde etkili önlemler alındı. Gerici bir dinî ayaklanma hareketinin bastırılmasının doğal bir sonucu olarak; yıkıcı siyasi öğretilerle yetişmiş olan hoşnutsuz kişilere yararlı olacak konular öğretilecek (*Cumhuriyetin ilkeleri yeniden öğretilecek, Hükümetin ve Halk Partisinin güçlülüğü teyit edilecek. Aynı zamanda irtica, özellikle Hükümetin ilerici ve batıcı politikalarına karşı direnç gösteren din adamlarının öncülük ettiği gericilik, acımasızca ortadan kaldırılacak*). Menemen'de yaşananlar, bunlara ve benzeri hedeflere ulaşılması için uygun bir ortam sağladı.

Batılılar için sıkıyönetim sözcüğünün kaygı verici bir anlam içerdiğini ve örgütlü bir devrim veya ciddi bir ayaklanma hareketinin işareti kabul edileceğini belirten Grew, Yakın Doğu’da ise hükümetlerin, ufak çaplı olayları vatandaşlık haklarının ve önceliklerinin askıya alınması için bir bahane olarak kullandığını; nitekim genç bir subayın fanatik bir çete tarafından öldürülmesinin sıkıyönetimin ilanı ve adaletin sağlanması için yeterli sayılacağı görüşünü aktardı. Çoğu kimsenin, Hükümetin 1925 yılındaki Genç isyanında yaptığı gibi şiddetli özel tedbirlere başvuracağını düşündü. Ancak Menemen olayı, Genç isyanı kadar ileri düzeyde bir oluşum olmadığından daha sınırlı tedbirler kolaylıkla hayata geçirildiğini, her ne kadar üç bölgede ordu yönetime el koyduysa da 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu gibi ülke çapında bir uygulamanın gerçekleşmediğini belirtti. Milletvekillerinin gelişmeler üzerine nasıl bir yaklaşım içinde olduklarını belirtmek için sözü geçen milletvekillerinin İstiklal Mahkemelerinin yeniden hayat geçirilmesine sıcak baktığını ancak İsmet Paşa kabinesinin “*daha az gaddar olan*” üyelerinin hukuki düzenlemeler yapılması yolundaki görüşünün galip geldiğini aktardı.

Menemen’de yaşananları basın gözüyle de ele alarak değerlendirmeler yapan Büyükelçiye göre gazetelerin olay hakkında süratle ve görüş birliği içinde haber yapması, haberin korkutucu bir şekilde aktarımı, Cumhuriyeti korumak için Hükümetin sert tedbirlere başvurması gerektiğinin ima edilmesi, basının 1925’teki Genç isyanını aktaran aynı anlayışın kontrolünde olduğunun göstergesiydi. Ancak İsmet Paşa’nın 2 Ocak günü BMM’de yaptığı konuşmadan sonra bu görüntü değişerek daha ılımlı tedbirler hakkında haberler yapıldı. Gazeteler hayatını kaybeden “kahraman” Kubilay hakkında halkın dikkatini çekmek ve özellikle ordudaki gençler olmak üzere Türk gençliğinin, Cumhuriyete mutlak itaat için uyarılmasında kullanıldı.

Ankara’da kişisel görüş olarak Kubilay’ın açıkça “*gözü kara-kontrolsüz*” davrandığının belirtilmesinin aksine Hükümet resmî olarak onun kahramanlığı üzerinde özellikle vurgu yaptı. Birçok şehirde onun anısına gösteriler düzenlenmesine, basın tarafından Türk gençliğine ilham verecek bir kişi olarak yüceltilmesine rağmen genel olarak halkın ilgisiz ve kayıtsız olduğuna; bununla birlikte Hükümet ve ordunun gelişmelerle çok yakından ilgilendiğine dikkat çekti. Cumhurbaşkanı’nın yurt sathında halkın genelinde görülen hoşnutsuzluğu mutlaka bildiğini, Hükümetin yürüttüğü reformların halk tabanına inemediğini şimdi daha net bir şekilde göreceğini düşünerek Gazi’nin, bu isyan girişiminde farklı endişeler duyduğu yönünde duyularını paylaştı. Yaşananlara bakarak Cumhuriyetin pek istenmediğinin, genel olarak amacının yanlış anlaşıldığının veya kabul görmediğinin görüldüğünü düşündü. Bu olaydan dolayı Cumhuriyet Hükümetinin amaç ve hedeflerinin Türk halkı tarafından anlaşılmasına yönelik bir eğitim kampanyası başlatılabileceğini tahmin etti.

Hükümet ve halk arasındaki bağı irdeleyen Grew, ülkeyi Ankara’dan yöneten askerî bürokrasi ile geniş halk kitleleri arasında geniş bir uçurum oluştuğunu, aralarında bir iletişim olmadığını belirtti. Ona göre; Hükümet yukarıdan yönlendirilir ve sıradan bir Türk vatandaşı bu oluşumu çaresizlik içinde kabul ederdi. Cumhuriyetin temel başarıları olan siyasi, sosyal, eğitim ve dinî reformlar duyulmuş fakat vatandaş tarafından çok az oranda kabul görmüştü. Görünürde en azından pasif durumda da olsa gerici sayılmayan ve yönetici sınıfı oluşturan Türkler sayıca azınlık durumundayken nüfusun büyük çoğunluğu gerici yapı içerisindeydi. Dahası, sadece yasalaşmış olan reformları halkın gönlüne ve yaşam tarzına aktarmak üzere etkili bir sistem dahi kurulmamıştı. Bu nedenle hükümetin özgürlükçü ilkeleri ülke tabanına yaymasındaki başarısızlık, Genç ve Menemen örneğinde olduğu gibi irticai eylemleri daha dikkat çekici hale getirmekteydi. Grew, bu örneklerin çoğalmamasını, sıradan vatandaşların uysallığı ve duygusuz kaderciliği ile açıkladı.

Tüm Türkiye’de yaygın olan gericiliğin İzmir bölgesinde eyleme geçmesi ve bölgesel bir karışıklık yaşanmasını, Hükümetin şu konularda tedbirler almak için fırsat bulabilmesi amacıyla hizmet ettiğini sıraladı:

- (1) İzmir bölgesinde Hükümete ve reformlarına fiili olarak karşı çıkan hoşnutsuz ve gerici unsurları yola getirmek;
  - (2) Hükümetin varlığını hissettirip gücünü göstermek;
  - (3) Gençliğin Cumhuriyete olan dikkatini ve ilgisini canlandırmak;
  - (4) İlerlemeler konusunda Batı dünyasına sevindirici haberler yaymak;
  - (5) Eğer müdahale kuvvetlerince tamamen devre dışı bırakılmamışlarsa, Cumhuriyet Hükümetinin halka aşılacak zorunda olduğu dersleri aktarmak.
- Menemen’den alınan derslerin, Ankara’daki yöneticilerinin halk ile olan ilişkilerinde ve tutumlarında faydalı bir etki sağlayıp sağlamayacağını zamanla görüleceğini kayda geçirdi.

2.3 Üçüncü Rapor: 4 Şubat 1931 tarih ve 7 sayılı telgrafta¹² Menemen’deki Sıkıyönetim Mahkemesinin ilk celsesinde 31 kişinin idama mahkûm edildiği, 48 kişinin çeşitli hapis cezalarına çarptırıldığı, 44 kişinin beraat ettiği ve 2 kişinin cezaevinde hayatını kaybettiği bildirildi. BMM tarafından cezası ertelenen 2 kişi ile son anda kaçan 1 kişi hariç cezaların infaz edildiği belirtilirken Menemen’deki sıkıyönetimin bir ay daha uzatıldığı, ülkenin değişik yerlerinde tutuklanan diğer şüphelilerin yargılanmasına başlanacağı aktarıldı.

2.4 Dördüncü Rapor: Genel olarak Sıkıyönetim Mahkemesinin kararlarının iletildiği ve eleştirildiği 9 Şubat 1931 tarih ve 1219 sayılı mesaj¹³, ayrıntılı olarak şu şekilde kaleme alındı: “...Menemen’de adaletin insaflı bir şekilde sağlanacağına inananlar veya ümit edenler hayal kırıklığına uğradılar” ifadesinden sonra yargılama sonuçları aşağıdaki gibi yer aldı:

- * İdama mahkûm edilen: 31
- * Cezası BMM tarafından 2 yıl hapse çevrilen: 2
- * Son anda kaçan ve henüz yakalanamayan : 1
- * Cezaevinde iken hayatını kaybeden : 1
- * İdam cezası infaz edilen: 27
- * Yaşları nedeniyle idam cezası verilemeyen: 6 (1 kişi öldü, 1 kişi 15 yıl ceza aldı)
- * 1 yıl ile 12,5 yıl arasında değişen cezalara çarptırılanlar: 41
- * Beraat eden: 44

Mahkeme kararlarını ayrıntılarıyla belirten Grew; idama mahkûm edilenlerin hepsinin Ceza Kanununun 146. Maddesine göre “Anayasayı zor kullanarak değiştirmeye teşebbüs etmek” ile suçlandığını belirtti. Bunları kendi aralarında iki gruba ayırdı ve böyle bir eylemi aşıl原因, cesaretlendirenler ile eylemde aktif olarak yer alanlar şeklinde sınıflandırdı. Olayın “*beyin takımı*” olarak adlandırdığı birinci gruptakilerin, Mehdi diye bilinen Mehmet ve suç ortaklarını eylem için cesaretlendirmek suretiyle gizli bir örgüt oluşturmak ve desteklemekten suçlu bulduklarını belirtti. Bu grupta aralarında Şeyh Esat ve oğlu Mehmet Ali’nin de bulunduğu 11 sanığın yer aldığını, Mahkeme heyetinin kararının Şeyh Esat ile ilgili bölümünde, Menemen olayından 15 gün önce Mehdi’nin yakın işbirlikçilerinden birinin, Şeyh’in Erenköy’deki evinde yaklaşık iki hafta konakladığına özellikle dikkat çekti. Yaşları ileri olan iki kişinin idam cezası hapse çevrildiğinden 9 kişi idam edildiğini, ceza indiriminden faydalananlardan birinin Şeyh Esat olduğunu ancak yargılama süreci bittiğinde hastanede iken öldüğünü kaleme aldı. İkinci grup, birinci gruptakilerle karşılaştırıldığında “*alet olanlar*” diye belirtilebilecek ve az ya da çok olaya doğrudan katılmış kişilerden oluşmuştu. Bu grubu aşağıdaki şekilde sınıflandırdı:

- * Birçok gizli toplantıda olayı hazırlamak ve tartışmaktan suçlu bulunanlar: 5
- * Mehdi ve suç ortaklarına saklanacak yer, yiyecek, silah ve mühimmat temin etmekten suçlu bulunanlar: 5 (Bir kişi infazdan önce öldü ve bir kişi kaçtı)

¹² Istanbul Embassy, **Telegram Received**, # 7, 867.00/2051, February, 4, 1931, Istanbul.

¹³ Embassy of The United States of America, # 1219, 867.00/2053, February, 9, 1931, Istanbul.

* Olaya doğrudan katılmış Mehdi ve 6 suç ortağı. Bu kişilerden Mehdi ve iki suç ortağı olay esnasındaki çatışmada öldürülmüştü. Üç kişinin idam cezası yaşlarının küçük olması nedeniyle hapis cezasına çevrildi. Dolayısıyla bu gruptakilerden sadece 1 kişi idam edildi.

* Mehdi'nin Menemen'e varışını sempati ile karşılamaktan suçlu bulunanlar: 9 (1 kişi kılavuzluk yapmak, 1 kişi Mehdi'ye sigara vermek, 4 kişi isyancıları alkışlamak -bunlardan biri Yahudi Jozef idi, 1 kişinin yaşlı olması nedeniyle idam cezası hapis cezasına çevrildi- 1 kişi Kubilay'ın başını bayrak direğine bağlamak için ip getirmek, 1 kişi direk için çukur hazırlamak, 2 kişi kalabalığı isyancılara katılmak için cesaretlendirmek)

İdam cezası hapis cezasına çevrilen 6 kişiden 5'inin 24 yıl, 1'inin ise 15 yıl hapis cezasına çarptırıldığını; 1 yıl ile 12,5 yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırılan diğer 41 kişinin ise isyan girişimini bildiği halde söylememek, suça iştirak etmek ve tekkelerin kapatılması kanununa muhalefet etmek suçlarından ceza aldığını yazdı.

Sıkıyönetim Mahkemesinin idam kararlarının BMM ve Gazi tarafından onaylanmasına müteakip (2 kişi hariç) 4 Şubat sabah erken saatlerde infaz edilmesi, her dosyanın önce Mahkeme heyetine değerlendirilmesi ve daha sonra onay için BMM'ye gönderilmesi, İsmet Paşa ve kabinenin tamamının da bulunduğu oturumda tartışma olmadan kararların onaylandığı gibi ayrıntılar, raporun önemli kısımlarını oluşturdu. Öyle ki Halk Partisi Genel Sekreteri Saffet Bey'in kürsüden yaptığı *"mırultı şeklindeki konuşmasıyla ve gülümseyen bir yüzle"* kararların onaylanması ricasında bulunmasını kayda geçirdi.

Cezaların infazı ile ilgili ayrıntılara dikkat çeken ve basının haberleri ile aktaran Büyükelçi, hükümlülerin idama mahkûm edildikleri konusunda, cezaevi arabasından idam sehpaları önünde indirilmelerine kadar bilgilendirilmediğini, sadece İzmir'de cezaevine nakledildiklerinin söylendiğini belirtti. Mahkûmlardan birinin idama mahkûm edildiğini öğrendikten sonra cezaevinde kalp rahatsızlığı nedeniyle öldüğünü, infaz öncesi nasıl bir işlem süreci yaşandığı bilinmediğinden, cezaların tebliği ile infaz arasındaki sürenin çok az olduğu izleniminin doğduğunu gazete haberleri doğrultusunda aktardı. İdam sehpalarının üç veya daha fazla değişik noktada hazırlanmış olduğunu, birinin Kubilay Bey'in öldürüldüğü noktada ve isyanın elebaşlarından biri olan Mehmet için ayrılmış bulunduğunu, diğerlerinin yeşil renkli İslamiyet bayrağının alındığı caminin önünde ve iddiaya göre isyancıların hücum etmeyi planladığı hükümet binasının karşısında kurulduğunu belirtmesi manidardı.

İnfaz zamanı ve sahnesi, Grew tarafından dramatik bir şekilde aktarıldı. İdama mahkûm edilenlerin gece 2.30 ile gün ağarınca kadar olan sürede elleri kelepçeli ve beyaz gömlekli olarak kendileri için hazırlanmış sehpaların önüne getirildiklerini, Cellat olarak Kafkas Ali'nin görevli olduğunu dahi belirtti. Boyunlarına idam ipi geçirilen mahkûmların, ayakları altındaki sehpanın çekilmesiyle beraber yavaşça boğularak öldüklerini, idam sehpalarını gören mahkûmların çoğunun sinir krizi geçirmeleri üzerine sehpa zorla çıkarıldıklarını yazdı. Dikkat çektiği bir ayrıntı ise içlerinden sadece Müslüman olmayan bir kişinin, Yahudi Jozef'in cesaretle sehpa çıkıp ipi boynuna kendisinin geçirdiğini belirtmek oldu. Cesetler ertesi sabaha kadar sehpalarda tutulduğunu da ekledi.

Sonuç olarak *"...Hükümet, kendi içinde pek önemli olmayan Menemen olayını, SCF ve muhalefet parti olarak ortaya çıkan tüm oluşumun hoşgörüsüz ve özünde yıkıcı bir özelliğe sahip olduğu gerçeğini ülke gündemine getirmek için çok iyi değerlendirdi. Parlamenter muhalefete hoşgörüyü gerici eylemlere kapı açmakla eşanlı olarak görenlere, şüpheye yer bırakılmayacak şekilde bir ders verildi. Bir subayı öldürdükleri için hak ettikleri cezayı alan esrarkeş fanatiklerin oluşturduğu küçük grup istisna olmak üzere, suçlanan kişiler açık ve net bir şekilde birer kurbandı. İstenen dersin açık ve vurgulanarak ülkeye anlatılması için kurban edildiler. Türklerin çalışma yöntemi budur. Diğer toplumların yöntemi de bu olmuştur. Eğer kanser tespit edilmişse vücuda yayılmasın diye radikal müdahale belirlenmiştir"*. Mevcut

durumda hastalığın potansiyel tehlikeleri alınan önlemlerin şüpheli olduğunu doğrulasa da Türk Hükümetinin işi şansa bırakmadığı, İsmet Paşa ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey'in daha az şiddet içeren tedbirlerden yana oldukları ancak Gazi'nin bu görüşü kabul etmediğini aktardı.

Büyükelçi'ye göre SCF, Gazi'nin tecrübesi ve hatası oldu. Toplumdaki gericiliğin ve ilk olarak büyük İzmir mitinginde Fethi Bey'e sevgi gösterileriyle ortaya çıkan Hükümete karşı tepkinin derecesini doğru olarak hesaplayamadı. O, neyin; güçlü olmanın, güven belirtisinin ve bir muhalefet partisine tolerans göstermenin insanlar tarafından hükümetin zayıflığı olarak yorumlanacağını konusunda hem hükümet hem kendi açısından kendine güvenmenin işareti olacağını idrak edemedi. *“Kendi ülkesini tanıımıyordu. Gazi'nin bu hatalı teşhisi ve denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla 27 kişi asıldı. SCF'nin kuruluşu için adım atılmamış olsaydı, muhtemelen Menemen olayı bile yaşanmayabilecekti”*. Menemen'deki yargılamaların şiddetli olması, tahmin edileceği gibi kamuoyunda olumsuz bir hava yarattı. Ne basında azami ölçüde kısa yer alan Sıkıyönetim Mahkemesi kovuşturmaları ne de mahkeme kürsüsünün son suçları teşhir etmesi, halkı mahkeme kararının doğruluğuna ikna etmediği ortaya çıktı. Kişisel alışkanlıkları doğrultusunda, alınan aşırı önlemleri yüksek siyasi gereklilikler olarak savunanlar bile ortaya çıkan tabloya geçerli bir açıklama bulurken eziklik içinde görüldü. Az sayıdaki kişiye göre Nakşibendi tarikatının faaliyetleri veya Menemen'deki münferit eylem, Cumhuriyet için potansiyel bir tehlikeydi. Gücün yeniden onaylanması, İstiklal Mahkemeleri günlerine geri dönüş, genel kabul gören yorumlar oldu.

Halkın üzüntü ve kızgınlığını inceleyen Büyükelçi, iki dikkat çekici durumdan da bahsetti. Birincisi hükümlüler arasında bir gayrimüslimin (Yahudi Jozef) bulunmasıydı. Bir gayrimüslimin Müslüman fanatiklerle ne derecede bir ilgisi olup da idam cezası aldığının tartışıldığını belirten Grew, Jozef'in olay yerinde bulunmak ve *“Yaşasın Şeriat!”* diye bağırarak suçlandığını belirtti. Ona göre eğer öyle davrandıysa muhtemelen isyancıların herhangi bir yanlış anlamasından korunmak içindi. Duruşma esnasında söylediği gibi: *“Ben bir Yahudi olarak böyle bir harekete neden dahil olayım? Ben sinagoga bile gitmem. Arkadaşlarımla kahvede kâğıt oynayıp kahve içmeyi tercih ederim.”* Kendisinin tesadüfen ya da olup biteni merak etmesinden dolayı grubun içinde bulunduğunu değerlendirdi. Jozef'in mahkumiyeti ve cezasının infazı, halkın mahkeme kararlarına olan bakışını daha da olumsuzlaştırdı. İkincisi, BMM tarafından iki kişinin idam cezasının sadece iki yıl hapse çevrilmesinin akıl almaz bulunmasıydı. Bu düzeltme, Sıkıyönetim Mahkemesinin yargılamalarının gayri ciddi ve keyfi özelliğine yönelik şüpheleri kuvvetlendirdi.

Sıkıyönetim süresinin bir ay daha uzatıldığını ve ülkenin diğer yerlerinde, bir şekilde olayla irtibatı olduğu veya farklı fanatik dincilere yakın olduğu için gözaltına alınmış olan diğer grup mahkumların da aynı Sıkıyönetim Mahkemesinde yargılanacaklarını belirten Büyükelçi, bu grupta tutuklananların genelde muhalif görüşteki politikacılar olduğu ve Hükümetin bunları cezalandırmak istediği yönünde ortak bir kanı oluştuğunu yazdı. Yüzlerce tutuklamanın yapıldığı ancak bunu kontrol edip ortaya çıkarmanın mümkün olmadığına inananların varlığından bahsedip hepsinin Menemen'e gönderildiği aktaran ve ilerleyen günlerde yeni idam haberlerinin duyulması konusunda şüpheleri olan Büyükelçi Grew, Türkiye'de ümit edilen modernleşme sürecinin gerçekleşmesi için henüz erken olduğu kanısındaydı.

3. BÜYÜKELÇİ GREW'UN TÜRKİYE'NİN SİYASİ DURUMUNA YÖNELİK TESPİTLERİ:¹⁴ Menemen'de yaşananları bir olaydan öte bir gösterge olarak ele alan ve aslında Türk tarihinin son 12 yılının temel düzenini izlemeye çalışmanın cazibesini ortaya çıkardığını belirten Büyükelçi Grew, raporunda Lozan öncesi ve sonrasında yaşananları farklı pencerelerden ele aldı. Milliyetçilik kavramının temel olarak Yunanlılara, İtilaf Devletlerine ve

¹⁴ Embassy of The United States of America, # 1226, 867.00/2057, February, 24, 1931, Istanbul.

tabii ki Batıya karşı silahlı mücadeleyi ifade ettiğinde bir “kahramanlık dönemi” yaşadığını, bu dönemin Mayıs 1919’da Yunanlıların İzmir’e çıkışıyla başlayıp 1923 yazında Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasıyla sona erdiğini değerlendirdi. Uygulamaya yönelik konulardaki görüş ayrılıklarının savaş ortamı nedeniyle askıya alındığını belirterek Saltanatın kaldırılmasını siyasi bir girişimden çok kendini koruma amaçlı olarak derhal hayata geçirilmesi gereken bir olay olarak gördü. Özellikle 1925’ten itibaren hayata geçirilen uygulamaları “diktatörlük” olarak yorumladı Grew, bu yorumunu destekleyen olayları Takrir-i Sükûn Kanununun oylanması, İstiklal Mahkemelerinin yeniden yürürlüğe konması, 1927 yılında İzmir ve Ankara’da gerçekleşen mahkemeler olarak sıraladı. Aynı zamanda Batılılaşma programının da daha net ve daha açık formüle edilmiş politika haline dönüştüğünü belirtirken muhalefetin etkisizleştirildiğini ve acımasız kararların hayata geçirildiğini savundu.

Siyasi gelişmeleri kronolojik olarak ele alan Büyükelçiye göre Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının, reformların aşamalı olarak hayata geçirilmesi yönündeki tavsiyesi ideal bir bakış açıydı ancak pratikte mümkün değildi. Dolayısıyla Hükümetin reformları “silah zoruyla” hayata geçirme kararı normaldi çünkü Türkiye’de bunun başka bir yolu yoktu. Bu kararı alan Hükümet haklı olmuş olsa da bunun bedelini ödedi. Yetenekli ve özgür düşünceli bazı üyelerini sistem dışına atarken, “...yürüttüğü acımasızlık politikası, Türk tarihine yabancı olmayan birey tiplerini çekici hale getirdi; emredilenleri aynen yerine getiren ama dalkavuk ve potansiyel rüşvetçi kişiler!”.

Yeni devletin başkentinde yaşananlar ve devlet yöneticilerinin ülkeye Ankara’dan bakışı da Grew’un dikkatle incelediği konular oldu. Bir rehavet döneminin yaşandığı ülkede diktatörlük olarak yorumladığı uygulamaların sonuçlarının anlaşılması, Ona göre uzun zaman almadı. İstiklal Mahkemelerinin kararlarını acımasız bulan Büyükelçi, başlatılmış reformların kabul edilmişindeki uysallığın Ankara tarafından yanlış anlaşıldığını ve bir dinginliğe neden olduğunu belirtti. Bunun nedenlerinden biri olarak Yeni Ankara’daki fiziksel gelişmeleri gösterdi ve yeni inşa edilmiş güzel binaları ile ülkenin geri kalanından soyutlanmış bir başkent, rehavete güçlü bir davetiye çıkardığını değerlendirdi. Cumhurbaşkanı eleştirirken Gazi’nin saatlerce çiftliğinde kaldığını, evlatlık edindiği kız çocuklarının eğitimi ile meşgul olduğunu, akşam yemeklerinde kendisi ile beraber olanlara nutuklar attığını vurguladı. Öyle ki geceleri saatlerce süren toplantılarında “uykulu ve yarı sarhoş bakanlar ile milletvekillerine nutuklar atıyor, bu kişiler, Hititlerin de Türk kavmi olduğu konusundaki fikirlerinin kesinlikle doğruluğu konusunda Gazi’ye tam destek veriyorlardı”. Gazi’nin Türklerin geçmiş tarihini yazmaya başladığını ama günümüz Anadolu köylüsünü unuttuğu yorumunda bulundu.

Büyükelçinin Türkiye’de bir muhalefet partisinin kurulması ve daha modern, demokratik düzen oluşturması yönündeki girişimlere bakış açısı da ilginçtir. Basit bir düşünceyle Ali Fethi Bey’in yeni bir parti kurmasının gerekçesini şöyle açıklar: “Ankara’da çok sayıda modern bina inşa edilmiştir, bu nedenle Türkiye modern bir ülkedir. Modern ülkelerde muhalefet partileri vardır, bu nedenle Türkiye’de de bir muhalefet partisi olmalıdır”. Bu durumu Türkiye’de çok şeyi açıklayan bir aşağılık kompleksi olarak ele alır. Parti kurma yönündeki gelişmeler penceresinden incelediği Ali Fethi Bey’in hata yaptığı kanısındadır. Batıyla teması olan bir kişi olması nedeniyle Batılı bir muhalefet lideri gibi hareket etmesi ve Türkiye’de de benzer faaliyetleri yapabileceğini düşünmesini yanlışlık olarak değerlendirir. Her iki lideri de ülke gerçeklerinin dışında gören Grew’e göre “Gazi Ankara’da yaşadığı için Türkiye’den habersizdi, Fethi Paris’te yaşamış olduğu için Türkiye’den habersizdi”.

SCF’nin örgütlenmesi ve Ali Fethi Bey’in İzmir gezisi, Büyükelçinin raporunda vurgulanarak ele alındı. İzmir’deki karşılaşması, ona göre eski Maliye Bakanı Cavit Bey’in idamından bu yana en dikkat çekici olaydı, “İdam olayı diktatörlüğün zirvesini gösterirken, İzmir gezisi çöküşün başlangıcı oldu”. Bundan sonraki gelişmeler belirsizliğin ve gerginliğin habercisiydi. Ali Fethi

Bey gerçek bir Batılı duruşuna sahipti ancak buna rağmen ülkede neler olduğunu anlayacak ruh halindeydi ve partisini feshetti. Türkiye'deki asıl sorunu Batılılaşmanın idrak edilememesi olarak değerlendiren Grew, bu düşüncesini desteklemek üzere şu örnekleri kaleme aldı:

- Ankara'da Eğitim Bakanlığı, Profesör John Dewey ile diz dize Columbia Öğretmen Akademisini, Bergson, Durkheim ve benzerlerini tartışırken; gerici Nakşibendi tarikatının lideri Şeyh Esat dilediği gibi faaliyetlerini istediği gibi sürdürüyordu.

- Ankara'daki Bakteriyoloji Enstitüsünü gezip Zeiss marka binoküler mikroskopları ve Paris'te üretilmiş santrifüjleri görmek etkileyiciydi. Ne var ki Ankara'nın civarındaki tüm köylerde muska kullanılmakta ve muska katalogları, Zeiss mikroskoplarının katalogundan daha kullanışlı ve faydalıydı.

Raporunun sonunda Türkiye'de yaşananların ABD açısından karamsar bir tablo olarak görülmesinin şart olmadığını değerlendiren Büyükelçi Grew, Ağustos 1930'dan itibaren çok şey öğrenen ve esas olarak Batılılaşmanın Ankara'nın emirleri ile sağlanamayacağı ve başlangıçta düşünüldüğü gibi sadece maddi bir kavram olarak ele alınamayacağına ulaşıldığını vurguladı. Vatandaşların eğitimi yönündeki kıyaslamasını Şeyh Esat "başarısı" örneğiyle veren Grew, ne öğretmek istediğinden pek emin olmayan Ankara'nın, Şeyh Esat'ın elde ettiği başarısı gibi mutlaka bir şeylerin süratle öğretilmesinin gerekliliğinin farkında olduğunu gözlemledi. Büyükelçinin merak ettiği diğer bir konu da bahsettiği eğitim sisteminin nasıl olacağı yönündeydi. Uygulanacak olan eğitim Rusya ve İtalya örneğinde olduğu gibi kitlesel eğitim mi olacak yoksa Anglo-Sakson ülkelerini diğerlerinden ayırt eden bireylerin sorumlulukları, yetenekleri ve diğer niteliklere göre eğitim mi düzenlenecekti? Sistem olarak Anglo-Sakson modeli ümit ettiğini belirtse de diğer sistemin tercih edileceğinden korkan Büyükelçi Grew, her şeye rağmen düşünce ve girişim bazında önemli girişimlerin gündemde olmasından umutlu olduğunu belirtti.

4. SONUÇ

Monroe Doktrini gereği Amerika kıtasının dışıyla etkileşimi en aza indiren ABD, 1917'de dahil olduğu Birinci Dünya Savaşından itibaren küresel bir güç olarak dünyadaki yerini aldı. Emperyalist hedefler doğrultusunda planlar geliştiren ABD Dışişlerinin Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki değerlendirmeleri, günümüzde olduğu gibi Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da önemlidir. Bu nedenle Türkiye'ye görevlendirilen ilk ABD Büyükelçisi olan Joseph Clark Grew'un raporları, Lozan sürecinden beri Türkleri yakından inceleyen bir diplomatın kaleminden çıkmış olması nedeniyle dikkatle değerlendirilmelidir. ABD Büyükelçiliğinin Ankara'da konuşlanmış olmasına rağmen, raporlar üzerindeki Büyükelçilik adresinin uzun süre "İstanbul" olarak kullanılması dikkat çekicidir. Türkiye hakkındaki bu raporların arşiv belgeleri, dijital kopyalar olarak Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde.

Büyükelçi Grew'un Menemen olayı hakkındaki raporlarından, konu ile ilgili resmî açıklamalar ile gazete haberlerinin ayrıntılı olarak incelenmesi yanında, diplomatların kişisel haber kaynaklarından da etkili olarak faydalandığı izlenimi oluşmaktadır. Bu çerçevedeki değerlendirmeler iki temele dayandırılmıştır. Birincisi Menemen olayı ülke çapında bir isyan değil, gerici bir tarikatın küçük çaplı isyan girişimidir. Bu olay Hükümet tarafından bir fırsat olarak görülüp muhalefeti ortadan kaldırma amacıyla kullanılmıştır. Bunu sağlarken kullanılan yöntemler, Grew'e göre acımasız ve gaddardır. İkincisi Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılılaşma hedefleri henüz gerçekleşme aşamasında değildir, bu konuda Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkasının uygulamaları başarısız olmuştur. Öyle ki reform olarak ortaya atılan değişimlerin halk tarafından kabul edildiğinin düşünüldüğü ancak Şeyh Esat örneğinde olduğu gibi irticanın yoluna devam ettiğini vurgulamıştır.

Yeni bir muhalefet partisi olarak ortaya çıkan SCF lideri Ali Fethi Bey hakkında olumlu görüşler belirten raporlar, kişisel olarak hazır olsa da ülkenin şartları gereği etkisiz kalan liderin

köşesine çekildiğini vurgulamaktadır. Özellikle İzmir mitinginin bir dönüm noktası olduğunu ve Hükümeti sarstığını düşünen Büyükelçi, bundan sonra başlatılan uygulamaları diktatörlük olarak değerlendirmiştir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in devrimci bakış açısını ve hedeflerini tam olarak kavrayamadığı görülmektedir. Tüm bunlara rağmen dönemsel değerlendirmelerin çoğunlukla gerçekçi, demokrasi yanlısı ve/fakat muhalif görüşleri savunur biçimde kaleme alındığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

1. ABD Büyükelçilik Raporları:

- Department of State, **Telegram Sent**, # 74, 867.00/2049A, December 30, 1930, Washington.
- Istanbul Embassy, **Telegram Received**, # 90, 867.00/2050, December 31, 1930, Istanbul.
- Embassy of The United States of America, # 1211, 867.00/2052, January, 27, 1931, Istanbul.
- Istanbul Embassy, **Telegram Received**, # 7, 867.00/2051, February, 4, 1931, Istanbul.
- Embassy of The United States of America, # 1219, 867.00/2053, February, 9, 1931, Istanbul.
- Embassy of The United States of America, # 1226, 867.00/2057, February, 24, 1931, Istanbul.

2. **ABD Dışişleri Bakanlığı Tarihçiler Birimi** web sitesi, erişim Tarihi: 28.12.2019.
<https://history.state.gov/departments/history/people/grew-joseph-clark>.

3. **ABD Ulusal Arşiv ve Kayıt Birimi**, NARA (The U. S. National Archives and Records Administration), "*Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944*".

4. Altay, Fahrettin; **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

5. Goloğlu, Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri**, İkinci Basım, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2009.

6. Naskali, Emine Gürsoy; **Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları**, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.

7. Özdemir, Hikmet; **Savaşta ve Barışta Kemal Atatürk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2019.

8. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C: 24, 17. Birleşim, erişim tarihi: 16.01.2020.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c024/tbmm03024017.pdf>.

9. Us, Asım; **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1964.

**“DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN “TÜRKMƏN-LİSANI” NÜSXƏSİNİN
STRUKTUR-SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİ**
STRUCTURAL-SEMANTİK FEATURES OF THE "TURKMEN-LİSAN" COPY OF THE EPOS
"DEDE KORKUT"

Prof.Dr.Ramazan QAFARLI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu

ÖZƏT

“Dədə Qorqud” Oğuz milli düşüncə sistemini bütövlükdə əhatə edən eposdur. Onun tarixən iki mənə paradigması var:

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı: Bu, “Qorqud Ata” mifik nüvəsindən başlanan, Oğuz epoxasından keçən və oğuzların milli xalqlara diferensiasiya etdiyi dövrə qədər davam edən və sonra milli eposlara transformasiya olunan epik ənənədir.

İki nüsxədən (Drezden və Vatikan) ibarət yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı: Bu, şifahi “Dədə Qorqud” dastanının konkret məkan-zaman nöqtəsində yazılı şəkildə qeydə alınmış şəkildir.

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı minillər boyunca dəyişərək inkişaf etmiş, “Kitab-Dədə Qorqud” dastanı isə öz inkişafını donduraraq, əlyazma şəklində daşlaşmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da əlyazmalanmış mətn dastan funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi funksional tipinə görə dastan deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”un **ifaçıları** – ozanlar, **ifa mühiti** – el şənlikləri, şönlər, ziyafətlər, qonaqlıqlar və s., **auditoriyası** – geniş publika, Oğuz elinin ən müxtəlif təbəqələri, **mətnin sakrallıq dərəcəsi** – ekzoterik mətn tipi, yəni dinlənilməsi hamı üçün açıq olan, konkret olaraq hər hansı etnososial qrupa aid edilməyən, yaxud eşidilməsi, öyrənilməsi cəmiyyətin hansısa təbəqələrinə, qruplarına qadağan edilməyən mətn, **mətnin etnopoetik tipi** – oğuznamə, **mətnin funksional struktur tipologiyası** – bədii-estetik, əyləncəvi funksiyaya malik dastan olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı”nin **ifaçıları** – baxşı/ozanlar, **ifa mühiti** – qırxlar məclisi; **auditoriyası** – qırx şagird; **mətnin sakrallıq dərəcəsi** – ezoterik mətn tipi, yəni dinlənilməsi yalnız konkret etnososial qrup (qırx şagird) üçün nəzərdə tutulan, inisiasiya ritalından keçməyən ləə dinlənilməsi, eşidilməsi qadağan edilən mətn, **mətnin etnopoetik tipi** – oğuznamə, **mətnin funksional struktur tipologiyası** – sakral-mistik, gizlin-ezoterik funksiyaya malik ərgənlik törəsidir.

“Kitabi-Türkmən lisanı” abidəsi heca vəzninin təsirlərindən və hecanın strukturuna əsaslanan saz-aşiq ənənəsindən qapalı quruluşa malik mühafizəkar məhəlli mühitdə, yəni Azərbaycan Tərəkəmə/Türkmən mühitində qorunub qalmışdır.

“Kitabi-Türkmən lisanı” və “Kitabi-Dədə Qorqud” biri ezoterik, o biri ekzoterik funksional tipologiyaya malik mətnlərdir və bu səbəbdən onların hər ikisi şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsi ilə bağlı olsalar da, ezoterik “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi tipoloji baxımdan ekzoterik “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrinin üçüncü nüsxəsi, yaxud üçüncü əlyazması deyildir.

Açar sözlər: mif, epos, dastan, boy, soylama, oğuznamə, nüsxə, əlyazma, kontaminativ əlavə.

ABSTRACT

In the article, three versions of the manuscript of the oguzname of "The Book of Turkmen language" published by Turkish scholars are compared with "The Book of Dede Gorgud". The question of "Is the oguzname of "The Book of Turkmen language" the third edition of "The Book of Dede Gorgud?" is answered, the problem of epic, epos, verbal and written epic tradition, "The book of Advice to 40 students": an exoteric text or an esoteric "lieutenant", an artificial "problem of name of "The Book of Turkmen language" or grandchildren who continued the tradition of name giving of Dede Gorgud" and "The 13th song": the problems of reality or fantasy are clarified and the following conclusions are gained:

The third edition of “The book of Dede Gorgud, as well as the manuscript, which is called “The Book Turkmen language” can’t be copied with the epic's Dresden and Vatican copies at any point, this is not the third manuscript. In this case, the science world is deceived by identifying the oral tradition “The Book of Dede Gorgud” and its monument “The Book of Dede Gorgud” written in a specific epoch.

In the 12th song of “The Book of Dede Gorgud”, the second song which Kazan tells is a contaminated sign or knot of the plot-slaying of “Salur Kazan's killing Dragon” in “The Book of Turkmen Language”.

The plot of “Salur Kazan’s killing Dragon” in “The book of Turkmen Language” is not a contagious addition of written monument of “The Book of Dede Gorgud”, but it is a contagious addition of oral monument of “The Book of Dede Gorgud”. Because “The Book of Turkmen Lyric” and “The Book of Dede Gorgud” are written derivatives — paradigms of verbal epos nucleus of “The Book of Dede Gorgud”. That is, “The book of Turkmen Language” is not a direct inscription “The Book of Dede Gorgud”, but the epic of oral “The Book of Dede Gorgud” in Turkmen / Turkmen epoch. In this case, it can’t be the third manuscript of written “The Book of Dede Qorqud” under any circumstances.

The monument of “The Book of Turkmen language” is Azerbaijan / Turkmen / Terekeme monument from the epic, geography, language point of view.

Key words: myth, epic, epic, song, oguzname, copy, manuscript, contaminative, addition

“Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi şifahi “Dədə Qorqud” eposu (“dastanı” – yox, eposu: *bu barədə irəlində xüsusi bəhs olunacaq*) ənənəsi ilə birmənalı şəkildə bağlı olan mətnidir. O, poetik strukturunun hər bir səviyyəsi və həmin səviyyələri təşkil edən elementləri ilə istisnasız olaraq bütün hallarda “Dədə Qorqud” eposu nüvəsinə gedib çıxır. Bu, inkarolunmaz və mübahisəsiz məsələdir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi şifahi “Dədə Qorqud” eposunun “postoguz”, yəni türkmən/türkmən epoxasındakı ənənəsinə aid əlyazma mətnidir. Lakin bu əlyazma oğuz babalarımızın şifahi “Dədə Qorqud” eposunun türkmən/türkmən versiyası olsa da, o, heç bir halda və heç bir şərtlər daxilində yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının onunla eyniləşəcək, “nüsxə”ləşəcək yeni əlyazması deyildir.

“Kitabi-Türkmən lisani” abidəsində mövcud olan “Salur Qazanla əjdaha” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Salur Qazan tutsaq olub oğlı Uruz çıqardıği boyı bəyan edər” adlı on birinci boyunda Salur Qazanın özündən bəhs etdiyi soylamada yeddi başlı əjdaha ilə vuruşmasına işarə etməsi bir-biri ilə səsleşir:

Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər idim.
Yedi başlı əjdərhaya yetüb vardım.
Heybətindən sol gözüm yaşardı.
Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm.
Bir yılandan nə var ki, qorxdun! – deyü ögünmədim¹.

Kitabi-Türkmən lisani” abidəsindəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı nəğmənin bir-biri ilə bağlılığı heç bir şübhə doğurmur və bu məsələdə “üçüncü əlyazmaçılar” tam haqlıdır: “Görünən kəndə nə bələdçi?!”

Ancaq bu, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsini “Kitabi-Dədə Qorqud”un nə üçüncü əlyazması və nüsxəsi, nə də “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” oğuznaməsini “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyu hesab etməyə, zərrə qədər də olsun, əsas və imkan vermir. Əgər “üçüncü

¹ Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 117-118.

əlyazmaçılar” bu qədər həyəcanlanmayıb, soyuq başla düşünsə idilər, o halda epos poetikası haqqındakı bütün nəzəri bilikləri yadlarına düşər və bilərdilər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyundakı bu **“kontaminativ düyün”** heç vaxt eyni mətn sisteminin (12-lik struktura malik sistemin) müstəqil elementi (13-cü boyu) ola bilməz. Yəni “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjeti istər müstəqil əhvalat/hekayət/oğuznamə halında (“Kitabi-Türkmən lisani”də), istərsə də ona işarə verən epik nəğmə halında (“Kitabi-Dədə Qorqud”da) bütün durumlarda on birinci boyun kontaminativ elementidir.

Fikrimizi daha aydın və sadə şəkildə izah etməyə çalışaq. Məsələn, aşıq bir dastanı 7 gecəyə də danışa bilər, 1 günə də. O, məclisdən, zamandan, şəraitdən və s. asılı olaraq mətni genişləndirib-qısaltma bilər. Lakin bu genişlətmə və qısaltmalar ixtiyari seçimə deyil, konkret qanunauyğunluğa əsaslanır. Yəni dastan mətnində dinləyicinin bilmədiyi, ancaq aşığa məlum olan “kontaminasiya düyünləri”, sadə bir ifadə ilə desək, qısaltma-genişlətmə mexanizmləri var. Aşıq mətni məhz bu mexanizmlərin hesabına genişləndirib qısaltma bilər. Yoxsa, ixtiyari əməliyyatlar aparsa, dastan adlanan mətn öz epik bütövlüyünü və estetik cazibəsini itirər. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyundakı Qazanın söylədiyi 2-ci nəğmə “Kitabi-Türkmən lisani”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsinin kontaminativ işarəsi, yaxud düyündür. Yəni nəğmə bütün hallarda həmin əhvalat-süjetə işarə verməklə məhz onu bildirir. Bu, o deməkdir ki, “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un 11-ci boyundakı nəğmənin alt qatı, kontaminativ potensiyası, əlavəsidir. Başqa sözlə, 11-ci boyu söyləyən ozan zaman, şərait, auditoriya və s. asılı olaraq bu süjeti on birinci boyun tərkib hissəsi kimi söyləyə də bilərdi, söyləməyə də.

Beləliklə:

1.“Kitabi-Türkmən lisani”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un 11-ci boyundakı nəğmənin kontaminativ düyünü kimi məhz həmin boyun içində daxildir və bir düyün-əlavə kimi heç bir halda eposun 12-lik sistemini dağıdan 13-cü boy ola bilməz.

2.“Kitabi-Türkmən lisani”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi bilavasitə yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un deyil, şifahi “Dədə Qorqud” eposunun kontaminativ əlavəsidir. Çünki “Kitabi-Türkmən lisani” də, “Kitabi-Dədə Qorqud” da bütün hallarda şifahi “Dədə Qorqud” epos nüvəsinin yazılı törəmələri – paradıqmalarıdır. Yəni “Kitabi-Türkmən lisani” birbaşa yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının deyil, məhz şifahi “Dədə Qorqud” eposunun Türkmən/Türkmən epoxasındakı davamıdır. Bu halda o, heç bir şərtlər daxilində yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması ola bilməz.

Epos, dastan, şifahi və yazılı epik ənənə problemi. Buraya qədər “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı arasındakı əlaqələrdən danışarkən “epos”, “dastan”, “şifahi dastan”, “yazılı dastan” terminlərindən çox istifadə etdik. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, “üçüncü əlyazmaçılar” məhz bu anlayışların mənə sahə və sərhədlərini bir-birinə ya bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən qarışdıraraq bir absurd teatrı yarada bilmişlər. Maraqlıdır ki, Türkiyə sahəsi tədqiqatlarda şifahi “Dədə Qorqud” eposu və dastanı ilə yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” çox vaxt fərqləndirilmir, elə eyni bir şey kimi təqdim olunur. Halbuki bunların fərqləndirilməsi son dərəcə vacib məsələdir. Çünki sözü gedən mutasiya məhz bu termin-anlayışlara etinasızlıqdan, yaxud onları bir-birinə qarışdırmaqdan irəli gəlmişdir.

Epos – etnosun milli təfəkkür tərzini bütünlükdə əhatə edən epik düşüncə sistemidir. Akademik Nizami Cəfərov yazır ki, “epos”, sadəcə, dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütünlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan – potensiyasıdır. Onu tam halında bərpa etmək mümkün deyildir, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, linqvistik və s. komponentlərin üzvi vəhdətindən ibarətdir².

² Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, s. 12.

Mərhum prof. Məhərrəm Cəfərli alimin bu fikrini şərh edərək yazır: “N.Cəfərovun epos haqqındakı bu fikri mürəkkəb məzmununa malikdir və müasir dövrdə dastana baxışın əsasında durur. Beləliklə, epos anlayışı (*N.Cəfərova görə*) aşağıdakı məzmunu əhatə edir:

- a) Epos xalqın dastan potensiyasıdır...
- b) Eposda dastançılığın bütün süjetləri və motivləri cəmlənir...
- c) Epos xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə əhatə edir...”³

Prof. Hüseyin İsmayılov isə “dastan” anlayışı haqqında yazır: “Dastan” adı altında dayanan ədəbi hadisə faktı əski epik ənənənin etnik-ışarəvi və modelləşdirici sistemini saxlamaqda bu terminlə anlaşılan ədəbi forma və məzmunu – diferensial mətn tipinə transformasiya olunmuşdur”⁴. “Dastanın eposla identik (*eyni – R.Q., S.R.*) vahid olmadığı aydındır. Eyni zamanda dastan epik sistemdə avtonom hüquqlara malikdir. Əslində, dastanın mətn avtonomiyası vardır. Xalq yaradıcılığı örnəklərinin digər elementləri onun strukturunda yalnız kanonik qəliblərə dola və ya hansısa vahidi əvəzləyə bilər. Amma dastanın strukturunu dəyişmir; çünki o, sabit informasiya daşıyıcısı kimi bir işarə bütövüdür və mətn strukturunun sabitliyi həm də bununla bağlıdır”⁵.

“Epos” anlayışı, ümumən üç mənə səviyyəsini əhatə edir:

1. **Paradiqmatik səviyyə:** etnosun gerçəklik haqqında epik təsəvvürlər sistemi – epik dünya modeli;
2. **Sintaqmatik səviyyə:** epik dünya modelini gerçəkləşdirən sözlü mətn – dastan;
3. **Janr səviyyəsi:** bütün epik janrları birləşdirən sistem⁶.

Beləliklə, “epos” – milli epik düşüncə sistemi, “dastan” – onu bədii söz kodu səviyyəsində gerçəkləşdirən məndir. Bu halda “Dədə Qorqud” Oğuz milli düşüncə sistemini bütövlükdə əhatə edən eposdur. Onun tarixən iki mənə paradiqması var:

1. Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı: Bu, “Qorqud Ata” mifik nüvəsindən başlanan, Oğuz epoxasından keçən və oğuzların milli xalqlara diferensiasiya etdiyi dövrə qədər davam edən və sonra milli eposlara transformasiya olunan epik ənənədir.

2. İki nüsxədən (Drezden və Vatikan) ibarət yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı: Bu, şifahi “Dədə Qorqud” dastanının konkret məkan-zaman nöqtəsində yazılı şəkildə qeydə alınmış şəkildir.

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı minillər boyunca dəyişərək inkişaf etmiş, “Kitab-Dədə Qorqud” dastanı isə öz inkişafını donduraraq, əlyazma şəklində daşlaşmışdır.

Həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, həm də “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi bilavasitə şifahi “Dədə Qorqud” eposunun yazılı şəkilləridir. Ən başlıcası, “Kitabi-Dədə Qorqud” bir dastan olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” öz funksional tipologiyasına görə dastan yox, Türkmən/Türkmənlərin ezoterik-müqəddəs kitabıdır. Yəni **“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığından bəhs edən boylar ozanlar tərəfindən geniş publika qarşısında ifa olunan bədii-estetik funksiyalı mətnlər olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi baxış/ozanlar tərəfindən ancaq “40-lar”(“40 şagird”) məclisində oxunan və 40 neofit tərəfindən öyrənilən, mənimsənilən, əsasında “bəy-igidlik” imtahanı verilən “ərgənlik bitiyi”, “inisiyasiya kodeksi”, başqa sözlə, “ağa” statusunda olan subyektlərin “bəy-igid”, “alp-ərən” statusuna keçirilmə ritualının ezoterik/batini “törə kitabıdır”.**

Əgər “üçüncü əlyazmaçıları” affektiv-emosional durumlarından qurtulub, mətni tələsmədən oxuya və soyuq başla düşünə bilsə idilər, o halda funksional struktur tipologiyası baxımından “Kitabi-

³ Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2007, s. 6-7.

⁴ İsmayılov H. Göyçə dastanları: Türk epik sistemində dastan informasiyasının fasiləsizliyi (ön söz) / “Göyçə dastanları və aşiq rəvayətləri” kitabı. Toplayanı, tərtib edəni, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2001, s. 3.

⁵ İsmayılov H. Göyçə aşiq mühiti: təşəkkül və inkişaf yolları. Bakı: Elm, 2002, s. 295-296.

⁶ Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, s. 74.

Dədə Qorqud” dastanından tam fərqli olan “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsini onun üçüncü nüsxəsi, yaxud üçüncü əlyazması olması qərarını verməzdilər.

Qeyd edək ki, bu abidələr arasındakı tipoloji fərqi “Kitabi-Türkmən lisani”ni “Günbət əlyazması” adı altında çapa hazırlayan tərtibçilər kollektivi də müşahidə etmişdir. Onlar yazırlar: “Dədə Qorqud kitabı”nın əldə olan əlyazmalarının öyrənilməsi mövcudluğu bizdə heç bir şübhə doğurmayan “Dədə Qorqud” əlyazmalarının ortaq qaynaqlarının olduğunu sübut etdiyi kimi, ayrıca yazılı və sözlü mənbələrə malik olduqlarını da göstərir. Bu baxımdan, Drezden və Vatikan əlyazmaları birlikdə bir qolu təşkil etdikləri halda, Günbət əlyazması daha qısa bir mətn olmasına baxmayaraq, hal-hazırda təkbəşinə başqa bir qolu təmsil edir.”⁷

Tərtibçilər kollektivi sözü gedən əlyazmanın başqa əlyazmalarla əlaqəsi və Oğuz dastanları içərisindəki yerindən bəhs edərək eyniləşən məqamları (mövzu, deyim, parça və s.) göstərdikləri kimi, fərqlərə də diqqət yetirmişlər. Onlar yazırlar:

– Günbət əlyazması tərtibat baxımından ağırlıq etibarilə soylar (*Soyla-malar nəzərdə tutulur: əlyazmada həmin parçalar “soy” adlandırılır – R.Q., S.R.*) əsasında qurulmuşdur.

– Drezden və Vatikan əlyazmaları məzmun baxımından birləşdiyi halda, Günbət əlyazmasında bunlarda olmayan parçalar, mövzular və şəxslər və s. məlumatlar yer almışdır.

– Günbət əlyazmasında dil xüsusiyyətləri baxımından şərqi türkcəyə aid sözlər və az miqdarda da olsa, formal xüsusiyyətlərini daha çox saxlamış moğolca elementlər vardır. Drezden və xüsusilə Vatikan əlyazması qədim Oğuz türkcəsinin Anadolu sahəsinə yaxınlaşdığı halda, Günbət əlyazmasının xüsusilə ikinci qatı Oğuz türkcəsinin Azərbaycan və İran sahəsinə yaxınlaşmaqdadır.

– Yazı baxımından Günbət əlyazması Oğuz türkcəsinin Anadolu sahə-sində yazılan əsərlərdən ayrılaraq, bir çox nöqtədə şərqi türkcənin yazı ənənəsinə yaxınlaşır... Ancaq şərqi türkcə ilə yazı üslubu kontekstində təsbit edilən bu yaxınlıq tam olmayıb, məlum əlyazmalarda da Anadolu sahəsindəki yazı üslublarının istifadə edildiyi görünür⁸.

Göründüyü kimi, tərtibçilər kollektivi “Kitabi-Türkmən lisani”nin “Günbət əlyazması” adlandırdıqları mətni ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüsxələri arasında iki fərq layı aşkarlamışlar:

1. Poetik struktur və mətn tipologiyası fərqləri;
2. Dil-üslub fərqləri.

Alimlər kollektivinin dəqiq şəkildə müşahidələrindən göründüyü kimi, “Kitabi-Türkmən lisani” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” poetik struktur və mətn tipologiyasına görə tamamilə fərqli mətnlərdir. “Kitabi-Türkmən lisani”nin mətn strukturu istər onu təşkil edən elementlərin özü, istərsə də həmin elementlərin düzümü baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətn strukturu ilə heç bir halda üst-üstə düşmür. **Yəni bu əlyazma mətnləri tam fərqli poetik struktur tipologiyalarına malikdir və bu mənada “Kitabi-Türkmən lisani” heç bir halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması hesab oluna bilməz.**

Digər tərəfdən, “Kitabi-Türkmən lisani” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında onların hər ikisinin “Oğuz kağan” nüvəsinə bağlılıqları səbəbindən müəyyən ortaq motiv və obrazların olmasına baxmayaraq, “Kitabi-Türkmən lisani” abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan fərqli obraz və motivlər “qalereyasına” malikdir. Halbuki “Kitabi-Türkmən lisani”nin “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması sayılması üçün bu əlyazmaların motivlər “qalereyasının” müəyyən tənəsüblərdə bir-birinin eyni olması, bir-birinin kopyası olması lazımdır. Belə bir eyniləşmənin olmadığı şəraitdə “üçüncü əlyazma” söhbəti tamamilə yersiz və qeyri-elmi yanaşmanı ifadə edir.

Dil xüsusiyyətlərinə gəldikdə bildirmək istərdik ki, biz professional dilçilərin səlahiyyət dairəsinə girməyi özümüz üçün artıq hesab etsək də, tərtibatçılar kollektivinin də təsbit etdikləri dil-

⁷ Shahgoli N.K., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbət Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 149.

⁸ Yenə orada, s. 160.

üslub fərqləri bizə yenə də “mətn tipologiyası” baxımından müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili Oğuz epoxasının dili olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisani”nin dili postoğuz epoxasının dilini, yəni Türkmən/Türkmən dilini nümayiş etdirir. Başqa sözlə, “Kitabi-Türkmən lisani” dil xüsusiyyətləri (tipologiyası) baxımından da bilavasitə “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması deyildir.

Bir cəhəti qeyd etməyi özümüzə borc bilirik ki, “Kitabi-Türkmən lisani”ni “Günbət əlyazması” adı altında çap etdirən tərtibçilər kollektivinin nümayiş etdirdikləri dilçilik bilikləri yüksək səviyyədə olduğu kimi, folklorşünas olmamaqlarına rəğmən, epos poetikası baxımından gəldiyi nəticələr də özünə hörmət doğurmaya bilmir. Yəni müəlliflər kollektivinin malik olduğu dilçilik bilikləri onlara sanballı epik-nəzəri nəticələrə də gəlməyə imkan vermişdir. Bu cəhətdən biz həmin kollektivin aşağıdakı fikrini, demək olar ki, az bir qismi istisna olmaqla doğru qənaət hesab edirik: “Günbət əlyazmasının Oğuz dastanları ənənəsi içərisindəki yeri bu şəkildə təsbit edilə bilər: Drezden/Vatikan ilə Günbət əlyazmaları əlimizdəki əlyazmaların tarixlərindən çox əvvəlki zamanlardan bəri mövcud olub, çox geniş bir coğrafiyaya yayılmış məlum sözlü və yazılı Oğuz dastanlarına gedib çıxır”⁹.

Beləliklə, müəlliflər kollektivi “Günbət əlyazması” adlandırdıqları “Kitabi-Türkmən lisani”ni, tamamilə haqlı olaraq, arxaik “Oğuznamə” ənənəsi ilə əlaqələndirirlər. Lakin onlarla razılaşmadığımız yeganə əsas məqam ondan ibarətdir ki, doğru olaraq “Oğuz dastanının başqa bir parçası” hesab etdikləri bu oğuznaməni nə üçünsə məhz yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un “fərqli məlumatlara malik” yeni bir əlyazması hesab edirlər¹⁰.

Lakin tərtibçi-müəlliflər bununla da qalmamış, hamıdan daha irəli gedərək “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsini “Kitabi-Dədə Qorqud”un özü hesab etmişlər: “Nəticə olaraq, əsərin adını qəti olaraq müəyyənləşdirmək mümkün deyilsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” olduğu dəqiqdir”¹¹.

Qeyd etmək istərdik ki, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin mövcud üç nəşri içərisində tərtibat və tədqiqat baxımından ən mükəmməli “Günbət əlyazması” adlandırılan nəşrdir¹². Tərtibatçı kollektiv əlyazma üzərində ağır zəhmət çəkmiş, dilçilik baxımından mükəmməl tədqiqat aparmışlar. Dilçi olmalarına baxmayaraq, mətn üzərində apardıqları folklorşünaslıq müşahidələri bir çox hallarda mükəmməldir. Lakin epos poetikası, dastan mətninin epik struktur modeli, Oğuz epik düşüncəsinin epoxal inkişaf mərhələləri, epoxal keçidlərin poetik dialektikası, ümumoguz epik düşüncə nüvəsinin epoxal-milli diferensiasiya modelləri, yəni ümumoguz eposundan milli eposların aktual üzvlənmə keçirərək budaqlanması, **əlxlüsüs epik düşüncənin şifahi və yazılı kodları arasındakı münasibətlərin spesifik semantikasi** və s. sahəsində bilik baqajlarının yoxluğu onlara öz tədqiqatlarında bir çox hallarda nümayiş etdirdikləri mükəmməl müşahidələrini, təəssüf ki, məntiqi sonluğa çatdırmağa imkan verməmiş və onlar da öz elmi gerçəkliklərinin əksinə gedərək, “üçüncü əlyazmaçıların” pleyadasında özlərinə rol almışlar.

“40 şagirdə nəsihət” kitabı: ekzoterik dastan mətni, yoxsa ezoterik “ərgənlik” oğuznaməsi. “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasındakı fərq “funksional tipologiya”, “mətn tipologiyası” ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu məqam çox dərin nəzəri məsələləri əhatə edir. Bu dərinliyə varmayan, ona etinasızlıq edən tədqiqatçılar, elə “üçüncü əlyazmaçıları” kimi, mətnə qıraqdan (sistem çölündən) tamaşa etməli olacaqlar.

Mətnin funksional struktur tipologiyası onun tanınmasında, “kim-liyinin” müəyyənləşdirilməsində, poetik identifikasiyasının üzə çıxarılmasında mühüm şərtlərdən biridir. Mətni həyəcan içərisində oxuyan “üçüncü əlyazmaçıları”, bəlkə də, elə bu həyəcan səbəbindən oxuduqları

⁹ Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Göstərilən əsər, s. 160.

¹⁰ Yenə orada, s. 150.

¹¹ Yenə orada, s. 15.

¹² Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Göstərilən əsər, s. 147-379.

mətnə “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin “nə olduğunu” bildirən açıq-aşkar “funksional kimlik işarələrini” görə bilməmişlər.

“Mətnin funksional struktur tipologiyası” nədir?

Bu, sadə desək, mətnin funksional xüsusiyyətlərinə görə onun tipinin müəyyənləşdirilməsidir. Yəni mətn bütövlükdə hansı funksiyaya xidmət edir. Məhz həmin funksiya mətnin tipoloji növünü müəyyənləşdirir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinin təqdim etdiyi mətn, istisnasız olaraq, dastan olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” funksional strukturuna və həmin strukturda gerçəkləşən mahiyyətinə görə dastan deyil. Lakin “üçüncü əlyazmaçılar” onun içindəki “Salir Qazan və əjdaha” oğuznaməsinə görə mətni dastan elan elədilər və bu zaman bütöv mətnin heç də “dastan funksiyasını” yerinə yetirmədiyini müşahidə edə bilmədilər.

Bu məqamı daha da sadələşdirməyə çalışaq.

“Loru dildə” desək, əgər bir **daşla**:

– ev tiksələr, o, funksional tipinə görə – **tikinti materialı**;

– onunla kimisə vurub öldürsələr – **silah**;

– hamamda daban sürtmək üçün istifadə olunursa – **hamam sürtgəci**;

– evdə küləyin örtüyü qapını açıq saxlamaq üçün onun qarşısına qoyularsa – **ev əşyası**;

– peyğəmbəri tərəzinin gözlərini tarazlaşdırmaq üçün istifadə olunursa – **pərsəng daşı** funksiyasını və s. yerinə yetirər.

Beləliklə, hər bir konkret, yaxud mücərrəd əşyanın “nə olması” onun hansı funksiyayı yerinə yetirməsindən asılıdır. Yəni daş “leksik kimliyinə” (mənasına) görə bütün hallarda daş olaraq qalır, lakin onun “sintaktik” kimliyi (mənası) yerinə yetirdiyi funksiyadan asılıdır. Bu cəhətdən, biz birmənalı şəkildə elan edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da əlyazmaların mətn dastan funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi funksional tipinə görə dastan deyil.

Bəs onda nədir?

Bunu üzə çıxarmaq, müəyyənləşdirmək və arqumentləşdirmək üçün əvvəlcə “Kitabi-Dədə Qorqud”un funksional tipologiyasını “tezisləşdirmək” lazım gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un:

İfaçıları: ozanlar;

İfa mühiti: el şənlikləri, şönlər, ziyafətlər, qonaqlıqlar və s.

Auditoriyası: geniş publika, Oğuz elinin ən müxtəlif təbəqələri;

Mətnin sakrallıq dərəcəsi: ekzoterik mətn tipi, yəni dinlənilməsi hamı üçün açıq olan, konkret olaraq hər hansı etnososial qrupa aid edilməyən, yaxud eşidilməsi, öyrənilməsi cəmiyyətin hansısa təbəqələrinə, qruplarına qadağan edilməyən mətn;

Mətnin etnopoetik tipi: oğuznamə;

Mətnin funksional struktur tipologiyası: bədii-estetik, əyləncəvi funksiyaya malik dastan.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələri funksional tipinə görə bədii-estetik funksiya daşıyan dastanlardır.

İndi bu dediyimiz göstəricilər baxımından “Kitabi-Türkmən lisanı”nin nə kimi bir mətn olduğunu aydınlaşdırmağa çalışaq. Əvvəlcə, bu barədə mövcud müşahidələrə diqqət yetirək.

Əlyazma iki mətn tipindən ibarətdir: soy(lama)lar və Salur Qazanla bağlı dastan-oğuznamə.

Prof. M.Ekici “Kitabi-Türkmən lisanı” əlyazmasındakı 61 səhifəlik mətnin, təqribən, 6-da 5 hissəsini əhatə edən soylamaları münacat tərzli mətnlər adlandırır və mətnə buraya qədər heç bir dastan üslubu (“dastani anlatma”) müşahidə etmir¹³.

Beləliklə, M.Ekiciyə görə, əlyazmanın 6-dan 1 hissəsi dastan, 6-dan 5 hissəsi dastan deyil. Əlbəttə, M.Ekici professional alim kimi soylamaların da ümumən dastan-oğuznamə poetikasına aid

¹³ Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkiстан/Türkmən Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 10.

olduğunu bilir. Lakin o, həmin soylamaların “Kitabi-Dədə Qorqud” soylamalarından tipoloji fərqini intuitiv şəkildə hiss edərək, onları münacat tərzli mətnlər hesab etmişdir.

Münacat – Şərq poetikasına aid termdir və bilavasitə Allaha (c.c.ə.ş.) ünvanlanan bədii mətnlər, poetik öyü və yalvarışlardır. Belə hesab edirik ki, M.Ekici bu soylamaları, təbii olaraq, birbaşa münacat hesab etməsə də, onlarda Allah/Tanrıya ünvanlanmış ritorikanı, ilahi xitab intonasiasını tamamilə düzgün şəkildə müşahidə etmişdir.

Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsini “Günbət əlyazması” adı ilə təqdim edən müəlliflər kollektivinin müşahidələri daha diqqətcəkdir. Onlar yazırlar: “I və II soylar keyfiyyətə başqa soylardan qismən ayrılan bölümlərdir. Əsərin başlangıcı sayıla biləcək bu bölümlərdə başqa bölümlərə nisbətən daha çox dini-təsəvvüfi anlayışlar vardır. Ancaq bu anlayışlar da əsərin əsil mövzusu olan “alplıq/igidlik ülküsü”nü (*ideyasını*) təsdiq edən, lakin dövrün düşüncə və mədəniyyət mühitinə də uyğun olan məna elementlərinə malikdir. Sonrakı bütün bölümlər birbaşa alplıq ideali və alpların səciyyəvi cəhətləri ilə bağlıdır. Təkcə XVIII bölüm istisnadır. “Dədə Qorqudun kahinlikləri” kimi adlandırıla bilən bu bölüm, əslində, **alplıq dövrünün və dastan çağının sona çatdığını xəbər verən və o dönəmin artıq aşınmaya başlamış olan dəyərləri üçün bir həsrət və ağı səciyyəsidir**. Yüksək bir üslub və ədə ilə coşqulu bir şəkildə irəliləyən mətnin hamısında bənzətmə və məcazların, daha doğrusu, ümumiyyətlə təhkiyənin qaynağı canlı (məs., qaplan, qartal, aslan, at və s.) və cansız (çomaq, yay, ox, ildırım, bulud v.b.) təbiətdir. Soyların və boyun təhkiyə quruluşu təbiətdəki mükəmməl varlıqların üstün özəllikləri ilə igidlərin vəsfləri arasındakı qoşalılar üzərində qurulmuşdur. Qalanları isə səpələnmiş şəkildə olub, müxtəlif mövzular üzrə (məs., dil, ailə və s.) nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu, bir şeyin, yaxud da insan da daxil olmaqla bir canlının əsl dəyəri və mənasını qəti şəkildə müəyyənləşdirən atalar sözləri mahiyyətində müdrik sözlərdir. **Alp tipinin xüsusiyyətləri və tərənnümü ilə bərabər, əsərin ən gözə çarpan tərəfi təlim-tərbiyə ritorikasına malik olmasıdır**. Əsərdə yeri gəldikcə, istifadə olunmuş sual-cavab formasındakı təhkiyə üsulu və eyni bir mövzuya aid sıx-sıx təkrarlar belə bir söyləmənin qurulması üçün uyğundur. Bəzi bölümlər Dədə Qorqudun müdrik sözləri ilə tamamlandıqı halda, bəziləri də onun xeyir-duaları ilə bitir”¹⁴.

Deməyi özümüzə borc bilirik ki, bu cavan alimlər (tərtibçilər kollektivi) oxuduqları mətnin əsas funksional struktur əlamətlərini tamamilə doğru müşahidə və ifadə etmişlər. İndi bu, şərhə layiq olan müşahidəni funksional struktur tipologiyası müstəvisində “tezisləşdirək”:

Beləliklə, N.K.Şahgözü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai və S.Behzadə görə:

– Əlyazmadakı I və II soy(lama)lar dini-təsəvvüfi anlayışlarla süslənsə də, onlar soylamaların əsas funksional keyfiyyət göstəricisinə çevrilə bilməyərək, zahiri dekorasiya elementləri kimi qalır.

– Soyların ana mövzusunun əsasında alplıq/igidlik ideyası durur.

– Bütün soylar bu və ya digər alplıq idealını və alp kimliyinin bütün səciyyəvi cəhətlərini tərənnüm edir.

– Alplıq dəyərləri müqəddəs olub, ulu Dədə Qorqud dünyasına bağlıdır.

– Alp igidlərin mənəvi keyfiyyətləri özündə canlı və və cansız təbiətin sabit və əbədi keyfiyyətlərini proyeksiyalandırır.

– Soyların bir qismi isə atalar sözləri mahiyyətində olub, sosial, siyasi, iqtisadi, milli, mənəvi, mədəni, ailə-məişət və s. davranış normalarını sanki-siyalaşdırır.

– Ən başlıcası, əlyazmanın 6-dan 5 hissəsini təşkil edən soyların ən əsas funksional keyfiyyəti onların təlim-tərbiyə ritorikasına, yəni öyrədici xarakterə malik olmasıdır. Hətta o dərəcədə ki, mətdə sual-cavab formullarından və öyrədici təkrarlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi funksional tipologiyasına görə alp-igidliyi, bəy-igidliyi öyrədən xüsusi mətn tipidir. Burada Oğuz/Türkman bəyi üçün xarakterik olan bütün mənəvi və fiziki keyfiyyətlər “dinləyiciyə” öyrədilir.

¹⁴ Shahgözü N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Göstərilən əsər, s. 165.

Mətnə bir qədər dərinədən nüfuz etdikcə bu öyrətmə/təlim/tərbiyənin mahiyyətində “**tanıtmanın**” durduğunu aşkarlaya bilərik. Yəni hələ ki, kimliyini açıqlamadığımız “dinləyici” “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin vasitəsilə Oğuz/Türkmən dünyasını bütün struktur səviyyələri ilə öyrənərək, “tanıyır”. “Tanıma” isə – təkcə Oğuz ənənəvi mədəniyyətinə deyil, ümumiyyətlə, bütün ənənəvi mədəniyyətlərə xas olan “etnokosmik identifikasiya” hadisəsidir. Hər bir Oğuz/Türkmən bəyi öz etnokosmik kimliyini bütün identifikativ əlamətlər sistemi səviyyəsində bilməli və tanınmalıdır. Bunun üçün isə 15/16 yaşını girmiş Oğuz/Türkmən gənci, sözün həqiqi mənasında, bir alp-igidlik, bəy-igidlik məktəbi keçməli, orada şagird olub, Oğuz/Türkmən kimliyinin bütün sirlərini öyrənməli, öyrəndikləri əsasında sual-cavab olunub imtahan verməli və yalnız bu imtahandan keçəndən sonra bəy/igid, alp/igid statusunu almalıdır. Müasir cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, ənənəvi cəmiyyətlərdə istər statusartırma, istərsə də statusdəyişmə yalnız rituallar, özü də inisiasiya ritualları vasitəsilə həyata keçirilmişdir. **Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi funksional tipologiyasına görə Oğuz/Türkmən cəmiyyətində statusartırma ritualının bütün sakral törələrini özündə əks etdirən ərgənlik kitabıdır.**

Bəs bu alp/bəy igidlik məktəbinin dinləyiciləri kimlərdir?

Əlbəttə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin lap əvvəlində, elə birinci soylamasında adı keçən “40 şagird”. Baxışı/ozan öz piri Dədə Qorquda müraciət edərək deyir:

“Dədəm Qorqud, qırx şagirdə ver nasihat!

Alpları, dua qılayunq civanmerdləri görmək içüng”¹⁵.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi 40 şagirdin alp/bəy igidlik öyrəndiyi ərgənlik kitabıdır.

Əlbəttə, “40 şagird” anlayışı dərhal bizim yaddaşımızda “qırxlar” anlayışını oyadır. Bunların arasında, heç şübhəsiz, əlaqə var. Lakin bu əlaqə sonrakı dövrə – təsəvvüfi-irfani düşüncə epoxasına aiddir. “Kitabi-Türkmən lisanı”dəki 40 şagird heç bir halda təsəvvüf ocağının 40 müridi deyildir.

Bəs onda kimdir?

Adı bizə xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan doğma olan 40 igiddir. Onların adı həmin abidədə “40 nökr” kimi də keçir.

“40” rəqəmi, demək olar ki, bütün ənənəvi mədəniyyətlərdə ritual-mifoloji anlam daşımaqla birbaşa inisiasiya, sadə dildə desək, ölüb-dirilmə yolu ilə bir sosial fazadan digərinə keçmə mərasimi ilə bağlıdır:

Toy olan gənc 40 gün ərzində subaylıqdan evliliyə keçir;

Ölmüş insan 40 gün ərzində dirilər dünyasından ölümlər dünyasına adlayır;

Zahı qadın 40 gün ərzində ölümlə həyat arasında olur;

Uşaq 40-ı cıxana qədər ölümlə həyat arasında olur və s.

Adətən, 40 rəqəmi ilə olan inisiasiya rituallarının müddəti də 40 gün olurdu. Elmdə keçid/inisiasiya mərasimindən keçən subyektlər **neofit** adlanır. Neofit mərasim müddətində öz əvvəlki statusundan qopur (ayrılır), 40 gün aralıq mərhələdə olur, 40 günün tamamında yeni statusda cəmiyyətə qaydır: **Köhnə status - Aralıq statusu - Yeni status.**

Hər bir ənənəvi mədəniyyətdə bu statusların adları var. “Kitabi-Türkmən lisanı”də də həmin mərhələlərin adları qorunub qalmışdır:

Köhnə status: **ağa**

Aralıq statusu: **şagird**

Yeni status: **bəy**

---

¹⁵ Shahgöli N.K., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dədə Korkut Kitabının Günbət Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 200.

“Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsində baxşı/ozanın onu dinləyən 40 şagirdə “bəy” deyil, “ağa” deyə müraciət etməsi bunu ifadə edir. Həmin 40 şagird hələ “bəy” statusuna keçmədikləri üçün onlara öz köhnə statusları – “ağa” ad-statusu ilə müraciət olunur.

Qeyd edək ki, “40 şagird” obrazını prof. Ə.B.Ərcilasun da müşahidə etmişdir. Lakin o, yalnız belə bir qeydlə kifayətlənmişdir: “Yeni nüsxədə (yəni “Kitabi-Türkmən lisani”də) Dədə Qorqud qırx şagirdə nəsihət edir. Öncəki iki nüsxədə (“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrində) və Topqarı Sarayı Oğuznaməsində “qırx şagird” anlayışı yoxdur. Lakin başqa bir əlyazmada “qırx danışmənd” anlayışı vardır”¹⁶.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi baxşı/ozanlar tərəfin-dən ancaq “40-lar” (“40 ərən”, yaxud “40 şagird”) məclisində oxunan və 40 neofit tərəfindən öyrənilən, mənimsənilən, əsasında “bəy-igidlik” imtahanı verilən “ərgənlik bitiyi”, “inisiyasiya kodeksi”, başqa sözlə, “ağa” statusunda olan subyektlərin “bəy-igid”, “alp-ərən” statusuna keçirilmə ritualının ezoterik/batini “törə kitabıdır”.

40 şagirdin psixoloji kimliyi “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin vasitəsilə yenidən qurulur: onun ağılına, zəhninə, yaddaşına Oğuz/Türkman kimliyinin bütün identifikasiya əlamətləri “yazılır”. Bəy adını almış şagird artıq “ermiş” hesab olunur.

“Ermiş” subyekt toplumun sakral dəyərlərinə çıxışı olan, onları bilən və müqəddəs sirr kimi qoruyan bəy igiddir. Çünki o, 40 günlük “ərgənlik” məktəbində Oğuz/Türkman cəmiyyətinin bütün sakral sirlərini öyrənərək, onların daşıyıcısına və qoruyucusuna çevrilmişdir. Məhz bu cəhətdən 40 şagirdin öyrəndiyi biliklər ezoterik/batini biliklərdir. Onlardan cəmiyyətin hər bir üzvü xəbər tuta bilməz. Çünki bu biliklər yalnız müəyyən etnososial qruplar üçündür. Ona görə də həmin biliklər üzərində qadağalar var. 40 şagird həmin ezoterik bilikləri öyrənmək hüququ olan etnososial qrupdur. Həmin ezoterik biliklər müqəddəsdir. Çünki baxşı/ozan onları ilham yolu ilə birbaşa Dədə Qorqudun özündən alır. “Dədəm Qorqud, qırx şagirdə ver nasihat!” xitabı bunu açıq şəkildə ifadə edir. Baxşı/ozan şaman/mediator rolunu oynayaraq, 40 şagirdin ozanların piri Dədə Qorqudla sakral-mistik ünsiyyətini təmin edir. Burada zaman-məkan rejimi tamamilə dəyişir. Bu – ritual rejimidir və “indiki zaman” ilə “ol zaman” arasındakı əlaqə məhz ritual vasitəsilə təmin olunur.

Görkəmli rus alimi V.N.Toporov yazır ki, “ritual – yaradılışın obrazıdır”¹⁷. Müəllif göstərir ki, varlığın yaradılışı aktında baş verənlər ritualda təcəssüm edilə bilər və edilməlidir. Ritual kosmoloji varlığın diaxron və sinxron aspektlərini özündə qapalılaşdırır; yaradılış aktının strukturu və onun hissələrinin (*düzüm*) ardıcılığını yada salır və bununla insanın “ilk başlanğıcda” yaradılmış kosmoloji universuma daxil edilməsini təsbit edir. Yaradılış aktının ritualdakı bu təcəssümü (nağıllardakı təkrarlara uyğun olaraq) varlığın öz strukturunu aktuallaşdırır, bütövlükdə onun (*varlığın*) özünə və ayrı-ayrı hissələrinə qeyri-adi dərəcədə nəzərə çarpan simvoliklik və semiotiklik verərək, kollektivin təhlükəsizliyinin və çiçəklənməsinin təminatçısı kimi çıxış edir¹⁸.

40 şagirdin keçdiyi 40 günlük ərgənlik ritualında da Oğuz dünyasının ilkin yaradılışı aktında baş verənlər təcəssüm olunur və 40 şagirdin psixikaları ilk yaradılış aktının strukturuna uyğun şəkildə yenidən qurulur.

¹⁶ Ercilasun A.B. Dede Korkutun Yeni Nüshası Üzerine: Konu – Bağlantılar – Yer – Zaman – Oxunuş / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 94.

¹⁷ Toporov В.Н. О ритуале. Введение в проблематику / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках (сб. ст.). Москва: Наука, 1988, с. 16.

¹⁸ Toporov В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) / Очерки естество-венно-научных знаний в древности (сб. ст.). Москва: Наука, 1982, с. 16.

Bəs bu yenidən qurulma ilə 40 şagirdin psixikasına hansı etnokosmik bilgilər “yazılır”. Bunu soylamalara diqqət verməklə aydınlaşdırmaq müm-kündür. 40 şagird təlim dövründə, ümumən, aşağıdakı bilikləri əldə edir:

- İslam dininin təməl anlayışları;
- İslam dininin müqəddəsləri;
- Oğuz/Türkman dünyasının etnososial strukturu;
- Oğuz/Türkman dünyasının coğrafi quruluşu;
- Sosial, siyasi, mənəvi, mədəni və s. davranış qaydaları;
- Alp/Bəy igidliyin statusal normaları və s.

Beləliklə, 40 günlük alp/bəy igidlik məktəbində ərgənlik/inisiasiya ritualından keçən 40 şagird Oğuz/Türkman dünyasının sakral/ezoterik bilik-lərini öyrənərək, onun daşıyıcısı və qoruyucusuna çevrilir. Bu biliklər gizli/batini/ezoterik biliklər¹⁹ olduğu üçün onlardan bəhs edən “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi də ezoterik/batini kitabdır. O, ancaq 40 ərənlər məclisində ifa olunur və onu dinləməyə yalnız 40 şagirdin icazəsi var. “Kitabi-Dədə Qorqud” isə ozanlar tərəfindən el məclislərində ifa olunan, dinlənməsi üzərində heç bir yasaq olmayan, hamı üçün açıq olan ekzoterik oğuznamədir.

“Kitabi-Türkmən lisani”nin bu xarakterini intuitiv şəkildə də olsa prof. M.Ekici hiss etmişdir. O, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin əlyazmasını bir çox cəhətləri baxımından “cüng”ə bənzətmişdir²⁰.

Cüng – ədəbiyyat həvəskarlarının öz prinsipləri ilə tərtib etdiyi şəxsi əlyazmadır. Burada diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, M.Ekici “Kitabi-Türkmən lisani” əlyazmasının ümumkütləvi xarakter daşmadığını müəyyən nöqtələrdə müşahidə edə bilmişdir.

İndi isə “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin funksional tipologiyasını “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına münasibətdə etdiyimiz kimi “tezisləşdirməyə” çalışsaq.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisani”nin:

İfaçıları: baxşı/ozanlar;

İfa mühiti: qırxlar məclisi;

Auditoriyası: qırx şagird;

Mətnin sakrallıq dərəcəsi: ezoterik mətn tipi, yəni dinlənməsi yalnız konkret etnososial qrup (qırx şagird) üçün nəzərdə tutulan, inisiasiya ritualından keçməyənlərə dinlənməsi, eşidilməsi qadağan edilən mətn;

Mətnin etnopoetik tipi: oğuznamə;

Mətnin funksional struktur tipologiyası: sakral-mistik, gizlin-ezoterik funksiyaya malik ərgənlik törəsi.

“Kitabi-Türkmən lisani”nin ifaçılarının baxşılar olmasını ondakı soy-la(mala)rın, yəni baxşı/ozanın qopuzun sədalari altında oxuduğu şeir/nəğmələrin poetik-sintaktik strukturu aydın şəkildə göstərir. Prof. Y.Azmun yaddaşında Türkman şeirinin poetik strukturunu yaşadan tədqiqatçı kimi öz nəşrində həmin soyların şeir şəklini bütün bədii təravəti ilə bərpa etməyi bacarmışdır.

Maraqlıdır ki, ümumən XVII əsrin ikici yarısı – XVIII əsrə aid edilən “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsindəki bu soy/şeyrlərin heç biri heca vəz-nində deyil. Azərbaycan-türk dilində yazılmış, bütün aktiv epik onomastikası, əsasən, Azərbaycanla bağlı olan bu abidədə heca şeirinin olmaması sual yaradır. Axı artıq XVI əsrdə heca vəznini milli-siyasi ritorikanın əsas vəznini idi: Şah İsmayıl Xətai

¹⁹ “Monqolların gizli kitabı” və s. “gizli kitab” konseptlərini yada salmaq.

²⁰ Ekici M. Dede Korkut “Türkistan Nüshası” ve Yeni Bir Dede Korkut Boyu: Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürməsi / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 83.

hecada yazdığı şeirlərlə Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji əsaslarını yaradır və təbliğ edirdi. XVI əsrdə bilavasitə həmin ideologiyanın daşıyıcıları olan Miskin Abdal, Qurbani kimi bütün Azərbaycan/Türkman dünyasında məşhur olan el şairləri var idi və onlar heca vəznində yazıb-yaradırdılar. XVII əsrdə isə, ən azı, Aşıq Abbas Tufarqanlı kimi nəhəng sənətkar var idi. Bu cəhətdən Azərbaycan xalq şeirinin, ən azı, XVI əsrdən heca vəzni üzərində inkişaf etməsi məlum-məşhur məsələdir.

Bəs XVII-XVIII əsrlərdə bu azərbaycandilli “Kitabi-Türkmən lisani” abidəsi heca vəzninin təsirlərindən və hecanın strukturuna əsaslanan saz-aşıq ənənəsindən necə və harada qoruna bilmişdir?

Əlbəttə, qapalı quruluşa malik mühafizəkar məhəlli mühitdə. XVII-XVIII əsrlərdə və elə sonralar da həmin qapalı məhəlli mühit Azərbaycan Tərəkəmə/Türkman mühitidir. Qapalı-məhəlli mühit, mühitə məxsus adət-ənənələrin tərəkəmə milli kimliyini qoruyub saxlayan immun sisteminə çevrilməsi heca şeirinin bizə məlum modellərinin həmin mühitlərə nüfuz etməsinə imkan verməmişdir. Elə bu cəhətdən Azərbaycan dilli “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin ifaçıları aşığılar yox, baxşı/ozanlardır.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisani” və “Kitabi-Dədə Qorqud” biri ezoterik, o biri ekzoterik funksional tipologiyaya malik mətnlərdir və bu səbəbdən onların hər ikisi **şifahi** “Dədə Qorqud” eposu ənənəsi ilə bağlı olsa da, ezoterik “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi tipoloji baxımdan ekzoterik “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrinin üçüncü nüsxəsi, yaxud üçüncü əlyazması deyildir.

Əlbəttə, oxucularımız, haqlı olaraq, bizdən mətnin 6-dan 1-ni təşkil edən “Salur Qazan-əjdaha” dastanının funksional tipologiyasını soruşa bilərlər. İgidliyin struktur modelindən bəhs edən bu dastan-oğuznamə haqqında irəlidə danışacağıq.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999.
2. Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2007.
3. Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
4. Ekici M. Dede Korkut “Türkistan Nüshası” ve Yeni Bir Dede Korkut Boyu: Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019.
5. Ercilasun A.B. Dede Korkutun Yeni Nüshası Üzerine: Konu – Bağlantılar – Yer – Zaman – Oxunuş / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019.
6. Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988.
7. İsmayılov H. Göyçə dastanları: Türk epik sistemində dastan informasiyasının fasiləsizliyi (ön söz) / “Göyçə dastanları və aşığı rəvayətləri” kitabı. Toplayanı, tərtib edəni, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2001.

8. İsmayilov H. Göyçə aşiq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı: Elm, 2002.
9. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008.
10. Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, .
11. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках (сб. ст.). Москва: Наука, 1988.
12. Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) / Очерки естественных научных знаний в древности (сб. ст.). Москва: Наука, 1982.

**SİMÜLASYON KURAMI BAĞLAMINDA SOSYAL MEDYADA GERÇEĞİN
YİTİRİLMESİ VE SAHTE HAYAT İNŞASI: RULİNG TWİTTER HESABI
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

**THE LOSS OF TRUTH IN SOCIAL MEDIA IN THE CONTEXT OF SIMULATION
THEORY AND FAKE LIFE BUILDING: AN ANALYSIS ON THE RULING
TWITTER ACCOUNT**

**Arş. Gör. Rabia SERTTAŞ
Gülşah GÖNÜLŞEN**
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

ÖZET

Günümüzde teknolojinin hızla yayılması, gerçek ve sahte arasındaki çizginin daha da silikleşmesine ve anlamın büsbütün yitirildiği bir simülasyon çağında yaşamamıza sebep olmaktadır. Bu evrende anlam kaybolmakta her şey yedeğinden ya da kopyasından oluşan bir hale gelmekte, gerçek bilgiyi ayırt etme gücü de oldukça zorlaşmaktadır. Bireylerin yaşamları ve yaşadıkları çevre, yaşamak istedikleri hayatın gölgesi altında kalmaktadır. Böylelikle ayakları yere basmayan gerçekler içerisinden sanal dünyalar türemekte, tüm gerçekler anlamından kopartılarak gerçeklerin sadece simülasyonu kalmaktadır.

İnternete rahatlıkla mobil cihazlardan da erişim sağlanabilmesi ile birlikte insan hayatındaki etkinliği yadsınmaz boyutlara ulaşan sosyal medya, bireylere simülasyon ortamında sanal hayatlar aracılığıyla var olabilme imkanı sunmaktadır. “Profil” olarak adlandırılan bu kimlikler, kişisel bilgiler ve fotoğraflar kullanılarak oluşturulmakta, bireyin sosyal medyada görünebilir ve bulunabilir olmasını sağlamaktadır. Kişiler, oluşturdukları bu profilleri kullanarak çeşitli paylaşımlar yapabilmekte ve diğer kullanıcılarla etkileşim sağlayabilmektedir. Bireylerin, kendilerini sanal bir dünyada yeniden yaratabilmelerini sağlayan sosyal medya, yaşanan veya yaşamak istenilen hayatların sergilenebilmesi ve diğer insanların hayatlarından haberdar olunabilmesi gibi özellikleriyle, enformasyon ve eğlence kaynağı olmanın ötesine geçerek sanal bir yaşam alanına dönüşmüş durumdadır.

Gerçek yaşamdan farklı olarak bu simülasyon evreninde birey, başkalarına sunacağı hayatı nasıl şekillendireceğini kendisi seçebilmektedir. Verilen kişisel bilgiler ve yapılan paylaşımlar, genel olarak bireylerin gerçek kişilikleri ve yaşam tarzları ile paralellik gösterse de bazı kullanıcılar, kendilerine ait olmayan isimleri ve fotoğrafları kullanarak kendilerine, aslında yaşadıklarından çok farklı bir hayat inşa etmektedir. Bu durum da sosyal medyada gerçek algısının yitirilmesine ve diğer bireylerin bu sahte yaşamlardan maddi veya manevi olarak olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; sosyal medya kullanıcılarının hangi gerekçelerle sahte hayat inşasına yöneldiğinin ortaya çıkarmaktır. Buna bağlı olarak; kendisine ait olmayan fotoğrafları, kendisininmiş gibi sunan kullanıcıları, fotoğrafların ve profillerin gerçek sahiplerini bularak ifşa eden “Ruling” adlı Twitter hesabı incelenmiştir. Mart-Aralık 2019 tarihleri arasında sahte profil veya fotoğraf ifşası içeren 390 tweet içerik çözümlemesi yöntemi ve kategorisel analiz tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. İnceleme alanı olarak Ruling Twitter hesabının seçilmesinin nedeni; çeşitli sosyal

medya platformlarında oluşturulan profillerin veya paylaşılan fotoğrafların sahte olup olmadığını ortaya çıkaran ve bunu toplu halde sunan başka bir mecranın bulunmamasıdır. Sosyal medyada sahte hayat inşasını ve bunun nedenlerini konu alan herhangi bir çalışmanın olmaması nedeniyle bu çalışmanın, literatüre katkı sağlaması ve bu alanda daha sonra yapılacak çalışmalara yol gösterici nitelikte olması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Simülasyon Kuramı, Sosyal Medyada Gerçek, Sahte Hayat İnşası, Sosyal Medyada Gerçeğin Yitimi

ABSTRACT

The rapid spread of technology today has led us to live in a simulation era where the line between real and fake has become even more pale and the meaning has been lost altogether. In this universe, meaning has been lost, everything has become a backup or copy, and the power to distinguish real information has become very difficult. Individuals' lives and the environment they live in are under the shadow of the life they want to live. In this way, virtual worlds have been derived from facts, whose feet are not on the ground, all the facts have been removed from their meaning and only the simulation of facts has remained.

Social media, whose effectiveness in human life has reached undeniable dimensions with the convenience of accessing the Internet from mobile devices, offers individuals the opportunity to exist through virtual identities in the simulation environment. These identities, called "profiles", are created using personal information and photographs, making the individual visible and discoverable on social media. people can share and interact with other users by using these profiles they created. Social media, which enables individuals to recreate themselves in a virtual world, has become a virtual living space by going beyond being a source of information and entertainment with its features such as exhibiting the lives that are lived or wanted to live and being aware of other people's lives, and turned into a virtual living space.

Unlike real life, in this simulation universe, the individual can choose how to shape the life he/she will present to others. Although the personal information given and the sharing made are generally in line with the real personalities and lifestyles of individuals, some users build a life that is very different from what they actually live by using names and photos that do not belong to them. This situation causes loss of real perception in social media and other individuals to be affected financially or morally from these false lives.

The purpose of this study; To reveal for what reasons social media users turn to fake life building. Consequently; The Twitter account "Ruling", which reveals the users who present them as their own, and the real owners of the photos and profiles, has been examined. Between March and December 2019, 390 tweet content analysis methods including fake profile or photo disclosure were evaluated using categorical analysis technique. The reason for choosing the Ruling Twitter account as the review area; there is no other medium that reveals whether profiles or shared photos created on various social media platforms are fake and presents them in bulk. It is hoped that this study will contribute to the literature and be a guide for future studies in this field, since there is no study on social media about fake life and its reasons.

Key Words: Simulation Theory, Truth in Social Media, Fake Life Building, Loss of Truth in Social Media

GİRİŞ

Teknolojinin hızlı gelişimi ve beraberinde getirdikleri yenilikler, toplum içerisinde kendine kısa sürede yer edinmiştir. Bu yeniliklerin başında da her geçen gün kendine yeni kapılar aralayan sosyal platformlar gelmektedir. Hal böyleyken sosyal medya da aralanan bu kapıdan doğrudan kişilerin hayatına sızmış ve insan hayatının önemli bir parçası olmuştur. Öyle ki bireylerin günlük temel ihtiyaçlarından biri gibi görülmeye başlamıştır.

Sosyal medya, sadece bireylerin yaşamlarının değil, tavır ve davranışları üzerindeki güçlü etkisi sayesinde genelde toplumları, özelde ise bireyleri dönüştürme gücünü de elinde barındırmaktadır. Daha ışıltılı ve gösterişli bir dünya sunarak kendisini cazip hale getirip, kişileri etkisi altında tutan ve neredeyse bunu fark ettirmeden yapan sosyal medya, kişilerin hayatında sinsice ilerlemektedir. Daha fazla beğenilmek ve daha çok kişi tarafından takip edilebilmek için bireyler, kimi zaman gerçek hayatlarının dışına çıkmakta ve yaşadıkları hayatı, aslında olduğundan çok farklı bir şekilde sergilemektedir. Ve böylelikle bu tür dijital ortamlarda gerçek ve gerçek algısı bağlamından kopartılmış ve aradaki ince çizgi giderek silikleşmiştir.

Baudrillard'ın simülasyon kuramı bağlamında ele alınacak bu çalışmada, sosyal medyanın sağladığı sanal ortamda, bireylerin oluşturdukları sanal yaşamlar üzerinde durulacaktır. Bireylerin gerçekte yaşadıkları hayatı sosyal medyanın simülasyon ortamında nasıl sergilediklerine yönelik pek çok çalışma olmakla birlikte, sanal ortamda gerçek dışı profiller ve fotoğraflarla inşa edilen sahte hayatları inşa eden başka bir çalışma bulunmamaktadır. Araştırmada 4 adet hipotez belirlenmiştir, hipotezleri şu şekildedir:

H1: Her sosyal medya profili türünün (standart kullanıcı, fenomen, grup, işletme vb.), sahte hayat oluşturma amaçları farklılık göstermektedir.

H2: Sahte hayat oluşumundaki önemli etkenlerden bir tanesi, sanal aidiyetlik duygusu nedeniyle sosyal medyada varlık sürdürmeye devam etme istemidir.

H3: Sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte insanların olduğundan farklı gözükme ve dikkat çekme çabası sahte hayat oluşturmada önemli etkiye sahiptir.

H4: Yarattıkları sanal dünyanın bozulmasından korkan bireyler, oluşturdukları sahte hayatlar ifşa edildiğinde saldırgan tavırlar sergilemektedir.

Hipotezleri sınamak amacıyla oluşturulan araştırma soruları ise şöyledir:

S1: Sosyal medyada bireyler hangi amaçla sahte hayatlar oluşturmaya yönelmektedir?

S2: Sahte hayatları ifşa edilen bireylerin tepkileri nasıldır?

Araştırma sorularının cevaplanması ve hipotezlerin sınanabilmesi için veri toplama aracı olarak Ruling Twitter hesabı seçilmiştir. Araştırmanın evrenini, bu hesap üzerinden paylaşılan ve sahte fotoğraf ya da profil ifşası içeren tüm gönderiler oluşturmaktadır. Örnekleme olarak ise; en güncel gönderiler olması sebebiyle Mart-Aralık 2019 tarihleri arasındaki 390 gönderi incelenmiştir. İçerik çözümlemesi yöntemi kullanılarak incelenen veriler, kategorisel analiz tekniği kullanılarak belirli kategorilere ayrılmış ve analiz edilmiştir. Bu çalışma; kimlerin daha çok sahte hayat oluşturma yöneliminde olduğunu ve bunun hangi amaçla yapıldığının ortaya konabilmesi açısından önemlidir. Çalışmada “sahte fotoğraf söylemi ile kastedilen; başka bir kişiye, konuya, tarihe ilişkin fotoğrafların, farklı çıkarlar amacıyla o olaya, kişiye ya da tarihe ilişkinmiş gibi paylaşılmasıdır. “sahte profil” söylemi ile kastedilense; gerçek kimliği ile örtüşmeyen isim, kullanıcı adı ve profil fotoğrafı kullanılarak oluşturulan ve o profilin içeriğini de yine, yarattığı sanal hayata uygun ama sahte olan fotoğraflarla pekiştiren sosyal medya hesaplarıdır.

1. BAUDRİLLARD’IN SİMÜLASYON KURAMI

Çalışmanın temelini oluşturan simülasyon kuramı, ünlü bir Fransız sosyolog ve düşünür olan Jean Baudrillard tarafından oluşturulmuştur. Kuramın daha iyi anlaşılabilmesi için onu oluşturan kavramların anlamlarının bilinmesi gerekmektedir. Simülasyon kuramı ile ilişkilendirilen kavramlardan bazıları şunlardır (Baudrillard, 2011: 6):

Simülakr: Bir gerçeklik olarak algılanması amaçlanan görünüm.

Simüle etmek: Gerçek olmayan bir şeyi gerçekmiş gibi göstermeye çalışmak, gerçek gibi sunmak.

Simülasyon: Herhangi bir sistem, olgu veya makineye ilişkin işleyiş şeklinin gösterilme, incelemeye alınma ya da açıklanma sebebiyle bir bilgisayar programı vasıtasıyla tekrardan sunmaktır.

Baudrillard’a göre; çağımızda simülakrlar topluma hakim olmuş durumdadır ve toplumsal düzeni, gerçek ile kurgu arasındaki çizginin kaybolduğu bir hipergerçeklik olarak meydana getirmeye başlamaktadır. Böyle durumlarda da gerçeğin yerini simülasyon almaktadır (Metin & Karakaya, 2017: 111).

Teknolojinin gelişmesi ile birlikte gerçek artık; matrisler, hücreler, bellekler ve komut modelleri aracılığı ile üretilmektedir. Böylelikle gerçeği sürekli olarak yeniden üretmek mümkün olmaktadır. Bu durum da rasyonel bir gerçeğe duyulan gereksinimi ortadan kaldırmaktadır. Gerçeğe özgü perspektifle bağlantının kesildiği bir uzama geçilmiş ve tamamıyla bir simülasyon çağı başlamıştır (Baudrillard, 2011: 18). Bu çağ ile birlikte Baudrillard'ın, da üzerinde durduğu gibi simülasyon evreninde var olan her şey bireyi- sistemin devamı için- zorunlu seçime maruz bırakmaktadır. Fakat bu durum hayatın her alanını öylesine ele geçirmiştir ki kişiler bunun zorunluluk olduğunun idrakinde değillerdir. Hal böyleyken aslında garip olarak algılanması gerekirken, çünkü her şey olduğundan farklı olarak yaşandığından dolayı, normal bir durum gibi görülmektedir. Çünkü insanlar artık bu çarkın bağımlısı haline gelmiş ve bu çarkı içtenlikle benimsemişlerdir (Önk, 2009: 204).

Toplumlar ve toplum içerisindeki tüm ilişkiler simüle edilmiştir. Bu tarz bir durumda ise “gerçek”, saklı ya da idaelize edilen bir toplumsallıktan çok uzaktadır. Çünkü böylesi bir şey gerçekleştirmek simülasyona yer değiştirmek olur. Ve eğer toplumsal olarak bahsedilen şey aslında simüle edilmişse bu durumdan kurtulmak yapılacak en kötü şeydir (Baudrillard 2019: 59).

Baudrillard, simülasyonun hakim olduğu bir evrende medyanın işlevleri üzerinde de özellikle durmaktadır. Baudrillard medya ile ilgili düşüncelerini çoğunlukla geleneksel medya bağlamında ele almaktadır. O'na göre artık sanal olan (televizyon, bilgisayar oyunları vb.), gerçek olanın yerini almıştır. Bu da insanların ve toplumların yaşamını, her geçen gün yapay ve kurgulanmış bir yaşam biçimine dönüştürmektedir (Güzel, 2015: 75). Bunu gerçeğin kendisinden daha gerçekmiş gibi kabul edildiği ve bunun algılanmasının ya da ayırt edilmesinin çok zorlaştığı, çok derinden ve gizlice ilerlediğini söylemek mümkündür. İletişim araçlarının neredeyse hepsinin esas amacı ise bu gerçek gibi görüneni yeniden üretmektir (Baudrillard 2019: 70).

1.1 SİMÜLASYON KURAMI VE SOSYAL MEDYA İLİŞKİSİ

İnternetin, hayatın her alanına yayılması ve sosyal medya platformlarının her geçen gün daha fazla popülerlik kazanması ile simülasyon kuramı, sosyal medya perspektifinden de incelenmeye başlanmıştır. Bunun nedeni; sosyal medyanın, sanal hayatların olduğu ve bu sahte hayat yaşayan kişilerin birbirleriyle, yine sanal bir ortamda ilişki kurduğu bir platform olmasıdır. Bu özellikleri ile sosyal medya, etkili bir simülasyon aracıdır.

Gerçek ve sanal gibi kavramlar uzun yıllar boyunca düşünürler tarafından irdelenmiştir. Bireylerin hayatlarındaki gerçeklik ve gerçeklik algısı tartışılmış, gerçek ve gerçek olmayana ilişkin soru işaretleri yüzyıllar süresince üzerine kafa yorulan meseleler arasında varlığını sürdürmüştür; felsefe, sanat, edebiyat, iletişim alanlarının bir parçası olmuştur. Çağımızda dönüşen teknolojik araçlar ve onların uzantısı olan

platformlarla birlikte bireylerin gerçek ile gerçek olmayana olan yönelimi eğlence, eğitim ve kültür gereksinimleri dolayımı ile sürdürmeye devam etmektedir (Ferhat, 2016: 725).

Sosyal medyada birbirinin gerçek varlığını uzun yıllardır veya hiçbir zaman görmemiş kişiler etkileşim halindedir ve bu bireyler, birbiri için artık gerçekliklerini yitirmiş durumdadır. Baudrillard'ın da söylediği gibi; bu insanlar veya nesnelere artık holograma dönüşmüştür (Şeko, 2017: 4). Sosyal medyada kişiler, sanal bir hayatı yaşamakta ve gerçek hayatında var olmayan şeyleri, sosyal medyada var olarak göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle de sosyal medyanın gönderi yığınları içerisinde neyin gerçek, neyin ise simülasyon olduğunu ayırt edebilmek zorlaşmaktadır. Baudrillard'ın sosyal medya kuramı tam da bu noktada devreye girerek sosyal medyanın, gerçekliği nasıl simüle ettiği ile ilgili bilgiler ortaya koymaktadır (Göker, 2015: 395).

1.2. SOSYAL MEDYADA FOTOĞRAFLARLA SAHTE HAYAT İNŞASI VE GERÇEĞİN YİTİRİLMESİ

Teknolojinin gelişmesi ile birlikte fotoğraf çekme etkinliği de sanal ortama taşınmaya başlamıştır. Fotoğraflar aracılığıyla kullanıcılar, hayat tarzlarını sosyal medya üzerinden paylaşmaktadırlar. Yansıtılan bu hayat tarzı, yaratılan kimliğe uygun olarak oluşturulmaktadır.

Sosyal medyada sahte hayat inşasına yönelik yapılan çalışmalarda genellikle kişilerin, beğenilme ve kabul görme arzusuyla gönüllü olarak paylaştıkları ortaya konulmuştur. Tüfekçi'ye göre kişiler, özel yaşamları ile ilgili içerikleri sosyal medya üzerinden kendi rızalarıyla paylaşmaktadır. Teknoloji vasıtasıyla meydana gelen sosyalleşmede kişiler, diğer kullanıcılar tarafından görülmeyi arzuladıklarından kimlik yönetimlerine kendi tercihlerince başvurumaktadırlar (2008: 20).

Vural ve Bat (2010)'a göre ise gerçek sosyal hayat, sosyal ağlar vasıtası ile daha çok araştırılır, incelenir ve paylaşılır hale gelmeye başlamıştır. Bu sayede de hayatlar, sosyal medyanın içerisinde şekillenmektedir. Kişiler, kendi istekleri ile sosyal medyada gerçek benliklerinden farklı bir kişi oluşturabilmektedir. Şener (2013)'e göre ise sosyal medyada paylaşılan fotoğraflar, kullanıcının sahte hayat oluşturmasında etkili bir araç olmasının yanı sıra başkaları tarafından beğenilme ve kabul görme aracına da dönüşmektedir. Fotoğrafların beğenilip yorumlanması, bireylerde bir tatmin duygusu yaratmaktadır.

Sosyal medya platformlarının popülerliğinin artması ile birlikte artık, fotoğraf ve videolar sosyal medyada paylaşılmak üzere çekilir hale gelmiştir. Oluşturulan sanal hayata uygun olacak şekilde pozlar verilmekte veya buna uygun nesnelere fotoğrafları

çekilip paylaşılmaktadır. Bu paylaşımlar, kişinin sosyal medyadaki varlığının kanıtıdır ve kendini, bu şekilde sosyal medya üzerinde görünür hale getirir (Ayan, 2016: 88).

Sosyal medyada sahte hayat inşasına yönelik olarak yapılan ampirik çalışmaların genel olarak, gerçek yaşamların sanal ortamda nasıl sunulduğunu ortaya koyduğu görülmektedir (Vural ve Bat, 2010; Ayan, 2016; Özdemir, 2019). Ancak, sosyal medya ile birlikte bireyler, gerçeklikten uzaklaşarak sahte hayatlara bürünmekte ve esas var oluşlarından ziyade, var olmak istedikleri hayatları göz önüne sermektedirler (İsmayılzada, 2017: 229). Bu durum da onları kimi zaman, sahte profiller oluşturmaya veya sahte fotoğraflar paylaşmaya itebilmektedir.

Bireylerin oluşturduğu sanal hayatların (sosyal medya profilleri) ve bunları destekleyen fotoğrafların, gerçekten o kullanıcının kendisine ait olup olmadığını denetleyen bir mekanizma bulunmadığından, sosyal medya üzerinde sahte profil oluşturulduğu veya farklı kişilere ait fotoğrafların, esas sahiplerinden habersiz kullanıldığı da görülmektedir. Tüm bu nedenlerle; çalışmanın ana konusu olan ‘sosyal medyada sahte hayat oluşumu’ incelenirken ‘sahte hayat’ olgusunun içerisine, gerçek kimliğine uygun bir profile sahip olmasına rağmen kendisine ait olmayan fotoğrafları, kendisininmiş gibi paylaşan kişiler de dahil edilmiştir.

2. SAHTE PAYLAŞIMLARI İFŞA EDEN SOSYAL MEDYA KULLANICISI: ‘RULİNG’

Sosyal medyada “atavrat troll” kullanıcı adı ile varlık sürdüren ‘Ruling’ isimli anonim hesap, bu platformlar üzerinde sahte profil oluşturan veya sahte fotoğraflar paylaşan kişileri, fotoğrafların gerçekte kim tarafından ya da nerede kullanıldığını bularak ifşa etmektedir. Twitter ve Instagram hesabı bulunan Ruling, Twitter’da 557 bin; Instagram’da ise 82,7 bin takipçiye sahiptir. Ruling, sosyal medyadaki sahte profillerin ve fotoğrafların yanı sıra haber kanalları veya siteleri tarafından yapılan ve sahte fotoğraflar kullanılarak yayınlanan haberleri de ifşa etmektedir. Sahte ve gerçek fotoğraf aynı gönderi içerisinde paylaşılarak hangi fotoğrafın sahte olduğu genellikle, iki fotoğrafın paylaşım tarihleri arasındaki fark veya fotoğrafın alındığı internet sitesi gösterilerek belirtilmektedir.

Tüm bunların yanı sıra Ruling adlı kullanıcı, sahte profil oluşturduğunu veya sahte fotoğraf paylaştığını ortaya çıkardığı kişilerin tepkilerini de görsel olarak paylaşmaktadır. Kimi kullanıcılar tehdit ve hakaret içeren mesajlar atarken kimilerinin de yalnızca söz konusu hesaplarını kapattıkları görülmektedir. İfşaya tepki olarak hesaplarını kapatan veya küfür, hakaret içerikli mesajlar gönderen kullanıcılar, sahte paylaşımlarının ortaya çıkmasının ardından, saldırgan tavırlar sergilediklerini de gözler önüne sermektedir.

Çalışmada, incelenecek sosyal medya hesabının Twitter olarak seçilmesinin nedeni; Ruling isimli kullanıcının ilk ifşa paylaşımı yapan hesap ve bu paylaşımları da ilk twitter platformundan yapmasıdır. İfşası yapılan fotoğraflar, yalnızca Twitter’da paylaşılan fotoğraflar değil, aynı zamanda Instagram, Facebook ve Twitter’da paylaşılan fotoğrafları da kapsamaktadır. Çalışmada, fotoğraflar aracılığıyla yaratılan sahte hayatlar araştırıldığından inceleme, Ruling Twitter profilinin ‘Medya’ bölümünde paylaşılan fotoğraflar üzerinde gerçekleştirilmiştir. Temmuz 2018 tarihinde Twitter’a katılan Ruling Twitter hesabında araştırmanın sona erdiği tarihe kadar atılan 2 bin 420 tweet bulunmaktadır.

Araştırma örneklemini 27 Mart-15 Aralık 2019 tarihleri arasındaki 10 aylık süreçte ‘Medya’ bölümüne dahil edilen 786 adet tweet oluşturmaktadır. Fotoğraf ve video ile oluşturulan bu tweetler içerisinden 390 tweet değerlendirilmeye alınmıştır. Sahte fotoğraf veya profil ifşası içermeyen tweetler, retweet edilen ya da daha önce değerlendirilen bir tweetin devamı niteliğinde olan tweetler değerlendirmeye katılmamıştır.

2.1. RULİNG TWİTTER HESABI ÜZERİNE YAPILAN İNCELEMEDE ELDE EDİLEN BULGULAR

Çalışmada incelenen veriler, içerik analizi yönteminden kategorisel analiz tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. İçerik analizi; bir dokümanı, çeşitli teknikler kullanarak nicel verilere dönüştürebilmek amacıyla kullanılan bir yöntemdir (Ertoççu, 2019: 53). Bu teknikler içerisinden çalışmada, kategorisel analiz tekniği kullanılmış ve veriler “Sahte Hayat İnşa Etme Amaçları” ve “İfşa Sonrasında Verilen Tepkiler” olarak iki ana kategori oluşturulmuştur.

Çalışmada, en az 10 bin takipçiye sahip olan kişiler (Kahraman, 2019) “fenomen”; 10 binden az takipçiye sahip olan kişiler “standart kullanıcı” olarak ifade edilmiştir. İşletme profiline sahip olan hesaplar “işletme”; kişileri aynı amaç altında bir arada toplamak amacıyla oluşturulan hesaplar “grup”; geleneksel medya kuruluşlarının sosyal medyada oluşturdukları hesaplar ise “haber kanalı/sitesi olarak adlandırılmıştır.

2.1.1. ‘SAHTE HAYAT İNŞA ETME AMAÇLARI’ KATEGORİLERİNİN ANALİZİ

‘Ruling’ hesabının incelemesi, çalışmanın hipotezlerini sınavabilmek adına, kullanıcıların ne sebeple bir simülasyon ortamında sahte hayat inşa etmeye ihtiyaç duyduklarını sorgulayarak yapılmıştır. Fotoğraflar paylaşılırken üzerine yazılan açıklamalardan, profil bilgileri verildiyse, burada yer alan bilgilerden yola çıkılarak oluşturulan ‘Sahte Hayat İnşa Etme Amaçları’ kategorisi 4 alt kategoride incelenmiştir. Bunlar: ‘Gösteriş Tüketimi’, ‘Algı ve Manipülasyon’, ‘Sosyal Medyada Varlık Sürdürmek’ ve ‘Maddi Kazanç Sağlamak’ kategorileridir.

Sahte Hayat İnşa Etme Amaçları	Frekans	Yüzde
Sosyal medyada varlık sürdürmek	112	%34
Gösteriş ve duygu tüketimi	105	%31
Algı ve manipülasyon	73	%22
Maddi kazanç elde etmek	44	%13
Toplam	334	%100

Tablo 2: Sosyal Medyada Varlık Sürdürmek

İncelemede; sahte hayat inşa etmeye yönelik olarak paylaşılan 334 gönderi tespit edilmiştir. Sahte hayat inşa etme amaçlarının toplam gönderilere göre oranları yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Kategorilerin detaylı analizi, alt kategoriler

Sosyal Medyada Varlık Sürdürmek	Standart Kullanıcı	Fenomen	Grup	İşletme	Haber Kanalı/Sitesi	Frekans	Yüzde
Beğenilmek ve konuşulmak	68	9	2	-	-	79	%71
Daha fazla takipçi kazanmak	23	3	7	-	-	33	%29
Toplam	91	12	9	-	-	112	%100

değerlendirilirken gerçekleştirilmiştir.

İçerisinde, fotoğrafı beğenmeye veya o kendisini takip ettirmeye yönelik söylemler bulunan fotoğraf paylaşımları (“beğen”, “hadi, konuşalım”, “bana yazın” vb.), ‘Sosyal Medyada Varlık Sürdürmek’ kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir. En çok bu amaçla sahte kimlik oluşturulması; kişilerin, gerçek yaşamlarındaki sosyal hayatlarında sağlayamadıkları başarıyı bir simülasyon ortamı olan sosyal medyadaki sanal kimliği ile sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Bu durum da bireyin, kendi fotoğraflarıyla oluşturacağı bir sanal kimliğin, simülasyon ortamındaki bu sosyallikte kendini kabul ettirmeye yetmeyeceğini düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Sosyal medyada varlık sürdürmek amacıyla sahte fotoğraf paylaşmaya standart kullanıcıların, fenomenlerin ve grupların yöneldiği görülmektedir. Sosyal medyada “fenomen” olarak adlandırılan kişiler, simülasyon evreninde kendi şöhretlerini yaratan, internette ve özellikle sosyal medyada popüler olmayı başaran kişilerdir (Sezgin, 2016:2147). Fenomenler için beğenilmek, konuşulmak ve daha fazla takipçi kazanmak, şöhretlerini artırmanın ve bu statülerini koruyabilmenin önemli bir yoludur. Standart kullanıcılar için ise bu durum, hem fenomenleşmek hem de kendilerini tatmin edebilmek için önemlidir. Bu nedenle de en çok frekans standart kullanıcılardan alınmıştır. Grupların ise bu yolla isimlerini duyurarak daha fazla üyeye ulaşabilmek için sahte fotoğraf paylaşma eğilimine girdikleri düşünülmektedir.

Gösteriş ve Duygu	Standart Kullanıcı	Fenomen	Grup	İşletme	Haber Kanalı/Sitesi	Frekans	Yüzde
-------------------	--------------------	---------	------	---------	---------------------	---------	-------

Tüketimi							
Dikkat Çekme	33	-	-	-	-	33	%31
Gösteriş	72	-	-	-	-	72	%69
Toplam	105					105	100

Tablo 3: Gösteriş ve Duygu Tüketimi

Gösteriş ve Duygu Tüketimi kategorisinde; hem maddi ve manevi anlamda çok güçlü olduğunu sergileyerek gösteriş yapabilmek için hem de diğer bireylerin duygularını tüketerek dikkatleri üzerine çekebilmek için sahte hayat inşa edilmesi bir arada değerlendirilmiştir. Fotoğraflar incelendiğinde; yalnızca maddi gücü göstermeye yönelik paylaşımların yanı sıra kendilerini diğerlerinden üstün göstermek veya sosyal yaşantısıyla diğerlerini, kendi hayatına özendirilebilmek amacıyla paylaşıldıkları görülmektedir. Sabuncuoğlu'na göre gösteriş yapmak, kendini diğer bireylerden üstün tutma ve belirli bir sınıfın içinde bulunduğunu gösterebilme çabasından kaynaklanmaktadır. Konu ile ilgili Sabuncuoğlu'nun aktardığı bir başka görüş ise Robins'e aittir. Robins, sosyal medya kullanıcılarında açıkça “narsizm (kendine hayranlık) görüldüğünü, esas hedefinse kendilerini bir birey olarak açığa çıkarmak ve bunu paylaşmak olduğunu düşünmektedir (Sabuncuoğlu, 2015: 374-375).

Sosyal medya, bir simülasyon ortamında bireyleri, gerçek hayatlarında aslında sahip olmadıkları bir hayatı yaşıyormuş gibi görünmelerine izin vermektedir. Bu amaçla paylaşılan gönderilerin fazla olması, kişilerin kendilerini gerçek yaşamlarının standartlarında yeteri kadar tatmin edemeyip bunun için simülasyon ortamını kullandıklarını gözler önüne sermektedir. “Özendirme” içeren fotoğrafların genellikle “herkes kuduracak şimdi”, “kıskanmayın” veya “kudurabilirsiniz” şeklinde söylemler içeren açıklamalarla paylaşıldığı görülmüştür (Örneğin; bir internet sitesinden aldığı bir çiçeğin resmini, sevgilisinden gelmiş gibi paylaşarak takipçilerini özendirmeye yönelik söylemlerle paylaşılan sahte gönderiler).

Dikkat çekebilmek amacıyla diğer bireylerin manevi anlamda duygularını tüketme unsurunda ise genellikle *acıdırma* yöntemine başvurulduğu görülmektedir. Bunu amaçlayan bireylerin genel olarak, başka sitelerden buldukları ‘kaza’ görsellerini veya hastane içerisinde çekilen görselleri kullandıklarına rastlanmıştır. Görseller genellikle “bunu da atlattık”, “çok hastayım” gibi ifadelerle paylaşılmaktadır. Bu amaçla simülasyon ortamında sahte hayat inşa edenlerin yalnızca standart kullanıcılar olduğu tespit edilmiştir.

Algı ve Manipülasyon	Standart Kullanıcı	Fenomen	Grup	İşletme	Haber Kanalı/Sitesi	Frekans	Yüzde
Algı	20	4	4	-	-	28	%38
Manipülasyon	28	5	4		8	45	%62
Toplam	48	9	8		8	73	%100

Tablo 4: Algı ve Manipülasyon

Türk Dil Kurumu'ndaki (TDK) tanımına göre algı; “bir şeye dikkatini yönelterek o şeyin bilincine varmaktır.” Manipülasyon ise “yönlendirme” veya “seçme, ekme çıkarma yoluyla bilgileri değiştirme” olarak ifade edilmektedir. Bir kimsenin, bir kimseye veya bir şeylere yönelik algısını değiştirmek amacıyla çeşitli şekillerde manipülasyonlar yapılmaktadır. Fotoğraf, güçlü manipülasyon araçlarından bir tanesidir. Fotoğrafları kullanarak kişiler ve toplumlar kolay bir şekilde manipüle edilebilmektedir (Demirel, 2015: 763). Herkesin, birbirinin görüşlerini ve bunlara yönelik paylaşımlarını rahatlıkla görebilme imkanı sunan sosyal medya da manipülasyonun oluşması ve yayılmasında son derece etkilidir.

Bu çalışmada algı; bir kişiye, gruba veya topluma yönelik olumsuz düşüncelere sahip olunmasını sağlamak amacıyla fotoğrafların üzerinde çeşitli oynamalar (fotomontaj) yapılması, farklı tarihlerde farklı bir amaçla çekilen bir fotoğrafın alınıp çeşitli söylemlerle yeniden paylaşılarak amacının saptırılmasını ifade etmektedir. Manipülasyon ise; bir konuya veya habere ilişkin, o olaya ait olmayan görselleri, aitmiş gibi paylaşmak anlamındadır. Manipülasyon başlığında değerlendirilen görsellerde algı yaratma çabası bulunmamaktadır ve algı başlığında değerlendirilen görseller de manipülasyon başlığında değerlendirilmemiştir. Değerlendirme sonucunda, algı yaratmak amacıyla paylaşılan sahte görsellerin genellikle kişinin ideolojisine hizmet ettiği ve siyasi hareketliliklerin yaşandığı dönemlerde daha çok başvurulduğu görülmüştür. Manipüle etmek amacıyla paylaşılan sahte görsellerin ise genel olarak, toplumun büyük bir çoğunluğunu ilgilendiren olaylarla ilgili olduğu anlaşılmıştır. Bütün bu çıkarımlar bir olay, kişi veya topluluk hakkında fikir sahibi olmadan önce derinlemesine araştırma yapmak ve doğruluğundan emin olmadan yargıda bulunmamak gerektiğini göstermektedir.

Maddi Kazanç Sağlamak	Standart Kullanıcı	Fenomen	Grup	İşletme	Haber Kanalı/Sitesi	Frekans	Yüzde
<i>Sahte ürün fotoğrafları ile</i>	-	-	-	15	-	15	%34
<i>Hasta olan kişilerin fotoğraflarını kullanarak</i>	8	-	-	-	-	8	%18
<i>Farklı meslekleri kullanarak</i>	21	-	-	-	-	21	%48
Toplam	29			15		44	%100

Tablo 5: Maddi kazanç sağlama amacının unsurları

Sosyal medyada bir kişi veya işletme profili oluşturmak ücretsiz ve son derece kolaydır. Bu nedenle kullanıcılar, bu sanal ortamda kendilerini, kolaylıkla diledikleri bir mesleğin mensubuymuş gibi gösterebilmektedir. Bunun için gerekli olan, uygun bir profil fotoğrafı ve kullanıcı adı oluşturduktan sonra, paylaşılan içeriklerle yaratılan bu kimliği pekiştirebilmektedir. Kimliği oluşturmak ve desteklemek için gerekli olabilecek her türlü enformasyona anında ulaşabilen kullanıcılar, diğer kullanıcıları rahatlıkla inandırarak çıkar sağlayabilmektedir.

Bu kategoriyle ilgili, Ruling Twitter hesabında paylaşılan gönderiler incelendiğinde genel olarak 3 yöntemle maddi kazanç elde edildiği tespit edilmiştir. Bunlar; bir mesleki kimlik oluşturarak kendisine inanıp danışan kişilerden maddi kazanç sağlamak, ağır tedavi masrafları olan hastaların fotoğraflarını paylaşarak onların yakınıymış gibi yardım toplayıp kazanç sağlamak ve bir işletme profili oluşturup sahte ürün fotoğrafları paylaşmak, ürün satın alındıktan sonra ise görseldekinden çok farklı bir ürün göndererek kazanç sağlamaktır. Bu kategori, simülatif evrenle gerçek dünyayı birleştirerek, bunu kendi çıkarları için kullanan bireylerin var olduğunu gözler önüne sermektedir.

2.1.2. İFŞA SONRASINDA VERİLERİN TEPKİLER KATEGORİSİNİN ANALİZİ

Tepki	Frekans	Yüzde
<i>Hakaret ve tehdit</i>	26	%46
<i>Yalnızca reddetme</i>	20	%36
<i>Sosyal medya hesabını kapatma</i>	10	%18
Toplam	56	%100

Oluşturulan sahte sanal kimlikleri ‘Ruling’ tarafından ifşa edilen bazı bireyler, kendilerini açık ettiği için Ruling’e tepki içerikli mesajlar göndermektedir. Bazı kişilerin, sahte profil oluşturduğu ya da sahte fotoğraf paylaştığı ortaya çıktığında saldırganlaşabildiğini göstermek amacıyla Ruling, gelen bu mesajların görsellerini de yayınlamaktadır. Mesajlar, isim ve profilleri gizleyerek paylaşıldığı için bu tepkilerin hangi katılımcı gruba ait olduğu bilinmemektedir. Ancak mesajlar incelendiğinde, ifşa edilen kişilerin yakınları veya akrabaları olduğunu söyleyen kişiler tarafından yazıldıkları görülmektedir.

Bu tepkiler arasında en çok frekans alınan, tehdit ve hakaret tepkisidir. Başkasına ait bir fotoğrafı kendisine aitmiş gibi paylaştığı için ifşa edilen bireyler Ruling’e, profilini ve paylaşılan fotoğrafı açık bir şekilde ifşa ettiği için hakaret etmekte ve O’nu mahkemeye vermekle tehdit etmektedir. Bazı kullanıcılar ise hakaret ve tehdide başvurmadan, fotoğrafların kendilerine ait olduğunu savunmaya devam etmektedir. Tepkiler kategorisindeki en az oran ise ifşa edildikten sonra, ifşa edilen hesabını kapatan kullanıcılara aittir. Bu durum da kişilerin, kendi oluşturdukları bu sanal dünyalarında kurdukları düzenin bozulmasına tahammül edemediklerini ve hayal ettikleri hayatı bu simülasyon dünyasında yaşıyor gibi davranmayı sürdürmek istediklerini göstermektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çalışmada, Ruling Twitter hesabı üzerinden, sahte fotoğraf paylaştığı ya da sahte profil oluşturduğu ifşa edilen kullanıcıların gönderileri incelenmiştir. Gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen bulgular değerlendirildiğinde sosyal medyanın yarattığı sanal dünyada oluşturulan kimliklerin her zaman gerçeği yansıtmadığı ortaya konulmuştur. Tablolar incelendiğinde görüldüğü gibi her sosyal medya profili türü, kendi çıkarlarına hizmet edecek farklı amaçlarla fotoğraf paylaşmaktadır. Böylelikle çalışmada ortaya atılan birinci hipotez (H1), doğrulanmaktadır.

Gerçek yaşamlarındaki sosyal hayatlarında umdukları başarıyı sağlayamayan kişiler, sosyal medyada oluşturdukları simülasyon evreninde daha çok beğeni, yorum ve takipçi alabilmek için sahte kimlikler oluşturarak kendilerini tatmin edebildikleri bu ortamda varlık sürdürmeye çalışmaktadırlar. Bu tatmin duygusundan haz alan bireyler, sosyal medyada yarattıkları sanal dünyalarına daha da bağlanmakta ve bunu, daha fazla sahte fotoğraf paylaşarak, paylaştıkları bu fotoğrafları, yarattıkları kimlikle özdeşleştirerek benimsemektedirler. Tablo 1’de de görüldüğü gibi insanlar en çok (%34), “sanal aidiyetlik duygusu ile” fotoğraf paylaşmakta ve bu durum da çalışmanın ikinci hipotezini (H2), doğrulamaktadır.

Çalışmanın bir diğer hipotezi (H3), bireyleri sahte hayat oluşturmaya iten başka bir unsurun da insanların olduğundan farklı gözükmeye ve dikkat çekme çabası olduğudur. Maddi veya manevi anlamda tüketim, hayatın her alanına yayıldığı gibi sosyal medyada da kendini göstermektedir. Gerek diğer bireylerin duygularını tüketmek gerekse de kurguladığı gösterişli hayatıyla, diğerlerini kendine özendirerek maddi anlamda tüketime yönlendirebilmek amacıyla kişiler, sahte hayat oluşturmaya yönelmektedir. Yine tablo 1’de belirtildiği gibi %31’lik oranla, gösteriş tüketimi amacıyla sahte kimlik oluşturulmakta ve hipotez doğrulanmaktadır.

Hipotez 4 ise bireylerin, sahte hayat oluşturdukları ifşa edildiğinde verdikleri tepkilere yöneliktir. İfşa edilen kişilerin küfür, hakaret ya da tehdit içerikli mesajlar gönderdiği örnek görselde de gösterilmiş ve ifşa edilen bireylerin saldırgan davranışlar sergilediği hipotezi de doğrulanmıştır.

Sonuç olarak; teknolojik gelişimin beraberinde getirdiği sosyal medya platformları, gerçeklerin yerini simülasyonların aldığı bir simülasyon evrenine dönüşmüştür. İnsanlar bu platformlarda var olmak pahasına gerçekliklerini yitirmeyi göze almış ve sanal hayatlar arasında kaybolmuşlardır. Bu ortamlar insanların yaşantısı üzerinde öyle etkili olmuştur ki, onları saldırgan bireylere dönüştürmüş ve onlara tek tip kalıplar halinde yaşamayı empoze etmiştir.

Bu çalışmada da ortaya konulduğu gibi sosyal medyada yaratılan sanal dünyada oluşturulan hayatlarla, sosyal medyayı bir eğlence aracı olarak kullanmanın ötesine

geçilebilmektedir. Dikkat çekme, özendirme, gösteriş gibi bireysel etkileri bulunan amaçların yanı sıra algı yaratma veya manipülasyon amacıyla paylaşılan sahte fotoğraflar, büyük kitleleri etkileyen önemli sonuçlar doğrulanabilmektedir. Bunun yanı sıra maddi kazanç elde etmek amacıyla sahte profil oluşturan sanal dolandırıcılar da bu kişilere inanan kullanıcılar için tehlike oluşturmaktadır. Tüm bu nedenlerle, yaratılan bu simülasyon evreninde bilinçli bir şekilde var olabilmek; evrenin olumsuz etkilerinden korunabilmek ve gerçek dünyadaki kimliklerden kopmamak için son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akkaş, İ. (2013). Çok Yüzlü İlişkiler Ağında Kimlikler ve Sanal Cemaatler. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 38-53.
- Alemdaroğlu, A., Demirtaş, N. (2004). Biz Türk Erkeklerini Böyle Bilmezdik!: Mynet'te Erkeklik Halleri. *Toplum ve Bilim*, 101, 206-224.
- Aruma, E.O and Hanachor, E.B., (2017). Abraham Mashlows Hierarchy of Needs and Assessment of Needs in Community Development. *International Journal of Development and Economic Sustainability*. 5(7), 15-27.
- Avcı, N., Dalbay, S. (2018). Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye Yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (23) 1, 17-39.
- Ayan, G. (2016). *Tüketim Kültürü Bağlamında Kimlik İnşasının Sosyal Medyada Kullanımı: Instagram Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi, Ankara.
- Aydın, S. (1999), *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*, Ankara: Öteki Yayınları.
- Aydoğdu, H. (2010). Modern Kimlikte Öznenin Ölümü. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, 115-147.
- Baudrillard, J. (2011). Simülakrlar ve Simülasyon. *Doğu Batı Yayınları, Basım: Ekim 2011 Doğu Batı Yayınları*, 6. Basım: Ankara.
- Baudrillard, J. (2019). Sessiz Yığınların Gölgesinde: Toplumsalın Sonu. *Doğu Batı Yayınları, Basım: 2019 Doğu Batı Yayınları*, 8. Basım: Ankara
- Bauman, Z. (2000). *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. Çev. İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Demirel, G. (2015). The Power of the Photograph in Terms of Manipulation and Agenda Setting. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1(2), 758-771.
- Ferhat, S. (2016). Dijital Dünyanın Gerçekliği, Gerçek Dünyanın Sanallığı Bir Dijital Medya Ürünü Olarak Sanal Gerçeklik. *TRT Akademi*, 1(2), 724-746.
- Göker, G. (2015). İletişimin Mcdonaldlaşması: Sosyal Medya Üzerine Bir İnceleme. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(2), 389-410
- Ismayılzade, L. (2017). Sanal Dünyada Sanal Dönüşüm. *e-Journal of New Media / Yeni Medya Elektronik Dergi*, 1(3), 227-336.
- Kadıoğlu, Z. (2013). Kitle İletişim Araçlarının Şekillendirdiği Sosyal Kimlikler ve Aidiyet Duygusu Ekseninde Tüketici Davranışları. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2(45), 101-114.
- Metin, O. & Karakaya, Ş. (2017). Jean Baudrillard Perspektifinden Sosyal Medya Analizi Denemesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19)2, 109-121.
- O'Cass, A. & McEwen, H. (2005). Exploring Consumer Status and Conspicuous Consumption. *Journal of Consumer Behaviour*, 4(1), 25-39.
- Önk, Ü. (2013). Baudrillard Perspektifinden Bir Kitle İletişim ve Sanat Aracı Olarak Simülasyon Evreninde Televizyon. *Selçuk İletişim*, 5 (4), 201-218. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/josc/issue/19018/200678>
- Özdemir, B. (2019). Dijitalleşen İletişim Ortamlarında Kimlik İnşası ve Benlik Sunumu: İletişim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *e-Journal of New Media / Yeni Medya Elektronik Dergi*, 3(3), 178-191. Erişim adresi: <https://yenimedya.aydin.edu.tr/wp-content/uploads/>

- Sabuncuoğlu, A. (2015). Sosyal Medyanın Bir Gösteriş Tüketimi Mecrası Olarak Kullanımı. *The Online Journal Communication and Madya*, İletişim Çalışmaları, Sakarya Üniversitesi, 369-380.
- Schroeder, R. (1994). Cyberculture, cyborg post-modernism and the sociology of Virtual reality Technologies, *Future*, 26 (5), 519-528.
- Şeko, Y. (2017). *Jean Baudrillard Bağlamında Yeni Medyada Gerçeklik*. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Sezgin, A. A. (2016). Türkiye’de Instagram Fenomenleri: Sosyal Paylaşım Ağlarında İnşa Edilen Yaşamların Kültürel Analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2144-2150.
- Şener, G.(2010). *Kişiselleştirilmiş Cemaat Medyası Olarak Sosyal Ağlar: Türkiye’de Facebook Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme, Kültürlerarası İletişim, Çok kültürlülük*, İstanbul: Beta.
- TDK, (2019). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/?> Erişim tarihi: 27.12.2019.
- Tüfekçi, Z. (2008). Can You See Me Now? Audience and Disclosure Regulation in Online Social Network Sites. *Bulletin of Science Technology & Society*, 28(1), 20-35.
- Vural, B. & Bat, M. (2010). Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Yasar University*, 20(5), 3348-3382.

ФОРМА/ЖАНР БЕСЕДЫ (ГАБААСЕБА) В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Докторант, Инга ЗОИДЗЕ
 Батумский Государственный университет

Ключевые слова: беседа, литература, эпоха, народный фольклор, персидская литература, история, сравнение, дидактика, идеология, влияние.

ВВЕДЕНИЕ

На протяжении многовековой истории грузинской литературы было создано большое количество выдающихся шедевров, которые богаты жанровой разновидностью, что указывает на несравненный литературный вкус грузинского народа и в чем выражается и проявляется грузинская мысль. Грузинская литература, в общем, выделяется жанровой разновидностью в XVI и XVIII веках. Именно в этот период особенной популярностью пользовался жанр беседы/«габаасеба» (спор, переданный в форме диалога).

XVI-XVIII веках в грузинском литературном жанре форма беседы была повсеместно распространённой, почти каждый из поэтов данной эпохи являлся автором хотя бы одного такого литературного произведения, как, например Теймураз I, перу которого принадлежат «Сравнение весны и осени», «Спор вина и сада». Фактически, Теймураз I стал основоположником этого жанра, после чего такого рода произведения стали очень популярными в литературных кругах Грузии той эпохи. Вслед за Теймуразом I овладел данным жанром и царь Арчил. Ему принадлежат такие произведения как «Споры Теймураза и Руставели», «Споры человека и села». Следующим продолжателем литературных приоритетов Теймураза I был Теймураз II. Его перу принадлежат такие произведения как «Отражение сказанного: спор дня и ночи». Среди приверженцев этого жанра выделяется имя писателя Давида Гурамишвили. Ему принадлежат такие произведения как: «Рассуждение и ссора человека и жизненного мгновения», «Ругая друг друга». Такая популярность этого жанра была связана с тем фактом, что в нем часто употреблялось сравнение, противопоставление, суждение, что помогало автору дать емкую, четкую характеристику персонажу или явлению. Сравнение в свою очередь, служит для создания зрительных образов, является инструментом словесной живописи. Противопоставление - это стилистический прием, который основан на намеренном

контрастном противопоставлении прямо противоположных понятий, связанных между собой общей темой либо наполненных общим внутренним содержанием. Любое суждение состоит из понятий, связанных между собой. Суждение – это форма мышления, в которой что-либо утверждается или отрицается.

В произведениях жанра «гаабасеба» (беседа) отражены этические, эстетические и социально-политические взгляды эпохи. Тем не менее, основным признаком бесед, перечисленных выше, является диалог. Диалог - это разговор двух людей, который помогает сформировать истинный смысл произведения. Диалог также позволяет автору объективно выражать свое мнение. В частности, помогает охарактеризовать личность и убеждения.

Популярность литературного жанра «габаасеба» в произведениях эпохи Возрождения обусловлена персидским влиянием. Известный востоковед и кавказовед, филолог, историк и этнограф Нико Марр подчеркивал в своих произведениях, что перспективы персидской политической и культурной жизни на грузинскую светскую литературу оказали решающее влияние. Однако через некоторое время он изменяет эти взгляды, и к влиянию персидского языка на грузинскую литературу также добавляет турецкое влияние, которое он описывает в исследованиях 1917 года. Нико Марр тогда исключил из всего этого влияние и важность народного фольклора, а конкретнее, жанра габаасеба. Следует, однако, отметить, что габаасеба была популярна в грузинской литературе с глубокой древности, особенно в народной словесности. Популярности беседы также способствует и то, что в ней можно выразить несогласие между собеседниками, что является одним из способов формирования истинной мысли. Вот почему отдельные лица или объекты, которые находятся в полном противоречии друг с другом, представлены в габаасебе как контрастные стороны. Что интересно, так это то, что беседа «смерти и жизни» довольно распространены. Следует отметить и то, что при составлении беседы важна тема «неба и земли», но не все стихи, составленные в форме диалога, являются беседой.

Простейшим образцом габаасеба является, распространенная в историческом регионе Грузии Пшав-Хевсурети форма стихотворения - «кафиоба». Народный литературный жанр, по идее, должен был возникнуть раньше литературного жанра XVI-

XVIII веков. Форма народного литературного творчества «габаасеба» не была чужда для литературы древних и средневековых народов.

Этот жанр также был очень популярен и в новое время. Конкретно форма габаасеба, встречается в грузинской литературе с начала XVI века. Это был трехстрочный стих Серафима Сабашвили. Как уже упоминалось выше, Теймураз I является основателем этого литературного течения и его активно использовали писатели последующего периода, а именно Арчил, Теймураз II, Давид Гурамишвили.

Теймураз II, помимо следования сторонникам уже существующей тематики, широко использовал жанр габаасеба, основанный в грузинской литературе Теймуразом I и Арчилом.

Одна из работ Теймураза II в этом жанре - «Зеркало того, что сказано, то есть «дня и ночи», которая имеет довольно длинное заглавие в рукописях: «Беседа дня и ночи, рассказанная сыну царя Ираклия, царем Теймуразом, который был помазан впоследствии написания этой книги, это называется зеркалом того, что сказано».

«Беседа дня и ночи» как тема, известна и в персидской литературе. Такого жанра произведение, еще в первой половине XI, создал поэт Асад Тусел. Несмотря на то, что произведение Асада Тусела было создано раньше, чем «Беседа дня и ночи» Теймураза II, оба произведения имеют одинаковое название. Однако это не значит, что Теймураз II перевел произведение Асада Тусела. Содержание беседы указывает на грузинское происхождение и оригинальность произведения. Следует отметить, что произведение Асада Тусела «День и ночь» меньше объемом, чем произведение Теймураза, состоящее из 82 строф и не имеющее введения.

Персидский автор Асад Тусел данное произведение написал для развлечения, т.е. для определения, какому явлению присвоить преимущество – дню или ночи. В произведении ночь стремится доказать свое преимущество, так как в священном Коране о ночи говорится ранее, чем о дне. Ночь олицетворяет себя повелителем, а звезды прислуживают ему. Также, основным аргументом приводится тот факт, что счет арабского года начинается с Луны. Затем с позиции оппонента выступает день, который в горячем споре использует веские аргументы для победы над ночью и на аргументы ночи отвечает правдивыми контраргументами. Однако, в итоге автор не показал выигрышную сторону.

Несмотря на то, что эти два повествования похожи друг на друга (основными действующими героями являются день и ночь), произведения сильно различаются по содержанию. Это различие настолько велико, что нельзя все его содержание, повествование и оригинальность перенести на грузинскую почву (К. Кекелидзе, История грузинской литературы, т.2, стр. 610).

Тем не менее, причиной этого спора был стих Теймураза II, который является жанром приключения и состоял из 14 строф. Некоторые ученые рассматривают его как дополнение к произведению, другие же, как отдельную работу.

Г. Джакобия называет данное произведение «Приключением» и отдельно внес его в сборник. Некоторые исследователи также указывают, на то, что 14-ти строчный стих носит биографический характер и должен быть написан в 1738 году.

Как мы уже упоминали, произведение состоит из двух частей: божественной, которая содержит библейские эпизоды и второй части, которая отражает обычаи нашего народа и природу нашей страны. В габаасебе, также описаны эпизоды, изображающие традиции и мораль грузинского общества.

Грузинский литературный жанр габаасеба отличается от таких же произведений других народов тем, что право на заключение здесь остается за читателем, что еще больше усиливает интерес к такого типа произведениям. Следует также понимать, что произведения данного жанра сегодня не представляют широкого интереса. Поэтому приведенные выше факты дают нам право присвоить большее преимущество грузинскому жанру в сравнении с зарубежной литературой.

Заключение

Таким образом, мы можем предположить, что грузинская культура, которая зародилась в грузинских недрах, не отстает от литературных шедевров зарубежных стран. Она изображает исторические эпизоды и процессы развития грузинского народа. Следовательно, ее создавал грузинский народ, и предположение о том, что какое-либо литературное течение было заимствовано извне, не имеет оснований.

Грузия, которая отличается своим историческим прошлым и выгодным геополитическим расположением, часто испытывала влияние других культур. Тем не менее, многочисленные исследования определили тот факт, что жанр беседы (габаасеба) с древних времен был распространен в Грузии, о чем свидетельствуют народные устные образцы, такие как кафиоба (форма стихотворения, распространенная в Пшав-Хевсурети)

Грузинский жанр «габаасеба» существенно отличается от жанра беседы других народов тем, что он несет большую дидактически-идеологическую нагрузку. Хотя, на первый взгляд кажется, что читатель может свободно размышлять и делать выводы. В то же время, с его помощью приобретает косвенное влияние и на первый план выдвигаются социально-политические и культурные проблемы, характерные и приемлемые для той эпохи, что еще больше усиливает интерес к произведениям жанра беседы.

Использованная литература:

1. Кекелидзе К., История грузинской литературы, т. II, Тбилиси, 1958 г.
2. Афридонидзе Т., Афридонидзе, Православие и грузинское национальное самосознание, Тбилиси, 2006 г.
3. Барамидзе А., Очерки из истории грузинской литературы, т. II, Тбилиси, 1939 г.
4. Барамидзе А., О реалистическом потоке XVII-XVIII вв. в грузинской литературе, литературные изыскания, т. IX, Тбилиси, 1955 г.
8. Кикоидзе Б., Жанр беседы в древнегрузинской литературе/государственное издание Аджарской АР, Батуми, 1952 г
9. Махарадзе М., Ренесанс в гуманизме и вопросы грузинского ренесанса. Издание «Батумский государственный университет», Батуми, 2009 г.
10. Нуцубидзе Ш., Труды, т. IV, издание «Мецниереба», Тбилиси, 1976 г.
11. http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/2957/1/SakartvelosIstoriisNarkvevebi_Tomi_IV_1973_Nacili_I.pdf. (ресурс использован 21.06.2019)
12. <https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%A0%E1%83%94%E1%83%9C%E1%83%94%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%A1%E1%83%98> (ресурс использован 23.06/2019)
13. <http://www.nplg.gov.ge/gsd/cgi-bin/library.exe?e=d-00000-00---off-0civil2--00-1----0-10-0--0---0prompt-10---4-----0-11--10-ka-50---20-about---00-3-1-00-0-0-01-1-0utfZz-8-00&a=d&c=civil2&cl=CL2.19&d=HASHdb7c5f9bd0370187c6ed7e.2.2.2> (ресурс использован 23.06.2019 .24.00).

BANKA KREDİLERİNDE SEKTÖREL YOĞUNLAŞMA VE KÂRLILIK İLİŞKİSİ THE RELATIONSHIP OF SECTORAL CREDIT CONCENTRATION AND RETURN IN BANKING CREDITS

Sultan SARI

Hacı Bayram Veli Üniversitesi

ÖZET

Finansal piyasalardaki tüm faaliyetler ekonomideki tüm aktörleri etkiler. Bankalar da bu finansal piyasalardaki önemli kurumlardır ve özellikle Türkiye gibi banka temelli bir ekonomide bankalar sistemik öneme sahiptirler. Ana faaliyet konusu “kredi vermek” olan bankalar makroekonomi politikalarından etkilendikleri gibi aynı zamanda kredi portföylerini oluştururken yoğunlaşma ve çeşitlendirme yönünde yaptıkları tercihlerle diğer bir deyişle, risk ve performans açısından yaptıkları tercihlerle makroekonomiyi de etkilerler. Yüksek kâr elde etmek amacıyla, belli bir sektöre (alana) yoğun kredi vermeleri ve bu alanda uzmanlaşmaları, sektörün kredi riskini artırarak finansal kırılganlıklara yol açabilir. Bu çalışmanın amacı da bankaların tek tek yaptıkları ve ya sürü halinde yaptıkları bu kredi portföy tercihlerinin, bankacılık sektörü olarak, kârlılık sağlayıp sağlamadığını anlamaktır. Çalışmada 2007-2018 döneminde üçer aylık verilerle (kârlılık oranı olarak ROA ve ROE, sektörel kredi yoğunlaşması için Herfindahl-Hirschman endeksi –HHI-, bankacılık sektörü toplam yasal özkaynak risk ağırlıklı kalemler oranı, takipli krediler toplam krediler oranı, krediler toplam aktifler oranı, toplam faiz gelirleri ortalama toplam aktifler oranı, toplam faiz dışı gelirler ortalama toplam aktifler oranı, büyüme hızı, reel kur) Türk bankacılık sektöründe kullanılan kredilerin sektörel yoğunlaşması ile kârlılık arasındaki ilişki ARDL (Autoregressive Distributed Lag Bound Test – Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi) Yöntemi’ne göre analiz edilmiştir. Yoğunlaşma endeksi olarak Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) kullanılan bu çalışma sonucunda tüm Türk bankacılık sektörü kredilerinde sektörel kredi yoğunlaşması ile kârlılık arasında güçlü bir ilişki tespit edilmiştir. Aynı zamanda, faiz gelirlerinin kârlılık ile ilişkisi pozitif yönde ve anlamlı, faiz dışı gelirlerin kârlılık ile ilişkisi ise negatif yönde ve anlamlı bulunmuştur. Bu da bankacılık sektörünün aracılık faaliyetlerini yerine getirdiğini ve asıl ana faaliyet konusu olan kredilerden kâr ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: sektörel kredi yoğunlaşması, kârlılık, faiz gelirleri, faiz-dışı gelirler, Herfindahl-Hirschman Endeksi(HHI), ARDL sınır testi

ABSTRACT

All the financial market operations influence all the actors in the economy. Banks are the important institutions in the financial markets and especially in the bank-based economies like Turkey, banks are the systemic important institutions. The banks, their basic operations is crediting, is affected from the macro economics policies, and also influence them by all the choices between concentration and diversification to compose their credit portpolio, in other words, by their choices between risk and performance. They can lead to the financial frugality by increasing the credit risk in the banking sector by crediting intensively to any sector in which specialise for high return. The aim of this study is to consider whether or not each banks' or many banks' loan portfolio choices (herding) return as the banking sector. In this study, the correlation of the sectoral concentration in the Turkish banking and banking return is analysed by the ARDL (Autoregressive Distributed Lag Bound Test) method, in other word, the ARDL bound test approach by using quarterly data (ROA and ROE as return rate, Herfindahl-Hirschman Index –HHI- as sectoral credit concentration, the rate of equity and total risky assets of Turkish banking sector, the rate of credits and assets, the rate of interest

income and average total assets, the rate of non-interest income and average total assets, growth rate and real exchange rate) between 2007-2018. As a result of this study, there is a high significant relationship between the sectoral concentration in the Turkish banking sector and return in these period. Moreover, the correlation of the return and interest income is positive and significant, non-interest income is negative and significant. It indicates that the banks operate as the agency and they return mainly from crediting.

Key Words: sectoral credit concentration, banking return, interest income, non-interest income, Herfindahl-Hirschman Index, ARDL-bound test

1.GİRİŞ

Finansal piyasalardaki tüm faaliyetler ekonomideki tüm aktörleri etkiler. Kâr amacıyla kurulan bir iktisadi işletme olarak bankalar da bu finansal piyasalardaki önemli kurumlardır ve özellikle Türkiye gibi banka temelli bir ekonomide bankalar sistemik öneme sahiptirler. Ana faaliyet konusu “kredi vermek” olan bankalar makroekonomi politikalarından etkilendikleri gibi aynı zamanda kredi portföylerini oluştururken yoğunlaşma ve çeşitlendirme yönünde yaptıkları tercihlerle diğer bir deyişle, risk ve performans açısından yaptıkları tercihlerle makroekonomiyi de etkilerler. Bankaların yüksek kâr elde etmek amacıyla, kredilerde belli bir sektöre yoğunlaşmaları yani belli bir sektör ya da sektörlerle daha çok kredi vermeleri ve uzmanlaşmaları, bankacılık sektörünün kredi riskini artırarak finansal kırılganlıklara yol açabilir. Ama öte yandan kuruluş amaçlarına uygun olarak kâr ederek finansal açıdan sürdürülebilir olmaları ve sistemik öneme sahip ekonomik kurumlar olarak finansal sistemin istikrarı için kâr ederek finansal açıdan sağlam ve güçlü kalmaları gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı da bankaların tek tek yaptıkları veya sürü halinde yaptıkları kredi portföy tercihlerinin, bankacılık sektörü olarak, uzun dönemde kârlılık sağlayıp sağlamadığını anlamaktır.

Bu amaçla önce ilk bölümde sektörel kredi yoğunlaşması ve kârlılık (aktif kârlılığı, özkaynak kârlılığı) tanımlanarak bu konuda iktisadi yazından örnekler verilecektir. Daha sonra ikinci bölümde araştırmanın metodolojisinden bahsedilerek veri ve yöntem hakkında bilgi verilecektir. Üçüncü bölümdeki ampirik bulgulardan sonra, çalışma bir sonuç ve değerlendirme bölümüyle sona erecektir.

2. SEKTÖREL KREDİ YOĞUNLAŞMASI, KARLILIK VE İKTİSADİ YAZIN TARAMASI

Kredi portföy çeşitlendirmesi(diversification), “bir bankanın kredilerini çeşitli sektörler arasında risk ve performans açısından iyi bir denge kurması” olarak tanımlanırken, “yoğunlaşma ya da uzmanlaşma”(concentration) kavramı da “bir bankanın kredi kaynaklarını ağırlıklı olarak belli bir sektöre yönlendirmesi ve o sektörde uzmanlaşması” olarak tanımlanmaktadır. Yani sektörel kredi yoğunlaşması, bir bankanın kredilerinin büyük bölümünün belirli bir sektörde ya da sektörlerde toplanmasıdır.

İktisadi yazında, risk ve performans arasında bir değiş-tokuş (tradeoff) varmış gibi görünmektedir (Behr ve diğerleri, 2007; Diamond,1984; Deng ve Elyasiani,2008, Stiroh ve Rumble,2006). Yani riski azaltmak için çeşitlendirmenin önerildiği ama yüksek performans için önerilen yoğunlaşma ya da uzmanlaşmanın da riski azalttığı yönünde bulgular elde edilmiştir. Kısaca iktisadi yazında, yoğunlaşmayı destekleyen çalışmalar olduğu gibi çeşitlendirmeyi destekleyen çalışmalar da vardır.

Acharya ve diğerleri (2004), 105 İtalyan bankasına ait 1993-1999 dönemi 23 sektörlü bir veri seti kullanarak, bankacılıkta uzmanlaşma ve çeşitlendirmenin risk ve getiri üzerine etkisini, ortalama banka performansının çeşitlendirme kararından nasıl etkilendiğini regresyon analizi ile incelemişlerdir. Öncelikle, çeşitlendirme ve kârlılık arasındaki geleneksel doğrusal ilişkiyi, Herfindahl Hirschman(HHI) endeksi yardımı ile test etmişlerdir. Sonucunda, “sektörel ve coğrafi çeşitlendirmenin düşük risk seviyesinde kârı yükseltirken, yüksek risk seviyesinde azalttığı” ve “çeşitlendirmenin özellikle rekabetçi ve veya kredi deneyimi az olan endüstrilere doğru genişleyen bir banka için ekonomik olmadığı” yönünde bulgular elde etmişlerdir. Bu ekonomik olmayan durumlar, bankanın kârının düşmesi ve kredi kalitesinin bozulması ile artmaktadır. Onlara göre (2002:5,20), bankacılık sektörü optimal organizasyon yapısı, pek çok çeşitlenmiş banka yerine birkaç uzmanlaşmış bankadan oluşabilir.

Gönenç ve Kılıçhan'ın(2004:66), Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların sektörel ve coğrafi kredi portföy dağılımlarını kullanarak ve Herfindahl endeksi oluşturarak yaptığı performans analizinde vardığı sonuç, Acharya ve diğerlerinin(2004) bulgusu ile de tutarlı bir şekilde, sektörel kredi çeşitlendirmesinin performansı azaltıcı bir etkiye sahip olduğudur. Burada takibe dönüşüm oranının kredi riskinin vekil değişkeni olarak alındığını ve inceleme döneminin sadece 2001-2002 dönemini kapsadığını ve dolayısıyla kısa olduğunu da belirtmek gerekir.

Tabak ve diğerleri(2011) de 2003-2009 döneminde 96 Brezilya bankasını sektörel kredi yoğunlaşması, risk ve performans ilişkisi açısından incelemişlerdir. Çalışma bulgularına göre, sözkonusu dönemde, Brezilya bankaları, orta düzeyde yoğunlaşmıştır; ama kredi portföyleri açısından bakıldığında Almanya, İtalya ve ABD gibi gelişmiş ülkelere göre daha yoğunlaşmış durumdadırlar. Onlara göre, yoğunlaşma, Brezilya bankalarını performans ve risk açısından geliştirmiş görünmektedir.

16 Çin bankasının 2007-2011 verileriyle “sektörel çeşitlendirme ve risk ilişkisini” inceleyen Chen ve diğerlerine(2013:1743-1744) göre de sektörel yoğunlaşma ile kârlılık arasında pozitif bir ilişki vardır.

Behr ve diğerleri(2007) 1993-2003 döneminde Alman bankalarının 23 sektöre verdiği krediler ve rasyolara ilişkin 3’er aylık verilerini kullandıkları çalışmanın sonucuna göre, yoğunlaşan bankalar kredi portföyünü çeşitlendirenlere göre biraz daha fazla kâr elde etmektedirler.

Mercieca ve diğerleri(2006:20-21) de küçük Avrupa bankaları için 1997-2003 döneminde çeşitlendirmenin faydalı olup olmadığını araştırmışlardır. En Küçük Kareler yöntemiyle yaptıkları analiz bulgularına göre, çeşitlendirmenin küçük bankalar için doğrudan belirgin faydaları olmamakla beraber, yoğunlaşmanın faydaları var. Faizdışı gelir yönünden de çeşitlendirme, Avrupa bankalarının risk güvenliğine ve sağlamlığına bir katkıda bulunmamaktadır.

Türkmen ve Yiğit(2012) coğrafi ve sektörel çeşitlendirmenin Türkiye bankalarının 2007-2011 dönemi performansı üzerindeki etkilerini incelemişler ve kârlılık oranları(ROA ve ROE) ile yoğunlaşma (Herfindahl endeksi) arasındaki ilişkiyi Pearson korelasyonu ve hiyerarşik regresyon yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Bulgularına göre, “performansla sektörel çeşitlendirme arasında negatif bir ilişki vardır ve sektörel krediler çeşitlendirildikçe, incelenen bankaların kârlılık performansları azalmaktadır”.

Öte yandan, kısaca “tüm yumurtaların aynı sepete konulmaması gerektiği” şeklinde ifade edilen geleneksel portföy teorisi “çeşitlendirmenin mümkün olduğu kadar yüksek düzeyde olmasının performansın yükseltilmesi için gerekli olduğunu” söyler. Çünkü

“çeşitlendirme” ile bankaların belirli bir müşteriden, endüstriden, sektörden veya coğrafi bölgeden kaynaklanabilecek kayıpları, diğer müşteriler, endüstriler, sektörler veya coğrafi bölgelerden kaynaklanacak kazançlarla dengelenecek, en kötü olasılıkla bankanın toplam gelir seviyesi korunabilecektir. Bu şartlar altında bankanın performansında belirgin bir artış olması beklenmektedir(Gönenç ve Kılıçhan,2004).

Stiroh ve Rumble(2006:2158) ise, en büyük gelir kalemi krediler olan bankalar da “gelir çeşitlendirmesinin” faydaları olduğunu, ama bu faydanın faizdışı gelir getiren faaliyetlerde yükselen risk karşılığında olduğunu belirtmektedirler.

983 Alman bankasının kredi portföyü üzerinden kârlılık ile endüstriyel, sektörel ve coğrafi çeşitlendirme arasındaki ilişkiyi araştıran Hayden ve diğerleri(2006:19) çeşitlendirmenin faydalarının bankaların risk seviyesine göre değiştiği sonucuna varmaktadır. Onlara göre, aslında, çeşitlendirmenin tüm tipleri risk düzeyine göre bankaların performansını etkilemektedir. Ama, çeşitlendirme yalnızca orta düzey risk ve sektörel çeşitlendirme halinde bankanın kârlılığını artırmaktadır.

İktisadi yazında, kârlılığın sektörel kredi yoğunlaşması dışındaki diğer belirleyicileri ile ilgili olarak da pek çok çalışmaya rastlanmıştır. Ama öncelikle konu kârlılığın ölçümüdür. Bankaların kârlılığı birden fazla değişkenle ölçülebilmektedir. İktisadi yazın incelendiğinde, kârlılığın ölçümünde sıklıkla aktif kârlılığı(ROA) ve özkaynak kârlılığının(ROE) kullanıldığı görülmektedir (Chen ve diğerleri, 2013; Alper ve Anbar,2011; Türkmen ve Yiğit, 2012, Pan ve Pan,2014; Albulescu, 2015; Aydın,2019). Ama net faiz marjının(NIM) da banka kârlılığının ölçülmesinde temel değişkenler olarak alındığı çalışmalara rastlanmıştır (Reis ve diğerleri, 2016; Dağdır,2010; Abreu ve Mendes, 2001; Maudos ve Guevara,2004; Lin ve diğerleri,2012). Ayrıca tüm bu kârlılık ölçütlerini kullanan çalışmalara da rastlanmıştır (Taşkın,2011, Doğru,2011, Capraru ve Ihnatov, 2014; Okuyan ve Karataş,2017).

Abreu ve Mendes(2001) Avrupa ülkelerindeki (Portekiz, İspanya, Fransa ve Almanya) bankaların faiz marjı ile kârlılık bileşenlerini analiz etmeye çalıştıkları çalışmalarının sonucunda, sermaye tabanları güçlü bankaların fonlama maliyetlerinin daha düşük olduğunu ve dolayısıyla bunun bankanın kârlılığını artırdığını tespit etmişlerdir. Ayrıca bankanın kârlılığı ile işsizlik arasında negatif, enflasyon arasında pozitif bir ilişki olduğu, nominal efektif döviz kurunun herhangi bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Capraru ve Ihnatov(2014), Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinin (Romanya, Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Bulgaristan) 143 ticari bankasının 2004-2011 verileriyle ve tüm kârlılık ölçütlerini kullandıkları analizlerinde, kredi riski ve enflasyonun yalnızca aktif ve özkaynak kârlılığını (negatif yönde) etkilerken, giderlerin gelirlere oranı(yönetimin etkinliği-negatif yönde) ve sermaye rasyosu hem aktif ve özkaynak kârlılığını hem de net faiz marjını (pozitif yönde) etkilediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca bulgularına göre, banka büyüklüğü tüm kârlılık ölçümlerini negatif yönde etkilemektedir.

Albulescu'nun(2015), gelişmekte olan 6 Merkez ve Güney Amerika ülkesinin (Şili, Kolombiya, El Salvador, Honduras, Meksika ve Paraguay) 2005-2013 dönemi verileriyle finansal sağlık göstergelerinin banka kârlılığı üzerindeki etkilerini panel veri yöntemiyle inceledikleri çalışmalarına göre, ödenmeyen kredilerin toplam kredilere oranı ve faizdışı gelirlerin banka kârlılığı üzerindeki etkisi negatif yönde iken, sermaye oranı(yasal özkaynaklar riskli aktifler oranı), likidite oranı ve faiz oranının pozitif yöndedir.

Pan ve Pan(2014) tarafından yapılan 1998-2012 döneminde Çin'in 10 ticari bankasının kârlılığını(ROA) etkileyen dışsal faktörlerin panel veri yöntemiyle belirlenmesine yönelik çalışma sonucuna göre ise, aktif kârlılığını ekonomik büyüme, enflasyon, faiz oranı ve para

politikalarının pozitif yönde; finansal piyasalardaki gelişmelerin ise negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Taşkın(2011) Türkiye’de 1995-2009 yılları arasında faaliyet gösteren ticari bankaların performanslarını etkileyen içsel ve dışsal faktörleri panel veri analizi ile belirlemeye çalıştığı çalışmada; bankacılık performansının daha çok mikro değişkenlerden etkilendiğini ve makroekonomik faktörlerin anlamlı düzeyde bir etkisinin olmadığı sonucuna varmışlardır.

Ata(2009) panel veri analizi yöntemi kullanarak, Türk bankacılık sistemi içerisinde yer alan mevduat bankalarının 2001 krizi sonrası dönemde kârlılıklarının belirleyicisi olan içsel(banka karakteristikleri) ve dışsal(makroekonomik ve finansal yapı) faktörlerin kârlılık üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Çalışmanın sonucuna göre, banka kârlılığı üzerinde içsel faktörlerin etkisi dışsal faktörlere göre daha belirleyicidir ve banka büyüklüğü, krediler/mevduat oranı ve bankacılık sektörü aktiflerinin gayri safi yurt içi hasıla içindeki payı banka kârlılığını pozitif yönlü; maliyet oranı, sermaye yeterliliği oranı ve takipteki krediler/toplam krediler oranı ise negatif yönlü etkide bulunmaktadır.

Alper ve Anbar(2011) ise 2002–2010 döneminde Türk bankalarının kârlılığının bankacılığa özgü ve makroekonomik belirleyicilerini panel veri analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmalarının sonucuna göre, aktif büyüklüğünün ve faiz dışı gelirlerin banka kârlılığı üzerinde pozitif yönde belirgin bir etkisi varken kârlılığı pozitif yönde etkilemesi beklenen kredi hacminin ve ayrıca kötü aktif kalitesinin göstergesi olan takipteki kredilerin ise belirgin ve negatif bir etkisi vardır. Ayrıca makroekonomik değişkenlerden yalnızca reel faizin kârlılık üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Reis ve diğerleri(2016:33) 2009-2013 döneminde Türkiye’de faaliyet gösteren 14 mevduat bankası verileriyle yaptıkları bağımlı değişken olarak aktif kârlılığı ve net faiz marjı kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre; kaldıraç oranı ve kredi/mevduat oranı aktif kârlılığını negatif, piyasa kapitalizasyonu ise pozitif etkilemektedir. Net faiz marjının ise kaldıraç oranı, kredi/mevduat oranı, piyasa kapitalizasyonu ve gayrisafi yurtiçi hasıla değişkenlerinden negatif yönlü etkilendiği ortaya çıkmıştır. Bu da bankalarda kaldıraç oranı yükseldikçe kârlılığın azalacağını göstermektedir.

Okuyan ve Karataş’ın(2017) Türkiye’de ticari bankacılık sektöründe kârlılığı etkileyen faktörleri 2002-2013 dönemi üçer aylık verileriyle panel veri yöntemi ile analiz ettikleri çalışmalarının sonucuna göre, özkaynak yeterliliği, mevduatın büyüklüğü, personel giderlerinin fazlalığı, ana faaliyet gelirlerinin yüksekliği, aktif büyüklüğü, tüfe ve gayri safi yurt içi hasıla kârlılığı pozitif yönde; likit varlıkların fazlalığı, takipteki kredilerdeki artışlar ise kârlılığı negatif yönde etkilemektedir. Ayrıca kredilerin aktiflere oranı ve ihracatın ithalatı karşılama oranının kârlılık üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır.

Aydın(2019) da 2005-2015 döneminde Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren ticari bankaların kârlılığı üzerinde bankaya özgü, sektöre özgü ve makro ekonomik faktörler yine panel veri yöntemiyle analiz edilmeye çalışılmıştır. Sabit etkiler panel veri tahmincisinden elde edilen bulgulara göre; kredi riski, banka büyüklüğü, faaliyet giderleri, banka sermayesi, faiz dışı gelirler ve ekonomik büyüme değişkenlerinin aktif kârlılığının anlamlı belirleyicileri olduğu tespit edilmiştir. Kârlılık ölçüsü olarak özkaynak kârlılığının kullanıldığı modelde ise banka büyüklüğü, faaliyet giderleri, faiz gelirleri, faiz dışı gelirler, enflasyon oranı ve sektörel yoğunlaşma gibi değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı belirleyiciler olduğu tespit edilmiştir.

3. YÖNTEM VE VERİ

Çalışmada Pesaran ve Shin(1998), Pesaran ve diğerleri(2001) tarafından geliştirilen otoregresif dağıtılmış gecikme (Auto-Regresive Distributed Lag-ARDL) veya sınır eşbütünleşme testi tekniği olarak tanımlanan yöntem kullanılmıştır. Kısaca ARDL denilen yöntemin diğer eşbütünleşme tekniklerine göre birtakım avantajları vardır. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin incelendiği, Engle-Granger(1987), Johansen ve Juselius(1990), Phillips ve Hansen(1990) gibi klasik eşbütünleşme testleri değişkenlerin aynı dereceden bütünlük olmasını gerektirirken, ARDL yönteminde analiz edilen zaman serilerinin aynı dereceden entegre olmaları gerekmemektedir. Bu yaklaşım Narayan(2005:1987-1990) tarafından oluşturulan küçük örneklem kritik değerleri ile küçük örneklemli tahmin yöntemine de uygulanabilmekte ve değişkenler I(0) ve I(1) veya her ikisinin karşımı gibi farklı durağanlık seviyelerinde de olsa uzun dönemli analize imkan vermektedir (Pesaran ve Shin,1998:23; Pesaran ve diğerleri,2001:290). Gözlem sayısının az olduğu durumlarda Engle- Granger ve Johansen eşbütünleşme testlerine göre daha güvenilir sonuçlar vermektedir (Narayan ve Narayan,2005:429; Narayan ve Smyth,2006:338). Ayrıca, 2 aşamalı Engle-Granger metoduna göre daha iyi istatistiksel özelliklere sahiptir. Çünkü Engle-Granger metodundan farklı olarak kısıtsız hata düzeltme modelinin kısa dönem dinamiklerini kalıntı terimlerine atmadığı belirtilmektedir (Narayan ve Narayan,2005:429).

Bu yöntemde birim kök testi uygulanması gerekmede de değişkenlerin I(2) olmaları ihtimaline karşı (Pamuk ve Bektaş,2014:84) yanlış uygulama, tahmin ve yorumdan kaçınmak amacıyla yine de birim kök testi yapılması önerilmektedir (Nkoro ve Uko,2016:64,69).

ARDL yöntemi, hem bağımlı değişkenin hem de bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerinin bağımsız değişken olarak kullanıldığı standart en küçük kareler regresyon yöntemine dayanmaktadır (Özdamar,2015:84;Nkoro ve Uko,2016:86).

Buna göre, y_t bağımlı değişken, $x_{j,t}$, $j=1,2,\dots,k$ bağımsız değişkenler olmak üzere ARDL($p, q_1, q_2, \dots, q_k$) modeli aşağıdaki gibidir.

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \sum_{i=1}^p \varphi_i y_{t-i} + \sum_{j=1}^k \sum_{l_j=0}^{q_j} \beta_{jl_j} x_{j,t-l_j} + \varepsilon_t \quad (\text{Eşitlik 5.1.})$$

Burada α_0 sabit terimi, α_1 doğrusal trend katsayısı, φ_i bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin katsayılarını ($i=1,\dots,p$), β_{jl_j} k bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin katsayılarını, ε_t ise hata terimini göstermektedir. Verilere uygun ARDL gecikme sayılarının ne olacağına Akaike Bilgi (AIC), Schwarz (SC), Hannan Quinn (HQ) kriterleri ya da düzeltilmiş R^2 değerleri yardımıyla karar verilebilmektedir. Ayrıca söz konusu bilgi kriterleri ya da belirtme katsayısının gösterdiği modelde serisel korelasyon, değişen varyans, spesifikasyon ya da normallik sorunlarının olmamasına, parametre tahminlerinin istikrarlı olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir (Mert ve Çağlar,2019:280).

ARDL sınır testi yaklaşımı, temel olarak üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada, analize dahil edilen değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olup olmadığı test edilmektedir. Söz konusu değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı halinde, takip eden aşamalarda ise sırasıyla koşullu hata düzeltme modeli ile uzun dönem, hata düzeltme modeli(ECM) ile kısa dönem ilişkiler incelenmektedir.

İlk aşamada, Pesaran ve diğerlerinin(2001) bu ARDL denklemindeki $\alpha_0 + \alpha_1 t$ terimlere birtakım kısıtlar vererek ya da bu terimleri kullanmadan 5 farklı koşullu [sabitli ve trendsiz model (Case1, noconstant, no trend), kısıtlı sabitli ve trendsiz model (Case2,

restricted constant and notrend), sabitli ve trendsiz model (Case3, unrestricted constant and notrend), sabitli ve kısıtlı trendli model (Case4, unrestricted constant and restricted trend), sabitli ve trendli model (Case5, unrestricted constant and unrestricted trend)] hata düzeltme modeli önermiş ve değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisi sınır testi yaklaşımıyla bu modeller üzerinden sınanmıştır (aktaran Mert ve Çağlar:280). Bu hata modellerinin hangisi üzerinden ARDL modeli kurulacağına ilişkin kararda, en az kısıtlı olan yani hem sabit hem de trend içeren modellerle başlanmasını önerenler olduğu gibi (Nkoro ve Uko, 2016:74), değişkenlerin birim kök testinin sonucuna göre, örneğin değişkenler trend özelliği sergiliyorsa trendli modellerle başlanması gerektiğini önerenler (Özdamar, 2015:87) de vardır. Ama, uygulamalarda genellikle Case3 (sabitli ve trendsiz) ve Case 5 (sabitli ve trendli model) üzerinden eşbütünlük ilişkisi araştırılrsa da diğer modellerin de kullanıldığı vurgulanmaktadır (Mert ve Çağlar, 2019:284). Bu çalışmada da pek çok model sınanmış ama sabitli ve trendsiz model(Case 3) üzerinden oluşturulan modeller kullanılmıştır (çünkü o modeller F ve t testlerini ve diğer tüm tanı testlerini geçmiştir) 1.

Sözkonusu bu koşullu hata düzeltme modeli aşağıdaki gibidir:

$$\Delta y_t = a_0 + b_0 y_{t-1} + \sum_{j=1}^k b_j x_{j,t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} c_{0,i} \Delta y_{t-i} + \sum_{j=1}^k \sum_{l_j=1}^{q_j-1} c_{j,l_j} \Delta x_{j,t-l_j} + \sum_{j=1}^k d_j \Delta x_{j,t} + \varepsilon_t \quad (\text{Eşitlik 5.2.})$$

Bu modelden elde edilen hata düzeltme denklemi ise şu şekildedir:

$$EC_t = y_t - \sum_{j=1}^k \frac{b_j}{b_0} x_{j,t} \quad (\text{Eşitlik 5.3.})$$

Değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığını araştırmak için $H_0: b_0 = b_j = 0, \forall j$ (eşbütünlük yoktur) hipotezi F testi ile sınanmaktadır. Ancak temel hipotezi sınamak amacıyla kullanılan standart F testi, birkaç durum için standart olmayan bir dağılıma sahiptir. Narayan ve Narayan (2005:431) çalışmasında bu durumları (i) ARDL modelinde yer alan değişkenlerin I(0) veya I(1) olup olmaması, (ii) değişken sayısı ve (iii) ARDL modelinin sabit terim ve veya trend içerip içermemesi olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla test istatistiği ile karşılaştırılması gereken kritik değerler Pesaran ve diğerleri(2001) tarafından tablolandırılmıştır². Hesaplanan F değeri üst sınır kritik değeri I(1)'den büyükse “eşbütünlük yoktur” hipotezi reddedilecek ve değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisinin olduğu sonucuna varılabilecektir. Ancak, ayrıca, kısıtsız modeller için (Case 1, 3 ve 5) hesaplanan t-sınır testi değerlerine de bakmak gerektiği, t-sınır testi ile hata düzeltme katsayısının istatistiksel olarak anlamlılığının test edildiği belirtilmektedir (Mert ve Çağlar, 2019:283).

Modelde kullanılan değişkenler banka temelli değişkenler ve makroekonomik değişkenler olmak üzere 2 gruba ayrılabilir. Bağımlı değişken olarak önce aktif kârlılığını gösteren ROA, daha sonra ise özkaynak kârlılığını gösteren ROE kullanılmıştır.

Nakdi kredilerde sektörel yoğunlaşmayı gösteren bağımsız değişken iktisadi yazında sıklıkla kullanılan Herfindahl-Hirschman Endeksidir. Bu endeks hesaplanması ve yorumlanması kolay bir

¹ Diğer koşullu hata düzeltme modelleri için Mert ve Çağlar'a(2019:280-281) bakılabilir.

² Pesaran ve diğerleri (2001) tüm değişkenlerin düzeyde durağan varsayıldığı ve alt sınır olarak kabul edilen kritik değerler I(0) ile tüm serilerin birinci farkta durağan varsayıldığı ve üst sınır olarak kabul edilen kritik değerleri I(1), çeşitli yanılma düzeyleri için gözlem sayısının asimptotik olarak sonsuza giderken üretmişlerdir (Mert ve Çağlar,2019:282).

yoğunlaşma endeksidir ve her sektöre açılan kredi payının karesi alınarak toplanmasıyla bulunmuştur (Bikker ve Haaf, 2002:7). Endeks, sektör payları yüzde olarak alınarak hesaplanabildiği gibi ondalık olarak da hesaplanabilmektedir (Coşkun ve diğerleri, 2012:84)

$$\text{Herfindahl-Hirschman Endeksi} = \sum_{i=1}^n x^2 \quad (\text{Eşitlik 5.4.})$$

Endeks BDDK web sitesinde yayınlanan sektörel kredi dağılımı listesinden derlenen veriler kullanılarak hesaplanmıştır.

Bankacılığa özgü bağımsız değişkenler ise; aktif kalitesinin en iyi göstergelerinden biri olan takipli krediler/toplam krediler oranı ve özkaynak kalitesinin göstergesi olan yasal özkaynaklar/risk ağırlıklı kalemler toplamıdır. Makroekonomik göstergelerin çokluğuna rağmen ARDL yöntemine ilişkin kısıtlar nedeniyle, burada yalnızca makroekonomik çevreyi en iyi yansıttığına inanılan büyüme oranı ve reel kur seçilmiştir. Ayrıca Global krizin etkisiyle, özellikle 2008 yılı ortalarından başlayarak 2009 yılı sonlarına kadar ve 2017 yılı ve 2018 ikinci yarıya kadar makroekonomik değişkenlerde bozulmalar gözlenmektedir. Bu nedenle modele finansal kriz değişkeni olarak bir kukla değişken dahil edilmiştir.

Modelde 2007-2018 dönemine ait üçer aylık veriler kullanılmış olup sektörel kredi dağılımları(Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarına ait) ve rasyolar BDDK'nın web sitesinde yayınlanan aylık bültenlerden derlenmiştir. Makroekonomik göstergeler ise TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın internet sitesinden derlenmiştir. Modelde kullanılan değişkenler ve kaynakları aşağıda Tablo 1'de özet olarak gösterilmiştir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Kaynakları

Değişken	Tanım	Kaynak
ROASA	Aktif Kârlılığı Oranı	BDDK
ROESA	Özkaynak Kârlılığı Oranı	BDDK
TKPKRD	Takipli krediler/Toplam Krediler Oranı	BDDK
OZK2	Yasal Özkaynaklar/Risk Ağırlıklı Kalemler Toplamı	BDDK
HHI	Herfindahl-Hirschman Endeksi	BDDK Sektörel Kredi Dağılımı verilerinden hesaplanmıştır
FAIZGASA	Net Faiz Geliri/Ortalama Toplam Aktifler	BDDK
FAIZDGASA	Ücret, Komisyon ve Bankacılık Hizmetleri Gelirleri/Ortalama Toplam Aktifler	BDDK
GROWTH	GSYİH Büyüme Oranı	TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
REELKUR	Reel Döviz Kuru	TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı

Ayrıca modellerin oluşturulmasında ve tüm ilgili testlerin yapılmasında Eviews 10 programından yararlanıldığını da belirtmek gerekir.

4. AMPİRİK BULGULAR

Öncelikle değişkenlerde mevsimsellik olup olmadığı araştırılmıştır. Bunun için tüm değişkenlerin korelogramları incelenmiş ve ROA, ROE, FAIZGA, FAIZDGA değişkenlerinde mevsimsellik tespit edilmiştir. Sözkonusu bu değişkenlerin mevsimsellikten arındırılmasıyla ROASA, ROESA, FAIZGASA ve FAIZDGASA serileri elde edilmiştir.

Ardından tüm değişkenlerin birim kök testleri yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda analiz edilen değişkenlerin düzey değerlerine ait trendsiz model kullanılarak elde edilen ADF(Augmented Dickey-Fuller) ve KPSS(Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin) birim kök testleri sonuçları görülmektedir. ÖZK2 ve FAIZGASA değişkenleri her iki teste göre de düzeyde durağandır. HHI değişkeni ise ADF testine göre durağan olmakla birlikte KPSS testine göre durağan dışıdır. GROWTH değişkeni ise KPSS testine göre durağan olmakla birlikte ADF testine göre durağandır.

	ADF(H0:Seri birim kök içerir)				KPSS (H0:Seri durağandır)					
	Test İst.		.05 kritik değer		Durağanlık	Test İst.		.05 kritik değer		Durağanlık
Seri	Trendli	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendsiz
ROASA	-2,51	-2,46	-3,5	-2,92	D Değil	0,08	0,63	0,14	0,46	D.değil
ROESA	-2,37	-2,57	-3,5	-2,92	D Değil	0,11	0,48	0,14	0,46	D.değil
TKPKRD	-3,11	-3,14	-3,5	-2,92	D Değil	0,09	0,3	0,14	0,46	Durağan
OZK2	1,02	-6,5	-3,5	-2,92	Durağan	0,149	0,15	0,146	0,46	Durağan
HHI	-4,87	-4,5	-3,5	-2,92	Durağan	0,2	0,51	0,14	0,46	D.Değil
FAIZGASA	-1,4	-4,91	-3,5	-2,92	Durağan	0,09	0,35	0,14	0,46	Durağan
FAIZDGAS	-4,74	-0,74	-3,5	-2,92	D. Değil	0,149	0,8	0,146	0,46	D.Değil
GROWTH	-2,39	-2,44	-3,5	-2,92	D. Değil	0,09	0,13	0,14	0,46	Durağan
REELKUR	-1,88	0,43	-3,5	-2,92	D. Değil	0,21	0,76	0,14	0,46	D.Değil
KRDAKT	-5,5	-1,17	-3,5	-2,92	D. Değil	0,1481	0,18	0,146	0,46	Durağan

Aşağıdaki tabloda da değişkenlerin birinci farkları için birim kök testi sonuçları yer almaktadır. Görüldüğü gibi, yukardaki tabloda durağan olmayan değişkenlerin birinci farkları durağan hale gelmiştir. Böylelikle ROASA, ROESA, TKPKRD, HHI, FAIZDGASA, GROWTH ve REELKUR değişkenleri I(1) , OZK2 ve FAIZGASA değişkenleri de I(0) olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 3: Serilerin Birinci Farkları İçin Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF(H0:Seri birim kök içerir)					KPSS (H0:Seri durağandır)				
	Test İst.		.05 kritik değer		Durağanlık	Test İst.		.05 kritik değer		Durağanlık
Seri	Trendli	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendsiz
ROASA	-5,95	-5,95	-3,5	-2,92	Durağan	0,04	0,1	0,14	0,46	Durağan
ROESA	-6,1	-6,06	-3,5	-2,92	Durağan	0,04	0,13	0,14	0,46	Durağan
TKPKRD	-2,71	-3,14	-3,5	-2,92	Durağan	0,06	0,09	0,14	0,46	Durağan
OZK2	-9,03	-8,63	-3,5	-2,92	Durağan	0,5	0,5	0,146	0,46	D Değil
HHI	-6,01	-9,99	-3,5	-2,92	Durağan	0,16	0,3	0,14	0,46	Durağan
FAIZGASA	-3,79	-5,42	-3,5	-2,92	Durağan	0,15	0,25	0,14	0,46	Durağan
FAIZDGASA	-8,2	-8,32	-3,5	-2,92	Durağan	0,15	0,24	0,146	0,46	Durağan
GROWTH	-5,73	-5,77	-3,5	-2,92	Durağan	0,05	0,06	0,14	0,46	Durağan
REELKUR	-6,24	-6,1	-3,5	-2,92	Durağan	0,03	0,27	0,14	0,46	Durağan
KRDAKT	-14	-14,45	-3,5	-2,92	Durağan	0,1481	0,18	0,146	0,46	Durağan

4.1. Model 1 Ampirik Bulgular

ROASA bağımlı değişken, OZK2, TKPKRD, HHI, FAIZDGASA, FAIZGASA, GROWTH, REELKUR bağımsız değişkenler olmak üzere ARDL (p,q1,q2,q3) model tahmini için maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak alınarak sınırsız sabitli ve trendsiz (Case 3) üzerinden olası 49152 model arasından en iyisine Schwarz kriterine (SIC) göre karar verilerek ARDL (3, 1, 2, 2, 1, 1, 3, 3) modeli elde edilmiştir. Aşağıda verilen model tahmin sonuçlarına göre değişkenlerin katsayılarının çoğunluğu istatistiki olarak anlamlıdır.

Tablo 4: ARDL (3, 1, 2, 2, 1, 1, 3, 3) Modelinin Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t	P
ROASA(-1)	0.133634	0.129429	1.032488	0.3148
ROASA(-2)	-0.390120	0.129278	-3.017692	0.0071
ROASA(-3)	0.192537	0.098858	1.947615	0.0664
OZK2	-0.000429	0.001385	-0.309864	0.7600
OZK2(-1)	0.006806	0.002282	2.982668	0.0076
TKPKRD	-0.068276	0.079420	-0.859687	0.4007
TKPKRD(-1)	-0.089512	0.098895	-0.905120	0.3767
TKPKRD(-2)	0.277176	0.069612	3.981712	0.0008
HHI	11.28018	2.198060	5.131880	0.0001
HHI(-1)	0.952886	2.488022	0.382989	0.7060
HHI(-2)	6.393792	2.426740	2.634725	0.0163
FAIZDGASA	-0.308735	0.216864	-1.423633	0.1708
FAIZDGASA(-1)	-0.889642	0.157485	-5.649073	0.0000
FAIZGASA	0.204718	0.090302	2.267038	0.0352
FAIZGASA(-1)	0.610882	0.117477	5.200025	0.0001
GROWTH	0.012542	0.004049	3.097734	0.0059
GROWTH(-1)	-0.002090	0.004048	-0.516418	0.6115
GROWTH(-2)	0.011176	0.003231	3.459458	0.0026
GROWTH(-3)	0.014181	0.003488	4.065755	0.0007
REELKUR	0.002917	0.001239	2.353928	0.0295
REELKUR(-1)	0.000849	0.001472	0.576602	0.5710
REELKUR(-2)	0.004786	0.001513	3.163954	0.0051
REELKUR(-3)	-0.002756	0.001335	-2.064254	0.0529

DUMMY2	0.183939	0.048080	3.825735	0.0011
C	-2.764160	0.353429	-7.820972	0.0000
Düzeltilmiş R-Kare	0.957435	Durbin-Watson	2.090095	
F	41.30085			
P	0.000000			

Tanı testleri:

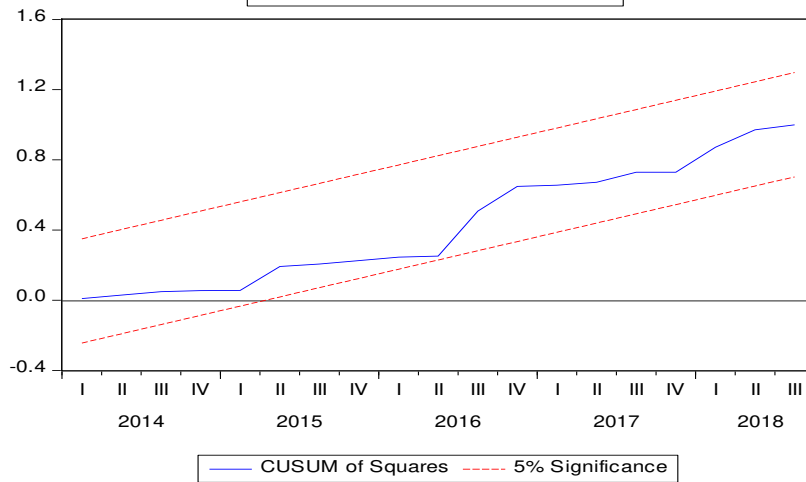
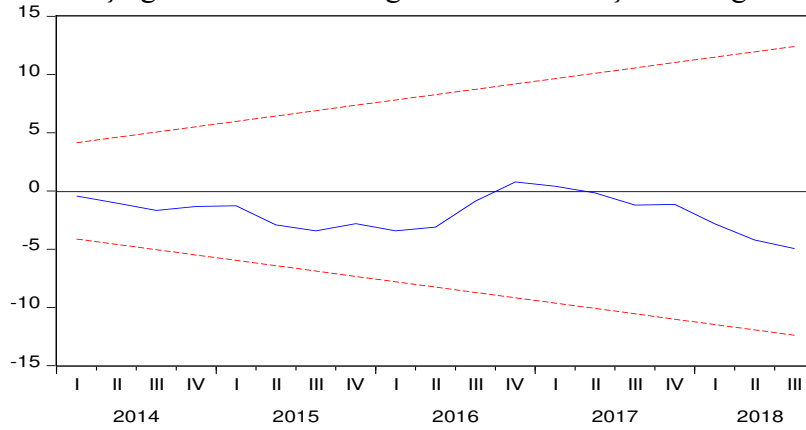
Serisel Korelasyon(Breush-Godfrey) : $F= 1,67$ ($P = 0,20$)

Model Spesifikasyonu (Ramsey-RESET): $F = 6.88E-06$ ($P = 0,99$)

Normallik (Jarque-Bera) : $JB= 0,56$ ($P=0,75$)

Değişen Varyans (Breush– Pagan-Godfrey): $F = 0,69$ ($P = 0,80$)

Ayrıca yapılan tanı testleri sonucunda modelde herhangi bir serisel korelasyon, değişen varyans, spesifikasyon hatası ve normallik sorunu olmadığı anlaşılmıştır. Modelin istikrarı için CUSUM ve CUSUM-kare test yapılmış ve elde edilen grafikler aşağıda gösterilmektedir. Parametre tahminlerini gösteren düz çizgiler, %95 güven sınırlarını gösteren kesikli çizgiler arasında kaldığından istikrar koşulunu sağlamaktadır.

Aşağıdaki tabloda da değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmak için yapılan sınır testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: Model 1 Sınır Testi Sonuçları

H0:Eşbütünleşme yoktur

		α	I(0)	I(1)
			Asymptotic: n=1000	
F	20.07283	10%	2.03	3.13
K	7	5%	2.32	3.5
		2.5%	2.6	3.84
		1%	2.96	4.26
			Finite Sample: n=45	
Gerçek Örneklem Büyüklüğü *	44	10%	2.238	3.461
		5%	2.643	4.004
		1%	3.595	5.225
			Finite Sample: n=40	
		10%	2.26	3.534
		5%	2.676	4.13
		1%	3.644	5.464
T	-9.175067	10%	-2.57	-4.23
		5%	-2.86	-4.57
		2.5%	-3.13	-4.85
		1%	-3.43	-5.19

* n=45 ve n=40 için Narayan (2005) tarafından üretilen kritik değerler

Görüldüğü gibi, F-sınır testi için $F=20,07$ hesaplanmıştır. Bu değer üst kritik değerlerin tüm yanılma düzeyleri için hepsinden büyük olup F-sınır testine göre değişkenler eşbütünleşiktir. Ancak bu eşbütünleşmenin geçerli bir eşbütünleşme olup olmadığını koşullu hata düzeltme modeli olarak sınırsız sabitli ve trendsiz (Case 3) model kullanıldığından sınamak gerekmektedir. Tablonun son bölümünde yer alan t-sınır testi sonuçlarına göre $t=-9,17$ olarak hesaplanmıştır ve bu değer mutlak değerce tüm yanılma düzeyleri için hesaplanan kritik değerlerin mutlak değerinden büyük olduğundan değişkenler arasındaki eşbütünleşme geçerli olmaktadır.

Değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisine ait tahmin sonuçları da aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 6: Model 1 Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ROASA

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t	P
OZK2	0.005993	0.002770	2.163236	0.0435
TKPKRD	0.112212	0.025580	4.386772	0.0003
HHI	17.50729	4.580327	3.822280	0.0011
FAIZDGASA	-1.126349	0.273591	-4.116909	0.0006
FAIZGASA	0.766578	0.099627	7.694469	0.0000
GROWTH	0.033656	0.006025	5.585844	0.0000
REELKUR	0.005447	0.000972	5.604993	0.0000

Uzun dönem tahmin sonuçlarına göre, Türkiye’de bankacılık sektörü kredilerinde sektörel yoğunlaşma (HHI) ile aktif kârlılığı(ROASA) arasında pozitif yönde güçlü ve anlamlı bir ilişki vardır. Bu da sektörel yoğunlaşmanın Türk bankalarının performansını yükselttiğini göstermektedir. Bu bulgu, Gönenç ve Kılıçhan’ın(2004:65), Aydın’ın(2019:187) ve Akbaş’ın(2012:108) bulgularını desteklemektedir. Ayrıca Behr ve diğerleri (2007: 17-19) ile Tabak ve diğerlerinin(2012:9) sektörel yoğunlaşmanın hem aktif kârlılığını (ROA) hem de özkaynak kârlılığını(ROE) pozitif yönde etkilediği şeklindeki bulgularıyla aynı yöndedir. Yine sermaye yeterlilik rasyosu (OZK2) ve aktif kârlılık oranı (ROASA) arasındaki pozitif ilişki de Tabak ve diğerlerinin(2012:9) aynı yöndeki bulgularını desteklemektedir.

Ayrıca faiz gelirleri (FAIZGASA) ile aktif kârlılığı arasında da pozitif yönlü bir ilişki vardır ve buradan bankaların geleneksel faaliyetlerden kâr ettiği bir diğer deyişle bankaların aracılık faaliyetlerini yerine getirdiği sonucu çıkmaktadır. Faiz dışı gelirler (FAIZDGASA) ile aktif kârlılığı arasındaki negatif yönlü ilişki de bunu teyit etmektedir. Ayrıca bu bulgu gelir çeşitlendirmesinin bankacılık aktif kârlılığını negatif yönde etkilediğini de göstermektedir. Takipli kredilerin toplam kredilere oranı (TKPKRD) ile aktif kârlılığı (ROASA) arasında da pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Yani takibe dönüşüm oranı arttıkça aktif kârlılığı (ROASA) da artmaktadır. Bunun yüksek kâr ile düşük risk arasında bir değiş-tokuş olduğu anlamına gelmeyip, kredi genişlemelerinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Zira eğer sektörel kredi yoğunlaşması ile kredi riski arasındaki ilişki ayrı bir denklemlerle tespit edilebilmiş olsaydı bu risk ve kârlılık arasındaki değiş-tokuş ilişkisi konusunda bir yorum yapılabilirdi. Burada takipli krediler yükseldikçe özkaynak kârlılığının artması yine kredilendirme faaliyetlerinin artışı ile açıklanabilir. Diğer bulgular da bu sonucu desteklemektedir. Örneğin, makroekonomik değişkenlerden büyüme hızının(GROWTH) artışı da aktif kârlılığını pozitif yönde etkilemektedir. Yani büyüme hızı yükseldikçe aktif kârlılığı da yükselmektedir ki bu ekonomik gelişmenin pozitif yansımasıdır. Reel kurun yükselişi, diğer ülke paralarının değerlendirilerek Türkiye ihraç ürünlerine olan talebi artırdığından aktif kârlılığını pozitif yönde etkilemektedir.

Ayrıca aşağıda (Tablo 7) hata düzeltme modeline ait kısa dönem regresyon sonuçları görülmektedir ve hata düzeltme katsayısı CointEq(-1)=-1,06 olarak hesaplanmıştır. Hata düzeltme mekanizmasının çalışması için bu katsayının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Katsayı beklenildiği gibi negatif olmakla beraber katsayıya ait t= -14,82379 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre, hata düzeltme katsayısı beklenildiği gibi, negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğundan, kısa dönemde oluşacak dengeden sapmalar 1 dönem(3 ay) sonra düzelterek uzun dönem dengesine ulaşacaktır.

Tablo 7: Model 1 Kısa Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken D(ROASA)

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t	P
C	-2.764160	0.186478	-14.82302	0.0000
D(ROASA(-1))	0.197583	0.069339	2.849502	0.0103
D(ROASA(-2))	-0.192537	0.064179	-3.000014	0.0074
D(OZK2)	-0.000429	0.000725	-0.591720	0.5610
D(TKPKRD)	-0.068276	0.047014	-1.452260	0.1627
D(TKPKRD(-1))	-0.277176	0.048058	-5.767546	0.0000
D(HHI)	11.28018	1.312564	8.594004	0.0000
D(HHI(-1))	-6.393792	1.524025	-4.195332	0.0005
D(FAIZDGASA)	-0.308735	0.099515	-3.102414	0.0059
D(FAIZGASA)	0.204718	0.066296	3.087939	0.0061
D(GROWTH)	0.012542	0.002350	5.337340	0.0000
D(GROWTH(-1))	-0.025357	0.002832	-8.952392	0.0000
D(GROWTH(-2))	-0.014181	0.002383	-5.949613	0.0000
D(REELKUR)	0.002917	0.000763	3.821305	0.0012
D(REELKUR(-1))	-0.002029	0.000799	-2.540774	0.0199
D(REELKUR(-2))	0.002756	0.000824	3.346962	0.0034
DUMMY2	0.183939	0.023288	7.898483	0.0000
CointEq(-1)*	-1.063949	0.071773	-14.82379	0.0000
Düzeltilmiş R-kare	0.892630	Durbin-Watson	2.090095	
F	22.02847			
P	0.000000			

4.2. Model 2 Ampirik Bulgular

Bu kez ROESA bağımlı değişken, OZK2, TKPKRD, HHI, FAIZDGASA, FAIZGASA, GROWTH, REELKUR bağımsız değişkenler olmak üzere ARDL (p,q1,q2,q3) model tahmini için maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak alınarak sınırsız sabitli ve trendsiz hata düzeltme modeli(Case 3) üzerinden olası 49152 model arasından en iyisine Schwarz kriterine (SIC) göre karar verilerek ARDL (2, 2, 2, 0, 2, 2, 3, 3) modeli elde edilmiştir. Model tahmin sonuçları aşağıda tablo halinde görülmektedir.

Tablo 8: ARDL (2, 2, 2, 0, 2, 2, 3, 3) Modelinin Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t	P
ROESA(-1)	0.251290	0.137480	1.827833	0.0833
ROESA(-2)	-0.202101	0.103051	-1.961171	0.0647
OZK2	0.005400	0.011870	0.454917	0.6543
OZK2(-1)	0.055373	0.018139	3.052771	0.0065
OZK2(-2)	-0.400690	0.155874	-2.570597	0.0187
TKPKRD	-1.299262	0.605894	-2.144370	0.0451
TKPKRD(-1)	0.201995	0.749050	0.269668	0.7903
TKPKRD(-2)	2.293121	0.558128	4.108593	0.0006

HHI	66.26686	16.95218	3.909047	0.0009
FAIZDGASA	-2.431984	1.678831	-1.448617	0.1637
FAIZDGASA(-1)	-4.511199	1.243994	-3.626382	0.0018
FAIZDGASA(-2)	3.001393	1.349043	2.224831	0.0384
FAIZGASA	1.947397	0.713691	2.728626	0.0133
FAIZGASA(-1)	4.514547	0.953799	4.733225	0.0001
FAIZGASA(-2)	-1.684768	0.797230	-2.113279	0.0480
GROWTH	0.103743	0.032350	3.206894	0.0046
GROWTH(-1)	0.003769	0.030398	0.123972	0.9026
GROWTH(-2)	0.068582	0.027044	2.535986	0.0201
GROWTH(-3)	0.099017	0.028478	3.476945	0.0025
REELKUR	0.013435	0.009535	1.409031	0.1750
REELKUR(-1)	-0.006141	0.011127	-0.551877	0.5875
REELKUR(-2)	0.036011	0.013451	2.677133	0.0149
REELKUR(-3)	-0.020310	0.010982	-1.849406	0.0800
DUMMY2	1.381982	0.405518	3.407941	0.0030
C	-7.619037	1.869033	-4.076459	0.0006
$\overline{R^2}$	0.936469	Durbin-Watson	1.796311	
F	27.40982			
P	0.000000			

Tanı testleri:

Serisel Korelasyon(Breush-Godfrey): F= 0,19 (P = 0,93)

Model Spesifikasyonu (Ramsey-RESET): F = 0,52 (P = 0,60)

Normallik (Jarque-Bera): JB=0,93 (P=0,62)

Değişen Varyans (Breush – Pagan- Godfrey): F = 1,13 (P = 0,39)

Yukarda görülen model tahmin sonuçlarına göre, %10 yanılma düzeyi için tüm katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olduğu, ayrıca yapılan tanı testleri sonucu modelde herhangi bir serisel korelasyon, değişen varyans, spesifikasyon ve normallik sorunlarının olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca CUSUM test ve CUSUM-kare test sonuçlarına göre tahmin edilen parametrelerin istikrarlı olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 9’da değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmak için yapılan sınır testi sonuçları görülmektedir.

Tablo 9: Model 2 F-sınır Testi

H0:Eşbütünleşme yoktur

		α	I(0)	I(1)
			Asymptotic: n=1000	
F	13.23013	10%	2.03	3.13
K	7	5%	2.32	3.5
		2.5%	2.6	3.84
		1%	2.96	4.26

Gerçek Örneklem Büyükülüğü	44	Finite Sample: n=45		
		10%	2.238	3.461
		5%	2.643	4.004
		1%	3.595	5.225
		Finite Sample: n=40		
		10%	2.26	3.534
		5%	2.676	4.13
		1%	3.644	5.464
t	-7.064678	10%	-2.57	-4.23
		5%	-2.86	-4.57
		2.5%	-3.13	-4.85
		1%	-3.43	-5.19

Buna göre, F-Sınır testi için $F= 13,23$ olarak hesaplanmıştır. Bu değer üst kritik değerlerin tüm yanılma düzeyleri için hepsinden büyük olduğundan “eşbütünleşme yoktur” yokluk hipotezi reddedilecektir. Yani değişkenler eşbütünlüktür, ama bu eşbütünlüğün geçerli bir eşbütünlük olup olmadığını koşullu hata düzeltme modeli olarak sınırsız sabitli ve trendsiz model (Case 3) kullanıldığından sınamak gerekmektedir. Bu sınamanın sonucuna göre, yukarıdaki tablonun son bölümünde de görüldüğü gibi $t= -7,06$ olarak hesaplanmıştır. Bu istatistik değeri mutlak değerce tüm yanılma düzeyleri için üst kritik değerin mutlak değerinden büyük olduğundan değişkenler arasındaki eşbütünlük geçerlidir. Bu uzun dönem denge ilişkisine ait tahmin sonuçları da Tablo 10’da gösterilmektedir.

Tablo 10: Model 2 Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ROESA

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t	P
OZK2	-0.357502*	0.183637	-1.946785	0.0665
TKPKRD	1.25772	0.302124	4.162931	0.0005
HHI	69.6951	21.02951	3.314157	0.0036
FAIZDGASA	-4.145714*	2.229249	-1.859691	0.0785
FAIZGASA	5.024316	0.793866	6.328919	0.0000
GROWTH	0.289343	0.052787	5.481358	0.0000
REELKUR	0.024185	0.009281	2.605848	0.0174

*%10’da anlamlı.

Tabloda görülen sonuçlara göre, kredilerde sektörel yoğunlaşma(HHI) ile özkaynak kârlılığı (ROESA) arasında pozitif yönlü güçlü bir ilişki vardır. En yüksek katsayı yoğunlaşma endeksine (HHI) aittir. Sektörel yoğunlaşma Türk bankacılık sektörü özkaynak kârlılığını(ROESA) ciddi oranda artırmaktadır. Bu bulgu da hem Aydın(2019:187) hem de Akbaş’ın(2012:108) bulguları ile tutarlı görünmektedir.

İkinci en yüksek katsayı ise faiz gelirlerine(FAIZGASA) aittir. Bu da göstermektedir ki Türk bankaları uzmanlaştıkları sektörlere kredi vermekle özkaynak kârlılığını yükseltmektedir. Ayrıca faizdışı gelirlerin(FAIZDGASA) negatif yönlü olmasının da bu durumu teyit ettiği düşünülmektedir. Çünkü bu negatif ilişki gelir çeşitlendirmesinin de bankacılık özkaynak kârlılığını artırmadığını göstermektedir. Öte yandan takibe dönüşüm oranı(TKPKRD) ile özkaynak kârlılığı(ROESA) arasındaki pozitif ilişki de yüksek kâr ile yüksek risk anlamına gelmediği yani yüksek kâr ile düşük risk arasında bir değiş-tokuş olduğu düşünülmektedir. Zira, yukarıda da ifade edildiği gibi, eğer sektörel kredi yoğunlaşması ile kredi riski arasındaki ilişki ayrı denklemler ile tespit edilebilmiş olsaydı bu risk ve kârlılık arasındaki değiş-tokuş ilişkisi konusunda bir yorum yapılabilirdi. Burada takipli krediler yükseldikçe özkaynak kârlılığının artması yine kredilendirme faaliyetlerinin artışı ile açıklanabilir. Zira büyüme hızı (GROWTH) ve reelkur da kârlılığı pozitif yönde etkileyen ve bu sonucu destekleyen değişkenlerdir. Büyüme hızı ekonomideki iyileşmeyi yansıtırken reel kur TL'nin değer kaybetmesiyle ihracat mallarının ucuzlamasını ve ihracatın artmasını yansıtmaktadır. Katsayısı küçük(-0,35) olmasına karşın özkaynak oranının(OZK2) artmasıyla özkaynak kârlılığının(ROESA) azalmasını ise ekonomideki kötü gidiş halinde risklerin yükselmesinin kaynak dağılımını olumsuz etkilemesiyle açıklanabilir. Bu arada, özkaynak oranı ya da bir diğer deyişle sermaye yeterlilik rasyosu (OZK2) ile özkaynak kârlılığı (ROESA) arasındaki negatif ilişki Tabak ve diğerlerinin(2012:9) bulguları ile aynı yöndedir.

Aşağıda hata düzeltme modeline ait kısa dönem regresyon sonuçları görülmektedir ve hata düzeltme katsayısı $CointEq(-1) = -0,95$ olarak hesaplanmıştır. Yukarıda da söylendiği gibi, hata düzeltme mekanizmasının çalışması için bu katsayının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Katsayı beklenildiği gibi, negatif olmakla beraber katsayıya ait $t = -12,3$ olarak hesaplanmıştır. Bu hata düzeltme katsayısı, t-sınır testi sonuçlarına göre de istatistiksel olarak anlamlıdır ve kısa dönemde oluşacak dengeden sapmalar $1/0,95 = 1,05$ dönem (3 ay) sonra düzelterek uzun dönem dengesine ulaşılacaktır.

Tablo 11: Model 2 Kısa Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: D(ROESA)

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t	P
C	-7.619037	0.630264	-12.08864	0.0000
D(ROESA(-1))	0.202101	0.068317	2.958282	0.0081
D(OZK2)	0.005400	0.007807	0.691698	0.4975
D(OZK2(-1))	0.400690	0.032516	12.32279	0.0000
D(TKPKRD)	-1.299262	0.380547	-3.414194	0.0029
D(TKPKRD(-1))	-2.293121	0.391276	-5.860630	0.0000
D(FAIZDGASA)	-2.431984	0.998586	-2.435427	0.0249
D(FAIZDGASA(-1))	-3.001393	0.955582	-3.140907	0.0054
D(FAIZGASA)	1.947397	0.524721	3.711297	0.0015
D(FAIZGASA(-1))	1.684768	0.600138	2.807302	0.0112
D(GROWTH)	0.103743	0.018144	5.717844	0.0000
D(GROWTH(-1))	-0.167599	0.025387	-6.601897	0.0000
D(GROWTH(-2))	-0.099017	0.019509	-5.075486	0.0001
D(REELKUR)	0.013435	0.006226	2.157911	0.0439
D(REELKUR(-1))	-0.015701	0.006697	-2.344449	0.0301
D(REELKUR(-2))	0.020310	0.006288	3.230126	0.0044
DUMMY2	1.381982	0.192389	7.183275	0.0000

CointEq(-1)*	-0.950811	0.079005	-12.03474	0.0000
R^2	0.862960	Durbin-Watson		1.796311
F	16.92806			
P	0.000000			

4.3. Model 3 Ampirik Bulgular

Ayrıca takipli krediler/toplam krediler oranı yerine aktif kalitesini gösteren bir başka değişken olan toplam krediler/toplam aktifler oranı ile de model elde edilmiş olup F ve t sınır testlerine göre ROASA, KRDAKT, OZK2, HHI, FAIZDGA, FAIZGA, GROWTH ve REELKUR değişkenleri eşbütünleşiktir. Aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi, uzun dönemde sektörel kredi yoğunlaşması ile aktif kârlılığı (ROASA) arasında yine istatistiki olarak anlamlı pozitif yönde güçlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 12: Model 3 Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ROASA

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t	P
KRDAKT	-0.025476	0.005180	-4.918565	0.0002
OZK2	0.008549	0.003160	2.705407	0.0171
HHI	22.64070	4.811869	4.705178	0.0003
FAIZDGA	-0.996470	0.181789	-5.481479	0.0001
FAIZGA	0.445497	0.077206	5.770234	0.0000
GROWTH	0.016446	0.006083	2.703525	0.0171
REELKUR	0.003364	0.001112	3.024663	0.0091

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bankalar sistemik öneme sahip kurumlardır. Ama özellikle finansal aktiflerinin %83'ünün bankalardan oluştuğu Türkiye gibi banka temelli ekonomilerde daha da önemlidir. Ana faaliyet konusu kredilerde sektörel yoğunlaşma tercihi banka kârlılığını da finansal istikrarı da etkiler. Dolayısıyla sektörel kredi yoğunlaşması ile kârlılık arasındaki ilişkinin de analiz edilmesi gerekmektedir.

Bu doğrultuda, bu çalışmada 2007-2018 döneminde Türk bankacılık sektörünün performansını gösteren kârlılık oranları (ROA ve ROE) ile sektörel kredi yoğunlaşması (HHI) arasındaki ilişki sınır eşbütünleşme testi tekniği olarak da tanımlanan otoregresif dağıtılmış gecikme (Auto-Regresive Distributed Lag-ARDL) yöntemiyle incelenmiştir. Buna göre, sektörel kredi yoğunlaşması ile kârlılık oranları arasında uzun dönemde pozitif yönde güçlü bir ilişki tespit edilmiştir. Yani sektörel kredi yoğunlaşması Türk bankalarının performansını yükseltmektedir. Çünkü bankalar uzmanlaştıkları alan ya da sektörler için kredi vermekle kredi izleme(monitöring) maliyetlerini düşürmektedir. Ayrıca bankaların asıl olarak geleneksel faaliyetlerinden yani kredilerden gelir sağladığı, kâr ettiği anlaşılmaktadır. Zira faiz gelirleri kârlılığı pozitif yönde etkilerken faiz dışı gelirler (ve dolayısıyla gelir çeşitlendirmesi) negatif yönde etkilemektedir. Özkaynak rasyosu ile aktif kârlılığı arasında pozitif, özkaynak kârlılığı arasında ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Makroekonomik performansın en iyi göstergelerinden biri olan büyüme oranındaki pozitif gelişmelerin faiz gelirlerini ve

dolayısıyla hem aktif kârlılığını hem de özkaynak kârlılığını pozitif yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Sektörel kredi yoğunlaşması ve kârlılık ilişkisini analiz eden çalışmaların az sayıda olması, bu çalışmanın tüm bankacılık sektörü verilerinin ARDL yöntemi ile analiz edilmesi nedeniyle iktisadi yazına bir katkı sunması beklenmektedir.

KAYNAKLAR :

- Abreu, M., and Mendes, V. (2001). Commercial bank interest margins and profitability: evidence for some EU countries. In Pan-European Conference Jointly Organised by the IEFS-UK & University of Macedonia Economic & Social Sciences, Thessaloniki, Greece, May (pp. 17-20).
- Acharya, V. V., Saunders, A., and Hasan, I. (2002). “The effects of focus and diversification on bank risk and return: evidence from individual bank loan portfolios”. Web: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1294605 , erişim tarihi 09.12.2019.
- Acharya, V.V., Iftekhar, H. and Saunders, A. (2004). “Should Banks Be Diversified: Evidence Individual Loan Portfolios. BIS Working Paper, no:118.
- Akbaş, H. E. (2012). Banka Kârlılığının Belirleyici Etkenleri: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Bir İnceleme-Determinants Of Bank Profitability: An Investigation On Turkish Banking Sector. *Öneri Dergisi*, 10(37), 103-110.
- Albulescu, C. T. (2015). Banks’ profitability and financial soundness indicators: A macro-level investigation in emerging countries. *Procedia economics and finance*, 23(2015), 203-209.
- Alper, D. ve Anbar, A. (2011). Bank specific and macroeconomic determinants of commercial bank profitability: Empirical evidence from Turkey. *Business and economics research journal*, 2(2), 139-152.
- Ata, H. A. (2009). Kriz Sonrası Türkiye’de Mevduat Bankaları Kârlılığına Etki Eden Faktörler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 10(2), 137-151.
- Aydın, Y. (2019). Türk Bankacılık Sektöründe Karlılığı Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi ile İncelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), 181-189.
- BDDK (2020). Aylık Bülten. Web: <https://www.bddk.org.tr/Veriler/Aylik-Bulten/12>
- Behr, A., Kamp, A., Memmel, C., and Pflingsten, A. (2007). “Diversification and the banks' risk-return-characteristics: Evidence from loan portfolios of German banks”.
- Bikker, J. A., and Haaf, K. (2002). Measures of competition and concentration in the banking industry: a review of the literature. *Economic & Financial Modelling*, 9(2), 53-98.
- Căpraru, B., and Ilnatov, I. (2014). Banks’ profitability in selected Central and Eastern European countries. *Procedia Economics and Finance*, 16(0), 587-591.
- Chen, Y., Wei, X., Zhang, L., and Shi, Y. (2013). “Sectoral diversification and the banks’ return and risk: Evidence from Chinese listed commercial banks”. *Procedia Computer Science*, 18, 1737-1746.
- Coşkun, M. N., Ardor, H. N., Çermikli, A. H., Eryugur, H. O., Öztürk, F., Tokatlıoğlu, İ., ... ve Dağlaroğlu, T. (2012). *Türkiye’de bankacılık sektörü piyasa yapısı, firma davranışları ve rekabet analizi*. TBB yayını:280.İstanbul, 52-68,142-180.
- Dağıdır, C. (2010). Türk Bankacılık Sektöründe Karlılık Ve Makro Ekonomik Değişkenlerle İlişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 25-33.
- Deng, S. E., Elyasiani, E., ve Mao, C. X. (2007). “Diversification and the cost of debt of bank holding companies”. *Journal of Banking & Finance*, 31(8), 2453-2473.
- Diamond, D. W. (1984). “Financial intermediation and delegated monitoring”. *The review of economic studies*, 51(3), 393-414.

- Gönenç, H. ve Kılıçhan, B.(2004). “Kredi Portföy Çeşitlendirmesinin Banka Performansı Üzerine Etkileri”. *Bankacılar Dergisi*, sayı 49, 53-66.
- Hayden, E., Porath,D. and Westernhagen, N.V.(2007).”Does Diversification Improve The Performance Of German Banks? Evidence From Individual Bank Loan Portfolios”. *Journal of Financial Services Research* 32.3, 123-140.
- Lin, J. R., Chung, H., Hsieh, M. H., and Wu, S. (2012). The determinants of interest margins and their effect on bank diversification: Evidence from Asian banks. *Journal of Financial Stability*, 8(2), 96-106.
- Mercieca, S., Schaeck, K., ve Wolfe, S.(2007).” Small European banks: Benefits from diversification?”. *Journal of Banking & Finance*, 31(7), 1975-1998.
- Mert, M. ve Çağlar, A.E. (2019). Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Narayan, P. K. (2005). “The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests”. *Applied economics*, 37(17), 1979-1990.
- Narayan, P. K., ve Narayan, S. (2005). “Estimating income and price elasticities of imports for Fiji in a cointegration framework”. *Economic Modelling*, 22(3), 423-438.
- Narayan, P. K., ve Smyth, R. (2006). “What determines migration flows from low-income to high-income countries? An empirical investigation of fiji–Us migration 1972–2001”. *Contemporary Economic Policy*, 24(2), 332-342.
- Nkoro, E., ve Uko, A. K. (2016). “Autoregressive Distributed Lag (ARDL) cointegration technique: application and interpretation”. *Journal of Statistical and Econometric Methods*, 5(4), 63-91.
- Okuyan, H. A., ve Karataş, Y. (2017). Türk Bankacılık Sektörünün Kârlılık Analizi. *Ege Academic Review*, 17(3).
- Özdamar, G. (2015). “Türkiye Ekonomisinde Döviz Kuru Geçiş Etkisi: Ardl-Sınır Testi Yaklaşımı Bulguları”. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(32), 66-97.
- Pamuk, M., ve Bektaş, H. (2014). “Türkiye’de eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı”. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2).
- Pan, Q., and Pan, M. (2014). The impact of macro factors on the profitability of china’s commercial banks in the decade after WTO Accession. *Open Journal of Social Sciences*, 2(9), 64-69.
- Pesaran, M. H., ve Shin, Y. (1998). “An autoregressive distributed-lag modelling approach to cointegration analysis”. *Econometric Society Monographs*, 31, 371-413.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., and Smith, R. J. (2001). “Bounds testing approaches to the analysis of level relationships”. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Reis, Ş. G., Kılıç, Y., ve Buğan, M. F. (2016). Banka Karlılığını Etkileyen Faktörler: Türkiye Örneği. *Journal of Accounting & Finance*, (72).
- Stiroh, K.J., and Rumble, A. (2006).”The Dark Side Of Diversification: The Case of US financial holding companies”. *Journal of Banking & Finance* 30.8, 2131-2161.
- Tabak, B.M.,Fazio, D.M. and Cajueiro, D.O(2011).” The Effects of Loan Portfolio Concentration on Brazilian Banks’ Return and Risk”. *Journal of Banking and Finance*, vol.35,issue:11, 3065-3076.
- Taşkın, F. D. (2011). Türkiye’de ticari bankaların performansını etkileyen faktörler. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 289-298.
- TBB. Türkiye’de Bankacılık Sektörü 2011-2015 Aralık, Web:<https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/2453>
- TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019), Temel Ekonomik Göstergeler. Web: <http://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1542268521132-a9825b93-fa4c> adresinden 13.07.2019’da alınmıştır.
- Türkmen, S.Y. and Yiğit, İ.(2012). “Diversification in Banking and Its Effects on Bank Performance:Evidence from Turkey”. *American Internation Journal of Contemporary Research*, Vol.2, no:12, 111-115.

AZƏRBAYCAN ZİYALILARI TƏRBİYƏDƏ SOSIAL MÜHİTİN ROLU HAQQINDA (XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Tamilla VAHABOVA ƏHMƏD Qızı
ADPU

XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşamış demokratik fikirli Azərbaycan ziyalılarının fikirləri şərh olunur. Göstərilir ki, bu dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş maarifçilərimiz gənc nəslin kamil şəxsiyyət kimi yetişməsində sosial mühitin roluna xüsusi önəm verirdilər. Ona görə də onlar öz vətənlərində ictimai mühitin saflaşması uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparırdılar.

Açar sözlər: XIX əsr, XX əsrin əvvəlləri, Azərbaycan maarifçiləri, sosial mühit, ictimai-pedaqoji fikir, maarifçilik

Ключевые слова: XIX век, азербайджанские педагоги, социальное среда, социально-педагогические идеи, просвещение

Keywords: XIX century, Azerbaijani teachers, religious education, social and pedagogical ideas, education

Haqqında danışdığımız zaman kəsimindəki fikir fədailərimizi narahat edən yalnız mənsub olduqları xalqın ailə mühitindəki dözülməz, namünasib tərbiyə üsulu və metodları deyildi. Onlar sosial mühitin də tərbiyə problemində acınacaqlı, fəla-kətli, zavallı vəziyyətdə olduğunu dönə-dönə xatırladı, onun səbəb və nəticələrinə qarşı coşqun enerji ilə mübarizə aparırdılar. Onlar car çəkib bəyan edirdilər ki, gənc nəsli müasir ruhda, müasir dünyagörüşdə tərbiyə etmək kimi taleyüklü, zamanın tələbinə müvafiq bir məsələni həll etməkdən ötrü sosial mühitin nöqsanlarını aradan qaldırmaq, münbit, əlverişli, təkmil ictimai tərbiyə atmosferi yaratmaq lazımdır. Bu məqsədlə onlar mütərəqqi ictimai tərbiyəyə mane olan fəsad və əngəlləri nəzərə çatdırır, bunları aradan qaldırmaq üçün çıxış yolları təklif edirdilər. Əlbəttə, həmin əngəl və maneələrdən ən mühüm olanı despotizm, yuxarıların aşağılar üzərində hökm-fərmalığı, zülmü və fanatizm idi.

M.F.Axundov İrənin timsalında göstərirdi ki, despot zülmünün təsiri, həmçinin üləmə fanatizminin zoru islam aləminin zəifliyinə bəis olub, “qabiliyyətini künd edib”, “cövhəri-əqlini paslandırır”, onu rəzalətə, zillətə, riyakarlığa, məkrə, cəhalətə düşür edib. Azad fikir söyləmək, müstəqil şəxsiyyət olmaq, sərbəst düşüncə və ağıla yiyələnmək imkanından məhrum edib. Əlbəttə, belə bir cəmiyyətdə azad, faydalı və normal tərbiyədən, layiqli vətəndaş olmaqdan söhbət gedə bilməz. Ölkə vətəndaşları bu despotizm və fanatizm qaranlığında yalnız fiziki iş görə bilən, lakin müstəqil fikir yürütməkdən məhrum, iradəsiz iş heyvanları kimi tərbiyə olunurlar. M.F.Axundov öz baxışlarını bu şəkildə əsaslandırır: “Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə azadlıq verməsə və onları ata-babanın və övlətinin qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməməyə məcbur edərsə, bu surətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir vermədən görən

avtomat olarlar və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanarlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar...” (2, 239)

M.Şahtaxtlı da sələfinin baxışlarına şərik çıxırdı. O da israr edirdi ki, demokratik tərbiyə mühiti yaratmaq, sosial gerçəkliyi ideya-mənəvi cəhətdən saflaşdırmaq üçün zülmə, monarxiyaya əsaslanan tək hakimiyyətliyə, həmçinin ruhanilərin haki-miyyətin idarə olunmasındakı təsiredici nüfuzuna son qoymaq, seçki və qanunlarla idarə olunan demokratik hökumət, idarəetmə sistemi, dünyəvi dövlət yaratmaq, dini dövlətdən ayırmaq, ruhaniləri hakimiyyətin idarə edilmə sistemindən uzaqlaşdırmaq lazımdır. M.Şahtaxtlı bu münasibətlə yazırdı: “Dünyəvi bir hökumətin nəzarəti altında ölkə xalqın nümayəndələri tərəfindən yaradılmış qanunlarla idarə olunmalıdır. Ruhani qanunlarının idarə nümayəndələri öz siyasi və hüquqi səlahiyyətlərini dövlət tərəfindən təşkil edilmiş, dini əsası olmayan hakimiyyətlərə verməlidirlər.” (13, 49)

“Şərqi-rus” naşiri islam mühitində geniş məşabətdə müasir tərbiyəyə mane olan ikinci mühüm faktor kimi insanların özünün xarakterindəki mənfi xüsusiyyətləri göstərir. Söyləyir ki, paxıllıq, həsəd, bədxahlıq, bədbinlik və s. neqativ, qeyri-insani xüsusiyyətlər müsəlmanların qanına hopmuş, həm də bu xüsusiyyətlər neqativ tərbiyə, üsulu və nümunə yolu ilə nəsil-dənəsilə ötürülməkdədir. Ona görə də “biz öz xoşbəxtliyimizi həmcinsi-mizin rifah və səadətində yox, bəlkə, onu çürütməkdə, müzməhil etməkdə ararız. Bizdə hübbi-vətən yerinə bügzi-vətən, millətə dostluq əvəzinə öz millətimizə düşmənçilik var”. (13, 113) Belə bir ictimai qüsur nəticədə böyüməkdə olan nəsle də sirayət edir və mütərəqqi tərbiyəyə ciddi zərbə vurur.

N.Nərimanov bir sıra yazılarında, o cümlədən “Həyat” qəzetində (1906, 14 iyul) dərc olunan “Həftə fəryadı” məqaləsində müsəlman cəmiyyətlərində mövcud olan və sələflərdən xələflərə ötürülən acınacaqlı tərbiyə mühitinin törətdiyi rəzalət-ləri, bədbəxtlikləri açıqlayır, bunun faciəli səbəb və nəticələrini şərh edirdi. Müəllif ürək ağrısı ilə onu da əlavə edirdi ki, biz indiki camaatdan yaxşı bir şey gözləyə bilmədiyimiz kimi bu camaatın tərbiyəsindən çıxmış, gələcək ictimai toplumu təşkil edəcək övladlardan da heç nə gözləyə bilmərik. Madam ki, onlar belə bir kəsəsalətli, qaranlıq mühitdə, həm də yarıtılmaz bir tərbiyə görmüşlər onlardan nə gözləmək olar? “Biz doğrusu, hal-hazırda həyatını “sürükləyən” camaatdan bir şey gözləmiriz.” Bunların tərbiyəsilə böyüyüb axırda camaatın üzvü və hətta pişvaz olanlara da böyük ümidlər bağlamırız. Özləri nə edirlər, nə etmişlər ki, “bunların vasitəsilə tərbiyə alanlar da bir hümmət, bir qeyrət, bir həmiyyət göstərələr.” (111, 308)

“Nadanlıq” (1894) N.Nərimanov müsəlman ictimai mühitində tərbiyə alıb quldura, qoçuya çevrilən, maarifə, humanizmə, yeniliyə düşmən olan nadan, vəhşi insanların bədii obrazını yaradır. Bununla xalqı oyatmaq, onda mövcud tərbiyə mühitindən uzaqlaşmaq meylə yaratmaq məqsədi güdür.

C.Məmmədquluzadə gözünü ömründə “birincə dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq” görür. O qaranlıq dünya ki, ilk dəfə gözünü açıb baxanda, qulağını açıb eşidəndə valideynini, qohum-əqrəbasını, qonşularını, cəmi vətəndaşları həmişə namaz üstə, itaətdə görüb. Bu kor-koranə, ifrat, mövhumat həddinə çatmış itaət təkcə Allaha münasibətdə deyil, vəzifəliyə, rəislərə, ixtiyarlılara qarşı münasibətdə də özünü göstərmiş (8, 95-97). Mirzə Cəlilin rəmzi tərbiyəçi və ifşaçı obrazı olan Molla Nəsrəddin də sözünün kəsəri, əlinin dəyənəyi ilə müsəlman mühitindəki qaranlığa, bu qaranlığın nöqsanlarına qarşı mübarizə ideyası ilə meydana atılıb. O mühitdə ki, heç kəs ağıllı, düzgün sözlə qulaq asmağı xoşlamayıb “qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə”(7, 7). Əslində ədib burada müsəlman cəmiyyətinin tərbiyə atributlarını sayır və göstərir ki, bax, müsəlmanlar bu cür, bu əməl və məşğuliyyətlərlə tərbiyə olunurlar. Onların fərdi həyatdan ictimai mühitə uzanan tərbiyə yolu bu cür cahilanə əməllərlə müşayiət olunur.

1904-cü ildə (18 iyun) “Şərqi-rus” qəzeti vasitəsilə oxuculara çatdırılan “Diqqət etməli” məqaləsində Mirzə Cəlil maraqlı və tipik bir mənzərəni təsvir edir. Göstərir ki, mən tez-tez Tiflisdə müsəlman qəbiristanlığının yanından keçirəm. Burada müsəlmanların balaca uşaqları ilə “saqqallı uşaqları” (yəni böyükləri) bir-birinə qarışıb “qism-qism oyunlar oynayır”, bəzən də yoldan gəlib keçənlərə sataşır-lar. Bunların başqa məşğuliyyəti yoxdur. Kiçiklər oyunları, başqalarına sataşmağı “saqqallı uşaqlar”dan öyrənirlər. Müəllif demək istəyir ki, müsəlman mühitində tərbiyə sistemində varislik xətti bu cür neqativ məcrə ilə axıb gedir və nəsil-dən-nəsilə ötürülür.

“Molla Nəsrəddin”çi şair M.Ə.Sabirin ilk dəfə həmin jurnalın səhifələrində oxuculara çatdırılan “Amalımız, əfkarımız ifnayı vətəndir” (1907, №10), “Qorxuram” (1907, №33), “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?” (1910, №2), “Bir bölük boşboğazıq, heyvərəlik adətımız” (1910, №14) və s. şeirlərində müsəlmanların xarakteri, istər fərdi mənada naqislikləri, mürəcə səciyyələri, istərsə də ümumi anlamda, bir ictimai toplum olaraq antiinsani, antimilliy, antibəşəri hiss, əməl və davranışları, onlarda vətən və vətəndaş qeyrətinin olmaması öz bədii təcəssümünü tapır. Bu qorxunc hal, hiss və rəftarın dünyaya göz açan körpələrin böyüdükcə və öz sələflərinin yaşadığı mühiti gördükcə onların tərbiyəsinə, həyata baxışlarına da hopduğunu şair inandırıcı ştrixlərlə verir. Bir növ müsəlman cəmiyyətinin tərbiyə mühitinə güzgü tutur.

Digər bir “Molla Nəsrəddin”çi qələm sahibi “Biz də vaxta görə çalışaq” (“Şərqi-rus”, 1904, 28, 29 avqust, 2 sentyabr) məqaləsində müsəlmanlar arasında mövcud olan mühüm bir problemə – tərbiyə və davranışda saxta, düşüncəsiz təqlid probleminə toxunur. Qeyd edir ki, indi bəzi müsəlmanlar özlərini müasir, ədəbli, nəzakətli göstərməkdən ötrü avropalıları saxta, yöndəmsiz və gülünc şəkildə təqlid edir, həm məişətlərini, ev şəraitlərini, qiyafələrini, həm də danışıqlarını, maarifə, təhsilə, tərbiyə münasibətlərini avropasayağı şəkllə salmaq istəyirlər. Lakin

bu iş təbii yolla deyil “meymuncasına” təqlidə əsaslandığından səmərə vermir. Əksinə həmin ailələrdəki uşaqların, hətta kənar insanların tərbiyəsinə də mənfi təsir göstərir. Ömər Faiq bildirir ki, bu cür əllamə təqlidçiliklə məşğul olmaq əvəzinə “bizlərin əsl həyatına, milli bəqamıza səbəb olacaq çürük qafamızı, kifli beynimizi, yaşlanmış fikrimizi, zəhərli adətlərimizi, meymunca təqlidimizi” dəyişdirsək, islah etsək, daha yaxşı olar (10, 74).

Böyük mütəfəkkir Ə.Hüseynzadə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəni-pedaqoji və ictimai gerçəkliyində yaranan təqlidçilik meylini, onu kor-koranə şəkildə tətbiq etmək istəyini tənqid edirdi. Problemə daha geniş müstəvidə baxan Əli bəy həm mühafizəkarları, köhnəpərəstləri, həm də ifrat avropapərəstləri, səbatsız təqlidçiləri obyektiv sosial tərbiyə, milli mövqe platformasından tənqid edirdi. Hər iki məfkurə tərəfdarlarının ifrata vardıklarını, müasir dövrün tələbləri ilə milli-etnik ictimai şüuru, ənənəni uzlaşdırma bilməmələrini diqqətə çatdırırdı. Bunun nəticədə millətin geniş mənada məqsədəuyğun tərbiyəsinə zərər vurduğunu söyləyirdi. Əli bəy qüsurları, kəsirləri dolğun şərh etməklə tərbiyə və tərəqqi yolunun istiqamətini, onu hansı kontekstdə aparmağın zərurətini, başqa sözlə, çıxış yolunu da göstərirdi: “Mötədil tərəqqipərvəranidən bulunacağımız cəhətlə sağımızda və solumuzda duran iki böyük firqə ilə mübarizəyə məcbur olacağıız. Sağımızda duranlar firqeyi-mühafizəkarandır ki, hər növ tazə və cədid şeylərdən və işlərdən həzər edib insanları ələtdəvam bir nöqtədə saxlamaq xəyalındadırlar. Bunlar daima xalqın iləriləməsinə sədd çəkirlər. Solumuzda duranlar isə rəqiblərimizi kor-koranəyə təqlid edərək birdən-birə sıçramaq, özlərini qorxulu girdablara, uçurumlara atmaq istəyirlər! Hər iki tərəfdən əlhəzər! Birincilər dini-mübini-islamın ruhuna vaqif olmayaraq öz zövq və həvəslərinə müvafiq bir halətdə qaldığını xəyal edirlər. İkincilər isə zənn edirlər ki, islamda mədəniyyətə, tərəqqi və təkamülə xidmət edəcək bir şey yoxdur. Avropa cəhətindən əsən bütün yellər, hətta zəhərli yellər belə şəfabəxşdir. Bunlar bütün şu maddiyunluğun, dəhriyunluğun, iştirakiyunluğun mahiyyətlərinə özləri belə agah olmadan bu təriqəti-fəlsəfiyyələri nəşrə çalışıyorlar!.. Nə böyük yanlışlıq!.. Biz isə türk, müsəlman və rus rəiyyəti bulduğumuz üçün türklük və islam dairəsində və rus dövlətinin şərait-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istəriz. Biz arzu edəriz ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyolar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlman irtidad ediyolar, firəngləşiyolar deyilməsin! Türkün istidad edib firəngləşməsi, firənglərin ya mürtədlərin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk və müsəlman tərəqqisi demək deyildir!..” (5, 34-35)

Göründüyü kimi, ideoloq tərbiyəçi haqlı olaraq tərbiyəni qlobal mənada zamanın, ictimai, siyasi, pedaqoji və milli həyatın tələblərini nəzərə almaqla aparmağı zəruri bir şərt kimi irəli sürür.

Əsrlər boyunca ümumislam, o cümlədən Azərbaycan ictimai mühitini total şəkildə saran “yəş gətirici”, qorxunc bir tərbiyə fəlsəfəsi mövcud olmuşdur. Bu fəlsəfə fəlakətli bir tərbiyə aktı kimi zehinləri, düşüncələri, psixologiyaları o dərəcədə zəhərləmişdir ki, “asari-tərəqqi və intibah” zamanında da onun xofu beyinlərdən çıxmırdı. Bu, müsəlman ictimai şüurunu kütləvi şəkildə buxovlayan “Canım, müsəlmandan adam olmaz” – tərbiyə düsturu idi. Bu düsturun fəlsəfəsi əsrdən əsrə, nəsildən nəsle hər kəs tərəfindən deyilmiş, təkrar edilmiş, nəticədə şüurlara hakim kəsilərək cəmiyyətin ovqatında özünə inamsızlıq, passivlik, ətalət, süstlük yaratmışdı. M.Ə.Rəsulzadə “Bəsirət gərəkdir” (“Bəsirət”, 1914, 12 aprel) sərlövhəli mətbu məqaləsində həmin tərbiyə düsturu və fəlsəfəsinin mahiyyətini, onun bizim cəmiyyətə vurduğu mənəvi, ruhi, psixoloji zərəri dolğun şəkildə şərh edir. Qeyd edir ki, islam aləmində “münəvvər, mütədəyyin, molla, tacir, kəsəbə, əsnaf – hər kəs” bu fəlsəfənin əsiridir. “Canım müsəlmandan adam olmaz”, yaxud bir hərəkət etmə, mübarizə aparma, irəliyə baxma, qabağa getməyi düşünmə, bunu bacarmazsan, çünki “müsəlmançılıqdır” inamı bir təkəkkür tərzini kimi hamının beyninə yeridilmişdir. Yəni müsəlmanlar öz sələfləri tərəfindən belə bir tərbiyə atmosferinin əsirinə, girovuna çevrilmişlər. İndi əsas problem bu tərbiyə sistemini dağıtmaq, onun xofunu şüurlardan silib atmaqdır. Bu, bizim ruhumuzun xəstəliyidir. İşlərimizin düzəlməsi, tərəqqisi üçün hökmən ən əvvəl ruhumuzun bu xəstəliyini müalicə etməliyik. M.Ə.Rəsulzadə qətiyyətlə bildirir ki, böyük bəlaya çevrilmiş belə bir sosial tərbiyə fəlsəfəsini yox etmədən, vətəndaşlarda özünə inam yaratmadan, bizim mübarizə aparıb nəyəyə nail olmağımız, tərəqqi tapmağımız mümkün deyil. Müəllif çıxış yolunu bu cür müəyyənləşdirir: “Hər şeydən əvvəl, özümüzü öyrənməliyiz. Kimiz, nə millətiz, haradan gəlmişiz. Özümüz nə, mahiyyətimiz nə olduğunu bilməliyiz. Sonra da bilməliyiz ki, biz heç də həyatdan qəti ümid etmiş bədbəxtlər deyiliz. Biləks, anlamalıyıq ki, böyük tarixə malikiz. Tarixdə parlaq günlərimiz olmuş. Qafalarımıza soxmalıyıq ki, “müsəlman adamdır. Müsəlman adam da olar və hər vaxt da adam olmaq istedadındadır...” Bunun üçün də, hər şeydən əvvəl, münəvvər qismimiz birləşməli, bəsirətə gəlməli, öhdəsinə düşən böyük vəzifəni və onun ifasındakı qüsurun böyük məsuliyyətini xatirinə gətirməlidir” (12, 321).

Q.R.Mirzəzadə də millətin düşdüyü vəziyyətin aynası kimi qələmə aldığı, milləti oyanmağa çağırdığı “Ayineyi millət. Oyanız qardaşlar” əsərində islam tərbiyə mühitinin ağlamalı, rəzil və səfil günə düşdüyünü ürək ağrısı ilə təsvir edir. “Qəddarların bizə çəkirdikləri cövrü-cəfanın”, başımıza yağdırdıqları bəla yağışının (“barani-bəla”) bizi möhnətə, əzaba düşürdüyünü söyləyir. Təəssüflə onu da əlavə edir ki, “biz islamda şayani-heyrət bir hal var. O isə tənəzzülə qarşı son dərəcədə olan eşqimizdir. Pərvanə şöləyi-nara aşiq olub da özünü məhv etdiyi kibi biz də tənəzzül atəşi ilə özümüzü yaxmaqdayız” (9, 16-17). Bunun səbəbi isə bizim itaət, səbr, təvəkkül və təslimiyyət ruhunda tərbiyə olunmağımızdır. Belə bir tərbiyə nəticədə vətən övladlarının gözündə korluq pərdəsi yaradır.

F.Köçərli “Şərqi-rus” (1903, 9, 11 may) qəzeti vasitəsilə xalqın “əhli-mərifət və ərbabi-qələm” sahiblərinə, hünərli və qeyrətli kəslərinə müraciət edərək onları “əqilləri və qələmləri ilə” xalqın tərbiyəsi yolunda çalışmağa çağırırdı. Nəzərə çatdırırdı ki: “Milləti ayıldan və onun ruhani və cismani qüvvələrini hərəkətə gətirən, qəlbini ziyalandırıb, ruhunu tazələndirən gözəl və ali fikirlər, hüsni-tədbirlər, doğru və salamat sözlər və səmimi qəlbədən çıxan avazlar olacaqdır. Hər kəs xeyirxahi-millət isə və bu yolda danışib yazmağa özünü müqtədir bilirsə, hünər və sədaqətini göstərsin” (6, 87).

Əvvəlcə dediyimiz kimi, intibah dövrü milli tərbiyə nəzəriyyəmizdə ailə, məktəb və sosial mühitdəki tərbiyənin əlaqələndirilməsi, uzlaşdırılması mütəmadi olaraq diqqət mərkəzində idi. Y.V.Çəmənəminli də 1914-cü ildə qələmə aldığı “Ana və analıq” pedaqoji traktatının “Analı yetimlər” adlanan 10-cu bölümündə bu məsələyə toxunur. Dərs dediyi bir müsəlman məktəbində on beşə qədər şagirdin intizamsızlığından, heç cür ipə-sapa yatmadıqlarından, “qabalıq, vəhşilik və əxlaqsızlıq” etdiklərindən söhbət açır. Bunun səbəbini isə həmin uşaqların ailə tərbiyəsi görməmələri ilə izah edir. Qeyd edir ki, bu uşaqlar sosial həyatda da özlərini nalayiq aparır, ətraf aləmdə gördükləri yaxşı işlər yox, pis işlər onların xarakterinə daha çox təsir edir (3, 163-164).

A.Şaiq “Xatirələrim” əsərində o zaman mollaların, qoçuların, köhnəpərəstlərin, mühafizəkarların, cəhalətpərəstlərin müasir tərbiyəyə necə sipər olduqlarından ətraflı danışır (14, 132-133).

Ümumiyyətlə, quldurluğun, qoçuluğun, qaçaqçılığın, özbaşınalığın, vəhşiliyin o zamankı tərbiyə mühitində ciddi bəlaya çevrildiyini tərbiyə nəzəriyyəçilərimiz tez-tez xatırladırdılar. H.Zərdabının bu mövzu ilə əlaqədar “Kaspi” qəzetində silsilə yazıları dərc olunmuşdu. Məsələn: “Zərdab. Göyçay qəzası” (1883, 9 oktyabr); “Zərdab. Göyçay qəzası” (1883, №121); “Keçmişlərdən” (1884, 22, 24 yanvar); “Zərdab” (1887, 3 iyul). “Ziya” qəzeti də dediyimiz məsələyə diqqət yetirirdi. “Məmləkət əhvalatı” (1879, 13 dekabr) məqaləsində bu mövzuya xeyli yer verilir.

Bu mövzuda çoxlu sayda bədii əsərlər qələmə alınmışdır. Həmin əsərlərdə quldur-qoçuluğun nadanlıqdan, vəhşilikdən, tərbiyəsizlikdən törədiyi təlqin edilirdi. Ö.F.Nemanzadə “Ağacı qurd içindən yeyər” (“İrşad”, 1906, 13 sentyabr) məqaləsində vəhşiliyi, soyğunçuluğu, qoçuluğu, cəhaləti və s. mənfi əməlləri müsəlmanları içəridən yeyən “qurd” hesab edirdi.

Tərbiyə nəzəriyyəçilərimiz öz mülahizə və qənaətlərinin doğruluğunu, faydalı tərəflərini sübut etməkdən ötrü müqayisə və paralellərə də əl atırdılar. Onlar şərqdəki sosial tərbiyə mühitini daha çox Avropa, bəzən də rus, erməni, yəhudi sosial tərbiyə mühiti ilə müqayisə edirdilər. Bu müqayisə fonunda birincinin qüsurlarını, ikincinin uğurlarını qabardır, hansının daha səmərəli olduğunu əyani şəkildə nəzərə çatdırırdılar. Məsələn, H.Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin 9 iyun 1877-ci il tarixli nömrəsində yazırdı: “Nə qədər Avropa əhli bizim tək

azadlıqdan bixəbər olub, o vaxtacan bizdən betər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətcən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb”. Həsən bəy cəmiyyətdəki fikir azadlığının, demokratik dəyərlərin müasir, mütərəqqi tərbiyə mühitinin formalaşmasında müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığını da xatırladır.

M.Şahtaxlı “Şərqi-rus” (1904, 17 avqust) vasitəsilə oxuculara çatdırırdı ki, Avropada fikir söyləmək azadlığı kimi “tolerant” bir mühit var. Eyni bir şeylə bağlı hər kəs – ziyalı da, adi adam da öz qənaətini söyləyir. Beləliklə, bir məsələ barədə çoxlu fikirlər ortalığa qoyulur. Sonra həmin fikirlər ümumiləşdirilir. Onun içərisindən ən münasib nəticə çıxarılır. Məsələ də çıxarılan nəticəyə əsasən həll edilir. Deməli, zidd, ixtilafli, fərqli görünən fikirlər, mübahisələr sonda gözəl bir nəticənin hasil olmasına gətirib çıxarır, “nəf”, “ışıq və nuranəlik” doğurur. Tərbiyə və ağıl mühitini gözəlləşdirir.

“Mən kiməm” adlı dəyərli risaləsində Qərbin mövcud vəziyyəti ilə Şərqi vəziyyətini geniş şəkildə müqayisə edən Əhməd bəy Ağayev qeyd edirdi ki, Qərb cəmiyyətinin hal-hazırda Şərqi cəmiyyətindən üstün və qüvvətli olduğu hamıya aydındır. Həm də Şərqi üçün “o qədər də şərəfli olmayan” bir müqayisəni istənilən qədər uzatmaq mümkündür. Amma mətləbləri əsas məsələlər üzərində cəmləşdirmək lazım gəlir. Ə.Ağayev iki cəmiyyətdəki sosial mühitin səciyyəsinə ümumiləşmiş şəkildə belə müqayisə edir: “Qərb cəmiyyətinin Şərqi cəmiyyətindən qüvvətli olduğu aydındır. İndi bunları bir də altruizm baxımından yan-yanə gətirin. Qərbdə altruizm elə hallar almışdır ki, bu, Şərqi təsəvvürünə belə gəlməz. Şərqi bəzən bir şəxs milyonlar içində yaşadığı halda, Afrikanın çöllərində qalbmış kimi təkbaşına buraxılır. Xəstələri, acları, evsizləri düşünmür, vecinə almır. Hələ yoxsul və işsiz yaşlıların qayğısına qalmaq, əlillərin fikrini çəkmək kimsənin ağına belə gəlmir. Qərbdə isə belə deyil. Hər kəsin haqqında düşünülür və nəticədə unudulan bir kimsə qalmır. Qərb cəmiyyəti bütün bunları vətəndaşlarının izzəti-nəfslərini incidən və təhqir edən mərhəmət şəklində deyil, onların qarşısında bir borc və vəzifə kimi yerinə yetirir. Bir qədər də qabağa gedin. Qərbdə hər kəs hər kəsin haqqının, şərəfinin, izzəti-nəfsinin qoruyucusu, zamini olur. Bu mənada zəifin yardımına getmək, güclünün və təcavüzkarın qarşısını kəsmək vətəndaşlıq vəzifəsi sayılır. Şərqi bəzən hər kəs “Mənə nə?”, “Nə işimə qalıb ki, gedib başımı bəlaya salım?” – deyər dərhal öz qımına çəkilir.

Şərqi üçün o qədər də şərəfli olmayan bu müqayisəni istənilən qədər uzatmaq mümkündür. Lakin bizim məqsədimiz bu deyil. Məqsədim bu vəziyyətin şərqlilərdə, o cümlədən mənə, mənəim çölümdə haradan meydana gəldiyini tədqiq etməkdir” (1, 54).

Əhməd bəy göstərir ki, ictimai mühitdəki bu cür vəziyyət insanların dünyagörüşünə, insana və cəmiyyətə münasibətinə, fərdi və ictimai baxışlarına, ruhi vəziyyətinə, bir sözlə, onun istər bir fərd, istərsə də ictimai varlıq kimi tərbiyəsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Ü.Hacıbəyov “Söhbət” (“Tərəqqi”, 1909, 19 avqust) məqaləsində rus, erməni və azərbaycanlı uşaqların həm ailə, həm də yaşadıkları ictimai mühiti müqayisə edir. Rus və erməni uşaqlarının eşitdiyi nədir? Ruh və bədəni tərbiyə edən gözəl musiqi, böyük pedaqoqlar tərəfindən uşaqlar üçün yazılmış şirin hekayələr, ata ilə ananın dostanə söhbətləri, ədəbli qonaqların əziz danışığı. Valideynlər uşaqları gəzdirir, maraqlı yerlərə aparır, maraqlı insanlarla tanış edir, gözəl şeylər göstərirlər. Amma bizim uşaqlar. Eşitdikləri söz söyüş, qarğış, murdar sözlər, gördükləri pis-pis işlər, oynadığı yer natəmiz, tozlu-torpaqlı küçə, oyuncaqları it boğuşdurmaq, pişik boğmaq və s. Üzeyir bəy bu cür tərbiyə mühitini bizim bədbəxtliyimizin ümdə səbəbi hesab edir.

Ö.F.Nemanzadə “Xatirələr”ində Gəncədə gördüyü və dəfələrlə müşahidə etdiyi mənzərəni xatırladır. Burada müsəlman uşaqları necə yaşayır, nə ilə məşğul olur. Əksinə erməni uşaqları necə tərbiyə olunur, onların tərbiyəsi üçün necə münasib şərait yaradılır.

M.Hadi də “Şərq ilə Qərbin müqayisəsi” şeirində Şərq və Qərb ictimai-mədəni və siyasi mühitlərinin bədii şəkildə müqayisəsi fonunda bu iki mühitdəki tərbiyə faktoruna da toxunur. İnsan, mühit və tərbiyə problemini bir pedaqoji amil kimi bədii əsərin qayəsinə çevirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cilddə. II c., Bakı: Elm, 1988
3. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. 3 cilddə. III c., Bakı: Elm, 1977
4. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985
5. Hüseynzadə Əlibəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1963
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cilddə. III c., Bakı: Azərnəşr, 1984
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cilddə. VI c., Bakı: Azərnəşr, 1985
9. Mirzəzadə Q.R. Ayineyi-millət. (tərtibçi və ön sözün müəllifi: Əhmədov V.) – Təkrarnəşr. Bakı: Maarif, 1992
10. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992
11. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973
12. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II c. (1909-1914). Bakı: Şirvanəşr, 2001
13. Şahtaxlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006
14. Şaiq A. Əsərləri. 5 cilddə. V c., Bakı: Yazıçı, 1978

TÜRKİYE’DE SPOR MEDYASI: GENÇLER SPORU HANGİ MECRALARDAN TAKİP EDİYOR? SPOR GAZETELERİ ÖRNEĞİNDE MİLENYUM GENÇLERİNİN SPOR MEDYASINA YÖNELİK ALGILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
SPORT MEDIA IN TURKEY: THROUGH WHICH MEDIA OUTLETS DOES THE YOUTH FOLLOW SPORTS? A STUDY ON MILLENIUM GENERATION’S PERCEPTIONS OF SPORTS MEDIA IN THE CASE OF SPORTS NEWSPAPERS

Doç. Dr. Mihalis Kuyucu
İstanbul Aydın Üniversitesi

ÖZET

Spor dünyada kitleleri peşinden sürükleyen ve popüler kültürün şekillenmesinde önemli rol oynayan etkinliklerden biridir. Popüler kültürün gündeminin belirlenmesinde medya ile birlikte devamlı bir iş birliği içinde olan spor toplumların ortak paydalarda buluşmasında da önemli bir oynamaktadır. Spor ile medya bu ortak paydada buluşurken özellikle gençlerin gündemlerine şekil vermekte ve onların tüketim alışkanlıklarına da etki etmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de spor medyasının gençler üzerindeki etkilerini ve gençlerin spor medyasını nasıl tükettiği konusu ile ilgili betimsel bir araştırma yapılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde spor medyası kavramı üzerinde durulmuş ve medya & spor ilişkiselik literatür taraması yapılmıştır. Türkiye ve dünyada spor medyasına yönelik yapılan akademik araştırmalar taranmıştır. Spor medyasını spor gazeteleri özelinde derinlemesine inceleyen araştırmada anket yöntemi uygulanarak gençlerin spor medyasını nasıl kullandığına dair bulgular toplanmıştır. Çalışmada gençlerin hangi sporları hangi medya mecralarından takip ettiği, spor gazetelerinin işlevleri, satın alınma nedenleri cinsiyete ve tutulan takımlara göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Araştırmada dijital medyanın geleneksel medyaya olan etkisinin spor medyasında da kendisini gösterdiği konusuna vurgu yapılmış ve spor gazetelerin medyanın dijitalleşmesine karşı ne tür önlemler alması gerektiği konusunda önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Spor, Medya, Spor Medyası, Spor Gazeteleri, Futbol, Popüler Kültür

ABSTRACT

Sports is one of the activities that drives audiences in the world and plays an important role in shaping popular culture. Sports, which is in a continuous cooperation with the media in determining the agenda of popular culture, plays an important role in meeting the societies on the common grounds. While sports and media meet on this common ground, it particularly shapes the agenda of young people, affecting their consumption habits. In this study, a descriptive research was conducted about the impacts of sports media on young people in Turkey and about how young people consume sports media. In the first part of the study, the concept of sports media was addressed and the literature on media & sports relationship was reviewed. Previous academic studies conducted on sports media in Turkey and in the world were examined. In the study, which examined sports media and sports newspapers in particular, certain findings were obtained through the survey method about how young people use sports media. The study examined which sports young people follow from which media outlets, the functions of sports newspapers, whether the reasons for purchasing those newspapers differ concerning the gender and supported teams. The study emphasized that the impact of digital media on traditional media manifests itself also in the sports media, and suggestions were made about what measures sports newspapers should take against the digitalization of the media.

Key Words: Sports, Media, Sports Media, Sports Newspaper, Football, Popular Culture

1. Giriş

Spor, toplumsal yaşantıda en fazla ilgi duyulan ve kitleleri birleştiren unsurlardan biridir. Spor, başlı başına kendi seyircisi olan, kitlesi olan, seyredilen ve sevilen bir olgu olarak tüm dünyada geniş kitlelere hitap etmektedir. Bu ilgi, spor ile medyayı birbirinden beslenen hale getirmiş, adeta spor ile medya arasında mutual bir ilişki oluşturmaya başlamıştır. Sporun tüm dünyada sosyal bir olgu olmasında medyanın rolü büyüktür. Medya, sporun hem kitlelere tanıtılmasına hem de spor dallarının yaygınlaştırılarak kitlelerin spora yönlendirilmesine katkı sağlamaktadır (Demir, 2016: 73).

Bununla birlikte unutulmaması gereken bir durum, sporun “var olması” için medyaya ihtiyaç duymadığı, ancak ticari bir araç haline geldiğinde medyadan bağımsız düşünülemeyeceğidir. İnsanlar, futbola medyada yeterince yer verilirse dahi futbol oynamakta, basketbol karşılaşmaları yapabilmekte ya da sokakta / parkta koşabilmektedir. Ancak, kitleleri peşinden sürükleyen futbol takımlarının kendi aralarındaki karşılaşmalar, basketbol şampiyonaları ya da atletizm şampiyonaları söz konusu olduğunda medya devreye girmektedir. Karşılaşmaların canlı yayınlanması, karşılaşmalar öncesi ve sonrasında gerçekleştirilen yayınlar ve reklam pastası, bu organizasyonları medyaya bağımlı kılmaktadır (Hall, 2015: 264).

Sporun yaygınlaşmasında kitle iletişim araçlarında sergilenmeye başlamasının rolü büyüktür. Bugün geniş kitleler tarafından sevilen futbol ve basketbolun yaygınlaşmasında medyada kendisine yer bulmasının rolü büyüktür. Spor, zamanla yalnızca bedensel olarak zindelik için yapılan bir aktivite olmaktan çıkmış, medyanın ve eğlence endüstrisinin önemli bir parçası olmuştur. Medya, sporun egzersizden çıkıp eğlence aracı olmasına spor karşılaşmalarına ilişkin bilgileri geniş kitlelere ve hızlı bir şekilde yayarak katkı sağlamıştır (Ünsal, Ramazanoğlu, 2013: 39).

1980’li yıllar ile tüm dünyada kamunun ekonomi içerisindeki payının azaltılmasına yönelik çabalar sonucunda dünya medyası da kamu tekeline çıkmış ve özel sektöre açılmıştır. Bunun sonucunda eskiden yalnızca gazetecilik ile ilgilenen ve atadan dededen gazeteci ailelerin sahip olduğu medya organlarının yerini büyük holdingler ve dev şirketlerin sahip olduğu medya organları almıştır. Bu da reyting ve tiraj kaygısını beraberinde getirmiş, medya kuruluşları için spor, daha fazla reytingin ve daha fazla tirajın anahtarı konumuna gelmiştir (Öngen, 2017: 29-30).

Dünyada kitle iletişim araçlarının gündelik hayatın önemli bir parçası olmaya başladığı 1950’li yıllardan bu yana önce radyo ve yazılı basın, sonra ise televizyonda spora daha fazla yer vermeye başlanmıştır. Medyada holdingleşmenin başladığı 1980’li yılların ardından 1992 Olimpiyatları’nda ABD A Milli Basketbol takımının (Dream Team – Rüya Takım) yarışması, günümüzün en önemli spor organizasyonlarından biri olan UEFA Şampiyonlar Ligi’nin 1992’de kurulması, yine aynı yıl günümüzün dünya çapında en çok izlenen ligi olan İngiltere Premier Ligi’nin kurulması, 1994 yılında Dünya Kupası’nın ilk kez Kuzey Amerika’da yapılması, Türkiye’nin tarihinde ilk kez katılım gösterdiği 1996 Avrupa Şampiyonası, Japonya ve Güney Kore’nin üstlendiği ve ilk kez Uzakdoğu’da yapılan 2002 Dünya Kupası gibi gelişmeler sporu endüstriyellemiş, bu da sporu medyada yer verilen bir olgu olmaktan çıkarıp başlı başına kendisine ait bir medyasının olduğu bir olgu haline getirmiştir.

Spor medyasının gelişimi ile toplumun spora olan ilgisi körüklenirken, spor karşılaşmalarına duyulan heyecan, izlenirlik ve yaratılan ekonomi büyümektedir. Müsabakaların oynanmasından saatler ve hatta günler sonra dahi oyuncular, hakemler ve teknik direktörlerin hareketleri ve oyun içinde yaşanan gelişmeler tartışılmakta, medyadaki reklam

pastası büyümektedir. Bu yolla spor müsabakaları izleyiciler tarafından günler sonra dahi aynı ilgi ile takip edilmektedir (Şahan, Akpınar v.d. ,2008: 161).

Spor medyası, her ne kadar halkın spora olan ilgisini geliştirmek ve canlı tutmak konusunda önemli bir işlev üstlense de medya bağlamında değerlendirildiğinde popüler kültüre hizmet eden ve daha az ciddi bir mecra olarak görülmektedir. Spor medyası, halkı oyalamak, ciddi konulara olan ilgisini dağıtmak, sadece eğlenceye yönelik içerik üretmek gibi eleştirilere uğramaktadır (Hall, 2015: 266).

Bir diğer eleştiri konusu ise spor medyasının tarafsızlığıdır. Her ne kadar tarafsızlık ilkesi tüm medya için geçerli olsa da spor medyası söz konusu olduğunda tarafgirlik söz konusu olabilmektedir. Bu da güçlü olan takımın sağladığı reytingin ve tirajın, diğer takımlardan daha fazla olmasının bir sonucudur (Özsoy, 2012: 97). Günümüzde ulusal nitelikteki televizyon kanalları ve yazılı basında “Galatasaray Medyası”, “Fenerbahçe Medyası” ya da “Beşiktaş Medyası” gibi sınıflandırma yapılmaktadır. Aslında bu sınıflandırma teknik ya da rasyonel bir sınıflandırma olmayıp o dönem gücü elinde bulundurmayan diğer takım taraftarları tarafından atfedilen bir sınıflandırmadır.

Bu eleştirilere rağmen spor medyası, dünyanın her noktasındaki bir spor müsabakasını canlı yayınlatabilmekte ve karşılaşma ile ilgili bilgileri anlık olarak sunabilmektedir. Spor medyası, sporcuları birer yıldızla dönüştürmekte ve tüm dünyadaki tanınırlığına katkı sağlamaktadır. Bu da spor izleyicilerine ilham vererek spora yönlendirebilmektedir. Özellikle küçük çocuklar, sporcuları rol model alabilmekte ve onların etkisi ile spora başlayabilmektedir (Selvi ve Altan, 2014: 137). Bu bağlamda spor medyası, ne kadar eleştirilirse eleştirilsin, gündelik yaşantıda bireylerin hayatında, makro anlamda ise ekonomi üzerinde ciddi etkileri olan bir medyadır.

2. Spor Medyasının Doğuşu ve Gelişimi

Dünyada spor medyasının geçmişi 1700’lü yılların sonlarına dayanmaktadır. İlk kez 1773’te ABD’deki Boston Gazette’nin bir boks müsabakası için İngiltere’ye muhabir göndermesi ile medyada spora yer verilmeye başlandığı kabul edilmektedir (Lopez-Gonzalez ve Tulloch, 2014: 133). 1800’lü yılların ortalarında İngiltere’deki gazetelerde kriket haberleri, ABD’de ise beysbol haberleri verilmeye başlanmış, 1900’lü yılların ilk yarısı ile birlikte ise spora gazetelerde düzenli olarak yer verilmeye başlanmıştır (Isaacs ve Kirkpatrick, 2003: 12).

1900’lü yılların başları, bugün popüler olan futbol ve basketbol gibi sporların resmi kurallarının oluşturulmaya başladığı ve düzenli olarak spor müsabakalarının oynandığı yıllardır. Profesyonelleşme yolunda ilerleyip düzenli olarak karşılaşmalar yapılırken, spor gazetelerde yer bulmaya başlamıştır. 1900’lü yılların başından itibaren İngiltere’de futbol, Amerika’da boks, Fransa’da ise güreş, profesyonel olarak yapılmaya başlanmış ve gazetelerde de yer bulmuştur. Böylece spor medyası yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır (Özsoy, 2011b: 210).

1920’li yıllar ile gazetelerde spor, birkaç sütun yer verilen bir konu olmaktan çıkmıştır. Spor, gazetenin içerisinde kendine ait spor sayfalarında verilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda özellikle boks sporu, ABD’de ciddi ölçüde popülerlik elde etmiş, boksun popülerleşmesine medyanın ciddi katkısı olmuştur.

1921’de radyodan ilk spor yayını gerçekleşmiştir. Pittsburgh’daki KDKA radyo istasyonu, 10 roundluk bir boks maçını radyodan canlı yayınlamıştır. Daha sonra aynı yılın ağustos ayında Pittsburgh Pirates ve Philadelphia Phillies arasında oynanan beysbol maçı

yayınlanmıştır. Ekim ayına gelindiğinde ise Pittsburg ve West Virginia üniversiteleri arası Amerikan futbolu (rugby) karşılaşmasının canlı radyo yayını gerçekleştirilmiştir (Covil, 2005).

1930’lu yıllarda radyonun gündelik hayat içerisindeki yerinin büyümesi ile spor karşılaşmalarının sonuçlarının anında ve yapıldığı yerden bildirilmesi, spor medyasının gelişimini hızlandırmıştır. 1936 Berlin Olimpiyatları, televizyondan yayınlanan ilk olimpiyat olmasına rağmen o yıllarda televizyonun yaygın olmaması nedeniyle çok sınırlı sayıda insana ulaşabilmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarının ardından 1950’li yıllar ile birlikte televizyonun yaygınlaşması ise spor gazeteciliğinde patlama yaşanmasına neden olmuştur (Özsoy, 2007: 60-63).

Televizyonda yayınlanan ilk futbol karşılaşması, 30 Nisan 1938 tarihinde BBC’nin yayınladığı dünyanın en eski futbol organizasyonu olan İngiltere Federasyon Kupası Finalidir. İkinci Dünya Savaşı’nın kaos ortamında yapılamayan spor karşılaşmaları, savaşın ardından tekrar yapılmaya başlanmış ve 1950’li yıllar ile düzenli futbol yayınları başlamıştır. 1956’da İtalyan RAI, Serie A karşılaşmalarını düzenli yayınlamaya başlamış, 1958 Dünya Kupası ise televizyondan yayınlanan ilk Dünya Kupası olmuştur. 1970’te Meksika’da düzenlenen Dünya Kupası ise uydu aracılığı ile Avrupa’dan da izlenebilmiştir. 1978 yılına gelindiğinde ilk spor kanalı olan ESPN kurulmuştur. ESPN, 1984 ve 1988 Kış Olimpiyatlarını tamamen canlı yayınlarak spor yayıncılığında yeni bir devri başlatmıştır (Özsoy, 2007: 60-63).

1980’li yıllarda kablolu televizyonun yaygınlaşması ile spor çok geniş kitlelere ulaştırılmıştır. 1980’li yılların ortalarında İngiltere’de Channel 4 ve ITV at yarışları ve amatör sporları yayınlamıştır. 1990’lı yıllar ise özel spor kanallarının yayın haklarını satın alarak ücretli yayın yaptığı dönemi başlatmıştır. Bu dönemde Türkiye’de de önce Cine 5, sonrasında TeleOn, son olarak 2000’li yıllar ile birlikte Digitürk (BeinSports) yayın ihalelerini satın alarak futbol karşılaşmalarını ücretli yayınlamıştır.

Türkiye’de yazılı basındaki ilk spor içeriği, 1890’lı yılların başına dayanmaktadır. Bu tarihlerde Servet-i Fünun dergisinde yayınlanan eskrim konulu bir makale, Türk spor medyasının ilk spor içeriği kabul edilmektedir. Mart 1895’te Selanik’te yayınlanan Asır Gazetesi’nde yayınlanan ve İngiltere’deki bisiklet ve at yarışlarını konu edinen bir makale gazetede yayınlanan ilk spor içeriği iken, aynı gazetenin Aralık 1895’te yayınlanan bir sayısında ise bir sonraki yıl yapılacak ilk olimpiyat oyunlarına ilişkin haberlere yer verilmiştir (Aydın, 2009: 153).

1900’lü yılların başlarında Türk sporunun asırlık çınarları kabul edilen Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe’nin kuruluşu ile birlikte spor önem kazanmaya ve gazete ve dergilerde kendisine yer bulmaya başlamıştır. 1910’da Burhan Felek tarafından yayınlanmaya başlayan “Futbol” dergisi (Çakır, 2008) ve Selim Sırrı Tarcan tarafından yayınlanmaya başlayan “Terbiye ve Oyun” dergisi, döneminin sporla ilgili ilk dergileridir (Altın, 2016).

1920’li yıllarda Cumhuriyet gazetesi, 1924 Paris Olimpiyatları’na büyük önem vererek gazetenin ilk sayfasından Olimpiyat haberlerini vermiştir. 1930’larda spor günlük gazetelerde daha fazla yer bulmaya başlamıştır. “Haber” gazetesi en arka sayfa tamamen spora ayrılarak bir ilki gerçekleştirmiştir (Kaya, 2002: 162).

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından düzenlenen 1948 Londra Olimpiyat oyunlarına tüm dünyadan gazeteciler akın etmiş, olimpiyatlarda güreş dalında elde edilen 6 altın madalya gazetelerde geniş yer bulmuştur. 1952 yılında ilk spor gazetesi “Türk Spor” yayın hayatına başlamış, 1953’te ise ilk spor ajansı kurularak 11 gazeteye spor haberlerini ulaştırmıştır. 1954’te A Milli Futbol Takımımızın ilk kez dünya kupası vizesi almasıyla basın ve halkın

spora olan ilgisi artmıştır. 1960'lı yıllarda sporun günlük gazetelerin en arka sayfasında yer bulmasıyla haftalık spor dergiciliği dönemi bitmiştir (Özsoy, 2007: 60-63).

1965-1975 arası dönemde futbola olan ilginin büyümesi ve Anadolu'da profesyonel futbol kulüplerinin kurulması ile spor yayıncılığı da altın çağını yaşamıştır. 1972'ye kadar Fotospor, 1974'te Hayatspor dönemin spor yayıncılığında fırtınalar estirmiştir. Ancak her iki dergi de 1980'lere ulaşmadan yayın hayatını sonlandırmak durumunda kalmıştır.

1980'li yılların başında askeri darbenin etkisiyle baskıcı ortam, basının magazinleşmesine neden olmuş, gençler de politik ve sanatsal haberler yerine popüler kültüre ve spora yönlendirilmiştir. Bu süreçte basın sayfalarını daha fazla spora ve magazine açmıştır. Bu süreç günümüzde halen devam etmektedir. 1980'lerin sonunda Gelişim Spor Dergisi yazılı basında spor yayıncılığının doruk noktası olmuştur. 1990'lı yıllarda günümüzde halen yayın hayatına devam eden Fanatik ve Fotomaç gazeteleri yayın hayatına başlamıştır.

Televizyondaki spor yayıncılığına bakıldığında ise televizyondan yayınlanan ilk futbol karşılaşmasının 1966'da Mithatpaşa Stadı'nda oynanan ve İTÜ TV'den yayınlanan Beşiktaş-Fenerbahçe karşılaşmasının olduğu görülmektedir. TRT'nin televizyon yayınlarına başladığı 1969'dan sonra spor haberleri ve karşılaşmalar naklen ve görüntülü olarak verilmeye başlamıştır. İzmir'de yapılan 1971 Akdeniz Oyunları ve 1972 Münih Olimpiyatları, televizyonda canlı yayınlanan ilk spor organizasyonları olmuştur. Özel televizyonların olmadığı 1980'li yıllarda futbol karşılaşmaları pazar günü gündüz oynanmış ve yalnızca TRT radyolarından yayınlanmıştır (Özsoy, 2014: 283).

1990'lı yıllarda özel televizyonların yaygınlaşması ile futbol karşılaşmalarının canlı yayınlanması problem olmaya başlamış ve ihale yapılması gündeme gelmiştir. 1996'da yapılan ilk yayın ihalesine kadar olan süreçte 1994'e kadar Star 1'de başta Beşiktaş ve Fenerbahçe olmak üzere 11 kulübün karşılaşmaları canlı yayınlanmıştır. 1994-1996 arasında ise her kulüp kendi anlaştığı televizyon kanalı ile maçlarını yayınlamıştır. 1996'da TFF duruma el koymuş ve havuz sistemine geçilerek yayın ihalesi yapılmıştır (Demir, 1998: 410). İlk ihaleyi Cine 5, ikinci ihaleyi TeleOn kazanmıştır. TeleOn'un yükümlülüklerini yerine getirememesi üzerine 2000-2001 sezonunun devre arasında Digitürk bugünkü adıyla BeIN Sports ihaleyi almış ve günümüze kadar yayın haklarını elinde tutmuştur

Türkiye'deki spor medyasının günümüzdeki durumuna bakıldığında 2 spor gazetesinin, 14 spor dergisinin, 4 spor radyosunun ve 22 spor kanalının yayın hayatını sürdürdüğü görülmektedir. Bu medya organlarından tematik olarak dövüş sporları ve motor sporları ile ilgili kanallar olmakla birlikte, Eurosport haricinde neredeyse tüm kanalların yayınlarını neredeyse yalnızca futbola ve hatta yine neredeyse yalnızca üç büyük takıma ayırdığını söylemek mümkündür. Spor dergileri ise tematik olarak yayınlanmakta ve dövüş, bisiklet ve motor sporları gibi farklı spor branşlarını konu edinmektedir.

Tablo 1: Türkiye'de Yayın Hayatını Sürdüren Başlıca Spor Medya Kuruluşları

<i>Gazete</i>	<i>Televizyon</i>
	A Spor
Fanatik	AB Moteurs
Pas & Fotomaç	BeIN Sports
<i>Dergi</i>	Bursaspor TV
Autosport	Eurosport 1
Beşiktaş Dergisi	Eurosport 2

Cycling	Fast & Funbox
F1 Racing	FB TV
Fenerbahçe Dergisi	FightBox
Fitbol	Fox Sports
FourFourTwo	Fuel TV
Galatasaray Dergisi	GS TV
Goal	NBA TV
Men's Health	S Sport
Muscle & Fitness	Spor Smart
Socrates Dergi	Sports TV
Spor Arena	TAY TV
Tam Saha	The Fight Network
Türk Sporü	Tivibu Spor
Radyo	TJK TV
A Spor Radyo	Trace Sport Stars
Lig Radyo	TRT Spor
NTV Spor Radyo	
Radyo Spor	

3. Dijital Medya ve Spor: Spor Medyasının Dijitalleşmesi

İletişim teknolojilerinin gelişimi ile tüm haberlerin olduğu gibi spor haberlerinin üretilmesi ve yayımlanması da son yıllarda dijitalleşmeye başlamıştır. Bu yolla kitlelerin zamandan ve mekândan bağımsız olarak spor haberlerine ulaşmasının önü açılmıştır. Bu da spor yayıncılığında internetin ve bilgisayar teknolojilerinin etkili olduğu bir yayıncılık anlayışının doğmasını sağlamıştır. Dijital yayıncılık, karasal ve kablolu yayınların ötesine geçerek daha fazla sayıda spor kanalı ve daha fazla spor içeriğinin izleyici ile diledikleri yerde ve diledikleri zamanda buluşmasına yardımcı olmaktadır (Budak, 2019:234).

Spor karşılaşmalarının yayın hakları için milyarlarca dolar ödenen günümüz dünyasında dijitalleşmenin sağladığı imkanlar ile daha fazla sayıda aboneye ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu noktada sporun o ülkedeki popüleritesi devreye girmektedir. Örneğin İngiltere Premier Ligi'nin yayın haklarını elinde bulunduran SkySports ve BTSports yaklaşık 4,5 milyar Euro'luk ödeme yaparak yayın haklarını satın almış ve bunları dijitalleşmenin sağladığı imkanlarla tüm dünyaya pazarlamaktadır. ABD'de ise NBA (Ulusal Basketbol Ligi), NFL (Ulusal Futbol Ligi), yayın hakları ESPN'de bulunmaktadır. ESPN, yalnızca NBA için 2014 yılında 9 yıllık bir yayın anlaşması yaparak 24 milyar \$, NFL'in yayın hakları için ise aynı yıl 9 yıllık bir anlaşma ile 39,6 milyar \$ ödemeyi taahhüt etmiştir. MLB'nin (Major League Baseball) yayın hakları Fox Sports tarafından 2012'de 8 yıllığına 4 milyar \$ karşılığında satın alınmış, 2018'de bu anlaşma 2028 yılına kadar uzatılmış ve dijital yayın hakları da anlaşmaya dahil edilmiştir. NHL'in (National Hockey League) yayın hakları ise NBC'de bulunmaktadır. 2011 yılında 10 yıllık bir süre için 2 milyar \$ karşılığında satın alınmıştır. Görüldüğü üzere spor yayıncılığında pasta inanılmaz boyutlardadır. Pastanın bu boyutlara ulaşmasında dijital yayıncılığının etkisi büyüktür.

Günümüzde birçok yayıncı kuruluş, gündelik hayatın vazgeçilmez bir parçası olan mobil cihazlardaki (akıllı telefonlar ve tabletlerdeki) uygulamalar ile etkileşimli bir şekilde spor yayınlarını sürdürmektedir. Örneğin Türkiye'de Süper Lig'in yayın haklarını elinde bulunduran

BeinSports, BeinConnect akıllı telefon uygulaması ile abonelerine mobil ekranlardan da spor yayınlarına canlı olarak ulaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca Digiturk Play uygulaması ile uydu yayınlarına abone olmadan yalnızca internet üzerinden ve mobil cihazlar üzerinden yayınlara erişimi sağlayan bir başka abonelik modeli de bulunmaktadır.

Benzer şekilde Türkiye'deki bir diğer dijital platform olan D-Smart da D-Smart Go uygulaması aracılığı ile NBA TV ve Fox Sports'un yayınlarını mobil araçlar üzerinden aktarmaktadır. Ülkemizin önde gelen mobil operatörlerinden Turkcell de Turkcell TV+ platformu aracılığı ile İngiltere Premier Ligi, NBA, Formula 1 gibi spor olaylarının yayınlarını abonelerine ulaştırmaktadır. Turk Telekom'un platformu Tivibu ise Tahincioğlu Basketbol Ligi ve Kadınlar Basketbol Ligi'nin yayınlarını abonelerine aktarmaktadır.

Spor yayıncılığında dijitalleşmesi, yalnızca canlı yayınların izleyicilere diledikleri yerde aktarılmasından ibaret değildir. Aynı zamanda yayın haklarını elinde bulunduran kuruluşlar, sosyal medya ve Youtube üzerinden izleyici ile etkileşimli bir şekilde haberler ve yorumları paylaşmaktadır. Örneğin İngiltere Premier Ligi'nin yayıncısı olan SkySports ve BT Sports, Youtube üzerinden maç görüntülerini ve eski ünlü futbolcuların karşılaşma ile ilgili yorumlarını aktarmaktadır. Benzer şekilde Euroleague'in maç görüntüleri ve eski ünlü basketbolcu ve basketbol koçlarının yorumları da Euroleague'in resmi Youtube kanalından aktarılmaktadır.

4. Türkiye'de Spor Medyası ile Yapılan Akademik Araştırmalar

Türk spor medyası ile ilgili araştırmalar, medyada erkek egemenliğinden erile dile, kadının yerinden, ahlaka çok geniş bir yelpazede yapılmıştır.

Özsoy (2009), spor kamuoyunun spor medyası hakkındaki görüşlerini 252 katılımcı ile gerçekleştirdiği araştırmada incelemiştir. Nitel araştırma olarak tasarlanan çalışmada katılımcıların görüşlerinin 5 ana temada toplandığı ve bunların medyadaki futbol hegemonyası, taraflı yayıncılık, inandırıcılık zaafı, şiddet kışkırtıcılığı ve nitelik düşüklüğü olduğu belirlenmiştir. Katılımcılar, spor medyasını genellikle olumsuz özellikler ile betimlemiş ve taraflı, adil olmayan, yetersiz, sansasyona yönelik gerçek dışı haber yapan kuruluşlar olarak nitelendirmiştir.

Güler, Yıldız ve Özbey (2018) sosyolojik açıdan spor ve medya ilişkilerinin toplum üzerindeki etkisini İzmir özelinde 110'u kadın 140'ı erkek toplam 250 kişilik örneklem ile incelemiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, spor medyasının toplumsal davranışları, toplumsal davranışların da spor medyasını etkilediğini göstermektedir. Kısacası, araştırmada medyanın kamuoyunun bilgilendirilmesinde, bilinçlendirilmesinde ve yönlendirilmesinde büyük bir etkisi olduğu belirlenmiştir.

Yıldız-Ekin (2005), spor basınında futbolun anlatım dilini manşet ve başlıklar üzerinden incelemiştir. Fotomaç ve Fanatik gazetelerinin rastgele 15 günlük sayılarının futbol ile ilgili olan başlık ve manşetlerinin incelendiği çalışmada, Türkiye'deki yazılı basında futbolun anlatım dilinde deyimler, benzetmeler ve kişileştirmeler gibi söz sanatlarının kullanıldığı belirlenmiştir.

Özsoy (2011a), Türkiye'de bilişim teknolojisi ile değişen spor gazeteciliği pratiklerini incelediği çalışmasında Türkiye genelinde yayın yapan 5 gazetenin spor servisi müdürü ve 2 yönetici ile nitel araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, müdür ve yöneticilerin spor basınında araştırmaya dayalı özel habercilik anlayışının değerini yitirdiğini, gazetelerin muhabir ihtiyacının azaldığını, internetin gazetelerin niteliğinde erozyona neden olduğunu ve haber içeriklerinin zayıfladığını düşündüklerini göstermektedir.

Özsoy (2012), spor haberciliğinde doğruluk ve tarafsızlığı incelediği çalışmasında Türkiye genelinde yayın yapan 5 gazetenin spor servisi müdürü ve 2 yönetici ile nitel araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, müdür ve yöneticilerin üç büyük futbol takımının kapılarını muhabirlerine kapatmasının spor gazetelerini ve spor medyasını zor durumda bıraktığını, bu nedenle de gerçek dışı haberlere yönelmek “zorunda kaldıklarını” belirttikleri görülmüştür. Katılımcılara göre haber ve yorumlarda taraflı davranılmasının sebebi ise ticari kaygılardır.

Çevikel (2012), içerik analizi yöntemiyle Türk spor basınında içerik çeşitliliğini günlük gazeteler ve futbol blogları özelinde incelemiştir. Eylül 2011’de üçer gün arayla seçilen toplam 10 günde 20’şer köşe yazısı ve 20’şer blog yazısı belirlenmiş, toplamda 200 köşe yazısı ve 200 blog incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, içerik çeşitliliği bağlamında blogların gazetelerden daha iyi performans sergilediğini ve bloglar aracılığı ile yaşanan kaynak çeşitliliği artışının belli ölçüde spor medyasının da içeriğini çeşitlendirdiği göstermektedir.

İlhan (2014), 2012 Londra Yaz Olimpiyat Oyunları’na verilen önemi ve sayfalarında verilen yeri L’Equipe (Fransa) ve Türk spor gazeteleri özelinde karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Araştırmada, L’Equipe’in 26 sayfasının 17’sini (%65) Olimpiyat Oyunlarına ayırdığı, buna karşılık Türk spor gazetelerinin en fazla 4 sayfayı (AMK - %16,5), Fanatik ve Fotomaç’ın ise 12 sayfalarının en fazla 2’sini olimpiyat oyunlarına ayırdıkları görülmüştür. Türk spor gazeteleri, futbola (ve hatta Üç Büyükler’e sayfalarının %80’inden fazlasını ayırırken, Olimpiyat gibi küresel çapta ilgi çeken bir spor organizasyonuna yeterince önem vermemektedir.

Özsoy, Sadık ve Boz (2013) ise spor dalı çeşitliliği bakımından Türk spor medyasının Mart 2012 itibariyle en yüksek tirajlı gazetesi olan Fotomaç ile İspanyol AS, Fransız L’Equipe ve İtalyan La Gazzetta dello Sport gazetelerini karşılaştırmıştır. 1-7 Mayıs 2012 tarihleri arasındaki sayıları incelenen gazetelerden elde edilen bulgular, Fotomaç’ın %91 oranında futbola yer ayırdığını, buna karşılık İtalyan gazetesinin %65, Fransız gazetesinin %54 ve İspanyol gazetesinin ise %75 oranında futbola yer verdiğini göstermektedir. Kısacası Türk spor medyası, spor çeşitliliği bakımından Avrupalı rakiplerinin gerisindedir.

Demir (2018), Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı bağlamında spor basını okurunun okuma motivasyonlarını ve tatminlerini Konya’nın merkez ilçesinde 405 kişi ile yüz yüze görüşmeye dayalı anket yöntemi ile incelemiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda katılımcıların spor gazetelerini okuma motivasyonları ve doyumları konusunda üç temel faktör belirlenmiştir. Buna göre katılımcılar önem sırasına göre merak / ayrıntı, eğlence / rahatlama ve bilgilenme amacıyla spor basınına takip ettiğini belirtmiştir.

Taşmektepligil, Küçük, Karakuş ve Kalkavan (2017) bireysel şiddet üzerinde spor medyasının etkilerini 8 ildeki toplam 1170 kişi ile incelemiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, erkeklerin kadınlara göre, öğrencilerin ise kamu ve özel sektör çalışanlarına göre spor medyasını daha çok takip ettiğini ve yazarların yanlı olmasının şiddeti ve fanatizmi körüklediğini ortaya koymaktadır.

Polat ve Sönmezoğlu (2016) da futbol taraftarlarını şiddete yönelten faktörleri incelemiştir. Abant İzzet Baysal Üniversitesi’ndeki dört büyük takımın öğrenci topluluklarının bakış açısının incelendiği araştırmada içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular, bireysel ve çevresel faktörlerin şiddete yöneltebildiğini ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre, çevresel faktörler içerisinde yer alan saha dışı unsurların (spor medyası,

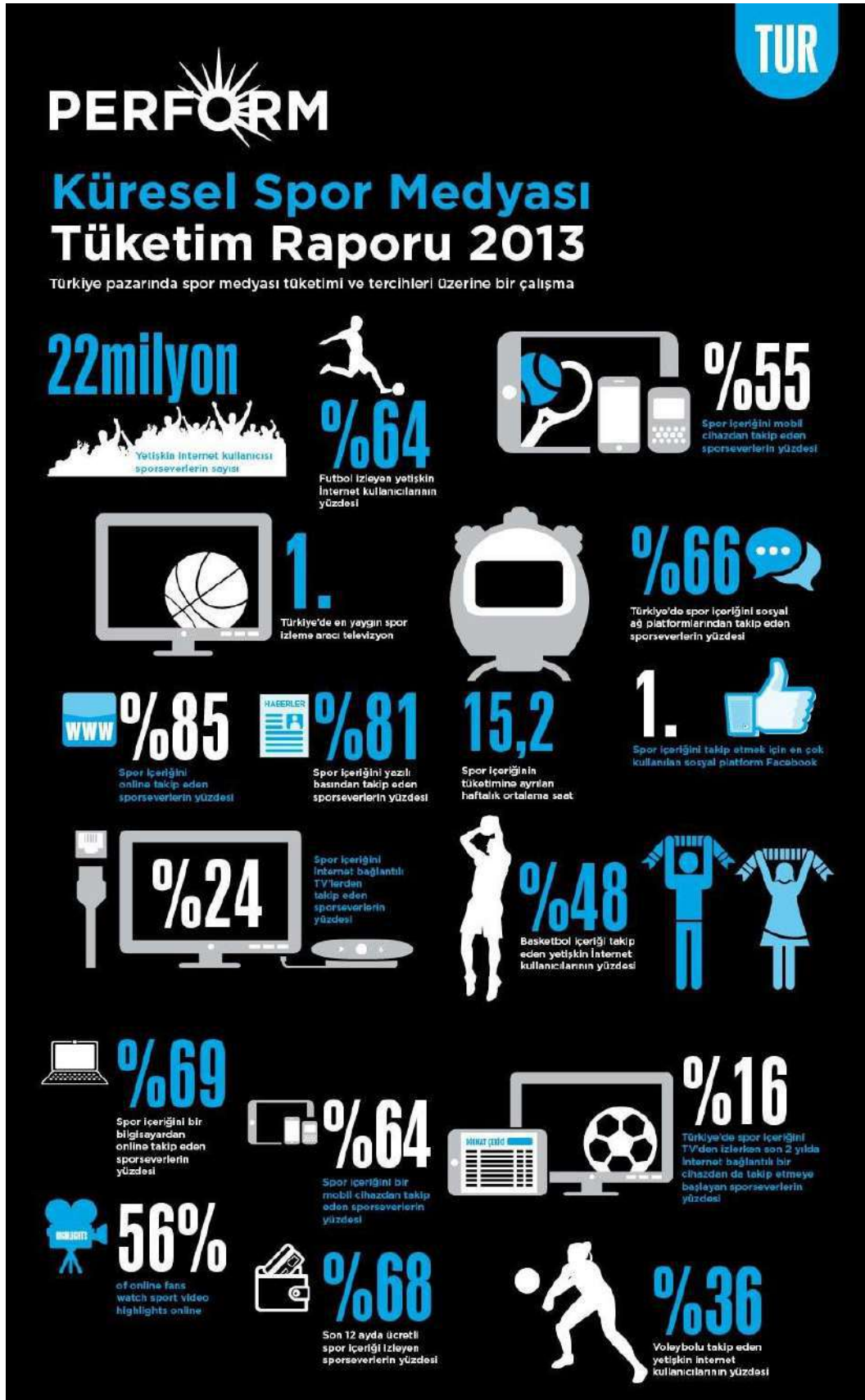
sosyal medya, yorumcuların söylem ve davranışları, yöneticilerin söylem ve davranışları) futbol taraftarlarını şiddete yöneltmektedir.

Mil ve Şanlı (2015) ise sporda şiddet ve medya etkisini bir futbol karşılaşması öncesindeki manşet ve başlıklar özelinde incelemiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, medyadaki haberlerin şiddeti beslediğini, sorumsuzca başlıklar atıldığını, şiddet olaylarını meşrulaştırdığını ortaya koymaktadır. Çalışmada başlıklarda taraftarları kışkırtan intikam, rövanş, av, hesaplaşma gibi kelimelere yer verilmesinin taraftarların maç öncesi beklentilerini artırdığı ve maç sonrasında gerginliğe neden olduğu öne sürülmüştür.

Özsoy ve diğerleri (2014), lise ve üniversite öğrencilerinin spor medyasını izleme ve bahis oynama alışkanlıklarını incelemiştir. 554'ü lise 521'i üniversite öğrencisi toplam 1075 katılımcı ile gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen bulgular, bahis oynamanın 18 yaşından küçüklere yasak olduğu ülkemizde lise öğrencilerinin %11'inin düzenli, %38'inin ise ara sıra bahis oynadığını ortaya koyması bakımından düşündürücüdür.

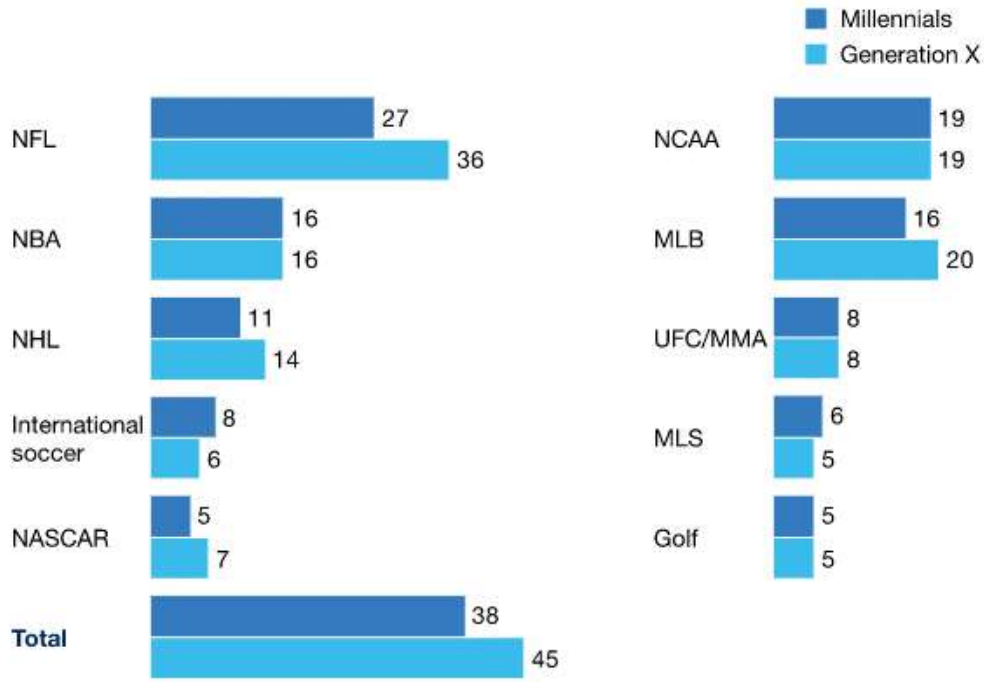
Spor medyası ile ilgili olarak sektörel araştırmalar da yapılmaktadır. Küresel bir araştırmanın ülkemiz ayağını oluşturan ve Türkiye'deki spor medyasının tüketimi ile ilgili olarak yapılan bir araştırma Perform tarafından 2012 yılında gerçekleştirilmiştir.

Rapor, toplamda 15 bin kişi ile 14 ayrı ülke için hazırlanmıştır. Rapor'un Türkiye ile ilgili kısımları incelendiğinde Türkiye'de 18 yaşın üzerinde 22 milyon internet kullanıcısı sporsever bulunduğu ve en çok ilgi gören sporların %64 ile Futbol, %48 ile basketbol ve %36 ile voleybol olduğu görülmektedir. Rapora göre Türkiye'deki sporseverler sporu en çok televizyondan tüketmektedir. Tüketim açısından televizyon %94 ile başı çekerken, online mecralar %85, mobil ise %64 ile üçüncü sırada yer almıştır. Rapora göre Türkiye'de ortalama bir sporsever, haftada 15 saatini spor takibine harcamaktadır. Diğer ülkelerle kıyaslandığında bu rakamın biraz da ülkelerin gelişmişlik seviyesi ile alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin İngiltere veya Almanya gibi gelişmiş ülkelerde söz konusu rakam 6-7 saat seviyelerindeyken Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerde ise 10 saatin üzerindedir. Türkiye'de sporseverlerin yüzde 69'u internet sitelerinde içerik okurken yine yüzde 69'u da video izliyor. Mobilde ise yüzde 51'lik bir kesim haber okurken yüzde 55 ise video izlemektedir (Perform, 2013)

McKinsey tarafından 2017 yılında X kuşağı ile Milenyum kuşağının spor medyası tüketim tercihleri arasındaki farkların incelendiği bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Rapora göre X kuşağı temsilcilerinin %45'i kendisini bir spora adanmış olarak hissederken, milenyum kuşağındaki bireylerin %38'inin kendilerini bir spora adadığı görülmektedir.

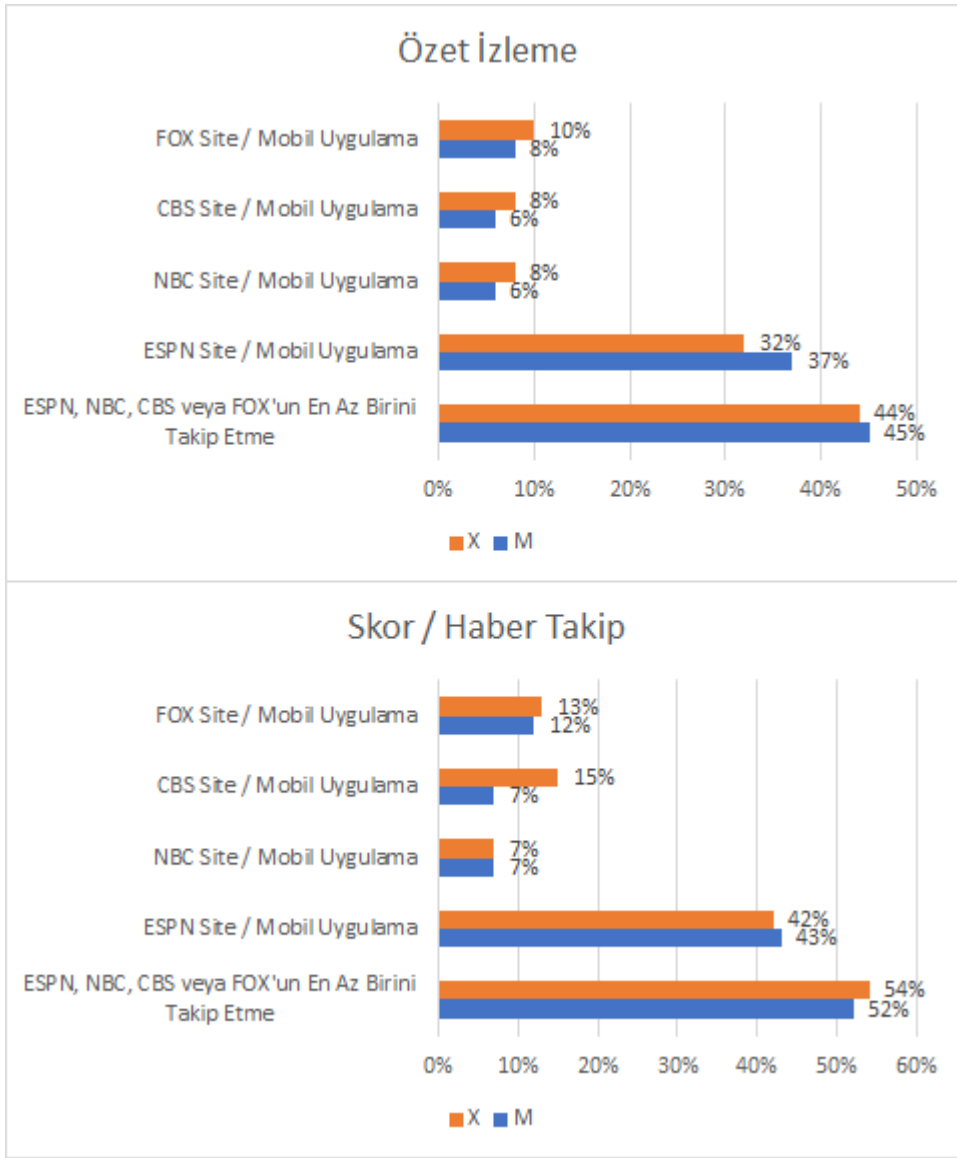
Şekil 1. X ve Milenyum Kuşakları ile Spor İlişkisi Kaynak: (McKinsey, 2018).

Raporda yer alan bir diğer ilginç bulgu ise beklenilenin aksine milenyum kuşağındaki bireylerin X kuşağındaki bireylere göre daha fazla özet görüntüleri izlediği ve buna karşılık X kuşağındaki bireylerin ise karşılaşmaların skorlarını ve haberlerini milenyum kuşağındakilere göre daha fazla takip ettiğidir.

Şekil 2: Kuşaklara Göre Spor Olaylarını Dijital Medyadan Takip Etme Kaynak: (McKinsey, 2018).

Spor medyasının tüketimi ile ilgili PwC'nin 2018 yılında gerçekleştirdiği bir araştırma ise sektörün dinamiklerinin e-spor ile sarsılmaya başladığını göstermektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda spor medya tüketiminin geçmişteki ortalama %7,7'lik büyüme hızına karşın, gelecekte kısa vadede bu hızın %7 seviyesine düşeceği öngörülmektedir. Ayrıca özet görüntülerin (highlights) önümüzdeki dönemde tüketiminin artacağı öngörülmektedir. Bu noktada raporun çarpıcı bulgularından birinin e-spor'un ilk kez futbolun yarattığı gelirden daha fazla gelir yaratacağına ilişkin öngörülerdir. Spor medyasının tüketiminin geleceğine yönelik en büyük endişelerin %71,8 ile genç neslin tüketici davranışlarındaki değişim, %54,2 ile spor harici eğlence alanlarına olan alternatif erişim olanakları ve %32,5 ile spor içeriklerine ücret ödemek arzusunun azalması olarak belirlenmiştir (PwC, 2018).

5. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Dijital medyanın çağın bir gerçeği haline gelmesiyle birlikte gazetecilik pratikleri de değişime uğramış ve yazılı basına olan talep günden güne azalmıştır. Bunun sonucunda Türkiye'de 2018 ve 2019 yıllarında Habertürk, Vatan, Star ve Güneş gibi gazeteler basılı yayınlarına son verip yalnızca dijital yayıncılığa yönelmiştir. Ayrıca Türkiye'de yayın yapan 3 spor gazetesinden biri olan AMK'da yine bu dönemde basılı yayını durdurmuştur. Dijital

medya tüketicilerin gazete satın alım davranışlarını tümünden etkilemiş ve gazetelerin tirajları düşmüştür. İnternetin en önemli tüketicileri ise şüphesiz internetle içli dışlı büyüyen Y kuşağı ve Milenyum kuşağının temsilcileridir. Bu kapsamda yaş aralığı 1990 ve sonrası olan gençler araştırmanın örneklemini oluşturmuştur. Milenyum kuşağı sosyal bilimciler tarafından 1980-1999 yılları arasında doğan bireyler olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmada 1990 ile 1999 yılları arasında doğan milenyum kuşağı bireyleri örneklem içine katılmıştır. Bunun nedeni 1990 yılından sonra çok sesleneşen medyanın özelleşmesi ile özel televizyon, radyo kanallarının yanı sıra tematik yayıncılığın artması ve yine bu dönemde internetin kullanılmaya başlamasıdır. Çalışmanın bu bölümünde günümüzün milenyum kuşağındaki gençlerinin spor gazetelerini satın alım tercihlerine yönelik yapılan betimsel araştırmanın bulgularına yer verilmiştir.

Çalışmanın evrenini Türkiye’de yaşayan ve milenyum kuşağı olarak adlandırılan gençler oluşturmaktadır. Örneklem ise İstanbul’da yaşayan ve rassal olarak seçilen 1200 milenyum kuşağı gencidir. Anket yöntemi ile yüz yüze yapılan görüşmeler uygulanan ankette elde edilen veriler SPSS 17.0 adlı istatistik yazılı ile analiz edilmiştir. Araştırmada kullanılan verilerin analizine geçmeden önce örneklem yeterliliğinin, faktör yapısının, güvenilirliğinin ve normallik varsayımlarını karşılayıp karşılamadığı incelenmiştir.

5.1 Bulgular

Örneklem yeterliliğinin testinde KMO Örneklem Yeterliliği Ölçütü ve Bartlett Küresellik Testi kullanılmaktadır. Tablo 2’den görüldüğü üzere Spor Gazetesi Alım Tercihi ölçeğinin KMO değeri 0,877, Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçları Ölçeği’nin KMO değeri ise 0,756 olarak gerçekleşmiştir. Bartlett Küresellik Testi’ne ait p değerleri ise sınır değer 0,05’ten küçüktür ($p < 0,000 < 0,05$). Analizlere göre KMO değerinin 0,60’tan büyük, Bartlett testinin ise istatistiksel olarak anlamlı olması, ölçeğin örneklem yeterliliğini onamaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2016).

Tablo 2: Örneklem Yeterliliği

	Spor Gazetesi Alım Tercihi	Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçları
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği	0,877	0,756
Bartlett Küresellik Testi	Yaklaşık Kikare	2479,799
	df	114
	p	0,000

Örneklem yeterliliğinin onanmasının ardından verilere faktör analizi uygulanmaktadır. Spor Gazetesi Alım Tercihi Ölçeğine yapılan faktör analizinin sonuçları Tablo 3’te, Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçları ölçeğine yapılan faktör analizinin sonuçları ise Tablo 4’te görülmektedir. Buna göre Spor Gazetesi Alım Tercihi ölçeği toplam 3 faktörlü bir yapıda varyansın %46,228’ini açıklayabilirken, Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçları Ölçeği ise yine 3 faktörlü bir yapıda varyansın %49,033’ünü açıklayabilmektedir.

Tablo 3: Spor Gazetesi Alım Tercihi Varyansın Açıklanan Yüzdesi ve Faktör Yükleri

	Özdeğer	Varyans %	Kümülatif %
Bilgilendirme	9,434	32,527	32,527
Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme	2,336	8,057	40,586

Rahatlama	1,634	5,635	46,228
<i>Faktör Yükleri</i>			
	Bilgilendirme	Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme	Rahatlama
A1	0,865		
A5	0,781		
A6	0,702		
A16	0,701		
A2	0,676		
A15	0,637		
A4	0,616		
A14	0,613		
A13		0,689	
A10		0,640	
A3		0,601	
A8		0,597	
A7		0,543	
A12			0,760
A9			0,744
A11			0,599

Tablo 4: Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçları Varyansın Açıklanan Yüzdesi ve Faktör Yükleri

<i>Varyansın Açıklanan Yüzdesi</i>			
	Özdeğer	Varyans %	Kümülatif %
Fikirlerin Yayılması	3,669	22,925	22,927
Birleşme / Ait Olma	2,927	18,288	41,215
Maddi Beklentiler	1,254	7,829	49,033
<i>Faktör Yükleri</i>			
	Fikirlerin Yayılması	Birleşme / Ait Olma	Maddi Beklentiler
B17	0,851		
B4	0,808		
B18	0,775		
B5	0,755		
B12	0,751		
B10	0,712		
B15	0,669		
B16	0,642		
B19	0,639		
B6		0,637	
B14		0,621	
B13		0,588	
B9		0,535	
B7		0,532	
B11		0,509	

B1	0,507
B8	0,499
B2	0,496
B3	0,488

Faktör analizi ile faktör yapısı belirlenen ölçekle toplanan verilere sonraki aşamada güvenilirlik analizi uygulanmaktadır. Güvenilirlik analizine Cronbach's Alpha katsayısından faydalanılmaktadır. Katsayı 0 ile 1 arasında değer alabilmektedir. Katsayının 0'a yaklaşması güvenilirliğin azaldığını, 1'e yaklaşması ise güvenilirliğinin arttığını göstermektedir. Ölçeğin güvenilir olduğunu kabul edebilmek için Cronbach's Alpha katsayısının 0,70'ten büyük olması gerekmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016). Yapılan Güvenilirlik Analizi'nin sonuçları Tablo 5'te görülmektedir. Buna göre her iki ölçeğin alt boyutlarının da oldukça güvenilir sonuçlar vermektedir.

Tablo 5: Güvenilirlik Analizi

	Cronbach's Alpha
Bilgilendirme	0,856
Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme	0,829
Rahatlama	0,771
Fikirlerin Yayılması	0,828
Birleşme / Ait Olma	0,781
Maddi Beklentiler	0,778

Örneklemin yeterliliği ve ölçeklerin güvenilirliğinin incelenmesinin ardından elde edilen verilere hangi tür analizlerin uygulanabileceğinin belirlenmesi için normallik analizi uygulanmaktadır. Normallik varsayımının testinde 30'dan büyük veri setlerinde ($n > 30$) basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında değer alması, en azından bu değerlerden çok fazla uzaklaşmaması gerekmektedir. (Gürbüz ve Şahin, 2016). Normallik varsayımının sağlanması halinde verilere parametrik analizler, normallik varsayımının sağlanamaması halinde ise nonparametrik analizler uygulanmaktadır. Normallik analizinin sonuçları Tablo 6'da görülmektedir. Her iki ölçeğe ait alt boyutların basıklık ve çarpıklık değerleri limit değerlerin arasında kaldığından verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiş ve analizlerde parametrik analizlerin uygulanmasına karar verilmiştir.

Tablo 6: Normallik Analizi

	Bilgilendirme	Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme	Rahatlama
Basıklık	0,1491	0,2674	0,9712
Çarpıklık	0,8895	0,0486	0,7812
	Fikirlerin Yayılması	Birleşme / Ait Olma	Maddi Beklentiler
Basıklık	0,7895	0,5424	0,7122
Çarpıklık	0,8710	0,6246	0,8732

5.2 Betimleyici İstatistikler

Katılımcıların %53,3'ü erkek, %46,7'si ise kadındır. Galatasaray taraftarı olduğunu belirten katılımcıların oranı %30 iken, Fenerbahçe taraftarı olduğunu belirtenlerin oranı %29,2, Beşiktaş taraftarı olduğunu belirtenlerin oranı ise %21,7'dir. Katılımcıların %4,2'si diğer takımları tuttuğunu belirtirken, %15'i ise takım tutmadığını belirtmiştir. Araştırmaya katılanların en sevdikleri spor dalları sırasıyla Futbol (%26,7), Basketbol (%21,7), Voleybol (%13,3), Motor Sporları (%12,5) ve E-Spor'dur (%10,3).

Tablo 7: Kişisel Özellikler

	%		%
<i>Cinsiyet</i>		<i>En Sevilen Spor</i>	
Erkek	53,3	Futbol	26,7
Kadın	46,7	Basketbol	21,7
<i>Tutulan Takım</i>		Voleybol	13,3
Beşiktaş	21,7	E-Spor	10,3
Fenerbahçe	29,2	Motor Sporları	12,5
Galatasaray	30,0	Ekstrem Sporlar	7,2
Diğer	4,2	Tenis	5,3
Takım Tutmuyorum	15,0	Diğer	3,1
Toplam	100,0	Toplam	100,0

Katılımcıların %90,8'i bir spor kanalına abone olmadığını belirtirken, son 1 hafta içerisinde spor gazetesi satın aldığını belirtenlerin oranı toplam %24,2'dir. Araştırma verilerine göre genler spor haberlerini en çok internetten (%25,8), sosyal medyadan (%24,2) ve televizyondan (%18,6) takip etmektedir.

Tablo 8: Spor Takibine İlişkin Özellikler

	%		%
<i>Spor Kanalına Abone Olma</i>		<i>En Son Spor Gazetesi Satın Alım Tarihi</i>	
Evet	9,2	1 Gün Önce	4,2
Hayır	90,8	3 Gün Önce	9,2
<i>Spor Haberlerini Takip Mecrası</i>		1 Hafta Önce	10,8
Gazete	4,2	1 Ay Önce	16,7
Dergi	0,8	3 Ay Önce	27,5
Televizyon	18,6	1 Yıl Önce	31,7
Radyo	3,6	<i>Akla Gelen İlk Spor Gazetesi</i>	
İnternet	25,8	AMK	16,7
Sosyal Medya	24,2	Fanatik	43,3
Mobil Uygulamalar	21,9	Fotomaç	40,0
Toplam	100,0	Toplam	100,0

Araştırmaya katılanların spor gazetesi alma nedenlerine ilişkin alt faktörlerin betimleyici istatistikleri Tablo 4'te görülmektedir. Buna göre katılımcılar için spor gazetesi alma nedenlerinde "Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme" motivasyonu ile satın alım başı çekmektedir (Ortalama 3,57; Standart Sapma 9,907).

Tablo 9: Spor Gazetesi Satın Alım Nedenlerine İlişkin Betimleyici İstatistikler

	X	SS
Bilgilenme	3,32	1,088
Rahatlama	3,42	0,976
Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme	3,57	0,907

Milenyum kuşağının spor gazetelerinin işlevlerine ve amaçlarına yönelik görüşlerinin betimleyici istatistikleri ise Tablo 5’te görülmektedir. Buna göre spor basının amaçları arasında maddi beklentiler başı çekmektedir (Ortalama 4,16; Standart Sapma 0,825).

Tablo 10: Spor Gazetesinin İşlevleri ve Amaçlarına İlişkin Betimleyici İstatistikler

	X	SS
Maddi Beklentiler	4,16	0,825
Birleşme / Ait Olma Hissi	3,23	1,176
Fikirlerin Yayılması	3,56	1,153

5.3 İstatistiksel Analizler

5.3.1. Spor Gazetesi Alma Nedenlerine Yönelik İstatistiksel Analizler

Katılımcıların spor gazetesi alma nedenlerinin cinsiyete göre değişkenliğinin belirlenmesinde bağımsız örneklem t testinden faydalanılmıştır. Yapılan t testi sonucunda erkeklerin kadınlara göre daha fazla bilgilenme, rahatlama ve eğlence / boş vakit değerlendirme amacıyla spor gazetesi satın aldıkları görülmüştür ($p < 0,05$ ve Erkek Ortalama $>$ Kadın Ortalama).

Tablo 11: Cinsiyete Göre Spor Gazetesi Satın Alım Nedenleri

	N	X	SS	t	p
<i>Bilgilenme</i>					
Erkek	64	3,37	0,987	2,499	0,013
Kadın	56	3,27	1,103		
<i>Rahatlama</i>					
Erkek	64	3,49	0,992	2,498	0,008
Kadın	56	3,35	1,007		
<i>Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme</i>					
Erkek	64	3,65	0,871	1,998	0,026
Kadın	56	3,49	0,912		

Araştırmaya katılan milenyum kuşağı gençlerinin spor gazetesi satın alım nedenlerinin tuttıkları takıma göre değişkenlik gösterip göstermediğinin belirlenmesi için ANOVA analizinden faydalanılmıştır. Yapılan ANOVA analizi sonucunda katılımcıların bilgilendirme, rahatlama ve eğlence / boş vakit değerlendirme amaçlı spor gazetesi satın alım tercihlerinin tuttıkları takıma göre farklılık gösterdiği görülmüştür ($p < 0,05$). Bu farklılığın kaynağının belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen Tukey çözümlemesi sonucunda Beşiktaş taraftarlarının Galatasaray taraftarlarına göre daha çok bilgilendirme amacıyla ($p = 0,035 < 0,05$), Fenerbahçe taraftarlarının Galatasaray taraftarlarına göre daha fazla “rahatlama” amacıyla ($p = 0,041 < 0,05$) ve takım tutmayan ya da diğer takımların taraftarı olanların Beşiktaş taraftarlarına göre daha

fazla eğlence / boş vakit değerlendirme amacıyla ($p=0,023<0,05$) spor gazetesi satın aldıkları belirlenmiştir.

Tablo 12: Tutulan Takıma Göre Spor Gazetesi Satın Alım Nedenleri

		N	X	SS	F	P
Bilgilenme	Beşiktaş	26	3,29	0,978	2,163	0,035
	Fenerbahçe	35	3,35	0,965		<u>Farklılık</u>
	Galatasaray	36	3,25	0,891		1-3
	Diğer / Takım Tutmuyorum	23	3,39	0,871		
Rahatlama	Beşiktaş	26	3,33	0,991	0,981	0,041
	Fenerbahçe	35	3,51	0,956		<u>Farklılık</u>
	Galatasaray	36	3,40	0,971		2-3
	Diğer / Takım Tutmuyorum	23	3,44	0,881		
Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme	Beşiktaş	26	3,36	0,964	3,758	0,023
	Fenerbahçe	35	3,28	0,953		<u>Farklılık</u>
	Galatasaray	36	3,18	0,976		1-4
	Diğer / Takım Tutmuyorum	23	3,46	0,971		

Katılımcıların spor gazetesi alma nedenlerinin en son spor gazetesi satın alım tarihine göre değişkenliğinin belirlenmesinde bağımsız örneklem t testinden faydalanılmıştır. Yapılan t testi sonucunda en son 1 ay ve daha önce gazete satın alanların 1 aydan uzun süredir gazete satın almadığını belirtenlere göre daha fazla bilgilenme, rahatlama ve eğlence / boş vakit değerlendirme amacıyla spor gazetesi satın aldıkları görülmüştür ($p<0,05$ ve 1 Ay ve Daha Önce Ortalama > 1 Aydan Uzun Süredir Ortalama).

Tablo 13: En Son Spor Gazetesi Satın Alınan Süreye Göre Spor Gazetesi Satın Alım Nedenleri

	N	X	SS	t	p
<i>Bilgilenme</i>					
1 Ay ve daha önce	49	3,56	0,971	2,893	0,005
1 Aydan uzun süredir	71	3,08	1,012		
<i>Rahatlama</i>					
1 Ay ve daha önce	49	3,74	0,871	3,102	0,009
1 Aydan uzun süredir	71	3,10	1,102		
<i>Eğlence / Boş Vakit Değerlendirme</i>					
1 Ay ve daha önce	49	4,06	0,687	3,542	0,017
1 Aydan uzun süredir	71	3,08	1,287		

5.3.2. Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçlarına İlişkin İstatistiksel Analizler

Araştırmaya katılanların spor gazetesinin işlev ve amaçlarına yönelik görüşlerinin cinsiyete göre değişkenliğinin belirlenmesinde bağımsız örneklem t testinden faydalanılmıştır. Yapılan t testi sonucunda katılımcıların spor gazetesinin işlev ve amaçlarına yönelik alt boyutlara ilişkin görüşlerinin cinsiyete göre farklılık göstermediği görülmüştür (Tüm alt boyutlar için $p>0,05$).

Tablo 14: Cinsiyete Göre Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçlarına Yönelik Görüşler

	N	X	SS	t	p
<i>Maddi Beklentiler</i>					
Erkek	64	4,17	0,831	0,897	0,124
Kadın	56	4,15	0,835		
<i>Birleşme / Ait Olma Hissi</i>					
Erkek	64	3,25	1,156	0,991	0,178
Kadın	56	3,21	1,163		
<i>Fikirlerin Yayılması</i>					
Erkek	64	3,57	1,185	0,798	0,223
Kadın	56	3,55	1,169		

Katılımcıların spor gazetesinin işlev ve amaçlarına yönelik görüşlerinin tuttıkları takıma göre değişkenlik gösterip göstermediğinin belirlenmesi için ANOVA'dan faydalanılmıştır. Yapılan ANOVA analizi sonucunda katılımcıların maddi beklentiler, birleşme / ait olma hissi ve fikirlerin yayılmasına ilişkin görüşlerinin tuttıkları takıma göre farklılık göstermediği görülmüştür ($p>0,05$).

Tablo 15: Tutulan Takıma Göre Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçlarına Yönelik Görüşler

		N	X	SS	F	p
Maddi Beklentiler	Beşiktaş	26	4,13	1,061	0,476	0,239
	Fenerbahçe	35	4,19	1,048		<u>Farklılık</u>
	Galatasaray	36	4,09	0,974		-
	Diğer / Takım Tutmuyorum	23	4,23	0,954		
Birleşme / Ait Olma Hissi	Beşiktaş	26	3,14	1,074	0,817	0,301
	Fenerbahçe	35	3,32	1,039		<u>Farklılık</u>
	Galatasaray	36	3,21	1,054		-
	Diğer / Takım Tutmuyorum	23	3,25	0,964		
Fikirlerin Yayılması	Beşiktaş	26	4,20	1,047	0,681	0,476
	Fenerbahçe	35	4,12	1,036		<u>Farklılık</u>
	Galatasaray	36	4,02	1,059		-
	Diğer / Takım Tutmuyorum	23	4,30	1,054		

Milenyum kuşağının spor gazetelerinin işlev ve amaçlarına ilişkin görüşlerinin en son spor gazetesi satın alım tarihine göre değişkenliğinin belirlenmesinde bağımsız örneklem t testinden faydalanılmıştır. Yapılan t testi sonucunda en son 1 ay ve daha önce gazete satın alanlar ile 1 aydan uzun süredir gazete satın almadığını belirtenler arasında, maddi beklentiler, birleşme ve ait olma hissi ile fikirlerin yayılması işlevleri açısından görüş farklılığı bulunmamaktadır ($p>0,05$ ve 1 Ay ve Daha Önce Ortalama > 1 Aydan Uzun Süredir Ortalama).

Tablo 16: En Son Spor Gazetesi Alınan Süreye Göre Spor Gazetesinin İşlev ve Amaçlarına Yönelik Görüşler

	N	X	SS	t	p
--	---	---	----	---	---

<i>Maddi Beklentiler</i>				
1 Ay ve daha önce	49	4,38	0,787	0,225
1 Aydan uzun süredir	71	3,94		
<i>Birleşme / Ait Olma Hissi</i>				
1 Ay ve daha önce	49	3,56	0,865	0,184
1 Aydan uzun süredir	71	2,90		
<i>Fikirlerin Yayılması</i>				
1 Ay ve daha önce	49	4,03	0,687	0,298
1 Aydan uzun süredir	71	3,09		

Sonuç

Spor tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de kitleleri peşinden sürükleyen önemli bir hobidir. Bu hobinin endüstrileşmesi ile beraber spor endüstrisi ortaya çıkmıştır. Her geçen gün gelişen spor endüstrisi beraberinde yan dallarında ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Medya spor ilişkisi spor ve medyanın gelişmesi ve endüstrileşmesine paralel olarak gelişmiştir. Medyanın spora ilgi duyması spor müsabakalarının ve ulusal – küresel etkinliklere ilgi duyması ile artış göstermiştir. Ana akım medyada yer alan spor içeriklerinin yanı sıra içeriğini sadece spora ayıran gazeteler de ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de ilk tematik ve içeriğini sadece spora ayıran spor gazetesi 1989 yılında kurulan Fotospor olmuştur. Daha sonra 1995 yılında Fanatik adlı gazete kurulmuş, 2012 yılında ise AMK (Açık Mert Korkusuz) adlı spor gazetesi kurulmuştur. AMK gazetesi 2019 yılının Ocak ayında yayın hayatına son vermiştir. 2020 yılında Türkiye’de ulusal çapta yayınlanan ve yazılı olarak yayınlanan sadece iki tane gazete vardır. Bunlar Fotospor ve Fanatik adlı gazetelerdir. Her iki gazetenin tirajları yetmiş bin dolaylarında seyretmektedir. Fanatik Gazetesinin tirajı 24 Şubat-01 Mart 2020 tarih aralığındaki ortalama tirajı 71.350 iken, Fotospor Gazetesinin tirajı 69.258 olmuştur (Medyaradar).

Dijital medya ile daha fazla haşır neşir olan ve bu araştırmaya katılan milenyum kuşağı çoğu Galatasaray taraftarı, en çok futbol, basketbol ve voleybolu seven, spor kanalına abone olmamış, spor haberlerini internet ve sosyal medyadan takip eden, en son gazete satın alımının üzerinden bir aydan fazla zaman geçen örnekleme uygulanan anketten ortaya çıkan öyle sınıflandırılabilir:

- ✓ Spor gazetelerini satın alım nedenleri "bilgilenme", "rahatlama" ve "eğlence / boş vakit değerlendirmedir.
- ✓ Spor gazetelerinin işlevleri ve amaçları "fikirlerin yayılması", "birleşme / ait olma hissi uyandırması" ve "maddi beklentilerdir".
- ✓ Erkekler, kadınlara göre daha çok bilgilenme, rahatlama ve eğlence / boş vakit değerlendirme amacıyla spor gazetesi satın almaktadır.
- ✓ Beşiktaş taraftarları Galatasaray taraftarlarına göre daha çok “bilgilendirme” amacıyla; Fenerbahçe taraftarları Galatasaray taraftarlarına göre daha fazla “rahatlama” amacıyla ve

takım tutmayan ya da diğer takımların taraftarı olanlar Beşiktaş taraftarlarına göre daha fazla eğlence / boş vakit değerlendirme amacıyla spor gazetesi satın almaktadır.

- ✓ En son 1 ay ve daha önce gazete satın alanlar, 1 aydan uzun süredir gazete satın almadığını belirtenlere göre daha fazla bilgilendirme, rahatlama ve eğlence / boş vakit değerlendirme amacıyla spor gazetesi satın almaktadır.
- ✓ Milenyum kuşağı spor gazetesinin işlev ve amaçlarına yönelik görüşleri cinsiyetlerine, tuttıkları takıma ve en son gazete satın alımının üzerinden geçen süreye göre farklılık göstermemektedir.

Türkiye’de gazete satın alma alışkanlıklarının düşüşte olmasının aksine spor gazetelerinin diğer gazeteler kadar tiraj kaybı yaşamadığı görülmektedir. Hayatlarının büyük bölümünü dijital medya ve sosyal medya ile geçiren milenyum kuşağı tematik bir yayın türü olan spor gazetelerine hala ilgi göstermektedir. Türkiye’de ulusal olarak yayınlanan tek tematik gazete türünün spor gazetelerinin olması bu ilginin hala var olduğunu göstermektedir. Dijital medyanın da spor haberciliğinde önemli bir rol oynaması dikkatleri çekerken geleneksel medyanın bir mecrası olan spor gazetelerinin hala ayakta kaldığı ve ilgi odaklı içerik sundukları için talep aldığı görülmektedir. Bu durum sporun medya ile ilişkisinin çok güçlü olduğunu ve bu ilişkinin gençlerin tüketim alışkanlıklarda da kendisini gösterdiğini göstermektedir. Müzik, sanat ve benzeri tematik içerikli basılı gazete dergilerin yayın hayatlarına zor vermek zorunda kalmasının aksine spor gazeteleri yayınlarına devam etmekte tüm kuşaklarda olduğu gibi milenyum kuşağı gençlerinin de bir tüketim kaynakları içinde yer aldığı görülmektedir.

Kaynakça

- Altın, H. (2016). Harputlu Selim Sırrı ve Onun Yayınladığı Terbiye ve Oyun Mecmuası. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 3(1).
- Aydın, H. (2009). İdman (1913-1914): İlk Kapsamlı Spor Dergisi Üzerine Bir İnceleme. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(27).
- Budak, E. (2019). Türk Medyasında Dijital Spor Yayıncılığı Üzerine Bir Araştırma. *TRT Akademi*, 4(8).
- Covil, E. C. (2005). Radio and its Impact on the Sports World. <http://www.americansportscastersonline.com/radiohistory.html> adresinden alındı
- Çakır, H. (2008). Türk Basınında İlk Spor Gazetesi "Futbol". *Futbol Ekonomi*(26).
- Çevikel, T. (2012). Türkiye Spor Medyasında İçerik Çeşitliliği: Günlük Gazeteler ve Futbol Blogları Arası Bir Karşılaştırma. *Akdeniz İletişim Dergisi*(18).
- Demir, M. (2016). Spor-Medya Birlikteliği ve Türkiye'deki Spor Medyası. *ASOS Journal*, 4(28).
- Demir, V. (1998). Türkiye'de Futbol Maçlarının Televizyondan Yayın Hakkı Sorunu. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(8).
- Demir, Y. (2018). Kullanımlar ve Tatminler Kuramı Bağlamında Spor Basını Okuru, Okuma Motivasyonları ve Tatminleri. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2).
- Güler, İ., Yıldız, K., & Özbey, S. (2018). Sosyolojik Açıdan Spor ve Medya İlişkilerinin Toplum Üzerindeki Etkisi: İzmir İli Örneği. *İnönü Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 5(1).
- Hall, A. E. (2015). Entertainment-oriented Gratifications of Sports Media: Contributors to Suspense, Hedonic Enjoyment, and Appreciation. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 59(2).
- İlhan, E. (2014). 2012 Londra Yaz Olimpiyat Oyunları: L'Equipe (Fransa) ve Türk Spor Gazeteleri Karşılaştırması. *Gümüşhane Üniversitesi*, 2(4).
- Isaacs, V., & Kirkpatrick, R. (2003). *Two Hundred Years of Sydney Newspapers: A Short History*. North Richmond, New South Wales: Rural Press Ltd. .
- Kaya, A. Y. (2002). Dünyada ve Türkiye'de Basının Gelişimi ile Türk Basınında Sporun Haber Öğeleri Açısından İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 2(3).
- Lopez-Gonzalez, H., & Tulloch, C. D. (2014). Enhancing media sport consumption: Online gambling in European football. *Media International Australia*, 155(1).
- McKinsey. (2018). <https://www.mckinsey.com/industries/technology-media-and-telecommunications/our-insights/we-are-wrong-about-millennial-sports-fans> adresinden alındı
- Medyaradar (2020). www.medyaradar.com 24 Şubat- 01 Mart 2020 tiraj raporu. Erişim Tarihi: 02 Mart 2020.
- Mil, H. İ., & Şanlı, S. (2015). Sporda Şiddet ve Medya Etkisi: Bir Maçın Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(55).
- Öngen, H. B. (2017). Devlet Güdümündeki Medyadan Özel Sermaye Medyasına Geçiş: Turgut Özal Dönemi Medya Sermaye Yapısının Değişimi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 59.

Özsoy, S. (2007). *Kamuoyunun Spor Medyasından Beklentilerinin Nİtel ve Nicel Yönden Değerlendirilmesi*. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü : Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Özsoy, S. (2009). Futbol ve Medya: Hedef Kitleden Kaynağa Dönütler. *Pamukkale University Journal of Social Institute*(4).

Özsoy, S. (2011a). Türkiye'de Bilişim Teknolojisi ile Değişen Spor Gazeteciliği. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(41).

Özsoy, S. (2011b). Spor Basınının Tarihi ve Türkiye'de 1950'den Günümüze Yaşanan Değişim. *Marmara İletişim Dergisi*(18).

Özsoy, S. (2012). Spor Haberciliğinde Doğruluk ve Tarafsızlık. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(32).

Özsoy, S. (2014). Futbolun Sözel Hali: Televizyon Programları. *Global Media Journal: TR Edition*, 5(9).

Özsoy, S., Kandaz-Gelen, N., Tezcan-Kardaş, N., Tabuk, M. E., Görün, L., & Afat, A. (2014). Lise ve Üniversite Öğrencilerinin Spor Medyasını İzleme ve Bahis Oyunu Oynama Alışkanlıkları. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(3).

Özsoy, S., Sadık, R., & Boz, H. (2013). Spor Dalı Çeşitliliği Bakımından Türkiye'deki Spor Gazetelerinin Avrupa'daki Spor Gazeteleri ile Karşılaştırılması. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2(1).

Perform. (2013). Perform Group, Spor Medyası Tüketim Raporu'nu yayınladı. <https://webrazzi.com/2013/07/30/perform-spor-medyasi-tuketim-raporu/> adresinden alındı

Polat, E., & Sönmezoglu, U. (2016). Futbol Taraftarlarını Şiddete Yönelten Faktörlerin İncelenmesi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1).

PwC. (2018). <https://strivesponsorship.com/wp-content/uploads/2018/10/PwC-Sports-and-Esports-Survey-2018.pdf> adresinden alındı

Selvi, Ö., & Altan, S. (2014). Popüler Kültür ve Spor İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(3).

Şahan, H., Akpınar, S., Ulukan, M., & Akpınar, Ö. (2008). Spor-Medya İlişkilerinde İletişim Teknolojilerinin Rolü. *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 2(2).

Taşmektepligil, M. Y., Küçük, V., Karakuş, S., & Kalkavan, A. (2017). Bireysel Şiddet Açısından Spor Medyasının Etkileri. *Marmara Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, 2(2).

Ünsal, B., & Ramazanoğlu, F. (2013). Spor Medyasının Toplum Üzerindeki Sosyolojik Etkisi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2(1).

Yıldız-Ekin, M. T. (2005). Spor Basınının Futbol Anlatım Dili: Manşet ve Başlıklar. *Eğitim Fakültesi Dergisi*, XVIII(1).

**AZƏRBAYCANIN MÜASİR MUSIQI PEDAQOGİKASINDA MUSIQI
MENTALİTETİ ANLAYIŞI**
THE CONCEPT OF MUSIC MENTALITY IN COMTEMPORARY PEDAGOGY OF
MUSIC

Pedaqoji elmlər doktoru, professor Jalə Qədimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Azərbaycan mədəniyyətinin qədimliyini, zənginliyini, unikallığını nəzərə alaraq, kontekst əhəmiyyətə malik bütün problemlər xüsusi aktuallıq kəsb edir. Burada ən mühüm məsələ milli-spesifik xarakteristikalar məsələsidir.

Müasir dövrdə tədris və tərbiyə probleminin həlli yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Müasir sosial, bədii, mədəni prinsiplərlə səsleşən musiqi tərbiyəsi musiqi-pedaqoji prosesin vacib tərkib hissəsidir.

Azərbaycan musiqisinin qədim qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi dərəcəsi bu gün professional hazırlığın ən mühüm komponentidir. Materialın bütün həcmnin geniş əhatə olunması heç də hər zaman mütəxəssisi formalaşdırmır. Fikrimizcə, Azərbaycan musiqi sisteminin tərkib hissəsi olan spesifik və buna görə də qədim elementlərin öyrənilməsi ilə bağlı seçmə daha mühümdür.

Son illər ideologiyanın musiqi pedaqogikasına neqativ təsiri haqqında fikir dəfələrlə qeyd olunur. Xüsusilə, pedaqoji təfəkkür stereotiplərindən çox yazılır. Bu stereotiplərdən biri musiqinin milli spesifikasiyaya diqqətsizlikdir. «Tədrisdə əsas – metoddur: musiqinin bütövdən ayrılmış və onu dağıdan ayrı-ayrı vasitələrlə deyil, intonasiya vasitəsilə dərk edilməsi, musiqinin musiqi ilə dərk edilməsi, musiqinin digər sənətlərlə, təbiətin və insanın həyatı ilə dərk edilməsidir. Beləliklə, müasir tədris və tərbiyənin ən aktual problemləri xalq musiqisinin təbii şəkildə, onun bütövlüyündə, etno-mədəni, milli, morfoloji xüsusiyyətlərindən asılılıqda pedaqoji təqdimatının təşkili problemləridir.

Musiqi təhsilinin məzmununun musiqi mentallığına aksentlərin gücləndirilməsi vasitəsilə dəyişməsi, şübhəsiz ki, musiqi pedaqogikasının əsas vəzifəsidir. Azərbaycanda musiqi pedaqogikasının inkişafının müasir mərhələsində pedaqoqun mükəmməl musiqi-bədii fəaliyyəti xalq mədəniyyətinin bütün komponentlərini özündə birləşdirən bütöv bir kompleks haqqında biliklərin mənimsənilməsi ilə sıx əlaqədardır.

Müasir musiqi problematikasına retrospektiv baxış onu deməyə imkan verir ki, musiqi-pedaqoji proses çərçivəsində tarixi-nəzəri musiqişünaslığın «taleyüklü» problemlərinin öyrənilməsi bu gün son dərəcə vacibdir. Söhbət Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin milli «genofondu»na marağın tərbiyə edilməsindən gedir.

Açar sözlər: musiqi pedaqogikası, mentalitet, musiqi tərbiyəsi, metodiki layihələr

ABSTRACT

Given the ancientry, richness and uniqueness of Azerbaijani culture, all problems of contextual significance are of particular relevance. The most important issue here is the national-specific characteristics.

In modern times, the solution of the problem of education and nurture is inextricably linked to the development and improvement of creative abilities.

Music education based on modern social, artistic and cultural principles, is an important part of the music and pedagogical process.

The degree of perception of the ancient regularities of Azerbaijani music is the most important component of professional training today. Wider coverage of the entire material does not always form an expert. In our opinion, the choice of studying specific and, therefore, ancient elements that are an integral part of the Azerbaijani musical system is even more important.

In recent years, ideas about the negative impact of ideology on music pedagogy have been repeatedly mentioned. In particular, the stereotypes of pedagogical thinking are often discussed in the written works. One of these stereotypes is the neglect of the national specificity of music. "The main thing in teaching is a method: understanding of music not through separate and disintegrated means, but through intonation, through music, through other arts, through the nature and the life of man." Thus, the most urgent problems of modern education and nurture are the problems of the organization of pedagogical presentation of folk music naturally, in its integrity, with the ethno-cultural, national and morphological features.

Changing the content of music education through enhancing accents to music mentality is undoubtedly the main task of music pedagogy. In the modern stage of the development of music pedagogy in Azerbaijan, the excellent musical and artistic activity of the educator is closely linked to the acquisition of knowledge about a whole complex that combines all the components of folk culture.

A retrospective approach to the problem of modern music allows us to say that it is very important to study the "fateful" problems of historical and theoretical music studies within the musical and pedagogical processes. It is about raising interest in the national "gene pool" of Azerbaijani musical culture.

Keywords: music pedagogy, mentality, music appreciation, methodical projects

Giriş

Azərbaycan xalq musiqisinin bədii xəzinəsi nəhəngdir. Buna görə də bu gün musiqi pedaqogikasının ən mühüm problemlərindən biri ondan ibarətdir ki, musiqi-nəzəri fənlərdən hər biri mövcud ümumi proqramdan başqa milli dünyanı dərk etmə, dünyaya münasibət, mentalitet, üslub, musiqi dili xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlı olan əlavə xüsusi kurslara malik olsun.

Ayrı sosial orqanizmin keyfiyyət xüsusiyyətləri bir çox halda müxtəlif növ alınmalardan, təsirlərdən və s. asılıdır. Mədəniyyət ayrı-ayrı sosial orqanizmlərin konkret tarixi keyfiyyət spesifikasiyasının xarakteristikası kimi translyasiyaya olduqca həssas cavab verir. Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə nəinki ayrı-ayrı sosial orqanizmlərin inkişafının mümkünlüyü, həm də obyektiv qanunauyğunluqdur. Bu ümumsistem qanunauyğunluq həm də bədii şüur səviyyəsində təsir edir.

Azərbaycan fəal şəkildə dünyaya inteqrasiya edir. Azərbaycan mədəniyyətinin qədimliyini, zənginliyini, unikallığını nəzərə alaraq, kontekst əhəmiyyətə malik bütün problemlər xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu mənada ən mühüm humanitar problemlərdən biri – azərbaycançılıq adlanan anlayışın öyrənilməsi, xarakteristikası, əsaslandırılması problemdir.

Burada ən mühüm məsələ milli-spesifik xarakteristikalar məsələsidir.

Müasir dövrdə tədris və tərbiyə probleminin həlli yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Buna görə də yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına yönəlmiş musiqi pedaqogikasının əsasını təhsilin yaradıcı amili təşkil edir.

Müasir sosial, bədii, mədəni prinsiplərlə səsleşən musiqi tərbiyəsi musiqi-pedaqoji prosesin vacib tərkib hissəsidir.

Bu gün biz tələbələrin dünyagörüşünü ali məktəbdə və ya məktəbdə aldığı biliklərlə məhdudlaşdırma bilmərik. Musiqi-pedaqoji prosesdə yaradıcı göstərişlərin formalaşmasına şərait yaratmaq, onu istiqamətləndirmək – müasir pedaqogikanın aktual problemlərindən biridir. Musiqi pedaqogikasının qarşısında duran başlıca vəzifələr – tədris və yaradıcılıq prosesini birləşdirməkdir. Çünki bəşəriyyətin sosiomədəni təcrübəsinin inteqrasiyası fərdin özünü reallaşdırmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan musiqisinin qədim qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi dərəcəsi bu gün professional hazırlığın ən mühüm komponentidir. Materialın bütün həcmnin geniş əhatə olunması heç də hər zaman mütəxəssisi formalaşdırmır. Fikrimizcə, Azərbaycan musiqi sisteminin tərkib hissəsi olan spesifik və buna görə də qədim elementlərin öyrənilməsi ilə bağlı seçmə daha mühümdür.

Pedaqoji təcrübə, Azərbaycan musiqi pedaqogikası tarixinin, ənənələrinin öyrənilməsi, onun müasir fəaliyyətinin dərk edilməsi Azərbaycan musiqi pedaqogikasının gələcək perspektivlərindən xəbərdar olmağa şərait yaradan bir sıra mühüm metodiki parametrləri irəli sürməyə imkan yaradır.

Bu gün Azərbaycan incəsənətinin, mədəniyyətinin milli səciyyəvi xüsusiyyətlərinin axtarışı ilə bağlı proseslər daha fəal həyata keçirilir. Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin elan etdiyi azərbaycançılıq ideyası Azərbaycan musiqi pedaqogikasında da proqram təlimat xarakterini aldı.

Son bir neçə ildə Rusiya elmi-pedaqoji ədəbiyyatında da bizi maraqlandıran problemlər fəal müzakirə olunur. Belə ki, ideologiyanın musiqi pedaqogikasına neqativ təsiri haqqında fikir dəfələrlə qeyd olunur. Xüsusilə, pedaqoji təfəkkür stereotiplərindən çox yazılır. Bu stereotiplərdən biri musiqinin milli spesifikasına diqqətsizlikdir. «Tədrisdə əsas – metoddur: musiqinin bütövdən ayrılmış və onu dağıdan ayrı-ayrı vasitələrlə deyil, intonasiya vasitəsilə dərk edilməsi, musiqinin musiqi ilə dərk edilməsi, musiqinin digər sənətlərlə, təbiətin və insanın həyatı ilə dərk edilməsidir». Bu həcmli sitatı bir qədər başqa şəkildə ifadə edərək, deyək ki, bəlkə də, müasir tədris və tərbiyənin ən aktual problemləri xalq musiqisinin təbii şəkildə, onun bütövlüyündə, etno-mədəni, milli, morfoloji xüsusiyyətlərindən asılılıqda pedaqoji təqdimatının təşkili problemləridir.

Musiqi təhsilinin məzmununun musiqi mentallığına aksentlərin gücləndirilməsi vasitəsilə dəyişməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycanda musiqi pedaqogikasının əsas vəzifəsidir. Lakin Azərbaycan musiqisinin mükəmməlliyinin və əhatəliliyinin dərk edilməsi zərurəti və bu cür pedaqoji prosesin təşkil edilməsində vərdişlərin olmaması arasında müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur. Burada tələbələrin təfəkkür tipinin şübhəsiz ki, zəruri Ümumavropa savadından – milli savada, dünya musiqi praktikasında formalaşan obrazlı sistemdən – Azərbaycan sistemine və s. keçirilməsi vacibdir. Xalq musiqi mədəniyyəti ilə bağlı fənlərin dəyişdirilməsi həm də yaradıcı məqamla – təhsil alanların bacarıqlarını və zövqünü formalaşdıran məqamla sıx

əlaqədardır. Azərbaycanda musiqi pedaqogikasının inkişafının müasir mərhələsində pedaqoqun mükəmməl musiqi-bədii fəaliyyəti xalq mədəniyyətinin bütün komponentlərini özündə birləşdirən bütöv bir kompleks haqqında biliklərin mənimsənilməsi ilə sıx əlaqədardır. Buraya nəinki mədəniyyətimizin tarixi, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələri daxildir. Məsələn, ayinlər, davranış etikası, mərasim mədəniyyətinin xüsusiyyətləri, təqvim bayramlarının spesifikasiyası, xalq oyunları, kölgə və kukla teatrı, fala baxmalar, dini misteriyalar və s.

Milli bədii yaradıcılığı səciyyələndirən bütöv mədəni kompleksi bilmə və dərk etmə həm müasir musiqiçiyə, həm də vətəndaşa lazımdır. Bundan əlavə, burada milli musiqi ilə məşğul olma formalarına tərəf məlum «əyilmə» də zəruridir. Müxtəlif profilli musiqiçilər xalq musiqisini işıqlandıran nəzəri materialın mənimsənilməsinə müxtəlif cür, qeyri-bərabər yanaşır. Ayrı-ayrı qruplara bu dəyişik münasibəti nəzərə alaraq, daha da dəqiqləşdirməyə dəyərdi. Lakin bizi məhz hər bir musiqiçiyə eyni dərəcədə lazım olan parametrlər maraqlandırır.

Qeyd olunduğu kimi, gələcəyin təhsilinin məzmununun, məlumat sahəsinin genişləndirilməsi, musiqi mühitinin dərinədən öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu mənada da «kütləvi mədəniyyət» anlayışı problemlə məsələdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «kütləvi mədəniyyət» musiqi tərbiyəsi ilə sıx əlaqədədir. O, çox geniş yayılıb və cəmiyyətimizin həyatında çox mühüm hadisədir. «Kütləvi mədəniyyət» bu qədər güclü diqqəti onun ictimai şüura estetik-ideoloji təsiri ilə izah etmək olar. Bu təsir indi, elmi-texniki inqilab əsrində, mən deyərdim ki, «mənfi işarəli» kütləvi təbliğat və təşviqat vasitələrinin çox geniş yayılması sayəsində son dərəcə çoxlu sayda neqativ elementlər qazanmışdır. Beləliklə, respublikamızda humanitar təhsil tərəfindən «kütləvi mədəniyyət»ə güclü diqqət yetirilməsi vacibdir, belə ki, «kütləvi mədəniyyət»ə insan mədəniyyətinin inkişafında qanunauyğun mərhələ kimi baxılır.

Tədris zamanı tələbələrin «kütləvi mədəniyyət»in müasir nəzəriyyələri, qeyd olunanın təhlili və tənqidi ilə müxtəlif mövqelərdən tanış olması zəruridir. «Kütləvi mədəniyyət» ideologiyası bədii silsilə mütəxəssislərinin hazırlanması zamanı özlərinin nəinki estetik, həm də mədəni-etik xarakterli, insana nəinki cürbəcür manipulyasiya obyektinə, həm də subyekt və yaradıcı şəxsiyyət kimi yanaşmağa qadir olan dəyərlər sisteminin yaradılmasına da yönəldilməlidir.

Təhsil alanlarda milli aspektə marağın formalaşdırılması problemi üzrə pedaqoji ədəbiyyatın öyrənilməsi təsdiq edir ki, mentalitetə idraki maraq çox böyük sövqedicə qüvvəyə malikdir, şüurlu şəkildə biliyə yiyələnmə üçün zəmindir.

Müasir musiqi problematikasına retrospektiv baxış onu deməyə imkan verir ki, musiqi-pedaqoji proses çərçivəsində tarixi-nəzəri musiqişünaslığın «taleyükü» problemlərinin öyrənilməsi bu gün son dərəcə vacibdir. Söhbət Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin milli «genofondu»na marağın tərbiyə edilməsindən gedir.

Bu cür yanaşma prinsipə yeni perspektivlər açır. Təhsil sisteminin yenidən qurulması musiqi təhsil müəssisələri qarşısında da bir sıra yeni vəzifələri irəli sürür. Məhz buna görə demək olar ki, Azərbaycan musiqisinin milli xüsusiyyətləri ilə bağlı yeni xüsusi kursların yaradılması zərurəti çoxdan yetişib. Ənənəvi ifadə vasitələrinin səmərəliliyinin mənbələri tələbələrə açıqlanmalı, tələbələr onların dəyərini nəinki öyrənməli, həm də anlamalı və hiss etməlidirlər. Bundan başqa, konkret misallarla onların səmərəliliyinin elə tərəflərini göstərmək lazımdır ki, hansı ki, bu günə qədər öz imkanlarını sonadək sərf etməyib. Azərbaycan xalq musiqisinin

əsaslarının tədrisi ilə onun forma və janrlarının təhlilinin birləşdirildiyi kursların yaradılmasını biz Azərbaycan musiqisinin qorunması kursları adlandırardıq. Azərbaycan musiqisinin dərk edilməsi nəzəriyyəsi kursunun yaradılması yerinə düşərdi. Burada, ilk növbədə, musiqi qavrayışının fenomenoloji tərifini izah etmək, ikinci növbədə isə – tələbələri müxtəlif dinləyici qruplarına ayırmaq faydalı olardı. Belə ki, sosial məqam burada çox böyük rol oynayır. Söhbət bütün tədris illərindən olan tələbələrin birləşəcəyi qrupların təşkilindən gedir. Beləliklə, bu cür qrupların praktiki fərdi məşğələləri müəyyən yaradıcı cəhdlərin şüarı altında keçirilə bilərdi. Kompozisiya siniflərinin təcrübəsini yada salaq. Burada müəllim-bəstəkar tədris prosesində öz məktəbini yaradır. Musiqişünaslar da oxşar yanaşmanı tələb edir. Bunu demək kifayətdir ki, musiqişünaslıq artıq çoxdan «üslub»lara görə fərqlənir – «konservatoriya», «novator». Burada hər bir kəsin maraq dairəsi müzakirə olunur və formalaşır, lakin elmdə müəyyən istiqaməti nəzərə almaqla. Beləliklə məktəb yaranır, məsələn Azərbaycan etnomusiqişünaslıq, semiotika, müqayisəli musiqişünaslıq məktəbi və s.

Musiqi təfəkküründə yerli milli ənənənin müəyyən normaları mövcuddur. Müəllim, ilk öncə, onlardan, bu gün mövcud olan musiqi mühitinin qavrama psixologiyasından baş çıxartmalıdır. Musiqi qavrayışı milli rənglərə malikdir. Bəs bu komponentlə hansı amillər bağlıdır? Bu məsələnin mühüm məsələlər səviyyəsinə qaldırılması nəinki Azərbaycan musiqisinin tədrisini hərəkətə gətirməyə, tələbələrin doğma milli musiqi haqqında təsəvvürünü dərinləşdirməyə, həm də, ən başlıcası, Azərbaycan musiqisinin qorunub saxlanması üçün əlverişli şərait yaradır. Bu gün bu, xüsusilə aktualdır.

Tələbələrin dünyagörüşünün genişləndirilməsi, fənnin dərinədən dərk edilməsinin öyrədilməsi zərurəti, müasir tədris modelləri əsasında musiqini qavrama qabiliyyətinin tərbiyə edilməsi – bütün bunlar mürəkkəb proseslərin, bu proseslərin həm tarixi, həm mədəni, həm sosial xarakteri ilə sıx bağlıdır. Bir misal gətirim. Bir qayda olaraq, xalq musiqisi üzrə fənlərdə kontekst haqqında genişləndirilmiş giriş mühazirələri yoxdur. Coğrafi, mədəni, sosial konteksti nəzərdə tuturam. Məlum olduğu kimi, hətta iqlim müəyyən şəkildə bədii mədəniyyətə təsir göstərir.

Ali təhsil müəssisələrində milli xarakterin spesifikasiyasının, xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi problemi mentalitet anlayışının öyrənilməsi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Sonuncu, öz növbəsində, əsrlər boyu formalaşmışdır. Azərbaycan xalqı həm Qafqaz arealında, həm ərəb-müsəlman xəlifəti birliyində, həm Osmanlı imperiyasının tərkibində və s. olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixi yolu mədəni inkişafın vahid qanunauyğunluqlarını müəyyən edirdi. Nəticədə musiqidə də tipoloji oxşar formalar törəyirdi. Muğamat sənətinin adını çəkmək kifayət edər. Beləliklə, böyük ərəzilərdə oxşar olan universalizətlər əmələ gəlirdi.

Bəşəriyyət böyük dinləyici təcrübəsi toplayıb. Bu gün musiqi məlumat «sahə»si nəhəngdir. Səs mühiti çoxlu sayda müxtəlif üslublar, cərəyanlar və sistemlərlə doludur. Musiqinin əsaslarına yiyələnən tələbə, onun əlifbasını öyrənməklə yanaşı, şübhəsiz, ehtiyac duyur ki, bu musiqi məlumatı axınında ona düzgün istiqamətlənməyə kömək etsinlər.

Musiqi pedaqogikasının müasir problemlərinin tədqiq edilməsi, müasir pedaqoji prosesə tətbiq edilməli olan yeni tövsiyələrin irəli sürülməsi, bu istiqamətdə xüsusi metodiki layihələrin işlənilib hazırlanması, şübhəsiz ki, musiqi pedaqogikasının inkişafına, nəinki mühüm professional veridilərin, mədəni və intellektual imkanların tərbiyə edilməsinə xidmət edəcək, həm də, ən

başlıcası, vətəndaş tərbiyə edəcək.

Nəticə

Azərbaycanda musiqi pedaqogikasının tərbiyəvi “fövqəl vəzifəsi” – milli spesifikanın elementlərinin dərk edilməsi, mənimsənilməsi, təkmilləşdirilməsi, onun universal təhsil kontekstində öyrənilməsidir. Buna görə də dinləyici qavrayışının tərbiyəsinə etnopsixoloji, etnomusiqişünaslıq əsaslarından başlamaq lazımdır. Söhbət musiqinin etnik cəhətdən boyanmış elementləri haqqında əlavə məlumatdan gedir. Burada nəinki musiqi dilinin hansısa bir dilini göstərmək, onun milli “söyləmə” kontekstində təsir dərəcəsini və xarakterini açmaq.

Azərbaycan humanitar elmində etnomusiqişünaslıq ön mövqelərə çıxır. Bu da qanunauyğundur. Bununla yanaşı, artıq bu gün “klassik”, ənənəvi tam təhlillə kifayətlənmək mümkün deyil. Musiqi elmində yeni cərəyanları nəzərə almaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədimova J.H. Musiqi pedaqogikası: tarixilik və müasirlik. 2012.
2. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. 2003.
3. Zemlyanski B.Y. Musiqi pedaqogikası haqqında. Bakı, 1962.
4. Hacıbəyov Ü. Azərbaycanda musiqi-maarif məsələləri // İncəsənət, 1921, №1, s.24-32.
5. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Yazıçı, 1985, 146 s.
6. Mehrabov A.O. Pedaqoji prosesin optimallaşdırılmasının psixopedaqoji məsələləri. 2011.
7. Abdulin E.B. Ali təhsil sistemində musiqi pedaqogikası problemlərinin metodoloji təhlili. M., 1990.

XIX ƏSR FRANSIZ ƏDƏBİYYATINDA QADIN OBRAZININ PSİKOLOJİ SƏCİYYƏSİ
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FEMALE IMAGES IN NINETEENTH-
CENTURY FRENCH LITERATURE

Doç. Dr. **Aygün ALİYEVA**

Gence Devlet Üniversitesi

ÖZET

Qadının mənəvi, psixoloji varlığının, əzəmətinin, hiss və həyəcanlarının, ruhunun bütün drammatizmi ilə ifadə edilməsi qədim yunan və italyan, sonralar isə bütün Avropa ədəbiyyatının ənənəsinə çevrilmişdir. Əsrlərdən bəri qadın surəti ədəbiyyatın bütün janrlarında əsas mövqedə olmuş, onların ailədə və cəmiyyətdəki roluna fərqli münasibət bildirilmişdir.

Fransız ədəbiyyatı da bu baxımdan fərqli xarakterli qadın obrazları ilə zəngindir. Əgər XVIII əsr fransız maarifçiliyi dövrü təhsil, maariflənmək, yeni ideyaların təbliği, fəlsəfi əsərlərlə zəngin bir dövr idisə, XIX əsr fransız ədəbiyyatı romantizm, realizm, sosial problemlər, ailə, qadın, cəmiyyət və onların qarşılıqlı münasibətini daha çox əks etdirirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsr fransız yazıçılarının təsəvvüründə 3 tip qadın obrazı formalaşmışdır: gözəl qadın, qayğıkeş ana və kurtizan (yüngül davranışlı qadın) tipləri əsas obrazlar kimi formalaşmışdır. Fransız yazıçılarından Balzak, Stendal, Flober, Mopassan və digərləri qadının iç dünyasını açaraq onu müxtəlif aspektlərdən təqdim etmişlər. Onlar bəzən qadını fədakar ana, qayğıkeş bacı, vəfalı həyat yoldaşı, sadıq dost kimi ideallaşdırmış, bəzən isə yaşadığı tale ilə razılaşmadan yeni macərələr axtaran, arzu və istəklərinə çatmaq üçün xəyanətdən belə çəkinməyən bir varlıq kimi təsvir etmişlər. Daha çox burjua cəmiyyətinə xas olan bu xüsusiyyətlər qadını bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə ya oxucuya sevdirmiş, ya da onda nifrət oyatmışdır.

XIX əsr fransız nəsrində tez-tez rast gəlinən qadın xəyanəti demək olar ki, bu dövrdə yazılmış romanların əsas süjet xəttini təşkil edirdi. Qadının ruhu və düşüncələri üzərində hökmranlıq edən maddi zənginliyə olan meyl, kübar Paris cəmiyyətinin işıltısı onları bədbəxtliyə sürükləyərək bəzən sui qəsdə qədər aparmışdır.

Məqalədə XIX əsr fransız qadınının dövrün görkəmli yazıçılarının əsərlərində tərənnüm olunmuş fərqli obrazlarının təqdimatından irəli gələn nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Bu nəticələr XIX əsr fransız qadınının ailədə və cəmiyyətdəki rolunu müəyyən etməyə imkan verir.

Anahtar kelimələr: Obraz, Qadın, Cəmiyyət, Ailə, Azadlıq

SUMMARY

Expression of a woman`s spiritual, psychological existence, grandeur, emotions and excitement, with all her dramaticism, has become a tradition in ancient Greek and Italian, and later in all European literature. Throughout the ages, female characters, who have been a source of inspiration for poets and writers, have been revived in literature, and their role in the family, and their leading role in society has always been assessed.

Studies show that in the imagination of nineteenth-century French writers, three types of female characters were formed: beautiful women, caring mothers, and courtesan (mistress). French writers Balzac, Stendal, Flober, Mopassan and others presented the woman`s inner world and

presented her in various aspects. They sometimes described the woman as a devoted mother, a caring sister, a devoted wife, a loyal friend, and sometimes as a living creature, not content with the fate of her life, seeking psychological adventures, and even cheating to achieve her dreams and desires. These characteristics, which are more related to the bourgeois society, make reader to love or hate the woman, with all the pros and cons.

The betrayal of women, which is so often encountered in nineteenth-century French prose works, was almost the main plot line of novels written in this period.

In the work “Madame Bovary” of Flaubert, Bovary’s life in the province after her marriage is depressing. French writers also presented the woman in the image of a selfless mother, who skillfully conveyed her feelings and excitement to the community.

In the article the image of a free woman in the works of J. Sand, influence of genetics on human and especially female life in E. Zola’s creativity, simple female characters in Stendhal’s novel “Red and Black”, Balzac’s “Eugenie Grandet” have been studied and analyzed in detail.

The article summarizes the results from the presentation of the distinctive images of the XIX century French woman in the works of prominent writers of the time. These results allow us to determine the role of the XIX century French woman in family and society.

Keywords: Image, Woman, Society, Family, Freedom

1. GİRİŞ

Qadın gözəllik, zərafət rəmzi, ülvi varlıqdır. Qadının mənəvi, psixoloji varlığının, əzəmətinin, hiss və həyəcanlarının, ruhunun bütün dramatizmi ilə ifadə edilməsi qədim yunan, şumer, türk, Misir, hind, sonralar isə bütün Avropa ədəbiyyatının ənənəsinə çevrilmişdir. Qadının insan cəmiyyətindəki rolu, mövqeyi əsrlərdən bəri şair, yazıçı, rəssamlar, bəstəkarlar tərəfindən təqdir olunmuş, onun şəninə şerlər, romanlar yazılmış, mahnılar bəstələnmiş portretlər çəkilmişdir. Yunan mifologiyasında Afina, Femida, Afroditə, Roma mifologiyasında Venera, Minerva gözəllik, məhəbbət, bilik, haqq ədalət ilahələri sayılmış, müqəddəsləşdirilərək onlara sitayiş edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında 7 iqlim ölkəsindən olan türk, rum, məqrib, hind, slavyan, çin, xarəzm qadınlarının mənəviyyatını, gözəlliyini ülviləşdirirdi. Nizaminin yaratdığı məhəbbət rəmzi olan Leyli, müdrik hökmdar Nüşabə, vəfalı Şirin, qoçaq Fitnə obrazları dünya ədəbiyyatında gözəllik, sevgi, sədaqət simvollarına çevrilərək zirvəyə qaldırılmış, bu obrazlar Avropa ədəbiyyatına, xüsusilə də fransız poeziyasına güclü təsir etmişdir.

Cəmiyyətdə qadının rolu hər bir xalqın, cəmiyyətin daxilində gedən proseslərlə zənginləşir, bu proseslərin əks-sədası qadın xarakterinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Avropada gedən siyasi proseslər nəticəsində Avropa ədəbiyyatında XVIII əsrdən başlayaraq qadınlar dinamik bir obraza çevrilməyə başlayır. Təsadüfi deyildir ki, Şərqdə bu proses daha sonrakı əsrlərdə müşahidə edilmişdir. XVIII əsr dahi fransız yazıçısı Monteskyönün Fars məktubları əsərində iki fars əsilli Rika və Uzbek Avropa tarixini, təhsilini, mədəniyyətini, siyasətini öyrənmək üçün İsfahandan İtaliyaya sonra Fransaya səyahət edirlər. Fransada qaldıqları 8 il müddətində onlar 161 məktub yazaraq daim öz dostlarına, qohumlarına Şərqlə və Qərblə arasındakı ictimai-siyasi, mədəni fərqliliyi müzakirə edirlər. Uzbek və Rikanı

təəcübləndirən məqamlardan biri də Şərqdə ərinin köləsi kimi baxılan qadının Avropada yetərincə azad, sərbəst fikir söyləyən və düşünə bilən, davranışında müstəqil olmasıdır. Uzbek dostu İbenə yazdığı 23-cü məktubda deyir: “... Les femmes y jouissent d`une grande liberté: elles peuvent voir les hommes à travers certaines fenêtres, elles peuvent sortir tous les jours avec quelques vieilles, qui les accompagnent,elles n`ont qu`un voile (1, s. 54) Tərcümə: Burada qadınlar azadlıqlarından geniş istifadə edirlər. Onlar istədikləri vaxt pəncərədən baxa bilər, istədikləri vaxt başı açıq olar, istədikləri kişilərlə ünsiyyət qura bilərlər.

Beləliklə, qadının cəmiyyətdə və ədəbiyyatda arxa planda qalmasının səbəbi cəmiyyətdəki bərabərsizlik, savadsızlıq və mentalitətdən irəli gəlirdi. Qadına olan bu münasibət daim yazıçıları düşündürmüş, qadın azadlığı mövzusu ədəbiyyatda dərin və mürəkkəb xarakterli qadın obrazlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

2. XIX ƏSR FRANSIZ ROMANLARINDA QADIN XARAKTERLƏRİ

Əgər XVIII əsr maarifçilik dövrü təhsil, maariflənmək, yeni ideyaların təbliği, fəlsəfi əsərlərlə zəngin bir dövr idisə, XIX əsr fransız ədəbiyyatı romantizm, realizm və naturalizm, sosial problemlər, ailə, cəmiyyət və onların qarşılıqlı münasibətini əks etdirirdi.

XIX əsr yazıçılarının təssəvvüründə 3 tip qadın formalaşmışdır: gözəl qadın, ana və kurtizan. Fransız yazıçıları Balzak, Stendal, Flober, Mopassan və digərləri qadının iç dünyasını açaraq onu müxtəlif aspektlərdən təqdim etmişlər. Bəzən qadını fədakar ana, qayğıkeş bacı, vəfalı həyat yoldaşı, sadıq dost kimi ideallaşdırmış, bəzən isə yaşadığı tale ilə razılaşmadan psixoloji sarsıntılar keçirərək yeni macərələr axtaran, arzu və istəklərinə çatmaq üçün xəyanətdən belə çəkinməyən bir varlıq kimi təsvir edilmişdir. Daha çox burjua cəmiyyətinə xas olan bu xüsusiyyətlər qadını bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə ya oxucuya ya sevdilir, ya da onda nifrət oyadır.

XIX əsr fransız nəsr əsərlərində tez -tez rast gəlinən qadın xəyanəti demək olar bu dövrdə yazılmış romanların əsas süjet xəttini təşkil edirdi. Qadın ruhu və düşüncələri üzərində hökmranlıq edən maddi zənginliyə olan meyl, kübar Paris cəmiyyətinin işıltısı onları bədbəxtliyə sürükləyərək sui qəsdə qədər aparmışdır.

2.1. Madam Bovari Surəti

Qustav Floberin “Madam Bovari” əsəri romantizm cərəyanına xas olan, ideallaşdırmağa qarşı çıxan ilk realist romanlardan olsada romantizmin elementlərində zəngindir. Əsər romantik, xəyalpərəst, məntiqdən çox hisləri ilə hərəkət edən, monoton bir qadın olan Madam Bovarinin həyat hekayəsindən bəhs edir. Emma Bovarinin sadə kənd həkimisi Şarla ərə getdikdən sonra yaşadığı əyalət həyatı və gözlədiyi kimi irəliləməyən evlilik taleyi onu sıxaraq depressiya yaşadır. Romantik eşq hekayələri və romanları oxuyan Emma, onların təsiri altına düşərək, hərəkətli, həyəcanlı, dərin, hisslərə söykənən bir münasibət arzulayır. Hətta həyat yoldaşının diqqət və sevgisinə, dünyaya gətirdiyi övladına belə laqeydliklə yanaşan Emmanın macərə axtarışı onu xəyanətə qədər sürükləyir. Əvvəlcə Leon daha sonra isə Rodolfla eşq macərəsi yaşayan Emma dəbdəbəli paltarlar, Parisin lüks həyatı və əyləncələri, zinət əşyaları, bahalı hədiyyələrə meyl salır, ərinin görünüşü, hərəkətləri və geyimindən utanırdı. Əslində bu düşüncələr onda çoxdan yaranmış, ərilə getdiyi balda əri Şarl və Paris kişilərini müqayisə edərkən bundan bir daha əmin olmuşdur: “... ils sont riches, même leur teint le prouve: ils ont “

le teint de la richesse”, “la paleur des porcelaines”. Tərcüməsi: Onlar zəngindirler, hətta onların üzlərinin rəngi də bunu sübut edir, zənginlik rəngi ağ çini qablar kimidir. (2, s. 107)

O, bu evlilikdən, yaşadığı əyalət həyatından uzaqlaşmanın çıxış yolunu Rudolfla qaçmaqda görür. Rudolf ona məktub yazaraq bunun mümkünsüz olduğunu bildirir. Nəticədə, Emma dərin psixoloji sarsıntılar keçirir. Emma aldığı borclardan qurtulmaq üçün hər iki sevgilisdən kömək istəsə də heç bir fayda olmur. O, yeganə çıxış yolunu özünə sui qəsdə görür.

Əsərin qəhrəmanının belə acı taleyinə baxmayaraq o dövr Fransasında belə həyat tərzini geniş yayılmış, sanki qadınların böyük əksəriyyəti bu taleyi öz üzərində yaşamağı sınaqdan keçirməyi qərara almışdı. Qadın psixologiyasının dərinliyinin təsvirini və realist yanaşmaları ilə əks etdirən bu əsər dünya ədəbiyyatının inciləri sırasında özünə yer etməyi bacarmışdır. Əsər məşhurlaşdıqdan sonra hətta baş qəhrəman Madam Bovarinin xarakter və davranışlarına, uyğun olaraq “Bovarizm” adlı ədəbi termin yaranmışdır ki, özünü digərlərindən fərqli görərək, yaşadığı həyatdan narazı, xəyallarla yaşayan qadın mənasını verir.

2.2. Delfin de Nukingen və Anastazi de Resto Surətləri

Balzakin “Qorio ata” (Le père Goriot) romanının qəhrəmanı həyatını, mal-dövlətini qızlarının kübar Paris cəmiyyətinə daxil olması, varlı həyat yaşamaları üçün xərcləyən atadır. Qorio atanın böyük qızı Anastazi de Resto cəmiyyət həyatının yüksək sferalarına daxil olmaq üçün qraf Resto ilə evlənir. Pula, dəbdəbəli həyata meyilli olan kiçik qız Delfin de Nukingen isə alman bankir qraf Nukingen ilə evlidir. Bütün pullarını qızlarının təhsilinə, əyləncələrinə və dəbdəbəli həyatlarına, arzu və fantaziyalarının reallaşmasına xərcləyən altmış doqquz yaşlı ata özü isə pansionatda qalır. Atalarının durumundan utanan və onunla gizləncə görüşən, ölüm döşəyində belə qızları onunla viadalaşmağa gəlməyə tələsmirlər. Atası ilə vidalaşmağa yalnız böyük qızı Anastazi de Resto gəlir. Amma artıq gecdir. Qorio ata gözlərini əbədiyyən yumub. Bir qəpik belə pulu qalmayan Qorio atanı son mənzilə onun pansionat yoldaşları aparır (3).

2.3. Terez Rakən Surəti

XIX əsr fransız yazıçısı Emil Zola öz yaradıcılığında qadınlara qarşı ziddiyyətli mövqə tutsa da o, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə aid olan qadınların ehtiyac duyduğu sevgi, diqqəti, qabarıq şəkildə ifadə etmiş, onların hiss və düşüncəsinin psixoloji qatlarını dəqiq əks etdirmişdir. Zola bəzən qadının etdiyi yanlış hərəkətlərin arxasında elə kişinin dayandığına, bəzən isə bu davranışların naturalistlərin əsas ideyası olan genetikanın təsirindən yarandığına işarə edirdi.

Emil Zolanın müəllifi olduğu “Ruqon Makkarlar” adlı 20 cildlik romanlar toplusu ikinci imperiya dövründə yaşayan Rugon Makkarlar ailəsinin təmsalında cəmiyyətdə gedən prosesləri əks etdirirdi. Silsiləyə daxil olan ilk roman “Rugonların karyerası”dır (La fortune des Rougons). Adelaid Fukenin rəsmi nigahda olduğu bağban əri Marius Rugondan və macəralı həyatındakı Makarla davam edən nəslindən bəhs edən romanda sonrakı nəsillərə ötürülən içki aludəçiliyi, oğurluq, qadın əxlaqsızlığı romanların əsas sujet xəttini təşkil edir. Silsiləyə daxil olan romanlardakı xarakterlər bir-biriylə qohumluq əlaqələri ilə bağlıdırlar və topluya daxil olan ilk romandan son romadək nəsil-dən-nəslə ötürülən müsbət və ya mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısıdırlar.

Naturalist cərəyanının əsasını qoyan “Tereza Raken” romanı Zolanın ən çox şöhrət qazanan əsəridir. Dünya ədəbiyyatında qadın xəyanətinin, psixoloji sarsıntısının ən yüksək zirvəsini fəth edən psixoloji romanlardan biri olan “Tereza Rakən” romanında qadının taleyinə ölümçül zərbə

olan xüsusiyyətlərin Fransa cəmiyyətində geniş yayılması və onun sosial həyata təsirlərindən bəhs edilir.

Romanının qəhrəmanı ərinə xəyanət edib, onu qətlə yetirən Terezadır. Tereza əslində afrikalı anasından genetik keçən əsəbi, çılğın, vəhşi xüsusiyyətləri daxilində boğmaqa çalışmaqda yaşayan sakit təbiətli, sadə həyat tərzini sevən bir qızıdır. Uşaqlıqından heç bir böyük ambisiyaları olmayan, bibisinin sevgi və diqqətindən başqa heç nə bilməyən Tereza öz xəstə bibisi oğluyla evlənməyini bildiyi halda belə buna qarşı çıxmaqdan çəkinir və itaət edir. “Quand elle vit le jardin, la rivière blanche, les vastes coteaux verts qui montaient à l’horizon, il lui prit une envie sauvage de courir et de crier; elle sentit son cœur qui frappait à grands coups dans sa poitrine” (4, s. 31). Tərcüməsi : O baxçanı, axan çayı, üfüqlərə qədər ucalan ucsuz bucaqsız yaşıl yamaqları gördükdə vəhşicəsinə hoppanmaq və bağırmaq istəyir, sinəsində tez-tez döyünən qəlbini hiss edirdi.

Evləndikdən sonra əsəbi, monoton həyat yaşayan Tereza, ərinin dostu rəssam, mal dövlət hərəsi olan Lorenin saxta sevgisinə, yalan vədlərinə aldanaraq dəyişir, hətta ərinin qatilinə çevirir. Lakin Lorenlə birgə törətdikləri qətl tezliklə onların kabusuna çevrilir. Tez-tez halusinasiyalar görən Tereza vicdan əzabıyla yaşaya bilmir. Hər yerdə Kamilin kabusunu görməyə başlayan Tereza və Loren zəhər içərək özlərini öldürürlər .

2.4. İndiana Surəti

İndiana, Leila, Valentina, Konsuela, Balaca Fadetta və digər qadın surətləri Fransanın ilk qadın yazıçılarından biri, XIX əsr fransız yazıçısı Jorj Sandın eyni adlı romanlarının qadın qəhrəmanlarıdır. Romanlarının əsas ideyasını qadın azadlığı təşkil edən Sand, qadın hüquq və bərabərliklərini qoruyur, qadının şərəf və ləyaqətinin yenilməz olduğunu cəsarətlə bəyan edir, qadını köləyə çevirən, onun hisslərinin qatili olan evliliyi lənətləyirdi.

Jorj Sandın feminist romanlarından biri olan “İndiana” romanında restavratsiya dövrünün sonu, iyul monarxiyasının ilk dövrlərində Napoleonun konstitusiyaya əlavə etdiyi qadın hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran maddəyə etiraz əlaməti olaraq yazdığı romandır. XIX əsr qadınlarının arzuolunmaz həyat şəraitindən bəhs edir. Atasını öldürdükdən sonra on doqquz yaşlı İndiana kobud, eyni zamanda hökmran bir qoca kişi ilə evlənir. Ərinə məxsus malikanədə yaşayan İndiananın günləri qəmli, bir-birinə bənzər, darıxdırıcı keçir. Onun yeganə dostları qulluqçusu Nun və əmisi oğlu Ralfdır. Ciddi və hökmran ata evində böyüyən İndiana dövrünün bütün qızları kimi əzilmiş və dünyadan bixəbər böyüyübdir. Aristokrat ailədən olan İndiana özünü bu cəmiyyətin bir hissəsi hesab etmir. Ballar, dəbdəbəli geyimlər, yeni tanışlıqlar İndiana üçün yaddır. Evləndikdən bəri heç nəyi düşünməyə və heç nəyə etiraz etməyə cürəti çatmayan İndiana kölə həyatı yaşayır. Səhhətində tez-tez problem yaşayan İndiananın yeganə təsəllisi kitablardır. Arzular, sevgi və xoşbəxtlikdən bəhs edən kitablardır. Bir gün tanış olduğu Raymonu özünün xilaskarı sayan İndiana həyatının dəyişəcəyinə inanır. İllərdir yaşlı ərindən əziyyət çəkən İndiana öz şəxsiyyətini, cəsarətini, xoşbəxtliyə layiq olduğunu özü-özünə təsdiq etmək istərkən daha da əzablı yollara düşür. Raymond əslində qadınları yoldan çıxardan cazibədar bir zadəgandır. Hətta ərini belə qoyub Raymondun arxasınca qaçıb onu axtarmağa gedən İndiana sonda onun əsl üzünü görür. Gözlənilməz sonluqla bitən İndiana Ralfin ona qarşı olan sevgi və hörmətini görür. Əsər İndiana və Ralfin evlənməsi ilə bitir (5).

Həmvətənlərinin böyük əksəriyyətindən fərqli olaraq Jorj Sand fransız cəmiyyətində azad qadın surəti yaradarkən onların eys-ışrətə meyilli həyatlarını təbliğ etməkdən daha çox qadınların dəbdəbəli, lakin sonu bədbəxtliklə nəticələnən həyatlarının acı nəticələrini təsvir etmişdir.

2.5. Madam Renar Surəti

Stendalın “Qırmızı və qara” romanındakı Madame Renar Floberin Madam Bovaridən fərqli olaraq ailəcanlı və övladlarını sevən bir qadın surətidir. Bələdiyyə sədrinin arvadı olmağına baxmayaraq bir o qədər də cəmiyyət həyatının səs-küyünü və əyləncəsini sevməyən Madam Renal sadə qadın surətidir. Sadələvh qadın olan Madam Renal ərinin kobud maneralarından xoşu gəlmir, lakin bütün kişilərin belə olduğunu düşünürdü. Ərini sevməməyini isə onun evində uşaqlarının latın dili müəllimi kimi işə başlayan yaraşlıq və savadlı gənc oğlan Juliyenlə tanış olduqdan sonra anlayır.

“C`était une âme naïve, qui jamais ne s`était était élevée même jusqu`à juger son mari à s`avouer qu`il ennuyait (6, s. 35-36). Tərcüməsi: O. qədər sadələvhdir ki, ərinin onu bezdirdiyini özünə belə etiraf etməkdən çəkinirdi. Zaman keçdikcə Renal ilə Julien arasında eşq hekayəsinin başlanması və bunun qəsəbədə yayılması, nəticədə ərinin bunu öyrənməsi və lakin ona münasibətdə və davranışlarındakı dözümlü olması Madame Renalı utandırır.

Madam Renal Juliyeni həqiqətən sevirdi. Julienin isə məhəbbəti həqiqi deyil. Bütün həyatını maddi uğurlar üzərində qurmaq istəyirdi. O, hətta ərli qadını sevdiyini cəmiyyətdən gizli saxlamaq belə istəmirdi.

Madame Renaldan sonra gənc, varlı ailənin qızına aşiq olan və onunla evlənməyə hazırlaşan Julienin bu addımı ona əzab verir. Sonda Madam Renal həbs edilən Julieni bağışlasa da onu ölümün pəncəsindən qurtara bilmir. Həyatda ilk və son dəfə sevən Madam Renal da Julienin ölümündən qısa bir zaman sonra ölür.

Maraqlıdır ki, digər fransız yazıqları kimi Stendal da axıra qədər ailəsinə sadıq olan, ailə mənafeyini şəxsi və ruhi rahatlığından üstün tutan qadın surəti yarada bilməmiş, qadını mübariz xüsusiyyətləri ilə cəmiyyətə nümunə ola biləcək səviyyəyə qaldırmaq istəyində olmamışdır.

2.6. Ejen Grande Surəti

Balzakın qadın psixologiyasından bəhs edən “Bəşəri komediya”nın (La comédie humaine) əyalət həyatı bölməsinə daxil olan “Ejəni Grande” romanında saf qəlbə malik olan Ejəni Grandenin həyat məcərası qələmə alınmışdır. Bu obraz XIX əsr fransız cəmiyyətinin qızlarına çox da xas olmayan təmiz, sadələvh, ürəyi açıq, mehriban bir qız obrazıdır. Ailənin yeganə qızı olan Ejen atasından çox fərqlənir. Simic ata həyatın mənasını pulda, var dövlətdə görür, öz ailəsi üçün belə pulu xərcləməkdə çətinlik çəkir. Ejen isə əksinə, öz əmisi oğlu Şarla vurulana qədər xəşbəxtliyin nədən ibarət olduğunu bilmir. Parisdən gələn Şarlın geyimi, danışığı tərzi və süni maneraları əyalət qızı olan Ejenün gənc, romantik qəlbini fəth edir. Həyatında ilk dəfə onda xeyirxahlıq və pislik, əliaçıqlılıq və simiclik, sevgi və nifrət anlayışları yaranır. Parisdə əmisi oğlunun borc içində olduğunu bilən Ejen onun vədlərinə inanaraq atasının onun hər yaş gününə hədiyyə etdiyi qızları ona bağışlayır. Ata-anası öldükdən sonra yeganə varis olan Ejenə evlilik təkilfləri gəlsə də o yenə Şarlı gözləyir Təsadüfən qəzetdə oxuduğu xəbərlə sarsılan Ejen Şarlın varlandığını və çirkin aristokrat bir qadınla evləndiyini öyrənir. Tənha qalan Ejen məcburiyyət qarşısında qalaraq qeyri rəsmi nigah müqabilində varlı bir kişi ilə ailə qurur. Əri öldükdən sonra kədər içində tənha qalan Ejən həyatını xeyirxahlığa həsr edir.

Balzac bütün əsər boyu pul və sevgini qarşı qarşıya qoysa da Ejön Grandenin timsalında pulun sevgi və məhəbbətə hökm etmədiyi təmiz pak qadınların da olduğundan bəhs edir. (7)

3.XIX ƏSR FRANSIZ ROMANLARINDA ANA XARAKTERLƏRİ

3.1. Jan Surəti

Fransız yazıçılarından olan Simon de Bovuarın fikrincə ana olmaq qadın üçün meyl, həvəs və yaxud da inkişaf deyil. Digər fransız yazıçıları isə ana olmağı qadının taleyinə yazılmış yazı kimi qiymətləndirir, onu idarə edilə bilinməyən hadisə adlandırırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatından fərqli olaraq fransız ədəbiyyatında sırf ana-övlad münasibətlərindən, ana qayğısından, fədakarlığından, hiss və həyəcanlarından bəhs edilən romanlara az rast gəlmək olar. XIX əsr fransız yazıçısı Gi de Mopassan yaradıcılığı bütün təbəqələrə və xarakterlərə malik olan qadın surətləri ilə zəngindir. Mopassan nəsrində qadın xarakterinin cazibəsi bəlkə də onun həyatında sayısız hesabsız qadınların olmasından irəli gəlirdi. Mopassanın faciəvi qadın obrazları yaradaraq onların bütün mənəvi və cismani iztirablarını ən xırda detallarına qədər ustalıqla təsvir edə bilməsi yazıçının zəngin həyat təcrübəsinin məhsuludur.

Mopassan yaradıcılığının çox istiqamətliyinə rəğmən onun yaratdığı bir neçə ana surətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Mopassanın xəyanət səhnələri ilə zəngin olan “Həyat” (Une vie) əsərindəki əri tərəfində dəfələrlə aldadılmış, sonra isə onu öz əlləri ilə ölümə itələyən Jana bir də başqa prizmadan baxaq. Əslində o, həm də gözəl bir anadır. Anası, əri sonra isə atası öldükdən sonra tamamilə yalnız qalan Jan, yeganə oğlunu böyüdüb başa çatdırmaq, ona təhsil vermək üçün bütün çətinlikləri yaşayan fədakar bir anadır. Oğlunun bitməyən xərclərinə görə yığılan borcları ödəmək üçün atasından yadigar qalan qəsri satan Jan maddi çətinliklər yaşayaraq bir zamanlar ona əri ilə xəyanət edən süd bacısı və qulluqçusu Rozalinin evinə sığınır. İllərdə oğlundan xəbər tuta bilməyən Jan depressiyaya düşərək qısa müddətdə bir neçə yaş qocalır. Bir gün oğlundan xəbər alan ana onun ata olduğunu öyrənir. Lakin maddi çətinliklər yaşaya Pol uşağını anasının himayəsinə vermək istəyir. Nəvəsinin gəlişi ilə bütün çətinlikləri və qorxuları geridə qoyaraq yeni həyata qədəm qoyan Jan sanki uşaqlıq və gənclikdəki sevincli günlərini yenidən yaşamağa başlayır. Əsər Janın həyat haqqında dediyi bu cümlə ilə bitir:

“La vie voyez- vous, ça n'est jamais si bon ni si mauvais qu'on croit”. Tərcüməsi: Görürsünüzmü, həyat inandığımız qədər nə yaxşı, nə də pisdir (8, səh 334)

3.2. Sovaj Ana

Gi de Mopassanın “Sovaj ana” novellasındakı ana surətinin soyuq və aqressiv görünüşü onun daxilindəki analıq hissləri ilə zidiyyət təşkil edir. Sovajlar ailəsindən bəhs edilən romanda Mopassan ananın daxili iztirablarını gizlədərək öz hədəfinə çatmaq üçün göstərdiyi cəsarətdən və Sovajlar ailəsinin başına gələn hadisədən bəhs edir.

Əri polislər tərəfindən güllələnən ananın yeganə oğlundan başqa heç kimi yoxdur. Fransa- Prussiya müharibəsi başlayanda oğul Sovaj da cəbhəyə yollanır. Bütün kəndə Prussiya əsgərləri daxil olur. Evlərdə qalan əsgərlərin dördü isə Sovaj ananın evində qalır. Ana-bala kimi dolanan ana və əsgərlər hər gün eyni süfrə arxasında oturur, elə bu evdə də yatırlar. Gözləri yollarda qalan ana hər gün oğlundan məktub gözləyir, əsgərlərdən döyüş bölgəsi haqqında maraqlanıb soruşurdu:

- Savez- vous ou est parti le régiment français, vingt- troisième de marche? Mon garçon est dedans. Tərcüməsi belədir: Bilirsinizmi 23-cü alaya aid olan fransız əsgərlərini hara yollayıblar? Mənim oğlum da oradadır.

Bir gün qəfildən gələn məktub ananın qəlbini parçalayıır. O, bir daha oğlunu görməyəcək, onu bağına basmayacaqdır. Oğlu qumbara ilə iki hissəyə bölünmüşdür. Ana onun ölüm anının hər saniyəsini gözləri qarşısında canlandırdı. Patriot hisslərinin nə olduğunu bilməyən bu sadə, avam kəndli qadında qəflətən nifrət, qəzəb, qisas almaq istəyi baş qaldırdı. Bunu edənlər prussiyalılar idi. Onun evində qalib ana-bala kimi eyni süfrədə oturanlar da elə Prussiya əsgərləridir. Qəflətən əsgərlər içəri daxil oldular. Onlar əllərində tutub gətirdikləri qanlı dovşanı anaya verərək nahar üçün yemək bişirməyi tapşırtdılar. Ana qanlı dovşanı görəkən öz övladının necə qan içində qıvrıldığı təsəvvüründə calandırdı. Ananın beyninə bir-bir qisas planları gəlirdi. Lakin o, öz souqqanlılığını qoruyub saxlayır, heç nə olmamış kimi əsgərlərə süfrə açırdı. Ana gecə əsgərlər yatanda evi yandırır. Hər dörd əsgər evdə yanaraq ölürlər. Cinayəti boynuna alan ana elə öz evi qarşısında tərəfindən güllələnir. Son dəqiqələrdə isə cibindən çıxardığı kağızı polislərə göstərərək çıxır:

Vous écrivez comment c'est arrivé, et vous direz à leurs parents que c'est moi qui a fait ça . Victoire Simon, la Sauvage! N'oubliez- pas. Tərcüməsi: Onların valideynlərinə yazarsınız ki, bunu mən etmişəm. Sovajlar ailəsindən Viktuar Simon!. Unutmayın! (9, s. 334)

4. NƏTİCƏ

XIX əsr fransız ədəbiyyatında qadın obrazının psixoloji səciyyəsi mövzusunda apardığımız tədqiqatdan məlum olur ki, XIX əsr fransız ədəbiyyatında aparıcı cərəyanlar olan romantizm, realizm və naturalizm üslubunda yazılan romanlarda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə aid olan qadın surətləri hökmranlıq edir. Təhlillər göstərir ki, əgər müasir dövr fransız romanlarında qadınlar yaşadıkları cəmiyyətdə və ailədə yaranan problemlərin həllini tapmaq üçün çıxış yolları axtarırlarsa, XIX əsr fransız qadınları isə özləri ailə üçün problem yaradırlar. Fədakar ana, ideal ev xanımı, evli qadın, valideyin qulluğunda duran övlad, xeyirxah insan kimi qiymətləndirmək bu dövr romanlarındakı qadınlara xas deyildir. XIX əsr romanları daha çox sevgi, məhəbbət, pul, dəbdəbəli həyat, kişi qadın münasibətləri, öz hisslərinə əsir düşərək bir əşyaya çevrilən, bəzən sadələvh, bəzən də yaşadığı tale ilə razılaşmayan qadınlar üzərində mərkəzləşmişdir.

Kaynaklar

1. Montesquieu, Lettres persanes .vousnouslis l'e-mag de l'éducation.casden, p. 24.
2. Flaubert, Gustave "Madame Bovary, La bibliothèhque électronique du Québec. Collection À tous les ventes.Volume 715 : version 2.01, p.107.
3. Balzac, Le père Goriot. Gaillimard, folio classique, 1999.
4. Zola, Émile. Thérèse Raquin. La Bibliothèque électronique du Québec, Collection À tous les ventes volume 38: version: 2.1. p.31.
5. Sand, George.Indiana.La bibliothèhque électronique du Québec.Collection À tous les ventes.Volume 12 : version 1.01.
6. Stendhal, Henri Beyle. Le rouge et le noir. (1997). Éditions Le livre de poche. p.35-36.
7. Balzac, Honoré "Eugenie Grandet", La Bibliothèque électronique du Québec, Collection À tous les ventes volume 820: 2.0.

8. Guy de Maupassant. Une vie. BQ La Bibliothèque électronique du Québec, Collection À tous les ventes, volume 382: version 1.01. p. 455.

9. Guy de Maupassant, Miss Harriet. La mère sauvage. BQ. La Bibliothèque électronique du Québec, Collection À tous les ventes, volume 367: version 1.02, p.334.

**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ÖZ DÜZENLENMİŞ ÖĞRENME
BECERİLERİNİN FARKLI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ
(KARABÜK ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ)**

INVESTIGATION OF SELF REGULATED LEARNING STRATEGIES IN TERMS OF
DIFFERENT VARIABLES (KARABUK UNIVERSITY EXAMPLE)

Öğr. Gör. Nuray ÇINAR

Karabük Üniversitesi

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, üniversite öğrencilerinin bir öğrenme görevini yerine getirirken kullandıkları öz düzenlemeli öğrenme stratejilerini kullanma durumlarının yaş, cinsiyet, mezun olunan lise türü ve okudukları bölüm değişkenlerine göre incelenmesidir. Öz düzenleme, öğrenenlerin kendi öğrenme süreçlerine üst bilişsel, davranışsal ve motivasyonel olarak aktif bir şekilde katılma olarak tanımlanabilir (Zimmerman,1986). Türkiye Yeterlilikler çerçevesinde 21. yüzyıl öğrenen yeterlilik ve becerileri içerisinde yer alan öğrenmeyi öğrenme; bilgi, beceri ve yeterliklerini geliştirebilme, kendi öğrenimini yönetme şeklinde tanımlanmıştır (Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2017). Bu tanım öz düzenlenmiş öğrenmenin prensipleri ile uyumludur. Öz düzenlemeli öğrenenler, öğrenme sürecindeki güçlü ve zayıf yönlerinin farkında olan, hedeflerini esas alarak davranışlarını izleyen ve düzenleyen bireylerdir. Bu durum da onların öğrenme metotlarını geliştirmelerinde oldukça etkilidir. Öğrenenlerin kendi öğrenmelerini düzenleyebilme becerisine sahip olabilmeleri gerek okulda gerekse okul dışında başarılı öğrenmenin anahtar kavramı olarak görülmektedir (Boekaerts, 1999).Bu bakımdan geleceğimizin mimarları olacak üniversite öğrencilerinin öz düzenlenmiş öğrenenler olmaları ve bu amaçla yapılacak her tür çalışma önem arz etmektedir. Çalışma Karabük Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan 50 erkek 100 kız olmak üzere 150 öğrenci ile yapılmıştır. Verilerin toplanması amacıyla Turan, S. (2009) tarafından geliştirilen "Öz Düzenlemeli Öğrenme Becerileri Ölçeği (ÖDÖBÖ) kullanılmıştır. Bu ölçek 41 maddeden oluşan 5'li likert tipinde bir ölçektir. Ölçekte 'Güdülenme ve Öğrenme için Harekete Geçme' 'Planlama ve Amaç Belirleme', 'Strateji Kullanımı ve Değerlendirme' ve 'Öğrenmede Bağımlılık' alt boyutları bulunmaktadır. Bu çalışmada Cronbach α katsayısı 0,776 olarak bulunmuştur. Verilerin analizinde betimsel analizler, t testi ve tek yönlü ANOVA testleri kullanılmıştır. Buna göre çalışmaya katılan öğrencilerin en yüksek puanı güdülenme ve öğrenme için harekete geçme alt boyutundan aldıkları görülmektedir. Bu boyutu ölçen maddeler incelendiğinde, katılımcıların öğrenmesini etkileyen en önemli faktör merak olarak görülmektedir. En düşük puan ortalaması ise öğrenmede bağımlılık alt boyutundan alınmıştır. Bu boyut kendi kendine öğrenebilme, öğrenme için gereken davranışlara karar verme, zorlukla karşılaştığında uygun çözüm yolunu bulabilme kendi öğrenmesinin sorumluluğunu alabilme ile ilgili bir boyuttur. Bu anlamda katılımcıların genel olarak öz düzenlenmiş öğrenme becerilerine düşük düzeyde sahip oldukları söylenebilir. Yapılan analizler neticesinde öz düzenlenmiş öğrenme stratejilerini kullanma durumu cinsiyet, yaş ve bölüm değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

Anahtar Kelimeler: öz düzenleme, 21.yy.becerileri, öz düzenlenmiş öğrenme stratejileri

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the use of self-regulated learning strategies used by university students in performing a learning task according to the variables of age, gender, type of high school graduated, and the department they study. Self-regulation can be defined as actively participating in learners' own learning processes as cognitive, behavioral and motivational (Zimmerman, 1986). Within the framework of Turkey Competencies 21st

century learner proficiency and learning Located in learning skills; It has been defined as developing knowledge, skills and competencies and managing its own learning (Head Council of Education and Morality, 2017). This definition is compatible with the principles of self-regulated learning. Self-regulated learners are individuals who are aware of their strengths and weaknesses in the learning process, monitor and regulate their behavior based on their goals. This situation is very effective in improving their learning methods. The fact that learners have the ability to organize their own learning is seen as the key concept of successful learning both at school and outside of school (Boekaerts, 1999). In this regard, it is important that university students, who will be the architects of our future, are self-regulated learners and all kinds of work to be done for this purpose are important. The study was carried out with 150 students, including 50 male and 100 female studying at Karabuk University. The Self-Regulated Learning Skills Scale developed by Turan, S. (2009) was used to collect data. This scale is a 5-point Likert type scale consisting of 41 items. The scale includes sub-dimensions such as 'The Motivation and Action to Learning', 'Planning and Goal Setting', 'Strategy Use and Evaluation' and 'Dependence on Learning'. In this study, Cronbach α coefficient was found to be 0.776. Descriptive analysis, t test and one-way ANOVA tests were used to analyze the data. Accordingly, it is seen that the students who participated in the study got the highest score from the sub-dimension of motivation and action for learning. When the items measuring this dimension are examined, the most important factor affecting the learning of the participants is seen as curiosity. The lowest mean score is taken from the sub-dimension of dependence on learning. This sub-dimension is about self-learning, deciding the behaviors required for learning, finding the appropriate solution when faced with difficulties, and taking responsibility for its own learning. In this sense, it can be said that the participants have low levels of self-regulated learning skills in general. As a result of the analysis, the situation of using self-regulated learning strategies does not show a significant difference according to gender, age, high school type and department variables.

Keywords: self-regulation, 21. century skills, self regulated learning strategies

1. GİRİŞ

Hayat boyu öğrenmenin öneminin giderek arttığı günümüzde hayat boyu öğrenme becerisine sahip bireyler kendi öğrenmesinden sorumlu olabilen, belirlediği hedefler doğrultusunda bilişsel ve üst bilişsel stratejilerini kullanabilen öğrenenlerdir. Bu özellikler, öz düzenlemenin tanımıyla da örtüşmektedir. Öz düzenleme, bireylerin gelişimsel dönemlerinin her birinde farklı düzey ve niteliklerde var olan bireyin kontrollü bir şekilde belirli hedeflere ulaşmak için sergilediği duygu, düşünce ve davranışlar şeklinde tanımlanabilir (Zimmerman, 2000a,2001). Öz düzenleme, öğrenenlerin kendi öğrenme süreçlerine üst bilişsel, davranışsal ve motivasyonel olarak aktif bir şekilde katılma olarak tanımlanabilir (Zimmerman, 1986).

Son yıllarda sıklıkla karşımıza çıkan 21. Yüzyıl becerileri çerçevesinden baktığımızda, Milli Eğitim Bakanlığı 21. Yüzyıl becerileri çerçevesinde öğrencilerin sahip olmaları gereken yeterlik ve becerilere ilişkin bir çerçeve belirlemiştir. Bu yeterliliklerin öğrencilere müfredat çerçevesinde kazandırılması hedeflenmiştir. Bahsedilen bu yeterlikler anadilde iletişim, yabancı dillerde iletişim, matematik yeterliği, bilim ve teknoloji yeterliği, dijital yeterlik, öğrenmeyi öğrenme, inisiyatif alma ve girişimcilik algısı, sosyal ve kamusal yeterlikler, kültürel farkındalık ve ifadedir (Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2017).

Türkiye Yeterlilikler çerçevesinde 21. yüzyıl öğrenen yeterlik ve becerileri içerisinde yer alan öğrenmeyi öğrenme; bilgi, beceri ve yeterliklerini geliştirebilme, kendi öğrenimini yönetme şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanım öz düzenlemeli öğrenmenin prensipleri ile uyumludur. Öz düzenlemeli öğrenenler, öğrenme sürecindeki güçlü ve zayıf yönlerinin farkında olan, hedeflerini esas alarak davranışlarını izleyen ve düzenleyen bireylerdir. Bu durum da onların

öğrenme metotlarını geliştirmelerinde oldukça etkilidir. Öğrenenlerin kendi öğrenmelerini düzenleyebilme becerisine sahip olabilmeleri gerek okulda gerekse okul dışında başarılı öğrenmenin anahtar kavramı olarak görülmektedir (Boekaerts, 1999). İlgili literatür incelendiğinde öz düzenlemeli öğrenenlerin belirgin bazı özellikleri aşağıda verilmiştir:

- 1- Kısa ve uzun vadeli öğrenme hedefleri belirlemesi
- 2-Hedeflere ulaşmak için planlama yapması ve stratejiler belirlemesi
- 3- Performansını ve gelişim sürecini izlemesi
- 4- Dikkatini hedefleri ve gelişimleri üzerine odaklama
- 5- Çeşitli öğrenme stratejilerini işe koşup ihtiyaç halinde bunları yeniden düzenleyebilme
- 6- Kendi gelişimini izleme
- 7- ihtiyaç halinde uygun kaynaklardan yardım arama
- 8- Gelişimi ve hedefleri doğrultusunda öz değerlendirme yapabilmesi gibi becerileri içerir (Zimmerman, 2002). Bilginin ve bilgiyi gerektiği gibi kullanmanın son derece önemli olduğu günümüz toplumlarında, bireyleri eleştirel düşünebilen, bilgiyi sorgulayabilen, problemlere çözüm üretebilen ve bilgi çağına entegre olabilen kişiler olacak şekilde eğitmek eğitimin temel amaçlarından (Yavuzaslan, 2017). Bu durumda, kendi öğrenme hedeflerini ve öğrenme ortamını aktif olarak belirleyebilen öğrencilerin yetiştirilmesinin gerekliliği, öz-düzenleme kavramının çerçevesini oluşturmuştur. Öz düzenlemeli öğrenme, bir yandan insanların yaşam boyu öğrenme sürecini benimsemelerini sağlarken, eğitim yaşamlarında akademik başarıyı artırmaya da yardımcı olur. Son yıllarda, akademik başarıyı araştıran çalışmalarda öz düzenleme kavramı ve akademik başarı ilişkisi öne çıkmaktadır. (Uredi ve Uredi, 2005;Kolovelonis,Goudos&Dermitzaki,2011;Clarebout et al.2010;DeBurin et al.2011;Labuhn et al.,2010;Shunk & Zimmerman,2007;Zimmerman,2008). Çünkü öz düzenlemeli öğrenenlerin öngörü özellikleri ve kendi kendini motive etme yetenekleri onları akranlarından ayırır. Bu öğrenenler öğrenmeye ilgili, sınıfın ön taraflarında oturmayı tercih eden gönüllü bir şekilde sorulan sorulara cevap öneren gerektiğinde ek kaynaklar araştıran ve en önemlisi de ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde öğrenme ortamlarını düzenleyebilen bireylerdir (Klovelonis,Goudos & Dermitzaki,2011). Öz düzenlemeli öğrenme, öğrenme olayının bireysel olarak düzenlenmesidir (Pintrich,2000). Daha ayrıntılı bir tanım yapmak gerekirse kişinin anlayabilmesi ve öğrenme çevresini kontrol edebilmesi için hedefler koyması, bu hedeflere ulaşmasına yardım edecek stratejiler seçmesi, bu stratejileri uygulaması ve hedeflerine yönelik süreçlerini izlemesidir(Schunk,1996). Zimmerman, Bonner ve Kovach (1996:2) tarafından akademik öz düzenleme olarak nitelendirilen öz düzenlemeli öğrenme bir sınava hazırlanma, bir yazı yazma gibi eğitimsel bir görevi yerine getirmek için planlanan hareketler ve kendiliğinden oluşan düşünce ve hisler olarak da tanımlanmıştır. Öz düzenlemeli öğrenme öğrencilerin motive olmaları için kullandıkları, öğrenmelerine rehber olan özel süreçler üzerine odaklanır.

2. ÖZ DÜZENLEMELİ ÖĞRENMENİN KURAMSAL TEMELLERİ

İlgili literatür incelendiğinde öz düzenlemenin dayandırıldığı başlıca sosyal bilişsel ve sosyal kültürel kuram olmak üzere iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Kısaca bu kuramların bakış açısından öz düzenleme ve öz düzenlemeli öğrenme üzerinde durulacaktır.

2.1.SOSYAL BİLİŞSEL KURAMA GÖRE ÖZ DÜZENLEME

Sosyal bilişsel kuram, öz düzenleme kavramının eğitim literatürüne girişinde etkili olan kuramdır. Bu kuramın temelleri Albert Bandura tarafından atılmış bu bağlamda Zimmerman, Schunk ve Pajares tarafından öz düzenleme üzerine önemli araştırmalar yapılmıştır. Sosyal bilişsel kuram, öğrenmeyi davranıştaki değişim veya deneyimler yoluyla ortaya çıkan davranışsal potansiyel olarak ortaya çıkması şeklinde tanımlar(Schunk,2001).

Sosyal bilişsel kurama göre; bireysel kontrol yani kişinin düşünce, davranış ve eylemlerinde merkezi ve aktif bir role sahip olması ve öz yeterlilik yani kişinin bir göreve ilişkin kendi yapabilirliğine, sahip olduğu bilgi, beceri ve donanımına inanması, davranışın ortaya çıkmasında son derece önemli iki faktördür(Bandura,1997).

Öğrencilerin sahip olduğu öze dönük inançların, tutumların ve duyguların, öğrencilerin farklı ortamlardaki davranış biçimlerini etkilediği ve bu davranış biçimlerinin de bulunulan çevrenin yeniden şekillenmesinde rol oynadığı söylenebilir. Örneğin bir alanda öz yeterliliği ve bireysel kontrol algısı yüksek olan bir öğrenci o alanda etkinliklerle karşılaştığında, ilgi ve motivasyonu yükselir. Hedeflerini belirler, plan yapar ve uygular. Etkinliklerin gerçekleşmesi için gerekli olan davranışları ortaya koymaktan çekinmez. Zorluklar karşısında yılgınlık göstermez, davranışlarını ve sonuçlarını gözlemler. İhtiyaç halinde gerekli iyileştirmeleri ve strateji değişimlerini hayata geçirir ve sonunda başarıya ulaşır. Bu durum diğer öğrenciler ve öğrenme ortamı üzerine de etki eder. Aynı zamanda ilgili, istekli, öğrenmeye değer veren, motivasyonu yüksek ve çalışkan öğrenci veya öğrencilerin bulunduğu öğrenme ortamlarında etkinlikler çok daha eğlenceli gerçekleştirilir. Derse katılım daha iyi olur. Öğretmenlerin de motivasyonu heyecanı ve beklentileri de yükselir ve yeni ve farklı öğretimsel metod arayışları artar. Bu değişimler öğrencilerin gelecek başarılarını, akademik duygularını ve öze dönük inançlarını olumlu yönde etkiler(Sakız ve Yetkin-Özdemir,2014). Özetle sosyal bilişsel kurama göre öz düzenleme, sosyal ortamlarda modellerin gözlemlenmesiyle başlar; taklit edilen veya özenilen davranışlar zamanla içselleştirilerek bireylerin kendi davranış biçimleri haline dönüşür. Sosyal bilişsel kuramın temel ilkesi olan karşılıklı belirleyicilik ilkesine göre birey, çevre ve davranış arasındaki etkileşim, bireylerde öz düzenlemeli öğrenme davranışlarının gelişiminde, niteliğinde ve sürdürülebilirliğinde etkilidir.

2.2.SOSYAL KÜLTÜREL KURAMA GÖRE ÖZ DÜZENLEME

Öz düzenleme her ne kadar içeriğindeki öz eki sebebiyle bireysel algılansa da öğrenmeyi sosyal bir olgu olarak tanımlayan sosyal kültürel kurama göre öz düzenlemenin gerçekleşmesinde ve gelişiminde bireyin içinde bulunduğu sosyal ve kültürel çevre önemli bir yere sahiptir. Buna göre öz düzenlemeli öğrenme, bir topluluğun üyesi olmak ve o topluluğu, kendimiz de onun sayesinde dönüşürken dönüştürmektir (MCCaslin ve Murdock,1991). Sosyal kültürel öğrenme yaklaşımına göre temel zihinsel işlevlerin üst düzey zihinsel işlevlere dönüşmesi için bireyin bilişsel farkındalığını ve kendi zihinsel süreçlerini kontrol etmesi gerekmektedir. (Diaz, Neal & Amaya-Williams,1990).

Öz düzenlemeli öğrenmenin gerçekleşmesi ve gelişimi sosyal bir süreçtir. Kendini izleme ve istemli dikkat gibi öz düzenleme süreçleri öncelikle bireylerin birbirleri ile etkileşimlerini içeren sosyal düzeyde gerçekleşir daha sonra bu süreçler bireyin bilişsel ve davranışsal kapasitesinin bir parçası haline gelir. Öğrenciler öz düzenleyici öğrenme becerilerini çoklu sosyal, kültürel ve kurumsal çevrelere katılarak geliştirirler. Bu sebeple, sosyal kültürel bakış açısına göre öz düzenlemeli öğrenmeyi destekleyen ortamlar, katılımcılar arasında ortak anlayışların sağlandığı, öğrenmeye yönelik sorumluluk veya kontrolün öğretmenden kademeli olarak öğrenciye geçtiği ortamlardır. (Sakız ve Yetkin-Özdemir,2014).

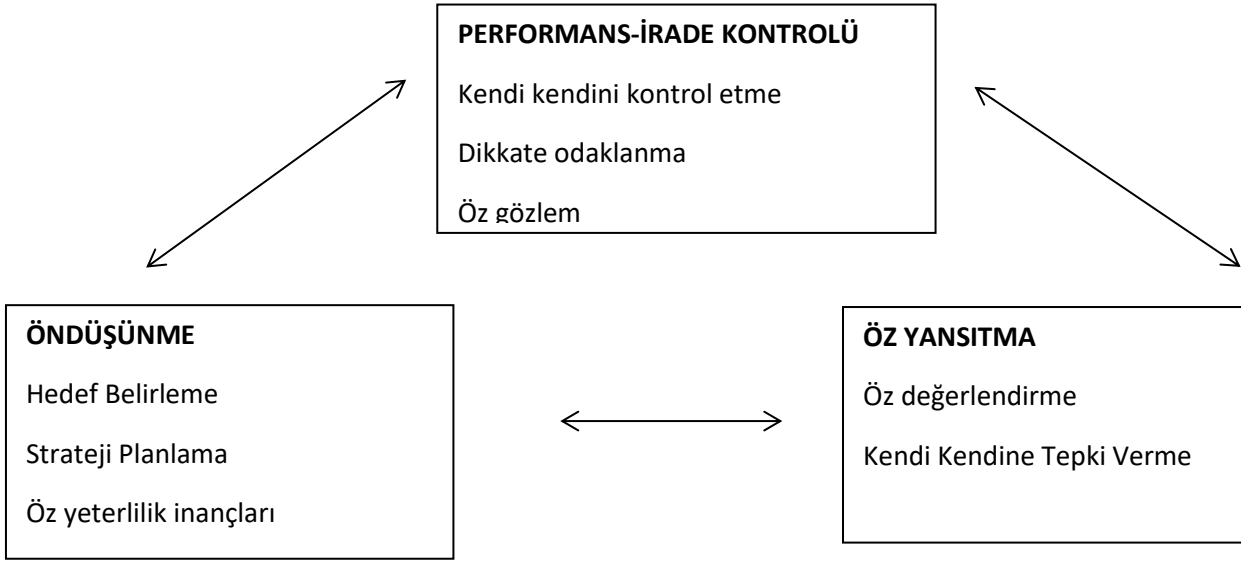
3. ÖZ DÜZENLEME MODELLERİ

Literatürde teoristlerin yaklaşımlarına göre farklılık gösteren ve öz düzenlemeli öğrenmenin işleyişini açıklayan başlıca Zimmerman; Boekaerts; Winne and Hadwin; Pintrich; Efklides; and Hadwin, Järvelä and Miller tarafından geliştirilmiş öz düzenleme modelleri mevcuttur. Aşağıda bunlardan literatürde en fazla atıf alan ve araştırmalara temel teşkil eden Zimmerman ve Pintrich 'in öz düzenleme modellerinden kısaca bahsedilecektir.

3.1.Zimmerman'ın Döngüsel Öz Düzenleme Modeli

Zimmerman(2000a) geliştirdiği ve literatürde çok sıklıkla atıfta bulunulan model yoluyla öğrencilerde öz düzenlemenin nasıl gerçekleştiğini evreler halinde açıklamıştır.

Bu modelde öz düzenleme başlıca üç evreye ve alt süreçlere ayrılarak incelenmiştir. Zimmerman(2000a), bu üç evreyi öndüşünme(foreshought),performans-iradesel kontrol (performance-volitional control) ve öz yansıtma (self-reflection) olarak adlandırmıştır.

Şekil 1. Zimmerman'ın Döngüsel Öz düzenleme Modeli

3.1.1.Öndüşünme Evresi: Bireyin bir göreve başlamadan önce görevin özelliklerini inceleyip geçmiş deneyimlerinden faydalanarak kendi yapabilirliğini, sonuç beklentilerini inanç ve tutumlarını tarttığı ve buna göre hedef tayin ettiği evredir. Bu evrede özellikle hedef belirleme anahtar role sahiptir. Hedef belirlemede birey nasıl bir performans sergileyeceğine ve performansı sonucundaki beklentilerine karar verir ve buna göre planlama yapar (Zimmerman,2000a).Stratejik planlamada ise birey bir becerinin kazanılabilmesi bir performansın en iyi şekilde sergilenebilmesi için gerekli ve uygun stratejilere karar verir. Öz düzenleme yapan bireylerin değişen kişisel, sosyal ve ortamsal koşullara göre hedeflerini ve kullanmayı planladıkları stratejilerini yeniden düzenlemeleri beklenir. Ön düşünme evresinde etkili öz motivasyonel faktörler öz yeterlilik inançları ve hedef yönelimi ve beklentilerdir. Öz yeterlilik kişilerin kendi becerilerine olan inançları başka bir deyişle kişinin hedefleri gerçekleştirme sürecinde gerekli olan eylemleri planlama ve yürütme becerisine olan inancı olarak ifade edilmektedir(Pajares,1996; Bandura,1997; Schunk,1995; Zimmerman,2000b). Hedef yönelimleri de öz yeterlilik ile birlikte öz düzenlemede motive edici önemli bir faktördür. Hedef yönelimleri, bireylerin görevleri gerçekleştirmedeki asıl niyetlerini ortaya koyar. Göreve nasıl yaklaşıldığı ve etkilendiğine bağlı olarak değişir(Arnes,1992). Kültürel değerler ve beklentiler bu yönelimlerin gelişiminde rol oynar (Nolen,1996).

3.1.2. Performans- İrade Kontrolü Evresi: Öğrenme etkinliklerinin yürütüldüğü ve denetlendiği evredir. Bu evre iki ana süreçten oluşmaktadır: öz kontrol ve öz gözlem. Öz kontrol kavramı dikkat kontrolü, öz talimat, zihinde canlandırma ve hedef stratejilerinden oluşur. Öz kontrol fazında öğrenciler öğrenme görevlerine odaklanır ve tüm dikkat ve çabalarını bu yönde kullanırlar. Öz gözlem ise öğrencinin performansını, performansını etkileyen faktörleri ve çalışma koşullarını izlemesidir (Zimmerman & Paulsen, 1995). Örneğin bir kişinin bir matematik problemi çözme veya bir formülü hatırlama gibi görevlerin nasıl ilerlediğinin açıkça veya gizlice tanımlanmasını içerir. Araştırmalara göre bireyin yaptığı şeyi sözel olarak ifade etmesi (verbalization) onun öğrenmesini arttırmaktadır (Schunk,1982). Canlandırma veya zihinsel fotoğrafların oluşturulması, kodlamanın veya performansın desteklenmesi için kullanılan öz kontrol tekniklerinden bir diğeridir. Yapılan birçok araştırmaya göre öğrenenlere zihinsel olarak imaj oluşturmanın öğretilmesi bilgilerin geri çağırılmasını kolaylaştırdığı yönündedir (Pressley 1977).

3.1.3. Öz Yansıtma Evresi: Performansın ve öğrenme ürünlerinin değerlendirildiği evredir. Öz değerlendirme ve öz tepki olmak üzere iki süreçte tanımlanmıştır. Öz değerlendirme, birinin performansını ve sonuçlarını öğrenme hedefleri ile karşılaştırmasıdır (Bandura,1986; aktaran: Yavuzarslan,2017). Öz düzenleme açısından öz değerlendirme çözüm odaklı bir süreçtir ve bireylerin stratejilerini düzenlemesinde önemli bir role sahiptir (Sarı & Akınoğlu, 2009).

3.2.Pintrinch'in Öz Düzenleme Modeli

Pintrich'in öz düzenlemeli öğrenme modeli de sosyal bilişsel teoriye dayanmaktadır. Pintrich (2000), öz düzenleme faaliyetlerinin öğrenciler ve çevreleri arasındaki ilişkilere aracılık ettiğini ve bu etkinliklerin öğrencilerin akademik başarılarını da etkilediğini vurgulamıştır. Pintrich öz düzenlemeli öğrenmeyi dört evreden oluşan bir modelle açıklamıştır.

1. Ön düşünme, Planlama ve Harekete Geçme: Planlama, algıların harekete geçirilmesiyle birlikte görev, koşullar ve bireyin kendisi ile ilgili bilgisi süreçlerinden oluşmaktadır.

2. İzleme: Üst bilişsel farkındalığı temsil eden farklı izleme süreçlerini ifade etmektedir.

3. Kontrol: Bireyin kendisinin veya hedef ve koşulların farklı yönlerini kontrol etmesi ve düzenlemesi amacıyla sarf ettiği çabayı içermektedir.

4. Tepki ve yansıtma ise hedefe yönelik çeşitli tepki ve yansıtmaları içermektedir.

Bu dört evre, birey bir hedefi gerçekleştirirken izlediği süreçlerin genel bir sıralamasını temsil etmektedir.

Tablo1. Pintrinch'in Öz Düzenleme Modeli (Ekici, 2015).

Evreler	Biliş	Motivasyon	Davranış	Bağlam(context)
1.Öndüşünme, Planlama Ve Harekete Geçme	-Amaç Belirleme -Önbilgiyi aktive etme - Üstbilişsel bilginin etkinleştirilmesi	-Amaç yönelimini benimseme -Yeterlik yargıları - Görevin zorluğuna ilişkin algılar -Göreve değer verme -İlgi	- Zaman ve çaba planlama -Davranışı gözlemeyi planlama	-Hedefle ilgili Algı - Koşullarla ilgili algı
2. İzleme	-Üstbilişsel farkındalık ve bilişin izlenmesi	-Motivasyon farkındalığı ve izlenmesi	Zaman kullanımı, çaba ve yardım talebinin farkındalığı ve izlenmesi	-Hedefin ve çevre koşullarının izlenmesi
3. Kontrol	-Öğrenme, düşünme için gerekli bilişsel stratejileri seçme ve uyarlama	- Motivasyonu yönetmek için gerekli stratejileri seçme ve uyarlama	- Çabayı azaltma, Artırma - Israr, vazgeçme -Yardım arama Davranışı	-Hedefi değiştirme ya da yeniden gözden geçirme -Koşulları değiştirme ya da bırakma
4. Tepki ve yansıtma	-Bilişsel yargılar -Yüklemeler	-Duyuşsal tepkiler -Yüklemeler	-Davranış seçimi	-Hedefi değerlendirme -Koşulları değerlendirme

Birçok öz düzenlemeli öğrenme modelinde, birey hedefine doğru ilerlerken, izleme kontrol ve tepki sonucundaki geri bildirimlere bağlı olarak hedefler ve planlarda değişiklikler ve düzeltmeler yapmaktadır. Böylece izleme, kontrol ve tepki süreçlerinin eşzamanlı ve dinamik olarak gerçekleştiği söylenebilir (Pintrich,2000). Bu tablodaki her biri 4 fazdan oluşan bilişsel, motivasyonel, davranışsal ve beklenti sütunları şu şekilde açıklanabilir:

- 1- Bilişsel Alan: Bireyin öğrenirken ya da bir görevi gerçekleştirirken kullanabileceği farklı bilişsel stratejileri ile bilişini kontrol etmek ve düzenlemek için kullanacağı üst bilişsel stratejileri göz önünde bulundurmaktadır. Hedef belirleme, konuyla ilgili ön bilgilerin çağırılması ve üst bilişsel bilginin harekete geçirilmesi, bireyin belirlediği hedeflere ulaşmak için neler yaptığının ve yapması gerektiğinin farkında olması yani üst bilişsel farkındalığını kapsar. Ayrıca belirlenen öğrenme hedefi için gerekli bilişsel stratejileri seçme ve uyarılma , söz konusu seçilen ve kullanılan stratejilerin belirlenen hedef için işe yarayıp yaramadığı , yaramıyorsa buna dair yüklemeler ve bilişsel yargıları içerir.
- 2- Motivasyonel/Duyuşsal Alan: Motivasyon ve duyuş sütunu, öz yeterlik inançları ve hedefe verilen değer gibi, hedefle ilişkili olarak bireylerin kendileriyle ilgili farklı motivasyonel inançları hakkında bilgi verir. Ayrıca, ilgi , görevden hoşlanma gibi bireyin kendisi ya da görevle ilgili olumlu ya da olumsuz duygusal tepkiler de bu sütunda yer almaktadır. Ayrıca bu sütun, bireylerin motivasyonlarını ve duyuşlarını kontrol etmek ve düzenlemek amacıyla kullanabilecekleri stratejileri de içermektedir.
- 3- Davranışsal Alan: Davranış sütunu ise, belirlenen hedefe ulaşmak için ısrar, yardım arama yılmama ve seçim gibi bireyin hedef üzerinde gösterdiği genel çabayı ifade etmektedir (Pintrich, 2000).
- 4- Bağlam Alanı: Hedefin ortamının farklı yönlerini veya öğrenmenin gerçekleştiği genel sınıf ya da kültürel koşulları temsil etmektedir. Öz düzenlemede birey koşulları da aktif olarak izlemeye ve düzenlemeye çalışmaktadır.

Pintrich (2000), literatürde yer alan belli başlı öz düzenleme modellerinin ortak açıklamalarını şu şekilde sıralamıştır:

- 1- Tüm öz düzenleme modellerinde öğrenciler kendi öğrenme proseslerinin aktif bir parçası olarak görülmektedir.
- 2- Tüm modeller öğrencilerin kendi motivasyonlarını, bilişlerini ve davranışlarını düzenleme, izleme ve kontrol etme potansiyeline sahip olduklarına vurgu yapmaktadır.
- 3- Tüm modellerde biliş, motivasyon ve davranış, belirli bir öğrenme hedefine giden süreci izlemek ve bu hedeflere ulaşmak üzere düzenlenebilir.
- 4- Tüm modellerde öz düzenlenmiş öğrenme, öğrencilerin akademik performans ya da başarıları ve kişisel bağlamsal özellikleri arasında önemli bir araçtır.

3.3.ÖZ DÜZENLEMELİ ÖĞRENME STRATEJİLERİ

Literatürde var olan modeller incelendiğinde, öz düzenlemeli öğrenme, direk olarak belirlenen bir öğrenme hedefine ulaşmak için bazı stratejilerin kullanılmasıdır. Strateji kavramı, bir noktadan diğerine gitmeyi bize mümkün kılan yaklaşımı sistematik olarak tasarlamak olarak tanımlanabilir. Bir stratejinin amacı, öğrencilere nasıl maksatlı, etkili ve bağımsız öğrenci olacağını öğretmektir (Vaidya, 1999). Zimmerman (1989a)'a göre öz düzenlenmiş öğrenme stratejileri, öğrencilerin bilgi veya beceri edinmek için yönlendirilmiş davranışlar ve süreçlerdir (Aktaran: Yavuzarslan, 2017). (Pintrich, 2000) ise öz düzenlemeli öğrenme stratejilerini öğrenenlerin kendi öğrenme hedeflerini belirledikleri, bilişlerini, motivasyonlarını ve davranışlarını düzenlemeye çalıştıkları, hedefleri ve çevreleri tarafından yönlendirilip, sınırlandırıldıkları, aktif ve yapıcı bir süreç olarak tanımlamıştır (Ekici, 2015). Bu stratejiler **bilişsel stratejiler, üst bilişsel stratejiler ve kaynak yönetimi** stratejileridir. İlk olarak, bilişsel stratejiler; tekrarlama, seçim, organizasyon ve eleştirel düşünmeyi içerir. Tekrarlama, altını çizme, özetleme, bilgiyi tekrarlama gibi prosedürleri içeren basit ve temel bir stratejidir. Ezberleme ve kısa süreli bellekten çağırılmadan oluşur. Öğrenenlerin yeni bilgiyi

eski bildikleriyle ilişkilendirmesine katkısı yoktur (Pintrich et al., 1991). Seçim stratejileri, yorumlama, özetleme, analogiler yaratma ve not tutma stratejileridir ve öğrencilerin öğrenilenler arasında bağlantı kurarak bilgiyi uzun süreli hafızaya almalarına olanak sağlar. Organizasyon stratejileri, öğrencilerin en uygun bilgiyi seçmelerine ve öğrenilen bilgi ve var olan bilgi arasında bağlantı kurmalarına yardımcı olur. Bir okuma parçasının ana fikrini bulma, özetleme, gruplandırma örnek olarak verilebilir. Eleştirel düşünme stratejileri, önceki bilgilerini yeni duruma adapte ettiklerinde karar vermek, problem çözmek veya eleştirel bir değerlendirme yapmak için sahip oldukları durumu yönetme seviyesini ifade eder.

Üst bilişsel stratejiler. Üst biliş; biliş ötesi, biliş üstü gibi isimlerle karşılığını bulan “metacognition” kavramı basitçe düşünme hakkında düşünme olarak tanımlanmaktadır. Tanımlar arasında farklılıklar olmasına rağmen aslında hepsi üst bilişin, bilişsel süreçleri kontrol etme ve düzenleme üzerindeki rolünü vurgulamaktadır (Çakıroğlu, 2007). Bireyler her gün üst bilişsel süreçlerle meşgul olmaktadır ve üst biliş bireylerin başarılı birer öğrenen olmalarında oldukça etkilidir. Bir öğrenme sürecinin nasıl ele alınacağını planlama, kavramayı izleme ve öğrenmenin sonunda değerlendirme yapma gibi aktiviteler üst bilişsel aktivitelerdir (Ekici, 2015). Üst bilişsel stratejiler planlama, izleme ve düzenleme stratejilerinden oluşur. Planlama stratejilerine çalışmaya başlamadan önce hedef belirlemek, bir metni okumadan önce göz gezdirmek, okumadan önce metinle ilgili sorular oluşturmak ve öğrenme görevini analiz etmek gibi aktiviteler örnek olarak verilebilir. Bu aktivitelerin yardımıyla öğrenciler bilişsel aktivitelerini planlarlar (Pintrich,1999). İzleme aktiviteleri öğrencilerin materyali kavramalarına ve önceki öğrenmeleri ile ilişkilendirmelerine dikkat sayesinde yardımcı olan üst bilişsel stratejilerdir. Başka bir deyişle öğrencilerin dinlerken yazarken okurken ya da sorgularken dikkatlerini izlemeleri ve farkında olmaları anlamına gelir (Pintrich et al.,1991). Bir bireyin düşünmesini ve akademik davranışını izlemesi öz düzenleme açısından son derece önemlidir.

Düzenleme stratejileri, bir görev devam ederken davranışlarını kontrol etme ve düzeltmeleri konusunda yardımcı olarak başarıyı artırmaktadır. Örneğin bir öğrenci çözdüğü matematik probleminin çözüm yolunu geri dönüp kontrol ettiğinde bu bir düzenleme stratejisidir (Yavuzarslan, 2017). Pintrich’in öz düzenleme modeline göre, kaynak yönetimi stratejileri, öğrencilerin çevresindeki kaynakları en uygun şekilde kullanmasıdır. Bunlar, zaman ve çalışma ortamının düzenlenmesi, çabanın düzenlenmesi, akran öğrenmesi ve yardım aramadır. Zimmerman (2002), öz düzenlenmiş öğrenenlerin, biliş ve üst bilişlerini düzenledikleri kadar zaman ve çalışma ortamlarını da düzenleyebilenler olduğunu bildirmiştir. Zaman düzenleme, çalışma zamanını ve yöntemini planlama, takvimlendirme stratejileridir. Çabayı düzenleme, birinin bir görevi yerine getirmek için gereken çabayı gösterebilmesi, gereksiz ayrıntılarda kaybolmadan çabasını ve dikkatini yönetmesidir. Öz düzenlenmiş öğrenenler, kendi kendilerine çalışmayı başlatabilen ve yönetebilen kişilerdir (Zimmerman,1998a). Akran öğrenmesi, bir öğrenme görevini yerine getirmek için bilgi, deneyim, fikir alış veriş ile öğrencilerin bilgi ve becerilerini geliştirmesidir. Öz düzenlemeli öğrenenlerin bir özelliği de hem yeni bilgi ve bakış açıları edinmek hem de yardım aramak amacıyla kendisiyle eşit koşullardaki akranlarından öğrenebilmeleridir. Yardım arama, bir öğrenme görevini yerine getirirken karşılaşılan bir problemle ilgili öğrencinin yetişkin, akran ya da öğretmenden yardım istemesidir. Yardım arama stratejisi, öğrenenlerin zorluklar karşısında yılmaması için önemli olup öz düzenlemeli öğrenenlerin belirgin bir özelliğidir. Birinin yardım arama stratejisini kullanabilmesi için hangi konuda nasıl bir yardıma ihtiyaç duyduğunun farkında olması gerekir (Ryan, Pintrich & Midgley, 2001).

4. YÖNTEM

Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinin bir öğrenme görevini yerine getirirken kullandıkları öz düzenlemeli öğrenme stratejilerinin neler olduğu ve öz düzenlemeli öğrenme becerilerinin cinsiyet, yaş ve öğrenim gördüğü bölüm değişkenlerine göre farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Karabük Üniversitesi’nde öğrenim

gören 150 öğrencinin katılımı ile 2018-2019 öğretim yılı güz döneminde tarama yöntemiyle veri toplama aşaması gerçekleştirilmiştir.

4.1. VERİ TOPLAMA ARACI

Verilerin toplanmasında Turan, S. (2009) tarafından geliştirilen “Öz Düzenlemeli Öğrenme Becerileri Ölçeği (ÖDÖBÖ) kullanılmıştır. Bu ölçek 41 maddeden oluşan 5’li likert tipinde bir ölçektir. Ölçekte ‘Güdülenme ve Öğrenme için Harekete Geçme’ (1,2,4,5,6,8,9), ‘Planlama ve Amaç Belirleme(10,11,13,14,15,16,17,18), ‘Strateji Kullanımı ve Değerlendirme (19,21,23,24,25,26,27,28,29,30,31,33,34,35,36,37,38,40,41) ve ‘Öğrenmede Bağımlılık’ (3,7,12,20,23,32,39) alt boyutları bulunmaktadır. Ölçeğin geçerlik güvenirlik çalışmaları sonucu Cronbach α katsayısı 0,95(n=810) bulunmuştur. Alt boyutlar için Cronbach α katsayısı ise sırasıyla 0,79,0,86,0,89,0,78 ve 0,92 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada ise Cronbach α katsayısı 0,776 olarak bulunmuştur.

4.2. VERİLERİN ANALİZİ

Verilerin normal dağılım göstermesi nedeniyle analizlerde t testi ve One Way ANOVA testi kullanılmıştır.

5. BULGULAR VE YORUM

Katılımcıların güdülenme ve öğrenme için harekete geçme, planlama ve amaç belirleme, strateji kullanımı ve değerlendirme, öğrenmede bağımlılık alt boyutlarına ilişkin aldıkları puan ortalamaları tablo 2 de verilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Öz Düzenlemeli Öğrenme Ölçeğindeki Alt Boyutlardan Aldıkları Puan Ortalamaları

ALT BOYUTLAR	N	Min.	Mak.	Ortalama	ss
Güdülenme ve Öğrenme İçin Harekete Geçme	150	1,86	5,00	4,0562	0,53038
Planlama ve Amaç Edinme	150	2,25	5,00	3,9233	0,60162
Strateji Kullanımı ve Değerlendirme	150	2,32	7,16	3,8919	0,60450
Öğrenmede Bağımlılık	150	1,14	5,00	2,6267	0,74787
Öz düzenleme toplam	150	2,56	5,17	3,6285	0,40082

Tablo2 incelendiğinde, çalışmaya katılan öğrencilerin en yüksek puanı güdülenme ve öğrenme için harekete geçme alt boyutundan aldıkları görülmektedir. Daha sonra sırasıyla planlama ve amaç belirleme ve strateji kullanımı ve değerlendirme alt boyutları gelmektedir. En düşük puan ortalaması ise öğrenmede bağımlılık alt boyutundan alınmıştır.

Katılımcıların Öz Düzenleyici Öğrenme Becerileri alt boyutlarından aldıkları puan ortalamalarının Cinsiyet değişkenine bağlı olup olmadığını gösteren t testi sonuçları tablo 3de verilmiştir.

Tablo3. Öz Düzenleyici Öğrenme Becerileri alt boyutlarından alınan puan ortalamalarının ve toplam puan ortalamalarının cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir fark oluşturup oluşturmadığına dair yapılan t testi sonuçları

ALT BOYUTLAR	Cinsiyet	N	X	Ss	T	p
Güdülenme ve Öğrenme İçin Harekete Geçme	Kadın	100	4,0943	0,48868	1,246	0,180
	Erkek	50	3,9800	0,60334		
Planlama ve Amaç Edinme	Kadın	100	3,9738	0,59705	1,457	0,732
	Erkek	50	3,8225	0,60403		
Strateji Kullanımı ve Değerlendirme	Kadın	100	3,9626	0,60493	2,047	0,633
	Erkek	50	3,7505	0,52565		
Öğrenmede Bağımlılık	Kadın	100	2,6829	0,69973	1,304	0,159
	Erkek	50	2,5143	0,83199		
Öz düzenleme toplam	Kadın	100	3,6857	0,40195	2,515	0,753
	Erkek	50	3,5142	0,37693		

Tablo3 incelendiğinde, katılımcıların güdülenme ve öğrenme için harekete geçme, planlama ve amaç edinme, strateji kullanımı ve değerlendirme ve öğrenmede bağımlılık alt

boyutlarından aldıkları puan ortalamaları cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Aynı zamanda öz düzenleyici öğrenme becerileri toplam puanları da cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir fark oluşturmamaktadır ($p>0,05$).

Katılımcıların Öz Düzenleyici Öğrenme Becerileri alt boyutlarından aldıkları puan ortalamalarının yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini gösteren ANOVA sonuçları tablo 4 te verilmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların Öz Düzenleyici Öğrenme Becerileri alt boyutlarından aldıkları puan ortalamalarının ve toplam puan ortalamalarının yaş değişkenine göre ANOVA sonucu

Alt boyutlar	yaş	N	X	Ss	F	p
Güdülenme ve Öğrenme İçin Harekete Geçme	1	24	0,250	0,500	0,887	0,414
	2	94				
	3	32				
Planlama ve Amaç Edinme	1	24	0,387	0,775	1,071	0,345
	2	94				
	3	32				
Strateji Kullanımı ve Değerlendirme	1	24	0,570	1,140	1,572	0,211
	2	94				
	3	32				
Öğrenmede Bağımlılık	1	24	0,012	0,023	0,020	0,980
	2	94				
	3	32				
Öz düzenleme toplam	1	24	0,297	0,595	1,873	0,157
	2	94				
	3	32				

Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların öz düzenleyici öğrenme becerileri alt boyutlarından aldıkları puan ortalamaları ile yaşları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>0,05$). Katılımcıların öz düzenleyici öğrenme becerileri ölçeğinden aldıkları toplam puanlarının da yaş değişkenine göre anlamlı bir fark oluşturmadığı görülmektedir ($P>0,05$).

Katılımcıların Öz Düzenleyici Öğrenme Becerileri alt boyutlarından aldıkları puan ortalamalarının ve toplam puan ortalamalarının okudukları bölüm değişkenine göre anlamlı bir farklılık olup olmadığını gösteren ANOVA sonuçları Tablo 5 de verilmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların Öz Düzenleyici Öğrenme Becerileri alt boyutlarından aldıkları puan ortalamalarının ve toplam puan ortalamalarının okudukları bölüm değişkenine göre ANOVA sonuçları.

Alt boyutlar	Bölüm	N	X	Ss	F	p
Güdülenme ve Öğrenme İçin Harekete Geçme	1	83	0,164	0,657	0,577	0,679
	2	17				
	3	33				
	4	14				
	5	3				
Planlama ve Amaç Edinme	1	83	0,156	0,626	0,426	0,790
	2	17				
	3	33				
	4	14				

	5	3				
Strateji Kullanımı ve Değerlendirme	1	83	0,42 0	1,680	1,154	0,334
	2	17				
	3	33				
	4	14				
	5	3				
Öğrenmede Bağımlılık	1	83	0,79 0	3,161	1,429	0,227
	2	17				
	3	33				
	4	14				
	5	3				
Öz düzenleme toplam	1	83	0,27 3	1,091	1,731	0,146
	2	17				
	3	33				
	4	14				
	5	3				

Tablo 5 incelendiğinde katılımcıların Öz Düzenleyici Öğrenme Becerileri alt boyutlarından aldıkları puan ortalamalarının ve toplam puan ortalamalarının okudukları bölüm değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermediği görülmektedir ($p>0,05$).

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Elde edilen verilerin analizi sonucu, çalışmaya katılan öğrencilerin en yüksek puanı güdülenme ve öğrenme için harekete geçme alt boyutundan aldıkları görülmektedir. Bu boyutu ölçen maddeler incelendiğinde, katılımcıların öğrenmesini etkileyen en önemli faktör merak olarak görülmektedir. En düşük puan ortalaması ise öğrenmede bağımlılık alt boyutundan alınmıştır. Bu boyut kendi kendine öğrenebilme, öğrenme için gereken davranışlara karar verme, zorlukla karşılaştığında uygun çözüm yolunu bulabilme kendi öğrenmesinin sorumluluğunu alabilme ile ilgili bir boyuttur. Bu anlamda katılımcıların genel olarak öz düzenlenmiş öğrenme becerilerine düşük düzeyde sahip oldukları söylenebilir. Yapılan analizler neticesinde üniversite öğrencilerinin öz düzenlenmiş öğrenme becerileri cinsiyet, yaş ve bölüm değişkenlerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermemektedir. İlgili literatür incelendiğinde, öz düzenleme becerilerinin farklı değişkenler açısından incelendiği çalışmalara rastlanmaktadır. Yavuzarslan (2017) tarafından yapılan bilgisayar ve öğretim teknolojileri öğretmenliği (BÖTE) bölümünde öğrenim gören 189 1. Sınıf öğrencisi ile gerçekleştirilen çalışmada, BÖTE öğrencilerinin motivasyonel inançları, bilişsel ve üst bilişsel strateji kullanımları ve kaynak yönetim strateji kullanımları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki saptamıştır. Motivasyonel inanç ve öz düzenlemeli stratejilerin kullanımı açısından kadın öğrenciler lehine anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. Meslek lisesinden mezun olan BÖTE öğrencilerinin diğer liselerden mezun olan öğrencilere göre daha fazla strateji kullanımı gösterdikleri ileri sürülmüştür. Saracaloğlu ve diğerleri (2017) 4 farklı üniversiteden toplam 703 sınıf öğretmeni aday öğrenci ile yaptıkları çalışmada, sınıf öğretmeni adaylarının öz düzenleyici öğrenme becerilerinin, akademik öz yeterlilik, akademik kontrol odağı ve akademik başarıları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Sonuçta, öğrenme için harekete geçme boyutunda, katılımcıların öz düzenlemeli öğrenme stratejileri kullanımlarının okudukları üniversite değişkenine göre farklılık gösterdiği görülmüştür. Öğretmen adaylarının öz-düzenleyici öğrenme becerileri toplam puanlarında üniversite, cinsiyet, sınıf düzeyi ve öğretmenliği seçme nedenlerine göre anlamlı fark bulunmamıştır. Alcı ve Altun (2007), Anadolu Lisesi öğrencilerinin matematik dersine yönelik öz-düzenleme ve biliş üstü becerilerinin cinsiyet, sınıf düzeyi ve okulda seçmiş oldukları alanlarına göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemeye çalışmışlardır. Sonuçta, cinsiyete ve lise sınıf düzeyine göre

öğrencilerin öz-düzenleme ve biliş üstü becerilerinde anlamlı farklılıklar olduğunu buna karşın alanlara göre söz konusu becerilere ilişkin bir farklılık olmadığı ortaya konulmuştur. Öz düzenleme stratejileri, her bir öğrencinin başarılı olmak için geliştirmesi gereken bireysel becerilerdir. Geliştirilebilir, öğrenilebilir ve öğretilenir olan öz düzenlemeli öğrenme becerileri eğitimin her kademesinde önem arz etmektedir. Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin de öz düzenlemeli öğrenme becerilerinin gelişmesini sağlayacak çalışmalar yapılabilir. Üniversitelerde ders veren öğretim elemanlarının öğrenme ortamlarını öğrencilerin öz düzenlemeli öğrenme becerilerini geliştirecek şekilde düzenlemeleri için gereken eğitim, bilinçlendirme ve uygulama çalışmaları yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Alcı, B. & Altun, S. (2007). Lise Öğrencilerinin Matematik Dersine Yönelik Öz düzenleme Ve Biliş üstü Becerileri Cinsiyete Sınıfa Ve Alanlara Göre Farklılaşmakta Mıdır?. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1).
- Ames, C. (1992). Classrooms: Goals, structures, and student motivation. *Journal of Educational Psychology*, 84, 261-271.
- Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. *New York: W.H. Freeman*.
- Boekaerts, M. (1999). Self-regulated learning: Where we are today. *International Journal of Educational Research*, 31, 445-475.
- Clarebout, G., Horz, H., Schnotz, W. et al. The relation between self-regulation and the embedding of support in learning environments. *Education Tech Research Dev* 58, 573–587 (2010).
- Çakıroğlu, A. (2007). Üstbiliş. *Aksaray Üniversitesi Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 21-27.
- Diaz, R.M., Neal, C.J., & Amaya-Williams, M. (1990). The social origins of self regulation. In L. Moll (Ed.), *Vygotsky and education: Instructional implications and applications of sociocultural psychology* (pp.127-155). *New York Cambridge University Press*.
- Ekici, F., (2015). Kimya Öğretmen Adaylarında Özdüzenlemeli Öğrenme becerilerinin Geliştirilmesine Yönelik Temel Öğrenme Stratejileri Öğretimi. *Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Türkiye*.
- Kolovelonis, A., Goudos, M. & Dermitzaki, I. (2011). The effects of instructional and motivational self-talk on students' motor task performance in physical education. *Psychology of Sport and Exercise*, 12(2), 153-158.
- Labuhn, A.S., Zimmerman, B.J. & Hasselhorn, M. (2010). Enhancing students' self-regulation and mathematics performance: the influence of feedback and self-evaluative standards. *Metacognition Learning* 5, 173–194.
- MCCaslin, M.M., & Murdock, T.B. (1991). The emergent interaction of home and school in the development of students' adaptive learning. In M.L. Maehr & P.R. Pintrich (Eds), *Advances in motivation and achievement: A research manual*. (pp.213-261). *Connecticut: JAI Press Inc*.
- Nolen, S.B. (1996). Why Study? How reasons for learning influence strategy selection. *Educational Psychology*, 93, 77-86.
- Pajares, F. (1996). Self efficacy beliefs in academic settings. *Review of Educational Research*, 66, 533-578.
- Pintrich, P.R., Smith, D.A. F., Garcia, T., McKeachie, W. J., (1991) "A Manual for the Use of the Motivated Strategies for Learning Questionnaire", *Office of Educational Research and Improvement (ED)*, Washington, DC. ED 338 122.
- Pintrich, P. R. (1999). The role of motivation in promoting and sustaining self-regulated learning. *International journal of educational research*, 31(6), 459-470.

- Pintrich, P. R. (2000). The role of goal orientation in self-regulated learning. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, M. Zeidner (Eds.), *Handbook of self-regulation*, 451-502. San Diego: Academic Press.
- Pressley, M. (1977). Children's use of the keyword method to learn simple Spanish vocabulary words. *Journal of Educational Psychology*, 69(5), 465-472.
- Ryan, A. M., Pintrich, P. R., & Midgley, C. (2001). Avoiding seeking help in the classroom: Who and why?. *Educational Psychology Review*, 13(2), 93-114.
- Sakız G., Yetkin-Özdemir E. (2014). Özdüzenleme ve özdüzenlemeli öğrenme: kuramsal bakış. Öğrenmeden Öğretime Özdüzenleme Davranışlarının Gelişimi, Stratejiler ve Öneriler içinde. *Gönül Sakız (Ed.)*, (s. 2-23). Ankara: Nobel.
- Saracaloğlu, A.S., Aldan Karademir, Ç., Dursun, F., Altın, M., Üstündağ, N. (2017). Sınıf öğretmeni adaylarının öz düzenleyici öğrenme becerilerinin, akademik öz yeterlik, akademik kontrol odağı ve akademik başarıları ile ilişkisi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12 (33), p:379-402.
- Sarı, A., & Akınoğlu, O. (2009). Öz-düzenlemeli öğrenme: modeller ve uygulamalar. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29(29), 139-154.
- Schunk, D. H. (1995). Inherent details of self regulated learning include student perceptions. *Educational Psychologist*, 30, 213-216.
- Schunk, D. H. (1996). Schunk, D. H. (1996). Learning Theories: An Educational Perspective (2nd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Merrill.
- Schunk, D. H. (2001). Social cognitive theory and self-regulated learning. In B. J. Zimmerman & D. H. Schunk (Eds.), *Self-regulated learning and academic achievement: Theoretical perspectives* (p. 125-151). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Schunk, D. & Zimmerman, B. (2007). Influencing Children's Self-Efficacy and Self-Regulation of Reading and Writing Through Modeling. *Reading and Writing Quarterly*, 23(1), 7-25.
- Turan, S. (2009). Probleme dayalı öğrenmeye ilişkin tutumlar, öğrenme becerileri ve başarı arasındaki ilişkiler. *Yayımlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.*
- Üredi, I., & Üredi, L. (2005). İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin öz-düzenleme stratejileri ve motivasyonel inançlarının matematik başarısını yordama gücü. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(2).
- Yavuzaslan, M. (2017). Investigation Of Computer And Instructional Technologies Students' Self-Regulated Learning Strategies.. *Unpublished doctoral dissertation, Yeditepe University, Turkey.*
- Zimmerman, B. J. (1986) Becoming a self-regulated learner: Which are the key subprocesses?. *Contemporary Educational Psychology*. 11(4), 307-313.
- Zimmerman, B. J., & Paulsen, A. S. (1995). Selfmonitoring during collegiate studying: An invaluable tool for academic self-regulation. In P. R. Pintrich (Ed.), *Understanding Self-Regulated Learning* (pp. 13-27). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Zimmerman, B.J., Bonner, S., & Kovach, R. (1996). Developing self-regulated learners, beyond achievement to self-efficacy. *American Psychological Association, Washington DC.*
- Zimmerman, B. J. (2000a). A Social Cognitive Perspective. *Handbook of self-regulation*, 13.
- Zimmerman, B. J. (2000b). Self efficiency: An essential motive to learn. *Contemporary Educational Psychology*, 25, 82-91.
- Zimmerman, B.J., (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory into Practice*, 41, 64-72.
- Zimmerman, B.J. (2008). Investigating Self-Regulation and Motivation: Historical Background, Methodological Developments, and Future Prospects. *American Educational Research Journal*, 45 (1), 166-183.

**TÜRKİYE'DE MESLEKİ TEKNİK EĞİTİMDE OLGUNLAŞMA ENSTİTÜLERİ
(1945-2020)**
OLGUNLAŞMA İNSTİTUTES İN VOCATIONAL AND TECHNICAL EDUCATION İN
TURKEY (1945-2020)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KILINÇ -Yeliz ÇELEN
Amasya Üniversitesi

ÖZET

Türkiye’de olgunlaşma enstitüleri mesleki teknik eğitim alanında açılan kız enstitüleri ve akşam sanat okullarından mezun öğrencilere mesleğinde uzmanlaşma ve iş sahibi olma noktasında eğitim faaliyetleri yürütmüştür. İlk olgunlaşma enstitüsü 1945 yılında İstanbul’da açılırken şu an mevcut olgunlaşma enstitüleri Türkiye’nin bütün bölgelerini kapsayacak şekilde artarak sayıları 24 ‘ü bulmuştur. Olgunlaşma enstitüleri bir taraftan Türk kültürünün ulusal ve uluslararası düzeyde tanınırlığını sağlarken diğer taraftan açıldıkları bölgenin kültürel ve ekonomik anlamda olumlu yönde gelişmelerini sağlamıştır. Enstitüler ülkemize gelen yabancı misafirlere yönelik tanıtım faaliyetleri düzenlerken aynı zamanda Türk moda anlayışının da gelişmesine katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda olgunlaşma enstitüleri dönemin yönetimindeki kişilerin eşlerini tasarlamış ve dikmiş oldukları elbiselerle giydirirken yurt dışından gelen misafirlere de ülkeyi temsilen sundukları hediyelerle Türk kültürünün yüceliğini sunmuşlardır. Bunlarla beraber enstitü, kızların mesleki teknik eğitim sahasında bireylerin ilgi ve kabiliyetleri doğrultusunda uzmanlaşmalarını sağlayarak eğitimde kaliteyi artırma noktasında ulusal düzeyde katkı sunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Olgunlaşma Enstitüsü, Mesleki Eğitim, Teknik Eğitim

ABSTRACT

Olgunlaşma Institutes in Turkey have been serving as educational organizations in which students having graduated from Girl Institutes and Evening Art Schools that are vocational and technical education centers could gain expertise which can help them to be recruited. The first Olgunlaşma Institute was opened in İstanbul in 1945, but there have been twenty-four organizations throughout Turkey. In addition to promoting the recognition of the Turkish Culture at national and international level, these organizations have contributed to the cultural and economical developments of their environments. Furthermore, they have organized advertising activities for foreigners visiting Turkey, and add to the development of Turkish Fashion Style. In this sense, they have designed clothes for the spouses of administrators in the related period and presented gifts to the foreign visitors, thereby promoting the dignity of Turkish Culture. Additionally, they have made significant contributions in terms of promoting the quality of education, by enabling female students to get education according to their skills and abilities.

Keywords: Olgunlaşma Institute, Vocational Education, Technical Education

Giriş

Olgunlaşma Enstitülerini de kapsayan Kız Teknik Öğretimin genel amaçlarına bakıldığında; Türk kadınlarının milli kültürle yetişmesini sağlayan , Atatürk İnkılaplarına bağlı, evinin ihtiyaçlarını ustalıklarla karşılayan, vatandaşlık eğitimi almış, becerikli ve bilgili anneler ile eşiyile fikir arkadaşlığı yapabilen , dürüst, onurlu ve bilinçli bireyler olmasını sağlayan, Türk sanat kültürünü yayan, yaşatan ve geliştiren ,sanat alanında günün istek ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeteneğe sahip, yaşadığı çevrenin yaşam ve sanatıyla ilgili değerlendirme yapabilen aynı zamanda zamanı ve enerjisini iyi kullanabilmesinin yanında el sanatlarıyla ülke ekonomisine katkı sunabilen bireyler yetiştirmektir (MEB,1961,s.9).

Türkiye’de Olgunlaşma Enstitülerine Genel Bakış

Kızların mesleki teknik eğitimi, Osmanlı döneminde Mithat Paşa’nın (1863) açmış olduğu ıslahhane kurumlarıyla başlamış sanayi mektepleriyle devam etmiştir. Cumhuriyet sonrası ıslahhane ve sanayi okullarının eğitim mirası Kız Enstitüleri ve Akşam Kız Sanat Okullarıyla mezunlarının istihdam edildiği Olgunlaşma Enstitüleriyle taçlanmıştır (Şimşek,2019, s.11). Bu bağlamda Cumhuriyet Dönemi (1923-1945) kızların mesleki teknik eğitim alanı; Kız Enstitüleri, Akşam Kız Sanat Okulları, Köy Kadınları Gezici Kursları, Özel Biçki Dikiş Kursları, Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüleri olmuştur. Olgunlaşma Enstitüleri’nin açılmasında 2.Dünya Savaşı’nın getirmiş olduğu ekonomik buhran da etkili olmuştur (Şimşek,2019, s.40-45,50).Olgunlaşma Enstitüleri, kadın eğitimi alanında önemli faydalı çalışmalarda bulunan Kız Meslek Liseleri-Kız Sanat Liseleri (Kız Enstitüleri) ve Pratik Kız Sanat Okullarından(Akşam Kız Sanat Okulu-Kadın Meslek Okulları) mezun olan öğrencilerin ilgi duydukları ve kabiliyet gösterdikleri (Kılınç,2017,s.23) bir sanat veya meslek alanında, bilgi ve becerilerini artırmak, girişimcilik kabiliyetlerini geliştirerek(Kılınç,2016, s.259) kendi imkanlarıyla öğrencilerin birer atölye açmalarını güdüleyerek ve cesaretlendirerek (Dericioğlu,1968,s.40) üretici duruma getirmek amacıyla faaliyet gösteren, öğrencilere döner sermaye yönetmenliği hükümlerine göre ücret ödeyen, okulda 2 yıl çalışan ve başarı gösteren öğrencilere bir bitirme belgesi verilen, 2 yıl süreli yaygın eğitim kurumlarıdır (Kılınç,2016, s.260).İstekli öğrenciler için bu süre öğretmenler kurulu kararıyla beş yıl olabilmekteydi(MEB,1961,s.164). Okulu üstün başarı ile bitiren öğrenciler, okulun döner sermaye atölyelerinde nitelikli işçi olarak çalışabilmektedir. Okul gündüzlüdür. Giriş imtihansızdır. (İstekli fazla bulunduğu takdirde imtihan açılır.) (Kılınç,2016, s.259,260). En az

ilköğretim mezunu öğrencilerin, mesleki bilgi ve becerilerini geliştirerek meslek sahibi olmalarına olanak sağlayan, bu eğitim kurumları; (URL1). özellikle geleneksel Türk giyim ve el sanatları alanlarında; araştıran, geliştiren, arşivleyen ve gelecek kuşaklara aktaran, nitelikli elaman yetiştiren, yaşam boyu öğrenmeyi kendine ilke edinen bireyler yetiştiren , bünyesinde, araştırma, tasarım, tanıtım- pazarlama ve döner sermaye işletmesine sahip eğitim kurumlarıdır(MEB,2010,s.137) Olgunlaşma Enstitülerine alınacak öğrencilerde aranan şartlar şunlardır; Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak, Kız Enstitüsü'nün bitirmek veya Olgunlaşma Enstitüsü'nde izleyeceği sanat dalı için akşam Kız Sanat Okulu'nun¹ aynı sanat dalını bitirmiş olmak, Giriş imtihanını kazanmış olmak, Nişanlı veya evli olanlar da alınabilir. (Kılınç,2013, s.301). Bununla beraber olgunlaşma enstitülerine öğrenci alım şartlarında zaman zaman düzenlemeler yapılmıştır. Kız teknik eğitim kurumlarından gelen öğrenciler olgunlaşma enstitülerine sınavsız kabul edilirken, diğer okullardan kayıt için gelen öğrenciler yetenek sınavlarına tabi tutulmuşlardır (Şimşek,2019, s.64). Küreselleşmenin hızla yayıldığı günümüzde, kültürün korunması, kadınların güçlendirilmesi ve milli kimliğin korunmasında bu eğitim kurumlarının büyük bir rolü vardır (URL2). Olgunlaşma Enstitüleri eğitim ve üretim alanında da ilkleri barından yapılarıdır. Bu doğrultuda Türkiye'de ilk konfeksiyonun başladığı yer bu eğitim kurumları olmuştur (URL2). Konfeksiyon atölyesi 1959-1960 eğitim döneminde Ankara Olgunlaşma Enstitüsünde İsviçreli bir uzman gözetiminde başlamıştır (Şimşek,2019, s.61). Bu atölye Türkiye'de ucuz ve kolay giyim fikrini yaygınlaştırmak ve kâr amacıyla açılmıştır. Bu noktada konfeksiyon alanında uzman öğretmen bulunmayışından bakanlık ilk defa bu alanla ilgili ikisi çocuk giyim alanıyla, ikisi kadın giyim alanıyla, iki öğretmen de erkek çamaşır alanlarında olmak üzere altı kişi yurtdışına konfeksiyon alanında uzmanlaşmak için gönderilmiştir (MEB,1961, s.187). Konfeksiyon alanında üretim yapabilmesinin temelinde Kız enstitülerinin mirası olan sipariş atölyelerinin de katkısı oldukça yüksektir. Kız etütlerindeki yörenin terzi ihtiyacını karşılamak için açılan atölyeler, olgunlaşma enstitülerinde ucuz kadın giyimin sağlanmasında seri üretim yapan konfeksiyona dönüşmüştür (Kılınç,2017, s.93). Bu sipariş atölyelerinde mezun öğrenciler ya da son sınıf öğrenciler görev almışlardır (Koray,1961, s.137). Olgunlaşma enstitülerinin kız enstitülerinin ve akşam sanat okullarının eğitim öğretim mirasını üstlenmelerinin en somut göstergelerinden biri de olgunlaşma enstitüsü öğretmenlerinin çoğunluğunun bu iki eğitim kurumunda en az beş yıl süreli çalışmış olanlar arasından seçilmeleridir. Diğer yandan olgunlaşma enstitülerinde başarılı öğretmenler kız

¹ Akşam Kız Sanat Okullarının adı 1967-1968 öğretim yılından itibaren Pratik Kız Sanat Okulu olarak değiştirilmiştir (Şimşek,2019, s.44).

enstitülerinde atölye şefi olarak görev alabilmekteydi (MEB,1961, s.166). Olgunlaşma Enstitülerinin birçok alanda kendilerine rehber edindiği kız enstitüleri bir taraftan eğitim öğretim faaliyetlerini yürütürken diğer taraftan hem yurt içi hem de yurt dışı önemli moda defileleri düzenleyerek ülkemizin tanıtım misyonunu üstlenmişlerdir. Ayrıca kız enstitüleri, çağdaş Türk kadını yetiştirme projesi olmuştur. Buradan mezun adaylar evde iyi eş ve anne olurken ülkede Cumhuriyetin hedeflerini kazanmış kadınlar olarak toplumda yer bulmuşlardır (Kılınç,2018, s.16) Olgunlaşma Enstitülerinin ana hedefleri arasında; kadınlara meslek kazandırmak, nitelikli kadın işgücü oluşturmak, kadının toplumdaki sosyal statüsünü yükseltmek, kadının ekonomiye katkısını arttırmak ta vardır (URL1). Olgunlaşma Enstitüleri kızlara hitap etmekle beraber erkek öğrencilerden enstitülerden eğitim almıştır (Şimşek,2019, s.226). Olgunlaşma enstitüleri uzun bir süre kız enstitüsü yönetmeliklerine göre idare edilmişlerdir (MEB,1961, s.164). 2012 yılından itibaren Olgunlaşma Enstitüleri MEB Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır (Şimşek,2019, s.39).

Olgunlaşma Enstitülerinin Türk Kültürüne ve Eğitimine Katkıları

Olgunlaşma Enstitülerinde Faaliyete Bulunabilecek Temel Branşlardan Bazıları:

Bıçkı-Dikiş	Çamaşır	Nakış	Moda	Çiçek	Ev İdaresi	Yemek ve Pasta	Resim
Elbise	Kadın Çamaşırı	Beyaz	Şapka	Yapma	Boya	Yemek	Tezyini
Tayyör	Erkek Çamaşırı	Renkli	Fantezi İşler	Çiçekler	Örgü	(Alaturka-	Mesleki
Manto	Çocuk Çamaşırı	Fantezi ve	Ev Süsleri	Fantezi	Çamaşır ve	Alafranga)	Fantazi
Çocuk	Korse ve	Elbise	Çocuk	Çiçekler	Elbise	Pasta	
Giyimi	Sutyen	Nakışları	Oyuncakları ve	Kreaksyonlar	Temizliği	Konservecilik	
Konfeksiyon		Türk	Bebekler		Ütü ve Kola	Reçel Şurup	
Kürkçülük		İşlemeleri	Yün İşleri				

Kaynak:(MEB,1961, s.168,169)

Ev İdaresi: Çamaşır yıkama, ütü yapmak, yama, ev temizliği, leke işleri, küçük ve basit eşya tamirati, eve ait küçük zil, elektrik, su tesisatlarının tanzimi vs. Yemek pişirme: Alaturka ve alafranga yemek, pastacılık, reçel, turşu, sebze, meyve konserveçiliği, sofrta ve servis işleri vs. Genel ve mesleki resim: Tabiatan resim, krokiler, motel resimleri, nakış resimleri vs. şahsi yeteneği olanlara bu sahada daha fazla inkişaf edebilmek imkânları da verilir. Nakış ve Beyaz İşleri: Muhtelif el nakışları, renkli ve kabartma nakışlar, goblen ve dokuma işleri, teftiş işleri, örme işleri vs. her talebeye genel olarak erkek ve kadın çamaşırı dikme ve biçmesi öğretilir. Dikiş ve Bıçkı İhtisası: Bu şubede ihtisas yapan talebe bu sanati en iyi şartlar dahilinde görür ve çocuk elbiselerinden mantolara kadar bütün kadın elbiselerle erkek ve kadın çamaşırı üzerinde ihtisas yapar. Moda İhtisası: Bu şubede talebe; her türlü kadın ve çocuk şapkalarıyla, çiçekçilik, çantacılık, kemer fotr işleri gibi sahalarda ihtisas kazanır. Başlı başına bir ihtisas olmayan dersler (Kılınç,2007, s.30,31). El sanatları ve Çiçek: El sanatlarının Turizme yapacağı olumlu etkileri ve turizmin memlekete sağlayacağı faydaları kavratmak, geleneksel desen, renk ve şekilleri kullanmak, iç ve dış pazarlarda geçerli bir hale getirmeye çalışmak, mahalli el sanatlarının çevrede gelişmesine ve bir meslek haline gelmesine yardımcı olmak bu meslek dalının amacını kapsamaktadır. Resim: Öğrencilerin, yaratıcılığını geliştirerek, resim meslek dalında çalışıp kazanç sağlayabilecek bilgi ve beceriye sahip olmak, piyasada kaliteli,

orijinal iş yapma yeteneğini geliştirmektir. Giyim: Giyim meslek dalının amacı, öğrencilere iş yapma zevkini vermek, aile ve memleket ekonomisinde sağlayacağı, faydaları kavratmak ev dışında veya evde kazanç sağlama gücünü kazandırmak, meslek hayatı ile ilgili her türlü problemi en iyi şekilde çözüme güç ve kabiliyetini kazandırmaktır (Kılınç,2007, s.72-74).

Olgunlaşma Enstitülerinde uygulanacak öğretim programlarında ve branşlarda bölgesel şartlar dikkate alınmıştır. Örneğin Antalya Olgunlaşma Enstitüsünün çevresel faktörleri dikkate alınarak konaklama ve seyahat hizmeti, eğlence hizmeti bölümleri açılmıştır. Bu bağlamda enstitüler bölgesel kalkınma ve tanınmaya da aracılık etmişlerdir. Diğer yandan Olgunlaşma Enstitüleri deyim yerindeyse devlet modasının temellerinin atıldığı eğitim kurumları olmuştur. Bu bağlamda yurt içi ve yurt dışı elit insanların uğrak noktalarından biri olgunlaşma enstitüleri olmuştur (Şimşek,2019, s.63,64,68). Olgunlaşma enstitülerinin ana felsefelerinden biri sadelik, en yüksek gelişmişlik düzeyidir anlayışı hâkim olmuştur (URL5) Modayı da bu anlayışla geliştirdikleri söylenebilir. Olgunlaşma enstitülerinde, eski tür kıyafet ve motiflerinden modernize edilmiş motifler üzerinde çalışmak ve bu sahalarda araştırmalar yapmak üzerine eğitim uygulamaları görülmektedir. Bu bağlamda bu eğitim kurumları, kadınların giyim zevkinin gelişmesinde rehberlik etmektedirler (Kılınç,2017, s.23). Olgunlaşma Enstitü defilerinde bazen bitpazarından alınan bir ürün yeniden tasarlanarak modaya uygun elbise haline getirilmesi enstitü modasının oluşturulmasında uygulama örneklerinden biridir. Türkiye'nin ilk milli mankeni Lale Belkıs Olgunlaşma Enstitüsü öğrencisidir (Şimşek,2019, s.91,194).*Özetle; Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüleri; eğitim öğretimin faaliyetleriyle beraber, kültürel değerlerimizden, kaybolmaya yüz tutmuş Türk el sanatlarını koruyan ve aslına sadık kalınarak gelecek kuşaklara aktarılmasına öncülük eden, seçkin örneklerini yurt içi ve yurt dışında tanıtan, bu alanda sanatsal ağırlıklı eğitim ve üretim çalışmalarını birlikte sürdüren tek eğitim kurumları olmuştur. Olgunlaşma enstitüleri; geçmişle gelecek arasındaki köprüleri kuran, sanatsal alanda vizyon sahibi kurumlardır. (URL1).*

SONUÇ

Olgunlaşma enstitüleri, ülkemizde kız mesleki ve teknik eğitim kapsamında; ıslahhane, sanayi mektepleri, kız enstitüleri ve akşam sanat okullarının eğitim mirası üzerine eğitim faaliyetleri yürütmüşlerdir. 2020 yılında sayıları 24'ü bulan olgunlaşma enstitülerinin ilkleri metropol şehirlerde açılmıştır. Enstitülerin açılmasında temel etkenlerden biri de 2. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu ekonomik sıkıntılar olmuştur. Bunlarla beraber sadelik en güzel gelişmişliktir anlayışından yola çıkan enstitüler, Türk kültürünün her alanda tanıtılması ve yaşatılmasında öncülük eden kurumlar olmuştur. Olgunlaşma enstitüleri devraldığı eğitim mirası kurumları olan ıslahhane, sanayi mektepleri, akşam sanat okulları ve kız enstitülerinde olduğu gibi eğitim

faaliyetlerini yürütürken buldukları bölgenin ekonomik, kültürel ve coğrafi faktörlerini de göz önünde bulundurmışlardır. Enstitülerin en temel özelliği Türk toplumunun geleneksel değerleriyle modernite değerlerini bir arada bulundurmışlardır. Bu bağlamda Olgunlaşma enstitülerinde; Cumhuriyet değerlerini özümsemiş, evinin ihtiyaçlarını karşılayabilen, becerikli ve bilgili anneler ile eşiyile fikir arkadaşlığı yapabilen , Türk sanat kültürünü yayan, yaşatan ve geliştiren ,sanat alanında günün istek ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeteneğe sahip, yaşadığı çevrenin yaşam ve sanatıyla ilgili değerlendirme yapabilen aynı zamanda zamanı ve enerjisini iyi kullanabilmesinin yanında el sanatlarıyla ülke ekonomisine katkı sunan bireyler yetiştirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Akın, M. (2011) Kız Teknik Öğretimde Bir Örnek: Ankara Olgunlaşma Enstitüsü (1958-2002) Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Koray, B. (1961) “Kız Teknik Öğretimde Başlangıç ve Gelişme”, Mesleki ve Teknik Öğretim, Sayı: 104

Dericioğlu, M. (1968) Millî Eğitim Bakanlığı, Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı, Mesleki ve Teknik Öğretim Yüksek Danışma Kurulu 1. Toplantısı, Baylan Basımevi ve Ciltevi, Ankara,

Kılınç, M. (2007) Ankara Zübeyde Hanım Anadolu Kız Meslek Teknik ve Meslek Lisesi 1928-2006, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.

Kılınç, M. (2013) Türkiye’de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi Gelişimi (1908-1986), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Kılınç, M. (2016) Türkiye’de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi (1886-1986), Ankara: Pegem Akademi.

Kılınç, M. (2017) Türkiye’de Mesleki Teknik Eğitimde Öncü Bir Kurum Ankara Zübeyde Hanım Anadolu Kız Meslek Teknik ve Meslek Lisesi 1928-2000, Ankara: Pegem Akademi.

Kılınç, M. (20018) Türk Kadınının Modernleşmesinde Ankara Zübeyde Hanım Kız Teknik ve Kız Meslek Lisesinin Yeri, Abstract Book, International Learning, Teaching and Educational Research Congress 6-8 Eylül Amasya

MEB, (2010). Cumhuriyet Döneminde Türk Millî Eğitim Sistemindeki Gelişmeler 1920-2010, Yayına Harlayanlar; Ercan Türk, Merak Katırcı, Ankara.

Kır Şimşek, S. (2019) “Türk İğnesinin Mucizesi” Olgunlaşma Enstitüleri, MEB Kız Teknik Öğretim Komitesi Raporu, (1961) T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara

[http://ankaraolgunlasma.meb.k12.tr/icerikler/okulumuzun-tarihcesi_180339.html\(URL1\)](http://ankaraolgunlasma.meb.k12.tr/icerikler/okulumuzun-tarihcesi_180339.html(URL1))

[Erişim:08.11.2019](http://ankaraolgunlasma.meb.k12.tr/icerikler/okulumuzun-tarihcesi_180339.html(URL1))

[http://ankaraolgunlasma.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/06/01/972455/dosyalar/2019_10/22112041_2.mp4?CHK=7e43d7a137a57ff4cfe501e6006562f6\(URL2\)](http://ankaraolgunlasma.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/06/01/972455/dosyalar/2019_10/22112041_2.mp4?CHK=7e43d7a137a57ff4cfe501e6006562f6(URL2)) Erişim:8.11.2019

[http://iltercongress.amasya.edu.tr/media/1149/%c4%b1ter-2018-ozet-kitap.pdf\(URL3\)](http://iltercongress.amasya.edu.tr/media/1149/%c4%b1ter-2018-ozet-kitap.pdf(URL3))

<http://www.marasmanset.com/guncel/gecmisle-gelecek-arasinda-kopru-kuruyorlar-h19202.html> Erişim:08.11.2019 URL 4

[https://www.skylife.com/tr/2019-11-s/yetmis-besinci-yilinda-olgunlasma-enstituleri\(Erişim:07.01.2020\)URL 5](https://www.skylife.com/tr/2019-11-s/yetmis-besinci-yilinda-olgunlasma-enstituleri(Erişim:07.01.2020)URL 5)

EKLER

Ek 1: Olgunlaşma Enstitülerinde Sanatlar: [\(http://www.marasmanset.com/guncel/gecmisle-gelecek-arasinda-kopru-kuruyorlar-h19202.html\)](http://www.marasmanset.com/guncel/gecmisle-gelecek-arasinda-kopru-kuruyorlar-h19202.html)

EK 2: Defilelerden bir örnek ve Ankara Olgunlaşma Enstitüsü'nün Hazırladığı Atatürk'ün Ay Yıldızlı Yatak Örtüsü- Sophia Loren'in Ankara Olgunlaşma Enstitüsünü Ziyareti (Akın,2011, s,132,135)

**İSLAM HUKUKUNDA AİLE VE AİLENİN DEVAMLILIĞINA YÖNELİK
EVLİLİK ÖNCESİ TEDBİRLER**
THE FAMILY AND PREMARITAL MEASURES FOR CONTINUITY OF FAMILY IN
ISLAMIC LAW

Doç. Dr. Suat ERDEM
Yozgat Bozok Üniversitesi

ÖZET

Aile, kan, süt ve evlilik gibi bir bağın bireyleri birbirine bağlamasıyla oluşan ve karı, koca ve çocuklardan meydana gelen bir kurumdur. Aile, ilk insan olan Hz. Âdem ile başlayan ve insanlık tarihi boyunca devam eden bir kurumdur.

Aile, huzur, sükûn, sevgi ve fedakârlık yeridir. Aile, bir eğitim ve terbiye yuvasıdır. Aile, toplumun temeli ve en küçük yapı taşı olup ahlaki esaslar üzerine bina edilen ve aile fertlerinin birbirlerine merhametli olması gereken bir yerdir. Aile, aynı zamanda neslin devamının sağlandığı bir yerdir. Bundan dolayı da aile kurumunu koruyamayan toplumlar çökmeye ve dağılmaya mahkûmdurlar. İslam hukukunda, evlenerek aile oluşturmak teşvik edilmiş; ruhbanlık ve mazeretsiz bekâr kalmak ise uygun görülmemiştir. İslam, sadece evliliğe teşvikle yetinmemiş aynı zamanda aileyi hukuki korumaya alarak keyfi isteklere ve kötü niyetlere de terk etmemiştir.

Hukuk kuralları, hayatın her aşamasında toplumu düzenleyici bir fonksiyona sahip olduğu gibi aile ile ilgili hususları da düzenleyici bir fonksiyona sahiptir. Hukuk kurallarının aile ile ilgili hususları düzenleyen kısmına aile hukuku denilmektedir. Kur'an'da, diğer hukuk alanlarında genel hükümler belirlenirken aile hukukunda önemine binaen daha ayrıntılı hükümler belirlenmiştir.

Bütün semavi dinlerde olduğu gibi İslam'da da aile kurumunu nikâh akdi oluşturmaktadır. Nikâh, evlenmeleri yasak olmayan bir erkekle bir kadın arasında birlikte yaşamaya ve karşılıklı yardımlaşmaya imkân veren ve taraflara karşılıklı hak ve sorumluluklar yükleyen bir akitir. İslam hukukunda nikâh, bir akit çeşidi olarak değerlendirilmekte beraber önemli bir kurum olan aileyi oluşturmasından dolayı akit olmanın ötesinde ibadet yönü olan hukuki bir muamele mahiyetine bürünmekte ve önem arz etmektedir.

İslam hukukunda, ailenin mutluluk ve kalıcılık esası üzerine kurulması ve ömür boyu sürmesi hedeflenmektedir. Başlangıçta sevgiden yoksun ve ailenin devamlılığını sağlayamayacak bir tarzda oluşturulmaya çalışılan ve tarafların birbirine ısınmadığı bir evliliğin kalıcı olması mümkün olmadığı için İslam'ın ruhuna uygun değildir.

İslam hukukunda, ailenin sağlam bir şekilde oluşturulması ve devamlılığı için evlilik öncesi bazı hususlara dikkat çekilmektedir. Biz bu bildiriye bir ömür boyu devam etmesi beklenen ailenin önemini, evlilik ve aile hayatının oluşumu ve ailenin devamlılığını sağlayacak olan uygun bir eş seçimi, evlilik öncesi evlenenlerin denkliği, tarafların birbirlerini görmeleri ve nişanlılık gibi bazı tedbirleri ele alıp inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Aile, Nişanlılık, Evlilik, Ailenin Devamlılığı.

ABSTRACT

Family is an institution consisting of a wife, husband and children, which is formed by the connection of blood, milk and marriage. The family is an institution that starts with the prophet Adam and continued throughout human history.

Family is the place of peace, tranquility, love and sacrifice. A family is a place of education and training. The family is the foundation and the smallest building block of the society and it is a place built on moral principles and family members should be compassionate to each other. The family is also a place where the generations continue. Therefore, societies that cannot protect the family institution are doomed to collapse and disintegrate. In Islamic law, it is encouraged to form a family by getting married; On the other hand, it was not appropriate to remain unmarried without excuse. Islam did not only encourage marriage, he also put the family under legal protection and did not leave the family to arbitrary desires and bad intentions.

Law rules have a regulatory function at every stage of life, as well as family regulatory function. The part of the legal rules that is regulating family matters is called family law. in the Quran, While general provisions in the other areas of law are determined, Due to its importance, more detailed provisions are determined in family law.

As in all heavenly religions, also in islamic religion the marriage institution be formed with a family contract. Marriage is a contract between a man and a woman who are not forbidden to marry. This contract is a one that allows living together and mutual aid and places mutual rights and responsibilities on the parties. Although marriage is considered as a form of contract in Islamic law, it is a worship aspect beyond being contractual and it is important.

In Islamic law, it is aimed to establish the family on the basis of happiness and permanence and to last a lifetime. Initially a marriage that devoid of love and tried to be created in a manner that cannot ensure the continuity of the family is not suitable for the spirit of Islam since it is not possible to be permanent.

In Islamic law, some points before marriage are pointed out for the solid establishment and continuity of the family. In this paper, we will consider and examine the importance of the family which is expected to continue for a lifetime, the marriage and the some measures such as choosing a suitable spouse, parity and engagement. That the measures will ensure the continuity of the family.

Keywords: Islamic Law, Family, Engagement, Marriage, Family Continuity.

1. GİRİŞ

Aile, kan, süt ve evlilik gibi bir bağın bireyleri birbirine bağlamasıyla oluşan ve karı, koca ve çocuklardan meydana gelen bir kurumdur.¹

Aile, ilk insan olan Hz. Âdem ile başlayan, insanlık tarihi boyunca var olan ve bundan sonra da devam edecek olan bir kurumdur. Hz. Âdem ve Havva'nın evlilik ile başlattığı bu kurum bütün semavi dinler tarafından teşvik edilmiş ve devam ettirilmiştir.²

¹ Abdullah Çolak, *İslam Aile Hukuku* (Ankara: Öncü Basım Yayım Ltd. Şti., 2017), 15; Ahmet Yaman, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2016), 17, 31; Nuri Kahveci, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 31.

² Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 15; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 17; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 106, 128.

2. İSLAM HUKUKUNDA AİLE VE ÖNEMİ

“İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp, aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi O'nun varlığının belgelerindedir...” (er-Rûm 30/21) ayetinde de vurgulandığı üzere aile huzur, sükûn, sevgi ve mutluluk yeridir.³

Aile, fedakârlık yeridir. Çocuklara bakmanın, fedakârlık yapmanın, beraberce hayatın güçlüklerine katlanmanın, birçok şeyi birlikte paylaşmanın yeridir aile. Bundan dolayı da eşler iyi ve kötü günlerinde birbirlerinin başucunda bulunacak birbirlerine maddi ve manevi bakımdan destek olacak, kısaca beraber gülüp beraber ağlayacaklardır.⁴

Aile, ahlaki esaslar üzerine bina edilen ve aile fertlerinin birbirlerine merhametli olması gereken bir yerdir. Kur'an aile hayatını ve aile bireyleri arası ilişkileri daha ziyade ahlaki boyutta ele almıştır. Aile nefret, kin ve düşmanlık değil sevgi, ilgi ve gönül birliğinin olduğu yerdir. “Ey iman edenler! Eşlerinizle iyi geçinin. Şayet onlardan hoşlanmıyorsanız, hoşlanmadığınız bir şeyi Allah çok hayırlı kılmış olabilir.” (en-Nisâ 4/19) ayetinde ve “*Sizin en hayırlınız ailesine karşı hayırlı olanıdır. Ben de aileme karşı hayırlıyım*”⁵ hadisinde belirtildiği üzere aile eziyet, baskı ve şiddetin değil; hoşgörü, şefkat ve merhametin yeridir. Aile yalan, hile ve ihanetin değil; dürüstlük, güven ve sadakatin yeridir.⁶

Aile, bir eğitim ve terbiye yuvasıdır. Her fert aile ortamında terbiye edilmekte ve şahsiyet kazanmaktadır. Dolayısıyla en az okullar kadar ailenin de toplumun sağlıklı gelişiminde katkısı bulunmaktadır.⁷ Çocukların davranışlarına yön veren ilk modeller anne ve babalardır. Bundan dolayı da “*Hepiniz çobansınız ve yönettiklerinizden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır ve yönettiği kişilerden sorumludur. Evin erkeği çobandır ve aile bireylerinden sorumludur. Evin hanımı çobandır ve kocasının evi içindeki eşyalarından sorumludur.*”⁸ hadisinde işaret edildiği üzere anne-babalar çocukların en iyi şekilde yetiştirilmesine gerekli özeni göstermek durumundadır.

Aile, toplumun temeli ve en küçük yapı taşıdır. Toplum düzeninin sağlam esaslara dayanıp dayanmaması aile düzeni ile yakından ilgili olup sağlıklı bir toplum ancak sağlıklı bir aile yapısı ile mümkündür. Sağlıklı bir aile ise sağlıklı kişilerle ve ailenin sağlam temellere oturtulmasıyla oluşur.⁹ Kişi ailenin bir parçasıdır ve ilk özelliklerini ondan alır. Ailedeki fertler kendi sorumluluklarını hangi oranda yerine getirirse toplum da adeta o kadar düzen ve nizam içinde olacaktır.

³ Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, *el-Ahvâlu's-şahsiyye fi's-şer'i'ati'l-islamiyye* (Beirut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2003), 7; Abdullah Nâsîh Ulvan, *İslâm'da Aile Eğitimi*, çev. Celâl Yıldırım (Konya: Uysal Kitabevi, 1981), 42; Abdülmelik Mansur, *el-Hukûku'z-zevciyye fi's-şer'iati'l-islamiyye* (Kahire: Dâru'n-Nuri ve'l-Emel, t.y.), 4-6; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 15, 16; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 26-29; Halil İbrahim Acar, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 19; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 550; Ali Rıza Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri* (İstanbul: Merve Yayınları, 2014), 133, 134.

⁴ M. Akif Aydın, “Aile Hayatı”. *İlmihal II. (İslâm ve Toplum)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 195, 196; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 71, 31.

⁵ Ebû İsmâ Muhammed İbn İsmâ Tirmizî, *es-Sünen* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2002), “Menâkib”, 63; Muhammed bin Yezîd el-Kazvîni İbn-i Mâce, *es-Sünen* (Beirut: Daru'l-Fikr, (t.y.), “Nikâh”, 50.

⁶ Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 19; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Yayın, 1996), 296; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 45-48.

⁷ Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 15-17; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 125, 128, 337; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 48, 49; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 26-29.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), “Cuma”, 11; Müslim İbnu'l-Haccâc en-Nisâbüri, *el-Câmiu's-sahîh* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), “İmare”, 20; Süleyman İbn el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2001), “İmare”, 1; Tirmizî, “Cihâd”, 27.

⁹ Abdülmelik Mansur, *el-Hukûku'z-zevciyye*, 4-6; Ulvan, çev. Celâl Yıldırım, *İslâm'da Aile Eğitimi*, 41; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 15, 16; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 125, 337; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 48, 49, 135; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 13-15, 26-29; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 110.

Aile hayatı eşlerin düzenli ve meşru tarzda cinsel ihtiyaçlarının karşılandığı ve neslin devamının sağlandığı bir yerdir.¹⁰ “Sizi bir tek nefisten yaratan ve onunla gönlü huzura kavuşsun diye eşini de yaratan Allah’tır.” (el-Araf 7/189) ve “Allah size kendi nefislerinizden eşler yarattı ve eşlerinizden de çocuklar ve torunlar yarattı...” (en-Nahl 16/72) ayetleri kadın ve erkeğin birbiri için yaratıldığını ve bunun Allah’ın lütfu olduğunu bildirmektedir. Bu ise kadın ve erkeğin birbirinden uzak olmasının değil sağlıklı ve temiz bir zeminde beraber olmasının fitrata daha uygun olduğunu göstermektedir. Kuran, nikâhsız birliktelikleri uygun görmeyip zina olarak kabul etmektedir. Meşru olmayan beraberliklerle neslin devamı sağlansa da bu durum neseplerin karışmasına ve gayri meşru çocukların şefkatli baba himayesinden ve terbiyesinden mahrum kalarak zayıf olmasına dolayısıyla insanlığın manevi helakine sebep olacaktır. Dolayısıyla sağlıklı nesillerin elde edilmesi bu nesillerin bir evlilik içinde meydana gelmesi ve anne babanın müşterek ilgi ve sorumluluğu altında büyütülmesi ile mümkün olabilecektir.

Kısaca açıklamaya çalıştığımız ailenin bu öneminden dolayı şu hakikati açıkça belirtmeliyiz ki aile kurumunu koruyamayan toplumlar çökmeye ve dağılmaya mahkûmdurlar. Gerileme ve çökme belirtileri önce ailede görülür. Ailede başlayan çatlama ve huzursuzluklar zamanla topluma sirayet eder. Aile yapısı zayıflamış veya bozulmuş toplumları ayakta tutmak uzun emek ve zaman ister. Ailesiz ve sevgisiz büyüyen nesiller bir gün gelir içinde yaşadığı toplumdan nefret eder ve öç almaya kalkışır.¹¹

“Ey gençler topluluğu sizden evlenmeye gücü yeten evlensin, çünkü bu, gözü ve ırzı harama karşı daha fazla korur.”¹² hadisinde de vurgulandığı üzere evlenerek aile oluşturmak İslam’da tavsiye edilmiş; ruhbanlık ve mazeretsiz bekâr kalmak uygun görülmemiştir.¹³ “İçinizden bekârları ve kölelerinizle cariyelerinizden uygun olanları evlendirin. Eğer onlar fakir iseler, Allah onları fazlı kereminden zenginleştirir...” (en-Nûr 24/32) ayeti ile de ailenin oluşturulması ve evliliklerin kolaylaştırılması toplumsal bir görev olarak Müslümanlara yüklenmiştir.

Allaha kulluk görevini daha iyi yapabilmek için evlenmeyi terk ederek bekâr kalmanın ve kadın ve çocuklarla ilgilenmemenin buna mukabil nafil ibadetlerle meşgul olmanın daha uygun olacağını zanneden ve buna teşebbüs eden bazı sahabelerin bu tavrına Hz. Peygamber “Şunu iyi bilin ki, ben sizin Allah’tan en çok korkunuz ve takvalı olanınızım. Bununla beraber ben bazen oruç tutar, bazen oruçsuz bulunurum. Gece hem namaz kılarım hem de uyurum. Kadınlarla da evlenirim. Nikâh benim sünnetimdir. Her kim benim sünnetimle amel etmezse benden değildir”¹⁴ hadisi ile karşı çıkmıştır.¹⁵

İslam sadece evliliğe teşvikle yetinmemiş aynı zamanda hukuki korumaya almak suretiyle aileyi, keyfi isteklere ve kötü niyetlere terk etmemiştir. Ailenin sağlam temeller üzerine inşa

¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988), 2/44; Abdülhamîd, *el-Ahvâlü’ş-şahsiyye*, 8, 9; Ulvan, *İslâm’da Aile Eğitimi*, çev. Celâl Yıldırım, 40, 41; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 32; Aydın, “Aile Hayatı”, 195, 196, 199; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 106, 107, 128, 550; Halil Cin & Ahmet Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 2/70; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 18, 19; Kaşeli, *İslâm’da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 115, 133, 134.

¹¹ Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 16.

¹² Buhari, “Nikâh”, 2; “Savm”, 10; Müslim, “Nikâh”, 1, 3; Ebû Dâvud, “Nikâh”, 1; İbn Mâce, “Nikâh”, 1.

¹³ Abdülmelik Mansur, *el-Hukûku’z-zevciyye*, 4-6; Ulvan, çev. Celâl Yıldırım, *İslâm’da Aile Eğitimi*, 37-39; Saffet Köse, “Aile Hukuku”, *İslam Hukuku El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 281-283; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 33; Aydın, “Aile Hayatı”, 196, 199; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 296; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 106, 107, 150; Kaşeli, *İslâm’da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 133-135. Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 33; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 70.

¹⁴ Buhârî, “Nikâh”, 1; Müslim, “Nikâh”, 5; Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen* (Haleb: Mektebu’l-Matbûati’l-İslâmiyye, 1986), “Nikâh”, 4; İbn Mâce, “Nikâh”, 1.

¹⁵ Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 17, 18, 59, 60; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 19.

edilmesi için Kur'an'da diğer hukuk alanlarında genel hükümler belirlenmişken aile hukuku ile ilgili hükümler ayrıntılı biçimde ele alınmış ve neyin ne kadar ve hangi şartlarda haramlıktan çıkıp helal hale geleceği belirlenmiştir. Kadın ve aile hukuku ile ilgili yüzden fazla ayet ve birçok hadis mevcuttur. İslam, evliliği kocanın karısına verdiği sağlam bir teminat olarak nitelendirir, kadının kocası kocanın da karısı üzerinde hakları olduğunu bildirir. Kuran evlilik birliğinin korunmasında kocaya daha ağır bir sorumluluk yükler ve kadınlarla iyi geçinmeyi tavsiye eder. Geçimsizlik olduğu takdirde taraflara sabır ve hoşgörüyü öğütler topluma da hakemler vasıtasıyla eşlerin arasını bulma görevi yükler. Geçinme imkânı yoksa güzellikle ayrılmayı ve karşılıklı haklara saygı göstermeyi ister.¹⁶

Hukuk, toplumu düzenleyici bir fonksiyona sahip olduğu için ailenin düzenlenmesi de hukukun ilgi alanı içindedir.¹⁷ İslam hukukunda zina ve zina iftirasının suç sayılması ve cezalandırılması aile kurumunun oluşum ve korunmasına yöneliktir. Gayri meşru beraberlikler çirkin görülmüş, evlenme ise teşvik edilmiştir. Muharremât yani evlenilmesi haram olan kadınlar Kuranda ayrıntılı zikredilmiştir.¹⁸ Ancak bütün bu düzenlemelere rağmen Kuran ayetlerinin aile hayatına ve aile içi ilişkilere yönelik düzenlemeleri hukuki nitelikler taşımakla beraber daha çok dini ve ahlaki boyutta kabul edilebilir.¹⁹

Bütün semavi dinlerde olduğu gibi İslam'da da aile kurumunu oluşturan nikâhtır.²⁰ Nikâh, evlenmeleri yasak olmayan bir erkekle bir kadın arasında birlikte yaşamaya²¹ ve karşılıklı yardımlaşmaya imkân veren ve taraflara karşılıklı hak ve sorumluluklar yükleyen bir akitir.²²

İslam hukukunda nikâh, bir akit çeşidi olarak değerlendirilmekle beraber aynı zamanda akit olmanın ötesinde ibadet yönü olan hukuki bir muamele mahiyetine bürünmekte ve önem arz etmektedir. Nikâh bir akit olsa da diğer akitlerden yapılışı, akit öncesi yapılan hazırlıklar ve bu akdin geçerli olabilmesi için maddi ve şekli hukuk açısından riayet edilmesi gereken şartlar bakımından farklıdır. Nikâh ne sırf medeni bir muamele ne de hukuki yönü olmayan bir ibadettir.

Nikâh, evlilik ilişkisinin doğması için atılması gereken bir adım olup taraflar bu temeli atıp atmamada serbesttirler. Akitlerde irade serbestliği çerçevesinde akdi yapan taraflar akdin hükümlerini ve sonuçlarını belli sınırlar çerçevesinde istedikleri gibi belirledikleri halde nikâh akdinin üzerine bina edilecek olan hukuki yapıyı tarafların kendileri değil hukuk düzeni belirlemektedir. Taraflar istedikleri gibi tasarrufta bulunamazlar.²³

Kuran nikâhı, güçlü bir söz veriş ve kuvvetli bir akit olarak nitelemiştir. (en-Nisâ 4/21). Dolayısıyla nikâh akdi yaparak önemli bir sorumluluk altına girecek tarafların, evlenmeden önce iyice düşünmeleri ve evliliklerinin mutluluk ve devamlılık üzere oluşması için bazı ön tedbirleri almaları gerekmektedir.²⁴

¹⁶ Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 16, 17; Aydın, "Aile Hayatı", 196, 197; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 110.

¹⁷ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 32.

¹⁸ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 106, 107.

¹⁹ Aydın, "Aile Hayatı", 196.

²⁰ Köse, "Aile Hukuku", 281-283; Halil Cin & Ahmet Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/70; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 18, 19.

²¹ Abdülhamîd, *el-Ahvâlu's-Şahsiyye*, 10.

²² Halil Cin & Ahmet Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/70; Köse, "Aile Hukuku", 281-283; Aydın, "Aile Hayatı", 199; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 149; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 133.

²³ Köse, "Aile Hukuku", 281-283; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 18, 19, 58, 59; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 20, 21; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 58, 59; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 32; Cin-Akgündüz & *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/71; Aydın, "Aile Hayatı", 199, 200; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 296; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 150; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 70.

²⁴ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 101; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 32.

3. İSLAM HUKUKUNDA AİLENİN DEVAMLILIĞINA YÖNELİK EVLİLİK ÖNCESİ TEDBİRLER

İslam hukukunda, evliliğin mutluluk ve kalıcılık esası üzerine kurulması ve ömür boyu devam etmesi hedeflenmektedir. Başlangıçta sevgiden yoksun bir biçimde ve mutluluk vaat etmeyen tarzda oluşturulmaya çalışılan ve tarafların birbirine ısınmadığı bir evliliğin kalıcı olması mümkün olmadığı için İslam'ın ruhuna uygun olması da mümkün değildir. Aynı şekilde yine devamlı olmadığı için belli bir süreye dayalı geçici nikâh veya muta nikâhı gibi nikâhlarla oluşturulan evlilikler de geçerli değildir. Çünkü nikâh akdindeki süre sınırı evliliğin kalıcı ve devamlı olması maksadına aykırı bir durumdur.²⁵

İslam hukukunda ailenin sağlam bir şekilde oluşturulması ve devamına yönelik olarak uygun bir eş seçimi, evleneceklerin denkliği, tarafların birbirlerini görmeleri ve görüşmeleri ve nişanlılık gibi evlilik öncesi bazı tedbirler öngörülmektedir.²⁶

3.1. UYGUN BİR EŞ SEÇİMİ

Ailenin devamlılığı için eş seçiminde hassasiyet gösterilmeli ve eşte belirli vasıfların bulunmasına dikkat edilmelidir.²⁷ Çünkü seçilecek eş hem ömür boyu hayatın ve ailenin bütün sırlarının paylaşılacağı bir yol arkadaşı ve sırdaş hem de çocuklarının anne veya babası olacaktır. “Kadın dört özelliği yani malı, soyu, güzelliği ve dini için nikâh edilir; (Ey Mümin kişi sen bunlardan) dindar olanını seç, (aksi halde) hüsrana ve yoksulluğa düşersin.”²⁸, “Kadınlarla yalnız güzellikleri için evlenmeyiniz, zira güzellikleri ahlakça değişmelerine neden olur. Onlarla yalnız malları için de evlenmeyin, zira malları azgınlıklarına yol açabilir. Kadınları dindarlıklarından dolayı nikâhlayınız. Şüphesiz dindar olan yırtık elbiseli siyah bir cariye böyle olmayan kişilerden daha hayırlıdır.”²⁹ gibi hadislerde de belirtildiği üzere kişi, evleneceği eşinin makam, mevki, nesep, güzellik ve servetini değil takvasını yani dini yaşantısının güzel olmasını dikkate almalıdır. Böylece geçici özellikler yerine evlilik birliğini anlamlı ve devamlı kılacak olan üstün özellikler dikkate alınarak evliliğin devamlılık ve kalıcılık esası üzerine kurulması sağlanmış olacaktır.³⁰

Evlenecek kadının da eş seçiminde dikkatli olması ve belirli vasıfları araması gerekmektedir. Kadın, evleneceği erkeğin müslüman, dindar, iyi huylu ve namuslu olmasına ve geçimi devam ettirebilecek maddi yeterlilikte bulunmasına dikkat etmelidir.³¹ Evlenilecek erkekte aranan vasıflar İslam hukukunda kefâet başlığı altında ele alınmaktadır.

3.2. KEFÂET (DENKLİK)

Denklik, eşitlik, yeterlilik ve kabiliyet gibi anlamlara gelen kefâet, erkeğin, evleneceği kadına Müslüman olma, nesep (soy), hürriyet, meslek, zenginlik ve takva gibi dini, iktisadi ve sosyal

²⁵ Abdülhamîd, *el-Ahvâlu's-Şahsiyye*, 122; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 31; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 57, 58, 77, 78; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 199; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 407; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 153.

²⁶ Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 33; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 70. Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 159, 160.

²⁷ Ulvan, *İslâm'da Aile Eğitimi*, çev. Celâl Yıldırım, 44-54; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 138, 139; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 55-60; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 33-35; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 70; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 23.

²⁸ Buhari, “Nikâh”, 15, 16; Müslim, “Rada”, 53, Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 2; İbn Mâce, “Nikâh”, 6; Malik b. Enes, *el-Muvatta'* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, (t.y.), “Nikâh”, 21.

²⁹ İbn Mâce, “Nikâh”, 6.

³⁰ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 70; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 33-35.

³¹ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 70; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 33-35; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 60-64.

statü bakımından denk olmasıdır.³² Denklik evliliğin başında dikkate alınmakta olup evlendikten sonra denkliğin bozulması dikkate alınmaz.³³

İslam hukukçuları fıkıh kitaplarında kefaet başlığı altında kocanın karısına belli özellikler açısından denkliğini gündeme getirip farklı görüşler ileri sürerken bununla uyumlu, huzurlu ve mutlu bir ailenin oluşumunu ve devamlılığını amaçlamaktadırlar.³⁴ Çünkü kadınlar genellikle kendi denkleri olmayan erkeklerle yaşamak istemezler. Erkeğin karısına denk olmadığı evliliklerde eşler arasındaki sevgi bağı en aza inerek ailenin devamı güçleşmektedir.

Evlilikte denkliğin dikkate alınıp alınmayacağı konusunda İslam hukukunda başlıca iki görüş mevcuttur. Hasan el-Basri (ö.110/728), Sufyan es-Sevrî (ö.161/778), Ebû Cafer et-Tahâvî (ö.321/933), Kerhi (ö. 340/952) ve Cessâs (ö.370) gibi hukukçular Müslümanlar arasında mutlak eşitliğe delalet eden ayet ve hadisleri delil göstererek evlilikte kefaeti yani denklik anlayışını kabul etmemişlerdir.³⁵

Evlilikte denklik anlayışını ilk önce Hanefi mezhebi hukukçuları ortaya koymuş daha sonra ise Şafii ve Hanbeli mezhepleri takip etmiştir.³⁶ Denklik uygulamasını dikkate alan İslam hukukçularının bir kısmına göre denklik sıhhat şartı kabul edilirken Hanefî, Caferî ve Malikîlere göre ise lüzum şartı olarak kabul edilmektedir.³⁷ Buna göre kadın kendisine denk olmayan bir erkekle evlenmek istediği takdirde akit sahih olmakla beraber velilerin evliliğe itiraz etme ve fesih isteme hakları bulunmaktadır.³⁸

3.3. EVLİLİK ÖNCESİ GÖRÜŞMELER

İslam hukukunda evlenme niyet ve hedefinin bulunmadığı normal gündelik yaşantıda mahrem olan kadınla erkeğin bir arada bulunmaları, görüşmeleri ve kadının erkeğe, erkeğin de kadına cinsel içerikli kötü bakışları ayet ve hadislerle yasaklanmıştır.³⁹ Çünkü zinaya götüren süreçte önce bakış sonra tebessüm sonra selamlaşmak sonra konuşmak sonra randevu ve sonra da belki buluşmak söz konusu olacaktır. Bunun içindir ki Nur suresinin 30 ve 31. ayetlerinde

³² Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/65-67; Abdülhamîd, *el-Ahvâlu'ş-şahsiyye*, 96, 97; Köse, “Aile Hukuku”, 283, 284; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 126-132; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 51, 52; Cin-Akgündüz & *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/87, 88; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89; Aydın, “Aile Hayatı”, 214; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 308; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 179; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 139, 140; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 119, 120.

³³ Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/68; Abdülhamîd, *el-Ahvâlu'ş-şahsiyye*, 106; Cin & Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/88; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 116.

³⁴ Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/72, 73; Köse, “Aile Hukuku”, 283, 284; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 126; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 51, 52; Cin & Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/87, 88; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89, 115, 116, 121; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 126-127; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 52; Aydın, “Aile Hayatı”, 214; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 308; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 139, 140.

³⁵ Köse, “Aile Hukuku”, 284; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 128, 129; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 117; Aydın, “Aile Hayatı”, 214; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 308; 179, 180.

³⁶ Köse, “Aile Hukuku”, 284; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 126-132; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 139, 140.

³⁷ Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/72, 73; Köse, “Aile Hukuku”, 284; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 130-132; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 51, 52; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 308.

³⁸ Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/68; Abdülhamîd, *el-Ahvâlu'ş-şahsiyye*, 105; Cin & Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/88; Köse, “Aile Hukuku”, 284; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 86-89; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 126-132, 181, 182; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 51, 52; Aydın, “Aile Hayatı”, 214; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 308; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 181, 182.

³⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2003), 1/215, 2/680, 681; Şihâbuddin Ahmed b. İdrîs Karâfî, *ez-Zehîra* (Beyrut: Dâru'l-Ğarb, 1994), 2/101; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 5/3503, 3504; Suat Erdem, “İslâm Fıkhiında Tesettür”, *Ekev Akademi Dergisi*, 19/64 (Güz 2015), 253-276; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 52-54; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 38-41; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 34, 35; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 142-146.

“Mümin erkeklere de ki; gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar, ırz ve namuslarını korusunlar...”, “Mümin kadınlara de ki; gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar, ırz ve namuslarını korusunlar...” şeklinde zikredilen ifadelerle insanlar hem karşı cinse bakmaktan sakındırılmakta hem de kendi avretlerini örterek diğer insanların cinsel içerikli bakışlarından ve zinadan korunmakla emrolunmaktadır.

Normal gündelik yaşantıda diğer cinse bakılacağı zaman bakış bakılanın güzelliklerine nüfuz etmemeli, fazlaca onun üzerinde durmamalı ve hemen ondan ayrılmalıdır. “*Ya Ali! Bakışların birbirini takip etmesin! Çünkü birinci bakış senin, diğerleri ise başkasının hakkıdır.*”⁴⁰ hadisi bu hakikati ortaya koymaktadır.⁴¹

Ancak İslam hukukçuları arasında ihtilaf bulunmakla beraber evlenmeyi düşünen tarafların evlilik düşüncesi olmayan taraflardan farklı olarak birbirlerine bakabilecekleri ve görüşebilecekleri noktasında müsamaha, tolerans ve hatta teşvikin söz konusu olduğunda şüphe yoktur. Mesela Hanefî, Maliki, Şafii mezhebi ile İbn Hazm, erkeğin evlenmek istediği kadının yüzüne ve ellerine bakabileceği⁴² görüşünde iken Hanbeli mezhebi ile Gazzali ise erkeğin evlenmek istediği kadının sadece yüzüne bakabileceği ve iki el ve ayağına avret olduğu için bakamayacağı görüşündedir.⁴³ Burada önemli olan erkeğin evlenmek istediği kadına ne oranda bakabileceği hususundaki ihtilaflar değil her mezhebe göre bu durumda bir toleransın ve müsamahanın bulunduğudur.

İslam hukukuna göre tarafların birbirlerini iyice bilmeden ve tanımadan evlenmeleri tasvip edilmemekte hatta evlilik öncesi evliliğe yönelik olarak iki tarafın belli şartlar çerçevesinde yani halvet ortamında kalmadan ve tesettür kuralları içerisinde görüşmeleri, ailenin mutluluk ve kalıcılık esası üzerine kurulmasına hizmet edeceği için tavsiye edilmektedir.⁴⁴

Hz. Peygamber döneminde evlenecek tarafların birbirlerini görüp tanımalarına hem imkân verilmekte hem de bu durum teşvik edilmekteydi. Bu husus “*Sizden biriniz bir kadına talip olduğunuz zaman kendisini evliliğe iletecek şekilde bakmaya imkân bulduğu kısımlara baksın*”⁴⁵, “*Hz. Peygamber Ensardan bir kadınla evlenen bir sahabiye “O kadına bak, çünkü o Ensarlı kadınların gözlerinde kusur bulunmaktadır” dedi.*”⁴⁶ ve “*Muğire b. Şube bir kıza*

⁴⁰ Tirmizi, “Edeb”, 62.

⁴¹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 17/296, 297; Yusuf Kardâvî, *İslam'da Helâl ve Haram*, çev. Ramazan Nazlı (İstanbul: trs), 159-162; Said Havva, *el-Esâs fi't-tefsîr* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1992), 10/32; Erdem, “İslâm Fıkında Tesettür”, 253-276.

⁴² Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 2/680, 681; Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebi Sehl Serahsî, *Kitâbu'l-mesûd fi'l-fikhi'l-Hanefî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 12/374; Fahrüddîn, Muhammed b. Ömer el-Bekrî eş-Şafîî Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 23/176, 177; Nevevî, *el-Mecmû'* 17/290-293; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'âni elfâzi'l-minhâc* (Şam: Daru'l-Feyhâi, 2009), 4/27, 28; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza el-Menûfî el-Ensârî el-Mısırî Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 6/185, 186; Suat Erdem, “İslâm Fıkında Tesettür”, *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (Güz 2015), 263, 264.

⁴³ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî (ö.505/1112), *el-Vecîz fi fikhi mezhebi'l-İmami's-Şâfîi* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 245; Muvaffaküddîn Ebu Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî el-Hanbelî İbn Kudâme, *el-Muğni* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 1/672, 7/453, 454; Suat Erdem, “İslâm Fıkında Tesettür”, *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (Güz 2015), 263, 264.

⁴⁴ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9/161; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 2/680, 681; Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Hafid, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), 2/3; Karâfî, *ez-Zehîra*, 4/190, 191; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 4/27, 28; Abdülhamîd, *el-Ahvâlu's-şahsiyye*, 16, 17; Suat Erdem, “İslâm Fıkında Tesettür”, *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (Güz 2015), 263, 264; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 23, 28-30; Çolak, *İslâm Aile Hukuku*, 38-41; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 34, 35; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 136, 142-146; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 52-54; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 135, 136.

⁴⁵ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 18, 19; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 3/334, 360; Tirmizî, “Nikâh”, 5.

⁴⁶ Müslim, “Nikâh”, (3471).

talip olunca peygamberimiz “Ona bak, bu aranızdaki sevgi ve ülfetin devamı için daha uygundur” dedi⁴⁷ gibi hadislerde açıkça ortaya konulmaktadır. Bu hadislerdeki hitap tarzının erkeklere yönelik olması, bakarak veya görerek karşı cinsi tanıma hakkının sadece erkeklere tanındığı anlamında yorumlanmamalıdır. Çünkü hadislerdeki hitabın erkeklere yönelik olması muhtemelen hadislerin zikredildiği ortamda sadece erkeklerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Yine Peygamberimizin tavsiyesi karşı tarafın sadece şöyle bir görüverilmesi şeklinde değil bilakis belli sınırlar içinde tarafların birbirlerini elverdiği ölçüde iyice tanımaya çalışması şeklinde anlaşılmalıdır.⁴⁸ Çünkü sadece dış görünüşü itibariyle beğenilen insanların iç yüzünü anında tanımak mümkün olmayabilir. Birbirini tanımadan yapılacak evliliklerin ise sağlam bir zemine oturmayacağı aşikârdır. Dolayısıyla evlilik öncesi görüşmelerin, maksat hâsıl oluncaya kadar devam ettirilebileceğini söylememiz mümkündür. Ancak bu görüşmelerin evliliğe yönelik olmasına ve evlilik amacı dışında salt arkadaşlık amaçlı bir görüşme olmamasına dikkat edilmelidir. Böylece İslam hukukunda, belirtilen bu sınırlar içerisinde evlilik öncesi görüşmelerle hem aşırılıklardan uzak durulmakta hem de hedeflenen maksadı yani ailenin devamlılığı ve kalıcılığı esası üzere bir evliliği gerçekleştirmeye yönelik tedbir alınmış olmaktadır.⁴⁹

Evlilik öncesi görüşmeler evlenecek tarafların birbirlerini tanımalarını sağladığı gibi aynı zamanda evlenecek tarafların ailelerinin de birbirlerini daha iyi tanımalarına sebep olmaktadır. Bu durum ise ailenin ve evliliklerin devamlılığına hizmet eden bir faktördür.⁵⁰

3.4. NİŞANLANMA

Klasik fıkıh literatüründe hitbe olarak ifade edilen nişanlanma, evlenmelerinde engel bulunmayan bir erkekle bir kadının açık veya üstü kapalı biçimde, birbirlerine evlilik teklifinde bulunmaları ya da karşılıklı olarak ailelerin, çocuklarının evlenme isteklerini bildirmeleri ve tarafların da bu düşüncüyü olumlu bulmalarıyla karşılıklı rızanın meydana gelmesi ve ileride birbirleriyle evleneceklerine yönelik niyetlerin dile getirilmesi anlamına gelmektedir.⁵¹ Buna göre nişanlılık bir kıza talip olmaktan başlayarak nikâh safhasına kadar devam eden bir süreçtir.

Nişanlanma evlilik birliğinin sağlıklı bir şekilde oluşabilmesi için bir ön hazırlık dönemi olup iki tarafın birbirlerini dini, ahlaki ve kişisel özellikleri açısından daha iyi tanımaları, sağlıklı ve doğru karar verebilmeleri ve ailenin sağlam temellere oturtulması maksatlarına yöneliktir.⁵² Nişanlılık, taraflara birbirlerini daha iyi ve yakından tanıma imkânı sunarak aslında nişanlılık süresince fark edilen kusurlara binaen sonradan biteceği kesin olan bir evliliğin hiç oluşmamasını ya da daha sağlam evliliklerin oluşmasını sağlamak suretiyle evliliklerin ve ailenin devamına ve kalıcılığına katkı sunmaktadır.

İslam hukukunda nikâh akdi yapılmadıkça sadece nişanlılık, taraflara beraber yaşama hakkı vermediği gibi taraflar arasında mahremiyet açısından herhangi bir değişiklik de meydana

⁴⁷ Tirmizi, “Nikâh”, 5.

⁴⁸ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 54; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 38-41; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 34, 35.

⁴⁹ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 52-54; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 38-41; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 34, 35; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 142-146.

⁵⁰ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 136.

⁵¹ Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, 2/7; Abdülhamîd, *el-Ahvâlu’s-Şahsiyye*, 13; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 41; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 36; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 22, 23; Cin & Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/72; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 55, 56; Aydın, “Aile Hayatı”, 201, 202; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 297; Kaşeli, *İslâm’da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 136, 137.

⁵² Cin & Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/72; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 56, 61; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 42; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 36; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 136, 137, 145-147; Kaşeli, *İslâm’da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 135-137.

getirmez.⁵³ Bundan dolayı da nişanlılık aşamasında haklı olarak birbirlerini daha yakından tanımak isteyen taraflar, bu yakınlığı ve tanışıklığı halvet ortamında kalmadan ve tesettür sınırlarına dikkat ederek sağlamak durumundadırlar.

Nişanlılık süreci, tarafların birbirlerini daha iyi tanımalarına ve evliliği düşünmelerine vesile olduğu için nişanlıların evlenmeye zorlanmaması ve nişanlılığın taraflara evlenme mecburiyeti yüklememesi doğaldır. Çünkü nişanlılık aşamasında birbirlerini daha iyi tanımaya bağlı olarak beraberliklerini sürdüremeyeceklerini anlayan tarafların evlenme mecburiyetinde kalması ailenin devamlılık ve kalıcılık esası üzerine oluşması anlayışına aykırı bir durumdur.⁵⁴ Bundan dolayı da nişanlılık herhangi bir gerekçeye binaen sona erdirilebileceği gibi hiçbir gerekçe sunulmadan tek taraflı bir irade beyanı ile de sona erdirilebilir.

4. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Aile, huzur, sükûn, sevgi ve fedakârlık yeridir. Aile, bir eğitim ve terbiye yuvasıdır. Aile, toplumun temeli ve en küçük yapı taşı olup ahlaki esaslar üzerine bina edilen ve aile fertlerinin birbirlerine merhametli olması gereken bir yerdir. Aile, aynı zamanda neslin devamının sağlandığı bir yerdir. Bundan dolayı da İslam hukukunda, evlenerek aile oluşturmak teşvik edilmiş; ruhbanlık ve mazeretsiz bekâr kalmak ise uygun görülmemiştir.

İslam sadece evliliğe teşvikle yetinmemiş aynı zamanda hukuki korumaya almak suretiyle aileyi, keyfi isteklere ve kötü niyetlere terk etmemiştir. Ailenin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi için Kur'an'da diğer hukuk alanlarında genel hükümler belirlenmişken aile hukuku ile ilgili hükümler ayrıntılı biçimde ele alınmış ve neyin ne kadar ve hangi şartlarda haramlıktan çıkıp helal hale geleceği belirlenmiştir.

Bütün semavi dinlerde olduğu gibi İslam'da da aile kurumunu oluşturan nikâhtır. Nikâh, evlenmeleri yasak olmayan bir erkekle bir kadın arasında birlikte yaşamaya ve karşılıklı yardımlaşmaya imkân veren ve taraflara karşılıklı hak ve sorumluluklar yükleyen bir akittir.

İslam hukukunda nikâh, bir akit çeşidi olarak değerlendirilmekle beraber aynı zamanda akit olmanın ötesinde ibadet yönü olan hukuki bir muamele mahiyetine bürünmekte ve önem arz etmektedir.

İslam hukukunda ailenin sağlam bir şekilde oluşturulması ve devamına yönelik olarak uygun bir eş seçimi, evleneceklerin denkliği, tarafların birbirlerini görmeleri ve görüşmeleri ve nişanlılık gibi evlilik öncesi bazı tedbirler öngörülmektedir.

Ailenin devamlılığı için eş seçiminde hassasiyet gösterilmeli ve eşte belirli vasıfların bulunmasına dikkat edilmelidir.

İslam hukukçuları arasında, evlenmeyi düşünen tarafların evlilik düşüncesi olmayan taraflardan farklı olarak birbirlerine bakabilecekleri ve görüşebilecekleri noktada müsamaha, tolerans ve hatta teşvikin söz konusu olduğunda şüphe yoktur.

Nişanlanma evlilik birliğinin sağlıklı bir şekilde oluşabilmesi için bir ön hazırlık dönemi olup iki tarafın birbirlerini dini, ahlaki ve kişisel özellikleri açısından daha iyi tanımaları, sağlıklı ve doğru karar verebilmeleri ve ailenin sağlam temellere oturtulması maksatlarına yöneliktir.

⁵³ Abdülhamîd, *el-Ahvâlu's-Şahsiyye*, 17, 18; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 56, 57; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 41-48; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 36, 37; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 24; Aydın, "Aile Hayatı", 202; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 137; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 135, 136,

⁵⁴ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 56, 57, 61, 62; Cin & Akgündüz, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*, 2/72; Çolak, *İslam Aile Hukuku*, 41-48; Yaman, *İslâm Aile Hukuku*, 36, 37; Aydın, "Aile Hayatı", 202; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 297; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 146-148; Kaşeli, *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*, 136, 137.

KAYNAKLAR

1. Abdülhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *el-Ahvâlu's-şahsiyye fi's-şerî'ati'l-islamîyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2003.
2. Abdülmelik Mansur. *el-Hukûku'z-zevciyye fi's-şerî'ati'l-islamîyye*. Kahire: Dâru'n-Nuri ve'l-Emel, t.y.
3. Acar, Halil İbrahim. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
4. Aydın, M. Akif. "Aile Hayatı". *İlmihal II. (İslâm ve Toplum)*. 195-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
5. Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Beta Yayım, 1996.
6. Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmîyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988.
7. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
8. Cin, Halil & Akgündüz, Ahmet. *Türk İslâm Hukuk Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
9. Çolak, Abdullah. *İslam Aile Hukuku*. 3. Baskı. Ankara: Öncü Basım Yayım Ltd. Şti., 2017.
10. Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Aile İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.
11. Ebû Dâvûd, Süleyman İbn el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2001.
12. Erdem, Suat. "İslâm Fıkında Tesettür". *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (Güz 2015): 253-276.
13. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Vecîz fi fikhi mezhebi'l-İmami's-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
14. Gazzâlî, Hucetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid. *İslamda Evlilik ve Aile Hayatı*. çev. Mehmet Ali Kayabağlar. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1999.
15. İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
16. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî (h.ö.456). *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
17. İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî el-Hanbelî. *el-Muğni*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
18. İbn Rüşd el-Hafîd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
19. İbn-i Mâce, Muhammed bin Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Beyrut: Daru'l-Fikr, (t.y.).
20. Kahveci, Nuri. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
21. Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs. *ez-Zehîra*. Beyrut: Dâru'l-Ğarb, 1994.
22. Kardâvî, Yusuf. *İslam'da Helâl ve Haram*. çev. Ramazan Nazlı. İstanbul: trs.
23. Kaşeli, Ali Rıza. *İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri*. İstanbul: Merve Yayınları, 2014.
24. Köse, Saffet. "Aile Hukuku". *İslam Hukuku El Kitabı*. 281-370. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
25. Müslim İbnu'l-Haccâc en-Nîsâbü'rî. *el-Câmius's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
26. Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. Halep: Mektebu'l-Matbûati'l-İslâmîyye, 1986.
27. Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.
28. *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*. sad. Orhan Çeker. 4. Baskı. Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2016.
29. Râzî, Fahrüddîn, Muhammed b. Ömer el-Bekrî eş-Şâfiî. *et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

30. Remlî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza el-Menûfî el-Ensârî el-Mısırî. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
31. Said Havva. *el-Esâs fi't-tefsîr*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1992.
32. Serahsî, Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebi Sehl. *Kitâbu'l-mesûd fi'l-fikhi'l-Hanefî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
33. Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali. *el-Mühezzeb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2003.
34. Şîrbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'âni elfâzi'l-minhâc*. Şam: Daru'l-Feyhâi, 2009.
35. Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed İbn İsâ. *Es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2002.
36. Ulvan, Abdullah Nâsîh. *İslâm'da Aile Eğitimi*. çev. Celâl Yıldırım. Konya: Uysal Kitabevi, 1981.
37. Yaman, Ahmet. *İslâm Aile Hukuku*. 19. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2016.
38. Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.

**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ONLİNE YEMEK DAĞITIM
PLATFORMLARINA YÖNELİK TUTUM VE DAVRANIŞSAL NİYETLERİ
ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA**

**A STUDY ON UNIVERSITY STUDENTS' ATTITUDE AND BEHAVIORAL
INTENTIONS TOWARDS ONLINE FOOD DELIVERY PLATFORMS**

Dilan YÜKSEL

Sakarya Üniversitesi

Dr.Öğr.Üyesi Adem AKBIYIK

Sakarya Üniversitesi

ÖZET

Geleneksel satın alma yönteminde tüketiciler kısıtlı olan seçenekler arasından seçim yaparken, internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte birçok seçenek arasından alışveriş yapma olanağı elde etmişlerdir. Birçok tüketici internet platformlarının kullanım kolaylığı ve ekonomik fırsatları olması nedeniyle geleneksel alışveriş yerine internetten alışveriş yapmayı tercih etmektedirler. Tüketicilerin çevrimiçi alışverişini tercih etmeleri bazı işletmelerin e-ticarete yönelmesine neden olmuştur. Özellikle yiyecek ve içecek sektöründeki işletmeler paket servis hizmetlerini çevrimiçi dağıtım ve kurye hizmetleri sunan e-aracı platformları kullanarak müşterilerine sunmaya başlamıştır.

Bu çalışmanın amacı; üniversite öğrencilerinin Türkiye’de faaliyet gösteren önde gelen bir çevrimiçi yemek dağıtım servisine karşı olan algılarının (kullanım kolaylığı, kullanım sonrası fayda, hedonik motivasyon, fiyat tasarrufu, zaman tasarrufu, önceki satın alma deneyimi) tutum ve davranışsal niyetleri üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda, Yeo, Goh&Rezaei (2017) tarafından geliştirilen “Çevrimiçi Yemek Dağıtım Servislerine Yönelik Tutum Ve Niyet Ölçeği”nin Türkçeye uyumlaştırılması gerçekleştirilmiş ve ampirik olarak test edilmiştir. Ölçeğin uyumlaştırma çalışmaları sürecinde İngilizce yeterliğe sahip bilişim teknolojileri alanından 5 uzman ile görüşülerek ölçek ifadelerine yönelik çeviri-tersine çeviri işlemleri gerçekleştirilmiştir.

Türkiye’de önde gelen bir yemek dağıtım servisinin açıkladığı 2019 istatistiklerine göre daha çok gençlerin çevrimiçi yemek siparişi verdiği görülmektedir. Bu yüzden çalışmada üniversite öğrencileri örneklem olarak seçilmiştir. Araştırma kapsamında Sakarya Üniversitesi öğrencilerine yönelik Şubat – Mart 2020 döneminde 200 anketten oluşan bir pilot çalışma gerçekleştirilmiştir. SmartPLS 3 yazılımı kullanılarak yapılmış olan pilot çalışma verileri yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Gerekli Türkçe uyumlaştırması gerçekleştirilen ölçek ile orijinal çalışmada bulunan araştırma modeli test edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Araştırma sonucunda, üniversite öğrencilerinin çevrimiçi yemek dağıtım platformlarına yönelik algı ve tutumlarının, bu platformları kullanma niyetleri üzerindeki etkisi yapısal eşitlik modellemesi ile ortaya konulacaktır. Araştırma sonuçlarının ve uyumlaştırılmış ölçeğin, çevrimiçi dağıtım ve kurye hizmetleri alanındaki literatüre katkıda bulunması beklenmektedir. Ayrıca, elde edilen bulguların, uygulamada bu alanda yer alan paydaşlara yönelik (platform yönetimi, hizmet alan kurum,hizmet alan müşteri) iyileştirme faaliyetlerinde yönlendirici etkisi olması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevrimiçi Yemek Siparişi, E-Ticaret, Çevrimiçi Yemek Dağıtım Platformu, E-Aracı, Ölçek Uyumlaştırma

ABSTRACT

Intraditional purchasing method, while consumers choosing among the limited options, they had the opportunity to shop among many options with widespread use of the internet. Many consumers prefer to shop online instead of traditional shopping because of their ease of use and economic opportunities. Consumers preferences for online shopping has led some businesses to focus on e-commerce. Especially businesses in the food and beverage industry have started to provide takeaway service to their customers using e-intermediary platforms that offer online delivery and courier services.

The purpose of this study is to examine effect of university students' perceptions (hedonic motivations, price saving, time saving, prior online purchase experience) towards a leading online food delivery service in Turkey on attitudes and behavioral intentions. In this context, "Attitude and Intention Scale Towards Online Food Delivery Services" developed by Yeo, Goh&Rezaei (2017) that is adapted to Turkish was conducted and tested empirically. During the adaption of the scale, 5 experts with English proficiency from the field of information Technologies were consulted and translation-back translation processes for scale expressions were carried out.

According to 2019 statistics of a leading online food delivery service, mostly young people purchase food from internet in Turkey. Therefore, in this study, university students were selected as samples. With in the scope of there search, a pilot study with 200 questionnaires was conducted to Sakarya University students between February and March 2020. The data obtained from pilot study were analyzed by using SmartPLS software with structural equation modeling. With the scale which is adapted to Turkish was performed, the research model in the original study was tested and evaluated.

As a result of there search, the effect of university students' perceptions and attitudes towards online food delivery platforms on their intentions for using these platforms will be demonstrated through structural equation modeling. Research results and adapted scale are expected to contribute to the literature about online delivery and courier services. In addition, for contribution to practice, the findings obtained are expected to have a guiding effect on improvement activities for stakeholders' field (platform management, institution that get service, customer that get service) in this field.

Keywords: Online Food Ordering, E-Commerce, Online Food Delivery Platform, E-intermediary, Adaption of Scale

1. GİRİŞ

Günümüzde bilişim teknolojilerindeki hızlı değişimler, toplumların yaşam biçimlerinde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Özellikle internetin ortaya çıkmasıyla birlikte eğitim, sağlık, bankacılık ve iletişim gibi birçok alanda yenilikler yaşanmıştır. Yaşanan bu yenilikler sonucunda tüketiciler ihtiyaç duyduğu birçok şeyi internet aracılığı ile elde edebilmeye başlamıştır. Online alışverişin sunduğu avantajlar ile tüketiciler zaman kaybı olmadan, fiyat karşılaştırmasını da yaparak daha geniş seçenekler arasından, daha rahat oldukları yerlerden yiyecek ve içecek siparişi vermektedirler.(Fan, 2020). Tüketiciler geleneksel satın alma yöntemleri yerine internet üzerinden alışveriş yaparak birer online tüketiciye dönüşmeye başlamışlardır(Uygun, Özçifçi, & Uslu Divanoğlu, 2011).

Tüketicilerin geleneksel alışveriş yerine online alışverişini gittikçe daha fazla tercih etmeleri bazı işletmelerin de ürün ve hizmetlerini online ortama taşımaya neden olmuştur. TUSİAD 2019 e-ticaret raporuna göre, online alışveriş yapan tüketicilerin en çok giyim, seyahat/konaklama, elektronik, yemek siparişi, ve kitap kategorilerinde harcama yaptıkları görülmüştür. Özellikle yiyecek ve içecek sektöründeki işletmeler paket servis hizmetlerini online dağıtım ve kurye hizmetleri sunan e-aracı platformları kullanarak müşterilerine sunmaya başlamıştır(Quevedo-Silva, Freire, Lima-Filho, Brandão, Isabella, & Moreira, 2016). Yiyecek-içecek sektöründeki e-aracılar, kendisine üye olan işletmelerden bağımsız bir şekilde çalışan ve üye işletmeler ile tüketicileri bir araya getiren sistemlerdir. Bu sistem ve araçlar, üye işletmelerin ürünlerini müşteri beklentisine uygun, eksiksiz, zamanında ve doğru yere ulaşmasını sağlarlar ve bu yüzden tüketiciler tarafından gittikçe daha çok tercih edilmektedirler(Tomaş, 2014).

Türkiye’de önde gelen bir online yemek dağıtım platformunun istatistiğine göre online yemek siparişi verenlerin büyük bir kısmının gençler olduğu görülmektedir(Webrazzi, 2019). Bu bilgi gıda sektörü için gençleri çevrimiçi satın almaya iten nedenleri belirlemek amacıyla oldukça önemlidir. Yapılan birçok çalışma online tüketicilerin tutum ve niyetleri arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu çalışmaların bazılarında online bir alışveriş sürecinde tüketicilerin, geleneksel alışveriş sürecinin aksine mağaza gezerken ve kuyruk beklerken zaman kaybetmemesi(Wen, Chen, & Hwang, 2001), fiyat karşılaştırması yaparak bütçesine göre en uygun fiyatlı ürünü bulabilmesi(Escobar-Rodríguez & Carvajal-Trujillo, 2013) ve araştırmasını daha kolay ve hızlı yapabilmesi(Prabowo & Nugroho, 2018) tutum ve niyetlerini olumlu yönde etkilediği gösterilmektedir. Ayrıca online alışverişte indirimlerin kolaylıkla takip edilebilir olması, kişiye özel satışları arama, yeni trendleri veya modayı takip edebilme gibi imkanları vermesi tüketicilerin haz almasını sağlamaktadır ve online satın alma niyetleri üzerinde etkili olmaktadır(Arnold & Reynolds, 2003).

Bu çalışmanın amacı; Sakarya Üniversitesi lisans öğrencilerinin Türkiye’de faaliyet gösteren önde gelen bir çevrimiçi yemek dağıtım servisine yönelik olan kullanım kolaylığı ve kullanım sonrası fayda algılarının ve diğer etkenlerin (hedonik motivasyon, fiyat tasarrufu, zaman tasarrufu, önceki satın alma deneyimi) tutum ve davranışsal niyetleri üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda, Yeo, Goh&Rezaei (2017) tarafından geliştirilen “Çevrimiçi Yemek Dağıtım Servislerine Yönelik Tutum Ve Niyet Ölçeği” nin Türkçeye uyumlaştırılması gerçekleştirilmiş ve ampirik olarak test edilmiştir. Bu amaçla literatürde tutum ve niyet üzerinde etkili olan faktörlere yönelik çalışmalar incelenmiş ve orijinal çalışmanın hipotezleri sınanmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Yeo, Goh ve Rezaei tarafından yapılan “Online Yemek Dağıtım Servislerine Yönelik Tüketici Deneyimleri, Tutumları ve Davranışsal Niyetleri” başlıklı çalışmada Malezyadaki tüketicilerin online yemek dağıtım servislerine yönelik algılarının(kullanım kolaylığı, kullanım sonrası

fayda, hedonik motivasyon, fiyat tasarrufu, zaman tasarrufu, önceki satın alma deneyimi)bu servisleri kullanma tutum ve niyetleri üzerine etkisi incelenmiştir. Bu çalışmada da Yeo, Goh, and Rezaei tarafından geliştirilen model,araştırmanın modeli olarak kullanılmıştır(Yeo, Goh, & Rezaei, 2017). Araştırma modelini test etmek için Türkiyede sektörde en önemli yere sahip online yemek sipariş hizmeti veren bir firma seçilmiştir.

Yeo ve arkadaşları, araştırma modelini oluştururken Olumsuzluk Teorisi (Anderson & Srinivasan, 2003) ve Genişletilmiş Bilgi Teknolojileri Devam Modeli (Bhattacharjee, Perols, & Sanford, 2008)'nden faydalanıp yeni bir model geliştirmişlerdir. Anderson ve Srinivasan modelinde, satın alma deneyiminden elde edilen e-memnuniyetinin kullanıcının e-sadakatinin etkilediğini ve bununda devamlı satın alma davranışını olumlu yönde etkilediğine dair bir ilişki gösterilmiştir. Ayrıca bu ilişkinin uygunluk motivasyonu, satın alma boyutu, algılanan değer ve güven tarafından denetlendiği de keşfedilmiştir (Anderson & Srinivasan, 2003). Yeo ve arkadaşları, Genişletilmiş Bilgi Teknolojileri Devam Modeli'nde bulunan kullanım sonrası fayda, süreklilik ve davranışsal niyet değişkenleri çalışmalarına adapte etmişlerdir (Bhattacharjee, Perols, & Sanford, 2008).

Davis'in Teknoloji Kabul Modeli (TAM)'nde bilişim teknolojisinin kullanıcıları tarafından kabul edilme düzeyinin algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığından etkileneceği yönündedir (Davis, 1989). Davis'e göre algılanan fayda, kullanıcının teknolojiyi kullanım performanslarını artıracığına dair inançlarının seviyesidir. Yeo ve arkadaşları için bu teoriler, kolaylık motivasyonu ve kullanım sonrası faydanın tutum ve davranışsal niyetin üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu teorisinin temelini oluşturmaktadır. Bu kapsamda, bu çalışmanın amacı üniversite öğrencilerinin online yemek dağıtım servislerine yönelik kullanım kolaylığı ve kullanım sonrası fayda algısının ve diğer dış faktörlerin tutum ve niyetleri üzerindeki etkisini araştırmaktır.

2.1. Hedonik Motivasyon

Maslow teorisi, insan ihtiyaçlarının, doğası gereği bazı hedonik yani hazcı iç motivasyonlar sebebiyle değişebileceğini söyleyerek hazcılığın önemini vurgulamıştır. Bilişsel ve fonksiyonel olan faydacı değer rahatlık, ürün kalitesi ve tasarruf sağlama olarak sınıflandırılmaktadır. Fakat hedonik değer tüketicinin keşfetme isteğini, estetik ve eğlence arayışını ifade eder(Hirschman & Holbrook, 1982). 2013 yılında yapılmış bir çalışmaya göre pazarlama literatüründe hedonik ve faydacı değer en çok yararlanılan boyutlar olmuşlardır (Hanzaee & Rezaeyeh, 2013). Hedonik değere göre alışveriş süreci artık sıkıcı bir deneyim değil, bu süreç artık mutlu olmak ve değer bulmaktır. Hazcı alışveriş değerine göre alışveriş deneyimi artık sıkıcı bir görev tamamlama süreci olmamakta, değer bulmayı, zevk almayı yansıtmaktadır (Jones, Reynolds, & Arnold, 2006).Yapılan bir çalışmada, elektronik alışveriş yaparken eğlenen hedonik alışverişçilerin, elektronik alışveriş yapma niyetlerinin giderek arttığı gözlenmiştir (Liebermann & Stashevsky, 2009). Buna dayanarak oluşturulan hipotezler;

H1: Hedonik motivasyon ile kolaylık motivasyonu arasında pozitif bir ilişki vardır.

H2: Hedonik motivasyon ile kullanım sonrası fayda arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.2. Önceki Satın Alma Deneyimi

Tüketiciler için online satın alma, geleneksel satın almanın aksine ürünle ilgili bilgileri sadece internette görebildiği için ve ürünle gerçek bir etkileşime geçemediği için daha belirsiz bir ortamdır. İnternet alışverişinde önceden satın alma deneyimine sahip müşterilerin alışveriş sürecinde daha az belirsizlik yaşadıkları için gelecekte güçlü bir çevrimiçi satın alma niyetine sahiptirler (Shim & Drake, 1990). İnternet alışveriş bağlamında, müşteriler çevrimiçi satın alma deneyimlerini ürün bilgileri, ödeme şekli, teslimat şartları, sunulan hizmet, gizlilik, güvenlik, kişiselleştirme, görsel çekicilik, eğlence ve risk ile ilgili algıları ile değerlendirir.

Yapılan çalışmalarda online mağazaların, en önemli ve karmaşık işlevlerde kolaylık sunması, zamandan tasarruf ettirmesi, kalabalık pazarlardan uzaklaştırma gibi imkanlarıyla müşterilerin alışveriş niyetlerini etkilediği gösterilmiştir. The Nielsen Company (www.nielsen.com) tarafından yapılan bir anket; online alışveriş yapmanın en önemli nedeni (% 69), “çevrimiçi alışveriş yaptığımda, istediğim zaman alışveriş yapabilirim”, ikinci neden (% 57) ise çevrimiçi alışverişin “mağazalarda tatil alışverişi kalabalığından kaçınmama izin verir”dir. Bu nedenle, dünya genelindeki tüketiciler, geleneksel kalabalık pazarlarda alışveriş deneyimi yerine online olarak tek tıklamayla kolaylıkla gerçekleştirebildiği için tutum ve niyetleri de olumlu yönde olmaktadır. Buna göre;

H3: Önceki çevrimiçi satın alma deneyimi ile kolaylık motivasyonu arasında pozitif bir ilişki vardır.

H4: Önceki çevrimiçi satın alma deneyimi ile kullanım sonrası fayda arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.3. Zaman Tasarrufu Motivasyonu

Tüketiciler internet üzerinden alışveriş yaparak klasik satın alma sürecinde harcadıkları zamandan tasarruf edebilmektedirler. Herhangi bir mağaza, alışveriş merkezi veya restorana gitme gereği duymadan alışveriş yapabilme imkanı bulan tüketiciler internet kullanarak tüm bu işlemler için gerekli olan zamanı minimum düzeye indirebilmektedirler. Özellikle online yemek siparişi vererek hem restorana gitme sürecinden hem de evlerinde yemek hazırlama süreçlerinden tasarruf edebilirler. Yapılan bir çalışmada zaman tasarrufunun online sipariş vermedeki en önemli motivasyon faktörü olduğu saptanmıştır (Al Karim, 2013). Başka bir çalışmada ise eğitim seviyesi ve gelir düzeyi yüksek kişilerin öncelikle zaman tasarrufu sağlamak ve kolaylık açısından online alışverişe yöneldiklerini belirtmektedir (Morganosk & Cude, 2000). Buna göre;

H5: Zaman tasarrufu yönelimi ile kolaylık motivasyonu arasında pozitif bir ilişki vardır.

H6: Zaman tasarrufu yönelimi ile kullanım sonrası fayda arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.4. Fiyat Tasarrufu Motivasyonu

Tüketicilerin online alışverişe yönelmesine sebep olan faktörlerin biri de fiyat tasarrufu sağlamaya çalışmak olabilmektedir. Tüketiciler birçok mağazanın ürünlerini veya birçok restoranın menülerini online olarak tek bir platformda görebilmekte ve kolayca aradıkları ürünü en ucuza satan işletmeyi görebilmektedirler. Yapılan çalışmalarda fiyat tasarrufu sağlamanın tüketicilerde online alışveriş yapmak için önde gelen kısıtlardan olduğu belirtilmektedir (Escobar-Rodríguez & Carvajal-Trujillo, 2013)ve (Lo, Lin, & Hsu, 2016). Başka bir çalışmada ise internet üzerinden alışveriş yapmada en büyük faktörün fiyat tasarrufu olduğu söylenmektedir (Svatosová, 2003). Ayrıca tüketiciler için en ucuz fiyatların sunulduğu platformlar en faydalı platformlar olarak algılanabilmektedir (Akroush & Al-Debei, 2015). O halde;

H7: Fiyat tasarrufu motivasyonu ile kolaylık motivasyonu arasında pozitif bir ilişki vardır.

H8: Fiyat tasarrufu motivasyonu ile kullanım sonrası fayda arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.5. Kullanım Kolaylığı Motivasyonu ve Kullanım Sonrası Fayda

Tüketicilerin online alışveriş sürecindeki motivasyonları çok çeşitlidir. Örneğin bazı müşteriler paradan tasarruf etme ihtiyacından dolayı online alışverişini tercih ederken, bazıları ise daha çok kolaylık sağladığı için tercih etmektedirler. Ahuja, Gupta ve Raman'ın öğrencilerin çevrimiçi alışveriş yapmasının başlıca nedenlerini araştırdığı çalışmada, evden alışveriş yapmak, otopark sorunu yaşamamak, satış görevlileri ile uğraşmamak gibi sebeplerden dolayı en çok kolaylık motivasyonundan etkilendiklerini söylemişlerdir (Ahuja, Gupta, & Raman, 2003). Bir çalışmada rahatlığın alışverişin en önemli faydalarından biri olarak algılandığını tespit edilmiştir (Jarvenpaa & Todd, 1997). Teknoloji Kabul Modeli (TAM), algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığının, bir kullanıcının yeni bir

teknolojiyi ne kadar kolay ya da zor kabul edebileceğini ve kullanabileceğini açıklayan değişkenler olduğunu ifade eder. Yapılan bir çalışma, kullanım sonrası fayda ve kullanım kolaylığı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir (Amin, Rezaei, & Abolghasemi, 2014). Buna göre;

H9: Kolaylık motivasyonu ile kullanım sonrası fayda arasında pozitif bir ilişki vardır.

H10: Kolaylık motivasyonu ile online yemek dağıtım servisine karşı tutum arasında pozitif bir ilişki vardır.

H11: Kolaylık motivasyonu ile online yemek dağıtım servisine karşı davranışsal niyet arasında pozitif bir ilişki vardır

Kullanım sonrası fayda, kullanıcının ürün ve ya hizmeti satın alma deneyiminden sonra, kendisine ve sosyal hayatına pozitif yönde etki ettiği bir durumdur. İnternet veya bir web sitesi konusunda yüksek deneyime sahip kullanıcılarda, algılanan yararlılığın web sitesine yönelik tavrı oluşturma süreci üzerindeki etkisi, düşük deneyime sahip kullanıcılardan önemli ölçüde daha büyüktür (Alberto Castaneda, Munoz-Leiva, & Luque, 2017). Tüketiciler internet alışverişini sosyal gruplarıyla uyumlu olmak için isterler ve bazıları da yaşam kalitelerini ve toplumsal ilişkilerini iyileştirecek ya da azaltacağına inanırlar (Fallon, 2012). E-servisleri kullanım sonrası kullanıcılar daha verimli ve üretken olabileceklerini düşünürlerse, bu servisleri uzun süre kullanma niyeti göstereceklerdir (Rezaei, Shahijan, Valaei, Rahimi, & Ismail, 2018). Buna göre;

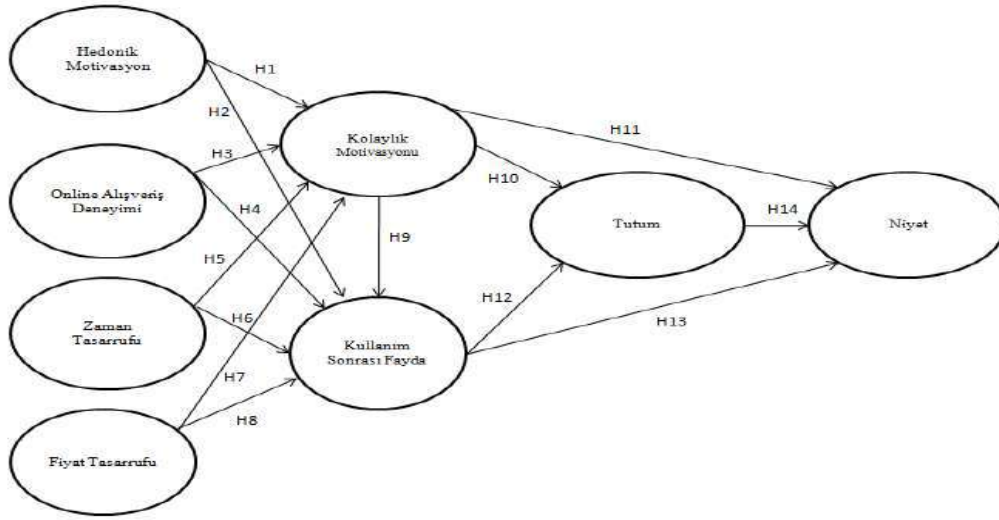
H12: Kullanım sonrası fayda online yemek dağıtım servisine karşı tutumu olumlu yönde etkiler.

H13: Kullanım sonrası fayda online yemek dağıtım servisine karşı davranışsal niyeti olumlu yönde etkiler.

H14: Online yemek dağıtım servisine karşı tutum ve davranışsal niyet arasında pozitif bir ilişki vardır.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİ ANALİZİ

Araştırma kapsamında nicel araştırma yöntemi benimsenmiş ve veri toplama aracı olarak da anket ölçeği uygulaması yapılmıştır. Anket verileri kolayda örnekleme yöntemi ile toplanmıştır. Katılımcılardan 5'i demografik toplam 33 madden oluşan 5'li Likert tipi ölçek (kesinlikle katılmıyorum(1), katılmıyorum(2), fikrim yok(3), katılıyorum(4), kesinlikle katılıyorum(5)) ile veriler toplanmıştır. Ampirik bir araştırma yapmak ve önerilen modeli test etmek için yanlılık olmaması, verilerin tarafsız bir şekilde toplanması ve araştırmacının duygularından etkilenmemesini sağlamak için pozitivizm felsefesi ile tümdengelim yaklaşımı benimsenmiştir. Araştırma modeli olarak Yeo, Goh&Rezaei (2017) tarafından geliştirilen kolaylık motivasyonu, kullanım sonrası fayda, hedonik motivasyonu, fiyat tasarrufu motivasyonu, zaman tasarrufu motivasyonu, önceki satın alma deneyimi, tüketici tutum ve niyetleri arasındaki yapısal ilişkiyi incelemek için geliştirilen model farklı bir kültür ortamında ve farklı bir dilde onay çalışması olarak test edilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Araştırmada için veri seti, Şubat-Mart 2020 döneminde Sakarya Üniversitesi İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi'nden çeşitli lisans programında öğrenim gören 266 öğrencinin anketlere verdiği cevaplar ile elde edilmiştir. Araştırma grubunun öğrenciler olarak seçilmesinin sebebi ise Yemeksepeti.com 2019 istatistiklerinde online yemek siparişi verenlerin daha çok gençler olmasıdır. Bu kapsamda çalışmanın temel amacı daha önce online yemek dağıtım servislerini kullanan lisans öğrencilerinin internetten yemek siparişi verirken tutum ve niyetlerini etkileyen faktörlerin yapısal ilişkisini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Anket aracılığıyla toplamda 265 anketin eksik veri ve verilen cevapların aynı olması nedeniyle 13'ü analizlere dahil edilmemiştir. Katılımcıların 147'si kadın, 105'i erkeklerden oluşmaktadır. 213 katılımcı 18-23, 35 katılımcı 23-27 ve 4 katılımcı 27 ve üzerindeki yaş aralığındadır.

3.1. Doğrulayıcı Faktör Analizi

SPSS'te veriler temizlendikten sonra araştırma modelinin yapı geçerliliği için analizler yapılmıştır. Bu amaçla araştırmanın amacına hizmet eden modelin yapı geçerliliğini test etmek için doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA), çalışmada elde edilen faktörler arasında yeterli bir düzeyde ilişkinin olup olmadığını ve hangi tür değişkenlerin hangi faktörlerle ilişkili olduğunu, faktörlerin birbirlerinden bağımsızlığını, bütün faktörlerin modeli açıklamakta yeterli olup olmadığını test etmek için kullanılır (Özdamar, 2004). Modeli test etmek için SmartPLS programı kullanılmıştır.

3.2. Model Güvenirliliği ve Geçerliliği

Öncelikle faktörlere ait ifadelerin doğrusallık sorunu olup olmadığını analiz etmek amacıyla her faktör içindeki ifadelerin VIF değerlerine bakılmıştır. Gerekli sınırın üstünde olan hedonik motivasyona ve tutuma ait birer ifade ölçekten çıkarılmıştır. İfadeler çıkarıldıktan sonra gerekli çok doğrusallık sorunu ortadan kalktığı için analizlere bu şekilde devam edilmiştir. Araştırma için kullanılan ölçüm modelinin güvenilir olup olmadığını kanıtlamak için Fornell ve Larcker (1981)'in bileşik güvenilirlik (Composite Reliability) testinden yararlanılmıştır (Fornell & Larcker, 1981). Birleşik güvenilirlik değerleri (CR) bütün faktörler için kabul edilebilir seviye olan 0,7'nin üzerindedir (Tablo1). Bu değerler ölçülmek istenen modelin güvenilir olduğunu belirtmektedir (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2009).

Güvenilirlik anketlerdeki ifadelerin tutarlılığını ifade eder. Tutarlılık için ise Cronbach Alfa değerlerine bakılmıştır. Bu değer faktör ifadelerinin kendi içerisinde iç tutarlılık olup olmadığına bakar. Bu değer 0.70 üzerinde olması faktör ifadelerinin birbiri ile tutarlı

olduğunu gösterir. Tabloda bütün faktörlerin Cronbach Alfa değeri 0.70 ten büyüktür ve bütün ifadeler kendi içeresinde tutarlıdır (Hair ve diğerleri, 2009).

Tablo 1. Geçerlik Güvenirlilik

	Cronbach's Alpha	Composite Reliability	Average Variance Extracted (AVE)
Fiyat_Tasarrufu_Motivasyonu	0.785	0.874	0.699
Hedonik_Motivasyon	0.821	0.916	0.845
Kolaylık_Motivasyonu	0.836	0.890	0.671
Kullanım_Sonrası_Fayda	0.821	0.882	0.652
Niyet	0.888	0.931	0.817
Tutum	0.866	0.918	0.789
Zaman_Tasarrufu_Motivasyonu	0.821	0.882	0.652
Önceki_Alişveriş_Deneyimi	0.810	0.888	0.725

Ölçeğin benzeşim geçerliği için de ortalama öz değişkenlik (AVE) değerlerine bakılır. Bu değerlerin 0,5'den yüksek olması beklenir. Tablo 1'de bütün faktörler için bu değerler olması gereken sınırın üstündedir. Bu yüzden modelin yeterli bir benzeşim geçerliğine sahipliğinden bahsedilebilir(Hair ve diğerleri, 2009).

Tablo 2. Ayrışım Geçerliği

	Fiyat_Tasarrufu_Motivasyonu	Hedonik_Motivasyon	Kolaylık_Motivasyonu	Kullanım_Sonrası_Fayda	Niyet	Tutum	Zaman_Tasarrufu_Motivasyonu	Önceki_Alişveriş_Deneyimi
Fiyat_Tasarrufu_Motivasyonu	0.836							
Hedonik_Motivasyon	0.612	0.919						
Kolaylık_Motivasyonu	0.622	0.604	0.819					
Kullanım_Sonrası_Fayda	0.673	0.577	0.760	0.807				
Niyet	0.582	0.554	0.656	0.719	0.904			
Tutum	0.573	0.573	0.680	0.774	0.724	0.888		
Zaman_Tasarrufu_Motivasyonu	0.726	0.555	0.703	0.761	0.645	0.649	0.808	
Önceki_Alişveriş_Deneyimi	0.596	0.651	0.754	0.621	0.609	0.594	0.559	0.851

Ayrıca, ayırt edici geçerliliği değerlendirmek için Fornell Larcker kriteri olan Gizli Değişken Korelasyonları(Tablo 2) ve Çapraz yükleme (Tablo 3) değerleri dikkate alınmıştır. Yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi, köşegenler AVE'nin kare kökünü ve korelasyonu temsil eder. Bir maddenin kendi değişkeni üzerindeki yüklemeleri, diğer değişkeni olan tüm çapraz yüklemelerinden daha yüksektir, yapılar arasında ayırmacı geçerliliğin varlığına işaret eder. Buradaki bütün değerler 0,5 değerinin üstünde olduğu için Fornell Larcker kriterine göre ayırmacı geçerliliğin var olduğunu gösterir.

Tablo 3. Faktör Yüklemelemleri

	Fiyat_Tasarru fu_Motivasyo nu	Hedonik_ Motivasyo nu	Kolaylık_ Motivasyo nu	Kullanım_ Sonrası_Fa yda	Niyet	Tutum	Zaman_Tasar rufu_Motivas yonu	Önceki_Alış veriş_Deneyi mi
FTM1	0.844	0.508	0.511	0.554	0.449	0.453	0.601	0.439
FTM2	0.845	0.565	0.549	0.578	0.519	0.487	0.581	0.590
FTM3	0.819	0.458	0.495	0.552	0.490	0.496	0.642	0.461
HM1	0.621	0.945	0.619	0.612	0.573	0.571	0.581	0.653
HM3	0.487	0.893	0.471	0.422	0.427	0.471	0.417	0.529
KM1	0.574	0.519	0.855	0.682	0.586	0.559	0.636	0.670
KM2	0.417	0.433	0.799	0.562	0.488	0.575	0.533	0.577
KM3	0.423	0.445	0.754	0.543	0.468	0.532	0.462	0.534
KM4	0.597	0.569	0.864	0.684	0.594	0.569	0.649	0.675
KSY1	0.510	0.368	0.634	0.747	0.466	0.554	0.639	0.467
KSY2	0.408	0.372	0.547	0.757	0.548	0.570	0.501	0.421
KSY3	0.598	0.541	0.648	0.871	0.645	0.657	0.656	0.555
KSY4	0.632	0.556	0.623	0.847	0.648	0.705	0.651	0.549
N1	0.565	0.572	0.619	0.645	0.904	0.665	0.575	0.603
N2	0.488	0.446	0.581	0.636	0.916	0.673	0.584	0.520
N3	0.524	0.483	0.577	0.670	0.891	0.627	0.589	0.527
T1	0.507	0.462	0.570	0.672	0.607	0.877	0.582	0.455
T2	0.465	0.482	0.600	0.674	0.607	0.909	0.578	0.543
T4	0.549	0.574	0.639	0.711	0.708	0.877	0.569	0.577
ZTM1	0.698	0.519	0.601	0.641	0.563	0.592	0.804	0.530
ZTM2	0.549	0.425	0.564	0.595	0.497	0.476	0.868	0.423
ZTM3	0.516	0.409	0.533	0.598	0.493	0.523	0.812	0.365
ZTM4	0.568	0.429	0.562	0.612	0.521	0.497	0.742	0.478
ÖAD1	0.595	0.607	0.668	0.612	0.604	0.615	0.584	0.842
ÖAD2	0.472	0.576	0.628	0.504	0.518	0.461	0.427	0.885
ÖAD3	0.443	0.469	0.623	0.454	0.418	0.423	0.401	0.825

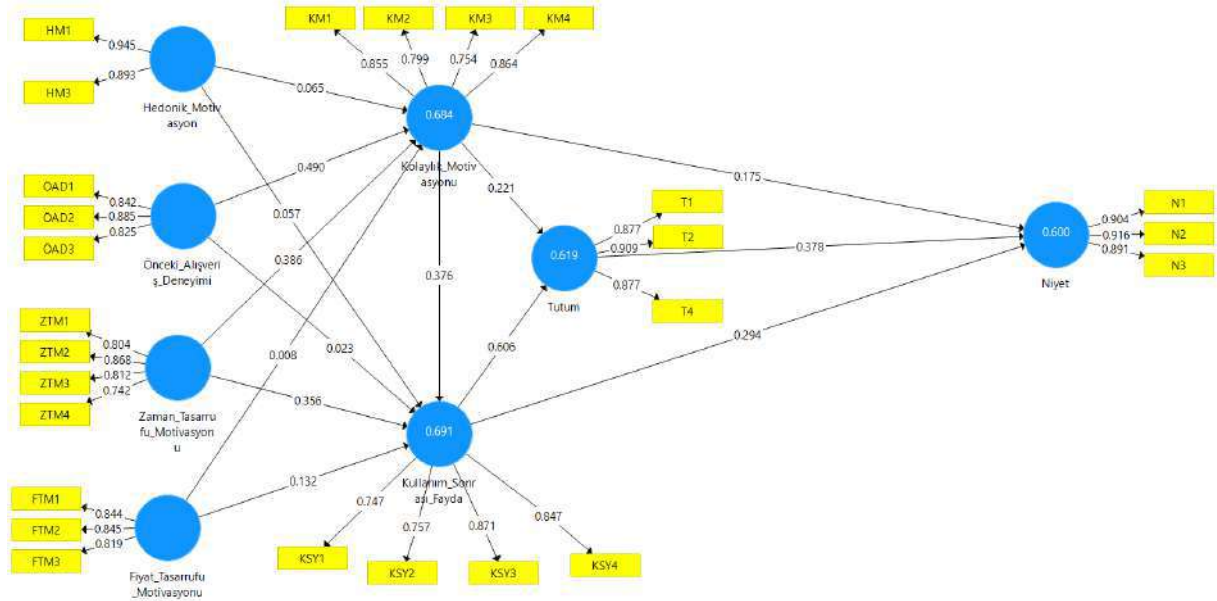
Yapılan tüm testler, ölçüm modelinin kabul edilebilir seviyelerde hem yeterli ve güvenilir olduğunu hemde benzeşim ve ayırım açısından geçerli olduğunu göstermektedir.

3.3. Yol Analizi

Yapısal eşitlik modellemesinde dağrulatoryıcı faktör analizi ile doğrulanan yapıların arasındaki ilişki ağlarının incelenmesi amacıyla yol analizi kullanılır ve bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında neden sonuç ilişkilerinin tahmin edildiği gibi olup olmadığını açıklığa kavuşturur. Yol analizi testlerinde de değişkenler arasındaki ilişkilere bakılmadan önce bu değişkenlerden oluşan ölçme modelinin test edilmesi yani modelin elde edilen veri seti ile ne kadar uyumlu olduğunu ortaya koyulması gerekir (Şimşek, 2007). Bu amaçla analizler sonucunda çıkan uyum iyiliği indekslerinden (Goodness of fit indicates) biri olan SRMR (Standardized Root Mean Square) değerine bakılıp karar verilmektedir. SRMR veriden elde edilen kovaryans matrisi ile geliştirilen modelin kovaryans matrisinin sahip oldukları hata terimleri arasındaki farkın standardize edilmiş halidir ve bu değer .00 ile 1.00 arasındadır (Iacobucci, 2010).

Analiz sonucunda model ve veri arasındaki uyum için SRMR değeri .00 ve 1.00 arasında olduğu için model ve veri uyumundan bahsedilebilir. Yol analizinden önce modelin elde edilen veri seti ile uyumunun ortaya konulmasının ardından modelde yer alan değişkenler arasındaki ilişkiler (araştırma hipotezleri) test edilmiştir.

Şekil 2. Yol Analizi

Şekil 2, çalışma araştırma modelini temsil etmektedir. Burada modelde bulunan dairelerin içindeki değerler R2 değerleridir ve bir gizli değişkenin diğer gizli değişkenler tarafından değişiminin yüzdelik açıklanma oranını göstermektedir. Yani, tutumdaki değişimin %61.9'u kullanım sonrası fayda algısı ve kullanım motivasyonu tarafından açıklanmaktadır. Okların üzerinde bulunan değerler ise modelde bulunan değişkenler arasındaki yol katsayılarıdır ve bir değişkenin diğer bir değişkeni ne derece açıkladığını göstermektedir.

Tablo 4. Hipotez Testleri

	Hipotezler	Örneklem Ortalaması	Standart Hata	T Değerleri	P Değerleri	Karar
H1	Hedonik Motivasyon -> Kolaylık Motivasyonu	0.066	0.062	1.044	0.297	Reddedildi
H2	Hedonik Motivasyon -> Kullanım Sonrası Fayda	0.058	0.055	1.035	0.301	Reddedildi
H3	Önceki Alışveriş Deneyimi -> Kolaylık Motivasyonu	0.488	0.063	7.733	0.000	Kabul Edildi
H4	Önceki Alışveriş Deneyimi -> Kullanım Sonrası Fayda	0.023	0.057	0.397	0.691	Reddedildi
H5	Zaman Tasarrufu Motivasyonu -> Kolaylık Motivasyonu	0.386	0.064	6.046	0.000	Kabul Edildi
H6	Zaman Tasarrufu Motivasyonu -> Kullanım Sonrası Fayda	0.356	0.065	5.490	0.000	Kabul Edildi
H7	Fiyat Tasarrufu Motivasyonu -> Kolaylık Motivasyonu	0.009	0.056	0.146	0.884	Reddedildi
H8	Fiyat Tasarrufu Motivasyonu -> Kullanım Sonrası Fayda	0.135	0.063	2.103	0.036	Kabul Edildi
H9	Kolaylık Motivasyonu -> Kullanım Sonrası Fayda	0.371	0.072	5.230	0.000	Kabul Edildi
H10	Kolaylık Motivasyonu -> Tutum	0.608	0.058	10.361	0.000	Kabul Edildi
H11	Kolaylık Motivasyonu -> Niyet	0.297	0.068	4.334	0.000	Kabul Edildi
H12	Kullanım Sonrası Fayda -> Tutum	0.608	0.058	10.361	0.000	Kabul Edildi
H13	Kullanım Sonrası Fayda -> Niyet	0.297	0.068	4.334	0.000	Kabul Edildi
H14	Tutum -> Niyet	0.377	0.062	6.122	0.000	Kabul Edildi

Yol analizi sonucunda; modelde var olan değişkenler arasındaki 14 ilişki tahmininden 11 tanesi eldeki veri seti tarafından desteklenmiştir (Tablo 4). Tabloda değişkenler arasında doğrusal modeli kurmada kullanılacak katsayılar verilmektedir. Tüm model için bakıldığı zaman T test istatistik değerleri 1,96 den büyük olan hipotezler kabul edilmiş, sınırın altında kalan hipotezler ise reddedilmiştir. Dolayısıyla hedonik motivasyon, kolaylık motivasyonu ve kullanım sonrası fayda algısını pozitif yönde etkilemektedir. Aynı şekilde önceki alışveriş deneyimi kullanım sonrası fayda algısını, fiyat tasarrufu motivasyonu ise kolaylık motivasyonunu pozitif yönde etkilememektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Literatürde yapılmış birçok araştırmalarda hedonik motivasyonun tutum ve satın alma niyetini olumlu yönde etkileyen önemli bir faktör olduğu kanıtlanmıştır. Bu çalışmada yol analizi

sonucunda online yemek dağıtım platformlarına kullanmada hedonik motivasyon ile kullanım sonrası fayda ve kolaylık motivasyonu arasında pozitif bir ilişki bulunmamıştır. Bunun sebeplerinden biri kısıtlı örneklem sayısı olabileceği düşünülmektedir.

Fiyat tasarrufu tüketiciler için online alışveriş yapma niyetleri üzerinde oldukça önemli bir faktör olmasına rağmen kolaylık motivasyonlarına pozitif yönde bir etki etmediği görülmektedir. Burada kolaylık motivasyonu aracılığıyla alışveriş niyetine etkisi pozitif yönde olmasa da literatürde doğrudan niyet üzerinde etkili olduğu gösterilmiştir.

İnternet alışverişinde önceden satın alma deneyimine sahip müşterilerin alışveriş sürecinde daha az belirsizlik yaşadıkları için gelecekte güçlü bir çevrimiçi satın alma niyetine sahip olmaktadır (Shim & Drake, 1990). Analiz sonucunda tüketicilerin online yemek alışveriş deneyimlerinin, kullanım sonrası fayda algısı üzerinde pozitif bir etkisi olmadığı görülmektedir. Bunun sebeplerinden birinin örneklem boyutu ile ilgili olduğu düşünülmekle birlikte, sahip oldukları deneyimlerin ürün yada hizmeti kullandıktan sonra herhangi bir faydası olmayacağı çıkarımında da bulunulabilir.

Tüketiciler daha önce internet üzerinden alışveriş yaptıklarında, bu konuda gerekli bilgi ve deneyim sahibi olurlar. Bu bilgi ve deneyimleriyle online alışveriş sürecinde daha hızlı ve kolay bir şekilde sipariş verebilmektedirler. Analiz sonucunda önceki satın alma deneyiminin online yemek dağıtım servisini kullanma kolaylığı üzerinde pozitif bir etkisi olduğu görülmüştür. Yeo ve arkadaşları tarafından (2017) yapılan çalışmada da önceki alışveriş deneyimi ve kolaylık motivasyonu arasındaki ilişki pozitif olarak bulunmuştur.

Geleneksel alışverişin aksine online alışveriş sürecinde tüketicinin istediği yerde ve zamanda alışveriş yapabilmesi, istediği ürün ve hizmete erişiminin kolay olması kullanıcıların online alışveriş yapma niyetlerini artırır (Al Karim, 2013). Davis tarafından önerilen TAM’inde, bir kişinin teknolojiye yönelik tutum ve niyeti kullanım sonrası algılanan fayda ve kullanım kolaylığı ile belirleneceği gösterilmektedir (Davis, 1989). Zaman tasarrufunun kullanım kolaylığı ve kullanım sonrası fayda üzerinde pozitif bir etkisi olduğu, bu faktörler aracılığıyla da tutum ve niyet üzerinde pozitif bir etkisi olduğu görülmüştür.

Teknolojinin benimsenmesi, büyük ölçüde, tutum ve algılanan kullanılabilirliğin bir kombinasyonu olan davranışsal niyetlerle belirlenir. Davranışsal niyet, tutum tarafından çok öngörülebilir çünkü önemli bir olumlu etkiye sahiptir. Davis’in teknoloji kabul modelinde, bir kişinin teknolojiye yönelik tutumu, o teknolojiye karşı algılanan fayda ve kullanım kolaylığı ile belirlendiği görülmüştür. Algılanan kullanım sonrası fayda ve kullanım kolaylığı algısının olumlu olması, bir kullanıcının online yemek dağıtım platformlarına yönelik tutumu da önemli ölçüde arttıracaktır. Tutumda gerçekleşen artış, online yemek dağıtım platformlarına yönelik niyeti de arttıracaktır.

Bugüne kadar online yemek dağıtım platformlarına yönelik Türkiye’de çok az çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada pazarlamacılar için online yemek dağıtım platformlarına yönelik müşteri niyetini arttırmak için bu faktörler ve aralarındaki ilişkiler ortaya konmuştur. Müşteriler alışveriş süreçlerinde zamandan ve emekten tasarruf etmek isterler Bu yüzden yemek siparişi verilen sitelerin kolay ve anlaşılır olması ve işlemleri hızlı bir şekilde gerçekleştirebilmesi gerekir. Karşılaştırma imkanı da sunarak tüketiciye en uygun fiyatlı ürün seçeneğini sunması da müşteriye cazip olacaktır.

Bu çalışma toplam 252 üniversitede lisans eğitimi gören öğrencilerden elde edilen veri seti ile gerçekleştirilmiş olup, bir pilot çalışma niteliğindedir. Katılımcı sayısı ve katılımcıların çoğunun 18-23 yaş aralığında olması bakımından online yemek dağıtım platformlarına yönelik tutum ve niyeti tamamen açıklamayabilir. Daha fazla katılımcı ve daha farklı örneklem grupları ile çalışma sonucu daha da iyileştirilebilir.

KAYNAKLAR

- Ahuja, M., Gupta, B., & Raman, P. (2003). An Empirical Investigation of Online Consumer Purchasing Behavior. *Communications of the ACM* , 145-151.
- Akroush, M. N., & Al-Debei, M. M. (2015). An integrated model of factors affecting consumer attitudes towards online shopping. *Business Process Management Journal* .
- Al Karim, R. (2013). Customer Satisfaction in Online Shopping: a study into the reasons for motivations and inhibitions. *IOSR Journal of Business and Management* , 13-20.
- Alberto Castaneda, J., Munoz-Leiva, F., & Luque, T. (2017). Web Acceptance Model (WAM): Moderating effects of user experience. *Information & Management* , 384–396.
- Amin, M., Rezaei, S., & Abolghasemi, M. (2014). User satisfaction with mobile websites: the impact of perceived usefulness (PU), perceived ease of use (PEOU) and trust. *Nankai Business Review International* , 258-274.
- Anderson, R. E., & Srinivasan, S. S. (2003). E-Satisfaction and E-Loyalty: A Contingency Framework. *Psychology and Marketing* , 123-138.
- Arnold, M. J., & Reynolds, K. E. (2003). Hedonic shopping motivations. *Journal of retailing* , 77-95.
- Bhattacharjee, A., Perols, J., & Sanford, C. (2008). Information technology continuance: A theoretic extension and empirical test. *Journal of Computer Information Systems* , 17-26.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly* , 319-340.
- Escobar-Rodríguez, T., & Carvajal-Trujillo, E. (2013). Online drivers of consumer purchase of website airline tickets. *Journal of AirTransport Management* , 62-63.
- Escobar-Rodríguez, T., & Carvajal-Trujillo, E. (2013). Online drivers of consumer purchase of website airline tickets. *Journal of Air Transport Management* , 58-64.
- Fallon, M. (2012). Like” to Loyalty: A study on whether or not social media promotions lead to a lifetime of consumer brand loyalty. *UW-L Journal of Undergraduate Research* .
- Fan, Y. (2020). ALGILANAN ÇEVİRİMİÇİ ALIŞVERİŞ KOLAYLIĞI VE ALGILANAN E-HİZMET KALİTESİNİN ÇEVİRİMİÇİ SATIN ALMA NİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ. Ankara, Türkiye.
- Fornell, C., & Larcker, F. (1981). Evaluation Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research* , 39-50.
- Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing theory and Practice* , 139-152.
- Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2009). *Multivariate Data Analysis*.
- Hanzaee, K. H., & Rezaeyeh, S. P. (2013). Investigation of the Effects of Hedonic Value and Utilitarian Value on Customer Satisfaction and Behavior Intentions. *African Journal of Business Management* , 818-825.
- Hirschman, E. C., & Holbrook, M. B. (1982). Hedonic Consumption: Emerging Concepts, Methods and Propositions. *Journal of Marketing* , 92-101.
- Iacobucci, D. (2010). Structural Equations Modeling: Fit Indices, Sample Size, and Advanced Topics. *Journal of Consumer Psychology* , 20 (1), 90-98.
- Jarvenpaa, S. L., & Todd, P. A. (1997). Is there a future for retailing on the Internet? *Electronic marketing and the consumer* , 139-157.
- Jones, M. A., Reynolds, K. E., & Arnold, M. J. (2006). Hedonic and utilitarian shopping value: Investigating differential effects on retail outcomes. *Journal of business research* , 974-981.
- Liebermann, Y., & Stashevsky, S. (2009). Determinants of online shopping: Examination of an early-stage online market. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration* , 316-331.
- Lo, L. Y., Lin, S. W., & Hsu, L. Y. (2016). Motivation for online impulse buying: A two-factor theory perspective. *International Journal of Information Management* , 759-772.

- Morganosk, M. A., & Cude, B. J. (2000). Consumer response to online grocery shopping. *International Journal of Retail & Distribution Management* , 17-29.
- Özdamar, K. (2004). *Tabloların Oluşturulması, Güvenirlik ve Soru Analizi*. Eskişehir: Kaan Kitapevi.
- Prabowo, G. T., & Nugroho, A. (2018). Factors that Influence the Attitude and Behavioral Intention of Indonesian Users toward Online Food Delivery Service by the Go-Food Application. *Advances in Economics, Business and Management Research* , 207-208.
- Quevedo-Silva, F., Freire, O., Lima-Filho, D. d., Brandão, M. M., Isabella, G., & Moreira, L. B. (2016). Intentions to purchase food through the internet: developing and testing a model. *British Food Journal* , 573-572.
- Rezaei, S., Shahijan, M. K., Valaei, N., Rahimi, R., & Ismail, W. K. (2018). Experienced international business traveller's behaviour in Iran: A partial least squares path modelling analysis. *Tourism and Hospitality Research* , 163-190.
- Shim, S., & Drake, M. (1990). Consumer intention to utilize electronic shopping. *Journal of Direct Marketing* , 22-33.
- Svatosová, V. (2003). Motivation of online buyer behavior. *Journal of competitiveness* .
- Şimşek, Ö. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş*. Ankara: Ekinoks.
- Tomaş, M. (2014). Paket Servis Müşterilerinin Sipariş Vermede E-Aracı Kullanma Nedenleri Üzerine Keşifsel Bir Araştırma: yemeksepeti.com Örneği. *Journal of Internet Applications and Management* , 28-40.
- Uygun, M., Özçifçi, V., & Uslu Divanoğlu, S. (2011). TÜKETİCİLERİN ONLINE ALIŞVERİŞ DAVRANIŞINI ETKİLEYEN. *ORGANİZASYON VE YÖNETİM BİLİMLERİ DERGİSİ* , 3 (2), 373-374.
- Webrazzi. (2019, haziran Perşembe). Şubat Çarşamba, 2020 tarihinde Webrazzi.com: <https://webrazzi.com/2019/06/27/400-bin-siparis-yemeksepeti-guncel-veriler/> adresinden alındı
- Wen, H. J., Chen, H.-G., & Hwang, H.-G. (2001). E-commerce Web site design: strategies and models. *Information Management & Computer Security* , 5-12.
- Yeo, V. C., Goh, S.-K., & Rezaei, S. (2017). Consumer experiences, attitude and behavioral intention toward online food delivery (OFD) services. *Journal of Retailing and Consumer Services* , 151-154.

**DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN JUS AD BELLUM PRİNSİPİ ƏSASINDA
TƏHLİLİ**

**ANALYSIS OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT ON THE BASIS OF THE
PRINCIPLE OF JOS AD BELLUM**

Aygül İSMAYILOVA

Xəzər universitetinin doktorantı

ÖZET

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Cənubi Qafqaz regionunda stabillik və təhlükəsizliyə ən mühüm əngəllərdən biridir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu günə qədər bir çox baxış açısından analiz edilmiş, tərəflərin iddiaları müxtəlif nəzəriyyələrin tətbiqi ilə araşdırılmışdır.

Ədalətli müharibə nəzəriyyəsi müharibənin müəyyən şərtlər altında başlanılıb, bəlli formalara, çərçivələrə uyğun icra edilməsi halında haqlı, ədalətli olaraq xarakterizə edilə biləcəyini ifadə edən yanaşmadır. Bu doktrinanın nəzəri çərçivəsi 2 əsas prinsipdən ibarətdir.

1. Jus ad bellum- müharibənin ədalətliliyi- bu prinsip müharibənin hansı səbəblər çərçivəsində haqlı, ədalətli şəkildə başlanıla biləcəyini ifadə edir.

2. Jus in bello- müharibə başladıqdan sonra etik çərçivədən çıxılmamaqla bağlı şərtləri ehtiva edir.

Jus ad bellum prinsipi 6 əsas kriteriyaya əsaslanır. Bunlara daxildir.

1. Haqlı səbəb- ən haqlı səbəb kimi isə müharibə tərəflərindən birinin özünə qarşı edilən hücumla və ya aqressiyaya qarşı özünü müdafiə etməsidir. Əgər bir dövlət digərinin ərazisinə, şərəf və ləyaqətinə, iqtisadi və ya sosial həyatına açıq formada aqressiv fəaliyyət və ya hücum edərsə, bu zaman qarşı tərəf haqlı olaraq özünü müdafiə etməlidir.

2. Müharibə qanuni hökumət tərəfindən rəsmən elan edilməlidir.

3. Müharibə düzgün niyyətlə başlanılmalı və bu niyyət mənəvi-əxlaqi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

4. Müharibə ən sonuncu mərhələdə baş vurulan vasitə olmalıdır, yəni bütün seçənlər sınaqdan keçirildikdən sonra yenə də məsələ həll edilməmişsə o zaman müharibəyə baş vurulmalıdır.

5. Müharibə qazanma şansının məntiqli bir çərçivədə var olduğu zaman icra edilməlidir.

6. Müharibədə proporsionallıq göz önünə alınmalıdır, yəni, müharibə nəticəsində dövlətin əldə etdiyi xeyir, müharibənin ona vurduğu ziyandan çox olmalıdır.

Beləliklə, Jus ad bellum prinsipinin ilkin şərtinə görə müharibənin başlanılması üçün ilk öncə haqlı səbəb olmalıdır. Haqlı səbəb isə bir dövlətə qarşı digər dövlət tərəfindən açıq aqressiv fəaliyyət, hərbi hücum, soyqırım və ya ərazi bütövlüyünü təhdid edəcək hər hansı müdaxilə baş verdiyi zaman əsaslandırıla bilər. Amma nəzəriyyənin şərtlərinə əsasən ayrılma və ya öz müqəddaratını təyin etmək heç bir halda haqlı və ya etik müharibəyə əsas göstərilə bilməz.

Açar sözlər: jus ad bellum prinsipi, müharibə, münaqişə, Dağlıq Qarabağ, nəzəriyyə.

ABSTRACT

The Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia is one of the most significant obstacles to peace, stability and security of the South Caucasus region. The Nagorno-Karabakh conflict has so far been analyzed by many scholars, international security experts, and the claims of the parties have been investigated applying various theories.

The just war theory is an approach that considers war could be justified under certain conditions and could be described as just and equitable within certain forms and frameworks. The theoretical framework of this doctrine consists of two basic principles.

1. Jus ad bellum – justice of war - this principle states that when it is just to start war.
2. Jus in bello- justice in war- how it is just to fight the war after it has begun.

The principle of jus ad bellum offers six basic criteria. They are:

1. The just cause- the first condition for justifying particular war. The most important just cause is resisting aggression in order to defend one's own state. If one state aggressively acts or attacks on the territory, honor and dignity, economic or social life of the other state, then the opposing party should justly defend itself.
2. War must be officially declared by the legitimate government.
3. The war must begin with the right intention, and the intention should be morally and ethically justified.
4. The war must be the last resort, that all forms of solution should be examined before the declaration of war.
5. The war must have a reasonable hope of success.
6. The last one is the proportionality condition, which says that the damage of war must not be out of proportion to the relevant gains the war will do.

Thus, according to the Jus ad bellum principle, there must first be a valid justification for launching the war. The right reason can be justified if any aggression against another state is the case or military aggression, genocide or any intervention threatens territorial integrity. But under the terms of the theory, separation or self-determination can never justify ethical warfare.

Keywords: jus ad bellum principle, war, conflict, Nagorno-Karabakh, theory.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Cənubi Qafqaz regionunda stabillik və təhlükəsizliyə ən mühüm əngəllərdən biridir. Hələ Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar vilayət olan Dağlıq Qarabağ, xüsusilə, 1988-ci ildən regionda baş qaldıran bir çox problemlərin dayaq nöqtəsi halına gəlmişdir. Nəticə olaraq hər iki tərəf açıq müharibəyə başlamış, Azərbaycan ərazisinin 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş, 1 milyondan çox əhalisi qaçqın vəziyyətinə salınmışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu günə qədər bir çox baxış açısından analiz edilmiş, tərəflərin iddiaları müxtəlif nəzəriyyələrin tətbiqi ilə araşdırılmışdır. Cari tədqiqatın əsas məqsədi konfliktə mənəvi-əxlaqi qiymət verərək, Ədalətli müharibə nəzəriyyəsinin əsas kriteriyalarından biri olan jus ad bellum prinsipinin bu müharibəyə tətbiq edilərək təhlil edilməsidir. Günümüzə qədər bir çox müharibələr, konfliktlər bu çərçivədən araşdırılmış, bu nəzəriyyənin şərtlərinə

uyğun qiymətləndirilmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də özünün amansız xarakterinə, saysız-hesabsız insan hüquq pozuntularını ehtiva etdiyinə görə bu perspektivdən tədqiq edilmişdir.

Ədalətli müharibə nəzəriyyəsi müharibənin müəyyən şərtlər altında başlanılıb, bəlli formalara, çərçivələrə uyğun icra edilməsi halında haqlı, ədalətli olaraq xarakterizə edilə biləcəyini ifadə edən yanaşmadır. Bu doktrinanın nəzəri çərçivəsi 2 əsas prinsipdən ibarətdir.

3. Jus ad bellum- müharibənin ədalətliliyi- bu prinsip müharibənin hansı səbəblər çərçivəsində haqlı, ədalətli şəkildə başlanıla biləcəyini ifadə edir.

4. Jus in bello- müharibə başladıqdan sonra etik çərçivədən çıxılmamaqla bağlı şərtləri ehtiva edir.

Jus ad bellum prinsipi 6 əsas kriteriyaya əsaslanır. Bunlara daxildir.

7. Haqlı səbəb- ən haqlı səbəb kimi isə müharibə tərəflərindən birinin özünə qarşı edilən hücumla və ya aqressiyaya qarşı özünü müdafiə etməsidir. Əgər bir dövlət digərinin ərazisinə, şərəf və ləyaqətinə, iqtisadi və ya sosial həyatına açıq formada aqressiv fəaliyyət və ya hücum edərsə, bu zaman qarşı tərəf haqlı olaraq özünü müdafiə etməlidir.

8. Müharibə qanuni hökumət tərəfindən rəsmən elan edilməlidir.

9. Müharibə düzgün niyyətlə başlanılmalı və bu niyyət mənəvi-əxlaqi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

10. Müharibə ən sonuncu mərhələdə baş vurulan vasitə olmalıdır, yəni bütün seçənlər sınaqdan keçirildikdən sonra yenə də məsələ həll edilməmişsə o zaman müharibəyə baş vurulmalıdır.

11. Müharibə qazanma şansının məntiqli bir çərçivədə var olduğu zaman icra edilməlidir.

12. Müharibədə proporsionallıq göz önünə alınmalıdır, yəni, müharibə nəticəsində dövlətin əldə etdiyi xeyir, müharibənin ona vurduğu ziyandan çox olmalıdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də məhz bu prinsipin şərtləri əsas götürülərək analiz edilmiş, beynəlxalq hüququn norma və qaydalarından əlavə məsələnin mənəvi-əxlaqi qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunu nəzərə alaraq doktrinanın jus ad bellum prinsipi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ayrı-ayrı periodlarına, mərhələlərinə tətbiq edilərək, ədalət prinsipinin hansı tərəf üçün daha əsaslı olduğu sübut ediləcəkdir. Şübhəsiz ki, bütün müharibələrdə hər iki tərəf iddia edir ki, məhz ədalətli və haqlı tərəf odur. Amma çox məşhur müharibə nəzəriyyəçisi Vitorianın çox maraqlı bir deyimi var: “Müharibə heç vaxt hər iki tərəf üçün ədalətli ola bilməz.”

Jus ad bellum prinsipinin ilkin şərtinə görə müharibənin başlanılması üçün ilk öncə haqlı səbəb olmalıdır. Haqlı səbəb isə bir dövlətə qarşı digər dövlət tərəfindən açıq aqressiv fəaliyyət, hərbi hücum, soyqırım və ya ərazi bütövlüyünü təhdid edəcək hər hansı müdaxilə baş verdiyi zaman əsaslandırıla bilər. Bu zaman həmin dövlət özünü müdafiə üçün həyata keçirəcəyi tədbir müharibənin həmin dövlət üçün haqlı olaraq başlanılması kimi göstərilə bilər. BMT-nin bir çox qətnamələrinə əsasən, xüsusilə də (822, 853, 874, 884) Ermənistan açıq şəkildə təcavüzkar dövlət olaraq göstərilmişdir. Ermənistan tərəfi isə özünü bu müharibədə haqlı tərəf hesab edir.

Onların iddiasına görə erməni icması öz müqəddaratını təyin etmək üçün mübarizə aparmış və bu məqsədlə ayrılma siyasətinə üz tutmuşdur. Amma nəzəriyyənin şərtlərinə əsasən ayrılma və ya öz müqəddaratını təyin etmək heç bir halda haqlı və ya etik müharibəyə əsas göstərilə bilməz. Buchanan-ın öz araşdırmasında da qeyd etdiyi kimi öz müqəddaratını təyin etmək yalnız o halda haqlı hesab edilə bilər ki, həmin xalqın nümayəndələri bir dövlətin tərkibində həqiqətən təhlükəli, qorxulu şəraitdə yaşayır, hətta etnik təmizləmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bu zaman onların mənəvi-əxlaqi, o cümlədən hüquqi cəhətdən öz dövlətini qurmaq üçün əsası yarana bilər. Tarixi faktlara nəzər salsaq bir daha əmin olarıq ki Azərbaycan dövlət erməni icmasını heç bir halda bu əsası verməmiş, onların yaşamaq və digər insani hüquqlarını pozmamışdır.

Dövlətlər ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə olduqda və təcavüzün qurbanı olduqları zaman müharibə təhdidləri qarşısında hərbi güc tətbiq edə bilərlər. Beləliklə, ermənilərin Azərbaycan tərəfindən irqi ayrı-seçkiliyə məruz qalmasına dair arqument ayrılmaq üçün mənəvi meyar ola bilməz. Azərbaycanın səbəbi isə həm hüquqi, həm də mənəvi-əxlaqi baxımdan "düzgün" idi. BMT Baş Assambleyasının 3314 (1974) Qətnaməsində göstərilən tərifinə uyğun olaraq başqa bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı bir dövlət tərəfindən silahlı qüvvə istifadəsi" təcavüz aktına olmasına əsas verir və bu zaman özünü müdafiə etmə hüquqi cəhətdən doğru hesab edilir.

Jus ad bellum prinsipinin digər meyarları müharibənin hüquqi dövlət tərəfindən rəsmən elan edilməsi və düzgün niyyətlə başlanılmasıdır. Hüquqi hakimiyyətə nəzərdə tutulduqda, Azərbaycan tərəfi bu meyarla tam uyğundur. Bəs Qarabağ ermənilərinin belə qanuni səlahiyyəti varmı? Vestfaliya müqaviləsinə əsasən erməni icmasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış suveren bir dövlət olmadığı üçün müharibəyə getməyə mənəvi və qanuni haqları yox idi. Ermənistan hökuməti və ziyalıları qarşıdurmaların parçalanma ilə bağlı dövlətdaxili bir müharibə olduğunu iddia edərək münaqişə tərəflərinin Azərbaycan və qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası olduğunu iddia edirlər. Düzgün niyyətə gəldikdə isə aşağıdakı suala cavab vermək lazımdır. İnsanları uzun müddətdir evlərindən çıxarmaq və onları daimi qaçqın etmək mənəvi cəhətdən düzgündürmü? (Fearon, 2004: 14) Ermənilərin öz planlarını və istilasını dəstəkləmək üçün etnik təmizlənmə və soyqırım edərək azərbaycanlı icmanın yer-yurdlarından didərdin salınmasında heç bir yaxşı niyyət ola bilməz.

Müharibənin ən sonuncu mərhələdə baş vurulan vasitə olması ideyası bütün mümkün alternativlər tükəndikdən sonra istifadə edilə biləcək son seçənək ola biləcəyini təklif edir. Walzer, son vasitə anlayışı ilə razılaşmadığını vurğulayırdı. O hesab edirdi ki, vəziyyətin nə qədər qorxulu olmasından asılı olmayaraq, hər zaman sınımla biləcək başqa bir yol var. Əslində, münaqişənin ilkin mərhələsindən başlayaraq ermənilər ayrılma qərarlarını həyata keçirmək üçün hərbi gücə dayanan addımlar atdılar. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, münaqişənin tarixi icmalında ermənilər Qarabağ məsələsini amansız, silahlı qüvvənin köməyi ilə həll etməyə çalışdılar.

Proporsionallıq jus ad bellum prinsipinin ən çətin meyarlarından biridir və haqlı səbəb meyarı ilə bənzərliyi vardır. Bu meyar əsasən müharibə etməyə hazırlaşan bir dövlət müharibədən əldə edəcəklərinin müharibənin səbəb olacağı itkilərdən çox olmalıdır. əgər əksinə olarsa, bu zaman müharibə edən tərəf haqsız ədalətsiz hesab edilir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində bu şərtin də pozulduğu müşahidə edilir. Erməni tərəfi öz müqəddaratını təyin etmə hüququnun etik baxımdan doğru və müharibə üçün səbəb olduğunu iddia edir. Erməni

icmasının daha çox sayda itki verməməsi üçün döyüşə getmələrini tələb edirlər. Bəs onlar müharibədə nə qazandı? Beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmayan qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının müstəqilliyini elan etdilər. Müharibə nəticəsində Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən mühasirəyə alınması Ermənistanın fəlakətli iqtisadi vəziyyətinə səbəb oldu. Digər tərəfdən, bu müharibə Azərbaycan üçün ciddi fiziki, maddi itki ilə nəticələndi. Bu müharibə nəticəsində Azərbaycanda qanuni hökumətə qarşı hərbi çevriliş baş verdi. Bundan əlavə, müharibə səbəbindən Azərbaycan və Ermənistan gəlirlərinin böyük bir hissəsini hərbişədməyə xərcləyirlər ki, bu da ölkələrin iqtisadi və sosial vəziyyətini daha da pisləşdirir.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında mənəvi əxlaqi mühakimə apara bilmək üçün münaqişə ədalətli müharibə nəzəriyyəsinin jus ad bellum prinsipi çərçivəsində araşdırılmışdır. Tədqiqat ədalətli müharibənin nəzəri çərçivəsini və o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri və strukturunu təhlil edərək aşağıdakı qənaətə gəlmişdir.

Ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmə səbəbi beynəlxalq səviyyədə tanınmış, suveren dövlətin ərazi bütövlüyünü pozmaqla özünə haqq qazandıra bilməz. Ermənilər son vasitə ideyasından istifadə etməmişdir, çünki bu münaqişənin hələ ən ilkin mərhələsindən hərbi gücdən istifadə edərək ayrılmağa çalışmışlar. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin müharibəyə əl atmaq üçün qanuni bir səlahiyyəti yox idi.

Cari tədqiqat bir daha göstərir ki, ermənilərin bu müharibəni əsaslandırmaq üçün heç bir mənəvi-hüquqi əsası yoxdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı törədilən vəhşiliklər, təcavüz və əsas insan hüquqlarının pozulmaları nəzərə alınmaqla, Ermənistanın ədalətli müharibənin jus ad bellum prinsipinin şərtlərinə nəinki uyğun gəlmək hətta onları tamamilə pozduğu qənaətinə gəlmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Anscombe, G.E.M, War and Murder, in Ethics, Religion and Politics. Oxford: Basil Blackwell, 1981: 26-42
2. Bağırov, A. (2008). Nagorno-Karabakh: Basis and Reality of Soviet-era Legal and Economic Claims used to justify the Armenia-Azerbaijan War, Caucasian Review of International Affairs, 2 (1), 11–24.
3. Bainton, Roland H. Christian Attitudes Toward War and Peace. New York: Abingdon Press, 1960.
4. Buchanan, Allen: Secession: The morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec (Boulder, Westview Press, 1991), 152-153.
5. Orend, B (2013). The Morality of War, Toronto: Broadway Press

6. Cornell, E.S. (1999). The Nagorno Karabakh Conflict. Report No. 46, Department of East European Studies, Uppsala University.

7. Cornell, E.S, Undeclared War: The Nagorno-Karabakh conflict reconsidered, Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, Vol XX. No.4, 1997

8. Croissant, M. P. (1998). The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. The United States of Amerika: Praeger Publisher

9. Dinstein, Y. (2001). War, Aggression and Self-Defence. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139164726

10. De Waal, T. (2013). Black garden. New York: New York University Press.

AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNİN YARADICISI

Şöhrət MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZƏT

XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikri tarixində nasir, dramaturq və maarif xadimi kimi daxil olmuş Süleyman Sani Axundov həm də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biridir. Özünün maarifçilik fəaliyyəti ilə uşaq gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində əsaslı rol oynayan , öz dərin məzmunlu , sağlam ideyalı bədii əsərləri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən Süleyman Sani Axundov xalqımızın mədəni inkişafı yolunda yorulmadan çalışmışdır. O, bütün həyatını Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafına həsr etmiş , məktəblərin ehtiyacını nəzərə alaraq proqram və dərslərlərin hazırlanmasında öz həmkarları ilə birgə yorulmadan çalışmış , müəllim həmkarları ilə birlikdə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, milli ədəbiyyatın tədrisi tarixində yeni hadisə kimi qiymətləndirilən “İkinci il” (1908) dərslərini tərtib etmişdir. Bu dərslər milli dildə , sadə və aydın üslubda yazılmışdır. Dərslərdə M.Ə.Sabirin, A. Səhhətin, A.Şaiqin uzun müddət yadda qala bilən oynaq vəzinli uşaq şeirlərindən nümunələr verilmişdir. “İkinci il” dərsləri ağır şəraitdə yaşayan yoxsul balalarını yeni üsullu məktəbə cəlb edirdi. Süleyman Sani Axundov mövhumat, avamlıq, ətalətlə mübarizə aparmaq məqsədilə teatrı ən yaxşı vasitə sayaraq dram əsərləri yazmağa üstünlük vermişdir. Ədib dram yaradıcılığına 1899- cu ildə yazılmış “Tamahkar” komediyası ilə başlamışdır. S.S. Axundov ədəbiyyat tariximizdə hekayə janrının klassik nümunələrini yaratmış ustad sənətkardır. Onun bədii nəsrində uşaq hekayələri mühüm yer tutur. “Ümid çırağı”, “Qan bulağı”, “Qatil uşaq”, “İki dost”, “İki düşmən” və s. Ədib 1912-1914 cü illərdə məşhur “Qorxulu nağıllar ” hekayələr silsiləsini qələmə almışdır. Sənətkarın “Qorxulu nağıllar”ı XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin klassik nümunəsi olmaqla , Avropa və rus uşaq ədəbiyyatı nümunələri arasında da seçilən, fərqlənən sənət incisidir. Bu silsiləyə müəllifin beş hekayəsi daxildir: “Əhməd və Məleykə”, “ Abbas və zeynəb”, “ Nurəddin”, “ Qaraca qız”, “Əşrəf”. Ömrünün son illərində S.S.Axundov Bakı pionerlərinin xahişi ilə “Uşaqılıq illərindən xatirələr” meumarını qələmə alır.

Açar sözlər: Uşaq nəsr, Süleyman Sani Axundov, “Ümid çırağı”, “Qan bulağı”, “Qatil uşaq”, “İki dost”, “İki düşmən”

XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikri tarixində nasir, dramaturq və maarif xadimi kimi daxil olmuş Süleyman Sani Axundov həm də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biridir.

Özünün marifçilik fəaliyyəti ilə uşaq gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində əsaslı rol oynayan , öz dərin məzmunlu , sağlam ideyalı bədii əsərləri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən Süleyman Sani Axundov xalqımızın mədəni inkişafı yolunda yorulmadan çalışmışdır. O, bütün həyatını Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafına həsr etmiş , məktəblərin ehtiyacını nəzərə alaraq proqram və dərslərlərin hazırlanmasında öz həmkarları ilə birgə yorulmadan çalışmış , müəllim həmkarları ilə birlikdə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, milli ədəbiyyatın tədrisi tarixində yeni hadisə kimi qiymətləndirilən “ İkinci il “ (1908) dərslərini tərtib etmişdir. Bu dərslər milli dildə, sadə və aydın

üslubda yazılmışdır. Dərsləkdə M.Ə.Sabirin, A. Səhhətin, A.Şaiqin uzun müddət yadda qala bilən oynaq vəzinli uşaq şeirlərindən nümunələr verilmişdir. “İkinci il” dərsləyi ağır şəraitdə yaşayan yoxsul balalarını yeni üsullə məktəbə cəlb edirdi.

Süleyman Sani Axundov mövhumat, avamlıq, ətalətlə mübarizə aparmaq məqsədilə teatrı ən yaxşı vasitə sayaraq drm əsərləri yazmağa üstünlük vermişdir.Ədib dram yaradıcılığına 1899- cu ildə yazılmış “Tamahkar” komediyası ilə başlamışdır.

S.S. Axundov ədəbiyyat tariximizdə hekayə janrının klassik nümunələrini yaratmış ustad sənətkardır. Onun bədii nəsrində uşaq hekayələri mühüm yer tutur. “Ümid çırağı”, “Qan bulağı”, “Qatil uşaq”, “İki dost”, “İki düşmən” və s. Ədib 1912-1914 cü illərdə məşhur “Qorxulu nağıllar ” hekayələr silsiləsini qələmə almışdır. Sənətkarın “Qorxulu nağıllar ” XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin klassik nümunəsi olmaqla , Avropa və rus uşaq ədəbiyyatı nümunələri arasında da seçilən, fərqlənən sənət incisidir. Bu silsiləyə müəlifin beş hekayəsi daxildir:”Əhmədd və Məleykə”, “ Abbas və zeynəb”, “ Nurəddin”, “ Qaraca qız”, “Əşrəf”.Ömrünün son illərində S.S.Axundov Bakı pionerlərinin xahişi ilə “Uşaqlıq illərindən xatirələr” meumarını qələmə alır.

Görkəmli pedaqoq və yazıçı S.S.Axundov uzun illər müəllim işmişdir.O,uşaq psixologiyasına, kiçiklərin zövqünə, maraqlarına, mənəvi dünyasına, istəklərinə, həyata münasibətlərinə yaxşı bələd idi.Eyni zamanda istedadlı, həyatı dərindən bilən, həssas şəkildə duymağı bacaran bir yazıçı idi. Hər iki uğurlu cəhət onun hekayələrində məharətlə sintez edilmiş, nəticədə “Qorxulu nağıllar”ın timsalında Azərbaycan uşaq nəsrinin, habelə marifçi-realist ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələri meydana çıxmışdır.

“Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan hekayələr 1912-1914-cü illərdə “Məktəb”məcmuəsində hissə-hissə çap olunmuşdur. Silsiləyə beş hekayə daxildir:

“Əhməd və Məleykə”(1912), ”Abbas və Zeynəb”(1912), ”Nurəddin”(1912), “Qaraca qız”(1913), “Əşrəf” (1914) .

Maarifçi-realist cərəyanın prinsipləri əsasında qələmə alınmış bu hekayələrə birlikdə müəllif janr baxımından “qorxulu hekayələr” yox, “qorxulu nağıllar”adını vermişdir.

Əlbəttə, bu səbəbsiz deyil. Birləşmənin birinci istilahi, yəni qorxulu sözü real gerçəkliyin dəhşətlərinə, sıxıntılına, zülmət və qaranlığa, qorxunc gedişata işarədir.Müəllif həyatın həmin tərəfləri ilə oxucuları tanış edir və onlara demək istəyir ki, gerçəkliyi bu sınaqlarına da hazır olun. Həyat yalnız gözəlliklərdən ibarət deyil. Onun kifayət qədər çirkinlikləri də mövcuddur.Birləşmənin ikinci tərəfində “hekayələr” əvəzində, “nağıllar” istilahının işlədilməsi də səbəbsiz deyil və məqsədli

səciyyə daşıyır. Belə ki, kiçik oxucular nağılı daha çox sevirlər.Onların fikiri-mənəvi dünyası da əslində nağıllar dünyasıdır.Xəyalları, fantaziyaları, düşüncüləri etibarlı ilə balacalar şirin bir nağıl gözü ilə baxırlar.Deməli, müəllif təsirli, cəlbədic bir priyom kimi bu nəsr nümunələrini kiçik oxuculara “nağıl”kimi təqdim etməyi daha məqsədəuyğun saymışdır.Digər tərəfdən ədib real həyat hadisələrini nağıl qiyyəfəsində , nağıl ahəngində və ritmində oxuculra çatdırmağı bacarmışdır.Əlbəttə, bu yazıçının məxsusu sənətkarlıq bacarığıdır.

Onu da nəzərə çatdırmaq lazım gəlir ki, yazıçı 1936- ci ildə öz əsərlərini nəşrə hazırlyarkən bəzi əsərlərinin “Nurəddin” və “Qaraca qız” hekayələrinin mətnlərinə əl gəzdirmiş, onları obrazlı şəkildə desək, sovet ictimai-siyasi rejiminin ideoloji ütüsü ilə ütülənmişdir.

“Qorxulu nağıllar”a S.S.Axundovun uşaqlıq həyatının acılı-şirinli xatirələri, təssüratları, hətta müəyyən qədər şəxsi həyatının elementləri də qarışmışdır. Bu elementləri daha çox biz onun yetim uşaqların taleyinin, hisslərinin, daxili aləminin

Nisgil və duyğularının təsvirində görə bilirik. Belə ki, yazıçı anadan doğulandan cəmi iki ay sonra onun atası, müflisləmiş əy olan Rzaqulu bəy vəfat etmiş, kiçik Süleyman atadan yetim qalmışdır. Yetimlik həyatını yaşamış ədib bu cür taleyə düçar olmuş uşaqları psixologiyasını, iztirablarını, yetərinə yaxşı duymuşdur. “Qorxulu” nağılların bütühekayələrində yetim uşaq obrazları ilə rastlaşırıq. Sənətkarın qələmə aldığı bu uşaqlar ya atalarını, ya analarını, ya da hər iki valideynlərini itirmişlər.

S.S.Axundovun “Uşaqlıq həyatından xatirələr”adlı memuarından bəlli olur ki, “Qorxulu nağıllar”dakı bəzi obrazların həyatda prototipi də olmuşdur. Məsələn, “Nurəddin” hekayəsindəki sınıqçı Qara Hüseyn obrazının prototipi yazıçının uşaqlıqda yaşadığı Seyidli kəndindəki məşhur sınıqçı Məşədi Yusifdir. “Qorxulu nağıllar”dakı bəzi təbiət mənzərələrinin Seyidli kəndinin təbiət mənzərələri ilə eyniyyət təşkil etdiyini xatırlatmaq lazım gəlir. Beləliklə sənətkar öz nağıllarını həyati detallarla qovuşdurmuş, hekayələrdə nağıl, daha doğrusu, folklor ruhunu və elementlərini məharətlə maarifçi –realist düşüncə tərzilə sintez etmişdir.

“Qorxulu nağıllar”silsiləsinə daxil olan hekayələrin beşində də hadisələr Hacı Səmədin dili ilə danışılır. Hacı Səməd Müdrik və qayğıkeş bir ata və tərbiyəçidir. O, bu əhvalatı oğlu Məhəmmədə və qızı Fatmaya söyləyir. Hər iki övlad uşaqları həmyaşiddir. Məhəmməd ibtidai şəhər məktəbinin, Fatma isə şəhər qız məktəbinin şagirdləridirlər. İndi onlara həyat və onun həqiqətləri barədə rel bilgi vermək, maarifləndirmək, düzgün tərbiyə, dürüst həyat həqiqəti istiqaməti vermək lazımdır. Hacı Səmədin timsalında müəllif deyilən missiyanı ləyaqətlə, müdrik və ağıllı bir surətdə yerinə yetirən tərbiyəçi-nağılçı obrazı yaratmışdır. O, nümunəvi bir nağılçıdır. Söylədikəri nağıllar real həyat hekayətləridir. Cəmiyyət və təbiətin keçək hadisələri ilə bağlıdır. Ədib kiçik oxucular üçün daha maraqlı, cəlbədicilə olsun deyər hadisələri “nağıl”çının dili ilə söyləməyi lazım bilir. Daha doğrusu, uşaqların nağıla bənzər daxili dünyasına nağılçı obrazının dili ilə nüfuz etmək məqsədi güdür.

“Qorxulu nağıllar”ın ilk nəşrində nağılların büşi də Hacı Səmədin dili ilə söylənilir. Lakin əsərlərinin 1936–cı il nəşrində S.S.Axundov “Qaraca qız” hekayəsinin əvvəlində yeni təhkiyəni nağılçının deyil, müəllifin dili ilə verilmişdir. Belə bir əməliyyat “nağıllar”ın sonrakı nəşrlərində də təkrar edilmişdir.

“Qorxulu nağıllar”ın əsas bədii qəhrəmanları kiçiklərdir. Əhməd, Məleykə, Abbas, Zeynəb, Nurəddin, Qaraca qız (Tutu), Ağca xanım, Əşrəf. Hekayələrin adları da bu kiçik qəhrəmanların adlarına müvafiqdir. Belə bir seçimdə, bədii təqdimatda ədibin məqsədi kiçik oxucuların dünyasına onların öz həmyaşdılarının taleləri, əməlləri, istəkləri, xəyalları, davranışları, həyata və insanlara münasibətləri, xeyri və şəri idrak imkanları daxil olmuşdur. Adını çəkdiyimiz insanların hamısı əxlaq, mənəviyyət və insanlıq etibarilə saf, pakdırlar. Həyatın bərkində boşunda, xeyirşərində, yaxşı –yamanında bişib bərkimişlər. Mənəviyyətləri həyatın çirkəblərinə bulaşmamış, daxili aləmləri varlığın cəhalət, səfalət, mənəpsəpərəstlik, ağa-qul, ixtiyarsızlıq, mənəmlik,

nadanlıq, quldurluq dəyirmanında üyünüb əzilməmiş, aşınıb qaranlığa bürünməmişdir. Ancaq, təssüf ki, onları sadalanan rəzalət və sınaqların nəhayətində xilasda ölüm də gözləyir.

Yazıçı təcrübəsiz gənc nəsli həyatın hər iki tərəfi ilə tanış etməyə, həm ictimai işığın, həm də sosial zülmətin həqiqətləri ilə uşaqları maarifləndirməyə yönəlir.

“Qorxulu nağıllar” bu silsiləyə aid əsərlərdən ən kiçiyi olan “Əhməd və Mələykə” hekayəsi ilə başlayır. Beş hekayənin hər birində folklorun, xüsusilə xalq nağıllarının ciddi təsiri duyulmaqdadır. Bu məziyyət onun təhkiyə, ritminə, dil və üslubuna, ümumi ruhuna aiddir.

“Əhməd və Mələykə”də hadisələr nağılvari gedişatla başlayır, qorxulu məzmunla və mündəricə ilə davam etdirilir, nikbin sonluqla yekunlaşır. Yəni sujet yığcam olsa da,

Burada həm həyatın qorxulu, məyusedici, üzücü, həm də fərəhli, könüləcan, işıqlı tərəfləri vardır. Əkinçi Nürəddin kasıb olsa da, səmimi, halal yaşayışa malik pak bir ailəyə sahibdir. Baş verən quraqlıq, aclıq və qəhətliyin məişəti, yaşayışı çətinləşdirməsi, əkinçilik sənətində maddi gəlirinin əldən çıxdığını gören Nurəddinin at və araba ilə ətraf yerlərdə kirayəçiliyə başlaması, qəzayə uğrayıb ölməsi, onun ailəsinin səfalətə, aclıq və ehtiyaca düşməsi hadisələrin əslijetin qorxulu hissəsini təşkil edir. Lakin səyyah Cəmaləddin Xədicənin sözlərini eşidib bacadan bir torba yemək və pul atması, ananın və onun yetim uşaqlarının aclıq, maddi səfalət təhlükəsindən qurtuluşu ilə süjetin nikbin hissəsi başlayır və hadisələr nikbin bir nətiə ilə də yekunlaşır. Beləliklə S.S. Axundov hekayədə həyatın həm müdhiş, dəhşətli, həm də sevincli, fərəh doğuran həqiqətlərini ortalığa qoyur. Demək istəyir ki, varlığın kədəri, ağrı acısı, qaranlığı olduğu kimi xeyiri, nuru da mövcuddur. Demək istəyir ki, varlığın kədəri, ağrı-acısı, qaqranlığı olduğu kimi xeyiri, sevinci, nuru da mövcuddur. Sənətkar əsərdəki sevinci Səyyah Cəmallədin obrazı vasitəsilə reallaşdırır.

Silsilənin ikinci hekyəsi “Abbas və Zeynəb”də “Əhməd və Mələykə”dən fərqli olaraq ictimai gercəkliyin yalnız qorxulu, dəhşətli, fəlakətli üzü vardır. AMEA-nın Respublika Əlyazmalar İnstitutunda hekayənin bir avtoqraf əlyazması saxlanılır. 1906-cı ilə aid olduğu göstərilən əlyazma üzərində müəllif sonralar yenidən işləyərək mətnə bəzi dəyişikliklər etmiş və onu 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında (№7-8) çap etdirmişdir.

“Abbas və Zeynəb”in mövzusu uzun əsrlər boyunca şərqdə özünü göstərən vəhşi, cahil bir ənənə ilə bağlıdır: tayfa davası, qan intiqamı, qövmlərarası ədavət, intiqam hərsliyi və bunun faciəli nəticələri. Biz XIX-XX əsrlərin hüdudlarında aktual mahiyyət daşıyan, mütərəqqi düşüncəli milli ziyalıları narahat edən bu mövzunun mətbu və bədii təcəssümünü də publisistik əsərlərdə, bədii nümunələrdə tez-tez görürük. H.Zərdabinin bir sıra publisistik yazıları, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi də eyni mövzudadır.

“Abbas və Zeynəb”in mövzu və ideyasını ədib hekayənin əvvəlində Hacı Səmədin dili ilə verir. O, qızı Fatmanın təklifi ilə quldurların əməl və rəfatına aid söylədiyi bu əhvalatda həm quldurluğun dəhşətli əməl lduğunu, həm də onun səbəbini, nədən nəşət tapdığını izah edir. Hacı Səməd deyir: “Qızım, ancaq bunu bil ki, quldurlar elmsiz, tərbiyəsiz tayfadan çıxırlar. Heyvanın vəhşisi qurd, pələng və şir olan kimi insanın da vəhşisi bunlardır. Ancaq təfəvütləri odur ki, quldurlar onlardan necə qat rəhmsiz, insafsız və zalımdırlar. Qulaq as, bu nağıldan özün bilərsən”. Əlbəttə, bu izahat sənətkarın maarifçi idealına uyğundur. “Abbas və Zeynəb”də dolğun təbiət təsvirləri ilə də rastlaşırıq. Bu cür təsvirlər əsərin sənətkarlıq səviyyəsini yüksəldir.

Ona bir canlılıq, obrazlı tərəvət aşılıdır. “Qorxulu nağıllar” içərisində “Nurəddin” və “Qaraca qız” hekayələri həcmcə daha böyük və əhatəlidir. 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında (№9-22) işıq üzü görünən “Nurəddin” əsərində sujet iki ideya xətti əsasında qurulur. Birinci ideya xətti: “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir”. İkinci ideya xətti: “Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir”. Hekayənin əvvəlində qız məktəbində təhsil alan Fatma atasına “Yaxşılıq elə balığı at dəryaya, balıq da bilməsə, xaliq bilər” məsələnin məntiqinə uyğun bir əhvalat danışır. əsərin 1936-cı il nəşrində sovet ideologiyasının ateizm ruhuna uyğun olaraq məsələdə “Xaliq” sözü çıxarılmış və o, bu şəkllə salınmışdır: “Yaxşılıq elə əvəzini görərsən”.

“Nurəddin” əsərində həyatın həm işıqlı həm fərəhli, həm də qorxulu tərəfləri vardır. Yəni müəllif sosial varlığın hər iki üzünü oxucusunu tanış edir. əsərdəki surətlər müsbət və mənfi olmaqla d iki cəbhəyə ayrılır. Birinci cəbhənin təmsilçiləri Nurəddin, Hacı Nəsir, qulluqçu Bahar, İmamverdi baba, Cənnətəli, Rəhim və Rəhimədir. Mənfi xislətin daşıyıcıları isə Gülpəri və Əmiraslandır.

“Qorxulu nağıllar” içərisində “Qaraca qız” daha çox məşhurdur. Bu məziyyət əsərin həm ideya-məzmun siqləti, həm mövzu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri, həm maraqlı, orjinal, yaddaqalan obrazlar aləmi, həm də təsirli hadisələri ilə bağlıdır. Hekayənin ilk nəşrində hadisələr nağılçı Hacı Səmədin dili ilə danışılarsa da müəllif 1936 cı il nəşrində həm hekayənin müqəddiməsi hesab olunan bu epizodu atmış, həm də ictimai-siyasi rejimin ideoloji diktələrindən doğan bəzi dəyişikliklər etmişdir.

“Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan başqa hekayələr kimi “Qaraca qız”da da sujet “ideyadan sujetə” prinsipi əsasında qurulmuşdur. Yəni müəllifin tələq etmək oxucuya çatdırmaq istədiyi ideya xətləri, mətləblər əvvəlcədən hazırdır. Sənətkar sujeti , əhvalatların gedişatını həmin ifeaya qəliblərinin ahənginə uyğunlaşdırır. Bunu üçün ustalıqla düşünülmüş bir sujet qurur və əsərin kompozisiya sistemini də ona uyğunlaşdırır. Bu əsərdə yazıçı obrazları xarakter baxımından dürüst, inandırıcı təsvir edir. Onların hər biri öz əxlaqi, mənəviyyəti, baxışları , əməlləri, psixologiyası ilə mənsub olduqları zümrənin, “kiçiklər və böyükələr” dünyasının inandırıcı təmsilçiləridir. Müəllif oxucusunu Qaraca qızın demək olar ki, bütün taleyi ilə tanış edir. Pirinsip etibarını ilə o, talesiz, qısa ömrü çətinliklər, əzablar, sıxıntılar içərisində keçən bir qəhrəmandır. Zirəkdir, çevikdir, əlbəttə təmizdir, sədaqətli, fədakardır. Mənəvi-əxlaqi cəhətdən gözəl, lakin zahirən çirkindir. Taleyinin bütün axarı nəhs gedişatla müşayiət olunan bu kiçik qəhrəmanın fədakarlığı, sədaqəti, etibarını, səmimiyyəti nəticədə ona ölüm bəxş edir.

“Qorxulu nağıllar” o cümlədən “Qaraca qız” sadə, nağılvari, rəvan dil-üslub və təhkiyə sistemində malikdir. Təhkiyənin axarı aramlı və ahəstədir. Hadisə və mənzərələrin təsvirində sadə, aydın, təfərrüatlı, səlist, rəvan cümlələrdən daha çox istifadə edilir.

“Əşrəf”(1914) “Qorxulu nağıllar”dan sonuncusudur. Müəllif onu sevimli şagirdi Əşrəf Babayevə ithaf etmişdir. Burada da macərəçilik , bir-birini əvəz edən həyacanlı hadisələr, gərgin situasiyalar bolluq təşkil edir. Bu hadisələrin çoxu həyatın qorxulu , mürəkkəb gedişatından xəbər verir.

“Əşrəf”ə əsas ideya vətənpərvərlik, vətən həsrəti, doğma yurd nisgili ilə bağlıdır. “Vətən hər kəsə əzizdir”deyiminə müvafiq vətən həsrəti və qürbət acısının qarşılaşdırılması hekayənin başlıca ideya leytmotivini təşkil edir. Əsərdə rast gəlinən bütün insan surətlərinin hamısı xaraktercə tamamilə müsbət keyfiyyətlərə malikdirlər. Umumiyyətlə, hekayədə mənfi xarakter və

xislətə malik obraz mövcud deyil. Bu hekayədə bir yarımçıqlıq təəssüratı , natamamlıq məziyyəti vardır .Çünki qəhrəmanların sonrakı taleyi , aqibəti izlənilmir, bu da əsəri əhatəli şəkildə təhlilə cəlb etmək nəzəri-tənqidi baxımdan mümkünsüzdür.

“Qorxulu nağıllar” maarifçi –realist uşaq nəsrimizin dəyərli və səviyyəli nümunələri kimi bu gün də sevilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov S.S. Qorxulu nağıllar. Bakı: “Məktəb” mətbəəsi, 1916, 16 s.
2. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Gənclik, 1968, 226 s.
3. Allahverdioğlu P. “Qorxulu nağıllar”da təhsil və tərbiyə məsələləri // Azərbaycan məktəbi, 1968, № 10, s. 71-76
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 906 s.
5. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası (tərib edənlər: Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y.). Bakı: Elm, 1998, 300 s.
6. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası (tərib edən: Namazov Q.). 3 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2005, 245 s.
7. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər) (tərib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.). 3 cildə, I cild. Bakı: Nəsir, 2001, 536 s.
8. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər) (tərib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.). 3 cildə, II cild. Bakı: Nəsir, 2002, 636 s.
9. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı: Yazıçı, 1986, 166 s.
10. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: API nəşri, 1986, 110 s.
11. Hacıyev A. Uşaq nəsrini tədrisinin bəzi məsələləri (müəllim üçün vəsait). Bakı: Maarif, 1977, 79 s.
12. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı tarixi (II hissə). Bakı: ADPU, 1984, 216 s.
13. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq nəsrini. Bakı: ADPU, 1989, 114 s.
14. Məmmədova Ş. Mirvarid Dilbazinin uşaq yaradıcılığı. Bakı: ADPU, 2014, 184 s.
15. Məmmədova Ş. Uşaq ədəbiyyatı antologiyası III cild. Bakı ADPU, 2019 561s

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRİN TƏHLİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
FEATURES OF THE ANALYSIS OF LITERARY WORKS IN LITERATURE LESSONS

Bilal HƏSƏNLI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZƏT

Məktəblilərin bədii əsəri müstəqil təhlil etmək bacarığına yiyələnməməsi ədəbi təhsildə ciddi nöqsan olaraq qalmaqdadır. Şagirdlərdə bədii əsərləri təhlil etmək bacarığı formalaşdırmaq üçün ədəbiyyat dərslərində təhlil nümunələri verilməli, ayrı-ayrı bacarıqların formalaşdırılması üzrə sistemli iş aparılmalı, qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq təhlilin müxtəlif metod və üsulları tətbiq edilməlidir. Bu işlər bədii əsərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

Bədii əsərin oxusu və təhlili söz sənətinin qavranılmasının ardıcıl mərhələləri kimi fəaliyyətin ayrı-ayrı növləridir. Təhlil əqli fəaliyyət əməliyyatı kimi oxu prosesində də özünü büruzə verir. Bədii əsərin təhlilinə yaradıcı yanaşmaq üçün şagird müəyyən mütaliə və təhlil bacarıqlarına yiyələnməlidir. Bu baxımdan bədii əsərlərin təhlilinin ədəbiyyatşünaslıqda istifadə olunan, müəllif niyyətinin aşkarlanmasına imkan verən üsulları, əsərin kompozisiyasının, üslubunun öyrənilməsi, məndə təsvir edilənlərin real həyatla, digər əsərlərlə müqayisəsi, tarixi, ədəbi səciyyəli şərhlər verilməsi və s. faydalıdır.

Şagirdlərin bədii təhlil bacarıqlarına yiyələnməsi üçün dərstdə bu və ya digər əməliyyatın yeni mətn üzərində tətbiqi zəruridir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbi əsərin məktəb təhlili ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən məqsəd, həcm, şərhin forması baxımından ciddi surətdə fərqlənir.

İntensiv mütaliə heç də şagirdlərdə oxucu bacarıqlarının formalaşmasına, bədii əsəri qiymətləndirmə meyarlarının dərk edilməsinə gətirib çıxarmır. Bədii əsərin məktəblilər tərəfindən dərindən qavranılması təhlil bacarıqlarının formalaşdırılması təlim prosesində bu istiqamətdə ardıcıl, sistemli iş tələb edir.

Açar sözlər: təhlil , dərslər , müəllim, şagird, mütaliə, metod, ədəbiyyat, oxucu, qavrama, bacarıq, bədii, müəllif

ABSTRACT

The fact that schoolchildren lack the ability to independently analyze artistic work remains a serious flaw in literary education. In order to develop students' ability to analyze literary works, literary lessons should be provided with analytical examples, systematic work on the formation of individual skills, and different methods and methods of analysis, depending on the purpose.

This work must be done taking into account the specifics of the work. The reading and analysis of a literary work are separate types of activities, such as successive stages in the perception of vocabulary. The analysis also reveals itself in the reading process as a mental activity. For a creative approach to the analysis of a literary work, a student must acquire certain reading and analytical skills. In this respect, it is useful to analyze literary works used in literary criticism, to reveal the author's intentions, to study the composition and style of the work, to compare the literary works with real life, other works, and to provide historical, literary explanations.

In order for students to acquire the skills of literary analysis, it is necessary to apply this or that process to the new text in the lesson. At the same time, it should be taken into account that the school analysis of a literary work differs significantly from the analysis of literary studies in terms of purpose, volume, and form of interpretation.

Intensive reading does not result in students' reading abilities to develop, nor does literary work understand the criteria for evaluation. Formation of critical thinking skills by students in a literary work requires consistent, systematic work in this regard.

Keywords: analysis, lesson, teacher, pupil, reading, method, literature, reader, perception, skill, fiction, author.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda cəmiyyətin həyatının bir sıra sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyatda da mürəkkəb, çoxcəhətli proseslər gedir. Ədəbiyyatın inkişafının bütöv mənzərəsi yenidən canlandırılır, mühacirət ədəbiyyatı, Ə.Hüseynzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi kimi sənətkarların yaradıcılığı tədris olunur. Belə bir şəraitdə dərsləklə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətlərindən istifadə təlimdə mühüm yer tutmağa başlayır. Ədəbiyyat dərslərində şagirdin yaradıcı axtarışlara hazırlaşdırılması, bədii mətni müstəqil təhlil etmək, qiymətləndirmək, mühakimə yürütmək bacarığı formalaşdırılması ön plana çıxır.

Ədəbiyyatşünaslıqda və ədəbiyyatın tədrisi metodikasında bədii mətnin müəllimi, təhlilində müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, şagirdlərdə müəllim bacarıqlarının formalaşdırılması problemi bu vaxtdək tədqiq olunmamışdır. Ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlili yollarının, mətni müstəqil təhlil etməyi bacaran şagird-oxucunun formalaşdırılmasının yeni, səmərəli metod və üsullarının axtarılıb tapılmasına, bu sahədə qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, yayılmasına, müəllimlər üçün yeni metodik vəsaitlərin nəşr olunmasına ehtiyac vardır.

Bədii əsərin oxusu və təhlili söz sənətinin qavranılmasının ardıcıl mərhələləri kimi fəaliyyətin ayrı-ayrı növləridir. Təhlil əqli fəaliyyət əməliyyatı kimi oxu prosesində də özünü büruzə verir. Bədii əsərin təhlilində yaradıcı yanaşmaq üçün şagird müəyyən müəllim və təhlil bacarıqlarına yiyələnməlidir. Bu baxımdan bədii əsərlərin təhlilinin ədəbiyyatşünaslıqda istifadə olunan, müəllif niyyətinin aşkarlanmasına imkan verən üsulları, əsərin kompozisiyasının, üslubunun öyrənilməsi, mətdə təsvir edilənlərin real həyatla, digər əsərlərlə müqayisəsi, tarixi, ədəbi səciyyəli şərhlər verilməsi və s. faydalıdır. Şagirdlərin bədii təhlil bacarıqlarına yiyələnməsi üçün dərstdə bu və ya digər əməliyyatın yeni mətn üzərində tətbiqi zəruridir.

Ədəbi əsərin məktəb təhlili ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən məqsəd, həcm, şərhin forması baxımından ciddi surətdə fərqlənir. Məktəb təhlili şagirdin oxucu qavramasının üzə çıxarılmasına, estetik duyumunun fəallaşdırılmasına, oxucu qavramasındakı subyektiv cəhətlərinin aradan qaldırılmasına, müəllif niyyətinin başa düşülməsinə, sənətkarın yaradıcılıq konsepsiyasının qiymətləndirilməsinə əsaslanan yaradıcı prosesdir. Məktəb təhlili şagird-oxucunun bədii mətnlə ünsiyyəti prosesidir.

Xeyli əsərin oxunması heç də oxucu bacarıqlarının, bədii əsəri qiymətləndirmə meyarlarının dərk edilməsinə gətirib çıxarmır. Təlim prosesində bədii əsərin qavranılması, təhlili üzrə məqsədyönlü iş aparılmaması şagirdlərin müəllim və təhlil bacarıqlarına yiyələnməsi yolunda maneəyə çevrilir.

Bədii əsərin təhlili zamanı bədii təfəkkürün aşağıdakı elementlərinin mənimsənilməsinə tələb edir:

1. Yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirilməsi;
2. Təhlil zamanı mətnlə müqayisələr aparmağa, qiymətləndirməyə imkan verən illüstrasiyalar, mətnin musiqi müşayiəti və s. istifadə;
3. Mətnin şagirdlər tərəfindən şifahi təsvir, səhnələşdirmə, ifadəli oxu, ssenari tərtibi və s. formalarda təqdimi;
4. Məktəb təhlilinin bədii kompozisiya qanunlarına uyğun aparılması, bədii mətnin məktəbdə öyrənilməsinin incəsənət əsərində hadisələrin girişdən finala kimi inkişafına müvafiqliyi.

Məktəb təcrübəsi tələb edir ki, ədəbiyyat müəllimi bu əməliyyatlara hələ ali məktəblərdə yiyələnsin. Lakin təlimin ənəvi təşkili bu bacarıqların əksəriyyətinin, xüsusən emosional-obrazlı qavrama ilə bağlı bacarıqların inkişafını təmin etmir.

Estetik fəaliyyət kimi qavramanın strukturu oxucu emosiyası, təxəyyül, əsərin məzmunu və formasının dərk edilməsindən ibarətdir. Qavramanın bu elementlərinin hər biri şagirdin oxucu kimi inkişafını müəyyənləşdirməyə imkan verən səviyyələrdən – bərpaedici və yaradıcı təxəyyül, məzmunun nağıletmə, mühakimə, təhlil, formanın bədii detal və kompozisiya səviyyəsində dərk edilməsindən ibarətdir. Qavramanın təhlili zamanı oxucunun fəaliyyətinin həmin sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.

V sinifdə Əhməd Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirinin təhlili üzrə dərstdə şagirdlərə lirik əsəri təhlil etmək bacarığı aşılması diqqət mərkəzində saxlanılır. Dərsin motivasiya mərhələsindən sonra tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir: “Ə.Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirində başlıca fikir nədən ibarətdir?” Şagirdlərin fikirləri – fərziyyələri dinlənilir, təkrara yol verilmədən qeydlər aparılır.

Tədqiqatın aparılması. Mərhələsində tədqiqat sualının aydınlaşdırılması üçün fərqli təlim metodlarından, iş formalarından istifadə etmək mümkündür. Dərslərdəki “Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin” başlıqlı suallardan istifadə olunması bütün hallar üçün məqsədəuyğundur.

- 1.Şeirin, demək olar, bütün bəndlərində Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri xatırladılır. Bunun səbəbini necə izah edərsiniz?
2. Ölkəmizin zəngin təbii sərvəti, nemətləri şeirdə bircə-bircə sadalanır. Şair bunu nə məqsədlə edir, onun niyyəti nədir?
3. “Qorxun yoxdur, düşmanın var” misrasına diqqət yetirin. Şairi haqlı saymaq olarmı?
4. Əsərdəki başlıca fikir – ideya nədir?

Kiçik qruplarda iş forması seçilərsə, şagirdlər məlum üsullardan birinin tətbiqi ilə qruplara bölünür. Hər qrupa iş vərəqi təqdim olunur. Tapşırığın icrası üçün ayrılan vaxt elan edilir. Hər

qrupun və qrup üzvlərinin fəaliyyətini müşahidə edən müəllim ehtiyac yarananda şagirdlərə istiqamət (suallarla, fərqli nümunələr nümayiş etdirməklə, qazanılmış bilikləri xatırlatmaqla və s.) verir.

Tapşırığın icrası bütün qrupların “əsərlə bağlı açıqlamalar” mətni ilə tanışlığını nəzərdə tutur: “Bu şeir ədəbiyyatımızda “Azərbaycan” adlı onlarca əsərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Onun maraqlı məzmunu, ölməz ideyası şairləri həmişə cəlb etmiş, bu mövzuda əsər yazmağa ruhlandırılmışdır. “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirini oxuduqca oradakı ahəngi, axıcılığı duydunuz. Şair bu ahəngi yaratmaq üçün bir-biri ilə səsləşən (tələffüz edərkən bir-birinə oxşayan) sözlərdən istifadə etmişdir. Bu sözlər *qafiyə* adlanır. Yuxarıdakı bənddə işlənmiş *qarlı, ormanlı, barlı* həmqafiyə sözlərdir. Ahəng yaradan vasitələr çoxdur. Bunlardan biri *misradır*. Şeirdə hər sətir misra adlanır. Misraların birləşməsindən şeirin bitkin parçası – *bənd* yaranır. Misralar məzmunca bir-biri ilə əlaqəli olduğu kimi, bəndlər də məzmunca bağlı olur.” İş vərəqləri fərqli məzmununda hazırlana bilər.

I qrup

Dərsləyinizdəki “Əsərlə bağlı açıqlamalar” mətnini oxuyun, tapşırığa cavab hazırlayarkən öyrəndiklərinizdən istifadə edin.

1. Şeirin, demək olar, bütün bəndlərində Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri xatırladılır. Bunun səbəbini necə izah edərsiniz?
2. “Əsərin əsas ideyası doğma təbiətin gözəlliyinə diqqəti cəlb etməkdir” fikrini doğru saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

II qrup

Dərsləyinizdəki “Əsərlə bağlı açıqlamalar” mətnini oxuyun, tapşırığa cavab hazırlayarkən öyrəndiklərinizdən istifadə edin.

1. Ölkəmizin zəngin təbii sərvəti, nemətləri şeirdə bircə-bircə sadalanır. Şair bunu nə məqsədlə edir, onun niyyəti nədir?
2. “Əsərin əsas ideyası vətənimizin zəngin təbii sərvəti, nemətləri barədə təsəvvür yaratmaqdır” fikrini doğru saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

III qrup

Dərsliyinizdəki “Əsərlə bağlı açıqlamalar” mətnini oxuyun, tapşırığa cavab hazırlayarkən öyrəndiklərinizdən istifadə edin.

1. “Qorxun yoxdur, düşmanın var” misrasındakı fikrə görə şairə haqq qazandırmaq olarmı?
2. “Əsərin əsas ideyası diqqəti ölkəmizin qüdrətli olmasına cəlb etməkdir” fikrini doğru saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

IV qrup

Dərsliyinizdəki “Əsərlə bağlı açıqlamalar” mətnini oxuyun, tapşırığa cavab hazırlayarkən öyrəndiklərinizdən istifadə edin.

1. “Əsərin əsas ideyası vətənə sonsuz məhəbbətin ifadəsidir” fikrini doğru saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.
2. Bu fikri doğru sayırsınızsa, şairin buna necə, hansı bədii təsvir vasitələrinin köməyi ilə nail olduğunu aydınlaşdırın.

İşin icrasına ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra qazanılmış məlumatın mübadiləsi həyata keçirilir. Hər qrupun bir üzvü – lideri öz işlərinin nəticələrini şərh edir. Çıxış edənlərə digər qrupların üzvləri suallar verir, cavabla razılaşmadıqda əlavələr edir, öz mövqelərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bu mərhələ məlumatın müzakirəsi mərhələsi ilə qovuşur. Müzakirədə cavablardakı nöqsanların aradan qaldırılmasına, fikirlərin əlaqələndirilməsinə xüsusi önəm verilir.

“Tətbiq, Müzakirə. Yaradıcı iş” başlığı altında verilmiş aşağıdakı tapşırıqlar şagirdlərin mövzu üzrə qazandığı bilikləri yaradıcı tətbiqini sövq etmək niyyəti izləyir: 1. Digər fənlərdən, eləcə də müxtəlif mənbələrdən topladığınız məlumat əsasında ölkəmizin nadir təbii sərvətlərinin adını və yerləşdikləri bölgələri

müəyyənləşdirin. 2. Azərbaycana həsr olunmuş məşhur mahnılardan birinin bəstəçisinin və ən yaxşı ifaçısının adını müəyyənləşdirin. Həmin nümunəni seçməyinizin səbəbini aydınlaşdırın.

Müzakirə zamanı şagirdlərin digər fənlər, müxtəli mənbələr üzrə qazandıqları biliklərdən istifadə etmələri, mövzu üzrə bacarıqlarını müstəqil tətbiq etmələri diqqət mərkəzində saxlanılır

Bədii əsərin məzmununu dərindən mənimsətmədən onun təhlilini aparmaq mümkün deyildir. Bədii mətnin təhlili təlim prosesində əsərin məzmununun mənimsədilməsi üzrə işin məntiqi davamı kimi çıxış edir. Eyni zamanda bədii təhlil zamanı təbii olaraq əsərin mətninə dönə-dönə müraciət edilir ki, bu da öz növbəsində onun ideya-məzmununun daha dolğun şəkildə mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Nəticə

Ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlili yollarının, mətni müstəqil təhlil etməyi bacaran şagird-oxucunun formalaşdırılmasının yeni, səmərəli metod və üsullarının axtarılıb tapılmasına, bu sahədə qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, yayılmasına, müəllimlər üçün yeni metodik vəsaitlərin nəşr olunmasına ehtiyac vardır. Bədii əsərin oxusu və təhlili söz sənətinin qavranılmasının ardıcıl mərhələləri kimi fəaliyyətin ayrı-ayrı növləridir. Təhlil əqli fəaliyyət əməliyyatı kimi oxu prosesində də özünü büruzə verir. Bədii əsərin təhlilinə yaradıcı yanaşmaq üçün şagird müəyyən mütaliə və təhlil bacarıqlarına yiyələnməlidir. Bu baxımdan bədii əsərlərin təhlilinin ədəbiyyatşünaslıqda istifadə olunan, müəllif niyyətinin aşkarlanmasına imkan verən üsulları, əsərin kompozisiyasının, üslubunun öyrənilməsi, mətndə təsvir edilənlərin real həyatla, digər əsərlərlə müqayisəsi, tarixi, ədəbi səciyyəli şərtlər verilməsi və s. faydalıdır. Şagirdlərin bədii təhlil bacarıqlarına yiyələnməsi üçün dərstdə bu və ya digər əməliyyatın yeni mətn üzərində tətbiqi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan müəllimi qəzeti.25 okt 2013. N 41 (8558).
2. [Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası'nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı. http://www.edu.gov.az/view.php?lang =az&menu=73&id=9964](http://www.edu.gov.az/view.php?lang =az&menu=73&id=9964)
3. Əliyev H. Təhsil, bilik, məktəb. A.Naxçıvanlının red.ilə. Bakı:Müəllim,2006.
4. Əliyev S., Həsənov B. Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr. 2016.
5. Krouford A., Vendi Soul E., Metyu S., Makinster C. Düşünən sinif üçün öyrətmə və öyrənmə üsulları. Bakı, Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi, 2012.
6. Ümumi təhsilin fənn standartları. (I-XI siniflər) Bakı: Mütərcim, 2012.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE ASTRAL UNSUR OLARAK GÜNEŞ, AY VE YILDIZ
AS ASTRAL ELEMENT SUN, MOON AND STAR IN TURKISH CULTURE

Duygu UYSAL

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

ÖZET

Yaşadığımız evrenin yaratılıştan itibaren yukarı dünyanın içinde barındırdığı güneş, ay ve yıldızlar gibi astral unsurlarla ilişki halinde olduğu görülmektedir. Bu unsurlar en temel şekilde yaydıkları ışıkla ve bu ışık sayesinde tanrı olarak kabul edilmeleriyle kutsal sayılmışlardır. Ancak bu kutsallaştırma güneş, ay ve yıldızları tanrılaştırılmamıştır. Onlar sadece güç ve ışıklarını tanrıdan alıp yeryüzüne yansıtılmışlardır. Türk kültüründe de söz konusu astral unsurlar eski dönemlerden günümüze kadar merak konusu olmuş, araştırılmış, bunların sonucunda güneş, ay ve yıldızlara birtakım kutsallıklar atfedilmiştir.

Astral unsurlar olarak nitelendirdiğimiz güneş, ay ve yıldızlar Türk toplumlarının düşünce dünyasında temel unsurlardan olmuştur. Türklerin yaptıkları her işte sürekli olarak bu unsurlar ile bir uyum içinde oldukları görülmektedir. Türkler uzun dönemler boyunca doğa ile iç içe yaşamışlar ve bunun bir getirisi olarak da gökyüzü dolayısıyla da astral unsurları iyi bir şekilde gözleme imkânı bulmuşlardır. Böylece astral unsurlarla ilgili bilgiler edinmiş, inanç, uygulama ve anlatılar oluşturmuşlardır.

Güneş, ay ve yıldızlar Türk kültüründe, mitolojisinde en eski kültler arasında yer alır. Türklerin kendine özel bir şekilde geliştirdiği köklü bir güneş, ay ve yıldız inancı vardır. Türk toplumlarında göğün yedinci katında güneşin, altıncı katında ayın, beşinci katında yıldızların olduğu düşünülen ve tanrı olarak kabul edilerek kutsallık atfedilen bu unsurlar zengin bir mitolojinin, geleneğin, kültürün oluşmasını sağlamıştır.

Türk kültürüne ait sözlü ve yazılı ve metinlerde astral unsurlara rastlamak mümkündür. Söz konusu astral unsurlar mitlerde, destanlarda, efsanelerde, halk hikâyelerinde, masallarda, halk inanışlarında karşımıza çıkmaktadır.

Türk toplumlarında eski bir inanç sistemi olan Şamanizm inancında da güneş, ay ve yıldızların ayin, tören ve ritüellerde karşımıza çıkmasının yanı sıra Şamanların giysilerinde ve davullarında da söz konusu astral unsurları görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Astral unsurlar, güneş, ay, yıldız, Türk mitolojisi.

ABSTRACT

It is seen that the universe we live in has been in contact with the astral elements such as the sun, moon and stars that the upper world has hosted since the creation. These elements were regarded as sacred by the light that they emit in the most basic way and by being accepted as god thanks to this light. However, this sanctification has not deified the sun, moon and stars. They only took their power and lights from God and reflected them on earth. In Turkish culture, the aforementioned astral elements have been the subject of curiosity from ancient times to the present day, and as a result, some holiness has been attributed to the sun, moon and stars.

The sun, moon and stars, which we describe as astral elements, have been one of the basic elements in the thought world of Turkish societies. It is observed that Turks are always in harmony with these elements in every work they do. Turks have lived with nature for long periods and as a result of this, they had the opportunity to observe astral elements well due to the sky. Thus, they acquired information about astral elements, created beliefs, practices and narratives.

Sun, moon and stars are among the oldest cults in Turkish culture and mythology. There is a deep-rooted sun, moon and star belief developed by the Turks in a special way. These elements, which are thought to be the sun on the seventh floor of the sky, the moon on the sixth floor, and stars on the fifth floor in Turkish societies, have been considered as gods, and created a rich mythology, tradition and culture.

It is possible to come across astral elements in the oral and written and texts of Turkish culture. These astral elements appear in myths, epics, legends, folk tales, fairy tales and folk beliefs.

In the belief of Shamanism, which is an old belief system in Turkish societies, it is possible to see the astral elements in the clothes and drums of the Shamans as well as the sun, moon and stars appear in rituals, ceremonies and rituals.

Keywords: Astral elements, sun, moon, star, Turkish mythology.

1. GİRİŞ

İçinde yaşadığımız evren, yaratılıştan itibaren hayret ve korku uyandıran bir görünüm sunmuş, bu görünüm mitolojik ve ilahî kaynaklardan beslenmiştir (Şentürk 1994: 131). Türk kültüründe de dikkati çeken gökyüzü ve içinde barındırdığı astral unsurlar etrafında çeşitli inançlar ortaya çıkmıştır. Astral unsurlar olarak nitelendirilen güneş, ay ve yıldızlar kültüre ait anlatılarda, ritüellerde, halkın inançlarında ve düşüncelerinde zengin bir kullanım alanı bulmuştur.

Tespit edilen astral unsurlardan güneş, ay ve yıldızlar, insanın içinde var olan tanrı arayışının (Şentürk 1994: 131) ve yaydıkları ışıkla karanlığı kovmalarının sebebiyle Türk kültürünün en eski dönemlerinden itibaren tanrı olarak sayılmış ve kutsal kabul edilmiştir. Bu unsurların hareketlerine göre gelecekle ilgili haber elde edilmeye çalışılmış, daha sonraki dönemlerde bu unsurlar mit, destan, efsane halk hikâyesi, masal gibi sözlü ve yazılı metinlerde motif halinde karşımıza çıkmıştır.

2. GÜNEŞ

Temel anlamıyla ısıtma, aydınlatma gibi görevleri olan güneş yaşamımız için olmazsa olmaz gök cisimlerinden biridir, aydınlığın hüküm sürdüğü gündüzlerin sembolüdür. Türk kültüründe güneş, büyük anlam zenginliğine sahip, her zaman birinci sırada yer almış bir astral unsurdur. Güneş eski uygarlıklarda tanrı yerine sayılmış ve kutsal kabul edilmiştir. Onun ısıtma, aydınlatma gibi özellikleri üstün güç olarak düşünülmüştür. Bunun yanında bazı toplumlarda arındırıcı özelliğinden dolayı saygı gösterilen bir unsur olarak ateş ile güneş arasında bir ilişkisi kurulmuştur (Çifci 2015: 75).

Güneş doğunun sembolüydü ve yönlerin ifadesinde kullanılan sözler her zaman güneşle ilgiliydi: Gün doğusu, gün batısı. Aynı zamanda güneş dişi olarak tasvir edilmiştir: Güneş ana (Kartal 2011: 18-19). Güneş yaşamın ana kaynağı olduğu için dişi olarak algılanmıştır.

Güneşin doğmasıyla beraber her şey yeniden başlamakta, aydınlanmakta, ısınmakta, güneşle beraber tarımsal faaliyetler de artmaktadır. Bu özellikleriyle güneş Türk kültüründe bereketin ve uğurun da sembolü olmuştur. Bunlar güneşe saygı duyulmasını, güneşin koruyucu bir iye olmasını sağlamıştır. Bunların yanında güneşin sembolize ettiği bazı kavramlar bulunmaktadır: Baba, kağan, hükümdar, ışık, ateş, doğu (Kartal 2011: 20).

Geçmişten itibaren gelecekte haber alma arayışında olan insanoğlu güneşi geleceğe dair kehanette bulunmak, güneşe ve onun yansımalarına bakarak herkesin kaderini bilmek için kullanmıştır (Harva 2015: 146).

Şamanizm inancında yer alan bazı tanrıların ve ruhların güneşle bağlantısı olduğuna inanılmıştır. Şamanların ayinlerinde ve özellikle de giysilerinde güneşe dair pek çok unsura rastlamak mümkündür. Onların giysilerinde içinde buldukları toplum için önem taşıyan birtakım sembollere yer verilmiştir. Şamanlar yer altı, yeryüzü ve gökyüzü arasında yolculuk yapan seçilmiş din adamlarıdır. Yeraltının karanlık dünyasına yolculuk yaptıkları sırada giysilerinin sırt kısmında bulunan güneş sembolünün onların yoluna ışık tutması amacıyla yapıldığına ve her zaman kullandıkları davullarının üstünde bulunan güneş sembolünün de yine aynı şekilde yollarını aydınlatma amacıyla var olduğuna inanılmıştır (Çıfci 2015: 58-59).

Aydınlığın temel kaynağı olan güneş, akşam olup ortadan kaybolduğunda bazı eylemlerin gerçekleştirilmesi uygun görülmemiş, güneşin batışıyla gelen karanlığın beraberinde kötü ruhları da getirdiğine inanılmıştır. Bunun yanında güneşin batmak üzere olduğu vakitler şer vakti olarak anılmış ve bu vakitlerde uyumanın iyi olmayacağı, uyuyanlara kötü ruhların zarar verip onların canlarını alacakları düşünülmüştür. Yine bu saatlerde herkes dışarıdan kopup evine girmekte, evin dışında oynayan çocuklar eve getirilmektedir (Çıfci 2015: 23-24). Türk kültüründe eski zamanlardan itibaren görülen bu inanışların etkisi günümüzde de devam etmektedir.

Türk kültürüne yansıyan bir diğer gök olayı ise halk tarafından olumsuz olduğuna inanılan güneş tutulmasıdır. İnanışa göre güneş tutulması, güneş ile kötü ruhların mücadelesi sonucunda kötü ruhların güneşi kendi karanlık dünyalarına hapsedmeleri sonucunda oluşmaktaydı. Bugün bu inanışın etkisiyle Anadolu'da bazı yerlerde güneş tutulması sırasında tencere ya da teneke kutu çalarak, havaya ateş ederek tutulmaya neden olan kötü ruhlar kaçırmaya çalışılır (Bal 2018: 122).

3. AY

Çok değişik alanlarda karşımıza çıkan bir diğer astral unsur da aydır. Ay, temel anlamıyla karanlık çöktüğünde ortaya çıkan ve yeryüzüne ışık sağlayan bir gök cisimidir. Dünyanın uydusu olarak dünyaya en yakın gök cisimi olmasından dolayı eski çağlardan itibaren kolayca gözlemlenebilmiştir. Esasında ay, yansıttığı tüm ışığı güneşten almaktadır. Ayın yarım, hilal, dolunay gibi değişen halleri vardır. Bu haller insanlar üzerinde ruh değişimlerine sebebiyet vermektedir.

Saygı gösterilen unsurlardan bir diğeri olan aya Türk kültürünün inanç sisteminde dua ve teşekkür edilmiş, selam verilmiş, böylece ay toplum hayatında önemli bir yer edinmiştir.

Gökte yuvarlak bir şekle, belli bir büyüklüğe, parlaklığa sahip olmasıyla göz kamaştırması da ayın ışığının yüceliğine bir sebep olabilir. Türkler ayı göğün ve yerin sonsuz bekçisi olarak nitelendirmişlerdir (Kartal 2011: 27). Ay ile ilgili bu inançlar geçmişten bugüne kadar gelenek ve göreneklerimizde, ritüellerimizde, destan, halk hikâyesi ve masallarımızda görülmektedir.

Türk kültürüne ait mitolojik ve ilahî kaynaklı yazılı ve sözlü metinlerin incelenmesiyle ayın pek çok işlevi tespit edilmiştir. İlk yön unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır: Ay altında, aya karşı, ayın önünden, aya uzanan, aya doğru (Müçük 2018: 29). Yön işlevinin yanı sıra zamanın bilinmesi de ay aracılığıyla gerçekleşmiştir. Toplumlar ayın hareketleri sayesinde zamanı belirlemiştir: Ay battı, yeni ayın üçü, eski ayın üçü, dolunay vakti, ay doğmadan önce (Müçük 2018: 119).

Yön ve zaman işlevlerinin yanında kutsal olmasından dolayı ayı, üzerine yemin edilen bir unsur olarak da görmekteyiz. Türk kültüründe önemli yeri olan yemin etmenin, kutsallığı tartışılmayan ay üzerine olduğunda edilen yeminin daha güçlü olduğuna inanılmıştır. Bununla beraber ayın kutsallığını ifade eden bir başka durum ise onu kişileştirerek aya seslenmek, aydan teselli beklemek, aya selam vermek şeklinde görülmektedir (Müçük 2018: 147-150).

Türk kültüründe kutsal sayılan ve pek çok işleve sahip olan ay eski çağlardan günümüze kadar geleceği belirlemede de etkin rol oynamıştır. Yaratılıştan itibaren insanoğlu geleceğini merak etmiştir. Bu yüzden kutsal saydığı unsurlardan gelecek ile ilgili bir şeyler beklemiştir. Dileklerini aya yönelerek, aya bakarak dile getirmiş, ellerindeki kitapları aya tutarak gelecekte bilgi sahibi olmak istemişlerdir (Müçük 2018: 171).

Türk kültüründe ay eril olarak karşımıza çıkmaktadır: Ay ata, ay dede. Eril olarak düşünülmesinden dolayı türeyişte de aydan hamile kalma gibi bir inanış mevcuttur. Söz konusu inanış mitlerde, destanlarda, efsanelerde, halk hikâyelerinde aya bakan kadının hamile kaldığı, erkek kılığına girip kadınlarla birlikte olduğu görülmektedir. Bahaeddin Ögel'den alınan bir efsane şöyledir:

“... Ay-Atam adlı ilk insan oluşmuş. Ay-Atam gökten inmiş, yere konmuş. Bu yerin suyu tatlı, havası ise çok serinmiş. Sonra yine yağmurlar ile seller başlamış. Mağara yeniden killer ve çamurlar ile dolmuş. Bu kez güneş gelip Sünbüle burcunda durmuş. Bu burç Saratan'dan daha aşağıda durmuş. Sünbüle burcundaki güneşin sıcaklığı ile çamurlar, sular ile pişmiş. Bir hatun kişi çıkmış. Adına da Ay-va demişler. (Kadının adının manası anlaşılmıyor. Ay bir güzellik sembolüdür.) Ay-Atam ile Ay-va Hatun birleşip evlenmişler. 40 çocukları olmuş. Bunların yarısı erkek; diğer yarısı da kız imiş. Onlar da evlenip soyları çoğalmış.” Yeryüzündeki ilk insanların isimlerinin de onunla özdeşleştirilmesinin bu simgeye olan saygıyla ilişkilendirilebileceği düşünülebilir. (Kartal 2011: 124).

Eski çağlarda Türk toplumlarında ay tutulması da korkuyla karışık bir merak uyandırmıştır. Ay tutulduğu sırada ay ile kötü ruhların mücadele ettiğine inanılmış ve bunu engellemek için yüksek sesle bağırarak, gürültü çıkarmak, davul çalmak, tutulma bittikten sonra da şölenler düzenlemek gibi uygulamalar yapılmıştır (Harva 2015: 153).

Eski bir inanç olan Şamanizm'de tanrıların ve ruhların ayla da ilişkili olduğuna inanılmıştır. Şamanlar ayinlerde, giysilerinde aya dair unsurlar kullanmışlardır. Yolculukları

sırasında metalden kesilmiş ay biçimdeki disklerin onlara ışık olduğuna inanılmıştır (Çifci 2015: 58-59).

4. YILDIZ

Astral unsurlar içinde güneş ve ay kadar önemli bir yer sahip olan yıldızların Türk kültüründe insan hayatına ve doğa olaylarına etkisinin olduğu söz konusudur. Bazı Türk toplumlarında her insanın bir yıldızı olduğuna, insan öldüğü zaman yıldızının da yere düştüğüne, bazı Türk toplumlarında da her bir yıldızın ölen insanların ruhları olduğuna inanılmıştır (Kartal 2011: 29, Bal 2018: 126). Ölen kişinin yıldızının kayması inanışından dolayı yıldız kayması gören bir kişi “yıldızım yerinde” diyerek kendi ömrünü uzatmak istemektedir. Ölen kişiler için de “yıldızı söndü gitti” ifadesi kullanılmaktadır (Kartal 2011: 29, Şenocak 2010: 21).

Demirkazık ya da kutup yıldızı adıyla bilinen ve Türk kültüründe gökyüzünün direği, göğün kapısı olarak nitelendirilen yıldız en kutsal sayılan yıldızlardandır. Türk kültüründe hakanların, kağanların çadırı Demirkazık yıldızının altına kurulmuş, ayrıca denizcilik için yol gösterici olmuştur (Bal 2018: 126). Türklere göre Demir Kazık gökte hareketsiz bir şekilde durmaktadır.

Yıldızlarla ilgili bir başka inanışa göre yıldızlar aslında birer küçük deliktir ve bu delikten göğün ışığı yeryüzüne sızmaktadır (Harva 2015: 145). Halk arasında ise yıldızlar talih, arınma, yol gösterici ya da ölüm haberi gibi çeşitli sembolik anlamlarda kullanılmıştır. Diğer gök cisimlerinde olduğu gibi yıldızların hareketleri de insanların hayatına, ruhsal durumlarına etki edebilmektedir (Şenocak 2010: 20-21).

Şamanizm’de şamanların en önemli yardımcısı olan davullarının üzerinde çeşitli takımyıldızlarının yer aldığı gözlemlenmiştir. Üzerinde yıldız sembollerinin olduğu davulları kullanan şamanlar yollarının yıldızlar sayesinde aydınlık olacağına inanmışlardır (Çifci 2015: 59).

5. SONUÇ

Yaratılıştan itibaren gökyüzü gizemli bir dünya sayılmıştır. Tarihi süreçte bu gizem ve merak neticesinde gökyüzünü ve gökyüzünün içinde barındırdığı gök cisimlerini tanımak için çeşitli araştırmalar, gözlemler yapılmıştır. Eski çağlardan itibaren doğayla iç içe yaşayan Türk toplumları da göksel unsurlar üzerine gözlemlerde bulunmuş, gözlemleri sonucunda çeşitli inanışlar ortaya çıkarmışlardır.

Göksel unsurlar ya da astral unsurlar olarak nitelendirdiğimiz güneş, ay ve yıldızlar Türk toplumlarının düşünce dünyasında temel unsurlardan olmuştur. Türklerin yaptıkları her işte sürekli olarak bu unsurlar ile bir uyum içinde oldukları görülmektedir.

Güneş, ay ve yıldızlar Türk kültüründe, mitolojisinde en eski kültler arasında yer alır. Türk toplumlarında göğün yedinci katında güneşin, altıncı katında ayın, beşinci katında yıldızların olduğu düşünülen ve tanrı olarak kabul edilerek kutsallık atfedilen bu unsurlar zengin bir mitolojinin, geleneğin, kültürün oluşmasını sağlamıştır.

Söz konusu astral unsurlar mitlerde, destanlarda, efsanelerde, halk hikâyelerinde, masallarda, halk inanışlarında karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

ALİZADE, Rövsen (2009), “Astral Kültlerle Bağlı İnamlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, s. 131-143.

BAL, Gülten (2018), *Sibirya Sahası Türk Destanlarında Kutsal Varlıklar ve Nesnelere*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

ÇİFCİ, Evren (2015), *Türk Destanlarında Astral Unsurlar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

HARVA, Uno (2015), *Altay Panteonu*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.

KARTAL, Atila (2011), *Anadolu Sahası Türk Folklorunda Gökyüzü Varlıklarının Oluşum Hikâyeleri ve Bunlara Bağlı İnanmalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

MÜÇÜK, Mehtap (2018), *Sibirya Sahası Türk Destanlarında Ay*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

ŞENOCAK, Ebru (2010), “Mitolojik Konulu Bir Halk Hikâyesi ‘Leyla ile Mecnûn Hikâyesi’ Merkezinde Yıldıza Dönüşüm”, *Millî Folklor*, S. 86, s. 20-29.

ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ (1994), “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyâre ve Sâbiteler (Burçlar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 90, s. 131-180.

**EVÇİL HAYVAN MALZEMELERİ PAZARINDA E-TİCARET KULLANIMI:
TÜKETİCİLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**
E-COMMERCE USE IN DOMESTIC ANIMAL MATERIALS MARKET: A RESEARCH
ON CONSUMERS

Hazal AK
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ERGÜN
Giresun Üniversitesi

ÖZET

E-ticaret, Türkiye ve dünya ekonomisinde çok büyük bir öneme sahiptir. Günümüz iş dünyasında e-ticaret ile birçok alanda faaliyet yürütülmektedir. Tüketici, iktisadi mal ve hizmetleri belirli bir bedel karşılığında satın alarak kullanan veya kişisel ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ürün ve hizmetleri satın alan, kullanan, tüketen kişilere denmektedir. Kısaca tüketici bir ürünü veya hizmeti satın alan ya da satın alma kapasitesine sahip olan gerçek kişidir. E-ticaret sayesinde hem tüketiciler istedikleri ürüne, markaya ve işletmeye daha kolay ve daha rahat bir şekilde ulaşabilir hem de işletmeler tüketicilere ve geniş kitlelere çok daha kolay ulaşabilirler. E- ticaret son zamanlarda web ve mobil uygulaması teknolojilerindeki değişmelerle birlikte ortaya çıkan yeni bir alışveriş şeklidir. E-ticaretin en yaygın olan türü işletmeden tüketiciye yapılan satış olan B2C'dir. E-ticaret platformlarındaki sanal mağaza uygulamaları ile şirketler sanal ortamda; araba, kitap, giyim, bilgisayar, cep telefonu, yiyecek içecek gibi birçok ürünün doğrudan tüketiciye satışını yapmaya başlamıştır. İşletmeler, kendilerine ait bir e- ticaret sitesi kurarak ürünlerini satabilirler veya diğer tüm satıcıları bir araya getiren e- ticaret platformlarına (Gittigidiyor, Hepsiburada, Trendyol gibi) ürünlerini koyarak satış yapabilirler. E- ticaret işletmelere, küresel pazarlarda ürünlerini satma ve oradaki tüketicilere ulaşma imkânı da sağlamaktadır. Evcil hayvan malzemeleri pazarı Türkiye'de ve dünyada gün geçtikçe önem kazanan bir pazardır. İnsanlar çevrelerinden veya yazılı, görsel ve sosyal medya gibi platformlarda yapılan yayınlardan etkilenerek evcil hayvanları sahiplenmektedirler. Bu çalışmanın amacı; e-ticaret sitelerinden evcil hayvan malzemeleri satın alan tüketicilerin e- ticareti kullanma amaçlarını, e- ticaretten beklentilerini, sağladıkları yararları ve e - ticarete karşılaştıkları zorlukları ortaya çıkarmaktır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konu ile ilgili yapılan önceki çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde, genel olarak e - ticaretten bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde evcil hayvan malzemeleri satın alan tüketiciler ve evcil hayvan malzemelerinden bahsedilmiştir. Sonuç bölümünde ise internet üzerinden evcil hayvan malzemeleri satışlarının genel bir değerlendirmesi yapılarak bu yolla alışveriş yapan tüketiciler üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: E- ticaret, Tüketici, Evcil hayvan malzemeleri

ABSTRACT

E-commerce has great importance on Turkey's and World's economy. In today's business world, activities are carried out in many areas with e-commerce. The consumer is called people who purchase and use economic goods and services for a certain price, or who buy, use and consume products and services to meet their personal and family needs. In short, the

consumer is a real person who purchases or has the capacity to purchase a product or service. Thanks to e-commerce, both consumers can reach the product, brand and business they want more easily and more comfortably, and businesses can reach consumers and large masses much more easily. E-commerce is a new form of shopping that has emerged recently with changes in web and mobile application technologies. The most common type of e-commerce is B2C, which is sales from business to consumer. With the virtual store applications in e-commerce platforms, companies started to sell many products such as cars, books, clothing, computers, mobile phones, food and beverages directly to the consumer. Businesses can sell their products by building their own e-commerce site, or they can sell their products on e-commerce platforms (such as Gittigidiyor, Hepsiburada, Trendyol) that bring together all other sellers. E-commerce also provides businesses the opportunity to sell their products in global markets and reach the consumers there. Pet supplies market is a market gaining importance day by day in the world and Turkey. People own pets by being influenced by their environment or by publications made on platforms such as printed, visual and social media. The purpose of this study; To reveal the goals of consumers purchasing pet supplies from e-commerce sites, their expectations from e-commerce, the benefits they provide and the difficulties they encounter in e-commerce. The study consists of four chapters. In the first section, previous studies on the subject were examined. In the second part, e-commerce is mentioned in general. In the third section, consumers who purchase pet supplies and pet supplies are mentioned. In the conclusion section, a general evaluation of the sales of pet supplies on the internet was made and the effects on the consumers shopping in this way were evaluated.

Keywords: E-commerce, Consumer, Pet supplies

I. BÖLÜM

1.GİRİŞ

Türkiye ve Dünya ekonomisinde elektronik ticaretin (e-ticaret) önemi gün geçtikçe artmaktadır. E- ticaret tüketicileri, perakendecileri, toptancıları ve işletmeleri tek bir platformda toplamaktadır. E- ticaret sayesinde tüketiciler istedikleri ürüne istedikleri zaman ulaşabilirken, işletmeler ise tüketici profillerini ve tüketicilerin daha çok hangi ürün veya hizmeti satın aldıklarını daha kolay öğrenebilmektedirler. Tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarında

benzerlik görülebilmekle birlikte bütün tüketicilerin istek ve ihtiyaçları aynı değildir. Tüketicilerin satın alma davranışları, kültüre göre değişkenlik gösterebilmektedir. Örneğin; sabah kahvaltısının yanında içecek olarak Türkiye’de daha çok çay tüketilirken, diğer Avrupa ülkelerinde ise kahve tüketilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de daha çok çay satılırken, diğer Avrupa ülkelerinde ise kahve satılmaktadır. Tüketicilerin satın alma davranışını şekillendiren bir diğer etmen ise genellikle yaş ve cinsiyettir. Örneğin; kız çocuklarına genellikle oyuncak olarak bebek alınırken, erkek çocuklarına ise araba alınmaktadır. Evcil dostları olan tüketiciler ise alışveriş yaparken evcil dostlarının cinsine ve yaşına dikkat etmektedirler. Tüketicilerin, evcil dostları için online alışveriş yapmaları tüketicilere hem zaman hem de maliyet açısından avantaj üstünlüğü sağlamaktadır. Bu çalışma da giriş bölümünün ardından; ikinci bölümünde, elektronik ticaretin geçmişten günümüze kadar olan gelişiminden bahsedilmektedir. Online pazarda tüketiciler istedikleri ürün veya hizmete günün istedikleri saatinde ulaşabilmekte, işletmeler ise günün her saatinde tüketiciye ürün veya hizmet sunabilme imkânı kazanabilmektedirler. E - ticaret işletmelere uluslararası alanda ticaret yapma imkânı sunmakta ve fiziki bir mekân olmadığı için birçok alanda maliyetleri azaltmaktadır. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde ise elektronik ticaretin, evcil hayvan malzemeleri pazarındaki öneminden, tüketicilerin evcil dostları için zamandan fayda sağlayarak buldukları konumdan dünyanın herhangi bir yerinden online olarak ürün satın alabilme imkanlarından bahsedilmektedir. Evcil dost sahiplerinin, evcil hayvan malzemelerini petshoplara göre, çeşitlilik, maliyet ve zaman açısından daha kolay olması sebebiyle e- ticareti tercih etmektedirler. Evcil hayvan malzemeleri satın alacak tüketicilerin, geleneksel ticarete fiyat-kalite kıyaslaması yapmaları e-ticarete göre daha kısıtlı olduğundan, evcil dost sahipleri özellikle köpeklerin, kedilerin ve kuşların her cinsine ve yaşına özel olarak üretilen mamalara ulaşmaları e-ticarete daha kolay olmaktadır. Örneğin, Reflex Plus adındaki bir markanın orta ve büyük ırktaki yavru köpekler için üretilmiş olduğu mamalar veya Paw Paw adındaki markanın kısırlaştırılmış kediler için özel olarak üretilmiş olduğu ürünlere geleneksel yol ile ulaşmak tüketiciler açısından e-ticarete oranla daha zor olmaktadır. Bu sebeple evcil hayvan malzemesi almak isteyen tüketicilerin daha çok elektronik ticareti tercih ettiklerinden bahsedilmektedir.

ÇALIŞMANIN KAPSAMI

Bu çalışmada e - ticaretin öneminden bahsedilmekle birlikte, e-ticaretin faaliyet gösterdiği alanlar ve e – ticaretin türleri incelenecektir. Tüketicilerin davranışlarını etkileyen faktörler ve online pazarlarda tüketici davranışları ve tüketici satın alma karar süreci aşamaları incelenecektir.

1.1. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Yumuşak (2001), yaptığı çalışmasında günümüzde kullanılmaya başlanan e-ticaret kelimesinin yeni olmasına rağmen klasik ticaretin ilkelerinden yararlandığı fakat e-ticaretin klasik ticaretin alternatifi olmadığından bahsetmiştir. Giderek klasik ticareten uzaklaşıp sanal ortamda olan e-ticaretin tercih edildiğinden bahsetmiştir. Teknolojik aletlerin ve internet kullanımının artması sayesinde e-ticaret ile hem yerel pazarlara hem de küresel pazarlara daha kolay açılma imkânı sağladığından bahsetmişken,¹ **Öztürk ve Başarı (2002)**, yaptıkları çalışmalarında Amerika’da meydana geldiği düşünülen Yeni Ekonomi görüşünün ve buna bağlı olarak gelişen e- ticaretin Türkiye’deki ve Dünya’daki büyümesini araştırmışlardır. Türkiye de yapılan inceleme hakkında bazı politik fikirler sunmuşlardır. Bununla birlikte, Yeni Ekonomi hakkında yeni bilgileri değerlendirmişler ve e - ticaretin firmalara ve tüketicilere olası yararları gibi konulardan da bahsetmişlerdir. Türkiye’nin bu Yeni Ekonomi

¹Yumuşak, İ. G. (2001). Elektronik ticaretin gelişmekte olan ülkelere etkileri ve Türkiye üzerine bir değerlendirme.<https://docplayer.biz.tr/7932049-Elektronik-ticaretin-gelismekte-olan-ulkelere-etkileri-ve-turkiye-uzerine-bir-degerlendirme-ibrahim-guran-yumusak-giris.html> Adresinden edinilmiştir.

büyümelerini sağlamak ve uygulama mevzularında daha çabuk hareket etmesi gereksinimi sonucuna varmışlardır.²

Özdemir ve Yaman (2007), yaptıkları çalışmalarında tüketici davranışlarını etkileyen birçok etken olduğunu tespit etmişlerdir. Bu etkenlerin de tüketici davranışlarında farklılıklara yol açtığını fark etmişlerdir. Kimi tüketicilerin satın aldıkları ürün ya da hizmet ile olan ilişkilerini tatmin olma seviyesinde tuttuklarından, kimi tüketicilerin de klasik anlamda ihtiyaçlarını karşılamanın ötesine geçmemeye çalıştıklarından bahsederken,³ **Çağıl ve Ergün (2008)**, yaptıkları çalışmalarında bilişim ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler ve devamında gelen bilgisayar kullanımındaki ilerlemeler ticari alanda modern yaklaşımların ve sonuçların ortaya çıkmasına sebep olduğundan bahsetmişler ve bu ilerlemelerin firmaları etkilediğini ve rekabetin öne çıktığı günümüz ticari yaşamında varlığını sürdürmek isteyen firmaların bilişim teknolojilerindeki ilerlemelere uyum sağlamak ve gerekliliklerini yerine getirmeye mecbur olduklarını söylemişlerdir. Bu uyum sağlama sürecinde en önemli değişim ise elektronik ticaretin kullanılmaya başlanması olarak tanımlanmışlardır. Bu uyum sağlama sürecinde yaşanan problemler, firmaların teknolojik altyapılar ve güvenlik sorunları olduğundan bahsetmişlerdir.⁴

Altınok, Sugözü vd. (2011), yaptıkları çalışmalarında internet teknolojilerinin hızla büyümesiyle ve dünyaca yaygınlığı ile ön planda olan elektronik ticaret, hem firmalara hem de müşterilerine sağladığı faydalar sebebiyle daha çok tercih edildiğinden bahsetmişlerken.⁵ **Diker ve Varol (2013)**, ise yaptıkları çalışmalarında internet teknolojisi ilerlemelerinin bir ürünü olan e-ticaret, elektronik ortamın ticaret pazarı haline geldiğinden bahsetmektedirler. Elektronik ticaretin son zamanlarda büyümesi ile günümüz ekonomisini şekillendirdiğine değinmişlerdir. Fakat elektronik ticaretin büyümesi yanında bazı problemleri, güvenlik sorunlarını ve yasal zorunlulukları getirdiğine değinmişlerdir.⁶

Yazıcı (2014), yaptığı çalışmada global dünyada ki işletmelerin, rekabet avantajı elde edebilmek için geleneksel pazarlama yöntemlerinden farklı olarak alternatif kanallar arayışına girdiklerinden bahsetmiştir. Sosyal medyanın ortaya çıkmasından sonra, işletmelerin sosyal medya kanalını nasıl kullanmaları gerektiği, güçlü markalar tarafından yürütülen başarılı sosyal medya kampanyaları ele alınarak anlatmaya çalışmıştır. Tüketici satın alma karar süreci, marka kavramı, marka tercihinin etkileyen faktörleri değerlendirdikten sonra, yapılan çalışma ile sosyal medyanın tüketicilerin marka tercihinin ölçülmesini

²Öztürk, L. & Başarı, S. (2002). Yeni ekonomi ve elektronik ticaret: Dünyadaki gelişmeler ve Türkiye açısından bir değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3-4),

³Özdemir, Ş. & Yaman, F. (2007). Hedonik alışverişin cinsiyete göre farklılaşması üzerine bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2),

⁴ Çağıl G. & Ergün K. (2008, Ocak-Şubat). Geleneksel işletme anlayışında e-işletme anlayışına geçişte yaşanan problemler, *Akademik Bilişim*, Çanakkale.

⁵Altınok, S. & Sugözü, İ. H. & Çetinkaya, M. (2003). Geleneksel ticaretten yeni ekonomiye elektronik ticaretin temel ekonomik etkileri. *Türkiye'de İnternet Konferansı*,

⁶Diker, A. & Varol, A. (2013, May). E-Ticaret ve güvenlik. In *1st International Symposium on Digital Forensics and Security (ISDFS'13)*

amaçlamıştır.⁷ **Aydın ve Derer (2015)**, ise yaptıkları çalışmada elektronik ortam üzerinden satın alma işlemini gerçekleştiren ve gerçekleştirilmeyen tüketicilerin güven sınırları içinde satın alma eylemi ile demografik değişkenler arasında bir bağlantı olup olmadığını ortaya koymaktadırlar.⁸

---

⁷ Yazıcı, G. (2014), *İnternette pazarlamada yeni bir boyut: sosyal medyanın tüketicilerin marka tercihlerine etkisi üzerine bir araştırma*, (yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

⁸Aydın, S. & Derer, E. (2015). E-ticarete güven unsurunun müşterilerin satın alma davranışlarına olan etkisi: Süleyman Demirel üniversitesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21),

II. BÖLÜM

2.ELEKTRONİK TİCARET

2.1. ELEKTRONİK TİCARETİN TANIMI

E-ticaret (E-Commerce) denince akla birden çok kavram gelmektedir. Bunun en önemli sebebi ise, e – ticaretin farklı bakış açılarıyla incelendiğinde farklı tanımların ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Haberleşme alanı açısından bakıldığında elektronik ticaret, bilgilerin, hizmetlerin ya da ürünlerin ve ödemelerin elektronik olarak iletilmesidir. Ticaret alanı açısından incelendiğinde; e – ticaret, ticari işlemlerin ve iş akışlarının otomasyonunun teknolojik bir alt yapıyla uygulanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Hizmet sektörü açısından bakıldığında, elektronik ticaret, şirketlerin hizmetlerinin kalitesini ve müşteriye bunları sunarken hızının artırılması için çalışırken maliyetlerin düşürülmesi için kullanılmak istenen bir araçtır. Web ortamında incelendiğinde; e- ticaret, internet üzerinde ürün ve hizmetlerin alışı ve satışı yapılabilen bir ortam olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹

Elektronik ticaret, satıcıları, alıcıları, tedarikçileri, aracılıları web kanalları aracılığıyla bir araya getirmektedir. Öyle ki bu başka şekilde mümkün değildir. Tüketiciler dünyanın her yerinden ürün satan işletmeler nerede olursa olsun, tek tıkla buldukları yerden alışveriş yapabilmekte, fiyat, kalite, çeşitlerde kıyaslama yapabilmektedir. Gizlilik, ölçülebilirlik ve güvenlik gibi sorunlar gün geçtikçe daha kolay çözülebilir hale gelmektedir. İşletmeler e ticaret üzerinden iş yaparak, hem zamandan tasarruf sağlayabilir, müşterilerle doğrudan iletişim kurarak müşteri ilişkilerini geliştirebilir, geri dönüşü daha çabuk sağlayabilir ve uluslararası pazara açılma imkânı yakalayabilir.¹⁰

2.2. ELEKTRONİK TİCARETİN ÖZELLİKLERİ

- E ticaret üzerinde yapılacak tüm çalışma metotlarında köklü kararlar alınmasını gerektirebilir.
- İnternet üzerinden sunulan bilgi, ürün ve hizmetlere neredeyse dünyanın her yerinden anında ve kolay erişim imkânı sağlamaktadır.
- E ticaretin altyapısı ile tüketicilerin tercihleri, alışkanlıkları ve demografik özellikleri belirlenebilir ve bu bilgilerden yararlanılarak ürün veya hizmet satın alanla, satan arasında ‘kişiyeye özel’ ticari ilişki kurulabilir.
- E ticaret 24 saat ve 7 gün çalışabilen alt yapısı sayesinde iletişimi ve alışverişini kısıtlayan zaman sorununu ortadan kaldırmaktadır.
- E ticaret bir şirket için dünyaya açılmasını sağlayacak bir fırsat yaratmaktadır.
- İnternet üzerinden gerçekleştirilen ticaretin en önemli noktası taraflar arasında karşılıklı olarak gerçekleştirilmesidir.¹¹

2.3. ELEKTRONİK TİCARET İLE KLASİK TİCARET ARASINDAKİ FARKLAR

Geleneksel ticarete pazarlar statik durumdayken, elektronik ticarete pazarlar günün her saatinde dinamik durumdadır. Faaliyet alanı geleneksel de ulusalken, e - ticarete küreseldir, bölgeler arası rekabet gelenekselde düşük iken, e ticarete yüksektir. Geleneksel ticarete rekabette avantaj kaynağı, sadece maliyetten oluşurken, elektronik ticarete yenilikçilik, kalite, maliyet ve pazar bilgisinden oluşmaktadır. Klasik ticarete üretim

⁹ Marangoz, M. (2014), *İnternette pazarlama* (1. baskı). İstanbul: Beta Yayınları, s. 63

¹⁰Çelik, A. & Akgemci, T. (2010), *Girişimcilik Kültürü Ve KOBİ'ler* (3.BASKI). Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti, s. 306

¹¹Yalçın, F. (2012), *İnternet pazarlamasında müşteri memnuniyeti: günün fırsatları üzerine bir uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) . Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. akt. Marangoz, M. (2014), *İnternette pazarlama*(1. baskı). İstanbul: Beta Yayınları. s. 67

faktörleri sermaye ve iş görenden oluşurken elektronik ticarete buna yenilik ve bilgi de eklenmiştir.¹² Aşağıdaki Tablo 1 da ise e ticaret ile klasik ticaret karşılaştırılmaktadır.

Tablo 1

Klasik Ticaret ile E Ticaretin Karşılaştırılması

Satın Almayı Yapan Firma	Klasik Ticaret	Elektronik Ticaret
Bilgi Edinme Yöntemleri	Görüşmeler, Dergiler, Kataloglar, Reklamlar	Web Sayfaları
Talep Belirleme Yöntemleri	Yazılı Form	Elektronik Posta
Talep Onayı	Yazılı Form	Elektronik Posta
Fiyat Araştırması	Kataloglar, Görüşmeler	Web Sayfaları
Sipariş Verme	Yazılı Form, Faks	Elektronik Posta, EDI
Tedarikçi Firma		
Stok Kontrolü	Yazılı Form, Faks, Telefon	Online Veritabanı, EDI
Sevkiyat Hazırlığı	Yazılı Form, Faks, Telefon	Elektronik Veritabanı, EDI
İrsaliye Kesimi	Yazılı Form	Online Veritabanı, EDI
Fatura Kesimi	Yazılı Form	Elektronik Posta, EDI
Siparişi Yapan Firma		
Teslimat Onayı	Yazılı Form	Online Veritabanı, EDI
Ödeme Programı	Yazılı Form	Online Veritabanı, EDI
Ödeme	Banka Havalesi, Posta, Tahsilât	İnternet Bankacılığı, EDI, EFT

Not:Elibol, H. & Kesici, B. (2004), Çağdaş işletmecilik açısından elektronik ticaret, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(11),s.310.

¹² Baloğlu, A. & Karadağ, L. (2008), *İnternet ve pazarlama*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım. s.4

2.4. ELEKTRONİK TİCARETTE ÖDEME YOLLARI

Elektronik ticarete ödemeler büyük çoğunlukla kredi kartı ile sağlanmaktadır. Günümüzde ise yeni elektronik ödeme araçları genel olarak kart tabanlı ve yazılım tabanlı e - para olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Kart tabanlı e-para ürünleri üzerinde manyetik bir bant veya mikroçip bulunan plastik kartlardır. Yazılım tabanlı e-para ürünleri ise bilgisayarlara yüklenen bir yazılım yoluyla, bu bilgisayarların belleğinde belirli miktarda paranın sanal olarak saklanmasıyla oluşur. Kredi kartıyla ödeme internet üzerinden yapılan ödemelerde tahsilâtı hızlandırmakta ve maliyeti düşürmektedir. Telefon ile kredi kartı ve kişisel bilgilerin verilmesi yoluyla ödeme yapılabilmektedir. Alıcı kredi kartı bilgilerini ilgili işletmenin satış temsilcisine telefon aracılığıyla bildirmektedir. Satış temsilcisi bilgileri aldıktan sonra ürün veya hizmet bedelini alıcının hesabından tahsil edebilmektedir.¹³

2.5. Elektronik TİCARETTE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

- **Finansal Sorunlar:** Küreselleşme ve teknolojinin gelişmesiyle (e-ticaret) birlikte ortaya çıkan sorunların başında vergileme sorunu gelmektedir. Sermaye ve emeğin, yüksek vergilerin bulunduğu ülkelerden daha düşük vergilerin bulunduğu ülkelere kayması, internet ve elektronik ticaretin gelişmesiyle birlikte sanal işletmelerin ortaya çıkması, bu işletmelerin coğrafi konumunun tam olarak bilinmemesi, işletmeler ve tüketicilerin farklı ülkelerde bulunmaları sebebiyle farklı vergi düzenlemelerine maruz kalınması gibi durumlar vergileme sorunlarını ortaya çıkarmaktadır. Ülkemizde de olduğu üzere yüksek telefon ve hat fiyatları e-ticaretin gelişim hızına engel teşkil etmektedir.¹⁴
- **Alt Yapı Sorunları:** Elektronik ticarete karşılaşılan sorunlardan birisi de tüketicilerin ürünü iade etmek istediklerinde satıcının nerede olduğunu tespit edememeleridir. Bu tarz sorunların aşılması adına birçok ülkede güvenli ödeme sistemi altyapı çalışmaları aracılığıyla ayıplı üründen dolayı tüketicinin mağduriyeti açısından önlemler alınmıştır. Böyle durumlarda belirli şartlar dâhilinde, sistem tüketicinin ödediği parayı geri iade etmektedir.¹⁵ Elektronik ödeme sistemlerinin geliştirilmesinde ve uygulamasında, tam çözüme kavuşturulmamış; güvenlik, gizlilik, kimlik belirleme, kötü amaçlarla kullanılabilme olasılığı gibi bazı sorunlar mevcuttur. İnternet gibi tam güvenli olmayan ortamlarda, ödemelerin güvenliği ve ödeme sistemlerinin yüksek işlem maliyeti gerektirmesi gibi problemleri çözmek için yeni ödeme sistemleri geliştirilmektedir. Elektronik ödeme sistemlerinin gelişmesi, elektronik ticareti de geliştirecektir. Çünkü elektronik ticaret hızlı gelişimin karşısındaki en büyük engel olan, güvenli ödeme sorununu çözmüş olacaktır.¹⁶

¹³ Bucaklı, A. T. (2007). *Elektronik ticaret*, (Yüksek lisans tezi). T.C. Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bölümü, İstanbul. s. 85.

¹⁴ Kaya, M. & Aydemir, C. (2011). Küreselleşmenin tarihsel gelişimi, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), s.14-36.

¹⁵ Çelik, A. & Akgemci, T. (2010). *Girişimcilik kültürü ve KOBİ'ler* (3.baskı). Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti. s.156-165

¹⁶ Çelik, A. & Akgemci, T. (2010). *Girişimcilik kültürü ve KOBİ'ler* (3.baskı). Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti. s. 299.

2.6. ELEKTRONİK TİCARETİN TÜRLERİ

İşletmeden İşletmeye (B2B) E Ticaret, üretici ve aracı ticari kurumlar ile toptancı aracı işletmelerin bir araya geldikleri, son tüketici yada kullanıcıların olmadığı yerlerdir.¹⁷ İşletmeden işletmenin temeli, işletmelerin internet üzerinden aralarında ürün veya hizmet satmasıdır. B2B sitelerinin işlevleri ürün veya hizmet alım satımının dışında,

- İşletmelerin kendi aralarında bilgi alışverişi yapmaları ve
- Mali işlemlerin yapılması ve bu bütün işlemlerin, elektronik ortamdan yapıldığı için çok daha hızlı ve çok daha fazla bir şekilde verim elde ederek yapılmasıdır.¹⁸

B2B elektronik iş modeli, bilgi tabanlı ekonomi kullanan firmaların "klasik" ticari yapıdan farklı olarak, sanal ortamda ticaret yapmalarına imkân yaratan yeni bir iş yapma yöntemidir.¹⁹ Dünyadaki işletmeden işletmeye elektronik ticaret sitelerinin en başarılı örneği Alibaba.com'dur.²⁰ Alibaba.com da yapılan bir çalışmada şirketlerin B2B ile elde edeceği avantajlar şöyle sıralanmaktadır

- Kar ve satışlarda artış,
- Yerel pazarlarda rekabet üstünlüğü sağlanması,
- Küresel pazarlarda yer edinme,
- Pazar çeşitliliği,
- Talep bakımından zaman sınırlamasının ortadan kalkması,
- İşletmelerin büyümesi bakımından fırsattır.²¹

İşletmeden Tüketiciye (B2C) E Ticaret, üretici veya aracı sayesinde doğrudan son tüketici/kullanıcıları bir araya getiren ve direk olarak online satışın yapılmasına B2C denir.²² Son zamanlarda web ve wap teknolojilerindeki değişmelerle ortaya çıkan yeni bir alışveriş şeklidir. E-ticaretin en yaygın olan türüdür. Sanal mağaza uygulamaları ile şirketler sanal ortamda; araba, kitap, giyim, bilgisayar, cep telefonu, yiyecek içecek gibi birçok ürünün doğrudan tüketiciye satışı yapılmaya başlanmıştır. Hepsiburada.com ve amazon.com B2C siteleri için verilebilecek en başarılı örneklerdir.²³

Tüketiciden Tüketiciye (C2C) E Ticaret, son kullanıcı konumunda olan kişilerin ellerinde olan sıfır veya ikinci el ürünleri gene son kullanıcı konumunda olan kişilere sattıkları elektronik pazar yeridir.²⁴ Güvenilebilir internet sitelerinde tüketicilerin bir araya gelerek havale ya da kredi kartı yöntemleri ile satış yapmalarıdır. C2C elektronik ticaret sitelerinden dünyada kullanılan örneği ebay.com'dur. Türkiye'de ki örneği ise gittigidiyor.com'dur.²⁵

¹⁷ Kozlu, C. (2013). *21. Yüzyılda uluslararası pazarlama ilkeler ve uygulamalar* (13.Basım) .Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s.164

¹⁸ Marangoz, M. (2014). *İnternette pazarlama*, İstanbul: Beta Yayıncılık, s.70

¹⁹ Kıyan, Z. (2005). *Bilgi tabanlı ekonomi ve yeni bir e-iş modeli olarak B2B: firmadan firmaya e-ticaret*, İletişim Araştırmaları, 3(1-2). s.170

²⁰ Marangoz, M. (2014). *İnternette pazarlama*, İstanbul: Beta Yayıncılık. s. 71

²¹ Kıyan, Z. (2005). *Bilgi tabanlı ekonomi ve yeni bir e-iş modeli olarak B2B: firmadan firmaya e-ticaret*, İletişim Araştırmaları, 3(1-2). s.171

²² Kozlu, C. (2013). *21. Yüzyılda uluslararası pazarlama ilkeler ve uygulamalar* (13.Basım).Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s.163

²³ Marangoz, M.(2014). *İnternette pazarlama*, İstanbul: Beta Yayıncılık. s. 71 -72

²⁴ Kozlu, C. (2013). *21. Yüzyılda uluslararası pazarlama ilkeler ve uygulamalar* (13.Basım). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 164

²⁵ Marangoz, M.(2014). *İnternette pazarlama*, İstanbul: Beta Yayıncılık. s.71 -72

2.7. ELEKTRONİK TİCARETİN ETKİLERİ

Ekonomik ve Sosyal Yaşama Etkileri:

1. Elektronik iletişimi arttırmıştır. Bu ise, işletmelere, tüm tüketicilere ve diğer işletmelere daha ucuz ve kolay bir şekilde ulaşma olanağı sağlamaktadır.
2. İşletmeler, herhangi bir fiziksel yatırıma girmeden, bir satış mağazası, fiziki bir pazarlama ağı kurmadan ürünlerini pazarlayabilmektedir.
3. Bütün üretici, tedarikçi, satıcı aracı gümrük idaresi, sigortacı, nakliyecisi, bankalar ve diğer kamu kurumları vb, kullanıcı ve tüketicileri bir araya getirmektedir.
4. Ürünlerin sipariş edilmesi ile teslimi arasında geçen süre minimuma inmektedir. Bu sebeple zamandan kaynaklanan maliyetler ile stok maliyetleri de düşmektedir.
5. E-ticaret ve elektronik dağıtım sistemleri uluslararası ticareti hızlandırmaktadır.
6. Zaman ve fiziksel, coğrafi ve ekonomik sınırların, engellerin kalkması elektronik ticaret yoluyla çok sayıda tüketicinin küresel piyasaya girmesine yol açmış, azalan maliyetler, yüksek hız ve çeşitlilik tüketiciler arasında yoğun bir rekabet ortamı yaratmış ve ülke ekonomisinin işleyiş yoğunluğu artabilmektedir.²⁶

Reklamcılık ve Pazarlamaya Etkileri:

1. Kitlesele reklamcılık yerine birebir ve direkt reklamcılık gelmektedir. E-ticaretin reklam yönetim modellerinde farklılıklara neden olmakla kalmayıp, geleneksel yollarla sipariş edilen ve dağıtılan ürün ve hizmetlerin reklam yönetimlerinin modellerini de önemli ölçüde değiştirmiştir.
2. Geleneksel(klasik) pazarlar, e-ticaret tarafından değiştirilmektedir. Ürünlerin dağıtımında ihtiyaç duyulan fiziksel pazarlar yok olmaktadır.
3. E - pazarlar olarak bilinen sanal pazarlarda, ürünlerin satın alma işlemi tamamlandığı zaman doğrudan alıcılara dağıtımın yapılması bu pazarları daha kârlı yapmaktadır.
4. Elektronik ortamda yapılan alışveriş hangi müşterinin hangi ürüne talep duyduğu yönünde bir veri tabanı oluşturulmasına imkân sağlayarak etkin ve hızlı müşteri talepleri yönetimi sağlamaktadır.²⁷

Tüketicilere ve Alışveriş Etkileri: E - ticaret sayesinde maliyetler azalmakta ve bu sayede ucuz ürün ve hizmet teminini sağlamakta, maliyetlerin azalması tüketicilerin alışveriş oranlarını arttırmakta, dünyanın her yerinden yorulmadan ve yerinden ayrılmadan her türlü hizmet ve ürün temini kolaylaşmaktadır.²⁸

E Ticaretin Lojistiğe Etkileri: İnternet'in ticarete kullanılmasıyla tüm işletmeler aracı olmadan küresel bütün pazarlara ulaşabilme imkânı bulmuşlardır. Bu sayede e ticaretin de lojistiği büyük oranda etkileyeceği açıktır.

- Talep Tahmini
- Sipariş Yönetimi
- Envanter Planlama gibi lojistik alanlarında, bilgiye ulaşmanın kolaylaşması ve sonucunda; işletmelerin üretim yapılarında esnekleşerek daha küçük partilerden oluşacak, tam zamanında sevkiyatlar gerçekleşecektir.²⁹

²⁶ Tağyev, R. Y. & Koçak, A. T. D. (2005). *E-Ticaret ve internet üzerinden pazarlama* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. s 25

²⁷ Bucaklı, A. T. (2007). *Elektronik ticaret* (Yüksek lisans tezi). T.C. Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. s.122-123

²⁸ Özbay, A. & Devrim, J. (2000). *E-ticaret rehberi*, Hayat Yayınları, s.25; akt. Akçi, Y. & Annanç, G. (2015). Tüketicilerin e-ticaret algılarının incelenmesi (Gaziantep ve Adıyaman örneği). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13). s.418

²⁹ Orhan, Z. (2014). *Dünyada ve Türkiye de lojistik sektörünün gelişimi*, İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları; akt. Korucuk, S. & Memiş, S. & Ergün, M. & Atukalp, E. & Erdal, H. & Karamaşa, Ç. & Cesur, Z. (2019). *Lojistikte güncel uygulamalar*. Ankara: Akademisyen Kitabevi A.Ş. s. 114-115

2.8. ELEKTRONİK TİCARETİN SAĞLADIĞI İMKÂNLAR

Elektronik ticaret, doğrudan tüketiciye satış ile geleneksel yöntemle yapılan ticarete ek satış hacmi ve yeni pazar imkânı sunarak piyasaya hareket katmaktadır.³⁰ E-ticaret internet üzerinde sunulan bilgi ürün ve hizmetler de dünyanın her yerinden anında erişim imkânı sağlamaktadır. Ayrıca tüketiciler açısından, dünyanın her yerinden ürün hizmetler hakkında deneyim kazanan tüketicilerin tavsiyelerinin okunabilmesi sayesinde tüketicilere ürünü veya hizmeti satın almadan önce kıyaslama imkânı sunmaktadır. Elektronik ticaret sistemi arkasında kurulacak bilgisayar sistemi ile stok takibi daha etkin bir şekilde yapılır, stok maliyetleri azalır, tüketici pazarda çok değişik ürünlerle ve fiyatlarla karşılaştığı için aktif alıcı durumdadır ve tüketici talebi uygun fiyatlar dolayısıyla yükselir. Küresel bir ortamda fiyatların kolay kolay dalgalanmayacağını düşünürsek fiyat dalgalanmalarından doğan enflasyon üzerinde azaltıcı bir etkisi bulunabilmektedir. İşlemlerin çok kısa bir zaman içerisinde tamamlanması ile ilgili bilgi tekrarı önlenmektedir ve ticaretin kolaylaştırılması, etkinleştirilmesi sağlanmaktadır. Hizmet sektörünün ticaretin içinde direkt olarak yer alıyor olması tüketici için daha verimli ve etkili müşteri servisi sağlamaktadır. Ulusal ve uluslararası ticaretin çok daha hızlı güvenilir ve ayrıntılı olarak izlenmesi ile iç ve dış ticaret politikalarının daha sağlıklı bir şekilde belirlenmesini sağlayabilmektedir.³¹

---

³⁰ Konak, C. (2016). *Küreselleşme ve yönlendiren tüketim*. İstanbul: Karbon Kitaplar. s. 47-54

³¹Elibol, H. & Kesici, B. (2004). Çağdaş işletmecilik açısından elektronik ticaret. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), s.323

III. BÖLÜM

3. TÜKETİCİLER VE EVCİL HAYVAN MALZEMELERİ

3.1. TÜKETİCİ VE MÜŞTERİ KAVRAMI

Tüketici, kendisinin veya başkasının istek ve ihtiyaçlarını satın alabilen gerçek kişilerdir.³²

Tüketiciler, bireysel ve örgütsel tüketici(kurumsal tüketici) olmak üzere iki gruba ayrılabilir.

Bireysel Tüketiciler satın alma davranışlarını kendileri için veya aileleri için gösterirken; **Örgütsel Tüketiciler (Kurumsal Tüketiciler)** ise üretim malzemesi, işletmelerinde kullanmak için veya diğer tüketicilere satmak için satın alma davranışı göstermektedirler.³³

Müşteri, ürün ve hizmet satın alan kişi veya şirkettir. Tüketici ile müşteri kavramları genellikle birbirine karıştırılmaktadır. Müşteri, satın aldığı ürün veya hizmeti tüketimin olduğu yerde kullandığında bir müşteri bir tüketici haline gelmektedir.³⁴

3.2. TÜKETİCİ DAVRANIŞI

Tüketici davranışları, hangi ürünlerin veya hizmetlerin; nereden, kimden, ne zaman ve nasıl alınıp alınmayacağı ile ilgili kişilerin kararlarıyla alakalı bir süreçtir. Başka bir ifade ile bireylerin satın alma ve kullanmayla ilgili kararları ve faaliyetleri içermektedir.³⁵

3.3. TÜKETİCİ DAVRANIŞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

- **Kültür:** Tüketicilerin genel anlamda tüketim davranışları sahip oldukları kültürel değerlere göre değişmektedir. Örneğin, ülkemiz açısından kahvaltının yanında çay tüketilmesi kültürel bir değerken, bazı Avrupa ülkelerinde ise kahve tüketimi olmaktadır. Bu bağlamda bireylerin yaşamları boyunca tüketim alışkanlıklarının yaşadıkları ülkelerin kültürlerine göre değişkenlik göstermektedir.³⁶
- **Demografik faktörler:** Yaş, cinsiyet, eğitim durumu, meslek grubu, gelir durumu vb. unsurlarından oluşmaktadır.

3.4. ONLİNE PAZARLARDA TÜKETİCİ DAVRANIŞI (B2C)

Online satın alma internet kullanımının küçük bir parçası halinde olmasına rağmen yapılan araştırmalara göre tüketicilerin satın alma ve verilen bilgilerinin gizliliklerinin korunması vb. konularda güvende oldukları sürece online alışverişin önemli bir derecede artacağı sonucuna varılmıştır.³⁷ Tüketicinin satın alma sürecinde harcadığı vakit ve ürün hakkında bilgi sahip olmak istemesi dikkate alındığında, tüketicilerin kompleks (yoğun) satın alma, sınırlı (değerleyici) satın alma ve rutin (otomatik) satın alma karar şekillerinden birini uyguladıkları görülmektedir.

- **Kompleks (Yoğun) Satın Alma**

Bu satın alma şeklinde ürün piyasaya yeni sürülmüştür, tüketicinin bu ürün hakkında bilgisi pek yoktur veya çok azdır. Piyasaya yeni sürülen ürünün pahalı olması sebebiyle tüketicinin algısında oluşan risk oranı fazladır. Tüketici ürün hakkında bilgi sahibi olmak ve riski azaltmak için normalden daha fazla bilgi ve zamana ihtiyaç duyar. Bu nedenle, satın alma süreci normalden daha uzun sürmektedir. Bu satın alma tipine, otomobil alımı örnek olarak verilebilmektedir.³⁸

- **Sınırlı(Değerleyici) Satın alma**

Bu satın alma şeklinde, bu sefer tüketici piyasaya sunulan ürünü daha önce satın almıştır. Yani bu ürün hakkında önceden bilgisi ve deneyimi vardır. Fakat tüketici bu satın alma şeklinde ürün ile ilgili bilgisi olmasına rağmen ürün hakkında biraz daha fazla ek bilgiye

³²Karabulut, M. (1981). *Tüketici davranışları, yeniliklerin kabulü ve yayılışı*, İstanbul. s.11; akt. İslamoğlu, A.H. & Altunışık, R. (2013). *Tüketici davranışları*. İstanbul: Beta Basım A.Ş. s. 5

³³Schiffman, L.G. & Kanuk L. (1994). *Consumer Behavior, The Wheelley Company*. s.18

³⁴What is a Customer?.<https://www.marketingteacher.com/what-is-a-customer/> Adresinden Edinilmiştir.

³⁵ Odabaşı, Y. (1998). *Tüketici Davranışı ve Pazarlama Stratejisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, s.8

³⁶Wang, S.& Holloway, B.B.& Beatty, S.E. & Hill, W.W. (2007). *Adolescent influence in family purchase decisions: An update and cross-national extension*. Journal of Business Research, s. 1117-1124

³⁷Karakaya, F. (2001).Electronic Commerce: Currentand Future Practics.*Managerial Finance*,27(7), s.44

³⁸Aksoy, R. (2012),*İnternet Ortamında Pazarlama*, Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş, s.77

sahip olmak istemektedir. Ek bilgiye sahip olmak istediği zaman ise nispeten daha kısadır. Tüketici yeni bir ürün almak istediğinde, önceden kullandığı ürünün markasıyla, piyasadaki satın almak istediği ürünün diğer markaları arasında karşılaştırma yapmak ister. Dolayısıyla tüketici markaları, fiyat, renk, stil, performans ve garanti şartları vb. faktörler üzerinden karşılaştırmak ve kararını ona göre vermek ister. Online satışlarda ise karşılaştırma yapma olanakları hem daha kolaydır hem de tüketiciye istediği zamanı verir. Epey.com sitesi buna örnek verilebilir.

- **Rutin (otomatik) Satın Alma**

Bu satın alma şeklinin en önemli özellikleri, ürünün fiyatının ucuz olması, sık tüketilmesi, yaygın dağıtımına sahip olması ve tüketicinin ürün hakkında yeterli derece bilgiye sahip olmasıdır. Bu satın alma türüne su, tuz, ekmek vb. ürünler örnek olarak verilebilir.

Tüketici Satın Alma Karar Süreci Aşamaları

Tüketicinin satın alma karar süreçleri beş aşamadan oluşmaktadır. Bu süreçlerin geleneksel ve online pazarlar açısından incelenmesi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.³⁹

Tablo 4

Tüketici Satın Alma Karar Sürecinin Online ve Geleneksel Pazarlarda Karşılaştırılması

Satın Alma Karar Süreçleri	Geleneksel Pazarlar	Online Pazarlar
İhtiyacın Farkına Varmak (Problem Tespiti)	Araştırmaya İlgiyi Arttırma Problem Tanımlama Tüketicileri Tanıma	Tüketici Veri Tabanı Oluşturma Problemleri Cevaplama İstek Ve İhtiyaçları Tahmin Etmek
Bilgi Arama	Bilgi Kaynakları Bilgiye Ulaşılabilirlik Bilginin Güvenirliliği	Geleneksel Pazarlarda Reklam Başka Sitelere Bağlantılar Bilgi Kalitesi İtme Teknolojileri
Alternatifleri Değerlendirme	Bilginin Karşılaştırılması Test Etme Ve Örnek Fırsatları Denetme Ve Örnek Dağıtımı	Sanal Topluluklar Ve Kullanıcı Grupları Simülasyon Ve Test Etme Fırsatları
Satın Alma Kararı (Seçim)	Anlaşma Süresi İşlemler Süreci	Kolay Sipariş, Ödeme, Teslim Koşulları Ve Güvenlik
Satın Alma Sonrası Davranış (Tatmin Olma/Olmama)	Satın Alma Sonrası Destek İlişki Desteği	Online Destek, Tüketicilerle, Sanal Gruplarla Ve Kullanıcı Gruplarıyla İlişkiler Geliştirmek

Not: Butler, P.&Peppard, J. (1998),Consumer purchasing on the internet: processes and prospects, European Management Journal 16(5),

³⁹Aksoy, R. (2012),*İnternet Ortamında Pazarlama*, Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş, s.77-78

Tablo 5

Trendyol.com sitesi Evcil Hayvan Malzemeleri Fiyatlarının 2019 Yılı Ekim Ayı - 2020 Yılı Şubat Ayları İçin Karşılaştırılması

Ürünün Markası	Ürünün Adı	Ürünün 2019 Yılı Ekim Ayı Fiyatı	Ürünün 2020 Yılı Şubat Ayı Fiyatı
Buffer	Çift Taraflı Ahşap Saplı Evcil Hayvan Tarağı	17,90 TL	20,90 TL
Buffer	Evcil Hayvanlar İçin Seyahat Tipi Su Kabı	18,90 TL	16,99 TL
Keyfi Sepet	Evcil Hayvanlar İçin Seyahat Tipi Su Kabı	28,48	28,90 TL
Keyfi Sepet	Evcil Hayvan Pet Yıkama Eldiveni	19,90 TL	53,90 TL
Buffer	Evcil Hayvan Tekli Araç Koltuk Kılıfı	19,90 TL	18 TL
Keyfi Sepet	Evcil Hayvan Tırnak Makası	20,25 TL - 28,50 TL	27,90 TL
Buffer	Evcil Hayvan Tırnak Çakısı	24,90 TL	21,34 TL
Buffer	Evcil Hayvan Araç Arka Koltuk Kılıfı	31,90 TL - 32,90 TL	21,99 TL – 24,78 TL
Buffer	Evcil Hayvan Koltuk Örtüsü	49,90 TL	33,79 TL -38,77 TL
Keyfi Sepet	Masajlı Evcil Hayvan Yıkama Banyo Kiti	103,50 TL	99,90 TL
Dremel	Evcil Hayvan Tırnak Bakım Kiti	325,90 TL	349,30 TL

Not: Tablo oluşturulurken e- ticaret sitesi olan üretici firmalar ile artan fiyat sıralaması dikkate alınmıştır.

Tablo 6

Petcanlar.com sitesi Köpek Malzemeleri Fiyatlarının 2019 Yılı Ekim Ayı - 2020 Yılı Şubat Ayları İçin Karşılaştırılması

Ürünün Markası	Ürünün Adı	Ürünün 2019 Yılı Ekim Ayı Fiyatı	Ürünün 2020 Yılı Şubat Ayı Fiyatı
Dr.Sacchi	Düğümlü Kemik	2,40 TL	2,25 TL
Dr.Sacchi	Press Kemik Köpek Ödülü	2,40 TL	2,25 TL
EuroDog	Köpek Konservesi Kümes Hayvanlı	4,58 TL	4,78 TL
Gimdog Sport Sticks	Tahılsız Ödül Çubuğu	4,68 TL	4,40 TL
Trick Treat	Köpek Konservesi	5,10 TL	5,25 TL
Premium	Köpek Konservesi	5,53 TL	4,87 TL
Miglior	Konserve Köpek Maması	5,53 TL	4,87 TL
Euro Dog	Yavru Köpek Konservesi Tavuklu	5,74 TL	5,99 TL
Vitakraft	Beef Stick	5,74 TL	5,70 TL – 5,99 TL
Royal Canin Mini	Soslu Köpek Konservesi	6,37 TL	5,63 TL
Dr. Sacchi	Konserve Köpek Sığır Etlı	6,52 TL	4,12 TL
Animonda	Konserve Köpek Maması	6,80 TL	6,00 TL
Royal Canin	Yorkshire Terrier Yetişkin Köpek Konservesi	7,22 TL	6,37 TL
EuroGold	Kene Cımbızı	7,43 TL	7,66 TL
Pedigree Dentastix	Köpek Ödülü Medium 3'lü Paket	7,56 TL	7,12
Kudi	Kedi ve Köpek Pire Tarağı	15,82 TL	16,50 TL
Kınven	Köpek İçin Pire Tasmaı	15,83 TL	16,51 TL
Pet Pretty	Kedi Köpek Tarağı Mat Uçlu	16,00	14,00 TL
Pet Active	Kedi ve Köpekler için Ağız Bakım Solüsyonu	16,00 TL	16,80 TL
Weipro	Kedi ve Köpek Suluğı Filtresi Karbonlu	16,04 TL	16,73 TL
Pawise	Tırtıklı Top Köpek Oyunağı	16,18 TL	22,91 TL

Pawise	Yapışkanlı Tüy Toplama Rulosu 48 Yaprak	16,61 TL	17,33 TL
8 in 1 Delights Bones	Köpekler İçin Ağız Bakım Kemiği Small	17,00 TL	16,00 TL
Lepus	Kedi ve Köpek İkili Mama Kabı	17,60 TL	17,60 TL
Flamingo Duetto	Tavuk ve Peynirli Köpek Ödülü Small 6 Parça	17,85 TL	16,80 TL
Trixie	Köpek Boyun Tasma Kimlik Tüpü	18,24 TL	15,96 TL
Dr. Sacchi	Toplu Çekiştirmeli Halat Köpek Oyuncağı 20 cm	18,32 TL	16,03 TL
Reflex Chewing Twister	Av Hayvanlı Köpek Burgu Ödülü 100 Gr	18,64 TL	17,60 TL
Dr. Sacchi	Kedi ve Köpek Biberon Seti 60 ml	18,75 TL	16,45 TL
Pawise	Köpek Işıklı Güvenlik Alarmı	8,80 TL	16,45 TL
Pawise	Yanıp Sönen Tasma Aksesuarı	18,85 TL	19,66 TL
Pawise	Lateks Tavuk Oyuncak	18,93 TL	43,09 TL
Dr. Sacchi	Toplu Halat İp Köpek Oyuncağı 26 Cm	19,02 TL	16,73 TL
8 in 1 Delights Bones	Biftekli Köpekler İçin Ağız Bakım Kemiği Small	19,12 TL	18,00 TL
Moderna Trendy Luxurious	Mama Kabı 210 ml	19,12 TL	16,80 TL
Karlie Latex	Kalp Hediye Kutusu Sesli Köpek Oyuncağı	19,20 TL	16,80 TL
Bio Pet Active Biootic	Kulak Temizleme Solüsyonu 100 ml	19,88 TL	21,00 TL
Bio Pet Active Bio Eyes	Gözyaşı Lekesi Çıkarıcı 50 ml	19,92 TL	24,50 TL
Dr.Sacchi	Plastik Toplu Diş İpi Köpek Oyuncağı	19,92 TL	17,43 TL
Karlie	Köpekler İçin Taşlı Deri Boyun Tasması Small-Medium	19,92 TL	17,50 TL

Not: Tablo oluşturulurken e- ticaret sitesi olan üretici firmalar ile artan fiyat sıralaması dikkate alınmıştır.

SONUÇ

Gelişen ve değişen küresel dünya da internetin gelişmesiyle ortaya çıkan elektronik ticaret kavramı, tüketicilerin alışveriş kültürlerinde de değişikliklere neden olmaktadır. Elektronik ticaretin ortaya çıkmasıyla, hem tüketiciler açısından hem de işletmeler açısından birçok kolaylık sağlanmaktadır. İşletmeler, e-ticaret sayesinde uluslararası pazarlara daha kolay açılabilen ve dünyanın her yerindeki tüketiciye kolaylıkla ulaşabilmektedir. Klasik ticarete göre, fiziki bir mekân olmadığı için birçok alanda maliyetlerden kurtulmaktadır. Bu sayede geleneksel ticarete göre pazar genişliğini daha kolay arttırmakta ve düşük maliyetlerle kar elde etmektedir. Ayrıca işletmeler, elektronik ticaret sayesinde tüketicilere günün her saatinde satış yapabilme imkânı kazanmaktadır. Elektronik ticaret yapan işletmeler, reklam ve pazarlama konusunda da geleneksel ticaret yapan işletmelere göre daha avantajlı olmaktadır. Tüketiciler ise istedikleri ürüne günün her saatinde ulaşabilmekte, fiyat araştırması, ürünler arasında kıyaslama yapabilmekte ve daha bilinçli alışveriş yapabilmektedirler.

Dijitalleşen dünya da insanların elektronik ortamlarda fazlaca vakit geçirmesiyle yalnızlaşan hayatlarını evcil dostları sahiplenerek gidermelerine neden olmuştur. Elektronik ticaret, evcil hayvan malzemeleri pazarında büyük bir öneme sahiptir. Tüketiciler, evcil dostları için online alışveriş yaparak hem zamandan tasarruf sağlayabilirler hem de buldukları konumdan dünyanın herhangi bir yerinden ürün satın alabilmektedir. E ticaret üzerinden alışveriş yapan tüketiciler ürünlerin içeriğini görebilmekte ve bu sayede daha bilinçli olarak alışveriş yapmaktadır. Örneğin; Evcil hayvan yiyeceği üreticisi olan Dibo Pet Food'un, Dibo Natural adlı markasının köpekler için ürettiği çığneme kemikleri / doğal kurutulmuş çığneme ürünlerinin içeriğinde ki Ham Protein oranı (%84), Ham yağ oranı (%0,6) ve Ham Kül oranı (%2,4) belirtilmiş ve tüketicilerin titizlikle alışveriş yapabilmelerine olanak sağlamıştır. Geleneksel ticarete göre bu tarz ürünlerin çeşitliliği online pazarlarda daha kolay ulaşılabilirliği bulunmakla birlikte, fiyat ve kalite açısından da kıyaslama yapma imkanı sağlamaktadır. Bu tarz ürünlerin satışını yapan trendyol.com, petcanlar.com, gittigidiyor.com gibi platformlar bu olanakları sağlayan e-ticaret sitelerinden bazılarıdır.

Trendyol.com ve petcanlar.com sitelerindeki evcil hayvan malzemeleri fiyatların da 2019 yılının Ekim ayı ile 2020 yılının Şubat ayları arasında farklılık gözükmektedir. Bunun sebebi ise mevsimler indirimler, rekabet ve kampanyalardan kaynaklanan indirimlerdir. Bu ve buna benzer sebeplerden ötürü tüketiciler geleneksel ticaret yerine elektronik ticarete yönelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akçi, Y. & Annanç, S. (2015). Tüketicilerin e-ticaret algılarının incelenmesi (Gaziantep ve Adıyaman örneği). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13).
- Aydın, S. & Derer, E. (2015). E-ticarete güven unsurunun müşterilerin satın alma davranışlarına olan etkisi: Süleyman Demirel üniversitesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21),
- Baloğlu, A. & Karadağ, L. (2008), *İnternet ve pazarlama*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Bucaklı, A. T. (2007). *Elektronik ticaret*, (Yüksek lisans tezi). T.C. Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bölümü, İstanbul.
- Elibol, H. & Kesici, B. (2004). Çağdaş işletmecilik açısından elektronik ticaret. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11),
- İslamoğlu, A.H. & Altunışık, R. (2013). *Tüketici davranışları*. İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Kaya, M. & Aydemir, C. (2011). Küreselleşmenin tarihsel gelişimi, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1) ,
- Konak, C. (2016). *Küreselleşme ve yönlendiren tüketim*. İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Kozlu, C. (2013). *21. Yüzyılda uluslararası pazarlama ilkeler ve uygulamalar* (13.Basım). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Marangoz, M. (2014), *İnternette pazarlama* (1. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları
- Öztürk, L. & Başarı, S. (2002). Yeni ekonomi ve elektronik ticaret: Dünyadaki gelişmeler ve Türkiye açısından bir değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3-4),
- Odabaşı, Y. (1998). *Tüketici Davranışı ve Pazarlama Stratejisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Tağıyev, R. Y. & Koçak, A. T. D. (2005). *E-Ticaret ve internet üzerinden pazarlama* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yazıcı, G. (2014), *İnternette pazarlamada yeni bir boyut: sosyal medyanın tüketicilerin marka tercihlerine etkisi üzerine bir araştırma*, (yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yumuşak, İ. G. (2001). Elektronik ticaretin gelişmekte olan ülkelere etkileri ve Türkiye üzerine bir değerlendirme.
- Wang, S.&Holloway, B.B.&Beatty, S.E. &Hill, W.W. (2007). Adolescent influence in family purchase decisions: an update and cross-national extension. *Journal of Business Research*.
- What is a Customer?*. <https://www.marketingteacher.com/what-is-a-customer/> Adresinden Edinilmiştir.

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU

Müəllim, dissertant Səfərova Çinarə QABIL Qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

XÜLASƏ

Əhməd bəy Ağaoğlu 19-cu əsrin ikinci yarısından etibarən Rus çarı tərəfindən müsəlman xalqlar üzərində intensiv olaraq tətbiq edilən zorakı siyasət qarşısında siyasi və ya mədəni türkçülüyn qaçılmaz olduğu düşüncəsində olmuş və ömürünü bu işə həsr etmişdir. Onun təsiri yalnız Türkiyə ilə məhdud qalmayıb, həmçinin Qafqaz, Krım, İdil-Ural və Türkünstan kimi, sıxlıqla Türk dilli xalqların məskunlaşdığı regionlarda dar və ya geniş (Pantürkist) milliyyətçilərin bitməsində ilham mənbəyi olmuşlar.

Açar sözlər. Əhməd bəy Ağaoğlu, siyasi mücadiləsi, millətçilik, fikirləri

ABSTRACT

Ahmed bey Agaoglu has been of the view that political or cultural Turkicizm is inevitable in the face of intensive policy applied by the Russian tsar on Muslim nations since the second half of the 19th century. Crimea, such as Idil-Ural and Turkestan, have been the source of inspiration for the completion of narrow or wider (Panthurist) nationalists in the densely populated regions of the Turkic-speaking nations.

The key words. Ahmed bey Agaogly, the political struggle, nationalism, thoughts

РЕЗИЮМЕ

Ахмед бек Агаоглу считает, что политический или культурный тюркизм неизбежен в условиях интенсивной политики, проводимой русским царем в отношении мусульманских народов со второй половины XIX века. Крым, такой как Идил-Урал и Туркестан, был источником вдохновения для завершения узких или более широких (пантуристских) националистов в густонаселенных регионах тюркоязычных наций.

Ключевые слова. Ахмед бей Агаоглы, политическая борьба, национализм, мысли

GİRİŞ

Azərbaycan tarixinin 19-cu əsrin sonundan 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər keçən

Dövr, mühüm olayların yaşandığı, millət inşası prosesi baxımından çox böyük hadisələrin baş verdiyi və qiymətli şəxsiyyətlərin çatdığı "qızıl əsr" kimi dəyərləndirilə bilər. Bu dövrdə Azərbaycan Türklərinin ədəbiyyat, incəsənət, musiqi, mətbuat və fikir həyatında böyük dirçəliş baş vermişdir. Həsən Bəy Zərdabi, Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Bəy Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbəyli, Cəlil Memmetkuluzade, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Ərəblinski, həmçinin 1918-20

müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları olan parlaq şəxsiyyətlər bu dövrdə yetişmişdilər. Bu dövr, milli düşüncənin formalaşması və inkişafı baxımından Azərbaycan tarixinin çox mühüm mərhələsini təşkil edir. Bu dövrün bir çox ziyalı, irəli sürdüyü fikirlərlə Azərbaycanda milli şüurun inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Xüsusilə Əhməd Bəy Ağaoğlu, Əli Bəy Hüseynzadə və Əli Mərdan Bəy Topçubaşov kimi ziyalılar Azərbaycan tarixində İslam ümmətçiliyindən Türk millətçiliyinə tarixi keçidi öz çiyinlərində daşıyan fikir adamları idilər. Onlar Azərbaycan Türklərinin Milli kimlik şüurunun inkişafında müstəsna rol oynamışlar. Böyük mücadələ və fikir adamı olan Əhməd Bəy Ağaoğlu Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatına damğasını vurmuş bir şəxsiyyətdir. Əhməd Bəy Ağaoğlunun yaşadığı dövr böyük inqilabların baş verdiyi, tarixə yön verən hadisələrin baş verdiyi bir dövrdür. O, yaşadığı ölkələr və bu ölkələrdə baş verən tarixi hadisələri yaxından izləmə və bir çox halda bu hadisələrin içində yer alma fürsətini yaxalamışdır.

Həyatı

Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev) 1869-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olub. İlk təhsilini elə Şuşadakı rus məktəbində və Tiflis gimnaziyasında alıb. Şuşa şəhərində dövrünün gözüaçıq adamlarından olan Həsən bəyin ailəsində anadan olan Ə.Ağaoğlunun babası İbrahim dövrünün adlı-sanlı ilahiyyat alimlərindən hesab edilirdi. Atasını Mirzə Həsən və əmisi Mirzə Məhəmməd Şərq təhsili görmüşdü. Onların hər ikisi ərəb və fars dillərini bilməklə yanaşı, dünyəvi elmlərə də maraq göstərirdilər. Qırxdan çox ailə üzvü olan nəsillə bağlı qərarları sərt xarakterli Mirzə Məhəmməd verirdi. Böyük əmisi Hacı Mirzə Məhəmməd Əhməd bəyə çox ümid bəsləyir və bu üzdən də onu gələcəkdə müctəhid görmək istəyirdi. Elə buna görə də gənc Əhmədə xüsusi müəllimlər ərəb və fars dillərini öyrədirdilər. Lakin Ə.Ağaoğlu dini deyil, Şuşadakı rus gimnaziyasında təhsil almağa üstünlük verərək əmisindən xəbərsiz dayısının vasitəsilə rus gimnaziyasına getdi. Amma rus gimnaziyasında təhsil almaq olduqca çətin idi; ona görə ki, burada ancaq erməni uşaqları oxuyurdu, bu da milli və dini fərqlilikdən dolayı azərbaycanlı şagirdlərə çətinliklər yaradırdı. Buna baxmayaraq, buradakı mühitin gənc Əhmədin formalaşmasında rolu böyük olur. Bu elə bir mühit idi ki, onun həyatını dəyişdiyi kimi, fəaliyyət istiqamətini də dəyişdirir. Belə ki, rus gimnaziyasında özündən başqa cəmi dörd nəfər azərbaycanlı oxuyurdu ki, onlar da erməni uşaqlarının hər gün davam edən hücumlarına məruz qalırdı. O günləri Ə.Ağaoğlu sonralar xatırlayaraq yazırdı: "Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni çocuqlarından çəkdikləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz, beş türk çocuğu cəld tərənib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni çocuğu qəflətən üstümüzdə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atır, qalanları dörd-beş altun qiyməti olan Buxara dərisindən tikilmiş papaqları təpiklə kos kimi ora-

bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pencəklərimizin ədəklərindən yapışır, o yan-bu yana çəkir, parçalayır, dartıb tikişlərini sökürdülər". Müqavimət göstərmək fikrinə düşənlər yumruq, qapaz, təpiyə "qonaq" edilirdi. Bəzən isə gizləndə sözü bir yerə qoyub üzərlərinə böhtan atır, üzərlərinə duraraq şahidlik edir və cəza verdirirdilər. Bu cür çətin şəraitdə gənc Əhmədin dostlarının çoxu bu zülmə dözə bilməyib məktəbi tərk etmişdilər. Son sinfə keçərkən türklərdən yalnız Ə. Ağaoğlu qalmışdı. [4] Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Peterburq Mühəndis-Texniki İnstitutunda oxuyub, burada təhsilini yarımçıq qoyub, 1888-ci ildə Parisə gedib. Parisdə hüquq məktəbini və Sorbonna Universitetini bitirib. Ə. Ağaoğlu altı illik Paris həyatında yalnız təhsil almamış, həm də fransız alimləri və Fransada yaşayan gənc türklər ilə sıx əlaqə quraraq gündəmi məşğul edən müzakirələr aparırmış. Dövrün böyük Şərqi mütəfəkkiri, filosofu və islahatçısı Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanışlığı onun fikirləri, ideyalarında mütərəqqi və islahatçı meylləri gücləndirir. Fransa alimlərinin burada qalib elmi işlə məşğul olmasına dair təkliflərinə baxmayaraq, ölkəsinə dönüb xalqına xeyir verməyi düşünən Ə. Ağaoğlunun həyatı və yaradıcılığının ən zəngin və çətin bir mərhələsi başlayır.

FƏALİYYƏTİ

1894-cü ildə Bakıya qayıdır, 1905-ci ildə Qafqazda çar Rusiyası siyasətinin davamı olaraq baş verən erməni terrorizmi Ə. Ağaoğlunun da fəaliyyət sferasının yönünü və istiqamətini dəyişir. Ə. Ağaoğlu bu fəaliyyəti ilə milli kimliyi tanıtdığı kimi, çar Rusiyasının Qafqazda erməniləri müdafiə etdiyini, terrora dəstək verməsini də açır. "Difai" təşkilatının yaradılması da məhz xalqın milli müqavimət hissini qaldırmaqdan irəli gəlmişdir. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda vəziyyət getdikcə gərginləşir, milli ayrışma kəskin xarakter alırdı. Çar Rusiyasının xüsusi xidmət orqanlarının və hakim dairələrinin təşviqi ilə ermənilər yerli türklərə (azərbaycanlılara) qarşı terror hadisələri törədirdi, silahsız və günahsız kəndlərə hücum təşkil edirdi, insanları yalnız türk və müsəlman olduğuna görə öldürürdülər. Belə ağır məqamda ölkəmizin adlı-sanlı ziyalıları başda Əhməd bəy Ağaoğlu olmaqla bir yerə toplaşdılar. Onları ümumi maraqlar birləşdirir və bütün güclərini erməni fitnəkarlığının qarşısını almağa cəmləşdirdilər. Nəticədə "Difai" (fars dilindən tərcümədə müdafiə) adlı milli-ideoloji təşkilat yaradılır. Təşkilatın məqsədləri aydın idi: Erməni qəsbkarlığının qarşısını kəsmək, nifaqı məqsədyönülü şəkildə dərinləşdirən və bu məsələdə ermənilərin tərəfini tutan rus hakim dairələrini cəzalandırmaq, xalqın bütövlüyünü təmin etmək. Bir sözlə təşkilat əzilməkdə və məhv olmaqda olan millətimizin son anda xilaskarına çevrilməyi hədəf seçdi. Əhməd bəy Ağaoğlu azərbaycanlılarla ermənilər arasında gedən bu qanlı münaqişədən çıxış yolunu tapmaq üçün 1905-1906-cı illərdə Tiflisdə, Qafqaz canişini İ.İ. Vorontsov-Daşkovun yanına göndərilən doqquz nəfərlik nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri olmuş və ermənilərlə danışıqlar zamanı Azərbaycan tərəfini ittihamçısı qismində çıxış etmişdi.[2] 1906-cı ilin qış, yaz və yayında

daşnaklar Şuşada və bütün Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda azərbaycanlılara qarşı qırğınlara başladılar. Dinc azərbaycanlı əhaliyə növbəti dəfə divan tutuldu. Belə məqamda milli ziyalılarımızın erməni terroruna qarşı anti-terror güc strukturunu yaratmalarından başqa çarələri qalmadı. "Difai"nin fəal üzvlərindən biri, sonralar AXC-nin milli təhlükəsizlik naziri olmuş N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır: "Əhməd bəy Ağayev Gəncəyə gəldi və Cümə məscidində camaatla görüşdü. Camaat ağzına qədər dolu idi və mən də orada idim. Əhməd bəyi ilk dəfə gördüm. Ağaoğlu minbərin ikinci pilləkəninə çıxaraq, xalqa müraciət etməyə başladı: "Möhtərəm gəncəlilər, türklərlə ermənilər arasında baş verən son hadisə hamımızı pərişan etdi. Nə müsəlmanlıq, nə də insanlıq belə vəhşi hərəkətə razı ola bilməz. Bu hadisə nədən oldu, nə üçün oldu, səbəbkarı kimdir deyə tədqiq və müzakirəyə başlasaq, heç bir nəticə əldə edə bilmərik". O, "Difai" təşkilatının hərəkətverici qüvvələrindən biri olması ilə milli mücadilə yolunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyur. 1905-ci ilin dekabrından "İrşad" qəzetini nəşr edib. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin öz vəsaiti hesabına 1905-ci ildə "Həyat" qəzetini təsis edib, baş redaktorluğunu Əhməd bəy Ağayevə (Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə) təklif etməsi ilə onun həyatında yeni mərhələ başladı. Eyni məram sahibi dostları ilə bir yerdə xalqın problemlərinin həlli yolunda çalışmaq üçün o artıq təsirli bir vasitə əldə edə bilmişdi. Artıq ideoloji həyatda fəal fikir çatışması başlanmışdı. Əhməd bəy bu çatışmaların tam mərkəzində yer almış, hətta ona yön vermişdir. Lakin Qafqaz canişini Vorontsov Daşkovun onu həbs etdirərək sürgünə göndərmək istəməsi ilə Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalır. Beləcə, onun zəngin yaradıcılığı və ictimai-siyasi fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Türkiyə ilə bağlanır və həyatının otuz ili burada keçir. Bu müddətdə o, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə cəmiyyəti üçün ölçüyəgəlməz dərəcədə işlər görmüşdür. Bu işlərdən biri Azərbaycan və Türkiyə, eləcə də türk dünyası siyasi tarixində xalqın şüurunda milli düşüncəni inkişaf etdirmək idi. Bu cəhətdən milliyyətçilik onun yaradıcılığının ilkin mərhələsində başlıca yer tutur. Onun həm yaradıcılığında, həm də fəaliyyətində milliyyətçilik, vətəncilik, türkçülük amili mühüm rol oynayır. Türk yazarı Özcan Ufukun yazdığı kimi, Ə. Ağaoğlu Türkiyədə milliyyətçi hərəkatın gelişməsində birinci dərəcədə təsirli olmuş adamlar arasında yer alan, bununla birlikdə hərəkatın yerli üzvlərindən fərqlilikləri ilə diqqətçəkən bir ziyalı kimi tanınır.

Ağaoğlu xatirələrdə.....

Ağaoğlular ailəsi böyük bir tarixin canlı iştirakçısı olmaqla yanaşı, həm də bu tarixi yazan bir ailə kimi tanınır. Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı, Türkiyə hüquq tarixində adı ilklər arasında keçən Sürəyya Ağaoğlu "Bir ömür belə keçdi" adlı memuarında ailəsinin keçmişini belə xatırlayır. "Uşaqlığımı, İstanbuldan Bakıya getməyimizi yuxu kimi xatırlayıram. Əmim Hüseyn bəy anamı, Humay bibimi, atamın bir qardaşı oğlunu və ən böyüyü altı yaşında olan mənə, qardaşlarımı qatarla yola saldı. Qohumlar ağlayırdı. Anam və Humay bibim də. Yenə xəyal kimi

Batundan gəmiyə minməyimizi və mənə çox qələbəlik görünən Qalata limanına gəlişimizi və o qələbəlik içərisində atamın bizə əl salladığını görmüş oluram. 1910-cu il idi” – yazır Sürəyya Ağaoğlu).

Bu xatirələrdə Əhməd bəyin necə ailə qurması, ilk övladının dünyaya gəlməsi barədə maraqlı məlumatlar var. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlu dönəmin adətlərinə qarşı çıxaraq elçiliyini özü edir: “Anama aşiq olan atamın evlənmə təklifi onu “Firəng Əhməd” kimi görən nənəm tərəfindən rədd edilmişdi. Çox mühafizəkar bir qadın olan ana nənəm atam evin önündən keçərkən anamın balkona çıxmasına da dözə bilmirmiş. Bir müddət sonra Peterburqa gedən atam, orada dostu, anamın əmisi oğlu Fərrux bəy ilə danışarkən onun niyə evlənmirsən sualına “Mənim istədiyimi mənə vermirlər, mənə gəlmək istəyənləri isə mən bəyənmirəm” deyərək cavab verir və sirrini Fərrux bəyə açır. Həmin vaxt artıq nənəm də vəfat etdiyi üçün Fərrux bəy “Mən sənə Sitarəni verdim” deyərək Qarabağa anamın atasına teleqraf göndərir. Atam o dövrdə adət olmadığı halda, nişanlısını ziyarət etməklə, ona hədiyyələr verməklə babamın və qonaqların təəccübünə səbəb olmuşdu. Beləcə, evlənilər”.[3]

Sürəyyanın yazdığına görə, qız uşaqlarını çox sevən Əhməd bəy xanımı Sitarə hamilə qaldığı vaxt böyük həyəcanla qız uşağı gözləyib, əgər qız olarsa, ona gözəl hədiyyələr alacağına söz verib: “Çətin doğuşla dünyaya gəldiyim üçün ilk olaraq anamı xilas etmək üçün heç kim mənimlə məşğul olmamış, təhlükə keçdikdən sonra ailə böyük sevincə qərq olmuşdu. Atam anama on iki böyük qızıl düymə, mənə də on iki kiçik qızıl düymə hədiyyə etmişdi. Atamın qız uşağı sevgisi o qədər dərin idi ki, ilk nəvəsinin də qız olmasını istəyirdi. Tezerin qızı Suna dünyaya gələndə atam bu arzusuna da çatdı. Məndən sonra qardaşlarım Tezer, Əbdürrəhman və Səməd Bakıda doğulublar”.

Xatirələrində Sürəyya atasının sərt olduğunu yazır. Səməd Ağaoğlu da Əhməd bəyin bu təbiəti barədə bir neçə məqamda yazıb. S.Ağaoğlunun yazdığına görə, bir dəfə Atatürk onu, bacısı Tezeri və valideynlərini evinə yeməyə dəvət edir. Yemək vaxtı qarson boşqabı Atatürkün önünə qoymaq istəyərkən Atatürk Sürəyyaya uzadır, o isə boşqabı alıb önünə qoyur. Daha sonra Atatürk digər boşqabı Tezerə uzadarkən etiket qaydalarını bilən bu bacı boşqabı alıb yenidən Atatürkə uzadır. Bu hal Əhməd bəyi qəzəbləndirir: “Getməzdən öncə Lətifə xanım “Evdə atandan çəkəcəyin var, sənə çox hirsələndi” deyərək güldü. Anamla, atam əsəbləşmək üçün evə çatmağı gözləmədilər. Atatürkün bizi evə aparmaq üçün verdiyi avtomobilə minər-minməz atam: “Hüquq fakültəsini bitirmisən, amma adam olmamısan. Dünyanın ən böyük adamlarından biri sənə servis edir, sən də alırsan”.[3]

Düşüncələri

Ağaoğlu 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi Azərbaycana gəlib. O, Zəngəzurdan Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilib.[5] Ə.Ağaoğlu

Azərbaycan Parlamentində ilk dəfə 1918-ci ilin dekabrın 26-da keçirilən 5-ci iclasında çıxış edib. O, çıxışında bu sözləri demişdi: “Azərbaycan istiqlalı bizim hamımızın başlıca amalımızdır. Hər bir öz şərəfini, öz amalını bilən azərbaycanlı bunu duymalı və bu yolda olmalıdır”.[1]

Əhməd Bəy Ağaoğlu "millət" anlayışı "milliyyət" məfhumunun qarışdırılmamasının vacib olduğunu vurğulayırdı. Ona görə bir millət yaratmaq üçün dil, din və irqi ənənələrin çox ahəngdar şəkildə milli bir vicdan və şüura sahib olmaq lazımdır. Bunun reallaşması nəticəsində buradan Altaya qədər bir Türk milləti təşkil edəcəkdir. Bu səbəbdən millət dil, din və irqi ənənələrə əsaslanır.[7]

Ə.Ağaoğlu 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan Nümayəndə heyətinin tərkibində Paris Sülh Konfransına göndərilə də, İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Malta adasına sürgün edilib. Beləliklə, o, Sülh Konfransında iştirak edə bilməyib. Ə.Ağaoğlu sonradan Türkiyədə yaşayıb. O, Türkiyədə olduğu dövrdə çox önəmli vəzifələrdə çalışıb. Ə. Ağaoğlu Türkiyədə olduğu dövrdə çox önəmli vəzifələrdə çalışıb. O, Mətbuati-ümumi müdiri, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü (Qars bölgəsindən), yarı-rəsmi “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin baş redaktoru, Ankara Hüquq Məktəbinin professoru, Atatürkün istəyi ilə yaradılmış Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının əsas rəhbərlərindən olmuşdur. Ağaoğlu 1939-cu ildə vəfat edib.[6]

NƏTİCƏ

Əhməd Bəy Ağaoğlu fikir tariximizin yetişdirdiyi müstəsna şəxsiyyətlərdən biridir. Yaşadığı dövrün təlatümlü hadisələrinin mərkəzində yer alan bu böyük fikir adamı Türklərin milli mübarizəsini həm həqiqi, həm də ideoloji səviyyədə aparan bir Aydın olmuşdur. Ömrünün bir hissəsini Azərbaycanda, digər qismini Türkiyədə yaşamış olan Əhməd Bəy Ağaoğlu hər iki ölkənin düşüncə həyatında özünəməxsus yeri olan bir mütəfəkkirdir. Onsuz da O, Anadolu və Qafqaz Türklüyü arasında hər hansı bir fərqi olmadığını müdafiə etməkdə, Türklük anlayışının sərhədlərini çox daha tam mənada istifadə edirdi. Ağaoğlu hüquqşünas, millət vəkili, siyasətçi, yazıçı, jurnalist, şərqşünas, tənqidçi, universitet müəllimi vəzifəsində çalışsa da hər şeydən əvvəl bir fikir adamıdır. Bu kimliyi onun digər vəzifə və sifətlərinin üstündədir. Nə var ki, siyasətin içində olmasına baxmayaraq karyera əldə etmək yolunda səy göstərməmiş, müdafiə etdiyi danışıqlardan imtina etməmişdir. Bu səbəbdən siyasi həyatında və siyasi karyerasında uğursuz biri kimi tanınması vicdansızca qiymətləndirmə olacaqdır. Çünki Əhməd Bəy Ağaoğlunun siyasi maneərlər edərək karyera əldə etmək kimi bir məqsədi yox idi. Əhməd Bəy Ağaoğlunun din və milliyyət məsələsindəki danışıqlarında bu iki dəyəri bir- birinin təkzib edən deyil, əksinə tamamlayan xarakterdə olduğu müşahidə olunur. Onun tənqid hədəfində, dinin özü deyil, dini həqiqi məqsədindən azdıranlar və sui-istifadə edənlərdilər. Əhməd Bəy Ağaoğlunun yaşadığı

dövrün dəyişkən, dinamik, xaos hadisələri və içində olduğu şərtlər də nəzərə alınaraq onun düşüncə sisteminin və fəaliyyətinin daha dərinədən öyrənilməsinə bu gün ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. (Stenoqrafik hesabatlar). I c. B., 1998, s. 127
2. A.Turan. “Xalq qəzeti”, 28.11.2014
3. Dilqəm Əhməd, “Ədəbiyyat” qəzeti, 05.12.2015, Qızı Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında
4. Mədinə Karahan. Türk düşüncə və siyasət adamı - Əhməd bəy Ağaoğlu-150 525-ci qəzet, 28.03.19,
5. Nəsiman Y. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı 2018, səh 504-459
6. V.Quliyev. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əhməd Ağaoğlu haqqında. “525-ci qəzet”, 12.03.2018.
7. Yusuf Sarımay, Türk MiUiyetçüiğinn Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912- 1931, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994, s. 198.

DİJİTAL ÇAĞA UYUMLU BİR EBEVEYN OLMAK**Dr. Öğr. Üyesi Esin ERGÜN**

Karabük Üniversitesi

ÖZET

Dijital teknolojilerle tanışmış olarak dünyaya gelen dijital yerliler, birçok teknolojiyi küçük yaşlardan itibaren kullanabilmektedirler. Özellikle internetin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan uygulamalar küçük çocukların ilgisini çekmektedir. Teknolojik cihazlara ve bu uygulamalara karşı bağımlılık geliştirmekte ve hayatlarının vazgeçilmez bir parçası olarak görmektedirler. İnternetin olumlu ya da olumsuz getireceği riskler karşısında değişen ebeveyn sorumlulukları, dijital ebeveynlik kavramını ortaya çıkarmıştır. Dijital ebeveyn; dijital çağın gereksinimlerine göre hareket eden, temel düzeyde dijital araçlara hâkim, olanakların farkında olan, risklere karşı çocuğunu koruyabilen, kişi haklarına sanal ortamda da saygı duyulmasını çocuğuna aşıl原因 ve yenilikleri takip eden bireydir. Dijital ebeveynler, çocuklarının dijital medyayı nasıl kullandıklarını şekillendirmede kilit bir rol oynarlar. Dijital ebeveynlerin çocuklarının internet kaynaklı tehlikelere maruz kalmaması için çocuklarını takip etmeleri gerekmektedir. Ancak teknoloji içerisinde doğan nesil, ile teknoloji kullanımına sonradan katılan nesil arasında bilgi ve beceri uçurumu nedeniyle ebeveynler, dijital teknolojilerin kullanımıyla ilgili çocuklarına nasıl davranacaklarını bilmemektedirler. Alan yazında dijital ebeveynlere zengin dijital medya araçlarını çocukları için avantajlarını en üst düzeye çıkarmak ve dezavantajlarını ise en aza indirmek için çocuklarının medya kullanımını düzenlemede yardımcı stratejiler önerilmektedir. Özellikle küçük çocukların, ebeveynlerinin bilgisayar ve diğer dijital teknolojileri kullanımını taklit ettikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışmada günümüzde dijital ortamlarda çocukların karşılaşılabileceği riskleri önlemede ve azaltmada dijital ebeveynliğin önemi ve dijital ebeveynlikte kullanılacak stratejiler incelenmiştir ve bu konuda öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: dijital yerli, dijital ebeveynlik, teknoloji

ABSTRACT

Digital natives, who came to the world as acquainted with digital technologies, can use many technologies from a young age. Especially, the applications that come out with the spread of the internet attract the attention of young children. They develop dependency on technological devices and these practices and see them as an indispensable part of their lives. Changing parental responsibilities against the risks posed by the internet positively or negatively, revealed the concept of digital parenting. Digital parent; is an individual acting according to the needs of the digital age, having basic digital tools, aware of the possibilities, protecting the child against risks, instilling respect for the rights of the person in a virtual environment and following the innovations. Digital parents play a key role in shaping how their children use digital media. Digital parents need to follow up their children so that their young children are not exposed to internet threats. However, due to the knowledge and skill gap between the generation born in technology and the generation that joined technology use later, parents do not know how to treat their children about the use of digital technologies. In the literature, digital parents are offered helpful strategies to regulate their children's media usage in order to maximize the advantages of digital media tools for their children and minimize their disadvantages. It should be noted that especially young children imitate their parents' use of computers and other digital technologies. In this study, the importance of digital parenting and strategies that can be used

in parenting to prevent and mitigate the risks that children may encounter in digital environments are examined and suggestions are presented in this regard.

Keywords: digital native, digital parenting, technology

GİRİŞ

Küçük yaştan itibaren dijital birçok teknolojiyle tanışmış olarak dünyaya gelen dijital yerliler, akıllı telefon, tablet, akıllı televizyon gibi birçok dijital teknolojiyi kullanmayı küçük yaşlardan itibaren bilmektedirler. Evinde interneti bulunan yaşları 2 ile 5 arasında değişen çocuklar ve anneleri ile yapılan bir çalışmada, çocukların çoğunluğunun bilgisayar kullanmayı bildiği ancak yüzme ya da bisiklete binmeyi bilmedikleri görülmüştür (Palaiologou, 2016). Dijital teknolojiler çocuklara farklı fırsatlar ve deneyimler sunmaktadır. Özellikle tablet ve akıllı telefonların bilgisayarların yerini almasıyla birlikte her yerde istedikleri zaman taşınabilir dijital teknolojileri kullanabilmektedir. Buna rağmen 0-5 yaş arasındaki çok küçük çocukların dijital medya kullanımı üzerine araştırmalar, büyük çocuklarla yapılan çalışmalara kıyasla daha az olduğu görülmektedir. Bu, kısmen bu yaş grubunun toplumda mobil teknoloji kullanım sıklığının artmasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Televizyondan farklı olarak ortaya çıkan yeni dijital araçlarda çocuklar sadece izleyici değil, aynı zamanda üreten konumdadırlar. Bu ortamlarda kişiliği tam olarak gelişmemiş çocukların çevrimiçi kimlik oluşumu meydana gelmektedir. Bu oluşumda ise anne ve babaların destek ve yardımlarının önemi yadsınamaz.

Wu (2014), dijital teknoloji kullanımının çocukların gelişimine beş alanda hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin olduğunu dile getirmektedir. *Akademik olarak*, öğrenmeye karşı olumlu bir tutum, daha fazla alfabe tanıma, daha iyi okuma becerileri ve dijital teknoloji kullanımına atfedilen gelişmiş erken dil ve matematiksel bilgi gelişimi. *Bilişsel olarak*, görsel zekâ becerilerini geliştirmek ve psikomotor becerileri geliştirmek için dijital teknoloji kullanmak faydalıdır. Öte yandan, dijital teknoloji kullanımı okul öncesi çağıdaki çocukları gelişimin fiziksel, psikolojik ve sosyal yönleriyle olumsuz yönde etkileyebilir. *Fiziksel olarak*, artan dijital teknoloji kullanımı olan okul öncesi çocuklar daha az aktif olma eğilimindedir, obezite ve kas-iskelet sistemi problemleri riskini artırır. *Psikolojik olarak*, dijital teknolojileri kullanarak çok fazla zaman harcamak okul öncesi çocukların bağımlılık bozuklukları, depresyon ve saldırgan ve şiddetli davranış geliştirme riskini artırır ve fanteziyi gerçeklikten ayırt etmede zorluk yaşamalarına neden olur. *Sosyal olarak*, dijital teknoloji kullanım sıklığının artması, aile zamanı ve iletişimin azalması, sosyal izolasyonun artması ve okul öncesi çocukların kişilerarası becerilerinin gelişmesini engelleyebilmektedir. Özetle, dijital teknoloji kullanımının olumlu etkileri çoğunlukla akademik ve bilişsel alanlarda, olumsuz etkiler ise çoğunlukla fiziksel, psikolojik ve sosyal alanlarda yer almaktadır. Dijital teknoloji kullanımının sağladığı avantajların yanında davranışsal, gelişimsel, kas-iskelet sistemi, fiziksel hareketsizlik, obezite ve uyku problemi gibi bazı risklerin olduğu belirtilmektedir (Mustafaoğlu, Zirek, Yasacı, Razak Özdiñler, 2018).

Günümüz ebeveynleri, dijital yerliler gibi dijital teknolojilerle büyümemişlerdir. Bu nedenle genellikle sürekli gelişen dijital değişikliklere ayak uydurmakta zorluk çekebilmektedirler. Ebeveynler, çocuklarını dijital teknolojilerden kaynaklanan risklerden korumak için dijital çağa ve çocuklarına ayak uydurmalıdır. Çocukların giderek daha genç yaşta daha fazla dijital medya cihazı kullanmaya başladıkça yeni bir kavram ortaya çıkmıştır (Wartella, Rideout, Lauricella ve Connell, 2013): “Dijital Ebeveynlik”.

Dijital Ebeveynlik

Dijital yerlilerin ortaya çıkması sonrasında dijital ebeveynlik kavramını doğurmuştur. Dijital çağın gereksinimlerine göre hareket eden, temel düzeyde dijital araçlara hâkim, uçsuz bucaksız

bir ortam olan dijital ortamlardaki olanakların farkında olan ve çocuğunu bu ortamlardaki risklere karşı koruyabilen, kişi haklarına gerçek hayatta saygı duyulması gerektiği gibi sanal ortamda da aynı şekilde davranılması gerektiğini çocuğuna aşıl原因 ve teknolojik gelişmelere kendini kapatmayan bireyler dijital ebeveyn olarak adlandırılmaktadır (Kabakçı Yurdakul, Dönmez, Yaman, ve Odabaşı, 2013). Alan yazında bu terim İnternet ebeveynliği ya da çevrimiçi ebeveynlik olarak da dile getirilmektedir. Dijital ebeveynler, çocuklarının dijital medyayı nasıl kullandıklarını şekillendirmede kilit bir rol oynar. Çocuğun dijital alet kullanımında belki de ilk ve en önemli arabulucusu ailedir. 3 tür dijital ebeveynlikten bahsedilmektedir (Samuel, 2016).

1. Dijital etkinleştiriciler, çok fazla ekran süresi ve cihazlara erişimi olan çocuklardır (Samuel, 2016). Etkinleştiren ebeveynler çocuklarına büyük miktarda güven verir ve çevrimiçi kullanım söz konusu olduğunda kendi seçimlerini yapmalarına izin verir. Dijital dünya, çocuklarının yaşamlarında ne kadar büyük bir rol oynayacağını fark ederken, olanak sağlayanlar çoğu zaman, teknolojiyi onlara rehberlik etmeden keşfetmek için çocuklarına bırakıyor.
2. Dijital sınırlayıcılar, çocuklarının teknoloji kullanımını en aza indiren ebeveynlerdir (Samuel, 2016). Araştırmanın bulguları, okul öncesi çocukların ebeveynlerinin neredeyse yarısının sınırlayıcı yaklaşımı benimsediği sonucuna varmıştır (Samuel, 2016). Sınırlayıcı ebeveynler esas olarak çocuklarını çoğunlukla çevrimdışı tutar ve ekran süresini kesinlikle sınırlar. Dijital dünyanın ne kadar zor bir yer olduğunu görürler ve çocuklarını mümkün olduğunca uzun süre dijital dünyadan uzak tutarlar. Çocuklarının kullanabileceği programlar veya uygulamalar hakkında daha az araştırma yapar.
3. Üçüncü grup mentor, çocuklarını dijital dünyada sorumlu vatandaşlar olmaya hazırlamada aktif rol alırlar. Çocuklarının İnternet kullanımını yönlendiren aktif bir role sahiptir (Samuel, 2016). Bulgular, ebeveynlerin mentorluk yaklaşımını benimseyen ebeveynlerin, tüm ebeveynlerinin üçte birini oluşturduğunu ve bu yaklaşımın erken çocukluktan geç ergenliğe kadar kullanılabilirliğini ortaya koymuştur (Samuel, 2016). Bu yaklaşım, her üç grubun da herhangi bir çevrimiçi hatalı davranışa girme olasılığı en düşük olan dijital çocukları yaratır. Onlarla çevrimiçi zaman geçirerek, çevrimiçi öğrenmeyi teşvik ederek ve çocuklarının dijital beceriler geliştirmesine yardımcı olarak çocuklarının çevrimiçi kullanımlarına rehberlik ederler.

Dijital ebeveynler zengin dijital medya araçlarını çocukları için avantajlarını en üst düzeye çıkarmayı ve dezavantajlarını ise en aza indirmeyi umarak çocuklarının medya kullanımını düzenlemeye çalışırlar (Livingstone, Sonia & Helsper, 2008). Çünkü özellikle internetle beraber dışarıya açılmaya başlayan çocukları bazı riskler beklemektedir.

Alan yazında dijital ebeveynlerin çocukları ile medya araçları arasındaki ilişkisi anababa arabuluculuğu (parental mediation) olarak isimlendirilmektedir. Bu kavram ilk olarak televizyon konusunda yapılan araştırmalarla incelenmeye başlanmıştır. İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte bu kavram İnternet kullanımı da kapsamına almıştır. Alan yazında farklı araştırmalarda çocukların internet ile etkileşiminde ailelerin uygulayabileceği birçok strateji önerilmektedir. Anababa arabuluculuk stratejileri, çocukların ve ergenlerin medyada karşılaştıkları fırsatları artırma ve aynı zamanda riskleri azaltma yönünde girilen tüm anababa tutum ve davranışları olarak tanımlanmaktadır (Kirwil, 2009; Atalan Ergin, Kapçı, 2019). Genel olarak iki anababa arabuluculuk stratejisi tanımlanmaktadır (Livingstone, Sonia & Helsper, 2008; Kirwil, 2009): kısıtlayıcı arabuluculuk ve öğretici arabuluculuk. Kısıtlayıcı

arabuluculuk, kural koyma yoluyla çocukların medya kullanımını düzenlemeyi ifade eder. Öğretici arabuluculuk, ebeveynlerin çocukları için medya içeriğini ve mesajlarını yorumlama ve çevirme konusundaki aktif çabalarını ifade eder. Wu (2014) ise kısıtlayıcı(restrictive), öğretici(instructive) ve ortak kullanım(co-using) olarak 3 tane yaklaşım öne sürmektedir. Kısıtlayıcı yaklaşım, çocukların dijital teknoloji kullanımını kontrol etmek için konulan kuralları ifade eder. Ebeveynler genellikle çocuklarının dijital teknoloji kullanımına zaman sınırları koyar ve program içeriğine karar verir. Neyin nasıl ve neyin izlenmeyeceğine dair talimat verirler. Öğretici yaklaşım, çocuklarının dijital teknolojileri uygun şekilde kullanmalarını artırmak için öneriler sunan ebeveynleri ifade eder. Ebeveynler çocuklarına hangi programların uygun olduğu konusunda eğitim verecek ve programın açık ve örtülü anlamını açıklayacaktır. Ortak kullanım yaklaşımı aynı zamanda birlikte oynama veya ebeveyn modellemesi olarak da bilinir. Çocukların interneti kullanırken ebeveynlerin sadece fiziksel olarak bulunması yeterli değildir. İçeriğin anlamı veya etkileri üzerine hiçbir kasıtlı tartışma yapılmaz, yalnızca ebeveynler deneyimlerini paylaşır. Bu yaklaşımın ebeveyn-çocuk ilişkisini arttırdığı ve bilişsel, motor ve diğer gelişimsel becerilerin gelişimini kolaylaştırdığı kabul edilmektedir. Her üç ebeveyn yaklaşımı da aşırı dijital teknoloji kullanımının azalması ile ilişkilidir. Bu nedenle, aktif ebeveyn katılımı çocukların dijital teknolojileri faydalı yollarla kullanmalarına yol açabilir.

Livingstone ve Helsper (2008) özellikle çocukların dijital medya kullanımına aracılık etmek için yaygın olarak kullanılan dört arabuluculuk türü oluşturmuştur: aktif birlikte kullanım “active co-use”, teknik kısıtlamalar(technical restrictions), etkileşim kısıtlamaları(interaction restrictions) ve izleme(monitoring). Aktif birlikte kullanım, ebeveynin çocuğun yanında oturduğu davranışı ifade eder ve onlarla çevrimiçi etkinlik hakkında konuşur. Aynı zamanda kişisel bilgilerin çevrimiçi iletişimi, çevrimiçi alışveriş, formları doldurma vb. ile ilgili kısıtlamaları da içerir. Etkileşim kısıtlama kategorisi, başkalarıyla iletişim kurma yasağı ile ilişkilidir (örneğin, e-posta, sohbet, oyun oynama). Teknik kısıtlamalar, örneğin içeriği filtreleyen ve bazı web sitelerine erişimi engelleyen yazılımların kurulumunu veya kullanımını temsil eder. Son kategori olan ebeveyn izleme, çocuğun interneti kullandıktan sonra gizli veya açık bir şekilde çocuğun faaliyetlerini kontrol etmesidir.

Alan yazında farklı dönemlerde farklı anababa arabuluculuk stratejileri önerilmektedir. Ergenlik döneminde olan bir çocuğa ebeveynlerin küçük çocuğu olan ebeveynlere göre daha az kısıtlayıcı aracılık kullanmakta ya da bu dönemde kullandıkları aracılık stratejilerinin düzeyini azaltmaktadır(Atalan, Ergin & Kapçı, 2019). Her strateji farklı yönlerle internetin çocuklarda meydana getirebileceği riskleri azaltmayı amaçlamaktadır. Ancak bir çocuğun internetle olan ilişkisini analiz etmek önemlidir (Garmendia, Garitaonandia, Martínez, & Casado, 2012). Çevrimiçi faaliyetlerin çocukların sosyal, kültürel ve eğitimsel yeterliliklerinin gelişimi üzerinde önemli bir etkisi vardır(iletişim kurma, tüketme, çalışma, çalışma, işbirliği yapma ve sorunları çözme yöntemleri gibi) (E Jiménez, Garmendia, & Casado, 2015). Bu nedenle, hangi davranışların daha faydalı olduğunu ve hangi arabuluculuk stratejilerinin, internetteki çocuklar için mevcut fırsatları azaltmadan riskleri azaltmaya katkıda bulunduğunu belirlemek önemlidir. Küçük çocukların, büyük çocuklara göre evde daha fazla kaldığı göz önünde bulundurulduğunda, ailelerin internet kullanımında yardım etme konusunda ellerine daha fazla fırsat geçmektedir.

Sonuç

Piaget'in işlem öncesi dönem olarak adlandırdığı 2-7 yaş arası grubun özelliklerine göre çocuklar olayları tek yönlü düşünebilirler. Görüntü değişse de gerçeğin aynı kalacağını

anlayamamaktadır. Özellikle bilişsel ve dil gelişimin çok hızlı yaşandığı bu dönemde çocuklara uygun uyaranlar sunabilmek önemlidir. Günümüzde ebeveyn olmak sadece çocuklara gerçek yaşam becerileri kazandırmak değil, aynı zamanda dijital dünyaya da hazırlamaktır. Dijital dünyadaki karmaşık ve dağınık bilgileri nasıl değerlendirip, kontrol edecekleri konusunda yönlendirilmeleri gereklidir. Ancak aileler dijital dünya içerisinde çocuklarına nasıl rehberlik edecekleri konusunda bilgiye ihtiyaç duymaktadırlar. Bunun içinde dijital ebeveynlerin her geçen gün yeni yeterlikler kazanmaları gereklidir.

Yaman (2018), ebeveynlerin, çocuklara dijital teknolojileri sağlamanın yanı sıra çocuklarının bu teknolojileri güvenli, etkili ve bilinçli kullanımlarını sağlamakta bilgi eksikliği yaşadıklarını, kaygı duyduklarını, önlem alma konusunda yetersiz hissettiklerini ve daha çok bilgilendirme isteğinde olduklarını belirtmektedir. Bu nedenle dijital yerlilerin özellikle 6 yaş öncesi çocukların dijital teknoloji kullanımı konusunda dijital ebeveynlere ihtiyaçları vardır. Bu nedenle dijital ebeveynlik konusunda ailelere sağlanacak çeşitli eğitimler ile dijital yerliler dijital dünyada daha sağlıklı ve daha güvende olacaklardır.

Amerikan Pediatri Akademisinin 2013'deki yönergesinde iki yaşın altındaki çocukların elektronik ortamlarda herhangi bir zaman geçirmemesi, iki yaşından büyük çocukların ise günde iki saatten az bir süre geçirmelerinin uygun olduğunu belirtmektedir. 2016 yılında yaptığı başka bir öneri ise 18 ayın altındaki çocukların ekranları olan teknolojik aletlerden uzak tutulması gerektiği yönündedir. Dolayısıyla çocukların dijital ortamlarda iyi oluşlarını sağlamak; dijital ortamların sunduğu fırsatlardan yararlanırken karşılaşılabilecekleri tehditlerden korumak ebeveynlerin görev tanımları arasına eklenmiştir (Clark, 2011; İnan-Kaya, Bayraktar-Mutlu, & Yılmaz, 2018).

Çocukların İnternet kullanımının hızla artmasıyla, ebeveynler, eğitimciler ve politika yapıcılar gençlerin sosyal ve duygusal gelişimini olumsuz yönde etkileyebilecek çevrimiçi riskler konusunda giderek daha fazla endişe duymaktadır. Buradan hareketle ortaya çıkan “ana baba aracılık teorisi”, ebeveynlerin medyanın ergenlerin yaşamlarında olumsuz etkilerine aracılık etmeye çalışan çeşitli stratejiler kullandığını ve aynı zamanda medyanın ergenleri sosyal ve bilgilendirici şekillerde eğitebileceğini varsayar (Clark, 2011). Dijital ebeveynlerin kendilerine uygun bir aracılık stratejisi seçmesi kolay değildir (Daneels, & Vanwysberghe, 2017). Çoğu zaman çocuklarına en iyi şekilde nasıl rehberlik edileceği konusunda hiçbir fikre sahip olmanın yanı sıra, birkaç faktör de bu seçimi etkilemektedir. Örneğin sosyodemografik faktörler bu seçimi etkileyebilir (Livingstone & Helsper, 2008). Çocuğun yaşı çok önemli bir faktördür, küçük çocuklar kısıtlayıcı arabuluculuk alma konusunda daha büyük olanlardan daha fazla olma eğilimindedir (Nikken & Jansz, 2014; Symons & diğerleri, 2017). Çocuğun cinsiyetinin bazen arabuluculuk seçimi üzerinde bir etkisi vardır, örneğin, kız çocuklarının medya kullanımlarında genellikle erkeklerden daha kısıtlı olması (Livingstone ve diğerleri, 2017). Ebeveynlerin genel medya kullanımı ve medyaya yönelik tutumları da strateji seçimi üzerinde etkili olmaktadır. Örneğin oyun oynamakla, oyun oynayarak yetiştirilen ve hala oyun oynayan ebeveynler genellikle oyunlara karşı daha olumlu bir tutum sergilerler ve hiç oynamamış ebeveynlere kıyasla aktif bir strateji benimsemeye daha istekli olurlar (Nikken & Jansz, 2006). Dijital ebeveynler anne ve babalardır. Anne ve babaların dijital ebeveynlikleri de farklılık gösterdiği belirtilmektedir. Örneğin, Anderson(2016)'unun yaptığı bir çalışmada çocuklarının çevrimiçi paylaşımları hakkında çocuklarıyla konuşan annelerin oranı %46 iken; babaların oranı %32'dir. Yine aynı çalışmanın bir diğer sonucuna göre çevrimiçi görüntülenilen içerikler hakkında çocuklarıyla konuşan annelerin oranının %46, babalarının oranının ise %31 olduğu görülmektedir.

Küçük çocukların, ebeveynlerinin davranışlarını gözlemleyerek bir öğrenme süreci geçirdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Ebeveynlere verilecek eğitimler ile ailelerin uygun davranışları modellenmesi, okul öncesi çocukların dijital teknolojiyi güvenli kullanımını düzenlemede etkin bir rol oynayacağı düşünülmektedir. Ailelerin dijital ebeveyn olarak sorumluluklarını yerine getirmenin farklı yolları vardır. Ebeveynler çocuklarını aşırı kısıtlamaktan kaçınılmalıdır. Etkili ebeveynlik, ebeveyn otoritesi ile çocukların özerkliği arasında bir denge gerektirir. Birçok ebeveyn çocuklarına çok sıkı, açık kurallar ve standartlar belirlemektedir. Kurallarına, çocuklar tarafından sorgulanmadan uyulmasını beklemektedirler. Bu durum yerine ebeveynler içerik için donanım ve yazılımdan haberdar olmalıdır, filtreleme ve virüs kontrolü yapmalıdır.

Kaynakça

- American Academy of Pediatrics (2001). Children, adolescents, and television. *Pediatrics*, 107 (2), 423–426.
- Anderson, M. (2016). Parents, teens and digital monitoring. Pew Internet & American Life Project. <https://www.pewresearch.org/internet/2016/01/07/parents-teens-and-digital-monitoring/> adresinden alınmıştır.
- Atalan, Ergin, D. & Kaçı, E. G. (2019). İnternette Ana-Baba Aracılığı Ölçeği Ergen ve Anababa Formlarının Türk Örnekleminde Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 10(2), 117-132.
- Clark, L. (2011). Parental mediation theory for the digital age. *Communication theory*, 21, 323–343. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2011.01391.x>
- Daneels, R., & Vanwynsberghe, H. (2017). Mediating social media use: Connecting parents' mediation strategies and social media literacy. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(3), 5. <http://dx.doi.org/10.5817/CP2017-3-5>
- E Jiménez, I., Garmendia, M. & Casado, M.A. (2015). Children's perception of the parental mediation of the risks of the Internet. *Revista Latina de Comunicación Social*, 70, 49- 68. DOI: 10.4185/RLCS-2015-1034en.
- Garmendia, M., Garitaonandia, C., Martínez, G., & Casado, M.,A., (2012). The effectiveness of parental mediation, in Livingstone, Sonia, Haddon, Leslie & Görzig, Anke (eds.), *Children, Risk and Safety Online: Research and Policy Challenges in Comparative Perspective*, The Policy Press, Bristol, pp. 231-244.
- İnan-Kaya, G., Bayraktar-Mutlu, D. & Yılmaz, Ö. (2018). *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 131-157, doi: 10.23863/kalem.2018.96.
- Kabakçı Yurdakul, I., Dönmez, O., Yaman, F. & Odabaşı, H.F. (2013). Dijital ebeveynlik ve değişen roller. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(4), 883-896.
- Kirwil, L. (2009). Parental Mediation Of Children's Internet Use In Different European Countries. *Journal of Children and Media*. 3,394–409.
- Livingstone, S. & Ellen, H. (2008). Parental mediation and children's Internet use. *Journal of broadcasting & electronic media*, 52 (4), 581-599.
- Livingstone, S. & Helsper, E. (2008). Parental mediation of children's internet use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 52, 581–599. <https://doi.org/10.1080/08838150802437396>
- Livingstone, S., & Third, A. (2017). Children and young people's rights in the digital age: An emerging agenda. *New Media & Society*, 19, 657–670. <https://doi.org/10.1177/1461444816686318>
- Livingstone, S., Ólafsson, K., Helsper, E., Lupiáñez-Villanueva, F., Veltri, G., & Folkvord, F. (2017). Maximizing opportunities and minimizing risks for children online: The role of

- digital skills in emerging strategies of parental mediation. *Journal of Communication*, 1–24. <https://doi.org/10.1111/jcom.12277>
- Mustafaoğlu, R., Zirek, E., Yasacı, Z., ve Razak Özdiñler, A. (2018). The negative effects of digital technology usage on children’s development and health. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 5, 227–247.
- Nikken, P., & Jansz, J. (2006). Parental mediation of children’s videogame playing: A comparison of the reports by parents and children. *Learning, Media and Technology*, 31, 181–202. <https://doi.org/10.1080/17439880600756803>
- Nikken, P., & Jansz, J. (2014). Developing scales to measure parental mediation of young children's internet use. *Learning, Media and Technology*, 39, 250–266. <https://doi.org/10.1080/17439884.2013.782038>
- Palaiologou, I., (2012) *Child Observation for the Early Years* (2nd edition), London: Learning Matters, an Imprint of SAGE Publications Ltd.
- Symons, K., Ponnet, K., Emery, K., Walrave, M., & Heirman, W. (2017). A factorial validation of parental mediation strategies with regard to internet use. *Psychologica Belgica*, 57, 93–111. <https://doi.org/10.5334/pb.372>
- Wartella, E., Rideout, V., Lauricella, A., & Connell, S. (2013). Parenting in the age of digital technology. *Report for the Center on Media and Human Development*. Illinois, USA: Northwestern University. Retrieved from <https://contemporaryfamilies.org/wp-content/uploads/2014/04/Wartella.pdf>
- Yaman, F. (2018). Türkiye’deki Ebeveynlerin Dijital Ebeveynlik Öz Yeterliklerinin İncelenmesi. Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

**ALGILANAN SİBER ZORBALIK ŞİDDETİNİN INSTAGRAM KULLANIMI
ÜZERİNE ETKİSİ**
THE EFFECT OF PERCEIVED CYBER BULLYING SEVERITY ON THE USE OF
INSTAGRAM

Havva Nur DOĞAN
Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adem AKBIYIK
Sakarya Üniversitesi

ÖZET

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) hayatımızda daha fazla yer alması sosyal medya araçlarının popülerliğini de artırmıştır. Sosyal medya bireylere, Web 2.0 ile birlikte gelen tek taraflı bilgi paylaşımından çift taraflı ve anında bilgi paylaşımına ulaşma yeniliği, kullanım kolaylığı, hızlı ve etkin erişim potansiyeli gibi faydalar sunmaktadır. Çeşitli yaş gruplarından birçok insan günlük yaşamlarını, duygusal değişimlerini ve düşüncelerini paylaşmak ve diğer insanlarla etkileşim içinde olmak amacıyla çok çeşitli sosyal medya araçlarını kullanmaktadır. Her ne kadar bu durum kişilerin hayatına olumlu katkılarda bulunsa da, yapılan paylaşımların içerikleri ve paylaşımlara yapılan yorumlar kimi zaman rahatsız edici durumlara da sebebiyet verebilmektedir. Literatürde siber/sanal zorbalık olarak bilinen bu durum, birey veya grupların BİT (örneğin; cep telefonu, bilgisayar, tablet vb.) vasıtası ile kıskançlık, düşmanlık ve gözdağı verme gibi sebeplerden dolayı diğer kişilere mesaj, resim, ses, video vb. içeriklerin isteyerek ve devamlı olarak yollanması anlamına gelmektedir.

Bu çalışmanın amacı, gençlerin maruz kaldıkları siber zorbalığın şiddetine ilişkin algılarının Instagram platformu özelinde BİT memnuniyetlerine olan etkisini ölçmektir. Bu amaç doğrultusunda, Camacho, Hassanein & Head (2015) tarafından geliştirilen “Algılanan siber zorbalık şiddeti” ölçeğinin Türkçe’ye uyumlaştırılması gerçekleştirilmiş ve ampirik olarak test edilmiştir. Uyum çalışmaları sürecinde İngilizce yeterliğe sahip bilişim teknolojileri alanından 5 uzman ile görüşülerek ölçek ifadelerine yönelik çeviri-tersine çeviri işlemleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, ölçeğin duygusal ve psikolojik anlamda denekler üzerindeki olası olumsuz etkilerini azaltmak adına etik kurul değerlendirmesi gerçekleştirilmiş, kurul tarafından sunulan öneriler örneklem düzeyi ve demografik sorular nezdinde revize edilmiştir.

Araştırma kapsamında, Şubat – Mart 2020 döneminde Sakarya Üniversitesi öğrencilerine yönelik 200 anketlik bir pilot çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, elde edilen pilot çalışma verileri SmartPLS® yazılımı ile yapısal eşitlik modellemesine tabi tutularak analiz edilmiştir. Orijinal çalışmada yer alan araştırma modeli, Türkçe uyumlaştırması gerçekleştirilen ölçek ile test edilmiş ve değerlendirilmiştir. Çalışmanın Instagram özelinde kurgulanmasının literatüre, elde edilen sonuçların yaşanan siber zorbalığın mağdurlar üzerindeki gerçek etkisini ortaya çıkarması yönünden de pratiğe katkı sağlaması öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siber Zorbalık, BİT Memnuniyeti, Algılanan Siber Zorbalık Şiddeti, Ölçek Uyumlaştırma

ABSTRACT

As information and communication technologies (ICT) are more involved in our lives, the popularity of social media tools has increased. Social media offers individuals benefits beyond the unilateral information sharing that comes with Web 2.0, such as bilateral and instant information sharing, ease of use, as well as quick and effective access. Many people from various age groups use a wide variety of social media tools to share their daily lives, emotional changes and thoughts and interact with other people. Although this may contribute

positively to the lives of people, the content of the posts and comments to the posts can sometimes cause discomfort. This situation, known as cyber / virtual bullying in the literature, allows individuals or groups to send messages to other people for reasons such as jealousy, hostility and intimidation via ICT (eg mobile phone, computer, tablet, etc.) willingly and continuously.

The aim of this study is to measure the impact of young people's perceptions towards the severity of cyberbullying on ICT satisfaction on the Instagram platform. For this purpose, the adaptation of the "Perceived cyberbullying severity" scale developed by Camacho, Hassanein & Head (2015) into Turkish was carried out and tested empirically. During the adaptation studies, 5 experts from the field of information technologies with English proficiency were contacted and translation-reverse translation procedures were carried out. In addition, an ethical committee approval was received to reduce the possible negative effects of the scale on the emotional and psychological subjects. Additionally, recommendations suggested by the committee were taken into account in terms of sample selection and demographic questions.

Within the scope of the research, a pilot study with 200 questionnaires was conducted with students of Sakarya University between February and March 2020. In this study, the pilot study data obtained were analyzed by using structural equation modeling with SmartPLS® software. The research model in the original study was tested and evaluated with Turkish adapted scale. This study is expected to contribute to the literature by means of focusing only one platform -Instagram- and also has practical implications since it reveals the real effect of the cyberbullying on the victims.

Keywords: cyber bullying, ICT satisfaction, Perceived Cyber Bullying Severity, scale adaptation

1. GİRİŞ

Sosyal medya araçları çoğunlukla bireylerin arkadaşları ile bağlantı kurdukları, ilgi alanlarına göre içerik ürettiği ve paylaştığı, buldukları konunun bilgisini verebildikleri, sosyal ağ oluşturabildikleri bir çevrimiçi platformdur. Çevrimiçi dijital teknolojilerin kullanıcıları genellikle 20'li yaşlardaki gençler arasında yoğunlaşmaktadır. TÜİK (2019) verilerine göre; Türkiye'de internet kullanımı 2019 yılında 16-74 yaş grubundaki bireylerde %75,3 olmuş, hanelerin %88,3'ünün evden internete erişim imkânına sahip olduğu gözlenmiştir. Sosyal medya platformlarındaki kullanıcı kimliklerinin anonimliği, paylaşılan verilerin güvenliği, kullanıcıların teknolojik bilgi birikimleri vb. etkenler bireylerin yaşadığı herhangi bir sorun sonucunda zorbalık gibi sosyal saldırganlığın oluşmasını sağlayabilir. Çalışma kapsamında; gençlerin maruz kaldıkları siber zorbalığın şiddetine ilişkin algıları ile birlikte durumun gerçekleştiği BİT ortamındaki memnuniyete olan etkisi ölçülmüştür.

2. SİBER ZORBALIK

Geleneksel zorbalıktan farklı olarak "siber zorbalık"; Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) ve internet aracılığı ile bir bireyin veya grubun kendisine hedef olarak belirlediği bir mağdura yönelik yaptığı tekrarlayan saldırgan, rahatsız edici eylem veya davranışlar bütünü olarak tanımlanabilir. Geleneksel zorbalıkta mağdur/zorba arasındaki sosyal statü, fiziki yapı gibi güç dengesindeki farklılıklar ön planda iken, siber zorbalıkta mağdur/zorba arasındaki ilişkide teknolojik yetkinlik farklılıkları, anonimlik potansiyeli, görelî mesafe, karmaşık seyirci rolleri, dolaylı olarak kazanılan/kanıtlanan durum ve tacizden kaçma zorluğu (Smith, 2012) daha fazla önem taşımaktadır. Siber zorbalık türleri şu şekilde örneklendirilebilir;

- Kişilerin arkadaşlık ilişkisi içerisinde oldukları dönemde edinilen çeşitli ses, resim, görüntü veya geçmiş dönemde gönderilen anlık iletilerin kişinin onayı alınmadan sosyal paylaşım platformlarında paylaşılması,

- Kişilerin e-posta şifreleri gibi çeşitli sosyal medya hesaplarının şifrelerinin elde edilmesi, hesabın sahibi sıfatıyla, belli kişilere onur kırıcı söz, gözdağı, şantaj, kasıtlı ve asılsız suçlama türü mesajlar gönderilmesi ya da hesabın gerçek sahibine ait bilgilerin bu hesaplar aracılığı ile başkalarına gönderilmesi,
- Facebook, Whatsapp, Instagram gibi sosyal medya platformlarında oluşturulan gruplardan, kişi ya da kişilerin haberi olmadan çıkartılması (yani siber yok sayma),
- “Algı yönetimi” aracılığı ile toplumda herhangi bir sosyal topluluğu, etnik yapıyı veya bir derneği eleştirmek amacıyla karşısına almak ve algı yönetimi yaparak yıpratılması, haklarında asılsız iddialarda bulunulması ve bahsi geçen grupların hakkında nefret içerikli ifadelerin yaygın hale getirilmesidir.

Siber zorbalık ile ilgili çalışmalar 2000’li yıllarda ABD ve Kanada’da yapılmaya başlanmıştır. Ybarra ve Mitchell’in 2004 yılında internet kullanan 10-17 yaş arası bir grupla yaptığı çalışmada % 12’sinin sanal zorba, % 4’ünün sanal kurban olduğunu, 15 yaş üstü öğrencilerin kendilerinden yaşça küçük öğrencilere göre daha çok sanal zorbalık yaptığı görülmüştür. Raskauskas ve Stoltz’un 2007 yılında yaptığı çalışmada ise 13-18 yaş aralığındaki öğrencilerin %49’unun sanal kurban olduğunu, %21’inin sanal zorba olduğu ortaya konmuştur. Dilmaç (2009)’ın üniversite öğrencileriyle yapılan çalışmasında ise öğrencilerin %22,5’lik kısmının sanal zorbalık yaptığı, %55,3’lük ise sanal zorbalığa hayatlarında en az bir kez maruz kaldıkları görülmüştür.

3. SOSYAL MEDYA VE SİBER ZORBALIK

We are social ve Hootsuit tarafından her yıl hazırlanan Digital 2019 in Turkey (“İnternet ve sosyal medya istatistikleri”, 2019) raporlarına göre ülkemizde sosyal medya kullanımına yönelik sayısal veriler aşağıda verilmiştir.

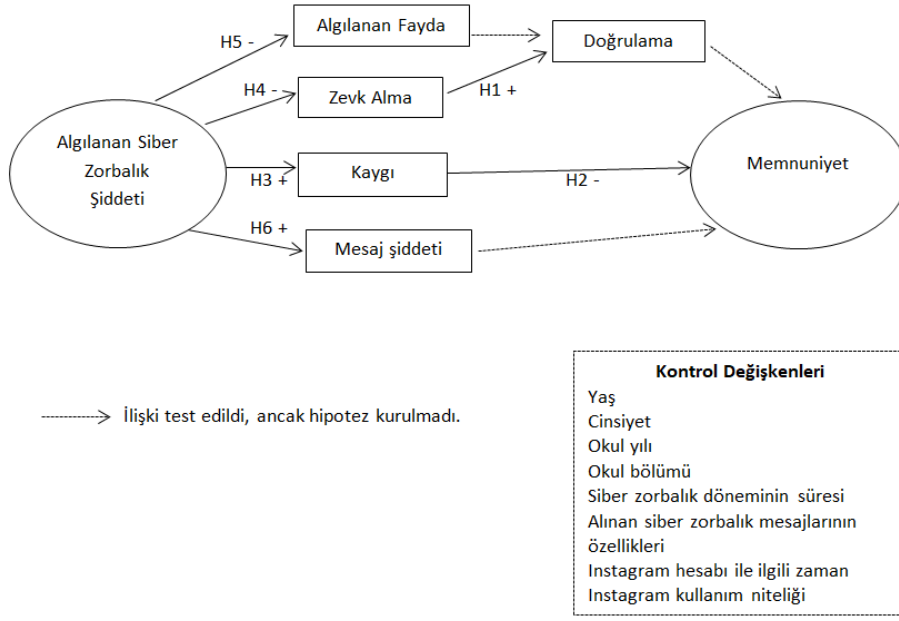
- Facebook’un 43 milyon kullanıcısı, Instagram’ın 38 milyon kullanıcısı, Twitter ülkemizde 9 milyon kullanıcısı, Snapchat’in 6.3 milyon kullanıcısı, LinkedIn 7.3 milyonluk kullanıcısı olduğu,
- Cinsiyet-yaş dağılımına göre; 18-24 yaş aralığında kadınların %9, erkeklerin %15’lik dilime, 25-34 yaş aralığında kadınların %13, erkeklerin %20’lik dilime sahip olduğu,
- Kullanıcıların sosyal medya davranışlarına göre; sosyal medya kanallarını mesajlaşma amacıyla kullananların oranının %98 olduğu,
- Geçirilen süre bakımından bakıldığında; 2 saat 46 dakikalık bir sürenin sosyal medya platformlarında geçirildiği görülmektedir.

Ek olarak Instagram kullanıcıları arasında %58’lik dilimin 13+ yaş sınırında olduğu, kadın kullanıcı oranının %41, erkek kullanıcıların ise %59 olduğu görülmüştür. Aylık kullanıcı aktivitelerine göre popüler uygulama sıralamasında ise Whatsapp Messenger, Instagram, Facebook, Facebook Messenger, Twitter gibi sosyal medya platformları ilk sıralarda yer almaktadır. Twitter üzerinde kullanıcıların yaşanan olay üzerinden kendi düşünce ve deneyimlerine (örn; sosyo-ekonomik statü, örf ve gelenekler vb.) göre rahatlıkla dışladığı kişiye yönelik siber zorbalık ifadelerini tweet atarak paylaştığı görülmüştür. Benzer şekilde bahsi geçen kişinin Instagram hesabında etkinlik ile ilgili yaptığı kişisel paylaşımları diğer kullanıcılar tarafından sosyo-ekonomik farklılıklar yönünden eleştirildiği gözlemlenmiştir. (Yaşa, Pınarbaşı, 2018).

4. ARAŞTIRMA MODELİ

Siber zorbalığın yoğun stres içeren yapısı dikkate alındığında, kurbanın bu stresli durumu değerlendirmesini anlamlandırmak amacıyla İşlem ve Stres Teorisi (Lazarus ve Folkman, 1984) kullanılmıştır. Ayrıca, mağdurun yaşadığı bir siber zorbalık döneminin şiddetine ilişkin algısı ile siber zorbalık ortamı konusundaki deneyimlerine dayanan etkilerini anlamak için Beklenti-Onay Teorisi (Oliver, 1980) de çalışmada kullanılmıştır. Bu iki teori, mağdurun siber zorbalık olayının gerçekleştiği BİT ortamı ile ilgili memnuniyetini anlamak için oluşturulan ölçeğin (Camacho; Hassanein & Head, 2018) değerlendirilmesinde yardımcı

kaynak niteliği taşımaktadır. Çalışmada kullanılan araştırma modeli ve ilgili hipotezler aşağıda verilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

4.1. Memnuniyet

Memnuniyet; bir nesne, eylem veya durum algısının (veya inançlarının) kişinin değerleri (veya ihtiyaçları, istekleri, arzuları) ile karşılaştırıldığı bilişsel bir değerlendirme süreci tarafından tetiklenen duygusal tepki olarak tanımlanmaktadır (Westbrook & Reilly, 1983). Bilgi Teknolojileri (BT) literatüründe memnuniyet, bireylerin bir BİT ortamı kullanımı süresince yaşadıkları tüm deneyimlerden elde edilen duygusal geribildirim olarak nitelendirilebilir. Bu bağlamda, siber zorbalık deneyimi yaşayan bireylerin hissettiği olumsuz duygular sonucunda BİT ortamına yönelik memnuniyetinin olumsuz etkileneceği öngörülmektedir. Ek olarak, mevcut literatürde, BİT kullanıcıların olumsuz durumlar yaşamalarına rağmen bir BT'yi kullanmayı sürdürebileceği belirtilmiştir (Camacho; Hassanein & Head, 2018).

4.2. Zevk Alma

Zevk, bir bilgisayar sistemi kullanma faaliyetinin, teknolojinin araçsal değeri dışında, kendi başına kişisel olarak zevkli olarak algılandığı anlamına gelir (Davis ve ark., 1992). Beklenti-onay teorisinin memnuniyet ve BT sürekliliği çalışmalarında, kullanılan BT'nin verimliliği ile ilgili benimsenme sonrası değerlendirmeleri içermektedir. Ancak BİT kullanıcılarının BT verimliliği dışında ek faydalar (örn. hedonik faydalar) da aradığı bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Bireyin yaşadığı siber zorbalık durumuna rağmen genel olarak BİT ortamını kullanım deneyim memnuniyetinin doğrulama üzerinde olumlu etki yaratacağı varsayılmıştır.

H1: Bir BİT kullanmanın getirdiği keyif, bu BİT ile ilgili beklentilerin doğrulanması ile olumlu yönde ilişkilidir.

4.3. Kaygı

Kaygı, bireylerin deneyimleri sonucu duyduğu korku, gerilim, sıkıntı, tedirginlik hali olarak tanımlanabilir. Yapılan bir çalışmada işyerinde zorbalığın da bir kaygı nedeni olduğu ortaya çıkmıştır (Cooper, Einarson, Hoel ve Zapf, 2003; Vartia, 2001). Yaş ortalamasının 40 olduğu 949 yetişkin işçi ile yapılan çalışmada katılımcıların %10'unun işyerinde zorbalık hedefi olduğunu tespit etmiştir (Vartia, 2001). Siber zorbalık sonucu bireyde oluşan kaygının, siber zorbalığın gerçekleştiği BİT ortamından memnuniyetlerinin daha düşük olması beklenmektedir.

H2: Yaşanılan siber zorbalık döneminden kaynaklanan endişe, BİT ile ilgili memnuniyet ile olumsuz yönde ilişkilidir.

4.4. Algılanan Siber Zorbalık Şiddeti (ASZŞ)

Lazarus ve Folkman (1984) İşlem ve Stres Teorisi (İST)'nde birey veya grupların, belirli olaylara hassasiyetleri ile düşünce ve tepkilerinde farklılıklar olabileceği ifade edilmiştir. Belirli bir siber zorbalık olayının bir birey üzerinde bıraktığı etkinin değişkenlik derecesi ile bireyler yaşadıkları siber zorbalığı değerlendirir. Sosyal dışlanma ve fiziksel zarar gibi tehditlerin değerlendirilmesinde ve bireyin güçsüzlük hissi sonucunda çevresinin kontrolünü kaybetme endişesinin kaygıyı tetikleyebileceği düşünülmektedir. Bunun sonucunda, ASZŞ'nin fazla olduğu durumlarda kaygının da fazla olması beklenmektedir.

H3: Algılanan siber zorbalık şiddeti, kaygı ile olumlu yönde ilişkilidir.

Sosyal medya platformları gibi hedonik fayda sağlayan araçlar düşünüldüğünde, kullanıcılar diğer kullanıcılar ile etkileşim kurmaktan ve platformdaki davranışları hakkında olumlu geri dönüşler almaktan (ör. Yayınlanan yorumlar veya fotoğraflar) zevk duyabilirler. Bu tür platformlar aracılığı ile oluşan bir siber zorbalık olayı, sonrasında mağdurlar üzerinde BİT ortamını kullanım zevkine yönelik olumsuz etki edeceği varsayılmıştır.

H4: Algılanan siber zorbalık şiddeti, zevk alma ile olumsuz yönde ilişkilidir.

Park vd., (2011) tarafından algılanan fayda kavramı, tüketicilerin m-hizmetlerinin belirli fonksiyonlarını kullanarak sahip oldukları kazanç olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle, algılanan fayda, bireylerin kullandıkları BT teknolojisinin altyapı yeterliliği dışında kişiye sağladığı hedonik (duygusal) faydaları (örneğin, kişilerin Instagram'da yaptıkları paylaşımlara olumlu yorum almaları) da içermektedir. Bireylerin yaşadığı siber zorbalık durumu sonucunda kullandıkları BİT ortamına (Instagram) yönelik algıladıkları faydanın kötü etkileneceği varsayılmıştır.

H5: Algılanan siber zorbalık şiddeti, algılanan fayda ile olumsuz yönde ilişkilidir.

Uygun olmayan, şiddet barındıran veya samimi fotoğraf ve videoların kullanımı (Smith PK ve diğerleri, 2008), bireylerin sırlarını açığa çıkarmak (gizlilik ihlali) veya utanç duyduğu yönlerini paylaşmak (Stauder-Müller, Hansen ve Voss, 2012) gibi durumlar kaygıya neden olabilir. Bunun yanı sıra kaba mesajlar veya gerçek yaralanma tehditleri içeren mesajların sıklığı da kişilerde siber zorbalık şiddetinin artmasını etkileyebileceği varsayılmıştır.

H6: Siber zorbalık mesajının şiddeti, algılanan siber zorbalık şiddeti ile olumlu ilişkilidir.

5. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Çalışmanın amacı; gençlerin maruz kaldıkları siber zorbalığın şiddetine ilişkin algıları ile birlikte durumun gerçekleştiği BİT ortamındaki memnuniyete olan etkisini ölçmektir. Bu kapsamda BİT ortamı olarak özellikle gençler arasında yaygın olarak kullanılan sosyal medya aracı Instagram belirlenmiştir. Türkçe adaptasyonu gerçekleştirilen ölçek Sakarya Üniversitesi lisans öğrenimi gören öğrencilere kolayda örnekleme yöntemi ile uygulanmıştır. Çalışmada kullanılan modelin ve hipotezlerin uyumluluk testleri için yol analizi, değişken yapıları ve ilişkilerin güvenilirlik ve geçerliliğini ölçmek için doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Analizler için SmartPLS 3® programı kullanılmıştır.

5.1. Ölçeğin Türkçe Uyumu Sürücü

Ölçeklerin Türkçe uyarlama süreçleri kapsamında, ilk olarak araştırmacı tarafından orijinal dilde hazırlanmış olan ölçeğin Türkçe çevirisi yapılmıştır. Ölçek maddelerinin özgün ifadeleri, araştırmacı tarafından Türkçe'ye çevrilmiş hali ve uzman önerisi şeklinde hazırlanmış bir yapı Sakarya Üniversitesi'nde bilişim teknolojileri alanında uzman ve

İngilizce yeterliği olan 5 kişiye görüşleri alınmak üzere sunulmuştur. Kullanılan BİT ortamından alınan zevki ölçmeye yönelik özgün ifadelerin anlam yakınlığı Türkçe çevirisinde ayrıştırılmıştır. Yaşanılan siber zorbalık sonucu bireylerin hissettiği kaygıyı ölçmeye yönelik özgün ifadeler göz önünde bulundurulduğunda çeviri yapılan ölçekte sıklık ölçme ifadeleri ile ölçülmesinin daha doğru sonuç vereceğine karar verilmiştir. Gelen görüşler dikkate alınarak çevirisi gerçekleştirilen ölçüğe son hali verilmiştir.

6. BULGULAR VE ANALİZ

Çalışmaya Sakarya üniversitesi lisans eğitimi gören 200 öğrenci katılmıştır. SPSS 20® programında verilerin uç-değer analizi yapılarak dikkatsiz katılımcılar tespit edilip veri setinden çıkarılmıştır. Ölçek maddeleri siber zorbalık yaşayan kişilere yönelik ifadeler içerdiğinden siber zorbalık yaşadığını ifade eden 81 katılımcının verileri ile analizler gerçekleştirilmiştir. Anket katılımcılarının demografik dağılımı Tablo 1.'de verilmiştir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

		Frekans	Yüzde (%)	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Cinsiyet	Kadın	57	70,4	70,4	70,4
	Erkek	24	29,6	29,6	100,0
	Toplam	81	100,0	100,0	

Modelde yer alan her bir değişkenin ölçekteki ifadelerinin güvenilirlik ve yakınsak geçerlik değerleri aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 2. Güvenilirlik ve yakınsak geçerlik değerleri

Faktör yapısı	Faktör tanımlaması	Faktör Yüklere	Kompozit Güvenilirlik (CR)	Çıkarılan Ortalama Varyans (AVE)	Cronbach's Alpha	R Square
Algılanan Fayda	AF_0	0,788	0,904	0,758	0,851	0,012
	AF_1	0,919				
	AF_2	0,899				
ASZŞ	ASZS_0	0,689	0,769	0,420	0,654	-
	ASZS_1	0,854				
	ASZS_2	0,503				
	ASZS_3	0,780				
	ASZS_4	0,560				
	ASZS_5	0,639				
	ASZS_6	-0,582				
Doğrulama	DOGR_0	0,885	0,929	0,814	0,886	0,557
	DOGR_1	0,898				
	DOGR_2	0,924				
Kaygı	KAYGI_0	0,881	0,775	0,679	0,490	0,412
	KAYGI_1	0,915				
	KAYGI_2	0,881				
	KAYGI_3	-0,572				
Zevk Alma	KYF_0	0,907	0,969	0,886	0,957	0,000
	KYF_1	0,958				
	KYF_2	0,926				
	KYF_3	0,972				
Memnuniyet	MMN_0	0,891	0,964	0,871	0,950	0,014
	MMN_1	0,959				
	MMN_2	0,956				
	MMN_3	0,926				
Mesaj şiddeti	MSJ_DKKT	0,722	0,793	0,516	0,655	0,272
	MSJ_HSSS	0,877				
	MSJ_SKLK	0,300				
	MSJ_SLDR	0,826				

* $R^2 > 0.10$

Literatürde önerilen Cronbach'ın alfa değeri en az 0,7 olması gerektiği bilinmektedir (Nunnally, Bernstein, 1994). Tablo 2'de "ASZŞ, Kaygı, Mesaj şiddeti" değişkenlerinin Cronbach's Alpha değerleri önerilen aralığın altında çıkmıştır. Ayrıca, önerilen Ortalama Varyans Ekstresi (AVE) değeri 0,5'in üzerinde olması gerektiği söylenmektedir (Au, Ngai,

Cheng, 2008). Tabloda yalnızca “ASZŞ” değişkeninin bu değer altında kaldığı görülmüştür. Son olarak, faktör yük değeri, maddelerin faktörlerle olan ilişkisini açıklamaya yardım eden katsayı olduğu, bir faktörle yüksek düzeyde ilişki veren ifadelerin bir araya geldiği bir küme varsa, o ifadelerin birlikte bir kavram-yapı-faktör ölçümü yaptığı düşünülebilir (Büyüköztürk, 2002). Analizdeki faktör yük değerleri için 0,50 değeri veya 0,50’den yüksek bir değer olması gerektiği, 0,50 üzeri faktör değerlerinin modelde kalması ve alt değerlerin modelden çıkarılması önerilmektedir (Bulut, Çavuş, 2015). Buna bağlı olarak belirtilen değerlerin altında çıkan bazı ifadeler çıkarılıp tekrar analiz yapılmıştır. Çıkarılan değerler sonucu yapılan analizlerin sonucu aşağıda verilmiştir (Tablo 3.).

Tablo 3. İfade eleme yöntemi sonrası güvenilirlik ve yakınsak geçerlik değerleri

Faktör yapısı	Faktör tanımlaması	Faktör Yüklere	Kompozit Güvenilirlik (CR)	Çıkarılan Ortalama Varyans (AVE)	Cronbach's Alpha	R Square
Algılanan Fayda	AF_0	0,825	0,906	0,764	0,851	0,006
	AF_1	0,894				
	AF_2	0,901				
ASZŞ	ASZS_0	0,766	0,862	0,612	0,789	-
	ASZS_1	0,889				
	ASZS_3	0,760				
	ASZS_5	0,701				
Doğrulama	DOGR_0	0,884	0,929	0,814	0,886	0,574
	DOGR_1	0,897				
	DOGR_2	0,925				
Kaygı	KAYGI_0	0,907	0,936	0,830	0,898	0,417
	KAYGI_1	0,929				
	KAYGI_2	0,897				
Zevk Alma	KYF_0	0,927	0,929	0,867	0,846	0,001
	KYF_2	0,935				
Memnuniyet	MMN_0	0,939	0,928	0,867	0,846	0,009
	MMN_3	0,923				
Mesaj şiddeti	MSJ_DKKT	0,712	0,858	0,670	0,761	0,232
	MSJ_HSSS	0,868				
	MSJ_SLDR	0,865				

Tablo 2’de “ASZŞ, Kaygı, Mesaj şiddeti” değişkenlerinin Cronbach’s Alpha değerleri önerilen aralığın altında çıkması nedeniyle modelden çıkarılan ifadeler sonucunda tüm güvenilirlik ve geçerlilik değerleri istenilen seviyelere ulaşmıştır.

Tablo 4. Yol analizi tahminleri

Hipotezler	Yapısal İlişki	Yön	Örnek Ortalama (M)	Standart Sapma (STDEV)	T İstatistiği ((O/STDEV)	P Values	Hipotez Sonucu
H5	Algılanan Siber Zorbalık Şiddeti -> Algılanan Fayda	Negatif	0,089	0,171	0,438	0,662	Reddedildi
H3	Algılanan Siber Zorbalık Şiddeti -> Kaygı	Pozitif	0,652	0,065	9,894	0,000	Kabul edildi
H6	Algılanan Siber Zorbalık Şiddeti -> Mesaj Şiddeti	Pozitif	0,501	0,075	6,425	0,000	Kabul edildi
H4	Algılanan Siber Zorbalık Şiddeti -> Zevk Alma	Negatif	0,036	0,125	0,221	0,825	Reddedildi
H2	Kaygı -> Memnuniyet	Negatif	0,108	0,137	0,698	0,486	Reddedildi
H1	Zevk Alma -> Doğrulama	Pozitif	0,759	0,059	12,853	0,000	Kabul edildi

* $P < 0,05$ İstatistiksel anlamlılık

** $P < 0,001$ Çok yüksek düzeyde istatistiksel anlamlılık

Tabloda görüldüğü gibi modelde yer alan değişkenler arasındaki 6 ilişki tahmininden 3’ü eldeki veri seti tarafından desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenlerin birbirleri ile ilişkilerinin açıklanma derecesine (R^2 değerleri) bakıldığında “ASZŞ->Algılanan fayda, ASZŞ->Zevk alma ve Kaygı->Memnuniyet” değişkenlerinin ilişki açıklaması önerilen değerin ($R^2 > 0,10$) altında kaldığı ve yeterli düzeyde açıklanmadığı görülmüştür. Bu sebepten yol analizi sonuçlarında bu değişkenlere bağlı kurulan hipotezler reddedilmiştir. Referans alınan çalışmada yalnızca “ASZŞ-> Algılanan fayda” değişkeninin R^2 değerinin düşük çıktığı ve modeldeki tüm hipotezlerin kabul edildiği görülmüştür (Camacho, Hassanein & Head, 2018). Bu farklılığın iki çalışmada ki katılımcı sayıları ile ilgili olduğu modelin testinde yüksek katılımcılı testlerin daha iyi sonuçlar vereceği düşünülmektedir.

7. SONUÇ

Bu çalışma Camacho, Hassanein & Head (2018) tarafından Kanada’da gerçekleştirilen çalışmada yer alan modelin ve geliştirilen ölçeğin Türkçe adaptasyonudur ve pilot çalışma niteliğindedir. Uygulanan anketten elde edilen verilerle yapılan analizlerde modeldeki her bir faktör için ölçekte yer alan ifadelerin Türkçe’ye çevirisinde birbirine yakın anlamlı ifadeler olduğu görülmüştür. Bunun sonucunda ölçekte birbiri ile doğrusal yakınlığı bulunan ifadelerin ölçekten çıkarılması ve ölçeğin katılımcılara yeniden uygulanması düşünülmektedir.

Çalışma kapsamında anket uygulama sürecinde katılımcıların ‘Siber zorbalık’ kavramını tam olarak bilmedikleri (yani Instagram’da yaşadıkları durum/durumların siber zorbalık olup olmadığını bilemedikleri) araştırmacı tarafından fark edilmiş ve süreçte daha detaylı açıklama yapılarak veri seti artırılmıştır. Konunun özel bir alan olması (yani siber zorbalık yaşayan bireylerin tespitinin zorluğu) sebebiyle yapısal eşitlik modellemesi analizlerini orta düzey yeterlilikteki veri seti ile gerçekleştirilmiştir. Modeldeki hipotezlerin testinde ve değişkenler arası ilişkinin açıklanmasında referans çalışmadan farklı bazı sonuçlar elde edilmiştir. Ancak bu farklılıkların veri setinin artırılması ile tez çalışmasında giderileceği öngörülmektedir.

Bu araştırmanın; Türkiye’de genel olarak BİT kullanımının karanlık taraflarının ve özellikle de sosyal medya araçlarında yaşanan siber zorbalık kavramının anlaşılması noktasında teorik katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Buna ek olarak, yaşanan siber zorbalığın mağdurlar üzerindeki gerçek etkisinin ve daha sonra söz konusu etkinin ilgili BİT ortamındaki deneyimleri üzerindeki olumsuz etkisinin daha iyi anlaşılması açısından uygulamaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Bulut, E., & ÇAVUŞ, G. (2015). Liderlik, Motivasyon ve Ödüllendirme İlişkilerinin İncelenmesinde Kısmi En Küçük Kareler Yol Analizinin Kullanılması. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(2), 591-614.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. Kuram ve uygulamada eğitim yönetimi, 32(32), 470-483.
- Camacho, S., Hassanein, K., & Head, M. (2018). Cyberbullying impacts on victims’ satisfaction with information and communication technologies: The role of Perceived Cyberbullying Severity. *Information & Management*, 55(4), 494-507.
- Davis, F.D., Bagozzi, R.P., Warshaw, P.R., 1992. Extrinsic and intrinsic motivation to use computers in the workplace. *Journal of Applied Social Psychology* 22, 1111–1132.
- Dilmaç, B. (2009). Sanal zorbalığı yordayan psikolojik ihtiyaçlar: Lisans öğrencileri için bir ön çalışma. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(3), 1291-1325.
- J.C. Nunnally, I.J. Bernstein, *Psychometric Theory*, McGraw-Hill, New York, 1994.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Michele L. Ybarra, K. J. (2004). Online aggressor/targets, aggressors, and targets: A comparison of associated youth characteristics. *Journal of child Psychology and Psychiatry*, 1308-1316.
- N. Au, E. Ngai, T.C. Cheng, Extending the understanding of end user information systems satisfaction formation: an equitable needs fulfillment model approach, *MIS Q.* 32 (1) (2008) 43–66.
- Oliver, R. L. (1997). *Satisfaction: A Behavioral Perspective on the Consumer*. New York: The McGrawHill Companies.
- Park, J., Snell, W., Ha, S. ve Chung, T. L. (2011) “Consumers’ Post-Adoption of M-Services: Interest in Future M-Services Based on Consumer Evaluations of Current M-Services” *Journal of Electronic Commerce Research*, 12(3): 165-175.
- Raskauskas, J. & Stoltz, A. D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*, 43, 564–575.
- Slonje, R., & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying?. *Scandinavian journal of psychology*, 49(2), 147-154.

- Smith, P. K. (2012). Cyberbullying and cyber aggression. In S. R. Jimerson, A. B. Nickerson, Staude-Müller, F., Hansen, B., & Voss, M. (2012). How stressful is online victimization? Effects of victim's personality and properties of the incident. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(2), 260-274.
- TÜİK (2019). Hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması, (2019). [Çevrim-içi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30574> Erişim tarihi: 25.01.2020.]
- Türkiye İnternet Kullanım ve Sosyal Medya İstatistikleri, (2019). Erişim adresi: <https://dijilopedi.com/2019-turkiye-internet-kullanim-ve-sosyal-medya-istatistikleri/>
- Vartia, M. A. (2001). Consequences of workplace bullying with respect to the well-being of its targets and the observers of bullying. *Scandinavian journal of work, environment & health*, 63-69.
- Yaşar, H., & Pınarbaşı, T. E. (2018). SOSYAL MEDYADA BİR SİBER ZORBALIK ÖRNEĞİ: MİNA BAŞARAN.
- Zapf, D., Einarsen, S., Hoel, H., & Vartia, M. (2003). Empirical findings on bullying in the workplace. *Bullying and emotional abuse in the workplace: International perspectives in research and practice*, 103125.
- Westbrook, R. A., & Reilly, M. D. (1983). Value-percept disparity: an alternative to the disconfirmation of expectations theory of consumer satisfaction. *ACR North American Advances*.

SAĞLIK TURİZMİ ve POLİTİKALARI
HEALTH TOURISM and POLICIES

Doç. Dr. İsmail SEVİNÇ
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay ÖZER
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

ÖZET

İyi yapılandırılmış bir sağlık sistemi için kalifiye eleman sağlamak üzere eğitim ve bilim kurumlarına, teknolojiye, ilaç ve malzeme üretimi ya da tedarik ağına, bilişim sistemlerine, modern tesis ve altyapı vb. pek çok alanda yüksek miktarda yatırıma neden olmaktadır. Bu nedenle sağlık sektörü genel olarak tüketim sektörü olarak ele alınıp ülkeler için bir gider kalemi olarak değerlendirilmektedir. Ancak sağlık turizmi ile sağlık hizmeti ihraç edilerek gider kalemi kazanç elde edilen önemli bir sektör haline hızla dönüştürülebilir.

Son yıllarda dünyada sağlığı için seyahat edenlerin sayısı 10 milyonu geçmiş, yıllık 100 milyar dolara ulaşan cirolar konuşulmaya başlanmıştır. Küresel bazda sağlık turizmine ilgi her geçen gün artmaktadır. Ülkemizde de sağlık turizminden pay almak için uluslararası kuruluşlarla işbirliği geliştirilerek kapasite artışı sağlamak için planlamalar yapılmaktadır. Planlamalar kapsamında kamu-özel işbirliği ile alt yapı yatırımlarına yönelinerek 2023 yılında iki milyon uluslararası hastayı Türkiye’de tedavi ederek 30 milyar dolar gelir elde edilmesi hedeflenmektedir.

Önemli bir istihdam yaratacak olan sağlık turizminde girişimcilik, pazarlama, finansman, uluslararası ticari ilişkiler, sağlık hizmetinin sunumu kadar önemlidir. Bu nedenle Sağlık Bakanlığı ile ilgili kamu ve özel sektöre görevler düşmektedir. Bu çalışmada sağlık turizminin Türkiye’deki gelişimi için üretilen politikalar, oluşturulan mevzuat ve teşvikler kalkınma planları doğrultusunda incelenmesi amaçlanmıştır.

Türkiye’de son yıllarda sağlığa yapılan yatırımlar özel hastanelerin kalitesi, kamu hastanelerinin altyapısı ve şehir hastaneleri projelerinin yaşama geçirilmesi, nitelikli sağlık insan işgücü ve doğal güzellikleri sağlık turizmi açısından avantajlar oluşturmaktadır. Son teknoloji ile donatılmış kamu ve özel sektördeki kuruluşlarında kaliteli hizmetin fiyat avantajı ile sunumu Türkiye’yi yabancı hastalar tarafından tercih edilirliliğini artırmaya başlamıştır. Her geçen gün sağlık turizminde Türkiye’nin potansiyeli ve rekabet gücünün yükseldiği görülmektedir.

Sonuç olarak ilk kez 1984 yılında Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda yer alan sağlık turizminin kalkınma planlarıyla hükümet politikası haline geldiği görülmektedir. 2000’li yıllarda kalkınma planları doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşmada gelişmeler kaydedilmeye başlanmıştır. 2010 yılından sonra mevzuat altyapısı planlama, koordinasyon, denetleme süreçlerinde ihtiyaçları karşılamak üzere hızla teşvikler sağlanmıştır. İmaj ve pazarlama faaliyetlerine hız verilen sektörde mevzuatın sürekli iyileşerek geliştirdiği dinamik bir süreç dikkat çekmektedir.

Yapılan çalışmaların sonuçları görülmeye başlanmış 2017 yılında Türkiye yaklaşık olarak 765 bin yabancı hastayı ağırlayarak 7 milyar doların üzerinde gelir elde edildiği görülmektedir. Yola çıkılırken 2023 sağlık turizmi geliri 20-25 milyar dolar olarak belirlenmiş ancak 2017 istatistikleri ve gelinen umut verici noktada nihai hedef 30 milyar doların üzerine çıkılması olarak güncellenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Turizm, Kalkınma Planı.

ABSTRACT

For well-structured healthcare system, it causes high investment in many fields such as technology, information systems, modern facility, infrastructure, drug and material production or supply network, education and science institutions to provide qualified staff, For this reason,

the health sector is generally considered as the consumption sector and considered as an expense item for countries. However, the expense item can be quickly converted into an important sector, where health tourism is exported and health services are exported.

In recent years, the number of people traveling for the health of the world has exceeded 10 million, and annual sales reaching 100 billion dollars have been discussed. The interest in health tourism is increasing day by day on a global basis. planning to provide increased capacity by developing cooperation with international organizations are scheduled to receive a share of health tourism in Turkey. Within the scope of the plans, it is aimed to generate income of 30 billion dollars by treating 2 million international patients in 2023 by turning to infrastructure investments with public-private cooperation.

Which will create significant employment in health tourism entrepreneurship, marketing, finance, international trade relations, health services, and the presentation is just as important. For this reason, tasks should be undertaken for the relevant public and private sectors with the Ministry of Health. The aim of the study, health tourism policies are examined in terms of development plans, encouragement and legislation in Turkey.

In recent years, investments in health in Turkey, quality private hospitals, strengthening public hospitals, realization of city hospital projects, qualified health, human workforce and natural beauties create advantages in terms of health tourism. The presentation by the price advantage of quality services in the public and private sector organizations in Turkey equipped with the latest technology has begun to increase its admissibility preferred by foreign patients. It is observed that our potential and competitiveness increase in health tourism day by day.

As a result, it is seen that health tourism, which was included in the Fifth Five-Year Development Plan for the first time, became a government policy with the Development Plans. In the 2000s, progress has been made in achieving the goals set in line with the development plans. After 2010, legislative infrastructure was rapidly arranged to meet the needs in planning, coordination and supervision processes, and incentives were provided. In the sector, where image and marketing activities are accelerated, a dynamic process that the legislation develops by continuously improving attracts attention.

The results of this study, begun in 2017, seeing Turkey will host approximately 765 thousand foreign patients, it appears that revenue was over \$ 7 billion. On the way, 2023 health tourism income was determined as 20-25 billion dollars, but the 2017 target and the final target has been updated to exceed 30 billion dollars.

Keywords: Health, Tourism, Development Plan.

1. GİRİŞ

Sağlık turizmi, kimilerine göre termal turizm kimilerine göre ise tedavi amacıyla yurt dışına seyahat olarak ele alınarak değerlendirilmekte, kavram üzerinde fikir birliğinin sağlanamadığı görülmektedir. (Topuz, 2012:6). Sağlık turizmi alt başlığı altında pek çok çeşidi saymak mümkündür. Sağlık ve turizm kavramlarının kesiştiği noktada olan sağlık turizmi, inşaat ve mimarı tasarımdan seyahat sektörüne, dünya çapında verilen en ekonomik ve en etkili sağlık hizmetine ve finans sektörüne kadar pek çok konuyu içerisinde barındıran çok disiplinli bir konu olarak ele alındığı görülmektedir. İnsanların kendi ülkelerindeki tedavi imkânlarının kısıtlı olması ya da çok pahalı olması vb. nedenlerle farklı ülkelerden sağlık hizmeti almaları sağlık turizminin oluşumunu sağlamıştır (Özgül, 2014).

2. SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık Bakanlığı “*İkamet edilen yerden başka bir ülkeye veya bölgeye herhangi bir sebeple sağlık hizmeti almak için yapılan planlı seyahate sağlık turizmi, seyahat edeni de sağlık turisti olarak*” tanımlamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2013). Kaya ve ark. (2013:18) sağlık turizmini, sağlığın korunması, geliştirilmesi ve hastalıkların tedavi edilmesi amacıyla ikâmet edilen yerden başka bir yere seyahat edilmesi ve gidilen yerde en az 24 saat kalınarak sağlık ve turizm olanaklarından yararlanılması olarak tanımlamışlardır. Belirtilen amaçlarla seyahat eden kişiyi de sağlık turisti şeklinde ifade etmişlerdir. Küreselleşme süreciyle yaşananlar ve iletişim imkânlarının artması insanları farklı arayışlara yöneltmiştir. Sağlık sorunlarına çözüm arayanlar başka ülkelerde iyi çözüm/iyi fiyat seçeneklerini de değerlendirerek hareket etmeye başlamışlardır (Tontuş, 2015).

Sağlık turizmi geçen on yılda büyük gelişme göstermiştir. Hızlı kentleşme ve sanayileşme çeşitli sağlık sorunlarını beraberinde getirmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki sağlık hizmetlerinin ücretleri yapısal nedenlerle artış eğilimi göstermektedir. ABD ve Avrupa ülkelerinde yaşayanlar daha ucuz ve daha kaliteli tıbbi tedavi hizmeti alabilmek için alternatifler arayışı içerisinde diğer ülkelere seyahat etmeye yönelmektedirler. Sadece gelişmiş ülkeler değil ülkelerinde yeterli tedavi hizmeti ve teknolojisi bulunmayan ülke vatandaşları da sağlık hizmeti almak için seyahat yoluna başvurumaktadırlar. Bunlar sağlık turizmi sektörünün oluşması ve zamanla büyümesine etki etmektedir. (Özgül, 2014:2).

Türkiye’nin sağlık tesisleri, teknolojik altyapısı, coğrafi konumu, ulaşım seçenekleri ve doğal güzellikleriyle dört başlıkta tanımlanan medikal, termal, yaşlı ve engelli turizmüne hizmet sunma şansı olan nadir ülkelerden (Sağlık Bakanlığı, 2013) olup küresel kriterlere uygun strateji ile sektörden yüksek pay alması hedeflenmektedir.

Sağlık hizmetini farklı bir ülkeden alma arayışında olanlar için ülkelerin kültürel, sosyal, teknolojik, ekonomik ilişkileri, sağlık sistemindeki olası farklılıklar, yasal düzenlemeler sağlık turizminin önünde zaman zaman engel teşkil etmektedir (Lengel ve Ötvös, 2003; akt: Özşarı ve Karatana, 2013). Bu engellerin önüne geçmek için ülkemizde sağlık turizmüne yönelik politikalar üretilmekte, yasal düzenlemelerle sağlık turizmi alanı uluslararası rekabet edecek düzeye getirmek için yoğun mesai harcanmaktadır.

2.1. Sağlık Turizmi Politikaları

Sağlık turizmi bir ucu doğal kaynaklara, diğer ucu beşeri ve mali kaynaklara dayanan önemli bir turizm koludur. Dolayısıyla sağlık politikalarının da kapsamı bir o kadar geniştir. Sağlık turizmi politikalarıyla ulusal kalkınma planları ve bütçe kalemlerindeki vergiler ve teşviklerle turizm şirketlerine yön verilmesi ve tüketicilerin özendirilmesi hedeflenmektedir (Özkurt, 2007). Kültür ve Turizm Bakanlığı tanıtım faaliyeti, Hazine ve Maliye Bakanlığı teşvik ve vergi muafiyetleri, Yüksek Öğretim Kurumu nitelikli insan gücü sağlama, Dışişleri Bakanlığı vize kolaylığı konularında çalışmalara başladığı görülmektedir. Sağlık Bakanlığı’nın ise denetim, standardizasyon, garantörlük ve planlama konularında faaliyet yürütmesi üzerinde durulmaktadır (Tontuş, 2015).

Bu çalışma ile Türkiye'nin sağlık turizmindeki gelişmeleri kalkınma planları doğrultusunda sağlık politikalarına göz atarak incelenmesi amaçlanmıştır. Aşağıda sağlık turizmi alanında Türkiye'nin sağlık politikaları 2003 yılı öncesi ve sonrası olmak üzere iki bölümde değerlendirmeye alınmıştır.

2.1.1. Sağlık Turizm Politikalarında 2003 yılı Öncesi

Türkiye'de 1960 yılında başlayan sosyal, devletçi ve müdahaleci anlayışın dünyada yaşanan ekonomik, politik ve sosyal akımlardan etkilenerek 1980'lerde neo-liberal politikalara ve serbest piyasa anlayışına dönüşmeye başladığına tanık olunmuştur. Yirmi yıllık süreçte neredeyse yirmiden fazla ömürleri bir yıl ya da daha kısa olan koalisyon hükümetlerinin olduğu görülmektedir. Bu durumun siyasi istikrarı olumsuz etkileyerek uzun vadeli planların yapılması ve uygulanmasına engel olduğu söylenebilir. Ömürleri kısa süren koalisyon hükümetlerinin siyasi istikrarı sağlamamaktan uzak kalarak ekonomik istikrarın zarar görmesine neden olduğu ifade edilmektedir (Danık 2016).

Türkiye'de 1980'li yıllarda siyasi istikrarın sağlandığı dönemlerde turizm sektörünün gelişmesine yönelik önemli adımlar atılmaya çalışılmış ve kısmen başarı sağlanmıştır. 1980'den sonra turizm sektörü gelişmeye başlayarak Türkiye ekonomisinde önemli bir sektör haline gelmiştir. Sektördeki gelişme ekonomik etkilerle kalmamış dünya ile sosyal ve kültürel etkileşimin boyutları artmıştır. Ülkemiz turizmi için 1983 yılında başlayan canlanma ile kısa sürede yatak sayısı 56000'den 170000'e yükselmiş, turist sayısı ise 1,2 milyondan 5,3 milyona ulaşmıştır (DPT, 2007:8). Sağlık turizmi konusu Beşinci Beş yıllık Kalkınma Planı'nda yer alarak temellerinin atıldığı görülmektedir. Kalkınma planlarına göz atıldığında;

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989); *“Türkiye'nin tabii, tarihi, arkeolojik ve kültürel varlığı, kış, av ve su sporları, festival, sağlık ve gençlik turizmi ile mevcut diğer turizm potansiyeli, ekolojik dengeyi koruma, çevreyi temiz ve sağlıklı tutma ve güzelleştirme doğrultusunda değerlendirilecektir”* (DPT, 1984:120) ifadeleri yer almıştır.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1995 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde beşinci beş yıllık plana paralel olarak turizmin çeşitlenmesi, alternatif turizm türlerinin geliştirilmesine yönelik hedefler belirlenmiştir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) sağlık turizminde özel sektör katılımı planlanmış; tanıtım, pazarlama finansman konularına yer verilmiştir. Bu konuda planda, *“Turizmin mevsimlik ve coğrafi dağılımını iyileştirmek ve dış pazarda değişen tüketici tercihleri de dikkate alınarak yeni potansiyel alanlar yaratmak amacı ile golf, kış, dağ, yayla, termal, soğuk, yat, karavan, kruvaziyer, kongre ve eğlence turizmini geliştirme faaliyetlerine devam edilecektir. Yerli tur operatörlüğünün yaygınlaştırılmasına çalışılacak, tanıtma ve pazarlama faaliyetlerinin geliştirilmesi ve uygulanması için yeni finansman kaynaklarının oluşturulmasına kamu kesiminin yanı sıra özel sektörün katılımı da sağlanacaktır”* ifadeleri yer almaktadır (DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1995:164).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise (2001-2005) ise *“Turizmin değişen tüketici tercihlerini dikkate alınarak geliştirilecek yeni alanlarla turizm mevsiminin yılın tamamına ve turizm potansiyeli olan ancak bu güne kadar yeterince ele alınmamış bölgelere yayılmasına yönelik tedbirler alınacaktır. Turizmin mevsimlik ve coğrafi dağılımını iyileştirmek ve dış pazarlarda değişen tüketici tercihlerini de dikkate alarak yeni potansiyel alanlar yaratmak amacıyla golf, kış, dağ, termal, sağlık, yat, kongre turizmi ve eko turizm ile ilgili yönlendirme faaliyetleri sürdürülecektir”* denilmektedir (DPT, 2000:167-168).

2.1.2. Sağlık Turizm Politikalarında 2003 Yılı Sonrası

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 yılında iktidara gelmesiyle siyasi istikrar sağlanmış ve yaklaşık on yıldır beklemekte olan Sağlıkta Dönüşüm Programı ile Türk sağlık sistemi yeniden yapılandırılmıştır. Vatandaşın sağlık hizmetine ve ilaca erişiminde büyük kolaylık sağlanmıştır. Sosyal güvenlik çatısı aşamalı olarak çatı altına alınarak toplumun bütün kesimlerini kapsayacak şekilde yapılandırılmıştır. Sağlık hizmeti sunumunda kullanılan binaların pek çoğu

revize edilerek yeni binaların yapımına hız verilmiştir. Yapılan kalite ve akreditasyon çalışmalarıyla sağlık işletmeleri verimli işletmeler haline dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Bu gelişmeler ile halkın sağlık statüsünde önemli kazanımlar hızla elde edilmiştir. Çoğunluğu özel sektör girişimi olan çok sayıda ulusal standartlarda JCI akreditasyonunu sağlamış sağlık kuruluşları bulunmaktadır. Uluslararası hasta transferi yapabilecek helikopter ambulansları ve uçak ambulansları ile hava filosu oluşturulmuştur. Sağlık turizmini de etkileyen hukuksal düzenlemeler özellikle malpraktise yönelik Türk ceza kanununda değişiklikler yapılmış, zorunlu mesleki hekimlik sigortası yürürlüğe koyulmuştur.

Yapılan dönüşüm ve değişimin olumlu sonuçları istatistiklere yansımaya başlamıştır. Doğuşta beklenen yaşam süresi Türkiye geneli için 2002 yılında ortalama %72,5’den 2018 yılına gelindiğinde %78,3’e yükseldiği görülmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2019:21). TÜİK (2016) “Yaşam Memnuniyeti Araştırması 2015” Şubat ayı sonundaki yayımında 2003-2015 genel olarak kamu hizmetlerinden memnuniyet bölümü incelendiğinde 2015 yılında sağlık hizmetlerinden memnuniyet düzeyinin arttığı görülmektedir. Memnuniyet düzeyi 2003 yılında %39,5 iken 2015 yılında bu oran %72,3 olmuştur (TKHK, 2016). Yaşanan sosyal ve ekonomik olayların etkisiyle 2018 yılında sağlık hizmetlerinden memnuniyet biraz gerileyerek %67,1 olmuştur. Halkın sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı Cumhuriyet tarihinin en üst seviyesine çıkmıştır. Sağlık sektöründe harcamaların artması özellikle sürdürülebilirlik açısından eleştirilse de dünya ile kıyaslandığında fiyatların uygunluğu söz konusudur. Tablo 1 de dünya ülkelerindeki bazı medikal operasyon fiyatları verilmiştir.

Tablo 1 Dünya Ülkelerindeki Bazı Medikal Operasyon Ücretleri Fiyat Karşılaştırması *

Ülke	Anjiyo	Bypass	Kalp Kapakçığı	Kalça Ameliyatı	Diz Ameliyatı	Omurga	Mastektomi
Amerika	98.618	210.000	274,395	75.399	69.000	108.127	40.832
Hindistan*	11.000	10.000	9.500	9.000	8.500	5.500	7.500
Tayland	13.000	12.000	10.500	12.000	10.000	7.000	6.000
Singapur	13.000	20.000	13.000	12.000	13.000	9.000	12.400
Türkiye	3.500	12.000	12.000	13.000	15.000	15.000	9.000

*Amerikan Doları

Kaynak: Moloğlu, 2015.

Tablo 1’de seçilmiş ameliyatlar için maliyet karşılaştırıldığında Türk sağlık sektörünün altyapı, teknoloji, eğitilmiş sağlık personeli ve özellikle fiyat avantajlarıyla medikal turizmin gelişmesi için önemli bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi Türkiye medikal turizm konusunda diğer ülkelerden fiyat olarak avantajlı konumdadır. Turizm sektöründeki deneyimler da göz önüne alırsak avantajların pazara yansıtılmadığı ve gelire dönüştürülemediği görülmektedir (Kaymaz, 2018, s.46).

2003 yılı sonrası süreçte kalkınma planlarına sağlık turizmi açısından dokuzuncu beş yıllık kalkınma planından başlayarak politikaları incelediğimizde,

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı’na (2007-2013) göre; “*Turizm, yarattığı katma değer, istihdam ve döviz geliri bakımından Türkiye ekonomisinde son 20 yılda önemli atılım gösteren sektörlerden biri olmuştur. Türk turizminin uluslararası turizm geliri içindeki payı 2000 yılında yüzde 1,6 iken 2005 yılında yüzde 2,9’a ulaşmıştır. Aynı dönemde yabancı turist sayısı 10,4 milyon kişiden, 21,1 milyon kişiye artarken, turizm geliri ise 7,6 milyar dolardan 18,2 milyar dolara yükselmiştir. Turist sayısında ve döviz gelirlerindeki bu artışla Türkiye, dünyada en çok turist kabul eden ülke sıralamasında 12., gelirlerde ise 8. sırada yer almaktadır*” denilmektedir. Ayrıca planın hizmetler kısmında “*Türkiye’nin fiyat, hizmet kalitesi ve jeotermal kaynaklar açısından rekabet üstünlüğü göz önüne alınarak, sağlık hizmetleri turizmi desteklenecektir*” ifadesi yer almaktadır (DPT, 2006:305).

3. TÜRKİYE TURİZM STRATEJİSİ 2023

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı hedefleri doğrultusunda Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı 2023 hazırlanmış, 02.03.2007 tarih ve 26450 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak uygulamaya konulmuştur. Eylem planında sağlık turizmi ve termal turizmden bahsedilerek gündeme alınmıştır. Plan ile sağlık turizmi politikalarının uygulanmaya başlandığı görülmektedir (Topuz 2012:15).

3.1. Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı

Sağlık Bakanlığı’nın hazırladığı 2010-2014 yıllarını kapsanan stratejik eylem planında sağlık turizmine geniş yer verildiği görülmektedir. Madde 2.9.2’de stratejik hedef, “*Türkiye bölgesinde sağlık alanında cazibe merkezi olacaktır*” cümlesiyle belirlenmiştir. Böylelikle sağlık turizmi standartları konuşulup tartışılmaya başlanmıştır. Hızla geliştirilmesi düşünülen sektörün standardize edilmesi ve gelişimi için yasal düzenlemelere gidilerek 31.03.2010 tarihinde Sağlık Turizmi Koordinatörlüğü kurulmuştur. Sağlık Bakanlığı sağlık turizminin koordinasyonunu benimsemiş ve çalışmalar tek çatı altında toplanmıştır. 05.05.2011 tarihinde Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü’ne devredilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2012:68).

2011 yılı sağlık turizminde yeni milat olmuştur. 663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Bakanlık yeniden yapılandırılırken Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde bulunan koordinatörlük değişikliğe uğrayarak Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı olarak yapılandırılarak 8-i maddesinde “*Sağlık turizmi uygulamalarının geliştirilmesine yönelik düzenlemeler yapmak, ilgili kurumlarla koordinasyonu sağlamak*” ifadesi ile daire başkanlığına Türkiye’deki tüm sağlık turizmi ile ilgili düzenleme, çalışmalar ve koordinasyonunun Sağlık Bakanlığı’na görev olarak verildiğini görülmektedir. 26.12.2013 tarih ve 43148 sayılı Bakanlık makam onayı ile Sağlık Geliştirilmesi Genel Müdürlüğü’ne aktarılmış olan Daire Başkanlığı 26.08.2016 tarih ve 3942 sayılı Bakanlık makam onayı ile tekrar Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü’ne devredilmiştir.

Sağlık turizmi için birçok mevzuat geliştirilmiştir. Yurtdışında sağlık turizminin tanıtımına teşvik getirilmiştir. 444 47 28 numaralı Uluslar arası Hasta Yardım Birimi ülkemize gelen tüm uluslar arası hastalara yönelik 7/24 saat 4 dilde tercümanlık destek hizmeti vermeye başlanmıştır. Böylece Türkiye’de, uluslar arası tüm hastaların Acil Sağlık Hattı (112) ve Şikayet Hattını (184) arayarak her an kendi dillerinde sağlık alanında konuşup sorunlarını anlatabilecekleri platforma kavuşturulmuştur (Sağlık Bakanlığı 2012, Sağlık Bakanlığı 2013). Yabancı Hasta Kayıt Sistemi kurularak hizmet alan yabancı hastalar kayıt altına alınmaya başlanmıştır. (Aslanova 2013, Sağlık Bakanlığı 2012). Yabancı uyruklu hekim ve hemşirelerin ülkemizde mesleğini icra etmesini sağlayan yasal düzenlemeler yapılmıştır. Sağlık serbest bölgeleri turizme kazandırılmıştır. Sepsisifik çalışmalara yönelik Sağlık Politikaları Kurulu, Sağlık Turizmi Danışma Kurulu gibi oluşumların önü açılmıştır. Sağlık kampüsleri inşaatları başlatılmıştır (Sağlık Bakanlığı 2012). 2019 yılına gelindiğinde Adana, Mersin, Isparta, Yozgat, Kayseri, Manisa, Elazığ, Ankara Bilkent, Bursa şehir hastaneleri hizmete açılmış, Konya, Gaziantep, Tekirdağ, Kütahya, Kocaeli, İzmir Bayraklı, İstanbul İkitelli şehir hastanelerinin 2020 yılında, Psikiyatri ve Yüksek Güvenlikli Adli Psikiyatri hasnesi ile Şanlıurfa şehir hastanelerinin 2021 yılında tamamlanması planlanmaktadır (Sağlık Bakanlığı 2020).

Türk Ceza Kanununda yapılan düzenlemelerle sağlık hizmetini alan vatandaşlar ve yabancı uyrukluların hatalı tıbbi uygulama ile karşılaşması durumunda haklarını arama yönünde geniş yasal düzenlemeler sağlanmıştır. Tıbbi kötü uygulamaya ilişkin mali sorumluluk sigortası uygulamaya konulmuştur.

Tıbbi kötü uygulamaya ilişkin zorunlu mali sorumluluk sigortası

30.07.2010 tarihinde uygulamaya konulan sigorta sözleşmesiyle sağlık hizmeti alanların dava açma durumunda hekimler için “*serbest ya da kamu veya özel sağlık kurum ve kuruluşlarında çalışan tabipler, dış tabipleri ve tıpta uzmanlık mevzuatına göre uzman olanların poliçe kapsamındaki mesleki faaliyeti ifa ederken, sözleşme tarihinden önceki on yıllık dönemdeki veya sözleşme süresi içinde mesleki faaliyeti nedeniyle verdiği zararlara bağlı olarak sözleşme*

süresi içinde kendisine yapılan tazminat taleplerine ve bu taleple bağlantılı yargılama giderleri ile hükmolunacak faize ve sigortalı aleyhine ileri sürülen tazminat talebine ilişkin makul giderlere karşı poliçede belirlenen limitler içerisinde teminat” sağlanmıştır. Malpractice sigortası olarak da bilinen uygulamanın hayata geçirilmiş olması sağlık turizmi için olmazsa olmaz güvence faktörlerinden birisi olarak hayata geçirilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2012). Sağlık turizmi ve turistlere sunulacak olan sağlık hizmetleri Sağlık Hizmetleri Başkanlığı Kanunu tasarısı onaylanmamış, uygulamalar genelge ile düzenlenmeye çalışılmıştır.

“Sağlık Turizmi Ve Turistin Sağlığı Kapsamında Sunulacak Sağlık Hizmetleri” Genelgesi (2011/41)

Genelge kapsamında sağlık hizmeti sunulacak kişilerin belirtilen sağlık turizmi kapsamında sağlık hizmeti almak için yurtdışından ülkemizi tercih eden kişiler ve ülkemize turizm amaçlı gelen turistlerin tatilleri esnasında yeni gelişen acil tedaviyi gerektiren turistin sağlığı kapsamında sağlık hizmetleri alacak kişiler olarak iki temel başlıkta değerlendirileceği belirtilmiştir. Bu kapsamda yapılacak iş ve işlemler ile ilgili düzenlemelere yer verildiği görülmektedir. Genelge ile sağlık hizmetlerini aksatmayacak şekilde sağlık turizmi potansiyeli olan illerde Yurtdışı hasta il koordinasyon merkezi, Yurtdışı hasta birimi, Yurtdışı hasta çağrı merkezlerinin kurulması, çalışma usulleri ve genelge kapsamındaki sağlık hizmetlerinin ücretlendirilmesi hususlarının uygulanmaya konulması

“Sağlık Turizmi Ve Turist Sağlığı Kapsamında Sunulacak Sağlık Hizmetleri” Yönergesi (2013/25541)

Yönerge ile yurtdışından gelen uluslararası hastalar ile turistlere, kamu ve özel sağlık kuruluşlarında sunulacak sağlık hizmetlerinin usul ve esasları düzenlenmiştir. Yönerge, 31/5/2006 tarihli ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’na tabi olmayan; yurtdışında ikamet eden ve Türkiye’de oturma izni almamış, ülkemize belirli bir süre için eğitim amacı dışında yasal yollarla giriş yapmış olan kişilere sunulacak sağlık hizmetlerini kapsamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2013). Aynı zamanda sağlık turizmini geliştirmek için gelir ve kurumlar vergisinden indirim sağlayan yasal düzenlemelere gidildiği görülmektedir.

Sağlık Turizminde Gelir Ve Kurumlar Vergisi İndirimi

“Türkiye’den yurtdışı mukimi kişi ve kurumlara verilen hizmetler” bölümünde; 6322 sayılı Kanunla Kurumlar Vergisi Kanununun 10’uncu maddesine eklenen (ğ) bendi ile 15/6/2012 tarihinden itibaren uygulanmak üzere “Türkiye’de yerleşmiş olmayan kişilerle, iş yeri, kanuni ve iş merkezi yurt dışında bulunanlara Türkiye’de verilen ve münhasıran yurt dışında yararlanılan mimarlık, mühendislik, tasarım, yazılım, tıbbi raporlama, muhasebe kaydı tutma, çağrı merkezi ve veri saklama hizmeti alanlarında faaliyette bulunan hizmet işletmeleriyle ilgili bakanlığın izni ve denetimine tabi olarak eğitim ve sağlık alanında faaliyet gösteren ve Türkiye’de yerleşmiş olmayan kişilere hizmet veren işletmelerin münhasıran bu faaliyetlerinden elde ettikleri kazancın % 50’sinin beyan edilen kurum kazancından indirilebileceği hüküm altına alındığı” ifade edilmektedir (GİB, 2012).

İndirimden faydalanabilecek şirketlerin ana sözleşmelerinde yazılı esas faaliyet konusu bölümünde; Sağlık Bakanlığı’nca ruhsatlandırılmış olmak şartıyla *sağlık turizmi ile uğraşan işletmelerin de indirimden faydalanması sağlanmaktadır.*

Özel Hastaneler Yönetmeliği

2002 yılında düzenlenen Özel Hastaneler Yönetmeliği 2011 yılında değişikliğe uğrayarak sağlık turizmini ilgilendiren 9. madde eklenmiştir. *“Geriatrik tedavi merkezi, klinik konukevi ile turistin sağlığı kapsamında konaklama tesislerinde kurulan sağlık kuruluşları, sağlıkla ilgili diğer kuruluşlar olarak”* değerlendirileceği belirtilerek özel hastaneler için sağlık turizminin önü açılması hedeflenmektedir. Bazı durumlarda sağlık turizmi nedeniyle gelen hastaların yurdumuzda geçireceği süreler göz önüne alınarak düzenlemeler yapılmıştır. Gelişmiş ülkelerde yaşlanan nüfus yaşlı sağlık turizminin önemli çeşitlerinden biri olarak görülmektedir. Yönetmelikle geriatrik tedavi merkezleri ile yaşlılara çok disiplinli yaklaşımla hastane bünyesinde veya hastaneye bağlı sağlık kuruluşlarının açılması, geriatrik tedavi merkezleri sağlık turizmi ile yakından ilgilidir. Sunulacak bu hizmetlerin ruhsatlandırılması ve denetim

yetkisi Kültür ve Turizm ile Sağlık Bakanlığı'na verildiği görülmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2012).

Kaplıcalar Yönetmeliği

2001 yılında Kaplıcalar Yönetmeliği hazırlanmıştır. Kaplıcalardan hizmet alan yabancı uyrukluların kayıtlarının düzenli tutulmasının sağlık turizminin planlanması, hizmetlerin analizi ve hizmet kalitesinin artırılması için Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yabancı uyruklu hasta kayıt ve muhasebe sistemleri oluşturularak verilerin girilmesi sağlanmıştır (Tontuş 2015).

Diyaliz Merkezleri Yönetmeliği

Diyaliz Merkezleri Yönetmeliği'nde 2012 yılında değişiklik yapılarak 28437 sayılı yönetmelik yayınlanmıştır. Yönetmeliğin 1. ek maddesinde konaklama tesislerinde ve klinik konukevlerinde turistlere ve sağlık turizmine yönelik müstakil diyaliz merkezlerinin açılmasına yönelik düzenleme yapılmıştır. Merkezlerde verilen hizmetlerin sayısının İl Sağlık Müdürlüklerine bildirilmesi zorunluluğu getirildiği görülmektedir.

Gelir Vergisi Kanunu Değişikliği

2012 yılında 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 89. maddesi sağlık turizmi kapsamında faaliyet gösteren işletmelerin elde ettikleri kazancın %50'sinin gelir vergisi gelirlerinden indirilmesi sağlanmıştır. (GİB, 2012).

Döviz Kazandırıcı Hizmet Ticaretinin Desteklenmesi

25.06.2012 tarihinde yayınlanan Resmi Gazete'de "Döviz Kazandırıcı Hizmet Ticaretinin Desteklenmesi" tebliğiyle Sağlık turizmi sektöründe faaliyet gösteren kurumlara verilen desteklere yer verilmiştir. Dokuz maddeden oluşan destekler aşağıda sayılmıştır:

1. *Pazara giriş desteği kapsamında, sağlık kuruluşları, sağlık turizmi şirketleri veya işbirliği kuruluşlarının sektör, ülke, uluslararası mevzuat veya yatırım konularında satın alacakları veya hazırlatacakları raporlara ilişkin giderler; sağlık turizmi şirketleri ve sağlık kuruluşları için % 60 oranında ve yıllık toplam en fazla 100.000 ABD Doları tutarında, işbirliği kuruluşları için % 70 oranında ve yıllık toplam en fazla 300.000 ABD Doları tutarında karşılanır.*
2. *Yurt dışı tanıtım desteği kapsamında, yurt dışında düzenlenen fuar, kongre, konferans ve/veya bağımsız tanıtım programı kapsamında yapılan tanıtımlara ilişkin sponsorluk, reklam, tanıtım, danışmanlık, katılım ve organizasyon giderleri; sağlık kuruluşları veya sağlık turizmi şirketleri için % 50 oranında ve yıllık toplam en fazla 300.000 ABD Doları tutarında, işbirliği kuruluşları için %70 oranında ve yıllık toplam en fazla 500.000 ABD Doları tutarında karşılanır.*
Sağlık kuruluşları, sağlık turizmi şirketleri ve işbirliği kuruluşlarının yurt dışında düzenlenen fuar, kongre veya konferanslara ilişkin katılım maliyetleri; etkinlik başına % 70 oranında ve en fazla 15.000 ABD Doları tutarında karşılanır.
Sağlık kuruluşları, sağlık turizmi şirketleri ve işbirliği kuruluşlarının arama motorlarında yapacakları, arama ağı reklamları da dâhil olmak üzere reklam ve tanıtım giderleri; % 50 oranında ve sağlık kuruluşu, sağlık turizmi şirketi veya işbirliği kuruluşu başına yıllık en fazla 100.000 ABD Doları tutarında karşılanır.
3. *Yurt dışı birim desteği kapsamında, sağlık kuruluşlarının, sağlık turizmi şirketlerinin veya işbirliği kuruluşlarının doğrudan veya yurt dışında faaliyet gösteren şirketleri ya da şubeleri aracılığıyla açtıkları birimlerin kira giderleri 4 (dört) yıl süresince karşılanır. Bu madde kapsamında; sağlık kuruluşları ve sağlık turizmi şirketleri her bir birim başına % 60 oranında ve yıllık en fazla 200.000 ABD Doları tutarında, işbirliği kuruluşları her birim başına % 70 oranında ve yıllık 300.000 ABD Doları tutarında desteklenir.*
4. *Belgelendirme desteği kapsamında, sağlık kuruluşlarının uluslararası teknik mevzuata uyum sağlamak veya yurt dışı pazarlara girmek amacıyla aldıkları belge, sertifika veya akreditasyona ilişkin alım, yenileme ve danışmanlık giderleri; her bir belge, sertifika veya akreditasyon türü için % 50 oranında ve en fazla 50.000 ABD Doları tutarında karşılanır.*

5. *Ticaret heyeti ve alım heyeti destekleri kapsamında, bir ticaret heyeti veya alım heyeti programı kapsamında; her bir katılımcının ulaşım ve konaklama giderleri ile programa ilişkin reklam, pazarlama, danışmanlık, tanıtım ve organizasyon giderleri % 70 oranında ve program başına en fazla 150.000 ABD Doları tutarında karşılanır.*
6. *Danışmanlık desteği kapsamında, sağlık turizmi şirketleri veya sağlık kuruluşlarının Bakanlığın ön onay verdiği konularda satın aldıkları danışmanlık hizmetlerine ilişkin giderler % 50 oranında ve yıllık en fazla 200.000 ABD Doları tutarında karşılanır.*

Konaklama Tesisleri Bünyesinde Kurulacak Sağlık Tesisleri

Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı 26.09.2013 tarihli “Konaklama Tesisleri Bünyesinde Kurulacak Sağlık Tesisleri” isimli konulu genelgede Özel Hastaneler Yönetmeliği'nin Ek 10. maddesi ile Ayakta Teşhis ve Tedavi Yapılan Özel Sağlık Kuruluşları Hakkında Yönetmeliğin Ek 2. maddesi ve Diyaliz Merkezleri Hakkında Yönetmeliğin Ek 1. maddesinde “Konaklama tesislerinde sunulacak sağlık hizmetleri” yeniden düzenlemiştir (Sağlık Bakanlığı, 2013). Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan belgeli konaklama tesislerinde sunulacak sağlık hizmetleri, sağlık ünitelerinin ve birimlerin kuruluş ve işleyişine dair düzenleme ile konaklama tesisinde konaklayanlara verilecek sağlık hizmetine yönelik düzenlemeler yer almaktadır. Bu genelge yargıya taşınmış “Konaklama tesislerinde sunulacak sağlık hizmetleri” Danıştay kararı doğrultusunda 04.06.2015 tarihinde yeniden düzenlenerek 81 il valiliğine duyurulmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2015).

Sağlık Turizmi Kalite Ve Performans Kriterleri

Sağlık turizmi sektöründe yer alabilmek için kaliteli hizmeti, uygun fiyatlarla sunabilme kapasitesine erişmek sistemsel açıdan önemlidir. Bu kapsamda verilen hizmetin kalitesini sağlamak için uluslararası standartlar doğrultusunda kalite ve performans kriterleri belirlenerek çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır (Aslanova 2013:140). Uluslararası değerlendirme kuruluşu olan JCI tarafından akredite olmuş 44 adet sağlık kuruluşu bulunmaktadır (Sayakademi, 2020). Bunlardan 34 tanesi yataklı tedavi kurumu niteliğindedir. Ülkemiz akredite olan kuruluş sayısı bakımından Dünya'da üçüncü sırada yer almaktadır. JCI tarafından akredite edilmiş sağlık kuruluşlarının sadece dört tanesi kamuya ait devlet hastaneleridir. Çoğunluğu özel olan sağlık kuruluşlarının 30'u İstanbul'da hizmet üretmektedir (JCI, 2020).

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2014-2018),

“Sağlık turizmi başta olmak üzere, kongre turizmi, kış turizmi, kruvaziyer turizmi, golf turizmi ve kültür turizmine ilişkin altyapı eksiklikleri tamamlanarak pazarın çeşitlendirilmesi sağlanacak ve alternatif turizm türlerinin gelişimi desteklenecektir” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadenin yanı sıra sürdürülebilirlik ve turizme destek verilmesi konularına değinildiği görülmektedir (DPT, Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2011:114-115). Bu programla, Türkiye'nin dünyada yükselen pazar konumunda olduğu medikal turizm, termal turizm ve ileri yaş-engelli turizmi alanlarındaki hizmet kalitesinin yükseltilerek rekabet gücünün artırılması amaçlanmaktadır.

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sağlık turizmi için dört adet bileşen sayılmış ve sorumlulukların ilgili bakanlıklara verildiği görülmektedir. Sağlık Bakanlığı'na sağlık turizmine yönelik kurumsal ve hukuksal altyapının geliştirilmesi ve hizmet kalitesinin artırılması sorumluluğunu vermiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na ise sağlık turizmi alanında fiziksel ve teknik altyapının iyileştirilmesi ve etkin tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinin sorumluluğu verildiği görülmektedir.

Onuncu beş yıllık kalkınma programına göre sağlık turizmi kapsamında ulaşılması gereken hedefler şu şekilde sıralanmaktadır:

- Termal turizmde 100.000 ileri yaş turizminde 10 bin yatak kapasitesinin oluşturulması,
- 750.000 medikal yabancı hastanın tedavi edilmesi,
- Termal turizmde 1.500.000 yabancı termal turiste hizmet verilmesi,
- İleri yaş turizminde 150.000 yabancı turistini ülkemizi ziyaret etmesi,
- Termal turizmde 3 milyar dolarlık bir gelir sağlanması,

- Medikal turizmde dünyanın ilk 5 ülkesi içerisine girilerek 5,6 milyar dolar gelir sağlanması.

Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sağlık turizminin geliştirilmesinin öncelikli konu başlıkları arasında yer aldığı görülmektedir. 2015/3 sayılı genelge ile Sağlık Bakanlığı bünyesinde 12 üyenin katılımıyla oluşan "Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu (SATURK)" oluşturulmuştur. SATURK bünyesinde tanıtım ve fiyatlandırma, eğitim ve planlama, mevzuat ve akreditasyon alt çalışma grupları ile faaliyet yürütülmektedir. "International Health Tourism Convention" ve "Londra Sağlık Turizm Zirvesi" ile tanıtım faaliyetlerine başlandığı görülmekte, aynı zamanda sağlık turizmine yönelik bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarının yayınlanmaya başlandığı görülmektedir (SATURK 2015).

"Uluslararası Sağlık Turizmi Ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik"

2017 yılında ilgili yönetmelik yayınlanmıştır. Yönetmelikle uluslararası düzeyde sunulan sağlık hizmetlerinin asgari sunum şartları belirlenerek bu konuda faaliyet yürüten sağlık kuruluşları ile aracı kuruluşların yetkilendirilmesi, denetlenmesine ilişkin usul ve esaslar belirlendiği görülmektedir. Yönetmelik uyarınca sağlık turizmi hizmeti veren sağlık kuruluşlarında uluslararası sağlık turizmi birimleri oluşturulmuştur. Birimler kabul, kayıt, teşhis, tedavi, faturalama, taburculuk, tercümanlık ve aracı kuruluşlarla ilgili iş ve işlemlerin koordinasyonu ve yürütülmesi faaliyetlerini yerine getirmekle görevlendirilmiştir.

Onbirinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023)

Kalkınma planında sağlık turizminin büyümesinin beklendiği ve pazardaki potansiyelin ön plana çıkması öngörülmektedir. Gastronomi, golf, sağlık, kruvaziyer, düğün, inanç, kongre ve alışveriş vb. fazla gelir bırakan turizm çeşitlerine yönelik talebin yüksek olduğu pazarlar tespit edilerek pazarın güçlendirilmesi, geliştirilmesi yoluyla kaynak pazarlardan ziyaretçi sayısının artırılması hedeflenmektedir. Kaynak pazar ülkelerin seçilmiş şehirlerinden konaklama kapasitesinin yüksek olduğu bölgelere doğrudan tarifeli uçuş seferleri ve alternatif ulaşım seçeneklerinin zenginleştirilmesine yönelik çalışmalar başlatılarak sayıların artırılması ele alınmıştır. Türkiye Turizm ve Geliştirme Ajansı kurularak yurt dışında algı ve imaj araştırmaları yapılması bu kapsamda risk, kriz ve yönetim planları hazırlanması ve plan döneminde 300.000 yatak kapasitesi artışı hedeflenmiştir. Ortalama konaklama süresini artıracak ve turizmin yılın tamamına yayılmasını sağlayacak sağlık turizminin geliştirilmesi için tanıtım ve yatırım faaliyetleri yürütülmesi ele alınmıştır.

Böylelikle ülkemizin sağlık turizmi alanında tanınırlığı ve tercih edilirliğinin artırılması hizmet kapasitesinin nitelik ve nicelik olarak geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bunun için gerekli hukuki alt yapının tamamlanmasıyla akreditasyon ve denetimin güçlendirilmesi plana alındığı görülmektedir. Medikal turizmin bileşenlerinin entegrasyonun sağlanması, tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinin yürütülmesi, hizmet kalitesi, mali sürdürülebilirlik, denetim, performansın etkin bir şekilde yerine getirilmesi için güçlendirilmesi için gerekli adımların atılması kararlaştırılmıştır (DPT, 2019:148).

Türkiye Turizm ve Geliştirme Ajansı

Onbirinci kalkınma planı doğrultusunda Türkiye turizm tanıtım ve geliştirme ajansı hakkında kanun Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kısa bir süre sonra Türkiye turizm tanıtım ve geliştirme ajansının teşkilatı ve çalışma esasları hakkında yönetmelik yayınlanarak ajansın teşkilat, çalışma yapısı belirlenmiş ve 2020 yılının ilk ayında yönetim kurulu belirlenerek faaliyetlerine başlamıştır.

Uluslararası Mevzuat

Ulusal mevzuat yanında Avrupa Birliği (AB) bünyesinde de sağlık turizmine dair mevzuat geliştirilmektedir. Bu bağlamda hasta haklarının sınır ötesi sağlık hizmetlerinde uygulanmasına ilişkin 09.03.2011 tarihli ve 2011/24/AB sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi hazırlanmıştır. Direktif üye ülkeler için bağlayıcı bir metindir ancak Türkiye henüz AB üyesi olmadığı için bu direktif iç hukukta bağlayıcı değildir. Öte yandan AB aday ülke olarak Türkiye'nin katılım sürecinde ulusal mevzuatını AB mevzuatı ile uyumlu hale getirmesi

gerekmektedir ve bu nedenle direktif hükümlerinin yasal mevzuat oluşturulurken dikkate alınması gerekir. AB direktifi yanında Türkiye'nin imzalamış olduğu ikili anlaşmalar da sağlık turizmine dair uluslararası mevzuat kapsamında değerlendirilmelidir. Şu an bir çok ülkeyle ikili anlaşmalar imzalanmıştır ve bu anlaşmalar sağlık turizminin gelişmesine katkıda bulunmaktadır (Aslanova 2013:141; SATURK, 2015).

Planlanan Mevzuatlar

SATURK web sayfasında sağlık turizminden mevzuat ve teşvikler kitapçığında sağlık serbest bölgeleri, termal kür şehirleri, kür merkezleri ve rehabilitasyon klinik oteller, aracı kurumlar ve sağlık turizmi süreçleri, sağlık turizmi aracı kurumlar yönetmelikleri taslakları üzerinde çalışmaların devam edildiği görülmektedir (SATURK 2020:8).

Özetle 1990'lı yıllarda konuşulmaya başlanan sağlık turizminin, 2010 yılına gelindiğinde sivil toplum kuruluşları, kamu ve özel sektörde farkındalığı yüksek bir sektör durumuna yükseldiği görülmektedir. Mevzuat alt yapısının oluşturulmasıyla ilk meyveleri alınan sağlık turizmi 2014 yılında Sağlık Bakanlığı 2023 vizyonuna girmesiyle ivme kazanan çalışmaların, kalkınma planlarıyla desteklenerek hükümet politikası haline geldiği görülmektedir (Doğan ve Aslan 2019:399).

SONUÇ

Dünyada alternatif turizm çeşitlerine giderek ilgi artmaktadır. Ülkemizde turizm arzının doğru ve etkin olarak planlanması sektörü yıl boyunca canlı tutarak önemli bir gelir kaynağı ve istihdam aracı olarak ülke ekonomisine kronik bir hal alan cari açığın kapatılmasına katısı büyük olacağı görülmektedir. Bu nedenle ülkemizin turizm sektöründe yönelerek yeni arayışlar içinde olduğu görülmektedir.

Sağlık turizmine yönelik politikalar üretilmesi, hizmetin planlanması, uygulanması, denetlenmesi ve iyileştirilmesi için çalışmaların başlatılarak önemli bir yolun aşıldığı görülmektedir. Sağlık turizmi ile ilgili iş ve işlemlerin ilgili kurum ve kuruluşlarla koordineli olarak yürütülmesi, sektöre yönelik teşvikler ve vergi indirimlerinin uygulanması, uluslararası kabul gören normlarda sağlık hizmetinin üretilmesi ve tanıtılması son derece önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Kalkınma planlarıyla üretilen politikalar ve uygulamalar değerlendirildiğinde turizmde gelişme 1980'lere başladığı görülmektedir. Sağlık turizmi ise beş yıl sonra ilk kez Beşinci beş yıllık kalkınma planında ele alınmıştır. 2003 yılı öncesinde sağlık turizmi konusunda gelişmelerin yetersiz olduğu görülmektedir. 2002 yılında sağlanan siyasi istikrarla sağlıkta dönüşüm programı uygulamaya konmasıyla birlikte özel sağlık sektörünün önü açılmış, Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastanelerin sağlık hizmeti sunum kalitesi, alt yapısı ve tıbbi donanımı uluslararası rekabet edecek düzeye gelmiştir. Sağlık turizmine ivme kazandırılarak sektörde lider ülke olunması için mevcut durumun iyileştirilerek sürdürülebilmesi amaçlanmaktadır. Bu nedenle sadece sağlık sektörü değil konaklama, ulaşım, sigorta, seyahat acenteleri, pazarlama şirketleri vb. diğer paydaşları da atılıma yöneltmek sektörler arasında koordinasyon sağlanmasına yönelik mevzuatların yürürlüğe koyulduğu görülmektedir.

Sağlık turizminin ülkemizde son yıllarda ivme kazandığı görülmektedir. Çalışmanın yapıldığı 6 Mart 2020 tarihi itibarıyla uluslararası sağlık turizm yetki belgesi almaya hak kazanmış aracı kuruluş 105, kamu sağlık tesisleri 123, kamu üniversite hastanesi 24, vakıf üniversite hastanesi 24, özel sağlık tesisi 670 toplam sayı 946 olarak Sağlık Bakanlığı web sayfasında ilan edilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Sonuç olarak sağlık turizmi konusunda kalkınma planları doğrultusunda oluşturulan hedeflere ulaşmak için mevzuat alt yapısının hızla düzenlendiği ve ihtiyaçlar doğrultusunda güncelleştirilerek geliştirilmeye çalışıldığı dinamik bir yapı görülmektedir. Alt yapı yatırımlarının tamamlanması, uluslararası akreditasyon ve kalite süreçleri ve yetişmiş insan gücü ile sağlık turizmi çalışmaları meyvelerini vermeye başlamış, 2017 yılında Türkiye yaklaşık olarak 765 bin yabancı hastayı ağırlayarak 7 milyar doların üzerinde gelir elde etmiştir (Medimagazin, 2018). Cumhuriyetin 100. yılında sağlık turizminden 30 milyar dolar gelir elde etmek için yoğun çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Aslanova K, 2013. Türkiye’de Sağlık Turizmi Ve Sağlık Turizmi Hukuku, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C:2, S:3, Erişim adresi: [http://dergipark.ulakbim.gov.tr/avrasyad/article /view/500009 3574/5000087119](http://dergipark.ulakbim.gov.tr/avrasyad/article/view/5000093574/5000087119) Erişim Tarihi: 19.01.2017.
- Danık G, 2016. 1960-1980 Türkiye Ekonomisi, Sanayi Politikası Ve Siyasal Durum. Erişim Tarihi: 26.12.2016. Erişimi adresi: [http://www.iktisadi.org/1960-1980-turkiye-ekonomisi-sanayi-politikasi-ve-siyasal-durum .html](http://www.iktisadi.org/1960-1980-turkiye-ekonomisi-sanayi-politikasi-ve-siyasal-durum.html)
- DPT, 1984. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, [http://www3.kalkinma.gov.tr/ DocObjects /View/ 13740/plan5.pdf](http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/View/13740/plan5.pdf) sayfa 120 Erişim Tarihi: 26.12.2016.
- DPT, 1995. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996–2000, Ankara <http://www.dpt.gov.tr> (Erişim Tarihi: 14.04.2014)
- DPT, 2000. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2001-2005, Ankara, <http://www.dpt.gov.tr> Erişim Tarihi: 14.04.2014.
- DPT, 2007. Dokuzuncu Kalkınma Planı. Erişim tarihi: 03 Mart 2020. Erişim adresi: http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/09_Turizm.pdf.
- DPT, 2013. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı [http://www.kalkinma.gov.tr/ Lists/Kalknma%20Planlar/Attach ments/ 12/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1.pdf](http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1.pdf), Erişim Tarihi: 16.01.2017.
- DPT, 2019. Onbirinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Erişim Tarihi: 08.03.2020. Erişim adresi: <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf>.
- Gelir İdaresi Başkanlığı, 2012. [https:// Sağlık Turizmi Vergi İndirimi](https://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/Tebliğler/5520/10.html). Erişim Tarihi:17 Ocak .2017. Erişim adresi: [http://www.gib.gov.tr /fileadmin /user_upload/Tebliğler/5520/10.html](http://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/Tebliğler/5520/10.html)
- JCI 2020. Search for JCI accredited organizations. Erişim Tarihi: 08.03.2020. Erişim adresi: [https://www.jointcommissioninternational.org/about-jci/accredited-organizations/#f: _Facet_Country=\[Turkey\]](https://www.jointcommissioninternational.org/about-jci/accredited-organizations/#:_Facet_Country=[Turkey])
- Kaya S, Yıldırım HH, Karsavuran S, Özer Ö. 2013. Türkiye Medikal Turizm Değerlendirme Raporu 2013. Erişim tarihi:19 Ocak 2017 Erişim Adresi: [http://www.saglikturizmi.org.tr/yonetim/templates/addons/ ckfinder/userfiles/TMTD_2013_raporu.pdf](http://www.saglikturizmi.org.tr/yonetim/templates/addons/ckfinder/userfiles/TMTD_2013_raporu.pdf).
- Kaymaz Ç, 2018. 2010 Sonrasında Türkiye’de Sağlık Turizminin Gelişimi. Namık Kemal Üniversitesi Sağlık Yönetimi bölümü Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ.
- Lengel ve Ötvös 2003. Cross-border cooperation in healthcare in the acceding countries. Free movement and cross-border cooperation in Europe. The Role of Hospitals&Practical Experiences in Hospitals, Luxembourg: Entente Des Hospitaux Luxembourgeois.
- Medimagazin 2018. Türkiye’nin beklenen sağlık turizmi rakamı: 30 milyar dolar. Erişim Tarihi: 09.03.2020. Erişim adresi: <https://www.medimagazin.com.tr/guncel/genel/tr-turkiyenin-beklenen-saglik-turizm-rakami-30-milyar-dolar-11-681-79065.html>.
- Moloğlu V 2015. Yükselen Bir Değer Olan Medikal Turizmin Türkiye Ekonomisine Katkısı, International conference on eurasian economies 2015, [http://www .avekon.org/papers/1440.pdf](http://www.avekon.org/papers/1440.pdf) Erişim Tarihi: 26.12.2016.
- Özgül A., 2014. Türkiye’de Sağlık Turizmi Politikalarıüzerine Bir Değerlendirme, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

- Özkurt H 2007, Sağlık Turizmi Tahvilleri Erişim adresi: http://dergiler.sgb.gov.tr/calismalar/maliye_dergisi/yayinlar/md/152/hatice_ozkurt.pdf Erişim Tarihi:16.01.2017.
- Özsarı H.S., Karatana Ö. 2013, Sağlık Turizmi Açısından Türkiye'nin Durumu, J Kartal TR 2013;24(2):136-144 doi: 10.5505/jkartaltr.2013.69335Kartal Eğitim ve Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi<http://www.abstractagent.com/home/jvi.asp?pdire=keah&plng=tur&un=KEAH-69335> Erişim Tarihi: 25.12.2016.
- Resmi Gazete, 2012 Döviz Kazandırıcı Hizmet Ticaretinin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120625-5.pdf> Erişim Tarihi: 17.01.2017.
- Resmi Gazete, 2012 Diyaliz Merkezleri Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/10/20121010.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/10/20121010.htm> Erişim tarihi: 19.01.2017.
- Resmi Gazete, 2010 Tıbbi Kötü Uygulamaya İlişkin Zorunlu Mali Sorumluluk Sigortasında Kurum Katkısına İlişkin Usul Ve Esaslara Dair Tebliğ Erişim Adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/07/20100721-17-1.htm> Erişim Tarihi: 19.01.2017.
- Resmi Gazete, 13 Temmuz 2017, Sayı: 30123, Uluslararası Sağlık Turizmi Ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik.
- Resmi Gazete 26 Ekim 2019, Sayı: 30930, Türkiye Turizm Tanıtım Ve Geliştirme Ajansının Teşkilatı Ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik.
- Resmi Gazete, 15 Temmuz 2019, Sayı: 30832, Türkiye Turizm Tanıtım Ve Geliştirme Ajansı Hakkında Kanun.
- Sağlık Bakanlığı, 2011 Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Kapsamında Sunulacak Sağlık Hizmetleri Erişim adresi: <http://www.tkhk.gov.tr/Dosyalar/6363f8aa811941a483125706c236e369.pdf> Erişim Tarihi: 17.01.2017.
- Sağlık Bakanlığı, 2013, Sağlık Turizmi nedir? Web: <http://www.satürk.gov.tr/images/pdf/tyst/02.pdf> Erişim Tarihi: 25.12.2016.
- Sağlık Bakanlığı 2012 Sağlık turizmi el kitabı Erişim adresi: http://www.saglikturizmi.org.tr/saglikturizmi_dosyalar/saglik_turizmi_yayinlari/saglik-turizmi-el-kitabi-08052012.pdf Erişim Tarihi: 18.01.2017
- Sağlık Bakanlığı SHGM 2013 Erişim adresi: http://www.saglikturizmi.org.tr/theme/mevzuat/klasor_2/KonaklamaTesisleriGenelgesi22.08.2013.doc Erişim Tarihi: 16.01.2017.
- Sağlık Bakanlığı 2013 Sağlık Turizmi ve Turist Sağlığı Kapsamında Sunulacak Sağlık Hizmetleri Hakkında Yönerge Erişim Adresi: <http://www.saglik.gov.tr/TR,11286/saglik-turizmi-ve-turist-sagliği-kapsamında-sunulacak-saglik-hizmetleri-hakkında-yonerge.html> Erişim Tarihi: 17.01.2017.
- Sağlık Bakanlığı SHGM 2015 Konaklama tesisleri bünyesinde kurulacak sağlık tesisleri yargı kararları. Erişim adresi: <http://www.shgm.saglik.gov.tr/Eklenti/4045,yargi-kararinin-uygulanmasipdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 16.01.2016.
- Sağlık Bakanlığı 2019. Sağlık istatistikleri yıllığı 2018. Erişim Tarihi: 06.03.2020. Erişim adresi: <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/36134,siy2018trpdf.pdf?0>
- Sağlık Bakanlığı 2020. Şehir Hastaneleri. Erişim Tarihi: 07.03.2020. Erişim adresi: <https://sygm.saglik.gov.tr/TR,33960/sehir-hastaneleri.html>

- Sağlık Bakanlığı 2020. Uluslararası Sağlık Turizmi Yetki Belgesi Almaya Hak Kazanmış Olan Sağlık Tesisleri Ve Aracı Kuruluşları Sayıları. Erişim Tarihi: 08.03.2020. Erişim adresi: <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/36708,yetki-belgesi-almaya-hak-kazanmis-tesis-sayilaripdf.pdf?0>
- Sağlık Turizmi 2015 Düzenlenen Faaliyetler Ve Yapılan Çalışmalar (2015 YILI) Erişim adresi <http://saglikturizmi.gov.tr/yazdir?1827D07D2C0AA09447CF0AF91CACE761> Erişim Tarihi: 18.01.2017.
- SATURK 2020. Sağlık turizminde mevzuat ve teşvikler. Erişim tarihi:9 Mart 2020. Erişim adresi: <http://www.satürk.gov.tr/images/pdf/mevzuat.pdf>
- Sayakademi 2020. Türkiye’de JCI Belgesi Alan Sağlık Kurumları. Erişim Tarihi: 08.03.2020. Erişim adresi: <https://sayakademi.com/turkiyede-jci-belgesi-alan-saglik-kurumlari/>.
- Tontuş Ö. 2015 T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık turizmi politikaları <http://www.tkhk.gov.tr/Dosyalar/eb507dd12bb34ca59cc3aeaaaa0cbf60.pdf> Erişim Tarihi: 25.12.2016
- Tontuş Ö. 2015. Sağlık turizminde mevzuat ve teşvikler. Erişim adresi: <http://www.satürk.gov.tr/images/pdf/tyst/11.pdf> erişim tarihi: 16.01.17
- Topuz N., 2012. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım Ve İşletmeler Genel MüdürlüğüTürkiye Sağlık (Medikal) Turizmi Stratejisi 2023Uzmanlık Tezi Temmuz – 2012 Ankara.
- Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu 2016 Sağlık Hizmetlerinde Memnuniyet Oranı Erişim adresi:<http://www.tkhk.gov.tr/Dosyalar/bd6db74478224854955cf55e208c3c28.pdf> Erişim Tarihi: 12.01.2017.
- TÜİK 2016 Yaşam Memnuniyeti Araştırması, 2015 Erişim adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21518> Erişim Tarihi: 12.01.2017.
- TÜİK 2017 Hayat Tabloları, 2013-2015 Erişim adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18618> Erişim Tarihi: 12.01.2017.

HURUFİ BİR YAZAR DERVİŞ MUKİMÎ VE VAHDET-NÂME-İ İLÂHÎ'Sİ

A HURUFİ AUTHOR DERVİSH MUKİMİ

İbrahim UZUN

(Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı - Eski Türk Edebiyatı)

ÖZET

Hurufilik 14. yüzyılda İran'da Fazlullah Esterâbâdî tarafından kurulmuş, mistik ve felsefî bir akımdır. Bu akım, İran'da ortaya çıkmış, izleri 17. yüzyıla kadar devam etmiş, İran ve Azerî topraklarında temeli atılarak Anadolu ve Balkanlara kadar yayılmıştır. Hurufiliğin ilk döneminde Fazlullah, Aliyyu'l-A'lâ, Şeyh Ebu'l Hasan, Seyyid Şerif, Seyyid İshak, Emir Gıyâseddin, Mir Fâzılî gibi Fazlullah'ın halife ve çağdaşlarının yazdıkları eserler genelde Farsçadır. Kuruluşundan sonraki dönem olan ikinci dönemde yazılan eserler ise genelde ilk dönem eserlerinin birebir olmasa da Türkçe tercümesi şeklindedir. Anadolu'da ve Balkanlarda Hurufiliğin yayılmasında önemli rol oynayan Seyyid Nesimî ve Nesimî'nin Anadolu'da Hurufiliği yaymak için görevlendirdiği Refî'î, bu akımın Anadolu'daki ilk temsilcilerindendir. Abdulmecid b. Ferišteoğlu eserleri, Cavîdî Ali şerhleri, Mukîmî'nin Vahdetnâme'si, İşkurt Dede'nin Salâtnâmesi ve şairliğiyle akımın yayılmasında önemli rol oynayan Penahî, Misâlî, Muhitî, Arşî Hurufiliğin önemli temsilcileridir.

Derviş Mukîmî'nin hayatı hakkında henüz bir bilgiye rastlamadık. Mukîmî'nin tek eseri olan Vahdet-nâme-i İlâhî'nin nüshalarını incelediğimizde yazarın 16-17. yüzyılda yaşadığını düşünmekteyiz. Vahdet-nâme-i İlâhî'de yazar hayatı hakkında bilgi vermemiş, sadece "Bende-i Fazlullah" ifadesini kullanmıştır. Yeni veriler elde edildikçe, yazarın hayatı hakkında bilgiler gün yüzüne çıkacaktır.

Vahdet-nâme-i İlâhî, yazarın elimizde olan tek eseridir. Eserde Hurufilik öğretileri halk ağzına yakın bir dille anlatılmıştır. Mensur şekilde kaleme alınan eserde birçok Arapça ayet, hadis ve rivayetlere yer verilmiştir. Ayrıca yazar, Nesimî, Şeyh Sâdî ve Cüneyd-i Bağdâdî'den alıntılar yapmıştır. Derviş Mukîmî'nin Arapça ve Farsça bilgisi ile birlikte dinî bilgisinin de iyi olduğunu eserinden anlıyoruz. Eserde yaratılış, Âdem, Havva, Hz. Muhammed, Hz. Ali ile ilgili konuların yanı sıra ibadetlerin Hurufî tevillerini de açıklamıştır. Vahdet-nâme-i İlâhî'nin 6 tanesi tam olmak üzere 13 nüshasına ulaşılmıştır. Elimizde müellif nüshası bulunmamaktadır. Çalışmamızda 6 tam nüshanın karşılaştırılmasıyla benzer iki nüshayı çıkartıp 4 nüshadan yararlanarak metni oluşturduk. En eski nüsha olan 1703 tarihli Millet Kütüphanesi nüshasını ana metin olarak belirleyerek diğer nüshalarla karşılaştırdık. İncelemiş olduğumuz Derviş Mukîmî'nin Hurufilik alanında yapılacak çalışmalara ışık tutabilecek nitelikteki Vahdet-nâme-i İlâhî adlı bu önemli eserini bilim dünyasına tanıtmış olduk.

Anahtar Kelimeler: Hurufilik, Fazlullah, Derviş Mukîmî, Vahdet-nâme-i İlâhî.

ABSTRACT

Hurufism is a mystical and philosophical movement founded in the 14th century by Fazlullah Esterâbâdî in Iran. This movement came up in Iran and its traces were alive until 17th century. It spread even from Anatolia to Balkans laying foundation in Iran and Azerbaijan. In the first period of Hurufism, the works of the khalifas and contemporaries of Fazullah like Aliyyu'l A'lâ, Şeyh Ebu'l Hasan, Seyyid Şerif, Seyyid İshak, Emir Gıyâseddin, Mir Fâzılî were

generally Farsi. In the second period, which is after its foundation, the works were like the Turkish interpretation of the first period works. Refi'î who is one of the first representatives of the movement in Anatolia charged Seyyid Nesimî and Nesimî who played a great role for spreading the Hurufî ideas. Abdulmecid b. Feriştetoğlu's works, comment of Cavîdî Ali, Mukîmî's Vahdetnâme, İşkurt Dede's Salâtnâme and Penahî, Misâlî, Muhitî, Arşî who played an important role for spreading this movement with their poems are important representatives of Hurufism.

We haven't come across any information about Dervish Mukimi's life. When we examine Mukimi's only work Vahdet-namei-ilahi's copies, we think that writer must have lived during 16th and 17th centuries. The work doesn't include any information about the writer's life, but only the expression 'Bende-i Fazlullah' is used. As long as new information is obtained, the writer's light will come to light. Vahdet-namei-ilahi is the only work of writer that we have got. In this work the doctrine of Hurufism is told in a daily language. Besides, the writer quoted from Nesimi, Seyh Said and Cüneyd-i Bağdadi.

When we examine the Dervish Mukimi's work, his knowledge of Arabic and Persian is good along with his religious knowledge. In the work Creation, Adam, Eve, Muhammad, Ali defined alongside of devotions' Hurufî interpretations. The thirteen copies of the Vahdet-name-i İlâhî attained in total particularly six of them were complete. We don't have its original copy. In this work, we formed the text from four copies by comparing six completed copies and separating two similar works from all. We compared other copies with the one that we defined the oldest one is the Nation Library version and it dates back 1703. We have introduced this significant work to science world in order to it may set light to further research in the Hurufî subject.

Keywords: Hurufism, Fazlullah, Dervish Mukîmî, Vahdet-nâme-i İlâhî

GİRİŞ

Derviş Mukîmî'nin hayatı hakkında kaynaklarda bilgiye rastlamadık. Abdülbaki Gölpınarlı, Hurufî Metinleri Kataloğu'nda Vahdet-name-i İlâhî'nin iki nüshasının bilgisini vermiş ve Mukîmî'nin 16-17. yüzyılda yaşamış olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir. (Gölpınarlı, 1973, s. 113-114) Yazarın ulaşabildiğimiz tek eseri olan Vahdet-nâme-i İlâhî'nin müellif nüshası elimizde olmadığından eserin yazıldığı tarihi de bilemiyoruz. En eski tarihli nüsha 1703 tarihli olduğundan yazarın 16-17. yüzyıllarda yaşadığını düşünmekteyiz. Eserin girişinde yazar *"Bu za'if ü naḥîf Dervîş Muḳîmî ki bende-i Fazlu'llâh'dur hidâyet-i Ḥaḳ ile bu 'ilm-i İlâhî'nün sır u ḥaḳîḳati üzerine bu risâleyi yazdı ve bu risâlenün adını Vahdet-nâme-i İlâhî koyup siz erenlerden temennâ eyler kim iḳtiżâ'-i kāyinât ber-ḳarâr olduğunca bu Vahdet-nâme-i İlâhî ile fer-âmüş olunmayup diliñüzde mezkûruñuz ola."* ifadelerini kullanmıştır. Ulaştığımız Vahdet-nâme-i İlâhî adlı eseri incelediğimizde, yazarın diğer Hurufî eserlerden farklı olarak Fazlullah'a övgünün Mehdî konusunun anlatıldığı bölümde çok kısa şekilde geçtiği görülmektedir. Ayrıca eserdeki konular diğer Hurufî eserlerde olduğu gibi gelişigüzel anlatılmıştır.

Fatih Usluer, Hurufî eserleri ilk dönem ve ikinci dönem olmak üzere ikiye ayırır. İlk dönem eserleri Fazlullah ve onu örnek alarak halifelerinin yazdığı eserlerdir. İkinci dönem eserleri ise bu ilk dönem eserlerinin açıklamaları ve Türkçe'ye çevirisi şeklindedir. İkinci dönem eserlerin genel özelliği Hurufî felsefesinin tanıtılıp yayılması niteliğindedir. (Usluer, 2014, s. 27-29) Mukîmî'nin de bu ikinci dönem yazarları arasında olduğunu düşünmekteyiz. Sade ve halk ağzıyla yazılan eserde kavramlar olabildiğince açıklanmaya çalışılmıştır. Eserin

nüshalarının çokluğu, 19. yüzyılda da nüshalarının olması, son dönemlere kadar takipçisinin olduğunu göstermektedir. Yapılan çalışmalarla birlikte yeni veriler ortaya çıktıkça yazar hakkında daha geniş bilgiler gün yüzüne çıkacaktır.

VAHDET-NÂME-İ İLÂHÎ

Vahdet-nâme-i İlâhî, Hurufî öğretilerinin anlatıldığı, halk diline yakın bir dille kaleme alınmış bir eserdir. Nüsha sayısının çok olmasından; döneminde rağbet görmüş, çok okunmuş bir eser olduğunu düşünmekteyiz. Eserin müellif nüshasına ve eserin yazarı olan Derviş Mukîmî hakkında biyografik bilgiye ulaşamadığımızdan, hangi dönemde yazıldığı hakkında net bilgi veremiyoruz. Abdülbaki Gölpınarlı, Hurufî Metinleri Kataloğu adlı eserinde Vahdet-nâme-i İlâhî'nin iki nüshasının bilgisini vermiş ve Mukîmî'nin 15-16. yüzyılda yaşamış olabileceğini düşündüğünü dile getirmiştir. Eserin nüshalarını incelediğimizde halkın kolayca anlayabileceği bir üslup kullanılmış, Eski Anadolu Türkçesi'ne ait bazı arkaik kelimelere de yer verilmiştir. Hurufî kısaltmaları bütün nüshalarda bulunmaktadır ancak Yapı Kredi (YK) nüshasında, diğer nüshalarda bulunmayan kısaltmalara da yer verilmiştir. Belagat ve imla kurallarına özen gösterilmemiştir. Yazmalarda müstensih tasarruflarına sık rastlanmaktadır.

Eserin çok sayıda nüshasının olması, nüsha karşılaştırmalarında zorluklar meydana getirmiştir. Nüsha karşılaştırmasında ortak kullanımlar ve farklılar dipnotlarda gösterilmiş, asıl nüshaya en yakın bir nüsha oluşturulmaya çalışılmıştır. Eserde fazlaca ayet, hadis ve rivayetlere yer verilmiş, nüsha seçiminde bunların doğru yazılması dikkate alınmıştır.

Vahdet-nâme-i İlâhî'nin elimizde müellif nüshası bulunmadığından Mukîmî'nin dil tasarrufları hakkında net bilgiye sahip değiliz. Nüshaları incelediğimizde, nüshalara göre farklılıklar göstermekle birlikte bazı kelimelerin yazımında yanlışlıklar olduğu, kelimelerin yazımında yanlış harfler kullanıldığı, hatta aynı varakta bile aynı kelimenin farklı harfle yazıldığı görülmüştür. Bu karışık imlânın, yazmaların istinsah tarihlerinin 18-19 yy olması ile geçiş dönemi dil özelliklerinden dolayı imla birliğinin olmamasından kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz. Eserde halk ağzı özelliği taşıyan kelimelere ve eklere rastlanmaktadır. Arkaik özellik gösteren kelimeler de göze çarpmaktadır.

Eserin ulaştığımız 14 nüshası vardır. Bu nüshalardan 6 tanesi tamdır. Nüshaların en eskisi Hicri 1115 tarihli Millet Kütüphanesi nüshasıdır. Nüsha tavsif edilirken öncelikle 6 tam nüshanın yüzyıllarına göre ayrılıp kolbaşı seçilerek karşılaştırmaya başlanmıştır. Daha sonra 6 nüsha karşılaştırıldığında ortaklıklar ve nüsha içindeki eksiklikler dikkate alındığında 4 nüshanın karşılaştırılmasında karar kılınmıştır. Bu dört nüshanın müellif nüshasından istinsah edilip edilmediğini bilmiyoruz. Karşılaştırılan nüshaların bilgileri aşağıda verilmiştir:

1) Millet Kütüphanesi: 34 Ae Şeriyye 1232 (ML).

1703 tarihinde istinsah edilmiş olan nüsha, elimizde bulunan en eski nüshadır. Ali Emirî Koleksiyonu'nda bulunan nüshanın müstensihi Ahmed b. Ali 'dir. Yazma, 93 varak, 13 satırdır. 155x103,100x63 mm. ölçülerindedir. Vahdet-name-i İlâhî, yazmanın 75 varaklık kısmıdır. Yazmanın son kısmında dini öğretilerin anlatıldığı başka bir eser bulunmaktadır. 16b, 20b, 21b, 24a, 39a varak numaralarında unutulmuş yerler derkenara eklenmiştir.

Bu nüshayı esas almamızın sebebi, istinsah tarihi olarak en eski nüsha olması ve bazı bölümler dışında eksikliğinin olmamasındandır.

KAYNAKÇA

Bayat, F. (2004). “Hurufilik Merkezleri ve Anadolu'da Hurufilik”. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi 23-27 Eylül 2002 Mersin*, (s. 261-276). Ankara.

Cebecioğlu, P. D. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Anka Yayınları.

Gölpınarlı, A. (1973). *Hurufi Metinleri Kataloğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Usluer, F. (2014). *İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren Hurufilik*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

**İĞNEADA YEREL HALKININ SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM TUTUMUNUN
BELİRLENMESİ**
DETERMINING THE SUSTAINABLE TOURISM ATTITUDE OF THE LOCAL PEOPLE
OF IGNEADA

Dr. Öğr. Üyesi Bilal DEVECİ
Kırklareli Üniversitesi

ÖZET

İğneada, Kırklareli'ne bağlı Demirköy ilçesinin yaklaşık 2700 nüfuslu tek beldesidir. Karadeniz'e kıyısı olan ve yaz sezonu boyunca yaklaşık 20.000 turisti ağırlayan turistik bir belde olarak nitelendirilmektedir. İğneada beldesi yaklaşık olarak 4.000 yatak kapasitesine sahiptir. Bu yatak kapasitesinin büyük bir bölümü, yerel halkın yaz sezonunda kendi evlerini turistlere kiralamasıyla oluşmaktadır. Ayrıca Longoz Ormanları yıl boyunca pek çok turizm aktivitesi için kullanılmaktadır. Bunlar; doğa turizmi, eko turizm, av turizmi, botanik turizmi, kuş gözlemciliği, doğa fotoğrafçılığı, sportif olta balıkçılığı, yaban hayatı gözlemciliği, kano, trekking, safari, offroad, kamp ve karavan turizmi, keşif turları, atv turları vb. olarak sıralanmaktadır. Bu sayede de, beldedeki turistik yoğunluk yıl boyunca devam etmektedir.

Sürdürülebilir turizmi geliştirmek adına yerel halkın ve turizm endüstrisinde çalışan işgörenlerin tutumlarının belirlenmesinin önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın amacı; İğneada'da yaşayan yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunun belirlenmesidir. Araştırmada anket tekniği kullanılmıştır. Kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak 608 kişiden elde edilen veriler istatistiki analizlere tabi tutulmuştur. Analizler SPSS 21.0 paket programı kullanılarak yapılmıştır. Anket formunun yapısal geçerliliğinin test edilmesi için İğneada yerel halkına 2019 yılının Şubat ve Aralık ayları arasında uygulanmıştır.

Araştırmanın sonuçlarına göre; İğneada yerel halkının sürdürülebilir turizm tutumunun ($\bar{x}$ 3,23) kısmen olumlu olduğu tespit edilmiştir. 33 ifade ve 7 boyuttan oluşan, Sırakaya, Ekinci ve Kaya (2008) tarafından geçerliliği ve güvenilirliği sağlanan, Altıntaş (2010) tarafından Türkçeye uyarlanan, SUS-TAS ölçeğinin yapısal geçerliliği için açıklayıcı faktör analizi (AFA) yapılmıştır. AFA sonucunda 27 ifade ve 5 boyutlu bir yapı elde edilmiştir. İfade kontrolleri yapılmış ve orijinal yapıdaki boyutlar altında toplandığı belirlenmiştir. Bu nedenle boyutlar yeniden isimlendirilmemiştir.

Elde edilen sonuçlar SUS-TAS ölçeğindeki yapıyla benzerlik göstermektedir. SUS-TAS ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alpha) ,844 ve toplam açıklanan varyans %58,521 olarak bulunmuştur. Sosyal maliyet boyutu hariç diğer boyutlar arasında güçlü ve pozitif yönlü bir ilişki varlığı ortaya çıkarılmıştır. SUS-TAS ölçeğindeki değişimi en fazla açıklayan boyutun toplumsal katılımın maksimizasyonu ve toplum odaklı turizm (R^2 ,558) olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan farklılık analizleri sonuçlarına göre; medeni durum, turizm sektöründe çalışma, gelir durumu ve mesleki durum gibi demografik özellikler ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Ancak cinsiyet,

yaş ve eğitim durumu ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İğneada, SUS-TAS, Yerel Halk, Turizm

ABSTRACT

Igneada is the only town of Demirköy district of Kırklareli with a population of approximately 2700. It is described as a touristic town that has a coast to the Black Sea and welcomes approximately 20.000 tourists during the summer season. Igneada town has approximately 4.000 capacity of bed. A large part of this bed capacity consists of local people renting their own houses to tourists in the summer season. In addition, Longoz Forests are used for many tourism activities throughout the year. These; nature tourism, eco tourism, hunting tourism, botanical tourism, bird watching, nature photography, sporting handline fishing, wildlife watching, canoeing, trekking, safari, offroad, camping and caravan tourism, expedition tours, atv tours, etc. are listed as. Thus the touristic density in the town continues throughout the year.

It is considered important to determine the attitudes of local people and employees working in the tourism industry in order to develop sustainable tourism. In this direction, purpose of the research; it is the determination of the sustainable tourism attitude of the local people living in Igneada. Survey technique was used in the research. The data obtained from 608 individuals using easy sampling method were subjected to statistical analyzes. Analyzes were performed with SPSS 21.0 package program. It was applied to local people of Igneada in February and December 2019 in order to test the structural validity of the survey.

According to the results of the research; it was determined that the sustainable tourism attitude of the local people ($\bar{x}$ 3,23) was partially positive. An explanatory factor analysis (AFA) was performed for the structural validity of the SUS-TAS scale, which was composed of 33 expressions and 7 dimensions, adapted to Turkish by Altıntaş (2010), whose validity and reliability was provided by Sirakaya, Ekinçi and Kaya (2008). As a result of AFA, 27 expressions and a 5 dimensional structure were obtained. Expression controls were made and it was determined that they were collected under the dimensions of the original structure. Therefore, the dimensions were not renamed.

The results obtained were similar to the structure in SUS-TAS scale. It was found that the reliability coefficient (Cronbach Alpha) of the SUS-TAS scale was ,844 and the total explained variance was 58,521%. A strong and positive relationship was revealed except for the social cost dimension, between the other dimensions. It was determined that the dimension that most explains the change in SUS-TAS scale was the maximization of social participation and community-oriented tourism (R^2 ,558). Besides according to the results of the difference analysis; there was no significant difference between demographic characteristics such as

marital status, employment in the tourism sector, income status and professional status and sustainable tourism attitude. However, a significant difference was found between gender, age and educational status and sustainable tourism attitude.

Keywords: İgneada, SUS-TAS, Local People, Tourism

1. GİRİŞ

Son yıllarda hızla gelişen turizmin fiziksel, sosyal ve kültürel çevre üzerinde bir takım olumlu ve olumsuz etkileri bulunmaktadır (Akova, 2006: 80; Demir ve Çevirgen, 2006: 10; Tektaş ve Çamlıca, 2015: 31). Birçok yerel yönetim ise turizm talebinde ve gelirlerinde bir azalma olabileceği endişesiyle olumsuz etkileri göz ardı etmektedir (Ceylan ve Deveci, 2019: 21). Ancak olumsuz etkiler dikkate alınmadığı ve turizmin hızla gelişmesi kontrolsüz ve plansız olduğu takdirde doğal kaynakların zarar görmesi, değer kaybetmesi ve hatta sınırlı kaynakların bir süre sonra tükenmesi kaçınılmaz olacaktır (Bahar, 2016: 8; Çınarlı ve Ay, 2018: 241; İbiş, 2018: 28; Marangoz ve Karadağ, 2017: 30). Oysaki turizmin gelişiminin bu kaynakların varlığına bağlı olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu yüzden turizmde sürdürülebilirliğin sağlanması adına bu kaynakların korunması oldukça önem arz etmektedir (Avcıkurt ve Demirbulat, 2016: 173; Mansuroğlu, 2006: 36).

Bir destinasyonda doğal ve kültürel değerlerin korunması hususunda yerel halkın doğal sürdürülebilirlik ögesi olduğu ifade edilmektedir (Karakaş ve Şengün, 2017: 184). Yerel halkın turizme karşı tutumu, turizmin o destinasyondaki gelişimini doğrudan etkilemektedir (Hsu, Chen ve Yang, 2019: 1). Yerel halkın turizme karşı tutumu olumlu olduğunda turizm faaliyetleri ile ilgili her türlü desteği verirken (Ekici ve Çizel, 2014: 74), olumsuz olduğunda, turizm faaliyetlerini yeterince desteklememekte ve turistlere karşı tolerans düzeyi de düşük olmaktadır. Böyle olunca turizmin o destinasyondaki gelişiminin sağlanması çok da mümkün olmamaktadır (Türker ve Türker, 2014: 82). Bu yüzden istenilen başarıya ulaşmak ve turizm gelişimi ile ilgili planlamalar yapmak için yerel halkın turizme karşı tutumunun belirlenmesi önem arz etmektedir (Jurowski, Uysal ve Williams, 1997: 3). Sürdürülebilir turizmin de yerel halka birçok katkısının olduğu (Ayazlar, 2017: 82; Kılınç, Kılınç ve Ongun, 2020: 69) göz önünde bulundurulduğunda yerel halkın sürdürülebilir turizme yönelik tutumunun belirlenmesinin de önemli olduğu düşünülmektedir (Sırakaya ve Gürsoy, 2013: 601).

Yapılan bu çalışmada uygulama alanı olarak İgneada beldesi seçilmiştir. İgneada, Kırklareli ili Demirköy ilçesine bağlı bir sahil beldesidir (www.kirklareli.gov.tr). Marmara Bölgesi'nin kuzeybatısında ve Yıldız (Istranca) Dağları'nın eteklerinde yer alan İgneada'nın Karadeniz'e de kıyısı bulunmaktadır (Uslu ve Keçeli, 2019: 116). İgneada Türkiye'nin en büyük, Avrupa'nın en büyük ikinci longoz ormanlarına sahiptir. İgneada, sahip olduğu doğal alanlar ve longoz ormanları ile çevrili önemli çekim merkezlerinden biridir. Ayrıca sahip olduğu ekosistem ile birçok canlı türüne ev sahipliği yapmaktadır (Karip ve Göksel, 2017: 95). Kaynaklarda net olarak ifade edilmemekle birlikte 2018 yılı verilerine göre nüfusunun

yaklaşık 2700 olduğu ifade edilmektedir (www.trakyanet.com). Yerel halk geçimini büyük ölçüde turizm, orman işçiliği, balıkçılık ve hayvancılık ile sağlamaktadır (Balçık vd., 2011: 71).

Uygulama alanı olarak İğneada'nın seçilmiş olmasının temel sebebi; bölgedeki turizm faaliyetlerinin burada yoğunlaşmış olması ve bazı durumların bölgenin sürdürülebilirliğini tehdit etmesidir. Bu durumlar; bölgede yoğunlaşan turizm faaliyetleri yüzünden özellikle Erikli ve Mert Gölleri'nin evsel atıklar ile çok fazla kirletilmesi (Sarı, İlhan, Saç ve Özuluğ, 2019: 72), bölgeye yakın yerlerde büyük sanayi kuruluşlarının kurulması, su kaynaklarının özellikle İstanbul'un içme suyu rezervi olarak kullanılması ve bu yüzden tatlı su balıklarının yaşamlarının tehlikeye girmesi, ekosistemi etkileyebilecek olan bazı egzotik balık türlerinin sulak alanlarda yer alması (OSİB, 2012: 40) şeklinde sıralanmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sürdürülebilirlik kelimesinin kökeni Latince “sustinere” kelimesine dayanmaktadır ve sürdürmek, devamlılığını sağlamak vb. anlamlarında kullanılmaktadır (Özgen, Dilek, Türksoy ve Çelebi, 2016: 27). Sürdürülebilirlik; “*bir toplumun, eko-sistemin ya da sürekliliği olan herhangi bir sistemin işlerini kesintisiz, bozulmadan, aşırı kullanımla tüketmeden ya da sistemin yaşamsal bağı olan ana kaynaklara aşırı yüklenmeden sürdürülebilmesi yeteneği*” şeklinde tanımlanmaktadır (Kozak, 2014: 2). Sürdürülebilirlik kavramının geçmişi 1970’li yıllara kadar dayanmaktadır. Toplumsal kalkınma ve çevresel duyarlılığın bir bütün halinde ele alınması gerektiği yönündeki görüş 1972 Stocholm Konferansı’nda tartışılmaya başlanmış ve bu tartışma uluslararası platformda birçok konferans ve zirvede tartışılmaya devam etmiştir (Alkan, 2015: 6693; Çelikkol, 2019: 54; Güler, Ekici ve Türkay, 2019: 111).

Sürdürülebilir turizm kavramının geçmişine bakıldığında ise kitle turizmi ile ilişkilendirildiği görülmektedir (Hsu, Chen, Nyaupane ve Lin, 2020). Özellikle 1970’li ve 1980’li yıllarda kontrolsüz bir şekilde gelişen kitle turizmi nedeniyle doğal kaynakların tahrip olması, sosyo-kültürel çöküş, salgın hastalıklar vb. birçok sorunun ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Turizmin bu gibi olumsuz etkilerinden endişe duyulmaya başlandığında ise sürdürülebilir turizm kavramı ortaya atılmıştır (Evren, Evren, Çakıcı ve Çakır, 2019: 212; Sırakaya, Ekinci ve Kaya, 2008: 414; Kuter ve Ünal, 2009: 147; Yu, Chancellor ve Cole, 2009: 57).

Sürdürülebilir turizmin temel noktasının; mevcut olanı tüketmeksizin kullanmak ve geliştirmek olduğu ifade edilmektedir (Cavlak ve Toprak, 2018: 16). Sürdürülebilir turizm yerel halkın ve ziyaretçilerin, ihtiyaçlarını karşılarken, hem doğal ve kültürel varlıkların geleceğini hem de gelecek nesilleri dikkate alması gerektiği görüşüne dayanmaktadır (Dağlı, 2018: 605; Garda ve Temizel, 2016: 84; Kahraman ve Türkay, 2014: 112; Swarbrooke, 1999: 13). Sürdürülebilir turizmin kullanılan en yaygın tanımı “*turizm kaynaklarının tüketilmeden, kirletilmeden ve tahrip edilmeden gelecek nesillerin de kullanabilmesini sağlayacak şekilde kullanımının düzenlenmesi*”dir (Asmelash ve Kumar, 2019: 68; Avcıkurt, 2017: 183).

Sürdürülebilir turizm; ekonomik, sosyal ve çevresel ihtiyaçları karşılarken ekolojik süreçleri, bio-çeşitliliği, kültürel bütünlüğü korumak ve toplumsal gelişimi desteklemek üzerine odaklanmaktadır (Janusz ve Bajdor, 2013: 524; McKercher, 2003: 4). Dünya Turizm Örgütü de bahsedilen bu durumlara, sürdürülebilir turizmin gelişmesi için belirlediği 3 temel ilkede değinmektedir. Bunlar; ekolojik ve biyolojik çeşitlilikleri koruyarak çevreyi en iyi şekilde kullanmak, yerel halkın kültürel mirasına ve geleneklerine saygı göstermek ve yerel halkın turizm sektöründe istihdama katılmasını sağlayarak toplumsal yaşam standartlarını iyileştirmek şeklinde sıralanmaktadır (www.unwto.org).

Sürdürülebilirlik yaklaşımı turizm destinasyonlarının geleceği için son derece önem arz etmektedir. Bu yüzden sürdürülebilirlik ilkelerini temel alan turizm gelişiminin sağlaması artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu gelişim sürecinde turizm sektöründeki tüm paydaşların rolü olsa da en büyük rolün yerel halka ait olduğu düşünülmektedir. Yerel halkın beklenti ve ihtiyaçlarının dikkate alınmadığı bir turizm gelişim planının faydalı olamayacağı ifade edilmektedir (Çevirgen, Baltacı ve Oku, 2012: 65). Turizm gelişiminde yerel halkın bu denli önemli olduğu düşüncesiyle yerel halkın turizme yönelik tutumunun ölçüldüğü çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Doxey (1975) ve Butler (1980)'ın bu çalışmaların öncüleri olduğunu söylemek mümkündür (Vong, Valle ve Silva, 2013: 37). Literatüre bakıldığında yerel halkın turizme yönelik tutumlarının incelendiği çalışmaların daha fazla olduğu, sürdürülebilir turizme yönelik tutumlarının incelendiği çalışmaların ise sınırlı olduğu görülmektedir. Son yıllarda sürdürülebilir turizmin öneminin artmasıyla birlikte de sürdürülebilir turizme yönelik tutumların ölçüldüğü çalışmaların sayısının yavaş yavaş artmaya başladığını söylemek mümkündür. Bu konu ile ilgili yapılan bazı çalışma örneklerine aşağıda yer verilmektedir.

Choi ve Sırakaya (2005) tarafından, yerel halkın sürdürülebilir turizme yönelik tutumlarını ölçmek adına bir ölçek geliştirme çalışması yapılmıştır. Araştırmacılar turizme yönelik tutumları ölçmek için geçerli ve güvenilir ölçekler oluşturulduğunu, hatta sürdürülebilirlik ile yerel halkın turizme yönelik tutumunu ilişkilendiren çalışmalar olduğunu ancak bu çalışmaların sürdürülebilirlik paradigmasını tam anlamıyla yansıtmadığını düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bu yüzden yerel halkın turizm gelişimine yönelik inançlarını, bilişsel ve davranışsal niyetlerini dikkate alarak sürdürülebilir turizm tutumunu ölçmeye yönelik bir ölçek geliştirmişlerdir. Oluşturulan SUS-TAS ölçeği 44 ifade ve 7 boyuttan oluşmaktadır.

Sırakaya vd. (2008) tarafından, sürdürülebilir turizm gelişimine yönelik tutumları ölçen SUS-TAS ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirliğini ölçmek amacıyla Türkiye ve Kıbrıs'ta yaşayan yerel halk üzerine bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda; ölçeğin yerel halkın tutumlarını ölçmek için kullanılabileceği ifade edilmektedir. Orijinalinde 44 ifadeden oluşan ölçek revize edildikten sonra 33 ifadeden oluşmaktadır. İfadeler orijinal ölçekteki gibi 7 boyut altında toplanmaktadır.

Yu vd. (2009) tarafından, SUS-TAS ölçeğinin geçerliliğini yeniden ölçmek ve ölçeğin kısa formunu oluşturmak amacıyla Indiana, Orange Country Bölgesi'nde yaşayan yerel halk

üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda, 27 ifade ve 7 boyutlu bir yapı elde edilmiştir.

Altıntaş (2010) tarafından, turizm gelişiminin yaşam kalitesi üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla Alanya'da yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırmada, yaşam kalitesi sürdürülebilir turizm tutumu ile ilişkilendirilmiş ve SUS-TAS ölçeğinden yararlanılmıştır. Araştırma sonucunda, 28 ifade ve 5 boyutlu bir yapı elde edilmiştir.

Assante, Wen ve Lootig (2012) tarafından, yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunu ölçmek amacıyla Oahu, Hawaii'de yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Çalışmada özellikle turizmin çevresel etkileri incelenmiştir. Araştırma sonucunda; yerel halkın turizmin faydalarının yanı sıra çevreye de bir takım maliyetleri olduğunun farkında oldukları ve bu durumun turizme karşı tutumlarını negatif yönde etkilediği ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar, geliştirilecek politikalar ile yerel halkın turizme yönelik tutumunun pozitif olabileceğini ifade etmiş ve bu doğrultuda bazı öneriler sunmuşlardır.

Çevirgen vd. (2012) tarafından, yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunu tespit etmek amacıyla Alanya'da yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırmacılar ilgili literatürdeki çalışmalarını inceleyerek sürdürülebilir turizm tutumunu ölçmeye yönelik 26 ifade ve 4 boyuttan oluşan bir ölçek uyarlamışlardır. Araştırma sonucunda; ölçek 24 ifade ve 4 boyutlu bir yapı göstermiştir. Aynı zamanda, yerel halkın sürdürülebilirlik kavramı ve ilkeleri hakkında çok fazla bilgi sahibi olmamasına rağmen, sürdürülebilirlik ilkeleri ile ilgili tutumlarının pozitif olduğu ortaya çıkmıştır.

Biçici (2013) tarafından, yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunu tespit etmek amacıyla Datça'da yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda, yerel halkın sürdürülebilir turizme yönelik tutumlarının pozitif olduğu ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, katılımcıların boyutlar arasından en fazla çevresel sürdürülebilirliğe önem verdiği tespit edilmiştir.

Sırakaya ve Gürsoy (2013) tarafından, yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak sürdürülebilirlik öncesi davranışsal niyetlerini tahmin etmek ve SUS-TAS ölçeğinin daha titiz bir geçerlik çalışmasını gerçekleştirmek amacıyla Amerika'nın Güney Karolina eyaletinde yer alan Charleston şehrinde yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda, SUS-TAS ölçeğinin algılanan sosyal maliyetler ve çevresel sürdürülebilirlik boyutlarının, sürdürülebilirlik öncesi ekonomik destek boyutunu desteklemediği ortaya çıkmıştır.

Vong vd. (2013) tarafından, yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunu tespit etmek amacıyla Güneydoğu Asya'da Timor Leste Bölgesi'nde yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda, bölgede yaşayan yerel halkın sürdürülebilir turizme yönelik tutumlarının pozitif olduğu ortaya çıkmıştır.

Zhang, Cole ve Chancellor (2015) tarafından, SUS-TAS ölçeği ile ilgili daha önce yapılan çalışmaları incelemek ve kapsamının bazı olası kolaylıklarını araştırmak amacıyla

Amerika'nın Orta Batı Eyaletlerinde yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda, 20 ifade ve 7 boyutlu bir yapı elde edilmiştir.

Ayazlar (2017) tarafından, SUS-TAS ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik analizlerini gerçekleştirmek amacıyla Didim'de yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda; ölçek 18 ifade ve 7 boyutlu bir yapı göstermiştir. Aynı zamanda, katılımcıların boyutlar arasından en fazla çevresel sürdürülebilirliğe önem verdiği tespit edilmiştir.

Dağlı (2018) tarafından, yerel halkın sürdürülebilir turizme yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla Düzce ili Akçakoca ilçesinde yaşayan yerel halk üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda, bölgede yaşayan yerel halkın sürdürülebilir turizme yönelik tutumlarının pozitif olduğu ortaya çıkmıştır.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Araştırma İğneada'da yaşayan yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunu tespit etmeye yönelik tasarlanmıştır. Çalışma grubu olarak İğneada'da yaşayan bireylerin tamamı seçilmiştir. İğneada belde nüfusu olan 2700 birey araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi seçilmiş ve anket tekniği uygulanmıştır. İğneada'da yaşayan 608 kişiyle yüz yüze görüşülerek anket uygulaması yapılmıştır. Yerel halkın yaklaşık %23'üne ulaşılmıştır. Ulaşılan örneklem sayısı evreni temsil etmektedir. Araştırma anketi iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım araştırmaya katılanların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorulardan meydana gelmektedir. İkinci kısımda sürdürülebilir turizm tutumunun belirlenebilmesi için Sırakaya, Ekinci ve Kaya (2008) tarafından geçerliliği ve güvenilirliği sağlanan, Altıntaş (2010) tarafından Türkçeye uyarlanan 33 ifade 7 boyuttan oluşan ve Likert ölçeğinin 5'li derecelendirmesi ile uygulanan SUS-TAS ölçeğinin ifadeleri bulunmaktadır.

Araştırmanın hipotezleri aşağıda sıralanmaktadır:

H¹ = Yerel halkın demografik özellikleri ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^{1a}= Cinsiyet değişkeni ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^{1b}=Yaş değişkeni ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^{1c}=Medeni durum değişkeni ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^{1d}=Turizm sektöründe çalışma değişkeni ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^{1e}=Eğitim durumu değişkeni ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^{1f} =Gelir durumu değişkeni ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^{1g} = Mesleki durum değişkeni ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H^2 = Sürdürülebilir turizm tutumu ölçeğinin alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Anket forumunun yapısal geçerliliğinin sınanması için 2019 yılının Şubat ve Aralık ayları arasında katılımcılara uygulanmıştır. Toplamda İğneada'da yaşayan 608 bireye ulaşılmıştır. Elde edilen veriler SPSS 21.0 paket programı kullanılarak t testi, güvenilirlik analizi, frekans analizleri, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), basit doğrusal regresyon analizi, korelasyon analizi ve faktör analizi (AFA) yapılmıştır.

3.1. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmaya katılanların %64'ü kadınlardan, %36'sı erkeklerden meydana gelmektedir. Katılımcıların %53,1'inin 18-25 yaş, %17,4'ünün 26-33 yaş, %7,9'unun 34-41 yaş, %5,1'inin 42-49 yaş ve %16,4'ünün 50 yaş ve üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Medeni durumları incelendiğinde %70,7'sinin bekar ve %29,3'ünün evli olduğu görülmüştür. Turizm sektöründe çalışma durumları incelendiğinde katılımcıların %73,7'sinin turizm sektöründe çalışmadığı, %26,3'ünün turizm sektöründe çalıştığı ortaya çıkarılmıştır. Araştırmaya katılanların eğitim durumlarına bakıldığında %19,7'sinin önlisans, %59,7'sinin lisans eğitime sahip olduğu görülmektedir. Bireylerin %43,3'ünün 0-1000TL, %27,1'inin 1001TL-2000TL arasında gelire sahip oldukları belirlenmiştir. Ayrıca araştırmaya katılanların %54,8'inin özel sektör çalışanı, %14,5'inin emekli ve %11,3'ünün memur olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada parametrik testlerin kullanılması için verilerin homojen dağılım göstermesi gerekmektedir. Bu nedenle çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerine bakılmıştır. Verilerin +1,5 ve -1,5 değerleri arasında normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. T testi ve ANOVA farklılık analizleri yapılmıştır. ANOVA testinde ortaya çıkan farklılığın kaynağını belirlemek amacıyla Post Hoc testlerinden Tukey testinden yararlanılmıştır.

Tablo 1'de hem demografik özelliklere hem de SUS-TAS ölçeği ile demografik özellikler arasında yapılan farklılık analizi sonuçlarına yer verilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre; katılımcıların cinsiyet, yaş ve eğitim durumu değişkenleri açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Ancak medeni durum, turizm sektöründe çalışma, gelir durumu ve mesleki durum açısından anlamlı bir farklılık saptanamamıştır. Farklılık analizleri sonuçlarına göre; $H^{1a,b,e}$ alt hipotezleri kabul edilirken, $H^{1c,d,f,g}$ alt hipotezleri ret edilmiştir. H^1 hipotezi kısmı olarak ret edilmiştir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri ile SUS-TAS Ölçeği Arasındaki Farklılık Analizi Sonuçları

		Sürdürülebilir Turizm Tutumu Ölçeği				
		n	%	t/F	p	Fark
Cinsiyet	Erkek	219	36	-2,776	,006	Var

	Kadın	389	64			
Yaş	18-25	323	53,1	8,476	,000	1-2 1-4 2-3 2-5
	26-33	106	17,4			
	34-41	48	7,9			
	42-49	31	5,1			
	50 ve üzeri	100	16,4			
Medeni durum	Evli	178	29,3	-,460	,646	Yok
	Bekar	430	70,7			
Turizm sektörü	Evet	160	26,3	-,191	,849	Yok
	Hayır	448	73,7			
Eğitim durumu	İlköğretim	24	3,9	4,742	,001	1-3 2-4 3-2 3-4
	Lise	82	13,5			
	Önlisans	120	19,7			
	Lisans	363	59,7			
	YL/Doktora	19	3,1			
Gelir durumu	0-1000	263	43,3	1,934	,123	Yok
	1001-2000	165	27,1			
	2001-3000	124	20,4			
	3001 ve üzeri	56	9,2			
Mesleki durum	Özel Sektör	333	54,8	1,923	,105	Yok
	Memur	69	11,3			
	Emekli	88	14,5			
	İşçi	76	12,5			
	Diğer	42	6,9			

SUS-TAS ölçeğinin alt boyutları ile olan ilişkisinin ortaya konulması ve araştırmanın ikinci hipotezinin test edilmesi için korelasyon analizi yapılmıştır. Tablo 2'de gösterilen analiz sonuçlarına göre; planlama ve ekonomik fayda (PEF) alt boyutu ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında ,687 β (beta) korelasyon katsayısı tespit edilmiştir. Toplumsal katılımın maksimizasyonu ve toplum odaklı turizm boyutu ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında ,747 β (beta) korelasyon katsayısı bulunmuştur. Çevrenin sürdürülebilirliği ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında ,650 β (beta) korelasyon katsayısı olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ziyaretçi memnuniyeti ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında ,583 β (beta) korelasyon katsayısı bulunmuştur. Sosyal maliyet boyutu ile sürdürülebilir turizm tutumu arasında ,150 β (beta) korelasyon katsayısı saptanmıştır. Elde edilen beta katsayıları 0,01 düzeyinde çift taraflı öneme sahiptir. Sosyal maliyet boyutu dışında, diğer alt boyutlar arasında pozitif yönlü güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar değerlendirildiğinde H^2 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 2. SUS-TAS Ölçeği ile Alt Boyutları Arasında Korelasyon Analizi Sonuçları

	PEF	TKM ve	ÇS	SM	ZM	SUS-TAS
--	-----	--------	----	----	----	---------

		TOT					
PEF	Pearson Correlation	1	,374**	,317**	-,186**	,307**	,687**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000	,000	,000	,000
	N	608	608	608	608	608	608
TKM ve TOT	Pearson Correlation	,374**	1	,312**	-,105**	,420**	,747**
	Sig. (2-tailed)	,000		,000	,010	,000	,000
	N	608	608	608	608	608	608
ÇS	Pearson Correlation	,317**	,312**	1	,030	,191**	,650**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000		,465	,000	,000
	N	608	608	608	608	608	608
SM	Pearson Correlation	-,186**	-,105**	,030	1	,024	,150**
	Sig. (2-tailed)	,000	,010	,465		,556	,000
	N	608	608	608	608	608	608
ZM	Pearson Correlation	,307**	,420**	,191**	,024	1	,583**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,556		,000
	N	608	608	608	608	608	608
SUS- TAS	Pearson Correlation	,687**	,747**	,650**	,150**	,583**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	
	N	608	608	608	608	608	608
**. Korelasyon 0.01 düzeyinde çift taraflı öneme sahiptir.							

Aşağıdaki Tablo 3'te sürdürülebilir turizm tutumu ölçeğine ilişkin açıklayıcı faktör analizi sonuçlarına yer verilmektedir. Ayrıca KMO örneklem testi, Bartlett Küresellik testi, Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları ve açıklanan varyans değerleri sunulmaktadır. SUS-TAS ölçeğinin yapı geçerliliğinin sağlanması için açıklayıcı faktör analizi (AFA) gerçekleştirilmiştir. SUS-TAS ölçeği faktör analizi sonucunda 27 ifade ve 5 boyutlu bir yapı göstermiştir. SUS-TAS ölçeğinde bulunan ifade 5, 12, 19, 20, 24 ve 25 düşük faktör yükleri sebebiyle analizden çıkarılmıştır. Ortaya çıkan boyutlar orijinal ölçekteki yapıya benzer bir şekilde dağılım göstermiştir. Bu nedenle Altıntaş'ın (2010)'da yapmış olduğu araştırmada elde edilen boyut isimleri değiştirilmeden kullanılmıştır.

Araştırmada güvenilirlik değerleri Cronbach Alpha katsayısı ile hesaplanmıştır. SUS-TAS ölçeğinin Cronbach Alpha değerinin ,844 olduğu ortaya çıkarılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeğin iç tutarlılığının iyi düzeyde olduğu belirlenmiştir. Açıklayıcı faktör analizi (AFA) sonuç tablosuna göre; SUS-TAS ölçeğinin açıklanan varyans değerinin %58,521 olarak bulunduğu ve KMO değeri= ,825, Bartlett Testi= 7637,571, df=351, p<,000 olarak tespit edildiği görülmektedir.

Tablo 3. SUS-TAS Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Sürdürülebilir Turizm Tutumu Ölçeği İfadeleri	PEF	TKM ve TOT	ÇS	SM	ZM
PEF ifade 15	,820				
PEF ifade 17	,789				
PEF ifade 14	,765				
PEF ifade 16	,725				
PEF ifade 18	,549				
PEF ifade 13	,547				
PEF ifade 11	,502				
TKM ve TOT ifade 32		,822			
TKM ve TOT ifade 30		,731			
TKM ve TOT ifade 31		,719			
TKM ve TOT ifade 29		,686			
TKM ve TOT ifade 26		,580			
TKM ve TOT ifade 27		,567			
TKM ve TOT ifade 33		,548			
TKM ve TOT ifade 28		,509			
ÇS ifade 7			,846		
ÇS ifade 8			,820		
ÇS ifade 6			,797		
ÇS ifade 9			,779		
ÇS ifade 10			,627		
SM ifade 4				,824	
SM ifade 2				,808	
SM ifade 1				,741	
SM ifade 3				,717	
ZM ifade 23					,773
ZM ifade 22					,770
ZM ifade 21					,693
Cronbach Alpha (Boyut)	,826	,843	,857	,798	,721
Cronbach Alpha (Ölçek)	,844				
Özdeğer	6,631	3,005	2,624	2,139	1,401
Açıklanan Varyansın %	24,559	11,130	9,719	7,924	5,190
Top. Açıklanan Varyans %	13,950	13,773	12,911	9,839	8,048
Top. Açıklanan Varyans Ölçek %	58,521				
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Ölçümü		,825			
Bartlett Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-kare		7637,571		
	df		351		
	Sig.(Anlamlılık)		,000		

Tablo 4'te SUS-TAS ölçeği ifadelerinin ve boyutlarının ortalama değerlerine yer verilmektedir. "Sosyal maliyet" boyutu ($\bar{x}$ 2,07) ölçek içerisinde en düşük ortalamaya sahiptir.

"Çevrenin sürdürülebilirliği" boyutunun ($\bar{x}3,25$) aritmetik ortalamaya sahip olduğu tespit edilmiştir. "Planlama ve ekonomik fayda" boyutunun ($\bar{x}3,95$) ölçek içerisinde en yüksek ortalamaya sahip boyut olduğu belirlenmiştir. "Ziyaretçi memnuniyeti" boyutu ($\bar{x}3,41$) ortalamaya sahiptir. "Toplumsal katılımın maksimizasyonu ve toplum odaklı turizm" boyutunun ise ($\bar{x}3,48$) aritmetik ortalamaya sahip olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. SUS-TAS Ölçeği İfadelerinin Ortalama Değerleri

	Sürdürülebilir Turizm Tutumu Ölçeği İfadeleri	$\bar{x}$
	Sosyal Maliyet Boyutu	2,07
1	Turizm yüzünden kendimi genellikle rahatsız hissediyorum.	2,07
2	Bölgemize gelen turistler yaşam kalitemi olumsuz etkilemektedir.	2,08
3	Bölgemiz turizm yüzünden aşırı kalabalıktır.	2,06
4	Turizm yüzünden yaşam kalitemin kötüye gittiğini hissediyorum.	2,07
	Çevrenin Sürdürülebilirliği	3,25
6	Turizm çevreyi korur.	3,44
7	Turizm yaban hayatı ve doğal yaşamı her zaman korur.	3,22
8	Doğal çevremiz hem bugün hem de gelecekte korunur.	3,23
9	Turizm doğal ve kültürel çevreyle uyum içinde gelişir.	3,39
10	Turizm gelişiminin iyi planlandığına inanıyorum.	2,99
	Planlama ve Ekonomik Fayda	3,95
11	Başarılı turizm yönetimi için ileri düzeyde planlama yapılması gerekir.	4,00
13	Turizm sektörü geleceğe yönelik plan yapar.	3,91
14	Turizmin bölge ekonomisine büyük katkı sağladığına inanıyorum.	4,02
15	Turizm yerel ekonomiyi çeşitlendirir.	3,94
16	Turizmi bölgemize yeni gelir kaynağı sağladığı için seviyorum.	3,91
17	Turizm bölge ekonomisi için iyidir.	4,04
18	Turizm işletmeleri turistlerin memnuniyetini dikkate alır.	3,79
	Ziyaretçi Memnuniyeti	3,41
21	Yerel yönetim (belediye, muhtarlık) turist memnuniyetini takip eder.	3,58
22	Turistlerin olumlu izlenimlerini arttırabilmek için belediye yatırım yapar.	3,47
23	Turizm işletmeleri çalıştıracağı insanların büyük çoğunluğunu İğneada ve çevresinden karşılar.	3,18
	Toplumsal Katılımın Maksimizasyonu ve Toplum Odaklı Turizm	3,48
26	Turizm sektörü bölgenin gelişmesi için gerekli olan fonlara katkıda bulunur.	3,40
27	Bölgedeki turizm hareketleri bölgesel mallar için yeni pazarlar yaratır.	3,61
28	Başarılı bir turizm gelişimi için toplumdaki her kesimin turizm karar mekanizmasına katılımı gereklidir.	3,77
29	Yerel halka turizm karar mekanizmalarında yer alabilmeleri için fırsat verilir.	3,45
30	Turizm sektörü her zaman toplumun değer yargılarını dikkate alır.	3,36
31	Toplum bireylerinin turizm karar mekanizmalarında yer alabilmeleri için fırsatlar yaratılmıştır.	3,23
32	Toplum bireyleri turizm planlama komitelerinde liderlik yapmak için teşvik edilir.	3,35
33	Turizmin gelişmesi ile toplumun tüm kurumlarında çevre bilinci artar.	3,71
	Sürdürülebilir Turizm Tutumu Ölçeği Toplam	3,23

Tablo 5'te sosyal maliyet boyutunun SUS-TAS ölçeğindeki değişimi açıklama oranı %0,023'tür. Sosyal maliyet boyutu ile SUS-TAS ölçeği arasında .05 anlamlılık düzeyinde pozitif yönlü zayıf bir ilişki ($\beta=,150$; $t= 3,736$; $p= .000<,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 5. Sosyal Maliyet Boyutu ile SUS-TAS Ölçeğine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

SUSTAS	β	t	Sig.	F	p	R ²
Sabit		67,002	,000	13,958	,000	,023
SM	,150	3,736	,000			

Tablo 6'da çevrenin sürdürülebilirliği boyutunun SUS-TAS ölçeğindeki değişimi açıklama oranı %0,421'tür. Çevrenin sürdürülebilirliği ile SUS-TAS ölçeği arasında .05 anlamlılık düzeyinde pozitif yönlü güçlü bir ilişki ($\beta=,650$; $t= 21,049$; $p= .000<,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 6. Çevrenin Sürdürülebilirliği Boyutu ile SUS-TAS Ölçeğine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

SUSTAS	β	t	Sig.	F	p	R ²
Sabit		46,765	,000	443,058	,000	,421
ÇS	,650	21,049	,000			

Tablo 7'de planlama ve ekonomik fayda boyutunun SUS-TAS ölçeğindeki değişimi açıklama oranı %0,471'dir. Planlama ve ekonomik fayda boyutu ile SUS-TAS ölçeği arasında .05 anlamlılık düzeyinde pozitif yönlü güçlü bir ilişki ($\beta=,687$; $t= 23,250$; $p= .000<,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 7. Planlama ve Ekonomik Fayda Boyutu ile SUS-TAS Ölçeğine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

SUSTAS	β	t	Sig.	F	p	R ²
Sabit		20,721	,000	540,558	,000	,471
PEF	,687	23,250	,000			

Tablo 8'de ziyaretçi memnuniyeti boyutunun SUS-TAS ölçeğindeki değişimi açıklama oranı %0,340'tır. Ziyaretçi memnuniyeti boyutu ile SUS-TAS ölçeği arasında .05 anlamlılık düzeyinde pozitif yönlü güçlü bir ilişki ($\beta=,538$; $t= 17,673$; $p= .000<,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 8. Ziyaretçi Memnuniyeti Boyutu ile SUS-TAS Ölçeğine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

SUSTAS	β	t	Sig.	F	p	R ²
Sabit		36,163	,000	312,343	,000	,340
ZM	,538	17,673	,000			

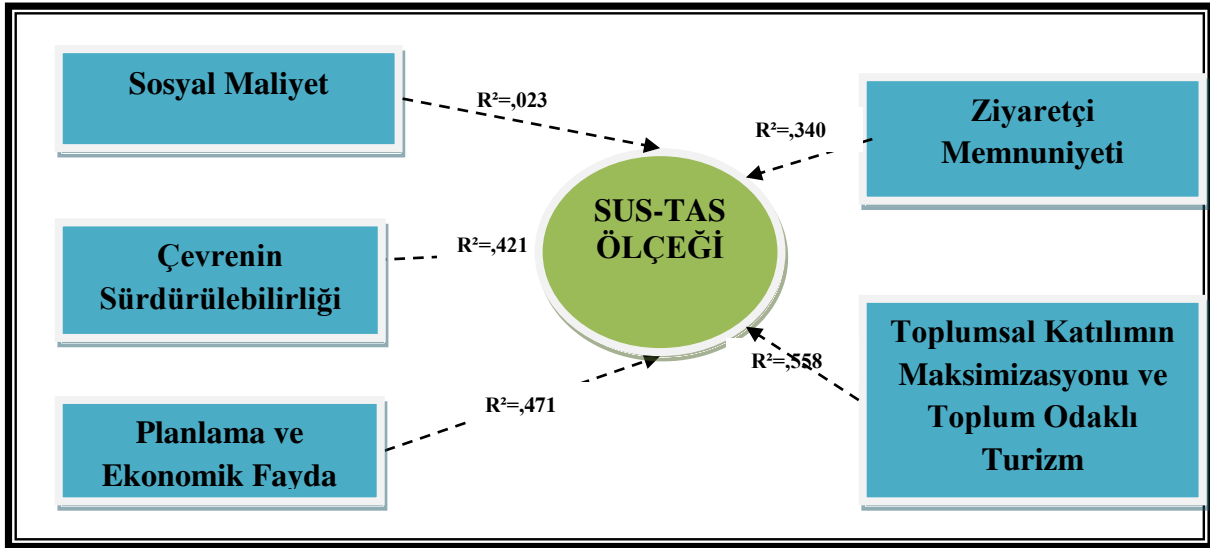
Tablo 9'da toplumsal katılımın maksimizasyonu ve toplum odaklı turizm boyutunun SUS-TAS ölçeğindeki değişimi açıklama oranı %558'dir. Toplumsal katılımın maksimizasyonu ve toplum odaklı turizm boyutu ile SUS-TAS ölçeği arasında .05 anlamlılık düzeyinde pozitif yönlü güçlü bir ilişki ($\beta=,747$; $t= 27,647$; $p= .000<,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 9. Toplumsal Katılımın Maksimizasyonu ve Toplum Odaklı Turizm Boyutu ile SUS-TAS Ölçeğine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

SUSTAS	β	t	Sig.	F	p	R ²
Sabit		24,416	,000	764,380	,000	,558
TKM ve TOT	,747	27,647	,000			

Şekil 1'de SUS-TAS ölçeğinin alt boyutları arasında gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizi sonuçlarına yer verilmektedir. Ayrıca her bir boyutun regresyon katsayısı sunulmaktadır. SUS-TAS ölçeğinde meydana gelen değişimi en çok açıklayan boyutun "toplumsal katılımın maksimizasyonu ve toplum odaklı turizm" ($R^2=,558$) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. SUS-TAS ölçeğinde meydana gelen değişimin %55'ini açıklamaktadır.

Şekil 1. Araştırmanın Sonuç Modeli

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada Sırakaya, Ekinci ve Kaya (2008) tarafından geçerliliği ve güvenilirliği sağlanan, Altıntaş (2010) tarafından Türkçeye uyarlanan 33 ifade 7 boyuttan oluşan ve Likert ölçeğinin 5'li derecelendirmesi ile uygulanan SUS-TAS ölçeği üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmadan orijinal haliyle kullanılmıştır. Araştırmanın İğneada'da yaşayan yerel halk üzerine yapılmasının temel sebebi; nüfusunun yaklaşık on katını sadece yaz aylarında ağırlayan kırsal kıyı beldesinde yaşayan yerel halkın turizm faaliyetlerine karşı tutumlarının belirlenmek istenmesidir. İğneada'da turizm faaliyetlerinin yoğunlaşması, turistik kalabalığın artması ve

bu gelişmelere karşı yerel halkın nasıl bir tutum sergilediklerinin belirlenmesinin ve ortaya çıkarılmasının, beldenin turizm gelişimi açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın sonuçları değerlendirildiğinde; yerel halkın sürdürülebilir turizme karşı kısmen olumlu bir tutum sergiledikleri ortaya çıkarılmıştır. İğneada yerel halkı yıl boyunca gerçekleşen turizm faaliyetlerinden rahatsız olmadıklarını, yaşam kalitelerinin olumsuz etkilenmediğini, kalabalıktan muzdarip olmadıklarını ifade etmişlerdir. Gerçekleşen turizm faaliyetlerinin sosyal maliyetinin düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yerel halkın turizm faaliyetlerine bakış açılarının olumlu olduğu söylenebilir. Biçici (2013), Dağlı (2018) ve Vong vd. (2013) tarafından yapılan çalışmalarda da yerel halkın sürdürülebilir turizme ilişkin tutumlarının pozitif olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu değerlendirmelerin kişisel görüşlere dayandığı ve bu görüşler ve araştırmanın yapıldığı yerlerin farklılık göstermesi dolayısıyla daha sonra yapılacak çalışmalarda bu sonuçların farklılık gösterebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Araştırmaya katılanlar turizmin gelişmesi için planlamanın gerekli olduğunu ifade etmişlerdir. Turizmin ekonomik katkıları konusunda oldukça iyimser oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca turizmin kültürel çevreyi, yaban hayatını, doğal yaşamı ve bireylerin yaşam alanlarını kısmen koruduğunu ve geliştirdiğini ifade etmişlerdir. Ziyaretçi memnuniyeti sağlamak için yerel yönetimin turistik yatırım yapması ve turistlerin memnuniyet seviyelerinin araştırılmasından kısmen memnun oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmaya katılanların kısmen katılım gösterdiği ifadeler; bölgenin gelişimine turizm gelirlerinin katkı sağlaması, turizmin yeni iş olanakları sağlaması, yerel halkın turizm ile ilgili kararlar alınırken katılımının sağlanması, turizmin toplumun değer yargılarını dikkate alarak gelişmesi, turizmin gelişmesinin kişi ve kurumlarına çevre bilincinin gelişmesine katkı sağlaması olarak sıralanmaktadır.

Araştırmada sürdürülebilir turizm tutumunun cinsiyet, yaş ve eğitim durumu değişkenleri açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Sürdürülebilir turizm tutumunun, erkek ve kadın açısından farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Sürdürülebilir turizm tutumu, 26-33 yaş grubu ile 18-25 yaş, 34-41 yaş ve 42-49 yaş grubu bireyler açısından farklılık göstermektedir. Ayrıca 18-25 yaş ile 34-41 yaş grubunda olan bireyler açısından da farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Sürdürülebilir turizm tutumunun, önlisans ile ilköğretim, lise ve lisans eğitime sahip olan bireyler açısından farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca lise ile lisans eğitime sahip bireyler açısından da farklılık bulunmuştur. Benzer şekilde Çınarlı ve Ay (2018) tarafından Konya/Sille’de yaşayan yerel halkın sürdürülebilir turizme ilişkin görüşlerinin araştırıldığı çalışma da sürdürülebilir turizm tutumunun cinsiyet, yaş ve eğitim durumu değişkenlerine göre farklılık gösterdiği saptanmıştır. Dağlı (2018) tarafından Akçakoca’da yaşayan yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunun araştırıldığı çalışmada da sürdürülebilir turizm tutumunun cinsiyet, yaş ve eğitim durumuna göre farklılaştığı tespit edilmiştir. Altıntaş (2010) tarafından Alanya yerel halkı üzerinde yapılan araştırmada ise

sürdürülebilir turizm tutumu cinsiyet ve yaşa göre farklılık göstermezken, eğitim durumuna göre farklılık göstermiştir.

Araştırmada medeni durum, turizm sektöründe çalışma ve gelir durumu değişkenleri açısından istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Ancak Çınarlı ve Ay (2018) tarafından yapılan çalışmada sürdürülebilir turizm tutumunun medeni durum ve gelir durumu değişkenlerine göre, Altıntaş (2010) tarafından yapılan çalışmada gelir durumu değişkenine göre farklılık gösterdiği saptanmıştır.

Araştırmada katılımcıların sürdürülebilir turizme ilişkin en fazla planlama ve ekonomik faydaya önem verdikleri tespit edilmiştir. Benzer şekilde Dağlı (2018) tarafından yapılan çalışmada da yerel halk en fazla planlamaya önem vermektedir. Duran ve Özkul (2012) da, yerel halkın turizmden fayda sağladıkça turizmin çevresel, sosyo-kültürel ve ekonomik etkilerini pozitif yönlü algıladıklarını ve bu doğrultuda turizm gelişimine ilişkin uzun dönemli planlamaya karşı pozitif tutum sergilediklerini ifade etmişlerdir. Biçici (2013) ve Ayazlar (2017) ise yapmış oldukları çalışmalarda yerel halkın en fazla çevresel sürdürülebilirliğe önem verdiğini ortaya çıkarmışlardır.

Araştırmada kullanılan SUS-TAS ölçeğinin yapısal geçerliliğinin test edilmesi için açıklayıcı faktör analizi (AFA) yapılmıştır. Altıntaş (2010) tarafından ortaya çıkarılan 5 boyutlu yapının korunduğu tespit edilmiştir.

Yerel halkın sürdürülebilir turizm tutumunun ölçülmesinin mevcut durumu analiz etmek ve ortaya çıkabilecek muhtemel sorunları çözmek adına önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu yüzden çalışmada elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıda bir takım öneriler sunulmaktadır.

- İğneada kırsal kıyı beldesinde yaşayan bireylerden sürdürülebilir turizm tutumu hakkında elde edilen sonuçlar ilgili kamu ve özel kurumlarla paylaşılabilir.
- İğneada turizm faaliyetleri geliştirilirken doğal çevrenin korunmasına özen gösterilebilir.
- İğneada'da geliştirilecek veya uygulanacak herhangi bir turizm politikasında yerel halkın katılımı sağlanabilir.
- İğneada'ya gelen turistlerin memnuniyet seviyelerinin artırılması için turizm işletmeleri, kamu kurumları ve yerel halk birlikte hareket edebilir.
- İğneada belde ekonomisini canlandırmak için yenilikçi turizm uygulamaları kullanılabilir.
- İğneada'ya gelen turistlerin sosyal maliyet düzeyi korunabilir ve artmaması için yerel halk bilinçlendirilebilir.
- İğneada yerel halkına sürdürülebilir turizmin bölgeye ve insanlara fayda ve zararlarının açıkça belirtildiği bilgilendirme toplantıları yapılabilir.

- İğneada'ya gelen turist profilinin belirlenmesi için araştırmalar yapılabilir. Turist tipolojisinin belirlenmesinin bölgenin turizm gelişimi açısından oldukça etkili olacağı düşünülmektedir.
Diğer araştırmacılara öneriler;
- SUS-TAS ölçeği kullanılarak TR21 bölgesindeki diğer gelişime açık turizm destinasyonlarında yaşayan yerel halkların sürdürülebilir turizm tutumu ölçülebilir.
- Sürdürülebilir turizm tutumu ile topluluğa bağlılık, yaşam doyumu, destinasyon memnuniyeti, yaşam kalitesi gibi diğer ölçeklerden yararlanılarak birbirleri arasında etkileşim düzeyleri ölçülebilir.

Bu çalışmanın, elde edilen bulgular ve sunulan önerileri ile hem İğneada destinasyonu için dikkate alınması gereken bilgiler içerdiği hem de sürdürülebilir turizm ile ilgili literatüre katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akova, O. (2006). Yerel halkın turizmin etkilerini algılamalarına ve tutumlarına yönelik bir araştırma. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1 (2), 77-109.

Alkan, C. (2015). Sürdürülebilir turizm: Alaçatı destinasyonuna yönelik bir uygulama. *Journal of Yasar Univesity*, 10 (40), 6692-6710.

Altıntaş, V. (2010). Turizm gelişiminin yerel halkın yaşam kalitesi üzerindeki etkileri: Alanya bölge modeli. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Asmelash, A. G. and Kumar, S. (2019). assessing progress of tourism sutainability: developing and validating sustainability indicators. *Tourism Management*, 71, 67-83.

Assante, L. M., Wen, H. I. and Lottig, J. (2012). Conceptualization of modeling resident attitudes on the environmental impacts of tourism: a case study Oahu, Hawaii. *Tourism Planning & Development*, 9 (2), 101-118.

Avcıkurt, C. (2017). *Turizm Sosyolojisi: Genel ve Yapısal Yaklaşım* (5. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Avcıkurt, C. ve Demirbulat, Ö. G. (2016). Turist rehberlerinin sürdürülebilir turizme bakış açısı. *Journal of Tourism Theory and Research*. 2 (2), 173-191.

Ayazlar, R. A. (2017). Sürdürülebilir turizm tutum ölçeğinin (SUS-TAS) geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14 (2), 80-92.

Bahar, E. (2016). Sürdürülebilir turizm gelişmesinin boyutları sürdürülebilir gelişmenin önündeki sorunlar. *II. Ulusal Sürdürülebilir Turizm Kongresi* (28-30 Nisan 2016) (s.1-17), Adrasan, Antalya.

Balçık, F. B., Bozkaya, A. G., Göksel, Ç., Doğru, A. Ö., Uluğtekin, N. N. ve Sözen, S. (2011). İğneada arazi örtüsü ve kullanımı değişiminin uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleri ile belirlenmesi. *HKM Jeodezi, Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, 3 (Özel Sayı), 70-74.

Biçici, F. (2013). Datça yerel halkının sürdürülebilir turizm gelişimine ve turizm işletmelerine yönelik tutumları. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 10 (1), 19-36.

- Cavlak, F. ve Toprak, L. (2018). Yeniçağa ilçesinin sürdürülebilir turizme açılmasında yerel halkın tutumu. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 14-25.
- Ceylan, U. ve Deveci, B. (2019). Turistlerin sürdürülebilir çevre davranışları. M.M. Çelikkol ve S. S. Bengül (Ed). *Sürdürülebilirlik içinde* (s.21-34). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Choi, H-S. C. and Sırakaya, E. (2005). Measuring residents' attitude toward sustainable tourism: development of sustainable tourism attitude scale. *Journal of Travel Research*, 43, 380-394.
- Çelikkol, M. M. (2019). Sürdürülebilir çevre için iklim değişikliğine karşı temiz kalkınma mekanizması. M.M. Çelikkol ve S. S. Bengül (Ed). *Sürdürülebilirlik içinde* (s.49-83). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Çevirgen, A, Baltacı, F. ve Oku, O. (2012). Residents' perceptions towards sustainable tourism development: the case of Alanya. 3rd International Symposium on Sustainable Development (31 May- 1 June 2012) (p. 65-76). Sarajevo.
- Çımarlı, E. ve Ay, H. M. (2018). Sürdürülebilir turizm konusunda yerel halkın görüşlerinin belirlenmesi: Sille örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 21 (2), 239-250.
- Dağlı, Z. (2018). Sürdürülebilir turizmin gelişimine yönelik yerel halkın tutumlarını incelemeye ilişkin bir araştırma: Akçakoca destinasyonu. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15 (3), 603-619.
- Demir, C. ve Çevirgen, A. (2006). *Ekoturizm Yönetimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Duran, E. ve Özkul, E. (2012). Yerel halkın turizm gelişimine yönelik tutumları: Akçakoca örneği üzerinden bir yapısal model. *International Journal of Human Sciences*, 9 (2), 500-520.
- Ekici, R. ve Çizel, B. (2014). Yerel halkın turizm gelişimi desteğine ilişkin tutumlarının destinasyonların gelişme düzeylerine göre farklılıkları. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 11 (3), 73-87.
- Evren, S., Evren, E. Ş., Çakıcı, A. C. ve Çakır, O. (2019). Sürdürülebilir turizm gerçekten sürdürülebilir mi?: sürdürülebilir turizme yönelik eleştirel değerlendirmeler. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10 (Ek Sayı), 211-220.
- Garda, B. ve Temizel, M. (2016). Sürdürülebilir turizm çeşitleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 12, 83-103.
- Güler, O., Ekici, R. ve Türkay, O. (2019). Turizmde çevre ve sürdürülebilirlik. A. C. Çakıcı (Ed). *Genel Turizm içinde* (s.105-132). Ankara Detay Yayıncılık.
- Hsu, C-Y., Chen, M-Y., Nyaupane, G. P. and Lin, S-H. (2020). Measuring sustainable tourism attitude scale (SUS-TAS) in an Eastern Island context. *Tourism Management Perspectives*, 33. web: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211973619301497> adresinden 14.02.2020'de alınmıştır.
- Hsu, C-Y., Chen, M-Y. and Yang, S-C. (2019). Residents' attitudes toward support for island sustainable tourism. *Sustainability*, 11, 1-16.
- İbiş, S. (2018). Sürdürülebilir turizm kapsamında Sındırgı ve çevresinin turizm potansiyeli üzerine bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 26-40.
- Janusz, G. K. and Bajdor, P. (2013). Towards to sustainable tourism- framework, activities and dimensions. *Procedia Economics and Finance*, 6, 523-529.

- Jurowski, C., Uysal, M. and Williams, D. R. (1997). A theoretical analysis of host community resident reactions to tourism. *Journal of Travel Research*, 36 (2), 3-11.
- Kahraman, N. ve Türkay, O. (2014). *Turizm ve Çevre*. (6. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Karakaş, A. ve Şengün, H. İ. (2017). Yerel halkın turizm faaliyetlerine yönelik tutumları. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (15), 183-202.
- Karip, A. G. B. ve Köksel, Ç. (2017). İğneada koruma alanının arazi örtüsü/ arazi kullanımının zamana bağlı değişimin Markov zincirleri ile modellenmesi. *Geomatik Dergisi*, 2 (2), 94-105.
- Kılınç, O., Kılınç, U. ve Ongun, U. (2020). Üniversite öğrencilerinin sürdürülebilir turizmle yönelik tutumları: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 67-84.
- Kozak, M. (2014). Giriş. M. Kozak (Ed). *Sürdürülebilir Turizm: Kavramlar-Uygulamalar* içinde (s.1-10). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kuter, N. ve Ünal, H. E. (2009). Sürdürülebilirlik kapsamında ekoturizmin çevresel, ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 9 (2), 146-156.
- Mansuroğlu, S. (2006). Turizm gelişmelerine yerel halkın yaklaşımlarının belirlenmesi: Akseki/ Antalya örneği. *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 19 (1), 35-46.
- Marangoz, M. ve Karadağ, L. (2017). Sürdürülebilir turizm açısından alternatif turizmin önemi: Marmaris örneği. *Turizm Akademik Dergisi*, 4 (2), 29-40.
- McKercher, B. (2003). Sustainable tourism developments- guiding principles for planning and management. National Seminar on sustainable tourism Development (5-9 November 2003), Bishkek, Kyrgyzstan. web: http://www.tanzaniagateway.org/docs/Sustainable_tourism_development_%20principles_for_planning_management.pdf adresinden 09.2.2020'de alınmıştır.
- OSİB (Orman ve Su İşleri Bakanlığı). (2012). *Kırklareli İli Doğa Turizmi Master Planı (2013-2023)*. Kırklareli: Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Kırklareli Şube Müdürlüğü.
- Özgen, H. K. Ş., Dilek, S. E., Türksoy, S. S. ve Çelebi, S. K. (2016). *Sürdürülebilir Turizm Yönetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Sarı, H. M., İlhan, A., Saç, G., Özuluğ, M. (2019). Yıldız dağları (Kuzeydoğu Trakya, Türkiye)'nin balık faunası. *Su Ürünleri Dergisi*, 36 (1), 65-73.
- Sırakaya, Ekinci and Kaya, A. G. (2008). An examination of validity of SUS-TAS in cross-cultures. *Journal of Travel Research*, 46 (May), 414-421.
- Sırakaya, E. and Gürsoy, D. (2013). Predictive validity of SUSTAS. *Tourism Analysis*, 18, 601-605.
- Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management*. New York: CABI Publishing.
- Tektaş, Ö. Ö. ve Çamlıca, K. (2015). Pazar bölümlendirme aracı olarak tutum ve niyetin bir arada kullanımı: sürdürülebilir turizm üzerine bir uygulama. *Verimlilik Dergisi*, 1, 31-53.
- Türker, G. Ö. ve Türker, A. (2014). Yerel halkın turizm etkilerinin algılama düzeyi turizm desteğini nasıl etkiler: Dalyan destinasyonu örneği. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, May, 81-98.

Uslu, M. ve Keçeli, T. (2019). İğneada Longoz Ormanları Milli Parkı (Demirköy-Kırklareli) ciğerotları (marchantiophyta) florası. *Anadolu Briyoloji Dergisi*, 5 (2), 114-129.

Vong, M., Valle, P. O. and Silva, J. A. (2013). Residents' attitude towards sustainable tourism development in Timor-LEste. 5th Advances in Tourism Marketing Conference (02-02 October 2013) (p.37-42). Vilamoura, Portugal.

Yu, C-P., Chancellor, H. C. and Cole, S. T. (2009). Measuring resident2 attitudes toward sustainable tourism: a reexamination of the sustainable tourism attitude scale. *Journal of Travel Research*, 50 (1), 57-63.

Zhang, Y., Cole, S. T. and Chancellor, C. H. (2015). Facilitation of the SUS-TAS application with parsimony, predictive validity and global interpretation examination. *Journal of Travel Research*, 54 (6), 744-757.

<http://www.kirklareli.gov.tr/longoz-ormanlari> adresinden 07.02.2020'de alınmıştır.

<https://www.trakyanet.com/istatistikler/nufus/kirklareli-belde-ve-koy-nufuslari.html> adresinden 07.02.2020'de alınmıştır.

<https://www.unwto.org/sustainable-development> adresinden 09.02.2020'de alınmıştır.

**İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE ULUS VE CUMHURİYET GAZETELERİNE
VERİLEN RADYO REKLAM METİNLERİNİN MODERN TOPLUM YAPISI
ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ**
EVALUATION OF THE RADIO ADVERTISEMENT TEXTS GIVEN TO THE ULUS
AND CUMHURİYET NEWSPAPERS IN THE MODERN SOCIETY FRAMEWORK OF
THE WORLD WAR II

Fatih KURTÇU
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

ÖZET

II. Dünya Savaşı Almanya'nın 1 Ekim 1939 tarihinde Polonya'yı işgal etmesiyle başlamıştır. Türkiye bu savaşa aktif olarak katılmamış olup "sabit tarafsızlık" politikası yürütmüştür. Türkiye'nin yürüttüğü "sabit tarafsızlık" politikasının yanı sıra uluslararası arenada elde ettiği diplomatik başarılar savaş dışı kalmasına başka bir neden olarak gösterilebilmektedir.

II. Dünya Savaşı askeri strateji açısından önem arz ederken; teknoloji faaliyetleri bakımından da önem arz etmektedir. Bu dönemde teknolojisi faaliyetleri askeri malzeme üretiminin yanında haber verileri sunma ve kamuoyuna bilgi akışının sunumunda radyo son derece önemli yer tutmaktadır. Ayrıca basılı yayın (gazete, dergi, kitap vb.) ulaşım ağının yetersizliğinden dolayı Türkiye'nin her yerine ulaştırılamamaktadır. Basılı yayın kırsal kesime ulaştırılsa bile başka problemleri beraberinde getirebilmektedir. Özellikle Türkiye'nin II. Dünya Savaşı döneminde okuma-yazma oranının düşüklüğü sebebiyle yazılı metinler ikinci planda yer almaya başlamış ve bunun sonucunda savaş dönemindeki radyo taleplerinde gözle görülür bir artış gerçekleşmiştir.

Türkiye'de ilk radyo yayını 1927'de İstanbul Sirkeci'de bulunan Sirkeci Büyük Postane'de yapılmıştır. Eşref Şefik'in yaptığı anonsla başlayan yayın, hoparlör vasıtasıyla duyurulmuştur.

Öte yandan dönemin en çok dinlenen yayınlarından birisi de radyo gazetesi dir. Radyo Gazetesi okuma yazma bilmeyen kişiler için büyük bir önem göstermektedir. Çünkü Radyo Gazetesi Türkiye'nin II. Dünya Savaşı gidişatı hakkında bilgi vermesinin yanı sıra sosyal ve ekonomik bilgileri de aktarmaktadır.

Bu konularda dönemin siyasetçileri, akademisyenler ve gazeteciler halkı bilgilendirme yoluna gitmeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca dönemin radyo kanalları müzik amaçlı olmayıp savaşın gidişatı hakkında bilgiler alındığını, özellikle Türkiye'nin savaşa bakışını ve buna benzer konularda halkı bilinçlendirme yoluna gidilmiştir.

II. Dünya Savaşı sürecinde Ulus ve Cumhuriyet gazetelerine verilen radyo reklam metinlerinde genellikle reklam görsellerinin ana teması Türkiye modernleşmesini gerçekleştirmeye çalışan "kadın imajı" yer almaktadır.

Modern toplum, modern çağın ortaya koyduğu değerlerin benimsenmesinden kaynaklanan sonuçları içermektedir. Bir diğer ifadeyle modernleşme insanoğlunun her konuda ürettiklerinin en sonucusudur. Radyo bu dönemde Türkiye'nin toplum modernleşmesinde bir araç olarak görülmüştür. Elektrikli ve pilli olarak kullanılabilen radyo, şehirlerde elektrikli kırsal kesimde ise elektriğin temini zor olduğundan pilli olarak kullanılmıştır. Radyo yayınlarının kırsal kesime ulaşabilmesi için Türkiye'de pilli radyo satışları bu anlamda önemlidir. Radyo üretici

firmalar, II. Dünya Savaşı'nda kullandıkları teknolojiyi her geçen gün geliştirilerek daha gelişmiş ve daha kullanışlı radyoları piyasaya sürmeye çalışmışlardır.

Bu çalışma toplamda iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda II. Dünya Savaşı'nın genel değerlendirilmesi yapılacak olup ikinci kısımda ise Ulus ve Cumhuriyet gazetelerindeki radyo reklam metinlerinin analizleri ve Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sürecinde modernleşme atılım süreçlerini afişe etmeyi planlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Gazete ve Radyo reklamları, Modern Toplum, Ulus Gazetesi, Cumhuriyet Gazetesi

ABSTRACT

World War II started when Germany invaded Poland on October 1, 1939. Turkey has actively participate in this war "hard neutrality" policy has been walked. Turkey is carrying out "hard neutrality" policy, as well as diplomatic accomplishments in the international arena can be shown as another reason to stay out of the war.

While World War II was important in terms of military strategy; It is also important in terms of technology activities. In this period, besides the production of military equipment, radio plays an important role in presenting news data and presenting information flow to the public. Also printed publications (newspapers, magazines, books, etc.) Can not deliver to all parts of Turkey due to the inadequacy of the transport network. Even if the printed publication is delivered to the rural areas, it may bring other problems. Especially in Turkey due to the low literacy rate during World War II, written texts started to take the second place, and as a result, there was a noticeable increase in radio demands during the war period.

The first radio broadcast in Turkey in 1927 was carried out in the Sirkeci, Sirkeci Grand Post Office. The broadcast, which started with the announcement by Eşref Şefik, was announced via the speaker.

On the other hand, one of the most listened broadcasts of the period is "Radio Newspaper". Radio Newspaper shows great importance for the illiterate people. Because Radio Newspaper Turkey, in addition to providing information about the World War II course, it also transfers social and economic information.

Politicians, academics and journalists preferred to go to inform the public about these issues. In addition, the radio channels that period received information about the course of the war, not for music, especially in view of the war were made in Turkey and roads similar issues to public awareness.

World War II in the process Ulus and Cumhuriyet usually the main theme of the advertising visual radio ad text in the newspaper trying to the modernization of Turkey "image of women" is located.

Modern society includes the results of the adoption of the values put forward by the modern age. In other words, modernization is the last thing that human beings produce in every subject. Radio was seen as a tool for the modernization of Turkey's society in this period. The radio, which can be used as electric and battery, has been used as a battery since it is difficult to supply electricity in the electric rural areas in cities. Battery-powered radio sales in Turkey to reach the rural areas of radio broadcasting is important in this sense. Radio manufacturers, by

developing the technology they used in World War II, they tried to release more advanced and more useful radios to the market.

This study consists of two parts in total. In the first part, a general evaluation of the World War II will be made. In the second part Ulus and Cumhuriyet radio advertising analysis and Turkey II of the text in the newspaper. It is planned to post modernization breakthrough processes during World War II.

Keywords: II. World War, Newspaper and Radio Commercials, Modern Society, Ulus Newspaper, Cumhuriyet Newspaper

1.GİRİŞ

Türkiye, II. Dünya Savaşı'na aktif olarak katılmamıştır. Fakat savaşın başlamasından kısa bir süre sonra, savaşan devletler Türkiye üzerinde etkili kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Amaçları ise şüphesiz Türkiye'yi aktif olarak savaşa dahil etmektir. Türkiye II. Dünya Savaşını yakından takip etmiş ve sosyal, ekonomik, askeri alanlarda bir takım önlemler almıştır. II. Dünya Savaşını halk, yazılı basından ve radyodan takip etmişlerdir. Özellikle radyoyu bu anlamda ciddi haber alma kaynağı olarak söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye'nin modernleşme atılımları II. Dünya Savaşı süreci boyunca devam etmiştir. Kaba bir ifadeyle II. Dünya Savaşı Türkiye modernleşmesinin dönüm noktası olmuştur. Öte yandan II. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'de her alanda üretim azalmıştır. Bunun en büyük sebebi erkeklerin silah altına alınmasıdır. Tarım alanlarının işlenmemesi veya işlenen alanların iç piyasaya katkı sağlamaması gibi durumlar sosyal ve ekonomik anlamda düzensizlikleri beraberinde getirmiştir.

2. II. DÜNYA SAVAŞI'NA FARKLI BİR YAKLAŞIM

20. yüzyılın başında artık savaş algısı cephedeki askerin düşüneceği ve karşı karşıya kalacağı olgusal durum olmaktan çıkmıştır. Çünkü savaş artık evrenselleşmiş bir tanımlama içerisinde ifade edilmesi zorunluğunu ortaya çıkartmıştır. Günümüze en yakın ve küresel bazlı savaş düşünüldüğünde II. Dünya Savaşı örneği üzerinde tartışılabilir. İnsanların maddi ve manevi anlamda sahip oldukları her ne varsa, yaşamlarını iyi bir düzeyde devam ettirmek için tüketme yolunu seçmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sivil halkın ekonomik yükünü arttırmış, toplumda savaş ekonomik krizlere sebebiyet vermeye başlamıştır. Askeri savaşlar olumsuzlukları bununla da kalmamış sivil halkın bulunduğu yerleri terk etmesine doğru bir ifadeyle göçe sebebiyet vermiştir. Bu göçler dönemsel olarak ülke sınırları içerisinde gerçekleştiği gibi ülke dışına da gerçekleşebilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuzlara başka bir örnek olarak salgın hastalıkların ortaya çıkması söylenebilir. Bunların yanında doğal çevrenin yaşamsal alanlarına da zarar vermiştir. Şu durumda belirtilmesi gerekir ki, sayılan olumsuzluklar II. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkmış bir durum değildir. Bu olumsuzluklar insanoğlunun var olmasından beri görülmektedir. Bu olumsuzlukların en üst seviyede II. Dünya Savaşı'nda görülmesi meselesidir. Bu durumun en büyük nedeni ise artık savaş teknolojisinin ve iletişim ağının gelişmiş ve geliştirilme sürecine girmiş olmasıdır. Sonucunda II. Dünya Savaşı askeri stratejinin modern anlamda güncellenmesi durumunda ortaya çıkarmıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkartmış olduğu toplumsal problemleri hakkında Ernest Mander şunları söylemektedir: *İkinci Dünya Savaşı'nın bıraktığı yıkımın*

mirası ortak bir mirastır. Eğer savaşın doğrudan bir sonucu olarak açlık ve hastalıktan ölümleri de dahil edersek, seksen milyon insan ölmüştü, yani Birinci Dünya Savaşı'ndakinin sekiz katı. Özellikle Almanya ve Japonya'da olmak üzere, düzinelerce şehir hemen hemen tamamen yıkılmıştı. Bu dünyanın tüm yoksullarını doyurmaya, giydirmeye, barındırmaya, donatmaya yetecek miktarda maddi kaynak tümüyle yıkıcı amaçlarla heba edilmiştir.¹ Türkiye, II. Dünya Savaşı'nda bu durumun bu şekilde sonuçlanacağını en başından tahmin etmiştir ve Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'ndaki duruşu en başından beri bellidir. Bu yalnız duruşunu farklı bir ifadeyle sabit tarafsızlığını siyasi politikalarla savaş sürecinde desteklemektedir. Türkiye'nin savaş süresince tarafsızlığını sabit tuttuğunu söylemek yanlış olmayacaktır ve ayrıca Türkiye'nin dış politikadaki realist yapısını hiçbir zaman bozmamıştır. Dış politikanın realist yapıda var olmasının en büyük sebebi önceki yıllarda ortaya çıkmış barışçıl ve dostane dış politika temellerinin üzerinde kurulmasından dolayıdır. Osmanlı Devleti'nden kalan dış politika anlayışı bir bakıma, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı boyunca göstermiş olduğu uluslararası siyasetinde güvenlik kültürünü oluşturmaya yönelmiştir. Osmanlı'dan kalan real politiğe dayalı anlayışın oluşumu ise toprak kayıplarında yaşanan probleminin yanında geçmişten gelen öncü devlet anlayışı gibi konular dış politikada gerçekçi bir yapıda olmasına sevk etmiştir. Ayrıca II. Dünya Savaşı sosyal bilimcilerin farklı yorumlamaları da bulunmaktadır. Örneğin Ernest Mandel'e göre, II. Dünya Savaşı her şeyden önce kitlesel çapta üretilen bir mekanik silahlar savaşı olarak ortaya çıkar. Bu dünya savaşı bir aktarma kayışı savaşıydı, askeri Fordizm savaşı.²

3. II. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE CUMHURİYET VE ULUS GAZETELERİNE VERİLEN RADYO İLAN -REKLAM METİNLERİ VE MODERN TOPLUM

3.1 Modern Toplum Algısı

Modern toplum, var olan çağın ortaya koyduğu değerlerin benimsenmesinden ortaya çıkan sonuçları ifade edebilir. Bir bakıma modernleşme insanoglunun her konuda ürettiklerinin en sonucusudur. Sosyal bilimcilerin ifadelerine göre modernleşme, en yalın tanımıyla, modernliğe doğru yaşanan süreci, Alain Touraine'in deyişiyle "eylem halindeki modernliği" niteler.³ İfade edilen tanımlamaların yanında modern toplumun modernliği sürecinin evreleri, modernlik tanımlamasıyla gerçekleşebilir. *Modernlik ise, Anthony Giddens'a göre, on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder". Peter Wagner, modernliğin başlangıcına on sekizinci yüzyılda gerçekleşen "demokratik ve endüstriyel devrimler"i yerleştirir.*⁴ Öte yandan modern toplum ifadesinin temel köklerini oluşturan soyut ve somut unsurların varlığında söz edilebilir. Modern toplumun varlığı bir bakıma birey ve aile arasındaki iletişimin bağlarında saklıdır. Kaba bir ifadeyle modern toplum kişilerin modernleştirilmesiyle gerçekleştirilebilir. Modern toplum ifadesinin farklı bir tanımlaması ise, özellikle alışlagelmiş kavramlardan öte; toplumun benimsediği kültürel yapısıyla (örf, adet, gelenek) farklı toplumların her alandaki teknolojisinin yanında kültürel (maddi ve manevi) değerlerini de satın alma opsiyonudur. Bir toplumun modernleşme sürecinin başlangıcı genellikle savaş dönemlerine rast gelmektedir.

¹ Ernest Mandel, İkinci Dünya Savaşının Anlamı, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 238.

² Ernest Mandel, a.g.e. s. 87.

³ Fahrettin Altun, Modernleşme kuramı, İnsan Yayınları, İnsan Yayınları, İstanbul 2017, s. 19.

⁴ Fahrettin Altun, a.g.e., s. 19.

Leiss'in yaptığı reklam metinlerinin dört döneme ayırma metodundan ikinci dönem formatı İkinci Dünya Savaşı'nı kapsamaktadır. Leiss'e göre

II. Dönem (1925-1945): Ürün-İmaj Formatı: Bu dönem ürün sembollerinin kullanıldığı dönemdir. Reklam metni rasyonel değildir, ürün ve kullanım merkezli değildir. Ürünü satmak için statü, endişelerin giderilmesi, mutlu aile gibi semboller kullanılmıştır. Bu dönemde, reklamın toplumsal bağlamı ve güçlü marka imajı ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemin hakim sorusu şudur: "Bu ürünü kullanmak ne işe yarar? Ürün tüketici için ne anlama gelir?"⁷ düşüncesi hakimdir.,

3.3 Cumhuriyet ve Ulus Gazetelerine Verilen Radyo Reklam Metinleri ve Radyo

Osmanlı Devleti'nde (Türkiye'de) ilk gazete 1795 yılında ve ilk Türkçe gazete 1828 tarihinde görüldüğünde; Avrupa'da günümüz anlamındaki (şekil ve içerik itibarıyla) gazeteler, 1600'lerin hemen başından itibaren görülmeye başlanmıştır. 1609'da, düzenli aralıklarla (on beş günde bir) Augsburg'da Almanca olarak hazırlanan Avisa Relation oder Zeitung yayınlanmıştır.⁸ Osmanlı Devleti'nde ilk Türkçe gazete 2 Aralık 1828'de yayına giren Vekâyi-i Misriye adlı gazetedir. Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinden biri olan Mısır'da, Vali Mehmet Ali Paşa tarafından Kahire'de yayınına başlanan bu gazete yarı Türkçe yarı Arapça olarak hazırlanmıştır.⁹ Gazete metinlerinde reklamın, sektör halinde vücut bulması özellikle II. Dünya Savaşı sürecinde hız kazanmıştır. Hatta bu dönemde Türkiye'nin reklam anlayışı gelişim sürecine girmeye başlamıştır. Cumhuriyetin ilanı ile Ankara hem modernleşmenin hem de siyasal iktidarın merkezi olarak inşa edilmiştir. Ankara, 1922 yılından itibaren Yunus Nadi'nin yayınladığı Yenigün gazetesiyle sınırlı da olsa ilanlarla –reklamlarla buluşmaya başlamıştır. Eskişehir Pazarı, Merkez, Anadolu, Turan Lokantaları, Himaye-i Etfal, Hilal-i Ahmer, Yenigün Gazetesi'ndeki, Ankaralı ilk reklam verenlerdir.¹⁰ Gazete reklamlarının dikkat çekiciliği üzerine çalışılmış, Türkiye'de konu olan reklamların yerli malına teşvik edici fırsatından yararlanılmaya çalışılmıştır. Türkiye'de gazete ilan ve reklamlarının artan taleplerden dolayı farklı bir kargaşayı da beraberinde getirdiği ortaya çıkarılmıştır. Var olan düzensizliği yok etme adına hükümet tarafından yasal düzenlemeye gidilme ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet döneminde 1931 yılına kadar ilan ve reklamlarla ilgili doğrudan bir yasal düzenleme yapılmamış, "devlet ilanları özel şirket ve sektöre hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadan" verilmiştir. Cumhuriyet Döneminde ilan-reklam konusuyla ilgili ilk önemli düzenleme 1931 tarihli Matbuat Kanununa dayanılarak oluşturulmuş ve bu tarihten sonra da düzenlemeler artmıştır.¹¹ Türkiye'de Cumhuriyet ve Ulus gazetelerinde reklam ve ilanların rabet görebilmesi için hakim olan kültür, bireylerin bilgi birikimi, kişisel ihtiyaçları da göz önünde bulundurulmuştur. Türkiye'deki reklam ve ilan analizlerinde ulaşılan, modernleşen Türk kültürünün izleri ve modernleşen Türk toplum yapısı söz konusudur.

Dünyada olup bitenleri haber alma aracı olarak bu dönemde radyo büyük bir önem taşımaktadır. Mandel'e göre, *İkinci Dünya Savaşı bir aktarma kayışı savaşı ve motorize savaş olmakla beraber, aynı zamanda bir radyo savaşıdır. Daha önceki hiçbir çatışmada savaştan*

⁷ Banu Dağtaş a.g.e, s. 80.

⁸ Belkis Ulusoy Nalcioğlu, Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 17.

⁹ Belkis ulusoy Nalcioğlu, a.g. e. s. 43.

¹⁰ G.Senem Gençtürk Hızal, Cumhuriyetin İlanı, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2013, s. 75.

¹¹ G.Senem Gençtürk Hızal, a.g.e., s. 86-87.

ülke hükümetleri beyin yıkama/endoktrinasyon/ ve ideolojik manipülasyon girişimleriyle milyonlarca kadın ve erkeğe doğrudan hitap etme imkanından yararlanmamışlardı.¹² Türkiye’de ilk radyo yayını 1927’de İstanbul Sirkeci’de bulunan büyük postanede Eşref Şefik’in yaptığı "Alo alo muhterem samiin! Burası İstanbul telsiz telefonu" anonsuyla yayın hayatına başlamıştır.

Radyolar bu dönemde pille çalışan sisteme sahiptir. Köyde elektiriğin olmaması sebebiyle Türkiye’de pilli radyo satışları bu anlamda önemlidir. Bunların yanında II. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye’de elektrikli radyonun varlığı da söz konusudur. Elektrikli radyo özellikle şehirlerde kolayca temin edilebilmekte ve kullanılabilir. Dönemin radyo kanallarında sadece müzik çalınıp dinlenmediğini savaşın gidişatı hakkında bilgiler alındığı, özellikle Türkiye’nin savaşa bakışı ve buna benzer konularda halkı bilinçlendirme yoluna gidilmeye çalışılmıştır. Öte yandan dönemin en çok dinlenen yayınlarından birisi de "Radyo Gazetesi"dir. Günün konularını ve iktisadi meseleleri ele alan Radyo Gazetesi, 1940-45 yılları arasında haber içeriğini çoğunlukla dış politikaya ayırmıştır. "Radyo Gazetesi" haberleri radyoda yayınladığının ertesi günü gazetelerde de haber olarak yer almıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde radyo, ilan–reklam ilişkisine bakıldığında 1939-1945 yılları arasında Ulus gazetesinde verilen radyo program saatlerinde hiçbir reklama rastlanmamıştır. Radyolarda ilk reklam 1951 yılında spikerlerin okuduğu sözlerden oluşmuş, daha sonra müzikli birer program haline dönüştürülmüştür.¹³ II. Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki radyo talepleri artmış ve üretici firmalar kullandıkları teknolojiyi geliştirerek yeni özellikli ve daha kullanışlı radyolar piyasaya sürmeye çalışmışlardır.

Cumhuriyet ve Ulus gazetelerine verilen radyo reklam metinleri incelendiğinde Cumhuriyet gazetesinde yer alan bazı radyo markaları şu şekildedir: RCA, Tekade, General Electric, Philips, Philco, Blaupunkt, Aga Baltıc, Phonola, Ferranti, Decca (çanta radyosu, bataryalı ve yedekli ürünleri) Markont, Mediator, Radyo nüzhet. Radyo markaları genel anlamda savaş görselli ve haber sunan spiker, gazete dağıtan çocuk, radyo dinleyen kişilerin güler yüzlülüğü ön plana çıkmıştır. Ulus gazetesinde yer alan radyo markalarının bazıları şu şekildedir; Philco, Marelli, Opta Loewe, Ferranti, Aga Radyoları, Siemens, Orion, Balupunkt’dır. (Cumhuriyet ve Ulus gazetesinde aynı markalı ve görselli radyo reklamları mevcuttur) Prof. Dr. Enis KORTAN’ın yazmış olduğu ANKARA (1939-1945) II. Dünya Harbinin Gölgesinde adlı kitabında Ankara radyosunun faaliyete başladığı yılları şöyle aktarmaktadır:

28 Ekim 1938 yılında Ankara Radyosu hizmete başlamıştı. Bizim de dört lambalı Philips marka bir radyomuz vardı. Koyu kahverengi boyalı ve cilalı ahşap kasasıyla çok güzeldi ve günlük odamızın en önemli objesiydi. Avrupa'dan yapılan uzun-orta ve kısa dalgalı yayınları izleyebiliyorduk. Ankara radyosu, 1648 metre uzun dalgadan yayın yapan ülkemizin yegane istasyonuydu. Sabahları kendine özgü bir melodiyle yayına başlar, ajans haberleri, müzik programları ki ağırlıklı olarak Batı Klasik eserler çalınırdı, radyo tiyatrosu, ev idaresi, sosyal ve kültürel programlar, radyo gazetesi, çocuk saati gibi zengin içerikli programlar sunulurdu.¹⁴

¹² Ernest Mandel, a.g.e., s. 115.

¹³ Gönül Güneş, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara' da Günlük Yaşam, Alter Yayıncılık, Ankara 20013, s. 150.

¹⁴ Enis Kortan, Ankara (1939-1945) II. Dünya Harbinin Gölgesinde, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2014, s. 95.

4. Sonuç

Türkiye’de II. Dünya Savaşı’ı haberlerinin takip edilecek en önemli yerlerden birisi de radyolardır. Radyo bu anlamda ilgi çekişliliğini savaş boyunca sürdürmüştür. II. Dünya Savaşı sürecinde Cumhuriyet ve Ulus gazetelerine verilen radyo ilan ve reklam metinlerinde kadın imajının ön plana çıktığı açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca bu dönemde radyo sahibi olmak lüksün ve zenginliğin işareti idi. Radyo satıcıları, radyo satışını arttırmak için peşin fiyatına altı taksit gibi radyo alıcılara fırsatlar sunmaktaydılar. Büyük şehirler de kullanılan radyolar genel anlamda elektrikli ve pilli çalışma sistemi kullanılırken, kırsal kesimde kullanılan radyolar genel olarak pille çalışan sisteme sahiptir. Bu durumun nedeni ise Türkiye’de enerji dağıtım ağının düzenli bir şekilde olmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca günlük radyo yayın akışı gazete ve dergilerde yer almaktaydı.

EKLER

SAVAŞ!

Savaş gayet müheyyiç bir manzara arz etmektedir. Her tarafta hücumlar durmadan devam etmektedir. Zırhlı kit'alar her manayı ezerek ilerliyorlar.

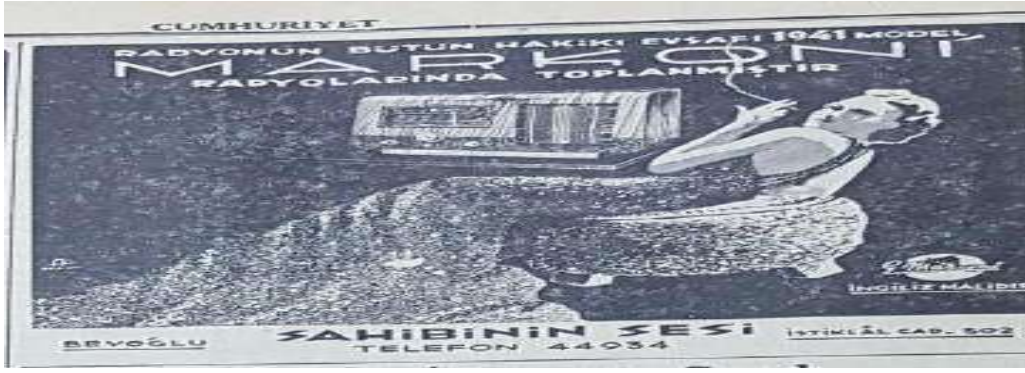
Zaman çok naziktir. Milletlerin mukaderatı kanlı savaşın neticesinde tasayün edecektir. Bu sırada herkesin radyo başında verilen haberleri heyecanlı takip etmesi kadar tabii bir şey olamaz. Her vukuatı birkaç dakika içinde her tarafa yayması itibarıyla, radyonun, en müessir ve en seri muhabere vasıtası olduğu şüphesizdir. Radyo bugün en medeni bir ihtiyaç haline gelmiştir. Sizin dahi her halde bir radyoya ihtiyacınız vardır.

Fakat hangisini ihtihap etmeli? Bütün dünyada olduğu gibi, memleketimizde dahi R.C.A. radyosu, en yüksek markanın timsalidir. Bütün dünyada olduğu gibi, bizde de, R.C.A. radyosu herkes tarafından en çok sevilen ve en çok rağbet görendir. Buna kanaat getirmek için, R.C.A. radyolarını görmek ve dinlemek kâfidir.

1940 **RCA** **RADYOLARI**

BOURLA BİRADERLER İSTANBUL - ANKARA - İZMİR

4.10.1939 s.8 Cumhuriyet Gazetesi

17.2.1941 s.6 Cumhuriyet Gazetesi

MARELLİ
En iyi Dostum
Radiomarelli
Bir kere dinleyiniz... Kanaat hâsıl edeceksiniz
VERESİYİ SATIŞ **SAHİBİNİN SESİ**
ve acentelerinde
KOÇ
TİCARET TÜRK ANONİM ŞİRKETİ
ANKARA

- Parazitlere karşı hususî önlemler
- 180 istasyon tam yazılı büyük kadran
- Ferrokarbül orta tokerrör
- Havalı trimere kondansatörü
- Antifading ve ton kontrol
- Müzikli gruplu ses
- Harici antenli aparat
- Oktal ünlüde lambalar
- Çıkış kudretli 4 vat

25.3.1940 s.8 Ulus Gazetesi

Radys teknizinde sayarı dikkat bir yenilik!
Model 151
Her hangi bir ecnebi istasyonun neşriyatını dinlediğime esnada sizin diğer ayar ve düğmelerine dokunmak sizin yeni bir feribah sayesinde aynı sanjide mit istasyonun neşriyatını dinlemek kabili olmuştur
En müşkül presertleri memnun edecek lüks bir ahiye.
AGA
RADYOLARI
PERAKENDE SATIŞ YERİ : ODEON MAĞAZASI İSTANBUL - BEYOĞLU İSTİKLAL CADDESİ No. 48 / 1
TOPTAN SATIŞ YERİ : SULTAN HAMAM, HAMDİ B. GEÇİDİ No. 48-58

18.2.1941 s.8 Ulus Gazetesi

1.3.1941 s.6 Cumhuriyet Gazetesi

8.10.1941 s.4 Cumhuriyet Gazetesi

KAYNAKLAR

Altun, Fahrettin, Modernleşme Kuramı, İnsan Yayınları, İstanbul 20017.

Dağtaş, Banu, Reklamı Okumak, Ütopya Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012.

Gençtürk Hızal, G.Senem, Cumhuriyetin İlanı, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2013.

Güneş, Gönül, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara' da Günlük Yaşam, Alter Yayıncılık, Ankara 20013.

Kortan, Enis, Ankara (1939-1945) II. Dünya Harbinin Gölgesinde, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2014.

Mandel, Ernest, İkinci Dünya Savaşının Anlamı, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul 1995.

Ulusoy Nalcıoğlu, Belkıs, Osmanlı'da Muhafif Basının Doğuşu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

4.10.1939 Cumhuriyet Gazetesi.

17.2.1941 Cumhuriyet Gazetesi.

1.3.1941 Cumhuriyet Gazetesi

8.10.1941 Cumhuriyet Gazetesi.

18.2.1941 Ulus Gazetesi.

25.3.1940 Ulus Gazetesi

NAXÇIVANIN CƏNUBİ AZƏRBAYCANLA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ VƏ ELMI ƏLAQƏLƏRİ
LITERARY-CULTURAL AND SCIENTIFIC RELATIONS OF NAKHCHIVAN WITH
SOUTH AZERBAIJAN

Dissertant, Sahab ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla əlaqələri tarixinə ümumi nəzər yetirilmiş, sovet dönməində və müstəqillik illərində Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrin xarakteri, mahiyyəti aşkara çıxarılmış, səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilmişdir. Naxçıvan ərazi baxımından Cənubi Azərbaycanla yaxın olduğı üçün 1828-ci il Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra Arazın o tayı ilə əlaqələrini tamamilə itirməmişdir. Çar Rusiyası dövründə İranla ciddi rejimli sərhəd olmadığı üçün o taylı, bu taylı inqilabçı, tacir, ziyalı, şair, yazıçı, publisist, ruhani və kəsbkarların Naxçıvana və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif kənd və şəhərlərinə gediş-gəlişi çox da çətin olmamışdır. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan olunması nəticəsində Sovet-İran sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi onsuz da ayrı salınmış bir xalqın Arazın ayrı-ayrı taylarında qalan hissələrinin ədəbi-mədəni əlaqələrində bir durğunluğa gətirib çıxarmış, Azərbaycanın digər regionlarında və paytaxt Bakıda olduğu kimi İranla sərhəddə yerləşən Naxçıvanda da Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrə qadağalar qoyulmuşdur. Lakin bu qadağalara baxmayaraq Naxçıvanın coğrafi mövqeyi sovet dövründə də burada Cənubi Azərbaycanla bəzi əlaqələrin reallaşmasına imkan vermişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra isə ədəbi-mədəni əlaqələrimiz daha da genişlənməş, müxtəlif poeziya məclislərində, konfranslarda Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan şairlərinin, elm adamlarının iştirakı əlaqələrimizin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafı ədəbi, elmi mühitə də öz təsirini göstərmiş, milli-mənəvi bütövlük, vahid Azərbaycan ideyası işığında çoxsaylı bədii əsərlər, məqalələr, oçerklər, kitab və monoqrafiyalar qələmə alınmış, şair və yazıçılarımızın, elm adamlarımızın bu istiqamətdəki fəaliyyəti sayəsində əlaqələrimiz daha da genişlənməş, bu sahədə mətbuat və televiziyanın da müstəsna rolu olmuşdur. Məqalədə, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan arasında ədəbi-mədəni və elmi əlaqələri göstərən fakt və mənbələr - bədii əsərlər, publisistik yazılar, elmi məqalə, oçerk, kitab və monoqrafiyalar üzə çıxarılararaq araşdırılmış, bütün bunlar cənub mövzusuna olan həssas münasibətin və bu məsələnin aktuallığının göstəricisi kimi xarakterizə olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR: Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan, ədəbi-mədəni və elmi əlaqələr, cənub mövzusu, milli-mənəvi bütövlük

ABSTRACT

The paper gives a general review of the history of relations between Nakhchivan and South Azerbaijan, reveals the nature and essence of literary, cultural, and scientific relations with South Azerbaijan during the Soviet period and the years of independence, identifies their characteristic features. Due to the geographical proximity of Nakhchivan to South Azerbaijan, ties with the

other coast of Araz after the annexation of Northern Azerbaijan by Russia in 1828 have not been wholly lost. There was no strict border regime with Iran in the Tsar Russia period. That is why revolutionaries, traders, intellectuals, poets, writers, publicists, clergy, and entrepreneurs from both sides do not encounter difficulties in visiting the villages and cities of Nakhchivan and South Azerbaijan. The strengthening of the Soviet-Iranian borders as a result of the proclamation of Soviet power in Azerbaijan in 1920 led to a stagnation in the literary and cultural relations between parts of the same people that found themselves on different shores of Araz, literary and cultural connections with South Azerbaijan were prohibited both in Nakhchivan, located on the border, and in other regions of Azerbaijan, and the capital Baku. However, despite these prohibitions, the geographical location of Nakhchivan made it possible to carry out some relations with South Azerbaijan even during the Soviet period. After finding independence, our literary and cultural ties expanded, the participation of poets, scientists of Nakhchivan and South Azerbaijan in various poetry meetings and conferences played a significant role in shaping our ties. The development of relations between Nakhchivan and South Azerbaijan influenced both the literary and the scientific environment. Many literary works, articles, essays, books, and monographs have been written in the light of the national-spiritual integrity idea and unity of Azerbaijan; our relations have expanded thanks to the activity of our poets, writers, scientists in this direction; the media and television also played an exceptional role in this area. The paper reveals and studies facts and sources – literary works, journalistic articles, scientific papers, essays, books and monographs showing the literary, cultural and scientific relations between Nakhchivan and South Azerbaijan; all that is described as an indicator of a sensitive attitude to the southern theme and the relevance of these issues.

KEYWORDS: Nakhchivan, South Azerbaijan, literary, cultural and scientific relations, the southern theme, national and spiritual unity.

1. GİRİŞ

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycanın tarixi torpaqları rus və fars işğalçıları arasında bölüşdürüldü. Bu vaxtdan etibarən ikiyə parçalanan Azərbaycanın ən ağırlı, nisgilli yaralarından birinə çevrilən Cənubi Azərbaycan haqqında çoxsaylı bədii əsərlər, publisistik, həmçinin elmi məqalə və oçerklər, monoqrafiyalar yazıldı. Həmin mövzu 1828-ci ildən bu günədək Azərbaycan ədəbi və elmi mühitində aktual bir mövzu olaraq qalmaqdadır. Şimali Azərbaycanda Cənubi Azərbaycan mövzusuna həsr olunmuş bədii və elmi əsərlərin tədqiqi ədəbiyyatşünaslıq elmimizin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu, geniş və çoxşaxəli bir mövzudur. Həmin mövzunun şaxələrinə biri də Cənubi Azərbaycanın Naxçıvanın ədəbi-mədəni və elmi mühiti kontekstində tədqiq olunmasıdır.

2. NAXÇIVANIN CƏNUBİ AZƏRBAYCANLA ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Naxçıvan ərazi baxımından Cənubi Azərbaycanla yaxın olduğu üçün Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra Arazın o tayı ilə əlaqələrini tamamilə itirməmişdir. Çar Rusiyası

dövründə İranla ciddi rejimli sərhad olmadığı üçün o taylı, bu taylı inqilabçı, tacir, ziyalı, şair, yazıçı, publisist, ruhani və kəsbkarların Naxçıvana və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif kənd və şəhərlərinə gediş-gəlişi çox da çətin olmamışdır. Məmməd Tağı Sidqi, Məmməd Səid Ordubadi, Nəsrulla, Fərəculla, Məmmədhüseyn və Abdulla Şeyxov qardaşları, Əliqulu Qəmküsar (Nəcəfov), Rzaqulu Nəcəfov, Qurbanəli Şərifzadə, Hüseyin Cavid, Mirbağır Mirheydərzadə, Ağa Məhəmməd Əkbərov (Ərbab), Əkbər Abbasov, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə, Mirzalibəy Bektaşi və başqa tərəqqipərvər ziyalılarımız Cənubi Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin yayılmasına, demokratik ruhlu mətbuat və ədəbiyyatın yaranmasına, məşrutə hərəkatına maddi və mənəvi dəstək verməklə daha geniş miqyasda inkişafına təkan vermişlər. “Naxçıvan demokratları iki əsrin ayrıcındakı dövrdə dünyagörüşcə nisbətən məhdud olsalar da, əsrin əvvəllərinin fırtınası onları ayıltmışdı. 1907-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı başlanarkən onların hamısı bu hərəkatın müvəffəqiyyətlə genişlənməsinə var qüvvələri və şəxsi iştirakları ilə kömək etməyə çalışırdılar” (5, s. 15). Bu haqda Məmməd Səid Ordubadinin həyatının 1872-1920-ci illərini əhatə edən “Həyatım və mühitim” memuarında mühüm faktlar toplanmışdır. Memuarda hələ M.T.Sidqinin məktəbində oxuduğu illərdə buradakı mövcud vəziyyəti təsvir edən Ordubadi yazır: “Bu məktəbdə inqilabi bir ruh var idi. Məktəbə daxil olan bu inqilabi ruh Rusiya və Qafqaz yolu ilə deyil, İran yolu ilə daxil olurdu. Müəllim Sidqi Misirdə “Pərvəriş” və sair qəzetləri İran təriqi ilə gətirirdi. Bunlardan əlavə, Təbriz ilə ticarət edən Əsgər Hüseyinzadə oradan əcnəbi qəzetləri gətirib məktəbə verirdi. Məktəbin inqilabçılığı İran azadlığı üzərində başlamışdı” (3, s. 42). Türkiyədə və İranda başlamış inqilabların Ordubad əhalisinin avamlığına heç bir müsbət təsirinin olmaması, xalqın hələ də köhnə qayda-qanunlarla yaşaması, üzləşdiyi təqiblər səbəbindən Culfaya köçməyə məcbur qalan Ordubadi burada tərəqqipərvər ziyalıların köməyiylə tezliklə inqilabi mübarizəyə qoşulur. Qeyd edək ki, Ordubadinin memuarında İran inqilabında iştirak edən, inqilaba maddi və mənəvi dəstək olan ziyalılarımız- Baxşəli ağa Şahtaxtı, Ağaməhəmməd Hüseyin İrəvanlı, Nəsrulla Şeyxov, Nağı İsmayılov, Əliqulu Qəmküsar və başqaları haqqında da məlumatlar verilmişdir. Memuarda, həmçinin İran inqilabına yardım edən cəmiyyət haqqında söz açan Ordubadi yazır: “Bütün İran ziyalıları və İran inqilabçıları burada (İran inqilabına yardım edən cəmiyyətdə-S.Ə.) toplanmağa başladı. Məşhur yazıçılardan Mirzə Cəbrayıl Fətəliyev ilə burada tanış olduq. Vaxtımın çoxunu İran tərəfində keçirirdim....Mən burada İran inqilabı ilə yaxından tanış olur və ən ciddi işlərdə iştirak edirdim. Mən “Dumanlı Təbriz” adlı romanımın materiallarını toplamaqla bərabər, “Sevgilər” adlı mənzum əsərimi də Culfada yazırdım. Təbrizə tez-tez gedir və İran inqilabçıları ilə əlaqə saxlayırdım. Doqquzuncu illərdəki Təbriz inqilabı, demək olar ki, tamamilə gözümlün qabağında gedirdi” (3, s. 51). Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında da naxçıvanlı ziyalıların- Nəsrulla Şeyxov, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə və başqalarının inqilabda iştirakı haqqında zəngin məlumatlar yer alıb. Romanda yer alan həmin məqamlara diqqət yetirək: “Nəsrulla Şeyxov Culfada İran inqilabı Komitəsinin üzvlərindən idi. İnqilabi adı Cəmşid idi. İnqilabdan sonra Rəşt şəhərində İran kommunist firqəsinin məsul katibi vəzifəsini daşıyırdı. Kiçik xanın Rəşt üzərinə hücumu zamanında Şeyxov yoldaş öldürüldü” (4, s. 61), “Telegram İran İnqilab Komitəsinin Culfa şöbəsi üzvlərindən Baxşəli ağa Şahtaxtı

tərəfindən vurulmuşdu” (4, s. 145), “Bu gün qafqazlılardan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi redaktorunun qardaşı Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadəni, bir də Hacı Mirzə Ələsgər Qarabağlıni həbs etdilər” (4, s. 173), “Heç gözlənilmədən Əmir Həşmət, İran inqilabçılarından Əndəlib Qəmküsar təxəllüslü şair Mirzə Əliqulu və sairələri gəldi” (4, s. 174), “Fəal yoldaşlarımız, bir sözlə, Culfada İran inqilabında çalışanların hamısı həbs olundu, Rzaqulu Nəcəfov, Tağı Yusifov, Ağa Məhəmməd Hüseyin Hacıyev, Baxşəli ağa Şahtaxtı, Nəsrulla Şeyxov və başqaları həbs edilib haman gecə Naxçıvana göndərildi” (4, s. 210). Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Akademik İsa Həbibbəyli də tədqiqatlarında İran inqilabında iştirak edən naxçıvanlı ziyalılar, xüsusilə də Mirzə Cəlil qardaşı Ələkbər Məmmədquluzadə haqqında əhəmiyyətli məlumatlar vermişdir: “Qorxmaz və cəsarətli olduğuna görə az sonra müxtəlif ictimai-siyasi hərəkatlarda fəal iştirak etmişdir. Məşrutə hərəkatında Səttarxanla birgə mübarizə aparmışdır. Mənbələrdə onun adı “İran inqilabçısı”, “Cənubi Azərbaycanda alovlanan milli-azadlıq hərəkatının rəhbərlərindən biri, Səttarxanın yaxın silahdaşı”, “Ən məşhur Təbriz mücahidlərindən biri” kimi səciyyələndirilmişdir. O, məşrutə zamanı tutulub həbs edilmiş, C.Məmmədquluzadə Ələkbəri çox çətinliklə xilas edə bilmişdi. Deyilənlərə görə Mirzə Ələkbər ayaqlarında qandal Təbrizdən Naxçıvana gətirildiyi zaman bir fransız səyyahı onu görmüş və çar əsgərləri tərəfindən əhatə olunmuş halda şəklini çəkib öz dəftərinə yazmışdır” (2, s. 41). Eyni zamanda 1921-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalını Təbrizdə nəşr etdirmək üçün Cəlil Məmmədquluzadəyə kömək edən naxçıvanlılar sırasında “Cənubi Azərbaycandakı azadlıq qüvvələrlə yaxın olan, M.Ş.Xiyabanini şəxsən tanıyan” (2, s. 321) Ə.Məmmədquluzadə daha böyük əmək sərf etmiş, deyilənlərə görə Ş.M.Xiyabani özü “C.Məmmədquluzadəni Təbrizə aparmaq üçün Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadəni Şimali Azərbaycana göndərmişdi” (1, s. 211). Həmçinin “Ölülər” əsərinin Təbrizdə tamaşaya qoyulmasında Naxçıvan teatrının əsas təşkilatçılarından biri olan Böyükxan Naxçıvanlının, Cənubi Azərbaycanın tanınmış maarifçi ziyalılarında olan Hacı Məhəmməd Naxçıvanlının böyük rolu olmuş, tamaşa naxçıvanlı Ələkbər Abbasovun kirayə etdiyi binada nümayiş olunmuşdur. Bütün bunlar naxçıvanlıların Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı ilə həmişə maraqlanması və bu proseslərin fəal iştirakçıları olmasını bir daha sübut edir.

3.SOVET DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan olunması nəticəsində Sovet-İran sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi onsuz da ayrı salınmış bir xalqın Arazın ayrı-ayrı taylarında qalan hissələrinin ədəbi-mədəni əlaqələrində bir durğunluğa gətirib çıxardı. Azərbaycanın digər regionlarında və paytaxt Bakıda olduğu kimi İranla sərhəddə yerləşən Naxçıvanda da Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrə qadağalar qoyuldu. Lakin bu qadağalara baxmayaraq Naxçıvanın coğrafi mövqeyi sovet dövründə burada Cənubi Azərbaycanla bəzi əlaqələrin reallaşmasına imkan vermişdir. 1921-ci ildə inqilabçı şair Əbülqasım Lahutinin qısa müddət Naxçıvanda yaşaması, ziyalılarla tanış olması, hətta bəzi şeirlərini burada yazması, sonralar şərqsünas kimi məşhurlaşan Mübariz Əlizadənin Arazı adlayaraq Naxçıvana gəlib burada orta təhsilini başa vurmağı, məşhur aktyor, təbrizli Səməd Mövləvinin Naxçıvana köçərək teatrda fəaliyyət göstərməsi, Naxçıvanda məhkəmə sistemində işləyən İbrahim Şəbüstərinin 1926-cı ildə

Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultaya nümayəndə göndərilməsi, 1925-1928-ci illərdə fəaliyyət göstərən Naxçıvanın Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin üzvü, Cəlil Məmmədquluzadənin “möhtərəm ədib yoldaşımız” adlandırdığı Qulamrza Paşazadənin Naxçıvanda Azərnəşrin ilk kitab mağazasının təşkilindəki rolu və “Zəhmət” məktəbindəki pedaqoji fəaliyyəti, Azərbaycan Milli hökuməti süquta uğradıqdan sonra 1946-cı ildə Naxçıvana keçib qısa müddət burada qalan Seyid Cəfər Pişəvəri və digər silahdaşlarının yerli ziyalılarla tanışlığı və söhbətləri, 1964-1970-ci illərdə Araz Su Elektrik Stansiyasının tikilişi zamanı və 1971-ci ildə istifadəyə veriləndə o taylı-bu taylı ziyalıların da görüşmə imkanı əldə etməsi, əslən Cənubi Azərbaycandan olub bu taya keçən bəzi ziyalıların Naxçıvanda elm, təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə xidmət göstərmələri və s. sovet dönəmində Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla əlaqələrinin müəyyən təzahür formaları idi.

4. ƏDƏBİ-MƏDƏNİ VƏ ELMİ ƏLAQƏLƏRİN YENİ MƏRHƏLƏSİ

1991-ci ildə Azərbaycan rus imperiyasının caynağından xilas olub öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni və elmi əlaqələri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu əlaqələrin dirçəlməsi və inkişafını təmin edən əsas faktorlar bunlardır:

1. Müxtəlif poeziya məclisləri və elmi konfranslarda Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan şair və yazıçılarının, alimlərinin iştirakı.
2. Cənublu söz sənətkarları və alimlərin Naxçıvan Yazıçılar Birliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Əlyazmalar Fondu ilə, Naxçıvanın bədii söz ustaları və elm adamlarının isə Təbriz Universiteti, Təbriz Mərkəzi Kitabxanası və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif anadilli mətbuat orqanları ilə əməkdaşlığı.
3. Cənubi Azərbaycan və Naxçıvanda çap olunan qəzet, jurnal, elmi toplu və kitablarda hər iki tərəfin yaradıcı şəxslərinin ədəbi, bədii, publisistik və elmi yazılarının dərc olunması.
4. Cənubi azərbaycanlı iddiaçıların Naxçıvan Dövlət Universiteti və AMEA Naxçıvan Bölməsində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şuralarında filologiyanın müxtəlif mövzularında fəlsəfə doktorluğu dissertasiyalarının müzakirəsi və müdafiəsinin təşkili.
5. Cənubi Azərbaycanın tanınmış elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin Naxçıvana səfərləri, onlarla keçirilən görüşlər və fikir mübadiləsi.
6. Naxçıvanda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı, Azərbaycan dilinin cənub qolu mövzularında elmi tədqiqat işlərinin aparılması.
7. İran İslam Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Baş konsulluğunun Mədəniyyət atşəsinin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda keçirilən ədəbi-mədəni və elmi tədbirlər.
8. Naxçıvanın elm və ədəbiyyat xadimlərinin cənubi azərbaycanlı həmkarları ilə dostluğu, görüşləri və yazışmaları.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, müstəqillik qazandıqdan sonra ədəbi-mədəni əlaqələrimiz daha da genişlənməmiş, müxtəlif poeziya məclislərində, konfranslarda Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan şairlərinin, elm adamlarının iştirakı əlaqələrimizin yaranmasında böyük rol oynamışdır. 1991-ci il fevralın 2-i Ələmdarda keçirilən poeziya məclisində Naxçıvan ədəbi mühitinin bir çox

nümayəndələrinin iştirakı, 1992-ci ildə Mərənd, Təbriz şəhərlərində keçirilən poeziya məclisində iştirak, 2005-ci ildə naxçıvanlı 12 şairin Təbriz şəhərinə səfəri, 2006-cı ildə M.Şəhriyarın 100 illik yubileyi ilə əlaqədar keçirilən tədbirdə iştirak, 2007 və 2009-cu illərdə Urmiya, Təbriz və Məşhəd şəhərlərində keçirilən “II İmam Rza beynəlxalq şeir festivalı” nda iştirak Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan arasında ədəbi əlaqələrin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrimizin inkişafında 1998-ci ildə Təbrizdə əvvəlcə qəzet, sonra isə jurnal formasında dərc olunan “Körpü” nün mühüm rolu olmuş, Naxçıvan ədəbi-elmi mühitinin bir çox nümayəndələrinin şeirləri, məqalələri burada dərc olunmuşdur. Naxçıvan elmi mühitinin tanınmış siması, ədəbiyyatşünas alim, prof. Əsgər Qədimov müxtəlif illərdə bu jurnalın naxçıvanlı müxbiri kimi fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif məzmunlu məqalələrlə jurnalın səhifələrində çıxış etmişdir. Həmçinin jurnalda Naxçıvan mühitinin tanınmış simalarının şeirlərinin, alimlərimizin məqalələrinin dərc olunması Naxçıvanın Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrinin yaranmasına qiymətli töhfədir. Əsgər Qədimov bu gün də Cənubi Azərbaycanla bağlı tədqiqatlarını davam etdirir, alimin “Təbriz mətbuatı tarixindən: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” jurnalları ədəbi-tarixi yaddaşın işığında” monoqrafiyası da bu istiqamətdədir.

Bu illərdə Cənubi Azərbaycanla əlaqələrimizin yaranmasında akademik İsa Həbibbəylinin fəaliyyəti xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Naxçıvan Dövlət Universitetinə rəhbərlik etdiyi illərdə Cənubi Azərbaycanla əlaqələrimizin inkişafında onun müstəsna rolu olmuş, dəfələrlə İran İslam Respublikasına səfər etmiş, İran mətbuatında müxtəlif məzmunlu məqalələrlə çıxış etmiş, Naxçıvan Dövlət Univesitetinin Təbriz Universitetləri ilə elmi əməkdaşlığının yaranmasında böyük rol oynamışdır. Elmi tədqiqatlarında Şəhriyarın yaradıcılığına geniş yer verdiyinə görə 2015-ci ildə Təbrizdə “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar mədəniyyət ordeni” ilə təltif olunmuşdur. 2000-ci ildə alimin “Şəhriyar dünyası” kitabının Tehranda çap olunması, “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” albom-monoqrafiyasının Bakıda nəşr olunması onun Şəhriyar yaradıcılığına, ümumilikdə isə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına olan dərin sevgisinin təzahürüdür. Əlaqələrimizin yaranmasında Fərman Xəlilovun xidmətləri də vurğulanmalıdır. Alim İran İslam Respublikasında dəfələrlə səfərdə olmuş, ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrimizin inkişafında müstəsna xidmət göstərmiş, Naxçıvan Dövlət televiziyasında Cənubi Azərbaycan tamaşaçıları üçün nəzərdə tutulan “Ayrılıq” və “Axtarış” verilişlərinə İrandan göndərilən məktubları tərcümə etməklə bərabər, bu verilişin fəal iştirakçılarından biri olmuşdur. Mətbuatda, elmi toplu və jurnallarda Cənubi Azərbaycanın Naxçıvan ədəbi mühiti üçün yeni olan bir çox nümayəndələri haqqında məqalələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan klassiklərinin bir çoxunun kitablarını Təbriz Mərkəzi Kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Cənubi Azərbaycanın Naxçıvanla ədəbi-mədəni, elmi əlaqələrinin bu gün də davam etdirilməsində alimin xidmətləri böyükdür.

Ədəbi əlaqələrimizin inkişafı istiqamətində atılan daha bir addım isə Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan şairlərinin şeirlərinin yer aldığı almanaxların nəşr olunmasıdır. Belə ki, “Dostlar töhfəsi”, “Səhər nəğmələri”, “Çiçəklənir baharımız” almanaxları və Naxçıvan jurnalının 6-cı sayı bu istiqamətdə hazırlanmış ən mühüm nəşrlərdəndir. Bundan başqa sovet hakimiyyəti və sonrakı illərdə “Şərq qapısı” qəzetində Təbriz, Urmiya şairlərinin şeirlərinin nəşr olunması, müxtəlif

alimlərimizin bu istiqamətdə yazdıqları elmi-publisistik məqalələr, eyni zamanda İranda nəşr olunan qəzetlərdə Naxçıvan şair və yazıçıların, alimlərimizin iştirakı, Naxçıvan Dövlət Universitetində müxtəlif illərdə M.Şəhriyara həsr olunan 4 elmi konfransın keçirilməsi və materiallarının da çap olunması ədəbi-elmi əlaqələrimizin inkişafına qiymətli töhfədir.

Cənub mövzusu ədəbi və elmi mühitdə geniş səpkidə əks olunsada, bu mövzunun kütləvi təbliğat vasitəsi olan televiziya ilə işıqlandırılması, bu məqsədlə Naxçıvan televiziyasında “Ayrılıq”, “Axtarış”, “Cənubdan səslər”, “Təbrizə gedən yollar”, “Yurdumuz, yurddaşlarımız” verilişlərinin hazırlanması Naxçıvan-Cənubi Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında ən uğurlu addımlardan olmuşdur. 1988-ci ilin sentyabrından Naxçıvan televiziyasında nümayiş etdirilən “Ayrılıq” bədii-publisistik proqramı o taylı-bu taylı Azərbaycanın mənəvi birliyinə xidmət etmişdir. Titrində sərhəd dirəkləri və tikanlı məftillər, arxa planında isə Araz çayı təsvir olunan, Yaqub Zürafçunun “Ayrılıq” mahnısı ilə müşayiət olunan proqram o tayla bu tay arasında körpü yaratmış, Cənubi Azərbaycanın bir çox bölgələrində maraqla izlənmiş, televiziyanın ünvanına bir çox məktublar gəlməyə başlamışdır. Aparıcılığını yazıçı-publisist Hüseyn Əsgərovun həyata keçirdiyi bu proqramın 1989-cu ilin 31 dekabrında bir xalqı ikiyə bölən imperiya zəncirlərinin qırılmasında mühüm rol olduğu kimi, sərhəd dirəklərinin sökülməsi anı da məhz bu verilişin reportajı kimi lentə alınmışdır. Uzun illərin ayrılığından sonra ilk dəfə 1990-cı ilin 21 mart tarixində min nəfər naxçıvanlı Araz üzərindən keçərək İrana daxil olmuşdur. Sevindirici haldır ki, min nəfərin arasında Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələri - İsa Həbibbəyli, Əliyər Yusifli, Muxtar Qasımzadə, Həmid Arzulu, Həsən Ağayev, Hüseyn Əsgərov da olmuşdur. Məhz bu tarixi andan aldıqları təəssürat sonradan sadaladığımız şəxslərin bir çoxunun yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Bu tarixi gündə illərlə bir-birindən ayrı düşmüş doğmalar, qohumlar bir-birinə qovuşmuş, bu qovuşmada “Ayrılıq” verilişinin də mühüm rolunu olmuş, bu verilişə ünvanlanan məktublar, müraciətlər sayəsində tarixi missiya uğurla yerinə yetirilmişdir.

Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, müstəqillik illərində Naxçıvanla Cənubi Azərbaycan arasında ədəbi-mədəni və elmi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsində şair və yazıçılardan Hüseyn Razi, Vaqif Məmmədov, Asim Yadigar, Hüseyn Əsgərov, Həmid Arzulu, ədəbiyyatşünas və dilçilərdən akademik İsa Həbibbəyli, Yavuz Axundlu, Əsgər Qədimov, Fərman Xəlilov, Hüseyn Həşimli, Qalibə Hacıyeva, Xanəli Kərimli, Nəzakət İsmayılova və başqalarının mühüm xidmətləri olmuşdur.

5. NƏTİCƏ

Bütün bunları yekunlaşdırıb deyə bilərik ki, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan arasında əlaqələr hər zaman mövcud olmuş, milli-mənəvi bütövlük, vahid Azərbaycan ideyası işığında çoxsaylı bədii əsərlər, məqalələr, oçerklər, kitab və monoqrafiyalar qələmə alınmış, şair və yazıçılarımızın, elm adamlarımızın bu istiqamətdəki fəaliyyəti sayəsində əlaqələrimiz daha da genişlənmiş, bu sahədə mətbuat və televiziyanın da müstəsna rolunu olmuşdur. Bütün bunlar cənub mövzusunə olan həssas münasibəti və bu məsələnin aktuallığını göstərməklə bərabər, Cənubi Azərbaycanla əlaqələrimizin daha geniş səpkidə öyrənilməsinə, hərtərəfli və sistemli şəkildə tədqiq olunmasını da şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı: Azərənəşr, 1959, 260 s.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
3. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 336 s.
4. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. I kitab. Bakı: Yazıçı, 1985, 373 s.
5. Saraçlı M. Naxçıvan ədəbi mühitindən. Bakı: BDU, 2007, 80 s.

MÜNEVVER AYAŞLI'NIN ROMANLARINDA DOĞU-BATI KARŞITLIĞI

Kübra YURTCU

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

ÖZET

Batı'nın özü itibarıyla değil de şekli olarak algılanması, Tanzimat Dönemi'nden itibaren toplumda yer edinmeye başlamıştır. Öyle ki içi boşaltılmış bir Batı hayranlığına sahip alafrağa tipler, edebi metinlerde işlenen belli başlı konular hâline gelmiştir. Bunun edebiyata yansması kaçınılmaz olacaktır. Özü itibarıyla estetik kaygılarla oluşturulması gereken edebi eserler, şüphesiz içinden çıktığı toplumun dilini, kültürünü ve hayatını yansıtır. Bir edebiyatçı, yazarken toplumdan etkilendiği gibi, eseriyle de toplumu etkileyebilir. Aslında Tanzimat'tan itibaren gelişen Türk edebiyatı, bu karşılıklı etkilenmenin iyi bir örneğini teşkil eder. Münevver Ayaşlı da *Pertev Bey'in Üç Kızı*, *Pertev Bey'in İki Kızı*, *Pertev Bey'in Torunları* adlı nehir romanlarında bu tipleri ortaya koymaya çalışmakla beraber Batı'nın Doğu üzerindeki etkisini gözler önüne sermeye çalışmış ve yarattığı karakterler üzerinden Doğu-Batı çatışmasını işlemiştir. Ortaya koyduğu karakterler, onların zaman içerisindeki değişimleri gibi unsurlar Münevver Ayaşlı'nın romanlarının temel konusu hâline gelmiştir. Kendisi bir Rumeli aşığı olan Münevver Ayaşlı, bu topraklara olan özlemini de dikkate değer kılmıştır. Aynı zamanda siyasi boyutta bir eser de ortaya koymuş olan Ayaşlı, yaşadığı dönemdeki buhranları kaleme alarak okuyucuya sunma arzusunda bulunmuştur. Diğer yandan Münevver Ayaşlı, hem Batı hem Doğu kaynaklı bir eğitimden geçmiştir. Aldığı eğitim ve ait olduğu kültür, edebi çizgisini de gösterir niteliktedir. Kendisini toplumun ve tarihin karşısında sorumlu gördüğünden, yazdıkları da bu çerçevenin dışına pek çıkmaz. Bundan dolayı, yazardaki sorumluluk duygusu ve toplumsal fayda arayışı, zaman zaman sanat kaygısının önüne geçmiş denebilir. Onun yazılarını besleyen kaynaklar; Osmanlı medeniyeti, İstanbul, tarih ve tasavvufur. Osmanlı medeniyetinin merkezi olup, yazarın da ömrünün büyük kısmını geçirdiği İstanbul kültürü, babası vasıtasıyla küçük yaşlarda tanıştığı tasavvufi literatür ve özellikle son dönem Türk tarihi, eserlerinin arka planını oluşturmakta ve bahsi geçen romanlarda ciddi vaziyette kendini göstermektedir. Yazarın kitaplarında Osmanlı ve İstanbul sevgisi daima öne çıkan unsurlardır. Her vesile ile imparatorluk çocuğu olduğunu belirtir. O, son iki yüzyılda yavaş yavaş yitirilen bir medeniyeti, bir hayat tarzını özlemlerle anmaktadır. Biz de bu makalede, romanlarda işlenen konuları Doğu-Batı çatışması şeklinde ele alarak çalışmamızı sunacağız.

Anahtar Kelimeler: Münevver Ayaşlı, Doğu-Batı Karşıtlığı, Pertev Bey'in Üç Kızı, Pertev Bey'in İki Kızı, Pertev Bey'in Torunları.

SUMMARY

The perception of the West not in terms of its essence but formally has started to take place in the society since the Tanzimat Period. So much so that the alafrağa types, which have a hollow Western admiration, have become the main topics covered in literary texts. It will be inevitable to reflect this on literature. Literary works, which are essentially to be created with aesthetic concerns, undoubtedly reflect the language, culture and life of the society from which it originates. A literary writer can influence the society with his work as well as it is influenced by the society. In fact, Turkish literature that has been developing since Tanzimat is a good example of this mutual influence. Although Münevver Ayaşlı tried to reveal these types in *Pertev Bey's Three Daughters*, *Pertev Bey's Two Daughters*, *Pertev Bey's Descendants*, he tried to reveal the influence of the West on the East and he worked on the East-West conflict through the characters he created. Factors such as his characters and their changes over time have become the main subject of Münevver Ayaşlı's novels. Münevver Ayaşlı, who is a Rumeli lover, has made his longing for these lands remarkable. At the same time, Ayaşlı, who has also produced a political work, made a desire to write down the crises of his time and present it to the reader. On the other hand, Münevver Ayaşlı has undergone training from both West and East. The education he received and the culture he belonged to also show his literary line. Since he sees himself responsible for the society and history, his writings do not go beyond this frame. Therefore, the sense of responsibility

in the writer and the search for social benefit can sometimes be said to prevent art anxiety. Sources that feed his writings; Ottoman civilization, Istanbul, is history and mysticism. Istanbul culture, the center of the Ottoman civilization, where the author spent most of his life, the Sufi literature he met at a young age through his father, and especially the recent Turkish history, forms the background of his works and shows himself in a serious situation in the novels mentioned. The love of Ottoman and Istanbul is always prominent in the writer's books. He states that he was an imperial child on any occasion. He longs for a civilization, a way of life, which has been gradually lost in the last two centuries. In this article, we will present our work by dealing with the topics covered in novels as the East-West conflict.

Keywords: Münevver Ayaşlı, East-West Opposition, Three Daughters of Pertev Bey, Two Daughters of Pertev Bey, Grandchildren of Pertev Bey.

GİRİŞ

İnsan yaşamında varolan belli başlı zıtlıklar, roman yazarlarının anlayışı ile birleştiği vakit, farklı anlamların da karşıtlığını barındıracak meseleler türetilmesine zemin hazırlamaktadır. Kastedilen, başlık doğrultusunda Doğu'nun ve Batı'nın içten içe gelen bir münasebetidir. Bu münasebet, roman geleneği boyunca da varlığını belirgin bir biçimde sürdürerek adeta yeni bir tarz halini almış, genişleyerek kitlelerin başvurduğu ilgi alanı haline gelmiştir. İlgi alanı olmuş olması zoraki bir durum değildir. Bakıldığı zaman, Doğu'nun ve Batı'nın doyumsuz zıtlığı karşısında ortaya çıkması beklenen bir yazım alanıdır. Yazarlar bu durumu elverişli hale getirerek, eserlerinde işleme kanaatini sürdürmüşlerdir. Çoğu yazar bu duruma yakından tanıklık etmiş, kendi hayat alanlarının içerisinde meselelerle bahsedilen zıtlığın türevlerini, işleyiş haline getirmişlerdir.

Münevver Ayaşlı, 1992 basımlı *Pertev Beyin Üç Kızı*, *Pertev Beyin İki Kızı* ve *Pertev Beyin Torunları* adlı eserlerinde, bu derin meseleyi kaleme almıştır. “*Dev bir imparatorluğun çöküşüne, Balkan Savaşı'na, I. Dünya Savaşı'na, Milli Mücadele dönemine ve yeni bir devletin doğum sancılarında tanıklık etmiş olan Ayaşlı, cumhuriyet kültürünü çoğu zaman eleştirmiş ve hatıralarında Osmanlı kültürünü özlemle anmıştır.*”¹

“*Münevver Ayaşlı gerek “evlâd-ı fâtiḥân”dan bir aileye mensup olması, gerekse çocukluk yıllarını Rumeli topraklarında geçirmesi dolayısıyla hayatının sonuna kadar kaybedilen bu coğrafya için göz yaşları dökmüş, Balkan kavimlerinin Türk izlerini sile sile bitiremedikleri bu topraklara âdeta mersiyeler yazmıştır. Onun eserlerinde üzerinde ısrarla durduğu bir konu da eski İstanbul ve asırlar içinde teşekkül eden Boğaziçi medeniyetidir. Özellikle bu amaçla kaleme aldığı Dersâadet'te II. Meşrutiyet sonrasında başlayarak Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar olan dönemin İstanbul'unun bir bakıma taşıyla toprağıyla, yalısı ve köşküyle, daha da önemlisi İstanbullu denilen insanlarıyla bir portresini çizmiştir*”²

Eserlerinde genel olarak, yerli kültürü savunan devrin bir kısım muhafazakâr aydınları gibi Tanzimat'tan bu yana Batı dünyasının giriştiği kültür emperyalizmi üzerinde durur. Sonu ölümle biten bir aşk hikâyesinin konu edildiği, birbirinin devamı mahiyetindeki romanlarında, çöken imparatorluktan yeni kurulan Cumhuriyet'e geçerken kuşaklar arasında meydana gelen kültür değişimini ve buhranını işlemiştir. Türkiye'nin yakın tarihi açısından büyük önem taşıyan hatıralarında, küçük yaştan itibaren tanıdığı siyasî ve edebî şahsiyetlerle bizzat şahit olduğu önemli olaylar hakkında ilk elden gözlemleri yer alır. Özellikle Teşvikiye'de oturduğu 1930'lu yıllarda dönemin önde gelen şahsiyetleri Abdülhak Hâmid'den Yahya

¹ KARTAL, H.Sena, Lacivert Dergisi, Sayı:33, Mart, 2017.

² TDV İslam Ansiklopedisi

Kemal'e, Necip Fazıl'dan Âsaf Hâlet Çelebi'ye, İsmail Hami Danişmend'den Mithat Cemal Kuntay, Namık İsmail ve Burhan Toprak'a kadar oldukça geniş bir şair, yazar ve ressam kadrosunu yakından tanınması hâtıralarını daha da önemli bir duruma getirir.

“Münevver Ayaşlı, Osmanlı'nın çöküşüne, Türkiye Cumhuriyetiyle yaşanan kültürel değişime tanık olmuş bir yazarımızdır. Muhafazakâr bir yazar olarak Batılılaşma, Osmanlı aristokrasi, laik Cumhuriyet'in politikaları, yazarın en çok ele aldığı konular arasındadır. Eserlerinde kurguyu bölme ve anlatı tekniğine zarar verme pahasına siyasî ve toplumsal mesajlara yer vermiştir. Bu çalışmada yazarın romanlarından hareketle kadın, eğitim, İmparatorluk aristokrasisi hakkındaki görüşleri ve Cumhuriyet kadrolarına yönelttiği eleştiriler ele alınacaktır”.³

Münevver Ayaşlı'nın Pertev Bey'in Üç Kızı, Pertev Bey'in İki Kızı, Pertev Bey'in Torunları adlı birbirinin devamı niteliğinde nehir roman olarak adlandırılan üç romanı bulunmaktadır. Bu romanları kısaca özetleyelim.

Miralay Pertev Bey karısı, üç kızı ve kalabalık maiyeti ile birlikte Moda'da bir köşkte oturmaktadır. Selmin, Berrin ve Nermin adında üç kızı bulunmaktadır. Selmin'in yavuklusunu aynı zamanda halasının oğlu olan Halet, Çanakkale'de şehit düşer.

Pertev Bey ise Birinci Dünya Savaşı'na katılması sebebiyle savaştan hasta ve bitkin döner. Ayrıca Mondros Mütarekesinin ağır şartlarından ötürü kendisine inme inmiştir. Ailesi bu sebeple çeşitli sıkıntılar yaşamıştır. Önce köşkü boşaltırlar ardından Kadıköy'de bir eve çıkarlar. Selmin istemeyerek de olsa bir iş bulur ve çalışmaya başlar. Patronu Gani Bey ona göz koymuştur. Münasebetlerini öğrenen babası onu evlatlıktan reddeder. Selmin de bunu fırsat bilerek Gani Bey'in metresi olup onun sayesinde bir apartman dairesine yerleşir.

Berrin, sıkıntılı günler geçirirlerken tıbbiyede okumaktadır. Selmin ise Gani Bey ile mutsuz bir birliktelik sürdürmektedir. Bu süreçte babası çok hastadır ve Selmin'i görüp vefat eder. Bu olaydan sonra Selmin de Gani Bey'den ayrılır ancak eve de geri dönmez. Bir pansiyona yerleşir. Orada Cavidan adlı bir gençle yaşamaya başlar. Bu sırada abajur yapmaya başlamıştır ve yaptığı abajurları satarak yaşamaya başlar. Fakat Cavidan onu kandırmaktadır. Aslında abajurları istediğinden daha fazla fiyata satabileceğini öğrenmiştir. Bunun üzerine Cavidan onu bırakıp Beyrut'a gider. Selmin de bunun üzerine kendisine Beşiktaş'ta bir ev tutar. Dadılarını ve lalasını da yanına alır.

Bu arada da Berrin tıbbiyeyi bitirip doktor olmuştur. En küçük kardeş Nermin'de Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sebebiyle Ankara'ya gitmiştir. Burada bankacı Muharrem Bey Nermin'i görür ve aşık olur. Onu ailesinden ister ve Nermin'de bu teklifi kabul eder. Ardından evlenerek Ankara'ya yerleşir.

³ GÜLER, Derya, *Münevver Ayaşlı'nın eserlerinde son dönem osmanlı aile hayatı, kadın ve eğitim*, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Selmin Beşiktaş'ta Mevlevî Arif Dede ile tanışır. Kendisini dine verir. Bu roman Selmin'in Arif Dede'nin mürşidi olmasıyla son bulur.

Pertev Bey'in İki Kızı adlı roman bir önceki romanın bittiği yerden başlamıştır. Selmin rahatsızlanmıştır. Onun evine yerleşen annesi, dadılar ve Nermin, Selmin için endişelenmektedirler. Selmin bu hastalık sebebiyle vefat eder. Artık Pertev Bey'in iki kızı kalmıştır. Selmin'in vefatından sonra Nermin'in ikinci bebeği dünyaya gelir. Bu bebeğin adını Selmin koymuşlardır. Nermin'in daha sonra Tülay ve Aydın adında iki çocuğu daha olur. Nermin'in oğlu Robert Koleji'nde okumak istemektedir. Bu sebeple İstanbul'a yerleşmişlerdir. Nermin'in kocası Muharrem Bey'de Ankara'da bekâr hayatı yaşamaktadır. Bu sürede kendisine bir de metres bulur.

En büyük çocukları olan Baskın Amerika'ya gider ve orada bir Amerikalı ile evlenir. Bir daha da ülkesine dönmez. Nermin'in büyük kızı Selmin Ayhan ile evlenir. Liseyi bitirip evden ayrılan Aydın ve Tülay ise ortak bir ev tutup komünizmin peşinden ilerlerler. Ailelerinin yaşam biçimini beğenmezler, onları eleştirirler.

Muharrem Bey ise metresi Avukat Hilal Hanım ile birlikte bir ev tutar. Nermin ve Berrin ise dünya meselelerinden kendilerini soyutlamak istemektedirler. Bunun sunulması ile roman biter.

Pertev Bey'in Torunları adlı roman ise Baskın, Aydın, Tülay ve Selmin'in hayatlarını anlatır. Baskın Amerika'dadır ve kendisinden haber yoktur. Aydın ve Tülay ise babalarının metresi Hilal Hanım ile iyi anlaşmaktadırlar. Bir süre sonra Nermin kocasından boşanır. Muharrem de Hilal Hanım ile evlenir.

Aydın bir roman yazar ve komünist çevrede büyük bir beğeni toplar. Musevi karısı sayesinde eserleri Fransızcaya da çevrilir. Bir süre sonra Paris'e giderler. Orda da sefalet içinde yaşarlar. Daha sonra da ayrılırlar. Aydın çok kötü duruma düşer fakat buna rağmen memleketine dönmek istemez hatta Türk olduğunu bile söylemekten utanır, bunun öğrenilmesinden çekinerek yaşamaya devam eder. Tülay da sarhoş bir kocanın elinde eziyet çekmektedir. Bebeğine bile saldırmaya kalkan bu adamdan ayrılıp annesinin evine döner. O da annesi ve teyzesi gibi tarikat ehli olur. Pertev Bey'in dört torunundan iki kızı kurtulmuş, iki erkek de ziyan olmuş kaybolmuştur. Roman sonunda Nermin ve Berrin hacca giderler. Berrin oradan dönmez, Medine'ye yerleşir. Nermin'in de her Recep ayında ablasının yanına gideceği ve hac görevini yerine getireceğini bildirdikten sonra roman sona erer.

1- Pertev Bey'in Üç Kızı

Yazarın ilk romanı olan Pertev Bey'in Üç Kızı 16 Kasım 1966 – 15 Mart 1967 tarihlerinde Yeni İstanbul gazetesinde tefrika edildikten sonra, 1968 yılında basılmıştır ve 1992 yılında ikinci baskısı gerçekleştirilmiştir. Münevver Ayaşlı, bu romanında Osmanlı kültürü ile Batı medeniyetinin hangi noktalarda çelişmeye başladığına dair izlenimler yaratmaya başlamış ve bunu bahsi geçen diğer iki romanında da sürdürme gayretinde bulunmuştur.

Pertev Bey, haremi, üç kızı ve kalabalık ailesiyle birlikte Moda'da (İngiliz'in evi dedikleri) zengin bir Rum'a ait bir evde oturuyordu.⁴ Bu anlatım şekli bize, ilk andan itibaren Pertev Bey ve ailesinin Batı medeniyeti ile içli dışlı vaziyette bulunduğunu gösterir ve hissettirir durumdadır. Aynı zamanda bu evde kiracılarıdır. Kiracı olmaları, sahip olunamamış bir kültürün izlerinin Pertev Bey ve ailesine sinmişliğini gösterir niteliktedir demek, doğru bir söylem olacaktır.

Pertev Bey, öğrenimini Almanya'da yapmıştı ve eşi Azize Hanımefendi ise Tanzimattan beri Fransız ve İngiliz kültürü ile yetişmiş bir ailenin kızıydı. *Pertev Bey'in evinde üç kültür hakimdi: Fransız, İngiliz, Alman.*⁵ Bu ifade, Pertev Bey'in Doğu kültüründen uzaklığının net bir göstergesi denebilir.

Pertev Bey'in iki büyük kızı Selmin ve Berrin Fransız mürebbiyeleriyle yetişen, Batı kültüründen izler taşıyan etkinliklere katılan iki karakterdir. *Selmin, piyano çalar, aynı zamanda pek de güzel şiir söylerdi. Alfred de Musset'yi pek severdi. Chopin'e bayılırdı. Bilmem George Sand'ın ruhu ve zevki mi girmişti içine. Türk edebiyat ve kitabet dersleri pek ileri gidebiliyor muydu? Zannedersen Osmanlı edebiyatından o zamanlar pek moda olan Tevfik Fikret'ten başkasını pek bilmiyordu.*⁶ Görüldüğü üzere, Batılı yazar ve şairlere oldukça aşına olan Selmin, Türk edebiyatından yalnızca Tevfik Fikret'ten haberdardır. Bu durum, Batı düşkünlüğünün karakter üzerinden yansımaları gösterir niteliktedir. Diğer taraftan Selmin'in talipleri çok idi. Eski paşazadelerden ittihatçılara kadar herkes peşindeydi ancak Pertev Bey ile Azize Hanım'a kimse tek kelime edemiyordu.

"A...Onlar çok alafrangadırlar, hiç kızlarını küçük yaşta evlendirirler mi? Hem vallahi Pertev Bey yemin etmiş, 18 yaşından evvel kızlarını evlendirmem, demiş. Pertev Bey Nuh de, Peygamber demez cinsindendir, bir şey söyledi mi muhakkak yapar!" diyorlardı.⁷ Pertev Bey'in üç kızını da yabancılar büyütmişti. Evdeki dadıları bu olaya tahammül edemez duruma gelmişti. Kızların namazdan, abdestten çok uzakta büyümelerini istemiyor, söyleniyordu. Bu imaj, Pertev Bey'in kızlarının din kavramından ne kadar uzakta yetiştiklerini göstermeye yönelik bir vurgu gibidir. Bu imajın altında yatan düşünce ise Batı kültürüyle yetişmiş zihniyetlerin aynı zamanda dinden de uzakta bir hayat sürdürdükleri düşünülebilir.

Münevver Ayaşlı kitabında kavmiyetçiliğe de bir eleştiri getirmiştir. Kavmiyetçiliği, bir imparatorluğun çöküşünü körükleyen olgu olarak nitelendirir. Burada da kavmiyetçiliği getirenin Ziya Gökalb'in fikirleri olduğunu söylemiştir. Bunu, imparatorluğu dar bir çerçeveye sokmak olarak görür. Diğer yandan İttihatçılara ateş püskürmektedir. Kendisi bir Rumeli aşığı olan Münevver Ayaşlı; kızgınlığını şu şekilde dile getirmektedir:

"İttihatçıların üzerine Allah'ın laneti yağsın!... İslamiyeti ve Türklüğü Avrupa'da beş yüz sene ayakta tutan ve her biri şehid veya gazi evladı veya torunu, hemen hepsi de evlâd-ı fâtihandan olan, o asil Rumeli Beyleri,

⁴ Ayaşlı, Münevver, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, s.5

⁵ Ayaşlı, Münevver, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, s.7

⁶ Ayaşlı, Münevver, *Pertev Bey'in Üç Kızı* s.8

⁷ Ayaşlı, Münevver, *Pertev Bey'in Üç Kızı* s.8

Rumeli Türkleri düşman süngüsü önünden sefil ve perişan, namağlup, şanlı Türk ordusu tam bir bozgun halinde düşmandan kaçıyordu. Memleketim mukadderatını elinde tutan beş, on hâin, kendini bilmez bağı ve şaki, ezeli düşmanlarımızla tam bir iş birliği yapmışlar, menfur ve mel'ûn plânlarını kendileri için tam bir muvaffakiyetle sona erdirmişler ve işte Balkan Harbi bozgunu olmuştu. Kolera, tifüs ve müthiş bozgun!... Asker ve sivil Rumeli'nden milyonlarca Türk'ünün muhacereti!... İşte İttihadi Terakki'nin en kısa zamanda memlekete getirdikleri ve sultan Hamid'in hâlinin neticeleri bunlardı.”⁸

“Koskoca bir imparatorluğun gürül gürül çöküşüne, yeni bir devlet doğarken, bir kültürün, bir hayat tarzının, bir estetiğin, bir terbiyenin de yok oluşuna, her anını derinden yaşayarak şahit olmuş son Osmanlılardan biridir.”⁹ Münevver Ayaşlı.

“Nuhbe Hanımefendi, Selmin'e son derece “gentille” idi. Hediyeler alıyor, hemen her gün Beyoğlu'na götürüyor, Spiegel ve Kalivrusi'den esvaplar diktirtiyor, Piğmalyon'dan eldiven, çanta, Bürgeni'den Paris kunduruları alıyor, Lebon'a Melatiye'ye Tokatliyan'ın hanımlar kısmına pasta yedirmeye götürüyordu. Matmazel Durand'da Beyoğlu'na yakın olmaktan pek memnundu. Fransa'dan gelen gazeteler, mektuplar eline daha çabuk geçiyor, Fransız ve Levanten ahbablarını daha sık görüyor, Dame de Sion mektebine gidiyor, sözlerle hemen her gün koklaşıyordu. Pazar sabahları da St. Antoine'na daha kolaylıkla gidebiliyordu. Yoksa konağın şartlı şurtlu temizliğine, evdekilerin, yani Nuhbe Hanımefendinin ve kalfaların, hatta câriyelerin yüksekten bakışlarına bir hayli canı sıkılıyordu.”

10

Burada yabancı sözcüklerin birebir yazılışları verilerek dildeki yozlaşmanın bir öngörüsü sergilenmek istenmiştir. Gerek dil gerekse ahlâki açıdan gerçekleşen bir yozlaşmadır bu. Selmin'in yetiştirilme tarzı da tamamıyla bu ahlâki çöküntüyü yansıtır boyuttur. Devamında:

“Garba karşı öyle bir aşağılık duygusu doğdu ki neredeyse yer yarılacak, yerin dibine gireceğiz, Artık tarihimiz, dinimiz, ananemiz, padişahımız, lisanımız, her ama her şeyimiz fena idi bizim. Bu aşağılık duygusu bizi felce uğrattı. kendimizi bu kadar kara ve karanlık görmek bu kadar ümitsizlik bizi kötürüm etti.”¹¹ İfadeleri de Münevver Ayaşlı'nın düşüncelerini net bir biçimde göstermektedir.

Bu kitapta aynı zamanda Selmin karakterinin Batılı tarzda aldığı eğitimler ve yaşantı biçimi sonucunda başka bir hayata yönelmesi ve daha sonra tamamıyla kendi özüne dönüşü aktarılmaktadır. Bu değişim kitabın özünde de derin bir boyutta kaleme alınmıştır.

⁸ Ayaşlı, Münevver, Pertev Bey'in Üç Kızı s.16

⁹ Ayvazoğlu, Beşir (1996); Boğaziçi'de Bir Güzel 'Haminne' Münevver Ayaşlı, Defterimde Kırk Suret, 33-36, İstanbul: Ötüken Yay.

¹⁰ Ayaşlı, Münevver, Pertev Bey'in Üç Kızı s.18

¹¹ Ayaşlı, Münevver, Pertev Bey'in Üç Kızı s.19

Bu kitap genel mahiyette Pertev Bey ve kızlarının hayatının Batı karşısında şekillenmiş düzenlerini aktarmaktadır.

2. Pertev Bey'in İki Kızı

Bu roman, bahsi geçen diğer romanların ikincisidir. 5 Kasım 1968 – 1 Ocak 1969 tarihleri arasında Babıalide Sabah gazetesinde tefrika edilen Pertev Bey'in Üç Kızı adlı eserin devamı niteliğindeki roman, 1969'da Sebil Yayınları tarafından basılmıştır.

Selmin'in çok mütevazı şirin bir Osmanlı evi kurduğundan bahsedilir. Bu evde herkesin memnun ve mesut olduğunun vurgulanması göze çarpmaktadır. Ardından “ Çünkü Osmanlı hayatı yaşıyorlardı.” İfadesi gelmektedir. Burada aslında yazarın Osmanlı hayranlığı dikkate değerdir. Osmanlı hayatı yaşayanların memnun ve mesut olma ihtimallerinin yüksek olduğundan söz edilebilir.

Selmin, tamamiyle kendi içine bir dönüş yapmakta ve ruhunu beslemek için adımlar atmaktadır. Batı'nın yordduğu bedenini Doğu gelenekleriyle aydınlatmaya çalışmakta ve bunun için gayret göstermektedir. Haftada iki defa Arif Dede Efendi ile odasına çekilmekte, Mesnevi okumaları yapmaktadır. Mevlevi yaşantısına kendini adanmıştır. Annesi merak edip:

“Selmin'im, benim sarı gülüm, yine pek sarardın soldun, yoksa rahatsız mısın” diye sordukça:

“Hayır anneciğim, bir şeyim yok. Al yanaklı Mevlevi olmazmış. Mevleviler ince, zayıf ve sarı benizli olurlarmış, beni de inşallah Hazreti Pir kabul ediyorlar ki işte böyle sararıp soluyorum.” diyordu.¹²

Buradan da anlaşıldığı üzere Selmin'in sayesinde evde artık başka bir alem yaşıyordu. Selmin Mevlevi hayatına kendini iyiden iyiye adanmıştı. Arif Dede ile selamlaşmaları sırasında o kadar duygulanıyordu ki ağlayacak gibi oluyordu. Bir gün Arif Dede ve hanımı bir de İkbâl cemaat oluvermişlerdi ki Selmin bu cemaatten uzakta kaldı. Buna öylesine üzüldü ki içi yandı. İlk defa namazdan uzak kalmak ona dayanılmaz bir acı yaşıtıyordu. Artık ben diye bir şey yoktu onun hayatında. Biz vardı. bu hayat onu mutlu ediyordu. Kardeşleri ona bir piyano almak istemişlerdi. Selmin bunu reddetti. Eskide kaldığını, artık piyanoyla işi kalmadığını belirtti. Şimdi Semavi ve ilahi müzikle yaşadığını söyledi. Bu hal bile onun artık kendini tamamiyle Mevleviliğe adadığının bir göstergesidir. Batı'nın Doğu'ya dönüşünün net bir kanıtıdır.

Bir diğer kardeş ise Berrin'dir.

“Berrin, iki güzel kızkardeşi arasında sandeviç olmuştu. Aralarında kısıp kalmıştı. Aşk ve izdivaç Selmin'den Berrin'de durmadan Nermin'e atlayıvermişti. Berrin hayatta vermekle mükellefti. Sevgisini, hislerini, aklını, istidadını, enerjisini, parasını gözünü kırpmadan veriyordu. Karşılığını yine onları sevmekte buluyordu. Fakat o kadar faziletli ve kibar bir insandı ki bir an olsun bunların üzerinde durmuyor, bunları düşünmek tenezzülünde dahi bulunmuyordu. “¹³ Berrin, kendi hâlinde, hayatını ailesine adanmış bir karakter

¹² Ayaşlı, Münevver, Pertev Bey'in İki Kızı s.6

¹³ Ayaşlı, Münevver, Pertev Bey'in Üç Kızı s. 189

olarak karşımıza çıkar. Selmin'in çalkantılı yaşantısına nazaran daha sakin bir hayat yaşamaktadır. Diğer yandan Nermin, sosyete hayatının tadını çıkarıyor, Ankara'da davetten davete gidiyor, kendine yeni çantalar, şapkalar alıyordu.

Toplumlar daha tarihin başlangıcında aralarında farklılaşmalara girmişlerdir. Bu farklılaşmalar elbet önce farklı fiziki koşulların ve bu koşullar önünde insanlığın elinde bulunan tekniğin araç olarak yetesizliğidir. Toplumlar arası farklılaşmalar kolayca bir açıklama bulabilir. Ancak bu farklılaşmanın bir çatışmaya dönüşmesi için gerekli bazı koşullar bulunmaktadır. Bu koşulların başında, farklılaşmanın özelliklerini belirleyen niteliklerin teknik ilerlemelere karşın aşınılmaz olması bulunmaktadır. İkinci bir koşul ise tarafların bu farklılaşmadan hoşnut olması ve bu farklılaşmadan yarar sağlamasıdır. 14 Buradan da anlaşılacağı üzere tarafların farklılaşmadan yarar sağlama önkoşulu bulunmaktadır. Yani Nermin karakteri, Batı'nın tarzını üstlenmiş ve kendine bir yarar sağlayacak vaziyete sokmuştur. Bu da çatışmanın bir başka boyutudur.

3- Pertev Bey'in Torunları

Yukarıda adı geçen roman serisinin üçüncü kısmı olan Pertev Bey'in Torunları 29 Temmuz – 7 Kasım 1969 tarihlerinde Babıalide Sabah gazetesinde tefrika edildikten sonra, 1976'da Pertev Bey'in Üç Kızı ve Pertev Bey'in İki Kızı kitaplarıyla beraber, Sebil Yayınevi tarafından "Pertev Bey'in Üç Kızı" adı altında, tek cilt olarak yayımlanmıştır. 1992 yılında aynı yayınevi, serinin diğer iki kitabından ayrı olarak bu romanı basmıştır. Bu üç ciltlik "nehir roman" serisini Timaş Yayınları da 2002 yılında Pertev Bey Üç Kızı-İki Kızı-Torunları adıyla tek cilt olarak yeniden basmıştır. 2009 itibarıyla yayınevi, kitabın 4. baskısını gerçekleştirmiş bulunmaktadır.¹⁵ Bu romanda Pertev Bey'in Torunları'nın hayat hikayeleri aktarılmaktadır. Osmanlı'dan uzakta bir hayat sürmenin olumsuzlukları ilk sayfadan itibaren göze çarpmaktadır:

*"Zira Osmanlılıktan uzaklaştıkça, Türk hayatı cazibesini, karakterini, üslubunu velhasıl asliyetini kayıp ediyordu. Bir bocalama kendi benliğini kaybetme ve bir türlü bulamamasından mütevellid, Türkler için bir taklit devri başlıyordu. Çok hazin Gittikleri mekteplerde, yarım yamalak aldıkları kültüre göre Amerikan mektebine giden Amerika, Fransız mektebine giden Fransız, Alman mektebine giden çocuk da Alman kültürünün tesiri altında kalıyor. ve bu yabancı tesirin tezahürü şöyle oluyor: Kendine aid yani Türk-İslam ne varsa fena kabul ediyorlar. Tarih, edebiyat ve bilhassa yaşama tarzını, topyekün beğenmiyorlar, sevmiyorlar, reddediyorlar. ."*¹⁶ İşte bu ifadeler, Ayaşlı'nın Osmanlı kültürünü yüceltmesini, Batı kültürünü ise eleştirmesini gözler önüne sermektedir. Diğer yandan şu ifadeleri de bu desteği net bir biçimde sunmaktadır:

"Halbuki, Türk -İslam hayatı, yani Osmanlıların sürdüğü hayat, harikulade bir hayattı. Bu, dünya yüzünde kurulmuş olan büyük medeniyetlerin tabii bir neticesidir. Kendi medeniyeti içine aldığı cemiyete, güzel bir

¹⁴ Tarihte Doğu- Batı Çatışması, Syf: 75

¹⁵ Yıldız, Hatice, Münevver Ayaşlı, Hayatı, Eserleri, Sanatı

¹⁶ Ayaşlı, Münevver, Pertev Bey'in Torunları, syf:5

hayat temin etmek. Yabancı mekteplere veya yabancı memleketlere giden çocuklarımızda bu yabancı kültür hiçbir müspet tesir yapmıyor ve “adoptif” kültürlerinde ve adoptif dünyalarında katıyen bir varlık gösteremiyorlar, sevdikleri, beğendikleri ve benimsedikleri bu yeni alemlerinde de tam bir kabiliyetsizlik ve başarısızlıktan başka bir şey elde edemeyen bu çocuklar ve gençler de kendi muvaffakiyetsizliklerinden dolayı, geri tepen, memleketlerine ve kendi kültürlerine bir hınç ve kin görüyoruz. Kendi kendilerine bile itiraf edemedikleri bu kabiliyetsizliklerinin günahını ve suçunu asli kültürlerine yüklemek istiyorlar ve bu mensup oldukları medeniyete amansız birer düşman kesiliyorlar, işte Türkiye münevverlerinin büyük dramı!.. geçelim.” ¹⁷ Burada da görüldüğü üzere Münevver Ayaşlı, Türkiye’nin zamane aydınlarının çabasını kabiliyetsizlik olarak görmekte ve sert bir dille eleştirerek dram olarak isimlendirmektedir.

SONUÇ

Tanzimat Döneminden itibaren yüzünü Batı’ya çeviren Türk edebiyatı, Ayaşlı’nın romanlarında da kendini hissettirmektedir. Yazar, dünya görüşünü bu sayede açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu çerçevede Osmanlıcı olduğunu net bir şekilde belirten Münevver Ayaşlı, aynı zamanda İslami bir görüşün de savunucusu rolündedir. Türk-İslam sentezinin Osmanlı medeniyetinde en güzel örneğine ulaştığını düşünen Ayaşlı, Türkçü ve Batıcı görüşlere de karşı çıkmış, Osmanlı Devleti’nin yıkılışında bu fikir akımlarının da etkisi olduğunu savunmuştur. Her fırsatta Batıcı düşüncenin esiri olmayı eleştiren Ayaşlı, bahsi geçen üç romanında da bu fikrin ciddi eleştirisini gözler önüne sermiştir. Netice olarak denebilir ki, son Osmanlılardan biri sayılan “Haminne” Münevver Ayaşlı, kendine özgü dili ve üslubuyla, gözlemci yanı sıra Cumhuriyet devri Türk edebiyat tarihinin olduğu kadar, kültür ve düşünce hayatımızın da unutulmaz isimlerindedir. Türk edebiyatında haklı bir yer edinen Ayaşlı, edebiyat ve düşünce tarihi araştırmacılarının daima dikkate alması gereken bir yazardır.

KAYNAKÇA

AYAŞLI, Münevver, Pertev Bey’in İki Kızı, Sebil Yayınları, İstanbul, 1992.

AYAŞLI, Münevver, Pertev Bey’in Üç Kızı, Sebil Yayınları, İstanbul, 1992.

AYAŞLI, Münevver, Pertev Bey’in Torunları, Sebil Yayınları, İstanbul, 1992.

AYVAZOĞLU, Beşir, Defterimde Kırk Suret, Kapı Yayınları, 2002.

ÇERİ, Bahriye, Münevver Ayaşlı Romanları, Doğu Kitabevi, 2013.

GÜLER, Derya, Münevver Ayaşlı’nın eserlerinde son dönem osmanlı aile hayatı, kadın ve eğitim, Yüksek Lisans Tezi, 2016

KURAN, Ercüment, Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.

Tarihte Doğu- Batı Çatışması, Editörler: Ertan Eğribel, Ufuk Özcan,

YILDIZ, Hatice, Münevver Ayaşlı, Hayatı, Eserleri, Sanatı, Yüksek Lisans Tezi

¹⁷ Ayaşlı, Münevver, Pertev Bey’in Torunları, syf: 5-6

**AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ SINIR SİSTEMİ TİBBİ TERMINLƏRİNİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF MEDICAL TERMS OF THE NERVOUS SYSTEM
IN AZERBAIJANI AND ARABIC LANGUAGES

Dissertant, Kübra Vəliyeva
AMEA Naxçıvan Bölməsinin 1

ÖZƏT

Tibb elmi, daima inkişaf edən, yenilənən və diqqət mərkəzində olan elm sahələrdəndir. Səhiyyənin inkişafı, tibbi kəşflər bu istiqamətdə müasir texnologiyanın inkişafı ölkələr arasında daima mübadilə olunmaqdadır. Məlumdur ki, cəmiyyətlə bərabər dil də inkişaf etdikcə yeni mənaları ifadə etməsi üçün ya öz daxili imkanları hesabına sözlər yaradır, ya da başqa dillərdən sözlər alır. Ölkələr arasında beynəlxalq əlaqələrin qarşılıqlı inkişafı tibb elminin inkişafına da öz töhfəsini verir. Bu bir dildən başqa dilə terminlərin keçməsinə təsir göstərən ən mühüm faktorlardan biridir. Bunu Azərbaycan və ərəb dillərində sinir sistemi tibbi terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlilini apararkən də görmək olar.

Tibb elmi hər kəs tərəfindən anlaşılmayan özünəməxsus terminologiyaya malikdir. Tibbi terminologiyayı başa düşmək üçün onu dərinlən öyrənmək və araşdırmaq lazımdır. Çünki termin adı söz deyil, konkret elmi ifadədir, onun mahiyyətini açmaq istərkən ilk öncə elmi axtarışlara əsaslanmaq lazımdır. Hər dilin terminoloji sistemində müxtəlif elm sahələrinə aid anlayış və ifadələr yer tapdığı kimi Azərbaycan və ərəb dillərinin tibbi terminologiyası tibbi terminlər baxımından olduqca zəngindir. Çünki Azərbaycan və ərəb dili leksik tərkibinə və ifadə imkanlarına görə dünyanın ən zəngin dillərindədir.

Bu məruzədə terminologiya və anatomiyanın bir sahəsi olan sinir sistemi haqqında məlumat verildikdən sonra Azərbaycan və ərəb dillərində sinir sistemi terminlərinin Azərbaycan və ərəbdilli izahlı lüğətlər əsasında leksik-semantik xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur.

Məruzədə sinir sistemi tibbi terminlərinin hər iki dildə mənə xüsusiyyətləri araşdırılır, onların incəlikləri və özünəməxsusluqlarının elmi mənzərəsi diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: *tibbi terminologiya, termin, sinir sistemi, beyin, sinir düyünü, depressiya, Azərbaycan dili, ərəb dili.*

ABSTRACT

Medicine is one of the fields of science that is constantly developing, renewing and focusing. The development of health, medical discoveries and the development of modern technology in this direction are constantly exchanged between countries. It is known that as language develops along with society, it either creates words at the expense of its own internal capabilities or gets words from other languages to express new meanings. The mutual development of international relations contributes to the development of medical science. This is one of the most important factors affecting the adoption of terms from one language into another. This can be seen in the analysis of lexical-semantic features of the medical terms of the nervous system in the Azerbaijani and Arabic languages.

Medical science has its own terminology, which is not understood by everyone. To understand medical terminology, it is necessary to study and examine it thoroughly. Because the term is not an ordinary word, but a precise scientific expression, when trying to reveal its essence, first of all it is necessary to rely on scientific research. Medical terminology of Azerbaijani and Arabic languages is quite rich in medical terms, as the terminology system of each language includes concepts and expressions related to various fields of science. Because Azerbaijani and Arabic are among the richest languages in the world for their lexical composition and expression.

After giving information about the nervous system, which has terminology and anatomy, lexical-semantic features of the terms of the nervous system in Azerbaijani and Arabic languages have been interpreted on the basis of Azerbaijani and Arabic explanatory dictionaries in this report.

The report examines the peculiarities of the medical terms of the nervous system in both languages, the scientific aspect of their identity is brought to light.

Keywords: *medical terminology, term, nervous system, brain, ganglion, depression, Azerbaijani language, Arabic language.*

Giriş

Terminologiyanın mühüm sahələrindən birini tibbi terminologiya təşkil edir. Tibbi terminologiya tibb terminlərini özündə cəm edən elm sahəsidir. Müasir dövrdə tibb elminin sürətli inkişafı tibbi terminologiyanın leksik tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır.

Tibbi terminologiya olduqca əhatəli və bir o qədər də mürəkkəb sahədir.

Tibb elmi tarixi baxımdan ən qədim sahələrdən biridir və mövzu etibarilə qlobaldır. Demək olarki, tibbi və təbabət mənşəli terminlər latın, yunan və ərəb dillərinə məxsusdur.

Tibbi terminologiyanın bir sahəsini də sinir sistemi ilə bağlı terminlər təşkil edir. Sinir sistemi tibbi terminləri tibb terminlərinin qarışıq və mürəkkəb strukturu cəhətdən seçilən bir bölməsidir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər çoxdur. Bunlardan tibbi terminologiya sahəsində latın və ərəb dilindən alınan tibbi terminlərin olması da böyük maraq doğurur. Onların öyrənilməsi, mənə xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi məruzənin əsasını təşkil edir. Burada Azərbaycan və ərəb dillərində sinir sistemi terminlərinin mənaları aşkar olunur və hər iki dildə fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirilir.

Sinir sistemi və sinir sisteminə məxsus tibbi terminlər

Çoxhüceyrəli, inkişaf etmiş quruluşa malik canlıların, yəni insanlar, onurğalı və bəzi onurğasız heyvanların vücudu şəxsi vəzifələr icra edən orqan və sistemlərdən meydana gəlir.

“İnsan vücudunu əmələ gətirən ürək, ağ ciyər, əzələ, böyrək, mədə, kimi orqanlar ilə bəzi orqanların əmələ gətirdiyi dövr etmə, tənəffüs və həzm kimi sistemlərin bir-birinə bağlı və bir bütün halda işləməsini təmin edən, idarə edən sistemə sinir sistemi (lat. *systema nervosum*) deyilir” [6, s. 83]. Sinir sistemi bədənin ən qarışıq orqan sistemidir.

Sinir sistemi orqanizmdə bütün həyati prosesləri və xarici mühitlə əlaqəni tənzim edir. Anatomik cəhətdən sinir sistemi mərkəzi və periferik hissələrə ayrılır. “Mərkəzi hissəyə baş və onurğa beyni, periferik şöbəsinə isə kəllə beynindən çıxan 12 cüt, onurğa beynindən çıxan 31 cüt sinir, sinir ayaqcıqları, düyünləri, kələfləri, sinir ucları, o cümlədən, duyğu reseptorları daxildir” [7, s. 389].

Fizioloji nöqteyi-nəzərdən sinir sistemi somatik (animal) və avtonom (vegetativ) şöbələrə ayrılır. Somatik şöbə eninəzolaqlı əzələləri, bağları, vətərləri, vegetativ şöbə isə vəzilərin və daxili orqanların sayə əzələ elementlərini innervasiyasını təmin edir.

Vegetativ sinir sistemi də öz növbəsində simpatik və parasimpatik hissələrə bölünür. “Simpatik sinir sistemi onurğa beyninin VIII boyun, döş, bel hissələri və buradan çıxan efferent liflər, parasimpatik isə onun yuxarı və aşağı hissələrində yerləşən orta beyin, soğanaq və onurğa beyninin oma hissəsi (vegetativ mərkəzlər) və onlardan xaric olan efferent liflər aiddir” [7, s. 422].

Bu cür bölgü şərtidir və sinir sisteminin və onun terminologiyasının öyrənilməsini asanlaşdırmaq üçündür.

Məlumdur ki, tibbi terminologiyada terminlər latın dilindədir. Latın dili tibbi terminologiyada bu gün də öz elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Hər dilin terminoloji sistemində müxtəlif elm sahələrinə dair anlayış və ifadələr yer tapdığı kimi Azərbaycan və ərəb dillərinin tibb terminologiyası tibbi terminlər baxımından olduqca zəngindir.

Sinir sistemi tibbi terminlərinə aşağıdakı terminləri misal göstərmək olar:

Azərbaycan dilində: sinir sistemi, kəllə, beyin, beyincik, onurğa beyni, sinir, əsəb, sinir hüceyrəsi, sinir toxuması, sinir lifi, refleks, kök, pons, sinir kələfi, sinir düyünü, dendrit, diş sinirləri, sinir xəstəlikləri, sinir ağrısı, sinir pozuntusu, sinir iltihabı, stres, dəlilik, baş ağrısı, miqren, allergiya, depressiya, sıxıntı, fobi, şizofreniya, parkinson, altsheymer və s.

Ərəb dilində: الْجِهَازُ الْعَصَبِيُّ، الْجُمُوعَةُ، الدِّمَاغُ، الْمُخَّ، الْمُخَيِّخُ، النَّخَاعُ (الْحَيْلُ) الشَّوْكِيُّ، عَصَبٌ، عَصَبُونَ (الرَّوَانِدُ) خَلِيَّةٌ عَصَبِيَّةٌ، نَسِيْجٌ عَصَبِيٌّ، مِحْوَرُ الْعَصَبِيِّ، مُعَكِّسٌ، جَذْرٌ، جِسْرٌ، الصَّفِيْرَةُ الْعَصَبِيَّةُ، عَقْدَةٌ عَصَبِيَّةٌ، تَعَصُّنٌ (الرَّوَانِدُ) الشَّجْرِيَّةُ، أَعْصَابُ الصِّرْسِ، أَمْرَاضٌ عَصَبِيَّةٌ، أَلَمٌ عَصَبِيٌّ، اِخْتِلَالُ الْأَعْصَابِ، اِلْتِهَابُ الْعَصَبِيِّ، اِجْتِهَادٌ، جُنُونٌ، صُدَاعٌ، مَرَضٌ

الشَّوْبِيَّةُ، الْحَسَّاسِيَّةُ (الْأَرْجِيَّةُ)، الْكُنْبَابُ، عِبَاءٌ، رُهَابٌ، أَنْفَصَامٌ (فَصَامٌ) الشَّخْصِيَّةُ، دَاءٌ بَارَكُنْسُونٌ، الشَّلَلُ الرَّعَاشِيُّ وَ حَلْمٌ جَرًا.

Azərbaycan və ərəb dillərində sinir sistemi tibbi terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Sinir sistemi terminlərinin Azərbaycan və ərəb dillərində leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili həmin terminlərin hər iki dildə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. Termin adi söz deyil, konkret elmi ifadədir, onun mahiyyətini açmaq istərkən birinci növbədə elmi axtarışlara əsaslanmaq lazımdır. Bu terminlərin ən çox işlənənlərindən bir neçəsinə hər iki dildə nəzər salaq:

Kəllə (lat. *cranium*) – fars mənşəli bu sadə isim Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 9 mənəsi fərqləndirilir [2, s. 672-674; 3, s. 15; 4, s. 648]:

1. Baş. *Kəlləsindən vurmaq*. – Ox atma sən bu daşa; Bu qayaya, bu daşa; Düşməni elə vur ki, Kəlləsindən bud aşsın. (Bayatı). Misri qılınca kəllələri kəsəndə; Bağırsaqlar cəmdəklərə dolana. (“Koroğlu” dastanı). Kəllə vurmaq – başı ilə vurmaq. *Qurd atıldı meydana; Vuruşdular doyunca; Keçi kəllə vurunca; Qurd bulaşdı al-qana*. (M.Müşfiq). //Başın tərə hissəsi, ortası. *İşıqda kəlləsi parıldayırdı*.

2. Əti çürüyüb tökülmüş baş sümüyü; qafa tası; qafa. *Skeletin kəlləsi. Mamontun kəlləsi*. - [Xəyyam] *Bir böyük quş qonaraq bürcünə gördüm Tusun; Süzərək kəlləsini pəncədə Keykavusun*. (H.Cavid). [Həyat:] *Sən lap filosof olmusan. Hamlet kimi çürümüş kəllələrlə danışmaq istəyirsən*. (M.İbrahimov).

Həmçinin Azərbaycan dilində kəllə sözünün sinonimi kimi ərəb mənşəli qafa (baş) sözündə işlədilir. *Həkimin olmasa qırxiq qafası; Mərizə fəidə verməz dəvası*. (M.Möcüz). Qafa tası – baş kasası, kəllə. *Üziünüzü Reyxstağın qəbirdən çıxmış bir qafa tası kimi eybəcər xarabasına tutun!* (R.Rza). 3. Kəlləpaça– kəsilmiş qoyun və ya keçinin başı və ayaqları. *Kəlləpaça bişirmək*; Qoyun və ya keçinin kəlləsi və ayaqlarından bişirilən duru xörək; baş-ayaq. *Sirkə-sarımsağını hesab edən kəlləpaça yeməz*. (Atalar sözü). 4. Bir şeyin ən yuxarı hissəsi, tərəsi; zirvə. *Divarın kəlləsi. Ağacın kəlləsi*. 5. Məcəzi danışmada ağıl, kamal, şüur mənasında. *Kəlləsi yoxdur. Kəlləsi işləmir*. 6. Konus və ya yuvarlaq şəkildə istehsal olunan şey. *İki kəllə pendir. Bir kəllə qənd*. 7. Sifət mənasında. Baş, başda olan; kənar. *Kəllə pəncərə*. - [Nuriyyə:] *Qərənfil bacı məni pəncərələri qərbə baxan kəllə otağa apardı*. (İ.Əfəndiyev). 8. Məcəzi danışmada kobud, qaba, kimsəyə boyun əyməyən adam haqqında. *Kəllə uşaq*. 9. Ərəb mənşəli zenit – göyün, baş üstündəki ən uca xəyali nöqtəsi mənasında. *Avqust günəşi düz kəllədə idi*. (Ə.Əbülhəsən).

Həmçinin dilin lüğət fondunda *kəllə-kəlləyə gəlmək (durmaq), Kəlləni ağartmaq, kəlləni yerə qoymaq (atmaq), kəlləni yastığa atmaq (qoymaq), gözü (gözləri) kəlləsinə çıxmaq* kimi məcəzi söz birləşmələri də işlədilməkdədir.

Ərəb dilində bu terminin ekvivalenti الْجُمُئَةُ isimidir. Sadə quruluşlu bu isimin ərəb dili izahlı lüğətlərində [8; 10, s. 389; 11, s. 281; 12, s. 295-296; 13, s.133, 14, s. 100;] aşağıdakı mənaları verilir:

جُمُئَةٌ [مفرد]: جُمُئٌمٌ وَ جَمَاجِمٌ.

İsmin cəm forması جُمُئٌمٌ və جَمَاجِمٌ şəklindədir.

1. (التشريح) عَظْمُ الرَّأْسِ الْمُشْتَمِلُ عَلَى الدِّمَاغِ، وَ هُوَ مُكَوَّنٌ مِنْ ثَمَانِيَةِ عِظَامٍ يَتَّصِلُ بَعْضُهَا بِبَعْضٍ.

(Anat.) Beyini əhatə edən baş sümüyü. O, bir-biri ilə əlaqə quran səkkiz sümükdən ibarətdir.

شَجَّتْ جُمُئُهُ – Onun kəlləsi yarıldı,

2. رأس :- أمر الحاكم بفصل جماجم المتمردین

Baş mənasında. Hökümdar üsyançıların kəllələrinin ayrılması əmrini verdi.

kəllə, xalqın – والجُمُئَةُ رَئِيسُ الْقَوْمِ وَ سَيِّدِهِمْ – insan kəlləsi; والجُمُئَةُ الْإِنْسَان – baş kəlləsi; والجمجمة الرأس başı və ağasıdır; و کəllə, bütün ata övladlarının izzət və şərəfidir; و کəllə, bir ölçü – والجُمُئَةُ ضَرْبٌ مِنَ الْمَكَايِل – ağacdən bir qədəhdi; کəllə, ağacdən قَدْحٌ مِنَ خَشَب – جمجمة بئر تحفر في أرض ذات ملح – bir duz torpağında qazılan bir quyunun kəlləsi; والجُمُئَةُ البئر تحفر في السَّبْحَةِ – bataqlıqda qazılan quyunun kəlləsi və s.

Beyin (lat. *cerebrum*) – Sadə quruluşlu isim aşağıdakı mənalara özündə ehtiva edir [1, s. 259-260]:

1. Mərkəzi sinir sisteminin ən mühüm üzvü, habelə bu üzvü təşkil edən və kəllə ilə bel sümüyü kanalını dolduran maddə. *İnsan beyni. Qoyun beyni. Beyin xəstəliyi.*

2. Məcəzi danışmaq dilində ağıl, şüur, fəhm, zəka, baş mənasında. *Onun beyni yoxdur, danışığını bilmir. – Bir gün əvvəl küllüyün yanından keçərkən, Firudinin beynində oyanmış fikirlər yenidən baş qaldırdı.* (M.İbrahimov).

Həmçinin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində: *Beyni yerindən oynamaq (laxlamaq)* – dəli olmaq; *Beyinə batmaq (girmək)* – mümkün hesab etmək, inanmaq; *Beyni dağılmaq* – səs-küydən dəng olmaq, başı ağrımaq; *Beyindən çıxmamaq* – daim fikrində olmaq, yadırdan çıxmamaq, daim düşündürmək; *Beyninə yeritmək (salmaq)* – bir şeyi birinə tez-tez təkrar edərək inandırmaq, mənimsətmək, təlqin etmək; *Beynini aparmaq* – çox danışmaqla, səs-küylə birini rahatsız etmək, yormaq, dəng etmək; *Beynini doldurmaq* – birinə bir şey və ya şəxs haqqında çoxlu deyib inandırmaq (yalnız mənfə mənada); *Qan başına (beyninə) vurmaq, qan beyninə (sıçramaq)* – son dərəcə qəzəblənmək, özündən çıxmaq, hiddətdən özünü bilməmək kimi məcazi söz birləşmələri də işlədilməkdədir.

Ərəb dilində beyin الدِّمَاغُ sözü ilə ifadə olunur. Beyin tibbi termini ərəb dili izahlı lüğətlərində [8; 9, s. 1423; 10, s. 769; 11, s. 364; 12, s. 563; 13, s. 297; 14, s. 225;] aşağıdakı mənalara verilir:

1. الدِّمَاغُ: (التشريح) حَشْوُ الرَّأْسِ مِنْ أَعْصَابٍ وَ نَحْوِهَا، وَ فِيهِ الْمُخُّ وَ الْمُخْيُحُ وَ النَّخَاعُ الْمَسْتَطِيلُ.

Beyin: (Anat.) Başın sinirlərdən və onun bu istiqamətdə beyin, beyincik və uzunsov beyindən ibarət olması.

2. مَرَكِزٌ عَصَبِيٌّ فِي الْجُمُئَةِ، يَهْ يَكُونُ الْوَعْيُ وَ التَّفَكُّيرُ وَ السَّيْطَرَةُ الْعَصَلِيَّةُ الْإِرَادِيَّةُ.

Qafa tasında (kəllədə) sinir sistemi mərkəzinin, habelə şüurun, təfəkkürün və iradə gücü kontrolunun olduğu yer.

الْجَمْعُ: أَدِمَعَةٌ وَ دُمُغٌ

Sözün cəmi أَدِمَعَةٌ və دُمُغٌ formasındadır; sözün kökü isə د م غ hərflərindən ibarətdir;

3. الرَّأْسُ.

Baş mənasında. Məsələn, أصَابَ دِمَاغَهُ صَدَاعٌ - onun başı ağrıyırdı; - onun başında ağrı hiss edirəm; - أمُّ الدِّمَاغِ - onun başına vurdu. - ضَرَبَ دِمَاغَهُ -

beyin zəri; السَّكْنَةُ شَلْلُ الدِّمَاغِ - beyin ölümü; مَوْتُ الدِّمَاغِ - الكمبيوتر; العقل الإلكتروني، beyin iflici; البقرة الدماغية - beyin qabığı və s.

إِنَّ أَدْنَى أَهْلِ النَّارِ عَذَابًا، يَنْتَعِلُ بِنَعْلَيْنِ مِنْ نَارٍ، يَغْلِي مِنْهُمَا دِمَاغَهُ مِنْ حَرَارَةِ نَعْلَيْهِ.

(حدیث صحیح مسلم کتاب الإيمان رقم 211)

“Qiyamət günü əzaba yaxın olan kəs alovdan iki ayaqqabı geyinər, ayaqqabılarından birinin hərərətindən onun beyni qaynayar”. (Hədisi-Şərif, Səhih Müslim, “İman” kitabı, 211)

Ərəb dilindən alınan bir çox leksik vahidlər zaman keçdikcə mənalarını genişləndirmiş, yeni mənə çalarlıqları kəsb edərək dildə müxtəlif anlayışların ifadə edilməsinə kömək etmişlər. Bunu Azərbaycan dilinin tibbi terminologiyasında ərəb mənşəli “diməğ” (دِمَاعُ) sözündə görmək mümkündür. Sözün ilk “i” saitinin “ə” saitinə çevirilməsi ilə mənə dəyişimi yaradılaraq fərqli anlamda işlədilməkdədir.

Alınma termin aşağıdakı mənaları özündə əxz edir [1, s. 525-526]:

Damaq¹ is. 1. Ağız boşluğunun üst tərəfi. Damaq səsi (dilç.) – tələffüz edərkən dilin damağa toxunması nəticəsində çıxan səs. *Damaq saıtları*. 2. Ağız mənasında. *Usta papirosu damağına salıb başladı işini*. (C.Məmmədquluzadə). 3. *bayt*. At və eşşəkdə damaq şişmə xəstəliyi; kəsmə. *Tez-tez tövləyə adam buraxma ki, at damaq olar*. (Ə.Vəliyev).

Damaq² is. [ər. Dimaq – beyin] *dan*. Kef, əhval, həvəs. *Damağı yoxdur*. Damağı çağ olmaq – kefi kök olmaq, çox şad olmaq. Damağı pozulmaq – kefi xarab olmaq, əhvalı pozulmaq, qanı qaralmaq. Damaq qoymaq (etmək) – nəşəsini pozmaq, arzusunu (həsrətini) ürəyində qoymaq. *Qovurmanın iyi Yəhya Kamalı damaq etmişdi*. (Mir Cəlal) və s.

الدِمَاعُ ismi الْمَخُ sözü ilə sinonimlik təşkil edir.

Əsəb, sinir (lat. *nervus*)—Ərəb mənşəli “sinir” mənəsini verən sadə quruluşlu isim izahlı lüğətdə aşağıdakı mənaları daşıyır [2, s. 133]:

1. İnsan, ya heyvan orqanizmində təxərrüsləri periferiyadan beyinə, yaxud beyindən periferiyaya ötürən xüsusi incə tellərdən ibarət törəmə sistemi; sinir. *Eşitmə əsəbi, Dışın əsəbini öldürmək. Görmə əsəbi. İynə əsəbə toxunmuşdur. – Əsəb və yorğunluq onu elə haldan salmışdı ki, kətilin üstündə otura bilmədi*. (S.Rəhman).

2. Cəm şəklində: *əsəblər*- insanın hal və hərəkətini müəyyən edən həmin törəmələrin bir sistem kimi rolu. *Əsəbləri möhkəmdir. Əsəbləri pozulmaq. Əsəbləri gərginləşdirmək. – Kağızı oxudu və bütün əsəbləri gərildi*. (H.Nəzərli). *Çöl havasının təsiri ilə getdikcə acığı soyuyur, əsəbləri rahat olurdu*. (M.İbrahimov). *Elə bil birisi əsəblərimin saplarını bir-birinə qarışdıraraq düyün salmışdı*. (Ə.Məmmədخانlı).

Ərəb dilində sinir الْعَصَبُ sözü ilə ifadə olunur. Sadə quruluşlu terminin ərəb dili izahlı lüğətlərində aşağıdakı mənaları verilir [8; 13, s. 604]:

الْعَصَبُ : مَا يَشُدُّ الْمَفَاصِلَ وَيَرْبُطُ بَعْضَهَا بِبَعْضٍ.

و الْعَصَبُ شِبْهُ خَيْوِطٍ بِيضٍ يَسْرِي فِيهَا الْحَسُّ وَالْحَرَكَةُ مِنَ الْمَخِّ إِلَى الْبَدَنِ . وَالْجَمْعُ : أَعْصَابٌ ، [ع ص ب] ، (مصدر عَصَبٌ) .

Sinir: oynaqları möhkəmləndirir və bir-birinə bağlayır. Sinir, beyindən bədənə hiss və hərəkəti daşıyan ağ iplər kimidir. Sözü cəm forması أَعْصَابٌ, kökü ع ص ب hərflərindən və məsdər forması إِعْصَبَ şəklindədir;

Məsələn, تَوَتَّرَتْ أَعْصَابُهُ – onun əsəbləri gərginləşdi, أَتَارَ أَعْصَابَهُ – onun sinirləri oyanıb (təhrik olunub); تَأَثَّرَ الْأَعْصَابُ – sinirli; لَعِبَ بِأَعْصَابِهِ – sinirləri ilə oynadı; مُتَوَتَّرَ الْأَعْصَابُ – sinirləri gərilməmiş; أَعْصَابٌ حَرَكِيَّةٌ – hərəkətli sinirlər; الْعَصَبُ السَّمْعِيُّ – eşitmə siniri; الْعَصَبُ الْبَصْرِيُّ – görmə siniri; الْعَصَبُ السَّمْبَتَاوِيُّ – simpatik sinir; أَعْصَابٌ حِسِّيَّةٌ – duyğu sinirləri; أَعْصَابٌ حِسِّيَّةٌ – Nevrologiya, sinir sistemi və onun xəstəliklərindən bəhs edən elm; غَازُ الْأَعْصَابِ – sinir qazı və s.

Sinir hüceyrəsi (yun. *neuron*) – Mürəkkəb quruluşlu bu isim sinir və hüceyrə sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan tibb terminologiyasında terminin yunan mənşəli forması olan neyron sözü də işlədilməkdədir. Yunan mənşəli neyron termini “sinir sisteminin əsas funksional və quruluş vahidi” anlayışını verir [3, s. 469].

Depressiv: sözün tək forması اكتئابية olmaqla اكتئاب sözünə mənsub müənnəs (qadın cinsi) isimdir. “Şiddətli bir depressiya keçirdi”.

شخصية اكتئابية: شخصية انفعالية هستيرية تتسم بالعبوس وشدة الحزن والانكسار "الشخصية الاكتئابية مُدْرَعة لصاحبها".

Depressiv şəxsiyyət: kədər, şiddətli hüzn və darğınlıqla xarakterizə olunan histeriyalı gərgin şəxsiyyətlik. “Depressiv şəxsiyyətlik sahibi üçün məhvedicidir”.

Sinir düyünü (yun. *ganglia*) – yunan mənşəli "bez, düyün" mənasını verən söz “limfa damarlarının qovşağında yaranan kiçik düyün” mənasını kəsb edir [5, s. 197].

Bu termin Azərbaycan dilində olduğu kimi ərəb dilində də kalka üsulu ilə عَفْدَةٌ – düyün və العَصَبِيَّةُ – sinir sözünün sifət forması ilə yaradılmışdır. عَفْدَةٌ عَصَبِيَّةُ isimi kimi.

Şizofreniya (yun. *schizophren*) – termin qədim yunan dildən tərcümədə bölünmüş mənasını verən "şizo" və ağıl mənasını verən "frenos" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Sadə quruluşlu isim “*səbəbi bəlli olmayan ruhi xəstəlik*” mənasını bildirir [4, s. 234].

Şizofreniya sözünün ərəb dilində ekvivalenti انْفِصَامُ الشَّخْصِيَّةِ terminidir. Termin kalka üsulu ilə انْفِصَامٌ – kəsilmə, bölünmə və الشَّخْصِيَّةُ – şəxsiyyət, kimlik sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Terminin ərəb dilində ekvivalentindən əlavə transliterasiya olunmuş versiyası – “مَرَضُ انْفِصَامِ الشَّخْصِيَّةِ الشِّيزُوفْرِينِيَا” da işlənməkdədir. Çünki tanış olmayan alınma sözün transliterasiya olunmuş formasının izahını vermək terminin nəzərdə tutulmuş mənasını başa düşməkdə kömək edir.

Termin فَصَامٌ sözü ilə sinonimlik təşkil edir.

Mürəkkəb quruluşlu terminin ərəb dili izahlı lüğətlərində [8; 10, s. 1715-1716] aşağıdakı mənaları verilir:

1. انْفِصَامُ الشَّخْصِيَّةِ: (نف) مرض نفسي يَتميّز بتشوُّش عقليّ و فقدان الاتصال بالواقع أو بالعالم الخارجي.

Şizofreniya: (psix.), reallıqla və xarici aləmlə əlaqə itkisi və zehni qarışıqlıq ilə xarakterizə olunan psixoloji xəstəlik.

2. شَخْصِيَّةُ انْفِصَامِيَّة: (نف) شخصيَّة تتسم بتصرّفات مضطربة إزاء الواقع نتيجة للافصال بين النواحي العقلية للشخصية و النواحي الوجدانية.

Şizotipal şəxsiyyət pozğunluğu: (psix.) şəxsiyyətin əqli yönü ilə ruhsal yönü arasında ayrılıq nəticəsində reallığa qarşı (düzənsiz) qəribə davranışlarla səciyyələnən bir şəxsiyyət.

3. فَصَامٌ [مفرد]: (نف) ذهان من أهم أعراضه انطواء المريض على نفسه و النكوص والتجول الذهني في عالم الخيال و الوهم و عدم الاتساق بين المزاج والفكر.

Şizofreniya: (psix.), psixozun ən mühüm simptomlarından biri xəstənin xəyal aləmində özünə qapanması, cayması, zehni dolaşımı və ruh halı (mizac) ilə fikir arasında olan zənn və düzənsizlikdir.

Nəticə

Qeyd olunan bütün nümunələrdən aydın olur ki, Azərbaycan və ərəb dilində sinir sistemi tibbi terminləri struktur və mənə baxımından fərqlənirlər. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ərəb dilində bu terminlərin tək və cəm, qadın və ya kişi cinsləri, məsdər, keçmiş və indiki-gələcək zaman formaları da mövcuddur.

Dilə təsir edən amillər ilk əvvəl dilin leksik qatında özünü biruzə verir. Dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri onların inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan da Azərbaycan

və ərəb dilində tibbi terminlərin qarşılıqlı surətdə tədqiqi hər iki dilin bir-birini zənginləşdirməsinə gətirib çıxaran faktorlardandır.

Sinir sistemi terminlərinin Azərbaycan və ərəb dillərində müqayisəli şəkildə araşdırılması dil tədqiqatçıları və dil öyrənənlər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, III cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 712 s.
5. Prof. Dr. Dökmeci İ., Dr.A. Dökmeci H. Tıp Terimleri Cep Sözlüğü. İstanbul: “İstanbul” Medikal Yayıncılık Ltd. Şti. 722 s.
6. Prof. Dr. Arslantaş A. Tibbi terminoloji. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri, 2014, 198 s.
7. Məmmədov A.Q. Tibbi biliklərin əsasları (dərslük). Bakı: “Təknur”, 2012, 608 s.
8. <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/>
9. ابن منظور، لسان العرب، بيروت: دار صادر، 4980 ص
10. أحمد مختار عمر. مُعْجَمُ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ الْمَعَاوِرَةِ. ط 1، القاهرة: عالم الكتب، 3368 ص.
11. جُبْران مَسْعُود. الرائد مُعْجَمُ لُغَوِيٍّ عَصْرِيٍّ. بَيْرُوت: دارُ العلم للملايين، 1992 م، 912 ص.
12. مجيد الدين محمد بن يعقوب الفيروزآبادي. القاموسُ الْمُحِيطُ، القاهرة: دارُ الحديث، 2008 م، 1800 ص.
13. المعجم الوسيط. القاهرة: مكتبة الشروق الدولية، 1093 ص.
14. المُنْجِدُ فِي اللُّغَةِ وَ الْأَدَبِ وَ الْعُلُومِ، ط 17، بيروت: المطبعة الكاثوليكية، 1908 م، 1016 ص.

**M.MAHMUDBƏYOVUN DƏRSLİKLƏRİNDƏ TÜRK ƏDİB VƏ ŞAİRLƏRİNİN
YARADICILIĞININ TƏDRİSİ**
M.MAHMUTBEYOVUN DERS KİTABLARINDA TÜRKIYE EDİB VE ŞAİRLERİNİN
YARATICILIĞININ EGİTİMİ
EDUCATION OF TURKISH WRITERS AND POETS IN M.MAHMUDBEYOV'S
TEXTBOOKS

Doçent doktor, Nazile Abdullazade
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doçent doktor, Aygün Ahmadova
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

ÖZET

Azerbaycan edebi ve pedagojik düşünce tarihinin ders kitabı yazarı, eğitimçi gibi tanınmış simalarından biri de Mahmut bey Mahmutbeyov olmuştur.

Azerbaycan edebiyatının eğitimi yönünde M.Mahmutbeyovun hizmetleri büyüktür. O, öncelikle basit bir dilde çocuk edebiyatının ortaya çıkmasına çalışmış, çağdaşları M.A.Sabir, A.Sahhat, A.Şaig gibi şairleri şiir yazmağa teşvik etmiş, onların eserlerini kendi ders kitaplarına dahil etmiştir. Azerbaycan edebiyatı örnekleri ile öğrencilerin daha geniş ve daha ayrıntılı tanıtımı için o, “Rahber” (Lider) dergisini yayınlamıştır.

M.Mahmutbeyov öğretmen olarak ders kitabı sıkıntısı sorununu çözmek için gece gündüz çalışıyor, çalışma materyallerinin yayıncısı olduğu “Rahber” dergisinde M.A.Sabir, A.Sahhatın şiirleri ile bir sırada edebiyat sorunlarına da dikkat yetirirdi. Derginin birinci sayısında F.Köçarlinin “Seyid Abülgasim Nabati” makalesini yayınlayan M.Mahmutbeyov aynı zamanda edebiyatşünas alimin Azerbaycan edebiyatı yaratıcılarının heyatı ve yaratıcılıklarına münasebetini bildiriyor, dergi aracılığıyla XIX yüzyıl edebiyat tarihinin sayfalarına ışık tutuyor.

Pedagojik deneyim ona böyle bir ders kitabı oluşturma fırsatı veriyor ki, bu ders kitabı 16 yıl “Kiraat”, “Yeni alfabetik dersliyi”, “Birinci yıl”, “Türk alfabesi”, “İlk kiraat” başlıkları ile yayınlanır. Bunu takiben o, Azerbaycan edebiyatının eğitimi üzerine 1914-cü yılda ilk müntehabat – “Türk edebiyatına ilk adım” eserini çıkarır.

Edebiyatın eğitimi ile ilgili M.Mahmutbeyovun “Türk edebiyatına ilk adım” müntehabatı büyük önem taşıyor. Müntehabatın içeriğinde onun kayesi ve fikir yönü okucuya açıklanır; M.Mahmutbeyov öğrencilerin yetiştirilmesinde beşeri bilimlerin rolünü çok takdir ediyordu. Ona göre vatan aşkı, millet sevgisi ve bu gibi yüksek ahlaki değerlerin aşılması, bir türk olarak kendini, milletini sevmesi ve tanınması için ilkokul düzeyinde öğretilmelidir. Azerbaycan edebiyatının tanınmış temsilçilerinin eserleriyle birlikte o, ders kitabına türk edib ve şairlerinin eserlerinden de örnekler dahil ediyordu. Ziya Göyalp, Halid Ziya bey, Namik Kamal, Mehmet Emin, Tofik Fikret, Rza Tofik, Abdulhaq Hamidin eserlerinden seçilen örnekler azerbaycanlı okucuları Türkiye edebiyatı klasiklerinin yaratıcılığı ile tanışlıyordu. Bu eserlerin tedrisi hep ahlaki-manevi değerlerin aşılmasına hizmet ediyordu.

Halid Ziya beyin “Kırık savça” hikayesinin bu açıdan öğretici bir içeriği var. Soğuk havada kendi kendine sinan savça (bardak) evdekileri endişelendirir, yalnız okula giden tek çocuk bunun normal olduğunu bildigine şaşırıyor. Çünkü okulda keçdiyi dersde soğuk havada kırığın nedenini biliyordu ve ayrıca annesini anlatıyor.

Müntehabatda Türkiye edib ve şairlerinin sanatsal örneklerinde bilimin faydaları ve bilimsel olmanın erdemi tercih ediliyor.

Anahtar kelimeler: pedagojik düşünce, ders kitapları, sanatsal edebiyat, Türkiye edib ve şairleri

SUMMARY

One of famous person as educator, author of textbook on history of Azerbaijan literary and pedagogical thoughts had been Mahmud bey Mahmudbeyov

M.Mahmudbeyov's servises in the direction of teaching Azerbaijani literature are great. He was primarily interested on creation of children's literature in plain of language, motivated modern poets such as M.A.Sabir, A.Sahhat, A.Shaig and included their works in his textbooks. He published th book which called "Rakhbar" for wider and detailed acquaintance of school children with Azerbaijani literature.

As a teacher, M.Mahmudbeyov tried day by night for solving problem of textbooks lack, and as a publisher he gives place to poems by by M.A.Sabir and A.Sahhat and problems of literature in journal of reading materials "Rakhbar".

M.Mahmudbeyov - who published the article "Seyid Abulqasim Nebaty" by F.Kocherly on the first issue, in addition expressing their attitude about creators life and creativity on history of Azerbaijan literature and lighted pages literature of XIX century through the magazine.

Pedagogical experience gives him the opportunity to create a textbook that has been published for 16 years under the names "Reading", "Textbook of New Alphabet", "First Year", "Turkish Alphabet", "First Reading". After these he published his first novel, "The First Step to Turkish Literature" in 1914, as the first teaching literature, the first theory related to the teaching of Azerbaijani literature.

M.Mahmudbeyov's "Turkish First Step literature" - first theory related to teaching - is very important for teaching literature. Content of theory related to teaching direction of the aim and idea is clearly for readers; M.Mahmudbeyov praised the role of the humanity sciences in training of students.

According to his words, "love to motherland, love of the nation and the instillation of such high moral values as turks, love and recognition of nation would be taught from primary schools. In addition he included examples to the textbook works by turkish writers and poets together the literary works of famous representatives of Azerbaijani literature. From the choosen works by Zya Gokalp, Khalid Ziya bey, Namik Kemal, Mehmet Amin, Tofik Fikret, Rza Tofik, Abdul Haq Hamid, Azerbaijani readers got acquainted with the classics works of Turkish literature, and their training served moral and spiritual values.

"Broken Jug" by Khalid Ziya has an instructive content in this respect. In cold weather, a broken jug itself, surprises everyone at home, only a little child, who goes to school is not surprised, as he accepted this as a usual case. He explains to his mother, that the jug was broken from the cold, as he knew this from his classes.

From this theory related to teaching - were preferring benefit of science, knowledge virtue of Turkish poet and writes.

Keywords: pedagogical thinking, textbooks, literary literature, Turkish poets and writers

GİRİŞ. Azərbaycan ədəbi və pedaqoji fikir tarixinin dərslük müəllifi, pedaqoq kimi tanınmış simalarından biri də Mahmud bəy Mahmudbəyov olmuşdur. O, 1863-cü ildə Şamaxıda maliyyə işçisi ailəsində anadan olmuş, orada da ibtidai təhsil almışdır. Dövlət hesabına Qori Müəllimlər Seminariyasına müvəffəqiyyətlə imtahan verib daxil olanlardan biri də o olur. Seminariyanı bitirdikdən sonra Padar, Ağcabədi, Ağdam, Şamaxı qəzası Dilman və Kəlbə kəndlərində müəllimlik etmişdir.

1886-cı ildə Bakıya köçən Mahmud bəy Mahmudbəyov Sabunçuda pedaqoji fəaliyyətə başlayır, az keçmir ki, üçüncü rus-tatar məktəbinin müdiri təyin olunur, daha sonra Bakı xalq məktəbləri inspektoru vəzifəsinə təyin edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi istiqamətində M.Mahmudbəyovun xidmətləri böyükdür. O, ilk növbədə sadə dildə uşaq ədəbiyyatının yaranmasına səy etmiş, müasirləri

M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq kimi şairləri şeir yazmağa həvəsləndirmiş, onların əsərlərini öz dərslərinə daxil etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə məktəblilərin daha geniş və ətraflı tanışlığı üçün o, “Rəhbər” jurnalını nəşr etdirmişdir.

M.Mahmudbəyovun ictimai fəaliyyəti də çoxşaxəli olmuşdur; müəllim qəbulu üzrə imtahan komissiyasının sədri olmuş, Xalq Maarif Komissarlığında işləmiş, Lenin adına API-də (indiki ADPU) çalışmış, yeni əlifba komitəsinin üzvlərindən biri olmuşdur.

M.MAHMUDBƏYOVUN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ. M.Mahmudbəyovun Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində bir müəllim kimi rolu da əvəzəlməzdir. S.Hüseyn onun müəllim adını fəxrlə daşdığına əməllərlə sübuta yetirdiyi barədə yazır: “Sabir öz kitabını sağlığında görə bilmədi. Bir tərəfdən maddi vəsaitinin kifayətsizliyi, digər tərəfdən xəstəliyinin get-gedə inkişafı ona imkan vermədi. Onun 5-6 çap listi həcmində birinci dəfə 1912-ci ildə nəşr olunan “Hophopnamə”si yaxın dostu Mahmud əminin Sabir oxucularından topladığı ianə vasitəsilə meydana çıxmışdı. Bu kitab az bir zaman zərfində satılıb qurtardı. Kitabın satışından hasil olan mədaxil tamamilə mərhumun ailəsinə verilmişdi. Buna görə bir il sonra, 1913-cü ildə Sabir külliyyatını çap etmək məsələsi təkrar Mahmud əmi tərəfindən qaldırıldı. Bu məqsəd üçün bir komissiya təşkil olundu. Bu komissiyaya “İqbal” qəzeti redaksiyasından mən, “Kaspi” qəzetindən Mehdi bəy Hacinski, bir də Mahmud əmi daxil edilmişdi. Hər iki qəzetə Sabir külliyyatının nəri üçün ianə dəftəri açı. Bu ianə yalnız Bakıda deyil, Azərbaycanın başqa yerlərində də toplanırdı. Çox təəssüf olsun ki, toplanan ianələrin hamısı gəlib Bakıya çıxmadı”.

Komissiya “Hophopnamə”nin ikinci nəşri üçün smeta tərtib etdi. Onu rəngli şəkillərlə buraxmaq üçün min manata qədər xərci vardı. Komissiyanın əlində nəqd olaraq ancaq 300 manata qədər pul vardı. Biz bu paranı ianə təriqilə İsa bəy Aşurbəylinin icarəsində olan “Kaspi” mətbəəsinə verib 3000 nüsxə kitab üçün doqovor (müqavilə - N.A.) bağladım. Kitabın təshih, tərtibi, burxılışı mənə həvalə olundu. Mahmud əmi Sabirin 3 il əvvəl, 1910-cu ilin yazında “Zənbur” redaksiyasında gördüyüm üzü yaşıl kağızlı papkasını mənə təhvil verdi”.

Dövrün ədib və mühərrirlərindən, “Dəbistan” jurnalının redaktorlarından biri olan Əli İsgəndər Cəfərzadə də M.Mahmudbəyovun Sabirlə dostluğundan, bu böyük insanın pedaqoji mətbuatla sıx əlaqəli olduğu barədə, bir növ, ömrünün sonunadək Sabirə himayədarlıq etməsi barədə xitərlərində xatırlayır.

M.MAHMUDBƏYOVUN ELMİ-PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ. M.Mahmudbəyov müəllim kimi dərslərin çatışmazlığı probleminin həlli uğrunda gecə-gündüz çalışır, nəşri olduğu “Rəhbər” jurnalında M.Ə.Sabir, A.Səhhətin şeirləri ilə yanaşı, mütaliə materiallarına, ədəbiyyat məsələlərinə də yer ayırırdı. Jurnalın birinci nömrəsində F.Köçərlinin “Seyid Əbülqasim Nəbati” məqaləsini verən M.Mahmudbəyov ədəbiyyatşünas alimin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcılarının həyat və yaradıcılığına münasibətini verməklə yanaşı, jurnal vasitəsilə XIX əsr ədəbiyyat tarixinin səhifələrinə işıq salır. Bunu M.Mahmudbəyov ilk növbədə jurnalın simasının “təlim və tərbiyədən bəhs edən aylıq jurnal kimi müəyyənləşdirilməsi müqabilində bir borc bilirdi. O yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, Qafqaz və hətta Rusiya müsəlmanlarının ədəbiyyat məsələlərinə də yer ayırırdı.

Pedaqoji fəaliyyəti, xüsusilə dərslərin çatışmazlığı onu tədris sahəsində olan boşluqları doldurmağa, bu ehtiyacı ödətməyə sövq edirdi. Əyani vəsait olaraq hazırladığı oxu mətnlərini o, sonralar dərsləklərə əlavə etmiş, müəllimlik etdiyi dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamışdır.

Pedaqoji təcrübə ona elə bir dərsləklə yaratma şansı verir ki, bu dərsləklə 16 il “Qiraət”, “Yeni əlifba dərsliyi”, “Birinci il”, “Türk əlifbası”, “İlk qiraət” adları ilə nəşr olunur. Bunun

ardınca o, Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı ilk müntəxəbat olaraq 1914-cü ildə “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” əsərini nəşr etdirir.

M.MAHMUDBƏYOVUN “TÜRK ƏDƏBİYYATINA İLK QƏDƏM” MÜNTƏXƏBATI. Ədəbiyyatın öyrədilməsi ilə bağlı M.Mahmudbəyovun “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” müntəxəbatının əhəmiyyəti böyükdür. Müntəxəbatın mündəricatından onun qayəsi və ideya istiqaməti oxucuya aydın olur; M.Mahmudbəyov öyrəncilərin yetişdirilməsində humanitar elmlərin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, vətən eşqi, millət sevgisi və bu kimi uca mənəvi dəyərlərin aşılınması bir türk olaraq özünü, millətini sevməsi və tanıması üçün ibtidai siniflərdən başlayaraq öyrədilməlidir. Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin əsərləri ilə yanaşı, o, dərsliyə türk ədib və şairlərinin də əsərlərindən nümunələr daxil edirdi. Ziya Göyöl, Xəlil Ziya bəy, Namiq Kamal, Mehmet Əmin, Tofik Fikrət, Rza Tofiq, Əbdülhəq Həmidin əsərlərindən seçilən nümunələrlə azərbaycanlı oxucular Türkiyə ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığı ilə tanış olurdular. onların tədrisi əxlaqi-mənəvi dəyərlərin aşılınmasına xidmət edirdi.

Xəlil Ziya bəyin “Sınıq savça” hekayəsi bu baxımdan ibrətəməz məzmununa malikdir. Soyuq havada öz-özünə sınıyan savça (bardaq) evdəkiləri həyəcanlandırır, bircə məktəbə gedən azyaşlı uşaq bunun adı bir hal olduğunu bildiyindən təəccüblənir. O, keçdiyi dərstdən soyuq havada bardağın sınıma səbəbini bildiyindən anasına da başa salır.

Müntəxəbatda Türkiyə ədib və şairlərinin bədii nümunələrində elmin faydası, elmi olmağın fəziləti üstün tutulur.

NƏTİCƏ. M.Mahmudbəyovun Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafında fəaliyyəti məhsuldar olsa da, onun haqqında sanballı bir tədqiqat əsərinə rast gəlmirik.

Onun dərslük sahəsindəki fəaliyyətini A.Şaiqin Sabirə həsr etdiyi “İki dost” xatirəsində aydın görmək olur: “Sabirin, Səhhətin ikinci səmimi dostu Bakıda müəllimlik edən M.Mahmudbəyov idi. Mahmud bəy az danışan, çox çalışın, təmiz və vicdanlı bir insan idi. Yaşca bizdən böyük olduğuna görə müəllimlər ona “Mahmud əmi” deyirdi. O çox fəal maarif xadimi idi. Pedaqogikanın son nailiyyətlərindən xəbərdar olan bu qayğıkeş müəllim yeni dərslüklərin yaranmasında da çox böyük xidmətlər göstərmişdir.

Yay tətili münasibətilə şamaxılı müəllimlər Şamaxıya toplandıqları zaman Sabir və Səhhətə sanki bayram gəlirdi. Müəllimlər, eləcə də əmi hər ikisinin zövqünə və ruhuna müvafiq rus yazıçıları və şairləri ilə onları tanış etməyə çalışırdı. Sabir və Səhhətə uşaq ədəbiyyatı ilə maraqlandıran Mahmud əmi olmuşdur. Mahmud əmi hər iki şairin uşaqlar üçün yazdıqları əsərləri və tərcümələri öz dərslüklərində çap edirdi”.

M.Mahmudbəyovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan pedaqoji fikri və dərslük tarixinin öyrənilməsində bu gün də əhəmiyyətli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР (1989). Составитель А.А.Агаев, А.Ш.Гашимов. Москва: Педагогика, 270 стр.

2. Əhmədov, Camal (1992). Ədəbiyyatın tədrisi metodkası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 455 s.

3. İbrahimov, Sənan, Saraclı (Həsənova), Mətanət (2016). Azərbaycanda ədəbiyyatın tədrisi tarixi. Ali məktəblər üçün dərslük. Bakı, 234 s.

4. Qafarova, Səməngül, Gərayzadə, Ellada (2010). Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixi. Bakı: Mütərcim, 178 s.

**FORMASYON EĞİTİMİ ALAN ÖĞRETMEN ADAYLARININ MESLEKİ
TUTUMLARI**
PROFESSIONAL ATTITUDE OF TEACHER CANDIDATES IN FORMATION
EDUCATION

Doç. Dr.Zeliha YAZICI
Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr Arzu ÖZYÜREK
Karabük Üniversitesi

ÖZET

Eğitim kurumları, toplumların nitelikli insan gücünü karşılanmada en önemli sosyal yapılardır. Nitelikli insan gücünün yetiştirilmesinde ise en önemli yapı taşlarından biri öğretmenlerdir. Bu nedenle öğretmenlerin yetiştirilmesi, eğitimin odak noktalarından biridir. Ülkemizde, öğretmen yetiştirme uygulamalarının zaman içinde pek çok farklılık gösterdiği dikkat çekmektedir. Öğretmen yetiştiren Eğitim Fakülteleri dört yıllık bir zaman diliminde, teorik ve uygulamalı içeriğe sahip eğitim programlarıyla öğretmen yetiştirme görevini üstlenmiştir. Günümüzde, bu fakültelerden mezun ve atanmayı bekleyen çok sayıda öğretmen adayı bulunmaktadır. Buna ek olarak farklı üniversitelerde her branştan lisans mezunu veya halen lisans öğrenimine devam eden bireylerin katılabileceği Formasyon programları açılarak farklı alanlardan öğretmen yetiştirme yoluna gidilmiştir.

Bu çalışmada, öğretmen yetiştirmede alternatif yöntem olarak kullanılmakta olan formasyon programındaki adayların öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları incelenmiştir. Betimsel tarama modelindeki gerçekleştirilen araştırmada beş farklı alandan toplam 238 öğretmen adayı dahil edilmiştir. Araştırma verileri Üstüner (2016) tarafından geliştirilen Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği ile toplanmıştır. Öğretmen adaylarının mesleğe ilişkin tutumları, cinsiyet, yaş ve alan değişkenine göre değerlendirilmiştir. Verilerin analizinde normallik dağılımlarına bakılarak parametrik olmayan testler yapılması uygun görülmüştür. Veriler cinsiyet ve yaş değişkeni için Mann-Whitney U, alan değişkeni için Kruskal Wallis-H testi ile analiz edilmiştir.

Çalışma sonucunda, formasyon eğitimi alan adayların öğretmenlik mesleğine ilişkin olumlu tutuma sahibi olduğu belirlenmiştir. Adayların öğretmenlik mesleki tutumda cinsiyet ve yaş değişkenlerinin anlamlı bir farklılık yaratmadığı, alan değişkeninin ise farklılık gösterdiği belirlenmiştir. İşletme alanında öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarının İlahiyat, Edebiyat, İktisat ve Turizm alanından olanlara göre daha olumlu olduğu görülmüştür. En düşük mesleki tutum puanına ise Turizm alanından katılımcıların sahip olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bulgular alan yazın ışığında tartışılmış ve çeşitli öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Öğretmenlik Mesleği, Formasyon Eğitimi, Mesleki Tutum.

ABSTRACT

Educational institutions hold a crucial place in regards to fulfilling the educated manpower of society while a teacher is an indispensable factor in the education system. Therefore, training qualified teachers is one of the main focuses of education while the variation observed through time in teacher education practices in Turkey draws attention. The faculties of education rearing teachers have taken the responsibility to provide education programs covering both the theoretical and practical content in a four-year time period. Notwithstanding the fact that there are many teacher trainee graduates of these faculties waiting to be appointed at the present time formation programs were opened to rearing teachers from different areas.

In this study, it is aimed to determine the attitudes of the prospective teachers who did not graduate from the Faculty of Education and those teachers who have received training of formation with the desire to become teachers. In the study of the descriptive screening model, the study group consisted of teacher candidates who participated in the formation training

program from five different fields. A total of 238 prospective teachers, 159 women and 144 men, participated in the study. The Attitude Scale towards Teaching Profession developed by Üstüner (2016) was used in collecting the data. Occupational attitudes are evaluated by gender, age and area. In the analysis of the data, non-parametric tests were deemed appropriate by looking at the distribution of normality. Mann-Whitney U tests were used for gender and age and Kruksal Wallis-H tests for the field variable.

As a result of the research, it has determined that preservice teachers have a positive attitude towards teaching profession. The other result of the study that It was determined that the attitudes of prospective teachers towards the teaching profession are not significantly affected by the gender and age variable, but it has influenced by the variable of area. It has been observed that teacher candidates' attitudes towards the teaching profession in the field of business are significantly than those in the field of theology, literature, economics, and tourism. The lowest professional positive attitude was determined to be the participants in the field of Tourism. The findings are discussed in the light of the literature and various suggestions are presented.

Keywords: Teaching profession, Formation training, Professional attitude.

1.GİRİŞ

Toplumsal yapılar da hem fiziksel hem de kültürel boyut olduğundan, her toplumun kendine özgü bir yapısı vardır. Bu yapı doğrultusunda bireylerin toplumsal yaşama katkıda bulunmasını hedefler. Toplumsal yaşamda sosyal ve ekonomik açıdan gelişme kaydedebilmesi için eğitimde kalitenin sağlanması, kalite içinde öğretmenlerin nitelikli olarak yetiştirilmesi gereklidir (Seferoğlu, 2004). Dolayısı ile gelişmişliğin göstergeleri arasında yer alan kaliteli eğitim için de öğretmen hayati bir öneme sahiptir.

Mesleğe ilişkin tutum, mesleği icra edecek bireyin mesleğine yönelik duygu, davranışları ve bağlılığın bütünüdür (Hussain, Ali, Khan, Ramzan ve Qadeer, 2011). Öğretmenlik mesleğinin gerekleri açısından öğretmenlerin kendilerine ve mesleğine ilişkin algıları, inançları, değerleri ve mesleki bilgi ve beceriler öğretmen davranışlarını belirleyen en önemli etkenlerdir (Üstüner, 2006). Aday öğretmenlerin öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarını (Ayık ve Aktaş, 2014; Nattgün ve Gökçer, 2014), öğretme motivasyonları (Ayık ve Aktaş, 2016), öğrenme stilleri (Arslan, Polat ve Satıcı, 2016; Baykara-Pehlivan, 2010), öz yeterlik algıları (Bümen, Özaydın, 2011; Demirtaş, Cömert ve Özer, 2011), meslekî benlik saygıları (Dilmaç, Çıkılı, Işık ve Sungur, 2009), kaygı düzeyleri (Doğan ve Çoban, 2009) ve iletişim becerileri (Tunçeli, 2013) arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma sonuçları da bu görüşü destekler niteliktedir. Bu nedenle nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesi, eğitimin önemli konularından birini oluşturmaktadır.

Kaliteli öğretmen yetiştirmek için bir program ne kadar mükemmel olursa olsun, mesleğini gerektiği gibi yerine getiren bir öğretmen olmadıkça, eğitimsel hedeflere ulaşmak mümkün değildir (Üstüner, 2006). Kaliteli öğretmen yetiştirmede yeterli bilgi ve beceri eğitiminin yanında mesleği icra edeceklerin duyuşsal yani mesleğe ilişkin duygu ve davranış niteliklerinin pozitif olması gerekmektedir (Kahramanoğlu vd., 2018). Öğretmen yeterliği bir dersin anlatımıyla sınırlı olmayıp mesleki yeterliği, kişisel bazı nitelikleri, iletişim, yönetme ve yönlendirme, mesleğe yönelik olumlu tutumları öğretim sürecindeki etkililiği açısından önemli bir noktadır (Süral ve Sarıtaş, 2015). Öğretmen eğitimiyle ilgili Türkiye'de geçmişte yapılan uygulamalar incelendiğinde tutarlı bir yaklaşımdan ziyade sürekli bir değişkenlik ve arayış olduğu dikkati çekmektedir. 1973 yılında öğretmen olabilmek için yükseköğrenim görme zorunluğu, 1970'li yıllardan sonra Pedagojik Formasyon alma zorunluğunun getirildiği görülmektedir. Günümüzde Pedagojik Formasyon eğitim programı YÖK tarafından izin verilen üniversitelerde yürütülmektedir. YÖK kararıyla 2010-2011 öğretim yılından itibaren Pedagojik Formasyon sertifika programı getirilmiştir. Başvurularda 2013-2014 öğretim yılından itibaren Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı sonuçları kullanılarak ÖSYM tarafından yerleştirme yapılmasına karar verilmiştir. 2014-2015 yıllarında ise herhangi bir lisans diplomasına sahip olan ve hatta henüz lisans eğitimine devam eden bireylerin

programlara kaydolabildiği görülmektedir. Bu durum, hangi fakülteden mezun olduğu fark etmeksizin lisans mezunu olan her birey öğretmen olarak atanabildiğini göstermektedir (Kıral, 2017).

Alan yazın incelendiğinde, konuyla ilgili olarak Pedagojik Formasyon programına katılan öğrencilerin öğretmenlik mesleki yeterliklerinin incelendiğinde (Süral ve Sarıtaş, 2015), formasyon eğitimi öğrencilerin sorunları (Kıral, 2017), formasyon programının öğretmenlik becerilerine katkısı (Ulubey ve Yıldırım, 2017) gibi çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu çalışmada ise formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada, formasyon eğitim programına katılan öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarında cinsiyet, yaş ve alan değişkenlerine göre farklılık olup olmadığı saptanmaya çalışılmıştır.

2.YÖNTEM

Betimsel tarama modeli kullanılarak gerçekleştirilen bu çalışmada mevcut durumu olduğu gibi betimlenmesi amaçlanmıştır.

2.1.Çalışma Grubu

Çalışma grubunu, 2018-2018 eğitim öğretim yılında Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde beş farklı alandan formasyon eğitimi programına katılan 238 öğretmen adayı oluşturmuştur. Gönüllülük esasına göre çalışmaya katılan grubun 159'u (%66,8) kadın ve 79'u (%33,2), erkek 144'ü (%60,5) 25 yaşın altında ve 94'ü (%39,5) 25 yaşın üzerindedir. Katılımcıların 84'ü (%35,3) Edebiyat, 61'i (%25,6) İlahiyat, 37'si (%15,5) İşletme, 30'u (%35,3) İktisat ve 26'sı (%10,9) Turizm alanından mezun olmuştur.

2.2.Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında Üstüner (2016) tarafından geliştirilen Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Beş seçeneğe sahip ölçekte seçenekler 5'ten 1'e doğru sıralanmış her bir ifade için "üç puan" orta düzeyde katılımı, "bir puan" olumsuz uçtaki tutumun derecesini, "beş puan" ise olumlu uçtaki tutumun puan derecesini temsil etmiştir. Maddelerin karşısında yer alan seçenekler ve puan karşılıkları; 5=Tamamen Katılıyorum, 4=Çoğunlukla Katılıyorum, 3=Orta Düzeyde Katılıyorum, 2=Kısmen Katılıyorum, 1=Hiç Katılmıyorum şeklinde düzenlenmiştir. Toplam 34 maddelik ölçeğin 10 maddesi ters puanlanmakta ve toplam puan üzerinden değerlendirme yapılmaktadır. Geçerlik ve güvenilirlik çalışması üniversite öğrencileriyle yapılmış, iç tutarlık katsayısı .93 ve 116 öğrenciyle yapılan test-tekrar test güvenilirlik katsayısı .72 bulunmuştur. Ölçeğin ölçüt geçerliği ise .89 bulunmuştur. Çalışma grubunun farklı olması nedeniyle, bu çalışmada yapılan analiz sonucunda ölçek güvenilirlik katsayısı .89 bulunmuştur.

2.3.Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışma için gerekli etik ve resmi izinler alınmıştır. Formasyon eğitim programına katılan öğrencilere çalışmanın amacı açıklandıktan sonra, çalışmaya katılmaya gönüllü olanlara ölçek formları dağıtılmış ve doldurmaları istenmiştir. Veri toplama aracından elde edilen bilgiler bilgisayar ortamına aktarılmış ve Spss istatistik programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Veri analizinde öncelikle normallik testleri uygulanmış olup, Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk ile normallik dağılımlarına bakılmış ve analiz sonuçlarına göre parametrik olmayan testler yapılmasının uygun olduğuna karar verilmiştir. Cinsiyet ve yaş değişkeni için Mann-Whitney U, alan değişkeni için Kruskal Wallis-H testleri uygulanmıştır.

3.BULGULAR

Çalışma grubuna dahil edilen katılımcıların Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği puanları değişkenlere göre analizleri incelenmeden önce, genel tutum puanları incelenmiştir.

Katılımcıların Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği puan ortalamaları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği Puan Ortalamaları

	N	Ortalama	Standart Sapma
Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği	238	4,346	0,499

Tablo 1’de madde sayısına göre incelenen ortalama puana göre katılımcıların orta düzeyden yüksek, olumlu uca daha yakın bir düzeyde ortalama puana (ort.: 4,34) sahip oldukları görülmüştür. Bu durum, katılımcıların öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarının genel olarak olumlu olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Tablo 2’de katılımcıların cinsiyetine göre analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 2. Cinsiyet Değişkenine Göre Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği Puanı Mann Whitney-U Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	M.W.U	
				z	p
Kadın	159	147,83	16,086	-0,482	0,630
Erkek	79	147,70	18,802		

Tablo 2’ye göre cinsiyet değişkenine göre Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği puanları arasında anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir ($p < 0,05$). Bu bulguya göre kadın ve erkek öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleki tutumları arasında bir fark olmadığı her iki cinsiyetinde olumlu tutuma sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 3’te katılımcıların yaşına göre analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 3. Yaşa Göre Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği Puanı Mann Whitney-U Testi Sonuçları

Yaş	N	Ortalama	Standart Sapma	M.W.U	
				z	p
25 yaşından küçük	144	146,24	17,748	-1,889	0,059
25 yaş ve üzeri	94	150,17	15,567		

Tablo 3’e göre çalışma grubundaki katılımcıların yaş değişkenine göre Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği puanları arasında anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir ($p < 0,05$).

Tablo 4’te katılımcıların alanına/mezun olduğu lisans programına göre analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 4. Alana Göre Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği Puanı Kruskal Wallis-H Testi Sonuçları

Alan/Bölüm	N	Ortalama	Standart Sapma	K.W.H	
				H	p
İşletme	37	152,81	17,017	11,584	0,021*
İktisat	30	149,86	17,799		
İlahiyat	61	149,00	14,995		
Edebiyat	84	145,51	17,464		
Turizm	26	142,80	17,672		

* $p < 0,05$

Tablo 3'e göre, katılımcıların daha önce öğrenim gördüğü alanı ile Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeği puanları arasında anlamlı fark olduğu görülmektedir ($p<0,05$). Farkın kaynağı incelendiğinde İşletme alanında eğitim almış katılımcıların ÖMYTÖ puanlarının (ort.: 152,81) diğer alanlarda eğitim alan katılımcılara göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Alanla göre toplam puanlar incelendiğinde, en düşük puana sahip olan katılımcıların Turizm alanından eğitim almış olan adayların olduğu dikkat çekmektedir.

4.TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Formasyon eğitimi alan beş farklı alandan öğretmen adaylarıyla yapılan çalışmada, öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarının ortanın üzerinde olumlu olduğu belirlenmiştir. Formasyon programı aracılığıyla öğretmenlik eğitimi alan adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarında cinsiyet ve yaş değişkenleri açısından anlamlı farklılaşma olmadığı ancak daha önce eğitim almış oldukları mesleki alalarına göre farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle işletme alanında eğitim almış olan katılımcıların diğer meslek alanlarında eğitim almış katılımcılara göre öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarının daha olumlu olduğu görülmüştür. Öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarda Turizm alanında eğitim alan katılımcıların ise daha olumlu tutumlarının daha düşük olduğu belirlenmiştir. Ulubey ve Yıldırım (2017), çalışmalarında Formasyon eğitimi sertifika programına katılan öğretmen adaylarının programı orta düzeyde olumlu bulduklarını, öğretmenlik uygulaması dersinde öğrendikleri becerileri kullandıklarını fakat sınıf yönetimi becerilerini tam olarak kullanamadıklarını, öğrencilerin bireysel farklılıklarını dikkate alamadıklarını belirlemişlerdir. Çalışma bulgularından farklı olarak Süral ve Sarıtaş (2015), Formasyon programa katılanların mesleki yeterliklerinin cinsiyet, eğitim süreci, üniversite tercihi ve Formasyon eğitimi alınmasındaki amaca göre anlamlı farklar oluşturduğunu belirlemişlerdir. Büyük bir bölümü, öğretmenlik derslerinin dört yıllık bir süreci yayılarak verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Öğretmen yetiştiren Eğitim Fakülteleri, dört yıl gibi daha uzun bir zaman diliminde eğitim programlarıyla öğretmen yetiştirme görevini yerine getirirken öğretmen adaylarına mesleki yeterliliklerle ilgili bilgi beceri eğitiminin yanında icra edeceklerin mesleğe ilişkin duyuşsal becerilerinde kazandırılmasında etkili olduğunun önemini göstermektedir. Araştırmadan elde edilen bu sonuçlar Üstüner (2006)'in çalışmasında ifade ettiği gibi öğretmen yetiştirmek için teorik anlamda bir program ne kadar mükemmel olursa olsun, öğretmenin mesleki becerileri yerine getirirken duyuşsal becerilerinin geliştirilmiş olmasına da gereksinin olduğunu göstermektedir. Bu da öğretmenlik mesleğini icra edecek bireyin mesleğine yönelik duyuş, davranışları ve bağlılığının (Kahramanoğlu vd., 2018) üç dört aylık formasyon eğitimi programları aracılığıyla geliştirilmesinin yeterli olmayacağını kanaatini uyandırmaktadır. Günümüzde, dört yıl süreyle hem mesleki bilgi beceri hem de öğretmenlik mesleğine yönelik davranış geliştirmeyi amaçlamış eğitim fakültelerden mezun ve atanmayı bekleyen çok sayıda öğretmen adayı bulunmaktadır. Buna rağmen kısa süreli formasyon programları açılarak farklı alanlardan öğretmen yetiştirme yoluna gidilmiştir. Bu programa katılım gösteren öğretmen adaylarının, kendi mesleklerini icra etmede istihdam sorunu yaşadıklarından ek bir istihdam alanı yaratmaya gereksinimini giderme yolu olarak formasyon eğitimine seçme eğilimi gösterdikleri düşüncesini uyandırmaktadır. Çalışmada, Turizm alanından formasyon eğitimine katılım sağlayan adayların öğretmenlik mesleki tutumlarının diğer alanlara oranla daha düşük olması da dikkat çekici bir bulgudur. Öğretmen atamasının oldukça kısıtlı olması turizm alanından gelen katılımcıların tutumlarını olumsuz yönde etkilemiş olabilir. Öğretmen olarak atanma olasılığının yüksek olması, katılımcıların mesleğe ilişkin tutumların olumlu düzeyde artmasını sağlamış olabilir. Süral ve Sarıtaş (2015), resmî kurumlara atanma yerine özel okullarda öğretmenlik yapmak için pedagojik formasyon alan öğrencilerin diğer gruplardaki öğrencilere göre mesleki yeterlik düzeylerinin daha yüksek olduğunu belirlemişlerdir.

Çok yönlü düşünüldüğünde, formasyon eğitimi programları ülke ihtiyacına orantılı olarak Eğitim Fakültelerince öğretmen gereksinimi olan alanlarda bu ihtiyacı karşılayacak mevcut durumların olmadığı durumlarda formasyon programları düzenlenmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir. Diğer yandan yapılan çalışmalar, öğretmenliği tercih etmenin öğretmenlik mesleğine yönelik tutumu olumlu etkilediğini ortaya koymuştur (Akt.: Kahramanoğlu vd., 2018). Bu açıdan bakıldığında ülkemizdeki sınav sisteminden kaynaklı olarak mesleki tercihin memnun olmayan ve meslek değiştirmek isteyen bireylere yönelik olarak tasarlanan formasyon programları hazırlanabilir. Bu çalışma yalnızca Formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarıyla yapılmıştır. Benzer bir çalışma farklı alanlardan Formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarıyla yapılabileceği gibi Eğitim Fakültesi öğrencisi öğretmen adayları ve formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarının mesleğe yönelik tutumlarını karşılaştırma şeklinde yapılabilir. Ayrıca mesleğe yönelik tutumları etkileyen çalışma şartları, halen bir yerde çalışıyor olmak vb. farklı değişkenler dikkate alınarak yapılabilir. Nicel veriler yanında, görüşme gibi nitel verilerin toplanmasıyla bulgular desteklenebilir.

KAYNAKLAR

- Aksoy, M. E. (2010). Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları (Gaziosmanpaşa Üniversitesi Örneği). *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 197-212.
- Arslan, Y., Polat, S., & Satıcı, A. (2016). Öğretmenlerin mesleki tutumları ile sınıf disiplin modeli tercihleri arasındaki ilişki. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 36(3).
- Ayık, A., & Ataş-Akdemir, Ö. (2016). Öğretmen adaylarının okul yaşam kalitesi ve okula yabancılaşma algıları arasındaki ilişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 21(4): 429-452.
- Bümen, N. T., & Özaydın, T. E. (2013). Adaylıktan göreve öğretmen öz yeterliği ve öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlardaki değişimler. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 109-125.
- Dılmaç, B., Çıkılı, Y., Hakan, I. Ş. I. K., & Sungur, C. (2018). Teknik öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleklerine ilişkin tutumlarının yordayıcısı olarak mesleki benlik saygısı. *Selçuk-Teknik Dergisi*, 8(2), 127-143.
- Doğan, T., & Çoban, A. E. (2009). Eğitim fakültesi öğrencilerinin öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ile kaygı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 34(153), 158-168.
- Hussain, S., Ali, R., Khan, M. S., Ramzan, M., & Qadeer, M. Z. (2011). Attitude of secondary school teachers towards teaching profession. *International Journal of Academic Research*, 3(1), 985-990.
- Kahramanoğlu, R., Yokuş, E., Cünük, E., Vural, S. ve Şiraz, F. (2018). Öğretmenlik mesleğine yönelik tutum ölçeği (ÖMYTÖ) geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Turkish Studies*, 13 (11), 1669-1686.
- Kıral, B. (2017). Pedagojik formasyon eğitimi alan öğrencilerin kendilerinden kaynaklanan sorunlar. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 37-47.
- Nartgün, D. Ş. S., & Gökçer, İ. (2014). Pedagojik formasyon eğitimi alan öğretmen adaylarının mesleklerine, geleceklerine, istihdamlarına ve eğitim politikalarına ilişkin metaforik algıları. *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 57-69.
- Pehlivan, K. B. (2010). Öğretmen adaylarının öğrenme stilleri ve öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları üzerine bir çalışma. *İlköğretim Online*, 9(2), 749-763.
- Seferoğlu, S. S. (2004). Öğretmen yeterlilikleri ve mesleki gelişim. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, 58, 40-45.
- Süral, S. ve Saritaş, E. (2015). Pedagojik formasyon programına katılan öğrencilerin öğretmenlik mesleğine yönelik yeterliklerinin incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 62-75.

- Tunçeli, H. İ. (2013). Öğretmen adaylarının iletişim becerileri ile öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 3(3), 51-58.
- Ulubey, Ö. ve Yıldırım, K. (2017). Pedagojik formasyon eğitimi sertifika programının öğretmenlik becerilerinin gelişimine katkısının incelenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (40), 1-30.
- Üstüner, M. (2006). Öğretmenlik mesleğine yönelik tutum ölçeği geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 45, 109-127.

HİZMETKÂR LİDERLİK VE PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SERVANT LEADERSHIP AND PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT

Dr. Öğr. Üyesi Erhan KILINÇ
Selçuk Üniversitesi

ÖZET

Günümüz örgütlerinin varlıklarını sürdürebilmeleri ve rekabet edebilmeleri, çalışanlarını etkili ve verimli kılacak ve onları çalışmaya teşvik edecek uygulamalardan geçmektedir. Bu anlamda örgütlerde tartışılan en önemli konuların başında liderlik kavramı gelmektedir. Bu liderlik tarzlarından biri de takipçilerine hizmet etmeye odaklanan, onlara değer veren ve güçlenmeleri için onlara destek olan hizmetkâr liderliktir. Psikolojik güçlendirme ise işin kişiye anlamlı gelmesi, işini yapmaya kendini yeterli bulması, işi üzerinde karar verebilme hakkına sahip olduğunu ve işinde başarılı olduğunu düşünmesi anlamına gelmektedir. Psikolojik güçlendirmenin özünde, çalışanın kişisel fayda isteğinin artırılması ve kendine olan inancının yükseltilmesi yatmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, çalışanların hizmetkâr liderlik algısı ile psikolojik güçlendirme düzeyi arasındaki ilişkinin belirlenmesidir. Bu kapsamda çalışanların medeni durum, cinsiyet, çalıştıkları iş pozisyonu, eğitim durumu değişkenlerine göre hizmetkâr liderlik algılarında ve psikolojik güçlendirme düzeylerinde istatistiksel olarak bir farklılık olup olmadığı da incelenmiştir. Araştırma kapsamında, Konya’da faaliyet gösteren kafe ve restoran çalışanlarına anket formu dağıtılmış, çalışmaya katılmaya gönüllü olan 18 adet kafe ve restoran araştırmaya dahil edilmiştir. İşletme müdürü, müdür yardımcısı, şef, garson, komi, barista ve kasiyer olmak üzere toplam 120 çalışana anket uygulanmıştır. Araştırma veri toplama formu olarak Van Dierendonck ve Nujiten (2011)’in 26 maddeden oluşan hizmetkâr liderlik ölçeğinin kısa formu ile Thomas ve Velthouse (1990)’un 12 maddeden oluşan psikolojik güçlendirme ölçeği formu kullanılmıştır. Araştırma verileri Şubat-Mart 2019 tarihleri arasında toplanmıştır.

Araştırmanın sonuçlarına göre; katılımcıların hizmetkâr liderlik davranışı algıları ile psikolojik güçlendirme düzeyleri arasında pozitif yönlü orta düzeyde ($r=0,489$) bir ilişki saptanmıştır ($p<0,01$). Çalışanların cinsiyet, eğitim durumu ve medeni durum değişkenlerine göre hizmetkâr liderlik davranışı algıları ve psikolojik güçlendirme düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır ($p>0,05$). Meslek değişkeni bakımından psikolojik güçlendirme düzeyi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu ($p<0,05$) saptanmıştır. İşletme müdürü/yardımcısı/şef meslek grubunda olanların Aşçı/garson/komi /barista/kasiyer meslek grubunda olanlara göre daha yüksek psikolojik güçlendirme düzeyine sahip oldukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hizmetkâr Liderlik, Psikolojik Güçlendirme, Restoran Ve Kafe İşletmeleri.

ABSTRACT

The ability of today's organizations to maintain their competitiveness and sustainability is based on practices that will employ and encourage their employees to work with high quality. In this sense, the concept of leadership is one of the most debated issues in the struggle of organizations to become more competitive. One of these leadership styles is the servant leadership approach, which focuses on serving its followers. The servant leadership style, which is a people-oriented leadership approach, emphasizes the importance of listening, empowering and pursuing its followers. On the other hand, psychological empowerment means that the job is meaningful to the employee, that the employee finds himself / herself sufficient to do his job and that he has the

right to decide on the job and think that he / she is successful in the job. The essence of psychological empowerment is to increase employee's desire for personal benefit and increase self-belief.

The aim of this study is to determine the relationship between servant leadership perception and psychological empowerment level. In this context, it has been examined whether there is a statistically significant difference in the perceptions of servant leadership and psychological empowerment levels according to the variables of marital status, gender, job position, educational status. Within the scope of the research, a questionnaire was distributed to the employees of cafes and restaurants operating in Konya and 18 cafes and restaurants volunteering to participate in the study were included in the study. A total of 120 employees were surveyed including business manager, assistant manager, chef, waiter, busboy, barista and cashier. The short form of the 26-item servant leadership scale of Van Dierendonck and Nujiten (2011) and the 12-item psychological empowerment scale form of Thomas and Velthouse (1990) were used as the research data collection form. Data were collected between February and March 2019.

According to the results of the research; a moderate positive correlation ($r = 0.489$) was found between the participants' perceptions of servant leadership behavior and their levels of psychological empowerment ($p < 0.01$). No significant difference was found between the perceptions of servant leadership behavior and psychological empowerment levels according to the variables of gender, education and marital status ($p > 0.05$). There was a statistically significant difference in terms of occupational variable in terms of psychological empowerment ($p < 0.05$). It is seen that those who are in the occupational group of business manager / assistant / chief have higher level of psychological empowerment than those in the occupation group of cook / waiter / komi / barista / cashier.

Keywords: Servant Leadership, Psychological Empowerment, Restaurant and Cafe Businesses.

1. GİRİŞ

Örgütlerin varlıklarını sürdürebilmeleri ve rekabet gücünü artırabilmeleri için, işgörenlerini etkili ve verimli çalıştırabilmeleri ve onları motive edecek uygulamaları benimsemeleri gerekmektedir. Örgütlerin bu konuda üzerinde durdukları ve tartışma konularından biri liderlik olmuştur. Örgütlerin başarısında önemli faktörlerden biri olarak görülen liderlik kavramı hakkında geçmişten günümüze çeşitli kuramlar geliştirilerek, farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bu liderlik yaklaşımlarından biri de astlarına hizmet etmeye odaklı olan hizmetkâr liderlik yaklaşımıdır.

İnsan odaklı bir liderlik yaklaşım olan hizmetkâr liderliğin temel anlayışı, insanlara değer verme, takipçilerini dinleme ve onları güçlendirme üzerine kuruludur. Bu açıdan güçlendirme kavramı hizmetkâr liderlik içinde önemli bir boyuttur. Hizmetkâr liderliğin güçlendirme boyutunda; çalışanların yaptıkları işlerde daha fazla sorumluluk almalarını sağlamak, içsel motivasyonlarını ve kişisel yeteneklerini geliştirmek için onları cesaretlendirmek vardır (Bolat vd., 2016: 77-78).

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Bir işletmenin uygun bir biçimde faaliyet göstermesi için iyi bir şekilde yönetilmesi gerekir. Farklı özelliklere, değerlere ve kültürlere sahip işletme çalışanlarını örgütsel hedefler doğrultusunda bir araya getirme ve tutma, etkin ve verimli şekilde çalıştırma, liderlik bilgi ve becerisini gerektirir (Eren, 2010: 337; Erdoğan, 1994: 330).

Hizmetkârlık kavramı kısaca “ücretle iş gören genellikle erkek işçi, uşak” olarak tanımlanır. Yabancı literatüründe ise bu kavram, “diğer insanların özellikle ev işleriyle ilgili işlerinde veya kişisel işlerinde görev alan kişi” olarak tanımlanmaktadır (Dal, 2014: 20). Hizmetkârlık

kavramı, ücretle iş yapan genellikle erkek işçi, uşaklar için kullanılmıştır. Kavrama bakıldığında liderlikle ilgili gibi görülmemektedir.

Hizmetkârlık, her ne kadar başkalarına hizmet etmek gibi bir davranış eğilimi olarak görülse de, özünde liderin kendisini takipçilerine adanmasını, diğerlerinin görüşlerini dikkate alarak konuları ele almasını, ben kavramından ziyade, biz kavramını temel almasını içerir (Arık, 2018: 13).

Liderlik ile ilgili günümüz yaklaşımlarını da içinde bulunduran hizmetkâr liderlik yaklaşımı, ilk kez 1970 yılında Greenleaf'ın "The Servant as Leader" isimli makalesinde, "Lider bir hizmetkârdır" terimini kullanmasıyla gündeme gelen ve liderlik kavramını hizmet etme isteği ile örtüşüren bir liderlik modelidir (Işık, 2014: 48).

Liderlik konusunda yapılan çalışmalar farklı becerilere sahip çalışanlar ile örgütlerin iş yaşamında ayakta kalmasını ve öne geçmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalarda güçlendirme, belli başlı kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Erdem, 2009: 8).

İngilizce anlamı "empowerment" olan güçlendirme, kişinin kendi grubunun güç, kontrol, yeterlilik, özerklik, bilgi ve gelişim statülerinin güçlendirilmesi anlamını taşır. Güçlendirme, zayıf ve güçsüz bireylerin veya grupların mevcut hallerini modernleştirmelerini ve kendi yaşamları kontrol edebilmelerini hedeflemektedir (Karakaş, 2014: 94).

Psikolojik güçlendirmenin özünde kişisel fayda isteğinin artırılması ve kişinin kendine olan inancının yükseltilmesi yatmaktadır. Psikolojik güçlendirme işin kişiye anlamlı gelmesi, işini yapmaya kendini yeterli bulması, işi üzerinde karar verebilme hakkına sahip olduğunu ve işinde başarılı olduğunu düşünmesi anlamına gelmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı, çalışanların hizmetkâr liderlik algısı ile psikolojik güçlendirme düzeyi arasındaki ilişkinin belirlenmesidir. Bu kapsamda çalışanların medeni durum, cinsiyet, yaş, çalıştıkları iş pozisyonu, eğitim durumu değişkenlerine göre hizmetkâr liderlik algılarında ve psikolojik güçlendirme düzeylerinde istatistiksel olarak bir farklılık olup olmadığı da incelenmiştir.

3.1. Araştırmanın Hipotezleri

H1. Hizmetkâr liderlik ve psikolojik güçlendirme düzeyi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2. Katılımcıların hizmetkâr liderlik algılarının sosyo demografik değişkenlere göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H2.1. Katılımcıların hizmetkâr liderlik algılarının cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H2.2. Katılımcıların hizmetkâr liderlik algılarının medeni durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H2.3. Katılımcıların hizmetkâr liderlik algılarının çalışmış oldukları pozisyonlara göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H2.4. Katılımcıların hizmetkâr liderlik algılarının eğitim durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H3. Katılımcıların hizmetkâr liderlik algılarının sosyo demografik değişkenlere göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H3.1. Katılımcıların psikolojik güçlendirme düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H3.2. Katılımcıların psikolojik güçlendirme düzeylerinin medeni durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H3.3. Katılımcıların psikolojik güçlendirme düzeylerinin çalışmış oldukları pozisyonlara göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H3.4. Katılımcıların psikolojik güçlendirme düzeylerinin eğitim durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma kapsamında, Konya’da faaliyet gösteren kafe ve restoran çalışanlarına anket formu dağıtılmış, çalışmaya katılmaya gönüllü olan 18 adet kafe ve restoran araştırmaya dahil edilmiştir. İşletme müdürü, müdür yardımcısı, şef, Garson, komi, barista ve kasiyer olmak üzere toplam 120 çalışana anket uygulanmıştır. Orijinal yazımıyla Fransızca café olan kafe, müşterilere basit yiyeceklerin ve her türlü sıcak-soğuk içeceğin servis edildiği, genellikle kısıtlı bir menüye sahip, insanların bir araya gelip zamanlarını geçirdikleri sosyal mekânlar ve küçük işletmelerdir.

Araştırma veri toplama forumunda; Van Dierendonck ve Nujiten (2011)’in 26 maddeden oluşan Hizmetkâr Liderlik Ölçeğinin kısa formu ve Thomas ve Velthouse (1990)’un 12 maddeden oluşan Psikolojik Güçlendirme Ölçeği hizmet sektöründe çalışanlara uygulanmıştır.

Ölçeklerde yer alan sorular faktör analizi yapılarak boyutlandırılmıştır. Demografik değişkenlerin hizmetkar liderlik ve psikolojik güçlendirmeye etkisini belirlemek için Student t testi ve ANOVA testleri, hizmetkar liderlik ve psikolojik güçlendirme arasındaki ilişkiyi ölçmek için de pearson korelasyon analizi yapılmıştır.

Elde edilen veriler, bilgisayar ortamında SPSS (Statistical Package for Social Sciences for Windows) yazılımı kullanılarak analiz edilmiştir.

Ölçeklere ait güvenilirlik sonuçları şöyledir: hizmetkâr liderlik ölçeğinin geçerlilik güvenirlik katsayısı 0,921 iken; psikolojik güçlendirme ölçeğinki 0,923 bulunmuştur, bu sayılar ölçeklerin yüksek güvenirlikte olduğunu göstermektedir.

4. BULGULAR

Tablo 1- Katılımcıların Sosyo-Demografik Özelliklere Göre Dağılımı

		Sayı (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	30	25,0
	Erkek	90	75,0
Medeni durum	Evli	18	15,0
	Bekâr	102	85,0
Eğitim durumu	İlköğretim	10	8,3
	Lise	48	40,0
	Ön Lisans	35	29,2
	Lisans	24	20,0
	Lisans Üstü	3	2,5
Yaş durumu	18-30 Yaş	107	89,2
	31-45 Yaş	13	10,8
İşyerinde çalışma süresi	1 yıldan az	70	58,3
	2-5 yıl arası	36	30,0
	6-10 arası	14	11,7
Toplam		120	100,0

Araştırmaya katılanların sosyo-demografik olarak incelendiğinde; katılımcıların %75'i erkek, %85'i bekar, %40'ı lise mezunu, %89,2'si 18-30 yaş aralığında; %30'unun işletmede çalışma süresi 2-5 yıl arası olduğu saptanmıştır.

Tablo 2: Örneklem Grubunun Mesleklerine Göre Dağılımı

		Sayı (n)	Yüzde (%)
Meslek	Garson	49	40,8
	Barista	20	16,7
	Şef	13	10,8
	Aşçı	7	5,8
	Müdür	11	9,2
	Kasiyer	5	4,2
	Komi	11	9,2
	Müdür Yardımcısı	4	3,3
İşletme müdürü/yardımcısı/şef		28	21,53
Aşçı/garson/komi/barista/kasiyer		92	79,47
Toplam		120	100,0

Araştırmaya katılanların meslekler olarak incelendiğinde; katılımcıların %40,8'inin garson olduğu, %16,7'nin barista olduğu saptanmıştır. Meslek grubu açısından 21,53'sinin işletme müdürü/yardımcısı/şef ve %79,47'nin garson/komi/barista/kasiyer dan oluştuğu görülmektedir.

Tablo 2: Örneklem Grubunun Hizmetkâr Liderlik Ölçeğine Verdikleri Cevap Ortalamalarının Dağılımı

Hizmetkâr Liderlik İfadeleri	N	Min.	Max.	Ort.	Std. sapma
Amirim, beni yeteneklerimi kullanmam için cesaretlendirir.	120	1,00	5,00	4,2417	1,14493
Amirim beni, kendi performansımdan sorumlu tutar.	120	1,00	5,00	4,1917	1,13238
Amirim, beni ve iş arkadaşlarımı, bir işi yürütme şeklimizden sorumlu tutar.	120	1,00	5,00	4,1917	1,10989
Amirim, yürüttüğüm işten beni sorumlu kılar.	120	1,00	5,00	4,1750	1,17153
Amirim, insanları işlerinde yaptıkları hatalar yüzünden sürekli eleştirir.	120	1,00	5,00	3,0917	1,53938
Amirim, işyerinde kendisini kızdıranlara karşı sert bir tavır sergiler.	120	1,00	5,00	3,0417	1,44592
Amirim, geçmişte yaşanmış kötü olayları unutmakta zorluk çeker.	120	1,00	5,00	3,0417	1,51960

Tablo 2’de katılımcıların Hizmetkâr Liderlik ölçeğine verdikleri cevapların ortalamaları değerlendirildiğinde; diğer seçeneklere göre en çok “Amirim, beni yeteneklerimi kullanmam için cesaretlendirir.” yargısına katıldıkları saptanmıştır. Değişkeninin ortalama değeri (4,24) en yüksek puandır. En az ise “Amirim, geçmişte yaşanmış kötü olayları unutmakta zorluk çeker.” ve “Amirim, işyerinde kendisini kızdıranlara karşı sert bir tavır sergiler.” yargılarına katıldıkları saptanmıştır. Değişkenlerinin puan ortalaması (3,04) en düşük puandadır.

Tablo 3: Örneklem Grubunun Hizmetkâr Liderlik Ölçeğine Verdikleri Cevap Ortalamalarının Dağılımı

Hizmetkâr Liderlik Boyutları	N	Min.	Max.	Ort.	Std. sapma
Hesapverebilirlik	120	1,00	5,00	4,1861	1,00121
Güçlendirme	120	1,00	5,00	4,0202	,99601
Sorumlu yöneticilik	120	1,00	5,00	4,0139	,98295
Geri durma	120	1,00	5,00	3,8667	1,17903
Cesaret	120	1,00	5,00	3,7458	1,12645
Tevazu	120	1,00	5,00	3,7183	1,04921
Affetme	120	1,00	5,00	3,0583	1,30764
Toplam Hizmetkar Liderlik	120	1,00	5,00	3,8308	,73944

Tablo 3’te katılımcıların Hizmetkâr Liderlik ölçeği boyutları açısından verdikleri cevapların ortalamaları değerlendirildiğinde; diğer seçeneklere göre en çok ‘hesapverebilirlik’ boyutuna (4,1861); En az ise ‘affetme’ boyutuna (3,0586) katıldıkları saptanmıştır. Genel Hizmetkâr liderlik puanının ise 3,8308 olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Örneklem Grubunun Psikolojik Güçlendirme Ölçeğine Verdikleri Cevap Ortalamalarının Dağılımı

Psikolojik Güçlendirme İfadeleri	N	Min.	Max.	Ort.	Std. sapma
Yaptığım iş benim için çok önemlidir	120	1,00	5,00	4,5667	,88625
İşimi bağımsız ve özgür yapabilmek için önemli fırsatlara sahibim	120	1,00	5,00	3,9000	1,25959

Tablo 4’de katılımcıların psikolojik güçlendirme ölçeğine verdikleri cevapların ortalamaları değerlendirildiğinde; diğer seçeneklere göre en çok “Yaptığım iş benim için çok önemlidir.” yargısına katıldıkları; En az ise “İşimi bağımsız ve özgür yapabilmek için önemli fırsatlara sahibim.” yargısına katıldıkları saptanmıştır.

Tablo 5: Örneklem Grubunun Psikolojik Güçlendirme Ölçeğine Verdikleri Cevap Ortalamalarının Dağılımı

Psikolojik Güçlendirme Boyutları	N	Min.	Max.	Ort.	Std. sapma
Yeterlilik	120	1,33	5,00	4,4639	,78655
Anlamlılık	120	1,00	5,00	4,4139	,87607
Özerklik	120	1,00	5,00	4,1000	,99729
Etki	120	1,00	5,00	4,0083	1,12144
Toplam psikolojik güçlendirme	120	1,08	5,00	4,2465	,78712

Tablo 5’de katılımcıların Psikolojik Güçlendirme ölçeği boyutları açısından verdikleri cevapların ortalamaları değerlendirildiğinde; diğer seçeneklere göre en çok ‘yeterlilik’ boyutuna (4,4639); En az ise ‘etki’ boyutuna (4,0083) katıldıkları saptanmıştır. Genel psikolojik güçlendirme puanının ise 4,2465 olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Hizmetkâr Liderlik Davranışı ve Çalışanların Psikolojik Güçlendirme Düzeylerinin Cinsiyet ve Medeni Durum Değişkenlere Göre Farklılık Gösterip Göstermediğine İlişkin Student T Testi Analizi

	Ölçekler	Değişken Adı	N	Ort.	Std. Sapma	t	p
Cinsiyet	Hizmetkâr liderlik	Erkek	90	3,7996	,74315	-,799	0,426
		Kadın	30	3,9244	,73258		
	Psikolojik güçlendirme	Erkek	90	4,1944	,83052	-1,259	0,211
		Kadın	30	4,4028	,62594		
Medeni durum	Hizmetkâr liderlik	Evli	18	3,8718	,74135	0,254	0,800
		Bekâr	102	3,8235	,74254		
	Psikolojik güçlendirme	Evli	18	4,3519	,80671	0,614	0,540
		Bekâr	102	4,2279	,78620		

Tablo 6’da bazı sosyo-demografik değişkenlere göre araştırma ölçeklerine verilen cevapların t testi analizi incelendiğinde;

- Cinsiyet değişkeni bakımından hizmetkâr liderlik düzeyi ile psikolojik güçlendirme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı ($p>0,05$) ($H_{2,1}$ ve $H_{3,1}$ hipotezleri red edilmiştir);

- Medeni durum değişkeni bakımından hizmetkâr liderlik düzeyi ile psikolojik güçlendirme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı ($p>0,05$) ($H_{2,2}$ ve $H_{3,2}$ hipotezleri red edilmiştir).

Tablo 7: Hizmetkâr Liderlik Davranışı ve Çalışanların Psikolojik Güçlendirme Düzeylerinin Eğitim Durumu Değişkenine Göre Farklılık Gösterip Göstermediğine İlişkin Student T Testi Analizi

	Ölçekler	Değişken Adı	N	Ort.	Std. Sapma	t	p
Eğitim Durumu	Hizmetkâr Liderlik	Lise/İlköğretim	58	3,8660	,63196	0,504	0,615
		Üniversite	62	3,7978	,83138		
	Psikolojik Güçlendirme	Lise/İlköğretim	58	4,2443	,72696	-0,030	0,976
		Üniversite	62	4,2487	,84547		

Tablo 7’de okuduğu eğitim durumu değişkenine göre araştırma ölçeklerine verilen cevapların ANOVA testi analizi incelendiğinde; hizmetkâr liderlik düzeyi ile psikolojik güçlendirme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı ($p>0,05$) ($H_{2,4}$ ve $H_{3,4}$ hipotezleri red edilmiştir) saptanmıştır.

Tablo 8: Hizmetkâr Liderlik Davranışı ve Çalışanların Psikolojik Güçlendirme Düzeylerinin İşyerindeki Pozisyonu Değişkenine Göre Farklılık Gösterip Göstermediğine İlişkin Student T Testi Analizi

		Değişken Adı	N	Ort.	Std. Sapma	t	p
Pozisyon (Yönetici/İşgören)	Hizmetkâr Liderlik	işletme müdürü/ yardımcısı/şef	28	3,7788	,81875	-0,423	0,673
		Aşçı/garson/komi /barista/kasiyer	92	3,8466	,71766		
	Psikolojik Güçlendirme	işletme müdürü/ yardımcısı/şef	28	4,5327	,62581	2,266	0,013*
		Aşçı/garson/komi /barista/kasiyer	92	4,1594	,81309		

Tablo 8’de işyerindeki pozisyonu değişkenine göre araştırma ölçeklerine verilen cevapların ANOVA testi analizi incelendiğinde; hizmetkâr liderlik düzeyi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı ($p>0,05$) ($H_{2,3}$ hipotezi red edilmiştir) saptanmıştır. Meslek değişkeni bakımından psikolojik güçlendirme düzeyi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu ($p<0,05$) ($H_{3,3}$ hipotezi kabul edilmiştir) saptanmıştır. İşletme müdürü/ yardımcı/şef meslek grubunda olanların Aşçı/garson/komi /barista/kasiyer meslek grubunda olanlara göre daha yüksek psikolojik güçlendirme düzeyine sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 9: Katılımcıların Hizmetkâr Liderlik Düzeyi İle Psikolojik Güçlendirme Arasındaki İlişkinin Dağılımı

		Hizmetkâr Liderlik	Psikolojik Güçlendirme
Hizmetkâr Liderlik	Pearson Correlation	1	,489**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	120	120
Psikolojik Güçlendirme	Pearson Correlation	,489**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	120	120

** . Korelasyon 0.01 düzeyinde önemlidir (2 kuyruklu)

Korelasyon katsayısını yorumlamada genel olarak; 0,00-0,30 arası düşük düzeyde, 0,30-0,70 arası orta düzeyde 0,70-1,00 arası yüksek düzeyde bir ilişkinin var olduğu söylenebilir.

Tablo 9’da katılımcıların hizmetkâr liderlik davranışı ve çalışanların psikolojik güçlendirme arasındaki korelasyon analiz sonuçları incelendiğinde; hizmetkâr liderlik davranışı düzeyi ile çalışanların psikolojik güçlendirme düzeyi arasında pozitif yönlü orta düzeyde ($r=0,489$) korelasyon saptanmıştır ($p<0,01$) (H_1 hipotezi kabul edilmiştir). Bu durum, hizmetkâr liderlik davranışı çalışanların psikolojik güçlendirme üzerinde olumlu yönde bir ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Konya ilinde faaliyet gösteren kafe işletmelerinde gerçekleştirilen bu araştırmanın sonuçlarına göre, hizmetkâr liderlik ile psikolojik güçlendirme arasında orta düzey ve aynı yönlü (pozitif) bir ilişki saptanmıştır. İşletme müdürü/ yardımcı/şef meslek grubunda olanların Aşçı/garson/komi /barista/kasiyer meslek grubunda olanlara göre daha yüksek psikolojik güçlendirme düzeyine sahip oldukları görülmektedir. Eğitim, cinsiyet ve medeni durum değişkenlerine göre çalışanların hizmetkâr liderlik algılarında ve psikolojik güçlendirme düzeylerinde ise istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır.

Hizmetkâr liderler kendilerini insanlara adanmış, ahlaki açıdan üst düzey hassasiyete sahip, başkalarının ihtiyaçlarına kendisinininkinden önce yer verebilen, dürüst, erdemli ve kendini gerçekleştirmiş insanlardır. Hizmetkâr liderlerde herhangi bir çıkar gözetmeksizin kendilerine başkalarına adama, onların ihtiyaçlarını karşılamaya gayret etme kısacası başkaları için yaşama söz konusudur.Hizmetkâr bir lider için örgüt hedeflerine ulaşmak değil, bu yolda kendisinin ve izleyenlerinin kişisel dönüşümleri diğer bir ifadeyle olgunlaşmaları önemlidir. Diğer liderlik anlayışlarında örgütsel hedefler gerçekleştiğinde lider başarılı, aksi halde başarısız sayılırken; hizmetkâr liderlik anlayışında izleyenler mutlu olduğunda ve geliştiklerinde lider başarılı sayılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arık, S. (2018). Yönetici Hemşirelerin Hizmetkâr Liderlik Düzeylerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Bolat, T., Bolat, O. İ., & Yüksel, M. (2016). Hizmetkar liderlik ve psikolojik güçlendirme ilişkisi: Örgüt kültürünün düzenleyici etkisi. Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute Volume: 19 - Number: 36-1,

- Dal, L. (2014). Hizmetkâr Liderlik İle Lider-Üye Etkileşimi Arasındaki İlişki: Bir Devlet Üniversitesinde Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Erdoğan, İ. (1994). İşletmelerde Davranış. İstanbul: Beta Yayınları.
- Eren, E. (2010). Stratejik Yönetim. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Işık, N. (2014). Liderlik Yaklaşımları ve Hizmetkâr Liderliğin İşgörenlerin Organizasyonel Bağlılıklarına Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karakaş, A. ve Serçek, S. (2014). Psikolojik Güçlendirme Algısının Örgütsel Bağlılığa Etkisi: Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 11(2).

ASSESSMENT OF THE CHALLENGES AND BENEFITS OF ADOPTION OF INTERNATIONAL PUBLIC SECTOR ACCOUNTING STANDARDS IN DEVELOPING COUNTRIES (A CASE OF ETHIOPIA)

Consultant and lecturer, Samuel Atsibha GEBREYESUS
Ethiopian Civil Service University Addis Ababa, Ethiopia

ABSTRACT

The review assesses the benefits and challenges of adopting International Public Sector Accounting in Ethiopia in public sectors. The objective of the study was to provide an insight on the contribution of IPSAS in enhancing quality, consistency and comparability of governmental financial information within and between jurisdictions. IPSAS are intended to apply to general purpose financial reports. They apply under two distinct bases of accounting: cash accounting (the cash basis IPSAS) and accrual accounting (IPSAS 1 – 20). The methods used for the study were document analysis and interview with concerned officials of accounting and auditing board of Ethiopia for triangulation. The results show that the adoption of IPSAS enhances level of accountability and transparency of managements by providing timely and clear annual financial reports. It also improves the quality and comparability of financial reports of public sectors. Unavailability of adequate professionals' staffs in the areas of asset valuation and public sector accounting, lack of budget for training of staffs, difficulties in recognition, measurement and valuation of assets, lack of compiled data, and lack of management commitment in the implementation of IPSAS are challenges in the implementation of IPSAS in public sectors. Public sectors should adopt IPSASs for better management, accountability and transparency in financial reporting, the government higher officials should be committed to implement IPSAS to enhance the quality and comparability of financial reports, the government should give emphasis to implement IPSAS to attract foreign direct investment, Accounting and Auditing Board of Ethiopia should assist public sectors by providing training and consultancy in the adoption process, the ministry of education should revised the curriculum of the accounting courses by incorporate PSAS. **Key words: IPSAS Adoption, comparability, accountability, public sectors**

1. Introduction

There is an increasing focus on improving the quality of public financial management around the globe, with many countries in both the developed and developing world making important and

impressive achievements in strengthening public financial management and governance. Nonetheless, much still remains to be done ACCA (2010).

Successful public sector reform is rare in Africa. Over twelve years, Ethiopia transformed its public financial management (PFM) to international standards and now has the third best system in Africa that is managing the largest aid flows to the continent (Stephen, 2010). International Public Sector Accounting standard board/IPSASB develops accounting standards for public sector entities referred as international public sector accounting/IPSAS with aims to improve the quality of general purpose financial reporting by public sector entities, leading to better informed assessments of the resource allocation decisions, thereby increasing transparency and accountability of governments to their citizens and their elected representatives (IPSAS, 2018). The adoption of IPSAS by developing governments will improve both the quality and comparability of financial information reported by their government entities for external users. Sound governance and effective institutions are essential to achieve shared prosperity and sustained reductions in poverty. Public accountability and proper governance contribute to better delivery of public services, support competition and growth, including through cooperation with public service entities.

The need for globalization, easy in management of international trade and implementation of joint international development projects requires comparable and similar financial accounting standards. This is because practice and implementation of the standards greatly varies between nations in terms of structure; cash-basis or accrual-based financial disclosure.

2. Statement of the problem

According to ACCA (2017), the global financial crisis of 2008 became the catalyst for a number of public sector challenges. One of the most worrying was the sovereign debt issue. Creditors worried to what extent they could trust debtor governments' financial reports and their capacity to meet their liabilities. Lower (LICs) and middle (MICs) income countries especially in Asia and Africa experience a series of crises resulting to accrual of large public debts. On the hand, privately managed business enterprises in the same countries are thriving well. Partially this can be attributed to the poor management of the public funds. Most of these countries use cash based financial accounting system which presents with a lot disparities across entities and even within

the same organization, hence not comparable. Adopting and implementing IPSASs will provide a solution to ensure consistence, and comparability is attained. ROSC (2017), The Government of Ethiopia is committed to increasing private investment in its economy towards reaching its development and growth objectives. Strengthening the country's financial architecture will make available quality financial information to facilitate investment decisions and to help reduce the risk of financial crises and corporate failures together with their associated negative economic impacts that have been witnessed in many industrialized and developing countries. This paper makes the case that International public sector accounting standards adoption is necessary because it improves the comparability and transparency of government financial reports and this enhances institutional capacity necessary for achieving development goals and ensures the government's accountability to its citizen and elected representatives. This study tries to assess the challenges in adopting IPSAS in the country and recommending possible solutions to overcome those challenges.

3. Methodology

The study was a literature review design Zhuquan. W & Javed. M (2018) a literature review provides comprehensive insights about the topic under evaluation and is essential for development of current literature. This method is preferred than the other Due to the logistics and other issues of covering long distances over a small period, it is efficient to use the already existing literature.

4. Articles Reviewed for the Study

International Public Sector Accounting Standards (IPSAS), the equivalent of international financial reporting standards (IFRS) that govern financial accounting in the private business entities is steadily gaining implementation momentum in public sector accounting over the past 10 years. The IPSASs regulates financial accounting processes of government sectors excluding profit making public firms (Zhuquan. W & Javed. M, 2018)

IPSASs are designed for use by Public sector and Non for profit organizations and they are principle based rather than rule based. Conversion from GAAP to IPSAS will touch almost every aspect of the organization it does not end with the publication of the first set of IPSAS compliant

financial statements but it also it requires preparation including changes in accounting policy, IT system, process, etc. which must precede conversion to IPSAS Dawit (2017).

IPSAS requires the presentation in the financial statements of all assets acquired, including real property, equipment and intangible assets, and their gradual depreciation or amortization over their period of use; such detailed requirements will necessitate improved stewardship of the organizations' assets. IPSAS adoption will also lead to more accurate recognition of liabilities resulting from past transactions and events, including a comprehensive recognition of all employee benefit liabilities. These changes will require improvements in the Organization's control framework and will allow for enhanced management of resources and improved decision making Sanni (2017).IPSAS are primarily intended for adoption by developing countries. Most developed countries already have government accounting standards that are either similar to, or more rigorous than, IPSAS. Even if their national standards are quite different from IPSAS, they are under little external or domestic pressure to adopt IPSAS. Developing countries, on the other hand, face a different situation. James (2006) The World Bank endorses the use of IPSAS in accounting for its financial assistance to developing countries. Furthermore, IPSAS is held up as the best government accounting ideas that the global accounting profession has to offer. IPSAS therefore has become recognized benchmark for evaluating and improving government accounting in developing countries.

4.1 Public financial reform reforms

Reforming the public sector is a constant process to address emerging challenges stemming from an increase in economic sophistication and expanded citizens' expectation. However, reforming public sector organizations their structures, policies, processes and practices is difficult, in rich and poor countries alike. Typically, significant challenges emerge from the enormous scale and complexity of the reform tasks to be undertaken. This requires levels of commitment, coordination and collaboration that may be without precedent for those involved even when the circumstances are most favorable. These kinds of challenges can be especially difficult in low income countries Jim.B and Michael et.al (2019),

4.2 Benefits of IPSAS

The World Bank has supported the development of IPSAS by actively engaging in the technical agenda and by providing significant funding to the program. As part of this support, together

with the Development Assistance Committee of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD DAC) and several multilateral development banks, the Bank is cosponsoring a project to develop an IPSAS on Accounting for Development Assistance. The Bank's involvement reflects its interest in improving the quality of financial reporting by governments and their constituent agencies World Bank (2004). Higher standards of accountability to donors, Cosponsors, and the Programme Coordinating Board and alignment with best practices, Better understanding of revenue and expenses and improved management of commitments, risks and uncertainties, Informed decisions, better and transparent resource allocations and improved planning due to availability of comprehensive cost information, adhering to the highest international Standards of Reporting which allows for improved consistency and comparability

According to UN (2013), IPSAS requires the capture and presentation of additional details of the assets, liabilities, revenue and expenses of an organization. For example, IPSAS requires the presentation in the financial statements of all assets acquired, including real property, equipment and intangible assets, and their gradual depreciation or amortization over their period of use; such detailed requirements will necessitate improved stewardship of the organization's assets. IPSAS adoption will also lead to more accurate recognition of liabilities resulting from past transactions and events, including comprehensive recognition of all employee benefit liabilities. These changes will require improvements in the Organization's control framework and will allow for enhanced management of resources and improved decision-making. More comprehensive information about revenue and expenses will better support strategic planning and results-based management.

The adoption of IPSASs by governments will improve both the quality and comparability of financial information reported by public sector entities around the world. (IFAC 2004) Financial statements are a structured representation of the financial position of and the transactions undertaken by an entity. The objectives of general purpose financial statements are to provide information about the financial position, performance and cash flows of an entity that is useful to a wide range of users in making and evaluating decisions about the allocation of resources. Specifically, the objectives of general purpose financial reporting in the public sector should be to provide information useful for decision-making, and to demonstrate the accountability of the entity for the resources entrusted to it by:

- (a) Providing information about the sources, allocation and uses of financial resources;
- (b) Providing information about how the entity financed its activities and met its cash requirements;
- (c) Providing information that is useful in evaluating the entity's ability to finance its activities and to meet its liabilities and commitments;
- (d) Providing information about the financial condition of the entity and changes in it; and
- (e) Providing aggregate information useful in evaluating the entity's performance in terms of service costs, efficiency and accomplishments. General purpose financial statements can also have a predictive or prospective role, providing information useful in predicting the level of resources required for continued operations, the resources that may be generated by continued operations, and the associated risks and uncertainties. Financial reporting may also provide users with information:

(a) Indicating whether resources were obtained and used in accordance with the legally adopted budget; and

(b) Indicating whether resources were obtained and used in accordance with legal and contractual requirements, including financial limits established by appropriate legislative authorities.

Support from leaders in the public sector, both political and within the bureaucracy, support from professional and academic bodies; establishment of intensive communication strategy; Willingness and qualifications of the staff required to develop and implement the accounting changes; consultation and co-ordination with the governmental entities that will apply the accrual accounting; estimation of the adoption costs is critical in determining the financing required for the implementation process; overcoming and tackling of some specific accounting issues in initial phase and building an appropriate information technology capacity.

4.3 Challenges of adopting IPSAS

There are costs to be incurred in the implementation of IPSASs. Statutory bodies responsible for enforcing accounting regulations require funding to roll out implementation of IPSAS. These costs include research, training, technology, and consultancy (Delloite, 2011) there is call for political goodwill in the implementation of better accountability in the public sector due divergent views on accountability.

4.4 IPSAS is time and money consuming

The adoption of IPSAS compliant accounting methods requires additional commitment of time and effort from staff. During the transition phase, depending on their available resources, the organizations will have either to rely for an extended period of time on support from existing staff working in addition to their regular duties or recruit many additional staff Adamu (2014).

4.5 Potential risks

IPSAS adoption is a complex and comprehensive change management process. While it offers numerous benefits over the medium and long term, it also entails short-term costs and challenges that need to be seriously addressed by the executive heads of all the organizations concerned

5. Conclusion

The adoption of IPSASs increases the level of accountability and transparency in the public sectors in developing country. Government officials' commitment, international organizations support trained professional speed up the level of IPSAS implementation.

The result of the study shows that adoption of IPSAS in public sector in developing countries like Ethiopia will have positive impact, and improves the quality of the financial statements which strengthen good governance. Adoption of IPSAS will provide useful information for better management and decisions for greater public responsibility. International funding organizations, donors and creditors requires the host country to prepare financial statements with IPSAS to make their decisions.

There are different challenges of adopting IPSAS in developing like Ethiopia; lack of adequate professionals, huge amount of training cost lack of governments' commitment.

6. Recommendations

Governments of developing countries should be committed to adopt IPSAS in the public sectors so that they can improve the socio economic benefits of citizens. Public sectors should adopt IPSASs for better management, accountability and transparency in financial reporting and the regulatory and supervisory organizations like Accounting and Auditing Board of Ethiopia, universities and professional associations should provide the necessary support and follow up during the IPSAS adoption by public sectors. International organizations like IMF, and World Bank should support developing countries technically and financially in their IPSAS adoption.

The Accounting and Auditing Board Ethiopia and the Ministry of Education should review the accounting curriculum in higher institutions to include IPSAS requirements.

BIBLIOGRAPHY

- AABE (2007), *Reports on Observance of Standards and Codes Ethiopia accounting And Auditing*: Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/102221468037547365/pdf/703660ROSC0P100Auditing0ROSC0Report.pdf>
- ACCA (2010), *improving public sector financial management in developing countries and emerging economies*: Retrieved from <https://www.accaglobal.com/content/dam/acca/global/PDF-technical/public-sector/tech-afb-ipsfm.pdf>
- ACCA (2017), *International Public Sector Accounting Standards implementation: current status and challenges*: Retrieved from <https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCAGlobal/Technical/pubsect/pi-IPSAS-implementation-current-status-and-challenges.pdf>
- Dawit (2017), *power point presentation on International Public Sector Accounting Standards*: Retrieved from <http://aabe.gov.et/inc/uploads/2016/06/AABE-IPSAS-Adoption-Road-Map-Presentation-to-Charities-by-Dawit-M.pdf>
- Deloitte (2013), *International Public Sector Accounting Standards in your pocket*: Retrieved from: <https://www.scribd.com/document/236895473/IPSAS-in-Your-Pocket-March-201>
- IFAC (2004), *Hand book of International public Sector Accounting Pronouncements*: Retrieved from: http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/befa05/2004_PSC_Handbook.pdf
- James (2006), *IPSAS and Government Accounting Reform in Developing Countries*: Retrieved from <http://jameslchan.com/papers/Chan2006IPSAS&GAFDC.pdf>
- Jim.B, Sokbunthoeun,S & Micheal.W (2019), *Addressing challenges in public financial management and public sector reform in East Asia*: retrieved from <http://blogs.Worldbank.org/governance/addressing-challenges-public-financial-management-and-public-sector-reform-east-Asia>
- ROSC (2017), *Reports On Observance of Standards and Codes Ethiopia Accounting and Auditing*: Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/102221468037547365/pdf/703660ROSC0P100Auditing0ROSC0Report.pdf>
- Sanni (2017), *the Benefits and Challenges of adopting the international Public Sector Accounting Standards in Foreign Charities in Ethiopia*: Retrieved from <http://etd.aau.edu.et/bitstream/handle/123456789/13676/Sanni%20Juhar.pdf?sequence=1&IsAllowed=y>

Stephen (2010), *Reforming Public Financial Management in Africa* Faculty Research Working Paper Series: Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/6a6/eb903a2ed7937cbce3650b8349441348f871.pdf>

UN (2013), *policy framework for International Public Sector Accounting Standards*: Retrieved from <https://www.un.org/ga/search/viewdoc.asp?Symbol=ST/IC/2013/36>

UNAIDS (2013), *International Public Sector Accounting benefits to UNAIDAS*: Retrieved from: https://www.unaids.org/sites/default/files/sub_landing_files/JC2513_IPSAS_en_0.pdf

World Bank (1998), *Public Expenditure Management Handbook*, World Bank, Washington, D.C.

World Bank (2004), *operational zing International Public Sector Accounting*: Retrieved from: http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/befa05/2004_PSC_Handbook.pdf

Zhuquan. W & Javed. M (2018), *Factors Influencing the Implementation of International Public Sector Accounting Standards in Pakistan*: Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/334998837_Factors_Influencing_the_Implementation_of_International_Public_Sector_Accounting_Standards_in_Pakistan/link/5d497aac92851cd046a681d2/download

KATILIM BANKACILIĞI ve TC EKONOMİSİ' NDEKİ YERİ

Dr. Öğr. Üyesi Sara ONUR
Kırıkkale Üniversitesi
Hasan Selçuk TANDOĞAN
Kırıkkale Üniversitesi

ÖZET

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçişiyle birlikte, özellikle tarımsal üretim, madencilik ve zanaatkarlıkta üretim fazlası ortaya çıkarması ticaret için ilk nedenler olarak ortaya çıkmıştır. Dahası krallıkların, beyliklerin gücünü fetihlerle arttırması ve kazanılan ganimetler sayesinde politik güç ile ekonomik gücün ilk el ele verdiği zamanları yaşatmaya başlamıştır. Ayrıca, Avrupa' da yeşil çuha üzerine serili masalar (banklar) ve masa sahipleri (bankerler) merkantilizmin, paranın gücünü simgelediği yer ve kişiler olarak ünlenmeye başlamıştır.

Liberal rüzgarlarla ülke sınırlarını aşan mal ithalat- ihracatı, parasal ekonominin de gelişimini sağlamıştır. 1970' lerde yaşanan petrol krizleri, Keynes iktisatına yeniden dönüşü simgelerken, aynı zamanda para, kredi piyasası da hareketlenmiştir. 1980' lerde meydana gelen bilgi teknolojilerindeki gelişim de bu hareketliliğe, hatırı sayılır yüksek hızda ivme kazandırmıştır. Milenyum çağının başlamasıyla, gelişmekte olan ülkeler de bu hareketlilik ve gelişmelerden yararlanmaya başlamıştır. Aynı zamanda kendi kültürlerini, çalışma prensiplerini hatta dini inançlarını da çalışma hayatına aksettirmeleri sonucu, 1970' lardan sonra Katılım Bankalarının yerli ve yabancı piyasalarda belirli paylar almaya başlamasına neden olmuştur.

“Faizsiz bankacılık” ile ünlenen, katılım bankaları reel sektörle mali sektör arasında köprü olan finans kurumlarıdır. Bir yanda faize karşı tavır alarak, kar payı karşılığı mevduat toplamakta, diğer yandan da faiz dışı prensiplerle kredi vererek, fonksiyonel anlamda reel ekonomiyi finanse etmekte olan katılım bankacılığı, mali sektörde de bankacılık faaliyetinde bulunan kurumlardır.

Ticari bir işletme gibi “para alıp- satan” bir banka, temelde “fon toplama ve fon kullandırma” olarak iki temel fonksiyona sahiptir. Geleneksel bankacılık sistemiyle aynı mantıkta çalışan Katılım Bankalarının özgünlüğü, dini nedenlerle para yerine daha çok reel üretim araçlarını kullanmasıdır.

Halk arasında “İslami Banka”, “kar zarar ortaklığı bankası”, faizsiz banka” isimlendirilen Katılım Bankaları, çalışma prensiplerini İslam dininden almıştır.

Literatürde 1940' lı yıllarda İslam ekonomistleri tarafından teorik çalışmalar yapılmaya başlanmış, 1960' larda bankerler (şahıs bankaları) tarafından uygulamaya konulmaya başlanmıştır. 1970' li yılların ortalarında, sermaye açısından oldukça avantajlı olan arap ülkeleri sayesinde, ilk defa İslamiyet Dini doğrultusunda, Arap Yarımadası ve Körfez Bölgesi' nde bankalar kurulmaya başlanmış, Türkiye ve Malezya ile 1980' lerde de devam etmiştir. Ülkemizde 1980' li yıllarda Özel Finans Kuruluşları olarak kurulmaya başlanmıştır (Canbaz, 2016: 5).

Anahtar Kelimeler: Banka, Faizsiz Bankacılık, İslami Banka, Özel Finans Kuruluşları, Katılım Bankaları

Jel Kodları: G21, G29, N20

ABSTRACT

The emergence of excess production, especially in agricultural production, mining and craftsmanship, with the transition of the human being to the resurrection has emerged as the first reasons for trade. Moreover, the kingdoms have begun to experience the political power and the first hand of economic power, thanks to the conquest of the principals by conquest and the spoils won. In Europe, too, masks (banners) and table holders (bankers) spread on green cloth began to become famous as mercantilism, the place and people who symbolize the power of money.

Liberal imports and exports of goods exceeding the borders of the country, the development of the monetary economy. While oil crises in the 1970s symbolized the return to Keynesian economics, money and credit markets were also active. The development of the information technologies that took place in the 1980s gave this movement momentum at considerable high speed. By the beginning of the millennium, developing countries began to take advantage of these mobility and development. At the same time, their culture, working principles and even their religious beliefs are reflected in their working lives, which resulted in the Participation Banks starting to receive certain shares in local and foreign markets after the 1970s.

Familiar with "interest-free banking", participation banks are financial institutions that bridge the real sector and the financial sector. Participation banking, which is in a position to take a stance against interest, financing profit-earning deposits and loans on a non-interest basis, financing the real economy in a functional sense, is a banking activity in the financial sector.

A "money-making" bank, like a commercial enterprise, basically has two basic functions as "fund collection and funding". The authenticity of the Participation Banks working in the

same logic as the traditional banking system is to use more real production means instead of money for religious reasons. Among the people, "Islamic Bank", "profit loss partnership bank", interest-free bank "called the Participation Banks, working principles, Islamic religion has taken. In the 1940s, theoretical studies were started by Islamic economists in the literature, and started to be put into practice by bankers (private banks) in the 1960s. 1970 's In the middle of the year, thanks to a very favorable Arab countries in terms of capital, for the first time Islam in the religious context, the Arabian Peninsula and the Gulf Region' in the banks began to be established, with Turkey and Malaysia during the 1980s has continued in. It started to be established as Private Finance Institutions in 1980s in our country.

Keywords: Bank, Interest Free Banking, Islamic Bank, Special Finance Institutions, Participation Banks

1. GİRİŞ

İlk defa dünya sahnesinde Katılım Bankacılığı arap sermayesini esas alan Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) üyeleri ve Güneydoğu Asya Ülkeleri sayesinde ortaya çıkmıştır. Öncü ülkeler Katar, Endonezya, Suudi Arabistan, Malezya, Birleşik Arap Emirlikleri, Türkiye, Bahreyn, Kuveyt ve Pakistan oluşturmaktadır (Anaç, Kaya, 2017: 146) Küresel dünyada HSBC ve CITI bank faizsiz bankacılık sisteminin en güçlü örnekleri olarak gösterilmektedir (Canbaz, 2016: 5).

Çalışmamızda kullandığımız yöntem, tarihsel ve mevcut süreci incelemeye yönelik literatür araştırmasıdır. Teorik alt yapısını İslam dininden 1400' lü yıllardan alan Katılım Bankacılığının ilk resmi örnekleri 1970' li yıllarda kurulmuştur. Ülkemizde ki halihazır katılım bankaları, Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş., Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş., Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş., Ziraat Katılım Bankası A.Ş. ve Vakıf Katılım Bankası A.Ş.' dir.

Dünya çapındaki katılım bankaları, ülkelerine göre, Abu Dabi' de Abu Dhabi Islamic Bank, Al Hilal Bank, Gulf Islamic Investments LLC, Arnavutluk' ta Arab Albanian Islamic Bank, Cezayir' de Banque Al Baraka D' Algerie, Avusturalya' da Muslim Community Co-operative, Bangladeş' de Islami Bank Bangladesh Ltd, Bahreyn' de GFH BSC, Bank ABC Islamic, Albaraka Bank Bahrain, Bahrain Islamic Bank Bsc, Liquidity Management Centre, Shamil Bank of Bahrain, Ithmaar Bank, Bahama' larda Istishara Consulting Trust, Brunei Sultanlığı' nda, Bank Islam Brunei Darussalam, Tabung Amanah Islam Brunei, Kanada' da Ansar Co-operative Housing Corporation Ltd: Home, Dubai' de,

Dubai Islamic Bank, Mawarid Finance, Gulf Islamic Investments LLC, Mısır’ da, Faisal Islamic Bank of Egypt, Al Baraka Bank Egypt, Gambiya’ da Ghana Islamic Microfinance, Gana’ da Ghana Islamic Microfinance, Almanya’ da KT Bank AG, Gine’ de Banque Islamique de Guinee, Endonezya’ da Bank Muamalat Indonesia, Bank Syariah Mandiri, Al Baraka Banking Group Representative Office, Irak’ ta Al Bilad Islamic Bank, İraç Islamic Bank for Investment and Development, Hindistan’ da The Institute of Islamic Banking and Finance, Ürdün’ de Jordan Islamic Bank, Islamic International Arab Bank, Kenya’ da First Community Bank, Kuveyt’ te Kuwait Finance House, Lübnan’ da Lebanese Islamic Bank, Al Baraka Bank Lebanon, Malezya’ da Bank Islam Malaysia, Bank Muamalat Malaysia, Bank Persatuan, Bank Rakyat, First Islamic Investment Bank Ltd, CIMB Islamic Bank Berhad, Al Rajhi Bank, RUSD Investment Bank IIN, Moroko’ da Ma Banque Islamique, Nijer’ de Banque Islamique Du Niger, Nijerya’ da Jaiz Islamic Bank, Umman’ da Maisarah Islamic Banking Services, Meethaq Islamic Banking, Muzn Islamic Banking, Alizz Islamic Bank, Filipinler’ de Al-Amanah Islamic Bank, Filistin’ de Palestinitian Islamic Bank, Arab Islamic Bank, Pakistan’ da BankIslami, Al Baraka Bank Pakistan, Dubai Islamic Bank Pakistan Ltd, Meezan Bank, Katar’ da Qatar ıslamic Bank, Qatar International Islamic Bank, Birleşik Arap Emirlikleri’ nde Emirates Islamic Bank, Sharjah ıslamic Bank, Suudi Arabistan’ da Al Rajhi Bank, Al Bilad Bank, Alinma Bank, Islamic Development Bank, Bank Aljazira, Somali’ de Salaam Bank, Dahabshil Bank, Salaam Somali Bank, Sudan’ da Al Shamal Islamic Bank, Faisal Islamic Bank, Al Salam Bank, Al Tadamon Islamic Bank Khartoum, Al Baraka Bank Sudan, Suriye’ de Cham Bank, Al Baraka Bank Syria, Syria International Islamic Bank, İsviçre’ de DMI Trust, Al Safa Investment Fund, Senegal’ de Banque ıslamique Du Senegal, Srilanka’ da Amana ıslamic Bank, Amana Takaful Limited, Güney Afrika’ da Al Baraka Bank South Africa, Tunus’ ta Banque Zitouna, Al Baraka Bank Tunisia, Birleşik Krallık’ ta Al Rayan Bank, ABD’ de de University Islamic Financial, Ameen Housing Co-operative San Fransisco, Bank of Whittier USA, Lariba, Amana Mutual Funds Trust, Falaika International ve Yemen’ de Islamic Bank of Yemen, Tadhamon Islamic Bank, Saba Islamic Bank’ tır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Katılım Bankacılığının temelinde, banka ve müşteri arasında emek sermaye ortaklığı oluşturmaya dayalı, faiz yerine, temel felsefe olarak “kar zarara ortak olma” vaadi mevcut olup, böylelikle mudiye karşı sabit gelir taahhüdünde bulunmamak vardır. Kredi verme kısmında da, nakit olarak vermek yerine, kredi müşterisinin ihtiyaç duyduğu malı peşin olarak

satıcıdan satın almak, kredi müşterisine vadeli olarak satmak veya girişimci ile proje bazında ortaklık kurmak faaliyet göstermektedir. Katılım bankacılığını, diğer bankalardan ayıran temel özellik, mudilerine faiz yerine, “kar- zarar ortaklığı” yani “katılım payı ödemeleri”dir (Özulucan, Deran, 2009: 87).

Ülkemizde ilk defa 1983’ de Özel Finans Kuruluşu ismiyle bankacılık sektörüne girmiş olup, 19.10.2005 yılında, 5411 numaralı kanunla çıkarılan Bankacılık Kanunu’ nda (3. Md.) yapılan değişiklikle katılım bankası ismini almış ve “...özel cari ve katılma hesapları yoluyla fon toplamak ve kredi kullanılmak üzere faaliyet gösteren ve/ veya özel kanunlarla kendilerine verilen görevleri yerine getiren kuruluşlar..” olarak tanımlanmaktadır.

Katılım bankaları, bankacılık sisteminin içinde faaliyet gösteren diğer geleneksel bankalar gibi bankacılık faaliyetlerinin yanı sıra, sigortacılık, takas, leasing, faktoring vs. finansman faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Bir başka deyişle para ticareti yerine mal ticareti yapılmaktadır (Özulucan, Deran, 2009: 86).

Katılım bankacılığının çalışma prensipleri, riskin varlığına, riskin ödünç verene ait olduğuna, toplanan fonların sosyal verimliliği teşvikine, faizin olmadığına ve sermayenin bölüşümü önceden belli olup, tutarın belirsizliğine dayanmaktadır (Özulucan, Deran, 2009: 88).

Geleneksel bankalar, libor piyasasından borçlanırken, Katılım bankaları Libor piyasasından borçlanmamaktadır (Özulucan, Deran, 2009: 94). Geleneksel bankalar ile müşteri arasında borçlu alacaklı ilişkisine, katılım bankalarında ortaklık ilişkisine sahiptir (Özulucan, Deran, 2009: 94). Katılım bankaları, geleneksel bankaların aksine nakit kullanmamaktadır (Özulucan, Deran, 2009: 94). Fon kullanımında projenin karlılığı önemliken, geleneksel bankalarda müşterinin göstereceği teminat önemlidir (Özulucan, Deran, 2009: 88). Geleneksel bankalarda vadeler farklıyken, Katılım bankalarında vade uzundur (Özulucan, Deran, 2009: 94). Katılım bankalarında fonu kullanan müşterinin vade sonunda ödeyeceği tutar konjonktüre göre değişmemesine rağmen, geleneksel bankalarda kredi maliyetleri değişebilmektedir (Özulucan, Deran, 2009: 95).

3. KATILIM BANKACILIĞININ TARİHÇESİ

Katılım bankacılığının temeli olan “faizsiz bankacılık” ülkemizde ilk defa 17.04.1975 tarih ve 1877 sayılı yetki kanunu ile kurulan ve fiilen 1976’ da çalışmaya başlayan DESİYAB (Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası) dır. Hizmet verdiği 201 şirketin

başarısızlıkları ve kurumsallaşma sürecindeki aksamaları nedeniyle, 1983 yılında “işçi şirketleri ve çok ortaklı şirketler modeli başarısız olmuştur” ifadesiyle, DESİYAB kapatılmıştır (Çürük, 2013: 140).

16.12.1983 gün ve 83/7506 sayılı Kararname ile Özel Finans Kurumlarının, kuruluşlarını, faaliyetlerini, denetim ve tasfiyelerini düzenleyerek, öngörülen hukuki alt yapı kurulmuş ve Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı 25.12.1984 tarihli Resmi Gazete ile özel finans kuruluşlarının kuruluşları, cari hesapları ile ilgili düzenlemeleri, işleyişine ilişkin esaslar vs. konularda Merkez Bankası yetkilendirilmiştir. Bu çerçevede 1984’ de Albaraka Türk Özel Finans Kurumu A.Ş. ve Faisal Finans Kurumu A.Ş., 1988’ de Kuveyt Türk Evkaf Özel Finans Kurumu A.Ş., 1991’ de Anadolu Finans Kurumu, 1995’ de İhlas Finans Kurumu A.Ş. ve 1996’ da Asya Finans Kurumu A.Ş. kurulmuştur. 1999’ da 4389 sayılı Bankalar Kanunu ve 4491 sayılı Kanun ile özel finans kuruluşları, Bankalar Kanunu kapsamına dahil edilmiştir (Çürük, 2013: 140).

2001’ de İhlas Finans Kurumu A.Ş. % 40’ lık pazar payı ile özel finans kuruluşlarında en büyük paya sahip olmasına rağmen, fonlarının tamamına yakınının İhlas Şirketler grubuna aktarılması, yükümlülüklerini yerine getirmemesi ve likidite sorunları nedeniyle Bakanlar Kurulu kararıyla tasfiye edilmiştir. Tasfiye edilen Faisal Finans’ ın hisse senetleri el değiştirmiş ve Family Finans olarak sektöre yeniden dahil edilmiştir. Kamuoyunda tüm özel finans kuruluşlarına karşı bir güvensizlik ortamının oluşması sonucu sektörün bankacılık sektörü içindeki payı azalmıştır. Özel finans kurumlarının ilerleyen zamanlarda, sektör ve mudiler için tehlike oluşturmaması amacıyla 18.09.2001 tarihli ve 24880 sayılı resmi gazete ile Özel Finans Kurumları Özel Cari ve Katılma Hesapları Güvence Fonu oluşturulmuştur (Çürük, 2013: 140).

01.11.2005 yılı, 5411 no.’ lu Bankacılık Kanunu ile Türk Bankacılık sistemindeki bankalar, mevduat, katılım ve kalkınma- yatırım bankası olarak üç kısma ayrılmıştır. Bu minvalde, Özel Finans Kuruluşları isimlendirmesi, Katılım Bankası ismine dönüştürülmüştür. Bu isimlendirmede “banka” kelimesi ile kuruluşların bankacılık fonksiyonlarına ve haklarına sahip olduğu belirtilirken, “katılım” ile de bankanın işlemlerinin, kar- zarara katılma esasına dayalı olduğu ifade edilmiştir. Bu arada katılım bankalarının uluslar arası yatırımcıların ilgi ve desteğiyle karşılaşmıştır. Ayrıca aynı yıl, BBDK’ nın 30.12.2005 tarih ve 1747 sayılı kararı ile Family Finans Kurumu A.Ş. ve Anadolu Finans Kurumu A.Ş. birleşerek, Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş.’ ne dönüşmüştür (Çürük, 2013: 140).

4. KATILIM BANKACILIĞINDAKİ BANKACILIK FAALİYETLERİ

Katılım bankacılığının fon toplama ve fon kullandırma yöntemleri olarak iki temel bankacılık faaliyeti söz konusudur.

4.1. Fon Toplama Yöntemleri

Katılım bankalarının bilançolarında hesaplar, geleneksel bankaların kullandığı “özel cari hesaplar” yanında, “katılım hesapları”na da sahiptirler. Ayrıca, “sendikasyon kredilerine” de sahiptir. Bankacılık kanununa göre (Resmi Gazete, 2005: Md 3) özel cari hesaplar, “katılım bankalarında açılan, istenildiğinde kısmen veya tamamen geri çekilebilme özelliğine sahip, karşılığında sahibine herhangi bir getiri kazandırmayan fonlardan oluşan” hesaplardır. Özel cari hesaplar, geleneksel bankacılık sistemindeki vadesiz mevduat hesaplarıyla benzeşmektedir.

Özel cari hesapların yüksek olması, bankaya olan güvenin yüksekliğini göstermekte olup, hesap sahiplerine, bankacılık hizmetlerinden ücretsiz faydalanmak imkanı sağlarken, hesaplardan elde edilen mali faydanın tamamen katılım bankalarına kalması söz konusudur (Aslan, 2017: 6).

Katılım hesapları, mudilerin reel sektörde meydana gelen değişikliklere göre, piyasada oluşan koşullara göre meydana gelen kar ve zarara ortak olmasını sağlayan, mudiye kar payı veren hesaplar olup, alacak- borç ilişkisi yerine kar- zarar ilişkisi olan hesaplardır.

Sendikasyon kredileri, katılım bankalarının uluslar arası piyasalardan bir yıldan uzun vadeli kredi elde etmesiyle oluşan hesaplardır.

4.2. Fon Kullandırma Yöntemleri

Katılım bankaları kendi içerisinde çeşitli sistemler kullanmakla birlikte belli başlı faizsiz fon kullanım yöntemlerini takip etmektedirler. Bu yöntemlerin bazıları öne çıkarak büyük işlem hacmi sağlamış olmakla birlikte bazıları ise belli ülkelerde ön plana çıkmış ve yerel olarak büyük ilgi çekmiştir. Tüketici tercihi ve güven algısı üzerine biçimlenen bu değişiklik temel olarak Murabaha, Mudaraba, Müşaraka, Sukuk, İcare ve Karz-ı Hasen olmak üzere altı temel yöntem üzerine biçimlenmiştir. Bununla birlikte kırsal taleplerin karşılanması üzerine de bir takım yöntemler olmasına rağmen işlem hacimleri ve kullanıldığı bölgeler kısıtlıdır.

4.2.1. Murabaha

Faizsiz bankacılık ürünlerinden en çok tercih edilen Murabaha yöntemi aynı zamanda katılım bankalarının yatırımlarının %90'ını oluşturmaktadır (Özgür,2007:64). Sözlük anlamı olarak ticari kazanç, artma “rih” kelimesinden türemiştir. Kelime kazandırma ve kar hakkı anlamlarına gelirken, kavram olarak da bir malın maliyeti ve alım fiyatına belli bir kâr konularak yapılan bir satış türü anlamına gelir. Bu işlem sırasında müşteriye bu maliyet ve ya alış fiyatı üzerinden bilgi verilmektedir (Durmuş, Sevinç, Kütük,2019:255).

Bir finansman desteği ve vadeli satış sistemi olarak murabaha sisteminde müşteri de belli mal ve hizmetin alımında satıcıyla anlaşabilmekte bu fiyat üzerinden bankaya başvurabilmektedir. Bankanın finansman talebini değerlendirerek kabul etmesinin ardından, katılım bankası satım alım işlemi için vekâlet işlemi düzenleyerek, bireysel başvurular için kısa mesaj, kurumsal başvurular için vekâlet formu ile alım işlemine girmektedir. Alıcı ve satıcının anlaşığı fiyat, satıcıya katılım bankası tarafından ödenmektedir. Bu fiyat fatura ve ya irsaliye ile bu sözleşme belgelendirilmektedir. Banka vekâletinde alınan bu mal tarafların anlaşıkları vade ve fiyat üzerinden müşteriye satılmakta ve müşteri bahsi geçen vadelere göre önceden belirlenen fiyatla bankaya ödemeyi yapmaktadır (TKBB, 2019:8).

Bankalar arası borç verme işlemlerinde de kullanılmakla birlikte murabaha sistemi bir fıkhi bir takım sınırlamalarla çalışmaktadır. Bunlardan ilki murabaha işlemi yapılan malın ilk satış fiyatının bilinmesidir bunun ardından para yerine geçebilecek altın, gümüş ve döviz cinsinden bir paranın bu sistemle alımının mümkün olmamasıdır. Murabaha işleminde bunlara ek olarak eğer alıcı, malın veresiye gibi bir yöntemle satılmış olduğunun bilgisini edinirse bu satışın reddine gitme hakkı vardır. Murabaha sisteminin işleyişine yönelik bu ilkelerle birlikte işlemin temel olarak var olabilmesinin de şartları vardır. Öncelikle işleme konu malın fıkhen meşru mallar dairesinde yer alması gerekmektedir. Fıkhi açıdan yasak ve haram olan mallar/ hizmetler için böyle bir işlem düzenlenmesine cevaz verilmemektedir. İkinci olarak bahsi geçen malların fiziki bir şekilde ya da hükmen teslim edilmiş olması gerekmektedir. Son olarak bir akit (anlaşma) içerisinde başka anlaşmaların olmaması gerektiğinin altı çizilmektedir (Durmuş, Sevinç, Kütük,2019:255-256).

4.2.2. Mudaraba

Mudaraba işleminde taraflardan birini fon fazlası bulunan katılım bankaları yani Rabb-ül mal meydana getirirken diğer tarafı bir proje ve ya girişimi yapabilecek kabiliyet, bilgi ve tecrübeye sahip mudarib sıfatlı müşteri oluşturmaktadır. Girişimcinin yapacağı iş

sonucu elde edeceği kâr katılım bankasıyla paylaşılmakla birlikte, sermayenin tamamı katılım bankası tarafından ödenmek durumundadır (Durmuş, Sevinç, Kütük,2019:257)

Mudaraba yönteminin işleyişinde sermaye bir tarafın sermayesini diğer tarafın bilgi ve becerisini ortaya koyarak, tarafların kâr payı gelirlerinin önceden belli olmaması esasına göre anlaşmaya girilmekte ancak taraflar arasında önceden bölüşülmüş kâr oranına göre gelir elde edilmesi düzenlenmektedir. Bu anlaşmada zarar, tamamen sermayedar tarafından karşılanırken, fonun kullanımı da tamamen mudarib yada emek tarafından yapılmaktadır. Kâr ve zararın olmaması (nötr olması) durumda ise banka sermayesini çekmektedir. Banka için sermayenin işleyişine tek etki sürecin işleyişine yönelik denetimi ile mümkün olmaktadır. Bu süreçte mudaribin açık ihmal ve kasıtlı olarak sermayeyi zarara sürükleyecek eylemleri tazmin yükümlülüğü getirmektedir. Mudaraba sisteminde bankalar bugün oluşabilecek bu zararların ihtimalini ortadan kaldırmak için projelerin geniş bir etüdünü ve fizibilitesini çıkararak riski en aza indirmektedir. Bu sistem sayesinde konvansiyonel, faizli bankaların kredi kullanımı için istediği teminat yerine, girişimin gelecek vadeden potansiyeli göz önünde bulundurularak, girişimcilerin ekonomiye katılımı kolaylaştırılmaktadır (Özgür,2017: 60-61).

4.2.3. Müşaraka

Bir sermaye ortaklığı olarak kâr ve zararın gerçek ve tüzel kişiler arasında paylaşılmasını ortaya koyan sistem müşaraka olarak adlandırılmaktadır. Şirket-ül inan olarak da adlandırılan sisteme göre hem sermaye hem de emek aktif olarak ortaya koyularak, tam bir ortaklık inşa edilmektedir (Özgür,2007: 61).

Müşaraka sisteminin işleyişine bakıldığında, müşterinin kâr-zarar ortaklığı yapma amacıyla bankaya başvurmasının ardından bankanın ortaklık ve proje değerlendirmesi yaparak, onay vermesi durumunda kâr- zarar sözleşmesi yapması söz konusudur. Ortaklık projesinin uygulanması ile oluşan kâr ve zarar taraflar arasında paylaştırılmaktadır (Hazıroğlu, Koyuncu, Solak,2019: 179)

Kâr payları tarafların arasında önceden kesin bir şekilde belirlenmek koşulu ile müşaraka yönteminde sermayenin taraflar arasında eşit payda konulmasına gerek olmadığı gibi tarafların sermayeleri oranında da pay almasına gerek yoktur. Burada müşteri ortaklığa girişinde bankadan aldığı sermaye desteğine kendi idare ve denetim emeğini katacağından dolayı, bu yönetim işlemi için ek bir karşılık- ödeme almaktadır. Bu gider kârdan düşüldükten sonra paylaşım verili kâr oranlarına göre taraflar arasında paylaşılmaktadır. Öte yandan zarar

için bir anlaşma usulü söz konusu değildir. Zarar paydaşların yatırdıkları sermayenin, toplam sermayeye bölümü üzerinden pay edilmektedir (Özgür,2007: 62).

4.2.4. Sukuk

Arapçada “sak” kelimesinin çoğulu şeklinde yer alan sukuk kelimesi, mal, hizmet, yatırım gibi varlıkların üzerinde eşit değerde hisse temin eden finansal belgelerdir. Dünya çapında temel olarak 5 farklı çeşidi olmakla birlikte Türkiye özelinde en çok icare sukuk türü işlem görmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Hazinesi'nin yaptığı sukuk ihracının icara sukuk yani sahipliğe dayalı sukuk cinsinden meydana geldiği için bu yöntem şekli kira sertifikası olarak anılmaya başlanmıştır (Durmuş, Sevinç, Kütük, 2019: 257-258)

Sukukun işleyişine bakıldığında Türkiye’de ve dünyada en çok işlem gören icara sukuk işleminde dayanak bir varlığın, söz gelimi bir binanın, varlık kirala şirketi tarafından fon ihtiyacını karşılamak amacıyla yatırımcılara satıldığı görülmektedir. Ancak aynı dayanak varlık yani bina örneği, varlık kiralama şirketi tarafından kiralanmaktadır. Burada kira, dönemsel bir biçimde kira sertifikası alanlara ödenmektedir. Böylece yatırımcılar kira geliri elde ederler. Sürecin sonunda ise varlık kiralama şirketi, dayanak varlığı yani binayı yeniden kira sertifikası sahiplerinden satın almaktadır. Böylece kira sertifikası sahipleri yatırdıkları parayı da almaktadır. Burada ikinci aşamadaki satışın yani kira sertifikası sahiplerinin satışının şart koşulmaması ve satış için belirlenecek fiyatın ileri bir tarihteki fiyata göre yapılması gerekmektedir (Durmuş, Sevinç, Kütük, 2019: 258-259).

4.2.5. İcare

İcare kelime anlamı itibariyle kiralama anlamına gelmektedir. Temel olarak kullanım hakkının ve menfaatinin belli bir bedel karşılığıyla ve yine belirli bir süreç içinde kiralayana devredilmesi söz konusudur (TKBB, 2016). İcare sözleşmesi ile faizsiz banka, müşterisinin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmete belirlenen kira ödemeleri karşılığında finansman sağlamaktadır (Özgür, 2007:64).

İcare sözleşmesinin kuruluşunda kira ödemelerinin ve sürecinin belirlenmesi ve kiralayan müşterinin maldan faydalanması önemli ilkelerdir. Bu ikinci ilke leasing sözleşmeleri ile icare sözleşmelerinin arasındaki farka işaret etmektedir. İcare sözleşmesi sayesinde faizsiz banka müşterisi bilgisayar gibi bir malı almaya gücü yetmese bile bu finansman sayesinde onu elde edebilmektedir (Özgür, 2007: 65).

4.2.6. Karz-ı Hasen

Karz kelimesi kavram olarak faydalanma amacına matuf bir değeri ve ya onu temsil eden mübadele aracını ileri bir tarihte geri almak üzere borç vermek anlamına gelmektedir. Karz- ı Hasen ise güzel borç anlamına gelmekte olup, faizsiz ve her hangi bir menfaat beklemeden verilen borcu ifade etmekte ve Kur'an-ı Kerim'de altı yerde karşımıza çıkmaktadır (Ersoy, Hazıroğlu, 2019: 49).

Karz-ı Hasen yöntemi de diğer katılım bankacılığı usullerinde olduğu üzere müşterinin herhangi bir faiz yükümlülüğü ile karşılaşmamasına dayanır. Burada banka ve müşterisi belirli dönemlerde yapılacak ödemeler üzerinde anlaşmakta ve bir takım sosyal dayanışma ihtiyaçlarını ve küçük ölçekli girişimlerini karşılamakta kullanılabilmektedir (Arslan, 2017: 10).

5. KATILIM BANKACILIĞININ TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNDEKİ YERİ

Ülkemizde “faizsiz bankacılık” sistemi olarak ünlenen katılım bankaları ilk defa 1985 yılında Albaraka Türk ile faaliyetlerine başlamıştır. Halihazırda ülkemizde sayıları Albaraka Türk, Türkiye Finans, Ziraat Katılım, Vakıf Katılım ve Kuveyt Türk Katılım bankası olarak beş tane dir.

Türkiye ekonomisine katkıları, finansal sisteme dahil edilmeyen atıl fonları sisteme kazandıran, karşılığında tasarruf sahiplerine kazanç sağlayan, gelir dağılımını düzenleyen, ekonomik faaliyetlerin kayıt altına alınmasını sağlayan, kurumlar vergisi ve KDV ile kamu maliyesine yardımcı olmakta, reel sektöre kaynak aktarımında bulunmakta ve istihdam yolu ile de sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyo – kültürel açıdan da faydalı olmaktadır (Arslan, 2017: 3).

Ülkemizdeki katılım bankalarının son beş yıllık performansları gözlemlendiğinde aşağıdaki sonuçları gözlemlemekteyiz. Türkiye’de katılım bankaları mevduat bankalarının %86,94’lük pay ve 32 adet kuruluşlarına karşın sektör içerisinde %6,33 pay ve 6 kuruluşla yer almaktadır. Mevduat bankaları aktiflerinde 3.904.923 milyon tl bulundururken katılım bankaları 284.450 milyon tl aktife sahiptir. Katılım bankalarının performansı incelenirken bankaların aktifleri, toplanan fonlar, kullandırılan fonlar, öz kaynaklar, şube ve personel oranları göz önünde bulundurulacaktır.

Aktif gelişimi dikkate alındığında katılım bankalarının 2014 ve 2019 yılları arasında sektördeki payı (%5,23)’ten(%5,10), (%4,87), (%4,91), (%5,35) ve (%6,33)’e

yükselmiştir. Bu süreçte 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 ve 2019 Aralık ayı itibariyle büyüme oranları sırasıyla (%8,56), (%15,27), (%10,50), (%20,51), (%29,22), (%37,46) şeklinde gerçekleşmiştir. Katılım bankalarının aktif varlıkları bu süreçte 2014-2019 yılları arasında 104.319 milyon tl'den 284.450 milyon tl'ye yükselmiştir (TKBB, 2019: 10).

Toplanan fonların gelişimine bakıldığında ise 2014 ve 2019 yılları arasında katılım bankalarının sektördeki payı (% 5,23), (%5,10), (%4,87), (%4,91), (%6,71) ve (%8,39) oranında gelişme göstermiştir. Bu süreçte katılım bankalarının fon gelişimlerinin büyüme oranları ise (%8,56),(%15,27), (%10,50), (%20,51), (%27,31) ve (%57,71) oranında meydana gelmiştir. Katılım bankalarının toplanan fon gelişimi 2014 yılı itibariyle 67.405 milyon tl'den 2019 yılı Aralık ayına gelindiğinde 215.456 milyon tl'ye doğru sürekli artış göstermiştir (TKBB, 2019: 12).

2014-2019 yılları arasında katılım bankalarının kullandırılan fon gelişimleri sektördeki payı göz önünde bulundurulduğunda (%5,44), (%5,20), (%4,78), (%4,97), (%5,32) ve (%6,03) oranında olmuştur. Aynı dönemde büyüme yüzdeleri ise (%3,58), (%14,11), (%6,84), (%25,74), (%24,86) ve (%26,6) oranlarında gelişim göstermiştir. Bu dönemde kullandırılan fonların 2014-2019 yılları arasında 64.622 milyon tl'den 168.574 milyon tl'ye ulaştığı görülmektedir (TKBB, 2019: 14).

Katılım bankalarının sektördeki paylarına göre öz kaynaklarının gelişimi 2014-2019 yılları arasında sırasıyla (%4,16), (%4,00), (%3,82), (%3,79), (%3,97) ve (%4,42) düzeylerinde meydana gelmiştir. Öz kaynaklarının büyüme oranlarına bakıldığında ise aynı yıllar arasında (%9,27), (%10,00), (%8,00), (%18,71), (%22,89) ve (%29,8) oranları görülmüştür.2014-2019 yılları arasında katılım bankalarının öz kaynakları gelişimi 9.673 milyon tl'den 21.762 milyon tl'ye yükselmiştir (TKBB, 2019: 16).

Katılım bankalarının şube ve personel gelişimleri göz önüne alındığında 2014 ve 2019 yılları arasında şube sayısının 990'dan 1179'a yükseldiği ve bu dönemdeki büyümenin sırasıyla (%2,00), (%9,00), (%-11,30), (%7,83), (%9,01) ve (%5,08) oranlarında gerçekleşirken personel sayısının da 2014-2019 yılları arasında 16.280'den 16.040'a gerilediği ve aynı yıllar arasında azalışın sırasıyla (%-3,00), (%1,70), (%-12,40), (%0,03), (%5,24) ve (%2,47) düzeylerinde seyrettiği görülmüştür (TKBB, 2019: 18).

6. GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Ülkemizde ve dünyada faizin yasak olduğuna dair İslam dininin kuralına göre şekillenen Katılım Bankacılığı, “faizsiz bankacılık” olarak özgün bir niteliğe sahiptir. Klasik bankacılık sistemi faize dayanmasına rağmen, katılım bankacılığı kar payı karşılığında mevduat toplamakta, faiz dışı prensiplerle kredi vermektedir. Literatürde 1940’ lı yıllarda çalışmaları başlayan Katılım Bankacılığı sistemi, ilk defa 1960’ larda şahıs bankası, 1970’ li yılların ortalarında da petrolden dolayı sürekli sermaye akışı sağlaması açısından Türkiye ve Malezya’ da anonim ortaklık tarzında kurulmaya başlanmıştır.

Ülkemizde Katılım Bankacılığı, Albaraka Türk, Türkiye Finans, Ziraat Katılım, Vakıf Katılım ve Kuveyt Türk Katılım Bankası olarak beş tanedir. Söz konusu bu bankaların bankacılık sistemimizdeki, sayı, mevduat, aktifleri, toplanan ve kullanılan fonları, öz kaynaklar, şube ve personel açısından tüm bankacılık sistemimizdeki payı aşağı yukarı %5 civarında oldukça küçük bir paya sahiptir.

KAYNAKÇA

Anaç Turhan, Kaya Ferudun, (2017), “*Bireysel Müşterilerin Katılım Bankacılığını Tercih Etmesini Etkileyen Faktörler*”, Bartın Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt 8, Sayı 15, s. 145 – 182.

Arslan, Emre Can (2017), “*Katılım Bankacılığı ve Türkiye Ekonomisine Katkıları*”, İstanbul Üniversitesi, Dış Ticaret Enstitüsü, Working Paper Series, WPS No : 62/ 2017- 01, İstanbul, sh. 1-18.

Canbaz Mustafa (2016), **Katılım Bankacılığı**, Yayın No.: 3430, İşletme-Ekonomi Dizisi: 786, Beta Basım A.Ş., s. 1-14.

Çürük, Suna Akten (2013), **İslami Finansın Türkiye’ deki Gelişimi, Mevcut Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 140.
<http://acikerisim.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/834/337690.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Durmuş, Abdullah. Sevinç, Erkan. Kütük, Hamit (2019), **Katılım Bankacılığı Likidite Yönetimi Uygulamaları ve Kullanılan Ürünler, Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı**, ed: Şakir Görmüş, Ahmet Albayrak, Aydın Yabanlı, İstanbul, TKBB Yayınları.

Ersoy, Arif Hazıroğlu (2019), **Temel İslam İktisadı ve İslami Finansın Temel İlkeleri, Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı**, ed: Şakir Görmüş, Ahmet Albayrak, Aydın Yabancı, syf: 38-77, İstanbul, TKBB Yayınları.

Hazıroğlu, Temel. Koyuncu, Orhan. Solak, Mehmet Yuşa (2019), **Katılım Bankacılığı İş Modeli, Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı**, ed: Şakir Görmüş, Ahmet Albayrak, Aydın Yabancı, syf: 162-187, İstanbul, TKBB Yayınları.

Özgür, Ersan (2007), **Katılım Bankalarının Finansal Etkinliği ve Mevduat Bankaları ile Rekabet Edebilirliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi.

Özulucan, Abitter, Deran, Ali, (2009), *Katılım Bankacılığı İle Geleneksel Bankaların Bankacılık Hizmetleri ve Muhasebe Uygulamaları Açısından Karşılaştırılması*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 6, S: 11, s. 85- 108.

Resmi Gazete (2005), 19.10.2005 tarihli, 5411 kanun no.' lu Bankacılık Kanunu.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği (2016), **Faizsiz Finans Sözlüğü**, <https://www.tkbb.org.tr/faizsiz-finans-sozlugu>, erişim: 15.02.2020.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği, (2019), **Türk Finans Sisteminde Katılım Bankacılığı**, <https://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/Turk-Finans-Sisteminde-Katilim-Bankaciligi-Aralik-2019.pdf> , erişim:15.02.2020.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği, **Faizsiz Finans Sözlüğü**,2016, <https://www.tkbb.org.tr/faizsiz-finans-sozlugu>, erişim: 15.02.2020.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği, **Türk Finans Sisteminde Katılım Bankacılığı**, 2019, <https://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/Turk-Finans-Sisteminde-Katilim-Bankaciligi-Aralik-2019.pdf> , erişim:15.02.2020.

ÜMUMTÜRK SÖZLÜ HALK EDEBİYATININ BİR KOLU
AZERBAIJANI-KAZAKH RELATIONS IN FOLKLORE

PhD. Şükürov Ağahüseyn Mamedhüseyn oğlu
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

ÖZET

Makalede Kazak folklörünün oluşumu, edebi özellikleri konusunda bilgi verilir. Ümumtürk sözlü halk edebiyatının bir kolu gibi Kazak folklörünün diğer Türkçe konuşan halkların folklörü ile genel benzerlikleri ve kendine has özellikleri somut örneklerle veriliyor. Araştırma zamanı ayrıca Kazak sözlü halk edebiyatının temsilcileri ve araştırmacıları hakkında genel bilgi verilir. Yazar Kazak, Azerbaycan ve Rus kaynakları bazında Kazak halkının folklörünü araştırırken kendi bakış tarzını ortaya koymuştur.

ANAHTAR KELİMELER:

Kazak, Türk, folklör, akın, aytıs, destan, türkü, masal

ABSTRACT

In the article is given information about the development and genre's features of the Kazakh folklore. General similarities and differences of the Kazakh folklore as a branch of all-Turkish folklore are explained with the specific samples of other Turkish-speaking nations. In the research is also reported about the representatives and researchers of the Kazakh folklore. The author has commented to the Kazakh folklore as a researcher on the basis of the Kazakh, Azerbaijan and Russian sources.

Key Words:

Kazakh, Turkish, folklore, akin, aityts, epics, songs, tales

Biliyoruz ki, bir halkın edebiyatından bahsederken öncelikle o halkın folklörüne özel önem verilmelidir. Dünyanın bütün halklarında olduğu gibi, Kazaklar'ın da sözel edebiyatları çok eskilere dayanıyor. VIII.-XI. yüzyıllara ait erken ve ortaçağ Türk yazı örnekleri ise aynı zamanda tüm Türkçe konuşan halkların, keza Kazaklar'ın da şiirsel yazı geleneklerinin tecessümüdür.

Halkın yaşamış olduğu tarihi olaylardan kaynaklanarak teşekkül bulan Kazak folklörü genellikle kahramanlıkla ilgili rivayetlerde, lirik-epik şiirlerde (destanlarda), efsanelerde yaşayarak bugünüme gelmiştir. Kazak edebi örnekleri içerik ve temel olarak diğer Türk halklarının edebiyatında olduğu gibi, derin vatanseverlik duyguları arz edip şiirsel ruhludur ve beraberliğe, amaca ulaşmak adına kararlılığa çağrı motifleri ile zengindir. Abes değildir ki, akademisyen İsa Habıbbeyli Türk halklarının edebiyatlarını "kan hafızasının ruhundan doğan doğal bir süreç" [1, Habıbbeyli 2015: 7] olarak tanıtır. Askeri şecaatına göre farklı savaşçıların yigitliyi hakkında rivayetler, mahrumiyetlerle yüzleşmiş, zamanelerinin haksızlıklarını görmüş gençlerin trajik ve talihsiz kaderlerini yansıtan hikayeler, doğa güçleri ile mücadelede belirmiş, halkın tahayyülünden oluşmuş sağlam ruhlu şiirler Kazak edebiyatının ilk kaynağı sayılabilir. Bu örneklerde "halkın kaderi, onun bilgeliği çevre alemle teması şeffaflıkla yansımıştır" [2, Kaskabasov 1984]. XX. yüzyılın 20. yıllarına kadar Kazak halkının sözlü edebiyatında masallar, atasözleri, deyimler, bilmecelerle bir sırada önemli yeri kahramanlık ve maişet destanları, şiirsel yarışmalar, ayrıca çeşitli tören türkülleri tutmuştur.

Genel olarak, Kazak folklörünü tarz itibariyle kahramanlık destanları, tören türkülleriyle birlikte lirik şiir, tarihi türküler, çoban söylemeleri, masallar, efsaneler, atasözleri ve deyimler, bilmeceler,

hüzünlü türküler, çeşitli ayin türküleri, ağıtlar, ayrıca aytıslar (atışma) ve retorik (belagat) türler oluşturmaktadır.

40'dan fazla tür çeşitliliğine sahip olan Kazak folklöründe halkın zengin ve kapsamlı bir hayat tecrübesi derin iz koymuştur. Bu edebi miras tükenmez hazinedir: sözlü halk edebiyatının zenginliği felsefi düşünce ve eğitimci tefekkür sahibi olan Kazaklar'ın maişeti, geniş bakış açısı hakkında tam tasavvur yaratan öğretici deyimler, bilmeceler, atasözleri, ninniler, ağıtlar, alkış ve kargışlarla zengindir [3, Kazak halk poeziyası 1964]. Kazakların sözlü şiirsel yaratıcılığı kendisinde genelde Büyük Kır Kültürünü içererek halkın sosyal düşünce tarzını, göçebe patriarkal-feodal toplumu koşullarında sosyal, ev de dahil olmak üzere aile değerlerini temsil eder. Bu değerler ise yüzyıllardan atlayıp geçerek bugüne kadar gelip çıkabilmiştir.

Özellikle belirtmeliyiz ki, Kazak ailesinde hiç bir önemli olay, bir bayram, yahut şenlik asla türküsüz geçmemiştir. Tesadüfi değildir ki, Kazak deyimlerinin dahi bilicisi, ünlü coğrafyacı, etnograf ve folklörçü Grigori Potanin Kazak halk şiiri hakkında konuşurken hayranlıkla "Kazak gökyüzünün ne güzel okuduğunu" söylemiş, "bana öyle geliyor ki, tüm Kazak kırları türkü okuyor" [4, Belger 2003] demişti.

İşte öyle bu özelliklerine göre de Kazak halk şiiri farklı renkli biçimler almıştır. Kazakların maişeti ve gelenekleri daha çok ellikle bir yere toplaşılan törenlerde yaygın olarak kendi tezahürünü bulmuştur. Örneğin, tüm diğer Türkçe konuşan halklarda olduğu gibi, Kazaklar'ta düğün en unutulmaz geleneklerden biri olarak kabul edilir. Ta eski zamanlardan bu törenlerde "Toy (düğün)-basta" türküsü okunuyordu ki, bu da düğünün başladığını bildirirdi. Gelinin bey evine gönderildiği zaman ise yeni nikah bağlayan kız ve erkek tarafından, herkes kendi takımı ile -vardiya eşliğinde, koro halinde okunan "Jar-jar" ("Yar-yar" - A.Ş.) türküsünü okurdu. Baba ocağıyla vidalaşma anını belirten "Sınsu" adlı diğer düğün türküsü auldan çıkma sürecinde gelin tarafından okunuyordu. Beyin aulunda türkücü gelini yeni akrabaları ile tanıştırmak için bir sonraki düğün türküsü olan Betaşar'ı okurdu. Burada gelinin beye, hem de beyin akrabalarına ve büyüklere mutlaka itaat etmesi tebliğ olunurdu. Her bir konuğu kendi şiirlerinde öven "Betaşar" türkücüsü gelini beyin şerefine akrabaların önünde baş eğmeye, onlara asıl geline yakışan tarzda saygılı olmaya çağırıyordu.

"Joktay" rahmete gitmiş, dünyasını değiştirmiş insan hakkında şiirsel şekilde, kendine özgü ahenkle okunan vida sözleridir (ağıttır). Mevcut geleneğe göre, ağıtı rahmete gidenin ölümü sırasında, cenaze günü ve vefatının 7. ve 40. günlerinde, ayrıca 1 ve 4 yıllığında seslendirirdiler.

Kazak masallarında bazı Türk dilli halkların - aynı zamanda Azerbaycanlılar'ın efsanevi sanatında olduğu gibi, genelde tekköz dev yaratık, yedibaşlı ejderha, aynı şekilde insanları diri diri yutan - yamyam karı, kadın şeklinde olup insanları metal pençeleri ile öldüren bir varlık olarak tarif edilen sık tırnak gibi sihirli karakterlerden daha sık rastlanır. Onlar insanlara karşılına çıkan engel olarak takdim olunarak şer güçleri temsil ederler. Şer güçlerle mücadelede insanlara taysoqar (dağları yerinden terpedib yol açan), koljutar (deryaları yutmak becerisi olan), sakkulak (uzak bölgelerden seda duyan), jelayaq (bir anda uzak mesafeler kat edebilen) gibi büyümlü yaratıklar yardım ediyorlar ki, sonda da adalet, hakikat için mücadele veren kahraman kazanar. İnsanın arkadaşları ve yardımcıları rolünde doğaüstü beceri sahibi olan ev hayvanları da vardı. Uzun mesafeleri hızlı kaçabilen Ker-kula masal atı hatta konuşmayı beceriyordu. Bir çok masalarda ise koyun, keçi, deve, sığır gibi evcil hayvanlar da olumlu varlık olarak sunuluyor.

Kazak sözlü halk edebiyatında sihirli, keza hayvanlar hakkında masallarla birlikte, gerçek yaşamdan alınan, fantastik kahramanlar gibi sunulan olumlu masallar da yaygındır. Öyle ki, halk arasında büyük bir popülerlik kazanan "Ayaz biy" masalının kahramanı kendi aklı, fedakarlığı ve

onuru ile hanı ve vezirlerini hayretlendirmeyi başarır, sonda ise hükümdarlık kürsüsüne yükseliyor.

Tüm bunlar yüzyıllar boyunca sağlam zemin üstünde oluşmuş, halk hafızasında zaman zaman cilalanaraq oluşan Kazak folklörünün belirsiz yaratıcılarının çabalarının sonucudur. Bununla da sözlü halk deyimleri ağızdan ağıza geçerek kuşaklardan kuşaklara verilmiş, aşamalarla belirli değişikliğe uğramış ve nihayet bugünkü bitkin biçimini almıştır.

Esas gayesi halkın birliği ve dayanışması olan tüm vatansever motifli efsanelerin esas karakterleri batırların (kahramanlar) örneğinde tarif edilir. Koplandı-batır yabancı düşmanlara karşı savaşmış kendisini bütün Kıpçak tayfasının himayecisi olarak gösterir, Alpamış-batır memleketini harap koymuş Kalmık hanı ile savaşıyor. Bu kahramanların eşleri ise kendi kocaları ile birlikte yaşam acılarını beraber paylaşan, birlikte mücadele eden "Koplandı" destanındaki Kortva, Yer-Targın`taki Akjunus gibi kadınlar akıllı yardımcı, danışman olarak görev yaparlar. Ebedileşen edebi halk kahramanları akıl almaz zorluklara, mahrumiyetlere katlanarak sonunda galip gelirler.

Altını çizmek gerekiyor ki, bazı Kazak epik eserlerinin ana hatları diğer Türk halkları gibi Azerbaycan için de tipiktir. Örneğin, "Kitab-ı Dede Korkut" ve "Köroğlu" destanlarının Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türkleri, Kazaklar, Karakalpaklar, Gagauzlar, Özbekler, Türkmenler ve diğer Türkçe konuşan halklar için ortak olduğu bu halkların yaşamı ve etnopsikolojisinin ve hayat felsefesinin de kimliğini kanıtıyor. Tüm Türk halklarının ortak edebi abidesi olan "Kitab-ı Dede Korkut" destanında Korkut'un türkücü ozan, ilk efsuncu, türkülerin yaratıcısı olarak sunulmuş olması tipiktir. Böylece, "Kazak topraklarının coğrafi sınırlarında oluşmuş Korkut türküleri Azerbaycan toprağında Kitab-ı Dede Korkut`un oluşumu ile" [4] sona ermiştir. Diğer kaynaklarda da Türk dillerindeki eski "Korkıt-Ata" ve "Oğuzname" destanlarının Kazakistan topraklarında teşekkül bulması kaydedilir. Böylece, büyük bir coğrafi bölgede sözlü olarak yayılan "Korkıt-Ata" destanı "Dede Korkut Kitabı" adı altında yazıya alınmıştır. [5]

Destan türlerinden konuşurken "Kız-Jibek", "Kozi-Korpeş - Bayan-Slu" gibi lirik-epik eserlerden bahsetmek yerine düşüyor. Bu şiirler içeriğine, konusuna ve olayların gidişatına göre birbirine yakındır, onların özelliği için sosyal maişet hattı, muhabbet lirikası tipiktir. "Ayman-Şolpan" şiirinde ise o zamanki Kazak toplumunun yaşam ve maişetinin bütün tezahürleri hiçbir abartısız-filansız, gerçek şekilde kendi tasvirini buluyor. Lirik-epik şiir yazarları büyük sevgi ile kızın güzelliğini övür, çevre alemdekilerle onları karşılaştırır ve diyalog yaptırıyorlar. "Gamber ve Nazım" şiirinde kız "beyaz şahin", "sabah karı" olarak ifade edilir ki, bu da sevgi motiflerinin güçlenmesine yol açıyor.

Kazak masallarının, özellikle de genelde sinkretik forma taşıyan büyü masallarının konusu çokyönlüdür. Burada sihirli ifadelerle birlikte kozmogonik, soysal, toponimik rivayet, örf ve efsanelere de rastlanmaktadır. Kazak masallarının popüler kahramanları olan Aldar-Köse ("Aldar-Köse hakkında efsane") yanı sıra Jirenşe ve akıllı karısı Karlıgaş ("Jirenşe" masalı) hazır cevap ve aynı zamanda şakacı olup kendi rakiplerini kolaylıkla yenirler. Genel olarak, Kazaklar`ın masalları gibi atasözleri, temsilleri, bilmeceleri, aforizmaları öğretici olup büyük eğitici fonksiyona sahiptirler.

Şimdiye kadar da Rusça ve diğer dillere tam çevirisi yapılmayan "Kırık otirik" ("Kırık rivayet") şiirsel efsanesi sözlü halk edebiyatının muhteşem abidesi olarak kabul edilir. Burada çocuk-çoban tüm testlerden galip çıkıyor ve akıllılığına göre, gerçek öyküye benzer 40 rivayet söylediğine göre ödüllendiriliyor.

Böylece, yukarıda belirtildiği gibi, çeşitli tarihsel dönemlerde Kazaklar`ın bakış açısı, hayır ve şerrin mücadelesi çoksayılı sihirli ve maişet masallarında, hem de hayvanlar hakkında uydurulan

masallarda kendi sanatsal yerini bulmuştur. Geçmişte Kazak sözlü halk edebiyatı genel olarak jırşı (konuşan), anşi (okuyan) ve akınlar (aşık) aracılığıyla yayılarak popülerleşmişti. Bütün bir destanı doğaçlama yeteneğiyle ezbere söyleyen, bu zaman geleneksel halk türkülerini aynı anda birden fazla halk çalgı aletinde ustalıkla çala bilen kişi jırşı adlandırılıyordu. Murın-jirau (1860-1954) belelerinden olup olağanüstü hafızaya, oyunculuk yeteneğine sahipti. Şu anda bu ünlü jırşının ses kaydı Kazakistan Bilimler Akademisi'nin Nadir arşivinde saklanır. O, XIV.-XVII. yüzyıllar halk sanatı abidesi olan "Kırk batır hakkında" bütün bir epik seri şiirinin tüm içeriğini ezbere söyler ve duygusal şekilde okurdu.

Halk sanatı bazında türkücülük sanatının zirvesini fethetmiş kişi anşi olarak adlandırılıyordu. Birjan-sala (1834-1897), Akan-Sere (1843-1906), Baluan-şolak, Madi, İbray ve başkaları onların sırasında idi. Görkemli Kazak şarkıcısı Amre Kaşaybayeve Paris'te (1925) ve Frankfurt am Main'da (1927) düzenlenen sergilerde dombranın eşliğinde bile zor, karmaşık doğal yaratıcılık ve yüksek profesyonellik mahareti gerektiren "Agaş ayak", "Jalgız arşa", "Smet", "Uş dos" gibi türkülerini okumak nasip olmuştur.

Akın güçlü doğaçlama yeteneğine sahip olan kişidir. Halk şiiri tutkunlarının büyük çoğunluğunun topladığı, türkücülerin - akınların kendi şiirsel deyişlerini sergiledikleri aytıslar (şiir yarışması - deyişler) her zaman büyük popülerliğe sahip olup. Aytıs türünde kendi bilgi ve becerisini doğaçlama olarak ortaya koyan akın rakip tarafın temsilcileri önünde temsil ettiği grubun neslini, bu neslin takipçilerini överdi. O birisi de kendi grubundakilerin şeref ve haysiyetini, cömert ve yürekli olmalarını örnek vererek övünürdü. Sonda ise şiir yarışmasından galip çıkana ödül verilirdi.

Genel olarak, aytıs Kazak, Karakalpak, Kırgız, Karaçay, Malkar, Noğay şiirinde akınların türkü yarışması, emprovizasyonlu şiirsel deyişi olmak üzere halk şiirinin geleneksel ve yaygın formlarındandır. Aytıs tüm özellikleri ile Azerbaycan ve Anadolu Türk aşıklarının ve Türkmen bakışlarının deyişlerini hatırlatır. Yeri gelmişken belirtelim ki, bu tür türkü yarışmaları dünya halklarının çoğunluğunun kültürel-manevi geleneklerinde yer almıştır. Örneğin, Araplar'da bu tip şarkılar "mugallekat"olarak adlandırılır. Hindistan ve İran'da ise bu tip şarkılar, bugün de okunur. Kuzey Fransa'da bile şarkı yarışmalarında trubadur, Orta Avrupa'da - meysferzingerler, İskandinav ülkelerinde edda sanatçıları, İngiltere'de - menestreller, Eski Rusya'da ise skomorohlar bu sanatı yaşadirdiler" [6]. Kazak folkloründe aytısın kökleri çok eski dönemlere dayanıyor.

Jambıl Jabayev (1846-1945) ünlü akın gibi büyük ün kazanmıştı. Kempirbay, Kekminbay, Şoje, Maykot ve başkalarının da ustalığı halk arasında iyi biliniyordu. XIX. yüzyılın 60-80. yıllarında aytıs yarışlarında akın-kızlar da kendi yeteneklerini gösterirdiler. Onların sırasında Rıscan, Manat, Günbala, Tebiye ve diğerleri ünlü olmuşlardır. Yetenekli akınlar sadece türkü-müzik eserleri yaratıyor, ayrıca destan, türkü, efsane bilicileri gibi halkın sevimlisine çevrilmişdiler.

Kazakistan'da halk sanatı örneklerinin toplanması ve çalışma işi XIX. yüzyılın ortalarından eğitimin gelişim tarihi ile ilgilidir. Eğitimci-demokratlar Çokan Velihanov (1837-1865) ve İbray Altınсарın (1841-1889) Kazak folklorünün bazı örneklerinin öğrenilmesi ile ilgili olarak onun demokratik ve sinkretik karakterini belirlemekte, ulusal tarihle bağlantılı şekilde analiz etmeğe çalışmışlardır. Bu ünlü eğitimci-demokratların faaliyetleri bugün de Kazak edebiyatının araştırmacıları tarafından şükranla anılır.

Bilimsel literatürde Kazak folklorünün "kendi yaratılış ve oluşumunda sözlü şiirsel edebiyat ve Türk yazılı abidelerinin geleneklerine dayandığı" [7, Tagisoy 2013: 14] kaydedilir. Böyle muhteşem anıtlardan biri Kaşgarlı Mahmud'un üç ciltlik "Divan-ı Lügat-it Türk" eseridir ki, burada da Türk-Uygurlar'ın mükemmel dil bilgisi yer alır. Ayrıca, eski Türk kabilelerinin,

Kazaklar`ın seleflerinin folklor örnekleri hem de Kıpçak (Kuman) abidesi olan Kodeks Kumanikus`ta yaşıyor.

Bugün zengin Kazak folklorünün toplanmasına, muhafazasına büyük önem verilmektedir, bu konuda yapılan çalışmalarda bu alanda uzmanlaşmış yerli ve yabancı bilim adamları çalışırlar.

Genel olarak Kazak folklorü içerik ve biçim itibariyle, bir takım ortak düşünce tarzı, benzer kompozisyon ve süjetleri ile diğer Türkçe konuşan halkların zengin sözlü halk edebiyatının bir parçası olarak değerlendirilmeli ve incelenmelidir.

Kaynaklar:

1. Həbibbəyli İsa. Türk xalqları ədəbiyyatına yeni baxış: zaman və ədəbi proses // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı,1-2 dekabr 2015-ci il.
2. Қасқабасов Сейіт Асқарұлы. Қазақтың халық прозасы. Алматы, 1984.
3. Қазақтың халық поэзиясы (Ә.А.Диваевтың халық аузынан жазып алған және жинаған нұсқаларынан). Алматы, 1964.
4. Бельгер Герольд. Гармония духа. Москва, Русская книга, 2003, 288 с.
- 5.http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/KAZAHSKAYA_LITERATURA.html
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Qazax_ədəbiyyatı
7. Tağısoy Nizami. Qazax ədəbiyyatının tarixi kökləri. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 2013, 10 yanvar, səh.14.

**TARİHİ TEKSTİL DOKUMALARDA BELGELEME VE SERGİLEME
UYGULAMALARI: ETNOGRAFYA MÜZESİ VE SOF ÖRNEĞİ**
DOCUMENTATION AND EXHIBITION APPLICATIONS IN HISTORICAL TEXTILE
WEAVINGS: SAMPLE OF ETNOGRAPHY MUSEUM AND SOF WEAVING

Prof. Dr. Feriha AKPINARLI

Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dr. Öğr.Üyesi. Ayşem YANAR

Ankara Üniversitesi

ÖZET

Tekstil, Türkiye'nin en eski sanayi dallarından biridir. Anadolu'daki tekstil dokumacılığının tarihi, Hitit ve Asur dönemlerine kadar uzanmaktadır. Ankara'nın Avrupa ülkeleri gibi daha pek çok ülke tarafından tanınan tiftik dokumalarının kökeni ise Friglere dayanmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda Ankara keçisi tiftiğine dayalı olarak gelişen tiftik dokumacılığı sayesinde Ankara, parlak bir ticari ve sosyal yaşama sahne olmuştur. Ankara Şer'iyeye Sicili kayıtlarına göre 1590'lı yıllarda Ankara'da 621 adet sof tezgahının bulunduğu bildirilmektedir. Tüm bu verilerden Sof dokumaların Ankara için önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'de bilinen sof dokuma örnekleri Ankara Etnografya Müzesi ve Türkiye'nin ilk özel müzesi statüsünde olan Sadberk Hanım Müzesinde bulunmaktadır. Bu bildiri Ankara Etnografya Müzesinde bulunan 5 adet sof dokuma örneğine ilişkin belgeleme çalışmaları ve müzelerde Geleneksel Sof dokumalarının sergilenmesine yönelik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tiftik, sof dokuma, geleneksel dokuma, Etnografya müzesi, Ankara

ABSTRACT

Textile is one of Turkey's oldest industries. The history of textile weaving in Anatolia dates back to the Hittite and Assyrian periods. Ankara's mohair fabrics, recognized by many other countries, such as European countries, have their origins in the Phrygians. Through the mohair weaving developed in the 16th and 17th centuries based on Ankara goat mohair, Ankara has witnessed a bright commercial and social life. According to the records of the Ankara Official Record Book, there are 621 sof weaving loom in Ankara in the 1590s. From all these data it is understood that Sof weavings are important for Ankara.

In Turkey, the only and the prior are exhibited in Sof weaving samples Ankara Ethnography Museum and the first private museum of Turkey Sadberk Hanım. In this paper, documentation studies about five sof weaving samples and suggestions for exhibiting of traditional Sof weavings in Ankara Ethnography Museum.

Key words: Mohair, sof weaving, traditional weaving, ethnography Museum, Ankara

1.GİRİŞ

Tekstil sanayinde hayvansal lifler önemli bir hammaddedir. Hayvansal lifler arasında endemik bir tür olan Ankara keçisi, Ankara ve çevresinde yetiştiriciliği yapılan bu coğrafyaya özgü önemli bir keçi ırkıdır. Tekstil sanayinde hayvansal lifler arasında uzunluğu, mukavemeti, parlaklığı ile önemli bir yere sahip olan, moda göre tüketimi yıldan yıla değişen tiftik;

Anadolu'nun kırsal kesiminin gelir kaynağıdır ve el sanatları açısından dokuma ve örmelerde kullanılan başlıca hammaddelerden biridir.

Tiftik lifinin Phryg'lerden beri üretildiği ve yöreye özgülüğü bilinmektedir. Plinius İS. I. yüzyılda kaleme aldığı Historia Naturalisde Phryg'lerin ünlü moherinden ve ondan dokunan kumaşların güzelliğinden bahseder. Ankara keçisi Ankara'da türemiştir. Moher kullanımının Musa zamanında sözü edildiğine göre Ankara keçisinin İÖ II. binden beri bilindiğini söylemek mümkün olabilir (Aydın ve ark. 2005). İncalcık (2008), Ankara-Beyazırz köylerinde ince tiftik keçisi lifinden lüks sof kumaşları imalatının İsa'dan önceki yüzyıllara (Frigler) dayandığını bildirir.

Geçmiş Frig'lere kadar dayanan Tiftiğin en önemli özelliklerinden biri ince olmasıdır. İncelik, tiftik kalitesinin tespiti ile tiftiklerin sınıflandırılmasında önemli rol oynamaktadır. Kalıtsal bir özellik olan incelik; hayvanın yaşına, cinsiyetine, bakım ve beslenme durumuna ve yetiştiği bölgeye göre değişiklik göstermektedir (Gürtan, 1972).

Önemli bir tekstil hammaddesi olan tiftik, dünyada mohair olarak bilinmektedir (Duran, 2011). Mohair (tiftik, moher) kelimesi de parlak keçi lifinden yapılan giysi anlamına gelen "muhayyer"den gelmektedir. Ankara sof, hammaddesi tiftik olan bir çeşit dokumanın adıdır. Aynı zamanda 'Meçli', 'Hareli', 'Muhayyer', 'İnce' ve 'Kalın' adlarıyla da bilinmektedir. Tiftik, ipek ve tiftik karışımı kumaşın İngilizcede camlet olarak geçtiği bildirilmekte (Erdoğan ve Jirousek, 2005) ve Ankara keçisine (tiftik) atıf yapan ve adının Arapçadan türediğine inanılan Asya kökenli bir kumaş olarak tanımlanmaktadır (Tortora ve Merkel, 2009).

Ankara keçisi tiftiğinden üretilen ve toplumun elit kesimleri tarafından tercih edilen sof dokumalar, günümüzde yok olmuş, Ankara ili ve İç Anadolu bölgesine özgü geleneksel aynı zamanda tarihi dokumalardır. Günümüzde üretilmemesi nedeniyle ve zamanında ünü ile de bilinmesinden dolayı örnekleri sadece müzelerde yer almaktadır. Müzelerde yer alan tarihi geleneksel dokumaların belgelenmesi, geleneksel üretim metodunun tescillenmesi özellikle geçici sergilerde konu edilmesi yeni neslin de tarihi ve kültürel miras ögesi olan dokumaları öğrenmeleri açısından önemli çalışmalardır.

Bu çalışmada, bulunduğu coğrafya açısından tarihi öneme sahip sof dokuma gibi geleneksel dokumaların belgelenmesi ve etnografya müzelerinde sergilenmesine ilişkin öneriler verilmektedir. Sof dokuma örnekleri Türkiye'de müzelerde yer almaktadır. Ankara Etnografya Müzesi ve Türkiye'nin ilk özel müze olma statüsüne sahip İstanbul'da bulunan Sadberk Hanım Müzesi tarihi dokuma envanteri açısından zengin müzelerdir. Topkapı Sarayı'nda da bazı tiftik ürünlere rastlanmaktadır.

2.MÜZELERDE BULUNAN SOF DOKUMA VE ÜRÜN ÖRNEKLERİ

2.1 Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan Sof Dokuma Örnekleri

Ankara etnografya müzesinde 5 adet sof dokuma kumaş örneği bulunmaktadır. Ancak bu dokumalar teşhirde değil depoda yer almaktadır. Bu nedenle de Ankara halkı, yerli ve yabancı müze ziyaretçisi dokumayı görememekte ve haklarında bilgi edinmemektedir.

Yanar ve Akpınarlı (2016), yürüttükleri araştırmada Etnografya Müzesinde bulunan 5 adet dokuma örneği üzerinde fiziksel ölçümler yaparak dokuma hakkında genel bilgileri saptamışlardır.

Tablo 1’de müzede bulunan sof örneklerinin eni, boyu, çözgü sıklığı, atkı sıklığı, dokuma örgüsü, dokuma kalınlığı gibi özellikler, TS EN 1173 (1998) ‘Tekstil-Kumaşlar-Genişlik ve Uzunluğun Tayini’ başlıklı standart, TS 250 EN 1049-2 (1996) ‘Tekstil dokunmuş kumaşlar-Yapı analiz metotları- kısım 2- Birim uzunluktaki iplik sayısının tayini’ başlıklı standart, TS 7128 EN ISO 5084 (1998) ‘Tekstil-Tekstil ve tekstil mamüllerinin kalınlık tayini’ başlıklı standartta belirtilen metotlar esas alınarak belirlenmiştir. Lif cinsleri ise ışık mikroskobu ile tayin edilmiştir.

Tablo 1. Etnografya müzesinde bulunan sof dokumaların bazı özellikleri

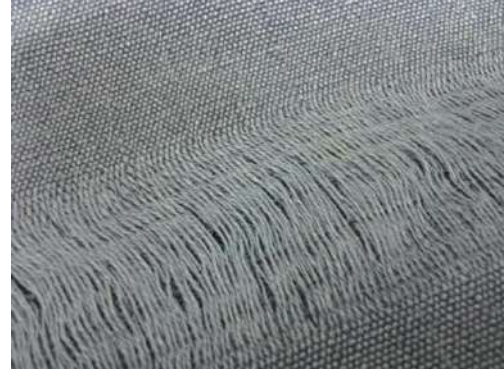
	Mavi renk sof dokuma	Boyasız sof dokuma	Bordo renk sof dokuma	Mor renk sof dokuma	Kahverengi sof dokuma
En (cm)	73,67	72,50	30,66	68,40	64,83
Boy (cm)	160,83	63,30	283,00	99,50	85,75
Atkı sıklığı (adet/ 5 cm)	79,67	84,60	63,30	96,00	105,00
Çözgü sıklığı (adet/ 5 cm)	142,33	157,60	77,00	115,00	155,00
Dokuma örgüsü	Bezayağı	Bezayağı	Panama	İkili Çözgü ripsi	Üçlü Çözgü Ripsi
Dokuma kalınlığı (mm)	0,64	0,65	0,69	0,69	0,69

En değerleri bakımından 73,67 cm değeriyle mavi renk sof dokuma en yüksek değere sahiptir. Boy değerleri bakımından ise 283 cm değeriyle bordo renk sof dokumanın en yüksek değere sahip olduğu belirlenmiştir. Kahverengi sof dokumanın 5 cm de 105 adet atkı sayısı ile en fazla atkı sıklığında, boyasız sof dokumanın ise 5 cm de 157,60 adet ile en fazla çözgü sıklığında olduğu tespit edilmiştir. Dokuma kalınlığına bakıldığında 0,69 mm ile bordo, mor

ve kahve renkli sof dokumaların en yüksek değerde olduğu saptanmıştır (Yanar ve Akpınarlı, 2016).

Şekil 1. Mor renkli Sof Dokuma
(Yanar ve Akpınarlı,2016)

Şekil 2. Kahverengi Sof Dokuma
(Yanar ve Akpınarlı,2016)

Son yıllarda sof dokuma ile ilgili projeler yürütülmektedir ancak zamanında dokunan sof dokuma gibi üretim yapılamamaktadır. Bunun başlıca nedeni geçmişte Ankara keçisinden elde edilen lif inceliğinin 26 μ (mikron) günümüzde ise yaklaşık 28 μ olmasıdır. Lif inceliği iplik yapımında önemli bir özelliktir. Dolayısıyla eskisi gibi sof dokumada kullanılan iplik inceliği elde edilememektedir. Bu durum, geleneksel bilgisi bilinmesine rağmen hammadde sorunu sebebiyle eskisi gibi kaliteli sof dokuma üretilmemesine neden olmaktadır.

2.2 Sadberk Hanım Müzesinde Bulunan Sof Dokuma Örnekleri

 <p>Şekil 3. Sof Hırka Kaynak: Lale Görünür, SHM</p>	<p>Sof Hırka</p> <p>Osmanlı,20. yüzyıl başı</p> <p>Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu, Envno:SHM 15312</p> <p>Hardal rengi yün dokumadan dikilmiş</p> <p>Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof Vekam yayınları</p>
 <p>Şekil 4. Sof Etek Kaynak: Lale Görünür, SHM</p>	<p>Sof Etek</p> <p>Osmanlı,20. yüzyıl başı</p> <p>Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu, Envno:SHM 2614</p> <p>Çağla renkli softan dikilmiş</p> <p>Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof Vekam yayınları</p>

Sadberk Hanım Müzesin de sof kumaşın yanı sıra sof kumaştan dikilmiş giyim elemanları bulunmaktadır. Günümüzde tiftik parlak olma özelliğiyle abiyelik kumaşlarda kullanılan bir hammaddedir. Müze envanterlerinden de anlaşıldığı üzere geçmişte de giyim elemanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Tiftik, yazın serin kışın sıcak tutma özelliğinden dolayı elbiselik kumaş olarak da tercih edilmektedir. Müze koleksiyonunda sof dokumalardan üretilmiş etekler, şalvar ve kumaş örnekleri dışında bir de lizöz, pelerin gibi örme ürünler mevcuttur.

Bu müzeler dışında Topkapı Sarayı Müze koleksiyonunda Tiftik yer yaygıları bulunmaktadır. Bu dokumalar seccade ve battaniye gibi kullanım amaçlı ürünlerdir (Battaniye Env. No 13/1193, Seccade Env. No 13/1191,yer yaygısı Env. No 13/148). Ayrıca müzede Ankara keçisi postları da bulunmaktadır (Env. No 13/482, 13/483).

Sof dokuma ve tiftik ürünlerin müzelerde koruma altına alınmış olması geleneğin geleceğe taşınması açısından oldukça önemlidir.

3. TARİHİ TEKSTİLLERDE BELGELEME ÇALIŞMALARININ ÖNEMİ

Tarihi tekstillerin analizi, ipuçlarını araştıran adli antropologlardan, arkeolojik veya etnografik bir tekstili tanımlamaya ve korumaya çalışan konservatörlere, müzecilere kadar pek çok araştırmacıya yardımcı olabilmektedir. Tekstil, sanatsal ve tarihsel değeri göz önüne alındığında, arşiv belgelerini destekleyebilecek değerli tarihsel kanıt olmakta beraber maddi çalışmaların artmasına da katkıda bulunmaktadır. Tarihi tekstillerin aşamalı olarak incelenmesi; konservatörleri, tarihçileri, sanat tarihçilerini, kimyager ve daha birçok bilim insanlarını bir araya getirerek, disiplinler arası diyalogu da sağlamaktadır (Tozun, 2017:272).

Belgeleme, kültür varlıklarının mevcut durumunun değişik ölçek ve nitelikte çizimler ya da fotoğraflarla saptanması olarak da tanımlanabilir. Aslında bu çalışmaların amacı bir nevi ürün kimliği ortaya koymaktır. Dokuma veya örme gibi tekstil ürünlerinin incelendiği zamandaki mevcut durumlarına ilişkin bilgi ve belgenin üretildiği, fiziksel ve kimyasal özelliklerinin tespit edildiği belgeleme aşaması koruma sürecinin birinci aşamasını oluşturmaktadır. Mevcut durum ve fiziksel analiz sonucu üretilen belgelerin içerik, ölçek ve sunum biçimleri, çalışma sürecinin amacına ve ne tür bilgi gerektirdiğine göre belirlenebilmektedir. Eğer kültürün devamlılığının sürdürülmesi isteniyorsa yapılacak en önemli çalışma belgelemedir.

Belgeleme sürecinin ilk adımı tespit raporunun hazırlanmasıdır. Koruma veya onarımı yapılacak eser türü ne ise ona uygun olacak şekilde raporun alt başlıkları oluşturulmaktadır. Eser ile ilgili yazılı bilgilerin yanında, eserin ilk halinden itibaren yapılan işlemler de dahil olmak üzere çekilen fotoğraflar ile tespit raporu güçlendirilmektedir. Belgeleme işlemleri, koruma çalışması yapılacak eserlerin, genel bilgisini, bozulma durumunu, bu durumların ortaya çıkma nedenlerini ve buna bağlı olarak alınacak önlemlerin belirlenmesinde başvurulacak ilk kaynak olma özelliği taşımaktadır (Uzgidim,2018, Uzgidim, 2019).

Belgeleme çalışmalarının en önemli aşaması dokumanın mevcut durumunun fotoğraflarla tespit edilmesinin ardından yapılacak teknik analizdir. Teknik analiz; dokumayı tanımlamaya, çözümlemeye ve değerlendirmeye yönelik değişik ölçek ve nitelikte bilgilerin derlenmesinden oluşan incelemelerdir (Karavar, 2017:105). Belgeleme çalışmaları, tekstil ürünü bir halı ise düğüm sıklığı, düz dokuma veya kumaş ise atkı çözgü sıklığı, dokuma kalınlığı, en boy ölçümleri, kullanılan renklerin tespiti gibi bir takım fiziksel analizlerden oluşmaktadır.

Tarihi tekstillerin fiziksel ölçümlerle analizlerinin yapılması koruma sürecine doğrudan katkı sağlamakta ve ürün için gerekli koruma önlemlerinin oluşturulmasına zemin hazırlamaktadır.

Bu doğrultuda alınan koruma kararları ile ürünler gelecek nesillere daha sağlıklı iletilebilecek ve kültürel mirasın daha uzun yıllar sürdürülmesi sağlanabilecektir.

4. MÜZELERDE TEKSTİL SERGİLEME ESASLARI

Tarihi tekstil eserler organik kökenli olduklarından dolayı çevresel koşullardan zaman içerisinde olumsuz olarak etkilenebilmektedir. Olumsuz koşulların giderilmesine yönelik çalışmalar yapıp bu eserler, sahip oldukları özelliklerin yapısına göre düzenlenmiş ortamda saklanmalı veya sergilenmelidir (Uzgidim ve Akyol, 2019:387).

Müzeler toplama, muhafaza etme, koruma, depolama, sergileme, araştırma ve yorumlamadan sorumlu kurumlardır. Sergi tasarımcıları için müzelerin en önemli tarafı, halkın koleksiyona erişiminin sağlanmasıdır. Modern müze fikri 21. yüzyıl ilerlerken bir eğitim ortamı olarak gelişmeye başlamış ve müzeler yaşam alanı haline dönüştürülmüştür. Müzeler yeni fikirler ile kültürel miras hikayesi oluşturmaya başladıkça yorumlama etkileşimli öğrenme sürecine dönüşmüştür. Sergileme, proje bazlı sergi, tematik sergi veya eğitsel sergi de olabilir. Burada dikkat edilmesi gereken unsur etik değerlerdir. Kavramsal olarak bilgi, yazım teknikleri (tipolojisi), kavrama/nesneye ait söz ve görsellerin kullanımı gibi izleyiciyle iletişim kurabilecek unsurlarla yaratılmak istenilen etki daha da artırılabilir.

Tüm sergileme projeleri bir takım analizlerle başlamaktadır. Bu analizler sergi yapısının temelini oluşturur. Öncelikli olarak serginin doğası ve amacının ne olduğu belirlenmelidir. Serginin ölçeğine karar verilmeli, hedef kitle ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır. Ziyaretçi (hedef kitle) kimdir?, izleyici analizleri izleyicinin niteliklerini sorgulamaya başlamaktadır. Aile mi?, yerli ve uluslararası turist mi?, konu uzmanı mı?, okul grupları mı?, ziyaretçinin yaşı, cinsiyeti, ırkı, fiziksel ve duygusal yetenekleri gibi demografik özellikler belirlenmelidir. Ziyaretçi dışında sergileme alanının içeriği ve pozisyonu nedir? Sergileme için ayrılan bütçe miktarı ne kadardır? Ve son olarak sergi süresi ne kadar olmalı? Tüm bu soruların cevabı bulunduğu anda proje temeli atılarak çalışmalar yürütülmeye başlanır. Sergide anlatılmak istenilen hedef kitlenin hikayenin ne olduğunu algılaması değil nasıl olduğunu algılamasıdır. Anlatılmak istenilen nesnede ara bağlantıların kurulması ziyaretçinin daha fazla algılamasına yardımcı olur. Nesne ile ilgili ara öge köprülerin kurulmasını sağlamaktadır. Hikayeyi ya da temayı ele almak derinlemesine araştırma yapılmasını gerektirir. Bu süreç gelişmiş güzel değil yazılı ve görsel uyarıcıların kullanılması ve ek bilginin verilme süreci olarak da düşünülmesi gerekmektedir (Locker, 2013).

Sergi geliştirme sürecinde müzelerde ilk olarak içeriğin belirlenmesi önemlidir. Sırasıyla ön araştırma, sergi senaryosunun saptanması, koleksiyondan uygun nesnelerin seçimi, sergi metinlerinin hazırlanması ve yazımı, sergiyi destekleyecek özel yerleştirmelerin ve malzemelerin hazırlanması, teknoloji kullanımının kararlaştırılması (üç boyutlu

uygulamaların tasarımı, seçimi, üretimi), grafik tasarımların tamamlanması, reklam, tanıtım ve duyuruların planlanması, sergiye ilişkin yayınların hazırlanması, yazılı ve görsel medyada serginin tanıtım çalışmalarının ve sosyal medya çalışmalarının planlanması, izleyici geliştirme stratejilerinin belirlenmesi ve uygulanması, sergiyle bağlantılı eğitim çalışmalarının planlanması, etkinlik geliştirme çalışmalarının planlanması, serginin kurulumu, geribildirimlerin değerlendirilmesi ve raporlanması aşamalarından oluşmaktadır (MacLeod, 2005, s. 7; Walhimer, 2017, s. 18).

Sergilemede tekstiller için stantlar tasarlanabilir. Tekstilin bozulma durumuna göre yatay üzeri parlamayan mat cam ile kapanmış çekmeceler kullanılabilir. Tekstiller asılma yöntemiyle raylı paravanlarla sergilenir. Tekstil eseri sof dokuma gibi ünük ve müze için özellikli bir eser ise ayrı bir sergileme alanı planlanabilir.

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

Ankara ili için önemli dokumaların başında gelen ve günümüzde dokumacılığının yapılmaması sebebiyle etnografik eser statüsünde olan sof dokumaların müze depolarından çıkarılıp sergilenmede yer alması gerektiği düşünülmektedir. Ankara keçisi tüm dünya literatürüne Ankara adıyla geçmiş özel bir keçi ırkıdır. Bu keçinin üretim alanı tiftiktir. Tiftik de yine dünyada bilinen doğal lifler içerisinde sayılan özel bir lifdir. Bu açıdan bakıldığında Ankara ilinin yerel kültürünün sergilendiği bir Kent müzesine ihtiyaç duyulmaktadır. El sanatları, yeme içme kültürü, giyim kuşamı, mimari yapısını gözler önüne seren ziyaretçiye Ankara'nın geçmişiyle birlikte yaşatabilen bir kent müzesi coğrafi açıdan bu ilin ne kadar önemli olduğunu gösterilmesine araç olacaktır.

Ankara ili ilçelerinde özellikle Beypazarı, Ayaş, Güdül ve Nallıhan ilçelerinde tiftik dokumaları ya da tiftikten üretilmiş örme ürünlerin pazarlanabileceği satış noktalarının açılması, il ve ilçelerde sandıklarda var ise sof dokumaların saptanması ve müzelerde sergilenmesi. Tarihi çok eskilere dayanan bu kültürel mirası tanıtıcı afiş ve broşürlerin hazırlanarak yerli ve yabancı turiste ulaştırılması. Özellikle genç kuşağa Ankara keçisi, tiftik, sof dokuma ve diğer tiftik ürünleri içerecek müzede uygulanabilecek eğitim paketlerinin hazırlanması önemlidir. Ortaöğretim müfredatında yer alan kültürel miras ünitelerinde çocuğun eğitim aldığı coğrafyaya özgü ürünlerin daha ayrıntılı verilmesi hedeflenmelidir.

Kültürel miras öğelerinin sergilenmesi ziyaretçinin bu tür eserler ile yüz yüze getirilmesi kültürel mirasın aktarımı açısından önemli bir aşamadır. Bir eser üzerinde ne kadar farkındalık yaratılabilirse, hafıza kuvvetlendirilebilirse işte o zaman kültürel miras aktarımı sağlıklı yollarla aktarılacaktır.

Sof dokuma ile ilgili bir sergi tasarımı planlandığında sergilenecek eser öncesinde ve sonrasında ara bağlantılar kurulması gerekmektedir. Bu süreç Ankara Keçisi ile başlayabilir, tiftik kırkımı, kırkımda kullanılan araç gereç ve görseller, elde iplik eğilmesi ve eğirme sırasında kullanılan araç gereçler ve görselleri ile desteklenebilir. Ardından dokuma tezgahı ve sof dokumanın fiziksel özellikleri gösterilebilir. Coğrafi bölge için ünük bir dokuma olması sebebiyle dokuma başlıca müzenin dikkat çekecek bir yerine oluşturulacak sergileme standı ile sergilenebilir. Dokumanın sergilenmesinin ardından yine küçük bir tezgah konulabilir ve ziyaretçiye sof dokuma dokutabilir. Böylelikle ziyaretçinin unutamayacağı hafıza yaratılabilir ve kültürel miras açısından sof dokumanın değeri gözler önüne serilebilir.

Kaynakça

Aydın, S., Emiroğlu, K., Türkoğlu, Ö., Özsoy, E.D. (2005). 'Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara'. Dost Kitabevi. 719 s.

Duran, H. (2011). Tiftik. Ankara: Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Ev Ekonomisi El Sanatları Anabilim Dalı Dönem Projesi.

Erdoğan, Z. ve Jirousek, C. (2005). Ankara (Angora) goathair: The Turkish Mohair Tradition. R. T. Marchese (Ed.).TheFabric of Life içinde (ss. 209-224). New York: Global Academic Publishing.

Gürtanın, N. (1972). Siirt ili dahilinde yetiştirilen tiftik keçilerinin lifleri ve bunların mamulleri üzerinde yapılan bazı teknolojik araştırmalar. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Lif Teknolojisi ve Köy Sanatları- Ev Ekonomisi Kürsüsü.

İnalçık, H. (2008). 'Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar'. İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Karavar, G . (2017). Halı ve Düz Dokumaların Koruma Uygulamalarında Belgelemenin Önemi ve Tasarımcının Rolü. Yedi Dergisi , (17) , 103-109 .

Locker,P.(2013). İç Mekan Tasarımında Stant Tasarımı ve Sergileme. (Yayıma hazırlayan: Feyza Akder). Litaratür yayınları:676, İç Mekan Tasarım Temelleri Dizisi:02. Bilnet matbaacılık.

MacLeod, S. (2005).Reshaping museum space: architecture, design, exhibitions.

Şekil 3-4.(2018). Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof Vekam Yayınları. Yayıma Hazırlayanlar, Filiz Yenişehirlioğlu, Gözde Çerçioğlu Yücel.

Tortora, P.G ve Merkel, R. S. (2009). Camlet. Fairchild's Dictionary of Textiles içinde (s.89). New York: Fairchild Publications.

Tozun, H . (2017). Özel Bir Koleksiyona Ait Metal İşlemeli Örtülerde Oluşan Bozulmaların Tespiti ve Belgelenmesi. Sanat ve Tasarım Dergisi , (20) , 271-284 .

Uzgidim, G , Akyol, A . (2019). Prof. Ülker Muncuk Müzesi Arşivinde Bulunan Bozulmaya Uğramış Peştemallerin Korunmasına Yönelik İncelemeler. Akdeniz Sanat, (13), 381-388 .

Uzgidim, G . (2019). Burdur İli Ağlasun İlçesi Yıldızlı Zili Belgeleme Çalışması. Arış Dergisi, (15) , 6-17.

Uzgidim,G. (2018). Gazi Üniversitesi Prof. Ülker Muncuk Müzesinde Bulunan Metal İşlemeli Tekstil Ürünlerinde Oluşan Bozulmalar, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara, s.64,65.

Walhimer, M. (2011). Museum Exhibition Design. 26 Haziran 2017 tarihinde <http://museumplanner.org/category/museum-planning> tarihinde erişilmiştir.

Yanar, A., Akpınarlı, F. (2016). Geleneksel Ankara Sof Dokumaları. Ankara Araştırmaları Dergisi, 4(2), Aralık, s;170-179.

**KÜTAHYA VAHİT PAŞA YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ “43 VA 2220 NUMARALI
ŞİİR MECMUASI”NDA BULUNAN İBN KEMAL’İN BİLİNMEYEN VASİYET-
NÂMESİ**

KÜTAHYA VAHİT PAŞA WRITING WORK LIBRARY “43 VA 2220” NUMBER OF
POETRY MECMUA IN THE UNKNOWN TESTAMENT OF IBN KEMAL

Ali ALTUN

(Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı - Eski Türk Edebiyatı)

ÖZET

İbn Kemal, dedesi Kemal Paşa'ya nisbetle “İbn Kemal” ve “Kemal Paşazâde” diye anılan Şemseddin Ahmed'in nesli; baba tarafı devletin idari mekanizmalarında görev yapan üst bürokrat sınıfından, anne tarafı ise ilmiye sınıfındandır. Kaynaklarda kendisiyle ilgili verilen bilgilerden onun; genç yaşından itibaren ahlaklı, zekî, çalışkan birisi olduğunu görmekteyiz. İbn Kemâl, üç padişahın; Sultan Beyazıt, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın dönemlerinde yaşamıştır. İbn Kemal devlet kademelerinin üst noktalarında görev yapmış ve bu padişahların iltifatlarını ve güvenlerini kazanmış çok yönlü bir âlimdir. Tefsirden felsefeye, dilden tarihe kadar ortaya koyduğu ilmî eserler onun ilmî açıdan da çok yönlülüğünü göstermektedir. İbn Kemal'in daha önce başka mensur bir vasiyet-nâmesi yayımlanmıştır. Bu vasiyet-nâmede İbn Kemâl'in ölümünden sonraki istekleri yer almaktadır.

İbn Kemal'in dinî kişiliği ve edebî yönü dikkate alındığında tez çalışmam olan mecmuadaki “Vaşiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Raḥmetu'llâhi ‘aleyh” başlıklı vasiyet-nâmenin diğer mensur vasiyet-nâmeden edebî olarak farklılığı; İbn Kemal'in edebî yönünün güçlülüğü ve şâir kimliliğinin birikimi sayesinde sonraki kuşaklara uyarılarını ve nasihatlerini aktarmak amacıyla manzum olarak böyle bir edebî vasiyet-nâme yazmış olduğunu düşünüyoruz. Bunların yanı sıra mecmuanın içerisinde ‘İbn Kemâl Paşa’ başlıklı kıt’a nazım şekli ile yazılmış iki adet manzume de vardır. Bu bilgiler mecmuadaki bu vasiyet-nâmenin İbn Kemâl'e ait olduğu tezimizi güçlendirmektedir.

İncelediğimiz metin, “Vaşiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Raḥmetu'llâhi ‘aleyh” başlığı ile “Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 43 VA 2220 nolu şiir mecmuası içinde 16a - 17a varakları arasında bulunmaktadır. Bu manzum metin 46 beyitten oluşmaktadır. Mesnevî nazım şekli ile aruzun Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün kalıbıyla yazılmıştır. İbn Kemal'in hayatı, eserleri, risaleleri ve vasiyeti ile ilgili yapılan çalışmalar taranmış ve bunların içinde benim bulmuş olduğum manzum vasiyet-nâmeye rastlanmamıştır. Bunun üzerine bu eser konusundaki tereddütlerimizi gidermek için Kemal Paşazâde adıyla anılan başka şairlerin olup olmadığı araştırılmıştır. Bu bağlamda Kemal Paşazâde ismini kullanan Kemâl Paşazâde Mehmed Said isimli bir şair olduğu görülmüştür. Ancak onun da böyle bir eseri olmadığı tespit edilmiştir. Bu incelemelerimin sonucunda tez çalışmam olan mecmuada bulunan bu vasiyet-nâme metni ilk olarak tarafımdan bilim dünyasına sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Kemâl, vasiyet-nâme, mecmua, vasiyet, manzume

ABSTRACT

Ibn Kemal, the generation of Şemseddin Ahmed, who was referred to as “Ibn Kemal” and “Kemal Paşazade” because of his grandfather Kemal Paşa, the father side of the state administrative mechanisms of the upper bureaucrat class, the mother side of the ilmiye class. From the information given about him in the sources, we can see that he is a moral,

intelligent, hardworking person from a young age. Ibn Kemal lived during the periods of three Sultans; Sultan Beyazıt, Yavuz Sultan Selim and Suleyman The Magnificent. Ibn Kemal was a well-rounded scholar who served in the higher ranks of the state and earned the compliments and trust of these sultans. His scientific works, from exegesis to philosophy and from language to history, also show his versatility in terms of science. Ibn Kemal's previous testament was published. This testament contains the posthumous wishes of Ibn Kemal.

Considering the religious personality and literary aspect of Ibn Kemal, in the mecmua of my thesis “Vasiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Rahmetullâhi aleyh” titled and literature the difference from the the other prose testament; We consider that Ibn Kemal wrote such a literary testament as verse in order to convey his warnings and advice to the next generations thanks to the strength of his literary direction and the identity of the poet. In addition to these, the mecmua is titled ‘İbn Kemâl Paşa’ there are also form of poetry two kıt’a written in the form of poetry. This informations reinforces our thesis that this testament in poem’s mecmua belongs to Ibn Kemal.

The text we have examined is under the title of "Vasiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Rahmetullâhi aleyh" in ‘Kütahya Vahit Paşa Provincial Public Library Collection between the poems in the leaf of 16a - 17a in the poem’s mecmua numbered 43 VA 2220. This poem consists of 46 couplets. It is written with the mesnevi verse and the pattern of aruz’s Fâ’ilâtün / Fâ’ilâtün / Fâ’ilün. Studies on Ibn Kemal's life, his works, his treatises, and his will have been scanned and the verse testament I have found in them has not been found. Thereupon, it was investigated whether there are other poets named as Kemâl Paşazâde in order to eliminate our hesitations about this work. In this context, it was observed that he was a poet named Kemâl-Paşazâde Mehmed Said, who used the name Kemâl Paşazâde. However, it was determined that he did not have such a work. As a result of these examinations, the text of this will will be presented to the scientific world by me.

Keywords: Ibn Kemâl, testament-nama, mecmua, testament, poetry

GİRİŞ

1469-1534 yılları arasında yaşamış olan İbn Kemâl, dedesi Kemâl Paşa'ya nisbetle “İbn Kemal” ve “Kemal Paşazâde” diye anılmıştır. Asıl adı Şemseddin Ahmed olan İbn Kemal muhtelif kaynaklarda “şeyhülislâm”, “müfti'l-enâm (bütün insanların müftüsü)”, “müfti's-sakaleyn (insanların ve cinlerin müftüsü)”, “İbn-i Sinâ-yı Rûm (Anadolu ve Rumelinin İbn-i Sina’sı)” lakablarıyla da anılır. İbn Kemal’in nesli; baba tarafı devletin idari mekanizmalarında görev yapan üst bürokrat sınıfından, anne tarafı ise ilmiye sınıfındandır. Kaynaklarda kendisiyle ilgili verilen bilgilerden onun; genç yaşından itibaren ahlaklı, zekî, çalışkan birisi olduğunu görmekteyiz. İbn Kemal Osmanlı uleması arasında ilmî kudretinden dolayı “muallim-i evvel” (birinci hoca, üstad) sayılmıştır. İbn Kemal ilmiye sınıfına dahil olduktan sonra müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlik vazifelerinde bulunmuştur. Büyük bir din alimi ve devlet adamı olarak görünen İbn Kemal, aynı zamanda yüksek bir edebî zevke sahip Klasik Türk Edebiyat tarihinin önemli şahsiyetlerindedir. Kaynakların onun ilmî yönü üzerinde odaklanmasında; kendisinin sürekli eser veren bir âlim, hayatının önemli bir kısmını medreselerde ders vererek geçiren bir müderris, halkın sorunlarının çözümü için sürekli fetva veren bir müftü olmasının rolü büyüktür. Bu yüzden İbn Kemal’in ilmî yönü, edebî yönüne nispetle daha ön plan olduğunu düşünüyoruz. (Saraç, 1999; Saraç, 2002).

Kaynaklarda İbn Kemal'in eserlerinin sayısının 200'ü aştığı söylenir. Kemal Paşazâde birçok alanda Türkçe, Arapça ve Farsça eserler yazmıştır. Çalışmalarının sayısı konusunda kesin bir rakam verilememektedir. Cemîl el-Azm kendisine 214, Brockelmann 179, Nihal Atsız 209, Şamil Öçal 226 eser nisbet etmektedir. Bunların bir kısmı müstakil teliflerden, bir kısmı diğer eserlerinin bölümlerinden, aynı eserin değişik isimle kaydedilmiş şekliinden, şerh ve hâşiyelerden oluşmaktadır. (Çelebi, 2002, s. 244-245). Bu araştırmalardan elde ettiğimiz verilere ek olarak mecmualar ve çeşitli risaleler incelenmiştir. İbn Kemal'e ait metinler içerisinde çalışmama konu olan manzum vasiyet-nâme rastlanmamıştır.

İbn Kemal devlet kademelerinin üst noktalarında görev yapmış ve döneminin devlet adamlarının iltifatlarını ve güvenlerini kazanmış çok yönlü bir âlimdir. Tefsirden felsefeye, dilden tarihe kadar ortaya koyduğu ilmî eserler onun ilmî açıdan da çok yönlülüğünü göstermektedir. İbn Kemal'in daha önce başka mensur bir vasiyet-nâmesi yayımlanmıştır. Bu vasiyet-nâmede İbn Kemal'in ölümünden sonraki istekleri yer almaktadır. İbn Kemâl'in dinî kişiliği ve edebî yönü dikkate alındığında tez çalışmam olan mecmuadaki "Vaşiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Raḥmetu'llâhi 'aleyh" başlıklı vasiyet-nâmenin diğer mensur vasiyet-nâmeden edebî olarak farklılığı; İbn Kemal'in edebî yönünün güçlüğü ve şâir kimliliğinin birikimi sayesinde sonraki kuşaklara uyarılarını ve nasihatlerini aktarmak amacıyla manzum olarak böyle bir edebî vasiyet-nâme yazmış olduğunu düşünüyoruz.

KÜTAHYA VAHİT PAŞA YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ "43 VA 2220 NUMARALI ŞİİR MECMUASI" NDA BULUNAN İBN KEMAL'İN BİLİNMEYEN VASİYET-NÂMESİ

"Vasiyet", Arapça'dan dilimize geçmiş olup halk arasında yaygın manasıyla "bir kimsenin sağken kararlaştırdığı ve öldükten sonra yapılmasını istediği şey" anlamındadır. Sözcüğün Arapça kökü ve-sa-ye'dir. Bu kök; "Sorumluluğuna, gözetimine bırakmak" anlamı yanında; "tavsiye etmek, salık vermek" anlamlarını da taşır. Sözcüğe müstakı olan "vasiyye" ifadesi, "vasiyet" yanında "talimat, direktif, emir" anlamları yüklenmiştir ki sözcüğün Türkçe'ye taşınan anlamı tasavvuf kültürü çerçevesinde "tavsiye etmek" ve "salık vermek" ağırlıklı iken, medenî hukuk ve İslâm hukuku çerçevesinde "talimat" ve "direktif"e daha yakındır. (Kılınç, 2006, s. 11). Vasiyette esas olan kendisinden sonra geleceklere sorumluluk yükleyerek bir şekilde hayatı düzenleme konusunda katkıda bulunmaktır. Bunun için vasiyetnamelerde geride bırakılan insanlara tavsiye, nasihat, ikaz ve uyarı yolunda sözler sarf edilir. Bir kişinin vefat etmeden önce vefatından sonrasına ilişkin söyledikleri içinde en etkili ve bağlayıcı olanın vasiyet olduğunu söylemek mümkündür. (Kılınç, 2006, s. 23-24).

İncelediğimiz metin, "Vaşiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Raḥmetu'llâhi 'aleyh" başlığı ile "Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 43 VA 2220 nolu şiir mecmuası içinde 16a - 17a varakları arasında bulunmaktadır. Bu manzum metin 46 beyitten oluşmaktadır. Mesnevî nazım şekli ile aruzun Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün kalıbıyla yazılmıştır. İbn Kemal'in hayatı, eserleri, risaleleri ve vasiyeti ile ilgili yapılan çalışmalar taranmış ve bunların içinde benim bulmuş olduğum manzum vasiyet-nâme rastlanmamıştır. Bunun üzerine bu eser konusundaki tereddütlerimizi gidermek için Kemal Paşazâde adıyla anılan başka şairlerin olup olmadığı araştırılmıştır. Bu bağlamda Kemal Paşazâde ismini kullanan Kemal-Paşazâde Mehmed Said isimli bir şair olduğu görülmüştür. Ancak onun da böyle bir eseri olmadığı tespit edilmiştir. İbn Kemal ve Kemal Paşazâde diye tanınan Şemseddin Ahmed, aynı zamanda edebiyatımızın mahlas kullanmayan birkaç şairinden biridir.

İncelemiş ve yayımlamış olduğumuz vasiyet-nâme, okuyanları ahlâkî ve sosyal açıdan kemâle ulaştırmayı amaçlar ve böylece örnek şahıs, olgun insan tipi yetiştirmeyi amaçlayan

pend-nameler gibi didaktik eserler arasında yer alır. Böyle eserler açık, sade, anlaşılır olarak kaleme alınırlar. Asırlar boyunca yapılmasının yanlış olduğuna inanılan şeylerden insanları alıkoymak için çeşitli yaptırımlar uygulanmış fakat önce bunların yapılmaması için insanlara bazı nasihatlerde bulunulmuştur. Bunlar geleneksel, sosyal, ahlâkî kurallar ve kabullerdir. Böylece insanların bir düzen içerisinde hayatlarının devam etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu düzeni sağlamak için yaşadığı dönemde toplumun önderi, rehberi konumundaki insanlar düzenin ve insanların durumunu iyi görmediğinde öğüt verme ihtiyacı duymuşlardır. Ahlâk ve öğüt konusu hem nasihat-nâmelerde hem de vasiyet-nâmelerde ortak olarak işlenen konulardandır. Bu türlerde eserler kaleme alan şahsiyetlerin böyle eserleri dinî, tasavvufî, ahlâkî ve edebî yönlerden olgunlaşmaya, erdemli olmaya katkı sağlamaya yönelik yazdıklarını görmekteyiz.

İbn Kemal'in daha önce yayınlanan vasiyet-nâmesi (Bahçıvan, 2001, s. 209-214) mensur bir vasiyet-nâme olmasının yanı sıra metnini incelediğimizde İbn Kemal'in ölümünden sonra defin işlemleri yapılırken istekleri; cenazesinin gösterişsiz olarak kaldırılması, dualar okunması, kabrinin sade, kabir taşının yontulmamış olması, hayır u hasenât yapılması, bir kimseye hac ettirilmesi yer almaktadır.

İbn Kemal'in dinî kişiliği, edebi yönü dikkate alındığında tez çalışmam olan mecmuadaki “Vaşiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Raḥmetu'llâhi ‘aleyh” başlıklı vasiyet-nâmenin diğer mensur vasiyet-nâmeden edebî olarak farklılığı; İbn Kemal'in edebî yönünün güçlülüğü ve şâir kimliliğinin birkimi sayesinde sonraki kuşaklara ikaz ve nasihat edasıyla aktarmak amacıyla manzum olarak böyle bir edebî vasiyet-nâme yazmış olduğunu düşünüyoruz. Bunların yanı sıra mecmuanın içerisinde ‘İbn Kemâl Paşa’ başlıklı kıt’a nazım şekli ile yazılmış iki adet manzume de vardır. Bu bilgiler mecmuadaki bu vasiyet-nâmenin İbn Kemal'e ait olduğu tezimizi güçlendirmektedir. Tez çalışmam olan mecmuadaki bu vasiyet-nâme ilk olarak tarafımdan bilim dünyasına sunulacaktır.

Çalışmama konu olan “Vaşiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Raḥmetu'llâhi ‘aleyh” başlıklı vasiyet-nâme metni sadece ölümden sonra şahsî istek ve gereklilik içeren bir vasiyet metni değildir. Vasiyet-nâme türünün özelliklerinden olan muhataba ikazlar çerçevesinde insanlara, sonraki kuşaklara aktarılmak için yazılmış, maddî ve manevî iyiliği, doğruyu, dünya ve ahiret ile ilgili düşünceleri içerir.

Vasiyet-nâmeyi muhtevâ bağlamında incelediğimizde müslümanın yapması ve yapmaması gerekenleri, nimete şükretmeyi, belaya sabretmeyi, insanlarla iyi geçinmeyi, ana-baba hakkını, büyüklere saygıyı, makam ve menfaatlerin geçiciliğini, dünya nimetleri ve dünyanın geçiciliğini, zulüm etmemeyi, isyan etmemeyi, ilim öğrenmeyi, irfan sahibi olmayı, cehaletten kaçınmayı, saygın ilim erbâbı arasında yer almayı, dini öğütleri, toplumsal gelenekleri ve halk inançlarını barındıran nasihat ve faydalı bilgiler içeren bir manzum vasiyet-nâme olduğunu görmekteyiz. Metnin transkripsiyonlu hali aşağıda verilmiştir.

İnceleme – Transkripsiyon

Vaşiyet-i Mevlânâ Kemâl Paşa-zâde Raḥmetu'llâhi ‘aleyh

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

Her işe kıl besmeleyle ibtidâ
Zikr olsun dâ'imâ ḥamd-i Ḥudâ

Ṭahir ol dâ'imâ şalâhı pîşe kıl
Hem ḡadâb-ı düzaḥı endîşe kıl

Kāhil olma kıl namāza ihtimām
 Țur otur ehl-i ŧalātıyle mūdām

İsterisen artıra adrũñ Țudā
 Rüz u ŧeb eyle tazarru kıl duā

Kim ki kār u ıyşına isyān ider
 ŧübhesiz ol rızına noşān ider

Ni mete ŧükr u belāya ŧabr kıl
 Kim bulur andan cilā-yı mir'āt-dil

ŧükr ayd-ı ni met-i mevcüdadur
 ŧabr ayd-ı ni met-i mefüdadur

Kimseye kıлма sitem etme cefā
 Dost utmaz merdüm-āzārı Țudā

ŧādī-i dünyāya maqrūr olma hıç
 İltifāt-ı ŧāha mesrūr olma hıç

Ömrũñ olsun dirseñ gāyet uzun
 Eyle in ām u iā haddden füzün

ŧem-veŧ etme dilũñ halka dırāz
 Rüz gibi eyleme ifşā-yı rāz

Ni metine kimsenũñ itme ased
 ādir iseñ kıl ased bāğını sed

Kimseyi zem eyleyüp adħ eyleme
 Kendũñi hem illere medħ eyleme

Virdüğüñi alma mānend-i beħār
 Yeme kıy itdüğüñi zembür-vār

Çok mizāħ eyleme kim afifet virür
 Bama hem bigāneye gāflet virür

Zenleriyle kim ki çok ŧoħber ider
 ŧāhına kendüye bī-rağbet ider

La n u a n kızb ü bühtān eyleme
 Kimsenũñ gönľünü virān eyleme

Hem oma beytũñde beyt-i ankebüt
 Nāıŧ olur ol ziyād olduca üt

Ataña vü anaña cān-pezīr
 Adlu adıyla ağırma kıl azer

Rīze-i nāı bırama zīr-i pā
 Düşeni alup yeseñ virür gīnā

Senden a‘lānuñ öñüne geçme hem
Eyle ednāya tevāzu‘ kııl kerem

Başuñ altına kıoma şalvārıñı
Oturuken şarma hem destārıñı

Dişüñ ile kesme hergiz dişıñı
Tırnağ ile oynama hem dişıñı

Ayağ üstine şaķın tön giymeden
Kıl hāzer üstünde cāme dikmeden

Post-ı sİR ü piyāzı kııl kerem
Ayağ altına biraķma yaķma hem

ĀstİN ü dāmene kim yüz siler
İki yaķa issi olmaz ol gider

Nān-ı serd ü gūşt ü helvā-yı ter
Artırur hıfzı vü zihni tİZ-āmİZ

Bir ‘azİze şorulur nisyāndan
Didi kim kaçmaķ gerek ‘iŞyāndan

İştirākın görme cā’iz şānenüñ
Şānesine urma el bİgānenüñ

Ġayrla misvākda yoķ iştirāk
Kim iŞāretdür aña lafz-ı sıvāk

Üf diyüp hergiz soyundurma çerāğ
Şem‘-i dūdından olur muhtāl dimāğ

Ev süpürme gice çekme emek
Hem cünüble ġam virür yemek yimek

Bes haţādur gİce mir’āta nażar
Yalıñuz bir evde yatma kııl hāzer

Mevrūs-ı kılletdürür nevm-i keşİR
Gİce ‘üryān yatmaķ eyler hem faķİR

Ay u gün tıtıla hem kıılma nażar
Ol nażardur gözlere ‘ayn-ı żarar

‘Āķiliseñ eyleme tenhā sefer
Yalıñuz gitmekde vardur çok haţar

Olmasun dirseñ zamİRinde ġubār
Ĥak-i kille al yumaķdan el yuvar

El yüz üstine kıomaķ mezmūmdur
Ġabġabı altında kıomaķ şomdur

İhtirâz eyle kıma virür elem
Ayağ altına tırâşât-i kılem

Müşek artuğıldürür ‘ âlemde sem
Mîş u üstür arasından geçme hem

Gice bîdâr ol tilâvet kııl seher
Oğuma seng-i mezârı kııl hâzer

Çok cimâ’ u ‘ itr u ğam ekşi yimek
Tîz kıocaldur âdemi bî-reyb ü şekk

Burnuña ya peşmüñe çok virür melâl
Hem haleldür her çöpi kıılma hılâl

Mâ-ğaşal budur tutarsañ ğüş-ı cân
İdeyin hükümüñ medârını beyân

Ehl-i şer’ anı ki müstağbiğ görür
Tab’ kim bir nesneden nefret kıılır

Mümkün olduğınca eyle ictinâb
Söz budur Va’llâhu a’ lem bi’s-şavâb

KAYNAKÇA

Bahçivan, S. (2001). Şeyhulislâm İbn Kemalpaşa’nın Vasiyetnâmesi. *Marife Dergisi*, 209-214.

Çelebi, İ. (2002). “Kemalpaşazade”. *İslam Ansiklopedisi* (s. 244-245). İstanbul: TDV Yay.

Kılınç, A. (2006). *Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi “43 VA 2220” Numaralı Şiir Mecmuası

Saraç, M. A. Yekta (1999). *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*. İstanbul: Şule Yay.

Saraç, Yekta (2002). “Kemalpaşazade”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yay. 245.

YUNAN TRAGEDYASI VE TASAVVUF FELSEFESİNİN ORTAK NOKTALARI CONCIDENCES BETWEEN ANCIENT GREEK TRAGEDY AND SUFİSM

Dr. Öğretim Üyesi Fulya Kincal*

Kırklareli Üniversitesi

ÖZET

Yunan Tragedyası ve Mevlana felsefesi birbirine zıt kültürel ve dini gelenekleri temsil etse de, her ikisi de normal ve doğru bir insan olma yollarını tartışır. Yunan Tragedyası Platon ve Aristoteles'e ait düşünce yapısını yansıtırken, Tasavvuf ünlü İslam filozofu Mevlana'nın felsefesine ışık tutar. Her iki öğretiye göre de, insan içinde barındırdığı hırsı, kibir ve öfkeyi kontrol altında tutmalı, hatta yok etmeli ve böylece gerek kendisine gerekse toplumuna fayda sağlayan bir birey olma çabasında olmalıdır. Yunan Tragedyası yaşamın çok güzel olduğunu fakat bu güzelliğin birçok acı, gözyaşı ve hüznün ihtiva ettiğini ifade eden bir türdür. Tragedyada toplumun önde gelen insanları, yanlış tutum ve davranışlarından dolayı bir çeşit düşüş, acı ve trajedi yaşarlar. Başka bir ifadeyle, tragedya kahramanı hatasından dolayı bir bedel öder. Bu bedel vasıtasıyla iç dünyasına bir yolculuk yapar. Örnek vermek gerekirse, en ünlü Yunan tragedya kahramanlarından Sophokles'in Oedipus'unun hatası kibirli olması, kendini bilmemesi ve densiz oluşudur. Kendi benliğine, topluma ve Tanrılara o kadar yabancılaşmıştır ki hataları onu annesiyle evlenmeye kadar götürür. Hatalarının bedelini bu felaket ile öder. Böylece bu eser izleyicisine veya okuyucusuna insan olmanın anlamını sorgular. Yunan Tragedyası tam bu noktada tasavvuf öğretileriyle buluşur. Tasavvufun da özü insanın dengeli ve kişilikli bir varlık olabilmesi için içine yolculuk yapmasıdır. İnsanın bilgi ve erdem yönünden olgunluğa, yetkinliğe erişmesi, nefsanî arzularla mücadelesi sonucu sağlam ve yıkılmaz bir iç hayatı kazanmasıdır. Başka bir ifadeyle insan olmanın manasını anlamasıdır. Platon'un da ifade ettiği gibi, insan bu bilgiye ancak düşünme ve fikir yürütme ile varabilir, ne okuyarak ne de izleyerek öğrenemez. Yaşam tecrübesi, insanın yaşadığı acı tecrübeler onu düşünmeye ve akıl yürütmeye iter. Akıllı bir kişi böylece dünyevi acı ve hüznünden arınmanın yolunu bulur ve bu şuurla yaşamını devam ettirir. Bu bilgiler ışığında, bu çalışma, hem Yunan Tragedyasının hem de tasavvuf felsefesi insan olmanın manasına varmayı hedeflediğini tartışmaktadır. İnsan ruhundan egosal etkileri silmeye ve benliğini asli temizliği ile meydana çıkartmaya gayret etmelidir.

Anahtar Kelimeler: Yunan Tragedyası, Mevlana Felsefesi, İnsan,

ABSTRACT

Although ancient Greek tragedy and the philosophy of Rumi take origin from opposite cultural and religious traditions, they both discuss what is to be a normatively true human being. While ancient Greek tragedy reflects the way of thinking of Greek philosophers, Plato and Aristotle, Sufism sheds light on the philosophy of Islamic philosopher Mevlana. According to both teachings, people should control and eliminate their passion, anger and pride and thus improve their own selves and be in service of their society. The ancient Greek tragedy, one of the oldest literary forms, dictates that life is made up of from a lot of pain and tear even though life is very beautiful to live. In tragedies, the protagonists who should come from the higher class of the society experience a tragic fall because of their wrong behaviours. These protagonists pay for their mistakes which also allows them to take a journey to their inner world. To illustrate, the fault of Sophokles' Oedipus, one of the most popular protagonists of the ancient Greek tragedy is his being arrogant, rude, impertinent and his treating people with indifference. He is so indifferent to his own self, environment and Gods that he gets married to her mother. He pays for the price of his faults with such a misfortune. As such, the play makes its audience or reader to question what is to be human. The ancient Greek tragedy coincides with the philosophy of Rumi at this point because the philosophy of

Rumi also advises taking a journey to the inner world to be a well-balanced and unique person. People should gain maturity and competency in terms of knowledge and wisdom as well as reaching a strong and invulnerable inner world due to the elimination of egocentric interests. It is to mean that they should think deeply to be able to comprehend what it is to be human. As Plato says that someone can reach such kind of deep knowledge only through thinking and reasoning rather than reading or observing. The life experiences particularly those that give someone intense pain lead people to overthinking and reasoning. In this light, this paper discusses that both the ancient Greek tragedy and the philosophy of Rumi suggest people to clean their soul from all egocentric affections and bring it forth with an intrinsic purity.

Key Words: Ancient Greek Tragedy, Sufism, Human Being

GİRİŞ

Yunan Tragedyası ve Mevlana felsefesi birbirinden farklı kültürel ve dini gelenekleri temsil ederler. Fakat her ikisi de teolojik bir bakış açısına sahiptirler ve doğru bir insan olma yollarını tartışırlar. Yunan Tragedyası Platon ve Aristoteles'e ait düşünce yapısını yansıtırken, Tasavvuf ünlü İslam filozofu Mevlana Celaleddin Rumi'nın felsefesine ışık tutar. Her iki öğretilerde insanı tüm ikirciklilikleriyle ortaya koyar. Kendisini dünyanın merkezine koyan, her şeyi bildiğini sanan ve bildiğini sanmanın yarattığı benlik dünyası ile gerçek dünya arasında bocalayan insana ışık tutar. Bu nedenle her iki felsefeye göre insan içinde barındırdığı kibri, hırsı ve öfkeyi kontrol altında tutmalı, hatta yok etmeli ve böylece gerek kendisine gerekse toplumuna fayda sağlayan bir birey olma çabasında olmalıdır. Yunan Tragedyası yaşamın çok güzel olduğunu fakat bu güzelliğin birçok acı, gözyaşı ve hüznü ihtiva ettiğini ifade eden bir türdür. Tragedyada toplumun önde gelen insanları, yanlış tutum ve davranışlarından dolayı bir çeşit düşüş, acı ve trajedi yaşarlar. Başka bir ifadeyle, tragedya kahramanı hatasından dolayı bir bedel öder. Bu bedel vasıtasıyla iç dünyasına bir yolculuk yapar. Yunan Tragedyası tam bu noktada tasavvuf öğretileriyle buluşur. Tasavvufun da özü insanın dengeli ve kişilikli bir varlık olabilmesi için içine yolculuk yapmasıdır. İnsanın bilgi ve erdem yönünden olgunluğa, yetkinliğe erişmesi, nefsanî arzularla mücadelesi sonucu sağlam ve yıkılmaz bir iç hayatı kazanması, yani arınmasıdır. Bu bilgiler ışığında Tasavvuf felsefesi ve Yunan Tragedyası'nın ortak noktasının insan olmayı anlamak olduğu görülür. Her iki öğreti de doğru insan olmak için gereken özelliklerin keşfi konusunda deneyimler tartışılır.

TARTIŞMA

Yunan Tragedyası, hem en eski hem de en modern edebi türdür. Tragedyalar hem en eski mitlere dayanır hem de kültür tarihinin başlangıcından günümüze kadar tüm dönemlere hâkim olan bir konuya, insanın tüm mükemmelliğine rağmen ödemek zorunda kaldığı bedellere ve alması gereken derslere ışık tutarlar. Aristoteles *Poetica*'da "iyi bir tragedya bilinen mite bir hikâyenin evrensel ve zamansız bir sorunsal üzerine yeniden yazılmasıdır" der (78). Tragedyalar halen önemini ve değerini kaybetmemiştir ve okuyucusunu ve izleyicisini büyülemeye devam etmektedir. Bunun nedeni, insanın süregelen kendini bulma ve keşfetme yolculuğunu anlatmasıdır. Resmettiği trajik ve dramatik örneklerle insan olmanın anlamına yönelik açıklamalar yapar ve insanın aradığı temel ve derin sorulara cevaplar sunar. Ünlü tragedya yazarları Aeschylus, Sophocles, Euripides tüm eserlerinde aynı soruları sorar: Her şey neden böyle? İnsan olmak ne demek? İnsanı yoldan çıkaran, ayartan nedir? Suç nedir? Kader nedir? Bu sorular insanı kendi varlığını anlamaya yöneltir. Bu nedenle Yunan Tragedyası ölümsüz bir filozoftur ve insanlığa anlamsızlığın anlamını anlatır sürekli. Tragedyada farklı fakat her zaman toplumun gözde bireylerinden oluşan kahramanlar uç boyutta deneyimler yaşar ve her deneyim aslında aynı olguya ışık tutar: insan doğasından uzaklaştıkça hata yapar ve bu hatalarından dolayı acı çeker. Doğasına aykırı olarak yaptığı her şey insanın en derindeki, en içteki özüne dokunur. Fakat aynı zamanda onu gerçeği veya

doğruyu görmeye daha açık hale getirir. Başka bir ifadeyle insanı kendi içine yolculuk yapmaya iter.

Tasavvuf ise kozmopolitan bir felsefedir ve farklı kültürlerden insanların farklı değer yargılarına ve inanç sistemlerine rağmen insanlık çatısı altında aynı topluluğa ait olduğu görüşünü savunur. Tasavvuf felsefesi herkese kucak açar ve kapsar çünkü din, dil ve ırk gözetmeksizin hayatın anlamının insanın kendi hakikatini bulma çabası olduğunu savunur. Yani tasavvuf insan olma olgusunun dışında dünya yaşantımızın bizi birbirimizden farklılaştırmak ve ayırtırmak için kullandığı din, dil, ırk etiketlerinden bağımsızlaşıp, salt insanla başlayan ve insanla gelişen bir düşünce sistemi ve yaşam felsefesidir. İnsanın hakikatini arama çabası, özünde onu kul kılan anlamı ortaya çıkarmaya çalışma çabasıdır. Bu anlam ortaya çıkınca insanın kavrayışı artar ve yalnızca kendi hakikatini değil her şeyin var olma amacını görmeye başlar. Bu nedenle, ünlü mutasavvıf Ken'an Rifai, *Sohbetler* kitabında tasavvufu "gönül bilgisi" olarak tanımlıyor (503). Bu kavram ile anlatılmak istenen, kişinin sürekli Allah'ın gözetimi altında olduğuna gönülden inanması, bu bilinç ile hareket etmesi ve en önemlisi dış dünya ile her muamelesinin Allah ile olduğunu bilerek insanlarla ilişkilerinde ölçülü olması demektir. Tasavvuf felsefesi insanın bu bilgiyi edinmesine ve bu deneyimleri içselleştirmesine yönelik çabalarına yardımcı olma amacına hizmet eder.

Hem Yunan Tragedyası hem de Tasavvuf Felsefesi insan olmanın manasını tartışan öğretilerdir ve doğru insan nasıl olunur sorusuna aynı şekilde cevap verirler. İnsanın insanlığını ahlak ile bulacağını savunurlar. Yunan Tragedyası'nda doğru insan benmerkezci değil "objective-participant" (nesnel-katılımcı) olarak tanımlanır. Yunan Tragedyası'na baktığımızda insan olmanın, insan olarak iyi bir yaşam sürebilmenin ahlaklı olmak ile ilişkilendirildiğini görüyoruz. Ahlak kavramını Aristoteles "gönüllü olarak var gücüyle toplumsal faydaya, kişiler arası ilişkilere ve tanrılara faydalı olma çabası" olarak tanımlanır (*Poetics*, 97). Başka bir ifadeyle, Yunan Tragedyası toplumsal faydayı en üst düzeye çıkarmak için, toplumsal refah ve huzura ulaşmak için gereken birey modelinin keşfini gerçekleştirir. Aristoteles'e göre ortalamanın üstü bir kahramanın başına gelen trajik olaylar yardımı ile bir düşüş yaşamayı ve ahlaklı birine dönüşmesi Yunan Tragedyası'nın en önemli unsurlarıdır (*Poetics*, 32). Örnek vermek gerekirse, en ünlü Yunan Tragedya kahramanlarından Sophokles'in Kral Oedipus'unun hatası kibirli olması, kendini bilmemesi ve densiz oluşudur. Kendi benliğine, topluma ve tanrılara o kadar yabancılaşmıştır ki hataları onu annesiyle evlenmeye kadar götürür. Hatalarının bedelini bu felaket ile öder. Böylece bu eser izleyicisine veya okuyucusuna insan olmanın anlamını sorgulatar. Tasavvuf Felsefesi'nde ise "ruhunda Allah'ı bulan, Allah dışında her şeyi unutan fakat aynı zamanda Allah için dönüp halka hizmet edene" insan denir (Sargut 21). Ayrıca, diğer insanlarla güzel ilişkiler kurabilmeyi de insanın tanımına ekler. İnsanı insan yapan şeyleri ise edep başlığında toplar. Edep için Mevlana şöyle diyor: "Ten'i Âdem'deki can bil ki edeptir" (Sargut, 24). Mevlana bu mısradaki edebi güzel ahlak olarak tanımlar. Çünkü edep hem Allah'ı her şeyden üstün, yüce, manasına erişilemeyen, her şeyin sahibi görmek hem de insanlarda Allah'ın isim ve sıfatlarının ortaya çıktığını kabul etmektir. Yine Mevlana'nın hocası Şems edebi herkeste ve her şeyde Allah'ın sıfatlarını görmek, kızmamak ve darılmamak olarak açıklar (Tebrizi, 105). Yani, ahlak, insan olmanın manasına vararak, herkese ve her şeye eşit muamele edebilmeyi, saygı gösterebilmeyi, hoş görebilmeyi ve kendinin yalnızca bir kul olduğunu bilmektir. Görüldüğü üzere, hem Yunan Tragedyası hem de Tasavvuf felsefesi insan olmayı daha doğru bir ifadeyle tam anlamıyla insan olmayı ahlaklı olmak ile ve ahlaklı olmayı ise kendini ve Tanrı'yı bilerek diğer insanlara faydalı olmak ile ilişkilendirir.

Daha derine inerek her iki öğretilerde de ahlak karşımıza benmerkezci algıdan ve yaşama biçiminden arınma olarak çıkar. Ahlak, en geniş tanımıyla, insan olma bilincinde olmak ve bu sorumluluğu davranışlara yansıtmaktır. Bu açıdan bakıldığında Yunan Tragedyası ego (alt benlik) ve superego (üst benlik) arasındaki çatışmayı resmeder. Egoyu kontrol altında tutmayı öğütler. Tragedyada, kahraman veya oyuncular beni yani egoyu, koro

ise superegoyu temsil eder. Başkan bir ifadeyle, kahraman benmerkezci davranışlarından dolayı yanlışlar yapmakta koro ise yapılan davranışların toplumsal açıdan yanlış olduğunu oyun boyunca vurgulamaktadır. Ego doğası gereği bireye kendinin diğer insanlardan çok değerli ve yetenekli olduğunu söyler. Sağlıklı ben "olabildiğim kadar iyim fakat asla başkalarından daha iyi olma iddiasında değilim" der. Sağlıksız ben ise "ben bunu yaptım o halde diğerlerinden daha iyi ve üstün olmalıyım" der. Bu durum yanlış beklentilere ve yanlış kimliklendirmelere neden olur. Aristoteles bu benmerkezciliği "trajik düşüşten önce karakterin gösterdiği kendini üstün görme tavrını "hubris" (kibir) kelimesi ile eşleştirir (*Rhetoric* 56). Hubris kavramı kendini diğerlerinden üstün görme dürtüsünün etkisiyle zorbalık yapma, kibirli davranma, kendini beğenme, aşırılık gösterme, haddini bilmeme gibi yanlış ve toplumsallığa zarar veren davranışlarda bulunmadır. Trajedi kahramanının kişisel arzu ve isteklerin tatmini için yaptığı davranışları ve sözleri öyle bir hal alır ki trajedi kahramanına utanç verir. Örneğin, Sophocles tarafından yazılan *Oedipus Rex* adlı tragedyada kral Oedipus karakteri kibir ve gururun zarar verdiği en belirgin karakterdir. Kibrinden dolayı tanrıların uyarılarına kulak asmaz ve sonunda korktuğu ve uyarıldığı şey başına gelir. Babasını öldürerek annesiyle evleneceği konusunda uyarılmasına rağmen büyük bir vurdumduymazlık ve kendini beğenmişlik içinde kaderine başkaldırır ve cezalandırılır. Aynı şekilde Aeschylus'un *Persler* adlı tragedyasında Perslerin Salamis Deniz Savaşı'nda bozguna uğramaları, başlarına gelen ağır felaket ve dolayısıyla prens Kserkses'in kaçınılmaz yıkımı, trajik düşüşü (nemesis), kendini beğenmiş ve bir o kadar da tevazu yoksunu olan Kserkses'in aşırı gururuna (hubris) bağlanmaktadır (Aeschylus, 808). Oyunda mağlubiyet haberini alan Kserkses'in annesi Atossa'nın haberciye "yoksa oğlu mu gemilerin çokluğundan gurura kapılarak savaşın kaybedilmesine neden oldu" diye sorar (352). Nitekim her iki oyunda da koro oyunun başından itibaren karakterlerdeki kibri ve pervasızlığı fark eder ve sürekli uyarılarda bulunur. Koronun felaketi sezinleyip tedirgin olmasına rağmen Oedipus ve Kserkses gaflet içinde devam eder ve yıkımlarını kendi elleriyle hazırlarlar.

Tasavvuf felsefesi'nde ise insanın en büyük hatası ben üstünüm demesidir. Kibirleşmek ve kendini diğer insanlardan üstün görmek eylemi en korkunç tavır olarak nitelendirilir. Çünkü bilindiği gibi şeytanda "ben ateştenim, Âdem ise topraktan, ben üstünüm" demiştir. Daha detaylandırmak gerekirse, şeytan "ben Allah'ın meleğiym. Bütün meleklerin öğretmeniym, niye Âdem'e secde edeyim?" demiştir. Burada ki hata İblisin kendini üstün görmesi, Âdem'de Allah'ın tecellisini kabul etmemesi ve onu aşağılamasıdır. Bu konuda, Hz Mevlana'nın hocası Feridü'd-din Attar Hazretleri "İblis gibi davranmamak insanlık, ona benzemek ise insanlıktan çıkmak demektir" diyor (129). O halde diyebiliriz ki, Tasavvuf, insanın kendine olan aşkını en büyük gizli şirk olarak tanımlamaktadır. İnsan olmamızı sağlayan edeptir, yani güzel ahlakıdır. Güzel ahlakı modern çağın mutasavvıf yazarı Cemal Nur Sargut şöyle tanımlıyor: "Edep dinin temeli, insanın manasının özüdür. Edep, her nereye bakarsan bakıp Allah'ın birliğini görmektir. Her şeyde Allah'ın tecellisini görme derecesine ulaşmaktır (24-29). Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere, güzel ahlak, her şeye ve herkese bakıp Allah'ın birliğini ve yüceliğini görmektir. Bu şekilde bir bakış açısı edindiğinde, insan kibirlenmez ve kendisine veya herhangi başka birine veya şeye tapmaz, içinde kin ve kötülük barındırmaz, hırs ve ihtiras duymaz bir hale gelir. Mutasavvıflar bu davranış yetkinliğine erişmenin yegâne amaç olduğunu vurgularlar. Nasıl şeytanın tavrı en kötü ve gaflet içeren durum olarak tanımlanıyorsa, her şeyde ve herkeste Allah'ın tecellisini görerek, saygı ve sevgi hislerine dayanan tavır ve davranışlar insanlara güzel davranmakda insanın erişebileceği en üstün derece olarak betimlenir.

Ünlü tasavvuf Cemal Nur Sargut'a ve Yunan Tragedyaları'nın öğretisini detaylı inceleyen Platon'a göre, insan, insan olmanın manasına dair bilgiye ancak düşünme ve fikir yürütme ile varılabilir, ne okuyarak ne de izleyerek öğrenemez. Yaşam tecrübesi, insanın yaşadığı acı tecrübeler onu düşünmeye ve akıl yürütmeye iter. Akıllı bir kişi böylece dünyevi acı ve hüzünden arınmanın yolunu bulur ve bu şuurla yaşamını devam ettirir. Felaketlerden

kurtulmak, acıdan arınmak, topluma ve kendine faydalı olmak için insan egosunun boyunduruğunda hareket etmekten vazgeçer. Hazreti Mevlana Mesnevisi'nde insanın kendi acizliğinin farkına varmadan kibirlenmesinin sonucunda karşılaşabileceği felaketleri şu hikâyesiyle anlatıyor:

Kibirli ve kendinden emin bir dil bilimci, boğazın karşı tarafına geçmek ister ve bir bot kiralar. Kayıkçı bilginin aksine olgun ve mütevazı bir adamdır. Bilginin kendini beğenmiş haline ve tavırlarına aldırmadan küreklere sarılır. Denize açıldıktan sonra bilgin yersiz bir gurur ve kendine güven ile kayıkçıya sorar:

- Sen dil biliminden anlar mısın?

Kayıkçı:

- Hayır, efendim dedi, ben cahil bir balıkçıyım, okumam yazmam yoktur.

-Vah vah ömrünün yarısı boşa geçmiş, ne için yaşadın sen bunca zaman? Der bilgin.

Bir süre sonra rüzgâr şiddetlenmiş ve fırtına çıkmış. Bilgin korkmaya başlamış. Kayıkçı olağanüstü bir çaba gösterip karaya ulaşmaya çabalasa da artık kurtuluş ümidi olmadığını görünce, bilgine sormuş:

-Efendim, yüzme biliyor musunuz?

Bilgin:

-Ne yazık ki bilmiyorum diye ağlamış.

O zaman kayıkçı:

-Vah vah, şimdi ömrünün tamamı boşa gidecek, keşke gramer yerine yüzme öğrenseydiniz de canınızı kurtarsaydınız, demiş (567).

Hazret-i Mevlânâ'nın Mesnevi'de anlattığı bu hikâyede bilgin kendini başkalarından üstün gören, böbürlenen bir kişinin sembolüdür. Kayıkçı ise, sabırlı, tecrübeli, hünerli ve kâmil bir insanın resmidir. Kendini beğenen, yaşamın anlamını uzmanlaştığı bilim dalı olarak gören bilgin, belki de hayatının en acı tecrübesini yaşamak üzeredir. Hikâyenin sonunda kayıkçı yaşama şansına sahip olmasına rağmen, bilgin yüzme bilmediği için ciddi bir tehlike altındadır. Bilgin hayatta kalırsa veya kayıkçı onu kurtarırsa, hayatın gerçek anlamını sorgulayacak ve muhtemelen kibrini terk ederek kendini üstün görmekten vazgeçecektir. Acı deneyimlerden alınması gereken dersler konusunda Hazreti Mevlana "Fihi Ma-Fih"de diyor ki, bir halıyı tozunu temizlemek için değnekle dövdükleri gibi edep ehli olabilmek için acılarla, ıstıraplarla ve kötü muamelelerle terbiye edilir insan (245). Bu muamele sonucu insan içindeki nefsanî aşırı arzu ve isteklerini yumuşatıp, işe yarar ve faydalı bir hal alır.

Benzer şekilde Yunan Tragedyası'nda da birçok filolog ve tarihçinin de altını çizdiği gibi, tanrılar tarafından kontrol edilen hubris (aşırı gurur ve kibir), ate (hata, gaflet) ve nemesis (yıkım) ile sonuçlanır. Başka bir ifadeyle, kibir, gaflet ve yıkım bir olay örgüsü içerisinde birbirini izler ve bu döngü tanrısal bir müdahale olarak tanımlanır. Yunan Tragedyaları'nda genellikle toplumun önde gelenlerinden olmanın verdiği yersiz gurur ve aşırı özgüven ve bazen de ölümlü olanın insanı sınırlılık ve aşırılıklarını göz ardı ederek tanrılara saygısızlık etmesi olarak karşılaşılan hubris (kibir), gaflete düşürür ve felakete götürür. Nemesis (yıkım veya ceza) bir çeşit ahlaki ders niteliği de taşır. Sophocles'in *Antigone* adlı eserinde, kibir neden ve sonuçları ile şöyle ifade edilir:

Düşünmek, açık ara farkla mutluluğun ilk sebebidir.

Tanrılara saygı göstermeyen her kişi,

Büyük laflar eden o kendinden emin kişi, nice felaketlerle savrulmuş ödedikten sonra payına düşeni, öğrenir yaşlandığında dahi düşünmeyi. (54)

Dizelerde vurgulanan "düşünmek" eylemi, insan olmanın bilincinde yaşamayı ifade eder. Kendisini çevreleyen doğaya yabancılaşan, var olmanın anlamını sorgulamadan yaşayan her birey, acı ve felaket ile terbiye edilecektir. Kibir ve tanrılara saygısızlık kaçınılmaz bir yıkımla cezalandırılarak, kişinin ders alması sağlanacaktır. Yukarıda verdiğimiz örnekleri tekrar ele alırsak, Sophocles'in ünlü tragedyası *Oedipus Rex*'te, Kral Oedipus Thebai şehrini tehdit eden canavar Sfenks'in karşısına korkusuzca çıkar. Sfenks bilmeceler soran ve cevabı bilmeyenleri acımasızca öldüren bir canavardır. Oedipus, Sfenks'in sorduğu ve kimsenin bilemediği soruları bilir ve canavara üstün gelir. Ayrıca halkın birçok sorununa da çözümler üretir. Bunun üzerine Oedipus kendini büyük görmeye, aşırılıklar yapmaya ve hatta tanrılara yaklaştığına inanmaya başlar. Tanrıların kendisine biçtiği kaderi öğrenmesine rağmen, kendi kaderini değiştirmeye karar verir. Fakat kaderinden kaçamaz, bilmeden babasını öldürerek annesiyle evlenir ve annesinden dört çocuğu olur. Bu duruma çok öfkelenen eski tanrılar kentte veba salgını başlatır. Oedipus salgının nedenini sorgulayınca yaptığı hatayı öğrenir. Annesi kendisini asar, Oedipus ise gözlerini kör eder. Tragedyanın sonunda Oedipus kibirli davrandığını, kendini büyük gördüğünü ve kaderine karşı gelmesinin onu değiştirmeye çalışmasının hata (ate) olduğunu kabul eder. Pişmanlığını şu sözlerle ifade eder: "Tanrı, benim için benim istediğimden daha iyisini yapar. Yaşam tanrıların bizim için biçtiği yollardır, biz bilemeyiz" (Sophocles 134). Yazılan ilk tragedyada olan *Persler* adlı tragedyada ise prens Kserkses'in kibri ve yaptığı aşırılıklar onu kibir, hata ve yıkım döngüsünü tecrübe etmeye götürmüştür. Babası kral Dareios'dan daha başarılı olmayı hırs edinmiş, sadece Asya ve Avrupa'ya değil tanrılara da hükmetmeyi istemiş, sahip olduğu orduya gereksiz yere çok güvenmiş, sahip olduğu gücü kötüye kullanmış ve sonunda Pers ordusu kıtlık ve susuzluktan kırılmış ve mağlup olmuştur. Yenilgi sonrası Kserkses, güçsüzlüğünü ve acizliğini kabul etmiş, pişmanlık içinde korodan kendisi için yas tutmalarını istemiştir. Görüldüğü gibi her iki tragedyada da büyüklük taslamak ve insan olmanın sınırlılıklarını düşünmeksizin aşırılıklar hayal etmek kahramanları gaflete düşürerek hata yaptırmış ve trajik bir yıkıma sürüklemiştir. Fakat Yunan Tragedyası da Tasavvuf felsefesi gibi toplumsal faydayı önemseyerek ders vermek ve örnek oluşturmak amacını taşır. Bu nedenle trajik düşüş yaşayan karakterler, çekilen acılar ve yaşanan felaketler sonunda ders alır ve bunu itiraf ederler.

SONUÇ

Sonuç olarak, hem Yunan Tragedyası hem de Tasavvuf Felsefesi insan olmanın manasına varmayı anlatır. Doğru insan olmayı ahlaklı olmak olarak tanımlar. Başka bir ifadeyle her iki felsefeye göre doğru insan olmak, güzel ahlaklı olmakla mümkündür. Hem Yunan Tragedyası'na hem de Tasavvuf Felsefesi'ne göre güzel ahlak kavramının evrensel ve tüm zamanlara hitap eden ortak bir tanımı vardır. Bu tanıma göre insan ruhundan egosal etkileri silmeye ve benliğini asli temizliği ile meydana çıkartmaya gayret etmelidir. Kendi nefsinin isteklerini, baki olan Hakk'ın veya Tanrı'nın yani halkın hizmet ve menfaati yolunda yok etmelidir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, birbirinden farklı gibi görünen söz konusu batı ve doğu felsefeleri aslında ahlak kavramını bireyler arası iyi ilişkiler kurmak, yardımsever olmak, kırıncı değil de yapıcı tavırlar sergilemek gibi toplumsal ilişkileri düzenleyen özellikler ile tanımlanmaktadır. Dünya hayatını yaşarken diğer insanlarla ilişkiler esnasında insan olma bilincini -Yunan Tragedyası açısından tanrıların boyunduruğunda onlara saygı göstermek zorunluluğunda olan sınırlı insan olma bilincini, Tasavvuf felsefesi açısından ise Allah'ın kulu olma bilincini- kaybetmeden yaşamak en önemli unsur olarak ortaya çıkar. Fakat her iki felsefe de bu bilince varmanın kolay başarılmadığı vurgulamaktadır. Yani insan olmanın manasına erişmek ve bu bilinç ile yaşamak okuyarak veya dinleyerek öğrenmek yoluyla edinilmeyen bir beceri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, her iki öğretinin metinlerine de insanın var oluşunun manasını çözmeye çalışırken deneyimlediği kibir, hata ve ceza döngüsü içkindir. Yunan Tragedyası açısından bakıldığında umarsız, yaşamın anlamından

bihaber, ne yaptığını ve kim olduğunu sorgulamadan yaşayan, kibirli kahraman tanrıların hükmünde cezalandırılmayı hak eder ki ders alsın ve insan olmanın bilincine varsın. Benzer şekilde, Tasavvuf felsefesi de insanın gönlünün temizlenmesi ve olgunlaşması için zaman zaman acı ve felaketlerle sınanacağını ifade eder. Bunu en iyi kömür ve elmas benzetmesi ile yapar. Bu madenlerinin farkının, elmasın değerinin kömürün aksine derinlerde yıllarca hatta yüzyıllarca basınç ve sıcaklıklarla pişmesi, bir nevi acı çekmesi ile açıklayarak, Tasavvuf felsefesi acı ve kederin insanın farkındalığını artırmak yönündeki etkisini anlatır. Böylece her iki öğretiyi, doğru insan olmak için güzel ahlaklı olmak gerektiğini ve zaman zaman yolumuzu kaybettiğimizde hayatın acı ve üzüntülerle insanı sürekli aydınlattığını vurgular.

KAYNAKÇA

Aeschylus. *Persians*. Translated by E. Hall. Aris and Phillips, 1996.

Aristotle. *Aristotle's Poetics*. Translated by Samuel Henry Butcher. Hill and Wang, 1961.

--- . *Rhetoric*. Translated by C.D.C. Reeve. Hackett Publishing Company, 2008.

Attar, Farid Ud-Din. *The Conference of Birds*. Samuel Weiser, 1969.

Rifai, Ken'an. *Sohbetler*. Kubbealtı Neşriyat, 2014.

Rumi, Mevlana Celaleddin. *Mesnevi*. Doğan Kitap, 2018.

--- . *Fihî- Ma-Fih*. Çevirmen: Ahmet Avni Konuk. İz Yayıncılık, 2018.

Sargut, Cemal Nur. *Dinle*. Nefes, 2012.

Sophocles. *Oedipus Rex*. Translated by Sir George Young. Dover, 1991.

--- . *Antigone*. Translated by J.E. Thomas. Prestwick House, 2005.

Tebrizi, Şems-i. *Makalat*. Çeviren: Mehmet Nuri Genöosman. Ataç Yayınları, 2009.

MU'TEZİLÎ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİNDE EHL-İ KİTAP'IN ROLÜ
THE ROLE OF THE PEOPLE OF THE BOOK IN THE DEVELOPMENT
OF MU'TEZİLİ THOUGHT

Hatice POLAT

Dokuz Eylül Üniversitesi

ÖZET

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Müslümanlar, karşılaştıkları sorunlar karşısında Hz. Muhammed'e başvuruyor ve bu şekilde aydınlanmış oluyorlardı. Ancak Hz. Muhammed'in vefatı akabinde gelişen fetih faaliyetleri ile Müslümanlar yeni topraklar kazanırken farklı milletlerden, dinlerden ve kültürlerden insanlarla karşılaştılar. Bu insanlarla sosyal münasebetler geliştirdiler. Farklı dinî gruplar arasındaki inanç ve düşüncelerin, birbirine sirayet etmesi tarihî, sosyolojik bir gerçekliktir. Özellikle fethedilen coğrafyada halifelerin tanıdığı özgürlükle farklı din ve inanç mensupları arasında fikrî münazaraların gerçekleşmesi; kültürlerin birbirine sirayetini hızlandırmıştır. Bu etkileşimin neticesinde Hz. Peygamber döneminde tartışılmayan birçok konu, Müslümanlar arasında münakaşa edilmeye başlandı.

Fetihler akabinde Müslümanların en çok muhatap olduğu grup Ehl-i Kitap olmuştur. Ehl-i Kitap kavramı “ilahî bir kitaba inananlar” anlamına gelir. Terim olarak ise; Müslümanların haricindeki kutsal bir kitaba inanan din mensupları için kullanılır. Kur'an'da geçen Ehl-i Kitap kavramı ile kendilerine kutsal kitap gönderilmiş olan Yahudi ve Hristiyanların kastedildiği düşünülmüştür. Müslümanlar, Hz. Peygamber zamanından itibaren Yahudiler ve Hristiyanlar ile bir ilişki halinde olmuşlardır. Fetihler sonrasında ise Müslümanların muhatap oldukları Yahudi ve Hristiyan sayıları artmıştır.

Fethedilen topraklardaki dinlerden İslam'a bilgi aktarımı muhtelif yollarla olmuştur. Bunlardan biri, bu dinlerden İslam'a geçenlerdir. Bunlar Müslüman olmalarına rağmen eski dinî inançlarından tam olarak kurtulamamışlar ve herhangi bir kasıt olmaksızın inançlarını İslam düşüncesine taşımışlardır. Ancak fetihler sonrasında gayri Müslimlerin çoğu, İslam'ın tanıdığı inanç özgürlüğü sayesinde kendi dinlerinde kalmaya devam etmişlerdir. Emeviler döneminde toprakların genişlemesi ile birlikte yönetimde İran ve Bizans tecrübesinden yararlanılma ihtiyacı ortaya çıkmış ve devlet adamları bunlar arasından seçilmiştir. Bu durum ise, kültürlerin İslam'a geçişini hızlandırmıştır.

Müslümanlar ile diğer din mensupları arasındaki diyaloglar, tartışmalı delillere yol açmış ve fikrî ve kültürel düzeyde dile getirilen eleştiriler karşısında İslam dünyasında cevap verme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu ihtiyaç, Müslüman ilim adamlarının bir grubunu akılcı yöntemlere yönelmeye sevk etmiştir ki bu âlimlerin çoğu Mutezilî'dir. Mu'tezilî âlimler, diyalog kanalı ile öğrendikleri Ehl-i Kitap teolojisinde, İslam'ın özüne aykırı olan yönleri ortaya koymak amacı ile reddiyeler yazmışlardır.

Bu tarihsel gerçeklikler, Mutezilî düşüncelerin kaynağı hususunda farklı tezlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle şarkiyatçı araştırmacılar, Mutezile'nin sıfatlar, halku'l-Kur'an, özgür irade konularında Hıristiyanlık ve Yahudilikten etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak bu teze muhalif olan araştırmacılar ise Mutezile içinde bu konuları ilk tartışan âlimlerin hayatı incelendiğinde bir Hıristiyan ya da Yahudi etkileşiminden bahsedebilmenin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Mutezilî âlimlerin Ehl-i Kitap'a karşı yazdıkları reddiyeler ve tevhid düşüncesine yaptıkları vurgu da şarkiyatçıların ileri sürdükleri tezleri çürütmektedir. Bu çalışmada Mutezilî âlimlerin Ehl-i Kitap ile münasebetleri ele alınacak ve bu münasebetlerin Mutezilî düşünceye etkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mutezile, Hıristiyanlık, Yahudilik, Halku'l-Kur'an, Sıfatlar, Özgür İrade

ABSTRACT

In the early periods of Islam, Muslims faced Hz. They applied to Muhammad and were enlightened in this way. However, Hz. With the conquest activities that developed after the death of Muhammad, Muslims gained new lands and met people from different nations, religions and cultures. They developed social relationships with these people. The beliefs and thoughts between different religious groups spread together; it is a historical, sociological reality. The realization of intellectual debates between members of different religions and beliefs and the freedom granted by the caliphs, especially in the conquered geography; it accelerated the interchange of cultures. As a result of this interaction, Hz. Many issues that were not discussed during the Prophet's period began to be discussed among Muslims.

Following the conquests, the group to which the Muslims were most addressed was the People of the Book. The concept of the People of the Book means "believers in a divine book". As a term; It is used for religious members who believe in a holy book other than Muslims. With the concept of the People of the Book mentioned in the Qur'an, it was thought that Jews and Christians who were sent holy books to them were meant. Muslims, Hz. They have been in a relationship with Jews and Christians since the time of the Prophet. After the conquests, the number of Jews and Christians that Muslims deal with increased.

The transfer of information from religions in the conquered land to Islam has been done in various ways. One of them is those who passed from these religions to Islam. Although they were Muslims, they could not get rid of their old religious beliefs completely and carried their beliefs to Islamic thought without any intention. However, after the conquests, most of the non-Muslims remained in their own religion thanks to the freedom of belief that Islam gave. With the expansion of the lands during the Umayyad period,

the need to benefit from Iranian and Byzantine experience emerged in the administration and statesmen were selected from these. This situation has accelerated the transition of cultures to Islam.

Dialogues between Muslims and other members of the religion have led to controversial evidence and the need to respond in the Islamic world in the face of criticism expressed at the intellectual and cultural level has arisen. This need prompted a group of Muslim scholars to turn to rational methods, most of these scholars are Mutazili. Mu'tezilî scholars wrote denials to reveal aspects that are contrary to the essence of Islam in the People of the Book theology they learned through dialogue.

These historical realities have led to the emergence of different theses about the source of Mutezilian thoughts. In particular, orientalist researchers have suggested that Mutezile was influenced by Christianity and Judaism in the field of adjectives, people-Quran, free will. However, the researchers who opposed this thesis argued that it was not possible to talk about a Christian or Jewish interaction when the life of scholars who first discussed these issues in Mutezile was examined. In addition, the refusal of the Mujahideen scholars against the People of the Book and the emphasis on the thought of tawhid refute the theses put forward by the Orientalists. In this research, the relations of Mutazili scholars with the People of the Book will be discussed and the effect of these relationships on Mutazili thought will be examined.

Keywords: Mutezile, Christianity, Judaism, Halku'l-Koran, Adjectives, Free Will

A. GİRİŞ

Ehl-i Kitap kavramı “ilahî bir kitaba inananlar” anlamına gelir. Terim olarak ise; Müslümanların haricindeki kutsal bir kitaba inanan din mensupları için kullanılır. Kur'an'da geçen Ehl-i Kitap kavramı ile kendilerine kutsal kitap gönderilmiş olan Yahudi ve Hristiyanların kastedildiği düşünülmüştür. Ancak sınırların genişlemesi ile birlikte Ehl-i Kitap'ın kapsamına yönelik kanaatte de bir değişim olmuştur. Kur'an'da Sabiilik ve Mecûsilik gibi ilahî olmayan dinlerden bahsedilmesi ve bu dinlerin de kitaplarının olması nedeni ile mensupları zamanla Ehl-i Kitap kapsamında kabul edilmiştir.¹ Ancak tezimizde Ehl-i Kitap kavramından kastedilen Hristiyanlar ve Yahudilerdir.

Müslümanlar, Hz. Peygamber zamanından itibaren Yahudiler ve Hristiyanlar ile bir ilişki halinde olmuşlardır. Fetihler sonrasında ise Müslümanların muhatap oldukları Yahudi ve Hristiyan sayıları artmıştır. Bunlar daha çok Dicle –Fırat nehri arasında Basra, Bağdat, Kufe ile Hemedan, İsfahan, Şirvaz gibi Fars şehirlerinde yaşıyorlardı. Ayrıca Şam'da iki milyondan fazla Yahudi bulunuyordu ve Bağdat'taki

¹ Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-kitap> (19.12.2019).

saray doktorlarının çoğu Hristiyan idi.² Bu durum Müslümanların erken dönemde Hristiyan ve Yahudi teolojisinden haberdar olmasını sağlamıştır.

İslam'da Ehl-i Kitap'a karşı diğer din mensuplarına göre daha imtiyazlı davranılarak cizye karşılığında kendi inançlarını serbestçe yaşama imkânı tanınmıştı. Fetihler sonrasında da devam eden bu özgürlük sayesinde hilafet sınırlarındaki Hristiyanlar, ülke dışındaki dindaşları ile ilişki kurabilmişlerdir. 680-681 yıllarında İstanbul'da düzenlenen bir kilise toplantısına Kudüs'ten bir rahibin katılabilmesi bu özgürlüğün neticesidir. Kur'an'da tanınan bu özgürlük sayesinde ülke içinde bulunan farklı din mensupları arasında iletişim kurulmuş ve taraflar arasında bilgi aktarımı gerçekleşmiştir.³

Fethedilen topraklardaki dinlerden İslam'a bilgi aktarımı muhtelif yollarla olmuştur. Bunlardan biri, bu dinlerden İslam'a geçenlerdir. Bunlar Müslüman olmalarına rağmen eski dinî inançlarından tam olarak kurtulamamışlar ve herhangi bir kasıt olmaksızın inançlarını İslam düşüncesine taşımışlardır.⁴ Ancak fetihler sonrasında gayri Müslimlerin çoğu, İslam'ın tanıdığı inanç özgürlüğü sayesinde kendi dinlerinde kalmaya devam etmişlerdir. Emeviler döneminde toprakların genişlemesi ile birlikte yönetimde İran ve Bizans tecrübesinden yararlanılma ihtiyacı ortaya çıkmış ve devlet adamları bunlar arasından seçilmiştir. Bu durum ise, kültürlerin İslam'a geçişini hızlandırmıştır.⁵

Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde halifelerin desteğinde Müslümanlar ile diğer din mensupları arasında münazaralar gerçekleşmiştir. Natûrî patriği Timotheos 781 yılında Halife Mehdi'nin huzurunda Hristiyanlığın ilahî yönünü savunmuştur.⁶ Halife Me'mun'un huzurunda Ebû Kurra ile Müslümanlar âlimler arasında Mesih hakkında gerçekleşen münazara da bunlardan biridir.⁷ Ayrıca daha Harun Reşid (ö. 809) zamanında İncil, Ahmed b. Abdullah b. Selam tarafından Arapçaya çevrilmiştir.⁸

Çok kültürlü bir sosyal yapıya sahip olan Irak'ta bütün kültürler bu şekilde birbiri ile kaynaşmıştır. Basra Mescidi örneğinde olduğu gibi her grubun bir ders halkası vardı. Bu halkalara farklı dinlerden, milletlerden ve fikirlerden insanlar katılabiliyor, soru sorup düşüncelerini dile getirebiliyorlardı. Bu insanlar evlerde ve halifelerin saraylarında da bir araya geliyor ve müzakere edebiliyorlardı. Böylelikle fikirler birbiri ile kaynaşıyordu. Ahmed Emîn, bu kaynaşmanın su ve yağın karışması gibi olmadığını belirtir. Çünkü bu karışım birbirinden ayrılabilir. O, kültürlerin kaynaşmasının su ve şekerin kaynaşmasına benzetir. Bu karışımın unsurlarının birbirinden ayrılması mümkün olmadığı gibi fikirler de birbirinden ayrılamayacak şekildedir.⁹ Bu karşılıklı ilişkinin neticesinde Yunan medeniyeti, İslam düşüncesine Hristiyan mütercimler yolu ile girmiştir. Ancak Yunan

² Ahmed Emîn, **Duha'l-İslam**, Müessesetü'l-Hindâvî, Kahire, 2012, s. 296.

³ V. Viladimiroviç Basworth, **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev. Fuat Köprülü, 6.basım, DİB Yayınları, Ankara, 1984, ss. 15-16.

⁴ Zühdî Cârullah, **el-Mu'tezile**, Ehliyetü'n-Neşrûve't-Tevzî', Beyrut, 1974, s. 21.

⁵ Cârullah, s. 22.

⁶ Philip Hitti, **Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, II, s. 543.

⁷ Cârullah, s. 25.

⁸ Hitti, II, s. 543.

⁹ Emîn, I, ss. 344-345.

medeniyeti ile Hristiyanlar daha önceden tanışmış olmalarına rağmen bu medeniyeti geliştiren Müslümanlar olmuştur.¹⁰

Müslümanların Hristiyanlar ve Yahudiler ile olan münasebetlerini incelediğimizde İslam akaidi üzerinde Hristiyanlığın tesirinin daha çok olduğunu görürüz. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerden biri fethedilen topraklarda yaşayan Hristiyanların çoğunun Suriye ve Mısır gibi Arap kökenli olmasıdır. Bu Hristiyanlar, Bizans yönetimi altında yaşamak yerine Arap Müslümanların yönetiminde yaşamayı tercih etmişlerdir. Çünkü onlar, Bizans yönetimine hem yüksek vergi ödüyorlar hem de akâid olarak Bizans'tan farklı düşünüyorlardı. Bu sebeple İslam fetihlerini hoş karşılamışlardır. Müslümanların onlara inanç özgürlüğü tanımış olması da bu rızayı pekiştirmiştir.¹¹

Câhız, Hristiyanların Müslümanlara yönelik yaklaşımının Yahudilere göre daha olumlu olduğunu belirtir. Bu görüşünü ise Maide Suresi'nin 82. ayeti ile destekler.¹² Hz. Peygamber döneminde Kral Necâşî ve Rum Kralı Kayser'in İslam'a yaklaşımları olumlu olmuştur.¹³

Câhız, Hristiyanların mütekellim, hekim, münecim olmaları nedeni ile aklı ilimlere, felsefeye ve hikmete sahip olduklarını ancak bu özelliklerin Yahudilerde bulunmadığını belirtir. Aynı zamanda Yahudiler, bilginin sadece Tevrat'ta ve peygamberlerin kitaplarında olduğunu düşündükleri için felsefeyi küfür; kelamı ise bidat olarak kabul ediyorlardı.¹⁴ Câhız, Hristiyanlara yönelik bu olumlu tutumu ile birlikte onların felsefenin ve hikmetin sahibi olmadıklarını ve bu ilimleri Yunanlılardan aldıklarını ifade eder.¹⁵

Carullah, Mu'tezile'nin ilk zamanlarında diğer din mensuplarından doğrudan etkilenmediğini; ancak Yahudi ve Hristiyan inançlarına muttali olan bir grubun Mu'tezile'nin arasına girmesi ile bazı düşüncelerin buradan iktibas edildiğini belirtir. Bunları iki grup olarak tanımlar. İlki halku'l-Kur'an'ı savunan ve ezeli sıfatları reddeden Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan'dır. Cehm ayrıca kaderi, ru'yetullahı reddetmekte; cennet ile cehennem son bulacağını ve şer'i ilkelerin akıl ile bilinebileceğini savunmaktadır. İkinci grup ise, insan fiillerinde irade hürriyetini savunan Kaderiyye'dir. Bunlar sırası ile Yezid b. Muaviye'nin hocası olan Amr el-Maksus (80/699) Ma'bed el-Cühenî (80/699) ve Amr b. Ubeyd'dir.¹⁶

1. HIRİSTİYANLIĞIN ETKİSİ

Farklı dinî gruplar arasındaki inanç ve düşüncelerin birbirine sirayet etmesi; tarihî, sosyolojik bir gerçekliktir. Ancak inanç ve düşüncelerin birbirine sirayet edilebilmesi için aralarında bir yatkınlığın bulunması gerekir.¹⁷

¹⁰ Barthold, s. 15.

¹¹ Cârullah, s. 37.

¹² "Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin. Yine, onlar arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da, "Biz Hristiyanız" diyenler olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar." Maide 5/82.

¹³ Câhız, , "er-Reddü ale'n-Nasârâ," **Resâilü'l-Cahız III**, SS. 310-311.

¹⁴ Câhız, III, s. 314.

¹⁵ Câhız, III, ss. 314-315.

¹⁶ Carullah, ss. 33-34.

¹⁷ H. Austryn Wolfson, **Kelam Felsefesine Giriş**, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 87.

Müslümanların karşılaştıkları sorunlar, Hıristiyanların başlangıçta karşılaştıkları sorunlar ile benzerlik göstermektedir. Her iki toplumda da ortaya çıkan teşbih, cebr, irade hürriyeti kelime yahut halku'l-Kur'an gibi benzer nitelikteki tartışmaların varlığı bazı oryantalistleri, Müslümanların Hıristiyanlardan etkilendiği düşüncesine sevk etmiştir.¹⁸

Müslümanlar ile diğer din mensupları arasındaki diyaloglar, tartışmalı delillere yol açmış ve İslam kelâmında aklî düşüncenin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.¹⁹ Mu'tezilî âlimler, diyalog kanalı ile öğrendikleri Hıristiyan teolojisinde; İslam'ın özüne aykırı olan yönleri ortaya koymak amacı ile reddiyeler yazmışlardır. Ebû Huzeyl el-Allaf, Dırâr b. Amr, Ebû Mûsâ el-Murdâr, Câhız ve Ebû İsa el-Verrâk Hıristiyanlara reddiye yazan Mu'tezilî âlimleridir.²⁰

Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilk tartışmalar Hz. İsa'nın ilahî ya da insanî yönü çerçevesinde olmuştur. Bir diğer ihtilaf konusu ise Hz. İsa'nın çarmıha gerilip gerilmediği konusudur. Çünkü bu konu akâid esasları ile ilgili bir konudur. Hıristiyan inancına göre dünyaya kötülük Hz. Âdem'in günahı ile girdi ve asli günah olarak onun çocuklarına miras kaldı.²¹ Beşeriyet, bu asli günahın ancak bir fidiye ödeyerek kurtulabilirdi. Hıristiyanlığa göre bu fidiye Hz. İsa olmuştur. Buna göre; Mesih, ilah ya da ilahın oğludur ve onun çarmıha gerilmesi ile beşeriyet asli günah mirasından kurtulmuştur. Asli günah, Mesih'in ulûhiyeti ve çarmıha gerilmesi Hıristiyanlığın üç esasıdır. İslam, Mesih'in çarmıha gerilmesini inkâr ettiğinde onun ulûhiyetini ve beşeriyet için kendisini feda etmesini de reddetmiş oluyordu. Bu aynı zamanda insanlığın, asırlar boyunca atasının günahını taşıdığını da inkâr etme anlamı taşımaktaydı. Kur'an'da ise Hz. Âdem'in Allah'a tövbe ettiği²² ve tövbesinin kabul olduğu bildirilmiştir.²³

Müslümanlar, bir taraftan Hıristiyanlara yönelik reddiyeler yazarken bir taraftan da Hıristiyan düşüncesinden etkilenmişlerdir. Hıristiyan kültürü, İslam düşüncesi üzerinde özellikle tefsir alanında etkili olmuştur. Yapılan rivayetler ile İncil'deki pek çok bölüm Kur'an'ın tefsirinde kullanılmıştır. Kur'an'da özlü ve veciz bir şekilde geçen kıssalar, Müslüman olan Ehl-i Kitap'tan gelen nakiller ile tefsir edilmiştir. Bu konuda yaptığı rivayetler ile Vehb b. Münebbih adı ön plana çıkmaktadır.²⁴

İncil kaynaklı bu rivayetler, sadece tefsir sahasında kalmamıştır. Goldzıher hadislerde de benzer nitelikte rivayetlerin bulunduğu iddiasına karşılık Ahmet Emîn, bazı Hıristiyan sözlerinin hadise girdiğini ancak Goldzıher'in iddia ettiği hadislerin tamamının Hıristiyanlığa nispet edilmesinin mümkün olmadığını belirtir.²⁵

Şam, Irak toprakları fethedildikten sonra kılıç ile olan savaş sona ermiş ancak bu defa dil ile olan savaş başlamıştır. Emeviler döneminden itibaren Müslümanlar ile Hıristiyan din âlimleri arasında münazaralar başlamıştır ve bu tartışmaların bu dönemde merkezi Şam'dır. Çünkü Şam, hem Hıristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu

¹⁸ Haşimî, s. 41.

¹⁹ Emîn, s. 256.

²⁰ İbn Nedim, ss. 204, 207, 210, 215, 216.

²¹ A. Mahmud Suphi, **Fi İlmi'l-Kelâm**, 5. basım, Daru'l Nahdatil A'rabiyye, Beyrut, 1985, I, s. 50.

²² Bakara, 3/37; A'raf, 7/23.

²³ Suphi, I, s. 50.

²⁴ Emîn, s. 308.

²⁵ Emîn, I, s. 309.

bir yerdir hem de hilafetin merkezidir. Bu dönemde ön plana çıkan isim olan Yuhanna ed-Dımeşkî (ö. 128/749) ise Abdülmelik b. Mervân'ın sarayında çalışmaktadır.²⁶

Yuhanna ed-Dımeşkî, doğu kilise babalarının sonuncusudur. O, Hıristiyan ilahiyatını savunmuştur ve onun zamanında doğu kiliselerinde Hıristiyan ilahiyatı, zirve noktaya ulaşmıştır. Hıristiyan teolojisini savunurken aklı delillere başvurmuş ve Aristo mantığını kullanmıştır. Etkisi doğu ile sınırlı kalmamış; eserleri batıda Latinceye tercüme edilmiştir. Yuhanna'nın görüşlerinin, yaşadığı coğrafyadan uzak olan batıya tesiri bile söz konusu iken; birlikte yaşadığı ve dillerini kullandığı Müslümanlara tesir etmemesi mümkün değildir.²⁷

Yuhanna aynı zamanda Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738 civarı) ile çağdaştır ve aynı dönemde Şam'da yaşamıştır. Dolayısıyla bu iki âlimin birbirlerinden ve fikirlerinden habersiz olduklarını düşünemeyiz. Ancak Kaderî düşüncenin fikir babası kabul edilen Ma'bed e-Cühenî'de (ö. 83/702) Şam'da yaşamasına rağmen Yuhanna'dan öncedir. Bu tarihî bilgiler de bize Yuhanna'nın ilk Kaderîler üzerinde iddia edildiği gibi tek başına kapsamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Yuhanna, "Bir Müslüman ile Bir Hıristiyan Arasındaki Tartışma" adını verdiği risalesinde Müslüman âlimlerle olan münazaralarını anlatır. Ancak Yuhanna, hiçbir eserini Arapça yazmamıştır. O, yazı dili olarak Yunancayı kullansa da Şam'da Arap kültürünün hakim olduğu bir dönemde yaşayan Yuhanna'nın Arapça bilmemesi mümkün değildir. Öyleyse Yuhanna'nın tesiri ancak; yaptığı sözlü münazaralar yolu ile olabilir. Çünkü onun eserleri, Arapçaya ilk kez IV/X. asırda Antakya'da tercüme edilmeye başlanmıştır. Bedevî, Yuhanna'nın bu risalesini Şam'dan ayrıldıktan sonra yazdığını iddia eder.²⁸

McDonald da benzer şekilde Müslümanların Hıristiyan düşüncesine kilise babalarının kitaplarını okuyarak ulaşmadıklarını; bu fikirlere münazaralar kanalı muttali olduklarını belirtir.²⁹ Bu tartışmalar Yuhanna'nın öğrencisi Theodore Ebû Kurre (ö. 812'den sonra) döneminde de Abbasi halifesi Me'mun'un huzurunda devam etmiştir.³⁰ Ayrıca Abbasiler döneminde tercüme işlerinde aktif olan Huneyn ailesi, Mettâ b. Yunus, Yuhanna b. Adî, Abdülmasih b. Nâime, Yuhanna en-Nahvî gibi mütercimlerin Hıristiyan kökenli olması Müslümanların Hıristiyanlar ile olan diyalogunda dikkat çeken bir husustur.

İslam düşüncesinin Hıristiyan teolojisinden etkilenecek şekilde şekillendiğini savunan oryantalistler, görüşlerini Delâletü'l-Hairîn adlı eserinde bu iddiaları dile getiren İbn Meymûn'a dayandırır. Modern dönemde bu iddianın önemli savunucularından bir Kremer'dir. Kremer, Yuhanna'nın eserine atıfla Müslümanların hür düşünceye dair teorilerini Hıristiyanlardan aldığını iddia etmiştir.³¹

²⁶ Emîn, s. 310.

²⁷ Cârullah, ss. 24-25.

²⁸ Abdurrahman Bedevî, **Turâsu'l-Yûnânî fi Hadâratî'l-İslâmiyye**, Mektebetü'l-Nahdatî'l-Mısıriyye, Mısır, 1940. ss. 118-120.

²⁹ Duncan B. McDonald, **Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory**, Trow Directory, Newyork, 1903, s. 132.

³⁰ Cârullah, s. 25.

³¹ Wolfson, s. 76.

Swetmann ise hür irade konusunda Antakya Okulu kanalı Hristiyan tesirinin Mu'tezile üzerinde etkili olduğunu savunur.³² Mcdonald, Rum kilisesi tarafından formüle edilen kaderi fikirlerin Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki tartışmalar kanalı ile İslam düşüncesine geçtiğini dile getirir.³³

Schrainer, Vâsıl ve Amr gibi ilk dönem Mu'tezilîler üzerinde olmasa da sonraki Mu'tezilîler ve Eş'arîlerin görüşlerinde Hristiyan görüşün mevcut olduğunu savunur.³⁴ İslam düşüncesinin şahsi münasebetler ve okul tarzı öğretim şekli ile Hristiyan teolojisinin gölgesinde geliştiğini savunan bir diğer müsteşrik ise De Boer'dir. O, Müslümanların, Hristiyanlara bu hususta büyük bir borcu olduğunu iddia etmektedir.³⁵

Ancak oryantalistlerin tamamı İslam düşüncesinin Hristiyan teolojinin gölgesinde geliştiği teorisine katılmamaktadırlar. Schmolders ve Mobilieau, bu konuda İbn Meymûn'un iddialarına katılmazlar. Onlar, mütekellimlerin Hristiyanlıktan felsefeye karşı bazı deliller almış olabileceklerini ancak Hristiyan tesiri konusunda benzerlik dışında önemli bir iktibasın olmadığını ifade etmişlerdir.³⁶ Hodgson ise Mu'tezilî düşüncenin teşekkülünde Hristiyanlar ile yaptıkları münazaraların etkisi olduğunu da dile getirmekle birlikte asıl dayanağın vahiy olduğunu vurgulamıştır.³⁷ Watt da benzer şekilde bir Hristiyan etkinin mevcudiyeti ile birlikte İslam akaidinin asıl iç siyasî baskılar neticesinde şekillendiğini belirtir.³⁸

Bedevî'ye göre, Müslümanların dinî akideleri üzerinde Şam'da Hristiyan ilahiyatçıların bazı Müslüman kelamcılara tesir etmesi mümkün olabilir. Ancak bu tesirin bütün kelamcıları kapsadığını ve tek etken olduğunu söylemek mümkün değildir.³⁹

Fethedilen coğrafyada yaşayan Hristiyanlar; Nestûrîler, Yakûbîler ve Melkânîler olmak üzere üç mezhebe ayrılmışlardı. Bu mezhepler arasındaki en önemli tartışma konuları Allah inancı, Allah'ın sıfatları, Mesih – İsa'nın konumu ruh ve kaderdi.⁴⁰ Bu tartışmaların da etkisi ile Hristiyanların Mu'tezile üzerindeki etkisi genellikle kader, sıfatlar ve Kur'an'ın yaratılmışlığı olmak üzere üç konu üzerinde tartışılmıştır. Mütekellimler özelde Mu'tezile, muhatapları ile mücadeleleri esnasında bazı Hristiyan fikirlerini muarızlarına karşı kullanmakta bir tereddüt yaşamamışlardır. Bu fikirleri ilk kullananlar bir Hristiyan ya da Hristiyan çevresinde yetişmiş biri olabilir. Ancak Hristiyanlığa ait bu fikirler, İslam ümmetine yabancı fikirler değildir. Bilakis İslam toplumunda mevcut olan fikirlerdir.

³² J. Windrow Sweetman, **İslam and Christian Theology**, Lutterworth Press, Londra, 1945, I, s. 63.

³³ Mcdonald, s. 132.

³⁴ Wolfson, s. 74.

³⁵ Tjitze Jacobs De Boer, **İslam'da Felsefe Tarihi**, çev. Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, 1960, ss. 31-32.

³⁶ Wolfson, s. 74.

³⁷ Marshall G. S. Hodgson, **İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, çev. Senai Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, I, s. 409.

³⁸ Watt,

³⁹ Bedevî, s. 120.

⁴⁰ Emîn, ss. 200-201.

2. YAHUDİLİĞİN ETKİSİ

Müslümanlar ile Yahudilerin karşılaşmaları Hz. Peygamber (sav) döneminde Medine'ye dayanmaktadır. Câhız, hicret sonrasında Medine ve diğer şehirlerde Müslümanlar ile Yahudilerin komşu olduğunu ancak Yahudilerin komşuluğunun buğz ve düşmanlık içerdiğini belirtir.⁴¹ Medine'de, Yahudiler, komşu oldukları Müslümanlar ile mücadele etmişler ve savaşmışlardır. Kur'an'ı Kerim'de de Maide Suresi'nin 82. ayetinde görüldüğü gibi onları kınayan pek çok ayet vardır.⁴²

İki halk, Hz. Peygamber sonrasında Arap Yarımadası'ndaki diğer şehirlerde bir arada yaşamaya devam ettiler. Bu süreçte Yahudi kültürünün Müslümanlar arasında yayılmasında en etkili yollardan biri, Müslüman olan Yahudilerdir ki burada Ka'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih isimleri ön plana çıkar. Sahabe ve tabiin arasında Müslüman olmuş birçok Yahudi bulunmaktadır.⁴³

Yahudi kültürü ile gerçekleşen bu etkileşimin sonucunda kelâmın göze çarpan üç problemi üzerinde Yahûdî te'siri bulunduğu dâir çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar: Teşbih - tenzih, halku'l-Kur'an ve kaderdir.⁴⁴ Bu problemlerden son ikisi, Hristiyanî tesirlerle bağlantısı bakımından da tartışılmıştır.

Şehristânî, Müşebbih'nin pek çok habere yalanlar katarak, bunları Hz. Peygamber'e dayandırdıklarını; bu bilgileri ise Yahudilerden aldıklarını belirtir. "Allah'ın gözleri rahatsız oldu, Nuh tufanından ağlayınca gözlerinden rahatsız oldu, melekler kendisini ziyaret ettiler. Arş onun altında demir yükün çıkardığı gibi sesler çıkarır, arşın her tarafından dört arşın fazla gelmektedir" şeklindeki haberler bu gruba ait olan düşünceler arasındadır.⁴⁵

Tevrat'da teşbih içeren ifadeler vardır: "Rabb, gökten bakar, bütün Âdemoğullarını görür; oturduğu yerden bütün yeryüzünde oturanlara bakar, her birinin kalbini yaratan, bütün işlerini temyiz eden O'dur."⁴⁶ "Kötü yolda yürüyen, kendi tasarılarının ardınca giden asi bir halka bütün gün ellerimi uzatıp durdum."⁴⁷ "Ey dostlarım, acıyın bana, siz acıyın. Çünkü Tanrı'nın eli vurdu bana."⁴⁸ Tevrat'ın bu şekilde teşbihi çağrıştıran birçok ifade ile dolu olması, bu konuda Yahudi kültüründeki bazı rivayetlerin Müslümanlar arasında yayılmasına neden olmuştur.⁴⁹

Buhârî'den nakledilen şu rivayetten anladığımız kadarı ile Hz. Muhammed (sav) hayatta iken Medine ve çevresinde yaşayan Yahudiler arasında Allah'ı insana benzeten teşbihçi düşünceler mevcuttu. Süfyân es-Sevrî'den nakledilen bu rivayette Hz. Peygamber'e gelen bir Yahudi; Allah'ın bir parmağında gökleri, bir parmağında yer tabakalarını, bir parmağında dağları, bir parmağında ağaçları ve kalan bir parmağında da bütün mahlûkâtı yarattığını, sonra; "Bütün kâinatın meliki ancak

⁴¹ Câhız, III, ss. 309-310.

⁴² Haşîmî, s. 44.

⁴³ Emîn, s. 301.

⁴⁴ Wolfson, ss.84-85.

⁴⁵ Ebu'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, tah. Ahmed Fehmî Muhammed, Darül-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, yy. I, s. 96.

⁴⁶ Mezmurlar, 33/13-15

⁴⁷ Yeşaya, 65/2

⁴⁸ Eyüp, 19/21

⁴⁹ Duha'l-İslam, s. 304.

benim." dediğini ifade eder. Bu konuşma üzerine Hz. Peygamber, "Allah'ın kadrini, O'na layık olacak bir surette takdir etmediler" (el-En-am: 91) ayetini okur.⁵⁰

Ayrıca Müslüman olan Yahudiler, Kur'an ayetlerinin tefsirinde Tevrat'tan nakillerde bulunmuşlardır. Örneğin Taberî, Hz. Âdem kıssasında Kur'an'da yer almayan ancak Tevrat'ta geçen pek çok bilgiyi Vehb b. Münebbih kanalı ile nakletmiştir.⁵¹ Bu yolla İsrailiyyât dediğimiz bilgiler İslam düşüncesi içerisine girmiş ve İslam dünyasında İsrâiliyyât türü bilgiler ile dolu birçok kitap yazılmıştır. Bu eserler kanalı ile Müslümanlar arasında, İslam akaidine aykırı olan bazı Yahudi inançları doğru kabul edilmeye başlanmıştır.

Hadisteki İsrailiyat'ta ise şahıslara ya da olaylara bir kutsiyet kazandırma arzusu vardır. "Rabbim miraç gecesinde beni karşıladı, benimle merhabalaştı, elini omzuma koydu hatta O'nun parmak uçlarının soğukluğunu hissettim." Bu şekilde Haşeviyye'nin bakış açısına göre peygamberin konumu yükseltilmiş olur. "Nuh peygamberde gemisi ile Kabe' yi yedi kere tavaf etti." rivayeti de benzer niteliktedir.⁵² Böylelikle İsrailiyat'ın Müslümanlara arasında sızması neticesinde Mücessime, Müşebbihe, ve Haşeviyye fırkaları ortaya çıkmıştır.

Ancak müsteşrik Martin Schreiner, teşbih düşüncesinin Yahudi kaynaklı olduğu iddialarına katılmamaktadır. Ona göre Yahudilerden etkilenenler tam aksine anti-antropomorfist düşünceye sahip olanlardır. David Neumark'da bu konuda Schreiner ile aynı fikirdedir.⁵³

Tevhid ilkesini görüşlerinin temel hareket noktası kabul eden Mu'tezile için, yaratıcıyı insana benzeten antropomorfik düşünceler kesinlikle kabul edilemez. Bu nedenle Mu'tezilî âlimler, İslam dünyasında ortaya çıkan ve benzer görüşleri dile getiren Mücessime, Müşebbihe ve Haşeviyye ile mücadele ederken bu fikirlerin kaynaklarından biri olan Yahudilere yönelik reddiyeler yazmışlardır. Ebu'l-Huzey el-Allâf, Câhız, Ebû Bekir el- Es'am ve Ebû İsâ el- Verrâk Yahudilere yönelik reddiye yazan Mu'tezilî âlimlerdir.⁵⁴

Yahudiler kanalı ile İslam kelimasına sirayet eden bir diğer görüşün halku'l-Kur'an olduğu belirtilmiştir. Bu iddia İbn Esîr'de geçen bir rivayete dayanmaktadır. Buna göre halku'l-Kur'an düşüncesi; Bişr el-Merisî, Cehm b. Safvân, Ca'd b. Dirhem ve Ebân b. Sem'ân kanalı ile Lebîd b E'sâm'a dayanır. Lebîd, Yahudi'dir ve Hz. Peygamber'e büyü yapmıştır. O, Tevrat'ın yaratılmış olduğunu savunmuştur. Ayrıca bu düşüncenin bir diğer savunucusu olan ve aynı zamanda Lebîd'in yeğeni olan Tâlût, Zenadîka'dan olup bu düşüncesini de gizlememiştir.⁵⁵

Schreiner ve Neumark, İbn Esîr'de geçen bu rivayetten hareketle halku'l-Kur'an görüşünün kaynağının Yahudi ilahiyatı olduğunu dile getirmişlerdir. Neumark, Yahudiler arasında Tevrat'ın ezeli olduğuna inanan kişiler olduğunu belirterek Müslümanlar arasındaki halku'l-Kur'an tartışmalarının buradan kaynaklandığını savunmuştur.⁵⁶

⁵⁰ Buhârî , "Tevhid-42".

⁵¹ Emîn, s. 302.

⁵² Suphî, I, s. 47.

⁵³ Wolfson, s. 85.

⁵⁴ İbn Nedîm, ss. 204-216.

⁵⁵ İbn Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, tah. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, IV. Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, VI, s. 121.

⁵⁶ Wolfson, ss. 85-86.

Hatib el- Bağdadî, kader inancının ilk savunucularından olan Bişr el-Merrisi'nin babasının Yahudi olduğunu rivayet etmektedir.⁵⁷ Şehristânî'de Yahudiler'in kader konusunda ihtilaf içinde oldukları belirtilmektedir. Bu konudaki görüşleri itibarıyla Rabbaniler, Mu'tezile'ye benzetilirken Karâiler ise Cebriyye ve Müşebbihe'ye benzetilmiştir.⁵⁸

Tarihî kaynaklarda geçen bu bilgilerden hareketle Goldzıher, Schreiner ve Neumark, Müslümanlar arasındaki kader tartışmalarının Yahudi kaynaklı olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁹

Mu'tezilî düşüncedeki Yahudi tesiri ile ortaya çıktığı iddia edilen bir diğer düşünce ise kumûn – burûz nazariyesidir. Nazzam'a göre Allah, yarattığı bir şeyin benzerini sonsuza kadar yaratabilir. Allah'ın yaratmasının amacı; yarattıklarının yararadır. Nazzam, Allah'ın başlangıçta her şeyi yarattığını; ancak bunların zaman içinde ortaya çıktığını savunur. Tritton, kumûn burûz olarak tanımlanan bu düşüncenin aslında Yahudiler'e ait olduğunu savunur.⁶⁰

Yahudi kültüründen nesh, ric'at gibi farklı düşüncelerin de Müslüman olan Yahudiler kanalı ile Müslümanlar arasında tartışılıp yayıldığı dile getirilmiştir.⁶¹

B. SONUÇ

Mu'tezile İslam düşüncesinde akıl ve rasyonelliği ön plana alması ile temayüz etmiş bir firkadır. Yaşadıkları coğrafyanın sosyal ve kültürel şartları Mu'tezilî âlimleri akli ön plana çıkartmaya sevk etmiştir. Mu'tezilî düşüncelerin doğuşunu hazırlayan nedenler genellikle Müslümanlar arasında yaşanan sorunlara çözüm bulma çabası, felsefe ve tercüme faaliyetlerine ilgi ve dinlerin özellikle de Ehl-i Kitap'ın etkisi olarak sıralanmıştır. Müslümanlar fetihler ile birlikte bu coğrafyada bulunan felsefi okullar, görüşler ve medeniyetler ile de tanışmış oldular. Müslümanlar, İslam'ın tanıdığı özgürlük sayesinde bu kültürler ve inançlar ile temas kurmuşlar ve zamanla bu medeniyeti daha ileri noktaya götürmeyi başarmışlardır. Ancak bu temasın neticesinde Müslümanlar arasında tevhid inancı ile uyuşmayan birçok akide, İslam düşüncesine girmeye başlamıştır. İşte bu noktada İslam'ın tevhid inancını korumak amacı ile Mu'tezilî âlimler yoğun bir çaba göstermişlerdir. Düşüncelerini ispatlayabilmek için Yunan felsefesi ve mantığını kullanmışlardır. Mu'tezile, Yunan felsefesine ve mantığına Nasturî, Süryânî Hristiyan âlimler kanalı ile ulaşmıştır. Bu dönemde halifelerin gözetiminde yapılan münazaralarda fikirlerin birbirine sirayet sürecini hızlandırmıştır. Karşılıklı etkileşimin sonunda Mu'tezile'nin Kur'an'ın yaratılmışlığı, sıfatların nefyi ve özgür irade konularında Ehl-i Kitap'ın özellikle de Hristiyanların etkisinde kaldıkları iddia edilmiştir. Gerçekten de bu konular İslam öncesinde Hristiyanlar arasında tartışılmakta idi. Ancak fikirler kısa bir dönemde ortaya çıkıp gelişemediği gibi tek bir kaynağa da bağlanamaz. Mu'tezilî âlimler gerek münazaralar kanalı ile gerekse tercüme faaliyetleri sonucunda Yahudi ve Hristiyan inançlarına vakıf oldular. Ancak İslam'ın kendi iç

⁵⁷ Hatib Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Bağdâdî, **Târîhu Bağdad**, tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l Garbi'l İslâmî, Beyrut, 2001, VII, s. 537.

⁵⁸ Şehristânî, II, s. 229.

⁵⁹ Wolfson, s. 86.

⁶⁰ A. Stanley Tritton, **İslam Kelamı**, çev. Mehmet Dağ, AÜ Basımevi, Ankara, 1983, s. 93.

⁶¹ Emîn, s. 304.

dinamikleri de Mu'tezili düşüncelerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Emeviler dönemindeki siyasî uygulamalar Müslümanlar arasında kader inancının ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Kur'an'da ve hadislerde bulunan ve teşbihi anımsatan ifadelerin varlığı Mu'tezile'yi sıfatlar üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Ayrıca makâlât türü eserlerde fırkaların temsilcileri ve görüşleri üzerinde neredeyse hiç durulmadığını görürüz. Bu eserlerde fikirlerin kaynağına dair geçen birkaç küçük bilgi ise objektiflikten ziyade bahsedilen fırkanın bätül olduğunu ispatlamak amacı ile kullanılmış ve şüphe bırakan bilgilerdir. Dolayısıyla bir arada yaşayan ve sürekli iletişim halinde olan farklı kültür mensuplarının birbirlerini hiç etkilemediğini söylemek sosyolojik olarak mümkün değildir. Ancak Mu'tezile'nin teşekkül ve gelişim döneminde fikirlerinin kaynağının net olarak tespit edilebilmesi tam olarak mümkün değildir. Çünkü ortaya koyduğu düşünceler Ehl-i Kitap ile benzerlik göstermekle birlikte İslam'ın iç dinamikleri de bu düşüncelerin teşekkülü için son derece müsait unsurlar barındırmaktadır.

C. KAYNAKÇA

Bağdâdî, Hatib Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. **Târîhu Bağdad**, tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l Garbi'l İslâmî, Beyrut, 2001.

Basworth, V. Viladimiroviç. **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev. Fuat Köprülü, 6.basım, DİB Yayınları, Ankara, 1984.

Bedevî, Abdurrahman. **Turâsu'l-Yûnânî fi Hadâratî'l-İslâmiyye**, Mektebetü'l-Nahdati'l-Mısıriyye, Mısır, 1940.

Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. "er-Reddü ale'n-Nasârâ", **Resailü'l Câhız**, tah. Abdüsslelâm Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, yy.

Cârullah, Zühdi. **el-Mu'tezile**, Ehliyetü'n-Neşrûve't-Tevzî', Beyrut, 1974.

De Boer, Tjitze Jacobs. **İslam'da Felsefe Tarihi**, çev. Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, 1960

Emîn, Ahmed. **Duhâ'l-İslâm**, Müessesetü'l-Hindâvî, Kahire, 2012.

Haşîmî, Ali Fehmi. **Nez'atü'l-Akliyye fi Tefkiri'l-Mu'tezile**, Dâru'l- Mektebeti'l-Fikr, Trablus, 1968.

Hitti, Philip. **Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.

Hodgson, Marshall G. S. **İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, çev. Senai Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

İbn Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, tah. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, IV. Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. **Kitâbu'l- Fihrist**, tah. Rızâ Teceddüd, Daru'l Marife, Beyrut, 1978.

Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap", **TDV İslâm Ansiklopedisi**,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-kitap> (19.12.2019).

Mcdonald, Duncan, B. **Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory**, Trow Directory, Newyork, 1903.

Suphî, A. Mahmud. **Fî İlmi'l-Kelâm**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, V. Baskı, Beyrut, 1985.

Sweetman, T.J. Windrow. **Islam and Christian Theology**, Lutterworth Press, Londra, 1945.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. **el-Milel ve'n-Nihal**, tah. Ahmed Fehmî Muhammed, Darûl-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, yy.

Tritton, A. Stanley. **İslam Kelamı**, çev. Mehmet Dağ, AÜ Basımevi, Ankara, 1983.

Wolfson, H. Austryn. **Kelam Felsefesine Giriş**, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 1996.

**OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN ÖRGÜTSEL SINIZME YÖNELİK
ALGILARININ İNCELENMESİ**
EXAMINATION OF PRESCHOOL TEACHERS' PERCEPTIONS OF
ORGANIZATIONAL CYNICISM

Bilim Uzmanı, Serpil TAŞTAN
MEB, Okul Öncesi Eğitimi Öğretmeni
Prof. Dr. Gülümser Gültekin AKDUMAN
Gazi Üniversitesi

ÖZET

İş ortamında yaşanan otoriter ve baskıcı eylemler çalışanların iş hayatını oldukça zorlaştırabilmektedir. Eğitim örgütlerinde de karşımıza çıkabilen bu tür sorunlar, öğretmenler ve diğer çalışanlar arasında karşılıklı güvensizlik ve düşmanlık duygularını tetikleyebilir. Örgütüne karşı güven problemi yaşayan çalışanlarda görülen örgütsel sinizm, gizli düşmanlıkla karakterize sinsice yapılan eylemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmanın amacı, okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizme yönelik algılarını incelemektir. Araştırmanın çalışma grubunu 2017–2018 Eğitim – Öğretim yılında Sakarya il ve ilçe merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında çalışmakta olan toplam 249 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada öğretmenlerin kişisel bilgilerini elde etmek amacıyla hazırlanan “Okul Öncesi Öğretmenlerine Yönelik Kişisel Bilgi Formu”, öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarının belirlenmesi için “Örgütsel Sinizm Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarına ait 3 alt boyutun (bilişsel, duyuşsal, davranışsal) çeşitli demografik özelliklere göre farklılaşp farklılaşmadığı SPSS paket programı ile incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular incelendiğinde, okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizmi düşük düzeyde algıladıkları, örgütsel sinizme yönelik algılarının öğretmenlerin yaş, medeni durum, eğitim durumu, çalıştığı okul türü, hizmet yılı ve müdürün cinsiyetine göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır ($p>0,05$). Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Okul Öncesi Eğitim, Okul Öncesi Öğretmeni, Örgütsel Sinizm.

*Bu çalışma Prof. Dr. Gülümser Gültekin Akduman'ın danışmanlığında Bilim Uzmanı Serpil Taştan tarafından yapılan Yüksek Lisans Tez çalışmasından uyarlanmıştır.

ABSTRACT

With the increase of authoritarian and oppressive actions in the business environment in recent years, the business life of the employees is getting more and more difficult. This problem, which is frequently encountered in educational organizations, can trigger feelings of mutual distrust and hostility between teachers and other employees. Organizational cynicism, which is seen in employees who have a problem of trust against their organization, appears as insidious actions characterized by hidden hostility. The purpose of this study is to examine the perceptions of preschool teachers on organizational cynicism. The study group of the research consists of 249 pre-school teachers working in kindergartens and independent kindergartens affiliated to the Ministry of Education in Sakarya province and district center in 2017-2018 academic year. In the research, “Personal Information Form for Preschool Teachers”, which was prepared to obtain the personal information of teachers, and “Organizational Cynicism Scale” was used to determine teachers' perceptions about organizational cynicism. Whether the 3 sub-dimensions (cognitive, affective, and behavioral) of the teachers participating in the research differed according to various demographic characteristics were examined with SPSS package program. Accordingly, t test and One Way Variance Analysis (ANOVA) were performed for independent variables that included frequency, percentage distribution, arithmetic mean, and standard deviation values. When the findings obtained from the study are analyzed, it is statistically significant in terms of cognitive dimension, affective

dimension, behavioral dimension and total scores of preschool teachers' perceptions about organizational cynicism according to teachers' age, marital status, educational status, type of school in which they work, year of service and gender of the principal. It was determined that there was no difference. ($P > 0.05$). Necessary suggestions will be made considering the results of the study.

Keywords: Preschool Education, Preschool Teacher, Organizational Cynicism.

1.GİRİŞ

Sinizm sözcüğü Oxford İngilizce sözlüğünde (2010) “İnsanların, onurlu veya erdemli davranmak yerine, sadece kişisel çıkarlarla yönlendirildiğine inanma eğilimi; kuşkuculuk” olarak tanımlanmaktadır. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde (TDK) ise, “İnsanın erdem ve mutluluğa, hiçbir değere bağlı kalmadan bütün gereksinimlerden sıyrılarak kendi kendine erişebileceğini savunan Antisthenes’in öğretisi, kinizm” olarak ifade edilmektedir.

Örgütsel sinizm, çalışanların örgütlerine karşı takındıkları olumsuz bir tutumdur (Helvacı ve Çetin, 2012). Kavram, 1989 yılında Kanter ve Mirvis tarafından Amerikan iş örgütlerinde sinizmin bu kadar neden yaygınlaştığını sorgulamak amacıyla yayımladıkları kitapta ortaya çıkmıştır. Örgütsel sinizm, 1980’li yıllardan bu yana Asya, Avrupa ve Amerika’daki iş görenler arasında oldukça yaygın örgütsel bir sorundur (Dean vd., 1998, s. 341; James, 2005, s. 24).

İş yaşamına yeni başlayan genç çalışanların işle alakalı yüksek beklentilerinin karşılanmaması durumunda çalıştıkları kuruma karşı negatif bir tutum sergileyerek örgütsel sinizme neden olabilecekleri, okul ortamındaki sosyal bağların ve karşılıklı güven ilişkisinin çalışanlar üzerinde önemli etkilerinin olduğu vurgulanmaktadır (Kalağan, 2009, s.67).

Örgütüne karşı güven problemi yaşayan çalışanlarda görülen örgütsel sinizm, gizli düşmanlıkla karakterize sinsice yapılan eylemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Okul yöneticilerinin diğer çalışanlara karşı adalet, dürüstlük ve samimiyetten yoksun olmaları okullarda öğretmenlerin kurumlarına karşı olumsuz tutum geliştirmeleri ihtimalini artırabilir. Eğitim örgütlerinin en alt biriminde çalışan okul öncesi öğretmenlerinin böylesi bir iş yeri problemini yaşama ihtimalleri daha yüksek olabilir. Bunun nedeni gün içinde yaşadıkları iş stresinin daha fazla olması, tenneffüs saatlerinin olmaması nedeniyle sosyal ve kültürel faaliyetlere katılamama, okuldaki diğer çalışanlarla daha az iletişim kurması, velileri memnun etme çabası olarak sıralanabilir.

İş yükünün ağır olduğu bazı okullarda öğretmen ve yöneticilerin birbirine yeterince destek olmaması ya da var olan potansiyellerini kasıtlı olarak esirgemeleri nedeniyle örgütsel iletişim ve güvende azalma görülecektir. Sonuç olarak çalışanlar arasındaki önyargının oluşması, örgüt içinde sinik tutumların yaşanmasına yol açabilir (Kartal ve Nartgün, 2013, s.51).

Örgütü ciddi zarara uğratmanın yanı sıra sinik tutuma sahip bireylerde, kişinin hayat kalitesini ve süresini azaltan kalp ve damar hastalıklarına rastlamak mümkündür (Eaton, 2000, s.7). Dolayısıyla kurumsal gelişmenin önünde bir engel olan ve çalışanı olumsuz etkileyen bu tip olumsuz inanç ve tutumların kurum içerisinde yaygınlaşmasının önüne geçilmesi son derece önemlidir.

Alan yazın incelendiğinde örgütsel sinizmle ilgili çalışmaların nispeten otel çalışanları (Tokgöz ve Yılmaz, 2008; İbrahimoglu ve Can, 2017); sağlık çalışanları (Tayfun ve Çatır, 2014); ortaokul ve liselerde görev yapan öğretmenler (Yıldırım, 2015; Amasralı, 2016; Karademir, 2016; Gökyer ve Türkoğlu, 2018) ve öğretim elemanları (Kutanis ve Çetinel, 2010; Kasalak ve Aksu, 2014; Yalçın, 2017; Caz ve Bardakci, 2019) etrafında toplandığı, okul öncesi eğitim kurumlarında örgütsel sinizmle ilgili yeterli sayıda araştırma olmadığı göze çarpmaktadır. Bu nedenle bu araştırmanın alandaki açığı kapatma konusunda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2017–2018 Eğitim – Öğretim yılında Sakarya il ve ilçe merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında çalışmakta olan toplam 249 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada öğretmenlerin kişisel bilgilerini elde etmek amacıyla hazırlanan “Okul Öncesi Öğretmenlerine Yönelik Kişisel Bilgi Formu”, öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarının belirlenmesi için “Örgütsel Sinizm Ölçeği” kullanılmıştır.

2.2.1. Okul Öncesi Öğretmenlerine Yönelik Kişisel Bilgi Formu

Öğretmenlerin kişisel bilgilerini elde etmek amacıyla, yaş, eğitim durumu, medeni durum, kıdem, okul türü ve müdürün cinsiyeti değişkenleriyle ilgili sorular araştırmacı tarafından geliştirilen Kişisel Bilgi Formu'nda yer almaktadır.

2.2.2. Örgütsel Sinizm Ölçeği

“Örgütsel Sinizm Ölçeği”, araştırmaya katılan öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarını ölçmek amacıyla kullanılmıştır. Ölçek, 1997 yılında Brandes tarafından 14 maddelik olarak geliştirilmiştir. 1999 yılında Brandes, Dharwadkar ve Dean tarafından ölçeğin davranışsal boyutundaki 1 madde çıkarılarak ölçek 13 maddeye indirgenmiştir.

2009 yılında, ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması, geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarını Kalağan yapmıştır. Ölçeğin dilsel eşdeğerlik analizleri çeviri-geri çeviri tekniği ile ölçeğin orijinal formu ile Türkçe'ye uyarlanmış formu arasındaki tutarlılığa bakılmış olup ölçekte yer alan tüm maddelerin $P < 0,01$ oranında anlamlı bir ilişkiye sahip oldukları görülmüştür. Her bir boyutun korelasyon katsayılarına bakıldığında ki değerler ise şöyledir; bilişsel boyut için elde edilen değer 0,774 ($P < 0,01$), duyuşsal boyut için 0,759 ($P < 0,01$) ve davranışsal boyut için ise 0,843 ($P < 0,01$). Bu bulgulara göre ölçeğin dilsel eşdeğerliliği sağladığı söylenebilir (Kalağan, 2009).

Ölçeğin yapı güvenirliliği değerlerinin, üç boyutta da 0,70 ve üzerinde olması, varyans değerlerinin de, her üç boyutta 0,50 ve üzerinde bulunması nedeniyle ölçeğin güvenilir olduğu görülmüştür (Kalağan, 2009).

Araştırmacı tarafından kullanılan ölçek 5'li Likert tarzı derecelendirme ölçeğidir ve toplamda 13 madde yer almaktadır. Ölçekteki maddelerin toplam Cronbach Alpha değeri 0,931'dir. Ölçekte bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere örgütsel sinizmin 3 alt boyutu ölçülmektedir. Bu alt boyutlar aşağıdaki gibidir:

Bilişsel Boyut: 5 maddeden oluşmaktadır. Maddelerdeki her bir ifade, öğretmenlerin çalıştığı kuruma ait uygulamalara, yapılanlara ve söylenenlere ilişkin eleştiri, inanç ve kaygılarını ölçmektedir.

Duyuşsal boyut: 4 maddeden oluşmaktadır. Maddelerdeki her bir ifade, öğretmenlerin çalıştığı kuruma ilişkin olumsuz duygusal durumlarını ölçmeyi amaçlar.

Davranışsal boyut: 4 maddeden oluşmaktadır. Maddelerdeki her bir ifade, öğretmenlerin, çalıştığı kuruma ilişkin olumsuz duygularını davranışsal olarak nasıl gösterdiklerini ölçmeyi amaçlar.

Amasralı (2016) tarafından en son yapılan örgütsel sinizm ölçeğinin güvenilirlik analizinde Cronbach Alpha değeri .91 olarak bulunmuştur. Ölçeğin alt boyutlarının Cronbach Alpha değeri ise sırasıyla bilişsel boyutun .89, duyuşsal boyutun .95 ve davranışsal boyutun .74 olarak bulunmuştur. Ölçeğin “Kaiser-Meyer-Olkin” (KMO) değeri .895; Barlett testi ise $p < .05$ olarak hesaplanmıştır. KMO testinin verilerin yeterliliğini gösterdiği görülmektedir. KMO değeri 0.7 ve üzeri ise “İyi”, 0.5-0.7 arasında ise “Yeterli”, 0.5'in altında ise “Yeterli ilişkiyi sağlayacak veri ihtiyacı” anlamına gelmektedir. Barlett testi sonucunda p değerinin 0.05'in altında olması ölçek maddeleri arasında ilişki olduğunu göstermektedir (Can, 2014, s. 303).

Ölçekten alınabilecek maksimum puan; 65, minimum puan ise 13 olarak belirlenmiştir. 3 alt boyutun puan ortalamaları hesaplandığında, puanlar eğer 1-2.33 arasında ise düşük düzeyde sinizm, 2.34-3.66 arasında ise orta düzeyde sinizm, 3.67-5 arasında ise yüksek düzeyde sinizm görüldüğünü göstermektedir (Amasralı, 2016).

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verilerinin toplanması amacıyla gerekli izinler alındıktan sonra anketler Sakarya il ve ilçe merkezlerinde MEB'e bağlı bağımsız anaokulları ve anasınıflarında görev yapan toplam 249 öğretmene uygulanmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarına ait 3 alt boyutun (bilişsel, duyuşsal, davranışsal) çeşitli demografik özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığı SPSS paket programı ile incelenmiştir. Bu doğrultuda değişkenlerin frekans, yüzde dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma değerlerine yer verilmiş bağımsız değişkenler için t testi ve Tek Yönlü Varyans Analizleri (ANOVA) yapılmıştır. Yapılan istatistiklerde anlamlılık düzeyi olarak .05 alınmıştır.

3. BULGULAR

Çalışmada 249 okul öncesi öğretmeni tarafından doldurulan anketlerin analizleri yapılmış ve bulgular tablolar halinde verilmiştir. Araştırmada öncelikle okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizmi ne düzeyde algıladıkları incelenmiş, ardından da değişkenlerle ilişkisine bakılmıştır. Okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizme yönelik toplam puanları incelendiğinde; en düşük puan 13, en yüksek puan 60'dır, grubun ortalaması ise 21 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizmi düşük düzeyde algıladıkları söylenebilir.

Tablo 1. Araştırmaya Dahil Edilen Okul öncesi Öğretmenlerinin Yaşına Göre “Örgütsel Sinizm Ölçeği”nden Aldıkları Puanlara İlişkin Puan Ortalamaları, Standart Sapmalar ve Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

		Örgütsel Sinizm Ölçeği							
		Bilişsel Boyut		Duyuşsal Boyut		Davranışsal Boyut		Toplam Puan	
Yaş	n	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.
20-30 yaş	63	7,98	3,78	5,44	2,22	7,35	3,27	20,78	8,35
31-40 yaş	151	7,99	3,60	5,46	2,77	7,36	3,37	20,77	8,57
41-50 yaş	35	8,83	4,78	6,19	3,79	7,87	3,76	23,10	11,25
Toplam	249	8,10	3,80	5,54	2,78	7,38	3,38	21,00	8,86
Varyans Analizi	Sd	F	p	F	p	F	p	F	p
Gruplararası	2	0,740	0,478	0,709	0,493	0,046	0,955	0,524	0,593
Gruplarıçi	246								
Toplam	248								

Tablo 1 incelendiğinde, okul öncesi öğretmenlerin örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($F_{(2-246)}= 0,740, p>0,05$), duyuşsal boyut $F_{(2-246)}= 0,709, p>0,05$), davranışsal boyut $F_{(2-246)}= 0,046, p>0,05$ ve toplam puan ($F_{(2-246)}= 0,524, p>0,05$) ortalamalarında yaşa göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır.

Puan ortalamaları incelendiğinde 41-50 yaş aralığında olan öğretmenlerin örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($\bar{X}=7,25$), duyuşsal boyut ($\bar{X}=5,00$), davranışsal boyut ($\bar{X}=5,00$) ve toplam puanlarının ($\bar{X}=17,25$) diğer gruptaki öğretmenlerin puan ortalamalarından daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Araştırmaya Dahil Edilen Okul öncesi Öğretmenlerin Medeni Durumuna Göre “Örgütsel Sinizm Ölçeğinden Aldıkları Puanlara İlişkin Puan Ortalamaları, Standart Sapmalar ve t Testi Sonuçları

Örgütsel Sinizm Ölçeği									
		Bilişsel Boyut		Duyuşsal Boyut		Davranışsal Boyut		Toplam Puan	
Medeni Durum	N	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.
Evli	198	8,09	3,71	5,62	2,89	7,22	3,30	20,90	8,85
Bekar	51	8,16	4,16	5,24	2,28	8,02	3,61	21,41	8,98
t testi		t	p	t	p	t	p	t	P
Sonuçları		-0,110	0,550	0,872	0,134	-1,517	0,138	-0,368	0,865

Tablo 2 incelendiğinde okul öncesi öğretmenlerin; örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($t=-0,110$, $p>0,05$), duyuşsal boyutu ($t=0,872$, $p>0,05$), davranışsal boyutu ($t=-1,517$, $p>0,05$) ve toplam ($t=-0,368$, $p>0,05$) puanlarının medeni duruma göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır. Puan ortalamalarında belirgin farklılık görülmesi de; bekar öğretmenlerin bilişsel boyut ($\bar{X}=8,16$), davranışsal boyut ($\bar{X}=8,02$) ve toplam ($\bar{X}=21,41$) puan ortalamalarının evli öğretmenlerden yüksek olduğu belirlenmiştir.

Tablo 3. Araştırmaya Dahil Edilen Okul öncesi Öğretmenlerinin Çalıştığı Okul Türüne Göre “Örgütsel Sinizm Ölçeğinden Aldıkları Puanlara İlişkin Puan Ortalamaları, Standart Sapmalar ve t Testi Sonuçları

Örgütsel Sinizm Ölçeği									
		Bilişsel Boyut		Duyuşsal Boyut		Davranışsal Boyut		Toplam Puan	
Okul Türü	n	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.
Anasınıfı	169	8,20	3,91	5,63	2,82	7,26	3,19	21,07	9,00
Bağımsız Anaokulu	80	7,91	3,56	5,34	2,69	7,64	3,74	20,86	8,63
t testi		t	p	T	p	t	p	T	P
Sonuçları		0,548	0,584	0,783	0,434	0,125	0,412	0,674	0,863

Tablo 3 incelendiğinde okul öncesi öğretmenlerin; örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($t=0,548$, $p>0,05$), duyuşsal boyutu ($t=0,783$, $p>0,05$), davranışsal boyutu ($t=0,125$, $p>0,05$) ve toplam ($t=0,674$, $p>0,05$) puanlarının çalıştığı okul türüne göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır. Puan ortalamaları incelendiğinde; anasınıfında görev yapan öğretmenlerin bilişsel boyut ($X=8,20$), duyuşsal boyut ($X=5,63$) ve toplam ($X=21,07$) puan ortalamalarının bağımsız anaokulunda görev yapan öğretmenlerden yüksek olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. Araştırmaya Dahil Edilen Okul öncesi Öğretmenlerin Eğitim Durumuna Göre “Örgütsel Sinizm Ölçeğinden Aldıkları Puanlara İlişkin Puan Ortalamaları, Standart Sapmalar ve Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Örgütsel Sinizm Ölçeği									
		Bilişsel Boyut		Duyuşsal Boyut		Davranışsal Boyut		Toplam Puan	
Eğitim Durumu	n	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.
Ön Lisans	18	6,22	1,96	4,89	1,71	5,83	2,77	16,97	5,69
Lisans	218	8,23	3,93	5,60	2,88	7,53	3,43	21,33	9,13
Yüksek Lisans	13	8,62	2,60	5,46	2,18	7,00	2,71	21,08	6,60
Toplam	249	8,10	3,80	5,53	2,78	7,38	3,38	21,00	8,86
Varyans Analizi	Sd	F	p	F	p	F	p	F	P

Gruplararası	2	2,478	0,086	0,542	0,582	2,212	0,112	2,057	0,130
Gruplarıçi	246								
Toplam	248								

Tablo 4 incelendiğinde, okul öncesi öğretmenlerin örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($F_{(2-246)}= 2,478$, $p>0,05$), duyuşsal boyut ($F_{(2-246)}= 0,542$, $p>0,05$), davranışsal boyut ($F_{(2-246)}= 2,212$, $p>0,05$) ve toplam puan ($F_{(2-246)}= 2,057$, $p>0,05$) ortalamalarında öğretmenlerin eğitim durumuna göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır. Puan ortalamaları incelendiğinde ön lisans mezunu olan öğretmenlerin örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($\bar{X}=6,22$), duyuşsal boyut ($\bar{X}=4,89$), davranışsal boyut ($\bar{X}=5,83$) ve toplam puanlarının ($\bar{X}=16,97$) diğer gruptaki öğretmenlerin puan ortalamalarından daha düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Araştırmaya Dahil Edilen Okul öncesi Öğretmenlerin Meslekteki Hizmet Yılına Göre “Örgütsel Sinizm Ölçeğinden Aldıkları Puanlara İlişkin Puan Ortalamaları, Standart Sapmalar ve Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Örgütsel Sinizm Ölçeği									
	Bilişsel Boyut			Duyuşsal Boyut		Davranışsal Boyut		Toplam Puan		
Meslekteki Hizmet Yılı	n	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	
1-5 yıl	45	7,29	3,15	5,22	2,13	7,40	3,35	19,86	7,88	
6-10 yıl	105	7,71	3,55	5,23	2,58	6,94	3,21	19,91	8,04	
11-15 yıl	68	8,60	3,94	5,78	2,86	7,72	3,57	22,06	9,42	
16-20 yıl	18	9,56	4,46	6,67	3,24	8,06	2,41	24,28	8,84	
21 yıl ve üstü	13	9,46	5,17	6,38	4,54	8,15	4,72	24,00	13,51	
Toplam	249	8,10	3,80	5,54	2,78	7,38	3,38	21,00	8,86	
Varyans Analizi	Sd	F	p	F	p	F	p	F	P	
Gruplararası	4	2,205	0,069	1,681	0,155	0,963	0,428	1,862	0,118	
Gruplarıçi	244									
Toplam	248									

Tablo 5 incelendiğinde, okul öncesi öğretmenlerin örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($F_{(4-244)}= 2,205$, $p>0,05$), duyuşsal boyut ($F_{(4-244)}= 1,681$, $p>0,05$), davranışsal boyut ($F_{(4-244)}= 0,963$, $p>0,05$) ve toplam puan ($F_{(4-244)}= 1,862$, $p>0,05$) ortalamalarında öğretmenlerin meslekteki hizmet yıllarına göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır. Puan ortalamaları incelendiğinde meslekteki hizmeti 1-5 yıl olan öğretmenlerin örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($\bar{X}=7,29$), duyuşsal boyut ($\bar{X}=5,22$) ve toplam puanlarının ($\bar{X}=19,86$) diğer gruptaki öğretmenlerin puan ortalamalarından daha düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Araştırmaya Dahil Edilen Okul öncesi Öğretmenlerin Müdürlerinin Cinsiyetine Göre “Örgütsel Sinizm Ölçeğinden Aldıkları Puanlara İlişkin Puan Ortalamaları, Standart Sapmalar ve t Testi Sonuçları

	Örgütsel Sinizm Ölçeği									
	Bilişsel Boyut			Duyuşsal Boyut		Davranışsal Boyut		Toplam Puan		
Müdürün Cinsiyeti	N	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	$\bar{X}$	S.	
Kadın	99	7,87	3,30	5,44	2,67	7,68	3,67	20,97	8,24	
Erkek	150	8,26	4,09	5,60	2,86	7,19	3,71	21,03	9,28	
T testi sonuçları	t	p	t	p	t	p	t	p		

Tablo 6 incelendiğinde okul öncesi öğretmenlerin; örgütsel sinizm alt boyutlarından bilişsel boyut ($t=-0,796$, $p>0,05$), duyuşsal boyutu ($t=0,431$, $p>0,05$), davranışsal boyutu ($t=1,121$, $p>0,05$) ve toplam ($t=-0,050$, $p>0,05$) puanlarının öğretmenlerin müdürlerinin cinsiyetlerine göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır. Her ne kadar puanlar arasında belirgin fark görünmese de; erkek müdüre sahip olan öğretmenlerin bilişsel boyut ($X=8,26$), duyuşsal boyut ($X=5,60$) ve toplam ($X=21,03$) puan ortalamalarının kadın müdüre sahip olan öğretmenlerden yüksek olduğu belirlenmiştir.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, öncelikle okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizme yönelik algılarını incelemek, ardından da çeşitli değişkenlerle ilişkisini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda araştırmada 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında Sakarya il ve ilçe merkezinde bulunan, MEB'e bağlı anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında görev yapan 249 okul öncesi öğretmeni ile çalışılmıştır. Çalışmaya ilişkin nicel veriler çalışma grubundan anket yoluyla elde edilmiştir. Bu yolla öğretmenlere kişisel bilgilerini elde etmek amacıyla "Genel Bilgi Formu" ve örgütsel sinizme yönelik algılarının belirlenmesi amacıyla, "Örgütsel Sinizm Ölçeği" uygulanmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular incelendiğinde, örgütsel sinizmin alt boyutları ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte puan ortalamalarına göre 41-50 yaş aralığında olan öğretmenlerin örgütsel sinizm puanlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Artan yaşla beraber öğretmenlerin okuldaki etkinliklere katılımının azalması, hastalıkların baş göstermesinin bir sonucu olarak iş performanslarının düşmesiyle birlikte kendilerini örgütsel iletişim ortamından uzak tuttukları, bu nedenle daha sinik davranışlar gösterdikleri düşünülmektedir. Ayrıca bu yaş grubunda, yıllara bağlı olarak duygusal tükenmişliğin artması, onları okula karşı olumsuz tutuma itmiş olabilir. Benzer şekilde bazı araştırmacılar örgütsel sinizmle yaş arasında anlamlı bir farklılık tespit edememişken (James, 2005; Arslan, 2016; Tayfun ve Çatır, 2014; Bölükbaşıoğlu, 2013), bazıları daha genç çalışanların daha yüksek düzeyde örgütsel sinizm yaşadıkları sonucuna ulaşmışlardır (Balıkçioğlu, 2013).

Çalışmayla ilgili diğer bir bulguya göre, örgütsel sinizmin alt boyutları ile medeni durum değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte çok az bir farkla bekar öğretmenlerin örgütsel sinizmin bilişsel boyutu puanlarında evli olanlara göre daha yüksek puanlar elde edilmiştir. Bekar öğretmenler evli olanlara göre zamanlarının çoğunu işyerinde geçirirler. Bu durum işlerini daha çok sahiplenmelerine neden olabilir ve karar alma süreçlerinde daha aktif olmayı isteyebilirler. Kurumda evli öğretmenlerin sayıca fazla olması ya da yöneticinin kişisel çıkarlarına göre hareket etmesi bu durumu tersine çevirebilir. Böyle bir ortamda çalışan bekar öğretmenler fikirlerinin dikkate alınmadığını düşünerek zamanla karar alma ortamlarından uzaklaşabilir. Yaşanan bu tablo bekar öğretmenler arasında sinizme yol açabilir. Altınöz v.d (2011) ile Amasralı (2016) çalışmasında bekarların örgütsel sinizm puanlarını, evli olanlara göre anlamlı ölçüde yüksek bulmuştur.

Örgütsel sinizmin alt boyutları ile çalışılan okul türü değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte anasınıfında görev yapan öğretmenlerin örgütsel sinizmin bilişsel boyut puanlarında anaokulunda görev yapanlara göre daha yüksek puanlar elde edilmiştir. İlkokul bünyesindeki anasınıfları yönetmelik ve çalışma düzeni olarak okul içindeki diğer sınıflardan farklılık gösterirler. Öğretmenlerin teneffüs saatlerinin olmaması onların çoğunlukla kurumlarında gerçekleşen sosyal etkinliklere katılamamalarına neden olabilir. Sayıca az olan bu öğretmenler toplantı ve karar alma süreçlerinde çoğunlukla aktif rol

alamazlar. Bu durum zaman geçtikçe öğretmenin daha çok kendi kabuğuna çekilmesine, hatta kendi sınıfıyla ilgili meseleleri bile dile getirememesine neden olabilir. Yetersiz iletişim bu öğretmenlerin sinik tutumlar sergilemelerini tetikleyebilir. Bu sinik tutumlar öğretmenin performansını ve sağlığını olumsuz etkileyebilir. Bu sorunların etkileşimin daha fazla olduğu anaokullarında kısmen daha az görüldüğü düşünülmektedir. Şirin (2011) ve Yıldırım (2015) tarafından yapılan çalışmalarda aynı bulgulara rastlanmıştır.

Okul öncesi öğretmenleriyle yapılan bu araştırmanın bulgularına göre, örgütsel sinizmin alt boyutları ile eğitim durum değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte ön lisans mezunu öğretmenlerin örgütsel sinizmin bilişsel boyut puanlarında diğer öğretmenlere göre daha düşük puanlar aldıkları görülmüştür. Yani eğitim durumu arttıkça örgütsel sinizm düzeyi de artmaktadır. Bu durum eğitim seviyesi artan öğretmenlerin sinizm algılarının yüksek olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca zeka ve yetenek bakımından daha üstün olan öğretmenlere kurumlarında daha fazla görev ve sorumluluk veriliyor olabilir. Bu nedenle iş yükü ağır olan öğretmen kurumuna karşı olumsuz tutum besliyor olabilir. Nitekim konuyla ilgili Brandes (1997) görev ve sorumlulukların artmasıyla yaşanan örgütsel sinizmin de arttığını söylemektedir. Kılıç (2011) çalışmasında örgütsel sinizm düzeylerinde davranışsal boyutta, öğretmen okulu mezunlarının örgütsel sinizm ortalamasının; eğitim enstitüsü (ön lisans tamamlama dahil), dört yıllık fakülte, yüksek lisans ve doktora mezunlarına göre daha düşük olduğunu tespit etmiştir.

Örgütsel sinizmin alt boyutları ile meslekteki hizmet yılı değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte hizmet yılı 1-5 yıl olan öğretmenlerin diğer öğretmenlere göre örgütsel sinizm algılarının daha düşük olduğu görülmüştür. Yani meslekteki çalışma süresi arttıkça öğretmenlerin sinizm algıları artış göstermektedir. Bu durum yaşla birlikte öğretmenlerin enerjilerinin, çalışma isteklerinin, araştırma ve yeni şeyler ortaya koyma güçlerinin düşmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu nedenle kendilerini daha sinik algılıyor olabilirler. Araştırmalar incelendiğinde mevcut araştırmayla aynı sonuçları elde eden Arslan (2016)'ın yanı sıra tam tersi sonuçlar elde eden araştırmacılar da Güzeller ve Kalağan (2010), Kılıç (2011), Amasralı (2016) bulunmaktadır.

Araştırmada, okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizm düzeylerinin müdürün cinsiyeti değişkenine göre anlamlı bir fark yaratmadığı bulunmuştur. Bununla birlikte araştırmamızda çok az bir farkla erkek müdüre sahip olan öğretmenlerin kadın müdüre sahip olan öğretmenlerden daha fazla düzeyde örgütsel sinizm yaşadığı bulunmuştur. Sinizm yaşayan bir çalışanın işinde düşük performans göstermesi ve verimsiz olması muhtemeldir. Çünkü örgütüne karşı beslediği olumsuz duygular işini sevmemesine, doyumsuzluk ve tükenmişlik hissi yaşamasına sebep olacaktır (Sağır ve Oğuz, 2012, s.1097). Buna karşılık örgüt yönetimi çalışanlar arasında sağlıklı ilişkilerin kurulması yönünde çaba sarf etmelidir. Çalışanlar arasında etkili iletişim yollarını kullanarak kayırmacılığın önlenmesi ve sinizmin ortaya çıkmaması için çalışanları objektif değerlendirmeleri, birbirlerine ve yönetime güven duyabilecekleri ortamlar yaratmaları çok önemlidir. Bu nedenle yöneticilerin kayırmacılıktan uzak, doğru kararlar alabilen ve çatışmalara etkin çözüm üretme konularında yeterliliğe sahip olmaları gerekir (Karademir, 2016, s.35-36).

Örgütsel sinizmin kurumlarda artışına yönelik şeffaf, anlaşılır ve adil bir yönetim anlayışı benimsenmelidir. Artan iş stresi ve sorumluluğuna rağmen çalışanın iş hayatıyla özel hayatını uyumlu hale getireceği örgütsel destek programları ve yönetime olan güveni sağlayacak bazı etkin araçların kullanılması sorunun çözümünde fayda sağlayacaktır (Tokgöz ve Yılmaz, 2008, s.302).

5. ÖNERİLER

Öğretmenlere sinizm farkındalığı kazandırmak için eğitim ve seminerler düzenlenebilir. Okul yöneticileri tarafından öğretmenlerin çalıştıkları kurumlarda sosyalleşmelerini sağlayıcı etkinlik ve faaliyetler düzenlenebilir. Böylece okul öncesi öğretmenlerinin iletişim sorunlarının ve yalnızlaşmasının önüne geçilebilir. Öğretmenlerin çalıştıkları kurumlarına

kaşı olumlu tutumlar geliştirmeleri için kurum içi uygulamaların samimi, adil ve hakkaniyetli olması için gereken özen gösterilmelidir. Öğretmenlerin kurumlarına olan ön yargılarının önüne geçmek için huzurlu ve demokratik ortamlar yaratılmalıdır. Bu sayede sinizmin önüne geçilebilir. Sinizm konusunda yöneticilerin farkındalığını arttırmak için onlara ek eğitim hizmetleri sunulabilir. İlkokul ve ortaokul bünyesinde çalışan anasınıfı öğretmenlerinin beklenti ve ihtiyaçları göz ardı edilmemelidir. Bu sayede sinizmin önüne geçilebilir. Sinizm yaşayan okul öncesi öğretmenlerinin sinizmi yaşama nedenleri ve sonuçlarıyla ilgili farklı araştırmalar tasarlanabilir.

6. KAYNAKÇA

1. Amasralı, A. (2016). *Ortaokul ve Lise Matematik Öğretmenlerinin Örgütsel Sinizm Tutumları İle Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki(Amasya İli Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
2. Arslan, Ö. (2016). *Okul yöneticilerinin paternalist liderlik düzeyleri ile öğretmenlerin örgütsel sinizm algıları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Uşak Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Uşak.
3. Altınöz, M., Çöp, S. ve Sığındı, T. (2011). Algılanan örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm ilişkisi: Ankara'daki dört ve beş yıldızlı konaklama işletmeleri üzerine bir araştırma. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15(21), 285-315.
4. Balıkçioğlu, S. (2013). *Antalya bölgesi konaklama işletmeleri çalışanlarının örgütsel sinizm tutumları ile bağlılık ilişkisi üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay.
5. Bayraktar , D. (2016). *İlkokul öğretmenlerinin duygusal taciz yaşama düzeyi ile örgütsel sinizm arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
6. Brandes, P. (1997). Organizational cynicism: Its nature, antecedents, ve consequences. Dissertation of Doktor of Philosophy, University Of Cincinnati, Ohio.
7. Can, A. (2014). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Ankara: Pegem.
8. Caz, C. ve Bardakci, S. (2019). Relationship between academicians' organizational identification levels and cynicism attitudes in sports sciences. *European Journal of Educational Research*, 8(1), 349-360. doi: 10.12973/eu-jer.8.1.349.
9. Dean, J. W., Brandes, P. ve Rahi, D. (1998). Organizational cynicism. *The Academy of Management Review*, 23(2), 341-352.
10. Eaton, J. A. (2000). *A social motivation approach to organizational cynicism*. Dissertation of master of arts, Faculty of Graduate Studies York University, Toronto.
11. Gökyer, N. ve Türkoğlu, İ. (2018). The relationship between high school teachers' organizational support perceptions and their organizational cynicism attitudes. *Education & Science*, 43 (196), 317-340. Erişim adresi <https://www.ebscohost.com>
12. Güzeller, C. O. ve Kalağan, G. (2008). "Örgütsel sinizm ölçeğinin türkçe' ye uyarlaması ve çeşitli değişkenler açısından eğitim örgütlerinde incelenmesi", 16.Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, İstanbul Kültür Üniversitesi, Antalya, 87-94.
13. Helvacı, M. A., Çetin ,A. (2012). İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin örgütsel sinizm düzeylerinin belirlenmesi (Uşak ili örneği). *International Periodical For The Languages, Literature ve History of Turkish or Turkic*, 7(3), 1475-1497.Erişimadresi <http://www.ingentaconnect.com/content/doi/13082140/2012/00000007/00000003/art00078>.
14. İbrahimagaoglu, Ö. ve Can, E. (2017). Örgütsel sinizm ile örgütsel tükenmişlik arasındaki ilişkinin incelenmesi: hizmet sektörü çalışanları üzerine ampirik bir

- araştırma. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2), 181-205. Erişim adresi <http://dergipark.gov.tr/ysbed/issue/31709/309288>.
15. James, M. S. L. (2005). Antecedents ve consequences of cynicism in organizations: An examination of the potential positive ve negative effects on school systems dissertation of doctor of philosophy, The Florida State University, Florida.
  16. Kalağan, G. (2009). *Araştırma görevlilerinin örgütsel destek alguları ile örgütsel sinizm tutumları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Antalya.
  17. Kanter, D. L. ve Mirvis, P. H. (1989). *The Cynical Americans: Living ve working in an age of discontent ve disillusion*, San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
  18. Karademir, M. (2016). *Ortaokul öğretmenlerinin okul yönetiminde kayırmacılık alguları ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkinin incelenmesi: istanbul ili pendik ilçesi örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Aydın Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
  19. Kartal, V. ve Nartgün, S., Ş. (2013). Öğretmenlerin örgütsel sinizm ve örgütsel sessizlik hakkındaki görüşleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 47 – 67.
  20. Kılıç, Ş (2011). *İlköğretim okulu öğretmenlerinin örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişki (Keçiören ilçesi örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
  21. Kutaniş, R. Ö., Çetinel, E. (2010). Adaletsizlik algısı sinizmi tetikler mi?: bir örnek olay. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(26), 186-195.
  22. Sağır, T. ve Oğuz, E. (2012). Öğretmenlere yönelik örgütsel sinizm ölçeğinin geliştirilmesi [Developing of organizational cynicism scala for teachers]. *International Journal of Human Sciences*, 9(2), 1094- 1106.
  23. Şirin, E. (2011). *İlköğretim okullarındaki öğretmenlerin okul kültürü alguları ile örgütsel sinizm tutumları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
  24. Tayfun, A. ve Çatır, O. (2014). Hemşirelerin örgütsel sinizm düzeylerinin incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 347-365
  25. Tokgöz, N., ve H. Yılmaz. (2008). “Örgütsel sinizm: eskişehir ve alanya’daki otel işletmelerinde bir uygulama”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 283-305.
  26. Türk Dil Kurumu (2012). Bezdiri. Erişim adresi http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gtsandarama=gtsveguid=TDK.GTS.5b171a151c4f87.24978113
  27. Yalçın, U. (2017). *Araştırma görevlilerinin örgütsel sinizm algularının işten ayrılma niyetine etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
  28. Yıldırım, G. (2015). *Lise öğretmenlerinin örgütsel sinizm tutumları ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
  29. URL, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/mob_2?q=mob_bing

**OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN MOBBİNG VE ÖRGÜTSEL SİNİZME
YÖNELİK ALGILARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ**
EXAMINATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PRESCHOOL TEACHERS'
PERCEPTIONS OF MOBBİNG AND ORGANİZATİONAL CYNİCİSM

Bilim Uzmanı, Serpil TAŞTAN*
MEB, Okul Öncesi Eğitimi Öğretmeni
Prof. Dr. Gülümser Gültekin AKDUMAN
Gazi Üniversitesi

ÖZET

Çalışanların zamanlarının çoğunu geçirdikleri iş ortamında fiziksel, duygusal ve ruh sağlıklarının iyi ve dengede olması çok önemlidir. Son yıllarda kurumlarda sıkça görülebilen psikolojik şiddet, baskı, kuşatma, rahatsız etme gibi anlamlara gelen mobbing okullarda yaşandığında, örgütsel sinizme zemin hazırlayan bir unsur olabilir. Araştırmanın çalışma grubunu 2017–2018 Eğitim – Öğretim yılında Sakarya il ve ilçe merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında çalışmakta olan toplam 249 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada öğretmenlerin mobbing algılarının belirlenmesi için “Olumsuz Davranışlar Ölçeği ” ve öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarının belirlenmesi için “Örgütsel Sinizm Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarına ait 3 alt boyut (bilişsel, duyuşsal, davranışsal) ile öğretmenlerin mobbing algılarına ait 2 alt boyut (görev, sosyal) arasındaki ilişkilerin farklılaşıp farklılaşmadığı SPSS paket programı ile incelenmiştir. Bu doğrultuda değişkenlerin frekans, yüzde dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma değerlerine yer verilmiş bağımsız değişkenler için t testi ve Tek Yönlü Varyans Analizleri (ANOVA) yapılmıştır. Mobbing ve örgütsel sinizmin alt boyutları arasında anlamlı bir ilişkinin var olup olmadığını belirlemek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısına bakılmıştır. Sonuç olarak, öğretmenlerin örgütsel sinizm puanları ile olumsuz davranış puanları arasındaki ilişki $r=0,378$ olarak belirlenmiştir. Bu katsayı, pozitif ve düşük bir ilişkiyi işaret etmektedir. Bu katsayı anlamlı olmakla birlikte, bu iki değişkenin açıkladığı ortak varyans miktarı %1,4'dür ($p<0,01$). Öğretmenlerin mobbing algıları ile örgütsel sinizme yönelik algıları arasında pozitif ve düşük bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okul Öncesi Öğretmeni, Mobbing, Örgütsel Sinizm

*Bu çalışma Prof. Dr. Gülümser Gültekin Akduman'ın danışmanlığında Bilim Uzmanı Serpil Taştan tarafından yapılan Yüksek Lisans Tez çalışmasından uyarlanmıştır.

ABSTRACT

It is very important to have a good and balanced physical, emotional and mental health in the work environment where the employees spend most of their time. When mobbing, which has been frequently seen in educational institutions in recent years and has become an element of violence and which means psychological violence, oppression, siege, disturbing, can be a factor that prepares the ground for organizational cynicism. The study group of the research consists of 249 pre-school teachers working in kindergartens and independent kindergartens affiliated to the Ministry of Education in Sakarya province and district center in 2017-2018 academic year. In the research, “Negative Behavior Scale” was used to determine teachers' perceptions of mobbing and “Organizational Cynicism Scale” was used to determine teachers' perceptions about organizational cynicism. Whether the relationships between the 3 sub-dimensions (cognitive, affective, and behavioral) perceptions of teachers participating in the research towards organizational cynicism and the 2 sub-dimensions (task, social) of teachers' mobbing perceptions differed with the SPSS package program. Accordingly, t test and One Way Variance Analysis (ANOVA) were performed for independent variables that

included frequency, percentage distribution, arithmetic mean, and standard deviation values. The Pearson Moments Product Correlation Coefficient was examined to determine whether there is a significant relationship between the sub-dimensions of mobbing and organizational cynicism. As a result, the relationship between teachers' organizational cynicism scores and negative behavior scores was determined as $r = 0.378$. This coefficient indicates a positive and low relationship. Although this coefficient is significant, the amount of common variance explained by these two variables is 1.4% ($p < 0.01$). It has been determined that there is a positive and low relationship between teachers' perceptions of mobbing and their perceptions of organizational cynicism.

Keywords: Preschool Teacher, Mobbing, Organizational Cynicism

1. GİRİŞ

Çalışanların zamanlarının çoğunu geçirdikleri iş ortamında fiziksel, duygusal ve ruh sağlıklarının iyi ve dengede olması çok önemlidir. Son yıllarda eğitim kurumlarında da sıkça görülen ve bir şiddet unsuru haline gelen mobbing, psikolojik şiddet, baskı, kuşatma, taciz, rahatsız etme veya sıkıntı verme gibi anlamlara gelmektedir.

Mobbing Latince bir sözcük olup; bir kişi ya da grubun, iş ortamında, belirli bir süre kasten, doğrudan ya da dolaylı olarak hedef kişilerin özgüvenlerine ve özsaygılarına yönelik yapılan, sistematik bir biçimde acımasızca devam ettirdikleri, hedef kişinin korkması, huzursuz olması, yılması ve sinmesi ile sonuçlanan her türlü tehdit, istismar, dışlama, saldırı ve diğer psikolojik şiddet eylemlerine maruz kalmalarıdır (Brodsky, 1996; Leyman, 1996; Krug ve Dahlberg, 2002, s.5-7; ILO, 2006; TDK, 2012; ÇSGB, 2014, s.9).

Mobbing kavramsal olarak ilk defa 19.yy'da yuvalarını korumak için saldırganın etrafında uçan kuşların davranışları üzerinde çalışan iş psikoloğu Harald Ege tarafından kullanılmıştır. Konu sonraki zamanlarda aynı yumurtadan çıkan kardeş kuşların, en zayıf olana yemek ve su vermeyerek onu dışlamaları ve en son fiziksel darbelerle öldürerek yuvadan dışarı atmalarını inceleyen davranış bilimci Konrad Lorenz tarafından çalışılmıştır. Son olarak mobbinge ismini veren Alman asıllı psikolog Leyman, iş yaşamında ortaya çıkan mobbing davranışlarının niteliklerini, ortaya çıkış şeklini ve sonuçlarını inceleyen en kapsamlı araştırmayı yaparak konuya dikkat çekmiştir (Tınaz, 2011, s.10-22).

Mobbing örgütlerde devamlılık, güç eşitsizliği, aktif ve pasif saldırı ve farklılıklarla ilişkili, mağdur kişinin benlik duygusuna zarar veren bir dizi eylemlerdir (Gökçe, 2008, s.29-37) ve her yaş ve meslek grubundan çalışan risk altındadır. İnsan faktörünün yoğun olduğu eğitim ortamları da bu risk faktörlerinden biridir.

Okul öncesi öğretmenlerinin çalışma koşullarının zorlayıcı ve yıpratıcı olması bu tarz eylemlere daha açık bir şekilde maruz kalmalarını sağlayabilir. Okul öncesi öğretmenleri ast ya da üstleri tarafından mobbinge maruz kaldıklarında kendilerini dışlanmış, yalnız ve çaresiz hissedebilir. Bu baskı ve sıkıntıları kurum içerisindeki diğer çalışma arkadaşlarıyla paylaşamayan, iletişim ve sosyalleşmesi engellenen okul öncesi öğretmeni için yaşanan bu süreç yıkıcı ve acı veren bir diğer sonuçları beraberinde getirebilir. Bu ve buna benzer durumların yaşandığı okullarda mobbing, örgütsel sinizme zemin hazırlayan bir unsur olabilir. Örgütsel sinizm, çalışanların kurumlarına karşı takındıkları negatif inanç, duygu ve davranışlardır. Kavram, 1989 yılında Kanter ve Mirvis tarafından Amerikan iş örgütlerinde sinizmin bu kadar neden yaygınlaştığını sorgulamak amacıyla yayımladıkları kitapta ortaya çıkmıştır. Örgütsel sinizm, 1980'li yıllardan bu yana Asya, Avrupa ve Amerika'daki iş görenler arasında oldukça yaygın örgütsel bir sorundur (Dean vd., 1998, s. 341; James, 2005, s. 24).

Sinik tutuma sahip öğretmenler, okulu iyileştirmek için boşa çaba harcadıklarını ve önerilerinin dikkate alınmadığını düşünebilirler. Hayalleri kırılan bu kişiler kurumlarına öneri vermekten vazgeçerek yaptıklarının fark edilmediğini ve diğer öğretmenlerin de bu sürece

katkıda bulunmadıklarına inanabilirler. Yanlış kişi ve davranışların ödüllendirildiğini düşünebilirler. Hiç kimsenin hak ettiğini alamadığını söylerler. Dahası, gelecekte beklentisini ve umudunu kaybeden sinik bir öğretmen kendisi ve kurumu için her şeyin daha iyi olacağına olan inancını yitirebilir (Kalağan ve Güzeller 2010, s. 84).

Bu bağlamda çalıştıkları kurumda mobbinge maruz kalan öğretmenlerde çalışma arkadaşlarına karşı şüpheli, önyargılı, düşmanca davranışlar gösterme gibi istenilmeyen durumların artışı görülebilir. Bu kapsamda okul öncesi öğretmenlerinin mobbing algılarının artması, onların sinizm yaşamaları üzerinde etkili olup olmama durumlarının araştırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Yapılan çalışmalara bakıldığında hem mobbing hem de örgütsel sinizmle ilgili çalışmalara çoğunlukla sağlık çalışanları ve eğitim kurumlarında rastlanmaktadır. Buna rağmen okul öncesi eğitim kurumlarında mobbing ve örgütsel sinizmle ilgili sınırlı sayıda araştırma olduğu gözle çarpılmaktadır.

2. YÖNTEM

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2017–2018 Eğitim – Öğretim yılında Sakarya il ve ilçe merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında çalışmakta olan toplam 249 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada öğretmenlerin mobbing algılarının belirlenmesi için “Olumsuz Davranışlar Ölçeği ” ve öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarının belirlenmesi için “Örgütsel Sinizm Ölçeği” kullanılmıştır.

2.2.1. Olumsuz Davranışlar Ölçeği

Olumsuz Davranışlar Ölçeği, 1997 yılında Einarsen ve Raknes tarafından geliştirilmiştir. Einarsen ve Raknes tarafından geliştirilen ölçeğin orijinal hali “Negative Acts Questionnaire (NAQ)”, toplamda 21 maddelik olumsuz davranış sorularından oluşmaktadır.

Ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasını 2007 yılında Cemaloğlu yapmıştır. Cemaloğlu'nun yapmış olduğu çalışmada, ölçeğin Türkçe halinin faktör analizi sonucuna göre, 21 maddenin bir faktör altında toplandığı ve toplam varyansın .71 olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Maddelerin Cronbach Alpha katsayısı ,94; faktör yükleri ise ,59 ile ,87 arasındadır (Cemaloğlu, 2007c).

Öğretmenler tarafından cevaplanan ölçek, 5'li Likert türünde ve toplamda 21 maddeden oluşmaktadır. Ölçek, görev ve sosyal ilişkiler olmak üzere mobbingin iki ayrı alt boyutunu ölçmektedir. Bu alt boyutlar şöyledir:

Görev boyutu: Öğretmenlerin çalıştıkları kurumda görevleriyle ilgili algıladıkları olumsuz davranışlara ilişkin maddeleri içermektedir. Görev alt boyutunda toplam 6 madde yer almaktadır.

Sosyal ilişkiler boyutu: Öğretmenlerin çalıştıkları kurumda diğer kişiler tarafından sosyal ilişkilerle ilgili algıladıkları olumsuz davranışlara ilişkin maddeleri içermektedir. Sosyal ilişkiler alt boyutunda toplam 15 madde yer almaktadır.

Ölçme aracının en son güvenilirlik çalışması Yumuşak (2013) tarafından yüksek lisans tez çalışmasında tekrar hesaplanmış olup ölçeğin toplam Cronbach's Alpha değeri (güvenilirlik katsayısı) $\alpha=.94$ olarak bulunmuştur. Madde toplam korelasyonları ise, 537 - 759 arasındadır. Maddelerin ayrı ayrı iç tutarlılık katsayıları ,940 - ,946 arasında hesaplanmıştır. Ölçekte bulunan 21 maddenin tamamına ilişkin madde-test korelasyonu (Itemtotal) ,54 ile ,75 arasında değişim göstermektedir.

Ölçekten alınacak en düşük toplam puan 21, en yüksek toplam puan ise 105'dir. Yüksek puanlar, öğretmenlerin mobbing algılarının yüksek, alınan düşük puanlar ise öğretmenlerin mobbing algılarının düşük olduğunu ifade etmektedir.

2.2.2. Örgütsel Sinizm Ölçeği

“Örgütsel Sinizm Ölçeği” , araştırmaya katılan öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarını ölçmek amacıyla kullanılmıştır. Ölçek, 1997 yılında Brandes tarafından 14 maddelik olarak geliştirilmiştir. 1999 yılında Brandes, Dharwadkar ve Dean tarafından ölçeğin davranışsal boyutundaki 1 madde çıkarılarak ölçek 13 maddeye indirgenmiştir.

2009 yılında, ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması, geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarını Kalağan yapmıştır. Ölçeğin dilsel eşdeğerlik analizleri çeviri-geri çeviri tekniği ile ölçeğin orijinal formu ile Türkçe'ye uyarlanmış formu arasındaki tutarlılığa bakılmış olup ölçekte yer alan tüm maddelerin $P < 0,01$ oranında anlamlı bir ilişkiye sahip oldukları görülmüştür. Her bir boyutun korelasyon katsayılarına bakıldığında ki değerler ise şöyledir; bilişsel boyut için elde edilen değer 0,774 ($P < 0,01$), duyuşsal boyut için 0,759 ($P < 0,01$) ve davranışsal boyut için ise 0,843 ($P < 0,01$). Bu bulgulara göre ölçeğin dilsel eşdeğerliliği sağladığı söylenebilir (Kalağan, 2009).

Ölçeğin yapı güvenirliği değerlerinin, üç boyutta da 0,70 ve üzerinde olması, varyans değerlerinin de, her üç boyutta 0,50 ve üzerinde bulunması nedeniyle ölçeğin güvenilir olduğu görülmüştür (Kalağan, 2009).

Araştırmacı tarafından kullanılan ölçek 5'li Likert tarzı derecelendirme ölçeğidir ve toplamda 13 madde yer almaktadır. Ölçekteki maddelerin toplam Cronbach Alpha değeri 0,931'dir. Ölçekte bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere örgütsel sinizmin 3 alt boyutu ölçülmektedir. Bu alt boyutlar aşağıdaki gibidir:

Bilişsel Boyut: 5 maddeden oluşmaktadır. Maddelerdeki her bir ifade, öğretmenlerin çalıştığı kuruma ait uygulamalara, yapılanlara ve söylenenlere ilişkin eleştiri, inanç ve kaygılarını ölçmektedir. Bu maddelerin numaraları 1, 2, 3, 4, 5' dir. Ölçeğin bu boyutundan alınabilecek en yüksek puan 25, en düşük puan ise 5'dir

Duyuşsal boyut: 4 maddeden oluşmaktadır. Maddelerdeki her bir ifade, öğretmenlerin çalıştığı kuruma ilişkin olumsuz duygusal durumlarını ölçmeyi amaçlar.

Davranışsal boyut: 4 maddeden oluşmaktadır. Maddelerdeki her bir ifade, öğretmenlerin, çalıştığı kuruma ilişkin olumsuz duygularını davranışsal olarak nasıl gösterdiklerini ölçmeyi amaçlar.

Amasralı (2016) tarafından en son yapılan örgütsel sinizm ölçeğinin güvenirlik analizinde Cronbach Alpha değeri .91 olarak bulunmuştur. Ölçeğin alt boyutlarının Cronbach Alpha değeri ise sırasıyla bilişsel boyutun .89, duyuşsal boyutun .95 ve davranışsal boyutun .74 olarak bulunmuştur. Ölçeğin “Kaiser-Meyer-Olkin” (KMO) değeri .895; Barlett testi ise $p < .05$ olarak hesaplanmıştır. KMO testinin verilerin yeterliğini gösterdiği görülmektedir. KMO değeri 0.7 ve üzeri ise “İyi”, 0.5-0.7 arasında ise “Yeterli”, 0.5'in altında ise “Yeterli ilişkiyi sağlayacak veri ihtiyacı” anlamına gelmektedir. Barlett testi sonucunda p değerinin 0.05'in altında olması ölçek maddeleri arasında ilişki olduğunu göstermektedir (Can, 2014, s. 303).

Ölçekten alınabilecek maksimum puan; 65, minimum puan ise 13 olarak belirlenmiştir. 3 alt boyutun puan ortalamaları hesaplandığında, puanlar eğer 1-2.33 arasında ise düşük düzeyde sinizm, 2.34-3.66 arasında ise orta düzeyde sinizm, 3.67-5 arasında ise yüksek düzeyde sinizm görüldüğünü göstermektedir (Amasralı, 2016). Ölçekle ilgili verilen tüm bu bilgilere göre ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu görülmüştür. Bu nedenle ölçek araştırmacı tarafından kullanılmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verilerinin toplanması amacıyla gerekli izinler alındıktan sonra anketler Sakarya il ve ilçe merkezlerinde MEB'e bağlı bağımsız anaokulları ve anasınıflarında görev yapan toplam 249 öğretmene uygulanmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarına ait 3 alt boyut (bilişsel, duyuşsal, davranışsal) ile öğretmenlerin mobbing algılarına ait 2 alt boyut (görev, sosyal) arasındaki ilişkilerin farklılaşıp farklılaşmadığı SPSS paket programı ile incelenmiştir. Bu doğrultuda değişkenlerin frekans, yüzde dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma değerlerine yer verilmiş bağımsız değişkenler için t testi ve Tek Yönlü Varyans Analizleri (ANOVA) yapılmıştır. Dağılıma ait çarpıklık ve basıklık değerleri de Kolmogorov-Smirnov testi ile incelenmiş olup değişkenlerin normal dağılım gösterdiği saptanmıştır Mobbing ve örgütsel sinizmin alt boyutları arasında anlamlı bir ilişkinin var olup olmadığını belirlemek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısına bakılmıştır. Yapılan istatistiklerde anlamlılık düzeyi olarak .05 alınmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde okul öncesi öğretmenlerinin mobbinge uğrama durumları (görev, sosyal ilişkiler) ile öğretmenlerin örgütsel sinizm (bilişsel, duyuşsal, davranışsal) yaşama düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin var olup olmadığı Pearson momentler çarpımı korelasyon katsayısı ile incelenmiştir.

Tablo1. Araştırmaya Dahil Edilen Okul Öncesi Öğretmenlerin Olumsuz Davranış Ölçeği Alt Boyutlarından Elde Ettikleri Puanlar İle İlgili Değerler

<i>Alt Boyutlar</i>	N	$\bar{X}$	S.	Minimum	Maksimum
Görev Boyutu	249	6,93	2,08	6,00	27,00
Sosyal İlişkiler Boyutu	249	16,73	4,23	15,00	60,00
Toplam	249	23,66	6,05	21,00	87,00

Tablo 1 'de olumsuz davranış ölçeği alt boyutlarından elde edilen puanlara ilişkin değerler verilmektedir. Görev alt boyutundan alınan en düşük puan 6, en yüksek puan 27 ve grup ortalaması 6,93'dür. Sosyal ilişkiler alt boyutundan alınan en düşük puan 15, en yüksek puan 60 ve grup ortalaması 16,73'tür. Toplam puandan alınan en düşük puan 21, en yüksek puan 87 ve grup ortalaması 23,66 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 2. Araştırmaya Dahil Edilen Okul Öncesi Öğretmenlerin Örgütsel Sinizm Ölçeği Alt Boyutlarından Elde Ettikleri Puanlar İle İlgili Değerler

<i>Alt Boyutlar</i>	n	$\bar{X}$	S.	Minimum	Maksimum
Bilişsel Boyut	249	8,10	3,80	5,00	23,00
Duyuşsal Boyut	249	5,53	2,78	4,00	19,00
Davranışsal Boyut	249	7,38	3,38	4,00	18,00
Toplam	249	21,00	8,86	13,00	60,00

Tablo 2 incelendiğinde örgütsel sinizm ölçeği alt boyutlarından elde ettikleri puanlara ilişkin değerler verilmektedir. Bilişsel alt boyutundan alınan en düşük puan 5, en yüksek puan 23'dür, grubun ortalaması ise 8,10'dur. Duyuşsal alt boyutundan alınan en düşük puan 4, en yüksek puan 19'dur, grubun ortalaması ise 5,53'tür. Davranışsal alt boyutundan alınan en

düşük puan 4, en yüksek puan 18'dir, grubun ortalaması ise 7,38'dir. Toplam puandan alınan en düşük puan 13, en yüksek puan 60'dır, grubun ortalaması ise 21 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. Öğretmenlerin Olumsuz Davranış Ölçeğinden Aldıkları Puanlar ile Örgütsel Sinizm Ölçeğinden Aldıkları Puanları Arasında İlişkiye Ait Korelasyon Testi Sonuçları

Değişkenler		Örgütsel Sinizm Ölçeği			Toplam
		Bilişsel Boyut	Duyuşsal Boyut	Davranışsal Boyut	
Görev Boyutu	r	0,326**	0,359**	0,256**	0,350**
	p	0,000	0,000	0,000	0,000
	n	249	249	249	249
	r ²	0,106	0,128	0,065	0,122
Sosyal İlişkiler Boyutu	r	0,300**	0,407**	0,303**	0,369**
	p	0,000	0,000	0,000	0,000
	n	249	249	249	249
	r ²	0,090	0,165	0,091	0,136
Toplam	r	0,322	0,408**	0,300**	0,378**
	p	0,000**	0,000	0,000	0,000
	n	249	249	249	249
	r ²	0,103	0,166	0,090	0,142

** p<0,01

Tablo 3 incelendiğinde, öğretmenlerin örgütsel sinizm yaşamaları ile olumsuz davranış ölçeği arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmektedir. Örgütsel sinizm ölçeği alt boyutlarından bilişsel boyutu ile olumsuz davranışların görev boyutu arasındaki ilişki $r=0,326$; olumsuz davranışların sosyal ilişkiler boyutu arasındaki ilişki $r=0,300$ ve olumsuz davranışların toplam puanları arasındaki ilişki $r=0,322$ olarak belirlenmiştir. Bu katsayı, pozitif ve düşük bir ilişkiyi işaret etmektedir ($p<0,01$).

Öğretmenlerin örgütsel sinizm ölçeği alt boyutlarından duyuşsal boyutu ile olumsuz davranışların görev boyutu arasındaki ilişki $r=0,359$; olumsuz davranışların sosyal ilişkiler boyutu arasındaki ilişki $r=0,407$ ve olumsuz davranışların toplam puanları arasındaki ilişki $r=0,408$ olarak belirlenmiştir. Bu katsayı, pozitif ve düşük bir ilişkiyi işaret etmektedir ($p<0,01$).

Öğretmenlerin örgütsel sinizm ölçeği alt boyutlarından davranışsal boyutu ile olumsuz davranışların görev boyutu arasındaki ilişki $r=0,256$; olumsuz davranışların sosyal ilişkiler boyutu arasındaki ilişki $r=0,303$ ve olumsuz davranışların toplam puanları arasındaki ilişki $r=0,300$ olarak belirlenmiştir. Bu katsayı, pozitif ve düşük bir ilişkiyi işaret etmektedir ($p<0,01$).

Öğretmenlerin örgütsel sinizm puanları ile olumsuz davranış puanları arasındaki ilişki $r=0,378$ olarak belirlenmiştir. Bu katsayı, pozitif ve düşük bir ilişkiyi işaret etmektedir. Bu katsayı anlamlı olmakla birlikte, bu iki değişkenin açıkladığı ortak varyans miktarı %1,4'dür ($p<0,01$).

Araştırma sonuçlarına bakıldığında, okul öncesi öğretmenlerinin mobbingin tüm alt boyutlarıyla örgütsel sinizm düzeyleri arasında anlamlı, pozitif ve düşük düzeyde bir ilişki olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin çalıştıkları kurumlarda mobbing algı düzeyi arttıkça sinizme yönelik algı düzeyleri de aynı yönde artmaktadır.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmanın amacı, okul öncesi öğretmenlerinin mobbing ve örgütsel sinizme yönelik algıları arasındaki ilişkiyi incelemektir. İlişkisel tarama modelinde olan bu araştırmanın çalışma grubunu 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında Sakarya il merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında çalışmakta olan toplam

249 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada öğretmenlerin mobbing algılarının belirlenmesi için “Olumsuz Davranışlar Ölçeği”, öğretmenlerin örgütsel sinizme yönelik algılarının belirlenmesi için “Örgütsel Sinizm Ölçeği” kullanılmıştır.

Araştırmaya katılan okul öncesi öğretmenlerinin mobbing algılarına ilişkin görev ve sosyal ilişkiler alt boyutları incelendiğinde; öğretmenlerin mobbingi “sosyal ilişkiler” boyutunda daha fazla yaşadığı tespit edilmiştir. Mobbing ölçeğinden alınan en düşük toplam puan 21 iken, en yüksek toplam puan 87’dir; grubun ortalaması ise 23,66 olarak bulunmuştur.

Araştırma sonuçlarına göre, her ne kadar okul öncesi öğretmenlerinin mobbingi düşük düzeyde algıladıkları görülse de, öğretmenlerin mobbingin alt boyutlarından sosyal ilişkiler boyutunda mobbinge maruz kaldıkları saptanmıştır. Elde edilen bu bulgular, kurumda hem meslektaşları, hem de yönetim tarafından sosyal ilişkileri engellenen öğretmenlerin var olduğunu düşündürmektedir. Böyle bir ortamda çalışmak kurum içindeki olumlu havaya zarar verebilir. Bu bulgulara benzer sonuçlar elde eden araştırmalar vardır. Bunlar; Cemaloğlu ve Ertürk (2007), Kılınç (2009), Yıldırım ve Eken (2014)’nin araştırmalarıdır.

Okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizme yönelik algılarına ilişkin alt boyutları incelendiğinde öğretmenlerin en fazla “bilişsel”; en az “duyuşsal” sinizm yaşadıkları tespit edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen diğer bir sonuca göre, okul öncesi öğretmenlerinin örgütsel sinizmi düşük düzeyde algıladıkları görülmektedir. Öğretmenlerin sinizmi en fazla bilişsel boyutta sonra sırayla davranışsal ve duyuşsal boyutta yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre okul öncesi öğretmenlerinin kurum içindeki uygulamaların samimiyet, adalet ve dürüstlükten yoksun olduğunu düşünmelerine rağmen, bu olumsuz inanç ve düşüncelerini işlerine duygusal ve davranışsal olarak yansıtmadıkları söylenebilir. Literatürde öğretmenlerle yapılan çalışmalara bakıldığında, Helvacı ve Çetin (2012)’in yaptığı araştırmada örgütsel sinizmin düşük düzeyde olduğu; Kalağan ve Güzeller (2010), Ergen (2015), Yıldırım (2015)’in çalışmasında ise, orta düzeyde sinizm yaşandığı görülmektedir.

Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuç ise, okul öncesi öğretmenlerinin mobbingin tüm alt boyutlarıyla örgütsel sinizm düzeyleri arasında anlamlı, pozitif ve düşük düzeyde bir ilişki olduğudur. Öğretmenlerin çalıştıkları kurumlarda mobbing algı düzeyi arttıkça sinizme yönelik algı düzeyleri de aynı yönde artmaktadır. Literatürde incelenen çalışmaların çoğunda bu iki olgu arasında aynı yönde çalışan bir ilişkinin var olduğu görülmektedir. Literatürde bu yönde benzer çalışmalara rastlamak mümkündür. Bayraktar (2016), Ulukuş (2017), Kansu (2014), Cansever (2017) ‘in çalışma sonuçları mevcut çalışmayla benzer niteliktedir.

Örgüt içinde var olan bu iki sorunun hem örgüte hem de çalışanlara önemli etkileri olduğunu savunan Pelit N. ve Pelit E. (2014a)’ya göre örgüt içerisinde huzurlu çalışabilmesi, moral, motivasyon ve verimin yüksek olması için mobbing ve örgütsel sinizm gibi çalışanları olumsuz etkileyen olguların ortadan kaldırılması son derece önemlidir. Alan yazındaki ortak görüşe göre örgütsel sinizm, genetikle gelen ve kararlılık gösteren bir tutum olmayıp örgüt içerisindeki dinamikler sonucunda ortaya çıkan bir durumdur. Dolayısıyla önlenemez niteliğe sahiptir. Bu yüzden çalışanların güvenini kazanmak yönetime düşmektedir. Çalışanlarıyla ortak kararlar alabilen, adil, iyileşme ve gelişime açık, iletişimi ve empati yeteneğini geliştiren, sorumlulukların paylaşıldığı bir ortamda tükenme ve onun neden olabileceği sinizm belirtilerine çok fazla rastlanmaz (Gül ve Ağıröz, 2015, s.44).

5. ÖNERİLER

Okul öncesi eğitim kurumlarındaki iş yükünü azaltmaya yönelik daha fazla yardımcı personel ve öğretmen temin edilebilir. Öğretmenlere mobbing ve sinizm farkındalığı kazandırmak için eğitim ve seminerler düzenlenebilir. Yöneticiler tarafından, okul öncesi öğretmenlerinin diğer çalışma arkadaşlarıyla olan iletişim yetersizliklerine karşı çözümler üretilebilir. İletişim becerisi zayıf olan öğretmenlere destek hizmeti verilebilir. Mobbingin var olduğu tespit edilen

kurumlarda sinizmin önüne geçmek adına kurum yöneticilerine risk önleme ve çatışma çözme becerilerini geliştirmeye yönelik eğitimler verilebilir.

6. KAYNAKÇA

1. Amasralı, A. (2016). *Ortaokul ve Lise Matematik Öğretmenlerinin Örgütsel Sinizm Tutumları İle Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki (Amasya İli Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
2. Bayraktar, D. (2016). *İlkokul öğretmenlerinin duygusal taciz yaşama düzeyi ile örgütsel sinizm arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
3. Brandes, P. (1997). *Organizational cynicism: Its nature, antecedents, ve consequences*. Dissertation of Doktor of Philosophy, University Of Cincinnati, Ohio.
4. Brodsky, C., (1976). *The harassed worker*, Toronto, Ontario, Canada, Lexington Books, DC Health.
5. Can, A. (2014). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Ankara: Pegem.
6. Cansever, S. (2017) . *Mobbing ve örgütsel sinizm ilişkisi Gebze'deki ortaokul öğretmenleri üzerinde bir uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
7. Cemaloğlu, N. (2007c). Okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yıldırma arasındaki ilişki. *H. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33, 77-87..
8. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). *İşyerinde psikolojik taciz bilgilendirme rehberi*. Erişim adresi https://www.csgb.gov.tr/media/2053/mobbing_2014.pdf .
9. Dean, J. W., Brandes, P. ve Rahi, D. (1998). Organizational cynicism. *The Academy of Management Review*, 23(2), 341-352.
10. Einarsen, S., ve Raknes, B. I. (1997). Harassment in the workplace ve the victimization of men. *Violence ve Victims*, 12(3), 247-263
11. Ergen, S. (2015). *Öğretmenlerin Örgütsel Sinizm Düzeyleri İle Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişki*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
12. Gökçe, A., T (2008). Mobbing iş yerinde yıldırma eğitim örneği. Ankara: Öğreti.
13. Gökçe, A., T (2008). Mobbing iş yerinde yıldırma nedenleri ve başa çıkma yöntemleri. (1. Baskı). Ankara: Öncü.
14. Gül, H. ve Ağıröz, A. (2015). Mobbing ve örgütsel sinizm arasındaki ilişkiler. Hemşireler üzerinde bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 13(2), 27-47.
15. Helvacı, M. A., Çetin ,A. (2012). İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin örgütsel sinizm düzeylerinin belirlenmesi (Uşak ili örneği). *International Periodical For The Languages, Literature ve History of Turkish or Turkic*, 7(3), 1475-1497. Erişim adresi <http://www.ingentaconnect.com/content/doi/13082140/2012/00000007/00000003/art00078>.
16. International Labour Organization. (2003). Code of practice on workplace violence in services sectors ve measures to combat this phenomenon. Sectoral Activities Programme. Geneva: International Labour Office. Erişim adresi http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@protrav/@safework/documents/normativeinstrument/wcms_107705.pdf.
17. James, M. S. L. (2005). Antecedents ve consequences of cynicism in organizations: An examination of the potential positive ve negative effects on school systems dissertation of doctor of philosophy, The Florida State University, Florida.
18. Kalağan, G. (2009). *Araştırma görevlilerinin örgütsel destek algıları ile örgütsel sinizm tutumları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Antalya.
19. Kalağan, G. ve Güzeller, O. C. (2010). Öğretmenlerin örgütsel sinizm düzeylerinin incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27, 83-97.

20. Kansu, V. (2014). *Öğretmenlerin örgütsel sinizm ile mobbing algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Zirve Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
21. Krug, E. ve Dahlberg L. (2002). Violence-A Global Public Health Problem in: Krug EG, Dahlberg LL, Mercy JA, Zwi AB, Lozano R, editors. World Report on Violence ve Health. Geneva: World Health Organization. 5-7.
22. Leymann, H. (1996). The contend ve development of mobbing at work. *European Journal Of Work Ve Organizational Psychology*, 5(2), 165- 184.
23. Pelit, N., Pelit, E. (2014a). *Örgütlerde kanser yapıcı iki başat faktör: mobbing ve örgütsel sinizm (teori süreç ve örgütlere yansımaları)*. Ankara: Detay.
24. Tınaz, P. (2011). *İş yerinde psikolojik taciz(mobbing)*. İstanbul: Beta.
25. Türk Dil Kurumu (2012). Bezdiri. Erişim adresi http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gtsandarama=gtsveguid=TDK.GTS.5b171a151c4f87.24978113
26. Ulukuş, D. (2017). *Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin mobbing ve örgütsel sinizm algıları*. Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Mersin.
27. Yıldırım, F. ve Eken, M. (2014). İlkokul ve ortaokul öğretmenlerine yönelik yıldırma davranışlarının incelenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 13-31.
28. Yıldırım, G. (2015). *Lise öğretmenlerinin örgütsel sinizm tutumları ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
29. Yumuşak, H (2013). *İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin bezdiri (mobbing) yaşama düzeyi ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi (Tokat İl Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

**İSTİSMARA MARUZ KALAN ERGENLERİN SOSYAL BECERİ DÜZEYLERİNİN
İNCELENMESİ**
INVESTIGATION OF SOCIAL SKILL LEVELS OF ADOLESCENTS EXPOSED TO
ABUSE

Sevil Merve BAŞER
Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin AYDOĞAN
Gazi Üniversitesi

ÖZET

Çocukluk ve ergenlik döneminde yaşanan olumsuz deneyimler sosyal açıdan bireyin tüm yaşamını etkilemektedir. Olumsuz deneyimlerden biri olan çocuk istismarının; fiziksel istismar, cinsel istismar, duygusal istismar ve ihmal gibi boyutları bulunmaktadır. Literatürde istismar ile sosyal becerilerin incelendiği yeterli sayıda çalışma bulunmadığı tespit edilmiş ve bu nedenle çalışmada istismara maruz kalan ergenlerin sosyal beceri düzeylerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Betimsel tarama modelinin kullanıldığı çalışmada çalışma grubuna Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Konya Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü bünyesindeki Çocuk Hizmetleri Birimine bağlı kuruluşlarda korunma ve bakım altında bulunan 14-18 yaş grubundaki 170 ergen dahil edilmiştir. Araştırmada Sosyo-Demografik Bilgi Formu, İstismar Anket Formu ile Aydoğan ve Özyürek (2016) tarafından geliştirilen Sosyal Beceri Envanteri (SOBE) kullanılmıştır. Araştırma sonucunda; Sosyo-Demografik Bilgi Formunda bulunan değişkenlerden ergenin cinsiyeti, eğitim durumu, psikiyatrik destek alma durumu, anne/babanın yaşam durumu, annenin alkol/madde kullanıp kullanmadığı, babanın eğitimi ve babanın işi ile ergenlerin sosyal beceri düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. İstismara İlişkin Sorular Anketindeki değişkenlerden; ergenin cinsel istismar ve ihmale uğrama durumu, cinsel ve duygusal istismarın ne zaman yaşandığı ile ergenin herhangi bir yakınının hayatına başkası tarafından son verilip verilmediği gibi değişkenlerin ergenlerin sosyal beceri düzeylerini etkilediği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: istismar, ergen, sosyal beceri

ABSTRACT

Negative experiences in childhood and adolescence affect the entire life of the individual socially. Child abuse which is one of the negative experiences, has dimensions such as; physical abuse, sexual abuse, emotional abuse and neglect. It has been determined that there are not enough studies in literature examining social skills related to abuse and therefore, it was aimed to examine the social skill levels of adolescents who were exposed to abuse. In the research which descriptive survey model was used, 170 adolescents in the age group of 14-18 under protection and care in organizations affiliated to the Ministry of Family, Labor and Social Services Konya Provincial Directorate, are included. In the research, Social Skills Inventory (SSI) developed by Aydoğan and Özyürek (2016) was used with Socio Demographic Information Form and Abuse Questionnaire Form. As a result of research; it was determined that there is a statistically significant difference between the socio-demographic characteristics of the child's gender, educational status, psychiatric support status, mother/father's life status, whether the mother uses alcohol/substance, father's education, father's job and social skill levels of adolescents. Among the questions about abuse it was determined that variables such as; sexual abuse and neglect of adolescent, when sexual and emotional abuse was occurred and whether someone's life was discontinued by a relative affect the social skill levels of adolescents.

Key Words: abuse, adolescent, social skills

1.GİRİŞ

İnsan yaşamında her dönemi kendine özgü, farklı özellikler barındıran evreler yer almaktadır. Bebeklik dönemi olarak adlandırılan 0-2 yaşta güven temeline dayalı olarak bağlılık geliştiren bebeklerde, özellikle ikinci yılın sonunda çevresindeki nesnelere sosyal iletişim aracı haline dönüşür (Yavuzer, 2007, s. 82). Erken çocukluk dönemi olarak adlandırılan 2-6 yaş aralığında ise çocuğun kendini ifade etmeye başlamasıyla birlikte sosyal ilişkileri hız kazanır ve uyumlu bir yaşam sürebilmesi için gerekli olan temel beceriler oluşmaya başlar (Karaca, 2011, s. 66). Son çocukluk evresi olan 7-11 yaş grubundaki çocukların ilköğretime başlamasıyla birlikte artık sosyal çevrelerini çoğunlukla okul ve arkadaşları oluşturur. Bu evrede çocukların evde iletişim sorunlarıyla ilgili pratik yapması okulda arkadaşlarıyla karşılaşacağı problemlerle baş etmesini kolaylaştırarak sosyal etkinliklere katılımı teşvik eder ve sosyal ağlar geliştirebilmesini güçlendirir (Sacks, 2000, s. 23; Wolffe, 2000, s. 9).

Çocuklukla erişkinlik arasında 12 yaştan 21 yaşına kadar uzanan dönem ise ergenlik ya da gençlik evresi olarak nitelendirilir. Batı dillerinde bu evre “büyüme” anlamına gelen “Adolescence” sözcüğü ile tanımlanır. Bu dönemde ergenlerde bedensel, fizyolojik, hormonal ve ruhsal değişiklikler meydana gelir ve hızlı bir büyüme ve olgunlaşma gerçekleşir (Yörükoğlu, 2008, s. 39; Bayhan ve Artan, 2005, s. 284). Ergenlik ile ilgili birçok çalışması bulunan Stanley Hall, bu dönemde çocuğun tamamıyla yeni bir kişiliğe büründüğünü ve hızlı bir değişim süreci yaşadığını ileri sürer. Bu nedenle Stanley Hall ergenlik dönemini fırtına ve gerginlik evresi olarak nitelendirir (Yavuzer, 2007, s. 268; Bayhan ve Artan, 2005, s. 284).

Ergenin bu süreci sağlıklı bir şekilde geçirebilmesi için aile ve çocuk arasındaki etkili iletişim büyük önem taşır. Aile içinde yaşanan olumsuz deneyimler uzun süreçte çocuğun tüm gelişim alanları üzerinde yıkıcı etkiler bırakabilir (Sofuoğlu, Oral, Aydın, Cankardeş, Kandemirci, Koç, Halıcioğlu ve Akşit, 2014, s. 47; Kourmousi, Salagianni, Merakou, Tzavara ve Koutras, 2017, s. 1913).

Olumsuz deneyimlerden biri olan şiddet aile içinde yaşanabileceği gibi toplumsal çevredeki kişiler tarafından da uygulanabilir. Geniş çerçevede bir kişinin kendini ifade etmesine engel olunmasını ifade eden şiddet, güç veya baskı uygulayarak yaralanma, ölüm, psikolojik zarar veya kayıp ile sonuçlanan, isteği dışında fiili olarak kasıtlı yapılan eylemlerdir (Akpolat ve İnci, 2012, s. 867; Polat, 2001, s. 3; World Health Organization, 2012, s. 4). Çocuğa yönelik şiddet veya çocuk istismarı ise 18 yaşın altındaki çocuğun bakımını üstlenen kişi veya herhangi biri tarafından uygulanan, çocuğun gelişimini her yönden zedeleyici şekilde fiziksel, gelişimsel ve psikososyal açıdan iyi olma halini olumsuz yönde etkileyen davranış ve tutumlardır (Polat, 2001, s. 85; Yavuzer, 2009, s. 57).

İstismar olgusu her yaşta kişiyi olumsuz yönde etkileyebileceği gibi özellikle erken çocukluk ve ergenlik döneminde daha kalıcı hasarlara yol açmaktadır (Yıldırım, 2011, s. 906). Yapılan araştırmalar, geniş kapsamlı ve ciddi bir sosyal problem olan çocuk istismarının, insan ilişkisinde saldırgan ve değişken tutumların sergilendiği bir olgu olduğunu göstermektedir (Johnson, 2008, s. 1; Ford, 2006, s. 151). Yapılan çalışmalarda özellikle erken yıllarda ortaya çıkan davranış problemlerinin ergenlik dönemi süresince daha etkili olduğu (Kourmousi vd., 2017, s. 1913) ve çocukların kişilik gelişiminin olduğu bu dönemde yaşanan istismarın da tüm genetik hastalıkların toplamından daha çok insanın yaşamına zarar verdiği ortaya konmuştur (Ayan, 2007, s. 207). Bu zararlardan biri de çocuğun sosyal beceriler yönünden olumsuz etkilenmesidir. Sosyal beceri düzeyi yüksek olan bireyin günlük yaşam gerekliliklerini yerine getirebildiği, sorumluluk gerektiren durumlarda başa çıkma davranışları gösterebildiği varsayılmaktadır (Akfırat, 2006, s. 41). Bu nedenle istismara maruz kalmış

çocukların sosyal becerilerinin desteklenmesi bağımsız bir birey olabilmesi için büyük önem taşımaktadır.

Çocuklar için sevgi ve korunmayı ifade eden aile içindeki sağlıklı ebeveyn-çocuk ilişkileri, çocuğu sosyal-duygusal olarak besleyerek bu becerilerin gelişimini sağlar (Delahooke, 2017, s. 21). Çocukların aile dışında gelişiminin desteklendiği okulda, çocuklardaki psiko sosyal gelişim açısından önemli olan sosyal ve duygusal becerileri artırmak için en uygun ortamdır (Kourmousi vd., 2017, s. 1913). Bu sayede kendi yaşlılarıyla sosyal bir grup olarak etkileşim içinde olan çocuğun problemleri başarılı bir şekilde çözümülemesi hayata uyumunu olumlu olarak etkiler (Akkök, 1999, s. 19; Yıldırım, 2011, s. 906).

Çocuğun ergenlik dönemindeki arkadaşlık ilişkilerinin negatif yönleri ile ilgilenmeyip pozitif getirilerine odaklanması sosyal becerilerin gelişimi açısından önemlidir (Matson, 2009, s. 1). Bu nedenle istismar olgusu sonucu olumsuz etkilenen sosyal becerileri desteklemek için çocuğu olumlu akran ilişkilerine teşvik etmek bu becerilerin gelişimi açısından etkili bir yöntemdir.

Karakuş (2006) yaptığı çalışmada, ergenlerde algılanan duygusal istismar ile sosyal beceri düzeylerini etkileyen olumlu ve olumsuz sosyal davranışların birbiri ile ilişkili olduğu sonucunu vurgulamıştır. Bozgün (2017) ise çalışmasında öğretmen adaylarının çocukluk dönemi istismar yaşantıları ile sosyal beceri düzeylerini bazı değişkenler açısından incelemiştir. Çalışma sonucunda çocukluk çağı istismar yaşantıları ile cinsiyet, sınıf, aile geliri, kardeş sayısı, doğum sırası ve anne-baba eğitim durumu değişkenleri arasında anlamlı farklılıkların olduğu; sosyal becerileri ile cinsiyet, bölüm, sınıf, aile geliri ve anne-baba birlikteliği değişkenleri arasında anlamlı farklılıkların olduğu; sosyal becerileri ile çocukluk çağı istismar yaşantıları arasında ise negatif yönde anlamlı olmayan bir ilişkinin olduğu vurgulanmıştır.

Alanyazın taramasında istismar ile sosyal becerilerin incelendiği yalnızca bu iki çalışma tespit edilmiş, ancak istismara maruz kalan çocukların sosyal beceri düzeylerini inceleyen bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Ergenlerdeki istismar yaşantıları ile sosyal beceriler arasındaki ilişkisinin incelenmesi, sosyal beceri gelişimini destekleyecek nitelikte çocuklara, eğitimcilere ve ailelere verilecek olan eğitimin gerekliliğinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmada istismara maruz kalan ergenlerin sosyal beceri düzeylerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. ÇALIŞMA GRUBU

Araştırmanın çalışma grubunu, Konya Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Bünyesindeki Çocuk Hizmetleri Birimine bağlı kuruluşlar (Mevlana Çocuk Evleri Sitesi Müdürlüğü, Kimsev Çocuk Evleri Sitesi Müdürlüğü, Karatay Çocuk Evleri Sitesi Müdürlüğü ve Çocuk Destek Merkezi Müdürlüğü)'da kalmakta olan 14-18 yaş aralığındaki ergenler oluşturmaktadır.

Araştırma evreninin tamamının araştırmaya alınması planlanmış ve uygulama 2019 Aralık-2020 Ocak tarihlerinde belirtilen kuruluşlarda gerçekleştirilmiştir. Çocuk Evleri Sitesi ve Çocuk Destek Merkezi Müdürlüklerinde kaydı olan ve araştırmaya katılmayı kabul eden (zihinsel ve ruhsal problemi olanlar, araştırmaya katılmayı istemeyenler, üniversite öğrenime devam edenler, kaçak durumundakiler dışındaki) 170 ergen çalışma grubunu oluşturmuştur.

2.2. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmada, ergen ve ailesine ait kişisel bilgilerin yer aldığı Sosyo-Demografik Özellikler Anketi, istismara ilişkin değişkenlerin bulunduğu İstismar Anket Formu ile Aydoğan ve Özyürek (2016) tarafından geliştirilen Sosyal Beceri Envanteri (SOBE) kullanılmıştır.

Sosyo-Demografik Özellikler Anketi: Araştırma konusu ile ilgili literatür taraması yapıldıktan sonra çocuk istismarı ve ihmali alanında çalışan uzmanlardan görüş alınarak geliştirilen anket formu, ergenlerin sosyal becerileri üzerine etkili olabileceği düşünülen bilgileri içermektedir. Bu çerçevede ilgili formda ergen ve ailesine ait kişisel bilgilere, psikiyatrik destek öyküleri, ergenlerin korunma ve bakım altında kalma süreleri ile aileleriyle görüşme durumlarını içeren maddeler/sorular yer almıştır.

İstismar Anket Formu: Araştırma konusu ile ilgili literatür taraması yapıldıktan sonra çocuk istismarı ve ihmali alanında çalışan uzmanlardan görüş alınarak geliştirilmiştir. Resmi izinlerin alınma süreci sonrasında anket formunda toplam 23 sorunun yer verilmesine onay verilmiş, son üç soruda ise ISPCAN Çocuk İstismarı Tarama Aracı Anket Formunun (ICAST-C) ev içi şiddete tanıklık etme yaşantılarını değerlendiren ifadeler yer almıştır.

Sosyal Beceri Envanteri (SOBE): Aydoğan ve Özyürek (2016) tarafından geliştirilen Sosyal Beceri Envanteri (SOBE) 14 yaş ve üzeri yetişkinlerin sosyal beceri düzeylerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Envanterin altı boyuta ait 60 maddelik yapısı bulunmaktadır. Literatür kapsamında envanterin ölçüt geçerliği için üç dış ölçüt alınarak analiz yapılmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen Cronbach alpha iç tutarlık katsayısı .98, test-tekerrar test korelasyonu $r=0.550$ ($p<.01$) olarak hesaplanmıştır. Sosyal Beceri Envanteri (SOBE) geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları sonucunda ölçeğin 14 yaş üzeri bireylerin sosyal beceri düzeylerini ayırt edebileceği sonucuna varılmıştır (Aydoğan ve Özyürek, 2016).

PÇBÖ alt boyutları ve maddelerine ilişkin bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Sosyal Beceri Envanteri (SOBE) Alt Boyutları ve Madde Numaralarına İlişkin Bilgiler

Alt Boyutlar	Madde Numaraları	Madde Sayısı
Tanışma becerileri	1, 2, 3, 4, 5	5
Dinleme becerileri	6,7,8,9,10,11	6
Konuşma becerileri	12,13,14,15,16,17,18,19, 20	9
Nezaket becerileri	21,22,23,24,25,26,27,28	8
Duygularını yönetme becerileri	29,30,31,32,33,34,35, 36,37,38,39,40,41,42,43,44,45	17
İşbirliği becerileri	46,47,48,49,50,51,52,53,54,55,56,57,58,59,60	15
Toplam		60

2.3. VERİLERİN ANALİZİ

Araştırmada elde edilen veriler SPSS 22 (Statistical Package For Social Science) paket programı kullanılarak değerlendirilmiştir. Ergenlere ait özellikler gruplandırılarak frekans ve yüzdeleri hesaplanmış, analiz ve yorumlar için Anova, Ki-Kare (Chi-square) ve t-testi kullanılmıştır.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Bu bölümde veri toplama araçları yoluyla toplanan verilere ait bulgulara ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 2. Ergenlere Ait Sosyo-Demografik Özellikler

	Değişken	n	%
Yaş	14 yaş	54	31.8

	15 yaş	32	18.8
	16 yaş	41	24.1
	17 yaş	25	14.7
	18 yaş	18	10.6
Cinsiyet	Kız	68	40.0
	Erkek	102	60.0
Eğitim Durumu	Okula gitmiyor	31	18.2
	Ortaokul	60	35.3
	Lise	79	46.5
Aile Durumu	Evli	27	15.9
	Boşanmış	75	44.1
	Evlenmemiş	18	10.6
	Anne/baba vefat etmiş	25	14.7
	Anne/baba cezaevinde	25	14.7
Kuruluşa gelmeden önceki aile yapısı	Çekirdek aile	30	17.6
	Geniş aile	4	2.4
	Tek ebeveynli	88	51.8
	Üvey anne/baba	23	13.5
	Koruyucu aile	2	1.2
	Evlat edinildiği aile	1	.6
	Diğer akrabalar	20	11.8
	Akraba olmayan kişiler	2	1.2
Kuruluşa gelmeden önce yaşadığı yer	Kent bölgesi	97	57.1
	Kırsal bölge	73	42.9
Kuruluş bakımında kalma süresi	1 yıldan az	75	44.1
	1-3 yıl	30	17.6
	4-6 yıl	31	18.2
	6 yıldan fazla	34	20.0
Psikiyatrik destek alma durumu	Evet	68	40
	Hayır	102	60

Çalışma grubunun % 31.8'inin 14 yaş, 18.8'inin 15 yaş, 24.1'inin 16 yaş, 14.7'inin 17 yaş ve 10.6'sının 18 yaşında olduğu, %40'ının kız ve % 60'ının erkek olduğu görülmektedir. % 18.2'inin çeşitli sebeplerden dolayı okula gitmediği, % 35.3'ünün ortaokulda, % 46.5'inin ise lisede öğrenim gördüğü gözlemlenmiştir.

Ergenlerin aile durumu incelendiğinde; 15.9'unun ailesinin evli, % 44.1'inin boşanmış, % 10.6'sının gayri resmi birliktelik yaşadığı, % 14.7'sinin anne/babasının vefat ettiği, % 14.7'sinin anne/babasının cezaevinde olduğu, ergenlerin kuruluş bakımına alınmadan önceki aile yapısı incelendiğinde ise; % 17.6'sının çekirdek aile, % 2.4'ünün geniş aile, %51.8'inin tek ebeveyni ile yaşadığı, %13.5'inin üvey anne/babası ile, %1.2'sinin koruyucu aile yanında kaldığı, % 0.6'sının ise evlat edinme hizmetinden döndüğü, %11.8'inin akrabaları ile, % 1.2'sinin ise akraba olmayan kişilerle yaşadığı tespit edilmiştir.

Kuruluş bakımına gelmeden önce ergenlerin % 57.1'sinin kent merkezinde, %42.9'unun kırsal bölgede yaşadığı anlaşılmıştır. Ergenlerin kuruluşta kalma sürelerine bakıldığında; % 44.1'inin 1 yıldan az, %17.6'sının 1-3 yıl, %18.2'sinin 4-6 yıl, %20'sinin 6 yıldan fazla süredir korunma ve bakım altında buldukları, % 40'ının psikiyatrik destek aldığı görülmüştür.

Tablo 3. Ergenlerin Anne ve Babalarına Ait Sosyo-Demografik Özellikler

	Değişken	Sayı	%
Annenin yaşı	30-39 yaş	67	39.4
	40-49 yaş	72	42.4
	50 yaş ve üzeri	18	10.6
Babanın yaşı	30-39 yaş	33	19.4
	40-49 yaş	70	41.2
	50 yaş ve üzeri	39	22.9

Annenin eğitim durumu	Okur-yazar değil	18	10.6
	Okur-yazar	16	9.4
	İlkokul	102	60.0
	Ortaokul	15	8.8
	Lise	8	4.7
Babanın eğitim durumu	Okur-yazar değil	5	2.9
	Okur-yazar	11	6.5
	İlkokul	109	64.1
	Ortaokul	23	13.5
	Lise	14	8.2
Annenin işi durumu	Ev Hanımı	101	59.4
	İşçi	18	10.6
	Serbest meslek	16	9.4
	Diğer	35	20.6
	Babanın işi durumu	İşçi	34
Çiftçi		16	9.4
Serbest meslek		36	21.2
Çalışmıyor		24	14.1
Diğer		60	35.3
Annenin psikiyatrik destek durumu	Destek alıyor	29	17.1
	Destek almıyor	89	52.4
	Bilinmiyor	52	30.6
Babanın psikiyatrik destek durumu	Destek alıyor	14	8.2
	Destek almıyor	95	55.9
	Bilinmiyor	61	35.9
Annenin alkol/madde kullanımı	Kullanıyor	27	15.9
	Kullanmıyor	112	65.9
	Bilinmiyor	31	18.2
Babanın alkol/madde kullanımı	Kullanıyor	46	27.1
	Kullanmıyor	74	43.5
	Bilinmiyor	50	29.4

Örnekleme oluşturan ergenlerin anne ve babalarına ait sosyo-demografik bilgiler incelendiğinde; annelerin % 39.4'ü 30-39 yaş aralığında, % 42.4'ü 40-49 yaş aralığında, % 10.6'sı 50 yaş ve üzerinde, babaların % 19.4'ü 30-39 yaş aralığında, % 41.2'si 40-49 yaş aralığında, % 22.9'u 50 yaş ve üzerindedir. Annelerin % 10.6'sının okur-yazarlığı bulunmamakta, % 9.4'ü okur-yazar, %60'ı ilkokul, % 8.8'i ortaokul, % 4.7'si lise mezunudur. Babaların % 2.9'unun okur-yazarlığı bulunmamakta, % 6.5'i okur-yazar, % 64.1'i ilkokul, % 13.5'i ortaokul, % 8.2'si lise mezunudur.

Çalışmaya katılan ergenlerin annelerinin % 59.4'ü ev hanımı, % 10.6'sı işçi, % 9.4'ü serbest meslekle uğraşmakta, %20.6'sı ise diğer işlerde çalışmakta, babalarının % 20'si işçi, %9.4'ü çiftçi, % 21.2'si serbest meslekle uğraşmakta, % 14.1'i çalışmamakta, % 35.3'ü ise diğer işlerde çalışmaktadır. Ergenlerin annelerinin % 17.1'i psikiyatrik destek almakta, % 52.4'ü psikiyatrik destek almamakta, % 30.6'sının psikiyatrik destek alıp almadığı bilinmemekte, babalarının % 8.2'si psikiyatrik destek almakta, % 55.9'u psikiyatrik destek almamakta, % 35.9'unun psikiyatrik destek alıp almadığı bilinmemektedir. Ergenlerin annelerinin % 15.9'u alkol/madde kullanmakta, %65.9'u alkol/madde kullanmamakta, % 18.2'sinin alkol/madde kullanıp kullanmadığı bilinmemekte, babalarının % 27.1'i alkol/madde kullanmakta, %43.5'i alkol/madde kullanmamakta, % 29.4'unun alkol/madde kullanıp kullanmadığı bilinmemektedir.

Tablo 4. Ergenlerin Sosyal Beceri Puanlarının Cinsiyete Göre t-testi Sonuçları

Grup	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	S	t	p
Tanışma becerileri	Kız	68	18.44	4,31	2,09	,037
	Erkek	102	17,03	4,24		
Dinleme becerileri	Kız	68	23,00	4,67	2,26	,025

Konuşma becerileri	Erkek	102	21,23	5,17	1,45	,149
	Kız	68	31,44	6,41		
Nezaket becerileri	Erkek	102	29,85	7,34	1,51	,132
	Kız	68	31,61	6,56		
Duygularını yönetme b.	Erkek	102	29,97	7,18	,68	,495
	Kız	68	59,86	11,85		
İşbirliği becerileri	Erkek	102	58,60	11,72	1,24	,215
	Kız	68	54,95	10,74		
SOBE-Toplam	Erkek	102	52,73	11,79	1,63	,103
	Kız	68	219,32	36,58		
	Erkek	102	209,44	39,80		

p<0,05

Tablo 4 incelendiğinde; tanışma becerileri [$t_{(168)}=2.09$, $p<.05$] ve dinleme becerileri [$t_{(168)}=2.26$, $p<.05$] puanlarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Ergenlerin sosyal beceri alt boyutlarındaki puan ortalamaları [$t_{(168)}=1.63$, $p>.05$] incelendiğinde, kız çocuklarının daha yüksek sosyal beceri puanları elde ettikleri dikkati çekmektedir. Benzer şekilde Canbay (2010), ergenlik dönemindeki kızların sosyal beceri düzeylerini erkeklere oranla önemli derecede daha yüksek olarak bulmuştur.

Tablo 5. Ergenlerin Psikiyatrik Destek Alma Durumlarına Göre t-testi Sonuçları

Grup	Psikiyatrik Des.	N	$\bar{X}$	S	t	p
Tanışma becerileri	Alıyor	48	16.47	4.28	2.14	.033
	Almıyor	122	18.04	4.25		
Dinleme becerileri	Alıyor	48	21.12	5.62	1.32	.186
	Almıyor	122	22.26	4.77		
Konuşma becerileri	Alıyor	48	29.16	7.26	1.54	.124
	Almıyor	122	31.0	6.87		
Nezaket becerileri	Alıyor	48	30.14	7.10	.56	.572
	Almıyor	122	30.81	6.94		
Duygularını yönetme b.	Alıyor	48	57.22	10.71	1.31	.191
	Almıyor	122	59.85	12.10		
İşbirliği becerileri	Alıyor	48	52.39	12.85	.88	.380
	Almıyor	122	54.10	10.79		
TOPLAM SOBE	Alıyor	48	206.54	39.40	1.45	.149
	Almıyor	122	216.09	38.30		

Tablo 5 incelendiğinde; çalışma grubunun tanışma becerileri [$t_{(168)}=2.14$, $p<.05$] puanlarında psikiyatrik destek alma durumlarına göre anlamlı farklılık olduğu görülmektedir. Psikiyatrik destek alan ergenlerin sosyal beceri alt boyutlarında ve toplam SOBE puanında ($\bar{x}=206.54$) psikiyatrik destek almayan ergenlere oranla daha düşük puanlar aldıkları gözlenmektedir. Yiğit (2008), ilköğretim ikinci kademe öğrencileri ile yaptığı çalışmada benlik saygısının sosyal becerileri etkilediği sonucuna varmıştır. Yani olumlu benlik saygısının olumlu sosyal becerileri desteklediğini belirtmiştir.

Tablo 6. Ergenlerin Sosyal Beceri Puanlarının Anne/Babanın Yaşam Durumuna Göre t-testi Sonuçları

Grup	Anne/Baba Sağ/Vefat	N	$\bar{X}$	S	t	p
Tanışma becerileri	Vefat	26	17.00	3.97	-.770	.442
	Sağ	144	17.70	4.37		
Dinleme becerileri	Vefat	26	22.50	4.50	.613	.541
	Sağ	144	21.84	5.13		
Konuşma becerileri	Vefat	26	31.26	5.58	.616	.539
	Sağ	144	30.34	7.24		
Nezaket becerileri	Vefat	26	33.26	5.14	2.119	.011

Duygularını yönetme b.	Sağ	144	30.15	7.16	.056	.955
	Vefat	26	59.23	10.27		
İşbirliği becerileri	Sağ	144	59.09	12.03	.537	.501
	Vefat	26	54.73	8.43		
TOPLAM SOBE	Sağ	144	53.42	11.87	.658	.512
	Vefat	26	218.00	30.18		
	Sağ	144	212.56	40.12		

Tablo 6'ya göre; nezaket becerileri [$t_{(168)}=2.119, p<.05$] puanlarında anne/babanın vefat etme durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur. Tosuntaş Karakuş (2006), babası vefat etmiş olan ergenlerin daha düşük sosyal beceri düzeyine sahip olduklarını ve olumsuz sosyal davranışları daha çok gösterdiklerini ifade etmiştir. Buna karşın anne/babanın yaşam durumu ile sosyal beceriler arasında anlamlı bir farklılık olmadığını gösteren araştırmalar da bulunmaktadır. Bozgün (2017), anne-babanın yaşam durumunun sosyal beceriler üzerinde etkili olmadığını tespit etmiştir.

Tablo 7. Ergenlerin Yaşlarına Göre Cinsel İstismara Maruz Kalma Durumlarına İlişkin Kay-Kare Testi Sonuçları

Cinsel istismar	14 yaş		15 yaş		16 yaş		17 yaş		18 yaş	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Evet	7	13.0	10	31.3	14	34.1	9	36.0	2	11.1
Hayır	47	87.0	22	68.8	27	65.9	16	64.0	16	88.9
Toplam	54	100.0	32	100.0	41	100.0	25	100.0	18	100.0

$$X^2=10.207 \quad sd=4 \quad p=.028$$

Tablo 7 incelendiğinde 18 yaş grubu çocukların %11.1 ve 14 yaş grubu çocukların %13,0 olmak üzere en düşük oranlarda cinsel istismara maruz kaldıkları belirlenmiştir. 15 (%31.3), 16 (34.1) ve 17 (%36.0) yaş ergenlerde ise cinsel istismar düzeyinin çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu üç yaş grubunda çocukların yaklaşık olarak yarısının cinsel istismara maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Kay-kare testi sonuçlarına göre, ergenlerin cinsel istismar öykülerinde yaş değişkeninin etkili bir faktör olduğu saptanmıştır [$X^2_{(4)} = 10.207, p<.05$].

Tablo 8. Ergenlerin Sosyal Beceri Puanlarının Cinsel İstismara Maruz Kalma Değişkenine Göre t-testi Sonuçları

Grup	Cinsel İstismar	N	$\bar{X}$	S	t	p
Tanışma becerileri	Var	43	18.97	4.20	2.459	.015
	Yok	127	17.13	4.26	2.477	
Dinleme becerileri	Var	43	22.34	5.44	.612	.541
	Yok	127	21.80	4.91	.582	
Konuşma becerileri	Var	43	31.06	5.83	.628	.531
	Yok	127	30.29	7.37	.704	
Nezaket becerileri	Var	43	31.30	6.49	.731	.466

Duygularını yönetme b.	Yok	127	30.40	7.13	.766	.236
	Var	43	60.95	11.45	1.190	
İşbirliği becerileri	Yok	127	58.48	11.83	1.209	.075
	Var	43	56.30	10.60	1.794	
TOPLAM SOBE	Yok	127	52.71	11.55	1.872	.139
	Var	43	220.95	37.22	1.486	
	Yok	127	210.83	39.05	1.521	

Tablo 8'e göre; cinsel istismar öyküsü ile tanışma becerileri [$t_{(168)}=2.459$, $p<.05$] arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Bilgin (2015); 13-17 yaş arası 54 cinsel istismar mağduru ergenle yaptığı çalışmasında, cinsel istismara maruz kalan çocukların % 63'ünün en az bir ruhsal bozukluk tanısı aldığını ve sosyal yeterliliklerinin düşük düzeyde olduğunu belirtmiştir.

Tablo 9. Ergenlerin Sosyal Beceri Puanlarının Duygusal İstismarın Ne Zaman Yaşandığı Değişkenine Göre Anova Sonuçları

Grup	Duygusal istismar zamanı	N	$\bar{X}$	S	F	p
Tanışma becerileri	12 ay içinde	33	18.24	4.96	.395	.675
	1-3 yıl	33	18.03	4.31		
	3 yıldan önce	47	17.40	4.07		
Dinleme becerileri	12 ay içinde	33	24.12	4.25	3.296	.041
	1-3 yıl	33	22.57	4.50		
	3 yıldan önce	47	21.23	5.66		
Konuşma becerileri	12 ay içinde	33	32.72	5.69	1.805	.169
	1-3 yıl	33	30.48	6.14		
	3 yıldan önce	47	29.78	8.14		
Nezaket becerileri	12 ay içinde	33	32.54	7.25	1.216	.300
	1-3 yıl	33	31.69	5.69		
	3 yıldan önce	47	30.27	6.66		
Duygularını yönetme b.	12 ay içinde	33	62.30	9.59	1.454	.238
	1-3 yıl	33	59.15	12.62		
	3 yıldan önce	47	57.95	11.53		
İşbirliği becerileri	12 ay içinde	33	56.39	9.04	2.427	.093
	1-3 yıl	33	56.87	10.35		
	3 yıldan önce	47	52.08	12.26		
TOPLAM SOBE	12 ay içinde	33	226.33	32.55	2.185	.117
	1-3 yıl	33	218.81	34.83		
	3 yıldan önce	47	208.74	42.45		

Tablo 9'a göre ergenlerin maruz kaldığı duygusal istismarın ne zaman yaşandığı ile dinleme becerileri [$F_{(2,110)}= p<.05$] arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Duygusal istismara maruz kalma süresi geçtikçe sosyal beceri alt boyutları ile toplam SOBE puanlarında ($\bar{x} = 208.74$) azalma olduğu gözlenmiştir. Tablo 12' deki bulguya benzer bir sonuç çıkması dikkati çekmektedir.

Tablo 10. Ergenlerin Sosyal Beceri Puanlarının İhmal Maruz Kalma Değişkenine Göre t-testi Sonuçları

Grup	İhmal	N	$\bar{X}$	S	t	p
Tanışma becerileri	Evet	128	17.37	4.35	-1.189	.236
	Hayır	42	18.28	4.15		
Dinleme becerileri	Evet	128	21.60	5.28	-1.706	.092
	Hayır	42	22.95	4.10		
Konuşma becerileri	Evet	128	29.87	7.36	-2.330	.022
	Hayır	42	32.35	5.46		
Nezaket becerileri	Evet	128	30.00	7.12	-2.231	.028
	Hayır	42	32.54	6.17		
Duygularını yönetme b.	Evet	128	58.51	12.28	-1.288	.201

İşbirliği becerileri	Hayır	42	60.92	9.89		
	Evet	128	52.69	11.96	-2.148	.034
TOPLAM SOBE	Hayır	42	56.45	9.02		
	Evet	128	210.07	40.54	-2.255	.027
	Hayır	42	223.52	30.90		

Tablo 10 incelendiğinde ergenlerin ihmal öyküleri ile konuşma becerileri [$t_{(168)}=-2.330$, $p<.05$] , nezaket becerileri [$t_{(168)}=-2.231$, $p<.05$], işbirliği becerileri [$t_{(168)}=-2.148$, $p<.05$] ve toplam SOBE puanlarında [$t_{(168)}=-2.255$, $p<.05$] anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır. Göktaş (2015), aile katılımlı sosyal beceri eğitim programının 4-5 yaş çocuklarının sosyal becerileri üzerinde anlamlı düzeyde etkisi olduğunu ve ailenin çocuğun sosyal beceri gelişimine olan etkisini vurgulamıştır.

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

İstismara maruz kalan ergenlerin sosyal beceri düzeylerinin incelendiği araştırmada; ergenlerinin sosyal beceri düzeylerinin cinsiyete, psikiyatrik destek alma durumlarına, anne/babanın yaşam durumuna, cinsel istismar ve ihmal öyküleri olup olmadığına ve maruz kaldıkları duygusal istismarın ne zaman yaşandığına göre sosyal beceri düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir.

Daha sonra yapılacak olan araştırmalar için;

- İstismar ve ihmalin ergenlerin sosyal beceri düzeyleri üzerindeki etkisini daha iyi tespit edebilmek için ailesi yanında yaşayan ergenlerin de örneklem grubuna dahil edilmesi,
- Psikiyatrik destek alan ergenlerin sosyal beceri düzeylerinin artırılmasına yönelik mesleki çalışmaların yapılması,
- Korunma ve bakım altındaki çocukların sosyal becerilerini destekleyici programlar düzenlemeleri konusunda kurum çalışanlarının yönlendirilmesi,
- İstismar ve ihmale maruz kalan okul öncesi dönemdeki çocukların sosyal beceri düzeylerinin tespit edilmesi ve erken müdahale ile sosyal becerilerin geliştirilmesine yönelik destek sağlanması önerilebilir.

KAYNAKLAR

1. Akfırat, Ö. F. (2006). Sosyal Yeterlilik, Sosyal Beceri ve Yaratıcı Drama. Yaratıcı Drama Dergisi, 1(1), 39-58.
2. Akkök, F. (1999). İlköğretimde Sosyal Becerilerin Geliştirilmesi. İstanbul: Özgür Yayınları.
3. Akpolat, Y. ve İnci, Y. (2012). Erzurum'da Çocuk ve Şiddet. Uluslararası Katılımlı Kadına ve Çocuğa Karşı Şiddet Sempozyumunda sunulmuş bildiri, Ankara: Mutlu Çocuklar Derneği Yayınları.
4. Ayan, S. (2007). Aile İçinde Şiddete Uğrayan Çocukların Saldırganlık Eğilimleri, Anatolian Journal of Psychiatri, 8, 206-214.
5. Aydoğan, Y. ve Özyürek, A. (2016). Sosyal Beceri Envanteri (SOBE): Geliştirilmesi, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Uluslararası Aile, Çocuk ve Eğitim Dergisi, 9, <http://dx.doi.org/10.17359>.
6. Bayhan, S. P. ve Artan, İ. (2005). Çocuk Gelişimi ve Eğitimi. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları Ltd. Ş.

7. Bilgin, Ö. (2015). Cinsel İstismar Mağduru Çocukların Psiko-Sosyal Durumlarının İstismara Ait Özellikler Açısından Tanımlanması. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
8. Bozgün, K. (2017). Öğretmen Adaylarının Çocukluk Dönemi Yaşantıları ile Sosyal Beceri Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
9. Canbay, H. (2010). Lise Öğrencilerinin Öznel İyi Oluş Düzeyleri ile Sosyal Beceri Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
10. Delahooke, M. (2017). Social and Emotional Development. USA: Pesi Publishing & Media.
11. Ford, H. (2006). Women Who Sexually Abuse Children. London: John Wiley & Sons Ltd.
12. Göktepe, İ. (2015). Aile Katılımı ve Sosyal Beceri Eğitimi Programlarının Sosyal Becerileri ve Anne-Çocuk İlişkileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Pamukkale.
13. Johnson, P. M. (2008). A Typology of Domestic Violence. London: University Press of New England.
14. Karaca, H. N., Gündüz, A. ve Aral, N. (2011). Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Sosyal Davranışının İncelenmesi. Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi, 4 (2), 65-76.
15. Karakuş, T. S. (2006). Ergenlerde Algılanan Duygusal İstismar ile Sosyal Beceri Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
16. Kourmousi, N., Salagianni, M., Merakou, K., Tzavara, C. & Koutras, V. (2017). Evaluation of the "Steps for Life" Personal and Social Skills Greek-K-Curriculum. Scientific Research Publishing, 8, 1912-1940.
17. Matson, L. J. (2009). Social Behavior and Skills in Children. Switzerland: Springer Science & Business Media.
18. Polat, O. (2001). Çocuk ve Şiddet. İstanbul: Der Yayınevi.
19. Sacks, Z. S. (2000). Focused on: Teaching Social Skills to Visually Impaired Elementary Students. USA: AFB Press.
20. Sofuoğlu, Z., Oral, R., Aydın, F., Cankardeş, S., Kandemirci, B., Koç, F., Halıcıoğlu, O. ve Akşit, S. (2014). Türkiye'nin Üç İlinde Olumsuz Çocukluk Çağı Deneyimleri Epidemiyolojik Çalışması. Türk Pediatri Arşivi, 49, 47-56.
21. Wolffe, E. K. (2000). Focused on: Importance and Need for Social Skills. USA: AFB Press.
22. World Health Organization (2012). World Report on Violence. World Health Organization.
23. Yavuzer, H. (2007). Çocuk Psikolojisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
24. Yavuzer, H. (2009). Ana-Baba ve Çocuk. İstanbul: Remzi Kitabevi.
25. Yıldırım, A., Hacıhasanoğlu, R., Karakurt, P. ve Türkleş, S. (2011). Lise Öğrencilerinin Problem Çözme Becerileri ve Etkileyen Faktörler. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 8(1), 1303-5134.
26. Yiğit, R. (2008). İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Depresyon ve Sosyal Beceri Düzeylerinin Benlik Saygısı ve Bazı Değişkenler Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
27. Yörükoğlu, A. (2008). Çocuk Ruh Sağlığı. İstanbul: Özgür Yayınları.

YABANCI DİL DERS KİTABI DEĞERLENDİRME ÇALIŞMASI: ANKARA ÖRNEĞİ

Fatma ÖZTÜRK GÜLER
Gazi Üniversitesi

ÖZET

Ders kitapları, dersin aşamalarının belirlenmesine, düzenlenmesine, hedeflere ulaşıp ulaşılamadığının kontrol edilmesine ve öğretime yardımcı olmaktadır (Kast ve Neuner, 1994, s.8). Bu çalışmada Türkiye’de ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde kullanılan yabancı dil ders kitaplarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırma evreni, Milli Eğitim Bakanlığı kadrolarında ve ilköğretim ve ortaöğretim kademelerinde görev yapan İngilizce dersine giren İngilizce öğretmenleridir. Araştırmanın örneklemini ise, 2019-2020 eğitim-öğretim yıllarında Ankara’nın Beypazarı ilçesinde ilköğretim ve ortaöğretim kademelerinde görev yapan, İngilizce derslerini yürüten 34 İngilizce öğretmeni oluşturmaktadır. Bu çalışmada yabancı dil ders kitabı değerlendirme ile ilgili Dr. Öğretim Üyesi Ekrem Solak tarafından hazırlanan “Yabancı Dil Ders Kitabı Değerlendirme Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırma neticesinde İngilizce öğretmenleri gözüyle yabancı dil ders kitaplarıyla ilgili değerlendirmeler, ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngilizce öğretmeni, yabancı dil, ders kitabı

ABSTRACT

A coursebook enables the identification and organization of the stages of the course, to be controlled whether the goals reached and teaching (Kast ve Neuner, 1994, s.8). In this study, it is aimed to evaluate the coursebook used on the primary, secondary and high school grades in Turkey. Population of the study comprises the English teachers working at the primary, secondary and high school grades at MEB. The study sample was consisted of 34 English teachers working at 16 different schools. In this study, Ekrem Solak’s Foreign Language Course Book Evaluation Scale was used. In the conclusion of the study, the evaluation of English teachers about foreign language coursebooks was debated.

Keywords: English teacher, foreign language, coursebook

1. GİRİŞ

Ders kitapları, dersin aşamalarının belirlenmesine, düzenlenmesine, hedeflere ulaşıp ulaşılamadığının kontrol edilmesine ve öğretime yardımcı olmaktadır (Kast ve Neuner, 1994, s.8). Cunningsworth'a göre ders kitapları, faaliyet, sunum ve öğrencilere bir kaynak ve öğrenme hedeflerini yansıtan bir müfredattır (Cunningsworth, 1995, s.27). O'Neill ise, ders kitaplarının öğretmenlerin aşırı meslek yükünü azalttığını ifade etmektedir (O'Neill, 1982, s.106). Bu çalışmada Türkiye'de ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde kullanılan yabancı dil ders kitaplarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

Likert tipi ölçekler, günümüzde en çok kullanılan çok maddeli ölçeklerden birisidir. Bu çalışmada yabancı dil ders kitabı değerlendirme ile ilgili Dr. Öğretim Üyesi Ekrem Solak tarafından hazırlanan "Yabancı Dil Ders Kitabı Değerlendirme Ölçeği" kullanılmıştır.

2.1 Evren ve Örneklem

Araştırma evreni, Milli Eğitim Bakanlığı kadrolarında ve ilköğretim ve ortaöğretim kademelerinde görev yapan İngilizce dersine giren İngilizce öğretmenleridir. Araştırmanın örneklemini ise, 2019-2020 eğitim-öğretim yıllarında Ankara'nın Beypazarı ilçesinde ilköğretim ve ortaöğretim kademelerinde görev yapan, İngilizce derslerini yürüten 34 İngilizce öğretmeni oluşturmaktadır. Ankete katılan İngilizce öğretmenlerinin demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 2.1

Araştırmaya Katılan Öğretmenlerin Demografik Özellikleri

		N	%
Okul Adı	Hatice Cemil Ercan Fen Lisesi	4	11.76
	NKV Anadolu Lisesi	2	5.88
	Beypazarı Anadolu Lisesi	4	11.76

	Beypazarı Şehit Sefa Tiftik Anadolu İmam Hatip Lisesi	1	2.94
	Şehit Hacı Kazım Ozan Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi	1	2.94
	Tolunay Özaka Mesleki Teknik Anadolu Lisesi	1	2.94
	Beypazarı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	1	2.94
	Evliya Çelebi Mesleki Teknik Anadolu Lisesi	2	5.88
	Gazi Gündüzalp Ortaokulu	4	11.76
	Namık Kemal Ortaokulu	4	11.76
	Akşemseddin Ortaokulu	3	8.82
	Şehit Mehmet Çifci İmam Hatip Ortaokulu	2	5.88
	Faruk Kefelioğlu İlkokulu	1	2.94
	Gazipaşa İlkokulu	1	2.94
	Cumhuriyet İlkokulu	2	5.88
	Şehit Onur Yaman İlkokulu	1	2.94
Cinsiyet	Bay	9	26.47
	Bayan	25	73.53
Eğitim Durumu	Lisans Tamamlama	0	0
	Lisans	31	93.94
	Yüksek Lisans	1	3.03
	Doktora	1	3.03
Mesleki Kıdem	1-5	5	14.71
	6-10	8	23.53
	11-19	17	50
	20 ve üstü	4	11.76
Görev Yapılan Okul Türü	Devlet	34	100
	Vakıf	0	0
Görev Yapılan Okul Kademesi	İlkokul	5	14.71
	Ortaokul	13	38.24
	Lise	16	47.06
	Diğer	0	0

Yukarıda verilen tabloda görüldüğü gibi araştırmaya 9 bay ve 25 bayan İngilizce öğretmeni katılmıştır. Bu öğretmenlerinden 31 kişi lisans, 1 kişi yüksek lisans ve 1 kişi doktora

mezunudur. Mesleki kıdemi 1-5 yıl olan öğretmenlerin sayısı 5, 6-10 olan öğretmenlerin sayısı 8, 11-19 olan öğretmen sayısı 17, 20 ve üstü olan öğretmen sayısı ise 4'tür. Araştırmaya katılan öğretmenlerin tamamı devlet okulunda görev yapmaktadır. Bu öğretmenlerin 5'i ilkokul, 13'ü ortaokul ve 16'sı ise lise düzeyinde çalıştığı görülmektedir.

2.2 Veri Toplama Süreci

Bu araştırmanın verileri, 2019-2020 eğitim-öğretim yılında, Aralık 2019 – Ocak 2020 tarihleri arasında Milli Eğitim Bakanlığı'ndan gerekli izinler alınarak Hatice Cemil Ercan Fen Lisesi, NKV Anadolu Lisesi, Beypazarı Anadolu Lisesi, Beypazarı Şehit Sefa Tiftik Anadolu İmam Hatip Lisesi, Şehit Hacı Kazım Ozan Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi, Tolunay Özaka Mesleki Teknik Anadolu Lisesi, Beypazarı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Evliya Çelebi Mesleki Teknik Anadolu Lisesi, Gazi Gündüzalp Ortaokulu, Namık Kemal Ortaokulu, Akşemseddin Ortaokulu, Şehit Mehmet Çifci İmam Hatip Ortaokulu, Faruk Kefelioğlu İlkokulu, Gazipaşa İlkokulu, Cumhuriyet Okulu ve Şehit Onur Yaman İlkokulu'nda görev yapmakta olan 34 İngilizce öğretmeninden toplanmıştır. Araştırmaya katılan her bir İngilizce öğretmeni için gönüllülük esası aranmış olup; katılımcıların kimliklerine ve iletişim bilgilerine yönelik herhangi bir bilgi alınmamıştır. Ayrıca veri toplama esnasında katılımcıların vermiş olduğu cevapların sadece bilimsel amaçla değerlendirileceği ve üçüncü kişilerle paylaşılmayacağı güvencesi verilmiştir.

2.3 Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında iki bölümden oluşan bir veri toplama aracı hazırlanmıştır. Birinci bölümde İngilizce öğretmenlerinin demografik özelliklerini tespit etmeye ilişkin maddelere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise, İngilizce öğretmenlerinin yabancı dil ders kitaplarına ilişkin görüşlerini ölçen maddelere yer verilmiştir. Bu araştırma kapsamında yabancı dil ders kitaplarına ilişkin görüşlerin güvenilirliğini test etmek üzere Cronbach Alpha katsayısı kullanılmıştır. Cronbach Alpha katsayısı, .91 değerine ulaşılmıştır. Bu doğrultuda İngilizce öğretmenlerinin yabancı dil ders kitaplarına ilişkin görüşlerine ilişkin Cronbach Alpha katsayısı değeri ($\geq .70$) sonucunda ölçeğin yapı geçerliğini sağladığı ve güvenilir bir ölçek olduğu sonucuna varılabilir (Hair, Black, Babin ve Anderson, 2010, s.131; Jöreskog ve Sörbom, 2001, s.57).

3. BULGULAR

Bu kısımda İngilizce öğretmenlerinin yabancı dil ders kitaplarına ilişkin görüşlerini betimlemek için çalışmada yer alan değişkenlere yönelik ortalama değer ve standart sapma gibi bazı betimsel istatistiklere yer verilmiştir. Araştırmaya katılan İngilizce öğretmenlerinin Yabancı Dil Ders Kitabı Değerlendirme Ölçeği'ne ait puanlarına ilişkin ortalamalar ve standart sapma değerleri Tablo 3.1'de sunulmuştur. Tablo 3.1'den görüleceği üzere, İngilizce öğretmenlerinin yabancı dil ders kitaplarına ilişkin görüşlerinin 5'li skala üzerinden değeri, 2.70 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.1

İngilizce Öğretmenlerinin Yabancı Dil Ders Kitaplarına İlişkin Betimleyici İstatistikler

	n	$\bar{X}$	SS
Yabancı Dil Ders Kitaplarını Değerlendirme	20	2.70	0.49

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmanın temel amacı, İngilizce öğretmenlerinin yabancı dil ders kitaplarına ilişkin görüşlerini değerlendirmektir. İngilizce öğretmenlerinin yabancı dil ders kitaplarıyla ilgili görüşlerine ilişkin betimleyici istatistiklerden yararlanılarak bu değişkenlere ait ortalama değerler ve standart sapmalar göz önünde bulundurulmuştur. Ders kitaplarında yer alan etkinliklerin öğrenci seviyesine uygun olduğu, tablolar, şekiller ve resimlerin somutlaştırıldığı, öğretim kazanımlarıyla tutarlı olduğu, içeriğin basitten karmaşığa sıralandığı, öğretim programlarıyla paralel olduğu, ses kayıtlarının yeterli ve anlaşılır olduğu yönündeki düşüncelere varılmıştır. Aynı zamanda düzen, tasarım ve kalitenin net olduğu, yazım dili ve dil bilgisinin kurallara uygun olduğu ve yeterli konu çeşitliliğinin de yer aldığı sonucuna varılmıştır. Fakat ders kitaplarının öğrencinin sınıf dışında da öğrenmeyi teşvik etmeye pek uygun olmadığı, öğrencinin ön öğrenmelerini ortaya çıkaran etkinliklere yeteri kadar yer verilmediği, yeteri kadar etkin olarak

organize edilemediği, öğrencilerin İngilizce dil eğitimine olan ilgilerini ne yazık ki artırmadığı, aynı kitabın gelecek senelerde tekrar kullanılmaya pek uygun olmadığı ve öğrencilerin yaratıcı ve özgün cevap vermelerini teşvik edici etkinliklere çok fazla yer verilmediği yönünde düşüncelerinde olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Cunningsworth, A. (1995). *Choosing Your Coursebook*. New York: Heinemann.

Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L. ve Black, W.C. (2006). *Multivariate data analysis (5th ed.)*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Jöroskog, K. ve Sörbom, D. (2001). *LISREL 8.51*. Mooresville: Scientific Software.

Kast, B. ve Neuner, G. (1994). *Zur Analyse, Begutachtung und Entwicklung von Lehrwerken für den fremdsprachlichen Deutschunterricht*. Berlin: Langenscheidt.

O'Neill, R. (1982). Why use textbooks?. *ELT Journal*, 36(2), 104-111.

Solak, E., Eken, H. ve Bayar, A. (2015). Yabancı dil ders kitabı değerlendirme ölçeği geçerlik ve güvenirlik çalışması. *International Journal of Social Science*, 38(2), 121-133.

**ZİHİN YETERSİZLİĞİ OLAN ÇOCUKLARA YÖNELİK CİNSEL İSTİSMARI
ÖNLEME PROGRAMLARI***
SEXUAL ABUSE PREVENTION PROGRAMS TOWARDS CHILDREN WITH
INTELLECTUAL DISABILITIES*

Uzm. Özge ÜNLÜ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Macid Ayhan MELEKOĞLU
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

ÖZET

Son yıllarda çocuklarda cinsel istismarın sıkça görüldüğü rapor edilmektedir. UNICEF (2010) tarafından gerçekleştirilmiş olan çalışmada, cinsel istismarın önlenmesine yönelik neler yapılması gerektiği sorusuna, çocuklara eğitim verilmesi gerektiği en sık karşılaşılan cevap olarak rapor edilmiştir. Türkiye’de yaygın bir şekilde kullanılmamasına karşın gelişmiş ülkelerde bireylerin küçük yaşlardan itibaren cinsel istismardan korunabilmeleri ile ilgili farklı isimler altında örn; kişisel güvenlik ya da iyi dokunuş ve kötü dokunuş gibi okul temelli beceri eğitimi programlarının uygulanarak bireylerin cinsel istismara karşı uyanık, bilinçli ve donanımlı olmalarının sağlanması hedeflenmektedir. Ancak alan yazın incelendiğinde günümüze dek pek çok cinsel istismarı önleme çalışmasının yapılmış olmasına rağmen, bu çalışmaların eksik yanlarının bulunduğu görülmektedir.

Gerçekleştirilmiş olan bu çalışmada zihin yetersizliği olan çocukların cinsel istismardan korunmasına yönelik olarak uygulanmış olan programlardaki eksik yanların belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda nitel bir doküman incelemesi olarak tasarlanmış olan çalışmada zihin yetersizliği olan çocukların cinsel istismardan korunmasına yönelik gerçekleştirilmiş olan çalışmalar sistematik bir şekilde incelenerek analiz edilmiştir. Gerçekleştirilmiş olan analiz sonucunda geçmiş programlarda eleştirilen ve eksikliği vurgulanan noktalar belirlenmiştir. Analiz sonuçları gerçekleştirilmiş çalışmalarda kullanılan programların çocukların düzeyine uygun olmaması, küçük gruplar ile gerçekleştirilmiş olması, 18 yaşından büyük katılımcılar ile çalışılmış olması, geçerlik ve güvenilirliklerinin zayıf olması ve genellenmenin sağlanıp sağlanmadığının incelenmemesi gibi eksikliklerinin bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca hazırlanacak olan yeni programlarda, farklı dokunuşların, hayır demenin, istismardan kaçmanın ve durumu rapor etmenin öğretilmesi gerektiği belirtilmiştir. Tüm bunlara ek olarak, programların içeriğinde farklı tuzak türlerinin, farklı istismarcı örneklerinin, model olma, rol yapma, gerçek ortam uygulamaları ve teknoloji desteğinin bulunması gerektiğinin de vurgulandığı görülmüştür. Elde edilen bulgular doğrultusunda zihin yetersizliği olan bireylere yönelik hazırlanabilecek örnek cinsel istismar önleme program ve uygulamaları önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cinsel İstismar, Özel Gereksinimli Çocuklar, Zihin Yetersizliği, Cinsel İstismarı Önleme Programı.

*Özge ÜNLÜ’nün Doç. Dr. Macid Ayhan MELEKOĞLU danışmanlığında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü’nde hazırlamakta olduğu “Zihin Yetersizliği Olan Öğrencilere Cinsel İstismarı Önlemeye Yönelik Teknoloji Destekli Eğitimin Etkileri” isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

ABSTRACT

It is reported that sexual abuse has been frequently observed among children lately. In a study conducted by UNICEF (2010) the question what should be done to prevent sexual abuse was answered that the children needed to get education. Although it is not extensively used in Turkey, it is seen that in developed countries, people in early ages have been provided school based programs and education to avoid sexual abuse in different names such as personal security or good touch and bed touch so that these people can be vigilant, conscious and sophisticated against sexual abuse. However, when the literature is investigated, although so many sexual abuse prevention studies have been carried out until today, it is seen that there have been missing components of these studies.

In this study, it is aimed to designate the missing components of the programs implemented to prevent children with intellectual disabilities from the sexual abuse. Accordingly, this study was designed as a qualitative document analysis and the studies carried out for the prevention of children with intellectual disabilities from the sexual abuse have been investigated and analyzed systematically. As a result of the analysis the points criticized and emphasized as a deficiency in the recent programs have been determined. Analysis result show that the programs used in the studies were not suitable for the children's level, were carried out with small groups, implemented with participants older than 18 years old, had no validity and reliability reports and didn't investigate whether the generalization was ensured or not. Also, it has been pointed out that in the new programs which will be prepared in the future different touches, saying "No", escaping from the sexual abuse and reporting the situation to reliable adult should be teach to children with intellectual disabilities. Additionally, it is highlighted that different trap types, different exploiter samples, modelling, role plays, real setting implementations and technology support are needed to be included in the programs. According to the research findings, a sample of sexual abuse prevention program and implementations can be prepared for the children with intellectual disabilities have been suggested.

Keywords: Sexual Abuse, Children With Special Needs, Intellectual Disabilities, Sexual Abuse Prevention Program.

1. GİRİŞ

Herhangi bir yetersizliği olan ya da yetersizlik olma riski taşıyan çocukların cinsel istismara uğrama konusunda önemli bir tehdit altında olduğu görülmektedir (Svensson, Bornehag ve Janson, 2011). Amerika Birleşik Devletleri'nde elde bulunan kayıt ve veri tabanlarının incelenmiş olduğu bir çalışmada, istismar öyküsü olan 10.394 çocuğun % 32'sinin özel eğitim hizmetlerinden yararlandığı, ayrıca aynı çocukların %73'ünün hafif düzeyde bilişsel ya da davranışsal sorunları olduğu rapor edilmiştir (Haight, Kayama, Kincaid, Evans ve Kim, 2013). Bir başka araştırmadan elde edilen sonuçlar ise cinsel istismar vakalarının %16,3'ünde istismar mağduru olan çocukların zeka düzeylerinin normalin altında olduğunu göstermektedir (Murray, 2000; Şimşek ve Gençoğlu, 2014, Urazel, Fidan, Gündüz, Şenlikli ve Asfuroğlu, 2017). Araştırma sonuçları yetersizliği olan bireylerin akranları ile kıyaslandığında neredeyse 10 kat daha fazla istismar edilme oranına sahip olduğunu göstermektedir. (Valenti-Hein ve Schwartz, 1995'den aktaran Bulut ve Karaman, 2018). Yetersizliği olan bireylerin cinsel istismara uğrama oranları incelendiğinde zihin yetersizliği, işitme yetersizliği, konuşma yetersizliği, bedensel yetersizlik ve özel öğrenme güçlüğü gibi farklı yetersizliklere sahip bireylerin istismar edilmiş olduğu ve öne çıktıkları görülmektedir

(McEachern, 2012). Araştırma sonuçları yetersizliğe sahip olan çocukların yaklaşık %40'ının cinsel tacize ve %38'inin cinsel dokunmaya maruz kalırken, bu oranın yetersizliği olmayan bireyler için %16 ve %18 olduğunu göstermektedir (Reiter, Bryen ve Scachar, 2007). Benzer şekilde Stalker ve McArthur (2012) tarafından gerçekleştirilmiş bir başka araştırma da yetersizliği olan çocukların yetersizliği olmayan akranlarına oranla çok daha fazla istismara uğradığını göstermektedir.

Zihin yetersizliği olan çocuklar akranları ile karşılaştırıldıklarında çok daha yüksek oranda cinsel istismar ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Ayrıca araştırmalar zihin yetersizliği olan çocukların sadece cinsel istismara değil her türlü istismara normal gelişim gösteren akranlarından neredeyse dört kat daha fazla uğradıklarını göstermektedir (Foster ve Sandel, 2010; Stewart, 2012). Zihin yetersizliği olan bireylerde özellikle ergenlerin çok daha yüksek cinsel istismara uğrama riski altında olduğu görülmektedir (Lund, 2011; Randall, Parilla ve Sobsey, 2000). Cinsiyet açısından bakıldığında ise zihin yetersizliği olan kadınların yaklaşık %39-68'i, erkeklerin ise %16-30'unun 18 yaşından önce cinsel istismara uğradığı görülmektedir (Bowman, Scotti ve Morris, 2010; Senn, 1988).

Cinsel istismar mağduru çocukların zihin yetersizliği başta olmak üzere farklı yetersizliklere sahip olması istismarcıların bu çocukları tercih etmesine neden olmaktadır. Bu tarz durumlarda mağdurun olayı anlatamaması ya da kendini ifade edemiyor olması istismarcıların cesaretlenmesine neden olan etmenler olarak görülmektedir. Zihin yetersizliği olan bireylerin cinsel istismara maruz kalmalarının olası nedenleri arasında; kendilerini koruma beceri ve deneyimlerine sahip olmamaları, yasal haklarını ve yükümlülüklerini bilmemeleri, tacizcinin davranışının tehlikeli ve olumsuz bir davranış olduğunun farkına varamamaları, daha önce kendini bu ve benzer tehlikelerden korumaya yönelik bir eğitim almamış olmaları, özellikle iletişim konusunda önemli yetersizlikleri ve eksiklikleri olması sebebiyle kendilerine yapılan istismar girişimini başkalarına anlatamamaları ya da yapılan bu istismarı geleneksel yollarla rapor edememeleri bulunmaktadır (Bryen, Carey ve Frantz, 2003; McCabe, Cummins ve Reid, 1994). Zihin yetersizliği olan bireylerin eksiklik ve yetersizliklerinin ortadan kaldırılması ya da kendilerini koruma becerilerinin kazandırılması ile cinsel istismara maruz kalma risklerinin azalacağı ve kendilerini koruyabilecekleri düşünülmektedir.

Çocuğun kendisine yapılan cinsel istismar riski taşıyan bir dokunuşu, kabul edilebilir dokunma şekillerinden ayırabilmesini kazandıracak biçimde bilgilendirilmesinin, bu gibi durumlarla karşılaştığında "Hayır" demeyi öğrenmesinin, tehlikeli ortam ya da istismarcıdan uzaklaşması gerektiğini bilmesinin ve böyle bir durumla karşılaştığında, güvendiği birine durumu anlatmasının sağlanması önemli bir istismarı önleme hedefi olarak belirtilmektedir (Topçu, 2009). Alan yazın incelendiğinde günümüze dek pek çok cinsel istismarı önleme çalışmasının yapıldığı ancak, bu çalışmaların eksik yanlarının bulunduğu görülmektedir. Chodan, Häbler ve Reis (2017), zihin yetersizliği olan çocuklara yönelik olarak bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan çalışmaları inceleyerek uygulanan programların eksik yanlarını belirtmişlerdir. Bu çalışmanın amacını bugüne kadar zihin yetersizliği olan bireylere cinsel istismardan korunma becerisine yönelik gerçekleştirilmiş olan çalışmaları inceleyerek, alan yazındaki gereksinim ve ihtiyaçları belirlemek ve uygulamaya yönelik öneriler sunmak oluşturmaktadır.

2. YÖNTEM

Çalışma kapsamında zihin yetersizliği olan bireylere yönelik cinsel istismarın önlenmesine ilişkin yapılmış olan çalışmalar betimsel içerik analizi kullanılarak incelenmiştir. Betimsel içerik analizi belirlenmiş bir hedef kitleyle ilişkili yapılmış çalışmaların belirlenen ölçütler ve

bir amaç doğrultusunda sistematik olarak derlenerek incelenmesi ve sonuçların analiz edilerek özetlenmesidir (Çalık ve Sözbilir, 2014). Bu doğrultuda çalışmada zihin yetersizliği olan bireylerin cinsel istismardan korunmasına ilişkin son on yılda yapılan çalışmalar incelenmiştir. Çalışma kapsamına alınacak makalelerin belirlenmesinde üç ölçüt belirlenmiştir. Bunlar; (a) çalışmaların zihin yetersizliği alanında gerçekleştirilmiş olması, (b) çalışmaların hakemli dergilerde yayımlanmış olması ve (c) çalışmaların doğrudan zihin yetersizliği olan bireylere cinsel istismardan korunmayı kazandırma konusunu içeriyor olması olarak belirlenmiştir. Çalışma kapsamındaki makalelere ERIC, EBSCO, Web of Science ve Google Akademik elektronik veri tabanlarında tarama yapılarak ulaşılmıştır. Gerçekleştirilen araştırma sonucunda ilgili ölçütleri karşılayan 8 çalışmaya erişilmiştir. Erişilmiş olan çalışmalar; çalışmanın adı, konusu, kullanılan öğretim yöntemi, çalışma ortamı, yabancı kullanım durumu ve sonuçlar başlıkları altında incelenmiştir.

3. BULGULAR ve TARTIŞMA

Gerçekleştirilen tarama sonucunda elde edilen araştırmalar ilgili başlıklar altında incelenmiş ve yapılan inceleme sonuçları Tablo 1’de özetlenmiştir. Gerçekleştirilmiş olan çalışmalar incelendiğinde çalışmalarda genellikle yetişkinler ile çalışılmış olduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcıların cinsiyeti dikkate alındığında çalışmaların büyük bir çoğunluğunda kadınlar ile çalışılmış olduğu görülmektedir. Çalışmalarda erkeklerin az sayıda olması, gerçekleştirilecek olan yeni çalışmalarda erkeklerin de çalışmalara dâhil edilmesine gereksinim olduğunu göstermektedir. Ayrıca zihin yetersizliği olan çocuklara daha küçük yaşlarda istismardan korunma eğitimi verilmesinin önemi vurgulanmasına rağmen yapılan çalışmalarda genellikle yetişkin ya da ergenlerin yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle yeni çalışmalar ve programlarda daha küçük yaş grubundaki çocukların hedef alınması gerektiği düşünülmektedir.

Çalışmalarda kullanılan öğretim içeriği ve bileşenlerine bakıldığında genellikle sözel anlatımlar, rol yapma ve model olma etkinliklerinin sıkça kullanıldığı ancak teknoloji kullanımına yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca çalışmalarda genelleme ve becerilerin doğal ortamlarda da sergilenebilmesi için ek genelleme oturumlarının düzenlendiği de dikkati çekmektedir. Tüm bu bulgular göz önünde bulundurulduğunda gerçekleştirilecek olan yeni çalışmalarda gerçek ortamlarda yapılacak rol yapma etkinliklerinden ve öğretim içeriğinde teknoloji desteği ve teknoloji temelli uygulamalardan yararlanılması gerektiği söylenebilir.

Çalışmalarda sıkça çalışılan beceriler arasında cinsel istismar durumundan kaçma becerisinin yer aldığı görülmektedir. Bu noktada çoğunlukla “Hayır” deme, “ortamdan uzaklaşma” ve “durumu bir yetişkine anlatma” becerilerini kazandırma üzerinde durulduğu görülmektedir. Ayrıca çalışmalarda bilgi düzeyinde de özellikle iyi ve kötü dokunuşlar ile özel bölge adlarının öğretimlerinin yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı çalışmalarda sadece bilgi düzeyinde çalışıldığı ve beceri düzeyinde katılımcı performansına bakılmadığı görülmektedir. Bu noktada gerçekleştirilecek olan cinsel istismardan korunma eğitimlerinde uygulanacak olan programlarda hem bilgi hem de beceri düzeyinde istismardan korunmaya yönelik hedef davranışlara yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Çalışmalarda çalışmanın gerçekleştirildiği ortamların sınıf veya çalışma odaları ile doğal ortamlar olduğu görülmektedir. Ancak bazı çalışmaların sadece sınıflarda gerçekleştirildiği, bu nedenle de öğrencilerin genellikle ilgili becerileri edindikleri ancak edinilen beceri ve kavramları doğal ortamlara genelleme konusunda sorun yaşadıkları görülmektedir. Gerçek ortamlarda gerçekleştirilmiş olan çalışmalarda ise doğal ortam genellemesinin sağlandığı ve daha etkili sonuçlar elde edildiği belirtilmektedir. Bu nedenle gerçekleştirilecek olan yeni

araştırmalardaki öğretim programlarında gerçek ortamlardan yararlanılması gerektiğinin büyük bir önem taşıdığı söylenebilir.

Son olarak çalışmalarda katılımcıları rol gereği istismara maruz bırakacak istismarcı rolü oynayan kişilerin ya tanıdıkları ya da tanımadıkları kişilerden seçilmiş olduğu görülmektedir. Ancak araştırmalar ideal olanın hem tanıdık hem de tanımadık kişileri çalışmalara dâhil etmek olduğunu rapor etmiştir. Bu bağlamda yeni çalışmalarda istismarcı rolü oynayacak kişilerin, katılımcıların hem tanıdığı hem de tanımadığı kişilerden seçilerek rol oynaması gerektiği görülmektedir.

Tablo 1. *Zihin Yetersizliği Olan Bireylere Yönelik Cinsel İstismarın Önlenmesine İlişkin Yapılmış Olan Çalışmalar*

Çalışma Adı	Çalışılan Grup	Öğretim Yöntemi	Çalışılan Beceri	Çalışılan Ortam	Yabancı Kullanımı	Sonuçlar
Haseltine ve Miltenberger (1990)	Zihin yetersizliği olan yetişkin.	Model olma, tekrarlar, dönüt ve övgü, rol yapma. Ek doğal ortam oturumları.	Hayır deme, uzaklaşma ve rapor etme.	Sınıf ve doğal ortamda.	Tanımadıkları kişilerden yararlanılmış, tanıdık kişilerden yararlanılmamıştır.	Katılımcılar becerileri edinmiştir. Doğal ortamda denenmiş ancak beceriler doğal ortama taşınmamıştır, ek doğal ortam oturumları ile genelleme sağlanmıştır.
Lumley, Miltenberger, Long, Rapp ve Roberts (1998)	Zihin yetersizliği olan yetişkin.	Sözel anlatım, rol oynama ve doğal yoklamalar.	Hayır deme, uzaklaşma ve rapor etme. Özel bölgelerin adları.	Doğal ortamda.	Tanıdık kişilerden yararlanılmış, tanımadık kişilerden yararlanılmamıştır	Katılımcılar becerileri edinmiştir. Doğal ortama genellemede sorun yaşadıkları görülmüştür.
Tang ve Lee (1999)	Zihin yetersizliği olan kız ergen.	Sözel anlatım.	Cinsel istismar bilgi düzeyi. Kendilerini koruma davranışları.	Sınıf ortamında.	Belirtilmemiştir.	Katılımcılar cinsel istismar davranışını ayırt etmede zorluk yaşamışlardır.
Miltenberger ve diğerleri (1999)	Zihin yetersizliği olan kadın.	Sözel anlatım, rol oynama, model olma ve doğal yoklamalar.	Hayır deme, uzaklaşma ve rapor etme. Özel bölgelerin adları. Doğal ortam uygulamaları.	Sınıf ve doğal ortamda.	Tanıdık kişiler ile çalışılmış, tanımadıkları kişiler ile genelleme alınmıştır.	Katılımcılar becerileri edinmiş ancak doğal ortama genelleyememiştir. Ek doğal ortam oturumları ile genelleme sağlanmıştır.

Tablo 1 (devam)

Çalışma Adı	Çalışılan Grup	Öğretim Yöntemi	Çalışılan Beceri	Çalışılan Ortam	Yabancı Kullanımı	Sonuçlar
Egemo-Helm ve diğerleri (2007)	Zihin yetersizliği olan yetişkin kadınlar.	Sözel anlatım, model olma, rol yapma ve gerçek ortam uygulamaları.	Hayır deme, uzaklaşma ve rapor etme. Özel bölgelerin adları. Doğal ortam eğitimi.	Doğal ortamda: katılımcıların evinde.	Tanımadıkları kişilerden yararlanılmış, tanıdıkları kişilerden yararlanılmamıştır.	Katılımcılar becerileri edinmiştir. Katılımcılardan birisi için ek öğretim oturumları yapılması gerekmiştir. Doğal ortama genellenmiştir.
Chodan ve diğerleri (2017)	Zihin yetersizliği olan kız çocukları.	Rol yapma, Anlatım ve model olma.	Cinsel istismarı önleme bilgisi, cinsel istismarı önleme becerisi.	Sınıf ortamı.	Tanımadıkları kişilerden yararlanılmış, tanıdıkları kişilerden yararlanılmamıştır.	Sadece kız çocukları ile çalışılması eleştirilmiştir. Çalışma sonuçları ve gruplar arası fark verilmemiştir.
Yektaoğlu-Tamgüshan (2018)	Zihin yetersizliği olan ergen kız.	Sözel anlatım.	Bilgi düzeyinde sadece soru cevap yapılmış, doğal ortam bakılmamıştır.	Sınıf ortamı.	Belirtilmemiştir.	Katılımcılar becerileri edinmiştir, sorulan sorulara doğru cevaplar vermiştir.
Kucuk ve diğerleri (2017)	Zihin yetersizliği olan kız ve erkek çocuklar.	Sözel anlatım, rol yapma ve gerçek ortam değerlendirmesi.	Bilgi düzeyi.	Sınıf ortamı.	Tanımadıkları kişilerden yararlanılmış, tanıdıkları kişilerden yararlanılmamıştır.	Katılımcıların bilgi düzeyi performanslarında fark çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Bowman, R. A., Scotti, J. R., & Morris, T. L. (2010). Sexual abuse prevention: A training program for developmental disabilities service providers. *Journal of Child Sexual Abuse, 19*, 119–127.
- Bryen, D. N., Carey, A., & Frantz, B. (2003). Ending the silence: Adults who use augmentative communication and their experiences as victims of crimes. *Augmentative and Alternative Communication, 19*(2), 125–134.
- Bulut, S. ve Karaman, H. B. (2018). Engelli bireylerin cinsel, fiziksel ve duygusal istismarı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 19*(2), 277-301.
- Chodan, W., Häbler, F., & Reis, O. (2017). A randomized controlled trial on the effectiveness of a sexual abuse prevention programme for girls with intellectual disabilities: study protocol. *Translational Developmental Psychiatry, 5*(1), 1-11.
- Çalık, M. ve Sözbilir, M. (2014). İçerik analizinin parametreleri. *Education & Science/Eğitim ve Bilim, 39*(174), 33-38.
- Egemo-Helm, K. R., Miltenberger, R. G., Knudson, P., Finstrom, N., Jostad, C., & Johnson, B. (2007). An evaluation of in situ training to teach sexual abuse prevention skills to women with mental retardation. *Behavioral Interventions, 22*(2), 99-119.
- Foster, K., & Sandel, M. (2010). Abuse of women with disabilities: toward an empowerment perspective. *Sexuality and Disability, 28*(3), 177-186.
- Haight, W., Kayama, M., Kincaid, T., Evans, K., & Kim, N. K. (2013). The elementary-school functioning of children with maltreatment histories and mild cognitive or behavioral disabilities: A mixed methods inquiry. *Children and Youth Services Review, 35*(3), 420-428.
- Haseltine, B., & Miltenberger, R. G. (1990). Teaching self-protection skills to persons with mental retardation. *American Journal of Mental Retardation: AJMR, 95*(2), 188-197.
- Kucuk, S., Platin, N., & Erdem, E. (2017). Increasing awareness of protection from sexual abuse in children with mild intellectual disabilities: An education study. *Applied Nursing Research, 38*, 153-158.
- Lumley, V. A., Miltenberger, R. G., Long, E. S., Rapp, J. T., & Roberts, J. A. (1998). Evaluation of a sexual abuse prevention program for adults with mental retardation. *Journal of Applied Behavior Analysis, 31*(1), 91-101.
- Lund, E. M. (2011). Community-based services and interventions for adults with disabilities who have experienced interpersonal violence: A review of the literature. *Trauma, Violence, & Abuse, 12*(4), 171–182.
- McCabe, M. P., Cummins, R. A., & Reid, S. B. (1994). An empirical study of sexual abuse of people with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability, 12*, 297–306.
- McEachern, A. G. (2012). Sexual abuse of individuals with disabilities: Prevention strategies for clinical practice. *Journal of Child Sexual Abuse, 21*(4), 386-398.
- Miltenberger, R. G., Roberts, J. A., Ellingson, S., Galensky, T., Rapp, J. T., Long, E. S., & Lumley, V. A. (1999). Training and generalization of sexual abuse prevention skills for women with mental retardation. *Journal of Applied Behavior Analysis, 32*(3), 385-388.
- Murray, J. B. (2000). Psychological profile of pedophiles and child molesters. *The Journal of Psychology, 134*(2), 211-224.
- Randall, W., Parilla, R., & Sobsey, D. (2000). Gender, disability status and risk for sexual abuse in children. *Journal on Developmental Disability, 7*, 1–15.
- Reiter, S., Bryen, D. N., & Shachar, I. (2007). Adolescents with intellectual disabilities as victims of abuse. *Journal of Intellectual Disabilities, 11*(4), 371-387.
- Senn, C. Y. (1988). *Vulnerable: Sexual abuse and people with an intellectual handicap*. Downsview, ON, Canada: G. Allan Roeher Institute.

- Stalker, K., & McArthur, K. (2012). Child abuse, child protection and disabled children: A review of recent research. *Child Abuse Review*, 21(1), 24-40.
- Stewart, C. C. (2012). Beyond the call: Mothers of children with developmental disabilities responding to sexual abuse. *Journal of Child Sexual Abuse*, 21(6), 701-727.
- Svensson, B., Bornehag, C., & Janson, S. (2011). Chronic conditions in children increase the risk for physical abuse but vary with socio-economic circumstances. *Acta Paediatrica*, 100, 407-412.
- Şimşek, Ş. ve Gençoğlan, S. (2014). Cinsel istismar mağdurlarında istismar süresi ve sıklığı ile travma belirtileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Dicle Tıp Dergisi*, 41(1), 166-171.
- Tang, C. S. K., & Lee, Y. K. S. (1999). Knowledge on sexual abuse and self-protection skills: A study on female chinese adolescents with mild mental retardation. *Child Abuse & Neglect*, 23(3), 269-279.
- Topçu, S. (2009). *Cinsel istismar*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- UNICEF. (2010). *Türkiye’de çocuk istismarı ve aile içi şiddet araştırması özet rapor*. <http://www.unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/cocuk-istismari-raporu-tr.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Urazel, B., Fidan, S. T., Gündüz, T., Şenlikli, M., & Asfuroğlu, B. Ö. (2017). Assessment of sexual abused child anadolescent. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 39(2), 18-25.
- Yektaoğlu-Tomgüshehan, T. (2018). Zihin yetersizliği olan öğrencilerin cinsel istismara karşı korunma eğitim programının etkililiğinin incelenmesi (Yayımlanmamış doktora tezi). Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

**ZİHİN YETERSİZLİĞİ OLAN BİR ÇOCUĞA CİNSEL İSTİSMARDAN KORUNMA
BECERİSİNİN ÖĞRETİMİ: BİR VAKA ÇALIŞMASI***
TEACHING PROTECTION SKILL FROM SEXUAL ABUSE TO A CHILD WITH
INTELLECTUAL DISABILITIES: A CASE STUDY *

Uzm. Özge ÜNLÜ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Macid Ayhan MELEKOĞLU
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

ÖZET

Son yıllarda gündeme sıkça gelen cinsel istismar çocuğun bir yetişkin tarafından cinsel haz almak için bir obje olarak kullanılması olarak ifade edilmektedir. Cinsel istismar; cinsel içerikli konuşmalar, çocuğun özel bölgelerine dokunma ya da çocuğun bir yetişkinin özel bölgesine dokunmasını sağlama, röntgencilik, teşhircilik, çocuğa cinsel içerikli görüntü izletme ve ensest gibi şekillerde görülebilmektedir. Çocuklarda cinsel istismarın sıkça görüldüğü rapor edilmektedir. Özel gereksinimli çocuklarda ise normal gelişim gösteren akranlarına göre cinsel istismara uğrama oranının neredeyse dört kat daha fazla olduğu belirtilmektedir. Bunun nedenleri arasında özel gereksinimli çocukların cinsel eğitim almamış olmaları, ifade edici dil becerilerinin yeterli olmaması, öz bakım becerilerinde bir başkasına bağımlı olmaları ve istismar edildiklerinin farkına varamamalarının yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla özel gereksinimli çocuklara cinsel istismardan korunmaya ilişkin eğitim verilmesi büyük önem taşımaktadır.

Nitel bir vaka çalışması olarak desenlenmiş olan bu çalışmada dokuz yaşında orta düzeyde zihin yetersizliği tanısı bulunan bir kız çocuğuna cinsel istismardan korunma eğitimi verilmiştir. Eğitimin içeriğini bilgi düzeyinde özel bölge adları, çamaşırların çıkarılabileceği yerler ve iyi kötü dokunuş kavramları; beceri düzeyinde ise öpme ve kucağa oturma davranışlarına “Hayır” deme, ortamdan uzaklaşma ve durumu bir yetişkine rapor etme becerilerinin öğretimi oluşturmuştur. Öğretilmesi hedeflenmiş olan bu kavram ve beceriler teknoloji desteğinden yararlanılarak animasyonlar, rol oynamalar ve gerçek ortam uygulamaları aracılığıyla kazandırılmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular, deneğin yedi öğretim oturumu sonunda hedeflenmiş olan tüm kavram ve becerileri edindiğini ve edinmiş olduğu bu becerileri farklı kişi, araç ve ortamlara genellediğini göstermiştir. Ayrıca öğretim oturumları sona erdikten 2, 4, 8 ve 32 hafta sonra da deneğin edinmiş olduğu beceri ve kavramları sürdürdüğü görülmüştür. Deneğin annesi, öğretmeni ve kendisi ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen sosyal geçerlik verileri ise çalışmadan tüm paydaşların memnun olduğunu ve çalışmanın oldukça etkili olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Cinsel İstismar, Özel Gereksinimli Çocuklar, Cinsel Eğitim.

*Özge ÜNLÜ'nün Doç. Dr. Macid Ayhan MELEKOĞLU danışmanlığında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü'nde hazırlamakta olduğu “Zihin Yetersizliği Olan Öğrencilere Cinsel İstismarı Önlemeye Yönelik Teknoloji Destekli Eğitimin Etkileri” isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

ABSTRACT

Sexual abuse becomes a current issue nowadays, and is stated that a child is used as an object by an adult to feel sexual pleasure. Sexual abuse can be seen in various ways such as conversations in sexual content, touching to the special parts of the child's body or making the child touch the special parts of the adult's body, voyeurism, exhibitionism, making the child watch images involving sexual content and incest. It is reported that sexual abuse is highly seen among the children. Also it is pointed out that especially the ratio of being exposed to the sexual abuse in children with special needs is almost four times more than normal children. The reasons of why especially the children with special needs are exposed to the sexual abuse are that these children do not receive sexual education, their verbal language skills are not sufficient, they have to depend on another person about their self-care abilities and they cannot realize being abused by someone. Therefore, it is crucial that the children with special needs should be educated about avoiding from the sexual abuse.

This study was designed as a qualitative case study and a 9 year-old girl who has moderate intellectual disability was provided education about avoiding sexual abuse. The content of the education consists of the names of the special parts of the body, the places where the clothes can be taken off and good-bad touches in the knowledge level and saying "No", moving away and reporting the situation to a reliable adult when faced to kissing and taking on one's lap behaviors in the skill level. These concepts and skills were taught to the child by benefiting from the technology support and using animations, role plays and implementations in the real settings.

The findings of the study showed that the child gained all the target concepts and skills at the end of the seven teaching sessions and generalized these concepts and skills into the different people, tools and settings. Furthermore, it has been seen that the child maintained these concepts and skills 2, 4, 8 and 32 week later. Social validity data was collected from the child, child's mother and teacher by using semi-structured interviews, and results showed that all the stake holders were pleased with the study and the study was quite effective.

Keywords: Sexual Abuse, Children With Special Needs, Sexual Education,

1. GİRİŞ

Herhangi bir yetersizliği olan ya da yetersizlik olma riski taşıyan çocukların cinsel istismara uğrama konusunda önemli bir tehdit altında olduğu görülmektedir (Svensson, Bornehag ve Janson, 2011). Amerika Birleşik Devletleri'nde elde bulunan kayıt ve veri tabanlarının incelenmiş olduğu bir çalışmada, istismar öyküsü olan 10.394 çocuğun % 32'sinin özel eğitim hizmetlerinden yararlandığı, ayrıca aynı çocukların %73'ünün hafif düzeyde bilişsel ya da davranışsal sorunları olduğu rapor edilmiştir (Haight, Kayama, Kincaid, Evans ve Kim, 2013). Bir başka araştırmadan elde edilen sonuçlar ise cinsel istismar vakalarının %16,3'ünde istismar mağduru olan çocukların zeka düzeylerinin normalin altında olduğunu göstermektedir (Murray, 2000; Şimşek ve Gençoğlu, 2014; Urazel, Fidan, Gündüz, Şenlikli ve Asfuroğlu, 2017). Araştırmalar yetersizliği olan bireylerin akranları ile kıyaslandığında neredeyse dört kat daha fazla istismar edilme oranına sahip olduğunu göstermektedir (Foster ve Sandel, 2010; Stewart, 2012). Yetersizliği olan bireylerin cinsel istismara uğrama oranları incelendiğinde zihin yetersizliği, işitme yetersizliği, konuşma yetersizliği, bedensel yetersizlik ve özel öğrenme güçlüğü gibi farklı yetersizliklere sahip bireylerin istismar edilmiş olduğu öne çıkmaktadır (McEachern, 2012).

Araştırma sonuçları yetersizliğe sahip olan çocukların yaklaşık %40'ının cinsel tacize ve %38'inin cinsel dokunmaya maruz kalırken, bu oranın yetersizliği olmayan bireyler için %16 ve %18 olduğunu göstermektedir (Reiter, Bryen ve Scachar, 2007). Benzer şekilde Stalker ve McArthur (2012) tarafından gerçekleştirilmiş bir başka araştırma da yetersizliği olan çocukların yetersizliği olmayan akranlarına oranla çok daha fazla istismara uğradığını göstermektedir. Zihin yetersizliği olan bireyler arasında ise özellikle ergenlerin çok daha yüksek oranda cinsel istismara uğrama riski altında olduğu görülmektedir (Lund, 2011; Randall, Parilla ve Sobsey, 2000). Cinsiyet açısından bakıldığında ise zihin yetersizliği olan kadınların yaklaşık %39-68'i, erkeklerin ise %16-30'unun 18 yaşından önce cinsel istismara uğradığı görülmektedir (Bowman, Scotti ve Morris, 2010; Senn, 1988).

Cinsel istismar mağduru çocukların zihin yetersizliği başta olmak üzere farklı yetersizliklere sahip olması istismarcıların bu çocukları tercih etmesine neden olmaktadır. Cinsel istismara maruz kalan mağdurun olayı anlatamaması ya da kendini ifade edemiyor olması istismarcıların cesaretlenmesine neden olan etmenler arasındadır. Zihin yetersizliği olan bireylerin cinsel istismara maruz kalmalarının olası nedenleri arasında; kendilerini koruma beceri ve deneyimlerine sahip olmamaları, yasal haklarını ve yükümlülüklerini bilmemeleri, tacizcinin davranışının tehlikeli ve olumsuz bir davranış olduğunun farkına varamamaları, daha önce kendini bu ve benzer tehlikelerden korumaya yönelik bir eğitim almamış olmaları ve özellikle iletişim konusunda önemli yetersizlikleri ve eksiklikleri olması sebebiyle kendilerine yapılan istismar girişimini başkalarına anlatamamaları ya da yapılan bu istismarı geleneksel yollarla rapor edememeleri bulunmaktadır (Bryen, Carey ve Frantz, 2003; McCabe, Cummins ve Reid, 1994). Zihin yetersizliği olan bireylerin eksiklik ve yetersizliklerinin ortadan kaldırılması ya da cinsel istismardan korunmaya yönelik bilgi ve becerilerin kazandırılması ile cinsel istismara maruz kalma risklerinin azalacağı ve kendilerini koruyabilecekleri düşünülmektedir.

Çocuğun kendisine yapılan cinsel istismar riski taşıyan bir dokunuşu, kabul edilebilir dokunma şekillerinden ayırt edebilmesini kazandıracak biçimde bilgilendirilmesinin, istismar durumuyla karşılaştığında "Hayır" demeyi öğrenmesinin, tehlikeli ortam ya da istismarcıdan uzaklaşması gerektiğini bilmesinin ve bu durumu bir yetişkine ya da güvendiği birine anlatmasının sağlanması önemli bir istismarı önleme hedefi olarak belirtilmektedir (Topçu, 2009). Bu çalışmanın amacı zihin yetersizliği tanısı almış bir kız öğrenciye bilgi ve beceri düzeyinde cinsel istismardan korunmaya yönelik kavram ve becerileri öğretmektir. Bu doğrultuda oluşturulmuş olan bir öğretim paketinin öğrenciye bu becerileri öğretme üzerindeki etkileri incelenmiştir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma zihin yetersizliği olan bir çocuğa cinsel istismardan korunma becerisinin öğretimi amacıyla hazırlanmış olan öğretim paketinin çocuk üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlayan bir vaka çalışmasıdır (Green ve Johnson, 2000; Merriam, 1998).

Katılımcılar

Çalışmada yer alan denek 9 yaşında bir kız çocuğudur. Deneğin tanısı orta düzeyde zihin yetersizliğidir ve denek Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir ilkokulda kaynaştırma sınıfında eğitim almaktadır. Denek dört ya da beş kelimedenden oluşan cümleler kurabilmekte ve okuma yazma bilmektedir. Denek zihin yetersizliğinin yanı sıra hafif derecede görme problemi de yaşamaktadır.

Çalışma Ortamı

Denek ile gerçekleştirilmiş olan çalışmada farklı ortamlardan yararlanılmıştır. Çalışmada bir özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinin sınıfları, bekleme salonu, mutfağı, müdür odası, öğretmenler odası, bahçesi, öğrencinin evinin önündeki yol, park, otomobil gibi farklı ortamlardan yararlanılmıştır. Ayrıca çalışmada öğrencinin tanıdığı ve tanımadığı kişiler rol etkinlikleri ve değerlendirmelerde yer almıştır.

Bağımlı Değişken

Çalışmada iki farklı bağımlı değişken yer almıştır. Birinci bağımlı değişken bilgi düzeyinde; özel bölge adları, iyi ve kötü dokunuşlar ve çamaşırların çıkarılabileceği yer isimlerini içeren kavramlardan oluşmaktadır. Araştırmanın ikinci bağımlı değişkeni ise öğrencinin karşılaştığı bir istismar durumunda “Hayır” deme, ortamdaki uzaklaşma ve durumu güvendiği bir yetişkine rapor etme becerisidir. Birinci bağımlı değişken olan kavramlar öğrenci ile masa başında gerçekleştirilen oturumlarda değerlendirilirken, ikinci bağımlı değişken olan “Hayır” deme, ortamdaki uzaklaşma ve durumu güvendiği bir yetişkine rapor etme becerisi gerçek ortamlarda gerçekleştirilen denemeler ile değerlendirilmiştir. Çalışmada birinci bağımlı değişkenin değerlendirilmesinde hazırlanmış olan veri kayıt formlarından yararlanılmıştır. İkinci bağımlı değişkenin değerlendirilmesinde ise daha önce gerçekleştirilmiş olan çalışmalarda kullanılmış olan (Chodan, Häßler, & Reis, 2017) 0-4 arasında puanlamaya sahip bir derecelendirme formundan yararlanılmıştır. Çalışmada beceri düzeyinde öpme ve kucağa oturma istismar durumlarından kaçmaya ilişkin öğretim gerçekleştirilmiştir.

Bağımsız Değişken

Çalışmanın bağımsız değişkenini araştırmacılar tarafından hazırlanmış olan cinsel istismarı önleme öğretim paketi oluşturmuştur. Bu öğretim paketi oluşturulurken araştırmacılar alan yazında gerçekleştirilmiş geçmiş programlardan ve özel eğitim alanında doktora derecesine sahip beş uzmandan almış oldukları uzman görüşlerinden yararlanmışlardır. Elde edilen sonuçlar, görüş ve öneriler doğrultusunda cinsel istismarı önlemeye yönelik içeriğinde sözel anlatım, animasyonlar, resimli kartlar, sınıf içi rol etkinlikleri ve gerçek ortam rol etkinlikleri yer alan bir öğretim paketi oluşturulmuştur. Bu doğrultuda planlanmış olan bir öğretim oturumunda sırası ile özel bölge adları, çamaşırların çıkarılabileceği yerler ve iyi-kötü dokunuş örnekleri bilgisayar desteğinden yararlanılarak renkli görseller aracılığı ile öğretilmiştir. Sonrasında cinsel istismara maruz kalınan ve verilmesi gereken doğru tepkileri içeren araştırmacılar tarafından hazırlanmış 12 animasyon öğrenciye izletilmiştir. Bu 12 animasyonun tümü birinci öğretim oturumunda izletildikten sonra ileriki öğretim oturumlarında iki öpme, iki kucağa oturma durumuna ilişkin toplam dört animasyon izletilerek çalışmaya devam edilmiştir. Animasyon sunumları yapıldıktan sonra öğrenci ile sınıf içerisinde öpme ve kucağa oturma durumlarına ilişkin rol etkinlikleri gerçekleştirilmiştir. Sınıf içi rol etkinliklerinin ardından ise gerçek ortamda öpme ve kucağa oturma durumlarına ilişkin rol etkinlikleri gerçekleştirilerek öğretim oturumu sona erdirilmiştir. Yoklama oturumlarında öğrencinin hem tanıdığı hem de tanımadığı farklı kişiler tarafından istismarcı rolü oynanarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Sosyal Geçerlik

Gerçekleştirilmiş olan çalışmanın sosyal açıdan geçerliliğini değerlendirmek ve etkili olup olmadığını belirlemek amacı ile araştırmacılar tarafından deneğin annesi, kendisi ve öğretmeni ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Uzman görüşleri doğrultusunda hazırlanmış olan sorular ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerde anne, katılımcının kendisi ve öğretmeni çalışmayı etkili bulduklarını, çalışma sonuçlarından ve genel işleyişinden memnun olduklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca deneğin hem öğretmeni hem de annesi

öğrencinin öğrendiği becerileri sınıfa ve eve taşıdığını, farklı kişilere karşı (abisi, sınıf arkadaşı, başka öğretmenler, akrabalar) öğrenmiş olduğu becerileri sergilediğini belirtmişler ve bu durumdan çok mutlu olduklarını ifade etmişlerdir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

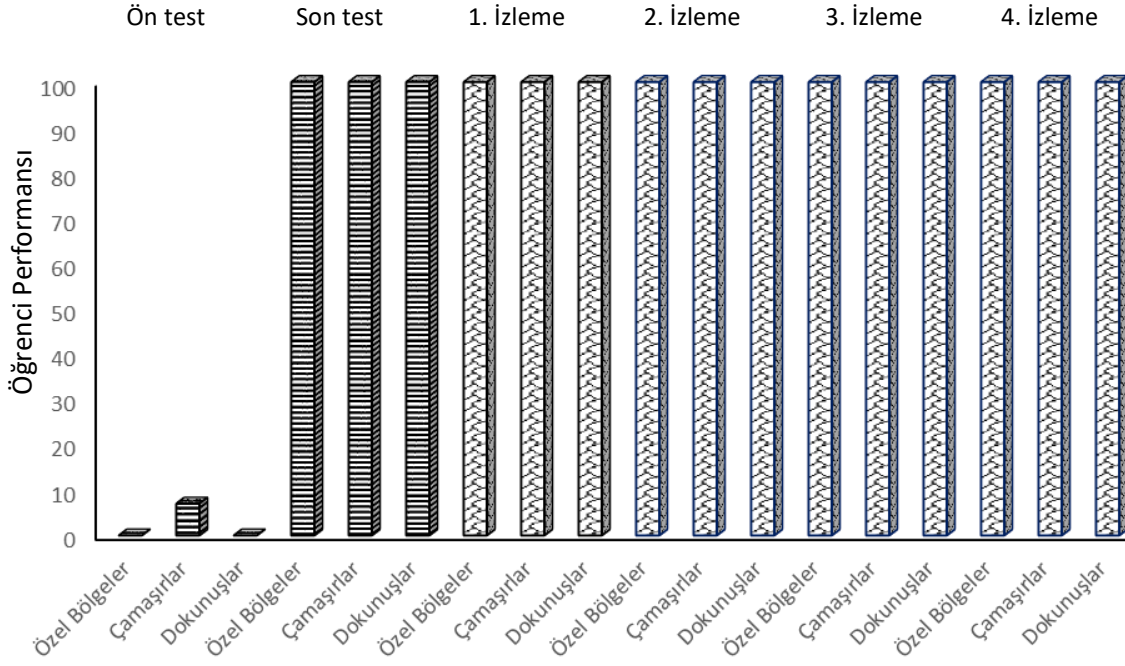
Çalışmada bilgi düzeyinde çalışılan özel bölge adları, çamaşırların çıkarılabileceği yerler, iyi ve kötü dokunuşlar ve beceri düzeyinde öpme ve kucağa oturma davranışına öğrencinin vermiş olduğu tepkiler değerlendirilmiştir. Çalışma öncesi, sırası ve sonrasında denekten elde edilen veriler grafiksel olarak analiz edilerek, hazırlanmış olan öğretim paketinin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada etkililik bulgularının yanı sıra çalışma sona erdikten 2, 4, 8 ve 32 hafta sonra deneğin edindiği becerileri sürdürüp sürdürmediğini belirlemek amacı ile izleme verileri; öğrendiği becerileri farklı kişi, ortam ve becerilere genellemesini değerlendirmek amacı ile de genelleme verileri toplanmıştır.

3. BULGULAR ve TARTIŞMA

Bilgi Düzeyine İlişkin Bulgular

Çalışmada bilgi düzeyine ilişkin elde edilmiş olan bulgular Grafik 1’de verilmiştir. Grafik 1 incelendiğinde deneğin özel bölgeler, çamaşırların çıkarılabileceği yerler ve iyi-kötü dokunuşlara ilişkin başlama düzeyi performansının 0’a yakın olduğu başka bir ifade ile deneğin bu kavramlara sahip olmadığı görülmektedir. Öğretim sona erdikten sonra gerçekleştirilmiş olan son test oturumlarında ise öğrencinin özel bölgeler, çamaşırların çıkarılabileceği yerler ve iyi-kötü dokunuşlara ilişkin performansının %100 düzeyine yükselmiş olduğu yani öğrencinin bu kavramları öğrenmiş olduğu görülmektedir. Öğretim sona erdikten 2, 4, 8 ve 32 hafta sonra gerçekleştirilmiş olan 1., 2., 3. ve 4. izleme oturumlarında öğrenci öğrenmiş olduğu kavramlara ilişkin %100 doğruluk düzeyinde performans sergilemiştir. Ayrıca elde edinilmiş olan bulgular deneğin edinmiş olduğu her üç kavramı da farklı bir kişi tarafından sunulduğunda da %100 doğrulukta doğru şekilde yanıtlayarak genellemiş olduğunu göstermektedir. Denek öğretimde kullanılmış olan materyallerden farklı olan materyaller ile öğretim sona erdikten sonra değerlendirildiğinde her üç beceri için de %100 düzeyinde performans sergileyerek öğrenmiş olduğu kavramları farklı araçlara da genellemiştir.

Öğrencinin bilgi düzeyindeki kavramları hızlı bir şekilde edindiği ve edinmiş olduğu bu kavramları 32 hafta gibi uzun bir süre sonra bile unutmamış olduğu görülmektedir. Çalışma sonucu elde edilen bu bulgu geçmişte gerçekleştirilmiş olan çalışmalardan elde edilmiş olan sonuçlar ile tutarlılık göstermektedir (Chodan ve diğ., 2017; Egemo-Helm ve diğ., 2007; Tang ve Lee, 1999). Bu sonuç araştırmada kullanılan öğretim paketinin bilgi düzeyindeki kazanımların edinilmesinde etkili olduğunu ve içeriğin kalıcılık ve genellemenin sağlanmasını da yüksek düzeyde desteklediğini göstermektedir.

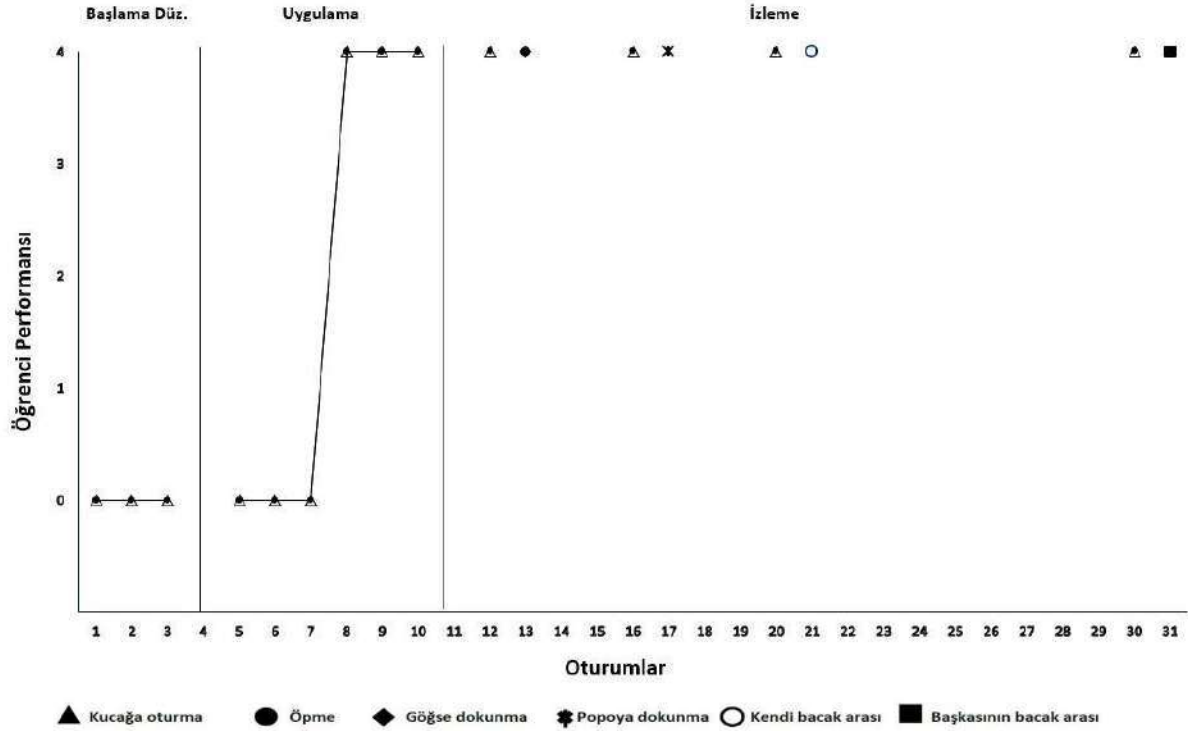
Grafik 1. Deneğin bilgi düzeyindeki kavramlara ilişkin performansı.

Beceri Düzeyine İlişkin Bulgular

Çalışmada beceri düzeyine ilişkin Grafik 2’de verilmiş olan bulgular incelendiğinde deneğin öğretim öncesi başlama düzeyinde hem öpme hem de kucağa oturmaya ilişkin hazırlanmış olan tüm tuzaklara düşmüş olduğu ve 0 puan düzeyinde bir performans sergilediği görülmektedir. Öğretim başladıktan sonra birinci, ikinci ve üçüncü oturumlarda öğrenci hem öpme hem de kucağa oturma davranışından kaçma becerisine ilişkin 0 puan düzeyinde performans sergilerken, dördüncü beşinci ve altıncı oturumlarda hem öpme hem de kucağa oturma becerisi için en yüksek puan olan dört puan düzeyinde performans sergileyerek ölçütü karşılamıştır. Öğretim sona erdikten 2, 4, 8 ve 32 hafta sonra gerçekleştirilmiş olan tüm izleme oturumlarında deneğin 4 puan düzeyinde performans sergilemeye devam ettiği görülmektedir. Bir başka ifade ile deneğin hem öpme hem de kucağa oturma becerisinde kalıcılık sağlanmıştır. Ayrıca denek öğrenmiş olduğu beceriyi, göğse dokunma, popoya dokunma, bacak arasına dokunma ve başkasının bacak arasına dokunma gibi öğretimi yapılmamış olan yeni istismar durumlarına da taşımış ve öğrendiklerini bu becerilere de genelleyerek 4 puan düzeyinde performans sergilemiştir. Ayrıca denek edinmiş olduğu beceriyi park, araba ve apartman gibi farklı ortamlara da 4 puan düzeyinde genellemiştir. Öğretim esnasında çalışmamış olduğu üç farklı kişi ile gerçekleştirilmiş olan genelleme oturumlarında deneğin farklı kişilere de edindiği beceriyi 4 puan düzeyinde genellemiş olduğu görülmüştür.

Elde edilen bulgular incelendiğinde hazırlanmış olan öğretim paketinin cinsel istismardan korunma becerisini kazandırmada etkili olduğu ve deneğin öğrendiği beceriyi farklı istismar durumlarına genellediği görülmektedir. Ayrıca çalışmadan elde edilen bulguların deneğin doğal ortama öğrendiklerini taşıması ve doğal ortamda istenilen performansı göstermesinin alan yazına önemli katkılar sağlayabileceği söylenebilir. Araştırmadan elde edilen beceri

düzeyi bulgularının geçmiş araştırma bulguları ile tutarlı olduğu ve bu bulguları desteklediği görülmektedir (Chodan ve diğ., 2017; Egemo-Helm ve diğ., 2007; Haseltine ve Miltenberger, 1990; Lumley, Miltenberger, Long, Rapp ve Roberts, 1998; Tang ve Lee, 1999).

Grafik 2. Deneğin öpme ve kucağa oturma becerisine ilişkin performansı.

KAYNAKÇA

- Bowman, R. A., Scotti, J. R., & Morris, T. L. (2010). Sexual abuse prevention: A training program for developmental disabilities service providers. *Journal of Child Sexual Abuse, 19*, 119–127.
- Bryen, D. N., Carey, A., & Frantz, B. (2003). Ending the silence: Adults who use augmentative communication and their experiences as victims of crimes. *Augmentative and Alternative Communication, 19*(2), 125–134.
- Chodan, W., Häßler, F., & Reis, O. (2017). A randomized controlled trial on the effectiveness of a sexual abuse prevention programme for girls with intellectual disabilities: Study protocol. *Translational Developmental Psychiatry, 5*(1), 1-11.
- Egemo-Helm, K. R., Miltenberger, R. G., Knudson, P., Finstrom, N., Jostad, C., & Johnson, B. (2007). An evaluation of in situ training to teach sexual abuse prevention skills to women with mental retardation. *Behavioral Interventions, 22*(2), 99-119.
- Foster, K., & Sandel, M. (2010). Abuse of women with disabilities: Toward an empowerment perspective. *Sexuality and Disability, 28*(3), 177-186.
- Green, N. B., & Johnson, D. C. (2000). Writing patient case reports for peer-reviewed journals: Secrets of the trade. *Journal of Sports Chiropractic and Rehabilitation, 14*(3), 51-59.
- Haight, W., Kayama, M., Kincaid, T., Evans, K., & Kim, N. K. (2013). The elementary-school functioning of children with maltreatment histories and mild cognitive or

- behavioral disabilities: A mixed methods inquiry. *Children and Youth Services Review*, 35(3), 420-428.
- Haseltine, B., & Miltenberger, R. G. (1990). Teaching self-protection skills to persons with mental retardation. *American Journal of Mental Retardation: AJMR*, 95(2), 188-197.
- Lumley, V. A., Miltenberger, R. G., Long, E. S., Rapp, J. T., & Roberts, J. A. (1998). Evaluation of a sexual abuse prevention program for adults with mental retardation. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 31(1), 91-101.
- Lund, E. M. (2011). Community-based services and interventions for adults with disabilities who have experienced interpersonal violence: A review of the literature. *Trauma, Violence, & Abuse*, 12(4), 171-182.
- McCabe, M. P., Cummins, R. A., & Reid, S. B. (1994). An empirical study of sexual abuse of people with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 12, 297-306.
- McEachern, A. G. (2012). Sexual abuse of individuals with disabilities: Prevention strategies for clinical practice. *Journal of Child Sexual Abuse*, 21(4), 386-398.
- Merriam, B. S. (1998). *Qualitative research and case study applications in education*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers
- Murray, J. B. (2000). Psychological profile of pedophiles and child molesters. *The Journal of Psychology*, 134(2), 211-224.
- Randall, W., Parilla, R., & Sobsey, D. (2000). Gender, disability status and risk for sexual abuse in children. *Journal on Developmental Disability*, 7, 1-15.
- Reiter, S., Bryen, D. N., & Shachar, I. (2007). Adolescents with intellectual disabilities as victims of abuse. *Journal of Intellectual Disabilities*, 11(4), 371-387.
- Senn, C. Y. (1988). *Vulnerable: Sexual abuse and people with an intellectual handicap*. Downsview, ON, Canada: G. Allan Roeher Institute.
- Stalker, K., & McArthur, K. (2012). Child abuse, child protection and disabled children: A review of recent research. *Child Abuse Review*, 21(1), 24-40.
- Stewart, C. C. (2012). Beyond the call: Mothers of children with developmental disabilities responding to sexual abuse. *Journal of Child Sexual Abuse*, 21(6), 701-727.
- Svensson, B., Bornehag, C., & Janson, S. (2011). Chronic conditions in children increase the risk for physical abuse but vary with socio-economic circumstances. *Acta Paediatrica*, 100, 407-412.
- Şimşek, Ş. ve Gençoğlan, S. (2014). Cinsel istismar mağdurlarında istismar süresi ve sıklığı ile travma belirtileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Dicle Tıp Dergisi*, 41(1), 166-171.
- Tang, C. S. K., & Lee, Y. K. S. (1999). Knowledge on sexual abuse and self-protection skills: A study on female chinese adolescents with mild mental retardation. *Child Abuse & Neglect*, 23(3), 269-279.
- Topçu, S. (2009). *Cinsel istismar*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Urazel, B., Fidan, S. T., Gündüz, T., Şenlikli, M. ve Asfuroğlu, B. Ö. (2017). Assessment of sexual abused child adolescent. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 39(2), 18-25.

**ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN AKADEMİK MOTİVASYON DÜZEYLERİNİN
ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN BELİRLENMESİ**
DETERMINING ACADEMIC MOTIVATION LEVELS OF SECONDARY SCHOOL
STUDENTS IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES

Öğr. Gör. Aysel ARSLAN

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu

ÖZET

Motivasyon, bireyin bir şeyi yapmaya yönelik harekete geçmesini, güdülenmesini sağlayan istek olarak ifade edilmektedir. Bireyin işi gerçekleştirmeye yönelik duyduğu istek motivasyon derecesini de belirlemektedir. Motivasyon; davranışları başlatma, amaçları uygun şekilde yönlendirme ve amaç gerçekleşene kadar sürdürülebilmeyi ifade eden başlatma, yön ve kalıcılık bileşenlerinden oluşmaktadır. Motivasyon kaynakları oldukça çeşitli olmakla birlikte temelde içsel ve dışsal olmak üzere iki temel kategoriden oluşmaktadır. İçsel motivasyon, bireyin bir işi gerçekleştirmeye yönelik ilgi, merak ve isteğinin olması olarak ifade edilmektedir. Birey hedeflediği işi başardığında yaşadığı mutluluk, doyum hissi, gurur duyma gibi ödüller almaktadır. Dışsal motivasyonda birey bir işi kendi çok istediği için değil de daha çok övgü veya not almak, şöhret sahibi olmak, para vb. bir ödül için yapmak istemektedir. Çoğu durumda bireyin bir işi yapmasında için oranları değişmekle birlikte içsel ve dışsal motivasyon birlikte etkili olmaktadır. Bireyin bir işi yapmak için istek duymaması durumu ise motivasyonsuzluk olarak adlandırılmaktadır. Birey yapmak zorunda olduğu davranışların sonuçlarını tam kavrayamazsa güdülenmemektedir. Güdülenmemiş birey yetersizlik duygusu yaşayarak olabilecekleri kontrol etmeye yönelik güçlerinin olmayacağını düşünmektedir. Bu durum da motivasyonsuzluk olarak adlandırılmaktadır.

Bu çalışmada, ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyonlarının cinsiyet, sınıf düzeyi, anne ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından anlamlı farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmada genel tarama modelleri arasında yer alan seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Verilerin elde edilmesinde Vallerand, Blais, Brière ve Pelletier, (1989) tarafından geliştirilen Türkçeye uyarlaması Yurt ve Bozer (2015) tarafından yapılan “*Akademik Motivasyon Ölçeği*” kullanılmıştır. Ölçek; yedi alt faktör ve toplamda 28 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin toplam güvenilirliği faktörlerde .61-.80 arasında değişirken bu çalışmada toplam güvenilirliği .88 olarak belirlenmiştir. Araştırmanın örneklemini 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Sivas il merkezinde üç farklı ortaokulda öğrenimine devam eden 322 kız 337 erkek olmak üzere 659 öğrenci oluşturmaktadır. Verilerin analizinde Kolmogorov-Smirnov (K-S), Aritmetik Ortalama, Standart Sapma, Bağımsız T Testi, ANOVA ve Tukey kullanılmıştır.

Ortaokul öğrencilerinin motivasyon düzeylerinin cinsiyet değişkeni açısından ölçeğin motivasyonsuzluk faktöründe erkek, belirlenmiş dışsal motivasyon faktöründe kız öğrenciler lehine; sınıf düzeyi değişkeni açısından tüm faktörlerde; anne eğitim durumu değişkeni açısından motivasyonsuzluk, belirlenmiş dışsal motivasyon ve dışsal motivasyon; baba eğitim durumu değişkeni açısından belirlenmiş dışsal motivasyon ve dışsal motivasyon faktörlerinde anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyonlarının cinsiyet, sınıf düzeyi, anne ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından ise anlamlı farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Öğrencilerin akademik hayatlarında motivasyon düzeylerinin oldukça önemli olduğu kabul edilmektedir. Öğrencilerin başarıya yönelik güdülenmesini sağlayacak etkenlerin nitel ve nicel araştırmalar birlikte kullanılarak belirlenebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Akademik motivasyon, ortaokul, öğrenci

ABSTRACT

Motivation is expressed as the desire to motivate and motivate the individual to do something. The desire of the individual to perform the job also determines the degree of motivation.

Motivation; It consists of initiation, direction and retention components that express the initiation of behaviors, directing the objectives appropriately and sustaining until the objective is achieved. Although the sources of motivation are quite diverse, they consist of two main categories, namely internal and external. Intrinsic motivation is expressed as the individual's interest, curiosity and desire to perform a job. When the individual accomplishes his / her target, he / she receives awards such as happiness, satisfaction and pride. In extrinsic motivation, the individual does not want a job because he wants it very much, but rather to receive praise or notes, to have fame, money and so on. wants to do it for an award. In most cases, although the rates change for an individual to do a job, internal and external motivation are effective together. The fact that an individual does not want to do a job is called as motivation. The individual cannot be motivated if he does not fully understand the consequences of the behaviors he has to do. The un motivated individual thinks that they will not have the power to control what will happen by experiencing a sense of inadequacy. This situation is called as non-motivation.

In this study, it is aimed to determine whether the academic motivations of secondary school students show a significant difference in terms of gender, class level, educational status of parents. In this study, random sampling method which is one of the general screening models was used. All Academic Motivation Scale yapılan developed by Yurt and Bozer (2015) developed by Vallerand, Blais, Brière and Pelletier, (1989) was used to obtain the data. Scale; It consists of seven sub-factors and a total of 28 items. While the total reliability of the scale ranged between .61 and .80 in the factors, total reliability was found to be .88 in this study. The sample of the study consists of 659 students (322 girls and 337 boys) who are attending three different secondary schools in Sivas city center in 2019-2020 academic year. Kolmogorov-Smirnov (K-S), Arithmetic Mean, Standard Deviation, Independent T Test, ANOVA and Tukey were used for data analysis.

In terms of gender variable, the motivation levels of middle school students were in favor of male in the non-motivation factor of the scale and female students in the determined external motivation factor; in all factors in terms of grade level variable; non-motivation, determined extrinsic motivation and extrinsic motivation in terms of maternal educational status variable; There was a significant difference in extrinsic motivation and extrinsic motivation factors. It was determined that academic motivation of secondary school students showed significant difference in terms of gender, grade level, and parents' educational status. It is accepted that motivation levels of students are very important in their academic life. It is thought that the factors that will motivate students towards success can be determined by using qualitative and quantitative research together.

Keywords: Academic motivation, secondary school, student

1. GİRİŞ

Motivasyon; bireyin belirli bir konuda istenen davranışı sergilemesi ya da tutumu geliştirmesi için harekete geçmesini sağlayan (Kurgun, 2013); istenen davranışların başlatılması, yöneltilmesi, sürdürülmesi için gerekli olan istek, güç, çaba düzeyi olarak ifade edilmektedir (Tunçer, 2012). Bireyin bir işi gerçekleştirmeye ilişkin çabasının artırılmasının mümkün olduğu belirtilmektedir (Dörnyei & Otto, 1998). Ames (1990) bireyin çabası ile başarılı olmasının aynı anlama gelmediğini ifade etmektedir. Birey yüksek motivasyonla yaptığı bir işin sonucunda başarılı ya da başarısız olabilir (Schunk, 2009). Başarılı olmanın yüksek motivasyonun yanı sıra bilgi, zaman, çevre, olanak gibi farklı unsurlarla da bağlantısının olduğu belirtilmektedir. Motivasyon kavramının kaynak, süreç ve içerik unsurlarına göre ele alındığı görülmektedir (Seker, 2015: 2). Bireylerin motivasyon kaynakları içsel ve dışsal olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir (Deci & Ryan, 1985). Bireyin bir işi gerçekleştirirken kendine olan güveni, inancı ve isteği içsel; dışardan aldığı maddi veya manevi beklentiler ise dışsal motivasyon olarak kabul edilmektedir (Başaran, 1996).

Motivasyon bireyin başarılı olması gereken pek çok alanda öne çıkmaktadır. Dolayısıyla öğrenme sürecinde akademik alanda başarılı olmasında da oldukça önemli olduğu belirtilmektedir (Karagüven, 2012). Bireylerin başarılı olabilmesi için öncelikle motivasyonun varlığını kabul etmeleri gerekmektedir. Motivasyonlarını olumlu etkileyen etmenleri belirleyerek derse daha etkin katılma, belirle bir hedefi gerçekleştirmek için çaba göstermesi ve sonuçta da başarıya odaklanması akademik motivasyon sürecini oluşturmaktadır (Yurt & Bozer, 2015). Akademik motivasyonun öğrencinin öğrenmeye istekli olmasıyla ilişkili olduğu belirtilmektedir. Öğrencinin öğrenme sonucunda elde ettiklerinin değerli ve kendi için önemli olması, fayda göreceğini kabul etmesinin de önemli olduğu ifade edilmektedir (Terlemez, Şahin, & Dilek, 2015).

Akademik motivasyonun özelliklerine bakıldığında öncelikle akademik içerikli işlerde daha yüksek enerjiye sahip olduğu ve bu enerjinin de başarıya yönlendirildiği görülmektedir (Alemdağ, Öncü, & Yılmaz, 2014). Bireyin mesleki alanda istediği eğitimi alması, eğitim sonrasında da alanında ilerleme için belirli bir başarı düzeyine sahip olması gerekmektedir (Terlemez vd., 2015). Öğrencilerin erken yaşlarda akademik motivasyona sahip olmaları ilerleyen eğitim hayatlarının daha başarılı bir şekilde devam etmesini sağlayacaktır. Bu doğrultuda yapılan bu çalışmada ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyon düzeyinin çeşitli değişkenler açısından belirlenmesi amaçlanmaktadır. Öğrencilere uygulanan akademik motivasyon ölçeği aracılığıyla aşağıdaki soruların yanıtı aranmıştır:

- a) Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyon düzeyine ilişkin puan ortalamaları ölçeğin toplam puanı ve alt boyutlarında ne düzeydedir?
- b) Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyonları cinsiyet, sınıf düzeyi, anne ve baba eğitim durumu değişkenlerine göre anlamlı düzeyde farklılık göstermekte midir?

Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde evren/örneklem, veri toplama araçları ve veri analizi hakkında bilgi sunulacaktır.

Evren/Örneklem

Bu araştırmaya dâhil olan katılımcıların belirlenmesi amacıyla tarama modelleri içerisinde bulunan basit seçkisiz örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Sivas il merkezinde üç farklı ortaokulda öğrenimine devam eden 322 kız 337 erkek olmak üzere 659 öğrenci oluşturmaktadır. Tablo 1’de örnekleme ilişkin betimsel istatistikler sunulmaktadır.

Tablo 1.
Örnekleme İlişkin Betimsel Özellikler

Değişkenler	(f)	(%)	
Cinsiyet	Kız	322	48.9
	Erkek	337	51.1
Sınıf düzeyi	5. Sınıf	78	11.8
	6. Sınıf	220	33.4
	7. Sınıf	258	39.2
	8. Sınıf	103	15.6
Anne eğitim durumu	İlkokul	146	22.2
	Ortaokul	210	31.9
	Lise	184	27.9
	Üniversite	119	18.1
Baba eğitim durumu	İlkokul	100	15.2
	Ortaokul	138	20.9

Lise	221	33.5
Üniversite	200	30.3

Veri Toplama Araçları

Verilerin elde edilmesinde Vallerand, Blais, Brière ve Pelletier, (1989) tarafından geliştirilen Türkçeye uyarlaması Yurt ve Bozer (2015) tarafından yapılan “*Akademik Motivasyon Ölçeği*” kullanılmıştır. Ölçek; bilmeye yönelik içsel motivasyon (4 madde), başarıya yönelik içsel motivasyon (4 madde), uyarım yaşamaya yönelik içsel motivasyon (4 madde), içe yansıyan dışsal motivasyon (4 madde), dışsal motivasyon dış düzenleme (4 madde), belirlenmiş dışsal motivasyon (4 madde) ve motivasyonsuzluk (4 madde) olmak üzere yedi alt faktör ve toplamda 28 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin toplam güvenilirliği faktörlerde .61-.80 arasında değişirken bu çalışmada toplam güvenilirliği .88 olarak belirlenmiştir.

Verilerin toplanması ve Analizi

Araştırmanın örneklemini 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Sivas il merkezinde üç farklı ortaokulda öğrenimine devam eden 322 kız 337 erkek olmak üzere 659 öğrenci oluşturmaktadır. Uygulamada öğrenci gönüllülüğü ilkesine riayet edilmiştir. Elde edilen verilerin analizinde SPSS 25.0 istatistik programı kullanılmıştır. Verilerin analizinde Kolmogorov-Smirnov (K-S), Aritmetik Ortalama, Standart Sapma, Bağımsız T Testi, ANOVA ve Tukey kullanılmıştır.

Bulgular

Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyon ölçeğinin tamamından ve toplamından aldıkları puan ortalamaları Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Ölçeklere İlişkin Betimsel İstatistikler

Ölçek	N	En düşük puan	En yüksek puan	$\bar{x}$	ss
Toplam puan	659	28	196	135.89	27.45
Bilmeye yönelik	659	4	28	22.10	5.94
Başarıya yönelik	659	4	28	20.93	5.68
Uyarım yaşamaya yönelik	659	4	28	18.59	5.96
İçe yansıyan dışsal	659	4	28	20.07	5.98
Dışsal motivasyon	659	4	28	20.64	5.77
Belirlenmiş dışsal	659	4	28	23.08	5.36
Motivasyonsuzluk	659	4	28	10.47	7.16

Tablo 2’deki veriler incelendiğinde; öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin ölçeğin toplamında orta düzeyde (69.33), bilmeye yönelik faktöründe yüksek düzeyde (78.93), başarıya yönelik faktöründe yüksek düzeyde (74.75), uyarım yaşamaya yönelik faktöründe orta düzeyde (66.39), içe yansıyan içsel faktöründe yüksek düzeyde (71.68), dışsal motivasyon faktöründe yüksek düzeyde (73.71), belirlenmiş dışsal motivasyon faktöründe yüksek düzeyde (82.43), motivasyonsuzluk faktöründe orta düzeyde (37.39) olarak belirlenmiştir. Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyon ölçeğinden aldıkları puan ortalamalarına göre en yüksek puanı başarıya yönelik içsel motivasyon faktöründe en düşük puanı ise motivasyonsuzluk faktöründe aldıkları görülmektedir.

Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyonlarının cinsiyet değişkenine göre anlamlı şekilde farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amacıyla uygulanan bağımsız gruplar t testi bulgularına Tablo 3’te yer verilmektedir.

Tablo 3. Cinsiyet Değişkenine Göre Akademik Motivasyon Bağımsız Gruplar T Testi Bulguları

	Cins.	N	$\bar{x}$	ss	t	p
Toplam	Kız	322	136.10	25.18	.20	.843
	Erkek	337	135.68	29.49		
Bilmeye yönelik	Kız	322	22.49	5.80	1.64	.102
	Erkek	337	21.73	6.06		
Başarıya yönelik	Kız	322	21.25	5.52	1.44	.150
	Erkek	337	20.61	5.82		
Uyarım yaşamaya yönelik	Kız	322	18.69	5.77	.41	.682
	Erkek	337	18.50	6.15		
İçe yansıyan dışsal	Kız	322	20.23	5.81	.60	.548
	Erkek	337	19.95	6.14		
Dışsal motivasyon	Kız	322	20.39	5.42	-1.07	.288
	Erkek	337	20.87	6.09		
Belirlenmiş dışsal	Kız	322	23.70	5.15	2.93	.004*
	Erkek	337	22.49	5.49		
Motivasyonsuzluk	Kız	322	9.35	6.84	-3.96	.000*
	Erkek	337	11.53	7.30		

*p<.05

Tablo 3'teki bulgulara göre öğrencilerin akademik motivasyonlarının belirlenmiş dışsal motivasyon faktöründe kız öğrenciler lehine ve motivasyonsuzluk faktöründe ise erkek öğrenciler lehine olmak üzere anlamlı farklılık $p<.05$ bulunduğu, diğer faktörler ve toplam puanda bulunmadığı $p>.05$ belirlenmiştir. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında kız öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir.

Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyon düzeylerine ilişkin puan ortalamalarının ölçeğin toplamı ve faktörlerinde sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı şekilde farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amacıyla uygulanan ANOVA testi bulgularına Tablo 4'te yer verilmektedir.

Tablo 4. Sınıf Düzeyi Değişkenine Göre Akademik Motivasyon ANOVA Testi Bulguları

	Sınıf	N	$\bar{x}$	ss	F	p	Anlamlı Fark
Toplam	5. sınıf	78	132.56	23.89	17.66	.000*	8. ile 5, 6, 7. sınıf arasında
	6. sınıf	220	139.80	27.83			
	7. sınıf	258	140.16	26.34			
	8. sınıf	103	119.35	25.58			
Bilmeye yönelik	5. sınıf	78	21.08	5.85	28.48	.000*	5. ile 6. sınıf 8. ile 5, 6, 7. sınıf
	6. sınıf	220	23.79	5.32			
	7. sınıf	258	22.69	5.61			
	8. sınıf	103	17.83	5.95			
Başarıya yönelik	5. sınıf	78	20.35	4.97	16.74	.000*	8. ile 5, 6, 7. sınıf
	6. sınıf	220	21.73	5.78			
	7. sınıf	258	21.76	5.46			
	8. sınıf	103	17.56	5.28			
Uyarım yaşamaya yönelik	5. sınıf	78	18.36	4.86	17.48	.000*	8. ile 5, 6, 7. sınıf
	6. sınıf	220	19.47	6.19			
	7. sınıf	258	19.38	5.75			
	8. sınıf	103	14.90	5.39			

İçe yansıyan dışsal	5. sınıf	78	19.59	5.50	13.07	.000*	8. ile 5, 6, 7. sınıf
	6. sınıf	220	20.33	6.38			
	7. sınıf	258	21.24	5.53			
	8. sınıf	103	17.05	5.50			
Dışsal motivasyon	5. sınıf	78	19.51	5.12	7.58	.000*	5. ile 7. sınıf 8. ile 6, 7. sınıf
	6. sınıf	220	20.95	5.97			
	7. sınıf	258	21.51	5.46			
	8. sınıf	103	18.62	6.03			
Belirlenmiş dışsal	5. sınıf	78	21.45	5.42	15.51	.000*	5. ile 6, 7. sınıf 8. ile 6, 7. sınıf
	6. sınıf	220	24.02	4.92			
	7. sınıf	258	23.81	5.09			
	8. sınıf	103	20.46	5.79			
Motivasyonsuzluk	5. sınıf	78	12.23	7.57	8.25	.000*	5. ile 6, 7. sınıf 8. ile 6, 7. sınıf
	6. sınıf	220	9.51	7.25			
	7. sınıf	258	9.76	6.74			
	8. sınıf	103	12.93	6.92			

* $p < .05$

Tablo 4 incelendiğinde ortaokul düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin sınıf düzeyi değişkeni açısından ölçeğin toplamı ve tüm faktörlerinde anlamlı farklılık oluşturduğu $p < .05$ bulgusuna ulaşılmıştır. Yapılan Tukey analizi sonuçlarına göre anlamlı farklılığın ölçeğin toplamı, başarıya yönelik, uyarım yaşamaya yönelik, içe yansıyan dışsal faktörlerinde “8. ile 5, 6 ve 7. sınıf” arasında sekizinci sınıf aleyhine; bilmeye yönelik faktöründe “5. ile 6. sınıf” arasında beşinci sınıf aleyhine, “8. ile 5, 6, 7. sınıf” arasında sekizinci sınıf aleyhine; dışsal motivasyon faktöründe “5. ile 7. sınıf” arasında beşinci sınıf aleyhine, “8. ile 6, 7. sınıf” arasında sekizinci sınıf aleyhine; belirlenmiş dışsal faktöründe “5. ile 6, 7. sınıf” arasında beşinci sınıf aleyhine, “8. ile 6, 7. sınıf” arasında sekizinci sınıf aleyhine; motivasyonsuzluk faktörlerinde “5. ile 6, 7. sınıf” arasında beşinci sınıf aleyhine, “8. ile 6, 7. sınıf” arasında sekizinci sınıf aleyhine olduğu belirlenmiştir. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında en yüksek puan ortalamasına yedinci sınıf, en düşük puan ortalamasına ise sekizinci sınıf öğrencilerinin sahip oldukları görülmektedir.

Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyon düzeylerine ilişkin puan ortalamalarının ölçeğin toplamı ve faktörlerinde anne eğitim düzeyi değişkenine göre anlamlı şekilde farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amacıyla uygulanan ANOVA testi bulgularına Tablo 5’te yer verilmektedir.

Tablo 5. Anne Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Akademik Motivasyon ANOVA Testi Bulguları

	Anne eğitim	N	$\bar{x}$	ss	F	p	Anlamlı Fark
Toplam	İlkokul	146	135.49	28.92	1.74	.158	Yok
	Ortaokul	210	133.47	29.63			
	Lise	184	135.90	25.05			
	Üniversite	119	140.61	24.75			
Bilmeye yönelik	İlkokul	146	22.25	5.84	1.56	.198	Yok
	Ortaokul	210	21.42	6.04			
	Lise	184	22.34	5.93			
	Üniversite	119	22.77	5.99			
Başarıya yönelik	İlkokul	146	21.17	5.65	1.43	.234	Yok
	Ortaokul	210	20.34	5.85			
	Lise	184	20.95	5.76			

	Üniversite	119	21.62	5.25			
Uyarım yaşamaya yönelik	İlkokul	146	18.80	6.04	.88	.452	Yok
	Ortaokul	210	18.38	6.14			
	Lise	184	18.23	5.78			
	Üniversite	119	19.26	5.85			
İçe yansıyan dışsal	İlkokul	146	20.27	5.79	1.31	.271	Yok
	Ortaokul	210	19.52	6.18			
	Lise	184	20.68	5.75			
	Üniversite	119	19.93	6.17			
Dışsal motivasyon	İlkokul	146	20.25	6.16	3.54	.015*	Ortaokul-Üniversite
	Ortaokul	210	19.95	5.90			
	Lise	184	20.84	5.67			
	Üniversite	119	22.00	4.99			
Belirlenmiş dışsal	İlkokul	146	22.87	5.47	4.75	.003*	Ortaokul-Üniversite
	Ortaokul	210	22.26	5.81			
	Lise	184	23.24	5.12			
	Üniversite	119	24.53	4.41			
Motivasyonsuzluk	İlkokul	146	9.89	6.96	2.93	.033*	Ortaokul-Lise
	Ortaokul	210	11.59	7.46			
	Lise	184	9.62	6.77			
	Üniversite	119	10.50	7.27			

* $p < .05$

Tablo 5 incelendiğinde ortaokul düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin anne eğitim düzeyi değişkeni açısından ölçeğin dışsal motivasyon ve belirlenmiş dışsal motivasyon faktörlerinde “Ortaokul ile Üniversite” arasında üniversite lehine; motivasyonsuzluk faktöründe “Ortaokul ile Üniversite” arasında orta lehine anlamlı farklılık oluşturduğu $p < .05$; toplam puan ve diğer faktörlerde ise anlamlı farklılık oluşturmadığı $p > .05$ bulgusuna ulaşılmıştır. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında en yüksek puan ortalamasına annesi üniversite mezunu olan, en düşük puan ortalamasına ise annesi ortaokul mezunu olan öğrencilerinin sahip oldukları görülmektedir.

Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyon düzeylerine ilişkin puan ortalamalarının ölçeğin toplamı ve faktörlerinde baba eğitim düzeyi değişkenine göre anlamlı şekilde farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amacıyla uygulanan ANOVA testi bulgularına Tablo 6’da yer verilmektedir.

Tablo 6. Baba Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Akademik Motivasyon ANOVA Testi Bulguları

	Baba eğitim	N	$\bar{x}$	ss	F	p	Anlamlı Fark
Toplam	İlkokul	100	131.65	29.16	2.35	.071	Yok
	Ortaokul	138	133.57	30.61			
	Lise	221	135.89	26.34			
	Üniversite	200	139.60	25.09			
Bilmeye yönelik	İlkokul	100	21.64	5.90	1.75	.156	Yok
	Ortaokul	138	21.37	6.25			
	Lise	221	22.17	5.68			
	Üniversite	200	22.77	5.99			
Başarıya yönelik	İlkokul	100	19.90	6.12	2.06	.104	Yok
	Ortaokul	138	20.59	5.75			

	Lise	221	21.05	5.54			
	Üniversite	200	21.54	5.51			
Uyarım yaşamaya yönelik	İlkokul	100	18.43	6.09	.59	.619	Yok
	Ortaokul	138	18.08	6.06			
	Lise	221	18.67	5.83			
	Üniversite	200	18.94	6.00			
İçe yansıyan dışsal	İlkokul	100	19.47	6.04	.64	.587	Yok
	Ortaokul	138	19.83	6.26			
	Lise	221	20.30	5.73			
	Üniversite	200	20.34	6.04			
Dışsal motivasyon	İlkokul	100	19.45	6.26	3.88	.009*	İlkokul- Üniversite
	Ortaokul	138	20.47	5.95			
	Lise	221	20.33	5.75			
	Üniversite	200	21.68	5.28			
Belirlenmiş dışsal	İlkokul	100	21.97	5.64	7.39	.000*	İlkokul- Üniversite Ortaokul- Üniversite
	Ortaokul	138	21.96	5.91			
	Lise	221	23.14	5.29			
	Üniversite	200	24.35	4.58			
Motivasyonsuzluk	İlkokul	100	10.79	7.07	1.02	.385	Yok
	Ortaokul	138	11.28	7.48			
	Lise	221	10.24	6.72			
	Üniversite	200	10.00	7.44			

*p<.05

Tablo 6 incelendiğinde ortaokul düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin baba eğitim düzeyi değişkeni açısından ölçeğin dışsal motivasyon faktöründe “İlkokul ile Üniversite” arasında üniversite lehine; belirlenmiş dışsal motivasyon faktöründe “İlkokul ile Üniversite” ve “Ortaokul ile Üniversite” arasında üniversite lehine anlamlı farklılık oluşturduğu $p<.05$; toplam puan ve diğer faktörlerde ise anlamlı farklılık oluşturmadığı $p>.05$ bulgusuna ulaşılmıştır. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında en yüksek puan ortalamasına babası üniversite mezunu olan, en düşük puan ortalamasına ise babası ilkokul mezunu olan öğrencilerinin sahip oldukları görülmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerine ilişkin puan ortalamalarının ölçeğin toplamı, uyarım yaşamaya yönelik ve motivasyonsuzluk faktörlerinde orta düzeyde, diğer faktörlerde ise yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir.

Ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyonlarının belirlenmiş dışsal motivasyon faktöründe kız öğrenciler lehine ve motivasyonsuzluk faktöründe ise erkek öğrenciler lehine olmak üzere anlamlı farklılık bulunduğu, diğer faktörler ve toplam puanda bulunmadığı belirlenmiştir. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında kız öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Toplu (2019) tarafından yapılan çalışma sonuçlarında ortaokul öğrencilerinin akademik motivasyonlarının cinsiyet değişkenine göre kız öğrenciler lehine olmak üzere anlamlı farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Yerlikaya'nın (2014) ilkokul ve ortaokul düzeyinde eğitim görmekte olan öğrencilerin eğitime yönelik motivasyonlarını araştırdığı çalışmada kız öğrencilerin daha yüksek motivasyona sahip oldukları saptanmıştır. Yıldırım ve Karataş (2018) tarafından yapılan çalışmada da benzer bulgulara ulaşılmıştır.

Ortaokul düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin sınıf düzeyi değişkeni açısından ölçeğin toplamı ve tüm faktörlerinde anlamlı farklılık oluşturduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında en yüksek puan ortalamasına

yedinci sınıf, en düşük puan ortalamasına ise sekizinci sınıf öğrencilerinin sahip oldukları görülmektedir. Türk ve Gürkan (2018) tarafından ortaokul düzeyinde yapılan çalışmada sınıf düzeyi açısından anlamlı farklılık bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Ortaokul düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin anne eğitim düzeyi değişkeni açısından ölçeğin dışsal motivasyon, belirlenmiş dışsal motivasyon ve motivasyonsuzluk faktörlerinde anlamlı farklılık oluşturduğu; toplam puan ve diğer faktörlerde ise anlamlı farklılık oluşturmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında en yüksek puan ortalamasına annesi üniversite mezunu olan, en düşük puan ortalamasına ise annesi ortaokul mezunu olan öğrencilerinin sahip oldukları görülmektedir. Toplu (2019) tarafından yapılan çalışmada öğrencilerin akademik motivasyon puan ortalamalarının anne eğitim düzeyi açısından anlamlı farklılık oluşturduğu ve bu çalışmayla uyumlu olarak en düşük puana annesi ortaokul, en yüksek puana ise annesi üniversite mezunu olan öğrencilerin sahip oldukları tespit edilmiştir.

Ortaokul düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin akademik motivasyon düzeylerinin baba eğitim düzeyi değişkeni açısından ölçeğin dışsal motivasyon ve belirlenmiş dışsal motivasyon faktörlerinde anlamlı farklılık oluşturduğu; toplam puan ve diğer faktörlerde ise anlamlı farklılık oluşturmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Ölçeğin toplam puanına bakıldığında en yüksek puan ortalamasına babası üniversite mezunu olan, en düşük puan ortalamasına ise babası ilkököl mezunu olan öğrencilerinin sahip oldukları görülmektedir. Toplu (2019) tarafından yapılan çalışmada öğrencilerin akademik motivasyon puan ortalamalarının baba eğitim düzeyi açısından anlamlı farklılık oluşturduğu, en düşük puana babası ilkököl, en yüksek puana ise babası ortaokul mezunu olan öğrencilerin sahip oldukları tespit edilmiştir.

Öğrencilerin öğrenim süreçlerinde başarılı olmalarında akademik motivasyon düzeylerinin üst düzeyde olmasının önemli olduğu kabul edilmektedir. Bu doğrultuda öğretmen ve öğrencilerin öğrenmeye yönelik tutumlarının akademik motivasyon üzerindeki etkisi araştırılabilir. Ailelerin akademik motivasyonu etkileyen konularda bilgi sahibi olmaları sağlanarak çocuklarına destek olmalarına yardımcı olunabilir. Öğretmenlere öğrencilerin akademik motivasyonlarının nasıl artırılacağı konusunda bilgi verilerek gerektiğinde rehberlik birimiyle işbirliği yapmaları sağlanabilir. Öğrenme ortamları öğrencilerin akademik motivasyonlarını artıracak özellikte oluşturulabilir.

KAYNAKÇA

- Alemdağ, C., Öncü, E., & Yılmaz, A. K. (2014). Beden eğitimi öğretmeni adaylarının akademik motivasyon ve akademik öz yeterlilikleri. *Hacettepe Spor Bilimleri Dergisi*, 25 (1), 23-35.
- Ames, C. (1990). Motivation: What teachers need to know. *Teachers College Record*, 91(3), 409-421.
- Başaran, İ. E. (1996). *Eğitime giriş*. İstanbul: Umut Yayın Dağıtım.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum Press.
- Dörnyei, Z., & Otto, I. (1998). Motivation in action: A process model of 12 motivation. *Working Papers in Applied Linguistics*, 4, 43-69.
- Karagüven, M. H. Ü. (2012). Akademik motivasyon ölçeğinin Türkçeye adaptasyonu. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 12 (4), 2599-2620.
- Kurgun, O.A. (2013). *Örgütsel davranış*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Seker, S. E. (2015). Motivasyon teorisi. *YBS Ansiklopedisi*, 2(1), 22-26.
- Schunk, D. H. (2009). *Öğrenme teorileri: Eğitimsel bir bakışla*. (M. Şahin, çev. ed.). Ankara: Nobel Yayınları.
- Terlemez, B., Şahin, D., & Dilek, F. (2015). Namık Kemal Üniversitesi sağlık hizmetleri meslek yüksekokulu öğrencilerinin akademik motivasyon düzeyleri. *Pamukkale Avrasya Sosyoekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), 67-78.

- Toplu, G. (2019). *Farklı yaş grubunda ilkokula başlamış 5. sınıf öğrencilerinin benlik saygıları ile akademik motivasyonları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tunçer, P. (2013). Örgütlerde performans değerlendirme ve motivasyon. *Sayıştay Dergisi*, 88, 87-108.
- Türk, A. N., & Gürkan, F. S. (2018). 6. ve 7. sınıf öğrencilerinde akademik motivasyon ve siber zorbalığın incelenmesi. *İnsan Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 2019(1), 45-78.
- Vallerand, R. J., Blais, M. R., Brière, N. M., & Pelletier, L. G. (1989). Construction et validation de l'échelle de motivation en éducation (EME). *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue Canadienne Des Sciences Du Comportement*, 21(3), 323.
- Yerlikaya, İ. (2014). İlkokul ve ortaokul öğrencilerinin eğitime ilişkin motivasyonlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)*, 7(19), 773-795.
- Yıldırım, H. İ., & Karataş, F. (2018). Ortaokul öğrencilerinin fen öğrenmeye yönelik motivasyonları üzerine bir araştırma. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 7(3), 241-268.
- Yurt, E., & Bozer, E. N. (2015). Akademik motivasyon ölçeğinin türkçeye uyarlanması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 14(3).

**SELÇUKLULARIN KAFKASYA'DAKİ MANEVİ-KÜLTÜREL MİRASININ
ÖRNEĞİ OLARAK SAHUR MEDRESESİ**
THE SAKHUR MADRASAS AS A SAMPLE OF THE SPIRITUAL-CULTURAL
HERITAGE OF SELJUK IMPIRE IN CAUCASUS

Doç. Dr. Elvira LATİFOVA
Bakü Devlet Üniversitesi

ÖZET

VII-IX. yüzyıllarda Arap hilafeti tarafından Kafkasya'da İslam'ın yayılması için sağlam temellerin atılmasına rağmen, bölgenin birçok erişilmez dağlık arazilerinde yaşayan halklar hala da önceki dinlerine olan inançlarını korumuşlardır.

Bu açıdan eminlikle söyleyebiliriz ki İslam'ın Kafkasya'ya tam olarak yerleşme süreci direkt olarak Selçuklularla bağlantılı olmuştur. Şöyle ki, yalnız Selçuklu İmparatorluğunun hâkim olduğu bölgelerde izlediği politika sonucunda İslam Kafkasya'nın erişilmesi zor uçralarına da yayılmıştır.

1063 yılında Selçuklu İmparatorluğunda Sultan Alparslan'ın iktidara gelmesiyle Selçuklular, Kafkasya siyasetinde etkin hale gelmişlerdir. Güney Kafkasya ve İran'da güçlenme politikasını sürdüren yeni Sultan, Güney Kafkasya'ya sefer düzenlemiştir. Sefer, biri Derbent istikametine olmakla üç yönden gerçekleştirilmiştir. Bununla da Selçuklular Kafkasya topraklarında siyasi iktidarlarını, aynı zamanda da manevi etkilerini güçlendirmişlerdir.

XI. yüzyılda Selçukluların siyasi ve bilimsel bakışlarının şekillenmesinde Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde baş vezir olmuş Nizamülmülk özel role sahip olmuştur. O, Selçuklu İmparatorluğunun her tarafında okulların açılmasına, bilim ve eğitimin gelişmesine özel dikkat yetirmiştir. Bilindiği gibi 1067 yılında tüm dünyada ünlenen ve sonralar şerefine Nizamiye olarak isimlendirilen Bağdat Üniversitesinin temelini atan da kendisidir.

Nizamülmülk'ün baş vezirliği döneminde imparatorlukta okul ve medrese yapımı hız kazanarak, uçralara kadar ulaşmıştır. Bu medreselerden biri de onun emriyle 1075 yılında Selçuklu İmparatorluğunun en ücra noktasında-Büyük Kafkas dağlarının kuzeyindeki Samur nehri havzasında bulunan dağ köyü Sahur'da yapılmıştır. Yapım tarihi açısından Sahur medresesi yalnız Kafkasya'da değil, hatta Selçuklu İmparatorluğunun diğer bölgelerinde de en eski medreselerden biri sayılmaktaydı. Sözkonusu medrese Sahur'un sınırlarından dışarıda da ünlenmişti.

Ortaçağda yaşamış ünlü alim Bakuvi'nin eserindeki bilgi, Sahur'un XIII. yüzyılda da ünlü, dini ve bilimsel bir merkez olduğunu göstermektedir: "Burada vezir Nizamülmülk'ün yaptırdığı medrese bulunmaktadır. Muhtasar el-Mezini'yi ile birlikte Kitabı'ş-Şafii'yi Laks diline çevirdikleri ve bunlardan yararlandıkları söylenir".

Bakuvi'nin verdiği bilgiden de anlaşıldığı gibi Sahurlar arasında Sünniliğin Şafii mezhebi geniş yayılmıştı. Bu bilgiyi XVII. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi de onaylamaktadır: "(Sahur'da) öyle alimler ve din adamları yaşıyor ki, benzerleri başka hiçbir yerde bulunmamaktadır"

Sahur medresesinin temelini Nizamülmülk tarafından atılmış olması, bu bölgenin Selçukluların siyasi etki alanında olduğunu göstermektedir.

Ortaçağda ünlü olan Sahur medresesinin imparatorluğun ücra noktasında bulunmasına rağmen, bir takım tanınmış alimlerin ders dediği bu medresede çok sayıda öğrenci eğitim görmüştür.

Hazırki çalışmalarımızda dönemin yazılı ve arkeoloji kaynakları bazında araştırmacıların dikkatinden kenarda kalmış Selçuklu İmparatorluğunun ücra topraklarda kurulmuş ve faaliyette bulunmuş Sahur medresesinin tarihine ışık tutmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu İmparatorluğu, Sahur, medrese, Nizamülmülk

ABSTRACT

Though solid foundations laid during VII-IX. centuries for the spread of Islam in the Caucasus by the Arab caliphate for centuries, the people living in many inaccessible mountain areas of the region still maintained their faith in their previous religions.

In this respect, we can say with certainty that the process of fully settling Islam in the Caucasus was directly linked to the Seljuks. So, as a result of the policy, pursued by the Seljuk Empire, only in regions dominated by the Seljuk Empire, Islam spread to the far reaches of the Caucasus.

After Sultan Alparslan came to power in the Seljuk Empire in 1063, the Seljuks became effective in the politics of the Caucasus. The new Sultan organized a voyage to South Caucasus. With this, the Seljuks strengthened their political power, as well as their spiritual influence, on the territory of the Caucasus.

Nizam al-Mulk, who became the chief vizier during the reign of Sultan Alparslan and Melikşah, played a special role in shaping the political and scientific views of the Seljuks in the 11th century. He has paid special attention to the opening of schools all over the Seljuk Empire and the development of science and education. It is he who laid the foundation of the Baghdad University, which became famous all over the world in 1067 and was later named as Nizamiye.

During the reign of Nizam al-Mulk, the construction of schools and madrasahs in the empire gained speed and reached far away. One of these madrasahs was built in 1075, at the farthest point of the Seljuk Empire, in the mountain village of Sahur in the Samur river basin, north of the Greater Caucasus Mountains. The Sahur madrasa was considered one of the oldest madrasahs, not only in the Caucasus, but even in other parts of the Seljuk Empire. The madrasah was also famous outside of Sahur's borders.

Information in the work of the famous scholar Bakuvi who lived in the Middle Ages, shows that Sahur was famous religious and scientific center in the 13th century too: "There is a madrasah built by vizier Nizam al-Mulk. It is said that they translate Kitabu's-Shafii into the Laks language together with Muhtasar al-Mazini and they benefit from them".

Although the Sahur madrasah was located at the remote point of the empire, many students were educated in this madrasah, where a number of renowned scholars taught lessons.

In this research, we will try to shed light on the history of the Sahur madrasa, which was founded and operated in remote areas of the Seljuk Empire, which remained on the sidelines of the researchers, on the basis of written and archeology resources of the period.

Keywords: Seljuk Empire, Sakhur, madrasah, Nizam al-Mulk

GİRİŞ

VII-IX. yüzyıllarda Arap hilafeti tarafından Kafkasya'da İslam'ın yayılması için sağlam temellerin atılmasına rağmen, bölgenin birçok erişilmez dağlık bölgelerinde yaşayan halk hala da önceki dinlerine olan inançlarını korumuşlardı.

Bu açıdan eminlikle söyleyebiliriz ki İslam'ın Kafkasya'ya tam olarak yerleşme süreci direkt olarak Selçuklularla bağlantılı olmuştur. Şöyle ki, yalnız Selçuklu İmparatorluğunun hâkim olduğu bölgelerde izlediği politika sonucunda İslam Kafkasya'nın erişilmesi zor uçralarına da yayılmıştır.

1038-1157 yıllarında mevcut olmuş Selcuk İmparatorluğu Orta və Ön Asyanın birçok arazileri ile beraber Kafkasya bölgesinin de büyük kısmını kendi hakimiyeti altına almayı

başarmıştır. İlk olarak onun terhibine Güneydoğu Kafkasya, yani İran'ın şimdiki Azerbaycan ostanlarını oluşturan topraklar (Batı ve Doğu Azerbaycan), daha sonra ise Orta Kafkasya – yani çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan katılmışlardı. Bir sonraki adım Kuzey Kafkasya olmuştur, fakat burada onlar sadece Güney Dağıstan'ın işgaliyle uğraşmak zorunda kaldılar ve Derbent'ten kuzeye geçmediler (Guseynov, 2010, s.15-16).

Ünlü Dengenakan savaşındaki zaferin ardından Selçuklular kollarını İran, Kafkasya ve Küçük Asya'ya odakladılar. Selçukluların Batı istikametine irelilemesi işte 1040-tan beri başladı. Bu dönemde Selçuklular birçok halkların, o cümleden Kafkasya ülkelerinin - Azerbaycan'ın, Gürcistan'ın ve Dağıstan'ın talihinde önemli rol oynadılar (Guseynov, 2010,, s.63).

Selçukluların Batıya doğru ilerlemesinin genişlenmesi sebebinden büyük selçuklu sultanı Toğrul Bey başkenti Nişapurdan Rey şehrine – selçukluların askeri ameliyatlar yürüttüyü ve yayıldığı topraklara yakın göçürmüştür. Bağımsız askeri destelerin başında belli görev ve hareket istikameti almış melikler (Selçuklu hanedanının temsilcileri) duruyordu. Böylece, İbrahim Yanal Cibal istikametine (Hemedan-İsfahan bölgesi), Kutlumuş ve Resul Tekin – Hazar denizi bölgesine, Hasan ve Yaguti ise – Azerbaycan'ın kuzey vilayetlerine hareket ettiler. Böylece Hazar, Orta ve Kuzey Kafkasya bölgeleri tehlikeye girmiş oldu (Azerbaycan Tarihi, 1999, s.353-354).

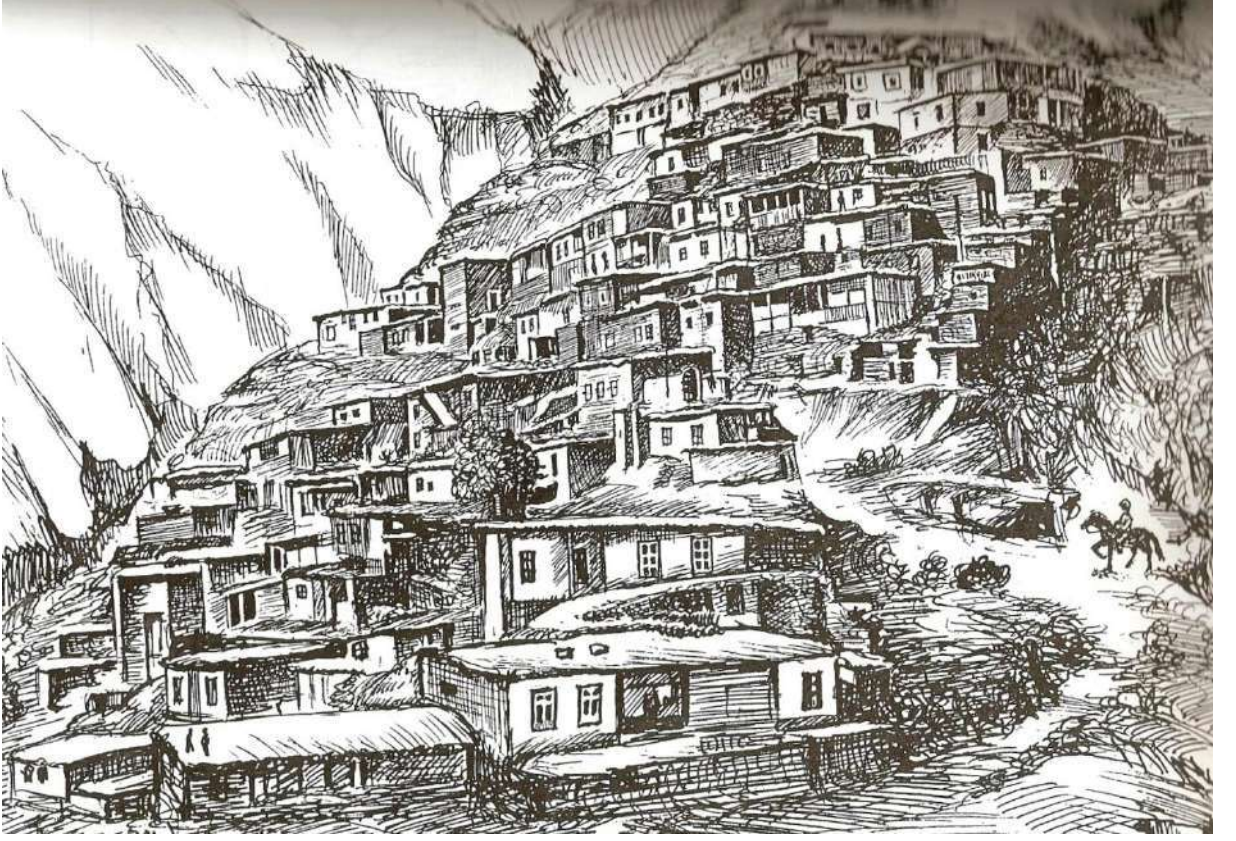
1063 yılında Selçuklu İmparatorluğunda Sultan Alparslan'ın iktidara gelmesiyle Selçuklular, Kafkasya siyasetinde etkin hale gelmişlerdir. Güney Kafkasya ve İran'da güçlenme politikasını sürdüren yeni Sultan, Güney Kafkasya'ya sefer düzenlemiştir. Sefer, biri Derbent istikametine olmakla üç yönden gerçekleştirilmiştir. Bununla da Selçuklular Kafkasya topraklarında siyasi iktidarlarını, aynı zamanda da manevi etkilerini güçlendirmişlerdir.

NİZAMÜLMÜLK VƏ ONUN BİLİM VE EĞİTİMİN GELİŞMESİ MESELESİNDE FAALİYETLERİ

XI. yüzyılda Selçukluların siyasi ve bilimsel bakışlarının şekillenmesinde Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde baş vezir olmuş (1063-1092) Nizam el-Mülk özel role sahip olmuştur. O, Selçuklu İmparatorluğunun her tarafında okulların açılmasına, bilim ve eğitimin gelişmesine özel dikkat yetirmiştir. Bunu yapmak için o, halka konuşmalarında eğitilmiş insanları hukuk ve teoloji öğretmeye davet ediyor, öğretmen maaşlarını artırmaya, onları yüksek ödüllendirmeye çalışıyor, ve devleti öğretmenler için özel olarak kütüphaneler açmaya teşvik ediyordu (Rays, 2004, s.126). Sonuç olarak, o, zamanının en önemli bilginlerini kendilerini öğretmenlik işine adamalarına nail olmayı başardı. Nizam el-Mülk bilimi halkın erişimine açmak için eğitim kurumlarını yeniden düzenlemeye başladı: o zamana kadar imparatorluğun tek eğitim kurumu olan dini okulları çok çeşitli bilimleri öğreten bir devlet okuluna dönüştürdü. Daha sonra Nizam el-Mülk orada çalışan öğretmenlere sabit ücretler ve muhtaç öğrencilere devlet bursları vermeyi başardı (Rays, 2004, s.127).. Bilindiği gibi 1067 yılında tüm dünyada ünlenen ve sonralar şerefine Nizamiye olarak isimlendirilen Bağdat Üniversitesinin temelini atan da kendisidir (Kırmski, 1981, s.120) .

SAHUR MEDRESESİ

Nizamülmülk'ün baş vezirliği döneminde imparatorlukta okul ve medrese yapımı hız kazanarak, ücretlere kadar ulaşmıştır. Bu medreselerden biri de onun emriyle 1075 yılında Selçuklu İmparatorluğunun en ücra noktasında-Büyük Kafkas dağlarının kuzeyindeki Samur nehri havzasında bulunan dağ köyü Sahur'da yapılmıştır.

Resim 1. Sahur köyünün genel görünüşü.

Yapım tarihi açısından Sahur medresesi yalnız Kafkasya’da değil, hatta Selçuklu İmparatorluğunun diğer bölgelerinde de en eski medreselerden biri sayılmaktaydı. Sözkonusu medrese Sahur’un sınırlarından dışarıda da ünlenmişti. Öğrencilerin burada konforlu ve kaliteli eğitim almaları için tüm koşullar yaratılmıştı: kütüphaneler düzenlenmiş, öğrencilere ücretsiz yemek ve konaklama sağlanmıştı. Medresede bilim adamları ve öğretmenler yetiştiriyordular, ayrıca Müslüman teologların kitaplarını yerel dillere çeviriyordular. Buradaki ilk öğretmenler Suriye ve Irak’ta öğrenim gören, eğitimlerini tamamlayarak Kafkasya’da bilgi ve İslam’ı yaymak için anavatanlarına dönen Sahurlular olmuştur. Başka bir deyişle, eğitim sürecini yürütmesi ile yanı sıra, Sahur medresesinde bilimsel çalışmaların aktif olarak yeniden yazılması gerçekleştirilmekteydi.

Resim 2. Sahur medresesi

Ortaçağda yaşamış ünlü alim Bakuvi Sahur köyü ile ilgili aşağıdaki bilgileri vermektedir: “Sahur Gence’den 6 geçit mesafesinde bulunan büyük, çok nüfuslu şehir, Lakzan ülkesinin başkentidir” (Bakuvi, 1971, s.107-108). Bakuvi’nin eserinin Zekerya al-Kazvininin coğrafi eseri olan “Asar al-Bilad va Ahbar al-İbad”ın kısaltılmış versyonu olduğunu dikkate alırsak Bakuvi’nin eserindeki bilgi, Sahur’un XIII. yüzyılda da büyük bir yaşam alanı olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda yazar Sahur’un ünlü dini ve bilimsel bir merkez olduğunu da yazıyor: “Burada vezir Nizamülmülk’ün yaptırdığı medrese bulunmaktadır. Muhtasar el-Mezini’yi ile birlikte Kitabü’ş-Şafii’yi Laks diline çevirdikleri ve bunlardan yararlandıkları söylenir” (Bakuvi, 1971, s.107-108). Bu medrese Sahur sınırlarının dışında da çok ünlü olmuş ve burada eğitim almak amacıyla komşu vilayetlerden de öğrenciler geliyorlarmış. Sahur medresesinin temelini Nizamülmülk tarafından atılmış olması, bu bölgenin Selçukluların siyasi etki alanında olduğunu göstermektedir (Latifova, 2010, s.83).

Bakuvi’nin verdiği bilgiden de anlaşıldığı gibi Sahurlar arasında Sünniliğin Şafii mezhebi geniş yayılmıştı. Bu bilgiyi XVII. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi de onaylamaktadır: “Sahur vilayeti yaklaşık 150 köyden oluşmaktadır. Buranı Yusuf bey yönetiyor. Fakat Sahur sakinleri defalarca iranlıların yönetimi altında olmuşlardı. Vilayetin 7 bin askeri var. Onlar Sünniliyin Şafii koluna mensupturlar. Şeyh Emir Sultanın kabri de burdadır ve kutsal ziyaret yeri sayılır... (Sahur’da) öyle alimler ve din adamları yaşıyor ki, benzerleri başka hiçbir yerde bulunmamaktadır. Bu ülkede fitne-fesat, kötülük, yalan ve iftira hiç olmaz” (Çelebi, 1983, s.178).

Şunu da kaydedelim ki, XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Sahur önceler Sahur hakimliği, daha sonra ise İlisu sultanlığı adlandırılmış yönetim biriminin merkezine dönüşmüştür. Evliya Çelebi burada iranlıların hakimiyeti ile ilgili bahsederken Safevi şahlarını kastetmiştir. XVII. Yüzyılın başlarından itibaren ise Sahur-İlisu sultanlığı gah Safevi gah da Osmanlı devletinin hakimiyeti altında olmuştur (Latifova, 2013, s.36-37). Bununla ilgili Safevi şahlarının ve Osmanlı sultanlarının hükümleri günümüze kadar muhafaza edilmişirse de, maalesef Sahur medresesinin bu dönemlerde faaliyeti ile ilgili şimdilik hiçbir kaynakta bilgiye rastlamadık.

SONUÇ

Ortaçağda ünlü olan Sahur medresesinin imparatorluğun ücra noktasında bulunmasına rağmen, bir takım tanınmış alimlerin ders dediği bu medresede çok sayıda öğrenci eğitim

görmüştür. Fakat sonraki dönemlerde bölgede yaşanan siyasi değişiklikler, aynı zamanda yeni dönemde Rusya İmparatorluğunun bölgeyi işgali ile Sahur medresesinin faaliyeti tenezzüle uğramış ve zamanla unutulmuştur.

Sovyet döneminde ibadet ve dini ritüeller uygulaması neredeyse ortadan kayboldu ve 1936'dan başlayarak Sahur medresesinin binasının yapısında bazı değişiklikler yapılarak, kendisinde ortaokul gibi yararlanılmıştır. Buna ek olarak, Sovyet iktidarı yıllarında, tarihçilerin ve akademisyenlerin delegasyonları birkaç kez köye gelmiş, bunların bir kısmı kitapların neredeyse yarısını almış ve böylece el yazmaları ve kitap deposu büyük zarara uğramış oldu.

Ancak, Sovyet dönemindeki dini takibatlara rağmen, yazmaların bir kısmı yerel halk tarafından korunup muhafaza edilmiştir. Örneğin, her Arapça kelimenin altında Farsça anlamının verildiği bir Kuran nüshası korunmuştur. Sahur nüshaları arasında ilgi çeken belgelerden biri de Hac sırasında ziyaret edilen üç ana caminin (Mekke, Medine ve Kudüs'te) yanı sıra diğer kutsal yerleri içeren hacılar için rehberdir.

Böylece Sovyet döneminde medresede çağlar boyu muhafaza edilen değerli yazmaların bir kısmı kaybolmuştur. Söz konusu yazmaların araştırılması Selçukluların Kafkasya'daki manevi-kültürel mirasının daha derinden öğrenilmesine yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Tarihi (1999), cilt III, "Elm", Bakı.
2. Bakuvi, Abdurraşid (1971), "Sokraşeniye Knig o Pamyatnikah i Çudesah Tsarya Moguçego", "Nauka". Moskva, Rusya.
3. Çelebi, E. (1983), "Kniga Puteşestviya (İzvleçeniya iz Soçineniya Turetskogo Puteşestvennika XVII veka)", vıp.3, "Nauka", Moskva, Rusya.
4. Guseyn-zade, R. (2010), "Kavkaz i Seldjuki", "Kavkaz", Baku.
5. Krımskiy, A. (1981), Nizami i Yego Sovremenniki, "Elm", Baku.
6. Latifova, E. (2010), "İlisuyskoye sultanstvo", "Şarg-Garb", Baku.
7. Latifova, E. (1999), "Severo-Zapadny Azerbaycan: İlisuyskoye sultanstvo", "Nauka", Baku
8. Latifova, E. (2013), "İlisuyskoye sultanstvo: Oçerk İstorii i Duhovnoy Kulturi", "Lambert Academic Publishing", Saarbrücken, Almaniya.
9. Rays, T. (2004), "Seldjuki", "Tsentrpoligraf", Moskva, Rusya.

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLƏRİNƏ TƏSİRİ THE TURKISH LANGUAGE IMPACT IN THE WORLD LANGUAGES

Prof.dr.Həcər Hüseynova

Bakı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Dünyada atları əhlilləşdirən ilk xalqlardan olan türklər məskunlaşdıqları ərazilərdən uzaqlara daim səfərlər etmiş, münbit ərazilər kəşf etmiş və o yerlərdə də məskən salmışlar. Yalnız həmin yerlərdə məskunlaşmaqla qalmamış, həmin ərazilərdə mədəniyyətin, təsərrüfatın inkişafına da təsir göstərmişlər. Tarixən türk tayfalarının məskunlaşdıqları ərazilərin indiki sakinləri olan xalqların dillərinə diqqət yetirdikdə orada xeyli türk mənşəli sözlərin olması müəyyən edilir. Belə bir fikir söyləməyə əsas verən ilk mənbə Mahmud Kaşqarlı'nın "Divani-luğət-it türk" əsəridir. Bundan başqa Balasaqunlunun "Kutadqu-bilik", Qazax yazıçısı O.Süleymenovun "Az-Ya" və digər əsərlərdə kifayət qədər dəyərli materiallar vardır.

Yusuf Gediklinin yazılarında əcnəbi dillərdə on minlərlə türk sözünün olması haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Rus türkoloqu N.A.Baskakovun "Türk mənşəli rus familiyaları" əsərində 300 rus nəslinin əslində türk əsilli olduğu söylənilir. Hətta alimin özünün də türk əsilli olması fikri söylənilir. Baskakov "İqor polku haqqında dastanda türk leksika əsəri türkdilli leksikanı araşdırmışdır. Tatar alimi Xalikov A.H. rus dilindəki türk sözlərinin 500-dən çox olduğunu söyləmişdir. Özünün "Rus kimi tanınan beş yüz Türk-bulqar-tatar mənşəli nəsil" kitabında rus olması qəbul edilmiş beş yüz familyanı müəyyən etmişdir. Bundan başqa, Azərbaycanda İ.Cəfərsoylu " Türklər rusların soykökündə" adlı kitabında türklərin mənşəyi və rus nəsiləri kimi tanınan türk nəsiləri haqqında məlumat vermişdir.

Sovet dövründə bu mövzu sovet ittifaqında intensiv araşdırılmış, bu mövzuya həsr edilmiş qurultay və konfranslar keçirilmişdir.

Çingiz Aytmatovun fikrincə (qırğız yazıçısı), Rus sözlərinin üçdə biri elə türk sözləridir. Lakin Baymirzə Hayitin dediyi kimi, əsas məsələ türk sözlərinin rüs dilində çox olmasında deyil. Əsas məsələ rus dilində mühüm əhəmiyyətli sözlərin türk sözləri ilə ifadə edilməsidir.

Bu cəhətdən rusiya ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tədqiq edilməsi olduqca maraqlı qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

Rus dilinə uyğunlaşaraq dəyişdirilən türk mənşəli yer adları ilkin formasından uzaqlaşaraq fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış, bu dəyişiklik onların mənasına da təsir göstərmişdir. Buna səbəb rusların siyasəti idi. Onlar işğal etdikləri yerlərin adlarını mütləq şəkildə dəyişdirir, əvvəlki adla bağlı məlumatları məhv edirdilər. lakin türklərin toponimlərdə yaşayan izləri yer üzündən silinməmişdir. Toponimlər, etnonim və hidronimlər mənsub olduğu xalqın tarixini əbədi saxlaya bilir.

Açar sözlər: türk, toponimlər, dillər, tayfa, onomastika, tarix, xalq, yer adları

ÖZET

Dünyada ilk kez at binen Türkler, yerleşim yerlerinden sık sık geziler yaptılar, verimli alanları keşfettiler ve oraya yerleştiler. Sadece bu alanlara yerleşmekle kalmadılar, aynı zamanda bu alanlarda kültür ve tasarrufatın gelişimini de etkilediler. Türk kabileleri tarafından tarihsel olarak yerleşmiş olan insanların dillerine dikkat ettiğinizde, içinde çok sayıda Türkçe kelime olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir fikir veren ilk kaynak Mahmud Kaşgarlı'nın Divani-luğət it Türk" eseridir. Ayrıca Balasagunlu'nun "Kutadqu-bilik ", Kazak yazarı O. Süleymenov'un "Az-Ya" ve diğer eserleri de değerli materyalleri içeriyor.

Yusuf Gedicli'nin yazılarında rus dilinde on binlerce Türkçe kelime olduğu söylenilir. Rus türkolog N.A. Baskakov'un "Türk kökenli Rus soyadları" kitabında 300 Rus ailesinin Türk kökenli olduğu söyleniyor. Onun kendisinin Türk kökenli olduğu bile önerilmektedir. Başkakov, "Igor Alayı hakkındaki destan"daki Türkçe kelimeleri araştırdı. Tatar bilim adamı Khalikov A.H. Rusça'da 500'den fazla Türkçe kelime olduğunu söyledi. "Rusça olarak bilinen beş yüz Türk-Bulgar-Tatar Kuşakları" adlı kitabında Rus kabul edilen beş yüz aileyi tanımladı. Ayrıca I.

Cafarsoylu, Azerbaycan'daki " Türkler Rusların soykökünde" adlı kitabında, Türklerin kökenleri ve Rus soyu hesap edilen Türk kökenli aileler hakkında bilgi verdi.

Sovyet döneminde Sovyetler Birliği'nde bu konu yoğun bir şekilde araştırılmış, konuyla ilgili konferans ve sempozyumlar yapılmıştır.

Chingiz Aytmatov'a göre (Kırgız yazar), Rusça kelimelerin üçte biri Türkçedir. Ancak, Baymirza Hayit'in söylediği gibi, asıl sorun Türkçe kelimelerin Rusça'da daha fazlası olması değil. Esas mesele Rus dilinde, esasen, mühim, önemli kelimelerin Türkçe kelimelerle ifade edilmesidir. Bu baxımdan, Rusya'da Türk kökenli toponimlerin tahkiki çok ilginç sonuçlara varmamızı sağlıyor. Türk kökenli isimler Rus dilinde fonetik olarak değişmiş,, orijinal formlarını itirmiş ve bu değişikliklerin anlaşılmasını mürekkebleştirmiştir. Bunun nedeni Rus politikasıydı. İşgal ettikleri yerlerin isimlerini kesinlikle değiştirerek, önceki adlarla (türk kökenli) ilgili bilgileri yok ederlerdi. Ama Türklerin toponimlerde yaşayan izleri silinmemiştir. Toponymler, ethnonim ve hydronimler ait oldukları halkın tarihini koruyabilir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, toponimler, diller, kabile, onomastika, tarih, insanlar, yer adları

SUMMARY:

The Turks, the first people in the world to ride horses, made frequent trips far from where they lived, explored fertile areas and settled there. They have not only settled in these areas, but have also influenced the development of culture and farming in those areas. When you pay attention to the languages of the people who have historically been inhabited by the Turkic tribes, it is found that there are many Turkic words in it. The first source to give such an idea is the work of Mahmud Kashgarli's Divani-Lughat-It Turk. In addition, Balasagunlu's "Kutadqu-bilik ", Kazakh writer O. Suleymenov's "Az-Ya" and other works contain valuable material.

In the writings of Yusuf Gedikli, there are tens of thousands of Turkic words in foreign languages. In the book "Russian surnames of Turkic origin" by Russian turkologist NA Baskakov, it is said that 300 Russian descendants are of Turkish origin. It is even suggested that the scholar himself is of Turkish origin. Baskakov explored Turkic vocabulary in the epic about the Igor Regiment. Tatar scientist Khalikov A.H. said that there are more than 500 Turkish words in Russian. In his book "Five hundred Turkish-Bulgarian-Tatar Generations known as Russian", he identified five hundred families who were accepted to be Russian. In addition, in his book "Turks in the Russian Cold" in Azerbaijan, I. Jafsoylu provided information on the origins of Turks and the Turkic generations known as the Russian descendants.

During the Soviet period, this topic was intensively investigated in the Soviet Union, conferences and conferences devoted to this topic were held.

According to Chingiz Aitmatov (Kyrgyz writer), one-third of Russian words are Turkish. However, as Baymirza Hayit says, the main problem is not the fact that the Turkish words are more than Russian. The main issue is the expression of important words in the Russian language with the Turkish words.

In this regard, the study of toponyms of Turkish origin in Russia allows us to arrive at very interesting conclusions.

The names of the Turkish origin changed according to the Russian language have changed phonetically, leaving their original form, and this change affected their meaning. The reason for this was the Russian policy. They would definitely change the names of the places they occupied, destroying information about the previous name. But the traces of the Turks living in the toponyms have not been erased. Toponyms, ethnonim and hydronymos can preserve the history of the people to which they belong.

Keywords: Turkish, toponyms, languages, tribe, onomastics, history, people, place names

GİRİŞ:

Dünyada yüksək mədəniyyətə malik olan, yazılı mətnlər yaradan, bir çox heyvanları, o cümlədən atları əhlilləşdirən ilk xalqlardan olan türklər məskunlaşdıqları ərazilərdən uzaqlara daim səfərlər etmiş, münbit ərazilər kəşf etmiş və o yerlərdə də məskən salmışlar. Yalnız həmin

yerlərdə məskunlaşmaqla qalmamış, həmin ərazilərdə mədəniyyətin, təsərrüfatın inkişafına da təsir göstərmişlər. Tarixən türk tayfalarının məskunlaşdıqları ərazilərin indiki sakinləri olan xalqların dillərinə diqqət yetirdikdə orada xeyli türk mənşəli sözlərin olması müəyyən edilir. Belə bir fikir söyləməyə əsas verən ilk mənbə Mahmud Kaşqarının “Divani-luğat-it türk” əsəridir. Bundan başqa Balasaqunlunun “Kutadqu-bilik”, Qazax yazıçısı O.Süleymanovun “Az-Ya” və digər əsərlərdə kifayət qədər dəyərli məlumatlar vardır.

Yusuf Gediklinin yazılarında əcnəbi dillərdə on minlərlə türk sözünün olması haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Rus türkoloqu N.A.Baskakovun “Türk mənşəli rus familiyaları” əsərində 300 rus nəslinin əslində türk əsilli olduğu söylənilir. Hətta alimin özünün də türk əsilli olması fikri söylənilir. Baskakov “İqor polku haqqında dastan”da türkdilli leksikanı araşdırmışdır. Tatar alimi Xalikov A.H. rus dilindəki türk sözlərinin 500-dən çox olduğunu söyləmişdir. Özünün “Rus kimi tanınan beş yüz Türk-bulqar-tatar mənşəli nəsil” kitabında rus olması qəbul edilmiş beş yüz familiyanı müəyyən etmişdir. Bundan başqa, Azərbaycanda İ.Cəfərsöylü “Türklər rusların soykökündə” adlı kitabında türklərin mənşəyi və rus nəsiləri kimi tanınan türk nəsiləri haqqında məlumat vermişdir. Sovet dövründə bu mövzu keçmiş sovet postmakanında intensiv araşdırılmış, bu mövzuya həsr edilmiş qurultay və konfranslar keçirilmişdir.

Çingiz Aytmatovun fikrincə (qırğız yazıçısı), Rus sözlərinin üçdə biri elə türk sözləridir. Lakin Baymirzə Hayitin dediyi kimi, əsas məsələ türk sözlərinin rus dilində çox olmasında deyil. Əsas məsələ rus dilində mühüm əhəmiyyətli sözlərin türk sözləri ilə ifadə edilməsidir.

ƏSAS HİSSƏ:

Dillər və xalqlar arasındakı kontaktları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, digər dillərdə olduğu kimi, rus dilinə də türk dillərindən xeyli söz keçmişdir.

Rus dilinə keçmiş elə türk sözlərimiz var ki, onların izah edilməsinə ehtiyac duyulmur, onların elə ilk baxışdan türk mənşəli olması özünü büruzə verir. Həmin sözlərdən bəzilərinə fikir verək. Məsələn:

1) Rus dilindəki каравл//karaul-sözü türk mənşəli qaravul//qaraqul//karakul sözünün fonetik dəyişməsidir.

2) Rus dilində işlənən очак//oçak –sözü türk mənşəli ocaq sözündəndir.

3) Rus dilindəki туман//tuman sözü türk mənşəli duman sözünün fonetik variantıdır. 4) Rus dilindəki кочевать//koçevat sözü köçmək mənasında işlənir və elə türk mənşəli köçmək sözü ilə eyni mənşəlidir.

Bu sözlərin türk mənşəli olduğunu heç bir dərin araşdırmalar aparmadan da müəyyən etmək mümkündür. Kolbasa, ütü, kofta, çörək, kabab və digər sözlər də bu sıradandır.

Lakin rus dilində elə türk mənşəli sözlər vardır ki, onların ilk baxışda türkmənşəli olmasını müəyyən etmək bir qədər çətin olsa da, elmi əsaslarla bunu isbat etmək mümkündür. Bəzi nümunələrə baxaq:

Rus dilində ümumişlək sözə çevrilən *taskat* (daşımaq) sözü sözü türkmənşəli **taşımak//daşımaq** sözündəndir. Fonetik və semantik oxşarlıq göz qabağındadır. Həmin söz II şəxsin təkində, əmr şəklində işlənərkən “taşı” formasına düşür. Rus dilindəki taşı sözü ilə Azərbaycan dilindəki daşı (II şəxsin təkində-əmr şəklində) və türk dilində ,yenə II şəxsin təkində taşı fonetik variantı 99 faiz eynilik təşkil edir. Bu dillərin üçündə də taşı-daşı-taşı –sözünün mənası “çək apar” deməkdir. Taskat aparmaq mənasındadır.

Rus dilində işlənən “сунуть (itələmək, uzatmaq mənasında) //sunut” sözü türk dilində sunmaq şəklində (uzatmaq, təqdim etmək, vermək) işlədilir. Məsələn filmi Karaca sundu. Yaxud

hazırlanmış çıxış kompyuter vasitəsilə təqdim edilirsə, sunum adlanır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, Füzulinin əsərlərində sun//sunmaq şəklində, eyni fonetik tərkibdə işlənmişdir. Məsələn;

Saqiya, cam sun ol aşiqə kim, qayğuludur (M.Füzuli).

Bundan başqa rus dilində “arxa, dal, geri” mənasında *мыль//tl* sözündən istifadə edilir. Bu söz həm müasir Azərbaycan ədəbi dilində, həm də digər türk dillərində işlənən “*dal//tal* (arxa, geri) sözündəndir. Azərbaycan dilində dal-arxa, tərəf mənasında işlənir: Daldan atılan daş topuğa dəyər – atalar sözündə də həmin mənada işlənmiş və bu gün də işlənəməkdədir.

Rus dilində “kök, dolu, yoğun” mənalarında işlənən “*толстый*” sözü türk dillərində işlətdiyimiz *tolu//dolu* sözü ilə eyni mənşəlidir, yəni türkmənşəli sözdür.

Rus dilində işlənən “*сыпать//sıpat*” sözünün türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində işlətdiyimiz “*səpmək*” sözündən olması heç bir şübhə doğurmur. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində “*sıpat*” sözü həm səpmək mənasında, həm də yağış mənasında işlənir.

Rus və bəzi slavyan dillərində işlənən “*бок (bok-böyür, yan, qıraq)*” sözü qədim zamanlardan türk dillərində həmin mənayı ifadə edən “*bokur// bögür// böyür*” sözünün fonetik dəyişməsidir. Məsələn; *bokovaya starana-böyür tərəfdə; po bokam- böyürlərinə* və s.

Əski türk dillərində isti sözünü ifadə edildiyi “*ıssık*” sözü hazırda rus dilində işlənən “*iskra*” sözünün tərkibində qalmaqdadır. Türk dillərində *ıssık* variantında sifətin çoxaltma dərəcəsini bildirmiş, “*ıstıca, ən isti*” mənalarını bildirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Orta Asiyada “*İssık kol// İssık göi*” hidronimi haqqında da eyni sözləri söyləmək mümkündür. *İssık kol// İssık göl*, yəni *İsti göl*. Qeyd etdiyimiz *iskra* sözü rus dilində isti ilə, odla, ocaqla əlaqəli olan “*qıgılcım*” mənasını ifadə edir. Yəni bu sözlər eyni semantik yuvada birləşir.

Rus dilində işlənən türk mənşəli maraqlı sözlərdən biri də “*пища (pişşa)*” - yemək sözüdür. Bu söz dilimizdə işlətdiyimiz “*yemək, bişmiş-dialektlərdə “pişmiş”* (b>p əvəzlənməsi türk dilləri üçün xarakterik dil hadisəsidir) sözünün eynisidir. Rus dilində işlənən *pişa* sözü də yemək, qida mənasını bildirir. Məsələn; *Prinesi pişsu// yemək gətir*.

Чертюж// чертеж sözü rus dilində işlənən ümumişlək sözlərdən biridir. Diqqət yetirdikdə həmin sözün dilimizdə işlənən “*çərtmək (çizmək//cızmaq)*” sözündən olduğu meydana çıxır. Həmin feil kökünə -ış şəkilçisi artırıldıqda “*şərtiş*” ismi yaranmışdır. Ruslaar bu sözü türk dilindən götürmüş, öz dil qanunlarına tabe etdirərək “*çertej*” şəklinə salmışlar. Əfsus ki, bir çox sözlər kimi bu söz də dilimizdə rus variantına uyğun olaraq “*çertyoj*” şəklində işlədilir: *чертеж – çertiş// cızma-çizim*.

Rus dilindəki “*kusok*” (tikə, parça, kəsik) sözü Azərbaycan dilində və digər türk dillərində işlədilən “*kəsik*” sözündəndir.

Yanmaq, qaynar mənasında işlədilən “*гореть (qoret), qoryaçiy*” sözləri türkmənşəli “*qor* (qıgılcım, alovun ən xırda parçası: yerimə qor dolub mənasında)” sözündəndir. Əski türklərdə ildırım tanrısını Quar adlandırmışlar. Quar sözü sonralar qor şəklinə düşmüşdür: *qoret- yanmaq; qoryaçiy- isti*.

Rus dilindəki “*край // kray*” sözü türk dillərində işlənən “*qıraq// kırak*” (kənar, qıraq) sözü ilə bağlıdır. “*Platit- платить*” sözü dilimizdəki “*pul atmaq, pul tutmaq, pul saymaq*” mənalarında işlənir, dilimizdəki “*pul*” sözü ilə əlaqələndirilir, ödəmək mənası bildirir. “*Область // oblast* (vilayət)” sözü türk dilindəki “*oba// obalaşmaq*” sözü sözü ilə bağlı izah edilir. “*Vaxt, müddət*” mənasında işlənən “*srok- cрок*” sözü

Türk dilindəki “*sürə*” sözündəndir. Rus dilindəki “*post*” sözü “*pusmaq (güdmək)*” (pusqu yeri) mənasında işlənir.

Yuxarıda qeyd edilən və edilməyən bir çox rus sözləri vardır ki, onların etimologiyası, kökü türk dilləri əsasında izah edilməkdədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində işlənən ümumişlək sözlərdən başqa, türkmənşəli toponimlərin də sayı yüzlərlə ölçülür.

Bu cəhətdən rusiya ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tədqiq edilməsi olduqca maraqlı qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

Rus dilinə uyğunlaşaraq dəyişdirilən türk mənşəli yer adları ilkin formasından uzaqlaşaraq fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış, bu dəyişiklik onların mənasına da təsir göstərmişdir. Buna səbəb rusların siyasəti idi. Onlar işğal etdikləri yerlərin adlarını mütləq şəkildə dəyişdirir, əvvəlki adla bağlı məlumatları məhv edirdilər, lakin türklərin toponimlərdə yaşayan izləri yer üzündən silinməmişdir. Toponimlər, etnonim və hidronimlər mənsub olduğu xalqın tarixini əbədi saxlaya bilir.

Sibir adının etimologiyası ilə əlaqədar rus dilçilərinin də maraqlı fikirləri vardır. Bəzən Sibir sözü rus dilindəki “sever” sözü ilə əlaqələndirilmişdir. Lakin bu zaman rus dilinin qanunlarına əsasən b-v əvəzlənməsini izah etmək mümkün olmur. Eyni zamanda həmin sözlərdəki vurğu fərqi bu fikri inkar edir. Həm də Sibirin rus əhalisi şimalda deyil, Sibirin şərqində yaşamışlar.

Sibir adının etimologiyası ilə əlaqədar Z.Y.Boyarşinanın fikirləri də maraqlıdır. Tarixi mənbələrə əsaslanan müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Sibir termini “sıvır” (syovır, sabir)-uqorların ulu əcdadlarının adını əks etdirir. Sonralar professor fikirlərini dəqiqləşdirmiş, toponimi orta İrtiş bölgəsində yaşayan türklərin dilinə əsaslanaraq izah etmişdir.

XIII əsrdən başlayaraq, Şərq müəllifləri Sibiri həm etnos, həm də yer adı kimi adlandırmışlar. XIV-XV əsrlərdə İrtiş çayının sahilində bir şəhər Sibir adlanmışdır. Rus yazılı mənbələrində XV əsrdə isə Aşağı Tabol və orta İrtiş ərazisi Sibir adlandırılmışdır.

Daha sonralar rusların Şərqə doğru hərəkəti nəticəsində Sibir adı Ural dağlarından Sakit okeanın sahillərinə qədər olan ərazilərə aid edilmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar Sibir adını monqol mənşəli “şiver” sözündən törədiyini ehtimal edirlər. A.Q.Mitroşkinanın Sibir termininin izahına həsr edilmiş son məqaləsində də müəllif bu sözü monqol mənşəli hesab etmiş, lakin şiver deyil, “seber” (gözəl şəhər) sözündən törədiyini ehtimal etmişdir. Müəllif, eyni zamanda, tarixi, linqvistik cəhətlərdən başqa, Sibirin və Monqolustanın toponimlərinə əsaslanaraq bu fikirləri izah etməyə çalışmışdır.

Savarlar hunların tərkibində qərbə hərəkət edərək Azərbaycana gəlməzdən 3 min il əvvəl Azərbaycanda onların əcdadları yaşamışdır. Bu, miqrasiyanın ilkin istiqamətini müəyyənləşdirmək baxımından da faydalıdır (s.188).

NƏTİCƏ:

Sibir ərazisinin toponimlərini, hidronimlərini araşdırarkən bir çox türkmənşəli coğrafi adlara da rast gəlinir. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

1)Aba -Tom çayının sol axını. Toponim türk mənşəli “aba // ata” sözündən düzəlmişdir. Başqa versiyaya görə “a”-dağın zirvəsi və “ba”-çay mənasındadır (cənubi samodi dilində). Hərfi mənası isə dağın zirvəsindən axan çay deməkdir.

2)Ayyül-Çulım hövzəsində çay adıdır. “Ay”-ay, planet (luna) və “yul”-çay mənasında izah edilir.

3)Akkul-Sibirdə göl adıdır. Türk mənşəli “ağ” və “kul//göl” sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir.

4)Balakta-Çulım çayının bir qoludur. Türk mənşəli “balık” (rıba) sözünü əks etdirir.

5)Balanda-çay adında da türk mənşəli “bulanmaq, bulanıq” sözü qorunmuşdur. XVIII əsrdə P.S.Pallas yazmışdır ki, “...biz sürətlə axan Bulande çayına yaxınlaşdıq”.

Türkoloji dilçiliyin inkişaf etdirilməsi, qarşıda duran problemlərin həll edilməsi, türk dillərinin dünya dilləri ilə kontaktını öyrənmək istiqamətində həmin dillərdə türkmənşəli sözlərin araşdırılması mühüm məsələlərdən biridir.

QAYNAQLAR:

- 1.Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. I hissə, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 303 s.
- 2.Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik Lüğəti. II cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 304 s.
3. Baxşiyev T.Qafqazın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2010, 255 s.
- 4.Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1960, 202 s.
5. Cəfərsöylü İ. Türklər rusların soykökündə. Bakı, 1995,115 s.
6. T.Əhmədov. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991
7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı. 2015
- 8.Qaraşarlı Ç. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – Türklər. Bakı, 2009, 278 s.
9. Mirzəyev H. Dərələyəz toponimi haqqında bir neçə söz. Dil məsələlərinə dair tematik toplu, №1, Bakı, 1988
10. Ахметова Ш.К. Бронникова О.М. и др. Народы Западной и Средней Сибири: Культура и этнические процессы (культура народов России; Т.6). Новосибирск: Наука, 2002. 325 с.
- 11.Ахметзянов И.Г. Историко-лингвистическое исследование тюрко-татарских географических названий в русских летописях (IX-XV вв.). Автореф. дисс. канд. филол. наук. 2004.
12. Дмитриева Т.Н. Тюркизмы в русских говорах по нижнему течению Иртыша// Этимологические исследования. Свердловск, 1981.
13. Добродомов И.Г. Проблема стратификации иранских и тюркских топонимов в бассейне Северского Донца // Чувашский язык и алтаистика. -Чебоксары, 1995.
14. Древнетюркский словарь. Ленинград: 1969

**OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİNEMA
DENETİMLERİ (1908-1918)**
CINEMA CENSORSHIP IN THE II. CONSTITUTIONAL PERIOD (1908-1918)
ACCORDING TO OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS

Doktora Öğrencisi, **Elif Ayça KARACA**
Hacı Bayram Veli Üniversitesi

ÖZET

İlk sinema gösterimi Osmanlı Devleti'nde 1896 yılında yapıldı. Bu dönemde yaşanan iç ve dış sorunlar nedeniyle basın ve yayın faaliyetleri kontrol altında tutuluyordu. Sinema da olumsuz etkileri göz önünde tutularak denetim ve gözetimin içine alındı. Gösterilen filmlerin konusu, türü, hitap ettiği kitle ve gösterim yapılacak mekânlar hakkında kısıtlamalar getirildi. 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edildi. Meşrutiyet yönetimi özgürlük, kardeşlik ve eşitlik sloganıyla işe başladı. İlk başlarda basın, yayın ve sinema faaliyetlerinin özgürlük içinde yapılacağı ilan edildi. İttihat ve Terakki yönetimi sinemacılığın geliştirilmesi için bazı resmi kararlar aldı. Sinemacıların desteklenmesiyle sinema gösterimi ülke genelinde hızla yayıldı. İttihat ve Terakki yönetimi sinemayı desteklese bile sinemanın denetimini de bırakmadı.

Sinemanın denetlenebilmesi için II. Meşrutiyet döneminde bazı yasalar çıkarıldı. Sultan II. Abdülhamid döneminde aktif olarak çalışan sansür heyetinin sinemayı kontrol etmesine son verildi. Bu görev Emniyet Müdürlüğü'ne devredildi. Gösterilecek filmlerin içeriklerinin uygun olup olmadığının belirlenmesi ve nerelerde gösterimlerin yapılacağına tespit edilmesi gibi konularda denetimler yapıldı. Balkanlarda 1908 yılından itibaren başlayan bağımsızlık hareketleri yeni bir tehdit olarak belirdi. Bu nedenle sinema gösterimlerinin denetimi Balkan coğrafyasında daha sıkı yapılmaya başlandı ve bağımsızlık ile ilgili sinema gösterimleri kısıtlandı ya da bağımsızlık fikirlerini ateşleyebilecek filmlerin ülkeye girişleri yasaklandı. Birinci Dünya Savaşı'nda ise yolcuların yollardan aldığı sinema filmlerinin zabıta ya da ordu karargâhına teslim edilmesi mecbur kılındı.

Çalışmada, II. Meşrutiyet döneminde sinema gösterimi ve sinemanın denetimiyle ilgili alınan kararlar, uygulamalar ve örnek olaylar Osmanlı arşiv belgeleriyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sinema, Denetim, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki.

ABSTRACT

The first demonstration of cinema in the Ottoman State was occurred in 1896. In this period the press activities were under control due to internal and external issues. The cinema was also taken into the control by seeing its negative effects upon the political movements. Some restricts applied on the topics, the genres, the mass that the cinema took as a target and the demonstration places of the movies. The Second Constitution proclaimed on July 23, 1908. The governance of the Constitution began with the motto of freedom, brotherhood and equality. It is initially proclaimed that the press and cinema activities will be in freedom. The executive of the Union and Progress took some decisions for developing of cinema activities. The showing of the film was rapidly spread over the country on account of supporting the cinema sector. Although the

Union and Progress supported the cinema sector it didn't avoid from controlling the showing of films. Some regulations enacted for the controlling of the cinema sector in the second Constitution period. The activities for controlling the cinema of the censorship committee that actively working in the reign of Sultan Abdulhamid II was ceased. This post transformed to the Police Headquarters. The movies would be shown took under control such as topics that whether their contents are suitable or not and the screenings would be held in which places. Independence movements that began in the Balkans since 1908 emerged as a new treat. For this reason, the control of the cinema screenings started to be done more tightly in the Balkan geography and cinema screenings related to independence were restricted or films that could call their ideas of independence fire were banned from entering the country. In the First World War, it was made compulsory to deliver the cinema films taken by passengers to the police or the army headquarters.

In this study, the decisions taken about cinema screening and the control of the cinema, applications and case studies will be presented with the Ottoman archive documents.

Key Words: Ottoman State, Cinema, Censorship, II. Constitution, The Union and Progress.

1.GİRİŞ

Avrupa'da 28 Aralık 1895 tarihinde ilk sinema gösteriminin gerçekleştirilmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'ne sinema, bir Fransız olan Mösyö Louis Janin isimli kişinin aracılığıyla giriş yaptı. Fransız Sefareti 17 Haziran 1896 tarihinde, Mösyö Janin'in sinema ile uğraşmak istediği ve sinematograf için gerekli malzemelerin gümrükten geçişine izin verilmesinin istendiğini belirten bir yazıyı Osmanlı Hariciye Nezareti' ne gönderdi. Gönderilen bu yazı dönemin Sadrazamı Halil Rıfat Paşa'ya iletdikten sonra Rıfat Paşa, gümrük geçişi için izin istenilen aletler hakkında bilgi toplanılmasını istedi. Bu isteğin ardından bir rapor hazırlanarak Rıfat Paşa'ya 20 Eylül 1896 tarihinde teslim edildi. Hazırlanan raporda sinematograf için kullanılacak malzemeler hakkında bilgi verilerek sinematografin vatandaşların gelişimleri açısından yararlarından bahsedildi. Belirtilen nedenlerle Osmanlı Devleti'nde kullanılmasının uygun olacağına dair görüş sunuldu¹

Sinema ile ilgili raporların olumlu olmasına rağmen gösterim yapılması için hemen izin verilmedi. Sultan II. Abdülhamit teknolojik yenilikleri yakından takip ediyordu. Resim ve sinemaya da ilgi duyuyordu. Sinema gösterimiyle ilgili yeni icadı tanıtması için Fransız Victor Constinsouza'yı Saraya davet etti. Sultan II. Abdülhamit tanıtımdan çok etkilenmişti. Duyduğu hoşnutluğu göstermek için Constinsouza'yı Güzel Sanatlar Madalyası ile taltif etti.² II. Abdülhamit, sinemanın saray içerisinde gösterimine izin vermekle birlikte ülke içerisinde sinema gösterimlerinin yapılması ve halk arasında yaygınlaşması hususunda temkinli davranıyordu. Bu temkinli duruşun sebeplerinden biri, sinematografin elektriğe ihtiyaç duyan bir alet olmasıydı. Elektrikle çalışan bu aletin bir yangın çıkartabileceğini ve bu yüzden tehlikeli

¹ Ali Özuyar, *Sinemanın Osmanlıca Serüveni*, De Ki Basım Yayım, 2008, s.11.

² Özuyar, *Osmanlıca Serüveni*, s.11.

olabileceğini düşünüyordu. Elektrikli aletlere temkinli yaklaşmasının nedeni sinema gösterimi denemelerinde yaşanan bir olaydı. İstanbul’da elektrik kullanan evlerin sayısı çok azdı. Bunlardan biri de Saray Mabeyincisi İzzet Paşa’nın konağıydı. Bu nedenle ilk sinematograf gösterimleri bu konakta yapılmıştı. Ancak deneme esnasında yangın çıkmıştı. Bu durum Padişah’ın sinematografların denetim altında tutulmasını düşünmesine yol açtı.³ Padişah’ın temkinli yaklaşımının ikinci nedeni ise 1903’de Bulgaristan’ın Makedonya’yı toprakları içerisine katma planlarında, batılı devletlerin desteğini alabilmek için “Osmanlı Mezalimi” adlı sinema filmini propaganda aracı olarak kullanması ve gösterime sunmasıydı. Yapılan kara propaganda Sultan II. Abdülhamit’i rahatsız etmişti.⁴ Sinemanın propaganda amacıyla kullanılabilir olması Osmanlı topraklarında sinemanın denetim içinde tutulmasına neden oldu. Denetimlerin gerçekleştirilmesi için 29 Mart 1903 tarihinde 25 maddelik "Memalik-i Şahanede sinematograf temaşa ettirilmesinin şerait-i imtiyaziyyesi" adıyla bir nizamname çıkartıldı.⁵ Çıkartılan bu nizamnamede sinema gösterimlerinin kimler tarafından yapılabileceği, bunların şartları ve sınırları, filmlerin yapımı ile bunların satışı hakkında bilgiler yer almaktaydı.⁶

Osmanlı Devleti’nde ilk sinema salonu açılıncaya kadar film gösterimleri çeşitli eğlence yerlerinde, tiyatro salonlarında gerçekleştirildi. Buralarda gösterilen filmler halk tarafından ilgiyle karşılandı. Sinemaya temkinli yaklaşan Sultan II. Abdülhamit halkın ilgisinin yoğun olduğu bu alandan faydalanmak istedi. Devletin kontrolünü yaptığı gösterimlerin yaygınlaştırılması hem kendisinin hem de devletin otoritesini halk üzerinde hissettirebilirdi. Bu etkiyi sağlamak için 1905 yılında Yıldız Camisi önünde ve daha sonra 1908’de Hamidiye Cami’si önünde II. Abdülhamit’in film çekimleri yapıldı. Hamidiye önünde çekilen bu film Pathe isimli firma tarafından iki dakika yirmi saniyelik gösterim haline getirildi. Hazırlanan bu kısa film sinema gösterimlerinden önce perdeye aktararak Sultan II. Abdülhamit’in varlığı ve gücü seyirciye aktarılmaya çalışıldı.⁷

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SİNEMA

Birinci Meşrutiyet 1876 yılında ilan edilmiş, fakat 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Meclis-i Mebusan kapatılmıştı. Meşrutiyet yönetimi 33 sene uygulanmamış, 1908 yılında çıkan ayaklanmadan sonra tekrar yürürlüğe girmişti. II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte meclis yeniden açıldı. Ardından gerçekleşen 31 Mart Vakası ile II. Abdülhamit tahttan indirildi. Böylece Osmanlı Devleti’nde sinema faaliyetleri de yeni bir döneme girdi.⁸ Sultan II. Abdülhamit, sinema gösterimlerinin sıkı denetim altında yapılmasını sağlamıştı. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra gümrük geçişlerindeki engellemeler kaldırılarak sinematograf alımları kolaylaştırıldı. Genel anlamda sinema filmi üretim şartları, satın alımı ve gösterimiyle

³ Emine Şahin, “Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e Dergiler Işığında Sinema”, 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III, İstanbul 2017, s.222.

⁴ Ayşe Yılmaz, Ali Özuyar, “İstibdad’tan I. Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Sinema”, *Bülten (SAM)*, Sayı: 96-97, 2018, s.116.

⁵ Özuyar, *Osmanlıca Serüveni*, s.12.

⁶ Şahin, “Dergiler Işığında Sinema”, s.224.

⁷ Şahin, “Dergiler Işığında Sinema”, s.223-224.

⁸ Elif Ayça Karaca, *Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde Hicaz Vilayeti (1908-1918)*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Yozgat-2019, s.35.

ilgili kurallar daha serbest hale getirildi. Sinema salonlarının açılmasını kısıtlayan ağır şartlar ortadan kaldırıldı.⁹ Yeni düzenleme ve kolaylıkların sağlanmasıyla İzmir gibi büyük şehirlerin yanı sıra taşrada da sinema salonları açılmaya başlandı. Böylece ülke toprakları içerisinde sinema gösterimleri hızla yayıldı. Sinema filmlerini izleyen halk bu gösterimleri büyük bir ilgi ile karşılıyordu. Artık sinema, insanlar arasındaki başlıca eğlence araçlarından biri haline gelmişti.

Sinema halk arasında ilgi gördükçe ve sinema salonlarının iyi iş yapmasıyla sadece eğlence aracı olmaktan çıkarak bazı cemiyet ya da hayır kurumlarının, yardım toplamak için kullandıkları vasıta haline geldi. Hayır kurumları tarafından sinemalara destek verilerek halk arasında sosyal bir bilinç oluşturulması sağlanmaya çalışıldı. Savaş zamanlarında çekilen filmler; askerlerin toplanması, silah sevkiyatları gibi görüntüler ile toplumdaki vatanseverlik duygularının artırılmasına gayret gösterildi.¹⁰ Ülke içinde sinemanın yaygınlaşmasıyla dergi ve gazeteler de sinema tanıtımları yapmaya başladılar. El ilanları ve broşürler yaygınlaştı. Sinema sektörünü halka taşıyan özel yayımlar ortaya çıktı.¹¹

II. Meşrutiyet'in ilanıyla İttihat ve Terakki yönetiminin özgürlük, kardeşlik ve eşitlik sloganıyla yönetimi sürdüreceğini temin etmesi ile sinema faaliyetleri üzerinde olumlu bir hava oluşması sağlandı. İlk yerli film denemeleri gerçekleştirilmeye başlandı. 1908 'de Makedon asıllı olan Manaki ve Janaki kardeşler "Türkler 'in Hürriyet Üzerine Konuşmaları" adlı; Jön Türkler 'in Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Manastır'da yapmış oldukları konuşmalardan üç farklı çekim yapıp ardından bunları bir araya getirerek oluşturdukları iki dakikalık sinema filmini sinemalarda gösterdiler. Yine bu iki kardeş Sultan Mehmet Reşat'ın 1911'de Manastır ve Selanik bölgelerinde gerçekleştirdiği gezilerini farklı etnik grupları da bir araya getirecek şekilde kameraya alarak, propaganda amaçlı gösterime soktular. Bu uygulama padişah ve etrafında bulunan farklı kesimler ve gruplardan insanların hayatlarından kesitler alınarak propaganda amacıyla sinemanın nasıl kullanıldığına örnek teşkil etmektedir.¹²

Sinemanın toplum içinde yaygınlaşmasının getirdiği bir diğer unsur Batılı sinema şirketlerinin ülkeye yatırım yapmalarında oldukça etkili olmasıydı. İstanbul Tepebaşı Şehir Tiyatrosu'nun bir bölümü Pathe Film tarafından düzenlenerek sinema salonuna dönüştürülmesi sağlandı. Pathe'nin gerçekleştirdiği bu girişimin ardından 1910'da Brüksel'de kurulmuş olan Şark Sinemaları Anonim Şirketi, aldığı izin ile Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde Şark Sinemaları isimli bir sinema salonu açtı. Ardından 1913 yılında Gaumont adlı bir Fransız şirketi, İstiklal Caddesi'nde Lüksemburg apartmanının alt katına Gaumont adıyla sinema salonunun açılışını gerçekleştirdi. Söz konusu bu şirket, İstanbul'da açtığı sinema salonunun ardından İzmir'de de bir sinema salonu açtı. Gayrimüslim tebaanın sinemaya ilgi duyması yabancı şirketlerin de Osmanlı topraklarına yönelmesi ve ticari faaliyetlerini geliştirmesini sağladı. II. Meşrutiyet'in ilanından Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar birçok yabancı şirket yatırım yapmak

⁹ Özuyar, *Osmanlıca Serüveni*, s.12.

¹⁰ Şahin, "Dergiler Işığında Sinema", s.225-226.

¹¹ Mustafa Temel, "Sinemanın Osmanlı'da Yaygınlaşmasında Sinema Dergilerinin Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 40, Ekim 2015, s.778.

¹² Selahattin Önder-Ahmet Baydemir, "Türk Sinemasının Gelişimi (1895-1939)", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 6 Sayı: 2 Aralık 2005, s.118. ; Şahin, "Dergiler Işığında Sinema", s.226.

maksadıyla devlete başvuruda bulundu. 1911 yılında F. Pascalidis'in işletmiş olduğu Oryanto sineması, daha sonra 1912'de Varyete Tiyatrosu'nun yerine Emanuel Kiryakopulos tarafından işletilen Santral sinemaları açıldı. 1913'de ise Gaumont yapım şirketi Beyoğlu'nda Gomon ve Parlan sinemalarını açtı. Aynı tarihte Amerikan, Lion ve Artistik adlı sinema salonlarının açılışı gerçekleşti. 1914'e kadar İstanbul'da bulunan sinema şirketleri ve salonları ya Gayrimüslim tebaadan kişilere ya da Osmanlı toprakları dışından gelen yabancılara ait bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra savaş ve çeşitli güvenlik sebepleriyle yabancıların sinema faaliyetlerine kısıtlamalar getirildi. Gayrimüslimlerin ortaya çıkardığı boşluğun Müslümanlar tarafından doldurulması sağlanmaya çalışıldı. Bu nedenle Müslüman girişimcilere destek verilmeye başlandı.¹³ 19 Mart 1914 tarihinde ilk yerli sinema salonu olan "Milli Sinema" Şehzadebaşı'nda Cevat Boyer ve Murat Bey işletmeciliğinde açıldı. Bu olayın ardından açılan yerli sinema salonlarının sayısı giderek artış gösterdi. 6 Temmuz 1914'de Şakir Seden ve Kemal Seden kardeşler ile Fuat Uzkınay Sirkeci'de "Ali Efendi Sineması" 'nın açılışını gerçekleştirdi.¹⁴

3. 1908–1918 YILLARI ARASINDA OSMANLI TOPRAKLARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN SİNEMA DENETİMLERİ

Sinemanın Osmanlı topraklarına girmesi sıkı denetimle olmuştur. II. Abdülhamit dönemi boyunca sinematografların gümrükten geçirilmesi, sinema şirketlerine ruhsat verilmesi, sinema salonlarının hangi bölgede açılacağı ile alakalı istekler, gösterilen filmlerin içerikleri ve izleyecek kitlelerin belirlenmesi konuları çok dikkatli bir şekilde takip edilmişti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra sinema faaliyetleri üzerindeki bu denetimler tamamen ortadan kalkmamakla birlikte önceki döneme göre daha hafifletilmiş uygulamalar getirildi. II. Meşrutiyet ile birlikte yapılan en önemli değişiklik, daha önce basın-yayın, sinema, tiyatro vb. faaliyetleri denetlemek ile görevli olan sansür heyetinin sinema üzerindeki denetleme yetkisinin kaldırılması oldu. Dâhiliye Nezareti' ne gönderilen bir yazıda, tiyatro piyesleriyle sinema şeritlerinin denetlenmesinin artık doğrudan doğruya polis teşkilatı tarafından yapılacağını, bu denetlemenin içerik incelemesi ve yayınların takip edilmesiyle gerçekleştirileceğini, daha önce görevli olan sansür heyetinin artık sinema ve tiyatrolara müdahale hakkının ortadan kalktığını vilayet merkezlerine bildirildi.¹⁵ Bu önemli bir değişiklikte merkezi sansür ve denetleme ortadan kaldırılarak her vilayetin polis teşkilatı gösterimlerden sorumlu hale getirilmiş oluyordu.

Yine de her türlü sinema faaliyeti ve film çekimleri izne tabiydi. İttihat ve Terakki yönetiminde film çekimi için istenilen bir izin dikkat çekmektedir. 13 Aralık 1913 tarihinde Osmanlı topraklarındaki göçmenlerin ve Rumeli'de bulunan muhacirlerin haklarını savunmak ve yardım etmek için kurularak faaliyet gösteren Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Merkezi Umumisi¹⁶ Dâhiliye Nazırı olan Talat Bey'e gönderdiği bir dilekçede sinema çekimi ve

¹³ Özuyar, *Osmanlıca Serüveni*, s.13.

¹⁴ Özuyar, *Osmanlıca Serüveni*, s.13.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Hukuk Müşavirliği* (DH.HMŞ), 18/117, (Hicri(H): 8 Rebiyülahir sene 1332).

¹⁶ Özgür Tilbe, "Muhacir Gazetesine Göre Rumeli Göçerleri ve Sorunları", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Cilt:5, Sayı:1, 2018, s.131.

gösterimi için izin istemidir. Bu dilekçede Balkanlar'da gerçekleşen harbin kötü şartlarında Türklerin maruz kaldığı mezalim, eziyet ve işkencelerin daima göz önünde bulundurularak efradı 1 milletin ve bilhassa yeni neslin gerçekleşen bu kötü olaylar karşısında bilinçlenmesini sağlamak gerektiği, gençlerin hazırlıklı olmalarının ve hatta gelecekte karşılaşılabilecek durumlar için silahlandırılmalarının gerekliliği belirtilmektedir. Yine yazıda insanların bilinçlenmesinin milletin selameti ve varlığının devamını sağlamak için çok önemli olduğu, bu sebeple Cemiyetlerinin ahaliyi aydınlatmak ve onlara doğru yolu göstermek için çok çabaladıkları belirtilmektedir. Ancak çoğunluk ahalinin bilgiden mahrum olduğun, ahalinin bilinçlenmesi için yapılanların yeterli olmadığı ve etkisinin az olduğu, yazılı faaliyetlerin halkın tamamının okuma bilmemesinden dolayı herkese ulaşılamadığı, istenilen tesirin yaratılamadığı, bu yüzden de yazılı bilgilerden ziyade meramlarını güzel, açık, idrak edilebilecek herkese hitap eden tesirli bir yol olan resimlerden yararlanılarak anlatılması gerektiğini belirtmiştir. Resim kullanımının ülke menfaatleri için önemli olduğu ve bunu sağlamak için de sinematograf kullanılmasının gerekliliğine vurgu yapılarak sinema gösteriminin önemine dair şu bilgiler verilmektedir: “Sinematografin her memlekette her fert üzerinde bıraktığı tesir ve his bilinmekle birlikte; Osmanlı topraklarında da şehirlerde ve kasabalarda hatta uzak köylerde bile büyük ilgi ile karşılaşılmaktadır. Bu nedenle yapılan mezalimi halka sinematograf ile anlatılması önem kazanmaktadır. Bunun sağlanması için sinematograf şeritleri imal edilmesi gerekmektedir. Şeritlerin imali halinde o vahşet, bütün şiddet ve dehşetiyle sinema vasıtasıyla gösterilerek müthiş bir tesir oluşturulacaktır. Cemiyet, mösyö Vanilerk ile sinematograf şeridi imal için görüşmüş ve anlaşmıştır”. Cemiyet sinema gösteriminin gerekçesini halkın eğitimi ve milli bilincin oluşturulmasına dayandırmaktadır. Cemiyet bu şekilde bir filmin hazırlanması için istilaya uğrayan yerlerde serbestçe dolaşmak, fotoğraf ve film çekimi yapmak amacıyla kendilerine mahallinde araştırma ve incelemede bulunmayı kolaylaştırıcı izni Dahiliye Nezaretinden talep etmektedir.¹⁷ Toplumsal faydaya ve milli bilinçlenmeye yönelik bu tarz talepler İttihat ve Terakki hükümeti tarafından olumlu karşılanarak destek verilmiştir.

Sinema salonlarının açılması teşvik edilmekle birlikte nereler, kimler tarafından açılacağı denetime tabi tutuluyordu. Dernekler sinema gösterimine ilgi gösteriyor, bu faaliyetlerini yaygınlaştırmaya çalışıyorlardı. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 4 Temmuz 1915 tarihli yazılarında İstanbul'da yürüttükleri sinema faaliyetlerini Şam'a kadar yaymak istediklerini belirtmekteydi. Sinema salonu açılması için Şam'da tespit ettikleri askeri hastaneye ait olan bahçenin Cemiyete tahsis edilmesi istemişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kontrolünde olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin amacı; askerlere yönelik sinema gösterimleri yaparak, askerin moralin yüksek tutmak ve kahramanlık duygularını harekete geçirmektir. Bu istek Harbiye Nezareti tarafından incelemeye alındı. Harbiye Nazırı Nazım Paşa tapudan arsa bilgilerinin kontrol edilmesini istedi.¹⁸ Yapılan incelemelerin ardından 20 Nisan 1917 tarihinde Harbiye Nezareti istenilen iki bin metrelik arsanın sinema gösterimi için kullanılamayacağını bildirdi. İttihat ve Terakki ile Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri 6 Mayıs 1917 tarihinde tekrar

¹⁷ BOA, *Dahiliye Kalemi Mahsus (DH.KMS)*, 63/49, (H.14 Muharrem 1332).

¹⁸ BOA, *Dahiliye Kalemi Mahsus (DH.KMS)*, 32/63, (H.21 Şaban 1333).

Şam'daki arsanın tahsis edilmesi için başvuruda bulundular. Ancak savaşın çok yoğun cereyan ettiği Suriye'de istenilen sinema gösterimleri gerçekleştirilemedi.¹⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın en yoğun geçtiği 1917 yılında sinema şirketlerinin kurulması ve sinema gösterimlerinin yapılması için istekler gelmektedir. Bu istekler savaş ortamının baskısından kurtulmak için halkın sinemayı bir kaçış alanı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Halkın talebi yeni sinema salonlarının inşası konusunu gündeme getirmiştir. 1917 yılında yapılan bir başvuruda doğuda sinema salonları açmak ve sinema gösterimleri yapmak için David Rosso Efendi adındaki Osmanlı tebaasının başvurusu görülmektedir. Yeni bina yapımı gibi konuların izinleri Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde görüşüldüğü için başvuru buraya gönderilerek incelenmesi istenmiştir. Tanzimat Dairesi'nin 4 Mart 1917 ve 25 Mart 1917 tarihli kayıtlarından başvuru merkezi İstanbul'da olmak üzere doğudaki şehirlerde tiyatrolar ve sinemalar inşa etmek, işletmek, sinemaya ait çeşitli malzemeleri üretmek ve bunların ticaretini yapmak üzere ortaklık temelinde bir şirket kurulmasına izin verilmesinin istendiği anlaşılmaktadır. Başvuruyu yapan Avukat David Roso Efendi ve arkadaşları şirketin sermayesini 10 bin Osmanlı lirası olarak belirlemişlerdir. Şirketin adı ise Şark İttihat Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi olarak tespit edilmiştir. Şirketin kurulması ve faaliyetleri Ticaret Nezareti'ni ilgilendirdiği için öncelikle Nezaretin konuyla ilgili görüşleri sorulmuştur. Nezaret, yapılacak sinema ve tiyatro salonlarının toplumsal faydalarına değinerek olumlu görüş bildirmiştir. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, aldığı olumlu görüşü Padişah'a sunmuştur. Sultan V. Mehmet Reşat'ın irade-i seniyyesi ile şirketin kurulması ve nizamnamesinde belirtilen faaliyetleri yapmasına izin verilmiştir. İrade-i seniyyede şirketin yaptığı bütün faaliyetlerin sorumluluğunun Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde olduğunu belirtmiştir.²⁰

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi ve Padişah'ın iradesiyle kurulmasına izin verilen şirketin açılışı 1917 yılında yapılmıştır. Şirket çalışmalarının düzenli yapılması için umumi müfettiş adıyla bir görevli tayin etmiştir. 22 Mart 1918 ve 27 Mart 1918 tarihli belgelerde; bu görevlinin İtalyan vatandaşı mösyö Oscar Danorya olduğu öğrenilmektedir. İtalyan tebaasından olması nedeniyle hükümet bu şahsın görev yapmasının uygun olmadığına karar vermiştir. Şirket yetkilileri güvenlik ve asayişten sorumlu olan Dâhiliye Nezareti'ne yaptıkları müracaat ile Oscar Danorva'nın belirli bir süre için görev yapmasını ve bunu temin için de bir vesika verilmesini istemişlerdir. Dahiliye Nezareti şahsın hüviyetinin tespiti, güvenilirliğinin ve herhangi bir suça karışıp karışmadığının anlaşılması için durumu polis teşkilatı tarafından incelenmesini istemiştir.²¹ Ortaya çıkan bu durum hükümetin sinema sektöründe çalışacak kişileri dahi sıkı bir güvenlikten geçirdiğini ve uygun gördüğü takdirde çalışmasına izin verdiğini göstermektedir.

Benzer bir soruşturma İstanbul ve çevresinde sinema gösterimi yapmak isteyen bir şahsın başvurusu üzerine yapılmıştır. Dâhiliye Nezareti, İstihbarat Şubesi'nden şahsın kötü işlere bulaşıp bulaşmadığını, eğer olumsuz bir durum söz konusu ise bu kişiye sinema ve fotoğraf işleriyle uğraşması için ruhsat verilmemesi istenmiştir. Ayrıca ruhsat verme işinden mahalli

¹⁹ BOA, *Dahiliye Kalemi Mahsus (DH.KMS)*, 32/63, (H. 14 Recep 1335).

²⁰ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 247/10, (10 Cemaziyelevvel 1335, / 1 Cemaziyelahir 1335).

²¹ BOA, *Dahiliye Evkar Odası Kalemi (DH.EUM.VRK.)*, 28/53, (H. 9 Cemaziyelahir 1336-14 Cemaziyelahir 1336).

polis teşkilatının sorumlu olduğu ve bu durumun Polis Müdüriyet-i Umumiyesi 'ne tebliğ edilmesi de bildirilmiştir.

Hükümet sinema şirketlerinden başka sinema faaliyetinde bulunan cemiyetleri de denetime tabi tutuyor, sinema gelirlerinin belirli yüzdelerini ihtiyaç duyulan yerlere aktarıyordu. Suriye Valisi tarafından 4 Ağustos 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Meclis-i Umumi-i Vilayetçe 1916 yılında alınmış olan bir karar dayanarak vilayet merkezlerinde sinema ve tiyatro faaliyetlerinden elde edilen hasılatın yüzde yirmi beşinin Şam Gureba Hastanesi'ne verilmesi talep edilmiştir. Gureba yani kimsesizler hastanesinin gelirlerinin artırılarak özel bütçesinin artırılması yoluna gidilmiştir. Ancak yapılan incelemede Vilayet Meclis-i Umumi 'de belirtildiği şekilde bir karar bulunmadığı ancak hastanenin ihtiyaçları için acil paraya ihtiyaç duyulduğu için belirtilen kesintinin yardım kapsamında yapılmasına karar verildiği Dâhiliye Nezareti tarafından belirtilmiştir.²²

Sinema gösterimleri kontrollü olarak eğitim kurumlarında da yapılmıştır. Fakat bu gösterimlerin uygun olup olmadığına dair tartışmalar yapılıyordu. Maarif Nezareti bu tartışmalara 12 Mart 1918 tarihinde aldığı bir kararla son noktayı koymuştur. Bu karara göre okul bina içlerinde ve bahçelerinde tiyatro ve sinema gösterimi yapmanın uygun olmadığı belirtilmiştir. Ancak gösterimler için bir açık kapı bırakılarak okul yararına düzenlenecek etkinlikler için okul binası dışında mekanlar ayarlanacağı ve gösterimlerin buralarda yapılacağı ek olarak okullara bildirilmiştir.²³ Bu karar ile de okulların sinema gösterimleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

Halka yönelik sinema gösterimleri izne bağlı olmadığı halde bazı yerlerden izin taleplerinin geldiği görülmektedir. 1918 yılında İngiliz işgalinde olan Kıbrıs'ta yapılacak bir sinema gösterimi için Kıbrıs Kadısı 'nın Osmanlı yönetiminden izin istemesi Müslüman halkın işgale rağmen İstanbul'a bağlı hareket ettiğini göstermektedir. Kadı, 31 Ağustos 1918 tarihinde Kıbrıs'ta Konak meydanında sinema gösterimi yapılacağını, bunun için izin verilmesini istemiştir. Osmanlı yönetimi sinema gösteriminin yapılabileceğini Kadı'ya bildirmiştir.²⁴

4. SONUÇ

II. Meşrutiyetin ortaya çıkardığı özgürlük atmosferi sinema faaliyetlerini de etkileyerek, gelişmesinde önemli olmuştur. Sinemacılık II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Devleti içerisinde hızla yayılmıştır. Halk arasında merak ve ilgi ile karşılanan sinema bu dönemde faaliyet gösteren yeni bir alan haline gelmiştir. Sinemanın toplum üzerindeki etkisi hem bireysel yatırım hem de toplumsal fayda açısından değerlendirilerek sinema faaliyetleri yatırım ve yardımlaşma alanlarında kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle yardım ve siyasi cemiyetler sinemanın ortaya çıkaracağı etkiyi görerek halkın yönlendirilmesi veya eğitimi için kullanılmasına yönelmişlerdir. Sinema yardımlaşmalarda maddi gelir elde etmek için de kullanılmıştır. Satılan biletlerin gelirleri çeşitli yardım faaliyetlerine yönlendirilmiştir. Devlet sinema sektörünü serbest bırakırken yapılan bu faaliyetleri ve kullanılan sinema salonlarını denetleyerek herhangi

²² BOA, *Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM)*, 155/58, (H. 26 Şevval 1336).

²³ BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İptidaiyye Kalemi (MF.İBT.)*,490/7, (R.12 Mart 1334).

²⁴ BOA, *Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği Evrakı (KB.MAA.FE.)*, 9/61, (Miladi 11 Ağustos 1918)

bir istismar oluşmasını engellemeye çalışmıştır. Ayrıca bir yatırım mecrasına dönüşen sinema yeni sinema şirketlerinin de ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu şirketlerin kurulması işletilmesi hususlarında devlet belirlediği kurallara göre denetimler gerçekleştirmiştir. Bunun yanında merkez dışındaki vilayetlerde yöneticilerin konaklamakta olduğu yerlerde sinema gösterimlerine merkez yönetimin karışmadığı belirtilirken; okullarda öğrencilerin sinema faaliyetleri ile uğraşması yasaklanmış ve okul bahçesinde sinema gösteriminin uygun olmadığını belirten resmi yazılar okullara gönderilmiştir. Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde sinemanın geliştirilmesi için yeni uygulamalar başlatılmakla birlikte sinema içeriklerinin ve gösterimlerin nerelerde yapıldığı denetime tabi tutulmuştur. Sinemanın yaygınlaşması denetim alanlarının da askeriyeden okullara kadar geniş alanlarda gerçekleşmesine yol açmıştır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Arşiv Belgeleri

- BOA, *Dahiliye Hukuk Müşavirliği* (DH.HMŞ), 18/117, (Hicri(H): 8 Rebiyülahir sene 1332).
 BOA, *Dahiliye Kalemi Mahsus* (DH.KMS), 63/49, (H.14 Muharrem 1332).
 BOA, *Dahiliye Kalemi Mahsus* (DH.KMS), 32/63, (H.21 Şaban 1333).
 BOA, *Dahiliye Kalemi Mahsus* (DH.KMS), 32/63, (H. 14 Recep 1335).
 BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları* (MV.), 247/10, (10 Cemaziyelevvel 1335, / 1 Cemaziyelahir 1335).
 BOA, *Dahiliye Evkar Odası Kalemi* (DH.EUM.VRK.), 28/53, (H. 9 Cemaziyelahir 1336-14 Cemaziyelahir 1336).
 BOA, *Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü* (DH.UMVM), 155/58, (H. 26 Şevval 1336).
 BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İptidaiyye Kalemi* (MF.İBT.),490/7, (R.12 Mart 1334).
 BOA, *Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği Evrakı* (KB.MAA.FE.), 9/61, (Miladi 11 Ağustos 1918).

Kitap ve Makaleler

- Karaca, Elif Ayça; *Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde Hicaz Vilayeti (1908-1918), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)*, Yozgat-2019.
- ÖNDER Selahattin, BAYDEMİR Ahmet; “Türk Sinemasının Gelişimi (1895–1939)”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 6 Sayı: 2 Aralık 2005.
- Özuyar, Ali; *Sinemanın Osmanlıca Serüveni*, De Ki Basım Yayım, 2008.
- Şahin, Emine; “Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e Dergiler Işığında Sinema”, *6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, İstanbul 2017.
- Temel, Mustafa; “Sinemanın Osmanlı’da Yaygınlaşmasında Sinema Dergilerinin Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 40, Ekim 2015.
- Tilbe, Özgür; “Muhacir Gazetesine Göre Rumeli Göçerleri ve Sorunları”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E –Dergisi*, Cilt:5, Sayı:1, 2018.
- Yılmaz, Ayşe; Ali Özuyar, “İstibdad’tan I. Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Sinema”, *Bülten (SAM)*, Sayı: 96-97, 2018.

**“SAĞLIKLI YAŞAM DERGİSİ” FORMSANTE’NİN KADIN BEDENİ TEMSİLLERİ
ÜZERİNE GÖSTERGEBİLİMSEL BİR ANALİZ**
A SEMIOTIC ANALYSIS ON THE “HEALTHY LIFE MAGAZINE” FORMSANTE’S
FEMALE BODY REPRESENTATIONS

Betül YENİÇERİ
Ankara Üniversitesi

ÖZET

Bedenin görünümüne ilişkin algılar toplumsal yapı ve kültürel değerlerde ortaya çıkan değişimlerle birlikte farklılaşma gösterir. Tarihsel süreç içerisinde bedensel formlara ilişkin algılar değişime uğrar. Tüketim toplumu günümüzde beden üzerine algıları değiştirerek, dönüştürmüş aynı zamanda beden politikalarını belirlemiştir. Bedenler günümüzde oluşturulan söylemler üzerinden düzenlenmekte ve yeniden yapılandırılmaya çalışılmaktadır. Her ne kadar tüketim kültürü içerisinde kişinin kendi bedenini yönetme stratejileri sunuluyor gibi görünse de kişiler söylemler tarafından yönlendirilen beden düzenleme formlarını, ideal beden kurgularını, rızası alınmış teslim olunmuş bir tutsaklık içerisinde benimsemektedir. Kişiler, bedensel görüntüsünden ve sağlığından dolayı duyacağı hazdan hareketle bedenleri üzerinde geliştirilen denetim stratejisini gönüllü olarak benimseyerek, disiplin altına alınmayı kabul ederler.

Modernizmle birlikte bedeni bir proje olarak gören anlayış tüketim kültürü içerisinde de korunarak, bedeni değiştirme ve beden üzerinde denetim kurmayı sağlayan söylemler gelişme göstermiştir. Uzman bilgisine dayanılarak meşruluğu sağlandığı iddiası taşıyan tıbbi söylemler, bilgi ve güç arasında olan ilişkiden muaf değildir. Sözde “sağlık söylemleri” olarak nitelendirilen tıbbi söylemlerin içerisinde siyasi, kültürel, toplumsal, ticari pek çok ilişki örüntüsü yer almaktadır. Uzman görüşleri, sunulan yaşam tarzı seçenekleri, beslenme önerileri, egzersizler ve diyetler bedeni çevreleyen bir denetim aracına dönüşmüştür.

Bu çalışmada “sağlıklı yaşam dergisi” söylemiyle yayıncılık yapan kadın dergisi Formsante’nin 2014, 2015, 2016 yıllarına ait sayılarından rastgele seçilen altı adet görsel materyal ve reklamlar incelenerek göstergebilimsel olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı kadın bedeni üzerinden yeniden üretilen “sağlıklı olma” söyleminin barındırdığı iktidar ilişkilerine dikkat çekmektir. Her tarihsel süreçte ve günümüz tüketim toplumunda sağlık, güzellik anlayışları, diyetler, estetik, özellikle kadın bedeni üzerinde baskılayıcı bir tarzda, sözde özgürlük vaatleriyle, ancak her zaman daha da artan düzeyde kadın bedenini disiplin altına almayı hedeflemiştir. Özellikle medya toplumsal cinsiyet, sağlık ve bedene yönelik anlayış ve tanımlamaların toplumsal süreçlerde biçimlenmesinde ciddi bir rol oynamaktadır.

Çalışmanın sonucuna göre, formsante “sağlıklı yaşam dergisi” serbest piyasa ekonomisinin kadın bedeni için belirlediği yapay güzellik ölçütlerini “sağlık” olarak nitelendirmektedir. Sağlık tanımlaması genellikle dış görünüş olarak adlandırabileceğimiz zayıflık, estetik, güzellik ölçütleriyle sınırlandırıldığından bu bağlamda formsante’nin yapılandığı beden anlayışı biyolojik bir beden olmayarak simgesel olarak üretilmiş sosyal beden anlayışına dayanmaktadır. Serbest piyasa ekonomisi için tasarlanan kadın bedeni pek çok araç ve iktidar türü tarafından kuşatılmıştır. Formsante, kadına yönelik ürettiği güzellik, sağlıklı olma yönündeki söylem ve imgeler aracılığıyla modern toplumun beden rejimini onaylayarak, devamlılığını sağlamasına destek olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medya, Kadın Dergisi, Toplumsal Cinsiyet, Beden

ABSTRACT

Perceptions about the appearance of the body differ with the changes in the social structure

and cultural value. In the historical process, perceptions about bodily forms change. Consumer society has turned and transformed the perceptions on the body today, at the same time, determined the body policies. Bodies are organized through discourses created today and they are trying to restructure. Although it seems as if the strategies of managing one's own body are presented within the consumer culture, individuals adopt body-regulation forms, ideal body constructions, and consent in surrender, guided by discourses. People accept to be disciplined by voluntarily adopting the control strategy developed on their bodies based on their physical appearance and their pleasure due to their health.

The understanding that sees the body as a project with modernism is preserved in the culture of consumption, and discourses that enable changing the body and establishing control over the body have improved. Medical discourses claiming to be legitimate based on expert knowledge are not exempt from the relationship between knowledge and power. There are many political, cultural, social and commercial relationship patterns among the medical discourses that are called so-called “health discourses”. Experts opinions, lifestyle options, nutritional advice, exercises and diets have become a control tool that surrounds the body.

In this study, six visual materials and advertisements randomly selected from the issues of 2014, 2015 and 2016 of the women's magazine *Formsante*, which publishes with the discourse of "healthy life magazine", were examined and analyzed semiologically. The aim of the study is to draw attention to the power relations that the discourse of “being healthy” reproduced over the female body. It aims to discipline the female body in every historical process and in today's consumer society with the promises of health, beauty, diets, aesthetics, especially suppressing on the female body, with so-called promises of freedom, but always on an increasing level. Especially the media play a serious role in shaping the understanding and definitions of gender, health and body in social processes.

According to the result of the study, *formsante* “healthy life magazine” describes the artificial beauty criteria determined by the free market economy for the female body as “health”. Since the definition of health is generally limited with the criteria of weakness, aesthetics and beauty, which we can call external appearance, in this context, the understanding of the body constructed by *formsante* is based on the symbolic social body understanding, which is not produced as a biological body. The female body, designed for the free market economy, is surrounded by many types of instruments and power. *Formsante* supports the modern society's body regime by ensuring its continuity by means of the beauty, discourses and images it produces towards women.

Keywords: Media, Women's Magazine, Gender, Body

1.GİRİŞ

Tüketim kültürü içerisinde diyetler, ticari, politik ve kültürel amaçlar doğrultusunda iktidarın bireylerin bedenleri üzerinde denetim kurma hedeflerine hizmet etmektedir. Sağlıklı görünüm adı altında diyetlerin önemi ve gerekliliği uzmanlarca da onaylanarak bireylerin bedensel görüntü ve sağlığına dikkat etmesi gerektiği sürekli bir biçimde vurgulanır olmuştur. Baudrillard'da bu konuya dikkat çekerek aralıksız olarak bir bedenimiz olduğunun hatırlatıldığını ve bu bedeni korumakla sorumlu olduğumuzun altının ısrarla çizildiğini söyler. Günümüzde bedenin yeniden keşfine girilerek beden, sağlık, diyet, gençlik, zariflik dişillik/erillik vb. mitlerle kuşatılmıştır. Beden adeta bir kültür varlığı gibi çekip çevrilmekte, düzenlenmekte, sayısız toplumsal statü göstergelerinden biri olarak işaret edilmektedir. Sağlık, günümüzde hayatta kalmaya bağlı biyolojik bir form olmaktan çıkarak toplumsal statüye bağlı bir form haline gelmiştir. Sağlık değer yüklenen bir kavram olarak doğrudan doğruya güzelliğe eklenen bir form haline gelmiştir (Baudrillard, 1997:163-166).

Bedenin toplumsal olarak eğitim, diyet ve disiplinle inşa edildiği bir toplumda zayıflık, bir güzellik normuna dönüşmüştür. İlk yüzyıllardaki manastır uygulamaları, ruhun denetime alınmasıyla ilgili olarak iç bedenin düzene sokulmasını amaçlıyorken, tüketim toplumundaki uygulamalar dış beden aracılığıyla benliğin kazandırıldığı ya da sergilendiği beden yüzeylerindeki disipline işaret eder olmuştur. Bu nedenle fazla kiloların bir tür denetimden uzak olmak ya da tüketici çileciliğinden mahrum olmak anlamına geldiği söylenebilir. Tıbbi pratikte zayıflık, estetik, uzun yaşama gibi değerlerin cinselliğe ilgiyle birlikte yeniden tanımlanması dış bedenin organizasyonu haline gelmektedir (Turner, 2011:32).

Modernizmle birlikte değişen beden görüşü zayıflık, güzellik, zarafet kavramlarını dönemin sloganı haline getirmiştir. Özellikle zayıf bedenin sağlık, gençlik, hareketliliğin sembolü haline gelmiş olması politik bir meseleye de dönüşmüş olduğuna işaret eder. Tüketim toplumunda ticari, politik, kültürel amaçlar doğrultusunda sağlıklı olma durumuna ve bedenin görünümüne dair anlayış değişerek “sağlıklı” ve “formda” bir beden anlayışı yüceltmeye başlanmıştır.

2. REKLAMLARIN GÖSTERGEBİLİMSEL ANALİZİ

Reklamlarla yaratılan ve gerçekçi olmayan güzellik imajları birçok kadında düşük benlik saygısıyla birlikte düşük özgüven ve endişe ile sonuçlanabilmektedir. Bu negatif duyguların büyük bir bölümü kadınların bedenlerine ve görünümüne yönelik duydukları rahatsızlıktan kaynaklanmaktadır (Britton, 2012).

Reklamların göstergebilimsel analizi, anlamların üreticileri tarafından bireylerin gerçeklik algılarını şekillendirmek veya yaratılan gerçeklikleri kişiye ödünç vermek üzere tasarlandığı varsayımına dayanır. Göstergebilimsel olarak reklam çalışmalarında reklamları çevrelerinden ayırmak gerekmektedir. Bu bağlamda göstergelerin paradigmatik olarak nasıl düzenlendiğini ve göstergelerin çeşitli kodlama sistemleri aracılığıyla birbiriyle nasıl ilişkilendirildiği tespit edilmelidir. Aynı zamanda anlatılar ve mitler, toplumsal inanç ve kimliklerin üretilerek devamının sağlanmasında kayda değer role sahip olduğundan, reklamlarda hangi sosyal mitlerin güçlendirildiği ve hangilerinin dışlandığının belirlenmesi gerekmektedir. Bir reklamda yer alan ve bir anlam taşıyan her şeyi bir gösterge olarak değerlendirmek mümkündür. Bundan dolayı dilsel işaretlerle birlikte ikonik işaretler birikimsel kodlara ve anlamlara katkı sağlayan göstergeler olarak bir işleve sahiptir. Bu göstergeler basit bir biçimde temsil ettikleri bir nesneyi ya da insanları ifade edebileceği gibi sosyal veya kültürel olarak bir takım anlamlar ya da çağrışımlar içerebilirler. Bu anlamları ya da çağrışımları bilinçli olarak ya da farkında olmaksızın fark edebilmek olasıdır. Örneğin, bir reklamda yer alan bir model ile genç bir kadına işaret edildiğini varsaydığımızda aynı zamanda ideal kadını güzellik mitine çağrıştırmada bulunduğu ya da çeşitli kavramların ifade edildiğini anlayabiliriz (Jha vd., 2017:2).

Sosyolog Erving Goffman, 1979 yılında toplumsal cinsiyet reklamlarını incelediği çalışmasında görelî boyut, kadınsı dokunuş, işlev sıralaması, aile, geri çekilme ve itaatın ritüelleştirilmesi olmak üzere reklam fotoğraflarının gösterim amacını altı kategoriye ayırmıştır. Goffman görelî boyutu bir otorite kıstası olarak değerlendirmekte, genel olarak kadınların erkeklerden daha kısa boylu bir şekilde resmedildiklerini göstermektedir. Ancak bir erkek, kadından sosyal olarak daha aşağı bir konumda yer aldığından ondan daha kısa olarak sunulmaktadır. Kadınsı dokunuş kategorisi ise kadınlar tarafından dokunulan, okşanan, tutulan nesnelerin asla kadınlar tarafından şekillendirilmediğini veya yönetilmediğini göstermektedir. İşlev sıralaması kategorisinde, yönetici rollerinde tasvir edilen erkeklerin özellikle meslekle ilgili olarak kadınlara talimat verirken gösterildiğine işaret edilmiştir. Reklamlarda erkeklere kıyasla kadınlar daha fazla yardım alırken gösterilmiştir. Aynı zamanda erkeklerin "kadın alanı" olarak nitelendirilen mutfak ve kreş gibi alanlarda yetersiz temsilinin yanı sıra bu alanlarda gerçekçi olmayan bir biçimde temsil edilmişlerdir. İtaatin ritüelleştirilmesi kategorisi, örneğin kadınların fiziksel olarak duruşunu bozarak ya da gülünç karakterlerle tasvir ederek onların tabi olma durumuna işaret eden davranışsal kalıplarla ilgilidir. Geri çekilme kategorisinde reklamlardaki kadın karakterlerin psikolojik olarak sosyal ortamdan uzaklaştıkları resmedilmektedir. Bu kadınlar aynı zamanda ciddiyetten uzaklaşmış, hayalperest, yönünü kaybetmiş ve bu bağlamda eyleme geçmekten aciz olarak gösterilmişlerdir. Aile kategorisi altında ise toplumsal cinsiyet rollerinin aile portrelerinde nasıl ortaya çıktığı açıklanmıştır. Örneğin aile portrelerinde baba figürü aileden biraz mesafeli olarak konumlandırılır. Bunun nedeni babanın koruma içgüdüleriyle hareket edebilmesi için belirli bir mesafeyi koruması gerektiği yönündeki görüştür (Goffman 1979:28-82).

Reklamlar yoğun bir biçimde toplumsal cinsiyet gösterim alanına ilgi göstermeyi sürdürmektedir. Reklamlarda kadınların ve erkeklerin gerçekte nasıl davrandığının düşünülmesinden ziyade kadın ve erkeklerin gösterilen biçimiyle davrandığı vurgulanır. Toplumsal cinsiyet bireysel kimliğin bir bileşeni olarak görüntü sistemlerinde izleyiciler tarafından çok açık bir biçimde algılanabilir durumdadır. Sosyal olarak tanımlanan kadınlık ve erkeklik durumları kişinin kim olduğunu anlamlandırmasının temelinde yer almaktadır. Buna karşın reklamlardaki toplumsal cinsiyet tasvirleri özellikle kadınlar bağlamında değerlendirildiğinde cinsiyetin gerçek yansıması olarak değerlendirilmemelidir. Kadın imajlarına eklenen cinsellik teması, reklamlarda dikkatleri üzerine çekmek ve iletişimi sağlamanın bir stratejisi haline gelmiştir (Goffman, 1979:81-82).

3. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Kadın bedeni üzerinden yeniden üretilmekte olan "sağlıklı olma" söyleminin içerdiği iktidar ilişkilerini açığa çıkarmak amacıyla çalışmada Türkiye'de "sağlıklı yaşam dergisi" sloganıyla yayıncılık yapan kadın dergisi Formsante'nin 2014, 2015 ve 2016 yıllarına ait sayılarından rastgele seçilen altı adet görsel materyal göstergebilimsel yöntemden faydalanılarak analiz edilmiştir. Roland Barthes'a göre görüntünün taşıdığı mesajı ve onun denk geleceği gerçekliği açığa çıkarmak için gösterilenin daha ayrıntılı bir biçimde incelenmesi gerekmektedir. Görsel imgelerin taşıdığı anlam, onun sunduğu kadarından çok daha fazlasına sahiptir. Saussure'ün terimleri ile ifade etmek gerekirse gösterge, gösterilen ve gösterenden oluşur. Gösterenler düzlemi anlatım düzlemini oluştururken, gösterilenler düzlemi ise içerik düzlemini oluşturmaktadır. Toplumun mevcut olduğu her yerde her anlamsal kullanım kendisinin göstergesine dönüşür. Göstergenin bir kez oluşmasından sonra toplum bunu yeniden kullanışlı hale getirebilir. Örneğin, bir kürk manto sadece soğuktan korumaya yarayan bir kullanım nesnesi olarak değerlendirilebilir. Göstergenin yeniden kullanışlı hale getirilmesiyle, birinci işlevselleşme ile hiç ilgili olmayan ikinci anlamsal kuruluş yan anlam düzlemine karşılık gelir (Barthes, 1993:37-41). Dilbilimde yer alan, gösterilenin öz niteliğine yönelik tartışmaların tamamında gösterilen, bir "nesne" olmaktan ziyade "nesne"nin zihinsel bir tasarımı olduğu vurgusu ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda "gösterilen, göstergeyi kullananın bundan anladığı

'şey'dir" (Barthes, 1993:42). Göstergenin iki bağlantısal unsurundan birisi olan gösterilene gösterenin karşısında konumlandırılan tek ayırım noktası gösterenin bir aracı niteliğine sahip olmasıdır. Dolayısıyla görüntüler, nesnelere, el-kol-baş hareketleri vb. anlam ilettikleri düzeyde ve ancak kendileri vasıtasıyla ifade edilebilir bir şey aktarabilirler (Barthes, 1993:41-42).

4. BULGULAR

Çalışmanın sonucunda kadın bedeni üzerinden kurulan sağlıklı olma söylemini içerisinde barındıran reklam ve yazı fotoğraflarının gösterim amacının altı kategoride açıklanabileceği tespit edilmiştir. Bu altı kategori simüle ürünler ya da insanlar, arzu nesnelere, bedensel ibadetler, sorumluluk alan bedenler, algı yönetimi, denetlenen bedenler olarak nitelendirilmiştir.

4.1. SİMÜLE ÜRÜNLER YA DA İNSANLAR

Figür 1: Konut Projesi Reklam Afişi

Kaynak: Formsante 2014 Haziran Sayısı

Gösterge: Formsante sağlıklı yaşam dergisinde konut projesi için oluşturulmuş reklam afişi.

Gösterenler: Yemeğin tadına bakan ve aynı zamanda spor yapan kadın, kondisyon bisikleti, yüksek katlı iki bina, mutfak önlüğü, spor kıyafeti ve ayakkabısı, açıklayıcı tanıtım yazısı.

Gösterilenler: İzole bir ortamda tek başına spor yapan ve aynı zamanda yaptığı yemeğin tadına bakan ve aynı zamanda bedeni iki parçaya bölünmüş şekilde fotoğrafın üzerinde düzenlemeye gidilerek oluşturulmuş formda genç kadın, "evin fit hali" sloganı.

Tüketim alanında her şey hayli kesin çizgilerle değil, birçok şey hayli bulanık görünmekte hakikiyle hakiki olmayan iç içe geçerek, aralarındaki fark konusunda bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Hemen her tüketim aracı bir simüle ortam ya da unsur olarak simüle insanlar ya da simüle ürünlere sahiptir. Hakiki gibi görünen şeylerde bile hakiki olmayan unsurların sayısı bir hayli fazladır. Ritzer, hakiki olmayana alışarak gerçekliğin giderek yok oluşuna karşın ilgisiz kaldığımızı hatta bu yok oluşun hoşumuza dahi gittiğini ifade eder (2000:219-220).

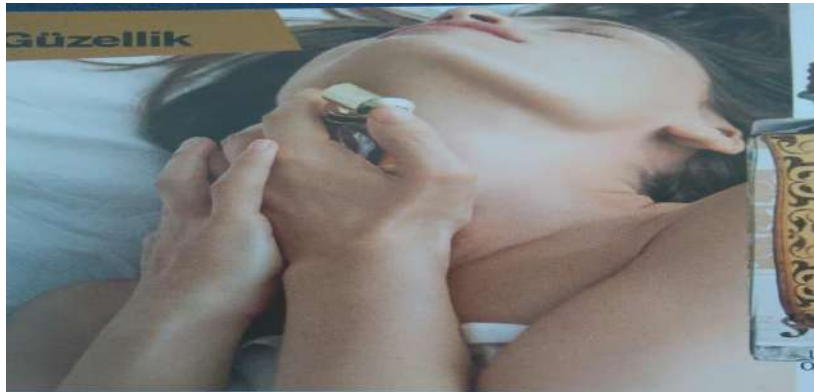
Baudrillard'a göre günümüzde reklam, özgün bir biçim ya da bir iletişim ve bilgi aktarma aracı olmaktan çok ticari bir mal niteliği kazanarak, kamusal alana ilişkin her şey karşısında umursamaz kalındığına işaret eden küçümseyici bir aynaya dönüşmüştür. Çalışma, eğlence, ulaşım gibi edimler ses ve imgelerin yer aldığı, kayıtladığı bantlara benzeyerek adeta her birinin bir bütün haline geldiği tek bir reklam bandına dönüşmüştür. Birey nerede bulunursa bulunsun bu üç ya da dört bant ile karşılaştığından bu durum büyüleyici gibi görünmesine karşın derinlikten yoksun bir bunaltıcılığa sahiptir. İletişimin tüm aşamalarında olduğu gibi reklamda benzer şekilde bezginlik verici yinelenme süreçleri içerir (Baudrillard, 2010:130-133).

Figür 1'de genç bir kadın kondisyon bisikletine binerken aynı zamanda yaptığı yemeğin tadına bakmakta ve yüzündeki ifadeden anlaşılacağı üzere halinden hayli memnun görünmektedir. Kadın aynı zamanda iki yarıya bölünmüş bir şekilde resmedilmiştir. Bir yarısı (bedenin alt kısmı) fitness kıyafetleriyle kondisyon bisikletine biniyor gözükürken bedeninin diğer yarısı (üst kısmı) ise ev kıyafetleriyle pişirdiği yemeğin tadına bakmaktadır. Reklam afişinin, daha az yer kaplayan alt kısmındaki bölümünde yüksek iki bina, binaların etrafını çevreleyen, alışveriş merkezleriyle, ortak kullanımı olan muhtemelen çevresinde güneşlenmekte olan insanların bulunduğu bir havuz ve yürüyen, duran insanlar gözükmektedir. Figür 1'de hakikiyle hakiki olmayan bir araya getirilerek simüle diyebileceğimiz "ideal bir yaşam" formu oluşturulmuştur. Bir konut projesi reklamı olan "evin fit hali" afişi kadın ve evi özdeşleştirmiş, ince uzun binalarla neredeyse uyum içerisinde genç, "fit" genç bir kadın figürü afişe yerleştirmiştir. Her ne kadar günümüzde özel ve kamusal alan arasındaki ayrımın bulanıklaştığına dair görüşler öne sürülüyor olsa da, kadın bu dünyanın dışında, hala özel alanla özdeşleştirilerek, geleneksel toplumun ataerkil ideolojisine benzer şekilde, ısrarla özel alanda tutulmaya çalışılmaktadır. Figür 1'de "kadın olmak" fit bir vücuda sahip olmakla birlikte, evinin işini de aksatmamak koşuluyla, sosyalleşmeye ve tüketime her an hazır olmak durumuyla özdeşleşmektedir.

Tamamıyla teknolojik araçlar ve programlar vasıtasıyla tasarlanan figür 1'deki reklam afişi, alternatif bir dünya, telafi edici yeni bir gerçeklik ya da teknik hilelerle duyguları yanıltan gerçeklik görünümünün oluşturulmasına hizmet etmektedir. Ancak figür 1'de erişebileceğimiz bir diğer anlam, tüketme tarzında meydana gelen değişime işaret ediyor oluşudur. Tüketimin her an, her yerden, zaman sınırı olmaksızın yapılmasına olanak tanıyan "tüketim katedralleri" yorgun tüketicilerini beklemektedir.

4.2. ARZU NESNELERİ

Figür 2: Güzellik Kategorisi Altında Yayımlanan Parfüm Reklamı

Kaynak: Formsante 2015 Ekim Sayısı

Gösterge: Uzandığı yerde parfüm şişesini boyun bölgesine doğru tutan ve kavrayan kadın fotoğrafı.

Gösterenler: Genç kadın, parfüm şişesi, beyaz yatak çarşafı ve örtüsü, kadının yüz ifadesi ve açık saçları.

Gösterilenler: Parfüm şişesi karşısında kendini kaybeden kadın.

Kitle üretim metaları ve bunları kullanmaya yönelik deneyimler genellikle insanları satın almaya ikna edebilmek amacıyla, duygusal durumları uyarmak ve harekete geçirmeye odaklanarak bu yönde tasarlanmışlardır. Metalar, tüketicilerin kendilerinde bilinçle ya da bilinçdışıyla algıladıkları yoksunluk duygusuna hitap ederek onlara bir takım vaatler sunarlar. Kısacası metaların veya deneyimlerin seçimi “rasyonel” bir bilinçle gerçekleşmez. Deneyimler düşünüldüğünde, yaratılan imgeler aracılığıyla kişilerin cinsel cazibelerine, neşe dolu dertsiz bir insan olmalarına ya da hoş bir grubun parçası olma istek ve arzularına gönderme yapılır. Bu açıdan tüketim yaşantısını metalar ya da deneyimler düzeyinde olsun bir zevk arama yöntemi olduğunu söyleyebiliriz. İnsanlar sadece temel ihtiyaçlarından dolayı değil, tüketimle birlikte kuvvetli bir arzu ve zevk duydukları için de tüketirler. Ancak, tüketim sonrasında yanılısma ortadan kalktıktan sonra, meydana gelen keder ve mutsuzlukta bu sürece dâhildir. Tüketim daima beraberinde yeni bir arzu nesnesi, yeni bir hedef ve deneyim gereksinimini beraberinde getirecektir (Lupton, 2002:205-208).

Figür 2’de elinde, muhtemelen yeni aldığı, parfüm şişesini tutan genç bir kadın görülmektedir. Kadının beden duruşu ve yatakta oluşu “cinselliğe” gönderme yapmakta, tüketiciye bu parfümü satın aldıklarında yaşayacakları deneyime yönelik ipuçları verilmektedir. Figür 2’de açıkça tüketim yaşantısının metalar ya da satın alındığında bu metalar aracılığıyla, deneyim düzeyinde bir zevk arama yöntemi olduğu anlaşılmaktadır. Figür 2’de gerçekleşmesi olası deneyimin zevkle mi yoksa mutsuzlukla mı sonuçlanacağı belirsizdir. Ancak tüketim gerçekte bu kutuplaşmış duygulardan, birinden birine hareket ederek tamamlanan, her tamamlandığında yeniden yeni arzuların keşfedilmesine çağırın sonsuz, ypratıcı bir süreç olarak durmaktadır.

Mal ve hizmet satın alındığında bedenin özgürleşeceği ya da bedenin yeniden keşfi yönündeki söylemsel vurgular bedenin işlevinden kaynaklanmaz. Burada özgürleşen ise beden değil, satın alma itkisinin ortaya çıkışıdır. Kadınlar bedenlerini yeniden keşfetme umuduyla kendilerini parfümlere, masajlara ya da küllere adayabilmektedirler (Baudrillard, 1997:162-163).

Postmodernite kadın bedenini çeşitli fragmanlara ayırıp nesneleştirmekle yetinmeyerek bedenle alakalı tüm objeleri psişik ve libidinal ekonominin bir parçası haline getirerek onlara bir çeşit pornografik nitelik kazandırmıştır. Postmodern kültür tüketici doyumunu ve bireysel hazı esas alarak canlı ya da cansız her şeyi baştan çıkarıcı objelere ve metalara dönüştürmüştür (Çubuklu, 2004:133). Figür 2’de görüldüğü gibi bu kez baştan çıkarıcı meta bir parfüm şişesine dönüşmüştür.

Günümüzün tüketici bireyi, adeta bir haz ve tatmin işletmesi gibi haz almak zorunda olduğunu düşünür. Bireyler sürekli olarak mutlu, övgüye boğulan ya da boğan, âşık, baştan çıkarıcı ya da çıkartılan, katılımcı, keyifli ve dinamik olmak zorundadırlar. Bu durum ancak nesnelere yoğun bir şekilde kullanımıyla, ilişkilerin, temasa geçilen kişilerin ve göstergelerin çoğalmasıyla sağlanabilir. Adeta modern insan mutluluk ve haz zorlamasına sıkışıp kalmış, kaçıp kurtulması imkansız hale gelmiştir (Baudrillard, 1997:89). Figür 2’deki kadın haz verebilmek için öncelikle tüketim toplumunun kendisine dayattığı ritüelleri yerine getirmelidir. Öncelikle formda kalmayı bilerek, vücudunu denetleyebilmeli ona yeniden biçim verebilmelidir. Kozmetik ürünlerinin yeniden yaratan dokunuşlarından faydalanarak, daima genç, yumuşak bir cilde sahip olmalıdır. Ancak o zaman tüketim kültürünün inşa ettiği,

yeniden ürettiği bu kadın baştan çıkaracak, yoğun bir şekilde bu süreci tekrarladığında katılımcı ve “mutlu” olacaktır. Tüketim kültürü için bu sürecin son bulmaksızın, sözde farklı ancak sadece yeniden ambalajlanan deneyimlerin sürdürülmesi hayati önem taşır.

4.3. BEDENSEL İBADETLER

Figür 3: Estetik Kategorisi Altında “Çatlaklara Veda Zamanı” Başlığıyla Yayınlanan Yazının Fotoğrafi

Kaynak: Formsante 2015 Ekim Sayısı

Gösterge: Bedenine ayna karşısında bakan genç kadın fotoğrafı.

Gösterenler: Beyaz iç çamaşırları içerisinde kadın bedeni, açık düz saçlar, kaygılı ve odaklanmış yüz ifadesi, banyo, banyo ürünleri, kişisel bakım malzemeleri, aynadan kendine bakan ve kontrol eden kadın, “çatlaklara veda zamanı!” yazısı.

Gösterilenler: Kendi bedenini gözlemleyen ve bedeninden kaygı duyan genç kadın.

Birey her yerde kendisini beğenmeye ve kendinden hoşlanmaya özendirilerek en aşırı durumda kendisinden hoşnut olma ya da kendisini baştan çıkarma işine dönüşerek bir tür mükemmel tüketim olarak kendi üzerine döne de, göstergesi başkasının yargısına dayanmaktadır. Kadın kendisini doğal nitelikleriyle değerlendirmeyerek bir modeli benimsemekte ve kendini oluşturulmuş bir koda göre değerli kılmaya çalışmaktadır (Baudrillard, 1997:107). Baudrillard, tüketim kültürünün kimi zaman sanki tinsel bir ibadeti yerine getirme boyutuyla insanlara seslendiğini ifade eder. Her birey bedeniyle barışık bir şekilde bedenini tanımalı, onu öğrenmeli bedeninin hassas (omurga boyunca, ense, karın, omuzlar) bölgelerini tanımalıdır. Bu bölgeleri tanımadığınızda ruhtakine benzer bir biçimde baskıyı bedeninizde hissedecek, düşüncelerinizin uğramadığı bölgeler gözden düşmüş topraklara dönüşerek dolaşım zorlaşacak, selülit! yerleşecektir. Kısacası bedensel ibadetlerinizi yapmıyor oluşunuzun sonucunda işlediğiniz günahlardan dolayı cezalandırılacaksınız. Bireyi kendi bedeni cezalandırmakta, baskı kurarak intikam almaktadır (Baudrillard, 1997: 157). Baudrillard, bu noktada bedenin ilginin en güzel nesnesine dönüşerek, başka insanlara gösterilmesi gereken şefkati kendinde toplayarak tekelleştirdiğini ifade eder. Beden, güdümlenen, tüketilen nesnelere arasında en güzeldir (Baudrillard, 1997:158). Postmodern toplumda taşıdığı izlerle beden, yerkürenin ve canlıların teninden kopmuş soyut ve ticari göstergelerin yeri olmuştur.

Figür 3’de tüketim toplumunun kurduğu ideal, güzel ve olması gereken beden biçimine göre, bedenini gözlemleyen, onu denetleme kaygısı taşıyan, aynada kendini seyreden genç bir kadın vardır. Bu kadının öğrendiği ideal beden algısına göre cildi pürüzsüz, çatlaksız olmalıdır.

Figür 3’de yalnız başına banyoda ayna karşısında kendine baktığı görülen bu kadın aslında toplumun eril gözüyle kendisine bakmakta, kendinden hoşnutsuzluk duyarak suçluluk hissetmektedir. Bu noktada bedensel ibadetlerini yerine getirmeyen kadın tövbe ederek gittiği yönün tam tersinde bir yola yönelecek, sağlıklı yaşamın için uzmanlarından öğrenilmiş reçetelerine başvuracak, bedenini, bir yanığı olduğunu göremediği, kendi isteği doğrultusunda terbiye edecek zorlu bir sürece adım atacaktır.

4.4. SORUMLULUK ALAN BEDENLER

Figür 4: Estetik Kategorisi Altında “Bölgesel Fazlalıklardan Kurtulun” Başlığıyla Yayınlanan Yazının Fotoğrafi

Kaynak: Formsante 2016 Nisan Sayısı

Gösterge: Baş ve gövdesinin alt kısmı olmayan kadın bedeni fotoğrafı.

Gösterenler: Kadın bedeni, beyaz sporcu üstü, beyaz eşofman altının bir kısmı, mor şerit içerisine yazılmış “kendinize odaklanın” yazısı.

Gösterilenler: Formda, estetik ve düz bir karına sahip kadın bedeni.

Daha çok güzellik odaklı olarak değerlendirilen bedensel pratik ve formlar aslında toplumsal pratik ve statüye karşılık gelmektedir. Bireyler bu durumda ya “sağlıklı” ya da “sağlıksız” olarak ele alınmaktadır. Günümüzde sağlığa yüklenen anlam biyolojik olmaktan çok toplumsal ve politiktir. Illich’e göre sağlıkla ilgili formlar toplumsal faktörlere göre belirlenen, kültür tarafından şekillendirilmiş bir uyum sağlama meselesidir. Sağlık, herkesin kendi sorumluluk alanına dâhil edilmiş ve bir “erdem” olarak nitelendirilmiştir. Bu etkinlikte başarıya ulaşmak için kişilerin günlük etkinliklerini, diyetini ve cinsel faaliyetlerini ayarlayarak kendini bilme, disipline etme yeteneklerini geliştirmesi gerekir. Ancak bu etkinlikler kişilerin içinde yetiştikleri kültür tarafından biçimlendirilerek, düzeltilmektedir (Illich, 1995: 190-191).

Bedene ilişkin yaratılan imgelerin ve bedensel pratiklerin iktidar ilişkilerini içinde barındırdığını ifade eden Fiske, sağlığın anlamlarının bedensel değil toplumsal, güzelliğin anlamlarının ise estetik değil siyasal olduğunu iddia eder. Sağlık ve güzellik aynı ölçüde sosyo-politik olduklarından toplumsal iktidarı uygulamaya yönelik söylemlerdir (Fiske, 1999:15). İdeal beden söylemi ve bedenin biyo-politiği arasında yakın bir ilişki vardır. Bedenler bir iktidar ilişkisine tabi kılınarak politik sürecin bir parçası haline getirilmiştir.

Tüketim toplumundan öncesinde ruhun karşısında görünmez olarak konumlanan beden görünür hale gelmiş, modernizm bedeni üzerinde her türlü faaliyetin geliştirilebileceği bir proje olarak görmeye başlamıştır. Beden tüketim kültürü içerisinde bir proje, bir taslak olarak ele alınarak yapılandırılmaya çalışılmaktadır. Bu beden çeşitli arzu, istek ve hazların rahatça ifade edilebileceği yeniden yapılandırılan bir bedendir (Nazlı, 2005).

Figür 4’te sadece bedeninin orta bölümü görünen “fit” bir kadın bedeni “kendinize odaklanın!” sloganıyla yer almaktadır. “Kendinize odaklanın”, söylemi figür 4’te bedene işaret etmektedir. Bu genç kadının zihinsel dünyasına değil, bedenine odaklanarak ona karşı yerine getirmesi kendisinden beklenen sorumluluğu üstlenmesinin zamanı gelmiştir. Okuyucu bedenine karşı alması gereken sorumluluğu üstlenmeye, ona zaman harcamaya, dışarıya değil, kendine yönelmeye çağrılmaktadır. Bu yönelim bir kez gerçekleştiğinde bedeni ona boyun eğerek her türlü tasarıma olanak sağlayacaktır. Tüketim kültürü içerisinde beden her an değiştirilebilir, uygulamaya konulabilir bir proje olarak görüldüğü ve kadınların bedenlerinin sorumluluğunu alarak onu denetlemeye, “güzelleştirmeye” çalışmaları beklenmektedir. Tüketim toplumlarında “sağlıklı” ya da sağlıksız oluşlarından, “güzel” ya da çirkin görünüşlerinden kadınların kendisi sorumludur.

4.5. ALGI YÖNETİMİ

Figür 5: Estetik Kategorisi Altında “Maskeli Güzellik” Başlığıyla Yayımlanan Yazının Fotoğrafı

Kaynak: Formsante 2015 Ocak Sayısı

Gösterge: Maske seçenekleri arasında birisini seçmeye çalışan kadın fotoğrafı.

Gösterenler: Genç kadın, beyaz bluz, sarı açık saçlar, genç kadının farklı yüz biçimlerini gösteren dört adet maske, “maskeli güzellik” yazısı.

Gösterilenler: Önemli bir karar almak üzere olan genç bir kadın, istenilen görüntüyü seçebilme kolaylığı.

Bireyci ve rekabetçi toplumlarda fiziksel görünüm yoluyla algı yönetme çabaları ön plana çıkmıştır. Bu çabaların arka planında servet, prestij ve gücünü artırma yönündeki arzular yatmaktadır. Kadın kendisi olmak yerine başkalarının gözünde izlenen bir nesne konumuna önem vererek bu konumunu içselleştirmiştir. Temel amaç bedenleri standardize eden alanları, sağlık, bakım, kozmetik, estetik, spor merkezleri vb. sektörlerin ayakta kalabilmesini sağlamaktır.

Figür 5’te, genç bir kadın önündeki maske seçeneklerinden birisini tercih etmek için durmaktadır. Belki de birini tercih etmesi gerekmeyecek, istediği zaman yeni bir maskeyi deneyebilecektir. “Maskeli güzellik” şeklinde nitelendirilen Figür 5, yeni güzellik anlayışına da işaret eder niteliktedir. Doğuştan gelen “güzellik” ya da “doğal” güzellik vurgusu değil de, kendine ait olmayan, yapay, dönüştürülmüş ya da müdahale edilerek “güzelleştirilmiş” yeni bir anlayıştır bu. Sonradan elde edilecek olan bu “maskelenmiş güzellik”te hiçbir sakınca yoktur, aksine kadın estetik sektörünün “baş döndürücü” gelişiminin meyvelerinden

faydalanarak istediği görünümü ona sağlayacak seçeneklerden birisini seçerek işe başlamalıdır.

4.6. DENETLENEN BEDENLER

Figür 6: Bakım Kategorisi Altında “5 Günde Vücudunuza Şekil Verin” Başlığıyla Yayınlanan Yazının Fotoğrafi

Kaynak: Formsante 2016 Nisan Sayısı

Gösterge: Bel çevresini ölçen başı ve bedeninin alt kısmı olmayan kadın fotoğrafı.

Gösterenler: Düz bir karın, sarı mezura, yeşil elma, mavi sporcu üstü, bir kısmı görünen siyah eşofman altı, bakımlı eller.

Gösterilenler: Denetlenen ve kontrol altında tutulan beden ölçüsü, beden ölçüsünü denetim altına alma ile sağlıklı olma arasında doğru orantı olduğunun vurgulanması.

İnsanlar artık kültürel ve toplumsal anlamda üreticiler olarak değil, heyecan arayıcıları ve toplayıcıları olarak yönlendirilmektedir. Bu insan yeni heyecanlara sürekli açık olarak bir önceki deneyimlerinden daha güçlü ve daha derin yeni deneyimlere sahip çıkmak için ayartıya yatkın olması gerekir. “Form tutmak” denilen şey tam da yeni heyecan aramanın bir niteliğine dönüşmüştür. Form tutmak kavramı, birey için sürekli olarak hareket halinde olma, daha büyük miktardaki uyarıcıyı soğurma ve sindirme, esnek olma durumu ve her türlü içe kapanmaya yönelik bir direniş oluşturma anlamına gelmektedir. “Formda olmak”, “sağlık” normuyla ilgili sorunları ifade etmeyerek arzulanabilir bedensel bir durumu tanımlamaktadır. Form tutmak, tatminkar olmayan, durdurulamaz çabalara işaret eden, ulaşılamayacak bir ufuk olarak görünmektedir (Bauman, 2005:274).

İnsanlara empoze edilmeye çalışılan bedensel formlar aslında biyo-iktidarın nüfusa yönelik politikalarından kaynaklanır. Foucault, 18.yüzyılın ikinci yarısından sonra biyo-iktidar olarak adlandırdığı yeni bir iktidar tipinin ortaya çıktığını savunur. Bu yeni iktidar biçimi iki ana biçimde yaşama müdahale ederek denetim mekanizmasını işleme koyar: Birinci biçim “disiplinci” iktidar olarak adlandırdığı insan bedenine bir makine olarak yaklaşan iktidardır. “Anatomi-politiği” olarak adlandırdığı bu iktidar biçiminde insan bedeninin disipline edilerek, yeteneklerinin geliştirildiği diğer bir deyişle uysal ve verimli kılındığı, ekonomik denetim sistemleriyle bütünleştirildiği ifade edilir. İkinci biçim ise bedene bir doğal tür olarak yaklaşan “nüfusun biyo-politiği” şeklinde adlandırdığı nüfusu düzenlemek ve denetlemekle

görevli olan bu yeni iktidar biçiminin yaşama müdahalede bulunan diğer kısmıdır. Bu ikinci biçim niceliksel değil niteliksel nüfusla da alakadar olarak bireylerin sağlık ya da hastalık durumunu toplum sağlığı açısından önemli hale getirmiştir. Biyo-politika aynı zamanda kapitalizmin gelişmesi için olmazsa olmaz bir öge haline gelmiştir (Foucault, 1993:144).

Figür 6’da elinde metreyle belini ölçen, yine sadece bedeninin orta kısmı görünen, bir elinde elma tutan, bir kadın görülmektedir. Tüketim toplumundaki bu kadın iktidarın bedeni üzerinde denetim kurma hedefini gönüllü bir biçimde kendisi yerine getirmektedir. Bir elinde metre bulundurarak belini ölçen bu kadın, diğer elinde elma tutarak sağlıklı beslendiğine ve dolayısıyla zayıf olduğuna vurgu yapmaktadır. Kendisi bir örnek olarak, okuyucu kadınlarda aynı yöntemi izlediklerinde, başka bir deyişle uzmanların tavsiyelerine uyararak, hazır diyet reçetelerini kullandıklarında, spor yaptıklarında ve kendilerini sürekli denetleyip, gözlemlediklerinin kanıtı olarak bedenlerini ölçüp biçtiklerinde “sağlıklı”, “güzel” ve “formda” olacaklardır.

5. SONUÇ

Modern toplumlarda bireyin bedeni üzerinde kontrolü sağlamak üzere hazır bulunan pek çok araç mevcuttur. Eğitim, siyaset, tıp, din, hukuk ve medya gibi pek çok kurum birbirleriyle işbirliği içerisinde bedenleri biçimlendiren söylemleri üreterek bedene yönelik formlara yön vermektedir. Özellikle de medya, diğer kurumlarla anlaşma içerisinde beden üzerinden yürütülen politikalara aracılık ederek yeni bedensel algı ve imajları üreten, bedeni bir kar nesnesi haline getiren bir araç olarak durmaktadır. Görsel ve yazılı kitle iletişime olanak sağlayan her türlü gazete, radyo, televizyon, internet vb. araçlar bedenleri şekillendiren söylem, kanaat ve pratikleri üretmekte, yönlendirmekte ve yaymaktadır (Odabaşı, 2008:55).

Bedenler, cinsiyet, yaş, zenginlik, yoksulluk, temizlik, kirlilik, sağlık, hastalık, suçluluk, etnik ya da dünyevi birçok toplumsal değerın cisimleşerek, ikamet ettiği sosyal formların inşa edildiği bir alandır (Odabaşı, 2005:158). Her dönem bedenler bu toplumsal değerler etrafında şekillendirilmiştir. Bunun anlamı her dönem bedene yüklenen anlam ve değerlerin değişmiş olmasıdır. Günümüz toplumlarında beden, güzel, zayıf, genç ve bakımlı olduğu ölçüde önem kazanmakta ancak modernizmin vurgusuyla birlikte beden, değiştirilerek yeniden yapılandırılabilir bir tüketim nesnesine dönüştürülmüş, güzellik, zayıflık, gençlik gibi bedensel formlar pek çok kitle iletişim aracı vasıtasıyla adeta kutsanmaya başlanmıştır (Yüksel, 2008:131).

Kapitalist tüketim toplumunda biyolojik bir beden anlayışından ziyade, simgesel olarak üretilmiş bir “sosyal beden” anlayışı hâkimdir. Bedenden yüksek düzeyde bir görünürlük içinde etkinlikte bulunması beklenir. Serbest piyasa ekonomisi bir tasarı olarak beden için gerekli gördüğü yapay güzellik ölçütleriyle birlikte estetik değerleri de belirlemektedir (Köse, 2011:83). Kapitalist sistemin yarattığı tüketim kültürünün nihai amacı, kapitalist sistemin piyasasını genişletebileceği müşteri kitlesine ulaşmak ve bu kitleyi sürekli yenilenen tüketim piyasasına dâhil edebilmeyi başarmaktır.

Beden bilinci ve bedene hâkim olma, iktidarın bedeni çevrelemesiyle elde edilebilmiş, beden birçok araç ve iktidar türü tarafından kuşatılmıştır. Güzel bedenin yüceltilmesinden kas geliştirmeye, idmandan jimnastiğe, çıplaklığa vb. bunların hepsi sağlıklı beden üzerinde iktidarın kararlı, inatçı ve titiz bir çalışmayla insanı kendi bedenini arzulamaya götüren hatalardır (Foucault, 2003:39). Tıbbileştirme, tıbbın sosyal kontrol özelliğinden yararlanarak her geçen zamanla birlikte toplumsal yaşamın her alanını kuşatan bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle medya tıbbi söylemlerden yararlanarak bedenin denetlenmesi, ticarileşmesini sağlayan araçların başında gelmektedir. Bedenler medyada yer kaplayan söylemler

aracılığıyla yalnızca zayıflık ya da güzellik ekseninde tartışılmakla kalmamış aynı zamanda bunlar arasında bir neden-sonuç ilişkisinin kurulması neticesinde beden sağlık ekseninde de tartışmaya açılmıştır. Uzun yaşam, sağlıklı yaşam, formda olma vb. konular tıbbi söylemler kullanılarak işlenmeye başlamıştır. Bedenlerimize yönelik bu söylemleri üreten uzman hekimler bedenlerimizi nasıl korumamız gerektiğini göstermekle birlikte bedenlerimizin görünümüne dair çeşitli formlar sunmuşlardır. Kısacası medya, modern toplumlarda değişen beden rejimini, bedenleri düzenlemeye yönelik çeşitli söylem, kurum ve pratikler ile şekillenen değişimleri izleyip, tahlil edebileceğimiz evrenlerden biri haline dönüşmüştür (Odabaşı, 2008:56).

Modern anlayışın bedene yönelik değerlendirmesinde temel anlayış ona bir tasarı olarak yaklaşılmasıdır. Bedene yönelik bu algı bitmek tükenmek bilmeyen sürekli bir çabalama algısıdır. Bu algının sürdürücülerinden olan kapitalist ekonomik piyasa düzeni popüler kültürün araçları vasıtasıyla birer ideal haline getirdiği çeşitli beden unsurlarını özellikle kadınların hayatlarını sürdürebilmelerinin nihai hedefi haline getirmiştir. Kadın bedenine standardize edilen ölçü ve idealler vasıtasıyla verilen buyruklar cinsellikle bağdaştırılıyor gibi görünse de aslında kadın cinselliği sınırlandırılmakta, aşağılanmakta ve ataerkil düzenin gözünden kadın cinselliğinin normları kurulmakta, pekiştirilmektedir. Bir başka deyişle spor, estetik, kozmetik vb. sektörlerde kapitalist tüketimin karını maksimize etmesi adına ön plana çıkartıldığı iddia edilen “kadın cinselliği” gerçeklikle hiçbir bağı olmayan, kurgulanmış olmasının yanı sıra diretilen, kadınlar tarafından da kabul edilmiş bir “kadın cinselliği” anlayışıdır. Gündelik hayatta özellikle kadınlar için yapılandırılarak bir gereklilik olarak diretilen ideal beden formu; genç, ince, bakımlı, seksi, uzun boylu olmak yönündeki söylemlerin daha çok cinsellikle ilgili anlamlandırmalar olduğu söylenmektedir. Ancak bu cinsellik heteronormatif normlar içeren bir cinsellik anlayışıdır.

KAYNAKÇA

Barthes, R. (1993), **Göstergebilimsel Serüven**, (Çev.) Mehmet Rifat, Sema Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Baudrillard, J. (1997), **Tüketim Toplumu**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Baudrillard, J. (2010), **Simulakrlar ve Simülasyon**, (Çev.) Oğuz Adanır, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Bauman, Z. (2005), **Bireyselleşmiş Toplum**, (Çev.) Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Britton, A. M. (2012), "The Beauty Industry's Influence on Women in Society", Honors Theses and Capstones, <https://scholars.unh.edu/honors/86/>, (Erişim: 29.02.2020).

Çubuklu, Y. (2004), **Toplumsalın Sınırlarında Beden**, İstanbul: Kanat Kitap-Pusula Yayınları.

Fiske, J. (1999), **Popüler Kültürü Anlamak**, (Çev.) Süleyman İrvan, Ankara: Ark Yayınları.

Foucault, M. (1993), **Cinselliğin Tarihi**, (Çev.) Hülya Tufan, İstanbul: Afa Yayınları.

Foucault, M. (2003), **İktidarın Gözü, Seçme Yazılar 4**, (Çev.) Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Goffman, E. (1979), **Gender Advertisements**. London: MacMillan.

Illich, I. (1995), **Sağlığın Gaspsı**, (Çev.) Süha Sertabiboğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Jha, A. K., Raj, A. ve Gangwar, R. (2017), “A Semiotic Analysis of portraying Gender in Magazine Advertisements”, **IOSR Journal Of Humanities And Social Science**, Cilt:22, Sayı:5, 01-08.

Köse, H. (2011), “Tüketim Toplumunda Bir “sosyal beden” Kurgusu Olarak Kadın”, **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, Cilt:6, Sayı:4, 76-89.

Lupton, D. (2002), **Duygusal Yaşantı, Sosyo-Kültürel Bir İnceleme**, (Çev.) Mustafa Cemal, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Nazlı, A. (2005), “Bir Tüketim Nesnesi Olarak Beden:Tüketim Kültürü İçinde Kadın Bedeni”, Global Çağda Feminizm ve Kimlik Uluslar Arası Paneli, Ege Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

Odabaşı, S. (2005), “Modern Beden Kültüründe Güzellik Salonlarının Yeri:Ankara Örneği”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:104, 153-181.

Odabaşı, S. (2008), “Medyada Beden Politikalarının Temeli”, **Kültür ve İletişim**, 11(1), 53-72.

Ritzer, G. (2000), **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek: Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi**, (Çev.) Şen Süer Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Turner, B.S. (2011), **Tıbbi Güç ve Toplumsal Bilgi**, (Çev.) Ümit Tatlıcan, Bursa: Sentez Yayınları.

Yüksel Akıncı, A. (2008), “Filmlerde Bedeni Dönüştürme Aracı Olarak Plastik Cerrahinin Kullanımı”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı:31, 131-143.

**SOSYAL MEDYADA CİNSİYETÇİ SÖYLEMİN ÜRETİMİ: TWİTTER ÜZERİNE
BİR İNCELEME¹**

**THE PRODUCTION OF SEXIST DISCOURSE ON SOCIAL MEDIA: A REVIEW ON
TWITTER**

Betül YENİÇERİ

Ankara Üniversitesi

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, sosyal medya platformlarından Twitter üzerinden kadın cinayetleri olgusu karşısında üretilen ve paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerdeki anlam üretimi etkinliklerinin cinsiyetçi boyut taşıyıp taşımadığının araştırılmasıdır. Bu amaç çerçevesinde bir mikroblog servisi olan Twitter üzerinden, Özgecan Aslan cinayeti ile ilgili olarak paylaşılan gönderiler (Tweet'ler) bir metin olarak değerlendirilmiştir. Tweet'lerin cinayetin işlendiği hafta içerisinde, yedi gün boyunca kayıt altına alınmasının ardından cinsiyetçi söylem içerdiği tespit edilen gönderiler kadının toplumsal kimliği, kadın bedeni, erkeklik olgusu, yargı kararları ve feminizme bakış kategorileri altında sınıflandırılarak, her bir kategori için bir adet Tweet, toplamda beş adet Tweet analiz edilmiştir. Bu metinler Teun A. van Dijk'in eleştirel söylem analizi yöntemi kullanılarak kadın cinayetleri olgusu karşısında, sosyal medyada paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerde cinsiyetçi söylemin bilinçli bir şekilde ya da farkında olmaksızın nasıl yeniden inşa edildiğinin tespiti için analiz edilmiştir.

van Dijk'in söylem çözümlemesi katı kurallara bağlı olmaması, tür odaklı olmaktan ziyade metin odaklı olduğundan dolayı, söz konusu çözümleme yöntemini haberler dışındaki farklı metin çeşitlerine uygulamak mümkündür. Bu bağlamda özellikle Türkiye'de Web 2.0 ortamlarında gerçekleştirilmiş olan çeşitli yeni medya çalışmaları van Dijk'in çözümlemesinin farklı metin çeşitlerine uyarlanabilir olma özelliğinden faydalanmıştır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda araştırmanın Birinci Bölüm'ünde toplumsal cinsiyet ve medya ilişkisi üzerine feminist yaklaşımlar incelenmiştir. İkinci Bölüm'de kurmaca ve haber metinlerindeki söylemin cinsiyetçi düzeni ile birlikte kadınların yeni medyadaki temsilleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü Bölüm'de sosyal medya ortamlarının analizi ile ilgili eğilimler ve yöntemler üzerinde durulduktan sonra söylem kuramlarının gelişim sürecine katkı sağlayan kuramsal yaklaşımlara değinilmiştir. Üçüncü Bölüm'de Twitter üzerinden paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerdeki cinsiyetçi söylemler, Teun van Dijk'in eleştirel söylem çözümlemesi yöntemi, Twitter ortamına uyarlanarak analiz edilmiştir. Sonuç bölümünde ise kadın cinayetleri olgusu karşısında Twitter üzerinden kullanıcılar tarafından oluşturulan içeriklerin cinsiyetçi boyutları ortaya konmuştur. Bu bölümde aynı zamanda sosyal medya platformlarında cinsiyetçi söylemle mücadele etmenin yöntem ve önerileri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya, Twitter, Söylem, Cinsiyetçi Söylem

ABSTRACT

The purpose of this study is to investigate the meaning production activities of the social media platforms are produced in the face of the phenomenon of women's killings over Twitter and that whether they carry a sexist dimension in the shared user-derived content. In the framework of this purpose, a microblogging service via Twitter, shared shipments (Tweets) related to the murder of Özgecan Aslan was considered as a text. Postings that were found to contain sexist discourse after seven days of recording of the Tweets during the week of the murder were classified under the categories of women's social identity, female body, the phenomenon of masculinity, judicial decisions and view of feminism, one Tweet for each

¹ Bu çalışma, aynı ismi taşıyan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

category and five Tweets in total were analyzed. In response to the phenomenon of female killings these texts are analysed by using the critical discourse analysis method of Teun A. Van Dijk in order to display sexist rhetoric consciously or unwittingly in the user-derived content shared on social media analysis.

Because van Dijk's discourse analysis is not subject to strict rules and is text-oriented rather than genre-oriented, it is possible to apply this analysis method to different types of text other than news. In this context especially it took advantage of the feature of being adaptable to different kinds of texts van Dijk's analysis of a variety of new media studies that have been conducted in a Web 2.0 environment in Turkey.

In line with the purpose of the study, feminist approaches to gender and media relations were examined in the first part of the study. In the second part, the sexist order of the discourse in fiction and news texts was focused on the representation of women in the new media. In the third part, after focusing on the trends and methods related to the analysis of social media environments, theoretical approaches that contribute to the development of discourse theories have been addressed. In the third part, sexist rhetoric in user-derived content shared via Twitter, Teun van Dijk's Critical Rhetoric analysis method was adapted to Twitter and analyzed. In the conclusion section, the gendered dimensions of the content created by users via Twitter have been revealed in the face of the phenomenon of women killings. This section also discusses methods and suggestions for struggling with the sexist rhetorics on social media platforms.

Keywords: Social Media, Twitter, Discourse, Sexist Discourse

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, sosyal medya platformlarından Twitter üzerinden kadın cinayetleri olgusu karşısında üretilen ve paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerdeki anlam üretimi etkinliklerinin cinsiyetçi boyut taşıyıp taşımadığının araştırılmasıdır. Bu amaç çerçevesinde sosyal medya ortamlarından bir mikroblog servisi olan Twitter üzerinden bireylerin 140 karakter² sınırıyla görüş bildirilmesini sağlayan Tweet'ler incelenerek, Twitter gönderilerinde cinsiyetçi söylemin hangi söylemsel pratiklere başvurulmuş olarak üretildiği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle bu çalışmanın sosyal medya ortamlarında kadın cinayetleri olgusu karşısında kadınlara yönelik üretilen cinsiyetçi söylemlerin, hangi anlamlarda sabitlenmeye çalışıldığının tespit edilerek bu anlamsal sabitlenmeleri yerinden edecek, karşıt ve eşitlikçi söylemlerin toplumsal anlam mücadelesi alanında konumlanması gerektiğini işaret etmesi bakımından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Twitter kullanıcılarının kadın cinayetleri olgusuna getirdikleri yorumların geleneksel toplumsal cinsiyet normlarının kodlarını içerip içermediği, kadın cinayetleri haberlerinin, üretilen kullanıcı türevli içeriklerde hangi bağlamlarda ve hangi kavramlarla değerlendirilerek yorumlandığı ve sosyal medya üzerinden kadın cinayetleri sonrasında paylaşılan bu yorumların kendi içlerinde ne gibi farklı anlam kalıplarını barındırdığının araştırılması bu çalışmanın problemi oluşturmaktadır. Bu çalışma, geleneksel medyadan yapı olarak

---

² 2007 yılında Jack Dorsey tarafından kurulan Twitter, başlangıçta kullanıcıların 140 karakter sınırında görüş bildirmesine olanak tanırken, 2017 yılından itibaren Twitter karakter sınırı 280'e çıkarılmıştır. Ancak çalışma kapsamında analiz edilen Tweet'ler 2015 yılına ait olup, 140 karakterden oluşmaktadır. (<https://shiftdelete.net/twitter-karakter-siniri-280-oldu> , Erişim: 23.03.2019).

değişiklik göstermesine karşın sosyal medya platformlarında üretilen içeriklerde, toplumsal cinsiyet rollerinin tartışıldığı ve bu tartışmalar sırasında cinsiyetçi söyleme meşruluk kazandıran ataerkil cinsiyetçi ideolojinin değerlerinin geleneksel medya ile benzer şekillerde yeniden üretildiği varsayımına dayanmaktadır.

Günlük konu ve sözlerimiz ideolojiler tarafından etkilendiğinden, söylemin günlük ifadeler içerisinde ideolojilerin yeniden üretilmesinde vazgeçilmez bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür. Söylem ve dil kullanımı gibi toplumsal olarak gerçekleşen pratikler ideolojileri nasıl edindiğimizi, öğrendiğimizi etkilediği gibi ideolojileri nasıl değiştirdiğimizi de etkilemektedir. Kadınlar ve erkekler arasındaki günlük karşılıklı eylem ve etkileme biçimlerinin büyük bir çoğunluğu cinsiyetçi ideolojiler tarafından yönlendirilmektedir. Mikro düzeyde yaşanan çeşitli dışlama pratikleri makro düzeydeki toplumsal eşitsizliklerle sonuçlanmaktadır (van Dijk, 2015). Bu bağlamda çalışmada seçilen bir kadın cinayeti ile ilgili olarak sosyal medya platformlarından Twitter üzerinden paylaşılan gönderiler (Tweet'ler) bir metin olarak değerlendirilmiştir. Bu metinler Teun A. van Dijk'in eleştirel söylem analizi yöntemi kullanılarak kadın cinayetleri olgusu karşısında sosyal medyada paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerde cinsiyetçi söylemin bilinçli bir şekilde ya da farkında olmaksızın nasıl yeniden inşa edildiğinin tespiti için analiz edilmiştir.

Genel olarak dil ile ilişkili olan eleştirel söylem çözümlemesi metin çözümlemesine dayanmaktadır. Özellikle van Dijk'ın geliştirdiği eleştirel söylem çözümlemesi yazılı, sözlü veya görüntülü medyada yer alan haber metinlerinin çözümlenmesinde sıklıkla makro ve mikro yapıların çözümlenmesi şeklinde kullanılmaktadır (Şimşek, 2015). Bu çalışmada van Dijk'in genellikle haber metinlerinin çözümlenmesinde kullanmak üzere geliştirdiği eleştirel söylem analizi yönteminin YouTube, Facebook ve Twitter ortamlarına uyumlu olacak şekilde geliştirilen çözümleme şablonları incelendikten sonra (Çomu, 2012; Aygül, 2013; Bayraktutan vd., 2013), "Yeni Medyada Nefret Söyleminin Üretimi: Bir Toplumsal Paylaşım Ağı Olarak Facebook Örneği" isimli çalışmada van Dijk'ın analiz şablonundan yola çıkılarak Facebook sosyal medya ortamı için geliştirilmiş olan söylem analizi uygulama modeli (Aygül, 2013) ve "Sosyal Medya Ortamlarının Siyasal İletişim Uygulamaları Açısından İncelenmesi: Türkiye'de 2011 Genel Seçimlerinde Facebook ve Twitter'ın Siyasi Partiler ve Liderler Tarafından Kullanılması" (2013) isimli araştırma projesinin Twitter söylem çözümleme şablonu (Bayraktutan vd., 2013) bu çalışmada, Twitter sosyal medya platformuna uyarlanarak kullanılmıştır.

Buna göre çalışmada makro yapı başlığı altında, tematik yapı ve şematik yapı olmak üzere iki çeşit çözümleme yapılmıştır. Tematik yapı başlığı altında yapılan çözümlemede kişi/hesap tanımı, diğer bilgiler ve web sayfası bağlantısı bilgilerine yer verilmiştir. Şematik yapı başlığı altında ise durum tanımı diğer bir deyişle Twitter gönderisinin sunumu, gönderinin anlatım dili, sonuçları, önceki olay da dâhil olmak üzere ardalın bilgisi ve bağlam bilgisine yer verilmiştir. Mikro yapı başlığı altında yapılan çözümlemede gönderinin cümle yapılarının aktif ya da pasif olması ve cümle yapılarının basit ya da karmaşıklığına yönelik analizin yapıldığı sentaktik çözümleme, gönderi metninde birbirini izleyen cümlelerin birbiriyle olan ilişkisinin ele alındığı bölgesel uyum, gönderinin ideolojisini aktarmada elverişli olduğundan kelime seçimleri üzerinde durulmuş ve gönderinin inandırıcı ve ikna edici olmasına katkı sağlayan verilerin retorik çözümlemesi yapılmıştır. Böylelikle Twitter'da paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerin, eleştirel söylem çözümlemesi yöntemine başvurularak çözümlenmesi kadın cinayetleri olgusunun toplumsal yapı ve aynı zamanda bu yapıyı oluşturan diğer mekanizmalar çerçevesinde değerlendirilmesini sağlamıştır.

Araştırmanın sınırlılığı, genelde web üzerinde yayınlanan, özelde ise sosyal medya platformlarından Twitter üzerinden paylaşılan içeriklerin sayıca çok oluşundan kaynaklı olarak konuyla ilgili bütün içeriklerin kayıt altına alınması ve analiz edilmesi söz konusu

olmamaktadır. Bu bağlamda araştırma için belirlenen kadın cinayeti olgusunun Twitter'da tartışılmaya başlamasının ardından bir haftalık süre içerisinde, konuya yönelik olarak üretilen içeriklerin araştırma kapsamında analiz edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Twitter'da kullanıcı profili oluşturulduktan sonra, her gün için yüz adet Tweet, toplamda yedi yüz adet Tweet ekran görüntüsü alınarak kaydedilmiştir. Söz konusu Tweet'lere, Twitter'ın arayüzünde bulunan arama bölmesine cinayetin kurbanının ismi etiketli (#) ve etiketsiz olarak yazılarak arama yapılması sonucunda ulaşılmıştır. Arama sonucunda cinsiyetçi söylem içerdiği görülen gönderiler kadının toplumsal kimliği, kadın bedeni, erkeklik olgusu, yargı kararları ve feminizme bakış kategorileri altında sınıflandırılmış ve çalışmada her bir kategori için bir adet Tweet olmak üzere toplamda beş adet Tweet analiz edilmiştir.

1. TOPLUMSAL CİNSİYET VE MEDYA İLİŞKİSİ ÜZERİNE FEMİNİST YAKLAŞIMLAR

Kişinin, toplumsal cinsiyet rollerini hayata geçirmesi içselleştirme, toplumsallaşma ve rolün öğrenilmesi süreçlerinden oluşmaktadır. Anne, baba, aile, öğretmenler, arkadaş grupları ve medya gibi ilişki örüntüleri ve kurumları bu üçlü sürecin devamlılığını ve yeniden üretilmesini sağlamaktadır (Connell, 1998:79). Aynı zamanda kitle iletişim araçları sadece eğlendirmekle kalmamakta bunun yanı sıra gündelik yaşamda kullanılan bilginin büyük bir kısmını sağlayarak bu bilgiyi biçimlendirmektedir (Giddens, 2000:421). Kitleler üzerindeki yönlendirici gücü son derece etkin olan medya, kişilerin psikolojik yapısına derinlemesine işleyerek zihinlerine yayılmakta ve bireylere ne söylemeleri ya da ne yapmaları gerektiğini tavsiye etmektedir. Bu nedenle medyanın çok etkili bir tanıtım, ikna ve propaganda kaynağı olduğunu söylemek mümkündür (Laughy, 2010:42). Medya, toplumsal cinsiyet rollerini aktardığı gibi toplumsal cinsiyet eşitsizliğini yeniden üreten bir araç olarak belirlemektedir. Bu bölümde toplumsal cinsiyet rollerini aktaran ve inşa eden medyaya yönelik feminist bakış açılarının güçlü ve zayıf yönleri ortaya konulacaktır.

Feminizmi “cinsiyetçiliği, cinsiyetçi sömürüyü ve baskıyı sona erdirmeye çalışan hareket” (Hooks, 2014:9) olarak tanımlamak mümkündür. Ancak feminizm tek parçalı bir ideoloji olmadığı gibi içerisinde farklı çerçeve, yaklaşım ve perspektifleri barındırmaktadır. Bu nedenle özellikle 1980'lerden itibaren feminizmden değil de feminizmlerden söz edilmeye başlandığı söylenebilmektedir. Feminizmler temel olarak kadınların baskı altına alınmışlık durumlarına son vermeyi üstlenmekle birlikte baskı altında olma durumuna yönelik felsefi ve politik yaklaşımları birbirlerinden farklılık göstermektedir (Pilcher ve Whelehan, 2004:49). Feministlerin medyayı algılama ve çözüm önerilerindeki farklılıklarına göre feminist medya çalışmaları, liberal feminizm, radikal feminizm, Marksist ve sosyalist feminizm olarak sınıflandırılmaktadır.

Liberal feminist yaklaşımdan köklenen liberal feminist medya çözümlerinin merkezinde cinsiyet rol stereotipleri, cinsiyete uygun davranış reçeteleri, dış görünüş, ilgiler, yetenekler ve öz-anlayışlar yer almaktadır (Tuchman'dan aktaran Zoonen, 1997:305-306). Liberal feminist söyleme göre, kadınların toplumdaki eşitsiz konumlarının göstergeleri, kadınların eşler ve anneler olmalarına yönelik doğal rolleri hakkındaki mantıksız yargılar ve stereotiplerdir. Yapılan çok sayıda nicel içerik çözümlemesine göre kadınlar nadiren medyada görünmekte, medyada görüldüklerinde ise anne, eş, kız evlat ya da kız arkadaş olarak, mensup oldukları mesleklerin ise sekreter, hemşire, kabul görevlisi vb. geleneksel kadın meslekleri olduğu yahut kadınların seks aracı şeklinde gösterildikleri ifade edilmektedir. Medyada yer alan kadınların genellikle çok iyi eğitim almadıkları ancak genç ve güzel oldukları görülmektedir (Zoonen, 1997:305-306). Genel olarak liberal feminist medya yaklaşımı kadınların karar verme mercilerinden programlardaki çeşitli rollerine kadar temsiline yönelik nicel araştırmalardan oluşmaktadır. Bu araştırmalar çoğunlukla medya kuruluşlarında yer alan kadınların güçlendirilmesi, kadınların temsil edildiği rollerin

çeşitlenmesi, programlarda konuk uzman olarak davet edilmeleri vb. isteklerle sonuçlanmaktadır (Cirksena ve Cuklanz, 1992).

Geliştirilen pek çok liberal medya stratejisine karşın istenmeyen ya da öngörülemeyen sonuçlarla karşılaşmıştır. Özellikle de kadınların rol değişimine yönelik yapılan vurgu “süper kadın” şeklinde ticari kültürün verdiği bir yanıt, yeni bir stereotip yaratmıştır. Kadın dergileri ile reklamlar kadını bağımsız ve kendine güvenen bir iş kadını, başarılı bir eş ve anne olarak gösterirken bu kadının hala güzel ve gençken sahip olduğu kusursuz beden ölçülerine sahip olduğu görülmektedir. Bu imgeye uygun bir yaşam sürmek isteyen gerçek kadınların ise ciddi bunalımlara girdiği görülmektedir (Dowling’den aktaran Zoonen, 1997:306-307). Liberal stratejilerin öngörülemeyen bir diğer sonucu başta Amerika Birleşik Devletleri’nde olmak üzere kadın gazeteci sayısındaki önemli artışa karşın alandaki kadınların alanda daha fazla güce kavuşarak etki alanlarını arttırdıkları görülmemiş, ücret ve alanın toplumsal konumuna yönelik bir gerilemeyle sonuçlanmıştır (Creedon’dan aktaran Zoonen, 1997:307). Zoonen’a göre bu sorunlar liberal feminizmin iktidar ilişkilerini ve sosyo ekonomik yapıları önemsemeksizin toplumsal çatışmayı akılcı, önyargısız tartışmalarla çözümlenebileceğini varsaymasından kaynaklanmaktadır. Bu varsayım, eğitim aracılığıyla medyada çalışan erkek yapımcıların farkındalıklarını yükseltme stratejisi ya da kadın medya profesyonellerinin medya kurumlarını değiştirebileceği yönündeki oldukça iyimser inançlara dayanmaktadır (1997:307). Medyadaki kadınların bireysel olarak var olmasının büyük bir fark yaratacağı yönündeki beklentiler medya içeriğinin kolektif bir süreç sonucunda üretildiğini atlamaktadır. Aynı şekilde kadınların “daha gerçekçi” bir biçimde medyada yansıtılmasını talep eden liberal feminist medya araştırmaları, temsilin toplumsal güç ilişkileri tarafından belirlendiğini, gerçekliğin bir yansıması olmadığını, izleyicinin medya içeriğini aktif bir şekilde okuyabileceğini tespit edememektedir.

Radikal feminist bakış açısından yürütülen medya çalışmalarına bakıldığında medyanın erkek patron ve yapımcıların yönetiminde olduğundan dolayı ataerkil toplumun çıkarlarına yönelik işleyeceği gerçeğinden ziyade çalışmaların odak noktasını pornografi oluşturmaktadır. Radikal feminist medya çözümlerinde medyanın kadınların kendileri hakkındaki algılamaları ve erkeklerin kadınlara yönelik davranışlarını etkileme gücüne yönelik tartışmalar yer almamaktadır (Zoonen, 1997:308). Evrensel erkek tahakkümünü varsayan radikal feminizm bir çözüm yöntemi olarak ayrılıkçılığı amaçladığından dolayı, kitle medyası çalışmaları bakımından ayrı işlemciler, kanallara ve izleyicilere sahip bir feminist basına ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Amerika, İngiltere, Avrupa ve diğer yerlerde radikal feminist yayınlar uzun bir süredir bulunmasına karşın bu basının üretim süreçlerini, içeriğini, izleyicilerini ve etkilerini düzenli bir şekilde analiz etmeye yönelik az sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir (Steeves, 1994:110-111).

Sosyalist feministlere göre, medya kurumlarında yer alan kadınların sayısının artırılması ve kadınların medyada klişeleşmiş temsillerinden kaçınılması gibi liberal feministlerin amaçları sınıfsal, ırksal ve cinsel tercih temelli baskının neden olduğu sorunları kabul etmekte başarısız stratejiler olarak kalmaktadır. Sosyalist feministler, değer hiyerarşileri, sınıf ve toplumsal cinsiyet temelindeki işbölümlerinin liberal tutumlara temel hazırladığını düşünmekte, ortadan kaldırılmalarına yönelik tüm toplumu kapsayıcı değişiklikleri hedeflemektedir (Steeves, 1994:130).

İngiliz kültürel çalışmalar sosyalist feminist medya araştırması üzerinde kayda değer bir tesir yaratmıştır. Kültürel çalışmalar, 1970’li yıllarda İngiltere Birmingham Üniversitesi’nde Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi’nin kurulmasıyla bir çalışma alanı olarak belirmiş, Anglo-Sakson dünyasının akademik ve politik ilgilerinin bir ifadesi olarak özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası İngiliz sınıflı toplum yapısındaki dönüşümlerin kültürel göstergeleriyle birlikte politik sonuçlarına yönelmiştir. Ancak bir merkez etrafında şekillenen bir okul olmayan

kültürel çalışmalar özellikle 1980'ler boyunca, yeni sağın küresel politik liderleri döneminde, başta ABD, Kanada, Avustralya vb. İngilizce konuşan ülkelere ve sonrasında 1990'larda Latin Amerika ve Uzak Doğu dâhil olmak üzere dünyanın dört bir tarafına ulaşmıştır (Dursun, 2012b:2). Çeşitli teorik kaynaklara yaslanan kültürel çalışmaların kaynaklarına baktığımızda klasik Marksist temel ve üstyapı sorununun yeniden ele alınmasına öncülük eden Frankfurt Okulu yazıları, Althusser'in yapısal Marksizmi, Gramsci'nin hegemonya üzerine çalışmaları, Barthes ve Levi-Strauss'un yapısal dilbilimi, Lacan'ın psikoanalitik yapısalcılığını, Foucault'nun söylem analizini öneren neo-Marksizmi sayılabilir. Sosyalist feminist çalışmaların bu kişilerin ve grupların çalışmalarından etkilendiği ve sosyalist feministlerin de İngiliz kültürel çalışmalarını bir anlamda etkiledikleri söylenebilmektedir (Steeves, 1994:132-133).

Feminist medya çalışmaları kadınların medyadaki temsilini ve toplumsal cinsiyet olgusunu irdelemeye yönelik çalışmalarıyla kalıpyargılar, cinsiyet temelli toplumsallaşma ve ideoloji konularına odaklanarak medyanın ataerkil kültüre yaptığı katkıları tartışmıştır. Feminist medya çalışmalarının temel sorunsalı medya aracılığı ile cinsiyet temelli toplumsallaşmanın nasıl yeniden üretildiği olmuştur. Çoğu benzer varsayımları paylaşan her feminist teori toplumsal cinsiyetin inşasında kitle iletişim araçlarının üstlendiği role odaklanarak söz konusu araçların kadınlara yönelik cinsiyetçi, ataerkil, kalıpyargısal, hegemonik, kapitalist değerleri aktardığı, toplumsal yapıyı düzenlediği ve yeniden ürettiği yönünde aynı görüşü taşımaktadır.

2. GELENEKSEL MEDYADA VE SOSYAL MEDYADA CİNSİYETÇİ SÖYLEM

Farklı temsillerin birbirlerine eklenmesi sonucunda dünyaya, topluma ve insanlara olan bakışımız şekillenir. Bu bakışın, genel olarak değerlerin, stereotiplerin, önyargıların ve davranış biçimlerinin sürekli yeniden üretilmesinde temsillerin kayda değer bir fonksiyonu vardır. Metinsel ve söylemsel özelliklerine göre medya ürünlerinin kadınları temsil biçimlerinde farklılıklar söz konusudur. Görsel-işitsel medya ve yazılı basın kendi özellikleri doğrultusunda kadın temsillerini oluşturur. Pek çok çalışmada bulgulandığı üzere genel olarak popüler kültür ürünlerindeki sayıca az egemen temsillerin dışında ya da bunların karşısında yer alan kadın temsilleri bulunmasına karşın genel egemen söylem daha belirleyici konumda olmaktadır. Medyada kadınların temsil edilme şekilleri bilgilendirme amacı taşımaksızın, yeterince duygu sömürsü odaklıdır. Kadınların gerçek sorunları birer magazin malzemesine dönüştürülürken asıl temsil edilen kadınların zavallılığı, çaresizliği ve kimi durumlarda da içinde buldukları koşulları "hak etmiş" olmalarıdır. Kadınların sorunları ya da "kurban" durumundaki halleri yansıtırken bile cinsel nesne haline getirilmektedir. Kadınların medya metinlerinde erkeklerle eşit olarak resmedildikleri durumlarda, özellikle de iş kadınlarının temsili söz konusu olduğunda bunların birer başarı öyküsü olarak verildiği ortaya çıkmaktadır. Aslında erkeklerle "eşit" bir biçimde temsil edilen kadınlar değil, başarılı olabilmiş kadınlardır. Kadınlarla erkeklerin eşit olarak var olabilmesinin ön koşulu örtük bir biçimde "başarı" olarak belirlenmiştir. Söz konusu kadın temsillerinin tamamı birer kadın hakları ihlalidir (Uğur Tanrıöver, 2007:153-162).

Medyanın kadına yönelik şiddet konusundaki rolünün ne olduğu, haberlerdeki ve çeşitli program türlerindeki şiddetin temsil biçimleri ve şiddet ile kadın arasındaki bağlantıyı yeniden üretme tarzına yönelik olarak eleştirel feminist bakış açısıyla ele alınan çalışmalar yapılmıştır. Yapılan birçok araştırma sonucunda şiddet haberlerinin şiddeti yaygınlaştırmanın ötesinde şiddeti meşrulaştırdığı ve olağan bir olgu haline getirdiği ortaya konulmuştur. Kadın cinayetleri olgusu kadına yönelik şiddetin³ bir biçimi olarak, 1970'li yıllarda kadın

³ Kadına yönelik şiddete olan bakış 1980 ve 1990'lı yıllarda kadın örgütlerinin yürüttüğü mücadele ile birlikte değişmeye başlamıştır. Türkiye'nin 1985 yılında imzaladığı "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" (CEDAW) ile birlikte kadınlara yönelik

örgütlerinin ve feminist aktivistlerin çabalarıyla tartışılmaya başlanmıştır. Kadın cinayetlerine⁴ yönelik haberler temelinde medyadaki kadın temsili sorunsalına, Radikal gazetesi örneğinde yaklaştığımızda medyada şiddet olgusu özelde ise kadına yönelik şiddet normalleştirilmekte, önemsizleştirilmekte ve magazinsel bir boyut kazandırıldığı görülmektedir. "Medyada Kadın Cinayeti Haberlerindeki Cinsiyetçi İzler: Radikal Gazetesi" adlı çalışmada 1 Ocak 2013 ve 31 Aralık 2013 tarihleri arasında Radikal gazetesinde yayınlanan 79 adet aile içi toplumsal cinsiyet temelli kadın cinayeti haberinin başlık ve metinleri içerik analizi yöntemi ile değerlendirilerek cinsiyet temelli ayrımcılığın izleri sorgulanmıştır. Çalışma kapsamında 2013 yılında Radikal gazetesinde yayınlanan kadın cinayeti haberlerinin haber değeri, sayfada kapladığı yer bakımından habere ne kadar yer ayrıldığı ve haber sayfası açısından değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan kadın cinayeti haberlerinden sadece bir haber birinci sayfada yer alırken, ağırlıklı olarak ilgili haberlerin iç ve arka sayfalarda yer aldığı görülmüştür. Haberlerin yer aldığı sayfa ve sayfada kapladığı alan bakımından ciddi haberler sıralamasına giremeyen kadın cinayeti haberleri daha çok magazin değeri taşıyan haber grubunda yer almıştır (Sallan Gül ve Altındal, 2015:175-176).

Kadın cinayeti haberlerinde, kadınları öldürmede kullanılan araçlara ilişkin ayrıntılı detaylar ve kadınların ölüm biçimlerine yer verilerek haberler sansasyonel hale getirilmiş, yaşanan ızdırap verici durumlar okuyucuyla paylaşılmıştır. Buna karşın failin cinayeti işleme nedenine yönelik çok az bilgi verilmiş, münferit bir olay gibi sunulmuş, failin öldürme eylemi ise abartılı öğelerle desteklenerek verilmiştir. Cinayetin nedenlerini önemsizleştirmek cinsiyetçiliği yeniden üretmektedir. Aynı zamanda haber başlıklarında fail hakkında bilgi verilmemesi failin korunduğunu göstermektedir. Radikal gazetesinde yayınlanan kadın cinayeti haberlerinin başlıklarının üçte ikisinde erkeklerin öldürme eylemini meşrulaştırıcı, erkeklik rollerini ve beklentilerini haklılaştıran gizil cinsiyetçilik içeren başlık ve kavramların kullanıldığı tespit edilmiştir. Gazetede genellikle kadın cinayetlerinin nedenlerine yönelik bilgilere yer verilmemiştir. Kadın cinayetlerinin nedenlerini veren örneklere bakıldığında ise geleneksel ve modern kadın rolleri arasındaki çatışmaya 'namus' söylemi bağlamında vurgu yapılmaktadır. Haberlerin alt metinlerinde kendi yaşamları hakkında söz sahibi olmayı istemek, ekonomik bağımsızlığını kazanmak ve boşanmayı istemek gibi modern kadın olma davranışlarının kadınların ölümüne sebep olduğu yönündeki eril bakış açısına yer verilmektedir (Sallan Gül ve Altındal, 2015:176-184). Erkek egemenliğinin kültürel bir ideolojisi olan şiddet, kadınları ikincilleştirmekte ve kurbanlaştırmaktadır. Eşitsiz toplumsal cinsiyet ilişkilerinin en temel mekanizmalarından bir tanesi de kadınlara yönelik uygulanan şiddettir.

Esra Serdar Tekeli, yazılı basında kadın cinayetlerinin nasıl temsil edildiğinin sorgulandığı

şiddetin sadece özel alanın ve kadınların problemi olmadığı bir suç olarak şiddetin ve istismarcıların cezalandırılması gerektiği fikri kabul edilmiştir. Bu sözleşme ile aynı zamanda medyada yer alan kadına yönelik temsillerin ayrımcı bir niteliğe sahip olamayacağı ve bunun engellenmesinin sorumluluğunun devlete ait olduğu ilkesi kabul edilmiştir (CEDAW,1992).

⁴ Kadın cinayeti kavramı ilk kez 1990'lı yıllarda toplumsal cinsiyet temelinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre kadınlar kadın olduklarından dolayı ve toplumların onlara atfettiği kadınlık rollerinin bir sonucu olarak cinayete uğramaktadır. Kadın cinayetleri kavramı kadınların bireysel ya da topluluk kararı sonucunda genellikle aileleri ya da akraba toplulukları tarafından öldürülmesini ifade etmektedir. Ülkemizde kadın cinayetleri kavramı çoğunlukla "namus, töre cinayetleri ya da namus suçları" şeklinde de ifade edilmektedir (Sallan Gül ve Altındal, 2015:172).

"Kadın Cinayetlerinin Haberleştirilmesi Bağlamında Medya Etiğini Yeniden Tartışmak: Habertürk Gazetesi Örneği" isimli çalışmada medya profesyonellerine düşen sorumluluğu irdelemiş ve çalışmanın ana sorunsalı olarak gazetecilik mesleği ile toplumsal sorumluluk çizgisinin şiddet olaylarının haberleşmesinde nerede çeliştiğini ortaya koymak olarak belirlemiştir. Habertürk gazetesini inceleme nesnesi olarak belirleyen Serdar Tekeli, özellikle toplumda büyük tepki uyandıran Şefika Etik⁵ haberi ve birkaç örnek haber üzerinden sorunu örneklendirerek somut duruma getirmeye çalışmıştır (Serdar Tekeli, 2016:130). Çalışmanın sonucunda Serdar Tekeli, etik ihlallerinin en aza indirilmesi amacıyla bir takım çözüm önerileri dile getirmiştir. Bunlardan birincisi, habere yönelik ön kabullerin yeniden düşünülmesi ve hiçbir haberin gerçeği yansıtamayacağına bilincinde olunmasına yöneliktir. Bir diğer çözüm önerisi, özellikle şiddet haberlerinde mağdurun fotoğrafının mümkün oldukça kullanılmaması, kullanılacağı durumlarda ise buzlanarak verilmesi gerektiği yönündedir. Habere ilişkin ölüm, kan gibi detayların umutsuzluğa ya da kabullenmeye neden olacak unsurlar üzerinden değil toplumu bilinçlendirecek unsurlar üzerinden verilmesi gerekmektedir. Örneğin, benzer mağduriyeti yaşamış bir kadın haber izleyicisinin koruyucu önlemlerden, devlet politikalarından, uzman görüşlerinden ve verilen sağlık hizmetlerinden haberdar olması yönündeki bilgiler ilgili haberlerde paylaşılmalıdır. Böylelikle benzer sorunlar ile yüzleşen bireyler güvensizlik ya da korku hissederek yaşadıkları şiddeti saklamayacak ve çözümsüzlük nedeniyle kabullenmeyeceklerdir. Aynı zamanda şiddet uygulayan erkeklerin eylemlerinin süreklilik kazanmasının önüne geçilebilecektir. Serdar Tekeli'nin şiddet haberlerindeki etik ihlalleri en aza indirilmesi yönündeki bir diğer çözüm önerisi, failin yargı sürecinin takip edilmesi ve özellikle caydırıcı olması amacıyla ağır cezalarla sonuçlanan yargılama süreçlerinin kamu ile paylaşılmasıdır (Serdar Tekeli, 2016:141).

Genel olarak bakıldığında kadına yönelik şiddet haberleri gazetelerin üçüncü sayfalarında yer almakta bazı durumlarda ise bu haberler birinci sayfaya taşınmaktadır. Bunun en büyük nedenlerinden bir tanesi şiddetin büyüklüğüdür. Gazetecilere göre şiddet haberinin sıradan bir nitelikte oluşu okuyucular üzerinde bir etkide bulunmayacağından, özellikle de toplum içerisinde gerçekleşmiş, bıçaklama ve öldürme gibi olaylar daha fazla ilgi çekecektir. Habercilere göre şiddetin varlığına yönelik yazılı bilgiler yeterli olmayacağı gibi şiddet haberlere yönelik fotoğrafın kan, ölüm, bıçak, bir muhabirin deyişiyle 'gözü morarmış, ağzından kan akan bir fotoğraf olursa' gibi unsurları barındırıyor oluşu onu birinci sayfadan verilecek bir haber konumuna taşımaktadır (Altun vd., 2007:23-24). Medya yapılanması ticari bir temele dayalı olduğundan medyada yer alan şiddetin dozunun arttırılmasının arkasındaki temel amaç daha fazla kâr elde etme isteğidir. Medya uzmanı aile şirketlerinin elinden çıkararak, temel uzmanlık alanları medya sektörü olmayan devasa holdinglerin eline geçmesi sonucunda medyanın yapısı ve buna bağlı olarak sahip olduğu öncelikler de büyük değişimler yaşanmıştır. Kazancın arttırılmasına ve maliyetlerin azaltılmasına odaklı medya kuruluşları daha fazla ilgi çekeceği varsayılan şiddet içerikli haberleri ve şiddet içeren görsellerin yayınlanmasına daha fazla ilgi göstermeye başlamıştır (Erdal, 2012:13-14).

Kadınlık ve erkeklik, kendinden menkul biyolojik bir özellik değil, toplumsal olarak meydana getirilen bir "habitus", bir yapıdır. Bu yapıda gazeteci çalışmasında tam anlamıyla özgür olmayacağı gibi, ne de her yerde, her zamanda ve de her kişi tarafından aynı ve eşit şekilde uygulanabilecek "nesnel" kurallar söz konusudur. Habercilikte kusursuz bir nesnellik

⁵ Şefika Etik cinayetine ilişkin haber 7 Ekim 2011 Cuma günü, Habertürk gazetesinde sürmanşetten verilmiştir. Fotoğrafı çekildiğinde yaşadığı ifade edilen mağdurun, sırtından bıçaklanmış şekilde üst bedeni çıplak bir biçimde fotoğrafının ilk sayfadan verilmesi Habertürk gazetesini yoğun eleştirilerin hedefi haline getirmiştir.

olamayacağı gibi haber, genel olarak medya endüstrisinin ve özelde ise medya kuruluşunun ve o kuruluşta söz sahibi olanların kültürel, siyasal ve toplumsal cinsiyet özelliklerini aktarmaktadır (Uğur Tanrıöver, 2007:150-152). Her haber ve her metin birer “yapıntı” olmakla birlikte, haberin oluşum aşamasında nesnellik diye bir şey söz konusu değildir. Habere yerleştirilecek bir fotoğraf kadını simgesel olarak ortadan kaldıracak bir taraflılık içerebilir (Uğur Tanrıöver, 2007:164). Eleştirel yaklaşımlar haberin bir kurgu olduğu görüşünü desteklemektedir.

Türkiye’deki 1975-2010 yılları arasında haber, gazetecilik, kadın ve toplumsal cinsiyet bağlantısını kuran çalışmalar, öncelikli olarak gazetelerde ve televizyonlarda yer alan haber metinlerini analiz etmeye başlamıştır. Haber metin analizi çalışmalarına, haber üretim süreçleri, mesleki pratikler, izleyici ya da okur alımlama çalışmalarından daha fazla yer verildiği görülmektedir. Haber metin analizi çalışmalarının bir kısmı kadınların haber medyası olan gazete ve dergilere yönelik betimleyici nitel değerlendirmeleri içerirken, bir kısmı ise nicel içerik çözümlemesinden oluşmaktadır. Özellikle 2000’li yıllarla birlikte eleştirel söylem çözümlemesi yaklaşımını temel alan metin analizleri yapılmaya başlanmıştır. Medyanın dördüncü güç olduğu, haberin tarafsız ve dengeli olabileceği liberal-feminist haber anlayışını benimseyen, kadını odak noktasına alan çalışmalarda, nicel ve nitel içerik analizleriyle toplumsal cinsiyet temsili ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye’de haber üretim süreçleri, kadın gazetecilerin mesleki koşulları, gazetelerin meslek kültürüyle ve ekonomi politikasıyla ilişkili olarak cinsiyetçi örgütlenme ve işleyiş yapıları, kadın sorunları bağlamında yerel medya kuruluşlarının içerik ve üretim süreçleri vb. konular haber metinleri kadar çalışılmamıştır (Dursun, 2011:622).

Yeni medya ile birlikte izleyiciler sadece üretilen içeriğin birer tüketicisi değil aynı zamanda kendi içeriklerini üretebilen başka bir deyişle herkesin başlı başına bir medya işlevi görmeye başladığı bir döneme geçilmiştir. Yeni medya ortamında bireysel olarak içerik üretilebileceği gibi içerikler kolektif olarak da üretilebilmekte, üretilen içerikler arzu edilen kişilerle paylaşılarak içeriğe yönelik tepkiler derhal alınabilmekte, gerektiği durumlarda içerik düzeltilebilmekte, ekleme ya da eksiltmeler yapılabilmektedir. Geleneksel kitle medyasının aksine kitlesel yayıncılık yerine daha çok mikro kimliklere, gruplara ya da beğenilere göre yayın yapıldığından bu bağlamda iletişim ortamının görece daha demokratikleştiğini söylemek mümkündür. Ancak elbette geleneksel medyaya oranla yeni medyanın kullanım ve demokratikleşme bakımından mutlak bir eşitlik getireceğini iddia etmek olası görünmemektedir (Şakı Aydın, 2011:108-109).

Kadın ile erkeğin teknoloji ile olan ilişkisi değerlendirilirken genellikle kadınlar teknolojiden uzak ve teknolojinin sadece tüketicisi ya da teknolojinin içerisinde sadece cinselliği ve bedeniyle sunulmaktadır. Erkek ise bilim ve teknoloji ile özdeş duruma getirilmekte ve teknolojinin üreticisi veya tasarlayıcısı olarak nitelendirilmektedir. Deniz Kan, "Yeni Medya Aracı Bilgisayar Oyunlarında Toplumsal Cinsiyetin İnşası" adlı çalışmada bilgisayar ve enformasyon teknolojisindeki gelişmeleri de göz önünde bulundurarak yeni araç olarak ifade edilen bilgisayar oyunlarında toplumsal cinsiyetin nasıl inşa edildiğini sorgulamayı amaçlamıştır. Amaçlı örneklem yöntemi ile Türkiye’de ve dünyada geliştirilmiş oyunlar arasından “Lara Croft”, “Pusu”, “Evvel Zaman İçinde Nasrettin”, “Dragon Age: Origins”, “Legend of Surf” çalışmanın örnekleme olarak belirlenmiş ve farklı oyun türlerinden seçilmiş olan oyunlar özellikle radikal feminizm ve postmodern feminizm kuramları çerçevesinde incelemeye alınmıştır. İncelemeye alınan beş farklı oyun mekan-cinsiyet ilişkisi, teknoloji-cinsiyet ilişkisi, toplumsal cinsiyet rolleri, dış görünüş, giyim, kıyafet, beden sunumunu içeren görsel analiz ve söylemsel/dilsel analiz şeklinde temalar oluşturularak derinlemesine analiz gerçekleştirilmiştir (Kan, 2012:53). Kitle iletişim araçları kullanılarak toplumun belleğine var olmayan olgular, imgeler, toplumsal cinsiyet örüntüleri hiper-gerçeklik içerisinde verilmektedir. Çalışmanın sonucunda incelenen oyunlarda “ideal kadın” imgesi olarak abartılı

beden temsillerine, mükemmellik arayışlarına ve kadının ikincil, edilgen sunumuna yer verildiği ve bu anlamda cinsiyetçi olduğu tespit edilmiştir. Yeni medya aracı olarak nitelendirilen aynı zamanda dijital oyun sektöründe önemli bir yeri olan bilgisayar oyunlarında, toplumsal cinsiyet ideolojisi kendisini gerçekleştirmektedir. Bilgisayar oyunları sadece birer eğlence aracı olmamakta bu alan aynı zamanda ırk, dil, din ve özellikle de cinsiyet gibi toplumsal farklılıkları yeniden üretmektedir. Bir anlamda bireyin toplumdaki kendi kimliğini tanımlama özerkliğine müdahale edilmektedir (Kan, 2012:59-60).

Yeni medya, geleneksel medyadan yapı olarak farklılık göstermesine karşın içerik olarak cinsiyetçi söylemi meşrulaştırmakta, erkek egemen eril bakış açısını yeniden üretmekte ve kadının toplumsal yapı içerisindeki ikincil derecedeki konumunu pekiştirmesi bakımından geleneksel medya ile ortaklık içerisindedir. İnternet haber portallarında kadının temsil biçimleri üzerine "Kadına Yönelik Cinsiyetçi Söylemin İnternet Haber Portallarında Yer Alma Biçimleri" isimli bir araştırma yapılmıştır. "Alexa" verilerine göre Türkiye'nin en çok tıklanan internet haber portalı "www.hurriyet.com.tr"nin ilk sayfası 01.01.2014 - 15.01.2014 tarihleri arasında 15 günlük bir süre içerisinde incelenmiştir. Bu 15 günlük süreç içerisinde haber portalının ilk sayfasındaki doğrudan ya da dolaylı bir şekilde içerisinde kadın geçen haberler analiz edilmiş ve söz konusu 77 adet haber dil, söylem ve konu bakımından değerlendirilmeye alınmıştır (Akmeşe ve Deniz, 2015:322).

Gerçekleştirilen araştırma sonucunda kadınların haberlerin yüzde 54'ünde mağdur ya da kurban olarak yer aldıkları, haberlerin yüzde 15'inde tanınmış bir kişi ya da tanınmış kişinin yakını olarak yer almış, kadınların haber temsillerinde genellikle mağdur, suçlu, şüpheli, eylemci, protestocu şeklinde sunuldukları tespit edilmiştir. Haberlerde kadınların iş hayatına, başarılarına ya da olumlu gelişmelerine yönelik çok az ya da hiç yer verilmediği tespit edilmiştir. Haberlerde kadınlar için anne, eş, sevgili, gelin, kuma, bayan, prenses, yabancı uyruklu, hanım vb. sıfatlar kullanılmış ve genellikle kadınlar başka bir kişi üzerinden tanımlanmıştır. Kadınların aynı zamanda fiziksel ve cinselliğini öne çıkaran haberlerde güzellik kraliçesi, prenses, cazibe, taş bebek vb. sıfatlarla yer verildiği görülmüştür. Haberlerde yer alan görsel imge ve fotoğraflar incelendiğinde mağduriyet konulu haberlerde kadınlar genellikle ağlarken, elini başına koymuş, çaresiz bir durumda verilmiştir. Kadınların fiziksel özelliklerini ya da cinselliğini ön plana çıkaran haberlerde ise kadının bedenini, cinselliğini, dekoltesini ön plana taşıyan fotoğraf karelerine yer verilmiştir. Haberlerin kullandığı dil incelendiğinde aynı şekilde cinsiyetçi söylemin devam ettirildiği; bilim adamı, iş adamı, siyaset adamı ve benzeri tanımlamalara sık olmasa da yer verildiği tespit edilmiştir (Akmeşe ve Deniz, 2015:323).

Yeni iletişim teknolojilerindeki dönüştürücü gelişimle birlikte medya dönüşümü çok hızlı bir şekilde yaşanmıştır. Ancak medyada gelişim olarak nitelendirilen kimi olgular aslında kimi sorunları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, doğruluğu tartışmalı olan haber içeriklerinin sosyal medya üzerinden anonim bir şekilde ve yoğun olarak geniş kitlelerle paylaşımı bu sorunlardan bir tanesidir. İnternet ve sosyal medya ortamlarında kolaylıkla üretilen içerikler habercilik pratiklerini olumsuz bir şekilde etkilediği gibi günümüzde araştırma haberlerinin zaman ilerledikçe azaldığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra geleneksel medyadan farklı olarak kullanıcıların tamamının sosyal medyada kendi içeriklerini üreterek paylaşabilmesi neticesinde, ifade özgürlüğünü aşan ölçülerde, özellikle başta kadınlar olmak üzere ve kadınlarla birlikte, toplumsal cinsiyet normlarına uyum gösteremeyen bireyler, göçmenler vb. azınlık gruplarını hedefleyen, cinsiyetçi, önyargılı ve nefret söylemi içeren gönderilerin kitlesel olarak üretilmesinin önü açılmıştır.

3. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

3.1. SOSYAL MEDYA ORTAMLARININ ANALİZİ İLE İLGİLİ EĞİLİMLER VE YÖNTEMLER

Son yıllarda sosyal medya sitelerinin popüler bir iletişim ortamına dönüşmüş olması ve sosyal medya ortamlarının kullanıcı sayısının çok olmasından dolayı kullanıcıların neden sosyal medya ortamlarında bulunmayı istedikleri sorusu araştırılmaya başlanmıştır. Kişilerin bu araçları kullanıyor olmakta birçok motivasyona sahip oldukları ve sosyal medya ortamlarını birçok açıdan kullandıkları görülmektedir. Bireyler kitle iletişim araçlarını seçerken bireysel ve toplumsal gereksinimlerine göre tercih yapmakta ve kitle iletişim araçlarını kullanımları sonucunda bir takım doyumlara ulaştıkları kullanımlar ve doyumlar görüşüne göre, bireylerin neden sosyal medya ortamlarını kullandıkları ve bu kullanımları sırasında hangi motivasyonlardan yola çıkarak hareket ettikleri sorusuna cevap verilebileceği düşünülmektedir (Erdoğan ve Alemdar, 2005).

Sosyal medyanın araştırılmasında kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının varsayımları ile sosyal medya ortamlarının kullanımıyla ilgili tahminlere açıklık getirme konusunda başarılı bir model olduğu düşünülmektedir. Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı temel olarak medya kullanıcılarının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, medyayı nasıl kullandıklarını açıklamak, medya kullanımının ardındaki motivasyonları anlamaya çalışmak ve ihtiyaç ya da motivasyonların sonuçlarının neler olduğunu tanımlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda kişilerin niçin farklı sosyal medya ortamlarını kullandıklarını araştırmak için kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının en elverişli araçlardan biri olduğu düşünülmektedir (Shao, 2008; Muntinga vd., 2011). Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı bağlamında sosyal medya kullanım motivasyonlarını araştıran çalışmaların hızlı bir şekilde arttığı gözlemlenmektedir (Shao, 2008; Akçay, 2011; Muntinga vd., 2011; Biçer, 2014; Çemrek vd., 2014). Özetle bu çalışmalarda sosyal medya kullanımı konusunda bireylerin “bilgi edinme”, “eğlence”, “iletişim”, “kimlik”, “gözetim” ve “gizlilik” gibi pek çok farklı motivasyonlara sahip oldukları ifade edilmiştir.

İnternetteki içeriklerin çözümlenmesine yönelik olarak içerik çözümlemesi ve söylem çözümlemesi olmak üzere iki farklı metin çözümleme yönteminin tercih edildiği görülmektedir. Esas olarak içerik çözümlemesi 2. Dünya Savaşı sırasında önem kazanarak uygulanmaya başlamıştır. Radyonun Hitler Almanyası tarafından propaganda aracı olarak görülmesi ve kullanılması içerik çözümlemesi yönteminin söz konusu propaganda mesajlarının çözümlenmesinde kullanılmasına neden olmuştur. 2. Dünya Savaşı sonrasında televizyon yayınlarının yaygınlaşmasının da etkisiyle kitle iletişim araştırmalarında çalışılan konularda değişimler yaşanmaya başlamış, bu bağlamda farklı yöntem ve teknikler denenmeye başlanmıştır. Bu yöntemlerden biri olan içerik çözümlemesi ile iletişim araştırmalarında “ne veriliyor?”, “nasıl veriliyor?”, “ne kadar sıklıkla veriliyor?” sorularının irdelendiği araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. İlk olarak 20.yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve ABD’de yazılı basınla alakalı olarak yapılan içerik çözümlemesi sonrasında ABD’de gazetecilik eğitimi görmekte olan öğrenciler tarafından, gazeteler üzerinde iç politika, iş, suç işleme, boşanma, spor vb. konularda yapılmış sonrasında araştırma ilgileri edebiyat ve dil meselelerine yönelmiştir. Kitle iletişim araçlarından gazete, televizyon, radyo, sinema, dergi, video’nun yanı sıra siyasal demeçler ve konuşmalar da içerik çözümlemesi yöntemi ile analiz edilmektedir (Aziz, 2006:13-14). Özetle ifade etmek gerekirse sosyal medya ortamlarının analiz edilmesi ile ilgili temel eğilimler ve yöntemler incelendiğinde kullanıcı temelli yaklaşımlar ile içerik temelli yaklaşımların çoğu kez birlikte kullanıldığı görülmektedir.

3.2. SÖYLEM KURAMLARININ GELİŞİM SÜRECİNE KATKI SAĞLAYAN KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Söylem kuramları temelde Saussure’un linguistik yaklaşımından etkilenmiştir. Saussure’un yaklaşımı ile birlikte dilin dünyayı yansıtan gerçek bir ayna olmaktan öte, şeylerin anlamının kültür içerisinde ve toplumsal uzlaşma aracılığıyla inşa edildiği kavranmıştır. Ancak Saussure’un fikirlerinin Herder, Humboldt, Hegel, Wittgenstein gibi dilbilimi üzerine de

düşünen düşünürlerin görüşleri üzerine temellendiği unutulmamalıdır. Saussure'a göre dil bir göstergeler sistemidir. Gösterge ise bir kavram veya sözcükten oluşarak kendi içerisinde bir bütünlüğe sahiptir. "Kendi içinde bir bütün" olmanın anlamı dilin insandan ve toplumdan dolayısıyla dış dünyadan bağımsız bir varlık olarak tanımlanmasıdır. Saussure'a göre, tek tek göstergeler ve bütün bir dilin sistemi toplumun uzlaşmaya varmasından sonra, dil toplumdan bağımsız, kendi içerisinde değişmez ve bütünsel bir yapı olarak mevcudiyetini devam ettirir. Ve ancak çeşitli gösterge sistemlerinin kullanılması ile insanlar arasında iletişim sağlanabilir. Bu bağlamda Saussure dilbilimin kuruculuğunu yaptığı gibi bununla birlikte göstergebiliminin de temellerini atmıştır (Güngör, 2016:227-229).

Söylem kavramı özellikle sosyal bilimcilerin, dilbilimcilerin, antropologların ve yazın kuramcılarının önemsedikleri bir kavram olarak batıdaki geçmişi 2000 yıl öncesine dayanmaktadır (van Dijk'dan aktaran Kocaman, 2003:1). Söylem sözcüğünün kökenindeki 'discursus' sözcüğü tartışma, konuşma ve koşuşturma anlamına gelmektedir. Sözlük anlamına bakıldığında ise bir konuya yönelik olarak düşüncelerin söze dayalı, düzenli, resmi ve uzun bir şekilde aktarılması şeklinde tanımlanmaktadır (Kocaman, 2003:1). "Discourse" kavramı Türkçe'ye "söylem" şeklinde tercüme edilmesine karşın söylem, "discourse" kavramını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Dilbiliminde "discourse" karşılıklı konuşma, sözlü sunum ve tartışmada olduğu gibi bir cümleden fazla olan yazılı veyahut sözlü iletişim biçimini ifade etmektedir (Erdoğan ve Alemdar, 2005:299). Söylem kavramı etimolojik kökeninde etkinlik düşüncesini içermektedir. Bu kavram konuşma, sunum, sohbet vb. anlamlarında Fransızca "discours" teriminden gelmektedir. Latince discursus'a dönüşen söylem kavramı hareketlilik ve akış anlamını kazanmıştır. Bu bağlamda ikili bir anlama sahip olan söylem kavramı etkileşimli bir süreç içerisinde anlamların üretilmesi ve bu sürecin çıktısı olarak ortaya çıkan şey anlamındadır.

Teun A. van Dijk'a göre söylem çalışmalarının temeli genellikle siyasal amaçlı ve inandırıcılığı yüksek olan konuşmaların planlanması ve düzenlenmesine yönelik ilkeleri tespit etme konusuyla ilgilenen klasik sözbilimi alanına kadar uzanmaktadır. Buna karşın klasik sözbilim, dilbilimin 18. yüzyıldan sonra ortaya çıkışıyla özellikle de 20. yüzyılın başlarında önemini yitirmeye başlamıştır. 20. Yüzyılın başlarında Ferdinand de Saussure'un dil çalışmalarını dizgeleştirme ve bunun yanı sıra toplumsallaştırma uğraşları dilin yapısal niteliğinin ötesine geçme zorunluluğu oluşturmuştur. Bununla birlikte Rus biçimcileri yazınbilim ve dilbilimi bir araya getiren dil çalışmalarına öncülük etmiştir. Birçok dilbilimciye göre Vladimir Propp'un "masalın biçimbilimi" isimli 1928 yılında yayımlanan çalışması yapısalcılığın söylem çözümlemesinde kullanılmasının ilk ve en yetkin örneklerinden birisi olarak değerlendirilmektedir (van Dijk'dan aktaran Kocaman, 2003:1). Buna ek olarak Levi-Strauss'un kültür ve söylence çözümlemelerini de söylem çalışmalarının öncüleri içerisinde değerlendirmek mümkündür. İlk olarak İngilizce'de 1952 yılında dilbilimci Zellig Harris tarafından söylem analizi kavramı bir makalenin başlığı olarak kullanılmıştır. 1960'lı yılların başlarında ise Fransız dilbilim ve göstergebilimcilerden Barthes, Greimas, Bremond iletişimi dil içi ve dil dışı öğeler bütünlüğü içerisinde ele almaları ve dili toplumsal, kültürel bağlam ve değerler içerisinde değerlendirmeleri neticesinde söylem kavramına ulaşılmasına katkıda bulunmuşlardır. Ancak söylemin yapısal boyutuna yönelik metin, dilbilgisi ve metindilbilim olarak bahsedilecek ilk çalışmalar 1960'lı yılların başlarında Avrupa'da Hartmann ve öğrencileri tarafından gerçekleştirilmiştir (Kocaman, 2003:2). 1970'ten sonraki söylem çözümlemelerinde dizgeli çalışmaların ya da masal, söylen gibi özel söylem türlerinin yerine dilin gündelik doğal kullanımı incelenmeye başlayarak söylem çalışmalarının yapıyı da kapsadığı ancak onun da ötesine geçerek bağlamı, işlevi ve doğal iletişim koşullarını yansıtan bir yönelime geçilmiştir. Bu dönemde yapısal düzlemin ötesinde dilin toplumsal yönüne ve işlevsel boyutuna ağırlık verilerek toplumsal, kültürel bağlamdaki farklı dil kullanımlarının ne anlama geldiği yorumlanmaya başlanmıştır. Özellikle de kişilerin konuşmadaki konumlarının, cinsiyet ve eğitim gibi faktörlerin dil kullanımı üzerindeki

etkisinin ne olduğu yönünde araştırmaların yapılmasını gerektirmiştir (Kocaman, 2003:3).

Kişilerarası iletişimdeki “discourse” analizi bir ilişkinin sözlü ya da sözsüz yanının incelenmesi anlamına gelmektedir. Foucault’un ele aldığı anlamda, kültürel çalışmalarda “discourse analizi” dilin ve diğer kodların anlamı ile ilgilenmesinin yanı sıra odak noktası bu kodlardaki güç ilişkileridir. Toplumun ve tarihin dışarısında duramayan kodlar ve anlamları sürekli olarak zamanın tarihsel ve sosyal bağlamına, mevcut güç ilişkilerine ve çatışmalara bağlı durumdadır. Söylemler arasındaki ideolojik mücadelenin devamlılığı toplumda bazı söylemlerin diğerlerinden daha meşru olduğu yönünde düşünülmesine neden olur. Foucault’a göre, toplumdaki belirli sayıdaki süreçlere göre söylem üretimi kontrol edilir ve onun seçilmesi, örgütlenmesi ve dağıtılması sağlanır (Erdoğan ve Alemdar, 2005:299). Belirli bir dil anlayışını temel alarak geliştirilen söylem, tarihsel ve toplumsal koşullardan soyutlanmış bir dil anlayışına dayalı bir anlamda yapısalcı yönüyle Saussure’cüdür. Bir diğer yönüyle ise söylem, dili toplumsal koşullar içerisinde toplumsal iktidarın kurulduğu bir alan olarak gören ve Saussure’cu dil kuramının eleştirisi üzerinden yükselen yapısalcılık sonrası dil yaklaşımları ile bağlantısı olan bir kavramdır. Ancak her iki yaklaşımında dil pratikleri ile toplumsal güç ilişkileri arasındaki bağa vurgu yapmaktadır.

Söyleme yönelik analitik yaklaşımların tamamı kuramsal kökenlerini eleştirel marksizmden almışlardır. Söylem çözümlemelerinin her biçimi için Antonio Gramsci, Louis Althusser, Frankfurt Okulu ve Foucault’nun dilin, ideolojik alanın ve kültürün önemine işaret eden çalışmaları kuramsal temeli oluşturmuştur. Günümüzde söylem çözümlemelerinde iki temel çözümleme eğiliminin olduğunu söylemek mümkündür. Birinci eğilim, Fairclough, Van Dijk, Wodak, Hodge, Kress gibi eleştirel dilbilimciler ve Stuart Hall ile İngiliz kültürel çalışmalarında karşılaştığımız yapısalcı yönlerde içeren söylem çözümlemeleridir. İkinci eğilim, yapısalcılık sonrası dil anlayışı ile psikanalitik yaklaşımların da etkisini içeren Laclau-Mouffe ve Zizek gibi düşünürlerin çalışmalarında karşılaştığımız söylem çözümlemeleridir (Dursun, 2012a:6).

3.3. ANALİZ

van Dijk haber metnindeki söylemi değerlendirirken eleştirel söylem çözümlemesi yöntemini kullanarak, toplumsal yapı ve bu yapıyı bir araya getiren bütün mekanizmalar çerçevesinde değerlendirme amacı taşımaktadır. Bu bağlamda van Dijk, gazete haberlerindeki sözcük ve görsel seçimleri ile bunların sayısını ifade eden nicelikler ile birlikte olgu ile toplum bağlantısını, olgu ile iktidar bağlantısını ve haber metninin kullanılan görsel ile ilişkisi vb. bağlantılar arasında nedensellik ilişkisi kurarak analiz gerçekleştirmektedir. Makro yapı içerisinde yer alan başlıklar, alt başlıklar ve mikro yapı içerisindeki fotoğraf ve sözcük tercihleri nicel bir şekilde ifade edilmeksizin, bu yapılar arasındaki bağlamsal ilişki saptanarak çözümleme yapılmaktadır. Böylece habere konu olan olgunun metni daha doğru ve etraflı bir şekilde incelenmektedir (Arslan, 2017:146). Haberler aynı hikayelerde ya da savlarda olduğu gibi hiyerarşik bir şemadan faydalanmaktadır. Haber üretimi yetişmiş insan, profesyonel rutinler, zaman ve baskıya giriş gibi her gün binlerce kez tekrar eden süreçleri içermektedir. Bu ise bir şema tarafından düzenlenmektedir. Başlık ve haber girişi, söz konusu şema içerisinde birlikte özetleme yapmaktadır. Aynı zamanda bunlar metnin makro yapısının anlamını ifade etmesi kaçınılmaz olan özetlemenin yanı sıra metne giriş görevini de üstlenmektedir. Ana olay, katılımlar, zaman girişte yer alarak özetleme ile birlikte giriş, şemanın daha üst seviyesine işaret etmektedir (van Dijk’dan aktaran Özer, 2015:246). Dahası haberin temasını başlık ve haber girişlerinden öğrenmek mümkündür (Özer, 2015:246).

van Dijk’in söylem çözümlemesi katı kurallara bağlı olmaması, tür odaklı olmaktan ziyade metin odaklı olduğundan dolayı, söz konusu çözümleme yöntemini haberler dışındaki farklı metin çeşitlerine uygulamak mümkündür. Bu bağlamda özellikle Türkiye’de Web 2.0 ortamlarında gerçekleştirilmiş olan çeşitli yeni medya çalışmaları van Dijk’in

çözümlemesinin farklı metin çeşitlerine uyarlanabilir olma özelliğinden faydalanmıştır. Bu çalışmalar arasında Tuğrul Çomu'nun "Video Paylaşım Ağlarında Nefret Söylemi: YouTube Örneği" (2012) isimli yüksek lisans tez çalışması, Eser Aygül'ün "Yeni Medyada Nefret Söyleminin Üretimi: Bir Toplumsal Paylaşım Ağı olarak Facebook Örneği" (2013) isimli yüksek lisans tez çalışması, Günseli Bayraktutan tarafından yürütülen ve Tübitak Sobag tarafından desteklenen "Sosyal Medya Ortamlarının Siyasal İletişim Uygulamaları Açısından İncelenmesi: Türkiye'de 2011 Genel Seçimlerinde Facebook ve Twitter'ın Siyasi Partiler ve Liderler Tarafından Kullanılması" (2013) isimli araştırma projesi (Çomu ve Halaiqa, 2014:51), Ayşe Kalav ve Aliye Bilge Certel Fırat'ın "Amerikan Sosyal Medyasında Göçmen Karşıtlığı ve Dijital Nefret Söylemi: Twitter Özelinde Bir İnceleme" (2017) isimli araştırma yer almaktadır. Sözü geçen bu çalışmaların tamamında van Dijk'in söylem çözümlemesi modeli, YouTube, Facebook ve Twitter gibi ele alınan sosyal medya arayüzüne uyarlanarak düzenlenen şablonlar üzerinden çözümleme yapılmıştır (Çomu ve Halaiqa, 2014:51).

Araştırma kapsamında sosyal medya platformlarından Twitter üzerinden Özgecan Aslan cinayeti olgusu karşısında üretilen ve paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerden, cinsiyetçi söylem içerdiği düşünülen Twitter gönderilerine Twitter arayüzünde yapılan tarama sonrasında ulaşılmıştır. Özgecan Aslan, vahşi bir şekilde 11 Şubat 2015 tarihinde katledilmiştir. Bu tarihten yola çıkarak, cinayete ilişkin kullanıcı türevli içeriklerin üretilerek kitlesel olarak en yoğun şekilde paylaşıldığı 13 Şubat 2015 ile 19 Şubat 2015 tarihleri arasındaki bir haftalık süreç tespit edilmiştir. Twitter'da ilgili gönderilerin kayıt altına alınması amacıyla kullanıcı hesabı oluşturulmuş ancak diğer kullanıcılar ile hiçbir etkileşime geçilmemiştir. Twitter gönderilerine Twitter'ın arayüzünde yer alan arama bölümüne etiketsiz olarak "Özgecan Aslan" ve etiketli olarak "#" sembolü ile "#Özgecan Aslan" yazılarak tarama yapılması sonrasında ulaşılmıştır. Twitter gönderilerini arama esnasında gönderi sahiplerinin anonim hesap veya gerçek kişi hesapları olduğu yönünde bir ayırım yapılmamıştır. Herkese açık olan hesapların gönderileri analiz kapsamına alınmıştır. Araştırmada sadece Twitter üzerinden Özgecan Aslan cinayetine yönelik olarak paylaşılan içeriklerin sayıca fazla olması ve içeriklerin belli bir süre sonra kendini tekrarlayan anlamlarda üretilmesi ve paylaşılması nedeniyle cinayetin işlendiği hafta kaydedilen Tweet'lerin sayısında bir sınırlamaya gidilmiş ve 13 Şubat 2015 tarihinden başlanarak, tarama sonuçlarında ortaya çıkan gönderilerden, her gün için ilk yüz adet Tweet, toplamda yedi yüz adet Tweet ekran görüntüsü⁶ alınarak kaydedilmiştir. Tweet'lerin cinayetin işlendiği hafta içerisinde, yedi gün boyunca kayıt altına alınmasının ardından cinsiyetçi söylem içerdiği tespit edilen gönderiler kadının toplumsal kimliği, kadın bedeni, erkeklik olgusu, yargı kararları ve feminizme bakış kategorileri altında sınıflandırılarak, her bir kategori için bir adet Tweet, toplamda beş adet Tweet analiz edilmiştir.

Twitter'ın arayüzünde bulunan arama bölümüne etiketsiz "Özgecan Aslan" ve etiketli "#Özgecan Aslan" şeklinde yazılarak, anahtar sözcük yöntemiyle tarama yapılması sonucunda ulaşılan toplam yedi yüz adet Tweet içerisinde, beş adet Tweet'in diğer bir deyişle örnek grubun, örneklemin belirlenmesi için basit rastlantısal örneklem yönteminden faydalanılmıştır. Rastlantısal örneklem, evrenden kura çekme yöntemi ile örneklemin çıkarıldığı, seçilen öğelerin belirlenmesinde şans faktörünün rol oynadığı, tüm öğelerin eşit derecede seçilme şansının bulunduğu, öğelerin ya da kişilerin rastgele seçildiği bundan dolayı

⁶ Ekran görüntüsü alımı, klavye üzerinde bulunan "print screen" tuşu kullanılarak yapılmıştır. Bu tuşa basıldığında ekrandaki görüntü hafızaya alınmakta, sonrasında herhangi bir Word, Paint, Excel tablosu açılarak "düzen" menüsünde yer alan "yapıştır" seçeneği tıklandığında, hafızaya alınmış olan görüntünün ilgili belge üzerinde görünmesi sağlanmaktadır (https://www.chip.com.tr/bilgisayarkursu/ekran-goruntusu-kaydetmek_3040.html , Erişim: 30.03.2019).

da sistematik bir yanılığın söz konusu olmadığı bir örnekleme yöntemi olduğundan dolayı tercih edilmiştir (Böke, 2009; Cebeci, 2014).

Facebook ve Twitter'da söylem analizi uygulanan “Sosyal Medya Ortamlarının Siyasal İletişim Uygulamaları Açısından İncelenmesi: Türkiye'de 2011 Genel Seçimlerinde Facebook ve Twitter'ın Siyasi Partiler ve Liderler Tarafından Kullanılması” (2013) isimli Bayraktutan ve diğerlerinin araştırmasında, projenin konusu ve inceleme alanı göz önünde bulundurularak, analiz edilecek olan sosyal medya platformu üzerindeki bütün içerikler arasından anahtar kelime yöntemi ile arama yapılarak uygun içeriklerin seçilmesi yerine, ifade edilen uygulamalarda yer alan belirli bazı kullanıcıların üretmiş olduğu içerikler çözümlemeye geçirilmiştir. Bu çalışma kapsamında ise, Facebook'ta gerçekleştirilen söylem çözümlemesi için Eser Aygül'ün “Yeni Medyada Nefret Söyleminin Üretimi: Bir Toplumsal Paylaşım Ağı Olarak Facebook Örneği” (2013) isimli yüksek lisans tez çalışmasında geliştirmiş olduğu çözümleme şablonu esas alınmış ve Twitter ortamının arayüzü ile uyumlu hale getirilmiştir. Bunun için de Bayraktutan ve diğerlerinin (2013) geliştirmiş olduğu şablona başvurulmuş, Twitter arayüzünde bulunan kimi arayüzey özellikleri makro yapılar, her bir Tweet diğer bir deyişle gönderi ise hem makro hem de mikro yapılar altında çözümlenmiştir. Bu çalışma kapsamında van Dijk'in söylem analizi uygulama modeli, Aygül (2013) ve Bayraktutan vd.'nin (2013) sosyal medya platformları için tasarlamış oldukları söylem çözümlemesi uygulama modelleri esas alınarak, bir mikro blog uygulaması olan Twitter'ın arayüzüyle uyumlu aşağıdaki şablon oluşturulmuştur:

Tablo 1. Twitter Söylem Çözümleme Şablonu

<p>A. Makro Yapı</p> <p>1. Tematik Yapı</p> <p>a. Kişi/hesap tanımı</p> <p>b. Diğer Bilgiler</p> <p>c. Web Sayfası Bağlantısı</p> <p>2. Şematik Yapı</p> <p>a. Durum tanımı</p> <p>1. Gönderinin anlatım dili</p> <p>2. Sonuçlar</p> <p>3. Ardağan Bilgisi (önceki olay da dâhil olmak üzere)</p> <p>4. Bağlam Bilgisi</p> <p>B. Mikro Yapı</p> <p>1. Sentaktik Çözümleme</p> <p>a. Cümle yapılarının aktif ya da pasif olması</p> <p>b. Cümle yapılarının basit ya da karmaşık olması</p> <p>2. Bölgesel Uyum</p> <p>a. Nedensel ilişki</p> <p>b. İşlevsel ilişki</p> <p>c. Referansal ilişki</p> <p>3. Kelime Seçimleri</p> <p>(metafor, metonimi, yan anlam, düz değişmece vb.)</p> <p>4. Retorik</p> <p>a. Görsel/ler (Gönderide paylaşılan fotoğraflar)</p> <p>b. İnanıdırıcı bilgiler</p>

Buna göre, çalışmada seçilen beş adet Tweet, van Dijk'in eleştirel söylem analizi yöntemiyle makro ve mikro olmak üzere iki aşamalı olarak analiz edilmiştir. Makro yapı başlığı altında, tematik yapı ve şematik yapı olmak üzere iki çeşit çözümleme yapılmıştır. Tematik yapı başlığı altında yapılan çözümlemelerde kullanıcının Twitter profilini hangi isimle kullanmayı tercih ettiğine yönelik, kullanıcı adı ve aynı zamanda hesap adresi olan; kişi/hesap tanımı, hesabı kullanma amacını tanıtmaya yönelik olarak paylaşılan; diğer bilgiler ve Web sayfası bağlantısı bilgilerine yer verilmiştir. Şematik yapı başlığı altında ise durum tanımı diğer bir

deyişle Twitter gönderisinin sunumu, basit, kurallı vb. gönderinin cümle yapısına ilişkin; gönderinin anlatım dili, sonuçlar, önceki olay da dâhil olmak üzere olayın sosyal ve politik yönüne ilişkin; ardaalan bilgisi ve bağlam bilgisine yer verilmiştir. Mikro yapı başlığı altında yapılan çözümlemede gönderinin cümle yapılarının aktif ya da pasif olması ve cümle yapılarının basit ya da karmaşıklığına yönelik analiz yapıldığı; sentaktik çözümleme, gönderi metninde birbirini izleyen cümlelerin birbiriyle olan nedensel ilişkisinin ele alındığı; bölgesel uyum, gönderinin ideolojisini aktarmada elverişli olduğundan kelime seçimleri üzerinde durulmuş ve Twitter gönderisinin inandırıcılık taşıyıp taşımadığının tespitine yönelik iletinin inandırıcı ve ikna edici olmasına katkı sağlayan verilerin retorik çözümlemesi yapılmıştır.

3.3.1. TWEET 1⁷

Şekil 1. Tweet 1 Ekran Görüntüsü

Analiz edilen birinci Twitter gönderisinde kadın cinayetleri olgusuna yönelik olarak kurumsal açılmış bir hesap üzerinden yapılan yorumda, ana olaya ilişkin uygulanan şiddete ve cinayete yönelik nedenler sosyal, kültürel ve siyasal bağlamlarından koparılarak aktarılmıştır. Gönderide genel olarak kadının toplumsal kimliği üzerinde durularak failin ya da failerin söylem içerisinde gizlenmesi sağlanmıştır. Gönderi sahibi, kadınların eş ve anne olarak sözde doğal rollerine yönelik önyargı ve stereotipleri iletisinde tekrar ederek kadınların toplumdaki eşitsiz konumlarına da bir anlamda işaret etmektedir. Gönderinin söylemine göre kadınlar kendilerine uygun cinsiyet rollerini öğrenerek, bu rollerin belirleyeceği iş bölümü içerisinde kalarak erkek egemen kamusal alandan uzak durmalıdır. Annelik ideolojisinin doğallaşması sonucunda toplumsal anlamlandırma sistemi içerisinde baskın bir biçimde çalışmaya başlamıştır. Bu gönderide Twitter kullanıcısı, kadın cinayetleri olgusu karşısında kendi konumlanışına göre anlamlandırma sürecine müdahalede bulunarak söylemi egemen ataerkil ideolojiye hizmet eden bir yapılandırmada kurmuştur.

3.3.2. TWEET 2⁸

Şekil 2. Tweet 2 Ekran Görüntüsü

Çalışmada kadın bedeni kategorisi altında analiz edilen ikinci Twitter gönderisinde anonim bir hesap tarafından oluşturulan içeriğin söylemi, kendini eşitlikçi ideolojinin içerisinden belirleyerek egemen cinsiyetçi ideolojiden uzaklaşmıştır. Bu bağlamda gönderide kadını kültürel ve dini kodlarla sadece bedeni ve cinselliği üzerinden tanımlayan egemen ideolojinin kadınlık tanımlaması yeniden anlamlandırılmıştır. Kadının özgür bireyler olarak kimseye

⁷ Tweet 1, kadının toplumsal kimliği kategorisi altında sınıflandırılmıştır.

⁸ Tweet 2, kadın bedeni kategorisi altında sınıflandırılmıştır.

emanet olmadığını ve kadın cinayetlerinin politik olduğunu ifade eden gönderinin söyleminde, egemen cinsiyetçi ideolojinin şu ana kadar kadın özneye seslenmediği bir gerçekliğe yer verilmiştir. Bu aynı zamanda egemen cinsiyetçi ideolojinin söylem alanına hapsedilmiş olan kadın öznenin, söz konusu Twitter gönderi metninin söylemindeki gibi egemen söylemin yeniden üretilmesinin engellendiği durumlarda, kendisinde değişimler meydana geleceği anlamına gelmektedir.

Gönderide cinsiyetçi kodlarla inşa edilen, kadını salt bedene indirgeyerek erkeği kadından üstün ve onun, başta bedeni olmak üzere, iradesine egemen olduğu yönündeki söylem karşısında yaşamları hakkında bir özne olarak kendi kararlarını verebilen ve en temel hakları olan yaşam haklarını savunan kadınların toplumsal cinsiyet eşitliğini talep eden ve bunun mücadelesini vermekte olan eşitlikçi söylemin ataerkil cinsiyetçi söylem karşısındaki konumlanışı ortaya çıkmıştır. Gönderide “kadın cinayetleri politiktir” söylemi ile aynı zamanda kadına yönelik uygulanan şiddet olaylarının münferit olmadığına, kadın cinayetlerine yönelik yargı sürecinin işleyişindeki sorunlara da dikkat çekilmektedir. Kadın cinayetleri davalarında şiddet uygulayan erkekler saygın tutum, iyi hal ve tahrik indirimleri sonucunda cezaları azalmaktadır. Bu aynı zamanda kadın cinayetlerinin yargı süreci içerisinde gerektiği kadar ciddiye alınmadığına işaret etmektedir. Kadın cinayetleri davalarında şiddet uygulayan erkekler, gerekçe olarak aldatıldıklarına yönelik şüphe duymaları, kadınlar tarafından barışma isteklerinin geri çevrilmesi, kıskançlık, kadının ayrılmayı ya da boşanmayı istemesi ve “namus ya da töre” gibi gerekçeler öne sürmektedir.

Twitter gönderisinin söylemi ana hatlarıyla değerlendirildiğinde, erkek egemen cinsiyetçi söylemin kadınlara yönelik kullanılan dil aracılığıyla cinsler arasında kurduğu ikili karşıtlıklar bağlamında ortaya çıkan hiyerarşik yapıya işaret ederek, kadın cinayetlerinin münferit olaylar olmaktan ziyade politik olduğunu ifade edilmektedir. Gönderideki söylem aynı zamanda kadınların salt bedenin parçalarına indirgenmiş biyolojik bir yapı değil, politik bir mücadelenin öznesi konumunda olduğuna işaret etmektedir. Bu bakımdan gönderi cinsiyetçi söylemin karşısında, egemen kadınlık tanımlamalarına karşıt, toplumsal cinsiyet temelli işlenen kadın cinayetleri karşısında yasaların eşit bir şekilde uygulanması talebinde bulunan eşitlikçi bir bakış açısını yansıtmaktadır.

3.3.3. TWEET 3⁹

Şekil 3. Tweet 3 Ekran Görüntüsü

Çalışmada üçüncü Tweet olan ve erkeklik olgusu kategorisi altında analiz edilen Twitter gönderisinde kadın cinayetleri olgusuna yönelik anlam üretimi, uygulanan şiddetin arka planında yer alan geleneksel toplumsal cinsiyet rol tanımlamaları üzerinden gerçekleşmiştir. Bu rol tanımları kitle iletişim araçlarının yaydığı iletilerin yanı sıra sosyal medya platformları üzerinden kullanıcı türevli içerikler ile erkek egemen bakış açısıyla üretilmekte, sağlamlaştırmakta ve yeniden üretilmektedir. Bu üretim içerisinde yalnızca kadın kimliği ve rol tanımlamaları değil aynı zamanda “erkeklik” algısı üzerinden oluşturulan erkeklik kimliği de sorunlu olup, sistemin erkeğe dayattığı roller ön plana çıkarılmaktadır. Erkeğin “erkek” olmasını belirleyici koşullar yaşadığı toplumda mevcut olan kültür tarafından belirlenirken; erkek çocukluğundan başlayarak ataerkil sistemin aksamadan işlemesi görevini yerine

⁹ Tweet 3, erkeklik olgusu kategorisi altında sınıflandırılmıştır.

getirmesini sağlayacak düzenin kodlarına göre yetiştirilmekte ve bu düzenin kodlarının oluşturduğu kurallar yaşam süresince düzenli olarak güncelleştirilmektedir. Benzer şekilde analiz edilen üçüncü Tweet'in içeriği hem kadını hem de erkeği kendi kimliklerine bağlanması anlamında, teslim olacakları bir iktidar biçimine ancak sınırları egemen ataerkil ideoloji tarafından belirlenmiş bir söylem düzeni içerisine çağırılmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde gönderi metninin söyleminin, bir kadın cinayetine yönelik olayın ayrıntıları netleşmeden, namus kavramı üzerinden oluşturulduğu görülmektedir. Gönderide erkeğin namusuna kastedildiği durumlar karşısında erkekliğin bir "doğası" olarak nasıl düşünmeleri ve davranmaları gerektiği yönündeki beklenti ifade edilmiştir. Söz konusu söylem ataerkil cinsiyetçi erkeklik söylemini güçlendirme görevi üstlenmektedir.

3.3.4. TWEET 4¹⁰

Şekil 4. Tweet 4 Ekran Görüntüsü

Toplumsal gerçekliğin bir parçası haline gelmiş sosyal medya platformlarında içerikler belirli bir kurumsal merkezde üretilmeyip kullanıcıların aynı zamanda üreticiler olması sebebiyle üretim ve tüketimde kaynakların kimliğine yönelik bir karmaşıklık söz konusudur. Aynı zamanda sosyal medya ortamının multimedya özelliğinden kaynaklı ses, görüntü ve yazılı metinlerin birbirlerine eklenerek aynı anda kullanılabilirliği oluşu gerçekliğin çarpıtılması, bağlamından kopartılması gibi etik ihlallerin ve manipülasyonların önünü açmıştır. Çalışmada yargı kararları kategorisi altında analiz edilen dördüncü Twitter gönderisinde kadın cinayetleri olgusu karşısında yargı sürecinin işleyişine güveni olmadığını ifade eden gönderi sahibinin söyleminde, adalet arayışı olarak karar verici makamlarda yer alanların zihniyet yapılarının dönüşmesinden ziyade, hukuka aykırı nitelikteki idam cezası ön plana çıkarılmıştır. Bu bağlamda sorunun, sosyal/ekonomik, kültürel ve siyasal bağlamları görmezden geldiği ve gönderi sahibi öznenin bağlı bulunduğu ideolojinin söylem alanı üzerinde, toplumsalda baskın olan anlam üretme biçiminde konumlandığı tespit edilmiştir.

İncelenen Twitter gönderisinin söylemi genel olarak değerlendirildiğinde erkek egemen cinsiyetçi söylemi yeniden üreten bir metin olduğu anlaşılmaktadır. Gönderinin söyleminde adalet arayışı toplum adına öç alma, şiddet döngüsü oluşturmak üzerine kurulmuştur. Aynı zamanda kadın cinayetleri karşısında sıklıkla dile getirilen "sahip çıkmak", "korumak", "kollamak" söylemleri her defasında kadını erkeğin korumasına muhtaç, göz önünde

¹⁰ Tweet 4, yargı kararları kategorisi altında sınıflandırılmıştır.

anlamaların arkasına gizlendiği görülmektedir. Bu nedenle gönderi metni toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı, kadını ikincilleştirmek amacıyla bedeni üzerinde tahakküm kuran düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunmaktadır.

Gönderi metninin atıfta bulunduğu hesap tanımı “Vasili Papaz Efendi” olan Twitter kullanıcısının iletisi değerlendirildiğinde kadının rızası olmaksızın zor kullanılarak cinsel saldırıda bulunulması olağan bir durum olarak değerlendirilirken, tecavüzün sonrasında kişinin öldürülerek bedeninin yakılmasını “ibnelik” olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda gönderi metninde erkeklik kimliğini kuran niteliklerin ne olması gerektiğine yönelik kimi iddialar öne sürülmektedir. Buna göre erkek cinsel farklılığı dolayısıyla aktif ve saldırgan konumdayken kadınlardan pasif ve kurban rolünü üstlenmeleri beklenmektedir. Ancak bunun dışındaki öldürmek ve ölü bedeni yakmak gibi eylemler olumsuz olarak erkeklik kimliğinin dışında olanlara “ibnelere” atfedilmiştir. Bu nedenle gönderi metninde biz ve onlar karşıtlığı erkeklik kimliği ve bu kimliğin dışındakiler arasında, nelerin kurallar dahilinde yapılabileceği ve nelere izin verilmediği yönünde bir ayrıma gidilerek ideolojik söylemin oluşturulmasında genel bir strateji izlenmiştir.

Gönderi metninin atıfta bulunduğu hesap tanımı “Felix Dzerjinski” olan Twitter iletisinin söylemine göre kadınlar erkeğin bakış açısıyla kendilerinden beklenen sosyal ve “ahlaki” davranış kalıplarının dışarısında konumlanmayı tercih ettiklerinde, erkeklerin tahakküm stratejilerine karşı direnç göstererek feminist ideolojiyi benimsediklerinde, erkek egemen yapı kadını cinsel şiddet uygulama tehdidiyle sindirmeye ve kontrol altına almaya çalışmaktadır. Bu nedenle gönderi metninin söylemi toplumsal yaşam içerisinde kadının bireysel istekleri doğrultusunda hayatına yön vermesini engelleyerek onun toplumsal gelişimine, özgürleşmesine ket vurmaya hedefleyen egemen ataerkil yapının yeniden üretilmesinde şiddetin devreye sokulduğu bir rol üstlenmektedir. Ancak buradaki rol sıradan bir rol olmamakla birlikte, kadınlara karşı en sık korkutmak, pasifize etmek için kullanılan ve çoğunlukla da kadınların hayatına mal olan bir roldür.

4. SONUÇ

Çalışmanın sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde kadın cinayetleri olgusu karşısında kullanıcı türevli içeriklerde üretilen anlamların içerikleri ataerkil cinsiyetçi rejimin ürettiği anlam örgüsüyle örtüştüğü tespit edilmiştir. Analiz edilen beş Twitter gönderisinden sadece bir tanesinde kadınlara yönelik ayrımcılık içeren toplumsal cinsiyet normlarına karşı çıktığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda her ne kadar sosyal medya platformlarının kullanıcıların kendi içeriklerini üreterek, farklı görüşleri paylaşacağı, etkili bir diyalogun koşullarını oluşturacağı ve böylelikle demokrasinin geliştirilmesine katkı sağlayacağı yönündeki düşüncelerin aksine, kullanıcıların sosyal medyayı kullanım biçimlerinin sorunlu olmasından da kaynaklı olarak, çalışmada; kadın cinayetleri olgusuna yönelik geliştirilen fikir ve yorumların ne kadar sınırlı, sorgulama sürecine dahil olmaksızın doğrudan ve ataerkil cinsiyetçi ideolojiyle bütünleşmiş olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç sosyal medya platformlarında paylaşılan kullanıcı türevli içeriklerde kadın cinayetlerinin ve kadına yönelik şiddetin ait oldukları sosyal, kültürel, siyasal bağlamlarından koparılarak münferit olaylar olarak değerlendirildiği ve eylemin sorumlusu olan esas aktörlerin görmezden gelindiğidir. Ayrıca kadın cinayetlerine yönelik olguların içeriği aktarılırken farklı Twitter hesaplarından ya da diğer sosyal medya platformlarından alınmış, kullanıcılar tarafından üretilmiş metin ve görsellerin birbirlerine eklenerek yeni bir gönderi içeriği oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle kullanıcı türevli içeriklerde gönderi metninin ve bu metinlere ekli bir şekilde paylaşılan görsellerin doğruluğu, kaynağı ve bağlam bilgisinin yeterliliği tartışma konusudur.

Araştırmada sosyal medya platformlarından Twitter üzerinden paylaşılan kullanıcı türevli

içerikler arasında özellikle anonim hesapların daha doğrudan, tehditkâr ve hedef gösteren bir cinsiyetçi dil ile ürettiği içerikler, etiketlerin (#) Tweet içerisinde herhangi bir yere yerleştirilmesiyle kolaylıkla kitlesel olarak çevrimiçi alanda yayımlanmaktadır. Ancak anonim hesaplarla birlikte kişi adlarıyla açılan hesaplarda da; kadın cinayetleri olgusuna yönelik üretilen içeriklerde, kadınlar ataerkil ideolojinin zihinsel örüntüleriyle cinsiyetçi söylemin hedefine yerleştirildiği gibi, toplumsal cinsiyet normlarının dışında "marjinal" olarak nitelendirilen eşcinseller de benzer şekilde ötekileştirici, aşağılayıcı cinsiyetçi söylemlere maruz kalmaktadır.

Özetle geleneksel kitle iletişim araçlarının yaydığı iletilerle benzer şekilde sosyal medya platformlarında kullanıcılar tarafından üretilen içeriklerde egemen toplumsal cinsiyet kalıp ve tanımlamaları erkek egemen bakış açısıyla üretilmekte, kadınlık ve erkeklik durumlarına yönelik eleştirel söylemler anaakım söylemlerin içerisinde kaybolmakta ve sistemin dayattığı kadınlık ve erkeklik rolleri üzerinden, yüzeysel bir şekilde olgular yorumlanmaktadır.

Egemen cinsiyetçi ideoloji her gün yazılı dil içerisinde yeniden oluşturulmakta ve kişilerin bilincinin ayrılmaz parçası haline gelmektedir. Bu nedenle cinsiyetçi söylemle mücadele öncelikli olarak kişinin dünyayı anlamlandırırken kullandığı bilincin kime ait olduğunu sorgulamasıyla başlamalıdır. Araştırmada gözlemlendiği üzere toplumsal cinsiyet temelli işlenmiş kadın cinayetleri karşısında getirilen tepkilerin aynı cinsiyetçi ataerkil ideolojinin kelimelerini ve anlam yapılarını tekrarlayarak, yeniden üretilmelerine katkı sağlamanın kendisi sorunludur. Bundan dolayı bu çalışmada sosyal medya platformlarında cinsiyetçi söylemle mücadele edebilmenin birincil adımı olarak feminist ideolojinin benimsenerek toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı ayrımcı ve ötekileştirici olmayan muhalif söylemin kendisini ataerkil cinsiyetçi ideolojinin yapılarından bütünüyle ayırması gerektiği öneri olarak getirilmektedir.

Bundan sonraki adım her yaş grubundan bireylerin sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve uzmanların da desteğiyle cinsiyetçilik karşıtı eleştirel sosyal medya okuryazarlık pratiklerinin geliştirilmesi için düzenli şekilde sürdürülecek eğitimlerin, seminerlerin çevrimiçi ve çevrimdışı ortamlarda düzenlenerek, sürecin çıktılarının takip edilmesi ve raporlaştırılması olmalıdır. Kullanıcısı ve aynı zamanda içerik üreticisi de olunan sosyal medya platformlarının işleyiş yapılarının sorgulanarak analiz edilmesi, bu ortamlarda karşılaşılan metinlerin eleştirel okumasını yapabilmek ve ataerkil cinsiyetçi ideolojinin söylem yapılarının farkına varabilmek, yeni medya teknolojileri kullanım yeteneklerinin geliştirilmesi kadar önem arz etmektedir. Sosyal medya platformlarında üretilen cinsiyetçi söylemler karşısında bireyler korumasız, suskun ya da edilgen olmamalıdır. Her geçen gün sosyal medya ortamlarının niteliklerine yeni bir özelliğin ekleniyor oluşuna benzer şekilde cinsiyetçilik karşıtı eleştirel sosyal medya okuryazarlığının içeriği ve olanakları süreç içerisinde değişim gösterecektir.

Eleştirel cinsiyetçilik karşıtı sosyal medya okuryazarlığı becerisi neyin ayrımcılık, neyin ifade özgürlüğü ya da nefret söylemi olduğu arasındaki ayrımın sosyal medya kullanıcıları tarafından net bir şekilde kurulmasını sağlayacaktır. Sosyal medya platformlarında cinsiyetçi söylemle mücadele etmenin bir diğer yöntemi kullanılan sosyal medya platformunun kural ve hizmet şartlarında cinsiyetçi söyleme yönelik politikaların yer alıp almadığının incelenmesinin ardından, cinsiyetçi söylem üreten içeriğin veya profilin ihlal içerdiğini bildirdikten sonra hesapların engellenmesi, ardından ilgili hesabın askıya alınmasını sağlamak ve son olarak da yasal mevzuata başvurulması aşamalarının takip edilmesidir. Ancak kritik nokta sosyal medyada yayınlanan cinsiyetçi içeriklerin kopyalanarak hızlı bir şekilde binlerce kullanıcıyla paylaşılması gerektiğidir. Bunun yanı sıra hukuki düzenlemelerle insan hakları ve ifade özgürlüğünün ihlal edilmemesi gerektiği de önemli bir meseledir.

Türkiye'de 2007 yılında yayınlanan 5651 sayılı "İnternet Ortamında Yapılan Yayınların

Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun" ile internet ortamını düzenleyen yasadan yola çıkılarak Twitter ve Facebook gibi şirketlerden erişim engellemeleri meselesinde talepte bulunulmasına ve kamu yararı adına sansür ve engellemeler yapılmasına karşın (Karataş, 2017), cinsiyetçilik veya nefret söylemi içeren internet gönderilerine yönelik bir yaptırımda ya da düzenlemede bulunulmamıştır.

Sosyal medya platformlarında cinsiyetçi söyleme karşı eleştirel sosyal medya okuryazarlığının geliştirilmesinin gerekliliğinin yanı sıra bir diğer mücadele yöntemi olarak kadınların kendi cinsiyetçilik karşıtı bağımsız, hiyerarşik olmayan, feminist dijital medya oluşumlarının hayata geçirilerek kendi içeriklerini üretmeyi sürdürmeleri gerekliliğidir. Ancak bu oluşumların bir veya iki yıl ile sınırlı kalmayarak uzun vadede devam ettirilmesi kadınların dijital yayıncılıkta sürdürülebilir gelir elde etme modellerine yönelik bilgi ve pratiklerini geliştirmesini de gerekli kılmaktadır.

Tüm tarihsel uygarlıklar süresince kadınlar ideolojileri erkek egemenliği olan toplumlarda, ataerkil erkek egemen kültürün dayattığı normları içselleştirerek yanlış bilinçlendirmenin esiri olmuş ve bu kurgu içerisinde kendi gerçekliğinden haberdar olmadan yaşamını sürdürmüştür. Ancak söylem eylemin evrileceği yönü tarif edeceğinden anlamlar da süreklilik arz etmeyecektir. Kadınlar ayrımcı, ötekileştiren, aşağılayan, zayıf düşüren söylemler karşısında özgürlükçü, eşitlikçi, kadının gücünü vurgulayan ve erkek egemenliğini reddeden cinsiyetçilik karşıtı söylemi her gün yeniden üretmeyi sürdürdükçe, kadınlar geçtikleri bu yeni bilinç durumunda, erkek egemen cinsiyetçi ideolojinin içerisinde üretilen yeni iletişim teknolojilerinin cinsiyetçiliği yeniden üretmesine müdahale etmenin teknik ve araçlarını daha etkili bir şekilde geliştirecektir.

KAYNAKÇA

Akçay, H. (2011), "Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında Sosyal Medya Kullanımı: Gümüşhane Üniversitesi Üzerine Bir Araştırma", **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Sayı:33, 137-161.

Akmeşe, Z. ve Deniz, K. (2015), "Kadına Yönelik Cinsiyetçi Söylemin İnternet Haber Portallarında Yer Alma Biçimleri", **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(1), 311-326.

Altun, A., Gencil Bek, M. ve Esen Altun, E. (2007), "Aile İçi Şiddet Haberlerinin Üretim Süreci ve Medya Profesyonelleri", **İletişim Araştırmaları**, 5(2), 9-61.

Arslan, M. (2017), "İktidar ve Medyatik Şiddet: Özgecan Aslan ve Şefika Etik Cinayetleri Analizi", **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı:27, 135-160.

Aygül, E. (2013), "Yeni Medyada Nefret Söyleminin Üretimi: Bir Toplumsal Paylaşım Ağı Olarak Facebook Örneği", Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Aziz, A. (2006), "Dünyada ve Türkiye'de İletişim Araştırmaları", **Kültür ve İletişim**, 9(1), 9-31.

Bayraktutan, G., Binark, M., Telli Aydemir, A., Çomu, T., Doğu, B., İslamoğlu, G. (2013), Sosyal Medya Ortamlarının Siyasal İletişim Uygulamaları Açısından İncelenmesi: Türkiye'de 2011 Genel Seçimleri'nde Facebook ve Twitter'ın Siyasi Partiler ve Liderler Tarafından Kullanılması, Ankara: TÜBİTAK Projesi.

Biçer, S. (2014), "Akademisyenlerin Sosyal Ağlarda Bulunma Motivasyonları: Facebook Örneği", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:40, 59-80.

- Böke, K. (2009), Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Cebeci, S.(2014), **Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri**, İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- CEDAW, (1992), “Violence Against Women”, **General Recommendation 19. UN Doc**, United Nations: 15. Vienna.
- Cirksena, K. ve Cuklanz, L. (1992), “Male is to Female as_is to_: A Guided Tour of Five Feminist Frameworks for Communication Studies”, (Ed.) In Lana. F. Rakow, **Women Making Meaning: New Feminist Directions in Communication** içinde, New York: Routledge, 18-44.
- Connell, R. W. (1998), **Toplumsal Cinsiyet ve İktidar, Toplum, Kişi ve Cinsel Politika**, (Çev.) Cem Soydemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çomu, T. (2012), “Video Paylaşım Ağlarında Nefret Söylemi: YouTube Örneği”, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çomu, T. ve Halaıqa, İ. (2014), "Web İçeriklerinin Metin Temelli Çözümlemesi", **Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri** içinde, (Der.) Mutlu Binark, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 26-87.
- Dursun, Ç. (2011), “Türkiye’de 1975-2010 Arasında Haber, Habercilik ve Gazetecilik Çalışmalarında Kadın Sorunlarına Bakış ve Feminist Yaklaşımlar”, **Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar** içinde, Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan, (Der.) Serpil Sancar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 583-628.
- Dursun, Ç. (2012a), "Söylem ve İletişim", **İletişim Kuramları** içinde e-kitap, (Der.) Çiler Dursun, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, ünite 10.
- Dursun, Ç. (2012b), “Kültürel Çalışmaların Bir Parçası Olarak İletişim”, **İletişim Kuramları** içinde e-kitap, (Der.) Çiler Dursun, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, ünite 8.
- Erdal, C. (2012), **Medyanın Efendisi Şiddet**, İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Erdoğan, İ. ve Alemdar, K. (2005), **Öteki Kuram: Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi**, Ankara: Erk Yayınları.
- Giddens, A. (2000), **Sosyoloji**, (Çev.) Cemal Güzel, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Güngör, N. (2016), **İletişim: Kuramlar ve Yaklaşımlar**, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hooks, B. (2014), **Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika**, (Çev.) Aysel Yıldırım, Ece Aydın, Berna Kurt ve Şirin Özgün, İstanbul: bgst yayınları.
- Kalav, A. ve Certel Fırat, A. B. (2017), "Amerikan Sosyal Medyasında Göçmen Karşıtlığı ve Dijital Nefret Söylemi: Twitter Özelinde Bir İnceleme", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 22(15), 2209-2222.
- Kan, D. (2012), “Yeni Medya Aracı Bilgisayar Oyunlarında Toplumsal Cinsiyetin İnşası”, **The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication**, TOJDAC, 2(4), 52-60.
- Karataş, Ş. (2017), “Türkiye’de Sosyal Ağ Sitelerinde Erişim Engellemeleri: Facebook ve Twitter Örnekleri”, **Yeni Medya Çalışmaları 3. Ulusal Kongre**, Ankara: Alternatif bilişim.
- Kocaman, A. (2003), "Dilbilim Söylemi", **Söylem Üzerine** içinde, Ankara: METU Press.
- Laughey, D. (2010), **Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar**, (Çev.) Ali Toprak, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Muntinga, D. G., Moorman, M. ve Smit, E.G. (2011), Introducing COBRAs: Exploring Motivations For Brand-Related Social Media Use, *International Journal of Advertising*, 30(1), 13-46.

Özer, Ö. (2015), “Teun Adrian Van Dijk Örneğinde Eleştirel Söylem Çözümlemesi”, **İletişim Araştırmalarında Yöntemler**, (Ed.) Besim Yıldırım, Konya: Literatürk Academia, 197-286.

Pilcher, J. ve Whelehan I. (2004), **Fifty Key Concepts in Gender Studies**, Sage Publications.

Sallan Gül, S. ve Altındal, Y. (2015), “Medyada Kadın Cinayeti Haberlerindeki Cinsiyetçi İzler: Radikal Gazetesi”, **Akdeniz İletişim Dergisi**, Sayı 24, 168-188.

Serdar Tekeli, E. (2016), “Kadın Cinayetlerinin Haberleştirilmesi Bağlamında Medya Etiğini Yeniden Tartışmak: Habertürk Gazetesi Örneği”, **Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi**, 1(1), 129-142.

Shao, G. (2008), “Understanding the Appeal of User-Generated Media: A Uses and Gratification Perspective”, **Emerald Internet Research**, 19(1), 7-25.

Steeves, L. (1994), “Feminist Teoriler ve Medya Çalışmaları”, **Medya, İktidar, İdeoloji** içinde, (Der.) Mehmet Küçük, Ankara: Ark Yayınevi.

Şakı Aydın, O. (2011), “Teknoloji, Haber, Nesnellik-Yeni Medya Üzerine Tartışma Notları”, **İletişim ve Teknoloji: Olanaklar, Uygulamalar, Sınırlar** içinde, (Ed.) Zeliha Hepkon, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.

Şimşek, A. (2015), "İletişim Araştırmalarında Paradigma Değişimi", **İletişim Araştırmalarında Yöntemler**, (Ed.) Besim Yıldırım, Konya: Literatürk Academia, 155-196.

Uğur Tanrıöver, H. (2007), “Medyada Kadınların Temsil Biçimleri ve Kadın Hakları İhlalleri”, **Kadın Odaklı Habercilik** içinde, (Haz.) Sevdal Alankuş, İstanbul: IPS İletişim Vakfı Yayınları.

van Dijk, T. A. (2015), "Söylem ve İdeoloji Çok Alanlı Bir Yaklaşım", **Söylem ve İdeoloji** içinde, (Çev.) Barış Çoban, Zeynep Özarslan, Nurcan Ateş, Akın Emre Pilgir, (Haz.) Barış Çoban, Zeynep Özarslan, İstanbul: Su Yayınevi, 15-97.

Zoonen, L. V. (1997), “Medyaya Feminist Yaklaşımlar”, **Medya, Kültür, Siyaset** içinde, (Der.) Süleyman İrvan, Bilim Sanat Yayınları, Ankara: Ark Kitapları.

<https://shiftdelete.net/twitter-karakter-siniri-280-oldu>, (Erişim: 23.03.2019).

https://www.chip.com.tr/bilgisayarkursu/ekran-goruntusu-kaydetmek_3040.html, (Erişim: 30.03.2019).

EĞİTİMDE YENİ YAKLAŞIMLAR

Dr. Günel MAMMADOVA

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

ÖZET

Günümüz dünyası, hızla gelişen eğitim teknolojileri ve yine hızla değişen öğrenci profili nedeniyle bilginin üretilmesi, kullanılması ve aktarılmasına yönelik her alanda değişmelerin yaşandığı bir dönem içerisinde. Bu dönem eğitim alanında da birçok değişimleri zorunlu hale getirmiştir. Çünkü bilgiye ulaşmadaki süreçte bireylerin eğitimden beklentilerini de değiştirmiştir.

Ortaya çıkan yeni değerler sonucunda günümüz müfredatı : ' etkisiz kalmıştır. "Düşünmeyi engellemektedir". "Öğrencinin sınıfın dışına taşabilme fırsatı yoktur". ' Öğrencilere fırsat eşitliği sağlayamamaktadır. ' Öğretmen bilgi ve düşüncelerini paylaşma fırsatı bulamamaktadır.

Görünen o ki; çağdaş insanı yetiştirmede yeni bir eğitim modeline gereksinim duyulmaktadır. Çağdaş eğitimin hedefi, problem çözme yeteneği gelişmiş, bilgiye ulaşma yöntemlerini tanıyan, analitik düşünme becerisi kazanmış, bilgilenme istekliliğini sürekli canlı tutan öğrenciler yetiştirmek, öğrenciyi ekip çalışmasına yöneltmek ve tüm öğrenme süreci boyunca öğrencilerin aktif olmasını sağlamaktır. Bu hedefin gerçekleşmesi ise öğretmenlerin meslek öncesi ve meslek-içi eğitimlerinin bu gereksinimleri karşılayabilecek biçimde değişimini zorunlu kılmaktadır.

Bu dönemde öğretmenin öğrenme-öğretme sürecinde eğitim teknolojilerinden yararlanma, çeşitli Web 2 araçları kullanarak etkili öğrenme çevreleri hazırlama ve öğretim etkinlikleri düzenleme gibi organize etme / öğretme ile ilgili rolleri ön plana çıkmaktadır. Bu roller mesleğe başladığı günden emekliliklerine kadar devam eden bir "yaşamboyu öğrenme süreci" olarak algılanmalıdır.

BİREYSEL ÖĞRENMEYEN BİRLİKTE ÖĞRENMEYE ' Okul ortamı, öğretmenler için öğrettikleri kadar öğrendikleri bir ortam olmalıdır. Her bir öğretmen kendi gelişimi kadar okuldaki diğer öğretmenlerin gelişimine de katkıda bulunmak, okulun genel başarısından sorumlu olduğuna inanmak durumundadır. Eğitimde yeni yaklaşımlar anlayışına göre, öğretim bir ekip işidir, verimlilik ancak ekip çalışması ile sağlanır.

Günümüz eğitim sistemi içinde eğitim teknolojilerinin kullanılması kaçınılmaz bir hal almıştır. Aksi takdirde, eğitim teknolojisi kullanmayan okullarımız akıl almaz hızla gelişen ve teknoloji yoğun olmayan topluma ayak uyduramaz. Eğitim teknolojilerini etkin olarak kullanmaya başlayan okullar ise eğitim teknolojilerinin eğitim-öğretim ortamlarında kullanılmasının getirdiği avantajları hızla görmüşlerdir. **PROJE BAZLI VE BILGISAYAR DESTEKLI EĞİTİMİN AVANTAJLARI** ' Bilgi hızla yayılır. ' Bireysel Öğrenme Ortamları oluşur. ' Grupla öğrenim fırsatı verilir. ' Kalıcı Öğrenmeler oluşur. ' Proje çalışmaları ile eğitim desteklenir. ' Eğitimde fırsat eşitliği sağlanır.

PROJE BAZLI VE BILGISAYAR DESTEKLI EĞİTİMİN AVANTAJLARI ' *Proje bazlı ve bilgisayar destekli eğitim, öğrencilerin aktif bir şekilde öğrenme sürecine girmelerini sağlarlar. ' *Proje bazlı ve bilgisayar destekli eğitim öğretime canlılık, çeşitlilik ve kaliteyi

getirir. ' Hızlı ve yavaş öğrencilerin kendi hızları doğrultusunda konuları öğrenmelerine olanak sağlar.

PROJE BAZLI VE BILGISAYAR DESTEKLI EĞİTİMİN AVANTAJLARI ' Öğretmen ve öğrenci bilgi ve düşüncelerini paylaşma fırsatı yakalar. ' Öğretmen ve öğrencilere eğitimde fırsat eşitliği tanınır. ' Bilgisayar destekli eğitim , öğretmenlere öğrenci sorunlarıyla daha çok ilgilenebilme ve işlerini daha iyi ve verimli yapabilme olanağı sağlamaktadır.

YARARLANABİLECEĞİNİZ BAZI WEB 2 ARAÇLARI ' Knovio--Video ile sunu paylaşma ' Story jumper—Hikaye oluşturma ' Ipiccy –Photoshop yapma ' Pizap—Fotoğraf düzenleme,kolaj, konuşma balonu ekleme ' Aurasma—Artırılmış Gerçeklik ' Picfont ---resimlere yazı yazma ' Weebly---web sitesi oluşturma ' Blogger---blog oluşturma ' Kahoot ---eğitimsel oyunlar oluşturma ' Google docs-işbirliği yapma.

Anahtar kelimeler: Eğitim, yaklaşım, yenilik, kurikulum

Günümüz dünyası, hızla gelişen eğitim teknolojileri ve yine hızla değişen öğrenci profili nedeniyle bilginin üretilmesi, kullanılması ve aktarılmasına yönelik her alanda değişmelerin yaşandığı bir dönem içerisinde. Bu dönem eğitim alanında da birçok değişimleri zorunlu hale getirmiştir. Çünkü bilgiye ulaşmadaki süreçte bireylerin eğitimden beklentilerini de değiştirmiştir.

Ortaya çıkan yeni değerler sonucunda günümüz müfredatı : ' etkisiz kalmıştır. "Düşünmeyi engellemektedir". "Öğrencinin sınıfın dışına taşabilme fırsatı yoktur". ' Öğrencilere fırsat eşitliği sağlayamamaktadır. ' Öğretmen bilgi ve düşüncelerini paylaşma fırsatı bulamamaktadır.

Görünen o ki; çağdaş insanı yetiştirmede yeni bir eğitim modeline gereksinim duyulmaktadır. Çağdaş eğitimin hedefi, problem çözme yeteneği gelişmiş, bilgiye ulaşma yöntemlerini tanıyan, analitik düşünme becerisi kazanmış, bilgilenme istekliliğini sürekli canlı tutan öğrenciler yetiştirmek, öğrenciyi ekip çalışmasına yöneltmek ve tüm öğrenme süreci boyunca öğrencilerin aktif olmasını sağlamaktır. Bu hedefin gerçekleşmesi ise öğretmenlerin meslek öncesi ve meslek-içi eğitimlerinin bu gereksinimleri karşılayabilecek biçimde değişimini zorunlu kılmaktadır.

Bu dönemde öğretmenin öğrenme-öğretme sürecinde eğitim teknolojilerinden yararlanma, çeşitli Web 2 araçları kullanarak etkili öğrenme çevreleri hazırlama ve öğretim etkinlikleri düzenleme gibi organize etme / öğretme ile ilgili rolleri ön plana çıkmaktadır. Bu roller mesleğe başladığı günden emekliliklerine kadar devam eden bir "yaşamboyu öğrenme süreci" olarak algılanmalıdır.

BİREYSEL ÖĞRENMEDEN BİRLİKTE ÖĞRENMEYE ' Okul ortamı, öğretmenler için öğrettikleri kadar öğrendikleri bir ortam olmalıdır. Her bir öğretmen kendi gelişimi kadar okuldaki diğer öğretmenlerin gelişimine de katkıda bulunmak, okulun genel başarısından sorumlu olduğuna inanmak durumundadır. Eğitimde yeni yaklaşımlar anlayışına göre, öğretim bir ekip işidir, verimlilik ancak ekip çalışması ile sağlanır.

Günümüz eğitim sistemi içinde eğitim teknolojilerinin kullanılması kaçınılmaz bir hal almıştır. Aksi takdirde, eğitim teknolojisi kullanmayan okullarımız akıl almaz hızla gelişen ve teknoloji yoğunu olmayan topluma ayak uyduramaz. Eğitim teknolojilerini etkin olarak kullanmaya başlayan okullar ise eğitim teknolojilerinin eğitim-öğretim ortamlarında kullanılmasının getirdiği avantajları hızla görmüşlerdir. PROJE BAZLI VE BILGISAYAR DESTEKLI EĞİTİMİN AVANTAJLARI ' Bilgi hızla yayılır. ' Bireysel Öğrenme Ortamları oluşur. ' Grupla öğrenim fırsatı verilir. ' Kalıcı Öğrenmeler oluşur. ' Proje çalışmaları ile eğitim desteklenir. ' Eğitimde fırsat eşitliği sağlanır.

PROJE BAZLI VE BILGISAYAR DESTEKLI EĞİTİMİN AVANTAJLARI ' *Proje bazlı ve bilgisayar destekli eğitim, öğrencilerin aktif bir şekilde öğrenme sürecine girmelerini sağlarlar. ' *Proje bazlı ve bilgisayar destekli eğitim öğretime canlılık, çeşitlilik ve kaliteyi getirir. ' Hızlı ve yavaş öğrencilerin kendi hızları doğrultusunda konuları öğrenmelerine olanak sağlar.

PROJE BAZLI VE BILGISAYAR DESTEKLI EĞİTİMİN AVANTAJLARI ' Öğretmen ve öğrenci bilgi ve düşüncelerini paylaşma fırsatı yakalar. ' Öğretmen ve öğrencilere eğitimde fırsat eşitliği tanınır. ' Bilgisayar destekli eğitim , öğretmenlere öğrenci sorunlarıyla daha çok ilgilenebilme ve işlerini daha iyi ve verimli yapabilme olanağı sağlamaktadır.

YARARLANABİLECEĞİNİZ BAZI WEB 2 ARAÇLARI ' Knovio--Video ile sunu paylaşma ' Story jumper—Hikaye oluşturma ' Ipiccy –Photoshop yapma ' Pizap—Fotoğraf düzenleme,kolaj, konuşma balonu ekleme ' Aurasma—Artırılmış Gerçeklik ' Picfont ---resimlere yazı yazma ' Weebly---web sitesi oluşturma ' Blogger---blog oluşturma ' Kahoot ---eğitimsel oyunlar oluşturma ' Google docs---işbirliği yapma

Akademisyenler bu konuyla ilgili oldukça kapsamlı çalışmalar yürüttü, ancak en somut çalışma öğretmenlerin, akademisyenlerin ve aralarında Apple, Lego, The Walt Disney Company gibi iş dünyasının başarılı şirketlerinin liderlerinin katılımı ile oluşturulan P21 platformu tarafından ortaya kondu.

Bu durumda 21.yy'ın öğrencilerinin akademik ve meslek hayatlarında başarılı olabilmesi için bahsi geçen becerilere hakim olması bekleniyor. Geleneksel eğitim sistemi ile bağdaşması oldukça zor olan bu becerilerin kazandırılması için arkasında yatan felsefe ve bilincin de eğitimciler tarafından özümsemesi gerekiyor.

Peki nedir bu tüm dünyayı kasıp kavuran eğitimin geleneksel yapı taşlarını kökten yıkan beceriler?

Uzun bir liste varsa da önümüzde; başlıcalarını sıralayalım: Eleştirel ve Yaratıcı Düşünme, Medya ve Bilgi Okuryazarlığı, Problem Çözme, Sosyal ve Kültürler arası İletişim, Üretkenlik ve Sorumluluk, Girişimcilik, Liderlik.

Tüm bu becerilerin kavranması için yabancı dil dersleri fırsat olarak görülmeli ve ders içerikleri bu beceriler doğrultusunda yeniden planlanmalı, müfredat ile metodoloji gözden geçirilmelidir. Otonom becerisi gelişmiş, hem bireysel hem de takım çalışmalarında başarılı, iç motivasyonu yüksek ve mutlu bireyler ancak böylesi bir eğitim sisteminde var olabilir ve bu şekilde PISA araştırmalarında ülkemizin dünya devletleri arasında son çeyrekte yer almasından kurtulabiliriz.

Tüm bu becerilerin temelinde de bilgi ve teknolojiyi uyum içinde kullanabilen, yani teknolojiyi eğitim amaçlı ve odaklı kullanabilen nesiller yaratmak yatıyor. Evrensel bilgiye ulaşmanın yolu ise kendi anadilinde uzmanlıkla mümkün olamıyor, ana dil bu yüzyılda dil bilen sıfatı almaya yetmiyor. Geleneksel öğretim yöntemlerinin pek çok ders için revize edilmesi gerekiyor, doğru; ancak önceliği yabancı dil öğretimine vermek gerekiyor. Çocuklarımızı, öğrencilerimizi dünyaya ulaştıramıyorsak bile dünyayı onların avuçlarının içine bırakabiliriz; yabancı dil ile teknolojiyi harmanlayıp yaptığımız ders içerikleri, üretim odaklı aktiviteler, yaşam boyu öğrenme temasıyla yola çıkan ve bir hayli de yol almış olan uluslararası ortaklık projeleri bütün bu süreci mümkün kılıyor.

tasarımlara ya da sadece çalışmaya değil, kanıt temelli çalışmalara ihtiyacımız var. Eğitim biliminin de artık pozitif bilimler gibi kanıtlara dayalı olması gerekiyor. Bazı ortaçağ çiftçileri tarlalarının verimliliğini artırmak için bir ay boyunca tarlalarına az miktarda kan serperlerdi. Bu durum tarlanın verimliliğini artırmak için yanlış bir inanişti (Petty, 2006). Tıp alanında da benzer uygulamaları görmek mümkün. Örneğin, doktorlar anemiden dolayı sıkıntı çeken hastalardan kan alırlar ve iltihaplı eklem yerine arı sokması yöntemi uygularlardı. Niçin? Çünkü herkes böyle yapıyordu! Peki, bu doktorlar da yanlış yapmadılar mı (Petty, 2006)? Benzer durumları ülkemizde de görmek mümkündür. Örneğin yıllar öncesinde insanların yaralarını iyileştirmek için yaralı yerleri kalemle boyama ya da yaralı bölgelere tükürerek yaralar iyileştirilmeye çalışılırdı. Bu yapılan işlem ne kadar doğruydum? Oysa bu uygulamalar araştırıldığında kopya kalemi kristal viole denen bir boya içerdiği ortaya çıkmıştır. Bu boya bakterilerin bir grubunu öldüren bir özeliğe sahiptir, benzer şekilde tükürükte bulunan amilaz ve diğer enzimlerde bir başka bakteri grubunu öldürme özelliğine sahiptir (Çetin, 1973; Bilgehan, 1987). Tüm bu örnekler insanların genellikle yaygın kullanımla en iyi kullanımı karıştırdıklarını ve birikimin rahatlığını, kuvvetli kanıtları kendi başlarına düşünmeye tercih ettiklerini göstermektedir.

Tıp, ziraat ve diğer pozitif bilimlerin tamamı “kanıt temelli” olmakla birlikte artık eğitim biliminin de bu örnekleri takip etmesi gereklidir. Bu bilim alanlarını takip etmek kesinlikle bir utanç değildir. “Bir kalp nasıl çalışır?” ya da “Bir sebze nasıl yetiştirilir?” konularında çalışma yapmak “Bir insan nasıl öğrenir?” sorusundan çok daha kolaydır. Fakat bizler de şu anda “İnsan nasıl öğrenir?” sorusu hakkında çok şey bilmediğimizi düşünerek yeni araştırmalara yönelmekteyiz. Bu sebeple biz eğitimcilerin de uygulamalarımızı yeni araştırmalara göre değiştirmeye ihtiyacımız vardır. Eğitim, tıp ve diğer pozitif bilimlerden oldukça farklıdır. Eğitim tarihinin içinde tıp biliminin tarihi 90-100 yıl kadardır. Fakat tıp ve diğer pozitif bilimlerdeki bu hızlı gelişimdeki en büyük pay bu alana yapılan yatırım (Podgursky, 2004) ve kanıt temelli öğretim politikasıdır.

“Şu anki eğitimsel uygulamalarımız da kanıt temelli değil mi?” sorusuna net bir yanıt verebilmek mümkün değildir. Örneğin, öğrencilerin geleneksel öğretimdekinden bir ya da iki kat daha iyi öğrenmelerini sağlayacak birçok öğretme stratejisi ya da yaklaşımı vardır. Bunlar oldukça yüksek etkili yöntemler olmakla birlikte, çoğunluğu geleneksel öğretimden daha fazla zaman almalarına rağmen öğretmenlerin daha fazla beceriye sahip olmalarını gerektirmekteler. Bu yöntemlerin büyük bir çoğunluğu öğretmenler tarafından bilinmemekte, bilinen yerlerde ise çok nadiren uygulanmaktadır. Bunun sebebi, öğretmenlerin kendilerindeki muazzam gücün farkında olmamalarıdır. Eğer eğitim kanıt temelli olsaydı, tecrübeli öğretmenler bu yöntemleri sıklıkla kullanırlardı. Ayrıca aşağıda belirtildiği gibi girişimler

yapmaya çalışmazlardı (Petty, 2006).

Eğer bu yüksek performans oluşturan yöntemlerden biri kullanılacak olursa öğrencilerin başarıları neredeyse iki katı kadar artabilirdi (Petty, 2006), kanıt temelli öğretim yapan öğretmenler bu yüksek etkili yöntemleri tüm derslerinde düzenli bir şekilde kullansalardı neler olacağını hayal etmek çok zor değildir.

Kanıt temelli öğretim sosyal bilimlerde program geliştirmedeki yeni yaklaşımlardan biri olarak da kabul edilmektedir (Howard, Bricout, Edmond, Elze & Jenson, 2003; Howard, McMillen & Pollio, 2003). Bu tür bir programın temelinde öğretimin etkili hale getirilmesi vardır. Bu sebeple daha önce yapılan araştırmalar taranarak sonuçları değerlendirilir. Bu değerlendirme sonuçlarından elde edilen bilgilerden yararlanılarak öğretimin etkinliğinin artırılması amaçlanır (Rosen, 1993, 2003). Bir başka ifadeyle öğretim daha önceki çalışmalardan elde edilen kanıtlar üzerine inşa edilir. Böylece kanıtların uygulamaya dönük olması sağlanır. Değerlendirme açısından bakıldığında öğrenenlerin kendi öğrenmelerini değerlendirdikleri, öğrenme çıktılarını daha önceki bilimsel araştırmaların sonuçlarıyla karşılaştırdıkları bir değerlendirme yaklaşımı uygulanır. Kanıt temelli öğrenme basit bir şekilde bilimsel araştırma sonuçlarının kullanıldığı bir öğrenme süreci değil, bilimsel araştırma bulgularının uygulamaya dönük olarak kullanıldığı ve öğrenenin kendi kendini denetlediği karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu açıdan kanıt temelli öğrenme yaklaşımlarında bilimsel araştırmaların sonuçları oldukça önemlidir. Cournoyer ve Powers'a (2002) göre kanıt temelli çalışma, profesyonel yargılama ve davranışın rehberliğinde birbirine bağlı iki kuralı belirtir. Birincisi önceki deneysel çalışmaların sonuçlarını kullanarak elde edilebilir faydalı ve etkili sonuçlara ulaşmak, ikincisi öngörülen sonuçların, uygulayıcıların yaptıkları çalışmaların sonuçları olup olmadıklarını belirlemek için belirli aralıklarla uygulamayı değerlendirmek. Bu bağlamda, karşımıza yanıtlamamız gereken bir soru çıkmaktadır. *“Araştırmaların sonuçları nasıl pratiğe dönüştürülmelidir? Kanıtları pratiğe dönüştürmede etkili diğer faktörler nelerdir?”* Kitson, Harvey ve McCormack (1998) yaptıkları çalışmada bu soruların çözümünü bir denklem haline getirerek formüle etmişlerdir.

John Hattie ve Bob Mazrano ve birçok önemli araştırmacılar uygulamalardan ve araştırmalardan elde edilen sonuçları farklı başlıklar altında toplamışlardır. Bu sonuçlar sürekli olarak katlanan bir şekilde artmaktadır (Howard et. all., 2003). Uluslararası düzeyde uzmanlar tarafından “bilimsel araştırmaların sentezleri” yapılmış ve sonuç olarak, bu girişimlerin eğitim üzerinde öğrenme açısından yüksek düzeyde etkiye sahip olduğu görülmüştür. Eğitimsel etkinliği artırmak için, takım öğretimi, özel öğretim programları, akran değerlendirmesi, bilgisayar destekli öğretim gibi girişimlerin tamamı başarı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilmektedirler (Petty, 2006). Fakat bunların hangisinin öğrenme üzerinde en iyi etkiye sahip olduğunu belirlemek için deneme yapmaya zamanımız yoktur.

Bizler nerdeyse boğazımıza kadar öğrencilerimizin bir şeylerini artıran stratejilere dalmış durumdayız. Bu sebeple gerçekte sorulması gereken “Bu strateji çalışacak mı?” sorusu değil “En iyi çıktıyı elde edebilmek için hangi stratejiyi adapte etmeliyiz?” olmalıdır. Bu soruya yanıt vermek için Hattie ve Mazrano gibi bilim insanları akademik yaşamlarını adanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında ilk yapılması gereken öğretmenin en iyi çalışan yöntemi kullanmaya karar vermesidir (Sackett, Richardson, Rosenberg & Hayness, 1997). Bunu

gerçekleştirebilmek için öğrenme aşamalarını anlamak gereklidir.

İlk düşünce “Hangi yöntemler çalışır?” ve bir diğeri ise “Neden çalıştığını anlama.”dır. Bir yöntemin “neden çalıştığını” anlamadan onu etkili olarak kullanmamız pek mümkün değildir. Sonuç olarak öğrenmenin nasıl olduğu konusunda bizlere yardım eden, nöropsikoloji, psikoloji, sosyal psikoloji, bilişsel bilimler ve diğerleri gibi kesin deneylerle ortaya konulan yaratıcı teoriler çok önemlidir. Ayrıca öğrenciler açısından iyi işleyen yöntemler içerisinden hangisinin kullanılacağına karar verilmesi ve öğrenmeye engel olabilecek temel problemlerin belirlenmesi oldukça önemlidir.

Öğretim yöntemlerini kullanmak, en iyi çalışmanı ve beyinde nasıl çalıştığını bulmak olarak bilinmekle birlikte bu durum kanıt temelli çalışmanın bir parçasıdır (Petty, 2006). Geniş kapsamlı tarama araştırmaları bizlere ortalama olarak öğrencilerin en iyi nasıl öğrendiklerini gösterebilir. Fakat bu durumda öğretilecek içerik gözden kaçırılacağı için problemler ortaya çıkabilir. Bu nedenle öğretimden önce belirlenmesi gereken bazı giriş faktörlerini ortaya koymak gereklidir. Bu bağlamda karşımıza çıkacak en temel faktörler aşağıda açıklanmıştır.

- Öğrenciler arasındaki farklılıklar oldukça önemlidir. Her öğrenci eşsiz ve birbirinden farklıdır.

Öğrenilen konunun özel durumları varsa ortaya konulmalıdır. Örneğin Türkçe dersinde bir divan şiiri kitaptan düz okuma yöntemi ile işlenebilirken bir kimyasal maddenin oluşumu için laboratuvar deneyine ihtiyaç duyulabilir

- Bir konunun tam olarak öğrenilebilmesi o konunun öğrenilebilmesi için gerekli ön öğrenmelerle doğrudan ilişkilidir. Bu sebeple eksik ön öğrenmeleri tamamlamak oldukça önemlidir.

Öğretim içeriğini oluşturma bir programın temel boyutlarından birini oluşturur. Bu bağlamda içeriğin amaçlar doğrultusunda oluşturulması gereklidir. İçeriği taşıması gereken özellikler vardır. Örneğin, bunlardan biri konu ile ilgili olarak bilimsel alanda yaşanan gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkan bilimsel güncellik özelliğidir. Eğer içerikte bilimsel anlamda bir güncelleştirme yapılmazsa birçok problemi yaşamsal olarak algılamamız mümkün olmayacaktır. Bir başka faktör ise öğrenci düzeyine uygunluktur. İçerik, öğrenci düzeyi değiştikçe yeniden yapılandırılmalıdır. Diğer bir önemli faktör de öğrenci özellikleridir. İçerik aynı zamanda öğrenci özelliklerine uygun olarak yeniden yapılandırılmalıdır. Bu tür temel özellikler içerik açısından karşılanmazsa, tüm bu örnek faktörlerin bütünü içeriğin anlaşılmasını engelleyen özellikler olarak karşımıza çıkacaktır.

Kaynakça

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan müəllimi qəzeti.25 okt 2013. N 41 (8558).
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası'nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı. <http://www.edu.gov.az/view.php?lang =az&menu=73&id=9964>
3. Əliyev H. Təhsil, bilik, məktəb. A.Naxçıvanlının red.ilə. Bakı:Müəllim,2006.
4. Krouford A., Vendi Soul E., Metyu S., Makinster C. Düşünən sinif üçün öyrətmə və öyrənmə üsulları. Bakı, Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi, 2012.

5. Ümumi təhsilin fənn standartları. (I-XI siniflər) Bakı: Mütərcim, 2012.

"ÂŞIK ALI'NIN TÜRKİYE YOLCULUĞU" DESTANI

Dr. Melahat BABAYEVA

ÖZET

Âşık Ali'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi verebilecek kaynaklardan biri de, Âşık Ali'nin "Türkiye yolculuğu"dur. Klasik aşk destanı olan ve "aşık rivayeti" arasında orta konumda dayanan ve daha çok metin yapısı, motiflerde (şu destanda buta motifi içermez) duran bu destan, aşıkın hafızasında biyografik bilgi bağlamında yankılanır. Aslında, aşıklar hakkında her iki bilgi de aynı "kaynaktan"dır - aşık geleneğinde yaşayan ortak bir bellek fonu. Çünkü belirli bir tarihsel kimliği yücelten bir folklor o kişi tarafından yaratılamaz; bu nedenle destanın Ali'nin öğrencileri tarafından yaratılması olağandır. Bu durumda, destanın "aşık biyografisi" güvenilir bir kaynak olarak kabul edilebilir. Unutmayalım ki, Göyçe aşık ortamının özelliklerinden biri de herkesce bilinen yalansız bir sanat soyuna dayalı olmasıdır. Âşık Hacı tarafından yazılan "Âşık Ali'nin Türkiye yolculuğu" şiirinden folklor öğelerini kaldırırsak, metin bilgilerinin özeti aşağıdaki gibi olacaktır: Göyçe'nin "Âşık Ali Göyçe" köyünden (Göyçe lehçesinde "Imirza") fakir Mirza. Aynı bölgenin Çamırlı (Göyçe lehçesinde Çamurlu) köyünden zengin bir adam olan Basti ile evlenmek istiyor. Ama mecburen sanatını "kullanarak" para kazanmaya mecbur kalır, çünkü bunun gerçekleşmesi için "gerekli" seviyede finansal kaynaklara sahip değildir. Bu amaçla Nahçıvan'a sonra da Türkiye'ye gider. Her ne kadar çeşitli zorluklarla karşılaşsa da, sonunda ihtiyacı olandan daha fazlasını kazanır, anavatanına döner ve sevgilisini geri kazanır. Destanın metin yapısı "yolculuk-sınav-başarı" modeline dayanmaktadır. "Para kazanma motivasyonunun" polisemantik işlevlerinin ayrıntılı bir analizine girmeden, bu motifin sanatçının ve çevrenin belirli özelliklerini geniş bir şekilde açıkladığını belirtmek isterim. Malumdur ki: 1) Âşık Ali'nin ailesi fakirdir; 2) Azerbaycan nüfusu fakir çünkü para kazanmak için El Osman'a (Alosman, Türkiye) gitmeleri gerekmektedir; Sömürgecilik Azerbaycan'da yaşamak nüfusu iflasa sürükledi. En önemlisi, bu motif aşık sanatının "zanaatkar evresi" ne atıfta bulunur; yani aşıkın kapsamı meclislere gidip para kazanmakla sınırlıdır. Elbette, destan bilgisinin tüm öğeleri halkbiliminde temsil edildiğinden, gerçek tarih olarak anlaşıldıkları doğru değildir. Ama aynı zamanda, burada tarihin "payı" da yok değildir

Anahtar kelimeler: Âşık Ali, Türkiye yolculuğu destanı, aşk destanı.

Küçük Kafkas Dağları ile çevrili Goyça Gölü'ne (Sevan) genellikle Kafkasya'nın incisi denir. Büyüleyici güzellikleri ile dikkat çeken bu yerlerde Oğuz savaşçıları yağlarla savaşan atlara bindi, düğün, ölüm ve acı yaşadı. Büyük sanatçı Dede Gorgud, bilge sanatı ile Oğuz kahramanlarını ölümsüzleştirdi ve onlara tarihle arkadaş oldu.

Dede Gorgud'dan sonra bile, Goyça'nın çok kanlı günleri vardı ve bir savaş alanına dönüştü. Dede Gorgud'un geleneklerini yaşayan şairler, savaşlarda cesaret gösteren, masayı açan ve ekmek veren kahramanların görkemine bir destan ekledi. Bu söylentilerin çoğu tarihin karanlık girdabında kayboldu, ancak bazıları kıyafetlerini değiştirdi ve yüzyıllarca yaşadı. Yüzyıllar boyunca şairlerin yerini yaşag ve Âşıklar almıştır.

Dede Gorgud'dan çok sonra, 19. yüzyılın ilk yılında, Gizilvangd Gölü küçük bir dağ köyünde fakir bir ailede bir bebek dünyaya geldi. Ebeveynlerinin zevkine göre, bu çocuk 14-15

yaşına kadar akranlarından çok farklı değildi. Beceri ve yeteneklerini ilk hisseden Âşık Allahverdi, Beyaz Aşug lakabı ile ünlü oldu ve Dede Gorgud'un bilgeliğini yaşadı.

Âşık Allahverdi ve çocuklarının biyografileri zamanında yazılmadı ve şiirleri toplanmadı. Bu nedenle, bu sanatçılar hakkında konuşurken, insanlar arasında dolaşan efsanelere atıfta bulunuluyor. Goyça bölgesinde anlatılan efsanelerden biri, Ag Ashig'in atalarının Nahçıvan bölgesinden olduğunu ve yaklaşık 200 yıl yaşadığını söylüyor. Bu bize Dada Gorgud'un 300 yılı aşkın bir süredir yaşadığı efsaneyi hatırlatıyor. Öte yandan, Ag Âşık 'in bir öğrencisi olan Ali'nin yaklaşık 110 yıl, Ali öğrencisi olan Âşık Alasgar'ın yaklaşık 105 yıl yaşadığı ilginçtir. Alasgar'ın öğrencilerinin çoğu da uzun sürdü.

Akıllı bir ustadan dersini alan Âşık Ali, genç yaşta anavatanından düştü. Kendisi ya da peşinde yaşayan Âşıklar tarafından yaratılan "Âşık Ali'nin İstanbul gezisi" destanı, sevgilisi Basti'nin zengin ebeveynlerinin kızlarını fakir ashug'a vermemek için büyük bir düğün masrafı talep ettiğini söylüyor. Âşık ayrıca düğün masrafları kazanmak için Goycha bölgesinden İstanbul'a gitti, yolda birkaç ashugla konuşmak zorunda kaldı ve bin talihsizlik yaşadı.

Tabii ki, destandaki bu konu bize tanıdık geliyor. Âşık Garib ayrıca sevgilisiyle yeniden bir araya gelmek ve para toplamak için şehirlere ve köylere seyahat etmek zorunda. Bu konu hem Azerbaycan destanlarında hem de Türkçe konuşan halkların döneminde yaygındır.

Âşık Ali'nin İstanbul'a ve birçok doğu ülkesine seyahat ettiğine şüphe yok. Bu, ashugun şiirlerinde açıkça görülebilir.

Ne kadar zamandır Turan'dayım,
Yine kendi tarafımı hatırladım.
Sari Ner platosu, Goyça bölgesi,
Güzel rüyamı hatırladım.

veya:

Bülbülüm kqonmaram qayri güllere,
Yarım el vermesin diğer ellere.
Âşık Ali tozlu yollara düştü
Yolum düştü Alosman`a deyinen.

veya:

Geşd eyledim Besre, Bağdad, Buxara
Şimdi de gelmişem ay, Yemendendir.

Ayrıca, ashug'un diğer özlem şiirleri destanın anlatımını sorgular. Efsanede İstanbul'u ziyaret ederken Âşık 'ın Ağrı Dağı'nı gördüğü ve ona adadığı söyleniyor:

Havalanıb arş üzüne qalxıbsan,
Dağların sultanı ner Ağrı dağı.
Payızın, baharın olub zimistan,
Senden eskik olmaz qar, Ağrı dağı.

-
...Aşiq Alı insanatın sirridir,
Tozun qalxıb İravanı bürüdü.
Axşam üstü bir tarafın yeridi
Batırdın Axuranı, Pir Ağrı dağı.

1840 depreminin sonucu olarak, büyük Ağrı'nın zirvesinin bir kısmının dağın eteğindeki Ahura köyünü yıktığı ve battığı bilinmektedir. Bu Ağrı Dağı'nda bir deprem olduğunda Âşık'ın 39-40 yaşlarında olduğu anlamına gelir. Efsaneye göre, Âşık 18-20 yaşlarında Basti'ye aşık oldu ve onunla evlendi. Bu tarihi gerçek ve Âşık'ın diğer şiirleri, sevgilisiyle tekrar bir araya gelmek için düğün masraflarını toplamak için Doğu'ya gitmediğini gösteriyor. Görüşümüze göre, o dönemin sosyo-politik olaylarında anavatandan ayrılma nedenini aramak doğru olacaktır. Ashug "Getdi" satırında şöyle diyor:

Ay hazarat, gelin size söyleyim,
Axdı eynim yaşı çay oldu getdi.
Ne ağa, ne nökar, nə bey, neə paşa
Hamısı bir-birinə tay oldu getdi.
vəya:
Necə oldu atam, necə oldu anam
Dağıldı hasarım, pozuldu xanam,
Yükseldi qafile, qatır, barxanam
Bu yurddan, o yurda köçürem bu gün.

Acaba Âşık'ın sessiz hayatının neden rahatsız olduğunu, neden bir ülkeden diğerine geçtiğini merak ediyorum? Efendi, hizmetçi, damat ve paşa neden eşit oldu? Sonuçta, bir sınıf toplumunda, bu sadece yağmalandıktan sonra, savaşlar sırasında mümkündür. Âşık'ın şiirlerinde ne tür bir savaş demek istediğini merak ediyorum? Neden ashug zamanından şikayet etti:

Görüm harab olsun böyle zemanə,
Derdi-möhnet beni getirdi cane,
Axdı eynim yaşı, döndü ümmüna,
Ağlar Aşiq Alı silen olmadı.

Âşık Ali, doğduğu ve büyüdüğü köyden, güzelliklerin evi, cesur evi ve Goyça'nın büyüleyici manzarasından uzak olmasına rağmen, her zaman bu yerlerin büyüleyici manzaralarını özlemiştir.

Süsenli, sünbüllü ter benövşeli,
Yaylaq, bizim yaylaqlara benzersen.
İçen ölmez senin kövser suyundan,
Bulaq, bizim bulaqlara benzersen.
-
... Âşık Alı deyər üç gözəl dere,
Çiçekli, Şaqaylı, xoş gözəl dere,
Eyrice, Vers dağı, Baş Gözel dere,
Üç dağ, bizim dağlara benzersen.

Âşık yanan bir dilde, yurtdışındaki sevgili mesleğinden ve müziğinden uzaklaştığını ve kalbinin vatanı için bir özlem atladığını söyledi. Âşık'ın anavatanına ve şiirlerinin çoğunda doğup büyüdüğü köye sık sık gönderme yapması, bu şiirlerin çoğunun anavatanından uzaktayken yazıldığını gösterir.

Anavatanını sonsuz sevgiyle seven ve doğduğu köy için koklayan ashug, sadece bir şiirde 15'ten fazla yerin isimlerini ölümsüzleştirdi ve her birine ait epitetlerle tanımladı.

Yıllar ve ilk sürümler hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Ağız sözcüğü ile çok şey çarpıtıldı ve değiştirildi.

Oynaklığı, neşeli tavırları, düşündürücü ifadeleri ve bilge danışmanları ağızdan ağzı ile yaşadı ve dilimizin saflaştırılması ve zenginleştirilmesi üzerinde olumlu bir etkiye sahipti.

Âşık Ali, yaklaşık yirmi öğrenciye usta sanatçı olarak eğitim verdi, gücünü çeşitli ashug şiir türlerinde test etti, etkili bir şekilde kullandı ve söylem sanatına yenilikler getirdi.

Âşık'ın hizmetlerini takdir eden Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, doğumunun 180. yıldönümünü kutlamaya karar verdi. Bu karar Âşık Ali'nin eserleri ve edebi mirasının derinlemesine incelenmesi için büyük bir itici güçtü.

Sonuç olarak, şunu not etmeliyiz: "Âşık Ali'nin Türkiye yolculuğu" destanı Âşık Ali'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi verebilecek kaynaklardan biri de, Âşık Ali'nin "Türkiye yolculuğu"dur. Klasik aşk destanı olan ve "aşık rivayeti" arasında orta konumda dayanan ve daha çok metin yapısı, motiflerde (şu destanda buta motifi içermez) duran bu destan, Âşık'ın hafızasında biyografik bilgi bağlamında yankılanır. Aslında, aşıklar hakkında her iki bilgi de aynı "kaynaktan"dır - aşık geleneğinde yaşayan ortak bir bellek fonu. Çünkü belirli bir tarihsel kimliği yücelten bir folklor o kişi tarafından yaratılamaz; bu nedenle destanın Ali'nin öğrencileri tarafından yaratılması olağandır. Bu durumda, destanın "Âşık biyografisi" güvenilir bir kaynak olarak kabul edilebilir. Unutmayalım ki, Göyçe Âşık ortamının özelliklerinden biri de herkesce bilinen yalansız bir sanat soyuna dayalı olmasıdır. Âşık Hacı tarafından yazılan "Âşık Ali'nin Türkiye yolculuğu" şiirinden folklor öğelerini kaldırırsak, metin bilgilerinin özeti aşağıdaki gibi

olacaktır: Göyçe'nin "Âşık Ali Göyçe" köyünden (Göyçe lehçesinde "Imirza") fakir Mirza. Aynı bölgenin Çamırlı (Göyçe lehçesinde Çamurlu) köyünden zengin bir adam olan Basti ile evlenmek istiyor. Ama mecburen sanatını "kullanarak" para kazanmaya mecbur kalır, çünkü bunun gerçekleşmesi için "gerekli" seviyede finansal kaynaklara sahip değildir. Bu amaçla Nahçıvan'a sonra da Türkiye'ye gider. Her ne kadar çeşitli zorluklarla karşılaşsa da, sonunda ihtiyacı olandan daha fazlasını kazanır, anavatanına döner ve sevgilisini geri kazanır. Destanın metin yapısı "yolculuk-sınav-başarı" modeline dayanmaktadır. "Para kazanma motivasyonunun" polisemantik işlevlerinin ayrıntılı bir analizine girmeden, bu motifin sanatçının ve çevrenin belirli özelliklerini geniş bir şekilde açıkladığını belirtmek isterim. Malumdur ki: 1) Âşık Ali'nin ailesi fakirdir; 2) Azerbaycan nüfusu fakir çünkü para kazanmak için El Osman'a (Alosman, Türkiye) gitmeleri gerekmektedir; Sömürgecilik Azerbaycan'da yaşamak nüfusu iflasa sürükledi. En önemlisi, bu motif Âşık sanatının "zanaatkar evresi" ne atıfta bulunur; yani Âşıkın kapsamı meclislere gidip para kazanmakla sınırlıdır. Elbette, destan bilgisinin tüm öğeleri halkbiliminde temsil edildiğinden, gerçek tarih olarak anlaşıldıkları doğru değildir. Ama aynı zamanda, burada tarihin "payı" da yok değildir.

Kaynakça

- Aşık Alı. Əsərləri. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 192 s.
- Aşık Alı. Əsərləri. Bakı, "OL"MMC, 2013
- Aşık Alı. Şərlər. Bakı, Azərnəşr, 1975
- Aşık Alı. Şərlər. Bakı, Yazıçı, 1982
- Aşık Alı. Nə qaldı. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2020, 400 s.

NİTQİN RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUNUN FUNKSIONAL – KOMMUNİKATİV SƏCİYYƏSİ

Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA
ADPU

Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Dilçilik üslubiyatının əsas vəzifələrindən biri ədəbi dilin funksional üslubları, onlar arasındakı əlaqələr, funksional üslubların nitq növlərini öyrənməkdir. Funksional üslublar mürəkkəb bir sistem kimi müxtəlif nitq növlərinə ayrılır, onlar vasitəsilə fəaliyyət göstərir, bu proses zamanı inkişaf edir, formalaşır, təkmilləşir. Onlardan biri də nitqin rəsmi-ışgüzar üslubudur.

Rəsmi-ışgüzar üslub müasir dövrümüzdə ictimai münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi, sosial normaların dövlət mühafizəsi və qanunla təmin edilməsi üçün müəyyən olunmuşdur. Rəsmi-ışgüzar üslubun dili müəyyən dairələrdə iş maraqları olan, işgüzar münasibətləri qurmağa və işgüzar məsələlərin həllinə səlahiyyəti olan şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Bu zaman işgüzar ünsiyyət qurulur. İşgüzar ünsiyyət və ya işgüzar kommunikasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər standartlara ciddi əməl etməyi, jarqonlardan istifadə etməməyi, peşəkar dildən, müəyyən ünsiyyət sahəsində istifadə olunan mövcüd terminologiyayı (hüquqi, diplomatik, idarəetmə) bilməyi tələb edir.

İşgüzar ünsiyyətin tələb etdiyi başlıca xüsusiyyətlər reqlamentə uyğun, müəyyən olunmuş qayda və vaxt məhdudiyətlərinə əməl etməyi nəzərdə tutur. Protokol qaydaları müəyyən təcrübəyə əsaslanan müxtəlif xalqların və sosial qrupların mənəvi dəyərlərini nəzərə almağı tələb edir. İşgüzar şəraitdə davranış qaydaları özünü necə aparmaq, müşavirə və işgüzar danışıqlar zamanı necə geyinmək, nə hədiyyə etmək, işgüzar danışıqları necə aparmaq və s. nəzərdə tutur. Burada nitq etiketlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Hər bir xalqın özünəməxsus ünsiyyət qurmaq ənənəsi mövcuddur və bunlar dildə, jest və mimikalarda, davranışda əks olunur.

İşgüzar ünsiyyətin növləri. İşgüzar ünsiyyətin (kommunikasiyanın) ən geniş yayılmış forması **ışgüzar söhbətdir**. İşgüzar söhbətlər rəsmi və qeyri-rəsmi olur.

Müsaibə. Müasir dövrümüzdə işə qəbul zamanı indi müsaibə adlanan söhbət mütləqdir. İşə qəbulun uğurlu olması üçün əvvəlcədən bütün mümkün sualları nəzərə almaq və hazırlaşmaq lazımdır.

Telefonla danışıq. Texnologiyaların inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə işgüzar söhbətlərin müxtəlif növlərindən biri telefonla danışıqdır. O iş vaxtının 30%-ni təşkil edir, adətən orta hesabla 3-5 dəq. davam edir. Bu əlaqə qurmağın ən tez və optimal üsuludur.

İşgüzar müzakirə. İşgüzar ünsiyyətin ümumi qəbul olunmuş formalarından biri də istehsalat və kommersiya məsələlərinin həllinin bir qrup adam tərəfindən həll olunmasıdır və bu **ışgüzar müzakirə** adlanır.

Təqdimat. Hal-hazırda işgüzar kommunikasiyanın ən çox təsadüf olunan növlərindən biri **təqdimat** - prezentasiyadır (lat. təqdimat, göstərmək).

İşgüzar danışıqlar işgüzar kommunikasiyanın daha bir növü hesab olunur. Danışıqların köməyiylə saziş, sövdələşmə, müqavilə bağlanılır, sənədlər imzalanır. Danışıqlar bütün fəaliyyət sferasında – siyasi, diplomatik, iqtisadi, hərbi, ticarət sahələrində istifadə olunur.

Müasir dövrümüzdə işgüzar söhbətlərdə, işə qəbul, auditoriya qarşısında çıxış zamanı uğur qazanmanın xüsusi formulu üzərində maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır.

Açar sözlər: nitq, rəsmi-işgüzar üslub, funksional – kommunikativ səciyyə.

Müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri dil və üslub məsələsidir. **Dilçilikdə** üslub xüsusi anlayışdır. O ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə xidmət edən dilin fərqli növləridir. Müasir dövrümüzdə dünya elmi ünsiyyət vasitəsi olan dilin funksional-kommunikativ istiqamətdə öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərir. Bu maraq XX əsrin 60-cı illərində daha böyük vüsət almışdır. Üslub məsələləri ilə bağlı konqres, konfrans, elmi-simpozium və s. keçirilmişdir. Ədəbi dilin funksional üslubu özündə bir çox məsələləri birləşdirir. Dilçilik elmində üslub müəyyən funksional-emosional çalarları olan müəyyən qat, təbəqədən ibarət dil vahidləri qrupu mənasında işlənir. Dilin üslubu və ya funksional üslublar üslubiyyatın əsas kateqoriyalarından biridir. O dilin inkişafı və funksionallaşması nəticəsində yaranmışdır. Funksional üslubların formalaşması ictimai təcrübənin tələbi ilə şərtlənir və onların yaranması dilin inkişafının ən yüksək mərhələsinin göstəricisidir.

Dilçilik üslubiyyatının əsas vəzifələrindən biri ədəbi dilin funksional üslubları, onlar arasındakı əlaqələr, funksional üslubların nitq növlərini öyrənməkdir. Bu məsələ dilçilikdə mürəkkəb və mübahisəli məsələdir. Bu üslublardan danışiq-məişət üslubu ədəbi dilin şifahi qoluna, digərləri isə yazılı qoluna aiddir. Lakin bu nisbi təsnifatdır və üslublar arasında kəskin sərhəd qoyulmur. Yazılı üslublar şifahi şəkildə (elmi çıxışlar, konfrans və simpoziumlarda, dərs, mühazirə, yaxud məhkəmədə vəkillərin çıxışları və s.); danışiq-məişət üslubu isə yazılı şəkildə (şəxsi yazışmalar, məktublar və s.) təqdim oluna bilər. Bütün bunlara baxmayaraq funksional üslublar mürəkkəb bir sistem kimi müxtəlif nitq növlərinə ayrılır, onlar vasitəsilə fəaliyyət göstərir, bu proses zamanı inkişaf edir, formalaşır, təkmilləşir. Bu proses **bədii üslubda** şeir, nəsr, dramaturgiya, epik nitq növləri; **elmi üslubda** elmi-texniki, elmi-kütləvi, elmi nitq növləri; **rəsmi üslubda** ictimai-siyasi, siyasi-diplomatik, ictimai-hüquq, rəsmi-işgüzar nitq növləri; **publisistik üslubda** mətbuat, qəzet, radio, televiziya nitq növləri vasitəsilə reallaşır. Nitq növlərinin üslubları məsələsi müasir dövrümüzdə aktualıq kəsb edir və ciddi araşdırmalar tələb edir.

Rəsmi-işgüzar üslub müasir dövrümüzdə ictimai münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi, sosial normaların dövlət mühafizəsi və qanunla təmin edilməsi üçün müəyyən olunmuşdur. Rəsmi-işgüzar üslub cəmiyyətdə effektiv idarəetməni təmin edir. Rəsmi-işgüzar üslub effektiv idarəetməni təmin edir. Rəsmi işgüzar üslub rəsmi-işgüzar münasibətlər sferasına xidmət edir. Dövlət aktlarının, müqavilə, qanun, təlimat, rəsmi məlumat (xəbər) və müxtəlif xarakterli sənədlərin (ərizə, arayış, çıxarış, hesabat, protokol) tərtibi zamanı reallaşdırılır. Bu üslub dövlət orqanları, təşkilatlararası və təşkilatdaxili, təşkilatlarla fiziki şəxslər arasında hüquqi və istehsalat fəaliyyətində istifadə olunur. Rəsmi-işgüzar üslubun dili müəyyən dairələrdə iş maraqları olan, işgüzar münasibətləri qurmağa və işgüzar məsələlərin həllinə səlahiyyəti olan şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Bu zaman işgüzar ünsiyyət qurulur. İşgüzar ünsiyyət və ya işgüzar kommunikasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər standartlara ciddi əməl etməyi, jarqonlardan istifadə etməməyi, peşəkar dildən, müəyyən ünsiyyət sahəsində istifadə olunan mövcüd terminologiyayı (hüquqi, diplomatik, idarəetmə) bilməyi tələb edir.

İşgüzar ünsiyyət zəruri, arzuolunan, neytral və arzuolunmayan ola bilər. İşgüzar şəxslər müxtəlif xidməti pillələrdə olan insanlarla ünsiyyətdə ola bilərlər. Bu zaman vertikal və horizontal münasibətlərdən danışılır.

Vertikal dialoq tabelik (subordinasiya) münasibətləri əsasında qurulur. Vertikal dialoq - hüquqi-administrativ (idarəetmə) normalar və xidməti pillələrdə kiçiyin böyüyə tabeliliyi əsasında sosial statusla şərtlənmiş münasibətlərdir.

Horizontal münasibətlər - ümumi maraqlar nəzərə alınmaqla qarşılıqlı anlaşma şəraitində bərabər hüquqlu insanların birgə fəaliyyətinin iştirakıdır.

İşgüzar ünsiyyətin tələb etdiyi başlıca xüsusiyyətlər reqlamentə uyğun, müəyyən olunmuş qayda və vaxt məhdudiyyətlərinə əməl etməyi nəzərdə tutur. Protokol qaydaları müəyyən təcrübəyə əsaslanan müxtəlif xalqların və sosial qrupların mənəvi dəyərlərini nəzərə almağı tələb edir. İşgüzar şəraitdə davranış qaydaları özünü necə aparmaq, müşavirə və işgüzar danışıqlar zamanı necə geyinmək, nə hədiyyə etmək, işgüzar danışıqları necə aparmaq və s. nəzərdə tutur. Burada nitq etiketlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Qarşılıqlı əlaqələrin uğuru vəzifələrin müəyyən olunması, partnyorların maraqlarının nəzərə alınması, strategiya və taktikanın düzgün seçilməsi və məqsədə çatmaq ilə müəyyən olunur.

İşgüzar ünsiyyətin müxtəlif formaları: işgüzar söhbət, danışıqlar, müşavirə, təqdimat, brifinq və mərhələləri: əlaqənin qurulması, şəraitin düzgün qiymətləndirilməsi, məsələlərin müzakirəsi, qərarların qəbulu, məqsədə çatma, əlaqədən çıxış və s. mövcuddur.

İşgüzar adamların şifahi nitqində də müəyyən etiket formaları nəzərə alınmalıdır. Şəxsi mövzularda söhbətlərdən qaçmaq, şəxsi həyatından danışmamaq, başqalarından da bunu soruşmamaq, siyasi, dini mövzularda söhbətlərə qoşulmamaq, əmək haqqı, gəlirlər haqqında sual vermək məsləhət görülür.

Hər bir xalqın özünəməxsus ünsiyyət qurmaq ənənəsi mövcuddur və bunlar dildə, jest və mimikalarda, davranışda əks olunur. Məsələn, ABŞ mədəniyyəti qeyri-formal, materialist, individual, vaxta dəyər verməyə hesablanmış olur. Amerikalılar enerjili, müstəqil, əməksevər, təşəbbüskar, vətənpərvər, peşəkar, demokratik olur (özlərini çox vaxt qeyri-rəsmi aparırlar), yumoru qiymətləndirir, düzgün, səmimi, punktual olur, fasilə sevmir, qərarları tez qəbul edirlər.

İngilislər mühakiməli, işgüzar, tədbirli, düzgün, nəzakətli olurlar. Onlar təmkinli, qapalı, təşəbbüskar və mühafizəkardırlar. İngilislər problemləri telefonla deyil, məktub vasitəsilə həll etməyi xoşlayırlar.

Yaponlar nəzakətli olur, hər vəchlə “yox” deməkdən qaçır, gözüün içinə baxmır (bu nəzakətsizlik sayılır), əl sıxmır, təzim edirlər. Danışıqları komanda ilə aparır, tez qərar vermirlər.

İşgüzar ünsiyyət işgüzar davranış normalarını və nitq etiketlərini bilməyi, şəxsiyyətin psixoloji xarakteristikasının müəyyən edilməsini və milli xüsusiyyətləri bilməyi nəzərdə tutur.

Rəsmi-işgüzar üslubun əsas aparıcı xüsusiyyətləri:

- göstəriş vermək səciyyəsi;
- əlavə şərhə, izaha ehtiyac olmayan dəqiqlik;
- hüquqi normalarla bağlı obyektivlik.

Rəsmi-işgüzar üslubun funksiyalarının nitqdə ifadəsini əks etdirən dil vasitələri aşağıdakılardır:

1) standart formullar, qəlib konstruksiyalar, dəftərxana ştampları, sözün polinativ mənada işlənməsi, xüsusi terminologiyadan istifadə (cavabdeh, iddiaçı, icarədar, məlumat vərəqəsi, arayış, akt, dinlənilmiş, qərara alındı və s.).

2) feili isimlərin, nisbi sifətlər və sərəncam xarakterli göstəriş mənalı məsələlərin bolluğu (təhvil vermək, yerinə yetirmək, cavab vermək, ödəmək, hesabat vermək və s.); nitqdə təsdiq və təsbit xarakterli indiki zaman formaları (əmr edirəm, göndəririk, təhvil veririk, köçürürük və s.).

3) rəsmi-işgüzar üslubun sintaksisinə şəxssiz cümlələr, yarımçıq müraciətlər və birləşdirici konstruksiyalar, sadə cümlələr, ara sözlər, cümlənin həmcins üzvlərinin çoxluğu, passiv konstruksiyalar xarakterikdir.

İşgüzar adamların şifahi nitqinə verilən tələblər: aydınlıq, dəqiqlik, yığcamlıq, konkretlik, normativlik, düzgünlük, məntiqilik, əsaslandırma (güclü arqument), standart nitq formulları.

Müasir dövrümüzdə işgüzar ünsiyyətin müxtəlif növləri: təqdimat, brifinq, müsahibə; sənəd formaları : rezyume, kontrakt (müqavilə) meydana gəlmişdir.

İşgüzar ünsiyyət. İşgüzar ünsiyyətin (kommunikasiyanın) ən geniş yayılmış forması işgüzar söhbətdir. İşgüzar söhbətlər rəsmi və qeyri-rəsmi olur.

Müzakirə olunan məsələlərin xarakterinə görə işgüzar söhbətlər müxtəlif olur:

- Kadr məsələsi (işə qəbul, işdən azad olma; azad etmə, yerdəyişmə);
- İnzibati (vəzifələrin müəyyən edilməsi və onların yerinə yetirilməsi);
- Təşkilati (vəzifə və tapşırıqların bölünməsi);
- Yaradıcı (yeni konsepsiya və ideyaların işlənməsi).

Adətən işgüzar söhbətlərin bir neçə mərhələsi qeyd olunur:

1)Başlanğıc-əlaqənin qurulması, məqsədin göstərilməsi, məsələlərin həll edilməsi ardıcılığının elan edilməsi.

2)Həmsöhbətin informasiyalandırılması. İnformasiyaların ötürülməsi həmsöhbətə suallarla müraciət olunmasını nəzərdə tutur.

3)Əsaslandırma (arqumentləşdirmə). Buraya sübutedici arqument və ya təkzibedici arqument aiddir.

İşgüzar söhbətlərin sonuncu hissəsi- yekun vurma, qərarların qəbul edilməsi, sənədlərin imzalanmasıdır. Yekunda etikətə uyğun olaraq görülən işə, əməkdaşlığa, diqqətə, iştiraka görə təşəkkür edilir.

Müsahibə. Müasir dövrümüzdə işə qəbul zamanı indi müsahibə adlanan söhbət mütləqdir. İşə qəbulun uğurlu olması üçün əvvəlcədən bütün mümkün sualları nəzərə almaq və hazırlaşmaq lazımdır.

Siz nə üçün iş axtarırsınız, nə üçün məhz bu təşkilatı (müəssisəni və s.) seçmişiniz, sizin bu təşkilata (müəssisəyə) xeyriniz nə ola bilər, sizin güclü və zəif cəhətləriniz nədir, hansı nailiyyətləriniz var, hansı əmək haqqını nəzərdə tutursunuz.

Müsahibə zamanı inamla, aydın, sakit danışmaq, əvvəlcədən gələcək iş yeriniz haqqında maksimum informasiya toplamaq lazımdır. Özünüz haqqında daha çox pozitiv məlumat vermək, zəhlətökənlikdən uzaq kompliment söyləməyi unutmamaq lazımdır. Gedərkən sizə sərf olunan vaxta görə təşəkkür etmək və mütləq müsahibənin nəticələri haqqında nə vaxt və necə məlumat almağı soruşmaq lazımdır.

Telefonla danışıq. Texnologiyaların inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə işgüzar söhbətlərin müxtəlif növlərindən biri telefonla danışıqdır. O iş vaxtının 30%-ni təşkil edir, adətən orta hesabla 3-5 dəq. davam edir. Bu əlaqə qurmağın ən tez və optimal üsuludur.

Burada səs, səsin tonu, informasiyanın verilməsi tərz, nitq mədəniyyəti gözlənilərək nəzakətli sakit, emosiyasız, fasilə vermədən, tüfeyli sözlər işlətmədən, dəqiq, yığcam və aydın danışmağı bacarmaq lazımdır.

İşgüzar söhbətlərdə telefonla danışıq zamanı müəyyən strukturun gözlənilməsi məsləhət görülür:

- təqdimat (20 san.)
- giriş (həmsöhbəti məsələ ilə tanış etmək 40 san.)
- mövzunun müzakirəsi (100 san.).
- söhbətin yekunlaşdırılması (20 san.).

İşgüzar müzakirə. İşgüzar ünsiyyətin ümumi qəbul olunmuş formalarından biri də istehsalat və kommersiya məsələlərinin həllinin bir qrup adam tərəfindən həll olunmasıdır və bu **işgüzar müzakirə** adlanır.

Təqdimat. Hal-hazırda işgüzar kommunikasiyanın ən çox təsadüf olunan növlərindən biri **təqdimat** - prezentasiyadır (lat. təqdimat, göstərmək). Təqdimat mərasimləri adətən diqqəti vəlb etmək, məşhurlaşmaq, öz məhsulunu və xidmətlərini bazara çıxarmaq və nümayiş etdirmək üçün kömək edir. Təqdimat üçün **xarakterik cəhət** dəqiq təşkilat, reqlament (1-2 saat), əyanilik, qəti quruluşlu nitqdir.

İşgüzar danışıqlar işgüzar kommunikasiyanın daha bir növü hesab olunur. Danışıqların köməyiylə saziş, sövdələşmə, müqavilə bağlanılır, sənədlər imzalanır. Danışıqlar bütün fəaliyyət sferasında—siyasi, diplomatik, iqtisadi, hərbi, ticarət sahələrində istifadə olunur.

İşgüzar ünsiyyətin ən başlıca cəhəti onların sadəcə kağız üzərində qalması deyil, lazımı nəticələrin əldə olunmasına nail olmaqdır. Bunun üçün bütün üsul və metodlardan qarşılıqlı maraqlar nəzərə alınaraq istifadə etmək lazımdır.

Bütün bu uğurların qazanılması üçün işgüzar ünsiyyətin aparılması sənətini, bacarığını öyrənmək lazımdır. Həmsöhbətlərin nitq taktikalarını nəzərə almaq, bütün işgüzar ünsiyyət proseslərində istifadə olunan nitq formullarını bilmək lazımdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. İsmayılova M.A. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi. Metodik vəsait. Bakı, ADPU, 2008.
2. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. I cild. Bakı, ADPU, 2016.
3. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Aktual problemlər. Bakı, ADPU, 2017.
4. Михальская А.К. Основы риторики, Мысль и слова. Учебное пособие, М., 1996
5. Ключев Е.В. Речевая коммуникация: Учебное пособие для университетов и вузов. М., 1998

DİLLƏRİN TİPOLOJİ TƏSNİFATINDA BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏR
MAIN DIRECTIONS IN TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF LANGUAGES

Gülnara ASLANOVA VALEH QIZI

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası

XÜLASƏ

Dilçilikdə yeniləşmələr mütəmadi baş versə də kəşflər nadir hadisə hesab edilir. Dilçilikdə baş verən kəşflər özünün uzunömürlülüüyü ilə səciyyələnir. Hər bir kəşf isə özü ilə birlikdə çoxlu istiqamətlərin yaranmasına səbəb olur. Dillərin tipoloji quruluşunun kəşfi müqayisəli tarixi metodun, dillərin yaranması barədəki bir çox nəzəriyyələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Müqayisəli-tarixi metodun meydana çıxması qohum dillərin quruluşu barədə geniş tədqiqat sahələri yaratdığı kimi qohum olmayan dillərdə oxşar elementlərin mövcudluğu faktlarının ortaya qoyulmasına səbəb olmuşdur. Bu da müxtəlif sistemli dillərdə genetik gizli əlaqələrin meydana çıxarılmasına maraq yaradır.

Dilçilikdə yeniliklər, yeni fikirlərin irəli sürülməsi təsadüfi deyildir. Hər bir tədqiqatda böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq yeni fikirlərin irəli sürülməsi, hətta adi tələb kimi qarşılır. Odur ki, dilçilikdə meydana çıxan kəşflər nadir olduğu üçün də uzunömürlü xarakter daşıyır. Belə kəşflər də öz arxasınca bir çox nailiyyətlərin baş verməsinə səbəb olur. Məsələn, əlifbanın kəşfi yazı qaydalarının tənzimlənməsinə, dildə normaların icbariləşdirilməsinə və sabitləşdirilməsinə, ümuminformasiya dilinin sistemləşdirilməsinə və bir çox digər linqvistik hadisələrin qaydaya salınmasına yol açmışdır. Bunun kimi dillərin tipoloji quruluşuna aid kəşflərin meydana çıxması dillərin qohumluğunun öyrənilməsinə, dil əlaqələrinin müəyyən edilməsinə, dilçilik tarixi, etimologiya, dilin struktur və sistem tərkibinin tədqiqi kimi mühüm sahələrin açılmasına səbəb olmuşdur. Dilçilik tipologiyasının öyrənilməsi dünyanın dil mənzərəsinin yaradılmasına işıqlı bir yol açmışdır ki, bu da XX əsrdə yaranmış və hazırda çox mühüm tədqiqat sahələrindən birinə çevrilmiş koqnitiv dilçiliyin meydana çıxmasının təməlinə çevrilmişdir.

Dilçilik tipologiyasına dair araşdırmaların şəbəkəsi genişləndikcə və davam etdikcə yeni-yeni tədqiqat sahələrinin yaranacağı da istisna deyildir. Maraqlıdır ki, son dövrdə müqayisəli tədqiqatların nəticələri müxtəlif sistemli dillərdə homogen elementlərin mövcudluğu barədəki fikirlərin daha da canlandırılmasına səbəb olur. Bu da qohum olmayan dillərdə bir-biri ilə olan gizli bağlılıqların açılmasına maraq yaradır.

Açar sözlər: tipologiya, leksikologiya, qrammatika, flektivlik, affiksallıq

ABSTRACT

Although linguistic changes occur regularly, discoveries are considered rare. Discoveries in linguistics are characterized by its longevity. Each discovery causes the formation of many directions. For example, the discovery of the typological structure of languages led to the emergence of a comparative historical method and many theories about the origin of languages. The emergence of comparative-historical method has led to the fact that there are similar elements in non-related languages, as extensive research on the structure of related languages has been created. This is caused by particular interest in the creation of genetically secret links in different systems.

Innovations in linguistics are not accidental. In each study, new ideas are presented, regardless of their size (big or small) and it is even met as usual. Therefore, the linguistic

discoveries are rare because they are infrequent and becomes long-lived. Such discoveries also give rise to many successes. For example, the discovery of the alphabet could lead to the regulation of spelling, implementation and stabilization of norms in the language, systematization of the language of generalization and many other linguistic phenomena. Similarly, the emergence of discoveries in the typological structure of the languages has led to the study of the kinship of the languages, determination of language relations, linguistic history, etymology, structural and systematic study of languages. The study of linguistic typology has provided a clear path to the creation of a language picture of the world that is, This has become the basis for the emergence of cognitive linguistics, which arised in the 20th century and has now become one of the most important areas of research.

It is no exception that as the network of studies on linguistic typology expands and new research areas emerge. Interestingly, the results of comparative studies in recent times have made the idea that the presence of homogeneous elements in multisystemic languages more vivid. This also creates an interest in uncovering secret relationships with each other in non-related languages.

Key words: typology, lexicology, grammar, flexity, afficsation

Giriş. Dilçilikdə yeniliklər, yeni fikirlərin irəli sürülməsi təsadüfi deyildir. Hər bir tədqiqatda böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq yeni fikirlər irəli sürülməsi, hətta adi tələb kimi qarşılır. Lakin dilçilikdə kəşflərin baş verməsi adi hadisə hesab edilməlidir. Odur ki, dilçilikdə meydana çıxan kəşflər nadir olduğu üçün də uzunömürlü xarakter daşıyır. Belə kəşflərdə öz arxasınca bir çox nailiyyətlərin baş verməsinə səbəb olur. Məsələnin əlifbanın kəşfi yazı qaydalarının tənzimlənməsinə, dildə normaların icbariləşdirilməsinə və sabitləşdirilməsinə, ümuminformasiya dilinin sistemləşdirilməsinə və bir çox digər linqvistik hadisələrin qaydaya salınmasına yol açmışdır. Bunun kimi dillərin tipoloji quruluşuna aid kəşfin meydana çıxması dillərin qohumluğunun öyrənilməsinə, dil əlaqələrinin müəyyən edilməsinə, dilçilik tarixi, etimologiya, dilin struktur və sistem tərkibinin tədqiqi kimi mühüm sahələrin açılmasına səbəb olmuşdur.

Dilçilik tipologiyasının öyrənilməsi və aparılan tədqiqatlar: Dilçilik tipologiyasının öyrənilməsi dünyanın dil mənzərəsinin yaradılmasına işıqlı bir yol açmışdır ki, bu da XX əsrdə yaranmış və hazırda çox mühüm tədqiqat sahələrindən birinə çevrilmiş koqnitiv dilçiliyin meydana çıxmasının təməlinə çevrilmişdir. Dillərin tipoloji quruluşunun öyrənilməsi məsələsi, hələ XVIII əsrdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu sahədə aparılan ilkin tədqiqatlar alman dilçisi Fridrix Şlegelə (1772-1829) məxsusdur. Onun 1809-cu ildə hind dilinə dair apardığı tədqiqatında sanskrit, yunan, latın və türk dillərinin qarşılıqlı təhlili bu dillər arasında müəyyən tipoloji fərqlərin ortaya çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Təhlil edilən materiallar üzrə belə bir nəticə hasil olmuşdur ki, dillərin bəzilərinə fleksiya hadisəsi üstün olduğu halda digər bir qismində affiksallıq mövcuddur. Ona görə də Fridrix Şlegel dilləri onların tipoloji quruluşu üzrə flektiv və affiksallıq dillər qrupuna bölmüşdür. Fridrix Şlegelin müşahidələri əslində böyük bir kəşfin başlanğıcı idi. Lakin Fridrix Şlegelin bu böyük fəaliyyəti ilə yanaşı böyük bir yanlışlığı da var idi. Bu da ondan ibarət idi ki, Fridrix Şlegel flektiv dilləri quruluşuna və ifadə vasitələrinə görə çevik dillər hesab edərək onları zəngin dillər kimi səciyyələndirirdi. Fridrix Şlegelə görə bu dillər həm də əbədiyaşardır. O affiksallıq dilləri ifadə imkanları zəif, inkişaf tələblərinə cavab verməyən yoxsul dillər adlandırır (6). Bu da dillərarası diskriminasiyanın və separatizmin baş verməsinə gətirib çıxarırdı. Aydın məsələdir ki, dillərin zənginliyi təkcə onun tipoloji quruluşu

ilə yekunlaşmır. Dillərin nüfuzu onların informasiya intensivliyi əsasında baş verir ki, burada da tipoloji quruluş əsas səbəb hesab edilə bilməz. Çünki informasiya intensivliyi dil quruluşunda sərhəd tanımır. Fridrix Şlegelin tədqiqatı dilçilik üçün uğurlu olsa da ideologiyası isə zərərli idi. Lakin sonrakı mərhələlərdə məsələnin ideoloji tərəfindən daha çox linqvistik istiqaməti dilçiliyin marağına səbəb olmuş, bu sahədəki tədqiqatların şəbəkəsi genişlənmişdir. Fridrix Şlegeldən sonra onun qardaşı Avqust Şlegel (1767-1845) dilçilik tipologiyası üzrə tədqiqatları davam etdirərək dünya dillərini üç təsnifatda ümumiləşdirilmişdir: 1) flektiv dillər; 2) affiksəl dillər; 3) amorf dillər. Avqust Şlegel dillərin təsnifatına amorf dilləri daxil etməklə irəlilə doğru bir addım atmışdı. Lakin şəkilçisiz dillərin amorf adlandırılması düzgün deyildi. Çünki amorf termini formasız deməkdir, formasız isə mövcud deyildir. Dillərin tipoloji quruluşu barədəki tədqiqatlar daha sonra Vilhelm fon Humboldt dillərin təsnifatını apararkən flektiv dillərin heç də affiksallıqdan təcrid olunmadığını müşahidə etmişdir. Bununla da affiksəl dillərin yarıtmaz olduğu kimi əfsanəvi ideya aradan qaldırılmış oldu. Vilhelm fon Humboldt eyni zamanda Avqust Şlegelin təsnifatına inkorporlaşan (polisintetik) dil quruluşunu da əlavə etmişdir. O Amerika aboriklərinin dilləri üzərində müşahidə apararkən həmin dillərdə söz sıxlaşmasının cümlə tərkibi yaratdığını aşkar etmiş və bunu inkorporlaşma termini ilə mənalandırmışdır. Vilhelm fon Humboltdan sonra isə bu təsnifat Avqust Şleyxer (1821-1868) tərəfindən davam etdirilmişdir. Avqust Şleyxerin təsnifatı bir qədər geniş olsa da onda müəyyən qarışıqlıqlar da hiss edilirdi. Avqust Şleyxerin təsnifatında dillər aşağıdakı bölgüyə uyğun təqdim olunurdu: 1) İzolyasiyalı dillər; 2) Aqlütinativ dillər; 3) Flektiv dillər. Bunların özləri də bir neçə şaxəyə bölünürdü. Məsələn: izolyasiyalı dillər iki tipə ayrılırdı: a) birinci tip dillər: xalis köksözlü dillər (çin dili); b) ikinci tip dillər kök üstəgəl köməkçi sözlər (birmadi). Aqlütinativ dillər dörd qrupa bölünürdü: a) suffiksli (sonşəkilçili) dillər; b) şəkilçili dillər (bantu dilləri); c) içşəkilçili dillər (bask dilləri), ç) analitik tip-affiksli dillər üstəgəl köməkçi sözlər (tibt dilləri); 3) flektiv dillər aşağıdakı qruplara bölünür: Sintetik tip –a) xalis daxili fleksiya dillər (sami dillər); b) daxili və xarici fleksiya dillər (hindavropa dilləri); Analitik tip – fleksiya və affiksəl dillər (reman dilləri, ingilis dili). Heynal Şteyntal (1821-1899) bütün dilləri formalı və formasız mövqeləri üzrə iki qrupa bölsə də daxili fərqlənmələrin izahında bu təsnifatı bir daha qələzləşdirilmişdir: 1) təkhecalı və prefiksli dillər (Çelinzia dilləri); 2) suffiksli dillər (türk, monqol, fin-üqor dilləri); 4) müəyyən elementlərin əlavə edildiyi dillər (misir dilləri); 5) daxili fleksiya dillər; 6) ilkin (həqiqi) suffiksli dillər (hindavropa dilləri). Dünya dillərinin təsnifatı ilə əlaqədar bundan başqa da bölgülər vardır. Bu bölgülər içərisində xüsusilə diqqətəlayiq olanı Flipp Fyodoroviç Fortunatovun təqdim etdiyi variantdır. Bununla belə F.F.Fortunatovun dilləri tipoloji əsasda qruplaşdırır və onları aşağıdakı təsnifatda ümumiləşdirilir: 1)ardıcıl sonşəkilçi sistemli dillər. Bu dillər aqlütinasiyalı dillər adlandırılır; 2)fleksiya ilə yanaşı affikslərin mövcud olduğu dillər (sami dillər); 3) affiksli, aqlütinasiyalı və fleksiya dillər (hindavropa dilləri); 4) sözformalı dillər (köksözlü çin, siam və digər köksözlü dillər). Bu təsnifatda dillərin xalis tipoloji quruluşu malik olmadığı göstərsə də dəqiqləşdirilməyə və konkretləşdirilməyə də ehtiyac vardır. Amerika dilçisi Eduard Sperin (1884-1939) bölgüsündə dillər dörd qrup üzrə fərqləndirilir. Lakin bu bölgüdə də bir çox qarışıqlıq və dolaşıqlar vardır. Səbəb budur ki, dünya dillərinin tipoloji quruluşunda dil ailələrinə görə oxşar mexanizmlər mövcud olsa da onlar bir-birindən tamamilə təcrid edilmiş vəziyyətdə deyildir. (1; 10)

Dünya dillərinin qrammatik qruplaşdırılması: Etiraf etmək lazımdır ki, müasir dövrdə də dillərin tipoloji quruluşuna dair yekun söz söylənməmişdir. Bununla belə, dünya dillərində struktur əlamətlərinin üstünlüyünə görə nisbi fərqləri nəzərə alıb təsnifata müəyyən əlavələr

etmək mümkündür. Bu halda dünya dillərini onların qrammatik quruluşu əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Köksözlü dillər
- 2) Aqlütinativ dillər
- 3) Analitik-flektiv dillər
- 4) Çalisintetik (inkorporlaşan) dillər
- 5) Sintetik dillər

Bu nisbi bölgü üzrə onu qeyd etmək lazımdır ki, köksözlü dillərdə qrammatik və derivativ mənalar tonallıqla və reduktivasiya ilə ifadə olunduğu halda həmin dillərdə bütün köklər monosillablardan ibarət deyildir. Həmin dillərdəki disillobik modellər onlarda affiklərin formalaşma prosesini istisna etmir. *Aqlütinativ dillər* silsiləli sonşəkilçilərə malik olsa da bu dillərdə də prefikslərin göstəriciləri mövcuddur, daxili fleksiya elementlərinin izləri saxlanılır, eyni zamanda infikslərin və interfikslərin funksionallığı müşahidə edilir, müəyyən sözlərdə qrammatik şəkilçilərin derivativ elementlərdən əvvəl işlənir. *Analitik-flektiv* dillərdə analitizm və flektivizm aparıcı olsa da bu dillərdə qrammatik və derivativ səciyyəli sonşəkilçilər özünəməxsus funksionallığa malikdir. Çalisintetik dillərdə qrammatiklik və derivativlik sözlərin yanaşması və birləşməsi əsasında baş verir. Bu xüsusiyyət analitik-flektiv dillərdə daha fəaldır, eyni zamanda aqlütinativ dilində də qrammatikliyin və derivativliyin analitik ifadə formaları vardır. Sintetik dillərdə də aqlütinativ dillərdə olduğu kimi sonşəkilçilik sistemi mövcuddur. Lakin sintetik dillərdə şəkilçilərin aqlütinativ dillərdə olduğu kimi silsilə qaydası yoxdur. Bundan başqa Azərbaycan dilində bir qrammatik şəkilçi bir qrammatik məna bildirdiyi halda sintetik dillərin qrammatik şəkilçiləri bir neçə qrammatik şəkilçiləri bir neçə qrammatik məna bildirir (11, 38-43).

Dünya dillərinin tipologiyası üzrə araşdırmalardan alınan təəssürat budur ki, bu sahədəki təsnifatlarda qrammatikliyin ifadəsi daha çox nəzərə alınır. Halbuki dillərin daxili quruluşu fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik sistem əsasında formalaşmışdır. Dilçilik tipologiyası ilə bağlı tədqiqatlarda da bu vacib məsələ barəsində müvafiq fikirlər irəli sürülür (5, 52-76; 9, 486-490; 2, 24-29; 8, 312 s).

Müqayisəli-tarixi metod: Dillərin tipoloji quruluşunun öyrənilməsi dilçilik tədqiqatlarında ayrı-ayrı istiqamətlərin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Bu istiqamətlərin ən başlıcalarından biri müqayisəli-tarixi metodun yaranmasından ibarət olmuşdur. Müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi dil amillərinin, həmçinin genetik qohumluğu olan və ya olmayan dillərin müəyyənləşdirilməsi məqsədinə xidmət etmişdir. Müqayisəli-tarixi dilçilik metodunun yaradıcıları Danimarkalı Rasmus Rask (1787-1832), Fransız dilçisi Frans Bopp (1791-1864), Alman dilçisi Yakob Qrimm (1785-1863) və rus dilçisi Aleksandr Vostokov (1781-1864) olmuşdur. Onların tədqiqat obyektinə əsas etibarını ilə hindavropa dilləri olmuşdur. Tədqiqatın predmeti isə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət idi. Müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi əvvəllər qohum dillərin materialları üzrə onların qohumluq dərəcəsini müəyyən etmək məqsədinə xidmət etsə də sonralar həmin metod qohum olmayan dillərin genetik əlaqələrinin öyrənilməsinə də şamil olunmuşdur. Bununla da dilçilik üçün çox vacib problemlərin həmişə yol açılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bu ənənə müasir dövrdə davam etdirilir və bu istiqamətdəki tədqiqatlarla bir çox maraqlı nəticələr əldə olunur. (3; 4)

Müqayisəli-tarixi metodun yaranması ilə dilçilikdə ulu dil, nostratik dilçilik, qlottoxronologiya kimi maraqlı tədqiqat sahələri də yaranmışdır. Eyni zamanda müasir dövrdə özünə geniş şöhrət qazandırmış koqnitiv dilçilik sahəsinin tərəfdarlarının çoxalması da

müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi ilə bağlıdır, hərçənd koqnitiv dilçiliyin ideya mənbəyi Vilhelm fon Humboldtun fəlsəfi-psixoloji görüşlərindən qidalanır. Maraqlıdır ki, bu sahələr üzrə bir çox dəyərli tədqiqat işləri aparılmış və hazırda da həmin tədqiqatlar üzrə işlər davam etdirilir. (3; 7)

Nəticə: Dilçilik tipologiyasına dair araşdırmaların şəbəkəsi genişləndikcə və davam etdikcə yeni-yeni tədqiqat sahələrinin yaranacağı da istisna deyildir. Maraqlıdır ki, son dövrdə müqayisəli tədqiqatların nəticələri müxtəlif sistemli dillərdə homogen elementlərin mövcudluğu barədəki fikirlərin mövcudluğu barədəki fikirlərin daha da canlandırılmasına səbəb olur. Bu da qohum olmayan dillərdə bir-biri ilə bağlı olan hansı gizli bağlılıqların açılmasına maraq yaradır.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Genetiv dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2006, s.20
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s. 24-29
3. Иллиг Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Москва, Наука, 1984, 136 с
4. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Баку, Аз. ГИЗ., 1928, с. 28-29
5. Реформатский А.А. Агглютинация фузия как две тенденции грамматического строения слова- Реформатский А.А. Лингвистическая поэтика. Москва, 1987, с. 52-76
6. Реформатский А.А. Типологическая (морфологическая классификация языков: genius philol msu.ru / article 133 shtml
7. Сводеш Маркс. Мисикостратическое датирдеанис доисторических этнических контактов-Новое в лингвистике. boen I, Москва, 1960, с. 23-52
8. Теоритические основы классификации языков мира.-проблемы подства. Москва, Наука, 1982, 312 с
9. Топоров В. Н. Сравнительно историческое языкознание.-Лингвистический этимологический словарь. Москва, 1990, с. 486-490
10. Веженели Ф. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013, s. 85
11. Yusifov M. Dünya dillərinin tipologiyası. Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərləri. 2018, №3, с. 38-43

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN DIALEKT LEKSİKASINDA VƏ TÜRKİYƏ
TÜRKÇƏSİNDƏ OMONİM SÖZLƏR**
HOMONYMS IN DIALECTICAL LEXIS OF AZERBAIJANI AND IN TURKISH

Dos.Dr. Zabitə MƏHƏMMƏD QIZI TEYMURLU
Bakı Mühəndislik Universiteti

XÜLASƏ

Türk dillərinin dialektik leksikasının onun ədəbi və ümumxalq dilinə, həmçinin qonşu türk xalqlarının ədəbi dillərinə və onların dialektlərinə münasibəti türkalogiya elminin zəif öyrənilmiş sahəsinə aiddir. Bu mənada türk dillərinin leksikologiyası fonologiyasından xeyli geridə qalır. Bununla yanaşı dialektlərin leksikasında çoxlu sayda bənzərlik və fərqlilikləri qeyd etmək olar. Bu baxımdan Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsi arasındakı fərqli məqamlar özünü göstərməkdədir. Belə ki, bu gün Türkiyə türkcəsində işlənən bir çox sözlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir. Lakin hər iki türk dilində ortaq məhəlli sözlərə təsadüf edilir. Tədqiqat nəticəsində Azərbaycan dili dialektlərində aşkar etdiyimiz dialektoloji vahidlərə eyni fonetik tərkibdə, lakin fərqli mənada türk ədəbi dilində də müşahidə edilmişdir. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində dialekt və ədəbi dil müstəvisində işlənən omonimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ümumiyyətlə, omonimlər türk dillərinin müqayisəsində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbi dili, həmçinin, tatar, qazax, başqırd, türkmən dilləri və Cənubi Azərbaycan dialekti ilə Türkiyə türkcəsini müqayisə edərək omonim sözləri aşkar etmişlər. Ayrı-ayrı türk dillərinin tədqiqi zamanı qohum dillərlə ümumi və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılması tədqiq olunan dilin spesifik xüsusiyyətlərini daha da dərinlən öyrənməyə geniş imkan verir. Türk dillərinin müqayisəsi zamanı omonim leksik vahidlərin tədqiqi əsasən üç müstəvidə aparılır: 1. Fonetik dəyişmələrin yol açdığı omonimlik; 2. Çoxmənalılığın yol açdığı omonimlik; 3. Alınmaların yol açdığı omonimlik. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, qıpçaq qrupu türk dillərində fonetik dəyişmələr omonim sözlərin yaranmasında əsas rol oynayır. Oğuz qrupu türk dillərində isə omonim sözlərin yaranmasında çoxmənalılığın rolu böyükdür. Sözlərin çoxmənalılığı kəsbətmə prosesində leksik vahidlərin semantik inkişafı bəzən omonimliyə gətirib çıxarır. Alınma omonimlərdə isə sözün biri ana dilinə, digəri gəlidiyi dilə və ya hər ikisi gəlidiyi dillərə aid ola bilər. Alınma omonimlərə həm qıpçaq, həm də oğuz qrupu türk dillərində təsadüf edilmişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz dillərin dialekt leksikası ilə ədəbi dilin müqayisəli-tarixi şəkildə öyrənilməsi, dil öyrənmədə ehtiyac duyulan uyğun və fərqli dil elementlərinin aşkar edilməsi türk dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir. Əlbəttə türk xalqları ən geci orta əsrlərin sonlarından etibarən etnososial diferensiasiya prosesini başa çatdıraraq müstəqil, yaxud yarım-müstəqil xalqlar kimi formalaşdığından dilləri də bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Tədqiqat işi Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının türk ədəbi dilinin leksikası ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi sahəsində ilk araşdırmaadır. Bu səbəbdən aktualıq kəsb edən həmin mövzunun tarixi-müqayisəli səviyyədə öyrənilməsi həm dilin genetik kökü, həm inkişaf tarixi, həm də müasir vəziyyəti haqqında bilik və təsəvvürləri xeyli genişləndirə bilər.

Açar sözlər: Dialekt leksikası, Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi, omonimlər

ABSTRACT

The attitude of dialectical lexis of the Turkic languages towards their literary and nationwide language, also neighbouring Turkic nations' literary languages and their dialects belong to less studied field of Turkology science. In this sense, lexicology of the Turkic languages is significantly left behind from their phonology. Alongside with this, a number of similarities and differences can be mentioned in dialectical lexis. In this regard, there appear various viewpoints between Azerbaijani and Turkish. Thus, some words that are currently used in Turkish aren't used in the Azerbaijani literary language. But common regional words are

encountered in both the Turkic languages. Dialectical units we found out in Azerbaijani dialects as the results of the research have also been observed in the Turkish literary language in the same phonetic layout but in different meaning. Homonyms that are used in the background of Azerbaijani and Turkish dialects and literary languages have been involved in the research. Generally, homonyms have been the objective of the research in the comparison of the Turkic languages. The researchers have found out homonyms comparing the Azerbaijani literary language, also the Tatar, Kazakh, Bashkirs, Turkmen languages, South Azerbaijan dialect with Turkish. During the research of the Turkic languages revealing common and different features of relative languages provides a great opportunity to learn specific peculiarities of the studied language in detail. During the comparison of the Turkic languages the study of homonym lexical units are conducted mainly in three regards: 1. Homonymy that phonetic modifications gave birth to; 2. Homonymy that polysemy gave birth to; 3. Homonymy that borrowed words gave birth to. It became clear during the research that phonetic modifications in Gipchag group of the Turkic languages play an important role in exposure of homonyms. The role of polysemy in Oghuz group of the Turkic languages is major in exposure of homonyms. In the process of words' having polysemy, semantic development of lexical units sometimes leads to homonymy. And in borrowed homonyms one of the word can be referred to mother tongue and the other to the language it was borrowed from or both of them to the languages they were borrowed from. Borrowed homonyms have been found in both Gipchag and Oghuz groups of the Turkic languages.

Studying dialectical lexis of the languages we involved in the research in comparative-historical way with literary language, revealing relevant and distinctive language elements that are needed in language learning are included in the field of interest of Turkic linguistics. Of course, as the Turkic nations were formed as independent or semi-independent nations completing ethnosocial differentiation process since the late Middle Ages, their languages differ from one another to some extent. The research paper is the first study in the field of comparative research on dialectical lexis of Azerbaijani and lexis of the Turkish literary language. For this reason studying that subject that is noteworthy and trending on historical-comparative level can substantially extend knowledge and concepts about genetical root, development history and modern circumstance of the language.

Keywords: Dialectical lexis, Azerbaijani, Turkish, homonyms

Giriş

Deyilişi və yazılışı eyni olan, leksik mənaca isə tamamilə fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər bir-biri ilə mənaca heç bir əlaqəsi olmayan sözlərdən ibarət olur. Oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində leksikoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, qıpçaq qrupu türk dillərində omonimlərin yaranmasında fonetik dəyişmələrin, oğuz qrupu türk dillərində isə çoxmənalılığın rolu böyükdür.

Oğuz qrupu dillərinin leksik tərkibi aparıcı sözlərin türkmənşəli olması baxımından ümumiyyətlə türk dillərinin leksik tərkibi ilə eyniyyət təşkil edir. Alınma sözlərin mahiyyətinə görə isə (ərəb, fars və slavyan ünsürlərinin çoxluğu baxımından) qərbi hun qrupu dilləri ilə ümumilik güclüdür. Lakin oğuz qrupu dillərində ancaq özünəxas, ancaq bu qrup dillərdə işlənən, bu dillərin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan sözlər də vardır (Zeynalov:1981, 102).

Qıpçaq qrupu türk dillərinin özünəxas fonetik, qrammatik, leksik quruluşu olması etibarilə oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənir. Hər iki yarımqrupa daxil olan türk dilləri üçün səciyyəvi olan bir sıra fonetik xüsusiyyətlərin olması omonimlərin yaranmasında əsas rol

oynayır. Məqalədə mənbə dil olaraq Azərbaycan dili, hədəf dil isə Türkiyə türkçəsi əsas alınmışdır. Omonimlərin təsnifində aşağıdakı bölgüdən istifadə olunub:

- a) Fonetik dəyişmələrin yol açdığı omonimlik
- b) Çoxmənalılığı yaratdığı omonimlik
- c) Alınmaların yol açdığı omonimlik

Fonetik dəyişmələrin yol açdığı omonimlik

ü>ö tat. d. *göl* “çicək” – türk. d., Azərb. d. *göl* “göl”(TTS;TS;ADİL);

ü>ö tat.d. *köç* “qüvvət, güc” - Tür.t., Azərb.d. *köç* “hicrət, köç”(TTS;TS;ADİL);

tat.d. *üz* “öz, kəndi”- türk.d., Azərb.d. *üz* “surət, sifət, çöhrə, sima”(TTS;TS;ADİL);

ö>ü tat.d. *kül* “göl” - türk.d., Azərb.d. *kül* “yanmış şeylərdən qalan toz”(TTS;TS;ADİL);

o>u tat. d. *toz* “duz” – türk.d., Azərb.d. *toz* “hava axını ilə yerdən qalxıb şeylərin üzərinə qonan xırda hissəciklər”(TTS;TS;ADİL);

ö>e tat. d. *söy*- “sevmək”- türk.d. *söv*-; Azərb.d. *söy*- “nalayiq, pis, ədəbsiz sözlərlə təhqir etmək”(TTS;TS;ADİL). Tatar dilində “söymək” mənasını *sük*- sözü ifadə edir(TTS) və s.

Oğuz qrupuna daxil olan türkmən dilində ilkin uzanma hadisəsi mənə fərqi yaradır:

aç-“açmaq” – *a:ç* “ac”, *ak*-“axmaq” – *a:k* “ağ”, *bar*-“ getmək” – *ba:r* “var”, *gap*-“qapmaq” – *ga:p* “qab”, *öl*- “ölmək”- *ö:l* “yaş, nəm”, *sol*- “solmaq” – *so:l* “ sol”, *yan*-“yanmaq” – *ya:n* “yan”, *yaz*-“yazmaq”- *ya:z* “bahar”, *yol*- “yolmaq” – *yo:l* “yol”, *at* “at” – *a:t* “ad”, *baş* “baş”- *ba:ş* “çıban”, *ot* “ot” – *o:t* “od”, *gal*- “qalxmaq” – *qa:l* “qalmaq”, *yaz*-“yazmaq, yaymaq” – *ya:z*- “azmaq” və s.(Kara:2005, 11)

Çoxmənalılığın yaratdığı omonimlik

tat.d. *ulak* “nov, novalça” – türk.d. *ulak* “xəbərçi”(TTS;TS);

tat. d. *sürü* “qabıq”- türk.d., Azərb.d. *sürü* “bir yerdə otlayan, adətən bir cür heyvan dəstəsi”(TTS;TS;ADİL);

tat.d. *taza* “1.güclü, qüvvətli 2.səğlam 3.təmiz”- türk.d. *taze* “təzə, yeni, quru olmayan”(TTS;TS);

tat. d. *tasma* “ lent, kordon” – türk.d. *tasma* “xalta”(TTS;TS);

tat.d. *usal* “kəskin, sıx, sərt, pis”; *usal kölmək* “pis-pis gülmək”; *usal niyat belən* “pis niyyət ilə” – türk.d. *uysal* “yumşaq xasiyyət”(TTS;TS). Başqırd dilində də *tasma* “ lent”, *usal* “dəcəl, pis” sözləri tatar dili ilə yaxın mənalı ifadə edir (Öner:2007, 92) Beləliklə, bu sözlər türk dili ilə omonimdir.

Tat.d. *uçak* “ocaq, atəş” – türk.d. *uçak* “təyyarə”(TTS;TS);

tat.d. *köy* “makam, melodi, beste” – türk.d. *köy* “kənd, əhalisi, əsasən, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan yaşayış məntəqəsi”(TTS;TS);

tat.d. *kötü* “sürü” – türk.d. *kötü* “pis”(TTS;TS) və s.

Qırğız dilində *aba* bir neçə mənə ifadə edir “1.əmi 2.hava 3.iqlim” (KS). Bu söz Azərbaycan dilindəki *aba* sözü ilə omonimlik təşkil edir: 1. *aba* : isim [ərəb mənşəli], köhnəlmiş söz “Müsəlman ruhanilərinin və mömin adamların üstəndən geydikləri qolsuz və ya gödəkqollu, yaxası açıq uzun kişi paltarı (əslində ərəb milli paltarıdır)”; *aba* “2: isim, məhəlli

söz 1. Ata.”; “2. Böyük bacı (hörmət üçün böyük qadına da deyilir)”. Tarixi dialektologiyada *aba* sözü ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər cərgəsinə daxil edilir. *Aba* M.Kaşğarının lüğətində həm “ana”, həm də “ata” mənalarında işlənmişdir. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *aba* şəklində “ana”(Təbriz, Qax,Cəbrayıl, Şəmkir) - *Biz aba di:rux anıya* (Təbriz); “ata”(Ordubad, Quba, Gədəbəy, Zəngilan) - *Bizdə hindi aba çox işdəmiyədü, ata diyədux*(Quba); - *Abam taxıl biçiydi* (Zəngilan) mənalarında işlənir.(Əzizov:2016, 209) Bu söz Türkiyə türkcəsi ilə də omonimlik təşkil edir: *aba* Türkiyə türkcəsinin dialektlərində “böyük bacı, ana” mənalarında işlənir.Türk ədəbi dilində “Xüsusi parçadan hazırlanmış üst geyim” mənalarını ifadə edir.

Sözlərin çoxmənalılığı, görünür ki, türk dillərində hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən türkün sözü ifadəsi bunu isbat edir.(Cəfərov:2008, 16)

Tədqiqat nəticəsində oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan dili dialektləri ilə Türkiyə türkcəsində də omonim sözlər aşkar edilmişdir:

Aş. Bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçər şivəsində “əriştə” mənasını ifadə edir. – *A Balle, aş pişiribənə?* (ADDL:2007, 27).

Türk ədəbi dilində **aş** sözü “yemək” mənasını ifadə edir (TS).

Artırma I (Azərbaycan dilinin Ağdam, Şəki dialektlərində) “balkon, eyvan” mənalarını ifadə edir (ADDL:2007, 26).

Artırma II (Azərbaycanın Şəmkir, Yevlax dialektlərində) “uşaq oyunu adı”-nı bildirir (ADDL:2007, 26).

Türkiyə türkcəsində **artırma** “artırmaq işi” mənasını ifadə edir: Çocuk oyunlarının böyük çoğunluğu gibi heyecanı artırma zamanı geldi (Ayla Kutlu) (TS).

Alışx (Azərbaycan dilinin Ağdam, Qarakilsə dialektlərində) “ocağın gözünə qoyulan quru çör-çöp, yonqar” mənalarını ifadə edir: Odun yaşdı, ojağın gözünə bir az alışx qoy yansın (Ağdam) (ADDL:2007, 22).

Alışqa (Azərbaycan dilinin Şərur dialektində) “kibrit” mənasını ifadə edir (ADDL:2007, 22).

Alışqan (Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Yevlax dialektlərində) “kibrit” mənasını ifadə edir: *Alışqanı gəti, ojağı yandırım* (Yevlax); *Alışqanın papruz yandı.rıx, ləmpə yandı.rıx* (Şərur) (ADDL:2007, 22).

Türk ədəbi dilində **alışx** sözü “hər hansı bir hala adət etmiş” mənasını ifadə edir: *Onun böyle durmasına alışık değilim* (Adalet Ağaoğlu) (TS).

İmirəmməx` (Azərbaycan dilinin Mingəçevir dialektində) “güvənmək” mənasını ifadə edir: O, gücünə imirənir (ADDL:2007, 233)

Türkiyə türkcəsində **imrenmek** sözünün mənası fərqlidir: «1. Xoşa gələn bir şeyi arzu etmək, həddindən çox arzu etmək. 2. Bir kəsə və ya şeyə bənzəmək istəmək»: *Çağımızın yazarları arasında da klasiklere imrenenler yok değildir* (Salâh Birsəl) (TS).

Bardağ (Azərbaycan dilinin Kürdəmir dialektində) “küpə” mənasını ifadə edir: *Bardağa şor yığırıx* (ADDL:2007, 39)

Türk ədəbi dilində **bardak** sözü “su və b. şeyləri içməkdə istifadə olunan fincan” mənasını ifadə edir (TS).

Bayındırmax (Azərbaycan dilinin Meğri dialektində) “varlandırmaq, mənfəətləndirmək” mənalarını ifadə edir: *İşləyib bizi bayındıracaxsan?*(ADDL:2007, 44).

Bayındır sözü Türkiyə türkcəsində “abad edilmiş (yer)” mənasında işlənir (TS).

**Bilərziq` I** (Azərbaycan dilinin Tərtər dialektində) “köynəyin qoluna tikilən köbə” mənasını ifadə edir: *Köynəx`də bilərziq` olmasa, qolu tez dağılar* (ADDL:2007, 56).

**Bilərziq` II** (Azərbaycan dilinin Culfa dialektində) “qaşsız üzük” mənasını ifadə edir: *Bilərziq`də qaş olmaz, üzük`də qaş olar; Bilərziyi kişilər taxar, onda qaş olmur* (ADDL:2007, 56).

Türk ədəbi dilində **bilezik** sözünün ilkin mənası “biləyə taxılan halqa” olub bu sözün Azərbaycan dili dialektlərində ifadə etdiyi məna ilə omonimlik təşkil edir (TS).

Hırsız//Xırsız. Azərbaycan dili şivələrində “zorlu, güclü” (Gəncə, Xanlar), “yerli-yersiz hərəkət edən” (Saatlı), “fərasətsiz, aciz” (Sabirabad), “güclü, qüvvətli” (Ağdam, Qarakilsə, Quba, Mingəçevir, Naxçıvan, Oğuz, Şamaxı, Şuşa), “kobud” (Cəbrayıl, Cəlilabad, Quba, Oğuz, Zəngilan), “çoxdanışan”; “səbirsiz” (Xanlar) mənalarında işlənir (ADDL:2007,224). Gördüyümüz kimi Azərbaycan dili şivələrində **xırsız** sözü bir neçə məna ifadə edir.

Müasir türk dilində **hırsız** sözü “oğru” mənasını ifadə edir.

Oqalmaq. Bu söz Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Qax, Zaqatala dialektlərində “sağalmaq” mənasında işlənir: *Niyə öydə oturursan, sən ki, onalıfsan* (Çəmbərək) (ADDL:2007, 382).

Onarmaq. Türk ədəbi dilində *onarmak* təsirli feili (<on – ar – mak) “qırıq və ya xarab bir şeyi işə yarayacaq hala gətirmək, təmir etmək” mənasında işlənir: *Saati onarmak; Damı onarmak; Həmit Onbaşıyı gör, takımları alsın da gelsin... Orta pulluğun sapı tutmuyor, onarsın* (Mahmut Yeşəri) (Ayverdi:2006, 2391). və s.

Oyma. Azərbaycan dilinin Ordubad dialektində işlənən **oyma** sözü “paltar” mənasını ifadə edir - *Ayna oymasını geyib məktəbə getdi* (ADDL:2007, 431). Bu söz türk dilində təsadüf edilən **oyma** sözü ilə omonimdir: “oyularaq açılan bəzək işi” (TS).

Alınmaların yol açdığı omonimlik

Əblağ (Azərbaycan dilinin Lənkəran dialektində) “ala-bula (at)” mənasını ifadə edir: *Bi əblağ atı var onun* (ADDL:2007, 154).

Ədəbi dil üçün **ablak** variantı səciyyəvidir: *eblak >ablak* “yastı, dolğun və geniş üz”: *Çehresi fəzla ablak, vücudu şimdiden kalınlaşmış* (Refik H. Karay); *Evvəla geniş və ablak yüzünü pudraladı* (Burhan Felek) (Ayverdi:2006, 7).

Halat. Bu söz Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “ağacdan meyvə salmaq üçün nazik uzun ağac” mənasında işlənir (ADDL:2007, 193).

Halat leksik vahidi türk ədəbi dilində “nazik iplərin bükülməsiylə əldə edilən qalın, möhkəm ip” mənasını ifadə edir (TS).

Xoryat//Xöryət//Xuryat. Azərbaycan dili şivələrində (Ağdam, Balakən, Şuşa, Zaqatala) “satgın; çirkin, kifir” mənalarında işlənir: *Ə., nə xoryat adammış, gedif Qaracadan sədriyə şikə:t eliyif* (Ağdam); *Yox ə., xoryatın biridi, sir-sifətinnən zəhrimar yağır* (Balakən); *Nə xöryət sifətiñ var, sâ: baxanda adamın ürə:qalxır* (Şuşa); *Bizim inək xuryat bala doğufdu* (Zaqatala) (ADDL:2007, 228-230).

Türk dilində **höyrat** sözü “kobud adam, kobud rəftar” mənalarını ifadə edir (TS).

Nəticə

Sözün sonradan kəsb etdiyi məna çalarlığından biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq yeni, müstəqim mənaya çevrilə bilər. Tədqiqata cəlb etdiyimiz sözlər buna nümunədir: *Aş, artırma, alışıx//alışık, əblağ//ablak,*

imirəmməx //imrenmek, *bardağ*//bardak, *bayındırmax*//bayındır, *bilərziş* //bilezik, *xırsız*//hırsız, *xoryat*//hoyrat, *oñalməx*//onarmak, *oyma*

Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində aşkar etdiyimiz omonimlər həqiqi omonim deyildirlər. Vaxtilə bu omonimlər eyni səs tərkibinə malik olub eyni mənada işlənilər. Hal-hazırda bu sözlər dillərarası omonimlər olub hər iki dilin tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu cür sözlərdə mənə bağlılığı sezilir. Məhz bu səbəbdən onları həqiqi omonim adlandırmaq doğru olmaz. Eyni dil qrupuna daxil olan Azərbaycan və türk dilləri fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə yaxın dillərdir. Qıpçaq qrupu türk dilləri öz səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənir. Oğuz qrupu türk dillərini qıpçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisə etdikdə məlum olmuşdur ki, iki dil qrupu arasında fonetik, qrammatik, leksik fərqlilik omonimlərin yaranmasına şərait yaradır.

Belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dilinin tarixi, onun qədim dövrləri ilə bağlı olan leksik vahidlər müasir türk ədəbi dilində də eyni səs tərkibi ilə müxtəlif mənalarda işlənir. Oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində fərqli fono-semantik variantların olması omonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, (2007), Şərq-Qərb, Bakı
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I-IV, (2006), I-IV cild, Şərq-Qərb, Bakı
3. AYVERDİ, İlhan, (2006), Misalli Büyük Türkçe Sözlük 1-3, Kubbelaltı Neşriyatı, İstanbul
4. CENGİZ, Mustafa, (2016). Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki
5. CƏFƏROV, Səlim, (2007). Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 192 s.
6. Deyimlerde Görülen Yalancı Eş Değerler. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, 2 (2), 208-248
7. ERDEM, Melek, (2009), Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı (Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Standart Türleri Esasında), “Grafikler” Yayınları, Ankara
8. KARA M. (2005), Türkmen Türkçesi Grameri, Gazi Kitabevi, Ankara
9. ƏZİZOV, Elbrus, (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. 2-ci nəşr. Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 348 s.
10. Tatarca-Türkçe Sözlük, (1997), “İnsan” nəşriyyatı, Kazan, 496 s.
11. TEKİN, Tekin, ÖLMEZ, Mehmet, CEYLAN, Emine, ÖLMEZ, Zühal, EKER, Süer. (1995). Türkmence-Türkçe Sözlük, İstanbul: Simurg Yayınları, 727 s.
12. TEYMURLU, Zabitə, (2017). Azərbaycan Dilinin Dialekt Leksikası (türk ədəbi dili ilə ortaq sözlər). Dərs vəsaiti, Bakı: “Bakı Mühəndislik Universiteti” nəşriyyatı, 124 s.
13. TOKAT, Feyza, (2017). Azərbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerlerin XVI yüzyılda Azerbaycan Sahasında Türkçeye Çevrilmiş Bir Metindeki Örnekleri. Uluslararası Türk Araştırmaları Dergisi(TÜRKKLAD),1. cild, sayı 2, 85-99 s.
14. TOKATLI, S. (2004), Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 16, № 1, s. 141-156
15. MUSTAFA Öner.(2007), “Başkurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten C: II, s. 89-99.
16. YUDAHİN K.K.(1994),Türkçeye çeviren A.Taymas, Kırgız Sözlüğü, c II,(k-Z), 3. baskı,Ankara: TDK yayınları, 1994, 809 s.
17. ZEYNALOV F. R., (1981). Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 343 s.

18. <https://sozluk.gov.tr/>

Qısaltmalar

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti – ADDL

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti – ADİL

<https://sozluk.gov.tr/> - TS

Kırgız Sözlüğü – KS

Tatarca-Türkçe Sözlük - TTS

Azərbaycan dili – Azərb d.

Başqırd dili – baş.d.

Tatar dili – tat.d.

Türk dili – türk d.

RESİMDEN FOTOĞRAF SANATINA GROTESK BEDENLER
GROTESQUE BODY FROM PAINTING TO PHOTOGRAPHY

Arş. Gör. Dr. Fergana KOCADORU ÖZGÖR

Hacettepe Üniversitesi

Doç. Dr. Cumhuri OKAY ÖZGÖR

Batman Üniversitesi

ÖZET

Doğa kanunlarının dışında gelişen ve insanlık ile birlikte var olan güzellik ve çirkinlik anlayışı sanat tarihinde en çok ilgi duyulan konulardan biri olmuştur. İnsan bedeninin, deformasyonu, çirkinliği ve grotesk halleri ilk sergilendikleri dönemde tepki çekmiş, beğenilmemiştir. Sanayi devrimi, Fransız Devrimi ve Dünya savaşları ile birlikte büyüyen endişe, korku ve nefret ile sanatçılar orta çağı yansıtan kurgulara; gotik tasvirlerle daha çok yönelmiş ve izleyicinin korkunç olana ilgisi büyümeye başlamıştır. Grotesk bedenleri görselleştiren sanatçılar resim sanatındaki ölümsüz imgeleri ödünç alırken barok ışık gibi ustaların tekniklerinden de faydalanmaktan geri kalmaz. Fotoğrafçılık sanatında, William Mortansen, Joel Peter Witkin, Hans Bellmer, Hannah Hoch, Dora Maar gibi sanatçılar grotesk denince ilk akla gelen isimlerdir. Fotoğraflardan ve resimlerden (ve edebiyattan) etkilenen, Tod Browning, David Lynch, David Cronenberg, Ridley Scott, John Carpenter bedeni deforme eden öncü yönetmenlerden bazılarıdır. Bu çalışmada farklı alanlarda grotesk işler üreten sanatçıların birbirleri ile etkileşimiyle, insan vücudunu sentetik olarak bozması gibi plastik etkileri, insan anatomisindeki bozuklukları yansıtması merkeze alınacaktır. Çalışmalar karşılaştırmalı olarak görsellerle desteklenerek anlatılacaktır ayrıca; popüler kültürde de son derece güncel olan grotesk video oyunu karakterlerinden ve video kliplerden bahsedilecektir. Bu çalışma daha çok 19. Yüzyıldan günümüze kadar olan dönemi çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Grotesk, beden, deformasyon

ABSTRACT

The understanding of beauty and ugliness that developed outside the laws of nature and coexisted with humanity has been one of the most interested subjects in the history of art. The deformation, ugliness and grotesque states of the human body have reacted and were not appreciated in the period they were first exhibited. With the industrial revolution, the French Revolution and the world wars, the artists with worry, fear and hatred grew to reflect the middle age; more oriented towards gothic portraits, and the audience's interest in the horrible began to grow. The artists who visualize the grotesque bodies borrow the immortal images in the art of painting and benefit from the techniques of the masters such as baroque light. In the art of photography, artists such as William Mortansen, Joel Peter Withkin, Hans Bellmer, Hannah Hoch and Dora Maar come to mind when they say grotesque. Influenced by photographs and pictures (and literature), Tod Browning, David Lynch, David Cronenberg, Ridley Scott, John Carpenter are some of the leading directors that deform the body. In this study, the interaction of the artists who produce grotesque works in different fields will be taken into the center by reflecting the plastic effects such as synthetic disruption of the human body and the disturbances in human anatomy. grotesque video game characters and video clips will be mentioned. This study will be examined within the framework of the period from the 19th century to the present day.

Key words: Grotesque, body, deformation

Grotesk Bedenler

Grotesk, yüzyıllar boyunca, sanat tarihinin vazgeçilmez bir tavrı olmuştur. İlk çağlardan itibaren, Rönesans sanatında Leonardo Da Vinci'nin eciş bücüş figürleri, Rönesans'ın devamı olarak Maniyerizm akımı içerisinde grotesk bedenler, acayip kadınlar, çirkin portreler, Romantizm akımında Goya gibi öncü ressamın kara resimleri çirkin olarak genelleyebileceğimiz bir estetik tavrı benimsemiştir.

Resim 1:
Leonardo da Vinci, Yaşlı Adamın Kafasının Karikatürü, 1500-1505

Resim 2:
Quentin Metsys, Grotesk Kadın, 1525-1530

Bu sanat tavrı illerde Baudleaire gibi sanatçıların Dekadan¹ bakış açısı açısından önemli referansı olacaktır. Modern sanatta ressamlar, rezil, tiksindirici, çarpık, çirkinliğin çekiciliği ve groteske eğilimle beraber Dünya savaşlarının etkisiyle sanatçılar eleştirel bir tavrı benimsemiştir. Güzellik ilkesine tepki olarak Kubizm, Dada benzeri sanatsal hareketlerde resimsel biçimin bozulmaları dikkat çekicidir. Grotesk kelime anlamı olarak: İtalyanca grotta (mağara) kelimesinden gelen **grottesca** denmiştir. Peter Fingsten, groteski adsız korkular, kompleksler, kâbuslar ve kaygılar gibi yaşamın yüzeyinin aşağısından cereyan eden ruhsal akışları ifade eden simgesel bir sanat kategorisi olduğunu, yoğun abartılmış duygular ve biçimlere sahip olduğunu belirtip şöyle tamamlar. Grotesk aynı eserde uyumsuz veya çelişkili

¹ Şair Paul Verlaine, 1883 yılında (Yorgunluk) adlı şiiriyle çağını Roma ve Bizans'ın çöküşü ile bir tutmuştur. Yapılacak hiçbir şey kalmamış, tüm şeyler söylenmiştir. Bu yüzden dekadancılar farklı ve dışlanmış olanı yüceltmişlerdir.

olan iki ögenin bulunuşu ve çatışmasıdır. Bu iki öge görsel ve psikolojik etki yaratıp seyirciyi şoke eder. Biçimin bozulması, abartılması, katı biçimleri ve yapıları bozmaktadır. Fransız yazar Rabelias de groteski insan bedeninin deforme olmuş ya da zayıf kısımlarını kazanmak için kullanır. gotik, fantastik, büyüleyici, sürreal, karnavelesk, absürd, aşağılık, şeytani, tuhaf, korkunç, ürkütücü, acayip, saçma ve ironi içeren görüntülerdir. Fiziksel anormallik, çirkinlik, bedensel özür, yabancılaşma ve yabancılaştırma kategorilerinin farklı ontolojik kombinasyonları içerir. Şok edici, nefret uyandıran ve huzursuzluk veren görüntüleri kapsar (Güzel, 2016, s. 42).

Umberto Eco ise **Çirkinliğin Tarihi** kitabında çirkin ve grotesk sanat üzerine önemli incelemelerde bulunmuştur. Örneğin, “Rosenkrantz ise resimde çirkinliğin, manevi bozulmanın, şekilsizliğin, asimetrisinin, biçimsizliğin (sefil, iğrenç, bayağı, rastlantısal, inceliksiz), tiksincinin çeşitli şekillerinin (hantal, ölüm ve hiçlik, tüyler ürpertici, anlamsız, hasta eden, suç unsuru olan, hayaletlere özgü, kötü ruhların etkisi altında olan, cadı gibi, şeytanca) güzelliğin karşıtı olduğunu belirtir”. Çirkin olan: Korkutucu, dehşet verici, bozuk, kirli, iğrendirici, itici, berbat, canavarca, kötü, şekilsiz, biçimi bozuk olarak güzel olanın karşıtıdır (Eco, 2009, s. 16). Arito ise Poetika eserinde iğrenç bir şeyden ustalıkla güzellik yaratmanın mümkün olduğunu belirtir. Bagnoregio’lu Bonaventure ise şeytan imgesini iyi bir tasvirle güzel olabileceğini yazmıştır (Eco, 2009, s. 20). Teofilo Folengo’nun (Merlin Coccai) Baldus (1517) adlı eseri Dante’nin İlahi Komedya’sının hem de Rabelais’in Gargantua’sının ilham kaynağı olmuştur. Baldus, grotesk, golyardik bir şiidir. Kitapta, uzuvları eksik hayvanlar, üç pençeli hayvanlar, soyları birbirine geçmiş hayvanlar, Bosch resimlerindeki gibi uzuvları birbiriyle yer değiştirmiş, kolajı anımsatan kombinasyonları ile canavarlar yer alır (Eco, 2009, s. 100).

Resim 3: Salvator Rosa, Cadı, 1640-49

Resim 4: Hieronymus Bosch, Kıyamet Günü (Detay), 1482

Nietzsche'nin *Putların Alacakaranlığı* kitabında, çirkinliği bozulmanın semptomu, işareti olarak görürken, fiziksel yıkımların yanında koku, renk, dağılma, bozulmanın yoksunluğun şekli olarak görür. Bu bakımdan çirkinlik terimi, kafanın kocaman olması gibi orantı bozuklukları bu sınıfa girer (Eco, 2009, s. 15). “Adorno ise *Estetik Teori* kitabında sürrealizm ve dışavurumculuk gibi akımların, güç, otorite ve gericiliğe saldırdığını, çirkin bir toplumda güzel bir hayatın ilkelerinin reddedildiğini ve toplumun çirkinleşmeye mahkum olduğunu belirtmiştir (Eco, 2009, s. 378). Düşünsel temelleri ile birlikte Hegel gibi düşünürlerin de güzellik ve çirkinlik üzerine çalışmaları edebiyatla da içli dışlı olacaktır. Yazarlar, antik çağ düşünürlerinin teorilerinden faydalanırken, Freud, Jung ve Lacan gibi düşünürler ise resimleri ve edebi eserleri analiz etmiştir.

Edebiyatta Grotesk

Romantik dönem sanatçılarından Goya, Fuseli ve Blake gibi ressamın edebiyatla iç içe üretime geçmiştir. Edebiyatta ise Dracula, Frankenstein, Mr. Hyde, Dorian Gray'ın Portresi, Notre Dame'ın Kamburu, Wells'in gelecekteki yaratıkları ya da deneye mahsur kalmış insan-hayvan karışımı oluşumları ve uzaydan gelen yaratıkları ile popüler kültürün sevilen grotesk canavarları olmuştur. Gargoyle heykelleri, gotik mimarisi ile Victor Hügo'nun Notre Dame'ın Kamburu yeni estetiğe özgü çirkinliğin sunduğu estetizm ile groteski merkeze alır. Schlegel, *Şiir Üzerine Söylemlerinde* doğuya özgü imgeleri ve groteskten söz eder (Eco, 2009, s. 280). Doğuya özgü benzer grotesk bedenler William Beckford'un *Vathek*'inde de şark kültüründe yer alan hikâyede ana karakter korkutucu bir cücedir. Resimler, edebi eserler, zamanla XX.

yüzyıldan günümüze damga vuracak yeni sanat akımları fotoğrafçılık ve sinemaya referans olacaktır.

Resim 5: Ivan le Lorraien Albright, Dorian Gray'ın Portresi, 1943-44

Fotoğraf ve Resim Sanatında Grotesk

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren fotoğrafın keşfiyle birlikte fotoğraf sanatçıları da çirkinin estetiğine ilgi göstermiştir. Örneğin Muybridge, Parlatik çocukları, Joel-Peter Withkin, fiziksel olarak deforme olmuş bedenleri ve ölü beden parçalarını klasik sanatının önemli örneklerine (Boticelli, Gericault, Velasquez, Goya, ve Rubens) resimlerine referans göstererek üretir. Yaşam ve ölüm içiçedir. Resim sanatının da referans olduğu resimler fotoğrafçılık ile beraber sinemaya da kaynaklık edecektir. Tod Browning, Eisenstein, Bunuel, Fellini ve Polanski gibi öncü yönetmenlerden David Lynch, David Cronenberg, Ridley Scott, John Carpenter, Dario Argento gibi günümüz yönetmenleri grotesk canavarları beyazperdede sergiler, Gore (splatter), slasher korku sinema türü, grotesk canavarları, başkalaşım içerisindeki bedenleri merkeze alır. J. Lee Thompson – Happy Birthday to Me (1981), Tom Holland – Child's Play (1988) (Bkz: Bellmer'in bebekleri), Sean S. Cunningham - 13. Cuma (1980), Jack

Sholder – Alone in the Dark (1982), Tobe Hooper – The Funhouse (1981) ve Teksas Katliamı (1974), Wes Craven – Elm Sokağında Kabus (1984) gibi filmler ayrıca Romero'nun zombi sineması ve Sam Raimi'nin yeni bir furya yarattığı korku filmleri korkunç maskları, makyajları ile groteski ikon haline getirmiştir.

Resim 6: Joel Peter Witkin, Las Meninas, 1993

Resim 7: Freaks Movie, 1932, Tod Browning

Kaynakça

Eco, Umberto, Çirkinliğin Tarihi, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2009

Güzel, Şebnem Pala, Grotesk, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2016

AUTONOMY VERSUS STANDARDIZATION FOR UNIVERSITY ACADEMIC PROGRAMS

ÜNİVERSİTE AKADEMİK PROGRAMLARININ SERBESTLİĞİ İLE STANDART HALE GETİRİLMESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Assoc. Prof. Dr. Ergün DEMİREL
Piri Reis University

ABSTRACT

When it comes to university freedom, more management and financial freedom are understood. In fact, one of the most important elements of university freedom is that the university should be free to prepare its own course programs. This is especially important in the age of technology, which is developing rapidly every day. Nowadays this issue is becoming more and more important when professions are reshaping continuously and new professions emerge.

The institutions responsible for the regulation of higher education in almost all countries are under the control of the state and constantly want to establish a tighter autonomy on both state and private universities. The most common practice in this field is the standardization of academic programs and academic procedures. With this excuse, the state can intervene in the internal regulations of universities.

Today, standardization has been an inevitable practice. However, in universities where ideas need to be developed freely, standardization is interpreted as 'dressing a tight dress for everyone'.

In this research, it will be investigated how to arrange the academic programs of universities by keeping in mind the freedom of the university and the necessity of standardization.

Keywords: University Freedom, University Programs, Standardization at University

ÖZET

Üniversite özgürlüğü denildiğinde daha çok yönetim ve finansal özgürlük anlaşılmaktadır. Aslında üniversite özgürlüğünün en önemli unsurlarından birisi de üniversitenin kendi ders programlarını hazırlamada özgür olmasıdır. Özellikle her gün süratle gelişen teknoloji çağında bu daha da önem kazanmaktadır. Her gün mesleklerin yeniden şekillendiği ve yeni mesleklerin ortaya çıktığı günümüzde bu konu daha da önemli hale gelmektedir.

Hemen hemen tüm ülkelerde yükseköğretimin düzenlenmesinden sorumlu kurumlar devletin denetimindedir ve sürekli olarak gerek devlet gerekse özel üniversiteler üzerinde daha sıkı bir otonomi kurmak istemektedirler. Bu alanda görülen en yaygın uygulama akademik programların ve akademik usullerin standardizasyonudur. Bu bahane ile üniversitelerin iç düzenlemelerine devlet müdahale edebilmektedir.

Günümüzde standardizasyon kaçınılmaz bir uygulama olmuştur. Ancak fikirlerin serbestçe geliştirilmesi gereken üniversitelerde standardizasyon 'dar bir elbiseyi herkese giydirmek' şeklinde yorumlanmaktadır. Bu araştırmada üniversite özgürlüğünü ve standardizasyonun gerekliliğini akılda tutarak, üniversitelerin akademik programlarında nasıl bir düzenleme yapılması gerektiği araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Üniversite Özgürlüğü, Üniversite Programları, Üniversitede Standardizasyon

1. INTRODUCTION

21st Century is called as Knowledge Era. Production and use of knowledge is the only way to ensure sustainable economy and wellness of a nation in today's challenging world.

Universities having research activities are the crucial element of production of knowledge. Universities with economic means, self-managing, and free from the pressure of state authorities are the best places to produce knowledge in support of economy and society.

Nowadays, the understanding of the role and functions of universities shifted towards what Enders et al. (2013) termed "a distinctive social institution which deserves special status in terms autonomy and academic freedom based on a social compact that evolved between higher education, the state and society". They further argue, that "the belief that the university requires autonomy from substantial political or corporate influence to function optimally was in turn linked to the role of the state as the guardian of the university in substantive matters, guaranteed state funding, at least in continental Europe, strong professional self-governance and protection of academic freedom" (Veiga et al, 2015).

In the European approach of higher education, the modern university was strongly connected to the emergence of the nation state. The relation between the two was characterized by a strong state and autonomous academics. In other words, the role of the state was twofold. The first was to regulate, fund and control HEIs, and the second was to safeguard the autonomy of universities as social entities, and the freedoms of academics to which substantial powers were delegated. As a consequence, universities were able to develop constitutive and normative principals without external interference (Olsen, 2007; in Enders et al., 2013).

At that time, the academics were seen as the main actors instead of the organization itself (de Boer et al., 2007). But this changed during the reformation process.

Until the last quarter of the 20th century, many European universities had been primarily governed by academics, and the state acted as a buffer protecting higher education institutions and academics from the interference of external interests (Neave, 2012) and held ruling power over non-academic matters. From a normative stance, less than half a century ago, Moodie and Eustace (1997) still considered that in universities, 'the supreme authority . . . must . . . continue to rest with the academics'. Burton Clark (1983) argued that the adoption of models based on the metaphor of organized anarchy would be more appropriate for allowing individuals and research teams to liberate their inventive capacity and to produce innovative ideas.

Over the last decades, higher education reforms were grounded in the shift from state control to supervisory models and to quasi-market regulation inducing corporate-like models of governance (Meek, 2003). This shift relied on increased institutional autonomy, based on the assumption that the more autonomous institutions were, the better they would respond to changes in their organizational environment (Amaral and Magalhães, 2001; Magalhães et al., 2013), and the better they would perform (Aghion et al., 2009; Ritzen, 2011). The increasing use of markets as instruments for regulating public domains was an additional argument for

enhancing institutional autonomy as a condition to compete in a market (Dill et al., 2004; De Boer, Enders and Leisyte, 2007).

However, ‘more muscular executive/managerial prerogative within universities, in response to increased external government regulation . . . ironically reduces the relative autonomy of universities (including senior managements) in relation to government’ (Blackmore, Brennan and governance reforms introduced private sector management tools, emphasizing market-based competition, efficiency, performance and value for money, concentrating decision power in the central administration, while weakening the representation of academics (Ferlie, Musselin and Andresani, 2009). The configuration of universities as corporations (Marginson and Considine, 2000) enhanced managerial modes of coordination (Blackmore et al., 2010) and corporate-like features in universities (Meek, 2003).

The regulatory function of state covers establishment of rules, monitoring application of the rules and enforcement of rules as required basis. The function of the state has been reduced to only acting as a regulatory body and inclusion of the state into economic functions has been diminished in the Western countries. In particular the efficiency of the state on economy has been deducted and stated owned economic activities has been transferred to private sector.

In many countries, states have expanded their governing functions as an excuse for standardization. With the legal regulations made by entering into the finest details, all kinds of works of independent organizations started to be interfered with. Universities were the most affected autonomous institutes by this situation. The state has started to intervene in the election of university administrators, faculty standards and even curricula.

State universities that do not have financial autonomy were affected from this application. Private universities are losing their autonomy day by day with legal arrangements that intervene in even the finest details.

2. METHOD

The aim of this study is to investigate how to arrange the academic programs of universities to meet the existing and future requirements of the society by reviewing significant changes in the technology. The main research problem will be to evaluate creation of academic programmes by keeping in mind the freedom of the university and the necessity of standardization.

The Meta-synthesis method (a systematic review that evaluates number of interrelated qualitative studies) is applied for these study. The study begins with the review of related literature which is mainly based on broad range of empirical researches. After summarizing previous studies and new improvements in the technology, it is intended to make an evaluation on the impacts of the changing structure of society and new requirements of economy. As a result of this evaluation to assessment on the creation of universities’ academic programmes and to introduce some proposals to produce balanced solutions mitigating inconveniences to adopt newly proposed systems.

In this research, it will be investigated how to arrange the academic programs of universities without given no compromise from the freedom of the university and the importance of standardization directly related to the quality control. This study maybe useful the researcher to

understand the new posture of the world and higher education system and use as a reference for their studies related to universities.

3. RESEARCH AND DISCUSSION

3.1. The vision mission and the tasks of University

The vision of the higher education is adding value to world cultural heritage and economy for prosperity of the human being.

The mission of the higher education is to provide education and learning, conduct research and produce innovation to get maximum advantage from the rapid development of technology.

Main Tasks to achieve the mission of the university are as follows;

- To develop the education and learning methods and content to provide qualified human resources to fulfil the requirement for existing and developing professions necessary to create sustainable social, cultural and economic life in both national and international scale;
- To achieve scientific research in support of continuously developing technology to provide better opportunities to get maximum benefit from all available sources.
- To create a centre for innovation to provide scientific data which requires to produce knowledge for all communities of the world to provide better living condition for human kind.

3.2. University Autonomy

Autonomy means ‘the right of an organization, country, or region to be independent and govern itself’ in according to dictionary. An autonomous university have independent control over its routine operations and curriculum. Normally the sponsoring authority (state or private) does not have control over academic matters of the institute.

Estermann and Nokkala (2009) made a study on University Autonomy in Europe. The study covers also results of Rectors’ Conferences of the 20 member countries (including Turkey) responded to the online questionnaire of the research.

The analysis reveals that, in some countries, universities are gaining a greater flexibility in their staffing autonomy, in particular as staff is generally directly paid and/or employed by the university rather than by the government. The ability of universities to define individual salaries is still, however, controlled to a large degree by the government. In most countries majority of staff are in civil servant status and there are many restriction to be an academician for employment for university staff. The analysis shows that there are significant differences in the recruitment of staff, ranging from a larger degree of freedom to highly formalised procedures including external approvals from the government authorities Although in some countries this is only a formality, it nevertheless impacts on the length of a recruitment procedure and therefore on the flexibility to act quickly in a competitive increasingly international recruitment environment.

Most of Mediterranean countries have very staffing autonomy as they have no possibility to determine the number of staff they recruit and hence have no control over the overall salary costs. Even individual salary levels are determined by national authorities. In terms of academic autonomy, key issues include the ability of universities to decide on their academic profiles,

especially educational responsibilities (conferring degrees in certain areas), introducing and terminating programmes and the ability to select students.

All the programmes requires approval from the national higher education agency. In particular the introduction of new programmes usually requires some form of approval by the relevant government agencies/ministries. Additionally availability of some physical equipment and sufficient real estate are cross-interrogated. This condition is generally not so much investigated for state universities but private universities are deeply inspected and requested to fulfil all requirements.

Admission to higher education institutions is also governed by the state. Even number of the students to be registered for each programme is defined by state. Only in a few countries student quota for each programme decided jointly by public authorities and universities. Universities in Croatia, Estonia and Luxembourg appear to have the greatest freedom in this respect. Bulgarian and Turkish universities, on the other hand, have the least power to decide on those elements, as they are entirely determined by the state.

Although the study confirms the existence of a general trend towards an increase in university autonomy throughout Europe, there are still a large number of countries that do not grant their universities enough autonomy, thereby limiting their performances. There are equally cases where autonomy previously granted has now been reduced. Quite often there is also a gap between formal autonomy and the real degree of a university's ability to act with certain independence. In a number of cases a significant increase in accountability measures has effectively curtailed university autonomy, which indicates the importance of finding the right balance in terms of the introduction of accountability tools.

In many universities in the European Area academic programs are to be verified by state controlled higher education agencies, Furthermore, state higher education authorities may make intervention on scope, content and credits of courses which is assumed a significant intervention to the academic autonomy. This creates many problem for universities to keep up with the technology which exponentially developing every day.

It is considered that it will be quite difficult for universities to produce “knowledge” and make research as they are continuously subject to state supervision even for developing their curriculum, their course content. We cannot neglect the importance of standardization today. However, besides standardization, it is possible to provide quality management with other methods such as advanced accreditation practices. For this reason, in this study, especially autonomy and standardization of academic programs will be examined and suggestions will be presented.

Pruvot and Estermann (2017) made a study on the difference between a deemed university and an autonomous university (Scorecard, 2017).

The Scorecard 2017 provides a full comparative analysis of the state of play of university autonomy in 29 higher education systems in Europe. The report complements the presentation of the main outcomes which were revealed at EUA's annual conference on “Autonomy and freedom: The future sustainability of universities” held in April 2017.

This extensive study, marking 10 years of EUA's work on university autonomy and more than five years of mapping, is a central reference in discussions and analyses of institutional autonomy – both in Europe and beyond.

The report addresses the question of university autonomy in “organisational, financial, staffing and academic” matters, and compares data for all indicators that constitute EUA's Autonomy Scorecard. It allows readers to have a full overview of the state of play and of recent developments in each of these fields – assessing the capacity of universities to decide on issues as diverse as tuition fees, governance structures, recruitments and salaries or language of instruction and student numbers. The report ranks systems for each autonomy dimension in a special Scorecard. It also uncovers trends for each area, highlighting improvements and causes for concern.

However, the Autonomous have to consider a particular time for all the colleges under it.

University Academic Autonomy which covers the followings;

- Capacity to decide on overall student numbers
- Ability to select students
- Ability to introduce programmes
- Ability to terminate programmes
- Ability to choose the language of instruction
- Capacity to select QA mechanisms and providers
- Ability to design content of degree programmes

As it has been seen above “*Ability to introduce, terminate and design content of degree programmes*” are the major component of the academic autonomy.

An autonomous university may be capable to design their day-by-day operation, scope and content of their academic programmes. And this is not valid only for private universities as well as state universities. The intervention of state authorities to academic programmes may cause an undesirable negative impact on freedom of university as well as limits the academic studies with some forms.

3.3. Standardization

Standardization or standardisation is the process of implementing and developing technical standards based on the consensus of different parties that include firms, users, interest groups, standards organizations and governments (Wikipedia).

Standardization provides major advantages such as compatibility, interface and interoperability between the relevant systems as well as an inevitable method to ensure quality. The significant issue is that the standardization never establish a barrier on free mind.

The major advantage of standardization is to facilitate quality control application. It will create reduction of the cost to facilitate same type or quality product. It will also facilitate interface and interoperability through other systems. It will be easier to find spare parts produced by

different manufacturer but in the same standards as well as facilitation of international cooperation and collaboration.

The major disadvantage is standardization is to stifle and hinder the creativity and enforce the human being to work on stereo type products. Today, people want to have products that make a difference besides quality and affordable prices. People are looking for different type products even having the same quality and model. They want to have products that make a difference from the equivalent type, model and quality. Standardization creates repetition and sameness which may stop the invention expectation.

Standardization will decrease the productivity in organizations where research and development activities are important such as universities.

3.4. Rapid Change of Technology

The world is rapidly changing. In order to understand this change it would be better to understand the futurist’s opinions for the future.

Today we are living in a disruptive environment led by Disruptive Technology. The technologic development is exponential not linear. The classical management methods and technologic approaches is not sufficient to understand today’s developments and be prepared for the future.

Frank (2014) create a figure which contains three curves – one spawns the other. The technology curve (computing power, storage, and bandwidth) is implied. The innovation curve focuses on broad categories of innovation (versus specific innovations like Uber). As these innovations combine, they spawn a disruptive scenario curve (autonomous vehicles, smart homes, etc.). The potential exists for these disruptive scenarios to combine to drive a third curve – a new economic paradigm (Figure 1).

Figure 1: Technology, Innovation and Disruptive Scenario curves (Source: Frank 2014)

Futurist Leonhard (2016) make an imagination on the future posture of digital technologies and said “Humanity will change more in the next 20 years than in the previous 300 years”.

The likely progression in our knowledge in just a few decades should be quite staggering. The prospects for new technological and scientific knowledge that come from “R&D, super-automation, AI and ultimately the Singularity” are enormous. There will likely be exponential increases in what might be done with regard to population control and family planning and related health care, with regard to climate change and with regard to employment and economics and tax policies. We need to understand the most effective and efficient technological and scientific responses to these challenges. In short, we need to assess and use this new knowledge effectively, dispassionately and – in a word – wisely (Pelton, 2019).

Most aspects of education is continuously changing. IT support use of simulators and distance learning drastically changed the role of the instructors and form of delivery of courses. Online courses, homework assignments and examinations made a revolution in education providing education availability out of the classrooms. The people living in long distances, remote areas now have the opportunity to receive education opportunities easily. Those who want to reach developing technology can benefit from further education by using these methods.

European Commission (2017) has published a Strategy document on Digital Single Market, namely ‘Quantum Technology Flagship Program Final Report’. In this document it has been stated that “Supporting research and innovation in advanced computing is key to the development of the computing systems of tomorrow, which will go beyond the limitations of today’s technology in terms of speed, reliability and efficiency”.

The QT Flagship program should be structured in five **domains**, each of which should be reflected in a call for proposals. Four vertical domains (not necessarily of the same size in terms of allocated resources) address vital application areas of a future *knowledge driven* industry (Figure 2).

- **Communication**, to guarantee secure data transmission and long-term security for the information society by using quantum resources for communication protocols;
- **Computation**, to solve problems beyond the reach of current or conceivable classical processors by using programmable quantum machines;
- **Simulation**, to understand and solve important problems, e.g. chemical processes, the development of new materials, as well as fundamental physical theories, by mapping them onto controlled quantum systems in an analogue or digital way;
- **Sensing and metrology**, to achieve unprecedented sensitivity, accuracy and resolution in measurement and diagnostics, by coherently manipulating quantum objects.

Basic Science will be a horizontally fully cross-cutting domain, to develop novel ideas that can have a major impact on the four application domains, ranging from theoretical and experimental fundamental science to proof-of-principle experiments, capable of delivering the concepts, tools, components, materials, methods and processes that will enable the flagship objectives to be realised. An integral part of each application domain will be common enabling aspects in the following categories:

- **Engineering and Control**: Advancing the understanding, design, control, construction and use of new technologies and driving their transition from concepts, theories, one-off and proof-of-principle experiments, to devices suitable for use in applications and eventually for products, by facilitating materials fabrication and miniaturised or

integrated solutions for low-cost, robust, high-yield and scalable devices and systems applicable to diverse technology platforms;

- **Software and Theory:** Developing quantum algorithms, protocols, and applications, and connecting to tools for control and certification that understand and profit from the quantum advantage;
- **Education and Training:** Specific programmes for training a new generation of skilled technicians, engineers, scientists and application developers in QT and fostering ecosystems for them to work on shared mission-driven technologies and to develop and standardise tools and software. This includes a strong dissemination work towards society, to allow new and senior professionals, and the public in general, to understand the potential of QT and their benefits.

Projects should be positioned within one of the domains, and may link to other domains. They should always address Education and Training as well as at least one of the other two enabling aspects.

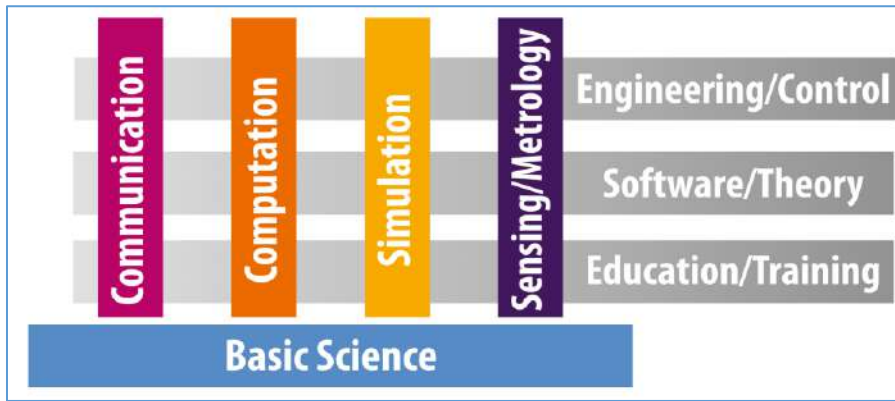

Figure 2: Structure of the Strategic Research Agenda (Source: European Commission, 2017)

It is understood that programme developers should consider new courses beyond the Basic science and main subjects of each disciplines. Depending upon the specifications of each disciplines, communication, Computations, Simulation, Sensing and Metrology are the new areas may be converted courses to facilitate inclusion of Quantum Technologies in education system.

3.5. Posture of Education Based on the Existing Developments and Future Scenarios:

In order to make better estimation for the future trends in higher education, it would be better to work on the different scenarios. OECD CERI (Centre for Educational Research Institute) organized an experts meeting on “University futures and new technologies” and a discussion paper submitted at the end of these meeting mentions about six scenarios for universities (OECD/CERI, 2004).

In this study discussion will be made on these scenarios to understand the existing situation and expectation for the future.

Scenario 1 (Tradition will continue with some changes):

Universities will establish close coordination and relations between industry and business to improve their both teaching and research activities. There are significant studies to meet the

manpower requirements of the business and industry sectors to ensure competency for work, but it could not been fully achieved. The primary and secondary education is fully controlled by the government. Tertiary education also covers associated degree studies based on the cradle of intermediate manpower.

Scenario 2 (Entrepreneurial Approach):

The education system will be led by an entrepreneurial understanding. The education institutes will redesign their system to satisfy both their students and sectors of which they will be deployed as well as increase their income by the way research studies which draws attention of the industry. The number of the private education institutions will increase and probably a mixed public-private funding model would be established.

Scenario 3 (Education Sector in the Free market)

The private education institutes will expand in the near future and this trend will continue gradually. In this case the quality assurance and accreditation will become important under the competitive condition of the free market mechanism. The institution swill start to become specialised by function in accordance to their commercial goals in the market. Some will focus on teaching or research, as some focuses on different type of students or delivery method such as distance education, adult education, lifelong learning etc. International education market will increase and internationally accepted education systems will be embraced.

Scenario 4 (Lifelong learning and open education):

Rapid change of the technology requires quick and continuous changes in the economic activities. Information and knowledge will be driving factor for all type of production lines. The business and industry will require competent and flexible manpower which have been equipped with updated and specialized information. The education institutes will assume a new role to assist professional development of the employees.

Scenario 5 (Global network of institutions):

The education is now market-driven and in particular universities are paying attention market requirements for their plans and investments for the future. Education sector started to use standard contents which has been prepared by close cooperation with industry and business world to fulfil their requirements.

Scenario 6 (Diversity of recognised learning – Disappearance of universities):

This scenario introduce a very tough situation which assuming conventional education system will replace with a new tradition. A continuous- lifelong education system based on the continuous professional development will replace the classical system. People learn required knowledge and gain skills and competencies using all available type of education facilities and learning methods from class teaching to distance learning. Technology is an enabler with devices such as computer or smart phones for the distribution of information and knowledge.

It is understood that both education systems and the education institutions require to change in the next decades as a result of drastic changes in the business and industry. All the scenarios dictates changes in the education systems. It is necessary to make changes in different forms and different grades to support each scenarios. All public and private education regulatory

authorities/planners/conductors should determine the most appropriate scenario for themselves and to take the measures required by this accepted scenario.

Common issues for all scenarios:

- Flexible rules and structures is necessary to respond continuously changing requirements.
- The education institutes should be managed with a commercial understanding.
- Institutions need to improve their financial system to survive.
- The institutes need to improve their coordination capabilities to achieve cooperation and collaborations with business and industry.
- The customer satisfaction will not be based only the students but also business and industry.
- Creation of a holistic education and training system is required for matching academic and vocational requirements (Demirel, 2015)
- 21st Century is information and innovation era and institutes in particular universities need to produce information and make research for innovation in support of business and industry.
- They should keep in mind that their primary task is to provision of qualified manpower required by respective business, industry, government and society (If they could not fulfil this task all partners will their own education and training systems).

3.6. New forms of education

Rapid changes in technology dictates a continues and lifelong education system adopt the people for new life and business style and new requirements of the business, industry and society. A new form of education system is required to assist independent learning, lifelong learning in particular assisting to compensate professional and cultural skills of the previous traditional stages of the education periods to adopt the people for new form/order of the world.

Advancements in technology continue to expand the possibilities for flexible, adaptable learning management systems (LMS). A modern LMS should give an opportunity to learner to access new knowledge using personal devices such as existing potential application of Instagram and WhatsApp.

Universities should critically examine their current model, develop a vision to define their mission based on the future model. It would be very hard to transform their structure in a short period and they should develop a transition plan.

Student affairs departments and admission procedures considering big changes in the students' structure (mid-age, new comers, professional courses) should be rearranged.

3.7. The importance of the content of the academic programs

In the elementary and secondary education, the people who deliver the courses are called teacher, while in tertiary education they are called *lecturer*. The role of the lecturer in tertiary education is no longer teaching, but it is to introduce a specific subject and accustom the student

to learn about and use this information. Here, lecturer has to act as a lecturer presenting in a conference. It would not be correct to limit the topics that a lecturer will present to a standard form and content.

There is a relation between each programme and the course content in the university education (L-6) to redound an ability to learners, such as;

- Application of math and science in related major area
- Understanding operation systems and ability to develop procedures and processes
- Analysis of the data, problem solving and decision making ability
- Ability of system design, development of components of systems
- Ability of designing conducting and research, and ability to analyse and interpretation of findings
- Identifying, formulating and evaluation problems to develop solution
- Conduct of effective communication

It seems very hard to achieve all these goals using a standard syllabus and bounded content. A lecturer should be free to design his/her content and delivery plan adding his/her acquis.

The teacher's role is essential in creating a high quality student experience and enabling the acquisition of knowledge, competences and skills. The diversifying student population and stronger focus on learning outcomes require student-centred learning and teaching and the role of the teacher is, therefore, also changing (ESG, 2015).

At the bachelor's level, the student:

- Frames a complex scientific, social, technological, economic or aesthetic challenge or problem from the perspectives and literature of at least two academic fields, and proposes a “best approach” to the question or challenge using evidence from those fields.
- Produces, independently or collaboratively, an investigative, creative or practical work that draws on specific theories, tools and methods from at least two academic fields.
- Explains a contemporary or recurring challenge or problem in science, the arts, society, human services, economic life or technology from the perspective of at least two academic fields, explains how the methods of inquiry and/or research in those disciplines can be brought to bear in addressing the challenge, judges the likelihood that the combination of disciplinary perspectives and methods would contribute to the resolution of the challenge, and justifies the importance of the challenge in a social or global context.

American higher education is marked by a commitment to wide access, to rich diversity, to *academic freedom* and its responsibilities, to broad liberal education as well as specialized learning, to civic education for a democracy, and to innovative, integrative, inquiry-focused and collaborative pedagogies (LUMINA, 2011).

Institutions should have processes for the *design and approval* of their programmes. The programmes should be designed so that they meet the objectives set for them, including the intended learning outcomes. The qualification resulting from a programme should be clearly specified and communicated, and refer to the correct level of the national qualifications framework for higher education and, consequently, to the Framework for Qualifications of the European Higher Education Area (EGS, 2015). It is important that university has the right to

design and approval of their programme in coordination with the national qualification authorities (NQA) for harmonization of different programmes, but that does not mean a NQA are the approval authorities.

3.8. University and research:

The research function of the universities is increasing gradually in the new world order. Research is also a significant factor to enhance financial capacity of the universities. This situation enforces universities to establish close links with society (in particular NGOs and civil societies), business and industry. The universities are going to be specialized in specific areas. Being the manufacturer of knowledge and producer of innovation, universities are also assuming the roles to create policies, procedures and processes for business and industry

Higher education institutions have primary responsibility for the quality of their staff and for providing them with a supportive environment that allows them to carry out their work effectively. Such an environment (EGS, 2015);

- Sets up and follows clear, transparent and fair processes for staff recruitment and conditions of employment that recognise the importance of teaching;
- Offers opportunities for and promotes the professional development of teaching staff;
- Encourages scholarly activity to strengthen the link between *education* and *research*;
- Encourages innovation in teaching methods and the use of new technologies.

These developments also affects the manner of creation of the academic programmes. Universities are now developing and continuously updating their academic programmes taking into requirements of the industry and keeping up with the new technologies.

3.9. University Governance

Until the last quarter of the 20th century, many European universities had been primarily governed by academics, and the state acted as a buffer protecting higher education institutions and academics from the interference of external interests (Neave, 2012) and held ruling power over non-academic matters.

Explores approaches to effective leadership and strategic management in the twenty-first century university that recognize and respond to the perceptions and attitudes of university leaders toward institutional structures. It examines the differences between treating universities as businesses and managing universities in a business-like manner, what kinds of leadership will best address challenges, and how to gain consensus among constituents that change is needed. From historical background to modern e-learning techniques, we look at governance to find systems that are effectively structured to balance the needs of students, educators, administrators, trustees, and legislators (Dennis. 2003).

Any type of governance model for universities may be suitable considering the mission, role and capacity of the institute but the model will be selected must be appropriate for allowing autonomy of universities which is required to create free thinking environment which allows creation of invention and innovation.

4. CONCLUSION

The university autonomy consists of four elements; Organizational, Financial, Staffing and Academic autonomies. All elements of autonomy are interconnected and integrated each other. University autonomy may not be evaluated without taking into account after all these dimensions.

4.1. Organisational autonomy

Many governments changed their legal applications concerning university autonomy related to the organizational applications. This changes generally increased participation of external members in the university governing bodies as in line with strategic management concept. As some countries has enhanced organizational autonomy of universities, some like Turkey and Bulgaria has made changes contrary to organizational autonomy. In such countries state control over university seriously increased and created negative impact on university management. In particular increase of government financial control has caused many constrains on autonomy of for universities.

4.2. Financial autonomy

Financial autonomy is important for universities to make plans and conduct to reach their strategic aims and objectives which shapes their policy and operations. Not only the state universities but also private universities have been affected from tight financial control of the governments. Tuition fees is the most important element of financial autonomy. The political choices of the governments could be easily reflected to financial structure of university and this situation may hamper their financial autonomy.

The government controls financial sources of a state university. Once university loses its financial autonomy it is very easy for the government to canalize the university in according to government policies. Unless state university has financial autonomy, it is not possible to mention about university autonomy. The tighter administrative and financial control of government directly affect not only the states but also private universities and this situation may cause steering of university in line with government's politic preferences

4.3. Staffing autonomy

Staffing autonomy means university has the right of selection of academic staff which directly affects quality of teaching and research. There is not a problem on this issue in the democratic countries, but in the other countries there is a great variety of rules and restrictions applying to recruitment and salary setting. In the most countries university academic staff are in the civil servant status and this situation create a negative effect on both salaries and freedom of speech of the academician.

4.4. Academic autonomy

As a result of continued transition process in the academic system, accreditation, institutional internal and external quality assurance become highly important even inevitable. Actually creation of additional systems like administrative audits by the government will not contribute the improvement of standardization but hamper the academic autonomy. The government agencies increased their control universities using the gradually increasing detailed inspections which created unbearable administrative workload and restrained freedom to revise their academic activities

In the most countries, introduction of new degree programmes even revise of existing programmes requires some form of approval from a public agency. The higher education agencies started to assume control role beyond their governing functions. This create hardship to review and redesign academic programmes to meet the new requirements of the industry.

The national governments are creating direct and indirect steering mechanisms to take over the control of universities, generally using the standardization as an excuse. The continuous and heavy reporting systems and biannual site-visit type inspections based on standardization is now became another tool to establish control on private universities. Now higher education is in a dilemma between autonomy and standardization which have being used as a tool to establish a tighter control over universities

It is strongly believed that institutional external quality assurance practices will be sufficient instead of settling tight rules for adaption of new programmes. This will also assist to protection of academic autonomy.

4.5. Survival and Sustainability of universities

Financial sources are the key issue for survival of an institution as well as providing autonomy. Without surviving an institute it is impossible to create a sustainable development. The formal autonomy of university is a significant indicator of democracy in developed societies. Unfortunately in some countries even in well-developed Western countries, previously granted autonomy is going to be reduced. The public funds is still the important tool to control public universities.

The only way to survive and secure a sustainable development in the universities is to find financial sources which are independent from the government. This will change the operation of a university like a commercial facility.

4.6. Governance of university

De Boer and Denters (1999) use the term institutions of university governance to refer to the rules and formal procedures pertaining to the making of decisions on policies and their implementation within universities.

The dominance of academician on the governance of university has finished in the 21st century due to development in the financial, political and socio-cultural situation. The university governance are shaping as a business management model and leadership is now in the hands of the managerial professionals. There is no way to change this situation but the importance of autonomy of university should be protected. Governance in the higher education institutes is becoming a most complicated issue.

Managing a university, variously described as 'monadic chaos' or 'organised anarchy', is a redoubtable challenge. Of all issues currently under discussion in the world of higher education, few are more controversial than those pertaining to the institutions of governance (Neave 1988). It is clear that the governance of universities using conventional management procedures will not be acceptable in the 21st century. A dynamic and flexible governance system to adopt new technologic developments will be the governance model for the future universities.

We can never deny the importance of standardization today. However, we should avoid using standardization as a tool to hamper academic freedom.

References:

- Aghion, P., Dewatripont, M., Hoxby, C. M., Mas-Colell, A. and A. Sapir (2009) The governance and performance of research universities: evidence from Europe and the U.S. (Vol. Working Paper 14851): National Bureau of Economic Research.
- Amaral, A. and Magalhães A. (2001) ‘On markets, autonomy and regulation the Janus Head revisited’, *Higher Education Policy*, 14(1), 7–20.
- Amaral, A., Tavares, O. and C. Santos (2013) ‘Higher education reform in Portugal: A historical and comparative perspective of the new legal framework for public universities’, *Higher Education Policy*, 26, 5–24.
- Blackmore, J., Brennan, M. and L. Zipin (2010) ‘Re-positioning university governance and academic work: an overview’, in J. Blackmore, M. Brennan and L. Zipin (eds) *Re-positioning University Governance and Academic Work* (pp. 1–16) (Rotterdam: Sense Publishers).
- De Boer, H., Enders, J. and L. Leisyte (2007) ‘Public sector reform in Dutch higher education: the organizational transformation of the university’, *Public Administration*, 85(1), 27–46.
- Demirel E. (2015). A study on the Future Universities. TOJNED (The Online Journal of New Horizon in Higher Education) Volume: 5 Issue: 3 ISBN: 2146 7374
- Dennis, J. G., Bhoendradatt T.A. and White J.Q. (2003) ‘Governance in the twenty-first-century university: approaches to effective leadership and strategic management’, *ASHE-ERIC Higher Education Report*, 30(1). ISBN10: 078797174X ISBN13: 9780787971748
- Dill, D., Teixeira, P., Jongbloed, B. and A. Amaral (2004) ‘Conclusion’, in P. Teixeira, J. Jongbloed, D. Dill and A. Amaral (eds) *Markets in Higher Education: Rhetoric or Reality?* (pp. 327–353) (Dordrecht: Springer).
- Enders, J., de Boer, H. and E. Weyer (2013) ‘Regulatory autonomy and performance: the reform of higher education re-visited’, *Higher Education*, 65(1), 5–23. doi: 10.1007/s10734–012–9578–4.
- Estermann T. and Nokkala T. (2009) *University Autonomy in Europe I, Exploratory Study*, European University Association ISBN: 9789078997160
- ESG, (2015). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area* ISBN: 978-9-08-168672-3
- Harry De Boer H. and Denters B, (1999). *Analysis of institutions of university governance* | Springer Link https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-015-9263-5_10
- European Commission, (2017). *Quantum Technologies Flagship Final Report High-Level Steering Committee 28 June 2017* <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/quantum-flagship-high-level-expert-group-publishes-final-report>
- Ferlie, E., Musselin, C. and G. Andresani (2009) ‘The governance of higher education systems: a public management perspective’, in C. Paradeise, E. Reale, I. Bleiklie and E. Ferlie (eds) *University Governance: Western European Comparative Perspective* (pp. 1–19) (Dordrecht: Springer).
- Frank Diana Combinations and Disruption. REIMAGINING THE FUTURE Journey Through the Looking Glass August 12, 2014 <https://frankdiana.net/2014/08/12/combinations-and-disruption/>
- Leonhard G., (2017). The digital transformation of business and society, and its impact on the shipping, ports and maritime industries by 2030, *Digital-Transformation-Ports-2030-IAPH-Conference 29th World Port Conference 2015*, Hamburg
file:///H:/WOMAN%20IN%20DIGITAL%20AGE/Digital-Transformation-Ports-

- 2030-IAPH-Hamburg-Futurist-Gerd-Leonhard-Public-web.pdf (Retrieved on 29.01.2019)
- LUMINA (2011). Degree Qualification Profiles
<https://www.luminafoundation.org/files/resources/dqp.pdf> Accessed January 27th, 2020
- Marginson, S. and M. Considine (2000) *The Enterprise University: Power, Governance and Re-invention in Australia* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Meek, L. (2003) 'Introduction', in A. Amaral, V. L. Meek and I. M. Larsen (eds) *The Higher Education Managerial Revolution?* (pp. 1–29) (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers).
- Moodie, G. C. and R. B. Eustace (1974) *Power and Authority in British Universities* (Oxford: Allen and Unwin).
- Neave, G. (2012) 'Change, leverage, suasion and intent: an historical excursion across three decades of change in higher education', in *Western Europe Managing Reform in Universities — The Dynamics of Culture, Identity and Organizational Change*, Palgrave Macmillan (pp. 19–40)
- OECD/CERI, (2008): 'Discussion Paper: Six Scenarios for Universities', OECD/CERI Experts Meeting on 'University futures and new technologies' 2008
<http://.oecd.org/edu/ceri/38038292.pdf> Accessed August 27th, 2019
- Olson, G. A. (2009) 'Exactly what is "Shared Governance"?' *The Chronicle of Higher Education*, July 23, 2009, <http://chronicle.com/article/Exactly-What-Is-Shared/47065/>
- Pelton J. N., (2019). *Preparing for the Next Cyber Revolution; How Our World Will Be Radically Transformed– Again!*, Springer Nature, ISBN 978-3-030-02136-8 ISBN 978-3-030-02137-5 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-3-030-02137-5>
- Pruvot E. N. and Estermann T., (2017). *University Autonomy in Europe III: The Scorecard 2017* <https://eua.eu/resources/publications/350:university-autonomy%C2%A0in-europe-iii-%C2%A0the-scorecard-2017.html>
- Regulatory State (Wikipedia) https://en.wikipedia.org/wiki/Regulatory_state
- Ritzen, J. (2011) *A Framework for Scoring the Empowerment of Universities in the EU Member States*. Paper presented at the University Policy for Strengthening Competitiveness and Social Cohesion, Maastricht
- Souto-Otero M. (eds) *The Palgrave International Handbook of Higher Education Policy and Governance*, Palgrave Macmillan, London DOI https://doi.org/10.1007/978-1-137-45617-5_22 Print ISBN: 978-1-349-57709-5 Online ISBN: 978-1-137-45617-5
- Standardization <https://en.wikipedia.org/wiki/Standardization>
- Veiga A., Magalhães A., Amaral A. (2015) *From Collegial Governance to Boardism: Reconfiguring Governance in Higher Education*. In: Huisman J., de Boer H., Dill D.D.,

**AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN-TÜRKİYƏ ENERJİ DƏHLİZİNİN YARADILMASINA
STRATEJİ MARAQLARIN TƏSİRİ**
IMPACT OF STRATEGIC INTERESTS ON THE ESTABLISHMENT OF AZERBAIJAN-
GEORGIA-TURKEY ENERGY CORRIDOR

İlham ALİZADE

Azərbaycan Milli Elmlər Akademisi

XÜLASƏ

Bu məqalədə 1994-cü ilin 20 sentyabrında Bakıda “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş”in imzalanmasının əhəmiyyəti dəyərləndirilmiş, BP və tərəfdaş şirkətlər tərəfindən Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılması üçün yeni enerji dəhlizinin yaradılması zərurəti araşdırılmış, əsas ixrac boru kəməri marşrutunun müəyyən edilməsində, Avropaya yeni, daha təhlükəsiz enerji dəhlizinin yaradılmasında strateji maraqları olan ölkələrin mövqeləri təhlil edilmişdir.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, əsas ixrac boru kəmərinin marşrutu ilə bağlı maraqlı dövlətlər tərəfindən Azərbaycan hökumətinə və konsorsiuma 11 variant təqdim edilsə də təklif edilmiş variantlardan yalnız üçü müzakirə üçün qəbul edilmişdir. Birinci variant cənub marşrutu- İran ərazisindən keçməklə Fars körfəzinə, ikinci variant qərb marşrutu- Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçməklə Ceyhan limanına, üçüncü variant isə şimal marşrutu-Rusiya ərazisi ilə Novorossiysk limanına çıxmağı nəzərdə tuturdu. Rusiya öz təklifində israr edərək, hətta Çeçenistandan yan keçməklə, daha təhlükəsiz Dağıstan ərazisi ilə Novorossiysk limanına yeni kəmərlə çəkməyə belə hazır olduğunu bildirmişdi. Əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı Rusiyanın təklifi iqtisadi və təhlükəsizlik cəhətdən səmərəsiz olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan dövlətinin və ABŞ-ın mənafeyinə uyğun deyildi. Azərbaycan iqtidarının Rusiyanın hər cür asılılığından azad olmaq və Qərbə inteqrasiya istəyi, ABŞ-ın isə Xəzər regionunun karbohidrogen ehtiyatları üzərində Rusiyanın nəzarətinə son qoymaq siyasəti şimal marşrutu variantını mümkünsüz edirdi.

Məqalədə əsas ixrac boru kəmərinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə çəkilməsində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin mövqeyinin ABŞ və digər Qərb dövlətlərinin strateji maraqları ilə üst-üstə düşməsi faktı təhlil edilmiş, bu prosesdə həlledici rol oynayan Heydər Əliyevə ABŞ və Türkiyənin verdiyi dəstək dəyərləndirilmiş, kəmərlə marşrutunun sonrakı illərdə daha da genişlənərək Avropanın enerji təchizatında strateji əhəmiyyətli enerji dəhlizinə çevrilməsinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyevin neft strategiyası, “Əsrin müqaviləsi”, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməsi, “Cənub” qaz dəhlizi

SUMMARY

This paper evaluates the significance of signing of the “Agreement on the Joint Development and Production Sharing for the Azeri and Chirag Fields and the Deep Water Portion of the Gunashli Field in the Azerbaijan Sector of the Caspian Sea” on September 20, 1994, explores the necessity of the launching of a new energy corridor by the BP and other partner companies with the purpose of exporting Baku oil to world markets, and analyses the position of the states which have strategic interests in determining the route of the main export pipeline and establishing a safer energy corridor.

As researches have shown, the states having strategic interests in determining the route of the main export pipeline submitted to the Government of Azerbaijan and consortium eleven alternate variants, and only three of them were regarded acceptable for further considerations. The first one was the Southern Route envisaging the access to the Persian Gulf via the Iranian territories. The second, so-called “western route” should grant access to Ceyhan port via Georgia and Turkey, and the third, “northern route” should send oil to Novorossiysk port via the Russian territories. Russia insisted on its proposals and stated that it was even ready to construct a new, safer pipeline for the transportation of the Caspian Sea oil circumventing Chechnya entirely and leading to Novorossiysk port via the territories of Dagestan. The Russian proposals regarding the route of the main oil export pipeline were ineffective in terms of economy and security, and contradicted with the interests of the Azerbaijani state and the interests of the USA. Both the desire of the Azerbaijani authorities to free themselves from any form of dependence on Russia and their eagerness to integrate with the West, and the USA policies directed at the goal of putting an end to the Russian control over the Caspian Sea hydrocarbon reserves led to the exclusion of the “northern route”.

The paper analyses the fact of coincidence of interests of Azerbaijan, Georgia and Turkey, and strategic interests of the USA and other Western countries in relation to the construction of the main oil export pipeline via the Baku-Tbilisi-Ceyhan route, evaluates the support granted by the USA and Turkey to Haydar Aliyev who played a decisive role in this process, and determines the importance of the mentioned pipeline route which was extended in the later years, thus turning into a significant energy corridor of energy supply to Europe.

Keywords: Haydar Aliyev’s Oil Strategy, Contract of the Century, Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline, Southern Gas Corridor

1. GİRİŞ

Neftin global iqtisadiyyatda yaratdığı keyfiyyət dəyişiklikləri, böyük neft şirkətlərinin yaranması, amansız iqtisadi rəqabət və bu rəqabətin dünya tarixinin gedişinə təsiri müasir dünyada olduğu kimi yüz il əvvəl də aktualıq kəsb edən mövzulardan olmuşdur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə nail olması ilə yaranmış yeni tarixi şərait Xəzərin enerji ehtiyatlarının işlənməsində xarici şirkətlərin rolunun müəyyən edilməsi, ölkəmizin təbii ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün yeni, daha təhlükəsiz enerji dəhlizinin yaradılması və bu dəhlizin region və Avropa ölkələri üçün əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi kimi mövzuların da tədqiq edilməsini aktuallaşdırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Cənub qaz dəhlizi” adlandırılan enerji dəhlizinin yaranmasını mümkün edən amillər sırasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin tikintisinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi ön sırada durur. BTC kəmərinin inşası haqqında qərarın qəbul edilməsindəki çətinliklər və onların aradan qaldırılmasına Azərbaycan iqtidarının göstərdiyi səylər, böyük dövlətlərin strateji maraqlarının bu qərarın qəbul edilməsinə təsiri, onun nəticələri və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi məsələsi bu gün aktualıq kəsb edən mövzulardandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü ilin 20 sentyabrında imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”də xam neftin əsas ixrac boru neft kəməri ilə ötürülməsinə başlanması Sazişin qüvvəyəminmə tarixindən sonrakı 54 ay ərzində nəzərdə tutulsa da bu kəmərlə bağlı yekun qərarın qəbul edilməsində yaranmış maneələr işlərin nəzərdə tutulmuş müddətdə başa çatdırılmasına imkan vermədi.

Araşdırmalar göstərir ki, əsas ixrac boru kəmərinin hansı marşrutla çəkilməsində son qərarın qəbul edilməsi hüququnun Azərbaycan hökuməti və konsorsiuma daxil olan şirkətlərə məxsus olmasına baxmayaraq bu məsələ Qərbin və Rusiyanın mənafeyini təmsil edən siyasi dairələrin də müzakirə mövzusunda çevrilmişdi. Onlar əsas ixrac boru kəmərinin istiqaməti ilə bağlı bu dövlətlərin strateji maraqlarını əks etdirən təkliflər verir, təklif etdikləri istiqamətin iqtisadi və geostrateji baxımdan üstünlüklərini əsaslandırırıdılar.

2. ƏSAS İXRAC BORU KƏMƏRİ STRATEJİ MARAQLARIN MƏNGƏNƏSİNDƏ

Əsas ixrac boru kəmərinin istiqaməti ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin mövqeyini Heydər Əliyev hələ “Əsrin müqaviləsi” imzalanandan sonra bildirmiş, kəmərin Gürcüstan və Türkiyə ərazisi ilə çəkilməsini əsas vəzifə kimi müəyyən etmişdi. Bu qərarın əsas mahiyyəti Rusiyanın təsirlərindən azad, maneəsiz və təhlükəsiz bir boru kəmərinə malik olmaq, Avropanın enerji bazarına çıxan bir dəhliz yaratmaq idi. ABŞ və Türkiyənin strateji maraqları da Azərbaycanın mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Bakı-Ceyhan marşrutu ilə bağlı mövqeyi Heydər Əliyevin 1994-cü ilin oktyabrında ABŞ səfəri çərçivəsində B.Klintonla baş tutmuş görüşündə məlum olmuş, 1999-cu ilin 17 aprelində Bakı-Supsa kəmərinin açılışı ilə

əlaqədar B.Klintonun prezident Heydər Əliyevə göndərdiyi təbrik teleqramında bu mövqe bir daha təsdiq edilmişdi. B.Klintonun teleqramında deyilirdi ki, "...İlkin neftdən sonra indi bizim iştirakımız Azərbaycandan başlayıb Gürcüstan vasitəsilə Türkiyənin Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına qədər gedəcək boru kəmərinə yönəldiləcəkdir. Bu ixrac neft boru kəməri Qərb-Şərq dəhlizinin əsil iqtisadi potensialını açmaq üçün açaqdır" [2, s. 180]. Ağ Ev administrasiyasının bu məsələdə rəsmi mövqeyinə baxmayaraq erməni lobbisinin təsiri altında olan ABŞ senatorları əsas ixrac neft boru kəmərinin Ermənistanı keçməklə İran və ya Türkiyə ərazisi ilə çəkilməsini tələb edən qanun layihəsini senatın müzakirəsinə təqdim etmişdilər. ABŞ-ın dövlət katibi Kolen Pauer Ermənistanın dünyaya inteqrasiya etməsinin ABŞ-ın qarşısında duran prioritet məsələlərdən biri olduğunu açıq şəkildə bəyan etmişdi. Konqres üzvü Con Nolenberq isə iddia etmişdi ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə baxmayaraq ABŞ Ermənistanın kənarında qaldığı heç bir boru kəməri layihəsinə dəstək verməməlidir [5, s. 38]. Lakin Prezident Heydər Əliyevin qəti mövqeyi sayəsində əsas ixrac boru kəməri marşrutunun Ermənistan variantı ümumiyyətlə müzakirə edilmədi.

Araşdırmalardan məlum olur ki, əsas ixrac boru kəmərinin marşrutu ilə bağlı maraqlı dövlətlər tərəfindən Azərbaycan hökumətinə və konsorsiuma 11 variant təqdim edilsə də bu variantlardan yalnız üçü müzakirə üçün qəbul edilmişdir. Birinci variant cənub marşrutu-İran ərazisindən keçməklə Fars körfəzinə, ikinci variant qərb marşrutu- Gürcüstan və Türkiyədən keçməklə Ceyhan limanına, üçüncü variant isə şimal marşrutu-Rusiya ərazisi ilə Novorossiysk limanına çıxmağı nəzərdə tuturdu. Rusiya öz təklifində israr edərək, hətta Çeçenistandan yan keçməklə, daha təhlükəsiz Dağıstan ərazisi ilə Novorossiysk limanına yeni kəmərlər çəkməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı Rusiyanın təklifi iqtisadi və təhlükəsizlik cəhətdən səmərəsiz olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan dövlətinin və ABŞ-ın mənafeyinə uyğun deyildi. Azərbaycan iqtidarının Rusiyanın hər cür asılılığından azad olmaq və Qərbdə inteqrasiya istəyi, ABŞ-ın isə Xəzər regionunun karbohidrogen ehtiyatları üzərində Rusiyanın nəzarətinə son qoymaq siyasəti bu variantı mümkünsüz edirdi. Bəzi ekspertlər isə əsas ixrac boru kəmərinin İran ərazisindən keçməklə Fars körfəzinə çıxması variantını həm iqtisadi, həm də təhlükəsizlik baxımından ən əlverişli variant hesab edirdilər. Lakin "Əsrin müqaviləsi"ndə İranın pay almasına ABŞ-ın göstərdiyi sərt təpki bu məsələyə münasibətdə də təkrar olundu [4, s. 208].

BP və tərəfdaşları isə sırf kommərsiya maraqları baxımından çıxış edərək daha az maliyyə vəsaiti tələb edən Bakı-Supsa marşrutu üzrə əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsini təklif etmişdilər. Onların hesablamalarına görə Bakı-Supsa marşrutu Bakı-Ceyhandan bir mlrd. dollar ucuz başa gəlir və daha təhlükəsizdir. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) Bakı neftini Gürcüstanın Supsa limanından tankerlərlə Bosfor boğazında Karıkgöl və ya Qarasu limanlarına çatdırmaq, oradan isə 50 km uzunluğunda neft borusu ilə İzmirə, Mərmərə dənizinə

çıxarmaq istəyirdi. 1998-ci ildə brend markalı neftin bir barrelinin 11,8 dollara qədər ucuzlaşması, yaxın illərdə hətta 5 dollara qədər enə bilməsi ehtimalı və bu durğunluğun 10 ilə qədər davam edəcəyi proqnozları da tərəfdaş xarici şirkətləri ciddi düşündürürdü. Konsorsium iştirakçılarını narahat edən başqa bir məsələ isə “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra imzalanmış “Qarabağ”, “Dan ulduzu” və “Əşrəfi” yataqlarında aparılmış kəşfiyyat işlərinin gözlənilən nəticəni verməməsi idi [6, s. 174]. Onlar hesab edirdilər ki, Azərbaycan neftinin o qədər də çox olmayan ehtiyatlarına, neftin indiki bazar qiymətlərinə və siyasi maraqlara görə 4 mlrd. dəyərinə olan boru kəməri üçün kommersiya riski etmək təhlükəli addımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından ötən müddət ərzində ilk dəfə konsorsiuma üzv olan şirkətlərlə Azərbaycan dövlətinin mövqeyi arasında ciddi fikir ayrılığı meydana gəlmişdi. Heydər Əliyev konsorsiumun qərarı ilə razı olmadığını bildirdi və ABŞ-ın Azərbaycana verdiyi siyasi dəstəyə, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentləri ilə 1998-ci il aprelin 26-da Trabzon görüşündə əldə edilmiş razılığa güvənərək Bakı-Ceyhan marşrutunu rəsmiləşdirmək üçün prezidentlərin Ankara görüşünü təşkil etdi [1, s. 121].

Əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı Türkiyənin mövqeyini isə 25 oktyabr 1999-cu ildə xarici işlər naziri İsmayıl Cem bəyanatla çıxış edərək bildirmişdi. Bəyanatda qeyd edilirdi ki, “... Türkiyə Bosforun neft kəmərinə çevrilməsinə imkan verməyəcəkdir” [4, s. 207]. Türkiyə Xarici İşlər Nazirinin bu bəyanatı həqiqətən boğazlarda yaranmış ekoloji təhlükəni, tanker gəmiçiliyi ilə əlaqədar mövcud gərginliyi əks etdirməklə yanaşı, həm də əsas ixrac neft boru kəmərinin Türkiyə ərazisindən çəkilməsində onun ölkəsinin son dərəcə maraqlı olmasının göstərir. Türkiyə tərəfinin təhlilləri göstərirdi ki, Bosforun və Dardanel boğazının gündəlik gəmi ötürmə imkanı çox məhduddur. Belə ki, boğazlardan gündə orta hesabla keçən 135 gəminin 17-si neft daşıyan tankerlərdir. Bu boğazların illik buraxılış qabiliyyətinin 80-82 mln. ton neft və neft məhsulları olduğunu və yaxın 10 ildə bu həcmi ikiqat artacağını da nəzərə alsaq Xəzər neftinin Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk kəmərləri vasitəsilə Aralıq dənizi ilə dünya bazarlarına çıxarılması mümkün deyildir. Üstəlik Türkiyə tərəfi dafələrlə neft daşıyan tankerlərdə baş verən qəzalara görə boğazlarda yaranan ekoloji problemlərlə əlaqədar tanker gəmiçiliyinə məhdudiyət qoyulacağını bəyan etmişdi.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə dövlət başçılarının mövqeyini Qazaxıstan və Özbəkistanın dövlət başçıları da müdafiə edərək növbəti Ankara toplantısında iştirak etməyə razılıq verdilər. Bakı-Ceyhan variantının əsas ixrac boru kəməri marşrutu kimi təsdiq edilməsinə ABŞ dövlətinin çox böyük əhəmiyyət verməsi səbəbindən Prezident Bill Klintonun Xəzəryanı bölgə üzrə xüsusi nümayəndəsi Riçard Morninqstar da bəyannamənin imzalanmasından bir gün əvvəl-1998-ci ilin 28 oktyabrında Ankaraya gəlmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, R.Morninqstar Heydər Əliyevlə görüşdə konsorsium iştirakçısı olan şirkətlərin qərarından narahatlığını ifadə edərək bildirdi ki,

“... Cənab Prezident, biz Bakı-Ceyhan layihəsinin, Bakı-Ceyhan boru xəttinin arxasında çox möhkəm dayanmışıq. ...Biz Ağ evdə Amerika şirkətlərinin prezidentləri ilə keçirilən görüşdə onlara izah etmişik ki, Bakı-Ceyhan layihəsi region üçün siyasi cəhətdən çox vacibdir. Onlara demişik ki, Türkiyə Bakı-Ceyhan xəttindən əl çəkməyəcəkdir” [1, s. 116]. Bu fikirləri söyləməklə əslində R.Morningstar Heydər Əliyevə bildirmək istəyirdi ki, Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəllə olan xüsusi münasibətlərindən istifadə edərək Bakı-Ceyhan marşrutu ilə bağlı mövqeyində göstərdiyi qətiyyəti bundan sonra da davam etdirməklə, konsorsium üzvlərini bu mövqeyə gətirmək, eyni zamanda kəmərlə bağlı yarana biləcək əlavə xərclərin qarşılınması riskinin Türkiyə dövlətinin öz üzərinə götürməsinə razılaşıdırmaq lazımdır. R.Morningstar görüşdə Heydər Əliyevə bildirdi ki, prezident Bill Klinton və vitse-prezident Albert Qor bu layihəni dəstəklədiyinizə görə Sizə böyük rəğbət və hörmət bəsləyir və bildirirlər ki, “... məhz Sizin sözlünüz vacib olacaqdır. Sizin rolunuz həm bu layihənin tamamlanması, başa çatması üçün, həm də bu layihənin regional əməkdaşlığı təmin etməsi üçün çox vacibdir” [1, s. 116]. 1998-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan prezidentləri və şahid sifətində ABŞ-ın energetika naziri Bill Riçardson Bakı-Ceyhan layihəsinin dəstəklənməsi haqqında Ankara bəyannaməsini imzaladılar [1, s. 123].

Beləliklə, ABŞ və Böyük Britaniya dövlətlərinin verdiyi böyük siyasi dəstək və Prezident Heydər Əliyevin ardıcıl təsirli tədbirləri sayəsində Ankara bəyannaməsində nəzərdə tutulan vəzifələrin həyata keçirilməsi mərhələsi başladı. Bakı-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin çəkilməsi xərcləri ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti İlham Əliyevin ABŞ səfəri zamanı mütəxəssis-maliyyəçilərlə keçirdiyi görüşlər sayəsində dəqiqləşdirildi. Bu səfərdə Bakı-Ceyhan kəmərinin tikintisi xərclərinin yanlış hesablanması ABŞ rəsmilərinə sübut olundu. Xərclərin 3,7 mlrd. deyil, 2,4 mlrd. dollar həcmində olması təsdiq edildi. Həm sərmayəçi şirkətlər, həm də ABŞ və Türkiyə hökumətləri də bu hesablama ilə razılaşıdılar. 2,4 mlrd. dollardan artıq yarana biləcək əlavə xərclərin qarşılınmasını isə Türkiyə hökuməti öz üzərinə götürdü [4, s. 211]. BP və tərəfdaşları ilə əsas ixrac boru kəmərilə bağlı danışıqlar davam etdirilərək fikir ayrılıqları aradan qaldırıldı.

Nəhayət, 18 noyabr 1999-cu il tarixdə ATƏT-ə üzv olan ölkələrin İstanbul zirvə görüşü çərçivəsində “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında Saziş”in imzalanması mərasimi baş tutdu. Mərasimdə Bakı-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin layihəsini dəstəkləmək, Qazaxıstan neftini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxıstan arasında “İstanbul bəyannaməsi”, “Transxəzər qaz kəməri barədə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Türkmənistan arasında Hökumətlərarası bəyannamə”, Azərbaycan

qazının Türkiyə və digər bazarlarda satışını dəstəkləyən “Qarşılıqlı anlaşma memorandumu” imzalandı. Sənədləri Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri ilə yanaşı Prezident Bill Klinton da imzaladı [3, s. 149].

İstanbul bəyannaməsindən sonra əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı yaranmış problemə son qoyulsa da Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin əleyhdarları olan qüvvələr dünyanın nüfuzlu mətbuat orqanlarında təmsil etdikləri dövlətlərin mövqeyini əsaslandıraraq qərəzli yazılar dərc etdirir, bu layihənin reallıqdan uzaq olduğunu, onun Xəzər nefti ilə doldurulmasının mümkünsüzlüyünü və layihənin 3,5-4 mlrd. dollara başa gələcəyini yazırdılar. Hətta, ABŞ hökumətinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı mövqeyini “İstanbul bəyannaməsi”ndə müəyyən etməsinə baxmayaraq Vaşinqtonun Kato İnstitutu və Karneqi Fondu kimi tədqiqat mərkəzləri yeni seçilmiş ABŞ prezidenti Corc Buşun administrasiyasına Xəzərin enerji ehtiyatlarının işlənməsi və ixracı ilə bağlı siyasi tövsiyələr hazırlayaraq BTC boru xətti naminə Moskva və Tehranla münasibətlərin pozulmasının ABŞ-ın dövlət maraqlarına uyğun olmadığını əsaslandırmağa çalışırdılar [4, s. 214].

Rusiya hökuməti də Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisindən keçməyən kəmərlə ixracını heç cür qəbul edə bilmirdi. Rusiya Prezidenti V.Putinin Xəzər dənizinin statusu üzrə xüsusi nümayəndəsi V.Kalyujny bildirmişdi ki, “... Rusiyanın maraqlarına zidd olduğuna görə BTC boru kəmərinin çəkilməsi üçün mən hər bir addımın atılmasına tərəfdaram” [7, s. 4].

2001-ci ilin may ayında yeni seçilmiş prezident Corc Buş ABŞ-ın yeni milli energetika proqramını təqdim etdi. Proqramda Amerika şirkətlərinin Xəzər regionu ölkələrində neftin çıxarılması və ixracının artırılması səylərinin genişləndirilməsinə nail olmaq vəzifəsi qarşıya qoyulur, eyni zamanda BTC əsas ixrac neft boru kəmərinin və Bakı-Ərzurum qaz kəməri marşrutları müdafiə olunur, bu kəmərlərin tikintisinə hər cür dəstək veriləcəyi bildirilirdi. ABŞ-ın yeni administrasiyası əvvəlki hökumətdən fərqli olaraq Azərbaycan və Qazaxıstan neftinin Aralıq dənizi vasitəsilə daşınmasına dəstək məsələsində daha dəqiq mövqe ortaya qoydu. Belə mövqe sonrakı proseslərə də öz müsbət təsirini göstərdi [4, s. 215].

Beləliklə, ABŞ-ın və Böyük Britaniyaya hökumətinin ardıcıl siyasi dəstəyi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Prezidentlərinin qətiyyətli mövqeyi sayəsində BTC əsas ixrac boru kəməri tikintisinin reallaşdırılması yolunda olan bütün maneələr və problemlər aradan qaldırıldı.

3. BAKI-TBİLİSİ-CEYHAN VƏ CƏNUBİ QAFQAZ BORU KƏMƏRLƏRİNİN TİKİNTİSİ “CƏNUB ENERJİ DƏHLİZİ”NİN ƏSASIDIR

BTC layihənin həyata keçirilməsi üçün 2002-ci il avqustun 1-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan- “BTC Co” şirkəti yaradıldı. Layihə üzrə konsorsium sazişləri 26 may 2000-ci ildə Azərbaycanda, mayın 31-də Gürcüstanda, iyunun 21-də isə Türkiyə parlamentində ratifikasiya olundu [8,s.1].

BP şirkəti BTC kəməri inşasının maliyyələşdirilməsi üçün kreditləşmənin təmin olunması kimi böyük həcmli bir işi uğurla başa çatdırdı. 2002-ci ilin 18 sentyabrında Bakıdan 40 km məsafədə yerləşən Səngəçal terminalında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin iştirakı ilə kəmərin tikintisinin təməlqoyma mərasimi keçirildi. 2003-cü ilin aprelində hər üç ölkənin ərazisində BTC kəmərinin tikintisinə başlandı [9, s. 10].

Biri-birinə paralel çəkilmiş BTC və Cənubi Qafqaz Boru Kəmərləri (CQBK) öz texniki göstəricilərinə görə dövrün ən böyük neft-qaz kəmərləri layihələrindəndir. BTC kəməri gündə 1 mln.barrel,yəni ildə 50 milyon ton neft daşımaq gücündədir.Layihəyə görə kəmərin 60 il ərzində istismar edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [10, s. 10].

Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin 2006-cı il iyunun 16-da Bakı səfərində “Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə BTC sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəqlinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında” müqavilə imzalandı.Bu müqavilə ilə Qazaxıstan neftin nəqli üçün Rusiya və Çin istiqamətləri ilə yanaşı BTC neft boru kəməri marşrutunu da əldə etdi .

BTC ixrac boru kəmərinin istifadəyə verilməsindən sonra “ЛУКОЙЛ” şirkətinin prezidenti V.Ələkbərov “Эхо” qəzetinə müsahibəsində gələcəkdə rəhbərlik etdiyi şirkətin də BTC kəmərinə istifadə edəcəyini istisna etmədiyini bildirdi [4, s. 251].

Artıq tikintisi başa çatdırılmış BTC kəməri 2006-cı il mayın 28-də neftlə doldurulmağa başladı. 2006-cı il iyunun 4-də Ceyhan terminalında ilk tanker Xəzər nefti ilə yükləndi və dünya neft bazarına yola salındı, kəmərinin istifadəyə verilməsi mərasimi isə 2006-cı ilin 13 iyulunda Türkiyənin Ceyhan terminalında keçirildi.

BTC kəməri ilə əsas qoyulmuş enerji dəhlizini Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək yeni bir layihə ilə genişləndirmək ABŞ-ın Xəzər bölgəsi siyasətində əsas prioritetlərdən idi. ABŞ-ın təşəbbüsü və dəstəyi sayəsində 1999-cu ilin 19 fevralında Transxəzər qaz kəmərinin çəkilməsi ilə əlaqədar Türkmənistanla PGS konsorsiumu arasında Saziş imzalandı. Transxəzər boru kəməri Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçməklə türkmən qazının Türkiyəyə, oradan isə gələcəkdə çəkiləcək “Nabucco” kəməri ilə Avropaya nəql etməyi nəzərdə tuturdu. ”Şah dəniz ” yatağının kəşfindən sonra Azərbaycanın bu layihəyə münasibəti dəyişdi. Təkcə tranzit ölkə olmaq Azərbaycanın maraqlarına uyğun deyidi. Ona görə də 32 mlrd. kub m.ötürücülük imkanını olan bu boru kəməri ilə Azərbaycan öz qazını ixrac etmək üçün 50%-lik kvota ayrılmasını tələb etdi. Türkmənistan isə kəmərin ixrac imkanının dördü birini təklif etdiyindən Azərbaycan Xəzər dənizinin dibi ilə Transxəzər qaz kəmərinin çəkilməsinə razılıq vermədi [11, s. 1].

Belə bir vaxtda BP şirkəti “Şah dəniz” qazının Türkiyə bazarına nəqli üçün Gürcüstan ərazisi ilə yeni bir boru xəttinin-Cənubi qafqaz Boru Kəmərinin tikintisi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Heydər Əliyevin Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəllə əldə etdiyi razılıq sayəsində 12 mart 2001-ci ildə Ankarada “Şah dəniz” yatağından hasil edilən qazın Türkiyəyə ixrac edilməsinə dair müqavilə imzalandı. Sazişə görə Azərbaycandan Türkiyəyə 2004-cü ildə 2 mlrd. kub metr, 2005-ci ildə 3 mlrd. kub metr, 2006-cı ildə 5 mlrd. kub metr, 2007-2018-ci illərdə isə hər il 6,6 mlrd. kub metr qaz satılması nəzərdə tutulurdu [3, s. 46].

Cənubu Qafqaz Boru Kəmərinin tikintisi ilə əlaqədar hökumətlərarası razılaşmalar əldə edildikdən sonra 2003-cü il fevralın 27-də Bakıda “Şah dəniz” qaz yatağının birinci mərhələsinin işlənməsinə başlamaq haqqında sənədlər imzalandı. Yatağın işlənməsinin növbəti mərhələsinin davam etdirilməsi üçün maliyyə məsələsi isə 2004-cü il dekabrın 14-də Londonda, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə “Şah dəniz” kredit sazişinin imzalanması sayəsində həll edildi. Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin tikinti və istismar üzrə operatoru yenə də BP, biznesin inkişafı və inzibati işlər üzrə operatoru isə “Statoil” şirkətləri təyin olundu.

Boru kəmərinin tikintisinə 2004-cü ilin sonunda başlandı və 2007-ci il mart ayının 25-də Bakı-Tbilisi-Ərzurum (CQBK) qaz boru kəməri istismara verildi. Bakının yaxınlığındakı Səngəçal terminalından başlayan CQB Kəməri Türkiyənin Ərzurum şəhərində “Botaş” şirkətinin qaz kəməri sisteminə qoşuldu. Bu kəmərin BTC kəməri ilə eyni dəhlizlə aparılması tikintinin qısa müddətdə başa çatdırılmasına kömək oldu. Belə ki, CQBK-nin tikintisinə başlanarkən böyük vaxt tələb edən 58 metrlik dəhliz üçün torpaqayırma işləri, torpaq mülkiyyətçiləri ilə notarial qaydada torpaq icarə müqavilələrinin imzalanması prosesi artıq başa çatdırılmış, tikintini aparan şirkətlər müəyyən edilmişdi. BTC və CQBK 58 metrlik mühafizə zolağının daxilində yerləşən, hər biri 22 metr zolaq olmaqla 44 metrlik dəhlizdə inşa edildi. Tikintinin qoşa zolaqlarda paralel aparılması hər iki dəhlizdən istifadəyə şərait yaratmaqla 30 % həcmində torpaq sahəsinə qənaət etməyə imkan verdi. Əgər hər iki kəmər ayrı-ayrılıqda tikilsəydi, onların hər birinə 32 metr enində dəhliz lazım olacaqdı. BTC və CQB kəmərlərinin bir dəhlizdə paralel tikilməsi və “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə boru kəmərləri layihəsi” adı ilə birləşdirilməsi iqtisadi baxımdan 100 mln. ABŞ dollarına qənaət olunmasına, texniki baxımdan isə işlərin səmərəli və qısa müddətdə aparılmasına şərait yaratdı [12,s.14].

BP və tərəfdaşlarının gərgin işi, ABŞ və Böyük Britaniya hökumətlərinin hərtərəfli ciddi dəstəyi, prezident Heydər Əliyevin hazırladığı və böyük müdrikləklə həyata keçirdiyi enerji siyasəti sayəsində 2006-cı ilin noyabrından Səngəçal terminalından ötürülən “Şah dəniz” qazı Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru kəməri ilə nəql olundu, 2007-ci ilin iyul ayında CQBK tam istifadəyə verildi. “Şah dəniz” layihəsilə Azərbaycanın qaza olan tələbatı tamamilə ödənilirdi. Ölkənin qazla təminatında Rusiyadan asılı olan Azərbaycan qaz idxalına son qoydu və qaz ixrac

edən ölkəyə çevrildi. Gürcüstanın qaza olan tələbatının 75 faizi Azərbaycan qazı hesabına təmin olundu. BP şirkətinin operator kimi "Şah dəniz" yatağında apardığı dəqiqləşmələr bu yataqda 1,2 trln. kub metr qaz, 150 milyon barrel kondensat olmasını təsdiq etdi. Üstəlik "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarındakı ehtiyatları da nəzərə alsaq qaz ehtiyatlarının 1,5 trln. kub metr həcmində olduğu dəqiqləşdi [2, s. 465].

Beləliklə, "Şah dəniz" mərhələ-1 proqramının uğurla həyata keçirilməsi, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin qısa müddətdə istifadəyə verilməsi və BP şirkəti tərəfindən uğurla idarə olunması gələcəkdə "Şah dəniz-mərhələ 2" layihəsinin işlənməsində, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin Genişləndirilməsi layihəsinin həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan qazının Avropaya ixracının reallaşması təşəbbüsünə də təkan oldu.

4. CƏNUB QAZ DƏHLİZİNİN AVROPANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ROLU

Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (CQBK) kəmərləri ilə yaranmış enerji dəhlizi "Şahdəniz Mərhələ-2" çərçivəsində hasil edilən qazın Xəzər dənizindən Türkiyəyə, oradan da Avropaya nəql edəcək yeni bir kəmərin yaranmasını təmin etdi. "Nabucco" layihəsinin yenidən dirçəldilməsinə cəhdlər bu dəfə də "Şah dəniz-2" qazının Rusiyadan yan keçməklə Avropaya nəqlini təmin edən "Cənub qaz dəhlizi" layihəsinə görə baş tutmadı. "Nabucco" ilə müqayisədə "Cənub Qaz Dəhlizi"nin iqtisadi cəhətdən daha səmərəli və az problemliliyi Avropa İttifaqının Azərbaycanla 2011-ci ildə Birgə Bəyanat imzalaması ilə nəticələndi. Birgə Bəyanat TANAP və TAP-la bağlı Hökumətlərarası Sazişlərlə birlikdə uzunmüddətli qaz satış müqavilələri üçün zəmin yaratdı. Daha sonra 2012-ci ildə Türkiyə və Azərbaycan siyasi rəhbərliyinin birgə fəaliyyəti nəticəsində TAP kəmərinin tikintisi ilə bağlı razılıq əldə edildi. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, məhz tarixi hadisə olan TANAP layihəsinin razılaşdırılmasından sonra artıq "Cənub Qaz Dəhlizi"nin konturları görünməyə başladı. 2012-ci il iyunun 27-də Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyənin baş naziri Rəcəb Tayyip Ərdoğan TANAP-la bağlı müqavilə imzaladı. Nəhayət 2014-cü il sentyabrın 20-də "Cənub Qaz Dəhlizi"nin təməli qoyuldu. Azərbaycan dövləti dünyanın enerji tarixinə "21-ci əsrin müqaviləsi" kimi yazılan, Avropanın enerji təhlükəsizliyi strategiyası, enerji resurslarının şaxələndirilməsi və tədarükü üzrə əsas layihə kimi dəyərləndirilən "Cənub Qaz Dəhlizi"nin təməlini qoymaqla qarşıdakı yüz ildə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi daha bir tarixi status qazandı.

Cənub Qaz Dəhlizi 7 hökuməti və 11 şirkəti özündə birləşdirən mürəkkəb bir layihədir. İlkin mərhələdə Türkiyəyə 6 mlrd. m³, Avropaya 10 mlrd. m³ qaz nəqli nəzərdə tutulur. Cənub Qaz Dəhlizi boru kəməri sistemi elə layihələndirilib ki, gələcəkdə onun ötürücülük gücü ilkin ixrac həcmindən iki misli qədər artırıla bilər.

“Şahdəniz-2” yatağının istismarı, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi, Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihələri “Cənub qaz dəhlizi”nin seqmentlərini təşkil edir. “Şahdəniz II Mərhələ” layihəsi Azərbaycan neft-qaz sənayesi tarixində bütün tikinti-quraşdırma işlərinin tam həcmdə ölkə daxilində yerinə yetirildiyi ilk layihədir. İlk dəfə Xəzər dənizində sualtı infrastrukturun yaradılması bu layihənin əhəmiyyətini daha da artırır [13, s. 1].

29 may 2018-ci il tarixində Bakıda “Cənub Qaz Dəhlizinin, 12 iyun tarixində isə Əskişəhərdə bu dəhlizin mühüm hissəsi olan Trans-Anadolu (TANAP) qaz boru kəmərinin açılışı oldu. 30 iyun 2018-ci ildə ilk kommersiya qazı Trans-Anadolu (TANAP) boru kəməri ilə Türkiyəyə göndərildi. Cənub Qaz Dəhlizinin ümumi dəyəri təxminən 40 mlrd. ABŞ dollarıdır.

5. NƏTİCƏ

Bünövrəsi BTC və CQBK ilə qoyulmuş Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə enerji dəhlizi Genişləndirilmiş Cənubi Qafqaz Boru Kəməri, onun TANAP və Azərbaycan qazını Avropaya çıxaracaq TAP kəmərlərlə “Cənub Qaz Dəhlizi”nin yaranması ilə başa çatdı. Bu dəhlizin son nöqtəsi olan TAP kəmərinə işlərin 2020-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. “Cənub Qaz Dəhlizi”nin istifadəyə verilməsi təkcə boru kəmərlərinin şaxələndirilməsi və Avropanın enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın iştirakı məsələsi deyildir. Bu dəhlizin yaradılması həm Azərbaycan-Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi, həm də Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrlə əlaqələri ikitərəfli formatda genişləndirmək imkanı deməkdir.

“Trans-Adriatik” (TAP) qaz boru kəməri Balkan ölkələrində və Qərbi Avropada 7 milyon ailənin təbii qaza olan ehtiyacını ödəyəcəkdir. Bu layihə Azərbaycan qazının gələcəkdə İtaliya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İsveçrə və Avstriya kimi böyük Avropa bazarlarına çatdırılması üçün böyük imkanlar yaradır. TAP yeni təchizat mənbələrinə çıxış üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu kəmərlər Bolqarıstanın qaza olan tələbatının 40 faizini təmin edəcək, Azərbaycan qazını Monteneqro, Xorvatiya, Bosniya və Herseqovinə çatdırılacaq.

Xəzərin Azərbaycan sektorunun qaz-kondensat ehtiyatları 2,5 trilyon kub.metr həcmində təsdiq edilmişdir. Bu layihədə “Abşeron”, “Ümid”, “Babək”, “Qarabağ”, “Dan Ulduzu”, “Əşrəfi” və digər işlənməmiş yataqlardakı qaz ehtiyatlarının işlənməsi nəticəsində yaranacaq ehtiyatların da bu kəmərlə ixracı nəzərdə tutulmuşdur. Gələcəkdə Türkmənistan və Qazaxıstan, eləcə də Misir, İran və İraqın da qaz ehtiyatlarının Avropa bazarına ixrac etmək üçün bu infrastrukturdan istifadə olunması mümkün olacaqdır. Təsadüfi deyildir ki, CQBK, TANAP və TAP layihələri Avropa İttifaqının Ümumi Maraqlar Layihələrinin siyahısına daxil edilmişdir.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətlərinin siyasi iradəsi və böyük səyləri, ABŞ, Böyük Britaniya və Avropa İttifaqının bir mənalı siyasi dəstəyi sayəsində reallaşan enerji dəhlizi

dövlətlər və xalqlar arasında siyasi,iqtisadi və sosial əlaqələrin daha da dərinləşməsinə uzun müddət öz töhvəsini verəcəkdir.

KAYNAKLAR

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Kitab 18. Bakı: Azərneşr, 2006, 552 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Kitab 20. Bakı: Azərneşr, 2007, 536 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Kitab 33. Bakı: Azərneşr, 2011, 480 s.
4. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва. Известия 2003, 712с.
5. Azərbaycanın enerji siyasəti qərb mətbuatında. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2015, 288 s.
6. Mehdiyev Ə.B. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. Bakı: Turxan NPB, 248 s.
7. Айвазовский К. Москва о нефтепроводе Баку-Тбилиси-Джейхан. Газ. «Независимая газета», Москва, 2000, 2 февраля.
8. Mirzəbəyli İ. H.Əliyev:Bakı-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi qərarı Azərbaycan rəhbərliyinin iradəsini ifadə edir.//“Xalq qəzeti”, Bakı, 1997, 2 sentyabr.
9. BP-Azərbaycan Strateji İcra Bölümü. “Compass”jurnalı. Bakı:Nurlar, May 2008, 35 s.
10. MainPrinciples of BTC Oil Pipeline-related Land Acquisition Programme-Section A: Overview (May 2003)
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Transxəzər_qaz_kəməri
12. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Cənubi Qafqaz Boru Kəmərləri layihələrinin Azərbaycanda uğurlu torpaqayırma prosesinin ensiklopediyası. Bakı: Nurlar NPM, 2010, 255 s.
13. <http://www.minenergy.gov.az/index.php/az/34-cqd/342-cqd>

**GENERAL PRINCIPLES AND CONCEPTUAL ISSUES OF YOUTH POLICY
(EXAMPLE OF EU)**

Sarkhan SABİRLİ
Gence Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Asim MEMMEDOV
Gence Devlet Üniversitesi

Summary

In the European Union, youth policy is an integral part of social and demographic policies, and these policies are an extension of social policy. The ever-present "aging" of the European continent and facing the threat of a demographic crisis further highlights the importance of youth policy as one of the Union's political priorities. In this regard, it is important to compare the historical and modern state of youth policy in the EU in a comparative manner. The article analyzes youth policy compared to the fundamental values of the European Union, then studies the history of youth policy development since the mid-twentieth century and evaluates its current achievements. Developed countries of Europe continually adopt social programs and encourage demographic growth while encouraging existing youth to play an active role in the future socio-political life of the continent. As is clear from all this, young people are perceived as one of the most vulnerable groups in the European community. Although social policy in Europe has been clearly focused on young people since the 1990s, academic research on the post-crisis Europe's youth policy has been very limited. In post-war Europe, social policy - and in particular social welfare policies - has been the most popular political reform in terms of self-assertion of individual governments and the provision of individual freedoms. In these fundamental stages of social welfare policy, special attention is paid to youth policy. The European Union's first specific policy on youth policy (the White Paper) was adopted by the European Commission in 2001.

Keywords: Youth policy, Social policy, Social initiative, Theory, European Union, Employment

GİRİŞ

Dünya ölkələrində nəzəri və praktiki anlamda gənclər siyasətinin formalaşmasının kökləri sosial siyasətin şaxələnməsi və spesifikləşməsi ilə eyni dövrə təsadüf edir, sosial siyasətin modern anlamda həm nəzəri, həm də praktiki realizasiyası isə XX əsr Avropasında baş vermişdir. Avropada gənclər siyasəti son yüzildə gənclərin demografik tərkibdəki azalan yerlərinin ifadə olunması ilə daha ciddi məcraya keçmişdir. Bu vaxta qədər gənclər siyasəti inzibati idarəetmə siyasətinin qollarından birini təşkil edirdisə, artıq demografik problemlərin baş qaldırması və populyar ədəbiyyatlarda tez-tez "Avropanın qocalması" barədə fikirlərin səsləndirilməsi, həmçinin, bu arzuolunmaz mənzərənin bir çox tədqiqatçılar tərəfindən də əsaslandırılması ilə gənclər siyasəti müstəsna önəm daşımağa başladı. İlk növbədə bu, sosial siyasətin tərkib hissəsi kimi, gənclər arasında ailə qurmağa təşviq və nəsilartırma potensialından istifadə kimi istiqamətlərdə özünü göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri mütəmadi şəkildə sosial proqramlar qəbul edərək demografik artımı təşviq edir, mövcud gəncləri isə cəlbədicə imkanlarla qitənin gələcək sosial-siyasi həyatında fəal rol oynamağa sövq edir (Verschelden və d., 2012). Bütün bunlardan da aşkar olduğu kimi, gənclər Avropa cəmiyyətinin daim həssas qruplarından biri kimi qəbul edilmişlər. Avropada sosial siyasət 90-cı illərdən bəri birmənalı şəkildə gənclər üzərində fokuslandırılmış olsa da, böhrandan sonrakı Avropanın gənclər siyasəti məsələsinə dair akademik araşdırmalar

olduqca məhdud sayda olmuşdur. Müharibə sonrası Avropasında sosial siyasət -əlxüs da, sosial rifah siyasəti- mövcud iqtidarların özlərini təsdiq etmə və individual azadlıqları təmin etmə baxımından ən populyar siyasi islahat olmuşdur. Sosial rifah siyasətinin bu təməl dövrlərində gənclər siyasəti məsələsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır (Guidi, 2015). Keyns və Polanyi sözügedən sosial siyasət məsələsinə iqtisadi nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq, bu siyasətin özünütənzimləyən bazar iqtisadiyyatına keçiddə və bazar münasibətlərinin şaxələndirilməsində məxsusi rolunu qeyd etmişlər (Keynes, 1932 və Polanyi, 1944). “Sosial vətəndaşlıq” prinsipi (Marshall, 1950) müharibə sonrası Avropasında rifah cəmiyyətlərinin qurulmasında açar rol oynamışdır. Marşalın fikrinə görə, “sosial vətəndaşlıq” prinsipi rifah cəmiyyətlərinin qurulmasına dair siyasəti tətikləyir və cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər imkanların yaradılması üçün dövlətin səfərbər olmasını şərtləndirir (Marshall, 1950). Bununla birlikdə, sonrakı illərdə sözügedən siyasətdə müəyyən büdrəmələr müşahidə olunur. Atkinsonun da qeyd etdiyi kimi, 1980-ci illərdən başlayaraq Avropa Birliyinin yoxsulluq həddində yaşayan insanların sayının minimuma endirilməsi sahəsində yürütdüyü siyasətdə ləngimələr baş verirdi (Atkinson, 2013). 2000-ci illərdə sosial siyasət və onun tərkibində gənclər siyasəti müəyyən anlamda inkişafına davam etsə də, 2008-ci ilin iqtisadi böhranı Avropa Birliyi üçün arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxardı. OECD-in rəsmi statistik məlumatları göstərdi ki, 2007-2011-ci illər ərzində Avropa əhalisinin ən yoxsul əhalisinin (10%) güzəranı sözügedən böhrandan sonra daha da pisləşmişdir (OECD, 2014). Nəticə olaraq, Avropa cəmiyyətlərində 1980-ci illər və 2008-ci il böhranından sonra qeyri-bərabərliyin artması müşahidə edilməkdədir (Atkinson, 2013). Avropa cəmiyyətlərində 2013-2014-cü illərdə sosial vəziyyət nisbətən mənfiləşməyə doğru getməyə davam etmiş və bu arzuolunmaz tendensiya xüsusilə gənc populyasiyanın yoxsulluq həddinə enməsi riskini doğurmuşdur. Nikaha marağın azalması və Qərbi əməllərinin dikte etdiyi individual həyat tərzinin populyarlaşması nəticəsində cəmiyyətin reproduktiv sağlamlığı və davamlılığında büdrəmələr müşahidə edilməyə başlanmışdır. Bunlar daha çox yeni sosial risklər doğuran Avropa cəmiyyətinin modern problemləri kimi xarakterizə olunur (Beck, 1992 və Taylor-Gooby, 2004).

Avropa Birliyinin gənclər siyasətinə dair ilk spesifik sənədi (“Ağ sənəd”) Avropa Komissiyası tərəfindən birillik müzakirələrdən sonra 2001-ci ildə qəbul edilmişdir. Sözügedən sənəd iki əsas komponentə əsaslanaraq Avropa ölkələrinə aşağıdakı istiqamətlərdə təklifləri ehtiva etmişdir: (1) Birlik ölkələri arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və (2) seqmentləşdirilmiş siyasətdə gənclər siyasətinə daha çox önəm verilməsi. Sənəddə dörd əsas prioritet istiqamət göstərilir: ictimai həyatda gənclərin fəal iştirakı, Avropa dəyərləri barədə məlumatlanma, könüllülük hərəkətinin təşviqi və gəncliyin problemlərinin daha dərinəndən araşdırılması (məşğulluq, təhsil, irqçilik, səhiyyə və s.) (EC, 2001). Sözügedən sənəd Avropa Birliyi səviyyəsində gənclər siyasətinə dair qəbul edilmiş ən mühüm akt hesab olunur (Williamson, 2007 və Cicchelli, 2011). Bu sənədin qəbul olunması nəticəsində gənclər siyasəti Avropanın əsas gündəliyinə daxil edilmiş və “Gənclik 2000-2006-cı illərdə”, “Fəal gənclər 2007-2013-cü illərdə” kimi AB proqramlarının qəbul olunmasını da təşviq etmişdir. AB Lissabon Strategiyasının implementasiyası prosesində gənclər siyasətinə daha çox ağırlıq vermiş, sözügedən strategiyanın təsiriylə, Avropa Şurası “Gənclərə dair Avropa Paktı”nı (2005) qəbul etmiş, bu isə öz növbəsində ictimai inkişafa töhfə vermişdir (Williamson, 2011). 2009-cu ildə Avropa Parlamentində 2001-2009-cu illəri əhatə edən Birliyin gənclik hərəkətinə dair dinləmələr keçirilmiş və sözügedən siyasətin “o qədər də qanəedici” olmadığı qənaətinə gəlinmişdir. Nəticədə, bu məsələnin həll edilməsi üçün Avropa İcmlərinin Şurası eyni ildə Avropada gənclər siyasətinin gələcək inkişafının normativ-hüquqi bazasını müəyyənləşdirən “Avropa Birliyinin Gənclik Strategiyası”nı (2010-2018) qəbul etmişdir (Commission of the European Communities, 2009). Bu sənəd səkkiz fəaliyyət sahəsində islahatların aparılmasını təklif etmişdir:

1. Təhsilin təşviqi və mütəmadi təlimlər aparılması;
2. Məşğulluq və özünüməşğulluğun (fərdi biznesin) təşviqi;
3. Səhiyyə problemləri və sağlam həyat tərzinin təşviqi;

4. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakçılığın təmin edilməsi;
5. Könüllülük fəaliyyətinin təşviqi;
6. Sosial inteqrasiyanın təşviqi;
7. Gənclərin dünyadakı mövcud problemlər haqqında maarifləndirilməsi;
8. Mədəni həyatın inkişafı və yaradıcılığın təşviqi.

İlkin qiymətləndirmə sənədində aşağıdakı şüar əsas prioritet olaraq müəyyənləşdirilmişdir: “yenilənmiş islahat bazası və “Avropa 2020” arasında əlaqənin möhkəmləndirilməsi” (Council of EU-EC, 2012).

ANALİZ

“Avropa 2020” – Avropa Birliyinin cari onillik üçün dayanıqlı və inklüziv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edildiyi strateji sənəddir. Sözügedən strategiya gənclər arasında işsizliyin azaldılması, sosial müdafiənin gücləndirilməsi və onların özünüinkişaf təlimlərində iştiraka və təhsil almağa təşviq edilməsi kimi fundamentlərə söykənir. Üzv dövlətlərin öz əhalilərinin gənc qrupları arasında xüsusilə təhsil, təlim və məşğulluq sahəsində iş aparmaları tövsiyə olunur. Belə ki, gənclərin iş imkanların yüksəldilməsi və iş yerlərinin daha əlçatan olması, peşəkarlıqlarının artırılması üçün müntəzəm təlimlərə cəlb olunmaları və əmək bazarı üçün cəlbədar olmaları üçün hökumətlərə ciddi səylər göstərilməsi tapşırılır. Avropa Birliyinin Gənclik Strategiyası üçün hər hansı məxsusi istiqamət rəsmi şəkildə prioritet elan olunmasa da, qeyri-rəsmi olaraq bu siyasətin əsas ağırlıq nöqtəsi məşğulluq probleminin üzərinə düşür.

“Avropa 2020” strategiyasının tətbiqi nəticəsində 2018-ci ilin statistikasına əsasən aşağıdakı irəliləyişlər əldə edilmişdir:

Cədvəl 1. “Avropa 2020” strategiyasının tətbiqinin 2018-ci ilə olan nəticələri.

Sahə	Əsas göstəricilər (%-lə)	2008	2013	2014	2015	2016	2017	Hədəf
Məşğulluq	20-64 yaş aralığında məşğul əhali	70.3	68.4	69.2	70.1	71.1	72.2	75.0
ÜDM	Ümumdaxili məhsul	1.84	2.02	2.03	2.04	2.03	:	3.00
İqlim dəyişikliyi və enerjiməsələləri	Enerji istehakında bərpaolunan qaynaqlardan istifadə	11.1	15.2	16.1	16.7	17.0	:	20.00
Təhsil	Təhsil və təlimləri vaxtından əvvəl tərk edən insanlar	14.7	11.9	11.2	11.0	10.7	10.6	<10.0
Sosial rifah	Yoxsulluq riski altında yaşayan insanlar (milyon əhali)	116.1	121.6	120.8	117.8	116.9	:	96.2

Kaynak: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_2020_indicators_-_executive_summary

2012-ci ildə aparılan islahatların effektivliyini yoxlamaq üçün İllik Artım Sorğusu keçirilmiş və sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, böhranın başlıca nəticələri – işsizlik və sosial narazılıq əsasən gənclər arasında geniş yayılmış, sözügedən mənfi proses ən çox gənc kəsimə təsir etmişdir (EC, 2011). Bu zaman üç təcili və ya təxirəsalınmaz addımın atılması nəzərdə tutulmuşdur:

- işsizliyə qarşı mübarizə;
- müvəqqəti iş yerlərinin yaradılması;
- təhsildən yayınma meyillərinin qarşısının alınması.

Bu zaman Avropa Birliyi nəzdində xüsusi “Gənclər üçün yeni imkanlar təşəbbüsü” (“Youth Opportunities Initiative”) irəli sürülmüş, sözügedən təşəbbüslə gənclər üçün iş yerlərinin əlçatanlığı, ilk iş yerinin uğurlu seçimi, təcrübə proqramlarına cəlb olunma və s. məsələlər ön plana çıxarılmışdır (EC, 2011). Təşəbbüsün qəbul olunması prosesində Avropa Şurası üzv dövlətlərə “Gəncliyin müdafiəsi” adlı xüsusi proqramın tətbiqini tövsiyə etmişdir. Bu proqram problemə yeni bir yanaşma idi və gənclərin (əsasən, 25 yaşadək olan gənclərin) məşğulluq orqanlarında qeydiyyatdan keçib-keçməmələrindən asılı olmayaraq təhsillərini başa vurandan və ya işsiz qalandan sonrakı növbəti dörd ay ərzində dərhal konkret iş təklifləri ilə təmin olunmalarını hədəfləmişdir. Bu zaman “keyfiyyətli təklif” anlayışı irəli sürülmüşdür ki, bu da, əsasən, tamştatlı iş, təlimə cəlb olunma, təhsilin davam etdirilməsi və s. kimi situasiyaları nəzərdə tutur.

NƏTİCƏ

Avropa Birliyi siyasi və sosial institutlar səviyyəsində gənclər siyasətini dəstəkləməyə 2013-cü ildə daha intensiv surətdə davam etmişdir. 2013-cü ilin fevralında Avropa Şurası ümumi büdcəsi 6 milyard avro olan və yeddi ili əhatələyən (2014-2020) “Gənclərin məşğulluğu təşəbbüsü”nü (“Youth Employment Initiative”) irəli sürmüşdür. Sözügedən təşəbbüs gənclərin məşğulluq problemi üzərində fokuslanmaqla işsizlik həddi 25%-in üzərində olan üzv ölkələrdə xüsusi proqram və islahatlar vasitəsilə tam məşğulluğun təmin edilməsinə yönəlmişdir (EC, 2013). 2013-cü ilin aprelində Şura sözügedən siyasətin milli dövlətlər səviyyəsində uğurlu implementasiyası yönündə xüsusi izahedici qaydalar hazırlamışdır. İlkin olaraq, Məşğulluq təşəbbüsünün daha yaxşı nəticələr verməsi üçün iqtisadiyyatın fərqli kəsimlərindən olan sahibkarların birgə işinin və əməkdaşlığının önəmi vurğulanmışdır. İkincisi, təşəbbüs həyata keçirilməzdən əvvəl sonrakı nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsi üçün ön müşahidə və statistikanın aparılması tövsiyə edilmişdir. Üçüncüsü, Şura əmək bazarında, habelə, işsiz və passiv gənc əhali arasında məşğulluq sahəsində əsas problemlərdən biri kimi ortaya çıxan ixtisaslaşma və səriştə uyğunsuzluğunu aradan qaldırmağın önəmini qeyd etmişdir. Nəhayət, dördüncüsü, üzv dövlətlərin milli hökumətləri tərəfindən gənclər siyasətinin uğurlu şəkildə və dayanıqlı inkişaf etdirilməsi üçün lazımi büdcənin ayrılması, mütəmadi monitorinqlərin keçirilməsi və s. vacib hesab olunmuşdur.

Avropa Şurasının prezidenti və Avropa Birliyinin Məşğulluq, Sosial məsələlər və İntegrasiya üzrə müvəkkili sözügedən təşəbbüsü “üzv ölkələrdəki gənclərin işlə təmin olunması və gənclər arasında məşğulluğun arzuolunmaz səviyyələrinin aradan qaldırılması üçün ən yaxşı üsul” adlandırmış, təşəbbüsün reallığa çevrilməsi üçün bütün üzv dövlətlərin əllərindən gələn maksimum səyləri etmələrinin vacibliyini vurğulamış və bunun üçün ilk növbədə struktur islahatlarının önəmini qeyd etmişlər. Təşəbbüs 2014-cü ildən aktiv surətdə tətbiq fazasına başlamış və uğurlar əldə etmişdir. Gələcəkdə də bu siyasətin uğurla davam edəcəyi proqnozlaşdırılır.

KAYNAKLAR

1. Atkinson, A.B. (2013), *Reducing income inequality in Europe*, in “IZA Journal of European Labor Studies”, 2 (12).
2. Beck, U. (1992), *Risk society*, Sage, London
3. Cicchelli, V. (2011), *La connaissance des jeunes comme support aux politiques de la jeunesse: quinze ans d'initiatives europeennes*, in “Informations Sociales”, 3.

4. European Commission (2011), *Annual Growth Survey 2012*, COM (2011) 815 (ec.europa.eu/europe2020/pdf/ags2012_en.pdf)
5. Guidi, R. (2015). “*Youth Policies in Europe: big changes after the big crisis? An explorative analysis*”. (<https://www.researchgate.net/publication/307698150>)
6. Keynes, J.M. (1991), *La fine del laissez-faire e altri scritti*, Torino, Bollati Boringhieri.
7. Marshall, T.H. (2009 [1950]), *Citizenship and Social Class*, W.W. Norton & Co., New York.
8. OECD (2014), *Income Inequality Update - June 2014* (www.oecd.org/els/soc/OECD2014-Income-Inequality-Update.pdf)
9. Polanyi, K. (1944), *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of our Times*, Farrar & Rinehart, New York.
10. Reviews on Youth Policies and Youth Work in the Countries of South East Europe, Eastern Europe and Caucasus – Azerbaijan. *Council of Europe*, 2011.
11. Taylor-Gooby, P. (ed.) (2004), *New Risks, New Welfare. The Transformation of the European Welfare State*, Oxford University Press, Oxford.
12. Verschelden, G., Cousee, F., De Walle, T. and Williamson, H. (2010). “*The history of Youth Work in Europe and its relevance for today’s youth work policy*”. (<https://www.researchgate.net/publication/265678272>)
13. Williamson, H. (2011), *Is there a European policy for the youth?*, in “*Informations Socials*”, 3 (165-166).

**STATE CHILDREN’S ORGANIZATIONS AND THEIR SOCIAL STRUCTURE
IN AZERBAIJAN REPUBLIC**

Vüsal NAZAROV
Gence Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Asim MEMMEDOV
Gence Devlet Üniversitesi

SUMMARY

In Azerbaijan, hundreds of children are abandoned each year by their parents. A number of state educational institutions (orphanages and boarding schools for children who lost their parents and orphanages, orphanages for children with disabilities and special boarding schools for children with disabilities) lost their parents and lost their parental care children live under the auspices of the state, receive education and training. Children in state-owned institutions are protected by state care in accordance with relevant legislation of the Republic of Azerbaijan. The main purpose of state child care institutions is to ensure that every child is fully developed and brought up in accordance with national and universal values. State child care institutions have also taken into account a number of action plans to meet their financial and spiritual needs. Children deprived of parental care in state-owned institutions are fully provided with state support. Full state support means that children who have lost their parents and are deprived of parental care must meet all their financial needs in the relevant state or enterprise, and provide the necessary conditions for their education and upbringing. One of the main tasks of state child care institutions is to provide social services to children deprived of parental care. One of the institutions providing social services is orphanages. The main purpose of orphanages is to provide social services to children who have lost their parents and are deprived of parental care, which may worsen their personal living standards, complicate their socio-psychological situation, and lead to social exclusion.

Keywords: Azerbaijan, Child rights, Child care institutions, Parental care, Orphanages,
Boarding schools

1. GİRİŞ

Azərbaycanda da hər il yüzlərlə uşaq öz valideynləri tərəfindən tərk edilir. Aparılan statistika nəticələrinə görə, Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinin və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən Azərbaycanda valideyn himayəsindən məhrum olmuş və valideynlərini itirmiş uşaqlar üçün olan müəssisələrdə 1991-ci ildən 2017-ci ilə qədər hər ilin əvvəlinə aid olan uşaqların ümumi sayı göstərilmişdir. Bu statistikaya baxdığımızda

əvvəlki illərə nisbətən atılmış uşaqların sayında ciddi dəyişikliklər olduğunu görə bilirik. Əgər 1991- ci il və sonrakı illərdə atılmış uşaqların sayında artım müşahidə olunurdusa, 2009-cu 5 ildən sonra ciddi azalmalar müşahidə olunmuşdur.¹ Bunun səbəbini isə əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi və maarifləndirici işlərin görülməsi ilə izah edə bilərik.

Bu gün uşaq evlərində və internatlarda yaşayan kimsəsiz uşaqların gələcək taleyi, onların gələcək həyatda hansı mövqeni qazanacaqları məsələnin digər tərəfini təşkil edən ciddi problemlərdən biri kimi cəmiyyətimizi narahat edir. Kifayət qədər qanunların və sənədlərin qəbul olunmasına baxmayaraq uşaq evlərini və internat məktəblərini tərk edən yeniyetmələr xeyli problemlər qarşılaşırlar. Birinci problem odur ki, 16 yaşı tamam olandan sonra onlar uşaq evlərini tərk edib hara getməlidirlər? İkincisi, heç vaxt ailə mühitində yaşamayan, ev şəraitinə alışmayan bu gənclər cəmiyyətimizə necə qoşulacaq və inteqrasiya olunacaqlar? Cəmiyyət üçün faydalı olacaq uşağın hər biri internat məktəbini tərk etdikdən sonra qarşılaşacağı problemlərinin əvvəlcədən həll olunması vacib şərtlərdəndir.

2. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar qlobal və milli sosial problem kimi

Hazırda qloballaşan dünyamızda sosial-iqtisadi çətinliklərin, məhəlli münaqişələrin və müharibələrin yaratmış olduğu əsas problemlərdən biri də dünya üzərində milyonlarla uşağın valideyn himayəsindən məhrum olmalarıdır. Bu qlobal problem istər SSRİ dönəmində, istərsə də müstəqillik əldə edildiyi dövrdən sonra da respublikamızda yaşanmışdır. Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü xalqımıza böyük maddi və mənəvi ziyan vurmuş, 20 faizdən çox torpağımız işğal edilmiş, 900 mindən çox yaşayış məntəqəsi, 4366 sosial obyekt, 1145 məktəbəqədər tədris müəssisəsi və uşaq bağçası, 982 kitabxana, 960 məktəb, 1 ali məktəb və s. yerlə-yeksan edilmiş, maddi və mənəvi sərvətlər, abidələr talan olmuşdur.² UNICEF-in “Azərbaycanda Uşaqların Müdafiəsi Sistemi-Vəziyyətin Təhlili” adlı tədqiqat materialına görə, ümumi əhalinin 35%-ni təmsil edən 0-18 yaşlarında olan uşaq, Azərbaycan Sovet İttifaqının dağılması və 1991-ci ildə müstəqilliyin yaranması günündən bəri böyük çətinliklərlə üzləşmişdir.³ Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalı ilə əlaqədar Ermənistanla silahlı münaqişə nəticəsində vəziyyət xüsusilə çətinləşmişdi ki, bu da Azərbaycanda bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün yaranmasına səbəb olmuşdur ki, onların da üçdə birini uşaqlar təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin verdiyi məlumata əsasən 2006-cı ildə respublika üzrə qeyd olunan təlim-tərbiyə müəssisələrində 21000 nəfərə yaxın uşaq qayğı görürdü və onların sayında əvvəlki illərlə müqayisədə artım olduğu qeyd olunur. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü

¹ www.sosial.gov.az

² Rəcəbli H., Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi, Bakı, “MBM”, 2012, s. 95-96.

³ Uşaq hüquqları: Qanunvericilik və şərh. Bakı, “İsmayıl”, 2001, s. 16.

nəticəsində uşaqların valideynlərini itirməsi, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin maddi vəziyyətinin aşağı olması və digər sosial amillər dövlət uşaq müəssisələrində uşaqların sayının artmasının səbəblərindəndir.⁴

Rəsmi mənbələr uyğun olaraq, valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqlar 2003-cü ildə 1060 və ümumilikdə (əvvəlki illər daxil olmaqla) 26494 sayda olmuşlar. Bu rəqəmə həm yetim və həm də valideynləri tərəfindən könüllü surətdə atılmış, məhkəmənin qərarı ilə ailələrindən ayrılmış uşaqlar daxildir. Ümumi sayın illər üzrə azalması görünür, lakin yeni halların sayı sabit olaraq qalır: bu artıq böyük yaşına çatmışların siyahıdan “çıxması” hesabına baş verir. Bu uşaqların 90%-i qəyyumlar (ümumiyyətlə, qohumlar, çünki valideyn qayğısı göstərən ailələr Azərbaycanda rəsmi qəbul olunmur) və övladlığa götürən ailələr tərəfindən qayğı alırlar. Dövlət məskunlaşma mərkəzlərində olanların sayının 2530 olması bildirilir. Bu rəqəm institutlarda yaşayan uşaqların ümumi sayının kiçik hissəsini təmsil edir (körpə evləri, uşaq evləri, xüsusi və ya daimi internat məktəbləri, əlil uşaqlar üçün institutlar): 2003-cü ildə onlar 23533 olmuşlar. Bu rəqəm 1995-ci ildən bəri 30% artmışdır.⁵

Respublikamızda ilk dövlət uşaq müəssisələri 1930-cu ildə yaradılıb. İlk yaradılan dövlət uşaq müəssisələri Şəki qarışıq tipli uşaq evi və Bakıda yerləşən 1 saylı körpələr evidir. Respublikamızda dövlət uşaq müəssisələri ən çox 1960-1965-ci illərdə tikilmişdir. Həmin 5 ildə 24 dövlət uşaq müəssisəsi yaradılıb və bunlardan da 15-i ümumtəhsil internat məktəbi olmuşdur. Ölkəmizdə son dəfə 2005-ci ildə Sumqayıt şəhərində General M. Əsədovun adına ümum təhsil məktəbin bazasında internat məktəbi yaradılmışdır. Hal-hazırda Respublikamızda 56 dövlət uşaq müəssisəsi vardır ki, bunlardan biri Naxçıvan Muxtar Respublikasında, 22-si Bakı və qəsəbələrində digərləri isə ölkəmizin 16 rayonunda yerləşir. Naxçıvan Muxtar Respublikası istisna olunmaqla 55 dövlət uşaq müəssisəsində 14389 uşaq təlim- tərbiyə alır. Bulardan 10360 nəfəri oğlan, 4026 nəfəri isə qızıdır.

Sovet dövründə qalma-əsaslı uşaq müəssisələrinə olan ehtiyacın artması aşağıdakı səbəblərlə bağlı olmuşdur:⁶

- II Dünya müharibəsindən sonra valideynlərini itirmiş uşaqların sayının artması,
- Abortların qadağan edilməsi haqqında qanunun qəbul edilməsi,
- Qadınların çoxuşaqlılığa həvəsləndirilməsi (belə ki, beş və daha çox uşağı olan qadınlara dövlət tərəfindən medal və maddi dəstək verilirdi).

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin verdiyi məlumat əsasən uşaqların müəssisələrə düşməsinin 3 mühüm amil səbəb olur:⁷

⁴ <https://edu.gov.az/az/pdf/404/5163>

⁵ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: “Qapp-poliqraf” korporasiyası, 2003.

⁶ Основы социальной работы: Учебник. Отв. ред. П. Д. Павленок. Москва, ИНФРА, 2007, с.560.

- Uşaqlarda əlilliyin olması;
- Ailələrin dağılması;
- Yoxsulluq.

İnternat evlərində yaşayan uşaqların cəmiyyətə qazanılması, onların bu müəssisələri tərk etdikdən sonra müstəqil həyata uğurla atılmaları üçün uşaq evlərində xüsusi pedaqoji kadrlar fəaliyyət göstərir.

3. ANALİZ

Uşaqların valideyn himayəsindən məhrum olması və dövlət uşaq müəssisələrinə yerləşdirilməsinin müxtəlif səbəbləri mövcuddur. Bu səbəbləri tək-tək nəzərdən keçirməzdən əvvəl, “valideynlərini itirmiş uşaqlar” və “valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar” anlayışlarını nəzərdən keçirək. 1999-cu ildən qüvvədə olan “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu iki anlayış öz əksini tapmış, bu kateqoriyaya daxil edilən uşaqların xüsusiyyətləri aydın şəkildə qeyd edilmişdir.⁸ Belə ki, adı keçən qanunun 1-ci maddəsinin birinci bəndinə əsasən, “valideynlərini itirmiş uşaqlar” - hər iki valideyni vəfat etmiş 18 yaşınadək olan şəxslərdir. “Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar” kateqoriyasına daxil olan uşaqlar isə aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik 18 yaşınadək şəxslərdir:⁹

- hər iki valideyni məlum olmayan;
- valideynlik hüquqlarından məhrum edilən və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılan;
- xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan (fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan) hesab edilən, ölmüş elan edilən;
- cəzaçəkmə müəssisələrində cəzasını çəkən;
- uşaqlarının tərbiyə edilməsindən və ya onların hüquq və mənafelərinin müdafiəsindən imtina edən;
- uşaqlarını tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi və digər analoji müəssisələrdən götürməkdən imtina edən;
- qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada digər hallarda valideyn himayəsindən məhrum hesab edilən;
- bir valideyni vəfat etmiş və o biri valideyni I və II qrup əlil olan 18 yaşınadək şəxslər.

“Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” qanunda həmçinin, “valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş

---

⁷ Uşaq hüquqları: Qanunvericilik və şərh. Bakı, “İsmayıl”, 2001.

⁸ Əliyev M. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı, Adiloğlu, 2007, s.393.

⁹ Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 22 iyun 1999-cu il, maddə 1.

uşaqların arasından olan şəxslər” kateqoriyası da izah edilmişdir. Belə ki, müvafiq maddəyə son edilən dəyişikliyə görə valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların arasından olan şəxslər - valideynlərini itirmiş, habelə valideyn himayəsindən məhrum olmuş ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi elmi təşkilatın magistratura səviyyəsində əyani formada təhsil alan 23 yaşınadək olan şəxslərdir.¹⁰

Uşaqların valideynləri tərəfindən tərک edilməsinin və dövlət uşaq müəssisələrinə yerləşdirilməsinin səbəbləri müxtəlif ölkələr üçün fərqlilik göstərməklə yanaşı, bir sıra ümumi səbəblər də mövcuddur ki, bu səbəblərin aşağıdakı qeyd edəcəyimiz sıralaması şərti xarakter daşıyır. Uşaqların valideynləri tərəfindən tərک edilmə səbəbləri və müəssisələrə düşmə səbəbləri yuxarıda da qeyd olunduğu kimi çox müxtəlifdir. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:¹¹

- Hər iki valideynini itirmiş uşaqlar.

- Valideynlərin boşanması. Əksər hallarda boşanma prosesi zamanı məhkəmə uşağın qanuni himayədarlığı səlahiyyətini anaya verir. Ana isə ya yoxsulluqdan uşağın saxlaya bilməyərək aparıb onu uşaq evinə, internat məktəbinə təhvil verir, ya da ikinci dəfə ailə həyatı quran ananın ikinci ailəsi uşağı qəbul etmir ki, bu da ananı uşağın uşaq müəssisələrinə verməyə vadar edir. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasındakı xüsusi uşaq müəssisələrində 28 minə yaxın uşaq yaşayıb və təhsil alır ki, bu uşaqların da yalnız 1600 nəfərini bioloji yetimlər təşkil edirdir.

- Ailədə 5 və ya 6 uşaq varsa və ailənin uşaqları saxlamaq imkanı yoxdursa, valideynlər onları heç məktəbə də göndərə bilmir. Bu halda ailənin qarşısında yeganə çıxış yolu kimi uşaqları dövlət uşaq müəssisəsinə yerləşdirmək durur, çünki yalnız burada onlar qidalana, geyinə və təhsil ala bilərlər.

- sosial - iqtisadi faktorlar: yoxsulluq, işsizlik və s. Belə ki, ölkədə sosial və iqtisadi vəziyyətin sürətlə neqativ yöndə dəyişməsi nəticəsində bir çox ailələrdə kasıblıq və məhrumiyyətlər yaranır. Bu məhrumiyyətlər hər şeydən əvvəl uşaqlarda öz əksini tapır. Uşaqlar daha çox əziyyət çəkirlər. Bir çox hallarda ailələrin aşağı olan maddi vəziyyəti ailələri uşaqların qayğısına lazımi şəkildə qala bilməməsi ilə nəticələnir. Belə olan halda valideynlər uşaqlarından biri və ya hamısından imtina edirlər. Yetimlər üçün nəzərdə tutulmuş uşaq evlərində və internat məktəblərindəki atalı-analı uşaqların sayı üstünlük təşkil edir. Bu cür uşaqlar “sosial yetimlər” adlandırılır. 2006-cı ilin statistik hesablamalarına görə uşaq müəssisələrində 18 mindən artıq “sosial yetimlər” var.

- Valideynlərin əmək qabiliyyətini itirməsi, uzunmüddətli xəstə olması uşaqların tərک edilməsi ilə nəticələnmə bilər;

¹⁰ “Azərbaycan” qəzeti, 20 noyabr 2016-cı il; № 257; “Azərbaycan” qəzeti, 19 dekabr 2018-ci il, № 286.

¹¹ “Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi”- 10 dekabr 1948.

- Fövqəladə hadisə, müharibə - bir çox uşaqlar və onların ailələri vətəndaş müharibəsinin, təbiət kataklizmalarının qurbanı olurlar. Bunun nəticəsi olaraq da evlərindən məhrum olurlar, başqa yerə köçməyə məcbur olurlar və s. Bəzən hətta onlar ailələrini də itirirlər və bu halda belə ailələrin uşaqlarının bir hissəsi uşaq müəssisələrinin sakinlərinə çevrilirlər.

- Ailə problemləri – zorakılıq, imtina, münaqişə və s. – bəzi ailələrdə uşaqlar zorakılığa məruz qalır, döyülür, söyülür. Bəzi hallarda isə ailə qəbul etmir uşaqları. Hazırda uşaq evlərində tərbiyə alanların əksəriyyəti ailə əlaqələrinin zəifləməsindən və ailənin dağılmasından irəli gələn sosial yetimliyin qurbanıdır.¹²

- Valideynlərin alkoqol və narkotikdən istifadə etmələri – valideynlərdən hər hansısa birinin sərxoş və ya narkoman olması da uşaqların dövlət uşaq müəssisələrinə düşməsinin əsas səbəbləri arasında yer alır. Yoxsulluğun doğurduğu alkoqolizm, fahişəlik və cinayətkarlıq kimi sosial problemlərin də dövlət himayəsində yerləşdirilən uşaqların sayının artmasında payı var. Valideynlik hüququndan məhrum olmuş valideynlərin uşaqları üçün yeganə çıxış yolu internatlar və uşaq evləridir. Bir çox uşaq böyüdüüyü ailə mühitindən asılı olaraq əqli cəhətdən geri qalır. Yaşadıqları hazırkı qeyri-təbii mühit isə onların geriliklərini daha da gücləndirir. Belə valideynlər əksər hallarda uşaqlara qarşı zorakılıq törədir, hüquqlarını pozur. Uşaqlar ailədaxili şiddətdən qurtulmağın yeganə yolunu evi tərk etməkdə görürlər.

Ancaq sevindirici haldır ki, belə son illərdə uşaqlar arasında xroniki alkoqolizmlərin uşaqları və irsi xəstəlikləri olan uşaqlar getdikcə azalmaqdadır. Onların valideynləri psixi və fiziki cəhətdən tamamilə sağlam, lakin sosial baxımdan deprivasiyaya məruz qalmış şəxslərdir.¹³

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün ölkəmizdə çox geniş müəssisələr şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Belə uşaqların sosial qayğı görəcəyi müəssisələrin ümumi tipologiyasına “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün müəssisələr:

- valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların saxlanıldığı, təhsil və (və ya) tərbiyə aldığı təhsil müəssisələri;
- ailə tipli uşaq evləri;
- əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələri -uşaq evləri;
- sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internatlar, sosial-reabilitasiya yardım mərkəzləri, sosial sığınacaqlar;

¹² A.D.Zamanov və H.İ.Əliyeva. Sosial İşin Əsasları. Dərslük. Bakı, Təhsil İşçiləri Mətbəəsi MMC, 2015, s.238

¹³ A.D.Zamanov və H.İ.Əliyeva. a.g.e., s.238-239.

- səhiyyə sistemi müəssisələri və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yaradılan digər dövlət və qeyri-dövlət müəssisələridir.

Bütün bunların nəticəsində ailəsi olmayan, atılmış və əlilliyi olan uşaqların rifahı üçün şəraitin yaradılması məsələsi dövlətin üzərinə qoyulmuşdu. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan və sosial sahədəki təcrübəsini müasirləşdirməyə çalışan Azərbaycanda uşaqlara qayğı sistemində hələ də Sovet bürokratik prosedur və siyasətindən istifadə olunur. Mövcud infrastruktur üç nazirlik tərəfindən idarə olunur: Səhiyyə Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. Onların balansında 6 növ müəssisə fəaliyyət göstərir:

1. Körpələr evi. Bu evlərdə əsasən 0-3 yaş qrupu arasında olan uşaqlar yaşayır. Körpələr evi Səhiyyə Nazirliyinin himayəsi altında olur. Səhiyyə Nazirliyi 0-dan 3 yaşına kimi uşaqların, həmçinin atılmış uşaqların sağlamlığına cavbdehdir və eləcə də əlil və xroniki xəstəliyi olan uşaqlara da tibbi yardım göstərməlidir. 2015-ci ildə Körpələr evində olan uşaqların sayı 155 nəfər idisə, 2016-cı ilin noyabrına qədər olan dövr üçün bu göstərici 179 nəfər olub.¹⁴

a) Anadan olan zaman tərk edilmiş uşaqlar üçün təcili yardım mərkəzi. Bakıda yerləşən bu mərkəzdə doğum evlərində etinasızlığa məruz qalmış uşaqlara ilk tibbi yardım göstərilir.

b) Dörd körpələr evi, bir Psixo-nevroloji problemlər üzrə uşaq evi daxil olmaqla. Ağır “tibbləşdirilmiş” modelə uyğun yaradılan körpələr evi 3 yaşına qədər uşaqlara xidmət göstərmək üçün tibb işçilərinə malikdir. Burada yetimlər, atılmış uşaqlar, inzibati qurumların qərarı əsasında ailələrindən ayrılmış körpələr və iqtisadi çətinliklərə görə uşağına lazımı qidanı verə bilməyən valideynlərin himayəsində olan körpələr qəbul edilir. Uşaqların belə institutlarda illik yaşamları barəsində məlumat Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə təqdim olunur və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən məlumat alınaraq illik xidmətlər üzrə ehtiyatların ayrılmasını təmin edir.

2. Uşaq evləri. Əsasən, burada yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar 3-18 yaşlarına qədər qala bilirlər. Lakin “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, istisna hallarda uşaqlar bu müəssisələrdə 23 yaşına qədər qala bilirlər. 2015-ci ildə uşaq evlərində olan uşaqların sayı 610 nəfər idisə, 2016-cı ildə say 700-ə yaxın olmuşdur. Eyni zamanda uşaq evlərinin sayı 2015-ci ildə 7 idisə, 2016-cı ildə 8 olub.

3. Yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün internat evləri. Bu müəssisələr də Təhsil Nazirliyinin nəzdində olan qurumlardır.

---

¹⁴ Azərbaycanda körpələr evinə atılan uşaqların sayında rekord göstərici. <http://sonxeber.az/29305/azerbaycanda-korpeler-evine-atilan-usaqlarin-sayinda-rekord-gosterici>

4. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün internat məktəbləri. Bu cür internat məktəblərinə aşağıdakı tip məktəblər daxildir:

- kor uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş internat məktəbləri;
- əqli zəif uşaqlar üçün internat məktəbləri;
- kar və lal uşaqlar üçün internat məktəbləri;
- zəif eşidən və sonradan kar olanlar üçün internat məktəbləri;
- ardıcıl polimielit və serebral paralic uşaqlar üçün internat məktəbləri;
- nitq qüsuru olan uşaqlar üçün internat məktəbləri.

Bu tip internat məktəblərində uşaqlar yalnız dərslər müddəti ərzində qalırlar.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün internat məktəbləri. Bu tip internat məktəblərində uşaqlar yalnız dərslər müddəti ərzində qalırlar. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi internat məktəblərin olan uşaqların sayı 2015-ci il 2483, 2016-cı ildə isə 2468 nəfər olmuşdur.

5. Əqli cəhətdən inkişafdan geri qalan üçün internat evləri. Bu müəssisələr Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin himayəsi altındadır. Əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar üçün internat evlərdə olan uşaqların sayı 2015-ci ildə 314 idisə, 2016-cı ildə 320 nəfər olub.

6. Ümumi tipli internat məktəbləri. Bu müəssisələrdə uşaqların yalnız məktəb ili ərzində qalmaları nəzərdə tutulub. Lakin uşaqların geniş əksəriyyəti müəssisələrdə demək olar ki, bütün il ərzində qalırlar. Ailələrin yoxsul olması və məktəbdən uzaq yaşaması uşaqlarla ailələrin az görüşməsinə səbəb olur ki, bu da əlaqələrin pozulmasına və tamamilə kəsilməsinə səbəb olur. İnternat məktəbləri də Təhsil Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən qurumlardandırlar. Ümumi tipli internat məktəblərində olan uşaqların sayında da 2016-cı ildə artım olub. Belə ki, bu məktəblərdə olan uşaqların sayı 2015-ci il üçün 6435 nəfər olub, 2016-cı ilin noyabrına olan məlumatlara görə isə bu say 6558 nəfərə çatıb.¹⁵

4. NƏTİCƏ

Hər bir inkişaf etmiş cəmiyyətlərin inkişafının davamlı olmasının səbəbi onun sosial strukturun tərkibindən asılıdır. Sosial strukturun tərkibi nə qədər möhkəm olsa cəmiyyətin inkişaf tendensiyasında bir o qədər sürətli olar. Sosial struktur anlayışı qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin məcmusu kimi cəmiyyət haqqında sistem təsəvvürünü nəzərdə tutur. Sosial strukturun elementləri olaraq insanların böyük sosial qrupları-siniflər və təbəqələr, həmçinin kiçik qruplar və ümumi tipli birliklər nəzərdən keçirilə bilər. Sosial strukturun əsas tərkib hissələrindən biridə

---

¹⁵ Azərbaycanda körpələr evinə atılan uşaqların sayında rekord göstərici. <http://sonxeber.az/29305/azerbaycanda-korpeler-evine-atilan-usaqlarin-sayinda-rekord-gosterici>

dövlət uşaq müəssisələrində yaşayan gənclərdir. Cəmiyyətin sosia-stratifikasuyasının strukturuna daxil olan dövlət uşaq müəssisələrində ki valdeyin himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosil tərkibi yekcinsdir. Buna səbəb dövlət uşaq müəssisələrində himayə olunan uşaq və gənclərin orda yerləşmə səbəblərinin müxtəlif olmasıdır. Dövlət uşaq müəssisələrində himayə olunan gənclər müxtəlif sosial stratifikasiyaya məxsus olan ailələrdən gəldiyi üçün onların sosial tərkibi yekcinsdir.

KAYNAKLAR

“Azərbaycan” qəzeti, 20 noyabr 2016-cı il; № 257; 19 dekabr 2018-ci il, № 286.

Azərbaycanda körpələr evinə atılan uşaqların sayında rekord göstərici. <http://sonxeber.az/29305/azerbaycanda-korpeler-evine-atilan-usaqlarin-sayinda-rekord-gosterici> Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: “Qapp-poliqraf” korporasiyası, 2003.

Əliyev M. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı, Adiloğlu, 2007, 393 s.

<https://edu.gov.az/az/pdf/404/5163>

Основы социальной работы: Учебник. Отв. ред. П. Д. Павленок. Москва, ИНФРА, 2007, с.560.

Rəcəbli H., Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi, Bakı, “MBM”, 2012, 406s.

Uşaq hüquqları: Qanunvericilik və şərh. Bakı, “İsmayıl”, 2001

Ümumdünya insan hüquqları bəyənnaməsi- 10 dekabr 1948.

www.sosial.gov.az

Zamanov A.D., H.İ.Əliyeva. Sosial işin əsasları. Dərslik. Bakı, Təhsil işçiləri mətbəəsi MMC, s.238.